

8304

త్రము.

మనయాంధ్ర భూషణ ప్రాయములై యున్న కావ్యము
లందు వసుచరిత్ర యి పేరెన్నిక గాంచుట తెలిసిన విషయము.
పెక్కువిధము నావైచిత్ర్యములచేత జిత్రితమై యనన్యసాధ్య
మునగు శ్లేషభంగికలచేత జమత్కృతిఁ గూర్చుచు
బ్రతి కెక్కిన నీ కావ్యరత్నము. మనతెనుఁగు భాషయందు
క్రినంతయుఁ బచరించి యింతవఱకు మనకవు లెవరును
యిద్దులు సుద్దులను నతి మృదుమధురబంధమున నీశ్వంగారప్ర
సరించినదయ్యె. ఇందలికథ మహాభారతమునందలి యాదిపర్వము
వరవసుచరిత్రమునుండి కయికొనఁబడినది. ఆకథా ప్రణాళియే, వర్ణన
శీయముగాఁ గూర్చియుఁ గల్పనలురసోచితముగా మార్చియు మృదు
రణిని హవణింపఁగా నిక్కావ్యమైనదని చెప్పవచ్చును. దీనిని రచించిన

క వి

సాహిత్యరసపోషణుం డగు రామరాజభూషణుండు. దీని కృతిపతి యార్వీటిబుక్క
శౌరివంశమువాఁడును శ్రీకృష్ణదేవరాయల యల్లుడైన యళియరామరాజు తమ్ముఁ
డునగు తిరుమలదేవరాయలు. దీనికి థానాయకుఁ డుపరిచరవసువు. ఈకవికాలము
మొదలగు చరిత్రాంశములను గృతిపతికాలమును బట్టియుఁ గవికృత గ్రంథము
ల్లదలి నిదర్శనములంబట్టియు ముఖ్యముగా నిర్ణయింప వలసియున్నది.

క వి కా ల ము

తెలియుటకై ముందు కృతిపతియగు తిరుమలదేవరాయలకాలమును
దెలియవలయును. ఇదితిరుమలదేవరాయలును నతని యన్న రామరాజును దమ్ముండు
వేంకటాద్రియును విజయనగరరాజ్యము తరపున బహమనీ నబాబులతో జేసిన
ముఘలులు, విజయనగరరాజ్య ఖైతకు మూలమైన తల్లికోట యుద్ధమునకుఁ
దమ్ముదిరుమలరాయలును వేంకటాద్రియు వీరిపుత్రులును సదరు బహమనీరాజు
యొద్దనుండి యుద్ధములనును, వీరల దానశాసనములనును, బట్టి రూఢిగాఁ
దెలియవచ్చును. మఱియు వసుచరిత్రము, నరసభూపాలీయము, రామరాజీయము,

లక్ష్మీవిలాసము మొదలగు గ్రంథములఁబట్టియు, ఫెరిష్టాయను వ్రాసిన చరిత్రముననుసరించియు, సూయెల్ (Sewel) వ్రాసిన 'ఫార్గట్టెన్ ఎంపైర్' (Forgotten Empire) అనుగ్రంథములఁబట్టియు నిశ్చయింపవచ్చును. ఈ రాజ్యములను, వానిచాలకుల నామములను గాలములను వారితోఁ బొసఁగిన యుద్ధములకాలములును దెలియనగును. విభాగాదుల నిట వ్రాసెదను.

బ హ మ నీ రా జ్య ము

మొదట 'అల్లాయుడ్డిహాసె' గంగూ' అనువానిని 1347-వ సం॥ స్థాపితము. ఇది నాలుగు భాగములుగా విభక్తము, అందు.

1. మొదట 'అహమ్మద్' సగరరాజ్యము. దీని 'నిజాంషాహి' యనియు దీని చాలకుని 'నిజాంషా'యనియుఁ జెప్పదురు. ఈ 'నిజాంషా'ను 'నిజా'మనియు 'నిజాము'డనియు మనకవులు పేర్కొనియున్నారు. ఈ రాజ్యమును, 'బురహా' అనునాఁడు క్రీ॥ శ॥ 1553 వఱకును, 'హస్సే' అనునాఁడు 1561 వఱకును 'మూర్తజా' అనునాఁడు 1586 వఱకును, బాలించిరి.

2. అహమ్మద్ సగరరాజ్యమునకు దక్షిణమున బీజపూర్ రాజ్యము. ఇదియే 'విజాపురి' రాజ్యమని మన గ్రంథములందుఁ గనుపట్టుచున్నది. ఇది 'అదిల్ షాహి' యనియు దీని చాలకుడు 'అదిల్ షా' యనియుఁ బేర్కొనఁబడును. ఇబ్రహీమ్ అనునాఁడు 1557 వఱకును, 'అలీ' అనునాఁడు 1580 వఱకును, దీనిని బాలించిరి. ఈ రాజ్యపుఁజాలకుని మనకవులు 'సవాయి' యనియు 'సవాదు'డనియు వాడ్చిరి.

3. వైకేరి రాజ్యములకుఁ దూర్పునందు బీదరురాజ్యము. దీనికి 'జైదుషాహి' యనియు, దీని చాలకునికి 'బేదరుషా'యనియుఁ జేరులు. ఈ చాలకునే 'బేదరు' అనియు నింకలి దుర్గమును 'బేదరుకోట' యనియు మనకవులు వాడిరి. 'అమీర్' అనునాఁడు 1549 వఱకును, 'అలీ' 1562 వఱకును, 'ఇబ్రహీమ్' 1570 వఱకును, 'కాసీమ్' 1572 వఱకును, బాలించిరి.

4. బీదరునకుఁ దూర్పునఁ గోలకొండ రాజ్యము. దీనికి 'కుతుబ్ షాహి' యనియు దీని చాలకునికి 'కుతుబ్ షా' యనియుఁ జేర్లు. ఈ చాలకుని 'కుతుబ్ ల్ఖాన్' అని మన కవులు వాడిరి. దీనిని 'జుమ్' అనునాఁడు 1550 వఱకును, 'ఇబ్రహీమ్' 1580 వఱకును, 'మహమ్మద్ కాలి' 1611 వఱకును బాలించిరి. పిమ్మట 'ఇబ్రహీమ్' ము 'ఇబ్రహీమ్' అనియు 'మల్కిభరామ్' అనియు మన గ్రంథములందుఁ బేర్కొనినాఁడనియున్నాడు. వీరిరాజ్యకాలములను యుద్ధకాలములను బట్టి వికాగాదులు నిర్ణయింపవచ్చును.

	తిరుమల :	నిజాచి
శా. శ్రీ.	పుణ మదగ్రజు	౪ నానాకళా
పాడి	సుసంస్కృత	బల్లాలు మెప్పించితి
తా.	మన పత్నివ	ండాగ్రహారాదిని
తా.	తెలి రాను	ధన్యుడె నీ నన్నిటన్. (మొ-1-17)

అని చెప్పిన ట్టి కవిత్వ ప్రతియన్నయగు రామరాజుకాలమునం దున్న వాడని తెలియును. ఇతడు రామరాజసభాభూషణం గుడి నలననే రామ రాజ భూషణుడను నామననినాడెన ను ప్రతీతియు నిడుల కుండులనుగానున్నది. కనుక రామరాజును సతని క్రొండుదినులరాయ వేంకటాద్రియును దివ్యప్రభులును బహుమననతాబులత[†] గావించియుద్ధములను వెనుచరిత్రముందున్నవాని నిట నుదాహరించెదను.

రామరాజు పుటపర్తి నిజాంషాహాను జంపీదో గుహావేమాహాను గూడి పోయెను సులహాం అట్టివా నొడించి కృష్ణామంగ భద్రలక్షణమి యంతి శ్వేదని గుడిమగుగోపేష్టినీ నదిల్ హా శరణుజొంగా నది డాయుగోర్వేదియందలి రామపుట్టు గిల్లును గిప్పమున కచ్చి యతనిని నిలిపెను. రామరాజుక్రింది విక్రమించిన వారి తిరుమలరాయవేంకటాద్రి ప్రభృతులు. కావుననే,

క. అబ్రాహిదీర ధీరచి, అబ్రాహ్మీధన వివేకి తరుణచరణ భా

గిబ్రామ శరణ నకిలసి, కుబ్రామాభరణసిరిగుణసంభరణా. (మొ, 4, 140)

అని యందున్నది. పిదప నల్లీ అగిల్ హా తన తొగ్రహి పోగొట్టుకొన్న కల్యాణ రాదులను బురహా నిజాంషా సశమున నున్నవానిని మరల దనకు నిప్పించి లయునని[†] రామరాజునాశ్రయించి వేడుకొనగా నతడు హుస్సేనునిజాంషాకు వచ్చి మరల 'నల్లీ' కప్పించ నాజ్ఞ చేసెననియు నతడు ఉండులకు సమ్మతించకపోగా రాను వానిని జయించి[‡] యాకల్యాణనగరమును గియిక్ొన్నట్లు నిందున్నది.

* చూడు 'ఫర్గాటనెంపైరు' 184, 190 పుటలు. † 'పదిలండై రాచారు మదిగల్లు కప్పులు' నెట్టిగాంచి సపాడు సేమనిలిపె... రామవిభుడు. (నరస-1-82)

† చూడు 'ఫర్గాటనెంపైరు' పుటలు 194, 197.

‡ ఈ యుద్ధమునందుఁ దిరుమలరాయలును వేంకటాద్రియు రామరాజుతరపున విక్రమించిన రామరాజయమున 281 వ పద్యము తెలుపుచున్నది.

మృత్యుడగు తిర్వలాధీశ్వరుడైన, దవరజాండగు వేంకటాద్రిరాజు భుజయుగంబుగ బలస్ఫురణతోఁ గలిహరి, వరవీరభటులతో దొరలతోడఁ

దనయుజ్జ విజిసఁ గినుకి నిజామునై, దండెత్తి తలెమి యుద్ధండప్పత్తి నతఁజేయవన్నట్టి యాముదానగరంబు, చాలెత్తి ముఱి యాముదాలుచేసి

నెరుకాగిమధ్య భూతలనురజను, శ్రీమరించి వేడ్కచేఁ జెలంగు

రామమూర్తియనరామరాజేంద్రుడఁ, సాంద్రవిభవజితసురేంద్రుఁ జెల్లు.

శా విశ్వామిత్రునిఁ గొల్చి రాముఁ డతఁ డుర్వింజెందెఁ గల్యాణమున్
విశ్వామిత్రులు గొల్వ రాముఁ డితఁ డుర్విం జెందెఁగల్యాణమున్
శక్వత్కిర్తులు రాము లయ్యికుపురున్ సాధించు కల్యాణలా
భై శ్వర్యంబులు ధర్మ నిర్మథనధర్మాలఁ బన వ్యక్తముల్.

(మను - 1 - 47)

క. ఖల్యాభయకర హరి ఖర, హల్యాహతజన్య జాంగలాంగణ ఫలసా
కల్యావహ బహుదిగ్జయ, కల్యాణనిజామ గుప్తకల్యాణ హరా.

(మను - 5 - 127)

రామరాజిట్లు కల్యాణపురమును వశముఁ చేసికొనుటకు సైఁపక హుస్సేన్
నిజాంపా యిబ్రహీంకుతుప్ మాతోఁగూడి మరలఁ గల్యాణపురమును ముట్టడించి
రామరాజునకు నోడి కాందీశీకుఁడాయెను. పిదప నిజాము కుతుప్ మాపాత్తు నిం
దించుచు రామరాజును శరణుజొరఁగానతఁడు మరల నిజామును * నహమ్మదు నగర
రాజ్యమున నిలిపెను. ఈవిషయ మీశ్వరియందుఁ జెప్పఁబడియున్నది.

మ. హరిశౌర్యుండగు రామభూవిభుని తీవ్రాటోప వద్వాహినీ
శరవేగంబున నాత్మ మూలబలముల్ జాఱఁ దళాడంబరం
బరుగు గొమ్ములు వ్రావ లా నఱి నిజామాదుల్ వశీకర భజిం
తురు సమ్రత్వముఁ గానలో ముసలిమానుల్ గా వితర్కింపఁగన్.

(మను-1-46)

సీ. ఎడలవైఁబాదలు పయ్యెదలు జాఱఁగఁబాటు, బిబ్బిలకుమునుంగు లబ్బఁజేసె
ఘనభేరికాధ్వనుల్ విని గుండియలుప్రిల, వ్రాలుమల్కలకు గోలిలుసేసె
నుడుగినివిభాంతిఁ దడఁగాళ్లు వడనిల్చు, ఖానులు డాఁగఁ జీకటులుపేసె
గడలేనికాందీశీకత నేగు తమ కుర్వి, జడధులెల్ల ను గాలినడలుసేసె
ననుచుశిరములఁ గాల్తు రెవఁ యుగ్ర, సైన్యధులధూళిఁ జేతలై చనుసపాద
కుతుపశాహిని పతుల, తండు నృపమాత్రుఁడేరామధరణివిభుఁడు.

(మను-1-46)

సీ. ప్రబలావలేప విగ్రహజాయ మానాగ్ర, హము డించి బహుధావనాత్రికా
బురమెల్లఁ బ్రత్యగ్ర భూతిపాలుగఁజేసి, యచలాసనాభ్యాస యై కృశిం
రతినిధరామాను గతమైత్రివైరోసి, కలనైనఁ గల్యాణకాంక్ష యిడఁడు
సరవిఁ బ్రాణాయామ సంసిద్ధికై నారె, సారెకుఁ గుండలిస్తాన మంటు
మానకనిజాముఁ డపన్ని మార్గవృత్తి, బెరయుఁ బరబుద్ధి వ్యానివేరు దుర్బి
యతఁడు శ్రీరాముఁ డఖలనన్ను తికిఁదగఁడ, నేతుకాశీలంకాభ్యాతయనఁడ.

(మను-1-46)

బఠామర్చితము. రామరాజభూషణుడు “వసుచరిత్రాదికావ్యప్రీత బహుస్పృహ ప్రాపితానేకరత్న ప్లవృంశ” నని హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానమునఁ జెప్పికొనియుండుటవలన నతఁడు రచించినదిగాఁ దెలియు హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానము నుండియు నట్టి గద్యపద్యముల నుదాహరించెదను.

మ. ననుశ్రీరామపదారవింద భజనానందుఁ జగత్ప్రాణనం

దనకారుణ్య కటాక్షులభకవితా ధారాసుధారాశిసం

జనితైకైక దినప్రబంధ ఘటికానద్యశ్చతగ్రంథక

ల్పను సంగీతకళారహస్యనిధిఁ బిల్వం బంచి పత్కం గృహన్.

గద్య. శ్రీరామచంద్రచరణారవింద వందనపవన నందనప్రసాదసమాసాదిత

సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వోకపచతుర్విధ కవితా

నిర్వాహక సాహిత్య రసపోషణరామరాజభూషణ

ప్రణీతంబగు వసుచరిత్రము.

(వసుచరిత్ర.)

సీ. శతలేఖనీపద్య సంధానధౌరేయు, ఘటికాశతగ్రంథకరణధుర్యు
నాశుప్రబంధబంధాభిజ్ఞ నోష్ఠ్యని, రోష్ఠ్యజ్ఞ సచలజహావ్యక్తినిపుణుఁ
దత్తనుభాషావితానజ్ఞ బహుపద్య, సాధితవ్యస్తాక్షరీధురీణు
నేకసంధాచితశ్లోక భాషాకృత్య, చతురు నోష్ఠ్యనిరోష్ఠ్య సంకరజ్ఞ
నమితయమకాశుధీప్రబంధాంకసింగ, రాజసుత తిమ్మరాజపుత్రప్రసిద్ధ
సరసవేంకటరాయభూషణసుపుత్రు, ననుబుధవిధేయుశుభమూర్తినామధేయు.

గద్య. శ్రీహనుమత్ప్రసాదలభ్య కవితానారసారస్వతాలంకార నిరంకుశ

ప్రతిభాబంధురప్రబంధ పతనరచనా ధురంధరప్రబంధాంక వేంకట

రాయభూషణసుపుత్ర తిమ్మరాజపుత్ర స భాషావిశేష

నిరూపమావధాన శారదామూర్తి ప్రణీతం

బయినకావ్యాలంకారసంగ్రహము.

(నరసభాషారీయము.)

వనధిలంఘనకృపా వర్ధితోభయకవి, తాకిళారత్నరత్నాకరుండ

సకలకర్ణాటరత్నాధురంధర రామ, విభుదత్త శుభచిహ్న విభవయుతుండ

వసుచరిత్రాదికావ్యప్రీత బహుస్పృహ, ప్రాపితానేకరత్న ప్లవృంశ

కావ్యప్రణీతకటాక్షరానుగ్రహ, నిరుపాధికైశ్వర్య నిత్యయశుండ,

కరమప్రబంధాంక సింగరాజ, తిమ్మరాజప్రియతనూజ ధీరసూర

నామకావ్యమనుభూషణాఖ్యనుకవి, సంకీర్తయెనర్తు సీకావ్య మనఘభక్తి.

(హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానము.)

ఈపద్యములంబట్టి మూర్తియు రామరాజభూషణుడును బ్రబంధాంక
 వంశమువారనియు నిగువురకు ముత్తాతసింగరాజును, దాత తిమ్మరాజును నగుదురని
 యు, వీరి తండ్రులు మాత్రము వేఱనియు, బేళ్లును భిన్నములనియుఁ దెలియు
 చున్నది. అనఁగా నిగువురకు వంశమును దాత ముత్తాతలును సములు; తండ్రులు
 వేఱు; పేళ్లు వేఱని తాత్పర్యముగదా! మనమిపుడు నామభేద పితృభేదములలో మొద
 టిదగు నామభేదమును విమర్శింతము. ఒకరు మూర్తియనియు మఱియొకరు
 రామరాజభూషణుడనియు నామభేద మున్నదిగదా. వీరికిఁగల విశేషణములకును
 గల భేదాభేదములనుబట్టి నామములభేదాభేదమును నూహింపవచ్చును. 'ఘటికా
 శత గ్రంథకరణధుర్యు' 'ఘటికాస్పద్యశ్శత గ్రంథకల్పనుఁడనుటచే నిగువురును
 ఘటికాశతగ్రంథకర్తలగుట తేటతెల్లము. 'హనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసార' 'వనధి
 లంఘనకృపావర్ధిత ... కరుండ' 'జగత్స్వాణనందన ... కవితాధారా' ఇత్యాదులఁ
 బట్టి యిగువురను హనుమత్ప్రసాదలబ్ధ కవిత్యాదిసంపన్నులు. మూర్తికిఁగల 'శత
 లేఖ నీపద్యసంధానధౌరేయు ... 'ఆశుప్రబంధబంధాభిజ్ఞ ... ఓష్ఠ్యనిరోష్ఠ్య సంకరజ్ఞ'
 ననెడు వఱకుఁగల ప్రజ్ఞావిశేషములు, రామరాజభూషణుని 'సంస్కృతాంధ్రభాషా
 సామ్రాజ్యసర్వంకషచతుర్విధ కవితానిర్వాహక సాహిత్యరసపోషణ'యనువిశేషణ
 ములచే గర్భితములై యున్నవి. కనుక నుభయుల విశేషణములు పరస్పరవ్యావర్త
 కములుగాక పరస్పరైక్య సూచకములుగానే యున్నవి. సరసభూపాలియమందలి
 శతలేఖనీపద్య సంధాయకత్వాదులు కేవలధారణా శక్త్యాదిప్రకాశకములే కాన
 వసుచరిత్రరచనచేఁగలిగిన యనన్యసామాన్యప్రఖ్యాతి వైభవమునకుఁ బిదప నంతవి
 శేషప్రసిద్ధి హేతువులుగాని యావిశేషణములనుగంతోక్తముగాఁ జెప్పకొనుట యన
 భిమతమును ననావశ్యకము నగుటచే వసుచరిత్రగద్యమందు వానిని గర్భికిరించినాఁ
 డనుకొనవచ్చును. మఱియు 'శుభ' మూర్తినామభేయు 'రామవిభుదత్త 'శుభ' చి
 హ్నవిభవయుతుండ'ననియు రెంటునున్న 'శుభ'విశేషణమిద్దఱొక్కరేయనుటకుఁ
 బ్రబలసాక్ష్యముగా నున్నదని బ్రహ్మశ్రీ వీరేశలింగము పంతులవారు వ్రాసిరి. కాని
 దీనింబట్టి కవులయొక్క మూహించుటకుఁ జాలిన యుపపత్తి లేదు. మొదట 'శుభ'
 విశేషణము 'మూర్తి'కిసామాన్యముగా గణసౌకర్యమునకై చేర్పఁబడియుండవచ్చు
 ను. రెండవది రామరాజేదోయొక శుభచిహ్నము నొనఁగియుండుటకునూచకముగా
 నున్నది. రామరాజభూషణయను పదము కవికి నామకరణముచేసి నప్పటిపేరైన
 చోదానినే 'రామభూషణ'యనియు, 'రామన్యపభూషణ'యనియుఁ బదభేదము
 తోను బర్యాయపదయోజనతోను జెప్పటపొనఁగదు. కాన రామరాజుచ్చిన శుభ
 చిహ్నము 'రామరాజభూషణు'డను బిరుదమైననే యీయనుపపత్తికిఁ బరిహారము
 కలుగును. కాబట్టి "మూర్తి" యనుట జన్మనామమును రామరాజ భూషణుడ
 నుట బిరుదనామమునుగా గ్రహింపఁదగును. ఇట్లుభయకృతికర్తల విశేషణములు

పరస్పరము విరుద్ధములును వ్యావర్తకములును గాక పర్యాయములును బరస్పర సూచకములు నగుటంబట్టియు, నుభయనామములును భిన్నపురుషులకంటె నేకపురుషునికేయన్వయించుట మఱింతయుపపన్నముగా నుండుటంబట్టియు నాయుభయ నామముల యాపాతభేదముచేఁ గవులు భిన్నులు కారనియు నొక్కరేయగుదురనియు నిశ్చయింపఁ దగియున్నది. ఇక వారిరువురకుఁ గలతండ్రుల నామభేదమును విమర్శింతము.

మూర్తి తండ్రి వేంకటరాయభూషణుడు. రామరాజభూషణుని తండ్రి సూరపరాజు. ముత్తాతకును దాతకును, సింగరాజనియుఁ దిమ్మరాజనియుఁజేరులు కాఁగాఁ దిమ్మరాజుకొడుకులం దొకనికి సూరపరాజనియుండ మఱియొకనికి వేంకటరాజని యుండుటమిక్కిలి క్రమముగా నుండును; కాని వేంకటరాయలనుటకాని వేంకటరాయభూషణుఁ డనుటకాని యసంభావితము కాకున్నను సంతగాఁ గ్రమముగాఁ దోఁపక జన్మకృతనామమునకంటె శక్తిసంపాదిత నామముగా నుండుట మఱింత సంభావ్యముగా నుండునని తోచుచున్నది.

గీ. తారచించిన వసుచరిత్రమునఁగన్న, తండ్రి సూరస వెలయించి తలఁపఁడయ్యె నన్ను మనశారదామూర్తి నాఫలంబె, దత్తుడగు వానిఁ జేపట్టఁ దరిమె నాకు.

అని యొక చాటువుచే సూరప జనకపితయు వేంకటరాయభూషణుడు పాలకపితయునని తెలియుచున్నది. నిరాధారమైన యీచాటువు నాశ్రయించుట కంటె వేంకటరాయభూషణుడను నామవైఖరి విశేషమునాశ్రయించి, సూరపరాజేయ చ్యుత దేవరాయల పుత్రుఁడగు వేంకటరాయల సభ కలంకార భూతుఁ డగుటం జేసి వేంకటరాయభూషణుడని రామరాజభూషణ శబ్దమువలెనే యొక బిరుదము నొంది యుండునని యూహించుటతగియున్నది.

ఈకవివంశము ప్రబంధాంకముచేఁ బ్రసిద్ధమగుటచేఁ గవిత్వాది ప్రఖ్యాతి గలిగినది గావలయును. అట్టిదికావుననే యది యసమానకవితానిధియగు రామ రాజభూషణునియత్పత్తికిగని యైవది. ప్రాయికముగా మహాకవులవంశమునందు వారికిఁ బూర్వులందును బిమ్మటివారియందును గవితాస్మృతనములు చూపట్టు చున్నవని యాంగ్లకవిచరిత్రకారులు వెక్కు నిదర్శనము లిచ్చియున్నారు. మఱియు సదాశివరాయలను సింహాసనమునం దునిచి తత్ప్రతినిధిగానుండిన రామ రాజకాలమునను సతని తమ్ముడు తిరుమల దేవరాయని కాలమునను రామరాజ భూషణుఁ డుండగా సదాశివరాయలకు మునుపటిరాజగు వేంకటరాయల కాలమున రామరాజభూషణునితండ్రి సూరపరాజుండుట కాలమునుబట్టియు సంభావ్యముగానున్నది. ప్రబంధాంకమున వంశనామముం బట్టి సూరపరాజు తద్రాజ సభకు భూషణప్రాయుడై యుండుననుటయు సంభావ్యముగానే యున్నది. ఇట్లు

వంశమును ముత్తాతయుఁ దాతయునేకాక తండ్రియు నిరువురకపులకు నొక్కఁడే యనియుఁ గాఁబట్టి భట్టుమూర్తియే రామరాజ భూషణుఁ డనియు సిద్ధాంతము చేయఁదగియున్నది.

మఱియుఁ బండితజనప్రతీతినిబట్టియుఁ గవికి దాదాపుకాలమువారివ్రాతలం బట్టియు రామరాజభూషణుఁడే భట్టుమూర్తియనుట దృఢపడుచున్నది. ఇంచుమించు గారామరాజభూషణునికాలమందు రచియింపఁబడిన లక్షణదీపికలో “మంజీర శబ్దమునకుబట్టుమూర్తి వసుచరిత్రముమొదటి పద్యము ప్రథమచరణమున పొల్లునకుఁ బ్రయోగమనియు నందుల కుదాహరణముగా ‘శ్రీభూపుత్రివివాహవేశనిజమంజీరా గ్రరత్న’యనియు వ్రాయఁబడియున్నది. రామరాజభూషణుకాలమునం దుండినవేంకటపతిరాయల విద్యాగురుఁడు మండరామానుజాచార్యునిము వ్వునుమనిమనుమఁ డగు లక్ష్మీనరసింహాచార్యులు తనయాంధ్రకాముదియందు “ముప్రత్యయాభావస్య లల్లసానివెద్దనార్య శిష్యేణ భట్టుమూర్తి మహాకవినా విరచితే వసుచరిత్రే” యని యిందులకులక్ష్యముగా ‘సీ.రాజహంసులుగాని రాజహంసులుగారు సరిసత్కళా సారసారరుచుల’ నను వసుచరిత్ర సీసపాదమును జెప్పియున్నాఁడు. మఱి యహో బలపతికిని నప్పటికవికిని సత్యల్పకాలములోనుండిన వసుచరిత్ర వ్యాఖ్యాతయగు సోమనాథకవి వ్యాఖ్యానపీఠికలో,

“శా. ఈరీతిం గవిలావితాన వృత్తిగారీశానమాశిస్తలి

దారోద్దేశుఁడ నై ననాకు వెన విద్యావంతులెల్ల మనో

హరిప్రక్రియ మూర్తిచేత రచితంబై విశ్రుతం బావను

క్షౌరాత్పిత్రచరిత్ర టీకకయి యుత్సాహంబుపుట్టించినన్.

ఉ. కారణ జన్మఁడై కవినీ కాయముమెచ్చఁగఁ గావ్యకర్తయై

భూరికి శాకలాపుఁడించు పొల్పువహించిన భట్టుమూర్తిచే

నీరితమై సుఖార్థ పదహీనపదాస్పద మైనయావను.

క్షౌరమణ ప్రవృత్తిము సుసాధ్యముకాదు తలంచి చూచినన్.”

అని వ్రాసియున్నాఁడు. ఈయాధారము లించుమించుగా సమకాలీనుల నుండియు సమీపకాలము వారినుండియు మనకంటె మిక్కిలి పూర్వకాలము వారినుండియు గ్రహింపఁబడినవి. కాన విశ్వసనీయములు కావని చెప్పరాదు. వీనిని బట్టియు మూర్తియే రామరాజభూషణుఁ డని తేలుచున్నది.

మఱియు నుభయకావ్య కవిత్వములందలి సాదృశ్యవిశేషములంబట్టియు దానికర్త లిరువురు నొకకవിയేయని యేర్పడుచున్నది. తిక్కనాదిమహాకవులును పూర్వరచితగ్రంథములనుండి పద్యములను యథారూపముగానో లేక యతిస్వల్పముగా మార్చియో పిమ్మట రచించినకావ్యములం దుంచియున్నారు. ఒకకవి పద్య

మునుజూచి దానితో సమాన మగుభావముగల పద్యమునుగాని దానికిఁ బర్యాయములగు పదములతోడి రచనగాని యనుకరించి మఱియొకకవి రచించును గాని యాపద్యమునే యా భావమునే యట్లే కొనుటగాని మెఱుంగుపెట్టుటకై మార్చికొనుటకాని యొకకవికే చెల్లును. ఉదాహరణము తిక్కన,

“చ. గుణమున ల స్తకంబునను గోటియుగంబునఁగేలఁ దార భీ
షణముగ నుప్పతిల్లి రభసంబున రేగిన మాష్కిఁ దీవ్రమా
ర్గణనికరంబు లొక్కట నరాతి బలంబులఁ గప్ప శ్శాన్తి
క్వణనము రోదనీ కుహరకర్పరముం బగిలింప నుగ్రతన్.”

అని నిర్వచనోత్తరరామాయణమున రచించినపద్యమునే కొంతమార్పుతో

“చ. గుణమున ల స్తకంబునను గోటియుగంబునఁగేలఁ జాలభీ
షణముగ నుప్పతిల్లి రభసంబునరేగిన మాష్కిఁ దీవ్రమా
ర్గణనికరంబు లొక్కట నరాతిబలంబులఁ గప్పగాండిమ
క్వణనము రోదనీ కుహరకర్పరముం బగిలింప నుగ్రతన్”

అని విరాటపర్వమున నుంచెను. ఇది యేకకవికే చెల్లునుగాని భిన్నులకుఁజెల్లదు. ఇట్లే సరసభూపాలీయ వసుచరిత్రములందును నేకకర్తృకిము లనఁదగు పద్యముల నిటఁజూపెద.

శా. గంగం దాల్చితి వృత్తచాంగమున సన్తాకోలు గావించి త
ర్ధాంగీకార మనం బురంధ్రి నిను వామాంగంబునం దాల్చినే
శృంగారోన్నతిఁ జూడు మంచు గిరిజన్ శీర్షాపగాబింబిత
స్వాంగాసంధితఁజేయు శంభుఁడు సృసింహాధీశ్వరుం బ్రోవుతన్.

(సరస భూపాలీయము)

శా. ఆమందాకిని మాళిఁబూని నను నర్ధాంగీకృతం జేసి తే
నామేల్లే లని యార్యయల్లఁ బ్రణతుం డై తత్పదాంభోజయో
గామర్షంబున గంగయున్ మొరయఁ జూడఁభోగసమ్యక్క్రియా
సామర్థ్యంబునవేడు శంభుఁడు కృతిస్వామిం గృపంబోవుతన్.

(వసుచరిత్రము.)

శా. ఆమోదంబున శ్రీసృసింహవిభు దానాంభోనిధుల్ సాగర
స్వామిం జెంద యశంబు మేఘములఁబర్వం గల్గు వర్షాశర
త్సామానాధికరణ్యలబ్ధి కచటన్ దామోదరుం డొందు ని
ద్రాముద్రానుగతప్రహోధములు చిత్రం బేకకాలంబున్.

(సరస భూపాలీయము.)

శా. రామత్వపరుదానతోయతటినివ్రాతంబు కల్లోలినీ
 స్వామింజెంద యశంబుమేఘములఁ బర్వం గల్లువర్షాశర
 తామానాధికరణ్యలబ్ధి కచటం జక్రకాయుధం డొందు ని
 ద్రాముద్రానుగత ప్రబోధములు చిత్రం బేకకాలంబునన్.

(వసుచరిత్రము.)

ఇట్టివి వెక్కులుగలవు. ఇందు సరసభూపాలీయపద్యములనే విదప
 వసుచరిత్రమున మఱింతమెఱుంగుగాను బొంకముగాను వ్రాథముగాను గవి యల
 వరించినాఁడు. సరసభూపాలీయమే వసుచరిత్రమునకు ముందు రచింపఁబడినదనుట
 కాధారముగలదు. సరసభూపాలీయమున రామరాజు 'సకల కర్ణాటదేశంబు
 నిలిపె'నని కర్ణాటరాజ్యస్థాపనముచేయుట చెప్పఁబడినదేకాని తద్రాజ్యనాశ
 మొందును సూచింపఁబడలేదు. వసుచరిత్రముననే 'సాధుకర్ణాటవిభవ సంస్థాపనం'
 బని రామరాజశ్రుత కర్ణాటరాజ్యవిభవస్థాపనమును 'శీర్ణకర్ణాట లక్ష్మీపునస్సృష్టి'
 యని, నశించిన కర్ణాటరాజ్యమును దిరుమలదేవరాయలు మరల నుజ్జీవింపఁజేయు
 టయుఁ జెప్పఁబడినది. కనుక వసుచరిత్రమే విదప రచింపఁబడినది గావలయును.
 మఱియుఁ గవి సరసభూపాలీయమునఁ దిరుమలరాయవర్ణనమున శీర్ణకర్ణాట
 పునరుద్ధారి యనుమాట తలపెట్టక పోవుటయేకాక 'ప్రాథమ్యాపేతుండెఱ తిమ్మ
 పార్థివుండుని యతనిని సాధారణముగా నెఱ తిమ్మరాజని చెప్పినాఁడు. అతఁడు
 రాజై వెనుఁగొండయందు రాజ్యమేలుచున్నపుడు 'కర్ణాటకాంధ్రధరణి పునరు
 ద్ధారికిఁ దిరుమలదేవమహారాయాగ్రణికి' (వసు) నని తిరుమలదేవరాయలనిపేర్కొ
 న్నాఁడు. దీనినిఁబట్టియు వసుచరిత్ర వెనుక రచింపఁబడినదనియే తేలుచున్నది.

ఇట్లు రామరాజభూషణుడే బట్టుమూర్తియని వెక్కుప్రమాణములవలనఁ
 దెలియుచున్నది. భట్టుమూర్తి యల్లసానిపెద్దనార్యుని శిష్యుడని పండితపరంప
 రాగతమగు ప్రతీతిగలదు. మండి లక్ష్మీ సరసింహాచార్యుల వారి యాంధ్రకాముది
 యందు 'ముప్రత్యయాభావస్య లల్లసాని పెద్దనార్యశిష్యేణ భట్టుమూర్తి మహా
 కవినా విరచితే వసుచరిత్రే' యను వాక్యమును దీని కుపబలముగా నున్నది.
 మఱియు నల్లసానిపెద్దన తనకుమారుడు విద్యలెస్సగా నభ్యసించ కుండుటకు
 వానిని దండింపఁగా నతని భార్య 'మీశిష్యుడగు బట్టువాని పాటి క్లేషముక్కులు చె
 ప్పకొను శక్తిగలుగకపోదు? ఏల యింతకఠినముగా శిక్షించెద'రని చెప్పిననుట
 యు నిందులకాధారముగా నున్నది. వీనిని బట్టి రామరాజభూషణుడు పెద్దనా
 ర్యుని కాలముందుఁ గేవలముండుటయే కాక క్లేషకవనమునఁ బ్రసిద్ధుడయ్యునుండ
 నని తెలియు చున్నది. పెద్దనార్యుని కాలమునందె ప్రసిద్ధుడై యుండుటం బట్టి
 కృష్ణరాయని కాలమునందును గవియుండవలదాయనితోఁచుచున్నది. కృష్ణరాయల
 యష్టదిగ్గజములలో భట్టుమూర్తియు నొక్కఁడను ప్రతీతిగలదు; కాని యితనితండ్రి

సూరపరాజు కృష్ణదేవరాయలకును నచ్యుతరాయలకును బిష్టుట రాజ్యమునకు వచ్చిన వేంకటరాయల కాలమునందుఁ బ్రసిద్ధినొందిన వాఁడని మనము నిశ్చయించి యుండఁగా నతనికొడుకు భట్టుమూర్తి కృష్ణరాయల కాలమందుఁ బ్రసిద్ధుఁడై యుండెననుట కాలవ్యవధానమును బట్టి యంతగా విశ్వసనీయముగాకున్నది. కృష్ణరాయలకాలమువాఁ డనుట నన్నుఁగి దేని యల్లసాని పెద్దనకాలమువాఁడను జనశ్రుతి యెట్లన్నచోఁ గృష్ణదేవరాయలకుఁ బదప నల్లసాని పెద్దనజీవించి యున్నట్లు, సీ. ఎదురై నచోఁ దనమదకరింద్రమునిల్పి, కేటూరియిచ్చి యెక్కించుకొనియె, వనుచరిత్రంబందుకొని పురంబేగుచోఁ, బల్లకి తాఁజేరిఁ బట్టియెత్తె,

...   .
...   .

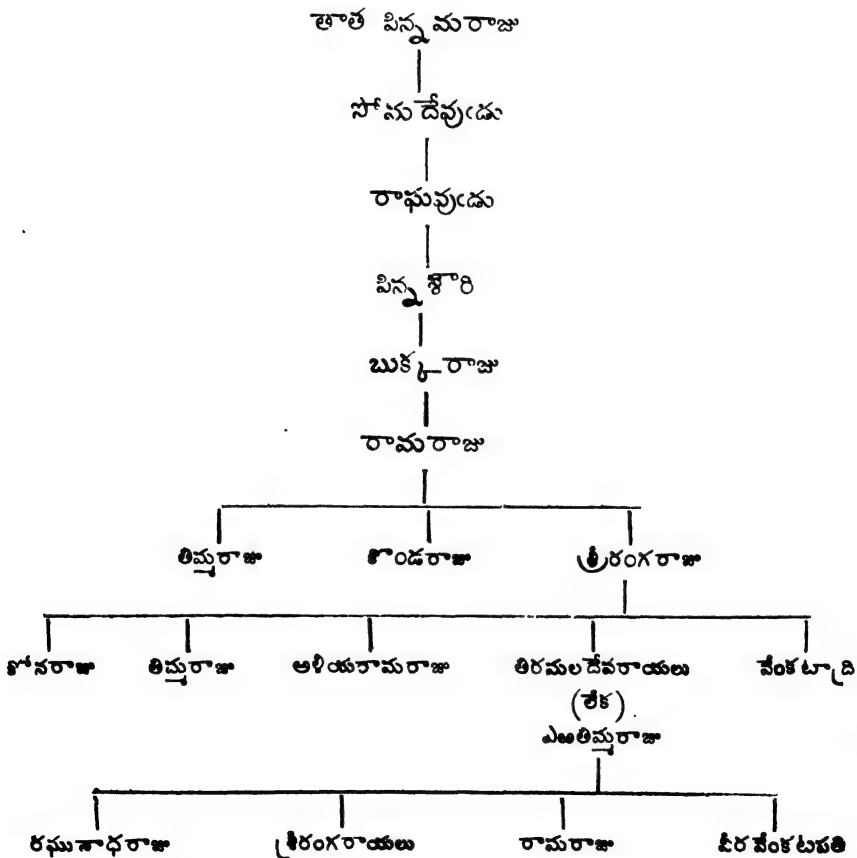
ఆంధ్రకవితా పితామహులైనాని, పెద్దనాగ్నిఁడయని నన్నుఁ బిలుచునట్టి కృష్ణరాయలలోఁడ ముగించుకొనక, వసుధ బ్రతికితి జీవచ్ఛవంబనంగ.

యను చాటుపద్యమువలనఁ దెలియుచున్నది. మఱియుఁ గృష్ణరాయల నిర్యాణానంతరము గజపతి డండెత్తిరాఁగాఁ బెద్దన యతనిని జూచి, సీ. రాయరావుతుకొండ రాచయెనుఁగువచ్చి యారెళ్లకోటఁ గోరాడునాఁడు

యనిచెప్పెనన్న పద్యము నిందులకు సాధనముగా నున్నది. రాయనిపిదపఁ బెద్దన యెంతకాలము జీవించియుండెనో చెప్పవలనుగాదు గాని భట్టుమూర్తి శ్లేష కవితాప్రసిద్ధుఁడగువఱకు నుండియుండవచ్చునని యూహింపఁదగియున్నది. కృష్ణరాయలకాలమందే పెద్దన భట్టుమూర్తి కాచార్యునిముచేసి యుండవచ్చును గాని యప్పటికే మూర్తి యతని యప్పదిగ్గజములలో నొక్కఁడుగా నుండఁగూడుననుట వేంకటరాయలసభ నలంకరించిన సూరపరాజునుబట్టి నిర్ణయింపరాకున్నది. ఏది యెట్లయినను పెద్దన యంత్యకాలమున రామరాజభూషణుఁడు ప్రసిద్ధుఁడుగా నుండవచ్చును గాన యప్పటికే గౌమారావస్థగా నుండునని యనుమానింపఁదగి యున్నది. దీనినిబట్టి యతఁడు క్రీశ 1515-25 సంవత్సరములందుఁ బుట్టినవాఁడు గానోపు ననవచ్చును. వెనుఁగొండయుద్ధము వనుచరిత్రమున వర్ణించుటచేత 1580 సంవత్సరముల ప్రాంతమువఱకు నుండియుండునని ముందేచెప్పియున్నాను. మొత్తమున కీ కవి పదియాఱవశతాబ్ది నట్టనడుమ నున్నవాఁడని నిశ్చయింపవచ్చును.

ఈప్రసక్తియందుఁ జాలవఱకు దేలిన చరిత్రాంశములను దెలిపితిని. వానిని బట్టి కవి కృతిపతి వంశమును వర్ణించు ఘట్టములందలి పద్యములందు దేశచరిత్ర ప్రయుక్తములగు విషయములును మఱింత తెలివిడియై వానియర్థములును విక్రిలి సూటిగా నిర్ణయింపఁగూడునని నాయభిప్రాయము. అపుడుప్రసక్తివశమునఁజెప్పిన చారిత్రక విషయములే కాక యాకృతిపతి వంశావతారవర్ణనమును బూర్ణముగా నాలోడనముచేసి తేలెడి చరిత్రాంశములను రూపించుట మఱియు నుద్బోధక

ముగా నుండును. ఇందు ముందుఁ గవి వర్ణించినట్లు కృతిపతి వంశవృక్షమును వ్రాసెనను. ఈ కృతిపతి చంద్రవంశపువాఁడు 'జనక నేత్రఫలంబయిన పాలపాపఁడు ... .. కాణచంద్రుండు కాంతిని స్తంద్రుఁ డలరు' నని మొదట వంశమునకుఁ గూటస్థుఁడైన చంద్రుని వర్ణించెను. ఆచంద్రునకు బుధుఁడు, బుధునకుఁ బురూరవుఁడు, పురూరవునకు నాయువు, ఆయువునకు సహుషుఁడు, సహుషునకు యయాతి, యయాతివంశమున భరతుఁడు, భరతునివంశమున ధర్మపుత్రాదులగు పంచపాండవులను బుట్టిరని చంద్రవంశమునఁ బురాణాది ప్రోక్తభాగమును నాలుగైదు పద్యములచే వర్ణించి యంత నా ధర్మపుత్రాదుల వంశమునందుఁ దాత పిన్నమరాజు మొదలుగాఁ గృతిపతి తత్పుత్రులనఱకు వర్ణించినాఁడు. ఆక్రమము నిటవ్రాసెద.

ఈతిరుమల దేవరాయలనే ఎఱితిమ్మరాజుండురు. తిరుమల దేవరాయలకు ముగ్గురు సోదరీరత్నములు గలరు. అందు లక్కమ్మ సరిసభాషాలీయకృతికర్తయగు నహోబిల నరసరాజునకుఁ దల్లి. ఓబమ్మ రామాభ్యుదయ కృతికర్తయగు గొబ్బూరి

సరసరాజునకుఁ దల్లి. కోనమ్మ పరమయోగివిలాసమును రచించిన తిమ్మరాజునకుఁ దల్లి. ఈ విషయ మాయాగ్రంథములందలి కృతిపతి కృతికర్తల వంశావతారముల వలనఁ దెలియుచున్నది. అందుఁ దిరుమలరాయని యన్నయగురామరాజువిషయమై సీ. పట్టాభిషేక విపర్యయంబునఁ బ్రోలు, వెడలి ప్రియానుజుల్ వెంటఁ గొలువఁ జిత్రకూటాభిఖ్యఁ జెలఁగు పెన్గొండ సాం, ద్రహరిద్విపేంద్ర నాదవనిఁజేరి ఖలజనస్థానవాసులఁ బల్కువ వధించి, మహిమనలకఖరస్తయమడంచి హరి వీరభటమహోద్ధతి నభిఁగంపింప, దురమునఁగదిసి తద్ద్రోహిఁ దునిమి యనఘతరపార్థివేందరి నధిగమించి, సాధుకర్ణాటవిభవ సంస్థాపనంబు పూనిశరణాగతులనెల్లఁ బోఁచెరాముఁడతఁడు నిజచరితంబురామాయణముగ.

నని వర్ణింపఁబడియున్నది. అచ్యుతదేవరాయల పుత్రుఁడగు వేంకటరాయలు రాజ్యమునకువచ్చి కొంతకాలమునకు మరణింపఁగా రామరాజచ్యుతరాయల తమ్ముఁడగు శ్రీరంగరాయల పుత్రుని సదాశివరాయలను బట్టాభిషిక్తునిఁ జేయఁదలంచెను. అపు డచ్యుతరాయల బావయు వేంకటరాయల మేనమామయు నగు సలకయ తిమ్మన యాపట్టాభిషేకమునకుఁ బ్రతిఘటించి వేంకటరాయల యనంతరము తానే రాజ్యమాక్రమించుకొనఁగా రామరాజు తగు ప్రయత్నమున నతనిని జంపి సదాశివరాయలకుఁ బట్టాభిషేకముచేసి కర్ణాటరాజ్యవిభవమును స్థాపించిన వాఁడయ్యెను. ఇది యే క్రిందిపద్యమునందుఁ గాన సగును.

‘హరిశౌర్యుండగు రామభూవిభుని తీహాటోపపద్వాహినీ
శరవేగం ... నిజామాదుల్ వజీరుల్ భజింతురు సమృత్వము.

అనుచు శిరములఁ దాల్చు రెవ్వనిసమగ్ర
పైస్య ధుత ధూళిచకితులై చనునపాద
కుతుప శాహి నిజామాది కుతలపతు ల
తండు సృపమాత్రుఁడే రామధరణివిభుఁడు.

విశ్వామిత్రునిఁ గొల్చి రాముఁ డతఁ డుర్వింజెండఁ గల్యాణము
విశ్వామిత్రులు గొల్వరాముఁ డితఁ డుర్వింజెండఁ గల్యాణము

... ..

మానక నిజాముఁడపవర్గమార్గ వృత్తి
బెరయఁ బరబుద్ధి నెవ్వని పేరు దలఁచి
యతఁడు శ్రీరాముఁ డఖలసన్నతికిఁ దగఁడె.

ఈ పద్యములవలన రామరాజు సపాదుఁడనెడి యదిల్షా నోడించి కృష్ణా తుంగ భద్రదలనడిమి యంతర్వేదిని గయికొనుటయు అలీఅదిల్షా ప్యాధనమున నిజామునోడించి కల్యాణపట్టనఘ్నమును గెలుచుటయుఁ దిరుగఁ బయినె త్తిన నిజాం

మాకుతుమ్మలం గెలిచి కాందిశీకులను జేయుటయు, నిజాము మఱల శరణుఁ జొరఁ
గా రాజ్యమునందు నిలుపుటయు మొదలగు చరిత్రాంశములు పూర్వోక్తములు
తెలియుచున్నవి. ఇతని తమ్ముఁడు వేంకటాద్రి, రామరాజునకు నిజాము అదిల్ షాల్
తోడఁజేసిన యుద్ధమునఁ దోడుపడి పరాక్రమము నెఱపుట మీఁది పద్యముల
వలనఁ దెలియునది.

మ. 'కడిమి వేంకటరాయశౌరి నెదురంగా లేక యత్యాహితం
బడరం గౌతమి దాటు వేళ నిజకాంతాశ్రుప్రవాహాస్త్రి గాల్
నడ దప్ప జడుడై నిజాముఁ డుడుపాలంబంబునన్ దాటియె
క్కడఁ గన్న భజియించు సయ్యుడుపరేఖన్ నామమోహంబునన్.

ఉ. ఏకసపాదలక్షమిత మింద్రజ దోశ్చరితప్రబంధ మ
స్తోకమె యంచుఁ జాపజితధూర్జటి వేంకటశౌరి శౌర్యదీ
క్షాకృతి కర్ణభీష్మజయశక్తి ననేకసపాదలక్షసం

ఖ్యాతమనీయ భూరివిభవాప్తి వహించు నుదంచితోన్నతిఁ,

ఇతఁడు రామరాజు కాలమందే బీదరు నబ్బాబును జయించుట యీపద్య
మునఁ దెలియునది.

'అనుచు గడుమెచ్చి జయలక్ష్మి యాజిరంగ
కాతర బరీద కేతన ఘటిత భద్ర
కలశ మెదురుగఁ బూని యేఘనునిఁ జెందె
సతఁడు సామాన్యుడే వేంకటాద్రి విభుఁడు.'

ఈ వేంకటాద్రితోఁ గూడఁ దిరుమలరాయలును గూడి బీదరు పాలకుని
గెలిచె నని యీపద్యమున నేర్పడుచున్నది.

'వినమద సూదనమల్క వినోదన వీరబరీద సరాదహరీ'

(ఆ-3-1-88)

'... .. కలితకూట కనకవాటసంభ్రమ
ద్యృమిత ఘోట బెడదకోట పటుకవాట పాటనా'

(ఆ-5-128)

'కడిమి వేంకటరాయశౌరి నెదురంగాలేక యత్యాహితం బడరం గౌతమి
దాటు వేళ' ననుచో నిజాముని గోదావరి వఱకుఁ బాఱఁదోలుట తెలియునది. ఇది
రామరాజు, తిరుమలదేవరాయ వేంకటాద్రిల తోడ్పాటునఁ గావించెనని యీ
మీఁదిపద్యము తెలుపుచున్నది.

ఉ. ఆయనుజుల్ విశద్ధహరిదంత మహాకరిదంత కాంతిరే
ఖాయితకీర్తులై కొలువ గౌతమినీట నరాతిఘాతికా

... త్తేయకర క్తముల్ గడిగి శ్రీరమణీవరమూర్తిరామభూ
నాయకుఁ డుర్వి నేల భవ స్తవనీయ జయాభిరాముడై .

రామరాజు నిజాము నోడించి పలాయితునిఁ గావించునపుడును దిరుమల
దేవరాయలు విక్రమించుట

గీ. తగవరిగదా ని జాముఁ డుద్దండజయప
టిష్ఠ తిరుమలరాయ ధాటికిఁ జలించి
పఱచునెడ శక్తి మఱచియు మఱవఁడయ్యెఁ
ద త్తదుచితప్రదేశ సంధాన యుక్తి.

ఇబ్రహీముతోడి యుద్ధమునందుఁ గూడఁ దిరుమలరాయల తోడ్పాటు
గలదు.

క. అబ్రాహిదీర ధీరచి తబ్రాహ్మీధవ వివేక తరుణచరణభా
గిబ్రామశరణ సకలక, కుబ్రామాభరణ కరణగుణసంభరణ.
రామరాజునకుఁబిదప

క. 'ఆరామశౌరిపిమ్మట, ధీరామరశాఖ వీరతిరుమలరాయం
డారామ సేతుహిమవ, త్తారమణీ రమణుడై జగంబు భరించె'

అనుటచేఁ దిరుమలరాయలు రాజ్యమునకు వచ్చెను. రామరాజు తల్లికోట
యుద్ధమున హతుండగుటవలన కర్ణాటరాజ్యము ఖీణింపఁగా మఱలఁ దిరుమలదేవ
రాయలు పట్టాభిషిక్తుడై దాని నుద్ధరింపఁజేసెను, ఇదియే కర్ణాటరాజ్య విభవ
పునరుద్ధారియనుట తెలుపుచున్నది. తిరుమలదేవరాయలు ఫిదపఁ బట్టాభిషేకము
నొందుట,

గీ. కడిగికొనియె వసుంధరా కమలనయన, యార వీరప్రతాప రాజాధిరాజ
రాజదేవేంద్ర తిరుమల రాయచంద్ర, సాంద్ర పట్టాభిషేకాంబు సముదయమున.
నను పద్యముచేఁ దెలియుచున్నది. అయిన నితఁడు మఱలఁ బట్టాభిషిక్తుఁ
డైనది విజయనగరమునఁ గాదు పెనుగొండయందు. ఇది పెనుగొండవై నిజా
మెత్తివచ్చిన యుద్ధమువలనఁ దెలియుచున్నది.

చ. తిరుమల రాయశేఖరుని ధీరచమూభటరాజి యాజిభీ
కరయవనేశ్వర ప్రహితఱానబలంబులఁ జక్కుసేయ ని
ద్ధరఁ బెనుగొండకొండలు మదద్విప చర్తకపాలమాలికా
పరికరభూషితంబు లయి బల్బిడిఁ గాంచె గిరీశభావముక.

తిరుమలదేవరాయలు వేంగళాంబయందు లక్ష్మీరాముఁడు, రఘునాథుఁడు,
శ్రీరంగరాయఁడు, రామరాజు, వేంకటరాయఁడని యేవురుపుత్రులను గాంచెను.

వీరును చంద్రితోడ నిజామాదులయుద్ధమునందు విక్రమించుట తెలియుచున్నది.

శా. యాదోరాశి గభీరమూర్తి రఘునాథాధీశుఁ డుద్ధండ బాహుదర్పాంధసపాదమల్కికనిజామానీకముల్ ద్రుంప జన్యాదూరక్షితిఁ బాటుకృష్ణకును గృష్ణాకంబు నాఁడబ్బె బిబ్బిదీవ్యన్నయనాబ్జకజ్జలజలాభీలప్రవాహంబునన్.

తిరుమల దేవరాయల పిదపఁ బట్టాభిషిక్తుఁడైనవాఁడు శ్రీ రంగరాయలు.
చ. హరిపదభక్తశీలుఁ డగునారఘునాథ నృపాలుకూర్చిసోదరుఁడు సిరంగరాయవసుధావరుఁ డాత్మగుణప్రమోదపత్తిరుమలరాయ శేఖర వితీర్ణ మహాయువరాజపట్టబంధురుఁడయి సర్వభూభువన ధూర్వహాశక్తి వహించునెంతయున్.

ఇతనితమ్ముఁడు రామరాజితనికాలమున
మ. ఘనశౌర్యుండు సిరంగరాయ సరలోకస్వామితోఁబుట్టు రామనృపాలాగ్రణి సహ్యాజాంబుధిపయోమధ్యోర్వి శ్రీరంగపట్టనలంకానగరంబు పుణ్యజన పీఠావార్త లేకుండఁ గైకొనియెన్ మిత్రభవ్రాపకార నిరపేక్షుండై విచిత్రంబునన్.

అన్నట్లు శ్రీ రంగపట్టణమును సాధించెను. ఇతనితమ్ముఁడు వేంకటరాయలు.
మ. 'హరుఁ డాతారకశైలదుర్గమున సభ్యాసీనుఁడై రాజశేఖరవిఖ్యాతి వహించుఁ జంద్రగిరి దుర్గంబందు శ్రీవేంకటేశ్వరుఁ డొప్పె బహురాజశేఖరసదానందేవ్యుఁడై యారయి ధర బంతులికవాసి తద్గిరులకున్ దద్వల్లభ శ్రీలకున్'

అన్నట్లు చంద్రగిరిదుర్గమును బాలించుచుండెను. శ్రీ రంగరాయలకుఁ బిదప వేంకటరాయలు రాజ్యమును బెనుఁగొండనుండి చంద్రగిరికి మార్చుకొన్నట్లు క్రిందిపద్యమువలనఁ దోచుచున్నది.

గీ. అంచువారల నిరసించి యవనికాంత
తనభుజాదండమున నుండఁ దనరుచుండు
భావజనిభుండు వేంకటత్ప్రవరుండు.

ఈ పుత్రులందఱును తిరుమలరాయలకాలమునందును సతనీకిఁ జాలఁ దోడ్పడుచుండి యొక్కమునఁ బ్రవర్తించుచుండిరి.

క. ఆతపయులు జగతీ నిఖ్యాతనయులు గొలువ శాశ్వతైశ్వర్యకలాన్వీతుఁడు తిరుమలరాయోద్వీతల నాయకుఁడు వెలయు విభవ్రాన్నతుఁడై.

సదాశివరాయలదానశాసనములు తిరుమలదేవరాయలకాలమునందుఁ గనఁ బడుచున్నవి కాని తిరుమలరాయలే కర్ణాటరాజ్యమునకుఁ బట్టాభిషిక్తుడైనట్లు తెలియుచున్నది.

గీ. అంతకాలము తనయంద యచలయై య
నంతయై రత్నగర్భయై యనని యలర
నలరుఁ గర్ణాటరాజ్య సింహాసనాధి
రాజ్యశుభశాలి తిరుమల రాయమాలి.

దీనినిబట్టి సదాశివరాయల రాజ్యప్రసక్తి యేమైనదియుఁ దెలియరాకున్నది. తిరుమల దేవరాయలకుఁ బిదప యువరాజుపట్టమును శ్రీరంగరాయలు 'చ. హరి పద భక్తశీలుఁడగు నారఘునాథ వృపాలు కూర్చిసో, దరుఁడుసిరంగరాయ వసుధా వరుఁడను పద్యమువలనఁ బొందెనని దెలియుచున్నది. వేంకటరాయ లపుడు, 'మ. హరుఁడాతారక శైలదుర్గమున నధ్యాసీనుడై రాజశేఖరవిఖ్యాతి వహించుఁ జంద్రగిరిదుర్గంబందు శ్రీవేంకటేశ్వరుఁ' డనుపద్యమువలనఁ జంద్రగిరిదుర్గము నేలుచుండెనని తెలియుచున్నది. పెనుఁగొండలో శ్రీరంగరాయలు రాజ్యము చేయుచున్నప్పుడును భామినీపాలకులు పయినెత్తి రాఁగా వారి నతఁడు గలిచెనని ఫెరిస్తావ్రాతల వలనఁ దెలియుచున్నది. శ్రీరంగరాయల కనల తరము మహమ్మదీయుల దాడికోర్వకయో మఱి యేకారణముననో పెనుఁగొండ నుండి వేంకటరాయలు పాలించుచుండిన చంద్రగిరికే రాజధాని మార్చు బడి నట్లు లోఁచుచున్నది. ఇప్పు డీవంశమువారే యానెగొందిసంస్థానపాలకు లై యున్నారు.

ఈ తిరుమల దేవరాయలకు వరాహధ్వజము. ఇతఁడు భూవరాహుండు 'వసుమతీ భారధూర్వహత నెవ్వని యుర్వరావరాహంక మర్థమువహించు' నని కవిచెప్పియున్నాఁడు. మఱియు నితనికి 'వీరప్రతాప రాజాధిరాజ' 'రాజపరమేశ్వర' 'అష్టదిగ్రాజకుల మనోభయంకర' 'జయజన్య మన్నెవిభాళ' 'మూరురాయరగండ' 'ఎంతెంబరగం'దాది బిరుదములునుగలవు. ఇతని దాత్రేయగోత్రము. ఇదియెల్ల మీఁదిశాసనమునఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

'ప్రాజ్య కర్ణాటరాజ్య శ్రీస్థాపనాచార్య ఏశుతేః
అత్రేయ గోత్రపాథోజ మూర్తాండస్య మనస్వినః
అంతేంబవరగండస్య సింధ్వస్త ట్టిరఘ్ని
వర్ణితయశసో నానా వర్ణశ్రీ మండలికగండస్య
ఏబిరుదరాయరామత వేత్తైకభుజ్జ బిరుదభరితస్య

విభాత బిరుదమన్న విభాళాలిలస్య విజయశీలస్య
విశ్వమృగాభృతిస్సుటవిశ్రుతధరణీ వరాహబిరుదస్య
కల్యాణపురనాథస్య శల్యారి సమతేజసః
వేంగీ త్రిభువనీమల్ల లింగస్థిరయశోనిధేః
శ్రీమతిరుమలత్కృప శేఖరస్య దయామృధేః

(ఎఫిగ్రాఫికా యిండికా 9 వాపుస్తకము. 338వ.పుట.)

తిరుమలరాయలకు చాళుక్యనారాయణుడను బిరుదమును గలదు. ఇదియే
నరసభూపాలీయమున,

‘రాజదేవేంద్రుఁ డితఁడనఁ దేజరిల్లు, ననఘ చాళుక్యనారాయణాంకవివిధ
బిరుదమన్న విభాళాది బిరుదశాలి, ప్రాభవౌపేతుఁ డెఱిఁగి పార్థివుండు.

ఈ నారాయణ బిరుదమునుబట్టియే వసుచరిత్రమున,

మ. ధర నెవ్వారికి వ్రాయుపద్యజుఁడు వ్రాతల్ వానితోనేఁగు న
స్థిరముల్ శాశ్వతకీర్తి యశాతిరుమల శ్రీరాయనారాయణుం
డు రహివ్రాసిన శాసనాక్షరము లుండుం బుత్రప్రతాప్తయ
స్థిరవృత్తిం బృథుకాక్షరంబులు గురుశ్రీవర్ణ తుల్యంబులే.

యనుపద్యమున ‘తిరుమల శ్రీరాయనారాయణుఁ’ డన్నాడు. ఇట్లాయా
పద్యములందు స్ఫురించుచరిత్రాంశములను దదర్శగ్రహణపాష్కల్యమునకై వ్రాసి
తిని. ఇంతవఱకుఁ గృతికర్తను గూర్చియుఁ గృతిపతిని గూర్చియు వ్రాసియైనది.
ఇంక నీ

కృతి

నిగూర్చి వ్రాసెద. ఇందలి యితివృత్తమున కాకరమగు గణాభాగమును, దాని
యందుఁ గవికవితారసోచితముగాఁ బెంచుచును దగ్గించుచును మార్పుచును వచ్చిన
యంగములును, గవితాశైలియు మొదలగువిషయములును వ్రాయుటయావశ్యకము.
ఇందలికథ మహాభారతమునుండి కయికొనఁబడినదని మునుపు వ్రాసితినిగదా.
ఆకథాంశము నిట నందున్నరీతిని సంగ్రహించి వ్రాసెద.

చేదిదేశమును వసు వసురాజేలుచుండెను. అతఁడు నాఁడు వేటకుఁబోయి
యొకతపోవనమునఁ దపముచేయుచుండెను. అపుడు దేవేంద్రుఁ డతనికిఁ దక్కు వచ్చి
యాతని రాజ్యపాలనమునకును దపస్సునకు మెచ్చి మైత్రిచేసికొని, తనలోకమునకు
రాకపోకలు చేయుచుండుమని యాతనికిఁ జెప్పెను. మఱియునిగ్రహదాతనికిఁ గనక
రత్నమయమై కామగమన మగువిమానమును, దేవత్వమును, సకలప్రభుత్వముల
నువారించు నింద్రమాలయును కమలమాలికయు, దుష్టశిక్షణిప్తరక్షణిత్వముంబైన

వేణుయస్త్రియు ననుగ్రహించెను. వసు వావిమాసము నెక్కి యుపరిలోకముల సంచారము చేయుటంబట్టి, యతనికి నుపరిచరవనువను పేరు కలిగెను. అతఁ డింద్రమాలికను దాల్చి యావేణుయస్త్రికిఁ బ్రతిసంవత్సర మింద్రోత్సవముచేయుచునుండెను. అది మొదలుగ రాజు లేఁటేట నింద్రోత్సవముచేయువారైరి. ఆవసురాజున కింద్రునివరమునఁ బుత్రులేవురు పుట్టిరి. అతఁడు రాజ్యము సేయుచుండఁగాఁ జేదీపట్టనమునకు సమీపమునఁ బాటు శుక్తిమతి యనునదిని హిమవంతుని పుత్రుఁ డగుకోలాహలుఁడు కామించి నిరోధించెను. అపు డానదీ జలములచేఁ జట్టుప్రక్షలజనపదముల కుపగ్రవము గలుగఁగా వసురా జెఱిగి తనకాలిగోట నాకోలాహలు నెగమీటి యానది వెల్లువ నాపినవాడయ్యెను. శుక్తిమతికిఁ గోలాహలునిసమాగమమువలన వసుపదుండను పుత్రుడును గిరిక యను పుత్రునియుఁబుట్టిరి. ఆనది, వసురాజు తనకుఁ గోలాహలునివలని నిరోధము నుడిపినందులకుఁ గానుకఁగా నాబిడ్డలనిరువురను నారాజునకు సమర్పించెను. రాజు వసుదుని సేనాధిపతిగాఁ జేసి గిరికను బెండ్లియాడెను. ఇదియ భారత మందలికథాంశము

వేటోకచోట నిచ్చియున్న వసుచరిత్ర కథాసారమును జూచినయెడలఁ గవి యామూలకథయందుఁ గవితారసానురూపముగాఁ గావించిన మార్పులు తెలియవచ్చును. వసురాజువేటకుఁ బోవఁగా నచ్చట గిరికను దలఁచుకొనుటవలన సతనికి రేతః స్థలనమగుటయు, దానినొక డేగ యఱులంగట్టిపంపుటయు మొదలగునంశములు రసానుగుణ కథాప్రణాళికకు సనుపయుక్తములును సనుచితములు నగుటచేఁగవి విడిచివెట్టెను. కవి కవితానిబంధమునకు జీవాతువు రసపోషణము. ఆరసపోషణమునకై వంశానుచరితనముకుఁగా నున్నయైతిహాసికకథను బెంచియుఁ దగ్గించియుఁ గొనుటయే యావశ్యకము. కాళిదాసును దనశాకుంతల కథను భారతమునుండి కయికోన్నను, రసానురూపముగా దానియందుఁ జెక్కుమార్పులు గావించు కొన్నాఁడు. ఇట్టి మార్పులు రసైకజీవికుండగు కవికిఁ ద్రోసిపుచ్చరాని వియై యున్నవి. భారతమునఁ గోలాహలసమాగమమువలన శుక్తిమతి తాను గన్నగిరికను వసురాజునకు సర్పించెననియు సతఁడబిడను బెండ్లాడెననియునున్నది. కవి యాముక్కునుగొని మొదట వసంతవర్ణనము చేసి వనపాలకులచే రాజును వనవిలోకమునకు వచ్చునట్లుగావించి, యచ్చటనుండి కిన్నరపక్షిమిథునప్రసంగతిని దెచ్చి కోలాహలపర్వతాగమనమునుగూర్చి యందు మృదుగాన సమాకర్ణనమును బొందుపఱచి, సర్వసచివదూత్యమును బఱచించి, మఱికొన్ని మతకములచే నాయికాసందర్శనమునొందించెను. పిదపఁ జెలులచేతగిరి కావృత్తాంతకథనమున శుక్తిమతీకోలాహలచరిత్రమును దెలిపిఁగాఁడు. అవ్వల నాయికానాయకవిప్రలంభ శృంగారము. పిదప మంజువాణీ దౌత్యము. అంతట నిరువురకు వివాహము కని యింతపెద్దదిగాఁ బెంచిన్నాఁడు. ఇచ్చట నాయికాసందర్శనముపఱకునుగల విష

యము, పెద్దనమనుచరిత్రమును జూచి యనుసరింపఁబడినది. మనుచరిత్రమునఁ బ్రవరుఁడు సిద్ధనిమూలమున హిమవంతమునకుఁజూపుటయుఁదద్వాసిని యగువరూ ధినిని జూచుటయు ఘటంపఁబడినవి. ఇందు గిరికావాసమును కోలాహలమునకు రాజును దోడ్తెచ్చుటకై వనపాలుగయాహ్వానమును, సుద్యానసందర్శనమును, నందలికిన్నర మిథునమునుగూర్చి యాకొండకుఁదెచ్చినాఁడు; నాయొకనుజూపినాఁడు. మనుచరిత్ర మందలికోసయు నిందుఁగలదు. అందు వీటికాగంధమారుతము పొలసి ప్రవరు నాకర్షించినది. ఇందు మృదుగాన మాకర్షించినది.

క. 'మృగమదసారథ విభవ

ద్విగుణితఘనసారసాంధ్రవీటీగంధ

స్థితేతరపరిమళ మై

మగువపొలుపుఁ దెలుపునొక్కమారుత మొలసెన్

(మనుచ)

మ. విశ్రమించిన నందొక్కకలస్వనంబు విన వచ్చెన్ మాధురీధుర్యమై.

క. వీనులవిందై యమృతపు

సోనలపొందై యమందనుమచలదళినీ

గానముక్రందై యారవ

మానందబ్రహ్మ మైన నధిపతి పల్కెన్

(మనుచ)

అచ్చటికోస

సీ. రేల్లె నమృతమరీచినంటున నంటఁగరఁగి నిర్మలపయోధురులఁ దొఱఁగి
బలువిడి పెనులోయఁబడిన క్రొన్నెలతొల, చటులలో నిరుగడఁ దఱచుమెఱచు
పటికంపుఁబఱకులపజ్జ గొజ్జఁగెనీటి, యేటిక్రేవలఁ జలియినుక వెట్టు
నేడాకుటనంటుల నెలనూవిగుమురుల, నురపొన్న కూటాలఁ జాట్టుకొనిన

బండిగురువెందతీగ చప్పరము లెనసి

ముడిగొనిన ద్రాక్షపందిళ్ల నడుమఁ గిన్న

రీనినాదానుకారిళారీశుకాది

ఘోషఁ ఘుమఘుమితం బైనకోస గనియె.

దీనికే మనుచరిత్రమునందు,

సీ. కులిశధారాహతిఁ బొలుపునఁబైనుండి, యడుగుమోవఁగ జేగుతైనతటులఁ
గనుపట్టులోయ గంగానిర్లురమువాఱఁ, జలువ యానయ్యేటికెలఁకులందు
నినుక వెట్టిన నేల నేచి యర్కాంశులఁ, జొరనీక దట్టమై యిరులుగవయు
క్రముకపున్నాగసారంగరంభానారి, కేరాదివీటపికాంతారవీధిఁ

కెరలుపిక శారికాకీరకేకిభృంగ
సారసధ్వనిఁ దనలోనిచంద్రకాలత
దరులు ప్రతిశబ్ద మీన గంధర్వయక్ష
గానఘూర్ణిత మగునొక్కకోస గనియె.

(మనునరిత్ర)

అందు “పూవుంసీవలనొప్పునొక్కభవనంబు గారుడోత్కిర్ణము’ను జూచినాఁడు.
ఇందును “సిరుపమందై నదివ్యమందిరము” గనియెను. ఆభవనమున

సీ. తతనితంభోబాగధవళాంశుకములోని,యంగదట్టపుఁగావిరంగువలనఁ
శశికాంతమణి వీరిజాజువాఱఁగఁగాయ,లుత్తుంగకుచపాళి సత్తమిల్లఁ
దరుణాంగుభీ ధూతతంత్రీస్వనంబుతో, జలిబిలిపాటముద్దులు సటింప
నాలాపగతిఁ జొక్కియరమోడ్చుకొనుదోయి, రతిపారవశ్యవిభ్రమముఁ దెలుపఁ
ప్రౌఢిఁ బలికించుగీతప్రబంధములకుఁ
గమ్రకరపంకరు హరత్న కటకర్పణర్పు
ణధ్వనిస్ఫూర్తి తాళమానములు గొలుప
నింపు దళుకొత్త వీణ వాయించుచుండె.

ఇందు,

సీ. వలుఁదగుబ్బలు ప్రసేనకవృత్తిఁ దగుగుబ్బ, కాయల కపరంజిచాయ లొసఁగఁ
లలితాంగుళీదళంబులు సమేళములైన, సారెల్లవై రాగసంపద లిడఁ
బాణికంకణదుతుల్ పాణానుబంధంబు, గల తాళగతి కనుగ్రహము లీన
నాలాపభంగి యత్యక్తసంవాది స,మస్వరంబులకు గ్రామంబు లునుపఁ
బ్రచురతానామృతముల మూర్ఛసల్లచే స
చేతనంబులు చేతనరీతిఁ దనరఁ
జేతనంబు లచేతనభాతి నొసర
వీణ వాయించునొకయలివేణిఁ గంటి.

అందలి నాయికయెట్టిది ?

మ. అతఁ డావాతపరంపరాసరిమళవ్యాపారలీలం జనా
న్విత మిచ్చో టని చేరఁబోయి కనియెన్ విద్యుల్ల తావిగ్రహా
శతప్రతేక్షణఁ జంచరీకచికురం జుద్రదాస్యఁ జక్రస్తనిన్
సతనాభిన్ సవలా నొకానొకమరున్నారీశిరోరత్నమున్.

ఇందో,

చ. తరువులపొంతఁ బొంచి వస్తుధావరమిత్రుఁడు గాంచె సచ్చటం
దరుణిఁ దమోవిసీలకఁచఁ దామరసోదరసోదరప్రభం

దరశవిలోచనం దతనితంబఁ దటిన్నిభగాత్రవల్లరిఁ
దరుణ శశాంకఫాల నొకదన్విఁ దరంగ వళిం దలోదరిఁ

దీని కెల్ల మూలము శృంగారనైషధమున,

మ. కమలేందీవర పండ మండిత లసత్కాంతారసేవారతిఁ

గమికర్మ కృత నైకనీవృతుడనై కంటిఁ విదర్భంబునఁ

రమణిం బల్లవపాణిఁ బద్మనయనఁ రాకేందు బింబాననఁ

నమపీనస్తని నస్తినా స్తివిచికిత్సాహేతుశాతోదరిన్,

(౨-౨-౩౧)

అని యున్నది.

ఇట్లు రెండుకావ్యములందునుగల కథాప్రణాళికయందు రచనల సామ్యమునుజూపుట మనుచరిత్రమును రామరాజభూషణుఁ డనుకరించువిధమును దెలుపుటకై, మనుచరిత్రమునందుఁ బెద్దన శ్రీహర్షచనలయలజడిం బడక కేవలము స్వభావలక్షణముల సమాజపటులై లిని జిత్రించి పాత్రమును సత్యంతరసాలంబనమును గావించినాఁడు. వసుచరిత్రమునందో శ్లేషరచనముల చిక్కులు పెక్కులు దవిల్చికొనియు నాయలజడిని దోచనీయనిమృదుపదగుంభనమాధురితో మిఠూరించు సాబగునడతోఁ బాత్రమును లోకోత్తరసౌందర్యపాత్రముగా దిద్దినాఁడు. అందుఁ బరమచాందనుని వగలాడి మిన్న కడకుఁ దెచ్చినందున నా యిరువుర నడుమ శృంగారరసము పొంగారినదిగాదు. పిదప నాయిక విప్రలంభశృంగారము. ఆచాందనుని వేషము దాల్చిన గంధర్వనకును నాయికకును గడుపులోని చిచ్చువంటి యొడంబడికతో సంభోగ శృంగారము గాన నిదియుఁ బయోముఖవిషకుంభమే. స్వరోచి యా విర్భవించిన పిదప సతనికిని గళావత్యాదులకును ననురూప శృంగారము ఘటించినను హంసమిథున వాక్యాదులవలనఁ దద్రసప్రణాళిక కందంద విచ్ఛేదము. కడపట స్వారోచిషమనువుకేవలశాంతిరసప్రాబల్యముతోఁ బ్రబంధ సమాపనము. దీనింబట్టి మొత్తమునకు మనుచరిత్రము వస్త్రైక్యముగాన రాదు. మఱియు శృంగారరసము వస్తు వైవిధ్యమువలనను విషమ సమాగమముల వలనను, గడపటి శాంతిరసైక ప్రాచుర్యమువలనను, నొక్కరూపున సాగక దాడుదొడుకై వింగడించుచున్నది. వసుచరిత్రమునందో మొదటినుండి కడవఱకు మొత్తపున కైక్యమును రసమున కుత్తరోత్తరావిచ్ఛేదమును గానిపించుచున్నది. మొదటి నాయికానాయకు లిరువురే కడవఱకును శృంగారరసపోషణమునఁ బాలుపడియున్నవారు. అందుఁ బ్రవరసరూఢిని సమాగమమువలె నిందు శుక్తిమతీకోలాహలసంగమము నున్నది కాని యిది మొదటఁ గన్నాకుగా రాక నడుమ సంగముగా వచ్చుటచే శృంగారరసముతో విరోధిభక్త దానికి సహకారమైయున్నది.

ఈకవి కవిత్యము శ్లేషకతానము. అయినను గొన్ని శ్లేషకవనములుంబోలె గట్టువై యర్థక్షేపము నాపాదంపక మొత్తమునకు మృదువాక సౌభాగ్యము గలిగి యతిభోగ్యముగా నుండును. ఒక్కయుదాహరణము.

వసంతపర్వనము.

చ. ఒనర హిమావకుంతనము లూడ్చి తెమల్చినపత్తభంగముల్
సస నసియాడుచుకొ మొగడచన్నులు పల్లవపాణి గప్పు నూ
తనలతికాలతాంగుల నుదారగతిం జలి వాపి నెయ్యపుం
బెనఁకువ నేర్పె దక్షిణసమీరణుఁ డొయ్యనఁ దాపులంటుచున్.

మ. అలరుంగై దుపుజోదుకూర్చి సయిదో డై మాధవశ్రీతపః
ఫలమై యాడుమరుత్కుమారుఁ బ్రియమొప్పం దేనెనిరాచ్చి లే
దెలిపూజొంపపుఁబొత్తులం బొదిగి ధాత్రీజాతముల్ జోల వా
డె లనత్పల్లవడోల నుంచి కిలకంఠీగీతనాదంబులన్.

సీ. మును సుమనోరాగమున వసంతము సూపె, గాన నేందిర యశోకింపుఁగొమ్మ
కాకొమ్మ నగుచు నెయ్యమునుఁ గ్రొన్నసతేనె, మెలఁగెడుసరసాళిమీఁదఁ జల్లె
నాసరసాళి సోయగపుఁగ్రాటలతోడఁ, జని మాధవిప్రవాళశాళిఁ దుడిచె
నామాధవిపరాగ మక్షిరాగము మించఁ, బరతెంచు కిలకంఠిపై విదిర్చె
నిట్లు లతికలు హితకోటి నెనసియపుడు
మదనదేవ్రాత్సవక్రీడఁ బొదలు ననిన
వరులుఁ దరుణులు విరులయోవరుల వజ్రలు
సిరుల వలరాచజాతరుల్ నేయు టరుడె.

ఇందు శ్లేషబంధమును వీడకయె సులలిత పదగుంభనమున సగ్ధవై భవమెంత గూర్చినాఁడో తెలియుండు. మఱి యుద్యానపాలురు రాజునకుఁ గానుకవెట్లు పండ్లు మొదలగువానిని గొని,

సీ. “పపారు పొదరిండ్ల నాపటలాశోక, దీపార్చి గనక కలాపమరసె
పటలాపలులు దాటి యేలాలతా వార, బాలాతతిపరాగపటల మూడ్చె
నామధుపనవ్యగానాన్మృతము మెచ్చి, సూనానవములెల్ల జూఱిలిచ్చె
శంకారహితధీరహంకార శుకభటా, హంకారములఫలాహతి యొనర్చె
ననుచు నాగంధవహునిధౌర్వ్యములు దెలుపు
లీల విరిసినవిరులు రాలిన రజంబు
లులికిన రసంబు లురిలినఫలము లధిపు
మోగల నిడి వల్కి రుద్యానపాలు రవుడు.”

అని యతిమనోహరమగు నొకచమత్కారసాధనము గావించినాడు. చప్పిడివిషయమైనను మహాకవిశేత నెంతోభోగ్యవస్తువుగా మాటుచున్నది. మఱియు మనుచరిత్రమునఁ బ్రవరునికి హిమవద్దర్శనోత్సుకత్వంబు పట్టించుటకై సిద్ధుండు గావించినవర్ణనములుంబోలె వనపాలురును రాజుం జూచి యుద్యాన వన వైభవమును,

సీ. ఇమ్ములై మరు హజారమ్ములై పొడలుండఁ, బూఁజవికలు వేఱ పూనవలదు
తెప్పలై నెత్తావికుప్పలై పుప్పొళ్లు, దుల గందవడి తోవఁ జిలుకవలదు
సారమై హిమజలసారమై పూఁదేనె, నెఱయఁగేళాకూళి నింపవఱదు
మొత్తమై మారుతాయత్తమై గంబూర, మెగయ వితానముల్ బిగియవలదు
స్వామి యారామశుభవైభవములు చూడ
నెపుడు విచ్చేయుదురొ యంచు నెదురుసూచు
సహజ సాభాగ్యములు గూర్చి చెత్తుఁ డతఁడు
కూర్చి భవదీయ వనపాలకుండు కాఁడె"

యని యాలోకినోత్సవమును గలిగించిరి. ఈపద్యమునందలి యనుష్ఠాన విభవమును సర్థచమత్కారవైఖరియు నద్వితీయములు. రాజుద్యానమునకుఁ బోయిన పిదప నందలి లలికలను స్త్రీలుగా నుత్పేక్షించి శృంగారచేష్టావిశేషములను వానికి నతి మృదుతరవాగ్వైఖరితోఁ గూర్చిన యొప్పు చెప్పనలవిగాదు.

మ. కలకంఠార్చటి నొండొరుం బిలుచుచున్ గాఢచ్ఛదాచ్ఛాదికల్
వొలయంగా నవగంధబంధుర రజంబుల్ నిండఁగా జాలకం
బులు గాసింబడఁగా నికుంజనిలయంబుల్ మీఱి వాయుత్వరం
దలనూపెం బ్రతతీసతీవితతి గోత్రాకాంతుఁ డేతేరఁగన్.

చ. జనపతి దారసిల్ల నొకసంపెఁగతాపులకొమ్మ రాగ
వద్ద ననుమనోభిరామ యయి కాఁక వహింపఁగఁ బోలుఁ గానిచో
ననుపమపంచ సాయకక రాంచలచంచలచాపశింజనీ
జనితకఠోరఝంకృతులు సైఁచకయున్నె పరాగసాండువై.

చ. చలితలతాంతకాంతి యనుచందురకావిచేఱంగు దాటి న
మ్మిళితయోవిలాసముల మీఱినవిచ్చు ఫలస్త నాగ్రముల్
వెలువడఁ గప్పెఁ దత్త్వ ణమ వేల్లి తదోహదధూపధూమ కుం
తలములు విప్పి దాడిమలతాలలితాంగి నృపాలుచెంగటన్.

సీ. చిగురుఁగెంగేలు సాచె రసాలవల్లరి, తేఱిచూపులఁజూచె దిలకతిలక
పికగీతిఁ బాడిచూపె బిగ్గయాళులత పల్కె, గీరభాషలఁ గర్ణికారశాఖ
ముఖర క్తినింపె నింపుగలసంపెఁగకొమ్మ, వన్నెగా నగియె తేబాన్నతీగ
సురభిశశ్వసనంబు నెరవె సింధుకవల్లి, గుచ్చెఁ దాపులు సోకఁ గ్రోవిరెమ్మ

యాత్మ రుచిరోపచారంబు లధిప కల్పకంబునకుఁ దత్తదామోదగరినుఁజెనుప
సంగనానిత్యకలితదోహదవిశేష, సన్నతాచారముల సజినన్నకతన.

తర్వాత రాజును గోలాహలమునకుఁ బుచ్చుటకు వలయు సాధనములను సతి
మృదమధురగుంభసముల నలవరించినాఁడు.

తే. సృపునెదుటఁ దేనెవాఁకలో నిబిడవిచల
దతనుపత్రాళిఫలసాంద్ర మగుచు నొక్క
సగము కైవ్రాచి యేటిలో నాటియున్న
నాటియున్నతనగరాజు నలుపుఁదెలిపె.

ఉ. ఉన్నతి నన్నగాగ్రమున నున్నయొకానొక కిన్ననద్యయం
బన్నిఖలోక్తివేది కపు డన్యదురాసద మైనయొక్క యా
సన్నశుభంబుఁ దిన్ననిష్కసన్ననిజోక్తులఁదెల్పి తోన యే
గె న్నర దేవపాదపవిఖన్నబృహన్నగకూటవాటికిన్.

క. ఆలోకాద్భుత విహగయు, గాలోకిప్రీతివలన సతిలోకినయః
కోలాహల కోలాహల, లీలాహలహలిక చెంగలించెం బతికిన్.

ఇట్లు తేనెవాఁకలో నాటియున్నవృక్షమును, ఆవృక్షాగ్రమందలి కిన్నరమిథున
మును, వానిశుభోదర్శక పృస్తావనమును, దన్తాలమున నవి కోలాహలపర్వతమున
కేఁగఁగా దద్దర్శనార్థము బాను నాపర్వతమునకుఁ బోవ నుత్పిహించుటయుఁ గల్పించినాఁడు. పక్షిమాటల నెఱుంగుటకై 'యన్నిఖలోక్తి వేది'యనియుఁ జెప్పినాఁడు.
పిదపఁ గోలాహలమునకుఁబోవుట. అందు విచిత్రకథాసందర్భసంవిధానమునకై
సర్తనచివు నొకనిఁగూర్చి తన్తాలమున వారికిద్దఱకు సంభాషణ ప్రసక్తి గలిగించి
కోలాహలవర్ణన మతివేలమనోహరముగాఁ బఱచరించినాఁడు.

సీ. ఒకచాయ ననచాయ పికగేయ సముదాయ, మొకసీమ నానామయూరనినద
మొకవంక నకలంక మకరాంక హయహేష, లొకకేవల పనదేవ యునతిగీతి
మొక చెంత సురకాంతల కరాంత తతనాద, మొకదారి నవశారికోదితంబు

క. లొకయోరఁ బలుచారణ కుమారఫణితంబు, లొకదండ నలిమండలికలగాన
మొక్కమొగిమోయఁ గదళీగృహోపపన్న, కిన్నరీబృందబృందసంగీతరీతి
నమరునతి వేలకోలాహలముల కలిమి, నధిప యాయదిగోలాహలాఖ్యమొక్క.
అంత గిరికానివాసంబగు నాకోలాహలంబునందు గిరికాసన్నిధి సమాకర్షణ
మునకై యొక కలస్వనసమాకర్ణనము.

క. పీనులవిందై యమృతపు, సోనలపొందై యమందసుమచలదళిసీ
గానముక్రందై యారవ, మానంద బ్రహ్మమైన నధిపతి పల్కెన్.

అన్నట్లు బ్రహ్మానంద సంఘాయకమగుటంబట్టి దానిమూలము నెఱుంగవల
యుననికోరిక. ముందుగానే సంతరించియున్న సర్తనచివుఁడు తన్నాదము వచ్చిన

చోటికిఁజూపుట గూర్చినాఁడు. ఆపోవుదారియునందలి మందిరమును నల్లసానిపెద్దన యాచార్యకమువలన సిద్ధించినవే. ప్రవరుఁడు వీటిగంధస్థగితమారుతముచే నాకర్షింపఁబడిపోయినట్లే సచివుఁడు నాగమును విని పోయినాఁడు. అయినను ఛాంద నుఁ డగు ప్రవరునివలెఁ జక్కగా 'చేరఁజనిపల్కె విభ్రాంతుఁడై' కాదు. నర్క సచివుఁడు రసజ్ఞఁడు. రసజ్ఞఁడైన నేమి, యామందిరమున నుండరు లుండుట యెట్లు గృహింపనగును? అందులకై,

“క. కనుఁగొని మణిమందిరమున, మునుకొని కలఘోతభిత్తిముకురతలబహి

ర్జనితానుబింబనమ్ములు, పనితారత్నములు మెలఁగువల నెఱిఁగింపన్”

అని వనిత లుండుట దెలుపు సాధకము గూర్చినాఁడు. కాఁబట్టి రసజ్ఞఁడగు సచివుఁడు ప్రవరునివలె విభ్రాంతుఁడై చేరఁజనక తరువులపొంతఁ బొంది కాంచినాఁడు. మరల వసురాజకడకు వచ్చి తదీయావయవసౌందర్యమును వర్ణించి రాజునకు విరాళిఁ బుట్టించినాఁడు.

తే. మేటిజమ్మేటి యనటఁ గొమ్మించుమించు

బొదివి మదనప్రతాపాగ్నిఁ బుటము వెట్టి

తమ్మిగద్దియదాకిటఁ గ్రెమ్మి యట్టి

కొమ్మఁగావించఁజూలు నెత్తమ్మి చూలి.

ఈ పద్యమునకు నొరవడి,

తే. నేరెఁటేటి యనల్ దెచ్చినీరజాపు, సానఁబట్టిన రాపొడి చల్లి మెదిపి

పదను నుధినిడి చేసెనో పద్మ భవుఁడు, వీనిఁగాకున్నఁ గలదె యీమేనికాంతి.

(మనుచరిత్రము.)

గిరికావయవవర్ణనమునం దధరవర్ణనమును మచ్చునకై యుదాహరించెదను.

సీ. కొమ్మనాఁజెఱుతో గుణమ్ముకై కొనివచ్చి, కఠినవిద్యుమము చేకట్లఁ బడియెఁ

గోమలి యధరంబుతో మొనల్ పచరించి, యరుచిబింబఫలంబు లవిసిపడియె

మృగనేత్రవెదవితో సొగసుఁబూనఁ గడంగి, కెంపు నీరసము నెక్కించుకొనియె

సతిమోవితో రసనీతులు చూపి నుగంధ, వికలబంధూక మూరకయ విరిసె

డాయుపగడంబునకుఁ బగడంబు బింబ

మునకు బింబంబు మెఱయు కెంపునకుఁ గెంపు

బంధుజీవమునకుఁ దగబంధుజీవ

మార యాకుండరదన రదాంశుకంబు.

ఇందలిశ్లేషవైభవమును, సనుష్కాస సౌభాగ్యమును, భావచమత్కారమును నిరతిశయములు. లోకమునందు సామాన్యముగా నేనుఁగులు కదలీ వృక్షములను భంజించుటను, బెల్లము ఖండశర్కర మొదలగు పాకావస్థలనొందుటను, గొ

యతి రంజకముగా గిరికయూరుపులను మృదూక్తిమాధురిని గూర్చి వర్ణనము చేసినాడు.

మ. సతియూరుద్యుతిఁ జెందఁ బూని నిజదుశ్చర్మాపనోదక్రియా
రతిఁ బాఠోపపూరితోదరములై రంభే భహన్తంబులు
న్నతటిఁ వీడె మరుద్విభూతిఁ గడలిం ద్విగ్ధోష మాచంచలో
ద్ధతశుండాతతిఁ బాయదయ్యె నదె పో తద్దై వ్యిమూలం బిలఁ.

ఉ. ఇంతిమృదూక్తిమాధురికి నిక్షురసం బెనవ్రాలఁ జాల నా
ద్యంతము నోడి మధ్యమగుణాశ్రయమై నెఱకాఁ నెన్నిజ
న్యాంతరముల్ నహించియుఁ దనంత నె ఖండములయ్యెఁ గాని యా
వంతయుఁ బూన దెంతవోడి యయ్యు నఖండతదీయసంపదన్.

అవయవ వర్ణనమును ముగించుచు సర్వాపయవసౌందర్యసమప్తిని,

మ. “కమనీయాకృతి యోగ్యకీర్తనములఁ గన్పట్టినాశ్వామ యా
సుమనోవల్లరి యాసుధాసరసి యాసాంఘాంధు డాల్చివి యా
సుమభాణాంబక యాయమూల్యమణి యాచొక్కంపుఁబూబంతి యా
కొమరుంబ్రామపురంధ యాచిగురుటాకుంబోడి నీకే తగున్.”

అని యొక్క పద్యమున వర్ణించినాడు.

దీని ననుసరించి వ్రాసిన పద్యములు రెండొకటిగలవు.

మ. తఱచుల్ వేయు నికేల యాతెఱవ యాదానిన్తు పూరెమ్మ యా
నెఱిగప్రంపుటనంటి క్రొమ్మెలక యానిద్దంపులేమావియా
మెఱుఁగుంబంగరు తీవ యానన జిరామేల్జోదు వాలారనుం
గఱుకుండ్లై దువ యాకడిందినవలా కన్నాకు నీకే తగున్.

(అచ్చ తెనుగురామాయణము)

మ. పలుకుల్ వేయు నికేల భూరమణ యాబంగాడుకీల్బొమ్మ యా
వలికప్రంపుటనంటిక్రొమ్మెలక యా వాల్గంటి యాశ్వామ యా
యలివేణీ ఘనచూళికాభరణ మయ్యంభోజప్రతాపి యా
తలిరుంబ్రామపుఁ గల్కిరాచిలుక యాతన్వంగ నీకే తగున్.

(రసికజనమనోభిరామము)

పిదపరాజును గిరికయున్నచోటికిఁదోడ్కొని పోవుట. అతఁడు

... పొచ్చినపుం,

జాలుందీవలచాటునన్ నిలిచి వాచాలాళి పఠునిలా,

‘లోలత్వల్ల వజాలమార్గముల నాలోలాక్షి’

ని జూచెను. అంత వసురాజు గిరిక ‘వినుతాంగ తరంగిత సౌకుమార్య
ములను’గానియాడుట. గిరికా విషయముగు నగ నచింతా -

గిరికాసౌందర్య సానుభావము నున్న స్త్రీకముచేయుటచేతఁ గొంతసూటి మందగిల్లుచున్నది. అయినను గవినిరర్థశక్తేషకవితాప్యవాహపరీవాహ మనివార్యమగుటచే నిది తుంతవ్యము. అంత నర్థసచివుని గిరికయొద్దకు యోగివేషమునఁ బుచ్చెను; ఆవేషమునకుఁ బరికరము నాకొండయందె సమకట్టినాడు. ఎట్లు

సీ. కనకవల్లిమ తల్లి కలవెంపు జడగుంపు, పుష్పపరాగసంభూతి భూతి
కమనీయశాఖాప్రకాండంబు దండంబు, తరుణపల్లవకోటి ధాతుశాటి
వల్కలధట్టంబు వరయోగపట్టంబు, జాలకవిసరంబు జపనరంబు
ఫలరసాసారంబు సాత్కంబుపూరంబు, కింజల్కములచాలు మాంజినూలు
సేయఁజాలిన యమ్మహాశిఖరిశిఖర, రుచిరసురభూజరాజిచే నుచితవేష
మెనసి నరపాలనిరపాయహితవిహార, హరి గడిదేతె యొకజడదారి యయ్యె.

దీనికిఁ బ్రతిగా మనుచరిత్రమున గంధర్వుడు ప్రవరవేషమును దాల్చిన పద్యమును జూడుడు.

సీ. అర్థచంద్రుని తేట నవళుళించులలాట, పట్టి దీర్చినగంగమట్టిలోడఁ
జెక్కటద్దములందు జగి వెల్లువలుచిందు, రమణీయమణికుండలములతోడ
బసిడివాఁతచెఱంగు మిసిమిదోఁపఁజెలంగు, నరుణాంశుకోత్తరీ యంబుతోడ
సరిలేనిరాకట్టు జాళువామొలకట్టు, బెడఁగారునీర్కావి పింజెతోడ
ధవళధవళము లగుజన్నిదములతోడఁ
గాశికాముద్ర యిడినయుంగరముతోడ
శాంతరస మొల్కుబ్రహ్మ శేజంబుతోడఁ
బ్రవరుడయ్యె వియచ్చరప్రవరుఁ డపుడు.

మనుచరిత్రమునందలి శబ్దాలంకారసముల్లసితంబగు రచనయు మనుచరిత్రమునందు స్వభావవర్ణనైకవిలసితంబగు రమణీయతయును దెలియునది. ఇందు శబ్దాలంకార డంబరములో వేషస్ఫూర్తి చక్కఁగా మది నచ్చుపడదు. అందు స్థనంపదలో వేషము కన్నులు ముందుఁగట్టినట్లుండును. వేషమైనది. ఇంక నేమిపని ? నర్థసచివుడు గిరికయొద్దకుఁ బోవలయును. అందులకై కవి యొకయుపశ్రుతిని బొందుపఱచినాడు.

తే. గంధగజయానగీత ప్రబంధకలన
నలరి యతి లియ్యమై వచ్చు టరిది మగువ
లార కనుఁగొంటిరే యనునాళివాక్య
మొకటి విననై న నిదె వేళ యొదవె ననుచు.

ఉ. మేలు లతాంగి నీవలుకు మెచ్చితి నే యతివచ్చుజాడ యే
లీల నెఱింగితమ్మ బహుళీకృతచాతురి మించునీవిపం

చీలలితారవామృతము చిత్తము సోకినవార లీకళా

శాలినిఁ జూచి దీవన లొసంగక పోవరు చుమ్ము నావుడున్.

పిదప సచివుడు స్వపరముగాను యోగిపరముగాను నర్థద్వయము గలుగు నట్లు తనవృత్తాంతమును నాకారగోపన కౌశలముతోను యథార్థనివేదన చాతురి తోను నుపన్యసించి తన మాహాత్మ్యము వారికిఁ దోచునట్లు.

చ. అనుపమభాగ్యలక్షణసమన్విత యీరమణీలలామ యీ
మనసిజరాజరాజ్యరమ మానసవీధిఁ దలంప సింధునం
దన యచలేంద్రనందన యనం గననయ్యెడి సీలతాంగిసా
వనకులగోత్రభూతి చెలువా చెలువారఁగఁ దెల్పవే యనన్.

జన్మవృత్తాంతమును దెలిసియుఁ దెలియనివానింబోలె నడిగినట్లు, 'సింధునందన' 'అచలేంద్రనందన' 'సావనకులగోత్రభూతి' యను పదములు కవి నిబంధించెను. సచివుడేమో సామాన్యముగా నట్లడిగినాఁడు. అందలి యథార్థతర ఘటనమువలన యోగికావున నాంతరదృష్టిచేఁ దెలిసి యడిగినట్లు చెలులకుఁ దోపించినాఁడు. ఈనైపుణి నిరుపమానమని చెప్పి తీజుడు. ఇందుఁ గవికి నాటక కథావైచిత్ర్య సంవిధాన చాతురియు నవలలు రచించువారి యపూర్వ సందర్భ నిర్మాణ ప్రాగల్భ్యముఁ గూడియున్నవి. పాత్రములను నాయాసందర్భమున నాయా సంద్యంగములచేఁ దెలిచాటుననుండి రంగమునఁ బ్రవేశ పెట్టుటయు, బీజములచేతఁ కథాప్రణాళికను గొనసాగించుటయు ననునాటకలక్షణముల నెన్నియో నిందుఁ జూడనగును. పసురాజుమాటున నుంచుటయు. సచివుని వేషాంతరమునఁ జూనుపు టయు, బరస్పర సంభాషణ సందర్భనాదులకు యాదృచ్ఛికములగు సందర్భములను జిత్రించుటయు, నిం దప్రతిమానములుగా నున్నవి. నెచ్చెలు లా 'వంచనాయతి యాదృచ్ఛికసూక్తి సూటిపడి'నందున 'అన్యోన్యాయనాలోకనాయత నానాదృత లీలఁ దేలి మునిమాహాత్మ్యంబు వర్ణించిరి' వారిలోమంజువాణి 'సీకియ్యళుల పృపంచకథ లెల్ల నెఱుంగు తెఱంగుచోద్యమే' 'ఈరమణీలలామ ... సింధునందన యచలేంద్రనందన యనం గననయ్యెడు నంచు నిట్లు పే, ర్కొనియును గృప్తుఁడై దెలియఁగోరుట కూరిమి పెంపునం గదా' యనిచెప్పి యంతరికాపృత్తాంతప్రస్తావ మునకు దిగి నాయికాజనన మూలమగు శుక్తిమతీకోలాహల సమాగమమును జెప్పించినాఁడు. ఆయిద్దఱును స్త్రీత్వ పురుషత్వములతోనే కాక నదీత్వపర్వ తత్వములతోను సమాగమము పొందుపఱచుటకై యర్థద్వయము గూర్చినాఁడు. ఇట్లుఁ జూపినట్లేష రచనాకౌశల మత్యంతస్తుతి పాత్రము. శుక్తిమతిని గోలాహ లుడో చూచి కామించుటకై దానికి బ్రహ్మలోకగమనమును మూలమందు లేని దానిని గల్పించినాఁడు. ఆ శుక్తిమతి,

‘భాగదేయమహిమంబున మిన్నులు ముట్టివచ్చు ధ

న్యని సతనికా భజించి నదియున్ విసయంబున నోరయైచనున్.

ఇందలి ‘మిన్నులుముట్టివచ్చు’ ‘ఓరయైచను’ ననుపదములచేఁ బర్వత కాశము నంటుటయు నది పర్వతము నోరగిలి పాక్షాటయు ననుధర్మములు రంజితము గావించినాఁడు. మఱియుఁ గోలాహలుని విరహవేదనను బర్వతధర్మమును వదలకయె యతి మృదుమధురభణితిని జోడించిన యానుడికాంము లంక మీకవికులతిలకునికే తగును.

తనకూటములఁబ్రోదిఁ దాల్చురంభాదులు, సరసభావముదప్పి శీరమువంపఁ దనలోలతలఁ బెంపుగనుకలకంతులు, చేరి పైవ్రాలక చెడరిపలుకఁ దనవంక నలరుపద్మినులెల్లఁ దమి గాన, కయ వాణి మోము లగ్గలముముడువఁ దనమహాభోగంబులనెసంగు భోగినుల్, చెరలి నిట్టూర్చుపైచెరలు నెఱప

నకటకట మంచుమలపట్టి యతనుతాప
వహ్నిపాలయ్యె ఝరబాష్పవారి యగుచు
నిత్యశుక్తిమతీధ్యాననిశ్చలాత్ముఁ
డగుచు సంచితగహనరోమాంచుఁ డగుచు.

కోలాహలుఁడు శుక్తిమతికిఁ జెప్పినపద్యమును జూడుఁడు.

ఉ. నావలనం బ్రయగ బెఱిగి న న్నొకమాటును బల్కరింప కీ
వే వెన నోరచేసికొని యేగుదుగాని సరిల్లలామని
న్నేవగఁ జేరవత్తు మది కింపగు నీదునఘాదితామృతం
బేవగఁ గ్రోలఁగాంతు నని యే నెపుడుం దలపోయుచుండుదున్.

ఇందు నదీపర్వత ధర్మములును గూర్చియున్నాఁడు. కోలాహలుఁడు ‘తప్పక యంతరంగమునఁ దాటిచి నన్ను నదీనుఁజేయవే’యన్నచో ‘నదీను’నన్న యర్థద్యయ రచనాచమత్క్రియ యనన్యాదృశముకదా! దానికి శుక్తిమతి, చెప్పినవాక్యము

క. పుడమి నచలేంద్రులెచ్చట, జడవాహిను లెచట నెచటి సఖ్యము వినఁజొ
ప్పడదు పొడవడిరు మీయెడ, నెడపక మారసములెచటి కెక్కుమహాత్మా!

ఇందును నదీపర్వత ధర్మములు జోడించుట నిరూపమానము. కోలాహలుఁడు ‘నీకమనీయకాంతిధారావళిలో మునింగితిని’ ‘నన్నుంబ్రోవకనుల్లఁబెల్లెదో’ ‘గ్రుచ్చి యెత్తి నిర్వృతిఁ దెప్పలఁదేల్చెదో.’ యనఁగా శుక్తిమతి. నీవు ‘నిజగౌరవ్రాస్త తులు తలఁపవు’ ‘మాదృశ జడస్థితిఁ దెప్పలఁ దేలుచున్న మీ, కులగిరి కోటిలోఁ గడులఘుత్వము గాదె.’ యన్నది. ఇందును నదీ పర్వతధర్మములు బాగుగాఁ జూ ర్పఁబడినవి.

మనుచరిత్రమున 'వెలి వెట్టిరే బాడబులు పరాశరుపట్టి దాశకన్యా కేళి తప్పుఁ జేసి' యనుదానివలె నిక్కవియును శ్లేషవిభవముతో 'అతిసుభూతి ఫలింపద య్యెనే చదలేఱు సికిఁదాల్చు నింధానచిత్రకునకు' నిత్యానిపద్యము రచించెను. అం దభిముఖుఁడుగాని ప్రవరునిఁ బై పాటిన నిరూఢిని 'ప్రాంచదూభూషణభాహు మూలరుచితోఁగా లిండ్లు పొంగారఁ బై, యంచుల్ మావఁగఁ గాఁగిలించి యధరం బాసింప' నన్న శ్లేష యిందుఁ గోలాహలుఁడును,

మ. నిలువెల్లఁ నిరపాయశంబరమయో న్నేపంబునం బొంగుటాఁ

గలకూలంకషగాఢ గర్వనిధులం గాంతానుకూల్యంబుచేఁ

నలమే నిల్పుఁగఁ బ్రాతికూల్యపరుషోద్యత్ప్రేక్షిఁ గా కించు న

య్యలఘుం డాస్యము జేపుటింప నిజరూపఁటోపసంరంభి యై.

పట్టి శుక్తిమతిని నిరోధించినాఁడు ఇట 'నిజరూపఁటోప సంరంభియై' యనుటచేఁ బర్వతాకారమున నిరోధించుటయుఁ దానిచేఁ బ్రవాహముపోగి పొరలుటయుఁ బ్రాప్తములు. నదీప్రవాహ నిష్ఠవమును, బ్రజలు నసురాజునకు విన్నవించుకొనుటయు నతఁడు వచ్చి కోలాహలుని కాలిఁగోట నెగమీటి నదీనిరోధ మును జనోపద్రవమును మాన్పుటయు నతి ప్రౌఢరచనల వర్ణించినాఁడు. ఇందు లకై యింద్రుఁడు మెచ్చి నసురాజునకు నొక దివ్యవిమానము నిచ్చెను. ఇది భారతమునందుఁ బూర్వమే యిచ్చినట్లున్నను గథాసందర్భాచిత్యవిశారదుఁ డైన కవి కోలాహలు నెగఁ జిమ్మిన బలాతిశయమునకు మెచ్చి యిచ్చినట్లుగా నలవరించి నాఁడు. విమానవర్ణనము నద్భుతము. ఇంద్రుఁడు,

'... ఈశుభవిమానంబెక్కి వేడ్కఁ విని

ర్మలనన్తార్గవిహారహారి వగుచున్ మావీటికిఁ రాకపో

కలు గావింపు మటంచు నిచ్చిన వసుత్థాజాని' ...

యనుటచే వసురాజు 'ఉపరిచరుఁడై' నాఁడు. అంత శుక్తిమతికిఁ గోలాహల సమాగమమున గర్భము. దీనినిగూడ నదీలతఁగద్యోతససమన్వితముగా నే వర్ణించినాఁడు.

సీ. నాళీకముఖకి నెన్నడుముగానఁగనయ్యెఁ, దనరునెత్తఱుల బిత్తరముదరలె
శఫరాక్షి కున్నతస్థలు లగమ్యములయ్యె, బడిబడి నడలెల్ల జడనుపడియెఁ
జారువేణికి వింతచవుల నింపులుమీఱెఁ, గనుపట్టె విశదమై గొడరేఖ
కంబుకంఠకి సార్ద్ర కంకణంబులుజాతె, నాదంబు మందమందత వహించె

గీ. హంసయానకు నలిమేచకాంచలముల, గుబ్బపొందమ్మిమొగ్గలు కొమరుమీఁతఁ
బ్రకటితావర్తనాభి కేర్పడియె సంత, రుచిరతరకై వలశ్యామరోమరాజి.

అంత శుక్తిమతియందు నొకపుత్రుఁడును బుత్రికయుఁ బుట్టిరి. పుత్రు నకు 'శైలావరోధము వారించి తనుకథరించె వసుపాదం బుచు' వసుపదుఁడను

పే రిజెను. కూఁతునకు, 'గిరిరాజ తనయకై వడి, సిరిరాజుల పేలయు నీ సుశీల' యనుచు నచటిమానులు 'గిరికి' యను పేరిడిరి, ఆకూఁతు నల్లారుముద్దుగాఁ బెంచుటను జెప్పు పద్య మత్యంతపూద్యము.

సీ. మందయానము నేర్పు నిందిందిరాజీన, రాజీవరాజన్త రాళరాజి
కలికిపల్కులు నేర్పు లలితనానావాస, నావాసనికిట కాననశుకాళి
గొనబుసాటలు నేర్పుఁ గుముడ రసామోది, సామోది మధుపశుద్ధాతనమితి
నటనలీలలు నేర్పుఁ దటయాథకల్పాగ, కల్పాగ చరనీలకంఠవితితి

గీ. యన్న నీకన్య కఖలభాగ్యమాలు గలుగ, మునిపురంధ్రీజనంబు దీవన లొసంగు
నతివ సైరంధ్రులై దాదులై వయస్య, లై వివిన దేవతలు ప్రోతు రనుదినంబు.

ఇట్లు మంజువాణి పూర్వ వృత్తాంతమును జెప్పి ప్రకృతాంశమునకు వచ్చి

ఉ. "ఆనగజాతి యీతిరుణి యావన దేవత లీవయస్య లా

మానవనాథ సాదసఖ మర్దితభూధరి మీసగోత్రమం

బీనగమాళివై నెనఁగు నీమణిధామము లీకొలంకు లీ

కోసలు నీనికుంజములుఁ గుంజరయాన విహారరంగముల్."

అని చెప్పి విరమించినది. కపటయతియు నా నాయకకును వసురాజునకును సంగతి కలిగించుటకై దానిని వసురాజు పెండ్లియాడునట్లు దీవించి నెచ్చెలు లట్టి భాగ్యమెప్పుడు కలుగునో యనఁగా నిదిగో నా మంత్రప్రభావమున నతిని నిప్పుడే రప్పించెదనని 'మజ్జా'యనుటయు నప్పుడు

'మ. ఇది సంధింపఁగ వేళయంచు వసురాజేంద్రుండు నీరంధ్ర నీ

రదవార ప్రతిసీర వెల్వడినతారాభ ర్తలీల లతా

చ్చదసంఛాదిక బాసి నిల్చె నెదుటన్ సారంగరాగభ్రమ

న్నదభ్రంగీరుతి వందిమాగధక థామాధుర్యముం దెల్పఁగన్'

ఇదియే నాయకానాయకుల ప్రథమసంవర్సము. దీనిని గవివరుడు నాటకోచితప్రక్రియతోఁ జిత్రసందర్భములు సాత్రపఱిచి నిర్వహించినాడు. వసురాజును క్లేషగంధములేక సహజస్వభావకై లితో వర్ణించిన వర్ణనాతీత మగు పద్య మాకర్ణింపుడు.

సీ. తలిరుఁబ్రాయమువాని వలరాజు నలరాజు, నలరాజుఁ దెగడుసోయగమువానిఁ
బసిఁడిచాయలవానిఁ బగడంబు జగడంబు, జగడంబు గలమోవిసాగనువానిఁ
దళుకుఁ జెక్కులవానిఁదులకింపు పలుకెంపు, పలుకెంపులొలయునవ్వొలుకువానిఁ
జలికిచూపులవాని సిరిమించు దొరయించు, దొరయించు కాంచనాంబరమువాని

గీ. నొటపుగలవాని మకుట కేయూరహార, కటక కుండలచాక చక్రములవాని
నమ్మహీజానిఁగనిలేచి యమితవినయ , సంభ్రమము దోఁప నిలిచిరజ్జాతములు.

నాయకానాయకుల ప్రథమసందర్శనమును దజ్జనితశృంగార రసాంకురములను సతిపేశలముగా వర్ణించినాడు. వరూధిని ప్రవరునితో స్వాతిశయోద్ఘాటనముగాఁ జెప్పిన 'చిన్ని వెన్నెలకందువెన్నుఁడిన్ని సుధాబ్ధిఁ, బాడిమిన చెలువ తోఁ బుట్టుమాకు' నిత్యాదులనఱచె నెచ్చెలులను గిరికాసౌభాగ్యసాకుమార్యాది ద్యోతకముగా,

“నీ. అడుగువెట్టదు నవ్యహరిచండనలతాంతి, సరణివైఁగాని యాయగుఱచగి ,
కేల నంటదు కోరికితిపారిజాతపిల్లరిఁగాని యాయతిలలితిశాపా
తనువుఁజేర్పదు నమ్రాదారమందారిమంద, జలశయ్యఁగాని యీసురభిభాంగి
వెదవిఁజేర్పదు కల్పపుష్పవీణ ఫలసంతతియెకాని యీమాదితీపులాఁడి
గురుకులక్రమాయాత మీగిరిజచల్లఁ, దనము జననై కరూఢ మీతిటినిపట్టి
సరసగంభీర భావంబు సహజసిద్ధ, మీసలినసోదరిమణి మేనితావి”

యని వర్ణించిరి. అంత మాయామాని రాజును నీహ్నినిపోయి తిగుగ నై జవేషముతో సచివుఁడై వచ్చి రాజును గలిసెను. నెచ్చెలు లానచివుని పలుకుబడి మొదలగు వానినిబట్టి, 'తొంటిమునియెకా' నెఱింగి యతినివాడై పుణములను నగుచు భావించిరి. ఇటఁ గవి సర్కసచివుని మరల రాజుకడకుఁ జెచ్చి యతిని మాయాదికమును బయలువెట్టుట యనుచితమని తలంపరాదు. అర్థద్వయగుంభితిములగుసతని వాడై పుణములు పాఠకులకేకాక యాపడఁతులకును ననుభూతిపాత్రములైననే సార్థకములగును. కొన్ని పట్టులయందలి క్లేషలు పాఠకులకు మాత్రమే తెలియుట యుచితము. కొన్నిటఁగలవి పాఠకులకేకాక యుద్దేశించి చెప్పఁబడినవారికిని తెలియుట సరసము. కావుననే యిటు చెలులు

“క. కోలాహల శైలాధిప, లీలాగతుఁ డై నపతి యభీకయతీగ్రుక్
నీలాలకావలోకక, భాలోలత సనివె సని తలంచిరి ముదితల్.”

అని చెప్పినాడు. అంత నాయకా నాయకులకుఁ గూడిన శృంగారసమును విరహముచే విప్రలంభముగామార్చి పిదపఁ దదనహనవ్యథచేఁ బరస్పర వరణమునకుఁ బాకముచేయుటకై పన్నికపన్ను సభిఁపరిహాసవాక్యముఁ బ్రసక్తిపఁ జేసి నాడు. ఆపద్యము లతి మనోహరములు.

“చ. అపుడొకబాల మేలమున నల్లనఁ బల్కుచు నింతులార యీ
నృపమణిరాకచే నలరి యీగిరికానన మిప్పు డెంతచొ
క్కపు సీరిదాల్చేఁ జూడుఁ డనఁ గన్నియ మో మెడఁజేర్చి సిగ్గురా
గవుడమియుం బెనంగఁ బ్రియుఁగాంచె గుచాంచలహరధారలోక”

చెలి యిట్లు సిగ్గునూలుకొల్పి చూపును బరిహరింపించి తల వాల్చఁజేసినది. అంతే చాలదు. అచ్చోటనుండి కదల్చవలెను. అందులకై,

చ. అలికులవేణీకి లెజీగి యాచెలి వెండియు నేకతంబునం
బొలఁతుకలార యీచిగురుబోడి కుచార్పితహారనాయకో
జ్వలరుచిఁ గంటిరే యనినఁ జంద్రముఖుల్ చిటునవ్వుఁ బూని రా
లలనలఁజూచి కింకయుఁ గలంతయుఁ గొంతును నంకురింపఁగన్

గిరిక 'చారుఘనప్రసీదచెంతకు' నరిగెను. అటనుండియుఁ గదల్చిననే వివా
హఘటానాకుశలంబగు విప్రలంభంబు పైకొనునుగాన నాయనుఁగనెచ్చెలి
మఱియు,

'తే. అభినవాలోక నోత్కంఠ సధిపుఁ డలర, నలరుబోడి సమగ్రలజ్ఞానుభావ
భావయై తెరమాటునఁ బగటుచూపఁజూపఱకుఁ దోచె బరిణయస్ఫూర్తి.' ...
అనెను. అంత నటనుండి కదలిపోవుటకై తలంచి యెంటిమెయిబోవలేక
తననెచ్చెలి కలహంసిని దలఁచుకొనఁగా నదివచ్చి తల్లిని దోడ్కొన్నదని పిలుచుకొని
పోయెను. గిరిక పోవ నుంకించినను శృంగారరసము పోవనీక యడ్డగించును
గాన పోకకుఁ జుట్టుముట్టాడుట గలుగును. చెలులోనాయకానాయక సందర్శన
జనిత కుతూహలలు గాన రాజును బాపి గిరికను గొనిపోవ నుంకింపరు. కాన రాజు
నుండి గిరిక ననివార్యముగాఁ బాపి కొంపోవుటకై కలహంసను గవి తెచ్చికూర్చి
నాడు. గిరికి పోవుచు,

'అలఘపదాంగదధ్వనికి సంచలు మూగిన నిల్చి నెయ్యపుం
జెలువలఁ గూడఁ బిల్చుగఱిఁ జిల్కకుఁ బార్శ్వలతాంచలంబులఁ
ఫలముఁ దెనుల్పురీతి సలిపం క్తికి మోముమలంచుకై వడిన్'

రాజును గ్రమ్మఱఁ జూచుచుఁ బోవుటయు, రాజును గిరికపోయిన పిదప నావిడ
యున్న స్థలాదులను జూచి 'కాఁబోలు నివి బాలకమనీయ పదలీల లిచటఁ బల్లవజాల
మినుమడించె' నిత్యాదులు చెప్పుటయుఁ గవి శాకుంతలమున దుష్ప్రతుని వీడి
శకుంతల పోవుఘట్టముననుకరించి రచించినట్లు తోచుచున్నది. మఱియుఁ 'గానలోఁ
గలయఁ జరించు భూపతికిఁ గిన్నీయరూపమె యెల్లడఁ దోచుట' వలన రామా
యణమున రామునకు నీతిరూపమె యంతటనుదోచి భ్రమించినట్లుగా.

'సీ. కనుఁగొంటి లతకూన సనిడాయుఁ గాకున్న, నభినవతరలతావాప్తిఁ దెలుపుఁ
గంటి పద్మిని సని గమకించుఁ గాకున్న, బరితాపగరిమఁ దామరలఁజూచుఁ
జూచితిఁగొమ్మనంచు సటించుఁ గాకున్న, నలయు శాఖోపశాఖామర క్తిఁ
దమిఁ జూడఁగంటి నూతనరంభ సని యేగుఁ, గాకున్నఁ గదలిచెంగట భ్రమించు
గీ. సయ్యెడ ననంగళుశర వ్యాంతరంగ, కలిత భావతరంగముల్ గప్పికొనఁగ

విభుడుచెల్లిమొలనాత్మీయ విభ్రమములు, దేటపడకుండ నేర్పునమాటుపఱుచు.'

సని కవివ ర్ణించెను. రామునికింబోలె నన్యూపహరణమువలని దుర్భరచింత
గాక రాజున కంతర్దానమువలని చింతగాన సతఁడు రామునివలె దనవిభ్రమములు

బయలు పుచ్చకుండ నేర్చున మాటుపటచుకొన్నట్లు కవి ఘటించుట యొక యాచిత్యవిభవము. అంత నర్తనచిహ్నము.

“ చ. అతివ గురుండు తావకపదానతుఁ డంగనఁ గన్నతల్లయ
ద్భుతభవదీయశౌర్యరసపోషితజీవన కొమ్మనెచ్చెలుల్
సతతము నీకథల్ పొగడ జాణలు జాల భవద్విలాసమో
హిత హితకార్యసంగతికి నియ్యెక సందియ మంద నేటికిఁ.”

అని రాజును బురమునకుఁ బిలుచుకొని పోయెను. అంతఁ గవి యిరువురకు విప్రలంభశృంగారమున మన్తధానస్థలను మనోజ్ఞముగా వర్ణించెను. అందు గిరిక,

“ ఉ. అమృత చెల్ల ధైర్యవిభవాతిశయంబునఁ నండ్రవంపు లే
శమ్మును గొనెత్తి జడదన్నమునఁ జసయిత్రి బోలి వైఁ
గ్రమ్మ సదాఘతాహతిఁ గ్రాంగుచుఁ జక్కితి బోలెడు దక్కి ని
క్కమ్ముగఁ దండ్రచాయగల కన్యలు ధన్యలుగా ననుభవె.”

‘ఒడ్లనొంచు వెన్నెల్లికి ఊతికింబాడమి వేటిఁజెన్నెతిఁ దలంపులేటికిఁ’ అను వాక్యముల యర్థద్యయ గౌరవమును దలియునది. విరహబేధాశాంతి కై వనికిఁ బోయినది. వసుచరిత్రమున ‘చనుఁగప్పుదొలంగ వాసనగాలికెడు గేఁగుఁ బరు వొప్పనలుఁగులఁ బాటుకరణి’ నను పద్యమునే యనుప్రాసవైచిత్ర్యముతో,

‘ నీ. పవమానమానవ స్లవమానకై రవి, చ్యవమానరజము మై నంటఁబువ్వుఁ
గరసారనాగ్రతామరసాతీసాండ్ర నీ, ధుగసాప్తిఁ గిన్నీరుఁ దునువఁగోగు
మదనానలప్రభానదనామకోమల, చ్చదనార్చివైఁ జూపు జరిపఁజూచు
సలయాహతలయాకి సలయాగమలయాగ, నిలయా నిలునకూర్పుదెలుపఁదలఁచుఁ
గీ. గుంజపుటగుంజ దళిపుంజశింజితంబు, వెగ్గలంబై సఁ జెవియొగ్గి వినఁగడంగుఁ
బంచశరభూత పరిభూతపంచభూత, ములఁ దడియస్థలంబులఁ గలుపుకరణి.”

నని చమత్కరించినాడు. పెద్దన వరాధినికిఁ జెలులచేఁ జెప్పించిన

ఉ. పూతపసింకివంటి వలపుం బచరించు కులంబురీతికిఁ
లేతగదిమ్మ యితైజఁగు లేమ సురాంగనలెల్ల నిట్టి నీ
సేతకు హేత్తురమ్మ దయనేయక తిన్ననిమేను వెన్నెలఁ
వేతురటమ్మ యింతకనువేదులు చెల్లునటమ్మ యింతికి” నను పద్యమువలెనే,
కవి గిరికకుఁ జెలులచే

చ. కటకట మమ్ము నొక్కత్రుటికాలముఁ బాయనిదాన వొంటిమై
నెటువలె వచ్చితమ్మ చెలి యిచ్చటివేఁకపుఁదేనవాఁక లీ
నెటువలె నీదితమ్మ తెరువెల్లను బుప్పొడి నీపదాంబుజం
బెటువలె నోర్చెనమ్మ తరుణీ తగునమ్మ కడిందిచెయ్యముల్.

అని చెప్పించినాడు. అంతః జెలుల వనవిహారవర్ణనములు, శుక? కాదుల మిత్రతా మిత్రతారూపవర్ణనముల శ్లేషభంగిని గవి చిత్రించినాడు. మనుచరిత్ర మందలి రగడకు మాఁజిందువృషభగతి రగడ మఱియు రసవంతముగా నున్నది. చెలుల జల కేళి మనుచరిత్రము నందుఁబోలే. పిదప రసమున్న స్తకమై గిరిక మూర్ఖిల్లుగా శిశి రోపచారములు. అందును గిరికకుఁ దెలివిగలిగించుటకై కవి శ్లేష నాశ్రయించి చెలులు 'నెలత కీవనుటాభంబు నింపుమనుచు' నన్న వసునామప్రసక్తి సభంగ శ్లేషముచేత సమర్థించి తన్ములమున మూర్ఖుడేర్పినాడు. ఇట్లు చిత్రములగు సందర్భములు పొందుపఱచియుఁ బాత్రములను బ్రవేశ పెట్టియు, యాదృచ్ఛికములను సూటిపఱచియు, శ్లేషల నాశ్రయించియు నాటకసంవిధానముఁబోలే గథాప్రణాళికను గవి సాగించుచు వచ్చినవాఁడయ్యెను. కావుననే, 'ఆ వాక్యంబులలోనుధామయ శుభై కా య త్తచి త్తేశసం, జ్ఞావర్ణంబు లొకింతవీను లెనయన్ సంతాతవైత స్యయై' యన్నాడు. అంతః జెలులు గిరికను గ్రీడాగృహమునకు మరలఁ దోడ్కొని వచ్చిరి. అంత సూర్యాస్తమయచంద్రోదయాదివర్ణనము లతి హృదయంగమములు మచ్చున కొని పద్యముః—

మ. పరిడఁభోరుహలోచనల్ గగనరంగభోగరంగ త్రమో

భర సేవధ్యము నొయ్యనొయ్య సడలింపన్ రాత్రి శైల్యాపికిన్
వరుసన్ మాక్తికపట్టమున్ నిటలమున్ వక్త్రంబునుం దోచె నా
హరిణాంకాకృతి వొల్చె రేకయి సగంబై బింబమై తూర్పునన్.

గిరిక విరాళిని జూడలేక మంజునాథి యాభిహారమును నానవాలుగాఁ గొని వసురాజు కిడకు దూతికగాఁబోయినది. అంత గిరిక చంద్రాదులను దూషింపఁ దొడంగెను. అందుఁ జంద్రునిజూచి,

“ఉ. ఇంతుల నేచుపాతక మ దింతట నంతటఁబోదు పాంథులొ

కాంతక నిన్ను ఘోరతమమై ఘనమై యజహత్కళంకమై
వంతలఁబెట్టి యాఱుపది వ్రక్కలుసేయక పూర్వపక్షపుం
గంతులకేమి చూచెదవుఁగా తుది నీబహుళార్థి భేదమల్”

యన్న పద్యమునందుఁ గల శ్లేషకృత చమత్కారము సామాన్యమే! మనుచరిత్రమందలి,

“శా. సాహకారత శంకరుం డలిగి నేత్రాగ్నిం బ్రభుం బంపినన్
స్వాహాకాముకుఁ డౌట నిన్నతఁడు గావంబోలు మోమోడి సం
దేహంబేని రతీశ నీవు మగుడన్ దేహంబులో నుండు లె
ట్లాహ దైవము దోసకారులకుఁ దోడైవచ్చు నెప్పట్టునన్”
అను పద్యమును జూచి,

కమలాభర్త భవద్విరోధిపయిఁ జక్రంబుం బ్రయోగింప ను
త్తమశస్త్రం బది యాత్మనామకభిదాదర్శాంధు నిన్నుఁ మొఱు
గి మహారాహువుఁ దున్నియుం దునుమ కేఁగెం గాక చక్రంబుచే
దుమురై పోవనివారలుం గలరె నీదోషంబు గాదే శశీ”.

యని యీపద్యమును గవి రచించినాఁడు. అందు శివునికంటినిప్పు; ఇందు
విష్ణునిచక్రము. ఆయగ్ని స్వాహాకాముకుఁడగుటచేత మన్తభునిఁదెగటార్పికి కాచి
నాఁడు. చక్ర మాత్మ నామకభిదాదర్శాంధుఁ డగుటచేతఁ జంద్రుని మొరంగి
రాహువును దున్నితునుమక పోయినది. అందు వై ఎము దోష కాగులకుఁ దోడై వచ్చి
నది. ఇందుఁ దోడు గాకపోయినది. ఇందు ‘కమలాభర్త’ యనుపదము సాభిప్రాయ
త్వమును ‘తున్నియుం దునుమ కేఁగె’ నను పలుకుల యర్థభావవిభవమును, ‘ఆత్మ
నామకభిదాదర్శాంధు’ నను శ్లేషచమత్కారమును నూడఁ బెద్దనపద్యమున
కిది మెఱుంగుగా నున్నది. ఈదూషణముదలి ‘మోమోటపుఁ ద్రోవలో’
‘నీయెడ గాలివ్రాయె’ ‘మూలలవైచె’ నను పలుకుబడుల సారస్యము వర్ణనా
తీతము. గిరిక,

“శా. ఆజాబిల్లి వెలుంగువెల్లికల డాయ్ లేకి రాకానిశా
రా జశ్రీసఖ మైనమోమునఁ బటాగ్రం బొత్తి యెల్లెత్తియా
రాజీవానన యేడ్చెఁ గిన్నరవధూ రాజత్కరాం భోజకాం
భోజమేళవిపంచికావనుధాపూరంబు తోరింబుగాక.”

అను రోదనవర్ణనముతోడఁ బెద్దన రచించిన,

“ఉ. పాటున కింతు లోస్తరై స్పృహరహితాత్మనఁ నీవుద్రోవ ని
చ్చోట భవన్నభాంకురము సోఁకఁ గనుంగొను మంచుఁ బాటి య
ప్పట్లలగంధి వేదన నెఱు బిడి యేడ్చెఁ గలనవ్వనుబుతో
మీటిన విచ్చగుబృచనుమిట్టల నశ్రులు చిందుమెఱిగెక.”

అనుపద్యమును దివ్యకవి రచించిన,

ఉ. ఈనున బుట్టిడందమున హెచ్చిన శోకదవానలంబుచే
గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణవిభుకట్టెదుట లలితాంగి పంకజ
శ్రీసఖ మైనమోముపయిఁ జేలచెఱంగిడి బాలపల్లవ
గ్రానకమాయకంఠకలకంఠవధూకలకాకలీధ్వని.”

అనుపద్యమును శ్రీనాథుఁడు రచించిన,

ఉ. కొనరివసంతకాలమునఁ గోయినకోల్చిన భంగి నేడ్చె న
బ్బినరుహనేత్ర కొండచటిఁ బెద్ద యెలుంగున వెక్కి వెక్కి వె

క్రీసమగు మన్యువేగమునఁ గాటుక కన్నుల నీరు సోనలై
యసిరిక కావ్యలంతలు పయోధరముల్ దిగువాటునట్లుగాన్.

అనుపద్యమును బోల్చిచూడఁగా దీనిప్రాశస్త్యము గాన నగును. పూర్వోక్తము లగు పద్యములకెల్ల నిది యెంత మెఱుంగో తనంతటఁ దేలఁగలదు. ఇట్లు వగచు చున్న గిరికకు నూటటగా వసురాజుకడకుఁ బోయిన మంజువాణి మఱి రాక గా న్నించినది. దానిరాకను, 'సీ. ఇది తప్పకంటిపై నీన డించిననిశా,ధవుఁ దోలులోక బాంధవుని పొడుపు' నని వర్ణించుపద్యము హృద్యాతిహృద్యము. హనుమంతుఁడు రాముని ముద్రిక గొనిపోయి సీత చూడఁమనిని దెచ్చు నభిజ్ఞాపకవ్యాపారమును జూచి, కవి మంజువాణికి గిరికహారమును గొంపోయి వసురాజు ముద్రాంగుళీయము ను దెచ్చు పనియలవరించినాఁడు. అంత మంజువాణి వసురాజు కడకుఁబోయి వచ్చిన వృత్తాంతము చెప్పఁదొడంగినది. దానిపోయి వచ్చునంత తెఱిపిలోఁజంద్రాదూషణములు పఠించి యంతిమదశకుఁ దెచ్చి విముక్తి సాధనము నాసన్నముచేయుటకై మంజువాణి పునరాగమనమును గవి సంతరించినాఁడు. మంజువాణి వసురాజుముద్రికను గిరికయెదుట నిడి యూటటగలిగించి యంత వృత్తాంతము చెప్పఁ దొడంగినది. అందు నాకాశమునఁ బోవునపుడు,

'కొండ లచ్చనగండ్లయి నిండుచెఱుపు, లెల్ల నద్దంపుఁ బిల్లలయి యేర్లు ముత్తి
యంపునరులై యరణ్యంపు గుంపులెల్ల, నాటులై తోచుఁ బొడుపుననారులార'
యనువర్ణనము స్వభావానురూపము. అట్లు పోయి వసురాజుపురము హర్ష్యధ్వజాదులచే నెఱిగి యందు రాచనగరును,

'యత్రాంగనల్ పుష్కర

ధ్యనితోఁ జారణకన్యకల్ చటులవాగ్వై చిత్రితోఁ బన్నగం

గన లుష్యన్యణిదీపమాలికలతో గంధర్వకాంతల్ సుకం

ఠనినాదాతిశయంబుతోఁ బ్రహరి చుట్టం గాంచి'

'సరలోకంబట సిద్ధసాధ్యఫణి గంధర్వాంగనా సేవనా

పరిపాకంబట యెంతవంత, యనుచుం బల్కాటు వీక్షించి యే

సురరాడ్డ త్త విమానచిత్ర మహిమల్ సూ' యంచు నూహించి

తెలిసికొన్నదై యాకాశమునుండి క్రిందికి దిగినది. అంతట మహాభారత నభాపర్వమున దుర్యోధనుఁడు మయకృతసభయందుఁ బడినభ్రమణములను గొని యా రాచనగర మంజువాణి భ్రమణములను

సీ. ఒకవంక నిర్మలాదకళంక సంకుచ, త్పరిధాన నై రి త్రఁ బాటఁడలఁతు

నొకచోట విఘటితోరుక వాట గృహవాట,మని మిన్న కయతూటి చనఁడలఁతు

నొకయిక్క నిది వితర్కిక నిక్కమని పదాగ్రమునిక్క రహి నెక్కఁ గాఁదలంతు
నొకచాయఁ జిత్రభిత్తిక గా యనుచు సోయ,గమునఁబాయకి డాయఁగాఁదలంతు

ననివర్ణించినాఁడు.పిదపనంతఃపుర స్త్రీలనిద్రావస్థయందలి రూపచేష్టితాదులు రామా
యణనుందర కాండమున రావణాంతః పుర స్త్రీలరూపచేష్టితాది వర్ణనము ననుకరించి
రచించినట్లు తోచుచున్నది. ఇట్లంతఃపురస్త్రీల ప్రసక్తినిదెచ్చి వారియం ద్రులు
స్త్రీలకు సంభాషణము ఘటించి మంజువాణి 'చెవులకుఁ గొంతయామెతగా' వసు
రాజు విప్రలంభమును సూచించినాఁడు. పిదప మంజువాణికి రాజును మన్మథ
వ్యథాసూచకములగు లక్షణములతోఁ జూపిన పద్యమెంతయు మనోజ్ఞము.

సీ. సేనకొప్పునజాటు చేంగల్వ మొగడలు, జాగరారుణకటాక్షముల నెనయ
నిద్దంపుఁగపురంపు నిడుదయొంటులచాయ, గండపాండిమకుఁ గైదండయొనఁగ
నెత్తమ్మినూలిజన్నిదము శయ్యావివ, ర్తనలూనహారసూత్రములఁ బెనఁగఁ
బలుచనివలిప దువ్వలువ తావియచిక్కఁ,బూసిన గండంపుఁబూతఁబోల
నొప్పుపుప్పొడిపటపు వై నొత్తిగిల్లి, నూముఁదిమ్మి లలాడవై మోపి యడుగుఁ
జవురు చిగురాకుబటువునఁ జేర్చిచిత్ర, ఫలక మీక్షించునాసార్యభాముఁ గంటి.

ఇందు జాగరారుణ కటాక్షములు గండపాండిమ మొదలగునవి చెంగల్వ
మొగడలు కపురంపు నిడుదయొంటులచాయ మొదలగు వానియందుఁ దేటపడివు.
మఱియుఁ జెంగల్వ మొగడలు మొదలగునవి శిశిరోపచారమునకే కాక వట్టియ
లంకారమునకును గావచ్చును. కనుక నిట్టి సందేహమును బోగొట్టుటకై రాజు
చేతఁ జిత్రఫలకమును గవి పెట్టినాఁడు. ఆఫలకమందలి చిత్రువు గిరికయా ?
మఱొక్కతియా ?

'గురునిగూఁ మురోజగిరులు గాంచినఁగాంచుఁ, గాక నీమనంబు గాంచనేల
తల్లికుటిలవృత్తి తగుఁగాక కురులకు, నింత నీదుచెయ్యి లెనయనేల.'

దీనిచేత గిరికయని తెలిసినది. చిత్రఫలకము నుద్దేశించి రాజుపలికిన మాట
లు మిక్కిలి నీటుగులుకుచున్నవి. అంత మంజువాణి మహారాజు మోగల దారున ని
లుచుటయుఁ దనంతట మాటుపలుకుటయు నయము గాదని దాని నందలి యంత్ర
పుత్రికలలో నొకతిని గాఁ గీలుకొలిపి ప్రత్యుత్తరము చెప్పించి రాజునకు గిరిక
వ్యథను దెలిపినాఁడు. దీనిచేత స్వయాపమును జూపకయే రాజుతోడి ప్రత్యక్ష
సంభాషణమును బడసి యతని హృదయము నామూలముగా నెఱుంగుట గలుగు
చున్నది.

కా. మాయాశీలురు చంచలాత్మ లనుకంపాశూన్య లాతైకకా
ర్యాయత్తుల సమయానుకూలహృదయవ్యాపారగోపాయనో

సాయజ్ఞాల్ మగవార లాపయి మహీపాలుర్ మహావైభవ
శ్రీయోగాంధులు సెప్ప నేల మగవారిన్ నమ్మఁగా వచ్చునే.

అనెడి యీపద్యమునకుఁ బోలిన శ్లోక మిది

శ్లో॥ మాయాశీలాః ప్రకృతిచపలా నిర్దయా ధూర్తవాచ
స్వస్థా యతా స్సమయహితకృద్దోషనోపాయదత్తాః ।
సాధారణ్యా దితిహిపురుషా స్త్రతచాపి షీతీతా
శ్రీయోగాధాః కిముత పురుషా నైవ విశ్వాసయోగ్యాః ॥

మంజువాణి రాజునకు గిరికావ్యథ యూరక యెవ్వరో 'చారణకన్యయో
ఖచరసారసంగంధియు కాక కిన్నరాం, భోరుహపాణియో' చెప్పినట్లు ఘటించుట
చాలదు. సీతకు హనుమంతునిచేతంబోలె రాజునకు గిరికయా పురాలిచేత సాభి
జ్ఞానముగాఁ దెలుపుటయే నాయకుల దుస్సహవ్యథ మరణపర్యవసితముగాక యు
రవడితగ్గి యుండుటకును బరస్పరసంగతిని ద్వరపెట్టుటకును మిక్కిలి యుపయుక్త
ముగానుండును. మణిపుత్రికాంతర్యుతమగు రూపమున రాజమర్త్యము నరసిన
పిదపను రాజును జక్కఁ దారించి యభిజ్ఞానము నిచ్చుట శ్రీజనోచిత వినయ
మున కనురూపముగాదని, గిరికావ్యథను విన్నకుందుచే రాజు శయ్యపై సోలునట్లు
తెఱపిగూర్చి యానమయుమున గిరికహారము నాతని కంతమున నిల్పునట్లు చేసి
నాఁడు. అది గిరికహారమే యని రాజునకుఁ దెలిసిననే కదా తాపశాంతి,
అందులకే,

శా. ఈహారం బొకమాటు పిమ్మటికి నే నెచ్చోటనో కన్నయ
ట్లూహం బయ్యెడి నీయమూల్యమణిహారోత్తంసముం జిత్రక
న్యాహారంబు నుదారవైఖరి నొకండ్లై తోచె నీహార మా
నీహారాద్రిజకన్యహార మగు సందేహంబు లే దెంతయున్.

అనుపద్యము గూర్చినాఁడు. ఆహారమును గూర్చి రాజు చెప్పిన పద్యముల
భావవిభవమును జమత్కారసంపత్తియు నర్థ సారస్యమును నప్రతిమానములు.

'ప్రమదారత్నముపేరుగా నెద నినుం బాటించి ప్రార్థించెదన్'
'నినుఁ జిక్కులఁ బెట్టఁజూమి'

'నిను ... .. గంధసారములచేఁ దెలివొందఁగఁజేయుటన్నఁదో' యను
పలుకుబల్లయందలి చమత్కృతి యింతయని చెప్పనలవిగాదు.

చ. 'చెలులమొఱిగి నాఁడు మణిచిత్రగృహంబున మోము వాంచి తో
య్యలి భవదేకదర్శిత మదాకృతిఁ జూచెఁ గదా విసీలకుం
తలవృద్ధయంబు నీకు విదితంబుగదా యికఁ దాఁచ నేటికిఁ
వెలఁది మనంబు దెల్పఁగదవే మణిహారమ నిన్ను వేఁడెదన్'.

శా.శుక్తిక్రోడకుటీగుహా వసతివై సూచ్యగ్ర్యసంస్థాయై
ముక్తాహారమవై భజించితిగదా ముగ్ధాకుచదన్వంద్వసం
సక్తిం దాదృశభూతి తావకకృపాసంసిద్ధి లే కబ్బునే
ముక్తాహారత సున్నయంతన తిలంపుల్ నింపు నా కీంపుగాన్.

గిరికాహారసంగతివలన రాజునకు సుఖసంధ్రమములు గలిగినవి. ఇక నా హారముదెచ్చిన పాత్రమును రాజునెదుటఁ బొడసూపించి యాశ్వాసనము గూర్చి వలయును. అందులకై రాజే 'ఓయప్రతిమోపకారసుకృతశ్రీగణ్యదాక్షిణ్యశా, లిని నీకుం బ్రతిమావదేశ మింక నేలే పల్కవే సన్నిధి' నని చెప్పఁగా 'రఘునంద నుని సన్నిధిఁ బ్రభూతవై తన్వయై నిల్చుచట్టుపొలఁతికరణి రత్నపుబొమ్మగతి మాని' మంజువాణి యెదుట నిల్చినది. రాజునకును మంజువాణికిని సంభాషణసంగతి నలవరించుటకై కవిపొందుపఱచిన సందర్భము లాతనియోచిత్యపు మెలపును గల్పనాసంపత్తిని సందర్శించితి వివిధ వేషభాషాదిగచనాప్రాగల్భ్యమును నాటక సందర్భసంవిధానములంబోలి యాతని నిరతిశయప్రాధి నిరూపించు చున్నది. పిదప రాజునకును మంజువాణికిని సంభాషణము మిక్కిలి నిపుణముగాను రస వంతముగాను గూర్చినాఁడు. ఆయిరువురయుక్తిప్రత్యుక్తికయందుఁ గలభావ ముల యువతిచతురతయు శ్లేషరచనల చమత్కృతియు నిరుపమములు, ఒక్క పద్యము.

'ఏమేమీ జగతిం గఠోరములు శైలేంద్రంబు లాఁగా తది
యామేయస్సయ భేది యంతకుఁ గఠోరాకారుఁడౌనే కదా
యామేటిఁ ధృతివాపి చూపులనె యూట్రాడించు వా రెంతవా
రో మీనేక్షణ తా నెఱుంగ దె తదాయాధప్రభావొన్నతుల్.

మంజువాణి రాజుంజూచి 'చతురాన్యుడవు. నీకు వచనప్రాధియరుదే ! మాతెఱవ నేచెదవ్రా ప్రోచెదవ్రా తెలుపు ముల్ల' మనఁగా రాజు 'నామోహ ముం బురంధ్రీమణి నీవ చూచితిగదే తగదే జగదేశధ్వని యక్కామునియాన సందియముగా ననుఁబల్కి యఘంబు గైకొన'ననెను. అంత మంజువాణి రాజునం గుళి ముద్రికఁగొని గిరికకు నిచ్చి రాజు హృదయము తెల్పి యాబిడవ్యథ నుపశ మింపఁజేసెను.

ఇంతవఱకు నాయికానాయకుల యాశ్వాసనమునకై మంజువాణి రాయ శ్రారమును బొందుపఱచినాఁడు. ఇది తెరమాటు సంవిధానము, వారిరువుర యంత రంగముల కుండు వాపులకై న యాంతరంగికప్రక్రియ. ఇక వారిరువురకు బాహ టనుగు వివాహసంగతిని ఘటించుటకై మఱియొక సంధాన కుశలమగు రాయ

బారమును గూర్చవలసియున్నది. ఇందులకు మంజువాణింబోని పాత్రము సరసము గాదు. మహారాజునకుఁ బెండ్లి జరుపువాఁడు నలని ప్రభుత్వమునకు సమరూపుఁడగు నొకప్రభూ త్రముఁడో స్నేహితుఁడో కావలయును. కనుక దేవేంద్రుఁడే యిట్టి పనికిఁ బూనునట్లు కవి సంఘటించెను. అంతఁ బ్రభాతవర్ణనము మనుచరిత్రక్షణ మార్గమున నాయికం గూర్చి యొక చెలికత్తియచేత వర్ణితము గావింపఁబడినది. రెం డొక యుదాహరణములు.

మ. సకలాశాగతి సర్వకోపవిరతి శ్రౌతక్రియారంభణా
త్రకవర్గత్రయిక్తి మదుచ్చరితబ్రజ్ఞానమే మూల మిం
తకుఁ బోలఁ వినుఁడంచుఁ దెల్పుగతిఁ జెంతం గొండలఁ బల్లెలం
గృకవాకుల్ మొరసెఁ గృహోపరి ద్రిభంగిఁ భుగ్నకంఠధ్వనిఁ.

(మనుచరి)

మ. ఒకనాఁడింద్రునియంతవేలుపు మదీయోక్తి విడంబించి తా
నొకకాలం బెఱిగింప వచ్చి మునిశాపోద్వృత్తి పాలయ్యెమా
మకశబ్దం బిది యల్పమే త్రిమునిసంభావ్య త్రికాలీ విభో
ధక మ్ రీతిఁ ద్రిభంగిగా మొరసెఁ జెంతం దామచూడొఘముల్.

(మనుచరి)

మ. ఇనుఁ డస్తాదికిఁ బోవఁ గొల్ల గొని నేఁ డేతేరఁ దద్దీప్తి సం
జనసంబంధజ బంధవంబున రతిశ్రాంతాంగనానేత్రకో
ణనికాయంబుల డాచి తద్ధవళిమం దాఁ బూనెనో చొప్పు మా
ర్ప ననఁ వెల్వెలఁబాతె దీపకళికావ్రాతంబు శాతోదరీ.

(మనుచరి)

మ. తొవకుఁ దూరపునంటు రేమగువపొందుం బూర్వపక్షంబు వ
మృపుఁ దారారుచి మద్విభూతి నది గా కబ్జారితోవారికే
యవివాభావము నాకుఁ గాక యని చంద్రవాపాయవేళం బ్రదీ
పవిపాండుద్యుతిపేరఁ జంద్రిక శిఖం బ్రాపించె నీక్షించితే.

(మనుచరి)

మ. జలజాగార పరంపరల్ మఘవదాశాభిత్తిదీంద్రించుచుఁ
దళమై వెన్నెలచిచ్చు లంటిన మిళద్యాహృచ్ఛదశ్యామికా
చ్ఛలనం గంది ముడుంగుచోఁ జిమచినుచ్ఛబ్దంబుతోఁ బుట్టున
గ్గలవుం గ్రొంబొగలో యనంగ వెడలఁ గర్వస్వనదృష్టంగముల్.

(మనుచరి)

ఉ. తమ్మి పతంగపత్ని తమి దాల్చినపాండురకోరకాండముల్
గ్రమ్మి నిమిలతచ్ఛద పరంపరచేఁ బ్రసవాప్తివేళ రా

నిమ్మల వాని నొయ్యివిరియించిన హేతుగుణా ప్తి బాంధవ
గ్గముల నేచు తేటిపిలుకల్ వెడలె సహజానితచ్ఛన్.

(పదుమిది)

అంత వసురాజునకుఁ గన్యనిమ్మని యడుగుటకై యింద్రుఁడు సపరివారము
గాఁగోలాహలునికడకు వచ్చుట వర్ణింపఁబడినది. ఆపరివారముతో గంగాదేవియు
ను త్తరకథాప్రణాళియందు వన్నెగూర్చు నొకసందర్భమును హత్తించి కావ్య సమ
ష్టికి శోభావిశేషమును గలిగించుటకై చేర్పఁబడినది. దేవతాంగనలు గిరికాసౌం
దర్యమును జూచిపొందిన భావవికృతులు క్లేషభిత్తిక నాశ్రయించి వర్ణించిన పద్య
ముం గనుఁడు.

సీ. తలయెత్తదయ్యెఁ గేవలజడస్థితి రంభ, జళుకుఁ జూపులఁ జూడసాగె హరిణి
కుందుకుందునఁ జెంది కొదఁదెల్పె శశిరేఖ, పలపలనై నెల్ల పాతెఁ దార
మఱువక పూనె మైమఱువు ఎరూఢిని, చెయ్యు లన్నియు దక్కెఁ జిత్రరేఖ
యుచితకార్య వివేక ముడిగె మదాలస, మానె నుద్ధతభాష మంజుఘోష
తాపడియె సానుమతిసాంద్రతాపమునఁగ, రంగె హేమాభిధాన నిర్జరలతాంగు
లిట్లు దనుఁజూచి సిగ్గుపాటెనయ వినయ, వినతయై యున్ననగరాజ తనయఁ జేరి.
గంగాదేవిని బరివారముతోడఁ జేర్చినందులకుఁ దత్కృతాశీర్వాదరూపమగు సరి
సపద్యరచనమే కారణము. అది యిది

మ. చరణాగ్రానమితాచలేశ్వరునిఁ గా సన్తార్గసంచారిఁ గా
స్థిరకల్యాణ సమాఖ్యుఁగా హరికృపా శీఘ్రంబ చేపట్టి యో
గిరికన్యా యరలేక నీవతఁడు నేకీ భావముం జెందుమీ .
గిరికన్యామణికన్న ధన్య వయి యక్షీణానుమోదంబునఁ.

ఇందు సామాన్యముగా మంచిగొప్పవరుఁడు గలుగవలయు నని చేసిన
యాశీర్వాదము వసురాజున కన్వయించునట్లు కూర్పఁబడినది. పిదపఁ గోలాహలుఁ
డింద్రుని సత్కరించుటయు నింద్రుం డీతనిని గిరికను వసురాజున కియ్యనడుగుటయు
సతిచతురభంగిని రచింపఁబడినవి. వసురాజున కిచ్చుటయందు గంగావచనమును 'చర
ణాగ్రానమితాచలేశ్వరుఁడు గా' నిత్యాదిని బ్రమాణముగానింద్రుఁడు యాపించె
ను. ఈవన్నెగూర్చుటకే గంగాదేవి యింద్రపరివారములోఁ గూర్పఁబడినది. మఱియు
నింద్రుఁడు 'నీతపః పాకంబెట్టి దొకాని పాదనిహతింబైకొన్నవాఁ డంఘ్రినా, లీక
ద్వంద్వనతుండుగా నెరపఁగల్గెం గల్గియుఁ బల్నియు'నన్నమాట చాతుర్యముఁ
గనుఁడు. ఇంద్రుఁడు గోలాహలునిఁ గన్యనడుగవచ్చుటయు సతఁడందులకియ్యకొనుట
యు విని శుక్తిమతియుఁ దక్కిన నదులును హిమవదాదిపర్వతరాజములు నక్కడకు

వచ్చుట మెచ్చులుగులుకు శబ్దార్థవైచిత్రులలో వర్ణింపఁబడినది. ఈవర్ణన ముత్తర వివాహశుభనిర్వహణమునకే కాక కథా శరీరమునకును బుట్టి గలిగించుచున్నది. ఇట్లు గుమిగూడినవారికెల్ల విడిపట్టుగావలయును. అది నూతనముగా నిర్మించునంత వ్యవధిలేదు. వచ్చిన విందులు పర్వతరాజులుగాన సామాన్యములై యున్న పట్టణములును వారి విడిపట్టునకుఁ జాలవు. కావుననే యింద్రుఁడు కోలాహలమునందే యొకపట్టణమును మనస్సుచే నిర్మించుటను గృహారంభవమున హిమవంతమునందు నిర్మించిన సృష్టిననుసరించి రచించినాఁడు.

సీ. నిమ్న ప్రసాతాంతనిర్ఘోరపరిఖతోఁ, గనుపట్టెఁ గోటయై కటకపరిధి
మణి చిత్రకిరణతోరణ మాలికలతోఁ బ్రకాశించెగృహములై గహ్వరములు
శుచికరో పలభంగసోపాన సరణితోఁ, జలఁగె సాధాళియై శిఖరపాళి
ఘనసారవసుసార గంధసారములతో, నలరె నంగడులై తటాజరములు
కలమధుర కోకిలాలాపకలనతోడఁ, జెన్నలరెఁ గన్నెలై కొన్ని చిన్నిలఱలు
సమధిక స్కంధశాఖాభుజములతోడఁ, దనరెఁ దరుణగ్రగణ్యలై తరువులెల్ల.

అందుఁ గురంగములు తురంగములయిన దానిని వర్ణించు పద్యము సాబగు గనుఁడు.

ఉ. జాతికి నెల్ల రాజపరిచర్యయు గాలికి నెక్కు డన్న వి
ఖ్యాతియు రాఁ గురంగములు గట్టన నేమి తపం బొనర్చెనో
యాతత శృంగభార రహితాత్మమహాముఖకాంతతాప్తి నా
రాతనరారె నన్నియుఁ దురంగములై తదభీష్టనంపదఁ.

పట్టణము నిర్మించినపిదప నింద్రుఁడు బృహస్పతి నడిగి యొకశుభలగ్నము నేర్పఱచి దానిని గోలాహలునికిఁ దెలిపి యంత నాశుభసన్నాహమును వసురాజునకుఁ దెలుపవచ్చెను. వెనుక నింద్రుఁడు వసురాజు విషయమున గోలాహలునిఁ గన్య నడుగుటకుఁ బూనినందులకుఁ గారణము స్ఫుటముగా వివరింపబడినది కథాప్రబంధమునం దొక శైధిల్యముగాఁ దోచెడిది. దాని నవసరమునకుఁ బ్రయోగించుచు నింద్రుఁడు వసురాజుంజూచి తా నతనికార్యమునకుం బూనినట్లుచూపు దానించుటచే నాపొచ్చెము మానినదయ్యె. ఆకారణ మిది

ఉ. నిన్నటి మాపు మాపురమణీరమణీయసభావిభాగభా
గున్నతరత్నపీఠిఁ గొలుపుండి నురాంగనలాడఁ గిన్నరుల
కిన్నరమీటి పాడఁ దిలకించుచు నియ్యెడ కేల రాఁ దొక
మన్నిరవద్యమిత్రుఁ డని మక్కువ మీఱ నినుం దలంపె

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

వసుచరిత్రము సవ్యాఖ్యానము.

ప్రథమాశ్వాసము.

భూపుత్రి వివాహవేళ నిజమంగళీరాగరత్నస్వలీ
లాభి వ్యక్తి వరాంఘ్రిరేణుభవకన్యాలీల యంచు నుదిం
దా భావింప శుభక్రమాకలసచే ర దదత్నముం గప్ప సీ
తా భామాపతి ప్రాపుతం దిరుమలేంద్ర శ్రీమహారాయన్. 1

అవతారిక. రామరాజభూషణుఁ డనుమహాకవి యీశాన్యమును దిరుమలదేవరాయల కంకితముగా రచించువాఁడై 'మజ్జశాదీని మజ్జశమధ్యాని మజ్జశానాని కాస్త్రాణీప్రభుస్తే' అను ప్రమాణముంబట్టియు, శిష్టపరంపరాగతమయినయోచారముంబట్టియు, విఘ్నములు తొలంగి యిది పయింబయిఁ బుష్టి నొందుటకును, చొలుత మంగళ మాచరింపఁబూని యదియు 'ఆశీర్వామస్మి' యానస్తు నిర్దేశోవాపి తన్ముఖే 'కావ్యారంభము, ఆశీర్వాదమైనను నమస్కారమైనను వస్తునిర్దేశ మైననుగా వచ్చు' నని మూఁటినిధము లగుటం జేసి యం దాశీర్వాదరూప మయినమంగళమును గ్రంథరూప ముగా నీపద్యముచే రచించినవాఁ డయ్యె.

అర్థము. భూపుత్రి-శ్రీ=లక్ష్మీస్వరూపురాలైన, భూపుత్రి = భూవీవికాఁతురయిన నీతా దేవి, (లక్ష్మీదేవీతనవ్రతము రామవత్సలభవత్సితా రుక్మిణీకన్యజన్మనని, అన్యేషు చాపతారేషు విష్ణోక హనపాయినఁ అనునాశాసనము.) వివాహవేళ = పెండ్లికాలమందు. అనఁగా వివాహవేదియందు పెరుఁ డుండు దానుకొను నానందమును నమయమందనుట. నిజ...వ్యక్తి-నిజ=తన దైన-మంచీర=అందియయొక్క ప్రావీణ్యదండముచేత బ్రహ్మభోగోహపురోఽస్త్రియామ-హంసకః పాపకటకః అమరుఁడు) అగ్ర రత్నము=శ్రీరామచంద్రుని మండలి. ('పరాధ్యాగ్రప్రాగ్రహగ్రప్రాగ్ర్యాగ్ర్యాగ్రీయ మగ్నియమ్' అను.) శ్రీమరత్నముండు నానామణిమణియందని కొందఱు. కాని నాయకశబ్దము హరమధ్యరత్నమందే విశేషముగా నున్నందున 'గీరింతు నే గుచ శ్రీలాభగరిమ నానాఁకుకత్వముసార్థతాయుతముగ' నని యానందము నానందింపఁబడియందుఁ గలి ప్రయోగించి యున్నాఁడు. 'హరమధ్యమణి' అని పేడిని. కాని యీ పద్యమునందు 'రత్న' మను నాయకరత్నమనుట యుక్తముగాదు. మఱియు 'అగ్ర'

మనఁగా (అగ్రంపురశ్చిఖామానశ్రేష్ఠాధిక ఫలాదిమ' అని నానార్థరత్నమాల) చొప్పున 'ముందటిది' అనియు నర్థము గనుక, అగ్రరత్న=అందె ముందటిప్రక్క- గల రత్నమందలి యనియు నర్థము చేయ వచ్చును. ముందటిప్రక్క రత్నమనుట సిగ్గుచేఁ దలవంచుకొని యున్న నీత రూపము ప్రతిబింబియగుటకు మిక్కిలి యుపయుక్తముగానున్నది.] స్వరీలా= తనదైనపోలికి (అనఁగా రూపము)యొక్క-(ఇట రీలా శబ్దము 'యః సంయతి ప్రాప్తపినాకి రీలః' రఘువంశ-౬-౭౨. ఇత్యాదులందుంబోరె 'పోలికి'ని లేక 'స్ఫూర్తిని' దెలుపుచున్నది) అభివ్యక్తి= ప్రతిబింబమును—(తనయందె ముందటిప్రక్కం గల మణియందుఁ బ్రతిఫలించిన తన రూపము ననుట.) ఐర...రీల—వర=పరియగు రామునియొక్క, అంఘ్రిలేణు=పాదధూళివలన, భవ=పుట్టిన, కన్యా=కన్యకయొక్క, రీల=పోలిక—రూపము, అందుఁ రాముని పాదధూళిసోకి పాషణ మహాల్యారూపము నొందెను; కావున మంజీరాగ్రరత్న మును బాషణబాతి యగుటంజేసి యతని పాదలేణువుసోకి స్త్రీరూపము నొందెనోయనుట, మదిఁ= మనస్సునందు, తా=నీత, భావింపఁ=తలంపఁగా, శుభక్రమ - ఆకలనచేఁ—శుభ=మంగళకర మైన - పెండ్లికాలమున జరుపఁబడు, క్రమ=పాదవిన్యాసముయొక్క ('క్రమ పాదవిక్షేపీ, అను ధాత్యర్థముంబట్టి క్రమమనఁగా నడుగుపెట్టుట), ఆకలనచేఁ=బంధనముచే-చేయుటచేత—(అనఁగా నీతను సన్నెకంటిమీఁద నడుగుపెట్టించుటచేతననుట, తత్-రత్నముఁ=అరత్నమును, కప్ప, నీతా భావాపతి=కప్పిపుచ్చు నీతారమణి భర్తయైన శ్రీరాముఁడు, తిరుమలేంద్ర శ్రీమహారాయణ్=తిరు మలదేవరాయశ్రేష్ఠుని, ప్రోవుతఁ=రక్షించుఁగాఁత.

తా. నీత వివాహవేదియందు పరునితోఁ గూర్చుండియున్నపుడు తాను సిగ్గుచేతఁ దలవంచుకొని తనపాదములంకఁ జూచుచుండెను. అపుడాపాదమునంపలి యందె ముందటిప్రక్కం గల మేటిరత్నమం బాషణరూపము ప్రతిఫలించెను. దానిని జూచి నీత పాషణమును స్త్రీనిఁగాఁ జేసినట్టి రామునిపాదలేణువు సోకుటవలన నందె రత్నమును బాషణమే కనుక స్త్రీయైనదోయని భ్రమించెను. రాముఁ డది యెఱిగి సన్నెకంటిని ద్రొక్కించు నెపమున నారత్నమును మూసి గూబిడభ్రాంతిని బోగొట్టెను.

సోమకవి విద్యవ్రతనోరంజని యనువ్యాఖ్యయందు “‘శుభక్రమాకలన’ యనుటకు వెనుకవ్రాసిన యర్థమునంగీకరింపక “వివాహవేళయనఁగా సన్నెకంటిని ద్రొక్కించువేళ. క్రమమనఁగా పాదవిక్షేప ఇతిధాతుః. సన్నెకంటిని ద్రొక్కించువేళఁ బాదవిక్షేపమును జేయించుచు రత్నమును గప్పెనని ప్రకారాంతరముచేతఁ గొంద అర్థముచెప్పవచ్చును. సన్నెకంటిని ద్రొక్కించువేళయందు నిలుచుండ నిలసినది. నిలుచున్నప్పుడు నిజమంజీరరత్ననిజా కారప్రతిఫలము లెన్నగా సంభవింపదు. శుభక్రమాకలన యనఁగా శుభపాదవిక్షేపకలనయని చెప్పినచో క్లిష్టనామకదోషము ప్రాప్తమగుచున్నది. 'క్లిష్టం తదర్థాగతి ద్వారదూరాయణోభవేత్'. శుభక్రమాకలన యనెడుపదమునకు పాదవిక్షేపకలనరూపార్థమే కవిహృదయమైనయెడ 'పవక్రమాకలన' యని రచించును. కనుకఁ బ్రకారాంతర ముపేక్ష జీయము. శుభక్రమాకలనచే ననఁగా శుభరీలచేతననుట" యని వ్రాసియున్నాఁడు. ఇది యొప్పిదమే ; కాని 'క్రమ ఆకలన' యను రెండుపదములను బ్రయోగించినందులకు 'రీల' యని మాత్ర మర్థము స్ఫురించుట చాలినట్లు గానిపింపమిచేసిది కవిహృదయముగాఁ దోఁపకున్నది. మఱియు నీతకుఁ గలిగినభ్రాంతిని సవిశేషముగా విగ్నించినట్టే, దానిని బరిహరించుటకైన రామునియపాయకృత్యమును, 'నిట్టిశుభరీలచే' నని సవిశేషముగా విగ్నింపక పట్టి 'శుభరీల'యని సామాన్యముగాఁజెప్పుట సరసముగాకు న్నది. మఱియు'పాగరః ప్లవగంధేణ క్రమే నైకేన లంఘితః' 'మూఁడుక్రమముల...' ఇత్యాదులందుఁ

గ్రహశబ్దమాత్రము పాదవిశ్లేషముం దక్లిప్తముగానే రూఢమైయున్నది. మఱియు సన్నెకంటిని ద్రోక్కించునపుడు నిలుచుండవలసియున్నను నడుగును దానిని ద్రోక్కుటకై చాచపలసియుండుటంబట్టి యాకారప్రతిఫలన మంతగాఁ గొఱవడకుండవచ్చును.

ఇటనీత భ్రాంతి రాముచేఁ బరిశృతమై తీఱుటంబట్టి యాదిడ తనియందె యందలి ప్రతిబింబమును గన్యాంతరముగాఁ దలంచి కన్యాంతరస్థిధానమువలనఁ బ్రణయనైకత్యము నొనఁగా రాముఁడు దానిం బోగొట్టెనని వ్యంజితమగుచున్నది. కవి సీతాపాణిగ్రహణరూపమైన సరమలాభ ప్రాప్తినమయమును నైవాహికానందరీలానుభవసమయమును ననుసంధించుటచేఁ గృతిపతికిని బరమ లాభమును బరమానందమును గూర్చుఁగాలేమని యాశయము. 'శ్రీగాము' డని సాంతినామముచే నిర్దేశింపక 'సీతాభామాపతిప్రాచుత్సవ' అనుటచే సీతారూప యగులక్ష్మీదేవి కిదిసాధుఁడు గాన కృతి పతికి లక్ష్మీ నవ్యారిగా నొసంగఁజాలునని వ్యంజితము; మఱియు దీనిచే నాగ్రతిరక్షణమందు లక్ష్మీదేవి పురుషకారము నిట సూచితము. గజప్రతిబింబమందలి కన్యాంతరభ్రాంతిచే నీతకుఁ బ్రణయనై ముఖ్య ముంకురించినతోడనే దానిని మెలపునఁ బరిశారించి తదాభిముఖ్యముం గూర్చుకొన్న చతురుఁడగు సమ ధుఁడు లక్ష్మీనై ముఖ్యమునకు హేతువులగు దురితిములనెల్లఁ దక్షణము యనార్యాసమునఁ బరిహరించి తదాశ్రయత్వము కృతిపతికిఁ గలుగఁజేయుననియు ధ్వనించుచున్నది. మఱియు నిట మంజీరమునంగిల యగ్రరత్నమునందలి సీతాప్రతిబింబముచే, శుక్తిమతీయందుఁ గోలాహల పర్వతసంగమముచే గిరికా జన్మమును 'శుభక్రమాకలన'చే దద్రత్నముం గప్ప' అనుటచే విసురాఱు పాదవిశ్లేషముచేఁ గోలాహలు నెఁజిమ్ముటయు 'సీతాభామాపతి' యనుటచే రాజునకు గిరికతోడి వివాహమును ననెడి కావ్యార్థమును 'మనాక్కావ్యార్థ సూచన'మృనెడి యభియుక్తికిఁబోషణ సూచితమయ్యెనని తెలియునది. కోలాహ లోన్మేషణమను కావ్యార్థమునకు సూచకమగుటంబట్టియు 'శుభక్రమాకలనకుఁ బ్రకృతార్థ మొప్పిదము గానున్నది. ఇట కావ్యాదిని శ్రీకారముంచుట సర్వశుభప్రదము.

'వేదములకల్ల నోంకార • మాది యైన, కరణిఁ గృతులకునెల్ల శ్రీ • కారమాది
గాన కవివరులెల్లము • దానిఁ దక్క, నితర వర్ణంబు లిడరు నుత్కృతుల మొదల.'
'పదపడి శ్రీ కారము కృతి, మొదల నిలిచి దోషపుంజము నడంచు శుభం
బాదవించుఁ బరుస మినుమును, గదిసి సువర్ణంబు సేయుంకరణిన్ ధరణిన్.'

మఱియు గ్రంథాదిని మగణము ప్రయోగించుట 'మో భూమిస్త్రి' గురుశ్రుయం వితనులే' అన్నట్లు శ్రీ ప్రదము. ఇందుల కప్పకవియు 'నధర్వచేదముఖంబగు మగణంబు వసుమతీ దేవతాకంబు గాన శివప్రదం' బని చెప్పినాడు.

వ్యాకరణము. ఇట మొదటిపాదమందు. 'మంజీర శబ్దమునకు 'మంజూరుచ్యమ్ ఈ రయతి ఇతి మంజీరః' అని వ్యుత్పత్తి 'మంజూ ఈరయతి' యనుదోమంజూ శబ్దము కడపలఁగల 'ఉ' కారమునకు 'ఇకోయణచి' అనుపాణిని సూత్రముచే 'ఎ' కారము ప్రాపించుటవలన 'మంజీరః' అని రూపము సిద్ధింపఁగా, మంజీర శబ్దము శకంధ్వాది గణములోఁ జేరినది గనుక 'శకధ్వాదిషు పర రూపమ వాచ్యమ్' అను వరకుచి వార్తికముచే నది ప్రాపింపకపోవుటచే 'ఉ' కారమునకుఁ బరరూపమైన 'ఈ' కారమువచ్చి 'మంజీరః' అని యైనది.

'శకంధు రథ కర్కంధూః కుద్దాలో లక్తపర్కటి
లాజ్జలీషా మనీషాచ హలీషాచ పరజ్జలీః'

కుత్స్తిలోష్టిష మజ్జీర మస్తిష్క కులటాదయః

తథాప్యకంధు సీమన్తా శకంధ్యాది గజేస్తృతాః ॥'

అని యివి శకంధ్యాదులు, 'మంజీర శబ్దమందలి 'ఈ' కారము పదాద్యమైన యచ్చు గాన పదాది 'క్రి' లోడ విశ్రమమెట్లు పొందు నన్నచో

క. 'విరతికి వ్యాకరణమునను, పరరుచిచేఁ జెప్పఁబడిన * వాక్యములనను

బర రూపము నిత్యంబై, పరఁగు శకంధ్యాదులకు నుభయముం జెల్లున్.'

అని యప్పకవి చెప్పినట్లు శకంధ్యాదిగణములోని పదములయందు హల్లునకును మీఁద నది కిన యచ్చునకును విశ్రమము చెల్లును గనుక మంజీరశబ్దమందుఁ గలహల్లు గు 'జ' కారమునకును 'క్రి' లోడి విశ్రమము చెప్పఁబడినని తెలియును. ఇదియే పరరూపము. ప్రోచుతక్ అనుటకు 'ప్రోవుతక్' అని వ్రాఁతప్రతులను నచ్చు ప్రతులను గానిపించుచున్నది ; కాని, యీరూపము కవిత్రయ మతవిరుద్ధము. 'ఆగమాన్య చకారంబులకు నద్విరుక్తంబులకు ముక్తుపగంబగునపుడు పవలగు' (బాలవ్యా. క్రియాపరిచ్ఛేదము)నన్నట్లు లిటముక్తు పరముగాదు. రాయశబ్దము డుమంతమున 'కు' త్వమురాదుగనుక 'రాయనిక్' అని రూపము.

మంజీరాగ్రరత్నమందలి నిజప్రతిబింబమునందు నితర కన్యాభ్రాంతి నొందుటచే నిట భ్రాంతి మదలంకారము. అది భ్రాంతియని నీతకు, నితరులకుఁ దెలియకుండఁదెలుపు రామునిచేష్టనుబట్టి నూత్న లంకారమని కొందఱు. ఇట సీతాదేవికి 'ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికామతా' యన్నట్లు స్వాధీనపతిక యనియు శ్రీరాముఁడు 'ఏకాయన్తోఽనుకూలస్యాత్' అన్నట్లు అనుకూలనాయకుఁ డనియుఁ దెలియును.

సీ. సకలలో కాభినంద్య కలా కలాపంబు

దొరయు నెమ్మోము చంకదురునితోడ

బహుదివ్యఫల పరి శ సాక సౌభాగ్యంబు

నెరపు కెమ్మోవి మానసికము లోడ

నవవయ శ్రీనిధానంబు లై తగు నురో

భవ నుధా పూర్ణకుంభములతోడ

నన్లున నుమమాలి శ కాభిరూప్యము దాల్చు

లలిత భుజాకల్ప శ లతలతోడ

తే. నడరి జనకాబ్ధి సీమ రామభాభిధాన

హరి కపీనగుణ ప్రోత శ హరశరాన

గిరిమథన యత్నమునఁదోచు శ సిరియశేష

రాజ్యము లొసంగు దిరుమల శ రాయఘటికి.

2

అవతారిక. ఇందుఁ గర్తృపదము 'సిరి' యనుటచే నీతయందు లక్ష్మీత్వము నారోపించి యర్థద్యయము గలుగఁ జెప్పినాఁడు.

అర్థము. సకల... లాసంబు — (సీతాపరమైన యర్థము-) సకలలోక = సమస్తజనులచేత, అభినంద్య = మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన, కలా = లావణ్యశయనము, కలాపంబు = భూషణములు,

దొరయు = పొందుచున్న, నెవ్వఱు చందురునితోడన్ = చక్కని ముఖమునెడి చంద్రునితోడను, (లక్ష్మీపరమైన యర్థము) — సకలలోక = సమస్తభువనములచేతను, ('లోకస్తు భువనే జనే') అభినంద్యమైన- కలా = పదాఙ్కరణయొక్క, కలాపంబు = సమాహమును, ('కలాపో భూషణే బర్హతూణీరే సంహతాపి' అ.) దొరయు = పొందుచున్న, నెవ్వఱు చందురునితోడన్ = తన ముఖమును బోలిన చంద్రునితోడను.

బహు...గ్యంబు — (నీర) బహు = మిక్కిలియైన- దివ్యఫల = దేవతావృక్ష (అనగా గల్పవృక్ష) ఫలములయొక్క- పరిపాక = పరిపక్వముగుటయొక్క- సౌభాగ్యంబు = చక్కదనమును, (మిక్కిలియుఁ జక్కఁగాఁ బండుటవలని మాధుర్యాతిశయముననుట) నెరవు = పచరించునట్టి, కెవ్వఱిమానెడి ముతోడన్ = ఎఱ్ఱని పెదవియ నెడి మాణిక్యముతోడను, (లక్ష్మీ) బహు = అనేకులైన- దివ్య = దేవతలయొక్క- ఫలపరిపాక = వాంఛితార్థములు సిద్ధించుటయొక్క- సౌభాగ్యంబు = సౌవ్యమును - వాంఛితార్థములు మిక్కిలి చక్కఁగా సిద్ధించుట ననుట, నెరవు = కలిగించునట్టి, కెవ్వఱిమానెడి ముతోడన్ = తన యెఱ్ఱని యధరమును బోలిన చింతామణి రత్నముతోడను, పండు ఎఱ్ఱపు వర్ణములోనిది గాని యధరముతోడి సామ్యము. కల్పవృక్షపుఁ బండుగాఁ గొనుట నిరతిశయమైన మాధుర్యమునకు. దాని పరిపాక సౌభాగ్య ముమాధుర్యపరపూర్తికి. 'ప్రార్థనా కల్పపాపప్రశస్యఫలము, తియ్యపూఁదేనియల క్రోవిదీనిమోవి' అని శృంగారవైషధము.

నవ...నంబులై — (నీర) నవ = క్రొత్తయగు, వియశ్రీ = యౌవనలక్ష్మికి, నిధానంబులై = సహ సములై- తగు = బిచ్చనట్టి, ఉరోభవ = ప్రసముల నెడి - సుధా పూర్ణకుంభములతోడన్ = అమృతమునిండి యున్న కలశములతోడను, ఇట 'నవవియశ్రీ నిధానంబు' లగుచుచులునుటచే క్రొత్తయగు యౌవనపుఁ బెంపునకుఁ బ్రకాశకములయిన కుచములనుట; యౌవన ప్రాదుర్భావమునకు సోధికములయిన ప్రసములు మంచిబిగియు పెద్దలత్వమును నున్నతియుఁ గాంతియుఁ గలిగియుండుమగాన సుధాకుంభములతోడి సామ్యము. (లక్ష్మీ) నవవియస్ = క్రొత్త యౌవనముయొక్క, శ్రీ = సమృద్ధియనెడి, శ్రీ = ధనమునకు, నిధానంబులై = పాఠశాలై - (ఇది సుధాకుంభములకు విశేషణము.) ఎప్పుడును క్రొత్తగానుండునట్టి యౌవనమునకు నాస్పదమునట్టియనుట, ఉరోభవ = తనకుచులులను బోలిన, సుధా పూర్ణకుంభములతోడను — సుధాపానముచేసిన వారెప్పుడును నవయౌవనముగలవారై యుండురని తెలియునది.

అమ్మ...రూప్యము — అమ్మన = వాడని- సుమమాలికా = పూదండయొక్క - ఆభిరూప్యము = చక్కదనమును- ('ప్రాప్తరూప సురూపాభిరూపా బుధ మనోజ్ఞయో' అమ. ఆభిరూపమనఁగా చక్కనిది. ఆభిరూపముయొక్క భావము ఆభిరూప్యము), తాల్పు = పొందు, లలిత = సౌగంధ్యము, భుజా = బాహువులనెడి, కల్పలతలతోడన్ = కల్పవృక్షపుఁ దీగలతోడను (వాడని పూవుమాలె నెక్కినగల బాహువులనఁగా రెండు ఖండములు వేఱువేఱకట్టఁబడి పిదప నవి రెండును ముడివేయుటయొక పూమాలె గావింపఁబడును. కనుక పూమాలె రెండుఖండములవలె బాహువులును రెండై యొప్పుననియు ఆఖండము లొక్కొక్కటియు నగ్రభాగమునఁగలఁ బలుపును నురువును, రానురాను దగ్గఁగా, చివరలందు ఘన్నముగా నుండునట్లు, బాహువులును మూఁపులకడ స్థూలములను దీనములునై యుత్తరోత్తరమాక్షర గలిగియుండుననియుఁ దెలియునది. పూమాలెవలె ముకుమారులును ముందరములుననుట; వాడని పూమాలెవలెనుట దానివలె గాంత్యతిశయమును గుర్తంపు బలుపును గలిగి గుండ్రమునైయుండు ననుట. (లక్ష్మీ) అమ్మన = (ఎన్నఁటికిని) వాడకుండునట్టి, సుమమాలికా = పువ్వుల సమాహమయొక్క- ఆభిరూ

వ్యమును తాల్చు, (ఇటఁ దాల్చునవి కల్పలతలని తెలియునది.) లలి...లోడన్ = సుందరములయి తన భుజములను బోలిన కల్పవృక్షపుఁ దీఁగలతోడననుట. (కల్పవృక్షపుఁ బువ్వులెన్నటికిని వాడకుండుట ప్రసిద్ధము.)

అడరి = ప్రకాశించి, జనకాబ్ధిసీమన్ -- (సీత) జనక = జనక రాజునడి, అబ్ధిసీమన్ = సముద్ర ప్రదేశముందు, రామ-అభిధానపారికిన్ = రాముఁడను పేరుగల విష్ణువునకు, అహీన...త్నమునన్ -- అహీన = హీనముకాని--మిక్కిలి సారముగల, గుణ = నారిచేత, ప్రోత = కూర్చబడిన, వారశరాస = శిష్యులమును అనడి, గిరి = మందరపర్వతముముక్కు, మథన = విఙ్ముచుట యనడి చిలుకుటయుక్కు, యత్నమునన్ = పూనికిచేత, తోచు = సంప్రాప్తమైన, సిరి = (సీతయనడు) లక్ష్మీ -- (లక్ష్మీ) జనక + అబ్ధిసీమన్ = జన్మస్థానమయిన సముద్రగర్భముందు, రామ + అభిధానపారికిన్ = రమణీయులయిన నామముగల విష్ణువునకు, అహీన = (అహీ + ఇన) సర్పరాజయిన వాసుకియనడి, ('ఇనన్సూర్యేప్రభౌ' అ) గుణ = కవ్వపుఁ ద్రాటిచేత -- ('గుణస్తావృత్తిశబ్దాది జ్యేష్ఠి') యాముఖ్యతెస్తుమ' వైజయంతి) ప్రోతిమైన, వారశరాసగిరి -- వారశర = శివుని బాణమయిన విష్ణువునందు - అతని కూర్చదేహముపయిని, ఆస = నిలిచియుండిన, గిరి = మందర పర్వతమువలని, మథనముత్నమునన్ = త్రచ్చు ప్రయత్నముచేత, తోచు = అవిర్భవించు, సిరి = లక్ష్మీ -- తిరుమలరాయమణికిన్ = తిరుమలరాయ శ్రేష్ఠునికి, అశేష రాజ్యములన్, ఒసంగున్ = ఇచ్చుఁగాత, ఇట తద్దర్శ మాశీరరమునఁ బ్రయుక్తము.

క్రీమద్రామాయణమున నహల్య పాషాణముగానుండినట్లు గానరాదు. అందు నహల్య బుద్ధిపూర్వకముగా వ్యభిచరించినందులకు విలయు ప్రాయశ్చిత్తము ముని కాపరూపమున విధించినాఁడు; కాని యహల్యను శిల యగుమని చెప్పలేదు. పెక్కువేల సంవత్సరములు వాయుభక్షణము సేయుచు నన్న పాషాణులకే తపించుచు భస్మంబునం బరుండి సమస్తప్రాణులకుఁ గాన్పింపకయుండు మనియే కాపము. అయినను బహుపురాణమున 'సాతత స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శానృచాత్త నః! అభూత్సురూపా వినితా సమాక్రాంతా మహాశిలా' అని యహల్యకుఁ బాషాణావస్థ చెప్పబడినది. దీనినే కవి యిచ్చట ననుసంధించినాఁడని తెలియునది.

ఇట సిరి తానొక్కరికాక దానమున కుపమానభూతుఁ డగుచుండుఁడు, కామితార్థములన్ని నొసంగెడి చింతారత్న కల్పలతలు, చిరాయురారోగ్యములనిచ్చు సుధాకలశములు, నని యత్యంత దానకొండమయిన పరికరసంపత్తితోడ నావిర్భవించినది. మఱి తానో సిద్ధ సంకల్పఁ డగుపాక్షాద్విష్ణువునకుఁ గూడ మహాప్రయత్నమున నే లభింపఁగూడిన నిరవధికా పూర్వాతిదుర్లభవస్తు విశేషభూత యగు సర్వోత్కృష్టురాలు. అట్టి పరికరసామగ్రితోఁగూడిన యిట్టి యపూర్వలోకోత్తర దేవీరత్నమునకు, తిక్కిన దేవతలవలెఁ గవలయు ప్రోచుట కాచుట కాదు, సమస్తరాజ్యములు నొసంగుట యుచితమిం 'అశేషరాజ్యము లొసంగు'నన్నాఁడు. మఱి వారి తన్నుఁబడయుటకై చేసిన మహాప్రయత్నము మిక్కిలియుఁ జరితార్థమగునట్లు కన్నులు విందులుసేయు చుండురుపవంటి మోముతోను, చుంబనమునకు మిక్కిలియుఁ దీపులాలుకుమఁ గెంపుసొంపారు మోవితోను, ఉపభోగమునకు మిక్కిలియు ననురూపమయి యమృతంపుఁగుండలవలెఁ దగుదిగివెట్టువగుబృలతోఁగూడిన నవమయఃక్రితోడను, అలింగనమున మిక్కిలి యానందపాతువులయిన తీఁగలవంటి భుజములతోడను నావిర్భవించినదని యాకూతము. వారి నిన్నిముఖముల నలింగించినదిగావున నే తదీయకృపాపాత్రమయిన కృతిపతినిగూడ నన్ని రాజ్యము

లిచ్చి యలరించునని హృదయము. ఇందును 'జనశాన్తిసీమ.....గిరిమధన.....గిరి' యనుటచే కృత్రిమతనముఁ గోలాపాలబలవత్సమాగమమున నయినగిరికాసుంధము మాచిత మగుచున్నది.

ఇందు 'సుధాపూర్ణకుంభములతోడ' ననియు, బంచమాశ్వాసమున 'సుపర్వగణికామణి స్ఫురణతో సుధారమ్యపాత్రపాలికలతో' ననియు సుధాకుంభముల బహుత్వము చెప్పబడినది. సముద్రమధనమం దుత్పన్నమయిన యమృతకుంభ మొక్కటియే యని భాగవతాదులయందుఁ జాపట్టుచున్నది, ఈ బహుత్వము విచార్యము.

ఇట్ల పద్యాంతచరణాంత పదాంత నకారలోపములకు 'వాక్యవిసానగస్య స్యాన్లోపోనప్రాయశోఽత్రసీ' అని యధర్వణకారిక. 'అవసానంబున ద్రుతస్వరంబునకేరియు ద్రుతంబున కేరియు లోపంబు విభాషనగు' (బాలవ్యాకరణము) వాక్యమనఁగా నిచటఁబడ మే. సీనాదులందు వాక్యము ప్రతిపాదమును వృత్తాదులయందుఁ బూర్వార్థము సుత్తరార్థము ననువాక్యవ్యయంబునగా దెలియునది. శ్లేషమునకును ఇందు రూపకమునకు సంకరము.

మ. సకలామోదక తాళవృత్తగణులన్ సంగీత సాహిత్య నా

మక విద్యాయుగళంబు పల్కుఁజెలికిం బాలిండ్లజోడై సిరుల్

ప్రకటింపఁ నఖరేఖలందు నలఘుప్రస్తారముల్ సేయును

ర్వకలాకాంతుఁడు ప్రోమఁ దిర్క్కలమహారాయ తుమావల్లభుల్.

8

అ. ఇందుఁ గుచపరముగను విద్యాపరముగను సర్థవ్యయము కవి నిబంధించినాఁడు. (కుచపరమైనయర్థము.) సకల...గతులన్—సకల+అమోదక=సర్వానందకరమైన, తాళవృత్తగణులన్=తాటి పండువలె గుండ్రనను నొందియుండుటలచేత, (విద్యాపరమయిన యర్థము) సకల=కలాసహితులకు—అనఁగాఁ బండితులకు, అమోదక=అనందకరమయిన, తాళ=ద్రువాది తాళమార్గములచేతను, వృత్త=కార్తూలాది పృత్తియులచేతను, అని సంగీత సాహిత్యములకు గ్రమముగా నన్వయించుకొనునది. (ఇట్లర్పితీయకు ద్వితీయ) సంగీ...యుగళంబు—సంగీత=సంగీతమును, సాహిత్య=సాహిత్యమున నెడి, విద్యాయుగళంబు=విద్యులదోయి, పల్కుఁజెలికి=సరస్వతీదేవికి, బాలిండ్లజోడై=కుచవృద్ధ్యమై, సిరులు=కాంతిసంపదలను, ప్రకటింపఁ=ప్రకాశింపఁజేయుచుండఁగా, అందున్=అటుచయుగమందు, (అవిద్యాయుగళమందు), (కుచ)-నఖరేఖలు=నఖశ్శతములనుట, ఇట్ల ద్వితీయకుఁ (బ్రథమ, అలఘుప్రస్తారముల్—అలఘు=స్వల్పముగాని - అధికమయిన, ప్రస్తారముల్=తరతరములు గలవానినిగా, (లేక అలఘువినఁగా గురువు. అది బాలచంద్రాకారముగా వ్రాయఁబడును గావున, బాలచంద్ర సదృశములయిన యంకములు అనఁగా నెలవంకలు గలవానినిగా ననియు నర్థము. (విద్య) నఖరేఖలు=అంగుళిరేఖలు—(ఇట్ల నఖరేఖముచే దదాశ్రయమయిన యంగుళిరక్షిరము. రేఖయనఁగా రేఖ. రలల క భేదము. శ్లో||రలయో, రల్లయో, స్తద్య, ల్లగయో, శృసయోరసి, ఐబయో ర్నయో శ్చస్తే సవిసర్గా విసర్గయోః| సవిస్త కావిస్తకయో స్సస్యి దభేదేన కల్పనమ్' అని భాజరాజు. కనుక నఖరేఖలనఁగా వ్రేలిచేత వ్రాయునాతలనుట), అలఘుప్రస్తారముల్=గురుప్రస్తారములు గలవానినిగా (సకలచ్చందములకును మొదట సర్వగురువృత్తియు పుట్టుచున్నది గనుక గురుప్రస్తారము చెప్పినాఁడు. నఖరేఖలకును స్త్రీలింగమునకు 'అలఘుప్రస్తారము' అని విశేషణము నపుంసలింగమగుటకు 'అమహద్వాచకంబులగు స్త్రీలింగంబులకు నభయంబునగు' (బాలవ్యాకరణము)చేయు, సర్వకలాకాంతుఁడు—సర్వకలా=సమస్తములయిన విద్యులచేత, కాంతుఁడు=

ఒప్పుచున్నవాడు, లేక, సర్వకళా=సరస్వతీదేవికి, కాంతుడు=పెనుమిడియైనవాడు—బ్రహ్మ, తిర్వల మహారాయ త్తమాపల్లభుఁ = తిరుమలరాయ మహాభూతాధుని, ప్రాచుఁ = రక్షించుఁగాక, ఆశీస్సునఁ దద్ధర్మము.

రెండవచరణమున దాపలబిందువు గదిసియున్న బకారము మొగలనున్న మకారమునకు విశ్రమ మయ్యెను. ఇదియ బిందుయతి.

క. పని బూని నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందు + యతులఁ వెనుకన్

గనుపట్టు నాల్గు లిపులును, తెనుసున్నలు డాసి తమకుఁ + విఱుఁదఁగదియుచోన్. (అప్పకవి.)

సంగీతసాహిత్యములు సరస్వతికి స్తన ద్వయములగుటకు 'సంగీతమసిసాహిత్యము సరస్వత్యాః స్తనద్వయమ్ | ఏకమాపాత మధుర మన్యదా లోచనామృత' మ్మని ప్రమాణము. ఇందును శ్లేషమున కును రూపకమునకును సంకరము. సంగీతసాహిత్యములే కుచములుగాఁగల యట్టి స్త్రీని నిపుణముగ భోగించునట్టి కాంతుఁ డగువాడు త్తమకుఁ గాంతుఁడయినవానిని నల్లై దానిని నిపుణముగా భోగించునట్లు సేయుఁగాత మని కవి యాశయము.

మ. రమణీయాత్మసరాకృతిం బాలుచువర్ణిత్రేణి వీణానులా

పముచేతం గరఁగించి యలదు నిజబింబం బొప్ప న చ్ఛామృత

త్వము నాత్మప్రతిపాదకత్వమును దత్తద్వర్ణాలియం దెల్లఁ బూ

ర్ణము గావించినవాణి తిర్వలమహారాయోక్తిఁ బొల్పుం గృపన్. 4

అ. ఇండు పెర్లపంక్తి కల్ల శ్రుతిసిద్ధ మైనబ్రహ్మకత్వమును బ్రహ్మప్రతిపాదకత్వమును సరస్వతి భంగ్యంతరమునఁ గావించునట్లు కవి యధ్యవసించుచున్నాఁడు. రమణీ ... కృతిఁ — రమణీయ=మనోహరమయిన, అక్షర = స్ఫటికాత్మమాలికయొక్క, ఆకృతిఁ = ఆకారముచేత, పాలు=ప్రకాశించుచున్న, పెర్లశ్రేణిఁ=అక్షరపంక్తిని, వీణా-అనులాపముచేతఁ=వీణయొక్కపలు కుబడిచేత, కరఁగించి=నీరు నేరి, అందుఁ=కరఁగి నీరయిన యాతుక్షరపంక్తియందు, నిజబింబంబు = తనదయిన నీడ, ఒప్పఁ=కనఁబడుచుండఁగా, అచ్చ=స్వచ్ఛమయిన, అమృతత్వమును=బ్రహ్మస్వరూపము నని యర్థము—తేటయైన నీరగుటనని భావము, అత్మప్రతిపాదకత్వమును=బ్రహ్మ ప్రతిపాదకత్వమునని యర్థము. బింబ ప్రతిపాదకత్వమునని భావము, తత్ పెర్ల ఆలియందెల్లఁ=అయత్క్షర సమాహమునందం తట, పూర్ణము=నిండినది, కావించినవాణి=చేసినసరస్వతి, తిర్వల...ఉక్తిఁ=తిరుమలమహారాయ = తిరుమలదేవమహారాయలయొక్క, ఉక్తిఁ=వాక్కునందు. ఇట సత్తమ్యార్థమునఁ దృతీయ. కృపన్ =వయచేత, పొల్పున్=వర్తించుఁగాత.

సరస్వతీదేవి యత్మమాలికను పీణియను దాల్చియుండుట ప్రసిద్ధము. అక్షరపంక్తి నే యత్మమాలి కారూపమునఁ దాల్చియుండునట్లైతివ్యము. గానమునకు జ్ఞాన గరంగునేకాని యత్క్షరములు గరంగవు. కాన కవి యత్క్షరపంక్తిని యత్మమాలికారూపమునంగొని దానిని సరస్వతిచే వీణానాదమునం గరఁగించి నీరుగావించినాఁడు. నీటిలోఁ దననీడ యగపడునేకద. ఇట్లు పెర్లపంక్తి కరఁగి యచ్చంపు నీరగుటం బట్టి దాని నచ్చామృతమనియు, దనబింబమును జాతుటంబట్టి యాత్మప్రతిపాదకమనియు నధ్యవసించి యా పటిమచే దానినే శుద్ధబ్రహ్మమనియు, బ్రహ్మప్రతిపాదకమనియు నధ్యవసించినాఁడని తెలియునది. అచ్చంపు నీరగుటను అత్మబింబమును జాతుటను అచ్చామృతమని అత్మప్రతిపాదకమని శ్లేషములచే,

శుద్ధబ్రహ్మముగను బ్రహ్మప్రతిపాదకముగను నధ్యవసించుటచే నిం దలంకారము గూఢకాళియొక్కి. 'తిర్త్తలమహారాయ' అనుచో 'తిర్త్తల' యను రూపము 'తిరు' శబ్దరేఖముమీఁది ఉకారమునకు లోపము కారైఱుపులు చన్దవి మొదలగువానియందుంబోలె వైకల్పిక మగుటంతేసి సిద్ధించెనని తెలియునది.

తా. సుందరమయిన యక్షరమాలికారూపముగు నక్షరపంక్తిని వీణానాదముచే నీరుగాఁ గరఁగించి యానీటియందుఁ దన నీడయగుపడఁగా, నాయక్షరపంక్తి నచ్చామృతమును (శుద్ధబ్రహ్మమును—అచ్చంపునీటిని) ఆత్మప్రతిపాదకమును (బ్రహ్మప్రతిపాదకమును బింబప్రతిపాదకమును) పూర్ణముగాఁగావించినట్టి సరస్వతి తిరుమలరాయనివాక్కునందు దయతో నెలకొనియుండుఁగాఁతి. నిర్ణయము దెల్ల నచ్చామృతత్వము నాత్మప్రతిపాదకత్వమును బూర్ణము గావించిన దిట్ట గాన తిరుమలరాయొక్కి యందును నచ్చామృతత్వమును - అనఁగా నచ్చంపు నమృతంబగుటయు, నాత్మప్రతిపాదకత్వమును - అనఁగాఁ దన సారస్వతవిభవమును వెలయించుటయుఁ జేయుఁగాఁత - అనఁగాఁ దిరుమలరాయని పలుకులు మీఁదు మిక్కిలి యచ్చంపు నమృతంబువలె రుదులు గులుకుదు మణిమణి చాక చక్రవిభవము గలిగియుండునట్లు చేయుఁగాఁత మని యభిప్రాయము.

శా. ఆమందాకిని మాళిఁ బూని ననునర్థాంగీకృతం జేసి తో

నా మేల్మే లని యార్య యల్లఁ బ్రణతుం శ్చై త త్పదాంభోజయో

గామర్షంబున గంగయొక్క మొరయఁ జూడఁబోగనమృక్కియూ

సామర్థ్యంబున వేడుశంభుఁడు గృతిరన్వామిం గృపం బ్రోవుతన్.

6

ఆమందాకిని = ఆముసలిదాని నని యర్థము-ఆకాళగంగనని భావము (మందాకిని యనఁగా 'మన్ది వర్షామృతాకినీ' అను నిఘంటువుం బట్టియు, 'మన్దం అకతి వృద్ధత్వకృతాన్తై థిర్యేన గచ్ఛతీతిమన్దా కినీ' అను వ్యుత్పత్తింబట్టియు, అఱువదినపత్నీరముఁచెల్లిన ముసలిదానికిని, 'మన్దాకినీ వియద్గ్లా' అని యమరునిచొప్పున నాకాళగంగకును చేరు, మాళిక్ పూసి = తలపయి నెక్కించుకొని, సమర్థ = అర్థము. అనఁగా పదియోఁతొండ వయసుగల భార్యయైన నమ్మ, (అర్థయనఁగా. 'ఆర్యాహడశవత్సరా' అను నిఘంటువుంబట్టియు - రణియా విలాసిభి రభిగ మ్యే త్యార్యా' అను వ్యుత్పత్తింబట్టియు పదియో ఱునంపత్నీరముల పయసుగల యువతికిని 'ఆర్యాదాహ్వానీచైవ' అను నమరుని చొప్పున పార్వతికిని చేరు) అర్థాంగీకృతంజేసితివి = సగము అంగీకరింపఁబడినదానినిగాఁ జేసితివి-కొంచెముగానే యంగీకరించితిమనట, ఔ = ఔను, మేల్ మేలు అని = బాగు బాగు అని, అర్థ = పార్వతి, అల్ల = కోపింపఁగా నని యర్థము-(మందాకినిని మాళిక్ పూసి యనఁగా, ఆకాళగంగను జటాశాటమందుఁ దాల్చినాఁడనియు, నమర్థ అర్థాంగీకృతం జేసితివనఁగా పార్వతీదేవిని దన కర్థదేవీయగాఁ జేసికొన్నాఁడనియును భావము) ప్రణతుండై = నమస్కరించినవాడై, తత్...మర్షంబున - తత్ = సవరియైన యాపార్వతియొక్క, పద+అంభోజ=అడుగుతామరలయొక్క, యోగ=సోఁకుటచేయిన, అమర్షంబున = పైఁపమిచేత, గంగయొక్క = జటాశాటమందలి గంగాదేవియు, మొరయ = మొఱపెట్టఁగా, చూడా... ర్థ్యంబున - చూడా+అంభోగ = జడలనిండు లొంపముయొక్క - సమృక్కియూ = చక్కఁబఱచుకొనుటయందలి - సామర్థ్యంబున = నేర్పుచేత, అనఁగా (మొక్కుటకై తలవంచినపుడు క్రిందికి జూచిన

గంగవలనఁ జెదరిన జటాజాటమును మరలఁ జక్కఁబఱచుకొనుట యనెడు వ్యాజముచేత ననుట, వేఁ
డుకోంభుఁడు=గంగ నోదార్చుటకై ప్రార్థించునట్టి శివుఁడు, కృతిస్వామి=కృతిపతిని - తిరుమలదే
వరాయని, కృపక=దయచేత, ప్రోచుక=రక్షించుఁగాఁత.

శివునకుఁ బార్వతియు గంగయు నిరువురును భార్యలుగదా. అందు గంగ శివునితలయందుండును;
పార్వతి యర్థదేహముగా నుండును. ఈసందర్భములం గొని కవి యొకకథ కల్పించినాఁడు. అదియేవన.
పార్వతి శివునితో 'అమందాకినిని (అమంపదిమేండ్ల ముసలిసని యర్థము. ఆకాశ గంగననిభావము) తల
పయి నెక్కించుకొని ఆర్య (పదియూ టేండ్లదని యర్థము. పార్వతియుని భావము) అగునన్ను నర్థాంగీ
కారము చేసితివి (కొంచెముగా నంగీకరించితివిని యర్థము. సగము దేహముగాఁ జేసికొంటివినిభావము)
అనికోపింపఁగా, శివుడు పార్వతికోపమును బోఁగొట్టుటకై యామెపాదములకుఁ దలపోఁక మ్రొక్కెను.
అప్పు డతని తలయందలి గంగ తనసవతియడుగులు తనకుఁ దగిలినందులకు నైఁవక మ్రొకెనై.
అట్లు కలఁగఁబాటి మొఱయిడఁగా, దానిచే జెదరిన జటాజాటమును నవరించుకొను నెవమనఁ బా
ర్వతి కెఱుకపడకుండునట్లు గంగను శివుఁ డోదార్చె' నని యాశయము. శివుఁడు శిరిసువంపఁగా
గంగ ప్రవాహము క్రిందికి జాలుటచే ఘోషించెనని భావము. 'తుల్యైఁ నేకత్ర దక్షిణః' అన్నట్లు
లిచట నాయకలిరువురయందును సమానఁడగుటచే శివుఁడు దక్షిణనాయకుఁడు. ఇరువుర నాయకల
నిట్టులోదార్చు సమర్థుండు కృతిసతి రక్షణమందు సమర్థుండగునని యాశయము. ఇట అలంకారము,
శ్లేషమాలాతిశయోక్తి.

సీ. ఘనఘనాఘనలక్ష్మీ న నెనయుకొ ప్పిరుగడ
నిరుగడఁ దరుణాబ్జకృతవతంస
ముగుచిత్రకాగ్నిశి శోన్మేష మిరువంక
నిరువంకఁ గుండలీర స్ఫురితకర్ణ
ముడిపైనిమిన్ను లీరనెడుపేరు లిరుదెన
నిరుదెనఁ గమలబంధురకరంబు
నెఱి మించుచిటులవర్న్మియచేల మిరుమేన
నిరుమేన రతిమనోహరవిభూతి

తే. యమర నన్యోన్యవేషభేదాసహిష్ణు
భావవిభవంబుఁ దెలుపుచుఁ శీబరమమైత్రి
మగనిసామేన నిలిచినన యగతనూజ
ప్రథనజయ మిచ్చుఁ దిరుమలరాయమణికి.

6

ఆ. ఇందు సీసపాదములు నాలుగింట నర్థవ్యయమునకును నభేదాధ్యవసాయముచేసి శివపార్వ
తులకు వేష మొకటియే యగుటను బ్రతిపాదించుచున్నాఁడు. ఇరుగడక=రెండువైపులందును, ఘన
ఘనాఘనలక్ష్మీనె -యుకొప్పు-అనఁగా శివునివైపున, ఘన=అధికమైన, ఘనాఘన = పెద్దించుచున్న
తేఘముయొక్క, లక్ష్మీక=సంపదము, ఎనయు=పొందుచున్నట్టి-మిక్కిలి వార్షిక మేఘములు గ్రమ్మి
యున్నట్టి యాకాశమనుట. కొప్పు=కేశబంధము, శివుఁడు వ్యోమకేశుఁడగుట ప్రసిద్ధము. ఘనాఘ
నశబ్దమునకు 'శక్రమాకుక మత్రేభ న్దుకాబ్దాఘనాఘనాః' అని యవరుఁడు. పార్వవైపున, ఘన=

అధికమైన, మనామనలక్ష్మీ=వర్ణాకాలమేనుపు కాంతివంటికాంతిని, ఎనయు=పొందుచున్న, కొప్పు. ఇట నిదర్శనము. ఇరుగడ= రెండువైపులను - అనగా శివునివైపున, లరు...వలంసము. తరుగ+అబ్జ=బాలచంద్రునిచేత, కృత=చేయఁబడిన, వలంసము=శిరోభూషణము-తలపువ్వు. పార్వతివైపున-తరుగ+అబ్జ=లేతతామరచే, కృత=చేయఁబడిన, వలంసమునుట. అబ్జశబ్దము 'అబ్జోధన్వైకాచిద్రే'నిచురే శబ్దపద్మయోః' అని విశ్వనిఘంటువుచొప్పున చంద్రునియందును, తామరసముందును వర్తించుచున్నది. అవలంసశబ్దమునకు 'వెట్టివాగున రిక్తోపమవాప్యోరుపసర్గయోః' అనుటంబడి యుపసర్గము మొదటి 'అ'కారమునకు వైకల్పిక లోపమువలన వలంసమని గూఢము స్థించినది.

ఇరువంకి= రెండుప్రక్కలయందును. ఉరు... నేషము=శివునిప్రక్క-ఉరుచిత్రక= మిక్కిలియాశ్చర్యకరమయిన, అగ్నిశిఖా=నొసటికంటి యగ్నిజ్వాలయొక్క, ఉన్నేషము= వికాసము. పార్వతిప్రక్క-ఉరు=మిక్కిలియైన, చిత్రక=తిలకరూపమయిన, అగ్నిశిఖా=కుంకుమయొక్క, ఉన్నేషము=వికాసము, కుంకుమబొట్టుయొక్క వికాసాతిశయమునుట. 'చిత్రంస్యా దదృశ్యతారేఖ్య తిలకేమ' అనియు. 'కుంకుమేగ్ని శిఖంమణిమ్' అనియు విశ్వము. ఇరువంకి=రెండుప్రక్కలను, కుండలి...కర్ణము=శివునివంక-కుండలి=వాసుకిచేతి, స్ఫురతి = ప్రకాశించుచున్న, కర్ణము=చెవియు, వాసుకి పోగులుగాగల చెవియునుట. పార్వతివంక - కుండలి = రత్నకుండలములుగలదై, ప్రకాశించుచున్న చెవియునుట.

ఇరుదెస=రెండు దిక్కులందును, ఉడి... పేరులు - శివునిదెస-ఉడినోనిమిములు=ఉడిగిపోని పలుకులను-అనగా వేనములను, ఈనెడు = పుట్టించెడు - పుట్టించుబ్రహ్మముఖములు, పేరులు=హారములు - అనగా బ్రహ్మకపాల మాలికలనుట. పార్వతిదెసను-ఉడినోనిమిములు = ఉడిగిపోని కాంతులను, పుట్టించుహారములని యర్థము. ఇరుదెస=రెండుదిక్కులందును, కిమలబంధురకరంబు-శివునిదిక్కున-కమల=లేడిచేత, బంధుర=సుందరమైన, కరంబు = హస్తము. పార్వతిదిక్కున - కమల = పద్మముచేత, సుందరమయిన హస్తమని యర్థము. కమలశబ్దము. 'న్యాకురగ్నేపికమలః' అని లేడియందును తామరయందును వర్తించుచున్నది.

ఇరుమేన=రెండుదేహములందును, నోమించు చిఱుకవన్నియచేలము - శివునిమేన-నో=అందము, మించు = అతిశయించెడి, చిఱుకవన్నియచేలము = మూడువన్నెలుగల వ్యాఘ్రాజినాంబరము; పార్వతిమేన-అందము మీఱు చిత్రవర్ణముగల వస్త్రము-లేక చిఱుకవన్నియ యనగా సన్నవన్నెగలదియనియు నర్థము. ఇరుమేన=రెండుదేహములందును, రతిమనోహరవిభూతి - శివునిమేన- రతిమనోహర=మన్దగునియొక్క, విభూతి=భస్మము - మన్దగుని జన్మకుంటఁ గల్గిన నీలునుట. పార్వతిమేన - రతిమనోహర విభూతి=మన్దగుని విభవము-అత్యంత సౌందర్యరీతియ ప్రయుక్తమయిన మన్దభోదీపన వైభవమునుట. లేక-రతి=రతిదేవివలె మనోహరమయిన విభూతి అనగా శోభపెంపనియు నర్థము. 'భూతిర్భస్మని సంపద' అని అమ.

అమర=ఒప్పుడుండగా, అన్యోన్య=పరస్పర సంబంధమున, వేషభేద = వేషములయొక్క భేదమునందు - వేషములుభేదముగలిగియుండు విషయమున, అసహిష్ణుభావ = సహింపని యభిప్రాయముయొక్క, విభవంబు=అతిశయమును - ఒండొరులవేషములు భేదముగలిగియుండుట కెంతమాత్రమును సహింపకుండుట ననుట, తెలుపుచు=తెలియఁజేయుచు-(అనగా చంపతుల కద్దఱకు నొక్కవేషమేయుండవలయు నన్న యభిప్రాయమును తెలియఁజేయుచు ననుట,) పరమమైత్రి=మిక్కిలియైన

న్నేహముచేత, మగనిసామెన్ = పెనిమిటియొక్క యధశరీరమందు, నిలిచిన, యగతనూజ=సెల కొన్నట్టిపర్యవృత్తియైన పార్వతి, తిరుమలరాయమణికి = తిరుమలరాయ శ్రేష్ఠునికి, ప్రథనజ యముక్ =యుద్ధమందలి శిలుపును, ఇచ్చుక్=ఇచ్చుకగాక.

సంహారక ర్తయు కౌద్రరసాధిదేవతయునగు శివునికి నిట్లు వేషేక్యము నొందియున్నట్టి యిల్లాలు గావున నతనివలెనే కౌద్రకర్తమగు యుద్ధమునందును జయమును గృతిపతికి నొసంగుఁ గాతమని యా శియును. ఇరుగడ నిత్యాదులందు సంస్కృతమునందుంబోలె నేకపద్యావము నెఱుంగునది. 'ఇరుగడఁ దరుణాబ్జకృతపతంస' మన్నచో ఋత్వ సంబంధయతి. ఇందులకు.

తే. సారిది గాదులఁ గలపల్లు • సుడులకల్లు, ఋత్వమిత్రంబు లగు నచ్చు • లెనయ నైదు
చెల్లె హయలును స్వరమైతఱి • జెందునపుడు, వెలయు నివి ఋత్వ సంబంధ • వతులనంగ.

౪ని యప్పకవి. శివుఁడర్ధసారీశ్వరుఁడు గనుకఁ దన్మూర్తియందు విలపలి సగము శివుఁడనియు దాపలిస గము పార్వతియనియుఁ దెలియునది.

తా. సాంబమూర్తియందు, పార్వతీదేవి తన ప్రక్కను శివునిప్రక్కను ఘనాఘనలక్ష్మి నైన యుకొప్పు, తరుణాబ్జకృతపతంసము మొనలగునవన్నియు సమానములుగా నవరుచుండఁగాఁ దానంజేసి దనకును శివునకును వేషములందు భేద మెంతమాత్రము లేకుండవలయునని మిక్కుటమయిన యభి ప్రాయమును గలిగియుండుటను దెలిపినదయ్యె. అట్లు పెనిమిటి యర్ధదేహమున గాఢంపునెయ్యమున సెలకొనియున్న పార్వతి తిరుమలదేవరాయలకు యుద్ధములందు జయ మొసంగుఁగాఁత. ఇందలంకారము శ్లేషమాలకి మగునుత్పేక్ష.

శా. దంతాఘట్టిత రాజతాచల చలరద్రోరి స్వయం గ్రాహముం
గంతుద్వేషికిఁ గూర్చి శైలజకుఁ డగ్ధంగార్ధురాచాంతి న
త్యంతామోదము మున్నుగా నిడి కుమారాగ్రసేరుం డై పితృ
స్వాంతంబుల్ వెలయింపఁ జాలునిభరారడ్వక్తుం బ్రశంసించెదన్.

7

అ. దంతా...గ్రాహముక్ - దంత=దంతముచే - కోఱకొమ్మచే, అఘట్టిత=అంతటను గట్ట నచేయఁబడిన, రాజతాచల=వెండి కొండయందు, చలత్=చలించుచున్న - భయమున పడఁకుచున్న, గారీ=పార్వతియొక్క, స్వయం గ్రాహముక్=తా నేకాగిలించుకొనుటను, కంతుద్వేషికి=మన్నభ విరోధియైన శివునకు, కూర్చి=కలిగించి, (విఘ్నేశ్వరుఁడు గజముఖుఁడును, ఏకదంతుఁడు నగునుగాన తనకోఱకొమ్మచే నేనుగువలె వెండికొండను గ్రుమ్చి కోరాడఁగా నాయదరువలనఁ బార్వతి దిగులుగొ ని పడఁకుచుఁబోయి పతిని. దానే కాగిలించు కొనెననియు, భార్య తానే కాగిలించుకొనుట పతికి మి క్కిలి యానందావహమగుటచే నట్టి పరమానందలాభమును దండ్రుడైన శివునకుఁ దాను సంఘటిం పంజేసినాఁడనియు సర్థము) ఇంతినిజకుఁ సంద్రని వెలయించుట చెప్పినాఁడు. ఇకఁ దల్లిని వెలయిం చుటను జెప్పచున్నాఁడు-శైలజకుక్=పార్వతికి, తత్ = చాంతి - తత్=అశివునిదైన - శివుని శిరసు నందుఁగల, గంగార్ధుర=గంగాప్రవాహముయొక్క, అచాంతిక్=అచమనముచేత- గంగాప్రవాహము నెల్లఁ దొండమునఁబీల్చి యాచువించి నైచుటచేత, అత్యంత అమోదముక్=మోదు మిక్కిలియైనసం తోషమును, మున్నుగాఁ ఇడి=మందుగాఁ గలుగఁజేసి, స్త్రీలికు సంతిలేకుండుట మిక్కిలియునంతో

పాపము గావునఁ దల్లికి నవతియగు గంగను నిశ్చేషముగాఁ బీల్చి వైచుటచే నామెను మున్నెలల
యించినాడనుట. తల్లిని మున్నెలలయించునట్లు చెప్పినట్లును శ్లో॥ గర్భధారణపోషాభ్యాం పితు
ర్వాతాగరియసీ' అన్నట్లు గర్భధారణ పోషణములచేఁ దండ్రికంటెఁ దల్లి యెక్కుడుగావున నామెను
ముందుగా నెలయించినాడనుట. గజములు ముందుగా కీర్తుదావి పిదప సంతోషముచేఁ బ్రవక్రీడ
(క్రొబ్బిళ్లు కోరాడుట)ను జేయుట వాడుక గమక ముండు గంగాధురమునదావి పిదప కైలాస
మున ప్రవక్రీడ సలిపినాడని భావ మూహ్యము. కుమారాగ్రసరుండై=కుమారులలో శ్రేష్ఠుండై యని
యర్థము. (కుమారస్వామి కగ్రజుండై యనిభావము.) పిట్టస్వాంతింబులో=తిలిదండ్రుల మనసులను,
మాతాపితరా పితరా అని పితృశబ్దము తిలిదండ్రుల కీరువురకయినపేరు. నెలయింపకొనాలు=ఉల్లసిల్లఁ
జేయఁజాలినట్టి, ఇథరాడ్వత్త్రి=గజముఖుండైన విఘ్నేశ్వరుని - (ఇది సాధిప్రాయపదము. ఇథరా
డ్వత్త్రి=ఉనుటయొ కైలాసముట్టినమునకు గంగాధురపానమునకును సుపయ్యక్తముగా నున్నది. అట్టివి
ఘ్నేశ్వరుని) ప్రశంసించెనకొ=మిక్కిలి స్తోత్రముచేయుచున్నాను.

ఇది వాచిక నమస్కీర్తయారూపమగు మంగళము. నిత్యసమాసమందు నాల్గునకును వానిమీద
నదికినయచ్చునకును విశ్రమము చెల్లును. స్వాంతిసిద్ధాంతాదిశబ్దములు నిత్యసమాసములు. కనుక నా
లవచరణమున స్వాంతిశబ్దమందలి 'స్వ' యను సుపసర్గముమీద నచ్చదికియున్నను, నందలివల్లయిన
వికారమునకు విశ్రమము చెప్పఁబడెనని తెలియునది. ఇందులకు.

తే. ఒక్కసమనమున శబ్ద • యుగముఁ గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ • బడనిప్రాణ
సంధులకు నిత్యసమనశ్రాంతులును న,ఖండ విశ్రమములు ననఁ • రెండుఁ జెల్లు.
సన్నియప్పుకవి. ఇందలంతార ముత్పేక్ష.

తా. విఘ్నేశ్వరుఁడు తన సంతముచేత వెండికొండను గ్రుమ్మికొరాడుటవలనఁ బార్వతి భయ
పడి తానై శివునిఁ గొఁగించుకొనుటచే నతని కట్టి యాలింగన సౌఖ్యము నొసంగెను; అంతకుముందే
తనసవతితిల్లియగు గంగాదేవి ప్రవాహమునెల్ల తొండమునఁ బీల్చి వైచుటచేఁ దల్లికిని మిక్కిలి సంతో
షము గావించెను. ఇట్లు తిలిదండ్రుల నిరువుర నుల్లసిల్లఁ జేసినవాడును కుమారస్వామి కన్నయు
పేటికుమారుండు నగు గజముఖుని విఘ్నేశ్వరుని మిక్కిలియు స్తోత్రము చేసెదను.

సీ. తరుణార్కకబళనోద్ధతిఁ జూపె నెవ్వఁడు
రుచులచేఁ ఫలమోహరరుచులచేత
నకలంకరామముద్రదికఁ బూనె నెవ్వఁడు
శయముచేఁ హృత్కుశేర శయముచేత
మున్నీరు పల్వలంఘుగ దాఁచె నెవ్వఁడు
జవముచేఁ గుణగనాగ్రజవముచేత
నక్షత్రప్రాధి ర నలరారె నెవ్వఁడు
రణముచేఁ నియమధారణముచేత

తే. ధరణి నెవ్వఁడు దానవ రద్విరదదళన
వివృతిఁ దనకేసరికిశోరరవృత్తిఁ దెలిపె

నతని మత్కావ్యభవ్యవార్గమృతఘటన

మంజులస్వాంతు హనుమంతురమదిఁ దలంతు.

8

అ. ఎవ్వఁడు=ఎవ్వఁడు, రుచులచేత్=దేహకాంతులచేతను, ఫలమోహరుచులచేత్=ఫలము నెదుఱఁబఱచిచేత్ బుట్టిన స్పృహలచేతను, 'అభిషక్తే స్పృహయాంచ గభస్తాన రుచిః స్త్రియామ్' అని అను. తరు ... ధర్మి — తరుణ+అర్క = బాలసూర్యునియొక్క, కలశన= తిరస్కరించుట యందును - మ్రొంగుటయందును, ఉద్ధర్మి=ఎగురుపాటును - (పదటమును), దూ పెన్=దూపెనో— బాలసూర్యుని దేహకాంతులచే దిరస్కరించుటయు ఫలభ్రాంతిచే మ్రొంగఁబూనుటయు నని తెలియు నది. హనుమంతుఁడు బాలసూర్యునివలె నెఱ్ఱనివర్ణముగలవాఁడనుట 'అరుణ కమలవర్ణం ప్రజ్వలత్పావకాక్షమ్' 'కాఞ్చనాద్రి కమనీయ విగ్రహమ్' 'పుల్లాశోకోత్కరాభానమ్' ఇత్యాదులచేఁ దెలియునది.

ఎవ్వఁడు, శయముచేత్=హస్తముచేతను, హృత్కుశేళయముచేత్=హృదయకమలము చేతను, 'పశ్చిక్తాభిశ్చయఃపాణిః' 'శతపత్రంకుశేళయమ్' అనియు అను. అకలంక = నిమ్మళంక మయిన, రాముడు=రాముని యుంగరమును-స్వరూపముద్రను, పూనెన్=తార్చెనో, అనఁగా హస్తముచేత రాముని యుంగరమును హృదయముచేత రాముని స్వరూపముద్రను వహించినాఁడనుట. ముద్రికయనఁగా ఉంగరమును ముద్రయునగును. హృదయమందు స్వరూపముద్ర యనఁగా హృదయమున ముద్రవేసినట్లు రాముని స్వరూపము గట్టిగాఁ బాఁడుకొలిపినాఁడని యర్థము.

ఎవ్వఁడు, జవముచేత్=వేగముచేతను, గుణగణ+అర్జవముచేత్=గుణసమాహుయొక్క బుజ్జభావముచేత-తనగుణము లెల్లఁ జక్కనై యుండుటచేత ననుట, మున్నీరు = సముద్రమును, పల్వలంబుగ్గ=చవుటివడియగా -- చవుటిపడియ యంతటిదిగా, దాఁపెన్=దాఁపెనో, గుణగణార్జవము చేత ననుటచే సముద్రమును వేగముచే దాటుట మాత్రమేకాదు; సురిసను జయించుట మొదలయిన చక్కని పరాక్రమాది గుణసమాహుయొక్క గూడ దాఁపినాఁడని యర్థము.

ఎవ్వఁడు, రణముచేత్=యుద్ధముచేతను, నియమధారణముచేత్=బ్రహ్మచర్యాదినియమముల యొక్క చాల్చుటచేతను, అక్షశిక్షప్రధాన్=అక్షసురుని శిక్షించుటయందలి నేర్పుచేతను - ఇంద్రియముల నిగ్రహించుట యందలి నేర్పుచేతను, అక్షుడనఁగా రావణపుత్రుడయిన అక్షకుమారుఁడు. అక్షమనఁగా 'అక్షమింద్రియే' అను. అన్నట్టింద్రియము. అలరారెన్=ఒప్పెనో - యుద్ధముచే అక్షుని శిక్షించినాఁడనియు బ్రహ్మచర్యాది నియమముచే అక్షములను-అనఁగా సింద్రియములను-నిగ్రహించినాఁడనియు నర్థము.

ఎవ్వఁడు, ధరణిఁ = భూమియందు, దానవి...విహృతిఁ—('ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః అను సూత్రముచే 'దానవా ద్విరదా ఇవ దానవద్విరదాః' అని యుపమితసమాసముచేయఁగా, దైత్యశ్రేష్ఠులని యర్థము. 'సురుత్తిరపదే వ్యాఘ్రపుజ్జివర్ణ భకుఞ్జరాః! సింహాద్ధూలవాగాద్యాః పుంసే శ్రేష్ఠాన్ధగోచరాః' అని యమరునిచొప్పని వ్యాఘ్రదులుత్తిరపదములై శ్రేష్ఠాన్ధగోచరములగు చున్నవి. ద్వీరదశబ్దము కంజర పర్యాయము గనక నిటశ్రేష్ఠారమును జెప్పెడిని) దానవద్విరద=దైత్యశ్రేష్ఠుల నెడి, దానవద్విరద=మదముగల గజములయొక్క, దశన=భేదనమందలి, విహృతి=విహారముచేత-నిచ్చలు భేదించుచుండుటచేత ననుట - (ఇట 'దానవద్విరద' యనియు 'దానవశ్చ ద్వీరద'

యనియు రెండర్థముల రెండు రూపములు గ్రహింపఁబడెను. ఈరెండు రూపములను 'దానవద్విరచ' యని వ్రాయవచ్చును. ఎట్లన 'అనచిన్' (అవః పరస్మయతో ద్వేవాస్తాన త్వచి) అని పాణినిస్సూత్రము. 'అచ్చుకంటె' బరమైన వాకారేతర పాల్లనకు నచ్చుపరము గానపుడు, ద్విత్వము వికల్పముగా నగును' అని యర్థము. ఈమాత్రముచొప్పున 'దానవ + ద్విరచ' అనుచో 'ఎ' కారమందలి 'అ' అను వాకారేతర పాల్లనకు నచ్చుపరముగాక పాల్లయిన 'ద' కారమే పరమయినది గనుక నా 'ద' కారమునకు ద్విత్విము వికల్పమగును. కాన 'దానవద్విరచ, అనిరూపము నిధించుచున్నది. దీనిని 'దానవద్విరచ' యని ప్రథమార్థమునకును, 'దానవో ద్విరచ' యని ద్వితీయార్థమునకు నుపయోగించుకొనవచ్చునని తెలియునది.) తన శేసరికతోరప్పత్తిక = తనసింహపుఁ బిల్లయొక్క వ్యాపారమును-తన శేసరియనెను వానరునికి గుమారుడగుట ననిభావము, తెలిచెక్ = కనఁబడిచెనో, మేటిరాక్షసు లనెను మదపు లేనుఁగులను సింహపుఁ బిల్ల వలెఁ జెందాడువాడని యర్థము. అతినిక్ = అట్టివాఁడును, మత్ ... స్పృంశుక్ - మత్ కావ్య = నేను రచించెడి కావ్యమందు, భవ్యవాక్ = శుభవాక్కులనెడి, ఆచ్యుత = ఆమృతముయొక్క, ఘటన = పొందించుటయందు, మంజుల = ఒప్పుచున్న, స్పృంశుక్ = మనసుగలవాఁడును-తనమనః ప్రసాదముచే నమృతమువలె చల్లుటగుటకు మంచి పలుకులతో న స్పృశ్యమును రచించునట్లు నేయువాఁడనుట - కావుననే కవి మీఁద 'జగత్స్పృణంపనకారుణ్యకటాక్షలబ్ధవితాధారానుధారాశి... గ్రంథకల్పన' డనియు 'పననందన ప్రసాదసమాసాదిత... కవితాసర్వానాకు' డని గద్యమునను జెప్పుకొనెడిది. అగు, హనుమంతుక్ = హనుమంతుని, మదిక్ = మనస్సునందు, తిలంతుక్ = ధ్యానించుచున్నాను.

ఇచట హనుమంతునికి 'తిరుకార్క కబళి' యుచే బాల్యపుత్రాంతమును, 'రామయద్రికబూనె' ననుటచే రామాంగులియకమునుగొని నీతా స్వేషణమునకై పోవుటయు 'మున్నీరుపల్వలంబుగఁ దాఁటె' ననుటచే సురసాదిజయపూర్వకముగ సముద్రమునుదాటి లంకంజేరి నీతంగాంచుటయు 'అక్షశతా ప్రాణివలరారె' ననుటచే నక్షాది విధులంకారహనాదులు గావించుటయు 'దానవద్విరచ దశన' యను జెప్పటచే రామాదులతోఁ గూడి వచ్చి యనేక రాక్షసులను జంపి జయము గూర్చుటయునని యతని చరిత్రమంతయుఁ గ్రమమునఁ జెప్పఁబడుట తెలియునది. మఱియు, మొదటిపాదమునఁ గజః ప్రభావములును, రెండవపాద భక్తి తాత్పర్యములును, మూడవపాదముందు జవిసామర్థ్యములును, నాల్గవపాదమున శౌర్యపంక్రమములును డేటపఱుపఁబడినవని తెలియునది. ఇచట నర్థాలంకారము శ్లేషము; శబ్దాలంకారము చేకానప్రాసము.

తా. ఎఁడు, పండన భ్రమించి దానియందలి రుచులచేత (చవులచేత) బాలసూర్యునిఁ బట్టి నుంకించుటయే కాక దేహరుచులచేత (కాంతులచేత) బాలసూర్యునిఁ దిరస్కరించెనో, ఎఁడు రాముని యంగులియమును నీత కానవాలుగాఁ జేతఁదాల్చి కొంపోవుటయే కాక రాముని స్వరూపమును హృదయార విందంబునందు ముక్రించినట్లు భక్తిని దాల్చియుండెనో, ఎఁడు సముద్రమును వేగము చేతనే కాక చక్కిని పంక్రమాది గుణులచేతను నంతరాయములను దొలగించిని చాటపడియవలె నవిలీలదాఁటెనో, ఎఁడు యుద్ధముచేసి యతనిఁ జంపునేరవు నెఱపుటయే కాక బ్రహ్మచర్యాది నియమముచే నక్షులను (ఇంద్రియములను) గూడ జయించు నేర్పునెఱవెనో, ఎఁడు రాక్షసులనెడి యేనుఁగులను సింహపుఁ బిల్లవలె జేర్చెనో, శేసరియను వానరుని కొడుకునట్టి హనుమంతుని, పనః ప్రసాదముతోనా కావ్యము నమృతప్రాయములయిన మంచి వాక్కులను బొందించుటకు యఃకోరి మనకున ధ్యానించుచున్నాను.

నీ. భవిః గవితాకన్యః క్షుప్తించె నెవ్వఁడు
 బడి నాగమము లెల్ల నడవె నెవ్వఁ
 డేను నీ వనుమాట క్క లెనయించె నెవ్వఁడు
 కోమలపదలీలఁ క్క గూర్చె నెవ్వఁ
 డనఘటులాకోటి క్క నలరించె నెవ్వఁడు
 నిఖిలగుణంబులు క్క నేర్చె నెవ్వఁ
 డినకరసంప్రాప్తి క్క నెనగించె నెవ్వఁడు
 రహినించె నర్థగా క్క రవము నెవ్వఁ

తే. డట్టివాణీగురుత్వమరహత్త్వఖనుల
 ఘనులఁ బ్రాచేతనవ్యాస క్క కాళిదాస
 దండి భవభూతి మాఘ సత్కవి మయూర
 భారపుల భారపుల నాత్మఁ క్క బ్రస్తుతింతు.

9

అ. ఇందు వాల్మీకి మొదలయిన సంస్కృత మహాకవులను గవితయనెడు కన్యకు జననాద్య వస్థాసంపాదకులుగా నలవరించి యర్థద్యయమునకు నభేదాధ్యవసాయము చేసియున్నాఁడు. ఎవ్వఁడు = ఎవఁడు, భవిః = భూమియును, కవితాకన్యః = కవితయనెడు కన్యక, పుట్టించె = జన్మింపఁజేసెనో - అనఁగా ప్రథమమున గవిత నవతరింపఁజేసినవాఁడు వాల్మీకియని తెలియునది. 'భూదివోస్తు జ్ఞాయత తత్' భూదివ శబ్దములకు సప్తమియందుఁ గల రూపములు తెనుఁగునఁ బ్రాతి పదికములగు ననెడి శబ్దాను శాసనసూత్రముచే, భువి నివి యని రూపములు కలిగెను. బడిక = వెంటబడిగా, అగములెల్ల నడవె = అగమోక్త ధర్మములనెల్ల జరిగించెనోయని కన్యాపరమైన యర్థము. వేదములనెల్ల విభజించి ప్రవర్తింపఁజేసెనో యని కవితాపరమైన యర్థము. వేదవిభాగము చేసినవాఁడు వ్యాసుడని తెలియునది.

ఎవ్వఁడు, ఏను నీవు అనుమాటలు = (కన్యకు) నేను నీవు అనెడి తొలితొలి మాటలను ఎనయించె = పట్టించెనో - నేర్చెనోయనుట; (కవితకు) 'త్వ మేవాహం నసంశయః' 'నీవేనేను సందేహము లేదు' అని సరస్వతి కాళిదాసునిగూర్చి చెప్పియుండుటచే సరస్వతి నైన నేనే నీవు అనుమాటలను వ్యాపింపఁజేసెనో యనుట. దీనిచే కాళిదాసని తెలియునది. ఎవ్వఁడు, కోమలపదలీలఁ కూర్చె - (కన్య) కోమల = మృదువైన, పదలీలఁ = పాదక్రియను - మెల్లగా నడుగులు పెట్టుట ననుట - కూర్చె - ముడింపఁజేసెనో, (కవిత) కోమల = మృదువయిన, పదలీలఁ = శబ్దవిలాసమును కూర్చె నోయనుట 'దంశిని పదలాలిత్య' మ్మనుటంబట్టి యిటు దండియని తెలియునది. 'లీలావిలాస క్రియ యాః' అని యమరుని చొప్పున లీలా శబ్దమునకుఁ గ్రియ యనియు నర్థము.

ఎవ్వఁడు, అనఘ...నలరించె - (కన్య) అనఘ = నెఱుగులేని, తులాకోటికొ = అందెను, అలరించె = అలంకరించెనో - మేలయిన యందెలను గాలికఁ దొడిగి నాడెనుట. (కవిత)

* అహో మే సాభాగ్యం మమచ భవభూతేశ్చ ఫణితిం । తులాయా మాకోప్య ప్రతిఫలతి తస్యాం

* కాళిదాస భవభూతులు భిన్న కాలములందుండిరనుటకు రాజరంగిణి గౌరవధాది ప్రబంధం బులుండుటంబట్టి యావదనములకుఁ బ్రామాణ్యము చింతనీయము.

లఘుమని! గిరాండీ సద్యశ్రుతి కలితకల్పారకలితా మధూమధుర్యం క్షిపతి పరిపూర్ణైర్భగవతీ' అన్నట్లు కాలిదాసునకును భవభూతికిని కవిత్వాతిశయమును బట్టి వివాదము నవ్వటం విని సరస్వతి వారిరువురకవనములను ద్రాసునందుఁ దూచి భవభూతి కవనము కొఱవడఁగా చెప్పి తెలివిన కల్పారంపుఁడేనియబొట్టును దానియందుఁ విలికినదని ప్రతీతి. దీనిని బట్టి - అనఘ = దోషములేని, తులాకోటిక్ = త్రాసుయొక్క నొకమూలను, అలగించెక్ = కవితారూప సరస్వతి నొప్పవట్లు చేసెనోయనుట - తన కవితారూప సరస్వతిని త్రాసునఁదూచిన వాఁడు భవభూతియని తెలియునది. ఎవ్వఁడు, నిఖిల... నేర్పెక్ - (కన్య) నిఖిల గుణములు = సమస్త గుణములను, నేర్పెక్ = కఠపెనో, (కవిత) నిఖిలగుణములు = శ్రేషాది సమస్తగుణములను, నేర్పెక్ = తెలియఁజేసెనో, అనఁగా - క్కో. 'దండినః పదలలిత్యం భారవేరథ గౌరవమ్ | ఉపమాకాలిదాసస్య మాఘస్మైతే త్రయోగుణాః' అన్నట్లు దండ్యాదులందఱి గుణత్రయమును గలవాఁడు మాఘుఁడని తెలియునది.

ఎవ్వఁడు, ఇన... నెనఁగించెక్ - (కన్య) ఇన = పెనిమిటియొక్క, కిరసంప్రాప్తిక్ = పాణిగ్రహణమును, ఎనఁగించెక్ = ఒనఁగూర్చినో - పరునేర్పఁచి పెండ్లికావించెనో యనుట, (కవిత) ఇన = సూర్యుని యొక్క, కర = కిరణములయొక్క, సంప్రాప్తిక్ = పొందుటను, ఎనఁగించెక్ = ప్రకటింపఁజేసెనో - అనఁగా మయూరుఁడనుట, 'ఇనస్సూర్యే సృజేఽపత్యో' అని విశ్వము. ఎవ్వఁడు, అర్థ గౌరవము రహినించెక్ - (కన్య) అర్థగౌరవము = ధనముయొక్క యతిశయమును, రహిక్ = ఒప్పవట్లు, నించెక్ = నిండించెనో - పెండ్లియైన పిదప నరణులుగా నెక్కుడు ధనము నిండించెనో యనుట - (కవిత) అర్థ గౌరవము = శబ్దములయందలి యర్థము పెంపును, రహిక్ = ఒప్పవట్లు నించెనుట - అనఁగా 'భారవేరథ గౌరవమ్' అన్నట్లు భారవియని తెలియునది.

అట్టి... ఖనులక్ - అట్టి = అటువంటి, వాణీ = కవితారూప సరస్వతియొక్క - గురుత్వ = జనకత్యాదిరూపమగు గౌరవముచేసెన - మహాత్వ = శ్రేష్ఠతకు - ఖనులక్ = ఆధారభూతులయిన, ఖనులక్ = శ్రేష్ఠులను, భారవులక్ - భా = కాంతియందు, రవులక్ = సూర్యులయినవానిని, ప్రాచేతస... భారవులక్ - ప్రాచేతస = వాల్మీకిని, వ్యాస = వ్యాసుని, కాలిదాస = కాలిదాసుని, దండి = దండిని, భవభూతి = భవభూతిని, మాఘసత్కవిక్ = మాఘుఁడనెడి కవిశ్రేష్ఠుని, మఃమూర = మయూరుని, భారవులక్ = భారవిని, ఆత్మక్ = అంతరంగమందు, ప్రస్తుతింతుక్ = స్తోత్రము చేయుచున్నాను. 'కవితాకన్యస్య బుద్ధింఛే' ననుట మొదలుగా 'అర్థగౌరవమునించే' నన్న పర్యంతమును చెప్పఁబడిన పుట్టిందుట మొదలయిన కార్యములకు వాల్మీకి మొదలుకొని భారవిఁజుట గల కవులు క్రమముగాఁ గర్తవ్యులని క్రమాంకారము. కన్యకు నుత్తరోత్తరావస్థాసంపాదకులైన వారుంబరి వ్యాసాదులు కవితకు నుత్తరోత్తరావస్థాసంపాదకు లనితెలియునది. కవితాకన్యయనుచోట రూపకము. అగమములు మొదలగుచోట్ల నర్థద్యయమునకు నభేదాధ్యవసాయము చేయుటంబట్టి శ్రేష్ఠములకమముని యతిశయోక్తి; రూపకాతిశయోక్తులకు నంగాంగీభావముచేత సంకరము. తా - సుగమము.

మ. మహి ముక్ వాగనుశాసనుండు సృజియంతఃపం గుండలీంద్రుండు ద

స్తహనీయస్థితిమూల మై నిలువ శ్రీనాథుండు ప్రోవక్ మహా

మహులై సోముండు భాస్కరుండు వెలయింపన్ సొంపు వాటించునీ

బహుళాంధ్రోక్తిమయప్రపంచమునఁ దక్షిణగల్భ్య మూహిఁ చెడన్. 10

అ. ఇందు నన్నయభట్టు మొదలయిన యాంధ్రకవులను పట్టించుచున్నాఁడు మరియు

పంచమనగా విస్తరమును విశ్వమును. కనుక ఆంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచమనెడి ప్రపంచముచేత నని యర్థముచేసి యాంధ్రోక్తిమయప్రపంచపరముగాను ప్రపంచపరముగాను నర్థద్యయము గ్రహించునది— మహిష్=భూమియందు, మున్=ముందు, వాగనుశాసనుడు=శబ్దానుశాసనుడైన నన్నయభట్టు, సృజి యింపఁ=పుట్టింపఁగా, నని యాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచపరము, వాగనుశాసనుడు=సరస్వతీనియాయ కుండయిం బ్రహ్మ పుట్టింపఁగా నని ప్రపంచపరము. కుండలీండుండు- (కుండలేష్టిజేసి కుండలములు ధరించిన) తిక్కన సోమయాజిశ్రేష్ఠుడు, తత్...మూలమై-తత్=ఆయాంధ్ర ప్రబంధ విస్తరముయొక్క, మహానయ=ఓప్పిదమయిన, స్థితి = ఉనికికి, మూలమై=ఆధారమై, నిలువఁ=నిలిచి యుండఁగా నని యాంధ్ర ప్రబంధ విస్తరపరము. కుండలీండుండు=సర్పములకు రాజయినశ్రేష్ఠుడు, తత్=ఆప్రపంచ ముయొక్క, గొప్పయునికికి నాధారమై నిలువఁగానని ప్రపంచపరము. శ్రీనాథుడు=(ఆంధ్ర)-శ్రీనాథుడను కవి, ప్రోవఁ=పోషింపఁగా, (ప్రపంచ) శ్రీనాథుడు=విష్ణువు, రక్షింపఁగా ననుట, మహా మహులై.. వెలయింపఁ - (ఆంధ్ర) మహామహులై=గొప్ప తేజస్సుగలవారై, సోముడు=నాచనసోముడును, భాస్కరుండు=భాస్కరుండు ననుకవులు, వెలయింపఁ=ప్రకాశింపఁజేయఁగా, (ప్రపంచ) మహామహులై=గొప్ప కాంతిగలవారై, సోముడు=చంద్రుండు, భాస్కరుండు=సూర్యుండును, ప్రకాశింపఁజేయఁగా, సొంపు = చక్కనను, పాటియ = కయికొనునట్టి - సొంపుపెంపారునట్టి యనుట, ఈ, బహుళ=అధికమయిన, ఆంధ్ర ఉక్తి మయ=తెనుగు మాటలచేతనయిన. ఆంధ్రప్రబంధమయమయిన, ప్రపంచ=విస్తరమనెడి ప్రపంచముచేత, తత్(ప్రాగల్భ్యము-తత్=ఆపూర్వోక్త కవులయొక్క, ఆబ్రహ్మదులయొక్కయు నని యర్థాంతరము. ప్రాగల్భ్యము=ప్రాధిని ఊహించెనట్=భావించుచున్నాను - వారి ప్రాధి యిట్టిదిగదా యని యెన్నుచున్నాననుట.

‘ప్రపంచస్సంచయేప్రోక్తి విస్తరేచ ప్రతారణే’ అని విశ్వము. ఈపద్యమున వాగనుశాసనాది పదములు ప్రకృతార్థములయందుఁ గుంతిత శక్తికములు గావున బ్రహ్మద్వర్ధవచకములుగావు; కనుక శబ్దశక్తిమహిమచే విశ్వపరమైనయర్థము వ్యంగ్యము. కాన, శబ్దశక్తి మూలవ్యంగ్యద్యని.

తా. భూమియందు మొదట నన్నయభట్టు పుట్టింపఁగా, తిక్కనసోమయాజి యునికికి నాధారభూతుడై నిలువఁగా, శ్రీనాథుడను కవి పోషింపఁగా, సోముడును భాస్కరుండు ననుకవులు మిక్కిలి తేజముదీపింప దానిని బ్రకాశింపఁజేయఁగా, పెంపారుచు నధికముగా విలసిల్లుచున్న యా యాంధ్ర ప్రబంధవిస్తరమును బట్టి యాకవుల ప్రాధి యిట్టిదిగదా యని భావించుచున్నాను. అని వాచ్యార్థము. మొదట బ్రహ్మ సృజింపఁగా నాదిశ్రేష్ఠు డాధారమయి నిలువఁగా విష్ణువు ప్రోవఁగా ఆంధ్రసూర్యులు మిక్కిలియుం బ్రకాశముతో వెలిగింపఁగా పెంపునొందియున్న యీ ప్రపంచమును బట్టి యా బ్రహ్మదుల ప్రాధి యిట్టిదిగదాయని యెన్నుచున్నానని వ్యంగ్యము.

శా. భావం బెక్కడ లేక వృత్తనియమాసేపాయంబుఁ జింతింప కెం

దే వ ర్తించి పరార్థపంచనలచే రీదీపించి మూర్ఖాళి సం

భావింపం గుకవి ప్రణీత కృతి సామాన్యాకృతిం బూని పై

వైవన్నెల్ పచరింప దానిఁ దిలకింపం బోరు ధీరోత్తముల్.

11

అ. ఇందుఁ గుకవినిందనముచేయుచున్నాడు. మఱియు నిట ‘కుకవి ప్రణీతకృతి సామాన్యాకృతింబూ పైవైవన్నెల్ పచరింప’ ననుటచే సామాన్యమునగా వేర్వేరుగుక గుత్తికవిచేతఁ

జెప్పబడిన ప్రబంధము పరముగాను వేశ్యాస్త్రీపరిముగాను నర్థవ్యయము గలుగఁజెప్పినాఁడు - భాషలు ఎక్కడలేక = వ్యంగ్యార్థ మేపట్టున నరసిననులేక యని కుకవిప్రబంధపరము. భాషమనఁగా వ్యంగ్యార్థమును చిత్తమునగును, గనుక చిత్తమెనియుందును లేకయని సామాన్యపరము. వృత్తి... జింతింపక - వృత్తములనఁగా శార్దూల మత్రేభవిక్రీడితాద్యవృత్తిములును వ్యాపారములును గనుక, (కుకవిప్రబంధపరముగా) వృత్తి = శార్దూలాది వృత్తములయొక్క, నియమ - యతిప్రాసాదిలక్షణములయొక్క, అపాయంబు = హానిని, చింతింపక = విచారింపక, యనియర్థము. (సామాన్యపరముగా) వృత్తి = నడవడియొక్క, నియమ = నియతియొక్క, అపాయము = హానిని - మంచినడవడి విడిచినందులకు విచారములేకయని యర్థాంతరము. ఎండే వర్తించి - (కుకవి) ఎండే = ఎక్కడ నేని, వర్తించి = ప్రవర్తించి - ఎక్కడనో ముపండితులయొద్ద జదువబడినదైయునుట, (సామాన్య) ఎండే = ఎక్కడను - ఎల్లయెడల ననుట, వర్తించి = వ్యభిచరించి, పరా... దీపించి - (కుకవి) పరా + అర్థ + ఐంచలచేత = ఇతిరకపుల శబ్దార్థములను దొంగరించుటలచేత, దీపించి = ప్రకాశించి, (సామాన్య) పరులద్రవ్యముల నపహరించుటచేత బ్రకాశించి, మూర్ఖాభిసంభావింపఁ - (కుకవి) మూర్ఖ అభి = పామర సమాహము, సంభావింపఁ = మెచ్చఁగా, (సామాన్య) మూర్ఖా + అభి = మూర్ఖురాలయిన చెలికత్తె, మెచ్చఁగా - “అలిస్సంభావరీ అసి” అని. కుకవిప్రబంధకృతి - కుకవి = కుత్సితకవిచేత, ప్రబంధ = రచించబడిన, కృతి = ప్రబంధము, సామాన్యా + అకృతింబూని = వేశ్యయొక్క స్వరూపమునువిహించి - బోగము దానిని బోలినదైయునుట, వై వైస్సైల్ = వై పయి మెఱుంగులను, పచరింపఁ = నెఱుఁగఁగా - బోగముదానినెల వట్టిపయితిరుకులుమాపుటయేకాని లోపల నేమియుపారస్వముండననుట. దానికే = ఆకుకవి గ్రంథమును, ధీకోత్తముల్ = పండితశ్రేష్ఠులు - అని కుకవి కృతిపరము - దానికే = ఆ సామాన్యను, ధీకోత్తముల్ = కామరులచేత గీడుపడక దిటగలిగియున్న యంతకరణములుగలవారిలో మేటియైనవారు - ధైర్యశాలులు అని సామాన్యపరము. తిలకింపక బోగు = విమర్శించి చూడఁడు జూడరనియర్థము. కన్నెత్తిచూడనయిన జూడరని యర్థాంతరము.

‘చిత్తమాత్రోపాధేస్సకలపురుషాభిలాషిః సామాన్యానితా’ కేవలము చిత్తమే కారణముగా సకలపురుషులను గోరునది సామాన్యయని సామాన్యాలక్షణము తెలియునది. ఇం దాకృతిశబ్దము సాధ్య శ్యవాచకము గనుక నలంకార ముపము. ‘ఎండే వర్తించి’ యనుచో ఏనిశబ్దమునికారమునకు ‘అపిశబ్దార్థ స్వీకృత’ ‘అపిశబ్దముయొక్క ఇకారమునకులోపము’ అనునూత్రిముచేత లోపముకలుగఁగా మిగిలిన ద్రుతిమునకు సరళము పరమగుటచే లోపముకలిగెనని తెలియునది. మొదటిచరణమున ప్రాదియతి. ‘భోంబేక్కడలేక’ ఇత్యాదులందలి యర్థవ్యయమున కభేదాధ్యవసాయముచే శ్లేషమాలమయినయతి శయోక్తి. ఉపమకును అతిశయోక్తికిని సంకరము.

తా. ఏపట్టునందును వ్యంగ్యార్థములేక, శార్దూలాదివృత్తిముల ప్రాసాది నియమములను విమర్శింపక, యొక్కడనో సామరులయొద్ద జదువబడినదై, యితరకపులశబ్దార్థములను దొంగరించుటచే వస్త్రగాంచు పామరసమాహము మెచ్చుకొనఁగా కుత్సితకవి రచించినగ్రంథము వై పయి తిరుకులు మాపునే కాని లోనపారస్వములేకుండును. గావున, దానిని బండితీత్రములు విమర్శించిచూడనైనను జూడరనియర్థము. ఎవరియందును మనసులేక, నడవడి నియతితప్పటయు సరకు సేయక, యెల్ల యెడల వ్యభిచరించి, యితరులద్రవ్యమును మోసపుచ్చి, వాసికెక్కి, మూర్ఖురాలయిన చెలికత్తె యందులకు మెచ్చుకొనఁగా పయిపయి తిరుకులు బోగముది పచరించునుగాన మనస్సు చిక్కంబట్టిన ధైర్యశాలులు దానిని గన్నెత్తియుఁ జూడరని యర్థాంతరము.

వ. అని యిష్టదేవతావందనంబును సుకవికవితాభినందనంబును గుకవినిందనంబునుం గావించి సనాతనాధునాతనాఖిలమహాకవిజనానుగ్రహంబునఁ బురాతనపుణ్య శ్లోకరాజరి వర్ణనాకర్ణనోత్కంఠితసకలజనసేవ్యం బగునొక్కమహాకావ్యంబు రసోచితచమత్క్రియాకల్పనాకల్పభవ్యంబు గా నొనరింపం బూని యున్న సమయంబున.

12

అ. అని=ఇట్లని, ఇష్టదేవతావందనంబును=ఇష్టదేవతలనుగూఢించిన సమస్కారమును, సుకవి కవితా అభినందనంబును - సుకవి=సత్కవులయొక్క - కవితా=కవిత్వముయొక్క - అభినందనంబును = మెచ్చుకోలును, గుకవినిందనంబును = కుత్సితకవులయొక్క దూషణమును, కావించి=చేసి, సనాత ...నుగ్రహంబున - సనాతన=ప్రాచీనులయినవారును - అధునాతన=నవీనులైనవారును - అగు - అభిలమహాకవి = సకలమహాకవులయొక్క - అనుగ్రహంబున = చయచేత, పురా... సేవ్యంబు - పురాతన = ప్రాచీనుఁడయిన - పుణ్యశ్లోక=పవిత్రమయినకీర్తిగలిగిన - రాజరి = రాజరియొక్క - వర్ణన = వర్ణనముయొక్క - ఆకర్ణన=వినుటయందు - ఉత్కంఠిత=తపాతపాపాలుగల. సకలజన = సమస్తజనుల చేతను - సేవ్యంబు= సేవింపఁదగినది, అగు, ఒక్కమహాకావ్యంబు=ఒక్కమహాప్రబంధమును, రసో... భవ్యంబుగాక - రస ఉచిత=శృంగారాదిరసములకుఁదగియుండడు. చమత్క్రియా=శబ్దచమత్కారముయొక్క - కల్పనా=రచనయనెడు - ఆకల్ప=అలంకారముచేత - భవ్యంబుగాక=యోగ్యమగునట్లుగా, ఒనరింపక పూని=రచింప సమకట్టి, ఉన్న సమయంబున=ఉన్న కాలమునందు. దీనికి ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

సీ. వసుమతీభారధూర ర్వహత నెవ్వని యుర్వ

రావరాహాంక మర్రము వహించు

గరగతచక్రవిక్రమశక్తి నెవ్వని

రామానుజత్వంబు రీరమణకెక్కు

జీర్ణకర్ణరాటలశ్చీపునస్సృష్టి నె

వ్వాని లోకేశ్వరతత్వము పొసంగు

జటులశారవరమగ్నసర్వవణ్ణోద్ధార

పటిమ నెవ్వనిరాజరభావ మెనంగు

తే. సతఁడు వీరప్రతాప రాజాధిరాజ

రాజపరమేశ్వ రాష్ట్రదిగ్రాజకులము

నోభయంకర బిరుద సరన్నతజయాభి

రామగుణహారి తిరుమల రాయశౌరి.

13

ఇందుఁ దిరుమలదేవరాయనికిఁ ద్రిమూర్త్యర్చకత్వమును బ్రతిపాదించి యర్థద్రవ్యమున కభేదాధ్యవసాయముచేసి యున్నాఁడు—వసుమతీ...వహారి—వసుమతీభార = భూభారముయొక్క, ధూర్వహత = భారవాహిత్యముచేత—భూభారమును బోషించుటచేత — భూరాజ్యమును బరిపాలించుటచేతననుట, ఎవ్వని = ఏరాజుయొక్క, ఉర్వరా ఎరాహ అంకము=భూవరాహుఁడను బిరుదము, అర్థము పోషించుక = సార్థకత్వమును దాల్చునో, ఏరాజుయొక్క భూవరాహనామము సార్థకత్వము

నొందునోయని యర్థాంతరము. అంకమనఁగా 'అజ్ఞమున్నట్లు చిహ్నయోగి' లాంఛనమునకును, నా మమునకును చేరు.

కర .. శక్తిక్-కరగత=హస్తగతములయిన- చక్ర=రాష్ట్రములుగలిగిన- విక్రమశక్తిక్=పరా క్రమశక్తిచేత, ఎవ్వని=ఏరాజుయొక్క, రామానుజత్వము=రామదేవరాయలయొక్క తమ్ముడౌట, రమణకృష్ణ=పన్నెకృష్ణునో యనియర్థము. కరగత = హస్తగతమయిన- చక్ర=సుదర్శనచక్రము యొక్క- విక్రమశక్తిక్=పరాక్రమశక్తిచేత- ఎవ్వని=ఏరాజుయొక్క- రామానుజత్వము = బలము నిడి దమ్ముడౌట-అనఁగా, గృహుడౌట, రమణకృష్ణునోయని యర్థాంతరము. 'చక్రం రాష్ట్రే' 'చక్రం సుదర్శనమ్' అ. ఈరెండు పాదములందును రాజునకు భూవిరాహానామమును గృహ రూపమును జెప్పటంబట్టి విష్ణువు తోడితాదాత్మ్యమును బ్రతిపాదించుట తెలియునది.

జీర్ణ...సృష్టి-జీర్ణ=భిలమయిన-కర్ణాలక్షి=కర్ణాలరాజ్యలక్షియొక్క- పునసృష్టి=మరల నిర్తించుటచేత- ఎవ్వని=ఏరాజుయొక్క- లోకేశ్వరత్వము=జనేశ్వరత్వము - పాసంగుక్ = ఓప్పు చుండునోయని యర్థము-ఇటలోకశబ్దము జనపరిమ-లోకింపు భువనేజనే' అజీర్ణకర్ణుడనఁగా 'పృథక్రవా' అను పదమునకుఁ బర్యాయముగాఁ గొన్నచో నిండ్రుడగును. అతనినఁడి, అట=దుర్వా సుని కాపమువలన చలించిన- లక్షి=రాజ్యలక్షియొక్క- పునసృష్టి= పునరుద్ధరణముచేత, ఏరాజు యొక్క, లోకేశ్వరత్వము=బ్రహ్మత్వము పాసంగునోయని యర్థాంతరము. ఇట లోకశబ్దము భువన పరము. 'హిరణ్యగర్భలోకేశః' అ. ఈ యర్థము కవిహృదయము గాదనియు 'పసుమతీ భార ధూర్వాపాత'ననెడు పదమువలె 'జీర్ణకర్ణాల లక్షి పునసృష్టి' యనెడు పదమును శ్రిష్టముగాదనియు రాజును సృష్టిమాత్రముచేతనే సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మగాఁ జెప్పినాడనియుఁ గొందఱుమతము.

చటుల...పటిమక్-చటుల = క్రూరులయిన - శార్వర=ఘాతుకులయందు - మగ్న=మునిగి పోయిన- సర్వవర్ణ=బ్రాహ్మణాది సకలవర్ణములయొక్క- ఉద్ధార=ఉద్ధరించుటయందలి- పటిమక్ = సామర్థ్యముచేత, ఎవ్వని=ఏరాజుయొక్క, రాజభావము=ప్రభుత్వము-రాచిణికిము, పాసంగుక్=అతిశ యించునో యనియర్థము. చటుల=దట్టమయిన, శార్వర=కటికీచీకటియందు, మగ్న=పడిగిన-లీన మయిన- సర్వవర్ణ = తెలుపు పసపు మొదలయిన యెల్లవర్ణములయొక్క- ఉద్ధార=ఉద్ధరించుటయందలి- వేటువేళ తెలుపుటయందలి యనుట. పటిమక్=పాటనముచేత, ఏరాజుయొక్క, రాజభావము= చంద్రత్వము, ప్రకాశించునోయని యర్థాంతరము- 'శార్వరం త్వగ్ధతమసేమాతుకే ఖేద్యలిక్లకమ్' 'పేరొ' ద్విజాదాఖిల్లాదా' 'రాజా మృగాజ్ఞే క్షత్రియే నృపే' చంద్రుడగు శివునియప్తమూర్తు లలో నొకమూర్తిగనక నిందువలన శివత్వము ప్రతిపాదించినాడు. శివునకు 'పృథీవీ సరిలం తేజో వాయురాకాశమేవచ । సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యప్తమూర్తయః?' అని యప్త మూర్తులు తెలియునది. ఇంతివఱకు రాజునకుఁ ద్రిమూర్త్యాత్మకత్వముఁ బ్రతిపాదించినాడని తెలియునది.

అతడు=అరాజు, 'వీరప్రతాప' 'రాజాధిరాజ' 'రాజపరమేశ్వర' 'అష్టదిగ్రాజుల మనో భయంకర' యనునట్టి, విరుద=విరుదులచేత, సన్నత=సోత్రముచేయఁబడిన, జయ=జయముచేత, అభి రామ=ఓప్పుచున్న, గుణ=గుణములచేత, హరి=మనోహరుడయిన, తిరుమలరాయకొరి=తిరుమల రాయరాజు. దీనికి ముందటిపద్యముతో నన్వయము, ఇందును శ్లేషమూలమయిన యతిశయోక్తి యలం కారము.

వ. వెండియుం బ్రచండరుచిపిచండిలమూర్తాండమండలపాంశిత్యభూషితభుజార్గళనిర్గళ ప్రతాపదీపితప్రకాశకాశిక్కిభూతకదనభూతలభీతాభీతవిమతక్షమాధీశ్వరుండును, విశ్వవిశ్వంభరామినుత శాశ్వతైశ్వర్యధుర్యతామహేశ్వరుండును, సంభోధివసన సంభాసమానకుంభినీ వలయసంభరణదీప్తౌశుభారంభ సుభగంభాపుకగంభీర భేరి భాంకరణదంభ శుంభదంభోధరగర్జాసముజ్జృంభణ సంభావితాత్మీయపట్టాభిషేక సమయసముత్తంభిత శాతకుంభకుంభనిగుంభితాంభో వర్ష విద్రావితక్షుద్రనృపోప ద్రవతాపభద్రవద్రసానిత్యరసాద్గతాను సంధాయకడై నందినదానధారాప్రవాహుండును, నసమసమరసముత్సాహసాహసహానితసితవాహుండును, సభగం భువనమంగళసర్వస్వమరకతదండపుండరీకాగ్రవర్ణనీయసువర్ణకలశకర్ణి కాధిష్ఠిత రాజ్యలక్ష్మీరత్నోపధానాడంబరసంబోధకాంబురుహబంధుబింబానుబింబ వైభవుండును, దైలోక్యవిమతచాళుక్యనారాయణాంకసంకల్పితాశేషపోషణప్రాభవుండును, గృహాణకృష్ణ నిర్మళ్యమానరణార్ణవసముత్పన్నవిజయలక్ష్మీనిక్షిప్తనిరుపమనిరీక్షణసర్వరమకరప్రతాకాలోకనమాత్రసంపాదితకంపస్వేదభీరూభవన్నానావజీరసేనామానభేదనుండును, శ్రీరామచంద్రచరణకమలయుగళాభివాదనుండును, నాత్రేయగోత్రపావనుండును, సఖిలకర్ణాటరాజ్యపునరుజ్జీవనుండును, శ్రీరంగరాజరత్నరత్నాకరపూర్ణచంద్రుండును, నగుతిరుమలరాయదేవేంద్రుండు, నిస్తంద్రవిభవసాంద్రుండై యొక్కనాడు వజ్రకీలతద్వారబంధభంధురలక్ష్మీవీలాసంబు జననసమయజలాంతర్లక్ష్మ్యమాణజలజనదనాసమాగమనసంపదసాంపు సంపాదింప సాభోగయవనికాభ్యంతరసద్యస్సముద్యతయంత్రసాంచాలికాసంచారంబులు జిలుగుతరంగలమఱుంగు దొఱంగివచ్చునచ్చరమెఱుంగుబోండ్లతెఱుంగు లెఱింగింపఁ జంద్రకాంతభిత్తిబింబితచంద్రాననావదనంబులు తరంగభక్తిబహూకృతనవేందుబింబంబులయందంబు పొందుపఱుప నభినవస్ఫటికోపలసంస్థాపితసోపానపార్శ్వకరికరాకారరేఖావిశేషంబులు సప్రతిచ్ఛాయసంజాయమానసంక్రందనవేదండశ్శుడాదంషప్రచారంబులం బచరింపఁగలతవారాశి*చెలుపునం బాలుపలరువిమలపట్టాంబరవితానవిద్యోతమానమహాస్థానభవనరాజంబునం దెలిదీపివీచి నలరునమూల్యముక్తామయసింహాసనంబున సుఖాసీనుండై సామంతమకుటఘట్టనజాతజాతరూపరేఖావరంపరఁ బీతాంబరత్వంబు వహించినమిత్రవర్గంబుతో సారూప్యజేదీప్యమానభక్తికోపలాలనపరాయణుం డగునాదినారాయణుకరణి సిరుల నిరహిండును.

అ. వెండియుం = మఱియును, ప్రచండ...క్షమాధీశ్వరుండును - ప్రచండ = మిక్కిలియుతం ద్రమమున - రుచి = శేజస్సుచేత - పిచండిల = పెద్దకడుపుగల - మిక్కిలియుఁజేజస్సుచేతఁ బరిపూర్ణ

* క. నలుపునం జెలుపలరు.

మయిన యనుట. మార్తాండమండల=మూర్త్యమండలముయొక్క. పాండిత్య=సామర్థ్యముచేత - తపః
పఠేయుటయందలి ప్రావీణ్యముచేతననుట, భూషిత=అలంకరింపఁబడిన - అనఁగా బ్రసింహమూర్త్య
మండలమునకుంగల యత్యంత తపశక్తితోగూడి నెలంగుచున్నయనుట. ఇది ప్రతాపమునకు విశేష
ము. భుజా+అర్ధశ=గడియమానులవంటి భుజములయొక్క, (అర్ధశమనఁగాఁదలుపున కిడ్డమునైచు గ
డెమాను. గడియమానులనుటచే నిడువణను బలుపులును దృఢములును దుర్నివారములు నయినట్టిభుజు
లనితెలియునది అట్టిభుజులయొక్క) నిర్దళ=అడ్డములేని. ప్రతాప=ప్రతాపముయొక్క. శ్రీకులను
దపింపఁజేయు పరాక్రమముయొక్క. దీపిత=తేజవిల్లుచున్న-(ఇట్లక్షప్రత్యయము విర్తమానార్థకము),
ప్రకాశ=ప్రకాశముచేత. కాళికీభూత=గుడ్లగూబలయిన - గూబలవలె సంధులయిన, యని యొక్కయర్థ
ము - ఇంద్రులయిన యని మఱియొక్కయర్థము, 'మహేంద్ర గుగ్గులాలాకవ్యాగ్రాహిషు కాళికీ'
కాళికశబ్దము గుడ్లగూబయందును నింద్రునియందును నిర్తించుచున్నది. (కాళికీభూత అను
విశేషము భీతాభీతవిమతిక్షమాధీశ్వరులతో నన్వయించును) కదనభూతల = యుద్ధభూ
మియందు. భీత=భయపడినవారును. అభీత = భయపడనివారునును. విమతిక్షమాధీశ్వరుండును = శ
శ్రురాజులుగలవాఁడును, భీతులయినవారు గుడ్లగూబలయిరినియు అభీతులయినవా రింద్రులయిరినియుఁ
గ్రహలంకారము. సూర్యనిప్రకాశమునకు గుడ్లగూబలు గొందులనడఁగియుండునుగాదా. సూర్యమండల
తేజస్సువలె మిక్కిలి తీక్ష్ణమయినది గనుక రాజప్రతాపమునకు యుద్ధమందు భయపడి పాతీపోయిన
శశ్రురాజులు గుడ్లగూబలవలె కొండగొందుల దాఁగిరినియు, దానికి భయపడక యెదుర్కొని మృతిఁ
బొందినవార లింద్రునివశాన్వర్ధభగను లనుభవించిరినియు నాశయము. ప్రతాపమునకు సూర్యమండల
ముతో సాదృశ్యము చెప్పట గుడ్లగూబలయి రనుట కుపయుక్తమగుచున్నదిగాని ఇంద్రులయిరను
టకు సంతగాఁ బ్రయోజనకారిగాఁ గానిపింపదు. అలం. సావయవరూపకము.

విశ్వ ..మహేశ్వరుండును-విశ్వ = సమస్తమయిన- విశ్వంధరా=భూమిచేత - భూప్రజల
చేతననుట. వినుత = స్తోత్రముచేయఁబడిన- కాశ్వత = స్థిరమయిన- విశ్వర్య=సంపదయనెడు - లేక
నియాంత్యత్వమనెడి-విశ్వర్య = అణిమాదిభూతియొక్క- ధుర్యతా = ధురంధరత్వమందు- మహేశ్వ
రుండును = శివుడయినవాఁడును. 'ప్రభోత్రిష్ఠీశ్వర శృమాభ' అని నానార్ధరత్నమాల. శివుడు 'అణి
మా మహిమాచైవ గరిమా లఘిమా తథాప్రాప్తిః ప్రాకామ్య మితత్వంవశిత్వంపాన్దభూతయః' అనెడి
యొమిదిభూతులుగలవాఁడని తెలియునది. కాశ్వతశబ్దము శివునందును విర్తించుచున్నదిగాన కాశ్వతై
శ్వర్యము గలవాఁడు మహేశ్వరుడగునని శబ్దసామ్యప్రయుక్తమయిన చమత్కారము గ్రహించునది.
అలం. క్లేషమాలాజేదాధ్యపసాయను.

అంభోధి...ప్రవాహండును - అంభోధి = సముద్రమనెడి- వసన=వస్త్రముచేత. సంభాసమా
న=మిక్కిలియుఁబ్రకాశించుచున్న- నల్లగొండలసముద్ర మెల్లగాఁగలయనుట, కుంభినివలయ= భూమండ
లముయొక్క- సంభరణ = భరించుటయందలి, దీక్ష= దీక్షయనెడి, కుభారంభ = కుభకార్యారంభ
మందు, కుభగంభావుక = మనోహరమగుచున్నయని యొక్కయర్థము. అంభోధిసంసంభాసమాన
=సముద్రమనెడి వస్త్రముచేత మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న- కుంభిని = భూజేవియొక్క- వలయసంభ
రణ=కంకణధారణమందలి- దీక్షకుభారంభ=దీక్షయనెడు కుభకార్యారంభమందు- కుభగంభావుక
మయిన యని యర్థాంతరము- (ఇట్లకుంభికిని దగ్ధత స్త్రీలింగగమ్య యయిన లౌకనాయికకు నభేదాధ్య
=సాయముచేసి యర్థద్యయగాలుగఁజేసినాఁడు) - గంభీర=గంభీరముగలిగి- మిక్కిలియు గొప్పద్య

నిగల- ఖేరీభాంకరణ = ఖేరీభాంకారమనెడి. దంభ = మిషగలిగిన- కుంభత్ = ప్రకాశించుచున్న, అంభోధరగర్భా = మేనుద్భవయొక్క - అనఁగా ఉఱుముయొక్క- సముజ్జృంభ = విజృంభణముచేత, సంభావిత = ఉపాంపఁబడిన, అత్రియ = తనదయిన- పట్టాభిషేకకాలమందు - సముత్తంభిత = మిక్కిలియై త్రఁబడుచున్న- కారకుంభ = బంగారుమయమయిన - 'తపసియం కారకుంభమ్' అని అ. కుంభ = కలశములనుండి. నిగుంభిత = వెడలినపఁబడుచున్న- అంభః = ఉదకమనెడి. వర్ష = వర్షముచేత. విద్రావిర = పోఁగొట్టఁబడిన 'ప్రద్రావోద్ధ్రా'నసంద్రావ విద్రావాః' అని అ. త్నద్రవప్త = నీరులును రాజులవలన, ఉప్పదవ = బాధయనెడు- తాపము = తాపముగలదియగు- భద్రవత్ = భద్రవతియైన - త్నద్రరాజులవలన తాపముదీఱఁగా భద్రప్రాప్తినిొంది గట్టిదయినయనుట. రసా = భూమికి, నిత్య = ఎడతెగకుండునట్లుగా - రస ఆర్ద్రత = జలముచేతఁదడిసియుండుటను - సంతోషరసముచేతఁ దోఁగియుండుటనని నాయకాపరమయినయర్థము- అనుసంధాయక = ఒడఁగూర్చుచున్నట్టి- దైనందిన = ప్రతిదినమందయిన, దానధారా = దానోదకధారలయొక్క, ప్రవాహండును = వెల్లువగలవాఁడును - అనఁగా ఖేర్యాదివాద్యములు మ్రోయుట శుభకార్యములందు. అట్టిశుభకార్యములు వివాహకంకణధారణాదులు. వలయశబ్దము మండలమందును కటకమందును వర్తించుటవలన 'కుంభినీవలయసంభరణదీక్ష' యనుటచే భూమండలభరణ దీక్షను, భూదేవియనెడి నాయికయొక్క కంకణధారణ దీక్షగానధ్యవసించి, అట్టిదీక్ష 'శుభారంభ'యన్నట్లు శుభకార్యమునగుటచే దత్తుచకముగా ఖేరీభాంకరణముచెలంగుటను బొనఁగించినాఁడని కవి శబ్దార్థసంసర్పమునీట తెలియునది. కనుక భూభరణదీక్షను భూదేవీకంకణధారణదీక్షగా నధ్యవసించుటయు దానిని శుభకార్యమనుటయు ఖేరీభాంకృతియుపపాదనమున కనిగ్రాహ్యము. మఱియుఱుము ముందువర్షమును నూచించును. ఆవర్షంపు ధారలచేత భూమితాప మాఱును. పిదప నద్యాదిప్రవాహములచే నాభూమికి ఆర్ద్రత గలుగునుగదా. అట్లై యిట ఖేరీభాంకృతి యనెడి యుఱుముచేత పట్టాభిషేకజలధార యనెడివర్షధార సూచితమయ్యెననియు, ఆవర్షధారచేత త్నద్రరాజులవలన బాధయనెడి తాపము భూమికిఁ దీసిపోయెననియు, పిదప దాన జలధారాప్రవాహముచేత భూమికి రసార్ద్రత గలిగెననియుఁ జెప్పఁబడినది. తాపమనఁగా వేడిమియు వేదనయు, రసార్ద్రతయనఁగా జలముఁ దడియుటయు సంతోషాది రసమునఁ దోఁగి(యనఁగాఁగూడి)యుండుటయు, నగును కావున భూదేవి యనెడి నాయికపరముగా - రాజుపట్టాభిషేకమున నాయికను జేపట్టఁగానే యది యంతకుముందు త్నద్రులవలనఁ బడినవేదన తోడనే తీతినదయ్యెననియు, పిదప రాజు తోరినది యిచ్చి యుపలాలింప నిరంతరము సంతోషరసమునఁ దేలుచుండె ననియు భావము వ్యంజితమగుచున్నది. మఱియు 'అంభోధివన...కుంభినీవలయ సంభరణ' యనుటచే అనాయిక మంచి పలువగట్టికొని కంకణములు దోడిగొని పట్టాభిషేకమున ఖేర్యాది వాద్యధ్వనులు చెలంగ రాజును జేపట్టెననియు ధ్వనితము. ఇంతకు మును పానాయిక దివ్యవస్త్రధారణకంకణావ్యలంకరణములు లేక సొంపుదూలియుండెననియు సూచితము. 'సముత్తంభి' అనుచి శేషణము మిక్కిలి పయిత్రఁబడిన కలశములనుండిపడు జలధారలు పొడవునుండి కురియువర్షధారల ననుకరించుటకై యుపయుక్తము. ప్రవాహశబ్దముచే నవ్వారిగా దానమలొసంగుట తెలియునది. ఇట భూమికిఁ బట్టాభిషేకసమయమందుఁ దాపనివారణమును భద్రప్రాప్తి (యనఁగా - నిష్ఠావాప్తి)యుఁ గలిగె ననుటచే పట్టాభిషేకసమయమందే సకలొపద్రవములు నివర్తించెననియుఁ బ్రజలకు సమస్తాభిష్టము లొనఁగూడెననియు, పట్టాభిషేకానంతరము రాజు నిత్యము నర్థులకు నవ్వారిగా దానము లిచ్చు చున్నాఁడనియు నాశయము. ఇట అతిశయోక్తి, అపహ్నము, రూపకము, కావ్యలింగము నలంకారములు.

అనమ... సితవాహుండును—అనమ=సమానరహితమయిన పుష్కలము. సాహస=తెగువచేతను, సాసిత=పరిహాసముచేయబడిన, సితవాహుండును=(శ్వేతవాహుండయిన) అర్జునుడును—యుద్ధములం దర్జునునికంటె నతిశయించిన యుద్ధవాహును సాహసమును గలవాడనుట.

అభంగ... వైభవుండును—అభంగ=భంగములేనిదియు, భువన మంగళ సర్వస్వ=జగత్సంగళ మనకు యావద్దనమైనదియు. జగత్సంగళ సారమయినది యనుట. మరకతదండ=మరకత రత్నముయ మయిన కాండగలిగినదియు, అగు, పుండరీక=శ్వేతచ్ఛత్రమనెడి, అభంగ=అలలులేనిదియు, భువన మంగళ సర్వస్వ = ఉదకమంగళమునకు యావద్దనమయినదియు. ఉదకమంగళ సారమయినది యను ట. మరకతదండ=మరకతమణిపలె బచ్చయినతూడుగలిగినదియు, అగు, పుండరీక=తెల్లదామర యొక్క, అగ్ర=కొనయందలి, వర్ణనీయ=స్థుతింపదగిన, సువర్ణకలశ = బంగారుపురికలశమనెడి, కర్ణికా=దిమ్మెయందు, అధిష్ఠిత=వసించిన, రాజ్యలక్ష్మీ=రాజ్యలక్ష్మియొక్క, రత్న + ఉపధాన=కంపుల యొ అగుడు విల్లయొక్క, ఆడంబర=విశృంభణమునకు, సంబోధక=తెలియబఱచునట్టి—అనగా ఒకగుడు విల్లపిలాసమును గనబఱచుచున్న యనుట, అంబురుహబంధుమింబ=(తామరలకుమట్టమయిన) సూర్యుని మింబయొక్క, అనమింబ=ప్రతిఫలనముయొక్క, వైభవుండును=విభవముగలవాడును. — సూర్యునిమిం బయ విభవముతోఁ బ్రతిఫలించి కంపులయొరగుదొందునలె చెలువు గలుగుచుఁ జూపుచున్నది య నుట. లక్ష్మీ తామరయందు వసించునది. కనుక, నిట పన్నమణిమణుమయిన కాండగల శ్వేతచ్ఛత్రమును పచ్చనితూడుగల తెల్లదామరగాను, ఆఫలముమీది బంగారు కలశమును ఆతామర నడిమి మిడ్దగాను, రూపించి యాశ్వేతచ్ఛత్రము యొక్క బంగారుకలశమనెడి శ్వేతపద్మయొక్క కర్ణికయందు రాజ్యల క్ష్మీ వసించునట్లు చెప్పినాడు. అబంగారుకలశమందు సూర్యమింబయ ప్రతిఫలంపగా నాప్రతిమింబ మం దలిరాజ్యలక్ష్మికిఁ కంపులయొరగువిల్లవలె నుండునట్లు వర్ణించినాడు. శ్వేతచ్ఛత్రము రాజ్యసంపత్తికి ద్యోతకము గనుక నందు రాజ్యలక్ష్మీ వసించునట్లు చెప్పబడెను. అఖండ భూమండలమును జయించి శ్వే తచ్ఛత్రము దాల్చి రాచాకింపునదియైతియుఁ గలుగుచున్నాడని తాత్పర్యము. ఇట. అలం. ఉత్పేక్ష రూపకానుప్రాణితము. ‘భక్త సరణే రుభదే భేజయవివర్యయే’ ‘భువనం విప్రపి లోకసలి లేఽపి వియత్యపి’ అనివిశ్నము. ‘మనీరవక్త్రాజ్జితంమరకతమ్’ మనరమనోటనుండి పుట్టినది మరకతమని పుత్పత్తి. ‘ప్రసహ్య మణిముద్గతే న్నకరవక్త్రే దంష్ట్రాన్తరాత్’ ఇత్యాదులచే మొనరినోటనుండి యు రత్నములు పుట్టుననిప్రసిద్ధి. ఈశబ్దయంబోలె, ‘పశ్యక’ ‘కశ్యప’ ‘హింసికా’ ‘సింహికా’ ఇత్యాదులు పర్ణవృక్షయసిద్ధము లయినవిని యెఱుంగునది. ‘పుణ్డరీకం సితచ్ఛత్రే వ్యవభేదే సీతామృతే’ అనినానార్థ.

త్రైలోక్య... ప్రాభవుండును—త్రైలోక్య=మూడులోకములవారిచేత, వినుతి = ప్రోతముచే యబడిన, చాతుర్యనారాయణాంక=చాతుర్యనారాయణ విరుదమనెడి, నారాయణాంక=నారాయ ణనామముచేత, సంకల్పిత=సంకల్పింపబడిన, ఆశేషపోషణ = సమస్తజనులను పోషించుటయందలి, ప్రాభవుండును=సామర్థ్యముగలవాడును, నారాయణమూర్తి సర్వజగత్పాతకుండగుట ప్రసిద్ధము. అట్లే సమస్తజనపోషకుండగుటంబట్టి ముగ్ధాకములు కొనయాడునట్లు చాతుర్యనారాయణు డనెడి విరుదము రాజానకుఁ గలిగెనని భావము. అలం. శ్లేషమాలాధ్యవసాయము.

కృపాణ... భేదనుండును—కృపాణ=ఖడ్గమనెడు, కృష్ణ=కృష్ణనామముగల విష్ణువుచేత, సర్వ భ్యమాన=రెన్నగామభింపబడుచున్న, (చిలుకబడుచున్నయనివిష్ణుపరముగాను కలఁగింపబడుచున్న యని ఖడ్గపరముగానుగ్రహించునది), రణఅర్ణవ=యుద్ధమనెడి సముద్రమువలన, సముత్పన్న=పుట్టిన, విజ

యలత్తీ = విజయసమృద్ధి య నెడు లత్తీ చేత, నిక్షిప్త = నిగిడింపఁబడిన, నిరుపమ = సాటిలేని, నిరీక్షణ = చూపులయొక్క, సర్వకర = విలాసమును చేయుచున్న — నిరీక్షణములో యన్నట్లు చూపట్టుచున్న యనుట, మకరపతాకా = మకరాకారములు చిత్రంపఁబడియున్న పెక్కుములయొక్క, ఆలోకనమాత్ర = చూచుట మాత్రముచేత, సంపాదిత = సంపాదించఁబడిన, కంప = వడఁచును, స్వేద = చెమటయుఁ గలిగిన, భీరూభవత్ = భయశీలరగుచున్న, నానా = సమస్తమయిన, వజీర = మ్లేచ్ఛప్రధానులయొక్క, సేనా = సైన్యములయొక్క, మాన = గర్వమును, భేదనుండును = పోగొట్టినవాఁడును. లత్తీ విష్ణువుచే జిలుకంబడినసముద్రమునఁ బుట్టినదిగావున విజయలత్తీ పుట్టుటకై ఖడ్గమనెడి విష్ణునిచే మథించఁబడు యుద్ధమనెడి సముద్రమును జెప్పినాఁడు. అట్లు పుట్టినలత్తీయొక్క నిరీక్షణములవలె మకరపతాక లాఘవనియు, ఆ నిరీక్షణములను జూచినమాత్రమున నే వజీర సైనికులు కంప స్వేదములనెడు శృంగారానుభావముల నొందిరినియునర్థము. కంప స్వేదములు శృంగారరసమునకును భయానకరసమునకును సాధారణములు గనుక భీరూభవద్వజీర సేనలకు భయానకరసమువలనఁ గలిగిన కంప స్వేదములను శృంగారరసమువలనఁ గలిగిన కంప స్వేదములుగా నధ్యవసించినాఁడు. విష్ణువునల్లని యవతారమగు కృష్ణుని జెప్పట ఖడ్గము నలుపుగనుక, రాజుమహాయుద్ధమున ఖడ్గముచే వజీర సేనలను గలంచి నలంచి జయలత్తీని బొందుటచే నాశ్రయపులు భయముగొని యతనిమకరపతాకలను జూచినమాత్రమున నే వడఁచుచు జెమర్చుచు నుండురు. ఇక నెదుర్చుటయొక్కడిని తాత్పర్యము. ఇట రూపకసంకీర్ణరసపదలంకారము. శ్రీరామ... వాదనుండును — శ్రీరామచంద్ర = శ్రీరామస్వామియొక్క, చరణక మలయుగళ = పాదారవిందములజంటనుగూర్చి, అభివాదనుండును = నమస్కారముల గలవాఁడును. శ్రీరామపాదాబ్జయుగళ మునకు నమస్కరించువాఁడనుట.

అత్రేయగోత్ర పామనుండును = అత్రేయగోత్రమును పవిత్రముచేయు వాఁడును - అగోత్రమునఁ బుట్టినవాఁడనుట. అభిల... పునరుజ్జీవనుండును — అభిల = సమస్తమయిన, కర్ణాటరాజ్య = కర్ణాటరాజ్యముయొక్క, పునరుజ్జీవనుండును = మరల నుద్ధరించుట గలవాఁడును, శ్రీరంగ... చంద్రుఁడును — శ్రీరంగరాజరత్న = శ్రీరంగరాజశ్రేష్ఠుఁడనెడు, రత్నాకర = సముద్రునకు, పూర్ణ చంద్రుండును = నిండుచంద్రుండును, అగు, తిరుమలరాయదేవేంద్రుఁడు = తిరుమలరాయశ్రేష్ఠుఁడు. ఇంతవఱకును జతగా నంత్యనియమములు చెప్పినాఁడు. నిస్తంద్ర విభవసాంద్రుండై — నిస్తంద్ర = కలంక లేని — నిర్దుష్టమయిన, విభవ = విశ్వర్యముచేత, సాంద్రుండై = పరిపూర్ణుడై, ఒక్కనాడు = ఒక దినమందు.

ఇట మీఁద రాజుసభామంటపమును తీరసముద్రముగాను, సింహాసనమును శ్వేతద్వీపముగాను, రాజును అదినారాయణ మూర్తిగాను, పెద్దించుచున్నాఁడు — వజ్ర... విలాసంబు — వజ్రకీలిత = వజ్రమణులు దాపిన, ద్వారబంధ = ద్వారబంధమందు — లత్తీకి మ్రియందు, బంధుర = సుందరమగు, లత్తీ విలాసంబు = లత్తీ ప్రతిమయొక్క విలాసము, జనన... సాంపు — జననసమయ = జన్మించు సమయమందు, జల అంతఃకల్యామాణ = జలములోపల నగపడుచున్న, జలజనదనా = లత్తీ దేవియొక్క, సమాగమన సంపద = వచ్చునట్టివైభవముయొక్క, సాంపు = శృంగారమును, సంపాదింపఁ = ముడింపఁగా, లత్తీకి మ్రియందు దాపిన వజ్రమణుల తెల్లనికాంతులు తనపై ప్రసరించుచుండఁగాఁ గనుపట్టుచున్న లత్తీ ప్రతిమ, పాలకడలి తెల్లనినీల దడిసి వెలువడుచున్న లత్తీ దేవివలె అతిమనోహరముగాను ఆశ్చర్యకరముగాను జూపట్టుచుండెనని భావము. అలం. నిదర్శన.

సాభోగ... సంచారంబులు — సాభోగ = పరిపూర్ణతలోఁ గూడిన — నిండుపలుపుగలయనుట. వికాసములయిన భావము, యవనికా = తెరయొక్క, అభ్యంతర = లోపలనుండి, సవ్యః = అప్పడే, సమద్విత = వెలువడిరానంకించుచున్న, యంత్రపాంచాలికా = కీలుబొమ్మలయొక్క, సంచారంబులు = ప్రచారములు. మె

లకుము, జిలుగుతరంగలమటుంగు=పెనఁగొన్న అలలమాటును, తొలుంగి=విడిచి, పెచ్చునచ్చరమెఱుంగు=బోండ్లతెఱంగులు=వచ్చుచున్న యప్పరః స్త్రీలయొక్క విధములను, ఎఱింగింపక=తెలియకేయుచుండఁగా-విఱివియైన తెరలమాటునుండి తొడనేవెడలి రాఁజూచునట్లున్న కీలుబొమ్మలు, సముద్రపుటట్టంపుటలలోనుండి వెలువడుచున్న యప్పరః స్త్రీలనెలె నుండెనట; సముద్రపు పఱపు ననుకరించుటకు తెరకు 'సాభాగ'యని విశేషణము. సముద్రపుటలలకును తెరముడుతలకును సాదృశ్యము. అప్పరః స్త్రీలలోఁ బోల్చుటచే కీలుబొమ్మల సౌందర్యాతిశయము ద్యోతితము. అలం. ఉపమ. 'పాశ్చాలికా పుత్రికా స్యాద్వస్త్రీదస్తాదిభిః కృతా' అని. అ. 'తరంగము'నకు చరితామలలోనిదిగాన 'తరంగ' యని రూపమని బాలవ్యా. అంభోధితరంగలగమి' యనుప్రయోగమునుబట్టి 'తరంగ' వైకృతమనియు, అరసున్నకు నిండునున్నరాఁగా 'తరంగ' యని సిద్ధిచెననియు శబ్దర.

చంద్ర...వపనంబులు—చంద్రకాంత=చంద్రకాంతమణులచే రచితములయిన, భిత్తి=గోడలయందు, బింబిత=ప్రతిఫలించిన, చంద్రదాననా=చంద్రునివంటి ముఖముగల స్త్రీలయొక్క, వపనంబులు=ముఖములు, తరంగ...యంపంబుల—తరంగభక్తి=అలల విభాగముచేతి, వేటువేటుపెక్కులుగా అలలేర్పడి యుండుటచేత ననట,—లేక భక్తియనఁగా రచనమనియు సర్దుముగనుక తరంగముల రచనచేత, బహూకృత=అనేకములుగాఁ జేయఁబడిన, వప=నూతనమయిన-క్రొత్తగాఁబుట్టిన యనుట, ఇందు బింబంబుల=చంద్రుని బింబములయొక్క, అంపంబులు=చక్కఁదనములను, పొందుపఱుపఁ=అలపఱుచుచుండఁగా - చంద్రకాంతపు గోడలయందుఁ బ్రతిబింబించు స్త్రీల చంద్రునివంటి మొగంబులు పెక్కులయిన యలలందుఁ బెక్కులుగాఁ బ్రతిబింబించు చున్న యప్పుడు పుట్టినచంద్రుని ప్రతిబింబములవలెఁ జెలుపుగులుకుచుండె నని యర్థము. అలం. నిదర్శన.

అభినవ...విశేషంబులు - అభినవ=మిక్కిలియు నూతనములయిన, స్ఫటిక ఉపల=పటికపురాలచేత, సంస్థాపిత=స్థాపింపఁబడినవి యగు, సోపానపార్శ్వ=మెట్లప్రక్కల యందలి, కరికర ఆకార = ఏనుఁగుతుండమువంటి యాకారములుగాఁ దీర్పఁబడిన, రేఖావిశేషంబులు = రేఖాభేదములు, సప్రతి...ప్రచారంబుల—సప్రతిచ్ఛాయ=ప్రతిబింబముతోఁ గూడునట్లులుగా, సంజాయమాన=జన్మించుచున్న, సంక్రిందన వేపండ=(ఇంద్రుని యేనుంగయిన) విరావతముయొక్క, శుండాదండ=దండమువంటి తొండముయొక్క, ప్రచారంబుల=విధములను, పచరింపక=నెఱచుచుండఁగా-అచ్చంపుఁ బటికపురాలతోఁగట్టఁబడిన మెట్లకిరుప్రక్కల ఊతెప్పలుగా నున్నగోడలయందో, లేక మదురులందో, ఏనుఁగుతుండమువలె రేఖలు తీర్పఁబడి యున్నవనియు, అవి సముద్రపుటలలనుండి తొండము ముందుపడ విరావతము లేచుచున్నపుడు దానితొండమునును అతొండముయొక్క ప్రతిబింబములనును బోలియుండనియు భావము. తెల్లని పటికపుఱాల మెట్లు పాలసముద్రపు తెల్లని యలలుగాను, మెట్లపయి నున్నకరికరాకారరేఖలు అలలనుండి పయికిలేచుచున్నయైరావతము తొండమును దాని ప్రతిబింబములుగానును నుండెనని తెలియునది. 'సంజాయమాన' అను విర్తమాన క్రియ విరావతము పుట్టుచున్నయవస్థయందుండుటను దెలుపుటకు. కావుననే దానిదేహమంతయుఁగాక తొండము మాత్రమే యలలనుండి పయికి బొడసూపుట. అట్లాతొండము పయికిలేచుటచే దానికిఁ బ్రతిబింబములు పెక్కులు గలిగెననియు, కాన యలలపయిని యాతొండమునకును దాని ప్రతిబింబములకును మెట్లపయిని కరికరాకారరేఖలతో సాదృశ్యముగలిగెననియుఁ దెలియునది. కరికరాకారరేఖలను పటికపుఱాలయందొడిర్చుట, విరావతముయొక్క తెల్లనితొండముతో సాటికై. అలం. నిదర్శన.

కలకవారాశి చెలువునక=పాలసముద్రమువలె, పాలుపు...రాజంబునక=పాలుపు అలరు=పిప్ప

చున్నట్టి, విమల, = స్వచ్ఛమయిన, పట్టాంబర = పట్టువ స్త్రీ ముయొక్క, వితాన = మేలుకట్టుచేత, 'అస్త్రీ' వితానముల్లో'చూ' అని అ. విద్యోతమాన = మిక్కిలియుం బ్రకాశించుచున్న, మహాస్థానభవన రాజంబునకొ = గొప్పదియైన యాస్థానమంటపశ్రేష్ఠమందు - ఆస్థానమంటపమునకుం దెల్లపట్టు మేలుకట్టును జెప్పట పాలసముద్రముతోడి సాదృశ్యాతితయనునకు. పాలసముద్రముతో నాస్థాన మంటపమును బోల్చునపుడు, ఆసముద్రమున బుట్టిన లక్ష్మీ, యప్పరసలు, చంద్రుండు, విరావతమనెడి వీనికి సాటిగాఁ ద్వారబంధలక్ష్మీప్రభృతులను జెప్పినాఁడు. తెలిదీవి తీర్థి = శ్వేతద్వీపము మురువున, (తీర్థి-యన్య దేశ్యము) అలరు... సింహాసనంబునకొ - అలరు = ఒప్పుచున్న, అమూల్య = విలువలేని, ముక్తామయ = ముత్యములచే నయిన, మిక్కిలియు ముత్యములుగూర్చి రచింపఁబడిన యనుట, సింహాసనంబునకొ = సింహాసనమందు, (పాలసముద్రమందు శ్వేతద్వీపమండుట ప్రసిద్ధము. శ్వేతద్వీపముతోడి సామ్యముకొఱచు సింహాసనమును ముక్తామయ మన్నాఁడు.) సుఖానీనుడై = సుఖముగాఁ గూర్చున్నవాడై.

సామంత... పరంపరకొ - సామంత = సామంత రాజులయొక్క, మకుట = కీరీటములయొక్క, ఘట్టన = ఒరపిళ్ల చేత, జాత = పుట్టిన, జాతరూపరేణు = బంగారపు రజసుయొక్క, 'చామికరంజాతరూపమ్' అని అ. పరంపరకొ = పరునచేత. పీతాంబరత్వంబు = పచ్చనివ స్త్రీ:ములు గలవారగుటను-విష్ణుసారూప్యమునని భావము, వహించిన మిత్రవర్గంబుతోకొ = తాల్చిన స్నేహితుల సమూహముతో - సామంత రాజులకీరీటముల రాపిడిచే రాలి బంగారపుడుమ్మ పయిఁబయిఁ బర్వటవలనఁ గొలువుననున్న స్నేహితుల వ స్త్రీ:ములన్నియు బంగారువ స్త్రీ:ములవలె నుండెననిభావము. జాతరూపరేణువునకుం బరంపరను జెప్పటవలన పయిఁబయిం ఎడతెగక పర్వటకు లెక్కలేని కీరీటముల రాపిడివలయుటయు, దానిచే సామంతులు లెక్కకు మీఱినవారై క్రిక్కిరిసి కొలుచుటయు, దానిచే కృతిపతి సార్వభౌముఁడగుటయు వ్యంజితములు. అలం. శ్లేషము.

సారూప్య... పరాయణుండు - సారూప్య = సమానరూపత్వముచేత - విష్ణువు పీతాంబరుం డయినట్టె తామును పీతాంబరులగుటచేతననుట, దేదీప్యమాన = మిక్కిలివ్రకాశించుచున్న, భక్త = భక్తులయొక్క, ఉపలాలన = బుజ్జగించుటయందు-భక్తులను బుజ్జగించుటయందనుట, పరాయణుండు = ఆసక్తుం డయినవాఁడు, అగు ఆదివారాయణుని కరణికొ = అయినట్టి శ్వేత ద్వీపవాసుఁడయిన ఆదివారాయణ మూర్తివలె-విష్ణువు భక్తులకు సారూప్య మొనంగుట శ్రుతిప్రసిద్ధము. పీతాంబరుండనగా పచ్చనివ స్త్రీ:ముగలవాడనియు విష్ణువనియు నగ్గములుగావున రాజును పీతాంబరుండయిన యాదివారాయణునిగా వర్ణించి, సామంతరాజుల కీరీటముల బంగారుపాడి పర్వటచే పీతాంబరులయిన (అనగా పచ్చని వలువ గలవారయిన) యతనిమిత్రులను పీతాంబరులనుగా (విష్ణువులనుగా) శ్లేషముచే నధ్యవసించి, పీతాంబరత్వమందు విష్ణుకును నతని భక్తులకుంబోలె రాజునకును నతని మిత్రులకును సారూప్యము చెప్పినాఁడు. సిరులకొ = నెకలసంపదల చేత-లక్ష్మీ మొదలయిన వారలచేతనని యర్థాంతరము. ఇరవొందుచుకొ = ఒప్పుచున్న వాడై, ముందరి పద్యముతో నన్వయము. ఒక్క వాఁడన్నది మొదలుకొని ఉపమ యలంకారము.

సీ. కటకేంద్రుఁ డంపినగంధసింధురము లా

త్త స్వామిమాలు హస్తములు మొగువ

హయనాథుఁ డంపినగ హరులు కై జామోర

లార్చుచుఁ బలికి జోహారునేయ

నావాడపతి పంపిరసయమూల్యకటకముల్

కర్తవేరుగఁ బదాశ్రిములఁ బెనఁగఁ

బాండ్యకుఁ డంపినభర్తృంబు లధిపతి

ప్రతిగా నిజాంకముద్రలు వహింప

తే-గీ. శౌర్యకీర్తలతో వచ్చు సకలవిజ్ఞు

రేంద్రరాజ్యేందరిలమాడ్కి నీ నిగురుఁబొండ్లు

చటులమాణిక్యమయదండఁ చారుచామ

రములు వీవంగఁ బేరొల్ గమున నుండి.

15

అ. కటకేంద్రుఁడు=కటకపురిరాజు-అనఁగా గజపతి, అంపిన గంధసంధురములు=పంపిన మదపు
 పేనుఁగులు, అత్త స్వామి మాణు=తమ యధిపతికిబదులుగా, వాస్తవము మొగునఁ = చేతులుతోడించి
 మొక్కుగానని యర్థము. (వాస్తవము 'వాస్తానక్షత్రభేదే స్వాత్కరేభ కరయోపి' అని విశ్వ
 నిఘంటుచొప్పున గజతుండమునందును వర్తించును; కనుక తుండములు ముడువఁగానని భావము.) వా
 యవాసఁడు=అశ్వపతి, పంపిన, వారులు=గుఱ్ఱములు, కైజామారలు = కిల్లెముతో వెనుకకు విగించిన
 మాతులు, ఆర్పుచుఁ = అల్లార్పుచు, పతికిఁ = తమయేనికికుఁగాను-తమరాజానకుఁ (బ్రతిగాననట,
 తోహారునేయఁ = దండములు పెట్టఁగా, నావాడపతి=నావాడ కేశపురాజు, పంపిన, అమూల్యకట
 కముల్=విలువలేనట్టి గండపెండెరములు, కర్తవేరుగఁ = తమయధిపునిపేరుగా, పదాగ్రములఁ =
 పాదాగ్రములయందు, పెనఁగఁ = పెనఁచుకొనఁగా-- ధరింపఁబడఁగా-(తమరాజు తిరుమలదేవరాయని
 పాదాగ్రములనుబట్టికొని మొక్కునట్లుగా తాము పాదాగ్రములఁ దగిలియుండెనని 'పెనుఁగు' శబ్దసార
 స్వము.) పాండ్యకుఁడు=పాండ్యదేశాధిపతి, పంపిన, భర్తృంబులు=మత్తర్లములు, అధిపతి ప్రతిగాఁ =
 తమరాజానకు బదులుగా, (ఇక్కడ ప్రతియనునది "నేత్యపదము 'ప్రతిమాటలేటికిఁ బలుకవయ్య'
 అని శబ్దానుశాసనఁడు; ఉపసర్గమని భ్రమింపవలదు" అనిసోమకవి. శబ్దరత్నాకరమున సాంస్కృతి
 కావ్యయ మని యున్నది.) నిజ=తనయొక్క, అంక ముద్రలు=లాంఛన మయినవని-తాము ముద్రలను,
 వహింపఁ = తొమ్మన ధరింపఁగా నుట - తొమ్మనందు పతిలాంఛనపుముద్రలు ధరించుట భృత్వలక్షణ
 ము. అంకమనఁగా లాంఛనమునకును నామమునకును పేరుగనుక, అవి బంగారు వాణెములుగావింపఁబడి
 రాజానామపు ముద్రలుదాల్చియుండెనని భావము.

శౌర్యకీర్తలతోఁ = వారివారి ప్రతాపకీర్తలతోఁగూడ, వచ్చు...మాడ్కిఁ = వచ్చు = వచ్చున
 ట్టి, సకలదిక్ నరేంద్ర=సమస్తదిక్కులయందుండు రాజులయొక్క, రాజ్యేందరిలమాడ్కిఁ = రాజ్య
 లక్ష్యులొప్పునట్లు, ఇగురుఁబొండ్లు = స్త్రీలు, చటుల...చామరములు - చటుల=ప్రకాశమానములయిన,
 మాణిక్యమయ=పద్మరాగమణి వికారములయిన, పండ=కాండలచేత, చారు=సుందరములయిన, చా
 మరములఁ = వింజామరలను, వీవంగఁ = వీచుచుండఁగా, ప్రతాప మెఱ్ఱినిపనియుఁ, గీర్తి తెల్లనిద
 నియుఁ గవిసమయము. కనుకఁ బ్రతాపమునకును, బద్మరాగమణి దండములకును, గీర్తిని, వింజామరల
 కును, రాజ్యలక్ష్యలకును చామరగ్రాహిణులయిన స్త్రీలకును, శైవమ్యము దెలియునది. శేరొలగమున
 నుండి=పెద్దకొలుపున నున్నవాడై - ముందజిపవ్యముతో నవ్వయము.

శౌర్యకీర్తలతోవచ్చు రాజ్యేందరిలనడి యుపమాన మప్రసిద్ధముగనుక నలంకార ముచ్చేత్త.
 మట్టి నీసపాదములు మాండవ నాలపదానియం దతిశయోక్తి. మఱియు నిట సమ సరాశాలంపిన యు

పాఠనములతో వెలుంగుటను జెప్పటచే సకలదిగ్విజయమును దత్తప్రయుక్తమయిన రాజాధిరాజత్వ వైభవమును కృతిపతికి వర్ణితములయ్యెనని తెలియునది. ఉదాత్తాలంకారము.

తా. కటక దేశపురా జయిన గజపతి పంపినమహపుత్రులనుగలు తమరాజునకు బదులుగా హస్తములు మోడ్చునట్లు లొండములు మడువఁగా, అశ్వపతిపంపిన గుఱ్ఱములు కల్లెముచే వెనుకకు విగింపఁబడిన మోరల నల్లలార్చుచుఁ దమ యేలికకుగాను దండము పెట్టఁగా, నావాడ దేశపురాజు పంపిన వెలలేని గండపెండరములు తమయేలిక కేరగా నడుగులయందుఁ బెనఁచుకొని యుండఁగా, పాండ్యరాజు పంపినబంగారములు తమపతికి బదులుగా తొమ్మన తనలాంఛనమయిన వరాహపుముద్రలుదాల్చు భృత్యులవలె నాజెములై తన నామపుముద్రలుదాల్చియుండఁగా, ఆయాదిక్కుల రాజులందఱు ప్రతాపశీర్షులతోఁగూడి వారివారి రాజ్యలక్ష్మిలు వచ్చెన్మోయన్నట్లు ప్రకాశించుచున్న కంఠులకాండలు గలతెల్లని చామరములను జట్టుకొని, పూవుబోండ్లు వీచుచుండఁగాఁ బెద్దకొలుపున్నవాడై.

మ. నను శ్రీరామపదారవిందభజనానందం జగత్స్పృణానం

దనకారుణ్య కటాక్షులబ్రకవితోర ధారానుధారాశి సం

జన్మితైకైకదినప్రబంధ ఘటికానద్యశ్శతగ్రంథక

ల్పను సంగీతకళారహస్యనిధిఁ బిల్వం బంచి పల్కెం గృపన్.

16

అ. శ్రీరామ...అనందుక — శ్రీరామ = శ్రీరామునియొక్క, పదారవింద = పాదపద్మములయొక్క, భజన = సేవయందలి, అనందుక = సంతోషముగలవాఁడును, జగత్స్పృణానం...కల్పను — జగత్స్పృణానందన = వాయుకుమారుడయిన హనుమంతునియొక్క; కారుణ్యకటాక్ష = కరుణతోడి కడకంటి చూపుచేత, లబ్ధి = పొందఁబడిన, కవితాధారా = కవిత్వధారయునడి, సుధారాశి = అమృతరాశి నుండి, సంజనిత = పుట్టుచున్న, ఏకైకదినప్రబంధ = ఒక్కొక్కదినమునకు ఒక్కొక్క ప్రబంధముయొక్కయు, ఘటికానద్యశ్శత గ్రంథ = ఒక గడియలో యొకశతకముయొక్కయు, కల్పనుక = కల్పించుటగలవాఁడును, (హనుమంతుని కృపావీక్షణమువలనఁ గవిత్వధార యమృతరాశివలె నమృతిల్లఁగా దినమునొక్క ప్రబంధమును గడియకొక్క శతకమును రచించు వాడయ్యెననుట. కవిత్వమునకు 'ధార' యనుటచే నిరతిశయసులభనిర్గల్గ విహారమును, 'సుధారాశి' యనుటచే నత్యంతభోగ్యత్వమును వ్యంజితములు. దినమునొక్క ప్రబంధము చెప్పువాడనని స్వాతిశయము ప్రకటించియు హనుమంతుని కృపాకటాక్షముచే నదిగలిగినట్లు జెప్పటచే వినయము ననుసంధించివాడు.) సంగీత కళారహస్యనిధి - సంగీతకళా = సంగీతవిద్యయొక్క, రహస్య = మర్మములకు, నిధి = పాఠశాలయైనవాఁడును, అగు, ననుక = నన్ను, పిల్వం పంచి = పిలిపించి, కృపన్ = దయారసముచేత, పల్కెం = ఇట్లనిచెప్పెను. చెప్పినదానిని మీఁదిపద్యమునఁజెప్పుచున్నాడు. జగత్స్పృణానందనుడనుచో జగత్స్పృణకల్పము సాభిప్రాయముగనుక పరికరాంకుర మలంకారము. జగత్తునకుఁ బ్రాణధూతుడయిన వానికుమారుడగుటచే దానును జగత్తునకుఁ ప్రాణధూతుడను నధికమహత్వము గలవాఁడునగునని యాశయము. 'జగత్...రాశి' యనుట పృథక్పదమని పోమకవి. అలంకారము సామయము.

తా. శ్రీరాముని పాదారవిందములను సేవించుట యం దానందముగలిగి వాయుకుమారుడగు హనుమంతుని కృపాకటాక్షములన కవిత్వధార యమృతరాశివలె నమృతిల్లుటచే దినమునొక్క ప్రబంధమును గడియకొక్క శతకమును రచించువాడనై సంగీతవిద్యా మర్మములకల్లఁ బట్టయినట్టివాఁడై దయతోఁ బిలువనంపి.

శా. శ్రీరామక్షీతిపుణ్ మదగ్రజ జయశ్రీలోలు నానాకలా

పారీణుబహుసంస్కృతాంధ్ర కృతులం శ బల్లాలు మెప్పించి త

త్కారుణ్యంబున రత్నచోరహయవే శ దండగ్రహారాదిన

త్కారం బందితి రామభూషణకవీ శ ధన్యుడ వీ వన్నిటన్.

17

అ. నానాకలాపారీణు—నానా=అనేకములయిన, కలా=విద్యలందు, పారీణు = దరి ముట్టినవాడును—గడిదేతినవాడునుట, జయశ్రీలోలు = జయలక్ష్మీయం దాసక్తుడయినవాడును, మత్ అగ్రజ = నాకు అన్నయైనవాడును, అగు, శ్రీరామక్షీతిపుణ్ = సంపద్యుక్తుడయినరామ దేవరాయలను, బహు సంస్కృతిఅంధ్రకృతులక = అనేకములయిన సంస్కృతాంధ్ర భాషాకావ్యముల చేత, పల్లాలు = పెక్కుమాణులు, మెప్పించి = మెచ్చుకొనునట్లుచేసి, త్కారుణ్యంబున = అతని దయచేతి, రత్న...సత్కారంబు—రత్నచోర=మణిచోరములును, హయ=గుఱ్ఱములును, వేదండ=వీనుఁ గులును, అగ్రహార=అగ్రహారములును, అది = మొదలుగాఁగల, సత్కారంబు=సత్సనమును, అందితి = బొందితివి, రామభూషణకవీ=రామభూషణుడను కేరుగలకవీ, నీవు, అన్నిటన్ = సమస్తవిధము లను, ధన్యుడవు=కృతార్థుడవు.

వేదండమన్నచోట 'వేదస్సామవేదః అష్టో జననకారణం యస్యేతివేదణః' సామవేదము అండముగా అనఁగా జననకారణముగాఁ గలదిగాన వేదండమని వ్యుత్పాదకమగు విగ్రహము. ఈ శబ్దము శకంధ్యాదిగణములోనిది గనుక సవర్ణదీర్ఘమురాక పరమాపమువచ్చినది. శకంధ్యాదులందు స్వరవ్యంజనములు రెండును యతు లగును గాన దీని 'ద'కారము యతియగుట చెల్లుచున్నది. శ్రీరా మదేవరాయలు నానాకలాపారీణు డగుటంబట్టియే బహుసంస్కృతాంధ్రకృతులచే మెప్పించుట ఘటించినది. అతనిని బల్లాలు మెప్పించుటచేతరత్నచోరాది బహువిధసత్కారముఁ బొందఁగలుగుటయు దానంజనే యన్నిట ధన్యుడగుటయు సిద్ధించుచున్నది. అలం. కావ్యలింగము.

శా. నానావిద్యలయం దాశీతేతినవాడును జయలక్ష్మీపరాయణుడగు మాయన్న శ్రీరామ దేవరాయలను నీవు పెక్కుసంస్కృతకావ్యములచేతను వాంధ్రకృతులచేతను మాటిమాటికి మెప్పించి యతని కరుణవలన రత్నచోరాది బహుసత్సనములను బొందితివి. రామభూషణకవీ! అన్నివిధముల నీవు కృతార్థుడవు.

గీ. తిరుతటాకాదిసంతతుల్ శ ధరణి నెచట

నిలిపి రచటనే యుండు వా నీనికిని గృతిము

ఖంబుననె విశ్వవిఖ్యాతి శ గాన కృతియె

సంతతివలెనె మది మాకు శ సంఘటంపు.

18

అ. తరు...సంతతుల్—తరు=వృక్షములు. పృక్షవన ప్రతివృత్తయనుట, తటాక = చెఱువును--చెఱువుఁ ద్రవ్వించుటయనుట, అది = మొదలుగాఁగల, సంతతులు=సంతానములు, ధరణి = భూమియందు, ఎచటన్ = ఎక్కడ, నిలిపి = ప్రతిష్ఠించిరో-ప్రతిష్ఠింతురో యనుట, వర్తమానమునందు భూతము. అచటనే=అచ్చటనే, ఉండును. శ్లో॥ బ్రహ్మప్రతిష్ఠా సంతానం తటాకో వనమేవచ । కృతిర్దేవాలయం చైవ నిత్యేషః సప్తసంతతిః॥ అగ్రహారప్రతిష్ఠ, సంతానము, తటాకము, వనము, కృతి, దేవాలయము, తీర్థనిత్యపక్షి సప్తసంతానములు. ఇందుఁ గృతితప్పఁ దక్కిన సంతానములెక్కడఁ బ్రతిష్ఠింతురో

యక్కడనే యుండుననియుఁ గృతిమాత్రము సర్వత్ర వ్యాపించుననియుఁ జెప్పినాఁడు, వానికిని = తక్కిన యాసంతానములకును, కృతిముఖంబుననే=కృతిమూలముననే, విశ్వవిఖ్యాతి=ప్రపంచమందుఁ బ్రసిద్ధి కలుగును, కాన=కనుక, కృతియే=ప్రబంధమే, సంతతివత్సనము = సంతానములలో శ్రేష్ఠమయినది. అది=ఆకృతిని, (ద్విత్వీయకుఁబ్రథమః) మాకుఁ, సంఘటింపు = ఒడఁగూర్చుము - అనఁగా మాపేర ప్రబంధము రచింపుమని భావము.

తా. లోఁటపెట్టుట చెఱువుద్రవ్వించుట మొదలయిన సంతానములు భూమియందెచటఁ బ్రతిష్ఠింతురో యచటనే యుండునుగాని కృతివలె నంతటను వ్యాపింపఁజాలవు. అతీరున తటాకాది సంతానములును గృతి మూలముననే ప్రపంచమునఁ బ్రసిద్ధికి వచ్చును. కాఁబట్టి కృతియే సంతానములలో నెల్ల సుత్తమమయినది. కాన యట్టికృతి నొకటి మాపేర రచియింపుము.

ఉ. కేవలకల్పనాకథలు శ కృత్రిమరత్నము లాద్యసత్కథల్
వావిరిఁ బుట్టురత్నము లర వారితసత్కవికల్పనావిభూ
షావహపూర్వవృత్తములు శ సానలఁ దీరినజాతిరత్నముల్
గావున నిట్టి మిశ్రకథగా నొనరింపుము నేర్పుపెంపునన్.

19

అ. కేవలకల్పనాకథలు=పురాణములందుఁజెప్పఁబడనివై కేవలము కవిచేతఁ గల్పింపఁబడినకథలు, కృత్రిమరత్నములు=కల్పమణులు-గాఙ్గపచ్చలు మొదలయినవాని పంటివనుట, ఆద్యసత్కథల్=పూర్వలయినరాజాదులచరిత్రలు, వావిర్=క్రమమున-అచ్చముగానుట, పుట్టురత్నములు=పుట్టెడిరత్నములు, పుట్టినవిపుట్టినట్లుగా నేయుం డడిగజ్రములు మొదలయిన మూఁగ రాలవంటివి, అవారిత...వృత్తములు-అవారికి=నివారింపఁబడని, సత్కవికల్పనా=శ్రేష్ఠుఁడయినకవియొక్క, రచనయనెడ, విభూషా=అలంకారమును, పహ=పొందిన, పూర్వవృత్తములు=పూర్వలచరిత్రములు, సానలఁ తీరిన జాతిరత్నముల్=వజ్రపుసానలఁదీర్చఁబడిన ఉత్తమరత్నములవంటివి. తామును అచ్చములై సానలయందును దీరిన మిక్కిలి మేలిమి గన్న రత్నములనుట. కవికల్పనా లంకృతత్వము సానలఁదీరుటకును, పూర్వవృత్తమగుట జాతిరత్నమగుటకును సామ్యము. కావున = కాఁబట్టి, నేర్పుపెంపున = నిపుణత్వముయొక్క యతిశయము చేత - మిక్కిలియు నైపుణ్యముమెఱసి, ఇట్టి మిశ్రకథగా = ఇట్లు కవికల్పనమును పూర్వవృత్తమును గలసినట్టి కథగానుండునట్లు, రచియింపుము=కృతిని రచింపుమనుట. కవికల్పనాచమత్కృతియుఁ బూర్వరాజ వృత్తాంతమును గూడియున్నట్లుగా కృతిని రచింపుమని భావము. అలం. రూపకము.

తా. పురాణాద్యాధారములేక కేవలము కవిచేతఁ గల్పింపఁబడినకథలు గాఙ్గపచ్చలవలె కల్లరత్నములవంటివి. కేవలము పూర్వరాజచరిత్రలును పుట్టినవి పుట్టినట్లుగా నేయుండు వజ్రములు మొదలయిన మూఁగ రాలవంటివి. మహాకవి నిర్గళచయిన కల్పనాచమత్కృతిచే నలంకృతములయిన పూర్వ రాజచరిత్రములు సానఁబట్టఁబడిన యుత్తమరత్నముల వంటివి. కాఁబట్టి కవితాకల్పనయును బూర్వరాజ వృత్తమును గలసినట్టి కథ గలదిగా నొక కృతిని మిక్కిలియు నేర్పుమెఱసి రచింపుము.

వ. అని సభపశుమానంబుగాఁ దాంబూల జాంబూనదాంబరాగ్రహారాద్విప్రదానంబుల నాదరించుటయు నేను నానందకందళితాంతరంగుండ నై కృతివతివంశావతారం బభివర్ణించెద.

అ. అని=ఇట్లుపలికి, సబలమానంబుగా=బహుమాన పూర్వకముగా - మన్ననతో ననుట తాంబూల... ప్రదానంబుల - తాంబూల = కర్పూర తాంబూలమును, జాంబూనద=బంగారమును - సువర్ణములుననుట, అంబర=చీవాంబరములును, అగ్రహార=అగ్రహారములును, అది=మొదలుగాగలవానియొక్క, ప్రదానంబుల=ఇచ్చుటలచేత. తాంబూలాదుల నిచ్చుటచేతననుట. అదనించుటయొక్క = మన్నింపఁగా, ఏనా=నేనును, అనంద...రంగుండనై - అనంద=సంతోషముచేత, కందలితి=పల్లవిించిన, అంతరంగుండనై=అంతరికరణము గలవాడనై, కృతిపతివంశ-అవతారంబు=కృతిపతియైన తిలయ లదేవరాయలయొక్క వంశము పారంపర్యమును, అభివర్ణించెదన్=వర్ణించుచున్నాను. అది యెట్లనఁగా-

సీ. జనక నేత్రఫలం బయినరేపాలపాపఁడు, నరివృద్ధి గాంచుకై నీవాత్మకుండు
శ్యామాభిరాముఁడై శ్రీయమగురేఖాశాలి, రహిం గళల్ పూను సర్వజ్ఞమాలి
కువలయానందంబుఁ శ్రీగూర్చుచల్లనిరాజు, తమమెల్ల నడఁచు సత్ప్రభువిహారి
వసువులు గురియు దిగ్విదాన్యతిలకుండు, లచ్చితో బుట్టినరే లక్షణాధ్యుఁ
తే. డంబుజాననుఁ డన విధుఁడనఁగ సోముఁడన నెగడి హంససంగతి శ్రీనడర సురలఁ
బోవదాక్షాత్రయణి ప్రేమఁబూన నేర్పు, జాణచంద్రుండుకాంచినీర స్త్రుఁడలరు.

అ. ఇందు చంద్రునిపరముగను, జన్మబాల్యకానారాద్యవస్థలనుపూర్విన బొందుచున్న యొక పురుషశ్రేష్ఠుని పరముగను, సర్వద్యయముగలఁ జెప్పుచున్నాఁడు. జనక...పాపఁడు - జనక నేత్రఫలంబు=తండ్రి నేత్రములకలిమికి ఫలభూతుఁడు. తండ్రికి నేత్రసాఫల్యకరుఁ డనుట, అయిన, పాలపాపఁడు=పాలుద్రావు చిన్నబిడ్డఁడని యర్థము. (చంద్రపరముగా) జనకుఁడయిన అత్రియునియొక్క నేత్రము వలనఁ బుట్టినవాడనియు, పాలనముచేసి బిడ్డఁడనియును భావము. 'అగు పోవుల కడ వ్రాల కివ్వకంబులు పరంబులగునపుడు యకారంబగు' (బాలవ్యా. క్రియా. ౩౯) నను సూత్రముచే అగు ధాతువునకు 'అయి' అను రూపము సిద్ధింపఁగా 'నవర్ణకంబు క వదర్థంబునందగు' (క్రి. ౪౬) నను సూత్రముచే 'అయిన' యని సిద్ధించెను. ఎర...కై వాత్మకుండు—వరప్రసాద=గొప్పయైన యభివృద్ధిని, కాంచుకై వాత్మకుండు=పొందుచున్న దీర్ఘాయుష్షుంతుఁడు. (చంద్ర) శుక్లపక్షమందభివృద్ధి సొందుచున్నవాడనియు, కై వాత్మకుండను పేరుగలవాడనియుభావము. 'కై వాత్మకఃకర్షకేనోన్మైవ్యజ్ఞాయావృత్తి త్రిమి' నానార్థ.

శ్యామా...శాలి—శ్యామా=నడి యావనముగల స్త్రీలకు, అభిరాముఁడై=మనోహరుఁడై, అమరురేఖాశాలి = ఒప్పుచుండెడు సాందర్యరేఖచే నొప్పుచున్నవాడు - లేక బాలకులికాదిభాగ్యరేఖలచేత నొప్పుచున్న వాడు—(చంద్ర) శ్యామా=రాత్రియందు, అభిరాముఁ డయినవాడనియు, రేఖాశారముచే నొప్పువాడనియును భావము. 'శ్యామా యావనమధ్యస్థా త్రిపుతా శాలిబానిశా' నానార్థ. రహి...మాలి—రహిం= ఒప్పినమగునట్లుగా, కళల్=విద్యలను, పూను సర్వజ్ఞమాలి=వహించిన సర్వజ్ఞశ్రేష్ఠుఁడు—విద్యలనెల్లఁ గలది మేటిసర్వజ్ఞుఁ డయినవాడనుట. (చంద్ర) హేడళకళలనుధరించినవాడనియు, (సర్వజ్ఞుఁడను నామము శివునకుఁ గలదు గావున,) శివునకు శిరోభూషణ మయినవాడనియు భావము. 'కృశానురేతాస్సర్వజ్ఞో భూర్జటిః' అను.

కువల...రాజు—కువలయ అనందంబు=భూమండలమునకు అనందమును, గూర్చు చల్లని రాజు=కలిగించు చల్లని ప్రభువు. (చంద్ర) కువలయ=కలువలకు, అనందము=విరాసము ననుట, గూర్చువాఁ

డనియు, కై త్యగుణముగలవాడనియు, రాజనామము గలవాడనియు భావము. ('గోత్రాకుః పృథివీ' అనుటచే 'కు' అనగా భూమి గనుక కువలయమనగా భూమండలము. 'స్వాదుత్పలం కువలయమ్' 'రాజా మృగాజ్జేత్తత్రియేన్యవే' అను.) తమ... విహారి—తమముఎల్లఁ = తమోగుణమునంతయు, అడఁచు సత్పథ విహారి=పోగొట్టునట్టి సన్నాగమందు వర్తించువాడు. 'రాహాధ్వానే గుణేతమః' అను. అని తమశ్చబ్దము తమోగుణమునందును చీకటియందును వర్తించును. 'సక్ సత్యేవిదుషిశ్రేష్ఠే సాధా భవతి చ త్రిమ! సత్త్విబ మృతే' నానార్థ. అని సచ్చబ్దము. శ్రేష్ఠార్థమందును నక్షత్రములందును వర్తించును కనుక, (చంద్ర) తమమెల్లఁ = చీకటినంతయును అడఁచువాడనియు, సత్+పథవిహారి = నక్షత్రముల మార్గమందు—అనగా ఆకాశమునందు- వర్తించువాడనియు భావము.

వసువులు... తిలకుండు—వసువులు=ధనములను, మరియు=అవ్వారిగా వెదచెల్లునట్టి, దివ్యవదాన్య తిలకుండు=శ్రేష్ఠులయిన దాతలకు భూషణమైనవాడు. దాతృశిరోమణియైనవాడనుట. (దేవభేదేన నరే రక్తా వసూరత్నే ధనే వసుః అ. అని వసువులనగా ధనమునకును గిరణములకును బేరు గనుక) (చంద్ర) వసువులుకురియు=కిరణములను ప్రసరింపఁజేయువాడఁ యు, దివ్యులనగా, దేవతలు గనుక దేవతలకు గళల నాహారముగానిచ్చుటచే దాతృశ్రేష్ఠఁడయినవాడనియు భావము. శ్లో॥ 'ప్రథమాం పిబతే పిన్నా ద్ద్వితీయాం పిబతే రవిః' అని చంద్రుఁగళలను ఆయాశిఖలందు అగ్నిసూర్యాదిదేవతలు గొనుట తెలియునది. లచ్చి...లక్షణాధ్యుఁడు—లచ్చిరో పుట్టిన = ఆగర్భశ్రీమంతుఁడయిన, లక్షణాధ్యుఁడు = విశాలఫాలత్వాదికుభలక్షణసంపన్నుఁడు. 'కలక్ష్మాశ్శౌలాష్ణానంచ చిహ్నం లక్ష్య చ లక్షణమ్' అను. అని లక్షణమనగా లాంఛనమును. (చంద్ర) లచ్చిరో బుట్టిన యనుటచే లక్షీదేవికి దోడఁబుట్టినవాడనియు, మృగము లాంఛనముగాఁ గలవాడనియు భావము.

అంబుజాసనుఁడనఁ = (తామర ఆసనముగాగల) బ్రహ్మయనునట్లు గానని యర్థము- తామర లను దిరస్కరించువాడని భావము. విధుఁడనఁగఁ = విష్ణు వసునట్లులుగా - విధుఁ డనునామము గల వాడని భావము. సోముఁడు (స+ఉమా) అనఁగఁ = శివుఁడనునట్లులుగా-సోమనామము గలవాఁ డని భావము. నెగడి=ప్రకాశించి, హంససంగతిఁ అడరఁ = హంసవాహనముతోడి కూడికచేత ప్రకాశించుటకు—ఇందులకు అంబుజాసనుఁ డనుట హేతువు. 'రవిశ్వేత చ్చదా హంసా' అను. అని హంసశబ్దము సూర్యునియందును వర్తించుటచేత, హంససంగతిఁ అడరఁ = సూర్యసంగమముచేత ప్రకాశించుటకని భావము. సూర్యకిరణములు చంద్రునిఁబొంది వెన్నెలలగుచున్నదను ప్రతితి యిట శ్లో॥ 'సలిలమయే శశని రవే ర్ద్ధితయో మూర్ఛితాస్తమా నైశమ్ ।

భిన్నని దర్శనోదరనిహితా ఇవ మద్ధిరస్యాస్తాః ॥ సరాహమిహిరుఁడు.

యనుసంధించునది. సురలక్ ప్రావణ = దేవతలను రక్షించుటకు. ఇందులకు 'విధుఁ' (డనగా విష్ణుఁ) డనుటహేతువు. విష్ణువు అమృతమునొసఁగి దేవతలము సేయుట సుప్రసిద్ధము. అమృతకళల నొసంగి దేవతలను రక్షించుటకని భావము. 'సురశబ్దంబు నిత్యంబుగా నసురశబ్దంబు నైకల్పికుముగా స్త్రీకుల్యంబులగు. సంస్కృతసమాసంబునం గావు. (బా. తత్స. ౬౦) అను సూత్రముచేత సురశబ్దమునక్కస్త్రీ త్వము. దాక్షయణీ ప్రేమన్ పూన్ = పార్వతియందు ప్రీతి వహించుటకు - ఇందులకు 'సోముఁ (డనగా శివుఁ) డనుట హేతువు. 'దాక్షయణీత్వపర్ణాయాం రోహిణ్యాం తారకాసుచ' విశ్వా అని దాక్షయణీశబ్దము రోహిణియందును, అశ్వినాదిసక్షత్రములందును వర్తించునుగనుక, రోహిణి యందు ప్రీతివహించుటకని భావము. అశ్వినాదులందరి ప్రీతికంటె రోహిణియందరి ప్రీతియే

చంద్రునికి ఎక్కుడు గనుక అశ్వినాదులను కైప్పుకొనిపోని కైప్పుట సరసతరము. నేర్పు బాగా = నేర్చినచతురుడును, కాంతిని స్తంద్రుడు = కాంతియందు నిశ్చలమైనవాడును, నిశ్చలమయిన కాంతిగలవాడు ననుట, అగు, నింద్రుడు, అలరు = ఒప్పుచుండును. అంబుజాసనాది నామత్రయమునకు

గీ. జగము బొడమింప నంబుజాసనాడ వైతి, సకలభూచక్రవిన్మూర్తి సమయః కేయ

వైతి సోముండ వొర యోమాయచంద్ర, విధుడ వైతి పోషింపంగ విధములేక.

రామాభ్యుదయము.

ఇట్టి 'జనక సేత్రిఫలం' బనుచది మొదలుగా 'లక్ష్మణాభ్యుదయ' దనునాటను గల శబ్దముల శ్రిష్ట శక్తిచే తండ్రికి సేత్రిములు సఫలమగునట్లుగా పుట్టి, పాలుద్రావు చిన్నిపాపందై పరిగి, కామరదక నొంది, దీర్ఘాయుష్షుండుడై, యానందశకుమచ్చి, సౌందర్యరేఖచే యువకులకల్ల మనోహరుడై, సమస్తవిద్యలను నేర్చి సర్వజ్ఞుడై, రాజ్యమునొంది, భూప్రజల కానందముగా బాలించుచు, తనసవార్థ ప్రవర్తనమువలన బోకల యజ్ఞమునుబోగొట్టుచు, యాచకుల కివ్వారిగా దానములొసంగుచు, ఇట్లు సర్వభుభలక్షణలక్షితుడయి, అగర్భత్రీమంతుడగుపురుషుడు వ్యంజితుడు. వానికి దశా విశేషములు క్రిమిచూపునంద గూర్చబడినవి. అంబుజాసనుడును (బ్రహ్మయు) విధుడును (విష్ణువును) సోమమును (శివుడును) పయిన హేతువునే నానససంగతికి సురల బ్రోచుటకును దాక్షాయణి(పార్వతి) ప్రేమబూనుటకును నేర్చుట నుపపాదించుటచే పదార్థహేతుక మయి శ్రీహనుప్రాణితుమగు కావ్యలింగమును, ప్రకృతివిశేషములచే అప్రకృతిపురుషవృత్తాంతము స్ఫురించుటవలన సమాసోక్తియు, అంబుజాసనత్వాద్యారోపప్రకరణమున శ్రీహనుప్రాణితుమాలాదూప పరంపరత రూపకమును నిలంకారములు. జనక సేత్రి ఫలమనుట మొదలుగా తుదివరకు శబ్దశ్రేష్ఠ మహిమచేత అప్రకృతిమగు బాలాదివృత్తాంతము వ్యంగ్యము. అది ప్రకృతింజగు వాచ్యమన కుపస్కారకమే యగును గావున గుణీభూతమున తెలియునది. తాత్పర్యము సుగమము.

చ. అతనికి గల్గె సౌమ్యుడు గుణార్జవరమ్యుడతం డవార్యదో

ర్యుతదిజారిభై రిపుఁ బురూరపుఁ గాంచె జరాయు వాయు వా

క్మితికి జనించె నానుకృతికిం గలిగె నహంషుం డకల్పముం

డతనికి బుట్టె శామ్యదభిరయాతి యయాతి తదన్వయంబునన్.

22

అ. అతనికి = ఆ చంద్రునికి, గుణార్జవరమ్యుడు = గుణానుగుణములయొక్క, అర్జవ = బుజా భావముచేత - చక్కటి చేత - అనగా తిన్నదనుచేత ననుట, రమ్యుడు = ఒప్పుచున్న వాడు, అగు, సౌమ్యుడు = బుధుడు - (మనోజ్ఞుడయినవాడనియు శ్రిష్టశక్తిచే నూహ్యము. 'సౌమ్య బుధే మనోజ్ఞే' స్వాదనుగ్రే సోమదైవతే' విశ్వ.) కన్దెన. అతడు = ఆ బుధుడు, అవార్య... శైరపుక్ - అవార్య = వారింప శక్యముగాని, దోర్యుత = బాహువులతో గూడిన - వారింపరాని భుజపరాక్రమముతో గూడిన యనుట, దివిజారి = రాక్షసులకు, శైరపుక్ = భయంకరుడయినవాడగు, పురూరపుక్ = పురూరపుని-ఇది సకారాంతశబ్దము. కాంచె = కనెను, చిరాయువు = దీర్ఘాయుష్షుండుడయిన, ఆయువు = యువనెడిరాజు, అకృతికి = కళలుడయిన యాపురూరపునికి, జనించెను. అనుకృతికి = పుణ్యాత్ముడయిన ఆయాయువునకు, అకల్పముం = కల్పమరహితుడయిన, అహంషుం = నహంషుడనెడి రాజు, కలిగెను. అతనికి = ఆ నహంషునికి, శామ్యదభిరయాతి - శామ్యక్ = అడగబోవు

చున్న-రూపుమాయుచున్న, అభియాతి=శత్రువులుగల - శత్రువులను రూపుమాపునట్టి యనుట, యయాతి=యయాతియనెడు రాజు, పుట్టె=జనించెను, తత్ + అన్వయంబున=అయయాతివంశమందు-ముందరిపద్యముతో నన్వయము. అలం. సౌమ్యపదశ్లేషస్థలమున శ్లేషమాలకంబగు కావ్యలింగము.

తా. ఆ చంద్రునికీ జక్కనిగుణములచే నొప్పుచున్న మనోజ్ఞాకారుడగు బుధుడుపుట్టెను. ఆ బుధుడు వారింపరాని భుజపరాక్రమము గలరాక్షసులకు భయంకగుఁడయినపురూరవునిఁ గాంచెను. కుశలుఁడయినయా పురూరవునకు దీర్ఘాయుష్మంతుఁడయినయాయువు పుట్టెను. పుణ్యాత్ముడగునా యాయువునకుఁ గల్గవరహితుఁడయిన నహుషుఁడు పాడమెను. ఆ నహుషునకు శత్రుల పీఠమడంచు యయాతి గలిగెను. ఆ యయాతివంశమందు.

తా. ద్వీపప్రబోధ్యవ సూక్త పంచమమహావేదంబు దీపించె నే
భూపాలోత్తముపేర భారతియు నేర పుణ్యాత్ము వంశ స్తవం
బాపాదించి కృతార్థ యయ్యె నతఁ డాశాంతక్షమాపాలన
వ్యాసారాభిరతుండు వొల్పు భరతుంఁ డాత్రేయగోత్రేయుఁ డై. 28

అ. ద్వీప...వేదంబు—ద్వీప ప్రబోధ్యవ=ద్వీపమునందుఁ బుట్టిన వ్యాసునిచేత, సూక్త=రెన్నుగాఁ జెప్పఁబడిన, పంచమ మహావేదంబు=అయిదవవేదమయిన భారతము. 'భారతఃపఞ్చమోవేదః' అనిప్రతితి. ఏ భూపాలోత్తము పేర=ఏ రాజశ్రేష్ఠునిపేరిట, దీపించె= ప్రకాశించెనో, అనఁగా భరతు నధికరించి చేయఁబడినగ్రంథముగాన భారతమని భరతునిపేర జెప్పఁబడినవయ్యెనని భాషము. భారతియొక్క = సరస్వతీదేవియు, ఏ పుణ్యాత్మవంశ స్తవంబు = ఏనుకృతాత్ముని వంశముయొక్క స్తోత్రమును, ఆపాదించి=ప్రతిపాదించి, కృతార్థయయ్యె= కృతార్థురాలయ్యెనో, అనఁగా పుణ్యాత్ముడయిన భరతుని వంశముయొక్క స్తోత్రమురూపముగా నుండునట్టి ధన్యత్వమునొందెనోయనుట. కృతార్థయనఁగా అన్నర్థయనియు నర్థముగావున, 'భరతస్యేయం భరతీ' యను వ్యుత్పత్తిఁ జేయఁగా, భరతివంశ స్తవ పాదనముచే భరతియని యన్వర్థనామము గలదియ్యెనని గ్రాహ్యము. అతఁడు, ఆశా...రతుండు—ఆశా అంతఃదిక్కులంతిముగాఁగల, క్షమా=భూమియొక్క, పాలన=పరిపాలించుట యనెడు, వ్యాపార=క్రియయందు, అభిరతుండు=ఆసక్తుఁడయినవాడగు, భరతుండు=భరతుడను రాజు, ఆత్రేయగోత్రేయుఁడై=ఆత్రేయగోత్రమునందు జన్మించినవాడై, వొల్పు= ప్రకాశించును. అనఁగా పూర్వోక్తిమయిన యయాతివంశమందు భరతుడను రాజు సార్వభౌముఁడై యత్యంతప్రసిద్ధి గాంచెనని తాత్పర్యము.

ద్వీపశబ్దము 'ద్విధాగతా ఆపః అత్రేతిద్వీపః' అనువిగ్రహముచే ద్వి ఆపః అని రెండుగా ఏర్పడినది. 'ద్వ్యస్తరూపసర్గభ్యోఽపఈత్' 'ద్వి, అంతః, ఉపసర్గములకంటె పరంబయిన అప్పనికు ఈత్' ఐచ్చుననుసూత్రముచేత, ద్వీశబ్దమునకంటె పరమయిన అప్పబ్దముయొక్క ఆకారమునకు ఈకారాదేశము ఐచ్చినది. ఇది నిత్యసమాసము. నిత్యసమాసమందు స్వర వ్యంజనములు రెండును యతులగును గాన యీశబ్దమందలి పకారమునకు విశ్రమము చెప్పఁబడినది. ఇది యశ్శబ్దయతియనియు, నిత్యసమాసయతియనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నది.

క. లోకంబునఁ గర్ణాటవ, నాకో ద్వీ పాంతరీప * నాస్తి పవార్థా

నే కాన్యోన్య జనార్దన, నాకాదులు నిత్యసమసంబము లంద్రు బుధుల్.

ఇందు 'భారతియు కృతార్థయయ్యో'ననుచో భరతుడు పుణ్యాత్ముడయి యున్నగుముచేత భారతియందుఁ గృతార్థత్వము నొందు గుణముల్లసిల్లిమగుటచేఁ జల్లాసాలంకారము. ఒకిని గుణదోషములనలన మఱొకనియొం దాగుణదోషము బుల్లసిలునని యుల్లాసాలంకార మనఁబడును 'ఏకస్యగుణదోషభ్యా మల్లాసోఽన్యస్యతాయదీ'అని లక్షణము. 'నిరుక్తిలోక్య గతోనామ్న మన్యాగ్నిత్వ ప్రకల్పనమ్' నామములకు యోగశక్తిచే వేఱొకయర్థమును గల్పించుట నిరుక్తియనఁబడు' నను లక్షణముచే నీట భారతి యనునామము యోగమునలన సన్వర్థమగుటచే నరుక్తియు నలంకారము. 'పంచమ మహావేద' మనుబ్దిముచే నట్టివేదప్రాముఁడైనదిగూడ నారాజశామమునఁ బ్రకాశించుటచే ననినిలోకోత్తిరమహిమాతీయును ధ్వనితియు.

తా. వ్యాసుడు చెప్పిన పంచమహావేద మేరాజవేరిట భారతిమని ప్రసిద్ధిగాంచెనో, ఏపుణ్యాత్మని యంతపుస్తాత్రము రూపమగుటచే సరస్వతియుఁ గృతార్థయై భారతియనెడి యన్వర్థనామము నొందెనో, ఆభరతుఁ డాత్రేయగోత్రమున జన్మించినవాడు దిగంధిభూమండలమును నాసక్తితోఁ బరిపాలించుచు వెలయుచుండెను.

ఉ. ఆభరతాన్వయంబున రణార్ధ్వరయాపభుజాల్ మహాధిరి

త్రీభుజ లున్భవించిరి యురధిష్ఠిముఖ్యులు విశ్రుతాఖ్యులు

ద్విధరణప్రవీణులు విశేషధురీణులు దానదీక్షితా

గ్రాభిహితుల్ సుధీయుతు లుదారదయాహృదయుల్ శుభోదయుల్. 24

ఆ. ఆభరతాన్వయంబున = ఆభరతునిసంశమందు, రణ...భుజల్ - రణ=యుద్ధమనెడి, అధ్వర=యజ్ఞమందు, యూప=స్తంభములయిన, భుజల్=బాహువులుగలవారు- యూపములు యజ్ఞసిర్పాదమునకు ముఖ్యములయినట్లు, యుద్ధసిర్పాదమునకు బాహువు లత్యంతోపకారములనుట. బాహులధీరతియుఁ బట్టివృత్తియు యూపనామ్యముచే జ్యంజితియులు. బాహుబలముచేతఁ బెక్కుయుద్ధములు గావించి గెలుపుగొన్నవారనుట, మహాధరిత్రీభుజులు=గొప్పరాజులు - ధర్మత్రీ భుక్ష్మజులు 'గుణవర్ధనో' స్వతీంద్రకిషచినతుల్యభవేద్వికృతా' ననియి. అని ద్వితీయైకిషచినాంతితుల్యము. విశ్రుత+అఖ్యులు=ప్రసిద్ధములయిన నామములు గలవారును, ఉర్విధరణప్రవీణులు=భూమిని భరించుటయందు నిపుణులయినవారును, విశేషధురీణులు=(మంచి సెబ్బరల వేర్వడిచి తెలిసికొను) తెలివయొక్క భారముగలవారును - అట్టిశక్తి మిక్కిలియుఁ గలవారనుట, దాన...హితుల్ - దానదీక్షిత=దానదీక్షగలవారిలో-దానము నియమునఁ జేయునట్లు ప్రతిజ్ఞపట్టినవారిలోననుట, అగ్ర+అభిహితుల్ = మొదటఁ జెప్పఁబడినవారు—అగ్రగణ్యులనుట, నిరంధిక దాతృత్వాతిశయము ద్యోతితము. శుధీయుతులు=మంచి బుద్ధిలోగూడినవారును, ఉదార దయాహృదయుల్ - ఉదార=మిక్కిలియైన, దయా=దయ, హృదయుల్=మనసునందుఁ గలవారును, శుభ+ఉదయుల్ = మేలయిన అభ్యుదయము గలవారును, విశేషధురీణతా దానదీక్షాది గుణసంపన్న లగుటచేత, మంచి యభ్యుదయము గలవారనుట, అగు, యుధిష్ఠిరముఖ్యులు=ధర్మరాజు మొదలయినవారు, ఉద్భవించిరి=పుట్టిరి. రణార్ధ్వరయాపభుజులనుచో రూపకము.

తా. ఆ భరతసంశమున భుజపరాక్రమముచేతఁ బెక్కుయుద్ధముల నిర్వహించి, ప్రసిద్ధిగాంచి, భూభరణమందు నిపుణులై, విశేషము మిక్కిలియుఁ గలిగి, దానపరాములుం, ధగ్రగణ్యులయి

మంచిబుద్ధిగలిగి, గొప్ప దయతోగూడిన మనస్సులతో, ఎంతయు నభ్యుదయము గలిగినధర్మరాజు మొదలయినగొప్పరాజులు పుట్టిరి.

క. ఆసంతతి వైభవజత, వాసవుఁ డగుతాతపిన్నరీ వసుధాధిపుఁ డు
ద్యాసిల్లెఁ గీర్తిమయము, క్తాసాధ సువర్ణ కలశిత విభావనుఁ డై. 25

అ. ఆ సంతతి = ఆధర్మరాజుల వంశమందు, 'సంతతిర్థోత్రజననకులా న్యభిజనాన్వయా' అని. అమ. వైభవజితవాసవుడు—వైభవ = విభవముచేత, జిత = జయింపబడిన, వాసవుడు = ఇంద్రుడు గలవాడు - వైభవముచే ఇంద్రుని జయించినవాడు - ఇంద్రునికంటె ఎక్కువగు వైభవముగలవాడనుట - అగు, తాతపిన్నవసుధాధిపుడు = తాతపిన్నరాజు, కీర్తి...విభావనుఁడై— కీర్తిమయ = కీర్తిరూపమయిన - అనగా కీర్తియేయగు, ముక్తాసాధ = ముత్యాలమేడయందు, సువర్ణకలశిత = బంగారుపు కలశముగా చేయబడిన, విభావనుఁడై = సూర్యుడుగలవాఁడై, ఉద్యాసిల్లె = ప్రకాశించెను. ఇక్కడ కీర్తిని ముక్తాసాధమనుటయందు ముక్తాశబ్దముచే ముత్యాలవలె దెల్లనయినదనియు, సాధమనుటచే మేడవలె బాడవుగా ఆకాశమునకు వ్యాపించినదనియు, కీర్తియనెడుమేడపయిన సూర్యుడు బంగారుకలశము గావింపబడననుటచే ఆకీర్తి సూర్యమండలము వలెవ్యాపించినదనియు భావము. ఇందుఁ గీర్తిని ముక్తాసాధముగాను సూర్యుని సువర్ణకలశముగాను రూపించుటచేత రూపకాలంకారము.

తా. ఆధర్మరాజుల వంశమందుఁ దాత పిన్నయనెదురాజు, తన కీర్తి సూర్యమండలము వలె వ్యాపింపఁగా నెంతయుఁ బ్రకాశించెను.

ఉ. ఆసుగుణాబ్ధికిం బ్రశమితాఖిలదోషుఁడు చక్రపాలనా
భ్యాసుఁడు సోమదేవుఁ డనునదబ్ధులశీలుఁడు గల్గె నాకళా
భ్యాసీకి నుద్యువించె దురహంకృతిమ త్పరవాహినీశ సం
త్రాసన బాణ లాఘవుఁడు రీ రాఘవుఁ డాజి కృత ప్రమోదుఁ డై. 26

అ. ఆసుగుణాబ్ధికి - ఆసుగుణసముద్రుఁ డయినరాజునెడు సముద్రునికి, ప్రశమి...దోషుఁడు—ప్రశమిత = మిక్కిలియు నిరసింపబడిన, అఖిల = సమస్తములయిన, దోషుడు = రాత్రులు గలవాడని చంద్రునియైన యర్థము. పోగొట్టబడిన సమస్తపాపములు గలవాడని రాజపరమయిన భావము - 'దోషస్సాన్య ద్దోషజేపాపే దోషరాత్రా ఖిజేఽపిచ' విశ్వ. చక్రపాలనాభ్యాసుఁడు = చక్రవాకపరిపాలనమందు అభ్యాసము గలవాడు, (రాజు) రాష్ట్రపరిపాలనమందభ్యాసముగలవాడని భావము. 'చక్రం చయే జలాలై రిథాక్షేరాష్ట్రా నైన్యయోః | ఘటసాధన భేదేచ క్షీణే శోకేతు పుంస్యయన్' నానార్థ. సోమదేవుడు అను అదృశ్యునిఁడు 'దేవస్సుకేఘనే రాక్ష' విశ్వ. అని దేవుడనఁగా దేవతయు రాజునగుదురు గాన, చంద్రుడనెడి అదృశ్యవృత్తిగల వాడని యర్థము. విరుద్ధగుణములతోఁ గూడినవాడనుట - (రాజు) సోముడనెడి అదృశ్యమయిన సద్వృత్తిగలరా జనిభావము. కలెను. ఇక్కడ సముద్రునివలన సోమఁడై (అనగా చంద్రుఁ డయి) పుట్టినందులకు రాత్రితోభావతాత్పరసహజగుణములు గలిగియుండక రాత్రినిరాసక త్యాది విరుద్ధగుణములు గలిగియుండుటచే నతనిశీలము (అనగా నడవడి) అదృశ్యముగా (విచారము గా) నున్నదనియర్థము. సోమఁడనుపేరుతోఁబుట్టినాడనియు పాపనిరాసకత్యాది గుణములచేత అం

దఱు నాశ్చర్యపడునట్టి మంచినడవడి గలిగియున్నాడనియు భావము. ఆకళాభ్యాసికే = (కళలనఁ గా పోడకళలును విద్యలునుగనుక) పోడకళలు అవడియున్న యాచంద్రునికి - విద్య లలపడి యున్న యారాజునకుని భావము. దురహంకృతి...లాఘవుఁడు - దురహంకృతిమత్ = దురహంకారముతోఁగూడిన, పర (పరుఁడనఁగా ఉత్కృష్టుఁడును శత్రుఁడునగును గనుక) ఉత్కృష్టుఁడయిన - ఉల్లోలకల్లోలమాలికలచేత ఉత్కృష్టుఁడయిన యనుట, వాహినీశ = (వాహినియనఁగా నవీరును సేనయునగునుగాన) నదీనాథుఁడయిన సముద్రునికి, సంప్రాసర = మిక్కిలి దిగుబుగొలుపుదున్న, బాణలాఘవుఁడు = బాణములంపలి మెలపుసాదనగలవాఁడు, శరముల నవలీలఁబఱపి సముద్రుని మిక్కిలియు దిగుబుగొలిపినవాఁడనుట, అగు, రాఘవుఁడు = శ్రీరామస్వామి యని యుగము. దురహంకృతి మత్ = దురహంకారయుక్తులయిన, సరవాహినీశ = శత్రుసేనాధిపతులకు, మిక్కిలి భయముగలిగించుచున్న బాణలాఘవముగల రాఘవుఁడనురా జనిభావము. 'పరస్పాద్మ ద్రిమానా ప్రక్షిరీ దూలేషు శేవలే' 'వాహిన్యాంచ తరణ్ణిన్యాంసేనా నైస్యప్రభేదయోః' విశ్వ. ఆజి...ప్రమాదుఁడై - అజమహారాజుమారుఁడయిన దశరథునియందు, కృత = చేయఁబడిన, ప్రమాదుఁడై = సంతోషము గలవాఁడై - అనఁగా దశరథునికి సంతోషముగలిగించువాఁడై యనిశ్రీరామపరమయిన యుగము. ఆజి = యుద్ధరంగమందు, చేయఁబడిన సంతోషముగలవాఁడై - అనఁగా యుద్ధముచేయుటయందు సంతోషమునొందినవాఁడై యని రాఘవరాజు పరమయిన భావము. ఉన్మవించే = పుట్టెను.

ఇట సముద్రునికి రాత్రినిరాసకత్వాది విరుద్ధగుణములతోఁబుట్టి చంద్రుఁడమృతశీలుఁడయినట్లు చంద్రునకును, చంద్రేతరవంశ్యుఁడగురాముఁడుపుట్టి యమృతశీలుఁడై యైనాడని సారస్వము. కారణమయిన చంద్రునకును కార్యమయిన రామునకును సారూప్యమున్నదిగనుక 'సారూప్య మపికార్యస్య కారణేన సమం విదుః' అన్నట్లు సమాంకార ప్రభేదము. ఇందు సోమదేవరాజ రాఘవరాజ పరములయిన యుగములు శబ్దకైచే వ్యంజితములగుటలన శబ్దకైక్రిమాలభ్యని. ఇది ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషమని నవీము. 'ప్రశమతాఖిలవోహుఁడిత్యాదులందు విశోధము లేకుండియు నున్నట్లు చాపట్టుటచేత విశోధాభాసము శ్లేషమనప్రాణిత మలంకారము. తాత్పర్యము సుగమము.

క. ఆవిభవకు నర్జున పరిభావకుఁ డయి పిన్నశౌరిపగిది బొడమె వం

శావహుఁడు పిన్నశౌరి ర,మావల్లభుఁ డతఁడు బుక్కమహిధవుఁ గాంచెన్.

అ. ఆవిభవకుఁ = ఆరాఘవరాజునకు, అర్జున పరిభావకుఁడై = శార్యముచేత అర్జునుని తిరస్కరించినవాఁడై యని రాజు పరమయిన యర్థము, అర్జునములనఁగా ఏరుమద్దిచెట్లు - వానిని గూలఁద్రోసిన వాఁడని బాలకృష్ణ పరమయిన యర్థాంతరము. ఎలశావహుఁడు = వంశోద్ధారకుఁడు - వేణువును ధరించినవాఁడని యర్థాంతరము. రమావల్లభుఁడు = రాజ్యలక్ష్మీ లల్లభుఁడును - లేక సంపదచేత మనోజ్ఞుఁడయినవాఁడును. లక్ష్మీలల్లభుఁడని యర్థాంతరము. ఈ మాడుపదములందును అర్థద్వయమున కభేదాధ్యవసాయము. ఇట్టివాఁడయిన, పిన్నశౌరి = పిన్నశౌరి యనురాజు, పిన్నశౌరిపగిది = బాలకృష్ణునివలె, పొడమె = జన్మించెను. ఇక్కడ ధర్మసామ్య నామ సామ్యములచే పిన్నశౌరితో విన్నశౌరి సమానుడని తాత్పర్యము. అతఁడు = అపిన్నశౌరి, బుక్కమహిధవు = బుక్కరాజును, కాంచెన్ = కనెను. ఇందు ఉపమ అలం. పగిది యనెడి ఇవార్థకమువలన మపమ దోచినను నర్జునపరిభావకత్వాదిధర్మములు శ్లేషమూలకములగుటచే ఉపమగాక శ్లేషమే యగునని సర్వస్వ కారవిద్యాశాఖాదుల మతము. తా. సుగమము.

సీ. తనభవ్యధామంబు శ తనభవ్యధామంబు, కరణి మిత్రోన్మేషకరము గాఁగఁ
దనధర్మగుణములు శ దనధర్మగుణముల,ట్లతులిత శ్రుతిమార్గ శ గతుల సెనఁగఁ
దనమహాహవదీక్ష శ దనమహాహవదీక్ష, పగిది నానావనీరపకులఁ బెంపఁ
దనయంబకంబులు శ దనయంబకము లట్లు,పరభీరువిముఖతఁ శ బరిధవిల్లఁ
తే. బరఁగుఁ గన్గనాద్ర జడ లుత్తరజ్వరకమత, కూట కిటి గూఢచరణ దీర్ఘోట్టికరటి
కుటిలతా సమా భూసౌఖ్య శ ఘటనభూరి, భుజబలవిహారి యార్వీటిరబుక్కశౌరి. 28

అ. ధామమనఁగా ప్రతాపమును గృహమును. 'గృహదేహత్విట్పి భావాధామాని' అ.
తన భవ్యధామంబు = తన శుభకరమయిన ప్రతాపము, తన భవ్యధామంబు కరణి = తన శుభ
కరమయిన గృహములై = (మిత్రుడనఁగా సూర్యుడను బంధువును. 'మిత్రంసుహృదిమిత్రోఽర్కః'
విశ్వ.) మిత్ర + ఉన్మేషకరము = సూర్యునకు ప్రకాశము గలిగించునదియని ప్రతాపపరమైన యర్థము.
బంధులకు వికాసము గలిగించునది యని గృహపరమైన యర్థము.

ధర్మమనఁగా ధనుస్సును న్యాయమును; గుణమనఁగా నారీయును గుణమును; 'ధర్మః పుణ్యే
యమే న్యాయే స్వభావాచారయోక్తతా' ఉపమాయా మహింసాయాం చాపే' విశ్వ. 'మూర్ఖాన్యం
ద్రవ్యాశ్రితే సత్త్వశ్చ సద్భాదికేగుణః' అమ. తన ధర్మగుణములు = తనయొక్క చాపమున దైత్రాల్లు,
తన ధర్మగుణములట్లు = తన న్యాయగుణములవలె, శ్రుతియనఁగా కర్ణమును వేదమును 'వేదే శ్రవ సిచ
శ్రుతిః' అమ. అతులిత... గతులై — అతులిత = సమానరహితమగు నట్లుగా, శ్రుతిమార్గ గతులై = శ్ర
వణమార్గ ప్రవర్తనముల చేత, ఎనఁగఁ = ఓప్పుచుండఁగా, అని అశ్లాటాటి పరమయిన యర్థము. వేద
మార్గ ప్రవర్తనములచేత నొప్పుచుండఁగా నని న్యాయగుణ పరమయిన యర్థము.

అహవమనఁగా యుద్ధము. పాపమనఁగా యజ్ఞము 'అజ్ఞాహ్నాభ్యరాహవాః' అమ. తన
మహత్ + అహవదీక్ష = తనయొక్క అధికమయిన యుద్ధదీక్ష, తన మహత్ + హవదీక్ష పగిడి = తనయు
ల్కటముయిన యజ్ఞదీక్షవలె, (అవినీపకులనఁగా-రాజులు. వనీపకులనఁగా యాచకులు. పెంపు అనఁగాక్షయ
మును వృద్ధియును,) నానా = పెక్కుండయిన, అవినీపకులై = రాజులను, పెంపక = నాశము నొందిం
చు చుండఁగానని యుద్ధదీక్షపరమయిన యర్థము. సమస్త యాచకులను వృద్ధి బొందించు చుం
డఁగా నని యజ్ఞదీక్షపరమయిన యర్థము. ఇక్కడ పెరుగు ధాతువు ప్రేరణమగుపెంచు వృద్ధిర్ధ
కము; పెరుగుధాతు ప్రేరణమగుపెంచు క్షయార్థకము. పూసలదారము పెరిగిపోయిన దనఁగా
సన్నగిలి పోయినదని యర్థము.

అంబకములనఁగా బాణములును నేత్రములును. 'అమృకం నేత్రకరయోః' విశ్వ. తన యం
బకంబులు = తన బాణములు, తన యంబకములట్లు = తన నేత్రములవలె, పరులనఁగా శత్రువులును అన్య
లును. భీరువనఁగా భయశీలుడను స్త్రీ భేదమును. పరభీరు = శత్రులలో భయపడు వాండవలన, వి
ముఖత = పెడమొగము కలిగియుండుటచేత — ఎదుర్కొనక మార్చిగముకలిగి తిరుగుటచేత, పరిధవి
ల్ల = ఓప్పుచుండఁగా, నని బాణపరమైన యర్థము. పర స్త్రీపరాప్తి ఖర్చుము చేత నొప్పుచుండఁగా
నని నేత్రపరమయిన యర్థము.

కతినాద్ర... విహారి — కతిన = కర్మశములయిన, అద్రి = పర్వతముల యొక్కయు, జడతత
జరతకమత — జడమనఁగా మాంద్యమును జలమును. లడకలభేదము. జడ = మాంద్యములోనని యర్థము.

ఇట్టి జడకల్పము భావప్రధాన నిర్దేశము-జలములోనని భావము. బుర్రోపార్శ్వమందు, జరతకమతముది కూర్చుండుకొను, కాపట్టముగల విరాహమని యర్థము. నిజమునకు విరాహము గానివాడని భావము. కూటశీటికపట విరాహముయొక్కయు, గూఢ చరణగూఢ చరణుడనగా కపటమయిన నడవడి గలవాడను సర్పమును గనుక-గూఢ ప్రచారముగల శ్రేణియొక్కయు, దిక్కుటికరటిదిక్కుల తుదలందుండు వీనుగులయొక్కయు - దిగ్గజముల యొక్కయుని యర్థము. దిక్కుల మూలలంబనిమాలి పడియుండు నేనుగులయొక్క యనిభావము. కుటిలతకుటిలత్వమును—అనగా క్రూర భావమును. అనహ=సహింపని, భూ=భూ దేవికి, సౌఖ్య=సుఖమును, ఘటన=పొందించునట్టి, భూరి=అధికమయిన, భుజబల=బాహుబలముచేత, విహారి=విహరించువాడు—తన భుజబలముచేత భూదేవినిదాల్చి జరత కమతామలవలని క్రూరత్వమును దానికి గణగతుండునట్లు చేసినవాడనుట— అనగా కులపర్వతములు మొలలయినవాని పరిస్పందము లేకుండ భూభారమునంతయుఁ దన బాహుబలముచేతనే భరించియుండువాడని భావము, అగు. ఆర్యేటి ఋక్కుశారి=ఆర్యేడను శాస్త్రధాని కధిపతియైన ఋక్కురాజు, పరంగుఁ=ప్రపరియైయుండును.

కమతకట్టాదులకు జరతకూటాదివిశేషములు తత్కుటిలతా ప్రయుక్తమయిన యసహ్య తకుఁ గారణములు. మఱియు నెవల 'తన భవ్యధామంబు కరణి' నని యిత్యాదులం దుపభాసోప తేయములు రెండును బ్రకృతియలే యగునుగనుక, సముచ్చయోపమయని కొంపఱి మతియు. మొఱటివారుగు చరణములందును ధర్మసామ్యము శ్లేషకృతము గనుక నుపమగాదు శ్లేషమని కొందఱుమతము. 'వానాశ నీపకులు' 'మహాహవదీక్ష' యనుచో శబ్దశ్లేషము. భవ్యప్రతాప ధనుర్గుణాదుల యున్నేషము నిఖిల భూభారధరణ రూపార్థమును హేతువయి సమర్థించుటవలన వాక్యార్థ హేతుక కావ్యలింగము. కమతాదులకు జరతత్వాది విశేషములు కాటిల్యా హాసమునకు హేతువులుగనుక నిది పదార్థ హేతుక కావ్యలింగము. 'తనది వ్యధామంబు తన దివ్యధామంబు' కరణి నిత్యాదులందు చేకానుప్రాసమును, కఠినాదీత్యాదులందు తకార టకారముల అసక్పదావృత్తిచేత వృత్త్యనుప్రాసమును శబ్దాలంకారములు.

తా. సుగమము.

క. ఆఱుక్కన్యపతి కతుల భుజా బందీకృత మదాంధ్రశత్రురమావే
ణీబంధనిలన దసిధా,రాబంధురుఁ డయినరామరరాజు జనించెన్.

29

అ. ఆఱుక్కన్యపతికిఁ=ఆ ఋక్కురాజునకు, అతుల...బంధురుఁడు—అతుల=సమానరహితమయిన, భుజా=బాహువునందు, బందీకృత=చెఱబెట్టఁబడినదయిన, మదాంధ=చుదముచేత; గన్నుగానకయున్న, శత్రు=శత్రురాజులయొక్క, రమా=రాజ్యలక్ష్మియొక్క, వేణీబంధ=జడయొక్కయున్నట్లు, విలసత్=ప్రకాశించుచున్న, అసిధారా=కత్తివాదరచేత, బంధురుఁడు=మనోజ్ఞుఁడు, అయిన, రామరాజు = రామరాజునెడు కుమారుఁడు, జనించెన్=పుట్టెను. ఖడ్గముచేత శత్రురాజులను జయించి వారి రాజ్యలక్ష్మినిగల గయికొన్నాడని భావము.

ఇందు ఖడ్గధారను చెఱబెట్టఁబడిన రాజుల రాజ్యలక్ష్మియొక్క వేణీబంధముగా నుల్పేక్షించి నాడు గనుక వస్త్రాల్పేక్ష యలంకారము. అసియొక్క 'ధార'వలె వేణీయొక్క 'బంధ'ము. అసిధారచే భయంకరుఁడు గాక 'బంధురు' డగుట అది వేణీబంధమా యని తోచుటంబట్టి. శత్రులను శత్రుధాంధులను జేసినట్టి రమ కడుసాంపయినదియే కావలయును. 'వేణీ'చే యాశనము స్ఫురితము.

కాన సాంప్రదాయ యువతీమణివేణిని బట్టుట పురుషునియందు 'బంధుర' యే. మదాంధులగు శత్రుల రాజ్యలక్ష్మిని బట్టిన భుజము గాన 'అకుల'ము.

తా. అణుక-రాజునకు రామరా జనుమారుడు పుట్టెను. అతనిబుద్ధధార యనుమాన భుజము మఱత మదాంధులయిన శత్రురాజులను గెలిచి వెలుబెట్టి గయికొన్నవారి రాజ్యలక్ష్మియొక్క జడ యొ యన్నట్లు వెలయుచుండెను.

సీ. ఏరాజు భూరితేజోరుణాలోకంబు, లోకంబులమము నిరరాకరించు
నేధన్యుబాహుధరరాధరాభోగంబు, భోగంబు సవరించు శ భూమిసతికి
నేపుణ్య నభిరూపరూపానుభావంబు, భావంబు గరంగించు శ భూమినులకు
నేభవ్య శుభకీర్తి శోభావిహారంబు, హారంబు దశదిశాయశావతమున
తే. కతఁడు మతిమంతుఁ డతిశాంతుఁ శ డరికృతాంతుఁ

డనుపమస్వాంతుఁ డాశ్రితశ్ర వనవసంతుఁ

డనఘతర కందనోలిమరహపురీ ని, శాంతుఁ డగురామ మేదిసీరకాంతుఁ డలరు.

అ. ఏరాజు = ఏప్రభువుయొక్క, భూరి...లోకంబు - భూరి = అధికమయిన, తేజః = ప్రతాపమనెడి, అరుణ = సూర్యునియొక్క, ఆలోకంబు = ప్రకాశము, లోకంబు తమము = లోక మయొక్క చీకటిని, నిరాకరించు - నిరసించునోయని యర్థము - తమమనఁగా శోకమునగునుగాన లోకమయొక్క శోకమును బోగొట్టునోయని భావము. ('మహారారుణ పూజణః' అను. 'రావళా ధ్వానేగుణే శోకే తమశ్చవ్దోఽభిధీయతే' విశ్వ) ఏధన్యు...భోగంబు — ఏధన్యు = ఏకృతా ర్థునియొక్క, బాహు = భుజమనెడి, ధరాధర = అదిశేషునియొక్క, ఆభోగంబు = పరిపూర్ణ త్వము - నిండు పతిపుగల యాదిశేషుఁడనుట. దీనిచే బాహులద్విర్భుత్వ భూభారధురీణత్వాదులు ధ్వనితములు. భూమి సతికి = భూకాంతకు, భోగంబు = సుఖమును, సవరించు = ఒనగూర్చునో. ఏపుణ్య...భావం బు...ఏపుణ్య = ఏపుణ్యాత్మనియొక్క, అభిరూప = సునోహరమయిన, రూప = చక్కఁదనముయొక్క, రూపమనఁగా

'అక్లాన్యభూషితాన్యేవ ప్రక్షేపాదైర్విభూషితైః ।

యేన భూషితవ ద్భాన్తి తద్రూపమితి కథ్యతే॥'

'ఆవేధ్యాశోవ్య విక్షేప్య బంధనీయై రభూషితమ్ ।

అద్యాపి త మివాభాతి తద్రూప మితి కథ్యతే॥'

అనుభావంబు = ప్రభావము, 'అనుభావః ప్రభావేచ' అను. భూమినులకు = స్త్రీలకు, భావంబు = మన స్సును, కరంగించునో. ఏభవ్య...విహారంబు...ఏభవ్య = ఏయోగ్యునియొక్క, శుభ = శుభకరమయిన, కీర్తి = యశస్సుయొక్క, శోభా = కాంతియొక్క, విహారంబు = ప్రవారము, దశదిశాయశావతమున = పది దిక్కుల నెడి యువతీ సమూహమునకు, హారంబు = ముత్యాలహారమో - ముత్యాలహారమువలె నుండునో యనుట.

అతఁడు = అట్టి, మతిమంతుఁడు = బుద్ధిమంతుఁడయినవాఁడును, అతిశాంతుఁడు = మిక్కిలి శాంతి గుణము గలవాఁడును, అరికృతాంతుఁడు = శత్రువులకు యముఁడయినవాఁడును, అనుపమస్వాం తుఁడు = ఉపమానరహితమయిన మనస్సుగలవాఁడును, ఆశ్రితవనవసంతుఁడు = ఆశ్రితులనెడు వనము లకు వనంత ర్దుఃఖులనవాడు - వనంతు ర్దువు వనములను పల్లకపువ్వాది సమృద్ధిగలిగించి శోభిల్లుండేయు

నట్లు, తాను వాక్రితులకు నకలనంపర్నమృద్ధి గలిగించి కోల్లిల్లంజేయువాడనుట, అనఘ...నిశాంతుఁడు—అనఘ తర = మిక్కిలియు దోషరహితమైన, కందనోలి మహాపురి = కందనోలనెడు మహాపట్టణమే, నిశాంతుఁడు = నివాసముగాఁ గలవాఁడును, అగు, రామమేదినీశాంతుఁడు=రామరాజు, అలరుక = ఒప్పుచుండును. ఇందుఁ దేవోబాహదులు సూర్యశేషదులుగా రూపితములగుటచే నలంకారము రూపకము ప్రతిపాదమున నెఱుంగునది. అవి పరస్పర నిరపేక్షములగుటచేఁ దిలకిండుల వ్యాయమున సంస్పృష్టి. ఛేదానుప్రాసము శబ్దాలంకారము.

తా. ఏరాజు నధిక ప్రతాపమునడి మార్యప్రకాశము లోకము తమమును (చీకటినిని యర్థము కోకమునని భావము) నిరాకరించునో, ఏకృతార్థుని బాహువనెడి ముదిశేషుని నిండుపటపు, భూదేవిఁ గుఱుముగూర్చునో, ఏపుణ్యార్థుని మందరమయిన రూపంపుఁజెంపు చెలువల మనస్సును గరంగించునో, ఏ యోగ్యుని శుభకీర్తికాంతిప్రసారము, పది దిశలనెడి యుపకులకు ముతైపురమువలె నుండునో, యట్టి బుద్ధిమంతుఁడును, మిక్కిలి శాంతుఁడును, శక్రులకు యముఁడయినవాఁడును, పాటిలేని గొప్పమనస్సుగలవాఁడును, ఆశ్రితులనెడి వనమునకు వసంతుఁడయినవాఁడును, మిక్కిలియు దోషరహితమయిన కందనోలి మహాపట్టణము వాస్తవముగాఁగలవాఁడునగు రామరాజు బొప్పుచుండును.

తా. ఆరామ క్షీతిభర్తకుం బ్రథిత సత్త్వాలాప ధర్మోద్భవ శ్రీరమ్యం డగుతిమ్మరాజు, బలలశ్రీధామ భీమప్రథా పారీణం డగుకొండకొరి, విజయప్రఖ్యాతచారితుఁడౌ శ్రీరంగేంద్రుఁడు, గల్గి రైందవకుల శ్రీమంకరాకారులై.

31

ఆ. ఆరామక్షీతిభర్తకు = ఆరామరాజునకు, ప్రథిత ... రమ్యండు—ప్రథిత = ప్రసిద్ధమయిన, సత్య + ఆలాప = సత్యవచనముగల, ధర్మోద్భవ = ధర్మరాజయొక్క, శ్రీ = శోభచేత, రమ్యండు = ఒప్పుచున్నవాఁడు — అనఁగా ధర్మరాజే, అగు, తిమ్మరాజు = తిమ్మరాజును అని యర్థము. ప్రథిత=ప్రసిద్ధమయిన, సత్త్వాలాప = సత్యము పలుకుటయనెడు, ధర్మ = ధర్మమువలన, ఉద్భవ = పుట్టిన, శ్రీ = సంపదచేత, రమ్యండు = ఒప్పుచున్నవాఁడని యర్థాంతరము. బల...పారీణండు—బలశ్రీ = బలసమృద్ధికి, ధామ = స్థానభూతుఁడయిన, భీమ = భీమునియొక్క, ప్రథా = ప్రసిద్ధియందు, పారీణండు = దరిముట్టినవాఁడు - భీముని పూర్ణప్రసిద్ధిని బొందినవాఁడనుట—అనఁగా భీమఁడే, అగు, కొండకొరి = కొండలరాజుఁడని యర్థము. బలసమృద్ధికి స్థానభూతులయిన తారలకు, భీమ = భయంకరమయిన, ప్రథా = ప్రసిద్ధియందు, దరిముట్టినవాఁడని యర్థాంతరము. బలసమృద్ధి పరిపూర్ణముగాఁ గలవారికిఁగూడ మహాబలవంతుఁడని భయంకరమయిన పూర్ణప్రసిద్ధిబొందిన వాడనుట. విజయప్రఖ్యాత చారితుఁడు—విజయ = అర్జునునియొక్క, ప్రఖ్యాత = ప్రసిద్ధమయిన, చారితుఁడు = చరిత్రములుగలవాఁడు - అనఁగా అర్జునుఁడే, అగు, శ్రీరంగేంద్రుఁడు = శ్రీరంగరాజును, విజయప్రతిపాదకములయిన ప్రసిద్ధచరిత్రలు గలవాఁడని యర్థాంతరము. విందవకుల...కారులై—విందవకుల=చంద్రసంబంధియైన వంశమునకు - చంద్రవంశమున కనుట, శ్రీమంకర = గుఱకరములయిన, ఆకారులై = రూపముగలవారై - ఇది ధర్మరాజ భీమార్జునులకును, తిమ్మరాజ కొండలరాజు శ్రీరంగరాజులకు మువ్వరకును సాధారణమగు విశేషణము, కలిగి=పుట్టిరి.

సత్త్వాలాపబలశ్రీ విజయములచేత చంద్రవంశమునకు శ్రీమంకరులయిరిని యాశయము. శ్రీమంకర- 'శ్రీమంకరియమోదేచ్చ' అని ఖచ్చిత్యము. 'అర్జున్వదజననమమమ్' అని ముమాగమము.

ఇందు శ్లేషమును, సత్యలాపాది హేతుగర్భవిశేషణములచేత ఇందుకులక్ష్యమంకరత్వమును సమర్థించుటచేత పదార్థహేతుక కావ్యలింగము నలంకారములు.

తా. ఆరామరాజునకు సత్యవచనం దని వాసికెక్కి ధర్మసంపన్నుడగు తిష్ఠరాజును, బల సంపన్నులగువారికిగూడ మహాబలవంతుడని భయంకరమగు ప్రసిద్ధినిగాంచిన కొండలరాయడను, విజయములచేఁ బ్రఖ్యాతుడైన శ్రీరంగరాజును, ధర్మరాజభిమాన్యులనులవలెఁ జంద్రవంశమునకు లక్ష్యమంకరులై యుదయించిరి.

తా. ఆరాజుత్రితయంబులో నసమభాగారాతి విజ్ఞాతదో

స్సారుం డాత్తసుభద్రుఁ డర్జునగుణశ్శాఘ్యుండు నై పొల్చు నా

శ్రీరంగేంద్రుఁ డశేషరాజ్యపదవీ శ్రిహాసనాక్షీణ ల

క్షీరాజ న్నిజసంతతిప్రథితుఁ డై శ్రి మించెఁ ధరామండలిన్.

32

ఆ. ఆరాజుత్రితయంబులో = క్రింద చెప్పబడిన యాముగ్ధురరాజులలోపల, నిర్ధారణవస్థి, అసమ... సారుండు — అసమభాగమున భుజికి. ఆరాతి = శత్రువయిన రుద్రునిచేత, విజ్ఞాత = ఎఱుంగబడిన, దోస్సారుండు = భుజబలము గలవాడని యర్థము. బోయవేషమున శివుఁ డర్జునునితో పోరాడి యతనిబల మెఱుంగుట ప్రసిద్ధము. అసమ = సమానరహితములయిన, బాణ = బాణములుగలిగిన, ఆరాతి = శత్రువులచేత, విజ్ఞాత = ఎఱుంగబడిన, దోస్సారుండు = భుజబలముగలవాడని భావము. అసమానములయిన బాణములుగల మహాశక్తిమంతులగు శత్రువులకే యతని భుజబలము తెలియునుగాని యెఱుఱుకఁ దెలియరాదనుట. ఆత్తసుభద్రుండు = పొందబడిన ముభద్రగలవాడను. పొందబడిన మంచి శుభములు గలవాడని భావము. అర్జున... శ్శాఘ్యుండు — అర్జునగుణ = అర్జునుని గుణములచేత, శ్శాఘ్యుండు = కొనియాడబడినవాడు. — అనగా అర్జునుడే యని యర్థము. అర్జునశబ్దము నిర్వలాఢకము నగునుగాన, నిర్వలములయిన గుణములచేతఁ గొనియాడబడినవాడని భావము. ఐ = అయి, పొల్చు + ఆ - శ్రీరంగేంద్రుండు = ప్రకాశించుచున్న యాశ్రీరంగరాజు, అశేష... ప్రథితుఁడై — అశేష = సమస్తముయిన, రాజ్య = రాజ్యములయొక్క, పదవీ = నైభవముతోగూడిన, సింహాసన = సింహాసనసంబంధియైన, అక్షీణ = అక్షిణముగాని, లక్షీ = సంపదచేత, రాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, నిజసంతతి = తన సంతతిచేత — అనగా పరిక్షిత్తు మొదలయినవారిచేత నని యర్జునపరముగాను తనసంతతిచేత నని శ్రీరంగరాజుపరముగాను తెలియునది. ప్రథితుఁడై = ప్రసిద్ధుఁడై - ధర్మరాజభిమాన్యులలో అర్జునునిసంతతి రాజ్యసింహాసనాధిపత్యమునకు అంకురమయి నిలిచినట్లు అముగ్ధురరాజులలోను శ్రీరంగరాజు సంతతిమాత్రమే రాచరికమునకు నిలిచినదని తాత్పర్యము. ధరామండలి = భూమండలమందు, మించెఁ = అతిశయించెను.

శివివిజ్ఞాతదోస్సారత్వాదు లర్జునునిగుణములు. శత్రువిజ్ఞాతదోస్సారత్వాదులు శ్రీరంగరాజగుణములు. వానికిని రాజగుణములకును శ్లేషములకమయిన యభేదాధ్యసాములు. అశేషరాజ్యపదవీ సింహాసనమును సంబంధించినవగుటచే లక్షి 'అక్షీణ'మైనది. అట్టిలక్షిచే రాజిల్లు సంతతిగలవాఁ డగుటచే 'ప్రథితుఁడయి మించుట' అర్జునగుణ శ్శాఘ్యుండునై యన్నచో నువర్ణకము. అర్థవిశేషదోహితనమందును, అప్రకృతపరమైన తదభావదోహితనమందును శేషుఁబడినది.

శ్లో॥ 'యువర్ణకస్సృద్ధానాత్తు నువర్ణక ఉత్తోభవేత్ ।

ద్యోతకావర్ణభేదస్య చాన్యత్రాపి కృదిద్భవేత్ '

(యాత్రాత్ = ఇతరారాకారానాత్. అన్యత్రాపి = అర్థవిశేషభావే.)

అధర్వణ.

అముగ్ధుడు రాజులలో, అనమానబాణశక్తులగు పగవారికే తెలియు బాహుబలముగలిగి, సమస్త కుభములనొంది, నిర్మలగుణములచే గొనియాడఁదగినవాఁడగు శ్రీరంగరాజు, అర్జునునివలె తనసంతతివారు సమస్తరాజ్యముల నేకచ్ఛత్రముగాఁ బాలించుచు నక్షయ మయినసంపత్తిగలవారై వెలయుచుండుట నిలనఁ దాను మిక్కిలియుఁ బ్రసిద్ధి నొంది భూమండలమునం దతిశయించినవాఁడయ్యె.

శా. ఊరేణీవిశ్రుత నిత్యదాన నిధియై శ సాం పాండుశ్రీరంగరా

ట్పాణి బాయనిసత్కృపాణి యదనం శ బ్రత్యర్థి దానైక పా

రీణం పౌటరుదే తదీయకరతాదృశ్ఘ్న ధృష్టాహిత

శ్రేణుల్ మున్నుగఁ గర్ణభేచరవిత్తిర్ణిప్రాధీ వాటింపఁగన్.

33

అ. ఊరేణీ...యై—ఊరేణీ=భూమియందు, విశ్రుత = ప్రసిద్ధమయిన, నిత్య = ఎడతెగని, దాన = దానమునకు, నిధియై = స్థానమై, సాంపాండు...పాణిక్ - సాంపాండు = చక్కనగుచున్న, శ్రీరంగరాజ్ = శ్రీరంగరాజయొక్క, పాణిక్ = వాస్తవము, పాయని = ఎడఁబాయకుండునట్టి, సత్కృపాణి = శ్రేష్ఠమయిన ఖడ్గము, అదనక్ = సమయమందు, ప్రత్య...పారీణంబు—ప్రత్యర్థి = ప్రతియాచకుని విషయమైన, దాన = త్యాగమందు, ఏక = ముఖ్యముగా, పారీణంబు = తేలుగఁడయైనది, పౌటరుదే = అగుట, అరుదే = ఆశ్చర్యమా - అనఁగా 'ఆశ్చర్యము గాదనుట. ప్రత్యర్థి = శత్రువులయొక్క, దాన=భేదనమందు, పారీణమయినదని భావము. 'దానంగజమదేత్యాగే పాలన (భేదన) చేసిన కుట్టిమ' విశ్వ. 'అభియాతి పరారాతి ప్రత్యర్థి పరిపఞ్చః' అను. శ్రీరంగరాజు నిత్యదాన నిధి యైనపాణిని బాయకుండుటచే కృపాణి తానును దానైకపారీణ యైనదని చమత్కారము. తదీయ...శ్రేణుల్—తదీయకర = ఆశ్రీరంగరాజు హస్తమందలి, తాదృశ్ఘ్న = అటువంటిదయిన ఖడ్గముచేత, విధ = వేధింపఁబడిన - గ్రుచ్చుంబడిన, అహితశ్రేణుల్ = శత్రుసమాహములు, మున్నుగఁ = మొదలుగా - శత్రులుకూడనుట, కర్ణభేచరవిత్తిర్ణిప్రాధీ = కర్ణునివలెను భేచరునివలెను వితరణ సామర్థ్యమును, వాటింపఁగాక్ = పూనఁగానని యర్థము - భయపడి లోపడినవారు కర్ణునివలె ఆర్థమును, మార్గొనినాశులైనవారు భేచరునివలెఁ బ్రాణములును నిచ్చెదరనిభావము. కర్ణుడు దానమునం బ్రసిద్ధుఁడగుటయు, భేచరుడనువాఁడు సర్వనగరమం దొకానొక నాగకుమారుని మాటుగా గరుత్మతున కావారమై ప్రాణ్యత్యాగమువేయఁ బూనుటయుఁ బురాణప్రసిద్ధము.

నిత్యదాననిధియైన రాజహస్తమునెడఁబాయని ఖడ్గము దానైక పారీణమూట యేమివింత! అట్టి ఖడ్గముచేత విధ్మలయిన శత్రువులు సహితము వితరణ (దాన) ప్రాణిని బూనిరని యర్థము. కృపాణ శబ్దము జాతివాచకము గనుక 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్' అను సూత్రముచేత స్త్రీ. ఇది ఈకారంత స్త్రీలింగమయ్యు, అమహత్తుగాన 'ఉభయవిధమహతీనామ్' అను సూత్రముచే దీనికి 'దానైక పారీణం'బను నపుంసక విశేషణము చెల్లుచున్నది. అదనుశబ్ద మాపనిధక్తి కాంతమగుటచే 'అదనక్' అనియైనది. ఇందు మూఁడవపాదమున రేఖమునకు బుంకారవిశ్రమము చెప్పుటఁడను. ఇదియే ఋషడి.

ఇటు రాజు పాణిగత దాతృత్వగుణము తత్ఫలితమగు ఖడ్గమునందును తద్విధ్మలగు శత్రురాజు లందును ఉల్లసితమయ్యెగనుక నల్లానగులంకారము శ్లేషానుప్రసానితము. కృపాణియను స్త్రీలింగ స్వారస్యముచేత స్వంతరియగు నాయిక శ్రీరంగరాజుపాణిం బాయని దనుటచే అతని నెడతెగక చెట్టచెట్టియుండున దనియు, పత్ని పతికి సహధర్మచరి గనుక నతఁడు నిత్యదాననిధి కాఁగాఁ

దాను నతనివలెనే దానైకపారీణి యైనదనియు, పతివ్రతలకుఁ బరిధర్మానుసరణ మొకవింతగా దనియు అప్రస్తుత పతివ్రతావిషయము స్ఫురింపబడుచే నమానాకియ్య, కృపాణిచే విడ్డూరసాక్షును దానప్రాధి మాపఁగా కృపాణి దానపారీణియగుట చెప్పనేల యని కైముతికన్యాయమువలన అర్థాపత్రియు. అలం.

తా. భూమియందు నిత్యమును దానమునేయుటయందుఁ బ్రసిద్ధిగాంచి మిందుక్రిరంగరాజు హస్తమును నెత్తుడును బాచుకుండుటచే మేటిఖడ్గమును సమయమువచ్చినపుడు వ్రత్యర్థులకు (యాచకులకని యర్థము - శక్రువులకని భావము.) దానము (త్యాగమని యర్థము - ఛేదనమని భావము.) నేయుట యందుఁ దేలుగడయైనదగుట యొకవింతకాదు. ఏలనఁగా దానిచే విడ్డూలయిన శక్రువులుగూడ నర్థములను బ్రాణములను నొసంగి కర్ణనివలెను భేదరునివలెను దానసామర్థ్యము నెఱుఁపుచున్నారు.

సీ. వెన విభీషణరాజ్యవిముఖులై, సహ్యాభూవలయంబుఁ జేకొని శనిలువఁడేని
నప్తసాలాంతరశ్చ స్థాయి యై నిదురించు, తఱిని జాగరణంబు శ దాల్చుఁడేని
శ్రుతిదూరభోగనశ్చ కత్త విట్లవీఁగి తాఁజరణ మగ్రజుదనఁ శ జాఁపఁడేని
యలరారుసిరిఁ దన శయదుగునఁగూర్చి గట్టిగ నీగిచేయి మాశ్రిటికొనఁడేని
తే. రమణఁ బ్రతిసేయవచ్చు శ్రీశ్రీరంగశౌరి, భయదరిపుపురహారి నిశ్శయవిహారి
యార్ద్ర సత్కారకారి యాదార్య విభవ,ధారియై మింపుశ్రీరంగశౌరి కెపుడు.

అ. ఇందు క్రిరంగశౌరి అనఁగా క్రిరంగనాథుఁడు. క్రిరంగశౌరికి ననఁగాఁ బూర్వోక్తఁడయిన క్రిరంగరాజు. క్రిరంగనాథుఁడు క్రిరంగరాజుతో నామసామ్యము కలిగియున్నను గుణసామ్యము లేనందున నమానుఁడుగాఁడని చెప్పెనున్నాడు—వెన... విముఖులై—వెనకో = శీఘ్రముగా, విభీషణ రాజ్య = భయంకరులయిన శక్రువులరాజ్యములవలన, విముఖులై = మొగము త్రిప్పకొన్నవాఁడై— ఎదిరించిపోఁజాలనివాఁడై యనుట, సహ్యాభూవలయంబు = తనకు సహింపను దగినంత భూవలయము ను - అనఁగాఁ దనజీవనమునకును శక్తిని దగినంతమాత్రపు భూమిని, చేకొని = గ్రహించి, నిలువఁడేని = అందులోనే నిలిచి కాలముగడపకపోయేనేని యనియర్థము. విభీషణరాజ్యమనఁగా లంక, అందులకుఁ బోకున్న వాఁడనియు సహ్యాభూవలయమనఁగా సహ్యాపర్వతమువలనఁ బుట్టిన కావేరియొక్క వలయము. రెండుప్రక్కలఁ గావేరి విలయముగాఁ జాటుకొనియున్న క్రిరంగక్షేత్రమును బరిగ్రహించి నిలిచియున్న వాఁడనియు - అనఁగా ఉభయకావేరిమధ్యమున నెలకొనియున్న వాఁడనియు భావము. 'సహ్యాచ తత్ భూవలయంచ' అని యర్థమునను 'సహ్యాచ పర్వతవిశేషాత్ భవతి సహ్యాభూః కావేరి. తస్మావలయః సహ్యాభూవలయః' అని భాషమునను విగ్రహము తెలియునది. 'సహ్యాకైలా న్తరాకోగ్య పాదవ్యూహ ప్రచక్ష తే' విశ్వ.

సప్త... దాల్చుఁడేని—సప్తసాల=ఏడుకొటలయొక్క, అంతర = లోపల, స్థాయియై = ఉన్న వాఁడై, నిదురించుతఱిని = నిదురపోవురాత్రినమయమున, జాగరణంబు తాల్చుఁడేని = కన్నుమూయక నిద్రవేగించుచుండక పోయేనేని అని యర్థము - సప్తప్రాకారముల నడుమనున్న వాఁడనియు విగ్రహ మార్తి గనుక కన్నుమూయక యున్నాఁడనియును భావము. నిదురించుతఱి ననఁగా, ఛాతుర్దాస్య మందు జాగ్రదవస్థయైన యోగనిద్రను పొందినవాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. యోగనిద్ర జాగ్రదవస్థ యనుటకు

శ్లో॥ శయ్యాశ్చ దృశ్యశ్చోతి భవతి చృద్వాంసి యద్వాహనం
 రీలా యస్య జగన్తి కాలకలనామూలంచ యల్లోచనమ్ |
 నిద్రా జాగ్రతవేద యస్య నిగమప్రామా వతంసోత్పలం
 వేదః పుష్కరు రద్ధమద్ధశనిధిః శ్రేయాంసి భూయాంసి నః॥
 'నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతిరక్షణే జాగరూకామ్'

భోజరాజ.

అనియుఁ బ్రమాణములు.

క్రూతి...చాఁపఁడేని—క్రూతిమార=వేదములకు దవ్వయిన- వేదబాహ్యమయిన యనుట, భోగ=
 సుఖమందలి, సక్తత= ఆసక్తిచేత, విష్ణువీణి = గర్వించి, తాను, చరణము = కాలిని, అగ్రజా
 దేన=పూజ్యుడగు నన్నగారయిన యింద్రుని వంశకై, చాఁపఁడేని=చాఁచి పరుండకపోయేనేని
 యనియర్థము—వేదబాహ్యమయిన సుఖములం దగిలినవాఁడు గనుక అన్నగారిప్రక్క గాలుపాచినాఁ
 డనుట. ఇట ఇంద్రదావరజ శక్తార్థము ననుసంధించినాఁడు. వామనావతారమున ఇంద్రునకు దమ్ముడై
 కదా యదితికడుపునఁ బుట్టినాఁడు. క్రూతిమార = చెవులులేనట్టి శేషసాయుక్కు, భోగ = శరీరము
 యొక్క, సక్తత = సంపర్కముచేత, - అనఁగా శేషునిదేహముపయిఁ బవలించుటచేత విష్ణువీణి
 నాఁడనియుఁ దూర్పుదిక్కునఁ బాదములుతాపి పడమటిదిక్కు తలగాఁ బరుండినాఁడనియును భావ
 ము. 'భోగస్సుఖేధనేచాపే శృరీర ఫణయోర్తతః' అను.

అలరారు...మాటికొనఁడేని--అలరారు = ఒప్పుచున్న, సిరి=ధనమును, తనయడుగునకొకూర్చి=
 తనక్రిందచాచిపెట్టుకొని, గట్టిగ = దృఢముగా, ఈగిచేయి = దానమిచ్చుటచేతిని, మాటికొనఁ
 డేని = ముఠుఁచుకొని యుండకపోయేనేని యనియర్థము. సిరియనఁగాలక్ష్మి, లక్ష్మిఁ బాదసేవ యొడఁ
 గూర్చినాఁడనియు నుడిచేయి తలక్రిందఁజెట్టుకొన్నాఁడనియును భావము.

భయద...ధారి--భయద = భయంకరులయిన, రిపు - శత్రులయొక్క, పుర = పట్టణములను,
 హరి = హరించువాఁడును, నిర్భయవిహారి = భయములేనట్లుగా - భయములేకయునుట, విహరించు
 వాఁడును, ఆర్య = పూజ్యులయొక్క, సత్కార = పూజను - సజ్జనులఁ బూజించుటననుట, కారి=
 చేయువాఁడును, జౌదార్యవిభవధారి = దానవైభవమును ధరించినవాఁడును - వి, మించు = అతి
 శయించుచున్న, శ్రీరంగకారిక = శ్రీరంగరాజునకు, ఎపుడుకొ = ఎప్పుడును, శ్రీరంగకారిక =
 శ్రీరంగవాధుని, రమణ = ఒప్పదమగునట్లుగా, ప్రతినేయజిచ్చుకొ = సాటిసేయజిచ్చును - అనఁగా
 (భయద...హరి) భయంకరశత్రువులములను హరించు నట్టివానికి - రాజునకునుట (విభీషణ...)
 భయంకరశత్రురాజ్యముల నెదుర్పలేక విముఖుడయినవాఁడును; (నిర్భయవిహారి) నిర్భయముగా
 విహరించువానికి (సప్త ..) ఏడుకొటలలోపలనుండియు భయముచేతఁ గన్నుమూయుకుండువాఁడును;
 (ఆర్యసత్కారకారి) పూజ్యులయినవారికిఁ బూజసేయువానికి (క్రూతి...) వేదబాహ్యుడయి పూ
 జ్యుడగు నన్నినవమానించువాఁడును; (జౌదార్యవిభవధారి) వితరణ విభవముగలవానికి (అలరారు...)
 ధనము చాచిపెట్టుకొని యివి చేయుముఠుఁచుకొన్న వాఁడునగు శ్రీరంగవాధుఁడు సమానుఁడుకాఁడని
 తాత్పర్యము. యథాసంఖ్యమును, వర్ణావర్ణ్యులగు శ్రీరంగరాజ శ్రీరంగవాధులకు శ్లేషమూలకముగ
 సామ్య ముపొంది విరుద్ధధర్మములను జెప్పటంబట్టి వ్యతిరేకమును, అలం, 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతి
 రేకస్య ఏవమ' కావ్యప్రకాశము. ఇందు సుపమానిమిత్తికి 'హేతువు శ్లేషాధ్యవసితమై యున్నది.
 యదన్యస్యచేత శ్లేషాధ్యవర్థ ముపొంది మఱియొక యర్థమును గల్పించుటచేత సరికయోక్తి ఖేదమని

మతాంతరము. గీతియందు రివర్ణము పలుమాటాడఁ ద్రించుటచేత పృథ్వీనుప్రాసము శబ్దాలంకారము.
తా. సుగమము.

క. ఆమనుజేంద్రునకుఁ బురంధ్రమణి యయి తిమ్మమాంబ శ్రీరామునకుఁ
భూమిజ సుత్రామునకుఁ బు,లోమజయునుబలె జగంబులో నుతి కెక్కున్.

అ. ఆమనుజేంద్రునకుఁ = ఆ శ్రీరంగరాజునకు, పురంధ్రమణియయి = భార్యారత్నమై, తిమ్మ
మాంబ = తిమ్మప్పయను నామె, అయ్య అమ్మ యిత్యాదులు నామపదములమీఁదను బరంబయి
పరంబగు ఆర్య అంబాది పదములతో సమసించుట 'నన్న యాబ్బుడు' 'తిక్కమాంబ' యిత్యాదులం
గనునది. శ్రీరామునకుఁ = శ్రీరామస్వామికి, భూమిజ = నీతాదేవియు, సుత్రామునకుఁ = దేవేంద్రునకు,
పులోమజయునుబలె = శచీదేవియుఁబోలె, జగంబులో = జగత్తున, నుతి కెక్కున్ = పొగడ్త కెక్కియుం
డును. శ్రీరామునకు నీతయు, దేవేంద్రునకు శచియుఁ బురంధ్రమణులయినట్లు తిమ్మాంబయు నారాజు
నకుఁ బురంధ్రమణి యయ్యెనని తాత్పర్యము. భూమిజ యనుటచే నేకపత్నీ ప్రావణ్యము పెంపును;
పులోమజ యనుటచే నగ్రమహిషీత్వవైభవమును, తిమ్మమాంబకు వ్యంజితములు — 'తిమ్మమాంబ' యనుచో

'ఆర్యాంబాదిక శబ్దాస్పృశత్రశ్చేవత్వ గోచరాః ।

తతస్తదస్త శబ్దేభ్యోనైవ శ్రేవత్వగోచరాః॥'

అధర్వణ.

అను పదనములన అంబాశబ్దముమీఁద అంబాశబ్దము కవిస్వాతంత్ర్యకృతమని తెలియునది. ఇందలం
కార ముపమ. తా. సుగమము.

గీ. ధర యేయపాంసులతల సూపరాకుండఁ, దనకూర్చితేని నరప్పననె ముంచెఁ
గమల యేనిశ్చల రమణు పేరెదకు మో, వైనిల్చి యతనిపేర రడుగు పఱచె
సతి యేయచండికర పతిఁ జట్టుకూఁతురై, జగడాలు పచరించె నగమొనర్చె
వాణి యేమితసూక్తి వదలదు తలవాకిలి నిజేతు మాటమోరచె ననఁ జేసె

తే. ననుచు భూకాంత శ్రీకాంతహరునికాంత, నజునికాంతను నిరసించి యాసిరంగ
చార్ధివునికాంత తిమ్మాంబరపతికిఁ గుశల, కీర్తి బలవృద్ధి నిర్తలస్ఫూర్తు లొనఁగు.

అ. ధర యేయపాంసుల — (పాంసులయనఁగా జారిణి. 'స్వైరిణీ పాంసు లాధస్యాత్'
అమ. పాంసుల గానిది అపాంసుల - అనఁగాఁ బతివ్రత. అప్పు = అనఁగా సంస్కృత మైనపుడు
జలమును, తెనుఁగయినపుడు బుణమును, అప్పుబ్రహ్మచర్యబహువచనాంతము 'అహస్త్రిభూమ్ని వార్యా
రి' అమ. అయినను 'అప్పుపాలైన శుభ్రాబ్జంబురుచియెంత' ఇత్యాది ప్రయోగములంబట్టి యేకవచనాం
తమును గలదు. కూర్చియనఁగా సంస్కృతమున (కూర్చ శబ్దముమీఁద జీవవిధింపఁగాఁ గలిగినరూపము
గనుక) తాఁబేలు-ఆడుతాఁబేలనియు-తెనుఁగున మక్కువ, గారాము. కూర్చితేడనఁగా గారాబుపతి;
ప్రాణేశ్వరుడని యర్థమును కూర్చరాజుని విష్ణువునకు నామముగాన అదికూర్చుచు విష్ణుమనభావమును
దెలియునది. ధర = భూదేవి, ఏయపాంసుల = ఏటి పతివ్రత — పతివ్రతగా దనుట. ఏలనఁగా — తల
... ముంచె — తలనూప రాకుండఁ = తలయెత్తుకొని తిరుగఁగూడకుండునట్లు, తన కూర్చితేని =
తన గారాబు పతిని, అప్పుననె = అప్పునందే, ముంచె = ముంచితే నెను. అప్పులలోనే మునిగిపోవునట్లు
చేసెనని యర్థము. పాంసులనఁగా దుచ్చు. అదిగలది పాంసుల. పాంసులగానిది అపాంసుల గనుక
భూమి యేయపాంసుల-భూమియేటి పరాగరహితరాలనుట. అనఁగా పరాగసహితరాలే యనియును,

తన్ను ధరించిన కూర్మరాజును - అనగా అది కూర్మమును దలపయ్యికి గానరాకుండునట్లు అప్పనందే (అనగా నీటియందే) మునిగియుండునట్లు చేసినదనియు భావము. “కూర్మమని చెప్పవలసినచోట ‘కూర్మ’తీడనిచెప్పట ‘వ్రకృతానుపయుక్తార్థ మపుష్టార్థంతిదుచ్యతే’ అని అపుష్టార్థదోషమును గలిగించినను క్షేమముగనుక ‘అపుష్టైర్హృషీ సాధు స్సాన్యవ్యధి చేతస్సుఖావహః’ (అధర్వణ) అనువచన ముంబట్టి సాధువుగాగ్రహించునది” అని సోమకవి.

కమల...అడుగుపజ్జిచె. పేరనగా నామమును హారమును, అడుగుపజ్జిచెట యనగా రూపు మాపుటయు క్రిందగునట్లు నేయుటయు. కమల=శ్రీదేవి, ఏశ్వర=ఏటి నిశ్వరులు, అనగా నిశ్వరులు రాలుగావనుట, ఏలనగా—రమణుపేరవకుళ = పెనిమిటియైన విష్ణువు వికాలమయిన తొమ్మనకు, మోపు, వి, నిల్చి=బరువగు నట్లుగాఁ ద్రొక్కి నిలిచినదై, అతనిపేరు అడుగుపజ్జిచె=అయన పేరడగి బోవు నట్లు చేసెనని యర్థము. లక్ష్మి యేనిశ్వరుల అనగా చంచలురాలేయనియు, పెనిమిటి వక్షస్థలమందు నిలిచి, యాతనిపేరును అనగా హారమును గ్రిందుపజ్జించినదనియు, లేక లక్ష్మినారాయణాది నామము లందుఁ దనపేరు ముందుగాఁ బఠకఁ బఠమన్నది గావున నాతని నామమును గ్రిందుపజ్జించిన దనియు భావము. తొమ్మద్రొక్కుట యనగా అవమానించుట, ఇంచుటకు

‘జక్రవక్రవ తొమ్మద్రొక్కి నిల్చినవాడ నున్నది నవలాప యోధరము’ అని విజయవిలాసము.

సతి...సగముచేసె—చండికయనగా కోపముగలదియు పార్వతియు, జగదాలు అనగా కలహములును, జగ=గొప్ప, దాలు=కాంతియు, సతి=శివునికాంత, ఏయచండిక=ఏటి కోపములేనిది—ఉగ్రతలేనిది—అనగా ఉగ్రతగలదియే యనుట, ఏలనగా, పతి = పెనిమిటియైన శివుని, చట్టు కూతురై = చట్టాతికి బుట్టినదై — అనగా ఇట్టాయువరై గతిసురాలై, జగదాలు పచరించి=జగదాలాడి, సగముచేసె=కృపించి సగమగునట్లు కావించెనని యర్థము. చండికానామము గలది యనియు, హిమవంతునిఁ గూతురయినదనియు, జగదా బుపచరించి యనగా మేలయిన కాంతిని గలు గఁజేసినదనియు పతిని అర్థసాతీశ్వరునిఁ గావించినదనియును భావము. ‘శివా భవానీ రుద్రాణీ శర్వాణీ చణ్డికామ్బికా’ అను. ‘జగ’ అనుటకు ‘జగమెఱుంగు దాని జగమెఱుంగు’ విజయవిలాసము. ‘జగ’ రూపాం. జగాజగి.

వాణి...జేసె—తలవాకిలి యనగా బయటివాకిలియు నోరును. మాటమోచుట యనగా వాగ్రూపయైన సరస్వతిని మోచుటయు నిందపాలగుటయు. వాణి=సరస్వతి, ఏమితనూక్తి=ఏటిమిత భాషిణి—అనగా బహుభాషిణియగుట—వసుధాబోతని యర్థము. వదలదు తలవాకిలి=బయటవాకిలి వదలకయందే నిలుచుండును. (‘కులకన్యకలకు వేడుకఁ దలవీళ్లన విరులతోడి తగుమాటలకుం, దలకొన నకునే’ భార. ఆను. ౧-౪.) అని సాధ్యికి తలవాకిట నుండుటదగదు. నిజేశుని = తన పెనిమిటియైన బ్రహ్మను, మాటమోచె = నిందపాలయ్యెను. అనంజేసె = అని జనులూడునట్లుగాఁ జేసెనని యర్థము. సరస్వతి యేటి మిత సూక్తియనగా, వాగ్రూపగమక మితమైన సూక్తులుగలదిగాదు సకలశక్తిస్వరూపురై యనియు, తలవాకిటనే నిలుచుననగా నోటనే వర్తించునదనియు, తన పతిని మాటమోచె ననఁ జేసెననగా వాణివహఁ డనిపించెననియును భావము. ‘మాటమోచిన యంచలేట రమింక’ అనుదో మాటమోచుట కిరండర్థములును బ్రయుక్తమై యున్నవి.

అనుయ = ఇట్లు పలుకుచు, భూకాంత = భూదేవిని, త్రికాంత = లక్ష్మీదేవిని, హరునికాంత = పార్వతీదేవి, అనికాంత = సరస్వతీదేవిని, నిరసింది = తిరస్కరించి, అసిరంగ పార్థివుని

కాంత=అశ్రీరంగరాజయొక్క భార్య, అగు, తిమ్మంజ=తిమ్మ, పతికి=పెనిమిటికి, కుళల...న్నార్లు
 యి—కుళల=శ్రీమమును, కీర్తి=కీర్తిని, బలవృద్ధి = బలసంపత్తిని, నిర్మల మ్మార్లు = మాలిన్యములేని
 మ్మార్లని (తోపికను), ఒసగెన్=కలుగజేయును.

భూదేవి పతికి 'అప్పుననెముంచె' ననుటచే అకుళలము చేసెననియు, లక్ష్మి 'పేరడుగుపజెచె'
 ననుటచే అపకీర్తి చేసెననియు, పార్వతి 'సగముచేసె'ననుటచే దార్పణ్యము కలిగించెననియు, సర
 స్వతి 'మాటమోచెననేక' ననుటచే అప్రకాశము నొందించెననియు నాలుగుమొదటి చరణములం
 దోచుచున్నది. తిమ్మంజ వారలఁ దిరస్కరించి పతికిదద్వ్యతిరక్తములయిన కుళల కీర్తి బలవృద్ధి
 నిర్మలమ్మార్లు గలుగజేసెనని తాత్పర్యము. ఇచట క్రమమును, శ్లేషకృతాభేదాధ్యవసాయమున
 నప్పుననుండుట మొదలయిన హేతువులం బచరించిభూమ్యాదులకుఁ బాంసులత్వాదులను సాధించు
 టచే అనుమానమును, భూకాంత మొదలగువారికిని దిమ్మకును సామ్యముఁ జెప్పఁజూచి భేదము
 సాధించినందుచే వ్యతిరేకమును అలం. తా. సుగమును.

కా. చేలోజాత సమాన మూర్తి యగునాశ్రీరంగధాత్రీధవుం

డాతిమ్మాంబికయందుఁ గోనవిభుఁ దిరమ్మాధీశు రామప్రభుఁ

ధూతాశేషవిపత్తు శ్రీతిరుమలేంద్రుఁ వేంకటాఖ్యాన

విఖ్యాతుం గాంచె సురద్రుపంచకము నత్యయ్యంభోధిరాజుంబలెన్. 87

అ. చేలోజాత సమానమూర్తి=మనస్సునుగిరి సమానమయిన యాకృతి గలవాఁడు, అగు, అ
 శ్రీరంగ ధాత్రీధవుండు=అశ్రీరంగరాజు, ఆతిమ్మాంబికయందు= భార్యారత్నమయిన యాతిమ్మ
 మ్మయందు, గోనవిభుఁ=గోనమరాజును, తిమ్మాధీశు=తిమ్మరాజును, రామప్రభుఁ=రామరాజును,
 ధూతాశేషవిపత్తుఁ—ధూత = ఎగురఁ గొట్టఁబడిన—అపలీలఁ దఱుముఁ గొట్టఁబడినయనుట; అశేష
 విపత్తుఁ=సమస్త శత్రువులు గలిగిన, శ్రీ తిరుమలేంద్రుఁ=సంపద్యుక్తఁ డయిన తిరుమల దేవరాయ
 నిని, వేంకట ఆఖ్యాన విఖ్యాతుఁ = వేంకటాద్రిరాయఁడను పేర ప్రసిద్ధుఁడయిన వానిని, సురద్రు
 పంచకము = కల్పవృక్షము లయిదింటిని, ఆయ్యంభోధి రాజుంబలెన్=అక్షర సముద్రునవలెనే - అక్షర
 సముద్రుఁ డయిదుకల్పవృక్షములనుగాంచి నట్లనుట. కాంచె =కనెను. ఇం దలంకార ముపను.

తా. మనస్సుసమానాకారుడయిన యాశ్రీరంగరాజు తన భార్యయైన యాతిమ్మయందు,
 గోనరాజు, తిమ్మరాజు, రామరాజు, సమస్తశత్రులను బాణజెప్పిన తిరుమలదేవరాజు, వేంకటాద్రి
 యెడి యేవురు కొడుకులను, పాలసముద్రుఁ డయిదు కల్పవృక్షములంబోలె గాంచెను.

'అంభోధిరాజుంబలెన్' ఇట--["అంభోధిరాజు" అనఁ ద్వితీయైకపదనాంతము. 'బలెన్' అనునది
 సాదృశ్యవాచకమైన దేశ్యపదము. సాదృశ్యవాచకపదములు పరమందుండఁగా విభక్తివైచిత్ర్యము
 గలదు—'చందురుంబోని మొగము'; 'చంద్రుండుంబోని మొగము' ఇత్యాదులు"] పోమకవి 'బలెన్'
 'పోలెన్' 'పలెన్' అనునవి ఇవార్థకములు.'పోని'పదార్థకము. ఇందు మొదటిమాఁడును ఆవ్యయములు.
 నాలవదివిశేషము. కవిత్వయ ప్రయోగములందు—ప్రథమాంతములకు'బలెన్' 'పోని' 'పోలెన్' పరమతీ
 గునవుడు వై కల్పికముగాను' గాగమంబగును. పక్షంబున'పోలెన్' కు అడాగమసరళాదేశ్యమును' 'పో
 ని'కి దుబ్బర్ల శేకరమునిఁడ సరళాదేశ్యమును'బలెన్'కు ద్రుతబోధము నగును—వాడుబోలె, వాడబోల్చె,
 పుష్కమబోలె, పరియబోలె, సురకన్యబోని, వేల్పుబలె. ఇట అడాగమము అవధారణార్థముగా
 'బలెన్' పరమగునవుడు పూర్వపదముతోడ షష్ఠీసమాసముగును. కనుక అపయనవాక్యమందలి శ్రీరంగ

ధాత్రీధవుండు' అన్నట్లు ఉపమానవాక్యమందు దానికి ప్రతియైన 'అంభోధిరాజా' ను ప్రథమాంతముగాఁ గొనుట యొప్పిదము. 'అంభోధిరాజాంబరే' అనుచో నిండునున్న 'సు' గాగమమున కాదేశమైనది గాని ద్వితీయాప్రత్యయమునకుఁగాదు. కాన యిందు 'అంభోధిరాజా' ప్రథమైకవచనాంతమనుటఉపపన్నము. క. అందగ్రజుండు రాజపు, రందరుఁ డనవెలసెఁ గోననరాజు నిజభుజా

సందీపితాసిభిదుర, స్పందనిపాతితమహావిశవక్షోత్కరుఁ డై.

88

అ. అందుక్ = ఆకుమారులలో, అగ్రజుండు = పెద్దవాఁడయిన, కోనరాజు = కోనమరాజు, నిజ...త్కరుఁడై...నిజ=తన, భుజా = బాహువునందు, సందీపిత = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, అసి = ఖడ్గమనెడి, భిదుర = ప్రితాయుధముయొక్క, స్పంద = చలన మాత్రముచేత, నిపాతిత = కూల్చబడిన, మహాత్ = అధికమయిన, వివక్ష = శత్రులయొక్క, ఉత్కర = సమాహములనెడు, మహా = అధికమయిన, అవి = కులపర్వతములయొక్క, ('అవిశ్చరేనామేషే' విశ్వ) పక్ష = అొక్కలయొక్క; ఉత్కరుఁడై = సమాహము గలవాఁడై, రాజపురందరుఁడనెక్ = రాజులలో ఇంద్రుఁడను నట్లుగా— రాజేంద్రుఁ డనునట్లుగా వని భావమును, వెలసెక్ = ప్రకాశించెను. ఖడ్గమును ప్రితాయుధముగా రూపించుటచే నందులకై, మహావివక్షోత్కరమనెడు (అనగా మహాశత్రు సమాహమనెడు) మహావివక్షోత్కరమని (కులపర్వతముల అొక్కల సమాహమని) శిష్టముగా రూపణము చేసివాఁడు. ఇందలంకారము రూపకము సామయవము.

కా. వాల్మీకే పెద్దవాఁడయిన కోనమరాజు తన ఖడ్గము నల్లలార్చిన మాత్రముచే మహాశత్రు సమాహమును, ఇంద్రుఁడు ప్రజముచే మహాకులపర్వతముల అొక్కల సమాహములను; జెందాడునట్లు పడఁగూర్చి రాజులలో నింద్రుఁ డనఁగాఁ బ్రకాశించెను.

కా. శ్రీరంగాధిపు కోనభూవిభుని కీర్తి న్వచ్చతుండాంక తే

జోరాజద్విజరాజు తీవ్రగతిచే ర *సూర్యాతిగుం డై నభం

బారోహించి పవిత్రహసించుచు నహీనారాతులు జించిత

త్సారాహర్షిత గుప్త వాసవసుధక్ ర సాధించుఁ జిత్రంబుగన్.

89

అ. ఇట లేజుపరముగాను గరుడపరముగాను నర్థద్వయము—శ్రీరంగాధిపు...రాజా—శ్రీరంగాధిపుకోన భూవిభుని = శ్రీరంగరాజు కుమారుఁడయిన కోనమరాజాయొక్క, కీర్తి = కీర్తియనెడు, స్వచ్ఛ = తెల్లనయిన, తుండ = ముఖమే, అంక = చిహ్నముగాఁగల, లేజు = ప్రతాపమనెడు, రాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, ద్విజరాజా = గరుత్మంతుఁడు, తీవ్రగతిచే = తీవ్రమనగా అత్యుష్ణమును అత్యంతమును గనుక - అత్యుష్ణగతిచేత, సూర్య+అతిగుండై = సూర్యుని దిరస్కరించిన వాఁడై యని యర్థము. (అత్యంతగతిచేత సూర్యమండలమును వాటినివాఁడై యనియు 'తీవ్ర మత్యుష్ణ కలుకనితాస్తే వ్యస్థాంతరమ్' విశ్వ.) నభంబు ఆరోహించి = ఆకాశము పయికిఁబోయి, పవిత్ర = ప్రితాయుధమును, హసించుచుక్ = హసించుటయనఁగా తిరస్కరించుటయు సరకుపేయ నుటయుఁ గనుక-తిరస్కరించుచును - (సరకుపేయక నునియును), అహీన+అరాతులక్ = అధికుల శత్రువులను, చించి = చీలికలుచేసి - (అహీ ఇన అరాతులక్ = అమృతరక్షకులయిన సర్పములను శత్రువులను జించియనియు), తత్...వాసవసుధక్—తత్ = అయధికులయిన శత్రువులకు, సూర = బలముచేత, ఆహర్షిత = రేయించినను, గుప్త = రక్షింపఁబడుచున్న, వాస = నివాసముగా, సూర్యాతిగుండై' అని సాకాంతరము.

మైన, తనుధర్మ = భూమిని - (తత్ = ఆసర్వశ్రేష్ఠులయొక్క, సార = బలముచేత, రేయుఁబడఁజు గుప్తమయిన, వాసవ=ఇంద్రునియొక్క, నుధర్మ = ఆమృతముననియును), చిత్రంబుగఁ = అశ్చర్య మగునట్లుగా, సాధించుకొను = స్వాధీనముగాఁ జేసికొనును.

ఇటు గరుత్మంతునికి 'కుంజుమాశ్శితవర్ణాయ కున్దేస్తు ధవళాయచ' యన్న స్తోత్రముచొప్పున శరీరమంతయు కుంకుము నెఱుపును మొగము తెలుపునగును. కనుక కోనమరాజు నెఱుపయిన ప్రతాపమును గరుడనిగాను, దెల్లనికీర్తిని దానికుండముగాను రూపించినాడట. గరుడఁ డమృతమును దెచ్చుటకై వేగగతిని సూర్యమండలమునుదాటి యాకాశమునఁ బయిపయిని స్వర్గలోకమునకుఁబోయి యుద్ధమున నింద్రుడను వ్రేసిన వజ్రాయుధమును సరకునీయక యమృతమునకుఁ గాఢపుగానున్న మేటిసర్పములను జించి చెండాడియు రేయుంబవలును గాయచుండిన యింద్రుని యమృతమును సాధించెనని గరుడపర మయిన యర్థము.

రాజప్రతాపము మిక్కిలి వేడిమిచే సూర్య నతిశయించి యాకాశమునకుఁ బయిపయి వ్యా పించి యింద్రుని వజ్రాయుధమునుగూడఁ దిరస్కరించుచు, మేటిశక్తువులను జించి చెండాడి వారు రేయుంబవలును గాయచుండిన నివాసభూమిని సాధించునని తాత్పర్యము. ఇందు శ్లోచితాపితమయిన రూపక మలంకారము. 'వాసవనుధ' ననుచో శబ్దశ్రేష్ఠము సభంగము.

క. ఆతనితమ్ముడు తిమ్మ, త్మౌతలపతి వొగడుగనియె १ ఘనుఁ డనఁ గీర్తి
వ్రాతవిసూతన కై తక, జాతద్యోతన*కృపాణచపలాన్వితుఁ డై. 40

అ. ఆతనితమ్ముడు = ఆ కోనమరాజుతమ్ముడయిన, తిమ్మత్మౌతలపతి = తిమ్మరాజు, కీర్తి... నిర్ముఁడై, కీర్తివ్రాత = కీర్తిసమూహమునెడి, విసూతన = మిక్కిలిక్రాంతయైన, కైతక = మొగలిచువులయొక్క, జాత = సమూహమునకు, ద్యోతన = సూచకమయిన, కృపాణ = ఖడ్గమనెడి, చపలా = మెఱుపుతోడ, అన్వితుఁడయి = కూడుకొన్న వాడయి, ఘనుఁ డనఁ = మేఘుఁ డనునట్లులుగానని యర్థము. మహాత్ముఁ డను నట్లులుగాననిభావము. వొగడుగనియె = వొగడ్డగాంచెను.

మొఱపుమొవఁగానే మొగిలిచెట్లు పూయుట ప్రసిద్ధము. మొఱపుమొయఁగానే మొగిలిచెట్లు పూఁతయెత్తుచున్నవి తెలియునట్లు తిమ్మరాజు ఖడ్గము తలతలమని యల్లార్చఁగానే మిగులఁ గీర్తి గలుగఁబోవుచున్నదని తెలియుచున్నదనియు, ఆఖడ్గముచేత సూచితమయిన పరాక్రమమున నతఁడు వొగడ్డనొందినాడనియు తాత్పర్యము.

తిమ్మరాజు మేఘునిఁగాఁగ శక్తులపయి వేవేగ అల్లలార్చఁగా తలతలమొయు కృపాణమును మొఱచుచున్న మొఱపుగాను, దానిచే వికసిల్లు కీర్తిని పూఁతపట్టు మొగలిపూవులుగాను, రూపించుట చేత నిందలంకారము రూపకము. ఘనశబ్దము మేఘపరమున 'మ' వర్ణంత గావలసియుండియు, మహాత్మ్యవిషయముచే దుబ్బవర్ణాంతమయ్యెను. ఇట్లు సమద్రుండు మొదలగునవి.

ఇందులకు 'వివక్షితక ప్రవృత్తిశ్చ ప్రత్యయస్య క్వచిద్భవేత్' అధర్వణ. కృపాణమును మొఱపుగా వర్ణించుటచేత మొఱపుమొయునట్లది యతివేగమున నల్లలార్చుటకు సర

* 'కృపాణి. చపలాన్వితుఁడై' అని పెక్కుప్రతులు; కాని కృపాణిశబ్దము ప్రాస్యాదము గానరాదు. 'ఈదవ్తానా మి ద్యదేవ కృతహస్యః' అను ప్రమాణమున్నచో నయినను, కాకిరాజు శబ్దంబులందుంబోలె 'క్యాటోస్సంజ్ఞా చ్చస్తనో ర్భూలమ్' అన్న మాత్రంబుచే నయినను, ఇకా రాస్త్రము సాధించిన నుపమానోపమేయంబులకు లింగైక్యము కలుగును.

వడియు, దానిచేతనే ప్రకాశిత మయినపరాక్రమమునకు జనన్తురియు, అట్టి పరాక్రమునున కీర్తి వికాసము మాచితమగుటయు తెలియునది.

సీ. ధాత్రీశ్వరులు గాని శ ధాత్రీశ్వరులుగారు, పురుడు వాగనుభూతి శ భూతిగతుల మానవేంద్రులు గాని శ మానవేంద్రులు గారు, పోల్కి నయాభోగ శ భోగకళల రాజహంసులుగాని శ రాజహంసులు గారు, సరి సత్కళాసారసారరుచుల నరపుంగవులు గాని శ నరపుంగవులు గారు, తరమెన్న వరధర్మధర్మభృతుల తే. జగతి నీమేటి కని నృపుల్ పొగడ నెగడ, నేబిరుద రాయరాహుతాహితవధూభు జంగ బిరుదాంకపుంఖతరసమర విజయ, కాహలుడు తిమ్మవిభూడాజీదోహలుండు.

అ. జగతిఁ=భూమియందు, ఈమేటికిఁ=ఈరాజశ్రేష్ఠునికి, వాగనుభూతి భూతిగతులఁ= వాగనుభూతి=శబ్దవిద్యయొక్కయు, భూతి=విశ్వరూపుయొక్కయు, గతులఁ=మార్గములచేత, పురుడు=ఈడు, ధాత్రీశ్వరులుగాని=ధాతయును ఈశ్వరుడుగాని, అనగా బ్రహ్మయు రుద్రుడునుగాని, ('ధాతాచ ఈశ్వరశ్చ ధాత్రీశ్వరా'—'ఇహోయగచి' అని శేఫాదేశము. ప్రకృతియందు ద్విత్వచనమునకు బహువచనాదేశము విహితము గనుక 'ప్రకృతివద్వికృతి' రను న్నాయమున నిందును ద్విపదవాదేశ మెఱుంగునది. ఇట్ల క్రమాలంకారము. ఇట్లే లక్ష్మీన మూడుపాదములందును దెలియవలయును.) ధాత్రీశ్వరులుగారు=భూమిశ్వరులుగారు (ధాత్ర్యాః ఈశ్వరాః=ధాత్రీశ్వరాః).

నయాభోగభోగకళలఁ=నయ-అభ 'గ'=నీతిపరిపూర్ణయొక్కయు, భోగ=భోగముయొక్కయు, కళలఁ=విశదభావములచేత, పోల్కి=పోలిక, మానవేంద్రులుగాని = మనువును ఇంద్రుడును గాని, (మానవశ్చ ఇంద్రశ్చ--మానవేంద్రాః=ఇట్ల మనువే మానవుడని వ్యుత్పత్తి. 'ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ' అని స్వాధ్యమందు అచ్చు) త్వియము. మానవేంద్రులుగారు=మానవుల కింద్రులయినరాజులుగారు. (మానవా నాం ఇంద్రాః; లేక-మానవా ఇంద్రాః ఇవి మానవేంద్రాః.)

సత్కళాసారసారరుచులఁ=సత్కళాసార = శ్రేష్ఠమయిన చతుష్టయికళల సారముచేత నని యర్థము (పాడకకళలచేతనని భావము.) సారరుచులఁ=బలియమైనలేజస్సుచేతను, సరి=సాటి, రాజహంసులుగాని=చంద్రమూర్తులుగాని (రాజాచ పాంశశ్చ=రాజహంసా), రాజహంసులుగారు=రాజశ్రేష్ఠులు గారు (రాజానోహంసా ఇవి రాజహంసాః)

వరధర్మధర్మభృతులఁ=వరధర్మ=శ్రేష్ఠమయిన ధనుస్సుయొక్కయు, ధర్మ=ధర్మముయొక్కయు, భృతులఁ=ధరణములచేత, నరపుంగవులుగాని = నర=అర్జునుడును, పుంగవ=ధర్మదేవతయైన పృథ్వీధనునుగాని (వరశ్చ పుణ్యవశ్చ నరపుణ్యవౌ), నరపుంగవులుగారు=రాజులుగారు. (నరాః పుణ్యవా ఇవి నరపుణ్యవాః.) పుంగవశబ్దము పృథ్వీధరమయినపుడు మహత్త్వవిషయచే మహత్కార్యము వచ్చెను.

అని, నృపుల్ = రాజులు, పొగడఁ = పొగడుచుండగా, 'బిరుదరాయరాహుత' అనునట్టియు, 'అహితవధూభుజంగ'. యనునట్టియు, బిరుదాంక=బిరుదనామముచేత, పుంఖిత=నిండింబడిన, సమర=యుద్ధమందలి. 'విజయకాహలుడు=విజయప్రయుక్తమయిన కాహలముగలవాడును, అజిదోహలుడు=యుద్ధమందు వికాసముగలిగినవాడును అగు, ఏతిమ్మవిభూడు=ఏతిమ్మరాజు, నెగడఁ=వృద్ధిఁ బొందినప్రకాశించెనో.

ఈగీతియందలి యచ్చబ్దమునకు మీఁది తచనముమొదల నున్న రచ్చబ్దముతో అన్వయము. ఈ యచ్చబ్దము తిమ్మవిభూడను విశేష్యముతో సమసింది యుండవలయుటకు మాత్రగా విశేషణముతో

సమసిందియున్నది. పరంపరగా విశేష్యాన్వయము దీని తెలుగునది. శ్లేషమూలకంబగు పరిసంఖ్యా లంకారము.

వ. తత్కృమంబున.

అ. తత్-క్రమంబున = అతివృత్తా కులము పెరుసయందు.

తే. రవికులం బలరింప శ్రీ ర రాముఁ డయిన, శౌరి తన రెండుకన్నులు ర సరియకాఁగఁ దలఁచి సోమాన్వయము పవిత్రంబు సేయ, నవని శ్రీరంగవిభురాముఁడై జనించె.

అ. రవికులంబు అలరింప = సూర్యవంశమును ప్రకాశింపఁజేయుకొఱకు, శ్రీరాముఁడయిన శౌరి = శ్రీరాముఁడుగా నవతరించిన విష్ణుమూర్తి, తనరెండు కన్నులు సరియకాఁగఁ తలఁచి = తనరెండు కన్నులు సమానముగా నే విచారించి, ఇట విష్ణువుకన్నులు సూర్యచంద్రులని తెలియునది. 'భూఃపాదా యస్యనాభిర్వియ దమ రవిశ్చంద్రౌ' సూర్యాచనేత్రే' యని ప్రమాణము. సోమాన్వయము = చంద్రవంశ మును గూడ, పవిత్రంబు సేయు = పావనము సేయుటకు, అవని = భూమియందు, శ్రీరంగవిభురాముఁ డై = శ్రీరంగరాజు కుమారుఁడయిన రామరాజయి, జనించె = జన్మించెను.

ఇట శౌరికి తన సేత్రద్వయమును గుఱించి విచారము సేయుసంబంధములేకున్నను, సంబంధమును తెప్పటచే సంబంధాతిశయోక్తి. శౌరినే రామరాజుఁగా రూపణము చేయుటచే రూపకము. చాతరథి రాముఁడుగానుండు దశకంటె, రామరాజుగానుండు దశయందు విశేషము కానిపింపమిచే అనుభయము. అతిశయోక్తిచే రూపకముత్థాపిత మగుచున్నది గాన రెంటికిని సంకరము. రెండు ఐక్యవులకు నెక్కువ తక్కువలులేదు నుదాహరించుటయందు రెండుకన్నులనెడల లోకోక్తి యిట అనుసంధింపఁబడెను.

తా. సూర్యవంశము నలంకరించుటకు దశరథునకు శ్రీరాముఁడుగా నవతరించిన విష్ణువు, సూర్య చంద్రులనెడు తన రెండుకన్నులను సమానములగుట నాలోచించి, రెండవ కన్నయైన చంద్రుని వంశ మును బావనము సేయు కొఱకు భూమియందు శ్రీరంగరాజునకు రాముండుగా జనించెను.

సీ. పట్టాభిషేకవిశేషవర్ణయంబునఁ బ్రోలు, వెడలి ప్రియానుజుల్ ర వెంటఁ గొలువఁ జిత్రకూటాభిఖ్యుల శ జెలఁగువెన్నొండ సాం, ద్రహరిద్విపేంద్ర నాశదవనిఁ జేరి ఖలజనస్థానవాసలుఁ బల్కువ వధించి, మహిమసలక ఖర ర స్తయ మడంచి హరివీరభట మహా ర ద్ధతి నబ్ధి గంపింప, దురమునఁ గదిసి తత్కర్తృహిఁ దునిమి

తే. యనఘతరపార్థి వేందిర ర నధిగమించి, సాధు కర్ణాట విభవసంస్థాపనంబు పూనిశరణాగతుల నెల్లఁగ్రోచెరాముఁడతఁడునిజచరితంబురారామాయణముగ.

అ. ఇట రామరాజవరముగాను శ్రీరామవరముగాను అర్థద్వయము — రాముఁడు అతఁడు = రాముఁడైనయారాజు — రామరాజునట, నిజచరితంబు = తనచరిత్రము, రామాయణముగ = రామాయణవిధ యగునట్లుగా, రామరాజున తనకథ శ్రీరాముని కథయగునట్లుగా ననుట — అకథ యా కథయగుట అభేదాధ్యపనాముయ్యచేత నని మర్తము. రామునిచరిత్ర రామాయణము కావలసినదే యని అనుయాప్యము గ్రహించునది. పట్టాభిషేక వివర్ణయంబున = పట్టాభిషేకముయొక్క వ్యత్యయమందు - అనఁగా తప్పిపోవుటయందనుట - శ్రీరామునకుంబోరె రామరాజునకును పట్టాభి షేకము విష్ణుముఖించెనని యిట తెలియునది. ప్రోలు వెడలి = పట్టణమునుండి బయలుదేలి, ప్రియ + అనుజుల్ = (రాజ) ప్రియులయిన తమ్ములు - అనఁగా తిరుమలరాయఁడును వేంకటాద్రియును, వెంటఁగొలువఁ = తనవెంటిని కొలిచిరాఁగా - (రామ) ప్రియా + అనుజుల్ = ప్రియురాలయైన సీతయు తమ్ముడయిన లక్ష్మణుఁడును వెంటఁగొలిచి రాఁగా.

అభిఖ్యాయనంగా నామమును ప్రథయను - (రాజ) చిత్రకూటాభిఖ్యాయ - చిత్ర = విచిత్రము లయిన, కూట = శిఖరములయొక్క, అభిఖ్యాయ = ప్రథచేత, చెలఁగు = విలసిల్లుచున్న, పెన్గొండ = పెనుగొండయందున్న, సాంద్ర... పేంద్ర = సాంద్ర = దట్టమయిన, హరి = గుఱ్ఱములును, ద్విపేంద్ర = హేటియేనుగులును గలిగిన, అదవని = అదవని యనెడు పట్టణమును, (ప్రకృతమున అదోని యనఁబడు పట్టణము,) చేరి = పోయి-ఆక్రమించి, చెందియిని పాతాంతరమునను అర్థము సమానమే. (రామ) చిత్ర కూట+అభిఖ్యాయ = చిత్రకూట మనెడు పేరిచేత, చెలఁగు పెన్గొండ = మహాపర్వతమునందు, సాంద్ర = నిలిడమయిన, హరి = సింహములయొక్కయు, ద్విపేంద్ర = హేటిగజములయొక్కయు, నాద = ధ్వనులు గలిగిన, వని = అరణ్యమును, చేరి = చెంది. 'అభిఖ్యానామశోధయాః' అను.

ఖల... వాసుల - (రాజ) ఖల = పాపాత్ములయిన, జనస్థానవాసుల = జనపదముల వసించు వారిని, పల్వర = అనేకులను, విధించి = సంహరించి, మహిమ = ప్రభావముచేత, సలక = సలకుఁ డను, ఖర = క్రూరునియొక్క, స్తయము = గర్వమును, అడంచి, (రామ) ఖల = పాపాత్ములయిన, జన స్థానవాసుల = జనస్థానమందున్న రాక్షసులను, పల్వరను, విధించి, మహిమ = భూమియందు, మసలక = బాగు సేయక-భూమియందు తా నవతరించిన ప్రయోజనమును ద్వరితముగాఁ దీర్చుకొనువాడై యనుట, ఖర = ఖరాసురునియొక్క, స్తయమునడంచి = గర్వమును నాశముచేసి.

హరి... దునిమి - (రాజ) హరి = గుఱ్ఱములయొక్కయు, వీరభట = కూరులయిన భటులయొ క్కయు, మహాద్ధతి = అధికమయిన పదటముచేత-ఎగఱుచేసెనుట, అర్థి = సముద్రము, కంఠి ప = చలించునట్లుగా, దురమున = యుద్ధమందు, కదిసి = తారించి-మార్చిని, తద్దోహిక = పూర్వముచెప్పఁబడిన యాసలకుఁడను ద్రోహిని, తునిమి = విధించి. (రామ) హరివీరభట = కడివీర సైనికుల యొక్క, మహాద్ధతిచేత, అర్థి కంఠిప = దక్షిణసముద్రము వడఁకఁగా - నేతువునుగట్టి దాటు టచే ఆసముద్రము కలగుండు సొందఁగాననుట, దురమునఁ గదిసి, తత్ - ద్రోహిక = ప్రసిద్ధుడైన యాద్రోహిని రావణుని, తునిమి. రావణుడు నీత నపహరించుటచే రామునకు ద్రోహిగాఁ జెప్పఁబడు టను దెలియునది.

అనఘ... నధిగమించి - (రాజ) అనఘతర = మిక్కిలి నిష్కల్మషమయిన, పార్థివ + ఇందిర = రాజులపైని - రాజ్యసంపత్తినుట, అధిగమించి = పొంది. (రామ) అనఘతర = నిష్కల్మషులగున-అగ్ని ప్రవేశాదులచే మిక్కిలియు నిర్దోషురాలుగా వాసి గన్నట్టియనుట, పార్థివ + ఇందిర = పార్థివ = పృథి విని సంబంధించిన-అనఁగా భూదేవికిమా ర్తయైనట్టి, ఇందిర = లక్ష్మిని-అనఁగా నీతిను, అధిగమించి = పొంది- మఱుపఁబడిన, సాధు... పూని - (రాజ) సాధు = చక్కనయిన, కర్ణాటవిభవసంస్థాపనము = కర్ణాట రాజ్య వైభవముయొక్క సంస్థాపించుటను, పూని = పోషించి, (రామ) సాధు = యోగ్యులయినవారి యొక్క, కర్ణ+అట = కర్ణగోచరమయిన - సాధులువిని యామోదించునట్టి యనుట, విభవసంస్థాపనము పూని = వైభవముయొక్క సంస్థాపనమును పోషించి-సాధువులు విని యనుమోదించునట్లుగా పితృవదన పరిపాలనాదులు నెఱపి ధర్మోత్తరముగాఁ దనరాజ్యవైభవమును గట్టిగా నెలకొలిపికొన్నాడనుట. శరణమక్షగా గృహమును రక్షణమును, శరణ... ప్రోచే - (రాజ) శరణ+అగతులక ఎల్ల = గృ హమునుగూర్చి పచ్చినవారి నందఱును, ప్రోచే = రక్షించెను. (రామ) శరణాగతుల నెల్ల = రక్షణమును గూర్చిన పచ్చినవారి నందఱును రక్షించెను. 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' విశ్వ. ఇందు శిష్టదూత కావ్యము.

‘హరివీరభట మహాద్ధతి’ ననుచో అంత్యోష్టసంధివిశ్రమము. హాకారముతో ఉద్ధతి లోని ‘ధ’ కారమునకు విశ్రమము. అంత్యోష్టమనగా ‘శవన’ లనికి ఊష్టములలో సంత్యమగు హాకారము. ‘ఉద్ధతి’ అనుచో ‘ఝయోహోఽన్యతరస్యాప్’ అను సూత్రముచే హాకారమున కాదే మైన ధకారముగాన విశ్రమముచెల్లుట తెలియునది.

మ. హరిశౌర్యం డగురామభూవిభుని తీర్త్రవాటోపవద్వాహినీ

శరవేగంబున నాత్మమూలబలముల్ శబాఙ్ దళాడంబరం

బరుగం గొమ్ముల పైవ లా వటి నిజామాదుల్ వజీరుల్ భజిం

తురు నమ్రత్వముఁ గానలో ముసలిమా శీనుల్ గా వితర్కింపఁగన్. 44

అ. ఇందు నిజమాదులకును ముద్దిప్రాకులకును అభేదాధ్యవసాయముగాన అర్థద్యయము దెలియు నది. హరిశౌర్యండు=సింహముయొక్క పరాక్రమమువంటి పరాక్రమముగలవాఁడు, అగు, రామ... వేగం బున—రామభూవిభుని = రామరాజుయొక్క, తీర్త్ర = ఉరవడిగల, అటోపవత్ = యుద్ధవిజృంభణ ముగల, వాహినీ = సేనయొక్క, శరవేగంబున = బాణవేగముచేత నని నిజామాదిపరమైన యర్థము. తీర్త్రా టోపవత్ = మిక్కిలి యాడంబరముతోఁ గూడిన, వాహినీ = నదియొక్క, శరవేగంబున = జలవేగముచేత నని వృక్షపరమైన అర్థం. ఆత్మమూలబలముల్ = (నిజా) తమయొక్క నమ్మిగల బలములు, శాఙ్ = తాఁగ, పలాయితముకాఁగా. (వృక్ష) ఆత్మమూల = తమవేర్లయొక్క, బలముల్ = సత్తువులు-దార్ధ్య ము, శాఙ్ = తీసిపోవఁగా, దళమనఁగా రాణువయు ఆకును, దళ+అడంబరంబు = (నిజా) రాణువ యొక్క విజృంభణమును, అరుగ = పోఁగా-నశింపఁగా - (వృక్ష) ఆకులవిజృంభణము నశింపఁగా ‘దళోఽంశేస్త్రీభటేభేదే’ విశ్వ. (‘దళం పర్ణంఛదః పుమాన్’ అను.) కొమ్ములపోవఁ-(నిజా)-పుత్ర పౌత్రాదులు హతులుకాఁగా- (వృక్ష) కాఖలువిడిగి పడిపోఁగా ఇంతవఱకు అర్థద్యయమునకు అభేదా ధ్యవసాయము. కొమ్మలనగా పుత్రాదు లనుటకు

మ. గురుగం జెంచలి దుష్టి రేదగిరిసాకుం దింతిజీపల్లవో

త్కరముంగూడఁ బొరంటి నూనియలతోఁ గట్టావికుట్టారిశో

గిరముల్ మెక్కి తమిం గొమల్ పొలమునోఁ గ్రేపుల్ మెయిల్ నాక మేఁ

కరువుంగుంపటిమంచ మెక్కిరి ప్రభులైకాపి రె డ్లజ్జడిన్. (ఆముక్తమాల్యద.)

లావణి = బలము పెడి, నిజాము అదుల్ = నిజాము మొదలయిన మేచ్చప్రభువులును, వజీరుల్ = మేచ్చ ప్రధానులును, కానశో = అరణ్యమందు, ముసలి మానుల్ కా = ముడిసిన ప్రాకులలో నొకనట్లు, వితర్కింపఁగన్ = (జనులు) ఊహించునట్లుగా, మాను అనుచో రేఖసంయోగములేమికి గాఢము మృగ్యము. మానుల్ మానులని తురకలను వ్యవహరించుట గలదుగనుక తురకలని భావము. నమ్రత్వము = వంగుటను-తురకలపరముగా అపజయముచే లోబడుటయనియు - వృక్షపరముగా వేళ్లదిట తప్పుటచే బిఱిగి కూలుటయనియు నర్థము. భజింతురు = పొందుదురు.

ఇటు తురకలకు మునుల్ మానులను పేరుండుటంబట్టి యాకట్టకైవలన ముసలిప్రానులుగా నధ్య వసించి వాగిని ముద్దిప్రాకులకు నర్థద్యయము గలుగఁ జెప్పినాఁడు. జీర్ణవృక్షగత ధర్మసంబంధము నిమిత్తముగాఁ గొని మేచ్చులను వృక్షములుగా నుత్పేక్షించుటవలన ఉత్పేక్షలంకారము. రామ భూవిభునకు హరిశౌర్యుడను విశేషణము మేచ్చాదులను నమ్రులను జేయుటకు సాధకమగుటచే కావ్య లింగభేదము. ఈరెంటికిని సంకరము. మిక్కిలి యురవడియై నడిజలవేగమున ముడిసినప్రాకులు వేళ్లదిటకమ్మి

యాకుల జాంపమంతయుఁ బోయి కొమ్మలువిడిగి బలముతీసిపోయి యొడఁగిపోవుటయును, రామరాజు సేనల బాణవేగముచే తురకప్రభువులు తమమూలబలము పాటిపోవఁగా రాణుల యేపుచెడఁగా పుత్ర పౌత్రాదులు నశింపఁగా బలముతగ్గి నశ్చులయు లోఁబడి పోవుటయును నభిన్నముగా నధ్యవసంపఁబడి నది. నిజామాదులు యుద్ధముననోడి పరికరములన్నియుఁ దూలి యుడవికి బాటిపోయిరని తార్కిర్యము. సీ. ఎవలపైఁ బొడలుపర్యయ్యెడలు జాఱఁగఁ బాటు, బిబ్బిలకు ముసుంగులబ్బఁజేసె ఘనభేరి కాధ్యమల్ వినిగుండెయలు వ్రీల, వ్రాలుముల్కలకు గోరీలుసేసె నుడుగనివిభ్రాంతిఁ దడగాళ్లు నడ నిల్చు, ఖానులు డాఁగఁ జీరకటులుసేసె గడలేని కాండిశీకత నేగుతమ కుర్చి, జడధులెల్లను గాలిసడలు సేసె.

తే. ననుచు శిరములఁ దాల్చురెవ్వని సమగ్ర, సైన్యధుతిధూళిఁ జక్షులై శ్రవనుసపాద కుతుపశాహినిజామాదిశక్తులవతుల, తండుస్వసమాత్రుఁడ రామధరిణిభిభుండు.

అ. ఎవలపైఁ = వక్రస్థలములమీఁద, పొడలుపయ్యెడలు = ఒప్పారెడుపయ్యెడలు, జాఱ = జాటిపోవునట్లుగా, పాటుబిబ్బిలకుఁ = పరుగిడునట్టి మేచ్చాంతిపురస్త్రీలకు, ముసుంగులు = ముసుంగులు, అబ్బఁ చేసెఁ = కలుగుఁట్లుగాఁజేసెను. ఘనభేరి కాధ్యమల్ = గొప్పదియైన రణభేరియొక్క భాంకారములను, విని, గుండెయలు వ్రీలకుఁ = గుండలు పగులునట్లుగా, వ్రాలు ముల్కలకుఁ = నిర్జీవులయి కూలునట్టి తురకలకు, గోరీలుసేసెఁ = గోరీలేగ్నఁచెను. ఉడుగని విభ్రాంతిఁ = తీసిపోవకుండెడు భయమువలని తడఁబాటుచేతి, తడగాళ్లుపడఁ = కాళ్లు తడఁబడఁగా, నిల్చుఖానులు = కదలలేక నిలిచిన మేచ్చప్రధానులు, డాఁగఁ = దాఁగుటకు, చీరకటులుసేసెఁ = చీరకట్లు కల్పించెను. కడలేని కాండిశీకతఁ = తుదిముట్టని పలాయనముచేతి - తుదిలేక యారకపాటుచుండుటచేతి. పాటి పోవుటకు ముగింపులేమి భయతిశయమువలన, ఏగు తమకుఁ = పోవునట్టి తమకు, ఉర్చి = భూమియందు, జడధులెల్లను = సముద్రములన్నిటిని, కాలినడలుచేసెఁ = కాలిచే నడచి పోయెనంత లోఁతుగలవానిగాఁ జేసెను.

అనుచుఁ = అనిచెప్పచు, ఎప్పని...చకితులై — ఎప్పని = ఏరాజయొక్క, సమగ్ర = సంపూర్ణమయిన, సైన్య = సేనలచేత, ధుత = ఎగురఁగొట్టఁబడిన, ధూళిఁ = దుచ్చును, చక్షులై = భయపడి, చను, సపాద కుతుప శాహి నిజామాది - పోవుచుండు సపాదుఁడు, కుతుపశాహి, నిజాము మొదలయిన, కుతలడతులు = భూపతులు - రాజులు, శిరములఁ తాల్చురు = శిరసావహించుకొని యర్థముగూలి వారి కిరస్సులమీఁదఁ బడునని భయము. అతఁడు = అట్టివాఁడయిన, రామధరిణిభిభుండు = రామరాజు, స్వసమాత్రుఁడ = రాజులపాటి వాఁడా, అందులు రాజులనెడివాఁడా - కాడనుట.

ఇట్ల సైన్యములచే జయఁబడినధూళికి, 'బిబ్బిలకు ముసుంగులబ్బఁజేసె' ననుటచే అత్యంతమగు ప్రసరణమును, 'ముల్కలకు గోరీలుసేసె' ననుటచే అత్యంత ప్రసరణ నీడితత్వములను, 'ఖానులకు చీరకటులుసేసె' ననుటచే అత్యంత ప్రసరణ నీడితత్వబాహుళ్యములను, 'జడధులెల్లను గాలినడలు సేసె' ననుటచే సత్యంత ప్రసరణ నీడితత్వబాహుళ్య దగంతవ్యాప్తులు చాచియుండు. వేనాధూళి వ్యాపించిన మృత్యుననే నిజామాదులు నిజసేనలు చెల్ల చెపరై కుటుంబములు చికాక పలాయించు లయిరని భావము. తమ బిబ్బిలు ముడులగువారికి భరిహరియగా ముసుంగులు మొదలయినవి కల్పించి యుపకరించుటచే నిజామాదు ప్రాధులని కిరవాహించి శ్లాఘించురని చెమత్కారము. కాండిశీక కడలేనిదిగావుననే అందుల కుర్చియుఁ జాలనందున సముద్రములపయనిగొడ నది కొనసాగునట్లు వానిని కాలినడలుగాఁ జేసివాడని

యాశయము. ఇచట బిడ్డిలు మొగలగువారికి, నేనాఘాళి ముఖా పరణాదులను కల్పించెనని యాహించి రన్న సంబంధము లేకపోయినను సంబంధమును జెప్పటచే అతిశయోక్తి-అఘాళికిరస్సునఁ బడుటనే కిరస్సునఁదాల్చి క్లాపించుటగా రూపణముచేయుటచే రూపకమును. అతిశయోక్తి యీరూపకము నుత్థాపించుటచే రెండింటికిని సంకరము. ఇటువంటి వాఁడనుపేతువుచే కేవలరాజ మాత్రుఁడుగాఁడను టను సమర్థించుటచే కావ్యలింగమును. ఇట సపాదుఁడనఁగా మహాబాత్తనియు కరుపకాహియనఁగా కుటుబోమ అనియు నిజాముఁడనఁగా నైజామనియు మ్లేచ్ఛరాజులను దెలియువది. తా. సుగమము.

పయ్యోదనులతో నడిమి 'య'కారమునకును ఎత్వము కలదనటకు.

[గీ. 'తాయెతులు నయ్యెలయుఁ బయ్యోదయును దక్కఁగలుగ దెత్వంబు మధ్య'య'కారమునకుఁ దుదిని గ్రీయదక్క నెత్వంబు * గదియ దాది, నత్వమొందదు తెనుఁగున * నబ్జనాభ.'

ముద్దరాజు రామన్న

గీ. ధరణి నయ్యెల పయ్యోదతాయెతులను, గల'య'కారమునకు వక్రములు నిజంబు ముద్దరాజురామన వానిఁమాటిని బద, మధ్య'యా'లని చెప్పినమాట మిథ్య.

గీ. ఊయనెల కా కగుట చేత * నయ్యెలయ్యెఁ, బై నయ్యెదకు వక్రోక్తిని * పయ్యోదయ్యెఁ దల్లి కాపునకై కట్టఁగనిననరులు, లేలఁ బల్కఁగఁదాయెతుల్ * దేశ్యమునను. అప్పకవి. 'పయ్యోదేత్యాది నామగతి 'య'కారస్యాపి' ఇతి పుష్కరేత్వం విహిత మేవ 'దోలాభాహేత్తరీ యాణి విసైత్వం నాస్తి మధ్యయః' అప్పుకవిస్తు 'పయ్యోదేత్యాదా వస్త్యం యత్రుతిత్వం చాపా రదే తత్సా త్రప్రామాణ్యా త్స్వికపోలకల్పిని మేవే త్యనుసంధేయమ్.' అహోబలపండితుఁడు.

దీనిచేత నిది యేకపదమనియు పనమధ్య 'య'కార మెత్వయు క్తమనియు గ్రహించునది.] అని సోమకవి. కాని 'ఉయ్యెల' 'పయ్యోద' ల 'య'కారమునకు అత్వము.

'అబ్జనాభునితూగుటు య్యలలుగం'ట'

భీమఖండము.

ఉయ్యెల నూపుమఁ బెనుపదొడఁగె నావరశిశువున్.

కళాపూర్ణోదయము.

ఉయ్యెలలో జొంపములంమఁ బాడుదురు భిల్లాంభోజప్రేక్షణల్.

పయ్యోద దడియంగఁగానఁబడె నంచితనిర్మల రత్నభూషణ్ లిన్.

భాస్కరరామాయణము.

'యానవేగమునఁ బయ్యోదకొంగు సడలిన'

పోడశకుమారచరిత్రము.

శా. విశ్వామిత్రునిఁ గొల్చి రాముఁ డతఁ డు శ్రి ర్వింశైందెఁ గల్యాణమున్
విశ్వామిత్రులఁ గొల్చి రాముఁ డితఁ డు శ్రి ర్వింశైందెఁ గల్యాణమున్
శశ్వత్కీర్తులు రాము లయ్యిరువురున్ శ సాధించు కల్యాణ లా
భైశ్వర్యంబులు ధర్మనిర్మథన ధర్మాలంబన వ్యక్తముల్.

46

ఆ. విశ్వామిత్రుని = విశ్వమునకు అమిత్రుఁడయినవానిని, కొలిచి = నేనించి యనియర్థము. విశ్వామిత్రమహామునిని నేనించి యనిభావము. రాముఁడు అతఁడు = పశురథకుమారుఁడయిన యారాముఁ డు, ఉర్విక్ = భూమియందు, కళ్యాణమున్ చెందె = వివాహమును బొందెను - విశ్వామిత్రుని ప్రాపుచే నీతను పెండ్లియొడెననుట. రాముఁడితఁడు = ఈరామరాజు, విశ్వామిత్రులు ఉర్విక్ = విశ్వామిత్ర మహామునలేతన్నుఁగొల్పఁగా, ఉర్విక్ చెందె = కల్యాణమున్ = భూమియందు కల్యాణ మును బొందెనని యర్థము. ఆరామునకును ఈరామునకు నిట కల్యాణమును బొందుట సమూహధర్మము. విశ్వ = సమస్తలయిన, అమిత్రులు = శత్రువులు, కొల్పె = నేనింపఁగా, ఉర్వియందు = కళ్యాణము.

అనునెడు పట్టణమును బొందినాడని భావము. కల్యాణపట్టణమును ముట్టడించి శత్రువులెల్లఁ దనకు లోబడిపోయి కొలువఁగా దాని నాక్రమించికి న్నాడనుట. కల్యాణమును బొందుట ఆరామునకును ఈరామునకును సమానమే, ఇరువురకు విశేషమేమన అతఁడొక విశ్వామిత్రుని తానుగొలిచి దానినిబొంది నాడు. ఇతఁడు వెక్కు విశ్వామిత్రులచేఁ దన్నుఁగొలిపించుకొని దానిని బొందినాడు; కాన యితఁడే యతిశయించినవాడని చమత్కారము. శత్రువు కీర్తలు = ప్రకాశించుచున్న కీర్తిగలవారయిన, రాములు అయ్యురువురుక = ఆ యిద్దఱురాయులును, సాధించు... భైశ్యర్యంబులు - సాధించు = సాధించినట్టి, కల్యాణలాభ = కల్యాణప్రాప్తి రూపమయిన, విశ్వర్యంబులు = వైభవములు - వారిరువురును కల్యాణమునుబడసిన వైభవములనుట, ధర్మ...వ్యక్తముల్ - ధర్మముఁగా న్యాయమును చాపమునుగాన, ధర్మనిర్మథన = న్యాయమును ధ్వంసముచేయుటచేతను, ధర్మాలంబన = న్యాయము నవలంబించుటచేతను, వ్యక్తముల్ = ప్రకటములయినవి. ఆరాముఁడన్యాయముగాను ఈరాముఁడు న్యాయముగాను కల్యాణమును బొందిరని యర్థము. ధర్మనిర్మథన=విల్లవిలుచుటచేతను -(శివధనుర్భంగముచేయుటచేత ననుట.) ధర్మాలంబన = విలు నవలంబించుటచేతను -(విలుగొని బాగులులను బ్రయోగించుటచేతననుట.) ప్రకటములయినవి భావము.

అతఁడు శివుని విల్లవిఱచి నీతాకల్యాణమును బొందెననియు, ఇతఁడు వింటబాగులుకైచి కల్యాణపట్టణమును బొందినాడనియు ఆశయము. విశ్వమునకు అమిత్రుఁడయినవానిని గొల్చి ధర్మనిర్మథన న్యాయముచే కల్యాణమును బొందిన యారామునకంటె విశ్వమున కమిత్రులయిన వారిని గొలిపించుకొని ధర్మాలంబనన్యాయముచే కల్యాణమునుబొందిన యారాముఁడుత్తముఁడని సారస్వము. ఇటు శ్లోకాపిత మయిన వ్యతిరేక మలంకారము. తా. సుగమము.

సీ. ప్రబలావలేప విగ్రహజాయమానాగ్ర, హముడించి బహుధావ శీ నాప్తిఁగాంచు
బురమెల్లఁ బ్రత్యగ్ర భూతిపాలుగఁజేసి, యచలాననాభ్యాసి శ్చ యై కృశించు
రతినిభరామానుగతమైత్రిపై రోసి, కలనైసఁ గల్యాణ శ్చ కాంక్ష యిడఁడు
సరవిఁ బ్రాణాయామ శ్చ సంసిద్ధికై సారె, సారకుఁ గుండలిశ్చ స్థాన మంటు
తే. మానకనిజాముఁ డపవర్గ శ్చ మార్గవృత్తి, బెరయఁ బరబుద్ధి నెవ్వాని శ్చ పేరుదలఁచి
యతఁడు శ్రీరాముఁ శ్చ డఖలనన్నుతికిఁడగఁడె, సేతుకాశీతలాంతరభ్యాసయతుఁడు.

ఆ. రామునకు రామరాజకృతమయిన అపవయవృత్తిపరముగాను శ్రీరామకృతమైన అపవర్గవృత్తిపరముగా నర్థవ్యయమునకు నభేదాధ్యవసాయముచేసి చెప్పయన్నాడు. నిజాముఁడు, మానక = విముక్త, పరబుద్ధి = శత్రుబుద్ధిచేతనని యర్థము, పరబ్రహ్మ బుద్ధిచేతనని యర్థాంతరము. ఎవ్వనిపేరు దలఁచి = రామరాజనామము నెంచి - ఏశ్రీరాముని పేరుదలఁచియనియు, ప్రబల... కాంక్ష = (అపవయ) - ప్రబల = బలియమయిన, అపలేప = గర్వము చేత నయిన, విక్రహ = విరోధమువలన, జాయమాన = పుట్టుచున్న, అగ్రహముక్ = కోపమును, డించి = విడిచిపెట్టి, బహు = అయగా, ధావన = అప్రీతి = పతాయనమును బొందుటను, కాంచుక్ = పొందునో - పలాయకుఁ డగునో. తాను మిక్కిలి గర్వించి రాజావో విరోధము పెట్టుకొన్నందున నతనిపయి గలిగిన విరోధమునుగూడ దిగబడిచి మిక్కిలియుఁ బాటిపోవుననుట. (అపవర్గ) ప్రబల = మిక్కిటమయిన, అపలేప = వ్యాప్తిగల, విక్రహ = దేహమువలన, జాయమాన = పుట్టుచున్న, అగ్రహముక్ = అభిమానమును, డించి = పరిత్యజించి, బహుధా = పలువిధములుగా, పన = అప్రీతి కాంచుక్ = అడవులను బొందుటను బొందునో - అడవులకుఁ

బోవునో - మీఁదు మిక్కిలి వ్యాపించుచున్న దేహభిమానమును దిగబడిచి తపస్సు గావించుటకు వనరు నకుఁ బోవునోయనుట.

పురం ... కృశించు --- (అపజయ) పురమెల్లఁ = పట్టణమంతయు, ప్రత్యగ్ర... పాఠుగ్ = ప్రత్యగ్ర = హుతనమున, భూతిపాఠుగ్ = బూడిదపాఠుగా, చేసి, అచల+అసన+అభ్యాసించె-అచల=కొండ యందు, అసన = ఉండుటయొక్క, అభ్యాసించె=అలవాటు గలవాడై, కృశించుగ్=క్షీణించునో- పట్టణమంతయు శత్రువులకు జిక్కి బూడిదపాఠుగాఁగా కొండలకుఁ బాటిపోయి యచట నే యుండుట లలన క్షీణించి పోవుచున్నాడనుట. (అపవర్గ) పురమెల్లఁ = దేహమంతయు, ప్రత్యగ్రభూతి పాఠుగ్ చేసి = క్రొత్తబూడిద పాఠు గావించి-అచఁగా తురికగనుక శ్రీరామునియందలి భక్తి క్రొత్తగా నంకు రించుటచే ఇంతవఱకులేక క్రొత్తగా దేహమంతయు బూడిద పూసికొన్నవాడై యనుట. అచల=ని శ్చలమైన, అసన=పద్మాసనము మొదలయి వాని యందలి, అభ్యాసించె=పరిచయము గలవాడై, కృశించుగ్=చిక్కిపోవునో--రామభక్తివలనఁ గ్రొత్తగా దేహమంతయు విబూది పూసికొని పద్మాసనాదు లలవాటు చేయుటచే జిక్కిపోయినాఁ డనుట. 'పురంపురి శరీరేన' విశ్వ.

రతి... యుడఁడు --- (అపజయ) ఇభరామ=ఇబ్రహీం అనువానియందు, అనుగత=పొందఁబడిన, మైత్రిచై = స్నేహముమీఁద--ఇభరామతోడి స్నేహము నందనుట, రతి=ఆసక్తిని, రోసి=మాను కొని, కలనైన్ = స్వప్నమందయినను, కల్యాణకాంక్ష=కల్యాణ పట్టణముమీఁది వాంఛను, ఇడఁడు= పెట్టుకొనఁడో - ఇబ్రహీంతోడి స్నేహమును మానికొని కల్యాణ పట్టణమును మరలఁ బట్టుకొనవలెన నెడి యపేక్షకలయందును లేకుండుననుట--దీనిచేత నిజము ఇబ్రహీంతోఁగూడి రామరాజుతో శత్రు త్వము గలిగియుండెనియు కల్యాణ పట్టణమును బోగొట్టు కొన్నాడనియుఁ జరిత్రాంశము తెలియు నది. (అపవర్గ) రతిభ=రతీదేవితో సాటియైన, రామ = స్త్రీలయందు, అనుగత = పొందఁబడిన, మైత్రిచై రోసి=స్నేహముమీఁద విరక్తిఁజెంది, కలనయినను, కల్యాణకాంక్షయుడఁడు=బంగారమునం దభిలాష యుంపఁడో. మిక్కిలి చక్కని స్త్రీలయందును విరక్తిగలిగి బంగారము మొదలయిన యమూల్య వస్తువులందుఁ గలనయినను గోరిక లేకుండుననుట.

సరవి... మంటుగ్ --- (అపజయ) సరవిగ్ = యుక్తమగునట్లుగా, ప్రాణా+అయామ+సంసిద్ధి కై = ప్రాణముయొక్క నిడివి సిద్ధించుటకై--ప్రాణము దీర్ఘకాలముండుటను బొందుటకై--అనఁ గా వధము దప్పించుకొనుట కనుట, సారెసారెగ్ = మాటిమాటికి, కుండలి స్థానము అంటుగ్ = సర్ప ములకు స్థానమయిన పుట్టను అంటునో, అనఁగా పుట్టపయి నెక్కునోయని యర్థము. పుట్టనెక్కిన వానిని, పూరిగఱచిన వానిని, పాటిపోవు వానిని యుద్ధమందుఁ జంపరాదని సంగఱియను. (అపవర్గ) ప్రాణాయామ మనెడి యోగముయొక్క యంగము సిద్ధించుకొనుట కుంభాకారము మనస్సు వాచేకించి కుండలిని శక్తికి స్థానమయిన మూలాధారమంటునో--[కుల కుండలిని శక్తి యనఁగా

శ్లో॥ భుజద్వారాః కారూఢేణ మూలాధారం సమాస్థితా | శక్తిః కుండలినీ నామ బిసత్ ప్రాణిభా శుభా
మూలకన్దం ఫణాగ్రేణ దప్తాకమలకన్దవత్ | ముఖేనపుచ్ఛంసంగృహ్య బ్రహ్మరథ్యంసమాస్థితా॥
పద్మాసనగతిఃస్వస్థా గుహమాకుఞ్చ సాధకః | వాయుమార్ద్యగతింకర్మజుగ్మభృశావిష్టమానసః |
వాయుసూతఃకాదగ్ని స్వాధిష్ఠానగతోజ్వలః | జ్వలనాఘాతపవనాఘాతాదున్మిద్రితాహిరాట్ |
రుద్రగ్రధిం తతోభిత్వా విష్ణుగ్రధిం భినత్తితః | బ్రహ్మగ్రధిం భినత్త్యేవకమలాని భినత్తిషట్ |
శహస్రకమలే శక్తిశ్చవేన సహమాదతే | సా చానస్థాపరాక్షయా నైవ నిర్వృతికారణమ్ ||
వామేశ్వర తంత్రము.

శ్లో॥ ధ్యేయాత్కుండ్లినీంసుత్సంమూలాధారనివాసినీం తామిష్టదేవతారూపాంసార్ధత్రివలయాన్నితామ్.
కోటిసాదామినీభాసాం స్వయమ్భులిబ్ధవేష్టినీం తామృతాప్యమహాదేవీం ప్రాణమస్త్రీణసాధకః
ఉద్యద్దినకతోద్వ్యోతాయాఽచ్చాసందృధాసనః అశేషాశుభకార్యైర్థంసమాహితమనాశ్చరమ్॥
తత్ప్రభాపటలవ్యాప్తం శరీరమపి చిత్తయేత్॥ తంత్రసారము.

ఈ 'కుండలినీ' శే 'కుండలి' యనియుఁ బేరు.

శ్లో॥ అధోముఖస్తత్ర్రిబ్ధః స్వయమ్భునేన చాల్పకే । నీవారికూకవర్తిన్వీ కుండలి పరదేవతా
శబ్ధతుల్యనిభా దేవీ సార్ధత్రివలయాన్నితామభేనాచ్ఛాప్య బ్రహ్మస్యంతియా సంవేష్టితఃప్రభుః॥
సమ్మేహన తంత్రము.

దీనికిఁ బర్యాయములు.

'కుటిలాజీ కుండలినీ భుజజీ శక్తి రీశ్వరీ

అరుణతీ' .....

హఠయోగదీపిక.

దేహమనందు మూలాధారము, స్వాధిష్ఠానము, మణిపూరము, అనాహతిము, విశుద్ధము, అజ్ఞా,
అని ఆఱుచక్రములును దానిపైని సహస్రారపద్మమును గలవు.

'మూలాధారం గుదస్థానం స్వాధిష్ఠానంచ మేహానమ్! నాభీమణిసౌరాశ్చ్యంహృదయాబ్జమ్ నాహతమ్!
తామూలం విశుద్ధాభ్యుమాజ్ఞాభ్యుం నిటలామ్బుజం! సహస్రారం బ్రహ్మరస్స) మిత్యాగమవిదోవిదుః॥

అన్నట్లు, గుహ్యలింగములకు నడుమ రెండంగులకొలది యగుస్థానము మూలాధారము. అందు 'వ, శ, మ, న' అను అక్షరములతోఁగూడినదై బంగారువర్ణము గలిగి నాలుగు దశములుగల పద్మముండును. దానికినడుమ ఇచ్చా, జ్ఞాన, క్రియాస్వరూపమగు త్రికోణముగలదు. అందు పృథివి ఁర్తించుచున్నది. అందే మృతాశసూత్రమువలె సూక్ష్మమై సార్ధత్రి (3½) వలయాకారమై మెఱపుం బోని ప్రభగలిగి స్వయంభులింగమున పంచేష్టింది 'కులకుండలినీ' అనెడి శక్తియున్నది. స్వాధిష్ఠానము రెండవది. ఇది 'ఐ, భ, మ, య, ర, ల, ఇర్ణులతోఁగూడి, అఱుచక్రముల పద్మము గలిగి యుండును. ఇం దగ్ని వర్తించుచున్నది.

'కుండలిస్థానము' అనుచో శక్తిపరముగా 'కుండలీ' అనియు (జాతియందు జీవ), సర్వ పరముగా 'కుండలిన్' అనియు (ఇన్నంతముగా) రూపములు. రెండూరూపములకి సమముగాఁ జొందు పడుటకై కవి 'కుండలిస్థాన' మన్నాడు.]

అపవర్గగర్వస్థాతిక్ = (అపజయ) వర్గమనఁగా పుత్రప్రేతాదికము - అపగతమయిన పుత్ర ప్రేతాదికము. యుక్త బాళనూ నలి వృత్తిని-పుత్రప్రేతాదులమార్గమందు వర్తించుట అపగతమయిన వాఁడగుటను. పుత్రప్రేతాదులతోఁగూడి స్వస్థానమున వర్తించుటలేక పలాయితఁడయినవాఁడనుట, బెరయుట = పొందునో - (అపవర్గమనఁగా మోక్షము. మోక్షమార్గమందలి వృత్తిని పొందునో-మోక్షమార్గమందు వర్తించునో యనియు) అతఁడు - అనఁగా సిఙ్గాముఁడు, పరజుద్ధిచేత ఎవనిపేరు దలఁచి యుని చెప్పఁబడినప్రకారముల వర్తించునో యతఁడైన యనుట, శ్రీరాముఁడు—శ్రీ=సంపద్యుక్తఁడయిన, రాముఁడు = రామరాజుని యర్థము—శ్రీ = లక్ష్మీయుక్తఁడయిన, రాముఁడు=శ్రీరాముఁడని యర్థాంతరము, అఖిల సన్నతిక్=ఎల్లవారియొక్క స్తోత్రమనకు, తగఁడె= అర్హుఁడుగాఁడా - అర్హుఁడు గాఁదగుననుట. అతఁడు మఱియు వెట్టివాడనఁగా, సేతు... యనుట—సేతు కాశీతల అంతరం సేతువునకును కాశీతలమనకు మధ్యమగు భూమియందు, భూతః.

ప్రసిద్ధమయిన, యకుడు = కీర్తిగలవాడని యర్థము. ఇట్లేషము లేక ధ్వనియు మతభేదమున గ్రహించునది.

చ. అరి జను కీర్తి సాంద్రుడగునయ్యభిరామ సరేంద్ర సోదరుం
దిరుమలదేవరాయల సుతంపఁ దరంబె తదీయహేతి శాం
కరి యతిలోహితావయవఁగఁ దను నాత్మహృదంతరంబులం
దరలక తాల్చువారలకుఁ దార్పు సురీ వరణీయ వైఖరుల్.

48

అ. అరి...సాంద్రుడు—అరిజను=శత్రుజనుమనలని, కీర్తి=యశస్సుచేత, సాంద్రుడు = దట్టమయినవాడు - అకీర్తి దట్టముగాఁ గలవాడనుట, అగు, అయ్యభిరామ...సోదరుఁ—అయ్య భిరామసరేంద్ర=ఆ రామరాజముక్క, సోదరుఁ=తమ్ముడయిన, తిరుమలదేవరాయలను, సుతంపఁ తరంబె=పాఁగడ శక్యమా-శక్యము గాదనుట, ఏలనఁగా, తదీయ...శాంకరి-తదీయ = అతనిదయిన, హేతి = ఖడ్గమనెడి, శాంకరి=శాంకరియనెడు శక్తి, అతిలోహిత+అవయవఁగాఁ = (ఖడ్గ) మిక్కిలియు రక్తముతోఁగూడిన అవయవముగల దానినిగా, (శక్తి) మిక్కిలి ఎఱుపైన మూర్తిగల దానినిగా, తనుఁ=తన్ను, ఆత్మహృదంతరంబులఁ = (ఖడ్గ) తమవక్షస్థలముల నడుమ- (శక్తి) తమ హృదయములలోపల, తరలక = చలింపక, తాల్చువారలకుఁ = ధరించునట్టివారికి, సురీ...వైఖరుల్—సురీ = దేవతా స్త్రీలకు, వరణీయ = విరివఁదగిన, వైఖరుల్ = రీతులను, తార్పుఁ = ఒడఁగూర్చును. ఖడ్గము నెత్తుటఁ దోఁగునట్లు తమ వక్షస్థలములందు గ్రువ్వంబడినవై తమ్ము హతులం గావించి స్వర్గమందలి యుష్పరః స్త్రీలప్రాప్తిని గలిగించుచున్నదని యర్థము. శాంకరి ఉదయసూర్యునిరీతిని మిక్కిలి రక్తిమతోఁగూడిన దేహముగల దానినిగాఁ దన్ను తమ హృదయాంతరములందు ధ్యానముచేసి నిలిపినవారికి దేవతా స్త్రీలను వశీకరించు సామర్థ్యము నిచ్చుననియు నర్థము.

శాంకరిని అరుణాకారము గలదానినిగాను, ఆమె దేహకాంతిచేత ముందే భూమిని ఆకాశమును అరుణితమయిన దానినిగాను ధ్యానముచేసిన వారికి స్త్రీవశీకరణ సిద్ధియగునని అగమరహస్యము.

శ్లో॥ యావత్కాఙ్గా నిమగ్నాం యోదివం భూమించ చిన్తయేత్ ।

తస్య సర్వావశం యాతా స్త్రీలోక్యనితా భువిః ॥

శ్లో॥ తనుచ్ఛాయాభి స్తే తరుణతరణిశ్రీసరణిభి । ర్దివంసర్వా ముర్వీ మరుణిమనిమగ్నాం స్వరతియః ।

భవంత్యస్య త్రస్యద్వనహరిణశాలీననయవాః । సహోర్వశ్యాః శ్యాః కతి కతి న గీర్వాణగణికాః ॥

సాందర్యలహరి.

శ్లో॥ మాణిక్యరుణమూర్తిం త్వాం, స్వాత్మన్యావహతోమమ :

లక్ష్మ్య ఏవ వశీకారో జాతః కనకముద్రికే ॥

ముద్రికాలాభము.

యుద్ధమున హతులయిన పీరులకు దేవకన్యాప్రాప్తి కలుగుననుట.

చ. ఉభయరంగం దావకరఃసోగ్రజమానకముల్ గుభుల్ గుభుల్

గుభు లని మ్రోయఁగా భవదకుంతరివీరభటుల్ ప్రభుల్ ప్రభుల్

ప్రభులని శత్రుభూపతులంపైఁ జొరఁబాట నెడక : భుల్ విభుల్.

విభులని సంప్రమింపుదురు : వేడ్కనఖర్వ సుపర్వ భామినుల్. నరసభూపాలీయము.

ఇచట 'తిరుమల దేవరాయలక' అని పూజార్థకలసంపదనమునకు విశేషణమగు 'సోదరుఁ' అనునది ఏకవచనాంతము. 'తిరుమల దేవరాయలక' అని సోమకవి పాఠము. ఇందులకు

‘ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతా’

అధర్వణ.

అనునదియే ప్రమాణముగా నోవు. ఇందు శ్లోకరూపకములకు సంకరము.

క. ఆరాయమణికి జగతీ, హారాయిత కీర్తి ఘృణికి రీ ననుసంభవుఁడై

నారాయణాంశభవుఁ డితఁ, డౌరా యన వేంకటేశ్వరమాధిపుఁ డలరున్. 49

అ. వేంకట శ్రమాధిపుఁడు = వేంకట రాయరాజు, జగతీ... ఘృణికి — జగతీ = భూమికి, హారాయిత = మత్తలహారమువలె నానరించుచున్న, కీర్తిఘృణికి = కీర్తియుక్త ధవళకాంతి గలవాఁడగు, ఆరాయమణికి = ఆరిరుమల దేవరాయ శ్రేష్ఠునకు, అనుసంభవుఁడై = తమ్ముడై. నారాయణాంశభవుఁ డితఁడు డౌరాయణ = డౌరా ఇతఁడు నారాయణ మూర్తియంశమున జన్మించినవాఁడు అనునట్లు, అలరున్ = ఒప్పుచుండును.

ఇందు కీర్తిఘృణి జగతికి హారాయితమైన నటటచే కీర్తి ఎక్కిలి ధవళమై జగమునంతయు వ్యాపించియుండుట తెలియునది. జగతీ అని స్త్రీలింగమువలన స్త్రీత్వము వ్యంజిత మగుచున్నదిగాన, ‘హారాయిత’ యనుచో నుపమాలంకారిము. సాధారణ ధర్మము కనఁబడమిచే ధర్మబుద్ధిపము.

తా. జగతికి ముతైపుహారమువలెఁ దెల్లంబునకీర్తిప్రకాశము గలయాత్మరుమలదేవరాయ శ్రేష్ఠునకుఁ దమ్ముడై ‘డౌరా ! యితఁడు నారాయణాంశమునఁ బుట్టినవాఁడో’ యని జను లెన్నునట్లు వేంకటరాయ రా జొప్పుచుండును

సీ. నిరతింబు దుర్మార్గనిరతు లౌ తురకల, నతుల సన్తార్గ సంరగతులఁ జేసె

ననియత మోహంధు ర్ లౌపారసీకుల, స్వస్త్రీసుఖైక నిశ్చలులఁజేసె

నతనిర్దయాత్ము లౌయవనుల భూతసం, తాన తృప్తిప్రదాతృకులఁ జేసె

ద్విజపక్షపాతంబుఁగదెగడు పాశ్చాత్యుల, ద్విజ పక్షపాత భావితులఁ జేసె

తే. ననుచుఁ గడుమెచ్చి జయలక్ష్మీయాజిరంగ, కాలరబరిదకేతనఁఘటితిభద్ర

కలశమెదురుగఁబూనియేఁఘనునిఁజెందె, నతఁడుసామాన్యుఁడేవేంకటాద్రివిభుఁడు.

అ. జయలక్ష్మీ = జయలక్ష్మి అనెడు నాయిక, నిరతింబు = నిరంతరము, దుర్మార్గనిరతులు = దుర్మార్గముం దాసక్తులు, డౌ, తురకలను, అతుల... సంరగతులక్ — అతుల = సమానరహితమయిన, సత్ + మార్గ = సజ్జనమార్గముతోడ, సంరగతులక్ = కూడుకొన్నవారిని, చేసెనని యర్థము - దుర్మార్గులగు శురకలను సజ్జనమార్గముందు వర్తించునట్లు చేసెననట. సన్తార్గమనఁగా నక్షత్రమార్గము, అనఁగా ఆకాశము, గురుక స్వస్థ సంరగతులక్ చేసెననఁగా, ఆకాశసంగతులను చేసెనని యర్థాంతరము.

అనియత మోహంధుఁడు - అనియత = నియతియు గానట్టి, మోహ = కామకల్మసు చేత, అంధులు = మృగ్ధివారయిన - ఈ స్త్రీః కూడ అగును దీనిని గూడఁదగదు అని శాస్త్రనియమములేక కన్నుగానక కామము పచరించువారి మునట్టియనట, లౌపారసీకులక్ = మైచ్చులను, స్వస్త్రీ... నిశ్చలులక్ — స్వస్త్రీ = తమతమభార్యలవలని, సుఖ = భోగమందు, నీక = సుఖ్యమగునట్లుగా, నిశ్చలులక్ = చలింపని వారినిఁగా. చేసెనని యర్థము. స్వః స్త్రీ = స్వర్గస్త్రీలయందలి, సుఖమునం దాసక్తులనుగాఁ జేసె నని యర్థాంతరము. ఇచట స్వః స్త్రీ = తమ యాఁడుని, స్వః + స్త్రీ = స్వర్గపు అఁడుని అని యర్థము. ఈ రెండుపక్షములందును స్త్రీశబ్దసకారమునకు ద్విత్వముగాని స్వః శబ్దవిసర్గమునకు వికల్ప గోచముగాని చేయబడును.

అతి నిర్దియాత్మలు=మిక్కిలియు దయలేని మనసుగలవారు, జై, యజనుల = యవనదేశపు తురకలను, భూత...త్వల = భూతసంతాన = ప్రాణికోటికి, ('భూతఃత్వాదా పితావాదా న్యాయే సత్త్వోపమానయోః' విశ్వ) తృప్తి + ప్రస = తృప్తినిచ్చునట్టి - పితరుగావించునట్టి, ఆత్మకుల = మనసుగలవారినిగా చేసెనయ్యర్థము. భూతసంతాన = పితాచగణమునకు, తృప్తిప్రద = తృప్తినిచ్చునట్టి, ఆత్మకుల = దేహములు గలవారినిగాఁ జేసెనని యర్థాంతరము. ఇటు ఆత్మేశబ్దము దేహపతము. 'ఆత్మాతుతో' ధృతిర్బుధి స్వభావో బ్రహ్మవర్తచ' అమ. తురకలను జలపి వారిక శీలములను పితావాదుల కావారము గావించెననుట.

ద్విజపక్షపాతంబు = బ్రాహ్మణపక్షపాతమును, తెగడుపాశ్చాత్యుల = నిందించునట్టి పశ్చిమ దేశ వాసులయిన మేధువులను, ద్వీజపక్షపాత = బ్రాహ్మణులయందలి పక్షపాతముచే, భావితుల = చిత్తముగలవారినిగాఁ జేసెనయ్యర్థము. ద్వీజ = కంకగృధ్రాది పక్షులయొక్క, పక్షపాత = పక్షవిక్షేపముచేత - అక్కలకొట్టుటచేత, భావితుల = బాంధవబడినవారినిగాఁజేసెనని యర్థాంతరము. యుద్ధరంగమున హతులయగుద్రులు మొదలగువాని అక్కలచే గొట్టువడునట్లు చేసెననుట. 'లబ్ధప్రాప్తం విన్నం విత్తం భావిత మాపాదితంచ భూతం' అమ.

అనుమ = ఇట్లుపలుకుచు, కడుమెచ్చి = మిక్కిలియుక్లాఘించి, ఆజిరంగ...కలశము—ఆజిరంగ = యుద్ధరంగమందు, కాతర = భయశీలుడయిన, బరీద = బెదరుకోట నబాబుయొక్క, కేతన = ధ్వజమందు, ఘటిత = నిలువబడిన, భద్రకలశము = చునర్గకలశమనెడి పూర్ణకలశమును- ('భద్రాక్షుమ్భః పూర్ణకలశః' అమ. 'భద్రంస్యా న్నజ్జలేహేమ్ని యస్తకా కరణా నరే' విశ్వ.) ఎదురుగొప్పుని = ఎదురుగబట్టుకొని, ఏనుసుని = ఏనుసును గ్రహించి, చెందె = పొందెనో, బెదరుకోట నబాబును గెలిచి యతని ధ్వజమందలి సువర్ణకలశమును కలుకొనుట జయలక్ష్మీ పూర్ణకలశమునెత్తికొని తన్నుఁజేందుట గా నధ్యవసించినాడని తెలియుచుంది. మత్తయిమప పూర్ణకలశమునెదురుగఁ బట్టికొనివచ్చుట మంగళప్రదమనియు మంగళసూచకమనియుఁ దెలియుచుంది. దాని నే యిటు కవి యనునందించినాడు. అతఁడు = అట్టివాడయిన, వేంకటాద్రివిభుడు = వేంకటరాయుడు, సామాన్యఁడే = కేవలఁడా. అందఱు రాజులపాటివాడు గాఁడనుట.

ఇటు జయలక్ష్మీ వేంకటాద్రిరాయని క్లాఘించు సంబంధములేకపోయినను సంబంధమును నిర్ణయించుటచే అతిశయోక్తి. ఇది 'సవార్ల' ఇత్యాది పదశ్లేషముచే నుత్థాపితము గనుక శ్లేషమునకును దీని కిని సంకరము. మఱియు నిందు బరీదుడు జయింపబడినాడగు గమ్యమును జయలక్ష్మీ వేంకటరాయని ప్రాప్తించిననెడి యాభంగ్యంతరముచేతఁ జెప్పటచేత పర్యాయోక్తము నలంకారము.

ఇటు జయలక్ష్మీ దివాభిసారిక. అభిసారిక-ఇది అష్టవిధనామకలలో నొకటి. 'యాకాంతాభి సరేత్కాంతం సారయే ద్వాభిసారికా' కాంతునిగూర్చి తానై సంకేతిస్తలమునకు పోవునదిగాని కాంతుని రప్పించుకొనవనిగాని అభిసారిక. ఇందు పరకీయకు సమయానుగుణముగ వేషభూషణుల శంకాప్రజ్ఞానైపుణ్యములును కపటసాహసాదులును చేష్టలు. స్వీయకు పతిత్రాసాదులు చేష్టలు. స్వీయకు సమయానుగుణ వేషభూషణులు గలుగవని కొందఱు; కలుగుటయే చమత్కారి యని మఱి కొందఱు. ఈ అభిసారిక, (కొంపలు మతమున పరకీయ మగునది మాత్రమే) దివాభిసారిక, వ్యోత్సాహిసారిక, తిమిసాభిసారిక, యని మూడు తెలుగుల నుండును.

మ. కడిమి వేంకటరాయశౌరి నెదురంగగా లేక యత్యాహితం

బహర్ గౌరవి దాటువేళ నిజకాంతాత్రు ప్రవాహోష్ఠి గా

ల్పద దష్టౌ జడుఁ డై నిజాముఁ డుడుపాశ్రలంబంబునం దాటియె

క్కడఁ గన్నఁ భజియించు నయ్యుడుపరేశఖ నామమోహంబునన్. 51

అ. నిజాముఁడు, కడిమిఁ = బలిమిచేత - పారుషముచేత ననుట, వేంకటరాఘకారిఁ = కూర
 విశజాతుండయిన వేంకటరాఘులను, ఎదురఁగాఁ లేక = మరొకని నిలుచుటకుఁ క్షుణ్ణుఁగాక, అత్యాహి
 తంబు = మిక్కిలియు భయము - 'అత్యాహితం మహాభీతిః' అను. అడరఁ = పయికినఁగా - ఉద్రేకిం
 పఁగా ననుట. గౌరమిఁ దాఁటువేళఁ = పాశీవాపుదు గోదావరినదాఁటు సమయమందు, నిజ...
 ఆస్తిఁ - నిజఃతన, కాంతా = భార్యలయొక్క, అశ్రు = శోక బాష్పములవలన నయిన, ప్రవాహా =
 పయిగిటిపార్లుయొక్క, ఆస్తిఁ = కూడిక చేత - తనభార్యలవ్వారిగాఁ దొరఁగిన కన్నీరు వెల్లువయై
 యాగోదావిరిలో పయివెల్లువగాఁగా ననుట, కాల నడ శప్పఁ = కాలితో నడచిపోవుట కయితేక
 పోవఁగా, వెల్లువ యొక్కవ యగుటచే కాలనడచిపోవుట అత్యమకారణం ననుట. జడుఁడై = విశ్రాం
 తిఁ బొందినవాఁడై, ఉడుప + ఆలంబంబునఁ = తేప్పకొయ్యయొక్క అవలంబించుటచేత - తేప్పకొయ్య
 నాధారముగా నెక్కి యనుట, గోదావరిని, దాటి, ఎక్కడఁ = ఎవ్వోటను, కన్నఁ = చూచినను, అ
 య్యుడుపరేశఖఁ = (ఉడుపశబ్దము తేప్పయందును జుండునియందును వర్తించుచున్నది - 'ఉడుపంతు
 ప్లవేదస్తే') విశ్వా.) అచంద్రశేఖను - నెలపాడుపునాటి చంద్రశేఖననుట, నామమోహంబునఁ = ఏక
 నామ భ్రాంతిచేత - తేప్పకును చంద్రునకును 'ఉడుప' యని ఏకనామము. తనకట్టి యాపత్సమయముం
 దుపకరించిన యాతేప్పకొయ్యపేరే చంద్రుఁడును గలిగియున్నాఁడని చంద్రునియందు మిక్కిలమైన
 విలపనలఁ బరవశుఁడై యనుట, భజియించుఁ = నేవించును. అనఁగా ఉడుపరేశఖ అవతార్కాలమందుఁ
 దన్నుద్ధరించుటం బట్టి ఉడుపరేశఖనామముగల చంద్రశేఖను నేవించునని తాత్పర్యము.

నెలపాడుపునాటికి తురకలు చంద్రశేఖనుజూచుట ప్రసిద్ధము. చంద్రునికిని దెప్పకును ఉడుప
 యనునామసామ్యమును గొని యాచంద్రశేఖను జూచుటకుఁ గారణము అది తన్నుద్ధరించిన తేప్పకొయ్య
 యొక్క ఉడుపయను పేరుగలిగి యుండుటగాఁ గవి యధ్యవసించినవాఁడు. లోకమున మహోపకార
 పరులయినవారియందలి ప్రేమనుగాని భక్తిఁగాని వారిపేరుగలవారయియుండును జూపుట గలదు. ఇటు
 చంద్రశేఖనుజూచుటకు, ఆవత్కాలమును గోదావరిని దాఁటుటకు తప్ప సాహాయ్యపడుట హేతువుగా
 కపోయినను హేతువుగా సంభావించుటచే హేతుత్వేత్తః; ఇది ఉడుపశబ్దగత మయిన శ్లేషముచే
 నుత్థాపితమయినది గాన రెంటికిని సంకరము. కాంతల యశ్రుపూరమునకు గోదావరీప్రవాహమును జెందు
 సంబంధము లేకున్నను సంబంధమును దెప్పటచే అతిశయోక్తియు నలంకారములు.

తా. నిజాముఁడు తనబలిమిచే వేంకటరాఘుల నెదిరించి నెలుంజాలక మిక్కిలిభయము పయి
 కొనఁగా పాశీవాపుదు గోదావరీనదిని దాఁటునపు డతనిభార్యల కన్నీరు వెల్లిగొని యానదియందు
 పయివెల్లువగాఁ రాఁగా కాలిచే దాని దాఁటునయితే లేక యొకయుడుపను (అనఁగా తేప్పను) ఊని
 దాటి యాయుడుపనామమే చంద్రుఁడునుగలిగి యున్నందున, నామసామ్యముచే నయిన మోహము
 చే నెక్కడఁజూచినను ఆయుడుపరేశఖను (అనఁగా చంద్రశేఖను) నేవించుచుండును.

ఉ. ఏక సపాద లక్ష మిత శ మిద్రజా దోశ్చైత ప్రబంధ మ
 స్తోకమె యంచుఁ జాపజిత శ ధూర్జటి వేంకటశౌరి శౌర్య దీ
 యొక్కృతి కర్ణ భీష్మజయ శ శక్తి ననేక సపాదలక్ష సం
 ఖ్యా కవునీయ భూవిభవనాప్తి నహించు నుదంచితోన్నతిన్.

శ్లో

అ. చాపజితధూర్జటి—చాప=ధనుస్సుచేత, జిత=జయింపఁబడిన, ధూర్జటి=శివుఁడుగలిగినవాఁడయిన - అర్జునునివలె చాపముచేత శివునిగలిచినవాఁడయిన యనియర్థము. చాపముచేత గెలుపఁబడిన ధూర్జటి యనురాజుగలవాఁడయినయని భావము. వేంకటాచార్య = వేంకటరాయఁడు, కార్య...కృతి—కార్యదీక్ష=పరాక్రమదీక్షయందు, కృతి = కుశలుఁడయినవాఁడగుచు, ఇంద్రజిత్వోత్పత్తిరంజు=ఇంద్ర కుఘారుఁడయిన అర్జునునియొక్క, దోత్పత్తిరంజు=భుజపరాక్రమచరిత్రము. హరివంశసహితమైన మహాభారతమనుట. ఏకసపాద లక్షమితము=పాదసహితమయిన లక్షయనెడు పరిమాణముగలది. అనఁగా ఒకటియుఁ బాతికలక్షకొలదిగలది - మహాభారతము లక్షయు, హరివంశము ఇరువదియైదువేలును గ్రంథములు గలవి. అస్తోకమే = అది మిక్కిలి యధికమయినదా - అనఁగా గొంచెమే, అంచుకొ, కర్ణభీష్మ జయశక్తిని = (అర్జునునివలె) కర్ణుని భీష్ముని జయించుటయందలి సామర్థ్యముచేత నని యర్థము. చెవులకు భయంకరమయిన జయశక్తిచేతనని భావము. అనేక...వాప్తి—అనేక=మితిలేని, సపాదలక్ష = పాదసహితములయిన లక్షలనెడి, సంఖ్యా=సంఖ్యచేత, కమనీయ = ఒప్పుచున్న, భూరి = అతిశయించిన, విభవాప్తిని=పరాక్రమప్రబంధరూపమయిన విభవమయొక్క ప్రాప్తిని, ఉదంచిత+ఉన్నతిక=మిక్కిలి యొప్పుచున్న జెన్నత్వముచేత, ఎహింతుక=పొందించుకొనుచు, అని యర్థము. అ నేకులయిన సపాదులయొక్క, లక్షలకొలదియగు, భూరి=బంగారముయొక్క, విభవమయొక్క ప్రాప్తిని పొందించుకొనునని భావము. అనఁగా నర్జునునికంటె నితఁడు భుజపరాక్రమ ప్రబంధమొక్కఁడుగాఁ గలవాఁడని ఫలితార్థము. రెండవయర్థమున భూరియనఁగా బంగారము. 'భూరిప్రాజ్యమవర్ణయోః' విశ్వ.

ఇచట శ్లోహాంతములైన వ్యతిరేకమలంకారము. ఇట నర్జునునకును వేంకటరాయనికి చాపజితధూర్జటిత్వమును కర్ణ భీష్మ జయశక్తిమత్తత్వమును సమానధర్మములు. అర్జునుని పరాక్రమబంధము ఏకసపాద లక్ష మితము. వేంకటరాయని పరాక్రమ ప్రబంధము అనేకసపాదలక్షమితము గాన వేంకటరాయఁడే యధికుఁడని వ్యతిరేకము చెలియునది.

ఉ. ఆయనుజల్ విశుద్ధ హరిదంత మహా కరిదంత కాంతిరే
 ఖాయిలకీర్తులై కొలువఁ గౌతమినీట నరాతిఘాతి కా
 త్తేయక రక్తముల్ గడిగి శ్రీరమణీ వరమూర్తి రామ భూ
 నాయకుఁ డుర్వినేలె భువనస్థవనీయ జయాభిరాముఁ డై.

58

అ. శ్రీరమణీరమూర్తి—శ్రీరమణీ=లక్ష్మీకాంతకు, ర=నాధుఁడయిన - నారాయణునివంటి, మూర్తి = రూపముగల, రామభూనాయకుఁడు = రామరాజు, ఆయనుజల్ = పూర్వముచెప్పఁబడిన యాతమ్యము, అనఁగా తిరుమలరాయఁడును వేంకటరాయఁడుననువారు, విశుద్ధ...కీర్తులై—విశుద్ధ=స్వచ్ఛమయిన, హరిదంత = దిగంతములయందలి, మహాకరిదంత = మహాగజముల దంతములయొక్క, కాంతిశ్ఖాయిర=కాంతిశ్రేణివలె అవరించుచున్న-విస్తరించిన, కీర్తులై=యశస్సుగలవారై 'కాంతిరేఖాయతి'యని పాతమును గ్రహించియొడ యతిభంగము. కొలువక=నేవింపఁగా, గౌతమినీట=గోదావరిజలమందు, అరాతి...రక్తముల్—అరాతి = శత్రువులను, ఘాతి=ఖండించిన, కాత్తేయక=ఖడ్గము యొక్క, రక్తముల్=నెత్తురులను, కడిగి=కుడిచినైచి, అనఁగా కందనోలు మొదలకొని గోదావరిమొకు దనఖడ్గముచేత శత్రుసంహారముచేసి గోదావరిలోఁ గత్తిగడిగివాడని యాశయము. 'కాత్తేయక' మద్గులాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్' అను. భువన...రాముఁడై—భువన=లోకముల

చేత, ప్రవసీయ=స్తోత్రముచేయుదగిన, జయ=శత్రుజయముచేత, అభిరాముడై=విప్లవమున్నవాడై, ఉర్విక=భూమిని, ఏర్క=పరిపాలించెను. కాంతిరేఖాయితకీర్తులన్నచో నుపమానంకారము. దిగ్గజములదంతముల కాంతిశీతవలె గీర్తియున్నదనటచే కీర్తిదిగంతములవలకు వ్యాపించియున్నదనట తెలియునది.

తా. అట్టిప్రసిద్ధులగు తనతమ్ములు తిరుమలరాయుడును వేంకటరాయుడును, దిగంతములందలి మహాగజముల దంతకాంతి శీతవలె దమకీర్తులు వెలయుచున్నవారై తన్ను సేవింపఁగా శత్రురాజులను తెండాడినఖడ్గము రక్తములను గోవాపరిసీటఁ గడిగినైచి లక్ష్మీనాథుడగు వారాహునివలె శుభమంగళవిగ్రహాడయిన రామరాజు, లోకములందెల్ల పొగడందగిన జయముచే వెలుంగుచు భూమిని పరిపాలించెను.

క. ఆరామశౌరిపిమ్మట, ధీరామరశాఖ వీర శ్రీ తిరుమలరాయం

డారామసేతుహిమవ, త్తారానూరమణుడై జగంబు భరించెన్. 54

అ. ఆరామశౌరిపిమ్మట = ఆరామరాజునకు అనంతరము, ధీర+అమరశాఖ= విద్వాంసులకు కల్పవృక్షమయినవాడగు - అనఁగా కల్పవృక్షమువలె గోరినవస్తువులెల్ల నొసంగువాడగు, వీర తిరుమలరాయుడు = కూరుడైన తిరుమలదేవరాయుడు, ఆరామ...రమణుడై = రామసేతువుమొదలుకొని హిమవత్పర్వతమువఱకుఁగల భూమి యనుకాంతకు అధిపతియై, జగంబు భరించెన్ = జగత్తును బాలించినవాడయ్యెను. ధీరామరశాఖయనుచో నలంకారము రూపకము.

తా. ఆరామరాజునకుఁ బిమ్మట విద్వాంసులకుఁ గల్పవృక్షమువలె గోరినకోర్కెలన్నియు నిచ్చు వీరుండయి తిరుమలదేవరాయుడు, రామునిసేతువు మొనలుకొని హిమవత్పర్వతమువఱకుఁగల భూమి కెల్ల సేరికయై జగమును పరిపాలించెను.

సీ. కావుకా వనువారిఁ శ్రీ గదిసి తుంగపయోధరర దాంతరంబు చేరంగ నీదు
విప్లత్రాగరదను లై శ్రీ వేల్గుచీకెడువారి, మోముచేర్చి శిరంబు శ్రీ మూరుకొనదు
పదములు దొట్రలఁ శ్రీ బరువులై తైడివారి, నమరక్తవృత్తి వెరన్నాడిచనదు
పలుచాపలములఁబుట్టలుఁమెట్టఁజనువారి, దత్తంబునఁగ్రుచ్చి శ్రీ యెత్తికొనదు
తే. కాంచదోవిజయశ్రీలఁ శ్రీ బెంచదోప్ర, తాప బాలార్కులను శుభోదయముమీఱ
నార తిరుమలరాయ బాహుసిపుత్రి, యఖిలలోకాద్భుతక్రీడ శ్రీ నతిశయిల్లు. 55

అ. ఇందుఁ దిరుమలరాయని బాహుని బుర్రవతియైన పుత్రికగా నధ్యవసించి యర్థద్రవ్యము గణఁగఁజెప్పినాడు. తిరుమలరాయ బాహుసిపుత్రి=తిరుమలదేవరాయునిఖడ్గవలె. పుత్రికయును. 'స్వాన్నిప్తీ'చాసేపుత్రిచ మృరికాచాసేధేనుకా' అను. (అని) కావుకావు అనువానిక = రక్షింపు రక్షింపు మనువారిని, కదిసి = తారసించి, తుంగ... నీదు—తుంగ = ఉన్నతముయిన, పయోధర = మేనుములకు, పద = స్థానముయొక్క అనఁగా ఆకాశముయొక్క, అంతరంబు = మధ్యప్రదేశమును, చేరంగ నీదు = పొందుపట్లుగాఁజేయుదు. అనఁగా నట్టివారిని పాతులనుగావించి యార్థ్యలోకమునకుఁ బోవు జల్లు సేయవనుట. (పుత్రి) కావు...గదిసి = కావు కావురని పోరు పెట్టియేడ్చు నినువులను దగ్గఱఁ జోయి, తుంగ...పదాంతరంబు—తుంగ=నిక్కగల, పయోధరపద=కుచములస్థానముయొక్క, అంతరంబు = మధ్యప్రదేశమును, చేరంగనీయుదు. కావుకావురని పోరు పెట్టి యేడ్చువిడ్డలను దగ్గఱకు

బోయి గబ్బిగుబ్బి పాలిండ్లనడుమ వారిమోమువొత్తి చన్నుగుడుపదనుట. 'స్త్రీస్తనాద్ధా వయోధరా' అను. అని ప్రయోధరశబ్దము స్త్రీస్తనములందును మేఘమునందును వర్తించును.

విప్రుతా...మూరుకొనదు—(అసి) విప్రుత+అగ్రరవసులై = తిలవఁబడిన ముందటిపండ్లు గల వారై, వ్రేళ్లు చీకెడివారికే = వ్రేళ్లు నోటఁగఱచుకొన్నవారిని, మోముఁజేర్చి = తనమూఁతిని తాఁకించి మొనవఁడితాఁకించి యనుట, శిరంబు మూరుకొనదు = శిరస్సును ఆఘ్రాణించదు - భేదించదనుట. (పుత్రి) విప్రుతాగ్రరవసులై = స్ఫుటముగాఁ గనబడ్డ ముందటిపండ్లుగలవారై - ముందటిపండ్లుమాత్రము మొలచి కనఁబడుచున్నట్టి వారనుట, వ్రేళ్లుచీకెడివారికే = వ్రేళ్లుగుడుచుకొని బాలకులను, మోముఁజేర్చి = ముఖమునానించికొని, లేక ముఖముతో ముఖమును జేర్చుకొని - 'మోమున మోముఁజేర్చి' అని ప్రయోగము. శిరంబుమూరుకొనదు = ఔదలను వాసనఁజూడదు - మూర్ధాఘ్రాణము సేయదనుట.

పదములు...చనదు—(అసి)పదములు తొట్టిరి = కాళ్లు తడఁబడఁగా - భయాతిశయముచేత ననుట, పరువులువైడివారికే = పోటీపోవునట్టివారిని, అనురక్తవృత్తి = అనుగతమయిన రక్తము గల వృత్తిచేత - నఱకఁగానే రక్తముదొరంగునట్లు ప్రవర్తించునదై - రక్తముగార్చునట్లు నఱకుటకై యనుట. వెన్నాడిచనదు = వెంటఁదఱుముకొని పోవదు. (పుత్రి) పదము...వారికే = తప్పకుండునట్లు పెట్టి నడచు నట్టిచిన్న వాండ్రను, అనురక్తవృత్తి వెన్నాడిచనదు = అనురాగముగలవృత్తిచేత వెంటఁదించిపోవదు - వారిక్కడఁబడుదుతో యని అనురాగము గడఁబడునఁగా వారిఁబట్టుకొనుటకు వెంటఁ బరుగిడదనుట.

పలు...యై త్రికొనదు—(అసి) పలుచాపలములకే = అనేకవిధములయిన చిత్తచాంచల్యముల చేత, పుట్టులు మెట్టకే చనువారికే = పుట్టలపయి నెక్కఁబోవువారిని, తత్తఱంబునకే = త్వరపొలుచేత - త్వరపడియనుట, గ్రుచ్చియై త్రికొనదు = పొడిచిలేపెత్తదు. (పుత్రి) పలుచాపలములకే = పలువిధములయిన బాల్యచాపల్యములచేత పాముపుట్టలమీదికిఁ బోవుచున్న బాలురను అట్లుపోకుండునట్లు బిగ్గఁబట్టి కాఁగించి ఎత్తికొనదు.

శుభ-ఉదయముమీఱకే = శుభకరమయిన యభ్యుదయము అతిశయించునట్లుగా - శుభమయినజననము అతిశయించునట్లుగాననియు, విజయశ్రీలకే కాంచదో = విజయనందలను బొందలేదా - గెలుపులను చక్కఁగా బొందలేదాయనుట. (విజయశ్రీ-శ్రీ యనెడి యాఁడుపిల్లలను గనలేదాయనియు) ప్రతాపబాలార్కులకే పెంచదో = బాలసూర్యునివంటి ప్రతాపములను నతిశయింపఁ జేయలేదా. (ప్రతాపుఁడు బాలార్కుఁడనెడి మగచిన్నవాండ్రను పెంపలేదా యనియు) ఔర = భళి, అఖిల...క్రీడ = అఖిలలోక = శమస్తలోకములకును, అద్భుత = అశ్చర్యకరమయిన - వింతయైనట్టి, క్రీడకే = విహారముచేత, అతిశయింపకే = అతిశయించును.

రక్షింపుమనువారిని, నోట వ్రేళ్లుగఱచినవారిని, పరుగిడువారిని, పుట్టనెక్కినవారిని జంపరాదని వీరనంప్రదాయము. ఖడ్గము, శత్రువులను జంపిననేకదా జయలక్ష్మినిగాంచి ప్రతాపమును పెంచునట్లును. కావుమన్నవారిని గదియుట మొదలయిన కార్యములు చేయకయే జయలక్ష్మినిగాంచి ప్రతాపమును పెంచుకొన్నది. కాన దానిచరిత్రము నకలలోకాద్భుతముగా నున్నదని బావము. అనిపులియనుచో శబ్దక్రిచే పుత్రిక యిట వ్యంజిత యగుచున్నది. ఆపుత్రిక 'విజయశ్రీలకే...బాలార్కులకే' అనుటచే ఆఁడువిడ్డలను మగవిడ్డలను గన్నదిగాఁజేసి, ఇట్టి పుత్రివతిగానుండియే 'కావు కావసువారి...యై త్రికొనదు' అను మొదలైనవనియం దభేదాధ్యనసాయముచే కావురనియొడ్డు విడ్డలను చన్నుగుడుపుట మొదలయిన పుత్రవతీకృత్యములు సేయదయ్యెనని యథాంతరమును బొందుపఱచి, కావుననే దానిచరిత్ర లోకాద్భుత మయ్యెనని వ్యంజితము గావించినాఁడు. కాన యిట వ్యంగ్యము. అత్తి

పుత్రియశిషి విశేషము సయితము శిష్యమయి యుండుటచే నమాసోక్తిగాని శ్లేషముగాని చెప్పఁదగదు. 'మీఁది నాలుగుచరణములందును శ్లేషమాలాపితయోక్తి' సోమకవి.

ప్రథమమున కావుకావనికదలమొదలలేక యేడ్పునిమిషపులను, పిదప మునిపండ్లు చక్కగామొలచి శ్రేష్టుగుడుచువారిని, పిదప తప్పటడుగులుపెట్టి నడుచువారిని, పిదప నడ చక్కఁగాఁ గురిరి పుట్టల నెక్కింబోవువారినిని, ఇట్లు పయిపయిని గలుగు బాల్యావస్థలుగలవారినిగా గ్రహించుటతెలియునది. తిరుమలరామఁడు, యుద్ధధర్మమునప్పక కావుకావుమనుట మొదలగునవి చేయునట్టి శత్రువులనుజంపక యొదిరించి నిలిచిన శత్రువులనే నులుమాడి జయలక్ష్మి బొంది ప్రతాపము నతిశయింపఁ జేసెనని తాత్పర్యము. ఇట 'కావుకావనవారి' ననుచో 'మధ్యమపురుష మువర్ణకమునకు పొల్లును అవసానమును బరములగునపుడు లోపము నైకల్పికము' కాన మొదటి కావునకు మువర్ణము పొల్లు సరమగుటచే లోపించుట న్యాయము. రెండవ 'కావు' నకు నచ్చుపరమగుటచే నది లోపింపరాకున్నను లోపించియుండుట శబ్దకాస్త్ర) విరుద్ధముగాన 'శబ్దకాస్త్ర)విరుద్ధం హి ద్యుత సంస్కారమిద్యుతే' అన్నద్యుత సంస్కారదోషము ప్రాప్తించుచున్నదని శంకింపరాదు. 'కావుకావు' అనునది జాతీయము. కావుననే 'కావుకావనుట రక్తమలమూఁకన కాని ననిచె నీయొడ సింహనాదవిశ్వాతి' (పాండురంగమాహాత్మ్యము.) ఇత్యాదులందును నచ్చుపరమయినపుడును మువర్ణలోపించి యున్నదనితెలియునది. 'వర్ణమ్యానాధికత్వా న్వాద్యశ్య లక్షణాగ్రామ్య' అను గ్రామ్యులక్షణముచొప్పున నిట వర్ణలోపముచే నది గ్రామ్యాక్తిగా గ్రహించినను గ్రామ్యాక్తిని దత్తత్వభావవర్ణనమందుఁ బ్రయోగించుట. 'గ్రామ్యం తత్తద్విధౌ సాధ్య' దోషముకావని యధర్వణామల మతము. కావున నిట కాంధిశీకస్వభావ వర్ణనమందే యది ప్రయుక్తమై యుండుటఁబట్టి దోషముగాదు. మఱి 'కాంచదో' 'పెంచదో' అనుచో ముక్తుపరంబయి యున్నపుడు చకారమునకు పకారమురాఁగా కాన్పదో పెంచదోయని రూపములు గాఁబలయును. కావున కాంచదో పెంచదో యనురూపములు కవిశ్రయమతమున దుష్టములు; ఇటీవలి కవులమతమున పాధువులుగా నున్నవి.

చ. కిరి కసహాయ జీవనమురకేవలగండము లగ్నికోటికిం

గరులకు దుస్సహప్రకటఖర్జువు శ్వేతపుమేను చక్రి కీ

విరసుల బొంద నొల్ల నని రవేడ్కభజించె ధరాపురంధ్ర) శ్రీ

తిరుమలదేవరాయ జగత్తీరమణుఁ రమణీ మనోభవున్.

గరి

అ. ధరాపురంధ్ర = భూకాంత, కిరికి = అదివరాహమునకు, ఆసహాయజీవనము = సహాయ సంపత్తిలేని బ్రతుకు - ఒంటిగాఁ దిరుగుటయని భావము. 'కోలఁబోత్రః కిరికిటిః' అను. అగ్నికోటికి = కులపర్వతముల సమాహారమునకు, కేవలగండములు = పట్టి ప్రాణసంకటములు - అన్నియు ప్రాణసంకటములేయనుట. గండశిలలని భావము. కరులకుఁ = దిగ్గజములకు, దుస్స...ఖర్జువు = దుస్సహ = సహింపఁబడనిగాని, ప్రకట = స్ఫుటమైన, ఖర్జువు = గజ్జ - తీట యని భావము. చక్రికి = శేషహికి, చక్రిశబ్దముః కుండలి శబ్దపర్యాయము. లేక 'చక్రిజాతికభిక్షోక కులాలా జాహిసూచక' మేదిని. శ్వేతపుమేను = బొల్లివిడిచిన దేహము. ధవళదేహమని భావము. కాఁబట్టి, ఈవిరసులక = ఈ కోఁతగొట్టువారిని, పాండక = ఒల్లనుఅని = పొందుటకు నిష్టపడని, రమణీ మనోభవుఁ = స్త్రీలకు మన్నభుఁడయిన - మన్నభునివలె సాందర్యాతిశయముచే మాహాపెట్టువారి డయియునుట, శ్రీ తిరుమలదేవరాయ జగత్తీరమణుఁ = సంపన్నుఁడయిన తిరుమలదేవరాయఁ డనెడి రాజును, వేడ్క = వేడుకతో - సాంపుతోననట, భజింప = నేపించెను.

అదివరాహమును కులపర్వతములును, దిగ్గజములును, శేషాంశును భూమిని భరించువారు గదా. అందు వరాహాదులకు నధ్యవసాయముచే అసహాయజీవనత్వాది దోషములు గల్గించి భూమి యనుకాంత యాదోషములచే వారియందు వైరస్వము సంభావించినదై స్త్రీలకు మన్వథునిని బోలినట్టి వాడు గావున తిరుమలదేవరాయలను వేడుక మెయి నేవించినదని తాత్పర్యము. ఇట భూకాంత తిరుమలదేవరాయని భజించుటకు వరాహాదులు విరిసులని సంభావించుట హేతువుగాక పోయినను హేతువు గా నుత్పేక్షించుటచే నుత్పేక్షాలంకారము. రమణీమనోభవుడను విశేషణముచే జగత్తీరమణికి వేడ్క భజనీయుఁ డగుటను సమర్థించుటచే కావ్యలింగభేదమును.

నీ. బహుమహీధరకూట ర పటలిపాలుగఁజేసె, గంధాంధ సింధుర ర ఘటలనెల్ల
శాఖశాఖా శిఖారచయములఁ దగిలించె, నమిత కోదండ దండములనెల్ల
శరధికుటుంబి నీర్యురుల వెంబడిబంచె, రామాకుచా గ్రహారములనెల్ల
దుర్దమకర్దమ ర స్తోమంబులో వైచె, విజయమంగళ శంఖరవిరతినెల్ల
తే. దగవరి గదా నిజాముఁ డుద్దండజయ ప, టివ్వుతిరుమలరాయధారీకిఁ జలించి
పఱచు నెడక క్తి మఱచియు ర మఱవఁడయ్యె, ద త్తదుటతప్రవేశసంరథానయు క్తి.

అ. నిజాముడు, ఇదికర్త. గంధా.. ఘటలక్ —గంధ+అంధ = గర్వముచే కన్నులుగానని - మిక్కిలియు మదించియున్నట్టియనుట, సింధురఘటలక్ = గజసముహములను, ఎల్లక్ = అన్నిటిని, బహు .. పాలుగక్ - బహుమహీధరకూట = అనేకములయిన పర్వతశిఖరములయొక్క, పటలి = సమాహములయొక్క, పాలుగక్ = పాలుగునట్లుగా, చేసెను. 'కరిణాంఘటనాఘటా' 'కూటోస్త్రీ శిఖరం శృజ్జమ్' అను. ఘటయనఁగా పండ్రెండేనుగుల గుంపు. అమిత కోదండ దండములనెల్లక్ = లెక్కకు మీతిన, వింటి బివ్వలనన్నిటిని, శాఖి...చయములక్ —శాఖి = పుష్పములయొక్క, శాఖా = కొవ్వలయొక్క, శిఖా = అగ్రములయొక్క, చయములక్ = సమూహములందు, తగిలించెన్ = తగులుపఱచెను.

రామా...నెల్లక్ — రామా = భార్యలయొక్క, కుచ = చన్నులయందలి, అగ్ర = శ్రేష్ఠములయిన, హారములనెల్లక్ = ముత్యాలహారముల నన్నిటిని, శరధి... వెంబడిక్ — శరధి = సముద్రునియొక్క, కుటుంబి నీ = భార్యలయిన నదులయొక్క, యురుల వెంబడిక్ = ప్రవాహముల వెంట, పంచెక్ = పంపెను. విజయ... విరతిక్ — విజయ = జయ ప్రయత్నములయినవియు, మంగళ = శుభకరములయినవియు, అగు, శంఖ = శంఖములయొక్క, విరతి నెల్లక్ = సమాహమునంతయు, దుర్దమ... స్తోమంబులోక్ - దుర్దమ = అడంపరాడని, కర్దమస్తోమంబులోక్ = బురదతొంపిలో, వైచెక్ = పడవైచెను.

ఇట్లు చేసిన నిజాము, తగవరిగదా = తగవుగలవాడుగదా — జౌచిత్రము చెలిసినవాడుగదా యనుట. ఏమనఁగా, ఉద్దండ .. ధాటికిక్ — ఉద్దండ = పరాక్రమముచే వేండ్రమయిన, జయ = గెలుపునంతు, పటిష్ఠ = సమర్థుడయిన, తిరుమలరాయ = తిరుమలదేవరాయలయొక్క, ధాటికిక్ = దండయాత్రకు, తిరుమలదేవరాయుడు మిక్కిలి సామర్థ్యముతో తన పయివేండ్రమగు దండైత్తివచ్చుటకు, చేరించి = చలించినవాడై, పఱచునెడక్ = పాటిపోవునపుడు, శక్తి ముదియొక్ = తన సామర్థ్యమును ముడిచిపోయినను, తత్ ...యుక్తిక్ — తత్ తత్ = అయా వానియొక్క, ఉచితప్రవేశ = తగినట్టి ప్రవేశముయొక్క — వానివానిని తగినచోటఁ జూపుటయొక్క, సంధాన = కూర్చుట్టయందలి, యుక్తిక్ = ఉపాయమును - లేక జౌచిత్రమును, మఱవఁడయ్యెక్ = మఱచిపోవనివాడయ్యెను.

నిజాము తిరుమలదేవరాయల ధాటికి నిలువలేక పలాయితుడై పోవునపుడు ఏనుగులను బర్వత శిఖరములకయి పాఱుదోలి, వింటిబ్రద్దలను జెట్లకొమ్మలకుఁ దగిలించి భార్యల ముత్యాలహారములను నదులవెల్లువలలోఁ బాఱవైచి విజయశంఖములను బురదలోఁ బడవైచిపోవఁగా వానివాని వానివాని జనస్తానములందుఁ బ్రవేశపెట్టుట యుచితమని విచారించి యట్లుచేసెనో యన్నట్లు లుండ నని తాత్పర్యము. ఏనుగులు పర్వతములందుజన్మించుటయు, వింటి బ్రద్దల వృక్షకాఖలచేతఁ జేయఁబడుటయు ముత్యాలు సముద్రమందుఁ బుట్టుటయు శంఖములు బురదలో నుప్పతిల్లుటయుఁ బ్రకటము.

మహీధరములు 'బహు' - ఏనుగులు ఘటలుగా నున్నవి గాన; అన్నిటిని పట్టుటకు ఒకటి రెండు కొండలు చాలవు. 'కూట'. శిఖరము లందయినచో అవి శక్తువులకంతగా కనఁబడ కయు చిక్కకయు నుండును. 'చయములక' - వింటిబ్రద్దలు 'అమిత' ములు గాన వానిని దాఁచుటకు చెట్లకొమ్మలు గుంపులుగుంపులుగా వలయును. 'శిఖా' - కొమ్మలకొనలందు దాఁచుట, యవియు కనఁబడకయు చిక్కకయు నుండుటకు. 'శరధికుటుంబినీర్పురులు' నిజాము అంకితపురస్త్రిలు పెక్కుండ్రు ఉండురు. వారి ముత్యపుసరులును రెక్కకు మిక్కిలిగా నుండును. కనుక వానిని వైచుటకు ఒకనదిగాక పాతీపోవు మేరలో అగపడ్డనదులెల్లఁగావలయును. 'యురులు' వెల్లువలలోఁగొట్టుకొని పోవుటకు; నిలిచిన నీటిలో వైచినవి తెలియఁగూడునుగదా. 'శరధికుటుంబినీ' ముత్యములు సమద్రునిని గావున అతనిభార్యలయందు వాని నిలుటయొ మిక్కిలి ఉచితము. ఈ యుచితప్రవేశమును దెలుపుటకే నమల కిట్టినిర్దేశము. 'కుటుంబినీ' నిజాము రాజ్యమును నన్నర్పించి పోవునపుడు తన రామలహరములను గొప్పముత్యములకు దానముచేయుట పూజ్యమును సారస్వము నిటస్థునించుచున్నది. 'స్తామ' విజయశంఖముల 'విరతికి' తొంపులు గుంపులుగావలయును. 'దుర్దమ' గుంపులయినను పలుచగా నుండినచో వైచినవి చక్కఁగా మఱుగుపడఁజాలవు. ఇట్లు, దాఁపవలసిన ఏనుగులు మొదలయినవానిని పెట్టినపట్టులు కొండ మొదలుగా మిక్కిలి అనువైనవిగాను; 'ఘట, అమిత, విరతి' అను రెక్కకు 'బహు' చయ, స్తామ' అని అనుమితములయినవిగాను; 'కూట, శిఖా, యుర, దుర్దమ' అని మఱుగుపడి యుండుటకు మిక్కిలి పదిలమైనవిగాను; అలవరించివాడని తెలియునది. తిరుమలరాయని ధాటి 'ఉద్గండజయపటిష్ఠ' ము గాన నిజాముఁడు 'పఱచుట'. పఱచుట ఊరకకాదు. 'చరించి'. కావుననే 'శక్తి మఱచుట'. శక్తి మఱచియు తత్తమ...యుక్తి మఱచుట గావుననే 'తగవర'. ఇటు తిరుమలరాయనిదాడి విన్నంత నే, నిజాముఁడు పలాయితుఁ డయినాడని యాశయము తిరుమలరాయని ధాటికిఁ బాతీపోయిన నిజాము గజాదులను పర్వతాదుల పాలునేయుటకు తత్తమచిత ప్రవేశ సంధానయుక్తి మఱచుండుట కారణముగాకున్నను కారణముగా నుత్పేక్షించుటచే హేతుత్పేక్ష యంతకారము. తా. సుగము.

చ. తిరుమలరాయ శేఖరుని १ ధీరచమూభటరాజి యాజి భీ

కరయవనేశ్వర ప్రహిత ఖాన १ బలంబులఁ జక్కునేయ ని

ద్ధరఁ బెనుగొండకొండలు १ మదద్విపచర్త కపాలమాలికా

పరికర భూషితంబులయి १ బల్విడిఁ గాంచె గిరీశభావమున్.

58

అ. తిరుమల...రాజ—తిరుమల రాయశేఖరుని = తిరుమల దేవరాయశ్రేష్ఠుని, ధీరచమూ భ

టరాజి—ధీర = ధైర్యముగల, చమూ = సేనయొక్క, భటరాజి = బంట్లసమూహము, అజి = యుద్ధమునందు భీకర = భయంకరమయిన, యవనేశ్వర = యవనప్రభువులచేత—కురకరాజులచేత, ప్రహిత =

పంపఁబడిన, భానబంబులక = తురకదండిలను, చక్కునేయక = ఖండించివైచిగా, ఇద్దరక = ఈ భూమియందు, పెనుగొండకొండలు = పెనుగొండయందలి కొండలు, మద... భూషితంబులయి... మదద్విప = మదపుటేనుగులయొక్క, చర్మ = చర్మములు, కపాలమాలికా = కపాలిమాలికలును అనునట్టి, పరికర = అలంకార సామగ్రిచేత, భూషితంబులై = అలంకరింపఁబడినవై, గిరిశభావశ్యక = గిరికుండ నఁబడు రుద్రునిభావము నని యర్థము. పర్వతరాజత్వ మనిభావము. 'గిరిశోగిరిశోమృడః' అను. బల్బిడిక = క్షణముచే, కాంచెక = పొందెను.

మదద్విపచర్మ కపాలిమాలికలచే భూషితత్వము గిరికునకును పెనుగొండకొండలకును సమాన ధర్మము. అనఁగా తిరుమలజేవరాయల వైనికులు తురకల చక్రరంగబలములను సంకరింపఁగా పెను గొండ కొండలపై ఏనుగుల కడనసములును దలపుచియుల పంక్తులును బడియుండుటచేత నా కొండలు గజచర్మ కపాలిమాలికాధరుఁ డయిన రుద్రునివలెనే యుండెనని తాత్పర్యము. ఇట 'మదద్విప' ఇత్యాదిపదార్థముచే పర్వతమునకు గిరిశత్వమును సమర్థించుటలన కావ్యలింగభేదము క్లేషసంకీర్ణము. సీ. కప్పువాటింపదు రి గగనమధ్యంబువై, నుప్పొంగు పృథులప రి యోధులముల నలఁత నొందదు వినిరర్చలనుధాధామకో, పరి సమారోహవై రభవమునందుఁ దడఁబాటుఁ బూనదు రి త్తమరసజ్ఞాసాన, వాటిఁ బాటిలునాట్య రి పాటవమున శ్రమమునొంద ద శేషరక మలాక రాభోగ, తరణకేళి మహారద్యమమునందు తే. ననుపమాకల్పపరి పూర్తి రి నతిశయిల్లు, ననిశ నిస్తంద్రగతిఁబొల్పున నఖలభువన గర్భగారవ మేరితిఁ గాంచెనొక్క, వీర తిరుమలరాయభూవిభునికీర్తి. 59

అ. ఇందుఁ దిరుమలజేవరాయని కీర్తియందు స్త్రీలింగస్వారస్యముచేత, గర్భిణీత్వావధానము చేసి, అర్థద్యయమునకు అభేదాధ్యపానముగలుగఁ జెప్పినాఁడు. వీర... కీర్తి-వీర = కూరుండ యిన, తిరుమలజేవరాయ భూవిభునికీర్తి = తిరుమలజేవరాయఁడనడి రాజయొక్క కీర్తియనడుస్త్రీ, అఖిల... గౌరవము—అఖలభువన = సమస్త ప్రపంచమనెడి, గర్భ = గర్భయయొక్క, గౌరవము = భారమును, ఏరితిఁ = ఏ విధమున, కాంచెనొక్క = చెందినదోకాని, గర్భమును బొందుట యశ క్యము; అది యెట్లుపొందినదో తెలియరాదనట. ఏలనఁగా - గగన మధ్యంబుపై = (కీర్తి) ఆకాశ మధ్యమందు, ఉప్పొంగు... పయోధరములక—ఉప్పొంగు = ఉల్బఁగించుచున్న, పృథుల = విస్తృత మయిన, పయోధరములక = మేఘములచేత, కప్పువాటింపదు = నలుపునొందదు— కీర్తి సమాజము గానే మిక్కిలియు స్పృచ్ఛముయిన విష్ణువు గనుక ఆకాశముపయిని వ్యాపించునపు డందలి మేఘములతోడి సంపర్కమనెడి దోషముచేత మలిసము కానేరదనట. (గర్భ) గగన మధ్యంబు పై = ఆకాశముపై నూత్నమయిన మధ్యప్రదేశముమీఁద, ఉప్పొంగు = విజృంభించుచున్న, పృథు ల = బలపుగల, పయోధరములక = పాలిండ్లయందు - పాలిండ్లకొనలయందనుట, కప్పువాటింపదు = నలుపునొందదు. ఇట సప్తమృగమున ద్వితీయ. గర్భిణికి నడుము బలుపుగలిగియు పాలిండ్లముక్కులు నలుపెక్కియు నుండుట స్వభావమైయుండఁగా ఈ గర్భిణికి నూత్నమై నడుముండుటయు పాలిండ్లు కొనలు నల్లఁబడకుండుటయు ఆశ్చర్యమనట.

వినిర్చల .. వైభవమునందు—(కీర్తి) వినిర్చల = మిక్కిలి స్పృచ్ఛమయిన, సుధాభామక = అమృత కిరణుండయిన చంద్రునియొక్క, ఉపరి = మీఁదికి, సమారోహ = వ్యాపించుటయొక్క, వైభవము నందుక = వేడుకయందు - పొందునందు - ఇట వైభవశబ్దముచే కీర్తి అనాయాసముగ వ్యాపింపదు.

చెప్పబడినది. అలతనొందదు = ఆయాసమునొందదు (గర్భి) వినిర్మల = మిక్కిలి తెల్లనయిన, కుఠా ధామక = మున్నపుగచ్చ వేసిన సౌధములయొక్క, ఉపరి = మీదికి, సమారోహ = ఎక్కుటయొక్క, వైభవమునందుకొ = విలాసమందు - విలాసముగా నెక్కుటయందు, అలతనొందదు = గర్భిణి విలాస ముగా మేడల నెక్కుటయు అల్లెక్కియు అలతనొందకుండుటయు నాశ్చర్యమనుట.

ఉత్తమ...వాటిక — (కీర్తి) ఉత్తమ = సత్పురుషులయొక్క, రసజ్ఞా = జిహ్వయ నెడు, ఆస్థానవా టిక = ఆస్థానప్రదేశమందు, పాటిలు నాట్యపాటనమునకొ = ప్రవర్తించుచున్న నటించు నేర్పునందు - అనగావారలచే చిత్రగతులఁ గొనియాడఁబడుటయందును, తడఁబాటుకొ = విపర్యాయమును, పూనదు = పొందదని యర్థము. 'రసజ్ఞారసనాజిహ్వ' అమ. (గర్భి) ఉత్తమ = శ్రేష్ఠులయిన, రసజ్ఞా = శృంగారాది రసముల నెఱింగినవారియొక్క, ఆస్థానవాటిక = సభాస్థలియందు, పాటిలు = ప్రవర్తించుచున్న, నాట్య పాటనమునకొ = నటనముయొక్క నిపుణత్వమందు, తడఁబాటు పూనదు = శ్రమచేతఁ దడఁబడదు - ఆయాసపడక నిపుణముగా నాట్యమునేయుట గర్భిణియందు దాశ్చర్యమనుట.

అశేష...నందు — (కీర్తి) అశేష = సమస్తమయిన, కమల + ఆకర = (జలములకు గనులయి నట్టి) సముద్రములయొక్క, అభోగ = పరిపూర్ణతయొక్క, తరణశీలీ = దాఁటుట యనెడి క్రీడ యొక్క, మహోద్యమమందుకొ = అధిక ప్రయత్నమందు - మిక్కిలియు ప్రయత్నముచేసి, సముద్ర ముల నిండుపఱపును అవలీలగా దాఁటుటయందనుట, శ్రమమునొందదు = కష్టము చెందదు. సముద్రములో కొంత భాగముగాక దాని యాభోగమును (నిండుపఱపును) విలాసముగాఁ దాఁటుటకు మిక్కి లియు ప్రయత్నము గావలయునుగాన దానికై 'మహోద్యమ' మన్నాడు. అట్టి మహోద్యమము శ్రమకరమయ్యును శ్రమపడలేదనుట. ఇట కీర్తికి దిక్కులవ్యాప్తిని గ్రహించునది. (గర్భి) అశేష = సమస్తమయిన, కమలాకర = తామరలకుఁ బుట్టుచోట్లయిన సరస్సులయొక్క, అభోగ = పరిపూర్ణత యొక్క, తరణశీలీ = దాఁటుటయనెడి క్రీడయొక్క, సరస్సులం దిగట్టునుండి యుగట్టునకు జలక్రీడ లాడుటయొక్క యనుట, మహోద్యమమందుకొ = అధిక ప్రయత్నమందు, శ్రమమునొందదు = ప్రయాస పడదు. 'సలిలం కమలంజలమ్' అమ.

అనుప...పూర్తి — (కీర్తి) అనుపమ = సమానరహిత మానట్లుగా, ఆకల్పపరిపూర్తికొ = కల్ప పర్యంతమయిన పరిపూర్ణతయొక్క, అతిశయిల్లకొ = మించును. కల్పపర్యంతము నిందారుచు పద్ధిల్ల చుండుననుట, (గర్భి) ఆకల్ప = అలంకారముయొక్క, వస్త్రాభరణమాల్యాద్యలంకారముయొక్క, పరి పూర్తికొ = పరిపూర్ణతచేత, అనగాఁ బూర్ణముగా వస్త్రాభరణాదులు ధరించుటచేత నతిశయించునని యర్థాంతరము. గర్భిణి యాభరణాదులఁ గొంచెముగా ధరించు నేకాని పూర్ణముగాఁదాల్చుట యాశ్చ ర్యమనుట. 'ఆకల్పవేషే నైపథ్యే' అమ అనిశ...గతికొ — (కీర్తి) అనిశ = ఎల్లప్పుడును, నిస్తంద్ర గతికొ = నిరుపద్రవమయిన గమనముచేత - ఏ నెఱుసువడ్డియారేక వ్యాపించుచుండుటచేత ననుట. పా ణ్వుకొ = ప్రకాశించును. (గర్భి) మాంద్యములేని నడకచేతఁ బ్రకాశించును. గర్భిణికి నడమాంద్యము కలిగియుండునుగాన మాంద్యము లేకుండుట యాశ్చర్యము.

నడుము బలియుట, చను మొనల నల్లనగుట, మేడల నెక్కుటయందు దాయాసము కలుగుట, ఖాట్యము నేర్చునపుడు తడఁబడుట, కొలఁకుల జలక్రీడ లాడునపుడు శ్రమపడుట, సొమ్ములు మొద ళ్లియినవి కొంచెముగాఁ దాల్చుట, నడ మందముగా నుండుట యను నివి గర్భచిహ్నములు. గర్భము ఖాట్యవృత్తి దీగర్భచిహ్నములు తప్పక చూపట్టునుగా! తిరుమలరాయని కీర్తికాంత శేషమయిన

గర్భమునుగాక సమస్త ప్రపంచమునెడి గొప్పగర్భ భారమును చాల్చియుండునది. అట్టిదయ్యె, చను మొనలు నల్లబడకుండుట మొదలుగా గర్భిణి విరుద్ధధర్మములు గలిగియున్నదిగాన యట్టి గర్భగౌరవమును నెట్లుపొందెనో తెలియరాకున్నదని యాశయము. కీర్తి అభిలభవనముల గర్భము ధరించియున్న దనుటచే గర్భమునకంటె గర్భిణి పెద్దదిగనుక భువనములనెల్ల సతిక్రమించి యంతకన్న నెక్కుడు పతిభ్రమగలిగి యున్నదని వ్యంజితము. మఱి యది మేఘమండలము నాక్రమించి చంద్రమండలము నతిక్రమించిన దనియు, ఉత్తమ జనులచేతఁ జిత్రగతులఁ బ్రశంసించఁ బడుచున్నదనియు, సముద్రములను దాటిపోయిన దానియు, బ్రహ్మకల్ప పర్యంతము నిలిచియుండుననియు, ఎల్లకాలము నిరుపద్రవగతిచేతఁ బ్రకాశించుననియు ఫలితార్థము.

ఇట 'అభిలభవన గర్భగౌరవ'మనుచో నలంకారము రూపకము. దీనిచే అవయవి యగుకీర్తిని స్త్రీగా రూపణము గమ్యమగుచుండుటవలన నిది యేకదేశవివర్తిరూపకము. గర్భధారణరూపమయిన కారణమండియు కార్యములగు చూచుక నైల్యాదులుపుట్టుకుండుటచే విశేషాక్షి. రూపమునకును విశేషాక్షికి నిట అంగాంగీభావముచే సంకరము.

మ. ధర నెవ్వనికి వ్రాయుఁ బద్మజుడు వ్రాతల్ వానితో నేఁగు న
స్థిరముల్ శాశ్వతకీర్తి యశాతిరుమల శ్రీరాయనారాయణుం
డు రహివ్రాసిన శాసనాక్షరము లుండుం బుత్రపౌత్రాన్వయ
స్థిరవృత్తిం బృథుకాక్షరంబులు గురుశ్రీ వర్ణతుల్యంబులే.

60

అ. పద్మజుడు=బ్రహ్మ, ధరక=భూమియందు, ఎవ్వనికీ=ఎవ్వనికి, వ్రాయు=వ్రాసట వ్రాయుచున్నాడో, వ్రాతల్=అవ్రాతలు, వానితో=ఏఁగుక=అపురుషునితోనే పోవును. అస్థిరముల్=శాశ్వతములుగానివి, యని యర్థము. 'అస్థిని రాన్తి గృహ్లాన్తి; రా ఆదానే' అను వ్యుత్పత్తిచే అస్థులను గ్రహించినవి భావము. నొనటి యస్థులయందు వ్రాయఁబడిన వనుట. శాశ్వతకీర్తి=శాశ్వతమైన కీర్తిగల, తిరుమల శ్రీరాయ=తిరుమల దేవరాయఁ డనెడు, నారాయణుండు=నారాయణ మూర్తి, (శాశ్వతకీర్తి యనునది యిట ఆశోకవృక్షమునకు ఆశోకవిషయమునకును సాధారణ మగు విశేషణము). రహి=లేస్సగా, వ్రాసిన శాసనాక్షరములు=వ్రాసియిచ్చిన శాసనములమీది వ్రాలు, పుత్ర...వృత్తి—పుత్ర=కుమారులు, పౌత్ర=మనుమలు, అన్వయ=వారలవంశము, అను వీనియం దాఁకనయిన, స్థిరవృత్తి=శాశ్వతమయిన వర్తనముచేతను—పుత్రపౌత్ర పారంపర్యముగా శాశ్వతముగచెడక వర్తించుచుండుటచేత ననుట, ఉండును=నిలిచియుండును. కాఁబట్టి పృథుకాక్షరంబులు-(పృథుకశబ్దము అర్థమనియందును బ్రహ్మయందును వర్తించును. బ్రహ్మపరమయినపుడు 'పృథు ర్మహాకా' బ్రహ్మయని వ్యుత్పత్తి. 'పోతః పాకోఽర్థకోడిమృః పృథుకాపృథుకశ్చిహః' 'మారుతే వేధసి బ్రధ్నేపుంసి కః' అను.) పృథుక=అర్థమనియొక్క, అక్షరంబులు=వ్రాలు, గురు...తుల్యంబులే—గురు=జనునియొక్క, శ్రీవర్ణ = శుభాక్షరములతోడ, (లేక తల్లిని మాతృశ్రీ యనునట్లు తిండిని గురుశ్రీయనియుఁ జెప్పనగును గాన గురుశ్రీయనఁగా తిండి. అతినివర్ణములతో), తుల్యంబులే=సమాన ములా-సమానములు గావనుట. బ్రహ్మయొక్కవ్రాలు అతినితండ్రియగు నారాయణునివ్రాలుతో సాటిగా నని ప్రకారాంతరము. పసిబిడ్డఁడు తెలియక యేవో గిలుకునక్కరములు పెద్దవారు తెలిసి స్థూలముగా వ్రాయువానితో సాటియగునా? తిరుమల శ్రీరాయనారాయణుం డనుటంబట్టి తిరుమలమహారాయని నిట శారాయణుండుగా గ్రహించవలయును. పృథుకఁ డనఁగా బ్రహ్మయనియు గురుశ్రీ యనఁగా

గురుతర సంపత్తిగలవాడగు రాజనియు భావము. అనగా బ్రహ్మవాచకం ప్రాసాదము దేవరాజుడు
ప్రాసాదముచిహ్నత్రాత కావ్యకమయినదని ఫలితార్థము.

ఇటు అవర్ణ్యమగు బ్రహ్మలిఖిత లలాటాక్షరమునకు వర్ణ్యమయిన తిరుమలదేవరాయ కాసనాక్షరముతో సామ్యము నిష్పన్నము కామినిబట్టి వ్యతిరేకాలంకారము. ఇది అస్థిరాదిపదగతిమయిన శ్లేషముచే ననుప్రాణితము. 'పుగుకాక్షరంబులు గురు శ్రీవర్ణతుల్యంబులే' యనుచో శ్లేషానుప్రాణితమయిన అర్థాంతరన్యాసము. పుగుకశబ్దమునకు—

శ్లో॥ శయ్యాగారోద్ధితమలవై ర్యస్య జీవన్తివేదా
శృయ్యాతూలం జగదనువయ శ్చాల్యీవాజికాలా ।
వాజిగ్రాసం వహతి గిరిశోఽప్యప్యై భూషా స పూషా
పాషీతోఽస్తాక్ పృథుకపృథుక స్సర్వదేవావతంసః ॥

సీ. ఘనసీధు రక్తలోశచనయుక్తిః గడ నుండు, మాతంగతతి నంటుమలినమెల్ల
గరదుండై వెన నధోగతిఃబడ్డ యమ్మహాహీనుని నెనసినయేవమెల్ల
నరక హేతుహిరణ్య శ హరణవృత్తిః జరించు, కొమ్ముకానిభజించుకోదువలెల్ల
రారవాధార ఘోరప్రపాతకు లైన, విషమగోత్రుల నంటువృజినమెల్లః

తే. గడిగిరినియె వసుంధరాశకమలనయిన, యార వీరప్రతాపరాజాధిరాజ
రాజదేవేంద్రతిరుమలరాయ చంద్ర, సాంద్ర పట్టాభిషేకాంబునముదయమున.

అ. వసుంధరా కమలనయన=భూకాంత, ఘన...మెల్లకొ--సీధువనగా మద్యమును, ఏనుగు కన్నులయందుఁ బట్టెడు మదమును, ఇందులకు

ఉ. 'చెక్కుల దాన మత్తులను * సీధువు వీనుల సాగరంబు చే
ముక్కున శీర్ణకంబు చనుముక్కున శిక్యము శేఫస్థి మదం
బక్కున ఘర్షవారి విపులంఘుల మేనుము జాటుచుండఁ బెం
పెక్కి కరింద్రమొప్పె నెలయుంటలతోడి నగేంద్రమో యనన్'

మాతంగతతి యనగా జండాలనమూహమును గజనమూహమును, ఘన=అధికమయిన, సీధు=మద్యపానములనె, రక్త=ఎఱ్ఱనయిన, లోచన=కన్నులయొక్క, యుక్తి=కూడికతో, కడమతిండు=వెలిగానుండునట్టి, మాతంగతతి=చండాల నమూహమును, అంటు మలినముఎల్లకొ = అంటుకొన్న మాలిన్యమంతయును అని యర్థము. అధికమయిన సీధువనెడి మదవిశేషముచేత నెఱ్ఱనయిన కన్నులతో, కడమండు = దిక్కులయందున్న గజనమూహము నంటియున్నదని భావము.

గరదు...ఏవమెల్లకొ—(గరదుండై - గరదుండనగా 'శ్లో॥ అగ్నిదోగరదక్షైశ్చ శస్త్రై) పాణిర్ధనాపహా । తేత్రదారాపహర్తావ షడనే హ్యతతాయినః॥' అన్నట్లు) విషమును పెట్టునట్టి, ఆరతాయయై, వెనక=శీఘ్రముగా, అధోగతికపడ్డ = అధోగతి పాలయినట్టి, అప్రహాహీనుకొ = ఆ మిక్కిలి నీచుడయినవ్రానిని, ఎవసిన=కలసిన, ఏవముఎల్లకొ = రోతయంతయును అని యర్థము. విషప్రదుండై, అధోగతిఃబడ్డ = పాతాళలోకమందున్నట్టి, ఆమహత్+అహి+ఇనుకొ=ఆ మహాసర్ప స్వామి. అనగా అదిశేషుని గలిసిగొనియున్నదని భావము.

నరక...కొదువలెల్లకొ—నరకహీను=నరకమునఁ బడుటకు కారణమయినట్టి, హిరణ్యహరణ వృత్తి = బంగారును దొంగలించు వృత్తిచే - నరక నేయమనెడి గుణవలనములలోని నూక

వృత్తిచేత ననుట, చరించు = ప్రవర్తించునట్టి, కొమ్మకానికొ = అగసాలవానిని, భజించు = నేవించినట్టి, కొదువలు ఎల్లకొ = తక్కువలు అన్నయును అని యర్థము. నరకహేతు = నరకానురుని యుత్పత్తికి హేతువయిన, హిరణ్య వారణవృత్తి = హిరణ్యాక్షుని సంహరించిన వ్యాపారముచేత, చరించు = సంచరించిన, కొమ్మకానికొ = కొమ్మగలిగిన యజ్ఞవరాహమూర్తిని, భరించినదని భావము. హిరణ్యాక్షుడు చాపకట్టుగాచుట్టిన భూమి నుద్ధరించుటకై యజ్ఞవరాహుం డవతరించి వానిని జంపుటయు, ఆ వరాహునితో సంయోగముచే భూదేవికి నరకానురుడు పుట్టుటయుఁ బురాణప్రసిద్ధములు. శేషల హిరణ్యశబ్దము హిరణ్యశశిపునియందు వర్తించుటకు—

శ్లో॥ క్రీడాభిన్నహిరణ్యకుక్షి కుహరే రక్తాత్త నావస్థితాః
హారం హార ముదారకుజ్జుమరసా నవ్యాజ సిద్ధాన్ వతైః ।
వీరక్రికుచకుష్మ సీమ్ని లిఖతో వీరస్య పత్రావళీ
స్తత్కాలోచిత భావబస్మధురం మనస్థితం పాతు నః ॥

రారవా... వృజినమెల్లకొ—రారవ=రారనమనెడి నరకమునకు, ఆధార=ఆధారమయినవారును, ఘోరప్రపాతకులు=భయంకరమయిన మిక్కుటపు పాపములుగలవారును, అయిన, విషమగోత్రులకొ = ఎగుడుదిగుడయిన కులముగలవారిన, చెందు=పొందిన, వృజినముఎల్లకొ=పాపమంతయునని యర్థము. రారవ = రురుమృగ సమూహమునకు - అనఁగా జంకగుంపునకు, ఆధార = ఆధారభూతము లయిన, ఘోర = భయంకరములయిన, ప్రపాత = తటములుగలిగిన; 'ప్రపాతస్తుతతోభృగుః' అను. విషము గోత్రులను = విషమసంఖ్య అనఁగా సప్తసంఖ్యగల కులపర్వతములను - లేక విషమాకారములుగల పర్వతములను బొందియున్నదని భావము.

వీర... సముదయమునకొ—వీరప్రతాపరాజాధిరాజ రాజదేవేంద్రయనెడు విరుదులుగల, తిర మలరాయచంద్ర = తిరుమలదేవరాయశ్రేష్ఠునియొక్క, సాంద్ర = దట్టమయిన, పట్టాభిషేక=పట్టాభి షేక సంబంధియగు, అంబుసముదయమునకొ = జలసమూహముచేతను, కడిగికొనియెక్కొ = కడిగినైచి కొనెను - అనఁగా బోగొట్టుకొనె ననుట. జైర=ఆశ్చర్యము. ఇట తిరుమలరాయనికిఁ బూర్వము భూమిని భరించుచుండు దిగ్గజములు శేషహి ఆదివరాహము కులపర్వతములను వీనిని శ్లేషకత్తిచేచం డాబురఁగాను, హీనునిగాను, అగసాలవానిఁగాను, విషమకులమువానిఁగాను, నద్భవవనించి వాని సంస ర్గమువలనైన మాలిన్యాదులను తిరుమలరాయల పట్టాభిషేకజలములచేతఁ గడుగుకొన్నదయ్యెనని యర్థముచేసినాఁడు. అనఁగా తిరుమలదేవరాయనికిఁ బట్టాభిషేకము కాఁగానే భూదేవి తనకుఁ బూ ర్వసంసర్గులయిన దిగ్గజములు మొదలయినవానిని నిరాకరించి తిరుమలదేవరాయలను బొందెనని తాత్ప ర్యము. ఇట తిరుమలదేవరాయల పట్టాభిషేకజలములను భూదేవి మాలిన్యాదులను కడుగునట్టి సంబం ధమాత్రేకుండియు సంబంధమును తెప్పటచే ఆతియొక్తి యలంకారము. అది శ్లేషముతో సంకీర్ణము.

తే. ఆవిభునిదేవి శ్రీవేంగళాంబ పుట్టి, నిల్లు మెట్టినయిల్లు వర్ధిల్లఁ జేసె
బుట్టినంటికి మథనంబురమెట్టినంటి, కమిత దోషాహతియుఁగూర్చుక మలఁదెగడి.

అ. ఆవిభునిదేవి = ఆతిరుమలదేవరాయని భార్య, శ్రీ వేంగళాంబ = సంపద్యుక్తకాలయిన వెంగళప్పు, పుట్టి... దెగడి—పుట్టినంటికి=తల్లిగారింటికి, మథనంబు = కలగుండును, మెట్టినంటికికొ = ఆత్మగారింటికి, అమితదోష+అహతియు = మితిలేనట్లుగా దోషములచేఁ గొట్టువకుటయును, కూర్చు కనులకొ = కలుగఁజేయునట్టి లక్ష్యని, తెగడి = తిరస్కరించి, పుట్టిన మెట్టినయిల్లును. మృత

జేనా = వృద్ధిబొందించెనని యర్థము. లక్ష్మీదేవికి బుట్టినిల్లు క్షీకనముద్రమును, మెట్టినిల్లు పద్మమును గనుక పుట్టినింటికి ననగా క్షీరసముద్రమునకు, మథనంబు = మంథరాద్రిచే చిలుకుటను, మెట్టినింటి కి = పద్మమునకు, అమిత దోష హతీయం = మితములేని రాత్రివేధయుఁ గూర్చునని భావము. తామరలు రాత్రికాఁగానే ముతలించుట యిట రాత్రిచేఁ గొట్టువడుటగాఁ జెప్పఁబడినది.

ఇట ఉపమానభూతమైన లక్ష్మీంబట్టి వేంగళాంబయందు గుణవిశేషమును వర్ణించుటకులన నంబ కారము శ్లోకము. ఇది 'దోష' యను పదమునుబొంది యున్న శ్లేషముచే నుత్థాపితమైయున్నది.

ఉ. ఉంచిన యగ్రహారముల శ్రీ నున్నతవైఖరి విద్యలెల్ల ర
పించిన విప్రవక్త్రములఁ శ్రీ బెంచిన నవ్య వనోత్కరంబులఁ
నించిన బల్లటాకముల శ్రీ నెమ్మి గనందగు వేంగళాంబ య
భ్యంచితకీర్తి సాధ విశదాక్షర శ్రీ సూన *మరాళరాజ మై.

68

అ. వేంగళాంబ అభ్యంచితకీర్తి = వేంగళప్రయోక్కు మిక్కిలి యెప్పిదమగుచున్న కీర్తి, ఉంచిన అగ్రహారములఁ = ఆమె ప్రతిష్ఠించినట్టి అగ్రహారములయందును, ఉన్నతవైఖరి = మిక్కిలి గొప్పరీతిని, విద్యలెల్లఁ = వేదకాస్త్రాది విద్యలనన్నిటిని, రప్పించిన విప్రవక్త్రములను = శుద్ధు నట్లు చేయుఁబడిన - అనగా నేర్పఁబడిన బ్రాహ్మణుల ముఖములందును, పెంచిన ..త్కరంబు లఁ — పెంచిన = వృద్ధి బొందించిన, నవ్య = క్రొత్తవియగు, వన-ఉత్కరంబులఁ = వనసమూహము లందును, నించినబల్లటాకములఁ = నిండింపఁబడిన గొప్పచెఱువులందును, సాధ...రాజమై — సాధ = నున్నపుగద్యుచేసిన మేడలును, విశదాక్షర = పరిశుద్ధములయిన యక్షరములును, సూన = తెల్లని పుష్పములును, మరాళరాజమై = హంసశ్రేష్ఠములు నయినదై, నెమ్మి = స్తీతిచేరి, కనందగు = చూడఁదగి యుండునని క్రమాలంకారము. అనగా వేంగళప్రయోగినిచెప్పఁబడిన అగ్రహారాది సంతానములనేకములుగావించి భవూకీర్తి జెందినదని తాత్పర్యము. ఇందు, సాధవిశదాక్షర సూనమరాళ రాజమనునది సమాహార ద్వంద్వము. ఇట కీర్తిని సాధము మొదలయినవానిగా ఉల్లేఖించుటచే ఉల్లేఖ మలంకారము. అగ్రహారములు 'సాధ' యుక్తములు. విద్యలు రప్పించినది 'ఉన్నతవైఖరి' ని. వనములు 'నవ్యములు'. బల్లటాకములు. 'బలుపై నవి'. కావుననే వీనివలని కీర్తి 'అభ్యంచిత' మైనది. సాధాదులు తెలుపు గణములఁ జేరినవికాన కీర్తితో సాదృశ్యము. అక్షరములును తెలుపనుటకు నిండే. 'రమణీయాక్షర రాకృతిః బాలుమవర్ణశ్రేణి' అనుటం దెలియనగును. [అక్షరవైశద్య మనగా

'ఉపాంశు దవ్వం త్వరితం నిరస్తం విలంబితం గద్గదితం ప్రగీతమ్ |

నిష్పీడితం గ్రస్త పదాక్షరంచ వదే న్నదీనం నతు పానువాన్యమ్' అను పాఠదోషములు లేక

'మాధుర్య మక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేదస్తథాత్వరా

ధైర్యం లఙ్కసమత్వంచ మడలే పాఠగాగుణాః'

అను గుణములు గలిగియుంకి.]

నీ. వసుమతి దానయ్యుక్తవరుని వారింపదు, కందమూలంబులఁ శ్రీ గడుపుపెంప శ్రీకాంత దానయ్యుఁ శ్రీ బ్రియు నిరోధింపదు, క్రిందై విరోధికి శ్రీ గేలుసాఁప దాను రుక్మిణియయ్యుఁ శ్రీ దగదన చాత్మనా,యకుఁ డొకనరుక్రిందరహరులఁబట్టె

దా నన్నపూర్ణాభిధానయ్యును మాన్పు, దొక నాఁడుఁ దనజేడు ౩ బికిరమెత్తే. ననుచు ధర నిందిరను భోజితనయ నార్య, నార్యనుతనార్యమేయచర్యలహాసింది పతికి నభిమతభోగ సౌభాగ్యమొసఁగు, విమలసద్గుణనికురుంబరవేంగళాంబ. 64

అ. విమల...నికురుంబ—విమల=నిర్మలమయిన, సద్గుణ=మంచిగుణములయొక్క, నికురుంబ=నమాహుముగలదియగు, వేంగళాంబ=వేంగళమ్మ, వసుమతితాత్ అయ్యును=వసువులనఁగా ధనములు, తాను ధనవంతురాలై యుండియు, అయ్యుత్ అనుచో ఆయ+ఉత్ అని విభాగము. యికారాంతము లేమ్యాదిగణములలో జేరినవి గాన యచ్చుపరం బగునపుడు సంధినిత్యము. పెరునిక్=పెనిమిటిని, కంద మూలంబులక్=దుంపగడ్డల చేతను వేళ్లచేతను, కడుపుపెంపక్=పొట్టపోసికొనుచుండఁగా, వారిం పదు=వలదనిమాన్పడు అని యర్థము. భూదేవి వసుమతియను నామముగలదనియు ఆమెకు పరుండయిన విరాహమూర్తికిఁ దుంపగడ్డలు, మొదలయినవి యాహారములనియును భావము.

క్రికాంత తానయ్యుక్=క్రితునఁగా సంపద, క్రి=సంపదచేత, కాంత=మనోజ్ఞురాలు, అయ్యును, ప్రియుక్=పెనిమిటిని, క్రిందు+వి విరోధికిక్=లేలుచాపఁజేత్రువునకుఁ గ్రిందుపడి చేయి చాపఁగా, నిరోధింపదు=వారింపదు - లక్ష్మీదేవి క్రికాంతయనునామము గలదనియు నామె పెనిమిటి యైన విష్ణుమూర్తి వామనుడై విరోధియగు బలిచక్రవర్తిని యాచించినాఁడనియు భావము.

రుక్మిణి తానయ్యుక్—రుక్మమనఁగా బంగారు, అదిగలది రుక్మిణి, తాను బంగారు గలదిగా నుండియు, ఆర్తనాయకుడు=ప్రాణేశ్వరుడు, ఒక నరునిక్రిందక్=ఒక మనుష్యునిక్రింద, హరులక్=పట్టక్=గుట్టములను బట్టెడు కొలుపు సేయఁగా, తగదు అనదు=సరికాదని చెప్పదు- విదర్భరాజకుమారి రుక్మిణి యనుపేరుగలది యనియు, నామకుఁ పెనిమిటియైనకృష్ణుఁ డర్జునునకు సారథ్యము చేసినాఁడని యును భావము.

తాను, అన్నపూర్ణాభిధాన అయ్యుక్=అన్నసమృద్ధిచేత సంపూర్ణురాలను పేరుగలదై యుండియు, తనతీఁడు=తనయేలిక-నాఁడు, బికిరములత్తక్=భిక్ష యెత్తుచుండఁగా, ఒకనాఁడుక్=ఒక్క దినమయినను, మాన్పదు=అడ్డగింపదు - పార్యతి అన్నపూర్ణ యనునామము గలదియనియు, నామకుఁ బరియైనశివుడు కపాలహస్తుడై భిక్షయొత్తినాఁడనియును భావము. బికిరశబ్దము వికిరశబ్ద మునకు వికృతి.

అనుమక్=ఈలాగునఁ బలుకుచు, ధరను=భూదేవిని, ఇందిరను=లక్ష్మీదేవిని, భోజితనయను = రుక్మిణీదేవిని, ఆర్యను=పార్యతిదేవిని, ఆర్య...చర్యలను—ఆర్య = పతి సేవాదులఁ బూజ్యులైన వారి చేత, నుత=స్తోత్రముచేయఁబడిన, నారీ=స్త్రీలయొక్క, అమేయ=గణింప నలవికాని, చర్యలక్=చర్యలచేత, హాసింది=తిరస్కరించి, పతికి=పెనిమిటియైనవారిమలదేవరాయనికి, అభి...భాగ్యము—అభిమత=ఇష్టమయిన, భోగ=భోగములయొక్క, సౌభాగ్యమును=సౌఖ్యమును- పెనిమిటికి కలిగిన గుఱుములను చక్కఁగా ననుభవించుటను, ఒసఁగుక్=ఇచ్చును - కలుగజేయు ననుట. అనఁగా వేంగళమ్మ భూదేవి మొదలగువారికంటె పాతివ్రత్యమం దతిశయించినదై పెనిమిటియొక్క సేవసేయుచుండు నని భావము. ఇందు శ్లోపాంతావతమయిన వ్యతిరేకమలంకారము. నార్యనుత...చర్యలక్ అనుచో పృథ్విప్రసాసము.

కా. రారాజద్గుణశాలి తిర్మలమహారాయండు శ్రీవేంగళాం

బా రామామణియందఁ గాంచె నుతులం ౩ బ్రహ్మతనత్కిర్తి ల

క్షీరాముక్ రఘునాథభూమిరమణుక్ శ్రీరంగరాయగ్రణిక్
శ్రీరామావనినాథుఁ బ్రాభవనిధిక్ శ్రీ వేంకటత్త్వరున్.

65

అ. రారా...కాలి—రారాజత్ = మిక్కిలియుఁ బ్రకాశించుచున్న, గుణ=సద్గుణములచేత, కాలి=ఓప్పుచున్నవాడగు, తిర్నలమహారాయండు = తిరుమలదేవరాయఁడు, శ్రీ వేంకటాచారామా మణియందుక్ = సంపద్యుక్తురాలైన వేంకటప్రయనెడి స్త్రీరత్నమందు, సుతులక్ = పుత్రులను, కాంచెక్ =కనెను. వారెవరనఁగా, ప్రఖ్యాత...రాయుక్—ప్రఖ్యాత=ప్రసిద్ధమయిన, సత్కీర్తి=మంచి కీర్తియందు, లక్ష్మీరాముక్=లక్ష్మీ మనోహరుఁడయిన నారాయణుఁడయిన-ఇట 'కీర్తిస్తు నారాయణే' అను పదముచొప్పున కీర్తియందు నారాయణ పామ్యము చెప్పినాఁడని తెలియునది. లేక సత్కీర్తి లక్ష్మీ=మంచికీర్తి సంపదచేత, రాయుక్=మనోహరుఁ డయినవాఁ డయినయనియు నర్థము, రఘునాథ భూమిరమణుక్=రఘునాథరాజును, శ్రీరంగరాయగ్రణిక్ = శ్రీరంగరాయ శ్రేష్ఠుని, శ్రీరామావని నాథుక్=శ్రీరామరాజును, ప్రాభవనిధిక్ = ప్రభుత్వమునకు పాఠశాలయైన - మిక్కిలి ప్రభుత్వసంపత్తిచే వెలయువాఁడయిన, శ్రీ వేంకటత్త్వరుక్=శ్రీ వేంకటరాజును, కాంచెనని య్యయము.

తా. మిక్కిలియుఁ బ్రకాశించుచున్న గుణములచే నొప్పుచుండు తిరుమలదేవరాయఁడు వేంకటప్రయందు మంచికీర్తియందు నారాయణునిపంటివాఁ డయిన రఘునాథరాజును, శ్రీరంగ రాజును, రామరాజును, మంచి ప్రభుత్వముగల వేంకటరాయుని గాంచెను.

క. ఆజగదభినుత సుగుణసమాజులలో నగ్రజుండున మహనీయు యశో

రాజీవాసనుఁడు సుధీ, రాజీవాసనుఁడు వెలసెన రఘునాథుఁ డెల్.

66

అ. ఆ...సమాజులలో—జగత్ + అభినుత=జగజ్జనులచేత మిక్కిలియు స్తోత్రముచేయఁబడిన, సుగుణ=సద్గుణములయొక్క, సమాజులలోక్ = సమాహములుగల ఆ రాజులలోపల, అగ్రజుండు = శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు, మహ...వాసనుఁడు—మహనీయు = మిక్కిలి గొప్పదియైన, యశః=కీర్తియందు, రాజీవాసనుఁడు=చంద్రుఁడయినవాఁడు. (ఇట 'అనుక్షేపణే' యను ధాతువునుబట్టి, 'రాజీవాని అన్యస్తేక్షిప్యస్తే అనేనేతి రాజీవాసనః' పద్యములను దిరస్కరించువాఁడను పురుషత్వివలనఁ జంద్రుఁడని యర్థము.) సుధీరాజీవాసనుఁడు—సుధీ=యోగ్యమయిన బుద్ధియందు, రాజీవాసనుఁడు=బ్రహ్మయగువాఁ డును, అగు, రఘునాథుఁడు=రఘునాథరాజు, ఇలక్=భూమియందు, వెలసెక్=ప్రకాశించెను. ఇట రఘునాథరాజును కీర్తి బుద్ధియనెడి విషయభేదముచేత చంద్రచతుర్ముఖుగా నుల్లేఖనము చేయుటచే నుల్లేఖాలంకారము.

తా. జగమునందలి వారిచేత మిక్కిలియు స్తోత్రము చేయఁబడిన సద్గుణసమాహములు గల యా రాజులలోపల బెద్దవాఁడును, చంద్రునిపంటి కీర్తిగలవాఁడును, బ్రహ్మపంటి నుబుద్ధిగలవాఁడునగు రఘునాథరాజు భూమియందుఁ బ్రకాశించెను.

సీ. బలువాహినులమించున మలకల ఘననామ, కంబులు దూలమూలంబులెత్తుఁ
బ్రతిరోధి వరణ వర్గము ద్రోచి తన్మహా, భోగకాలి తేత్రములు హరించు
వలగొన్న బహురాజవంశగుల్మంబులఁ, బలుతెఱంగులఁ గ్రుచ్చి న పాతనైచు
వడిజొచ్చి కలఁచి యూరవనరానుల నమగ్ర, జీవనంబెల్ దుర్రీక్షి రింగలుచు

తే. నవని నసహాయశూరత ౩ నధిగమించు, ననఘ తిరుమలరాయనందనసమిద్ధ

భీరఘనూధభజశీః ౧ బీటవెట్టు, సాహసోదగ్ర బిరుదవరరాహమూర్తి. 67

అ. ఇందలిగీతి తుదను బిరుదవరాహమూర్తియని చెప్పటంబట్టి బిరుదపరముగాను వరాహ పరముగాను నర్థద్యయము విచారించునది. అనఘ .. భుజశీః — అనఘ=నిర్దోషుడైన - పుణ్యాత్మఁ డయినయనుట, తిరుమలరాయనందన = తిరుమలదేవరాయని కుమారుఁడును, సమిత్ గభీర = యుద్ధ మందు గంభీరుఁడును, అగు, రఘునాథ భుజశీః=రఘునాథరాజుయొక్క బాహుశీతమందు, పీట ...మూర్తి, పీటవెట్టు=స్థిరముగా పాదుకొనియుండునట్టి, సాహస+ఉదగ్ర=సాహసమందు నెక్కు డయిన, బిరుద వరాహమూర్తి=లాంఛనమగు వరాహమూర్తి, బలు...లేత్తు—(బిరుద) బలు=బలవంత ములయిన, వాహినులక=నేనలచేత, మించు=అతిశయించుచున్న, మలకల=మైచ్చులయొక్క, ఘన నామకంబులు=గొప్పలయినపేర్లు, తూలక=నశించునట్లుగా, మూలంబులెత్తుక=మొదట్లతీసివైచును. నిర్మూలమునేయుననుట. (వరాహ)బలువాహినులక=బలువైననదులయందు, మించు, మలకల=మలుపుల యందలి-వంకరలయందుగల, ఘననామకంబులక=మేఘములని పేరుగలవానిని-మేఘనామము లన్ని యు తుంగలకుఁ జెల్లునుగనుక, తుంగలను, తూలక=తూలిపోవునట్లుగా, మూలంబుల ఎత్తుక=వాని వేళ్లను అనగా దుంపలను బెల్లగించును. 'కురువిన్దో మేఘనామాయస్తాయ స్తకమస్త్రీయామ్' అమ.

ప్రతిరోధి...వారిండుక—(బిరుద) ప్రతిరోధి = చోరులయొక్క, వరణ = ప్రాకారముల యొక్క, వర్ణముక=సమూహమును, త్రోచి=పడఁగూల్చి, తత్=వారియొక్క, మహాభోగ=మిక్కిలి యైన భోగములచేత, కాలి=ఓప్పుచున్న, క్షేత్ర=కళిత్రములను, వారిండుక=చెఱఁబట్టును. 'ప్రతిరోధి పరాస్కన్ధి పాటచ్చరమలిస్తువా' 'ప్రాకారోవరణస్సాలి' అమ. (వరాహ) ప్రతిరోధి=ఆవరోధక మయిన - అడ్డగించునట్టిదయిన, వరణ వర్ణము=కంచెలుమొదలయినవాని సమూహమును, త్రోచి=పడఁ ద్రోచి, తత్=ఆయావరణసమూహములలోని, మహా+ఆభోగ=మిక్కిలి విస్తృతములైన, కాలిక్షేత్రము లు = పరిమల్లను, వారిండుక=తినును. 'క్షేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధస్థానకళిత్రయో' విశ్వ.

వలగొన్న...పాటవైచు—(బిరుద) వలగొన్న=చుట్టుముట్టిన, బహురాజ=అనేకత్రురాజుల యొక్క, వంశ=వర్ణములయొక్క, గుల్మంబులక=నేనలను, పలుతెఱంగులక=అనేకవిధములచేత, క్రుచ్చి=కత్తిచే పొడిచి, పాటవైచును. (వరాహ) వలగొన్న=చుట్టునావరించియున్న, బహు=అనేకము లయిన, రాజవంశ = శ్రేష్ఠమయిన వెదుళ్లయొక్క, గుల్మంబులక=పొదలను, పలుతెఱంగులక=కోట పంటి ప్రచారములచేత, క్రుచ్చిపాటవైచుక=పొడిచి నెలఁగివైచును. 'గుల్మారు క్షిప్తమసేనాశ్చ' అమ. పలుతెఱంగులనుచో బిరుద పక్షమున, కర్పధారయ సమాసము గనుక తకారమునకు దకారాదే శము వికల్పమయ్యు, వరాహపక్షమున దత్పురుషముగనుక నుభయపక్షములకు సమరసముగా తకారము చెప్పటయే యుక్తము.

తే. సంధిగూర్వంగఁ బ్రథమాంతః శబ్దవితతి, పైఁ గవటపతలకు వికల్పంబుచెల్లుఁ

గాకు సంబోధ నావ్యయకర్పధార, యంబుల నచేతంబుల నబ్జనాథ.

వడి...గలపు—(బిరుద) వడిక=త్యరితముగా, చొచ్చి, కలఁచి=కలగుండుపడఁజేసి, యావన రాసుల=యావనదేశసంభవులయిన తురకల సమూహములయొక్క, సమగ్రదీపనంబు ఎల్లక = నిండారు నట్టి బ్రతుకంతయు, దుష్కీర్తిక కలుపుక= అపకీర్తిపాలుసేయును. (వరాహ) వడికొచ్చి కలఁచి= త్యరితముగా చొరఁబడి కలఁకపాటునట్లుచేసి, ఆవనరాసులక= ఆనమ్మరములయొక్క, సమగ్రదీప

సంబెల్ల = సంపూర్ణమయిన జలమునంతయును, దుష్క్రికలుపుక్ = క్రియనగా నిచట
ఋరద, 'క్రియఃప్రశంసా యశసోర్విస్తారే కర్తవేషిచ' విశ్వ. కొఱుపాలిన ఋరదపాలుసేయును.

అవని...నధిగమించుక్—(దిరుద) అనిక్ = భూమియందు, అసహాయకూరితిక్ = అసహాయ
కూరత్వముచేత, అధిగమించుక్ = ప్రవర్తించును. (వరాహ) ఒంటిగాఁ దిరుగును. వరాహ విషయమున
పీటపెట్టుట యనుపదమును బ్రయోగించుట జాతీయము. 'పీటపెట్టి చూపులనె యేర్పుఁబ్రజ నొక్క
సూకరంబు' మనుచరిత్రము. ఇందు ఎఱివాలాంఛనముగల రఘునాథరాజు చేసిన కార్యములనెల్ల లాంఛ
నమయిన వరాహమూర్తిచేనట్లుగాఁ జెప్పట యాపచారికము. ఇట వరాహమూర్తియను విశేష్యము
శ్లిష్టమగుటచే అప్రకృతివరాహవిషయమయి శబ్దశక్తి మూలమగుదప్పని కాని శ్లేషాలంకారముగాదు.
ఉభయశ్లేషమందు విశేష్యము శ్లేషింపదు. 'భోగకాలిత్రేతములు' అనుచో పోలికనడి.

క. పోలికప బుభు బుభులకు మూ, పోలికపడి శీల ముల్లంబున కెన యుంఁగా

శీలం బుల్లం బనఁగా, భూలోకం బమరలోకంబునకెన యుంఁగన్.

తా. తిరుమలదేవరాసుని కుమారుఁడును యుద్ధమం దతిగింభీరుఁడును దిరుదవరాహలాంఛనుఁ
డు నగు రఘునాథరాజు గొప్పసేనలుగల తురకలను పేరు లడంగిపోవునట్లుగా నిర్దులయుసేయును.
చోరులు కట్టుకొనియున్న ప్రాకారసమూహమును బడఁగూల్చి మిక్కిలి భోగము లనుభవించుచున్న
వారి కశ్రమలను జెఱపట్టును. చుట్టునున్న మనేక రాజుల వైభవములను, నానావిధములఁబొడిచి పటా
పంచలు గావించును. త్వరితముగాఁజూరఁబడి యననదేశపు తురకల సమూహములను జీకాకుపించి వారి
బ్రతుకునంతయు నసక్తి పాలుసేయును.

తా. యాదోరాశి గభీరమూర్తి రఘునాథాధీశుఁ డుద్దండ బా

హా దర్పాంధ సపాద మల్కిక నిజాత మానీకిముల్ ద్రుంప జ

న్యాదూరక్షీతిఁ బాటుకృష్ణకును గృహ్లాంకింబు నాఁ డబ్బె బి

బ్బీదీవ్యన్నయనాబ్జ కింజల జలారభీల ప్రవాహంబునన్.

68

అ. యాదోరాశి గభీరమూర్తి—యాదోరాశి = సముద్రునివలె, గభీరమూర్తి = గంభీరాకారుఁ
డయిన, రఘునాథాధీశుఁడు = రఘునాథరాజు, ఉద్దండ...మానీకిముల్—ఉద్దండ = ప్రచండమయిన,
బాహాదర్ప = భుజగర్వముచేత, అంధ = కన్ను గానకున్న, సపాద = సపాదులయొక్కయు, మల్కిక =
మలకలయొక్కయు, నిజాత = నిజాయొక్కయు, అనీకములు = వైభవములను, ద్రుంపక్ = సంహరింపఁ
గా, జన్య...క్షీతిఁ—జన్య = యుద్ధమునకు, అదూర = సమీపమయిన, క్షీతిఁ = భూమియందు, పాటు
కృష్ణకుక్ = ప్రవహించుచున్న కృష్ణానదికి, బిబ్బి = ప్లేచ్చస్త్రీలయొక్క, అనఁగా బూబులయొక్క,
దీవ్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, నయనాబ్జ = తామరలవంటి కన్నులయందలి, కింజల = కాటుకతోఁగూడిన,
జల = నీళ్లయొక్క, అభీల = భయంకరమయిన, ప్రవాహంబునక్ = వెల్లునచేత, కృష్ణ-అంకంబు = కృష్ణయనెడి
పేరు, నాఁడు = అకాటుకతోడి కన్నీటివెల్లువ గూడిననాఁడు, అబ్బె = బల్లించెను.

రఘునాథరాజుచేత యుద్ధమందు పాతులయిన సపాదాదితురుష్కులభార్య లంపఱు సేదనుఁగా
వారల కాటుకకన్నీళ్లు వెల్లిగొని కృష్ణలోఁగలచి నదీజలమంతయు నల్లవాతీనందున నాటనుండి
కృష్ణకుఁ గృష్ణయని పేరుగలిగె నని యర్థము. కృష్ణానదీ జలమంతయు నల్లఁబడుటకు ఎలయునంత
కాటుకకన్నీళ్లు ప్రవాహమై పాటుటకు నెందఱు స్త్రీ లేడువలసియుండునో యందఱుతురకలను
నిధించినాఁడని భావము. ఇట కృష్ణాక్షయమును యోగముచే ననూరమును కలిపించుటచే నిగ

కృష్ణయను పేరుగలుగుటకు అంజనాశ్రుపవాహమేళనము హేతువు గాకపోయినను హేతువుగా నుత్పేక్షించుటవలన హేతుఃప్రేక్ష. అంజనాశ్రుపవాహమునకు నశికి నలుపుకలిగించు సంబంధము లేకున్నను దశ్శంబంధమును జెప్పటచే అతిశయోక్తి. ఈరెండింటి సంగతము. ఉద్దండ బాహుద ర్నాంధులనుట వాచిని ద్రుంపఁలయుటకు హేతువు. ప్రవాహ మాభీలమునుట కృష్ణాసంబంధ సౌకర్య మునను. కృష్ణమందుఁ గలియుట కివయు కముగా అది జన్యానారక్షితిఁ బాటుట చెప్పఁబడినది. దీనిచే కృష్ణానికి బావుగా తురకలతో రఘునాథరాజునకు యుద్ధముజరిగె ననుట తెలియుచున్నది. తా. సుగమము.

మ. హరిమై సాదిశిరంబు సాదిమెయి జాత్యశోత్తమాంగంబుఁ గూ
డ రణోర్వి రఘునాథశౌరి యసే జెందఁడ దివ్యమందారవృ
ష్టి రహిం బ్రాణముతంబు లై గగనవాతటిం బర్వి గంధర్వకి
న్నరూపంబులు దాల్చి సారై నివి యారనందించుఁ దచ్చౌర్వమున్. 69

అ. హరిమై = గుఱ్ఱపు కిశోరమందు, సాదిశిరంబు = శాతులయును, సాదిమెయి = శాతు కిశోరమందు 'అశ్వాశోహస్తు సాదిః' అను. జాత్యశ్శౌత్తమాంగంబు = ఉత్తమాశ్వము యొక్క తలయును, కూడఁ = అంటుకొనునట్లుగా, రణ+ఉర్వి = యుద్ధభూమియందు, రఘునాథ శౌరి = రఘునాథరాయఁడు, అ. = ఖద్గముచేత, చెందఁ = నలుకఁగా, దివ్యమందార వృష్టి = దేవతలు గుంయుంటి పారిజాతపుష్ప వర్షముచేత, రహిం = తెన్నఁగా, ప్రాణముతంబులై = ప్రాణము లతోఁగూడినై, గగనవాతఁ = ఆకాశవీధిని, పర్వి = ఎగసి, గంధర్వ కిన్నరరూపంబులు తాల్చి = గంధర్వ రూపమును కిన్నరరూపమును ధరించి, ఇట కిన్నర గంధర్వరూపము లనుటకు మాటుగా గంధర్వ కిన్నరరూపములని వ్యుక్తి. గుఱ్ఱపు కిశోరమందు శాతులల యదుకఁగా కిన్నరు లయిరనియు శాతుకిశోరమందు గుఱ్ఱపు తల యుండునఁగా గంధర్వు లయిరనియుఁ దెలియునది అశ్వదేహమును నరముఖమును గలవారలు కిన్నరులు; మనుష్యదేహమును అశ్వముఖమును గలవారలు గంధర్వులు. ఇందులకు

శ్లో॥ బిహృష్టం బహుమనుతే తురిజ్జవక్త్రీ । శృష్ణస్తం ముఖమిహ కిన్నరం క్రియాయాః
శ్లిష్టస్తం మహుతితోఽపేతిన్న శస్త్రీ సుత్రజ్ఞ స్తనభిరభజ్ఞ భీరుమధ్యామ్ ॥ మాఘుండు.
సారైక్ష = మాచిమాటికి, అవి = ఆ కిన్నరగంధర్వరూపములు, తిత్ + శౌర్యము = అతని శూర త్విమునుగూర్చి, అనందించు = సంతోషించును. ఇటు హరిమైసాది శిరంబుగూడునట్లు ఖండించుటచే ఖండన త్వరాతిశయమును' దివ్యమందారవృష్టిని జెప్పటచే దేవతాశ్లాఘాసూచితమయిన ఖండనలాఘ వాతిశయమును దోషితిమను. అనందించు ధాతు విట సకర్తకమగుట పిచార్యము. కిన్నరగంధర్వరూప ధారిణునకు రఘునాథశౌరి శౌర్యముతో సంబంధము లేకుండయు సంబంధమును జెప్పటచే సంబంధాతిశయోక్తి యలంకారము.

తా. రఘునాథరాజు గుఱ్ఱపుకిశోరమందు శాతులయు శాతుకిశోరమందు గుఱ్ఱపుతలయుఁ గూడికొనునట్లు యుద్ధభూమియందు శాతులను గుఱ్ఱములను నలుకఁగా, అవియట్లుగూడి యారాజుపము దేవతలు కురియు పారిజాతపుష్పవర్షముచేత ప్రాణమునొంది యాకాశమున కెగసి కిన్నరగంధర్వ రూపములు దాల్చి యారాజు శౌర్యమునకు నానందించును.

చ. హరిపదభక్తజీలుఁ డగు శివారఘునాథ స్థవలకుర్యిస్తా

దరుఁడు సిరింగరాయ వసుధావరుఁ డాత్తగూణ ప్రమాదివ

త్రిశుమలరాయ శిఖరివి ౧ తీర్థ మహాయువరాజ పట్ట బం

ధురూఁ డయి సర్వభూభువన ి ధూర్వహశ క్త వహించు నెగతియున్. 70

అ. సారపదభక్తిరీతుడు = సమమూర్తిపాదసులంకరి భక్తియే స్వభావముగాఁ గలవాఁడు, అగు, ఆ రఘునాథస్వపాటుకాన్త సోమరుడు = ఆ రఘునాథంబున ముద్దులిచ్చుడు; సరంగరాయ వసుధావరుడు = శ్రీరంగరాయరాజు, అత్తి... బంధురుడు అయి—అత్తి = అమ్మయొక్క, గుణముగల తమలచేత, ప్రమాదంతో = సంతోషముగల, తిరుమలరాయశేఖర = తిరుమలదేవరాయశ్రేష్ఠునిచేత, విత్తీర్ణ = ఇత్యుఁబడిన, మసాల = పొప్పనియైన, యువరాజుపట్ట = యువరాజు మొక్క పట్టునచేత, బంధురుడయి = మనోహరుడయి - చూపరాజ్యపట్టాభిషేకముచేసి నొప్పినాండై యుంటు, ఎంతయుం = మిక్కిలియును, సర్వ... శక్తితో = సర్వభూషును, = సమస్తభూలోకమునకు, ధూఃభారమును, వహ = వహించునట్టి, శక్తితో = సామర్థ్యమును, విహించుం = పోషించుండును. ఇట్లు తిరుమలదేవరాయఁడు తనశ్రేష్ఠత్వముండును రఘునాథరాజునకు మోపరాజ్యపట్టము కట్టినవలయుండగా రెండవవాఁడగు శ్రీరంగరాయలకు దానిని గట్టుటకుఁ గారణ మెరిసి గుణములకుఁ బ్రమాదమునొందుట చూయు, శ్రీరంగరాయఁ డట్టిగుణముల బడయుటకు సారపదభక్తిరీతుడగుట ముఖ్య కారణమనియు యువరాజుపట్టబంధుల డయినంతవే సర్వభూలోక భారవహనశక్తి నెఱుఁపు నని సాక్షాద్రాజ్యము కలిగివుండెంతింత శక్తి నెఱపఁగలడనియు నాతఁడునులు ధ్యాయించుచున్నది.

తా. ఆరఘునాథరాజు గారి బుద్ధివంతుల హరిచరిణభక్తిపరమబుడంబు నయిన శ్రీరంగరాయ రాజు తనగుణులకుఁ దిరుమల వెనిరాయఁడు సంకుప్తుఁడై గొప్ప యా రాజ్య గానకుఁ బట్టముగట్టిగా నతఁ డప్పటికే నమ్ర సభాలోకమును బాలించునంతటి సామర్థ్యమును మిక్కిలియు నెఱవెను.

చ. ఉరమున నేగూగుడులి పరయోధరధారల నాను నెప్పుడుం

గిరాలు గరల్ రజోవిహృత ౩ కిం జను వెళుడు నేల * కూర శే

ఖిరు డిడ్ యేల బాలజనకు వ్పితసౌఖ్య మటించు ధారుణీ

తరుణి సిరంగరాయ నసురీధావరుఁ జేరెఁ గుమారమన్నఁడు.

71

అ. ఇందు భూమి భరించిన శేషసామెనలగునానందు బాలత్వము నానోజించి దానిని బట్టి భూమి వానిని పడనాడి కుమారమన్నగుడమున శ్రీరంగయిన జేరెననుచున్నాడు. పండలి = సర్పము, అనగా శేషుడు, ఉరగున్ = ఏను = అమ్మతో, బాంకి యుడు. బోరగిలి అమ్మతో బ్రాతులాడుచుంట్టి పసిబిడ్డ డనుట - సర్పము గనుక అమ్మతో బోవును భావము. గిరులు = కొండలు - అనగా మలపర్వతములు, ఎప్పుడున్ = సంతరిమును, సయోధరధారిల్ = చన్నుబాలు దారలను, అనున్ = కుడుచును బుద్ధిదినుంట్రి ఎదుగునుగాక చనుబాలే యుడతెగి కుడు చుచున్నంతటి పరితినముగలవి యనుట. సయోధరములనగా స్త్రీయులును మేఘములును గనుక, జలధారిలచే ఎప్పుడును, నానున్ = తడియుచుండునని భావము. కిరుల్ = ఏనుగులు-అనగా దిగ్గజములు, రజో విహ్వలిక్ = దుమ్ముపూసినాడి యాటలకు, చనున్ = బోవును. అటనాడికొనునంతటి బాల్యము గలవియనుట. ఏనుగులు గనుక మమ్ముఁజూతుమని భావము. కూర్ శేఖరుడు = కూర్మరాజు, అది

* 'కూరి శేఖరుడు' పాతా.

విరాహమునుట, నేలవెళ్లఁడు = నేలపయిబోవఁజాలఁడు--నేలయంటు పదలని అనఁగా పరుండఁజెట్టిన చోటనే కడలమెదలలేకుండునట్టి పసికూనయనుట. భూమికాధారమై యుండునని భావము. బాలజన కల్పితసౌఖ్యము = పసిబాలుర సమాహముచే కల్పింపఁబడిన సంయోగముఖము, ఇదియేల = ఇట్టిది యెందులకు, అని = విచారించుకొని, ధారుణీతరుణి = భూమియనెడు కొమరుప్రాయముగల స్త్రీ, కుమారమన్తగుణ్ = యావన పురుషులలో మన్తఘనివింటివాఁ డయిన, రంగరాయవసుధావరుణ్ = శ్రీరంగరాయఁడను రాజును, చేరెను=పొందెను.

శేషుడులకు 'ఉరమున నేఁగు' నిత్యాదులచే బాలత్వావస్థలును 'కుండలి'యిత్యాది నిర్దేశములచే సౌందర్యరాహిత్యమునుజెప్పి యందులకుఁ బ్రతిభటముగా శ్రీరంగరాయనికి కుమారశబ్దముచే యావన మును, మన్తభశబ్దముచే సౌందర్యాతిశయమును జెప్పినాఁడు. భూదేవి తరుణి(జవరాలు)గావున బాల త్యావస్థలందున్న శేషుడులవలన సంభోగసౌఖ్యముగాని వారిరూపవికృతువలన శృంగారోద్దీపనము గాని తనకుఁ గలుగదనియే వారెంటిని గలిగించుటకు వలయు యావనసౌందర్యములుగల రంగరాయనిఁ జెందెనని యర్థము. 'జన' ఒక్కఁడుగాక శేషుఁడు మొదలగువారు పెక్కుఁడ్రు గావు'. ఇట 'యథా యూనస్తద్వత్సరమరమణీయాపి రమణీ' కుమారాణా మన్తఃకరణవారణం నైవకురుతే' అను శ్లోకార్థ మనుసంధింపఁబడినది. అనఁగా శ్రీరంగరాయఁడు భూభరణ సామర్థ్యముచేత శేషుఁడు మొదలయినవారికంటె నధికుఁడని తాత్పర్యము. ఇట 'తరుణి' 'కుమారమన్తగుణ్'డను శబ్దములు సాధి ప్రాయములుగాన పరికరము. మఱియు భూకాంత శ్రీరంగరాయనిఁ బొందుటకు శేషుడుల బాలత్వమును సంభావించుట హేతువు గాకపోయినను హేతువుగా నిర్ణయించుటచే హేతుత్వేచ్ఛ. ఇది పయోధరాది పదగతిశ్లేషముచే నుత్థాపితము. తా. సుగమము.

సీ. కుంతలసలికి నేరగుణగరిష్ఠునిచీటి, కిమనీయ కేతకీరగర్భదళము

మంజులలాట సీరముకు నేమహాభాగు, తేజంబు కాశీరీ తిలక రేఖ

వత్సభాగమునకే ర వైభవాధికుని య,పారకెర్తిమతల్లీ ర హారవల్లి

కాంచిదేశమునకే ర ఘనుని సంతతదాన, వాఁని నిర్మలరధార ర హీరరశన

తే. యంగమునకెవ్వని చమూతురంగకోటి, ధాటికాఘ్రతధూళి మాంశదాళిపట్టు

సమధికాకల్పర్చుచి పూనురదగతి కితఁడు, రాజమాత్రుండే శ్రీరంగరాయశౌరి.

అ. సమధిక.. రుచిక్—సమధిక = మిక్కిలి యతిశయించిన, ఆకల్ప--(ఆకల్ప మనఁగా 'చతుర్థాలంకృతిర్వాసోభూషా మాల్యానులేపనైః' అను లక్షణముంబట్టి వసాభరణమాల్యాను లేప నములనెడి నాలుగు విధములయిన యలంకారము. కనుక, శృంగారాత్మక మయిన యాచతుర్విధా లంకారముయొక్క, 'ఆకల్పవేషా నేపథ్యమ్' అను. రుచిక్ = శోభను, పూను=వహించునట్టి, జగ తికిక్. భూదేవియనెడు స్త్రీకి, కుంతలసలికిక్ = కుంతలదేశమునెడు కుంతలదేశమునకు (అనఁగా కురుల ప్రదేశమయిన శిరస్సునకు) ఏగుణగరిష్ఠునిచీటి = గుణములందు మిక్కిలి గొప్పవాఁడయిన ఏరాజు యొక్క ఆజ్ఞాపత్రకి, కమనీయ = మనోహరమయిన, కేతకీ = మొగలియొక్క, గర్భదళము = గర్భ ములొని రేకయ్యెనో, అనఁగా తేత నేదగిపూవురేకయ్యె ననుట. తలకురులయందుఁ జెరువుకొనుట తేత నేదగి రేకు నని తెలియునది.

మంజు...సీమకుక్—మంజుల=మనోహరమయిన, లాటసీమకుక్ = లాటసీమయనెడు, ముందరమయిన, లలాటసీమకుక్ = ఫాలప్రదేశమునకు, ఏమహాభాగు = మహాభాగ్యుకారియైన ఏరాజు

యొక్క, తేజః=ప్రతాపము, కాశ్చిరతిలకరేఖ = కుంకుమబొట్టుయొక్కరేఖ యాయెనో, ప్రతాప మెట్టినిదిగాఁ గవిసమయము గనుక కుంకుముగా రూపింపఁబడినది. లలాటమునఁ బెట్టుకొననది గాన కుంకుముబొట్టుగా జెప్పఁబడెను.

వత్సభాగమునకుఁ = వత్సదేశమనెడు పక్షిభాగమునకు, ఏవైభవాధికుని = వైభవముచేత నధి కుండయిన యేరాజయొక్క, అపారకీర్తిమతల్లి = అంతయులేని మేలయినకీర్తి, మతల్లికాళిబిట 'మత ల్లికామచర్చికా' ప్రకాండముద్భుతలక్షణ, ప్రశస్తవాచకాన' అని ప్రశస్తవాచకము. హరవిల్లి = తీగఁగంటి ముత్యాలహరమయ్యెనో, కీర్తితెలుపి కవిసంప్రదాయము గాన, ముత్యాలహరముగా రూపితము. ఇట పక్షిభాగము గాన ముత్యాలహరమన్నాడు.

కాంచదేశమునకుఁ = కాంచదేశమనెడు కాంచదేశమునకు (కాంచయనఁగా మొలనూలు గాన మొలనూలిప్రదేశమయిన కటిభాగమునకు), ఏఘననిఁగొప్పవాఁడయిన యేరాజయొక్క, సంతతి = ఎడతెగని, దాన = దానసంబంధమైన, వారి = ఉదకముయొక్క, నిర్ఘరధార = ప్రవాహధార, ఘనఁ డనఁగా మేఘమును గనుక ఏమేఘునియొక్క జలప్రవాహధారయని స్ఫురించెడిని. హీరరశన = వజ్ర మణులచే నయిన మొలనూలాయెనో, ఇట కటిభాగమును జెప్పటచే దానధారను రశనగా రూపించి నాడు. 'స్త్రీ' కట్కా మేఖలాకాంచీ శప్తకీరశవాచసా' అను. జలవ్రజములకు వర్ణసామ్యము

అంగమునకుఁ = అంగదేశమనెడి అంగమునకు (అనఁగా శరీరమునకు) ఎవ్వని = ఏరాజయొక్క, చమూతురంగకోటి = సేనను సంబంధించిన యశ్వసమాహముయొక్క, ధాటికా = దవ్రడుచేత, ధుత = ఎగురఁగొట్టఁబడిన, ధూళి = పరాగము, మాందాళిపట్టు = మదుపువన్నెగల పట్టువస్త్రమాయెనో, ఇట అంగములను జెప్పటచే నేనాశ్వధూళిని మాందాళి పట్టువస్త్రముగా రూపించినాడు. ఇట్లు ప్రథమ చరణమున మాల్యశృంగారమును, రెండవచరణమున దనులేపన శృంగారమును, మూడవ సాలవచరణ ములం దాభరణ శృంగారమును, గీతియందు వస్త్రశృంగారమును, అని చతుర్విధ శృంగారములును.

ఇదియ నేపథ్యము. ఇందులకు

క. 'ఎందును నేపథ్యమునకుఁ, జంగనధూపాఁబరప్రసవసుల వేర్వే

అందుఁ జతుర్విధ మొక్కటి, యందంబుగఁ బంచవిధములైయుట పరఁగున్.' రసాభరణము. ఆతఁడు = పూర్వోక్తఁడయిన, శ్రీరంగరాయశారి = శ్రీరంగం యశ్రేష్ఠుడు, రాజమాత్రం డే = సాధారణ రాజులవంటివాఁడా - అనఁగా కాఁడనుట. జగతి యనెడు కాంతకు కుంతలాది దేశ ములందెల్ల జతుర్విధాఁకారములఁ గయి నేనెట్టిరాజు సామాన్యం జగునాయని యర్థము. పైని చెప్పఁబడిన కుంతలాది దేశములన్ని స్వాధీనము చేసికొని యేలినాఁడని తాత్పర్యము. ఇట రూపకా లంకారము. జగత్తీతబ్రహ్మణులన నొకానొక స్త్రీ స్ఫురించుటచే నిది ఏకేశ్వరి. కుంతలేత్యాదులందు శివమును తక్కినయెడల ఆర్జునును.

మ. జలధిదాన పయోధునీ ఝరులచేరే జంద్రున్ యశోలక్ష్మిచే

జలద్రవాణము నాత్మకారిత మహాసత్రాగ్నిధూమంబుచే

జెలువొప్పన్ వెలయింపఁజాలు భళిరేశ్వీరంగ రాయతమా

లలనావల్లభుఁ డల్లదాతలకు నెల్లదాత యూహింపఁగన్.

78

అ. జలధి = సముద్రుని, దాన.. ఝరుల = దాన = దానసంబంధమైన, పయో = జలము చేతనయిన, ధునీ = నదులయొక్క, ఝరులచేరే = ప్రవాహములచేతను, చంద్రుని, యశోలక్ష్మిచేరే = కీర్తిశోభచేతను,

జలనవ్రాతమును = మేఘసమాహమును, ఆత్మ... సూమంబు చే = ఆత్మ = తన చేత, కారిత = చేయింపఁబడిన, మహాసత్ర = మహాయజ్ఞములందలి, 'సత్రమాచ్ఛాదనేయశ్చే' సదాదానే వనేషిచ' ఐత్య. అగ్ని = అగ్ని సంబంధమైన, సూమంబు చే = పాక చేతను, చెలువుఁబట్టె = బాగొప్పగా, వెలయింపఁజాలును = ప్రకాశింపఁజేయనేర్చును. భరితే = ఆశ్చర్యము. శ్రీరంగరాయశ్చమా లలనావల్లభుఁడు = శ్రీరంగరాయ భూవల్లభుఁడు, ఊహింపఁగల్గె = విచారింపఁగా, అల్లదాతలకు నెల్లఁ = ప్రసిద్ధదాతలయిన వారికందఱకును, దాత = దాతయ్యాను. లోకమున సముద్రుఁడును సంద్రుఁడును మేఘుఁడును దాతలలో శ్రేష్ఠులని చెప్పఁబడుచున్నారు; కనుక నట్టి మేదీదాతలకు నయితము శ్రీరంగరాజు దాతయైనవాడని యర్థము.

దానోదకనదీప్రవాహములచేత సముద్రునకు జలసమృద్ధిని, శుభయశస్సుముక్కు శోభచేతఁ జంద్రునకుఁ గాంతిసమృద్ధిని, మజ్జాన్ని ధూమపటలముచేత మేఘునకు రూపసమృద్ధిని గలగఁజేసినాడని భావము. 'వెలయింపఁజాలు'నను విజయగల వాక్యముచేత రాజునందు దాతలకు నొసంగునట్టి దాతృత్వమును సమర్థించుటవలనఁ గావ్యలింగమలంకారము. మేఘమునకు 'సూమయోగి' అనఁబడుటచేతను 'సూమశ్శోతిస్సలిల మరుతాం నన్ని పాతః కృమేఘః' అనికాళిదాసాక్రి. ౧ బట్టియు 'సూమ'ముపాదానము. మఱియు సముద్రమునంతట వానిని వెలయించుటకు కేవలమయిన దానపమముచేతఁగాదు గాన దానపమో 'ధుగిర్దురుజి' కావియును. చంద్రుని వెలయించుటకు కేవలమయి యశస్సు చాలదుగాన యశో'లక్ష్మి'. జలనవ్రాతమును వెలయించుటకు కేవలమయిన సత్రాగ్నిధూమము చాలదుగాన, 'మహా'సత్రాగ్ని ధూమము. ఈమూటిచే విరుసగా దానప్రకర్షమును, కీర్త్యతిశయమును, యజ్ఞబాహుళ్యమును దెలియునది.

తా. శ్రీరంగరాయ భూపతి సముద్రమును దాన నదీజలప్రవాహములచేతను చంద్రుని యశస్సుయొక్క శోభచేతను, మేఘ సమాహమును తాను గావించెడు మహాయజ్ఞములందలి మహానలధూమముచేత చక్కఁగాఁ బ్రకాశింపఁ జేయ నేర్చుచున్నాఁడు; లోకమున దాతలని ప్రసిద్ధిగాంచి నయాసముద్రాదులకుఁగూడ నతఁ డూహింపఁగా దాతగా నున్నాఁడు. ఏమాశ్చర్యము!

శా. తుంగక్షౌధరకొట్టు లెక్కి కమలాపుష్పమింగి వీరారిరాశౌ
ర్యాంగారింబుల నొక్కగ్రుక్కగొని సద్యశ్శాంతి మానంగనా
నుం గల్గొలవతీభుజంగ జలసందోహంబు లెల్లకనమి
ద్రంగప్రాధ సిరంగరాయ పుతనారంగద్రజో జాలముల్.

74

అ. సమిత్... జాలముల్ — సమిద్రంగ = యుద్ధరంగమందు, ప్రాధ = సమర్థుఁడయిన, సిరంగరాయ = శ్రీరంగరాయయొక్క, పుతనా = సేనాసంబుధియైన, రంగత్ = ఒప్పుచున్న, రజోజాలముల్ = సూర్యసమాహములు, తుంగక్షౌధరకొట్టులు = పొడవయిన పర్వత శిఖరములును, ఎక్కి, కమలాపుష్ప = సూర్యుని, మింగి = కి బలిచి, విరి అరి శౌర్య అంగారింబులఁ = విరులయిన శత్రువులయొక్క శౌర్యముల నెడి నిష్ఫలము, ఒక్కగ్రుక్కకొని = ఒకకబళముగా దిగిమింగి, సద్యశాంతి = అప్పుడు పొందిన బడలిక, మానంగ = సవారణమగునట్లుగా, అప్పుడు కలిగిన శ్రమతోడనే సవారితిమగునట్లుగా, కల్గొల... సందోహంబులు ఎల్లఁ — కల్గొలనతీ = నదులకు, భుజంగ = విటుఁడయిన సముద్రునియొక్క, జలసందోహంబులెల్లఁ = ఉదక సమాహముల నన్నిటిని; అనుఁ = త్రాగును.

'తుంగక్షౌధరకొట్టు లెక్కి' ధూనిని పొడవులయిన కొండలకొనలపయిన నిగిడించినదిగాన అనే నకొలఁది యంతఃతని చెప్ప నలవిగాదు. 'తుంగ . మింగి' మిక్కిలి పొడవుననున్న ఎత్తువు బట్టి

కొనుటకు నిడుపయిన నిచ్చెనయో పొడవయిన నొంతియడుకో కావలయుఁజ్జు సూర్యునిఁబట్టుటకు తుంగములయిన పర్వతకొట్టులు వెలయును. 'మింగి' ఘోరి మిక్కిలివట్టమై పక్షపుగా నెల్లసక్కులఁ బర్వటచే సూర్యుడు బొత్తిగాఁ గనఁబడఁడయ్యెను. అంతటి ఘోరి ఎంతటివత్సనకైనను చెలియఁ గూడును. 'అరి... అంగారంబులు' అట్టిఘోరినిపొడఁగా నే నేనఁబోడిగానుండునని అందఱుశక్రవ్రతులును వత్సవత్సవలనే గఁటమి మాలిలోయిరి. 'ఓరి' వారు పిటికి సంఘుగారు. కావున నే వానికి 'శాన్యాగ్ని' 'ఒక్క-గ్రుక్క-గొన' ఘోరిల మామటచేతనే వానిప్రతాపములెల్ల అవలీల ఒక్కపెట్ట అడుగంటి. వి. యుద్ధముతో ఇంచుకైనను బనిలేదు. 'కల్లం... సంకోచంబులు' ఘోరివ్యాధికి భూతిలయవలెపును చాలదు; సముద్రములును గావలయు. 'అనుక' సముద్రముపై వ్యాపించుటకాదు. దానిని పూడ్చియొ వైచినది. 'ఎల్లక' అంగోక బొట్టుకూడ మిగులదు. భూమిఁ అన్నదిమిక్కిలనలవలెను అట్టిలేక నేనదాడి పోవుచుండుటచే అన్ని సముద్రములను ఆఘోరి అవరించినది. అపొడవైనకొండల కొనలెక్కుట కొంత వత్సననున్న శక్తువులను, సూర్యుని గమ్ముట మిక్కిలి వత్సలనున్న శక్తువులను, అంజాడ... చెలుపు టకు. 'సమద్రంగప్రాధ' ఇంతటి నేన రంజనకు నెట్టియాడింబరము గాదు. యుద్ధములం నతఁడొకిలే తినబట్టి. 'కల్లంబవతిభుజం' దారి కోర్తెములైన కూరాజు నేనాఘోరికైతి మునిగిననే ఘోర్ము లసాన్న ముట్టదు. బొజంగులు మొదలగుదువులను పంపించుటకై వారిసొన్ను నండుగగొనుచున్నది. ఇట నిప్పును దుచ్చుచేవార్పుటయు, పక్కగొన్నవాఁడు కీరుద్రావుటయు గది. యనుసంధించివాఁడు. ఇట నేనారజుచేసిన సముద్రపానముకు తుంగ త్వుఘోరోహణాదులచే బుట్టినశ్రమము నివారించుట ఫలముగాకున్నను ఫలముగా నర్పించుటచే ఘోర్తేర్పియు ఘోరివ్యాసన విశ్రమమున ను శక్తుల శౌర్యములుమూలఁగా యుద్ధమునట చెప్పచు యని కైముతికన్యామునుబలని అగ్రాపత్ని యునలంకారములు. 'రజోజాలములందు చండపురుషవ్యవహర సమాగోపమువలన సమాసోక్తి' యని సోమకివి. ఇట అనుసంధియము.

సీ. వేదదండభయమి శుంకదాడుడఁద్రావఁడి, వమధువులో వైల జిల్కంబారి గాఁగఁ

నల్కొని విస్తీర్ణ • తాశస్వంగోర్ధాత, ఘోరి చేటలఁ జల్ల • దున్ను గాఁగఁ

శ్రమబుర్బరత్తురంగమనాసికా గళ, త్పింకంబు పైమికిర్తిమము గాఁగఁ

గుపితియోధాక్షిప్త • కంతికాంతారభే, లనములు చండఘట్టనలు గాఁగఁ

తే. జెనటిపగఱ ప్రతాపంబు • చిచ్చు లార్పు, కరిణి గడిదేశములు సాచ్చి • కిలఁచి ములఁచు

మూరురాయరి గండాంకి • వీరకృష్ణ, రామ భూభృచ్చయంకర • ప్రబలధాటి. మనుచరత్రిను.

తా. యుద్ధమందు మిక్కిలి నేర్పరియైన శ్రీరంగంబులు సత్తురంగ బలములతో చండశ్లేగా నతిని నేనచే కేవలబడి ఘోరి సమాహము పముకి నెగని పొడవయిన పర్వతములను గ్రమ్మి మతియు నెక్కుడయి పయిపయినెగని సూర్యునిని గ్రమ్మి, శక్తు వీరుల శౌర్యగ్గులను జల్లార్చి యింతటి ప్రయత్నముచే బడలిక బొందఁగా దానిం బోగొట్టుకొనుటకై సముద్ర జలములవలయు ద్రాగి నెన్నట్లు వాని నెల్ల బూడ్చివైచెను.

సీ. భూరి భుజంగికారభు క్తనిర్మక్తుఁడై, వారిక బుసకొట్టురవానిఁదెగడి

పంకనిశ్శంకుఁడై క్రూరదారికవృత్తి, వదిలక పల్లొత్తురవాని నెడసి

మధుసాంగనాసంగమప్రాధి నెపుడుఁ బో, వనిచెక్కుచెమరులరవాని రోసి

బింకంపుసానులరవంకి రాపడి నేల, వంకవైఁబూనినరవానిమాని

తే. పుడసిచెలిఁజెందె నకలంకరభోగభాస, మాను నక్షయసౌకర్యమానితాను

భావ నమలినదానవె నెదను నక్షాంబు గాఁగని నులఁచి నెదను

అ. పుడమిచెలి=భూకాంత, భూరి...నిర్మత్తం—భూరి = అనేకలయిన, భుజంగికా=వారస్త్రీలచేత, భుక్త=భుజింపబడి, నిర్మత్తం = విడువబడినవాడై, వారకబుసకొట్టువానిక=ఎడతెగక నిట్టూర్పులు పుచ్చుచుండుశేషుని, తెగడి = నిరసించి, -భూరి = అనేకములయిన, భుజంగికా = ఆడుపాములచేత, భుక్త= భోగింపబడి, నిర్మత్తం = కుటుంబమువిడిచినవాడై 'నిర్మత్తము క్షకాక్షకః' అమ. వారకబుసకొట్టు = విరామములేక పూర్తాత్కరిమునేయున్నవాడని భా.

పంకనిశ్చంకుడై—పంక = పాపవిషయమై, నిశ్చంకుడై = జంకులేనివాడై, పారదారికవృత్తి = పరస్త్రీ కాముకవృత్తితోడ, పదలక పల్లాత్తువానిక=విడువక పంతుత్తములునేయు యజ్ఞవరాహమును, ఎడసి=ఎడఁబాసి-పంకమనఁగా బురవ - దానికి జంకనివాడై, పారదారికవృత్తి—(పారం దృశాంతిపారదారీ. సవినపారదారికః అనఁగా దరుల నురులం ద్రోయువాడు) దరుల నురులంద్రోయు వ్యాపారముతో, ఎప్పుడును దంష్ట్రాగ్రముచేత ఘట్టమునేయున్నవాడని భా. 'పద్మకర్దమపావయోః' విశ్వ.

మధు...ప్రాధిక్—మధుస=మద్యపానముచేయునట్టి, అంగనా=స్త్రీలతోడి, సంఘ=సంభోగిండుటయందలి, ప్రాధిక్ = సామర్థ్యముచేత, ఎపుడు పోవని చెప్ప చెమరులవానిక=ఎప్పుడును బోకుండెడి చెప్ప చెమటలుగల దిగ్గజమును, చెప్ప చెమరుట్ట అనఁగా శ్రమపడుట. ఇది జాతీయము - కలుద్రాగిన స్త్రీలతో నెపుడును సంభోగించుచు శ్రమకు పాలు యుండునట్టివాడయి దిగ్గజమునకు రోసి. మధుస+అంగనలనఁగా ఆడుతుమైదలు, వానితోడి సాంగత్యమందు ప్రాధిక్యవాడనియు ఎప్పుడును గండ్లఫలమందు మదభారలుగలవాడనియు భా. తుమైదలు ఏనుగు మదజలవాసనకు మూగుట ప్రసిద్ధము.

మింకంపుసానుల పంకరాపడి-సానియనఁగా వారస్త్రీ, సానువు అనఁగా పర్వతపుం బెద్దచటి. మింకముగల వారకాంతల రావీళ్లంబడి, నెలవంకక=నఖత్తమును, వైబూనినవానిక= వహించినకుల పర్వతమును, మాని = విడిచి పెట్టి - పెద్దచరులయొక్క మలకలయందు రాపడిన చంద్రకళను బయని ధరించినది—అనఁగా మిక్కిలి యున్నతమయియుండునదని భావము.

అకలంకభోగభాసమానుక - అకలంక=కలంకిరహితమయిన, భోగ=భోగముచేత, భాసమానుక=ప్రకాశమానుడును. ఇది రాజపరము. శేషుడో కళంకసహితమయిన భోగముగలవాడనుట. ఇది ప్రథమచరణమునకు వ్యతిరేకమని తెలియునది. భోగమనఁగా సర్వదోహము. నల్లనిమచ్చలచేత కళంకితమైన దోహముగలవాడని భావము. 'మూర్ధ్నాముకున్దఃపఙ్కజ ముద్రితేన' అని శేషశిరోవిశేషణముగాఁ జెప్పబడియున్నది. 'కళంకో ౭శ్చాకాపవాదయోః' అమ. అక్షయసౌకర్యమాని తానుభావుక—అక్షయ=క్షయములేని, సౌకర్య = తిన్న చనముచేత, మానిత=ఒప్పుడున్న, అనుభావుక=ప్రభావముగలవాడును-యజ్ఞవరాహమోక్షయసౌకర్యముతోఁ గూడినదనుట. ఇది రెండవచరణమునకు వ్యతిరేకము. క్షయమనఁగా కల్పాంతము, సౌకర్యమన సూకరభావము. కల్పాంతమున సూకరభావముతో అనఁగా వరాహాత్మ్యముతోఁగూడినదని భావము. 'క్షయః కల్పాంతఇత్యపి' అమ. అమలినదానవైభవుక—అమలిన=మాలిన్యరహితమైన, దానవైభవుక=త్యాగముయొక్క యతిశయముగలవాడును, దిగ్గజమో మలినదానము గలదనుట. ఇది మూడవచరణమునకు వ్యతిరేకము. దానమనఁగా ఏనుగుచెక్కిలి మదజలముగాన మలినమైన మదవైభవముగలదని భావము. 'దానం గజమక్షేత్యాగే' అమ. అకూటరాగని స్తంధుక—అకూట = కపటములేని, రాగ = అనురాగముచేత, ని స్తంధుక=ప్రకా

శించువాడును, కులపర్యతమో కూటరాగము-అనగా కపటముతోఁగూడిన యనురాగము గలదనుట. ఇటు నాలుగవ చరణమునకు వ్యతిరేకము. కూటములనఁగా శిఖరములుగాన శిఖరములందలి ధాతురాగములతోఁ గూడినదై చలింపనిదని భావము. 'మాయానిశ్చల యస్త్రే' యుక్తత వాన్యతరాజిష! అయో ఘనే కైలశ్యజ్ఞే సీరాజ్ఞేకూటమస్త్రీయామ్' అను. శ్రీరంగరాయచంద్రుఁ = శ్రీరంగరాయశ్రేష్ఠుని, చెందెఁ = పొందెను. అనఁగా భూకాంత తనకు భర్తలైన శేషాహిమొదలైనవారియందు శబ్దశ్రేష్ఠముచేత సంప్రాప్తమైన దుర్బిటభాషములను విచారించినదై వారి సాంగత్యము నిరసించి యుత్తము వాయుక భర్తములుగల శ్రీరంగరాయప్రభువును బొందెనని యర్థము. శేషాహిమొదలైనవారి సాహాయ్యములేక భూతలముయొక్క భారమునెల్ల శ్రీరంగరాయుఁడే భరించెనని తాత్పర్యము. ఇటు శ్రేషాను ప్రాణితమైన వ్యతిరేక మలంకారము.

మ. ఘనశౌర్యుండు సింగరాయనరలోకస్వామితోఁబుట్టు రా
మన్మపాలాగ్రణి సహ్యాజాంబుధి పయోమధ్యోర్వి శ్రీరంగ ప
ట్టణలంకానగరంబు పుణ్యజన పీఠావార్త లేకుండఁ గై
కొనియెక్ మిత్రభవ్రాపకార నిరపేక్షుండై విచిత్రంబుగన్.

76

అ. ఘనశౌర్యుండు = మిక్కిలి పరాక్రమముగలవాఁడగు, సింగరాయ నరలోకస్వామితో
బుట్టు = శ్రీరంగరాయరాజు తమ్ముడయిన, రామన్మపాల+అగ్రణి = రామరాజుశ్రేష్ఠుఁడు, సహ్యా...
నగరంబు—సహ్యాజా = కావేరియనెడు, అంబుధి = సముద్రముయొక్క, పయః = ఉదకముయొక్క,
మధ్యోర్వి - మధ్యభూమియందలి, శ్రీరంగపట్టణలంకానగరంబు = శ్రీరంగపట్టణమనెడి లంకాపుర
మును, పుణ్య...వార్త - పుణ్యజనపీఠా = సజ్జనబాధయను, వార్త = మాట, లేకుండఁ = లేకుండు
నట్లుగా, మిత్ర...పేక్షుండై—మిత్ర = స్నేహితులకలన, భవ = పుట్టెడు, ఉపకార = సహాయ
మందు, నిరపేక్షుండై = అపేక్షలేనివాఁడై—అనఁగా అసహాయుఁడై, విచిత్రంబుగన్ = వింతగా -
ఆశ్చర్యముగఁజూగునట్లుగా, కైకొనియెక్ = సాధించిపుచ్చుకొనెను అని యర్థము. దశరథరాముఁ
డట్లుకాదు. మిత్రభవోపకారము నపేక్షించినవాఁడై పుణ్యజనపీఠ కలుగునట్లుగా, అంబుధిపయోమధ్య
భూమియందలి లంకానగరమును గైకొన్నాఁడనుట. మిత్రభవుఁడనఁగా సూర్యునికేబుట్టినసుగ్రీవుఁడు
గనుక సుగ్రీవుని యుపకారము నపేక్షించినవాఁడనియు, పుణ్యజనులనఁగా 'యాతుధానః పుణ్యజనః'
అన్నట్లు రాక్షసులుగాన రాక్షసులకుఁ బీడకలుగునట్లు గావించినవాఁడనియును భావము.

'విచిత్రంబుగన్' ఆరామన్మపాలాగ్రణియైనందులకు మిత్రభవోపకారము నపేక్షించి పుణ్యజన
పీఠగఁజూగునట్లుగా లంకానగరమును గైకొనవలసియుండఁగా మిత్రభవోపకార మపేక్షింపకయే పుణ్య
జనపీఠావార్తయులేనట్లు లంకానగరముగైకొనుట విచిత్రముగానున్నది. అదశరథరామ నృపాలాగ్రణి
కిని ఈరామరాయనృపాలాగ్రణికిని 'సహ్యాజాంబుధిపయో మధ్యోర్వి' శ్రీరంగపట్టణ లంకానగరంబు
కైకొనుటయందు సామ్యము. పుణ్యజనవిషయమునను మిత్రభవోపకార విషయమునను ఇరువురకును భే
దము. ఆరాముఁడు పుణ్యజనులనుబీదించి మిత్రోపకారమును గోరినాఁడు, ఇతఁడోపుణ్యజనులను బీదిం
పక మిత్రోపకారమును గోరక యున్న వాఁడు గనుక నితఁ డారామునికంటె నధికుఁడని యాశయము.

ఇటు రామన్మపాలాగ్రణి యనెడు రామన్మపాలాగ్రణియని రూపకము. అది సహ్యాజాంభోధి
త్యాద్యగయన రూపణములచే సావయవరూపకము. దశరథరాముఁడైయున్న యవస్థకంటె రామరాజై
యున్న యవస్థయందు మిత్రభవోపకారనిరపేక్షత్వాది శ్రేష్ఠముచే ననుగృహీతమైన విశేషమును . బలి

పాదించుటవలన అధికాభేదరూపకము. ఘనకారుణ్యము విశేషముచే మిత్రనిరపేక్షముగాలంకాసాధనమును సమర్థించుటవలన గాఢ్యలింగము నలంకారము. రెండింటికిని అంగాంగిభావముచే సంకరము.

తా. మహాపరాక్రమాలియు శ్రీరంగరాజుతోడఁబుట్టువు నయినరామరాజు మిత్రసాహాయ్యము నపేక్షింపకయుఁ బుణ్యజనులకుఁ బీడనున్నమాట కలిగింపకయుఁ దానుకావేరిమధ్యమునం దున్న శ్రీరంగపట్టణమును సాధించెను.

శా. రామత్నైవరు దానతోయ తటినీశ్రీవ్రాతంబు కల్లోలినీ
స్వామిం జెంద యశంబు మేఘములఁ బర్యవం గల్గు వర్షాశర
త్సామానాధి కరణ్యలబ్ధి కచటం రజక్రాయుధం * డొందు ని
ద్రా ముద్రా నుగతప్రబోధములఁ జిత్రితం బేకకాలంబునన్.

77

అ. చక్రాయుధండు = శ్రీమహావిష్ణువు, రామ...వ్రాతంబు—రామత్నైవరు=రామరాజుయొక్క, దానతోయతటినీ వ్రాతంబు=దానజలములచే నయిన నదులయొక్క సమూహము, కల్లోలినీ స్వామి=చెందఁ = నదీపతియైన సముద్రనియందు ప్రవేశించుచుండఁగా, యశంబు=కీర్తి, మేఘములఁ పర్వత = మేఘములయందు వ్యాపింపఁగాను, కల్గు...లబ్ధికి—కల్గు=సంభవించునట్టి, వర్షాశరత్ = వర్షాకాల శరత్కాలములయొక్క, సామానాధికరణ్య = ఒకకాలమందే కలుగుటయొక్క, లబ్ధికి = ప్రాప్తికి - వర్షాశరత్కాలము లేకకాలమందే ప్రాప్తించుటకును, అచట = అపాలసముద్రమందు, నిద్రాముద్రానుగతప్రబోధములు = నిద్రారూపమైన సముద్రము - అనఁగా నేత్రముకు శన రూపమయిన నిద్రను, అనుగత = దాని వెంబడిగలిగిన, ప్రబోధములు = మెలకువను - నిదురకై కనులు మొగుచుటయు, దోడనే మేలుకనుటయు ననుట. ఏకకాలంబున = ఒక్కసమయమందే, ఒందు = పొందుచుండును, చిత్రంబు = ఇది విచిత్రము, లేక, చిత్రంబు=విచిత్రముగానని క్రియావిశేషము. పొందునను క్రియతో నన్వయము. 'ఇది శుఖంబుండే' నిత్యాదులవలెఁ దెలియునది.

ఏకకాలమందే నిదురయును మెలకువయును బొందుట విచిత్రమనుట. విష్ణుమూర్తికి వర్షర్తువునందు నిద్రయును, శరద్భుతువునందు మెలకువయు నగునుగనుక ఈరామరాజు దానములునేయునపుడు విడుచుజలములు నదులైప్రవహించి శ్రీరసముద్రమునం బ్రవేశించుచుండఁగా, నపుడే యితని శుభ్రయశస్సుపర్వతంచే మేఘములన్నియుఁ దెల్లపాటుచుండఁగా, సముద్రమున శయనించుచుండు విష్ణుమూర్తి నదులు సముద్రమందుఁ బ్రవేశించుటచే వర్షాకాలమని నిద్రను, మేఘములు తెల్లగానుండుటచే శరత్కాలమని మెలకువను ఒకప్పుడే పొందుచుండెనని యర్థము. ఇట్ల సంబంధాతి శయోక్తులు మూఁటికిని అంగాంగిభావముచే సంకరము. రామరాజువారీగా దానములు నేయువాడనియు నతనికిర్తి అంతటను వ్యాపించిన దనియుఁ దాత్పర్యము. శ్రీవిష్ణుదేవు నిద్రాప్రబోధకాలములు

‘శ్రీరాజ్ఞా శేషపర్యజ్ఞే ఆషాఢ్యాం సంవిశే ధ్ధరిః ।

నిద్రాం త్యజతి కార్తిక్యాం తయో స్తం పూజయే త్సదా’ యమస్మృతి.

క. ఆరఘునాథ ప్రభృతిధి, రారమణేంద్రులకు మువ్వరకు సోదరుడై

సారమతి వేంకటపతి, త్వారమణీప్రియుడు వెలయు రీత్రుఘ్నుడనన్. 78

అ. ఆరఘు...సోదరుడై—ఆరఘునాథ ప్రభృతి = ఆరఘునాథుడు మొదలయిన, ధరా రమణ + ఇంద్రులకు = రాజశ్రేష్ఠులకు, మువ్వరకు = ముగ్గురికిని, సోదరుడై = తమ్ముడై

* ‘డుండు’ నని పాఠాంతరము.

ఆ రామలక్ష్మణ భరతులకుఁ దమ్మఁడైయని యర్థాంతరము. సారమతి = శ్రేష్ఠమయిన బుద్ధిగల, వేంకటపతి త్వరమణి ప్రియుఁడు = వేంకటపతియను రాజు, శత్రుఘ్నుఁడనన్ = శత్రుసంహారకుఁ డను నట్లులుగా - శత్రుఘ్నుఁ డనునట్లులుగానని యర్థాంతరము. వెలయున్ = ప్రకాశించును. ఇట రఘునాథాదులకు మువ్వరకుఁ దమ్మఁ డాటయనుధర్మము సంబంధమువలన శత్రుఘ్నుఁడుగా నుత్పేక్షింపబడెనట్లే శ్లేషమాలక స్వరూపాత్మేక్ష యలంకారము. తా. సుగమము.

సీ. చెక్కునొక్కదెయంచురదిక్కిరిగ్రామణి, యక్కుజేరదెయంచుఁగోరిక్కరాయఁ
డఱుతనొందదెయంచుఁహాలాహాలాహారి, కంటి కబ్బదె యంచురదంటచిలున
యంక మొందదెయంచుఁయదుకులఁ జ్యేష్ఠుండు, మోముజూడదెయంచుఁ మొవటిగిబ్బ
యడుగుత్రొక్కదెయంచుఁనమృతంపుమున్నీరు, చాయనుండదెయంచుఁసారశాఖ
తే. తనచెలిమి కానపడ నొచ్చెమునికి వారిఁ, దెగడి యాత్మ సవర్ణలభికిఁ జరాచ
రంబునఁ జరించుఁ దిరునులరాయ తనయ, ధీర వేంకటరాయ సత్కీర్తికన్య.

అ. తిరుమల దేవరాయ తనయ ధీర వేంకటరాయ సత్కీర్తికన్య = తిరుమల దేవరాయల కొమారుఁడును ధీరుఁడునయిన వేంకటరాయల యొక్క శ్రేష్ఠమయిన కీర్తియనెడి కన్య, చెక్కు నొక్కదె యంచున్ = చెక్కిలి నొక్క ముద్దయినను బెట్టుకొనదాయెనని, దిక్కిరి గ్రామణిఁ = దిగ్గజ శ్రేష్ఠమయిన విరావతమును, అక్కుజెందదె యంచున్ = తొప్పు పముకైనను రాదాయెనని, రిక్కరాయఁడు = చంద్రుఁడును, అఱుతన్ ఒందదెయంచున్ = కంతా శ్లేషమయినను జేసికొనదాయెనని, హాలాహల + ఆహరి = శివుఁడును, కంటికిఁ అబ్బదెయంచున్ = కంటికియినను దక్కదాయెనని, కంటికిఁ జూడనుగూడ లేదాయెనని, దంటచిలువ = ప్రాధసర్వమును - అనఁగా శేషుఁడనుట, అంకము ఒందదెయంచున్ = తొడవూడికి గాదాయెనని, యదుకుల జ్యేష్ఠుండు = బలరాయఁడును, మోమున్ చూడదె అంచున్ = మొగమయినఁ జూడదాయెనని, మొవటిగిబ్బ = అదివృథము - నిదియు, అడుగుత్రొక్కదె యంచున్ = కాలు ద్రొక్కకయు - అనఁగా పెండ్లియాడకయు - పోయెనని, (కిలికి నిను రాజకిరంబు కాలునొక్క విజయ) అమృతంపుమున్నీరు = క్షీరసముద్రుఁడును, చాయన్ ఉండదె యంచున్ = సరసనైన సుందరాయెనని, సారశాఖ = కల్పవృక్షమును, ఇంతవఱకును జెక్కునొక్కదె యక్కుజేరదె యిత్యాది విశేషణములవలన విరావత చంద్రాదులకు నాయకత్వము వ్యవహరించుట స్ఫురించుచున్నది. తన చెలిమికిఁ ఆనపడన్ = తనతోడ సాంగత్యమునకు నిచ్చగింపఁగా, ఒచ్చెము ఉనికిఁ = లోపము ఉన్నందున, వారిన్ దెగడి = పైని చెప్పఁబడినవారిని దిరస్కరించి, ఆత్మ స వర్ణలభికిఁ = తనకుఁ దగినవారు లభించుకొఱకు, తనకు సాటియైన వర్ణముగలది - అనఁగా దనవలె దెల్లనిది లభించుకొఱకని భావము. చరాచరంబునన్ = స్థావర జంగమాత్మకమయిన ప్రపంచమునం దంతటను, చరించును.

ఇతనికిఁ ద్రి నిష్కళంకమయిన ధావశ్యముగలది. కనుకఁ దనతో సామ్యము పొందవలయునని విచారించిన యైరావత చంద్రాదులకుఁ గ్రమముగా లోపములుండుట చేతను - అనఁగా విరావతమునకు, గండస్థలమందు (చెక్కున) మదజలమాలిన్యమును, చంద్రునకుపక్షి భాగమందు (అక్కునందు) గళంకమును, శివునకుఁ గంతమందు (అఱుత) నైల్యమును, శేషునికిఁ గన్నులయందు (కంటియందు) నీలిమయును, బలరాయనికిఁ దొడలయందు (అంకమందు) నీలాంబరమును, అది వృథవృథమునకు ముక్కున (మోమున) నల్లమచ్చలును, క్షీరసముద్రునకు నధః ప్రదేశమున (అడుగున) నల్లని బురదయు, కల్పవృక్షమునకు

ఛాయయందు (ఛాయయందు) నీలిమయును కలిగియుండుటచేత సామ్యమును బొందలేరయిరి. కనుక వారిని దిరస్కరించి తనకు సాటియైన వస్తువును వెదకు నిమిత్తమయి తిరుగుచున్నదోయన్నట్లుగా జగత్తునం దంతటను వ్యాపించెనని భావము.

చెక్కువొక్కదె యనుమొదలయిన విశేషణములవలన దిక్కురిచంద్రాదులకు నాయక స్ఫూర్తి కలుగుచున్నది గనుక సమాసోక్తియని కొందఱు. ఇది గమ్యముగాక కంఠోక్తమగుటచే సమాసోక్తి గాదని కొందఱు. మదజలకళంకాదిమలినీభూతగండస్థల షక్షాస్థలాది యుక్తములయిన దిక్కురి చంద్రాద్యుప మానములకంటె గీర్తియం దాధిక్యము స్ఫురించుచున్నది గనుక, వ్యతిరేకమును. కీర్తి కన్య విషయముగా దిక్కురి ప్రభృతితిర్జగ్గుంతువులకుసయితము రతని బ్రతిపాదించినాడు గాన, రసా భాసము. కీర్తికన్య చరాచరముల సంచరించుటకు ఫలముగానట్టి సవర్ణప్రాప్తిని ఫలముగా నుత్తేక్షించుటవలన ఫలశ్రేష్ఠీయ నలంకారములు. వేంకటరాయల నిష్కళంకమయిన కీర్తి దిక్కురి చంద్రాదులకంటె నధికభావశ్యము గలిగి చరాచరములందెల్ల వ్యాపించెనని తాత్పర్యము.

మ. హరుఁ డాతారక శైలదుర్గమున నరధ్యానీనుఁ డై రాజశే
ఖర విఖ్యాతీ వహించుఁ జంద్రగిరిదుర్గంబందు శ్రీవేంకటే
శ్వరుఁడొప్పెన్ బహురాజశేఖర సదానంద సేవ్యుఁ డై యార యి
ద్ధర బంటులికవాసి తద్గిరులకుం దద్వల్లభ శ్రీలక్ష్మణ్.

80

అ. హరుఁడు=శివుఁడు, ఆతారకశైలదుర్గమున=నక్షత్రముపేరిటి యాపర్వతదుర్గమందు, తారకశబ్దము పునపునకమును 'తారకః కర్ణధారేచ దైత్యేచ దృశితారకమ్' కనీనకాయాం నక్షత్రేతారకం తారకాపిచ'విశ్వఅధ్యానీనుఁడై=నివసించినవాఁడై, రాజశేఖర విఖ్యాతీ=రాజశ్రేష్ఠుఁడని ప్రసిద్ధి, విహించు=దాల్చును. వెండికొండయందు వసించినాడనియు, జంద్రశేఖరనామము గలవాడనియునుభావము. శ్రీవేంకటేశ్వరుఁడు=సంపద్యుక్తుఁడయిన వేంకటరాయఁడు, చంద్రగిరిదుర్గంబందు=చంద్రుని పేరిటిపర్వత దుర్గమందు, బహురాజ... సేవ్యుఁడై—బహురాజశేఖర=అనేకులయిన రాజశ్రేష్ఠులచేత, సదా=ఎల్లప్పుడును, సంసేవ్యుఁడై=సేవింపఁ బడుచున్నవాఁడై, ఒప్పెన్=వెలయుచుండెను. చంద్రగిరినునెడి పర్వతదుర్గమం దనేకసామంతరాజసేవ్యుఁడై వెలయుచుండెనని భావము. జౌర=భర్త, ఇద్ధర=ఈ భూమియందు, తద్గిరులకున్ = ఆతారకగిరి చంద్రగిరులకును, తత్వల్లభశ్రీలక్ష్మణ్=ఆగిరుల కధిపతులయిన హరవేంకటేశ్వరుల సంపదలకును, బంటులికవాసి=బంటుదొరవాసి. బంటునకు దొరకును గలయంత తారతమ్యము గలదని యర్థము. తారకములకును చంద్రునకును రాజశేఖరునకును రాజశేఖర సంసేవ్యునకును గల బంటుదొరవాసినీగొని తారకగిరికిని చంద్రగిరికిని బంటుదొరవాసిని జెప్పినాడని చమత్కారము తెలియునది.

మఱియు 'వసుచంద్రిం చాన్జనంచ కల్యాణం భూరిగైరికమ్' అని చంద్రమనఁగా బంగారము గనుక, వెండికొండకును బంగారుకొండకును బంటులికవాసియని ప్రకారాంతరము. వెండికొండ బంగారుకొండల యేలికలయిన హరవేంకటేశ్వరుల సంపదలును నాకొండల యుపాదానములగు వెండి బంగారములనుబట్టి బంటుదొర తారతమ్యము గలిగియున్నదని చమత్కారము. ఇచట వేంకటేశ్వరుడనఁగా తిరుపతి శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామియూ చంద్రగిరి దుర్గమువాఁడును గనుక శివునికంటె వేంకటేశ్వరా పరమాపుండ్రయిన విష్ణుఁ డధిపతుడని కవి వైష్ణవ పక్షపాతమున స్ఫురించెడిని. వేంకటరాజు, చంద్రగిరి దుర్గమం దనేక సామంతరాజ సంసేవితుఁడై వెండికొండయందలి శివునకన్నమించిన పెంతు

సాంప్రదానమునకును తాత్పర్యము. ఇవట మొనటి రెండువాక్యములందుఁ బాఠకగిరి చంద్రగిరి కులకు వాని యేలికలకును భృత్యరాజాంతరమును సమర్థించుటచే నాశ్వాధ్యక్షుని కావ్యలింగము శ్లోకాభిరము.

సీ. చుట్టఁజుట్టుకొని శేషుఁడు నిద్దురయపోవు, ముదిపన్నగములలో మొనటివాఁడు
మొనయకాదిమకూర్చ ముగముడుగుమేను మో, పినఁ బెద్దవారిలో బెద్దవాఁడు
సమధికాశాస్తి హస్తముచాచుఁ బద్మినీ, వైరి దిక్కిరి తలనడకువాఁడు
తనయొంటి పంటిచేతనే యంటునాదికా, లముఘోషి పాండురోమములవాఁడు

తే. కదలలేడద్రి బహువయఃక్రిమియు వాడటంచువారలనిసింపియవనికాంతి
తనభూదండముననుండఁ దనరుచుండు, భావజనిభుండు వేంకిటరత్నవిభుండు.

అ. శేషుఁడు, చుట్టఁజుట్టుకొని నిద్దురయపోవున్ = శరీరమంతయుఁ గుడియబడికొని యొప్పుడును నిద్రపోవుచునే యున్నాఁడు. ఇంతేకాక, ముదిపన్నగములలో మొనటివాఁడు = ముదిపిన పాములలో మొనటఁ జెప్పబడినవాఁడు. అదికూర్తము = భూమికినుండుగాఁ బుట్టిన కూర్తఁడు, మేనుమోపిన = దేహము మోపఁగానే, మొనయక = పయికినక, ముడుంగు = ముడుచుకొని పోవును. అదియునుగాక, పెద్దవారిలో బెద్దవాఁడు, పుద్ధులలో నతిపుద్ధు. దిక్కిరి = దిగ్గజము, సమధిక ఆకాశాస్తి = సమధిక = మిక్కిలి యధికమైన, ఆకాశి = ఆశనబొందుటచేత, హస్తము చాచుక = చేబాచుచుండును - పేరాశవలన చేయిచాచి యడుగుచుండునట - అనఁగా తేలికనముగా యాచించునట, అదియునుగాక, పద్మినీవైరి = పద్మినీ బానిసీలకుఁ గొఱగనివాఁడును, తలనడకువాఁడు = తలనడకుచుండు ముసలివాఁడును. ఆశలనఁగా దిక్కులు, 'ఆకాశస్థా దిగో ప్రాక్షాః' అ. హస్తమునఁగా తుండము. 'హస్తానక్షత్రభేదస్యాత్కరేభ కరియోరపి' విశ్వ. పద్మినీయునఁగా పద్మలత 'పద్మినీ స్త్రీ' విశేషేషి సరిస్యామహ్మజేషి' విశ్వ. కనుక దిక్కులయందుఁ దుండము సాచువాడనియును దామర తీగలను ద్రెంచి వేయువాడనియును శిరస్సుచాంచల్యమే స్వభావముగాఁ గలవాడనియును భావము. అదికాలము ఘోషి = అనఁగా అది శరాహము, తన యొంటిపంటిచేతనే యంటుక = ఒంటిపల్లనఁగా అన్నిపండ్లు నూడిపోఁగా మిగిలినపల్లుదానిచేతనే నొక్కుననియును, అదియునుగాక, పాండుగోమములవాఁడు = నరసిన వెండ్రుకలవాడనియు నర్థము. ఒంటి కోతపల్లు గలవాడనియు శ్పేత విరాహము గనుక తెల్లనివెండ్రుకలు గలవాడనియును భావము. 'దంష్ట్రీఘోషీ స్తబ్ధరోమా' అను.

కదలలేడు అద్రి = అద్రియనఁగా కులపర్వతము - కులపర్వతుఁడు, కదలలేడు = కూర్చున్నచోట నుండి యీవలావలఁ గదలఁజాలనివాఁడు; అదియునుగాక, బహువయః క్రమమువాఁడు - బహు = అనేకములయిన, వయః = బాల్యకామార యౌవనములయొక్క, క్రమమువాఁడు = క్రమించుట గలవాఁడు, బాల్యకామారాది ప్రాయములు గడచిన ముదుకడనుట. అద్రి అచలమనియు, వయశృద్ధియు పక్షియు నర్థముగలిగియుండుటవలన అనేకములయిన పక్షులయొక్కగతి గలిగినవాడనియును భావము. 'వయః పక్షిణి బాల్యాదా వయో యౌవనమత్రితే' విశ్వ. అటంచు = ఇట్లును, వారల = పుద్గధర్తములగల శేషుఁడు మొదలయినవాఁని, నిరసింది = నిరాకరించి, అనికాంత = భూకాంత, తన. భూదండమునకొండకొ = తనదు బాహుదండముందు నివసింపఁగా, భావజనిభుండు = మన తన

మానుడయిన, ఇది సాధిపాము. వేంకటాద్రివిభుండు=వేంకటరాయ భూమిశ్వరుడు, తనరుక్= ఒప్పుచుండును.

దిక్కరివరాహాదులకు మహద్వివక్షణజేసి చెప్పట తెలియునది. ఇచట నవనికాంత వేంకటరాజ భూజానండును నందుటకు శేషాదులయందలి పుద్గధర్తముల సంభావనముచే నయిన నిరసనము పేతు పుగాకపోయినను పేతువుగా నుత్పేక్షించుటచే పేతూత్పేక్ష యలంకారము శ్లేషాత్కాపితము. భావజనిభుండను విశేషణముచే భూజాదండాశ్రయణమును సమర్థించుటచే కావ్యలింగమును పరికరము నలంకారములు.

మ. అతిధీరుం డతిదానశూరుఁ డతిరమ్యాకారుఁ డత్యంతము

వ్రతుఁ డంచు దను సన్నుతించుకవివాగ్వాపార మెల్ల యథా

ర్తమం బై విలసిల్లఁ దిర్తలమహా ర రామేంద్రుశ్రీవేంకట

క్షితిసాధోత్తముఁ డందు నిందు గతిఁగల్గింపుచుం గవిశ్రేణికిన్. 82

అ. తిర్తలమహారామేంద్రుశ్రీవేంకటక్షితి సాధోత్తముడు=తిరుమల దేవరాయని కుమారుడయిన వేంకటరాయమహారాజు, అతిధీరుండు=అత్యంత ధైర్యముగలవాఁడును, అతి దానశూరుండు= అతిశయమయిన దానమునందుఁ దెగువగలవాఁడును, అతిరమ్యాకారుండు=మిక్కిలి మనోహరమయిన రూపముగలవాఁడును, అత్యంతమువ్రతుండు=మిక్కిలి యుక్తమయిన నియమముగలవాఁడును, అందుఁ, తనుఁ=తన్ను, సన్ను...మెల్లఁ—సన్నుతించు=స్తుతిచేయుచున్న, కవి=కవులయొక్క, వాగ్వాపారము ఎల్లఁ=వాగ్వాప్తియంతయును--కవిత్య వ్యాపారమంతయు ననుట, యథార్థ తమంబై=మిక్కిలియుజమై, విలసిల్లఁ=ఒప్పునట్లుగా, కవిశ్రేణికిన్=కవిసమాహమునకు, అందుఁ ఇందుఁ=పరలోకమందును ఈలోకమందును, గతిఁ గల్గింపుచున్=సద్గతిని గలుగజేయును. ఇక్కడ నపరిమిత ధనప్రాప్తిచేత విహికమును, అతి ధీరత్వాదిగుణములు యథార్థముగాగల పుణ్యస్థానని వర్ణించిన మహత్వముచేతను వర్ణనావిషయసూత్రార్థవిభవముచేతను ఆముష్టికమును, గవిశ్రేణికి గలుగఁ జేయుచున్నాడని యాశయును. కవి వాగ్వాప్తారమెల్లఁ=అని కవివర్ణనాకృతస్థిత డెలియునది. కవులెంత వర్ణించినను సంతయు యథార్థతమంబగునే కాని యాలంకారికమాత్రము గాదనుటచే వేంకటరాయని యతిధీరత్వాదులు నిరపధి కాతిశయములయినవని తేలుచున్నది. ఇచట 'అతి' యను నపసర్గ మన్నిగుణములకుండుట కనురూపముగా యథార్థశబ్దమునకు తమ శృద్ధియును గూర్చివాడు. అత్యంతములయిన ధీరత్వాదులు గనుక నెంతవర్ణించినను సంతకంత యథార్థములనుట. కవి వాగ్వాప్తారమెల్ల రాజగునై భవము నతిక్రమింపజాలమియు ధ్వనితము. 'తిర్తలమ మహారామేంద్రు' అని పితృనామయోగముచే నట్టి కడుపునలుపుటయు, నట్టి మహాగుణసంపత్తికి పేతువనుట ధ్వనితము. నాలనపాదమున యతి మైత్రి విచార్యము. అలం.

క. ఆతనయులు జగతీ విఖ్యాత నయులు గొలువ శాశ్వత తైశ్వర్యకలా

నీవుతుండు దిర్తలరాయో, నీవుతలనాయకుండు వెలయు ర విభప్రాన్నతుండై. 83

అ. జగతీవిఖ్యాతనయులు—జగతీ=భూమియందు, విఖ్యాత=ప్రసిద్ధులయిన, నయులు=నీతిగల వారు, అగు, ఆతనయులు=ఆపుత్రులు, కొలువన్=కొలుచుచుండఁగా, శాశ్వ .నీవుతుండుశాశ్వత= స్థిరమయిన, విశ్వర్యకలా=అధిరాజవిశేషముతో, అనీవుతుండు=కూడినవాడగు, తిర్తలరాయ=తిర్తి

తలనాయకుడు=తిరుమల దేవరాయరాజు, విభవ+ఉన్నతుడై=విశ్వరూపుడై అధికుడై, వెలయున్=ప్రకాశించును. తా. సుగమము.

సీ. ఎంతకాలము మహాశాంతసంగతి దిన్య, దంతావళంబులు దినరుచుండు
నెంతకాలమువరారహేంద్రుడద్యుండువై, కల్పముల్ వనరాశి గడపుచుండు
నెంతకాలము భుజంగేశుడాదిమభిక్షు, పదనిషేవణనిష్ఠః శబ్దాయకుండు
నెంతకాలము గిరుల్ సంతతాభ్యున్నతి, నలహంసపద్ధతి శంఖియుండు
తే. నంతకాలముఁ దనయంద శయచలయై యనంతయైరత్నగర్భయై శయనియలన
నలరుగర్జులరాజ్యసింహాసనాధి, రాజ్యశుభశాలి దిరుమలరాయమాళి. 84

అ. ఎంతకాలము=ఎంతవఱకు, మహాశాంతసంగతి=మహాశాంతులయిన వాసాంగత్యముతోడ, దివ్యదంతావళంబులు=దిగ్దశములు, తిరులకుండున్=చలింపకుండునో. మహాత్+అశా+అంతసంగతి=కోప్ప దిగంతములతోడి సాంగత్యము నెంతకాలము వలకుండునో యని భావము. దిగంతములందెంతకాలము చలింపకుండునో యనుట. ఎంతకాలము=ఎంతవఱకు, వరాహేంద్రుడు=యజ్ఞవిరాహమూర్తి, అన్యద్యుడై=సుఖదుఃఖాది ద్వంద్వరహితుడై, వనరాశి=అనిత్యసముదాయము, కల్పములు=అనేక కల్పములు, కడపుచుండున్=తీపమునేయుదుఁ గడపుచుండునో - అన్యద్యుడై=అనఁగయుండై, వనరాశి=జలరాశియందు, కల్పములు గడపుచుండునో యని భావము. వనమనగా జలమనియు నర్థము. ఎంతకాలము = ఎంతవఱకు, భుజంగేశుడు = అదిశేషుడు, ఆదిమ ... నిష్ఠ-ఆదిమభిక్షు=పురాతనభిక్షుమలయుక్కు, పదనిషేవణనిష్ఠ=పాదసేవానిష్ఠుడు, పాయకుండునో-ఆదిమభిక్షువనగా శివుడు. అతనికి పాదభూషణమయి యుండునోయని భావము. ఎంతకాలము=ఎంతవఱకు, గిరులు=కులపర్వతములు, సంతతి+అభ్యున్నతి=ఎడతెగని యతిశయముచేతి, అలహంసపద్ధతి = ఆయోగిమార్గమును, అంటియుండున్=అమలించి యుండునో - ఇక్కడ సాంసకృత్తియు యోగివరము. సంతతి+అభ్యున్నతి=ఎడతెగని మిక్కిలియైన పాడవుచేతి, అలహంసపద్ధతి=హంసశబ్దమునకు సూర్యుడని యర్థము గలదుగాన, సూర్యమార్గమయిన యాకాశమునంటియుండునో యని భావము.

ఎంతకాలము=ఎంతవఱకు, అనగా దంతావళప్రభృతులెంతకాలము వైరాగ్యదశలతో నుండునో యంతకాలము - శాశ్వతకాలమనుట. దిగంతావళాదులకు దిగంతంగతి మొదలయినది శాశ్వతముగా సంభవించుట ప్రకటమే. తనయందు=తనయందే, అపని=భూమి, అచలయై=చలింపనిదై - అచలయను నామముగలదైయని నిభావము. అనంతయై=అంతములేనదై, నాశరహితయై - 'మృతా వపసీ తే రమ్యే సమాప్తావస్తాః' విశ్వ. అనంతయను నామముగలదై యని భావము. రత్నగర్భయై=రత్నపరిపూర్ణయై - రత్నగర్భయను నామముగలదై యని భావము. 'జగతీరత్నగర్భాచ' అ. అలరన్=ఓప్పుచుండగా, కల్పంబు... కాలి-కల్పంబురాజ్య=కల్పంబురాజ్య సంబంధియైన, శింహాసన=నిహాసనమందలి, అధిరాజ్య=అధిరాజభావమనెడు, కుభ=కుభముచేతి, కాలి=ఓప్పుచున్న, తిరుమలరాయమాళి=తిరుమల రాయశ్రేష్ఠుడు, అలరున్=ప్రకాశించును.

భూభరణపరు లయినశేషాప్రభృతులకు, 'ఉరమునశేషు గుండలి' యనెడు పద్యమున బాల్యాశ్చర్యము, 'భూరిభుజంగికా' యనెడు పద్యమున యాపనాశ్చర్యము, 'దుట్టఁబట్టుకొని' యనెడు పద్యమున వార్ధకాశ్చర్యమున 'ఎంతకాలము మహాశాంతసంగతి' వనెడు పదమునకు నుగానము.

జెప్పినాడని తెలియవలయును. ఇట దిగ్గజులయందు విశేషసామ్యమువలన నప్రస్తుతయోగి వృత్తాంతము దోచుచుండుటవలన సమాసోక్తి యలంకారము.

—◆— ప ణ్యం త ము లు. —◆—

క. ఏనంబిధ వివిధగుణ, శ్రీవార్నిధి కఖలనుజనరసేవధికి ధనుః

ప్రావీణ్యశరధిశరధికి, ధావద్రిపుసంఘ లంఘితదిశావధికిన్.

85

అ. ఏనం .. నిధికి - ఏనంబిధ = ఇటువంటిదయిన, వివిధగుణ = నానావిధములయిన గుణములయొక్క, శ్రీ = సవత్రికి, వార్నిధికి = సుద్రుడయినవానికని యర్థము. గుణశ్రీయనెడుక్రికి = అనగా లక్ష్మికి, వార్నిధికి = ఉత్పత్తిస్థానమయిన వానికని ప్రకారంతరము. అఖిలనుజనసేవధికి - అఖిలనుజన = సమస్త సజ్జనులకు, సేవధికి = విధియైనవానికి, 'నిధిర్నా సేవధిః, అమ. ధనుః ప్రావీణ్య = విలువిద్యయొక్క సామర్థ్యమందు, శరధి = సముద్రమే, శరధికి = అమృతపాదగాఁగల రుద్రుడయినవానికిని, ధావత్ ... అవధికి - ధావత్ = పాతబోవుచున్న, రిపు = శత్రులయొక్క, సంఘ = సమాహము చేత, లంఘిత = దాటఁబడిన, దిశా అవధికి = దిగంతములు గలవానికి, ఇదిమొదలుగా కృతికర్తకు నైదుపద్యములవఱకు వన్యంతములు చెప్పచున్నాడు. ప్రతిపద్యమునను నంత్యప్రాసము కడవఱకుఁ జెప్పబడుచున్నది. ఉల్లేఖాలంకారము.

క. ఉన్నతజయ జన్యబిరుద, మన్నెవిభాళాదిబిరుద రి మాన్యనకు మహా

ద్యన్నిబిడ జన్యపటహజ, ధాన్నినదక్షురదరిచ్చుటా నైన్యనకున్.

86

అ. ఉన్నత ... మాన్యనకు - ఉన్నత = ఉత్కృష్టమయిన, జయ = విజయమువలన, జన్య = సంభవించిన, బిరుదమన్నె విభాళాది = మన్నెవిభాళుడనెడి బిరుదు మొదలయిన - బిరుద = బిరుదుల చేత, మాన్యనకు = పూజ్యుడయినవానికి, మహా ... నైన్యనకు - మహాత్ = ఉత్కృటముగా, ఉద్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, నిబిడ = సాంద్రమయిన, జన్యపటహ = రణభేరివలన, జ = పుట్టిన, ధాన్నినద = ధాంకారధ్వనిచేత, దక్షురత్ = నశించుచున్న, అరిచ్చటా = శత్రు సమాహముయొక్క, నైన్యనకు = సేలుగలవానికిని-అనగా రణభేరిధ్వని విన్నంతమాత్రనే గుండెలపగిలి శత్రునైన్యములన్నియు నశించునని తాత్పర్యము. అలం.

క. త్వేణారతుశీలాహిత, ఫాలాహృతలిపినిభాసి రి భాసిచ్చాయా

పాళికి బరిపాలితనర, పాలీద త్రిద్విపాద్యురపాయనతతికిన్.

87

అ. త్వేణా ... పాళికి - త్వేణారతుశీల = సింహనాదమే స్వభావముగాఁగలిగిన - అనగా పరాక్రమకాణులయిన, 'త్వేణారతు సింహనాదస్యాత్' అమ. అహిత = శత్రువులయొక్క, ఫాల = నొసళ్లనుండి, అహృత = హరింపఁబడిన, లిపినిభ = అక్షరపద్ధతివలెనున్న, అసి = ఖడ్గముయొక్క, భాసి = ప్రకాశించుచున్న, ఛాయాపాళికి = ఛాయలవరుసగలవానికి, పరిపాలిత ... తతికి - పరిపాలిత = స్వీకరింపఁబడిన, నరప = రాజులయొక్క, అసి = సమాహము చేత, దత్త = సమర్పింపఁబడిన, ద్విపాది = ఏనుగులు మొదలయిన, ఉపాయనతతికి - కానుకల సమాహముగలవానికి, ఉపాయన ముపగ్రాహ్యముపహరస్తథోపదా' అమ. కత్తియొక్క ప్రకాశించుచున్న కాంతివరుసలు పరాక్రమకాణులయిన శత్రువుల ఫాలమునుండి హరించినంతవరకు పంతులవలె నున్నదని ఉత్పేక్ష. ఎదిర్చి సింహనాదముచేసినగాజుల రాజ్యప్రాణాదికములెల్ల ఖడ్గమున

హరించువాడనియు, లోనయినచో కాచినట్టిరాజులచే నేనుంగులుమొదలయిన కానుకలుగొని మన్నించువాడనియుఁ దాత్పర్యము.

క. ఉద్ధతరిపు విద్ధతపన, పద్ధతి కరిభవన దననిశపట దంబుధి సం

పద్ధరణ సముద్ధరణ స, మిద్ధరణ రజోవ్రజోద్ధ్యోదిభమద సృతికిన్. 88

అ. ఉద్ధత...పద్ధతికిన్—ఉద్ధత = ఉత్కటముగా హతులయిన, రిపు = శత్రువులచేత, విద్ధ = భేదింపఁబడిన, తపనపద్ధతికిన్ = సూర్యమార్గము గలవానికి, 'ద్యావిమా పురుషేలోకే సూర్యమండలభేదినా' పరివాడ్యోగ్యము కృత్వరణే చాభిముఖోహతః' అనెను వననమువలన యుద్ధాభిలాషచేత నెదిరించి హతులయినకూరులు సూర్యమండలమును భేదింపుటని పోయి వీరస్వగ్గమును బొందుచున్నారని సంప్రదాయము. అరి...సృతికిన్—అరి = శత్రువులకు, భవనత్ = దాగియుండు గృహమగుచున్నట్టియు. అనన్=భూదేవికి, పటన్=పత్తిమగుచున్నట్టియు, అంబుధి=సముద్రముయొక్క, సంపత్=జలహంపయిన సంపత్తియొక్క, హరణ = హరించుటచేతను, సముద్ధరణ=అసంపత్తియొక్క పునరుద్ధరణముచేతను, సమిద్ధ=ప్రకాశమానములయిన, రణరజోవ్రజ=యుద్ధరంగమందలి పరాగసమాహమును, ఉద్ధ్యోత్=ఉదయించుచున్న, ఇభమద=గజముల మదజలముయొక్క, సృతికిన్ = కాలుటయునుగలవానికి, క్రమాలంకారము. సముద్రము శత్రువుల దాగుడు గృహమయినందున రణసూచిచేత దాని సంపత్తును హరించినాడనియు, భూదేవి కాచ్ఛాదన పటమయినందున గజమదజల ప్రవాహముచేతఁ బూరించినాడనియుఁ దెలియునది. అరిభవనస్వాది హేతువులచేత సముద్రసంపద్ధరణత్వాదులను సమర్థించుటచేత కావ్యలింగమలంకారము. సముద్రముజలపూరణమునేయినంత సూచిని బట్టి సైన్యబాహుళ్యమును, దానినిబూరించునంతటి మదజలప్రవాహములఁ జెప్పటచే గజసేనాబాహుళ్యమును తెలియునది. సైన్యసూచికి సముద్రసంపద్ధరణ సంబంధమును గజమదజలసృతికి సముద్ర సంపదుద్ధరణ సంబంధమును లేవన్నను గలయట్లు చెప్పటంజేసి అలంకారము లలితయొక్కలు.

క. ధీరవివిధారిగిరిపవి, ధారికిఁ గర్ణాటకాంధ్ర ధరణీపురరు

ధారికిఁ దిరుమలదేవమ, హారాయాగ్రజికి వితరణామరమణికిన్. 89

అ. ధీర...ధారికిన్—ధీర = ధైర్యవంతులయిన, వివిధ+అరి = నానావిధ శత్రువులనెదు, గిరి = పర్వతములకు, పవిధారిని = ఇత్రాయుధధరుడయిన యింద్రుడైనవానికిని, 'కుశిశంభిదురంపవి' అను. కర్ణాట...ధారికిన్—కర్ణాటక ఆంధ్రధరణీ = కర్ణాటభూమిని ఆంధ్రభూమిని, పునరుద్ధారికిన్ = మరలసంధరించినవానికిని, అనఁగా కర్ణాటాంధ్ర దేశములు మైచ్చులచే నాక్రమింపఁబడియుండఁగా వాండ్రనుజయించి వానినేలివాడని తాత్పర్యము. వితరణ+అమరమణికిన్=దాతృత్వమందు చింతామణియైనవానికి, తిరుమలదేవ మహారాయాగ్రజికిన్=తిరుమలదేవరాయశ్రేష్ఠునకు, అలంకారపదము, ఉపమ.

వ. అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పం బూనినవసుచరిత్రం బనుమహాప్ర

బంధంబునకుఁ గథాక్రమం బెట్టి దనిన. 90

అ. అభ్యుదయ పరంపరా అభివృద్ధిగాన్ = పూర్వోక్తఁడయిన తిరుమలదేవరాయనికి శ్రేయః పరంపరలయొక్క యభివృద్ధిగలుగునట్లు - 1. శ్రేయస్సు లొకటిపయి నొకటి యెడతెగక కలుగుచు నిర్దిష్టమగుచున్నట్లుగా ననుట, నాయొనర్పంబూనిన=నేనురచింప నుద్ద్యమించినట్టి, వసుచరిత్రంబనుమహాప్రబంధంబునకు, కథాక్రమంబు=కథయొక్క, కమము. కథమావిరచించిన మొదలు. ఎడిదనిన.

—◆◆◆ క థా ప్రా రం భ ము. ◆◆◆—

శా. శ్రీరమ్యం బగునై మిశంబునఁ దపశ్శ్రీరాజితావ్యాజతే
 జోరాజుల్ శుకశౌనకాది మునిరాజుల్ సూతజం జూచి ము
 న్నేరాజేంద్రుడు దివ్యచిహ్నధరుఁడై యేలెఁమహీమండలం
 బారాజేంద్రునిఁ దెల్పు మా కన నతం యే డత్యంతహర్షంబునన్. 91

అ. శ్రీరమ్యంబు — శ్రీ = వివలత్తి చేత, రమ్యంబు = మనోహరమయినదగు, నై మిశంబునఁ =
 నై మికారణ్యమందు, తపఃశ్రీ = తపస్సంపదచేత, రాజిత = ప్రకాశించుచున్న, అవ్యాజ = దంభర
 హితమున - ఒకతెచ్చికోలుకారణముచేతఁ గాక తనంతటనే సహజముగాఁ గలిగియున్న దయిన,
 లేజోరాజులు = లేజస్సమాహూను గలిగిన వారగు, శుకశౌనకాది మునిరాజులు = శుకుఁడు శౌనకుఁ
 డు మొదలయిన మునిశ్రేష్ఠులు, సూతజుఁ = సూతుని, చూచి, మున్ను = పూర్వకాలమందు, ఏరా
 జేంద్రుఁడు = ఏరాజుశ్రేష్ఠుఁడు, దివ్యచిహ్నధరుఁడై = దేవతాలాంఛనమును ధరించినవాఁడై - ఆకాశవిమా
 నాదులంబోవుట మొదలగు దేవతాలక్షణములుగలవాఁడై యనుట, మహీమండలంబుఁ = భూమండల
 మును, ఏరెఁ = పరిపాలించెనో, ఆరాజేంద్రునిఁ = ఆరాజుశ్రేష్ఠుని, మాకుఁ, తెల్పుచు, అనఁ = తెలియఁజె
 ప్పమనఁగా, అతండు = ఆమాతుఁడు, అత్యంత హర్షంబునఁ = మిక్కిలి సంతోషముతో, ఇది ముందరి
 పద్యముతో నన్వయించెడిని. 'తెలుపు మాకు' ననుచో హల్లుపరమగుటచే మధ్యమపురుష 'ము' పర్లము
 నకు లోపమని తెలియవది.

తా. రమణీయమయిన నైమికారణ్యమందు, మహాతపస్సుచేతఁ దనంతట లేజుపటలము దొ
 లఁకాడుచుండు శుకశౌనకాది మునివరులు సూతునిఁ జూచి 'పూర్వకాలమునం దే మహారాజు దేవతా
 చిహ్నములుగలవాఁడై భూమండలమును బాలించెనో యట్టి యతనిని మాకుఁదెలుపు' మని యడుగఁగా
 నామాతుఁడు మిక్కిలి సంతోషముతో.

శా. శక్రాపాదిత దివ్యచిహ్నధరుఁడై యే చంచద్విమానాధిరా
 జక్రీడాపరుఁడై యమానుషమహాశస్త్రాధ్యక్షుఁడై చేదిభూ
 చక్రేశుండు ధరిత్రి యేలె వసుసంరక్షం దచ్చరిత్రంబు ని
 ర్వక్రప్రాధిని విన్నవించు నని వాక్యైచ్చిచిత్రితో ని ట్లనున్. 92

అ. చేది భూచక్రేశుండు = చేది దేశాధిశ్వరుఁడు, శక్ర...ధరుఁడై — శక్ర = దేవేంద్రుని
 చేత, ఆపాదిత = పొందింపఁబడిన, దివ్యచిహ్నధరుఁడై = దేవతాలాంఛనములను ధరించినవాఁడై,
 చంచత్...పరుఁడై — చంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, విమాన+అధిరాజు=విమానశ్రేష్ఠుడనందలి, క్రీడా=
 విహారమందు, పరుఁడై = అసక్తుఁడై, అమానుష...శస్త్రాధ్యక్షుఁడై — అమానుష = మనుష్యసాధా
 రణముగాని, మహాశస్త్ర+అధ్యక్షుఁడై=మహాబలముచేత ఆధికుఁడై, ఎసుసంరక్ష = ఎసువనాడి పోచేత,
 ధరిత్రి = భూమిని, ఏరెఁ = పరిపాలించెను. తచ్చరిత్రంబుఁ = అతనికథను, నిర్వక్రప్రాధి =
 సంకరలేని - అనఁగా చక్రమున - సామర్థ్యముచేత, విన్నవించు = విన్నపము చేసెదను, అని
 వాక్ + వైచిత్రితో = వాక్యచమత్కృతితో, ఇట్లు అనఁ = ఈవక్త్యమాణప్రకారమునఁ జెప్పెను.
 ఇటు భూతంబున లాట్టుః ప్రాధిశక్తియనకు ఇమనిచ్చురాదు గనుక 'ప్రాధిమ' యనుట అసమంజసము;
 కాని వ్రాఁగఁగ్రతులనెల్ల 'ప్రాధిమ'యని కానఁబడుచున్నది.

తా. చేదిదేశమునకు రాజు దేవేంద్రుడొసంగిన దేవలాంధనములను ధరించి గొప్ప దివ్యవిమానమున విహరించుచు మనుష్యులకలవిగాని మహాబలముగలిగి, నను ననుపేరితో భూమిని బరిపాలించెను. అతని చరిత్రము కేర్నూలో జెప్పవలసి నూతుడు కానకాదులకుఁ జెప్పవోడంగెను.

సీ. వరసుమనోభవ్య క తరుల కావాల మత్త్యలఘుకలానాలి క కలరుభరణి
సరిలేని తెలిముత్తై క సరులకొటారు కి, క్యాణపరంపర క లతోలుదీవి
సురుచిరమణుల కాశీరసీమ శ్రుతిహిత, భాషితద్విజకోటి క పట్టుగొమ్మ
సరసులకారామ క సరణి శ్రీరంగగే, హక్రోడవాసిని క కాటపట్టు

తే. వెలయు నావరణాంబుసంపీఠివహట, కాండమోహదపరిభావ్యతాంఘ్రివజ్ర
దంతురప్రాంతగంగానిరంతరాగ్ర, భూరివరణం బధిష్ఠానశ్రవురవరంబు. 93

అ. వర... తరులకుఁ — వర = శ్రేష్ఠులును, సుమనః = మంచిమనస్సుచేరి, భవ్యతరులు = అత్యంత యోగ్యులును, అనెడు, వరసుమనో భవ్యతరులకుఁ — వర = శ్రేష్ఠములయిన, సుమనః = పుష్పముల చేత, భవ్య = యోగ్యములయిన, తరులకుఁ = వృక్షములకు, ఆవాలము = పాడు అయినదియు, అత్యలఘు... భరణి — అతి + అలఘు = మిక్కిలియు గొప్పలయిన, కలా = విద్యలయొక్క, పాలికలు = సమాహములనెడు, అత్యలఘు = మిక్కిలియు గొప్పవయిన, కలాప = భూషణములయొక్క, అతికలకుఁ = సమాహములకు, భరణి = సామ్యులుంచెడి భరణియైనది. సరి... కొటారు — సరిలేని = పాటిలేనట్టి, తెలిముత్తై సరుల, = శుభములయిన ముత్యాలవారములనెడు, సరిలేని = సమానములేని, తెలిముత్తై సరుల = తెల్లముత్తై సరిఁగ్లయొక్క, కొటారు = ధాన్యపురాసులుంచెడుకొట్టు, అయినదియు, క్యాణ... దీవి — క్యాణపరంపరల = శుభపరంపరలనెడు, కల్యాణపరంపరల = సువర్ణ పరంపరలయొక్క, తోలుదీవి = జంబూద్వీపమైనదియు, 'కల్యాణమక్షయే స్వర్ణేకల్యాణం మద్ధశేషివ' విశ్వ.

సురుచిర... సీమ — సురుచి = మంచికాంతి గలిగిన, రమణులు = స్త్రీలనెడు, సురుచిర = లెస్సగాఁ బ్రకాశించునట్టి, మణులకుఁ = రత్నములకు, ఆకరసీమ = గనియైనదియు, శ్రుతి... గొమ్మ — శ్రుతిహిత = వేదవిహితములగున, భాషిత = వాక్యములుగల, ద్విజకోటి = బ్రాహ్మణసమాహ మనెడి, శ్రుతిహిత = చెవులకింపయిన, భాషిత = పలుకులుగల, ద్విజకోటి = శుకపికాది పక్షిసమాహ మయొక్క, పట్టుగొమ్మ = అవలంబ కాఘయైనది - ఊరయైనదనుట — ఆధారమైనదియు ననుట, సరసుల... సరణి — సరసులకుఁ = శృంగారాది రసజ్ఞులనెడు, సరసులకుఁ = కొలంకులకు, ఆరామసరణి = ఉద్యానవాటిక యైనదియు, శ్రీరంగ... ఆటపట్టు — శ్రీరంగ గేహ = శ్రీరంగ మే మందరముగాఁగల విష్ణుమూర్తియొక్క, క్రోడవాసినికో = పక్షిఃస్థల వాసినియైన (అనగా 'లక్ష్మీం ధీర సముద్రరాజనియం శ్రీరంభభామేశ్వరీమ్' అన్నట్లు) లక్ష్మీమనెడు, శ్రీ = శోభాయుక్తమయిన, రంగగేహ = నాట్యమందిరముయొక్క, క్రోడ = నడుమ, వాసినికో = పత్తించునట్టిదానికి - అనగా ఎత్తకికి, ఆటపట్టు = నాట్యస్థానమైనదియు, 'ననా క్రోడం భూవస్తరమ్' అను.

ఆవరణ... అంఘ్రి — ఆవరణాంబు = మహాజలముచేత, సంపీఠి = అవరింపఁబడిన, హటకాండ = హిరన్మయమైన బ్రహ్మాండమాయనట్టి, మోహద = భ్రాంతిని గలుగఁజేయుచున్న, పరిభా = అగడ్త చేత, వృత = పరివేష్టింపఁబడిన, అంఘ్రి = అడుగు మట్టుగలదియు, వజ్ర... ప్రాంతి — వజ్ర = వజ్రమణుల చేత, దంతుర = నొందిన - చెక్కఁబడిన యనుట, ప్రాంతి = పార్శ్వభాగములు గలదియు, గంగా... రాగ్ర = గంగా = ఆకాశగంగతోడ, నిరంతర = ఎడమరేకున్న, అగ్ర = అగ్ర భాగము గలదియు - ఆకాశ

గంగాకును దీనికిని నడుమ నెడములేదనుట. అనగా అంతపొడవయినదియు, భూరిపరణంబు-భూరి= బంగారు మయమైన, పరణంబు = కోటగలిగినదియు, 'స్వర్ణేఽపిభూరి' అను. 'ప్రకారో వరణస్సా లః' అను. అగు అధిష్ఠాన పురపరణంబు=అధిష్ఠాన మనెడుపట్టణశ్రేష్ఠము, వెలయున్=ప్రకాశించును. పరిభాజలముచేతను పార్శ్వభాగ వజ్రకాంతులచేతను, అగ్రభాగమునం దెడములేకయున్న గంగా జలముచేతను నావరింపఁబడిన బంగారపుకోట, ఆవరణంబు సంవీరహాట కాండమువలె నున్నదనుట. ఇట పరసుమనోభ వ్యేత్యాదులందు శివ్రూపకము. ఆకరసీమేత్యాదులందు నుల్లేఖాలంకారము. కలాపాలికలు సురుచిరమణులు అన్న రెండుదోట్ల సభంగ శబ్దశ్రేష్ఠము. తక్కినది యర్థశ్రేష్ఠము. ఆవరణం...మోహద-అనుచో భ్రాంతిమంతము. రూపకోల్లేఖములు రెంటికిని సంకరము.

తా. అధిష్ఠానమున పట్టణము మంచినృక్షములును, మహానీయ హృదయులును, సకలకళావింతు లును, గొప్పమాధరణములును, తెల్లనిముత్యములును, తెల్లముత్యసరివడ్లును, బంగారమును, శుభవరం పరలును, మేలయిన రత్నములును, సుందరాకారలయిన స్త్రీలును, వేదాధ్యయన సంపన్నులయిన బ్రాహ్మణులును, నింపయిన రవిశీయు శుకపికాది పక్షులును, రసజ్ఞ జనులును, కొలంకుళును, లక్ష్మీయు, నర్తకులును గలదయు వెలుంగుచుండును. దాని బంగారుకోట, క్రింద నగ డ్దజలమును ప్రక్కల తెల్లని నీరువలెనున్న వజ్రకాంతులును పయిని గంగాజలమును నావరించుచుండుటచేత మహాజలముచేత నావ రింపఁబడియున్న బంగారు మయమైన బ్రహ్మాండమువలె విలసిల్లుచుండును.

చ. అలఘు తరగ్రహంశు గుణితాగణి తాభినుతాగ్రతృకం

దళరుచి బొల్చు వీటివరణంబు గతావరణం బొనర్చ ని

చ్చలు నలకోటకొమ్మ బలునందుల పొందుల నేగఁ గాఁ జుమీ

యలవటిచెం బతంగుఁడు ససహాయ రథాంగముగా శతాంగమున్. 94

అ. పతంగుఁడు,=సూర్యుఁడు, అలఘు...రుచి—అలఘుతర=మిక్కిలి గొప్పవయిన, గ్రహ= సూర్యాది నవగ్రహములయొక్క, అంశు=కాంతులచేత, గణిత=పెక్కుమడుంగులుగాఁ జేయఁబడిన— ఇనుమడింపఁబడిన, తత్తద్గోచాసమాన వర్ణములుగలవియు ననుట, అగణిత=లేక్కింప నలవికాని వియు, అభినుత=అంతటఁ గొనియాడఁబడినవియు, అగు, అగ్ర=అగ్రభాగమందలి, రత్నకందళ= పద్మరాగాది రత్నాంకురములయొక్క, రుచి=కాంతిచేత, పురికోటయందు ముందటిభాగమునఁ బొదిగియున్న పద్మరాగాదిమణులు సూర్యాది గ్రహములయొక్క యయ్యైకాంతులచేతఁ బెక్కు మడుంగులగు ననుట, పొల్చు=ఓప్పుచున్న, వీటివరణంబు=అధిష్ఠాన పురముయొక్క కోట, గతావరణంబు ఓనర్వక్= (గతమనగా గతి దానికి ఆవరణమనగా నిరోధము) - గతినిరోధము నేయఁగా- పోతరాకల నడ్గింపఁగా ననుట, నిచ్చయ్=నిరంతరమును, అలకోట కొమ్మబలునందుల పొందు లక=అకోట కొమ్మలయొక్క బలువయిన సందులవెంబడిని, ఏగఁగాఁ చుమీ=పోవుటకే చుమీ, శతాంగము=తన రథమును 'శతాంశస్సృష్టనో రథః' అను. అసహాయ రథాంగముగా=జతలేని యెంటిబండి కట్టుకలదానినిగా, అలవటిచె=పనుపటిచెను.

'గ్రహంశుగుణిత' యనుటచే నయ్యైగ్రహకాంతులు తనయందలి రత్నములకుఁ దాకి కాంతి యినుమడింపఁ జేయుటకుఁ గోట యాగ్రహముల నంటియుండవలయునని వ్యంజితము. ఘటియు

'భాస్కరాక్షారక రక్షాశ్చేతా శుక్రనికాకరా, గురుసోమాత్త శాపితా కృష్ణవర్ణ శృనిస్తథా । రాహుకేతూ ధూమ్రవర్ణా గ్రహవర్ణా ప్రకీర్తితా'

అన్నట్లు సూర్యాంగారకులు రక్తవర్ణమును, శుక్రచంద్రులు శ్వేతవర్ణమును, గురుబుధులు పీత వర్ణమును, శని నీలవర్ణమును, రాహుకేతువులు ఘ్రామవర్ణమును గలవారని యుండుటచే, ఆయాగ్రహ కాంతులచే నాయావర్ణ సామ్యముగల పద్మరాగాది మణులకాంటు లిను మడింపఁబడినవి యుండును. మరియు నవరత్నములకును దత్తవర్ణ సామ్యములమున నవగ్రహములు అధిదేవతలు.

‘మాణిక్యం తరణి స్ఫుజాతమమలం ముక్తాఫలం శీతగో

ర్వాహేయస్యతు విద్రుమో మరకతం సామ్యస్య గారుత్మతిమ్ ।

దేవేజ్యస్య తు పుష్పరాగ మసురామత్యస్య షణ్డం శనే

ర్మీలం నిర్మల మన్యయోశ్చ కథితే గోమేధ పైడూర్యకే’ అని యున్నది.

ఇందు రెండవ పాఠమునం దనువాదికయితి. మఱియు నీటి పరింగుడనటకు పక్షియను నర్థాం తరమున పక్షులు కొమ్మలందు దిరుగాడుటయులబోలే పరింగుడును కోటకొమ్మలందుఁ దిరుగాడు వాడయ్యెనని భావము స్ఫురించుచున్నది. ఇందుఁ గోటకొమ్మలు సూర్యమండలము నతిక్రమించి యున్నవనియు దాని సంచలవెంబడిని సూర్యుడు పోవుననుటచే కోటవిడివి యతిమాత్ర మయిన దనియు జెలియునది. ఇం దలంకారిము పురోత్పేక్ష ‘కొమ్మ’లు ‘పరింగు’ డను శబ్దములచే నప్ర స్తుత పక్షివృత్తాంత స్ఫూర్తినిబట్టి సమాసోక్తియు.

చ. పురిపరిభా మహాంబునిధిభూరిగభీర తరాంబుపూరిముక్

సరభసవృత్తిఁజొచ్చి బలిసద్దతలం బలిలం బొసర్పిఁగాఁ

జరణశృత ప్రచారములుసాగవు వీరికి నంచు నబ్జం

దురగులఁజేసె బన్నగకులోద్భవులన్ వడిఁ దేలియాడఁగన్.

95

అ. పురి...పూరిముక్ - పురి=అధిష్ఠానపుర సంబంధియైన, పరిభా=అగ్రద్దయనెడు, మహాంబు నిధి = మహాసముద్రముయొక్క, భూరి=మక్కిలి యైనదియు, గభీరతర = మిగుల లోఁరియినదియు, అగు, అంబుపూరిములు=జలప్రవాహములు, సరభసవృత్తి=వేగముతోఁగూడిన వర్ణనముతో-వేగ ముతోననుట, చొచ్చి=చొరఁబాటి, బలిసద్దతలంబు=రసాతలమును. ‘అధి’భువన పాతాళ బలిసద్ద రసాతలమ్’ అను. అతిలంబు ఒకర్పఁగాఁ = తలముకాని దానిని-అనఁగా స్వరూపరహితమైన దానినిగాఁ జేయఁగా, ‘అథస్వరూపయో రస్తీ’తలమ్’ అను. అతిలమనఁగా పాతాళముగనుక నిక్కడఁ బాతాళమును జేయఁగానని భావసారస్యము గ్రహింపవలయును. ‘భూమిపేటీ భువనమతలమ్’ ఇత్యాది ప్రయోగముల నీయర్థ మెఱుంగునది. వీరికిఁ-ఈ సర్పములకు, చరణకృత ప్రచారములు= పాదములచేత చేయఁబడిన గమనాగమనములు - కాళ్లలో రాకపోకలుచేయుట యనుట. సాగవు= చెల్లవు - సరిపడిరావు, అంచుఁ=అని, విచారించి=ఆలోచించి, అబ్జండు=(తామరయందుఁ బుట్టిన) బ్రహ్మదేవుడు, పన్నగకుల ఉద్భవులన్=సర్పకులమందుఁ బుట్టినవారిని, వడిఁ=వేగమున, తేలియా డఁగన్=నీటిపయి తేలియాడుకొఱకు, ఉరగులఁ=ఉరముచేతఁ బోవువారినిగా, చేసెను, ఉరగులని పేరు గలవియని భావము. ఇటు పన్నగశబ్దమునకు పదములతో నడువనేరనిదని వ్యుత్పత్తి గాన సాధి ప్రాయము. ఇం దలంకార మతిశయోక్తియు నుత్పేక్షయును. రెంటికిని సంకరము. ‘అతిల’ ‘ఉరగ’ ‘పన్నగ’ శబ్దములందు యోగముచే అన్యార్థకల్పనముంబట్టి నిర్మితియు. పరిభు అంబుధివంటిది గావు ననే దాని అంబుపూరిములు భూరియు గంభీరతరములు నయినవి. కావుననే యవి రసాతలమును

మట్టివని. అగ్ర ద్ద అపారములయిన జలములుగలిగి మిక్కిలియు లోతయి మహాసముద్రమువలె నుండు నని తాత్పర్యము.

మ. చతురాస్యుల్ పురుషోత్తముల్ బుధగురుల్ శ సర్వజ్ఞమూర్తుల్ మహా
శతమన్యుల్ శుచిధర్మ పుణ్యజనతాశ్లాఘ్యుల్ ప్రచేతుల్ సదా
గతు లక్షణనవార్థక ర్తలు కిలాశకాంతుల్ జగద్భంధు లా
క్షితిదేవుల్ పురిదేవతా మహిమలంకరే న్నొందుటల్ చిత్రమే. 96

అ. ఇందు నధిష్ఠానపురమనఁ గల బ్రాహ్మణులయందు దేవత్వమాశోపించి యర్హద్యయమునకు నభేదాధ్యవసాయము చెప్పినాడు. అక్షితిదేవుల్ = అధిష్ఠానపురమందుఁ గల బ్రాహ్మణులు, చతురాస్యుల్ — ఆస్యమందుఁ బుట్టినది ఆస్యము అనఁగా వాక్యము, చతురములయిన వాక్యములుగలవారని బ్రాహ్మణపరమైన యర్థము. చతురాస్యుండనఁగా నాలుగు ముఖములుగలవాడు బ్రహ్మ గాన బ్రహ్మలని యర్థాంతరము. పురుషోత్తముల్ = పురుషశ్రేష్ఠులు - విష్ణుమూర్తులనియు, బుధగురుల్ = పండితులయిన వారికిని గురువులు అనఁగా హితాపాతముల నుపదేశించునట్టి వారనట-బుధులును బృహస్పతులుననియు, సర్వజ్ఞమూర్తుల్ = సకలమును దెలిసినవారు - రుద్రమూర్తులనియు 'సర్వజ్ఞః శ్చివశ్శూరీమహేశ్వరః' అమ. మహాశతమన్యుల్ = మహత్తీరములయిన యనేక యజ్ఞములుచేసినవారు - మహేంద్రులనియు, శుచి... శ్లాఘ్యుల్ — శుచిధర్మ = పరిశుద్ధ ధర్మముచేతను - అనఁగా పవిత్రత్వముచేతను, పుణ్యజనతా = నుజనత్వము చేతను, శ్లాఘ్యుల్ = కొనియాడఁ దగినవారు. శుచియనఁగా అగ్ని 'శుచిరప్తితమే' అమ. ధర్మండనఁగా యముడు, పుణ్యజనుండనఁగా నిర్పతి గమక అగ్ని యమ నిర్పతులని యర్థాంతరము. ప్రచేతుల్ = ప్రకృష్టమయిన మనస్సుగలవారు - వరుణులనియు 'ప్రచేతా వరుణాపాశీ' అమ. సదాగతులు = మంచియ్యామనము గలవారు - వారిరాక శుభమయినదనట, వాయుదేవులనియు, అక్షిణనవార్థక ర్తలు — అక్షిణ = క్షయింపని, నవ = నూతనమయిన, ఆరక ర్తలు = ఆర్థకీర్తనములు సేయువారు - నవార్థములనఁగా నవసంఖ్యగల నిధులు-వానికిఁ గర్తలనఁగా గుజేరులనియు 'అథోభిధేయ రైవస్వప్రయోజన నిష్పత్తిమి' అమ. అక్షిణసదర్థక ర్తలని పాఠాంతరము. కళాకాంతుల్ = విద్యుల కథపతులు - చంద్రులనియు, జగత్ బంధులు = జగజ్జనులకు ఆప్తులు - సూర్యులనియు 'ఖద్యోతో లోక బాధనః' అమ. ఇట్టివారైన, అబ్రాహ్మణులు, పురిక్ = పట్టణమందు, దేవతామహిమలక్ = దేవతాప్రభావములచేత, చెన్నొందుటల్ = ఒప్పుచుండుటలు, చిత్రమే = ఆశ్చర్యమా - ఆశ్చర్యము గాఁదనట. అనఁగా శబ్ద శ్లేషముచేతఁ బ్రాప్తములయిన బ్రహ్మదేవతాధర్మములు గల బ్రాహ్మణులు దేవతామహిమలచేతఁ తెన్నొందుట యేమివంటియని యర్థము. ఇందు శ్లేషము కావ్యలింగమును.

సీ. పగలైనఁదెల్పి గోల్పడనిరాజులు శరం, బులు చన్న వెలువెలఁబోని ఘనులు
ధనదాశఁగేలుమోరద్వని సార్యభౌమాంకు, లనివెన్కముందుఁ జూడనికుమారు
లరిమెచ్చఁగరములు శ నెరపనియను లాలమున వాలుముఱవని శ పురుషసింహు
లనయంబునడకఁ దోప్పనిగోత్రపతు లెప్పుడును సీదిరము లేనిరయనఘభోగు
తే. తార వీరన వీరనరయైకపరులు, వఱలుదురు వీటఁ బుష్పవద్యంశ్యులగుటఁ
గువలయాధార కమలానురగుణవిహార, సార పౌజన్యధరులు రాజన్యవరులు. 97

అ. ఇం దధిష్ఠానపురమందలి రాజులవర్ణించినాడు — పగలు... రాజులు - పగలనఁగా విరోధ

మును పగటిపూటయును - రాజులనగా క్షత్రియులును చంద్రులును - తెల్వీయనగా ముఖవికాసమును గాంతియు-పగలై నట్ = విరోధములుకలిగినను, తెల్వీ = ముఖవికాసమును, కోల్పడనిరాజులు = పోగొట్టుకొనని రాజులయినక్షత్రియులని యర్థము - ఇందులన రాజయినచంద్రుడు విరోధము కలిగినపుడు ముఖకాంతి దప్పెడువాడని తెలియుచున్నది. పగటిపూటఁ జంద్రుఁడు కాంతిహీనుఁ డగునని భావము. మీఁదనెల్ల నిట్లే గ్రహించునది. శరంబులు...ఘనలు—శరంబులనగా బాణములును నీళ్లును - ఘనలనగా అధికులును మేఘములును. శరంబులు పెన్నె = బాణములుపోగా, నెలవెలబోని = తెల్లబాణకుండెడు, ఘనలు = అధికులయిన వారు - ఘనలయిన మేఘములు, బాణములు చెల్లిపోగా తెల్లబోవునట్టివనుట. జలము వర్షింపబడఁగా మేఘములు తెల్లవఁబడుచున్నవని భావము.

ధనధా...మాంతులు— ధనధుండనగా ధనమిచ్చువాఁడును కుశేరుఁడును - అశమునగా తిష్టయు దిక్కును - సార్వభౌమఁడనగా చక్రివర్తియు ఉత్తరిదిగజయును - 'అతాత్యష్టాదికాప్రోక్తా' 'సార్వభౌమ స్సర్వపుష్పీపాలకే దిగజాంతరే' నానార్థ. ధనధాతే = ధనమిచ్చువానియందలి యాశచేత, కేలమెఱ్ఱని = చేయి ముఁడుచుకొని యాచింపని, సార్వభౌమాంతులు = చక్రివర్తి చిహ్నములుగలవారు - సార్వభౌమ నామముగల దిగజము-ధన దాతచే హస్తముపట్టికొని యడిగికోనుదియనుట, కుశేరునిదిక్కునఁ దుండము ముడిచికొని యున్నచనిభావము. అని...కుమారులు — కుమారుడనగా రాజకుమారుఁడును కుమారస్వామియు. అని = యుద్ధమందు, వెన్నముందుఁజాడని = సంకోచింపని, కుమారులు = కొమరుప్రాచుయుగలవారు - కుమారస్వామి యుద్ధమందు వెనుకముందు జూచువాడనుట - చక్రుఖండు నుందు మూఁడుముఖములతోను వెనుక మూఁడు ముఖములతోను జూచునని భావము.

అరి...యనులు -- అరియనగా శత్రువును జక్రవాకమును - కరములనగా పన్నులును గిరణములును - ఇనుండనగా ప్రభువును సూర్యుఁడును, అరమనగాఁ జక్రాంగము. 'ఆరం శీఘ్రేదచక్రాక్షే' విశ్వ 'అరాణ్యస్యసన్తి'యనెడు వృత్తితిచే అరియనగా బండిగారెక జేరు గనుక బండిగారెక్కేళ్లన్నియు చక్రవాకములకుఁ జెల్లును గనుకను నిక్కడ అరిశబ్దము చక్రవాకములందును వర్తించుచున్నది. 'కోకశ్చక్రశ్చ క్రవాకోరథాక్టాహ్వాచనామకః' అమ. 'బలిహస్తాశవకరాః' అమ. 'ఇనన్సూర్యేనుసేరాక్షే' అమ. అరిమెచ్చె = శత్రువులమెచ్చునట్లుగాఁ బన్నులియ్యని ప్రభువులు - ఇనుండయినసూర్యుఁడు శత్రువుమెచ్చునట్లుగాఁ బన్నుచ్చువాడనుట. సూర్యుఁడు చక్రవాకములు మెచ్చునట్లుగాఁ గిరణప్రసారము సేయుచున్నాడని భావము. అలను...పంపాలు—వాలు అనగాఁ గత్తియు తోఁకయు, పురుషపంపాలుడనగా పురుషశ్రేష్ఠుఁడును నరసింహుఁడును - నరసింహుఁడు యుద్ధమందుఁ గత్తియేమఱివాడనుట. నరసింహుఁ డాయుధములేకయే హిరణ్యకశిపుని విధించినాడనిభావము.

నడక యనగా నడవడియు సంచారమును - గోత్రపతులనగా కులపతులును పర్వతశ్రేష్ఠములును. అనయంబు = సర్వకాలమును, నడకఁదప్పని = నడవడి దప్పనట్టి, గోత్రపతులు = కులపతులు. గోత్రపతులయిన పర్వతశ్రేష్ఠములు నడవడి దప్పినవనుట. పర్వతము లెప్పుడును సంచారము లేకయుండునని భావము. నీదిరమనగా శృంగారభావమును కుటుసమును. భోగులనగా రాజులును సర్పములును. 'భోగీభుజగ్గమేరాక్షే' విశ్వము. ఎప్పుడును...భోగులు—ఎప్పుడును = ఏనమయమందును, నీదిరము = తోఁతగొట్టుతనము, లేని అనఘభోగులు = నిర్దోషమయిన భోగము లనుభవించు వారు - సర్పములలో యెప్పుడును నీదిరముతో నుండునవి యనుట. సర్పములు కుటుసములలో నుండునని గానము.

జౌరవీరు అనన్ = జౌరా వీరు అనునట్లుగా, వీరనయైకపరులు = వీరసీతీయందు ముఖ్యముగా ఆసక్తులయినవారు, పుష్పవత్ వంశ్యులు అగుటకొరకు - పుష్పవంతులనగా చంద్రసూర్యులు 'ఏకయోక్త్యా' పుష్పవస్తాదివాకరణకాకా' అను. చంద్రసూర్యవంశములఁ బుట్టినవారు పుష్పవద్వంశ్యులు, పుష్పవద్వంశ్యులగుటంబట్టి, కువలయా - ధరులు - కువలయ = కలువలకు, ఆధార = ఆధారమైనదియు, కమల = తామరలకు, అనుగుణ = అనుకూలమైదియు, అగు, విహార = సంచారములు గలవారనియును, పుష్పవంతుల వంశమునఁ బుట్టినవారు గనుక, కువలయ కమల పుష్పములను విరిపాలనను నేయుచున్నవారనియును రెండర్థములు దెలియును. కువలయమనగా భూవలయము. 'గోత్రాకుఃపృథివీప్రభీ' అను. కమలయనగా లక్ష్మి. 'కమలా శ్రీర్హరిపీయా' అను. కాన, కువలయాధార = భూవలయమునకు ఆధారమయినట్టియు - కమలానుగుణ = రాజ్యలక్ష్మికి అనుగుణమయినట్టియు, విహారములు గలవారని భావము. సారసాజన్యధరులు = సార = శ్రేష్ఠమయిన, సాజన్య = సుజనత్వమును, ధరులు = ధరించినవారులును అయిన, రాజన్యధరులు = రాజశ్రేష్ఠులు, పీఠిక = అధిష్ఠాన పురమందు, విజయదురు = ప్రకాశించుదురు.

ఇందు రాజభునాదిపదములు శిష్టములగుటచే వానికొక ప్రకృతమాత్రమందు విశ్రమించినవయ్యును, 'పగలైనఁ దెల్పిగొల్పడని' ఇత్యాదివ్యతిరేక విశేషముల మహిమచే ప్రతీతిమానములగు చంద్రమే ఘాదులందు శ్లేషానుగృహీతమయిన యభేదాధ్యవసాయముచేత వైరకాలిక వైరూప్యాది దోషములు దోచుటచేత రాజులయందు చంద్రాది ప్రతియోగికంబగు వ్యతిరేకము వ్యంజితమగుచున్నదిగాన వ్యతిరేకాలంకారధ్వని. మఱి పుష్పవంతుల వంశమునందుఁ బుట్టినవారు గనుక పుష్పపరిపాలనము చేయుచున్నారని యిట్ల సమాలంకారమును 'సారూప్యమపి కార్య స్యకారణేన సమంవిదుః' అని తల్లక్షణము (సోమకవి).

తా. ఆయధిష్ఠాన పురమందుఁగల రాజశ్రేష్ఠులు, యుద్ధముగలిగిన ముఖకాంతి మాయక, బాణములు వ్యయమయినను వెలువెలఁబోక, యొకరిని గేలుసాచియడుగకయు, యుద్ధములందు జంతులేక, యొరికి కప్పములుగట్టకయు, ఖడ్గాదిసన్నాహముదప్పక, కులూచారము రోతెప్పుటనట్లు చేయకయు, ఎడతెగని భోగము లనుభవించుచు, వీరసీతీయందును విన్నాణులై, చంద్రసూర్యవంశముల జనించినవారై, భూవలయమును బ్రోచునట్టియు రాజ్యలక్ష్మికిఁ దగునట్టియు వర్తనములుగలిగి, మిక్కిలి సుజనత్వముతో విలసిల్లుచుందురు.

చ. చెలిపులిగూడు మాను పనిశ్రీదునిఁ గా దని మిత్రు నక్షయో

జ్వలవసుఁ జేయ మిత్ర వసుసంపద కై నఘనావరోధమున్

వెలువడఁజేయ నేర్తును మణీవిపణి తపనీయరాళి పే

శలరుచిఁ గోటికోటి విలసన్ద్యజకోటిఁ బురికిరాటకుల్.

98

అ. పురికిరాటకుల్ - పురి = అధిష్ఠాన పురమందలి, కిరాటకుల్ = వైఖ్యులు, చెలిపులిగూడు - చెలి = చెలికాడయిన శివునియొక్క, పులిగూడు = భిక్షుననును, మానుపని శ్రీదుని = విడిపించెనట్టి కులేరుని, కాదు అని = సరికాదని, నిందించునుట. ఇట్ల శ్రీదత్తబ్రహ్మ సాధిప్రాయము. శ్రీనౌసంగునాడయ్యును చెలికాని దీవతనమును మాన్యఁడయ్యెననుట. మణి... పోచున్ - మణివిపణి = రత్నమయములయిన యంగడిపీఠులందలి, తపనీయరాళి = బంగారు రాసులయొక్క, పేళలరుచి = సిద్ధమయిన కాంతిచేతను, కోటి... కోటికొ - కోటికోటి - ప్రతికోటి ధనమందును, విలసన్ = ప్రకాశించుచును. దంజకోటి = పడగల సమాహముచేతను - ఒక్కొక్కకోటికి పడగయెత్తుదురు క్షనుక నిట

యట్లు చెప్పబడినది. మిత్రుఁ = స్నేహితుఁడయిన సూర్యుని, అక్షయఁ = క్షయములేనిదియు, ఉజ్వలఁ = ప్రకాశమాన మైనదియునగు, వసుఁ = ధనముగలవానిగా, చేయఁ = చేయుటకును, మిత్రవసు... వెలివడఁ — మిత్రవసు సంపదకై = ఆచరికాని ధనసంపత్తికైగాను, వినఘన + అవరోధముఁ = కలిగినట్టి గొప్పవిరోధమును, వెలువడఁ చేయఁ = పోగొట్టుటకును, నేర్తురు = సమర్థులౌదురని యర్థము. 'మిత్రం నుహృదిమిత్రోర్కః' అని నుహృద్వాచకమయిన మిత్రశబ్దము నిత్యనపుంసకమయ్యును. 'క్షీణంబులు మిత్రతాదులు విభాషంబులొంగ తుల్యంబులగు' (బాలవ్యాక) ననుటంబట్టియు 'కృషిచిరధి శేషేతు క్షీణే పుష్కల్యైర్జితా' అను నధర్వణవివచనముంబట్టియు నీట పులింగము. మణిపివణిశబ్దములకు 'కృషికారాదక్రీనః' అను సూత్రముచే ఈకారాంతర్భవము. 'దేవభేదే నరేశ్చా నసూరశ్చేధానేవనుః' అను. మిత్రునకు వినుసంపత్తిని, గలిగించి దానకయిన విరోధమును బరిహరింతురనుటచే ఇష్టవాప్తియు అనిష్టసరిహారము ననుభవవ్యయము కలిగింతురనుట. సువర్ణరాసులయొక్క నిర్దమయున కాంతిచేత, అక్షయోజ్జ్వలవసుఁ చేయ ననగా అక్షయములయిన కిరణములు గలవానిగాఁ జేయుటకును, వసుసంపదకుఁ = ఆకిరణ సంపత్తికిని, విన ఘనావరోధముఁ = కలుగు మేఘచ్ఛాదనమును - మబ్బుక్రమటను, శోటిశోటి విలసద్భవ శోటిచేతక - అనగా ధ్వజముల పటములచే బుట్టిన వాయువులచేత శోగొట్టుటకును నేర్తురని భావము. అనగా నాపట్టణమందుండు నైశ్శ్రవణ మూర్యమండల మేఘమండల పర్యంతమును వ్యాపించియుండును సువర్ణరాసులును ధనరాసులునుగలిగి కుబేరుని దిరస్కరించుచున్నారని తాత్పర్యము. ఇచటఁ గిరాటులకుఁ గుబేరునికంటె నాధిక్యమును వర్ణించుటవలన వ్యతిరేకమును వృత్త్యను ప్రాసమును.

మ. బలిచూడామణులందు *విష్ణుపదజులొసాటించుధాన్యంపుఁది

ప్పలు చంద్రామృత సాంద్రసేకమునఁ బైపైమోను-లెత్తంగఁద

త్తలమూంకూరము మేయుచున్న నెలజింకఁ సారె వారింపు వా

రలతోఁబుట్టువు గంగ పద్మముఖనిశ్శృద్భృంగ నాదార్భటిన్.

99

అ. అందుఁ = అపట్టణమందు, బలిచూడామణులు = బలవంతుల తలమానికను లయినవారైన - మహాలలవంతులైన - కూద్రులు విష్ణుపదమునందుఁ బుట్టినవారు; విష్ణుపాదము బలిచక్రవర్తి శిరోభాగము నాక్రమించినదిగాన యాపదమందుఁబుట్టిన కూద్రు లని యాక్రమించియున్నబలి శిరసునకుఁ జూడారత్నములని ప్రకారాంతరము - ఇట్టివారయిన, విష్ణుపదజులొ = కూద్రులు, విష్ణుపదశబ్దము బలిచూడామణు లనువాని యథాంతరమునకు గంగతోఁబుట్టుదనమునకు నుపయుక్తముగాఁబ్రయుక్తము, పాటించు... తిష్ఠులు — పాటించు = రచించునట్టి, ధాన్యంపుతిప్పలు = ధాన్యపుప్రోవులు, చంద్రా... సేకమునక — చంద్రామృత = చంద్రుని సంబంధించిన యమృతమయొక్క, సాంద్ర = గట్టయైన, సేకమునక = తడుపుటవలన, పైపైమోనులు ఎత్తంగఁ = పైపైని మొలకలెత్తగా - ధాన్యమును నీటఁదడిపినయెడల మొలకలువిడుచుట సుక్రసిద్ధము. తల్ + కలమ + అంకూరము = అవరి మొక్కపైరును, మేయుచున్న నెలజింకఁ = మేయుచున్నట్టి చంద్రునిలోనున్న జింకను, ఆధాన్యపుతిప్పలు చంద్రమండలమంత పాడవులగుటచే నందరి మొలకలను చంద్రునియందలి జింక మేయుచున్నదని తెలియినది. వారలతోఁబుట్టువు = ఆకూద్రులకుఁ దోడఁబుట్టినదయిన - అనగా కూద్రులును గంగయును

*'విష్ణుపదజులొ పండించు ధాన్యంపుఁదిప్ప'లనియు, 'తత్కలమం కూరపుఁబంపు మేయునెల జింక' అనియుఁ బాకాంతరములు.

విష్ణుపాదమందుఁ బుట్టినవారు గనుకవారి కాగంగ తోఁబుట్టువనిచెప్పుట తెలియునది. గంగ=అకాశ గంగ, పద్మ...దార్శణిక—పద్మముఖ = తామరలనెడు ముఖమువలన, నిర్వ్యత్ = బయలు వెడలుచున్న, భృంగనాద=కుమ్మెదల ఝంకారమనెడు, అర్భటిక = అంతుచేత, సారె = మాటిమాటికిని, వారిండు = మేయకుండఁబోయను. సహోదరికి సహోదరుల సోమ్యునకు హోవిగలుగుట సైపదుగాన గంగతనతోఁ బుట్టువులయిన శూద్రుల ధాన్యపుండిప్పలందలి మోసులను జండుని జింకదినటకు నైపుకవారింపినదని యర్థము.

‘అర్భటిక’ పైరుమేయు మృగములను దోలుటకు కోయని బిట్టుగానఱచుట చెల్లుచుగాన నెల జింకను దోలుటకై గంగకు కేవలభృంగనాదమును గాక భృంగనాదముయొక్క అర్భటిని జెప్పి నాడు. ‘సాంద్ర’ అంతటి తిప్పలను తడుపుటకును మోసులె త్తించుటకును దట్టముగాదడుపవలయును. ‘నిర్వ్యత్’ తోఁబుట్టువుగాన ఉడుగక అర్భటిచేయుచున్నది. కావున నే ‘సారె’ వారించినది.

‘విష్ణుపదజాల్’ అనుటచే విష్ణుపదమునఁ బుట్టినవారు పాటించిన ధాన్యపురానులు విష్ణుపదము నంటుట యుక్తమనియు ధ్వనించుచున్నది. ‘బలిచూడామణు’లనుటచే ధాన్యపుండిప్ప లంతటిపొడ వుగాఁ బాటించునంత బలపటిష్ఠతగలవారని స్ఫురించుచున్నది. అనఁగా నాపట్టణమందుండు శూ ద్రులు పండించు ధాన్యపురానులు గంగానదిని జంద్రమండలము నంజీయుండునని ఫలితార్థము. అల. ‘బలిచూడామణులు’ ‘విష్ణుపదజా’ లను నివి సాధిప్రాయములు గాన పరికరము. తిప్పలంత పొడవుగా పాటించుటకును గంగ తోఁబుట్టుదనము నెఱుఁపుటకును సమర్థములు గాన కావ్యలింగ మును. ధాన్యపుండిప్పలకు చంద్రామృత సేకమున మోసులెత్తు సంబంధమును, దాని కల మాంతుర ములకు నెలజింక మేయుసంబంధమును లేకయుఁ జెప్పఁబడినది గాన యతిశయోక్తులు మూఁడు. ‘పద్మ ముఖ...అర్భటిక’ అనుచో రూపకము. ఇది మూఁడవయతిశయోక్తికి అంగము.

చ. పరబలభంగచంగము లభంగుర తుంగమతంగజంబు ల

ప్సరిఁ బరికిర్ణ కర్ణపుటోపూరితభూరితరానిలాహతి

న్వీరియంగఁ దోల మేఘములు శ్రీ నింగి దొఱంగి తదంఘ్రిమూలముల్

శరణము నందఁబోలు ననిశోంబుఁ బదంబుమదంబు పేరిటన్.

100

అ. అప్సరిక = అపట్టణమందు, పర...చంగములు — పరబల = శక్తు సైన్యముల యొక్క, భంగ = భంజించుటయందు - శక్తు సైన్యములను భంజించుట యందనట, చంగములు = సమర్థములైన వియు, అభంగుర...మతంగజంబులు - అభంగుర = ఓటమిలేనివియు, తుంగ = మిక్కిలి పొడవులయినవి యు, అగు, మతంగజంబులు = ఏనుగులు, పరికిర్ణ . హతికై - పరికిర్ణ = అంతటను వ్యాప్తమయినదియు, కర్ణపుట పూరిత = చెవులు రెండించేతను నిండిపఁబడినదియు, భూరితర = మిక్కిలి అధికమునదియు నగు, అనిల = వాయువుయొక్క, ఆహతికై = ప్రహరముచేత - బిట్టుగాఁ గొట్టుటచేత - చెవులయందు నిండిన వాయువు మీఁదు మిక్కిలియై యంతటను నిగిడి యురపడిగాఁ గొట్టెడి యుద్ధతిచేత ననుట, విరియంగ = విచ్చిపోవునట్లుగా - వెల్లాచెదరగు నట్లుగా, తోల = పొఱుగొట్టఁగా, మేఘములు = ముఘలు, నింగి = ఆకాశమును, దొఱంగి = విడిచి, తత్ + అంఘ్రిమూలముల్ = ఆ యేనుగుల యొక్క పాదముల మూలములను, అనిశంబు = నిరంతరమును, పదంబు మదంబు పేరిట = పాదముల నలనఁ బుట్టు మదమనెడి నెపమున, శరణముకై + అందఁకైపోయి = శరణుఁజొచ్చియుండఁ బోయను. ఓడినది గలిచినదాని యడుగులను శరణుఁజొచ్చుట సహజము కదా. అట్లే మేఘములును నప్పురి యే

నగలుకు నోడి వానియడుగులను శరణుజొచ్చి యుండవచ్చునని యర్థము. ఏనుగులకు కపోలములు మొదలయిన యెనిమిదిపానములం దెనిమిది మదములు పుట్టుచున్నవి. అందు బాదములందు బుట్టు మదమునకు మేఘమని పేరు. కాబట్టి పాదములందు మేఘమనెడి మదమురూపమున మేఘములే శరణుజొచ్చియుండునని కవి యపహ్నావించినాడు. అయేనుగులు 'అభంగురతుంగ' ములు. మేఘ మండలమంత పొడువులు కావలయును; కావుననే వాని కర్ణపుటపూరితమగు వాయువు 'భూరితిర' మేఘములను బాఱజిమ్మునంతి కొలదియు; 'పరిక్షీర్ణ' పాఱజిమ్ము నంత యురవడియుఁగలది. 'భూరి తర' తోలుటకును 'పరిక్షీర్ణ' విరియగఁ దోలుటకును. గజమదములకు

'దానం కపోలయో స్సింధు ర్జ్యోత్స్యోన్మసాగరః'

కిరాగ్రే తీకర స్సిక్త్యంస్తనాగ్ర మేవానే మదః ।

హృదయే ఘర్తనోలం మేఘస్తు చరణవజ్రే ।

సంజ్ఞయాప్త మదాప్యేతే జాయంతే భద్రదన్ధినామ్'

అమరశేషము.

ఇట్టి యేనుగులు గావున నీ యవి పరబల భంగచంగములును అలం. అతిశయోక్తి, ఉన్నేపిత, అపహ్నాపము. పుత్త్యనుప్రాసము శబ్దాలంకారము.

మహాస్థంభర. సరభూభృత్ప్రిస్థి నస్థిం త బడురవిహరులంత్ర జ్రాణిఁబాటించవెందుకొ సరిగాఁదదిక్కుతుల సైతచకి రవి హరియై చాయకుకొ రానడంచుం జరణోన్మద్ధూళి నద్వార సతిఁ దగుహరియుకొ త సప్తిగాఁ బాదధారా స్ఫురణం బేరివెలియంచుం బురిహరులు నగుంబూర్ణ ధారాసమృద్ధిన్.

అ. ఇందశ్వములను ఇరించుచున్నాడు - పురిహరులు=అధిష్ఠాన పురమందలి గుఱ్ఱములు, పర భూభృత్ ప్రాప్తి=శత్రురాజు ప్రాప్తి చేత=శత్రురాజాక్రమించుటచేతననుట, అస్థి=(భయపడి) సముద్రమునందు, బడురవిహరుల=పడుచుట్టి సూర్యుని గుఱ్ఱములను, ప్రాణి=ప్రాణిచేత, సరి గాక=తిమకు సాటిగా, ఎందుకొ=ఏనయమునందును, పాటించవు=సరకు సేయవు అని యర్థము. భూ భృత్ అనఁగా రాజును పర్యేతమును 'పరభూభృత్' అనఁగా పరరాజును పడమటికొండయు, సూర్యుని గుఱ్ఱములు అస్త పర్వతప్రాప్తిచేత సముద్రములో మునుగుచున్నవిభావము. తిలే ధిక్కుతుల=తివ గుఱ్ఱములకుయిన ధిక్కారములను-లేక ఆపురిహరులు తనగుఱ్ఱములను ధిక్కురించుటలను, సైత=సహిం పక, ('సైతక' ఖండబిందువుమీఁది సిద్ధన కారింబునకు ముక్తుపరంబగునపుడు పకారంబు ప్రాయుకంబుగ నగు (బా. వ్యా.) అట్లు సైతక యని యుండవలసియు ప్రాయుకంబుగ ననుటచే 'సోచక' ఎలె 'సైతక' యనియుం జెల్లునని తోచెడిది.) రవి=సూర్యుడు, హరియై=తానుగుఱ్ఱమై, చాయకుకొ రాక=పోలికకు రాజాడఁగా-తమ్ము బోలఁజాడఁగా, చరణ + ఉద్యత్ ధూళి=గొరసెలచే నెగురు చున్న దుచ్చుచేత, అడంచుకొ=అడచివైచునని యర్థము, సూర్యుడు హరియనెడు నామముగలవాఁ డనియు లేక సంజ్ఞాదేవి నూజడించుకొనకై అశ్వమయినాడనియు, లేక ఛాయాదేవికై యశ్వమయి నాడనియు, తాను బిట్టుగా లేపు గొరిజలదుచ్చుచే సూర్యునిఁగప్పి పుచ్చుచున్నవనియు భావము. ('చాయకుకొ రానడంచుకొ' అనుటకు నీడక్రిందికి జలపానార్థమై వచ్చుగుఱ్ఱముల పదధూళిచేత నా చ్చాదితుఁ డౌచున్నాడనియు భావము వర్ణింపఁబడినది. కాని, కవి హృదయముగాఁదోపడు.) తత్ వాసతకొ=అసూర్యునియంపలి వాసముచేత, తగుహరియుకొ=ఒప్పుచున్న విష్ణుడును 'ధ్యేయస్పదా సవి శ్వమణ్డల మధ్యవర్తి' అన్నట్లు విష్ణుడు సూర్యమండలమధ్య వర్తియగుట నటు యనుసంధించు నది

సప్తిగాఁ = (సూర్యతిరస్కారమును సహింపక తానును) గుఱ్ఱముకాఁగా, పాదధారా స్ఫురణంబు = (ధారయనఁగా అస్కంఛితము మొదలయిన యశ్వగతి విశేషమునకుఁ జేరు. పాదమనఁగా-పాతికకును చరణమునకును జేరు) పూర్ణతలేక పాతికపాలయిన ధార నెఱుఁపఁడుట, ఏ వింతయంచుకొనఁగలదు = ఏమి యాశ్చర్యమనుచు, పూర్ణాధారాసమృద్ధిఁ = సంపూర్ణమయిన ధారలయొక్క పెంపుచేత, నగుకొనఁగలదు = పరిహాసముచేయును. విష్ణుఁడు పాతికపాలు ధారగలవాఁడని నిండుధారలు నెఱుఁపుచు నతనిని బరిహాసము సేయునని యర్థము. విష్ణుదేవుఁడు హయగ్రీవమూర్తి యైనవాఁడనియు, పాదధారాస్ఫురణమనఁగా పాద మందు గంగాజలధారయొక్క స్ఫురణముగల వాఁడనియును భావము. 'పాదారశ్శ్యంఁ ప్రీతుర్యాంకాః' అనియు 'అస్కంఛితం ధారితకం కేచిత్తం వర్ణితంపుత్రమ్ | గతయోఽమూః పఞ్చధారాః' అను.

అధిష్ఠాన పురమందలి యశ్వములు సూర్యాశ్వములు మొదలయినవానిని వేగమునఁ దిరస్కరించు నని ఫలితార్థము. ఇట సూర్యాశ్వములు సముద్రమునం బడుటకు శ్లేషానుగృహీతమయిన పరరాజప్రాప్తిని హేతువుగాఁ జెప్పటవలన హేతుత్వేచ్ఛ. మఱియు సూర్యుఁడును విష్ణుఁడును అశ్వములగుటకు న శ్వముల ధిక్కృతి సైంధవమియు సూర్యమండల వాసిత్వమును హేతువులుగా నుత్పేక్షించుటచే రెండు హేతుత్వేచ్ఛలు. ఈమూఁటికి అంగాంగిభావముచే సంకరము.

మ. అలఘుస్వందనకోటి వీటిమణిరథావాటికా హేటకా
కలితక్షోణుల నేఁగుచోఁ జటులచక్రక్షుణ్ణతత్త్వోదముల్
గలయం బర్వి సుపర్వలోకనదిలో శ్ర గాంగేయపంకంబు జొ

బ్జిలఁజేయం దఱుచై జనించి యచటం శ్ర బెంపొందుఁ బొందామరల్. 102

అ. అలఘుస్వందనకోటి = గొప్పనియిన రథములసమూహము, వీటి...క్షోణులకొ - వీటి = పట్టణముయొక్క, మణి = రత్నమయములయిన, రథావాటికా = రథయనఁగా రథములకు ననువయిన మార్గము. ('రథాప్రతోళీ విశిఖా' అను). అట్టి మార్గముల వరుసలందుగల, హేటకా = బంగారముచేతను, ఆకలిత = ఒప్పుచున్న, క్షోణులకొ = కట్టడపు నేలలందు - రథములుపోవఁదగునట్టి తెరువుల వరుసలందు బంగారుతోఁగట్టంబడిన నెలకట్టులందు, ఏఁగుచోఁ = పోవునమయమందు, చటుల...క్షోదముల్ = చటుల = చంచలములయిన, చక్ర = బండికట్టులచేత, క్షుణ్ణ = నలిగిన. పొడియైన, తత్క్షోదముల్ = ఆబంగారుపు మార్గములు, కలయకొ = అంతటను, పర్వి = వ్యాపించి, సుపర్వలోకనదిలోకొ = దేవలోకనదియైన యాకాశగంగలో, గాంగేయపంకంబు = బంగారుపురుదను, జొబ్బిలకొ చేయకొ = తొంపి యగునట్లు చేయఁగా, 'తపనీయం శాతకుమ్భంగాజ్జేయం భర్తకర్పరమ్' అను. తఱుచై = దట్టమై, జనించి = పుట్టి, అచటకొ = ఆయాకాశగంగయందు, పొందారములు = బంగారుతామరలు, పెంపొందుకొ = వృద్ధిఁ బొందుచుండును.

అందుగల రథసమూహము లపరిమితములగుటచేత వాని చక్రములచే బంగారునెలకట్టుల నుండి బంగారుపుదుమ్మును నతిబహుళమై రేఁగుటవలన నవి యాకాశగంగలోఁబడి బంగారుఋరదగా జొబ్బిలినదనియు అట్లుజొబ్బిలినంత బురదయగుటచే నందుఁ బొందామరలు తఱుచై పెంపొందినవని యు నర్థము. అనఁగా పొందామరలు తఱుచైపుట్టునట్లుగా బంగారుపురుద గంగలో జొబ్బిలుటకు రేఁగిననెలకట్టులదుమ్ము అత్యంత బహుళముగా నోవును. కావుననే రథములు 'కోటి' అపరిమితులును, 'అలఘు' అతిప్రమాణములు నగును. 'హేటకాకలితక్షోణులు' బంగారునెలకట్టులుగావుననే చక్రముల రాఱాపుచే బంగారుదుమ్మురేఁగి గంగలో బురదయగుటయు దానియందు పొందామరలు పుట్టు

టయు. ఇచట రథాపరాగములకును ఆకాశగంగవలకు వ్యాపించుటకును సంబంధములేకున్నను సంబంధమును జెప్పటచే నలంకార మతిశయోక్తి. అందురీతియు పోవుమార్గములందు బంగారిపునెలకట్టులు విశేషించియున్నవినియు రథములు లెక్కకుమిటి కలవినియు వానినుండి లేగుదుమ్మ లాకాశమునంటుచున్నవనియుఁ దాల్చిర్యము.

క. అన్నగరినాట్యశాలలఁ, జెన్నగుమురిజములరవళిచే నటియించు

గన్నియలకన్న మున్నుగఁ, బన్నగభక్తితైలు దృష్టిచేత్రము లగచున్. 103

ఆ. అన్నగరినాట్యశాలలఁ = అపట్టణమందు నాటకశాలలందు, పన్నగభక్తి తితులు = నెమిళ్లయొక్క సమాహములు. 'మయూగోబర్హహోబర్హో నీలకంఠో భువనభక్' అమ. చెన్నగు = ఒప్పిదమగుచున్న, మురిజముల రవళిచే = మృసంగములయొక్క నాటములచేత, 'మృసంగ్గామరిజా' అమ. కన్నియలకన్న మున్నుగఁ = నాట్యము చేయవలసిన కన్నేపములకింటి ముందుగానే, దృష్టిపాత్రములు అగుచుఁ = చూచుటకు యోగ్యములగుచు 'దృష్టియుక్తం దృష్టిసమ్యక్చిహ్నాయుక్తం, పాత్రం పత్రసమాహో యేహంతే' అను సమాసముచేత దృష్టి సమ్యక్ములయిన చిహ్నములతోఁగూడిన యాకిలు గలవియగుచు నని యర్థవ్యయము. నటియించు = నాట్యముచేయును, నెమలయొకలమీదఁగన్నలవలె గుఱుతులుగఁగియుండుట ప్రసిద్ధము. నెమళ్లు మేఘధ్వజి నటియించుట స్వభావము. ఇచట వృందంగధ్వజ మేఘధ్వనియుంబోలి యుండుటచే నది మేఘధ్వనియని భ్రమించి నాట్యమాడుచున్నవి తెలియునది. ఇంపలంకారము భౌతిమంతము న్యంగ్యము. అది నటియించుకొని వాచ్యము సిద్ధించుట కంగమయినందున గుణీభూతియు. మృసంగధ్వని మేఘధ్వనివలెగంభీరముగా నుండుననుట. ఇట 'కన్నె' అనునది 'కంటె' శబ్దమునకుఁ బ్రత్యావృత్తయమని యఱుంగునది.

తా. ఆపురమునందలి నర్తకాలలో మద్దలలు మేఘధ్వనివలె మిక్కిలి గలభీరముగా మ్రోగఁగా నందుఁగల నెమిళ్లు మేఘధ్వని వని భ్రమించి యాటలాడు కన్నెలకన్న మున్నుగా నాట్యమాడును.

ఉ. చందనగంధు లిందుమణిసాధతలంబుల గొండ్లి సల్పఁగా

నందలిదివ్యచిత్రముల శ్రయం దొకరై యనిమేషభామినుల్

కందళితాద్భుతస్ఫురణఁ శ్రగ్గొని తన్నటనాంతరిత ని

వృందసజీవచిత్రముల శ్రనందడి నేగుదు రప్పరంబునన్.

104

ఆ. అనిమేషభామినుల్ = (అప్పపాటులేని) దేవతాస్త్రీలు, అప్పగంబున = అయధిష్ఠాన పురమందు, చందనగంధులు = స్త్రీలు, ఇందుమణి సాధతలంబులఁ = చంద్రకాంతమణి నిర్మితములయిన మేడలయందు, గొండ్లి = నాట్యమును, చలపఁగా = చేయఁగా, అందలి దివ్యచిత్రములయందుఁ ఒకరై = అమేడలయందలి సుందరములయిన చిత్రప్రతిమలయందు. లేక దేవతారూప చిత్రప్రతిమలయందు - దామును చిత్రప్రతిమలవలె నున్నవారై, అందలి యనుచో అలిగాగమును. సమాసంబున 'అందు ఇందు' అనువానికి అలిగాగమును వచ్చుటగలదు. ఇట అనిమేషభామినుల్ అనుట సాధిప్రాయము. వారు అప్పపాటులేనివారు గాన అప్పపాటులేనిచిత్తబాహుమ్యలతోఁగలసి యేర్పడక యుండిరని యాశయము. దివ్యచిత్రప్రతిమలవలె దామును దివ్య చిత్రాకారములు గలవారు గా పునః నేర్పడకయుండిరనియును గ్రాహ్యము. కంద...స్ఫురణఁ — కందళి = అంతురించిన,

అద్భుతస్ఫురణ్ = అశ్రుర్యస్ఫూర్తిచేత, కన్దోని = అయాటచూచి, తత్...సందడిక్—తత్ +న
టన+అంత = ఆ నాట్యపుతీరుగడయందలి, గీత = గానామృతముయొక్క, నివ్యంధ = ప్రసరణము
చేత, సజీవ=ప్రాణయుక్తములయిన, చిత్రముల = చిత్రబొమ్మలయొక్క, సందడిక్ = తొందరన
డుమను - లేక తొట్టుపాటునందు, ఏగుదురు = పోవుదురు.

మొదల దేవతాస్త్రీలకు తెప్పపాటులేదు గనుక చిత్రపుబొమ్మలతో సామ్యమునిధము.
మఱి కందలితాద్భుతస్ఫురణచే కాలునేతులు గదల్చుటయులేక ప్రానుపడియుండుటచే మఱింత
యాప్రతిమలతోడి సామ్యము సాధితము. గానరసముచేత శిలలగరంగునని కవిసమయము. గానామృత
ముచే చిత్రప్రతిమలకుఁ బ్రాణములువచ్చి కదలగా ఆసందడిలో దామును గదలి తప్పుదెలియనీయక
యే పోవుదురని యర్థము. అపట్టణపుమేడలకు దేవతాస్త్రీలు వచ్చుటచే నవి స్వర్గము నంటియున్న
వినియు, దేవతాస్త్రీలును గందలితాద్భుతస్ఫురణతోఁ గనుగొని రనుటచే నాపురస్త్రీల నాట్యమప్పరః
స్త్రీలకును వింతయై కనుపట్టుచున్నదనియు, అనాట్యమందలి గానరసము అచేతనములను సచేతనము
లుగాఁ జేయఁజాలియున్నదనియుఁ దాత్పర్యము. ఇట నప్పరసలకు చిత్రములకంటె పితేషమేమియుఁ
దోషమందుట వర్ణించుటచే నలంకారము సామాన్యము. మఱి (దివ్య) విశేషణముచే దివ్యచిత్రములం
దు దివ్యభూమిను లొక్కరియుండుట యుపపన్నమేయని వ్యంజితము.

చ. ఒనరుఁ బురాధిరాజమున శ్రీ నుజ్జ్వలచక్రకలాపగోపురా

గ్రనిహిత హేమకుంభములు శ్రీ గంగహిరణ్మయకంజమంజుమం

దనరంగ నిక్కిదిక్కిరుల తండము తుండము సాచునంచు నుం

చిన వెఱబొమ్మలో యనఁగఁ శ్రీ జిత్రితసాంద్రమృగేంద్రరూపముల్. 105

అ. పురాధిరాజమున = పట్టణశ్రేష్ఠమందు - అధిష్ఠానపురమందనుట. ఉజ్జ్వల...కుంభము
లు—ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుచున్న, వజ్ర = వజ్రమణులయొక్క, కలాప = సముదాయముతోఁగూ
డిన, గోపుర = పురద్వారములయొక్క, అగ్ర = అగ్రభాగములందు, నిహిత = ఉంపఁబడిన, హే
మకుంభములు = బంగారుపుకలకములు, 'పురద్వారంతుగోపురమ్' అమ. గాంగ... మంజుమణ్—
గాంగ = గంగాసంబంధియైన, హిరణ్మయకంజ = బంగారుదామరలయొక్క, మంజుమణ్ = చక్కం
దనముచేత - అనఁగా బంగారుదామరలవలె, తనరంగ్ = ఒప్పుచుండఁగా, నిక్కి = పైకినుమికి,
దిక్కిరులతండము = దిగ్గజముల సమూహము, తుండము సాచున్ అంచున్ = తుండమును నిగిడించి
పట్టఁబోవునని, ఏనుఁగులు తొండములతో దామరలనుబట్టి త్రెంచివైచుట సహజము గనుక బంగారు
తామరలనెడి భ్రాంతిచేతఁబట్టి పెకలింపఁబోవుననుట. ఉంచిన వెఱబొమ్మలో యనఁగఁ = ని
లిపిన తెదురుజంత్రపు రూపములో యన్నట్లులుగా, చిత్రితసాంద్ర మృగేంద్రరూపముల్ = చిత్రింపఁబ
డిన దట్టమయినసింహరూపములు, ఒనరున్ = ఒప్పుచుండును.

వజ్రకాంతుల వెల్లువలకు తెల్లనికంగానదితోను, అందలి బంగారుకలకములకు-గంగయందలి బంగారు
తామరలతోను సామ్యముదెలియునది. అనఁగా గోపురాగ్రమందలి బంగారుకలకములు గోపురమందు
దాహినువజ్రమణుల తెల్లనికాంతులపయిని స్పృచ్ఛమయిన యాకాశగంగా జలముపయిని బంగారు దామ
రలవలె నుండెననియు, అకలకములు దిగ్గజములను మించియుండెననియు, కనుక దానిని తామరలనితలఁచి
దిగ్గజములు తుండములు సాచిపట్టుకొనునోయని వాని తెదరునకై యుంచినట్లు నలుగడల సింహప్రతిమలు
వెలయుచుండెననియునర్థము. దిక్కిరినిగాక దిక్కిరులతండమును వెలిపింపవలసియుండుటచే మృగేం

ద్రూపములు సాంద్రముగా నుంపఁబడెనని సాంద్రతల్ల సారశ్శము 'గాంక్ష...దనరఁగ' ననఁచో నిదర్శనాలంకారము. (ఇచట గోపూర్ణ మువర్ణకలశముల నాకాశగంగా కమలములుగా నుత్పేక్షింపఁబడెనని స్వరూపాత్పేక్ష యని కొందఱు.) అచట సింహప్రతిమాస్థాపనమునకు దిగ్గజకరప్రసారణనివృత్తి ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడెనని ఫలాత్పేక్షయునలంకారము.

సీ. ఘనులఁగొండలపాలుగఁజేసినకొఱత, ద్విజరాజు నెపుడుఁ గుంఠించుకొడున
కువలయంబు దినంబుఁ గూల్చునాడిక బంధు, మహామోదిగాఁ గేయనిసడి
కల్యాణగోత్రంబుగరిమ వంచినదూఱు, సరిసుల నింకించుకరుసఁ దనము
దానికేల్వనులత్తీఁ బూనఁజేయనిజట్టు, తిన్ములఁబంకాత్తిఁ దాన్పునిగడు
తేనలునవారిండుకొనియెఁడిగన్నగరిసతుల, నెఱిగురులుముద్దుమోములుగనిడుదగన్న
లలఁతిమోవులు బిగిగుబ్బలరిదినాభు, లలదులొడలును మృదుపిండిబులునొనర్చి.

అ. నలువ=బ్రహ్మ, ఘనుల...కొఱత=ఘనులనఁగా మహాత్ములను మేఘములును - మహాత్ముల యినవారిని కొండలపాలుగాఁజేసిన తక్కువమని యర్థము. మేఘములను గొండలయందు వ్యాపింపఁజేసి నాడని భావము. ద్విజ...కొడువ=ద్విజరాజునఁగా బ్రాహ్మణోత్తముఁడును జంధుండును-బ్రాహ్మణోత్తముల నెల్లకాలమును దుఃఖపడునట్లు చేసిన లోపమనుట. సంధుఁడఁ బ్రతిపక్షమందును గృహింపఁజేసి నాడని భావము. కువలయంబు...నాడిక=కువలయమనఁగా భూవలయమును కలువయును - భూవలయమును బ్రతిదినమును గూలిపోవునట్లు చేయు నపవాదమనుట. కలువలను బగటిపూట గుఱింపఁజేసి నాడని భావము. బంధు...సది=బంధుజీవమనఁగా బంధుజనులజీవనమును మంకెనపువున్న. ఆమోహమనఁగా సంతోషమును పరిమళమును - బంధుజనుల జీవనమును సంతోషము కమయినదిగాఁజేయనింద యనుట. మంకెనపువున్న బరిమళములేకుండఁజేసినాడని భావము. 'బగ్ధాకో బహుజీవక' అను.

కల్యాణ...దూఱు=కల్యాణమనఁగా మంగళమును బంగారమును - గోత్రమనఁగా వంశమును బర్వతమును - మంగళకరమైన వంశముయొక్క గౌరవమును బోఁగొట్టిన దూషణ మనుట - బంగారుపర్వతముయొక్క యున్నతినపంచి శివునకు విల్లుగాఁజేసినాడని భావము. సరిసుల...దనము=సరిసులనఁగా రసికులును కొలఁతులును, రసజ్ఞులయినవారిని ముడుంఁజేసిన (అనఁగా సర్వపరిచిన) కఠినత్వమనుట - కొలఁతుల నెండకాలమందు నింకిపోవునట్లు చేసినాడని భావము. దాని...జట్టు=దానియనఁగా దాతయును ఏనుఁగును. కేలనఁగా నాస్తమును గజకుండమును - విసులత్తీయనఁగా ధన సంపత్తియు కాంతిసంపత్తియును - దాతయొక్క నాస్తమును ధనసంపదగ విహింపఁజేయుక పోయిన సడియని యర్థము - ఏనుఁగు కుండమును గాంతి సంపదగ విహింపకుండఁ జేసినాడని భావము. తిమ్మలక్...నగడు=తిమ్మలనఁగా సోదరులును తామరలును, పంకమనఁగా పాపమును అగోరియును సోదరులను బాపముకొందించిన రవ్వయనుట - తామరలను బురసపాలుచేసినాడని భావము.

తత్ నగరసతుల = ఆపట్టణపు స్త్రీలయొక్క, నెఱిగురులు = నెఱులుగల తలవెండ్రుకలును. లేక చక్కనయిన తలవెండ్రుకలును, ముద్దుమోములు = మనోహరములయిన ముఖములును, తిడుదకన్నులు = సోగలయిన కన్నులును, అలఁతిమోవులు = సన్నని పెదవులును, బిగిగుబ్బలు = బలువైన కువలములును, అరిదినాభులు = వింతయైన పొక్కిళ్లును, అలరులొడలు = ఒప్పయిన లొడలును, మృదుపదంబులు = మెత్తనయిన యడుగులును, ఒనర్చి = సృష్టించి, వారిందుకొనియెక్ = పోగొట్టుకొనినను. ఘనులఁగొండల పాలుగాఁజేసినకొఱత మొదలుగా తములఁబంకాత్తిఁదాడు నగడు మునుము...

యపవాదములను అవ్వల వన్నెటిని నివారించుకొన్నాడని యర్థము. మేఘములు మొదలయినవానిని నెలీకురులు మొదలయినవిగా సృజించినాడని భావము. ఇట్ల శిరసు మొదలుగా పాదమువఱకు వర్ణనము. 'మానవా మాళిఫో వగ్నా దేవాశ్చరణతః స్పృతాః' యని కవిశిక్ష.

అపట్టణపు స్త్రీలు మేఘములవంటి నల్లని నెలీకురులును, చందురునివంటి ముద్దుగులును మొగములును, కలువరేకులవంటి సోగలయినకన్నులును, మంకెనపువ్వువంటి యెఱ్ఱని పెదవులును, బంగారుకొండలవంటి బటువులయిన చెన్నులును, కొలఁకులవంటి లోఁతులయిన పొక్కిల్లును, ఏనుఁగు తుండములవంటి చక్కని తొడలును, తామరపువ్వులవంటి మెత్తనియడుగులును గలవారని ఫలితార్థము. ఇందు శ్లేషమహిమచేత మహాపురుషులుగా నధ్యవసించఁబడిన మేఘములతో పట్టణస్త్రీల చితురాదులకుఁ దాదాత్మ్యము ప్రదీతమగుటచేత సూపకము వ్యంజితమగుచున్నది. మేఘములకును జితురాదులకును గ్రమంబున నన్యాయము గలుగుటచే యథాసంఖ్యమలంకారము. లోకమునం దొకానొకఁడు చిరకాలము దుష్కర్తృ శత్రువులనుజేసి పిదప సేదనొక సుకృతమువలన వివేకమునొంది మంచికర్తృముల నాచరించి పవిత్రుఁ డగుచున్నాఁడు. బ్రహ్మయం దివృత్తాంతము నాశోపించుటవలన సమాసోక్తియు నలంకారము. 'తమ్ము ల్' అనుచోట ప్రత్యగూంతము శ్లిష్టము.

మ. పురిపూదోటలతావి మి న్నలమ వేల్పుల్ మెచ్చి తద్భూజభా

స్వరసంతానములఁ దివిం బెనుప నాశసంతానముల్ దివ్యని

ర్మ రిణి నిర్మలనారిపూరపరిపోషం బందియుం దన్తపో

తరులక్షీ పరిపూర్తిఁ గాన కెనఁగెం ర్దత్కల్పశాఖప్రథన్.

107

అ. పురి .. తావి—పురి = అధిష్ఠానపురమందలి, పూదోటలతావి = పువ్వుతోటలయొక్క పరిమళము, మిన్ను అలమఁ = ఆకాశమును గ్రమ్ముకొనఁగా, వేల్పుల్ = దేవతలు, మెచ్చి = ఆపరిమళమును మెచ్చి, తత్...సంతానములఁ - తద్భూజ = ఆపువ్వు చెట్లయొక్క, భాస్వర = ప్రకాశించుచున్న, సంతానములఁ = పిలుకలను, దివిఁ = స్వర్గమందు, పెనుపఁ = నాటివర్ధిల్లఁజేయఁగా, అసంతానములు = అఱిబుకలు, దివ్య...పోషంబు—దివ్యనిర్మలరిణి = ఆకాశగంగయొక్క, నిర్మల = స్వచ్ఛమయిన, నారిపూర = జలసమృద్ధిచేత, పరిపోషంబు అందియుం = మిక్కిలిపోషణమును జేసిన దయ్యను, తత్...పూర్తి—తత్ = ఆమొదటి గొప్పచెట్లయొక్క, లక్షీ పరిపూర్తి = శోభాసమృద్ధి-సిరిపెంపును, కానక = పొందఁజాలక - వాని పూర్ణత్వమునుగానక వాని సంతానత్వమును మాత్రమే గలిగియుని భావము. తత్...ప్రథం—తత్ + కల్ప = వానికంటె గొంచెముతక్కువైనవియను, ప్రథం = ప్రసిద్ధిచేత, ఎనఁగెం = ప్రకాశించెను. కల్పప్రత్యయ మిట ఈషదసమాప్తియందుఁ బ్రయుక్తము. దేవతావృక్షము లయిదింటికిని గల్పములని వ్యవహారముగలదు. కనుక, సంతానములు తత్ కల్పశాఖప్రథం ఎనఁగెం అనఁగా ప్రసిద్ధమైన కల్పవృక్షవ్యవహారములచేతఁ బ్రకాశించెను అని భావము. కల్పవృక్షములని ప్రసిద్ధముగా విలువఁబడుచున్న ఐనట.

అపట్టణము నుద్వానవనములందలి వృక్షములు స్వర్గమందుండెడు కల్పవృక్షములకంటె ఎంతయించియున్నవని తాత్పర్యము. పూదోట 'ప్రాతాదులతోలియచ్చు మీఁదివర్ణంబులకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు'ననుమాత్రముచేత తోలియచ్చుమీఁది వర్ణమగు త కారమునకు లోపమురాఁగా 'అప్రతేషంబులకు నుగాగమంబగు' ననుమాత్రముచేతను అనుగాగమమునకు 'విందు సంశ్లేషంబులు విభాషనగు' ననుమాత్రముచేత ననుస్వారాదేశమునురాఁగా పూదోటయని రూపము కలిగెను. పురిపూఁ

దోటలతావి యాకాశముపటక వ్యాపించుటఁబట్టి యే దేవతలుమెచ్చి వానిపింకలను దేవలోకమునఁ బెంచిరిని తెలియునది. ఇచట దేవవృక్షములకు యోగముచేఁ గల్పకాభిర్యమును వర్ణించుటచే నలంకారము నిర్దుక్తి. పురిపూఁదోటలందలి చెట్టపింకలను వినిపెంచుటయు గంగాజలము పాతించుట యునను సంబంధము దేవతలుతేకుండియును కెప్పటచే అతిశయోక్తి.

[తత్ కల్పకాభిప్రథక=తత్=ఆపుర వృక్షములకంటె, కల్ప=ఇంచుక తక్కువయైన, కాభి=వృక్షములు, అనెడి ప్రథచేతక=వ్యవహారముచేత, తత్=ప్రసిద్ధమైన, కల్పకాభి=కల్పవృక్షములనెడి ప్రథక=వ్యవహారముచేత, ఎవఁగెనిని అవ్యుత్తి-అచెట్టకంటె కల్పములు (తక్కువయైనవి) అనుమాటయే కల్పవృక్షము లనుపేరుగా పరిణమించినవనుట. మొవటి యర్థమున తచ్చట్లయు ప్రకారాంతరపడదు; రెండవదాన తచ్చట్లయు ప్రసిద్ధిపరము] సోమకవి. 'మందారః పారిజాతః | సనానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసివా హరిచందనమ్' అన్నట్లు దేవవృక్షములు సంతానములనియుఁ గలవు; పురితరువుల సంతానములు కావుననే యవి సంతానములను పేరొందెననియు సారస్వము. ఇట నిర్దుక్తి. దేవవృక్షము లైదింటికిని కల్పవృక్షములను సామాన్య వ్యవహారముగలదు 'రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ కల్ప ద్రుమాణా మివ పారిజాతః' (రఘు). కాన యాసంతాన(వృక్ష)ములకు కల్పకాభిప్రథక కలిగెననియు భావము సూచితము.

సీ. పొన్నపూ వొడినేలఁ శ బొదివితేచెలి యది, పొడమె బల్లివివైఁ శ బొదువవలదె
చెలువ మాటితివేల శ కలువచా లదియుఁ గ, ప్పగరాదె మిన్నులశబావికడది
మొగడతమ్ముల నేల శ మూసితే సతి మూయఁ, దగదె మానసభూనిరదానములవి
తరుణి పూరెమ్మ యెత్తవదేల యది హేమ, శిఖరిదాపుది బయల్ శ సీయఁదగున
తే. యనుచు రసమర్త్యసరిసోక్తు శ లాడునట్టి, జట్టికాండ్ర యథోచిత శ సరసవచన
రచనఁదేల్పుచు వివిధవిశ్రభమము వఱల, విరులు విలుతురు పుష్పలాశవికలువీట.

అ. ఇం దధిష్ఠానపురమునఁ బువ్వులమైడు పడుచులతోఁ బువ్వులు గొనవచ్చినకోడెకాండ్రు పలికెడి మర్తగర్భిత నిర్తనాకృతిములకు నావిధముననే ప్రత్యుత్తరములిచ్చుచు వారు పువ్వులమ్ముట వర్ణించుచున్నాడు. పొన్న... బొదువవలదే—ఇచటఁ బొన్నపూ పువమానము - నాభియుపమేయము. బల్లివియుపమానము-జఘనముపమేయము. ఉపమానపదములచే ఉపమేయములను గ్రహించునది. నాభిని ఒడిలోఁ గనఁబడకుండఁ బొదువు కొన్నావేమే యని మర్తము. పొన్నపువ్వును కావక యొడిలో దాచినావేమేయని మర్తగర్భితమయిన నర్తము. ఇది జట్టికాండ్రప్రశ్నము. (పుష్పలావికల యుత్తరము) అది=ఆనాభి, జఘనముమీఁదఁ బొడమెను. బొదువవలదా యని మర్తము. ఆపొన్నపువ్వు యిది పయిన ద్వీపాంతరమునందుఁ బుట్టినదిగాన యపురూపమయినది. దానిని దాఁపవలదాయని మర్తగర్భితమయిన నర్తము. ఇట్లే మీఁద నెల్లను నర్తమర్తములను బ్రశ్నోత్తరములు తెలియునది. (జట్టి) బెజ్జె... చాణ - ఇట కలువచా లుపమానము-నూఁగారుపమేయము. చక్కనిదానా, నల్లగలువలచాణ కప్పి పెట్టితివేలయని నర్తము. నూఁగారు కప్పి పెట్టితివేమేయని మర్తము. (పుష్ప) అదియు...కడది—మిన్ననఁగా నడుము - బావియనఁగా నాభి. కమక మిమ్ములబావియనఁగా నడుముపయినున్న నాభి. ఆకలువచాణ, మిమ్ములబావికడది=ఆకాశగంగ దాపుదిగనుకఁ గప్పి పెట్టఁ దగదాయని నర్తము. ఆనూఁగారు నడుము వైపున్న నాభిదాపుదిగనుకఁ గప్పి పెట్టఁదగదాయని మర్తము. (జట్టి) మొగడ...సతి—మొగడతమ్ము లుపమానము - గుబ్బచమ్మ లుపమేయము. చిన్నదానా! తామరముగల నేలమూసిపెట్టి

తివేయని నర్తము. గుబ్బుచన్నుల నేలమాసిపెట్టితివేయని మర్తము. (పుష్ప) మాయ...లది—
మానసభూమియనఁగా వక్షఃస్థలము తన్నిక్షేపములనికాని మానసభూ! అనఁగా మన్మథుడు, తన్ని
క్షేపములని కాని యర్థము. అది = ఆతామరమొగ్గలు, మానసభూనిధానములు = మానస సరోభూమి
యందలి నిక్షేపములు, మాయఁదగ జేమాసిపెట్టఁగూడదాయని నర్తము. అది=ఆగుబ్బుచన్నులు, మా
నసభూ నిధానములు=వక్షఃస్థలమం దుండునవి- లేక మన్మథుని నిక్షేపములయినవి, కనుక మూసిపెట్టఁ
గూడదాయని మర్తము. (జటి) తరుణి...వదేల—ఇట పూరెవ్వయుపమానము - చేయి ఉపమేయము.
మేరు వుపమానము, స్తనము లుపమేయము. తరుణి=లేతవయసుగలదానా, పూడిఁగె యేల యెత్తవే
యని నర్తము. చేయి నేటికెత్తవేయని మర్తము. (పుష్ప) అది=ఆపూరెవ్వ, హేమశిఖరిదాపుది =
మేరుపర్వతము పొంతనుండునది, బయల్ పేయఁదగు నె=బయలు పఱుపవచ్చునాయని నర్తము. చేయి
చన్నునకుఁ బొంతనున్నది బయలుపుచ్చవచ్చునా యని మర్తము.

అనుచుఁ=ఈలాగునఁ బలుకుచు, రసమర్త సరసోక్తులు=మోహరస గర్భితములయిన సరసవా
క్యములు, అడు జటికాండ్రఁ=పలుకునట్టి పువ్వులు కొనవచ్చిన కోడెకాండ్రను, యథోచిత...రచ
నఁ—యథోచిత=వానికి దగినట్టి, సరసవచన=రసవంతములయిన వాక్యములయొక్క, రచనఁ=
కూర్చుచేత, తేజ్ఞుచుఁ=ఆనందింపఁజేయుచు, వివిధవిభ్రమము=నానావిధమయిన విలాసము, వజ్ర
లఁ=ఉల్లసిల్లుచుండఁగా, వీటె=ఆయధిష్ఠానపురమందు, పుష్పలావకలు=పువ్వులఁగోసెడు స్త్రీలు,
విరులువిలుతురు=పువ్వులు అత్తుచుందురు. ఇట నాభిమొదలయిన విషయముల నిగరణముచేత రూప
కాతికయోక్తి యలంకారము.

మ. అమరుం దత్పురిచెంతఁ గాంతకనకాశ్చర్యబాలంబరోలంబశు

క్తిమతీవాహిని సారసారణులు తిత్తేదారకోదారస

స్యము ముక్కారును బండఁజేయ దివివారల్ వీటినత్రాన్నభా

గము లాసింపఁగఁ దత్పురాలయనదీర్ఘ్యాతిక విడంబించుచున్.

109

అ. తత్పురిచెంతఁ=ఆపట్టణమునకు సమీపమందు, కాంత...రోలంబ—కాంత=మనోహరము
లయిన, కనక+అబ్జ=బంగారు దామరలే, ఆలంబ=అవలంబనముగాఁ గలిగిన - బంగారుతామరలం
దెవ్వడునుండు, రోలంబ=తుష్పదలు గలిగినదియైన - 'ఇన్నిదిగ శ్చిచ్ఛరీతో రోలమ్నా బమ్భరశ్చనః'
అను. ఈవిశేషణము శక్తిమతీవదికిని ఆకాశగంగకును సాధారణమైనది. శక్తిమతీవాహిని=శక్తి
మతియను పేరుగలనది, సారసారణులు—సార=బలమయిన, సారణులు=కాలువలు, 'సారణీచాల్ప
సరితి' విశ్వ. తత్...సస్యము—తత్ = ఆపట్టణమందలి, శేదారక=వరిమళ్లయొక్క, ఉదార=
గొప్పవియగు, సస్యము=పైరును, ముక్కారును=మూఁడుకాడలయందును, పండఁజేయఁ=పండు
నట్లు చేయుచుండఁగా, దివివారల్ = స్వర్గమును సంబంధించినవారలు - అనఁగా దేవతలు, వీటిన
త్రాన్నభాగములు—వీటి=ఆపట్టణమందలి, సత్ర=యజ్ఞములందలి, అన్నభాగములు=అన్నయొక్క
పాళ్లు - అనఁగా హవిర్భాగములు - ఆసింపఁగఁ=కోరఁగా - కోరినవారై యాపట్టణమునకు వచ్చి
యుండఁగా, కాలువలు బలవంతములై పైరును మూఁడుకాడ్లను బండించుచుండుటవలన భావ్య సమృ
ద్ధింబట్టి యజ్ఞము రెడతెగకయందుఁ జరుగుచుండుననియు, ఆయజ్ఞములందలి హవిర్భాగములను
గొనదేవత రెవ్వడు వచ్చియుండుననియుఁ దెలియునది. 'సత్రమాచ్చాదనే యజ్ఞే సదా దాసేవసేషిష'
అను. తత్...భ్యాతిక—తత్పురాలయనదీ=ఆప్రసిద్ధమయిన దేవలోకమందలి నదియగు గంగయొక్క,

భ్యాతి = ప్రసిద్ధిచేత, విడంబించుచు = ప్రకాశించుచు, లేక భ్యాతి = ప్రసిద్ధిని, విడంబించుచు = అనుకరించుచు, 'పురమొప్పు మహికంతహారరశస్సూర్తి విడంబించుచున్' అని ప్రయోగము - అమరు = విప్లవచుండును.

'సురాలయనదీ' హవిర్భాగములతోను దేవతలెప్పుడు నాపట్టణమందే యుండుటచేతఁ బట్టణము సురాలయముగా నుండును గనుక శక్తిమతీనదియు సురాలయనదివలె నుండుననుట. 'కనకాబ్జ' బంగారు తామరలు గలిగియుండుటవలనను సురాలయనదీభ్యాతిని విడంబించుచు నమరునని యాశయము. అనఁగా ఆపురిపాఠ శక్తిమతీనది ప్రవహించుచుండును. అది గొప్పనది గనుక నందుండి బలువయిన కాలువలు నలుగడలఁ బాలుచుండుటచేఁ బట్టణ ముండుచుండును. ఆపట్టణ పెంపునుబట్టి యందు యజ్ఞము రెడతెగక జరుగుచుండును. ఆయజ్ఞములందు హవిర్భాగములు గొనుటకై దేవతలెప్పుడు నచట వచ్చియుండురు. ఆశక్తిమతిలో బంగారుతామరలు పూచును. ఆపట్టణము స్వర్ణపట్టణమువలెనే యుండునని త్వర్యము. ఇట శక్తిమతి సురాలయనదీ భ్యాతిని విడంబించునని సామ్యమును విద్ధించుటచేత నుపమయలంకారము. 'సురాలయనదీ' అనునని సామ్యప్రాయము గాన పరికరాంకురమును.

శా. ఏటామీ టగుజోటు లేటివఅదొరవేమాటుఁ గ్రీడింపఁ ద
త్పాటీరాంకసపంకశంఖగత మురక్తాశ్రేణి యవ్వాసనం
బాటించు మృగనాభిపంకయుతభానమాకంబుకంఠాప్తి నే
నాటా మిన్కులు గల్లువారి కగు జరన్తస్థానసౌభ్యోన్నతుల్.

110

అ. ఏటా = ఆపట్టణమందు, మీటు అగుజోటులు = మిన్నలయిన స్త్రీలు, జోటికబ్బము యోషి చ్చబ్బధవము, ఏటివఅదొర = శక్తిమతీనది ప్రవాహమందు, వేమాటుఁ = పలుమాటును, గ్రీడింపఁ = జలక్రీడలాడఁగా - జలక్రీడలాడుచుండుటచేత ననుట, తత్...శ్రేణి - తత్ = ఆ స్త్రీలదయిన - ఆ స్త్రీలు చనుగుబ్బలయందు నలందినట్టి, పాటీర = శ్రీచందనమే, అంక = చిహ్నముగాఁ గలవియు - దానిచేఁ బరిమళించునవి యనుట, సపంక = బురదతోఁ గూడినవియు - బురదతోఁగూడి నల్లనైనవియు ననుట, అగు, శంఖ = నదియందలి శంఖములను, గత = పొందిన - అనఁగా నాశంఖములందుఁ బుట్టిన, ముక్తాశ్రేణి = మాత్రికసమాహము, అవ్వాసనకే = ఆసంస్కారముచేత, మృగనాభి...కంఠాప్తి = మృగనాభిపంక యంత = కస్తూరికా పంకముతోఁగూడిన - అనుకయినకస్తూరి నలందినట్టియనుట, ఇది కంఠములకు విశేషము, భావా = స్త్రీలయొక్క, కంబుకంఠ = శంఖులవలె మూడుశకలతోఁగూడిన కంఠములయొక్క, ఆప్తి = ప్రాప్తిని, (కంబుకంఠమనఁగా కన్నుగ్రీవి - అనఁగా 'కన్నుగ్రీవా త్రిరీభాసా' అను. అని మూడురేఖలు గలకంఠము - ఇట్టి కంఠముయొక్క ప్రాప్తిని), పాటించు = పొందును. అనఁగా జలక్రీడులాడు స్త్రీలచందనము తగిలి పరిమళించుచున్న నల్లనిబురదతోఁ గూడినవై మూడు చుట్లు గలిగియున్న శంఖములందు మునుపుండినవి కావున ఆపూర్వవాసనచే పరిమళించుచున్న నల్లనికస్తూరితోఁగూడి మూడురేఖలుగలిగి ఆశంఖములకుఁ బ్రతినిధులుగానున్న స్త్రీకంఠప్రదేశములను బొందుచున్నవనుట. పాటీరము నదీగర్భస్థములగు శంఖములనుబొంది పరిమళింపఁజేయునంత భావశక్తియు కలిగియుండుటకై దాని నలందినజోటులు 'మీటు' అగుటయు వారు క్రీడించుట 'వేమాటు' అగుట యుఁ జెప్పఁబడినది - దీనినే హామన్యముగు లోకేశ్వర్యాయుచే నమర్శించుచున్నాడు. ఏటామీ... సౌభ్యోన్నతుల్ - మిమ్ములనఁగా ధనములును గాంతులును, మిమ్ములు గల్లువారికే = ధనములు

గలవారికి, ఏనాటో - ఏదేశమందును, జన్మస్థానమునపుట్టినచోటఁ గలిగియుండిన, సౌఖ్యమును, సౌఖ్యములు గుఱాతికయములు, కలుగును, ధనవంతు లేదేశమునకుఁ బోయినను వారికిఁ బుట్టినచోటఁగల సౌఖ్యములు తప్పక కలుగునని యర్థము. మిస్కలుగలవారనఁగా - ముత్యాలు కాంతులుగలవియని భావము, ముత్యాలు కాంతులుగలవియగుట శ్రేష్ఠముచే ధనములు గలవియగుటగా నధ్యవసించి ధనముగలవారి కెచ్చటఁబోయిన జన్మస్థాన సౌఖ్యములుగలుగును; గావున, నట్టిముత్యములకును, పుట్టుచోటగు సంకువులందున్నపుడు వాసనగల నల్లనిబురదతోడి మూడురేఖలుగలవాని పొత్తుగలిగియుండునట్లు స్త్రీకంఠములందున్నపుడు ను వాసనగల నల్లనికస్తూరితోడి మూడురేఖలుగలవాని పొత్తుగలిగియున్నదని సమర్థించినాఁడు. శుక్తి మతినది గర్భమందలి శంఖములందలి ముక్తాఫలములు పురకాంతల కంతదేశములందు హారములై ప్రకాశించునని ఫలితార్థము. శంఖములందు ముత్యములుపుట్టుట రిత్తుకాస్త్రప్రసిద్ధము.

క. వరజనితశంఖమూక్తిక, మరయఁ గపోతాండభాతి • నత్యుజ్జ్వలమై

పరఁగు నది మంత్రసాధన, పరులకుఁ దక్కంగ దుర్లభం వితరులకున్.

ఇట ముక్తాశ్రణియొక్క పురస్త్రీకంఠప్రాంతికి శంఖోత్పత్తివాసనహేతువుగా వర్ణించుటచే హేతుత్పత్తియు 'ఏనాటో...సౌఖ్యన్నతుల్' అను సామాన్యముచే ప్రకృతార్థమును సమర్థించుటచే ఆర్థాంతరన్యాసము నలంకారములు.

తా. ఆపట్టణమందు మిన్నలయిన స్త్రీలు శుక్తిమతీ నదియందు పటమాణుఁగ్రేడించుచుండురు. వారల లందినచందనము నదిలోనున్న శంఖములకు నంటి యందలి ముత్రములు పరిమళించుచుండును. ఆస్త్రీలముత్రములను హారములుగాఁగ్రుచ్చి ధరించుచుండురు.

ఉ. చె న్నుగునన్నదీపులినసీమల దాఁగిలిమూఁత లాడుచున్

వెన్నెలరేలఁ గప్పరపురవిప్పటనంటులనీడ నీఁగు రా

కన్నెల రోయునన్నులకుఁగన్నులు మూయుఁ దదీయవాసనల్

మన్ననఁగాంచి కప్రపుదురమారమురేచునమీరడింభముల్.

111

ఆ. కప్రపు...డింభముల్ — కప్రపుదుమారము = కర్పూరధూళిని, రేచు=ఎగరఁ జిమ్ముచున్న, సమీరడింభముల్ = మందమారుతములు - కూనగాడ్పులు - పిల్లలును, ఇటసమీరడింభములనెడి డింభము లని రూపకాలంకారము. చెన్నగు...సీమలన్ — చెన్నుఅగు=చక్కనగుచున్న, అన్నదీ=ఆకుక్తిమతి యొక్క, పులినసీమలన్ = ఇసుకదిన్నెల ప్రదేశములందు, దాఁగిలిమూఁతలు ఆడుచున్ = దాఁగురుమూఁతలనెడి యాట నాడుచు, వెన్నెలరేలన్ = వెన్నెలుగలరాత్రులందు, కప్పరపు విప్పటనంటులన్ = గొప్ప వియైన కర్పూరపు టరటిచెట్లయొక్క, నీడను=నీడయందు, ఈగురాకన్నెలన్ = దాఁగియుండునట్టి రాచకన్నియలను, రోయు అన్నులకున్ = వెదకునట్టి స్త్రీలకు, తదీయవాసనల్ = ఆదాఁగియున్న కన్నెలవియగు దేహవాసనలను, మన్ననన్ = మన్ననచేత, కాంచి=గ్రహించి, కన్నులుమూయున్ = కన్నులు గప్పను. అనఁగా దాఁగియున్న రాచకన్నెల వాసనలను వారిమన్ననచే దాము పడసినవై యందు లకుఁ బ్రత్యుపకారముగా వారికి సహాయముచేయఁగోరి యాస్త్రీలను వెదకఁజచ్చిన స్త్రీలకుఁ దాము రేచిన కర్పూరపుదుమ్ముచే గన్నులు కనఁబడకుండఁజేయునని యర్థము. సమీరములు తామును డింభములగుటచే వారితోఁగూడి యిట్లాటలాడినవిని యాశయము.

దాఁగిలి మూఁతలాటకు అన్నది పులినసీమలు 'చెన్ను' అగుటచే దగినయెడ యైనవి; 'రేలు వెన్నెలు' గలిగియుండుటచే. దగిన కడితియైనవి. అనఁటలు విప్పగుటచే శ్రమక్రందఁ దాగుటకు

అనువద్యును. కష్టరపుటనంటు లగుటచే కష్టరపుడుమారులు లేదుటకు నీలద్యును. మఱియు నా సమీరడింభయులు దాగిన కన్నెల వాసనలను బడయుటచే అకన్నెలవంటివేయై వాడవలె నెదకుకన్నెల గన్నులుమునినవనియు వ్యంజితియు. దాగితిముఁజెలనఁగా ఒకతి కూర్పుంజి ముందుగా నొకతె! న్నులుగట్టిగామాని పట్టికొనియుండఁగాఁ దక్కినపడుచులు పోయి యిక్కడక్కడనో దాగియుండరు. అప్పుడు కన్నులు మూయుటకేదానిని విడిచిపెట్టిఁగా నొకపోయి దాగినవారిని నెదకి యందెవరి, దాచునో యాతఁడఁబడినది దాఁకినదానినెద దాని గన్నులుమూయుదుకొని దాగినతక్కినవారి నెదకును. ఇట్లు ఆటసాఁగుచుండును. మఱియు సమీరడింభయులు దాగిన కన్నెలవాసనలను గాంచటచే నాకన్నెలకంటె నవివేఱుట నఁగా విశేషము గలవినుగుట తోఁపము యిదిటఁ బ్రతీతిమగుటచే నామాన్యాలంకారియు వ్యంగ్యము. అది కన్నులుమూయుట యనఁబడ్యమునకు నంగమగుటకే గుణిభూతము. నెదకు కన్నెల కన్నులుమూయుటకు దాగినకన్నెలవాసనలు గాంచుట హేతువుగా నుత్తేషించుట ప్రతీతిమగుచున్నది. గాన హేతుఁజేయు గమ్యమగుచున్నది. 'మన్నెనో' అదలముతో నావాసనలు పడనినందుననే ప్రశ్నపకారియిగా కిచ్చుచున్నది నెదకుకన్నెల కన్నులుగవ్వట. ఇటు ఉపకారమునకుఁ బ్రశ్నపకృతి నేయువాని వృత్తాంతమును స్ఫురించుటచే సమాసోక్తియు.

[డింభపవయు గొడ్డామను ముఖ్యాధిపాను జేప్పచున్నది. ముఖ్యాధియు చెప్పనపుడు దుబితి హేతుని ముద్రత్యుకూఁచుగా నేరదు. తదుక్తమహాబలవతినా 'పోల, వాకో2రభకోడమ్మ, పృసుక క్కాబకళ్ళు' కిత్తిమర; ఇత్తిళిధానోక్తిళు అర్భకడమ్మకాదత్తానాం శేషించి వ్తహత్త్వవివక్షాయాం దుశ్శాస్త్రానాం డింభపవయు ఇత్తాదీతి' కనుక కిక్కడ లింగవ్యత్యాస మంగీకరించి చెప్పవలెను.] సోమక వి.

చ. వల నగు సమృహఁబెటినీరవారి సవారితి కేళిఁ జల్పుకాం

లల చనువిట్టలం దోఱఁగఁకొట్టపుఁగట్టపునుంగు వాసనలో

చిలుకుచు వీటిరాజనపుఁజీలకు దిద్దినకాల్యవెంట రా

దళముగ వానియప్పనుఁగొరతావులె యల్లుఁ దిదీయధాన్యములో.

112

అ. వలను...వాంకో—వలనుఅను=యుక్తమయిన, అమృహాఁబెటినీరవారి=అమహానదియొక్క జలమందు, అవారితికేళిఁజల్పు=అడ్డ మలేనట్లుగా జలక్రీడలాడుచుండదు, కాంరిల=స్త్రీలయొక్క, చనువిట్టలకో=మిట్టలన్నులవలననుండి, తోఱఁగు...పునుగు—తోఱఁగు=పడుచున్న, పట్టపు=దట్టమయిన, తట్టపునుంగు, వాసనలో చిలుకుచుకో=పరుచుకొనుట నొకటలుదా, కిత్తిరాజపుచేలకుకో=అపట్టణమందలి రాజనాలపుడువరి చేలకు, దిద్దిన=సాముట్టు తీర్చిబడిన, కాలువవెంటకో=కాలువవెంటడిని, రాకో=రాఁగా, చేనుశబ్ద నువర్ణలోపము బహుదానమున ప్రకల్పితమగుట తెలియునది. దళముగకో=బలముగాకో, అని=అపునఁగుచు గ్రహించి, పకి 'నాలో' అపునఁగునందు మిక్కుటముగాఁదోగి, తదీయధాన్యములో = ఆరాజపు ధాన్యములు, అపునఁగు తావులె= అపునఁగువాసనలనే, యల్లుకో=వాసనగొట్టును.గుబొలింపుననుట, అపునఁగు వాసనల నీ వెలయుంచుననుట. రాంరిలానదియందు శేళి 'అవారితిముగా' నలుపుటవలన తట్టపునుంగు 'దట్టపుగా' దోఱఁగఁగా నది కాలువవెంటనుబోయి ధాన్యమలనాన్పునంత బాహుళ్యము గలవి యగుచున్నది. 'యల్లు' అనుటకు 'శిశువు మీకొలవల్లు' 'ననవల్లు బాలకుఁడు' ఇత్యాదులు ప్రయోగములం దెలియునది. ఇటుధాన్యములకు పునుంగుగంధముతోఁగ్గుంధములేకున్నను సంబంధమును వర్ణించుటచేత నలంకార మతిశయోక్తి.

చ. పగడపుఁజిట్టలఁ మనికిరపట్టుగఁ గట్టినపట్టుజీనువుల్
జగిబిగి మించుచంచువులఁ రజించినచో రసపూర మూటఁ జె
న్నగు రసదాడిగుంపులు పురరాంతిక సీమలశాలిపాలికా
జగదభినంద్యగాసరససంగతిఁ గన్నుల నీరు గన్గతిన్.

118

అ. పగడపుఁజిట్టలఁ = శుక్తిమతీనది తీరమందున్న పగడపుఁదీఁగల చిట్టిపాదలను, మనికి
పట్టుగఁ = నివాసభూమిగా, కట్టినపట్టు జీనువుల్ = గ్రహించినట్టి పట్టుజీనువులు అనెడి పక్షి విశే
షములు, జిగి = కాంతిచేతను, బిగి = కాశిన్యముచేతను, మించు చంచువులఁ = అతిశయించు
చున్న ముక్కులచేత, చించినచో = చీల్చినయెడ, రసపూరము = రసప్రవాహము, మూటఁ = ఊ
రుచుండఁగా, రసదాడిగుంపులు = తెల్ల చెఱుకుగుంపులు, పుర + అంతిక సీమల = పట్టణమునకు దా
పటిప్రదేశములందలి, శాలి...సంగతిఁ—శాలిపాలికా = పరిచేలుకాదు పడుదులయొక్క, జగత్ +
అభినంద్య = జగజ్జనులచే కొనియాడఁదగిన, గాసరస = సంగీతరసముయొక్క, సంగతిఁ = అను
భవముచేత, కన్నులనీరు కన్గతిఁ = కన్నుల నానందబాష్పములు వహించినట్లు - కను అను మను
షిత్వాదులగును కర్ణాంతములు కొన్నిటికి సమాసంబునఁదుది యుత్సములలోపించుట ప్రయోగంబులఁ
జూపట్టుచున్నది - అన్వాడు, మన్వాసు, మొదలగునవి. చెన్నఅగుఁ = ఒప్పుచుండును. కన్ను
లనఁగా గణుపులు నగును. కన్నులవిల్లఁ డిత్వాదులు దెలియునది. పట్టుజీనువులు ముక్కులచే జీటుఁ
గాఁ గన్నులం (గణుపులయం) దయిన రసపూరోదయమును, రసదాడి గుంపులయందు కన్నుల
యందు నానందబాష్పదయముగా నుత్పేక్షించినాఁడు. మఱియు గాసరసమహత్త్వమున మోల్కు
చిగుర్చుట తాఱగరఁగుట మొదలయినవి కవినమయ సిద్ధములు. కనుక నచేతనములయిన యిట్లుకాం
డములందు ఆనందబాష్పదయము యుక్తమే. గానమున ప్రాక్షులుచిగుర్చుట 'పట్టిప్రాక్షులుపల్లవింపగ'
నిత్యాదులందు తెలియునది. అలంకార ముత్పేక్ష. పరిచేనికాపరి పడుదులగానమే జగదభినంద్య
మయియుండఁగా నందలి నాగరక ప్రవీణుల సంగీతకాళలాతిశయము సేమన' చెప్పనయి నాశయము.

క. ఆరాజధాని కధిపతి, యై రాజులు వసున్మపాలుఁడతఁ డసిధారా

ధారాధరధారాజల, భారాహత రాజహంస శ పద్మోదయుఁడై. 114

అ. ఆరాజధానిఁ = ఆయధిష్ఠానపురమునకు, అధిపతియై = ప్రభువై, వసున్మపాలుఁడు =
వసురాజు, అతఁడు, అసి...పద్మోదయుఁడై—అసిధారా = ఖడ్గధారయనెడు, ధారాధర = మేఘము
ను సంబంధించిన, ధారాజలభార = ధారారూపమయిన యుదకభారముచేత, అహత = కొట్టఁబడిన,
రాజహంస = రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, పద్మా=సంపదయొక్క, ఉదయ = అభ్యుదయమనెడి, రాజహం
స = రాజహంసలయొక్కయు, పద్మ = కమలములయొక్కయు, ఉదయుఁడై = అభ్యుదయము
గలవాఁడై, రాజిల్ల = ప్రకాశించును. మేఘముయొక్క ధారారూప జలభారము, రాజహంసలయొ
క్కయుఁ గమలములయొక్కయు సభ్యుదయము నెట్లు హరించునో యట్లే వసురాజుయొక్క ఖడ్గధా
ర, రాజశ్రేష్ఠులయొక్క సంపదభ్యుదయమును హరించునని భావము. వర్ష జలధారలు రాజహంసముల
కును పద్మములకును ఆనివ్వయిరౌట లోకప్రసిద్ధము. ఇటు ఖడ్గాదులను మేఘాదిరూపముల రూపించుట
చే నలంకారము రూపకము. ఇది 'రాజహంస' అనుచో శ్లోవము.

సీ. తనయశోవిశదమురక్కాపాధపాలికి, నంబుదాయనము వాతాయనసంగఁ

దనశౌర్యశిఖిభారితతికి జాంబూనద, భూధరం బవరంజీపూదె గాఁగఁ
దనబల్గోద్ధతరజోదంభకుంభినికిఁదా, రాగ్రహంబులు గర్భరత్నములుగఁ
దనదానధారాఖ్యోవనధికి మిన్నేటు, కల్లోలధుతవారికిఁగము గాఁగఁ
తే. దనవినూతననుగుణసంతానవల్లి, సముదయంబున కంభోజభసంభవాండ
భాండము లఖండఫలపరంపరలుగాఁగ, వజ్రలుభవ్యవిభావిభావనుడువను పు.

అ. భవ్య...వసుడు—భవ్య = ఉత్కృష్టమైన, విభా = తేజస్సునందు, విభావసుడు = సూ
ర్యుడయిన 'విభావసుర్గోహపతిః' అను. వసుడు = వసురాజు, తన...పాళికిఁ—తనయశః=కీర్తి
యనెడు, ముక్తాసాధపాళికిఁ = ముత్యాలమేడలయొక్క సమాహమునకు, అంబుదాయనము = ఆ
కాళము, వాతాయనముగఁ = గవాక్షమగుచుండఁగా, అనఁగా సాధముపాడవునకుఁ గ్రిందుగను
విరివిని తక్కువగను గవాక్షముండును; కనుక ఆకాళమును గవాక్షమయ్యెననుటచే కీర్తియంతకంటె
పాడవుగను విరివిగను వ్యాపించినదని భావము. మీఁద నెల్లనిల్లె గ్రహించునది. తన...తరికిఁ—తన=
తనయొక్క, శౌర్య = ప్రతాపమునెడు, శిఖిభారితకిఁ = అగ్నిజ్వాలల సమాహమునకు, జాం
బూనద భూధరంబు = బంగారుకొండ, అపరంజీపూదెగాఁగఁ = మేలిబంగారు పూసయగుచుండఁగా.
బంగారుపర్వతమె పూసయంతయగు నేని శౌర్యున్ని కొలచి యెంతయురుచైనది యని దాని యత్యంత
ప్రమాణమును చెలియునది.

దన...కుంభినికిఁ—తన = తనయొక్క, బల = నైస్య (పద మట్ట) గుచేత, ఉద్ధత =
ఎగసిన, రజః = పరాగమనెడు, దంభకుంభినికిఁ = కృత్రిమ భూమికి, లేక పరాగదంభ = పరాగ
వ్యాజముగల కుంభినికనియుఁ జెప్పవచ్చును. తారాగ్రహంబులు = నక్షత్రములును సూర్యాదిగ్రహ
ములును, గర్భరత్నములుగఁ = గర్భముందలి రత్నము లొందుండఁగా - భూమి రత్నగర్భముగుట
ప్రసిద్ధము. తారాగ్రహములె గర్భరత్నములైనచో ఆపరాగదంభకుంభిని పాడవును విరివియు నతి
మాత్రములని తెలియుచున్నది.

తన...వనధికిఁ—తన=తనయొక్క, దానధారాఖ్య వనధికిఁ = దానధారాజలమనెడు సము
ద్రమునకు, మిన్నేటు=ఆకాళగంగ, కల్లోల...గాఁగఁ—కల్లోల=పెద్దయలలవలన నుండి, ధుత=
ఎగసిన, వారికణముగాఁగఁ = జలబిందువుగుచుండఁగా, ఆకాళగంగయే జలబిందునైనట్టి దానదారా
జలధి ప్రమాణము నిరతిశయమని తేలుచున్నది. తరంగము లొండొంటిదాకి నురుగులతో నెగయు
జలబిందువులు తెల్లగానుండును గాన తెల్లనిగంగానదికి సాటిగాఁ గయికొన్నాఁడు.

తన...వల్లి—తన=తనయొక్క, వినూతన=అపూర్వమైన, సుగుణ=సుగుణసముదాయమనెడు,
సంతానవల్లి సముదయంబునకుఁ = కల్పలతా సమాహమునకు, అంభోజభవాండ భాండములు =
బ్రహ్మాండభాండములు, అఖండ...గాఁగఁ—అఖండ = సంపూర్ణమయి - నిందారఁబండిన యనుట,
ఫలపరంపరలు గాఁగఁ = పండులయొక్క కొంతరలగుచుండఁగా, బ్రహ్మాండభాండములు పండ్లుమాత్ర
మయినట్టి సుగుణకల్పవల్లి కొలచి నిరతిశయమయినది గదా. వజ్రుగఁ = ప్రకాశించును - ఇవట
శేషానుప్రాణితములగు పరంపర రూపకము లయిదింటికి సంస్పృష్టి. ఈ రూపకములవలన గీర్త్యాదుల
కతివైపుల్యము ధ్వనించుచున్నది గాన నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

చ. మనలక యెల్లకాలమును శ్రీమూలపారణధార్యమాణ యై
యసమశ్రిలోచ్చయంబుల శ్రీనసంత యనంతతపం బొనర్చి తా

వసుమతి యై తదీయగుణవాసన గంధవతీప్రతీతియుం
భానఁగఁగఁ దెల్పె రత్నపరిపూర్ణమహాకటకాభిరూప్యమున్. 116

అ. అనంత = భూజీవి. 'భూయ్యుమిరచలానస్తా' అ. మసలక = జాగుసేయక, ఎల్ల కాలమును = నిరంతరమును, మారుత...మాణయై—మారుత పారణ = వాయుభక్షణముచేత, ధార్య మాణయై - ప్రాణధారణము చేయుచున్నదై, అసమ = విషమాకారములయిన - అనఁగా దుర్గమము లయిన, శిలోచ్చయంబులకే = పర్వతములయందు, అనంతతపంబు ఒనర్చి = అంతములేని తపస్సుచేసి, అనఁగా జీరకాలము తపమునల్పి - మారుతపారణమనఁగా వాయువాహారముగాఁ గలది సర్వముగనుక శేషుండగును; అతినిచేత ధరింపఁబడుచున్నదనియు అసమశిలోచ్చయం బనఁగా, అసమసంఖ్య అనఁ గా సప్తసంఖ్యగల కులపర్వతములందు నిలిచియున్నదనియును భావము. తాన్ వసుమతియై = తాను వసురాజుగలదై - వసుమతీనామముగలదై యని భావము. 'సర్వసహవసుమతీ వసుధోర్ధ్వ వసుధరా' అమ. తదీయగుణ వాసనఁ = అవసురాజుయొక్క గుణవాసనచేత - ఇట గుణప్రకాశమును వాసనగా నధ్యవసించినాడు. గంధవతీ ప్రతీతియున్ = గంధవతి యనెడు ప్రసిద్ధియు, పానఁగఁగఁ = ఒప్పు చుండఁగా - ఆవాసము బొందుటచే తాను గంధవతి (అనఁగా వాసనగలది)యని ప్రసిద్ధిగాంచినదను ట. 'గంధవతీ పృథివీ' అని భూమికి గంధవతియని పేరుగలనని భావము. రత్న...రూప్యమున్ — కటక మనఁగా హస్తకంకణమును పర్వతసానువును గనుక రత్నములచేత బరిపూర్ణమయిన కంకణ సౌభాగ్యమును, తెల్పెన్ = ప్రకటించెనని యర్థము. 'కటకంబలయే సానోగాజధానీనీతమ్మయోగి' విశ్వ. రత్న కటకమనఁగా రత్న సానువయిన మేరుపర్వతము; దానిచేతఁ జేయఁబడిన సౌభాగ్యమును దెల్పెనని భావము. 'మేరుస్సు మేరుర్తే మాద్రీ రత్న సాను స్ఫురాలయః' అమ. వసువనఁగా ధనుమును గనుక వసు మతియనఁగా ధనికురాలు. తిషఁఫలముగా మహాధనికుండగు ప్రభూత్వముని వరునిగాఁబడసి తదను గుణమైన గంధమాల్యాభరణాది సంపన్నభవమునొందినదని యర్థము. భూమి యాది శేషకులపర్వతము లచే నెప్పుడును దాల్చుంబడుచుండుననియు వసుమతీ గంధవతీనామములు గలదనియు మేరుపర్వతము కర్ణికగాఁ గలిగి వెలయుచున్నదనియు భావము. ఇచట భూమియొక్క కులపర్వతనివాసమును దపశ్చర్య గా నధ్యవసించుటచే రూపకాతికయొక్కి. దీనిని వసుమతీత్వప్రాప్తికి హేతువుగా నుపన్యసించుట వలన హేతుత్వేక్ష. ఇది శ్లోపానుప్రాణితము, మతి రూపకాతికయొక్కితోడ దీనికి సంకరము. వసుమతీ గంధవతీశబ్దములంబట్టి నిరుక్తియు.

సీ. మీఠినరాజు బ్రగల్గినవంప లోనైన, నభివవస్థితిఁ బెంప ర నతఁడె నేర్పుఁ
దేటిచూచినఁ దీవ్రదీప్తిఁ జూప జనాభి, కక్షీసాఫల్యమీ ర నతఁడె నేర్పు
సింధువింకిఁ బ్రతాపశిఖఁ బూన విశ్రాణి, తాంబుల నవి నింప ర నతఁడె నేర్పు
సమిదున్తుఖునితేజరము మలంపఁ బొదంబు, లంటిన వెలయింప ర నతఁడె నేర్పు
తే. మండలము దాల్చుహరిదెసరమైత్రినిలుప, నలఘు సన్తార్థగతిఁదెల్ప ర నతఁడె నేర్పు
నాజగద్బంధునకు వసురరాజనామ, మిడినచతురామృతకాశలం ర బెన్న నరిది. 117

అ. ఈపద్యమున వసురాజును శబ్దశ్రేష్ఠుడనై మార్వణిగా నధ్యవసించి యర్థద్యయమును గలు గఁజెప్పినాడు. మీఠిన...నేర్పున్ — రాజునఁగా ఒకానొకరాజును, చంద్రుఁడును, గర్వించి తన్ను ధిక్కరించిన రాజుయొక్క బలిమిఁడంచుటకును లోకువయైన నంతకంతకు వ్యక్తిబొందించుటకును

నరేంద్ర నేర్పునని రాజపరమైన యర్థము. తనకంటె మీఁద నున్నచంద్రునియొక్క కాంతిసంపదను నడంచుటకును దర్శయించుచు నవతొంగూడినవెనుక స్వకరణప్రాప్తిచేతఁ గళాయుత్పనిగాఁ జేయుటకును నరేంద్ర నేర్పునని సూర్యపరమైన యర్థాంతరము. సూర్యకిరణములే చంద్రునియందు సుభాభూతియి లవుచున్నని కాస్త్రము.

‘సలిలమయే శశిని రవేంద్రితియో మూర్ఖతాస్తమానైశమ్|

క్షుపయన్తి నర్చ్యశోచనిచాతా ఇన్ద్ర మన్దిరస్మాన్దశః’

బృహత్సాం. త.

తేజీ... నేర్పు—(రాజ) ఎందఁడీ మోచినవానికి వీక్ష్యమైన పతాపమును గనఁబఱచుటకును తదితరజనులకును ప్రసన్నస్థముచేసి నేతానవము నేయుటకును నరేంద్ర నేర్పును. (సూర్య) తన్ను లేఱకొనఁజూచినవానికిఁ అనఁగా తనవయి వ్యసించినవానికిఁ దీర్ఘకాలతి ననఁబఱచుటకును సకల పదార్థములఁ బ్రకాశింపఁజేయుటచేత జనులకు నేత్రిసాఫల్యము కలుగఁజేయుటకును నరేంద్ర నేర్పును.

నింపు .. నేర్పు—(రాజ) నింపువఁగా నముగ్రములును పదులును, సముగ్రము లింకిపోవునట్లు గాఁ బ్రతాపము కరఁబఱచుటకును, దానోపకములచేత నానముగ్రమును మఱల నిండించుటకును నరేంద్ర నేర్పును. ఇట విశ్రాణిశతబ్దమునకు భావాత్మకమందు క్త ప్రత్యయముగ నుండు దానమని యర్థము. (సూర్య) నమశింపఁట్లుగా ఎండగాయుటకును దిరుగ మేముజిది జలధారిలచే నింకినవదులను నిండిం పఁజేయుటకును నరేంద్ర నేర్పును. ఇక్కడి విశ్రాణిశతబ్దమునకు గర్భమందు క్త ప్రత్యయము. ‘సి న్ధస్సముక్తే నద్వాంస’ అమ. సూర్యకిరణములచేత నగ్నము కలుగుచున్నవని ‘గూర్నిరాదిత్యస్తపతి తాభిః పర్జన్యో వర్షతి’ శ్రుతి.

సమిత్ ... నేర్పు—ఇట ‘సమిత్’ అనఁగా మూర్ఖమును గల్గెయ్యను - (రాజ) యుగ్ధమున కునుఖండమునవారి ప్రహార మడఁగించుటకును, కాల్గఁగొనఁబడిన బాసునానుచుటకును నరేంద్ర నేర్పు ను. (సూర్య) సమిదునుఖండమున క్త్యో శమరెక్కవఁడు. అగ్ని - అశ్వి శోభము బగిదివేళఁ బోఁ గొట్టుటకును స్వకిరణప్రాప్తి జెంపఁగా నే గాశ్వివేళఁ బ్రకాశింపఁజేయుటకును నరేంద్ర నేర్పును. ‘పాదారశ్చ్యంప్రే సురాంకాః’ అమ.

మండలమువల్లఁ = (రాజ) శతమును నహించుటకును, (సూర్య) మండలాకారమును విహించుటకును ‘మండలం పదధా శ్లోపేనేశే ద్వాంశరూపసు | శ్రీతేభ వహే బిమ్బే త్రిపు’ మేది. చారిదే సత్తైత్రినిలుపఁ = చారి మఁగా దా మండలం క్షుణ్ణమను, మైత్రిమఁగా స్నేహము, (మిత్రస్య మా ర్యస్యాపర్యంపై శ్రీ ఆమ వ్యూత్తే దేవే గామిం మును) (రాజ) ఇం దు మండు స్నేహము నెలుపుట కును (సూర్య) వీక్ష్యమనియందు గాత్రివీక్ష్యగా నమర్చించుటకును, అలఘుపన్నాగితఁ దెల్పఁ = సన్నాగమఁగా సజ్జఃవాగ్ధమును, సత్తఃకఁగా వక్త్రములుగనుక నక్త్రత్రమాగ్ధమున యాకాశమును (రాజ) శిష్టాచారి ప్రవర్తనలఁ దెలియఁజేయుటకును (సూర్య) గగనగతిఁ దెలియఁ జేయుటకును, అరేంద్ర నేర్పు = అరాతే నేర్పును. అచూర్యుడే నేర్పునని యర్థాంతరము. అజగద్బంధునకుఁ = జగజ్జనులకు ఆత్మఁడైన యారాజునకు, జగద్బంధుడు మార్యుడు గనుక నిక్కడ సారస్వత్య గ్రహింపవలయును. పసురాజనామము = (పసురాజునఁగా పసుపెనడిరాజును పసువులనఁగా రిక్తులుగాన వానికి రాజగు మార్యుడును గనుక.) అతనికి పసురాజునను పేరు, ఇశిన = పెద్దైన, చతురాస్య కాళంబు = బ్రహ్మదేవుని నిపుణత్వము, ఎన్నఁ అరిది = ఎంచుటకు నలవిగానిది, ఆరాజునకు మార్యుడను నగ్నమును గూడఁ గలుగునట్లు పసురాజుని పేరు పెట్టిన బ్రహ్మకాళం మద్భుతమనుట. ఇట చతురాస్యశబ్దము

చతురములయిన నాకుట్లుగలవాడని సాభిప్రాయము గావున పరికరాంకుర మలంకారము. ఇచట శబ్దశక్తి మూలధ్వని లేక శ్లేషము సాభిప్రాయమని విచారింపవలయును.

మ. జననాథాగ్రణి యొక్కనాడు హినువర్జ్జాతుగడు కోలాహలా
ఖ్యనగాధీశుడు వ్రాలి శుక్తిమతి నార్యగవేగ లేగవ్వ మీ
టిససూటి బొటవేలిగోట నెగమీరటెం గుంతాహార్య శా
సనగర్వాగ్రహుడై బలారి తనతో ర సఖ్యంబు వాటింపగాన్. 118

అ. జననాథాగ్రణి=రాజశ్రేష్ఠుడయిన యాసురాజు, ఒక్కనాడు=ఒక దినమందు, హిను
వర్జ్జాతుడు=హినుమతునివలన బుట్టినవాడగు, కోలాహలాఖ్యనగా ధీశుడు=కోలాహలుడనెడి పేరు
గల పర్వతశ్రేష్ఠుడు, వ్రాలి=వైగావచ్చి ప్రవేశించినవాడై, శుక్తిమతి=శుక్తిమతినది, అగ్ర=
అడ్డగింపఁగారతికై నలమఁగా ననుట, వేగ=శీఘ్రముగా, లేగవ్వమీటిన సూటి=చిన్నగవ్వ నెగ
మీటినట్లుగా, బొటవేలిగోట=కాలిబొటనవేలిగోటిచేత, ఎగమీరటెం=ఎగిరిపోవు ట్లుగా మీటివై
చెను. ఎట్లనఁగా, బలారి=దేవేంద్రుడు, కుంతా...గ్రహుడై=కుంత=మొక్కపోయిన, ఆహార్య
కాసన=పర్వతదండనముచేతనయిన, గర్వాగ్రహుడై=గర్వాటోపము గలవాడై - ఇంద్రుడు పర్వ
తములను దండించుటవలన బొందిన పెనుగర్వము వసురాజుచే మొక్కపుచ్చబడిన దనుట, తన
తో, సఖ్యంబు పాటింపఁగాన్=స్నేహము చేయుటగా, ఎగమీరటెని సంబంధము. ఇంద్రుడు
దాను వజ్రాయుధముచే జేసిన పర్వతశిక్ష వసురాజు కాలిగోటిచేత నే చేసెను గనుక తానుపర్వతము
లను దండించువాడని విజ్ఞప్తించుచు గర్వాతిశయమును దిగవిడిచి వసురాజుతో స్నేహముచేసెనని
తాత్పర్యము. 'హినువర్జ్జాతుడు' కోలాహలుని బలధైర్యధైర్యములు స్వభావమహనీయులు లనుటకు.
అట్టి బలధైర్యధుర్వుని ఎగమీరట చేతనుగాదు, కాలనుగాదు, బొటవేల. అందును బొటవేలి
యేకదేశమగు 'గోట' అదియును 'లేగవ్వ'నలె అనలీలను. దీనిచే రాజుబలిమి నిరతిశయమని ద్యోతి
తము. అలం. వ్యతిరేకధ్వనియు కావ్యలింగమును.

తే. ప్రబలకోలాహలాహార్యపతిసరుద్ధ, విపులశుక్తి మతీమగ్నవిపుల కతని
చరణసఖరేఖ సంవర్తసమయజలధి, నుద్ధరించినకటిదంష్ట్రయొఱపుఁ దెలివె. 119

అ. అతని = ఆ వసురాజుయొక్క, చరణసఖరేఖ = రేఖాకృతిగల పాదపలుకు - కాలిగోడు,
ప్రబల = బలిష్ఠమయిన, కోలాహల ఆహార్య=కోలాహల పర్వతముయొక్క, పతన = పడుటవలన,
రుద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, విపుల=విరివియైన, శుక్తిమతీ=శుక్తిమతీ నదియందు, మగ్న=మునిగియున్న,
విపులకుఁ=ధూమికి, 'విపులగవ్వరీధాత్రీ' అమ. సంవర్తసమయజలధి = ప్రలయకాల సము
ద్రమువలననుండి, ఉద్ధరించిన=పయికి తీసిన, కటిదంష్ట్ర=యజ్ఞ విరాహమూర్తి కోఱయొక్క, ఒక
పూర్ణ=రీతిని, తెలిపెన్=ప్రకటించెను. ఇట ప్రలయకాల సముద్రమునకును శుక్తిమతినదికిని విరాహ
దంష్ట్రకును వసురాజుపాద సఖమునకును ఉపమానోపమేయభావమని విచారింపవలయును; కాన యలం
కార ముపమ.

చ. బలవిపుమిత్రుడై నయలరసార్ధివతల్లజు పాదవల్ల వ్రా
జ్జ్వలసఖరేఖదండ నగ్రమండవిఖండనచండిమంబు తా

వలముగ నభ్యసించెనొకొక వజ్రము రాజశిరోవిభాగ భా

గలఘు కిరీటవజ్రశిరోకాంతి నిచ్చలు నాశ్రయించుచున్.

120

అ. వజ్రము=వజ్రాయుధము, 'వజ్రోఽస్త్రీహంకేపసా' అను. రాజ... కాకృతిఁ - రాజసామంతరాజులయొక్క, శిరోవిభాగ = శిరస్సవేశములను, భాక=పొందిన, అలఘు = అతిశయములైన, కిరీట=కిరీటులులంగలి, వజ్రశిరోకాకృతిఁ = మొగ్గులుగాఁ దీర్చబడిన వజ్రములే స్వరూపముచేరి, నిచ్చలుఁ=నిరంతరియును, ఆశ్రయించుచుఁ=ఆశ్రయించినదై, బలశివునిఁఁడు=దేవేంద్రునికి స్నేహితుఁడు, వి... పండఁ - విను=అయినట్టి, అలపార్థి పతిల్లజు=రాజశ్రేష్ఠుడయిన యావసురాజుయొక్క, పాదపల్లవి=పగులుటాకులవలన పాదములను, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశించుచున్న, నఖశేఖ=శేఖాకారమయిన నఖముయొక్క, పండఁ=సహపమును, నగ... పండిమంబు=నగమండ=పర్వతసమూహములయొక్క, విఖండన=భేదిండుటయనెని, పండిమంబు = తీర్చితిమియును, తావలఁగి = స్థిరమానట్లుగా, అభ్యసించెనొకొక = నేర్చుకొనిననీమా, అనఁగా వసురాజుయొక్క పాదనఖము పర్వతసమూహము చేసినది గనుక వజ్రాయుధమును పనికాసామార్థ్యము లభించుకొనుట సామంతరాజుమకుట సంఘటితి వజ్రశిరోకారూపముచేరి నాశ్రయించి యాచనపాద నఖసన్నిధానమందుఁ బర్వతసమూహభేదన పాండిత్యమును, నేర్చుకొన్నట్లున్ననని తాత్పర్యము. ఇట్లు చెప్పటచేరి, వసురాజు కాలిగొట్టిచేరి బ్రలులమయిన పర్వతము నెగమిడిన మహాబలవంతుఁడనియు సామంతరాజులు నిరంతరి మఱిగిఁ బాదప్రణామము చేయుచుండురనియుఁ దెలియుచున్నది. అలంకార ముఁద్రేక్ష.

'నిచ్చలుఁ ఆశ్రయించుచున్' రాజులు ఎడతెగక మొగ్గుకుమందురు గాన వజ్రము వారి కిరీటములనుండి ఎప్పుడును రాజు పాదనఖమును ఆశ్రయించుచుండుట గలిగినది. అంతటివిద్యకు అట్టి సేవచేయువలయును. కావున నే యభ్యసించుట 'తావలఁగి'. 'కలికా' మొగ్గులవలె మొనసియుండుట రాజపాద నఖ స్పర్శసౌకర్యమునకు; మఱి వజ్రాయుధసారూప్యప్రయుక్తిమైన తాదాత్మ్యసభావనకు 'బలశివునిఁడు' ఆమృతియై తిరాశ్రయణ్యాదిసౌకర్యమునకు మూలము.

చ. ఘనుఁడతఁ డేగుడెంచి సరి కి గద్దయ నుండ నగారి శైలఖం

డనకథ చారణాళి వాగ్దేవి నిజ సన్నతి కోసరించున

ర్పునఁ దలవంచి వీరతటరూఢమణి బొటవ్రేల మీటు న

య్యనఘుఁడు కొండ మీటినమహాద్భుతకృత్యము దెల్పుకై వడిన్. 121

అ. ఘనుఁడు=గొప్పవాడయిన. గుణాధికుడయిన యనుట, అతిఁడు = అవసురాజు, ఏగుడెంచి=వచ్చినవాడై, సరగద్దియొకండఁ=తినుకుసమానమగు గద్దెవీరుఁడు గూర్చుండఁగా, నగారి=పర్వతద్వేషియైన యింద్రుఁడు, శైలఖండనకథ=తాను పర్వతములను ఖండించినకథను, చారణాళి=స్తోత్రపాఠకసమూహము, వాగ్దేవి=స్తోత్రముచేయఁగా, నిజసన్నతికే=అత్తస్తుతికే-తిన్నబొగడుటకు, ఓసరించు నేర్పుకే=సహంపని యట్లుగాఁ దోడమనట్టి పరిపుతో, అనఁగా సహంపశేదన్న మిషచేతననుట, తలవంచి=తలవంచుకొని, వీర... మణి - వీరశిలు = గద్దెపీటయొక్క దరియందు, రూఢ=స్థాపింపబడిన, మణి=బికరిత్తుమును, బొటవ్రేల మీటు = కాలిబొటనవ్రేలితో మీటును, ఏమితాత్పర్యముచేరి ననఁగా - అయ్యనఘుఁడు = సిద్ధోఘుడయిన యావసురాజు, కొండమీటిన = కొట్టాహలపర్వతమును కాలితో నెగమిడిన, మహాద్భుత కృత్యముఁ = అత్యాశ్చర్యకరమయిన కార్యమును, తెల్పుకైవడిఁ = తెలియఁ జేయునట్లుగా, వీరతటరూఢమణిని బొటవ్రేలుమీటునని సంబం

ధము. అనగా దివ్యవిమానానూఢుడగు స్వర్గమునకుఁబోయి దేవేంద్రునితోఁగూడ సరిగద్దీయపయం గూర్చుండినపుడు దేవేంద్రుఁడు పర్యతః పుల భేదించిన కథన చారణులు కైవారము సేయఁగా, ఆత్మ స్తుతికి లబ్ధించినవానివలె చలించుకొని బొటనవ్రేలితో శీతసార్వమందున్న రత్నమును మీటుచుండుట 'ఈమనఁ జేరితిని బొటన వ్రేలిగోటిచే బర్వతమును మీటి వైచినాఁడు; ఇట్టి మహాబలుని సన్నిధానమందు నను జెడ్డవజ్రాయుధముచే బర్వతభంజనముచేసిన కథ నేమిగొప్పయని పొగడె నరు? కాబట్టి పొగడవల'వని తెలియఁజేసిన యభినయవ్యాపారముగా నుండెనని యాశయము. ఇటు లజ్ఞానులైనను చేత బొటనవ్రేలిగోటితో శీతమును రాయుటను పసురాజ కృతపర్యతోత్పాటనకృత్యము నివేదించుటగా నుత్పేక్షించుటచే నలంకార ముత్పేక్ష. సూక్ష్మలంకారము.

మ. అనఘాత్మీయపదోపకంఠమునఁ బ్రాణాచారముం బూనురీ

తి నితాంతానత శృంగ మై నిభృత మై రీ దిక్కిండ యొక్కండ యుం

డినఁ గొన్నాళ్లకుఁ గేళికైలముగఁ బ్రాణిం చెడ మహీజాని మ

న్ననఁ దచ్చైలశిరంబుపై మృదుపదన్యాసంబు గావించుచున్. 122

అ. అక్కండ=అకోలాహలపర్వతము, అనఘ...కంఠమునకొ—అనఘ=కల్పవరహితమయిన, అస్త్రీయ=స్వకీయమైన, పద=పాదములయొక్క, ఉపకంఠమునకొ=సమానమందని యర్థము. అస్త్రీయమైన, పద=స్థానమగు సట్టణముయొక్క సమానమందని భావము. ప్రాణాచారముం బూనురీతిని=ప్రాణాచారము పడ్డట్లుగానీ, 'ప్రాణాచారశబ్దము' బృహదభిదానశబ్దకల్పద్రుమాదికోశములందుఁ గానరాదు. దీనికిఁ బ్రాయోపవేశమని శబ్దరత్నాకరముననున్నది. నితాంత...శృంగమై—నితాంత=మిక్కిలియు, అనత=వంపఁబడిన, శృంగమై=శిఖరముగలదై, నిభృతమై=నిశ్చలమైనదై, దిక్కుపది=దిక్కుచెడి, అక్కండయుండినకొ=అకోలాహలపర్వతముండఁగా, కొన్నాళ్లకుఁ=కొన్నిదినములమీఁద, మహీజాని=నసురాజు, (మహీజానూలస్యేతి మహీజానిః 'జాయని జీతి సమానాన్తోనిజాదేశక') మన్ననకొ=ఆదరముచేత, తిచ్చైలశిరంబుపైకొ=ఆపర్వతశిరోభాగముమీఁద, మృదుపదన్యాసంబుకొ=మృదునియిన పాదవిన్యాసము, గావించుచున్=చేయుచు - మెల్లని నడలనడచుచును, కేళికైలముగకొ=క్రీడాపర్వతియుగా, పాణిం చెడ=అంగీకరించెను. ఇందు నితాంతానతశృంగత్వ నిభృతత్వానన్యగతికత్వాదులు ప్రాణాచారలక్షణములని తెలియునది. ఉత్పేక్షలంకారము.

ఉ. ఆనరలోక పాలకుమరహామహనీయ భుజోపగూహన

శ్రీ నిరహందుచుం బుడమిరచేడియ గోత్రము లూరడిల్ల సం

తానఁ మృద్ధిచే శుభవిరతానముతానని మయ్యె నేకసం

తానము గన్నడై నతవీరతంసపురిం బురణించి నవ్వుచున్. 123

అ. ఆనర..శ్రీకొ—ఆనరలోకపాలకు=ఆనసురాజుయొక్క, మహత్=అధికమయిన, మహనీయ=ఒప్పుచున్న, భుజోపగూహనశ్రీకొ=భుజాబింగన సంపత్తిచే - భుజములతోఁ గాఁగిలించు పెంపుసొంపుచేతననుట, ఇరివొందుచుకొ=ఒప్పుచుకొ—నిలుకడ గలిగి యొప్పుచుననుట, పుడమిచేడియ=భూకాంత, గోత్రములు ఊరడిల్లకొ=మెకములు ఊరడిల్లఁగానని యర్థము - కులపర్వతములు భూభరణశ్రమముమాని విక్రాంతినిొందఁగానని భావము. సంతాన సమృద్ధిచేకొ=సంతాన పరంపరలచేతనని యర్థము - సప్తసంతాన సమృద్ధిచేతనిని భావము. ఏకసంతానము గన్న =ఒక్కసంతుకుగన్న-

ఒక్కకొడుకు కొడుకుగాడన్న సామెతచోప్పున నొకనడుగు గలిగి కదలి నంభవుడైన, చైవరితలంపె పురికొనెనతాళేవృత్తి, ఇంద్రునవట్టణమయిన స్వర్గమును, పురణించి నచ్చునుకొనెనెలకొని పరిహాసము చేయుచు, శుభవితానము తానకము అయ్యుకొనెనుభవముచూచునకు ఆస్పదమాయానని ముగ్ధము. స్వర్గమందు సంతానపుకొనెనుకొనె యున్నచోభావము.

భూమియనెడికాంతి ఆరాజును జేపట్టి యునిభుజాంగము పంపుచుంపున తిలవంశము వారెల్ల ల్లనిల్లగా మెక్కునంతిభులనుగాంచి మోయు ననేకమొగ్గులుల కాన్పించునై తిక్కిన స్త్రీలను బరవాసించినవని ప్రకృతార్థము. రాజ భూమిని భుజింపించునది దాల్చిగా ఆనగా దాను బాలనమునేయె బూనగా మలపర్వములకు విశ్రాంతిగలిగినయిని తిరుతిటాకాన సప్తసంతానములు నెలలెననియు, మఱియు ననేక శుభపరంపరలు వ్యాపించెనయ్యె దాన్పించును. 'నన్నానన్న నైతొ గొతే న్యా నవద్యే సురద్రుమే' విశ్వ. ఇటు భూమిని భుజింపల దాల్చుటను భుజములచే గాగి లింపుటగా నధ్యవేందుటచేతి ఆతిశయోక్తి. పదపురికింటి వాక్యమును సమర్థించుటచేతి వ్యతిరేకము సంతానపరగతిశోభాత్మకము. పుడయు 'జేతము' యుంటుండే గొప్పవరుడని జేపట్టి దానలనెగులముచూ రూటనొంద సంతానశుభపరంపరలనంది సాగంధ్యముల సంతోషముచేయుకొనె నిచ్చుతాంతియు స్ఫురించుటచే సమాసోక్తియు.

క. ఆగతి నభిమతిభాగ, శ్రీ గలభుని కొనకె నుల్లసితా పత్రలత

సాగంధ్యము ననెలికా, సాగంధ్యముఁ జైత్రలక్ష్మీ శ్రీ సంగంధిక్రియన్ . 124

అ. చైత్రలక్ష్మీ = ససంకలక్ష్మీ, ఆగతి = పూర్వోక్తప్రకారము, అభిమతిభాగ = అభిప్రాయమునకు, గలభునికొనె = గలిగిన భూకాంతి, శ్రీరంగక్రియన్ = శ్రీరంగవలె - (శ్రీరంగయనగా బాతిత్రయ వాసితకుండ బరగింపామందు స్వాధీనురై యుండి రాజస్వయంకు మకరికా పత్రరచనాది కృత్యములచేయుచున్నదీ), 'శ్రీరంగ'పరమేశ్వర స్వనకాల్పకాకాకా'అను. ఉల్లసిత... సాగంధ్యము—ఉల్లసిత=వికసించిన, పత్రలత=తీగలుగా వ్రాసునబడు మకరికాపత్రరచనలయొక్క, సాగంధ్యము=సంబంధ సహిత్యము నని యర్థము. ఆకులయొక్కయు తీగలయొక్కయు సంబంధ సహిత్యమునని భావము. గంధ మనగా సంబంధము. సంబంధసహిత్యమయిన సాగంధ్యము సగంధ భావము సాగంధ్యమని తెలియును. 'గంధగంధక ఆమోదే' శేష సలబద్ధ గంధయోగ' విశ్వ. నవ ... సాగంధ్యము—సంకలకా = కొంచెముగా వికసించిన మొగ్గులయొక్క, సాగంధ్యము = సారభ్యమును, ఒకరక = ఇచ్చినదాయెనా.

భూమియందు పసంతర్జువు ప్రవేశించి పృథులతామలను జగిరింపజేసి పుష్పింపజేసెనని తాత్పర్యము. ఐదురాజునుజేపట్టి యభిమతిభాగము లనుభవించుచున్న రాజ్యమును భూమియనుకాంతి చైత్రలక్ష్మీయనెడి శ్రీరంగ మకరికా పత్రరచనలను దీర్చి శ్రీరంగముగల దండలను తావులు గుబాళింపగా నలంకరించెనని ప్రకృతార్థము. 'అభిమతిభాగ'గ్రంథ' మహారాజును జేపట్టి అభిప్రాయభాగసాభాగ్యముగల రాజ్య గావుననే చైత్రలక్ష్మీ శ్రీరంగవ్యాపారము చేసెననుట. 'అభిమతిభాగ'గ్రంథ' అను విశేషణము హేతుగర్భమగుటచే కావ్యలింగమును శ్రీమానుప్రాణితమైన ఉపమయు నలంకారములు. 'గ్రంథ'యనుచో ప్రథమమిది పరుషములకల గనడపలుబహుళ మనుసూత్రముచేత గతారమువచ్చినది గాన ప్రాసముగాఁ జెప్పినాడు. ఇది సంధిగతప్రాస మనబడును.

గీ. 'సేధిగాడిన వ్రాలు ప్రాసంబులైన, నవియె సంధిగతాశ్వుల నలంకరముండు

దివిజలాశ్చర్యముంద శౌరి వడవైచె, జెంగిపోనీక మధురలో నంగరి నన'. అప్పకవి.

సాగంధ్య సాగంధ్య శబ్దములకు

ఉ. వింధ్య మధ్యత్య కాక టక విష్ణుటపాదపపుష్పగుచ్ఛసా
గంధ్యు య హేమధాతుమయకల్పితసంధ్యము బద్ధమేరుసా
గంధ్యము చుండకేసరినికాయనిరాకృతభద్రదంతిద

ర్పాంధ్యముఁ గ్రుంగఁ ద్రొక్కితి మహాగుణభూషణ సత్యభామణా. రామాభ్యుదయము.

సీ. లలనాజనాపాంగ ర వలనావసదనంగ. తులనాభికాభంగ ర దోఃప్రసంగ
మలసానిలవిలోల ర దళసానవరసాల, ఫలసాదరశుకాల ర పనవిశాల
మలినీగరుదనీక ర మలినీకృతధునీక, మలినీ సుఖితకోకశకులవధూక
మతికాంత సలతాంతరతికాంతరనితాంత, రతికాంతరణతాంతరసుతనుకాంత
తే. మన్మతకామోదకురవకా ర వికలవకుల, ముకులనకలవనాంత ప్రమోదచలిత
కలితకలకంఠకులకంఠ ర కాకలీవి, భానురము వొల్పు మధుమానరవాసరంబు.

అ. లలనా...ప్రసంగము—లలనాజన=స్త్రీజనముయొక్క, అపాంగ=క్రేగంటిచూపులయొక్క, ఎలన=చలనమందు, అవసత్=నివసించినవారును, అనంగ=మన్మథునితోడ, తులన=సమానధర్మముగలవారును, అగు, అభిక=కాయకులయొక్క, 'కమనఃకామనోఽభిక' అను. అభంగ=అంతరాయములేని, దోఃప్రసంగము=ఆలింగన ప్రచారములు గలదియు, లలనాజనులయపాంగములందు వసించువారనగా నాయుపాంగములు వారపై మిక్కిలి పొలయుచుండుననుట. శృంగారరసప్రేరేతములును భావనూచకములు నగుటచే జూపు లపాంగప్రయుక్తములని తెలియునది. 'అవసత్' అనుటచే దృష్టివైరంతర్యమువలని మోహాతిశయము వ్యంజితము. 'ముగ్ధాజ్ఞనా పాదగతిజ్ఞితాని' ఇత్యాదులంబట్టి స్త్రీల కడకంటి చూపులు మిక్కిలియు మారోద్దీపకములు గాన అభిరుచిదోఃప్రసంగము లభంగముగాఁ గలుగుట. మన్మథునితోడ సమానధర్మము గలకాయకులనగా మన్మథునివలె (మిక్కిలి చక్కనివారై) స్త్రీలను మోహింపఁజేయునట్టి వారనుట. వారలకు అభంగమయినదోఃప్రసంగమనగా మిక్కిలి చక్కనివారగుటచే స్త్రీలు తమంతట వారినివలచి యాభిరుచ్యము నెఱపుటచే వారు వారీని గాఁగించుచువిషయమున భంగము అనగా అడ్డిలేకుండునని యాశయము. అనగా పసంతర్త మన్మథోద్దీపకమయినది గనుక స్త్రీల యపాంగములపుడు శృంగారరసప్రేరేతములును మారోద్దీపకములునయ్యెననియు కాముకులు కాముకురాండ్రు నేయడ్డియులేక నిచ్చలు క్రిడించిరినియుఁ దెలియునది.

అలసా...విశాల--అలస=మందగతిగల - మెల్లగా వీచునట్టి, అనిల=వాయువుచేత -అనగా మలయామరుతముచేత, విలోల=మిక్కిలియు చలించుచున్న, దళ=చిగురుటాకులుగలవియు, ప-అపవ=మకరందముతోఁ గూడినవియు, అగు, రసాల=తియ్యనామిడి చెల్లయొక్క, 'అప్రమృత్యతో రసాలోఽనై' అను. సాదర=ఆదరముతోఁ గూడికొన్న, శుక=చిలుకలయొక్క, ఆలపన=ఆలాపముచేత, విశాల=విస్తారమయినదియు, మందమారుతములు పొలసినవనియు, తియ్యనామిడి చిగిరి పండ్లుపడి ఫలరసములు చొరకినవినియు నంచలి పండ్లయందలి యాదరమున చిలుకలు వానినిమెనవీకల కలములు మిక్కిలియుఁ బలికినవనియు నర్థము.

అలినీ...వధూకము—అలినీ=అడుగు మైదలయొక్క, గరుత్=అక్కలయొక్క, అనీక=సమాహుయచేత, మలినీకృత = నల్లనివిగాఁ జేయఁబడిన, ధునీ=నదీసంబంధులయగు, కమలినీ=తామర తీగలయందు, సుఖిత=సుఖించునట్లు, కోకకుల వధూకము=చక్రవాక స్త్రీలు గలదియు, ఆపృథు నడు

లందు తామరతీగలు గోమగాఁ బూచుటచే వానిని తుమ్మెదలు జొంపములుగొని గ్రమ్మియుండినవియు ఆ తామరతీగలయందుఁ జక్రవాకములు సుఖముగా నుల్లసెల్లుమందెననియుఁ దాల్చినవియు.

అతికాంత... కాంతము—అతికాంత=అత్యంత మనోహరములయిన, సలతాంతి=పుష్పసహిత ములైన, లతికాంతర=తీగ యిండ్లలోపల, నితాంత=ఎడతెగిన, రతికాంతరణ=మన్మథయుద్ధమందు, తాంత=అలసిన, సుతనుకాంతము=స్త్రీ పురుషులు గలదియు, పూజాదరిండ్లయందు స్త్రీలును బురుషులును ఎడతెగక రతికేళి నలుపుచుందురని యాశయును. ప్రథమపాదమున కామకులయుఁ జతుర్థ పాదమున దంపతులయు రతివ్యాపారము నర్జితమని తెలియునది.

అత్యంత... విభాసురము—అత్యంతి=క్ష్మిత్రిమయగాని-అనగా స్వభావసిద్ధమయిన, అమోద=పరిమళముగల, కురక=గోరంటపువ్వులుగలిగినవియు, అంకిల=పిచ్చిన్నములుగాని, మళి = పొగడ చెట్లయొక్క, ముళ = మొగ్గులుగలిగినవియు, అగు, సకిల=సమస్తములయిన, నివాంత=వనమధ్యము లందు, ప్రమోద=నంతోషముచేసి, చలిత=సంసరించుచున్న, కిలిత=ఒప్పించు లగుచున్న, కిలంత=కోయిలలయొక్క, కల=సమాహారయొక్క, కంతకాకి = కంతసంబంధమయిన యన్య క్ల మధుర ధ్వని చేసి, వి సురము=ప్రకాశించుచున్నదియు అగు, మధునాన వాసరంలు=ఇంత వాసరము, పాల్చి=పకాళించును, గోరంటలు పూచినవియు పొగడలు మొగ్గినవియు కోయిల లన్య క్ల మధురధ్వనులు గావించినవియుఁ దాల్చినవైయు. ఇందు సీసము ప్రతిపాదమును నాలుగంతానప్రాస ములు గలిగియున్నది. కోయిలలు ఇంత రుచున నీ కూయిడునందురు.

చ. ఒనర హిమావకుంఠనమునలూడ్చి తెమల్చిన పత్రిభంగముల్
సన నసి కూడుచున్ మొగ్గచన్నులు పల్లనాణి గప్పనూ
తన లతికాలతాగుల నుగదాగతిగ జలివాపి నెయ్యపు

బెనకువ నేర్చె దక్షిణానశమీరణుఁ డొయ్యనఁ దావు లంటుచున్. 126

అ. దక్షిణ సమీరణుడు=దక్షిణవాయువనెడు దక్షిణవాయుకుడు, ఒనర = ఒప్పదమగు నట్లుగా, హిమావకుంఠములు—హిమ=మంచనెడు, అవకుంఠనములు=పము ముసుగులను, డొడ్చి=విడచి, తెమల్చిన... భంగముల్—తెమల్చిన = కలపబడిన, పత్రిభంగముల్=భంగములనగా పరం పరలును రచనలును, పర్వపరంపరి లనెడుకస్తూరికా పత్రిరచనములు, చనన్=పోవుచుండగా - చదురు చుండగా ననట. భంగశబ్దము పరంపరా వాచకమగుటకు 'శిలాభక్తైర్వృగరాజశాఖ, స్తుజ్జం నగో త్సజ్జమి వారురోహ' (రఘు) అని నూడుచున్=అల్లలాడుచు- మెల్లగా విడచుచు 'అసి' యనుట 'అసి కోతలు' ఇత్యాదులందు ఈమదర్థకముగాఁ జూపబడుచున్నది. మొగ్గచన్నులు=పూమొగ్గ లనెడులేత చన్నులను, పల్లపవాణి=చిగురుటాకుల నేడి వాస్త్రములచేత, కప్ప... లతాంగులన్—కప్ప=అచ్చాదించుచుండెడు, నూతన=క్రొత్తవియిన, లతికా=తీగలనెడు, లతాంగులన్=స్త్రీలను - అనగా ననోధలను, ఉదారగతి=ఉదారశబ్ద మతిశయమందును దాతయందును వర్తించును. 'ఉదారోదార్య మహ్నో' అమ. గనుక అతిశయగతి యనెడు ముక్తాహారాది ప్రదానముచేత, చలివాపి=చలిన బోగొట్టియనియును వడకును బోగొట్టియనియు నర్థము. ఒయ్యనన్=మెల్లగా, తావులు అంటుచున్=తావులనగా వాసనలును స్థానములును, వాసనల నంటుచు ననియుఁ గళాస్థానముల నంటుచుననియు నర్థము. నెయ్యపుంబెనకువ = బెనకువయనగా నల్లికయును కలయికయు, ఇష్టమయిన యల్లికనని యును కలయికననియు నర్థము. నేర్చెన్ = కఠినము.

ఇట్ల క్రొత్తతీగలను నవోధలుగా నిర్ణయించినాడు. నాయకుడు నవోధమునుగను విడచిసి చిగురుటాకులవంటి చేగులఁ గప్పికొనఁగా దానివడఁకును బోగొట్టి, కోరినసొమ్ములు మొదలైనవి యిచ్చి నెయ్యముతియ్యమున బుజ్జించి రతికేళికి మరుగఁజేయునని నవోధపరముగా గ్రహించునది. శీతకాలముపోయి పసంతకాలమురాగానే మలయుమారుతము పొలసి పయిని గప్పియున్న మంచును బోగొట్టి, మాతనములయిన తీగల నెడలిన యాకులు చెదరునట్లుగా నల్లలార్చుచు, చిగురుటాకులను బూముగలను బుట్టించి యవి యల్లలాడకుండునట్లు అంతట వానినల్లకొనునట్లుగాఁ జేసెనని. క్రొత్త తీగలపరమయిన తాత్పర్యము. అలం. రూపకముసావయవము పత్రభంగాదిశబ్దములందు క్లిప్తము. నవోధా లక్షణము. లజ్జాభర పరాధీనరతిర్నవోధా.

శ్లో॥ బలాన్వితాసార్వభౌమముఖమనుముఖం నైవ కరుతే

ధునానా మూర్ఘానం క్షీపతి ఎవనం చుమ్మనవిధౌ ।

హృదిన్యస్తం హ సం క్షీపతి గమనానోపితమనా

నవోధా నోధారం రమయతిచ సన్తాపయతిచ ॥

రసమంజరి.

మ. అలగుంగై దువుజోదు కూర్చి నయిదోరడై మాధవశ్రీతపః

ఫల మై యాడుమరుత్తు మారుఁ బ్రియమొరప్పం దేనోనీరార్చి లేఁ

దెలిపూజొంపపుఁబొత్తులం బొదిఁగి ధాత్రీజాతముల్ జోలవా

డె లనత్పల్ల వహోల నుంచి కలకంఠీనాదగీతంబులన్.

127

అ. ధాత్రీజాతముల్ = సృక్షములనెడు పెంపుడుఁ దల్లులమొక్క సమాహమలు, అలగుంగై దువు...జోడై = పూవు లాయుధముగాఁ గల మన్నగుని మొక్క, కూర్చి నయిదోరడై = ముద్దుత మ్మడై, మాధవ ..ఫలమై—మాధవశ్రీ=ఎవంత లక్ష్మీయనెడు లక్ష్మీదేవియొక్క, 'మాధవస్తు వసన్తేస్యా ద్వైకాభే గరుడధృతే' శ్లో. తపఃఫలమై=తపస్సునకుఫలరూపమై, ఆడు=క్రీడించుచున్న, మరుచ్చ బ్దము వాయువందును దేవతలయందును వర్తించును. 'మరుతౌ ప నామరా' అమ. మరుత్కుమారున్ = కుమారనాయు వనెడు దేవతా కుమారు, ప్రియమొప్పన్ = ప్రేమాతిశయమొప్పఁగా, తేనోనీరార్చి = పువ్వుఁ దేనియల చేత జలకమార్చి, లేఁదెలిపూజొంపపుఁ బొత్తులన్ = లేఁతవియైన తెల్లని పూగుత్తు లనెడు పొత్తిగుడ్డలతో, పొదిఁగి = కప్పి, లనత్ .. డోలన్—లనత్ = బిప్పుగున్న, పల్లవ=చిగురు టాకులనెడు, డోలన్ ఉంది=తొట్లలోఁ బరుండఁబెట్టి, కలకంఠీ నాదగీతంబులన్-కలకంఠీనాద=ఆడు కోవెల నాదము లనెడు (అన్యక్షమధుర కంఠధ్వనిగల స్త్రీ)లయొక్క, గీతంబులన్ = పాటలచేత, జోలవాడెన్ = జోలపాడెను. 'ధాత్రీ స్నానపమాతాపి క్షీణిరప్యామలక్యసి' అని విశ్వము.

'అలరు ..నైకోడు'- ఎవంతమందు మన్నన లోడ మలయమారుతమును పొడగుటచే మన్నన నకు తప్పుడయ్యెను. 'కూర్చి'-మన్నగుఁగి అరగా మన్నధోద్గీపనమునకు - అక్షకూలమైనది గాన యీ గారాయు. 'మాధ ..ఫలము'- ఎవంతపు సొంపునకు మిక్కిలి పెంపుమార్చునది గాన దాని తపః ఫలము. 'మాధవ శ్రీ శబ్దములచే మాధవశ్రీలకు (అరగా లక్ష్మీ విష్ణులౌలకు) పుత్రుఁడగు మన్నగుని తప్పుడుగాన వారికి తపఃఫలమైన విడ్డఁడగునని సారస్వము. 'తేనోనీరార్చి'-గాడ్చుయొక్క చల్లఁదనమునకు. 'లేఁదె ...పొదిఁగి'- దానియొక్క తావికి. 'ప్రియమొప్పన్' గొప్పజోదునకు గారాపుఁదప్పుడు గానయోగ్రాపి యును. మఱిగొప్పకాంత తపస్సులుచేసి కన్న విడ్డఁడు. అందును 'మరుత్' దేవకుమారుడు కావుననే

* 'దేనోనీరార్చి పెందలి' పాఠా.

యాయల్లారుముద్దు. వసంతము రాగా మన్ననుఁ దుద్దీశించెను. అందులకుఁ దోడుగా మలయమారు తమును వసంతము సొంపు పెంపార వీరుచు బూదేవల నొలికించుచు పూగుట్టులజొచ్చి నావులు గొల్ల లాడుచుఁ జిగుళ్లనల్లారుచు ఆడుకోవల నింపయివరివకులు నేయఁగాఁ జెట్లచాలునఁ బొలయుచుండ నని తాత్పర్యము. అలం. రూపకము సావనువము 'అలరుం...కుమారుక్' అనుచో విశేషములుసాఫి ప్రాయములును మీఁది మరందస్సావాదులకు సాధకములును గాన పరికరమును గాన్వలింగమును.

నీ. మును సుమనోరాగమున నసంతము సూపె, గాననేందిగ యశోక్షింపుఁగొమ్మ కాకొమ్మ నగుచు నెఱయ్యమునఁ గ్రొన్నవతేనె, మెలఁగెడు సరసాళిమీఁదఁజల్లె నాసరసాళి సోయగిపుఁబాటలతోడఁ, జని మాధవిప్రవాళిశాటిఁ దుశిచె నామాధవి పరాగమక్షిరాగము మీదఁ, బరతెంచుకలకరిగ్గెనె విదిర్చె తే. నిట్లు లలితలు హితకోటిగనెసి యపుడు, మదనదేవ్రాత్యన క్రిష్ణగోపదలుననిన వరులుఁదరుణులువిరులయోగవగులనలు, సిగుల వలరాచజాతిరల్ నేయుటగుదె.

అ. కానన+ఇందిర=నలవత్తిఅనెడు ఒకానొక స్త్రీ, మును=ముందుగా, అశోకంపు కొమ్మ కుక్=అశోకపుష్పపు కొమ్మ మనెడు శోకరహిణమైన యొక స్త్రీకి, సుమనోరాగమునక్ = మిక్కిలి మైన మనస్సునందలి మును క్తిచేరి, సోక కుసుంబాపుష్పలయొక్క పుష్పాపిచేతనని యర్థము. సుమ నస్సనఁగా పుష్ప - రాగమనఁగా ఎఱుపును, గమక పుష్పలయెఱుపని భావము, వసంతము సూపెక్ = వసంతమనఁగా పివాహదులందు వేడుక గా నొంపరులమీఁదఁ జలుకొనెడి యేదని యొకరంజక ద్రవ్య ము; అది తఱచుగా నెఱువయి యుండును; అట్టివసంతమును కనఁబఱచెను - వసంతము చిలిక ననుట. వసంతర్తు ధర్మము కనఁబఱచెనని భావము. వసంతమును మిక్కిలి యనురాగముచేతఁగాని యెఱువి రంజక ద్రవ్యముచేతఁగాని చేయఁబడునుగాన సుమనోరాగమనుటకు మంచి మనస్సుయొక్క యను రాగముచేత ననికాని కుసుంబా మొదలయిన యెఱువిపుష్పల యెఱుపుచే అనఁగా నెఱువి రంజక ద్రవ్యముచే నని కాని యర్థము గ్రాహ్యము 'సుమనోరాగశబ్ద' ముభగూర్ధములందును లాక్షణికము 'కాననేందిర' ఏకదేశవిత్తకూపకము. 'అశోకంపుఁగొమ్మ' శిష్టరూపకము.

అకొమ్మ = అశుశోక పుఁగొమ్మ, నగుచుక్ = పరహాసమునెయుడు, నెయ్యమునక్ = స్నేహ ముచేరి, క్రొన్నవతేనె = క్రొత్తిపూవుఁదేనియు, మెలఁగెడు ... మీఁదక్ — మెలఁగెడు=తిరుగు చున్న, సరసాళి మీఁదక్ - సరస+అలి య యు సరస+అలి యయియు విసంధి గ్రహింప వలయును - సరసమైన సుమైవయనెడు సరసురాలయిన చెలిమీఁద, నల్లెక్ =చల్లెను. 'నగుచుక్ నెయ్యమునక్' అను రెండుపదములందున్ది లక్ష్యార్థమునకు ముఖ్యార్థముచేరి నభేదాభ్యుపాయము.

అసరసాళి=సరసమైన కుమైవయనెడి సరసురాలయిన గూచేరి, సోయగిపు పాటలతోడక్ = ముద్దుగులికడి పాటలు పాడుచుననుట, చని=పోయి, మాధవి ప్రవాళిశాటిక్=మాధవి యనఁగా బండి గురివెందతీగ - అతీగయనెడి మాధవనామముగల యొకానొక స్త్రీయొక్క, ప్రవాళిశాటిక్=ప్రవాళి మనఁగా చిగురుటాకు. అది యనెడు వస్త్రముచేత, గుడిచెక్=ఆపూఁజేనెను దుడిచినై చెను. 'క్రొన్న వతేనె' సోయగిపుఁ బాటలు' ఈరెండు పదములు నుభయత్రసాధారణములు.

అమాధవి=అనఁగా బండిగురువెందతీగ యనెడు మాధవి నామముగల స్త్రీ, పరాగము=అనఁగా రంజకద్రవ్య విశేషము అని యర్థము. పుష్పాపియని భావము. అక్షి...విదిర్చెక్=స్వాభావికమయిన కంటిరక్తిమ మించుచుండఁగా బరుగెత్తి వచ్చుచున్న యాడుకోవలమీఁద విదరించె ననియును,

త్వరితముగా వచ్చుచున్న యవ్యక్తమధురకంఠస్వరముగల స్త్రీమీఁదఁ గన్న లెఱుఁబడునట్లుగా విదిలించెనయ్య నర్థము. ఇచట నభేదాధ్యవసాయము చేయవలయును.

ఇట్లు = ఈ ప్రకారముగా, లలికలు = లీలలు, హితకోటిఁ ఎనసి = ఇష్టసమాహమును గలసికొని, అపుడు = అవసంతర్పునందు, మననదేవోత్సవక్రీడఁ పాడులుననిఁ = మన్తధదేవతా సంబంధియైన యుత్సవక్రీడచేత నొప్పుచుండునని చెప్పుచుండఁగా, వరులుఁ తరులుఁ = పురుషులును స్త్రీలును, విరుల యోవరులఁ = పూవుచున్నవరులందు, వలులుఁ రులఁ = ప్రకాశించుచుండఁడు పెంపుసొంపులచేత, ఎలరా చజాతరల్ = మన్తభోత్యవములను, చేయుట అరుదె = చేయుట యొక యాశ్చర్యమా - ఆశ్చర్యము గాదనుట. 'చేయు టుట దె'యను పాఠమున చేయుటతగదా - తగునని యర్థము. అలం. శ్లేషము. అర్థాపత్తి.

మ. అరిగాఁ బంచమ మేవగించి నవలూర లవ్వేళ హిందోళ వై

ఖరి సూపం బికజాత మాత్మరవభంగవ్యాకులం బై వనీ

ధర నాలంబితపల్లవవ్రతవిధుల్ ర తాల్పం దదీయధ్వనిఁ

సరిగాఁ గైకొనియె౯ వసంతము మహానసంపూర్ణభావ్రాన్నతిన్.

129

అ. నవలూలు = స్త్రీలు, ఇది దేశ్యపదము గనుక వ్రాస్తప్పుడు రాదయ్యె. 'దీర్ఘాణాం వ్రాస్త్య స్సాన్యన్న చదేశ్యపదే నచైకావక్లేపి' అని నన్నయ భట్టియము. అవ్వేళఁ = అవసంతము లోలుక, అరిగాఁ పంచమము ఏవగించి = కోవెలలకుఁ బ్రతికూలమానట్లుగాఁ బంచమస్వరమును రోసి యని యర్థము 'పికః కూజతి పచ్చమమ్' అని పంచమము పికరాగముగా తెలియునది. 'రి' అనఁగా ఋషభస్వరమునకు సంజ్ఞ గనుక ఋషభస్వర రహితమగునట్లుగా నని భావము. - ఋషభస్వరమును పంచమ స్వరమును రెండిని విడిచి యనుట.

'ప్రథమశ్చవిదాన్యట్టః శ్చూయతే వ్రాస్తమాత్రకః

సా శ్రుతి స్సమ్మర్శియ స్వరావయవ లక్షణా ।

శ్రుతిభ్యస్సుప్తి స్వరావృద్ధ్య భగాధార మధ్యమాః

పచ్చమోవైవత శ్చాప్త నిషాద ఇతిసప్త తే ॥

తేషాం సంజ్ఞా స్పరిగమ పధనీతి స్వరా మతాః'

సంగీతశాస్త్రము.

హిందోళ వైఖరి సూపఁ = హిందోళమనఁగా హిందోళరాగము. అది ఋషభపంచమస్వరములు రెండును గాక కడమ యైదుస్వరములతోఁ గూడుకొన్న బౌడవరాగమనియును, శిశర ద్రువసంతర్ద్రువులయొక్క సంధికాలమందు గానముచేయఁబడునది యనియు సంగీతశాస్త్ర ప్రసిద్ధము గనుక నట్టి హిందోళరాగముయొక్క వైఖరిని గవఃబలుపఁగా - ఆరాగమును బాడఁగా ననుట.

'శిశిరస్య వసంతస్య సప్తా హిందోళరాగకః

బౌడవః పచ్చభిః ప్రోక్తః స్వరైష్వశ్చిస్తు షాడవః ।

'సంపూర్ణ స్పృహకేయః ఏవం రాగా స్త్రీధా మతాః'

సంగీతశాస్త్రము.

పికజాతము = కోకిల సమాహము, అత్తరవ = స్వకీయమయిన పంచమ స్వరముయొక్క, భంగ = తిరస్కారమువలన, వ్యాకులంబై = విచారముగలదై, వనీధరఁ = వనభూమియందు, అలంబిత = అపలంబింపఁబడిన, పల్లవ = చిగురుటానులు గల, వ్రత = నియమముయొక్క, విధులు = విధానములను, తాల్పఁ = మౌనపఁగా, అనఁగా పర్ణభక్షణముచేత తపము నలుపఁగా ననుట, !తదీయాధ్వనిఁ = అకోకిల సమా

హమయొక్క రమము - అనగా పంచమస్వరమును, వసంతము=వసంతరాగము, మహా సంపూర్ణభావ ఉన్నది = మహాత్మరమయి నిండాదిపట్టి భావమయొక్క యతిశయముచేత, సరిగా = కోకిల కనుకూల మానట్లుగా నని యర్థము. ఋషభస్వర సహితమగునట్లుగా నని భావము. కై కొనియో = అంగీకరించెనని యర్థము. వసంతర్తు ప్రవేశము కాఁగానే క్రిలు ఋషభపంచమములతో గూడ సప్తస్వర సహితమయి సంపూర్ణసంస్థ గల వసంతరాగమును బాదీరని యాశయము. 'కేదిదాడవసంపూర్ణాః కే చిత్రాడవ పూరణాః । కేచిత్సంపూర్ణ రాగా శ్చ' యని 'కేదాడవ పాడవ' ములును పంచమస్వరపూర్తిచే 'సంపూర్ణ' విశేషణవిశిష్టము లగుటంబట్టి తద్వాప్యన్నితై సప్తస్వరసహితమైన వసంతరాగమును 'మహా' సంపూర్ణ మన్నాడు.

క్రిరాగోఽభవసంతశ్చ తైరపి పశ్యమస్తథా । మేఘరాగోబ్రహ్మహిమదేతేభరుహిష్యాయాః ।
క్రిరాగో రాగిణీయక్తో శీతే గీయతేబుధైః । వసస్తస్యసహాయస్థు వసస్తస్మాప్రగీయతే ॥
తైరపి స్పృశహయస్థు బూతా గ్రీష్మే ప్రగీయతే । పశ్యమస్తై తిభాణ్ణేయా రాగిణ్యాసహ కారదే ।
మేఘరాగో రాగిణీభిర్యక్తో వ్హానుగీయతే । వాసవారాయణో రాగో రాగిణ్య సహస్మామకే ॥
సంగీతశాస్త్రీయ.

మ. కిరఘాతంబుల కోర్వితే హిమసంఘాతంబు శీతక్షమా

భిరదుర్గంబు భజింపఁగా నలడగిత్కలంక ప్రదాస్తోకీభి

కిరదోహయతిశాలిఁ జట్టుకొని లగ్నలోపట్టి ధట్టింతు నం

చరివిందాత్మఁ డువీచి కేఁగెఁ బ్రబలుండు మేఘాని దాక్షిణ్యమున్. 180

అ. హిమసంఘాతంబు=మంచయొక్క గుంపు, కిరఘాతంబులకు = మట్టి దెబ్బలకు, ఓర్వలేక = సహింపలేక యని యర్థము. ఇట్ల దుర్బలస్వభావ సమాగోపము—కిరణముల వేండ్రమునకు దాళలేక యని భావము. శీతక్షమాధరదుర్గంబు = హిమవిర్విర్యత దుర్గమును, భజింప = ఆశ్రయింపఁగా నని యర్థము. స్వస్థానము గనుక శీతక్షమాధర దుర్గమును శీతసంఘాతము ఆశ్రయించెనని యాశయము. అల=అ, జగిత కంపప్రస=జగత్తులకు తొందర నుచ్చుచున్నదియు, అస్తాకి భీకర = అధిక భయమును గలిగించునదియు, దోష=పాపముయొక్క, అయతి=దైర్ఘ్యముచేత, కాలి = ఒప్పచున్నట్టిదియు నగు దానిని - హిమసంఘాతంబునని యర్థము, జగత్తులను చచ్చిచేత పడఁకించుననియు మిక్కిలి భయంకరమై యుండుననియు దోహయతిశాలి యనఁగా రాత్రియొక్క దీర్ఘస్వముచేత నొప్పుచుండుననియును భావము. శీతకాలపురాత్రి యుక్తువగానుండుట ప్రకటము. చుట్టుకొని=ఇట్టిసంఘాతమును జట్టవైచు కొని, లగ్నలోపట్టి = ఆవరణముదాటి, ధట్టింతు అంచు = మర్రింబుఁగాకయని, అరివిందాత్మఁడు = కమలములకు హితుఁడయిన సూర్యుఁడు, దాక్షిణ్యముమాని = మోహితుమవలె యని యర్థము. దక్షిణాగ్నితత్వమునుమాని యని భావము. ప్రబలుండు = గొప్ప బలము-అనగా సేన-గలవాఁడ-ఇట్ల ప్రబల వ్యవహారసమాగోపము — వేండ్రమయినవాడని భావము. ఉదీచికో = ఉత్తరపు దిక్కునకు, ఏఁగె = పోయెను. మంచులన అరివిందములు చెడుచున్నవి గనుక సూర్యుఁ డరివిందాత్మఁడు గాన మంచును శీతీంపఁబోవుట యుక్తమనెడి యభిప్రాయమును గ్రహింపవలయును. అలం. 'కిర.. భజింపఁగా' హేమాత్మేక్ష. 'భీక...కాలి' క్యానింగము. 'అరివిందాత్మఁడు' పరికరాంకురము. 'చుట్టుకొని ...ఏఁగ' హేమాత్మేక్ష లేక సంబంధాతిశయోక్తి.

మ. చివురుంగైదువువేల్పు చైత్రమున సక్షిణాధ్వజ తేజవై

భవు డై తెమ్మర తేరివైఁగదలి రాఁ బ్రత్యగ్రసాలాగ్రహ

రత్నవిటంకంబులు ప్రాకి వల్లిననజానస్యల్ సల్లిరుత్తుల్లప
ల్లవహస్తంబుల భావిభావుక ఫలోల్లాసంబుతోఁ గ్రొవ్విరుల్.

181

అ. ఇందు దేవతారథోత్సవము జరుగుచేరి మన్నథ రథోత్సవమును అలవించి చెప్పును న్నాడు. చివురుంగైదువువేల్పు = (చిగురాకు ఆయుధముగాఁగల) మన్నఘఁ డనడిదేవుడు, చైత్రమునఁ = చైత్రమాసమందు, అక్షిణ...వై భవుఁడై—అక్షిణ=తక్కువకాని, ధ్వజ+ఉత్తేప = ధ్వజమును ఎత్తుట యనెడు, వైభవుఁడై=విభవము గలవాఁడై - ఉత్సవము ప్రారంభించుటకు ధ్వజారోహణముచేయుదురుగాన మన్నఘఁడును మినఁధ్వజారోహణమనెడు పట్టాంబరధ్వజారోహణ వైభవముగలవాఁడయి యునుట, తెప్పర తేరీపైఁ = మలయమారుతమనెడి రథముమీఁద, కదలిరాఁ = బయలుదేలిరాఁగా, పల్లివనజానస్యల్ = తీగలనెడు స్త్రీలు, ప్రత్యగ్ర...విటంకంబులు— ప్రత్యగ్ర = క్రొత్తలయిన, సాల+అగ్ర=చెట్లకొనలనెడు, వార్ష్య విటంకంబులు = మేడలపయభాగములను, ప్రాకి=ఆరోహించి, ఉత్స...హస్తంబులఁ—ఉత్సల్లు=వికసించిన, పల్లవ=చిగురుటాకు లనెడు, హస్తంబులఁ = చేతులచేత, భావి...ల్లాసంబుతోఁ-భావి=మీఁదగలుగఁగల, భావుక=ఓక్కిదమయిన, ఫల+ఉల్లాసంబుతోఁ=పండ్లయొక్క తోడికి యనెడి కోరినఫలముయొక్క యొడఁగూడుటతో, క్రొవ్విరుల్ = క్రొత్తగా విరిసిన పువ్వులను, సల్లిరి.

లోకమున ఏదేవునికేని తఱచుగాఁ జైత్రమాసమున సంపత్సిగోస్సినను జరిగించునెడల ముందు ధ్వజారోహణముచేసి పిదప రథోత్సవము జరుగుటగలదు - రథారూఢుఁడైపచ్చు దేవునిమీఁద బురస్త్రీలు మేడలపయనెక్కి యారథముమీఁదదోసిల్లతోఁ బువ్వులు మొదలయినవి చల్లుదురు. ఇచట చైత్రమాసవర్తియ వసంతిర్తువు మన్నఘోదీపకమయినదిగాన, యిది మన్నఘోత్సవ సమయముగా రూపించి మన్నఘనికిఁ జేప పడఁగయు తెప్పరతేరు నగటంజేసి, మినఁధ్వజారోహణమునే పట్టాంబరధ్వజారోహణముగాఁజెప్పి తెప్పరతేరీపై పచ్చుటయనెడు రథోత్సవమును బన్నినాడు. అప్పుడు సాధాగ్రములకు మాటుగా న్నొక్కగ్రములను, అందారోహించిన స్త్రీలకు మాటుగా ప్రాకినలలిలనును, స్త్రీలదో సిల్లకు మాటుగా లలిలయుత్ఫుల్లపల్లవములనును, వారు పువ్వులు చల్లుటకు మాటుగా నందు పువ్వులు రాలుటను, వారి కభిమతిఫలము మీఁద నొడఁగూడనంచుటకుఁ బ్రతిగా అందు మోదఁబండ్లు పండఁగలుగుటనుఁ, గవి నిబంధించినాడు. అనగా చైత్రమాసికనుగు వసంతిర్తువు మన్నఘఁడుఁడా విజృంభించెననియు, తిమదీపకముగా మలయమారుతము వచ్చెననియు, లతలుపరికి ప్రాచులకుఁబ్రాకి చిగుళ్లు వికసిల్లఁ బువ్వులుపూయఁగా నా తెప్పరసోఁకునఁ జిగుళ్లజొంపమునుండి పువ్వులు రాలెననియు, ఇఁకఁ బండ్లు పండఁగలవనియుఁ దాత్పర్యము. వసంతిర్తువు తఱచుగా సల్ల విశుశమఫలదులకుఁ గాలమగుటయిట యనుసంధించునది. రథారూఢుఁడైన దేవునకు ఆయుధసన్నాహమునకై 'చిగురుంగైదువు'. అని చిగురాకడిదము చెప్పట సాభిప్రాయము. అలం. రూపకము, సావయవము.

'తెప్పర' ఇది 'తెప్పరలు'అనియు పూర్వకవిప్రయోగములందు 'తెప్పర లెదీగఁకొనలవఁకిలాత్తు' (ఉద్యోగ. ౨-౧౧౨) దఱచుగాఁ గనుపట్టుచున్నది. కన్నడమందలి 'ఎలర్' 'ఎరల్' అను పదము నుండి యిది వచ్చినది గానోపు. కాన 'అరులు' 'ఇరులు' 'మరులు' అనుపదములందుఁబోలె నిండును 'లు'వర్ణము బహువచనప్రయుక్తముగాకి స్వతస్సిద్ధము గావలయు. కాని యిట్టివిల నిందుఁబోలె 'తెప్పర నీకం'తెప్పర' (విజయ) యని 'తెప్పర' గానే ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి.

మ. మహిళామండల మంజులభ్రమరకామర్దంబు శ్యామాముహూ

ర్మహురున్నీలిత పత్రభేదనిపుణాంబుం బద్ధిన్ కంకణ

గ్రహణాపాదియు నై సగంధవిటపిప్రాప్తి విజృంభింనుచు

విహరించె మధుమత్త గంధవహ మరవ్వేళన్ ననాంతంబునన్.

132

అ. పూర్వపద్యమున మన్మథుని విజృంభణమును జెప్పి యిపుడు తదుద్దేశముల నొకటియును మారుతమువిహరణమును ఉద్దేశమానగా లక్షణయుక్తముగా వర్ణించుచున్నాడు. అన్నేళన్ = అక్కాలమందు- ఎసంత కాళమం ననుట. మధుమత్త గంధవహము—మధు=ఎసంతమానసునందు, మత్త=క్రోధిన్, గంధవహము=వాయువు అని యర్థము. మధు=మద్యముచేరి, మత్త=మదించిన గంధ వహమని యర్థాంతరము. గంధవహమనగా గంధమును విహించినచని సాధిప్రాయము. గంధగంధక ఆమాదేరేశే సంబంధగర్వయో విశ్వ. ఇత సామ్యామయగా ఎసంత వాయువుగావించు చేష్టి తములను మద్యముద్రావిన గంధముని చేష్టితములనుగా నగర్వమునగాలుగఁ జెప్పుచున్నాడు. మహిశా...మగ్ధంబు—మహిశా = క్రోధినిపుఁ దీగలయొక్క, 'శ్యామాతు మహిశాస్వయా, లతాగోవిందనీ గుహ్రా' ప్రయ్యుఁ ఫలినీ ఫలీ' అమ. మండల=సమాహమందు, మంజుల=సాగనయిన, భ్రమరక=శుభ్రైదలయొక్క, ఆమగ్ధంబు=పద్మగ్ధులు - అనగా రారాపు గలిగించిన ఎసంతవాయుపర మైన శుభ్రము. మహిశామండల=స్త్రీ సమాహమయొక్క, మంజుల = మృదువయిన, భ్రమరక= ముంగురులయొక్క, ఆమగ్ధంబు = నలుపుటలది, స్త్రీల ముంగురుల నిడఁచునదియని మధుమద గర్వితుని పరిమైన యర్థాంతరము. 'అలకాశ్చూర్చునలూఁ తేలలాటే భ్రమరకా' అమ. శ్యామా...నిపుణంబు—శ్యామా (వాయు) = లతావిశేషముయొక్క - నల్ల తెగడ లేక బావంజియొక్క, మహాఃముహు = మాటిమాటికి, ఉన్నీళన్=వికాసమును బొందుచున్న, పత్ర=ఆకులయొక్క, భేద= దుల్లుటమందు, నిపుణంబు = నెరుగులదియు. బావంజియం దప్పడపుడు కూటమరించుచున్న యాకు లను దుల్లుచున్నది యనట. (గర్వి) శ్యామా=నడియావనిముగల స్త్రీయొక్క, ముహుర్ముహుః=మాటి మాటికి, ఇది 'భేద'తో నన్వయించెడిది ఉన్నీళన్=వికాసంపద జీవుఁబడిన - దిద్దఁబడుచున్నయనుట; పత్త్రీ=మకరికా పత్త్రీములయొక్క, భేద=భిన్నపటమటమందు, పెల్లగించి చెలుపుటయందనట, నిపుణమయినదనియు, 'శ్యామా మావనమధ్యస్థా' అమ. వికామావనముగల చెలువ దైనమకరికా పత్ర ములను మాటిమాటికి జెలుపుచున్నదనట. పద్ధిన్...పాదియున్ (వాయు) పద్ధిన్ = తామరతీగ యొక్క, కంకణ=జలబిందువులయొక్క, గ్రహణ=గ్రహించుటను, ఆపాదియున్=కలిగించుచున్నది యు - తామరల నీటిబొట్టులతోఁగూడి నల్లనయి కమ్మనయి పించుచున్నది యనుట. (గర్వి) పద్ధిన్= పద్ధిన్జాతి స్త్రీయొక్క, కంకణ=కడియముయొక్క, ఇటకడి యనుచేరి హస్తముపలక్షితము గనుక, హస్తముయొక్క గ్రహణాపాదము చేయుచున్నదియు, పద్ధిన్జాతి స్త్రీలు పరివ్రతలగుదురు. అట్టి వారిని శేషట్టిలాగుట గర్వాంధుని చేష్టితమని తెలియునది. వి=ఇట్టిదై, సగ...ప్రాప్తి (వాయు)— సగంధ=వాసనతోఁగూడిన, విటప = వృక్షవిస్తారముయొక్క, ప్రాప్తి=బాండుటచేరి, విజృంభిం చుంట్ల=అతిశయించుచు - వాసనలు గుబాళించు చెల్లు జొంపంబులంబడి కమ్మదనమునను జల్లదన మునను నతిశయించుచు 'విస్తాహోవిటపాస్త్రీ' యామ' అమ. (గర్వి) సగంధ=గర్వముతోఁ గూడిన, విటప = విటనాయకునియొక్క, ప్రాప్తి=కూటమిచేరి, విజృంభించుచున్=విజృంభించు - గంధ వహుడై మహిశాదులందు దుశ్చేష్టితములచేయు విటనికి సగంధుడగు విటపుని కూటమిచేరి విజృంభించుట సహజమని యాశయము. విహారంబున్ = విహరధ్యమందు లేక అంత శబ్దము రమణీయవా

చకమైనచో రమణీయమయిన వనమనందు, విహరించెన్ = సంచరించెను. ఇటు గంధవహము అని ముఱ
ర్ణాంతకమయిన యమహన్నపుంసకమునకుఁ జుంస్తప్ప వివక్ష 'పాండవసంహమలో' 'పురుషసింహమ'
ఇత్యాదులందుఁ బోలే నెఱుంగునది.

సీ. ఏవారు హరించెన్ గ నా పాటలారోక, నీపార్వీ గ నకక కలాప మరసె

సాలావలులు దాటి ర యేలాలతావార, బాలాతతిపరాగ ర పటము లూడ్చె
నానామధుపనవ్య ర గానామృతము మెచ్చి, సూనానవములెల్ల ర జూట లిచ్చె
శంకారహితధీర ర హంకారశుకభటా, హంకారముల ఫలార హతి యొసర్చె
తే. ననుచు నాగంధవహునిధో ర్త్యములు బెలుపు, లీల విరిసినవిరులురాశి నరజంబు
లోలికనరసంబు లురిలినరఫలము లధిపు, మ్రోల నిడి పక్కిరుద్యానరసాలురపుడు.

అ. పూర్వపద్యమున వసంతవాయువునకు గంధవహాశబ్దసారస్యముచే వసాంతసంచరణమునఁ
జేసిన పటధౌర్త్యములను గొన్నింటిని జెప్పి యిందును చన్నామముననే వనమునం జేసినమఱి కొన్ని ధౌర్త్య
ములను ఉద్యానపాలురు రంజనకుఁ బెలుపునట్లుగాఁ గవి విర్ణించుచున్నాఁడు - అపుడు = అసమయముం
దు, ఉద్యానపాలురు = వనపాలకులు, ఇదికర్త. ఏవారు... అరసెన్ -- ఏవారు... పెచ్చుపెరుగుచున్న, పా
దరిండ్లన్ = తీగయిండ్లనెడి యిండ్లయందు, అ... అర్చిన్ -- అపాలల = అంతట నెఱ్ఱయిన, అనోక =
రక్తానోకమనెడి, దీప + అర్చిన్ = దీపపు సెగ చేత - జ్వలించుచున్న దీపముచేతననుట, కనకకలాపము =
(కనకమనఁగా సంపెగయు బంగారమును- బంగారము పేర్లన్నయు సంపెగకుఁ జెల్లనని తెలియునది)
సంపెగపువ్వులనెడు బంగారపురాని, అరసెను = రోసెను, దొంగలు దీపములు వెలిగించుకొని ధని
కుల గొప్పయిండ్లలో జొచ్చి బంగారములను వెనకు ధౌర్త్యము నిట తెలియునది. గొప్పయిండ్లలో
దీపములు వెలిగించుకొని బాహులుగా ధనము వెనకుట మిక్కిలియుఁ జౌర్యసాహసాతిశయమని
వ్యంజితము.

సాలా... లూడ్చెన్ -- సాలమనఁగా పృక్షమును ప్రాకారమును, 'అనోకహః కుటస్సాలః'
'ప్రాకారోవరణస్సాలః' అమ. సాల అవలులు = పృక్షసమాహములనెడు ప్రాకారసమాహము
లను, దాటి, ఏలాలతా = ఏలకి తీగలనెడు, వారిబాలా = వేద్యాంగనలయొక్క, తతి = సమాహము
యొక్క, పరాగ = పుష్పాశయనెడి, పటములు = పస్త్రములను, ఉడ్చెన్ = ఒలిచేను, పెక్కప్రాకార
ములనుగడచి యందులోనున్న వారకాంతిల నలువలూడ్చుట మిక్కిలియు ధౌర్త్యమనట. 'వర
బాలాతతి' యను పాతాంతరమున, ఉత్తమస్త్రీ సమాహమని యర్థము. ప్రాకారములలోపల రాణి
వాస ముండఁదగినవారు వరబాలలేకాని వారబాలలుగారు. వరబాలల వలువలూడ్చుటయే ధౌర్త్య
సూచకముగాన, యాపాతము యుక్తమే. లేక ఏలాలతల 'వార' = సమాహమనెడి, బాలాతతి
యనియుఁ జెప్పవచ్చును.

నానా... జూటిచ్చె -- మధుపశబ్దము తుమ్రెవయందును మద్యపామయందును విర్ణించుననా
నా = సమస్తములయిన, మధుప = తుమ్రెవలనెడి మద్యపామలయొక్క, నవ్య = నూతనములయిన. గాన +
అమృతమున్ = అమృత ప్రాయమయిన సంగీతమును, మెచ్చి, సూన + అసమలు ఎల్లన్ = సూనానవమనఁ
గా పూఁదే నెయు, ఇప్పపూపు మొదలగు పూవులచేతఁ జేయఁబడు మద్యమును-పూఁదేనియ లనెడియిప్పు
పూసారా మొదలయినవాని నన్నిటిని, చూటిచ్చెను = కొల్లగొనియచ్చెను- త్రాగుబోతులను గూర్చికొని
వారి పాటలకుమెచ్చి యిటసంతరించిన సారాలనెల్లఁ గొల్ల పెట్టి వారి కిచ్చివేసినాడనుట.

శంకా... జనర్చెన్ -- శంకారహిత = జంకులేనట్టి, ధీర = సమర్థమయిన-దిట్టతనముగల యనుట,

హుంకార=హుం అనేది శబ్దముగోచరమైనను, కుక=చిలుకలు అనేడు, భట=భటులయొక్క. అహంకారములకే=గర్వములచేత, ఫలాహతి=ఫల=పండ్లయొక్క, అహతి=కొట్టుట, అనెడి, ఫలాహతి=ఫలమును తినుట, ఒనర్చిక=చేసెను - జంతులేని దిట్టనేవలఁ గూర్చుకొని మామగలుగు ఫలము నంతయుఁ బాడుచేసె ననుట.

అనుమత్ = అని పలుకుచు, అగంధహుని = గంధహుఁడనఁగా వాయువును, గర్వము గలవాఁడును - ఆవాయువనెడి గర్వగ్రస్తునియొక్క, ధౌర్జన్యము = దుండగములను, తిలుపు లీలకే = తిలియఁజేయువిధమున, విరివివిరులు = గానీపడిన పువ్వులును, గానీరసంబుకే = తోరిఁగిన పువ్వుడులను, ఒలికిన రసంబులు=చిందిన పూఁదనెలను, ఉండిన ఫలములు = కనియఁబండి రాలిన పండ్లను, అని క్రివాన్వయము జేరియునది, ఆధిపుమ్రాంకే = సమంతాఁ జూచునది, ఇడి = ఉంచి, పలికిరి=పక్ష్యమాణమును జెప్పిరి. వసంతిర్గువునఁ జక్కఁగా రక్షాశోకినటుల హాచియున్న గూఁపమున, మలయమారుతము సుడియఁగా పెరిగిన పొదరిండ్లయందు సంపెంగివిరులురాలి యుండనియు, చెట్ల పయి సుడిసి దానిపయిని బ్రాణియున్న యేలకిరీగల పువ్వుడి గూఁతనియు, అగ్రాహితున హాయిగా తుమ్మెదలు జంజువుని పాలులుపాడుచుఁ బూదేయలవ్వారిగా గ్రోతెననియు, చిలుకలు చెలరేగి కొలకొలగూయుచుఁ బండ్లనుజేర్చి భక్షించెననియును దాటివీక్షము. పొదరిండ్లయందు రాలిన సంపెంగ పువ్వులు వాడకమఱింత మనోజ్ఞము లగుటండేనియు, ఏలకిరీగలనండి గోరిగిన పువ్వుడి మిక్కిలి పరిమళయుక్తము లగుటండేనియు, తుమ్మెదలుగ్రోతిన పూదేయలు మిక్కిలి గూఁపాద్యము లగుటండేనియు, చిలుక ముక్కుపోటుల విరివపండ్లు మిక్కిలి మధురము లగుటండేనియు నవి రాజానకుఁ గాని కలు పెట్టిరని తెలియునది. ఇట రూపకమున, మర్యాదకుఁ బెట్టిన గానకలను ధౌర్జన్యవేషమునకై చూపినగులుతులుగా నుత్ప్రేక్షించుటచే నుత్ప్రేక్షయు, గ్రమమును, నలంకారిములు శ్లేషోద్ఘాతములు. దీని కంగాంగిభావముచే సంకరము.

క. స్వామీ యేమని పొగడెద, మామనికి మనికి యెనఁగూరమముసం
గామనిశితాస్త్రములు తి, తోక్తములతెలివలఁ జిగురుగొప్పలుఁ జేవల్.

అ. ఇట పినసాంకులు రాజానకుఁజేయు విన్నపము దెలుపుచున్నాడు. స్వామీ=ఏలినవారా!
అమనికి=పసంతమునకు, మనకైనై=నివాసస్థానమయినట్టి, అరామమునకే=ఉద్యానవనమందు, కోమల తరలతలు=ఇట లతాశబ్దముచేఁ దజ్జన్మములయిన పుష్పములు లక్ష్మీతములగుచున్నవి. కోమలతర=మిక్కిలియు మృదువులయిన, లతలుకే=తీగలయందుఁడు పువ్వులును, కామనిశితాస్త్రములు=కామ=మనఁ గుని యొక్క, నిశిత=మిక్కిలి వాడియైన, అస్త్రములు=బాణములు, చిగురుగొప్పలుకే=రేతగొప్పలును, చేవల్=సారములు, 'చిగురుగొప్పల చేవల్' అని పాఠా. కాని 'చిగురుగొప్పలఁజేవ' (మనుచరిత్ర) 'చిగురుగొప్పయుఁజేవ' (రామాభ్యు) అను సంబంధి ప్రకృతపాఠము గలవికొనఁబడియె. కాబట్టి, ఏమనిపొగడెదము=ఏమని కొనియాడఁగలము. అనఁగా కొనియాడఁబాలమనుట, మిక్కిలియు సుకుమారములయిన పుష్పములు మన్మథకళోరబాణములని చెప్పటయు కడుండేలికయైన చిగురుగొప్పలును చేవలనుటయు విరోధము, మొదటిదానియందు మన్మథోద్దీపకములయు రెండవదానియందు దినదిన ప్రవర్ధమానములనియుఁ బరహరము. అలం. విరోధాభాసము. అతిశయోక్తి.

* లతలు చిగురుగొప్పలచేవల్.

తే. నాథచివురులు రంజిత్రైసనలు* మొలిచె, నలరె విరులెల్లఁబూఁపలురదలలుసూపెఁ
బసిమినిరవొందెఁబిందియల్ బలసెనవశ, లాటువులుసాంధ్రుచులఫలంబులెసఁగె.

అ. నాథ=స్వామి, చివురులు రంజిత్రై=చిగురుటాకులు ఎఱ్ఱఁదనముచే నొప్పెను, ననలు
మొలిచె=మొగ్గులు పొటమరించెను, పిరులెల్లఁ ఆలరె=పువ్వులన్నియు వికసించెను. పూఁపలుద
లలుసూపె=మొటిమలు పొడసూపెను, పిందియల్=లేతపించెలు, పసిమి=పసరుచాయచేత, ఇర
వొందె=అమరెను, నవశలాటువులు=క్రొత్తలయిన కాయలు, బలసె=బలుపునొందెను, ఫలంబులు
=పండ్లు, సాంధ్రుచులె=దట్టమయిన తియ్యఁదనములచేత, లేక ఎఱుపు పసుపు మొదలయిన వర్ణ
ములచేత, ఎసఁగె=ప్రకాశించెను. అనగా నివి యన్నియును గలిగియున్నవని తాత్పర్యము. ఇంట
చివురులు మొదలుకొని పండ్లఁజుకుంగల యవస్థలు వరుసఁగాఁ జెప్పినాడు.

ఉ. కేళివనాళి నీయెడ శుకీనినదార్పణి చెప్పనేల భూ

పాలక నీలకంఠములు శ పాయక మ్రోయు లతాంతవాస నా

జాలము సోడుముట్ట సురసాలము వీడ్కొని వచ్చు వట్టదీ

మాలికదోచు నబ్బరపురమబ్బులయుబ్బులు గుబ్బతిల్లఁగన్.

185

అ. భూపాలక=ఓవసుమహాంబా! కేళివనాళి=క్రీడావనముల వరుసయందు, ఈయెడ=ఈ
వనంతసమయమున, శుకీనినదార్పణి—శుకీ = ఆడుచిలుకలయొక్క, నినద = పచ్చళ్లయొక్క,
ఆర్పణి=ఆడంబరము, చెప్పనేల = చెప్ప నక్కఱలేదు—అనఁగా విరామములేకయే యున్నదనియు
వసంతర్తువు గమక నిపుడుచిలుకల కోలాహలములు గలిగియుండుట వింతిగాదనియు ఆశయము.
లతాంత=ఉద్యాన వనపుష్పములయొక్క, వాసనాజాలము=పరిమళసమూహము, సోడుముట్ట=మిన్నం
టి కపాలముల కక్కఁగా, సురసాలము=కల్పవృక్షమును, వీడ్కొని=విడిచిపెట్టి, వచ్చు = వచ్చు
చున్న - ఇంటఁ గల్పవృక్షముయొక్క వాసనకంటె ఉద్యానపుష్పముల వాసనలు శ్రేష్ఠములని
తాత్పర్యము. వట్టదీమాలిక=ఆడుతుమ్మెదలయొక్క - సమూహమందు, తోచు - స్ఫుగించుచున్న,
అబ్బరపుమబ్బుల = ఆశ్చర్యములయిన మేఘములయొక్క, ఉబ్బులు=ఉల్బలములు = ఎగవులనుట,
గుబ్బతిల్లఁగె=అతీతయించుచుండఁగా, నీలకంఠములు=నర్మ ర్తువునందుఁ ధ్వనిచేయు నెమిట్లును. 'మ
యాలో బర్హికోబర్హి నీలకణ్ఠో భుజ్జభుక్' అను. పాముకమ్రోయు=ఎడతెగక కేకారములు
నేయుచుండును — అనఁగా వట్టదీమాలికయందలి మేఘవటల భ్రాంతిచే నీలకంఠము లెడతెగక
ధ్వనిచేయు ననుట. వట్టదీమాలిక మబ్బులయుబ్బులబోలు నంత బాహుళ్యము గలిమిచేత ఉద్యాన
వన పుష్పముల వాసనాతిశయము వ్యంజితము. కల్పవృక్షములం గల తుమ్మెదలెల్లను బాదులుకొని
క్రిక్కిరిసి మిక్కిటమై వచ్చుటచేతను మబ్బుల యుబ్బుల బోలిక చూపట్టుట. అధికత్వముచేత అబ్బు
రములని తెలియునది.

క. మహనీయ మధుర్గురీ సంగ్రహమునఁ గాలువలు నఱిపి శ గనిములుగ రజం

బహరహము నెఱిపి మాకుఁ, సహకారము లయ్యె నచటి శ సహకారంబుల్.

అ. అచటి సహకారంబుల్=ఆ వనమందలి తియ్యమామిడిచెట్లు, మహ...సంగ్రహమునఁ —
మహనీయ=గొప్పదయిన - విస్తరించిన, మధు=పూఁదేనెయొక్క, గురీ=ప్రవాహముయొక్క, సంగ్ర
హమునఁ = సంపాదనముచేత - ఒడఁగూర్చి సమకట్టుటచేత ననుట, కాలువలు నఱిపి = కాలువలు

సాగించి - కాలువలుగా పాతించి యనుట. మధువు యుగిగా దొరిగినను అర్ధురి కాలువలుగాఁ బాటునంత గొప్పదిగా నుండవలయును. గాన, 'మహనీయ' మని విశేషించినాఁడు. దీనిచేత తియ్యనూమిడి జొంపముల పెంపును వాని తియ్యవనపు సొంపు మహిమకొనునది. రజంబుఁ = పుష్పాదీని, అపార హంబుఁ = ప్రతిదినమును - ఒక్కనాటికిని దప్పక యునుట. దీనిచేత వాని సహకారత్వముయొక్క యుతిశయము తెలియునది. నెఱసి = నిండించి - పూర్ణముగా సరించునుట, మాకుఁ = అతోటబోకాలు మలుపార్చి గనిమలుకట్టు పని నేయవలయువార మగుమాకు, సహకారియులు అయ్యెఁ = తోడుపని చేయునవి అయ్యెను. పఱపుంటి కాలువ మొక్కటిగాక 'కాలువ'లని పెక్కులగుటచేతను రజస్సు నెఱపుట యొక్కనాఁడు గాక 'అపారహ' వ్యనుటచేతను వాని సహకారత్వము సరిశయము తెలియునది.

తా. ఆవనమందలి తియ్యనూమిడి చెట్లు మిక్కిలి జొంపములై యవ్వారిగాఁ గాలువలపాటునట్లు పూడేనెలు గార్చుచుఁ గుప్పలుగుప్పలుగాఁ బుచ్చిడి కొరుగచు నుండును. అలం. ఉదాత్తమును, కావ్యలింగమును.

మ. బలుకప్రంపుటనంటికి వ్పరపుఁదిఁప్పల్ గప్పి యుప్పొంగుజూ

ల్లలగొజ్జంగల నీరు సజ్జకపుఁగేళాకూలికిఁ దిగ్గిత

జ్జలసూత్రంబులు వ్రాఁకి తుంపుగులుగాఁ జాఱు నిదాఘాంతు నా

వలి వీడ్కొన్నతెమంబుఁ గాంచి వనిలో శ వర్తించుమంచో యనన్. 137

అ. బలు...తిప్పల్ - బలు = బలువయిన - మిక్కిలి దప్పయుగాఁ బెరిగినట్టి, కప్రంపుటనంటి = కర్పూర పరణులను సంబంధించినట్టి, కప్పరపు + తిప్పల్ = కర్పూరపుఁ బ్రోగులను - కర్పూరపరణులనుండి యవ్వారిగాఁ కొరిగి గుప్పలుగొన్న కప్పరపు రాసుల ననుట - ఆ మరణులు 'బలు' ఐగుటచేతను దానినుండి తొరిగిన కప్పరమును 'తిప్ప' లయ్యెనని తెలియునది - ఆ తిప్పలను, కప్పి...జూల్ - కప్పి = క్రిచ్చి - మంచి యనుట, ఉప్పొంగు = పును జొంగుచుండెడి, జూల్ = ప్రవాహము, కల...నీరు - కల = కలిగినట్టి, గొజ్జంగల = గొజ్జంగపూవులయొక్క, నీరు - గొజ్జంగిపూవుల నీ రాకర్పూరపు రాసులను మంచి యుంచుటకే మిక్కిలియై యుండవలయును. అట్లు మంచియు సం దిగిపోవక దాని నుండి యునికి పాటునంతటి వెల్లువగా నుండెనుటచే దాని బాహుళ్యతిశయము వ్యంజితము. అంత బహుళమయినది గావుననే, సజ్జకపుఁగేళాకూలికి - సజ్జకపు = ఆయత్త పఱుపఁబడియున్న, గేళాకూలికి = జలయంత్ర గృహమునకు - క్రీడాసరస్సున కని కొందఱు - గొజ్జంగిపూలనుండి విచ్చినీరును బట్టుకొనునట్టి వాటముగాఁ గేళాకూలి యమర్పఁబడియున్న వనుట - దానికి, దిగ్గి = దిగి, తిప్ప + జల సూత్రంబులు = దానియొక్క జలయంత్రములను, వ్రాఁకి = వ్యాపించి - దానిలోని తారంజాలలోనికి - ఆ గేళాకూలి నిండి దానినుండి నలునక్కల వ్యాపించుటకై పన్నియున్న జలయంత్రములం దెల్లనిండిన ఐనుట, తుంపురులుగాఁ = సన్న వానచినుకులుగా, వనిలో = ఉద్యానవనములోపల, నిదా...అవలి - నిదాఘాంతు = సూర్యునియొక్క, అవలి = అగడును - అదావడిని, వీడ్కొన్నతెమంబుఁ = తప్పించుకొన్న చీకటిని, చెట్లు సూర్యకిరణములును జొరనీయనంత జొంపముగాఁ గ్రచ్చుకొని గలిగించుచున్న దట్టంపునీడల నివట చీకట్లుగా నధ్యవసించినాడు. కాంచి = చూచి, వర్తించు మంచో యనన్ = (తానుగూడ నందు) మెలగుచున్న మంచో యనునట్లుగా, జాఱు = క్రిందఁదొరుగును.

గొజ్జంగపూలనీరు కర్పూరరాసులను మంచి పాటుటచేత చలువగొని గేళాకూలినిదిగుటచేత మతీంత జలజలమును జలయంత్రములందుఁ దుంపరులుగాఁ దొరఁగుటచే, జలబలముని సన్నచినుకులు

గాఁ దొరఁగుమంచుతోడి సామ్యము నొందినది. దీనిచే గొజ్జంగిపూలచెట్టును గర్పూరపు టరఁటులును మిక్కుటముగా నుండుటయుఁ దెలియునది. నీరు తుంపురుమంచులఁ దోచుటకు నలుగడల విరివిగా పర్వయుండువలయును గాని దానినిబర్వఁజేయు జలయంత్రములు పెక్కులుండవలయుననియు వ్యంజితము. సూర్యుని వేండ్రమున తోపనిచి చీకటియు మంచు నే. తమకంటె బలవంతుడై తమకును సమానఁడయిన శత్రువు గల యిరువురు నొకరితోనొకరు పొత్తుగలిగియుండుటయుఁ గూడి ప్రపత్తించుటయు, సహజము. కావుననే సూర్యుండను బలవంతుఁడయిన శత్రువుగల మంచు సూర్యుడే శత్రుఁడుగాఁగల చీకటితోఁ జెలిమిగలదై యది తమ పగవానిబాధ-అనఁగా సూర్యుని వేండ్రము-లేనిచోట నుండునని తాను నదియున్నచోటనే ప్రపత్తించెనని భావము. దీనింబట్టి సూర్యకిరణములు చొరనీయనంత నివిడ ముగా వృక్షములు వనమందు జొంపములుగొని యుండుటయు వానివలనఁ గ్రచ్చిన దట్టంపునీడలు చీకట్లవలె చూపట్టుటయు వ్యంజితము. 'చలియిగుక వెట్టు నేడాకులరఁటుల' (మనుచరిత్రము) అనుటచే నాయరఁటుల నుండి దొరఁగు కపురము చలువగలిగియుండుటయు, 'గొజ్జంగ పూఁబొదల్ గురియంగఁ బటికంపుదొనల నిండినయట్టి తుపానజలము' అనుటచే గొజ్జంగపూలనుండి కారు జలము కైత్యసారభార్య మగుటయు తెలియునది.

తా. అవనమందు కర్పూరపు టరఁటులును గొజ్జంగలు నవ్వారిగా నుండుటచే గొజ్జంగపూల నుండి కారిన నీ రా కర్పూరపుటరఁటుల నుండి దొరిగిన కర్పూరపు రాసులముందుకొని చలువయుఁ దావియునొంది వెల్లువగొని దానికై యాయ త్రిపఱిచియున్న జలయంత్రపు సరస్సులోనికి దిగి యక్కడనుండి నలుప్రక్కల నిగిడియున్న నీటియంత్రములద్వారా వ్యాపించి సన్ననితుంపురులై మంచు విరె జిలుజిలుమని పరియుచుండును. చెట్లు జొంపములయి సూర్యకిరణములను చొరనీయకుండుటచే దట్టంపు నీడలుగ్రచ్చి చీకటివలె నుండును. అలంకారము ఉత్పేక్ష.

శా. ఆ యారమ్ములఁ బొల్చుకొమ్మలబెడం १ గాపల్లవప్రళేణి రం

గాయాతాపుల మించుపూఁబటపు లాహా యెన్నఁగా శక్యమే

యా యుద్యానము సాటిచైత్రరథ మెల్ల నాయతశ్రీయుతం

బై యొక్కొక్కనగంబై చైత్రరథమై १ యందు విజృంభింపఁగన్. 138

అ. ఆయారమ్ముల = ఆపాదరిండ్లయందు, పొల్చు... బెడంగు, పొల్చు = ప్రకాశించుచున్నట్టి, కొమ్మల = కాఖిలయొక్క - స్త్రీలయొక్క యని యర్థాంతరము, బెడంగు = చక్కఁదనమును, ఆ పల్లవ... రంగు — ఆపల్లవప్రళేణి = ఆచిగురుటాకుల బంతియొక్క - విటపంక్తియొక్క యని యర్థం. 'పల్లవ కిసలేషిణి' విశ్వ. రంగు = సాగగును - పాదరిండ్లయందలి కాఖిలును నందు మొలకొత్తిన చిగుళ్లునునని పసంతద్రువు పల్లవిత్వము. ఆపాదరిండ్లయందలి స్త్రీలును వారితోడి కూడికగల విటపమూనా ములునని. పసంతసమయంపు మన్మథోద్దీపక త్యాతిశయమును, ఆయా... బటపులు — ఆయాతావుల = ఆయాపరిమళములచేత, మించు = అతిశయించుచున్న, పూ + పటపులు = పుష్పవిస్తారములు, ఆయాతావుల = ఆయాస్థలములందు, మించు, పూపటపులు = పుష్పశయ్యలునని యర్థం. వాసనార్థకమయిన తావులన పదమునకేకవచనము తావి. స్ఫూర్థకమున కేకవచనముతావు. పటపులనఁగా విస్తారమును శయ్యయు, పసంతము పుష్పసమయముగాన పూవులు వలువగల వాసనలుగుబాళించుచు విస్తరించియున్నవనుట. పసంతము మోద్దీపకమగుటచే సంభాగమునకై స్త్రీపురుషులయ్యెయెడలఁ బూవు పెజ్జలుపటముకొనియున్నారనుట. అనా = ఆశ్చర్యము, ఎన్నఁకా = గణించుటకు, శక్యమే = తరమా-తరముగాదనుట. చైత్రరథ

ము=కుబేరుని యుద్ధానమును 'అస్యోద్ధానం చైత్రరథమ్' అను. అయుద్ధానముసాటి= ఆపూర్వో-
 టకు సమానము, ఎట్లుఅగుచో=ఏదేనినగును - ఏవిధమునను సమానముగా నేరదనుట. ఏలనఁగా-ఒక్కొక్క-
 క్కనగంటె = ఒక్కొక్కప్పుడు, ఆ...లై - అయితే = విస్తరించిన, శ్రీ=సమృద్ధితోడ, యుతం-
 బు+వి=కూడినదై, చైత్రరథమై - ఏచేరవలెయై యని యర్థము. చైత్రుఁడనఁగా వసంతుఁడు; గనుక,
 వసంతునికి రథమయినదని భావము - ఇట రథశబ్దముచే ఆలోచింపవలయును గుటమాత్రము భాష్యము -
 చైత్రుఁ డాలోచించునట్టిదియనుట - చైత్రుఁ డాకిమిందుటచే జక్కఁగాఁ జిగిర్చి బూచియు
 న్న పంపు సాంపుగులుకుమన్నదని భావము. అయిచో = అనామందు, విశృంభింపఁగో = ప్రకాశిం-
 చుచుండఁగా, ఆ యుద్ధానమునకుఁ చైత్రరథమెట్లు సాటియగునని పూర్వముతో నన్వయము. కుబే-
 రునివలె మంతయుఁజేరి అయితే శ్రీయుతిం బగుచైత్రరథమగుచున్నది. ఈనామం చొక్కొక్కప్పుడు
 మూలమే అయితే శ్రీయుతిమై ఒక్కొక్కచైత్రరథముగానున్నది కాని ఔక్కు చైత్రరథమల పంపు
 గల దీనితో నాయొక్కచైత్రరథమెట్లు సాటియగునని గూతయము. ఒక్కొక్కప్పుడును బండువై
 పల్లవపుష్పములచే నలంకృతమైయుండుటఁ జూడఁగా ననంబుఁ డనుచేతకుఁగాను అలంకృతమయిన
 రథమువలెఁ దేనిలమండునయు ధి యు వ్యంజితమగుచున్నది.

తా. అనామందుగల పాదరిండ్లలోనున్న చెట్లుకొమ్మలయు చిక్కులయు సాగినను, స్త్రీలయు
 విటశ్రేణులయు సాంపును, మఱి పలువలల వాననల గుఱాళించుచు విస్తారముగాఁ బూచియున్న
 పువ్వుజొంపములును, అనూసలములందు స్త్రీపురుషు లాపూజింపములచే గావించుకొన్న శయ్య
 లును, నాశ్చర్యము గొలుపుచు నింకింప గలిగినదెరము కాకున్నవి. మఱియు నందలి యొక్కొక్క
 వృక్షమును వసంతమహిమచే జక్కఁగాఁ జిగిర్చియుఁ బూచియు మిక్కిలి పంపు సాంపారుచుండు
 టవలనఁ గుబేరుని యుద్ధానమునకు చైత్రరథమునగుడ నతిశయించి ప్రకాశించుచున్నది. అలం-
 క్లేషాను ప్రాణితిమయిన కాన్యోగమును, అర్థాపఠి.

సీ. ఇమ్ములై మహిపాజాగిమ్ములై పాదలుండె, బూజవికలు వేటక పూసవలదు
 తెప్పలై నెత్తావిక కుప్పలై పువ్వుల్లి, గుల గండవడి త్రోవక జిలుక వలదు
 సారి మై హిమజలాక సారి మై పూదేనె, నెలయఁ గేళాకూళిక నింపవలదు
 మొత్త మై మూసితాళయ త్త మై గంబూర, మెగయ వితానముల్ బిగియవలదు
 తే. స్వామి యారామశుభవైభవములు సూడ
 నెపుడు విచ్చేయుదురో యంచునెదుటసూచు
 సహజ సౌభాగ్యములు*గూర్చి చైత్రుఁ డితిఁడు
 ... కూర్చి భవనీయవనవలగకుండు గాఁడె.

అ. ఇమ్ములై = వికాలములయినదై, మరుహబారమ్ములై = మత్తగన కొలువుగూటములై -
 అనఁగా రత్నాదిక్రీడల పంపుసాంపారుచున్నట్టి స్థానములైయునుట, పాదలు ఉండఁ = పాదరిండ్లుం-
 డఁగా, పూ+వికలు = పువ్వు చెప్పరియులు, వేట=ప్రశ్నీకముగా, పూసవలదు = తాల్పలదు -
 అనఁగా గట్ట నక్కఱలే ననుట. పూజవికలవలె విరివిగాను మన్మథక్రీడల కుద్దీపకముగాను పా-
 దరు లున్నవనుట. తెప్పలై = తెల్లెలుగట్టినదై, నెత్తావికపులై = పరిమళరాములై, పువ్వుల్లి =
 ఉరులక = రాలుచుండఁగా, గండవడి = బుక్కాపాడ, త్రోవక = మార్గమందు, చిలుక

* గూర్చు.

వలదు = చల్లనక్కఱలేదు. గండపొడివలె నే పుప్పొడియు పరిమళము బుగులుకొనుచున్న వనుట. సారమై = చేపగలదై - బలమైనదై యనుట. హిమజల + ఆసారమై = మంచుజడి వంటిదై, పూ+లేనె = మకరందము, నెఱయి = వ్యాపించుచుండఁగా, కేశాకూళి = జలయంత్రపుగుంత, నింపవలదు = సీగ్ల చే నింపనక్కఱలేదు. కేశాకూళియందు సీగ్లనింపి జలయంత్రములఁబర్పించి నలుగడల తుంపురులు గాఁ జల్లించునట్లే పూఁదేనె దట్టమై మంచుజడివలె గురియుచుండుననుట. (చూడు. ౧౩౯ వ పద్యము). మొత్తమై = రాశిమై, మారుత + ఆయత్తమై = వాయువునకు లోనయి, గంబూరము = పచ్చకర్పూరము, ఎగయి = ఎగురుచుండఁగా, వితానసుల్ = మేలుకట్టు, బిగియవలదు = కట్టనక్కఱలేదు. పచ్చకర్పూరము కుప్పలుకుప్పలుగా దట్టముగొని పయనిబర్పట మేలుకట్టుకట్టినట్లున్న వనుట.

స్వామి = దేవరా, సహజ .. చైత్రుడతఁడు - సహజ = స్వభావ సిద్ధములయిన, సాభాగ్యములు = ఒప్పిదములను - శృంగారముల ననుట, కూర్పు = ఒడఁగూర్చునట్టి, చైత్రుఁడు = ఆవిసంతుఁడు - పొదలు, పుప్పొళ్లు, పూఁదేనె గంబూరమును వసంతుని సహజసాభాగ్యములనియు, ఇట్టి సహజములయిన వాని చేతనే పూఁజవికలు మొదలయినవి నిర్మించినాడనియు, భావము. ఆరామశుభవైభవములు-ఆరామ = ఉద్యానమును సంబంధించిన, శుభవైభవములను = సాగనయిన పెంపుసొంపులను, చూడఁ = కటాక్షించుకొనుట, ఎపుడు విచ్చేయుదురో అంచుఁ = ఎప్పుడు విజయము చేయుదురో యని, ఎదురుచూచుఁ = ప్రతీక్షించుచుండును - పొదలు మొదలయిన వసంతుని సహజసాభాగ్యములచే నయినపూఁజవికలు మొదలయినవి ఆరామమునకు శుభవైభవములు. ఆరామమున పూఁజవికలు మొదలయినవి గట్టుట దానికి విభవములగును. దాని పొదరిండ్లు మొదలయినవానిచేతనే యట్టివి తమంతటఁ గట్టింపఁబడి యుండుట దాని శుభవిభవములగునని శుభశక్తిసారస్వము. ఇట్లేదురుచూచుటకుఁ గారణమేమనఁగా, అతఁడు = ఆవిసంతుఁడు, కూర్చి = గారాముచేత, భవదీయ వనపాలకుండు = దేవర తోటను గాఁచువాఁడు, కాఁడె = కాఁడాయని యర్థము. విసంతుఁడు సహజముగా వనములను బాలించువాఁడని భావము. సీతోటవాఁడుగాని సీయారామమునకు సీతపుడు వత్తువోయని యలంకారములు చేసి యెదురుచూచుచున్నాడని యాశయము. ప్రభువులు వనవిహారమునకై ఎత్తురని వనపాలకులు పూఁబండిగట్టి మార్గమందు మెత్తిగానుండునట్లు గండపొడిచల్లి, కేశాకూళిలో సీగ్లనింపి మంచుచినుకులవలె నలుగడలఁ బడునట్లు చేసి, పయని మేలుకట్టు కట్టి యాయితె పఱుదుట మరియాద. వానిని వనపాలకుల మగు మేముచేయనక్కఱలే కుండునట్లు వసంతుఁడు మావలె నే దేవరవనపాలకుఁడు గావున పూఁజవికలు మున్నగువానికి మాఱుగా వానింబోలు పొదరిండ్లు మొదలయినవానిని నమకట్టి తమరాక కెదురుచూచున్నాడని తాత్పర్యము. ఉద్యానవన మట్లు వసంతసమయ సహజసాభాగ్యములచే నత్యంతశుభవిభవముల రమ్యముగానున్నదిగాన వనవిహారార్థము దేవరవిజయము చేయవలయునని వనపాలకులు విజ్ఞాపనముచేసినని ఫలితార్థము. అలం. ఉదాత్తము, కావ్యలింగమును.

క. అని వనపాలురు దెలిపిన, జనపాలున కి నఘపూగ ౩ * సాలాళి నూ

తనపాళి ఘనకేళి, వనపాళిడర్శనోత్సవం బిగిరించెన్.

140

అ. అని, వనపాలురు = తోట కాచువాఁడు, తెలిపిన = విన్నపము సేయఁగా, జనపాలునకుఁ = రాజునకు, అనఘ... ఉత్సవంబు - అనఘ = దోషరహితమయిన, పూగసాల = పోకచెట్లయొక్క, ఆనలి = పంక్తులయొక్క, సూతన = క్రొత్తలయిన, పాళి = సముదాయముతోఁ

గూడిన, ఘన = అధికమయిన, కేళివిపాళీ = క్రీడావిషయ ప్రదేశముయొక్క, దర్శన = చూచుటయు
దలి, ఉత్సవంబు = వేడుక, ఇగిరించెత్ = మొలకొత్తైను - వివరమునందు బోధక చెల్లు క్రొత్తగా
మొలచినవి మిక్కిలి మణియమగుటచే నదియే రాజునకు వివరకథిదర్శనమునకు ఘనకారణముగానుండున
ట్లుహించునది. ఆ ఘనరాజువ్యాసవసుము జూడ నున్నకడయ్యున తా.ఆలం. వృత్తిని ప్రాసము.
తే. నృపుఁ డలవనీపకుల నవక నీపకుల నొ, నర్చి యచ్చో నిజారామ † నవవసంత
సమయసౌభాగ్యములుచూడఁడనుమనోరి. ధ. బునరి ధంబుఁ దెచ్చునఁడెడయకి పుడు.

అ. నృపుఁడు = ఘనరాజు, అల వనపకులన్ = అలవాలకులనని యర్థము - యాచకులనని య
ధాంతరము, అవనీపకులన్ = అనేక గ్రామాదుల నొసంగి భూసములనగా, బునర్చి = చేసి యనియర్థ
ము - యాచకులుగాని వారినిగాఁజేసి యరి యగ్రాంతరము. 'నవీపకో గూడనక' అను. అచ్చోన్ =
ఆసమయమందు, నిజ... సౌభాగ్యములు - జూ + ఆరామ = తనయుద్యాపనమందలి, నవ = క్రొ
త్తదయన, వసంతసమయ = విసంకర్తృపు ను సంబంధించినట్టి, సౌభాగ్యములు = ఒప్పినములను, చూ
డఁడనుమనో రథంబునన్ = చూడఁబోవలయుననడి యభిలాషమునో, రథంబున్, నెచ్చుఅనన్ =
తెచ్చునియాజ్ఞ నేయఁగా, తడయకి = జాగు నేయకి, అపుడు = ఆసమయమందు - దీనికి సంబంధి పద్య
మునో నన్వయము. ఆరామము (నిజ) తనది. అందును విసంతి ర్తపు (నన) క్రొత్తయొప్పినములుగలది.
కావుననే చూడఁబోవలయునని యభిలాషము కలిగినదని 'నిజ' 'నవ' శబ్దముల సారస్వము.

తా. రాజపుడు వివరాలకులకు విలయు ధనాదులిచ్చి వానినిసంపన్నులనుజేసి తనదయిన పూ
దోటయందు విసంతి ర్తపువిలనఁ గ్రొత్తగాఁగలిగిన యొప్పినములను జూడఁబోవలయునని యభిలాష
పడి రథము దెచ్చునను. ఆలం. విరోధాభాసము, వృత్తిని ప్రాసము.

సీ. జతగూర్చి తారవక్రజాలఁ బమ్మినకమ్మి, గ్రమ్మినమనో రథాంగములగములు
నీలాలదృష్టి పూనిననక్రముఖములఁ, దగు పచ్చపనినిగఁగని నొగలు
ముత్యాలదవిర కెంపులచట్టము తిడుతు, దట్టాబుమాడ్కిఁ గెంపుబట్టుపఱపు
పగడాలకంబాలజిగి మించుపువ్వరా, గవులోవ వైడూర్య క ఘంటికలును
తే. దలతలని మానికంబుల † కలకమును జ,యాంక కేతనమును గల్గునరదమొకటి
మనసుతోననమెలఁగుసామ్రాణికాశ్వరిత్నములఁ బన్ని తెచ్చెసారంభయొకండు.

అ. సారంభ ఒకండు = ఒక సారంభి, జతగూర్చి = జతగా సరించి - జోడించి యనుట, తార
వక్రాలన్ - తారశబ్దము ముక్త్యములు మొదలగువాని సంశుద్ధియందు వర్తించుచున్నది. 'తాలోవానర
భిన్నక్తావిశుద్ధా శుద్ధమాక్తికే' మేది. 'తాలోముక్తాదిసంశుద్ధా తరణే శుద్ధమాక్తికే' విశ్వ. పరిశుద్ధ
ములయిన వక్రములచేత, పమ్మిన = నిర్మించినట్టి, కమ్మి = కట్టుచేత, గ్రమ్మిన = పొడిగిన, మణిరథాంగముల
గములు = పద్ధ రాగమణియములయిన చక్రములయొక్క సమూహములును - వక్రాలు అటుగవు గనుక
వానిచేత రథపుబండి కమ్మి చేయుట తెలియునది. వక్రశబ్దము

ఉ. దాకటిమీఁదఁ బెట్టి బెడిపంబుగ సంమెట్ట వ్రేయ భిన్న మై
పోక జలంబునో బడిన బ్రంగునఁ గ్రంగక బోహపత్రిక
జేకాని వ్రాయ లేఖ విలిగెడు † పల్లము శుద్ధ మిద్దరం
బ్రాకటలీలఁ దాల్చ నలభార్గవుఁ డిచ్చు † శుభంబు సచ్చలున్.

నీలాలదృష్టి=నీలమణులే దృష్టులుగా, పూనిన నక్రముఖముల--పూనిన = ధరించునట్టి, నక్రముఖముల--మొసఁగి ముఖములచేత, కగు = ఒప్పుచున్న, పచ్చపసి = మరకతమణి పనితనముచేత, నిగనిగని = నిగనిగ మెఱయుచున్న, నొగలు = నొగకట్టులును - పచ్చలమయములై నిగనిగలాడుచున్న నొగలను ఖములు మకరాకారములుగాను, ఆమకరములకు నీలమణులచే దృష్టులుగాను అమర్పబడి యున్న ననుట, ముత్యాల...చట్టము — ముత్యాలబవిర = ముత్యాలు గూర్చిన వలయుముగల, కెంపుల చట్టము = కెంపులు చెక్కిన చట్టమును, త...మాడ్కి--తత్ + అంతు = ఆ కెంపులయొక్క, కాంతులయొక్క, ధట్టులు మాడ్కి = సమాహారము యన్నట్లున్న, కెంబట్టు పఱపు = ఎఱుపట్టు పఱపును, దాని చట్టమంతయుఁ గెంపులుపొదిగినదనియు, ఆచట్టమును ముత్యములు వలయుముగాఁ గ్రహించి యున్నవనియు వానిపయిని గట్టియున్న యెఱుపట్టు పఱపు ఆచట్టపుఁ గెంపుల కాంతివలె నుండ ననియు నుత్పేక్ష. పగడాల కంబాలజిగి = పడపు స్తంభములయొక్క కాంతిచేత, మించు పువ్వ రాగపు = అతిశయించుచున్న పువ్వరాగమణిమయమయిన, లోప = చప్పరపు వలయుము, వైదూర్యఘంటికలును = వైదూర్యమణి వికారములయిన చిఱుగంటలును, దాని వైదుర్యవర్షము పువ్వరాగములచేత రచితమై, పగడపు స్తంభములు కలిగియుండ ననుట

తళితళిన మానికంబుల కలశమును = గోమేధికమణి వికార మయిన పయికలశమును, ఇంత వఱకు నవరత్నములు గలుగఁజెప్పినాఁడు, నవరత్నములకు

క. 'కురువింద వజ్రహస్తక, నరమరకత శక్రనీల + వైదూర్య మణి'

వారపువ్వరాగ విద్రుమ, నరసుత గోమేధికములు + నవరత్నంబుల'. రత్నపరీక్ష.

జయాంక కేతనమును, జను = జయముచే నయిన, అంక = గుఱుతులుగల - విరుద చిహ్నములుగల, కేతనము = ధ్వజమును, కల్లు నరదము = కలిగినట్టిరథమును, ఒకటి, మనసుతోనన...రత్నముల--మనస్సుతోనన = మనస్సుతోఁగూడనే - మనస్సు కోరినట్లెల్ల లేక మనస్సులోవున్నంత వేగముతో ననుట, మెలఁగు = ప్రవర్తించునట్టి, సామ్రాజిక = సామ్రాజి సంజ్ఞగల, అక్షరరత్నములను = గుఱుపు మిన్నలను, పన్ని = కట్టి - ఇటు రత్నమయమైన రథమునకు నత్వరత్నముతోడి కూడిక యర్హమని అను రూప్యము. తెచ్చె = తీరికొని వచ్చెను. ఇటు మణిరథాంగము లనుచో పద్మరాగమణిని జెప్పి 'కెంపుల చట్టము' అనుచో కెంపులను జెప్పట పునరుక్తి గానేరదు, పద్మరాగమునకును గెంపునకును భేదము గలదనియుఁ గలియుగమునఁ బద్మరాగము లేదనియుఁ బూర్వయుగములందేయది గలదనియును స్ఫురింపఁజేయుకొఱకు మణిశబ్దమును గ్రహించుట తెలియునది.

క. 'ధరఃబద్ధరాగమెందును, దొరకడు కలియుగమునందుఁ + మాఁచిన వ్రే గై

నిరుపమనిరల్లరుచి గల, కురువిందపుఁ గెంపు గలదు + కోరిధరింపన'. రత్నపరీక్ష.

[మనశ్శబ్ద సకారమునకు ద్విత్వియరామికి 'ఎందు వేటరారె యితరు లేమనసుతో, వారసంగ సుఖముఁ దప్పఁద్రోచి' (రాఘ. పాం.) ఇట్లే 'సదసులోని విప్రజనము మీఁద' ఆది.] సోమకవి.

తా. ఒకసారభి మనోవేగమునఁబోవు సామ్రాజి గుఱుములు పూనిన రథముకట్టి దెచ్చెను. దానికి బద్ధరాగమణులు పొదిగిన చక్రములుండను. ఆ చక్రముల చుట్టుగల కమ్మిని (కట్టున) మేలయిన వజ్రాలు పొదుగఁబడియుండెను. దాని నొగకట్టులు పచ్చలచే రచితములయి నిగనిగమని ప్రకాశించుచుండెను. ఆ నొగకట్టులముఖము మొసఁగియుములవలె నేర్పఱచి దానికి దృష్టులుగా నీలాలు చెక్కింబడి యుండెను. దాని పయిచట్టము కెంపులు పొదుగంబడినవై చుట్టును ముత్యాలవలయు

కలిగియుండెను. ఆ చట్టముపయిని గట్టబడిన యెట్టపట్టు పటపు దాని కెంపుల కాంతినగల దుల కించుచుండెను. అందు ఎలయోకారముగ నడుచునున్న చప్పురము పువ్యరాగములతోఁ జేయఁబడినది. ఆ చప్పురమువలన బగడపు స్తంభములుండెను. ఆనేది చిలుగంటలు స్తూర్యమణి విరచితములు దాని పయినున్న కలశము తలతల ప్రకాశించుగోమేధికి నులతో నయింది. దానికి గట్టఁబడియున్న కెక్కమున రాజు జయవీరుడచిహ్నులు లుండెను. అలం. ఉన్నేక్షయు, ఉదాత్తమును.

తే. తెచ్చిన ననేక చక్రిసంక్రీడితమును సత్తెహచిదశ్వమును జగద్విశ్రుతోరు

సారథియు నై సయమృహాసారసహితు, సుద మగుడియ్యె జనలోచనాబ్జములకు.

అ. తెచ్చినన్ = సారథి రథమును నోలుకొని తేగా, అనేక... దీప్తమును—అనేక = పెక్కులయిన, చక్ర = బండి కన్నులచేత, సంధిప్తమును = మిక్కిలియుఁ బ్రకాశించు చున్నట్లును, సూర్యరథమా యొకటె బండికల్లుగలదనుట. అతీ... శత్రువును—అతీత = అతిక్రమింపఁబడిన, పారిత్ = దిక్కులుగల, అశ్వము = గుఱ్ఱములు గలదియు - అనగా దిక్కులనుగూడ దాటిపోవునట్టి గుఱ్ఱములు గలది యని యర్థము. సూర్యుని గుఱ్ఱములలో అతీతములుగాని పాదస్త్రులుగలవి యనుట - పారిద్వర్ణముగల గుఱ్ఱములుగలదని భావము. 'దితస్తు కతుభః కాస్తా ఆశ్వపారిత్ శత్రుః' అను. పారిత్తనగా గుఱ్ఱమును పచ్చెనియు, జగ... సారథియున్ — జగత్ విశ్రుతి = జగమునం (బ్రహ్మద్వైద్యున, ఉరు = గొప్పవాడగు, సారథియును = సారథి గలదియని యర్థము సూర్యరథమా జగద్విశ్రుతుఁడయిన ఉరుసారథి లేని ననుట. జగద్విశ్రుతుఁడయిన ఆగారు సారథి గలదని భావము. ఐన... రథము—అయిన అమృహసారస+హితు = ఆ (తామరలకు బాంధవుఁడయిన) సూర్యునియొక్క రథమని యర్థము. అమృహసార+సహితు = ఆ మహాలయగోఁ గూడినవాడయిన ఎనురాజయొక్క రథమని భావము. జనలోచన+అబ్జములకున్ = జనులయొక్క నేత్రములనెడి కమలములకు, ఆరుదయ్యె = ఆశ్చర్యమయ్యెను. కమలములకు ఏకప్రకాదులతోఁగూడిన సూర్యరథము పరిచితము. ఇది అనేకచక్రములుగలది, ప్రసిద్ధ సూర్యరథమునకు విలక్షణముగా నున్నదిగాన లోచనకమలములకు ఆశ్చర్య మయ్యెనని యర్థము. ప్రసిద్ధసూర్యుని రథము ఏకప్రకాదులు గలది. ఇది 'మహా' సూర్యుని రథము గనుక అనేకచక్రములు గలిగినదని మహచ్ఛబ్దసారస్యము. మిక్కిలి వెలపాడుగయిన రత్నములు మేటిగుఱ్ఱములు మొసలయినవానితోఁ గూడియుండుటవలన జనుల నేత్రకమలములకు వింతగాఁ జూపట్టెనని భావము. అలం ..

తా. సారథి తెచ్చిన యారథ మనేకచక్రములచేఁ బ్రకాశించుచు, దిక్కులనుగూడఁ గడచునట్టి మేటియశ్వములు పూన్చుబడి, జగత్ప్రసిద్ధుఁడయిన గొప్పసారథితోఁగూడి పాదచూపగా నమూల్యమణిమయమయిన దానినిజూచి జను లాశ్చర్యపడిరి.

మ. ద్రవిణాధీశ్వరుఁ డాత్మరూఢవసునాగభ్రాతృభీతిం గరం

బు విమానోత్తమ మంపెనో యన రుచిం బొల్పారు నాస్యందసం

బవనీనాయకుఁ డెక్కెనొక్కమొగి శంఖారావముల్ వందిపుం

గవవాచావిభవంబు వేత్రధరవంశంకారంబుఁ దోరంబుగన్.

144

అ. అవనీనాయకుఁడు = రాజు, ద్రవిణాధీశ్వరుఁడు = ధనమున కధిపతియైన కులేరుఁడు, ఆత్మ...

భీతి—ఆత్మ = తనయందు, రూఢ = ప్రసిద్ధిపై యుండెడు - తనకే వాచకమై యుండునట్టి యనుట. ఎను... భీతి—ఎనునాథ (ఎనురినాథః) = ఎనురాజునెడి, భ్రాతృ = ప్రసిద్ధిచేతఁ బుట్టిన, భీతి = భయము

ముచేత - సమానమయిన నామముగలిగి యుండుటకు భయపడి యనుట. లేక, వసునాథ(వసురాజస్య నాథః)=వసురాజునకు నాథుడనడి, భూతిచేతః బుట్టిన భయముచేత ననుట - ఇతఁడు నాకు నాథుడని యెక్కుడు ప్రసిద్ధిగొందుట కర్హుఁడాయని వసురాజునకుఁ గోపము వచ్చునను భయముచేత నని కొందఱు. (వసునాం ధనానాం నాథః) వసువనఁగా ధనము, దానికి నాథుడని భావము. ఈ యర్థమున కనుగుణముగా ద్రవిణాధీశ్వరుడను పదమును బ్రయోగించినాఁడు, కరంబు=అప్పనముగ నట్లు, విమానోత్తమము=విమాన శ్రేష్ఠమును - అనఁగా పుష్పకవిమానమును, అంపెనోయన్=పంపి నాడో యన్నట్లు, రుదీ=రత్న కాంతి చే, పాల్పారు ఆస్యందనంబు=ఓప్పుచున్న ఆరథమును, ఒక్క మొగి= ఏక కాలమందు, శంఖారావము=శంఖధ్వనులును, వంది...విభవంబు - విందిపుంగవ= స్తుతిపాఠశోత్తములయొక్క, వాచా=వాక్కులయొక్క, విభవంబు=వైభవమును, వేత్రధర హం కారంబు=వెండిదే త్రముల వారియొక్క హుచ్చునడి యదల్పులును, తోరంబుగ్= హెచ్చునట్లుగా, ఎక్కిగ్=ఎక్కినవాఁడయ్యెను. కుబేరునకును వసునాథుడని ప్రసిద్ధిగలదు; అందులకు వసురాజు తన పేరుగలిగి యున్నాడని కాని తనకు నాథుడని ప్రసిద్ధిగలిగియున్నాడని కాని కోపించునోయని భయపడి కుబేరుడు తన విధేయతను జూపుటకై యప్పనముగాఁ దన పుష్పకవిమానమును అంపెనో యన్నట్లు వసురాజు రథముండెనని యుత్పేక్ష. ద్రవిణాధీశ్వరుడు సాభిప్రాయముగాన పరికరాం కరమును, ఆరథము, పుష్పకవిమానమువలె వైకాల్యమును సమూల్యముణి విరచితమును నతిసుందర మునై యుండెననియు వసురాజు దిక్పాలురకంటె నతిశయించిన వీర్యముగలవాఁడనియు నాశయము.

రా. వసురాజు కుబేరుని పుష్పకవిమానమువలెనన్ని యామేటిరథమునారోహింపఁగానే, శంఖ ధ్వనులును విందిస్త్రములును, వెండిదే త్రములవారి సాహోనినాచములును మిక్కిటముగా బోరుకొనెను.

చ. *పాడగన వేళ యబ్బె నని పొంగి కలింగ శ కాంగముఖ్యుల
య్యెడ నెడ యీక క్రందుకొని రయ్యెల్లడల వెడలంగ వారిబల్
తోడవుల రాలి ముత్యములుతోరములై తోరఁగెం బురంబున
ల్లడలఁ బ్రసూనకోరక నిరకాయము నింపినసాంపు పెంపునన్.

145

అ. కలింగశకాంగముఖ్యులు = కలింగ దేశ, శకదేశ, అంగదేశ రాజులు మొదలయినవారు, పాడగనగ్=చర్యనము సేయుటకు, వేళ=సమయము, అబ్బె అని=దొరకెనని, పొంగి=సంతోషించి, అయ్యెడగ్=ఆ సమయమందు, ఎడయీక=సందియ్యక, క్రందుకొని=వొచ్చి గాఁగూడి, ఎల్లెడలగ్= అన్ని దిక్కులనుండి, వెడలంగగ్=బయలుదేఱఁగా, వారి బల్ తోడవులగ్=వారి గొప్పభూషణముల నుండి, రాలి, ముత్యములు, తోరములై=అధికములై, పురంబు నల్లడగ్=పట్టణపు నాలుగు దిక్కుల యందును, ప్రసూన...నికాయము—ప్రసూనకోరక=పూ మొగ్గలయొక్క, నికాయము=సమాహమము, నింపినసాంపు పెంపునగ్= నిండుగాఁ బోసినట్టి యందముయొక్క యతిశయముతో, తోరఁ గగ్=రాలిపడెను. 'ఎల్లెడల' నుండి వచ్చుటంబట్టియే పురంబు 'నల్లడల' తోరఁగెను. పట్టణము నలుప్రక్కలను దొరఁగుటంజేసి నలుప్రక్కలను రాజులు వచ్చుచుండిరియు, దొరక వచ్చుటకాక ఎడయీక క్రందుకొని వచ్చుటచే వారసంఖ్యాకరై యుండిరియు దీనిచేత వసు రాజు సకలదిక్కులను గెలిచి లెక్కలేని రాజులను గ్రందుపఱిచియుండెననియు వ్యంజితములు. 'ఎడ యీక క్రందుకొనుటం' జేసి తోడవులనుండి ముత్యములు రాలుట. వేళయబ్బెనని పొంగుటచే

చిరకాలముగా వేచియుండుటయు కేవలముగాక కలింగాది నేతాధిపతు లట్లు వేచియుండిరనుటచే నారాజు ప్రభుత్వాతిశయమును సూచితములు. అలం. నిదర్శన.

న. అప్పు డప్పురందరవైభవుండు మణిచాపశరకలాపరాజితంబును, మదాంధరాజ హంసోద్వేజక కూజితంబును, మంజుతిరి కంజరాగ పుంజపింజరిత మరీచిమం జరీ సంజనిత సమంజస సౌదామనీ ధామంబును మూర్తికివితానదంతరిణాంత రాభిరామంబును మహానాన కిణ ధోరణి సుస్తారిత వినీలశరదంబును నగు నరదంబు నధిసించి సముజ్జ్వలిత హేతిధరవిభ్రమంబులు నుద్గండవండ్లధర సంత్రమంబులును, నున్నచి పుణ్యజన వాగ్విశేషంబులు నుజ్జ్వలంబిత వాహినీశ్వర రసోన్మేషంబులు నుద్ధూత కేతినానిల కోలాహలంబులు, నున్నతి రాజరాజభవన కౌతుహలంబులు నుగ్రసేనాగణ కిలకిలంబులు నవధరించుచు నానందసద్భావ రాజంబు జేరగ జనుసమయంబున.

146

అ. ఈ వచనమునం దొలది నమూనాను 'పురందరవైభవుండు' చెప్పటచేత రాజపరముగాను ఇంద్రపరముగాను నిర్దేశ్యయును గ్రహింపవలయును. ఎట్లనిన—అప్పుడు = ఆ సమయమగు సమయము నందు, అప్పురందరవైభవుండు = ఇంద్రుని వైభవముగల యాదవరాజు, మణి...రాజితంబును— మణి చాప=రత్న మయమయిన చాపముచేతను, మణిచాపమనగా ఇంద్రధనుస్సు. 'నేన్ద్రధనురితి పరపై ప్రబూయాత్, మది బ్రూయాత్ మణిధనుశ్చేష బ్రూయాత్' (ధర్మసూత్రకారః) శరకలాప= బాణములచేతను పాదులచేతను, రాజితంబును = ప్రకాశించుచున్నదియు, అని రాజ రథపరమయిన యర్థము. మణిచాప=ఇంద్రధనువుచేతను, శరకలాప=జల సముదాయముచేతను, రాజితంబును=ప్రకాశించుచున్నదియు నని మేఘసూప మహేంద్రరథపర మయినయర్థాంతరము. 'శరంసీకే' శరః కాండే. విశ్వ 'కలాపా' ధూమశే బహ్లానూణీకే సంహతేఽపిన' అమ. మదా...కూజితంబును—(రథ) మదాంధ=మదముచేత గన్నులు గానకున్న, రాజహంస=రాజశ్రేష్ఠులకు, ఉద్వేజ=పీడాకరమయిన, కూజితంబును=కేమి ధ్వనిగలది, (మేఘ)-నేమియనగా రథచక్రము అంచుట, మదాంధములయిన రాజ హంసలకు పీడాకరమయిన గర్జాధ్వని గలది, మంజుతిర...ధామంబును—(రథ) మంజుతిర=మిక్కిలియు మనోహరమయిన, కంజరాగ=పద్మరాగముల యొక్క, పుంజ=సమూహముయొక్క, పింజరిత=పసుపురంగుల (తారకాది ఇతర ప్రత్యయము) మరీచి=కాంతులయొక్క, మంజరీ=గుచ్చములవలన, సంజరిత=పుట్టిన, సమంజస=చక్కని, సౌదామనీ = మొత్తం దీగలవంటి, ధామంబును=కాంతి గలది (మేఘ)-మంజుతిర కంజరాగ పుంజ సంజరితమరీచి మంజరివలె సంజరితుగుచున్న మొత్తం దీగలయొక్క కాంతిగలది 'తటిత్సౌదామనీ విద్యుచ్చజ్జలా చపలాపిన' అమ. మూర్తిక...రామంబును - (రథ) = ముత్తైములు గూర్చిన, వితాన = మేలుకట్టుచేత, దంతురిత = వ్యాప్తమయిన, అంతర = మధ్యప్రదేశముచేత, అభిరామంబును = ఒప్పుచున్నదియు 'ఆశ్రీవితాన ముల్లోచః' అమ. మూర్తికవితాన= ముత్తైములసమూహముచేత, దంతురిత=వ్యాపింపఁబడిన, అంతర=ఉదరాంతరముచేత, అభిరామంబు= ఒప్పుచున్నది 'పూగోవితానం ప్రకరః' అమరశేషము. మేఘమందు ముత్తైములు పుట్టుటకు

'నీరదమౌ' దిగంతముల నిండి తటిద్ధన గర్జితంబు లే

పార మహాగ్ర స్పృహగూఢయం బ్రభవించి నితాంతకాంతిలో

చారయఁ గుక్కుటాండ సమఁనై పడు మత్తము లంతరిక్షసం

చారులు పట్టుకొందురు వెనక్ * వసుధం బడకుండ నేర్చునన్'

రత్నపరీక్ష.

మసార...శరదంబును—(నిభ)మసారసార=ఇంద్ర నీలమణి శ్రేష్ఠములయొక్క, 'మసార మి
స్త్రీసీలంస్యాత్' విశ్వ. కిరణ=కాంతులయొక్క, ధోరణి=సరణిచేరి, సంస్థానిత=లేన్నగా స్తరింపఁ
జేయఁబడిన, విసీల=మిక్కిలి నల్లనయిన, శరదంబును = మేఘము గలదియు, (మేఘ) మసారసార
కిరణధోరణి సంస్థానితమయిన నీలమేఘమునుట. అగు అరదంబున్ = అయినట్టి రథమును, అధి
వసించి=ఎక్కి కూర్చున్నవాడై, సము...భృమంబులును—(రాజ) సముజ్జ్వలిత= మిక్కిలి ప్రజ్వరిల్లు
చున్న, హేతి=ఖడ్గములను, ధర=ధరించినవారియొక్క, విభృమంబులును=వీరవిలాసములు, (ఇంద్ర)-
హేతియనఁగా అగ్నిజ్వాలయు, హేతిధరుడనఁగా అగ్నిదేవుఁడు, సముజ్జ్వలితుఁ డగుచున్న అగ్ని
యొక్క విలాసములును 'రవేరర్చిశ్చ శస్త్రంఽచవహ్ని జ్వాలాచహేతయః' విశ్వ. ఉద్దండ...సంభ
మంబులును—(రాజ)ఉద్దండ=ఉద్దండులయిన, దండధర=బాణాకణ్ఠులు ధరించినవారియొక్క, సంభ
మంబులును=ఉత్సాహములును, దండధరు డనఁగా యముఁడు, ఉద్దండుడయిన యమునియొక్కయు
త్సాహములును, ఉన్నిద్ర...విశేషంబులును—(రాజ)ఉన్నిద్ర = వికాసయుక్తులయిన, పుణ్యజన=సజ్జ
నులయొక్క, వాగ్విశేషంబులును=వాక్యవిశేషములును, (ఇంద్ర) పుణ్యజనుడనఁగా నైర్వృతి, ఉన్ని
ద్రుడయిన నైర్వృతియొక్క వాగ్విశేషములును, ఉజ్జ్వంభిత...స్తేషంబులును—(రాజ)ఉజ్జ్వంభిత=
మిక్కిలముగా విజృంభించుచున్న, వాహినీశ్వర = సేనానాయకులయొక్క, రస+ఉస్తేషంబులును=
వీరరసంబు వికాసములును (ఇంద్ర) వాహినీయనఁగా నది వాహినీశ్వరు డనఁగా నదులకు రాజయిన
వరుణుఁడు, రసమనఁగా జలము, ఉజ్జ్వంభితుఁ డగుచున్న వరుణునియొక్క జలస్తేషములును,
ఉద్ధూత...కోలాహలంబులును—(రాజ) ఉద్ధూత=ఎగురఁ గొట్టఁబడుచున్న, కేతన=ధ్వజపటముయొ
క్క, అనిల=వాయువుయొక్క, కోలాహలంబులును=కలకలధ్వనులను, (ఇంద్ర) ఉద్ధూత కేతనుడయిన
వాయువుయొక్క కోలాహలములును, ఉన్నత...కాతూహలంబులును—(రాజ)ఉన్నత=గొప్పవారియిన,
రాజరాజ=రాజాధిరాజులయొక్క, భజన=సేవించుటయందలి, కాతూహలములును = కుతుకములును,
(ఇంద్ర) రాజరాజనఁగా కుజేరుఁడు. అతని సేనా కాతూహలములును 'రాజరాజోధనాధిపః' అమ.
'ఉగ్ర...కలకలంబులును—(రాజ) ఉగ్ర సేనా=భయంకరమయిన సేనయొక్క, గణ=సమూహము సం
దలి, కలకలంబులును=కలకల ధ్వనులును, (ఇంద్ర) ఉగ్రుడనఁగా శివుఁడు. అతనిసేనయైన ప్రమథ
గణముయొక్క కలకలములును, అవధరించుచున్ = చిత్తగించుచు, ఆనందన+ఉద్ధ్యాన రాజంబున్—
ఆనందన=ఆనందకరమయిన, ఉద్ధ్యానరాజంబున్=ఆ రామశ్రేష్ఠమును, చేరంజనుసమయంబును=సమీ
పించి పోవుచున్న సమయమందని యర్థము. ఆ'నందన'వసమును సమీపించి పోవుచున్న సమయమందని
యర్థాంతరము. ఇంద్రుని వసమునకు 'నన్దనం వనమ్' అన్నట్లు నందనమనిపేరు. దీనికి మీఁది పద్య
ముతో నన్వయము. అలం. శ్లేషము.

తా. ఆరాజ మేఘముపయ వాహింపించి యప్పదిక్పాలకులు గొలువఁ నందనవసమునకుఁబోవు
జేతేంద్రునివలె మణిమయమయిన యారథమునెక్కి కూర్చుండి, ఖడ్గధారులు దండధారులు సేనాప
తులు, రాజరాజులు, సేనాసమూహములును బరిశేషించి రాఁగాఁ దన యుద్ధానవసమును జేరఁబోవు
సమయమందు.

సీ. నృపమాభిభవ సువర్ణపరాగములు సువర్ణపరాగములు సభిన్నత వహించె
గమనీయతపనీయకదళికా పవనంబు, గదళికాపవనంబున గలసి మెలఁగె

లలితమాగధలోక కలకంఠ గానంబు, కలకంఠ గానంబు శీ నలమిఁనియెఁ
దతవాదక సమీరహత కిన్నరీరుతుల్, కిన్నరీరుతులు నేకీభవిం చె
తే. నవుడు సేరంగవచ్చినయవనిజాని, కిన్నినీక మచట సామ్రాంక మొలఁగెఁ
గేలివనబహిరంగజాక్షీణమధుర, మధురసర్పరానుబింబసంభావనమున. 147

అ. నృప... పరాగములు—నృప=రాజులయొక్క, మూలి=కిరీటులవలన-కిరీటుల రాపాడుటన,
భవ=పుట్టిన - రాలినయనుట, సువర్ణపరాగములు = బంగారు రాపాడులును, సువర్ణపరాగములు =
సంపెంగ చెట్లయొక్క పుష్పాదులును - బంగారు పేర్లు సంపెంగకును తెల్లని తెలియునది. అభి
న్నతక్ = భేదము లేమిది - వేరుగాక పోవుటను, పహించెక్ = తాల్చెను, కదలియనగా ధ్వజమును
కదలి పుట్టుమును. 'కదలి వైజయంత్యాం న రమ్భానాం హరిణాన్తత' విశ్వ. కమనీ...
పవనంబుక్—కమనీయ=మనోహరమైన, తపనీయ = బంగారు మయమయిన, కదలికా=ధ్వజమును
సంబంధించిన, పవనంబు = వాయువును, కదలికాపవనంబుక్ = కదలిపుట్టసంబంధియైన వాయువును,
కలిసి=కూడికొని, మొలఁగెక్=ప్రసరించెను. కలకంఠమనగా మధుర ధ్వనిగల కంఠమును కోయిల
యును. లలిత=ఒప్పుచున్న, మాగధలోక=గానరూపముగా స్థితిపేయు మాగధ జనులయొక్క, కల
కంఠగానంబు=మధురధ్వని గలకంఠములచేతఁ బొడగు సంగీతంబును, కలకంఠ=కోయిలలయొక్క,
గానంబుక్=పంచమ స్వరగానములును, అలమిఁనియెక్=మిలితమాయెను.

శ్లో॥ 'రాజ్య పురజనస్యాపి మజ్జభాచార శంసః |

మాన్యైర్నాగధి కాగీతైర్నాగధా ఇత్కుడిరితాః॥' అని మాగధ లక్షణము.

లితవాదక=పిణలు వాయించువారియొక్క, 'లిలిం పిణాదికం వాద్యమ్' అను. సమీర...
రుతుల్—సమీర=వాయువుచేత, హతి=కొట్టఁబడుచున్న తీగలుగల, కిన్నరీ=కిన్నరయనెడి వీణల
యొక్క, రుతుల్=వాద్యములును, కిన్నరీరుతుల్ = ఆడుకొన్నరపక్షుల వాద్యములను, ఏకీభవించెక్ =
ఒకటి యయ్యెను. అపుడు=ఆసమయమందు, చేరంగక్=వచ్చిన = సమీపించి వచ్చిన, అవిహారిక్ =
రాజునకు, అవనీజ+అనీకము=పుట్టుముల సమూహము, అచటక్ = ఆప్రదేశమున, కేలివన=ఉద్యాన
వనముయొక్క, బహిరంగణ=బయటి ముంగిలియందలి, అక్షీణ=తక్కువకాని, మధుర=తియ్యని, మధు
రస=మకరందముయొక్క, ధుర=ప్రవాహమందయిన, అనబింబ సంభావనమునక్=ప్రతిబింబమనెడు
భావనచేత - నెవముచేతి ననుట. సామ్రాంకము=ఎనిమిది యంగములతోఁ గూడినట్లుగా, మొలఁగెక్=
నమస్కరించెను. అనఁగా పనము వెలుపలి ప్రదేశమందలి మకరందప్రవాహమందు వనపుష్పములు ప్రతి
ఫలింపఁగా అడ్డునుగాఁ జాఁగియున్న యాప్రతిబింబములవలన, వచ్చిన పసురాజున కవి నేలం జాఁగి పడి
నమస్కరించిన ట్లుండెనని యర్థము. పసురాజు కేలివనిచేరంగ వచ్చెనుగాని యింకను జూరలేదు.
కాఁబట్టి యతనికి నమస్కరించుట గలిగిని దావున నే—యనఁగా వెలుపలనే—యుండవలయును. కాన
కేలివన బహిరంగణమందలి మకరంద ప్రవాహమందుఁ బ్రతిబింబములు గ్రహింపఁబడెనని తెలియునది.
సహాక్రియు వ్యాతోక్రియు చేకానుప్రాసము నలంకారములు.

తా. పసురా జాధ్యానవనమును సమీపించిరాఁగా, రాజుల కిరీటుల రాపాడుటని రాపాడులు
రాలి సంపెంగ పుష్పాదులతోఁ గలసియుండెను. ఆరక్షులగాలియు లెక్కముల గాలియు కలిపి
కొనెను. మాగధుల మధురస్వరములును కోయిలల స్వరములును గూడికొనెను. కిన్నరీ వాద్యముల
రుతులును, కిన్నరీపక్షులరవములును జేరికొనెను. అతోటవెలుపల నెడతెగక ప్రపంచించుచున్న పూదే

నెజాలునందు వృక్షములు ప్రతిఫలించగా వాని ప్రతిబింబము లభితు చేరవచ్చినరాజునకు నమస్కరించి నటులుండెను.

ఇట్లు రాజురాజుగా సామాన్యముగాఁ జూడవచ్చిన సామంతుల యొరపిడివలని రజమునకును ధ్వజ వాయువునకును మాగధమధురస్వరములకును వీణాదివాద్యరవములకును బడులుగా, సంపెంగపుష్పా క్లును అరంట్లాగాడ్పులును కోయిలలరఁజియు, ఆడు కిన్నరపక్షుల రుతులును, కేళివని పచరించెననియు, దెలియునది. మఱి రాజు సమీపించి వచ్చునపుడు హజారమున మొక్కినవారివలె సృష్టములును బ్రతి బింబములచే మొక్కినట్లుండెననుట తెలియునది.

క. కులపతియు వేత్రధరు *లా, త్రిలి సాంగు భళాయనంగఁ దేరు డిగి మహీ

కుల సనిపి బలము నచటన, నిలిపి యుపవనంబు నొచ్చిరనిజహితయుతుఁ డై.

అ. కులపతియుఁ = వంశక ర్తయున, ఎనురాజును, వేత్రధరులు = వెండిబె త్తములవారు, ఒత్తిలి = ఒక వై పునకు నోరసిల్లి, సాంగుభళాయనంగఁ = సాంగుభళాయని యొచ్చరిక సేయఁగా, తేరుడిగి = రథమునుండిగి, మహీకులఁ = రాజులను, అనిపి = పంపి - నెలవిచ్చి పంపియనుట, బలమఁ = సేనను, అచటన = అక్కడనే, ఎనుబయటనే, నిలిపి, ఉపవనంబు = తోటనుచొచ్చి, నిజహితయుతుఁడై = తన యిష్టసఖునితోఁ గూడికొన్నవాఁడై, ముందటిపద్యముతో నన్వయము. రథ మతోహించినపుడును రథముదిగునపుడును వేత్రధరులు సాంగుభళాయని విఘ్నకాంత్యర్థముగాను విభవమాచకముగాను నెచ్చ రిక సేయుట దేవతలకును రాజులకును సహజము. చంద్రవంశమునకుఁ గూటస్థుఁ డగుటంచేసి కులపతి యని యిటఁ జెప్పబడుట తెలియునది.

తా. వంశక ర్తయగు ఎనురాజు వెండిబె త్తములవారు సాంగుభళాయని యొరగిలి యొచ్చరి కలుసేయఁగా రథముదిగి తనతోడవచ్చిన రాజులను వీడుకొలిపి సైన్యము నుద్యానవనమునకుఁ బీడ కలు గునని వెలుపలనే నిలిపి యా ప్తసఖునితో నాతోటను జొచ్చి.

తే. ఘనతర ఫలాన తాఖండ కదలికలును, గీరరాజీకృతసజీవ తోరణములుఁ

బొంగునెలమావికురుజు లీరభంగనవళ, లావళులుఁ గాంచె నృపుఁడు వరనాగ్రసీమ.

అ. నృపుఁడు = ఎనురాజు, ఎన + అగ్రసీమఁ = ఉద్యానవనము ముందటిప్రదేశమున, ఘన...కద లికలును — ఘనతర = మిక్కిలిగొప్పలయిన, ఫల = పండ్ల గెలలచేత, ఆనల = వెంగియున్న, అఖండ = సంపూ ర్ణమయిన, కదలికలును = అరటి చెట్లును, గీర...తోరణములు — గీరరాజీ = చిలుకలపం క్తులచేత - బారు లుగా నున్న చిలుకలచేత, కృత = చేయఁబడిన, సజీవ = ప్రాణసహితములయిన, తోరణములు, బొంగు... కురుజులు — బొంగు = ఉల్లిపిల్లమన్న - ఎనరేగుచున్న, ఎలమావి = గుఱుమావిల్లయుక్కు, కురుజులును = తొంపములును, అభంగ... విళులుఁ — అభంగ = భంగమునొందని - చిలుకలు మొదలయినవానిచే గొట్ట పడనివియు, నవ = కొత్తలయినవియు, అగు, ఫలా + అవళులుఁ = పండ్లసమూహములును. కాంచెఁ = చూచెను.

గొప్పరాజు వచ్చునపుడు పట్టణము, ఎనము గృహము మొదలగువాని ముందటిభాగములందు పండ్లగెలలతోఁ గూడిన యిటు చెట్ల రెండుపక్కలను నిలిపి పన్ననితో రణములగుట్టి మామిడిచిగురు తొంపములు వ్రేలగట్టి చిలుకముక్కు మొదలయినవానిచే భిన్నములుగాని పండ్లను ముందట దట్ట

యందుగానుకలుపెట్టి యిల్లలంకరించుటయును రాజాయలంకారములు మూడుమఱి బ్రవేశించుటయును, బ్రసిద్ధముగనుక వనాగ్రమకీమయందు స్వతస్సిద్ధములుగానున్న కివలీ స్తంభాదులను ఎగురాజుమాచెనని తాత్పర్యము. అనగా వనముయొక్క ముంపటిభాగమందును అప్రముత్తుపూర్వకముగా నవి స్వతస్సిద్ధములై యుండినవి తెలియునది. అలం. సమాసోక్తి.

తా. రాజాయుద్యానవనము ముంపటిభాగమునఁ దనరాకై యలంకారములు స్వతస్సిద్ధముగా నలవడి యున్నట్లుంబోలే నున్నవై పెనుబండ బరువులచే నంగియున్న యరణ్యవెట్లను వసంతిర్తువు ఫల సమయముగాన ఫలాన్నాచనమునకై బారులు బారులుగాఁ దీర్చున్న చిలుక గుంపులును, చిగిర్చిన గుజ్జమామిళ్ల జిగుళ్లజొంపలును, కొట్టుపడని పండ్లునును, అరణ్యవెట్ల నుండి తోరణములుగట్టి చిగురుకురుజాలను వేలంజేసి పండ్ల నులుపాయు త్తినట్లు లమరియుండఁగా జూచుచుం బోయెను.

మ. అలచైత్రాచితినస్త్రాశాలికిల నిశీష్టాహారీప్రైస్త్రాగుతూ

హలములో గాంచు ద్వీజావయిత శ్రుతిహితాన్వాజానులాంబుతో

సలఘుశ్రీ కిరణాకాంచలవినిశ్చేత్యేసరాస్రాక్షతం

బులు రాల్చేన్ సరి దేవరస్మిమౌకుటీభూమావిశేషంబుగన్.

150

అ. అల...శాలికిలన్—అల=ల, ప్రైత్ర=వసంతునిచేరి, అంచిత=ఒప్పుచున్న, సప్రశాలికిలన్=వనప్రదేశములందు యధము. చైత్రాచితీ=చైత్రమాసమందొప్పుచున్న, సప్రశాలికిలన్=యజ్ఞశాలలయందు—లేక, సరతాన్నదాన శాలలంపఁ ద్రొవను నర్థాంతరము. 'సప్రశాచ్యువనే యజ్ఞేనదాదానీ వనేపిచ' అను. ఇష్టాహారీప్రైస్త్రా=ఇష్టమయిన యాహారములని తినివిచేరి, కుతూహలముల్=సంతోషములను - ఉబ్బులననుట, కాంచుద్విజావయిత=పొందుచున్న (చిలుకలు మొదలయిన) పక్షుల సమాహములను యధము - పొందుచున్న బ్రాహ్మణసమాహములను యర్థాంతరము. శ్రుతిహితీ...లాంబుతోన్—శ్రుతిహిత=దేవులకింపయినదియు, అవ్యాజ=ఒక కారణమునుబట్టిగాక సహజముగాఁ గలిగినదియు నగు, అనులాంబుతోన్=కొలకొలమనిమాటికిఁ బలుకుఁబడితోననుట. అలఘు...క్షతంబులు—అలఘు=అధికములును, శ్రీకిర=శోభాకరములునగు, కాభికా=కీర్తులయొక్క, అంచల=కొనలవలను, వినిర్భృత్=జాతుచున్న, 'కేసర-అర్ద్రా' అక్షతంబులు=అర్ద్రాక్షతములవంటి—అనగా పసపువేలేఁ దడుపఁబడన యక్షతలవంటి యకరువులను, సరి...విశేషంబుగన్—సరిదేవ=ఎగురాజుయొక్క, రత్నమకుటీ=మణిమయమయిన కిరీటునునకు, భూమావిశేషంబుగన్ = అలంకార విశేషమగునట్లుగా, రాల్చేన్=నల్లెను అని యర్థము. శ్రుతిహిత=వేదానుగుణమయిన, అవ్యాజ=వంభమునకుఁ గాక మనఃపూర్వకమయిన, అనులాంబుతోన్=వాక్కుతోడ, అలఘుశ్రీ=మిక్కిలియుశోభగల, కరకాభికా=వేళ్లయొక్క 'అద్భుత్యకరకాభాఃస్యూ' అను. అంచల=మొలనుండి, వినిర్భృత్ = వెడలుచున్న-పడుచున్నయనుట, 'కేసర-అర్ద్రా'క్షతంబులు—కేసర = అకరువులవంటి, అర్ద్రాక్షతములను సరిదేవరత్నమకుటీ భూమావిశేషమగునట్లుగాఁ జెల్లెనను యర్థాంతరము. బ్రాహ్మణులు దీవించి చల్లుమంత్రాక్షతములు రాజకిరీటాలంకారములగుట ప్రకటము.

ఇచట వనప్రదేశములందు వసంత ద్రువుచేఁ గలిగి పల్లవ పుష్పఫలములచే నిష్ఠాహారములం దనివి నొందిన చిలుకలు మొదలయిన పక్షులను అచ్చదానశాలలందు నిష్ఠాహారములం దనివినొందిన బ్రాహ్మణులుగాను, ఆసక్తులుకేరి చెవికింపుగాఁ గొలగొలమను సహజధ్వనులను బ్రాహ్మణులు వేదసహితముగాఁ జెప్పు నాశీర్వాదధ్వనులుగాను, నానిచేఁ జెట్ల కొప్పులనుండి రాలు పచ్చన యకరువులను బ్రాహ్మణులు

చేతఁగొని చల్లు పసపు అక్షరలుగాను శ్లేషచే నిబంధించినాఁడు. చైత్రమాసమందే యాగాదులు చేయఁబడుట 'వసంతసమయః శ్రీమాన్' ఇత్యాదిరామాయణాది సూక్తులచేత దెలియునది. ఇష్టాహారత్వప్రీతిచేతనే, ద్విజులకు అనులాపము 'అవ్యాజ' మగుట తెలియునది. వసంతర్తువురాఁగా చిగుళ్లు పువ్వులు పండ్లుపూజేసెలును సమృద్ధియుగాఁగలిగి పక్షులు తనివినొంది కొలకొలమని సహజధ్వనులు చెవికింపుగాఁ జేయుచుండెననియు కొవ్వులు పువ్వులు పూచి పక్షులచలనములచేత నకరువులు రాల్చుచుండెననియు ఫలితార్థము. దీనికే బ్రాహ్మణులు తృప్తిప్రయుక్తముగను మనఃపూర్వకముగాను నక్షత్రలచల్లి చేయు నాశీర్వాద ధ్వనులుగా వినించుట తెలియునది. అలం. శ్లిష్టరూపకము.

ఉ. ఆదరణీయరామకథనాంకశుకోక్తులతోడఁ దీవము

తైదువచాలు శోభనపుటారతు లెత్తె సదాగతి గరి

క్షోదవినోదికిం జిగురుజొంపపుఁగెంపులపల్లెరంబులం

బ్రోదె దనర్చున గలపురమొగ్గులు ముత్తైపుముగ్గు లీనఁగన్.

151

అ. తీవము తైదువచాలు = తీఁగలనెడి సువాసిమల పంక్తి, అద... తోడఁ — ఆదరణీయ = మన్నింపఁదగిన, రామకథన = రామరామఅని చెప్పటయే, అంక = గుఱుతుగాఁగల, శుక = (రామ) చిలుకల యొక్క, ఉక్తులతోడఁ = పలుకులు అనెడు రామనామాంకములైన చిలుకపలుకులవంటి పలుకులతోడ సదాగతి = వాయువు చేతనని మర్థము. శుభాగమనము చేతనని యర్థాంతరము. చిగురుజొంపపు కెంపుల పల్లెరంబుల = ఎఱ్ఱని చిగురకులగుటలనెడు కెంపులతోఁజేసిన పల్లెరములందు, ప్రోదె = పెంపుచేత, తనర్చు అగలపు మొగ్గులు = మిక్కుటమయిన తెల్లనిపూమొగ్గులు, ముత్తైపుముగ్గులు = ముత్యాలరంగవల్లులను, ఈనఁగన్ = కల్పించుచుండఁగా, గిరిక్షోదవినోదికిన్ = కోలాహలపర్యంత భంజనవినోదియైన వసురాజునకు, శోభనపు ఆరతులు = మంగళములగుహారతులు, ఎత్తెను. అనఁగా ఉద్యానమందుఁ బుష్పలత లెఱ్ఱనిచిగురుటాకుల జొంపములతోడను దెల్లని పూమొగ్గులతోడను మలయమారుతముచేతఁ గదలియాడుచుండఁగా వానిమీదనుండి చిలుకలు రామరామయని పలుకుచుండెనని తాత్పర్యము.

ఇట ముత్తైపులహారతులు చెప్పఁబడెను. పల్లెరములో ముత్తైపులను మ్రుగ్గులుగాఁ దీర్చి దానిచే నివాళించుట వాడుక. ఇట చిగురుజొంపములు కెంపులపల్లెరముగాను అందలి మిక్కుటముగా నున్న తెల్లనిమొగ్గులను ముత్తైపుమ్రుగ్గులుగాను తెప్పినాఁడు. గాలి అల్లలాడించుటయే ఆరతిత్రిప్పట. 'గిరిక్షోదవినోదికిన్' కొండనెగఁజిమ్ముట యొకవేడుకగాఁగల మహాబలుఁడు గావుననే గౌరవార్థమిహారతి. 'సదాగతి' శుభాగమనాది సూచకమేకదా హారతి. 'రామకథనాంక' రామరామయను రామచిలుకలపలుకులే గాముని చెప్పటతోఁగూడిన పలుకులు — అనఁగా ముత్తైదువ లారతులిచ్చునపుడు రామునిగూర్చిన పెండ్లిపాటలు మొదలగువానిని చిలుకపలుకులతోఁ బాడిరనుట. ఇందలంకారము. రూపకము. 'ముత్తైపుమ్రుగ్గులీనఁగన్' అనువో నిదర్శన.

మ. అలరారన్ నెలతొలఁగట్టిన మహిజావాలముల్ గొన్ని స

త్ఫలసాంద్రంబులు గొన్ని పల్లవరుచి ర ప్రాగ్భారపట్టాంబుర

జ్వలముల్ గొన్ని సమగ్రశారదరజోర జాలంబు లై మాధవుం

డులుపా నించినరౌఢ్యచాత్రికలు నా ర నొప్పెన్ సృపాగ్రంబునన్.

152

అ. 'అలచైత్రాంచిత' అనుపద్యమున అక్షరలతోడి బ్రాహ్మణాశీర్వాదములనును 'ఆదరణీయరామ' అనుపద్యమున ముత్తైదువల మంగళమైనహారతులును బచెరించి యీపద్యమునందు వసంతుఁడు పెట్టిః

వెండిపాత్రల కానుకలను బహిరించుచున్నాడు. ఆలరాల్ = ఒప్పుమీఱగా, నెలతొల = సంప్ర
కాంతమణులతో, కట్టిన మహీజ+అవాలముల్ = కట్టబడిన పుష్కములయొక్క పాదులు, కొన్ని, సత్
ఫలసాంద్రంబులు = మేలయినఫలములచేత నిండియున్నవి యును, కొన్ని, పల్ల...జ్వలముల్ -- పల్లన =
ఎఱ్ఱనిదిగుటాకులయొక్క, రుచిప్రాగాభర = కాంతి యతిశయము నెడి, పట్టాంబర = ఎఱ్ఱపట్టుతాపితా
లచేత, ఉజ్వలముల్ = ప్రకాశించుచున్నవి యును, కొన్ని, నమగ్ర...జాలంబులు = సమగ్ర = సంపూర్ణ
మయిన, కారవ = ఏడాదు లరటిచెట్లయొక్క, రజోజాలంబులు = ధూళిసమూహములు-కర్పూరముదా ము
మును గలసినవియును, 'సప్తపల్లవికాలర్వకార్పారదో విషమచ్చన' అమ. వి = అయిననై, మాధవుండు =
వసంతుండు, 'మాధవస్తు వసస్తేస్యాత్' విశ్వ. ఉలుపా = కానుకలు, నించినచౌష్య పాత్రికలు = నింటి
నట్టి వెండిపల్లెములు, వాల్ = అనునట్లుగా, నృపాగ్రంతున = వసురాజునుండఁ, ఒప్పెన్,
రాజులకు వెండిపల్లెములందు మంచి మంచిఫలములును బట్టుతాపితాలను గర్పూరమునుంచి యెదు
టఁగానుక పెట్టుటసహజము. ఇట్టి చంద్రకాంతములచేత గట్టినపాదులను వెండిపాత్రికలుగాను,
అందురాలిన ఫలములను గానుకలుగాను గవి నిరూపించివాడు. వసంత రువిగుటచే గొన్నిచెట్ల
యందుఁ బండ్లు చక్కఁగాఁ దమంతఃబాదులందుఁ గొరిగియుం డెననియు, గొన్నిటఁ జిగుళ్లు మిక్కి
లియుఁ జిగిర్చి జొంపములుగా పాదులందు రాలియుం డెననియు, ఏడాదు లరటిచెట్లనుండి కర్పూర
రజమును నిండుగా రాలియుం డెననియు ఫలితార్థము. పల్లవ పుష్ప ఫలసమయము వసంతము. ఏడాదు
లరటులును ఆపుడే ఫలించుటను తెలియునది.

తా. చంద్రకాంతపులచే గట్టబడిన పాదులుకొన్నింట దట్టములుగాఁ బండ్లును, కొన్నింట
నెఱ్ఱపట్టుతాపితాలవంటి జిగురు జొంపములును, కొన్నింట ఏడాదు లరటులనుండి కవ్వనపురజము
ను, రాలియుండుటను జూడఁగా మన్మథుండు రాజుముంపఁ వెండి పల్లెరములలోఁ బండ్లును బట్టుతాపి
తాలును కర్పూరపు సిరమును గానుకలు పెట్టెనోయనునట్లుండెను. ఆలం. రూపకము. ఉత్పేక్ష.

మ. కలకంఠార్పటి నొండొగుం బిలుచుచున్ గాఢచ్చదాచ్ఛాదికల్
వాలయంగా నవగంధబంధురరజంబుల్ సిందఁగా జాలగం
బులు గాసిం బడఁగా నికుంజనిలయంబుల్ మీటి వాయుత్వరం
దలసూవెం బ్రతతీసతీవితతి గోత్రాకాంతుఁ డేతేరఁగన్. 153

అ. గోత్రాకాంతుఁడు = భూకాంతుడయిన వసురాజు, ఏతేరఁగన్ = రాఁగా, ప్రతతీ సతీ
వితతి - ప్రతతీ = తీరగలనెడి, సతీ = స్త్రీలయొక్క, వితతి = సమూహము, కలకంఠ = కోయిలల
యొక్క, ఆర్పటి = విట్టరవలియనెడి, కల = అతిమధురమయిన, కంఠార్పటి = కంఠవాదము
చేత, ఒండొరుల్ = ఒకరినొకరు, పిలుచుచున్, గాఢ...చాదికల్ -- గాఢ = దృఢమయిన, ఛద =
అకులనెడు, అచ్ఛాదికల్ = మేలిమునుగులు, వాలయంగాన్ = తొలఁగిపోఁగా, నవ...రజంబుల్ --,
నవ = క్రొత్తలయిన, గంధ -- గంధమనఁగా పరిమళమును అలంబింపనుటకుఁ దీసి నగంధమును గనుక
పరిమళముచేత, బంధుర = మనోహరమగుచున్న, రజంబులు = పుష్పాదులనెడి, రజంబులు = అంగ
రాగపుపాట్లు, చిందఁగాన్ = చెదిరిపోఁగా, జాలకంబులు = జాలకములనఁగా పూమొగ్గులను గవాక్షము
లును - పూమొగ్గులనెడి కిటికీలు, గాసింబడఁగా = ఒత్తుడుపడఁగా, 'జాలం గవాక్షానాయే కోరోడమ్మ
బృన్దయో' విశ్వ. నికుంజనిలయంబుల్ = పొదరిండ్లనెడు గృహములను, మీటి = అతిక్రమించి, వాయు
త్వరన్ = వాయువుయొక్క వేగముచేతనని యర్థము. వాయువేగమువంటి వేగముచేతనని యర్థాంత

రము. తలనూపెక్ = పొడమాపెను. — అనగా నుద్యానవనమందు మలయమారుతము వీచుచుండఁ గాఁ జొదలఁచున్న తీరగలు కోవెలలు నాదములుచేయఁగా, వైయాకులు తొలఁగిపోవఁగా, బుప్ప డులు రాలఁగాఁ బూమొగలు గాఁపడఁగాఁ బొదరిండ్లుదాటి ప్రైకివచ్చెనని తాత్పర్యము. ఇందు రాజు వీధులందుగాగా పురస్త్రీలు మేడలపయనెక్కి చూచుటగా నర్జుంఁబడినది. రాజు వచ్చినాడని తెలియఁగానే స్త్రీలొకరినొకరు బిలుచుకొనుచు మొయిండ వట్టుచుగా ముసుగులు వైచుకొని మేన నలందియున్న గంధములు చిటిలిపొడియై రాలఁగాఁ దమ గృహములలోపలనుండి వాయువేగమునఁ గిటి కీలు తొందరగాఁబెంచి తల నిక్కి చూచునట్లుండెనని నర్జునము. అలం. శ్రీవృత్తాపకము సాపయవము.

చ. జనపతిదారిసిల్ల నొక శ్ర సంచెగతావులకొమ్మ రాగవ

ద్వన సుమనోభిరామ యయి శ్ర కాఁక వహింపఁగఁబోలుఁ గానిచో

సనుపమపంచసాయక కర గాఁచలచంచలచాపశింజినీ

జనితక తోరఘంకృతులు శ్ర సైఁచక యున్నె పరాగపాండు వై.

154

అ. రాజును జూడవచ్చిన స్త్రీనిగా ఆమూలతికలను వేలువేట వర్ణించుచున్నాఁడు—జనపతి = రాజు, తారసిల్ల = సమీపమునకు రాఁగా, ఒక సంచెగతావులకొమ్మ = ఒకానొక సంచెగచెట్టు వాసనగల కొమ్మలునెడల సుపంశపువృత్తుల వాసనగల స్త్రీ, ఇది క ర్తృపదము. రాగ...రామయయి— రాగవత్ = అనురాగముగలదియు, ఘన = అతిశయమైనదియు, శు = లెస్సయినదియు, అగు, మనః = మనస్సుచేత, అభిరామయయి = ఒప్పుచున్నదై యని యర్థము. రాగవత్ = గౌరవర్ణముగల, ఘన శుమనోభిరామయయి = ఘనమయిన పుష్పములచేత నొప్పుచున్నదై యని భావము. కాఁక = విర హపు తాపమును, వహింపఁగఁబోలు = త్యాగబోలునని యర్థము. సంచెగతావులందుఁ గాఁక గుణముగలదని భావము. కానిచో = లేనియెడల, పరాగపాండువై = పుప్పొడివలెఁ దెల్లని వర్ణముగలదై—అనగా విరహతాపముచేతఁ బెల్లపడిన దేహముగలదై యనియర్థము. పుప్పొడిచేతఁ దెల్లగానున్నదని భావము. అనుపమ...ఘంకృతులు—అనుపమ = సాటిలేని, పంచసాయక = మన్న ఘనియొక్క, కరాంచల = హస్తము మొనయుండు, చంచల = చలించుచున్న, చాప = ధనువుయొక్క, శింజినీ = తుమ్మెదలుచాలు చేత రచింపఁబడిన నారివలన, జనిత = పుట్టింపఁబడిన, కతోర = పరుషములయిన, ఘంకృతులు = ఘంకారములను, సైఁచకయున్నె = సహింపలేక పోవునాయని యర్థము. అనగా విరహతాపమును బొందకయున్నయెడల సహించునగుదా యనుట. విరహాలు మన్నభావశింజినీధ్వనులను సహింపలేకపోవుట ప్రసిద్ధ ఘోకదా. సంచెగతును దుమ్మెదలకును విరోధము గనుక సంచెగకొమ్మ తుమ్మెదలయొక్క ఘంకారమును సైఁచవని భావము. ఇచట తుమ్మెదల ఘంకారమును మన్నభావతా గుణధ్వనులుగా అధ్యక్షింపినాడు. అనగా ఎదురాజు సమీపమరీ దొకసంచెగ తుమ్మెదలకొమ్మ న్యభావనిధమయిన యుష్ణగుణముగలిగి పుప్పొడిచేతఁ గప్పఁబడినదై తుమ్మెదలలేక కనఁబడెనని తాత్పర్యము. అలం. రూపకమును, పర్యాయోక్తమును.

చ. చలితలతాంతకాంతి యనునదందరకావిచెజంగు దాటి స

మిళితవయోవిలాసముల శ్ర మీటినవిచ్చుఫల స్తనాగ్రముల్

వెలువడఁ గప్పె దత్త ణమ శ్ర వేలితదోహదధూపధూమకుం

తలములు విప్పి దాడిమలతాళిలతాంగి నృపాలు చెంగటన్.

155

అ. మఱియొకలతను స్త్రీనింబోరె షణ్ణించుచున్నాడు. దాడిమలతాలలితాంగి. దాడిమలతా. దాడిమకొప్పుయనడు, లలితాంగి = స్త్రీ, చలిత... కాంతి—చలిత = కదల్చబడిన, లతాం కాంతి = ఎఱ్ఱని పూయొక్క కాంతియనడు, చందురకావి చెఱంగుడ = చంద్రకావి ప్రేరికొంగును దాటి=కడచి - లోలగఁద్రోడికొని, సప్తి... లాసములక—సప్తిలిత=సమకూడియున్న, యోవిలా సములక=పక్షిచందువుల విలాసముల చేతనని ఫలపరమున యర్థము. యోవినివిలాసముల చేతనః స్తనపరమైన యర్థము. 'ఖగబాల్యాదినోర్యయః' అను. మీటినకొ = మీటినియెడ, విద్యుఫలస్తాగ్రముల్-విద్యు=విరియఁబాటునట్టి, ఫల=ఫలములనెడి, (మీటినివిద్యు) గోటమీటినియెడ విచ్చిపోవుఁ ట్లుగానున్న, ఫలస్తనాగ్రములు=ఫలములవంటి కుచములయొక్క కొనలు, నెలవెడ = బయలుపడఁగా, తక్కుఁగను=అపుడే, వేల్లి... తులములు—వేల్లితి=వంకరలయిన 'అవిధం కుటిలం భగ్నం వల్లితం క్రమి త్యపి' అను. దోహద=దోహదమును సంబంధించిన, ధూపధూమ=ధూపముయొక్క, ధూమరేఖయనడు-ఇ క్కడ దానిచ్చుచెట్టునకు ధూపములు వేయుట దోహదముగా తెలియునది. కుంతిలములు = తలవెండ్రు కలు, విష్పి = విడఁచిసి, కప్పెక్ = ఫలస్తనాగ్రములను గప్పెను. సప్తహీనత కలిగినప్పుడు తలవెండ్రు కలచేత మానసంరక్షణము చేకొనుట స్త్రీలకు స్వభావము.

దోహదమనఁగా తరులతాదులం దకాలమునఁ బుష్పఫలాదులు కలిగించు ప్రవృత్తినునకును నట్లు కలిగించుటకును తేరు. 'తిరుగుర్పులతాదీనా మకాలే కుశలైః కృతం | పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తుతత్క్రియా' అని తెలియునది. యువకులకు చంద్రకావయలుట సొంపు. 'సప్తి... లాసములక' యొప్పుచే మిక్కిలి యుబ్బులగుటంజేసి కయంటలోన అడఁగి. మఱి కుండరపురుష దర్శనమున రాగింబలకు పయఁబటాటుటయు చనుఁగవ యుబ్బుటయు స్వభావము. 'మీటినివిద్యు' విగు ఫలయినవికావున. రాజామ్రాల యగుటచే నలవెండ్రుకలు విష్పి వానిని గప్పట. 'మీటిని విద్యుగబ్బు చనులు' (మనుచరి) 'మీటినివిద్యుచనువోయి' (విజయ)

అనఁగా పసురాజునకు దావున నొక దాడిమచెట్టుకొప్పు యెఱ్ఱని పువ్వులయొక్క కాంతి నతి క్రమించి చిలుకలు మొదలయిన వానిచేతఁ బొడువంబడి మొఱలు పగిలినవై దోహదధూపముచేతఁ గప్పం బడిన. పండిన పండ్లతోఁ గనపట్టెనని తాత్పర్యము.

స్త్రీచిగురుఁగెంకేలు సాత్రచె రసాలవల్లరి, తేటిచూపులఁ జూచె న దిలకలతిక
మిగిలిన బాడి చూసె=బ్రియాఘలత పల్కె, గీరభావలఁ గర్ణికారశాఖ
ముఖరక్తి నింపె=మీపు గలనంపెఁగొమ్మ, వన్నెగా నగియె లేఁబొన్నటిఁగ
మరభిశ్యసనంబు నెరవె సింధుకవల్లి, క్రుచ్చెదావులు సోఁకఁ గ్రోవిరెమ్మ
తే. యాత్మరుచిరోపచారంబు నీ లభిపకల్ప, కంబునకుఁ దత్తదామోద నగరిమఁజెనుప
చంగనానిత్య కలితదోహదవిశేష, సన్నతాచారముల నడిసన్నకతన. 156

అ. మఱికొన్నిలతలవ్యాపారముల నుపచార చేష్టితములుగా షణ్ణించుచున్నాడు. అనఁగా రసా కలములనుగొనువానియందు స్త్రీలింగమహిమచేత స్త్రీత్యవ్యక్తతన మగుచున్నది. గనుక వానిపల్లెనపు యాతని పసురాజునందుఁ జేయఁబడిన కరస్పర్శాదినర్త చేష్టలుగాను పసురాజునెడు కల్పవృక్షమునకుఁజే యుపచారవిశేషములుగాను జెప్పినాడు - ఎట్లనఁగా, అంగనా... చారములక—అంగనా=రి సాచిని సేవలయిన స్త్రీలచేత, నిత్య=నిరంతరమును, కలిత=తమకఁజేయఁబడుచుండుడు, దోహద విశేషములకర్తదోహద విశేషరూపములయిన, సన్నత=ప్రసిద్ధములైన, అచారముల=అచారముల

యొక్క, సదీశస్మకతనక = సంజ్ఞ చేతననుట-ప్రసిద్ధిగాంచుటచేత - లేక వానియందు మిక్కిలిఅలవడి యుండుటచేత ననియుఁ జెప్పవచ్చును. అర్థ...చారంబులు—అర్థ=తమయొక్క . తాముచేయు చున్న, రుచిర=మనోహరములయిన, ఉపచారంబులు=కరస్పర్శము మొదలయిన దోహదోపచారములు, అధిప కల్పకంబునకు = ననురాజునెడు కల్పస్పృశ్యమునకు, తత్...గరిమక—తత్తత్=అయా, అమోద =ముదముయొక్క, పరిమళముయొక్క యనియు, గరిమక=అధికస్యమును, పెనుపక = సృష్టిఁ జొందించునట్లుగా,

రసాలవల్లరి = తియ్యనూమిడికొమ్మ యనెడి రసాలవల్లరియను పేరుగలనాయిక, చిగురుఁగేంగే లుక =చిగురాక నెడు హస్తమును, చాఁచెక =వసురాజుపయికిఁజాఁచెను - అనఁగా హస్తస్పర్శముచేసె ననుట. ఇది కరస్పర్శరూపమయిన దోహదము. తియ్యనూమిడి హస్తస్పర్శరూపమయిన దోహదము చేతఁ బూచునది గనుక నాపరిచయమునుబట్టి హస్తస్పర్శముచేసిన దనిభావము. ఇట్లెమిఁదనెల్ల తత్తద్దోహద పరిచితిగల వృక్షకాఖాంగనలవలనఁ దత్తద్దోహద మాదరింపఁబడెనని తెలియును. తిలకమనఁ గా=బొట్టుగుచ్చెట్లు, తిలకలతిక =బొట్టుగుకొమ్మ యనెడు తిలకలతికయను పేరుగలనాయిక, తేటిచూపులక =కుమ్మెదలనెడు చూపులచేత, చూచెక =చూచెను. ఇది పీక్షణరూపమయిన దోహదము. ప్రి యాళు వనఁగాఁ త్రేంకణము-ప్రియాళులత =త్రేంకణపుఁదీఁగ యనెడు ప్రియాలులత యను పేరుగల నాయిక, పికగీతిక =పీకిలపాట యనెడుపాటను, పాడిచూపెక =గానముచేసెను. ఇటగానరూపమ యినదోహదము. కర్ణికారకాఖ=కొండగోగు కొమ్మయనెడు కర్ణికారకాఖ నామనాయిక, కీరభాష లక =చిరుకపలుకులనెడు పలుకులచేత, పర్కెక =భాషించెను. ఇది సల్లాపరూపదోహదము. ముఖరక్తి యనఁగా కాఖముఖమునందుండెడు పుష్పపురక్తిమయును, ముఖమిచ్చుటయును - ఇంపుగల సంపెఁగ కొమ్మ=ప్రీతిగల సంపెఁగకొమ్మయనుపేరుగలనాయిక, ముఖరక్తిక =కాఖముఖముమరక్తిమ యనెడు ముఖమిచ్చుటను గలుగఁజేసెను. ఇది ముఖరాగరూపదోహదము. లేబొన్నతీఁగ =లేతబొన్నతీఁగయనెడు లేబొన్నతీఁగ పేరుగలనాయిక, వన్నెగార్ =వన్నెయనగా పువ్వులకాంతియును సొగసును - పుష్ప కాంతియనెడు సప్తచేత సొగసుగా నవ్వెను. ఇది హాసితరూపదోహదము. శ్వసనమనఁగా వాయువును నిశ్వాసమును, సింధుకవల్లి=వావిలికొమ్మయనెడు సింధుకవల్లి నామనాయిక, 'అథసీన్ధుకః, సిన్ధువారేన్ద్ర' సురసానిర్దుడోద్దా'ణికీత్యపి' అను. సురభిశశ్వసనంబుక—సురభిశ=పరిమళముతోఁగూడిన, శ్వసనం బుక =వాయువనెడి నిశ్వాసమును, నెరపెక =పొందించెను - ఇది ముఖవాయురూపదోహదము. తావులనఁగా వాసనలును గళాస్థానములును, క్రోవిరెమ్మ =క్రోవికొమ్మయనెడు క్రోవి రెమ్మయను పేరుగల నాయిక, తావులుసోకక =పరిమళములనెడు కళాస్థానములంటునట్లుగా, క్రుచ్చెక =కాఁగిరించెను. ఇది యాలింగన రూపదోహదము. కల్పక మభీష్ట ఫలప్రదాయిగనుక సకలదోహదక్రియాయోగ్యమని తెలియవలయును. ఆ యావగలాండ్రు కల్పవృక్షమువలె గామితభాగములొసంగు నారాజునకు ఆ యాయనరాగంపుఁజెయ్యుట చేసెనునుట. అగూఢృక్షములకుఁజేయఁదగిన దోహదక్రియలకుఁ బ్రమాణము.

శ్లో॥ 'అశోకశ్చరణానాత్య షకుశో ముఖసీధునా| అలిజనాకురవక స్తిలకో వీక్షణోనచ |
కరస్పర్శన మాకన్దో ముఖరాగేణచమ్పకః | సల్లాపితః కర్ణికారసీన్ధువాగో ముఖానిలాత్ |
గీత్యా ప్రియాళుర్నితరాం వపేరు ర్హసిలేనచ ||

అనఁగా అశోకవృక్షము పాదతాడనముచేతను, పొగడచెట్టు ఉమియుటచేతను, ఎఱ్ఱపువ్వుల పెద్దగోరంబు కాఁగిరించుటచేతను, బొట్టుగుచ్చెట్లు చూచుటచేతను, నూమిడిచెట్టు చేతనంటుటచేతను,

సంపెగచెట్టు ముఖరాగముచేతను, కొండగోగుచెట్టు సల్లాపముచేతను, వానిలిచెట్టు ముఖవాయువు చేతను, ప్రేంకణపుచెట్టు గానముచేతను, మరసాన్న నవ్వుటచేతను, బుప్పించుచున్నది. ఆయావృక్షము లాయాదోహదములచేత ఆకాలమందును బుప్పించుచున్నవని కాస్త్రము. (ఆరసాపల్లర్యాదులు తమకు స్త్రీలుచేయు సన్నతాచారములనే దుదిగోపచారములుగా అధిపకల్పకమనకుఁ జేసినవి. అధిపుఁడును గల్పకమును అగుటచే అనంతమును బరిమళమును వచించు ఆమోదము శబ్దము చెప్పఁబడెను.) నీసము మొదటి రెండుపాదముల రూపకము. తక్కిన రెండు సమాసోక్తి.

తా. రాజరాజా తియ్యమామిడి కొవ్వుయందలి కొంజగురు నిక్కము. బొట్టుగు చెట్టునుండి తేంట్లు చాలుగానిగిడెను. ప్రేంకణపుఁదీగయందలి కొయిల యింపుగాఁగూసెను. కొండగోగు కొవ్వు యందు చిలుక కలకలపలికెను. సంపెగకొవ్వు ఎఱ్ఱపువ్వులతోఁ జూపట్టెను. తేలిపాన్నతీగఁ జెల్లని పువ్వుల వన్నెగులునుచుండెను. వానిలితీగఁ గమగమయుని మంచివాసంతోడి గాలిగుబొలింపెను. శ్రోవి రెవ్వుయు వాసనలు బుగులు కొన చుట్టుబొడివెను.

మ. చనువొప్పన్ నగి పల్కి పాడి కని యాశ్వాసంబు నొందించి చే
కొని మో మిచ్చి కవుంగలించి తరులం గొన్నింటి మర్చించి యం
గన లయ్యో మయు నెంతి చేసి రినుమం గంకేళియుం శేసరం
బును భూజానికఁ మ్రొక్కె గుచ్చ విసత్తిం గూడేనెన్ నీటితోన్. 157

అ. అంగనలు = స్త్రీలు, చనువు ఒప్పుకొనుచున్నట్లుగా, నగి = నవ్వి, పల్కి = గల్గవ
ముచేసి, పాడి = గానముచేసి, కని = చూచి, యాశ్వాసంబునొందించి = ఊరటనుగలిగించి - ఆ నిశ్వాసమును
శరపియని భావము. చేకొని = అంగీకరించి - చేతిముట్టయనిభావము, మోమిచ్చి = ముఖోల్లాసము కనఁబ
ఱచి, కవుంగలించి = అలింగనముచేకొని, గొన్నింటి తరులకొ = గొన్నిపువ్వులను - అనఁగా పూర్వ
పద్యమునఁ జెప్పఁబడిన రిసాలాదిపువ్వులుల నెనిమిదింటిని, మర్చించి = గారవించి - బహూకరించి య
నుట. పూర్వోక్తములను చాసనము మొగులుగాఁగల దోహదప్రకృతి లెనిమిదియును మన్ననచేత జరి
పెను నర్చిచేట్లపంజీవిగాన వాక్రితులచేత వానిని మన్నించినట్లు. అయ్యో = అక్కటా, మముకొ
= మమ్మ, ఎంతి చేసిరి = ఎంత యనమానముచే. తో, చూచితివా, అనుమకొ = అని - అనఁగా తన్నియుమిసి
నారనుట. అశోకము తన్నఁగాపూయునది యనియు, పొగడ ఉమియఁగాఁ బూయునది యనియును
దెలియవలయును. గంకేళియుకొ = అశోకమును, శేసరంబును = పొగడయును, గుచ్చవిసత్తికొ = పువ్వుల
గుత్తి బరువునలని పంకుటయనెడు నమ్రత్వముచేతి, పూడేనె కన్నీటితోన్ = పువ్వుదేనెయును కావచ్చు
ముతోడ, భూజానికొ = రాజానకు, మ్రొక్కె = నమస్కరించెను. ఉత్పేక్ష. పంగి కన్నులనీరుగార
గామ్రొక్కట తమకుఁ గలిగిన దుఃఖమును ప్రభువునకు మనవిచేసికొనుట యగునుగాన. పూగుర్తుల బరు
వున పంకుటయు పూడేనెచే గన్నీరును బడకించినాడు. అనఁగా అశోకమును పొగడయును స్త్రీ
కృతమయిన చరణావతి ముఖసీధువు లనుదోహదములచేత వాము నంగునట్లు బలుపుగాఁ బూచియుఁ
గ్రిందికిఁ జాలుకొనునట్లు పూడేనె దొరుగుమును చుండెనని తాత్పర్యము.

మ. లలితై కాంకశిలాలవాల మనుకేళికూకూళిలో నీరువైఁ
జెలువొప్పన్ ధరియించి తోడనె మిళిచిక్రొడదండ్రాదళ
త్పలరంధ్రంబులచే వెలార్చి జలసూక్తి సంతభముంబోని య
గ్గలపుంజాయలగుజ్జసారికడముం గాంచె విభుం డయ్యెడన్. 158

అ. గుజ్జుటెంకాయచెట్టు నిచట జలసూత్ర స్తంభముగాఁ గవి వర్ణించుచున్నాఁడు. విభుండు = రాజు, లలిత...చాలము—లలిత=ఓప్పుచున్న, ఏడాంకశిలా=చంద్రకాంత శిలచేత రచింపఁ బడిన, ఆలకాలము=పాదు, అనుకేశాకూలిలోనీరు=అనునట్టికుండులోని. అనఁగా జలయంత్ర సరస్సులోని - జలమును, పై = మీఁదిభాగమందు, పంపునను కాయలందనట, చెలువు ఓప్పక = అందము మీఁదగా, ధరియించి=తాల్చి - అనగా పంపునను కాయలలోకి నెగఁబీల్చుకొని, తోడనే = వెంటనే, మిశ్రత...రంధ్రములచేత—మిశ్రత = కూడుచున్న - నీళ్లెగఁబీల్చి కాయలలోఁ జేర్చుకొన్నతోడు తనే దానిని గొఱుక సమకట్టిన యనుట, చిత్రోడ=ఉడుతలయొక్క, 'చిత్రోడఃస్థూలదస్తకః' అను. శేష. దంష్ట్ర=కోటలచేత, దళిత = బద్దలగుచున్న, ఫల = కాయలయొక్క, రంధ్రములచేత = రంధ్రములచేత, వెలార్చి = బయలుపెడలించి, కేశాకూలిలోని జలసూత్ర స్తంభమందలి నీరెగఁ బీల్చుకొని తోడనే వెడలఁ జల్లుచున్నదిగాన యట్లే యిదియు నీళ్లుకాయలలోని కెగఁబీల్చుకొని తోడనే వెలువరించుట కనువుగా నుడుతలుతోడనే కోటలతోఁ గొఱుకుట ననుసఃధించినాఁడు. జలసూత్ర స్తంభము=స్తంభమువలె నున్నజలయంత్రపు గొట్టమున, పోనీ = పోలునట్టి, దీనిచే 'పోనీ' క్రియాజన్యవిశేషణ మగుటఁ దెలియునది. అగ్గలపుం...కడముం—అగ్గలపుంజాయలు=దట్టమయిన, నీడలుగల, గుజ్జువారికడముం = గున్నటెంకాయచెట్టును, అయ్యోడ = ఆపనప్రదేశమందు, కాంచెక=చూచెను.

ఇచట చంద్రకాంత శిలారచిత్రమయి నీళ్లు నిండియున్న పాదును చలువరాలచే గట్టంబడు కేశాకూలిగాను, ఆపాదులోనున్న గుజ్జుటెంకాయచెట్టును, జలసూత్ర నాళముగాను దాని కాయ లుడుతలు కోటలలోనికి పెక్కుతూంట్లు గావింపఁగా ఆతూంట్లనుండి బొట్లుగా నీరుగారుటను జలయంత్రము పంపునను చిన్నబొందలనుండి నీరుతుంపరగాఁ జూటుటగాను, రూపించినాఁడు. నూపకాను ప్రాణితమయిన యుపమయలంకారము. మఱియు నీడగల పట్టులందే కేశాకూలి యుండుట గలదుగాన వారికడమునకును నగ్గలపుంజాయలు చెప్పినాఁడు. 'నిదాహంశు నాపలి వీడ్కొన్నతమంబుఁగాంచి వనిలోనిర్తించు మంచోయనక' అనుచో జలయంత్రములదానిని మంచువలె జూతుంపరలు చీకటియున్నచోట తర్తించుటను జెప్పటచే చీకటిగా నధ్యవసంపఁబడిన చెట్ల దట్టంపు నీడయందు ప్రవర్తించుట తెలియుచున్నది. దీనింబట్టి కేశాకూలి నీడపట్టులయందే ప్రాయికముగాఁ గట్టంబడుట తెలియుచున్నది. కాన, యిచటను నీడలకలిమిచేతను జౌపమ్యపూర్తినిధించుట కై 'అగ్గలంపుఁ జాయల'ని చెప్పట యగును.

రా జాపనప్రదేశముం దొకగున్నటెంకాయచెట్టును జూచెను. అది చంద్రకాంతపుపాదు గలిగి పంపునను కాయల నుడుతలు కోటలచే గంట్లు నేయఁగా నాగంట్లవలన నీరుబొట్లుగాఁ గార్చుచుండెను. దానిని జూడఁగా కేశాకూలిలోని నీరు జలయంత్రనాళము పయికి బీల్చుకొని సన్నరంధ్రములదానిని వెదచల్లునట్లుండెను.

తే. నృపునెదుటఁదేనెవాఁకలోనివిడవిచల, దతనుపత్రాళిఫలసాంద్రమగుచునొక్క
నగముకై వ్రాలియేటిలోనాటియున్న, నాటి యున్నతనగ రాజునలుపుఁదెలిపె.

అ. నృపునెదుట = ఎదుగాఁజూచుంగల. తేనెవాఁకలో = పూఁదేనెకాలువలో, నివిడ సాంద్రము - నివిడ=దట్టమానట్టులుగా, విచలత్ = చలించుచున్న, అతను = గొప్పదయన, పత్రాళి= ఆకులసమూహము చేతను, ఫల = కాయలచేతను, సాంద్రము = దట్టమయినది, అగుచు,

ఒక్కనగము = ఒక్కవృక్షము, కైవాలి = ఒరగినదై, ఏటిలో = శక్తిమతినదిలో, నాటియున్న = పాడుకొనియున్న, నాటి = ఆకాలమునలి, ఉన్నతనగరాజు = పాడనయి పర్వతశ్రేష్ఠుడుగ కోలాహలములయొక్క, నలుపుకొ = చందమును, తెలిపెకొ = తెలియజేసెను. శక్తిమతి నదీయందు వ్రాలియున్న కోలాహలని తలపించినవని యాశయము. అనగము ఆకులచేతను ఫలములచేతను సాంద్రమగుట వృక్షములచేతను బండలచేతను సాంద్రమగు పర్వతముతోడి సామ్యంపు దార్శన్యమునకు. మఱియు నగశబ్దము పర్వతవాచియునగుటచేతను శబ్దశక్తిచేతను బృథవిసామ్యము పోషితము. పర్వతసామ్యముచే వృక్షము పలుపును బొడవునుగలది యగుటయు వ్యంజితము. అలం. నిదర్శన. 'కైలవృక్షనగావగా' అను.

ఉ. ఉన్నతి నన్నగాగ్రమున కి నున్న యొకానొక కిన్నరద్వీచుం
బన్నిఖిలో క్తివేది కపు కి డన్యదురాసద మైనయొక్కయో
సన్నశుభృంబుఁ దిన్ననిశ్రవసన్ననిజోక్తులఁ దెల్పి తోనయేఁ
గె న్నరదేవపాదపవిత్ర ఖన్నబృహన్నగకూటవాటికిన్.

160

అ. ఉన్నతి = ఎక్కువోడ - సుఖంపు పెంపుతోడ, అన్నగాగ్రమున్ = ఆపొత్తుము కొనయందు, పూర్వపవ్యమునఁ జెప్పిన నగశబ్దము నే యిదిటను ప్రయోగించుట కిన్నరదేవతా వాచి యగు కిన్నరశబ్దము నయిత మన్వయించుటకని తెలియునని. కిన్నరులు పర్వతాగ్రములందు వర్తిం చుట సహజముగదా. ఒకానొక కిన్నరద్వీచులు = ఒక కిన్నరపక్షి మిథునము, అన్నిఖి + ఉక్తి వేదిక = సకల జంతువులయొక్క పలుకులుదెలిసిన యావసురాజునకు, అపుడు = అసమయముందు, అన్యదురాసదము - అన్య = ఇతరులకు, దురాసదము = పొంద నలవిగానది, విస, ఒక్కయాసన్న శుభంబుకొ = ఒక సమీపకాల శుభమును, తిన్నని...క్తులకొ—తిన్నని = చక్కనివై, ప్రసన్న = ఆదరముతోఁ గూడిన, నిజ - ఉక్తులకొ = తమ భావలచేత, తెల్పి = తెలియఁ జెప్పి, తోన = వెంటనే, నరదేవ...వాటికొ—నరదేవ = ఎసురాజయొక్క. పాద = చరణమునెడు, పది = పజ్రాయధముచేత, ఖన్న = ఖేన పెట్టఁబడినదియు, బృహత్ = పెద్దదియు అగు, నగ = కోలా హల పర్వతముయొక్క, కూటవాటికొ = శిఖరసమూహమునకు, 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమ్' అను. ఏఁగొకొ = పోయెను - అనఁగా ఎసురాజును గోలాహల పర్వత గమకీర్తకునిగాఁ జేయుట కోయనఁ గిన్నర మిథునం బాపర్వత శిఖరమున కరిగెనుట. 'నగాగ్రమునందుండిన కిన్నరమిథునం బుగాన, నగకూటవాటికొ బోయెనని చమత్కారము. ఆవి యానగమునకుఁ బోవుట ఎసురాజును సముతమచటికొ బోవుట నుత్సుకునఁ జేయుటకుఁగా నని భావము.

తా. ఆపొత్తుము కొనయందున్న యొకానొక కిన్నరపట్టుకవి యారాజు సమస్తజంతువుల భావలు దెలిసినవాడుగాన నతనికి పృథ్వీకాలములోఁ గలుగనున్న యొక శుభమును (అనఁగా గిరికా సంవర్సమును) తమ బాసను దెలిపి యతనిపదహాతిచేఁ గొట్టువడిన కోలాహలపర్వతపుశిఖరములకుఁ బోయెను.

క. ఆలోకాద్భుత విహగయు, గాలోకప్రీతివలన కి నతి లోకవయః

కోలాహలకోలాహల, లీలాహలహలిక చెంగరీలించె బతికిన్.

161

అ. ఆ...కులన్—ఆ=అట్టి. లోకాద్భుత = జగమున కాశ్చర్యకరమైన, విహగయుగ = కిన్నరపక్షి మిథునముయొక్క, ఆలోక=చూచుటవలనఁ బుట్టిన, ప్రీతివలన్ = ప్రేమచేత, పరికిన్ = ఎసురాజునకు, అతి...హలిక—అతిలోక = లోకాతీతమయి, పయః=పక్షులయొక్క, కోలాహల=

కలకలధ్వనులుగల, కోలాహల=కోలాహలపర్వతమందు, లీలా=లీలావిహారమందలి, హలహలిక=తహతహపాటు, చెంగలింఁజే = ఉద్రేకించెను. కిన్నరపక్షులు భూలోకమున కాశ్చర్యకరములనుట. అపతలను జూచుటవలన ముక్కుపపుట్టఁగానట్టి లోకాతీతము లయినపక్షులు కలకలధ్వనులు చేయుచుఁ గోలాహలముననుండును గాన నక్కడకుఁబోయి వానిని జూతమను తహతహపాటు పుట్టినదని యాశయును.

—◆— ఆ శ్వాసాంతము. —◆—

మ. అవితోర్వీ సవఖండ ఖండపరశురజ్యా భోగినాభోగభో,
గవిభాస్వద్యుజదండ దండధర వీరతూరూక్ష నానావిప
క్షవిభుక్షేపక కాండ కాండభయ కృరద్గంభీర భేతిమహా
రవవీర్ణాద్రిపిచండ చండబలధౌరంధర్యహర్యగ్రజా.

162

అ. అవిత్...ఖండ—అవిత్ = రక్షింపఁబడిన. ఊర్వీసఁఖండ = భూమియొక్క తొమ్మిది ఖండములు గలవాఁడా. ఖండపరశు...దండ—ఖండపరశు = శ్రవణియొక్క 'భూతేశఃఖణ్డపరశుః' అను. జ్యా = పింటినారియైన, భోగి = సర్వముయొక్క - అయినా ఆదిశేషునియొక్క, స+ఆ భోగ = పరిపూర్ణత్వముతోఁ గూడిన - ఆదిశేషుని నిండుపక్షపుతోఁగూడిన, భోగ = శరీరమువలె - శరీరముయొక్క నిండు విడివిడలె ననుట. 'భోగస్సుఖేస్త్యాది భృతావహేచ్ఛ ఫణకాయయోః' విశ్వ. విభాస్వత్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, భుజదండ=కణ్ఠులపింటి బాహులు గలవాఁడా - దండకల్పముచేఁ గణ్ఠులవలె నిడువలై బలువులైన బాహువులని తెలియునది. దండధర...కాండ—దండధర - యమునియొక్క, వీక్ష = చూపువలె, రూక్ష = తీక్షణమయిన, నానా = సమస్తమగు, విపక్షవిభు = శత్రులయిన రాజులను, క్షేపక = చిమ్మి వైచునట్టి, కాండ = బాణములుగలవాఁడా, కాండ...పిచండ—కాండ = బ్రహ్మాండమునకు, 'కస్య బ్రహ్మణః అణ్ఠః కాణ్ఠః' అని వ్యుత్పత్తి. భయకృత్ = భయము చేయుచున్న, గంభీర = గొప్పదియైన, భేరి = రణభేరియొక్క, మహత్ = గొప్పదియైన, రవ = ధ్వనిచేత, దీర్ఘ = బ్రహ్మచేయఁబడిన, అద్రిపిచండ=పర్వతోదరములుగలవాఁడా. పర్వతపునడిమి ప్రదేశములనుట. 'పిచణ్డముదరే విద్వాత్పశోరవమువేషిప' విశ్వ. చండ...హర్యగ్రజా—చండ = ఉద్దండమయిన, బల = బలముయొక్క, ధౌరంధర్య = భారమును వహించుట యందు, హర్యగ్రజా = బలరాముఁ డయినవాఁడా - బలరామునివలె బలధురంధరుఁడయిన వాఁడా యనుట. యని సంబోధనము. ఈ పద్యము యుక్తపదగ్రస్తము.

క. శ్రీకర్ణాటేశ్వర విశ్వాకర్ణిత బిరుదశాసన నాంక వితీర్ణ
శ్రీకర్ణ దశదిశాలల, నాకర్ణాభరణ సుగుణ శనవరత్నఖనీ.

168

అ. శ్రీకర్ణాట + ఈశ్వర - శ్రీ=సంపద్యుక్తమున, కర్ణాట=కర్ణాటరాజ్యమునకు, ఈశ్వర=ప్రభువయినవాఁడా. విశ్వా . నాంక—విశ్వ = ప్రపంచముచేత, ఆకర్ణిత = వినఁబడిన - ప్రపంచమంతయుఁ జక్కఁగాఁ బరిధృష్టమయిన యనుట. బిరుదశాసన = బిరుదులతోఁగూడిన శాసనముయొక్క, అంక - చిహ్నములుగలవాఁడా - లేక - బిరుదశాసనుఁడను బిరుదచిహ్నము గలవాఁడా. వితీర్ణ...కర్ణ—వితీర్ణ = దానముయొక్క. శ్రీ=సంపత్తియందు, కర్ణ=కర్ణుఁడయిన వాఁడా, దశదిశా...ఖనీ—దశదిశా = పదిదిక్కులనెడి, లలనా = స్త్రీలకు, కర్ణాభరణ = కర్ణభూషణములయిన, సుగుణ = నద్గుణములనెడి, నవరత్న = క్రొత్తదియగు రత్నములకు, ఖనీ = గఁయైనవాఁడా. దశదిశలందును సిగ్గులుముఖ బ్రాహ్మతములై వన్నె గూర్చుచున్నవి యనుట.

తా. కర్ణాటరాజ్యమునకుఁ బ్రభువయినవాడా! నమస్తప్రపంచమునందును జక్కఁగాఁ బ్రసిద్ధమయిన బిరుదశాసన చిహ్నముగలవాడా. దానివిభవమునందుఁ గర్ణుడయినవాడా! పదిదిక్కులయందును శోభింపఁచును గుఱుగులుగలవాడా!

పృథ్వి. కబంధహర ధీరతా క కవకరాసికృత్త్రుట

త్కబంధ పరిపంథిసూరిగ్రాహితసూర్య సూర్యర్పిత

ప్రబంధరసబంధురా క ర్థపదబంధ బంధుస్వధీ

నిబంధన యబింధనాశ్వినిభనిత్యతేజోనిధి.

164

అ. కబంధ...అకిర - కబంధ = కబంధుడనెడి యనురుని, వారి = సంహరించిన శ్రీరామునియొక్క, ధీరతా = ధైర్యమునకు, అకిర = స్థానమయినవాడా, అనగా శ్రీరామునికిఁగల ధైర్య సంపత్తిగలవాడా యనుట. ఖర సూర్య—కరా = ఖడ్గము చేత, కృత్ = తుండింపబడి, త్రుటల్ = తెగిన, కబంధ = మొండలులుగల, 'కబంధస్త్రీ' క్రమాయుక్తి మవమూర్ధక లేఖరమ్' అను. పరిపంధి = శత్రువులచేత, సంగ్రాహి = భేదించబడిన, సూర్య = సూర్యమండలము గలవాడా. యుద్ధమునందు హతులయిన వీరులు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోవుదురని ప్రతీతి యిటుయను సంధించునది సూరి...బంధ—సూరి = పండితులచేత - పండితులగు కవులచేతననుట, అర్పిత = నమర్పింపబడిన, ప్రబంధ = ప్రబంధములయందలి, రిస = శృంగారాది రసములచేత, బంధుర = గుండర మగుచున్న, అర్థ = అర్థమున, పదబంధ = పద సంవర్ధమున - పదముల కూర్పుననుట, గలవాడా. బంధు...నిబంధన—బంధు = బంధువులయందు, స్వధీ = తానెడు బుద్ధియొక్క, నిబంధన = కట్టు పాటుగలవాడా. లేక బంధువులకు స్వాధీనవా, అవ...విధి—అవ-ఇందనాన్ని = బడబాగ్నితోడ, నిధి = సమానమయిన, నిత్య = శాశ్వతమయిన, తేజః = ప్రతాపమునకు, నిధి = స్థానమైనవాడా. ఇది ముక్తపద గ్రస్తమును ద్విప్రాసమును.

తా. కబంధుని సంహరించిన శ్రీరామునివలె ధైర్యశాలియగువాడా! శత్రువును ఖడ్గముచేతఁ గుండించి చుట్టి స్వర్గగతులను జేసినవాడా! విద్యత్రువులచే రసవంతములయిన యర్థములతోను బదసంవర్ధములతోను కూడిన కృతుల నందినవాడా! బంధువులను నీవలెనే నియంతిలో నెంచువాడా! బడబాగ్నివలె నెడతెగని చండప్రతాపము గలవాడా!

గ ద్య ము.

ఇది శ్రీరామచంద్రచరణారవిండవండనసంవనందనప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధ్ర

భాషాసామ్రాజ్య సర్వంకవచతుర్విధసిలితానిర్వాహకసాహిత్య రస

పోషణ రామరాజభూషణప్రణీతిం బయినవసుచరి

త్రంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

వసుచరిత్రము నవ్యాఖ్యానము.

ద్వితీయాశ్వాసము.

తిరుమలరాయ జయ

శ్రీతరుణీరమణ సుగుణశీతలయాకా

శీతలనేతు ధరాతిధు

రాతతభుజదండ మూర్ధురాయరగండా.

1

అ. శ్రీ తిరుమలరాయ = సంపద్యుక్తడయిన తిరుమలరాయనామయు గలవాడౌ, జయ... రమణ — జయశ్రీ = జయలక్ష్మియొక్క, రమణ = పతియైనవాడౌ, సుగుణశీతల—సుగుణ = మంచి గుణములచేత, శీతల = చల్లనయినవాడౌ—సుగుణములచేత జనుల కాహ్లాదము గలిగించువాడౌ యనుట. ఆ...దండ—అకాశీతల = కాశీప్రదేశము మొదలుకొని, ఇక్కడ 'అక్ష' అనెడు నిపాత మభివ్యాప్తిని దెలిపెడిది. 'అజీమదశ్శేఖరివ్యాప్తా నీమశ్శే ధాతు ర్మూగశే' అమ. నేతు = నేతువువలకుగల, ధరా = భూమియొక్క, అతిధురా = అత్యంతమయిన బరువుచేత, తత = వ్యాప్త మయిన, భుజదండ = బాహుదండముగలవాడౌ. కాశీమొదలుకొని నేతువువలకుగల భూతల మును బాలించువాడౌయనుట. మూర్ధురాయరగండా = ముగ్ధుర రాజులకు - అనగా అత్యపతి, నర పతి, గజపతులకు భర్తవైనవాడౌ—అముగ్ధుర రాజులను జయించి లోపలనుకొన్నవాడౌ యనుట.

తా. సుగమము.

తే. అవధరింపుము శౌనకా శ్రీ ద్యుఖలనన్తు, నీంద్రులకు శౌమహర్షణి శ్రీ యిట్లు వలుకు నన్తుహీజాని నిజవిహారరాచలేంద్ర, దివ్యసౌభాగ్యములుచూడలేదిపురుటయును.

అ. అవధరింపుము = చిత్తగింపుము. శౌమహర్షణి = శౌమహర్షణుని పుత్రుడయిన సూతుడౌ, శౌన... నీంద్రులకు—శౌనక + ఆది = శౌనకుడౌ మొదలయిన, అఖిల = సమస్త, మునీంద్రులకు = మునిశ్రేష్ఠులకు, ఇట్లు = ఈవిధమున, వలుకు = చెప్పయన్నాడు. శౌన్నియెడలాట్టును భూతంబు నందగును గాన పరికెనని యర్థము. ఇట్లే - 'స్వరోచియిట్లును' (మనుచరిత్రము) 'ఇట్లును నాకీచకాధ ముండు' (విరాటపర్వము) ఇత్యాదుల నెఱుంగునది. అది యేమనగా—అన్తుహీజాని = అవసురాజు, నిజ... సౌభాగ్యములు—నిజ = తనదయిన, విహార+అచలేంద్ర = క్రీడాపర్వతరాజునకు శౌలాహలాది

యొక్క, దివ్యసాఖాగ్రములు = దివ్యములయిన వైభవములు, చూడక = చూచుటకు, తివురుటయును = ప్రయత్నించుచేయుటగాను. తా. సుగమము.

ఉ. ఆయెడ నొక్కనర్తనచిరవాగ్గణి యిట్లను నోయఁబడతే
జోయుత యద్భుతం బొకటి క చూచితఁ జూపెడ నీకు నాదుచే
చాయనె చూడు మభ్యమునఁ కి జక్కఁగ నల్లచె నల్లమబ్బులోఁ
పాయపు కొన్నిమార్గాలు స్మరపా యపుఁ జ మ్మవి నాకభూజముల్. 3

అ. ఆయెడక = ఆనచునుచుండు, ఒక్క నర్తనచిరవాగ్గణి = ఒకయచుండు ముంత్రిత్రేఘఁడు, ఇట్లను = ఈప్రకారముగాఁజెప్పెను. ఓ అభండతేజోయుకి = అభిషేచమున తేజస్సుతోఁ గూడిన వాఁడా, అద్భుతంబు ఒకటిక = ఒకచూశ్చర్యమును, చూచితఁ, కుక, చూపెడను, నాదుచే చాయనె = నాచేతివెంబడిగానే - నాచేయివారైనదిక్కుబాడనే గానుట, అభ్యమున = ఆకాశమందు, చక్కఁగ = సూటిగను, చూడుమని వెనుక కన్పయ్యు. అల్లచె = అదిగో, నల్లమబ్బులో = నీలమేఘములో, కొన్నిమార్గాలు = కొన్నివృక్షములు, పాయపు = విడువకయున్నవి - స్థిరముగా నెలకొనియున్నవినుట. నృపా = రాజా, అవి = ఆవివలెబడు వృక్షములు, నాకభూజముల్ = కల్పవృక్షములు, అపుఁచుమ్మి = అగునుజమీ. నల్లనిమబ్బులోనుండుటంబట్టి నాక సంబంధియనియు, పాయకయుండుటంబట్టి వృక్షములనియు ముంత్రి వివేచించుట తెలియునది.

తా. అపు డొకయచుండుముంత్రి రాజునుజాచి 'ఓ మహాతేజస్వీ! నీ నాకచూశ్చర్యమును జూచితిని. అది నీకుఁజూపెదను. నేనుజేయ నిగిచ్చిన జాడగాఁ జూడుము. అదిగో నల్లనిమేఘమందుఁ గొన్నివృక్షములు స్థిరముగా నెలకొనియున్నవి. రాజా! అవి యట్లుండుటంబట్టి కల్పవృక్షము లగును జూచి' యనెను.

చ. అన విని నవ్వి సూక్ష్మగతి కి నారిసి యూనెకావలెనుఁ డి
ట్లను మనకేళిలైల మది కి యల్లది తన్మఘవాశ్చర్యాట మ
మ్మనికమహీజముల్ చదలు కి మ్రాచు లటంచు భ్రమించి పల్కె దై
నను మృష గాదు నీపలుకు కి నాకనగంబులె తద్ద్యుమావళుల్. 4

అ. అనక = అని ముంత్రి చెప్పఁగా, విని, ఆరసక + అవతంసుఁడు = రంకులయందు శ్రేఘఁడయిన యా వసురాజా, నవ్వి = నగి, సూక్ష్మగతిక = సూక్ష్మమున మార్గముచేత - సూటియైన పద్ధతిచేతను - నన్నని వెరవునననుట, ఆరసి = విచారించి - విమర్శించి, ఇట్లు అనుక = ఈవిధమునఁ జెప్పెను. అతఁడు మిక్కిలియు రంకుఁడగుటచే ముంత్రి చెప్పినదే యపునని నమ్రక స్థూలదృష్టిచేత నేయదివేఱునని కనుఁగొని నవ్వివాడు. పిదప సూక్ష్మవిమర్శనముచేత ఆవేఱయినది పలకందని నిర్ణయించినాఁడని తెలియునది - అతఁడు చెప్పినదేమనఁగా, అది = అకనఁబడునది యనుట, మనకేళిలైలము = మనక్రీడాపర్వతము - అనఁగా శోలాహలపర్వతమనుట, అల్లది = అదిగోఁ గనఁబడునది. తత్... కూటము - తత్ = దానిదయన, మఘవాశ్చ = ఇంద్రనీలమణిమనుచుయిన, కూటము = శిఖరము - నల్లమబ్బుగాదనుట, అమ్మనకిమహీజముల్ = అదోటునందలి - అనఁగా అయింద్రనీలమణిశిఖరమందలి - వృక్షములు, చదలుమ్రాచుట = ఆకాశవృక్షములు, అటంచుక = అని, భ్రమించి = భ్రమసి, పల్కెడు = పలుకుచున్నావు. విసను = అయినప్పటికిని, నీపలుకు = నీమాట, మృష = అబద్ధము, కాదు.

ఎట్లుఁగా, తత్ ద్రుమ అచరుఁ = (మన క్రీడాపర్వతభిరమందున్న) ఆచెట్లవరుసలు, నాకనగంబులె = (నీవుచెప్పినట్లు) ఆకాశవృక్షములేయని యర్థము. స్వర్గసంబంధి కల్పవృక్షములేయని భావము.

నాకశబ్దము ఆకాశమందును స్వర్గమందును 'ఆకాశేతిదివే నాకః' అను.వర్తించుచున్నదిగాన నర్తనచివుఁడు కల్పవృక్షపరముగా 'నాకభూజము' లన్నదానిని రాజు రః కానతంసుఁడుగాన కాదని నిరూపించి పిగవ రఃకత్తి మొలుపనట్లు 'ఆకాశ'మ నెడి యర్థంతరమును గర్భికిరించి 'నాకనగములే' యని మంత్రిమాట నాయుర్థాంతరమున స్థిరీకరించి నాఁడు - ఇదియె రఃకత్తి తత్వమునుచు దోర్బితకము. ఇందు గ్రహమనొందిన సచివునకంటెఁ గలరూపు నిరూపించినరా జెక్కుడుగాన యతఃకికంటెఁ గొంచెము తక్కువయగు మంత్రి సీతమర్దుఁడుగావలయును 'కిశ్చిదూనః కీతమర్దుః' అని లక్షణము. ఇట కోలాహలపు ఇంద్రనీలభిరమును నల్లనిమబ్బుగాను, అంపలివృక్షములను గల్పవృక్షములుగాను, మంత్రిభ్రమించి నాఁడు. మంత్రి యర్థలేటి నిపుణునిఁగూడ నల్లనిమబ్బుగా భ్రమింపఁజేయుటంబట్టి యాభిరముయొక్క జెన్నత్యాతితయగును, అది యింద్రనీలమయమగుటచేఁ గోలాహలము సౌభాగ్యవిభవమును వ్యంజితములు. అలం. పరకరము, నిరుక్తి.

తా. మంత్రి యట్లుచెప్పినది విని రాజు మహారసికుఁడుగాన యట్లు గాదని నవ్వి, యంతసూక్ష్మముగాపరిశీలించి మంత్రితో 'అది మనక్రీడాపర్వతమయిన కోలాహలము, ఆనల్లమబ్బు దాని యింద్రనీలమణి భిరము. ఆభిరమందలి వృక్షములనే నాకవృక్షములని బ్రమించెప్పెనవు. ఆయిన నది నాకవృక్షములే; నీవలుకు తప్పుగా'దనెను.

సీ. అచటిసానులు రత్నరరుచిరంబు లననేల, వానివంశము లెల్ల ర నీనుమణులు
ద్రుమములెల్లనునురాగముముతాటరు డెని, త్యసురాగములుతదీరయాంకురములు
లతలు సంజిననుగల్గావె యచ్చట వాని, తావులు నలనుసంగజీవనములు
రసముతెల్లను సిద్ధరసము తొ తెంత త, త్ప్రసవంబులును సిద్ధరసములచట
తే. నచట మణిచిత్రిభూములురనచట నమరు, నమరతరువులగుమురులు ర నచటితీవ
లచటి పొందమ్మికోలఁగులు ర నభవు నింట, నైన నాదంటబలువింటరైన గలవె.

అ. అచటిసానులు = ఆకోలాహలపర్వతమందలి చణులు, రత్నరరుచిరంబులు = మణులచేతఁ బ్రకాశించుచుండునవి, అనెన్ వీల=అని చెప్పటయెందులకు - చెప్పనక్కఱలేననుట. వీలనఁగా - వానివంశములెల్లఁ=వంశమునఁగా 'వంశో వేణో కులే నిర్దే పృథ్వ్యానయవేఽకిచి' అ. వి. అన్నట్లు సంతానములును వెదుళ్లును - వాని సంతతులన్నియును గూడ, మణులక = రత్నములను, ఈనుక = కనును, అని యర్థము. ఆచణులయందలి వెదుళ్లు ముత్యములను గనుచున్నవి భావము. వానిసంతతులే రత్నముల నీనుచుండఁగా అవి రత్నములచేఁ బ్రకాశించుటను చెప్ప నేలయునుట. వెదుళ్లయందు ముత్యాలుపుట్టుటకు 'విదితముగ బొంగువెదురున, నొదవిన మాక్తికము తారకోజ్జ్వలము శుభప్రదము' అని రత్నకాస్త్యము. ద్రుమములెల్లఁ = అందలి వృక్షములన్నియును, సురాగములు - సుర+అగములు = దేవతావృక్షములు - కల్పవృక్షములు, జౌట = అగుట, అరుదె = ఆశ్చర్యము - ఆశ్చర్యముగాదనుట. వీలనఁగా, తదీయ+అంకురములుక = అవృక్షములయొక్క చిగుళ్లుగూడ, నిత్యసురాగములు - నిత్య = నిత్యములయిన - ఎల్లప్పుటికిని, సురాగములు=కల్పవృక్షములు అని యర్థము. వానిచిగుళ్లే నిత్య కల్పవృక్షములు కాఁగా అవృక్షములు కల్పవృక్షములుగట యాశ్చర్యమా యని యర్థము. సు + రాగములు = వంచి రక్తి మగలవియని భావము. చిగుళ్లు ఎప్పుడును మంచియొలుపుగలిగి యుండుననుట

లతలు = అందలితీగలు, సంజీవనుర్ గావే = సంజీవనీలతలుగావా, అవునుట. ఏలనగా, అన్నట్లు = ఆపర్వతమందు, వానితావులును = అతీగల వాసనలుగూడ, అతనుసంజీవనములు = మిక్కిలియు సంజీవనములు - వాసనలే మిక్కిలియు సంజీవనము కాగా అవి గలలతలు సంజీవనము కాక పోవునామని యర్థము. అతను = దేవామలనివారిని, సంజీవనము = బ్రతికించునని యని ప్రకారాంతరము. అతనుడనగా మన్మథుడుగనుక అతను సంజీవనములనగా మన్మథుని నుద్దీపింపఁ జేయుననియునుట. వా వాసనలు మిక్కిలియు మన్మథోద్దీపకములని భావము. రసములు ఎల్లను = జలములన్నియును, సిద్ధరసములు = మధురసములు, లేక సిద్ధుల సంబంధించిన దివ్యరసములు, జౌట, ఎంత = ఏమిగోప్ప, అచట, లిత్ - ప్రసవములును = దానియొక్క కన్నట్టివి గూడ - ప్రసవమునగా గర్భమోదనముగనుక కన్నట్టి సుపులు గూడ, సిద్ధరసములు = ప్రసిద్ధులైన మధురసములు. లేక సిద్ధులను సంబంధించిన దివ్యరసములు. అవికన్న సిద్ధపులే సిద్ధరసములు కాగా అవి యట్లుగట యేమియుక్కు. అమని యర్థము. 'స్వాదు త్వా శీఘ్రే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోదనే' అను. ప్రసవములనగా పుష్పములును గాన, ఆజలములయందలి పుష్పములును సిద్ధరసములు. అనగా సిద్ధమయిన మకరందముగలవని భావము.

కాఁబట్టి - అచటిమణి చిత్రభూముల = అక్కడిరత్నములచేత వింతలయిన నీలము, అనట = అందు, అమరుమర తిరువులగుదురులు - అమరు = ఒప్పుచున్న, అమరతిరువులు = దేవతా స్వర్ణములయొక్క, గుణములు = సమానములును, అచటిశీవములు = అక్కడితీగలును, అచటి పాండవుకొలఁగులు = అక్కడనుండెడి బంగారు తామరలుగలకొలఁగులును, అని క్రిమాలంకారము. అభవుంటునైన = శివునకు గృహమయిన కైలాసపర్వతమందయినను, అనట = అదిట్లయొక్క, బలువింటునైన = గోప్ప విల్లయిన మేరుపర్వతమందయినను, కలవె = ఉన్నవా - లేనటు. ఇచట శ్లేషమహిమచే గోలాహలమందలి సానువులు మోవలయినవానికి నతిశయముగూర్చినాడు. గోలాహలము కైలాస మేరుపర్వతములకంటె మహిమాతిశయముగలదని భావము.

తా. ఆపర్వతమందు చులులు రత్నములచేత బ్రకాశించుచుండును. వానియందలి వెదుళ్లను ముళ్ళములు పుట్టును. పుష్పములు కల్పపుష్పములవలె నై గుప్తము నెఱుంగున చిగుళ్లు గలిగియుండును. అందలి తీగలు మన్మథోద్దీపకములయి వాసనలు గుబాళించుచుండును. అంశలిజలములు లేని యలవలె రుచులుగులును. అందలి పువ్వులను మకరందము మిక్కిలి ముం గలిగియుండును. కాఁబట్టి యది కైలాసమేరు పర్వతముల నతిశయించి యున్నది. అలం. శ్లేషానుప్రాణితార్థాపత్తి.

మ. అది గాదే మనశ్శేఖరధరము దరవ్యాచూత హూయనిగ్ర సం
పద లుచుం గయిదండఁ బూని ధరణీరేపాలుండు భీలాగిరిం
గదియొక్క నర్తనఖండు వల్కు ననటం శిగ్గు దుగ్రహాలారసో
న్నదవైమానికమానినీమధురగానస్వాససానందుడై .

6

అ. మన శ్శేఖరధరము = మన క్రీడాపర్వతము, అదిగాదే = అదేకదా - అనగా నదిగో కనఁబడునట్టిదే మన క్రీడాపర్వతమయిన గోలాహలమునుట. దవ్యా = మారమా - దూరము గాదనుట. కాఁబట్టి, అయిదిసంపదల = ఆపర్వతమును సంబంధించిన సౌభాగ్యములను, చూతము, అందుక, కయిదండఁ పూని = హస్తాపలంబనుచేసి, ధరణీపాలుండు = రాజు, భీలాగిరి = క్రీడాపర్వతమును, కదియొక్క = షేరబోవగా, నర్తనఖండు = కూర్చుంటి కాడు, అచట = అచేరబోయిన స్థలమందు, కల్పద్రు... సానందుడై - కల్పద్రు = కల్పపుష్పమును సంబంధించిన, హాలారస = సురపానమును చేయుట

చేత, ఉన్నద=మత్తుగొనియున్న, వైమానికమాసిని=దేవతా స్త్రీలయొక్క, మధుర=ఇంపంబున, గాన స్వాస=పాటయొక్క ధ్వనిచేత, సానండుడై-ఆనందముతోఁగూడినవాడై, పబ్బుకొ=జెప్పెను, కల్ప ద్రు హాలాకసపాన ప్రయుక్తమయిన యున్నతత గానమాధుర్యమునకు నెంతయుఁ బోషకము. అమ ధురగానస్వాసము వినుటయే మీఁది పద్యమునంగల పిక గేయమయూరనినదాదిధ్వనిసంకులత్వమును బరామర్శించుటకు మూలమై కోలాహల శబ్దనిరుక్తికిఁ బ్రసక్తి కలిగించెడినని తెలియునది.

తా. రాజా కూర్చుచెలికానితో 'మన క్రీడాపర్వత మదియేకదా - దాపుననే యున్నది గాన పోయిచూత'మని యతని కయివఁడఁగొని యాపర్వతమును జేరఁబోఁగా నంతసానఖండ కల్పవృక్షపు మద్యమునుద్రాచి మత్తుగొని మిక్కిలి యింపుగాఁబాడు దేవతా స్త్రీల తియ్యని గానధ్వనినివిని యానం దముపొంది రాజుతో నిట్లనెను ప్రాధోక్షియలంకారము.

సీ. ఒకచాయ ననపాయరపిక గేయనముదాయ, మొకసీమ నానామరయూగనినద
మొకవంక నకలంక సమకరాంకహయహేమ, లొకకేళవ వనదేవరయువతీగీత
మొకనెంత సురకాంతరలకరాంతతతనాద, మొకదారి నవశారీరకోదితంబు
లొకయోరఁ బటుచారణ కుమారఘటితంబు, లొకదండ నలిమండరలికలగాన
తే. మొక్కమొగిమోయఁ గదళీగృహహోపవన్న, కిన్నరీబృందబృందసంగీతరీతి
నమరునతివేల కోలాహలములకలిమి, సధిపయ్యాయద్రి కోలాహలభృష్టమొక్కొ.

అ. అధిప=రాజా ! ఒకచాయ=ఒక వంకను, అన...దాయము—అనపాయ=ఎడఁబాటు లేనిలేక ఎడతెగని, పిక=కోయిలలయొక్క, గేయ=గానములయొక్క, సముదాయము=సమూహమును, ఒకసీమ=ఒకచోట, నానా=అనేకములయిన, మయూర=నెమిళ్లయొక్క, నినదము=శతాధ్వని యును, ఒకవంక=ఒకవైపున, అకలంక...హేమలు—అకలంక=కలంకములేని-తొట్రుపడని యనుట, మకరాంకహయ=మన్నఘని గుఱ్ఱములయొక్క, అనఁగా చిరుకలముక్క, హేమలు=సకిలింపులును - అనఁగా విగ్గల పలుకులును, ఒకక్రేవి=ఒకపార్శ్వమందు, సురకాంతల=అప్పురః స్త్రీలయొక్క, కరాంత=చేతి మొనలయందలి, తత=వీణమొదలయిన వాద్యములయొక్క, 'తితం వీణాదికంవాద్యమ్' అను. నాదము = ధ్వనియును, ఒకదారి= ఒక మార్గమందు, నవ...దితంబులు—నవ = నూతన మయిన, శారీకా = గోరువంకలయొక్క, ఉదితంబులు = భాషితములును 'ఉక్తం భాషితమ్' అను. ఒకయోర=ఒకవైపున, పటు...ఘటితంబులు—పట్టు = సమర్థులయిన, చారణకుమార=చారణజాతి పడువవాండ్రయొక్క, ఘటితంబులు=స్తుతివాక్యములును, ఒకదండ=ఒకదిక్కున, అలి మండలి= తుమ్మెదగుంపులయొక్క, కలగానము = అవ్యక్త మధురమయిన గానమును, ఒక్క మొగిమోయ= ఒక్కవృద్ధిగా ధ్వనించుచుండఁగా, కదళీ...రీతి—కదళీగృహ=అరటి చప్పరములయందు, ఉపవన్న= కూడుకొన్న, కిన్నరీబృంద=కిన్నర స్త్రీసమూహమయొక్క, బృందసంగీతరీతి=గుంపుగాఁజేరి పాడు పాటయొక్క వైఖరిచేత, అమరు=కలుగునట్టి, అతివేల=మితిమీరిన, కోలాహలముల కలిమి=కల కలధ్వనులు గలిగియుండుటచేత, ఈయద్ర=ఈపర్వతము, కోలాహలాభృష్ట మొక్కొ=కోలాహల మనెడు పేరుగలవాయెనో యేమొ-పిక గేయాదిసానావిధకోలాహలములనుబట్టి కోలాహలమని పిలిచి తేరుగలిగిన దేహియనుట. కిన్నరీ బృందమయొక్క బృందగానమును గ్రహించుట కోలాహలత్వసిద్ధి కని తెలియునది. నిరుక్తి, ఉత్పేక్షయు.

మ. ఘనజాంబూనదశౌర్యరత్నరుచులన్ గన్పట్టు నీగట్టుఁ జుట్టిగఁడోపలమండలంబుఁ గనుఁగొంటే మేది నీశైలశాసన యుష్మచ్ఛరణవధూత మునునీశైలంబు సూర్యార్చన ననుకంపామతిఁ జేరుమేరుముఖగోశ్రీతాధీశులం బోలెడిన్.

అ. ఘన...రుచులన్ - ఘన=మిక్కిలియైన, జాంబూనద = బంగారుయొక్కయు, శౌర్యవెండియొక్కయు, రత్న=మణుయొక్కయు, రుచులన్ = కాంతులచేత, కన్పట్టు=అగపడుచున్న బంగారు వెండి యధికముగా నుండుటచే నానిరుచులగోడఁ గనఁబడుచున్నట్టి అవట, ఈగట్టున్. ఈపర్వతమును, చుట్టిన...లంబు - చుట్టిన=చుట్టుకొనియున్న, గండఁగఁడపల=గండశీలలయొక్క, మండలంబు=సమాహును, కనుఁగొంటే=చూచితినా, మేదిన్...శాసన - మేదిన్=భూమియందు, శైలశాసన = ఇంద్రుఁ డయినవాఁడా - ఈ సలహాధనము కోలాహలపర్వతభంగనాభిప్రాయగర్భము. యుష్మత్=నియొక్క, చరణ=పాదము చేతి. అనూతనము=ఎదురెఁ జిమ్మబడినది, అగు ఈశైలంబు=అయినట్టి యాపర్వతము, ఊర్వార్వఁగాన్=ఊహించుకొనుట, అనుకంపామతి=వయలోడి బుద్ధితో చేరు...ధీశులన్ - చేరు=ఒద్దకువచ్చు, మేరుముఖ=మేరుపర్వతము మొదలయిన, గోతాధీశులన్ = పర్వతాధిపతులను, బోలెడిన్=పోలుచున్నవి. కనుఁగొంటేను సలహాధనము. ఇందు మిక్కిటమయిన బంగారు వెండి రత్నముల కాంతులచేతఁ జూడఁబడుచున్నది. గనుక నీకాంతులుగల మేరు శైలాన రోహణాద్రులు మొదలయిన పర్వతములెచ్చి యున్నట్లుగాఁ దోచుచున్నవి యుద్ధము.

(అత్ర గణ్డోపలమణులస్య జామ్బూనదశౌర్య రత్నమయత్వాసంబధ్ధేఽపి తత్సంబద్ధోక్త్యా అతి శయోక్తిః. తయానుప్రాణితయా గణ్డోపలానాం మేరుముఖపర్వతల్యోత్పేక్షయా కోలాహలస్య లోకాతిశయ మహత్త్వం ధ్వన్యతి ఇత్యలంకారేణ తస్తుధ్వనిః) సోమకవి.

తా. భూమికి దేవేంద్రుఁడ వయినవాఁడా! ఈపర్వతము చుట్టును గండశీలలు కొన్ని బంగారు కాంతులును గొన్ని వెండి కాంతులును గొన్ని రత్న కాంతులును మిక్కిటముగాఁ గలిగియుండుటను జూడఁగా బంగారు చుయమయిన మేరువు, వెండిచుయమయిన శైలాసము, రత్నచుయమయిన రోహణపర్వతము మొదలయిన మేదిపర్వతములు, నీపాదముచేతఁ జిమ్మబడి నొచ్చినయాపర్వతము సూర్యుటకై వచ్చిననో యున్నట్లు చూపట్టుచున్నది.

ఉ. అక్కట నీయుదగ్రచరణా వృక్షే యేగతిన్

స్రుక్మేనో గట్టురాచ శౌర్యభంగి, డలనాఁడు కపోతహంకృతిన్
గ్రక్కున మూల్గులు బల ముఖంబున నేడను గంట నెత్తురుల్
గ్రక్మేడు ధాతువుల చంద్రురగా నరుణాంబుర్గురీమంబునన్.

9

అ. అక్కట=అయ్యనా, నీ...హతికిన్ - నీ=నీయొక్క, ఉదగ్ర=మొన పయికై త్రఁబడిన - లేక ఉక్కిటమయిన, చరణ=హతికిన్=పాదముదెబ్బకు, ఓరువలేక=నైఃపఁజాలక, గట్టు రాచకొను చుండు=పర్వతరాజున పిచ్చుమకుని కుమారుఁడు - కోలాహలఁడనుట. అలనాఁడు=తన్నుబడిన యాదినమందు, ఏగతి=ఏదిగయిన, స్రుక్మేనో=సామునెల్లనో - లేక కీడ్పడెనో, తెలియదని విశేషము. కపోతహంకృతి - కపోత=గుప్పలయొక్క, హంకృతి=హంకారమనెడి హంకారముచేతను - అనగా ఆయాసముచేత హంకారము అనుకరణధ్వనిచేత ననుట,

కపోతశుంకృతులను క్రందనకుంధనాదులుగా వర్ణించుట గలదు.

శ్లో॥ చరమగిరిపర్వతశ్రేష్ఠజ్ఞ కణ్డూయనేన స్పృశితి ముఖ మదానీ మస్తరిన్దోః కురజ్ఞః
పరిగతరవిగర్భవ్యాకులా పారుచూతీ దిగపి మదకపోతీహుజ్జులైః క్రందనీవ ॥

(భోజచరిత్రము)

గ్రక్కునక్ = నోడనే. ఎడతెగక, మూర్ఖమక్ = మూఁగుదును, విలగ్ఖంబునక్ = గుహాయనెడు ముఖము
చేత, ధాతువుల్ చేరరగాన్ = నాదులు చేరరగా - గైరికాది ధాతువులు చేరరగానని భావము.
అరుగ... విషంబునక్ - అరుగ = ఎఱుఁయున, అంబు = జలముయొక్క, ఝరి = ప్రవాహమనెడు,
మిషంబునక్ = నెనునుచేత, నేడును = ఇప్పుడును, నెత్తురుల్ క్రక్కుడుక్ = నెత్తురుగ్రక్కుచు
న్నాడు. కంటె = చూచితివా. అలం. హాపకము, శ్లేషము, అపహ్నవ ౪; ఈ మూటిచే నుత్థాపిత
మైన ఆరాపతియు.

తా. అయ్యో! నీవేంద్రమయిన పోత గిరిపర్వత నా కోలాహలుడు, నేటికి నీవు గుప్త
కూలల మూలుగుచు, ధాతువులు చేరి, యెఱుఁగినీటి కెల్లవయిన నెనును నెత్తురు గ్రక్కుచున్నాడు.
నేటికి యిట్లుండగా దెబ్బతిన్నయానాడు దానికల్లు సామునెల్లనో తెలియరాకున్నది. నేటికంటె
నెన్నియో మడుంగులు నాడు నెత్తుడిచియుండునని భావార్థము.

మ. నను నువ్వెత్తుగఁ బాటమీటితివి నానాధైర్యసామగ్గి యు
జ్జనకుఁ మున్నె తృణీకరించితి కృపానాస్వంతరింబునం బ్రోవుమిం
క నరేంద్రదాయని గట్టవేడెడి నినుం గట్టె తృణగ్రాహిను
తనసీలాత్మదశముఖగ్రవిచలరద్యాతూలమండ్రవీచి.

అ. నరేంద్రా = రాజా! ననుక్ = నన్ను, ఉన్నెత్తుగక్ = ఒక్కొక్కొక్కటి, పాటక్ = మీటితివి =
ఎగిరిపోవునట్లు గోటితోఁ జెప్పితివి. నానాధైర్యసామగ్గిక్ = నానావిధమయిన ధైర్యసంపదచేత, మజ్జ
నకుక్ = మారిండ్రియైన హిమవంతుని, మున్నె = మునుజే, తృణీకరించితివి = గడ్డిపరకఁజేసితివి.
మిక్కిలి యలకృతపెట్టితివి. కాబట్టి, కృపానాస్వంతరింబునక్ = దయతోఁగూడిన మనస్సుచేత, ఇంకక్ =
ఇంకమీఁదను, ప్రోవుము = రక్షింపుము. అని. తృణ... ధ్వనిక్ — తృణగ్రాహి = గఱికకఱముకొని
యున్న, నూతన = నవీనమయిన, సీలాత్మ = మహాసీలములయొక్క, దరి = గుహాయనెడు, ముఖ = ముఖ
ముయొక్క, అగ్ర = కొనయనెడు, ముఖగ్ర = నోఁకొనయందు, విచలత్ = మిక్కిలి చలించుచున్న, వాతూల
= వాయుసంబంధమైన, మంద్రధ్వనిక్ = గంభీరధ్వనియనెడు హీనస్వరముచేత, గట్టు = ఈకోలాహలా
ద్రు, నినుక్ వేడెడిక్ = ప్రార్థించుచున్నది. కంటె = చూచితివా. నన్నెయవలీల నెఁజెప్పితివి, నారండ్రి
మహాధైర్యశ్రద్ధి యున్నాడను కొంటినిగాని యతనినిగూడ నానాధైర్యసంపత్తిచే గడ్డిపరకఁగాఁ జేసి
తివి. కాబట్టి వేఱుకొక్కతేక నీవొక్కడవే కరణ్యుడవగుటచే దయతోఁగావునని వేడుటతెలియు
నది. హాపకమందు బలమితునచేతఁ గీడ్పడినవారె భయపడి నోటగఱిక గఱముకొని హీనస్వరమున గాచి
రక్షింపుమని వేడికొనుటను ఇట యనుసంధించునది. ఇచట పరి సీలాత్మమయ మయినదిగాఁ జెప్పట
యేలన సీలములు గఱికనగఱముట రత్నకాస్త్రప్రసిద్ధము. తృణగ్రాహిత్య సిద్ధికై సీలాత్మమయిన దరిని
గ్రహించినాడు. అలం. పకాను ప్రాణితమైనతోటేపీక్ష గమ్యము. తృణగ్రాహిసీలక్షణము.

క. కనవులనసువులు కరమున, వెన నెడి సీలంబుమీఁద విడ నూడకుముక్
వెన నెడసి పోక నిలిచిన, పరుధఁ దృణగ్రాహి యనఁగ వర్ణన తక్కున్.

చోక్కపుఁగదంబంబులు పూయువిద్యాధరీకదంబంబుల యూటపాటలకు మెచ్చి
యచ్చటవనదేవత లెత్తునారతిపల్లెరంబులకరణిఁదనరుతరణికాంతపట్టికలును,దరణి
కాంతపట్టికలఁ బుట్టువట్టపు సెకలపై నెట్టుకొనుననతిచిరప్రసూతచమరీ స్తన్యంబు
లుపొంగినఁ గనుంగొని చెంగటమునిజన తపోవనసవన భవనంబులఁ బ్రవర్ణ్యారం
భంబు లని విందులకు నుండునుండుగాఁ గ్రందుకొని వచ్చుబృందారకసందో
హంబులును, గలిగి ననంతామోద సిద్ధమహిళాకులం బయు్య సనవరతామోద
సిద్ధమహిళాకులం బై, నిశాకరకాంతిరాజీవరాగచ్ఛాయం బయు్య ననిశాకర
కాంత రాజీవరాగచ్ఛాయం బై, మేఘభూరిప్రభాభాసమానం బయు్య నమేఘ
భూరిప్రభాభాసమానం బై, వెలయుచున్నయిది విఘోకింపుము. 11

అ. మఱియును, ఇక్కలానలసంభాసంబు = కీలపర్వశిమయిన హిమనతుని నుతానమయిన
యాకోలాహల పర్వతము, సంతాన...తాంగంబులు = సంతానశిశువు = పాగిజాతిపుష్పములయొక్క,
వాసనా = పరిమళమునుగూర్చి. సమాకతి = పచ్చిన, సారంగ = శుష్కచలమొక్క, సరస = మనో
హరమయిన, సంగీత = గానమునుకొని, భంగి = కీతి మొక్క, రంగంబులు = పరంపరలు, ఉపాం
గంబులుగా = క్రతులగునట్లుగా, పాదు = గానము నేయుచున్న, జీర్ణుగాణిల = గానము నేసిడి య
చ్చరలయొక్క, పాణి = హస్తములచేత, ఈరితి = పరికింపఁబడుచున్న, మాణిక్యపీఠా = పద్మరాగ
మణిమయమయిన వీణలయొక్క, రాగ + అమృతంబులక = రాగమునఁగా రాగము, అమృతప్రా
యములయిన రాగములచేత, కరణి = నీరుగానయి, జరిగు = ప్రవహించుచున్న, కురువిన కందళం
బుల = మొలక కెంపుల సంబంధించిన - కురువందమునఁగా 'సులలిత మత్తకోకిలలోచనమృతి నలరారు
కురువందమనెడు కెంపు' అను రత్నకృతాస్త్రీయచోష్ఠన కెంపు, దానిని సంబంధించిన, జలంబులక =
నీటిచేత, పవనలయిన = తడిసి లుగదగ్గయున్న, గైరికతలంబులక = గైరికాదిధాతు ప్రదేశము
లందు, పాదమిన కారణగుణంబులక = ఎఱ్ఱగు కెంపునీటిచేత మరదపదనయిన రక్తిధాతు
ప్రదేశములయందుఁ బుట్టిన హేతువునైన, 'కారణగుణాహి కార్యగుణావారధిస్తే' అను వ్యా
యమిట అనుసంధించునది. పగడంబుంబు = పగడపుఁగాంతిని, విడంబించు = పోలువట్టి. పా
నిగని = నిగనిగ మెఱయునట్టి, ఇట అంత్యనివర్తము అనంతగుణవాచకములకుం బోలునట్టి
నది. ఇట్లే 'ధగధగని దేవారుచి' (మనునర్తము) ఇత్యాదులూహించునది. తొగరు = ఎఱ్ఱము, పాద
వ్యాపింపఁగా = అతితయింపగా, నెగడు = వృద్ధిబొందుచున్న, అనఁగా అగడపుఁగదంబులమున్న,
అగణిత = ఎన్నఁదరముకాని, లతావిశానంబులక = తీగ మొత్తములందుఁబడి మృతాయువు = తిన్న
తిన్నగాను, ఓమ్యారంబులక = విలాసములచేత, ఉయ్యెలలూగు = ఉయ్యెలలూగునట్టి అపర
గజరాజయానల = దేవతాస్త్రీలయొక్క, ఉపరి = ఉర్ధ్వభాగమును, విస్ఫుమర = వానరులయట్టి
చరణకంజ = పాదకమలములందు, మంజుశిర = మిక్కిలి మనోహరములగుచున్న; మంజుశిరంబులక =
అందెలయందు, పెచ్చుపెరుగు = అతితయించుచున్న, అచ్చిపులబచ్చుల = పరిశుద్ధములగు మరకత
మణులయొక్క, చానులు = కాంగులు, మెచ్చులునేరుక = మనస్సును రంజింపగా, తొక్కిలమచ్చి
కలక = పచ్చగడ్డి పరికలనెడు భ్రమచేత, విచ్చలవిడి = స్వేచ్ఛగా, క్రచ్చుకొని = కడిగితిడి,
మెసలి = మేయుటకు, ఉంకించు = తుప్పించుచున్న, అంకపురాణికక = లాంఛనమయిన రాజ
భరంగమును, జంకించి = అదర్చి, మగడక = భరణ, తినియనెడక = మెఘమఁదిరుగట్లుగాను భయము

మండు, వెగడి=వెనరుకొని, తోడిబడ= వెంటివెంటిగా, తడబడ=తోటపడునట్లు, అడుగులిడ= అడుగులుపెట్టి త్రొక్కగా - తప్పటడుగులు పెట్టిత్రొక్కగా, కండు = కమలిన, చందురుపేన= చంద్రుని దేహమునందు, చిండు = వెడలిపడుచున్న, సుధామిండు సుదోహంబు పొందున=అమృతమిండు సమాహమయొక్క సాంగత్యముచేత-(అతిశయోక్తి) పిండుపడి=(మునుపు) అడగిపడి, భవత్=నీదయిన, అరుణ=ఎఱ్ఱని, చరణ=పాదముయొక్క, నిహతి=దెబ్బచేత, పెకరిన=పెల్లగిలి ఊడిపోయిన, కఱువలకలు=కర్మములయిన తొక్కలు, మగుడ=మరల, ఇగిరించిన తెలుగున=చిగ్గినదోయ్యున్నట్లున్న, కాస్తాసుల తెగలను=వల్లనముబ్బులగుంపులను-(ఉల్లేఖ) కని=చూచి, మద = మదముగల, సామన = ఏనుగులయొక్క, సమాసముఅని = సమాహములని, అరసి = విచారించి, మొలినమొలపు నొలపులు = అమబ్బుగుంపులయందు మొలినమొలపు దీగకాంతలను, ఉపరి = మీదను, పరికిల్ల=వ్యాప్తమయిన-అనగా ఇంకొనబడిన, గైరిక=గైరికధాతుసంబంధమైన, పరాంబులనియు=దుస్తులనియు-జాకారేఖలనట్ల, ఉణుములు=గర్జితములు, ఉరుముఖ బృహిరంబులనియును=అధికతరములయిన నోటియందలి ఘోరములనియును, భ్రాంతిసొందియని భావము. (యాపకానుప్రాణిత భ్రాంతిమంతయు) కసి=ఉద్రేకించి, అనగా చెలరేగి, ఏనగా= ఏటవాలుగా, తిని = తిని, తడవిండ్ల=ఏని = తడవింట్టివల్లచేత బాగులునే, క్రెచ్చునకూసి = ఉబ్బువలన క్రెచ్చునకేసి, దాసి = సహిషమునకుబోయి, తడువర = ఆమెను గర్భములయందలి, కరక = వడగండ్లయొక్క, నికరములు = సమాహములు, 'ఎన్నోపలస్తు కరకా' అను. కరకాశ్చయు స్త్రీపుంలింగములందు వర్తించును. జలజల తోరగిన= జలజలమనిరాలగా, చూచి, గుత్తిపుముత్తియంబులు అని=విగులైన ముత్తెములని, బ్రమసి, ఏటి, సారెసారెకు = మాటిమాటికి, గీరసగింజలాడం దలంచు= ఓమనగుంట లాడవలయునని యెంచుచున్న, చెంచుముద్దియలు=ముద్దరాండగుచెంచు కన్నెలయొక్క, అక్రాంత = ఎడతెగని, మృగయా = వేటయందలి, పుక్రాంతి = అయాసమును, నివారించు = పోగొట్టుచున్న, పటిరతరువాతీకలు = శ్రీచింపన వృక్షములయొక్క సమాహములును.

పటిరతరువాతీకావలసములు = శ్రీచింపన వృక్షసమాహములయొక్క విస్తారములు, నికట = సమీపమందలి, కూట = కిఖరములయొక్క, కోటి = అంచులయొక్క, విటంకంబులను = అగ్రకాంతలను, పిరయ్ = రాపాడగా, నెలయు = రాలిన, సురభిశరజంబులతో = వాసన పుట్టించు, రాపాడితోడ, పరిపుల్ల = చక్కగా వికసించిన, బాల్లక = ఎఱ్ఱకలువలయందలి, పుష్పావలయొక్క మొత్తములును, పరిక్షణ్ణ = మిక్కిలి నలగిన, కాశ్చిర = తక్కువగా ఉన్న, కేసకంజలములయొక్క, అసారంబులు = ధారాపాతములును, పరిమృదిత = అగ్నిగోమలమిడిన, కైలేయ=కాతిపువ్వుయొక్క, సారంబులు=స్థిరాంశములను, ఇది పరిమళయుక్తమైనదిగా వలయును. 'కైలేయ' నీని 'కాలాలాని' అని ప్రయోగము. పరిమియెనగ సగకాలముగింపి, పుష్పదమయ్యగా తర్జభాగముగూడగలిపి, అధ్యంతి=మిక్కిలి యొప్పుచున్న, కాంచనపుష్పములయొక్క, సారభ=పరిమళముయొక్క, సమాకమంబున = చేరుటచేత, పుష్పకట్టికలయొక్క ముచేసి, గంధముగూడు=వాయువిగడు బుక్కావగడు, సవరించిన=నిద్ధపటిచిన, తిందంతు గంధముగూడు యొగ్గమయిన బుక్కాయొక్క, తెలువలపులు=నిండువాసనలు, వలపులనగా వాసనలు, వలపులు.

మొలినమొలపు, తెందినచందమునఁ దెల్లఁచెఱుకునఁ బం దై
 మొలినమొలపు, యందెల్లప్రాంతంబువిడువఁ జాయితమయ్యెన్'. కవికర్తరసాయనము.

(రూపకము, ఉదాత్తము) నిలపులరేని = మన్నఘనియొక్క, కలన = యుద్ధమందు, కలలయిక
లను = కలిగినట్టి బడలికలన - అనగా రతిశీలీశ్రమములను, అపనయింప = పోగొట్టుచుండగా, ఇంపు
సాంపున = అనందముయొక్క విలాసముచేత, పెంపుమగులు = అతిశయించుచున్న, కింపురుషచంపకా
మోదలకు = సంపంగే పువ్వు వాసలవంటి వాసనగల కింపురుష స్త్రీలకు, తావులు = నివాసస్థానములు,
అగు, సేమంతి పూబోదలు = చేమంతిపువ్వు బోదరిండ్లును, (ఉదాత్తము).

సేమంతి పూబోదల = చేమంతిపూవు బోదలవలన, చినుకు . సరిలములు—చినుకు =
కురియుచున్న, అనఘ = దోషములేని - నిర్మలముయన, హిమసరిలములు = మంచునీళ్లు, నెలచలపదాస
ల = చంద్రకాంతపు తాలమయునులయన కొండదొలయందు, తొట్టి = నిండి, జలజలఅన = జలజల
బాటునట్లుగా, బాటుగొని = బాటుగట్టి, వెల్లువలై = వెల్లువలై, మల్లడిగొని = చుట్టుకొని - ఒకటిసొకటి పెని
గొని, అల్లనల్లన = మెల్లమెల్లగా-ఇది 'కఱచి' పఱచి'తో నన్వయించెడిది, అతి.. తలంబుల =
అతిశీతల = మిక్కిలి చల్లనయన, శిలాతలంబుల = తాలిబండలయందు, మెలగుకస్తూరి మెకంబుల =
వర్తించునట్టి కస్తూరిమృగములయొక్క, మనభరంబుల = మదాతిశయముచేత, తొరగునాభిరక్తం
బులు = ప్రవించుచున్న నాభియందలి నెత్తురులు, ఇగిల = తడియంతయుండిన = ఎండియనట, గని గట్టినని
గరములు = గడ్డగట్టిన పెల్లికలను, 'మయకస్తూరి నిగంధలతలుపుడెవ' శృం. వై. ౭ ఆ. ౧౫౪ ప.
'కస్తూరినిగర మనగ' భ'గతి. ౩ స్క. ౪. కరచిగొని = కరగండిగొని, పఱచి = ప్రవహించి,
అవల = గవ్వన = గవ్వనవల్లుగా పరిమళించు, కజ్జలవాదికలయికల = కజ్జలవాదియొక్క
కూడికలవలన - జవాదికజ్జలు కూడికొనుటవలన అనుట, కలనగల = కలిగినట్టినిగలచేత, అగ్గ
లంబులై = అతిశయించినవై, కదలి = అక్కడనుండి సాగి, కర్పూర... ఒప్పును - కర్పూరకదలికల =
కర్పూరపు టరంటులయొక్క, పుష్పాడితిప్పుల = పుష్పాడి కుప్పలయొక్క-అనగా కర్పూరపురాసుల
యొక్క, ఒప్పును = ఒప్పినమును, అప్పించి = అలమిగొని-అబాగునంతయు గయిగొనియనుట,
గ్రుక్కన = అపుడే, చిక్కినయన = గట్టిపడిన, అచొక్కపు కడంబంబుల = అచ్చమయిన ఆయను
లేపనములను, పూయు విద్యాధరీ కడంబంబుల = అలందుకొను విద్యాధర స్త్రీసమాహములయొక్క,
అటపాటలకు = వృత్తిగములకు, మెచ్చి = మెచ్చుకొన్నవారై, ఆచ్చిట్ = ఆస్థలమందు, వెనకే
తలు, ఎత్తు... కిరణ్—ఎత్తు = ఎత్తిపట్టిన, అరితిపల్లెంబులకిరణి = సాధి పల్లెముల విధమున -
పల్లెములో యనునట్లునట, తనరు... పట్టికలును—తనరు = ఒప్పుచున్న, తరణికాంత = సూర్యకాంత
మగులయొక్క, పట్టికలును = పట్టుపలకలును, (ఉత్పేక్ష, ఉదాత్తము)

తరణికాంత మణిపట్టికలవలన = సూర్యకాంత మణిపట్టికలవలననుండి, పుట్టుదట్టంపు సెకల
పై = పుట్టినట్టి పట్టమయిన సెకలనివాడ, స్వే... ప్రవృత్తులు—స్వేకొను = వ్యాపించిన, అనతి
చిరప్రసూత = అతిచిరప్రసూతలుగానట్టి-అనగా క్రొత్తగా ఈనినట్టి, చమరీ = సవరపుమెకములయొక్క,
ప్రవృత్తులు = చనుబాలు, అనగా చన్నులకు మిక్కిలియై తమకుదామె ప్రవించుచున్న చనుబాలనుట.
పోంగిన = పొంగగా, కనుగొని = చూచి, చెంగటి... రంధంబులు—చెంగటి = అక్కడికి సమీప
మందున్న, మునిజన = ముని జనులయొక్క, తపోజన = తాపశ్రమములందలి, సవన భవంబుల =
యజ్ఞశాలలయందలి, ప్రవర్గ్య = యజ్ఞమందు పాలతో జేయఁబడు ప్రవర్గ్యహోమముయొక్క, అరం
భంబులు = మొదలుపెట్టుటలు, అని, విందులకు = హవిర్భాగములకు, ముందుముందుగా = ఒకరి
కంటె నొకరు ముందుగా, క్రందుకొని = సందడిపడి, వచ్చు... దోహంబులును-వచ్చు = వచ్చునట్టి,
బృందారక = దేవతలయొక్క, సందోహంబులును = సమాహములును, (భాగించుంతము)

కలిగి=కలిగియుండి, నె...య్యకు—నవరత=ప్రథమ సురతమందలి, ఆమోచ=ఆనందముతోఁ గూడిన, సిద్ధమహిళా=సిద్ధాంగనలయొక్క, కులంబ అయ్యును=సమాహముగలదైనను, అనవర...కు లందై-అనివిరోధము, —అనవరత=ఎప్పుడును, ఆమోచ=పరిమళము చేరి, సిద్ధ=సిద్ధమైయుండెడి, మహిళా=ప్రేమిణిపులిగలచేరి, 'శ్యామాతు మహిళావ్యాయా లతా గోవిందనగున్దా' అను. ఆకులందై=శ్యా మైనదై, అని విరోధ పరిహారము. నిశా...బయ్యకు—నిశాకిరకాంతి=చంద్రకాంతియొక్క, రాశి=సమాహమును, పరాగచ్ఛాయంబు అయ్యును=శ్రేష్ఠమయిన పృథ్విచ్ఛాయలును గలదైనను-లేక, చంద్రకాంతియలును, రాశిపరాగచ్ఛాయంబు=తామరలును సంబంధించిన యుష్ణనిఛాయలును గలదైనను అని యర్థాంతరము - అనిశ...చ్ఛాయందై అని విరోధము—అనిశ = నిరంతరమును, ఆకర = గనుల యందు, కాంతి = మనోహరములయిన, రాశిపరాగ = పద్మపరాగమణులయొక్క, ఛాయందై = కాం తులగలదియై యని విరోధ పరిహారము. మేరు ..బయ్యకు—మేరు = మేరుపర్వతమునది, భూరి ప్రభా = బంగారు కాంతులచేరి, భ సమానంబయ్యకు = ప్రకాశించుచున్న దయినను, అమేరు... భాసమానందై అని విరోధము—అమేరు=సురిహన్నపృథ్వియలయొక్క, భూరి=అధికమయిన, ప్రభా= శోభలచేరి, భాసమానందై=ప్రకాశించుచున్నది యని విరోధపరిహారము 'భూరిప్రాజ్యసువర్ణయో' విశ్వ. వేలయుచ్చయి=ప్రకాశించుచున్నది. విశోకింపును=చూడు మంట. (విరోధాభాసము)

చ. కొలకొలప జ్జ సజ్జకపురగొజ్జగె పూఁబొదిరిండ్ల జోగున

జులుకు హిమాంబుపూరిములు శీతికిరోపలపట్టికాతటం

బుల దుముసిం బుటం బెగయురభూరితుపారికి గంబు లెల్లెడ

వలగొన నిన్నగంబు హిమరేవన్నగి మన్ దినరాహుభూవరా.

12

ఆ. భూవరా = రాజా, కొలకొల పజ్జ=తామరకొలకొలయొక్క పొంతినన్న, సజ్జకపు... రిండ్ల—సజ్జకపు=మనోజ్ఞములయిన, గొజ్జగెపూపొసరిండ్ల=గొజ్జగెపూవుల పొదలయందును, జో రున=జోరనునట్లుగా, చిలుకు హిమాంబుపూరిములు=కురియునట్టి మంచునీటిముంపులు, శీత...తటం బుల—శీతకర + తటం=చంద్రకాంతపు శాలమయములయిన, పట్టికా=పలకలయొక్క, తటంబుల =దరులయందు, ముసుకి=విశగా నెగిపడుచుండగా, పుటంబునగయు=మీదకెగురుచున్న, భూరి =అధికమయిన, తువార=మంచుయొక్క, కణంబులు=తుంపురులు, ఎల్లెడ=అంతటను, వలగొన= పరిశీలించగా- చుట్టుకొనగా ననుట. ఇన్నగంబు=ఈ కొలకొలపర్వతము, హిమవత్ వగము=హిమ వర్షవర్షము, అనీతనరు=అనీతయొప్పును, ఆరు=ఁడియుండును, లేక హిమవన్నగము అ=హి మవర్షవర్ష మనునట్లుగా, రేవారా=ఒప్పుచుండును. ఈయర్థమునందు 'అన్' అనుటకు అనునట్లుగా ననియర్థము విచార్యము 'తెనరు'నకు విశేష్యరూపములేక 'తనరి' ఆరు 'తెనరారు' అని శబ్దరత్నాకరమం దున్నది. అయినను 'అన్' శబ్దము 'అనగా' ననుటకు శాలమిచే 'అన్యాడు' ఇత్యాదులందుంబోలె నంత్యోకారము లోపించిన తద్వర్త విశేషముగాఁగొన 'తెనరు'ను విశేష్యముగాఁగొనుట మతింత యుప పన్నమని తోచెడిని. అనగా తొడిగి బోలియుండునని భావము. అలం. కావ్యలింగము.

ఇట్లగొజ్జగెపూబొసలనుండి మంచునీళ్లు ధారలుధారలుగా జోరునగురిని గూకొండయొక్క చంద్రకాంతపుదరులపయిం బడినఁడిచే దుంపురులుగా పయికగయిగా వి సన్నని మంచుచినుకుల వలె దోచుచున్నది గాన మంచుకొండకలెనున్నదని గూతయము. హిమాంబులు 'పూరిములై' 'జో రున' గురియుటచేత తువారకణంబులు 'భూరియై' 'ఎల్లెడను వలగొనటం' బట్టి 'హిమవన్నగ' మన

నొప్పుచున్న దనట. దీనిచే నందు గొజ్జంగెఱుఁబొదరిండ్లు విస్తరించియున్నవినియు, గాన యది భోగ్య తాతిలేయముగలదనియు రాజునకుఁ దెలుపుచు విహారాసక్తిఁ జుట్టించుటకుఁ బోషకమగుచున్నది. కొలఁకులపక్ష గొజ్జంగెఱుఁబొదలుండుట దానియందుఁ గురిసిన హిమజలములచే నవి పూరితములయి మఱితఁ జలువయు వాసనయుఁ దెలుపుగులుకుకొడుకు.

మ. అని కేళీసచ్చివుండు దెల్పు నిజలీలాహార్య మాసింహసం
హసనుం డెక్కి తదీయనిర్ధరసమీరాందోళితైలానుగం
ధనికుంజాంతనవేందుకాంతమణివేరదిం బ్రోదిమై విశ్రమిం
చిన నం దొక్కకలస్వనంబు వినవశ్యచ్చై మాధురీధుర్యమై.

18

అ. అని = ఇట్లని, కేళీసచ్చివుండు = క్రీడాసహాయుఁ డయినమంత్రి, తెల్పు = విజ్ఞాపనము చేయుఁగా, అసింహ సంహసనుండు = శ్రేష్ఠములయిన అంగములతోఁగూడిన యారాజు. ఇది భావిగిరి కా మోహనమునకుఁ బ్రథమసూచకమగు వీజము. 'వరాజ్ఞరూపాపేతోయ స్సింహసంహసనో హిసః' అమ. నిజలీలా + అహార్యము = తన క్రీడాపర్వతమును - అఘోలాహలాద్రిననుట, ఎక్కి = ఎక్కిన వాడై, తదీయ...వేదిక్ - తదీయ = ఆపర్వతమును సంబంధించిన, నిర్ధర = నెలయేటిప్రవాహము యొక్క, సమీర = వాయువుచేత, అంగోళిత = కదల్చబడుచున్న, ఏలా = ఏలకీతీగల చేత, ముగంధి = మంచినమళముగల, సకుంజ = పొవరింటియొక్క, అంత = సమీపమందలి, 'అస్తమ్య ప్రాప్తికేనాశే స్వయాపే' విశ్వ. నవ = క్రొత్తయైన, ఇందు కాంతమణి = చంద్రకాంత మణి మయమయిన, వేదిక్ = అమఁగుమీఁదను, ప్రోదిమై = సుఖముగా, విశ్రమించిన = అలత దీక్ష కూర్చుండియుండఁగా, అందుక్ = ఆపర్వతమందు, ఒక్కకలస్వనంబు = అమృతమధురమయిన యొకానొక ధ్వని, మాధురీధుర్యమై = మాధుర్యమును విహించినదై - మధురమైయునుట, వినవచ్చెను.

ఇటు నిర్ధరసమీరమును జెప్పటచే దానికిఁ జలువయు ఏలాంకోళమును జెప్పటచే వాసన యుఁ జెప్పఁబడినవి. ఇట్టిగాలి వీచుచుండఁగా నవచంద్రకాంతి వేదపయిని గూర్చుండుటచే ప్రోదిమై విశ్రమముకలిగినది. ఇటు గిరికాసమీపాకర్షణమునకయి మొనట ఉద్యానవన దర్శనమును, అందుండి క్రీడాసదనోక్తినిబట్టియుక్తిన్నరపక్షగతినిబట్టియుఁగోలాహలాద్రి గమనమును, బొండుపఱచి యటనుండి గిరికాసన్నికర్షనసూకర్షణమునకై మాధురీధుర్య మగు కలస్వనమును సంకరించి నాడు. అది మాధురీ ధుర్యమగుటయే ఆకర్షణమున కుపోద్బలకము-ఈకలస్వనము గానము గనుక ఉద్దీపన విభావము.

తా. క్రీడాసహాయుఁ డయినమంత్రి యట్లు అఘోలాహలమునువర్ణింపఁగా నా మందరాంగుఁ డా పర్వతమునెక్కి యందు నెలయేటిగాలిచేఁ గదలుచున్నయేలకీతీగలు పెనఁగొన్న యొక పొదరింటికడ నవచంద్రకాంతిపుండ్రస్వయ సుఖముగా విశ్రమించియుండఁగా నొకానొకమధురధ్వని యట వినఁబడెను.

క. వీనులవిం దై యమృతిపుసోనలపొం దై యమందగనుమచలదళిని

గానముక్రిం దై యారవి, మానందిబ్రహ్మ మయిన శ్రీ నధిపతి శ్రీలక్ష్మిన్. 14

అ. ఆస్వనము = (వినఁబడిన) ఆధ్వని, వీనులవిందై = చెవులపండుదై, అమృతపుసోనల పొందై = అమృతవర్షములతోఁ జెరిమిగలదై-అమృతి వర్షములవలె వర్ష్యంతి భోగ్యవైయునుట- సోనలనిబహుళ్యముచే భోగ్యత్వాతిశయముధ్వనితము, అమంద...క్రందై-అమంద = అధికమంజ,

కుమ = పుష్పములందు, చలత్ = సంచరించుచున్న, అలిసీ = అడుగుతున్నదల, గాన = గానముయొక్క, కంఠై = వాదముగలదై, కావుననే, అనందబ్రహ్మము = అనందస్వరూపమయిన పరబ్రహ్మమయినది. బ్రహ్మానందస్వరూపమయిన దనుట, అయినకా = కాఁగా, అధిపతి = ఐశ్వర్యా, పరిష్కము. వాయుకా రూపమయిన యాలంబనమున కిదిట కిలస్వనగానం బనెడియుద్దీపనమున బచరించివాడు. 'అలిసీ' అని అడుగుతున్నదలను గ్రహించుట గానముయొక్క మార్గవారితయునను. 'అమందకుమచలత్' అర్థ్యంతము పూఁదనియలంగ్రోలి మ త్తిలియుండుట అలిసలగానంపుసౌభునకుఁ బోషకము.

తా. అవినఁబడినధ్వని చెవులపండువై యమృతవిష్ణుములలలె నతిభోగ్యమై పూవులందుఁ దేని యలాని క్రొవ్వియున్న యాడుతున్నదల సాటలవలెనున్నదై బ్రహ్మానందము కలిగింపఁగా రాజోక మాట చెప్పెను.

శా. నాదం బొక్కటి పిక్కటిలై దిశలక శ నవ్యామృతావ్యాహితా
స్వాదం బై విననయ్యెడి బ్రియవయా శ స్వా వింటివే వట్టదీ
నాదంబో కలకంఠనాద మొ మరున్నారీమణివల్లకీ
నాదంబో వివరింపరాదు పరమానందానుసంధాన మై.

15

అ. ప్రియయస్యా = ఇష్టసఖా, నానంబు ఒక్కటి = ఒకానొకధ్వని, పరమానందానమై = పరమానంద = ఉత్కృష్టమయిన అనందమునకు, అనుసంధానమై = సంఘటనముచేయునట్టిదై - మిక్కుటమయిన యానందము ఒడఁగూర్చునదై యనుట, దిశలక = దిక్కులందు, పిక్కటిల్లక = వెక్కసముగానిండెను. నిండానెనుట. నవ్యా... స్వాదంబై — నత్వ = నూతనమయిన - లేక యింప యిన, అమృత = అమృతములె, అవ్యాహిత = అవిచ్ఛిన్నమగునట్లుగా, అస్వానంబై = అనుభవించుట గలదై, ఎడతెగక యమృతము నాస్వాదించినట్లయి యనుట. విననయ్యెడి = వినఁబడుచున్నది. వింటి వే = విన్నావా. వట్టదీనాదంబో = అడుగుతున్నదలయొక్క. నాదమో, కలకంఠనాదమో = కోవె లలయొక్క నాదమో, మరున్నారీమణి = దేవతాస్త్రీలయొక్క, వల్లకీనాదంబో = వీణాధ్వనియో, వివరింపరాదు = ఏర్పఱుపఁదరముగాదు. అది పరమానందమున మగ్నముచేయుచున్నది. కాఁ యే నాదమని యేర్పఱుచుటకును పరముగాకున్నదని యాశయాను. ఇట పర్యతాగ్రముగనుక, దేవతా స్త్రీల వీణానాదమును గ్రహించినాడు.

తా. అనుంగఁజెలికాఁదా? ఒకనాదము మిక్కుటమయిన యానందమునుగూర్చుచు దిక్కులందల్ల నిండుకొన్నది. అది యెడతెగక యమృతము నాస్వాదించినట్లు మిక్కిలి భోగ్యమై వినఁ బడుచున్నది. వింటివా! అది యాడుతున్నదల ధ్వనియో! కోవెల రివలియో! దేవతాస్త్రీల వీణాధ్వనియో! వివరింపఁ దరముగాకున్నది.

శా. నానాగాయనగా యనీమణులనా శ దం బుర్వి నాలింపమా
నానాటక సగభేదివీటఁ గలగంధర్వాప్సరోగీలవి
ద్యాపుష్కము లెన్నియేని వినమా శ యుండైన నిండైన మీ
దై నాదంబొసఁగూర్చునే మదికి నిశ్చింతానందసందోహమున.

16

అ. ఉగ్ధ్యో = భూమియందు, నానా... గానంబు = నానా = వివిధములయిన, గాయనగాయ నీమణుల = సంగీతముపాడెడు పురుషులలోను స్త్రీలలోను శ్రేష్ఠులయినవారియొక్క, గానంబు =

సంగీతమును, ఆలింపమో = విశవా - వినియున్నారమనుట. నానాటో = నాడునాడు - అపు డపుడనుట, నగభేదిపీటో = పర్వతభంజనమడయిన యింద్రునిపట్టణమునందు, కలగంధ...పుణ్య ములు-కల = ఉన్నట్టి, గంధర్వ = గంధర్వులయొక్కయు, అప్పురః = అచ్చరలయొక్కయు, గీత విద్యా = సంగీతవిద్యయందలి, నైపుణ్యములు = నేర్పులు, ఎన్నియేని = ఎన్నయైనప్పటికిని, వినమో = విన్నారముగామా, అందైనో = అస్పర్శమందయినను, ఇందైనో = ఈభూమియందయినను, విందై = హితమయినదై, నాచంబు = శబ్దము, మదికి = మనస్సునకు, ఇట్లు = ఈప్రకారముగా, అనంద సంహోహమో = సంతోషసమాహమను - పయిపయిని సంతోషములను, ఒనగూర్చునే = సంఘటిం చెనా - అనగా సంఘటింపలేదనుట.

తా. మనసు పాటపాడుటయును మేటులగు పురుషులయు స్త్రీలయు పాట లపుడపుడు భూమియందు వినుమందలేదా! ఇక్కడ నేకాదు; ఇంద్రునిపట్టణమునంగల గంధర్వులయు నచ్చరలయు పాటలవిద్యయందలి నేర్పుల నెన్నియేని గనలేదా! అస్పర్శమందుగాని యీ భూమియందుగాని చెవులవిందై నాదమిట్లు పయిపయిని సంతోషములను నొంతెరలుగాఁ గలిగింపలేదుగాదా.

చ. అన పిని కేళికానచివుర డాన్వన మల్లన యాలకించి యో
జనవర నల్లకీరనమునంగతిఁ బాడెద రెవ్వరో వినూ
తనగతి నిమ్మహాద్రిపయిఁ దన్నెదు పంచమపద్ధతయ్య కొ
య్యన నెలుగించె వీంటె ప్రమ ర దాసులకోకిల కేకిలోకముల్.

17

ఆ. అనో = ఇమరాజిల్లు చెప్పగా, (దానిని విని), కేళికానచివుడు = క్రీడాసహాయుడయిన మంత్రి, అస్వనము = ఆనాద మును, అల్లన = మెల్లగా - సూటిగాననుట, అలకించి=విని, ఓజనవర = ఓరాజు, ఎవ్వరో, నల్లకీరనమునంగతి = ఓరానాదముతోఁగూడ, విచారితగతి = క్రొత్తరీతిగా, ఇమ్మహాద్రిపయి = ఈమహాపర్వతముమీఁద, పాడెదరు. తత్...శయ్యకుఁ—తత్ = ఆపాటనుసంబంధించిన, మృదు = మెత్తని, పంచమపద్ధతయ్యకుఁ = పంచమస్వరశయ్యకును పద్ధస్వరశయ్యకును, ప్రమ...లోకముల్—ప్రమద = సంతోషముచేత - లేక మిక్కిటయును మదముచేత, ఆకుల = తొట్రుపడుచున్న, కోకిల = కోమెలయొక్కయు, కేకి = కెమిళ్లయొక్కయు, లోకముల్ = సమాఖ్యలు, ఒయ్యన = విరుసఁగానే. లేక వంట నే, ఎలుగించె = మాటుకూసెను. వింటె = విన్నావా! 'పీకఃకూజతిపశ్చాతం పద్ధం మయాలోపదతి' అన్నట్లు పంచమశయ్యకుఁగోవెలయును, పద్ధతయ్యకు మయాఁరములును నెలుగించెని క్రమాలంకారము. కోకిల మయాఁరము నెలుగించుటంబట్టి యవి పంచమపద్ధస్వరములనియు దానింబట్టి యవి గానధ్వని యగుననియు నూహించుట తేలియునది. అలం. క్రమము, అనువాదము వ్యంగ్యము.

తా. ఇమరా జిల్లు చెప్పగావిని యనుంగుమంత్రి యాధ్వనిని సూటిగా నాలించి విని రాజుతో 'రాజా! ఎవరో వీణవాయిండుచు మిక్కిలియు వింతయగురీతిని పాడుచున్నారు. ఆ పాటలుండలి మృదువయిన పంచమపద్ధస్వరములను కోయిలలును కెమిళ్లును మాటుకూయుచున్నవి. వినుము' అనెను.

క. అనవుడు శేళికాంతదరీ, జనితప్రితినాద మయిన క సంగీతకల

స్వనిము మనమున నొకానొక, యనురాగభరంబుఁ బెనుప్రసవనిపుఁ డనియెన్.

ఆ. అనవుడు = శేళికాంతదరీ జిల్లు చెప్పగా, అనవుడు = రాజు, శకి...నాదము—శకి కాంత = చంద్రకాంతపు తాళమయమయిన, చరీ = గుహలవలన, జూత = పుట్టిన, ప్రతినాదము =

ప్రతిధ్వనిగలది, ఐన, సం .. స్వనము - సంగీతి = పాటనుసంబంధించిన, కలస్వనము = అవ్యక్త మధురధ్వని, మనమున = మనస్సునందు, ఒకానొక యనురాగభరణు = ఒకానొకటయిన ప్రేమాతిశయమును, పెనుప = వృద్ధిబొందింపగా, అనియె = ఇట్లు చెప్పెను. శక్తికాంతదరుల యందు ప్రతిధ్వనించుటచే నది మజిలీ స్పష్టముగాను అనుభూతిమయి అనురాగభరణు పెంచినది. అనురాగముయొక్క 'భరణు' నుబట్టియే దాని వరయలయు ననుబుద్ధి రాజనకుం గలుగుట.

తా. సుగమము. అలం. సమాధి వ్యంగ్యము-లక్షణము 'సమాధి:కార్యసౌకర్యం కారణాస్తరనన్ని ధే' అని చంద్రాలోకము.

ఉ. ఎచ్చటివారో యీదరుల కి నీబలుగోసల నీనగాలిలో

నెచ్చట నున్నవారో మది కింపులు నింపుకలన్వనంబుతో

నిచ్చట బెడచుండె గతి కి మెయ్యదియో వివరించి క్రమ్మట

వచ్చెదవే తిదాయతనవాటికి బోవుడ మీక్షణంబునన్.

19

అ. ఎచ్చటివారో = ఎచ్చటనుండువాలో, ఈదరుల = ఈగుహలయందును, ఈ బలుగోస ల = ఈ పెద్దకోసలయందును, ఈ నగాలిలో = ఈచెట్లవరుసయందును, ఎచ్చటనున్నవారో = ఏచోటనున్నాలో, తెలియకున్నదని శేషము. గుహలును కానలును నగాలియు తమయందుగలవారిని సులువుగా తెలియనీనట్టివాలుగనుటచే నీట యుదాహృతియు. మదికే = మనస్సునకు, ఇంపులు = సుఖములను, కింపుకలన్వనంబుతో = సిండించుచున్న యన్యైకమధురమయిన ధ్వనితోడ, ఇచ్చట, పాడుచుండె = గానముపేయుచుండుటకు, కలి = కారణము, ఎయ్యదియో = ఏమో, వివరించి = వివరించి, క్రమ్మట = మరలి, వచ్చెదవే = వచ్చువా. తిదాయతనవాటికి = ఆగృహవాటికకు, ఈక్షణం బునన్ = ఇప్పుడే, పోవుడు. 'ఈక్షణంబున', అనుటచే పూర్వోక్తమయిన యనురాగభరణుచేఁ బ్రయుక్తమయిన త్వరాతిశయము వ్యంజితిము.

తా. 'ఆ పాడువా రెక్కడనుండునట్టివాలో, ఈ గుహలయందును, ఈ పెనుగోసలయందును, ఈచెట్లవరుసను నెచ్చటనున్నాలో! మనస్సునకు సుఖ పరింపరలు సిండించుచున్న యతి మధురధ్వని తో నీపర్యతిమందు బాడుచుండుటకు గారణమేమియో! ఇన్నియు విమర్శించి తెలిసికొని మరలి మ్మ. నీవు వచ్చినతోడ నీ యాగృహమున్నచోటికి మనమిరువురము పోదము' అనెను.

చ. అని యనుప = విన్నోడసఖుం కి డచ్చటి పూబొదరిండ్లు చూచి కాం

చనమణికండరానదనకసంతోషు లారిసి పక్కగోస్తనీ

ఘనతర కాయమానములు కి గన్గొని తిన్ననికెన్నమావిగుం

పున బెనగొన్నమల్లియలు కి పూచినకోసలు గాంచి యొక్కచోన్.

20

అ. అని, రాజ, అనుప = పంపగా, విన్నోడసఖుండు = శేట సచివుడు, అచ్చటి పూబొదరిండ్లు = ఆ పర్యతిమందలి పూలబొదలను, చూచి, కాంచె... సంతోషులు—కాంచన = బంగార మయ ములును, మణి = రత్నమయములు నయిన, కండరా = గుహలనెడి, సవనసంతోషులు = గృహసమాహములు, ఇట కందరశబ్దము 'దశకు కన్దకో వాస్త్రీ' అవ్వట్లు ఆకారాంత స్త్రీలింగమయ్యు, తెనుగున గ్రీనో ల్కా ప్రభృతుల మటిదిగాన 'ఇచ్చటి రత్నకండరములు' అని ప్రయోగము. అరసి = బెడకి, పక్క... మానములు—పక్క = పండిన, గోస్తనీ = బ్రాహ్మణయొక్క, 'మృద్వి' గోస్తనీ బ్రాహ్మ' అను. ఘనతర = గొప్పలయిన, కాయమానములు = పండితు, కన్దో = మాచి, తిన్న... గుంపునన్ — తిన్నని = చక్కనయిన, కన్నె మావిగుంపునన్ = గున్నమావిల్ల సమాహమందు, పెనగొన్న మల్లియలన్ = అల్లు

కొన్న మల్లెతీగలు, పూచిన కోనలు=పుష్పించియున్న కోనలనును, కాంచి=చూచి, ఒక్కచోకో= ఒకానొక స్థలమును, నుందటి కన్పియము. పూబొదరిండ్లును కాంచనమణి కందరా సంతకులును, పక్కగోస్తనీకాయవానములును, తిన్ననికన్నెమూచిగుంపున వెనగొన్న మల్లియలును - అనగా మల్లెపాదరుజను, కోలాహలముయొక్క క్రీడాప్రదేశత్వమున కంతయు బోషకములై దాని రామ డీటుకనైభవమును దెలుపుచున్నది. తా. సుగమము.

సీ. రేలెల్ల నమృతమశరీచిసంటున నంట, గరగి నిర్మలపయోర్యురుల దొరగి
బలువిడి పెనులోయరబడినక్రొన్నెలతాల, చలులలో నిరుగడరదటచుమెటచు
పటికంపురబాగులరపజ్జగొజ్జ గెనీటి, యేటిక్రేవల జలిరయినుక వెట్టు
నేడాకుటనటుల నెలమావిగుముగుల, సురపొన్న కూటాల ॥ జాటుకొనిన
తే. బుడిగురు వెంఁ తీగ చరప్పరములెనసి, ముడిగొనిన ద్రాక్షపందిళ్ల నడుమ గిన్న
రినినాదానుకారితోరీశు కాది, ఘోషఘమఘమితం బై నరకోన గనియె. 21

అ. రేలు+ఎల్ల=రౌతుల యందరియు, అమృతమశీచి = చంద్రునియొక్క, నంటున = సంబంధముచేత, అంటునరగి=మొదలునుట్ల నీరుగా గరగి, నిర్మల పయోర్యురుల = స్వచ్ఛ మయిన జలప్రవాహములచేత - ఆ ప్రవాహముగూపున నంట, తొరగి=ప్రవించి - వెల్లువలుగా బ్రవ హించి యనుట, బలువిడి = విస్తార మగునట్లుగా, పెనులోయ = పెద్దసారియయందు, పడిన, క్రొన్నెలతాల చలులలో = క్రొత్త చంద్రకాంతిలయొక్క చీపులుయందు, ఇరుగడ = రెండు ప్రక్కలను, రేటు=అధికముగా, మెటచు...పజ్జ = మెటచు=ప్రకాశించుచున్న, పటికంపు = స్పటిక శిలయొక్క, పగాకుల=పేలులయొక్క, పజ్జ=చేరువను, గొజ్జెగనీటి యేటిక్రేవల = గొజ్జంగ పువ్వుల నీరువలన నయిన యేటియొక్క పార్శ్వములయందు, చలియినుక వెట్టు=కర్పూర మునుగూడ వెట్టుచున్న 'సునసారశ్చక్ర'ంబు స్థితాహ్లా హిమవాలుకా' అనుచో హిమ వాలుకాశబ్దమునకు బ్రతి 'చలియినుక', ఏడాకుటనటుల = కర్పూరపుటరటులను, ఎలమాచిగుమురుల = తేర వామిడిచెట్ల గుంపులను, సురపొన్న కూటాల = కూటములపండి సురపొన్న చెట్లను, చుట్టుకొనిన = అట్లుకొన్న, బండిగురు వెండతీగ చప్పరములు = బండి గురువెంఁ తీగ లగ్లికొనియైన చవికలును, ఎనఁ=కూడికొని, ముడిగొనిన=పనగొన్న, ద్రాక్షపందిళ్ల నడుమ = ద్రాక్షపందిళ్ల మధ్యభాగములందు, కిన్నరీ=కిన్నెర వాచ్యముయొక్క, నివాద=నాదమును, అనుకారీ=పోలియున్న, కారీకుక + ఆది+ఘోష - కారీ=గోరువకలు, కుక=చిలుకలు, ఆది=మొద లయిన వానియొక్క, ఘోష=ధ్వనిచేత, ఘుమఘమితింబు=ఘుమఘమ యనెడు శబ్దము గలదిగాఁ జేయుటనీచి, అనుకొక్కకోన = అయినట్టి యొక్కకోనను, కనియెను. ఇది మనుచరిత్రమునంగల నీసమునుబోల రచింపఁబడినది.

తా. ఆ పర్వతమందు నొకలోయ - అనగా కొండచీలిక - గలదు. రౌతులం దాపర్వత మందలి చంద్రకాంతపులిలు చంద్రుని కిరణములచోతునకు తువముట్లగరగి యచ్చమయిననీటి వెల్లు వలయ యలోయయందుఁబడి యచట మరల జాలయి యుండెను. ఆ ట్లందు చంద్రకాంతపు శిలల చేతనయిన చీపు రేర్పడెను. ఆచీపులలో రెండు ప్రక్కలను రేతరేతమని మిక్కిలియూ బ్రకా శించు పటికపుటాట పేటులై త్తి యుండెను. ఆపేటులయారగా గొజ్జంగ పూవులనుండి తొరగిన నీ రొక్కయేలయి పాటుచుండెను. ఆయేటి రెండుప్రక్కలను కర్పూరపు టరటులు, గున్నమామిడి

తోఁపులు, సురపాన్నచెట్లను మొలచియుండెను. ఆచెట్లను బండిగురువెన తీగలు పెనఁగొని చని కలుగాఁ దీటియుండెను. ఆచనికలతో ద్రాక్షతీగలు నల్లకొని పందిళ్లుగా నేర్పడియుండెను. అద్రాక్ష పందిళ్ల నడుమ కిన్నెరవాద్యపు ధ్వనివలెనున్న గోరువంకలయు చిలుకలయు ధ్వనులచే ఘుమఘుమ యని శబ్దము బోరుకొనుచున్న యొక కొనను మంత్రిచూచెను.

‘కొలకుల పజ్జసజ్జకపు గొజ్జఁగెఱు బొదరిండ్లు’ అన్నట్లు, ‘గొజ్జఁగి నీటియేటి శ్రేవ’లనుట తెలి యువది. కొలకులపజ్జ గొజ్జఁగెఱు బొదరిండ్లుండుట దానం కొరిగిననీటిచే నది నింపఁబడుకొఱకు. అలం. స్వభావోక్తి.

ల య గ్రా హి.

ఓరగయివ్రావలిన నగమేరువుల పుప్పొడుల, సాగువులవెంట సహకార మిలదేలా ధారములఁ జాటుహిమకవారి కృతసారణుల, బై రయిన చెంగలువరయారికలలోఁగా శ్రీరకృత సేతువులదారిఁజనుచో నచట, గూరుకలహంస లగిరడై రొదలుసేయం గీరములు సారె బెఱకవారి లిటు చేరి రని. చారిణులఁ జీర వసుకీరసఖుఁ డంతన్.

అ. ఓరగయి వ్రావలిన = ఓరగఁబడి వ్రావినట్టి, నమేరువుల = సురపాన్నలయొక్క, పుప్పొడుల యొక్క = పువ్వుపరకములయొక్క, సాగువులవెంట = సాగువులనఁగా బరువులయినవస్తువులను నిూడి కక్కించుటవఁ గట్టినవంటెనలు - ఆనంతెనవెంటఁగానన్న, సహ... ధారములక్ - సహకార = తియ్య మామిళ్లతోడ, మిరత్ = కూడికొనుచున్న, ఎలా = ఎలకి తీగలయొక్క, ఆధారములక్ = పాదుల వలననుండి, జాటు = ద్రవించుచున్న, హిమవారి = మంచునీటిచేత, కృత = చేయఁబడిన, సారణులక్ = కాలువలవలన, ‘సారణిశ్చాల్పసరితి’ విశ్వ. పైరైన = పెరిగిన, చెంగలువ = మట్టి చెంగల్యల యొక్క, ఈరికలలో = చాల్చులలోను, కాగ్గీర = కంకుము పువ్వుచేత, కృత = చేయఁబడిన, సేతు వుల = కట్టలయొక్క, దారిక్ = వార్గమునందు, చనుచోక్ = పోవునపుడు, అచటక్, గూరు = నిడుదించు చున్న, కలహంసలు = గూఁత్రువర్గముగల హంసలు, అగడై = వీడితములయి, రొదలుసేయక్ = శ్రేంకార ములు సేయఁగాను, కీరములు = చిలుకలు, సారె = మాటికి, వెఱవారలు = అన్యలు, ఇటు = ఇచ్చటికి, చేరిరి అని, చారిణులక్ = చారిణులనువారిని, చీరక్ = నీలువఁగా, వసుకీరసఖుండు = కీరఁడయిన విసురాజు చెలికాడు, అంతక్ = అటమీఁద.

తా. సురపాన్నచెట్ల పుప్పొళ్లురారి సేతువులుగా నేర్పడియుండెను. ఆసేతువులవెంట తియ్య మామిళ్లతోఁ బెనఁగొన్నయేలకి తీగల పాదులనుండి చిన్నకాలువలుగాఁ జాటుమంచు నీటిచేత చెంగ లువలు చాల్చుటగా పయిరయి యుండెను. అందుఁ గుంతుమపువ్వుల గట్టలు గట్టఁబడియుండఁగా, ఆ గనిమలదాని బోవునపు డచట నిడుదించుచుండిన కలహంసలు బెసరి హుయడఁజొచ్చెను. చిలుక లెవతో వచ్చినారని చారిణులను విలుచుచుండెను. ఆమంత్రి యాసేతువులదారిని బోయి.

. ఇటు ఎలకిపాదులనుండి తొరిగిన మంచు నీటి కాలువలును, అందు సురపాన్నపుప్పొళ్ల సాగు వులును, చెంగలువ మట్లలో కుంకుమపువ్వుతోడి గనిమలును, దెలియువది. అలం. ఉదాత్తము.

సీ. పగడాలకొనిగల కనిగనిగల్ వజ్రంపు, జగతిక్రేవల నెఱకజాజు నింప

నీలజాలకజాలక బాలోకము లఖండ, కాలాగరుజధూంకకాంతిఁ బెనుప
ముత్యాలనవరంగములరంగు నవరంగ, వల్లివిభూతి ముంగిళ్ల నునుప
గారుత్మతద్వారకచారుప్రభాపూర, తోరణంబుల హరితములు పొసంగ

తే. భర్త పాంచాలికాపాణి ర్ పద్మ రాగ, రాజనీరాజనోపచారముగ వలలఁ
దరశనై దూర్య వలభికిల్ తేరలు నెరప, నిరుపమంబై నదివ్యమందరము గనియె.

అ. పగడాల కొణిగల నిగనిగల్ = కొణిగలనగా ముంజూరులు. పగడాల జాలరుగట్టినముంజూ
ర్ల యొక్క నిగనిగనిమొయ్యునట్టి కాంతిరేకులు, వజ్రపు జగతిక్రేపల్ = జగతియనగా అరుగు బీగిరి
యననరుగ నవలగను జగతియనగల, దిన్నెయన వేది కాఖ్యలై యెన్నచనరు' (అంధ్రవామ) వజ్రమ
ణులచే రచితములయిన యరుగులయొక్క పార్శ్వభాగములందు, ప్రతిఫలించియనిశేషము, నెఱజాజా
నింపఁ = ఎఱనిజాజా పట్టెలను గల గింపగా - ఎఱని జాజాపట్టెలవలె దోషింపగా ననుట, నీల...లోక
ములు - నీల = ఇంద్ర నీలమణిమయములయిన, జాలక = గవాక్షములయొక్క, జాల = సమాహమవలన,
జ = పుట్టిన, ఆలోకములు = కాంతులు, అభంధ = ఎడ తెగన, కాలాగరు = కృష్ణాగరువలన, జ = పుట్టిన, ధూప
కాంతి = ధూపపు కాంతిని - అనగా తదాశ్రయమయిన ధూపమున, పెనుపఁ = వృద్ధిబొందింపగా,
కృష్ణాగరుధూపధూపమువలె దోషింపగా ననుట, ముత్యాల నవరంగములరంగు = నవరంగము
లనగా నవరంగ పువచిత లనెడిగృహవిశేషములు, ముత్యాలమయములయిన నవరంగములయొక్క కాంతి,
నవ = క్రొత్తలయిన, రంగవల్లి = ముత్యాలముగ్ధులయొక్క, విభూతి = సంపదను, ముంగిల్లె = గృహంగ
ణములందు, ఉసుపఁ = ఉంపగా - ముత్యాలనవరంగపు నవికలకాంతి ముంగిల్లెయందు వ్యా
పించి ముత్యపుముగ్ధులనెడి భ్రాంతిపుట్టింపగా ననుట, గారుక్షిత... హరితులు - గారుక్షిత = మరకతి
మయములయిన - గరుడపచ్చలచేత రచితములయిన, ద్వార = వాక్యలయొక్క, చారు = సుందరమయిన,
ప్రభాపూర = కాంతిసమృద్ధియనెడు, తోరణంబుల = దోరణములయొక్క, హరితులు = పసురుచాయలు,
తాసంగ = ఒప్పగాను - మరకతిద్వారముల కాంతిపూరములు సన్ననితోరణములు గట్టియు
దోషింపగా ననుట.

భర్త...రాజ - భర్త పాంచాలికా = బంగారు మయములయిన బొమ్మలయొక్క, పాణి = హస్త
ములందలి, పద్మ రాగ = కంఠులయొక్క, రాజ = పంక్తి, నీరాజన + ఉపచారముగ = నివాదితము చుట్టు
నుపచారముగా, వలల = ప్రకాశింపగా - దోషనివారణమునకై చేయు నుపచారముగ నీరాజన
తీపమువలె దోషింపగా ననుట. తిరగ...నలభికిల్ - తిరల = తెరవాటుచుండెడి, నై దూర్య =
నై దూర్యమణిమయములయిన, వలభికిల్ = స్తంభముమీది శ్రేణులు, తేరలు నెరప = తెరచీరలను
గల్పింపగా ననుట, అనగా నై దూర్యవలభికిల కాంతులు తెరలనెడు భ్రాంతిని బుట్టింపగా ననుట,

‘పగలు గొండె గానబడదు • బిడాలంబు, కన్నుచోలె వెల్ల • గల్గి నూలు

దిరుగునట్లుమీదఁ • దెరవాలు నై దూర్య, రత్నమునకుఁ దీప్రయత్ని మునకు.’ రత్న కాస్త్రము.
నిరుపమంబు = ఉపమానియలేనిది, విస దివ్యమందిరము = అయినట్టి దివ్యగృహమును కనియె = చూచెను..
గృహసంబంధులయిన నానారత్న కాంతులే యాగృహమునకు నానాలంకారార్థమై యొప్పుగా వెలుం
గుచుండె ననుట.

తా. అనురాజ చెలికాఁ దొక దివ్యమందిరమును చూచెను. అందు పగడాల ముంజూర్ల కాం
తులు వజ్రమణిమయములయిన యరుగులందు ప్రతిఫలించి దానికి నెఱనిజాజా పట్టెలు పెట్టినట్లు వన్నె
గూర్చుచుండెను. నీలమణులచేత రచింపబడిన కిటికీగుంపులనుండి వెడలు నీలనికాంతులు కృష్ణాగరు
ధూపపుర్రాగలు లోపలనుండి వెడలుచున్నట్లు తోఁచుచుండెను. ముత్యాలతో రచింపబడిన నవ
రంగములనెడి చవికల ముత్యాలకాంతులు ముంగిల్లెయందుఁ బ్రసరించి ముగ్ధులపెట్టినట్లు చూపట్టుచుం

డెను. గరుడపద్మలతో జేయఁబడిన వాక్ల పసరువాయలు పచ్చితోరణములు గట్టినట్లు కాన్పించుచుండెను. బంగారుబొమ్మలచేతనున్న కంపులకాంతి నివారిదీపములవలెఁ బ్రకాశించుచుండెను. బైడూర్యవణులవలభులకాంతులు ప్రసరించి తెరలుగట్టినట్లుండెను. అలం. స్వభావోక్తి, ఉత్పేక్షయును, ఉదాత్తమును.

క. కనుఁగొని మణిమందిరమున, మునుకొని కలఘాతభిత్తి ముకురతలబహి

ర్జనితానుబింబనములు, వనితారత్నములు మెలఁగునల నెఱింగింపన్. 24

అ. కనుఁగొని=చూచినవాఁడై, మణిమందిరమునకే = రత్నమయమయిన గృహమునందు, మునుకొని=ముందుగానే, కలఘా...బింబనములు - కలఘాత = బంగారు మయమయిన - 'కలఘాతం కాప్యహేమ్నాః' అను. భిత్తిమకురతల = అద్దమునఁగి గొడవలననుండి, బహిః = వెలుపల, జనితి = ఉదయించుచున్న, అనుబింబములు = ప్రతిబింబములు, వనితారత్నములు = స్త్రీరత్నములు - మేటిపడఁతులు, 'జాతాజాతా' యనుతల్పవృక్షం తి ప్రత్నిమతి కథ్యతే' అను. మెలఁగు = ప్రవర్తించునట్టి, వెలమ=బాడను, ఎఱింగింపకే = తెలియజేయుచుండఁగా, పముపవ్యయతో నవ్యయును.

మందిరము మణిమయమయినది; కనుక, రిదీయమణిమయమయిన కాంచనభిత్తిని ముకురతలముగాఁ బోల్చినాఁడు. అనగా నాగొడచుట్టును బంగారుసందనమైన, నడిమి ప్రదేశమందు రత్నఫలకములును గలిగియున్నవి తాత్పర్యము.

నిద్దములగు బంగారుగొడ లవ్వములవలె నుండుటచే నోనున్న స్త్రీలరూపములు వనియందుఁ బ్రతిబింబించి వెలుపల నోచుచుండుటచే వారు మెలఁగుబాడ తెలిసినది. కావుననే నచివుఁడు తటాజుఁ బోనికేజొరక మీఁదిపవ్యంబునఁ జెప్పనట్లు, 'తరువులపాంతఃబొంది' చూచినాఁడు. మఱి యొక్క సమయమున నోనికే జొచ్చుట మీఁద నలవరింప వెలిసియుండుటచే నిట మాటునఁ జూచుటయే పొందు. ఈపొందు గలుగుటకే 'కలఘాత...బింబనములు' నుపకారముగాఁ బయిరించినాఁడు.

చ. తరువులపాంతః బొంది వసుధావరమిత్రుఁడు గాంచె నచ్చటం

దరుణిఁ డమోవిసీలని చఁ దామరసోదరసోదిరప్రభం

దరిశివో ననం దతినితరంబు దటిన్నిభగాత్రవల్లరిం

దరుణశశంక ఫాల నోకరదన్విఁ దరంగవళిం దలోదరిన్. 25

అ. తరువులపాంతః = చెట్లచాటున, పొంది = పొందుండి, వసుధావరమిత్రుఁడు = విసురాజయొక్క చెలికాఁడు, 'అథమిత్రం సఖానుహృత్' అని మిత్రశబ్దము నిత్యనపుంసకమయినను 'మిత్రాదులు గీబంబులు విభావం బుంబింగతుల్యంబులగు' నను సూత్రముచేత దానికిఁ బుంస్త్వము వైకల్పికముగాన మిత్రుఁడనైనాఁడు. అచ్చట = ఆమణిమందిరమందు, తరుణి = కొమిత్రప్రాయము గలిగినదానిని. తమోవిసీలకచఁ = చీకటివలె ఒక్కరి నల్లనయినవరులుకలదానిని. తామర...ప్రభ = తామరన=తామరయొక్క, ఉదర=గర్భమునకు-తామరదుద్దనకనుట, సోదరి=తోజుట్టువయిన-సమానముయినయనుట, ప్రభ = కాంతిగలిగినదానిని, తరిశివోచన = చందలములయిన కన్నులుగలదానిని, తరినితరంబు = చిటిచియైన కటిభాగముకలదానిని, తటిత్ = నల్లరిక. తటిత్ = మొఱపుతోడ, నిభ = సమానమయిన, గాత్రవల్లరి = తీరగంటి డేహముగలదానిని, తరుణ...ఫాల = తరుణకాంక = బాలచంద్రునివంటి, ఫాల = నోసలుగలదానిని, తరంగవళి = తరంగములవలన కడుపునుడఁతలు గలదానిని, తలఉదరి = అఱచేతివంటి కడుపుగలదానిని, ఒక దన్వి = ఒకానొక స్త్రీని, శంక = చూచెను. ఇప్పుడ్యమందు రీతియనెను గుణముగహించునది 'యథార్థక్రమ సంస్పృహేతితి రత్నభిధీయతే' అని లక్షణము.

ఇట్ల తన్వికేగల విశేషణములెల్ల 'ద'కారముతోఁ బ్రారంభింపఁబడినవిగానఁ 'ఒకతన్వి'యను విశేష్యమును 'ఒకదన్వి'యని యుండవలయుననియు నందులకుఁ గర్తృధారయనమానయందుఁ గనడవాదేశము వికల్పముగాన 'దన్వి'యనుట చెల్లుననియు వొకవ్యాఖ్యాత వ్రాసియున్నాఁడు. మఱొక రదికల్పకాస్త్ర)పాపానకుదక్క నన్యముగాఁగని ఖండించియున్నారు. తెనుఁగులమీఁది సాంస్కృతిక కచటతపలకు గనడదవలురావని సూత్రము. అయినను శబ్దాధిలంకారైకతానుండగు మహాకవి విశేషణములనెల్ల 'ద'కారములతోఁ బ్రారంభించి విశేష్యమును 'త'కారాది చేయుననుటయెంతమాత్రముపాసంగదు. 'తన్వి' 'దన్వి'కాదని దకారాది యైనను 'తేదీని పదముపెట్టియుండు నే కాని పలయునని నియతితో ముందును వెనుకను దకారాదులపెట్టి నడుమ తకారమును పెట్టఁడు. కాన యతినిమిత్తమున 'ఒకదన్వి' యనియేయుండనోవు. మఱియు భారతమునఁ గవిత్త్రయము వాసిప్రయోగములం బరిశీలింపఁగాఁ జెక్కుచోట్ల 'ఏమిగారణంబున 'మూఁడుగోట్లు' ఇత్యాదులవ్యాపిగాఁ జూపట్టుచున్నవి.

చ. జగములనెల్లడక్క దురితఃసంతమనంబు జయింపఁగోరి పొ

ల్పుగఁ బరమేస్థినిల్పినవె + అంగు మహీసురు లట్టివారికిం

దగవు ఘటింప నత్తురుచ + చత్తములై చనుజీవనంబు లెం

తగుమతులైన మార్పురే పందంపడి యాయువు శ్రియునొల్లరే. (భార. ఉద్యోగ. ఆ. ౨౨౬)

'అది మొదలుగాఁగవిష్ణుని, మది నన్ని యశఁడు నాకు + మగఁడగు నని యి

ట్లు దపంబునేయుచుండుదు, నిది నాతెఱఁగనిన దానఁవేత్సరుఁ డనియెన్.' (నిర్విచ. ఉత్తర)

'ఏ, రక్తంబించిన నంతకుండుఁ జెడు మీరామోర్పువారు' (ఉ. హరి. ర. ఆ.)

క. 'అవినుక్తం బవినుక్తం, బవినుక్తం బనుచుఁ బ్రాతఃప్రారంభములం

దపధానపరతిన్విండు, డుజుంచును వాఁడు ధన్యుఁడు మునిప్రపరా.' (కాశీఖం)

'వేదానులు' (విజ్ఞా. ప్రా.)

మహాకవులిట్లు తెనుఁగుమీఁది సాంస్కృతిక తకారపకారములకు విరుసఁగా దకారపకారాదేశములు గూర్చియున్నారు. ఈకవి యిందే

ఉ. 'వివిధోర్విపతులక జగన్నతుల ముఁవీక్షింపమో వారిపెం,పు విక్షింపము' (3 ఆ. ౬)

అని సాంస్కృతికపకారమునకు వికారాదేశము గూర్చినాఁడు. కాని యీ గదవాదేశవికల్పము ప్రాసస్థానములందే కాని యతిస్థానములందుఁ జెల్లనని 'భిన్నపదప్రథమలపై, సున్నపకారంబు నెత్వ మొందుననుకులక, మున్నిజహపము ప్రాసము, నన్నవరూపంబుఁదాల్చు' (ఆంధ్రభా. భూ) 'కొన్నియెడల ననఁగాఁ బ్రాసంబులందు' (ప్రాథవ్యా) నని యాక్షేపణములు చూపఁబడినవి. మఱియొకచో నిది చర్చింపఁబడును. ఇట్ల తరుణియని యెలప్రాయమును ఇల్లించుటచే దదీమయావననూచకములుగా దేశకాంతిసంపత్తియు, లోచనతారక్యమును, నితంబతత్వమును, తరింగవర్తిత్యమును, తలోదరీత్యమును జెప్పినాఁడు.

తా. ఆ సచివుడు చెట్లమాటునఁ బొంచి యొకతన్విని జూచెను. అవిడ జన్మని. అవిడకుఁ గురు * లు చీఁకటివలె నల్లనై యుండెను. మేనిజగి తామరదుద్దవలె నిద్దమై మొలయుచుండెను. కన్నులుబెత్తు కులీనుచుండెను. పిలుందులు బలితములై యుండెను. తీగవలె నొగ్గియయగు మేను మొలుఁగుదీగవలె బ్రకాశించుచుండెను. మొగము లేతచందురునివలె దులకించుచుండెను. కడుపుపయిని మడఁతలు కరుక్షవలె నుండెను. కడుపో అఱచేరిపలుచైన మ్రొము గలిగి యుండెను. అలల. ఉపమ.

మ. లలితామోదలతావితానవృత లీలాచంద్రశాలాతలో

జ్వలనీలాతతవేదివై మొగులుక్రేవక్ మించు క్రొమ్మించు నా
నలువై యత్తటి సత్తలోపరియు వీణావాదనప్రాధికే

జెలులక్ రంజిల జేయుచున్కి నృగుల సేవాపదం జాత్మలోన్.

26

అ. లలిత... వేదివై - లలిత=సుందరియైన, ఆమె=పరిమళముగల, లతా = తీగలయొక్క, వితాన=సమాహమచేతి, వృత=అవరింపబడిన, లీలా=విలాసయుక్తమయిన, చంద్రశాలా = శిరోగృహ ప్రదేశమందు, 'జ్వలి'శాలా 'జ్వలి'శామ్' అమ. ఉజ్వల=ప్రకాశించుచున్న, నీల=ఇంద్రనీల మణిమయమైనదియు, అతత=విడిచివేసినదియు, అగు, వేదివై=అరుగుమీద, మొగులుక్రేవక్=మేఘమటాంత, మించు క్రొమ్మించు=అతిశయించుచున్న క్రొమ్మమెటుల, నాక్=అనగట్లు, నలువై=సాగవై, అత్తటిక్=అసమయమందు, అత్తలోపరియు=అత్తీయును, 'వాదనప్రాధికే' =వీణవాదనమందుల నేరుపుచేతి, చెలులక్ = చెలికత్తెలను, రంజిలక్ చేయుచున్కి=చూక్కించుచుండుటచేత, నృగుల సేవాపదం=గురుజాను సేవసేయుటయందాసక్తుడయిన యానర్తసఖుడు, అత్మలో=భవలో, సుందరిపర్యయతో నన్వయము.

తా. చక్కనితావులు గుబాళించుచున్న తీగలజొంపము లావించి యున్న యొకమిద్దమీడి యింటియందు, బ్రకాశించుచున్న యొక నీలమణియరుగుమీద, మబ్బుపైకినన్న క్రొమ్మలుగువలె సాగనగుటకు నాచెలువ గూర్చుండి, యానయందు మిక్కిలి నేరుపుతో వీణవాదించి చెలికత్తెలను రంజిలచుండగా నామంత్రిచూచి తన మనసులో,

మనునర్త్రమున నాయిక 'అమలమణి'ను నిలమండిరాంగణమున, దరుగు సహకారమాల విరద్దిమీద' నుండగా, ఇచటతావులు బుగులుకొని తీగలావించియున్న మిద్దటింటియందు నీలంపు జాతియరుగు పయిని ఈ నాయికగూర్చుండుట తెలియునది. అలం. ఉపమ.

సీ. తనకప్పు నెటిగొప్పున నె పూని గారీన, మాఖ్యమించ జనించినట్టి యార్వి

తనచాపలము చూపులనె చూపి సిరులెల్ల, కిడ జల్లవచ్చిన కమలపాణి

తనసాంశిమము నవ్వు కలనె యుంచి గాంధర్వ, మవనికే దెచ్చిన క హంసయాన

తనయదృశ్యత నహమనె తాల్చి నాంగయై, మొనసినయతనుసమ్మోహవిద్య

తే. గావలయునీవెండి దీని క కాంతిగుణక, భాభిరూప్యంబు లెఱిగించిరయమహేశు

నానగోధారకుని నానగజాధిచాధు, నా జగన్మోహనునిదెత్తు క ననుచు జనియె.

అ. తనకప్పు=తన దేహమునెప్పుడు, నెటిగొప్పున=దట్టమయిన కేశపాళమందే, పూని=తాల్చి, గారీనమాఖ్య=గారియనెడి పేరు, మంద=అతిశయించుటగా, జనించినట్టి అర్వి = పుట్టినట్టి అర్జునదేవి అనగా పార్వతి. 'అంబాదామణి'వైన గిరిజా మేనకాత్మజా' అమ. గౌరవర్ణముగలది గాన గారియనియు కలిమిరాగాన 'అర్వి' యనియు జెప్పబడినది. గౌరవర్ణ మనగా బుగుపు మచ్చన, 'అర్జునకై' కనకపరీకన్దగీకర్మకాల్' అని జనుకేవుడు. గౌరవర్ణము క్లాభ్యుహగా క్రిగి న్గలించుటచే నిచట ననుసంధాంబుడెను. 'మహాకల కలివార్వ సభ్య సజ్జన పాదహ' అని యార్యకర్ణ మునకు గురీవార్థము. పార్వతి నీలవర్ణమగుటయు 'గౌ' 'అర్వి' యనపేర్లు గలదగుటయు బ్రసద్ధములు. ఇందు గొప్ప కటికినెల్ల చనమును మేనిపనుచుచుండు గురీనర్తమును తెలియునది. తన చాపలము=తనయొక్క చపలత్వము, చూపులనే = చూడ్కులయందే, చూపి = కనబడిచి, సిరులు=

సంపదలను, ఎల్లకడకొకటి = అన్నిచోట్లను, చల్లకొకటి = వెనుచల్లుటకు, వచ్చిన కమలపాణి = వచ్చినట్టి లక్ష్మిదేవి. సిరులనఁగాఁ గాంతి. కాంతిసంపదల నన్నియొడలఁ బర్వజేయునట్టి కమలములవంటి హస్తములుగల దని యర్థాంతరము. లక్ష్మి చంచలురాలును = సంపన్నవర్ణముగఁ గమలముచేతం గలిగినదగుటయుఁ బ్రసిద్ధము. దీనిచేత చూపులు జెరుకులగుటయు, కాంతిపెంపులు సొంపారుచుండుటయు చేతులు తామరలవలె నుండుటయుఁ దెలియునది.

తనపాండిమము = తన తెలుపును, తన మేనిధావశ్యమును, నవ్వులనె = నవ్వులయందే, ఉంచి, గాంధర్వము = గాఢమును, అపనిత్యం = భూమికి, తెచ్చినహంసయాన = తీసికొనివచ్చిన హంసవాహనముగల సరస్వతీదేవి యనియర్థము. సరిస్పృతి తెలుపును, గాంధర్వాభిమానిత్వమును హంసవాహనత్వమును బ్రసిద్ధములు. దీనిచే నాయికకు తెలిసవచ్చునగాని విద్యాప్రాప్తియు హంసనడలవంటి యరవపునడలును దెలియునది. తనయృత్యుత్థితం = తనయొక్క కనఁబడకపోవుటను, నడుమనె = మధ్యమందే, తాల్చి, సాంగయై = అపయమనులతోఁ గూడినదై - ఆకారముగలదయై యునట, మోససి... విద్య - మోససి = పాడనూపిన, అశను = మన్మథునియొక్క, సప్తహావిద్య = సప్తహాసవిద్య. అశను = అధికమయిన, సప్తహావిద్య = మోహనవిద్యగలదియని యర్థాంతరము. విక్రీయము మోహింపఁజేయునది యనట, విద్యకు అదృశ్యత్వమును ఆకారగహితత్వమును విదితములు. దీనిచే నడుమ నన్నందనును, మోహోద్దీపకత్వమును దెలియునది.

ఈవెలఁది = ఈ స్త్రీ, కావలయును. కాఁబట్టి, దీ... గూఢ్యంబులు — దీని = ఈచెలువయొక్క కాంతి = గౌరవాంతియు, గుణాంతియుగలదనియు, కిరీ = సంగీతకళను, ఆభిరూప్యంబులు = చక్కఁదనమును, ఎఱింగించి = తెలిపి, అమృతహృత్ = శివుని - అమరప్రభువున భావము. అనగోధారకునికొకటి = ఆమంగళధరుఁడయిన విష్ణునిను - అశోలాపాలపర్వతము నెత్తినవానిననిభావము. ఆప్రజాధిపాదుకొకటి = ఆబ్రహ్మను. 'సప్తప్రజాపతిశ్చేధాః' అను. ఆజనపతినిభావము. అజగన్మోహనునికొకటి = జగత్తునుమోహింపఁజేసినది యామన్మథుని - జగన్మోహనాకారునిని భావము, తెల్లకొకటి = తీసికొనవస్తాను, అనుచు, చనియెను.

నాయికను ఆర్యాదికల్పములచేత బార్హతి మొదలయినవారలుగా నిగ్రమగునట్లు ఆలవరించి అందుల కనుసూచముగా నమరాజను మహేశాదికల్పములచేత ఈశ్వరాదులుగాను బొందుపఱచి చెప్పినాడని తెలియునది. ఈరికడే యామకుఁ బగినధర్మయని యాకూరిము. ఇక్కడ 'తనకప్పు నెఱిగొప్పున ... జనింది'నను కాంతిని బాయనేరక కొప్పున నెఱింగించుటను జెప్పటచేతఁ గాంతికి సార్వకాలికత్వమును, 'సిరులెల్లకడఁజల్లుటను' జెప్పటచేత శ్రీప్రపత్వరూపగుణమునకు సర్వవిషయకత్వమును, గాంధర్వకళకు స్వర్ణధూళికి ములురెంటును ప్రకాశంబును, సాంగయై మోససి నదన్నందున ఆభిరూప్యమునకు సద్భావియను తెలియునది. మఱియు 'తనకప్పు నెఱిగొప్పున నెఱుఁగి' యన్నందున గొప్పునకొకటి లభ్యమును 'తనచాపలను చూపులనెఱుఁగి' యన్నందున వీక్షణముల కతిచాంచల్యమును, 'తన పాండిమము నవ్వులనె యుంచి' అన్నందున నవ్వునకు ధావశ్యమును 'తనయృత్యుత్థితంబునె తాల్చి' యన్నందున మధ్యమునకితియాత్మన్వియును వ్యంజితగుణుగాన దీనిచే నర్హంతిసౌందర్యము దొరికినది.

ఇట్ల ఉపమేయమగు గీతికను గాంధర్వమృతమానయుగా అశోకించి చెప్పటచేత రూపకము. ఉపమేయమునకు ఉపమానములకింటి నొక్కడ సరసంబగు మ్యానత్వమును అధికము జెప్పటచే నిది అధికారూఢవై శిష్ట్యరూపకము; గాంధర్వాదికల్పగతిశ్లేషినుప్రాణితము. దీనినే విశేషక్రియఁబాచునఁడు 'కావలయు'ననటకు తేల్చి మోససి ముగా ప్రహించినచో ఉత్పేక్ష. ఆర్యాదికల్పములకనురూపముగాను సాధిప్రాముఖ్యముగాను మహేశాదికల్పముల సంఘటించుటచే నమమును మోససి నును నలంకారములు.

తా. ఈపడతి వేహము నలుపును నొప్పుననే తాల్చి గారియై (గారనర్థముగలది) పుట్టిన ఆర్యాదేవి (కులీనురాలనుట); తనచందలతి చూపులందే నెఱపి సంపదల నన్నియొడల వెదగల్గి వచ్చిన కమలపాణి (లక్ష్మియు, కమలములవంటి చేతులుగలదియు); తన తెలుపును నవ్వులయందే యుంచి గానమును భూమికిఁదెచ్చిన పాంసరూన (సరస్వతి పాంసరదలుగలది); తనకనఁబడమిని మధ్యమందే తాల్చి యాకారముతోఁ బొడసూశిన మన్మథుని మోహనవిష్ణు; కావలయును. కాని దీనికాంతినిశ్చలగుణాదుల నెఱింగించి యిందులకెల్ల ననుకూపములయిన లక్ష్మణములుగలయానసురాజును దెచ్చెద నని పోయెను.

చ. చని విభుఁ గాంచి పల్కు. బలశాసననన్నిభ సేదుంపునం
బనివిని తీవగుం పనకి క పాదుర్ల సైకితినిర్గ తీటం
బనక దీపుటం బనకి క యన్నియు నారిసి యొక్కచో విను
తనలవలీలతావభిలతాపులతానల మయిన తాపునన్.

28

అ. చనిపోయి, విభుఁ = ప్రభువయిన విసురాజున, కాంచి = చూచి, పల్కు = ఇట్లుచలికను. ఏమనియనగా, బలశాసన నన్నిభ = ఇంద్రునికి సమానుడయినవాఁడా, సేదుంపునన్ = నీయాజ్ఞ చేత, పనివినిపోయి, తీవగుంపుటనక = పాపరండ్లకాక, పాండు... తీటంబు = పాండుర = తెల్లనయిన, పైకత = ఇసుకిదిన్నెలుగల, నర్మ = కమలమొక్క, తీటంబునకి = ఇట్లుఅనికాక, దరీపుటంబనక = గుహయనికాక, అన్నియున్ = సమస్తమున, అరసి = వెదకి, ఒక్కచో = ఒక్కస్థలమందు, విను... తావలము = విమోహన = బుక్కెన్ ప్రోత్సహించు - చాల శుభవార్తలులయిన అనుట, లవలీలతా = ఏలకీ గీతలయొక్క, ఆవభల = గుంపులమొక్క, తాపుల = పరిమళములన, తావలము = స్థానియ, విసతాపునన్ = విసత్ప్రదేశమందు, మున్ = సప్తముతో నవ్వయను.

తా. మంద్రిపోయి రాజును 'ఇంద్రసమానఁడా! నీవు పంపఁగాఁబోయి దారిలో బొదరిండ్లని కాని తెల్లనియసుకిదిన్నెలుగల యేకిదరియని కాని గుహయనికాని చూడక యన్నిటిని వెదకి యేలకీగీతల జొంపముల వాసనలు బుగులు కోనుచున్న యొక్కస్థలమందు.

శా. నాళీకాక రతీర సారక దళీ నారంగపూగావళి
పాళీవాసిత మయినకోనల గని యొకబొక్కనూనో గాననో
లాళీప్రేరి రన్న కోరిక మయగాభాళీనమాళీధ మా
కేళీధామముఁ గంటి భూరమణ యాకేళీనివాసంబునన్.

29

అ. నాళీక...వాసితము—నాళీకాకర = తామరకొల యొక్క, రీర = దరియందు, సార = యోగ్యమయిన, కదళీ = అరటియొక్కయు, నారంగ = వారింపఁజెల్లియొక్కయు, పూగ = పోక చెట్లయొక్కయు, అపళి = సమముయొక్క, పాళీ = చాకముచేత, వాసితము = పరిమళింపఁజేయు బడినది, వినకోనన్ కని, అబర్లో = అక్క = అపెన్ద్రకోనయందు, గాన... సమాళీధము—గానలీల = యుంకారరూప మయినగానమం దాసక్తములయిన, అళి = శుద్ధిపలను, ప్రేరక = పురికొలుపుచున్న, రన్నకోరక = మణిపూములయిన పెంగలయొక్క, మయూభాళి = కిరణ సమాహమచే, సమాళీధము = వ్యాప్తమయినది, జౌళీధామము = అగునట్టి క్రీడాగృహమును, కంటిక = చూచిని, భూరమణ = రాజా, అళీనివాసంబునన్ = అక్రీడాగృహమనందు, మనుచరిత్రమందలి 'తావుల్ ప్రేమలలిబిల్లిగొను' కాంతారము' 'చేరియనేదారంబుతీరంబు' 'చలియసుక చెట్టు' 'గాన ఘోరితమగునొక్క కోన' యను పేరికి బదులుగా, కదళీనారంగపూగావభలను, చెంగలనూరికలును, గానలోలలి. సమాళీధకవ్యములును తెప్పించినవి.

తా. ఒక తామరకొలనునుజేరిని. దానితీరమున నరచిచ్చెట్లయు నారింజచెట్లయు పోకచెట్లయు తోపులుండెను. అచ్చెట్లవాననలు గుబులుకొనుచున్న యొకకోనను జూచితిని. ఆకోనలో నొక క్రీడాగృహము గనుపట్టెను. అందు మణిమయములయిన మొగ్గల కిరణసమాహములంతటను బ్రసరించి యుండెను. ఆమొగ్గలను నిజములయిన మొగ్గలుగాచలించి జంజుమ్మని పాడుచు తుమ్మెదలు వ్రాలుచుండెను. అక్రీడాగృహమునందు.

ఇట తుమ్మెదలను బ్రేరించుచున్నవనుటచే నామణికోరకములు నిజములయినవానివలె నగపడునట్లు చేసినవనితనమునఁ దన్నులమున చుందిరచనయొక్క కిల్పనైపుణియు వ్యంజితములు. భ్రాంతి మంతము గమ్యము.

సీ. వలుఁదగుబ్బలు ప్రసేవకవృత్తిఁ దగుగుబ్బ, కాయలకపరంజీచాయ లొనఁగ
లలితాంగుళీవళంగులు సమేళములైన, సారెలపై రాగనంపద లిడఁ
బాణికంకణగుతుల ప్రాణానుబంధంబు, గల తాళగతి కనుగ్రహము లీన
నాలాపథంగి యశ్యక్తసంవాదన, మన్వరంబులకు గ్రామంబులునుపఁ
తే. బ్రచురతానాన్యుతముల మూర్ఖులచే న, చేతనంబులు చేతనగీరితిఁ దనరఁ
జేతనంబు లచేతనభ్రాంతి నొనర, వీణ వాయిండు నొకయలిరేవేణి గంటి. 30

అ. వలుఁదగుబ్బలు = వలులయిన గుబ్బపాలిండ్లు, ప్రసేవకవృత్తి = ప్రసేవకమనఁగా కరివి యనెడికావయవము- కరివెయొక్క వ్యాపారముచేతనని యర్థము. 'కకుభస్తుప్రసేవక' అమ. శ్రీఘండయిన సేవకునియొక్క వ్యాపారముచేతనని యర్థాంతరము. మంచిసేవకునివలె పరిచరించునట్టిదనుట. తగుగుబ్బకాయలకుఁ - తగు = అట్టివృత్తికే వగినట్టి, గుబ్బకాయలకు = వీణకువేసిన కాయలకు, అపరంజీచాయలు = అపరంజీబంగారురంగులను, ఒసంగి = ఇయ్యఁగా, ఇది రెంటికని సాధారణపదము. చిన్నులు తమకు గుబ్బకాయలు మిక్కిలియు నుడిగిముచేయుటకు సంతోషించి దానికొదమ మేలిబంగారు రంగునిచ్చినవనుట. పాలిండ్లను వీణకాయలొరయు చుండఁగా వాని మేలిబంగారు చాయ లాకాయలమీఁదఁ బ్రసరించి బంగారురంగు వేసినట్లున్నవనుట. వలుఁదగుబ్బలు గుబ్బకాయలకంటె మిక్కిలి వలువలై యందముచూపుచుండెననుట వ్యంజితము.

లలితాంగుళీవళంబులు-లలిత=ఉన్నచున్న, అంగుళీవలంబులు=చిగురుటాకులవంటివేళ్లు, సమేళములు=మేళమనఁగా అమారాగములకు సమగుణముగా స్వరస్థానములయందు మెట్లుకుదిరికపఱచుట - అట్టి మేళముతోఁగూడికొన్నవని యర్థము. సమేళములనఁగా కూడియున్నవని యర్థాంతరము. సారెలపై పై = మెట్లమీఁద, రాగసంపదల = రక్తిమయొక్క సమృద్ధులను - లేక రాగములయొక్క సంపదలను, ఇడక = తింపఁగా - కిరిగింపఁగానని యర్థము. అనఁగా అంగుళుఁచేసే వీణమెట్లవయ్యని తీరగలను వాయిండునట్లు, అంగుళులు తమ సహజరక్తిమచేతి మెట్లను ప్తినాజేసినవని కాని లేక అంగుళులమొనలచేత దీరగలమీఁద వాయింపఁగా రాగములు పుట్టుచున్నవి; కనుక రాగములు గలుగునట్లుగాఁ జేసినవనికాని భావము. రాగసంపదలననఁగా అమారాగసంపదల నియ్యఁగానని యర్థాంతరము. చిగురువేళ్లు, తమతో చెలిమిగా సారెలుగూడికొన్నవిగాన యాచెలికారమునుబట్టి వానియం దను రాగము పెంపులు నింపినవనుట.

పాణికంకణగుతుల - పాణికంకణ = చేతికడియములయొక్క, గుతుల = ధ్వనులు, ప్రాణా... తాళగతికొ - ప్రాణములనఁగా 'తాళ' మార్గక్రియాక్లాని గ్రహణాతిః కళాలయః । యతిః

ప్రస్తారకైవశ తాళప్రాణాదకస్త్వతాః' కాలము, మాద్యము, క్రియ, అంగము, గ్రహము, కాతి, కళ, లయ, యతి, ప్రస్తారము, అనుని పదియును తాళప్రాణములు. ప్రాణఅనుబంధము=అట్టిప్రాణములయొక్క సంబంధమని యర్థము. ప్రాణమైతియని యర్థాంతరము- కల తాళగతికే = గలిగినట్టి తాళప్రచారమునకు అనుగ్రహములు - అనుగ్రహములనగా గీతము తాళము సమముగా నడచునట్టి సమగ్రహములు. అట్టిసమగ్రహములను, ఈనకే = కలిగింపఁగా ననియర్థము.

‘గీతాతీతే త్వత్తత స్సాన్య త్తాతీతే త్వనాగతః |

సమస్సమగ్రహశ్చైవ విషమో విషమగ్రహః’

అనుగ్రహములనగా ప్రసాదములు నగునగాన ప్రసాదముల నిచ్చుచుండఁగానని యర్థాంతరము. తాళముతనకుఁ బ్రాణమైతియగాన వానియొడ ననుగ్రహముచేసినదియని యమత్కారము.

అలాపధంగి = గానసంహారమాద్యము, అస్యక్తి... స్వరంబులకుఁ - అత్యక్త = అసంత్యక్తనామకములయిన, ‘అసంత్యక్తాచ్చసాక్షాత్తేనా’ సంత్యక్తావిషమస్వరాః’ అని సంగీతప్రామాణిక వచనము. సంవాది = అమాత్యసంజగతిని - తుస్యధాస్వరాలవాదీ సంవాదీనవివాద్యుః | అనువాదీనవాదీతు ప్రయోగేభవలభస్వరః | వాదీవాస్వర స్వర్య చింవాదీన్యావమాత్యవత్ | తత్తుస్యవాదీతస్యస్యాదనువాదీతుభ్యర్థవత్’ సమ = సమసంజగల, స్వరంబులకుఁ = వడ్డపంచమాది సప్తస్వరంబులకని యర్థము. ‘త్రుత్తనవ్రతభావీ యస్యహోఽపరగవాత్సక్తిః | స్వగోర్హయతి త్రోత్సవిత్తం సస్వరకచ్యతే’ అనియు ‘స్వయం రజ్జయతే నాదస్వస్వరఃపరికీర్తితః’ అనియు స్మరిలక్షణము. అత్యక్త = పరిత్యక్తములుకాని, సంవాది = సమ్యక్సావముగల, సమ = సమయ్యరహితములయిన, స్వరంబులకుఁ = కంఠనాదముగలవానికి. అనఁగా ఏకరీతిని సమభావముచేసి మంచిమాటలాడఁచువానికిని యర్థాంతరము. గ్రామంబులు = గ్రామములనగా స్వరసమాహములు, వానిని, ఈనుపకే = ఉంపఁగా - ఇయ్యఁగానని యర్థము. యథాకుటుమ్బిన స్సర్వేప్యేకీ భూతాభవన్తిహి | తథాస్వరాణాం సన్తోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే’ అని గ్రామలక్షణము మాన్యపు గ్రామమతి న్యుఁగాన ముగ్ధాంతరము. తనతోనెపుడుమంచిమాటలాడుటకుమచ్చి గ్రామమతిచ్చిన విషయం.

ప్రమర... నులకే - ప్రమర = బహుళములయిన, కాన + అమృతముల = అమృతమువంటి కానముల చేతను, మార్కంబులచేత = సప్తస్వరములయొక్క ఆరోహణావరోహణములచేతను, ‘క్రమాత్స్వరారాణాంసప్తానామాహోహార్వాహోహామ్’ మార్కవేత్తుల్యతే గ్రామస్తా ఏతాస్సప్తసప్తచ’ అని మార్కనాలక్షణము. ఆచేతనంబులు = ప్రాణములేనవి - దారుకిలాదులవట, చేతనరీతికే = చేతనములయినవానివలె - అఁగా మనుష్య పశుపక్ష్యములవలె, సవరకే = ఒప్పుఁగా, చేతనంబులు = ప్రాణములు గలవి - అఁగా మనుష్య పశుపక్ష్యములు, ఆచేతనభౌతికే = ప్రాణములేనవివలె - దారుకిలాదులవలె, తనరకే = ఒప్పుఁగా. ఏ, వాయుమ ఒకయనివేడి = వాయుమనట్టి ఒకక్తీని, కంటిని.

కాన మహిమచే అచేతనములయినవాలు గరగుటయు మోటుచిగురించుటయు, చేతనములయిన మనుష్యపశుమృగాదులు పారవశ్యమునొంది నిశ్చేష్టితములయి యచేతనములవలె నుండుటయు గవిసంగీతవిధము. తానామృతములు మార్కనలు నమరొందిచేతను అచేతనము చేతనరీతిని చేతన మచేతనరీతిని దనునని యర్థము. అమృతముచే అచేతనము సచేతనమగుటయు మార్కన (అనఁగా మార్క)చే సచేతన మచేతనప్రాయమగుటయువిధము. కాన తానామృతములచే అచేతనంబులు చేతనరీతిని మార్కనలచే చేతనంబులచేతనభావని దనునని కల్పకైచే అర్థాంతరము. ఇది ప్రనేకవృత్తి సమేలములు మొదలగువానికి వాసర్యము కూడిక మొదలయిన యర్థాంతరములు పఠ

సింది, తదనుగుణములగు ఆపరంజి చాయలొసగుట రాగసంపదలిడుట మొదలగువాని, తాపత్యాదులకు సిచ్చి యపరంజియచ్చుట యనురాగమునెఱుపుట మొదలయిన యర్థాంతరములను నిబంధించినాడు. మఱియు మనుచరిత్రమున నాయితాప్రథమసందర్శనమును వర్ణించు 'తతనితంబాభోగధవళాంకుకము లోని' యనుపద్యమునుకాచి దీనిని రచించినట్లున్నది. కాన యందలి 'కాయ బుత్తుంగకుచపాలి నత్తమిల్ల' ననుటకు 'వలుడ... లొసంగ' ననియు 'తరుణాంగులీ ధూతతంత్రీస్వనంబు' నకు 'లలితాంగులీ... రాగసంపదలిడ' ననియు 'అలాపగతి'కి 'అలాపభంగి' యనియు 'కటకర్షుణగర్షుణధ్వనిస్ఫుర్తి తాళమానములుగొలుప' ననుటకు 'పాణికంకణ... లీన' ననియుఁ జెప్పఁబడినవి. మఱియు 'తరుణాంగులీ రుచుల్ దంకిపునకట్లనింగిలీకపు వింతరంగులీన' ననుటయే మూడవపాదమున భంగ్యంతరమున వెలయింపఁబడియున్నదనవచ్చును. ఇందలి నాయికయున్న కోనయు చేతివీణయుఁ బెద్దనవమాధినిగినినమకట్టివాడు.

తా. నే నొకచెలువను జూచితిని. ఆవిడ వట్లువిగుల్బులు తమహత్తియున్నవీణకుఁ గరి వెగానున్న కాయలకు బంగారుచాయ గలిగించుచుండెను. చిగురాకువంటి మెత్తనివేళ్లు సరకట్ల మీఁద రాగములను గుడురుపఱచుచు మెలఁగునపుడు తమ కాంతిచే వాని నెఱ్ఱినిగాఁ జేయఁగా, చేతికడియముల ధ్వజులు, తానగతికి సమముగా శ్రుతినిచ్చుచుండఁగా, రాగము లాలాపించుఫక్కి సమస్వరములను గుంపులుగొనఁ జెలంగింపఁగా, నమ్మత ప్రాయములయిన తానములచేతను మూర్ఛనల చేతను నచేతనములు చేతనములవలెఁ గరఁగఁగా చేతనము లచేతనములవలెఁ జొక్కి ప్రమానపడఁగా వీణ వాయించుచుండెను. అల. 'ప్రసేవక వృత్తిగల' ఇత్యాదిపేరువులచే 'అపరంజిచాయ లొసంగుట' ఇత్యాదులను సమర్థించుటచేత శ్లేషమూలకమగు కావ్యలింగము. మఱియు నిందు ప్రభువు సేవక స్నేహితాదుల పట్ల నడచుకొను రీతి వ్యంజితము గాన సమాసోక్తియు.

క. సరరాజకన్యలును గి,న్నరరాజకుమారికలు ఘోణాధర విద్యా

ధర వీణాధర శోణా, ధరలును నాతరుణిఁ బోల్పఁ దగరు నరేంద్రా. 31

అ. నరేంద్రా ! సరరాజకన్యలును = మనుజపతులయిన రాజులయొక్క కొమార్తెలును, కిన్నర రాజకుమారికలును = కిన్నరశ్రేష్ఠులయొక్క కొమార్తెలును, ఘణా...ధరలును—ఘణాధర = పన్నగుల యొక్కయు, విద్యాధర = విద్యాధరుల నెడి దేవజాతి వారియొక్కయు, వీణాధర = వీణను చాల్చిన - వీణనువాయించునట్టి, శోణాధరలును = ఎఱ్ఱని క్రిందిపెదవిగల స్త్రీలును, ఆతరుణిఁ = ఆచిన్నదానిని, పోల్పఁ = పోలిక నేయుటకు, తగరు = అర్హులుగారు.

తా. రాజా! మనుష్యరాజుల కన్నెలను కిన్నరశ్రేష్ఠుల కన్నెలను పన్నగులయు విద్యాధరులయు కన్నెలను వీణవాదించువారుగలరుగాని యందెవ్వరు వాచెలువతోపాటినేయ నెంతమాత్రము దగరు.

తే. మేటిజమ్మేటి యనటఁగ్రోవ్వింపు మించు,బొదివి మననప్రతాపాగ్నిఁబుటమువెట్టి

తమ్మిగద్దియదాకటఁగ్రమ్మి యట్టి, కొమ్మఁ గావింపఁబోలు నెత్తమ్మిచూలి. 32

అ. నెత్తమ్మిచూలి = పద్మమునందుఁ బుట్టిన బ్రహ్మ, మేటి...యనటఁగ్రోవ్వింపు మించు, బొదివి = జంబూనదియొక్క, అనటఁగ్రోవ్వింపు మించు = జంబూనది బురద బంగారమే గనుక బంగారపు బురదచేత, బొదివి మొదలగువానిని నిర్మించుటకు మొదట నిన్ను గావలయును జ్ఞాన, యామంటికిబడు యగా జంబూనదిలోని బంగారుమయమయిన మట్టిని జేకొన్నాడని యాశయము. గ్రోవ్వింపు మించు = గ్రోత్త మొలుపుయొక్క కాంతిని, పొదివి = పొదిగినవాడై, మదన...గ్నిశ్లేషమునవృథాతాపమున భువియొక్క ప్రతాపనునెదు, అగ్నిఁ = అగ్నియందు, పుటమువెట్టి = పుటమువేసి, తమ్మిగద్దియ దాక

టర్ - రమ్యగద్దయ = తామరపువ్వులో నుండి దుద్దులనడి, చాకటర్ - చాకలిమీద, గ్రమ్మ = కమ్మసాగించి, అట్టికొమ్మ = అటువంటి స్త్రీని, కావింపబోయి = నిర్మించి యుండునామ.

మొదట మొఘడీగయే యత్యంతము ప్రకాశించుచున్నది; దానిని బంగారు మట్టిలోఁబోది విపుటముపెట్టుటచే, దానికాంతి మీఁదు మిక్కిలి యతిశయించిన దగుచున్నది. పిదప దానిని బంగారు పసిమిచాయగల తామరదుద్దుమీఁదఁ గమ్మ సాగించి చేయుటచేత నాచేయక దేహకాంతి మఱితిపసపురంగును బొందుచున్నది. అనఁగా నది మొఘడీగకంటె మిక్కిలి యతిశయించిన ధారధర్మమును, మేలిబంగారు చాయకంటె మిక్కిలి యతిశయించిన పసిమిగ్గును గలిగియున్నదని భావము. లోకమందు సామాన్యముగాఁగల స్త్రీలకులేనట్టి కాంతియు ధారధర్మమును గలిగియుండు నది యావిధమయిన బ్రహ్మసృష్టియగు నేమానిని యుత్పేక్ష. ఇదియే లోకోత్తర చమత్కారకావ్య సృష్టి. 'నేనేఁడెటియనల్ దెచ్చి నీరజాత్మ సానఁబట్టిని జాపాడినల్లి మెదిపి, పసను గుధ నీడి చేననో పద్మ భవుఁడు, వీనిఁగాకున్నఁగలదె యామేనికాంతి' అను మనుచరిత్రమునందలి నాయక సృష్టికై యలవరించిన సామగ్రులవలెనే యచటను సామగ్రులు సమకట్టుటతెలియునది.

'పాటి జంఘేటిబంబాలజాలమునకు, బాటి నూర్చివారిద్రావిధంగమునకు

దరము సౌదామనీ ధామధామమునకు, గరము పాలుపొందు దీనియంగములకాంతి'. (శృం. ౩)

సీ. వినితెనాడములు ప్రవాళింబు లై మించు, గటి యచలాభోగశీకలనఁ బాదలు పడఁతిగుబ్బలు మీఱుఁ భద్రకుంభనిరూఢి, నదన మబ్జభ్యాత్రి శ వదల కొనరుఁ గలికిచెక్కులు చంద్రఖండంబు లై పొల్పు, గన్నులు రాజేవగణన గాంచు వెలఁదివేనలి నీలవిషధరంబై తోచు, దనువెల్లఁ గాంచనం శ బనఁగ నెనఁగుఁ తే. బగడమిగురాకు నిలఁజట్టుఁ బనఁటులఁగకరి, కుంభములఁదమ్మ నెల నెలకూనఁగపుర మబ్జములమీలమొగులుఁ గారలాహిఁబసిఁడి, సంపెఁగలఁగూర్చినలువనిర్మింపఁబోలు.

అ. మరిల నన్యస్త్రీసాధారణముయిన పరికరముచేత నే బ్రహ్మ నిర్మించిన ట్లుత్పేక్షించుచు న్నాడు. వినితెనాడములు = అచిన్నదాని గుబ్బచెన్నులు, భద్రకుంభనిరూఢి - భద్రకుంభ = మంగళకుంభములగు మువ్వ కలశములయొక్కయు, భద్రకుంభ = భద్రజాతిగజముల కుంభములయొక్కయు, నిరూఢి = ప్రసిద్ధిని, మీఱు = అతిశయించును బంగారుకలశములందలి కాంతియు గజకుంభముల యందలి సమస్థితియును గలిగియున్నవి భావము. పసను = ముఖము, అబ్జభ్యాత్రి -- అబ్జ = తామరలయొక్కయు చంద్రుడనియొక్కయు, భ్యాత్రి = ప్రసిద్ధిని, వదలక = విడువక, ఒనరు = ఒప్పుచుండును. తామరలయందలి చక్కందనమును విరిమిశమును చంద్రునియందలి కాంతియుఁ బ్రసన్నతయుఁ గలిగియున్నవి భావము.

పడఁతిగుబ్బలు = అచిన్నదాని గుబ్బచెన్నులు, భద్రకుంభనిరూఢి - భద్రకుంభ = మంగళకుంభములగు మువ్వ కలశములయొక్కయు, భద్రకుంభ = భద్రజాతిగజముల కుంభములయొక్కయు, నిరూఢి = ప్రసిద్ధిని, మీఱు = అతిశయించును బంగారుకలశములందలి కాంతియు గజకుంభముల యందలి సమస్థితియును గలిగియున్నవి భావము. పసను = ముఖము, అబ్జభ్యాత్రి -- అబ్జ = తామరలయొక్కయు చంద్రుడనియొక్కయు, భ్యాత్రి = ప్రసిద్ధిని, వదలక = విడువక, ఒనరు = ఒప్పుచుండును. తామరలయందలి చక్కందనమును విరిమిశమును చంద్రునియందలి కాంతియుఁ బ్రసన్నతయుఁ గలిగియున్నవి భావము.

కలికిచెక్కులు=అస్త్రీయొక్క చెక్కులు, చంద్రఖండంబులై=చంద్రుని తునుకులై-కర్పూరపుఁ దునుకులై-చంద్రునితునుకలవంటివియు కర్పూరపుఁ దునుకలవంటివియునై, పొట్టు=ప్రకాశించును. చంద్రశకలములందలి నిగనిగ మోయు కాంతియు, కర్పూరశకలములయందలి పరిమళమును నిద్దమును గలిగియున్నవి భావము. 'చంద్రశకర్పూరకాంక్షిల్ల సుధాంతు స్వర్ణవారిషి' మేదిని. కన్నులు=అస్త్రీ) నేత్రములు, రాజీవగణన--రాజీవ=తామరలయొక్కయు, బెళుకుచేపలయొక్కయు, గణన=ప్రఖ్యాతిని, కాంచు= పొందును. కమలదళములందలి వికాసత్వద్వీర్ణత్వములును బెళుకుచేపలయందలి తళుకులును గలిగియున్నవి భావము. 'రాజీవం నలిసే నాతు భేద హానిమిసయోః' మేదిని.

వెలదివేని=అస్త్రీయొక్కజడ, కలవిషధరంజై=నల్లనిమేఘమువంటిదియు-కృష్ణసర్పమువంటిదియునై, తోచు=కనబడును. మేఘమందలి నెల్లమును పఱపును, కృష్ణసర్పమందలి నిడివియు అచోఁకయును గలిగియున్నవి భావము. విమర్శివిమర్శాం=స్త్రీవిమర్శగర్భేశలే' నానార్థ. తనవు ఎల్ల=అస్త్రీయొక్కశరీరమంతయు, కాంచనంబు=బంగారము సంపెంగయును, అనగ=అనునట్లుగా, ఎనగు=ఓప్పును. బంగారమువంటి పన్నెం కాంతియు సంపెంగపువ్వుల పరిమళమువంటి పరిమళమును గలిగియున్నదని భావము. బంగారము శేష్లన్నియు సంపెంగకును జెల్లును.

కాటటి, పగడము ఇగురాకును = పగడమును జిగురాకును, ఇలఁక్కు=భూమిని సర్వత్రమును, పనఁటులు కరికుంభములు=కలకములను గజకుంభములును, తిమ్మి నెల=తామరను చంద్రునిని, నెలకూనకొక పురము=బాలచంద్రుని-కర్పూరమును, అట్లములుమీలు=కమలములనుబెళుకుచేపలును, మొగులు కాలాహి=మేఘమును కృష్ణసర్పమును, పండిసం పంగల=బంగారమును సంపెంగపువ్వులును, కూర్చి=జరిచేసి, నలువ=బ్రహ్మదేవుడు, నిర్మింపబోలు = సృజించియుండవలయును. నీసమునందలి ప్రవాళాద్యుపమాన పదముల కొక్కొక్కటికినిగల రెండేయధ్యములు కవి తానె యాగీతియందుఁ బెలుపుట తెలియునది. ఇం దాపాదమ స్తకము క్రిమముగా వర్ణము. తా. సుగమము. అలం. శ్లేషసంస్కృత్యేత్త. తే. వదనవనజహృతాంతు సరస్వస్పృఙ్మగుమఁ, గుండునిందుని దరహాసకీందళిమున కునుపుమనిపాదములవ్రాల్చిచెననివిధుని, కొమ్మలననుతిమృదునఖాంకితురములమరు.

ఆ. ఇట్లాపాదమ స్తకము సమష్టిస్థనముచేసి యిపు డొక్కొక్కటిగా వేలువేల విధింపబూని తోలుతి నఖిలులను విధింపుచున్నాడు. వదన...సర్వస్పృఙ్మడు—వదనము భువనెడు, వనజ=తామరచేరి, వృతి=హరింపబడిన, సర్వస్పృఙ్మడు=యావత్తనము గలవాడై, మందు నిందునిక=స్రమక్కుచున్న అనగా కృతించుచున్న చంద్రుని - ఇక్కడ వనజమును నముంచి చంద్రునకు వనజముచేరి నే సర్వధనావహారిణమగుట యర్థింతి దుఃఖకరమని తెలియునది. దరహాసకీందళిమునక=చిలునవ్వుయొక్క మొలక చేరి, మనుపులు అని = పృథ్విబొందింపుము. అనగా దరహాసము వెన్నెలవంటిది గనుక దీనిచేరి నంతుహీనుడయిన చంద్రునిఁ గాంతియుక్తునిగాఁ జేయుమని భావము. హాసమునందును దరహాసమును, ఆదరహాసమునందును కిందళము నే ప్రాక్షింపుటను, జెప్పటచే కందళమునకే చంద్రునిఁ బోషించునంతి కాంతి పెంపుగలిగియుండుటచే నిక హాసముయొక్క ధావశ్యకాంతి సంపత్తిని జెప్ప నేలయని తెలియునది. పాదములక=అడుగులమీద, వ్రా=పడి, చెనని...కొమ్మలు—చెనని=లేచిపోవునన్న, విధునికొమ్మలు=చంద్రునిభి ర్మలు. అనగా నక్షత్రములు, అనక=అనునట్లు, ఇంతి=అస్త్రీయొక్క, మృదు=మెత్తనివయిని, నఖి అంకురములు=మొలకలవంటి గోళ్లు, అమరు=ఓప్పును.

తన కందళమౌత్తికచేత నే చంద్రునికిని గాంతిసంపత్తిగూర్చునంతటి హాసముయొక్క ధావశ్యత తయమనిరతికయమని వ్యంజితము. పద ముచంద్రునికి విశోధిగనుక పదియొ స్త్రీ వదనరూపుమనఁబోయి

చంద్రుని సర్వస్వము నవహరించిన నియు, పాపాన్యాయులగు నవజములు చంద్రునిచే గాంతిదూలగా, ఈవనవనజము చంద్రుని కాంతిదూలించిది గాన సర్వాతిశాయియనియు వ్యంజితములు. అనగా నా స్త్రీయొక్క ముఖము తామరివలె మలకించుచున్న పనియు చంద్రుని జయించినదనియు, చిఱునవ్వు వెన్నెలవలె నున్న నియును, పాపనశములు నక్షత్రములవలె నున్నవనియును, ఫలితార్థము. పాదములందు జన్మసిద్ధములై కడకుండు తెల్లనిగోళ్లను పాదములంబడి లేచిపోక ప్రార్థించు చంద్రునిభార్యలుగా (నిత్య త్రిముఖ)గా నుత్ప్రేక్షించినాఁడు, వనవనజము చంద్రుని అంతు 'సర్వస్వము'ను హరించుటయు, తిన్న జయించుచంద్రుని నత్యంతముగాఁ జిరస్మరించుటయు, వనముయొక్కయత్నింత సౌందర్యాతిరేకమును ధ్వనింపఁజేయుచున్నది. వరహాసకంఠహృత్రిమన హృతాంతు సర్వస్వం డగుచంద్రుని మనుపంజిపట్ట.

చ. ఈమెలదీగఁబోయి కృప * మేర్పడఁగాఁ నుండెఁగిన్వల్లలో

మేమిదపా లపాంగములవెంటఁ బ్రసాదముచేసెన్ గోనికా

నాయకుఁ డంతయుం బ్రియముఁగ గయికోడోకొ నాల్గుదిక్కులం

బ్రాహ్మణజంతుకిల్ నడక * పాఁజుల వైచుచు నప్పదార్థమున్. (శృం. 2.)

అను శ్రీనాగనిరమయంతిపరిహస న క్లగనము బోలుట తెలియునది.

తా. ఆ స్త్రీయొక్క ముఖమువలె పద్మముచేరి ననకరిణ సర్వస్వమును బోగొట్టుకొన్నవాడై చంద్రుడు కృపించుచుండుటన గాన మతని భార్యలయిన నక్షత్రము లా స్త్రీని 'నీచిఱునవ్వు మొలక చేత నతినిని బోపింపుమి' మున పాదములంబడి లేచిపోవక యున్నట్లు లావిడపాదములందలి నఖములు ప్రకాశించుచున్నవి. అలం. 'వన...నిందు' అతిశయోక్తి. 'ప్రాలినని' అతిశయోక్తి. 'కొవ్వలన' ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. భామపద్యయం బడుగుఁ కి గోయకికొల్పు సరోజోభలన్

శ్రీ మెఱయన్ భరించి మధుఁ జృంభణచే మొనమాపుపల్లవ

స్తోమముసౌమహార్యమును కి శోభయుఁ గైకొనఁ బోలుఁ గానిచోఁ

గోమలతాఁగతివములు కి గోల్పడునీ యవి నాఁడునాటికన్.

84

అ. ఇందు పాదములను విల్లించుచున్నాఁడు. భామ పదస్వయంబు = ఆ స్త్రీయొక్క యడుగులవెంటను, అడుగుబాహుక = ఒక అడుగుంతి యెడమైనను ఎడఁబాహుక, కొల్పునగోజభలన్ = కొలుపునేయుచున్న తామరల పువ్వులను అని యర్థము. అడుగుబాహుక = కంటిభాగమును అనగా అతి కాఠినిబాహుక కొల్పునట్టి పద్మశృంగులను భావము. క్రి = సుందర, మెఱయన్ = ప్రకాశించునట్లుగా, భరించి = వహించి. అవి యడుగు లాక్రమించి కొలిచినందులకు వానిని సంపదల నొసంగి ప్రకాశించునట్లుగా బోపించెనని యర్థము. శ్రీ = కాంతి, ప్రకాశించునట్లుగా భరించెనని భావము. మధు జృంభణచే = మధ్యమప్రకాశ మర్జయియొక్క యుద్రకముచేత, మొనమాపు = ప్రతిఘటించుచున్న పల్లవస్తోమము = పిటసమూహ మయొక్క, సౌమహార్యమును = సుమహార్యమును, శోభయున్ = రేజిగ్గును, కైకొనఁబోలున్ = హరించుయొకపద్మము అని యర్థము. వారి మంచుపడుచుండనుమిడిసిపాటును మగఁటిమిని దూరించి యుండుననుట. మధ్యమదాపి యొడుర్పువారి నుక్కుమడఁచి వారిధ నాదులను జేకొనుట న్యాయ మేకదా యవి యాశయము. మధుజృంభణచే = మధుమాసముయొక్క విజృంభణముచేత, మొనమాపు = పాడమాపుచున్న - వనంతర్జువుగాన పాటమరించుచున్న యనుట, పల్లవస్తోమము = చిగురుజొంపముయొక్క, సౌమహార్యము = మృదుత్వమును, శోభయున్ = ఆరణకాంతి

యును క్రొనఁబోలునని భావము. కానివోళ్ = అలాగున వారించుట లేకపోయినయెడ, అవి = అవల్లవి
ములు, నాఁడునాటికిఁ = దినదినము, కోమలతారుణ్యములు - కోమలతా = మృదుత్వమును, అరుణ
త్వములు = ఎఱుపును, కోల్పడునే = పోగొట్టుకొనునాయని యర్థము.

దిగురుటాకులు నానాటికి ముదిరి, మెత్తఁదనమువోయి బిఱుసుపాటి యెఱుపునుదీసి పచ్చగాఁ
పండిపోవుచున్నవి గదా. భామపదద్వయము వానిమృదుత్వమును గయికొనుట చేత నే బిఱుసుపాటి
నట్లును ఎఱుపునువారింపుట చేత నే పచ్చగాఁబండునట్లును గవి యుత్పేక్షించినాఁడు. ఆ స్త్రీయొక్క
పదయుగళము తన్నునుగరింపిన పద్మపంక్తుల నాదరించుచేతి నంగీకరించి ప్రతిఘటించినపల్లవస్తోమ
మును గర్వముడీ పెనని యాశయము. అప యెఱ్ఱదామరలనుబోలి చిగురుటాకులను నిరసించి యత్యంత
కోమలత్వారుణ్యములచే నొప్పుచున్నవని ఫలితార్థము. భాగ్యముగల స్త్రీలకు అడుగులయందుఁ బద్మ
రేఖలుండునని సామ్యుద్రికకాస్త్రము. 'చక్రస్వస్తికీఞ్ఞాంభ ధ్వజమీనాతిప్రతీవత్ | యస్యాః పాద
తలేరేఖా సాధవేక్ష తియాంబా' అని సామ్యుద్రికము.

తా. ఆ స్త్రీపాదముల జంట తన యడుగుభాగమందుఁ భాగ్యమాచకములగు పద్మరేఖలను
గలిగి యెఱ్ఱదామరలవలెఁ గొమరారుచు, నసంతర్భవునఁ బొటమరించుటచే నవకంబయిన చిగురులమె
త్తఁదనమును మెఱుంగును గలిగి యొప్పుచున్నవి. శేషమాలమగు పేతూత్పేక్ష సమాసోక్తియు.

తే. కలమగర్భహరణ్యాకాహళిలు దొరియ

నీలెలును మ్రోఁతిలును జూపర యెలమి మకిర

లీల లోఁగొని దానల శరరాళి ముంచి

యబల మృదుజంఘికాప్రకాశకౌఘ ముడరు.

35

అ. ఇందుఁ బిక్కులన విర్ణయించుచున్నాఁడు. అబల .. ఓఘము—ఓఘమనఁగా 'ఓఘోవే' గజలస్య
చ, బృన్దేపరమ్పరాయాంచ' మేదిని, మృదు = కోమలమయిన, జంఘికా = పిక్కులయొక్క, ప్రకాశఓఘ
ము = ప్రకాశ సమాహమనెడు జలప్రవాహము, కలమగర్భ... కాహళులు = కలమగర్భ = విరపొట్టలను, హి
రణ్యకాహళుల్ = బంగారు బూరలును- అనఁగా తుతారాలను, దొరియ = సామ్యమునకుఁ దారించి
రాఁగా, ఈతెలును = ఈనుటలును, మ్రోఁతిలును = మ్రోయుటలును, చూపి—అనఁగావానియందలి యీ
యగుగుముల చేత సామ్యమునకు యోగ్యములుగావని దెలిపి యని జంఘాపరమైన యర్థము. తనయందలి
యూదులాటలను ధ్వనిచేయుటలును గనఁబడిది యని ప్రవాహాపరమయిన యర్థము. ఎలమిక్ = కేడుక
చేత, లీలయనఁగా విలాసమును క్రియయును, (జం) మకిరలీల్ = మకిరారముయొక్క విలాసమును,
లోఁగొని = అపహరించి, (ప్రవా) మకిరములయొక్క చేష్టలను లోఁగఁగా కేర్చుకొని 'లీలావిలాసక్రి
యయోః' అమ. దొనిలనఁగా అంపపాదులును బండలమీది జలాశయములును. శరమనఁగా బాణ
మును జలమును, (జం) దొనల్ = అంపపాదులను, శరాళి = బాణ సమాహముచేత, ముంచి, అంపపా
దులందు బాణములు నిండియుండుట ప్రకటమేకదా. (ప్రవా) జాతిదానలను జలసమాహమచేత
నిండించి, అడరుక్ = ప్రకాశించును.

ఇటు స్త్రీలజంఘల కిపమానములయినవి కలమగర్భములు హిరణ్యకాహళులు మకరములు,
అంపపాదులును. జంఘాప్రకాశమును జలప్రవాహముగా నిరూపించి మొదటి రెండుపమాన
ములను ఈతెలచేతిను మ్రోఁతిలచేతిను, మూడవదియగు మకిరములను లోఁగొనుటచేతను, జయించినట్లు
శబ్దముల క్లిష్టకత్తి మహిమ చేత సమర్థించినాఁడు. ఈతెలు మ్రోఁతిలనఁగా జంఘాప
రమున ఈనుటలును మ్రోయుటలును నెడి యవలక్షణముల నెదుటియందుఁ జూచినవట్టి, బలపరమున

సహజముగా నీచులగుటయు ధన్యనిచేయుటయు దనయందుఁ జూపినదనియు గ్రహించునది. లోగోను టయనఁగా జంఘలు మకరములను లోపజేచినదనియు జలములు మకరములలీలను లోపలఁగలిగియున్న ఁనియు గ్రాహ్యము. పిదప నాలుగవదియైన యంపపాదులను జయించుటను సమర్థించుటకై దానికి దోనయనుపర్యాయమును జంఘజలములు రెంటికి ననురూపములయిన యర్థములు గలదానిని సంతరించి దానిని శరాలియించి జయించుటను జెప్పినాఁడు. శరాలియనఁగా జంఘాపరమున బాణసమాహమనియు జలపరమున జలసమాహమనియు నర్థము. అనఁగా వాస్తవీయైక్య జంఘలు పరిపాట్లలను బంగారు కాహళలను మకరాక్షిగులను అంపపాదులను దిరస్కరించినాఁకించనమున నిక్షుచుండు నని తాత్పర్యము. అల. క్లిప్తరూపకము.

మ. సతియూరుద్యుతిఁ జెందఁబూని నిజదుర శ్చర్మాపనోదక్రియా

రతిఁ బాఘోలవపురాఘోనిరములై కరంభేభహస్తంబులు

న్నతలీక వీడఁ మురుద్విభూతిఁ గదిలి క్షన్దన్దోష మాచంచలో

ద్ధతశుండాతలిఁ బాయనయ్యె నదె పోకెల్లదైవర మూలం బిలన్. 36

అ. ఇందుఁ కొడలను వర్ణించుచున్నాఁడు. సతి=అస్త్రీయొక్క, ఊరుద్యుతిఁ=కొడల యొక్క శోభను, చెందఁ=పొందుటకు, పూని=ప్రయత్నించి, నిజ...రతిఁ—నిజ=తనయొక్క, దుశ్చర్మ=దుష్టమును చెర్మముయొక్క, అనఁగా నిజట అరటియందుండు చొదుమును, గజకుండ మందుఁ గర్మశక్త్యమును చెల్లని పాదలును దుశ్చర్మమనుటచేఁ జెలియనది. అపనోదక్రియా=పోగొట్టు కార్యమందలి, రతిఁ=అసక్తిచేరి, అనఁగా తమయందీ దోషములుండుటచేఁ జూరులతోడి సామ్యము సిద్ధింపదుగాన ముందుగా నీదోషములను బోగొట్టుకొనవలయు నన్న యాస క్తిచేతననుట, పాఘో... దరములై—పాఘోలవి=జలముయొక్క శక్తిమాత్రముచేత, పూరిత=నిండింపఁబడిన, ఉదరములై= కడుపులుగలవై. అనఁగా లోకమం దెవరిని దోషనివృత్తికొను మితాహులై తపసు చేయవల యునుగాన నివియు జలకణమాత్రములను గొనుటచేత కడుపు ప్రోచుకొనుచున్నవై యనుట, అరటి యందును గజకుండమందును నీరు నిండియున్నదని భావము; దీపిసే దోషనివృత్త్యర్థమయిన తపము కొను నులయుజలమాత్రాహరముగాఁ గవి నబంధించినాఁడు. రంభా..హస్తంబులు—రంభా= అరటిచెట్టును, ఇభహస్తంబులు=గజకుండములు, ఉన్నతలీక=ఉన్నసమయమందు - దీక్షితహించి యున్న కాలమందనుట, మరుద్విభూతిఁ=దేవతా సంపత్తిచేతనని యర్థము. వాయునంపత్తిచేతనని భావము; తపస్సు చేసెందులకు దేవతకదా వరమిచ్చువలెను. 'మరుతా పవనామహా' అను. కదలిక=అరటియందు, త్వన్దోషము=దుశ్చర్మదోషము, కడలిక=పరిపాఠ్యుని యర్థము. గాలి గొట్టి పయచొదుము ఊడిపోయెనని భావము. ఆరంబు...రతిఁ—ఆరంబు=మొనడినండ్ల బాంబులము గణము గలిగినదియు, ఉద్ధత=ఎగురుపాటు గలదియు - కాంతిశక్తి మిడిసిపాటు గలదియునుట, అగు, కుండాతలిక=గజకుండ సమాహమందు, పాయనయ్యె=అదుశ్చర్మదోషము వదలి పోవదయ్యెనని యర్థము. ఏనుగులతోడను లల్లలాడుచుండుగుఱమును, పైకి నెత్తలండుచుండుటయును గలిగియుండుట ప్రకటము. ఇలక=భూమియందు, తద్దైవరమూలంబు=అయరటిచెట్టుకును గజకుండములకును గలవిరో ధమునకు సాక్షువు, అదెహా=అదియేమహి. అనఁగా అరటియు నేనుగు కుండములునుతపస్సుచేసినందు లకు వరఁటియందలి త్వన్దోషముపోయి యేనుగు లొండములయందలి త్వన్దోషము పోవకుండెగాన అయ్యాత్మ్యచేత గజకుండము లాయరంట్లను చెల్లగించి వేయమన్నవి యాశయము - ఏనుగు అరటి

చెట్లను వెళిలించినుట స్వభావము. ఆస్త్రీయొక్క తొడలు అరటిబోదెలవలె నునుపును ఏనుగు తొండములవలె నాదోకయుఁ గలిగియున్నవని భరితార్థము.

తా. అరటియు నేనుగు తుండమును నాస్త్రీ తొడల యుదమును బొందవలెనని యత్నించి ముందుగా తమపము తోలుకొని బోవములను (చూడుమును గర్మశత్యాదులను) బోగొట్టుకొనుటకై జలలేశమాత్రమును బోగొని తపస్సు చేయుచుండఁగా మరుత్తనాసనుచేత (వాయువుచేత ననుట) నరటియందు చర్మదోషము (చూడుము) విడిపోయెను. చందలమై పముకి మిడిసిపడుచుండుటచే నేనుగుతుండముం దాదోషము (కిర్మశత్యాదులు) ఁడకపోయెను. ఆయూర్వ్యచేతనే గజ తుండము లాయరటిచెట్లతోడ విశోధముగలిగి వానిని జెల్లగించుచున్నది. అలం. 'సతి...తటి' - హేతూత్పేక్ష. 'అచంచ...తటి' - కావ్యలింగము. 'అదె...లిస' - ఆతిశయాక్తి.

చ. అతివనితంబుబింబ మఖిలీలావనిభాగము నేలి దీవులం
చితరుచి నాక్రమించి యరిగి జృంభణవారణధుర్య మై సువృ
త్తతఁ బరిపూర్ణరాజరమఁ దాల్చి కదా గజమస్తకోపరి
స్థిత ములు కాంచెఁ గాంచిగణాఁ దీపితకాంచన పట్టబంధమున్.

37

అ. ఇందునితంబుండలమును పల్లించుచున్నాఁడు. అతివ=ఆస్త్రీయొక్క, నితంబుబింబము=కటిమండలము, అఖిలానిభాగము=సమస్త భూప్రదేశమును - భూమండలమునంతయు, ఏలి=లోకుల పతిమఱిని యని యర్థము. సమస్త భూభాగమును బరిపూరించునని యర్థాంతరము. దీవులు=ద్వీపములను, అంచితరుచి=తరుచియునఁగా సౌందర్యమును, స్వహాయము;- ఒప్పుచున్న సౌందర్యముచేత, ఆక్రమించి=తిరస్కరించి-సప్తద్వీపములను ఒప్పుచున్న స్వహాయముచేత నాక్రమించియని అర్థం. అక్రమనగా రథచక్రమును శత్రుఁడును, అరి=రథచక్రముయొక్క జృంభణ=గర్వ సమృద్ధియొక్క, వారణ=పోగొట్టుటయందు, ధుర్యమై=సమర్థమై, అరి=శత్రువులయొక్క - గర్వహరణయందు సమర్థమైనవని అర్థం. సువృత్తత=చక్కని నెట్టువలెననిచేతి, పరిపూర్ణ రాజరమఁ=సంపూర్ణ సౌందర్యమండలంపదను, తాల్చికదా=పహించియేకదా, సువృత్తత=సత్త్వవిద్యయచేత పరిపూర్ణ రాజరమఁ=సంపూర్ణ రాజలక్ష్మిని, తాల్చికదా=పహించియేకదా యని అర్థం, గజ...స్థితమై--గజమస్తక=ఏనుగు కుంభములకు, ఉపరిస్థితమై=పయిగానున్నదై. ఏనుగు కుంభములను గ్రించుపతీచినదై యనుట. ఏనుగు మూపుపము నాకోహించినదై యని అర్థం. కాంచి...పట్టబంధము--కాంచి గుణ=బంగారు మొలమాలనెడు, దీపిత=ప్రకాశించుచున్న, కాంచె=బంగారు ముముమున, పట్టరాజ్యాభిషేక సమయమున నొసటఁ గట్టబడెడు పట్టికయొక్క, బంధము=కట్టుటను, కాంచె=పొందెను.

ఇటు నితంబుబింబ పరముగాను రాజు పరముగాను అర్థవ్యయము గలుగఁ జెప్పినాఁడంత రాజ భూభాగమంతయుఁ బొంది పిదప దీవులనాక్రమించి శత్రువులయేడఁచి మంచి వర్తనముతోఁ బూర్ణరాజలక్ష్మిని బొందికదా పరమ బట్టమేనుగయునెక్కి బంగారుపట్టమును నొసటఁ గట్టికొని రాజ్యాభిషేకము చేసికొనవలయునని రాజపరమయిన యర్థము. కటిమండలము, భూవిస్తారమునకంటె విరివియై ద్వీపములకంటె నత్యున్నదియై రథచక్రముకంటె చక్కనై, సంపూర్ణ సౌందర్యమండలముకంటె నెట్లువయై గజకుంభములకంటె సమర్థిగలిగి, ఉపరిభాగమందు బంగారు మొలమాలగలిగి యుప్పుచున్నదని తాత్పర్యము. శ్లేషమాలక్ష్మిన సమాపాత్తి. 'కాంచ...ధము' రూపకము.

చ. కలికిముఖేందుకాంతికిరీ కాంతవయోజలదాంతవేళ వ
 ర్దులకుచగండకైలములు కి దోష వలిత్రయశోపరేఖ లిం
 పలరగ మధ్యసీమ బయరై కటిపై కత మొప్పుబాల్య ము
 న్బలునది యింకుచోమెఱసె కి నాభి గభీరజలాశయం బనన్.

38

అ. నవవయస్సంధిని విర్ణయించుచున్నాడు - కలికి... వేళ - కలికి = అస్త్రీయొక్క, ముఖేందు = మొగమనెడు చంద్రునకు, కాంతికిరీ = కాంతిని జేయునట్టి - లావణ్యశోభను గలిగించునట్టి యనుట, కాంత = మనోహరమయిన, వయః = యౌవనమనెడు, జలదాంతి వేళ - మబ్బులు విడువమయమందు - శరదృతువు రాకయందనుట, ఇరు... కైలములు - నర్దుల = పట్టువలయిన, కుం = స్తనములనెడు, గండ కైలములు = పెద్దతొలిగుండ్లు, తోషణ = కానవస్తునట్లుగాను, వలిత్రయ = మూడు కడుపువీడి ముడు తలనెడు, శోష రేఖలు = నీరెండిపోవుటవలన నేర్పడునట్టి యిసుక రేఖలు, ఇంపలరగ = నిక్కనై యొప్పుగా, మధ్యసీమ = నడుము, బయరై = అతి సూక్ష్మమై యున్న స్త్రీపరమయిన యర్థము. మధ్యప్రదేశము ప్రవాహరహితమై యని నదీపరమయిన యర్థము, కటి = పిఱుదనెడు, పైకైలు = ఇసుకదినై, ఒప్పు = ఒప్పునట్లుగాను, బాల్యము అనే బలునది = పసికనమనెడు పెద్దయేలు, ఇంకుచో = ఎండిపోవు చుండగా, నాభి = పొక్కిలి, గభీరజలాశయంబు = లోతయిన మడుగో, అనన్, మెఱసెను.

పెద్దనది యింకిన నే లోతయిన మడుగును, గండకైలములు మొదలయినవి కనబడుటయుఁ గలదు గాన బాల్యమును బలునదిగా యిట నిరూపించినాడు. అనగా నాస్త్రీకి బాల్యప్రాయము గడచిపోయి యౌవనప్రాయము రాగానే ముఖకాంతి యతిశయించెననియు, కుంబము బున్నతములై కను పట్టెననియు, ఇరురేర్పడననియు, నడుము మిక్కిలి సన్నగిల్లెననియు, పిఱుదు గొప్పదయ్యెననియు, నాభి లోతుగా నుండననియు దాత్పర్యము. దీనిచే నాయక యౌవనప్రాయుర్యామము సమస్తమున సుఖోగార్హతయు సూచితములు. ఇందుఁ బ్రకృతిప్రకృతియు లయినయౌవన శరదాగమములయందు ముఖకాంతికుఁడప్రాయుర్యామమును జంద్రప్రకాశగండకైలపర్యనాదులును నగునట్లువుల తోషిక యథాక్రమముగఁ జెప్పఁబడెను. రూపకాను ప్రాణిత ముత్పేక్ష.

ఇ. అచ్యుతము యౌవనము శరదృతువువలెరాగా నపుడు ముఖముకాంతి చంద్రప్రకాశమువలె నతిశయించెను. అంత నావిడబాల్యము పెద్దవదివలె నింకిగా పట్టువలయిన గండకైలు తోచినట్లు గుబ్బుచున్నట్లును, ఎండిపోయిన యిసుక రేఖలు తోచునట్లు విలిరేకులును, మధ్యదేశము బయలగునట్లు మధ్యము సన్నముగను, యిసుకదినైవలె పిఱుదులు బలితముగను, లోతయిన మడుగువలె నాభి యును గనుపట్టెను.

చ. అలికులవేణీయారు నవకీ యౌవన మొనలరాచతోటలోఁ

బొలుచునిత్రంబవేదికడఁగి బొక్కిలిదిగ్గియచెంతి నీలసం

కలితనవాంబుయంత్ర మగుఁగి గానియెడఁగ నగుభనంబు సం

ధిలఁ బుట ముబ్బునే నడుమ కి నిల్చి ఘన స్తనసూనగుచ్చములే.

39

అలి...యారు - అలికులవేణి = కుబ్బునగుంపువడిజడగలయాస్త్రీయొక్క, అరు = మూఁగానీ, నవయౌవనము = క్రొత్తవయసు, అన్, మలరాచతోటలో = అనది మన్నుభుని యుద్యాన మందు, పలరాచకల్పమనే రాశోద్యానమని యతిశయము జరియునది. పొలు... కడఁగి - పొలుచు = ప్రకాశించునట్టి, నితంబవేది కడఁగి = పిఱుదులవేది అరుగుదగ్గరను, బొక్కిలిదిగ్గియ చెంతన్ =

నాభిశునెడు బొడ్డనబావి సమీపమందుండునట్టి, నీల...యంత్రము—నీల=ఇంద్రనీలమణులతో, సుంక
లిత=కూడిన, నవ=క్రోధమున, అంబయంత్రము=నీరుపాతెడు దోసెపై, అగును, కానియెడకో=
అట్లు గాకపోయినపక్షమందు, రసగుంభనంబు—రస=శృంగార రసమనెడు జలధారయొక్క, గుంభ
నంబు=కుర్చు, సంధిలకో=ఒడంగూడుమండగా, ఘనస్తననూనగుచ్చుమల్ = గొప్పలయిన కుచము
లనెడు పువ్వుగుత్తులు, నడుమకో = మధ్యభాగమందు, నిశీచి=నిలువంబడి, పుటమఉబ్బునే=పయికి
నుబుకునా - ఉబుకకయే పోవుననుట,

తా. ఆస్త్రీయొక్క యావసము మన్నవోద్యానమువలె సర్వజన మనోరంజకముగను, పిఱుడు
అరుగువలెను, నాభి బొడ్డనబావలెను, నూగారు నీలమణులు చెక్కినజలయంత్రమువలెను, కుచ
ములు పువ్వుగుత్తులవలెను నున్నవి. పిఱుడుల విరివియు, పాక్కిలిలోతున, నూగారురేకయు,
చనుగవ యుబ్బును, యావనోన్నేక సూచకములు. యావసమును జలరాచతోటగా రూపించుటచే
గోముగా నీళ్లుకట్టి పెంచుటచే పల్లవపుష్పకాభాద్యుల్లపిత మైనరాజోద్యానమువలె సత్యంతరామణీయక
మును నతిభోగ్యత్యమును సూచితములు. అందు, చున్నగవపూగుత్తులుగాను, మోవిచేతలు మొదలైనవి
కెంజిగుళ్లు లేగొప్పలు మొదలైనవిగాను, గ్రహించునది. 'నవ' నూగారు క్రొత్తగా నిడినది గాన
క్రొత్త దోసెపైకై నున్నది. 'ఘన' చనుగవ గొప్పలగుటచే పుట ముబ్బుట. ఈ చనుగవయున్న
శృంగార రసోద్దీపనమునకు బాకము చెలువునది. యావనోద్యమున కనుబంధి యగు శృంగారరసోద్దీప
నము రసగుంభనమనియు, కుచుద్దీపనానరోధ మగు స్తనప్రాదుర్భావమును సూచనవోద్యోగ్యమనియు
వర్ణింపఁబడినది. అలం. రూపకము.

మ. ఘననాభీగుహచేరిత నారునాగ లేక గౌ నాని తా నాయనం

గని మెప్పించి తదాత్మతా పారయం గ క స్తోజాల కుజ్జ్వలభిత

స్తనయుగ్మం బతినుత్ప మొందె నకరోక్షం బిక్ష్వాధర సితిం

వనరెం గన్నులు శంబరాహితగతిం క దాత్పం బయోజాస్యకున్.

40

అ. పయోజాస్యకున్ = తామరపంటి ముఖముగలయాస్త్రీకి, ఘన...చేరిత--ఘన= గొప్ప
యైన, నాభి=పాక్కిలియనెడు, గుహచేరిత=చిలముయొక్క సమీపమందు, లేకగౌ=సూక్ష్మమయిన
నడుము, అరుదాగ=నూగారుఅనెడు ఘామమును, అని=పానమునీసి - అనగా ఉగ్రమయిన తపస్సు
జేసి - పొగనుని తపమునీయుట యొకానొక తీవ్ర తపోవిశేషమని తెలియునది.

మ. దమయంతి స్తనకుంభవిభ్రమము బొంబం గోరుటకో ఘామపా

నము గావించు నధోముఖంబులగు నానాకుంభముల్ నోలె ఘా

పములకో దోహదమాచరింపగల గడుకో • బక్ష్మంబులై యున్న దాడిమముల్

అని శృంగారనైషధమున ఘామపానరూపమగు తపము కేర్పొనబడియున్నది. తాను=అనడు
ము, అయనంగునికో=అమన్న ఘని - శరీరవిహీనుడయిన యామన్న ఘని, మెప్పించి = సంవోషింపజేసి,
తదాత్మతా=వానితోడ భావమగుటను - అనగా తదాత్మ్యమును, పారయకో=పొందగా మన్న
భసాయుజ్యమును బొందగా ననుట, అనంగునిభావమయిన శరీరవిహీనతను అనగా అపవిత్రత్యమును
బొందగానని భావము. కన్గోచాలక=ఈమేలుచూచి చూపోపక, ఉజ్జ్వలభిత...యుగ్మంబు=ఉజ్జ్వల
భిత=విట్టిలగుచున్న, స్తనయుగంబు=చన్నులగుట, అరసత్వము = అరసం దనగా మన్నభావంబు -
మన్నభసాయుజ్యమును బొందెనని యర్థము. అతని శబ్దమున కధికమనియు వర్ణముగాన అధికమును

బొందెనని భావము. అధరోష్ఠంబు = మోచి, ఇత్తుధర్మస్థితి = ధర్మమనఁగా విజ్ఞును గుణమును, చెఱుకుతుంటును విజ్ఞుగాఁగల మన్తఘనితోడి స్థితితో - సాయుజ్యముతో ననుట, తనరే = ఒప్పెనని యర్థము. ఇత్తువుయొక్క ధర్మము మాధుర్యముగాన మాధుర్యస్థితిచేత నొప్పెనని భావము. కన్నులు, శంఖరాహితగతి - శంఖరాహిత = శంఖరండనఁగా అపేరుగల యొకయనుర, శంఖరమనఁగా లేడియను, శంఖరానురువ కహితుడయిన మన్తఘనియొక్క సాయుజ్యమును బొందెనని యర్థము. లేడికన్నులను దిరస్కరించిన విధమునువహించెనని భావము. 'శమ్భరం సలిలేపుంసి మృగచైత్య విశేషయోః' చక్క.

అస్త్రీయొక్కనాభి గుహవలె నున్నదనియు, ఇడును కానరాకున్నదనియు, నూఁగారు నల్లగా ఘామలేఖవలె నున్నదనియు, చమ్మంగవ గొప్పయై యున్నదనియు, పెదవిలియనై యున్నదనియు, కన్నులు లేడికన్నులఁ దిరస్కరించుచున్నవనియుఁ దాత్పర్యము. చమ్మంగవ బలితము లగుటయు కన్నులు జెఱుకులుగాందుటయు ఇడును మాత్సమగుటయు నూఁగారు నల్లనై పొడచూపుటయు పొక్కిలి లోఁతగుటయు నవయావనోదయవిధము సూచించుచున్నవి. అన్నిటికిని మన్తఘసాయుజ్యప్రాప్తిని కెప్పుటచే మన్తఘోదీపకత్వము వ్యంజితము. పెదవుల కిత్తుధర్మస్థితి వర్ణనముచే చుంబనయోగ్యతయుఁ, గన్నులకు లేడికన్నుల జెఱుకుచెప్పుటచే దుర్భరమోహకత్వమును, స్తనయున్నన కతనుత్వముచే నాలింగవార్తాతయుఁ, చక్కినవనిచే నవ్యంతభోగ్యత్వమును నాయికయందు ధ్వనించుచున్నవి. పెద్దనాభి యడెడుగుహసాంత నూఁగారడెడు పొగవత్తాగి లేఁకెడుము మన్తఘనికై తపముచేసి యతిని భావము (అనఁగా అవ్యత్యత్వమును)బొందఁగా, చమ్మంగవ యందులకుఁ జూపోషకతానును అతనుత్వమును (మన్తఘత్వమని యర్థము. అధికత్వమని భావము) బొందెను. పెదవియు నిత్తుధర్మస్థితి (చెఱుకువిలుతుని భావమని యర్థము. చెఱుకుగుణమయిన తీయఁదనమునని భావము) బొందెను. కన్నులు, శంఖరాహితగతి (మన్తఘత్వమును, లేడికి విరోధియగుటను) బొందెను. అల. 'మన... బారయక' శ్లో ౧౬. 'మననాభిత్యాదిగతి గూపకసంకీర్ణమును తదాత్మతాశ్చబ్దగతశ్చేదములకమును. తక్కినదాని యందు శ్లేషమప్రాణితమగు పర్యాయోక్తము. సమాసోక్తియు.

సీ. తుణవిలాసమెకాని గజనిచ్చుపండులు, సరియె మగ్గాధివాసమున మనినఁ బై పూతరుచి గాక ప్రతియె య్నరకాయ, లరిదిమేగువు తలఁగెయంప నిడినఁ బ్రాద్దువన్నెల కాక నీ యుద్దియె నిచ్చి మొగ్గలు చక్రములఁ గూడిననభముకొనినఁ గాఁచాయలె కాక నీ కనకకుంభము లీడ, శ్రీకగులకొర్రగ్రసీమ నున్న

తే. మిలితఘనపారమై నున్ముమిగిలి కనిసి, యంతరము సూత్రమున కీకీయలరిజోడు వదల కమితరస్సప్రాధిఁబొడలి మోలియు, నన్నుతలమిన్న నలిగుబ్బరచన్నుగవకు.

అ. ఇందు నాయికకువర్ణనము సేయుచున్నాడు - గజఃపండులు, తుణవిలాసమెకాని = నిమిషమాత్రము శృంగార మేకాని, దుగ్గాధివాసము = దుర్గమంపరి కాఁపుచేత, మనిన = వర్ణించి కప్పటికినే - పర్వతసహవాసము గలిగియున్నప్పటికి ననిభావము. సరియె = సమానమగునా - కావనుట. కిన్నరకాయలు = కిన్నరబిడెకు వేసెడు గుబ్బకాయలు, పై పూతరుచి కాక = పయిని బూసినపూతరంగె జొక్క అది = అశ్రుర్యమును, మేరువు = బంగారుకొండ, తలయం = తలక్రింద, ఇడిన = ఉండుకొప్పుడు - మేరువుపూసతోఁ గూడినొన్నప్పటికిని భావము, ప్రతియె = ఈడగునా - కావనుట. తచ్చి మొగ్గలు = తామర మొగ్గలు, ప్రాద్దువన్నెల కాక = అనూప్రాద్దు, గుణములే కాని = వేళలేక గుణములే కాని యని యర్థము - నూర్చుని చేతనయిత వికాసములే కాని యని భావము. చక్రముల = సేవలగోఁగూడి, దళముకొనిన = బలపు పావనపుటికి 'చక్రం కావనమస్త్రీయామ్' అను. చక్రవాకములగోఁ గూడియు

న్నను లేకులు గలిగియున్నను అని భావము. ఉద్దియె=జలయగునా - అనగా జలగావనుట. కనకకుంభములు=బంగారుకలశములు, కాకచాయలెకాక=కాకలన పెచ్చినవన్నెలేకాని, శ్రీకరుల=సంపద పొస్తమందుఁ గలవారియొక్క - అనగా భాగ్యవంతులయొక్క, శిరోగ్రసీమన్=తలమీది ప్రదేశమందు, ఉన్నన్=ఉన్నప్పటికిని యర్థము శ్రీకరుల=శ్రీదేవిని స్నానముచేయుచువట్టి, దివ్యగజములయొక్క, శిరోగ్రసీమనున్=కుంభములతోఁ గూడుకొన్నప్పటికిని అనిభావము. ఈడే=ఈడగునా - అనగా కావనుట. 'లక్ష్మీద్రివైర్గజేద్దై' ర్మణిగణశులై స్సాక్షితా పామకవృష్టే' అని ప్రయోగము.

ఈ నాలుగుచరణముల యందును జెప్పబడిన గజనివృత్తపండ్లును, పర్వతములును, కిన్నరకాయలను మేరువును, తామర మొగ్గలును, చక్రవాకములును, సువర్ణకలశములును, గజకుంభములునునని యీయెనిమిది యుపమానములందుండెడి లోపములచేత నివి సమానములు కావని చెప్పబడుచున్నది. మిగత... సారమై—మిగత=కూడఁబడి, ఘన=అధికమయిన, సారమై=చేగలదై-కర్పూరముతోఁ గూడిన చని భావము. గజనివృత్తపండ్లన్ననో క్షణమాత్ర విలాసములుగనుక అల్పసారములనుట. ఇక్కడ కుచయుగమునకు కర్పూరానుకూల్యమును, నివృత్తపండ్లకు కర్పూరప్రాతికూల్యమును గనుక నీవిధమునను వ్యతిరేకము చెప్పవచ్చును. నివృత్తపండ్లనుగూర్చి 'కర్పూర ప్రతికూలతా యదినచేత్త్వయ్యేవ సర్వగుణాః' అని చెప్పఁబడియున్నది. నున్నుమిగిలి=నున్నదనముచేత నతిశయించి - పర్వతములన్ననో కలుకులయిన వెనుట. కదిసి=కదియఁబడి-కిన్నరకాయలన్ననో యెడగలిగియున్నవనుట. అంతరము సూత్రమునకు ఈక=దారము దూఱునంతమాత్రమునందులేక-మేరువుపూసయన్ననో దారముచేత గ్రువ్వబడుచున్నదనుట, అలరి=ఉల్లసించియుని యర్థము. తామర మొగ్గలో వికసించిననుట. తోడువదలక=జంటఁ బాయక - చక్రవాకములన్ననో సాయంకాలము కాఁగానే తోడుపాయుచున్నవనుట. అమితరస ప్రాధిక్=మితిలేని శృంగారరస ప్రాధిచేత, పొదలి=విగ్బంభించి - సువర్ణకలశములన్ననో మితరసప్రాధిచేత నొప్పుచున్నవనుట. మితిజలములు నిండియుండునని భావము, మెఱయు=ప్రకాశించునట్టి-గజకుంభములన్ననో ప్రకాశింపవనుట. అన్నుతలమిన్న=కాంతా శిరోమణియైన యా నీర్ముక్క, నలి=నలువయైన, గుబ్బి=గుబ్బిలవలె నుండెడు, చన్నుగవకున్=స్తవ్యయమునకు, సరియె నులగువానితో సంబంధము.

ఇటు గజనివృత్తపండ్లు మొదలయినవి తమంతట ఉపమానములయ్యు నాచున్నఁగలకు సరిగానే రక తమవలెనే యుపమానభూతములగు పర్వతాదులను దోడునేకొన్నిను సాటిగాఁజూపుటచే స్తనములనిరుపమ త్యాతిశయము వ్యంజితము. మఱియు నీగజనివృత్తపండ్లు మొదలగువానికి దుగ్ధాధివాసము-మేరువుతలయంపి, చక్రములకూడిక, శ్రీకరుల శిరోగ్రసీమయని, అత్యంత ప్రభుత్విప్రభావ బలంపద్యితములను నర్థాంతరియమచే నలవటిచి అట్టి ప్రకృష్టసాహాయ్య సంపత్తిని గుదురుపఱచియు సాటికామిని దెలుపుటచే చిన్నుఁగవ లోకోత్తరపాందర్యాతిశయము ధ్వనితము. అన్నుతలమిన్న గావుననే దానిని చిన్నుఁగవయు సుపమానముల కన్నిటికిని చలమిన్నయనుట యుచితమనియు వాతమయు. అలం. వ్యతిరేకము 'ప్రాద్దువెన్నెర' ఇత్యాదులందు శ్లేషాత్కాపితము. 'మితిఘనసారమై' ఇత్యాదులందు గాఢ్యలింగము. రెంటికి సంకరము.

తా. అకాంతామణి చన్నుఁగవ యొప్పటికిని విలాసము గలిగియుండుటచే నల్పకాలవిలాసముగల గజనివృత్తపండ్లును, నునుపులయు యుండుటచేతఁ గలుకులగు కొండలనును, యొండొంటి గదిని యుండుటచే నెడగలిగియుండు కిన్నరకాయలను, మేరుపర్వతమును, ఎవ్వడును వికసించి యుండుటచే తామర మొగ్గలనును, కలఁబాయకుండుటచే తోడువదలచక్రవాకములను, సహజ

మయిన చాయలచేఁ గాఁకవలనఁ జాయగాంచు బంగారు కుండలనును, నిగ్గు మెఱయుచుండుటచే నిగ్గులేనియేనుగు కుంభములను నతిశయించి మెఱుగుచున్నది.

చ. సతిహృదయాలవాలమున కి జవ్వనపుం బెనుఁగాఁకఁజేసి య

య్యతనుఁడు గుబ్బపొంబనటు కి లా రినులోహశలాకి నెత్తియూ

ర్జితరుచినింపఁగాఁ దుదలఁ కి జింఁగినతాపాడి బాహుమూలజ

ద్యుతియగుఁ గానిచో నచట కి దోర్తయభర్తలలిల్ జనించునే.

42

అ. అయ్యతనుఁడు - అమన్యకుఁడు-ఇటవీరాది రూపములంబట్టి మన్యకుఁ యగు సాలెవానిఁగా రూపించుకొనవలయును, ఇది యేక శేష పరిహాసము. సతి ..వాలము—సతి = ఆస్త్రీయొక్క, నృపయ = వత్సస్థలమనెడి, ఆలంకరమునకే = కుదుటమందు, జన్మనపుంబెను కాకిన్ = యౌవన మనెడి పెద్దకాకచేత, చేసి=ర్జించి, గుబ్బ పొంబనటులు -- గుబ్బ=చమ్మలనెడి, పొంబనటులు= బంగారుకుండలు, ఆరు=నూఁగారు, అను లోహశలాకిన్ = అనెడి యినుపకడ్డిచేసి, ఎత్తి=ఎత్తిపట్టి, యర్జితరుచిన్ = ఉచితమయిన మెఱుగు, నింపఁగాన్ = సంధింపఁగా - రిగిన మెఱుగునచ్చునట్లు సానఁ బట్టఁగా, తులన్ = ఆకునములనెడి కుండలచివరలందు, చిందినతాపాడి=రాలిన రజశు, బాహు... ద్యుతి—బాహుమూలజ=భుజములమొదటఁబుట్టిన, ద్యుతి=కాంతి, అగును, కానిచో, అచట = ఆబాహుమూలప్రదేశమందు, దోర్తయభర్తలల్--దోర్తయ=బాహుసూపములయిన, భర్తలలిల్ = బంగారుతీగలు, జనించు నె=పుట్టువా.

అగసాలెవాఁడు కుంపటియందు నివ్వరగిల్చి దానిచే బంగారుసాములు మొదలగునవి చేయు నుగనుక, నటు మన్యకుఁడనెడి యగసాలెవాఁడు, అొప్పునెడి కుదుటయందు యౌవనమనెడి కాకచే గుబ్బచమ్మలను బంగారు కుండలను జేసినాఁడని వర్ణింపఁబడినది. అనఁగా యౌవనము దలసూపఁగా వత్సస్థలమున మన్యకుఁడైపకమును బంగారుకుండలవలె నన్నంగఁగ బొడనుండినదిని భావము. అట్లగసాలె వాఁడు బంగారుతో శేషయిన చమ్మపులను జేసి దానికి వలయుంతి మెఱుగువచ్చుటకై సానఁబట్టుట యు దానిచే బంగారుదుచ్చుప్రక్కలఁ గరుగుటయుఁ గలదు; అట్లే చమ్మలనెడు బంగారుకుండలను వగినమెఱుగుకొఱకు సానఁబట్టఁగా వాని బంగారుపాడి చివరలందు - అనఁగా బాహుమూలములందు, దొరికినదనియు దానిచేతనే బాహుమూలములందుఁ గాంతిగలిగినదనియుఁ జెప్పినాఁడు. దీనిచే గుబ్బ చమ్మలు మంచి నుమపాద మెఱుఁగిక్కియున్న ననియు, బాహుమూలములు బంగారు తలలిలకాంతు లీనుచున్నవనియు భావము. బంగారుదుచ్చు గలకనే దానినుండి బాహువులను బంగారుతీగలవలె పుట్టినవన్నాఁడు. బంగారు భూమియందొకదా బంగారుతీగలు పుట్టినవి. అనఁగా బాహుభలుబంగారు తీగలవలె నున్నవి భావము. కారణముగూడగా కార్యములుపుట్టుట ప్రసద్ధమేకదా!

తా. అపదలతి యౌవనము పొడనూయుండుట చే మరులు పుట్టించుచు బంగారు కుండలవలె నుమపయ మెఱుఁగిక్కినపాలిండ్లు మెఱయుచుండను. బాహుమూలములు బంగారు నగినకాంతుల దులింపుచుండెను. చేతులు బంగారుతీగలవలె రంగారుచుండెను. అం. రూపకాన ప్రాసితమగు ఉత్పేద.

చ. విలసితమాక్తకంబులు సక విభ్రమశేఖలు నున్ని నాటిరాఁ

క్షుచి మహాద్ధర్మమొరసి కి లెన్నుదునాదవిలాసకౌళం

బలవదమిమ్ముడింగి దరమై తనలో వివరం బెటింగి యా

వలమురి దాఁ బ్రదక్షిణము శి వచ్చెనొ యాతనికంతలత్తికిన్. 43

అ. ఇందుకంతమును నర్థించుచున్నాఁడు, అవలమురి=శంఖము. విలసితమాక్రికంబులు = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న ముత్యాలపేరులును, సవిభ్రమరేఖలు=విభ్రమశబ్దము భ్రాంతియందును విలాసముం దును వర్తించుచున్నది. 'విభ్రమభ్రాంతిహాసయో' అను. విలాసములతోఁగూడిన రేఖాత్రయమును, అని కంతపరమయిన శుద్ధము. ముత్యములును తిరుగుడు గలరేఖలును అని శంఖపరమయిన శుద్ధము.

'లలాటేచ గోచైవ మధ్యేచైవ పరిత్రయం

స్త్రీపుంసయో రిదం జ్ఞేయం మహాభాస్యకనూచకమ్'

సాముద్రికము.

ఉన్నిక్=ఉన్నందువలన - అనఁగా విలసితమాక్రికంబులును సవిభ్రమరేఖలును గంతమందును తనయందును సాధారణముగా నున్నందున, సాటిరాత్రితలఁచి=ఆ స్త్రీకంతమునకు సరికావలయునని యెంచి, మహాద్ధతి= మిక్కిలుటమయిన యెగపుచేత, మొరసి=ధ్వనిచేసి, తత్...కాశలంబు - తత్=ఆకంతమును సంబంధించిన, మృదు - మెత్తనయిన, నాద=స్వరముయొక్క, విలాస=సావ్యవ మందరి, కాశలంబు = నైపుణమును, అలవదమిక్ = కలుగక పోవుటచేత, ముడింగి=సంకోచమును బొంది-నీళ్లలో మునిగినదని భావము. దరమై=భయమై - దరమనెడి పేరుగలదైయని భావము. తనలో వివరంబులతోంగి-తనలోగలయావ ద్వృత్తాంతమును దెలిసికొని -అనఁగా దనకు మృదువయిన యెలుఁ గులేమిని దెలిసికొనియనుట - లోపలరంధ్రముగలదని భావము. ఆసతి=ఆ స్త్రీయొక్క, కంతలత్తికిన్ = కంతముయొక్క సొందర్యలత్తికి, తాన్=తాను, ప్రదక్షిణమువచ్చెనొ =అపరాధ మోషణముకొఱకు ప్రదక్షిణము చేసినది కాఁబోలును - నక్షిణావగ్తము గలవనిభావము.

ఇక్కడశంఖమునందలిదక్షిణావగ్తమును ప్రదక్షిణాగమనముగాఁగ వియుత్పేక్షించినాఁడు. ఒకటితిరుడుగుణములు సమానముగా నుండినంత నే తక్కువయినవాఁడు విజ్ఞుఁడని తనయొక్కవ వానితో సాటికిరాఁజాడఁగా నంతఁ దనకొంత బయలుపడఁగా భయమునొంది తనలోగుట్టునెఱింగి యాయె క్కువ వానికే ప్రదక్షిణమువచ్చుట లోకమున సహజము. దానినే కవి యిటు శంఖమునం దనుసంధించి వాఁడు. అనఁగా నాస్త్రీకంతము ముత్యాలపేరులచే నలంకృతమై విలాసయుక్తములగు భాగ్యరేఖలు మూడుగలిగి మెత్తనయు యింపారు నెలుగుతోఁగూడి శంఖము నతిశయించిన సొందర్యము పెంపు పొందెనుండునని అలం. 'విలసిత . మొరసి' పేరూత్పేక్ష. 'తచ్చెను ...కింగి' పేరూత్పేక్ష. దీని 'దరమై ..వచ్చెనొ' అని శ్లేషానుగృహీతమగు నుత్పేక్షతోసంకలనము. సమాసాక్రియ. నీ. కొవ్వువారెఱుతోగుణముఁ గైకొనవచ్చి, కఠినవిద్రుమము చే కట్టఁబడియెఁ గోమలియధరంబుతో మొనలొపచరించి, యరుచిబింబఫలంబు శి లవిసిపడియె మృగ నేత్రవెదవితో శి సాగనుఁబూసఁగడింగి, కెంపునీరసము నెక్కించుకొనియె నతిమోవితో నిసగిసితులు చూపి నుగంధవికలబంధూక మూరకయ విరిసె తే. డాయుపగడంబునకుఁ బగగడంబుబింబ, మునకుబింబంబు మెఱుము కెంపునకుఁ గెంపు బంధుజీవంబునకుఁదాన శి బంధుజీవ, మూ యాకుందరదిన రరదాంతుకంబు. 44

అ. కఠినవిద్రుమము=కాశివ్యగుణముగల పగడము, కొవ్వువారెఱుతో = ఆచెలువయొక్క మృదువయిన పెదవితో, గుణము=సమానగుణమును, కైకొన = గ్రహించుటకవచ్చి, చేకట్ల

పడియెన్ = చేరియందలి కట్టనుబడెను. అనగా చేతులుకట్టివేయబడెనని యర్థము. గుణమనగా దారముగనుక దారముగ్రుచ్చబడి చేకట్టనెడిహస్తాభరణములందుఁ జేరినదని భావము. అరుచినిబంధించుట = రుచిలేనిదొండవండ్లు, కోమలి యధరంబుతోన్ = ఆచెలువతీయని మోవితోడ, మొనలోపగరించి = ఎదిరించినవై, అవిసిపడియెన్ = గువ్వనంగూలెను. మొనలనగా ఫలములయొక్క క్రిందఁ గనబడెడు కొనలుగనుక మొనఁజూపి కుల్లిపడిపోవుచున్నవని భావము. కెంపు = రసహీనమయిన పద్మరాగము, మృగ నేత్ర పెదవితోన్ = ఆస్త్రీయొక్క రసయుక్తమయిన పెదవితోడ, సాగను - సాగసనగా నిచటకాంతి, కాంతిని, పూనకకడంగి = విహించుటకుఁబోయి, నీరసము = లేలికగుణమున, ఎక్కించుకొని యెన్ = చెక్కి వేయించుకొనెనని యర్థము. నీరసత్వమును బోగొట్టింపుకొనెననుట, కాంతిఁజూపి సానవేయబడుచున్నదని భావము. సుగంధవికల బంధుకము = సుగంధ = మంచిగంధముచేత, వికల = కూన్యమయిన - మంచివాసనలేనియనుట, బంధుకము = మంకెనపువ్వు, సతిమోవితోన్ = ఆచెలి యధరముతో, రసస్థితులు = రసమనగా నిచట స్నేహము — స్నేహము గలిగియుండుటను, చూపి, హరికయ = విహారముగా, విరిసెన్ = విచ్చిపోయెను. రసమనగా మకరందమును గాన మకరందరసస్థితులు చూపితనకుఁ దానే వికసించుచున్నదని భావము.

జెర = ఆశ్చర్యము, ఆకుంపరదన = ఆస్త్రీయొక్క, రదాంశుకంబు = పెదవి, దాయు పగడంబు నకున్ = తారించిన పగడమునకు, పగ = విరోధముయొక్క, డంబు = అతిశయపడెననియొకటి, బింబము నకున్ = నొండవండునకు, బింబంబు = ప్రతి పక్షియునదియు, మెలయు కెంపునకు = ప్రకాశించెడు పద్మరాగమునకు, కెంపు = కోపప్రయుక్తమయిన రక్తిమగలదియు, బంధుజీవంబునకును = మంకెనపువ్వునకును, 'బంధుకో బంధుజీవకః' అను. తాన = తానే, బంధుజీవము = జ్ఞాతిజీవమయినది అని యర్థము. క్రమాలంకారము. ఇక్కడ ముచ్చగునకు ముచ్చగుఁడన్నట్లు పగడంబునకు పగడంబు, బింబమునకు బింబము, కెంపునకు కెంపు, బంధుజీవమునకుఁ దానే బంధుజీవము అని సారస్వము గ్రహించునది. అనగా నితరవస్తువులకంటె విప్రుమవింబపద్మరాగబంధుకముల కష్టమగుత్యాతిశయము గలదో యా విద్రుమామలకంటెను విద్రుమీయమయిన యధరమునకు నట్టి యరుగత్యాతిశయము గలదని సారాలంకారము గమ్యము. అలం. వ్యతిరేకము. 'చేకట్ల' నిత్యాదిపదగత శ్లేషాత్థాపితము. చేకానప్రాసమును.

ఉ. ఇంతిన్మదూక్తిమాధురికి కి నికరసం బెనపూలఁ జాలకా
 డ్యంతము నొడి మధ్యమగురగ్రాయ మై నెఱకాఁక నన్నిజ
 న్నాంతరముల్ వహించియుఁ కి దసంతని ఖండములయ్యెఁ గాని యా
 వంతయుఁ బూన దెంతవొడి కియయ్య నఖండతదీయసంపదన్ . 48

అ. ఇంతి...మాధురికిన్ — ఇంతి = ఆస్త్రీయొక్క, మృదుతక్తిమాధురికిన్ = మృదుమాటల తీయఁదగినవనకు, ఇంతరసంబు = చెఱకుపాలు, ఎనపోల్ చాలక = పాటిరానేరక, అద్యంతముకొడి = అద్యంతములయందు కొడిపోయినదై, 'అదికృత్య అదికృత్య అద్యంతమ్' అని యేకదశాపము - చెఱకుమొదటికణుపునందును చివరకణుపునందును మధురరసము లేనదని భావము. మధ్యమగుగ ఆశ్రయమై = ఉత్తమగుగముకాక మధ్యగుగమున కాశ్రయమై - మధ్యభాగమందు మాధుర్యగుగమున కాశ్రయమై యని భావము. నెఱకాఁక = గొప్పకోపముచేత - సుసమయిన యగ్ని చేతనని భావము. ఎన్నిజన్మాంతరముల్ = అనేకజన్మములు, వహించియును = తాల్చినప్పటికిని - పెక్కుజన్మములెల్ల నప్పటికిననుట. గుడ శర్కరాది దళలు పొందుచున్నవని భావము. తనంతట నెంతంతటఁ దానే, ఖండములు అయ్యెన్ కాని =

కునుకలై పోయెనుగాని-ఖండశర్కర యగుచున్నదని భావము. ఎంతపొడియయ్యును=ఎంత పొడి పొడియైనప్పటికిని - ఇది జాతీయము-విలవిలదన్నకొని తానెంత నగునూచ యైననుట - పొడిరూప మున శర్కరారేపమగుచున్నదని భావము. అనగా నవాతు పంచదారయగుచున్న దనుట, అఖండ... సంపద-అఖండ=సంపూర్ణమయిన, తదియసంపద=ఆ స్త్రీయొక్క మృదువచన మాధుర్యసంబంధియైన సమృద్ధిని, అవంతయు=ఆవగించంత యైనను, పూనదు=విహింపజాలదు - అనగా నాస్త్రీ వాస్తాధుర్యము బెల్లమును బులకండములను నవాతుచక్కరను గూడ మించినదని తాత్పర్యము.

‘ఆద్యంత...నొంది’ మొదటఁ బోలఁజూడఁగా సంపూర్ణముగాఁడుట కలిగెను. ‘మధ్యమగు జాత్రయమై’ ఎన్నోపాట్లు పడఁగా నశితరపుగుణము కలిగెను. దానియొత్తమగుణము కలుగదయ్యె. ‘జన్మాంతరముల’ ఆ జన్మమునందుబోల శక్యముగాదని జన్మాంతరము లెత్తినదిగాని ‘ఖండములు’ తుదకు ఖండములే యైనది. ‘అఖండ’ ఖండమైనది అఖండముతో నాటి రెట్టెన్నిటికినిగాదు. చెఱకురసము సామాన్యముగా నే కాక యెన్ని పాకములఁజెందియును నాటిగాదయ్యె ననుట. అలం. శ్లేషాత్కాపితమగు వ్యతిరేకమును సమాసోక్తియు. ‘అఖండ’ కావ్యలింగము.

శా. నానాసూన వితానవాసనల స నానందించుసారంగ మే

లా నన్నొల్ల దటంచు గంధఫలి బల్కాఁకం దపం బంది యో

మానానాకృతిఁ దాల్చి సర్వసుమనోస్సారభ్యసంవాసి యై

పూనెం ప్రేక్షణమాలికామధుకరీరపుంజంబు లిర్వంకలన్ .

46

అ. నానా=సమస్తమయిన, సూన=పుష్పములయొక్క, వితాన=సమూహముయొక్క- వాసనల=పరిమళములచేత, ఆనందించు సారంగము=సంతోషించునట్టి తుప్పెద, ఏలా=ఎందులకు, నన్నొల్లదు, అటంచు=అని, గంధఫలి=సంపెంగమొగ్గ, ‘అథ చామ్యేయశ్చమ్యోహేమపుష్పకః’ ఏతస్యకలితా గంధఫలిస్యాత్’ అమ. బల్కాఁక=బలుపయిక కోపముచేత నని కాని, పంచాగ్నిమధ్యమందనికాని యర్థము, తపంబు అంది=తపస్సుచేసి యని యర్థము, తపవనగా గ్రీష్మకాలమును గనుక అధికమయిన యుష్ణగుణముతోడ గ్రీష్మర్తువునందుఁ బుట్టుచున్నదని భావము. ‘ఉష్ణఊష్మగమస్తపా’ అమ. యోష=ఆచెలుబయొక్క, నానాకృతి=నాసికారూపమును - నాసికారూపమయిన జన్మాంతరము ననుట, తాల్చి=పొంది, సర్వ...వాసియై-సర్వ=సమస్తమయిన, సుమనః = పుష్పములయొక్క, సారభ్య = సువాసనకు, సంవాసియై = నివాసస్థానమై, సమస్తపుష్పవాసనలను గ్రహించుచున్నదని భావము. ప్రేక్షణ...పుంజంబులు-ప్రేక్షణమాలికా=మాపులచాలనెడు, మధుకరీ=ఆడుతు మైదలయొక్క, పుంజంబులు=సమాహములను, ఇర్వంకల=రెండుప్రక్కలను, పూనె=వహించెను. తుప్పెదలను నేవకులనుగా నేలి యుభయపార్శ్వములందును నిర్వసని ప్రకాగాంతరము. ఆస్త్రీయొక్క నాసిక సంపెంగ మొగ్గవలె చక్కనై యున్నదనియు ప్రేక్షణములు తుప్పెదపార్శ్వవలె నున్నవినియుఁ దాత్పర్యము.

‘సర్వ’ సారంగము ‘నానా’ సూనముల వాసనలకుఁ జొక్కునది గాన తాను ‘సర్వ’ పుష్పముల వాసనలకు పట్టుచునది. అది ‘సూన’వాసనలకే చొక్కునది. తాను ‘సుమనస్సార్వభృతముల’కు నిక్కయైనది. ‘మధుకరీపుంజంబులు’ ఒక్కసారంగము గదా తన్నొల్లకపోయె. తమమీద సారంగీపుంజములనే రెండుప్రక్కలఁ గొలిపించుకొన్నది. అలం. ‘నానా...తపంబంది’ ఉత్పేక్ష. ‘బల్కాఁకం దపంబంది’ ఇత్యాదిపదగతశ్లేషాను ప్రాణితము. ‘యోష...దాల్చి’ అతిశయోక్తి. ‘ప్రేక్ష... పుంజంబులు’ పరిణామము. సమాసోక్తియు.

మ. తనరాజీవశరం బెటుంగధు నిశా త త్త్వంబు లేగల్వతూ
పునకుం జాలదు వేగలీల యని యా ౩ పూముల్కు లెగించి క్రొ
న్ననవిల్కొడు నవాంబుజోత్పలవితా నం బీనుమినాక్షీలో
చనముల్ వింటు ఘటింపఁ బొల్పె నవి నిర్ స్తంద్రాంబక భ్యాతులన్ . 47

అ. తనరాజీవశరంబు=తనయొక్క అరవిందబాణము, నిశాతత్త్వంబు=వాడిగలుగుటను, ఎటుం గదు=గుఱుతెఱుంగదు=అనగా పద్మబాణమునకు వాడిలేవనుట. కమలము నిశా(రాత్రి)స్వరూపము నెఱుంగదని భావము. లేగల్వతూపునకు=కోమలమయిన నీలోత్పల బాణమునకు, వేగలీల=తీవ్రగమ నక్రియ, చాలదు = సరిపోవదు. కలువకు, వేగ్ = తెల్లవాడగానే, నీల = విశానరూపమయిన విలాసము చాలదని భావము, అని=ఇట్లు విచారించి, ఆపూముల్కులు=పురాతనములయిన యా పుష్ప బాణములను, ఎగించి=తప్పఁపట్టి, క్రొన్ననవిల్కొడు=ఎఱ్ఱనిచిగుళ్ళ విల్లుగాఁగల మన్మథుఁడు, నవ= నూతనములయిన, అంబుజ=తామరలయొక్కయు, ఉత్పల=నల్లకలువల యొక్కయు, వితానంబు=స మూహమును, అనగా ఆభినవాంబుజోత్పల బాణములను, ఈను=ఉత్పాదించుచున్న, మినాక్షీలోచ నముల్ =ఆస్త్రీయొక్క నేత్రములను, వింటున్, ఘటింపఁ =(క్రొన్నన విల్కొడ డన్నందున)క్రొన్న నవింటను)సంధింపఁగా, ఇక్కడ నేత్రము లంబుజోత్పల వితానమినుట ధవళనీలకాంతుల నీనుటయే యనిభావము. అవి=ఆ నేత్రములు, నిర్స్తంద్ర అంబకభ్యాతులన్—నిర్స్తంద్రశబ్దము భ్యాతిశబ్దమునకు విశేషణమయ్యు, అర్థ సౌందర్యబలముచేత అంబకశబ్దమునకు విశేషణమగుచున్నది. తంద్రయనఁగా దోషవిశేషము. అంబకములనఁగా బాణములును నేత్రములును. అనిశాతత్వాతీవ్రగమనాది దోషములు లేని బాణములయొక్క ప్రసిద్ధులచేత, పొల్పెన్=ప్రకాశించెను. తంద్రారూపదోషములేని నేత్రములని భావము. అనగా ఆస్త్రీయొక్క నేత్రములు తెల్లదామరలేకులకంటెను నల్లగలువ లేకులకంటెను నతి శయించిన చక్కఁదనము గలిగి మన్మథబాణములవలె మన్నవని తాత్పర్యము. ఇక్కడ రూపకాతిశ యోక్తియలంకారము. ఈయలంకారముచేత నానావిధానేక బాణసంపాదకకామనాయకసామ్రాజ్య ముస్ఫురించుచున్నది గనుక సుపమాంకారధ్వని కలుగుచున్నది.

తే. త్రిజగతీనుదతీరూపశ్రీ విజయకీర్తి, గలుగు ససి యింతిఫలభారగమున వ్రాసి
నలువయాశభవాచకంబులను శ్రీల, మొదలఁ దుదినలెన్ననఁగర్ణములుదసర్పు.

ఆ. ఇందుఁ గర్ణములను విల్లించుచున్నాడు. నలువ=బ్రహ్మ, త్రిజాతీ=మూడుజగములందలి, మొదటి=స్త్రీలయొక్క, రూప=చక్కఁదనమును, విజయ=గెలుచుటచేత నయిన, కీర్తి=యశస్సు, కలు గును అని, ఇంతిఫలభాగమునకు=ఆస్త్రీయొక్క నుదుటియందు, వ్రాసి, ఆశుభవాచకంబులకున్ = ఆవ్రాముఁబడిన శుభవాక్యములకు, శ్రీలకు=శ్రీకారములను, మొదలకు=మొదటను, తుదికు=చివరను, నిల్పెన్ అన్ =నిలిపినాఁడో యనునట్లుగా నే, కర్ణములు=చెవులు, తనర్పుకు=ఓప్పుచుండును, ఏదేని శు భాదీగ్గు వ్రాత్రవ్రాయునపుడు మొదట శ్రీకారముండుట ప్రకటము. ఇట్లకూడ శుభవాచకములే బ్రహ్మ వ్రాయుటంబట్టి మొదటను దుదను శ్రీకారము లుంచినాఁడని చెప్పఁబడినది. మఱియు ఫలమందు బ్రహ్మ ప్రాణుల యాదురాదులు వ్రాయుననెడి ప్రతీతి యిటు యనుసంధింపఁబడినది. చెవులు శ్రీ యనునక్షరములవలె మన్నవని తాత్పర్యము. అలం ఉత్పేక్ష. త్రిలోకకామినీసౌందర్యాతికాయ యగు తీయికాసౌందర్యైభవ మిటు స్ఫురించుచున్నది.

చ. అన్యము నీలకంధరము ౩ సభ్రము సన్నసమాఖ్యవారితో

నోనరియు నింతివేనలికి ర నోడి యనిశ్చితరూపధేయ మై
చనియె మొగుల్ నగావళికి ర శబ్దగుణంబులు సూపువాని నె
ట్టనఁ బురివిచ్చువానిదరి ర డాయజడత్తుల కెవ్వి నిల్కడల్.

49

అ. ఇందుఁ గొప్పను వర్ణించుచున్నాడు. అనయఁక = ఎల్లప్పుడును, నీలకంధరఁకు అ
భ్రమఁ అన్న సమాఖ్యవారీతో = నీలకంధరఁకు అభ్రమ అనుపట్టి తనకు సమానములయిన నామము
లుగల నెమిలితోడను ఆకాశముతోడను, ఒనరియుఁ = కూడికొనియుండియును నని యర్థము. మేఘము
నెమిలికిఁ బ్రియమైనదియు ఆకాశముతోఁ గూడికొన్నదియునని భావము. ఇంతివేనలికిఁ = ఆ స్త్రీయొ
క్కొక్కొప్పునకు, ఓడి = కాంతి చేత సాటిగాలేక యోడి, అనిశ్చిత... ధేయమై - అనిశ్చిత = నిశ్చయంపఁ
బడని. తెలియరానియనుట, రూపధేయమై = రూపముగలదై యని యర్థము, నానా రూపములు గలదగుట
చేత నీయావ మా పముగలదని నిశ్చయంపరానిదని భావము. మొగులు = మేఘము, నగావళికిఁ = ప
ర్వతసమాహూయనకై, చనియెఁ = పోయెను, ఎందులకనఁగా, శబ్దగుణంబులు సూపువాని = ఇక్కడ
గుణములనగా ఆవృత్తులు. శబ్దావృత్తులను గనఁబఱచుచు వానియొక్కయు - అనఁగా ఆడినమాటలే యా
డుచుండునట్టి పదరుఁబోతుయొక్కయు నని యర్థము. శబ్దగుణం మాకాశమని భావము, గుణస్తా
వృత్తి శబ్దాదిజ్యేష్ఠియీయా ముఖ్యతప్తమ' వైధృతి. నెట్టనఁ = శీఘ్రముగా, పురివిచ్చువాని = పురి
కొననివానియొక్కయు నని యర్థము. నెమిలిపురి విప్పుచున్నదని భావము. ఇక్కడ పుష్కలమయము.
దరికిఁ = సమీపమును, డాయు జడాత్తులకుఁ - డాయు = చేరునట్టి, జడాత్తులకుఁ = మందమతుల కని
యర్థము. జలమాత్మయందుఁ గలిగియున్నదని భావము. 'లడరయారధేయ' అనుటచే జడమనఁగా
జలమని భావము గ్రహించునది. నిల్కడల్ ఎవ్వి = స్థిరభావము లెక్కడివి - అనఁగా మందమతులకు
స్థిరచిత్తములు లేవనుట. ఆ స్త్రీయొక్కొక్కొప్పు మేఘమునకంటె నతిశయమయిన నీలకాంతిగలిగి నెమలి
పించువలె విప్పుగలిగి యున్నదని తాత్పర్యము.

'సమాఖ్యవారీతో' మేఘము తనంతటఁ దానే ఇంతి వేనలని గెలువఁ దరముకాదు గాన యీడు
జోడగు నొకరిద్దఱను తోడు నేసికొన్నది. 'ఓడి' అప్పటికిని ఓడుటయే కాక గెలుపన్నమాట లేదయ్యె.
'నగావళికి' ఓడినవారు కొండలపాలేకదా. 'శబ్దగుణంబులు ... విచ్చువా' కార్యకూరత్వము లేక
పట్టి పదరుఁబోతునును ప్రయత్నపరుఁడు గాని సోమరినిని దోడుగాఁ జేపట్టినవానికి నుదురుపా లెక్క
డిది? అలం. 'నీల...నగావళికి' 'మేఘాత్మేక్ష'. 'శబ్ద...నిల్కడల్' క్షేమనఁప్రాణితమైన అర్థాం
తరన్యాసము. సమాసోక్తియును.

సీ. కన్నెపాదము లజఁ ర గన్న మేటికైనై న, బాలజంఘలు వరక శాలి కైనఁ
బూఁబోడిజఘనంబు ర భూరివేదికి నైనఁ, బాలఁతిపొక్కిలి సరిసలులకునై న
నతికాను సర్వజ్ఞుర మతికైనై న నతివచ, న్నవ ప్రసన్నాదిత్య కన్తల కైనై న
రమణినెమ్మోము పూర్ణకళానిధికినై న, వనితవేనలి కణిత స్వామికై నఁ [నె
తే. గుణములన్నియును గ్రహింపఁగోచరింప, వనినమముబోంట్లకును తింపఁనలవియగు
కువలయాధీశ నీవు గగన్గొంటివేని, చెలువచెలు వాత్తఁ బాయక ర నిలుచునేమొ.

అ. కన్నెపాదములు = అకన్యయొక్క యడుగులు, అజఁ = బ్రహ్మను, కన్న మేటికినయినఁ =
కాంచినట్టి శ్రేష్ఠఁ డగువిష్ణువునకయినను - పద్మమునకయిన ననిభా. బాలజంఘలు = ఆపడఁతియొక్క
పిక్కలు, వరశాలికైనఁ = వరములచేత నొప్పుచున్నవానికయినను - అనఁగా వరములు పడసిన

వానికయిన ననుట. ఎర = శ్రేష్ఠమును, శాలికిక్ వినును = విరిపాట్లకయిన ననిభా. పూఁ బోడి, భనుంబు = కటిపురోభాగము, భూరివేదికినయిన = మిక్కిలి తెలిసినవానికయిన - బంగారమయైన యరుగునకయిన ననిభా, పాలతి. పొక్కిలి = నాభి, సరసులకునయిన = శృంగారరసయుక్తులకయిన - సరోవరములకని భా. సతి కాను = నడుము, సర్వజ్ఞ మతిక్రైన్ = సర్వజ్ఞుడయిన శివుని యొక్క బుద్ధికయినను - ఆకాశమునకయిననని భా. అతివి, చల్లవ = చన్నులజంట, ప్రసన్నాదిత్య కవులక్రైన్ = ప్రసన్నులయిన దేవతలుగల - అనఁగా దేవతలు ప్రసన్నులయియున్న - కవులకయినను 'శేజరే ఐయః పక్షిణః' అనెడు వ్యుత్పత్తిచేత కి వియనఁగా జలపక్షి. కవులనఁగా జలపక్షులు. ప్రసన్నుడయిన సూర్యుడగులకవులు చక్రవాకములుగనుక చక్రవాకములకయిన ననిభావము. రమణి నెమ్మాయు = సాగనయిన ముఖము, పూర్వక శానిధికనయిన = సంపూర్ణ విద్యానిధికయిన - సంపూర్ణచంద్రునకయిననని భా. వినిత, వేనలి = జడ, ఫణిస్వామికయిన = శేషునకయినను - సర్వశ్రేష్ఠునకయిన నని భా.

గుణములన్నియును = ఆపాదములు మొదలయిన యవయవములకుగలగుణముల నన్నింటిని, గ్రహింప = విష్ణుప్రభృతులకుఁ చెలిసికొనుటకు. పద్మాదులకుఁ గయుకొనుటకని భావము. గోచరింపవు = (పాదాదులు) కినుపట్టవు, విషయముగావనుట. విష్ణుప్రభృతు లాపాదాదుల గుణములన్నియును నెఱుంగఁజాలరనుట. పద్మాదుల కాపాదాదుల గుణములన్నియుఁ గలుగఁజాలని భావము. పాదాదులు అజఁగన్న మేటి మొదలయినవారికి గుణములన్నిటిని గ్రహింప గోచరింపవని యన్వయము. అనిన = అనఁగా, మముబోంట్లకు = మానందీవారికి, నుతింప = స్త్రీలిముచేయుటకు, అలవియగునె = శక్యమగునా. శక్యముగాదనుట. కువలయాధీశ = ఓవసుమదోరాజా ! నీవు, కన్దోంటివేని = చూచితివేని, చెలువచెలుపు = ఆపడఁతియొక్క చక్కఁదనము, అత్తై = అంతఃకరణమును, పాయక = ఎడఁబాయక, నిలుచు నేమొ = నిలిచియుండు నేమొ - అనఁగా నీవుచూచి తీరవలెనుగాని సేవాచక్కఁదనమును గొనియాడ శక్తుడనుగానని తాత్పర్యము.

తా. అకన్యపాదములు. పిక్కిలు, కటి, పొక్కిలి, నడుము, చన్నుంగవ, నెమ్మాయు, కొప్పు, అను వానియందొక్కొక్కదానికెగల గుణములన్నియు వానికుపమానములయిన తామర, జరిపాట్ల, బంగరు తిన్నె, సరిస్సు, ఆకాశము, చక్రవాకములు, చంద్రుడు, సర్పము అనువాని కొక్కొక్కనికిని పరుసగా నెంతమాత్రమును గలుగఁజాలవు. వానిని, విష్ణుండుట విష్ణువు శివుడు శేషుడు మొదలయినవారిశే శక్యము గాదనఁగా నికమాబోంట్లకుఁ జొగడశక్యమగునా? రాజా! నీవు కన్నారఁజూచితివేని యాగుందరిమణి చక్కఁదనము నీమనస్సునందచొత్తినట్లే యగు నేమో. అలం. శ్రేషానుప్రాణితమైన ఆరాపతి. ఉపమాధ్వనియు.

మ. కమనీయాకృతియోగ్యక్రీరనములక్ గన్పట్టునాశ్యామ యా

సుమనోవల్లరి యాసుధాసరసి యాసంపొందుడాలీవి యా

మమబాణంబక యాయమూల్యమణి యా చొక్కంపుఁబూబంతి యా

కొమరుంబ్రాయపురింభ యాచిగురుటాశకుంబోడి నీకే తగున్.

51

అ. కమనీయ... కీర్తనములక్ - కమనీయ = సుందరమయిన, ఆకృతి = ఆకారమునకు - అనఁగా అవయవములకు, యోగ్య = తగినట్టివయిన, కీర్తనములక్ - పొగడికలతోడ - అనఁగా మస్తకముమొదలైన పాదపర్యంతముగల యవయవములకుఁ దగినట్టివర్ణనములతోడనని యర్థము. లేక - ఆయా యవయవములకు యోగ్యమయిన శ్యామ యవబాణంబక మొదలయినపదములచేతఁ దన్నె శేర్మొనుటల

తోడననియు నర్థము, కన్నట్లు = కనబడుచున్న, ఆశ్వామ = అనభియాపముగల స్త్రీ 'శ్వామా యాన సమధ్యస్థా' అను. లేక 'శ్వామయనగా 'శ్వామాకు మహిళావృత్త' అన్నట్లు ప్రేంకణ పుండీగగనుక నాటిగయైనదియు - అదీగవలె నున్నట్టిదియునుట, ఆకృతి శ్వామవలెనుండుటచే ఆ కృతిమతియే శ్వామయని కీర్తింపఁబడినది. ఇదియే కమనీయాకృతి యోగ్యకీర్తనమని తెలియునది. అవయవములు కమనీయును లగుటంజేసియే దానికి దగినట్లు కమనీయులయిన శ్వామాదిపదములఁ జేతఁ గీర్తింపఁ బడుచున్నదని కమనీయవిశేషణసారస్వము. ఆసుమభాణ అంబక = ఆమన్నఘ నియొక్క భాణము - భాణమువంటిదని యర్థము - మన్నఘని భాణములవంటి కన్నులుగలదియును - ఇట్ల నేత్రావయవమునకు సుపమానముగాఁగల 'సుమభాణాంబక' పదములచేత నేత్రియే యోగ్యముగాఁ గీర్తింపఁబడుట తెలియునది. ఆయమాల్యమణి = అవిలువలేని పద్మరాగమణియైనది, అమణివంటిదనుట - వెలలేని పద్మరాగమణివంటి యధరోష్ఠము గలదియును. అధరోష్ఠమునకుఁదగు అమాల్యమణి శబ్దము చేత నవయవియే కీర్తింపఁబడినది. ఇట్లే మీఁదనెల్లఁదెలియునది. ఆచొక్కంపు పూబంతి = ఆయచ్చ మయిన పూవుచెండు - పూచెండువంటిదనుట - చొక్కంపు పూచెండ్లవంటి చన్నుఁగలదియును, ఆసుమనోఽల్లరి = ఆపూవుదీగ - పూదీగవంటిదనుట - పూదీగలవంటి భావపులగలదియును, ఆసుధా సరసి = ఆయమృతిపుకొలను - అమృతపుకొలనువంటిదనుట - అమృతకొలనువంటి నాభిగలదియు, ఆసౌంపాండుడార్ దీవి = ఆచక్కనగుచున్న కాంతియొక్క ద్వీపము (స్థానము) - కాంతి స్థానమువంటి దనుట. కాంతిగల ద్వీపమువంటి కటిచక్రము గలదియు, ఆశామరుం బ్రాయపురంధ = ఆపూపవయసు గల రంధ - ఎలప్రాముపు రంధవంటిదనుట - రంధయనఁగా అప్పురసయు అరఁటియుఁగనుక - లేత యరఁటిబోదెలవంటివోడలుగలదియు. ఇట్ల వయవిపరమందు రంధయను నప్పురసను అవయవపర మున రంధయనఁబడు నరఁటినిగ్రహించునది.

ఇట్ల శ్వామాదిపదములు ఉపమానములయి ఆయావయవములను గీర్తించుచు తన్మూలమున నేకాక ప్రత్యేకముగనుగూడ నవయవిని గీర్తించుకీర్తిగలిగి యుండుటను దెలియునది. ప్రత్యేకముగ నెట్లన - 'పూదీగ' 'మరుని పూములికి' 'వెలలేనిరతనము' 'పూబంతి' 'తిరుకులదీవి' 'అమృతంపుభావి' 'రంధ' యిత్యాదిపదము లవయవోపమానత్వము నాశ్రయింపక తమంతటనే సాదృశ్యార్థమున స్త్రీవిషయ మందుఁ బ్రయుక్తములైయున్నవి. కవి యిట్లు లవయవములకు సుపమానము లయినవియుఁ దమంతటఁ బ్రత్యేకముగ నవయవికిని బ్రయుక్తములయినవియు నగు పదములనే యిటఁగ్రోడీకరించిన చతురత నెఱుంగునది. ఆచిగురుటాకుంబోడి = ఆచిగురువంటి మేనుగలదియు . చిగురుటాకులవంటి పాదములుగ లదియును. ఇవి యెల్ల నవయవములనుబట్టి యవయవికి యోగ్యమయినకీర్తనములు. ఇట్టి గుండరి, నీశే, తగును - మఱియొకరికిఁ దగదని భావము. మఱియు శ్వామాపదము మొదలుకొని రంభాపదము వఱకుఁగల యుపమానపదములజేత సుపమేయమయిన స్త్రీలక్షిత యగుచున్నది. కాన యశేదరూపా తికయోక్తి తెలియునది.

తా. తీగవంటిమేనును, మరునియమ్మలవంటి కన్నులును, వెలలేనికంపువంటి భ్రాతెయు, చొక్కంపుఁబూవుబంతివంటి చన్నుంగవయు, పూదీగలవంటి చేతులును, అమృతంపుకొలనువంటి సాక్షిలియు, కాంతులు తరుకొత్తు దీవివలెనున్న కటిచక్రమును, పరువ మయినయరఁటిబోదెలవంటి తోడలును, చిగురాకులవంటి యడుగులునుగలిగి యిట్లు సాగనయినయవయవములకుఁదగినట్టి కీర్తనము లచే నొప్పుచున్న యాసౌందర్యవతి నీశతగును గాని మఱొక్కరికిఁ దగదు. ..

తే. చి త్తజాకారయాచెల్వరచెలులచెల్వ, మలవియె నుతింపవారు వామాక్షీవలనఁ గలికిచూపులుననవద్యగతులుఁబారయఁగదిసిన సురాహిరాజన్యకన్యలొక్కొ.

అ. చి త్తజాకార=మన్త సునిపటి రూపముగల ఐమరాజా ! ఈసంబోధనముచే ఆసుందరీమణికి నీవే తగుదుమనుట మతీత పోషితము. ఆచెల్వచెలుల చెల్వము = ఆస్త్రీ యొక్కచెలికత్తియల చిక్కదనము. నుతింపఁ=పొగడుటకు, అలవియే = శక్యమా — శక్యముగాదనుట. ఏలనిన, వారు=ఆచెలికత్తిలు, వామాక్షీవలనఁ=సుందరములయిన శేత్రములుగల యాస్త్రీవలన, కలికిచూపులు=సాగసయిన బెరుకు చూపులును, అనవద్యగతులు = దోషములేని అనఁగాతోట్రుపాటులేని నడకలను, పారయఁ=పొందుటకు - నేర్చుకొనుటకు, కదిసిన=చేరవచ్చిన, సుర=దేవతలయొక్కయు, అహి=పన్నుగులయొక్కయు, కన్యలొక్కొ = కన్నెపడుచులగుదురేమా. అని క్రమాలంకారము.

దేవతాకన్యలు ఆపుపాటులేని చూపులుగలవారు. నాగకన్యలు పాదప్రచారములేనివారు, కనుక ఆపులల్లార్చెడు(కులుకు) జాపులను పాదములచే నడచెడు (సురిపెపు) నడలను ఆపడఁతివలన నేర్చుకొనవలయునని వచ్చిన దేవనాగకన్యలుగాని సాధారణపు మానసికన్యలు గారునుమాయని తాత్పర్యము. దీనిచే జెలికత్తిల యసాధారణ సౌందర్యాతిశయమును దన్వలమునఁ దల్పేవిత్ యగునానాయికయను పమసౌందర్యవైభవమును వ్యంజితములగుచున్నవి. అం. ఉత్పేక్ష. దీనిచే నాయికాత్రిలోత్తర సౌందర్యరూప వస్తుధ్వని. ఆనాయికను మనుజుకన్యలనే కాక దేవకన్యలును నాగకన్యలునుగూడ నతిశయించినదని తా.

శా. ఆలావణ్యవతీమణుల్ గొలువఁగా శ నాలేమ యాకోనలో నాలీలాభవనంబులో సనఘకంఠ తాల ప్తిసౌభాగ్యముల్ వ్యాలోలాంగుళిసంజ్ఞ చేఁ గఱపు రేవఁవీణఁ బల్కించునా యాలాపంబె గిరిఁ దరిముఖరమై శ యాలింపఁగా నయ్యెడిన్.

58

అ. ఆలావణ్యవతీమణుల్ = ఆస్త్రీరత్నములు, కొలువఁగాఁ=సేవింపఁగా, ఆలేమ=ఆస్త్రీ, ఆకోనలో=పూర్వముచెప్పఁబడిన యాకోనయందు, అలీలాభవనంబులో = అక్రీడా గృహములో, అనఘ... సౌభాగ్యముల్ — అనఘ=నిష్కల్ప ములయిన - ఏనెఱుసును లేకుండునట్టి, కంఠ=ఎలుగుయొక్క, ఆల ప్తి=పలుకుఁబడియొక్క, సౌభాగ్యముల్ = ఒప్పదములను - తనకంఠస్వరముచేతఁ బలుకంబడిన పలుకులయొక్క యొప్పుపెంపులననుట, వ్యాలోల... సంజ్ఞ చేఁ=వ్యాలోల = మిక్కిలి కదలుచున్న-సరకట్టపయి సంచరించుచున్న, అంగుళిసంజ్ఞ చేఁ=వేళ్లయొక్కపై గ చేత, కఱపు రేవఁ=నేర్చుచున్న విధముగా. నేర్చుచున్నదోయన్నట్లు, వీణఁ= వీణయందు, పల్కించు ఆ యాలాపంబె=పలికించుచున్న యారాగ సంచారమే, మృగాదులకు అవయవసంజ్ఞలచేత నేయేదేని కఱపుట సహజము. ఇటు వీణకుఁ దనకంఠస్వరముయొక్క పలుకుబడి పెంపుసొంపులను జేతిపైగచే గఱపుచున్నదో యన్నట్లు మెట్లమీఁద వ్రేళ్లుసంచరించుట చూపట్టుటను వర్ణించినాఁడు, గిరిఁ = ఈకోలాహలపర్వతమందు, దరిముఖరమై=గుహలయందు మాఱుమ్రోయుచున్నదై - గుహలయందు మాఱుమ్రోయుటయే వినఁబడుటకు సుపకారకముగా నిటచెప్పఁబడెను. ఆలింపఁగానయ్యెడిఁ=విననచ్చుచున్నది.

తా. ఆచెలువ యాసుందరీమణులు గొలుచుచుండఁగా మునుపుచెప్పిన యాకోనయం ధాక్రీడా భవనమున నిర్దుష్టమయిన తనకంఠస్వరపురాగసౌభాగ్యములను వ్రేల్లాడించి పైగలుచేసి వీణకుఁజెప్పించుచున్నదోయనట్లుగా వాయింపఁగా వారాగసంచారమే యాకోండయందు గుహలలోఁ బ్రతిధ్వ

నించుచు మనకు వివరముచున్నది. అలం. ఉత్పేక్ష. దీనిచే నాయకకంఠధ్వని పీఠాధ్వనిని బోలిన దని యుపమాంకారధ్వని.

ఉ. స్వైరవిహారధీర లగుసారసలోచన లున్నచోటికి
బోలిన లాతివారు చొరగబూనినచో రసభంగ మంచు నే
చేరక పువ్వుదీవియలఁచెంతనె నిల్చి లతాంగిరూపు క
న్నారంగఁ జూచి వచ్చితి నరవాంబురుహంబక నీకుఁడెల్వంగన్.

54

అ. స్వైర...ధీరలు—స్వైరవిహార=స్వేచ్ఛగా విహరించుటయును, ధీరలు=ప్రాధలు-దిట్టలు, అగు, సారసలోచనలు=స్త్రీలు, ఉన్నచోటికి, బోలిన=తటాలున, లాతివారు=అన్యలు, చొరగ=పూనినచో=ప్రవేశింపఁజూచిన-యడల, రసభంగము=సారస్యముచెడుట, అంచు=సారస్యము చెడిపోవునని, నేను, చేరక=వారిని తారంభక-వారియదుటికిఁబోకయనుట, పువ్వుదీవియలచెంతనె=పూవుదీగలపాంతనే - అనఁగా వానిచాటున నె, నిల్చి, లతాంగిరూపు = ఆపడఁదియొక్కచక్కఁదనము, కన్నారంగఁ=కన్నులునిండుగా - కంటికి దృష్టియగునట్లుగా, చూచి, నవ+అంబురుహ+అంబక—నవ=క్రొత్తయైన, అంబురుహ=తామరచేనులవంటి, అంబక = సేత్రములుగలవాఁడా, నీకు, తెల్వంగ, వచ్చితిని.

సారసలోచన లున్నచోటికి నవసారసలోచనఁడవయిన నీకు బోవుటయు క్తమని యానుమాప్యము గ్రహించునది. నవాంబురుహంబకయన్నచో అంబకశబ్దమునకు బాణమనియు నర్థము గాన నవమన్తఃకుండనియు నర్థము గ్రాహ్యము. సారసలోచనలు స్వైరవిహారధీరలగుటచే బోలినజూచ్చుటయు లాతివారగుటయు రసభంగమునకు హేతువులని తెలియునది.

తా. 'ఆ సుందరీమణులు, దిట్టలై విచ్చలవిడిని గ్రహించుచుండువారు. అట్లువారు క్రిడించుచున్నచోటికి మొదలెపోరాదు; మఱి ముందెటుక చేయక తటాలునను బోరాదు. అట్టితరులు చూచినచో సారస్యము చెడిపోవున' అని నేనువారియదుటికిఁబోవక పువ్వుదీగలపములుగనునే యుండి యాచిన్నారి చక్కఁదనమును గన్నారంగఁజూచి నవమన్తఃకుండమయిన నీకుఁ డెలుపుటకై వచ్చితిని.' అనెను. 'స్వైర...ధీర' కావ్యలింగము. 'నవాంబురుహంబక' పరికరాలంకరము.

చ. అనిచెలి విన్నవించుటయు १ నాహితవాక్యము మున్నువిన్నయ
న్నినదముకిన్నఁ దిన్ననయు २ నీరజలోచన యున్నకోనకుం
జనఁ దివిరింపఁ దత్ప్రియ వరచఃస్థితకన్న విరాళి నించె న
జ్జనపతికి మనోజభుజరచాపలతాగుణగుంజితార్భటుల్.

55

అ. అని, చెలి = చెలికాఁడు, విన్నవించుటయు= విజ్ఞాపనముచేయుగా, అహితవాక్యము=ఆప్రియమయిన విచనము, మున్ను=మునుపు, విన్నయన్నినవముకన్న=విన్నట్టి యాసంగీత నాదముకంటెను, తిన్ననయు=చక్కనయు అసంగీతనాదము విన్నప్పటి యానందమునకంటె నట్టి సుందరీమణియున్న దన్నవాక్యము మఱింతి యానందముగ నుండెనని యాశయము, నీరజలోచన = తామరలవంటి కన్నులుగల యాచెలువ, ఉన్నకోనకు, చన=బోవుటకు, తిరింపఁ=పూన్యగా - ప్రయత్నపట్టఁగా-లేక తీవరపట్టఁగా, ఆనందమున్న నాహితవాక్యము ఆస్త్రీయున్నకోనకుఁ బోవు విషయమై మఱింతి పూన్యగలిగించినదనుట, తద్...కన్న- తద్=ఆసఖునియొక్క, ప్రియ=ప్రియమయిన, విచఃస్థితకన్న=వాక్యసంగతికంటెను, మనోజ...ర్భటుల్—మనోజ=మన్తఃకుండనియొక్క, భుజ=బా

హువులందలి, చాపలతా=తీగవంటిధనుస్సుయొక్క, గుణ=వారియొక్క, గుణిత=మ్రోతయొక్క, ఆర్థములు=ధన్వి యాడంబరములు, అజ్ఞపతికి=అనురాజునకు, పరాధి=విలపును - మన్మథ వికారముననుట, నించె=పూర్ణభవింపజేసెను. ఇటు తుష్టేవలయుంకారములను మన్మథచాపశింజి నీటంకారములుగాజెప్పినాడు. గాననివాసము పోన గుతూహలము గలిగించెను. దానికంటె సఖుని హితవాక్యము త్వరపెట్టెను. దానికంటె తుష్టేవలయుంకారములు మిక్కిలియు నిలపునించెనని యుత్త రోత్తరాతిశయము తెలియునది. ఇటు గానాకర్షణమున దలనూపినరతి సఖునివాక్యముచే బరిణతిమై తుష్టేవల యుంకారములవలన శృంగారరసముగా వెలివిరిసినదని యాశయము.

తా. ఇట్లాచెలికాడు విన్నవింపగా గానధ్వనికంటె నతనిప్రియవాక్యమే యాచెలువయున్న కోనకుబోవునట్లు త్వరపుట్టించెను. తుష్టేవల యుంకరులు సేయగా నపుడని యాశ్రియవాక్యముకంటె మఱిత మరులు నించెను. అలం. సారము. 'మనో...కలులో' పర్యయోక్తము. సమాధి గవ్యము.

ఇటు తుష్టేవలయుంకారములను మన్మథచాపశింజిటంకృతిధ్వనులగా జెప్పటచే, మన్మథుడు వసురాజు నాక్రమించుటకై సన్నాహసంకల్పము నిర్వహింపగలుగుచున్నది. ఎవరో గానముచేయు చున్నారని తెలియుటకంటె శుభార్థసాంద్ర్యవతి గానము చేయుచున్నదని వినుట మఱితత్వరా తిశయమును మన్మథవికారప్రామాన్యమును జేసెను. మనవిపరీకరమయిన మధుసర్యుంకారము లావి కారమును బూర్ణభవింప జేయుటయందెలియునది.

తే. కిన్నరవిహంగయుగళిచే శ్రమున్ను విన్న, సన్నుతాసన్నశుభద ప్రసన్నఫణితి

మదికిసరిదాకముదమునగ్రబాదలిమేది, నీపతి హితాగ్రణిని ద్రోవకసూపు మనుడు.

అ. కిన్నర విహంగయుగళిచే=కిన్నరపక్షులజంటచేత, మున్ను=మునుపు, విన్న...ఫణితి— విన్న=విన్నదియు, సన్నుతి = కొనియాడ బడసెదయు, అసన్న శుభద = సమీపమందలి శుభము నిచ్చునదియు, ప్రసన్న=స్వచ్ఛమయినదియు, అగు, ఫణితి = పలుకుబడి-వాక్యరచన, మదికి=మన న్మునకు. సరిదాక=తారకాణముకాకగా, ముదమున=సంతోషముచేత, పాదలి=ఉబ్బి - సంతో షముచేత ఉప్పొంగియునట, మేదిసీపతి=రాజు, హితాగ్రణిని=హిమాలయ శ్రేష్ఠుడయిన చెలికానిని, ద్రోవకసూపును, అనుడు=అని చెప్పగా, ముంపణికిన్వయము.

తా. మునుపు కిన్నరపక్షుల జతవలన దానిదోడనే మొక శుభముగలుగునని విన్నపలుకుబడి యపు డామంత్రి చెప్పినదానివలన నా మనసునకు సంతోషమునని నోపగా, సంతోషముచే ను ప్పొంగి యావసురాజు తనమేటిహితుని దాదహపుమని చెప్పగా.

సీ. ఈతూలబోరాదు శ్రహేరాశము జవాది, యారాలనడుచక్కిరనేగవలయు

నాకాన నేకాల శ్రమడకు దేనియవాస, లాకాన నేర్పన శ్రనరుగవలయు

నీవంక నేవంక శ్రనెనసినతుహినాంబు, నీవంక బూదెప్ప శ్రనీదవలయు

నామూలనుమూలశ్రతామై త్తములచెఱు, లామూలముగఁ దీవ శ్రలంటవలయు

తే. నధిపయిదిమానికపుగోన శ్రయదిలతాంతె, రజముసారునయిది కప్పరంపుటనటి

చప్పరంబల్లయది కాంతెనదనమనుచు, నరసతికిఁ దెల్పె నరుగుచోనెన్న సఖుడు.

అ. నేర్పనఖుడు=హామి చెలికాడు, అరుగు నపుడు = పోవుచున్న సమయమందు, నరప తికి=రాజునకు, ఈతూల = ఈశిలలందు, పోరాదు = పోగూడదు - ఈశిలమీఁదగాఁ బోగూడదనుట. ఏలకగా జవాది = జవ్వాటి, హేరాశము=మిక్కిలి యధికము. జవ్వాది

పిల్ల లీతాలమీద జన్మాదినింపినందున నవి బిడ్డుగలిగి జాణుచున్నవని భావము. మఱి యెటుపోవలెన నఁగా, ఈరాలనడు చక్కిణ్ = ఈరాలనఁగా ఈరములు పొదలు - పొదలనడిచారిని, ఏఁగవలయున్ = పోవలయును. ఆకానన్ = ఆయడవియందు, తేనియవానలు=మగరంద వర్షములు, ఏకాలము=ఎల్లకాల ము, అడరున్ = క్రమ్ముచుండును. కాఁబట్టి, ఆకానన్ = ఆకు+ఆనన్ - ఆకులనూనునట్లుగా- ఆకులడ్డమగు నట్లుగా - ఆకుజొంపముల క్రిందుగాననుట, అరుగవలయున్ = పోవలయును, ఈవంకన్ = ఈపార్శ్వ మందు, ఏవంకను=ఏదిక్కునందును, ఎవనిన తుహినాంబులు=కలయఁబాటియున్న మందునీళ్లు, కాఁబట్టి, ఈవంకన్ = ఈసెలయేటిని, పూఁదెప్పన్ = పువ్వుల తెప్పచేత, ఈఁదవలయున్ = ఈఁదిదాఁటవలయు ను. ఆమూలన్ = ఆకోణమందు, నును... చరుల్ - నును=నునుపుగలిగిన, మూలతా=వజ్రమణులయొక్క, మొత్తములమయమయిన, చఱుల్ = చఱియలు, చఱులు నున్ననయిన వజ్రమణులుగా నున్న వనుట. కాఁబట్టి, ఆమూలయుగన్ = మొవలంటఁగా, తీవలు=తీఁగలను, అంటవలయును=పట్టుకొనవలయును-నును పగుటచే జాణును గనుక దీఁగలనుబట్టుకొని దిగవలయుననుట. ఆధిప=రాజా, ఇది, మానిక్ పుఁగోనన్ = మాణిక్యమునకొన, అది=ఆకనఁబడునది, లతాంతరజను=పుష్పాడియొక్క, సాఁగవ=మేరువ-అనఁ గా బరువయిన విస్తృతము పుష్పకెక్కించుటకయి పొడవుగా మట్టితోబోసిన మేరువకు సారవముని యుఁ బేరుగనుక నిక్కడ పుష్పాడినిన్నె యని తెలియవలయును. ఇది, కప్పురపుటనఁటి చప్పురంబు= కప్పురపరఁటి చవిక. అల్లయి=అదిగో కానఁబడునది. కాంతనవనము = నేను జూచిన స్త్రీయొక్క గృహము, అనుచున్, రాజునకు తెచ్చెను. తా. సుగమము. అలం. వృత్త్యనుపాసము.

నీ. ప్రకటితోన్నేష కీరపద్మిని కింకర, కాతు కావాప్తి వేగనె ఘటించుఁ
దతవయోవిధవ కీరలతకూన కాసన్న, పున్నాగవిహృతి గోరబ్బుననె యబ్బు
విలసితామోద కీర కలికిగొమ్మకు రాజ, సారంగయోగ మీరక్షణము కల్గు
భవనాభివంద్య కీర నవరససరిసికి, మానసప్రియలీల ర తోన దొరకు
తేననుచుఁడమలోన లేదోఁటరలరయుమగువ, లాడునుడుపులువిననయ్యోనదియెఱింగి
నృపయుషశ్రుతివింటివేరయి చటననుచు, నాపుఁడెఱింగింపహర్షిం చెననధిపుఁడవును.

అ. ఇం దుపశ్రుతిని జెప్పచున్నాఁడు. ప్రకటితోన్నేషకుఁ—ప్రకటిత=(పరువము)తెలియఁ బడుచున్న, ఉన్నేషకుఁ=వికాసము గలిగినదైన, ఈపద్మినికీఁ=ఈతామరతీఁగకు, ఇన...వాప్తి.— ఇనకర=సూర్యకిరణములచేతనయిన, కాతుక=ఉబ్బయొక్క, అవాప్తి=ప్రాప్తి. వేగనే=తెల్లవాఁ ఁగానే, ఘటించు=ఒనఁగూడువని యర్థము ప్రకటితోన్నేషకుఁ = ప్రకటితమయిన యుల్లాసముగల, ఈపద్మినికీఁ=ఈపద్మినీబాతి స్త్రీకి, ఇనకర=రాజహస్తమయొక్క, కాతుక అవాప్తి=అభిలాష ప్ర యుక్తమయిన ప్రాప్తి, వేగనే ఘటించుకే=శీఘ్రముగానే ఒనఁగూడువని యర్థాంతరము. 'కాతు కంత్యభిలాషేస్యా చుశ్చవే నర్హవార్దయో, పరంపరాసమాయాతమజ్జితేవ కుతూహలే' విశ్వ. వేగ ననఁడుపదము సరితాదిగణపతియ గనుక శ్రీవల్లలోపమని తెలియునది. మగువలు లేదోటలు వెదకునపుడు, ఈతామరతీఁగకు సూర్యకిరణములు తెల్లవాఁఁగా సోఁకఁగానే యుల్లాసము కలుగునని తమకుఁ దాము చెప్పుకోఁగానది వారికిఁ దెలియకయే పద్మినీబాతి స్త్రీకి రాజహస్తప్రాప్తి గలుగునని యర్థాంతరముగలిగి యుపశ్రుతియగుట తెలియునది. ఇట్లే మీఁద నెల్లగావ్యాను.

తత...విధవకుఁ—తత=విస్తరించిన, వియ=(కుకళారికాది) పక్షులయొక్క, విధవకుఁ=వైధ వముగలదియైన, ఈతరకూనకుఁ=ఈలేతతీఁగకు, అసన్న...విహృతి—అసన్న = సమీపమందున్న,

పున్నాగ=పొన్న చెట్టునందలి, విహృతి=విహారము. అనగా పొన్న చెట్టునఁ బ్రాచుట, గొబ్బననె=త్వ రిరముగానే, అబ్బు=లభించును. తత=విస్తరించి, వియ=యావనముయొక్క, విభవముగల యొక న్యకు, అసన్న=సమాపకతుండయిన, పున్నాగ=పురుషునితోడి, విహృతి=విహారము, త్వరగానే లభించునని యర్థాంతరము. 'పున్నాగపురుషస్తుజ్జఃశేసతో దేవలల్లభః' అను.

విలసితామోదకుఁ — విలసిత=ఓప్పుచున్న, ఆమోదకుఁ = పరిమళముగలదయిన, ఈకలికికొ మ్మకు=సాగసయిన యీవృక్షకాళకు, రాజసారంగయోగము = రాచతు మైదతోడికూడిక, ఈక్షణము= ఇపుడే, కల్ల=కలుగును. విలసితమయిన, ఆమోద=సంతోషముగల, ఈకలికికొమ్మకు=చక్కనిస్త్రీకి, రాజసారంగయోగము = రాజకుంజరునియొక్క అనగా రాజశ్రేష్ఠునియొక్క, సంయోగము, ఈక్షణ మందేకలుగునని యర్థాంతరము. అర్థమున సారక్ష్మాణాం భృక్ష్మాణాం రాజారాజసారజ్ఞః'రాజపన్నాదిభు పర'మైన ప్రాక్ష్యాయోగార్హమగు సారంగశబ్దమునకు పరనిపాతిము. అర్థాంతరమున తాజాసారక్ష్మా గజ ఇవి రాజసారజ్ఞః.

భువనాభినంద్యకు — భువన=జలముచేత, అభినంద్యకుఁ = మిక్కిలి కొనియాడందగినదియైన, ఈ, నవరస సరసికే=క్రొత్తమగు మాధుర్యరసముతో(లేక గలమతో)గూడిన కొలఁతునకు, మానస ప్రియలీల—మానసప్రియ=హంసలయొక్క, లీల=క్రీడ, తోన=వెంటనే, దొరకు=లభించును. భువ నాభినంద్య=జగత్తుచే స్తోత్రముచేయఁదగిన యీ నవశృంగార రసముతోగూడిన రసికరాలికి పురుష శ్రేష్ఠునితోడి క్రీడ వెంటనే దొరకునని యర్థాంతరము. 'భువనం విప్రపేఽపిస్యాత్సలిలేగగనే' మేదిని.

అనుచుఁ = ఇట్లు: పలుకుచు, లేదోటలు=లేతతోటలనుటచే సూర్యకిరణములకు విరియకున్న లేత తామరతీగయు, చెట్టుపయి ప్రాచుగొనని యెలతీగయును, తుమైదలింకను ముసరనికొమ్మయును, క్రొత్తగా నీరునింపిన కొలఁతును, నిలు గ్రహింపఁబడినవని తెలియునది. ఆరయు = పరిశీలించుచున్న, మగువలు=స్త్రీలు, తమలోనఁ=ఒకరితో నొకరు, ఆడునుడువులు=చెప్పికొనుమాటలు, విననయ్యెఁ = వినవచ్చెను, అది, ఎఱింగి=అట్టిమాటలు విననచ్చుటను గనుగొన్నవాడై యనుట. స్వప=రాజా, ఇచ ట్ల=ఈప్రదేశమున, ఉపశ్రుతి=ఉపశ్రుతివాక్యమును, వింటివే=విన్నావా, ఉపశ్రుతియనగా నొక పనికిబోవునపుడుగాని దానిని గుఱించి మాటలాడునపుడుగాని యందుల కనుకూలముగా నొకస్థితియుగ నితరులవలన వినవచ్చుమాటల సముదాయము, అనుచుఁ = అని పలుకుచును, ఎఱింగింపఁ = తెలియఁజెప్పగా, అధిపుడు=రాజా, హర్షించి=సంతోషించి, అపుడు=ఆసమయమందు, పయిపద్యముతో నన్వ యము. ఇట పద్మిన్యాదులకుగల 'ప్రకటితోనేమది' విశేషణములు 'ఇనకరకాతుకావా ప్తి శీఘ్రుఁడు నాదులకు' హేతువులు. పరువము ప్రకటముగానుండుటఁబట్టియే తామరతీగకు సూర్యకిరణ ప్రాప్తి వలనివికాసమును, పక్షులు వ్రాలునంతి పెనుపు నొందియుండుటచే లతకూనకు పొన్న చెట్టుపయి ప్రాచు నంతచాచగుపడియు, వాసలిచ్చుచుండుటచే కాళకు తుమైదనాకర్షించికూడుటయు, జలములు కొని యాడఁదగినవగుటచే సరసికి హంసకీలును, శీఘ్రముగ్గాఁ గలుగునని యాశయును.

భావిభావుక రూపార్థాంతర సూచకమైన సభివాక్య ముపశ్రుతిగాఁ దెలియవలెను. ద్వ యారప్యర్థయోర్వాచకత్వా స్మశ్లేషః - నాసికర్ణకక్తిమూలా ఉపమాలంకార ధ్వనిః సంబధాస్త రే సమృద్ధితే పాద్యశృణూలకత్వకల్పనానపేక్షణాత్ | కింతు సూచకత్వసంబధా చ్ఛబ్దకక్తిమూలా విదుద్ధ్వనిః. అతఏవోక్త మలంకారసర్వస్వే శ్లేషాలంకారప్రస్తావే యత్రసూచనవ్యాపారోఽస్తి తత్రతత్త్వకక్తిమూలా విదుద్ధ్వనికోన్వర్ధ్యో ఇతి. ఇక్కడ యాదృచ్ఛిక సూక్తియందు సూచనవ్యాపార

మని తెలియజెనెను. ఈరీతి నే యుత్తరత్ర 'లలనాలలామ' మొదలగుపద్యములందు యాదృచ్ఛిక మా క్తలందలి సూచనవ్యాపారము గ్రహింపబడెను. ఈ విచారము కవి తానే 'అతులప్రాధిపత్యోను భావ ముల' ననుపద్యములో 'యాదృచ్ఛికమాక్తి సూటిపడ' నన్నచోట బ్రకటముచేసినాడు.

క. *కుతుకమున సచలసుత యగు, సతీఁ గనఁ జనురాజమాలీరీచాడ్పున నపు డా

క్షీతిపతి సతీఁ జూచుతిమిన్, హితసూచితసరణిఁ గానన్ కేతెంచునెడన్. 59

అ. ఆక్షితిపతి = ఆవసురాజు, కుతుకమునన్ = కుశూహలముచేత, అచలసుత = హిమవ త్పర్వతపు కూతురు, అగుసతీఁ = అయినచెలువ - పార్వతీదేవి, కనన్ = చూచుటకు, చనురాజమాలీచాడ్పునన్ = పోవునట్టి నంద్రశ్రేణురుడయిన శివునిచే - శివుడో యనునట్లుగా, ఇచట 'అచలసుతయగుసతీ' యనఁగా గోలాహలపర్వతపుత్రియైన గిరికాదేవియనియు, రాజ మాలీయనఁగా రాజశ్రేష్ఠుడయిన విమరాజనియును భావము. అపుడు = ఆనమయమందు, సతీఁ = ఆ స్త్రీని, చూచుతిమిన్ = చూడవలయునెడి సమకముచేతి, హితసూచిత సరణిఁ -- హిత=నర్మ సఖు. చేతి, సూచి = సూచించుటచే, సరణిఁ=మార్గమున, కోనకున్, ఏతెంచునెడన్ = వచ్చు నపుడు, ముందుపద్యములో నన్నయును.

ఇట 'అచల సుతయగుసతీఁ గనఁ జనురాజమాలీ చాడ్పునన్' అనుచో నవీమతము చొప్పున నుపమానంకారము. రాజమాలీశ్వుని సమానధర్మమని గ్రహ్యము - రాజమాలీపదము ఉపమానవాచక మును రాజమాలీశ్వురూపసమానధర్మవాచకము నని తెలియునది. ఇట్లే అచలసూతాదిపదములకును సమానధర్మవాచకత్వము తెలియునది. ప్రాచీనులు, విశేషణశ్లిష్టతయందు శబ్దబాత్రసాధర్మ్య మంగీకరించి ధర్మసామ్యములేదుగనక శ్లేషాలంకారమనిరి. కనుక శ్లేషాలంకార మగుచున్నది. శ్లో॥ ప్రకృతాప్రకృతోభయగతి ముక్తం చేచ్ఛబ్రహ్మత్రసాధర్మ్యంవ శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వ త్రాత్యస్వయే నాన్యే' అని లక్షణము. 'తనకప్పు నెఱిగొప్పున నె పూస' యనెడి పద్యములో ఆర్యాదిశ బ్దములపార్శ్వ త్యా ప్యపమా. వాచకములు ఆర్యాత్వాదిరూపసమాన ధర్మవాచకములునని తెలియ జెనెను. ఈపద్యములో న శ్లేషాలంకారియ. సత్సర్గశ్వాసమందు 'నటదీశానకరస్తట్రుతిర త్నచ్చామ కిల్లోతీనీ' విటమధ్యంబున 'వాలె సభ్రమణి' యన్నచో సభ్రమణిపద ముపమేయభూ తిసూర్యవాచకమును, అభ్రమణిత్వము ఉపమేయభూతివారకరీతిర్ని సూర్యసాధారణ ధర్మమును నగుచున్నది గనక సుభ్రమణి చెప్పవలయును. పూర్వత్ర ఉపమాన పదములందు శ్లిష్టత్వము; ఇక్కడ సుప మేయపదములందు శ్లిష్టత్వమని భేదము. మాఘకవియు 'సగవృశిక ర్తు వివాస్తరస్య ప్రభావశీకరన

* ఈపద్యము శ్లోకంబొగారు ప్రకటించిన పుస్తకమున గానరాదు. మతీయునిచట నాయ కకుంగల యుగలకు తాత్పర్యమింకను దెలియబడకున్నవిగాన తెలియకమునుపే యిట్లు చెప్పట సంకత యుగాదు. కేవల స్త్రీనివాత్రియగ నే యంతఃజనును గవి తెప్పియున్నాడు. కాబట్టి యాపద్యము లేమియె యుచితియు. అచలకు తాత్పర్యము కింతో క్తములుగాక యలంకారగమ్యములై యున్నదన్నను జదువరికి మౌనము దెలిసియు రాజానకుఁ దెలియకయు నుండుట తటస్థించుచున్నది. అపుడు తెలియనిరాజానకుఁ డోచునయ్యు. రసాదులు దెలిసినపాతకుల కింతగి స్ఫోరకములు గానరవుగాన రాజతోఁ బాటిగా తెలియకుండుటయే రసనాశక్తియంతటి బాతుర్యము. మతీయు గమ్యముగఁ దెలుపుటయు మీదిని ఎరణమునంపలి సారస్యమును సహృద్భిత్వప్రయుక్తమయిన రామణీయకమును గుందించుచున్నదనుట సహృదయైక వేద్యము.

వైజయంతీ' అన్నాడు. ఇందుఁ గదలేపుక్షములను గేతన వైజయంతులుగా నుల్పేర్పించి నాఁడు కదలులనఁగా వైజయంతులని యర్థాంతరము. 'కదలే వైజయంత్యాంచ రమ్యాయాం హరిణాన్తరే' మదీయపద్యము 'రాజేవద్యత్యతే చద్వీస్సభాస్తారా ఇవామ్భరే । సదస్యయాని లక్ష్మ్యన్తే శరదాగమ రాత్రిమ్' సోమకవి.

తా. పర్వతపుత్రిక యైనపార్వతిని జూడఁబోవు శివునివలె నానసురాజు పర్వతపుత్రియైన యాపడఁతిని జూచుటకుఁ బ్రియసఖుఁడు చూపిన వాఁని బోవునపుడు.

తే. తోలుతొలుత భద్రకుంభముల్ దోలఁ బిదఁ

బచ్చతామానికపు నిచ్చనచ్చతొర

ణంబు వొడసూప వరుసఁ గన్యాగృహంబు

నరపతి కమూల్యకల్యాణగిరిమఁ దెలివె.

60

అ. తోలుతొలుతే = ముందుముందుగా, భద్రకుంభముల్ = పూర్వకలశములు, దోల = కనఁ బడఁగా - బంగారుకలశములు తోలఁగాననిభావము. 'భద్రస్సాస్త్రజ్ఞతే హేమ్నిమ సుకేరణాన్తరే' విశ్వ. పిదప = తర్వాత, పచ్చతామానికపు నిచ్చ పన్నుతోరణంబు = మరకతమణులలనె ఎప్పుడును పచ్చనగుతోరణము, పొడసూప = కనుపట్టఁగా, మరకతమణిమయమయి యెప్పుడును పచ్చనిదగు బహిర్భారము కనఁబడఁగా నని భావము. 'తోరణోఽస్త్రీబహిర్భారమ్' అను. ఇట 'నిచ్చ' అనుటకు నర్థము క్లిష్టముగా నున్నది. శబ్దరత్నాకరముచొప్పున నవ్యయమాత్రిమేని వికృతిని సమాసమధ్యగత మగుట పాసఁగదు. ఈకవియే 'దివ్యద్వీపముల్ నిచ్చరాగ' (ఆశ్వా. ౨.) అను అవ్యయముగాఁ బ్రయోగించినాఁడు) వరుస = క్రమముగా, కన్యాగృహంబు = అకన్యాయుక్త మందిరము, నరపతికే = వసురాజునకు, అమూల్యకల్యాణగిరిమఁ = అనర్థమైన శుభాతిశయమును, దెలియఁబఱచెను. అనర్థమయిన బంగారుయొక్క యతిశయమును నెఱింగించెనని భావము. 'కల్యాణం మద్ధతేస్సర్వే' నానా. కల్యాణమునకు మంగళమనియు, బంగారమనియు నర్థములుగనక మంగళసూచనముగాఁ బూర్వకలశములును బచ్చతోరణములును గనుపట్టెననియు, బంగారు పెంపు నూచించునట్లుగా బంగారుకుంభములును మరకతమణిమయబహిర్భారములును గనుపట్టెననియు నర్థపద్యము తెలియుచున్నది. గృహములను ముందు బంగారుకలశము లుంచుట ప్రసిద్ధము. అలం. శ్లేషము. దానిచేత నుత్థాపితమైన అనుమానము.

తా. ఆలోఁ గాంచనమందిరంబు నవరత్నాలోక ముల్లోకమై

యాలోకోత్సవ మాచరింపఁ బతి డాద్యం బోయి ప్రాచీనపు

జాలుందీవలచాటునఁ నిలిచి హాచాలాళిపక్షునిలా

లోలీత్పల్లవజాలమార్గముల నాలోలాక్షి నీక్షించినన.

61

ఆలోక = ఆంతలోన, కాంచనమందిరంబు = బంగారుమయమయిన గృహముయొక్క,

'ఆలోకాంచనమందిరంబు' సోమకవిపాఠము. ఆజనాంచితిమైనగృహమని యర్థము. నవరత్న = రోమ్మది

విధములయిన రత్నములయొక్క, ఆలోకము = ప్రకాశము. ఉల్లోకమై = లోకాత్మకమై, ఆలోక + ఉత్స

వము = కనులపండువు, ఆచరింప = చేయఁగా, 'ఆలోకాపర్వనోద్ధ్యోతా' అను. పతి = వసురాజు, డాద్యం

పోయి = సమీపించిపోయి, ప్రాచీనపుంజాబం దీవలచాటునఁ = చుట్టునాటియుండెడు కంచెయొక్క

చాతువుగానున్న తీగలయొక్క, 'ప్రాచీనం ప్రాన్తభోవృత్తి' అను. చాటునఁ = ముఖగునందు,

తీగలు చాతువులుగానిగిడి 'పెనఁచుకొని చుట్టుకంచెగా నుండఁగా దానిమలుగుననవుట. తీగలుచాలు

పుగా నుండుటయే మఱిగియుండుట కుపకారకము, నిలిచి=నిలుచుండి, వాచాల...మార్గములకొ—
వాచాల=వ్రోగుచున్న-మొరయుచున్న, అలి=తుమైదలయొక్క, పక్ష=అక్కలవలనఁబట్టిన, అనిల
=గాలిచేత, అలోలక=అంతటఁ జరించుచున్న, పల్లవ=చిగురుటాకులనెడి. జాలమార్గములకొ=కిటికీల
సందులనుండి-జొంపముగా నాతీగలనుండు చిగుళ్లు గుఱుకుకొనియుండఁగా తుమైదల అక్కలగాలిడు
లచే నవి యిటునటుచరించి తెఱపులియ్యఁగా ఆసందులనుండియనుట. తుమైదల అక్కలగాలివలననే
తెఱపు లిచ్చు ననుటచే జగుళ్లదట్టపు జొంపమును వానితీవలచాలుపును రాజు మఱిగియుండుటకు
మిక్కిలి సహకారములని తెలియునది. అలోలాక్షి=అస్త్రీని, ఈక్షించినకొ = చూడఁగా, అనఁగా
నాయకను రాజు తీగకంచెమటునఁ జొంచుండి చూచెనని తాత్పర్యము.

తా. ఆ బంగారు గృహమందుఁ దాపియున్న తొమ్మిదవగల రతనములకాంతులు లోకాతీత
మై కనులపండువులు సేయుచుండఁగా రాజు సమీపించిపోయి చుట్టును జాలుపులుగా నున్నతీగలచే
నయిన కంచెకోట మఱుగునఁ జొంచుండి తుమైదల అక్కలగాలిచే నందలి చిగుళ్లజొంపములు తెఱ
పులియ్యఁగా నాసందులనుండి యాసడఁతని జూచెను. ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

చ. కనుగవ పూర్ణ కామ మగుఁ శ్రీ గన్గవకన్నను బూర్ణ కామ మై
మన మతిచి త్రన్వత్తి యగు శ్రీ మానసవృత్తికి మున్నచిత్ర మై
తనువు రసోత్తరంగ మగుఁ శ్రీ దత్తనువైఖరి కన్న సంభ్రమం
బెనసి రసోత్తరంగ మగు శ్రీ నీప్సిత మానగమానభేదికిన్.

62

అ. అనగమానభేదికి = కోలాహలవర్వతయొక్క గర్వమును భేదించిన యావసురాజున
కు, కనుగవ = కన్నుదోయి, పూర్ణ కామము -- పూర్ణ = నిండాకి, కామము = మనోరథముగలది,
అగును, మనము = మనసు, కన్గవకన్నను=పూర్ణ కామమయిన కన్నుదోయికంటెను, పూర్ణ కామమై=
సంప్రాప్తమనోరథమయి - పూర్ణుడయిన మన్మథుడగులదై యని భావము. 'కామఃస్వరేఽభిలా
షేచ' అను. అతిచిత్రవృత్తియొక్క=మిక్కిలి వింతయైన వ్యాపారముగలది యగును. తనువు=శరీరము,
మానసవృత్తికి=మున్న = అతిచిత్రవృత్తియైన మనస్సునకంటె ముందుగా, చిత్రమై = అత్యంతచిత్ర
వృత్తియై - చిత్రప్రతిమవలె జేష్టరహితమయి యనిభావము. 'చిత్రంస్యాదద్భుతాలేఖ్యే తిలకేషు'
విశ్వ. రసోత్తరంగము = రసమనఁగా స్వేదజలము - దానిచే సాంప్రమగునని యర్థము. ఈప్సితము=
అభిలాషము, తత్తనువైఖరికన్న = రసోత్తరంగమయిన యాశరీరమునకంటె మిక్కిలియును, సం
భ్రమంబు = తొట్రుపాటును, ఎనసి = పొంది, రసోత్తరంగమగునని యర్థము. రసమనఁగా నివటఅ
నురాగము - దానిచేత నతిశయించునని భావము. 'శృంగారముఖ్యమధురాది సువర్ణరేతో నిర్యాసరాగ
గరళద్రవపారదేషః ఆస్వాదనధ్వని సుధామృతసాఖ్యధాతు స్విష్టో రసోధరసనా ధరణీ రసా
స్యాత్' నానా. కన్నులకుఁ జగదేశసుందరాకారమును జూడఁగా దనివితీతనినియు నట్టిరూపము
నుబట్టి మనసునమన్తధవికారముద్దీపించెననియు దానిచే దేహము పరవశమయ్యెననియుఁ విదప
గోరికయు ననురాగమును విరిగొనెననియు ఫలితార్థము.

తా. అనాయకను జూడఁగానే ఐసురాజునకుఁ గన్నుదోయి కోరిక నిండినదాయెను.
మనస్సు మన్మథునకులోనయి యద్భుతవ్యాపారము క్తమయ్యెను. శరీరము చిత్రప్రతిమవలె జేష్టరహిత
మయి స్వేదజలసాంప్రమాయెను. అభిలాషము తొందరపాటుఁజెంది యనురాగాతిశయముతోఁ గూ
డినదాయెను.

మ. జననాథోత్తముఁ డింతిఁ జూడ ననిమేషత్యంబుఁ గాంక్షించు న
య్యనిమేషత్యము కాంతకాంతముఖచంద్రానేవనానందవా
ననఁ బ్రాపించినఁ గోరు నప్పుడనిమేషస్వామిభావంబుఁ గ
న్గొన నెందున్ నృపులు త్తరోత్తరపదారీ నూనస్పృహచంచలుల్.

68

అ. జననాథోత్తముడు = ఎసురాజు, ఇంతి = ఆస్త్రీని, చూడ = చూచుకొనుట, అని
మేషత్యంబు = దేవత్యమును, కాంక్షించు = కోరును. ఆత్మపాటులేక యుండుటను కోరునని
భావము. అయ్యనిమేషత్యము = ఆదేవత్యమును, కాంత ... వాసన = కాంతి = సుందరియైన,
కాంత = అపడఁతియొక్క, ముఖముఖమనెడి, చంద్ర = చంద్రకళామృతియొక్క, ఆనేవన =
చక్కఁగా నేమిందుటవలన నయిన, ఆనంద = సంతోషముయొక్క, వాసన = సంస్కారముచేత,
ప్రాపించిన = పొందఁగానని యర్థము. 'ప్రథమాంపిబలే తస్మిన్ ద్వితీయాం పిబతేరవి' అను
నిత్యాదివచనములవలన దేవతలకుఁ జంద్రకళామృతిపానము స్వభావధర్మము. ఎసురాజును నాయక
ముఖచంద్రామృతిపానవాసనచేత దేవత్యమును బొందెనని యర్థము. చంద్రకళామృత పానముచేత
దేవత్యము సిద్ధించునుగాదా. గిరికాదేవిముఖమును నత్యాచరముతోఁ జూచుచుండుటవలన ఆత్మపాటు
లేమి సిద్ధింపఁగాఁగోరు ననిభావము. అప్పుడు = అసమయమందు, అనిమేషస్వామి భావంబు = దేవాధిపతి
త్యమును - అనఁగా నింద్రత్యమును - వేముగన్నులు గలిగియుండుట నని భావము. కోరు = కాంక్షిం
చును. కన్గొన = విచారించిచూడఁగా, ఎందు = ఎచోటను, నృపులు = రాజులు, ఉత్త...
చంచలుల్ = ఉత్తరోత్తరపద = అంతకంతకు హెచ్చయినస్థానములందలి, అనూన = అధికమయిన,
స్పృహ = అపేక్షయందు, అచంచలుల్ = చలించనివారుగాదా - పయిపయి నెక్కుడగు పదవు
లందు వారిక పేక్ష చలించునందునట. ఏమనిన, ఎసురాజు మనుజుఁడైయుండి ముందుగా
దేవత్యముగోరి యది సిద్ధింపఁగానే దేవేంద్రత్యము గోరినాడు గనుక రాజులంతకంతకు హెచ్చయిన
యధికారమునే కోరుచుండునట. 'అసంతుష్టాద్విజా నప్తాః సంతుష్టా ఇవపార్థివాః | సలజ్జాగఁశికా
నప్తా నిర్జజ్జేవ కులాజ్జనా' అను న్యాయ మిట యనుసంధించునది. అనఁగా తనురాజు గిరికాదేవిని
జూచునెడల ముందుగా ఆత్మపాటులేని చూపులుగలుగుటనుగోరి గిరికాముఖ పీక్షణమునందలి యత్యా
చరముచేత నది సిద్ధింపఁగా నంతటఁ దనివీరిక వేముగన్నులు గలుగుటను గోరెనని తాత్పర్యము.
'అనిమేష' 'అనిమేషస్వామి' అనునవి సాధిప్రాయములుగాన పరికరము అలం. క్లేషాతాపితమగు
అర్థాంతరన్యాసము.

తే. కాంతపద మొంది యట యూరుఁగ్రమ్మికాంచి, సీమనెనసి పయోధరశిఖరిదుర్గ
సంగతికిలాంచు నృపదృష్టి శ చక్రశాస, నోన్నతస్థాన మపుడుగారయొదవుఁదనకు.

అ. నృపదృష్టి = ఎసురాజుచూపు, కాంతపదము = నాయకయొక్క పాదమును, ఒంది = చేరి,
కాంత = రమణీయమయిన, పదము = స్థానమును బొందియని యర్థాంతరము. అట = ఆసిమిట, ఊరు
క్రమ్మి = తోడవారింది - గ్రామము నాక్రమించి యని యర్థం. కాంచినీమ = కటిప్రదేశమును,
ఎనసి = కూడుకొని - మేఖలానీమ నెనసినని యర్థం. తోడనేమీరయ శిఖరిదుర్గమును తెప్పినాడు
గనుక కాంచినపదము మేఖలాశబ్దార్థకమని గ్రహింపవలయును. మేఖలయనఁగా బర్హతనితంబము.
'మేఖలాఖడ్గబద్ధస్యాశ్వాశ్చోత్తరీ లనితమృతా' విశ్వ-పయోధర ... సంగతికి - పయోధర = కొండలను
బోలెడి కుచములయొక్క, దుర్గ = పాండకశక్యముగాని, సంగతికి = కూడికకు. పాండనలవిగాని యాక్ర

మణమున కనుట, లాచుక్ = పెనగు లాడుచున్నది. మేఘములతోఁగూడిన పర్వత దుర్గముల సంగతికి లాచుచున్నదని యర్థం. తనకుక్ = అనఁగా నృపదృష్టియగు తనకు, అపుడుగా = అప యోధరక్షితురదుర్గసంగతి గలిగినప్పటికిఁగదా, చక్ర ... స్థానము — చక్రకాసన = చక్రవాక నులను నిరసించునట్టి, ఉన్నతస్థానము = కుచప్రదేశముని యర్థము. చక్రకాసన = రాష్ట్రపరిపాలన చేయునట్టి యున్నతస్థానమని యర్థాంతరము. 'చక్రంచయే జలాపత్రే రథాక్షే రాష్ట్రే సైన్యయోః! ఘటసాధనభేదేపి క్షీణే శోకేతు పుంస్యయమ్' నానా. ఒదవుక్ = లభించును.

ఇక్కడ నాయక యడుగులనుండి కుచములవఱకు సాగుచున్ననృపదృష్టి పరముగను, మంచి చోటినుండి పర్వత దుర్గమువఱకు నాశ్రయింపఁజూచు నొకనిపరముగను నభేదాధ్యనసాయముచే నర్థ ద్వయము గలుగఁజెప్పినాఁడు. అందు రాజా దృష్టిమందుగా పాదములందుఁ బ్రసరించి తర్వాతఁ దొడలనావరించి, యామీదఁ గట్టిప్రదేశమును గలిసికొని, యక్కడనుండి గమింపశక్యముగాని కుచగి రులతోఁ గూడుకొనుటకుఁగా మిక్కిలియుఁ బాటుపడుచుండెనని తాత్పర్యము—అనఁగా నాపర్యం తమొకలాగున వచ్చినదై యక్కడనుండి కుచములను దాటిపోఁజాలకుం డెననుట. ఎఁడయిననొకఁడు ముందు నిరాశ్రయుఁడైయుండి ముందుగా మంచిస్థలమును గొంచెము సంపాదించుకొని యా పిమ్మట శొకగ్రామ మాక్రమించుకొని యా వింబడి నొకసీమను అనఁగా తాలూకాను స్వవశముచేసికొని యక్క డనుండి పర్వతదుర్గము నవలంబించుటకుఁ దగిన ప్రయత్నము సేయుట యుక్తమనియు నట్టి దుర్గము సంపాదించిన నే రాష్ట్ర పాలకత్వము వానికి సిద్ధింపఁగూడు ననియు నర్థాంతరమందలి భాషము తెలి యునది. కాంతపద మనుచో నర్థమున కాంతాయాః పదమనియు నర్థాంతరమున కాంతంపదమ్ అనియు విగ్రహము. 'జూరు' తొడ యగునపుడు సంస్కృతము; గ్రామార్థమునఁ దెనుగు. అలం. శ్లేషమూలక మగు సమాసోక్తి.

మ. నిరతిక్ నాభిసురంగ మీఁగియు వలీనీశ్రేణిక్ హత్తియు
న్వరరోమావలి నల్లరిగణము సంకటం బ్రాణియుం దత్ప్రయో
ధర దుర్గంబుల నాక్రమించె నచలేంక ద్రద్వేషిచూ పార సం
గరసామోదవినిద్రవృత్తికి నశత్రుకృం బెద్దియుం గల్గునే.

65

అ. ఇందును రాజాదృష్టి నే చెప్పుచున్నాఁడు. అచరే...చూపు—అచరేంద్ర = పర్వతశ్రేష్ఠఁ డయిన శోలాహునికి, ద్వేషి = శత్రుపయిన, లేక 'అచరేంద్రాభ్యుపలా' నానా. అని యుండు టవలన అచల శబ్దము పర్వతమందును, అచలాశబ్దము భూమియందును వర్తించును గనుక అచరేంద్రు లనఁగా భూమింద్రులయిన శత్రురాజులు, వారికి ద్వేషియైన వగురాజాయొక్క, చూపు = దృష్టి, నిరతిక్ = అధికాసక్తిచేత, నాభిసురంగము = నాయకయొక్క పాక్కిలియనెడు సారంగములో, ఈఁగియుక్ = తూటయును, వలీనీశ్రేణిక్ — వలీ = ముత్తరులనెడు - అనఁగా కడుపుమీఁది మూడు ముడుతలనెడు, నిశ్రేణిక్ = నిచ్చైనను, 'నిశ్రేణి స్వధిశోహిణి' హత్తియుక్ = హత్తు కొనియును, పర...గుణముక్—పర = శ్రేష్ఠమయిన, రోమావలిపల్లరి = నూఁగారుతీగ యనెడు. తీగవలెనున్న నూఁగారునెడు, గుణమును = లగ్నపట్టుతాడును, అంటంబ్రాణియుక్ = చివరముట్ట నట్లుకొనియు, తత్...దుర్గంబులక్—తత్ = ఆస్త్రీయొక్క, పయోధర = కుచములనట్లు, దుర్గం బులక్ = పర్వతదుర్గములను, ఆక్రమించెక్ = స్వవశముచేసికొనెను. జౌరజలత్పర్యముః సంగ... వృత్తిక్—సంగరస = సంభోగానురాగమందలి, ఆమోద = స్థంతోషముచేతనైన, వినిద్రవృ

త్రిక్షే = నిద్రారహిత బ్యాపారముగలవానికి - జాగరూకతగలవానికి నుట, సంకర = యుద్ధమందు, సామోదవినిద్రవృత్తిక్షే = సంతోషముక్తమయిన జాగరూకతగలవాని కని యర్థాంతరము. ఆశక్యము = శక్యముగానిది, ఎద్రియుక్ = ఏదేని, కల్లునే = కలుగునా - కలుగదనుట.

రాజా దృష్టిపరముగను ఆక్రమశీలుడగు శూరునిపరముగను సర్వద్యయము నిటనిబంధించినాడు. రాజాదృష్టి సంభోగరసమందలి సంతోషముచేత హెచ్చరికగలదై నాయకయొక్క నాభీవిలములోఁ జొచ్చివలిత్రయమునుహత్తుకొని రోహవలి వెంటఁబ్రాణి కుచములమీఁద బ్రసరించెనని యర్థము. ఎఁడయిన నొకఁడు యుద్ధమందలి యుత్సాహముతోఁ గూడిన జాగ్రత్తగలిగి నేల సారంగముఁ ద్రవ్వించి దాని గుండఁ మాటిపోయి కాని, లేక నిచ్చెనతోద్వాటుచే నెక్కికాని, లగ్నపట్టుత్రాళ్ల వెంటఁబ్రాణికాని, దుర్లభముసాధించి యాక్రమించుట యుక్తమని యర్థాంతర భావము. అలం. సమాసోక్తియు. శ్లేషానుగృహీతమగు అర్థాంతరవ్యాసమును.

ఉ. ఆమనుజేంద్రచూపు తిల శ కాంచిత మై నెఱదావి చల్లునా

రామముఖంబునన్ నెఱయ శ వ్రాలుచు హాసమరందచిక్కిణం

బై మెఱుఁ గారుగండపులక కామృత భానుశిలాశలంబుల

నైవమెఱు జాటి యూతగొను శ నిద్రపుఁబెన్నెటితీవ జొంపముల్.

66

ఆ. ఇందును రాజాదృష్టియే యర్థము. ఈ పద్యమం పంతుటను రూపకమున్నందున రాజాదృష్టిని దుష్టైదగా నిరూపణము నేయఁజనును. ఆమనుజేంద్రచూపు = ఆమనురాజాదృష్టి, తిలక అంచిత మై = కస్తూరీ తిలకముచేత నొప్పుచున్నదై, నెఱదావి = నిండువాసనను, చల్లు నారామముఖంబునన్ -- చల్లు = వెదచల్లుచున్న - వ్యాపింపఁజేయుచున్న, ఆరామముఖంబునన్ - ఆగిరికాదేవియొక్క ముఖమందని యర్థము. తిలకపుష్పముచేత నొప్పుచు నిండుపువ్వుల వాసనలను వ్యాపింపఁజేయుచున్న ఊద్యానవనము ముంగలనని యర్థాంతరము. ఆరామముఖమన్నచోట రామయొక్క ముఖమనియు ఆరామముయొక్క ముఖమనియు సర్వద్యయమున రూపభేదము, నెరయన్ = అంతిటనుగలయ వ్రాలుచు, హాస...చిక్కిణంబై...హాస = నవ్వినెడు, మరంద = పూఁదేనియచేత, చిక్కిణంబై = నునుపువాతినదై, మెఱుఁగారు తలంబులన్ -- మెఱుఁగారు = కాంతినిండుచున్న - మిక్కిలి మెఱయుచున్న, గండఫలక = పలకలవంటి చక్కులనెడు, అమృతభాను శిలాశలంబులన్ = చంద్ర కాంత శిలాప్రదేశములందు, నేవమెఱు = పలుమాఱును, జాటి = జరిగి - పడఁబోవుచుననుట, నిద్రపు పెన్నెటితీవ జొంపముల్ = నిద్రములయిన గొప్పతలవెండ్రుకలనెడు తీగగుంపులను. ఊతగొనున్ = గట్టిగాఁబట్టుకొనును.

తా. వినురాజయొక్కచూపు, కస్తూరీతిలకముచేత శోభిలుచున్న నాయకముఖము సౌందర్య మునంతయు గ్రహించుచు, నవ్వుచేత దట్టమై తళతళమెఱయుచును జంద్రకాంతమణికలములవలె నున్న చెక్కిళ్లయందు నిల్వరముగా నిలువలేక బెఁకిపోవుచును నిగారమయి సోగలైయున్న తలవెండ్రుకలపయి ప్యాపించి నిలిచెను. తుష్టైద తిలకపుష్పముచే నొప్పుచు పుష్పవాసనల గుబాళించుచున్న యుద్యానవనము నంతటను వ్రాలుచు మకరందముచేత నునుపువాతీ యున్నచంద్రకాంత శిలల యట్లుద్రవాభియవోట నువ నవకాళములేక తీగగుంపులను నవలంబించియుండుట యుక్తమని యర్థాంతరమందలి భావము. అలం శిష్టరూపకము.

సీ. పదములఁ బల్లవిం శ పఁగనోవుఁ దొడల మం, గళమహుంభాష్ట్రం శ గాంచనోపు

గటిగరిన్కంధాధిశ గమలీలఁ గననోపు. ననదుగా నెనసి మీనన్మంద నోపు
గుబ్బలసిరికల్పిఁ గొండ దాఁకఁగనోపు. నలుత నొక్కనిధాన శ మరయనోపుఁ
జక్కెరమోవి నిఃప్రళలం జెనయ నోపు, శ్రుతుల శ్రీలనె యెదుర్కొనఁగనోపు
తే. రమ్యవదనాబ్జమునఁ బూర్ణ రాజ మండ, లాధిపత్యశుభావాప్తి శ నలరనోపుఁ
గురుల ఘనసంపదలు చూడఁ గొనఁగనోపు, నింతినెమ్మనఁ బర్వసుర ర్వీశదృష్టి.

అ. ఇంతినెమ్మనఁ = ఆస్త్రీ)యొక్క దేహమందు, పర్వసుర్యీశదృష్టి = వ్యాపించిన రాజయొక్క
చూపు, పదములఁ = పాదములయందు, వ్యాపించి, పల్లవింపఁగఁ ఓపుఁ = ఉల్లసింపఁగ నో
పును - చిగురు పెట్టఁగ నోపుననిభావము. పరమాపసర్వలము గలదనుట. ఇట్లె మీఁదనెల్ల నయ్యెయవ
యవముల కుపమానస్ఫీరకములగు వ్యాపారముల సంక్రియింపట తెలియునది. తొడలఁ = తొడల
యందు, మంగళ .. భాష్టి - మంగళ = శుభముయొక్క, మహత్ - ఆరంభ = గొప్పయారంభ
ముయొక్క, ఆస్తిఁ = ప్రాప్తిని, కాంచనోపుఁ = పొందనోపు - మంగళార్థమయిన మహాకదరీ
స్తంభాప్తిని గాంచనోపునని భావము. ఊరు కాండ రూపరంభాస్తంభాప్తిని గాంచుననుట, కటిఁ =
పిఱుచునందు, కరి ... లీలఁ — కరిస్కంధ = ఏనుగు మూఁపుయొక్క, అధిగమ = పొందుట
యొక్క, లీలఁ = విలాసమును, కననోపును = ఏనుగుమూఁపు నెక్కినోపును - గజమస్తక ప్రాప్తినిగాం
చనోపునని భావము - కటిరూపగజమస్తక ప్రాప్తిగాంచుననుట. అసదుగౌను = సూక్ష్మమయిన నది
మును, ఎనసి = పొందినదై, మిన్నుండఁగనోపుఁ = మిన్ను ముట్టఁబోవును - ఆకాశస్వర్గమునేయ నోపునని
భావము. మధ్యరూప గగనమును స్పృశించుననుట.

గుబ్బలసిరికల్పిఁ = సిరియనఁగా సంపదయని యర్థము - కాంతియని భావము. స్తనసంపద
యొక్క కలిమియుండుటచేత - స్తనసంపత్తిని గలిగియుండుటచేత ననుట, కొండ తాఁకఁగఁ ఓపుఁ =
కొండతో సరికానోపునని యర్థము. పర్వతిస్వర్గము నేయనోపునని భావము. స్తనరూపపర్వతములఁ
దాఁకుననుట. అఱుతఁ = కింతమందు, ఒక్కనిధానము = అనిర్వాచ్యమయిన యొకనిక్షేపమును, అరయ
నోపుఁ = కననోపును - శంఖమును గననోపునని భావము. కింతరూపశంఖము నరయుననుట. ఇక్కడ
ఒక్కనిధానమనుటచే 'మహాపద్మశృపద్మశృశ్లోమకరకచ్ఛపా' మునునట్ల కున్దనీరాచవరశృ నిధయో
నవి' అను నీస్లోకమునఁజెప్పఁబడిన నవనిధులలో నొకటియగుశంఖము లక్షితమగుచున్నది. ఇట 'నిధాన'
శబ్దమునకు నభిధేయము శంఖనిధి. దీనికి వాచకమగు శంఖశబ్దముచే కంబువు లక్షితమగుచున్నదని తెలియు
నది. చక్కెరమోవిఁ = సంపదారతో సాటియైనతీపుగల పెదవియందు, ఇష్టఫలంబు ఎనయనోపుఁ = అభి
ష్టఫలమును బొందనోపును - మధురఫలమును బొందనోపునని భావము. అధిరోష్ఠరూప మధురఫలమును
నెనయు ననుట. శ్రుతులఁ = చెవులయందు, శ్రీలనె = సంపదలనె, ఎదుర్కొనఁగనోపుఁ = ఎదుర్కొన
నోపును - శ్రీకారముల నెదుర్కొన నోపునని భావము. శ్రవణరూప శ్రీకారముల నెదురు కొనుననుట.

రమ్యవదనాబ్జమునఁ — రమ్య = సుందరమయిన, వదన + అబ్జమునఁ = పద్మమువంటి ముఖ
మునందు, పూర్ణ ... వాప్తిఁ — పూర్ణ = సంపూర్ణమయిన, రాజమండల = రాజసమూహముయొక్క,
అధిపత్యఁ = ప్రభుత్వముయొక్క, శుభావాప్తిఁ = శుభప్రాప్తిచేత, అలరనోపుఁ = సంతోషింప నోపును.
సంపూర్ణచంద్రమండ లాధిపత్యముయొక్క శుభావాప్తిని నలరనోపునని భావము. విషనరూపశుభావ
చంద్రమండలాధిపత్యముయొక్క శుభావాప్తిచేత నలరుననుట. కురులఁ = కురుల పెండ్లుకలయందు,
ఘనసంపదలు - ఘన = గొప్పవారయిన పరరాజులయొక్క, సంపదలు = విభవములును, చూడగొనఁగ

నోపుక = దోచుకొననోపును. మేఘసంపదలు చూచుకొననోపునని భావము. కుంతలరూప మేఘ సంపదలు చూచుకొనుననుట.

రాజయొక్కదృష్టిగావున రాజోచితకార్యము లాచరింపఁదగుటచే పల్లవించుట మొదలుకొని ఘనసంపదలు చూచుకొనుట తుదిగా రాజకీయములయిన యుద్ధోత్తరావస్థలను యథాక్రమముగాఁ జెప్పినాఁడు. అనఁగా ఉల్లాసముకొందుట, గొప్పభారంభములనుజేయుట, గజస్కంధమోహించుట, మిన్ను ముట్టుట - అనఁగా మీఁదు మిక్కిలి విశృంభించుట, కొండదుర్గము ముట్టడించుట, నిధి నిగాంచుట, అభివృద్ధియుఁ బడయుట, సంపదలు తనంతనేపొందుట, రాజసమూహమునెల్ల నేలుట, పరరాజులసంపదల కొల్లగొనుట, యనునవి రాజోచితకార్యములు, పల్లవరంభా ద్యుపమానపదములచేఁ బాదాదిచిహ్న పర్యంతమయిన వర్ణనయు స్పష్టము. ఇక్కడ నతిశయోక్త్యనుప్రాణితమయిన సమాలంకారము.

కనుఁగవపూర్ణకామమగు ననెడి పద్యము మొదలుగా నీపద్యమువలకుంగల యాటుపద్యముల యందును ఐదురాజానకు మన్ననధద్వాదశావస్థలలోఁ బ్రథమావస్థయైన చక్షుఃప్రీతినిజెప్పినాఁడు. ఇందు లకు 'ఆదరాద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతిరి త్యభిధీయతే' యని లక్షణము. ఆదరముతో నాయొకను జూచుట చక్షుఃప్రీతియనుట 'ద్వాదశావస్థ లీక్షణోత్సవము చిత్త, సంగమమును సంకల్పసంప్రతాప, జాగరము కార్యమరతి లజ్జావిముక్తి, సంజ్వతోన్మాద మూర్ఛనాచరమములు' అని పంచైంద్రావస్థలు. (కొండలు సంప్రతాపసం జ్వరములనెడి గొండవస్థలను విడిచిపెట్టి తక్కినపదియ యవస్థలందురు.)

తే. వాఙ్మనసగోచరేతరాదైవైతరాగ, జలధి నపు డోలిఁదేలి రాజస్యవశాభి
ఘనతరాశ్చర్యశాలి యైత వనితరూపమనితరాయత్త మగునాత్మ నభినుతించె.

అ. వాఙ్మనస...జలధి — వాఙ్మనస=వాక్కునకును మనస్సునకును, గోచరేతర=గోచరించు వానికంటె మేఱయిన - అనఁగా గోచరింపనివయినదియు, అదైవైత = అద్వితీయమయినదియు, అగు, రాగ = శృంగారస్థాయి భావమనెను, జలధి = సముద్రమందు, అపుడు=అసమయమందు, ఓలిక = యుక్తమానట్లుగా, తేలి=ఓలలాడి, రాజస్యమాళి=పసురాజ కిభామణి, ఘనతర + ఆశ్చర్య శాలియై - అధికమయిన యాశ్చర్యముచేత, ఒప్పుచున్నవాడై, వినితరూపము = గిరికాదేవి యాకృతి, అనితరాయత్తము=పరాధీనముగాకయున్నట్టి - ఆరూపమునందే తగులుపడ్డ, ఆత్మ=తనవృద్ధయములో, అభినుతించె = కొనియాడెను.

'వాఙ్మనస...రాగజలధి' — ఇట్టిరాగమును గలిగించినందున ఆనాయికరూపసౌందర్యముగూడ ఇట్టిదనిచెప్పను తలంపను ఈడుచూపను అలవి గానట్టిదే కావలయును. కావుననే ఆశ్చర్యము 'ఘనతర' ధానితేతనే ఆత్మ 'అనితరాయత్త' మగుట. ఇక్కడ రాగ మనఁగా శృంగారస్థాయి భావము. సజాతీయమయిన నాయికాంతరాసక్తిచేతను విజాతీయమయిన క్రోధాధికముచేతను, గొట్టువడకనిల్చి సజాతీయవిజాతీయములను వ్యవ్యరూపములుగాఁ జేయురాగము శృంగారస్థాయిభావ మనఁబడును. 'సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృతీమా ర్తిమా' । యావద్రసం వర్తమానస్థాయి భావ ఉదాహృతః । విరుద్ధై రవిరుద్ధైర్వా భావైర్విచ్ఛిన్నతే న యః । ఆత్మభావం నయత్యవ్యాక్త స్థాయిష్యవదాకరః' అని లక్షణము.

నీ. ఘనలక్ష్మీ నెనఁగునంతగనముంగురులచేర, భ్రమరకంబులు ధాత్రిఁబ్రబలఁబోలు
గమలావళి నదల్పుర విమలౌగిమోముతో, నొనఁగూడినన్మిత్రుఁడొనరఁబోలు

నమృతసంగత మైనర యతివచక్కెరమోవి, నీడయై బింబులు ర నెగడఁబోలు
మేలిమిగట్టు లో మెలతచన్నుల కనుం, గై గోత్రవర్గ మిం పలరఁబోలు
తే. సాటిరాఁబోలుసరులు భుజాలతలకుఁ, జక్ర మేల్పడిగాఁబోలు ర జఘనరమకుఁ
దమ్ములుపదానుజన్తులై రతనరఁబోలుఁ, బ్రసవములుగాళ్ల నినువులై రయెసఁగఁబోలు.

అ. ఘనలక్ష్మీ = అధికమయిన సంపద చేత, ఎసఁగఁఅంగన ముంగురుల పేర = ఒప్పుచున్న స్త్రీ
యొక్క నుడుటిపై కురులయొక్క పేరును వహించి, భ్రమరకంబులు = తుమ్మెదలు, ధాత్రి = భూమి
యందు, ప్రబలకపోలు = వృద్ధిబొందఁబోలును-ఇక్కడ భ్రమరకములనఁగా ముంగురులును దుమ్మె
దలును, భృగ్గోలకా భ్రమరకా నానా. ముంగురులు ఘనలక్ష్మీ నెసఁగుననఁగా మేఘకాంతి చేతనొప్పు
ననిభావము. గొప్పసంపదగలవాని పేరును పెట్టుకొనుట మంచిదిగాన భ్రమరకములని ముంగురులకుఁ
చేరుండఁగా నాపేరే తుమ్మెదలును దమకు భ్రమరకములని పెట్టుకొనెనని యర్థము. ముంగురులు ఘనల
క్ష్మీని అనఁగా మేఘకాంతి నెసఁగుననియు తుమ్మెదలకును ముంగురులకును సమముగా భ్రమరకములను
పేరుగలదనియు భావము.

కమలావళి = పద్మ సమాహమును, అదల్పు విమలాంగిమాయతో = ధిక్కరించుచున్న యీశ
డఁదియొక్క మొగముతో, ఒనఁగూడి = జతగలిగి, సన్నిత్రుండు = సత్ + మిత్రుండు = నక్షత్రములకావుఁ
డయిన చంద్రుండు, ఒనరఁబోలు = సన్నిత్రుండై యొప్పుచుండఁబోలును-అనఁగా శ్రేష్ఠుండైనసఖుండై
యొనరఁబోలుననుట. ఇక్కడ నాయకముఖమనకును జంద్రునకును బద్ధనిరాసకత్వము సమముగనుక
మిత్రత కర్వత్వము తెలియునది. సన్నిత్రుండు (అనఁగా చంద్రుండు) తనవలెనే నాయకముఖమును
బద్ధములను నిరసించుటనుకూచి దానికి సన్నిత్రుండై (అనఁగా మేటిచెలికాండై) యొప్పినాడని యర్థ
ము. నక్షత్రములకు మిత్రుండగుటచే సన్నిత్రుండను చంద్రునిపేరు చెలిమాయనకు సన్నిత్రుండగుటచేతఁ
గలిగినట్లుగా నుచ్చేత్తయెఱుంగునది. 'సన్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధాభవతిచత్రిమ, సత్త్రి-బమ్మ
క్షే' నానా.

అమృతసంగతము = అమృతముతోఁ గూడినది. అయిన, అతివచక్కెరమోవి = స్త్రీయొక్క
చక్కెరవలెఁదియ్యనయిన పెదవియొక్క, నీడయై = ఛాయయై, బింబులు = బొండ్పండు, నెగడఁబోలు =
బింబునునట్లుగాఁ బ్రసిద్ధిబొందఁబోలును - బింబునఁగా నీడయు బొండ్పండును-బొండ్పండునకుఁగల
బింబును పేరు నాయకపేదవికి బింబును అనఁగా నీడయగుటచేతఁ గలిగియుండు సేమాయనియు త్వేత్త.

ప్రతివిమ్మ తత్పక్వతా ప్రతికృత్యాంచ మణ్డరే ।

లాఞ్ఞసేపిచ విమ్బాన్త్రీ నద్వయో ర్విమ్మకాశరే నానా.

మేలిమిగట్టులు = మేలిమి బంగారుకొండలు; విస, మెలతచన్నులకు = చెలువకుచములకు, అనుం
గై = కూర్చియై - గారాబమై, గోత్రవర్గము = పర్వతసమాహము, ఇంబులకపోలు = గోత్రవర్గ మను
నట్లుగా పీఠమై యొప్పుఁబోలునని యర్థము. గోత్రవర్గమనఁగా నిచట బంధుసమాహమును పర్వతస
మాహమును, గనుక జన్ములును బంగారుకొండలుగాఁ జెప్పి పర్వతములతోడిభాంధవము పఠించి
నాడు. పర్వతములు-పర్వతములకు బంధువులేకగా యనుట. చన్నులకు బంధువులగుటచే వానికి గో
త్రవర్గమని పేరుకలిగెను గాఁబోలుననుట. ఘనలక్ష్మీ నెసఁగుటచే దుమ్మెదలకు ముంగురులను పేరఁ బ్రబలు
యు, కమలముల నదల్పుటచే చంద్రునికి మొగముతో మైతియు, అమృతముతోఁ గూడియుండుట

‘చేత మోవికి బింబము నీడ యగుటయు, మేలిమిగట్టులొటచేత మెలరచన్నలకుఁ గొండలు గోత్ర
వర్గ మగుటయు నని హేతువులు దెలియనది.

సరులు=హారములు, భుజాలతలకు = ఈ స్త్రీ తీగవంటి బుజములకు, సాటిరాజ్ బోలు =
సరులు అనునట్లుగా అనగా సమానము లనునట్లుగా నీడుపడబోలును - సరియనగా సమానమును .
హారములకు సరులనెడిపేరు భుజాలతలకు సరులు (సమానములు) అగుటచే కలిగెనని యుత్పేక్ష.
చక్రము=బండికల్లు, జఘనరమకు = ఈ స్త్రీయొక్క కటిపురోభాగ సమృద్ధికి, ఏల్పడికాఁబోలు =
చక్ర మనునట్లుగా నేలకోడగినది కాఁబోలును - చక్రమనఁగా నిక్కడఁ గొలుచునట్టి సైన్యము.
తమ్ములు = తామరలు, పదానుజన్మలై = ఈ స్త్రీయొక్క పాదములకుఁ దోడఁబుట్టువులై, తనరఁ
బోలు = తమ్ములనునట్లుగా నొప్పఁబోలునని యర్థము. తమ్ములనగా నిచటఁ గనివృత్తాంతము. ‘తమ్ములు
నాఁచేరగుఁ బద్మముల కనుజన్మలను దరణేందుధరా’ ఆంధ్రనామ సంగ్రహము. ప్రసవములు =
పుష్పములు, గోళ్లనినువులై = ఈ స్త్రీ నఖములయొక్క శిశువులై, ఎసఁగఁబోలు = ప్రసవము
లనునట్లుగా వృద్ధిబొందఁబోలును. ప్రసవములనఁగా శిశువులును తామరలు - పదములకుఁ దమ్ములగు
టచేతఁ దమ్ములని పేరొందినట్లును - పువ్వులు గోళ్లకుఁ బ్రసవముగుటచేత ప్రసవములని పేరొందినట్లును
నుత్పేక్ష. ఈపద్మమందు నాయిక కాశేకపాదము వర్ణనముచేసినాడు.

తా. ఈ స్త్రీ ముంగురులు మేఘకాంతిచేనొప్పముఁ దుష్టపలవరె వెలయుచున్నది. మొ
గము తామరలధిక్ గించి చంద్రునివలె వెలయుచున్నది. చక్కరమోవి యమృతముతోఁ గూడినట్లు
తీయనై దొండపండువలెనున్నది. చన్నుదోయి బంగారుకొండవలె వెలుగుచున్నది. చేతులు హార
ములవలెను, గట్టిచక్రము బండికల్లువలెను, అడుగులు తామరలవలెను, గోళ్లు పువ్వులవలెను విలసిల్లు
చున్నవి.

‘ఘనలక్ష్మీనెసఁగు’ నిత్యాది హేతువులచేత భ్రమరకత్వాదులను సమర్థించుటచే నాలుగుపెద్ద
పాదములందు కావ్యలింగములు నాలుగు. భ్రమరకత్వాది విశేష్యము లభిప్రాయగర్భము లగుటంతేని
పరికరాంకురము లెనిమిది. వీనికల్ల నుత్పేక్ష యంగి.

చ. బోమవిలు చూపుతూపులును १ బూని మృగాంకునిగెల్చి యింతిమో
మమృతము మందహాసమున २ నచ్చపుడాలు కపోలలీల ఘా
లమునఁ గలావిలాస మఖిలంబుఁ గొనం గని వెన్కజొచ్చె న
య్యమృతగధ స్తిభీతతిమి ३ రావలి వేనలివెంపుసొంపునన్. 70

అ. ఇంతిమోము=ఈ స్త్రీయొక్క ముఖము, బోమవిలు=కనుబొమ్మయనెడు ధనుస్సును, చూపు
=వీక్షణములనెడు, తూపులును=బాణములును, పూని=ధరించి, మృగాంకుని=చంద్రుని, గెల్చి, అమృ
తమ్ము = చంద్రునిలోనుండు నమృతమును, మందహాసమునన్ = చిలువవ్వుచేతను, అచ్చపుడాలు=
నిర్మలమయినకాంతిని, కపోలలీల = చెక్కిల్లయొక్క విలాసముచేతను, ఘాలమునన్ = నొసటిచేత,
కళావిలాసము=చంద్రఖండముయొక్క డంబును, అఖిలంబు = అంతటిని, కొనన్ = హరింపఁగా,
కని, అయ్యమృత ... రావలి — అయ్యమృతగధస్తి = ఆచంద్రునివలన, భీత = భయపడిన, తి
మిరతవలి=అంధకారసమాహము, వేనలి వెంపుసొంపునన్ = ఈ స్త్రీయొక్క కొప్పునెడు మిషచేత,
వెన్కజొచ్చెన్ = తరలుసొచ్చి వెనుకఁజేరెను అని యర్థము. పగవారియొక్క పగవాఁడు బంధుని
యన్నదిగనకఁ జేరటలు తమకు విరోధియైన చంద్రునిగెలిచినముఖమును, తమమిత్రమునుగాఁ దలచి

వెనుకఁజూచెనునుట అనఁగా గిరికయొక్క కనుబొమ్మలు వంపఁబడిన విండ్లవలెనున్నవనియుఁ జూపులు బాణములవలె నున్నవనియు, ముఖము చంద్రునివలె నున్నదనియు, నవ్వు అమృతమువలె నున్నదనియు, చెక్కిల్లు చంద్రప్రభలవలె నున్నవనియు, నొసలు చంద్రకలవలెనున్నదనియుఁ, గొప్ప గాఢాంధకారమువలె మిగుల నల్లనైయున్నదనియు ఫలితార్థము.

‘బొమ్మవిలు చూపు తూపులు’ పరిణామాలంకారము. దీనిచే ‘మృంగాకుని... గొనక్’ అను అతిశయోక్తి పోషితము. ‘అమ...భీత’ కావ్యలింగము ‘వేన...పునక్’ అపహ్నావము ‘వెన్నఁ జూచె’ నను దానిశ్లేషముచే ననుప్రాణితము.

చ. బలితపు గుబ్బగుబ్బలులరేవై నిరవొంది మెఱుంగుఁదీగచే
నలరి హృతాబ్జపూగరుచి రేయై నిరవద్యకలారవామృతం
బులకలిమిం బికాంగసలరమూఁకకు మూకత సంఘటించు నీ
చిలుకలకొల్పికంధర భరజింపఁగఁ జెల్లదెకంధరాంకమున్.

71

అ. ఇందు కంఠమునకును మేఘమునకు నభేదాధ్యక్షసాయముచేత ఆర్థధ్వయము మూఁడుపాదములం దెలియునది. బలితపుగుబ్బగుబ్బలులపై = (కంఠ) గొప్పవయిన చమఁగొండలమీఁద, ఇరవొంది = ఒప్పుచున్నవై - (మేఘ) కొండలమీఁదనుండుట మేఘధర్మములని తెలియునది. మెఱుంగుఁదీగచే - (కంఠ) మెఱుంగయిన బంగారుతీగయనెడు భూషణ విశేషముచేత, అలరి = ప్రకాశించి - (మేఘ) మెఱుఁపుఁదీగచేత నలరి - హృత...రుచియై — (కంఠ) హృత = హరింపఁబడిన, అబ్జ = శంఖముయొక్కయు, పూగ = పోఁకమ్రాని బోదెయొక్కయు, రుచియై = శోభగలిగినదై - (మేఘ) హరింపఁబడిన పద్మసమాహాశోభగలదై - కమలములకు మేఘము ప్రతికూలమగుట ప్రకటముగదా. ‘అబ్జోధన్వన్తరా చక్రే’నిచు శే శబ్దపద్యయోః’ విశ్వము, ‘పూగః క్రముక బృన్దయోః’ అమ. నిరవద్య...మృతంబుల కలిమి — (కంఠ) నిరవద్య = అనింద్యమయిన, కలా = అప్యక్త మధురమయిన, అరవ అమృతంబులకలిమి = అమృతప్రాయములయిన స్వరములకలిమిచేత - (మేఘ) నిరవద్యమయిన గర్జారవముయొక్కయు జలసందోహములయొక్కయు కలిమిచే - అమృతమనఁగా ఉదకమునకుఁబేరు, ‘స్వాధ్యక్షశేషమమ్మ సభోరసాయన క్షీరాజ్యసోమాన్న సుధాసు చామృతమ్’ నానా. పికాంగసలమూఁకకున్ = ఆఁడు శోవెలయొక్క సమాహమునకు, మూకత = మూఁగతనము, సంఘటించు ... కంధర — (కంఠ) సంఘటించు = సంపాదించుచున్నదాని - నీకంఠస్వరమాధుర్యముతోఁ దమ కంఠనాదము సమానముగాదని సిగ్గుపడి శోయిలలు పలుకుకుండుననుట - (మేఘ) పద్మర్తువునందుఁ గోయిలలు గూయుటలేదు గనుక వికసమాహములకు మూకత్వము సంఘటించుటయే మేఘధర్మమని తెలియునది. ఈ చిలుకల కొల్పికంధర = ఈ స్త్రీయొక్క కంఠము. కంధరాంకమున్ = కంధరమను మేఘనామమును ‘గ్రీవాయాం కన్ధరామేఘపుమాన్’ నానా. భజింపఁగఁజెల్లదె = వహింపఁగూడదా - అనఁగా వృత్తిసామ్యమును నామసామ్యమునుగల కంధర, కంధరాంకమును వహించుటకుఁ దగుననుట. శ్లేషమూలకమైన కావ్యలింగము. ‘బలితపు గుబ్బగుబ్బలు’ పరిణామ మంగము.

తా. ఆచెలువకంఠము బంగారుతీగచే నలంకృతమై, శంఖమును పోఁక బోదెను చెలువునమించి, అప్యక్త మధురస్వరముచే శోయిలల నతిశయించి, యొప్పుచున్నది.

మ. సమదాభంగమ నోజసామజ మురోశ్రజగ్రావ లీలాధి క

క్లమమై నాభిసరోంతరంబున మునుంగు బొంగు నుద్వేలభం

గము లయ్యెన్ వల లంతరాలమునఁ దీర్గదంధానుబంధంబుచే
నమరుందు మైదచాలు నా నొనరె నూఁ గ రింతిలేఁగొనునన్.

72

అ. సమచ... సామజము — సమచ = మచముతోఁ గూడినదియు, అభంగ = భంగములేనిదియు - పరాజయము నొందనిదియు, అగు, మనోజ = మన్మథుడనెడి, సామజము = ఏనుగు. ఉరోజ... క్లమమై — ఉరోజ = స్తనములనెడు, గ్రావ = పర్వతములయందలి, లీలా = క్రీడలచేత - పర్వతములయందుఁ జేయఁబడిన వప్రక్రీడలచేత ననుట, అధికక్లమమై = అత్యంతముయిన బడలికగలదై, నాభిసరోంతరంబునఁ = పొక్కిలి యనెడు కొలఁకులలోఁకల, యునుంగఁ, ఎరులు = కడుపుమీది మడతలు, పొంగు... భంగములు — పొంగు = పయికి నుప్పొంగినవై, ఉద్వేల = గట్టుపయింబొరలిన - ఉత్కటమయిన, భంగములు = అలలు, అయ్యెన్ = అయినట్లుగా నుండెను. అంతరాళమునఁ = ఎరులనెడు తరంగముల యొక్కనడుమ, తత్ ... బంధంబుచేత్ — తత్ = ఆనాభి సరోవరమందు మునిగిన మన్మథ మచసామజముయొక్క, గంధ = మదసారభమందలి, అనుబంధంబుచేత్ = ఆనక్రిచేత, అమరుం తుమైదచాలునాఁ = ఒప్పుదున్న తుమైదలబాఁగో యన్నట్లుగా, ఇంతిలేఁగొనునన్ = ఈ స్త్రీయొక్క అతిసూక్ష్మమున నమనునందు, నూఁగారు = రోమాని, ఒనరె = ఒప్పెను.

ఏనుగులు పర్వతములందుఁ గ్రీడనలుపుట స్వభావము. ఇక్కడ మన్మథగజము స్తనపర్వతములందుఁ గ్రీడనలుపుటను శిష్టలచేత్ స్తనము లత్యంతమన్మథోద్దీప్తములనుట వ్యంజితము. ఏనుగులు కొండలఁ గొట్టిల్లుగోరాడి బడలిక దీక్షఁ గొలఁకులందు మునిగి దాని నల్లకల్లోలము నేయుటయు దాని మదము వాసనకుఁ దుమైదచాలు ముసరుటయు ప్రసిద్ధము. 'సమదాభంగ' మనోజసామజము మత్తిలి విఱ్ఱిఁగనుచుంటువలన నె (ఉరోజ) గ్రావలీల. 'అధిక క్లమ' ముగాక్రీడించి బడలుటవలన నే నాభిసరస్సున మునుగుట. 'ఉద్వేల' ఏనుగు ఎంత పెద్దది మునుంగఁగా అలలు గట్టుపై నెగయుకపోవు. ఆనాయిక కుచములు పర్వతములవలె గట్టిగానున్నవనియు, నాభి కొలనువలె లోఁకు గలిగియున్నదనియు, కడుపు మీది మడతలు తరంగములవలె వెంబడిగాను స్పృష్టమయి యెగ పుగబడిగాను నున్నవనియు, నూఁగారు తుమైదచాలువలె నల్లనై సోగగానున్నదనియు ఫలితార్థము. 'అమరున్ తుమైదచాలు' అనుచో ఉదంత తద్ధర్మక్రియావి శేషణములమీది పరుషములకు నుగాగమసరళాదేశములు కవి త్రయమతమునం జూపట్టి వుగాని మనుచరిత్రమున ప్రభలునభంతరిత్యమున... బొల్పగుం జవిక' ననియు 'మించు బ్రాయపు లేటి పిండు' ననియు బ్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. 'సమదా... భంగములయ్యెన్' రూపకము. ఈరూపకముచే 'భంగములయ్యెన్' 'తుమైదచాలు నానొనరె' అను ఉత్పేక్షలు రెండు ఉత్పాసితములు.

చ. వనితకుచాద్రులం బొడమి ర్ వాటపుఁ బొక్కిలి నిండి యుబ్బి జా
ల్లొని కటిచక్ర మాని మెఱుంగుందొడ లై విరవాసి వచ్చునూ
తనకిరణామృతౌఘములదండ హలాంక పదోత్థితంబు లై
మను నుడివ్రానిగర్భకలర మంబులు గావె లతాంగిజంఘికల్.

73

అ. లతాంగి జంఘికల్ = ఈ స్త్రీయొక్క పిక్కలు, వనితకుచాద్రులన్ = ఈ స్త్రీయొక్క సెట్టచన్నులనెడు కొండలయందు, పొడమి = పుట్టి, వాటపుపొక్కిలి = కుదురుయిన నాభియనెడు నేలగుంతయందుండి, పొక్కిలియనగా నాభికిని నేలగుంతకునుదేరు, ఉబ్బి = అందుండి పయికిను పొంగి, జాల్గొని = జాలుగాఁ బ్రవహించి, కటిచక్రము = కటిప్రదేశమనెడు రాష్ట్రమును, అని = లోఁగిని, మెఱుంగుందొడలై = మెఱుంగుచున్న యూరురూపములై, విరవాసి = రెండువాయలై,

వచ్చునూతన...దండకో—వచ్చు = వచ్చునట్టి, నూతన = క్రొత్తలయిన, కిరణ = కాంతియనెడు, అమృత+ఓఘముల = జలప్రవాహములయొక్క, దండకో = చేరువ. హలాంక ... త్థితంబులై — హలాంక = హలరేఖలుగల, పద = పాదములనెడు, హలాంక = నాగగతి దుక్కిగల, పద = స్థానములవలన, అనగా నాగగతిచేత దున్నివెదవేసిన మడిచేలవలన ననుట. 'పదంబ్యపసిత త్రాణస్థానల త్త్వంఘ్రీవస్తుభు' అను. ఉత్థితంబులై = మొలచినవై, మను = వృద్ధిబొందుచున్న, ఉడివోని = ఉడిగి పోకుండెడు, గర్భకలమంబులు = పొట్టలోనున్న పరిపైరులు, కావె = కావా-పరిపొట్టలేయగుననుట.

ఇక్కడ ఉడివోనిపిక్కలను ఉడివోనిపరిపొట్టలుగా నుత్పేక్షించినాడు. జలప్రవాహము కొండలయందుఁబుట్టి నేలవాటముగానున్న గుంతనిండి దానినుండి యుపాంగి వెల్లువలై దేశమునుజాటి రెండు పాయలై ప్రవహించి యంతనాగ గేటిచే దున్నఁబడి విత్తుచల్లియున్న ప్రదేశములందు బాహుగా నాచోట పరిపైరు మొలచుటప్రసిద్ధము. ఆజలప్రవాహములవలె సేయిచటను నాయికా కాంతి ప్రవాహములనుగా రూపించియవి పుట్టుటకుఁ గుచములనెడు పర్వతములను, పొక్కిలి యనెడు గుంతను, కటిప్రదేశమనెడి దేశమును, దొడలనెడు పాయలను, లోడలపాంత సౌభాగ్య సూచకముయిన హలరేఖలనెడి నాగ గేటిచార్లను, అవిగల పదములనెడు పాదములను, గుదులుపఱచి యాపదములయందు మొలచిన పరిపొట్టలుగా పిక్కలను జెప్పినాడు. మాషకోతాపితమైన యుత్పేక్ష ఘనలక్ష్మీ నెసఁగుననెడి పద్యము మొదలుకొని యీ పద్యము తుదిగానై దుపద్యములలోన వస్థాభేదమయిన ప్రలాపమును జెప్పినాడు. ఇందులకు 'వెలయుగ సతీగౌనియాడుట, చలఁపఁ బ్రలాపము' అని లక్షణము.

చ. అని వనితాలలామ వినుతాంగతరంగితి సౌకుమార్యముల్

గని కొనియాడు సమృదము ర గ్రమ్ముకొనం దల యూచు నవృన్

వ్వనరుహసూతిచేతీయని ర వారితిచాతురి మెచ్చు గాని య

74

య్యనఘుఁ డెఱుంగఁడయ్యె మనర నాంతర మాంతరవిన్యయంబునన్.

అ. అని, వనితాలలామ = సౌందర్యపతియైన యాస్త్రీయొక్క, 'లలామం త్రిఫరమ్యేస్యాస్తుఖ్య సామర్థ్యలక్ష్మసు' విశ్వ. వినుత = స్త్రీత్రిముచేయఁబడిన, అంగ = అవయవములందు, తరంగితి = అలలుగాఁ జేయఁబడిన - అలలవలె పయి పయినిగుడుచున్నట్టి, సౌకుమార్యముల్ = కోమలత్వములను, కని = చూచి, కొనియాడు = స్త్రీత్రిముచేయును, సమృదము = సంతోషము, క్రమ్ముకొనఁ = అపరిచుకొనఁగా, తలయుంచుక = కిరఃకంపముసేయును. నవృన్ = నెట్టి నవృత్తగానవృత్తును, అవ్వనరుహ... చాతురిక్ — అవ్వనరుహసూతి = (తామరయందుఁబుట్టిన యా) బ్రహ్మయొక్క, చేతి = చేతియొక్క, అనివారితి = నివారింపఁబడిన, చాతురిక్ = చాతుర్యమును, మెచ్చుక = మెచ్చుకొనును, కాని = ఇంతేకాని, అయ్యనఘుఁడు = పాపరహితుఁడైన యారాజు, అంతర = హృదయమందలి, విన్యయంబునఁ = ఆశ్చర్యముచేత, మననాంతరము = మఱియొక యాలోచనమును, ఎఱుంగఁడయ్యెక = గుఱుతెఱుంగఁదాయును .. అనగా విభ్రాంతిపడిచూచుచు నూరకుండెననుట.

త. ఆరాజు ఆనాయక యంగములందు నలలవలె పయిపయిం బాగుచున్న మెల్లందనపు ముద్దులనుజూచి పొగడుచు సంతోషించుచు మెచ్చిచలయూచుచు నవృత్తు నాచెరువను నిర్మించిన బ్రహ్మయొక్క చేతికిల్పనై పుణమునకు మెచ్చుచునుండెను. ఇంతేకాని యతని కాసౌందర్యాతిశయముచే మనంబున నాశ్చర్యము పయికొనఁగా మఱిమియుఁ జేయఁ దోచదయ్యె.

మ. అపు డానర్తసఖుండు చేరఁ జని కర న్యారత్నముం జూచితే

తపసీయాచలధీర నాపలుకు త ర్థ్యం జౌఁ గదా యింకనే
జపివేమంబునఁ జేరఁబోయి లలనాశ్ర జన్మప్రకారంబు దే
టపడం గాంచెదఁ బంపు మన్నను నఖండప్రేమసామగ్రితోన్.

75

అ. అపుడు = ఆనమయమందు - వసురాజేమియుఁ దోఁపకయున్న పుడనుట. అనర్ప సఖుండు = ఆప్రియమిత్రుండు, చేరఁజని = సమీపించిపోయి, తపసీయాచలధీర = బంగారుకొండవలె - అనఁ గామేరుపర్వతమువలె ధైర్యముగలవాఁడా, కన్యారత్నమున్ = కన్యలలో రత్నమువంటి దయిన యీచెలువను, చూచితే = చూచితినా, నాపలుకు, తర్థ్యంబు = నిజము, జౌఁకదా = అగునుగదా. నేను జెప్పినంతటి సౌందర్యవతియే యగునుగదా యనుట. ఇంకఁ, నేను, జపివేమంబునఁ = మునివేషము చేత, చేరఁకపోయి, లలనాశ్రప్రకారంబు = ఈస్త్రీయొక్క పుట్టుకవిధమును, తేటపడఁ=విశ దమగునట్లు, కాంచెదఁ=కనుగొనెదను, పంపుము, అన్నన్, అఖండప్రేమ సామగ్రితోన్ - అఖండ =సంపూర్ణమయిన, ప్రేమసామగ్రితోన్ = అనురాగ భరముచేత, దీనికి ముందటి పద్యముతో నన్వ యము. 'తేట పడంగాంచె' ననుచో' తేటయును ప్రథమమిఁది పరుషమనునకు సరళాదేశము లేనందున సరళాదేశము వై కల్పికమేకాన నిత్యమును పక్షము నిర్లప్తము.

తా. అట్లు వసురాజేమియుఁ దోఁపకుండఁగా, గారాబుచెలికాఁడతనిని సమీపించి 'మేరుధీరా! కాంతామణిని జూచితివా ? నీ నీచెలువనుగుతించి వర్ణించి చెప్పినమాట నిజమేయగునుగదా ! ఇంకనేను మునివేషము వేసికొనిపోయి యీకన్య యెదురుకాకుటో తెలిసికొనెదను. నన్నుపంపు'మనఁగా రాజా మిక్కిలియుఁ ప్రేమ గడలుకొనఁగా.

తే. కుంభగత దీపశోభానిశ్గుంధలీలఁ, గుంధకుచమేనఁ జూడ్కు లాశ్రగుబ్బుకొనఁగఁ
గాంచువిభుఁ డంగనాప్రసంగంబుకతన, మంత్రివరు నెట్ట కేలకురమటలి చూచి.

అ. కుంభ...లీలఁ - కుంభగత = కుండలోనున్నట్టి, దీప = దీపముయొక్క, శోభా = కాం తియొక్క, నిగుంధలీలఁ = వ్యాపనమువలె, కుంభకుచమేనఁ = కలశములవంటి చన్నులుగల యా పఁడతి దేహమందు, చూడ్కులు = చూపులు, ఆగుబ్బుకొనఁగఁ = పిక్కిటిల్లునట్లుగా, కాంచువిభుఁ డు = చూచుచున్న రాజా, అంగ నాప్రసంగంబుకతనఁ = ఆస్త్రీనిగూర్చి యుచ్చటయే యైనందున, మంత్రివరుఁ = మంత్రిశ్రేష్ఠుని, ఎట్టకేలకుఁ = కొంత సేపటికి, మఱిచూచి, ఈ పద్యమునకు ముందటి పద్యముతో నన్వయము. రాజా మననాంతరము లేక నాయికాయత్తచిహ్నఁడైయున్నను మంత్రి నాయి కాప్రసంగమే చేయుటంబట్టి యతనిని మఱల చూచినాడనుట. ఇతరప్రసంగ మయినచోఁ బాటింపఁ జాలఁడని యాశయము. మఱి కుండలోపలనున్న దీపము దానియం దావంతచోటయినను విడువక యలమునట్లు రాజాయొక్క చూడ్కులును నాయికమేనియం దిసుమంతభాగమునయిన విడువక ప్రసరించెననియు దీనిచే ఆనాయిక సర్వావియవములు సౌందర్యాతిశయయుక్తములనియు శెలియు నది. నాయికాజీహ మాద్యంతమునందు వ్యాపించుటకై కుంభగతదీప మిచటఁ బోలికగాఁ గయి కొనఁబడుట తెలియునది. అలం. ఉపమ.

ఉ. ఏగతి యోగిరూపము వరహించెదో యేగతిఁ బ్రాప్తి మించెదో
యేగతి వేల గాంచెదవో శ యేకత మున్నవధూజనంబు నీ
వేగతిఁ బల్కరించెదవో శ యిష్టసఖా భవదీయనీతికా
ర్యాగతి నేడు చూతము గదా యని యంపిన నాక్షణంబునన్.

77

అ. ఇష్టసఖా=గారాబు చెలికాఁడా, యోగిహాపము = మునివేషమును, ఏగతి=ఏవిధమున, వహించెదా=పూనెదవా, ఏగతిని, ప్రాధిమిించెదా=నేర్పుచేత నతిశయించెదవా - ఎక్కుడు నేర్పును నెఱపెదవా యనుట - వాని సంధించునపుడు వారికంటె నేర్పున వెనుదీయక యతిశయింతునో యనుట, ఏగతిని, వేర్కొ=సమయమును, కాంచెదవా=కనిపెట్టెదవా, ఏకతము ఉన్నవసూజనంబుకొ =ఏకాంతమునందున్న స్త్రీసమూహమును, 'జనస్సమూహే లోకేఽపి' నానా. నీవు, ఏగతిని, పల్కరించెదవా=మాటాడించెదవా, ఏకాంతముగానున్న స్త్రీలను మిక్కిలి యాచిత్యముతప్పకుండఁ గా మెల్లపున మాటాడవలయు ననుట, భవదీయ...గతి - భవదీయ=నీదయిన, నీతికార్య=నయముతోఁ గూడిన పనియొక్క, ఆగతి=రాక - కలుగువిధము ననుట, నీతిమొఱి నీవు కార్యమును బన్నువిధమును, నేఁడు, చూతముగదా=చూడ నేచూచెదముగదా, అని, అంపిన్=పంపఁగా, ఆక్షణంబునకొ =తక్షణమే, ముందటిపద్యముతో నన్వయము. ఏకతమనుచోఁ గ్రహించిశేషణముగా గ్రహించునది.

తా. గారాబు చెలికాఁడా! నీవు మునివేష మెట్లు దాల్చెదవా, ఎట్లు నేర్పు మించెదవా, నీకు సమయమెట్లు గలుగునో, మఱి యేకాంతమందున్న స్త్రీలను నేవిధమున మాటాడించెదవా, నీనీతి కార్యమును నేఁడుగదా చూడఁబోయెదము, అని పంపఁగా నాక్షణమందే,

నీ. కనకవల్లమితల్లి శ కలవెంపుజడగుంపు, పుష్పసరాగనంభూతి భూతి
కమనీయశాఖాప్రకాండంబు దండంబు, తరుణపల్లవకోటి శ ధాతుశాటి
వల్కలధట్టంబు శ వరయోగపట్టంబు, జాలకవిసరంబు శ జనసరంబు
ఫలరసాసారంబు శ పాత్రాంబుపూరంబు, కింజల్కములుచాలు శ మాంజినూలు
తే. సేయఁజాలినయవ్వుహా శ శిఖరిశిఖర, రుచిరసురభూజరాజిచే శ నుచితవేష
మెరసి నరపాల నిరపాయరహితవిహార, హరి గడిదేటి యొకజడ శ దారియయ్యె.

అ. కనక...పెంపుకొ - కనక=బంగారు మయములయిన, వల్లమితల్లికల=మేటితీగలయొక్క, పెంపు=సమృద్ధిని, జడగుంపు=జటల సమూహముగాను, పుష్పసరాగ సంభూతి = పుష్పాడియొక్క చక్కఁగాఁ గలిగియుండుటను - పుష్పాడి చక్కఁగాఁ గలిగియుండుట ననుట, భూతి=భస్మముగాను, కమనీయ...ప్రకాండంబు - కమనీయ=మనోహరమయిన, శాఖాప్రకాండంబు =శ్రేష్ఠమయినకొమ్మను, దండంబు=యోగవేత్తముగాను, తరుణ...కోటి-తరుణ=లేతమైన, పల్లవ=చిగురాకులయొక్క, కోటి =సమూహము, ధాతుశాటి=కాషాయవస్త్రముగాను, 'వసాదయస్సప్త కఫాదయస్త్రయో, భూతాని పఞ్చస్వరణాశ్చ గైరికమ్ | లోబాకాశ్చస్త్రీయశ్చబిర్మయో నయో, లోహంస్వభావ్యం కనకంచ ధాతవః' నానా.వల్కల ధట్టంబు = వల్కలమనఁగా చెట్టుపముతాట - వార- వారయొక్కబంధమును, వరయోగపట్టంబు = శ్రేష్ఠమయిన యోగపట్టెదగాను, జాలకవిసరంబు = మొగ్గలయొక్క సమూహమును, జనసరంబు = జపమాలికగాను, ఫలరస ఆసారంబు = పండ్లరసమయొక్క జడి - జడిగాఁ గురియుచున్న పండ్లరసమనుట, పాత్రాంబుపూరంబు=కమండలు జలసమృద్ధిగాను, కింజల్కములుచాలు =అకరువులపం క్తిని, మాంజినూలు=ముంజకనపుచేసిన మొలత్రాడుగాను, చేయొకొ =చేయుటకు, చాలిన, యవ్వుహాశిఖరి=ఆశోలావాల మహాపర్వతముయొక్క, శిఖర=శృంగములందు, రుచిర=ప్రకాశమానముల గుచున్న, సురభూజ=కల్పవృక్షములయొక్క, రాజిచే=సమూహముచేత, ఉచితవేషము=యోగియగుట కుఁ దగినవేషము, ఎనసి=పొంది, నరపాల=వసురాజయొక్క, నిరపాయ=ఎడతెగని, హితవిహార=ఇష్టవిహారమును, హరి=ఓప్పుచున్న, నర్తనఖండ, గడిదేటి=జంతులేనివాఁడై, ఒక జడదారి = జటాధరుడ

యిన యోగీశ్వరుడు, అయ్యెను. 'ఏగతి యోగిరూపము వహించెదో' అని; ఐనురాజు యోగివేషమునకుఁ దగిన పరికర మిఁకొండపయి నెక్కడవొరకునని యాశంకింపఁగా కూర్చున్నఁడు ఇష్టదాయకముల యిన కల్పవృక్షము లా కొండయందు నుండుటచే నన్నియు వొడఁగూడినవాడయ్యెనని తెలియునది.

తా. ఆ మహాపర్వతమందుఁ గల కల్పవృక్షముల మహిమచే నానర్చసఘుఁడు బంగారుతీఁగల గుంపు జడలుగాను, పుష్పాడి బూదిగాను, మేటికొవ్వు యోగదండముగాను, లేఁజిగుళ్లు కాషాయ వస్త్రముగాను, నారకుడి యోగిపట్టెడగాను, మొగ్గలచాలు జపమాలికగాను, జపివలెఁ గొరఁగు పండ్లరసము కమండలు జలముగాను, అకరువులపంక్తి ముంజత్రాడుగాను, అలవడఁగా నిట్లు తగిన వేషమును బొంది తెగువచేసి యొక యోగియయ్యె. అలం. సమాధి.

క. ఆమాయతపసి నియమ, స్థేమాయత నక్షసరముఁ శ్రి ద్రిప్పుచు నెలమి

వామాయ తనయనాజన, హైమాయ తనంబుఁ శ్రి జేర నరుగుచు నచటన్. 79

అ. ఆమాయతపసి=ఆకృతిమయోగి, నియమ...యతే - నియమ=నియమముయొక్క, స్థేమా=నిలుకడను, ఆయతే=పొందినవాడగుట చేత, 'నియమస్థేమానం ఏతీతి నియమస్థేమా యః తస్యభావః నియమస్థేమాయతా'. అక్షసరము=స్ఫటికాక్షమాలికను, త్రిప్పుచు=వ్రేల్లమీచ త్రిప్పుచును, ఎలమి=ఉత్సాహముచేత, వామ=సుందరమయిన, 'వామాంధ్యాంసస్యరమ్య ప్రతిపేక్ష్యేషవాచ్యునత్' నానా. ఆయతే=విశాలములయిన, నయనా=నేత్రములుగల స్త్రీలయొక్క, జన = సమాహముయొక్క, హైమాయతనంబు=బంగారుపు టిల్లును, చేర నరుగుచు= సమీపించిపోవుచు, అచటన్.

తా. సుగమము.

తే. గంధగజయానగీతప్రబంధ కలన, నలరి యతి లియ్య మైవచ్చు శ్రి నరిది మగువ
లార క నుఁగొంటిరే యనుర నాళివాక్య, మొకటివిననై ననిదెవేళయొదవెననుచు.

అ. గంధగజ...కలన - గంధగజయాన = గంధగజము గమనమువంటి గమనముగల యా నాయికయొక్క, గీతప్రబంధకలన - గీత=ప్రబంధరచనయందు, -అనఁగా గీతములు చెప్పటయందు, అలరి=ఓప్పినదై, యతి=ఇడి-అనఁగా గణాదియైన విశ్రమాక్షరము, 'సంగీతకలనాయాం గణాదాయతిరుచ్యతే | ప్రాసోవాయతిసామీప్యే నాతిదూరే విధీయతే' అని సంగీతశాస్త్రము. లియ్యమయి=లీనమయి-కూడఁగలసి, వచ్చు=వచ్చుచుండును, అరిది=ఇది మిక్కిలివంత, మగువలార=చెలులారా, కనుఁగొంటిరే=చూచినారటే, అను ఆళివాక్యము = అనడి చెలికత్తెయొక్క వాక్యము, ఓకటి, విననైన్=వినరాఁగానే, ఇదివేళఒదనె అనుచు = ఇదియేసమయముదొరకెనని, దీనికి ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

ఇందుఁ జెలికత్తె సంగీతవిషయమున వాక్యముపలుకఁగా నర్చసఘుఁడు తనకు నిది సమయమని తలంచుట యెట్లనఁగా, గీతప్రబంధకలన నలరి యతి లి.ద్యమయి వచ్చు నరిదియనడిచోట గీతప్రబంధాక్షరముచేత సంతోషించి యొకానొక యతీశ్వరుఁ డీపాటతోనే కలసివచ్చునని చెలికత్తెయ పలికి పట్టుగా వర్ణముచేసి తనకు నిదియ సమయమని తలఁచెనని తెలియునది. 'యతిర్భిక్షపుమా' స్త్రీకు నియమే శ్లోకవిశ్రమే' అని నానార్థ రత్నమాల.

ఉ. మేలు లతాంగి నీపలుకు శ్రి మెచ్చితినే యతి వచ్చు జాడయే

లీల నెఱింగిరెచ్చ బహుళిక్వరచాతురి మించునీవివం

చీలలితారవామృతము శ చిత్తము సోఁకినవార లీకలా

శాలినిఁ జూచి దీవెన లొనంగక పోవరు సుమ్ము నావుడున్.

81

అ. మేలు = బాగుబాగు, లతాంగి = చిన్నదానా, నీపలుకు = నీవుపలికిన వాక్యము, నేను, మెచ్చిలి, యతి = యతీశ్వరుడు, పచ్చెబాడ = వచ్చెడుసంజ్ఞ, ఏలీలి = ఏవిధమున, ఎఱింగితము = గుఱుతెఱింగితివ్వు, బహు...చాతురిక్ = బహులీకృత = పెక్కువిధములుగాఁ జేయఁ బడిన, చాతురిక్ = నిపుణత్వముచేత, మించు...మృతము = మించు = ఆతిశయించుచున్న, ఈవిషంబీ = ఈవీణయొక్క, లలిత = మనోహరమయిన, ఆరవి = ధ్వనియనెడు, అమృతము = అమృత ప్రాయమయిన నాదమనుట, చిత్తము = మనసును, సోఁకినవారు = అంటినవారు, మనస్సుచేత నీ నాదా మృతమును జవిమాచిన వారనుట, ఈకళాశాలినిక్ = లావణ్యవతియైన యీపడఁదిన, చూచి, దీవెనలు, ఒసంగకపోవరు సుమ్ము = ఇయ్యకపోవరుమీ. నావుడున్ = ఆనఁగానే—అని యాకపటయతి మా టుననుండి పలుకఁగానే, కళాశాలిని శబ్దముచేత కళానిధియగు చంద్రత్వము వ్యంజితమై తన్మాలమున నాదరూపామృతస్ఫూర్తికి నుపపత్తి గుఱుఱుపఱిచిన భావము గర్భితమైయున్నది. అనఁగా వీణా నాద మమృతప్రాయమై మనస్సున కతిభోగ్యమైయుండుటచే దీనిని విన్నవారి కిట్టిగానకళావతిని దీవించి పకపోవను మనఃసాక్షుడు గాన, తప్పుక దీవింతురని యర్థము. ఇట్లు తానువచ్చుటకు హేతువు నుపపా దించుకొను చాతురి తెలియునది. అలం. ఆర్థాన్తరస్యానవిశేషము—శ్లేషోపసృప్తము.

ఉ. అచ్చట నున్నయిందుముఖు శ లందఱు నాపలు కాలకించి తా

నెచ్చట నుండియో యొక యతీంద్రుడు వచ్చెఁ గదమ్మ' యంచు లో

నచ్చెరుపాటు సంభ్రమము శ నందుచు గద్దియ డిగ్గి రంతలో

వచ్చెఁ దపోధనుండు జనశ్రీ నల్లభుండున్ మది మెచ్చె నెచ్చెలిన్.

82

అ. అచ్చట = అచోట - ఆనాయకగృహమున, ఉన్న యిందుముఖులు, అందఱున్, అప లకు = యతీశ్వరుడు పలికిన యావాక్యము, అలకించి, ఒకయతీంద్రుడు = ఒక మునిశ్రేష్ఠుడు, తాను, ఎచ్చటనుండియో వచ్చెఁ గదమ్మ అంచున్, లోక్ = మనస్సులో, అచ్చెరుపాటు = అశ్చర్యమును, సంభ్ర మమున్ = తొందరపాటును, అందుచున్ = పొందుచు, గద్దియ = కూర్చున్న గద్దపీటలపయినుండి, డిగ్గిరి = దిగిరి. అంతలో = లేచునంతలోపల, తపోధనుండు = యతీశ్వరుడును, వచ్చెన్ = ఆగృహము లోనికి వచ్చెను, జననల్లభుండున్ = తీరగలచాలుననుండి చూచుచున్న ఎఱురాజును, నెచ్చెలిన్ = తన యొక్క చలికానిని, మదిన్ = మనస్సునందు, మెచ్చెన్ = మెచ్చుకొనెను.

తా. ఇట్లాకపటముని చాటుననుండి చెప్పఁగానే యానాయక గృహమందుండిన స్త్రీలందఱు ను వినియెఁడోయొక మునిశ్రేష్ఠుఁ డెచ్చటనుండియో వచ్చెఁగదమ్మ' యంచు నాశ్చర్యమును తొట్రు పాటునుమీఁ గద్దపీటలనుండి దిగిరి. వారు లేచినంతలో నామునియు వచ్చెను. అతఁడుచేసిన నేర్పు నకు రాజుమనసునందు మెచ్చుకొనెను. (మునిచాటుననుండి తనరాకముందు తెలుపుట యోకోంఠమందున్న యాస్త్రీలు తన సన్నిధానమునకుఁ రాఁబట్టుకొనుటకుఁ దగిన యాయితచాటునను మెలపునకు నుండుటకని తెలియునది.)

చ. ముని యట రాఁ దటాలున స శ మున్నతపీఠము డిగ్గి నిల్చినం

గననిటుపేదకొను కుచశ్ర గౌరవ మోర్వక కింప మొందఁగా

జనపతిచూడ్కితోడనే సర సంత్రమనంభరితానుకంపమై
యెనసి వలగ్నముం బొదిచె ర నీశులు దీనదయాలుదర్శనుల్.

88

అ. ముని=అయితే, అటరా=అవిధమునరాగా, తటాను=తెప్పన, సమున్నత పీఠము=ముక్తిమిక్కిలి యెక్కుగానున్న గద్దెను, డిగ్గి=దిగ్గి, నిజ్జ...కాను - నిజ్జ=నిజుఁబడిన, అంగన = ఆ స్త్రీయొక్క, నిజు పేదకాను=మిక్కిలియును బీదతనముగలిగి యున్నవడుము, కుచగౌరవము=చన్నుల బరువును, ఓర్వక=సహింపలేక, కంపము ఒందఁగా=వడఁకఁగా, జనపతిచూడ్కి=వసురాజుయొక్క చూపు, తోడనే=ఆనెఁబడిన, సంత్రమ...కంపమై - సంత్రమమనఁగా ఆదరమును సంవేగమును, 'సంత్రమస్సద్భవేషి స్యాత్సంవేగాదరయోరపి' మేదిని. సంత్రమ = అవేగముతోఁ గూడుకొన్న దియు, సంభరిత=తెప్పగా నింపఁబడినదియు, అగు, అనుకంపమై=వడఁకుగలదిమై యని ముగ్ధము, ఆదర ముతోఁ గూడుకొన్నదియు భరింపఁబడిన దయగలదియునై యని ముగ్ధాంతరము. 'కృపాదయానుకమ్నా స్యాత్' అను. ఎనసి=మిలితమై, వలగ్నము= నడుమును, పొదిచె = పొదిగి పట్టుకొనెను. 'మధ్య మం చావలగ్నంచ మధ్యేస్త్రీ ద్వాపశాద్వయో' అను. వప్తి వాగురి రల్లోపమవాప్యోరుపసర్వయోః అనువచనమువలన 'అవలగ్న' మనుపదము మొదటనుండు నకారమునకు లోపముగలదు. కాన వలగ్న మని చెప్పఁబడెను. ఈశులు = ప్రభువులు, 'ఈశశ్చమృత ప్రభాతుత్రిష్వీకాలాద్భలదణ్డక' నానా దీన=బీదవాండ్రయందు, దయాకు=దయగలిగిన, దర్శనుల్=చూపుగలవారు, అనగా యతినివాయక చూచినతోడనే గద్దెపీఠ దిగి నిలుచుండఁగా ప్రసభారముచేత నడుము జవజవలాడుచుం డెనెనియు నపుడు చాటున నున్న వసురాజు తొందరపాటును జలవమునుగల చూపులచేత నానడుముయొక్క విలాసమును జూచెననియుఁ దాత్పర్యము.

కాను నిజుపేదయనుటచే మిక్కిలి సన్ననిదనియును మిక్కిలి బీదయనియు నర్థములు. మిక్కిలి సన్నమయినదిగావున కుచభారమునకు వాఁగక స్వభావముచే వడఁకినదని భావము. మిక్కిలి బీదయైనదిగాన దుఃఖభరమును నైఁపలేక భయమున వడఁకినదని యర్థాంతరము. అట్లు సన్నఁ దనముచే నతిమోహనముగా నల్లలాడుచున్న వడుమును జూడఁగా ంజు చూపు సంత్రమ, సంభరిత, అనుకంపమైవది=తొట్రపాటునునొంది, నిండా, వడఁకుతోఁ గూడినదయినది తొట్రపడుచు వడఁకుచున్న పూర్ణదృష్టులు గిడించెనట, నిజుపేదనముచే వడవడవడఁకుచున్న వానినిజూచి, ఆదర మును జాలియుఁగొన్నచూడ్కులతోఁ జూచెనని యర్థాంతరము. కనుక 'ఈశులు దీనదయాకుదర్శ నుల్' అనుట సిద్ధించినది. అం. శ్రీహృథాపితమగు అర్థాంతరవ్యాసము. తా. సుగమము.

తే. ఇంతియును నంత నంతంత ర నెదిగి పొదలు, నిబ్బరపుగబ్బిగుబ్బలరయుబ్బుకతన నోరగాఁబాణికంజంబురలూదిమొక్కె, మక్కువనఖమణులు దానురమానిమజి.

అ. ఇంతియును=ఆ స్త్రీయును. అంత=అంతట, అంతంత=అంతకంతకు-పయపయి, ఎదిగి=వృద్ధిబొంది, పొదలు...కతన=పొదలు=ఒప్పుచున్న, నిబ్బరపు=బిరువులయిన, గబ్బి=కదలనట్టి, గుబ్బల=స్తనములయొక్క, ఉబ్బుకతన=పొంగిరింపువలన-అతితయమువలన, నిర్బరకబ్బభవము నిబ్బ రము. ఓరగా=ఒకప్రక్కకు నొడుఁగునట్లుగా, పాణికంజంబులు=పాన్తకమలములు, ఉండి=ఉంచి-ఒండొంటితో జోడించి యనుట-అంజలిగీల్పించి, గబ్బిగుబ్బలయుబ్బునలన వానికి నడుమనరిగాఁజేతులు జోడింప నీలవడమిచేత రెండుచేతులు వానికొక ప్రక్కఁగాఁగూర్చి యంజలి జోడించినదనుట. మక్కు వ=ప్రీతిచేత, సఖమణులు=చెలికత్తియ మిన్నలును, తాను=తానును, మానిమజి=మునిశ్రీ

వ్వనికి, మొక్కానమస్కరించెను. ఇటనమస్కరిత్రయ కర్తృబహుత్వముండియు అత్రార్థంబు భవితంబగుచో సంఖ్యాభిధాయి తద్విశిష్టంబుల కేకపచనంబగు ననుసూత్రముచేత 'మొక్కాన్' అను నేకపచనాంత్రయ దెలియునది.

తా. ఆనాయకయును సంతకంతకుఁ జెరుగుచున్న బలువులయిన గల్పి చమ్మలయుంబువలన తామరలపంటి చేతులురెంటిని నాచన్నులనడుమఁబట్టినేరక వానికి నొకప్రక్కఁగా జోడించి ప్రీతి తోడ చెలికత్తెలును చానును నామునీశ్వరునికి మ్రొక్కెను.

వ. అప్పు డప్రప్రతినవతపోనిధి యొప్పులకుప్ప యగునప్పుఁబోడియనల్పవినయక ల్పనంబులకు నుచ్చోగి'యో యనన్యకన్యాసామాన్యలావణ్య ప్రభావనువల్లభుం బెండ్లి యాడు'మని దీవించి తదీయవివిధ పూజావిధానంబులం బ్రమోదమాన మానసుం డై యాముద్రియ లిడుపసిండిగద్రియ నధిపసించె నయ్యెడం దొయ్య లులు నయ్యతిపనుపునం దమతమయుచితాననంబుల నలంకరించి రంత నాకంజ నయనయనుంగుంజెలులలో నమంజనవచనచాతురీరంజిత యగుమంజువాణి యంజలిపట్టి యతికుంజరునితో నిట్లనియె.

85

అ. అప్పుడు, అప్రప్రతినవతపోనిధి=ప్రతిలేని యాక్రాంతయతీశ్వరుఁడు, ఓప్పులకుప్ప=సొంద ర్యరాశి, అగు అప్పుఁబోడి...నంబులకుఁ—అప్పుఁబోడి=ఆనాయకయొక్క, అనల్ప=తక్కువ కాని - మిక్కిలియైన, వినయకల్పనంబులకుఁ = అడఁకువలయొక్క చేయుటలకు - పలువిధముల మిక్కిలియు అడఁకువచూపుటకనుట, ఉచ్చోగి, అనన్య...వల్లభుఁ—అనన్యకన్యాసామాన్య=ఇతర కన్యలకు సాధారణముకాని, లావణ్యప్రభావ = లావణ్యమనఁగా ముత్యములలోఁగినిపించెడు కాంతి యొక్క వెలుగువలె నయవములందుఁ బ్రకాశించెడు కళకుఁబేరు. అట్టిలావణ్యపుమహిమగలదానా, నువల్లభుఁ=మంచి ప్రియపురుషుని, పెండ్లియాడుము=వివాహముగన్ము. అనిదీవించియునిగ్ధము. ఆనన్యకన్యాసామాన్యలావణ్యప్రభా - వసువల్లభుం బెండ్లియాడుమని దీవించి యనిభావము. తదీయ ..విధానంబులకుఁ—తదీయ=ఆనాయకదయిన, వివిధ=అగ్న్యసాధ్యులచేనానావిధములయిన, పూజావిధానంబులకుఁ=పూజయొక్కవిధులచేత, ప్రమోదమానమానసుండు=సంతోషించుచున్న మనసుగలవాఁడై, అముద్రియలు=ఆపడఁతులు-ఆనాయకచెలికత్తెలనుట, ఇడుపసిండిగద్రియకుఁ = తెచ్చియుంచినబంగారుగడ్డ పీటను, అధిపసించెఁ = కూర్చుండెను. అయ్యెడకుఁ = ఆనమయమందు, తొయ్యలులు=ఆస్త్రీలు, అయ్యతి పనుపునం=ఆమునియనుజ్ఞ చేత—మునికూర్చుండుడని యనుజ్ఞ యొసంగఁగా, తమతమయుచితాననంబులకుఁ=నారీవారికి నర్పములయిన పీతములను, అలంకరించిరి=శోభిల్లజేసిరి—అనఁగాతమతమ గడ్డలమోదనపై దొలకఁగూర్చుండిరియు, వారు కూర్చుండుట యాగద్రియల కొకయలంకారమై యుండెననియు భావము. ఆకంజనయనయనుంగుంజెలులలో = తామరలపంటి కన్నులుగల యానాయకగా రాణుచెలిమికత్తెలలో, సమంజస ..రజిత—సమంజస=చక్కనయిన, పచనచాతురీ = మాటనేరుపు చేత, రంజిత=ప్రకాశింపఁబడుచున్నది, అగు, మంజువాణి=మంజువాణియనెడి చెలికత్తెయొక్క అంజలి పట్టి=చేతులుమోడ్చి, యతికుంజరునితో=మునిశ్రేష్ఠునితో, ఇట్లు అనియె=ఒకవాక్యముచెప్పెను. అదియేదనఁగా. తా. నుగమము.

ఉ. ఎచ్చటనుండి యెచ్చటికి ౩ నేగుచు నిచ్చటి కద్భుతంబుగా వచ్చితి రార్యసన్నత భ ౩ వచ్చరణాబ్జనభేందుయ్యక్తిచే

నచ్చుఁదెల్వ వచ్చెఁ దమ ర మంతయు విచ్చెఁ గలాకలాపముల్

హెచ్చె మదాళిభాగ్యమిక ర నిండ్రపురంధ్రుల కయినఁ గల్గునే.

86

అ. అర్యసన్నుతి! = పూజ్యులయిన వారిచేత స్తోత్రముచేయుటదినముహూర్తా! ఎచ్చటనుండి ఎచ్చటికిఁ ఏగురుఁ ఇచ్చటికిఁ అద్భుతంబుగాఁ వచ్చితిరి. భవత్... యుక్తిచేఁ—భవత్ = దేవర వారియొక్క, చరణాబ్జ=పాదపద్మములయొక్క, నఖ = గోరనెడు, ఇందు=చంద్రునియొక్క, యుక్తిచేఁ=కూడికొనుట చేత, అచ్చఁపుఁదెల్వవచ్చెఁ—తెలివి యనఁగా వికాసమును వెన్నెలయును గనుక, స్వచ్ఛమయిన తెలివియనెడు వెన్నెలవచ్చెను - తమయు అంతయుఁ విచ్చెఁ=తమమనఁగా అజ్ఞానమును చీకటియును.— అజ్ఞానము నెడి చీకటివిచ్చిపోయెను, కలాకలాపముల్ హెచ్చెఁ=లా వణ్యకళలనెడు హాడతకళాసమూహములు అతిశయించెను. మత్ అలిభాగ్యము = నాయొక్కచెలి కత్తె—అనఁగా నాయొకయొక్క- అపృవ్యము, ఇకఁ=ఇకమీఁద, ఇంద్రపురంధ్రులకైన్=దేవ తాస్త్రీలకయినను, కల్గునే=కలుగునా—కలుగ నెరచనుట. నఖమును జంద్రునిఁగా నిరూపించుటచే, చంద్రునివలని వెన్నెలరాకయు చీకటివిచ్చుటయు, కళలు హెచ్చుటయు నెట సంఘటించుటదెను. మీపదారవిందములు పెట్టఁగానే మాకు వికాసముగలిగెననియు, అజ్ఞానముమానెననియు, లావణ్య కళలతిశయించె ననియుఁ దాత్పర్యము. అలం. శ్లిష్టరూపకము.

మ. అంబురుహప్రతేజ భవదండంఘ్రుల వ్రాలఁగఁ గల్గు నుత్తమాం

గంబదియుత్తమాంగము బరగన్తహసీయ భవత్కథావిశే

షంబు నుతింపఁగాఁ గలరసస్థ రసజ్ఞ భవద్విభావనా

ప్రింబరిపూర్ణమై జరుగు రదిప్తము దిప్తము శిప్తకోటికిన్.

87

అ. అంబురుహప్రతేజ=సూర్యుని తేజస్సు ఎంటి తేజస్సు గలవాఁడా, శిప్తకోటికిన్=పెద్దల సమూహమునకు, భవత్ అంఘ్రులకే=దేవరవాకియొక్కపాదములందు, వ్రాలఁగఁ కల్గు=పడుటకుఁ గలిగిన - అనఁగా మొక్కఁగలిగిన, ఉత్తమాంగంబు అది=ఆశిరసే, ఉత్తమాంగము=శిరసును-ఉత్తమ మయినయంగమును, 'ఉత్తమాంగంశిరశ్శీర్షమ్' అమ. జగన్తహసీయ=జగత్తులయందుగొప్పవాఁడా, భవ త్కథావిశేషంబు=మీయొక్కచరిత్రాతిశయము, నుతింపఁగాఁ=స్తోత్రముచేయుటకు - కలరసజ్ఞ— చాలిన నాలుక, రసజ్ఞ=నాలుకయును సమస్తరసములును గుఱు తెఱుఁగునదియును, 'రసజ్ఞారసనాజిహ్వ' అమ. భవత్=దేవరవాకియొక్క, విభావనా ఆస్తికే = ధ్యానముయొక్క ప్రాప్తిచేత, పరిపూర్ణమై= సంపూర్ణమై, జరుగు=కడచునట్టి, దిప్తము=కాలమే, దిప్తము=కాలమును—శుభకరమయిన యద్భు తమును. 'దిప్తందైవేచకాశేస్యాత్' అమ.

తా. మహాత్మా! మీపాదములకు మొక్కఁగలిగిన శిరసేరసు. నీచరిత్రములను గొనియాడు నాలుకయే నాలుక. నిన్ను ధ్యానముచేయుటచే జరుగునట్టి కాలమేకాలము కుమా.

క. లలనాలలామవీణా, కలనాదము మెచ్చి కరుణఁ ర గమనీయవరా

క్షణాదరమున వచ్చిన, యలనాదప్రియుండవ్రా మరహాత్మతెలుపవే.

88

అ. లలనా... నాదము— కాంతారత్నమయిన మాచెలియొక్క- వీణీయయొక్క అవ్యక్తమ ధారమయిన ధ్వనిని, మెచ్చి=మెచ్చుకొని, కరుణఁ=దయతో, కమనీయ - దరమునకే— కమనీయ శిష్టమన్న, శిరాకలన=వరములిచ్చుట యందలి, ఆదరమునకే= ఆదరముచేతననియర్థము. సుందరుఁ డయిన పెద్దని అనఁగా పెనిమిటిని ఘటించెడి యాదరముచేతనని యర్థాంతరము. 'దేవప్రసాదే వరణే

జామాతరివరఃపుమాన్, క్లితేతు కుజుక్కుమేశ్రేష్ఠే త్రిప్తిష్టే త్వవ్యయం పరమ్ నానా. వచ్చిన అలనాథ
ప్రియుఁడవో=అగానప్రియుఁడయిన నారదుఁడవేనూ, తెలుపవే.

ఉ. ఓయతులప్రభావయుత ర్ యోయతిలోకమణీ యనంతర
త్నాయత తేజ తావకశు ర్ భాంకముఁ గన్నసువర్ణ రేఖలం
బాయనికూర్చి, దెల్పి యనసాయము గాఁగ మదీయకర్ణపా
ళీయుగళిపరిష్కరణశీల ఘటింపఁగ దే ముదంబునన్.

89

అ. ఈసద్యమున 'యతి' మణి' యన్నందున యతిపరముగాను మణిపరముగాను నగ్గద్యయ
ము - ఓయతులప్రభావ (యతి) =సాటిలేని మహిమగలవాఁడా 'తులాసాశృశ్రమానయోః' అని
మేదిని- (మణి) తులయనఁగామానమును. అతుల=మానమున త్రిమించినదియు, ప్రభావ=ప్రభావము
తోఁగూడినదియును, ఓయతిలోక మణి = (యతి) ఓయతిజనశ్రేష్ఠుఁడా, (మణి) లోకాతిశయమయిన
మాణిక్యమా, అనంత ... తేజ--అనంతరత్న=(యతి) సూర్యునివలె, ఆయత తేజ=విస్తరించిన తేజస్సు
గలవాఁడా - (మణి) అసంఖ్యములయిన రత్నముల యొక్క ఆయతమయిన తేజముకలది. 'అనంతం
గగన క్లితే పుమాన్' శేషశేషయోః! అనంతాపూర్ణిమా దూర్వా విశల్యాకారిబామసీ' నానా. తావక
శుభాంకముఁ=(యతి) నీయొక్క శుభముయిన నామమును, కన్నసువర్ణరేఖలం=కాంచినట్టి అనఁగా
నీనామముగా నేర్పడినయట్టి, సువర్ణ రేఖలం=యోగ్యములయిన యక్షరపంక్తులను, (మణి) మాణిక్యాం
కిత కాంచనరేఖలని అనఁగాకర్ణాభరణ విశేషములని యర్థము. పాయనికూర్చి = ఎడతెగనిప్రేమచేత,
తెల్పి = ఆనతిచ్చి, అనపాయము కాఁగఁజేసెననిపాఠమునగునట్లుగా, మదీయ...రీలం - మదీ
య=(యతి) నాదయిన, కర్ణపాళి = చెవితిమైలయొక్క, యుగళి=జంటకు, పరిష్కరణశీలం=సంతు
ష్టివిలాసమును, ముదంబునన్ = సంతోషమున, ఘటింపఁగ దే=ఒడఁగూర్పఁగ దే - కర్ణాలంకార
మును జేయఁగదేయని మణిపరమైన యర్థము. అనఁగా గిరికాదేవి ప్రియసఖియైన మంజువాణి యతిని
స్తోత్రముచేసి గూనామధేయ మానతిచ్చి శ్రవణానందముఁ జేయవేయని యాడి గెనతాత్పర్యము. అలం.
ప్రకృతా ప్రకృత శ్లేషము.

చ. అన మునిరాజు వల్కు వనితా జనతావినుతాభిధేయుఁ డై
యొనరినగౌతముఁ మునికులలోత్రముఁ జెప్పఁగ విందువే కదా
యనఁపు తదన్వవాయకలశాంబుధిఁ బుట్టినవాఁడ గౌతమా
ఖ్య నెనఁగువాఁడ నేఁ బరమర హాసరసప్రతిభానుభావుఁడన్.

90

అ. అన్=మంజువాణి యిట్లడుగఁగా, మునిరాజు పల్కున్=మునిశ్రేష్ఠుఁడు బదులు చెప్ప
చున్నాఁడు. ఏమనియనఁగా, వనితా=ఓచిన్నదానా, జన... ధేయుఁడై--జనతా=జనసమూహముచేత,
వినుత=స్తోత్రముచేయఁబడిన, అభిధేయుఁడై = పేరుగలవాఁడై, ఒనరినగౌతముఁ=పిప్పిన గ్లాతముఁ
డనువానిని, ముని కులోత్రముఁ=మునికులశ్రేష్ఠుఁడయినవానిని - మునికులోత్రముఁడయిన గౌతముఁడను
వానిని, చెప్పఁగఁజే = చెప్పకొనఁగా, విందువే = వినియుందువేకదా, అనఁపు...కాంబుధిన్--అనఁపు-
దోషరహితమయిన, తత్ అన్వవాయ=అగౌతమునియొక్క వంశమనెడు, కలకాంబుధిన్=పాలనము
ద్రమునందు, పుట్టినవాఁడను, గౌతమాఖ్యుఁ=గౌతముఁడనుపేరుచేత, ఎనఁగువాఁడన్=ఒప్పుచున్న
వాడను, నేను, పర...భావుఁడన్--పర = పరమపురుషునియందు, మహాసరస=విక్కిరియు సా

రస్యమగుల, ప్రతిభా=అప్పటిప్పటికిని వికాసముఁ బొందుచుండెడి బుద్ధియొక్క, అనుభావుఁడ౯= ప్రభావముగలవాఁడను-నాబుద్ధి పరమపురుషునియందు మిక్కిలియుఁ బ్రయోజనయుక్తముగా నిష్కమై యెంతయు నతిశయము నొందినదనియర్థము. పరమ=ఉత్కృష్టమయిన, హాసరస=హాస్యరసమందలి ప్రతిభావిభవముగలవాఁడని యర్థాంతరము. హాసరసమందు నా-బుద్ధి మిక్కిలి యతిశయించినదనుట. 'ప్రజ్ఞానవినోదేషకాలిన్ ప్రతిభావిదుః' హాసరసముగలవాఁడనిగా నాయుక్తానుకూల్యమందు సహాయుడైన విదూషకుఁడని తెలియవలయును. 'సన్ధానకుశలశ్చేటోహాస్యకారీవిదూషకః' అని విదూషకలక్షణము.

ఈపద్యము మొదటిపాదమున 'తా' అనునక్షరముమీఁది సంబోధనవిశిష్టమయిన యాకాశము యతిగాఁజెల్లినది. ఇది కాకు స్వరయతి యనియు పులియతియనియుఁ జెప్పఁబడును. 'పలుకులతల గలవ్రాలకు, వలసగుచోఁ బులియు నిల్చి వానికి రెండుఁ, ఎరులుఁ జెప్పినఁగావ్యం, బుల నదికాకుస్వరంబు పులివలియునగున్' అని లక్షణము. గౌతముఁడు జనతావినుతాభిధేయుఁడగుటంబట్టియే 'చెప్పఁగ విందువేకదా' యనుట. అన్యవాయుమును గలకాంబుధి యనుటకుఁ దగినట్లు తజ్జనితుఁడయిన గౌతమునిఁ జంద్రునిఁగా రూపింపలేదుగాని నిచట కలకాంబుధియుచే దానివలె స్పన్ధమును విస్తృతమయినదని తెలియునది. ఇటు నర్హసఖుఁడు తన గౌత్రినామమే చెప్పినాడని తెలియునది. తానునొకమనిగాఁ దోచునట్లు చెప్పటచే పరమపురుషునియందాసక్తియు విదూషకుఁడు గాన హాసమందాసక్తియు నిట దెలిపినాడు. ఇటు 'హాస్యకారీవిదూషకః' అనులక్షణముచూపున నీస్థితసఖుఁడు కాకుంతలాడులందుం బోలె నాయుకునికిఁ దోడగు విదూషకుఁడనియే తెలియునది.

ఉ. ఓవలమానమీనమిథుర నోపమలోల విలోచనాంత కాం

తా వసునాథు నున్నతనగౌహితపాదసనాథు నాత్మసం

సేవకశేవధి దగ భరజించి తదీయరహస్యమంత్ర సం

భావనచే ననాదిమునిరమార్గముఁ గాంచితి నద్భుతంబుగాన్.

91

అ. ఇది మొదలుగా నాసఖుఁడు తన్ను మునిగాను రాజపఖునిఁగాను దెలియునట్లు అర్థస్వయము గలుగఁ జెప్పుచున్నాడు. ఓవలమాన ... వాంతి—విలమాన=బెరుగడం దెడు, మీనమిథున=వారుగు చేపలజంటతోడ, ఉపమ=సామ్యముగల, లోల=చలించుచున్న, విలోచన=నేత్రములయొక్క, అంత=కొనలుగలదానా, కాంతా=చిక్కనిదానా, ఉన్న... నాథుఁ—ఉన్నత=పాడవయిన, నగ=వృక్షములందు, అహిత=ఉంపఁబడిన-నిగిడింపఁపడిన, పాద=కిరణములతోడ, సనాథుఁ=కూడుకొన్నవాఁడని సూర్యపరమయిన యర్థము. ఉన్నత నగ=మిక్కిలి పాడవయిన కొలాహల పర్వతమునకు 'శైల వృక్షేనగావగా' అను. అహిత=ప్రతికూలమయిన, పాద=పాదముతో, గూడుకొన్నవాఁడని రాజపరమయిన యర్థము. పాదముచే గోలాహలనెగఁజేపినవాఁడనుట—మునిపరముగా సూర్యానుభవమును, సఖిపరముగా రాజానుభవమును బచరించుట తెలియునది. 'పాదారశ్చ్యజ్ఞితుర్యాంకాః' అను. సం. శేషఁ—సంసేవక = రెప్పగా సేవించువారికి, శేషఁ=నిధియైనవానికి 'నిధిర్నాశేషి' అను. భువిశేషణము రెంటికిని సమానము. ఎమహాధుఁ=మూర్ఖుని-మూరాజానని యర్థాంతరము. అత్తఁ=మనస్సునందు, తగ్గ, భవించి=కొలిచి, తదీయ... సంభావనచే--తదీయ = ఆసూర్యునిదయిన, రహస్యమంత్ర=గోప్యమయిన మంత్రముయొక్క, సంభావనచే=సమ్యక్సాధనచేత, చక్కఁగా ననుష్ఠించుటచేత - అనునాశ్వాసయొక్క రహస్యకార్యలోచనమందలి యూహచేత నని యర్థం.

‘మహ్నా’ వేదభేదేప్యాదేవాదీనాంచ సాధనే గుప్తవాదే’ అని విశ్వ. అద్భుతంబుగా = ఆశ్చర్యమగునట్లుగా, అనాది యనిమాగ్గము - అనాదియని=పురాతనమలయిన యునులయొక్క, మార్గమును కాంచితిని. ఇట నవిద్యతే ఆదిర్యస్తాత్ అనాదిః, అనాదిశ్చసౌ మునిశ్చ, అనాదియునిః అని విగ్రహము. అనాదియని మార్గము=మాతనయుః మార్గమును బొందితినిని యథాంతరము. ఇట ‘అదిశ్చ సౌమునిశ్చ’ అదియునిః అదియునర్న భవతీత్యనాదియునిః అని విగ్రహము. ఇప్పద్యమందును రెండవపాదమునఁ గాకు స్వరయతి. కిరణములను పృక్షములపయఁ బ్రసరించుమార్పునిదయిన రహస్యమంత్రమును లెస్సగాజపించి పురాతన ఋషులమార్గమును జెందితినిని బుషిపరముగాను, కాలిచేత బర్వతమును జిప్సినవమరాజు రహస్యకార్యము వాలోచించి యది యొడఁగూర్చుటకై క్రొత్తగా యనియాపము దాల్చితినిని సఖిపరముగాను సర్గములు గ్రాహ్యములు.

తే. నాఁతి వినుమేనుబిన్నటనాఁటనుండి, యను దదంఘ్రిసేవావృత్తి శ్రమన్నకతన నిచ్చెనాకుఁ బ్రసన్నుడై శ్రయినుండతండు, సకలపదముల నాత్మానుకరణమహిమ.

అ. నాఁతి=శీవడతీ, వినుము, ఏను, పిన్నటనాఁటనుండియును = చిన్ననాట నుండియును, తత్...వృత్తిః—తత్=(యతి) ఆసూర్యునియొక్క, అంఘ్రి=కిరణమును, సేవా=సేవించు, వృత్తిః=వ్యాపారముచేత - అనఁగా కిరణములను ఆహ్వాదించు వృత్తిచేత-కిరణములను బాసమునేయు తపో వ్యాపారముచేత ననుట, ఉన్నకతనఁ = ఉన్నందుచేతి (సఖి) శిత్=ఆవమరాజుయొక్క, అంఘ్రిసేవావృత్తినున్న కతనఁ = పాదసేవావ్యాపారమున నున్నందువలన, ప్రసన్నుడై = ప్రత్యక్షమయిన వాడై-అనుగ్రహించినవాడై యని యర్థం. ఇనుడు=సూర్యుడయిన యతఁడు-ప్రభువయిన యతఁడని యర్థం. పదమనఁగా స్థానమును అధికారియును, అనుసరణమనఁగా, అనుగమనమును, అనుకరణమును, సకలపదములఁ = (యతి) మేరుకైలాస మందరాది సమస్తస్థానములయందు, అత్రాను సరణమహిమఁ=తనవెంట సంవర్తించుప్రభావమును, (సఖి) సకలాధికారములయందును అత్రాను సరణమహిమఁ=తన్ను ననువర్తించుట - అనఁగా స్వతంత్ర ప్రవర్తనమునేయు పెద్దటికమును ‘పదంవ్యవసిత త్రాణస్థాన లక్ష్మ్యంఘ్రివిస్తుఘ’ అను. నాకొ, ఇచ్చెను=దయచేసెను. నేను సూర్యకిరణము లాహారముగాఁ దపమునేయఁగా నాకాసూర్యుడు ప్రత్యక్షమయి మేరుమందరాది సమస్తస్థానములందును దన్ను వెంటడించు మహత్వము నాకు దయచేసెననియు, ఆరాజుపాదములను గొలుచుచుండటవలన నతఁడనుగ్రహించి నాకు సమస్తాధికారములందును స్వతంత్రముగాఁ బ్రవర్తించు గౌరవమును దయచేసెననియు సర్గములు.

సీ. కాపున నుద్యానగతుఁ డైనమత్స్యామి, తో నమేరునమేధరమానమంజు
లచ్చాయలఁ గరం బగలరుచు నీలగ్రీవ, నిలయాభిరామనీరమలఁ దెలియుచు
నుమనోమనోజ్ఞ ధారమమలుమెచ్చుచుఁబుష్కరసరోవరోర్ని సంత్రభమముగనుచు
రంభాదిలాస్యసంతరంభముల్ దిలకించు, కొనుచుఁ గిన్నరమృదురధ్వనులు వినుచు
తే. శిశిరశిఖరిస్థలంబు లీక్షించుకొనుచు, జంపకారణ్య మరయుచురజగతి నద్యు
తం బయినపుండరీక కేరదారసేతు, వైఖరికి నిచ్చుగించుచుర వచ్చి వచ్చి. 98

అ. కాపున=అట్లుగుటవలన. అట్లు సూర్యునివెంట మేరుమందరాది సకలస్థానములకుఁబోవునట్టి మహిమ గలుగుటంబట్టి యనుట, ఉద్యానగతుఁడు-ఉత్ యాన (యతి) = ఉత్సాహమును అనఁగా

మీదుగా ఆకాశమునఁ బోవుటను, గతుడు = పొందినవాడు, అగు, మత్స్వామితో = నాస్వామియగు సూర్యునితోఁగూడ నే, మేరు...చ్ఛాయలక్ = మేరు = మేరుపర్వతమందు, సమేధమాన = లెస్సగావృద్ధిబొందుచున్న, మంజుల = మనోహరములయిన, ఛాయలక్ = కాంతులచేత, కరంబు = మిక్కిలి, ఆలరుహక్ = సంతోషించుచు, (సఖి) ఉద్యానగతుడయినమత్స్వామితో = పూరితోటకు వచ్చిన నాయేలికయగు రాజుతోఁగూడ, నమేరు...చ్ఛాయలక్ = నమేరు = పొన్నచెట్లయొక్క, సమేధమాన = వృద్ధిబొందుచున్న, మంజుల = చల్లదనముచేత మనోహరములయిన, ఛాయలక్ = నీడలయందు, మిక్కిలిసంతోషము నొందుచు 'ఛాయా సుంద్యప్రియా కాన్తి ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' అమ. నీల...నీమలక్ = (యతి) నీలగ్రీవఃశ్రీనిశి, నిలయ = వాసస్థానమయిన కైలాసమందు, అభిరామ = ఓప్పుచుండెడి, నీమలక్ = ప్రదేశములను, తెలియుచుక్ = కనుగొనుచు--(సఖి) నీలగ్రీవములనఁగా నెమిట్లు, వానికి స్థానభూతములయిన ప్రదేశములను జూచుచునా.

సుమనః...ధామములు = (యతి) సుమనః = దేవతలయొక్క, మనోజ్ఞ = సుందరములయిన, ధామములు = మేడలు మొదలయిన గృహములను, మెచ్చుచుక్ = మెచ్చుకొనుచు, (సఖి) సుమనః = పుష్పములచేత, మనోజ్ఞ = మనోహరములగుచున్న, ధామములు = గృహములను అనఁగాఁ బూరివరిండ్లను, మెచ్చుచుక్, పుష్కరి...భ్రమముక్ = (యతి) పుష్కరిసరోవర = పుష్కరిసరస్వినెడు తీరమంటలి, ఊర్జ్వ సంభ్రమముక్ = అలల కొంపలపాలును, కనుచుక్ = చూచుచును, (సఖి) పుష్కరిమనఁగా తామర, పుష్కరిసరోవర = తామరకొలఁచులంపలి, తరంగసంపలనమును జూచుచునా, రంభా...రంభముక్ = (యతి) రంభాది = రంభ మొదలుగాఁగల అప్పరఃస్త్రీలయొక్క, లాస్యసంరంభముక్ = నాట్యవిభృంభములను, తిలకించుకొనుచుక్ = చూచుకొనుచు. (సఖి) రంభాది = అరణ్యచల్లు మొదలయినవానియొక్క, లాస్యసంరంభములు = అల్లలాడు సంరంభములను చూచుకొనుచును, కిన్నర మృదుధ్వనలు = (యతి) కిన్నర = కిన్నరులనెడు దేవజాతి వారియొక్క - అనఁగా అశ్వముఖులయొక్క, మృదుధ్వనలు = సౌమ్యములయిన సంగీతనాదములను, వినుచు, (సఖి) కిన్నరపక్షుల మృదులయిన నాదములనువిందును, శిశిరశిఖరస్థలంబులు = (యతి) శిశిరశిఖరి = చలికొండమైన హిమనత్పర్వతముయొక్క స్థలములను జూచుకొనుచు = (సఖి) శిశిర = చల్లనయిన, శిఖిరస్థలంబులు = వృక్షప్రదేశములను - వృక్షచ్ఛాయలచేత జల్లనయిన ప్రదేశములను జూచుచు 'తిరుకైలా శిఖిరే' అమ. చంపకారణ్యము = (యతి) చంపకారణ్యమనెడి పుణ్యభూమిని, అరయుచుక్ = పరిశీలించుచునా, (సఖి) సంపెంగివనమును జూచుచును, జగతిక్ = లోకమందు, అద్భుతంబు = అశ్చర్యకరము, అయిన...వైఖరిక్ = (యతి) అయిన, పుండరీకము, కేదారము, నేతువు అనెడు పుణ్యక్షేత్రములయొక్క రీతికి, ఇన్ద్రునిచుచుక్ = ప్రియపడుచు - వానిని నేమిచుచు, (సఖి) పుండరీక కేదార = తామరమల్లలయొక్క, 'పుణ్యకం సత్యస్థితేమవృథేదేతామృతే, నాత్వామేరజతే వ్యాఘ్రే దిగ్గతే కుష్మరే స్వకే' నానా. సేతువైఖరిక్ = కట్టబండడు పొందికను, ఇచ్చునిచుచుక్ = మెచ్చుకొనుచు, వచ్చివచ్చి. శబ్ద శక్తిమూలధ్వని.

చ. సరసదరీధురీ వికచరసారససారభ సారపూరితాం

బర మగునిమ్మహానగమురజ్జనె యాననపద్మసీమనో

హరుడు వెలుంగ నాయన కురపాయన మిచ్చుటఁ గూర్పువాడ నై

యరయుడుఁ బద్మసీమముదరయం బని వచ్చితి నమ్మ నెచ్చెల్లీ.

అ. నెచ్చెరి=సభిమణి, సరస...బరము—సరస=రసవంతమైన - సాగనైకయనుట, దరి=గుహ
ప్రాంతములందలి, ధూరి=ప్రవాహములయందు, వికచ=వికసించిన, సారస = తామరలయొక్క, సార
భసార=మేలయిన వాసనచేత, పూరిత=నిండింపబడిన, అంబరము=అకాశము, అగు,...పక్షనె =
ఈగొప్ప కోలాహల పర్యతముయొక్క ప్రాంతమందే, ఆ నవపద్మినీమనోహరుడు = పద్మినియ
నగా తామరతీగయును పద్మినీజాతి స్త్రీయును - 'పద్మినీ కరిశ్రీశ్రీ' సరోజినలినీషుచ' వా
నా. నూతనమయిన పద్మలతకుఁ బ్రియుండయిన యానూర్యుడు. వెలుంగె=ప్రకాశింపఁగానని య
ర్థము. నూతన పద్మినీజాతి స్త్రీలకుఁ బ్రియుండయిన ఎసురాజు విలసిల్లఁగానని యర్థాంతరము. ఆయన
కుఁ, ఉపాయనము = కానుకను, ఇచ్చుటను, కూర్చువాడనై = ఒడఁగూర్చువాడనై, సూర్య
నకుఁ గానుక సమర్పించుటను సమకట్టువాడనై - ఎసురాజునకుఁ గానుకనొసంగుట సమకట్టువాడనై
యని యర్థాంతరము. పద్మినీసముదయంబు = తామరతీగల సమూహమును, అరయుదు = వెదకుదును
గాక - పద్మినీజాతి స్త్రీ సముదాయమును వెదకుదును కాకయని యర్థాంతరము. వచ్చితినిమ్మ = వచ్చి
నాను. ఈకొండ గుహలయందలి ప్రవాహములందుఁ దామరలు విరిసి వాసనలు గుబాళించుచున్నవి
గాని తామరతీగ లిటగలవిని తెలిసి దీనిప్రక్కనే యానూర్యునకుఁగానుక సమర్పించుటకై త్రొత్త
తామరతీగలను సమర్పింపవచ్చునని యిటవచ్చితిని యర్థము. ఈకొండప్రక్కనే పద్మినీజాతి స్త్రీల
మనసును హరించునట్టి యా ఎసురాజునకుఁ గానుకనొసంగుటకై యిటవచ్చితిని యర్థాంతరము. విరిసిన
తామరల వాసనలు మిన్ను చుట్టుచుచే నిందుఁ దామరతీగలున్నవి యనుమానమునకు హేతువు.

క. అని తెలిపి మటియు నిట్లను, వనితా యీకన్య ననఘ్రవై భవధన్యం

గనుఁగొన వాత్సల్యంబును, ననుకంపయు నద్భుతంబు నీ నయ్యెడు మాకున్.

అ. అని తెలిపి, మటియు, ఇట్లను = ఏమని యుఁగా, వనితా=ఓపడతీ, అనఘ వైభ
వధన్య = దోమరిహితమయిన విభవముచేతఁ గృతార్థంబయిన, ఈకన్య, కనుఁగొన = చూడఁగా,
మాకు, వాత్సల్యంబును=ప్రేమయును, అనుకంపయు = కరుణయు, 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణా
కృపా దయానుకమ్నా స్వాత్' అమ. అద్భుంబు = అశ్చర్యమును, అయ్యెడ = అగుచున్నది.
స్వభావముచే వాత్సల్యమును, అనురూపవర సంఘటనయనకై యనుకంపయు, అతిశయ రూపసంప
త్తినిబట్టి అద్భుతియుని తెలియునది.

చ. అనుపమభాగ్యలక్షణసగమన్విత యీరమణీలలామ యీ

మనసిజరాజరాజ్యరమ నీ మానసవీధిఁ దలంప సింధునం

దన యచలేంద్రనందన యనం గననయ్యెడి నీలతాంగి వా

వనకులగోత్రభూతిచెలు నీవా చెలువారఁగఁ దెల్పవే యనన్.

96

అ. అనుపమ...సమన్విత = సమాన రహితములగు భాగ్యచిహ్నములతోఁ గూడినదయిన,
ఈరమణీలలామ=ఈకాంతారత్నము, ఈమనసిజరాజరాజ్యరమ=మన్మథరాజయొక్క రాజ్యలక్ష్మీయు,
అయిన యీకన్య, మానసవీధి = మనఃప్రవేశమందు, తలంప = విచారింపఁగా, సింధునందన=లక్ష్మిదేవి
యును, అచలేంద్రనందన=పార్వతీదేవియును, అన = అనునట్లుగా, కననయ్యెడి = చూపట్టు
చున్నది అనియర్థము. 'స్థాన్తు వారిధా, దేశే నదే గజమదే నా నద్యాదాస్తి' యామయమ
నానా. సింధునందనా నదియునుగాన శుక్తిమతీనది పుత్రికయనియును, అచలేంద్రనందన యనఁగా,
పర్యతిక్రేష్టుడయిన కోలాహలని పుత్రికయనియును, గింకాపరిమయిన ధ్వనితార్థము తెలియునది.

ఇక్కడ సప్రకృతవాచకములయిన సింధునందనాదిపదములందు సూచనావ్యాపారమని గ్రహింపవలయును. చెలువా=ఓమగువా, ఈలతాంగి=ఈస్త్రీయొక్క, పావన... భూతి—కులగోత్రములనగా వంశమును నామమును - పవిత్రములయిన కులగోత్రములయొక్క వైభవమని యర్థము. పావనమనగా ఉదకము, 'పావనం తు జలే కృతే' విశ్వ. కులగోత్రమనగా కులపర్వతమయిన కోలాహలము; దానిజలన, భూతి = పుట్టుకయని యర్థంతరము. చెలువారంగ్ = చక్కనగునట్లుగా, తెల్పవే=తెలియజెప్పవే, అనన్=అని యడుగఁగా, ఇక్కడ కపటయతి నాయితావృత్తాంతము నడుగుచు నే సంతరించిన శబ్దముల యర్థశక్తిచే తుక్తిమతీనదికిని గోలాహలపర్వతమునకును బుట్టుటయు స్ఫురించునట్లు చెప్పట దెలియునది.

మ. అతులప్రాధిపత్యోన్ముఖానములప్రోవైమించు నావంచనా

యతి యాదృచ్ఛికసూక్తి సూటిపడ నశ్శోభన్యాననాలోకనా

యతనానాదృశ్యతీలఁ దేలి మునిమాగహత్త్యంబు వర్ణించి రా

శతప్రతేక్షణలెల్ల నుల్లముల విశ్వాసంబు సంధిల్లగన్.

97

అ. అతుల...ప్రాపు—అతుల=సమానములేని, ప్రాధిపత్యం = మిక్కిలినేర్పడుటల యందలి, అనుభావముల=ప్రభావములయొక్క, ప్రాపు=రాశి, వి, మించు నా వంచనాయతి=అతిశయించుచున్న యాకపటమునియొక్క, యాదృచ్ఛిక=తవంతటనే పలికిన-బుద్ధిపూర్వకముగాఁ గాక దైవికముగాఁ జెప్పఁబడిన యనుట, సూక్తి=మాట-నాయితావృత్తాంత సూచకమయిన వాక్యమునుట. 'వ్యాపార ఉత్తిర్లపితంభాపితం వడనం వనః' అమ. సూటిపడన్ = వాస్తవముగా దారాఙ్గపడఁగా - అతఁడు నాయితావృత్తాంతము తెలియక యడిగినది తెలిసి యడిగినట్లుగాఁ బొందికపడఁగా ననుట. ముని 'సింధు నందన అవతేంద్రనందన' అని షర్ల వాపరముగాఁ జెప్పినమాటలకు నదికూతురు పర్వతపుఁ గూతురని వృత్తాంతము దెలిసియడిగినట్లుగాఁ బొందికపడుటయు, 'పావనకులగోత్రభూతి' యనుచోటను దెలియక యడుగుట జలమునకుఁ గులపర్వతమునకును బుట్టుటయని తెలిసి యడిగినట్లుగను బొందికపడుటయుఁ దెలియునది. కావున నే యతఁడు తెలియక యడిగినదెల్ల తెలిసియడిగినట్లు నిజములయినవిగానే సూటిపడెనని భావము. అశ్యో...రీలక్—అశ్యోన్య=ఓండోరులయొక్క, ఆనన= ముఖములయొక్క, ఆలోకన=చూచుటతోఁగూడిన, ఆయత=అతిశయించిన, నానా=బహువిధమయిన, అదృశ్యతీలక్=అశ్రవ్యపురీలయందు, శేలి=తెప్పలశేలి-మిక్కిలి యాశ్చర్యరసమునందుఁ మునిగినవారై యనుట, ఆ శతప్రతేక్షణలు ఎల్లక్=ఆస్త్రీలందఱును, ఉల్లసులక్=మనస్సులందు, విశ్వాసంబు=నమ్మకము, సంధిల్లగన్=సమకూడఁగా-అతఁడు పరోక్షజ్ఞానముగల మునియని నమ్మకము గుదురఁగాననుట. ముని మాహాత్మ్యంబు=ఆ ఋషియొక్క ప్రభావమును, నర్ణించిరి=స్తోత్రముచేసిరి. ఇట కపటయతి తెలియక యడిగినమాటలు నాయితావృత్తాంతము తెలిసియడిగినవిగా నుండునట్లు కవి పొందుపఱచుట, యాచెలికత్తెల కతనియందు మహామునియని నమ్మకగలిగి నాయితావృత్తాంతమును జెప్పటకును దన్తాలమున నుత్తరకథా విస్తృతికి బీజములనుటకును నుపపత్తి గలిగించినాడని తెలియునది. ఇందు రెండవపాదమందలి 'అశ్యోన్య' శబ్ద ముభయములగానిదిగావున, 'య' అనుదానితో యతి మైతి నొందుచున్నది. 'యాదృచ్ఛికసూక్తి సూటిపడుటయే' యతఁడందు మునియనెడు విశ్వాసము సంధిల్లుటకు హేతువు.

ఉ. అయ్యెడ మంజువాణి వినయమ్మున నమ్మునిరాజు బల్కు నో

యయ్య సమస్తలోకధరగణాధరణాత్మమహామహాజ్ఞులున్

నెయ్యము మీఱఁ గొల్చి మహానీయశుభోన్నతిఁ గాంచి యున్ననీ
కియ్యఖిలప్రపంచకథరత్నల నెఱుంగు తెఱుంగు చోద్యమే.

98

అ. అయ్యెడఁ = ఆసమయముందు, మంజువాణి, వినయస్తునఁ = అడఁకువతోడ, అయ్యని
రాజుఁ పట్టుఁ = అబ్బుఁకేఁఁఁతోడఁ జెప్పచున్నది, ఏమనినఁ-ఁడుయ్య = ఓతండ్రి ! సమస్తలోక =
సకలభువనములయొక్క, భరణ = భరించుటయే, ఆభరణ = భూషణముగాఁగల, అత్త = తమవయిన,
మహల్ = అధికమయిన, మహా = ఉత్సవములచేత, 'మహా ఉత్సవ ఉత్సాహ' అమ. ఉజ్వలుఁ = వెలుగు
చున్న సూర్యుని, నెయ్యముమీఱఁ = ఆస్తభావము మించఁగా, గొల్చి = సేనించి, మహనీయ...న్నతిఁ —
మహనీయ = మిక్కిలిపూజ్యమయిన, శుభోన్నతి = శుభాతిశయమును, కాంచి = పొంది, ఉన్ననీకు,
ఇయ్యఖిలప్రపంచకథలు = ఈపమస్త జగత్తునందలి వృత్తాంతములు, ఎల్లఁ, ఎఱుంగు తెఱుంగు =
తెలిసియుండువిధము, చోద్యమే = ఆశ్చర్యము. ఆశ్చర్యముగావనట. అనఁగా మీకు నీప్రపంచమందలి
వృత్తాంతములన్నియుఁ దెలిసియున్నవిగావున నీకన్యయొక్క వృత్తాంతమును దెలిసియండుక తప్పదని
భావము. సమస్తలోక భరణముగలవానిని గొల్పుటజేసి యీసమస్తప్రపంచము కథలు తెలియుట
చోద్యముగాదని యాశయము.

చ. అనుపమభాగ్యలక్షణసరమన్విత యీరమణీలలామ యీ

మనసిజరాజరాజ్యరమ ర్మానసవీధిఁ దలంప సింధునం

దన యచలేంద్రనందన యరనం గన నయ్యెడి నంచు నిట్లు పే

ర్కొనియును గ్రమ్ముం దెలియఁగోగుట కూరిమి పెంపునంగదా.

99

అ. అనుపమ...మన్విత — అనుపమ = సాటిలేని, భాగ్యలక్షణ = భాగ్యవిష్ణుమలతోఁ గూడిన,
ఈరమణీలలామ = ఈకాంతారత్నము, ఈమనసిజరాజరాజ్యరమ = మన్మథుడనెడి రాజయొక్క
రాజ్యలక్ష్యమైన యీకన్య, మానసవీధిఁ = మనసున్నందు, తలంపఁ = విచారించఁగా, సింధునందన =
శుక్తిమతీనది పుత్రికయు, అచలేంద్రనందన = కోలాహలాది పుత్రికయు, అనఁ = అనునట్లుగా, కన
నయ్యెడినంచుఁ = చూపట్టుచున్నదని, ఇట్లు = ఈవిధమున, పేర్కొనియును = పేరు చెప్పినవారయ్యెడి
ధువందనాచలనందనా పదములకు కపటముతి లక్ష్యపార్వతీసరముగాఁగ్రహించి చెప్పఁగా నవియే శుక్తి
మతీ కోలాహలాదిసంభవపరముగా నర్థమిచ్చుటంబట్టి శుక్తిమతీకోలాహలాది పుత్రిగా మీరేదీనిని
పేరుకొనియును, క్రమ్ముఁ = మరల, తెలియఁగోగుట = తెలిసికొనవలయునని నిచ్చగించుట, కూరిమి
పెంపునంగదా = ప్రేమాతిశయముచేత నేగదా. 98 వ పద్యమున మాయా మునిశాక్యమున నర్థద్వయము
గల్గునట్లుగాఁ జెప్పఁబడిన సింధునందన అచలేంద్రనందన యనెడుపదములకు మంజువాణి శుక్తిమతీనది
పుత్రియనియుఁ గోలాహలాది పుత్రియనియును నర్థమునుగ్రహించి యీపద్యమందు నీరీతిగాఁ గపట
మునితోఁ బలికెనని తెలియునది.

క. కావున నీవనజానన, పావనజననక్రమంబు ర్భవదీయదయా

శ్రీవలన విన్నవించెద, నే విను మని యవ్వలాసిరీనుణి వలికె.

100

అ. కావునఁ = కాబట్టి, ఈవనజానన = ఈకన్యకయొక్క, పావనజనన క్రమంబు =
బవిత్రమయిన జన్మప్రకారమని యర్థము. వనజాననపావన జననక్రమంబు అనుచోట తెనుఁగువచ్చి సమా
నము గనుక వనజాననాకర్తయనకు ప్రాప్తముకలిగినది. పావనమనఁగా జలమునంగనక జలమందు అనఁగా

జలమయశక్తిమతియందుఁ బుట్టినవిధమని యథాంతరము. భవదీయ దయాశ్రీతలనఁ = దేవరవారి యొక్క కృపాసంపత్తిచేత, నేఁ = నేను, విన్నవించెనఁ = విన్నపముచేయుచున్నాను, వినుము అని. అద్విలాసిసీమణి = ఒక్కరులలో మేలుబంతియైన యామంగావాణి, సలికను.

మ. కలఁ డుల్లోకమహోమహోగ్రహళితభుక్ష్మాలావళీనిర్జల
సలదంభోనిధి లక్ష్మ్యమైమవతీపక్షక్షోదిదిక్షోగుది
గ్వలభీదుర్భుభేరికాభయదిభాంతకారైకిసంప్రీణితా
చలవైరిస్తుతికీర్తిసాంద్రుఁడు వసుక్షౌపాలచంద్రుం డిలన్.

101

అ. ఉల్లోక... సాంద్రుఁడు = ఉల్లోక = లోకాతీతమైన, మహాన్ = ప్రతాపమనెడు, మహోగ్ర = మిక్కిలి తీక్షణమున, హతభుక్ = అగ్నియొక్క, జ్వాలావళీ = జ్వాలలసమూహముచేత, నిర్జల సలత్ = జలశూన్యప్రసేతముగా నాచిరించుచున్న, అంభోఽధి = సముద్రమందు, లక్ష్మ్య = చూడఁదగిన-కనఁబడుచున్న, మైమవతీ = హిమవత్పర్వతపుత్రుఁడయిన మైనాకునియొక్క, పక్ష = శౌక్య లయొక్క, క్షోద = పిండిచేయుట, కుండు, దక్ష = సమర్థమైనదియు, ఉరు = అధికమయినదియు, దిగ్వలభీ = దిగంతములచేత, దుర్భు = భరింపఁబలికానిదియు నగు, భేరికా = రణభేరియొక్క, భయద = త్రువులకు భయముజొనఁగునట్టి, భాంకార = భాం అనునట్టి ధ్వనిచేత, ఏక = ముఖ్యమగుట్లుగా, సంప్రీణిత = సంతోషపెట్టఁబడిన, అచలవైరి = పర్వత స్వేషియైన యింద్రునిచేత, స్తుత = స్తోత్రముచేయఁబడిన, కీర్తి = యశస్సుచేత, సాంద్రుఁడు = పూర్ణుఁడు, అనఁగా దనయొక్క ప్రతాపాన్ని జ్వాలలచేత సముద్రజలము నింకింపఁజేయఁజాలిన శౌర్యముగల వాడయిన, వసుక్షౌపాలచంద్రుఁడు = వసురాజశ్రేష్ఠుఁడు, కలఁడని యర్థము. ఇంద్రుఁడు పర్వతముల శౌక్యముల ఖండించుచో హిమవతుని కొడుకయిన మైనాకుఁడు సముద్రమునం బడి దాఁగినిని శౌక్యలఁగాపాడుకొనుట పురాణప్రసిద్ధము. వసురాజ ప్రతాపాన్ని జ్వాలలచే సముద్ర జలములంతయు నింకి పోఁగా నపుడు మైనాకుఁడు బయలుపడె ననియు, వసురాజు జైత్రభేరి భాంకారములచే వెలువడిన మైనాకుని శౌక్యములు తుమరైపోవఁగా తనకుమాటుగా నట్లు వానిశౌక్యములు పోకార్చి నందులకు ఇంద్రుఁడు మిక్కిలి సంతోషి పొంది వసురాజు సంతయుఁ బొగడెననియు నర్థము. ప్రతాపాన్ని జ్వాలచే సముద్రజలము నింకునంబంధము లేకుండియు నంబంధమును జెప్పటచే నతిశయోక్తి. భేరి భాంకారధ్వనిచే మైనాకుని పక్షక్షోదాసంభవయ్యు నంభవమును జెప్పటఁ జేసియు నతిశయోక్తి. 'మైమవతీ పక్షక్షోదదక్ష' మను విశేషణగతిని భేరిభాంకరణజనిత సంప్రీతికి హేతువగుటచే కావ్యలింగము నలంకారములు.

శా. స్వారాజ్యంబును బోలెనింద్రున కధిరస్థానం బధిష్ఠాన మై
యారాజన్యన కింపుసాం వెసఁగుని రత్నకీర్తితావాల మై
యారామస్త్ర యమానసూనమకరం ర దాసారశై వాలిసీ
ధారావర్ధితమాధురీగుణల స రత్నాంతరాకాంతార మై.

102

అ. ఇంద్రునకుఁ = దేవేంద్రునకు, స్వారాజ్యంబునుబోలెఁ = స్వర్గరాజ్యమువలె, అధిస్థానంబు = అధిష్ఠానమనెడు పట్టణము, అధిష్ఠానమై = నివాసస్థానమై — రాజధానియై యనట, 'అధిష్ఠానంపూః ప్రభావ చక్రేవ్యధ్యాన సేవిత' నానా. నిత్య... వాలమై — నిత్యశ్రీ = శాశ్వతమయిన సంపత్తియనెడు, లతా = తీరగతు, ఆవాలమై = సాదులయు, పాదమటచేత, దానియందు నాఁచిన తీరగ పయిపయి నధి

వృత్తిగఁగఱు అపట్టణమునలని సంపత్తియు నుత్తరోత్తరాభి వృద్ధి నొందుచుండెననుట ధ్వనితము. ఆరా
...కాంతారమై—అరామ=ఉద్యానవనములందు, స్వయమాన=వికసించుచున్న, సూన=పుష్పములయొ
క్క, మకరంద=పూదేనియొక్క, ఆసార=ముసరువలనఁబుట్టిన, శైవాలిని=నదియొక్క 'తరగ్గిణి
శైవాలిని తటిన్గిఁగొనినది' అను. శైవాలిని శబ్దమునకు 'శైవాలిని' రూపాంతరము, ధారా= అల్పప్రవా
హముచేత, వర్ధత=వృద్ధిఁజొందింపఁబడుచున్న, మాధురీగుణ=మాధుర్యముచేత, లసత్ =ఓప్పుచున్న, కాం
తార=చెఱుకుయొక్క, కాంతార=తోటలు గలదై, ఆరాజవ్యవస్థ=ఆవసురాజునకు, ఇంపుసొంపు=
ఆనందాతిశయము, ఎనఁగు=అతిశయించును. మిక్కిలి ప్రీతికరముయు యుండుననిభావము. 'ఇత్తునన్ద
ప్రభేదేస్యాత్మాన్తారః' విశ్వ. 'కాన్తానోఽస్త్రీ' వనే దుర్గవద్వస్త్యత్వైస్తరేతునా' నానా. తోటలు
యందలి పూదేనియలజాలుచేతఁ జెఱుకునలని సమాజమాధుర్యము వర్ధిల్లుచున్న దనుట.

తా. ఇంద్రునకు స్వర్గమువలె నారాజునకు నధిష్ఠానము రాజధానియై యొప్పును. అపట్టణమందు
సంపద నానాఽటికి హెచ్చుచుండెను. పూదోటలు మిక్కిలి మెండుకొనియుండును. చెఱుకు తోట
లును విస్తరించి యుండును. అలం. రూపకము సావయవము.

తే. రత్నభూషిత యైనయూర రాజధాని, యఱుత నురుతరముక్తాఫరలాభిరామ
దామకం బనఁజాలి నిరద్దంపుఁజవులఁ, బరఁగుశుక్తిమతీనామర భవ్యతటిని.

అ. రత్నభూ + ఉషిత—రత్న = మణినిబద్ధమయిన, భూ=భూమితోడ, ఉషిత = ఉండు
నదియు, రత్నభూషిత = రత్నాలంకృతయు, ఐనయారాజధాని = (ఇట స్త్రీలింగ పటిమచేత
ఒకానొక స్త్రీ స్వరించుచున్నది గనుక,) రాజధాని యనెడు స్త్రీయొక్క, స్త్రీస్సూరిచేతనే
'రత్నభూషిత' అనువిశేషణమునకు అర్హద్యయము. అఱుత = కంఠమందు - సమీపముననుట,
ఉరు ... దామకంబు — ఉరుతర = మిక్కిలి గొప్పలయిన, ముక్తాఫల = ముత్యములతోడ,
అభిరామ=ఓప్పుచున్న, దామకంబు అనఁ=హరమోయనునట్లుగా, చాలి=అర్హమై, శుక్తిమతీనామ
భవ్యతటిని=శుక్తిమతియనెడి దివ్యనది, నిద్దంపుఁజవుల = స్నిగ్ధమయిన మధురరుచులచేతిను. మూక్తికము
లచేతను, పరఁగు = ఓప్పుచుండును. చవులనఁగా రుచులకును మూక్తికములకునులేరు. ఇందులకు 'చవుల
నఁగానభిధానము, లవు సద్రుచులకును ముత్తియంబులకభవా' అని యాంధ్ర నామసంగ్రహము, అధిష్ఠాన
రాజధానియనెడు స్త్రీయొక్క కంఠమందుఁ బ్రకాశించు ముత్యాలహరమోయన్నట్లు, మధురజలము
చేతను ముత్యములచేతను నొప్పుచున్న శుక్తిమతీనది పట్టణప్రాంతమందుఁ బ్రవహించుచుండు నని
తాత్పర్యము. అఱుత ఇది అఱుతశబ్దమున ప్రత్యేకవచనము పట్టణము'నఱుత' అనుటంబట్టి పట్టణము
చుట్టునుగాక నడుమనుగాక, అఱుత దేహమునం దొకవలన నుండునట్లుగా పట్టణముయొక్కప్రక్కను బ్రవ
హించుచున్నదని గ్రాహ్యము. శుక్తిమతియందు ముత్తైపుఁ జిప్పించుటయు వానియందు ముత్యములు
పుట్టుటయు ప్రకటము. కాని నిద్దంపుఁజవుల నని యర్థద్యయముగూర్చినాఁడు. ముత్తైపుఁ జిప్పల ముత్య
ములుండుటకు.

'ఒప్పెనగు పలుదొంగు, చిప్పలలో స్వాతివాసించినుకులు మున్నే

చొప్పునఁ బడు నప్పురుసున, నొప్పొగవును మూక్తికంబు లొక్కొక్కభంగిన్' రత్నపరిక్ష.

అలం. శిష్టరూపకోత్థాపితమగు సుతేప్రిక్ష.

ఉ. జీవనమెల్ల సత్కవినీర పేవిత మాశయమెల్ల నచ్చతా
పావనతాగభీరతలర పట్టు ప్రచారము లెల్ల విశ్వధా

త్రీవలయత్రికాలఫలర దేశికముల్ నవకంబు లెల్ల ము
క్తావళి విభ్రమాన్వదము ర్ లానదిపెంపు నుతింప శక్యమే.

104

అ. శక్తిమతీనదిని నిర్మించుచున్నాడు—ఇట నదీపరముగాను ధార్మికరాలి పరముగాను అర్థ
ద్యయము. జీవన...ని పేవితము—జీవనమనగా జలమును బ్రతుకును, 'సలిరేపిచజీవనమ్' నానా. కవు
లనగా జలపక్షులును కవిజనులును—జీవనమెల్ల = (నదీ) జలమంతయు, సత్కవినిపేవితము =
శ్రేష్ఠములయిన జలపక్షులచేత నేవింపబడుచున్నది. (ధార్మిక) బ్రతుకింతయును శ్రేష్ఠులయిన కవి
జనులచేత ననుభవింపబడుచున్నది - కవిజనుల భరణమునందే యావజ్జీవులను వినియోగించుచున్న
దనుట. ఆశయమెల్ల... పట్టు—ఆశయమనగా మడుగును, మనస్సును. ఆశయమెల్ల = (నదీ)
మడుగుంతయును, అచ్చితాపావనతాగిభరణిలపట్టు = నిర్మలత్వముయొక్కయు పావనత్వము
యొక్కయు అగాధత్వము యొక్కయు స్థానము - మడుగు తేటయై పవిత్రమై లోతుగ లిగి యుండు
ననుట. (ధార్మిక) మనస్సు నిష్కల్మషత్వముయొక్కయు, పవిత్రత్వము యొక్కయు, గంభీరత్వ
ముయొక్కయు స్థానము. ప్రచారము... దేశికముల్—ప్రచారము లనగా జలప్రవాహములును,
ప్రవర్తనములును, ప్రచారములెల్ల = (నదీ) జలప్రవాహములన్నియును, విశ్వధాత్రీవలయ =
సమస్తభూతలమునకును, త్రికాలఫల దేశికముల్ = ముక్కారుంటలు గలుగఁ జేయుచున్నవి.
(ధార్మిక) ప్రవర్తనములన్నియు సమస్తభూజనులకుఁ గాలత్రయ ఫలములను దెలియఁజేయునట్టివి.
భూతత్రికాలపుణ్య సూచకములును భవిష్యత్కాల శుభహేతుకములును ఎర్తమానకాలదురిత భంజక
ములునని యాశయము. నవకంబు...స్వదము—నవ = (నదీ) నూతనమయిన, కంబులు ఎల్ల =
శంఖములన్నియును, ముక్తావళి = ముత్యముల సమూహముల = విభ్రమ = చుట్టు రేకలకును,
ఆస్వదంబులు = ఆధారభూతిములు - శంఖములన్నియు ముత్యములుగలిగి చుట్టు రేకలతోఁ గూడి
యుండుననుట. ఇట పితృమతృత్తులు భ్రమజాత్రయమయినరేఖల కుపలక్షకము. నవకంబులు = (ధార్మిక)
కోమలత్వములు,—అనగాఁ జక్కఁదనములు ఇది దేశ్యము. ముక్తావళి = ముక్తలయిన వాటిని, విభ్ర
మాన్వదములు = భ్రమను గలిగించుట కాన్వదములు—ముక్తలను గూడ మోహపెట్టునట్టివనుట. 'పరి
త్యక్తేఽపి ముక్తస్యాన్వదా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్' నానా. అనదిపెంపు = అశక్తిమతియొక్కయున
తిను, నుతింపఁ శక్యమే = కొనియాడఁ దరమా—తిరముకాదనుట. అలం. శ్రేష్ఠము.

సీ. అనుకూలఫలనారయ త్తజీవనమైత్రి, నడరి నర్కద బోటి ర్ యై భజింప
నూర్మికాకంకణరద్యుతికలాపము దోష, బాహుద కై దండఁ ర్ బరిధవింప
సముదితారావసంక్రభమసాంద్ర యై సారె, సారె వేత్రవతి హారచ్చరికఁదెల్ప
గంభీరరసగుంభరసంభృతప్రాశ్నిమతో సరస్వతి పల్కుఁ ర్ దోడు గాగఁ

తే. గులములోఁబెద్దయునమూల్యగృణమణిప్ర, కాండపరిపూర్ణ యనుగానగారవము
నఖలనదులునుడనుఁగొల్వరననుదినంబు, నలువకోలువున కేఁగునన్నదియతీంద్ర. [న

అ. ఇందును నదీపరముగాను స్త్రీపరముగాను అర్థద్యయము. యతీంద్ర = ఓ మునీం
ద్రుఁడా, అన్నది = అశక్తిమతి, అనుకూల...మైత్రీ—(స్త్రీ) అనుకూల = ఇష్టమును-
భేదన = క్షీడయండు, అయత్తి = అధీనమయిన, జీవనమైత్రీ = ప్రాణస్నేహముచేరి, దానుకోరిన
క్షీడల కాయితపడి యుండునట్టి చెలియైనదనుట, అడరి = ప్రకాశించి, నర్కద = నర్కదానదియనెడ

నర్తప్రదయైన చెలికత్తియ, బోటియై = పరిచారికయై, భజింపఁ = కొలువఁగా. (నది) అనుకూలభే
లనాయత్రి - కూలమనఁగా గట్టు. గట్టుల నానుకొని విచారించుటయు దధీనమయిన - గట్టు నతిక్ర
మింపక లోనయి ప్రవహించుటగల యనట, జీవనమైత్రి = జలమైత్రిచేత, అడవి = ప్రకాశించియుని
భావము. దానిజలములు గట్టు ననుసరించి ప్రవహించుచుండునట. నదుగట్టు ప్రవహించుచుండుట సహ
జము. బాహుమనఁగా బాహుదానదియు కయివండయొనఁగ న్నీయును. ఊర్తి. లాపము—
ఊర్తికలనఁగా - ఊంగరములును అలలును, కంకణములనఁగా కడియములును జలకణములును-ఊర్తికా=
(న్నీ) ఊంగరములయొక్కయు 'అస్థిభీయక మూర్తికా' అమ. కంకణ=బంగారు కడియములయొక్క
యు, 'కంకణంకరభూషణమ్' అమ. ద్యుతికలాపము=కాంతిసమూహము, తో=పఁ = ప్రకాశింపఁ
గా, బాహుమ = బాహుదానదియ నెడు కైదండయిచ్చు చేకితైయు, కైదండఁ = చేయూతయి
చ్చుటయును, పరిభవింపఁ = వివృతమండఁగా నని యర్థము. (నది) ఊర్తిక = అలలను సంబంధించిన,
కంకణ = జలబిందువులయొక్క, ద్యుతికలాపముతో=పఁ = కాంతిసమూహము విల్లించు
ననిభావము. నదులయలలందు లేచు జలబిందువులు కాంతిచే నొప్పుటప్రకటము.

వేత్రివతియనఁగా వేత్రివతినదియును వెండిబెత్తము పట్టుకొని కొలిచెడి న్నీయును, సముద్రతా...
సాంద్రయై—(న్నీ) సముద్రతాతరణ=యోగ్యమయిన వాక్యధ్వనలయొక్క, సంభ్రమ=తోట్రుపాటు
చేత, సాంద్రయై=పూర్ణయై, వేత్రివతి=వేత్రివతీ నదియ నెడు వెండిబెత్తపు కొలుపుడుగ తై, సారెసారె=
మాటిమాటికిని, సాంద్రయిక తేలుపఁ = పరాకు తేలుపఁగా. ప్రవాహ సముద్రతమయినధ్వని సంభ్రమముగల
దియుని భావము. నదులు ప్రవాహవేగముచే ధ్వనిసేయుట స్వభావము. సరస్వతీయనఁగా సరస్వతీనది
యును మాటకారియు, గంభీర...ప్రాణిమతో=గంభీర = సగూఢమయిన, రస=శృంగారరసము
యొక్క, గుంధ=పూర్తిచేత, సంభృత=భరింపఁబడిన, ప్రాణిమతో=ప్రాగల్భ్యముతోడ, సర
స్వతి=సరస్వతీనదియ నెడు మాటకారియగు చెలికత్తియ, పలుకఁ దోడుగాఁగఁ = సహోక్తి ప్రత్యక్తి
కలు జరిగించునది యగుచుండఁగాననియర్థము. గంభీర=అగాధమయిన, రస=జలముయొక్క, గుంధ=
పూర్తియొక్క, సంభృత=దాల్చియున్న, ప్రాణిమతో ననిభావము. నర్తదానపదములు నర్తప్రదానాది
యోగ్యతాభిప్రాయగర్భితములయిన విశేష్యములుగనుకఁ బరికరాంకుర మలంకారము.

ప్రాణిశబ్దము క్రిందిత మేకాని ఇమనిజంతముగాదు. కనుక 'ప్రాణిమ' యనట విచార్యము. ఇట్లే
పాటిరీచింపకొత్తుల ప్రాణిమముల' అని పారిజాతాప హరణమందును (ఆ-౩-౪౬) 'గంభీరవాక్యాశ్రిమ'
ననిశకుంతలాపరిణయమందును మతీకొన్ని ప్రాణకవిప్రయోగములందును గనఁబడుచున్నది. దీనినిబట్టియే
సీతారామాచార్యుల వాదము 'ప్రాణిమ' శబ్దమున్నదమనిఘంటువున నుదాహరించిరి కాఁబోలు. కులము
లో పెద్దయుఁ = మంశ్రేశ్వరాలని యర్థము. స్వజాతిగణముతోఁ బెద్దదియని భావము. అమూల్య...
పూర్ణయుఁ = ప్రకాండము శ్రేష్ఠవాచకమును సమూహవాచకమును, అమూల్య = విలువలేని, ముణి
ప్రకాండ = మణిశ్రేష్ఠములంటి, గుణ=గుణముభిచేత, పరిపూర్ణయును = సంపూర్ణమయినదియునని
యర్థము. అంగు గుణమయిన మణిసమూహము చేతఁ బరిపూర్ణయని భావము. కాన=కాఁబట్టి, గారవ
ముఁ = ప్రేమ చేత, ఆభిల నదులును=ఎల్లనదులును, తనుఁ = కొల్వఁ = సేవింపఁగా - కొలిచిరఁగా
ననుట, అనువనంబు=ప్రతిదినము, నలుం కొలువునకుఁ = బ్రహ్మసేవుని సభకు, ఏగుఁ = పోవు
చుండును. అనది న్నీహుపయైన నర్తదాదినదులు న్నీహుపముతోఁ బూర్వోక్తప్రకారముగాఁ బరి
చరించును గొలిచిరఁగాఁ బ్రతిదినమును బ్రహ్మసభకుఁ బోయి పచ్చుచుండునని తాత్పర్యము.

క. ఆలీల నవ్వుహానది, నాళీకజా గొల్పి యొక్కనాడు ప్రియూలీ

కేలీసంభ్రమవినుత మ, రాళీగతు లడర మజులీ రా నొకచోటన్. 106

అ. ఆలీల = అవిధమున, అవ్వుహానది = అగొప్పనదియైన శక్తిమతి, నాళీకజా = బ్రహ్మ దేవుని, గొల్పి = నేవించి, ఒక్కనాడు = ఒకానొకదినమందు, ప్రియూలీ .. గతులు—ప్రియూలీ=ప్రి యసఖులతోడి, కేలీ=క్రీడయందలి, సంభ్రమ=సంబరముతోఁగూడిన, వినుత=స్తుతింపఁబడిన, మరాళీ గతులు = ఆడు హంసనడలవంటినడలు, అడరక్ = ప్రకాశింపఁగా, మరలిరాక్ = మరలివచ్చు చుండఁగా 'ప్రియా... గతులు' అనుచో ప్రియములగు ఆకుల (కుమ్మెనల) కేలీసంభ్రమములును విను తములయిన మరాళుల (ఆడుహంసల) గతులునుగలిగినదని నదీపరముగా సర్థము క్లిష్టము. ఒక చోటన్ = ఒకస్థలమందు - ముందఁజేపవ్యముతో నన్వయము అలం.

సీ. సుమనోధివాసభాసమరశిఖోన్నతివాడు, ఘనసారతిలకవాసనలవాడు

ఘనసంకుమరసాంద్రగండభాగమువాడు, నవపద్మరాగదంతములవాడు

కలితోపకంఠనక్షత్రమాలికవాడు, హరిచందనచ్ఛాయ ర సమరువాడు

తపనీయమేఖలాశ్రధాశభ్యమువాడు, మణిపాదవలయధామంబువాడు

తే. నర్మరత్నావళి విచిత్రతాంబరాభి, రామశృంగారములవాడు ర హైమగర్భ

గేహమున కేగువాడుకోరలాహలాఖ్యుఁడొకధరాధీశుఁడెదురయ్యెనువిదకపుడు.

అ. ఇట్ల యెదురుపెచ్చిన కోలాహలపర్వతుని, పర్వతపరముగాను పురుషపరముగాను పల్లించు చున్నాడు. అధివాసమనఁగా గంధమాల్యాదులచేతఁ జేయఁబడు సంస్కారము. 'సంస్కారో గన్ధ మాల్యా దైర్యస్సాస్త్రితరధివాసనమ్' అను. మునునఁ అధివాస = పుష్పములచేతఁజైన అలంకారము చేత, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, శిఖోన్నతివాడు = సిగముడియొక్క. హెచ్చుగలవాడును అని ఊర్ధ్వము. సుమనోధివాస = దేవతానివాసనతోడ 'సుమనాః పుష్పమాలతోన్మిక్తిరదశ' విశ్యము. భాసుర=ప్రకాశించుచున్న, శిఖోన్నతివాడు=అగ్రభాగముయొక్క పొడవుగలవాడును అని భావము. అగ్రము పొడవగుటచే నదిదు దేవతలు వాసముచేయుదురనుట. ఘన...వాడు—కర్పూరతిలకము యొక్క వాసనలుగలవాడు - కర్పూరపుటరంటులయొక్కయు తిలకవృక్షములయొక్కయు వాసనలు గలవాడని భావము. ఘనసం ... గమువాడు — ఘన = అధికమయిన, సంకుమర = జవ్వా దిచేత, సాంద్ర = దట్టమయిన, గండభాగమువాడు = చెక్కిఁజ్వుగలవాడు - జవ్వాదిచేత దట్ట మయిన గండశిలలు గలవాడని భావము. నందశిలలందు జవ్వాదిపిల్లులు జవ్వాదివిడుచుననుట. నవ...దంతమువాడు—నవ = నూతనమయిన, పద్మరాగ=పద్మరాగమణులవంటి, దంతములవాడు= పండ్లుగలవాడు—పద్మరాగమణిమయము లయిన సానువులుగలవాడును అని భావము. 'దంతోఽద్రుకటశ్చ కుక్టో రదనేత్ర్యున్నతోపలే' నానా. 'దస్తస్సాక్ష్యని కథ్యతే' విశ్య.

కలిత...మాలికవాడు—నక్షత్రమాలికఁడనఁగా ఇరువదియేడు ముత్యాలు గూర్చినవోరము. సైవ నక్షత్రమాలాస్సాస్త్రిప్రవింశతిమూక్తికా' అను...కలిత=కూడుకొనఁబడిన, ఉపకంఠ = కంఠ ప్రాంత మందలి, నక్షత్రమాలికవాడు = నక్షత్రమాలికవాడును — సమీపమందు నక్షత్రసమూహము గలవాడని భావము - నక్షత్రమండలమంత పొడ విందుమిందుగాఁ గలవాడనుట. 'ఉపకణ్ఠాని కాభ్యర్ణాభ్యగ్రా' అను. హరిచంద ... నమరువాడు — హరిచందనచ్ఛాయక్ = వీరవర్ణము

గల చందనపుబూతయొక్క కాంతిగలవాడును - హరిచందన వృక్షముల ఛాయచేత నొప్పు చున్నవాడునని భావము. మొదటిభాయాశబ్దమునకుఁ గాంతియు రెండవభాయాశబ్దమునకు నీడ యునర్థములు. 'హరిచందన మాఖ్యాతం గో శీతే మరపాదపే' విశ్వము. తపనీయ ... ధర్మమువాడు- తపనీయ=బంగారుమయమయిన, మేఖలా=మొలనూలియొక్క, ధాతధర్మమువాడు = ధర్మధర్మము కాంతిగలవాడును - బంగారుమయ మయిననితంబ్రపదేశము గలవాడును అని భావము. ఇక్కడ మేఖలాశబ్దము శైలనితంబవరము. 'మేఖలాఖిలబద్ధే స్వాత్మాజ్ఞే శైలనితమ్మయోః' అని విశ్వము. మణి ... ధామంబువాడు - మణి = రత్నఖచితములయిన, పాదవలయ = కాలియందెలయొక్క, ధామంబువాడు = కాంతిగలవాడును అని యర్థము. రత్నమయమయిన ప్రత్యంతపర్వతముయొక్క శూనరణము గలవాడని భావము. 'పాదాః ప్రత్యంతపర్వతాః' అను.

అనర్థ ... శృంగారములవాడు- అనర్థ = విలువలేని, రత్నావళి = రత్న సమూహములచేత, విచిత్ర = వింతగానన్న, అంబర = వస్త్రములవలన, అభిరామ = ఒప్పుచున్న, శృంగారములవాడు = శింగారములు గలవాడును - అనర్థ = అమూల్యములయిన, రత్నావళి = నానావిధరత్న కాంతులచేత, విచిత్ర = నానా వర్ణమయిన, అంబర = ఆకాశముగలిగిన, అభిరామ = రమణీయములయిన, శృంగ = శిఖరములయొక్క, అరములవాడు = అంచులుగలవాడు ననిభావము - శిఖరాంచలము లాకాశము నొరయుచున్నవనట. హైమగర్భగేహమునకుఁ - హైమగర్భ = బ్రహ్మదేవుని సంబంధించిన, గేహమునకుఁ = గృహమునకు - స భావించిరమునకనట, ఏగునాడు = బోవుచున్నవాడును, కోలాహలాఖ్యుడు = కోలాహలాడనెడి పేరుగలవాడును. అగు, ఒక ధరాధీశుడు = ఒక రాజుపర్వతాధీశ్వరుడని భావము. ఉవిదకుఁ = స్త్రీరూపయగు శక్తిమతికి, ఆపుడు, ఎదురయ్యె = ఎదురుపడెను.

తా. సిగయలమఁ బువ్వులుదుటివి, కప్పరపుబొట్టు పెట్టి, చెక్కిల్లయందు జవ్వాదియు మేనఁ జందనమును బూసికొని, పలువరున కెంపులవలెమెఱయ, కంతమున ముత్యాలవోరమును, నడుమ బంగారు మొలనూలున, కాలియందు రతనాలయందెలును వెలుగ, మణిమయమగు పుట్టుముగట్టి సింగారిండు కొలి కోలాహలాడనవాడు బ్రహ్మసభకుఁ బోవుచుండి దారిలో నెదురుపడెను.

చ. అనువమభాగ్యశాలి క చరలాధిపమాళికిఁ బుత్రుఁడై జగ

జ్జనని కనుంగుఁడమ్ముఁ డయి శ కంకరుముద్దుమఱిందికుట్టు యై

మనుతనభాగధేయమహిమంబున మిన్నులు ముట్టివచ్చుధ

న్యని నతనిన్ భజించి నదిరయున్ వినయంబున నొందు చనన్. 108

అ. నదియున్ = శక్తిమతియు, అనువమభాగ్యశాలికి = సమానరహితములయిన భాగ్యములచేత నొప్పుచున్నవాడయిన, అచలాధిప మాళికి = పర్వతరాజ శ్రేష్ఠునికి. అనఁగా హిమవంతుని కనియర్థము. అచలాశబ్దము భూవాచకముగనుక భూపతిశ్రేష్ఠునికని యర్థాంతరమును - ధరాధీశుడని పూర్వపద్యమున పర్వత రాజోభయపరముగాఁ గ్రహించుటచే నిచ్చుట నట్లే గ్రహించుటచెల్లను. పుత్రుఁడై = కుమారుఁడై, జగజ్జననికి = లోకవారయైన పార్వతికి, అనుంగుఁడమ్ముఁడయి = గారాబులేమ్ముఁడయి, శంకరు... కుట్టుయై = శంకరునియొక్క ముద్దులపిన్న మఱిదియై, కుట్టికల్ల ముత్తర పదమైనపుడు కనిష్ఠార్థమునఁ బ్రయోగింపఁ బడుచున్నది. కొడుకుఁగుట్టు, తిమ్మఁగుట్టు యిత్యాదులు. మను... మంబునా - మను = తడియిచున్న, తనభాగధేయ మహిమంబున = తనభాగ్యాతిశయముయొక్క మహత్త్వము చేత, మిన్నులుముట్టి = ఉచ్చింగి మిన్నుముట్టి, ఇటుమిన్నులుముట్టుట భాగ్యాతిశయముచే నీట్లవీగట

కును, పర్వతమగుటచే బొన్నత్యముచేత ఆకాశమునొరయుటకును చెల్లును. ఐచ్ఛధన్యనిఁ = ఐచ్ఛ
యన్న కృతార్థుఁడయిన, అతనిఁ = ఆకోలాపాలుని, భజించి = నేవించి, వినియంబునఁ = అడఁ
కువతో, ఓరయై = ఒకప్రక్కగా ఒదిగినదై, చనఁ = పోవఁగా, ఇట మిన్నులుముట్టి ఐచ్ఛనన్న
చోటఁ బర్వతమత్యున్నత మగుటచేత మిన్నుముట్టుటయునగును. రాజాధిరాజాకొడుకు ; లోకమాతకుఁ
దమ్ముఁడు; దేవదేవుఁడగు శంకరునిమఱుది; కనుక నె భాగ్యమహిమయు మిన్నులుముట్టుటయు. ధన్యుఁ
డగుటయు. 'ఓరయైచనఁ' అన్నచోట నది పర్వతప్రాంతములకు నోరసిల్లి ప్రవహించుటయును
స్వభావమని గ్రాహ్యము అలం. సమాసోక్తి.

సీ. బాలకూర్మ విలాసోపదములు కాంతరంభప్రతిబింబోరుభవ్యరుచులు
సరససైకతసారజఘనసౌభాగ్యంబు, నతనాభిరూపవనసభ్రమంబు
బెడఁగారుదరులయొకప్పిదమును నామిఁదఁ, జనుజక్కవలనిక్కురచక్కఁడనము
కమలకోమలముఖర కామనీయకమును, త్వలమంజులాలోకరీలననంబు
తే. ఘనఘటానీలవేణియుఁ ర గలతరంగి, జీరమణినిత్యనిర్మలాః కారకాంతి
ధార ధారున నెదిరినంత నె సగేంద్రు, గాఢతరధైర్యమువ్వెత్తురగా హరించె.

అ. ఇందును స్త్రీపదీ పరముగా అర్థవ్యయము-బాలకూర్మ...పదములు—బాలకూర్మ = చిన్న
తాఁజేళ్లయొక్క, విలాసపదములు = విలాసముతోఁగూడిన స్థానములును, బాలకూర్మ విలాసములవంటి
విలాసములుగల మీఁగాళ్లును, కాంత...రుచులు-కాంత = మనోజ్ఞములయిన, రంభా = అరటిచెట్లయొక్క,
ప్రతిబింబ = ప్రతిబింబములయొక్క, ఉరు = అధికమయిన, భవ్య = యోగ్యమయిన, రుచులు = కాంతులును-
రంభా స్తంభప్రతిరూపములయినతోడలయొక్క భవ్యకాంతులును, సరస... సౌభాగ్యంబు- సరస = జలము
తోఁగూడిన, సైకతసారజ = సారములయిన-అనఁగా శ్రేష్ఠములయిన యిసుకదిన్నెలవలనఁ బుట్టిన, ఘన =
అధికమయిన, సౌభాగ్యంబు = సౌఖ్యమును - శృంగారరసయుక్తమును సైకతసారసదృశమును నయిన
జఘనముయొక్క సౌభాగ్యమును, 'సాగోబలే స్థిరాంకేచ న్యాద్యై క్లిబం పత్రేత్రిఫ' విశ్వము. నత...
భ్రమంబు—నత = గంభీరమయినదియు, నాభిరూప = నాభిసదృశమయినదియు, (లేక) న + అభిరూప = గుం
దరముగానిదియు-అనఁగా భయంకరమయినదియు నగు, వనభ్రమంబు = నీటిసుడియు, గంభీరమయి నాభి
వంటి నీటిసుడియును - స్త్రీపరముగా నీటిసుడివంటి నాభియును, బెడఁగారుదరుల... యొప్పిదమును-
బెడఁగులరు = గొప్పవియగు- బెడఁగుశబ్దమునకు 'ప్రబలాకారముతో గిరిశకరముం బ్రాసించి పెన్హఁ
గనాఁ, గ బెడంగయ్యె జనాసవాదము' అనుప్రయోగముఁబట్టి గొప్పదియని యర్థము తెలియునది. దరులు
యొప్పిదము = తీరముల చక్కఁడనమనుట-తఱులనఁగావారులు, బెడఁగులరు = విలాసములుఁ గలుగుచున్న,
తఱులు యొప్పిదమును = పరుల చక్కఁడనమును - ఇక్కడ బెడఁగారు దరులనుచోఁ గర్పధారయ
నమాసముగనుక వికల్పముచేత 'త' కారమునకు 'ద' కారమువచ్చినది. (పరులనుచో 'తఱు'లని శకట
రేఖయుక్తముగాను, తీరములనుచో దరులని లఘురేఖయుక్తముగాను శ్లేష్మకతాన మగునీకతనమున
గ్రహింపకతీయ.) అమిఁదఁ = అతీరములమిఁద, చను... చక్కఁడనము—చను = సంపదించుచున్న, జక్క-
వల = చక్కవాకములయొక్క, నిక్కు = ఎగవుయొక్క, చక్కఁడనమును-అమిఁదఁ = అపరులమిఁద,
చనుజక్కవల = చక్కవాకములవంటి కుచములయొక్క, నిక్కుచక్కఁడనము = ఎగవుయొక్క అందము.
కమల... కామనీయకమును—కమల = తామరలయొక్క, కోమల = మృదువయిన, ముఖ = అగ్రభాగముల
యొక్క, కామనీయకమును = సౌందర్యమును- కమలమువలెఁ గోమలమైన ముఖముయొక్క సౌందర్య

మును, ఉత్పల...విలసనంబు—ఉత్పల=నల్లగలువలయొక్క, మంజుల = మనోహరమయిన, ఆలోక = ప్రభయొక్క, విలసనంబు=విలాసమును- ఉత్పలమువలె మనోహరమయిన, ఆలోక=చూపులయొక్క విలాసమునును, 'అలోకాదర్శకోద్యోతా' అను.

వేణీశబ్దము నదీప్రవాహమందును జడయందునుపర్చించును. 'వేణీనదీప్రవాహేచకచోచ్చయే' విశ్వము. ఘనఘటా = నీరుద్రావణమైన మేఘమాలికచేత, నీల=నల్లనిదగు, వేణీయొక్క = ప్రవాహమును- ఘనఘటా = మేఘమాలికవలె, నీల=నల్లనయిన, వేణీయొక్క=జడయును, కలతరంగిణీ రమణి=కలిగియున్ననదీకాంతయొక్క, నిత్య...ధార — నిత్య=నిరంతరమైన, నిర్మలస్వరూపకాంతిగల జలధారయు—నిత్యనిర్మలమయిన ఆకారమయొక్క కాంతిధారయు, ధాతునా = అదాటున, ఎదిరినంతనె=ఎదురయినమాత్రముచేత నే, నగ...ధైర్యము=పర్వతశ్రేష్ఠుడయినకోలాహలమయొక్క మిక్కిలి దృఢమయిన ధైర్యమును, ఉవ్వెత్తుగా = బొత్తిగా, హరించెను, శుక్తిమతి మిఁగాళ్లపంటి యడుగులు మొదలుగాఁ గలయవయవసౌందర్యముచేత కోలాహలమి బలువయిన తాల్చిని హరించెనయ్యు, తాచేళ్లు మొదలుగాఁగల ప్రవాహవేగముచేత ఆకొండ దిటను హరించెనయ్యు నర్థములు. నదీప్రవాహధారలు పర్వతములను కలగుండుపెట్టుట ప్రకటము. అలం. శ్లేషోపమానుప్రాణితకావ్యలింగము. క. ఆకరణిఁ దరంగిణి నగ, లోకేశ్వరుధైర్యమెల్ల ర లోఁగొని రా నీ

రాకరగభీర యాను, శ్లోకుఁడు నాచెలువచెలుపు ర లోఁగొని చనియెన్. 110

అ. నీరాకరగభీర=నముద్రునివలె గంభీరుడయిన యతీంద్రా, ఆకరణి = ఆప్రకారమున, తరంగిణి=శుక్తిమతి నది, నగలోకేశ్వరు ధైర్యమెల్ల = పర్వతరాజయిన కోలాహలమధైర్యమంతయును, లోఁగొనిరా = తనలోఁజేర్చుకొనిరాఁగా, ఆ శుశ్లోకుఁడు=మంచీకీర్తిగల యా కోలాహలుఁడును, 'పద్యయశస్వికోకః' అను. ఆచెలువచెలుపు = ఆశుక్తిమతియొక్క చక్కఁదనమును, లోఁగొని = తనలోఁజేర్చుకొని, చనియె = పోయెను-అనఁగాఁ గోలాహలుఁడు శుక్తిమతి సౌందర్యము నాలోకించుట వలన ధైర్యహీనుడై యాసౌందర్యమును మనస్సునందే నిలుపుకొని పోయెనయిర్థము. నదులు గట్టను దెగఁగొని యావరించుటయును గట్లు నదీజలమును లోఁగొనుటయును స్వభావములు.

మ. అలఘుశ్రీనిధి యానగేంద్రతనయుం ర డాసైకతశ్రోణియు

పులు తెప్పార్పక చూచి చన్నమొదలుం ర బొంగారి పైవైరసం

బులు జృంభించు భ్రమించు నాశయము కూర్చుల్మించ దీపించు ను

త్మలికాచాపలముల్ మనోనిబిడచింతాలెన్నయత్సంబునన్. 111

అ. అలఘుశ్రీనిధి-అలఘు = అధికమయిన, శ్రీ = విశ్వరథమునకుఁ గనిధి = స్థానమయినవాడని యర్థము - గురుత్వనిధి యనిభావము. అన గేంద్రతనయుండు = పర్వతరాజమారుడయిన యాకోలాహలుఁడు, ఆసైకతశ్రోణి యొప్పులు = ఇసుకదిన్నెలపంటి పీఱుఁడులుగల దానియొక్క-చక్కఁదనములను-పీఱుఁడులపంటి యిసుకదిన్నెలుగలదని భావము. 'తెప్పఅర్పక = తెప్పగదల్పక - తెప్పవార్పక' యనుట, చూచి, చన్నమొదలు = పోయినదిమొదలుకొని, ఇట 'మొదలు' శబ్దముమాత్రము 'మొదలుకొని' 'మొదలుగా' ననునర్థములం బ్రయుక్తమై క్రియావిశేషణమగుచున్నది. 'వాతారం గొనగోళ్లనీవలసరి' వాయుయచో నాటకు 'మేళంబయినవిపంచి నిన్నమొదలు' అని యిది ద్రుతాంతముగాను 'లక్కయిలుగాలివది మొదలకట్ట' (ఉద్యోగపర్వ. కి. ఆవ్యాస) యని శేవలముగాను బ్రయుక్తమైయున్నది. మనో...యత్సంబునన్—మనః = మనస్సునందు, నిబిడ = దట్ట

మయిన, చింతా=చింత చేతనయిన, తన్నయత్వంబున=శక్తిమతీ యయమయిన యంతఃకరణ వృత్తి కలుగుటచేత ననియును - శక్తిమతీ స్వరూపత్వముచేత ననియును నర్థద్వయము. ఈయర్థద్వయమునకు అభేదాధ్యక్షాపాయము చేసి శక్తిమతీ ధర్మము లయినజలాశయములు మొదలయినవి పొడ సూపీనవి చెప్పవలయును. ఇక్కడఁ జింతయనెడు సంచారిభావము 'ఇష్టానధిగమాద్ధ్యానం చిత్తా కూన్యత్వతాపక్యత్.' పాంగాది=ఉపాంగి, ప్రై...జ్యంభించు - ఇటరసములనఁగా అనురాగములు, అతిశయవ్యోరనార్థము బహువిచనము. ప్రైప్రైక్ = మీఁదమీఁద - అంతఃకరితుననుట. రసంబులు=అనురాగములు, జ్యంభించుక్=విజ్యంభించుననియర్థము. ఉపాంగి మీఁదమీఁద రసములనఁగా జలములు వెల్లువపెట్టునని యర్థాంతరము. ఆశయము భ్రమించుక్-ఆశయమనఁగా మానసమును 'ఆశయస్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపి' మేనిని. మానసముభ్రమించు నఁగా మోహిత మగునని యర్థము. ఇట భ్రమణమనఁగా నైచిత్ర్యము గనుక మోహమనెడి సంచారిభావము. 'మోహస్తు మూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేకానుచి న్తనై' అని లక్షణము. ఆశయమనఁగా అధారమును గనుక జలాధారమగు స్థలము, భ్రమించునఁగా సుడిగొనునని యర్థాంతరము. కూర్తురీమించుక్ = ప్రేమలతిశయించును. ఇక్కడఁజెప్పఁబడిన ప్రేమలకును గోపలఁజెప్పఁబడిన యనురాగములకును నవస్థాభేదమువలన భేదమని తెలియునది ఎట్లనఁగా.

'రాగోఽనువృత్తోఽవిచ్ఛిన్న మనురాగ ఉదాహృతః'

'సప్రేమా యన్తిహో యానోర్నిరూఢం భావబద్ధనమ్'

అని భేదము తెలియునది. ఉత్కలికా చాపలముల్ = జౌత్సుక్యమును చాపల్యమును, దీపించుక్ = ప్రకాశించుననియర్థము. ఇక్కడ జౌత్సుక్యచాపల్యములనెడి సంచారి భావద్వయము 'కాలాక్షమత్వ మాశుక్య మప్రాప్తే రిప్తవస్తునః, చాపలం త్వనవస్థానం రాగ ద్వేషాది సంభవమ్' అని తెలియునది. కూర్తురీమించుక్ = ఆడుతాఁజేల్లు ఉల్లసిల్లుఁగా, ఉత్కలికాచాపలముల్=అలయొక్క చాంచల్యములు, ప్రకాశించునని యర్థాంతరము. కథితోత్కలికోత్కలాహలా సలిలవీచి' మేనిని. ఈపద్యమునఁ జింతామోహమాశుక్య చాపలము లనెడునాలుగుసంచారిభావములు చెప్పఁబడినవి. ఇట తన్నయత్వమని శక్తిమతీత్వము నధ్యక్షనించుటచే శక్తిమతీ ధర్మములయిన జలములు పాంగారుట, జలాశయము సుడిగొనుట, ఆడుతాఁజేల్లు ల్లులసిల్లుట, అలలుచలించుట మొదలగునవి కోలాహలనియందు ప్రతిపాదించఁబడినవని తెలియునది.

సీ. తనకూటములఁ బ్రోదెఁ దాల్చురంభాదులు, సరసభావము దప్పిర శిరము వంపఁ దనలోలతలఁ పెంపుఁ గనుకలకంతులు, చేరివై వ్రాలక ర్ చేడరి పలుకఁ దనవంక నలరుపరదన్తులెల్లఁదమిఁగాన, కయ వాడిమోము లరగలము ముడువఁ దనమహాభోగంబుల సెసంగుభోగినుల్, దెరలి నిట్టూరుపుఁ దెరలు నెరప తే. నకటకటమంచుమలపట్టియతనుతాప, వహ్ని పాలయ్యెఱుర బాష్పరవారియగుచు నిత్యశుక్తిమతీధ్యాసరనిశ్చలాత్మ్యఁడగుచు నందితగహనరోమాంచుఁ డగుచు.

అ. ఇటపద్యమును గ్రచ్చిన దావాగ్ని పరముగాను కాముకుని నలమిన మన్మథాగ్ని పరముగాను అర్థద్వయము. మంచుమలపట్టి = హిమవంతుని పుక్రుఁడు - కోలాహలుఁడు, తనకూట...వంపక్ - కూటమియనఁగా కలయిక, తనకూటములక్ = తనయొక్క కలయికలచేత, ప్రోదిక్ = పెంపున, తాల్చు రంభాదులు = కహించుచున్న రంభ మొదలయిన దేవకాంతలు, సరసభావముక్ = సర

సత్వమును, తప్పి = మాని, శిరముపంపక = తలవంచుకొనఁగా నని యర్థము. కూట మనఁగా శిఖరము. తనశిఖరములందుఁ జెంపువహించుచున్న, రంభాదులు = అరఁటులు మొదలయినవృక్షములు, సరసభావము = అద్భుత్యము తడిగలిగియుండు ననుట. తప్పి, వాడుచూపి అగ్రభాగములను నింపఁగా నని భావము. వహ్నికే జెట్లు నీరుసురిగి కమరి తల మొగ్గతిలుట స్వభావము. 'శిరోగ్రంశిఖ రంవానా' అను. తనశీలతిలక — లోలత మనఁగా ఆసక్తియు లోపలితీగయనియు నర్థము. తన యాసక్తులచేత, పెంపుగను కలకంఠులు = ఘనతను బొందుచున్న అవ్యక్త మధుర కంఠనాదము గల స్త్రీలు, 'కలకణ్ఠస్తుకోకిలే' 'హంనేపారావలేచాపి త్రిపుల్నేష కలస్వరే' నానార్థ. చేరి, ప్రైవాలక = దగ్గఱవచ్చి - పయికొనక, చెదరిపలుక = తొలగి మాటాడఁగానని యర్థము. తనలోఁగల లతలయందుఁ జెంపుగను ఆడుకోవెలలు చేరి తనప్రైవాలక తొలగి కూయఁగానని యర్థము. నిష్ప వ్యాపింపఁగా కోకిలలు తీఁగలనుబాసి కూయుట సహజము.

తనవంక = తనదెస, అలరు = సంతోషించునట్టి, పద్మినులుఎల్ల = పద్మినిజాతి స్త్రీ లందఱును, 'పద్మినికరితీక్తి స్త్రీ'సహజైబ్బలినీపుచ' నానా. తమి = తనసలని తమకమును, కానకయ = ఎంతిమాత్రము గాంచలేకయే, వాడి = వికాసముదప్పి, మోములు అగ్గలముముడువ = ముఖములు మిక్కిలియు ముడిచికొనఁగానని యర్థము. వంకయనఁగా - ఏలు, తనవంక = తన్ను సంబంధించిన సెలయేఁజియుండు, అలరు = వికసించుచుండు, పద్మినులెల్ల = తామరతీగ లన్ని యును, తమి = రాత్రిని, చూడకయే = రాత్రిరాకుండఁగనే 'రవనీయామినీ తమి' అను. వాడి...ముడువ = వాడువాటి యగ్రములను మిక్కిలి ముడుచుకొనఁగా నని భావము. వహ్నిసోఁకఁగా తామరతీగలు రాత్రిలేకయే మొనలు ముడుంగుకొనును. తనమహాభోగంబుల = తన యధికమయిన సంభోగములచేత, ఎసంగు = ఒప్పుచున్న, భోగినులు = పట్టపుచేవిగాక తక్కినరాజు భార్యలు, 'కృత్యాభిషేకామహిషీ భోగినోఽన్యన్యపస్త్రీయః' అను. తిరలి = పెడమొగమై, లేక, చలించి, నిట్టూరుపు దెరులునెరప = పెద్దయూర్పుల పరంపరలను నింపఁగానని యర్థము. మహత్ = అధికమయిన, ఆభోగముల = తనయొక్క విస్తారములందు - తన పెద్దపటపులయిన భాగములం దనుట, ఎసంగుచున్న, భోగినులు = ఆడుపాములు, తిరలి, నిట్టూరుపు దెరులునెరప = పూత్యారములు నింపఁ గానని భావము.

అకటకట = ఆయ్యయ్యా ! ఇట మంచుమలపట్టి యయ్యును దాపముపాలయ్యెనని విరోధము తెలియునది. ఝర...వారి — ఝర = జలప్రవాహమువలె ఉల్పఱించుచున్న, బాష్పవారి = అత్రు జలధారలు గలవాడు అగుచు - బాష్పమనఁగా డోష్పమును. ప్రవాహములయందలి డోష్పముతోఁ గూడిన జలములు గలవాడగుచున్నాడని భావము. 'బాష్పినేత్ర జలోష్పణోః' విశ్వము. ఈమీదఁ జెప్పఁబడిన అతనుతాపవహ్ని పాలయ్యెననడి చోటనున్న భావార్థ మిపుడు చెప్పఁబడినభావార్థక మందును మీదఁ జెప్పఁబడిన భావార్థములయందును హేతువుగా గ్రహించునది. వహ్నిని గ్రాహక టచే ప్రవాహములందు వేడినీరు చూపట్టెనని యాశయము. నిత్య...నిశ్చలాత్ముడు — నిత్య = ఎడతె గని, శుక్తిమతీధ్యాన = శుక్తిమతీవిషయమయిన చింతచేత, నిశ్చల = క్రియారహితమయిన, ఆత్మజ గురువు = గాత్రముగలవాడగుచు నని యర్థము. అపర్యకుండుగనుక జరింపఁడని భావము. అంచిత... మంచుండగుచు - అంచిత = ఒప్పుచున్న, గహన = అడవిహుపమయిన, రోమాంచుండగుచు = గగు రుపాటు గలవాడగుచు నని యర్థము. 'రోమాఘోరోమహర్షణమ్' అను. ఈపూర్వోక్తముల యైన వికారములుగల వాడగుచు, అతను తాపవహ్ని పాలు ఆయ్యు = మున్నభతాపమనడి అగ్ని

పాలయ్యెను అని యర్థము. అతను శబ్దమునకు మన్వశ్శుండనియు అధికమనియు నర్థములు. పర్వతము గనుక అధికతాపవావాగ్నిపాలగుచున్నదని భావము. బాష్పవారియు నిశ్చలాత్పత్త్యమును గోమాంచమును నని యీయామాడును సాత్త్వికభావములు. అలం. రూపకము శ్లేషముప్రాణితము.

‘అశ్రునేత్రోద్భవంవారి దఃఖరోష ప్రహర్షజమ్’
స్తంభస్సన్న్యస్క్రిష్క్రియాజ్జత్వం రాగభీత్యాది స్తంభః,
కుఖాద్యతికయాజ్ఞాతో గోమాఘోశోమవిక్రియా.

చ. కులగిరిరాజనందనుడు శ కూరిమి నాభుననాభినందితం
దలఁపఁ దలంపులొలలనె శ దర్పక కేతనవల్లనంబు లం
చలయెలగోలు సంబుజవిర శాలశిలీముఖతాండవంబు లు
త్పలదళమండలాగ్రములు శ వైకొను నెట్టివో తత్ప్రభావముల్.

118

అ. కులగిరి రాజనందనుడు=కులపర్వత శ్రేష్ఠుడయిన హిమవతుని కుమారుడగు గోలాహలుడు, కూరిమి=ప్రేమచేత, అభువనాభినందితః=లోకసన్నతయైన యాశుక్తిమతిని యర్థము. జలాభినందితయైన నది నివిభావము. ‘భువనం భాంబురోకేషు’ వానా. తలఁపఁ=తలఁపఁగా, తలంపులోపలనె=తలంచుకొన్నంత లోపలనే, దర్పక కేతనవల్లనంబులు=మన్వశుని మొక్కు ధ్వజచలనములు. దర్పక కేతనము మీసముగనుక మత్స్యచలనములని భావము. అంచలయెలగోలు= హంసరూపములయిన మన్వశునియెలగోలుమాఁకలును - హంసల గోలాహలులుని భావము. అంబుజ... తాండవంబులు - తామరరూపములయిన పెనుబాణముల యొక్క పతనములును - ‘అరవిన్దమశోకంచమాతంద నవమల్లికా, నీలోత్పలంబ పంచైతే పంచబాణస్యపాయతాః’ అమ. — తామరలందు విరారించుతున్నదల నటనములని భావము. శిలీముఖము ‘అలిబాణశిలీముఖా’ అమ. అన్నట్లు తున్నదలందును బాణములందును విర్తించుచున్నది. ఉత్పలదళమండలాగ్రములు = కలువరేకుల రూపమున ఖడ్గములును - కలువరేకుల మండలముయొక్క (అనఁగా తంపరయొక్క) అగ్రభాగములని భావము. వైకొను=క్రమకొనును. తోకప్రభావముల్ ఎట్టివో = ఆశుక్తిమతి మహిమలెట్టివో. అనఁగా మిక్కిలి విచిత్రములగుట. గోలాహలుడు శుక్తిమతిని దలంచుకొన్నమాత్రనే మన్వభావిరాభివముగలవాడయ్యెనని యర్థము. మత్స్యచలనము మొదలయిన నదీధర్మములను మన్వభుకేతన చలనాది మారోద్దీపన ధర్మములుగా నభ్యవసించుట తెలియునది.

అక్రమించుకొన పయినెత్తివచ్చువాని ధ్వజము మొట్టమొదటను, పీదప వానితోలి నైన్యములును, పిమ్మట వాని బాణములును, అల్లెతాటి చలనములును, పిమ్మట వానిఖడ్గమును జాపట్టుటయుఁ బాగవించుటయును ప్రతీతిగము. ఇచ్చటను గోలాహలు నాక్రమింపవచ్చుమన్వశుని మీనధ్వజమును, హంసల యెలగోలుపేగయు, అంబుజబాణములును, తున్నదవారి నటనములును, కలువరేకు ఖడ్గమును, విరుసగాఁ బయికొనెనని అక్రమణ పరికరమునకు అనుపూర్విని దెలియునది. మండలాగ్రములును బయికొనునట్లు చెప్పుటచే మన్వశుడు పరిపూర్ణముగాఁ దారసించి యాక్రమించివాడని స్పష్టజితము. తలంపులోపలనే వైకొనెనుటచేత, స్థూలబ్రహ్మత్రయ నట్లు మనఃపారవశ్యముగలిగించిన శుక్తిమతి సాందర్య సౌకుమార్యాది ప్రభావములును వ్యంజితములు. మఱి ‘తలంపులోపలనె’ యను సంకల్పములోపలనె మఱి పయికొనుటకు మన్వశుడు సంకల్పస్తంభపుండ్రుగాన వానికేతనవల్లనాదులన్నియును సంకల్పములోనే తోఁచెనని ము సారస్యము గుర్తించెడిని. కులగిరి రాజనందనునకుఁ దలంచుటకు

భవనాభినందితయై తగునని యామరూప్యము. తలంచిన మాత్రనే ప్రకౌనునట్లు చేయుటను శేషలకృత్యములనరాదు 'ఏట్టివాత్రప్ర భావముల్' అని ప్రభావములగును. అలం. పూర్వోక్తము.

తే. మరునినాళిక సాయ కోశ్రత్కరము కరము

ధరముఁ దరమిడి మెఱము లేర యరిది సారిది

నుటిది నవి మెట్లు తెగఁగోయునరునదీర్పు

రంబుల జనింపఁజూ శతారములు గావొ.

114

అ. మరుని...కరము—మరుని=మన్నఘనియొక్క, నాళిక సాయక ఉత్కరము=తామరలనెడి అలుగులబాణముల పరంపర, కరము=మిక్కిలి, ధరము=కోలాహలపర్యతమును, తరమిడి=అదరంటు నట్లు, మెఱుముట=మర్మములందుఁ గ్రుచ్చియుటునటు మెనల్చుట, ఏయరిది=ఏమియాశ్చర్యము? ఇట 'ఏమి' కి'ఏ' అనియు రూపములు. 'బల చెదవిడియే' అని భాగవతము. 'ఏమిటిమాట' లిత్యాదులందుఁ బ్రాత్ర ప్రతులపెల్ల 'ఏటి' మాటలని మిప్పిస్తానమున నర్థబిందువు మాపట్టెడిని. సారిది=యుక్తమగునట్లుగా, అవి=అపద్ధ బాణములు, ఉసిదిక్ = ఉరవడిచేత, మెట్లు తెగఁగోయు ఉరునదీర్పురంబుల జనింప వో = కొండలను దెగునట్లుగా భేదించుకొని పాతెడిగొప్పనదీప్రవాహములందుఁ బుట్టినవి గావా, శతారములుగావో = పర్యతములును భేదించెడి నూలుంచులుగల వజ్రాయుధములుగావా; కాఁబట్టి కోలాహలపర్యతమును భేదించుట యాశ్చర్యముగాదని యర్థము. శతారమునగా 'సహస్రప్రతంకముల శత ప్రతం కు శేతయమ్' అని నూలుతీపులుగలదిగాన పద్మములని భావము. వజ్రాయుధమును 'శతకోటి స్వర్ణుః, అనుటంజేసియు 'నూలుంచులవాలు' అనుటం జేసియు నూలుంచులుగల దని తెలియునది. కారణగుణము కార్యమునకును గలుగునుగాన గట్లఁగోనెడి నదులం బుట్టినతామరలకు గట్లనుగోయుట సహజమనుట. నాళిక మనఁగా అలుగులబాణమునగునుగాన మన్నఘడు తామరలనెడి అలుగుల బాణములను కోలాహలని మర్మలందుఁ గ్రుచ్చి యిటునటు మెనల్చివాడనుటకై తామరకు నాళిక శబ్దము. పూర్వపద్యమున సంకల్పజనితమగు మన్వభాక్రమణము ఇందు మన్వభ బాధనమును. మెట్లు తెగఁగోయునదీర్పురములంబుట్టినవి; మఱి మెట్లు తమంతట నే తెగఁగోయు వజ్రాయుధము లయినవి. కనుక మెట్లగు కోలాహలని మెఱుముట వింతకాదు. అలం. శ్లేషమూలకమగు కావ్యలింగము. ఆధాపత్రియు.

చ. కపురపుఁగవ్వుతావిఁ జలిగ్రమైదు గొజ్జంగ పువ్వునీట న

చ్చపునెలతాలవెల్లువలఁ శ జందనవాసన నేమిటఁ గగా

ధివు నతితీవ్రతాపశిఖ శ దీప్తిక పోయె గతాగతక్రియా

నిపుణ ఘనాభినీతతటిరీసీలలితామృతధారఁ దక్కుఁగాన్.

115

అ. కపురపుఁగవ్వుతావిఁ = కర్పూరముయొక్క యింపయిన పూర్వముచేత, చలిగ్రమైదు గొజ్జంగపువ్వునీటఁ = చల్లందనము గ్రమ్ముచుండెడు అనఁగా చలువలు మిక్కిలియు నిచ్చుచుండెడు గొజ్జంగ పూనీటిచేతను - అనఁగా జల్లంపన్నీటిచేతను-లేక 'బలుకప్రంపుటసంకి కపూరపుఁ దిప్పల్ గ ప్పియుల్పొంగు జాల్లల గొజ్జంగల నీరు' అన్నట్లు, గొజ్జంగనీటికి కైత్యాతిశయము కలిగించుటకై కపురపుటరంటి కపురపుఁదిప్పలఁ బాతించుట చెప్పినాడుగాన, 'కపురపుఁగవ్వు తావిచలిగ్రమైదు గొజ్జంగ పువ్వునీట' నని యొకటిగా గ్రహింపవచ్చును. కర్పూరముయొక్క యింపయిన తావిలోఁగూడి ఛలువలు గ్రమ్ముచున్న పన్నీటిచేతననుట - అచ్చపు నెలతాల వెల్లువలఁ =స్వచ్ఛమయిన చంద్రకాంత

శిలలు కరగి ప్రవహించు ప్రవాహముచేతను, చందనవాసనకే = క్రిచందనపు వాసనచేత, ఏమిటో
 వీటిలో జేసేచేతను, నగాధిపు ఆతిథినితాపశిఖి = పర్వతశ్రేష్ఠునియొక్క మిక్కిలియు వేండ్రముం
 విరహతాపమునెడు అగ్ని, తీక్షణపోయెన్ = అడఁగకపోయెను. కర్పూరపరఁటులును, గొజ్జంగులు
 చంద్రకాంతశిలలును, క్రిచందన వృక్షములును పర్వతమందుఁ గలవస్తువులనియు, ఎరగలిచిచ్చుదగులఁ
 నివి యన్నియు నుండియు నది శమింపఁననియుఁ దెలియునది. మఱి శమించుట యెట్లునన-గతా ..
 ధారణ - గతాగత = పోవును విచ్చుచునుండెడు, క్రియానిపుణ = కార్యమందు నేర్పుగల - కాఁ
 మొడఁ గూర్చుటయందు నిపుణులయిన, ఘనాళి = గొప్పసభీజులచేత ననియ్యగము - పోవుచు వడు
 చుండు కార్యముగల మేఘ పంక్తిచేతనని భావము. నీత = పొందింపఁబడిన, తటిసి = శుక్తిమతీ న
 యొక్క, లలిత = మనోహరమయిన, అమృతధారణ - అమృతమనఁగా జలమును గనుక జలధారణ
 నెడు సుధాధారచేత, తక్కింఁగా = తప్ప, మఱియొక దానిచేత తీక్షణపోయెనని సంబంధము
 అనఁగా శుక్తిమతీనదినిగూర్చి కోలాహల్యుఁడై గలశేవల మన్నథాగ్ని, యాదిడతైలికత్తెలు తోడ్పా
 నచ్చిన యామె యింపయిన యధర సుధారసము గ్రోలిననే తీక్షణుగాని శేవల కైత్యప్రదములయి
 తక్కిన కర్పూరాదులచే శమింపదయ్యననాట. ఇటు పర్వతమునందు స్వతస్సిద్ధములైన కర్పూరచందః
 వృక్షములును చంద్రకాంత శిలాద్రవములును కైత్యసంపాదక ద్రవ్యములుగా నమకట్టినాడు. ఆపర్వ
 తమందు కారుచిచ్చుపుట్టఁగా, అందలి గొజ్జగిదిరు నెలతాల వెల్లెవలుమొదలగు వానిచే శమింపక మేఘ
 ములు శుక్తిమతీనది జలములుద్రావపెచ్చి కురిసినజలములనే శమించెనుట. పర్వతమందలి యెరగల
 నిప్పులు అందుగల కర్పూరకవల్యాదుల చే నడఁగక మేఘవర్షముచేతనే యడఁగు ననిభావము. అలం.
 సమాసోక్తిశ్చేదాన్వప్రాణితము.

ఉ. శైలకులేంద్రుఁ డిట్లు మందరశాలిశుకాలిపికాలిశారికా

జాలకనీలకంఠరవర సంగతిఁ దాలిమి నిల్వఁ జాలకు

జ్యేష్ఠరాజకంఠుశరవేదన నీట నదీరసోర్తికం

దేలక యేల కల్లు మహానీచునుఖం బని నిశ్చితాత్ముడై.

116

అ. శైలకులేంద్రుఁడు = కోలాహలపర్వత శ్రేష్ఠుఁడు, ఇట్లు = ఈచెప్పఁబడిన విధమున, మద...
 సంగతి - మదశాలి = మదముచేత బిప్పుమ్మ చిలుకలయొక్కయు తుమ్మెదలయొక్కయు కోకిలల
 యొక్కయు సమాహులయొక్కయు, శారికాజాలక = గోరవంక పిట్టల గుంపులయొక్కయు, నీల
 కంఠ = నెమిళ్లయొక్కయు, రవ = కలకల ధ్వనులయొక్క, సంగతి = కూడికచేత, తాలిమి =
 ధైర్యము, నిల్వఁజాలక = నిలువలేక, 'జ్యేష్ఠః పుష్పవిద్యుంక మట్టుపభ్రమరాళయః' 'నవప్రియః
 పరభృతః' కోకిలః పికాత్యుపి' 'నీలకంఠాశ్శిశ్నా' అను. కరాళ... వేదనకే - కరాళ = భయం
 కగమయిన, కంఠుశర = మన్నభబాణముల పనిని, వేదన = బాధ, తీక్షణ = శమించునట్లుగా, నదీ
 ...ర్తికే - నదీ = శుక్తిమతీనదియొక్క, రస+ఉర్తికే = సంభాగశృంగార రసతరంగమందునని యథ
 ము- జలతరంగమం దృభావము. తేలక = కీలకాడకపోయిన పక్షమున, మహానీచునుఖంబు = అతిశయ
 మయిన సౌఖ్యము, ఏలకల్లు = ఎల్లుగులుగుచున్నది, అ, నిశ్చితాత్ముడై = నిశ్చయింపఁబడిన యంతః
 కరణముగలవాడై - మనసుననే నిశ్చయించుకొన్నవాడై యునట. ముందతీపర్వముతో నన్వయము.
 ఇటు పర్వతమందలి శుకపికాదులనే యుద్దీపనములుగా నెలవలెచివారాడు. కంఠువేదన ఉద్యో
 లముగాన నదీరస తరంగములఁ జేలకతీక్షణ. పర్వతమందలి చిచ్చు, అందలి నదీ తరంగిత ప్రవాహముల
 చేతనే కాని తక్కినవిధముల నుపశమింపదని భావము.

క. రుచిరాజితమణి భూషా, రుచిరాజి వెలుంగ దివ్యరూపోజ్జ్వలుఁడై

యచలాధీశ్వరుఁ డొకనాఁ, డచలామణిహార మగుమర హానది జేరెన్. 117

అ. రుచిర .. రాజి—రుచిర = ప్రకాశించుచున్నదై, అజిత = వెలకులోబడని - అనగా అనర్ఘములయిన, మణి = రత్నముయలయిన, భూషా = ఆభరణములయొక్క, రుచిరాజి = కాంతిపుంజము, 'రుచిగ కిగణేకాస్తా వభిషక్తోభిలాషయో' నానా. వెలుంగఁ = ప్రకాశింపఁగా, దివ్య = సౌందర్య యోగ్యమయిన, రూప = ఆకృతిచేత, ఉజ్జ్వలుఁడై = ప్రకాశించుచున్నవాఁడై, అచలాధీశ్వరుఁడు = కోలాహలుఁడు, ఒకనాఁడు = ఒకానొక దినమందు, అచలా=భూమికి, మణిహారము = గుత్తాలహారములై నన్నట్టి, మహానదిఁ = గొప్పనదియైన శక్తిమతిని, చేరెన్ = సమీపించిపోయెను. అలం. సుమక భేదము శక్తాలంకారము.

తా. చేరెనరా నదియుగ నటోద్గతర్పురీసీమాధికోదగ్రసం

చారశ్రీ నెదు రేగి యూరి మయహార స్తస్యస్తరాజీవరా

జీరాజన్మణిభాజనంబుల రజరశ్రీగంధకింజల్కుఁడే

భారక్తాక్షసముల్ నహించి నరుసం గ్ర గావించె బూజావిధుల్. 118

అ. చేరెన్—కోలాహలుఁడు సమీపించిరాఁగా, నదియుగ = శక్తిమతీనదియును, కట ... శ్రీఁ — కట+ఉద్గతి = తీరము నతిక్రమించి పైకివచ్చిన, ర్పురీ = ప్రవాహముయొక్క, సీమయనగా నిటచుక్క. 'సీమసీమే ఇమేతేత్రే కూలమర్వానయోరపి' నానా. సీమాధిక = మేర మీడినదై, ఉదగ్ర - ఉత్కటమగుచున్న, సంచారశ్రీఁ = సంచారసంపత్తిచేత, ఎదురేగి=ఎదురు గాఁ బోయియున్నట్లు. సీమయనగా పొలిమేర-పూజ్యులయినవారు తనయొద్దకు వచ్చుచుండఁగా పొలిమేర దాటియెదురుగాఁ బోవలినది న్యాయమైనందున సీమాధికోదగ్రసంబంధమనగా పొలిమేర దాటిపోవుట నుచు యుగంతరము. అగ్రన్యాయమునకు వభేదాన్యసాయము. ఊర్తి... భాజనంబులఁ — ఊర్తిమును = అలంకారములయిన, హార = చేరులందు, స్తస్య = ఉంపఁబడిన, రాజీవరాజీ = సప్తసమూహమనెడి, రాజీవ మణిభాజనంబుల్ = ప్రకాశించుచున్న రత్న పాత్రములందు, 'భాజనం యోగ్యపాత్రయో' . నానా. రజః = పుష్పాడియనెడు, శ్రీగంధ = శ్రీచందనమును, కింజల్కరేఖా = అకిరుపులంబులనెడి, రక్తాక్షత = ఎఱ్ఱని యక్షతలను, అక్షతశబ్దము కుకాది గణములొక జేరినదయ్యు. 'వృతాదిక శబ్దానాం స్వరూపం న యథాభవేత్' అని యధర్వణుఁడు చెప్పినట్లు హంసాక్షతాదిశబ్దములకు వికల్పముగాన నెట్లు అక్షతములని ప్రయోగము. సహించి = ఉంచుకొని, సరుహు = అర్ఘ్యపాద్యాదిక్రమముచేత, పూజావిధులు = అర్చనావిధానములు, కావించెను. అనఁగా లోకిమందు బూజ్యులయినవారు తన యింటికి వచ్చుచుండఁగా దోకినాని పొలిమేర కనతిలికి నెదురుగాఁబోయి వెంటఁబెట్టుకొనివచ్చి పల్లెరిములందు గంధార్పణముకొని యర్ఘ్యపాద్యాది విధులచేత బూజచేయుట మర్యాదగనక నట్లు శక్తిమతి కోలాహలుఁడికి బూజపేవని తెలియునది. నది గట్లపయి నుప్పొంగి వెల్లువొని తనయందలి తామరలు లేలుచుండఁగాఁ బర్యవసరముల బ్రహ్మాండము ప్రకటము. అలం. రూపకాను ప్రాణిలోత్పేక్ష ౧ మ్యము.

తే. గిరియును దదంతికోత్తుంగర తరచిరత్న, రత్నతటవీరి జెందె గార రవము వజల

వరలలితవాహినీ వై భ సవంబుఁగాంచి, కాంచె బహుపద్మనిధిలాభరకాతుకంబు.

అ. గియును = కోలాహలపర్వతమును, తత్...పీఠే - తత్ = అనదియొక్క, అంతిక = సమాపమందలి, ఉత్తుంగతర = ఉన్నతమున, చిరస్థిరత్వి = ప్రాచీనర్థముయమయిన, తట = తీరమనెడు, పీఠే = పీఠమును, గౌరవమిహం = ఘనతమిహంట్లుగానని యర్థము. దుర్భరత్వ మొప్పుగా నని భావము. చెందె = అగ్రస్థిం చెను - ఇది...నైభవంబుల - వి = ప్రస్థమును, లలిత = ఒప్పదమునునైన, వాహినీనైభవంబు = శుక్తిమననయొక్క వైభవమును, కాంచినాది, బహుపద్మ నిధిలాభకాతుకంబు కాంచెను = అనేకములయిన పద్మములనెడి నిధులయొక్క ప్రాప్తిని సంతోషమును బొందెనని యర్థము. అనేక పద్మాకర లాభకానుకమును బొందెనని భావము. ఈ సప్తము ముక్తపాదాంత్య గ్రస్తముగాఁ జెప్పబడెను.

ఇట 'లలిత' మనగా సౌకుమార్య ప్రయుక్తిమయిన శృంగార చైత్రవితేషము. కోలాహలుండు తన పద్మతీకము మీఁపచ్చి యాననియికిని రత్నపీఠగూర్చుండి వానిమీఁదలలితముతోడి సౌందర్య వైభవమును జూడగానే పెక్కు పద్మనిధులు గౌరవించి సంతోషమునొందెనని యర్థము. పద్మనిధులు 'గౌరవము' మిక్కిలి యరువులగుటయు నందులు దానికిడఁబాటుటయు నిదీప్రవాహముల వలె దానయందుఁ బ్రవహించునని భావము.

వ. అప్పుడప్సర్యాకరింగిణి యన్నగాగ్రణితో నిట్లనియె.

120

అ. అప్సర = అనమయమందు, అప్సర్యాకరింగిణి = పుణ్యగర్భిణి - యాశుక్తిమత, అన్నగాగ్రణితో = పర్వతశ్రేణుడయిన యాకోలాహలతో, ఈలితగాఁబలికెను. ఏమునెడ.

సీ. అతులతైవలవతీశతము లీనెడు మీకు, నాయుచ్చవిమలార్చి స్థితోయ మెంతి ప్రాలేయనిలయసంభవము గాంచినమీకుఁ, బన్నీట నొసరించుకొనెద్య మెంతి సరసమందారమంత జరుల రంజిలుమీకుఁ, బెనఁచి పూదండ లరదించు అంతి గోరత్నదోహనగురులక్షి గలమీకు, నుపదిగా మణివర్గ మొనఁగు అంతి తే. యనఘ యెవ్వారిలైన గొండొలవారి, కివనిగొండంతిపూజ సేయుగఁగలరె భక్తి నే నిచ్చునీపుష్పరసత్రతోయ, మాత్రములు గైకొనుటకాక గోత్రతిలక.

అ. అతుల = ఎవరేనట్టి, తైవలవతీ = నిదులయొక్క, శతములు = సంపలను, ఈ నెడుమీకు = పుట్టించునట్టిమీకు, నాయుచ్చ విమల అర్ఘ్యతోయము = నేను ఇచ్చునట్టి సర్వలయమైన యర్ఘ్యజలము, ఎంత = ఎంతమాత్రము, అనఁగా ఎక్కువవోనిదిగావనుట. ప్రాలేయనిలయ = హేమజలములకు నివాసమయిన పర్వతమువలన-అనఁగా హిమవంతునివలన 'ప్రాలేయం హిహికావాధ హివాని హిమసంతాపి' అను. సంభవము = పుట్టుకను, కాంచినమీకు = పొందినట్టిమీకు, పన్నీట = ఒనరించుపాద్యము ఎంత = పరిమళముతోఁగూడఁ బొందెను హిమజలముచేత నిచ్చునట్టి పాద్యమెంతివలెనాట్రమనుట. సరస... జరుల = సరస = చుకరందముతోఁగూడిన, మందారమలజరుల = కిల్పిపుష్ప పూగుత్తుల ఘట, రంజిలు మీకు = రక్తినించుచున్న మీకు, పెనఁచిపూదండ లర్పించుటెంతి = కలయఁబెనఁచి పుష్పమాలిక లర్పించుట యెంతమాత్రము - ఏమాటియనుట. గోరత్నదోహనగురు లక్షిగలమీకు = గోత్రబ్రహ్మ గోవునందును భూమియందును విక్రించును-స్వర్గేభు పశువాగ్మిద్రవిక్షుత్ర ఘృతేభుజిత, లక్ష్యద్వైర్యస్థిని యాంపుంసిగా' అను. గో = గోరూపయైన భూమివలన, రత్నదోహన = రత్నములను పడుకుటగలిగిన, గురు = తండ్రయైన హిమవంతునియొక్క, లక్షిగలమీకు = సంపదగలయట్టిమీకు, ఉపసగా = కొనుకగా, మణివర్గము = రత్న సమూహము, ఒనఁగుటెంతి = ఇచ్చుట యెంతమాత్రము. ఉపాయముప్రగాహ్య

సుపహార స్తథోపవా' అమ. భూదేవి గోరూపిణి యైశదనియు హిమవత్పర్వతము వత్సరూపమయిన దనియు రత్నాదులు పిడుక బడినవనియుఁ బ్రతిధ్వను. అనఘ=నిష్కల్పమృతమయన యోగోలాహలా ద్రీ, ఎవ్వారలయిన = ఎవ్వరయినప్పటికిని, కొండంతవారిక = కొండపాడుగు ఘనతగలవారికని యర్థము. పర్వతమునకనిభావము. అవని = భూమియందు, కొండంతపూజ=కొండపాడుగుపూజ, చేయంగలరె = చేయగలరా - చేయలేరుగదాయనట. ఇంక నేమనిన, భక్తి = భక్తితోను, ఇచ్చు, ఈపుష్పపత్రతోయమాత్రములు = ఈపుష్పము పత్రము ఉదకముఅనెడి యంతమాత్రములు, కైకొనుటకాక = గ్రహించుటయేకాని - మఱిమికాదనట. నే నీయల్పమాత్రములు సమర్పించినను భక్తి పూర్వకముగా నియ్యంబడినవని యీయల్పములను బహూకరించి మీరు చేకొనుచున్నారేకాని లేకున్న నివి వికారతమాత్రమని యర్థము. గోత్రతిలక=వంశ శ్రేష్ఠుడాయని యర్థము. వంశతిలకవనకే యిట్టి సౌజన్యము దగుననియాశయును. పర్వతశ్రేష్ఠుడాయనిభావము. 'పత్రంపుష్పంఫలంతోయం యోమేభక్త్యా ప్రయచ్ఛతి, తదహంభక్త్యుపహృతిమక్వామి ప్రయతాత్మనః' అను గీతాశ్లోకి మిట యనుసంధేయును. అలం. ఇటవిభావన లోకోక్తియర్థంతర గర్భమగుటంతేసి ఛోకోక్తి.

చ. విలసితరత్నకూటములు १ వేలుపుంగన్నెలకూటముల్ సుధా

కలితసరఃకృషీటములు १ కామితనూతన వస్తుజాలదో

హలసురభూజవాటము లోకకప్పుడు బాహుక కల్గునీకు న

వ్వల నొకయర్థనీయమగురవస్తువు గల్గునె ముజ్జగంబులన్.

122

అ. విలసిత...కూటములు--విలసితి=మిక్కిలియుఁ బ్రకాశించుచున్న, రత్నకూటములు=మణి

మయములయిన శిఖరములును, 'కూట' స్త్రీ శిఖరంశృంగమ్' అమ. వేలుపుకన్నెలకూటముల్ = దేవతా స్త్రీలయొక్క సాంగత్యములును, మొదటి 'కూటముల్' 'కూట' శబ్దమునకు బహువచనము, రెండవది 'కూటమి' శబ్దమునకు బహువచనమని తెలియునది. ఇట కోలాహలనియందు ఇంద్రవ్యవహార సమారోగోపణమును సృరించుచుండుటచే, నింద్రునివలె, విలసితరత్నకూటములు=ప్రకాశించుచున్న రత్నసమాహములు, 'వేలుపు కన్నెలకూటముల్' - దేవతా స్త్రీలతోడి సంభాగములు గలవాడవనియర్థాంతరము నూహ్యము. సుధాక...కృషీటములు--సుధా=అమృతములే, కలిత=ఒప్పుచున్న-వాధుర్యముచేత ననుట, సరః=సరస్సులయొక్క, కృషీటములు=జలములు, 'కృషీటముదలేజలే' నానా.అమృతముతోఁ గూడియున్నకొలంకులజలము-అనగా సరస్సునందలి జలము అమృతమగుట యని యంద్రత్వాగోపణమునకు ననురూపముగా గ్రహించునది. కామిత...వాటములు--కామిత=కోరిఁబడిన, నూతన = క్రొత్తయయిన, వస్తుజాల=పదార్థసమూహములను, నోహల=ఇచ్చునట్టి, సురభూజవాటములు=కల్పవృక్షపు చాలుపులును, ఒకప్పుడు = ఏకాలమందును- సరింతరమగుట, పాయక = వీడక, కల్గునీకు = కలిగియుండునట్టి నీకు, అనగా ఈదెప్పఁబడినవస్తువులు గలవాడొ దేవేంద్రుడగునొక దేవేంద్రవైభవముగల నీకునని ధ్వనితార్థము. అవ్వలన్ = అవలీల, ముజ్జగంబులన్ = నూడులలోకములందును, ఒక అర్థనీయము అగువస్తువు = ఒకకోరఁదగినపదార్థము, కల్గునె=కలుగ నేర్చునా - కలుగ నేరవనట.

'సంపత్తికో విలసితరత్న సమాహ(కూట)ము లున్నవి. రతికో దేవతా స్త్రీలతోడి సంభాగము.

అన్ని పానీయములతో సుధగలసరోజలములు. ఇతఁ డక్కడ భగములు ప్రొత్తక్రొత్తఁగ నేవిదేసి తలంచుకొన్నచో వానినిచ్చెడు కల్పవృక్షము లున్నవి. ఇట్టివైభవము దేవేంద్రునికిఁగల యట్టివి. మఱియొకప్పుడుండి యొకప్పుడులేక వాపునవిగాక నిరంతరముగలిగి యుండునవి. ఇట్టినీకు మముబోటివానివలనఁ గోరకలసినదేమున్నది. భక్తి నొకటి మెచ్చుకొనుట తప్ప ననియర్థము. పర్వతముగనుక శిఖరములందు రత్న

ములుగలవలయు నవిపాడవులగుటచే నాశాశమునందుగల జేపతాస్త్రీలునచ్చెనరనియు కొలకుల సీరం
తియు నమృతమునలె, జవులుగులుకుననియు క్రొత్తక్రొత్త వస్తువులేవి కోరినను గల్పవృక్షములందుగలవి
యొసంగుననియు భావము. ధనులందు రిక్తియైకంటెను, స్త్రీలందు జేవకన్యలకంటెను, పానీయ
ములం దమృతముకంటెను, ఇష్టార్థప్రపములందు గల్పవృక్షములకంటెను నతిశయించినవి యుల్లోకము
లందు లేవుగాన ముజ్జగములందు మఱియొకకోరందగిన వస్తువు లే దన్నాడు. ఇక్కడ ఇంద్రసమాహా
పణము గమ్యమగుటచే నలంకారము సమాసోక్తి.

క. ఏతాదృశగుణగరిమన, మేతాత్ములు మీర చివటిరకేతెంచుట యో

శీతాద్రితనయ మదునరి, జాతాభినవానురాగరసంపత్తిగదా.

123

అ. ఓశీతాద్రితనయఃఓహిమవత్సర్వీతపుత్రా, ఏతా...త్తులు — ఏతాదృశఃఇటువంటి, గుణ=
గుణగుణులయొక్క, గరిమ=గౌరవ యుతోడ- గొప్పగుణసంపత్తితోడ ననుట, సమేత = కూడిన, అ
త్తులు = అంతఃకరణముగలవారని యర్థము. ఏతాదృశగుణ = ఇటువంటిగుణముగల-ఇటువంటిదయిన
యనుట, గరిమ=గురుత్వముతోడ. అనగా దుర్భరత్వముతోడ, సమేత = కూడిన, అత్తులు=మూర్తి
గలవారిని భావము. (అగు) మీరలు=మీరు, పూజ్యార్థమందు బహువచనము. 'ద్రోణులందు భీష్ముల
జేస' (ఉన్యోగ ర్ అ.)నని తిక్కన, ఇవటికిఁ, ఏతెంచుట=వచ్చుట, మత్... సంపత్తి-మత్.
ఉపరి=నామీద, జాతి=పుట్టిన, అభినవఃక్రొత్తయైన, అనురాగ సంపత్తికదా=వాత్సల్యము పెంపు
చేతఁగదాయని యర్థము. నామీదఁగలిగిన స్త్రీవిషయానురాగసమృద్ధిచేత గదాయని (కొండలు
మతమున, నా నీళ్లపముభాగమునం జేలుటకుం గలిగినయాస చేతఁగదాయనియు) కుక్తిమతీవాక్య మం
దబుద్ధిపూర్వకమగు నర్థమును స్ఫురించెడిది. 'గుణగరిమ'యనుచో గుణాతిశయముగలవారలు గాని
'మదుపరి' నాపయిని వాత్సల్యగుణమున వచ్చితిరనుట బుద్ధివృత్తమైనయర్థము. (కొండలు) అతిదుర్భ
రత్వముగలవారుగాన నానీళ్లపముభాగమునం జేల నాస్థగలవారయితి రని అబుద్ధివృత్తమైన యర్థమును
దెలిపెదరు ఈరెండయర్థము. 'నిజంబ పల్కితి ఎవుఁ భువనాశయసన్నివేశవేదినీ' అను కొలాహ
లని వచనములచేత ఉన్నతి మందురు. 'సంపత్తిగదా' యని పాఠాం.

చ. అన విని గట్టురాకొమరుఁడ ననగహ్వరవోచమాననూ

తనతరదంతహీనరుచిరధారలు వెల్వడ నొక్కలేతన

ప్రసంగి నిజంబ పల్కితి వరప్రభువనాశయసన్నివేశవే

దిని సరసాగ్రగణ్యపు గరదే యని యన్నది బల్కు వెండియున్.

124

అ. అనన్, విని, గట్టురాకొమరుఁడు = సర్వరంజకుమారుఁడయిన కొలాహలుఁడు, అన...
ధారలు...అననగహ్వర=గుహవంటి యుఖమునందు, గోచమాన=ప్రకాశించుచున్న, నూతనతర=మిక్కిలి
క్రొత్తలయిన, దంతహీన=ఇజమణులవంటి దంతములయొక్క, రుచి=కాంతియొక్క, ధారలు=అల్పప్ర
వాహములు. 'ధారాపూకాశి సేనాగ్రం పతదంబ్యాది సంశయి, ఖడ్గాదినిశితప్రాంతే సురంగగతి పశ్య
తే' నానా. వెల్వడన్ = బహుజేలఁగా నని యర్థము. అననగహ్వర = ముఖమువంటి గుహయందు,
కోచమాన=ప్రకాశించుచున్నదియు, నూతనతర=మిక్కిలి క్రొత్తవియునగు, సంశ = సానువులందలి,
'దంతస్సానునికథ్యతే' విశ్వసా. హీన=ఇజమణులయొక్క, కాంతిధారలు వెలుండఁగా నని భావము.
ఒక్కలేత నవునగి=ఒక చిలునవునవి, నిజంబ పల్కితివి, అవున్ = అవును, యథార్థమే చెప్పితివి.
భువన.. వేదినీ—భువన=జగత్తులయొక్క, ఆశయ=అభిప్రాయముయొక్క, సన్నివేశ=స్థితిని, వేదినీ=
గుర్తెగినదానాయని యర్థము. భువనాశయ=జలాశయమందలి, సన్నివేశ=సత్ + నివేశ = సత్పురుష

ప్రవేశమును, వేదిన=గుణులెరింగినవానాయనిభావము. సరస అగ్రగణ్యులగు దే = సరసులయినవారిలో అనగా రసికురాండ్రలో శ్రేష్ఠులాలవుగదే యనియర్థము. సరసా=జలసహితలయిన నదులలో శ్రేష్ఠులాలవుగదే యని భావము. అగ్రగణ్యమనగా ముందుగా నెన్నఁచగినది. మొదటఁ గారవింపఁచగిచకుట. అని, అన్నదిఁ=అనదినిగూర్చి, పల్కుఁ=ఒక వాక్యమును జెప్పెను.

శక్తిమతి 'మమపరి జాతాభినవానురాగ సంపత్తింశేసి' విచ్చితిరని యతనివాత్సల్యసంపత్తిని వచ్చుటకు హేతువుగాఁ గొనియాడఁగా నందే స్ఫురించుభావార్థముమండి 'స్త్రీవిషయానురాగ సంపత్తిచేతఁ దానువచ్చినట్లు చెప్పినదిగా నన్వయించుకొని 'అపుడు నిజమేచెప్పితివి' అని నవ్వివారాదు. 'సరసాగ్రగణ్య'తనలోని యభిప్రాయమును దెలిసికొనుటకు మేటిరసికులాలగావలయును. పర్వతగుహలందు ప్రజనులు కాంతులు పర్వతయు నదుల మధుఁగులందు సత్పురుషులు చొచ్చి జలకమాడుట యనదులు గొప్పనీటిపట్టులగుటయు ప్రకటము. 'పల్కుఁ' అని భూతంబున లాట్టు. అలం. కేవల ప్రకృతగోచరశ్లేషము.

మ. పరమామోదముతో సశేషతటినీరపద్మాస్యలం గూడి నీ

వరవిందోద్భవుఁ గొల్చి యేగుతటి నీరయచ్చాచ్చభావంబు నీ

సరసత్వంబును నీగభీరతయు నీ సర్వంకషప్రాధి నీ

పరిపూర్ణత్యముఁ గాంచి మెచ్చి మదిలో ర భావింతు ని న్నేప్పడున్. 125

అ. నీవు, పరమ + ఆమోదముతో = మిక్కిలి గొప్పసంతోషముతోడ, ఆశేష...స్య లం—సమస్తసదీకాంతలను, కూడి = కూడుకొని, అరవిందోద్భవుఁ = బ్రహ్మదేవుని, కొల్చి = కేవలించి, ఏగుతటి = బోవుచుండునపుడు, నీ అచ్చ + అచ్చభావంబు = నీదయిన మిక్కిలి నిర్మలమయిన హృదయమును - నీయత్యంత నిర్మలత్యమునని భావము. 'భావః పదార్థసత్తాయాం క్రియా చేష్టాత్త యోనిషు | విదృష్టిలా స్వభావేషుభాత్యభిప్రాయ జన్తుషు' వానా. నీ సరసత్వంబు = నీరసిత్వమును - జలసహితత్వముని భావము. నీగభీరతయు = నీదయిన గాంభీర్యగుణము - అనగా మనోవికారములను సులువుగా బయలుపుచ్చుమి యనుగుణమును. నీలోఁతునని భావము. నీసర్వంకష ప్రాధి = నీయొక్క సమస్తమును సంగ్రహించు నేర్పును- సర్వమును వ్యాపించు సామర్థ్యమునని భావము. నీపరిపూర్ణత్యము = నీయొక్క సంపూర్ణ భావమును-నీప్రవాహపరిపూర్ణత్యముననిభావము. కాంచి = చూచి, మెచ్చి = మెచ్చుకొని, మదిలో = మానసమందు, నిన్ను, ఎప్పుడున్, భావింతు = రలంచుచుండును. 'భావింతు ని న్నైంతయున్' అని పాతాం. నిన్ను మిక్కిలియుఁ దలంతునని యర్థము. ఇచట నుత్తమసుందరీధర్మములును సుత్తమసదీధర్మములును నభేదాధ్యవసాయముచేతఁ జెప్పఁబడినవి. అలం. శ్లేషము.

కా. ఆపద్దోద్భవునోలగంబునకు దివ్యద్వీపినుల్ నిచ్చ రా

రో పోరో మఱి యెందఱేనియును వారొక మేము సంధింపమా

యేవద్దాననఁ జూచినం జెలియ ని ర స్మిక్షించి ట్లుండి దే

లా పల్కాటలు పూర్వజన్మకృతముల్ ర గాఁబోలు నీనయ్యముల్. 126

అ. ఆపద్దోద్భవు ఓలగంబునకు = ఆబ్రహ్మదేవునియొక్క కొలువునకు, దివ్యద్వీపినుల్ = దివ్య నదులు. 'ప్రాతస్సినీ ద్వీపవతీ' అమ. నిచ్చు = ఎప్పుడును 'ఎపుడు నెడపక యుడుగక యెల్లపుడన, నిచ్చ యనయంబునాఁ గను నిచ్చలనగఁ, దనరు నాఖ్యలు నుత్తంబనుట కభవ 'అంద్రనామ. మఱి యెందఱీనియున్ = ఇంక నెందఱయినను, రాజో పోరా = వచ్చుచుండలేదా బోవుచుండలేదా.

వారుక్ మేముక్ సంధింపమా = వారును మేమును ఎదురుకొనలేదా, ఏపద్మాననకో = పద్మమువంటి ముఖముగల యే క్త్రీనిచూచినను - ఆననుమంటి పద్మములుగల యేనదిని జూచినను అని భావము. నిన్నుక్, ఈక్షించినట్లు ఉండదు = చూచినట్లుగా నుండదు. ఏలాపలేమాటలు = పెక్కుమాట లేందుకు, ఈనెయ్యముల్ = ఈమక్కులు, పూర్వజన్మకృతముల్ = తొల్లిటి పుట్టుకయందుఁ జేయఁ బడినవి, కాఁబోలుక్ = అగు నేమో. ఎంతఱనో దివ్యనదీమణులను జూచుచున్నారముగాని వారిని జూచుట నిన్నుజూచినట్లుండదు. అనఁగా వారిమీఁద నీమీఁదంబోలే నెయ్యముగలుగదు. ఇట్లు నెయ్యము గలుగుటకుఁ గారణ మిప్పటిపుట్టువునందేదియుఁ గానరాకున్నది. ఇది పూర్వజన్మకృతమున నేస్త్రీతా ముచేఁ గలిగినదిగా నుండవచ్చు నేమోయని యర్థము. 'సంస్కారాఃప్రాక్తివా ఇవో యన్నట్లు లిప్పటి జన్మమునఁ గలుగుటకంతగా హేమోపపత్తి పానఁగనిదానికి పూర్వజన్మవాసనము హేతువుగా రూపిం చుట తెలియునది. మనకిరువురకు నెయ్యము జన్మాంతరికృతిమగుటచే నాతవ్యూహదనియుఁ ద్రోసిపుచ్చు నలవిగావనియు భావము తెలియునది.

ఉ. నావలనం బ్రియం బెఱిగి ర న న్నొకమాటును బల్కరింప కీ
వే వెన నోర సేసికొని ర యేగుదు గాని సరిల్లలామ ని
న్నేనగఁ జేరవెన్ను మది ర కిం పగునీదునప్రాదితామృతం
బేవగఁ గ్రోలఁ గాంతు నని ర యే సెపుడుం దలపోయుచుండుదున్. 127

అ. సరిల్లలామ = నదులకు భూషణములయి శుక్తిమతీ, నావలనక్ ప్రియఃసుపతికి = నీవిషయమై నామగల ప్రేమచుదెలిసికొని - నాను నీచుందుఁగల మక్కువను గుఱుతెఱిగియునుట, నన్నుక్, ఒకమాటును = ఒకసారియైనను, పల్కరింపకి = మాటలాడనీయక - నాతోడ నొకపరియైన మాటాడకయునుట, ఈవేవెనక్ ఒరచేసికొని ఏగురు కాని = నీవే త్వరితముగా తొలఁగుపాలు చేసికొని పోదువుగాని - ఇంతఱకును నదీప్రవాహవహముగాను నిట్లే యర్థము చెప్పవలయును. నిన్నుక్, ఏవగక్ = ఏవిధముచేతి, చేరక్ కక్కుత్తుక్ = సమీపించివత్తును - నీవు నామక్కుని తెలిసికొని నాతో మాటాడక ఓరిగా నొడఁగిపోయినను బోదువుపో. నిన్ను సే నేవిధమునఁ గదియుచునని యర్థము. మదిక్ = మనస్సునకు, ఇంపు .. అమృతంబుక్ — ఇంపగు = ప్రియమయిపట్టి, నీదు, నవ = నూతనమయిన, ఉదిత = మాటయనెడు, అమృతంబుక్ = అమృతమునని యర్థము. నవ = క్రొత్తగా, ఉదిత = పుట్టిన, అమృతంబుక్ = ఉపకమునని భావము. ఏవగక్ = ఏవిధమున, క్రోలక్ కాంతుక్ = పాసముసేయుచును, అని = అనుకొని, ఏను, ఎపుడుక్ = ఎల్లప్పుడును, తలపోయుచుండుదుక్ = చింతించుచు నే యుండును. అనఁగా నామీఁద నీకువాత్రహే మక్కువలేదు గాని, నాకెల్లప్పుడును నీమీఁద నే మక్కువ గలిగియున్నదని యర్థము. నదులు పర్వతములయొరగాఁ బ్రవహించుటయు పర్వతజలములచే ననుబంధకార మొందుటయు నదులు క్రొత్తప్రవాహములు రాఁగా పర్వతప్రాంతముల దారించుటయుఁ దెలియునది. అలం. శ్లేషము.

తే. విమలమధురమనోహరవృత్తివైలయు, వారిఁగొనియాడ బుధులెంతిరదూరమైనఁ
బోవుదురుగాన యేను నీకేపొందుఁగోరి, ది వ్వనక వచ్చితి నశేషతాపశమని.

అ. ఆశేషతాపశమని — ఆశేష = నిశేషముగా, తాప = మన్వభతాపమును, శమని = శమింపఁ జేయుదానా - దప్పి మొదలయిన తాపములను శమింపఁజేయుదానా యని భావము. విమల... వృత్తిక్ — విమల = నిర్దుష్టమును, మధుర = ప్రియమును, మనోహర = చక్కనిదియనవయన, వృత్తిక్ =

త ర్తనముచేత, వెలయువారికొక ప్రకాశించెడువారలను-నిష్కలుషమును మాధుర్యయు క్తమును మనోహరమును నయిన స్థితిగలవారిని-అనగా జలముననిభావము. 'స్వాదుప్రియాచ మధుకా' అను. కొనియాడకొక వర్ణించుకొనుట, కొనిగ్రహించి, అడకొక స్వానము సేయుకొనుటని భావము. 'ఏను తీర్థంబులాడంగ నేగెనుదెంచి' యేను దీర్థంబులాడక యని 'అడు' ధాతువు స్నానార్థము తెలియునది. బుధులు తెలిసినవారు - పెద్దలనుట, ఎంతదూరమయినకొక పోదురుగాన=ఎంతదూరమయినను పోవుదురుగ నుక, ఏనుకొక = నేనును, నీపాండుకొక = నీయొక్క పాంక్షత్యమును, కోరి, దవ్వులనకొక = దూరమనియెంచక, విచ్చితిని. బుధులుగూడ దవ్వునకొక ఎత్తురుగాన నేనవచ్చుటయు దవ్వుగాదు. ఒప్పేయని యాశయును. అశేషతాపశమని యనుట సాధిప్రాయముగాన పరికరాంతరము. సామాన్యముచే విశేష సమర్థనమునుబట్టి అర్థాంతరన్యాయము. విమలమధుర మనోహరవృత్తియను హేతువుచేత బుధులుపోవుట నిబంధించుటచే పదార్థహేతుకమును బుధులుపోవుటంతేసి నేనునువచ్చితి ననుటచేత వాక్యార్థహేతుకము నయినకావ్యలింగము శ్లేషానుప్రణాళిత మలంకారములు.

ఉ. చెప్పెడిదేమి నాకుఁ గలరజీవనమంతయు నీక కూర్చి యె
ల్ల వృధు నిన్నుఁబొయక ప్రియాచరణం బొనరింపనేర్తు నీ
చొప్పన కీవు నియ్యకొని ౩ చొక్కపుజక్కవగుబ్బలాడి మేల్
దప్పక యంతరంగమునఁ ౩ దారిచి నన్ను నదీనుఁ జేయవే.

129

అ. చెప్పెడిదేమి = ఇదిమీఁదఁ జెప్పవలసిన దేమున్నది. అనగా వేటొకమాట చెప్పవలసినది లేదనుట. నాకుకొక, కలజీవనమంతయుకొక నీకకూర్చి = జీవనమనగా బ్రతుకును, జలమును - నాకుఁ గలిగియున్నబ్రతుకు బంతాలని నంతటిని నీకేయిప్పగించి-నాయందుండెడు సెలయేటిజలములను నీయందుఁజేర్చి యనిభావము. ఎల్ల వృధుకొక నిన్నుకొక పొయక = ఎల్ల కాలము నిన్ను నెడఁబొయక, ప్రియాచరణంబుకొక ఒనరింపకొక నేర్తుకొక = ప్రియము సేయుటను-చేయ నేర్తును ప్రియము గావింప నేర్తున ననుట. ప్రియుఁడు చేయుకార్యము చేయనేర్తునని భావము. ఈచొప్పనకుకొక = ఈపద్ధతికి, ఈవుకొక = నీవును, ఇయ్యకొని = నవ్వుతించి-నేను నవ్వుతించుట చెప్పనక్కఱలేదని భావము. చొక్కపు జక్కవగుబ్బలాడి = చక్కని చక్రవాకములవంటి కుచములుగలదానా - చక్కని కుచములవంటి చక్రవాకములు గలదానా యని భావము. మేల్ దప్పక = మోహమునువిడువక - మేలుచెఱువకయని భావము. 'వలపు కూరిమి మేలునా నలరుఁబేర్పు, మోహమునకు' అంద్ర. అంతరంగమునకొక తారిచి = హృదయమందు జేరిచి. నాహితము నీహృదయమునందుఁ దలపోసియని యర్థము. నాయందు వలపును నీహృదయమందుఁ గలిగి యనిభావము. నన్నుకొక, అదీనుకొక = దీనుఁడుగానివానినిగా - నదీనుకొక - నదీ + ఇనుకొక = నదీనాధునిగా నని భావము. వలపును గంతొక్తముగాఁజెప్పట అరసికత్వమును అమనోజ్ఞమును కాన తదర్థముల నెల్ల భావములుగా నిట్ల గ్రహ్యము. చేయవే = చేయుమా - అనగా నన్నువలచి విరిచి శుక్తిమతీనాధుఁడనునట్లుగాఁ జేయవేయనుట. 'చొక్కపు జక్కవగుబ్బలాడి' యనుట కొలాహలని మోహము నకు ముఖ్యకారణము తెలిపెడిని. పర్యక్షములనుండి ప్రవహించుజలములు నదులంజేరుటయు పర్వతములు నదుల కధ్యక్షములగుటయుఁ బ్రసిద్ధము. అలం. శ్లేషము.

క. అన విని నగరాజు ఘన,ధన్విగరిమకుఁ గలఁగి ముకులీతకరాంబుజ యై
వినయమునయంబుభయమును, మనమునఁబెనఁగొనఁగళుక్తిరమతియిట్లనియెన్,

అ. అనన్, విని, నగరాజ... గరిమకున్ — నగరాజు = కోలాహలయొక్క, ఘన = గొప్పదయన, ధ్వని = వాక్యధ్వనియొక్క, గరిమకున్ = అతిశయమునకు, గొప్పవ్యంగ్యవైభవమునకు - అనగా తన్నువలదుటను మాచించుటకు, కలగి = వ్యాకులపడియుని యర్థము. ఘన = మేఘములయొక్క ధ్వని గరిమకు, కలుషితమయిన తామరలుగలదై యు భావము. వినయము = అడఁకువయును, నయంబు = నీతియును, భయముగా = వెఱపును, మనమునన్ = మనస్సునందు, పెనగొనఁగన్ = పీరిగొనఁగా, ముకుళితకరాంబునయై = మోడ్చిన చేయివచ్చుటలదెక్కిమతి, ఇట్లు అనియోన్ = ఈవాక్యము చెప్పెను.

సీ. నిలువెల్ల నీచాతీగనీచోపసరిణంబు, ప్రకృతియెల్లను జాడ్యరపరిణతంబు
పెంవెల్లనియత గాంభీర్యమాన విహీన, ముతెరింబెల్ల బంకావిలంబు
జీవనం బెల్ల నంచిత బుద్ధునప్రాయ, ముదియమెల్లను దుర్ది నోన్ముఖంబు
గతులెల్ల గుటిలప్రకార కారణము లు, త్రేకంబులెల్ల భంగాకులములు
తే. నిలుకడనూగికి తావులుగొలనువల్పు, నిట్టిమాబోంట్లతో జెల్లియెట్లుపొనఁగు
నచలితోత్తుంగ ధైర్యునక కలఘముతికి, ననఘగతికి నభంగశీలునకు నీకు. 181

అ. నిలువెల్లన్ = స్వరూపమంతయు, నీచ అతినీచ ఉపసరిణంబు = హీనాతిహీనప్రపరనము గలది - నిమ్నాతినిమ్నస్థల సరణముగలది - అనగా బల్లముకంటె మఱింత పల్లముగానుండుచోటికిఁ బాటునదియనిభావము. ప్రకృతియెల్లను = స్వభావ మంతయును, జాడ్యరపరిణతంబు = మాంద్యముచేతఁ బరిపక్వమయినది - శైత్యముచేతఁ బక్వమయినదని భావము. 'జడోమాకే హిమగ్రస్తే' అమ 'శైత్యంహి యశ్చాన్ ప్రకృతిర్లలస్య' పెంపెల్లన్ = అభివృద్ధియంతయు, నియత ... విహీనము — నియత = నియమముతోఁగూడియున్న, గాంభీర్య = గంభీరభావముతోడను, మాన = చిత్తనము న్నతితోడను, విహీనము = తక్కువయైనది - అనగా గాంభీర్యమానములు లేనదనుట. గాంభీర్యమును మానమును విడిచి పెరుఁగునదని యర్థము. పెంపెల్లన్ = జలాధిక్యమంతయును, నియత = నియతమైన, ఇంతయని యొక కొలది గల, గాంభీర్య = లోఁతుయొక్క, మాన = ప్రమాణముచేత, విహీనము = లేని దనిభావము. లోఁతు ఒక టెకొలదిగాలేక యెక్కువతక్కువలుగా నుండుననుట. అంతరంబెల్లన్ = హృదయమంతయు, పంక ఆవిలంబు = పాపముచేతఁ గలుషితమయినది - జలములోపలి భూమియంతయును బురదతోఁ గూడినదనిభావము.

జీవనంబెల్లన్ = బ్రతుకంతయును, అంచితబుద్ధునప్రాయము = ఒప్పుచున్న నీరుబుగ్గవంటిది. అనగాక్షణభంగురమని యర్థము. జీవనమనగా ఉదకమును, అది బుద్ధునబహుళమయినదని భావము. ఇవట ప్రాయశ్చల్లను కుల్యాగ్రమందును బాహుళ్యమందును వర్తించుచున్నది. 'ప్రాయస్తవనశనే మృత్యా కుల్యాబాహుళ్యయోరపి' విశ్వ. ఉదకుమెల్లను = అభ్యుదయమంతయును, దుర్దిన + ఉన్ముఖంబు = దుర్బుధి ననునకు మీఁదుచూచునది - దుష్టది నములందలి కుత్సికవృత్తిచే అభ్యుదయము పొంద నెదురుచూచునది యనుట, — ఉదయమెల్లను = ఉత్పత్తియంతయును, దుర్దిన = మబ్బు క్రచ్చినదినమునకు, ఉన్ముఖంబు = మీఁదుచూచుచున్నదని భావము. 'మేఘచ్చన్నేహి దుర్దినః' అమ. అనగా సూర్యుడు గనబడకుండ మేఘముపట్టి వర్షించుటచేత నదులు జలపూరితములగుచున్నవనుట. గతులెల్లన్ = నడకలన్నియు, గుటిలప్రకార = గుటిలపద్ధతులకు, కారణములు = హేతువులయినవి - ప్రవాహగతులెల్ల పంకరలుగానుండునని భావము - అనగా నదులు పంకపంకలుగాఁ బ్రవహించుననుట. ఉత్తేకంబులెల్లన్ = ఉద్రేకములన్నియు, భంగ అశులములు = అపజయములచే నెరసినవి.

మిట్టిపడి విక్రమచూపి యపజయములపాలగుటయేకాని మతేమిలేదనుట - ప్రవాహము పొంగివచ్చుట లన్నియు అలలతోఁ గూడియుండుననిభావము. 'భజ్యస్తరజ్ఞే రు క్షేజే భేజే జయవిపర్యయే' విశ్వ.

నిలుకడ=స్థైర్యము, హులిక్కి=దబ్బుట-మనస్సునిలుకడలేదని యర్థము నిలిచియుండుట యెన్నటికి లేదనిభావము. 'బద్ధునాబంధునాఁగ దబ్బుటయనఁగ, గల్గినాఁగ హులిక్కినాఁ జెల్లుఁజేల్లు, ధరనసత్యం బునకును' (ఆంధ్ర). తావులు=శావాసనలు, పొలనునల్పు=నీచువాసన వాఁించును - స్థానములు నీచువాసించునని భావము. మత్స్యములు నదులందుండుటంబట్టి నీచువాసనయని తెలియునది. 'తావు లన స్థలములొప్పును, దావులునావాసనలకుఁదగుఁజేల్లుకీవా' (ఆంధ్ర). ఇట్టిమాబోంట్లతోడ=ఇట్లుండెడు మావంటివారితో, అచలిత... ధైర్యునకుఁ—అచలిత=చలించని, ఉత్తుం=ఉన్నతిమయిన, ధైర్యునకుఁ=ధైర్యముగలిగినవానికిని, అలఘుమతికిఁ=ఘనమయిన మనస్సుగలవానికి, అఘన తికిఁ=పాపరహితమయిన నడవడిగలవానికి, అభంగశీలునకుఁ=భంగ పాటులేని దుఁచిన్పుత్తిగలవానికి, ఇట్టివాడయిన నీకు, చెల్లి=స్నేహము-సహవాసము, ఎట్లుపాసఁగుకొ=నివిధమున పొందికపమున-పొందిక పడదనుట. ఇటు క్రమా లంకారము తెలియునది.

ప్రథమచరణములందున్న నీచాతినీచోపసరణత్వాదులకుఁ బ్రతిస్వంద్యులుగా అచలినోత్తుంగ ధైర్యులు చెప్పఁబడెనని తెలియునది. అఁగా మేము చలించువారిఁడము, నీవు చలించువాఁడవు. మేము మహానీచులము, నీవు గొప్పవాఁడవు. మేము పోవోపువాండుము, నీవు ధైర్యము చెడనివాడవు. మేము మందమతులము, నీవు గొప్పమతిగలవాఁడవు. మేము కుటిల ప్రవర్తనముగలవాండుము, నీవు కుటిల ప్రవర్తనము లేనివాఁడవు. మేము భంగపడిన శీలము గలవాండుము, నీవు భంగములేని శీలముగలవాఁడవు. కాబట్టి యిట్టిదుర్గుణములుగల మాతోడ నిట్టిగుణులగుఁడొక్కడ యైన నీ కేలాగునఁ జొందు పాసఁగును. ఎంతమాత్రము పాసఁగ నేరదని భావము.

క. పుడమి నచలేంద్రు లెచ్చట, జడవాహిను లెచట నెచటిసఖ్యము వినఁ జూపుడదు పొడవడగు మీయొడ, నెడిపక మారసము లెచటి కెక్కమహత్తా !

అ. పుడమి=భూమియందు, అల+ఇంద్రులు=పర్యుక్తశ్రేష్ఠులు, ఎచ్చట=ఎక్కడ, జడవాహినులు=జలమయములయిన నదులు ఎక్కడననియర్థము. అనలా+ఇంద్రులు=భూదేవేంద్రులయిన రాజులెక్కడ, జడవాహినులు=నీళ్ళిడవలు మోయుపరికత్తియ లెక్కడనని యర్థాంతరము. ఎచటి సఖ్యము=ఎక్కడిస్నేహము, వినకొచ్చుడదు=వినుటకే యుక్తముగాదు. పొడవు అడరుమీయొడ=అతిశయము గలిగిన మీవిషయమై, ఎడపక = ఎడపడక, మారసములు=మాయసారాగములు, ఎచటి కెక్క=ఎక్కడికిందుచున్నవి. మాయసారాగములు మిక్కిలి గొప్పవారిగు మీకంతమాత్రము పట్టవలయుర్థము. మిక్కిలిపొడవుచేత నొప్పుచుండెడు మీయందుఁ గ్రిందనందెడుమాజలగులెక్కడి కెక్కలవని యర్థాంతరము. మహత్తా = పూజ్యుడయినవాఁడాయని యర్థము. పెద్దశాహసుగల కోలాహలుఁడాయని భావము. జడశబ్దమునకు 'లడయారభేదః' అనునూత్రముచే జలమని రూపాంతరము. అలం. విషమము.

ఉ. నా విని గట్టుతేఁడు వననంబున విన్నదనంబు దోప నో
తై వలినీశిఖామణి నిరజంబు భవత్కమనీయకాంతిధా
రావళిలో మునింగితి దరయామతిఁ బ్రోవక నుల్లఁ బెట్టెదో
నీ విఁకఁ గ్రుచ్చియెత్తి ఘననిర్వృతిఁ బెప్పలఁదేవుదో యనన్.

అ. నాక్ = ఇట్లు శక్తి మతి చెప్పగా, విని = అలకించి, గట్టు తీడు = పర్వత నాగుడయిన కోలాహలుడు, నవనంబున = సుఖమునకు, విన్నవనంబు = వీరత్వము, తోచక = కనబడగా, ఓకై పరిసేఖామణి = ఓనదీశి నోమణి-శక్తి మతి, నిజంబు = నీనాటనిజమే, అయినను, భవత్...వలిలోక్ = భవత్ = నీరయిన, కిమనీయ = ఒప్పుచున్న, కాంతిధారా అనిలోనక్ = కాంతియొక్క ధారాప్రవాహపరివరయందు, ముంగితిక్ = అడంగితిని యర్థము. కిమనీయమయిన కాంతిగల ప్రవాహపరంపరయందు నడంగితినిభావింపు. దయామతిక్ = కృపతోగూడిన మనస్సుచేతి, ప్రాణక = రక్షింపక, సుశ్లేఁపెట్టెనో = నడుసున్నయందు పెట్టెనో. అనగాఁ జిక్కులందుంచునో, లేక, నీవు, ఇంక = ఇంకమీద, శ్రుచ్చియైతి = శ్రుచ్చికాగిలించుకొని, మనసర్వతో = గొప్పసౌఖ్యమునందు, తెప్పలదేర్చెనో = తెప్పలదేర్చుటగాఁజేసెనో, అనక్ = అనికోలాహలుడు చెప్పగానని యర్థము. సుశ్లేఁపెట్టెనో అనుచోట సుతగుండములలోబడ నైచియుంచెదనోయనయు, దెప్పలదేర్చెనో అనుచోట తెప్పలమీదదేర్చుటగాఁ జేయజేయుచున్నానోయనియు సారస్వము గ్రహించునది. ముంచిన ముంచును, తేల్చిన రేల్చు మను లోకోక్తి యిట భావితము. నీయొక్క ధారాప్రవాహరూపమయిన లావణ్యమునకు మోహింపడనియు మున్నవారడనుకనుక నన్నుజేపట్టి సుఖపెట్టెనో లేక నిరసించి వ్యాకులపెట్టెనో నీకోతెలియును కోలాహలుడు చెప్పెనని తాత్పర్యము. ఇట నదీసంబంధులగు సుశ్లేఁపెట్టుటయు తెప్పలదేర్చుటయు బ్రతికూలనామకాకృత్యములుగా నవ్యవసించి చెప్పట తెలియునది. సన ప్రవాహమందు ముంగిలొడుగుండయుగానైనఁ జిక్కుకొనున; లేక తెప్పదేలునట్లుగాఁ బయ నీడలుడు ననుట యిట యనుసంధించినాడు.

చ. వెలువెలఁజేత శక్తి మతి రవెండియుఁ గొండలతేనిఁ బల్కు న

గల మగుపంచసాయకవిరకారమునన్ నిజగౌరవున్నతు

ల్లలఁపపు గాని మాదృశజడస్థితిఁ దెప్పలదేలుచున్న మీ

గులగిరికోటిలో గడులర ఘుర్తిము గాదె తలంచి చూడుమా.

134

అ. శక్తి మతి, వెలువెలఁ పాశ = వెలువెలఁదోయి-పవర్తననొందియనట, వెండియున్ = మరల, కొండలతీసిక్ = పర్వత నాగుడయిన కోలాహలుడగుచ్చి, పల్కున్ = ఇట్లు చెప్పుచున్నది-నీమనియనగా, అగ్గలము = మిక్కిలము, అగు పంచసాయక విరకారమునన్ = అయిన మన్వభవికారముచేత, నిజగౌరవ ఉన్నతున్ = నీరయిన గౌరవమును ఉన్నతియును, తలఁపపు గాని = విచారించుకొనవుగాని, మాదృశజడస్థితిక్ = మాబోటి జడులయందునికిచేతి, తెప్పలదేలుచున్న = ఉద్ధరింపఁబడి అందమునొందుచున్నచో-మాబోటిజడులతోఁ జేయుడిచోక్కుచుండెనయెడలననట, మీకులగిరికోటిలో = మీకులపర్వతముల సమూహములోఁగడులఘుర్తియుగాద = మిక్కిలిమలుకనగాదా, తలంచిచూడుమా = విచారించిచూడుమామన యర్థము. నీగౌరవోన్నతులనఁగా నీప్రగులత్వమును పొడవును విచారించుకొనక మాబోటిజనులందుఁ దెప్పలమీదఁ జేయమండుట పర్వత్రేణిగో మలుకఁదనముగాదాయని యర్థాంతరము. కొండ నీళ్లలోఁ జేలుట మెంతయుఁ బొసఁగెను ప్రకటనగాదా. జడులమయిన మేమెక్కడ! మిక్కిలిగొప్పవారయిన కులపర్వతముల పంశములోని మీరెక్కడ! ఇట్టిమీరు మాయందు నిలిచి మాప్రాపు గుడుచుమంటిరేని మాబోటికి మిక్కిలితక్కువపాటగు నని యర్థము. నది కలంగినచో విపర్లతనొందుట ప్రసిద్ధము. అలం. శ్రీమమాలా భేదాధ్యపసాయము.

మ. మతిఁ గ్రీడారతి గల్గెనేని సకలత్వపుణ్యదేశాళిఁ గాం

చి తపస్సున్నుర్తిమెయిం గృశించి వనరాశిం జెందుమాబోంట్ల ను

ద్ధతిచేఁ గ్రమ్మఁగ నేల నీకుఁ గఱవేరేతరుణ్యలావణ్య జృం

భితరంభాదినిలంపభామ లవ భూభృన్మాళి రాగాంధుఁ డై .

135

అ. మతిఁ = బుద్ధియందు, గ్రీడారతి = సంభోగక్రీడలయందలి యాసక్తి, కల్గెనేని = కలిగినయెడ, సకల... కాలిఁ - సకల = సమస్తమయిన, త్వ = భూమియందలి, పుణ్యదేశాళిఁ = పుణ్యక్షేత్రసమూహమును, కాంచి = చూచియుని తపస్వివీరమయిన యర్థము. సమస్తపుణ్యభూమిప్రవేశములందు వ్యాపించి యనినదీ పరమయిన భావము. తపఃస్ఫూర్తిమెయిం = తపస్సుయొక్క స్ఫురణముచేత, కృశించి = నన్నగిల్లియని యర్థము. గ్రీష్మర్తుయొక్క విజృంభణముచేత శుష్కించియుభావము. వనరాశిఁ = అరణ్యసమూహమును - సమద్రము నని భావము. చెందుమాబోంట్ల = పొందుకట్టి మావంటివారిని - అనగా తపస్వినుల ననుట - మావంటినదులనభివామ. 'వసేనలికాననే' అమ. ఉద్ధతిచేఁ = ఎగ పు చేత, క్రమ్మఁగ నేల = పయికిన నేల, తారుణ్య... భామలు - తారుణ్య = యౌవనముచేతను, లావణ్య = మత్స్యపునీరువలెఁ బ్రకాశించు దేహకాంతి చేతను, జృంభిత = నిక్కుచున్న, రంభాది = రంభ మొదలయిన, నిలింపభామలు = దేవతాస్త్రీలు, నీకఁ, కఱవే = లేకున్నారా - ఉన్నారాగదా యనుట. అనఁ = అనిశక్తిమతిచెప్పగా, భూభృన్మాళి = పర్యత శేఖరుడయిన కోలాహలుడు - రాజశేఖరుడనిభావము. రాగాంధుఁడై = కామాతురత్వముచేత గన్నలుగానివాడై. అలం. శ్లేషమూలాభేదాధ్యవనాయము.

సీ. అతనుభూతి ఘటింపఁ ర దియ్యెనే చదలేఱు, సికఁదాల్చునింధానర చిత్రకునకుఁ
వరవంశవైఖరి ర వదలనే రవినుతా, పతి యైనదై తేయభంజనునకు
వనులాభసంపత్తిర మనలెనే జాహ్నువి, జేకొన్నశంతనుగ్రీతివమణికిఁ
గమలోదయభ్యాతిరదేమలెనే నానాన, దీకాంతుఁ డయినరరత్నాకరునకుఁ

తే. వారి కేలాఘమువచ్చెరవనితి యెంతి, మాటుమనలెదు వట్టినేరములు చాలుఁ
నేలు న న్నని సతికమలాలిపట్టు, ప్రబలతరదీర్ఘ భుజశాఖఁ ర బట్టుటయును.

అ. చదలేఱు సికఁదాల్చు = అకాశగంగను జటాజూటమందు ధరించిన, ఇంధాన చిత్రకునకుఁ = అగ్నియే తిలకముగాఁగల శివునకు, 'తిమాలపుత్రతిలక చిత్రకాణివిశేషకమ్' అమ. అతిను = అధిక యైన, భూతి = విశ్వరూపు, ఘటింపదయ్యెనే = ఒనఁగూడకపోయెనా - అనగా ఒనఁగూడినది గదా యని యర్థము. అతిను = మన్తఘనియొక్క, భూతి = భస్మము, ఘటింపదయ్యెనే = ఘటింపక పోయెనా - అనగా ఘటించినదని భావము. రవినుతాపతియైన = సూర్యునికొమార్తయైన కాలిందికి భర్తయగు, దైతేయభంజనునకు = శ్రీకృష్ణునకు, ఎరి = శ్రేష్ఠమయిన, వంశవైఖరి = వంశవిస్ఫూర్తి, వదలనే = వదలిపోయినదా - అనగా వదలిపోలేదుగదా - శ్రేష్ఠమయిన వేణుగానవైఖరి గలవాఁ డనిభావము. జాహ్నువిఁ చేకొన్న = జహ్నుకిన్యకయైన భాగీరథిని బిగ్రహించిన, శంతనుగ్రీతివమణికిఁ = శంతినుఁడనెడు రాజశ్రేష్ఠునకు, వనులాభసంపత్తి మనలెనే = ధనలాభసంపత్తి గలుగక పోయెనా - అనగాఁ గలిగినదిగదా యనుట. అష్టమ వసువయిన భీష్ముడు గలిగినాఁడని భావము. నానా నదీకాంతుఁడయిన = సమస్తనదులకును పెనిమిటియయిన, రత్నాకరునకుఁ = సమద్రు నకు, కమలోదయభ్యాతి రేమలెనే = సంపదదయప్రభాతి చలించెనా - అనగాఁ జరించి పోలేదు

గదా యనుట. లక్ష్మీదేవి పుట్టినదనడి భ్యాతియున్నవని కాని, లేక కమలమనగా జలముగనుక జల పూరితో దయభ్యాతియున్నవని కాని భావము.

వారికి, ఏలాభువమువచ్చెన్ అనగా నదులయిన యాకాశగంగను, గాలిందిని, భాగీరథిని, ఇది యది యనక సముస్తవదులనును, బుగ్రహించినశివుడు, శ్రీకృష్ణుడు, శంకరుడు, సముద్రుడు ఆవవీరీమి చిన్నతనము వచ్చినది - అనగా చురుకైన మేమియు రాలేదుగదాయనుట. వనిత=ఓశుక్తి మతీ, ఎంతమాటునుసలేదు = ఎంతగాఁ బ్రతికూలభావము వహించుచున్నావు. వట్టి నేమయులుచా లున్ = పనికిమాలిననియమును లింతటితోబాలును. ఏలునన్ను అని=నన్నెలుకొమ్మని, సతి=శుక్తిమతి యొక్క, కమలాలి=పర్వసమూహముగల, పట్టు =పట్టుచున్నమును, తిమ్మిపూలగల వస్త్రముననుట, ప్రబలతర=మిక్కిలియు బలిగ్గమును, దీర్ఘభుజశాఖన్ = కాఖా సవ్యశయిన దీర్ఘబాహువుచేత, పట్టుటయును = పట్టగానని యర్థము-పట్టు అనగా స్థానమునుగనుక శుక్తిమతీ నది కమలములుగల స్థానము గలదియనియును గోలాహలపర్వతము ప్రబలతర దీర్ఘబాహు సవ్యశాఖలు గలదనియును భావము. అలం. శ్లేషముల విశేషశుక్తి “కార్యాజిర్విహాశుక్తి స్ఫుతిపుష్కలకారణే”.

ఉ. వేణి చలింపఁ గంపితనరవేనమృగాలభుజాగ్రకంకణ

శ్రేణి నటింప లోలశ ఘరీనిబిరీసకిటాక్షకాంతి వి

న్నాణము చూప హంసకగణాకృణానంబును మీఱి సైకత

శ్రోణి వివర్జితాబ్జముఖశోభిత యై కిడు సంధ్రమించినన్.

187

అ. ఇట కాముకగ్రస్తవిముఖస్త్రీపరముగను పర్వతనిరుద్ధనదీపరముగను నగ్ధద్యయము గ్రహించునది. వేణిచలింపఁ - వేణియనగా ఏటిపాయకును, పాయులె నల్లినిస్త్రీలజడకునుబేరు. వేణిప్రవాహే సరితాంతులనే శేఖబద్ధనే, కవశాన్తే, నానా. పాయులునెడి జడ కదలియాడఁగా, కంపిత... శ్రేణి—కంపిత=చలించుచున్నట్టి, నరీన=క్రొత్తయైన, మృణాల=తామరతూడులనెడు, భుజ=బాహువులయొక్క, అగ్ర=కొనలందు, కంకణ = జలమిందువులనెడు, కంకణ=కడియములయొక్క, ‘స్యాత్కర్మకర్మణం వాస్తవమృత శిఖరకటకే జలే’ నానా. శ్రేణి=పంక్తి, నటింపఁ = అల్లలాడఁగా. లోల... కాంతి=లోల=కదలుచున్న, శఫరీ=ఎగిరిపడెడు చేపలనెడు, ‘ప్రాప్తీరుకఫరీద్యయో’ అమ. నిబిరీన=చట్టమయిన ‘నిబిడం నిబిరీసం చద్యధంగాథం ప్రవక్షతే’ వై జయ. కటాక్ష=శ్రీగంటిమాపుల యొక్క, కాంతి=ప్రకాశము, విన్నాణముగూపఁ = అందము గనఁబఱుపఁగా, భయముచే మిట్టి పడు బెదరుచూపులు గాన మిడిసిపడుచేపలుగా రూపించినాడని తెలియునది. హంసకములనగా హంసలును కాలియందెలును. ‘హంసకః పాదకటకః’ అమ. హంసక=హంసలనెడు కాలియందెలొక్క, గణ=సమూహముయొక్క, కృణానంబులు=ధ్వనులు, మీఱి=అతిశయింపఁగా, సైకతశ్రోణి=ఇసుక దిన్నెలనెడి పిఱుదులుగలది - శుక్తిమతీ, వివర్జిత=త్రిష్నుబడిన, అబ్జ=తామరయనెడు - తామరవంటి, ముఖ=మొగముచేత, శోభితయై=ఓప్పుచున్నదై, కడుక్ =మిక్కిలి, సంధ్రమించినన్=తల్లపడఁగా. మిక్కిలియు లొందరపాటు కొందఁగాననుట - దీనికినుందటి పద్యముతో నన్వయము.

నదీప్రవాహమల్లకల్లోలపడఁగా, తామరతూడులట్టట్టు నల్లలాడుట చే జలమిందువులు బెదరఁగా చేపలు మిడిసిమిడిసి పడి మినమిన కాంతుల సొంపు నెఱపఁగా, హంసల గుంపులు రొదలుచేయఁగా, తామరలు తాటుమాటుపడఁగా, మిక్కిలియు నాకులపడినదని యర్థము. శుక్తిమతీనాయుక జడ యల్లలాడఁగా రేదూడులంబోని చేతులు పడకుటచే గడియములు చలింపఁగా, మిట్టిపడు చేపలవలె కడకంటి

చూపులు మిట్టిమిట్టిపాలయును చకచక కాంతులు చెబుచుమాపఁగా, కాలియందలు మ్రోగఁగా, తామరపువ్వువంటి నెమ్మగమును ద్రిప్పకొని మిక్కిలి తొందరపాటు నొందినదని యర్థాంతరము. అబయి వంటి ముఖమును వివర్తితముచేయుగా మొట్టమొదట వేణి (జడ) చలించుచున్నది. పిదప చేతులతో విలసని యడ్డగింపఁగా కంకణములు (కడయములు) నటించుచున్నది. పిమ్మట మొగము తిప్పికొనుటచే గంటి నిండుచూపులుగాక కడకంటి బెరుచుచూపులు చేపలవలె మిడిసి పాలయును జకచక కాంతి విన్నాణము చూపుచున్నది. పిదప సంభ్రమించి యవ్వలికడుగులిడఁ బెనఁగుటచే కాలియందియలు మ్రోగుచున్నది. ఇట్లు పెనఁగి కొంచెము పెడమణులుటచే, నిసుకదిన్నెలవంటి పిలుఁదుల (నైకత్రోణి) యొజుపు చూపట్టుచున్నదని యిందలి విషయముల యనుక్రమము తెలియనది. మొదట మొగము ద్రిప్పకొనుటయు, అంతకు విడువనిచో చేతులతో యడ్డగించుటయు, దానికిని మానినచో కడకంటిచూపులతో విలసని వేడుటయు, అందులకును వీడఁచో నవ్వుకోరికోని నడుగులు పెట్టుటయు, పెనఁగులాడి పెడమణులుటయు ప్రతికూలముగు నాయకయందు నిర్మలచింత క్రమమంతయు స్వాభావికము అలంకారముకాదు. స్వభావోక్తియు.

మ. నిలువెల్లఁ నిరపాయశంబరమయోఁ న్నేమింబునం బొంగు తా
గలఁ గూలంకషగాఢగర్వనిధులం గాంతానుకూల్యంబుచే
దలమే నిల్వఁగఁ బ్రతికూల్యంబుపొత్త ద్యత్యైః గా కంచు న
య్యలఘుం డాస్యము జేవుఁడంప నిజరూప చాటోపసంరంభి యై.

138

అ. ఆ అలఘుండు = ఆగోప్పవాఁడు - ఆగోప్పశరము గలకోలాహలుఁడనియు నర్థము. నిలువెల్లఁ = దేవామాద్యంతయు - స్వరూపమంతయు ననుట, గల ... న్నేమంబునం = శంబరమనఁగా మాయయును గలయును, నిరపాయ=అపాయములేని, శంబరమయ=శంబరమునునియొక్కయు మయునియొక్కయు, ఉన్నేమంబునం = వికాసముచేత - అనఁగా వారలమాయనఁటి మాయచేత ననుట. లేక శంబరమయ=కాంబరీమయమయిన-అనఁగా మాయాత్మకమయిన, ఉన్నేమంబుచేత-మాయను బచరించుటచేత ననుట, పొంగుతాగలఁ = ఉద్రేకించుచు ధూర్జస్త్రీలను, కూలంకష...నిధులఁ - కూలంకష=గట్టన ఒజయుచున్నదియు - అనఁగా పరిపూర్ణమయిదియు, గాఢ = దట్టమైనదియు, అగు, గర్వ = గర్వమునకు-అలక్ష్యభావమునకునుట, నిధులఁ-స్థానభూతిలయిన వారిని - అట్టి ధూర్జస్త్రీలనుట, కాంతి అనుకూల్యముచేత = పురుషులయొక్క అనుకూలభావముచేత, నిల్వఁగఁ = జలదాటగీయక నిలుపుటకు, తలమే = శక్తిమగునా-కాదనుట. మఱిచేత శక్తిమన్నచో, ప్రాతికూల్య = ప్రతికూలభావముచేత, పరుష=కఠినమయిన, ఉగ్రత = ప్రకాశించుచున్న - స్ఫుటముగా నెఱుపఁ బడుచున్నయనుట, ప్రాప్తకోకాక = సర్వుచేతనేకాని - ప్రతికూలముగాను బరుషముగాను నడచుకొనఁడు దట్టతనముచేతనేకాని యనుకూలముగా నడచుకొన్నచో మేరి యందు నిలువరు, అని, అంచుఁ = అనుచునని యర్థము. నదీపరముగా-నిలువెల్లఁ = పాదవాద్యంతయు, నిరపాయ=వీడుటలేని. ఎడతెగనియనుట, లేక, నిరపాయ=అపాయములేని-అడ్డులేనియనుట, శంబరమయ, జలమయమైన, ఉన్నేమంబునం = వికాసముచేత, జలము మిక్కిలిగా ముల్లినెట్టుచేత ననుట. పొంగురాగల= వెల్లువపెట్టఁబాలిన, కూలంకష=ఒడ్డున రాదుకొనునట్టి - ఒడ్డులనురాదుకొనెడి ప్రవాహము యొక్క యనుట, గాఢ=దృఢమయిన, గర్వ=కావరమునకు, నిధులఁ = స్థానములయినవారిని. అనఁగా గట్టపొంగఁ బ్రవహించునట్టి యురవడిగల నదులననుట - ఇటు నదీపరమున 'రాగల'ననిలఘులేఁపాదిగాను స్త్రీపరముగ

'తాగల' నని శకటరేఫాదిగాను గ్రహించునది. కూలంకష = నదులను నడి, 'కూలంకషానిర్ఘ్న రిశీ' అను. గాఢ=వృథమయిన, గర్వ=అహంకారమునకు, నిధులకే=స్థానములయినవానిని - అనిబ్రాహ్మణ వార గారువ్రాయించిన టీకయం వర్గమువ్రాసుటచేయున్నది. కానియూర్ధ్వము సమంజసముగాదు. కాంత = ఓప్పిదమయిన, అనుకూల్యంబు చేక = కూలానుచరణము చేతి-గట్టులను బొందిక గాననుసరించిపోవుటచేత, నిల్వగలకే=నిలువలట్టు. కు-గట్టుల నతిక్రిమింపక దానిననుసరించియే ప్రవహించునట్లు చేయుటకనుట, తలమే=శక్యమా, మఱి చేతచేత శక్యమన్నచో, ప్రాతి ... ప్రాథికే గాక - ప్రాతికూల్య = కూల మునకుఁ బ్రతియైనగానియందు అనగా అడ్డకట్ట టయందు పరుచుమయిన ప్రాథికేతనే శక్యమగును గాని యనుచు నని నదీపరమయిననుర్థము. ఇట కోలాహలకరిగల 'అలఘు' విశేషణము రెండర్థముల కును బొందునునది. అలఘుఁ (గొప్పవాఁ) డగుటచే నట్టి గూర్తస్త్రీని బలవాఁటనీక నిలువబట్టజాలు ననియు అలఘుఁ (గొప్ప శక్తివానిలవాఁ) డగుటచే నట్టి పెద్దనది నడ్డకట్టజాలుననియుఁ దెలియునది. ఆస్యము = లఘుము, తేవునింపకే = (కోపముచే) ఎత్తివాలుచుండఁగా, నిజ... సంరంభియై - నిజ = తనవయిన, రూప = పర్వతరూపమునకు, అటోప = విస్తృంభణమునకు - అటోపమనఁగా ఉద్దేశ్య కార్యబాధనృప్తి, సంరంభియై=స్వరగలవాఁడై - తన గొప్పత్వ రూపమునకు పెంపును జూపవద్దర గలవాఁడై యని స్త్రీపరమయిన యుగ్మము; మఱియు అస్యమనఁగా పర్వతములగు; అది జేగులుధాతు వుచే మొఱుఁగానని పర్వతరమయిన యుగ్మము. 'ఉల్లిపడనట్టి జేగులు నిల్లనో' ననిపర్వతసంబంధి వర్ణనముల నరయునది. 'అడుగుమోవఁగ జేగులుగతిటులకే' 'జేగులు నెలయేటి' ననియుఁబ్రయోగములు.

మఱి 'తాగ' శబ్దము ఘర్తస్త్రీవాచకము శకటరేఫాదియగుటకు 'జగులుమీఁదు మిక్కిలిగ తాగఁదినంబు నొచ్చిచేసి' (భి-ర-అ.) ననుట నిలువెల్ల జలమిండఁగా గట్టుకు లోనుగాక పొంగి ప్రవహించుటయు దానినడ్డకట్టుచేత బొంగినకే గూఁగుటయు, పర్వతములు నదీప్రవాహముల నడ్డగించుటయు గైకక భావించు జేగులు గలిగియుండుటయు ప్రకటములు. 'జగుపాటోప' అనుచో కాముకపరమము తన పోష్యభావముగాక శక్త్యాదిప్రయుక్తమయిన తనపారుచున్నరూపముని తెలియు నది. 'నానూపుఁజూపవ' 'నానూపు దెలియవు' 'ఉన్ననూ పొంపించు' ఇత్యాది ప్రయోగములం దెలియునది.

'పొంగు ... నిధులక' అనుచో ఘర్తస్త్రీపరముగా 'పొంగు తాగలఁ గూలంకష... నిధులక' అనియు ఉద్వేలనది పరముగా 'పొంగురాగల గూలంకష. నిధులక' అనియు బాతముగ్రహించునది. ఈరెండర్థములకును బాధమునందు 'రాగల' కు పరముగానున్న అర్థమిందువు యొక్క సదృశవాభావములను నను తప్పఁ దక్కినయెడల సామ్యమే. 'కూలంకష' శబ్దము మొదటి 'క' కారమునకు ప్రపరమున ప్రతిపూర్వక మగుటచే 'గ' కారమును, నదీపరమున కర్తృధారయగుటచే గనడవాదేశ విధిబొప్పవ 'గ' కారమును అనేకమని తెలియునది. ఈ పాతముచేతఁ గాక మఱియొక తీరున రెండర్థములను బొందునపు. అర్థమిందు సదృశవాభావ భేదమును రేఫలఘుత్వా లఘుత్వ భేదమును ద్వ్యర్థకవంఁబున నిరూపించక తీయు. ఇందే 'బెడఁగారురురు (దబలు) గుమ్మి డమును' మొదలగు వానివలన రేఫభేద నిరూపణము తెలియుచున్నది. మఱి 'పెరుతులెందలపైనిడి, కొని యేగినియనికి' (రామవంశాండు) భేదముచో నగ్గబిందునిరూపణమును జూపట్టెడి అయినను గొం దలు 'ఏగి' నబిందుక సుగార జెప్పెనరుగాన యిది నివర్తనము గాకపోవచ్చును; ఎట్లయినను నీట యగ్గి ద్యయో నుగుణ్యమునకు 'గూలంకష' య? గకారాదిగ నే పాతము గ్రహింపవలసినదిగాన 'ఓకదన్వి' యనుటయు నిట్లే సాధువుగా నెన్నఁదగయున్నది. వ్యాకిరక్షైక కరణుగువారు రెండర్థములందును

‘రాగలకూలంకవ’ అని పాఠము గ్రహించెదరు. అపుడు ‘పాంగురాగల’ అనఁగా ఉద్దేశించునట్టి అని రెంటును అర్థము కానియిది సరసమును గవిత్వాక్షేప సంపత్తికి బ్రతికూలమును నగును. కాన కవిహృదయమును గాదు. సోమకవ్యాది వ్యాఖ్యాతల కభిమతమును గాదు.

వ. నెట్టన నాగట్టుదొరపట్టి యెట్టకేలకు మట్టుమీటి గుట్టునం బట్టరానితమకంబునం దట్టువడి కట్టులుకం గట్టులువడ నేయుకట్టిఁడిమరుని యంపనెలకట్టియల బెట్టునం బుట్టుబెట్టిదపు నొప్పి దొట్టి దట్టంపునిట్టూరుపుఁబొగలు నిగుడుసొగసునం దగులుమొగులు తెగలరచ్చల నచ్చటం బెచ్చువెరుగుజాంబూనదాంబుజ కదంబ కాలంబి కాదంబ కాడంబరంబులు వారించుచు రాకరాకలం బైకొను కోకారి సెకసోకులం బ్రాణిన యా కారపాండిమంబునలుపునం జెలువలరు కలువచెలి చలువపన్నెల నెలకొన్న వెన్నెల వెల్లువల నుల్లోలకల్లోలమాలికా దోలికాకేళికాచతురచక్రబాలికాజాలంబుల మేలంబులఁ దూలించుచుం దమిఁ గొలుపు నగ్గలపువలపునం గల యలపునం బొడముడగ్గుత్తికఁ దడఁబడ నుడువు నుడువులవడువున మెఱయుసెరయచక్రమణ చలదుపలఫలకమిలదలఘుతర ఘుమఘుమార్భటి నికటతట విటపివిటపచ్చటారట దపారకీర కిష్కరమిథునాదులం జదల మెదలంజేయుచుఁ దనయహార్యభావగౌరవంబు కల్లోలినీరయనివారణంబునుం గామోపభోగసమయసముచితవిజనతాకారణంబును, గందర్పబల సంబాధబాధానిధీరణంబునుం గాఁగ మాటిమాటికిం గూటములం బాటించు మనియబోటిపదంబులం బడినవడువున నడుగున ప్రాళి యడ్డగించి యలముకొని చెంగల్వతావులు చెదర వేణిఁదెమలించుచు మకరికలు నులియ గండపాలి నొక్కుచు మధురామృతంబులువడయాంబుల తెంపసాబగులానుచు మాక్తికంబులు జడియంబయోధరస్థులం బట్టుచు విశదాంశుకాంతస్థితి దొరలంగ నతివిపులపులినజఘనారోహంబుల నుత్సలప్రతంబులు నెఱపుచుం దనివి లేక దద్దయు నాగద్దటి యమ్ముద్దరాలిం దద్దయుం బ్రొద్దు నిరోధించునమయంబున.

189

అ. ఆ గట్టుదొరపట్టి = పర్వతరాజ్యమారుడయిన యాకోలాహలుడు, నెట్టన = అనివార్యముగా, ఇది రూపాంతరము. ‘నెట్టనముగ నని యుండుటంబట్టి ద్రుతాంతముగా’దని శబ్దరత్నాకరము. ఎట్టకేలకు = తుదకు, మట్టుమీటి = మితిమించినదయి, గుట్టున = పట్టరాని = రహస్యమున నెలవఁ బట్టఁగూడని-వెలిపుచ్చక గోప్యముగా నుంచుకొనఁగూడని యనుట, తమకంబున = తమిచ్చేత-కామాతురత్వముచేత - అభిలాషయందలి తొందరచేతననుట, తట్టువడి = కొట్టువడి - అట్టితమికి మిక్కిలియు లోనయి, ఒకదానిచే తట్టువడుటయనఁగా దానికి శీఘ్రముగా మిక్కిలియుఁ గ్రిందుపడుట. కట్టులుక = మిక్కుటమయిన కోపముచే (ఇది మరునిసంబంధించినది.) కట్టులువడ = మోపులయివడునట్లుగా, ఏయు = ప్రయోగించుచున్న, కట్టిఁడిమరుని = కఠినుడయిన మన్మథునియొక్క, అంపనెలకట్టియల = అంపకోలయొక్క - అనఁగా శరకాండములయొక్క, బెట్టున = పటిమచేత, పుట్టుబెట్టిదపు నొప్పి = పుట్టెడిమిక్కుటమయిన బాధ, దొట్టి = ప్రాప్తించి, దట్టంపునిట్టూరుపు పొగలు నిగుడుసొగసున = దట్టమయిన నిట్టూరుపు ధూమపలు వ్యాపించినతరుగా - వ్యాపించినవో యననట్లుగా ననుట.

తగులు మొగులు తెగలరచ్చలకొ = తనయందలి మేఘసమాహులులయొక్క సమర్థములచేత, అచ్చటకొ = అశక్తిమత్తినదియందు, పెచ్చు పెరుగు = అతిశయించుచున్న, బాంబూన అంబుజ = బంగారు తామరలయొక్క, కదంబి = సమాహులును, ఆలంబ = అనలంబించిన, కాదంబిక = కలహం సలయొక్క, ఆడంబరింబులు = విశృంభణములను, వాంఛించుచుకొ = నివారించుచు - అనగా గోలాహలుడు తనకు విరహోద్రేకముజేయుచున్న శక్తిమత్తీ కులగ్ధకిమలములందు విహరించుచున్న హంసల మాడంబరింబులను తన నిశ్వాపహూయముతో యన్వేషింప నెనయునది మేఘమాలికి చేత నివారించినాడని యర్థము. మేఘములకును హంసలకును విరోధము ప్రకటము. అలం. ఉత్త్రేక్ష.

రాక రాకలకొ - రాకయనగా పున్నచు - పున్నచులుచుటలచేత = పున్నచులుచుట నపుడెల్ల ననుట, పైకొను = క్రమ్ముచున్న, కోకారి = చంద్రునియొక్క, పెక = పెగలయొక్క, సోకులకొ = అంటు కొనుటలచేత, వెన్నెలవిరహికి వేడె'యని కవిసమయము.

‘నన్ద’ః శ్లోక రాయశే’

వికరతిహిమగర్భై రగ్నిమిందుర్వయాభైర్మమపిసుమబాణాన్ విజసానీకగోషీ' కాకుంజ.

ప్రాకీణ = వ్యాసించిన, ఆకారపాండిత్యములుపునకొ = మేనుయొక్క తెల్లచందమురీతిని-విరహము చే మేనికొనిగిని వెలుకడచుమా యనునట్లుగా, వెలుపుఅరు = ఒప్పునూలుచున్న, కలుగుచెలిచలుప = చంద్రకాంతశీలయొక్క, వెన్నెలకొ = కాంతులచేత, నెలకొన్న = కిగిని, వెన్నెల వెలునలకొ = చంద్రకాంత వాహులుచేత - చంద్రకాంత శీలకాంత ప్రసారమనెడు వెన్నెల ప్రవాహముచేతననుట. ఉగ్గోల... మేలంబులకొ - ఉగ్గో = ఉప్పొంగుచున్న, కిగ్గోలమాలికా = శక్తిమత్తినదియొక్క అలలవరుసలనెడు, దోలికా = తొట్లయందలి, కేలికా = క్రిడయందు, నెతుర = ప్రవీణములయిన, చక్రబాలికా = చక్రవాక శ్రీలయొక్క, బాలంబుల = సమాహులులయొక్క, మేలంబులకొ = పరిహాసములను, గూర్చించుచుకొ = భంగపఱచుచు - అనగా శక్తిమత్తినది జలసిరంగ మాలికిలయందు దూడచున్నవై తనకు విరహోద్దీపము చేయుచున్న చక్రవాక శ్రీలను పూర్ణమాచంద్రులయొక్క కాకిలుసోకుటలచేత వ్యాపించిన తనయొక్క విరహపాండిమయో యన్వేషింప నంద్రకాంతశీలకాంతులనెడు వెన్నెలలచేత దిరస్కరించినాడనుట. ఇక్కడ వెన్నెలలకును చక్రవాకములకును విరోధముతెలియునది. అలం. ఉత్త్రేక్ష.

తమిగొలు = అభిలాషను పుట్టించెడి, అగ్గలపువలపునకొ = మిక్కుటముయిన మోహమువలన, కల అలపునకొ = కలిగినట్టి ఆహాసముచేత, పాడలు = పుట్టిన, డగ్గుత్తికొ = గద్దనస్వరముచేత, తడబడ నుడువు = తాటుమాటుగా పలికడు, నుడువులపడుపునకొ = పలుకులరీతిని - పలుకులోయనునట్లుగా ననుట. మొలయు = ప్రకాశించుచున్న, సరయ = వేగముతో గూడుకొన్నట్లుగా, చంద్రమణి = చంద్రునిపులచేత, చలత్ = కదలుచున్న - చారులుచున్నయనుట. ఉపలఫలక = పలకలవంటికాలతోడ, ‘పాహులప్రస్త’ గ్రా గో పలాశ్వానశ్శిలావృషత్’ అను. మిశ్రత్ = కూడుకొనుచున్న, అలఘుతర = అధికమయిన, ఘుమఘుమ అర్ధభీ = ఘుమఘుమయనెడు ధ్వనిచేత, నికట = సమీపమందలి, తట = శక్తిమత్తీ తీరమందలి, విటపి = వృక్షములయొక్క, విటపచ్చటా = కాళాసమాహమందు, రటత్ = రూదనేయుచున్న, అపార = అంతములేని, కీరకిన్నర మిఘనామలకొ = శుకదంపతులు కిన్నరపక్షి దంపతులు మొసలయినవానిని, చదలకొ = ఆకాశమందు, మెసలకొ చేయుచుకొ = తిరుగునట్లుగా జేయుచు, అనగా శక్తిమత్తీర వృక్షకాళులందు రూదనేయుచును విరహోద్రేకమును జేయుచున్న కీరకిన్నర పక్షి మిఘనముమొదలయినవానిని, శక్తిమత్తీయందలి మోహోద్రేకముచేత డగ్గుత్తికపడి పలికెడి తనపలుకులో యన్వేషింప

నున్న దొడ్లిపడు తాల చప్పుళ్లచే బెదరుకొని పయికగిపోవునట్లు చేసినాడనుట. ఇక్కడ శిలా పతనజాత ఘుమఘుమార్భటికిని బళ్ళులకును బ్రాతికూల్యము తెలియునది. అలం. ఉత్పేక్ష.

తన యహార్యభావగౌరవంబు=తనయొక్క పర్యతభావముచేతనయిన దుర్భరత్వమునని యర్థము. 'అహార్యధరపర్యతాః' అను. హరింపఁగనది హార్యము. హార్యముగానిది అహార్యము. అనఁగా సజాతీయ విజాతీయులచేతఁ దిరస్కరింపఁబడని దనుట. ఈవిధమయిన భావముయొక్క, గౌరవము=అతిశయము. 'సజాతీయైర్విజాతీయై రతిరస్కృతమూర్తిమాన్' | యావద్రసంపర్తమానః స్థాయీ భావోఽదాహృతిః' అనియున్నది గనుక స్థాయీభావమని యర్థాంతరము. కల్లోలిసీ=శక్తిమతీనదియొక్క, రయ=ప్రవాహ వేగముయొక్క, నివారణంబును=నివారకమై నదియును, కామోప భోగనమయ=సంభోగ కాలమునకు, సముచిత = తగినట్టి, విజనతా = ఏకాంతస్థితికి, కారిణంబును = హేతుఁడనియు, కందర్పబల = మన్తధులముయొక్క, సంబాధ = సమర్థముచే నయిన, బాధా = వ్యధకు, అవధీరణంబును = తిరస్కారక మయినదియు, కాఁగే = అవుచుండఁగా - సినశృంగారస్థాయిభావమతిశయింపఁగా, ఆశక్తిమతీకాంతంబున యడ్డగించుటయు నాపడఁబోయిన సంభోగమునకు నేకాంతము నేర్పఱచుటయు, మన్తధులములగు శుకకోకిలాదులబాధను నివారించుటయుఁ జేసినాడని యర్థము. తాను పర్యతమగుటచే పొడవును వెడలుపును గల్గియుండుటవలన మహానది నడ్డగింపనేర్పినాఁడనియు, తనపలకే యేకాంత మొనగూర్చినదనియు, తనయందలి మేఘమాలికలు చెందకాంత శిలాకాంతులు ఉపల ఘుమఘుమార్భటి మొదలయినవానిచే మర్తమనిబలంగములగు శుకపికాదుల రౌద్రలువారిచినాడనియు నర్థము. అలం. శ్లేషానుప్రాణిత రూపకము.

మాటిమాటికి=సారెసారెకు, కూటములం పాటింపుము అని=కలయికలచేత ఆదరింపుము అని, అబోటిపడంబులకొ పడినవడువునకొ=ఆశక్తిమతీయొక్క పాదములందుఁబడినట్లుగా, అడుగునకొ వ్రాలి=జలార్ధప్రదేశమునందువ్రాలి-అడుగనఁగాపాదమునకునొక ఁడఁజనుతార్కరముగ్రహింపవలయును. జలము బోఁతునకుఁబడినదై, తనకూటములకొ=శిఖరములను, పాటింపుము=చేపట్టుము. శిఖరములందుఁ బ్రహింపుమన్నాడని నదీపరిమయిన యర్థము. నదిబోతునకు వ్రాలి ప్రవాహము మట్టునును శిఖరములకొచ్చినాడని గ్రాహ్యము. అడ్డగించి అలముకొని=నిరోధించి కాలగిలించుకొని, చెంగల్యతావులుచవరకొ వేణికో తెమలించుచుకొ=చెంగల్యపువ్వుల వాసనలు చెవరిపోవునట్లుగా జడనుబట్టి కదలించియుని యర్థము - చెంగలునలుండడు స్థలములు నలగిపోవునట్లుగాఁ బ్రవాహము పారలఁజేసినాడని యర్థాంతరము. మకరికలు నులియుకొ=మకరికాపత్రి రచనలు చెవరిపోవునట్లుగా, గండపాళికొ నొక్కుచుకొ = చెక్కులు నొక్కుచుననియర్థము. మొసళ్ళు ఒత్తుడుపడునట్లుగా, గండశిలల నొక్కినాడని యర్థాంతరము. మధుర అమృతంబు పడయుకొ పలుదెర సౌఖ్యములు అనుచుకొ=మధురమయిన యమృతమును బ్రాపించుకొనుకొ అధరము చెలువముల నానుచు-అనఁగా నధరపానము నేయుచుననుట. పలుదెర అనఁగా పంటికి తెరఅనఁగా రదచ్ఛరమయిన అధరము. ఇట్ల పంటియొక్క తెరయని తత్పరము. మధురమృతిమనగా మధురజలమును-ఆజలమును బొందుకొనుకొ, పలుదెర సౌఖ్యము అనుచుకొ=బహువిధములయిన యలలయొక్క చక్కందనములను గ్రహించినాడని యర్థాంతరము. ఇట్ల పలుతెర కర్తృధారయను. మాక్తికంబులు=మత్స్యములు, జడిమికో = చిట్టిపడునట్లుగా, పయోధరస్థలు=శుచిప్రదేశములు అంటుచుననియర్థము. 'తరుణీ స్రవవరాజ కేమణిహారిరామణీయకమ్' అన్నట్లు, ముత్రైములహారములు గుబ్బులకయిం బొలుపుగలుగుటచే నిట్లు చెప్పఁబడెను. శక్తిమతి

యందలి మాక్తికములు చెదరునట్లుగా జలములున్న పట్టుల నంటినాడని యర్థాంతరము. శక్తిమతియను నామమన్వర్థముగా నానది ముత్యములకుఁ బట్టగుటఁ తెలియునది. అలం. శ్లేషమూల రూపకము.

విశద... నెఱపుచున్—విశద=శుభ్రమయిన, అంకుక=వస్త్రముయొక్క, అంతఃస్థితి=లోపల నుండుట, తోరలంగణ్=కిలంగునట్లుగా, వస్త్రముచే మఱుఁగుపడియున్నది బయలుపడునట్లుగా ననుట. అతివిపుల=మిక్కిలివికాలమయిన, పులిస=ఇసుకదిన్నెలవంటి, జఘన=కటిస్థల మందలి, ఆరోహంబు ల్=ఎక్కుటలతోడను, కటిస్థలములపయిన బ్రాహ్మణులతోఁగూడ ననుట. ఉత్పలపత్రంబులు=ఉత్పలపత్రములనెడు నఖక్షతివిశేషములను, నెఱపుచున్=పర్వజేయుచు ననియర్థము. ఉత్పలపత్రీమనఁగా సంభాగకాలమున నితంబునుపయిజేయు నఖక్షతియు. 'భవేమత్పిలపత్రీంతు తద్దశేస్త్రీభుక్షతే' విశ్వ. 'కశ్యేసుమణివాలాస్యా త్కిపోతే చంద్రీరేభికా, నిశ్చేష్టేష్టిలం పత్రం ఘానే శంఖ పదం స్త్రుతిమ్' రతిరహస్యము. 'చెలువుఁ డుత్పలపత్రముల బిఱుందున నుంప, నెని లాంగలరేఖ నమరె ననియు' నని రాజశేఖరచరిత్రము. విశదాంకు=తెల్లనకిరిగఁబఱుల చంద్రునివలె 'విధుస్సుధాంకు శ్శుభ్రాంకు రోషధీకోనిశాపతిః' అను. కాంతి=రమ్యమయిన, స్థితి=ఉనికి, లేక 'విశద + అంకుక = శుభ్రవస్త్రముయొక్క, అంతి = రమ్యమై (మృతావసంతే రిమ్యేనమాప్తావస్త ఇవ్యతే' అను. స్థితి=ఉనికి-అస్థితివంటి స్థితియని నిర్వచనాలంకారము. తోరలంగణ్ = కిలంగునట్లుగా, అతివిపుల=మిక్కిలి విశదమైన, పులిసజఘన=జఘనము వంటి ఇసుకదిన్నెలవంటి, ఆరోహంబుల్=ఎక్కుటలచేరి, ఉత్పలపత్రంబులు నెఱపుచున్ = నల్లగలువరేకులను వ్యాపింపజేయుచును - నదియందు నల్లగలువలరేకులను జెల్లచెదరుగావించుచునని యర్థాంతరము. తనవిలేక=త్విక్షిణందక, తద్దయున్=మిక్కిలియు, ఆగద్దటి=ఘాత్యుడయిన యాకోలాహలుడు, ఆసుద్ధరాల్=ఆశక్తిమతీకాంతను, పెద్దయుండ్రాద్దు = తదవుసేపు, నిశోధించు సమయంబునన్ = అడ్డగించియున్న సమయమందు - ఈపద్యమనుకు ముందట పద్యముతో నన్వయము. అలం. ఉక్తము.

ఉ. ఓవసుధామహేంద్ర కరుణోదధి యీతడ వేల ప్రోవ రా

వే వసుభూప యంచు నెలుగెత్తి వెనక మొఱవెట్టుచాడ్పునన్

తైవలినీరవం బెనఁగె తైవలినీనిపదంబుకిన్నము

న్నావిలభూరివారి విహారగారివగారివ మెచ్చె నెల్లడన్.

140

అ. తైవలినీరవంబు=శక్తిమతియొక్క-ధ్వని, ఓవసుధామహేంద్ర=ఓభూలోక దేవేంద్రుఁడా, ఈవిశేషముచే నింద్రుఁడు పర్యతిముల భేదంచున ట్లిపు నీపర్యతములు భేదంపనర్పడవనిభావము వ్యంజితము. కరుణోదధి=పరూపసుద్రుఁడా, దీనిచే ఆర్తరక్షణః మఃశ్యమనుట సూచితము. వసుభూప=వసురాజా, ఈతడవు ఏల=ఈజాగెందును, ప్రోవ రావే=రక్షింపరమ్మా, అందున్=అనిపలుకుచు, ఎలుగెత్తి=పెద్దగొంతుచేసికొని, వెనక=శీఘ్రముగా, మొఱవెట్టుచాడ్పునన్=కుయ్యియుచు న్నిట్లుగా, ఎనఁగెన్=అతిశయించెను. తైవలినీనిపదంబుకిన్నన్ = నదియొక్క ధ్వనికంటె ముందుగా, అవిల...గౌరవము—అవిల=కిలకనొందిన, భూరి=అనేకములయిన, వారివిహార=జల పథులయొక్క, ఆరవ=ధ్వనులయొక్క, గౌరవము=అతిశయము, ఎల్లడల్=అంతటను-అన్నిదిక్కుల ననుట, ఎచ్చెన్=అధికమాయెను. వసుధామహేంద్ర, కరుణోదధి యనువిశేషణములచే ప్రకృతోపయుక్తములయిన పర్యతభంజన సామర్థ్యమును రక్షణశీలత్వమును రాజానందు సూచిములు.

- అలం. ఉత్పేక్ష.

మ. కలగుం డై నెల వేది యిట్లు వరటూరకారండవాదిద్విజా
వళి ఘోషించుటకన్న మున్ను గిరిరాజ్ఞాద్వ్యవిధకల్లోలినీ
నలిలోపపుతభూజనుల్ నిజనివారసస్థేమసంశూన్యతై

కలకర్క ఘూర్ణిలు ఘోష మొక్క మొగి దీర్ఘక్రంబులం గ్రమ్మినన్. 141

అ. వరటా... ద్విజావళి—వరటా = ఆడువంసలును, 'హంసస్యయోషిద్యవరటా' అమ.
కారండవ=కన్నె రేడుపక్షులును, ఆది = మొదలయిన, ద్విజ + అవళి = పక్షులయొక్క సమూహము,
శకుంతిపక్షి శకుని శకుంతశకునద్విజా' అమ. కలగుండై=కలకర్కనాంది-గజవిజయై, నెలవువది=
వానస్థలమువిడిచి, ఇట్లు=ఈవిధమున, ఘోషించుటకన్న మున్ను=రొద నేయింపుటకంటె ముందుగా,
గిరి...భూజనుల్—గిరిరాజ్=కోలాహలనిచేతి, వ్యావిధ = మరలించబడిన, కల్లో' = శక్తిమతి
యొక్క, సలిల=ఉదకముచేతి, ఉపపుతి=మంపబడిన, భూజనులు=భూమియందలి వనరాంబు నిజ...
సంశూన్యతై—సంజనవాస=తిమిగ్గువాయులందలి, స్థేమ = నిలుకడ-ఉనికి, సంశూన్యతై=శక్తియింపయు
లేనివారై, కలకర్క =కలకర్క చేతి-భయమున విరవిరబోవుటంజేసి యనుట. ఘూర్ణిలు=స్పృశ్యనేర్పట్టి,
ఘోషము=పెనుధ్వని, ఒక్క మొగి=ఒక్కసారిగా, దిక్పక్రంబుల = దిగ్విలయములందు, క్రమ్మి
నన్=అవలంపగా, దీర్ఘక్రంబులపస్వముతో నస్వయును. ఇటశక్తిమతి ఘోషముకన్న మున్ను వర
టాకారండవాని ఘోషములేనగెనుటచే వరటామల సంక్షోభముతోలుతమ బిడప శక్తిమతీసంక్షో
భమును గలిగెనని తెలియునది. వరటాది ఘోషముకంటె ముందుగా భూజనఘోషము దిక్పక్రమలను
గ్రమ్మిననుటచే, దిక్పక్రములం గ్రమ్మి నంతిటిజనఘోషము పర్వటకు మూలమయిన నివాసస్థేమ సంశూ
న్యతై యత్యంతమయినదియు, అందులకుమూలమైనట్టిలోలినీసలిలోపపుతి యపారమయినదనియు, దానిచే
నిరోధకమయిన కోలాహలనిప్రమాణమతిమాత్రమయినదనియుఁ దెలియునది. అలం. శ్లేషమాలరూపకము.

మ. విని యాటంతు దురంతైలమథనాశ్విర్యూపసింధూద్రుత

ధ్వనియో కాక మహావక్త్రప్రళయసంత్రాసంబు లోకాళి బై

కొని కారించెనో యీనుదుస్సహమహాశ కోలాహలాద్వృత్తి కే

మి నిమిత్తం బని భర్తలోకి భరిణోన్మేషంబు వాటింపగాన్. 142

అ. భర్త=పెనురాజు, విని=అఘోషమును విన్నవాడై, అటంతు = అఘోషము, దురంత...
ధ్వనియో—దురంత=అంతయు లేని, శైల=మందరిపర్వతియుచేతి, మథన = చిలుకుటవలన, అవిర్యూత=
పుట్టిన, సింధు=సముద్రముయొక్క, ఉద్ధతి=చిమ్మిరేగిన, ధ్వనియో=ఘోషమోయని యర్థము. కోలా
హలపర్వత బాధవలన అవిర్భవించిన, సింధు=శక్తిమతీ నదియొక్క ధ్వనియోయని యర్థాంతరము.
కాక=లేక, మహా...త్రాసంబు—మహాదక=బ్రహ్మాండము నావలించియున్న మహాజలమువలని,
ప్రళయ=నాశమునుగూర్చిలిగిన, సంత్రాసంబు=గొప్పదిగులు, లోక + ఆళి=జగజ్జాలమును, ప్రెకొని=
అక్రమించి, కారించెనో=బాధించెనోయని యర్థము. శక్తిమతి మహాజలము సేయుప్రళయమువలని
భయము, లోకాళి=జనసమూహమును, అక్రమించి బాధించెనోయని యర్థాంతరము. సుదుస్సహ...
ద్వృత్తికే—సుదుస్సహ=మిక్కిలి సహించనలవిగాని, మహత్=మిక్కిలి యధికమయిన, కోలాహల=
ఈకలకలధ్వనియొక్క, ఉద్వృత్తికే=ఉద్వేగమునకు, ఏమినిమిత్తంబు=ఏమిపేతువు అని యర్థము.
కోలాహలని యుద్వృత్తికేమినిమిత్తమని యర్థాంతరము. అని=విచారించి, లోకభరిణోన్మేషంబు=
జన సంరక్షణమందలి యుల్లాసము, వాటింపగో=కరుణతోనగా-లోకమున రక్షింపవలయునని ప్రయ

త్తిమన నుల్లసిల్లఁగానగుట. ఇనటఁ గోలాహలపర్వత స్ఫుతాంతమును దెలియని వసురాజయొక్క
జననమందు శ్రేష్ఠభంగిచేతఁ ద్వృతాంతర్యోతికిమయిన సత్యవాక్యత్వము సుగరించుచున్నది. భర్త
యును విశేషణమువలన భర్తగావుననే బోకిభరిణయినందున్నేమయు వాంచి నాడని యాశయును.
ఇటు భర్తృకత్తాదులనే బోకిభర్తయు మందరపర్వతోద్ధారికుఁడు నగు విష్ణువృత్తాంతము సమాలో
చితియుగాన సమాసోక్తి.

క. నానాజన పదకిటకి, స్థానాశ్రయ లాక్షణంబ శ్చనుదెంచి వసు

త్తృనాథుఁ గాంచి పలికిరి, దీనానూనానులాపఁ దీపితభయంబై.

148

అ. నానా...శ్రయలు-నానా = సమస్తమయిన, జనపద = గ్రామములయొక్కయు, 'జనో
గ్రామే జనపదః' నానా. కిటకి = పట్టణములయొక్కయు, స్థాని = స్థలములను, ఆశ్రయలు =
ఆశ్రయించినవారు-అనఁగానిలమఁగాపురియన్నవారు, లాక్షణంబై=అపుడఁ, సనుదెంచి = దిచ్చి, వసుత్తృనా
ధుఁగాంచి=వసురాజునుజూచి, దీన...భయంబై - దీన=కొఱవడని-అధికిమయిన, అనులాప = ముహు
ర్భవణములచేత-అనఁగా ఆశినివాటలై అడుటలచేత, దీపితి=ప్రకాశితుమగుచున్న, భయంబై =
భయముగలవాడై, పదకిరి=ఇల్లు దెప్పిరి. అది యేమనఁగా.

సీ. ఇష్టకృత్వము నిర్వహించుఁగానిది నంబు, శుచి మలీమనగితుల్ శసూపవెఱచు
దాక్షిణ్యమువహించితనరుఁఁగాని సదాగ, తిరజ'భరభ్రాంతిఁ దిరుగవెఱచు
జగతికడజంబునమకూర్చుఁగాని మి, త్రుండ చండకిరిశక్తిఁ దొడరవెఱచు
గొలుచునాయమె చూపే నిలుచుఁగాని ధర్మి, జీవనదంబు గర్జింప వెఱచు
తే. దేవతావకకిరుణా సురధావిశేష, పోషితాశేష సద్విప్రభూతలమున

నేట్రతుద క్షీణంబుననాటుకొనిన, పాటు మదిఁ జిత్తిగింపవేరే పార్థివేంద్ర.144

అ. నేప=దేవరా, నేట్రతుదకు = నేటివెఱకును, తాన... తిలయినన్ - తావక =
నీచయిన, కిరుణాసుధావిశేష = కృపయనెడి యమృతవిశేషముచేత, పోషిత = పోషింపఁబడిన,
అశేష = సమస్తమయిన, సద్విప్ర = ద్విప్రములతోఁగూడన, భూతలమునన్ = భూమియందు -
అనఁగా దయతో బాల్చించుచున్న సప్తద్విప్రములతోఁగూడన భూమండల మందనుట. దీనిచే
వసురాజు సార్వభౌమత్వము న్యోతితము. శుచి = అగ్నిహోత్రుఁడు- పరిశుద్ధుఁడని యర్థాంత
రము. 'శుచిర్గీర్వాణ్యశ్చింకారే వ్యాపాధే శుద్ధమంత్రణి, జ్యేష్ఠేనపుంధవశే శుద్ధేనపవతేత్రిషు'
మేదిని. దినంబు = ప్రతిదినమును, ఇష్టకృత్వము నిర్వహించుకొని=ప్రియమయిన కార్యమే
చేసి తీర్చునుకాని, మలీమనగతుల్ చూపన్ వెఱచు = కుత్సిత వార్తములను జూప భయపడు
నని యర్థము. ఇష్టమనఁగా యజ్ఞము. యజ్ఞకార్యమే నిర్వహించునాని గృహారణ్యాదులకుఁ
ముప్రథమము నేయఁడని భావము. అనఁగా దాను ఇష్టకార్య నిర్వహకుఁడును గృహవర్తుఁడును
గనుక తనయందలిగుణ మవలంబించి దుర్బలమును విడిచినాడనుట. 'ఇష్టవాశంసిరేఽపిస్యాత్సా
జితే ప్రేమసుఁ త్రిషుః సప్రతిస్తా పుమాన్ క్షీణే సంస్కారే క్రతుకర్తృణి' మేదిని. సదాగతి=వాయు
వు - మంచితూగమనము గలవాడని యర్థాంతము. దాక్షిణ్యమె వహించు = మోమోటమేపుని,
తినరుకొని=ఒప్పునుగాని, రజోభరభ్రాంతి=రజోగంధము క్రిమయిన చాంచల్యముచేత, తిరుగ
వెఱచు=తిరుగ భయపడునని యర్థము. దాక్షిణ్యమనఁగా దక్షిణదిక్కునఁ బుట్టుట - దక్షిణదిగ్భవ

త్వము కొంది అనగా మలయమారుతమై యుండునగాని, రజస్సు అనగా దుష్టునుగనుక దుష్టుతోగూడి సుడియునట్టి సుడిగాలియై తిరుగఁడనిభావము.

మిత్రుఁడు=సూర్యుఁడు-నేపృథ్విహితుఁడని యర్థాంతరము. 'మిత్రంసుహృద్వి మిత్రోఽర్కః' అను. జగతికిఁ =జగజ్జనులకు, తేజంబు సమకూర్చుకొని=జయప్రయుక్తమయిన తేజమునే యొడఁగూర్చును గాని, చండకరక క్తిఁ = వేండ్లమయిన భుజక క్తితో, తొడర వెఱచుకొ = లలపడ వెఱచునని యర్థము. తీక్షణమయిన బాహుపరాక్రమముమాపి పయినెత్తి రాఁడనుట—అంధకారమును దొలఁగించి, తేజమును=ప్రకాశమును, గలిగించు నేకాని కిరణములవేడిమిని చూపఁడనిభావము. జీవనదంబు=జలమునిచ్చు మేఘము—జీవప్రదాతుకమని యర్థాంతరము. 'జీవనం పిర్త సే నీరప్రాణధారణ యోరపి' మేదిని. ధరిత్రిక=భూమియందు, కొలుచు నాయమెమాపి=కొలుపుకొలిచెడి మరియొక నేమాపి, నిలుచుఁగాని, గర్జింపక వెఱచుకొ = ప్రతిభటించి ధిక్కరించి పలుక వెఱచునని యర్థము. కొలుచనగా ధాన్యము, ఆముచనగా విచ్చు బడి-ధాన్యమువిచ్చు బడిని కనఁబడఁజేయునేకాని వ్యర్థముగా ఉలుచునని భావము.

గుణానలంబనమును దోష త్యాగమును అంతట నెఱుంగునది. అనగా అగ్నిప్రయుఖులు నీదురాజ్యములో తమతమశుచ్యాదినామానుగుణముగా విత్తించినారనుట. నేటికొక కీమధమున నుండఁగా, ఈక్షణంబునకే = ఈసమయమందు, నాయుకొనినపాటు = తిగుబుకొన్నకత్తి, పార్శి వేంద్ర=రాజాగ్రణీ, మదిక, చిత్తగింపవే=అపధరింపుము. మనానీయులును దేవతలును నయిన అగ్నిప్రభృతులు సయితము నీయాజ్ఞకు వెఱచుచుండఁగా నేడొక్కఁడు వెఱచికి చేసిన యవినీతినివినుమని యాశయము. అగ్నిదులు వెఱచుటను జెప్పటచే మనురాజుమొక్కి ప్రతాపాతిశయము వ్యంజితము. ఇట్లు గుణ మలంబించి దోషమును ద్యజించుట చేతను అగ్నిదులు శుశుచ్యాదినామానుగుణముగా విత్తించుట చేతను వర్ణనీయమగుచున్న రాజప్రతాపాతిశయము గమ్యమగుటంబట్టి ప్రస్తుతాంశకర మలంకారము.

ఉ. అక్కట మిక్కుటం బగురత్రయంబున నెక్కడనుండి వచ్చెనో

యొక్కనగంబు వచ్చి నినదోద్ధతి నొక్కట దిక్కటాహముల

పిక్కిటిలంగఁ బెల్లున గురభిల్లున శుక్తిమతీనవంతి పే

రక్కున వ్రాలి యుగఁ భువనావళి నుద్భటిమిధ్యవైఖరిన్.

145

అ. అక్కట=అయ్యయో, మిక్కుటంబు అగు=ఆటశయమునున, రయంబునకే=వేగముచేత, ఎక్కడనుండి వచ్చెనో = ఏస్థలమునుండి వచ్చెనో, ఒక్కనగంబు = ఒక్కపర్వతము, వచ్చి, నినద + ఉద్ధతికే = ధ్వనితోఁగూడిన యెగపుచేత, ఒక్కటకే=ఏకకాలమందు, దిక్కటాహముల = కటాహములవంటి (కుండబొచ్చెలవంటి) దిక్కులు, పిక్కిటిలంగకే = పూర్ణిభమిచు నట్లుగా, పెల్లునకే = ఉద్రేకముచేత, గుభిల్లునకే = గుభిల్లుననట్లుగా, శుక్తిమతీనవంతి = శుక్తిమతినది యొక్క, 'ప్రపన్నీమ్నగాపగా' అను. పేరు ఆమృతనకేవ్రాలి=పెద్దచోమ్మమీదవ్రాలి, భువనావళికే = లోకసముహమును అని వింధ్యగిరిపరమయిన యర్థము. ఉద్భటిమిధ్యవైఖరికే—ఉద్భట= హెచ్చయిన, వింధ్యవైఖరికే=వింధ్యపర్వతమువలె, భువనావళికే=జలసముహమున(అని కొలవాల పర్వత పరమయిన యర్థము.) అంగకే=అడ్డగించెను. * పము. 'భువనావళి' శ్లేషోపసృతము.

క. గోత్రాజనవిత్తానద, గోత్రార్థక కోర్వలేక శ ఘూర్ణిలి నదియున్

మాత్రాతీతభయభ్రమ, పాత్రాశయ యగుచు ధాత్రిక శ బదపడి యలమెన్.

అ. గోత్రయనగాభూమి. గోత్రమనగా పర్వతము. 'గోత్రంనామ్ని కులేక్షతే' గోత్రాభువి గవాంగశే, గోత్రైశ్చైతే' నానా. గోత్రాజన=భూజనములకు, విత్రాసద=మిక్కిలి దిగులుపుట్టించు నదయన, గోత్ర=కోలాహలపర్వతముయొక్క, అర్చిటికి= అర్చాటమునకు, ఓర్వలేక = సహింపఁ జాలక, నదియొక=శక్తిమతీనదియు, ఘూర్ణలి= గిరిగిరఁదీసి, మాత్రాతీతి = మితిమీరిన, భయ= భయంకరమగుచున్న, భ్రమ=ఘటిగుండములకు, పాత్ర=భూజనమున, అతయయగుచుకొ=జలోదర ప్రదేశములగులదై యనియర్థము. అతిమానమయిన భయభాంతులకు భూజనమయిన, అతయ=మనస్సు గలదై యని యర్థాంతరము. దాత్రీ-ధాత్రీయనగా భూమియుఁ దల్లియు, ధాత్రీ పదపడి అల మె=భూమిని ప్రత్యాసక్తిచేసి నన్నులించెనని యర్థము. తల్లిని గౌరిగిరికొనెనని యర్థాంతరము. 'ధాత్రీజనన్యామలకే' పసుమత్తుపవాత్మియ' అను. ఇక్కడ శక్తిమతీనదియందు భయగ్రస్త బాలికావ్యవహారాగోపము చేయుట శాసించెడి. భూజనములకు భయంకరమయిన కోలాహలపర్వతము యొక్క పతనవేగమును సహింపఁజాలక శక్తిమతీనది తిరుగుమని వెల్లువపెట్టి భూమి నాచ్ఛాదించిన దని యర్థము. వెట్టిదుండయిన కాముకుఁడు బలాత్కారమున బయిబడఁగా, వానికిభయపడి తల్లిని గౌరిగిరియకొనెనని భావముగల్గును. అలం. గూఢశ్లేషంగకమైన సమాసోక్తి.

ఉ. ఏమని చెప్పవచ్చు ధర్మశీర్షరి యాబలునేగి తన్నహా
భూమిధరోపరోధమునఁ గ బొంగునభంగసరిజ్జరంబు పై
పై మహియెల్ల నల్లకొన గ బల్విడి నం దనుబించితాభ్రతే
భామహిమంబు గాన నగు గ్రక్కున మిన్నులు నడ్లకై వడిన్. 147

అ. ధర్మశీర్షర=పసుమహారాజా, అబలునేగి = ఆశ్రయమయిన కీడు, ఏమనిచెప్పవచ్చు = ఎంతనిచెప్పఁగూడును - అనగాఁ జెప్పనలవిగాదనుట. ఏమని - తత్ మహాభూమిధర = మిక్కిలి గొప్పదయిన యాకోలాహలపర్వతముయొక్క, ఉపరోధము=అడ్డగించుచేత, పొంగు=ఉప్పొంగు నట్టి, అభంగ = అడ్డులేవచ్చు, సరిత్ ధురంబు=నదీప్రవాహము, పైపై=మీఁదమీఁద, మహి యెల్ల=భూమియంతయును, అల్లకొన= వ్యాపింపఁగా, బల్విడి= త్వరితముగా, అందుక = ఆ వెల్లువయందు, అనుబించితి...మహిమంబు—అనుబించిత=ప్రతిఫలించిన, అభ్రతేభా= ఆకాశస్వరూ పముయొక్క, 'నభస్వగ్ధంబుకేవ్లభమ్' నానా. మహిమంబు = అతిశయము, మిన్ను లుపడ్డకై పడి=ఆకాశమవచ్చి దానిలోఁబడినట్లుగా, కాననగు=చూడనొప్పును. అనగా భూమి యు నాకాశము శేకమునట్లు వెల్లువపయికిగి నడచిపెట్టినది. అందువలన గలిగిన యుపద్రవమెంత యో మీరే యూహించుకొన నగునుగాని మాకుఁ జెప్ప నలవిగాదనియాశయము. అలం. ఉల్లేపిత.

మహిని కొంచెముగాక 'ఎల్ల'ను అల్లకొనటచేతనే అభ్రతేభాకొంతగాక దాని 'మహిమంబు' అను బింబితమునది. 'మిన్నులుపడ్డ' ననుట జాతీయము. 'పాణినిచితె మిన్నులుపడ్డచోట'(మను) 'మిన్నిటిగిపైఁబడినట్టు'(తారాళక)ఇత్యాదులందు అత్యంత దుర్నివారమైన ప్రతిరోధమునూచితము. అతి విస్తృతమయిన ఆకాశముపడినట్లు చెప్పటచే ప్రవాహమునకు అంతటను వ్యాప్త్యతిశయమును దానిచే ఉపద్రవముయొక్క అతిభాహుళ్యమును దెలియనది. 'మిన్నులుపడ్డ' అను జాతీయపు భావ ముచే ఆప్రమేయభయావేశమును దెలియనది.

సీ. సర్వసర్వంసహా చక్రంబు జడమయ్యె, గ్రామముల్ భంగసంగతము లయ్యె
నాలయవ్రాతంబు గ లవనశూన్యము లయ్యె, సాలముల్ కాండశేవంబు లయ్యె

వివిధజంతువితానర విహృతి వారితమయ్యె, వస్తుజాతములెల్ల ర వంకలయ్యె
నరలోకమెల్లఁ గంతగతజీవనమయ్యె, గలమంబు లచ్చొప్తఫలము లయ్యెఁ
తే. దోటచేనుకొటారంబుర దొడ్డియనెడు, నాసలన్నియునినుమంత రలయ్యెస్వామి
పాదపద్మంబు లీక్షించుర భాగ్య మునికీ, డిప్పి వచ్చితి మేము గోత్రతాతలేంద్ర.

అ. గోత్రతలేంద్ర=రాజా, సర్వ...మయ్యె--చర్వసర్వసహజక్రంబు = సమస్తమయిన
భూపలయమును, జడమయ్యె=స్తబ్ధమయ్యెను - అనగా అడఁగియున్నచయ్యెనని యర్థము 'లడ
యారభేదః' అనుటంబట్టి జడమనగా జలమునగునగునక జలమయ్యెనని యర్థాంతరము. భూమండల
మంతయు జలమయ్యెననుట. గ్రామము=ఊళ్లు, భంగసంగతములయ్యె= వైకల్యముగోచునైన
వయ్యెను - భంగమనగా తరంగముగనుక - తరంగముతోఁ గూడిననయ్యెనని యర్థాం
తరము. ఆలయప్రాశంబులు=గృహసమూహములు, అనవశూన్యములయ్యె= అవసరమనగా రక్షణము-
రక్షణశూన్యములాయెను - ఎవమనగా ఊదకము. వనశూన్యములుగానివి అవనశూన్యములు -
అనగా జలయుక్తములయ్యెనని యర్థాంతరము. పాలము=వృక్షములు'అనోకహాగుటస్సాలః' అను.
కాండశేషంబులయ్యె= బోదెలుమాత్రము మిగిలినాయెను - కొమ్మలు మొదలగువిపోయి పట్టి
బోదెలుమాత్రమే నిలిచియున్ననుట - కొమ్మలువిడిగి మెల్లయ్యెనని యర్థము. జలశేషములాయెనని
అర్థాంతరము. వివిధ..విహృతి--వివిధ=నానావిధములయిన, జంతువితాన = ప్రాణిసమూహము
యొక్క, విహృతి = విహారము, వారితమయ్యె= వారించబడినదయ్యెను - వారితమ
య్యె=సంజాతవారి యయ్యెనని యర్థాంతరము. వస్తుజాతములెల్ల=వస్తుసమూహము లన్నియును,
వంకలయ్యె=నానావర్ణగతము లాయెను- వంకయనగా నడియు - వస్తువులన్నియు నదువైప్రవహిం
చెనని యర్థాంతరము. నరలోకమెల్ల = జనసమూహమంతయు, కంతగతజీవనము=కంతగతప్రాణి
యు అయ్యెను--జీవనమనగా జలముగనుక కుత్తుకబంటికిరు గలదయ్యెనని యర్థాంతరము. కలమం
బులు=వరిపైరులు, అచ్చొప్తఫలములయ్యె=వస్తుములయినఫలములుగలవయ్యెను. అప్పులనగాజలములు
-జలప్రాప్తఫలములయ్యెను - అనగా జలములందు మునిగిపోయెనని యర్థాంతరము. అప్రాప్తఫల
ములు, అప్+ప్రాప్తఫలములు అని రెండర్థములందు నూనము 'అపచిన' అని సూత్రముంబట్టి 'దానప
ద్విరద' (౧౮.౭పద్య) అనుచోటంబోరె పకారద్విత్విము పాధువని తెలియునది.

దోట..యనెడు = ఇదిదోట ఇదిచేను ఇదికొటారు ఇదిదొడ్డి అనునట్టి, అసలన్ని
యొక్క=అతలెల్లను, ఇసుమంతలయ్యె= కించివ్రాత్రములయ్యెనని యర్థము. -ఇసుకమయములయ్యె
నని అర్థాం. స్వామి పాదపద్మంబులీక్షించు భాగ్యమునికీ=కేవలవారి పాదారవింధములు దర్శనము
చేయునట్టి భాగ్యము గలిగియున్నందున, ఏము తిప్పినచ్చితిమి=మేమాయాపవకఁడప్పి ప్రాణములతో
వచ్చివారము. ఇక్కడ రెండర్థములును బ్రక్రృతిములుగాన ప్రక్రృత శ్లేషమలంకారము.

మ. అనుచుక వారలు విన్నవించుటయు లోకానికి రక్షాకాళి

కనదుత్సాహరసచ్చవిస్ఫురిణ మై కన్దోయిఁ గట్టెట్టి దా

కొన నురీర్వనదైన్యభంజనఘనభూభంగభంగి వినూ

తనశక్రధ్వజ మున్నవిల్ల ఖలగోత్రతధ్వంసనోదగ్రుడై .

149

అ. అనుచుక=ఈప్రకారమున, వారలు, విన్నవించుటయు=విజ్ఞాపనముచేయుగా, లోకా
నికి...స్ఫురణమై--లోకానికి=జనసమూహముయొక్క, రక్షాకాళి=రక్షించుకార్యమందు, కనన్

ప్రకాశించుచున్న, ఉత్సాహరస=ఉత్సాహరసముయొక్క, ఛవి=కాంతియొక్క - ఇచట వీరరసము నకు స్థాయియైన యుత్సాహమని తెలియునది. వీరరస మెట్లునిదని కవిసమయముగావున వీరరసముయొక్క అరుణవర్ణమే యుత్సాహపువర్ణమును; కాన దాని ఛవియనగా అరుణచ్ఛవి, దానియొక్క, స్ఫురణమై=కోటికయై-దాని స్ఫుర్తియో యనునట్లుగా ననుట, కన్ఠోయిక్=కన్నులరెంటియందు, కట్టెట్టు తార్కానక్=మిక్కిలి యెఱుపుపయికోసంగా, ఉర్వీ...ధ్వజమ-ఉర్వీజన = భూజనుల యొక్క, దైన్య=దీనత్వమును, భంజన=పోగొట్టుటయందు, ఘన =చట్టమయిన, భూభంగభంగీ=బొమ్ముడియొక్క తీరనెడి, నూతనక్రధ్వజము=క్రొత్తయింద్రధ్వజము-క్రొత్తగా నెత్తెబడిన యింద్రధ్వజమనుట. ఇంద్రధ్వజమనగా ఉత్సవకాలమందు వస్త్రముగట్టి నిలుపునట్టి ధ్వజము, భాద్రపద శుక్ల చాందశియందెత్తెబడు ధ్వజమని కొందఱు-ఇది యుత్సవాదుల ప్రారంభమునకు సూచకముగా నెత్తెబడును. అపుడు జనులుచూచి సాంపునొందుదురు.

‘పురుషాతధ్వజస్త్రివ తస్సోన్మయనపజ్జయః ।

నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యో ననందు స్సప్రజాః ప్రజాః’

రఘువంశము.

ఇంద్రధ్వజమును గ్రొత్తగా బయికెత్తునపుడు జనులు సాంపునొంది యుత్సవముకలుగునని తలచు నట్లు రాజబాహు క్రొత్తగాబయికెత్తి ముడివేయగా జనులు దీనత్వమువిడిచి పర్యతబాధానివృత్తిరూప మయిన యుత్సవముగలుగునని తలచిరిసభావము. ఖల...దగ్రుండై=ఖల=దుర్మార్గుడయిన, గోత్ర=కోలాహల పర్వతునియొక్క, ధ్వంసనగనశంపతేయుటయందు, ఉదగ్రుండై=ఉద్యుక్తుడై. ముందటి పద్యముతో సన్వయము. ఖలగోత్రమనగా దుష్టవంశములనియు నర్థముగాన దుష్టవంశ్యులను ధ్వంసము నేయువాడై మనియు భావము వ్యంజితము. ‘కట్టెట్టు తార్కాన’ ఎఱుపు గదిరినకంటిపయి నెత్తె బడినబొమ్మలు, ఎఱువట్టు నిస్త్రీయు గట్టెబడిన యింద్రధ్వజమువలె నుండెను.

‘యట్టిం చ నైగవీం తస్తై దదా న్పుత్రనిషాదనః’

తస్యాః శక్రస్య పూజార్థం భూమీ భూమిపతిస్తదా! ప్రవేశం కారయామాస సర్వోత్సవః తథా॥ మార్గశీర్షే మహారాజ పూర్వపక్షే మహామఖమ్ । తతఃప్రభృతి చాద్యాపి యప్తేః క్షీతిపన తమైః ॥ ప్రవేశః క్రియతే రాజక్యథాతేన ప్రసర్తితః|అపరేమ్యస్తతస్తస్యాః|క్రియతేఽత్యుచ్చయోన్యప్తైః॥ అలంకృతాయాఃపిటకర్ణధమలైశ్చభూషణైః|మాల్యదామపరిక్షిప్తాంద్యాత్రింశత్కింకరసమితాః॥ ఉద్భృత్య పిటకే చాపి ద్వాదశారత్వికోచ్చయే|మహారజనవాసాంసి పరిక్షిప్త్య ధ్వజోత్తమమ్ ॥ వాసోభిరన్నపాన్తశ్చ పూజితైర్భూత్వాగర్హస్థైః|పుణ్యానాం వాచయత్వాథధ్వజ ఉచ్చీయతేతథా॥ ిఖభేరి మృదజ్జైశ్చ సన్నాదః క్రియతే తథా”

(మహాభారత)

అయుత్సవమపుడు ప్రజల యుల్లాసము.

‘నానావిధానిదానానిదత్వాధిభ్యఃసుహృజ్జనైః|అలంకృత్యామాల్యదామైర్వస్త్రైర్నానావిధైస్తథా దృతిభి స్సజలైః సర్వక్రిడిత్యా వృషకాసవాత్|సభాజయిత్వా రాజానం కృత్వా సర్వాశ్రయాః కథాః॥ రమస్తేనాగరాఃసర్వే తథా జానపదైస్సహ|నూతాశ్చ మాగధాశ్చైవ రమస్తే నట నర్తకాః॥

‘ఏవ జానపదాస్సర్వే చక్ర రింద్రమహం మహత్’ అని యున్నది.

ఇట ‘మహారజనవాసాంసి’ అని మనుమయ్యదైనయెట్లునివస్త్రీయులను గట్టుటను జెప్పటచే నిట కట్టెట్టు తార్కాన్మకంటిబొమ్మల నిక్కునకును మహారజనవాసముగట్టిన యింద్రధ్వజము నెత్తుటకును బోల్కి దెలియునది. అయింద్రధ్వజోత్సవమునలని ఫలమును

‘యేపూజయివ్యన్తి సరారాజానశ్చమహామమ! కారయివ్యన్తిచముదాయథాచేదిపతేర్నృపః॥
తేహం శ్రీ ర్విజయశ్చైవ సరాష్ట్రాణాం భవిష్యతి। తథా స్త్రీతో జనపదో ముదితశ్చ భవిష్యతి॥
నీరీతాని సస్యాని భవన్తి బహుధా నృప! రాక్షసాశ్చ పితౄకాశ్చ నలుంపస్తే కథంచన’॥
అనియున్నది. కావుననే యిట్టి యంద్రధ్వజము నెత్తుటయందు ప్రజలయుబ్బు.

క. నరవరుఁ డభయం బొసఁగుచు, హరిరథనిరసనమనోరథయంబున నరిగెం

గరిభరణకరణపరిణత, కరుణాపరిణాహి యగు జగత్పతి లీలన్.

150

అ. నరవరుఁడు=వసురాజు, అభయంబు ఒసంగుదున్ = ప్రజలకు అభయప్రదానము సేయుచు, హరి
... రయంబున్ — హరిరథ=విష్ణువు రథమయిన గరుత్మంతుని, లేక హరియనగా ఇంద్రుఁడు గనుక నిం
ద్రరథమయిన మేఘమును-లేక హరియనగా జింక గనుక జింకవాహనముగాఁగల వాయువును, లేక హరి
యనగా సూర్యుఁడుగనుక సూర్యరథమును, నిరసన=తిరస్కరించునట్టి, మనోరయంబున్ = మనోవేగ
ముచేత, అరిగెన్ = (కోలాహల పర్వతము నెగఁజెప్పుటకు) పోయెను. ఎట్లనిన్ - కరి .. పరిణాహి -
కరి=గజేంద్రునియొక్క, భరణకరణ = రక్షణసేయుటయందు, పరిణత = పరిపక్వమయిన-నిర్దమయిన
యనుట, కరుణా=కృపయొక్క-పూర్ణమును సన్నిధ్యనునయిన కరుణయొక్క, పరిణాహి=విశాలతగల
వాఁడు-కరుణా బాహుశ్చముగలవాఁడనుట, అగు, జగత్పతీలెన్ = వారాయణుఁడవలె అరిగెనని
యన్వయము. ఇవల జగత్పతిశబ్దము విష్ణువునకును వసురాజునకును వాచకమగుంగాన అజగత్పతివలె
నితఁడును జగత్పతిగాన కరుణాపరిణాహియై యభయంబొసఁగెను నరుగుటయు క్తమే యని వ్యంజితము.
అలం. ఉపమ.

సీ. దశనశంఖముల దుర్రధరమహీధరకూట, కోటి నుగ్గులు సేయురకుంజరములు
ఖురధూతగురుధూళి శ్రీ శరధిసనగాలి, మట్టు దట్టించునాగరట్టజములు
పటుచక్రచక్రమాశ్శృటిఁ గొండలవిరుంచు, సమిధభంగశతాంగశశశతంబు
లెత్తువడ్డమహాకూరభృత్తుల నతులితి, ధృతిఁ జీకఁ గొననిరీధిరభటులు

తే. లడయక వృడుసతివెంటఁ శ్రీ దవిలినడున, నమరుబృంహిత హేషితరఘుమఘుమితభు
జానమాన్సాలితంబులరజడికి నడిఁకి, కులగుధరమండలము గలశ్రగుండు వడియె.

అ. దశనశంఖములన్ — దశన=పంతముల నెడు ‘దివవాదతవాదస్తా.’ అమ. శంఖములన్ =
వజ్రాయుధములచేత, ‘శతకోటిస్వరత్నంబోదంభాళినిశనర్దయంతాః’ అమ. దుర్ధర=ధర్మపత్యము
గాని, మహీధర=పర్వతములయొక్క, కూటకోటిన్ = శిఖరసమూహములను, నుగ్గులు సేయు=ఛాడిపాడి
గాఁజేయఁ జాలిన, కుంజరములు = ఏనుఁగులును ‘మత్తజ్జజోగజోనాగః కుష్మావారణాకరీ’ అమ.
ఖుర=గిట్టలచేత, ‘శఫంక్లి బేఖురఃపుమాన్’ అమ. ధూత = ఎగురఁగొట్టఁబడిన, గురు=అతిశయించిన,
ధూళిన్ = దుమ్ముచేత, శరధి=సముద్రమందు, లీన = దాఁగియున్న, నగ+అశి=పర్వతసమూహము
యొక్క, మట్టున్ దట్టించు=మట్టుపెట్టు - అడంచునట్టి-మాటును. (పాతాం. గుట్టున్ =మర్మము,
ధట్టించు=ఘేదించునట్టి), అరట్టజములు=అరట్టదేశసంభవములయిన గుట్టములును, అనగా అగుట్టములు
గొరిజలవలన నెగసినధూళి సముద్రములోఁబడి నీళ్లనింకింపఁగా నీందుదాఁగియున్న పర్వతములన్నియు
బయటఁబడుచున్నవని తాత్పర్యము. పూర్వపాదమున దశనములు శంఖముల వంటివిగానెవర్తతసమూ
హము నుగ్గులుసేయఁ జాలు! నని భావము

పటు... ర్భటికే—పటు=పటువయన, చక్ర = బండికన్నులయొక్క, చక్రము = దూకుడు నలన బుట్టిన, అర్భటికే = ఘోషముచేత, కొండలు = పర్వతములను, అవియుచు...తంబు— అవియుచు = బ్రహ్మ సేతుజాలిన, సమిత్ = యుద్ధమందు, అభంగ = పరాజయములేని, శతంగ = రథములయొక్క, శతశతంబులు = సంపదలను - అనగా వందలకొలదిని—రెక్కలేని రథములు ననుట, ఎత్తువడ్డ మహాకుభ్యత్తులకే = లేవలేక యెత్తునడిచి మహాపర్వతములను, అతులితధృతి = ఎవరేని ధైర్యముచేత, చీరికే కొనిని = ఎంతమాత్రము లక్ష్మ్యపట్టని - చీరియనగా నలును-మిక్కిలి యల్పాంశము. 'ఒకచీరియుంబంచి యెత్తునే' అని ఉచ్ఛోగపర్వము. కొనుట యనగా లక్ష్మ్యపట్టుట 'లక్ష్మణమారుడు కొండరాకుల నధిపా' ఉచ్ఛోగపర్వము. శబ్దరత్నాకరమున 'చీరి' వ్యుత్పత్తి ముగనే కనబడుచున్నదని యున్నది. కాని ప్రథమాంతముగను జాపట్టుచున్నది. కొనుధాతువునకు బ్రత్యేకముగా 'లక్ష్మ్యపట్టు' అనియర్థముగలదు. భీరభటులు=ధైర్యవంతులయిన కాలిబంట్లు, ఎత్తు వడ్డ మహాకుభ్యత్తులనుచో పర్వతములు నగములుగనుక ఉన్నచోటునుండి లేచి నేరనిభానము. ఎత్తువడ్డు టయనగా చెడుట 'చరచ్రుదక్షునశి శుష్కిభూసుదై' యని ప్రయోగము. చెడినట్టి పర్వతముల ననియు నర్థము చెప్పవచ్చును. ధైర్యమందుఁ బర్వతముతోపాటి కివులు చెప్పదురు. ధృతి అనగా పర్వతమునలే నెందులకుఁ జరింపక దిటగలిగి యుండుట - అదియే శోకపార్వాదులచే మనోవికారము నొందుకుండుట.

తిడయక = జాగుసేయక, అపుడు = ఆసమయమందు, పతివెంటకే = ఎవరొక వెంటబడిగా, తివిలి నడవకే = అంటినడవగా, అమరు = ఒప్పుచున్న, బృంహితి = ఘంకారములయొక్కయు, హేషితి = సకిలిం తలయొక్కయు, ఘుమఘుమిత = ఘుమఘుమ ధ్వనులయొక్కయు, భుజాసమాస్సాలితింబుల = భుజము లప్పులించెడు మల్లజలుపులయొక్కయు ననిక్రమము. బడికికే = జంతునకు, నడికికే = భయపడి, కులకుభర మండలము = మట్టునున్న కులపర్వత సమాహము, మండలశబ్దము వలయుముగానున్న దానినే విచించును గాన భూమియట్లు నున్నకులపర్వతసమాహము ననుట. కలగుండువడియొకే = ఆకులత్వము నొందెను. ఇందు 'హస్త్యశ్వరథపాదాంతం సేనాంగం స్యాన్వశుప్తయమ్' అని చెప్పబడిన చతురంగబలమును జెప్పి చతురంగబలమునకును బర్వతసర్వేపన నిపుణత్వమును గలుగఁజెప్పినాడు గనుక అట్టిపరికరసంప త్తియు మీఁదఁజెప్పబడు కోలాహలపర్వతనిర్భవనమునకు సత్వంతసహకారమగుట సూచితము. ఇది ముద్రాలంకారము. 'సూర్యార్థమాచనం ముద్రా ప్రకృతార్థపరైఃపదైః' అని తల్లక్షణము.

చ. అంత ననంత వేగభుజ శ్రీ గాలతకుఁ డమ్మహికాంతుఁ డాశ్రిత

స్వాంతము సంతసిల్ల సురశీచారణసన్నతి పర్వ నవ్వనా

భ్యంతరరోధకం బగుమర హాద్రీ సఖంబున మీఁటె సద్ర వి

భ్రాంతము గాఁగ దుందుభిశ్శబంధము మీఁటినరాముకై వడిన్.

152

అ. అంత = పిదప, అనంత... గాంతికుడు—అనంతి = కొలదిలేని, వేగ = వడియందు— గమనత్వరయందు, భుజగ అంతికుడు = (సర్పములకు యుండఁజూస) గరుత్మంతుడు అని రాజపర మయిన యర్థము. అనంత వేగముగల వాహనమయిన భుజగాంతికుడు గలవాడని శ్రీరామపరమయిన యర్థము. అమ్మహికాంతుడు = అవసరాజని యర్థము - అవిష్టుదేవుడని యర్థాంతరము. ఆశ్రితస్వాం తము=ఆశ్రయించినజనుల హృదయములు, ఇట స్వాంతమని బహుత్వమం దేకవచనము, సంతసిల్లకే = సంతోషింపగా - ఆశ్రయించిన సుగ్రీవునిహృదయము సంతోషింపగా నని యర్థాంతరము. సుర చారణసన్నతి = దేవతలయొక్కయు చారణులయొక్కయు స్తోత్రము, పర్వ = వ్యాపింపగా,

అవ్వనాభ్యంతరకోధకంబు - వనమనఁగా ఉదకమును అరణ్యమును, 'ఎనేసలిలకాననే' అను. ఆశుక్తిమతీ నది జలభ్యంతరము నడ్డవఱుచునది—అనఁగా జలములకు నడ్డకట్టయినది యని యర్థము. అరణ్యమున కడ్డకట్టయినదని యర్థాంతరము. మచోద్రో = గొప్పదయిన కోలాహలపర్వతమును, అభ్రవిభ్రాంతఃసుగాఁగఁ = మింటియందుఁ దిరుగుడుపడునట్లుగా - మింటికి నుడివడుచు నెగయు నట్లుగాననుట. దుందుభికి బంధము = దుందుభియనెడు రాక్షసునియొక్క మొండెమును, మీటిన రాముకై వడి = చిమ్మినరఘురామునివలె, నఖంబున = కాలిబొటనవ్రేలి గోటిచేత, మీటె = చిమ్మెను. తొల్లి రాముఁ డరణ్యము నడ్డగించియున్న దుందుభిరాక్షసుని కశేబరమును కాలి బొటనవ్రేల మింటి కెగయునట్లు చిమ్మినరీతి నే వసురాజును నదీజలముల నడ్డగించియున్న యాపర్వతమును నావ్రేలనే యట్లే యెగయునట్లు చిమ్మెను. శ్రీహనుప్రాణిత మయినయుపహలంకారము.

క. వసురా జయ్యెడ బలవ, ద్విసృమరపాదప్రసారశీర్ణాచలుఁడై
యెనఁగఁగ వసుధాపరికీర్ణ సరిన్నిర్రరము తక్షణంబునఁ దిగిచెన్. 153

అ. వసురాజు = వసురాజుని యర్థము. వసువులకు అనఁగా రిక్తిపటలమునకు రాజయిన సూర్యుఁడని యర్థాంతరము. అయ్యెడ = ఆసమయమందు, బల...చలుడై—బలవత్ = మిక్కిలి బలముగల, విసృమర = వ్యాపించుగుణముగల, పాద = చరణముయొక్క, ప్రసార = చాచుటచేత. అనఁగాఁ జిమ్మటచేత, శీర్ణ = బ్రద్దలుగాఁ జేయఁబడిన, అచలుడై = పర్వతముగలవాడై యని రాజ పరిమయిన యర్థము. బలవత్ = మిక్కిలి బలిమిగల, విసృమర = వ్యాపనశీలమయిన, పాదప్రసార = కిరణముల ప్రసరణము చేసి, 'పాదారక్తస్త్వంఘ్రితుర్యాంకః' అను. శీర్ణ = నెఱియలు విచ్చునట్లుగాఁ జేయఁబడిన, అచలుడయి - అచలయనఁగా భూమి. 'భూర్భూమిరిచలానస్తా' అను భూమిగల వాడయియని సూర్యపరమయిన యర్థము. ఎనఁగఁగ = ఒప్పుచుండఁగా, వసుధా=భూభాగమందు, పరికీర్ణ = వ్యాపించిన, సరిత్ = శుక్తిమతీనదియొక్క, నిర్గ్ధరము = ప్రవాహము, తక్షణంబున = అక్షణమందే, తిగిచెన్ = ఈడ్చుకొనెను. తీసిపోవఁజేసెనని యర్థము. భూచక్రమందు వ్యాపించియున్న నదులప్రవాహము తీసిపోయెనని యర్థాంతరము. సూర్యునివేడిమికి భూమి బ్రద్దలు వాఱుటయు నదీ ప్రవాహము లింకిపోవుటయుఁ బ్రకటము. వసురాజు మిక్కిలి బలముగల తనపాదమునజాచి యా కోలాహలని బ్రద్దలువాఱ నెఱఁజిచ్చుగా నంతకుమునుపు భూమియంతయు నెల్లువగట్టియుండిన శుక్తి మతీజలప్రవాహము తోడనే మరలి తీసిపోయెనని తాత్పర్యము. ఇనటఁ బ్రాచీనులమతమున శబ్ద శక్తిమూలధ్వని; నవీనులమతమున ప్రకృతాప్రకృతిశక్తిమను.

శా. మొక్కల్ పూయిన తెక్క మొక్కగమితో ర మూర్ఖులనత్వంబుతోఁ
జిక్కుల్ వడ్డలతాద్రుమావలులతో ర శీర్ణోపలశ్రేణితో
నక్కోలాహల ముర్వి వ్రాలియును నెరయ్యం బొప్ప నయ్యెటికే
గ్రుక్కిల్ మింగుచు నుండె నండనె వసురీక్షోణీధవత్రస్తమై. 154

అ. అక్కోలాహలము = అక్కోలాహలపర్వతము, మొక్కల్ వోయిన = ఈనుకలయిన, తెక్క మొక్కగమితో = మొలకలవంటి తెక్కలగుంపులతోడ - వాఁడితఱిగి మోటువడిన తెక్కలగుంపులతోననుట, మూర్ఖ+అలసత్వంబుతో = మూర్ఖులనఁబట్టిన దుర్బలత్వముతోడను, చిక్కుల్ పడ్డలతాద్రుమ+అచలులతో = తాఱుమాఱుగా వెనఁచుకొన్న తిగలయొక్కయు చెట్లయొక్కయు సమాహములతోడను, శీర్ణ ఉపలశ్రేణితో = జాతిన బండలయొక్క సమాహముతో, ఉర్వి = భూమిపయిని, వ్రాలియును, నెయ్యంబు ఒప్ప = ప్రేమమీఱఁగా, అయ్యెటికే = ఆశుక్తిమతీ నదియొక్క, గ్రుక్కిల్ మింగుచు=గుట్టలుమింగుచు—ఇట్లవస్తువుప్రాప్తియందలి మిక్కుటమయిన యాత్రి.

చేత నోరు గుటకలుమింగుట సహజము. వసుక్షోణీధన్వతి స్తమి = వసురాజుచేత దిగులుపెట్టబడినదై అండనే = సమీపమందే, ఉండేక్ష = నిలిచియుండెను.

తా. ఆకోలాహలపర్వతియు తనతొక్కలన్నియు మొక్కులువోయి వట్టిమోడులై మిగులగా మార్చవలన సత్తువదూలగా, తనయందలి వ్రాతలును తీగలను తాటుమాత్రై యొండొంటితో గజ బిజిగాఁ బెనచుకొనఁగా, తనయందలి త్రాలు వర్ణపోనఁగా నేలపయి నొరిగియు నలపువిడువక నా శుక్తిమతినదికొఱకే యార్తితో గుటకలుమింగుదు, వసురాజు దిగులుపెట్టుటచేత బలవంతుగాఁ బయికొనఁజాలక సమీపమందే యూరకపడియుండెను.

‘గుక్కిర్ మింగుదు’ బహువచనము పరంబగునపు డాదేశమగు నలఘురేఖముమాత్రము క్రి యాపదంబులు పరములగువో శేషించుట ‘వసివాహో వాడుమ’ నిత్యాది పౌర్ణిధకవి ప్రయోగములందుఁ గానఁబడుచున్నది. వసివాళ్లు వాడి యెంతయు, వసంతిసమయంపుటెండ (కళా. పూ) వసివాళ్ళొ డుచు వచ్చెఁ జాడుము చెలీ వారాంగి వారల్పిమున్.’ ‘నందమామచలులు, కంపుమోవుల సుధకు గుక్కిళ్లు మింగ (తారాళ).

ఉ. పోటసబంతి మీటుగతి ర్ భూవరుఁ డంఘ్రినఖాంచలగబునన్

మీటిన గట్టు బిట్టగని ర్ మేదిని వ్రాలుఘనస్వనంబునన్

హాటక శైలకూటకటరకాలిఁ బ్రతిధ్వని పర్వె నా సభో

వాటి నెసంగె నంత సురవారవధూమురవారవార్భటుల్.

155

అ. భూవరుడు = వసురాజు, పోటసబంతి మీటుగతి = పూలచెండు నెలమీటివట్లుగా, అంఘ్రి నఖ అంచలంబునన్ = కాలిగోటికొనచేత, మీటివన్ = ఎగమీటఁగా, గట్టు = కోలాహల పర్వతియు, బిట్టుఎగసి = మిక్కిలియు ఎగిసిపడె, మేదిని = భూమిపయిని, వ్రాలుఘనస్వనంబునన్ = పడెడు గొప్పధ్వనిచేత, హాటక... కాలి—హాటకశైల = మేరుపర్వముయొక్క, కూట=శిఖరముల యొక్క, కటక = చరులయొక్కయు, ‘కటకో2 స్త్రీ’నితిమ్యా2ద్రైజ్ అను. ఆలి=సమాహామందు, ప్రతిధ్వని పర్వె నాన్ = మాటువ్రాతపు టైనోయన్నట్లుగా, అంతి = అమీడట, సురవార... ర్భటుల్—సురవారవధూ = దేవతావేశ్యలయొక్క—అనఁగా రంభాదులయొక్క, మురవ = (మురః చిర్తనాటికా సంవేదనం తింవాతి గచ్ఛతీతి మురవ) మృదంగములయొక్క, ఆరవ=ధ్వనియొక్క, ఆర్భ టుల్ = ఆర్భాటులు, సభోవాటిన్ = ఆకాశప్రదేశమందు, ఎసంగె = అతిశయించెను.

వసురాజు వీర్యవృక్షమునకై మెచ్చినరంభాదుల మద్దెలధ్వనిని కోలాహలని పాటునఁబట్టిన మేరుకూటకటకములందలి ప్రతిధ్వనిగా నుత్పేక్షించుటచే మేరుశిఖరములు మింటి నంటుచున్నవగు టయు అవి దేవతావాసములగుటయు సూచితములు. మింటఁ జెలంగిన మహాధ్వనిని కోలాహలపతన వేగమువలని మేరుకూటప్రతిధ్వనిగా నెకర్షాతిశయమును వసురాజువిక్రమప్రయుక్తమున రంభాది మృదంగరవార్భటిగా ఉత్కర్షాతిశయమును పర్వతవసురాజులకుఁ గ్రమముగా స్ఫురించునట్లు నిబంధించి నాఁడు. కోలాహలాండు పడినధ్వనికి మింటినొరయుచున్న మేరుశిఖరములందుఁ బ్రతిధ్వనిగలిగి నట్లుండె ననుటచే. ఆప్రతిధ్వని యాకాశము ముట్టినదియు దానిచే పర్వతపతనముయొక్క యురవడియుఁ దాని వలన నెఁగిపైన వసురాజు బలవిక్రమాతిశయమును వ్యంజితములు. మింట వసురాజు కీర్తనపరముగాఁ జెలంగిన రంభాదిమృదంగరవార్భటిని కోలాహలానికి పరివజనితనికర్షాతిశయద్యోతకమగు మేరుకూట ప్రతిధ్వనిగా నుత్పేక్షించుటచే అలం. ఉత్పేక్ష.

క. నా విని పరమాద్భుతకల, నావినివేశమున మించి ర్ నవముని యవధా

నావలితనేత్రుఁడై చెలి, నావలికథఁ దెలుపు మనియెనసఫకప్రీతిన్.

156

అ. నవముని = క్రొత్తముని—వేషముచే క్రొత్తగా మునియైనమంత్రి, వాక్ = అట్లుమంజు
వాణి చెప్పగా, విని, పరమ... వేశమునకే—పరమ+అద్భుత=మిక్కిలియైన యాశ్చర్యముయొక్క,
కలనా = ఒడఁగూడుటయొక్క—మిక్కిలిగా ఒడఁగూడిన యాశ్చర్యముయొక్క, వినివేశమునకే =
ఆవేశముచేత, మించి = అతితయించి, అవధాన = ఎచ్చరికచేత, అవలిత=వికసించిన, నేత్రుడై=
కన్నులుగలవాడయి - అనగా వినుటయందలి అత్యధరముచేత కన్నులు లెస్సగావిచ్చి తేలియా
చుచున్నవాడై యనుట, చెలిక = మంజువాణిని, అధికప్రీతికే = మిక్కిలిప్రేమచేత, అవలికధకే =
తరువాతికధను, తెలుపుము, అనియెక = అని యడిగినవాడయ్యెను.

—◆◆◆ ఆ శ్వా సాం త ము. ◆◆◆

శా. పరిష్కప్తప్రతిభాపరాశర శరీరస్వర్ధేనువాణీసుధా
వార్ధిస్పర్ధియశోధురంధర ధరీధ్వంసిన్వరుశ్రీమహా
దోధామర్ధివిశేషభాసుర సురస్తోమస్తుతాజిత్రమా
దుర్ధ్వధ్వజినీసముత్కర కరాత ధూతేందుధారాధరా. 157

అ. పరిష్కప్త... పరాశర—పరిష్కప్త=స్పర్ధినిొందుగుణముగల, ప్రతిభా = అప్పటప్పటికి వికాసము
నొందునట్టి ('ప్రతిభానవనవోన్వేషకాలినీ' అమ.) బుద్ధియందు, పరాశర= పరాశరముని వైనవాఁడా,
శర... ధురంధర—శర = ఆల్లతోడను, స్వర్ధేను = కామధేనువుతోడను, వాణీ=సరస్వతితోడను,
సుధావార్ధి=శ్రీరసముద్రముతోడను, స్పర్ధి=మచ్చరించెడు, యశః=కీర్తియొక్క, ధురంధర=భారము
నువహించినవాఁడా—అనగా ఆల్లమువలయున తెల్లనివస్తువులను దిరస్కరించిన ధవలమయిన
కీర్తిగలవాఁడా యనుట. ధరధ్వంసి=పర్వతములను ధ్వంసముచేయు దేవేంద్రునియొక్క, స్వరు=
జ్ఞానాయుధమునటి 'శతకోటి స్వరుశృంఖల' అమ. శ్రీ = శోభతోగూడిన, మహత్ = మిక్కిలి
యధికమయిన, దోధామ=బాహుతేజముయొక్క, బుద్ధివిశేష=సమృద్ధివిశేషముచేత, భాసుర=వ్రకా
శించుచున్నవాఁడా, సురస్తోమ=దేవతాసమూహముచేత, స్తుత = స్తోత్రముచేయఁబడిన, అజిత్రమా=
యుద్ధభూమియందు, దుర్ధ్వ = జయింపనలవిగాని, ధ్వజినీ=సేనలయొక్క, 'ధ్వజినీవాహినీసేనా' అమ.
సముత్కర=సమూహముగలవాఁడా. కర + ఆధూత - కర=హస్తముచేత - హస్తముయొక్క దాన
మహిమచేతననుట, ఆధూత=విదుల్పఁబడిన - తిరస్కరింపఁబడిన, ఇందు=చంద్రుడను, ధారాధరా
= మేఘములును గలవాఁడా యని కృతిపతి సంబోధనము.

శా. పయిపయి వికసించునట్టి బుద్ధియందుఁ బరాశరమునికుంటివాఁడా ! ఆల్ల కామధేనువు
సరస్వతి పాలసముద్రము మొవలయినవానికంటె ధవలమయిన కీర్త్యతితయముగలవాఁడా ! దేవేం
ద్రుని జ్ఞానాయుధమునె నధికమయిన బాహుప్రతాప సంపత్తిగలవాఁడా ! దేవతలను గొనియాడునట్టి
సైన్యసమూహమును యుద్ధరంగమునుగలవాఁడా ! దానముచేత నింద్రుని మేఘమును నిరసించినవాఁడా.
అలంకారము. ఉపమ, రూపకము, ప్రతీపము.

క. లజ్జావతీమనోజ ద,లజ్జాతినుగంధికుణ కశలానలినీఖే
లజ్జాలసాద సమరమి, లజ్జాంగలఖానహాలహాలత్రిపురహారా. 158

అ. లజ్జావతీ,మనోజ=స్త్రీలకు మనఃకుండలమునవాఁడా, ఇటు లజ్జావతీశబ్దముచే ఉత్తమనాయి
కాత్వమును తన్మూలమున సౌందర్యసంపత్తియు సూచితములనికొందఱు. సౌందర్యవతులయిన యుత్తమ
నాయికలకు నలపుగొలుపునట్టివాడే చక్కనివాడు గాన లజ్జావతీశబ్ద సారస్య మాహించునదని

కొందఱు. దలత్...గుణ-దలత్=విరియుచున్న, జాతి=జాతిపువ్వువలె, శుగంధి=పరిమలించుచున్న, గుణ=గుణములుగలవాడా, కలా=విద్యులనెడు, నలినీ=తామరతీగలయందు, ఖేలత్=క్రిడించుచున్న, జాలపాద=రాజహంసుమయినవాడా - విద్యులనెల్ల నాటికేటి యందు వినోదించువాడా యనుట - విద్యుల సారస్వములనెల్ల జక్కగాఁ దెలిసి యందు వినోదించువాడా. ఒకదానియందు జితశ్రముఁ డయినవానికే దానిసారస్వమందు వినోదించుటగలుగును, సమర...హరా—సమర=యుద్ధమందు, మిలత్=కూడిన. తారసించినయనుట, జాంగల=జాంగలదేశాధిపుఁడయిన శ్లేష్యుఁడనెడు, హలహల=కాలకూటమునకు, త్రిపురహరా=రుద్రుఁడవయినవాడా-రుద్రుఁడుకాలకూటమునుహరించినట్లు జాంగల తురకనునొక్కువ్వుడి రూపఁడవినవాడా యనుట. దీనిచే జాంగలభానుఁడు హలహలమువలె భయంకరుఁడును మహాప్రతాపుఁడు ననియు నట్టివాని నవలీలఁబఱచుటచే గృతిపతియు నసదృశబల పరాక్రముఁడనియు వ్యంజితము. అలం. రూపకములు.

పంచచామరము. వరాహవావదాతవాహ శ్ర వాహరాజగర్వశా

ర్వరాహరీశదోర్విటంక శ్ర వజ్రపీఠలాలితో

ర్వరాహరీశ వైభవాభిరామభూమ భూమహా

వరాహ వారణాధిరాజశ్ర వారిరాశిమందరా.

159

అ. వర...వాహ—వర=శ్రేష్ఠమయిన, ఆహవ=యుద్ధమందు, అవదాతవాహ = శ్వేతవాహ నుఁడవయినవాడా - అర్జునుఁడవయినవాడా. వాహరాజ = అశ్వసతియొక్క, గర్వ = దర్పమ నెడు, కార్వర=అంధకారమునకు, అహరీశ=సూర్యుఁడయినవాడా, దోర్విటంక=భుజప్రదేశమనెడు, వజ్రపీఠ = వజ్రపుఁజీటయందు, లాలిత = బుజ్జగింపఁబడిన, ఉర్వరా = భూమిగలవాడా, దోర్విటంకము చందనలిప్తమగుటంజేసియు నతిదృఢత్వముబట్టియు వజ్రమయమయినపీఠగాఁ జెప్పట తెలియునది. భూమి యతని బాహువులందు వజ్రపీఠమునందుఁబోలె స్థిరముగాఁ బాదశాన్తదని భావము- భూమి లాలితమనుటచే నతనిబాహుపాలనమున మిక్కిలియు శుభంబొందెననియు వ్యంజితము. హరి+ఈశ = హరిహరులయొక్క, వైభవ=విశ్వర్యమువంటి విశ్వర్యముచేత, అభిరామ=ఓప్పుచున్న, భూమ=మహత్త్వముగలవాడా - రక్షణశీలములందు హరిహరులవలె మిక్కిలియు నొప్పువాడా యనియుఁ జెప్పవచ్చును. భూమహావరాహ=భూచక్రమునకు ఆదివరాహమయిన వాడా- భూమి సుధరించువాడా యనుట. ఇందు భూమికి సుధరణమును, వజ్రపీఠలాలిత యనుచో స్థిరావస్థితియు నత్యంతముఖమును వర్ణించినాఁడని ఖేనుదెలియునది. వారణ...మందరా—వారణాధిరాజ=గజపతియనెడు, వారిరాశి = సముద్రమునకు, మందరా = మందరపర్వతమైనవాడా - అనగా గజపతినిగలంచి నలంచినవాడా యనుట. సముద్రమువలె నక్షోభ్యుఁడయిన గజరాజును సయితము గలగుండుపజీవిగాఁ డనుట.

గద్యము.

ఇది శ్రీరామచంద్ర చరణారవింద వందన పవననందన ప్రసాద సామాసాదిత

సంస్కృతాంధ్రభాషా సామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధకవితా నిర్వా

హకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ ప్రణీతం

బయిన వసుచరిత్రం బసుమహాప్రబంధము

నందు ద్వితీయాశ్వాసము.

(శ్రీరామచంద్ర) పరబ్రహ్మజ్ఞానము.

వసుచరిత్రము సవ్యభిషేకము.

తృ తీ యా శ్వా స ము.

క్షీతిరక్షాదక్షిణ

వీక్షాదక్షిణ భుజాగ్ర ర వివిధారిపురీ

శిక్షణసాలేక్షణ శుభ

లక్షణధారేయ తిరుమలమహారాయా.

1

అ. శ్రీ...జాగ్ర = లక్ష్మీదేవియొక్కయు, భూదేవియొక్కయు, రక్షించుటయందు, సమర్థమయిన చూపును, కుడిభుజముయొక్క మిఁదిభాగమునుగలవాఁడా, అనఁగా చూడ్కియందు మహాలక్ష్మీయు భుజాగ్రమందు భూమియును గలవాఁడాయనుట. చూచినవారిని శ్రీమంతులను జేయుచున్నాఁడనియు భూమిని జక్కఁగా బరిపాలించుచున్నాఁడనియు. నాశయము. వివిధ... సాలేక్షణ = నానావిధములయిన, శక్తు(రాజు)ల పట్టణములనెడి తిరుమలయొక్క, రక్షించుటయందు నొసటి కంటివాఁడా (రుద్రుఁడా), శుభ... ధారేయ—శుభకరములయిన, సాముద్రకలక్షణములను ధరించినవాఁడా! తిరుమలమహారాయా అని కృతిపతిగూర్చి సంబోధనము.

తే. అవధరింపుము శౌనకాద్వ్యక్షుల సన్తు, నీంద్రులకు రామహర్షణి ర యిట్లుపలుకు మఱియునమ్మాయతపసితో రమంజువాణి, మంజువాణివీలాస సంరపదల ననియె.

అ. అవధరింపుము = చిత్తగింపుము అని కృతిపతిగూర్చి చెప్పట; శౌనక... ద్రులక్షణ = శౌనకుఁడు మొదలుగాఁగల సమస్త మునిస త్తములకు, రామహర్షణి = రామహర్షణుని పుత్రుఁడయిన నూతుఁడు, అమ్మశుభపసితో = ఆబూటకపు బుష్పితోడ, మంజువాణి... పదల = ఇంపయిన వాక్కుయొక్క విలాసముయొక్క పెంపుసొంపులచేత - ముద్దుపలుకుల సౌఖ్య మిక్కిలియు పెంపు. గుఱుకునట్లుగా ననుట. మంజువాణి యామాయతపసికిఁ జెప్పినదని తాత్పర్యము - మంజువాణిగాన మంజువాణి విలాససంపదలు చూపినదని యాశయము.

క. మందారవర్ష వర్షన, బృందారక బృందదుందురభిధ్వనిగజ్జా
సందోహ ముపుడు స్వపజయ, సందితశక్రోవసర్యణం బెటిఁగించెన్,

3

అ. అవుడు, మందార... సందోహము—పారిజాతపుష్పల వానసు వృద్ధిబొందించుచున్నట్టి (అనగా పయిపయి మిక్కిలిగురియుచున్నట్టి) దేవతల సమాహములయొక్క, భేరులయొక్క పప్పుడనెడు ఉణుముల (ఉణుములవంటి భేరిచప్పుళ్ల) సమాహము. నృప... సర్వణంబు—వసురాజు మొక్క (కోలాహలపర్వత భంజనరూపమయిన) జయముచేత సంతోష పెట్టబడిన, ఇంద్రునియొక్క రాకను. వసురాజు కోలాహలముని నెగజిమ్మిన పీ. కృత్యమును విని యింద్రుడు డతనికడకు వచ్చుటను, ఎఱిగించినదని యర్థము.

వసురాజు కోలాహలమును కాలిగోటఁ జిమ్మినపుడు దేవతలు గుంపులుగొని కల్పవృక్షపుష్పములు పయిబయిఁగురిసిరినియు దేవదుండుభుట మ్రోసెననియు, ఆధ్వని యింద్రుఁ డిక్కడకు వచ్చుచున్నాడని నూచించెననియుఁ దాత్పర్యము. ఇంద్రుఁడు పర్వతమును భంజించువాఁడు గాన త; వలెనే పర్వతభంజనముచేసిన వసురాజునెడ నతనికి సంతోషముపుట్టుట సహజము. 'దుందుభిధ్వని గర్జన సందోహము' ఇంద్రుఁడు మేఘవాహనుఁడుగనుక నతనిరాకను మేఘగర్జనములు దెలుపును. ఇటు దుదుభిధ్వనిని గర్జలంగారూపించుటచే వాని ధ్వన్యతిశయమును ఇంద్రాగమన నూచనమున కయిన సానానుగుణ్యమును స్ఫురించుచున్నది.

సీ. గోత్రవర్గము. పాదుకొల్పిన నయశాలి, కరమున శతకోటిర గలుగుమేటి
కల్యాణమయధామగరిమ గాంచిన ధన్యుఁ, డహితబలచ్చేది ర యైనజోదు
భూరిసంపదఁ దలరపువ్వవాఁడని భోగి, వరసుధర్తావాప్తిఁ ర బరగునుకృతి
సకలభారముపూనుర సైదోడుగలవెద్ద, విద్యాధరుల నేలుర వినుతకీర్తి
తే. వేయికన్నులవేల్పు భూవిభురనిమెచ్చి, యుచితమగు పారితోషికంబాసఁగఁజ
ననలుఁడర్కజుఁ డను రేతుఁడబ్ధిరాజు,ననిలుఁ డధోశుఁడలికలోరచనుఁడుఁగొఁ

అ. ఇటసామాన్య రాజపరముగాను ఇంద్రపరముగాను అర్థద్వయము తెలియునది—గోశాలి—(రాజ)గోత్రవర్గము=(గోత్రమనఁగా కులమును పర్వతమును 'గోత్రంకులేఖలేనామ్ని గోధరశీధరే' విశ్వము.) బ్రాహ్మణ క్షత్రియాదులయిన కులముల సమాహమును, పాదుకొల్పిన=రముకాకుండ తమతమ మేరలందు) గట్టిగానిలిపిన, 'తాపుకొల్పిన' అని పాతా. నయశాలి=నీతికృష్ణవాఁడు - (ఇంద్ర) పర్వతసమాహముయొక్క అొక్కలుఁడైంది వానిని దమతమ స్థానఁ దలనీక కుదురుకొలిపిన వాఁడనిభావము. కరమున - (రాజ)=చేతియందు, శతకోటి=నూఱధనమును, గలుగుమేటి=గలిగిన గొప్పవాఁడు. శతకోటియనఁగా వజ్రాయుధము గనుక పాఠః శాయుధముగలవాఁడని భావము. కల్యాణ...గరిమ - (రాజ) కల్యాణమయః=(కల్యాణగళమును బంగారమును) మంగళరూపమైన, ధామ=గృహముయొక్క, గరిమ = గొప్పకృష్ణహమగులవాఁ డనెడు గౌరవముననుట), కాంచిన ధన్యుఁడు=ఘోరిన కృతార్థుఁడు. =బంగారుమయమైన మేరుపర్వత మే, ధామగరిమ=గృహముగాఁగలవాఁ డనుగౌరవము ఁడని భావము. మేరుపర్వతము దేవతలకు వాసమగుట ప్రకటము. అహితబలచ్చేది విఃశక్తివైద్యమునుచేదించునట్టి యోధుఁడు— (ఇంద్ర) అహితఁడయిన బలామరుని గాని భావము. భూరిసంపద = (రాజ) అధిక సంపత్తిచేత, తలపువ్వవాఁడనిభోగి = ఘోరిఁడునంత (మాత్రపు శ్రమమయిన) లేని భోగముగలవాఁడు - (ఇంద్ర) అధికమయిన నెప్పుడును వాడకుండెడు కల్పవృక్షపుష్ప లులను దలను ధరించినవాఁడని బావ

పుత్ర పుష్పములు వాడకుండుటకు 'అష్టాననుమమాలికాభిరూప్యముఁదాల్చు లలితభుజా లోడ' నని యిందును జెప్పబడుట తెలియునది) పరమధర్మ అవాప్తి (రాజ)=శ్రేష్ఠమును నయిన ధర్మముయొక్క ప్రాప్తిచేత, పరఁగునుకృతి = ప్రపరించు పుణ్యాత్ముడు - శ్రేష్ఠ ధర్మమును పేరిటి సభయొక్క ప్రాప్తిగలవాఁడని భావము. 'స్వాత్ముధర్మ దేవసభా' అను.

శక్రస్యతు సభాదివ్యా భాస్వరా కర్తృనిర్మితా, విస్తీర్ణాయోజనశతం శతమధ్యర్థమా వైహాయసీకామగమా పంచయోజనముచ్చితా, జరాశోక సమాపేతా నిరాతంకా శివేశాననవతీ రమ్యా దివ్యపాదపశోభితా, తస్యాం దేవేశ్వరః పార్థసభాయాం పరమ ఆస్తే శచ్యా మహేంద్రాణ్యా క్రియా లక్ష్మ్యచ భారత. (భార. సభాపర్వ. 1)

సకలభారము పూను పైదోడుగలపెద్ద=(రాజ) సమస్తరాజ్య భారమును వహించునట్టి గల పెద్దవాఁడు-(ఇంద్ర)సమస్తభువన భారధురంధరుఁడయిన యుపేంద్రుఁడు (అనఁగా విష్ణు తత్త్వఁడు) గలవాఁడని భావము. విష్ణుదేవుఁడు దేవేంద్రునకుఁ దత్త్వఁడగునట్లుగా నదితిగర్భ మనుఁడైపుట్టుట ప్రసిద్ధము. విద్యాధరులకు ఏలువినుతకీర్తి=(రాజ)విద్యావంతులను భరించె బడుకీర్తిగలవాఁడు-(ఇంద్ర)విద్యాధరులనెడు దేవజాతుల నేలుచున్నవాఁడనిభావము. 'విద్యా లో యక్షరక్షో గన్ధర్వకిన్నరాః | పితౄణాం గుహ్యకస్సిద్ధోభూతోఽమీ దేవయోనయః' అ కన్నేలవేల్పు=సవాసాక్షుఁడయిన యింద్రుఁడు, భూవిభుని=వసురాజును, మెచ్చి, ఉచితమ రితోపేకంబు=తగిన బహుమానమును, ఒనఁగె=ఇచ్చుటకై, వచ్చెను-ఎవరిపరితోఁగూడి అనలుఁడు = అగ్ని దేవుఁడును, అర్కజాఁడు = యముఁడును, అనురేభ్యుఁడు = నైర్ఋతి, వరుణుఁడు, అనిలుఁడు=వాయువును, అశ్వేతుఁడు=కుబేరుఁడును, అలికలోచనుఁడు = నౌక గన్నుగల యాకాసుఁడును, కొలువ=కొలిచిరాఁగా, వచ్చెనని సంబంధము. ఇచట వి నేలువినుత కీర్తియను పర్యంతము నయకాలి, మేటి, ధన్యుం డిత్యాదులయిన యంత్యపద్యము నిరూపణముగా 'గోత్రవర్ధయు పాదుకొల్పుట మొదలయినవి ప్రతిపాదించుటజేసి కా ఇంద్రునకు రాజునకును సభేదాధ్యవసాయము చెప్పబడుటచే ఇచట నింద్రునియందు నందలు సమర్థనీయుములు. ఆసమర్థనము ఉక్తములగు నర్థముల కభేదాధ్యవసాయము లేక గల అతిశయోక్తి స్ఫురించుచున్నది కనుక అతిశయోక్త్యను ప్రాణితమని తెలియునది.

తే. వచ్చి యభివాదన మొనర్చుననునృషాలు, గరములాలించి కన్నులఁగఁ మందమందార మకరందరమధురవచన, చచనలీరవొందఁ బలికెఁ బుర

అ. పురందరుఁడు=దేవేంద్రుఁడు, వచ్చి, అభివాదనము ఒనర్చు వసునృపాలుఁ = తపేరు చెప్పుదు) మొక్కుచున్నవసురాజును, (అభివాదనమనఁగా స్వనామోచ్చారణవ స్కారము నేయుట) కరముఁఘిక్కిలి, లాలించి=బుజ్జగించి-గౌరవించి యనుట, కన్నులకై (కన్నులఁబెట్టుకొన్నాడనీకే లోకోక్తి ననుసరించి యుచట) కన్నులఁగప్పకొనియని యర్థం కొత్తుకొనుట బహుమానాదరప్రేమ గౌరవములకు సూచకము. 'ఇన్నిదినంబులకై సవతు గడుగారవంబునం గన్నియ నన్నువల్లభుఁడు గన్నులఁగప్పకొనంగ నుండి'. (పారిజా

తేయికన్నులగలవాఁడు గనుక నాలింగన వ్యాజముచేతఁ గన్నుల నలముకొన్నాఁ తరము. అమంద...రచిన = అమంద=తక్కువకాని, మందార మకరంద=పారిజాతపుష్ప మధుర=తీయనైన, వచనరచనలు=మాటకూర్పులు, ఇరవొందక=ఒప్పుఁగా, పలికెను. 'కన్ను నియ' నను లోకోక్తియందు తేయికన్నులఁ గప్పకొనియె ననెడి అర్థాంతరముండుటచే

మ. వివిధోర్విపతుల జగన్నతుల ముఖపీఠింపమో వారి
పు పరీక్షింపమొ నింపమో చెలిమి యేభూపాలునం దైన
భువనత్రాణ పరాయణోద్భటభుజా భూరిప్రభావంబు నీ
జవనాక్షణబలంబు గంటిమే వసుక్షౌమండలాఖండలా.

6

అ. వసుక్షౌమండల + ఆఖండలా = భూమండలమున కింద్రుండవు, (ఆఖండలస్సహస్రాక్షః)
అయిన వసురాజ్యా, జగత్ + నుతుల్ = లోకులచేతఁ బొగడఁబడిన వారగు, వివిధ ఉర్విపతుల = అనే
కులయిన రాజులను, ముఖ = మునుపు, పీఠింపమో = చూడమా-చూచితిమనుట. వారి పెంపు = ఆరాజుల
మహత్త్వము, పరీక్షింపమో = విచారించినవారముగామా - విచారించినానునుట. చెలిమి, నింపమో =
నిండింపమా - నింఢారున్న హము నెఱపమాయనుట. ఏభూపాలునందయినన్ = ఏరాజునందుఁగాని
ఈ...ప్రభావంబున్ — ఈ = ఇటువంటి, భువనత్రాణ = (భువనమనఁగా లోకమును జలమును గనుక)
లోకమునుగాచుట యందని యర్థము. (శుక్తిమతీ జలరక్షణమందని యర్థాంతరము.) పరాయణ =
అసక్తిగల, ఉద్భట = ఉద్దండమయిన, భుజా = భుజము
సామర్థ్యమును, ఈ. బలంబున్ — ఈ, జవన
(పర్వతము నెగమిటుట యందలి మేని)బలిమిని
[పెంపు పరీక్షింపమో యన్నచోట సంధి;
జడవాచకము గనుక.

‘జగముపదములు దక్కఁద, రంగల

‘ఁడ్పుఁ బలి నూ, త్నా

అన దీ నీద్వితీయకుఁ బ్రథమ

తస్యాః । డపదానాంస్యాత్’ అని

‘రంబల్కిడునెడఁ బెం, పె

జు కచటతపలకు, గనడదవలి

అన్య బెంపనెడు పదముపైనున్న పరీత

వికృతిశబ్దాత్పరతః సాంస్కృతి

నూత్రముచేతఁ బెంపనెడు వికృతి

యక్క పకారమునకు వకారాదేశము

‘సంధిగూర్పంగఁ బ్రథమాంతఃకల్పవి

గాకు సంబోధనావ్యయఃకర్తృధార

అని యీయర్థవిశేషములందు సంస్కృ

కనుక నచేతనార్థకమయిన ‘పెంపు’ అనెడు ప

నది. ఉత్తార్థవిశేషములందు వికల్పము చెప్పట

నప్పటికిని సర్వత్ర యతిస్థానమునందురాదనియు

‘భిన్నపద ప్రథమలపై, నున్నపకార

మున్నిజరూపముప్రాసము, నన్నవ

అని వాసియున్నాడు. ఈ విషయముమీఁదఁ

‘జగన్ తులక్’ అనుటచే కేవలరయిన రాజులనుగాదు, నీవలె జగన్ను తులయినవారి నే చూచి తిమి. ఈ మటయేకాక వారి పెంపెంతయనియు బరీక్షయుఁజేసితిమిగాని నీపెంటిరాజును జూడను లేదు. నీయంతటి పెంపును గనలేదనిభావము. అట్టిరాజులతో ‘చెలిమినింపఁమా’ యనుటచే వారికంటె నధికుఁడవయిన నీతోడ ‘చెలిమినింపఁదగు’ నన్నయాశయము వ్యంజితము. వసుత్సమండలమునకు ఆఖండలుఁడవు; కనుక స్వర్గమునం దాఖండులుండయిన నాకును భూమియం దాఖండలుండ వయిన నీకును చెలిమి మిక్కిలి యనురూపముగాన యవశ్యము కార్యము. ‘సమకీల శ్రుత వ్రతులకు, సమధనవంతులకు’ భారతము. అనుట యిచట ననుసంధించునది.

చ. సరయనఖాపసారితరసాధర యీధరణీంద్ర కోటిలో
సరయుదుఁ బెద్దగాఁ బృథుసరరాధిపుఁ గొంత తదీయశక్తి నీ
చరణసఖాంచలంబునకు ససాటియె వేయును నేల మద్భుజాం
తరపవిరేఖ నీయడుగునం బడదే శుభలక్షణాకృతిన్.

7

అ. సరయ...రసాధర—సరయ=వేగముతోఁ గూడినట్లుగా, సఖ=కాలిజూటనవ్రేలిగోటిచేత, ఆపసారిత=చిత్తుఁబడిన, రసాధర = కోలాహలపర్వతముగలవాఁడా, వసురాజాయనుట - కాలిగోటి చేతనే పర్వతముల నెగమీటు నీముందట చేతివజ్రముచేతఁ బర్వతములను నెగమీటు నే నెంతమాత్రము రాజునసంధానము గర్హితము. ఈధరణీంద్రకోటిలోఁ భూమి యందు నింద్రులుగా నున్న

‘సోన్న యనుట’ గూరజనమాహములో, పృథుసరాధిపుఁ = పృథుమహారాజును, అనుట, పెద్దగాఁ = గొప్పవాఁడని, అరయుదుఁ = కనుగొందును.

పదము పృథుశబ్దార్థక మనియును విచారించునది. పృథువు అనఁగా రనుట ‘పృథుస్సన్యస్తహతిత్రిషు, త్వక్పర్ణ్యాం కృష్ణజీరేక్షీ’ పుమా దీయశక్తి = ఆపృథుమహారాజుయొక్క సామర్థ్యము, నీచరణసఖ కొనకు, సాటియె=సమానమగునా - కాదనుట, వేయును నేల=బహు విరేఖ=పాదయిన బాహుమధ్యమందలి (టోమ్మనందలి యనియును) డుదగానున్న వజ్రమనుట.) శుభలక్షణ ఆకృతిఁ = మహారాజు రేఖ రూపముచేత, నీయడుగునఁ = నీపాదమునందు, పడదే=పడ గాలికి నమస్కరింపలేదా యనుట. అడుగు అనఁగా

శమునకును, సమాఖ్యయై యొప్పునడుగు నలిక నేత్ర’ ఆంధ్రనామసం.

స గనుక నీకాలిక్రింది భాగమున వజ్రరేఖారూపమున నున్నదనిభావము.

అనకును వాచకములుగా.

డవడిఁ బురపురఁబోక్క;నిర్దురాంతరముల నిలుమఁ బోలుదు’ (భార.ఆర.) నాఁడు. [ఇచట నొకకలయందుఁ దక్కువ నైపుణిగలవారు దానియందుఁ యొద్ద, ‘తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రక్షేన సేవయా’ యన్నట్లు పాదములారా జము. అట్లే వాచేతనున్న వజ్రాయుధము పర్వతభంజనవిద్యను లెస్సగాఁ గలదు గాత్రయించియున్నదని యర్థము. అడుగునందు వజ్రరేఖ మహారాజులక్షణముగా రావజ్రాభా రేఖా శుభవర్తి భూపతిమ్’ సాముద్రికము. వసురాజునకుఁ రేఖ పాదము లాత్రయించి విద్య గలవ యిచ్చినవజ్రరేఖ (రేఖాకార

ధ్యవసంపాదనది. నావజ్రాయుధము నీయునట్టి
యనియును భావము వ్యంజితము. 'వేయును నేల'

నీయడుగునకు మ్రొక్కుచున్నదనగా నిక దక్కినవారు
యర్హు. 'నఖ అంచలమునకు సాటియే' ముల్లోకములకు
సాటికాకుండగా నీభూమామ్రమున కింద్రులయిన వారిలో

3 కా నేరఁడనిభావము. 'మత్ భుజాంతరపవిత్రేఖ' 'భుజాంత
నీకాలియందలిగోరు మించుటచే నన్ను 'టొమ్ముద్రొక్కి'న/
ద్రొక్కుట' యనగా అతిశయించి కీడ్పఱుచుట.

గొమ్ము ద్రొక్కినిల్చినచాయ, నున్నదీ బింబాధకోష్ఠిచమః
యారెంటినిబట్టి భూమింద్రులలో పృథువును పెద్దగా
తెలు శబ్దమాత్రముచేత సిద్ధించినదిగాఁ దోఁచెడిని గాని నీ

భావవర్ణనములన్నిటెడిని. 'కాలిగొన గోటికి నీడుగా'
ము... ధర' కావ్యలింగము. పెద్ద...ధిపు' నిరుక్తిధ్వని.

న్నివమును, అర్థాపత్తియు.

శ్రవ్యాతికి నీరపదనఖంబె, చాలు శతకోటి సా
మనస్యంబురనివ్వటిల్లె, నెల్ల సురలకు నీయంత

ఖంబె = నీకాలిగోరే, ప్రబలఖలగోత్ర హృతికి - ప్రా

ర్థులునయిన, గోత్ర=పర్వతములయొక్క, హృతికి =

శతకోటిసాధనంబు = (శతకోటిస్వరు శృంబోదంభో?

జాయుధముతో పనిలేదనుట. ప్రబలుండయిన దుర్జను

క్క అల్పవయవమయిన కాలిగోరొక్కటియే

గా సాధనములు నూలుకోట్లు) ఎందులకు మాకని ఆ

దాయము గ్రాహ్యము. శతకోటివ్యవహువసాధనసముద

న. ఎల్ల సురలకు = సమస్తదేవతలకును, నీయంత హి

త్తుఁడు గలుగుటచేత, నేడుగా = నేడే-ఇట 'కా' శ

గా మాకనిందిత పర్వసామగ్రి కలిగెబో, నీరాకకువలర

స్యంబు=చక్కనిమనసు- మనసుకుదురుపాటు అని ద

త్వత్తిని బట్టియు, 'సుపర్వాణస్సుమనస స్తి'దివేశా,

గెననిభావము. గొప్పయాత్తుఁడు కలుగుటచే మనసును

మక్కిలి యొప్పెనని భావము. తమ విరోధులయిన

హి యవలీల నడంచునట్టి యాత్తుఁడుగలుగుటవలెమచ

తమమనోమనోరథముర లెల్ల ఘటింపఁగఁ

త్తునకు నీకు నిత్తు సుమనోరథ మొక్క

తపతి రాజనర్జున కర వార్యమహర్జయమహ

నమనిజానమాన మగుటకా నిమాన

అ. దైవభీషణి = దేవతలకు రాజు. దేవేంద్రుడు, హిత... ఎల్లక్ — హిత = ఇష్టులయిన దేవతలయొక్క, మనోరథము లెల్లక్ = కోరికలను అన్నిటిని, ఘటింపఁగఁ = సమకూర్చి నట్టియుని యర్థము. హిత = హితులయిన రాజులయొక్కయు, సుమనః = (సుమనః స్థితి) యాంధ్రా ధీరదేవయోః మేదిని.) పండితులయొక్కయు, కోరికలెల్ల సమయని యర్థాంతరము. లోక సన్నతునకుఁ = లోకులచేత పొగడఁబడిన, నీకు, సుమనః ఇత్తుఁ = (సుమనోరథమనఁగా మంచికోరికయు దేవతావిమానమును గనుక) ఒకమంచికోరిక నిచ్చె (ఒక దివ్యవిమానము నిచ్చెదననియు) ఇట సూచ్యార్థమని గ్రహింపవలయును. లేనియెడ అర్థద్వంద్వం నకు అభేదాధ్యవసాయము సేయవలయును. కొమ్ము అటంచు = పరిగ్రహింపుమని, రాజవర్తనకుఁ రాజశ్రేష్ఠునకు, అవార్య... భాసహారము — అవార్య = వారింపనలవికాని, మహత్ = మిక్కుటమయిన అర్యమ = (శూరసూరార్యమాదిత్య ద్వాదశాత్మదివాకరాః అమ.) సూర్యనివలె, హరి = మనోహరములయిన, అభీశు = (అభీశుః ప్రగ్రహేరత్నై నానా.) కిరణములతోడ, సంయుత = కూడుకొన్న మణి = రత్నములచేత, భాసహారము = ప్రకాశించుచున్నది, అగ, ఒక్కవిమానముక, హపి, యిట్లనె

‘యంప్రశంసంతి విద్వాంసో, యం ప్రశంసంతి బాన్ధవాః | యంప్రశంసంతి రాజానః, తస్మాత్ పురుషోత్తమమ్’ హితశ్రేష్ఠము రాజులకును ఉపలక్షకము. ‘సుమనోరథము’ లన్నిటిని ఘటింపఁగఁగా నికి సుమనోరథము ఒక్కటి నేనియ్యుట యెంతయు నుచితమని చమత్కారము. సుమనోరథము లిచ్చువానికి దానియ్యనేల యనఁగా దాను దైవత (సుమనః) పతిగదా. ‘సుమనో...’ సుమనోరథమిత్తు నని పరస్పరోపకారము చెప్పటచే అన్యోన్య లంకారము. వసురాజున కిట్టివిమానమును దేవేంద్రుఁ డిచ్చుటయు నందుచేతనే నతఁ డాకాశమునను విహరించుటకును దానంబట్టి ‘ఉచరపసు’ పని పేరుగలుగుటకును.

‘దైవోపభోగ్యం దివ్యం త్వం మాతాశే స్సాటికం మహత్,
అకాశగం త్వాం మద్దత్తం విమానముపపత్స్యితే,
త్వమేకః సర్వమత్తేష్టుభువిమానపరమాస్థితః, చరివ్యస్య పరిస్థాహి దేవోవిగ్రహవానివ’ (భారత)

చ. జలనిధి సార్వభౌమతనురజాదనుజారుల యేగుఁబెండ్లినా
డలఘుఁడు విశ్వకర్తయభ ర వాబ్జ భవాదులు మెచ్చఁజేసెఁ గా
శలమున దీని దీనిపయిఁ జారురమాపరమానుషంగుఁడై
యలరెఁ గదా గదాధరుఁ డహస్కరువై నొటవై నకై వడిన్.

అ. అలఘుఁడు = గొప్పవాఁడు — మహాత్ముఁడు, అనువిశ్వకర్త, జలనిధి... వాఁడు — జల సార్వభౌమ = సముద్రములకు చక్రవర్తియైన పాలనముద్రునియొక్క, తనుజా = కూతురయిన లక్ష్మి యొక్కయు, దనుజారుల = రాక్షసులకు శత్రువయిన విష్ణుదేవునియొక్కయు, (అనఁగా లక్ష్మిని యణులయొక్క) ఏగు పెండ్లి వాఁడు = పెండ్లి యూరేగింపు వాఁడు, అభవ, అబ్జభవ ఆదులు = కపుర బహుమెదలగువారు, మెచ్చఁ = మెచ్చుకొనునట్లుగా, దీని = ఈ విమానమును, కాశలమున = శత్రువులమునచేత, చేసెను, దీనిపయి, చారు... మంగుడై — చారు = ఇంపయిన, రమా = లక్ష్మి = మిక్కిలి యెక్కుడయిన, అనుమంగుడై = కూడికలవాడై - లక్ష్మి దేవత ఁడు = విష్ణువు, అహస్కరువై = (భాస్కరాహస్కర బ్రహ్మప్రభాకర)

తృ తీ యా శ్వా స ము.

రా' అను.) సూర్యుని పయని-సూర్యమండలము మీదననుట. ఒకపయనకై వడిక్ = అంః
లుకునట్లుగా, అలర్కగదా=ఒప్పుచుండెనుగదా. విష్ణుదేవుడు సూర్యమండల మధ్యవర్తియగుట

‘ధ్యేయస్సదానవిత్సమండల మధ్యవర్తీ నారాయణః’ అని చెప్పబడియున్నది.

విమానము ‘అవార్య మహార్యమహార్యభీశునయితమణిభాసమానమయినది రక్షకోటి విః
ంభాసితమనైనది గాన సూర్యునివలె బ్రకాశించుటచే సూర్యమండల సావ్యశ్యమిట చెప్పబడినది
శ్రీనారాయణుల పెండ్లికొడుకు సృజించబడినదని చెప్పటచేత గిరికావసురాజవివాహ హేతుత్వ
ము నిందు స్ఫురించుచున్నది.

ఉ. శ్రీసతిఁ బ్రేమ మించఁగ వరరించి విరించి గురుండు కాతుకా

వాసములో సురాళి గొలుకవం గొలువై రనికోటిబింబసం

భాసిత మైనయీశుభవిమానముఁ దప్పక చూచునాదుపే

రాన యెఱింగి సైంధవగర్జజాదులతో నొసఁగెం బ్రయంబునన్.

11

అ. విరించిగురుండు=బ్రహ్మకుఁ దండ్రియైన విష్ణుదేవుడు, శ్రీసతిక్ = లక్ష్మీకాంతను, ప్రేమ
ంచఁగక్, వరించి=పరిగ్రహించి, కాతుక + అవాసములోక్ = కల్యాణమండపమందు, గుర + అలి
లువం=దేవతాసమాహులు సేవింపఁగా, కొలువు + వి=కొలుపుదీరియుండి-అనుధాతువుక్తా వర్ధకము
కర్తృయులం జూపట్టెడిని. ‘అర్జునుడును నేనునై’ భారత. ఉద్యోగ. రవికోటిబింబ సంభాసితము=
సూర్యులయొక్క కోటిబింబములవలె (కోటిసూర్యబింబములవలె) మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నది, విస,
శుభవిమానము = శుభాస్పదమయిన విమానము, తప్పక చూచు గాదుపేరాస = విడువక చూచు
చు నామిక్కుటమయిన యభిలాషమును-విడువక చూచుట యత్యంతాభిలాష సూచకము.

‘అక్కజమయినరూపమున నాత్మకు వేగయిపొల్చుచాల్చిపై

నెక్కినుచావు గ్రహములప నేరక.

(భారత-విరాట.)

‘రామం మేలనుగతా దృష్టి రద్యాపి న నివర్తతే.

(రామ-అయోధ్యా)

ఎఱింగి=తెలిసికొని, ప్రియంబునక్=నాయందలి ప్రేమచేత, సైంధవగజ ఆదులతోక్ = గుట్ట
ఏనుగులు మొదలయినవానితో, ఒసంగెను, సైంధవమనఁగా సింధుదేశమునఁ బుట్టిన యశ్వవి
నియినను నిచట విష్ణువర్చించు దివ్యాశ్వములుగాన అశ్వసామాన్య పరముగా గ్రహించునది.

మూడవపా మున ‘సమృద్ధిసిత’ ‘విమానము’ అని యీరెంటికి యతి బిందుయతి యనబడును-
పంచమపర్వా రములు, పంచమపర్లములగూడి + పరఁగనటించుం

బంచకరశక్య పెటనా, ల్లించితముగఁ బిఱచెద + సున్న లంఠినచోటక్. అనంతునిఘనము.

భూనానుక యీదివ్య వి, మానం బసమానదివ్యరమణితకలతలా

కానీక నిర్మితం బిది, నానాటి కనంతకాంచనంబులు గురియున్.

12

అ. భూనానుక=పసురాజా, ఈ దివ్యవిమానంబు, అసమా...నిర్మితంబు—అసమాన = సాటి

మణి. చిత్రామణి రత్నములయొక్క, శకల = (‘భిత్తంశకలభిజ్ఞానా’ అను.) తునుకల

= కమ్మలయొక్క, అనీక = సమాహుచేత, నిర్మితంబు = నిర్మించబడినది.

నానాటికిక్=ప్రతిదినము, అనంతకాంచనంబులు=మితిలేనిబంగారములను, కురియును

వ్యాధిగా నీనుననుట. దీనిని రచించినవనియెల్ల చింతామణులై యనంబు—

‘త్వముచెప్ప నక్కఱలేదని భావము.

సీ. పటుగాత్ర యీచిత్రభానూజ్వల మఖర్వ, సర్వలోకాలోకరసాఖ్య
ధాత్రీశ యీదివ్యధామోన్నత మనంత, వాహినీవిభవంబురవరలఁ
నరవరోత్తమ యీఘనప్రకాశ మభంగ, మణిచాపశరపరంఽపరల
సురమిత్ర యీశరరజ్జ్యోతిర్వరాకృతి, శార్వరగర్వభంజన మొనర్చు
తే. నిది యశేషదోషాంతకంఠ బిది నితాంత, కాంతకల్యాణనిధి యిదిర-
రమ్యమిది యమృతాన్న సారప్రదంబు, దీనిఁగొనియాడఁదరమె వా

అ. పటుగాత్ర = (రోగములేమిచే) దృఢమయిన దేహముగలవాడా - :
ఈ చిత్రభాను + ఉజ్వలము - చిత్రభానూజ్వలమైన యీచిత్రభానూజ్వలమని
మీఁదనెల్ల నన్వయమొందునది. చిత్రభాను = ('చిత్రభానుర్విరోచనః విభావసుః
నూర్చునివలె, ఉజ్వలము = ప్రకాశమానమగుచున్న, చిత్రభాను = విచిత్రములైన రత్న
(భానుః కరోమరీచిః స్త్రీ) పుంసయోద్ధీధితిః స్త్రీ) యామ్' అమ.) ఉజ్వలము
యీవిమానము, అఖర్వ... సౌఖ్యము — అఖర్వ = మిక్కిలియైన - సర్వలోక = (
అమ. సమస్తజలయొక్క, ఆలోక = చూచుటయొక్క, సౌఖ్యమును = సుఖ
సౌఖ్యమును ఒసఁగునని యర్థము. ('ఆలోకానర్చనోద్ద్యోతా' అమ.) కన్నులుగ
మానముచూచి తీవలయుననుట - అఖర్వమయిన సమస్తలోకములనుజూచెడి స
ము. దీనినెక్కి సమస్తలోకములను నడ్డిలేకపోయి చూడవచ్చుననుట. చిత్రభా
నొందునదిగాన సర్వజలయొక్క దృష్టి సౌఖ్యమొసఁగునని మొదటియర్థమునకు

. ధాత్రీశ = రాజా, ఈదివ్య...న్నతము — దివ్యధామోన్నతమయిన యీ
నఁగా - దివ్య = దేవతలకు - ధామ = స్థానమయిన మేరుపర్వతమువలె, ('మేరుః
అమ.) ఉన్నతము = పాడవయిన, దివ్యధామ = ('ధామజన్మప్రభాస్థాన ప్రభ
దివ్యమయిన ప్రభచేత, ఉన్నతము = అధికమయిన యీవిమానము, అనంత
హినియనఁగా ఆకాశగంగ 'అనంతంసురపర్వతఖమ్' అమ.) ఆకాశగంగా
జేయుక = పొందునట్లుగాఁ జేయును. మేరుపర్వతము ఆకాశగంగా ప్రవా
పర్వతమునకు యిదియు ఆకాశగంగా ప్రాప్తినిగలిగించునని యర్థము.
('వాహినీస్యాత్తరజ్జిణ్యాం సేనానైస్యప్రభేదయోః' విశ్వ.) సేనయొక
చేయునని భావము.

నరహోత్తమ = రాజశ్రేష్ఠా, ఈఘనప్రకాశము = (ఘనమనగామేః
ప్రకాశముగలదియైన, ఈ ఘనప్రకాశము = గొప్పప్రకాశముగలిగిన య
లు — అభంగ = అఖండమయిన, మణిచాప = ఇంద్రధనుస్సును, శరపరంః
రియును - మేఘప్రకాశమయినదిగాన మేఘమువలె నింద్రధనువును ప
అభంగములయి రత్నమయములయిన ధనుస్సులను బాణసమూహముల
సురమిత్ర = దేవతాసఖుడా, ఈశర...కృతి = (జ్యోతిర్వరుదే
డు.) ఈ శరత్కాలపు చంద్రుని యాకారముగలదియైన - శరత్కా
శోదశమయిన రోపముగల యీవిమానము. శార్వర...జనము — శ

చంద్రాకృతియైనదిగాన చీకటిని దూల్చునని యర్థము. శరచ్చంద్రునివంటి దగుటచే చీకటి దూల్చునన్నాడు. శరచ్చంద్రుని ప్రకాశాధిక్యమువలన అంధకారముయొక్క నైలము భగ్గుమగుననుట. ఘాతుకులయిన వారి కావరమును దూల్చునని భావము.

, అశేషదోషా అంతకంబు=సర్వరాత్రులను తుదముట్టించునదని యర్థము. (చిత్రభాసలె నుజ్జ్వలమగుటచేతనని తెలియునది. ఇట్లే నీసమందలి యొక్కొకపాదమందును అణయుగా గీతములం దొక్కొక్క విశేషణము క్రమముగా నిబంధింపఁబడియున్నది. అశేషమనగా సమస్తదోషములను బోగొట్టునది యని భావము. ఇది, నితాంత...నిధి=(కలబంగారును శుభమును) నితాంత=ఎల్లప్పుడును, కాంతి=మనోహరమయిన, కల్యాణంబు, నిధి=స్థానమయినదని యర్థము. దివ్యధామము (మేరువు) వంటిదగుటచేతనని తెలియునని సాంపయినశుభముల కాస్పదమయినదనిభావము. ఇది, కామరూపరమ్యము=నానారూపములయినదని యర్థము. ఘన (మేఘ)ము వంటిదిగాన మేఘమువలె నానారూపముల నామరూప=కోరఁదగినట్టి రూపముచేత సాంపయినది - అనగా దీనిరూపము మిక్కిలియెడ గోరఁదగినదై సాంపు గులుకుచుండునని భావము. ఇది, అమృత...ప్రదంబు—అవమృతాహారముగల దేవతలకు, సారప్రదంబు=బలము నిచ్చునది. జ్యోతిర్వర(చంద్ర) ఆకృతించునదివలెనే దేవతలకమృతమయిన తనకళలనొసంగి బలదాయకమగుచున్నదని యతాన్నసార ప్రదంబు=దేవతల బలమునంటిబలము నొసంగునది యనిభావము. కాఁబట్టి 'నియాడకో, వాజ్ఞానికై నన్' =సరస్వతీపాధుఁడయిన బ్రహ్మకయినను, తరమి=శక్యమగునని స్తోత్రరూపమయిన వాక్కలాపమున కధిదేవతయైన సరస్వతీని ఖత్తిగానేలుకొన్నచోగా మఱియొప్పనికిని గాదనుట చెప్పనేల యను నభిప్రాయమున బ్రహ్మకు 'వాజ్ఞాని' యనిటనుంపఁబడుట తెలియునది. అలం. శ్లేషము పరికరమును.

తామోదదివ్యపురమ్మకసహస్ర, మాలికాధార మైనయీశమణిపుమానమున కెట్లు సరి వసురరాజ సారె, పుణ్యజనభర్త౯ బాసినరపుష్ప=చేయు వసురాజా! ప్రకటిత...ధారము—ప్రకటిత=ప్రసిద్ధమయిన, ఆమోద పూర్వోక్త నానా.) సంతోషముగల, దివ్య=గొప్పదయిన, పుష్పక = పుష్పకలుగుల నీకు, సహస్రమాలికా=వేయివరుసలకు, ఆధారము = పట్టయినదని యర్థము. మచ్చ, ఆమోద=వాసనగలిగిన, దివ్యపుష్పక=పారిజాతపుష్పములుగల, సహగా అనేక) మాలికలకు స్థానమయినదని భావము. ఐన, ఈమణిపుమానరాజుఁ యమయిన విమానశ్రేష్ఠమయినకు, సారె=పలుమాఱు, పుణ్యజన భర్త౯ = ('పు. క్షసి యక్షే' నానా.) యక్షులకు రాజయిన కుబేరుని, పాసిన=ఎడఁబాసిన, పుష్పకమణి సరి ఎట్లు=సమాన మెట్లుగును - అనగాఁ గాదనుట. పుష్పక సహస్రమాలికా ధారమయినకు ఆయొక్కకుబేరునిపుష్పకమెట్లు సాటియగును. పుణ్యజనభర్త౯ను బాసినపుష్పకక్షే జనభర్త౯వునయిన నిన్నుఁబొందుచున్న యీవిమానముతో సరిగాదనియు వ్యంజితము. కేరుని సారెబాసినదనుట చింత్యము. రావణుఁ డపహరించినపు డొకసారిపాసినదిగాటగనుపట్టదు. లేక 'సారె సరి యె'ట్లునుట అన్వయముగాదు. అలం శ్లేషముల

నియానంతరమణికాంతధాన్య మై, యిద్ది హిమానీవేగనింపు

౪ ణప్రవాళమంజులతాసిత మై, యలరించు నిది వసంతతాగమమునఁ
 దరళముక్తాదీ ప్రిధారాధివాసమై, వేసవి నిది మహాశ్రేణాస మొసంగుఁ
 బ్రబలవజ్రోపలక్రపాసాదభాసమై, తొలుకరి నిది కుతూహలము నిలుపు
 తే. జనవరోత్తమ యిది సర్వసమయసౌఖ్య, జనక మిందలి యాలేఖ్యసాధ్యసిద్ధ
 కిన్నరాంగన లవిగీతగీతనృత్య, వాద్యములు సూపి నిలుతురు వలయునెడల.

అ. జనవరోత్తమ=రాజశ్రేష్ఠ! ఇది, హిమానీవేళ=(హిమానీహిమనంహతి' అమ.) మంచుకార
 నందు-శిశిరర్తువునందనుట. మాన...ధామమై—మాననీయ= మన్నింపఁదగిన, అనంతమణి=(ద్యుమణి
 స్తరణిర్నిత్ర' 'అనంతం సురవర్తఖమ్' అమ.) సూర్యునియొక్క, కాంత=మనోహరమయిన, ధామవ
 వి=కాంతివంటి కాంతిగలదయి యని యర్థము. మాననీయ=అంగీకరింపఁదగిన, అనంత=అంతములేని
 అమితమయిన, మణి=పద్మరాగమణులచేత, కాంత=మందరములగుచున్న, ధామమై = ('ధామదేవే
 గృహేరత్న' హలాయుధ) గృహములుగలదై యని భావము. ఇంపునింపుక=సుఖము నెరపును
 ఇది, వసంత + అగమమునక=వసంతము రాకయందు- ననకారునందనుట. శోణ...నింతమై=శోణ
 ప్రవాళ=ఎఱ్ఱనిచిగుళ్ల చేత, మంజు=సాగసుగులుగుచున్న, లతానికాంతమై = తీగయిండ్లుగలదై య
 యర్థము. వసంతర్తువు రతివిహారాదులకుఁ బొదరిండ్లు సుఖాపహములగుట ప్రకటము. శోణప్రవాళ
 ('ప్రవాళోపలక్రపాసాదభాసమై' విశ్వ.) ఎఱ్ఱని పగడములయొక్క, మంజులతా=మనోహ
 రత్వమునకు, నికాంతమై=పట్టు- అన్నదమై, అలరించుక=నంతోపింపఁ జేయును అని భావము.

ఇది, వేసవి=ఎండకారునందు-గ్రీష్మర్తువున ననుట, తరళ...వాసమై—తరళ=భాసురమయిన,
 ముక్తా=ముత్యములయొక్క, దీప్తిధారా=కాంతిధారలనెడు, ధారా=జలధారలకు - లేక ముత్యముఁ
 వలెఁ గాంతిగల-అనఁగా తెల్ల నయి నిర్మలములయిన జలధారలకు, అధివాసమై=స్థానమైయని యర్థము
 ముత్యములకాంతి పరంపరలకు స్థానమయి యనిభావము. మహాశ్రేణాసము=మిక్కిలియు నుత్సాహము,
 తొలుకరి=వానకారునందు-వర్షర్తువు నందనుట, ప్రబల...భాసమై—ప్రబల=మిక్కిలి
 అమ.) ఉపల=విజ్రమణుల చేసయిన, ప్రాసాద=మేడలతోడ, భాసమై = ప్రకాశమానమై,
 ద్యుమయి =నంతోపముఁ బొందించును. ఇది, సర్వసమయ సౌఖ్యజనకము=సమస్తముల
 హినియ. (అనఁగా చెప్పక తక్కిన హేమంతశరదృతువులందు వానివాఁకొందగినట్టి) సౌ
 క్యమనది. ఇందలి...రాంగనలు—ఆలేఖ్య=చిత్రరువునందలి, సాధ్యసిద్ధకిన్నర అంగ
 కిన్నరస్త్రీలు, వలయునెడలక=కావలసిన సమయములందు, అవిగీత గీతనృత్యవాద్య
 మయిన పాట ఆట వాద్యమును, చూపి=నెఱపి, నిలుతురు = నివసించియుండురు.

నిమానపు మహత్త్వముచేత నిందలి చిత్రరువునందలి ప్రతిమలు సయితము సచేతనములై
 నపుడెల్ల నృత్యగీత వాద్యములను జరిగించునని భావము. ఇట

“హిమశిశిర వసంతగ్రీష్మతర్వా శరత్సు, స్తన తపన వసాంభో హర్ష్య గోక్షిరపానైః
 సుఖ మనుభవ రాజకౌ త్యద్విషయోస్తు నాశం, దివసకములక్షా శర్యరీలేను పంక్తైః”
 అనెడి యాశ్లోకార్థము ననుసంధించియుండుట తెలియునది. ఇందు శిశిర వసంత గ్రీష్మములందు
 తపన (సూర్య) వన (ఉద్యానవన) అంభస్సు (జలము)లు సుఖాపహములుగాఁ జెప్పఁబడి
 తదిమగుణముగా 'అనంతమణి...'కి. సూర్యకాంతిగాను. 'శోణప్రవాళ...'కు చిగుళ్లు
 లయినవనపరికరముగాను, 'ముక్తాదీప్తిధారా...'కు జలధారలుగాను వర్ణవిశేషములు

నిబంధించి యవి విమానములందుండుట యసంబద్ధములు గాన దత్తరంగవిద్రుమ మా క్రికపరములుగా భావములు పొందింపఁబడెను. నాలవపాదమున క్షర్త ర్దుసుఖావహమగు హర్ష్యములు విమానగతములగుటకును పర్వర్తువున కనుగుణములగుటకును రెంటికిని బొసంగియుండుటంబట్టి యర్థ మొక్కటిగా నిబంధింపఁబడెనని తెలియునది. అలం. శ్లేషమూల పర్యాయము.

చ. అరు దగునీవిమానము ప్రజాధిపుఁడుం బురుషోత్తముండు శం

కరుఁడును దక్క నన్యులకుఁగా దధిరోహ మొనర్ప వారిను

స్థిరకరుణావిశేషమున శ జిహ్మఁడ నై కయికొంటి దీని నే

నరవర సర్వసద్గుణగణంబులప్రో వగు నీ కొనంగితిన్.

16

అ. నరవర=రాజా! అరుదగు=అద్భుతమయిన, యీవిమానము - లేక 'అరుదుగఁ' అను పాతమున అద్భుతమగునట్లుగా ఈవిమానమని యర్థము. ప్రజాధిపుఁడుం=బ్రహ్మయును, పురుషోత్త ముండుఁ=('శ్రీపతిః పురుషోత్తమః' అ.) విష్ణువును, శంకరుఁడును=శివుఁడును, తక్కఁ=తప్ప, అన్యు లకు, అధిరోహ మొనర్పఁ కాదు=ఎక్కుటకుఁదగదు. వారినుస్థిర కరుణావిశేషమునఁ=ఆత్రిమూర్తుల యొక్క మిక్కిలి నిలుకడయైనదయ పెంపుచేత, జిహ్మఁడనై=జయశీలుఁడనయి అని యర్థము. (జిహ్మశ్చ క్షేధనంజయే జిత్వరేచ' విశ్వ.) జిహ్మఁడును పేరుగలవాఁడనై యనిభావము. దీనిని, కైకొంటికొంటి=చేకొంటిని. నేను సర్వసద్గుణగణంబులప్రోవు=ఆన్నిమంచిగుణములకు రాశి అగునీకు ('ప్రోగుకుష్మవామి ప్రోవు తిట్టయనంగ, రాశికాఖ్యులగు ధరాశతాంగ' ఆంధ్రనామ) ఒసంగితిఁ=ఇచ్చినవాఁడనయితిని.

ఇట విమానము 'ప్రజాధిప పురుషోత్తమ శంకరుల'కే యొక్కదగినది. జిహ్మఁడనై కయికొంటి ననుటచే ప్రజాధిప పురుషోత్తమ శంకరజిహ్మలు నలుపురకే యది యర్హమని తేలుచున్నది. వసురాజున కది యెట్లర్హమనఁగా-అతిఁడు సర్వసద్గుణముల ప్రోవు-అనఁగా ప్రజాధిపత్వ పురుషోత్తమత్వ శంకరత్వ జిహ్మత్వములనెడి గుణములన్నియుఁ గలవాఁడు గావున నర్హుఁడని గ్రాహ్యము. ప్రజల కధిపతిగావున ప్రజాధిపుఁడు; పురుషులయందు త్తముఁడు గావున పురుషోత్తముఁడు; శం=సుఖమును, కరోతి=చేయు వాఁడుగాన శంకరుఁడు; జయశీలుఁడుగాన జిహ్మఁడు అని సకలగుణసంపత్తి తెలియునది. పూర్వోక్త లొక్కొక్కరియం దొక్కొక్క గుణమునుబట్టి యర్హత గలుగఁగా ఆయన్నిగుణములునుగల నీకు నర్హమని చెప్పవలయునా యనియు భావము అలం. తుల్యయోగితా భేదము.

మ. నలినీబాంధవతేజ యీశుభవిమానం బెక్కి వేడ్క విని

ర్థులసన్తార్థవిహార హారి వగుచున్ శ మావీటికిఁ రాకపో

కలు గావించు మటంచు నిచ్చిన వసుశ్రేష్ఠాజాని యావ్రామయా

నలలామంబుఁ బరిగ్రహించె భువనానందం బమందంబుగాన్.

17

అ. నలినీ బాంధవతేజ=సూర్యుని తేజస్సువంటి తేజస్సుగలవాఁడా, ఈశుభవిమానఁబు, ఎక్కి, వేడ్కఁ=వేడుకతో, వినిర్థల సన్తార్థవిహార హారివి=మిక్కిలియు స్వచ్ఛమయిన ఆకాశ మార్గమందలి (సతానక్షత్రాణాం మార్గస్సన్తార్థః) సంచారముచేత, హారివగుచున్=ఒప్పినవాఁడవు, 'సన్తార్థమనఁగా సజ్జనమార్గంబనియును గ్రాహ్యము. ఇట నలినీబాంధవతేజానకు ఆకాశవిహారము యు క్తమేయని తెలియునది.) మావీటికిఁ=మాపట్టణమునకు-స్వర్గమున కనుట, రాకపోకలు గామిత్రము, అటంచున్=అనిచెప్పి, ఇచ్చినఁ= (ఇంద్రుఁడావిమానము)ను ఇయ్యఁగా, వసుశ్రేష్ఠాజాని= (శ్రేష్ఠుఁడుఃకాయా

భార్యాయస్యసఃత్వజానిః) వసురాజు, ఆ వ్యోమయాన లలామంబుఁ = ఆ విమానశ్రేష్ఠమును, (వ్యోమయానం విమానో స్త్రీ) అను.) భువనానందంబు = జగజ్జనుల యానందము, అమందంబుగాఁ = కొఱవడనిదిగా - ఆతిశయించునట్లుగా, పరిగ్రహించెఁ = పుచ్చుకొన్నవాడయ్యెను. వినిర్మల సత్సార్థమందు అనఁగా మిక్కిలి నిర్మలమయిన సజ్జనపథమందుఁ బ్రవర్తించువారికే స్వర్గగమనము సులువుగ లభించుననుటయు నిందు గర్భితము.

వ. ఇట్లు జంభారి కుంభినీపతి కప్రతిమానవిమానంబు నమర్పించి సుఖం బుండుమని చనుటయు నపరిమితకుతూహలంబున నచటితపసు లాస్రపతి కపు డుపరిచర నామధేయం బంకించి సంకీర్తనంబు గావించి రనంతరంబ యనంతవిశయకీర్తి లాభసౌభాగ్య ధన్యుండగునారాజన్యుం డనన్యావృశ ప్రమోదభరంబునఁ బు రంబునకు మరలి వచ్చి యఖిలజగజ్జేగీయమానవిమానమహిమంబునం బ్రతిది వసజాయమానంబు లగు జాతరూపమణి కలాపంబుల భూదేవ దేవతావర్యులకు నవర్యలు గావించుచు నిష్టాపూర్తంబులు నిర్వర్తించుచు నొక్కొక్కయెడ నవ్వ మానంబు నెక్కి నాకలోకాదిలోకంబులు నానానగవనానీకంబులు నవద్వయ ద్వీపసాగరంబులు నదీనదప్రచారంబులు నీక్షించుచు శుక్తిమతీమహానది విహారదీర్ఘ కయును గోలాహలంబు లీలాచలంబునుం గా మెలంగుచుండె నంత నిచ్చట.

18

ఆ. ఇట్లు, జంభారి = ఇంద్రుఁడు, కుంభినీపతికిఁ = వసురాజునకు, అప్రతిమాన విమానంబుఁ = సమానములేని విమానమును, నమర్పించి = సత్కార పూర్వకముగానిచ్చి, సుఖంబుండుమని = సుఖముగా నుండుమని విశేషణములయిన సుఖ కరుణ మొదలయిన శబ్దములు 'సుఖం కరుణం' అని సంస్కృత మున క్రియావిశేషణములు కాఁగా నవియుట్లై, సుఖము కరుణయు, అని కేవలముగను అగుధాతుతుమం తములతోఁజేరి 'సుఖముగఁ, కరుణముగఁ' అనియును తెనుఁగున వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. మఱి గొన్నియెడల నవధారణార్థమై అత్తుతోఁగూడియుఁ బ్రయుక్తమగుచున్నవి.

'విపులధర్మారంభ సంసిద్ధిగుఁ బరమార్థంబ' (ఆది. ౧ ఆ.) 'జననీసహితంబు పాండవుల్' (విరాట. ౧ ఆ.) 'ఈవిధమున నతికరుణయుగా వనరుహానేత్రి కన్నుగవధవశరచుల్, 'గావిగాన నేడ్చి' మనుచరిత్ర.

దీనిని బట్టి 'సుఖమాస్స్వ' సుఖంబుండు మను రూపము సిద్ధించినది. అని, చనుటయుఁ = పోఁ గా, అపరిమిత కుతూహలంబునఁ = మితములేని సంతోషముచేత, అచటి తపసులు = ఆతత్త్వమతి తీర నుండు మునులు, ఆన్యపతికిఁ = ఆ వసురాజునకు, అపుడు = ఆ సమయమందు, ఉపరిచర నామ పరిచరుడనెడు నామమును, అంకించి = గుఱుతుచేసి - దాని నతనికి సుపపదముగా నుంచి నాటకవిచ్చేడే సంఖ్యాయాం యుధిభూషణే, సమీపే రూపకే స్థానే మతాపుత్రుంగ నానార్థ. భారతమునందును. 'రాజోపరిచరే త్యేవం నాః సుతస్యాథ విశ్రుతమ్' అనఁగా మరాజును పేరుపెట్టి, సంకీర్తనంబు గావించిరి = స్తోత్రముచేసిరి. అనంతరంబ = ఆ తరువాత, తత్త్వము, ఇత్యాదులు 'పరమార్థంబ' వంటిదని తెలియునది. అనంత... ధన్యుండు = అనంతమున, విజయ = గెలుపువలని, కీర్తి = యశస్సుయొక్క. లాభ = పాప్తియొక్క, సౌభాగ్య = సౌఖ్యము, మిక్కిలి చక్కనికీర్తిని బడయుటచేత ననుట, ధన్యుండు = కృతార్థుండు,

అగు, ఆ రాజన్యండు=ఆ వసురాజు, అనన్యాదృశ ప్రమాదభరంబునకే=సమానములేనట్టి సంతోషంపు పెంపుచేత, పురంబునకుకొ, మఱివిచ్చి, అభిలజ...మంబునకొ -- అభిలజగత్=సమస్తజగతుల చేతను, జేగీయమాన=మిక్కిలి కొనియాడఁబడుచున్న, విమాన=విమానముయొక్క, మహిమంబునకొ= ప్రభావముచేత, ప్రతిదివన జాయమానంబులు = దినదినమును బుట్టుచున్నవి, అగు, జాతరూపమణి కలా పంబులకొ=బంగారులయు రత్నములయు సమాహములచేత (చామికరం జాతరూపం మహారజగతాం చనే. అ.) భూదేవ దేవతావరులకుకొ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులకును దేవతాశ్రేష్ఠులకును, సపర్యలు కావించు చుకొ=పూజలుసలుపుచు, ('సపర్యాశ్చార్థానాస్సమా' అమ.) ఇష్టాపూర్తంబులు

[అగ్నిహోత్రం తపస్సత్యం వేదానాం చామపాలనం । ఆతిథ్యం వైశ్యదేవంచఇష్టమిత్యభిధీయతే॥ వాపీకూపతటాకాది దేవతాయతనానిచ । అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయతే॥]

అనఁబడు ఇష్టాపూర్తములను, నిర్వర్తించుచుకొ=ఆచరించుచు ననుట. ఒక్కొక్కయొడ, అవ్వ మానంబుకొ, ఎక్కి, నాకలోకాదిలోకంబులు = స్వర్గలోకము మొదలయిన లోకములను, నానా నగవన అనీకంబులు=అనేకములయిన కొండలయు అడవులయు సమాహములను, నవద్వయద్వీప సాగ రంబులు=రెండుతోమ్మిదుల (అనఁగాఁ బరుసెనిమిది) ద్వీపములును సముద్రములును, నదీనద్రచార ములకొ=నదులయు (అనఁగాఁ దూర్పుసముద్రములోఁ బ్రవేశించునట్టి యేనులయు) నదములయు (పడమటి సముద్రములోఁజొచ్చు నేనులయు) గమనవిశేషములను, ఈశ్చించుచుకొ=చూచుచు, శుక్తి మతీమహానది, విహరదీర్ఘ కయు = క్రీడార్థమయిన సరస్సును, కోలాహలంబు, రీలాచలంబునుంగాకొ= క్రీడాపర్యతమును గాఁగా, మెలంగుచుండెకొ = ప్రవర్తించుచుండెను. అంత, ఇచ్చట=ఇక్కడ, దీనికి ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

తే. అఖిలభువననిరోధకారహార్యరాజ, గంధనిర్గంధనునిరాకరకలిమి నలమి

కొన్నయలజడి యుడుగఁ బ్రసన్నయైన, యేటి కొయ్యన గర్భంబురదేటవడియె.

అ. అఖిల...కలిమికొ—అఖిలభువన=సమస్తమయిన జలములను, నిరోధక = అడ్డగించువాఁ డయిన-అడ్డగిలినట్టి, అహార్యరాజ=పర్యత శ్రేష్ఠుడయిన కోలాహలనియొక్క, గంధ=గర్వమునకు, నిర్గంధనుని=గర్వము లేకుండునట్లు బోఁగొట్టిన ఐసురాజుయొక్క, రాకకలిమికొ = వచ్చుటచేత నని యర్థము. సమస్తలోకములను నడ్డగించు వింధ్యాచలము గర్వమును బోఁగొట్టిన యగస్త్యునియొక్క యుదయము చేతనని యర్థాంతరము. అలమికొన్న అలజడి = ఆక్రమించిన దుఃఖము, ఉడుగకొ= తీఱఁగానని యర్థము. (అలజడినెంచలి విచ్చుటి, నిలు గుత్తలపాటు వంత నేగి నెగుల్ కొం, దల మలమ ట డకు గో డు, మృలిక మనఁగఁ గుండునా నమరు దుఃఖాఖ్యల్' ఆంధ్రనామశేషము) అలమికొన్న = వ్యాపించిన, అలజడి=అజడివాన యుడుగఁగా నని యర్థాంతరము. ప్రసన్నయైన యేటికొ=మనస్సు కలఁకదేతిన యాశుక్తిమతికి ననియర్థము. నీటికలఁకదేతినయానదికినని భావము. ఒయ్యనకొ=తిన్నగా, గర్భంబు లేటవడియె = గర్భము స్పృష్టముగాఁ జూపట్టెనని యర్థము. నడిమియేను గానవచ్చెనని యర్థాంతరము.

ఇట అగస్త్యోదయము చెప్పఁబడుటచే శరత్కాలము సూచితము. వసురాజువచ్చి కోలాహ లునియడ్డగింత నుడువఁగా శుక్తిమతిమనస్సు కలఁకదేతినదనియు కోలాహలని సంయోగముచేత నామెకు గర్భము కలిగెననియు వర్థము. వింధ్యపర్వతము నడ్డగింతదూర్చిన యగస్త్యుఁ డుదయంపఁగా శరత్కాలము వచ్చెననియు, అపుడు శుక్తిమతినది జలమః

శోషించుటచేత నడియేఱును గనుపట్టెననియు నర్థాంతరము. అగస్త్యోదయము శరత్కాల సూచక మగుట స్ఫుప్రసిద్ధము. ఇందులకు,

మ. స్ఫుటభూయోహృతిశంక వార్ధినినరః శ్రుల్ మిన్ను చేర్పం దటి
చ్చట శార్వంబుగఁ గారుగొంచు ఘనమైఁ త్నైఁ దీర వర్షింప న
చ్చొటనుం దోచి గ్రసింపఁ బోలుఁ గలశీః సూనుండు గాకున్న నొ
క్కటఁ దారాగ్రహ భాస్కరేందుమణి శుక్తుల్ వ్యక్తమై తోచునే.

చ. అలమలయాద్రి గుంభభవుఁ డన్మితకంబు శరద్గుండ మం
డలిఁ బ్రతిబింబకైతవముఁనం దమ కీచ్ఛిన వారిజేవతల్
తొలఁకులశీలఁ దాపనిడిఁ తోమఁ గలం కడఁగెం దదీయత
ర్థలతకు ప్రాస్య మాటె కరిఁ తారక లంబువుఁ దేర్చునే యనన్.

ఆముక్తమాల్యద. ర. ఆ. ౧౮౨-౧౮౩.

ఇందు నాలవచరణమున ఖండాఖండప్రాస యతియనియు నిందుల కాదిపర్వమున
మత్తకోకిల. 'తీగె యుయ్యలలూఁగుఁ జల్లని తియ్యమామిడి మూఁకలం
ద్రాగుఁ బూవుల తేనెసోనలఁ దారుఁగెతకి జోవుఁ బు
న్నాగపూగ మహాగవీధుల నాట్యముల్ పచరించు సా
భోగనానలతాగృహంబుల భోగముల్ గనువేడుకల్.'

అని ప్రయోగమనియు సోమకవిప్రాసెను. 'తేటపడు' సవించుకముగాఁ జూపట్టదు.

సీ. నాళీకముఖి నెన్నడుము గానఁగ నయ్యె, దనరునె త్రేణుల బీర త్తరము దరలె
శఫరాక్షి కున్నతరస్థలు లగమ్యములయ్యె, బడిబడి నడలెల్ల రజడనువడియెఁ
జారువేణికి వింతరచవుల నింపులుమీఱె, గనుపట్టె విశదమై ర గండరేఖ
కంబుకంఠికి సాంద్రకంకణంబులు జాతె, నాదంబు మందమందల పహించె
తే. హంసయానకు నలిమేచరకాంచలముల, గుబ్బసొందమ్మి మొగ్గులకొమరుమిగిలె
బ్రకటితావర్త నాభి కేర్రవడియె నంత, రుచిరతర శైవలశ్యామరవోమరాజు.

అ. ఇందు గర్భిణీపరమగాను శరత్కాల నదీపరమగాను సర్వద్యయము తెలియునది. నాళీక
ముఖి=(గర్భిణి)తామరపంటి ముఖముగలదానికి, నెన్నడుము కానఁగనయ్యె=(నెఱ + నడుము అని
సంధి) నడుము దొడ్డదియై చూపట్టెను - (నది) ముఖముపంటి తామరలుగల దానికి నడియేఱు గాన
వచ్చెను. తనరు...తరలె—(గర్భి) (త్రేణు లనఁగా పలుకు.) పలుకుయొక్క విలాసము ఉడిగెను -
(నది) పలుకుపంటి తరంగముల విలాసము వదలెను. నీళ్లువట్టుటచే అలలు కలుగవని తెలియునది. శఫ
రాక్షి=(గర్భి) చేఁపలపంటి కన్నులుగలదానికి (శఫరమనఁగా ఉట్టిపడెడు మీను - పలుకు చూపుల
కనుల నిట్టిచేఁపలతోఁ బోల్పువాడుక. 'మిట్టిమీనైపడె మెలఁతచూపు' విజయవిలాసము.) ఉన్నత
స్థులు=పొడవులయిన మీడలు మొదలగు ప్రదేశములు, అగమ్యములు అయ్యె=(గర్భభారముచే)
పొందవలవిగాని వయ్యెను - (నది) కన్నులపంటి మీనములుగలదానికి ఉన్నతి ప్రదేశములు జలశోష
ణముచేత పోవవలవిగాని వయ్యెను. బడిబడి=(గర్భి) క్రమముగా, నడలెల్ల=నడకలన్నియు, బడను
బడియె=మందగించెను. ('నడబడను పడియెనారేర్పడియెం జనుమొనలు నల్లవడియెను' అని మనుచరి
త్రము.) (నది) ప్రవాహగులు మందగించినవి.

చారువేణికే = (గర్భి) సాగసయిన జడగలదానికి, 'జలదవేణికే' నని సోమకవిపాఠము. వింత చవులకే = క్రొత్తరుచులయందు, ఇంపులుమీఁకె = ప్రియము లలిశయించెను - (నది) సాగసయిన ప్రవాహముగలదానికి అపూర్వమయిన - (అనగా వర్షర్తువునందలి నీటిరుచికన్న తేటపడియున్న శర దృతువునందలి) నీటిరుచులచేత నింపులు మీఁకెను. కనుపట్టె...రేఖ—(గర్భి) గండరేఖ = కపాల పాలిక - చెక్కుల పయిప్రదేశము, విశదమై = తెల్లనయి, కనుపట్టెను—(నది) గండశిలలయొక్క శ్రేణి ప్రకటమయి కనబడెను. ('గండోత్రణేకపోలేపిటకేగర్వేమృగాంతరేయోగే । మూలాది దుష్టభాగే హయభూషణే బుద్ధుదేవుపాయేచ' నానా.) కంబుకంఠికే = (గర్భి) శంఖమువంటి కంఠముగల దానికి, సాంద్రకంఠంబులు = దట్టమై (అనగా గుత్తమయి)యుండిన చేతికడియములు, బాఁకె = నడలఁబాఁకెను - (నది) కంఠమువంటి శంఖములుగలదానికి, దట్టములయిన (కంఠములనఁగా జలకణ ములు గాన 'స్యాత్కంఠం హస్తమాశ్రే శిఖరే కటకేజరే' నానా.) జలమిందువు బుడిగిపోయెను. నాచంబు...వహించె = (గర్భి) ఎలుగు రానురాను సన్నగిల్లెను - (నది) ప్రవాహధ్వని మఱిమఱి సన్నగించెను.

హంసయానకు = (గర్భి) అంచనడకవంటి నడలుగలదానికి, గుబ్బపొందమ్మి మొగ్గులు = బటువు లయి బంగారుతామర మొగ్గులపలేనున్న చన్నులు, అలిమీచక అంచలములకే = తుమ్మెదలపలే నల్ల నయిన మొనలచేత, కొమరుమిగిలె = ఒప్పుమీఁకెను - చూచుకములు నల్లపడెననుట - (నది) హం సలసంచారములు గలదానియందుఁ దుమ్మెలచేత నల్లనయిన యగ్రములచేత గుబ్బలవంటి బంగారు తామర మొగ్గులు కొమరుమీఁకెను. తామర మొగ్గులు విరియకమునుపు దానిలోని పూఁదేనును ద్రాగు టకై తుమ్మెదులు దానిమొనలందు నల్లగా మూఁగియుండుట ప్రకటము. ప్రకటిత ఆవర్తనాభిక్తే = (గర్భి) ప్రసిద్ధమయిన నుడితోఁగూడిన పొక్కిలిగలదానికి, అంతకే = అమీదట, రుచిర...రాజ— రుచిరతర = మిక్కిలి చెలువయిన, కైవల = ('జలనీలితు కైవలకైవరే' అమ.) నాయతీగవలె, శ్యామ = నల్లనయిన, రోమరాజి = నూఁగారు, ఏర్పడియె = స్ఫుటముగాఁ గనబడెను - (నది) నాభి యనఁగా ('నాభిర్వధ్యే ప్రధానేంగే కస్తూర్యాం క్షత్రియేన్యపే' నానా.) మధ్యప్రదేశముగనుక ప్రకటితమయిన నీటినుడి గుండముతోఁగూడిన నడిమిప్రదేశముగలదానికి శ్యామరోమరాజివంటి రుచిరతరమగు కైవలమేర్పడెనని యర్థాంతరము.

'గుబ్బపొందమ్మి మొగడ' లన్నచో స్త్రీపరమున ఉపమితసమాసము. నదీపరమున మధ్యమ పదలోపి సమాసము. 'అన్యేచోపి దుపమానోత్తరపద లోప రూపకాఖ్యాద్యాః' అని శబ్దాను శాసనమిట్టి యాసమాసములును నిందుఁ గలవు. స్త్రీలకు పొక్కిలి విలము నుడిగలిగి యుండవలయు నని 'గంభీరా దక్షిణావర్తనాభి స్సాస్యత్పుఖసంపదే' సాముద్రికశాస్త్రము.

క. ఆపన్నసత్త్వ యాపగ, యాపగిదిగ నీరుమోసి త్రయధికతసేవా

వ్యాపారద్విజమహిళ, ల్లాపాడఁగ నొక్కపుణ్య క్షలగ్నమునందున్. 21

అ. ఆపన్నసత్త్వ = (సత్త్వమనఁగా 'శుద్ధేశుక్లా ర్తవేన త్త్వస్య) కర్తవ్యకచోదతః । గర్భస్సంప ద్యతేయోక్తి పరాదగ్నిరివారణో' అన్నట్లు జీవుడగును. కనుక ఆపన్నసత్త్వయనఁగా 'ఆపన్న సత్త్వ' పుణ్యంతర్యత్మీకు గర్భిణీ' అమ. అన్నట్లు) గర్భిణి యని యర్థము. ఆపన్నసత్త్వ = ('ఆ పన్న' స్త్రీప్రస్యాత్' అ. 'సత్త్వమస్త్రీకుజంతుమ' అ. అనుటచే) అపత్నాస్త్రీప్రయిన జల జంతువు యర్థాంతరము. ఆపగ = (ప్రోతస్యివీద్యపతిక్తీప్రసవంతీనిమ్నగాపగా' అ.) నదిగర్భ

జీయిన శక్తిమతీనది, అపగిడి = అవిధమున, నీరుమోసి = నీరుపట్టియని యర్థము - జలస్వరూపమువహించియు యర్థాంతరము. అధికర...మహిళల్ - అధికర = పొందఁబడిన, నేవావ్యాపార = కొలుచునట్టి పనిగల - పరిచర్యావృత్తిగల, ద్విజమహిళల్ = బ్రాహ్మణస్త్రీలు, కాపాడఁగో = రక్షణము చేయఁగా నని యర్థము. ద్విజమహిళలనఁగా హంసస్త్రీలు గాన, పొందఁబడిన యనుసరణవృత్తిగల హంసాంగనలు కాదుకొనియుండఁగా - అఁడుహంసలు ప్రవాహముపొడుగున ననుసరింపఁగానని యర్థాంతరము. ఒక పుణ్యలగ్నమునందుఁగ - ఒక శుభముచూర్తమునందు - దీనికి ముందటిపద్యముతో నన్వయము. అఖిల భుజన నిశోధకాది పద్యత్రయముందును నభేదాధ్యవసాయ మని గ్రహించునది.

చ. గురుతరనవ్యవేతననిశకుంజము రంజిలుచోట హల్లకో

త్కరకరదీపదీధితులు శ్రీ గ్రమ్మెడుచోట నవారవింద బ

స్థరమకరందతైలములు శ్రీ నూల్కొనుచోటఁ బరాగరక్షచేఁ

గర మరు దై నచోట నది శ్రీ గాంచెఁ గుమారుఁ గుమారికామణిన్. 22

అ. నది = శక్తిమతీనది, గురు...కుంజము - గురుతర = మిక్కిలి యధికమయినదియు, నవ్య = క్రొత్తదియునగు, వేతననికుంజము = ('ద్యౌపరివ్యాధవిదులౌ నాదే యాచాంబువేతనే' అను.) ప్రబ్బలి పొద, రంజిలుచోటఁ = ఒప్పచున్నచోట, హల్ల...ధితులు-హల్లకం = (హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్' అ.) ఎఱ్ఱగలువలయొక్క, ఉత్కర = సమాహమనెడు, కరదీప = దివిటీలయొక్క, దీధితులు = కాంతులు, గ్రమ్మెడుచోటఁ = వ్యాపించుచుండు చోటను, నవారవింద...తైలములు - నవ అరవింద = క్రొత్తతామరలయందు, బంధుర = ఇంపగుచున్న, మకరంద = పూఁదేనెయనెడు ('మకరందః పుష్పరసః' అను.) తైలములు = చమురులు, నూల్కొనుచోటఁ = ఒడఁగూడి యుండునట్టిచోట, పరాగరక్షచేఁ - పరాగ = పుష్పాదీయనెడి, రక్షచేఁ = విభ్రాతిచేత, ('భూతిర్భస్మితభస్మని, ఔరోరక్షచ' అను.) కరము = మిక్కిలి, అరుదయినచోటఁ = వింతగానుండెడు చోటను - ప్రసవమునకు వలయునట్టివస్తుపరికరములెల్లఁ దనంతటనే అప్రయత్నపూర్వకముగా సమకూడి యుండుటచే నట్టిచోటు 'కరమరుదైనది' అనఁబడెను. ఒక్కమారుకొ, కుమారికామణి = ఒకచక్కనికుమారిత్వము, కాంచెఁ = కనియెను. ఇది

'మృగవాళినికరంపు భుగభుగల్ గలచోటఁ, జదరేటికుంపురుల్ చెదరుచోట' (మను.)

అనుపద్యమునకుఁ బోలికగా రచింపఁబడినది. అందు రత్యాదులకు నుపయుక్తములయిన పరికరములే లతాగృహాంతరసీమ యందున్నవి. ఇందు ప్రసవోచితములయినవానిని మఱిత పాంకముగా గూర్చికాడు. ప్రసవగృహమున దీపములును, చమురులును, బూడిదయు నుండవలయును. అవియె యందును సమకట్టింపఁబడినవి. మనుచరిత్రమందలి 'చిగురుకూపులసంజ' కన్నునిందలి 'హల్లకోత్కర కరదీపదీధితులు' 'కర్పూరకరధూళి' కన్ను నిందలి 'పరాగరక్ష' యు మిక్కిలి యుపయుక్తములు.

తే. ఆనదీనందన జనించుననభువేళ, నిందుతారాప్రసాదంబు శ్రీ లెన్నఁదరమె

తార కాభర్తముఖి లఁదాల్చెదార, కలు శుభాంఘ్రుల నఖరవై శిఖరివహించెఁ

అ. ఆనదీనందన = ఆశక్తిమతికూతురు, జనించుననభువేళ = పుట్టిననిర్దుష్టమైనసమయమందు, ఇందు తారాప్రసాదంబులు = చంద్రునియు తారలయు అనుగ్రహములు, ఎన్నోతరమే = గణింపఁకల్య, మా - అనఁగా శక్యముగానగుట - ఏనఁగా, తార కాభర్త = చంద్రుఁడు, శుముఖిత్వ తాల్చెను = శుముఖిత్వమును విహించెనని యర్థము. శుముఖాకారమును విహించినాడని భావము. అవిడనేమిగను పుట్టి

నుండెనని ఫలితార్థము. తారకలు ('నక్షత్రమృత్యం భంతారాతారకాపుష్కల
శుభాంఘులక్' = మంగళకరములయిన-(లేక అందములయిన) పాదములచేత,
మనఁగా తీక్షణము. 'తిగ్నతీక్షణం ఖరంతద్వత్' అ. అదికానిది అఖరము - అనగా
నావైఖరిని వహించెనని యర్థము. శుభలక్షణాస్పదములయిన పాదములందు, నఖర
లను వహించినవిని భావము. ముఖము చంద్రునివలె నుండుటయు గోళ్లు చుక్కల
ఁబడుటయు కన్యాశుభలక్షణములు. దీనిచేత బాలికకు రాఁగల మహాభాగ్యోదయ
త సౌందర్యాతిశయమును ద్యోతితము నని తెలియునది. చంద్రుఁడు సుముఖత =
తారకలు అఖర(చల్లని) వైఖరియుఁ బాపుటంబట్టి వారిప్రసాదములు చెప్ప
బఁడు ఆమెముఖమునాకృతియు తారకలు దాని నఖములయాకృతియు గలవని
ముహూర్తమున శుభనక్షత్రమున జనించినదని ఫలితార్థము. అలం. శ్లేషము.

శీతశైలతననయాగ్రణియుక్ ముద మంది నెయ్యపుం

మందుఁ గల్గినతననూభవసంపదపేర్కిఁ బావసం

దన్వయంబు కృతిశ్చై తి నటంచు వసుక్షీతీంద్రుచే

వడ్డనెవ్వగ లభవంబుఁ దలంపకయుండె నెమ్మదిన్.

24

= ఆసమయమందు, శీతశైల తనయాగ్రణి = హిమవంతునిపుత్రులలో శ్రేష్ఠుఁ
, ముదముఅంది = సంతోషించి, నెయ్యపుందొయ్యలియందుక్ = ప్రేమాస్పదు
ందు-శుక్తిమతియందనుట. కల్గిన తనూభవసంపదపేర్కి = సంభవించిన సం
పెంపుచేత, మదన్వయంబు = నావంశము, పావసంబయ్యెక్ = పవిత్రమయ్యెను.
సృడనయితిని, అటంచుక్ = అని తలంచుచు, వసుక్షీతీంద్రుచేక్ = వసురాజు
స్వగ = బ్రద్దలుచేయఁబడిన మహావ్యథను, మహాభారతమందును

క శ్లేస ప్రహరవివరణసా' అని కాలితాఁపుచేతాసిన బ్రద్దలనుండి నది వెలువడె
న ప్రయ్యలువకుట తెలియునది. 'ఇటప్రయ్యలువడ్డ నెవ్వగ' ననుచో 'ప్రయ్యలు
గ' యని యర్థము. కర్పాదులకుం బ్రాధాన్యవివక్షయందు, భాతుజ విశేషం
వానితోడ సమసించు'నను సూత్రముచే నిది సిద్ధము. ఇట్లే, 'నీవు సంకటపడి
రారత - ఉద్యోగ) ఇత్యాదులెఱుంగునది. లవంబుక్ తలంపక = రవ్వంతయినను
స్వస్థమయిన మనస్సుతో, ఉండెను. ఇట్టి సంతానము లభించుటకుని సంతో
థను బోగొట్టెనని భావము.

దరనద్విజారవము చేరన్నారం గుమారోదయ

ంభవిజృంభమాణ యగుచుం ర బద్ధాస్య శైలావరో

ంచి తనుక్ ధరించె వసుపాదం బంచు నూహించి నె

కెవాటి నొనర్చెఁ దద్వసుపదాశ్శ్వాసంబు తొల్పొలికిన్.

25

తామరవంటి ముఖముగలిగిన శుక్తిమతియని యర్థము - ముఖమువంటి తామరగల
ఇది కర్త. అమితా...రవము—అమిత=మితములేని, ఆనందరస=సంతోషము
ఆరవము=ప్రాప్తము (అశీర్వాద) ధ్వని, చెన్నారక్ = ఒప్పుఁగానని యర్థము.
టమయిన యానందముగల, రనద్విజ ఆరవము=జలపక్షి కోలాహలము, ఒప్పుఁ

గానని యర్థాంతరము. కుమార...మాణ—కుమార+ఉదయ = పుత్రజననమువలనఁ బుట్టిన, ప్రమద+అరంభ=సంతోషముతోడఁగుట చేత - తోడరిన సంతోషము చేతననుట. విజృంభమాణ=నిక్కుచున్నది అని యర్థము. విజృంభమాణ=ఉద్బోగినది - అనఁగా వెల్లివోడిచినది యని యర్థాంతరము. అగుచు, వసుపాదము = వసుమహారాజయొక్క చరణము, కైల + అవరోధము = పర్వతమువలని యడ్డగింత, వారిచి=పోగొట్టి, తను, భరించె = రక్షించెను. అంచు, ఊహించి = విచారించి, నెయ్యము = భక్తి, దైవాత్ = మూఁగ, తొల్పూరికి = తొలుతఁబుట్టిన కుమారునికి, తత్ వసుపన + ఆభ్యాసంబు = అనుపదమనెడి నామమును, ఒనర్చె = చేసెను-వసుపదుఁడని పేరుపెట్టెనని భావము. ఎవరియందేని మిక్కిలి భక్తిగలిగినచో వారిపేర్లు గన్న బిడ్డలకిడుట ప్రసిద్ధముకదా. బ్రాహ్మణాశీర్వాదపురస్కరముగాను నామకరణముచేయుటయుఁ బ్రకటమే. వసుపదుఁడను పేరిడినందులకు నీపేటెవ.

‘తన్నద్విష్వాక్షాతాత్పీ)తా నదీరాజ్ఞేన్యవేదయత్ | యఃపునానభవత్రిత్ర తం స రాజ్ఞి సత్తమః ||
వసుర్వసుపదఞ్చక్రే నేనాపతిమరిందమః’ అని భారతమునందును బ్రతిపాదితము.

క. గిరిరాజ తనయకై వడి, సిరి రాజుల వెలయు నీసుశీల యనుచు నా

గిరికన్య క చటిమానులు, గిరికాశుభనామ మిడి రశిల్పివఘటితిన్. 26

అ. అచటిమానులు = అశక్తిమతి తీరమందుండు ఋషులు, ఈసుశీల = మంచినస్వభావముగల యాచిన్నది, గిరిరాజతనయకై వడి = హిమవత్పర్వతరాజకుమారియైన పార్వతివలె, సిరి=విశ్వర్యము, రాజుల = ప్రకాశింపఁగా, వెలయు = విలసిల్లును, అనుచు, అగిరికన్యకు = ఆశీలాపాని కూతునకు, అశిల్పివఘటితి = నిర్దుష్టమయిన వాక్యముచేత ‘(శిల్పివంత్యఘే అపరాధేషి’ నానా.) గిరికాశుభనామము = గిరికయనెడు శుభయుక్తమయిన పేరు, ఇదిరి = పెట్టిరి. గిరిరాజ కన్యకవలె గిరికన్యకయుండవలయునని తలఁచుట యచిరిమేకదా యని సారస్వము.

చ. గిరికము లార్చి పాండుజలరజచ్చదపాళికఁగప్పి తమ్మిసం

కులఁ దెలిచేనె లుగ్గులిడి ర్త్రొందరఁగల్ గదలించుకల్వతో

ఔలలఁ గుమారుఁ గూతును ఘటించి భజించు నదీలలాకు కో

మలకుముదాగ తాళికులరమంజురవంబున జోల వాడుచున్. 27

అ. నదీలలామ = నదులకు భూషణమువంటి యాశక్తిమతి, కుమారు, కూతును, జలకము లార్చి = స్నానములుచేయించి, పాండు...పాళిక — పాండుజలజ = తెల్లతామర పువ్వులయొక్క, ఛదపాళిక = అకుల సమాహమనెడి వస్త్రముల సమాహమము (‘పత్రంపలాశం ఛదనం దళేషర్ణం ఛదః పుష్పా’ అను.) బిడ్డలకుఁ దెల్లని మడుగు పేలికలు అనఁగా పాత్రిగుడ్డలను మేనుపింఱిసిన కుండుటకు నుపయోగించుట వాడుక. కప్పి, తమ్మిసంకుల = తామరలనెడి శంఖపాత్రలచేత, తెలిచేనెలు = నిర్మలమయిన మకరందములనెడు తెల్లనిలేనిములను - బిడ్డలకు పాలెడలలోఁ దేనియలు పుట్టినపుడాదిగాఁ బోయుటవాడుక, ఉగ్గులిడి = ఉగ్గుజవోసి, త్రొందరఁగల్ = త్రోతయలలనెడు (దాదులూఁచుచున్న), కల్వతోఔలల = కలువపువ్వులనెడు నుయ్యెలలందు, ఘటించి = కొడుకును గూతును బరుండఁచెట్టి, కోమల...రమంజున్ — కోమల = రేఁతలయిన, కుముడు = తెల్లగలు విలనుగొప్పి, అగతి = వచ్చిన, అళికుల = తుమ్మెద గుంపులనెడు, అళికుల = చెలికత్తెల సమాహమములయొక్క, ఇవట‘అళికుల’ అనుచో అకారమును ‘అళికుల’ అనుచో అకారమును సవర్ణ దీర్ఘములు, ఇంద్రాధిగూడినది, మంజురవంజున్ = మధురఘంకారధ్వనియ నెడులాలిపాటలచేతతోలవాడుచున్ = తోలెనుపాడుచును,

పరిచరించుచుండును. పరిచర్యారూపనేవ చేయుచుండును-భజనశబ్దముచే పరిచర్య
కీమయు మూడును వ్యంజితములు. అలం. శిష్టశిష్టవ్యధికరణైకదేశవర్తిరూప

ము నేర్పుర నిందిందిరాజీవ, రాజీవరాజన్తరారాశరాజి
౦ నేర్పుర లలితనానావాస,నావాసనికటకార ననశుకాళి
లు నేర్పుర గుముదరసామోద,సామోద మధువశురద్ధాంతనమితి
నేర్పుర దటరూఢకల్పాగ, కల్పాగచరనీలకంఠవితతి
కఖలభాగ్యములుగలుగ, మునిపురంధ్రీ జనంబు దీర వన లొసంగు
పల్లె దాదురలై వయస్య, లై వివినదేవతలు ప్రోతురరనుదినంబు.
కన్యకుఁ=శక్తిమతీనది పుత్రికయైన గిరికాదేవికి, ఇంది...రాజి—ఇందిందిర=
జీవ=అజీవోజీవికావార్తా' అను.) జీవికలయిన-బ్రతుకుఁ దెరువులయిన, రాజీవ=
జాత=ప్రకాశించుచున్న, మరాళరాజి=హంసశ్రేణి, మందయానము నేర్పుకొ=
బిడ్డలకుఁ దప్పటడుగులు గఱపుటవాడుక. అట్లుగఱపునవి మందయానసౌంద
రాంసలే యైనచో ఆ మందగమనవిలాసమెంత యతిశయముగాఁ గుదురునని వ్యం
జీవ' - తుమ్మెదలనుఁ బూఁదేనెచేఁ బోషించునట్టి తామరల సొంపు నూచితము.
మరలందు విహరించు మరాళములు మత్తిల్లి నడలమురిపెను మఱిత గులుకు
రాంసలసహజమందయానవిలాసమునకు నతిశయమునుగూర్చు పరికరమును గూడఁ

౧—లలిత=మనోహరమయిన, నానావాసనా=సకలమయిన వాసనలకు, వాస=ఉనికి
క=దాపటివనమందలి, శుకాళి=చిలుకలగుంపు, కలికిపల్కులు నేర్పుకొ=ముద్దుగులుకు
కొకతొకపలుకులు దిద్ది బిడ్డలకు నేరుపుటగలదు. అదియు పలుకులముద్దునం దుద్దు
నైనచో నింక పలుకులుముద్దు ఎంతవిశేషముగాఁ గుదురునని వ్యంజితము. మఱియు
వాసమయిన కాననములనుటచే కాననవృక్షములు పుష్పఫలాదిసౌభాగ్యమున
మత్తితయుఁ దన్నదప్రయుక్తమయిన వానిపలుకులమాధుర్యమును ద్యోతితములు.
౨ గఱపుటకు నవియున్న కాననము నికటమయినదిగా గ్రహింపఁబడెను.

మతి—కుమున=కలువపువ్వులయందలి, రస =పూఁదేనెయందును, ఆమోద=పరిమళ
= సంలోషయుక్తములగుచున్న, మధువశుద్ధాంత = అడు తుమ్మెదలయొక్క,
ఇట్ల శుద్ధాంతశబ్దమంతఃపుర స్త్రీలయందు వర్తించుచున్నది.

౩తం శూలపాణి శుద్ధాంతమ్' (మాకపంచళి - ఆర్యాశతకము.)

కొ=ఒప్పిదములగు పాటలను గఱపును. తేంట్లకుఁ బాటలు చెప్పట కవినమయము.

సమునఁ దేటు లెఱుగెత్తిపాడుచోట మనుచరిత్ర.

ండ నలిమండలికల గానము. పసుచరిత్ర.

గా కృష్ణుడు మంచివాడనుచుఁ జెప్పకొ రాకు ..

యైన మేము చొక్కుదుమె భాగవత భ. స్కం.

౪ తుమ్మెదలపాట లలిమధురములుగా వర్ణింతురు.

క. అంగీకృతరంగస్తా, తంగీ మదగంధ మగుచుఁ దద్దయువేడ్కన్

సంగీత విశేషంబుల, భృంగీగణమొప్పె మ్రాను పెట్టెడుమాడ్కిన్. భాగ. అష్టస్కం.

క. వీనులవిందై యమృతపు, సోనలపొందై యమందసుమచలదశి

గానము క్రందై యారప, మానందబ్రస్త మైన నధిపతి పలికన్. వసుచరి. ౧. ఆ.

పాటలయందు మేటులయిన తుష్పదరె పాటలు నేర్చునవికాఁగా ఆవిడ్డకు పాటలతీయఁ దనమెంతగా నలవడవలయునని భావము. అందు నాతుష్పదలు కలువపూవుల తేనియను ద్రావి తావులనాని మత్తిల్లినవి. కాన నానిగానమాధుర్యమతిశయమైనదిగాఁ దగును. తట... వితతి—తట= శుక్తిమతీతీరమందు, రూఢ=మొలచిన, కల్పాగకల్ప=కల్పవృక్షములకు సాటియైన, అగ=వృక్షములం దు, చర=క్రమమగునట్టి, నీలకంఠవితతి=నెమ్మిగ్గుంపు, ('మయాలోబ్ధిలోబ్ధి నీలకంఠోభుజంగభుక్') అమ. నటనలీలలు=ఆట సౌఖ్యము, నెర్పన్=కళపును. ఆటలయందు నీటు చూపునెమ్మిగ్గేయాటలు నేరు పఁగానాబాలిక నాట్యవిలాస మద్భుతముగాఁ గుదురఁదగినదని భావము. అందు నానెమ్మిగ్గ కల్పవృక్ష సదృశములయిన వృక్షములందుఁ జరించునట్టివిగాన మత్తములయి నాట్యవిలాసము మిక్కిలియు గులుకు నని తెలియునది. మునిపురంధ్రీజనంబు = (స్వాత్మకుటుమ్మిసీ పురంధ్రీ అమ.) తాపసస్త్రీ జనము. అభిలభాగ్యములుగలుగన్=సమస్తములయిన సంపదలుగలుగునట్లుగా, దీపనలొసంగున్=ఆశీర్వాదముల నిచ్చున- దీపించుననుట. విసినదేవతలు=వనదేవతలు, సైరంధ్రురై ('సైరంధ్రీ పరవేశస్థా స్వపతా శిల్ప కారికా' అమ.) అనఁగా పాతివ్రత్యముదప్పక పరగృహమందుండి రాజకన్యల కలంకారము చేసెడు స్త్రీ సైరంధ్రీ అట్టి సైరంధ్రులు కొందఱగుచును, దాదురై=కొందఱు దాదులగుచును, వయస్యరై= కొందఱు చెలికత్తెలగుచును, ('అభిస్సభీ వయస్యాచ' అమ.) అతిథి=గృహదేవిని, అనుదినంబున్= ప్రతిదినమును, ప్రోతురు=సంరక్షణము చేయుచుందురు. అనఁగా గిరికాదేవి భాంసనడకలపంటి నడలును చిలుకపలుకులపంటి పలుకులును, తుష్పదల పాటలపంటి పాటలును నెమ్మిగ్గేయాటలపంటి యాటలును గలదియయ్యెనని భావము. శ్రీశవమందుండియే యాయావిలాసమందు దిట్టలలో దిట్టలయినవారివలన నేర్పఁబడఁగా ప్రాయమున దాని గమనాదివిలాసవైభవాతిశయము వాచామగోచరము గావలయు నని వ్యంజితము. ఇందుము క్తపదగ్రస్తమలంకారము. గమనవచోవిలాసాదులకు నందుల కుపమాన భూతులయిన మరాళకుకాదులు, దీపనలకు నిగ్రహానగ్రహసమర్థలయిన మునిపురంధ్రులు, నేపథ్య పోషణాదులకు వనదేవతలు. ఇఁక నాంగికసౌభాగ్యసామ్రాజ్యము విల్ల నాతీతమని స్ఫురించుచున్నది.

మ. వెలఁదుల్ దానును గూఢ రత్నశ్రీకతా న్వేషంబు గావించుచుం

జెలి బాల్యంబున నిక్కువల్ గనకయుం శ్రజే సాచి యాత్మప్రసూ

పులినోర్వి మణు లెందునేని గొని రాబోటుల్ భలీ తల్లి నిఁ

గెలిపించెన్ సిరికల్తి నంచు నగుచుం శ్రీగ్రీడింతు రబ్బాలతోన్.

29

ఆ. చెలి=ఆగిరిక, వెలఁదుల్ తానును=చెలికత్తెలును తానును, గూఢరత్నశ్రీకతా అన్వేషంబున్= గూఢరత్నమనఁగా బాలికయొక్క క్రీడావిశేషము. అనఁగా అదియొక విధమయినయాట.

[రత్నాదిర్వాణకాదాగుప్రేర్తృప్తవ్యకర్తభిః|బాలికాభిః కృతక్రీడానామ్నాగూఢమణిస్త్యుతః. అనియున్నది. ఇసుక కుప్పలుచేసి యందొకకుప్పయందుఁ జెలికత్తెలును గిరికాదేవిఁ దెలియకుండు నట్లు ఒకరత్నము లోపల నుంపఁగా గిరిక యేదేని యొకకుప్ప పట్టుకొని యందువెదకిన రత్నమెప్పుడు కనఁబడుచున్నదో యపుడు గిరికగెలిచినట్లు నంతముకుమ గెలుపు లేనట్లును నిష్ఠాకర్యాటయాదాను.]

బాల్యమునకు = పసితనముచేత, ఇక్కడ = దాచినచోట్లు, కనకయుక్ = కనుగొనకయు-కన
 నేరకపోయినను అనుట. చేచాచి = చేయిచాచి, అత్త...ర్విన్ --- అత్త ప్రసూ = తనతల్లియైన శక్తి
 మతియొక్క (జనయత్రిప్రసూ ర్వాతా జననీ' అ.) పులిస+ఉర్విక్ = ఇసుకతిన్నెలుగలచోట, మణులు
 ఎందునేనికొనిరాక = రత్నములకొండలపైన అక్కడనుండి తీసికొనిరాగా, బోటులు = చెలికత్తెలు,
 భళి = సేవాను, తల్లి = నీతల్లియైన శక్తిమతి, సిరికల్లిక్ = సంపత్తికలిగి యుండుటచేత-రత్న సంపదలకలిమి
 చేత ననుట. నిక, నెలిపించె, అంచు, నగుచుక్ = నవ్వుచును, అబ్బాలతోక్ = అగిరికతోడ, క్రి
 డింతురు = అటలాడుచుండురు. సంపన్నులకే యెట్లయినను గెలుపుగలుగుట ప్రసిద్ధముగదా. ఇందులన
 శక్తిమతి నదియందలి యిసుకలో నెక్కడఁజూచిన నక్కడ నెల్లను నానావిధరత్నము లుండునని
 తాత్పర్యము.

గిరిరాజు తనయ' యనుపద్యమున నాయొకకు నామకరణమును 'జలకములార్చి' యనుచో పా
 త్రులపాపకు వలయు పరిచర్యలును 'మందయానము' అనుచో నడయాడు వారలవలయు శిక్షణలును,
 'వెలదుల్' అనుట యాదిగా బాల్యక్రీడలను జెప్పినాడు.

చ. గురు సవిధప్రదేశమునఁ శ్ర గోమలకల్పకపుష్పధూళిచే
 ధరన్ బొమ్మరిల్ నిలిపి శ్ర తన్మృదువల్లవ పాత్రపంక్తిగే
 సరవ యిలు ఖాద్యముల్ మధుర శనంబు ఘృతంబు ప్రసూనపుంజ మో
 గిర ముని పెట్ట నన్నియు సఖితతి కట్టివ యాఁ బ్రియంబునన్. 30

అ. ధర = పర్యతకుమారియైన గిరిక, గురుసవిధ ప్రదేశమున = తండ్రియైన కోలాహలని
 సమీపస్థలమందు, (సదేశాభ్యాససవిధసమర్పణ సచేశవత్' అ.) కోమల...ధూళిచే = కోమల =
 మృదువయిన, కల్పక = కల్పవృక్షపుదయిన, పుష్పధూళిచే = పుష్పాడిచేత, బొమ్మరిల్ నిలిపి = బొమ్మ
 రిలుగట్టి, తత్...పంక్తి = తత్ = ఆ కల్పవృక్షముయొక్క, మృదు = మెత్తనయిన, పల్లవ = చిగురు
 టాకులనెడు, పాత్రపంక్తి = పత్తెరములయొక్క బంధియందు, శ్రసరములు ఖాద్యములు = అకరువులు
 తిను బండములయందు, మధురశనంబు ఘృతంబు = పూఁదేనె నెయ్యియనియు, ప్రసూనపుంజము ఓగిరముఅని
 = పువ్వులసమూహము అన్నయు అనియు, పెట్ట = వడ్డింపఁగా, సఖితతిక్తి = చెలికత్తెల గుంపునకు,
 అన్నియు = అ వడ్డించినవన్నియును, ప్రియంబున = ప్రీతి చేత, అట్టివడె = తినుబండములు నెయ్యి
 అన్నమునే యన్నును. — అనఁగాఁగల్పవృక్షప్రభావముచే అరీతిగా నగునని తెలియునది. ఇందు గుఱైన
 గూట్లపండుట తిలియునది. పూర్వపద్యమున గూఢరత్నక్రీడ-ఇందు గుఱైనగూట్ల పండుటకు నంతకన్న
 వయసు కొంత ఘృత-వగా నుండవలయును. ప్రతిపద్యమునను వయసు క్రమముగా హెచ్చుట నూ
 చించు చేష్టితనమునందాయొకకు వర్ణించుట దెలియునది.

డి. పంక్తి = ము గాఁగిఖపరిభావక శ్రకంధరఁ దల్లి యేలారో
 సంకల్ప కబ్జక్తిఁ నంచుఁ గులశైలసుతాగ్రణి పాయఁద్రోచి ర
 తామ్రచెప్పెడఁగింప బరు శ్ర వానునొ బిడ్డ కివేల కర్కశా
 లంక నునమతానుసాహుళ్యకకశలాపము లుంచు నదీ లలామయున్. 31

అ. కులశైల కబ్జక్తిమూల కులపగ్వతకుమారోత్తముఁడయిన కోలాహలుఁడు—కర్క, పంక...
 ధర్మ—పంకజపట్టులనెల్ల గ్రహించి చేతులుగల గిరికయొక్క, శంఖ = శంఖమును, పరిభావక = తిరస్క
 రించునట్టి, కంధము = కబ్జమును మ = తల్లియైన శక్తిమతి, ఏలాగోనండుట కట్టె అంచు = ఎందు

కొఱగో శంఖములు గట్టినదియని—అనఁగా శంఖములను దిరస్కరించిన కంఠ ఆశంఖములన భూషణముగాఁగట్టుట యెంతమాత్రము యుక్తముగాదని భావము. పాఠ్యద్రోమును, ఉంపకో దీసివైచి, రత్న + అంకితహారము = మణులచే చిహ్నితమయిన అనఁగా ఖచితమయిననుట తెలియ = వేయఁగా, విడదొక్క = పసివిడదొక్కయైన కూతునకు—మక్కువ యతిశయముచేత నిలు అంచు = నది. బరువులనునో = బరువు ఒత్తుకొనునో—బరువగు నేమో. ఇవి ఏల కర్కశ + అలశక్తిమతియు, ఇవియెందులకుఁగతినములయినసామ్యులుఅనిపలుకుచు, నదీలమాయుక్ = ఏజులమిన్న బరువనుటచే హల్లకకలాపములు = ఎఱ్ఱగలువల సామ్యులను, ఉంచుక్ = పెట్టును. రత్న హారము సౌకుమార్యము గిరికశరీర సౌకుమార్యాతిశయము ధ్వనితము. హల్లకములె భూషణముగానుంచుటయ్యు. తండ్రి పుష్పసదృశమనియు వ్యంజితము. పూవుపంటి మేనికి పూవులే యలంకారములని తల్లివంకయు కులకల సుతాగ్రణి, తల్లినదీలమ ఈ అగ్రణి 'లలామ' శబ్దములచే పుట్టి పండివంకయు ఆభిజాత్యముచే గిరికకు సత్యంతసౌభాగ్యమును ధ్వనితము.

మ. అనుఁగుంగ్రీడల నెల్లవారలకు నిరట్లల్లారుము దైన కూ

తునకు వాహిని వాణి దాల్చునుకవిరస్తోమంబు రప్పించినా

ద్వన విద్యామహిమల్ కరామలకముల్ ర గావించె నాత్మీ

32

తన పద్ధోపచయం బశేషమును దరత్పాప్తంబు గావించురలకుఁ = అంద

అ. వాహిని = నది-శుక్తిమతి, అనుఁగుంగ్రీడల = ఇంపయినయాటలచేత, ఎ. కూతురగు గిరి అకును, ఇల్లు = ఈ ప్రకారమున, అల్లారుదుద్దు = మిక్కిలి గారాము, విన, కూతునకుదనుట కిదియ కకు, కూతుకబ్బమునకు ప్రథమయందుఁ దప్పరు వర్ణకము తక్కిన విధ క్తులయందును, నుకవిస్తో ప్రమాణము. వాణి = సరస్వతిని, తాల్చు = ఎహించుచున్న—అనఁగా విద్యాః వాణిఁదాల్చు = మంబు = సత్కవులయొక్క సమాహమును, రప్పించి = పిలువనంపించి యనియర్థసన్న యనిగాని మధురవాక్యములను ఎహించుచున్న యనిగాని, సరస్వతీదేవిని వాహనములై ఎహింపజేసెనేమయి చెప్పవచ్చును. నుకవిస్తోమంబు = (కవులనఁగా నిట జలపక్షులు, నుకవులనఁగా : నేప మహి లయిన రాజహంసలు, రాజహంసల సమాహములను, రప్పించియని యర్థాంతరము. ఇది. ఎలను, మల్—తల్ = ఆవిద్యత్కవులయొక్క, ఘనవిద్యామహిమలు = గొప్పమయిన విద్యా పడు కర + అమలకముల్ కావించె = అగచేతి యుసిరికాయ లగునట్లుగా - అనఁగా సర ప్రభా నట్లుగాఁ జెప్పించెనని యర్థము — ఆరాజహంసలయొక్క మధుర వాక్యరూపముల యుక్తము వములను నేర్పించెనని యర్థాంతరము. గిరికాదేవి పద్మినీజాతి స్త్రీ) గనుకఁ బద్మినీ లని విచారించునది. పద్మినీజాతి లక్షణము.

ప్రజతి మృదు సరీలా రాజహంసీష తనీవ, త్రివిధలితమధ్యా హంసః అన్వేషంబుక్ మృదుకుచి లఘుభుక్తే మానసిగాఢలజ్జా, ధవళకుసుమవాసాన్యమనయాట.

నీ. రాజహంసం సంద్రాకేందు వింశాస్య, నీలోత్పలక్యామ, నిర్మలాగృధమణిఃస్పృత సద్గుణచారిత్ర, సత్యవ్రతావార, తరుణకురంగాబ్జ, ధవళనే కాదేవిః ధైర్యకుంఠ పాటలధర రక్త, పల్లవమృదుపాణి, గానవిద్యాలోల దాండువెదకిన రత్న ముత్రకు హంసభాషిణి మణిహార విభూషిత, మదమదావళయాన నిష్కారయాటయాడును.]

విమలస్త్రంబు పద్మినీ కేడ్కఁగట్టు

కుంబు=క్రొత్తదయిన లక్ష్మియొక్క (అనగా సంపదయొక్క) పెం

అత్తియనూతనపద్మ + ఉపపత్తినింభాత్ పాన్తిన్సోర్నిధిపూహన్తరాహిమ' అజ్ఞేభాగ్నియోః
పును, (పద్మయనగా లక్ష్మి 'క్రమాహమ్, అను.) అశేషమును=మిగులు లేకుండునంతయును, తత్
పద్మః క్షీణే పుంస్య స్త్రీయాం స్త్రీ౦ దినదిగా, కావించుచుండు=చేయుచును ననియర్థము. పద్మయనగా
(పాస్తంబు=(అనర్థపులను) పాం. అనగా నిటరాజహంసలు గాన, తనదయిన క్రొత్త తామరతంపరను
తామరయు కపులనగా జలపక్షులు నను ననియర్థాంతరము. తత్ ఘనవిద్యామహిమల్ క రామలకముల్
రాజహంసలను బొందినదిగాఁ జేయుచు

కావించెనని సంబంధము. సుకపులు. మఱి 'వాణిదాల్ప' సుకపులు. అందు సొక్కడ

కూతునకుఁ జదువుచెప్పవారుయొక్క పద్మము కాక నూతనమైన వద్దోపయంబు పెచ్చుపెట్టినది.
గారు సుకవిస్తోమంబు. కావుననే తనమచు' ననుటచే ముదిచ్చియే పిదపఁ జెప్పించినదని భావము
ఇచ్చిన దనక 'తత్పాస్తంబు' గావించుట అవ్యారిగా మునుట్ట ధనములం బడయుటవలన నత్యంత
వ్యంజితము. సుకపులు పెక్కండ్రు ; ట్టి మహావిద్యచ్చి భామణులు; కాబట్టి వారి ఘనవిద్యా
సంతుష్టులు ; ఇంతేకాక వాణిదాల్ గావించినదని సంగతి. సుకపులు కేవలరు గాక వాణిదాల్ప
మహిమలు గిడికకుఁ గరామలకముల లగాక 'ఘన'ములయినవి. అట్టికవుగారియొక్క గురగాక 'స్తోమ'
వారగుటచే వారివిద్యలును గలవల పహిమ'లును జెప్పబడినవి. అట్టి గొప్పవిద్యల మహత్త్వములు
ముగానుండుటచే వారి ఘనవిద్య సప్తరాసులెల్ల వాకపులపాలు నేయుటచే కూతునకు సరచేతి
కుగ్రహములుగాని వెయ్యును, కెల్లము గావించినది. 'అశేషము'ననుటచే తనకు కూతు విద్య యందలి
యుసిరికాయలవలె మిక్కిలి తేట నుచ్చినదనుట. 'తత్పాస్తంబు గావించుచుండు' అనుటచే వారిసా
యాత్రికంపులవలన దనసర్వస్వ'స్వకముగను డంభరహితముగను సంకోచలేకదూరముగను నిచ్చుట
మును వారికిచ్చునట్లుగా గారవలె చేయుమునకుఁదగిన వ్యయము చేయవలయునుగాన సంచిముదలు
ధ్వనించుచున్నది. 'నూతన'యనుకీర్తనము నొసంగినదనియు, అట్టిధనములేపద్మముల రాసులుకాగా
నకుఁ గ్రొత్తగావడ్డిరూపున విచ్చిచే నలవిగామిచేఁ దల్లి నిరతికముసాభాగ్యాతికయము గలద
ములధనముయొక్క కొలది చెప్పఁ గ్రొత్తతామరలు మిక్కిలియు భోగ్యములగుటచే హంసలు
నియు వ్యంజితములు. రాజహంసపరము. భావము. తామరలన్నియు హంసప్రాప్త గులయ్యెననుటచే
తమంతట వానిని విచ్చి పొందినవనియు యుండెనని యూహ్యము.

ఒక్కటియు విరథముగాక అతిభోగ్యమునది. ఇట్టి ఘట్టములయందును శుక్తిమతీశోలాహలసంగ

ఇట్ల అభేదాతికయోక్తి యని సోమకుమారు పురుషపర్వతపరముగాను నిబంధించియుండు
మాదిఘట్టముల యందును గవి తాను స్త్రీనడిపిగాముగాఁ బ్రకృతిముగాను మఱియొకటి కథావిధా
న నర్థములు రెంటియందు నొకటి కథాసందర్భాను మప్రకృతిముగాను నుండుటవలనఁ బ్రాచీనముల
గ్రాణికేయున కావశ్యకము గావున్నను సహృదయరంజన సరసము. అయినను నవీను లిట్టిచోట్ల ప్రకృతా
గర్భమువొప్పున శబ్దకక్తిమూలధ్వనిగా గ్రహిం'ధ్యవపాయముచేత నతికయోక్తియని సోమకవి.
తహాక ము న్లేషమునచెప్పెదరు. అర్థవ్యయము నకృతములయినచోటనే న్లేషముగాను బ్రకృతాప్ర
లంఘనంబు ? ప్రాచీనముతానుసారముగా రెండునుంటి సరసముగాను దోచెడిది. ఇట్లే మీఁద నర్థవ్య

లముతాగ్రణి = పట్టున శబ్దకక్తిమూలధ్వనిగాను గ్రహిం

ణి = తామరలవంటి ఘట్టలనెల్ల గ్రహించునది.

సమగ్రములుచే

కంఠమందు, తల్లి శేఖరుండును మహామహిమ

గిన్నరకోటులకా నిలిపి ౩ గేయవిశారదఁ
గిన్నరమీట వీణఁ బలికింపఁగ గీతముఁ
వన్నియఁ బాడఁ జెప్ప ననిరవారితచాతుఁ

ఇటు తండ్రిచెప్పించు చదువును పట్టించుచున్నా
మిన్నయూ, మహా...రృణంబుచేత్ = (కూటమనఁగా స
లయన రతనముల రాసులయొక్క యిచ్చుటచేత నని య
ముల నిచ్చుటచేత నని యర్థాంతరము.) కిన్నరకోటుల
(రత్నములిచ్చి) కొలువుంచి యని యర్థము. (శిఖరములఁ
కూతును = కుమారిని, కిన్నర = రెండుతీగలుగట్టి
టకును, గీతములు = ప్రబంధములును, వీణ = వీణఁ
వన్నియ = సాగసుగా, పాడ = పాడుటకును, చెప్ప
అడ్డులేని నేర్పు—ధారాళమయిన నైపుణ్యము, కలుగ
పండితులగునట్లు చేసెను.

పూర్వపద్యమునఁ దల్లి సాహిత్యవిద్యయంద
బ్రవీణురాలిని జేయుట చెప్పఁబడినది. తల్లి పద్యరాస
దండ్రి మహామణిగానులచే సంగీతమున 'అనివా
'ప్రాప్తంబు' గావించినట్లే తండ్రి తనమణులను 'స
ములసంగతి ధ్వనించుచున్నది. అందు ముకవిస్తోమన
రాజహంసతామరససమూహములచేతనే విద్యోపఁ
ఖరగోచరములయిన కిన్నరమణి శృంగములచేత
తెలియునది. అలం. అభేదరూపాతిశయోక్తి య

శా. వీణావాదనవేళలకా ఘుమఘుమ
త్యాణాచంచలతైలశూన్యనవ
రాణింపకా ముఖలక్ష్మికి ముఖ
మాణిక్యాయతనం బొనర్చె గి

అ. గిరి = పర్వతము-కోలాహలుడు, లే
వాదనవేళలకా = వీణవాయింపు సమయముల
ఘుంకారముయొక్క పుట్టుకను, నింపకా = ;
ఘుంకారము మిక్కిలి పాడమునట్లు చేయు
చేత, అచంచల = కదలని - అల్లలాడకుండ
తముగాన—అతిపోకుండు నట్టివియు, తైల
లలేనిదినుట), నవ = క్రొత్తవియు నయిన, డీ
యై—గాలికి అఱిచి చురుకును వెలుగని క్రొ
పకా = ప్రకాశించుటకొఱకును, ముఖలక్ష్మికి = ?
ముకురమై = అద్దమై, రంజిల్లక = డిప్పుటకుఁ
చురొత్తవుచేత, మాణిక్య+ఆయతనంబు =

దీపములు శోణగణములలో బరితము. మాణిక్యాయితనమందు వరుసగాఁ దాపియున్న పద్మ రాగపుఁగెంపులు దీపముల వరుసలుగాఁ బ్రకాశించుచున్నవి. మఱి యాకంపులు పాషాణకాతివిగాన పాషాణములవలెఁ బ్రతిధ్వని కుపయుక్తమగుటచే ఘుమఘుమధ్వనులను విశాధ్వని కుపకారముగాఁ గలిగించుచున్నవి. ముఖలక్ష్మియనుటచే మోముయొక్క శోభా సౌభాగ్యము ధ్వనితము.

ఉ. అనగజాత యీతరుణి రీ యావనదేవత లీవయస్య లా
మానవనాథపాదసఖురమర్దితభూధర మీనగో త్రమం
బీనగమాళివై నెనఁగుర నీమణిధామము లీకొలంకు లీ
కోనలు నీ నికుంజములుఁ రీ గుంజర యాన విహారరంగముల్.

35

ఆ. అనగజాత=అకోలాహునికిఁ బుట్టినదియే, ఈతరుణి=ఈజవరాలు, ఆవనదేవతలు, ఈవయస్యలు=ఈచెలికత్తెలు, ఆమానవ ..ధరము—ఆమానవనాథ = ఆవసురాజయొక్క, పాదసఖు=కాలి గోటిచేత, మర్దిత=పీడింపఁబడిన, భూధరము=సర్వతమే, ఈనగో త్రమము=ఈమేటికొండ, ఈనగ మాళిపై=ఈకొండల మిన్నమీద, ఎనఁగు ఈమణి ధామములు=ఒప్పుచున్న యీపద్మ రాగముల గృహములును, ఈకొలంకులును, ఈకోనలును = ఈగోయలును —గోయలోని వనప్రదేశములనుట, ఈనికుంజములు = ఈపొదకండ్లును, గుంజర యాన విహారరంగముల్ = ('యతంగజోగజో నాగః కుంజగోవారణః కరీ' అమ.) ఏనుఁగు నడవంటి నడలుగల యీ గిరికాదేవియొక్క విహారపుఁ బట్టులు.

ఇందు 'తిరుణి' 'కుంజర యాన' శబ్దములచే ఉపభోగ్యమయిన ప్రాయము కలిమియు, వనదేవతలు వయస్యలనుటచే సౌభాగ్యతిశయమును సూచితములు.

క. అని వనిత యుసరిచరవను, జననాయకుకథయుఁ గన్య రీ జననాగతియు
వివయంబున వినిపింపఁగ, విని యమ్ముని సమ్మదాభిరీచికఁ దేలెన్.

36

ఆ. అని, వనిత=మంజువాణి, ఉపరి ..కథయు=ఉపరిచరవసురాజ వృత్తాంతమును, కన్య జనన ఆగతియు=గిరిక పుట్టుక రాకయు —పుట్టుకః లిగిన విధముననుట, వివయంబున=అడఁకు వితో, వినిపింపఁగ, అమ్ముని=ఆకపటమతి, విని, సమ్మద అర్థరీచిక=సంతోష సముద్రముయొక్క యలయందు ('భంగ స్తరంగ ఊర్విర్వాప్తియాం వీచి' అమ.), తేలెన్=ఓలలాడెను.

మ. లలికాసంవృతగాత్రుఁడై నిజకథారలాపంబు లాలించుభూ
పతి యచ్చో హితునేర్పు బోటివచనప్రాగల్భ్యముం గన్వయు
న్నతగోత్రోద్భవ వైభవంబును మది న్నవ్విరించి యూహించె ధ
న్యత నాశుక్తిమతీర్ఘరీజనితరీతిన్ బాత్త విత్తంబుగాన్.

37

ఆ. లలికాసంవృత గాత్రుఁడై = తీగలచేతి చక్కగాఁ జాట్టుకొనఁబడిన—(అనఁగా తిరియ నల్లు గప్పఁబడిన) దేహముగలవాడై, నిజకథ+అలాపంబులు=తనకథలను గుఱించినమాటలను, అలిం చుభూపతి=వినుచున్న వసురాజు, అచ్చో=అక్కడ, హితునేర్పు = నర్తనమున చతురత్వమును, బోటివచన ప్రాగల్భ్యము = మంజువాణియొక్క మాటలప్రాధియ, కన్య ఉన్నతగోత్ర ఉద్భవ వైభవంబును=అచిన్నదాని హెచ్చయినవంకము (గోత్రమనఁగా వంశమును పర్యతమును) నందలిపుట్టు కయొక్క పెంపుపొంపునని యర్థము. (పాదవయన కొండభూమి పుట్టుకయని యర్థాంతరము.) మణి వర్ణించి=మెచ్చుకొని, ధన్యత = కృతార్థత్వముచేత, అశుక్తిమతీర్ఘరీజనిత రత్నంబు = అశుక్తి

మతీ నదివలనఁ బుట్టిన మేలివస్తువు, ఆత్మవిత్తంబుగాన్ = తనధనముగా, ఊహించెను. ఈ క్రిమతి తనకు సాంఘము. అందుఁబుట్టిన మేలివస్తువులన్నియు 'రత్నహారీతు పార్థివ' అన్నట్లు తనసామ్యులేకాన గి కయుఁ దనధనమేయని యూహించెను. అట్టిరత్నము తనవిత్తముగా సూహించుటచేతనే ధన్యత్వము గలుగఁగా ప్రాప్తించుటయొక్క ధన్యత్వాతిశయమును జెప్పనేలయని భావము.

శా. మాయామానియు నంతఁ గొంతతడ వాత్సభ్యాన విజ్ఞానము
ద్రాయ త్తంబున నున్నయ ట్లరి కాంతారత్నముం బల్కు లే
మా యే మాంతరస్పష్టిఁ జూచితిమి భారమావిభాభాగోన్యయః
బీయజ్ఞానఁక బెండ్లియాడు వసురారజేంద్రుండు వాలాయమున్. 38

అ. మాయామానియు = కపటమతియు, అంతః, కొంతతడవు, ఆత్మ... త్తంబున్ — ఆత్మభ్యాన = పరమాత్మభ్యానమందలి, విజ్ఞానముద్రా = చిహ్నద్రవ్య, ఆయ త్తంబున్ = లోనయినట్లుగా (క్రియా విశేషకార్యకమయిన అగుభాతు తుమంతక మనకు నూలుగా నెవ్వలమువచ్చుట. ('అగ్ని సాక్షికం, బునఁ బరిణీతమైన' 'యా, నందముబొంది నిర్భయమునన్' అభివర్ణము) చూపట్టుచున్నది. లేక భావప్రధాననిర్దేశ మైననం గావచ్చును. ఉన్నయట్లు, అలరి = ఒప్పి (అనఁగా చిహ్నద్రవ్య యొగ ననుభవించు నున్నవాని వలెనండి), కాంతారత్నమున్ పల్కున్ — ఏమనియనఁగా, లేమా = ఓమంజవాణి, భామా భావి భాగ్య ఉదయంబు = గిరికయొక్క రాగల అదృష్టముయొక్క తోఁపికను, ఏము, అంతరదృష్టి = లోని దయున (జ్ఞాన) దృష్టిచేత, చూచితిమి, వసురారజేంద్రుండు, వాలాయమున్ = అవిశ్మయముగా, ఈయజ్ఞా నన్ = తామరవంటి మొగముగల యీచెలువను, పెండ్లియాడును, వసురాజు అనుదానికి సూర్యుడనియు అజ్ఞానశబ్దమునకు మొగమువంటి తామరయనియు నర్థములు పొసంగుటచే సూర్యుడు తామరకుఁ బలియగునట్లు ఈచెలికి వసురాజు పతియై వికాసము కలిగించునని భావము ధ్వనించుచున్నది.

తే. రమణి యిట్టికాంతాలోకరత్న మమఁక, జేసినవిధాత వసువుతోఁక జేర్చడేని
యాతనినిసర్గమధుర సర్గరాసుభావ, మఖిలభువనప్రసాధనంక బగుట యెట్లు. 39

అ. రమణి = మంజవాణి, ఇట్టి, కాంతాలోకరత్నము = అడువారి సమాహమనకు మిన్న యైన గిరికాదేవిని, అమరన్ = ఒప్పిదమగునట్లుగా, చేసిన, విధాత = బ్రహ్మ, వసువుతోఁక = వసురాజు తో, చేర్చడేని = కూర్చకపోయెనేని యనియర్థము. (కాంతి = మనోహరమయిన, అలోక = ప్రకాశము గల, రత్నమును, అమరన్ చేసిన విధాత, వసువుతోఁక = బంగారముతో, చేర్చడేని అని యర్థాంతరము.) ఆరిని, ససర్గ... భావము — నిసర్గ = స్వభావముచేత, మధుర = అందమయిన, సర్గ = సృష్టియొక్క, అనుభావము = ప్రభావము, అఖిలభువన ప్రసాధనంబు = సకలమయిన జగత్తునకు అలంకారమగుట, ఎట్లు = ఏవిధమున - ఏవిధమునను గాదనిభావము.

'అనర్థ మపి మాణిక్యం మేమాశ్రయ మపేక్ష తే' అనునట్లు మణి బంగారముతోఁజేరక యలంకారముగా నేరదనుట యిట్లయమసంధించివాడు. బ్రహ్మసృష్టియందు మధురములును అమధురములును గలవు. అందు స్వభావమనోజ్ఞము లయినవాని నతఁడు సృజించుట సకలజగదలంకారమునకు. అట్టివస్తువును తనదనురూపమయిన దానితో, రతనమును బంగారుతోడంబోలె, గూర్చిన నేదానికి వన్నెగలిగి యది సృజించిన బ్రహ్మయొద్దేశమును (అనఁగా సకలజగదలంకారకవణమును) నెఱవేర్చజూచును. కాన బ్రహ్మ తననిర్మించిన యాయుద్ధేశ మొనఁగూడుటకై తానే వసురాజుతోఁ గూర్చకమానడు. కూర్చకపోవుటే దానిమహిమ వ్యర్థమగును; తనయొద్దేశమును విఫలమిగునని యాశయును. అలం. శేషము.

చ. నెలఃతలలోఁ ద్రిలోకనుత ర నిర్మలరూపకలాపధన్య యీ

కులగిరిరాజకన్య నృపకోటులలో వసురాజు మేటి య

య్యలఘుఁడు నీలతాంగియు లతాంతముఁ దావియుఁ బోలి యేక మై

వెలయుఁగఁ గన్నులారఁ గనురవేడుక వేగమ మీకుఁ గల్గెడున్.

40

అ. నెలఃతలలోఁ = స్త్రీలలోపల, ఈ కులగిరి రాజకన్య = పర్వతరాజయిన శోలాహునికూతురగు ఈగిరికాదేవి, త్రి...ధన్య — త్రిలోక = ముగ్ధాకములచేతను, నుత = కొనియాడఁబడిన, నిర్మల = నెలలులేనట్టి, రూప = (రూపమనగా 'ఆలేప్యాశోష్యచిత్తేష్య బంధనీయై రభూషితమ్! యద్భూషిత మివాభూతి తద్రూపమితీకథ్యతే' వస్తా) భరణ గంధమాల్యములచే నలంకృతము గాకయే యలంకరింపఁబడినట్లుండునట్టిది. అట్టి) రూపమనెడు, కలాప = భూషణముచేత, ధన్య = కృతార్థురాలయినది — ఇటు రూపమే యలంకారముగాఁ గలదిగాన యలంకారాపేక్ష లేనిదనుట స్ఫురించెడిని. స్వపకోటులలోఁ = రాజసమాహులుగోపల, వసురాజు, మేటి = గొప్పవాఁడు, కాఁబట్టి, అయ్యలఘుఁడు = ఆగొప్పవాఁడును, ఈలతాంగియుఁ = ఈపడఁతియును, లతాంతముఁ = తావియుఁబోలి = పువ్వును బరిమళమును వలె, ఏకమయి = ఒక్కటియై — మిక్కిలి యొకరికొకరు పాసఁగి యునగియునుట. ఏకమై అను విశేషణము 'లతాంతము తావికి' జెల్లునుగాని 'అలఘు లతాంగులకు' జెల్లుదు; కాని వివరిణామమునఁ జెల్లించు కొనవలయును. వెలయుఁగఁ = ప్రకాశింపఁగా, కన్నులారఁ = కన్నులనిండుగా, కనువేడుక = చూచెనువేడుక, మీకుఁ, వేగమ = క్రమముగా, కల్గెడున్ = కలుగఁగలదు.

పూవుతావిచేత మచీంత శోభించునట్లు వసురాజీకన్యచేత మిక్కిలియు నుల్లిసిల్లును. తావి పూవు వాక్రయించియే వెలయుఁగూడును గాని యీకన్య వసురాజును జేపట్టియే వెలయుఁజెల్లునని యాశయము. దాంపత్యమునకు 'పూవునుం దావియుఁబోలె జాలఁబ్రమదం బొనరించిరి వాకునెచ్చెరీ.' (మనుచరిత్రము.) అని పూవును దావిని చెప్పటగలదు. రూపమునందు గిరిక స్త్రీలలో నెక్కుడు; గొప్పతనమందు వసురాజు రాజులలో నెక్కుడు. కావుననే గౌరవస్పీకమయిన 'అలఘు' శబ్దముచేతను సౌందర్యద్యోతకమయిన 'లతాంగి'శబ్దము చేతను వారురువురను మరల నిర్దేశించినాఁడు. అలం. ఉపమాసంకీర్ణమగు సమము.

వ. అనిన నమృందయాన సందియంబున నిట్లనియె.

41

అ. అమృంద రూప = అమంజువాణి, సందియంబున = సంశయముచేత.

ఉ. ఇన్నగరాజుఁ జూడ వసుధేశ్వరుఁ డెన్నఁడు వచ్చు వచ్చి యీ

క్రొన్ననతీవజొంపముల ర కోనకు నెన్నఁడు డిగ్గు డిగ్గి యీ

కన్నియఁ గన్నులారఁ గుతుకంబున నెన్నఁడు గాంచు గాంచి తా

నెన్నఁడు గారివించు జెలు ర లెన్నఁడు గాంతు రభీష్ట సంపదల్.

42

అ. ఇన్నగేశ్వరుఁడు = వసురాజు, ఇన్నగరాజున్ = పర్వతక్రేష్టుఁడయిన యీశోలాహునిచూడఁ. ఎన్నఁడు, వచ్చును. వచ్చి, ఈక్రొన్నన తీవజొంపములకొనకున్ = క్రొత్తయైన పూవుఁదివితుల గుబురుగల యీలోయకు, ఎన్నఁడు, డిగ్గున్ = దిగును, డిగ్గి = దిగి, ఈకన్నియన్, కన్నులారఁ, కుతుకంబున్ = వేడుకతో, ఎన్నఁడు, కాంచును, కాంచి = చూచి, తాను, ఎన్నఁడు, గారవించున్ = మన్నించును, చెలు = చెరికతైలు-మేనునుట, అభీష్టసంపదల్ = కోరినవస్తువును. వసురాజు గిరికను

పరిగ్రహించుటచేతఁ దమకుఁ కోరినసంపద లెల్లననుట, ఎన్నఁడు, కాంతురు = బాందఁగలరు, ఇదిమిక్కిలి దుర్లభముగదా యని యాశయము.

వసురాజుతోడి కూడిక యీకన్వియకుఁ గల్గెట దుర్లభము. అయిన నందులకుఁ గొన్నియుప పత్తులు గలుగవచ్చును. ఈనగరా జాతనిక్రీడాపర్వతము గాన యందులకు విహారార్థము రావచ్చును. అట్లు వచ్చునేని యీకోన క్రొవ్వునతీవజ్ఞాంపములు గలదిగాన నిందు దిగవచ్చును. దిగినపిదప నీకన్వియను జూడఁ దటస్థించును. చూచినపిదప నతఁడు మన్నించు నేని మానంపదలన్నియుఁ బండినట్లే. మహాపార్వ భౌముఁడు మాచెలిని జేపట్టినపిదప వాకుఁ దక్కువయేమి? యని తాత్పర్యము. కన్వియను జేపట్టునను టకు గారవించునని గౌణముగా జెప్పటచే రాజునందలి వారిగౌరవప్రతిపత్తియు స్త్రీతప్రయుక్త మయిన వారిమానంపు పలుకుబడియు వ్యంజితములు. 'ఏలుకోఁ గద మాచెలి బాల నిపుడు' (విజయ విలాసము) ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

చ. అని జవరాలు వెండియుఁ బ్రీయమ్మున నమ్మునిఁ జూచి యోతపో
ధనమణి యీలతాంగి వసుధావరు నెన్నఁడు చెట్ట పట్టునో
యని యనురక్తి పెంపుమెయిర నాడితిఁ గాక శుభప్రసంగ మం
గనకు నొసంగఁ గొంగుముడిరీ గాదె భవద్వచనంబు నాపుడున్. 43

అ. అని, జవరాలు = మంజువాణి, వెండియున్ = మరల, ప్రీయమ్మున్ = ప్రీతిచేత, అయ్యున్, చూచి, ఓతపోధనమణి = తపస్సే ధనముగాఁగలవారిలో మేలయినవాఁడా, ఈలతాంగి, వసుధావరున్ = భూపతియైన వసురాజును, ఎన్నఁడు, చెట్టపట్టునో = పాణిగ్రహణము చేయునోకదా, అని, అనురక్తి పెంపుమెయిన్ = మక్కువయొక్క యొక్కవచేత, అడితిఁ కాక = చెప్పితి నేకాని, భవద్వచనంబు = దేవరవారిమాట, అంగనకున్ = గిరికాదేవికి, శుభప్రసంగము = మంగళమయిన ప్రసక్తిని-రాజుపాణిగ్రహణముననుట, ఒంగున్ = ఇచ్చుటకు, కొంగుముడిగాదే = కొంగుముట్లకదా-కొంగుముట్లవలె సిద్ధమైనదిగాదా యనుట. నాపుడున్ = అని పలుకఁగా.

కొంగుముట్ల తలచిన కార్యము నెఱవేర్చుటకుఁ దోడనే సిద్ధముగా నుపకరించునది - అనఁగా సిద్ధముగా నమకూర్చునది. అట్లే దేవరవచనమును గిరికకు శుభప్రసంగా మొడఁగూర్చుటకు నర్హింత సిద్ధమైనది. అట్లుండ నందేహమేల యన్నచో 'అతిన్నేహః పాపాశంకీ' అను న్యాయముచొప్పున, అనురక్తి పెంపుచే నట్లుగలిగినది. ఇట 'ఈలతాంగి... పట్టునో' అని స్త్రీ పురుషునిఁ జెట్టపట్టుట వ్యుత్కృతిమము. 'లతాంగి' వసుధావరుఁ డెన్నఁడు చెట్టపట్టునో' యని పాతముఁజేసినచో నిది తొలఁగును. అతనివచనము కొంగుముడి యగుటకు నతఁడు 'తపోధనమణి' గదా.

మ. లలనా ! యీయెలనాఁగఁ బెండ్లి యగు వారలాయంబుఁ జేదిక్షమా
తలనాథుం డిది నమ్మవేని నిజమంత్రప్రప్రాధి రప్పింతు నా
నలనానత్యసమానుఁ జూడు మని పంఠం బొప్ప మాయాజపా
కలనాదంభము పూని మాని దిశ లారకర్ణించి మరూ యనన్. 44

అ. మాని = ఆముని, లలనా = మంజువాణి, ఈమెలనాఁగన్ = ఈగిరికను, చేదిక్షమా నాథుండు = చేదిభూమికి రాజుయినవసురాజు, వారలాయంబు = అవక్యముగా, పెండ్లియగుఁ దనా హము కాఁగలఁడు, (పెండ్లి, పయనము, మొదలగు నానితోడ 'అగు' ధాతువయ్యె అర్థములఁ జొప్పట్లు

చున్నది. ఇది భాషాశ్రీ, పెండ్లియగుట = పెండ్లి చేసికొనునట్లు) ఇది = ఈమటను, నవ్వువేసి, అనలనాసత్యసమాను = నలునితోడను అత్యచేతలతోడను ('స్వరైయద్యోగ్యసీమతో, నాసత్యాశ్చివా దప్రావాశ్చివేయాచ తా నృభా' అను.) సమాను = సాటియైన యావసురాజును + నలునివలెను నత్య చేతలవలెను సౌందర్యవింతుడయిన యారాజుననుట. ఇట సౌందర్యద్యోతకములయినయువమానములు రాజానకుఁగూర్చుట 'కన్యావరయతే రూపమ్' అన్నట్లు కన్య యిష్టము చొప్పున. నిజమంత్రప్రాధిక = నాయొక్క మంత్రప్రభావముచేత, (నారహస్యా లోచనముయొక్క నేర్పుచేతనని యర్థాంతరిము). రప్పించును, చూడుము, అని, పంతంబు ఒప్పుట = ప్రతిజ్ఞ యొప్పునట్లుగా, మాయా...దంభము — మాయాజస = కల్లజపముయొక్క, ఆకలవా = చేయుటయు నెడు, దంభము = నెపము, పూని = కయిగొని. ఆనెపముపన్ని యనుట ('కపలోస్తీ హ్యాజదంభోపథ యశ్చచ్చక్షతతే, కుస్మతిర్నికృత్యావ్యర్థమ్' అను.) దిశలు ఆకర్షించి = దిక్కులాలించి, మహ్నాఅన = మహ్నా అని ఆకర్షణోపయోగియైన శబ్దమును బలుకఁగా.

'సంధాన కుశలశ్చేట' అనుటంబట్టి సంధానకాశలముచేత నర్చనఖుండు చేటుండు.

మ. ఇది సంధింపఁగ వేళ యంచు ననురాగజేంద్రుండు నీరంధ్రనీ

రదవారప్రతిసీర వెల్వడినతారాభర్త లీల లతా

చ్చదసంఛాదిక బాసి నిల్చె నెదుటకారంగరాగభ్రమ

న్యదభృంగీగుతి వందిమాగధకథా శ మాధుర్యముం దెల్పఁగన్.

48

అ. పసురాజేంద్రుండు, ఇది సంధింపఁగ వేళ అంచు = ఇదియె కలియుటకు సమయము అని, నీరం...నీర--నీరంద్ర = దట్టమైన, నీరదవార = మేఘసముహమనెడు ('స్తోమాను నికరవార వార సంఘాత సంచయా' అను.) ప్రతిసీర = తెరవలననుండి, ('ప్రతిసీరా యవనికాన్యాత్తిర స్కరిణీచ సా' అను.) వెల్వడిన = బయలుపడిన, తారాభర్త లీల = చలించువలె, లతా...దిశ... లతా = తీగలయొక్క, ఛద = ఆకులచేతన, సంఛాదిక = కప్పము, బాసి = నదలి-అనఁగా మఱుగు విడిచి, సారంగ...రుతి—సారంగ = మగతుమైనయందలి, రాగ = అనురాగముచేత, భ్రమత్ = తిరుగు చున్న, మద = మత్తుగొనియున్న, భృంగీ = ఆడుగుమైసలయొక్క, రుతి = రుంత కార మే, సారంగరాగ = సారంగమనెడు రాగమందు, భ్రమత్ = పంచరించుచున్నట్టిదియు, మదభృంగీగుతి = మదించిన యాడు తుమైన నానమువంటిదియునగు నాదము - ఈరెండర్థములకు నభేదాధ్యవసాయము. వందిమాగధ = వందిమాగధులు సాడునట్టి, కథా = చుట్టెలయొక్క, మాధుర్యము = తీయదనమును, తెల్పఁగ = తెలియజేయుచుండఁగా, ఎదుట, నిలిచెను.

రాజాగమనమందు, వందిమాగధకథా గానములుండుట సహజముగాని మగతుమైనయందలిరక్తిచే మొరయుచున్న యాడుతుమైన రవలియే వందిమాగధకథా స్వరముగా జెప్పినాడు. దట్టంబుమబ్బుల పటలమునకుఁ బ్రతిగా నుండుటకై తీవలనుమాత్రము చెప్పక తీవయాకుల జొంపమును జెప్పినాడు. మబ్బులదట్టమునుండి వెలువడిన చంద్రుడది రమణీయండు, నత్యంతాహ్లాదకరండును. మణిచంద్రునకు 'తారాభర్త' యనుట, రాజు నందలి భర్తృత్వానగుణమునకు సూచకము. వంది మాగధ కథా మాధుర్యమును పఠించుటకై లతాచ్చదసంఛాదికనుండి వెలువడఁగా నది చలించి యం దుండి కదలిన యాడుతుమైన రవళినీ హవణించినాడు.

సీ. తలిరుద్రబ్రాహ్మమువాని శ వలరాజు నలరాజు, నలరాజుఁ దెగడుసోయగమువానిఁ బసిడిచాయలవాని శ బగడంబు జగడంబు, జగడంబుగలమోవిర సాగనువానిఁ

దళకుఁజెక్కులవానిఁగదలకింపుపలుకెంపు, పలుకెంపులొలయునశ్వోలుకువానిఁ
జకిలిచూపులవానిఁసిరిమించుదొరయించు, దొరయించుకాంచనాంబరమువాని
తే. నొలుపుగలవాని మకుట కేయూరహాగ, కటకకుండల చాక చక్రములవాని
నమ్మహిజానిఁగని లేచిరయమితవినయ, సంభ్రమముదోష నిలిచిరజ్జాతముఖులు.

అ. అజ్ఞాతముఖులు = తామరలవంటి ముగములుగల స్త్రీలు, తలిరుఁబ్రాయమువానిఁ = లేత
వయసుగలవానిని, వలరాజు = మన్నఘనసి, అలరాజుఁ = ఆచంద్రునిని, నలరాజుఁ = నలచక్రవర్తిని,
తెగడు = తిరస్కరించునట్టి, సోయగమువానిఁ = చక్కఁగనముగలవానిని, పండిచాయలవానిఁ =
బంగారుపు కాంతివంటి కాంతులుగలవానిని, పగడంబు .. డంబు = పగడంబు = పగడముయొక్క, జగ
శ్రేష్ఠమయిన, డంబు = కాంతితోడ, జగడంబు = కలహముగల, మోవిసొగసువానిఁ = వాతే యందము
గలవానిని, పగడముకంటె మించిన యెఱుపుగల యందమయిన క్రింది పెదవిగల వానిననుట.

తళకుఁజెక్కులవానిఁ = తళతళమని మెఱయు చెక్కిళ్లుగలవానిని, తులకి... కెంపులు = తుల
కింపు = సొగసుగులుకునట్టి, పలుకెంపు = పండ్లనెడి కెంపులయొక్క, పలు = పుష్పలయిన, కెంపులు = ఎఱుని
కాంతులు — ('కెంపులొగరులేరు కెంబాయ యెఱుపెఱి, యనఁగనరుగాఁతి కాఖ్యలయ్యె' ఆంధ్ర
నామ.) ఒలయు = వ్యాపించుచున్న, నవ్వు, ఒలుకువానిఁ = చిందువానిని, చికిలిచూపులవానిఁ = మెఱు
గారు తేటచూపులవానిని, సిరిమించుదొర = లక్ష్మీదేవిచే నతిశయించుచున్న స్వామియగు శ్రీవిష్ణువు
యొక్క, ఇంచు = కొఱతను, దొరయించు = పొసఁగించుచున్న, కాంచన అంబరమువానిఁ = బంగారు
వలనగలవానిని — అనఁగా విష్ణువు పీఠాంబరమువంటి బంగారువలన గలవానిననుట.

ఒలుపుగలవానిఁ = తేజస్సుగలవానిని, మకుట... క్యములవానిఁ — మకుట = కిరీటముయొక్క
యు, ('అథమకుటం కిరీటం పున్నపుంసకమ్' అ.) కేయూర = ('కేయూర మంగదం తుల్యే' అ.)
భుజకీర్తులయొక్కయు, హార = ముత్యాలహారముయొక్కయు, ('హాహోముక్తావలీ జేవచ్చందోపా శ
తయప్తికే' అ.) కటక = కడియములయొక్కయు, ('కటకం కరభూషణమ్' అ.) కుండల = చెవిపో
గులయొక్కయు, ('కుండలం కర్ణ వేప్తనమ్' అ.) చాకచక్రములవాని = చకచకకాఁతులు గలవానిని, అష్ట
హిజానిఁ = ఆరాజును, కని, లేచి, ఆమితవినయ సంభ్రమము = మితలే. అడఁకునయును తొందరపాటును
తోడఁగా, నిలిచిరి = నిలుచుండిరి. అల. ఉపమ. చేకానుపాసను.

మ. క్షీతిపాలోత్తముఁ డంత సంతసమునం ర జేరంగ నేతెంచి 'చి

తితకల్యాణసమృద్ధి ర' స్తనుచు సన్న్విత్రుండు నీవింపఁగా

గుతుక స్తీరముఖావిందుఁ డును కోర్కుల్ మోహి నారీజనా

ర్విత జాంబూనదపీఠి బొల్పె జలజగ్రమేఖ న్నరాళం బనన్.

4.

అ. క్షీతిపాలోత్తముఁడు = ఐదురాజు, అంత, సంతసమున్ = సంతోషముతో, చేరంగఁ =
దగ్గఱునట్లు, ఏతెంచి = వచ్చి, చింతిత కల్యాణసమృద్ధిఁ అన్తు = తలచుకొనఁబడిన శుభములయొక్క
పరిపూర్తి అగుఁగాకయని యర్థము. (తలంపఁబడిన వివాహ సమృద్ధియగుఁగాక యని భావము.) అన
చుక, సన్న్విత్రుండు = మునివేషమున నున్న ప్రియసఖుండు, దీవింపఁగా, కుతుక... దుండయ — కుతుక
వేడుకచేత, స్తీర = నవ్వుచున్న, ముఖారవిందుండయ = మోముదామరగలవాడై, కోర్కుల్, మోహి
= అతిశయించుచుండఁగా, నారీ... పీఠి — నారీజన = ఆడువారచేత — గిరిక చెలికత్తెలచేత ననుట
అర్పిరి = ఉంపఁబడిన, జాంబూనదపీఠి = మేలిబంగారు పీఠమును ('రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూన

మృష్టపూస్త్రీయామ్' అ.) జలజ...బనక్—జలజ = తామరపువ్వుమీద, ప్రేంఖత్ = తూగి యాడుచున్న, మరాలంబనక్ = రాజహంసయో యువకులుగా, బోర్నెక్=ప్రకాశించెను—అనగా బంగారుసీతమందు సుఖాసీనుడై యుండెనని తాత్పర్యము. అలం. ఉపమ.

చ. అనుపమకాంతివై భవసనున్విశ్రతు నావసురాజుఁ గాంచుప

ద్విని సరసాంతరంగమున శ మించె వినూతనరాగకందళం

బొనరె నఖండవాసనలు శ నుత్కలికల్ విలసిల్లె నల్లన

ల్లన నిగిడెం బ్రమోదతరళశిథితులై తమిఁ జూపుతుమైదల్.

48

ఆ. అనుపమ...న్వితుక్—అనుపమ = సాటిలేని, కాంతి=(‘కాంతిశ్శిభావరణ్యయోః’ అను.

అన్నట్లు కాంతియనగా లావణ్యమును ప్రకాశమును—మత్తములలోఁ దిరిగెడు నీరువలె నవయవము లందుఁ బ్రకాశించునది లావణ్యమందురు. అట్టి) లావణ్యముయొక్క, వైభవ = పెంపుతోడ, సమన్వితుక్=కూడుకొన్నవాడయిన, ఆ వసురాజు = ఆ వసురాజు (అనెడు అనుపమమయిన ప్రకాశ సంపత్తితోఁగూడిన యాసూర్యుని. ఇటు ఎఱువులనఁగా కిరణములు, ఎఱువైన దేవభేదము యొక్కాగ్నిధ నదాంతులు, మధురేతు త్రిమణీజే సలిలేధనరత్నయోః’ నానా. ఎఱువులకురాజు వసురాజు—అనగా సూర్యుడని యర్థము.) కాంచు=చూచుచున్న, పద్మిని=పద్మినీకాంతిస్త్రీయైన గిరిక (యనెడు తామర తీరగయొక్క,) సరస అంతరంగమునక్ = సరసమయిన హృదయము (అనెడి రస (=జల) యుక్తమయిన లోపలనున్న కందమందు—అనగా మూలదుంపయందు), విసూ... శంబు—వినూతన=మిక్కిలి క్రొత్తదయిన, రాగకందళంబు = అనురాగపు మొలక (అనెడి క్రొత్తదయిన యెఱ్ఱనిమొలక - అను రాగము ప్రేమయందును ఎఱుపునందును వర్తించును), మించె=అతిశయించెను. అఖండవాసనలు—అఖండ=నిండయిన, వాసనలు = భావనలు (అఖండ వాసనయనఁగా తనయీ భవనము ; ఇదియే సత్త్వము. సాత్త్వికభావము లయిన రోమాంధకంపస్వేదాదులు) అనెడు పరిమళములు, ఒనరె=ఒప్పెను - ఇటు అఖండవాసనాజన్యములయిన సాత్త్వికభావముల నఖండ వాసనలని జన్యజనకముల యభేదోపచారముచేతఁ జెప్పటతెలియునది. ఉత్కలికల్ = ఉత్కలంతలు [ఉత్కలికయనఁగా జౌత్సుక్యమనెడి సంచారిభావము గనుక నిలబడవలచినచుచేత శృంగారరసమందుఁ బ్రయుక్తములగు శంకానూయాది సంచారిభావములని తెలియునది.

‘శక్తాసూయాభయం హా ని ర్వాణిశ్చింతా స్తృతిర్ధృతిః

జౌత్సుక్య విస్తయావేగా వ్రీడోచ్చాదా మదస్తథా

విసాదో జడతా నిద్రావహితావాపలం మృతిః

ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యాః శృంగారే వ్యభిచారిణః’

అని శంకాదులు. లేక ఉత్కలికలనఁగా తరంగములు ‘భవేదుత్కలికోత్కలంతా హేలాసలిల

వీధిప్’ విశ్వ. కనుకఁ దరంగములంటి సంచారిభావములు నుత్కలిక లనఁబడుచున్నవని తెలియునది. అట్టి] ఉత్కలికలనెడు ఉత్కలకలు — అనగా పయికి లేచిన మొగ్గలు, విలసిల్లెను. [ఇక్కడ ఉత్కలికలవలె నే ఉత్కలికలు — అనగా తరంగములవలెనే సంచారిభావములు చూడఁబడుచున్నవి. ఎట్లన సముద్రమందుఁ దరంగములు పయికి లేచుచు లోపల నడంగుచునుండి యాసముద్రమునకు నుత్కర్షమునుజేయుచును మరలఁ దత్స్వరూపత్వమునొందుచును వర్తించునట్లే స్థాయిభావము యిన రతియందు సంచారిభావములయిన శంకాసూయాదులువర్తించుచును నాస్థాయిభావమును దమ్మును బోషించుచున్నవై రసాత్మకత్వముఁ జూందుచున్నవి.

‘ఫలసంపాదకత్వసామ్యేనక్షేత్ర మివక్షేత్రం శరీరమ్! ఆవరకత్వసామ్యేన తమ ఇవ తమామోహా ఇత్యాదివత్, వజ్రసోనజ్జన సామ్యేనోక్తలికా ఇవోక్తలికా ఇతి సంచారిభావా లక్ష్యస్తే’
 ఖ్లో॥ మజ్జంతిశ్చ నిమజ్జంతిః కల్లోలాస్తేమథార్థవేతస్యోక్తార్థం వితస్యంతి యాంతి తదూపతా మసి॥
 తథాస్థాయినీర్భగ్నాః సన్నగ్నా వ్యభిచారిణః! పువ్యన్తిస్థాయినంస్వాంశ్చ తత్రయాన్తిరసాత్త తామ్॥

అని చెప్పబడియున్నది.] అల్లనల్ల... తుమ్మెదల్ — ప్రమాదతరళస్థితులై — (ప్రమాదమనగా హర్ష మనెడి సంచారిభావము.

‘హర్షోమనస్సముల్లాసో దేవీగురుమహీభుజామ్ | ప్రసాదాత్ప్రియసంగాచ్ఛభ వేదిష్టార్థలాభతః’॥

అనియున్నది) హర్షము చేతఁ జంచలస్థితికలిగినవై, తమిక్ = తమకముచేత, చూపుతుమ్మెదల్ = చూపులనెడి తుమ్మెదలు, అల్లనల్లనల్ = మెల్లమెల్లగా. అంతంత ననుట లేక, నల్లనల్లనల్ — (‘ప్రకారే గుణవచనస్య’ అను పాణిని సూత్రముచేతను ‘ప్రకృతి వద్వికృతిః’ అను నన్నయసూత్రముచేతను వచ్చిన ద్వైరార్థవఃసుచే) నీలప్రకారముగా నిగిడెననియు నర్థము.

దేదీప్యమానకిరణములతో సూర్యుడు పొడసూపఁగా తామరతీరగయొక్క జలములోనున్న మూలదుంపయందు క్రొత్తగా నెఱుంగులకపుట్టి పిదప గుమగుమ వాసనలుగలిగి, యంతపయికి మొగ్గలు పొటమరించుటయు, అంత సంతోషముచే జలించుచు దుమ్మెదలు దానికి నిగుడుటయు నిట నమనంధించినాఁడు. మిక్కిలి లావణ్య మెఱుఁగుచున్న యాఃసురాజును జూడఁగాఁ బద్మినీజాతిస్త్రీయగు గిరికకు మనసు రసార్ద్రమై క్రొత్తగాననురాగము మొలకొల్పెననియుఁ బిదప సాత్త్వికభావములు నవ్వల సంచారి భావములు నువ్వుతిలైననియు, నంత సంతోషముచే జంచలములయిన చూపులను నారాజుపయి నిగిడిఁ చెననియు నర్థము. అల. శిష్టరూపకము సావయవము.

రసవిచారము.

ఒకరి సుఖదుఃఖాదులను జూచునపుడును దెలియునపుడును వాసనారూపముగా మన మనస్సులకును నొక వికారముపుట్టుచున్నది. ‘సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై ర్భావస్తద్భావ భావనమ్’ ఇట్టి మనోవికారమే భావమనఁబడును. ‘వికారో మానసోభావః’ అమ. ఒకస్త్రీ సౌందర్యమును జూడఁగా ఆమె రాగమును విరూపత్వమును జూడఁగా హాసమును మనస్సునకుఁ గలుగుచున్నది గదా. మనోవికారములయిన యీ యనురాగాదులే భావములు. ఇట్టి భావము సజాతీయములైన భావములచేతఁగాని విజాతీయములైన భావములచేతఁగాని డిందుపడక రసముగాఁ బరిణమించునట్లుకు మనస్సున స్థిరముగానుండు నేని యదిస్థాయి యనఁబడును. ఒకనికి నొక నాయికయందు అనురాగమనెడి భావము గలిగియున్నదని తలంఁగము. ఆభావమునకు మఱియొక నాయికయందలి యనురాగము సజాతీయమైన భావము. హాస్యము బీభత్సము (కోత) మొదలగునవి దానికి విజాతీయములైన భావములు. అనురాగమనెడి యీభావము అట్టి సజాతీయములచేతను విజాతీయములచేతను గొట్టుపడక చిత్రిమన దృఢముగా నిర్ణయించు రసముగాఁ బరిణమించునంత పటుత్వము గలదగు నే యది స్థాయి భావ మనఁబడును.

‘సజాతీయైర్విజాతీయైరతిరస్కృతమూర్తిభావః | యానర్థ్యం పర్తమాన స్థాయీభావోదాహృతః’॥

నముద్రములోనఁ గలయునదుల తీయనిజలములు దానివలెనే యుప్పునయై దాని స్వరూపము నొందునట్లు, స్థాయిభావమునందుఁ గలయునితిరభావములెల్ల విరుద్ధములయినవియు విరుద్ధములుగానివియు దానిని జెఱుప నేరక దానిమయములే యగుచున్నవి.

‘విజ్ఞాత రవిరుద్ధైర్వాభావైర్విచ్ఛిద్యతే న యః ఆత్మభావం నయత్యన్యత్ స్థాయీవ లవణాకరః’॥

ఇట్టిస్థాయిభావము ప్రపయివర్ణిల్లి మిక్కుటమయిన యానంద సంవిద్రూపముగాఁ బరిణమించు నేని రసమనఁబడును. రతి, హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జాగుప్స, విస్తయము, శమము అని యీ లోఁబడియుం స్థాయిభావములు. ఇవియే వృద్ధి నొంది వరుసగా శృంగారము, హాస్యము, కరుణము, రాద్రము, వీరము, భయానకము, బీభత్సము, అద్భుతము, శాంతము అని రసములు లోఁబ్పిరి.

‘రతిర్వాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా ।

జాగుప్సవిస్తయహాః స్థాయిభావా నవ క్రమాత్ ॥

శృంగారహాస్యకరుణరాద్రవీరభయానకాః ।

బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ రసాః పూర్వైరుదాహృతాః’ ॥

ఈస్థాయిని బుట్టినొందించి రసముగాఁ బరిపక్వము చేయు సామగ్రియుఁ గలదు. అది విభావములు, అనుభావములు, సాత్త్వికములు, వ్యభిచారులని నాలుగు విధములనాండును. వ్యంజనాదులు అన్నము నెట్లు భోగ్యముగాఁ జేయునో యట్లే విభావాదులును స్థాయిని స్వాద్యముగాఁ జేసి రసముగావించును. ‘విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః! అనీయమానస్సాన్విదుత్త్వం స్థాయీభావోరసస్సన్పత్’.

ఇటు ‘రతి’ యనెడు స్థాయిభావము సుదాహరణముగాఁ గొందము. రతి యనఁగా స్త్రీపురుషులకు సంభోగవిషయమై కలుగు నొక యిచ్ఛావిశేషము.

క. తరుణులుఁ బురుషులు నితరే, తరసంబంధేచ్ఛ నెలమి • దలకొనఁగాఁ ద

త్వరమతిఁ దివురుట శృంగార, రరసజ్ఞులమతమనందు • రతి యనఁ బరఁగన్.

స్థాయిని (రతిని) బుట్టించుటకు మొదటి సామగ్రి విభావము. ‘విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణమ్’. ఈ విభావము ఆలంబనము, ఉద్దీపనమని రెండు విధములు. రత్నాదులకు విషయభూతులైన నాయికా నాయకులు ఆలంబనవిభావము. ఈ నాయికా నాయకులయొక్క (1) గుణములు, (2) చేష్టలు (3) ఆలంకారము (4) తక్కినతటస్థములు అని ఉద్దీపన విభావము నాలుగు విధములుగానుండును. గుణములు రూప యావనాదులు. చేష్టలు యావనమువలనఁ బుట్టు హావభావాదులు ఇవి పదు నెనిమిది.

‘హావోభావశ్చ హేలాచ మాధుర్యం దై ర్యమిత్యపి! లీలానలానో విచ్చిత్తిర్విభ్రమః కిరితిచిత్తిమ్! మోటాయిత్తం కుట్టుమితం బిగ్నోకోలలితం తథా । కుత్సాహలంచచకితం విహృతం హాస ఇత్యపి’ ॥

ఆలంకారము నూపురాంగదహారాదులు. తటస్థములు మలయూరిలచంద్రశుకపికాదులు. ఇల్లు నాయికానాయకులనెడి ఆలంబనము చేతను వారి గుణచేష్టదులైన యుద్దీపనముచేతను రత్నాది భావములకు స్థాయిత్వము గలుగును. అనఁగా నాస్థాయిభావమునకు నివియే కారణములగును.

గ్లో॥ ఆలంబనం తు రత్నాదేర్విషయా నాయకావిహ! ఉద్దీపనం త దుత్కర్ష హేతు స్తచ్చచతుర్విధమ్!

ఆలంబనగుణైశ్చ తిచ్చేష్టై తదలంకృతిః । తటస్థాశ్చేతి విక్షేయశ్చతుర్థో దీపనక్రమః ॥

ఆలంబనగుణో రూపయావనాదిరుదాహృతః! తిచ్చేష్టై యావనోద్భుతహావభావాదికా మతాః॥

స్థాయికి రెండవసామగ్రి అనుభావములు. ఇవి శరీరజనితములైన కటాక్షము (కడకంటిచూపులు) భ్రూవిక్షేపము (కనుబొమలు తిప్పట) మొదలగునవి. ఇవి హృదయమందలి రత్నాది భావములను వెలిపుచ్చును.

‘భ్రూవిక్షేప కటాక్షాది వికాశోహృదయస్థితమ్! భావం వ్యవక్తి యస్మియమనుభావ ఇతిరితః’

ఈ యనుభావములు స్థాయివలనఁ గలుగు కార్యములు. ఇవి స్థాయివలనఁ గలుగునట్టివేని స్థాయిని గలిగించు సామగ్రి యెట్లుగ ననరాదు. నాయికాదుల చిత్తములందుఁగల రత్నాదులచే భ్రూవిక్షేపాదులు పుట్టుచు వారిచిత్తములందలి రత్నాదులును, నాయకాదులకుఁ దెలిసి వారికిఁగూడ

కారత్యాదులను గలిగించుచున్నవి. ఇట్లు మొదటివారి రత్యాదుల కవి కార్యములయ్యు రెండవ వారి రత్యాదుల కవి కారణములగుటచే నట్టిసామగ్రిగాఁ జెప్పఁబడినవి. స్థాయికి మూడవసామగ్రి సాత్త్వికభావములు. సత్త్వమనఁగా ఒకరి సుఖదుఃఖములను భావించుటకు మనస్సు మిక్కిలి యనుకూలముగానుండుట. పరగతములయిన సుఖదుఃఖముల ననుభవించఁగా నంతఃకరణము తన్మయమగును. మనస్సు నకుఁగల తన్మయ్యాభావమే సత్త్వము. సత్త్వముచేత నిర్వికృతులయినవిగాన సాత్త్వికము లనఁబడుచున్నవి. ఇవి స్తంభము ప్రలయము మొదలయినవి యెనిమిది.

‘స్తంభప్రలయశోమాంచా స్నేహోఽవైషణ్యవేషణా |

అశ్రువైస్వర్యమిత్యస్తై సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః’

అనుభావములలెనే సాత్త్వికములును రత్యాదిసూచకములుగాన నివియు ననుభావములే యనఁదగినను నివిసత్త్వసుఖలనఁ గలుగునవిగాన విశేషించినవని తెలియునది. స్థాయికి నాలుగవసామగ్రి వ్యభిచారిభావములు. ఇవి నిర్వేదము, క్లాని, శంక మొదలైనవి ముప్పదిమూఁడుగలవు. ఈవ్యభిచారులే ‘ఏకత్రనియతా భావారజ్యస్తే వ్యభిచారికాః, తవీచాన్యత్ర సంచారాత్సంచారిణ ఇతిస్తృతాః’ అని సంచారులు నగును. ఇట్లు స్థాయిభావము-విభావములు, అనుభావములు, సాత్త్వికములు, వ్యభిచారులనెడి చతుర్విధ సామగ్రిచే నముల్లాసితమై రసమగును. స్థాయికి నాయికానాయకులును కటాక్షాదులును నిర్వేదాదులును పరుసగా కారణమనియు కార్యములనియు సహకారులనియు లోకవ్యవహారమునఁ జెప్పఁగా కావ్యనాటకములందు విభావములనియు అనుభావములనియు వ్యభిచారులనియు చెప్పఁబడుచున్నవి. రసమునకు విభావములతోను, అనుభావములతోను, వ్యభిచారులతోను పరుసగా కార్యకారణ సంబంధమును, క్షాత్రివ్యక్షాపక సంబంధమును, పోష్యపోషకసంబంధమును నుండును. అనఁగా దానికి, విభావములచేత నుత్పత్తియు, అనుభావములచే జ్ఞాపియు, వ్యభిచారులచేతఁ బుష్టియుఁ గలుగుచున్నవి. సముద్రమం దలలు లేచుచును బడుచును దానిని జెలరేఁగించునట్లు స్థాయిభావమునందు వ్యభిచారులును మెలఁగి దానిని విజృంభింపఁజేయును. రసము వ స్త్రీయువంటిది. దానికి స్థాయి తంతువులవంటిది. విభావాది సామగ్రులు నాలుగును సారెవాఁడు మొదలగువానివంటివి. వ స్త్రీయునకు తంతువులెట్లు నన్నిహితములో, అనఁగా మిక్కిలి సమీపమయిన పూర్వాపస కంతువు లెట్లుగనో, యట్లే రసమునకు మిక్కిలి దాచైన పూర్వాపస స్థాయియే యగును. అనఁగా తంతువులే వ స్త్రీయగునట్లు స్థాయియే రసమగును. సారెవాఁడు మొదలగునవి తమంతఁగాక తంతువుల మూలముననే వ స్త్రీయు కలిగించునట్లు, విభావాదులు తమంతటఁగాక స్థాయిమూలముననే రసమును గలిగించునుగాన భావములలో స్థాయి రసమునకు నన్నిహితమైనదియు విభావాదులు వ్యవహితములైనవియు నగును.

‘శుభాహి తంతనో వేమ కురీయాదిభి రన్వితాః | రసాత్త నా పరిణతాః పటవాచ్యాభవన్తిశే ||

తక్షైవ స్థాయినో భావా విభావాదిభిరన్వితాః | రసాత్త నా పరిణతా రసవాచ్యా భవన్తిశే ||

ఇది రసస్వరూపము. ఇందు ‘అనుపమకాంతి’ యను పద్యమున గిరికాపరమయిన యర్థమందు సుపూర్ణమయిన శృంగారరసమును జెప్పినాఁడు. కాంతి యుద్దిపనవిభావము. పసురాజు ఆలంబన విభావము. ‘సరసాంతరంగమున మించె వినూతనరాగకందళం’ బనఁగా అనురాగయుక్తమయిన యంతరంగమునం దాయనరాగము పూర్ణమయ్యె ననుట. అనురాగ మనఁగా రతియనెడు స్థాయిభావము. కందళపదము ఆపరిపూర్ణత్వమును దెలుపుచున్నది. వినూతనపదము శుష్టార్థము. మించెననెడి పదము పూర్ణత్వమును జెప్పచున్నది. ఆపరిపూర్ణమయినచో స్థాయిభావమనియుఁ బరిపూర్ణమయినచో రసమని

యును గ్రహించునది. అఖండవాసన లనగా సాత్త్వికభావములు. ఉత్కలికలనగా సంచారి భావములు. చూపులనగా అనుభావములు. ఈరీతిని విభావానుభావ సాత్త్వికసంచారి సముల్లసితముయి న్నాయిభావమయిన యనురాగకందళము సంపూర్ణమయిన శృంగారరసమని గ్రాహ్యము.

చ. తొలుదొలుతక విలోలగతిఁ శ దొంగలితెప్పల నాని కర్ణకుం
డలరుచిధాళధశ్యముల శ డాపున నల్లన పొంచి మించులై
వెలువడి పూర్ణ చంద్రుపయి శ వెన్నెలపుల్లులచాలు వ్రాలులీ
లల విభుమీఁద వ్రాలె నవలలా నవలాలితదృష్టిజాలముల్.

49

అ. నవలా...లముల్—నవలా = గిరికయొక్క, నవ=నూతనమయిన, లాలిత=విలాసములుగల, దృష్టిజాలముల్=చూపుల సమూహములు, తొలుదొలుతక=ముందుముందుగా, విలోలగతిక—(లోల మనగా 'లోలశృపలత్పష్టయోః' వి. అన్నట్లు) ఆసక్తిచేతిను చపలత చేతిను, తొంగలితెప్పలక = విష్వగల కనుతెప్పలను, అని=ఊడి—ఆతెప్పలందుఁ గొంత సేపు నిలిచియునుట, కర్ణకుం... డాపునక = కర్ణకుండల=చెవుల కిమ్మలయొక్క, రుచి ధాళధశ్యము=ధశధశయను కాంతులయొక్క, డాపునక = చెంత, అల్లన=మెల్లగా, పొంచి=మఱిగియుండి - కొంత సేపునిలిచి, మించులై=అతిక్రమించినవై— (మెలుపుతీగల వంటివై యనియు), వెలువడి=బయలుదేలి, పూర్ణచంద్రుపయి=నిండుచంద్రునిమీఁద, వెన్నెలపుల్లులచాలు=చకోరపత్తులచాలు, వ్రాలులీలక=వ్రాలునట్లుగా, విభుమీఁద=వినురాజుమీఁద వ్రాలెను—ఇందు లజ్జాతిశయము స్ఫురించుచున్నది. గనుక నాయుక ముగ్ధ 'ఉదయద్యౌపనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్నథా' లజ్జయనునది సంచారిభావము. 'చేతస్సంకోచనం వ్రీడా నంగరాగ స్తవాదిభిః'.

లజ్జగలవారు మొట్టమొదట వెడలుపులయిన మాటులందుండి పిదప తమబోంట్లనడుమఁ జక్కఁ గానేర్పడకుండఁ బొంది పిదపఁ దమిపట్టలేక బయలుపడునట్లు, చూపులును విష్వలయిన తెప్పల యందు మఱిగియుండి పిదప చెవికమ్మల ధశధశలందు పొంచి పిదపఁ బట్టలేక వెలువడి నిగిడెనని తెలియునది. లజ్జాతిశయముచే నిగుడక తొంగలితెప్పల నండగొనుట, పిదప దానినిగడచియొరలుగాఁ గొంత నిగుడుటచే చెలికమ్మల ధశధశలందుఁ బొంచు. దీనిచే గన్నులు గర్ణాంత విక్రాంతములగుట వ్యంజితము. లేకున్నఁ గమ్మలు ధశధశలతోఁ గలియుట గలుగదు. చూపులును వెన్నెలపుల్లులగును శృంగరగణములోనివి. అలం. సమాసోక్తి, ఉపమ.

ధవళబహుళముగా దుగ్ధుల్యేవదృష్టిః. (ఉత్తరరామచరిత)

విలోకనప్రభా, వీచికలం దడియపదవీ కలకాంబుధి వెల్లిగొల్పుచుక. (మనుచరిత్ర)

కటాక్షః క్షీరోదప్రసరదురుచీసహచరాః. (ప్రతాపరుద్రీయము.)

వెన్నెలపుల్లుల పూర్ణచంద్రుపయి వ్రాలుట తత్కిరణాస్వాదమందలి యభిలాషముచే. అట్లే చూపు లును చంద్రునివలె నాహ్లాదకరమయిన రాజు మొగమందుఁ దన్మాధుర్యాస్వాదమునకై వ్రాలుట. ఇటు మొగము చెప్పకపోయినను బూర్ణచంద్రుపయిననుటచే రాజు మొగమే గమ్యము. ముఖమాధుర్యాస్వాద నమే కామార్తులకు భోగ్యము.

'వరుచూడ్కిచుద్దియనదనంబుపై వ్రాలి తివుటమై నునుఁగాంతితిపుగ్రోవ'. (విరాటపర్వ) నవలాశబ్దము 'దీర్ఘకాం ప్రాస్యస్యాత్' అనుమాత్రముచేత ప్రాస్యము నొందవలసియున్నను 'నచ దేశ్యపదే' అనుమాత్రముచే దేశ్యములకు సిద్ధియగునా ప్రాస్యము గలుగదయ్యె. 'దాపు' శబ్దము దకా రమునకు దేశ్యము నిచ్చుటకు.

తే. డంభడిండిరడోలికాఁదాడిమాది, శబ్దముల కాదివర్ణముల్ • సంస్కృతమున
నుపరివర్ణ తృతీయమై • యుష్పవట్లు, దేనుఁగున దకారము డవర్ణ • మొనరుచుండు.

తే. దాఁక దగ్గటి దిగ్గియ • దాయఁబోయి, దాపలను దిగ్గిమనువై • కృతముల మొదల
దాఁక డగ్గటి డిగ్గియఁదాయఁబోయి, దాపలను డిగ్గి మని దా కంఠంగినిట్లు.(అప్పకవీయము.)

క. వసుధాసుధాంశుఁ బొదువుచు, వెన మరలుచు మరలి మగుడ ర్ వేడలుచు లలనా
లసమాన దృష్టిజాతము, లసమాంబకుచిత్రశరము ర్ లై విలసిల్లెన్. 50

అ. లలనా... జాతము=గిరికయొక్క ప్రకాశింపుచున్న చూపులసమాహములు, వసుధాసుధాంశుఁ = భూలోకచంద్రుఁడయిన ఐసురాజును, పొదువుచున్ = క్రమ్ముచును, వెనన్ = తోడనై, మరలుచున్, మరలి=మరలినవై, మగుడన్ = తిరుగా, వెడలుచున్ = రాజామీఁదికిఁబోవుచు, అసమాంబకు = సమానరహితములయిన బాణములుగల మున్నగునియొక్క, చిత్రశరములై = వింతలయిన బాణములై, విలసిల్లెన్ = ప్రకాశించెను.

లలన దృష్టిజాతము లలరుటకు హేతువు నాయకుండు 'వసుధాసుధాంశుఁడు.' చూపులు మర్చములను గొనుటచే శరములనియు, తిక్కిన బాణములవలె పోయినచే పోక గాక, పోవుచును మరలివచ్చుచునుండుటచే చిత్రశరములనియు నాశయము. అసమబాణుని (సమానరహిత బాణములు గలవివిధకాని) బాణములు గదా యని యుట్లుండుటకు. ఇటుచూపులు కామముచే నిగుడుటయు లజ్జచే మరలుటయుఁ జెప్పటచే లజ్జాకామముల సామ్యస్థితి వ్యంజితము. ఇందుఁ గొంత శృంగారరస పటిమచే లజ్జ ప్రిదిలుట సూచితము. అలం అతిశయోక్తి.

చ. వనజదళాయతాక్షి నిడునవాళికచూ పనిమేవవృత్తి నా
ఘనునవకంబువైఁ బొలసి ర్ కాంతతదీక్షణజాలకంబు వై
కొనినఁ ద్రపాభిఁ గ్రుంకియును ర్ గోరికఁ క్రవ్వఱఁ కూడఁబాటు మో !
హనగుణశక్తి నివ్వటిలు ర్ నవ్వలరాయని నేర్పుపెంపునన్. 51

అ. వన... చూపు—వనజదళ+ఆయత + అక్షి = తామర తేకులవలె విరివయిన కన్నులుగల గిరికయొక్క, నిడునవాళిక చూపు = మిక్కిలియు సోగయైనచూపు, అనిమేవవృత్తిన్ = ఆపృథాటులేని వృత్తిచేతనని యర్థము. (అనిమేవమనఁగా చేఁప గనుక చేఁపవృత్తిచేతి ననియునర్థము.) అఘనునవకంబువైఁ = అగోష్ఠవాని చక్కఁదనముమీఁద, (ఘనుఁడనఁగా మేఘుండును గనుక ఆమేఘునియొక్క, నవి=క్రోత్తిదయిన, కంబువైఁ = నీటిపైని యర్థాంతరము) పొలసి = ప్రసరించి, కాంత... జాలకంబువైఁ = కాంత = చెలువయిన, తిల్ = ఆరాజయొక్క, ఈక్షణ=చూపుల నెడు, జాలకంబు=పల, ('జాలం సమాహ అనా య్యోగవాక్యతర కావపి' అమ.) జాలజాలక శబ్దములు సమానములు, పైకొనినన్ = మీఁద నావరింపఁగానని యర్థము. త్రపాభిన్ = లజ్జయ నెడు సముద్రమందు, క్రుంకియును = మునిగిన దయ్యును, మోహనగుణశక్తిన్ = మోహింపఁజేయు గుణముయొక్క సామర్థ్యముచేత, నివ్వటిల్లు = అతిశయించుచున్న, అవ్వలరాయని = అమన్నఘనియొక్క, నేర్పు పెంపునన్ = నైపుణ్యముయొక్క యతిశయముచేత ననియర్థము. (మోహనగుణశక్తిన్ = గుణమనఁగా త్రాడును, మోసపుచ్చునట్టి పల త్రాటియొక్క సామర్థ్యముచేత గతిశయించుచున్న, అవ్వలరాయని=పలకు రాయఁడయిన యాదెస్తవానియొక్క, నేర్పు పెంపునని యర్థాంతరము) కోరికన్ = అభిలాషచేత, క్రవ్వఱన్ = తిరుగ, కూడఁ బాటున్ = మరల నాతనిమాపుపయిఁ బురికొనునని యర్థము. (మరల నావలతోఁ గలియుటకుఁ బాటు

నని యథాంతరము.) చేప మేనుము గురిపినక్రొత్తనీటం బడి యందు బెస్తవాడు వైచియున్న వల యందుఁ దగిలి మునిగియు మరల నావలవాడు నిపుణముగా వైచిన గాలపుఁద్రాటికే పరుగున విచ్చుట నిట ననుసంధించునని. మబ్బుల క్రొత్తనీరుబడి చేపలువిచ్చుటయు నపుడు జాలరులు కలలు వైచి చేపలుపట్టుటయుఁ బ్రసిద్ధము. ఇట వలకాడు మన్నఁగుడు. వసురాజసౌందర్యము పయిని మచ్చె కంటిచూపు పాలసినది. రాజుచూపు నెదురుకొనఁగా మిక్కిలి సిగ్గున మునిగి మరలినది. మరలియు మరల మన్నఁగుని నేర్పుచే(మదనోద్దీపనముచేత)నతనినిఁ జూచినదని తాత్పర్యము. ఇందు నాయకయందు లజ్జయును మదనవికారమును సమానములుగాఁ జెప్పటవలన మధ్యాత్మ్యము స్ఫురించెడిని. 'సమానలజ్జా' మదనామధ్యా' అని లక్షణము. అలం. శ్లేషము.

తే. కాతుకముపూనియొండొరుఁగ్రాంచదిపురు, చంచలాక్షికిఁబలికినేత్రాంచలములు గూర్చెవలరాచయొజ్జగోర్కులు దలిర్ప, నది గదా భావిశోభనవ్యంజకంబు.

అ. వలరాచయొజ్జ=మన్నఁగుడనెడి ఉపాధ్యాయుడు, కాతుకముపూని=వేడుకపడి - తోర ముగట్టుకొనియనియు, ఒండొరుఁ=ఒకరినొకరు, కాంచ=చూచుటకు, తివురు=ప్రయత్నపడుచున్న, చంచలాక్షికిఁ=గిరికకున, పతికిఁ=పసురాజనకున, కోర్కులునిలిర్ప= కోరికలుచేకులునట్లుగా, నేత్రాంచలములు=క్రీగంటిచూపులను, కూర్చెను=జతగూర్చెను, అదిగదా, భావిశోభన (వ్యంజకంబు = (నేత్రకల్పము వస్త్ర)మందును వర్తించుచున్నది గనుక నేత్రాంచలములుగూర్చుట యన్నది వస్త్రా)ంచల సంయోజనరూపమయిన) భావికాలకుభనూచకమని భావము.

'నేత్రం వస్త్రీక్షివై కాభిగుణభూరుహములయో' నానా. వస్త్రా)ంచలసంయోగమనఁగా పెండ్లికాలమందు వధూవరుల యుత్తరీయపుఁజెఱఁగులరెండునుగూర్చి వైచునట్టి బ్రహ్మముడి. అనుపమ కాంతియను పద్యము మొదలుకొని యీపద్యము తుదిగాఁగల యైదుపద్యములలో గిరికాదేవికిఁ బ్రథమా వస్త్రయైన నయనోత్సవమును జెప్పినాడు. అలం. రూపకము.

సీ. కనుగలవింటఁ జొరకక్రపుఁజపుల్ పుట్టించి, నారిచే విభ్రమోన్నతులు వెనఁచి తమిత్తూపున రసోదగ్రత నవరించి, కంకేళిఁ బ్రబలరాగంబు నించి

యెలమావిఁ గేలంటి ర యెలమిమీఱఁగఁ జేసి, విరవాది నూమ్మభివృద్ధి నెఱపి

కలువచేఁ దమి వెంపు ర వెలయించి చిగురాకు, మొనలనాకులపాటుర మొనయఁజేసి .

తే. యసమశరవీరపుంగవుఁ డాత్మసాధి, నముల నన్నింటిచేఁ జూపి ర కమిచి పోటు గంటిదూఱినరీతి వాల్గంటి మనము, నవనిపతిచి త్తమునుదూఱెనాక్షణమున.

అ. కను...పుట్టించి—(కనులనఁగా గణుపులయొద్ద నుండెడు గుంటలు. అవిగలది చెఱకు - గాన) కనుగలవింటఁ=చెఱకువింటిచేత, చొక్కపు చవుల్ పుట్టించి=అచ్చమయిన ప్రేమముపుట్టించి యని యర్థము. (చవియనఁగా రుచి - తన్మలమున ప్రేమము.) ప్రేమలక్షణము.

'స ప్రేమ' యన్విశోయానోర్నిరూఢం భావబంధనమ్'

ఇట బహువచన మతిశయము దోపించుటకు—అనఁగా చవులకాస్తుదమయిన సాధనముచేతఁ చవులు పుట్టించినాడనుట. చెఱకుకుంటలు తీసిగలవని భావము. మఱియుఁ కనుగలవిల్లనఁగా పాచ్చ రికగల విల్లనియును భావమూహ్యము.

నారిచే...వెనఁచి=తువ్వుద యల్లైత్రాటిచేత భ్రాంతియొక్క యతిశయములను పెనఁగొనఁ జేసి (ఇట భ్రాంతిని జెప్పినాడు. అది 'మోహస్తు మూర్ఛనం భీతిర్దుఃఖావేశానుచింతనై' అన్నట్లు

మోహమనెడి సంచారిభావమునకు అనుభావము - విభ్రమోన్నతులుగల సాధనముచేత విభ్రమోన్నతులు పుట్టించినాడనుట. తుష్టేదలు భ్రమణముగలవని భావము.)

తమ్మి... సవరించి—తమ్మి తూపున = అరవిందబాణముచేత, రస ఉదగ్రతక్ (రసమనఁగా అనురాగము) అనురాగంపు పెచ్చును, సవరించి = ఒడఁగూర్చి, (రసోదగ్రతగల సాధనముచేత రసోదగ్రత్వమును గలుగఁజేసినాడనుట. అరవిందము మకరంద రసముగలదని భావము.) కంకేలిక్ = అశోకపుష్ప బాణముచేత, ప్రబలరాగము నిండి = మిక్కుటమయిన రక్తిని నిండించి ప్రబలరాగముగల సాధనముచేత ప్రబలరాగమును నిండించినాడనుట. రక్తాశోకపుష్పము ప్రబలరాగము - అనఁగా మిక్కిలి రక్తిమగలదనిభావము. రక్తాశోకము మన్మథవృద్ధికరమని కాస్త్రము.

‘ప్రమానకై రశోకస్తు శ్వేతోరక్త ఇతిద్విధాః | బహుసిద్ధికర శ్వేతోరక్తస్తు స్తరవర్ధనః’ ||

ఎలమావి... జేసి—ఎలమావిక్ = చూతపుష్పబాణముచేత, కేలు అంటి = చేతిని స్పృశించి, ఎలమి = ఉబ్బు, మీఱఁగఁజేసి = అతిశయింపఁజేసి—(కేలంటి మెలమిమీఱఁ జేయు సాధనముచేత కేలంటి యెలమిమీఱఁ జేసినాడనుట - చూతము కేల నంటినఁ బుష్పించుచున్నదని భావము. దానికి కర స్పర్శము దోహదమనిదెలియునది. విరవాద్ ... నెఱసి—విరవాద్ = సవమిల్లికాబాణముచేత ఊష్ణ + అభివృద్ధి = సం తాపముయొక్క యతిశయమును, నెఱసి = పఠించి, (సం తాపము చింత యనుసంచారి భావమున కనుభావము. ‘ఇష్టానభిగమార్థ్యానం చింతాకూన్యత్వితాపకృత్’ ఊష్ణాభివృద్ధిగల సాధనముచేత ఊష్ణాభివృద్ధిని నెరవేరినాడనుట. ‘గ్రీష్మఊష్ణకః’ అమ. అన్నట్లు, ఉష్ణమనఁగా గ్రీష్మర్తువు. విరవాదులు గ్రీష్మర్తువందు వృద్ధిబొందుచున్నవని భావము.

కలువచే... వెలయించి—కలువ చే = నీలోత్పల బాణముచేత, తమిపెంపు = జౌత్సుక్యము యొక్క అతిశయమును, వెలయించి = ప్రకటించి, (‘తమిపెంపు’ అనునది అచ్చతెనుఁగు సమాసము. ఇక్కడ జౌత్సుక్యమనెడి సంచారిభావము. ‘కాలాక్షమత్వ మాత్సుక్యం మనస్తాపత్వరాదికృత్’ తమిపెంపుగల సాధనముచేతఁ దమిపెంపు వెలయించినాడనుట. తమియనఁగా ‘రజనీయామి నీతమీ’ అ. అన్నట్లు రాత్రి. కలువలు రాత్రియందు వికసించుననిభావము.) ఇట మిశ్రసమాసము. చిగురా... జేసి—చిగురాకు మొనలక్ = చిగురాకులనెడి మొనలుగల యాయుధములయొక్క మొనలచేత, ఆకుల పాటు = వ్యాకులత్వమును, మొనయఁజేసి = కలిగించి, (వ్యాకులత్వమనఁగా చాపలమనెడి సంచారిభావము. ‘చాపలం త్వనవస్థానం రాగజ్యేషాదిసంభవమ్’ ఆకులపాటు మొనయఁజేయుసాధనముచేత అక్షల పాటు మొనయించినాడనుట. చిగురాకులు మొనలుచూపువేళఁ బండుటాకులు రాలుచున్నవని భావము.)

అసమకర వీరపుంగవుఁడు—మన్మథుఁడనెడు వీరశ్రేష్ఠుఁడు, అత్త సాధనములక్ అన్నింటి చేఁ జూపి = తన యాయుధము లెన్నికలనో యన్నిటి చేతను శూరత్వమును గనఁబఱచి, కమించి = ఆకమించి, పోటుగంటిదూతినరీతిక్ = పొడిచితిసిన పోటుగంటిలోఁదూతినట్లుగా, వాల్గంటిమనముక్ = గిరికియొక్క మనస్సును, అవనిపతి చిత్తమును = ఇసురాజయొక్క మనస్సును, అక్షణమునక్ = తోడనే, తూఁగెను.

మన్మథునిసాధనము లెవ్వియన—చెఱకు విల్లు అల్లెతాడు తుష్టేదలుబారు. ‘అరవిందమోకంచ చూశించ నవమల్లికా, నీలోత్పలంచ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకాః’ అన్న అరవిందాది బాణము లైదు. చిగురాకు బాకు, ఇవియు వానియన్ని సాధనములును విరుసఁగాఁ జెప్పఁబడినవి. ‘సాధనములన్నింటిచేఁ జూపు’టనఁగా మన్మథుఁడు తనచేత నైనంతిసఱకుఁ గలఁచినాడు. ఎక్కుడుగాఁ గలంచుటకు మన్మథునికి నలదిగాదు. ఇట మదనోద్దీపనముయొక్క పూర్ణ కావ్యయుఁ దానిచే ఆలంబనభూతులయిన

నాయకానాయకులసౌందర్యాది మోహనగుణసంపత్తి పెంపును వ్యంజితములు. ఒక బలీయుఁడు తన శత్రువులపయినదనకుగల యుద్ధసాధకములన్నియు బ్రయోగించి పిదప నాక్రమించి యంతః దాను గా వించినకొటరంధ్రముగూడ లోనికి దూతిననే పూర్ణ విజయమగుచున్నది. అట్లే మన్మథుఁడును దనసాధనములన్నింటిచే జేతనయినంత మోహపెట్టి గంటిచేసి దానిగుండ లోపల దూతినాఁ డనఁబడినది. 'సాధ...కమిచి' పరిపూర్ణమయిన యుద్ధీపనమును, 'పోటుగంటి దూతి' ఆయుద్ధీపనము మిక్కిలి లియుఁ బాధాకరమగుటయు, 'చిత్తమునుదూతె' పూర్ణముగ మన్మథుని బారింబడుటయు, నాయకానాయకుల కుశాంజోరులను జూడఁగానే కలిగెనని తెలియునది. అలం. అతిశయోక్త్యంగక సమాలంకారము.

క. ఆరాజవదనహృదయము, నారాజవరేణ్యులఁపు ర నారసి మృదుగం

భీరతరవచనరచనా, పారీణత మంజువాణి ర పలికెం బ్రేమన్.

54

టీ. ఆరాజవదన హృదయము = చందురునిపంటి మొగముగల యాగిరికయొక్క మనసును, ఆరాజవ రేణ్యులఁపు = అవసురాజు నెన్నికయున, అరసి = విచారించి, మంజువాణి, గం...ణత = గంభీర తర = మిక్కిలియు లోతయినయర్థముగల, వచన = మాటలను, రచన = కూర్చుటయందలి, పారీణత = తేలుగడచేత, ప్రేమ = ప్రీతిచేత, పలికెను. ఆగంభీరతరవచనరచన నే మీఁదఁ జెప్పఁబడుచున్నది.

నీ. నేఁడుగా మా కనిర్దితపర్వసామగ్రి, సవరించె నీరాక ర కువలయేశ

నేఁడుగా మాతమోనీవహంబు నడచె నీ, యాలోకమహిమలోర్వకమిత్ర

నేఁడుగా మాకు సరన్నియుఁగూర్చె నభిమతా, ర్థములు నీసన్నిధి ర రాజరాజ

నేఁడుగా మాకు మానీలితసౌమనస్యంబు, లొసఁగె నీపాదాస్తి ర వసుధరేంద్ర

తే. సురభిచరితుని నిన్ను నిరచ్చోభజింపఁ, గాఁ గలిగెఁగాన సఫలతారకలితయై వె

లసెమదీయకాంతారాగశ్రుత్తియింకఁ, దరమెమానాతిచిరభాగ్యరగరిమఁబొగడ.

అ. కువలయేశ = (కువలయమనఁగా భూవలయము. 'గోత్రాతుః పృథివీపృథ్వీ' అ.) భూవలయ మనకు ఈతుండయినవాఁడా, నీరాక = నీవువచ్చుట, మాకు, నేఁడుగా = నేఁడుగదా, అనిందితపర్వ సామగ్రి = నిందితముగాని (అనఁగా పొగడఁదగిన) పండువుయొక్క నిండుఁదనమును-నిండయినపండు గునకుట, సవరించె = అలవలించె ననియర్థము. [కువలయమనఁగా కలువయుఁగాన, కలువలకు రాజయిన చంద్రుఁడా! నీరాక (యనఁగా పున్నమ) మాకు అనిందితమయిన పర్వకాలపు పెంపును గలుగఁజేసెనని యర్థాంతరము. పున్నమ పర్వదినమనట ప్రకటము.]

నేఁడుగా...మిత్ర-లోకవీకమిత్ర = లోకులకు (అనఁగా సర్వజనులకు) ముఖ్యుడయిన చెలికాఁ డా, నీఅలోకమహిమ = నీదర్శనమయొక్క ప్రభావము, నేఁడుగా = నేఁడేకదా, మాతమోనివహంబులు = మాయొక్క అజ్ఞాన సమూహములను, అడఁగించె = పోఁగొట్టెనని యర్థము. (లోకైకమిత్రయనఁగా లోకబాంధవుడయిన యోసూర్యుఁడా, నీ ఆలోకమహిమ = నీ వెలుతురు గొప్పతనము-ప్రకాశ మహత్త్వమనట, తమోనివహంబులను = చీకటిగుంపులను, బోఁగొట్టెనని యర్థాంతరము.)

నేఁడు...రాజ-రాజరాజ = రాజాధిరాజా, నీసన్నిధి = నీసన్నిధానము, నేఁడుగా, మాకు, అభి మతార్థములు అన్నియుఁగూర్చె = ఇష్టపడిన వస్తువులన్నిటిని ఒడఁగూర్చెనని యర్థము. (రాజ రాజనఁగా 'రాజకాజో ధనాధిపా' అ. కుబేరుఁడు. ఓకుబేరుఁడా, నీసత్ + నిధి - (అనఁగా మేలయిన నిధి) బంగారు మొదలయిన కొరిన వస్తువులన్నిటిని సమకూర్చెనని యర్థాంతరము. 'అశ్లోభిధేయై వస్తుప్రయోజన నిస్సృతిషు' అను.)

నేడు... రేండ్ర—వసుధరేండ్ర = వసురాజా, నీపాదాప్తి=నీయడుగులను బడయుట, నేడుగా, మాకు, మానిత సౌమనస్యములు=ఓప్పుచున్న మనస్సు నెప్పుడును, ఓసరగెనని యర్థము. నీయడుగుల నండగొనుటచే మామనస్సులు స్వస్థములయ్యెనని యర్థము. వసువనఁగా-బంగారు, ధరేండ్ర మనఁగా=పర్వత శ్రేష్ఠము-బంగారుకొండ ('మహీధ్రశిఖరిత్వే భృదహార్య ధరపర్వతాః' అ. బంగారు కొండా, నీపాదాప్తి=నీప్రత్యంతపర్వతప్రాప్తి('పాదాః ప్రత్యంతపర్వతాః' అ.), మానితసౌమనస్యముల నొనఁగనఁగా పూజ్యములయినదేవత్యముల నిచ్చునని యర్థాంతరము. ('సుపర్వాణ స్సుమనసః స్త్రిదివేకా దివౌకనః' అని సుమనసులనఁగా దేవతలు-సౌమనస్యమనఁగా దేవత్యము.) ఇంతవఱకు నాలుగు పాదములందును బ్రకృతాప్రకృతశ్రేష్ఠము.

సురభిచరితుఁ = పరిమళించుచున్న చరిత్రములుగల, నిన్ను, ఇచ్చోక్క, భజింపఁగలిగెను గాన=నేవింపఁగలిగెను గాబట్టి, ('సురభిర్హృణితర్పణః' అ.) మదీయకాంతా + రాగలక్ష్మీ=మాదయిన గిరికయొక్క యనురాగసంపద, సఫలతాకలితయై = సాఫల్యముచే నొప్పుచున్నదై, వెలసె నని యర్థము- (సురభియనఁగా వసంత రువు 'వసంతే పుష్పసమయ స్సురభి.' అ. వసంతసమయపు నడవడి గలవాడవయిన నిన్ను. భజింపఁగలుగుటచే, మాదయిన, కాంతార=వనమందలి, ఆగలక్ష్మీ = చెట్ల పెంపుసాపు, ఫలసహితమయ్యెనని యర్థాంతరము). ఇఁక మానాతి చిరభాగ్యమహిమ=మాగిరికయొక్క శాశ్వతమయిన భాగ్యాతిశయమును, పాగడ తర మే=కొనియాడఁగలమా-కాదనుట. మాన + అతిచిర=అతిస్వల్పకాలములోఁ గలుగనున్న భాగ్యవైభవమున గొనియాడఁదరమా యనియు ధ్వనించెడిని.

మొదట (రాక) వచ్చుచున్నాడనుటచే (పర్వసామగ్రి)నిండుపండుగుగానుండును. వచ్చి కంట గనఁబడఁగా (తమోనివహంబు లడఁగి) మిక్కిలి తెలివిగలుగును. ఇఁక (సన్నిధి) దగ్గఱకేరాగా కోరిన కోర్కు లొనఁగూడును. పిదప నడుగులను గొలువఁగా మనస్సులెంతయు నుల్లసిల్లుచుండునని క్రమమిట్ల యనుసంధించునది. మఱి మాయిచ్చోట నిన్ను నేవింపఁగలుగుట మాచెలివలపు చరితార్థమగుటయు నయ్యె. ఇఁక మాచెలిభాగ్యము పెంపు-మాకుఁ జిరకాలములోనే కలుగనున్న భాగ్యాతిశయము-(అనఁగా మాచెలిని దేవరచెట్లపట్టుట) ఇంతంతని చెప్పఁదరముకాదు. కోర్కెకావ్యసనంబులుచే జెప్పనశక్య మన్నది. మఱి యిటిగిరిక 'యనురాగలక్ష్మీ సఫలతాకలితయై వెలసె' ననుటచే నింతకుమునుపే నాయి కకు నాయకునందు ననురాగముండుట సూచితము. ఇదియే, మీఁదిపద్యమునఁ జెప్పఁబడియున్నది. మా కలభ్యుడయిన నీ యందనురాగమును దీనికిఁ బెంచుచువచ్చితిమి. దానిని జరితార్థముచేయుటకే నీజె యిచ్చటికి విజయము చేయుట యని యభిప్రాయము.

అం:-సఫలతాకలితయై వెలసెనన్న కాంతారాగలక్ష్మీకి మాలమెట్లనఁగాఁ జెప్పుచున్నాడు.

చ. అనయము నీమహావనము శ్రీ నందినవారము గాని సజ్జనా

వనగుణధుర్య యేము కడరవారము గాము సుమయ్య నీవినూ

తన విజయాంక గేయములఁ శ్రీ దావకచాటు కథానుధారసం

బున నలరింతు మీభవన శ్రీ మోహినిఁ బిన్నటనాటనుండియున్.

56

అ. సజ్జన అవన గుణధుర్య = మంచివారిని గాచుట యనుగుణమును పహించువాఁడా, అనయముఁ=ఎప్పుడును, నీమహావనముఁ అందినవారముగాని=నీ గొప్ప అవనమును (అనఁగా కాపుదలను) బొందియున్న వారమేకాని, ఏము, కడవారము గాముసుమయ్య = అన్యులయిన వారముగాము నుమా యని యర్థము. (ఈమహత్ +వనము) - గొప్పదియగు వనమును బొందియున్నవారమే కాని మఱియొక

చోటివారముగామని యర్థాంతరము. గిరిక చెలికత్తెలు వనదేవతలుగాన యిట్లు చెప్పట తెలియునది.) ఇంతే కాక, నీవినుతనవిజయ అంక గేయములకే = నీదయిన త్రొత్తగెలుపులే గుఱుతులుగాఁగల (గెలుపులను దెలుపునట్టి) పాటలచేతను, తానకచాటుకథాసుధారసంబునను = నీదయిన స్తుతియోగ్యమగు చరిత్రయనెడు అమృతరసముచేతను, ఈభువనమోహినికే = జగమును మోహింపఁజేయునట్టి యీచెలువను, పిన్నట నాఁటనుండియుకే = చిన్న నాఁటినుండి, అలరింతుము = సంతోషింపఁ జేయుదుము. పిన్నట నాఁటినుండియే నిన్ను పలచుట వన్నతోడనే తిని యున్నది. అనఁగా నిపు డాశులపు పెంపుఁ జెప్పనక్కఱలేదు. ఇట్లు పలచినకన్యను విడువరాదు. పలపుండిన నేమి పొలుపుపలచామున్నచో 'భువనమోహిని' పలపును బొలుపును రెంటినిబట్టియు నిదియవశ్యపరిగ్రహార్హయనుట వ్యంజితము. గానమును కథాకథనమును దటస్థోద్దిపన విభావనములు.

అవః--పలపునుబొలుపునుండినను దలిదండ్రులియ్య నొడంబడుదురో యనఁగాఁ జెప్పుచున్నది.

మ. అనఘామూల్యమణిప్రరోహముల నీరకర్పించు నేదివ్యవా

హిని గౌరీపతికి హిమాచలమునర శ్లేగట్టు నీకుక విహా

రనగంబై తగు నట్టి శుక్తిమతియుంర బ్రాలేయకై లేంద్రనం

దనుఁడుం గాంచిన కన్యఁగా నధిప యీరతన్వంగి నెన్నందగున్.

67

అ. అధిప=రాజా, అన...హములకే—అనఘ=నెఱసులేని, అమాల్య = విలువలేని, మణిప్ర

రోహములను=రతనంపు మొలకలను—మొలకయు తైములను, నీకుక, ఏ దివ్యవాహిని=ఏ దివ్యనది, అర్పించుకే=సమర్పించుచుండునో, గౌరీపతికికే=పార్వతి పెనిమిటియైన శివునకు, హిమాచలమునట్లు=హిమవత్సర్యతమువలె, ఏ గట్టు=ఏ పర్వతము, నీకుక, విహారనగంబై=అటలిప్పయై, తగుక, అట్టి శుక్తిమతియును, ప్రాలేయకై లేంద్ర నందనుఁడుకే = పర్వతరాజయిన హిమవంతుని కొడుకయిన శోలాహలుఁడును, కాంచిన=కన్నట్టి, కన్యకాకే, ఈతన్వంగికే=ఈచిన్నదానిని, ఎన్నందగుకే=తలంపనొప్పును.

దీనితల్లి నీకుఁ దనయందుఁ బుట్టు రత్నాంకురములను సమర్పించుచుండిన దనుటచే దనయందు జనించిన రత్నాంకురించువంటి గిరికన నీకు సమర్పింపఁగలదియే యని వ్యంజితము. ఇట వస్తువుచేత వస్తుధ్వని. ఇట గిరికను రత్నాంకురముగా నధ్యవసించుట తెలియునది. మణిప్రరోహములనఁగా శుక్తిమతీ పదమునుబట్టి మొలకయు తైములు. ఈయర్థమునకే సాభిప్రాయముగా శుక్తిమతియని ప్రయుక్తము. తల్లియైనవాహిని 'దివ్యః' తండ్రియో 'ప్రాలేయకై లేంద్ర నందనుఁడు' అనుటచే నట్టియతక్కువ దంపతులకుఁ బుట్టినకన్య యాభిజాత్యము వ్యంజితము. తల్లి నీకు రత్నాంకురసమర్పిణి; తండ్రినీకు విహారనగమని యీయిరువుర పరాధీనత్వము చెప్పటచే దజ్జన్యముగు కన్య రాజానకునడుగకయే కయికొనందగినంత సొంతమయిన సొమ్మగుట ధ్వనించెడిని. గౌరీపతికి హిమాచలమునట్లు విహారనగంబను సాదృశ్యముచే, హిమాచలము విహారనగమగుటయే కాక యతనిపుత్రియగు పార్వతి పరిగ్రహపాత్రమయినట్లు, శోలాహలుఁడున నీకు విహారనగమగుటయే కాక యతనిపుత్రియైన గిరికయు నీకుఁ బరిగ్రహణయోగ్యురాలగుననుట స్ఫురించెడిని. ఇట సుపమాలంకారముచేత వస్తుధ్వని. ఈ పడఁతి సర్వవిధముల నీకు సొంతమయినదేకాని వేఱుకాదని ఫలితార్థము.

అవః—గిరిక సౌందర్యసౌఖ్యమార్యాదుల రాజాన కుద్దీపకముగాఁ జెప్పుచున్నది.

సీ. అడుగువెట్టదు నవ్యహారీచందనలతాంత, సరణివైఁగాని యీరయరుణచరణ
కేల నంటదు శోరరీతిపారిజాత వ, ల్లరిఁగాని యీయతిరలితబాహ

తనువుఁ జేర్పదు నశ్రాఁ దారమందారమం, జల శయ్యఁ గాని యీశురభిళాంగి
పెదవిఁ జేర్పదు కల్పరృధివీజఫల సంత, తియెకాని యీమోవిరీపులూడి
తే. గురుకులక్రమాయాత మీగిరిజ చల్లఁ, దనము జననై కరూఢ మీరతటిని పట్టి
సరసగంభీరభావంబు ర సహజసిద్ధ, మీనలినసోగరీ మణిరమేనితావి. 68

అ. ఈయరుణచరణ = ఎఱ్ఱనియడుగులుగల యీచిన్నది. నవ్య... పైఁ కాని = క్రొత్తదయిన
హరిచందన (మనెడు దేవపుష్ప) ముయొక్క చిగురాకులతోఁగూడిన దారిమీఁద నేతప్పు, అడుగు పెట్టదు,
తక్కినవానిపయిని అడుగిడదు. చిగురుటాకులకంటె మిక్కిలి సుకుమారములయిన యడుగులుగలదిగాన
చిగురాకులమీఁదనే కాని నడువఁజాలదని భావము. (లతాంతశబ్దమునకుఁ జిగురాకు లనుటకు.

‘నవపలాశపలాశవనం పురస్సుటపరాగపరాగతపజ్జం ।

మృదులతాంతలతాంతమలోకయత్’ (మాఘ. ౬. సర్గము.)

(‘అరుణచరణ’యని యడుగులు లెఱ్ఱనిననుటచే ఎఱ్ఱనిలేఁజిగురుటాకులవంటివనియు చిగు
రాకువంటిదానికిని చిగురాగునకే పొందిక సరిపడుననియు వ్యంజితము.) అలం. ఉదాత్తము.

ఈయతిలలితబాహ = మిక్కిలియు సొగసయిన చేతులుగల యీచిన్నది, కోరికితపారిజాత
వల్లరికాని = మొగ్గవిడిచిన పారిజాత (మనెడు దేవ) పుష్పముయొక్క తీగ నేకాని, కేలక అంటదు =
చేతముట్టదు. (పారిజాతపుఁ దీగకంటె మిక్కిలి మృదువయిన చేతులుగలదిగాన యాతీగలనే కాని
చేతముట్టదనుట. అతిలలితయనుట మిక్కిలియు మెత్తందనము. కావుననే మిక్కిలియు మెత్తనయిన
పారిజాతవల్లరి గ్రహింపఁబడెను. పారిజాతము ‘కోరికిత’ మైనదనుట అందు మొగ్గలతోయుటకు. ఊరక
దానిని నంటుటకు నిమిత్తములేదుగాదా. అతిలలితమైనది అతిలలితమైనదానితో పొందుపడునని భావము.)

ఈసురభిళాంగి = వాసనలొలుకుచున్న దేహముగలది, నవ = క్రొత్తదియు, ఉదార = గొప్ప
దియు నయిన, మందార = మందార (మనెడుదేవ) పుష్పముయొక్క - పుష్పముయొక్క పుష్పముల
చేతనయిన యనుట, మంజుల = సొగసయిన, శయ్యఁగాని = సెజ్జయందేకాని, తనువుకా = మేనిని,
చేర్పదు = హత్తింపదు - పవ్వలింపదనుట. మందారపుఁ బువ్వులకంటె మృదువులగుటచే మందారపుఁ
బువ్వుల సెజ్జ నేకాని పరుండదనుట. ఇట సురభిళాంగి అనుట సురభిశశబ్దముచే పువ్వులు నూచి
తములుగాన తదనుగుణముగా మందారశబ్దమునకు మందారపుష్పములే గ్రాహ్యము. పువ్వులవంటివానికిఁ
బువ్వులతోడి పోలేయుచితమని భావము.

ఈమోవిరీపులూడి = ఈ పెదవితియ్యఁదనముగలది, కల్ప... తియెకాని = కల్పపృథివీజ = కల్ప
పుష్పముయొక్క, ఫల సంతతియెకాని = పండ్లసమూహమునేకాని, పెదవిఁజేర్పదు = పెదవికిఁ దెచ్చు
కొనదు. అనఁగా అనుభవంపదనుట. తీయనిదానికి తీయనిదానితోడి కూడికయే యొప్పినదనుట.

ఈనాలుగు చరణములందును ‘పంచైతే దేవతరసో మందారః పారిజాతకః । సంతానః కల్ప
పుష్పశ్చ పుసివా హరిచందనమ్’ అను దేవతాపుష్పము లయిదింటిలో హరిచందన, పారిజాత, మందార,
కల్పపుష్పములచే పల్లవిత, కోరికిత, పుష్పిత, ఫలితమలనెడి నాలుగవస్థలు వరుసగాఁ జెప్పినాడు.
మఱియు చిగుల్గతును చరణములకును సామాన్యధర్మయైన అరుణత్వమునుగూర్చి ‘అరుణచరణ’యనియు
వల్లరికిని బాహువునకునయిన అతిలలితత్వమునుగూర్చి ‘అతిలలిత బాహ’యనియు, మందారపుష్పము నకును
‘మేనికినయిన సారథునుగూర్చి ‘సురభిళాంగి’ యనియు, కల్పఫలమునకును, మోవికినయిన తీవినొని
‘మోవిరీపులూడి’యనియు నాలుగింట వరుసగా నాలుగు సాధిప్రాయవిశేషణములను గూర్చినాడు.

ఈగిరిజచల్లదనము—పర్వతపు కూతురయినదీని సౌమ్యభావము. గురుకుల క్రమ ఆయాతము= గొప్పవంశపు వరుసనుండి వచ్చినదని యర్థము. (చల్లదనము= శ్రీ త్వము, గురు = తండ్రియగు శోతాహునియొక్క, కులక్రమ = వంశపరంపరవలన, ఆయాతము = వచ్చినదని యర్థాంతరము - హిమవంతుని నాటనుండి వచ్చినదనుట—హిమవంతుడు చలిమలగదా) ఈతటినిపట్టి = శక్తిమతీనది కూతురయిన దీనియొక్క, సరసగంభీరభావంబు = సరసత్వమును గాంభీర్యమును, జననైకరూఢము = పుట్టుకతోగూడనే పుట్టినవని యర్థము. [సరసత్వము—రసమనఁగా జలము గనుక జలముతోగూడియుండుటయు లోతును, శక్తిమతీనదివలన బుట్టుటచేత వచ్చినవని యర్థాంతరము] ఈనలిన పోదరీమణి = తామరలకుఁ దోబుట్టువయిన దీనియొక్క, మేనితావి = శరీరసువాసన, సహజసిద్ధము = స్వభావసిద్ధమయినదని యర్థము. (సహజములయిన—అనఁగా దోడబుట్టిన తామరలవలన సిద్ధముయినదని యర్థాంతరము. పద్మనీహతి కన్యలు పద్మగంధులుగదా.)

ఈ నాలుగుపాదములందును సమృద్ధిమద్వర్ణనముచేసివాడు గనుక నుదాత్తమలంకారము. మఱియు నీనాలుగింట హరిచందనాది దేవవృక్షముల మొక్క పల్లవ, శోరకీశ, వల్లరీ, పుష్ప, ఫలములకును గిరికపాద, బాహు, గాత్ర, అధరోష్ఠములకును సంబంధము సాదృశ్యపర్యవసాయిగాన ఉపమాలంకారమువ్యంగ్యము. సాదృశ్యమున 'అరుణచరణ, ఆతిలలితబాహు సురభిశాంగి, మోచితీపులాడి' యను గిరికానామములును, గీతీయం దర్థాంతరములందు, గిరిజ, తటినిపట్టి, నలినపోదరీమణి యనునామములును పాధిప్రాయములు గావున, పరికరాంతురము నలంకారము.

‘పాధిప్రాయే విశేష్యేతు భవేత్పరికరాంతురః’ అని లక్షణము.

మ. పద మె త్తం గలహంసలీల యధరస్పందంబు సేయన్ తుభా
స్పద మౌ రాగకదంబకంబు త్రుతి చూర పక్ష శ్రీవిలాసంబు కే
ల్లదలింపన్ సుకుమారపల్లవనవై ర్లాలక్ష్మీ వీక్షింప వ
ట్పదియుం బొల్పుఁ దరంబె కన్నెఁ గొనియూడన్ గేయనాక్ష్మాభిమన్. 59

అ. పదమెత్తన్ = అడుగిడఁగానే - నడవఁగానే యనుట, కలహంసలీల=కలనాదముయొక్క విలాసము. (కలహంసమనఁగా కలనాదమని శబ్దకల్పద్రుమము. లేక

‘కుద్దావదాతాః కలహంసహలాః! ప్రతీయిరే శ్రోత్రసుఖైర్ని నాదైః’ భట్టికావ్యము.

అను వచనముచోప్పున కలహంసలనాదము శ్రోత్రసుఖముగావున చెవికింపయిన నాదముల విలాసమనియు నర్థము. లేక తక్కినయధరస్పందముల కొక్కొక్కదానికి నొక్కొక్కరాగమును జెప్పినట్లు పదమెత్తుటకును నొక రాగముచెప్పట క్రమముగాన కలహంసమనెడి రాగవిశేషముగా నోపు. ఇందులకు ననురూపముగా ‘గేయనాక్ష్మాభిమన్’ అని కడపట్ట సంగీతమును జెప్పియున్నాడు గాన కలహంసమనునది సంగీతశాస్త్రగతమయిన యొక రాగమనుటకు నయితగా నున్నది.) నడవఁగా రాజహంసల విలాసము పోల్పుచున్నదని భావము. అధరస్పందంబుసేయన్ = పెదవిగదల్పుటను—అనఁగా పలుకుటను, చేయఁగాన్ = పలుకఁగా ననుట. తుభాస్పదము=మంగళములకు లేక ఒప్పదములకుచోటు, ఔరాగకదంబకంబు=అయినట్టి రాగముల సమూహమును, పొల్పుననుట-ఈ‘పొల్పు’ నిట్లే మీఁదనెల్ల నొక్కొక్కదానితో నన్వయించుకొనునది. (పెదవి గదలుపఁగా ఎటువునెల్ల గుఱుకుకొనునని భావము.) ఇట ‘కలహంసలీలన్’ = రాజహంసవిలాసముచేత, పదమెత్తన్ = నడవఁగా, అధరస్పందంబు.

చేయక = పలుకఁగా, శుభాస్పదమయిన, రాగకదంబకంబు = రాగసమాహము పొల్పునని యర్థమును చరణాధరోష్ఠరక్తిమ పొల్పునని భావమును బ్రాచీనరగారి టీకయందున్నది. కాని యీయర్థమున 'కలహంసలీల' వ్యర్థమగుచున్నది. తక్కిన యధరాదులకు రాగాదులు వేఱువేఱు జెప్పినట్లే పదమెత్తుటకును వేఱయొక్కటిఁ జెప్పినాడనుటయు యుచితము. మఱియు శ్రుతికి శ్రీకారమును, శీలికి ఏలిన తయు, చూడ్కికి వట్టడియును ఉపమానభూతము లయినవానిని జెప్పినట్లే నడకును 'కలహంస' యని ఉపమానభూతముగా నిబంధించియున్నాఁడు. కాన పదమెత్తుటకు 'కలహంసలీల' యనుటతోమాత్రమే సంబంధము మఱితసరసము. 'అధరస్పందంబు' నకు సుపమానము చెప్పక పోయినను జౌపమ్యమునకయిన సాధారణధర్మమగు రాగమును జెప్పియున్నాఁడు. అధరస్పందాదు లొక్కొక్కటికి సుపమానసాధారణధర్మాన్యతమనిబద్ధమైన యొక్కొక్క వాక్యమును, ఆయావాక్య మందే యొక్కొక్క రాగమును గవి యలవజీచినట్లే 'పదమెత్తక' అనుటకుఁ గూడ నలవజీచియుండును. కనుక దానికి 'కలహంసలీల' యని ఉపమాననిబద్ధమైన వాక్యమున్నదిగాన యింకనందే రాగవిశేషమును నిబంధించియుండును. కనుక 'పదమెత్తఁగా కలహంసలీలపొల్పు'నని యన్వయ మే యుచితము కాని 'కలహంస లీలఁబదమెత్తఁగా' ననునన్వయముచితముగాదు. శ్రుతిమాపక = చెవి కనఁబఱుపఁగానే, శ్రీవిలాసంబు = శ్రీరాగము పొలుచునని యర్థము. శ్రీకారముయొక్క విలాసము పొలుచునని భావము. ఇందు 'పదము ఎత్తక' అనుచో పదములనెడి సంజ్ఞ గలపాటలనారంభింపఁగాననియు 'శ్రుతి మాపక' అనుచో సుతని. అనఁగా స్వరావయవమును జూపఁగా ననియును కొందఱు గ్రహించెదరుగాని తక్కిన హస్తపక్షజాదుల పక్షమున నట్లుగ్రహించుట పాసఁగనందున గ్రాహ్యముగాదు. శీల మవయవపరముగా గ్రహించుటే యన్నిటికి నమరసమైనది. శీల కదలింపక = చేయి అల్లలార్పఁగానే, సుకు...లక్ష్మి—సుకు మార = మృదువయిన, పల్లవ = పల్లవి (పల్లవ మనుగీతావయవము) గల, నవ = క్రొత్తయైన, ఏలాలక్ష్మి = ఏల యనెడిపాటయొక్క పెంపుసొంపు పొలుచుననియర్థము. — (మెత్తని, పల్లవ = చిగుళ్లుగల, ఏలాలక్ష్మి - ఏలకిలిఁగి సిరిపెంపు సొంపారునని భావము) వీక్షింపక = చూడఁగానే, వట్టడియుక = వట్టడి యనెడు పాటయును పొల్పునని యర్థము. (అడుగుమైద స్ఫురించునని భావము.) కాఁబట్టి, గేయ వాక్ ప్రాధిమ్య = సంగీతమందలి వాక్కుయొక్క నేర్పునందు—సంగీతవాణియందలి నిపుణత్వము నందనుట, కన్నె, కొనియాడక, తరమే = శక్యముగాదనుట. ఏయవయవము గదల్చినను రాగములు గాన్పించుచున్నవి. కానయీచిన్న దానిగానమహిమ వర్ణింప నలవిగాదనియాశ్చర్యము ధ్వనింపఁచున్నది.

అడుగు పెట్టినను, పెదవిగదల్చినను, చెవులొగ్గినను, కన్ను గిఱపినను, చేయాడించినను రాగములు పొడకట్టుటచే సంగీతవాణియందు దీనికిఁగల నేరుపు పొగడఁదరమాయని యాశయము ధ్వనితము. హంసలీల, శ్రీ విలాసంబు, ఏలాలక్ష్మి, అనునిమ్నాడుభావములందు నిదర్శన యలంకారము. 'వీక్షింప... వట్టడియుక' ఇట భావమున చూడ్కి ప్రభును వాఁడుతుమైనగా నధ్వవసించివాఁడు గనుక రూప కాంతియొక్తి. మఱి ప్రాధికల్పము మహిమాదులలో జేరకుండియు 'ఇమనిచ' ప్రత్యయాంతముగా దానిని బ్రయోగించుట ప్రాధికల్పలండును జూపట్టుచున్నది.

ఇట్లు గిరిక సౌందర్యసౌకుమార్యాభిజాత్యములును సంగీతప్రవీణతయుఁదదనురాగమును దత్వా) ప్రిసౌలభ్యమును జెప్పి నిగమించుచున్నది.

క. శ్రీనిధి భవదభినివస, న్నానస యీసింధుతనయ శ్రీ మహనీయగుణా
శ్రీ సుతికి నెక్కె నేఁ డీ, మానిదయామందరాగమహిమము కలిమిన్. 60

అ. శ్రీనిధి = సంపదకు ఆస్పదమైనవాడే, లక్ష్మీదేవికి స్థానమైన విష్ణూ అనియును, భవ .. నన—భవత్ = నీయందు, అభినివనత్ = వసిండున్న—ఆసక్తిగలగియున్న, మానస=మనస్సుగలది, అగు, ఈసింధుతనయ= (సింధువనఁగా నదియు సముద్రమును) నదికూతురయిన గిరికాదేవిఅనెడు, భవత్ అభినివనత్ మానస=నీయొక్క వసిండుచున్న వక్షసుగల సముద్రునికూతురయిన లక్ష్మీదేవి, నేడు, ఈ...కలిమి—ఈమాని, దయా=కృపతోడి, అమందరాగ=మిక్కిలి అనురాగమునెడు, మందర + ఆగ=మందరగిరియొక్క, మహిమము కలిమి = ప్రభావము కలుగుటచేత, మహా...శ్రీక్—మహానీయఃగొప్పదయిన, గుణశ్రీక్ = గుణసంపత్తిఅనెడు, (ఁగమనఁగా త్రాడునుగనుక)వాసుకిరూపమయిన గొప్పత్రాటియొక్క కలిమి చేత, నుతిక్ ఎక్క=పొగ డ్దసొందెను. 'భవదభినివితశ్చానన' యని సోమకవిపాఠము, కాని గిరికకు లక్ష్మీతోడి రూపణమునందుఁ బ్రకృతిపాఠము మఱిత యుపయుక్తము. ఇట్లు రూపకముగా గ్రహింపనియెడల 'మానిదయా...కలిమి' అను రూపణము పొసఁగదు.

ఆతఁడు శ్రీనిధి గనుక సింధుతనయ మానస మభినివేత మొందినదని చమత్కారము. విష్ణువునందు లక్ష్మీకి రెఁ దక్కిదృశుడవయిన నీయందు లక్ష్మింబోని యాపడఁలకి మనసు నెలకొనుట సహజము, ఉచితమును. లక్ష్మీకిఁగల అభినివనశ్చానసత్వమాత్రము విష్ణుప్రాప్తికి నిమిత్తముగా నేరదు. మంథరమును దానినిబట్టి వాసుకి (గుణమును) యాఁకత్రాళ్లును గావలయును. అట్లే యామునీశ్వరుని దయగలిగినది. దానిని బట్టి గొప్పగుణంపు పెంపు సొందినది. అనఁగా నిన్నుఁ జేపట్టగలిగినంతటి యొప్పిదపుఁ బెంపుగల దాయెనని యాకూతము. నిన్నే మనస్సునందు వలచియుండిన యాచెలువకు నేటిదిన మే యామానిదయ వలన నిన్నుఁ జేపట్టగలిగినంత యొప్పిద మొడఁగూడెనని తాత్పర్యము. అలం. శ్లిష్టరూపకము.

చ. అన జనభర్త పల్కు ముదిరతా విదితాతనుమంత్రజాలు ని

మ్మునిఁ గొనియాడ శక్యమే సరముజ్జ్వలరూపకలాప యైన మీ

యనుఁగువయస్యఁ గాంచునుకృతాతిశయం బవలీలఁగూర్చె నీ

యనఘుఁ డితండు మాకుఁ బరమాత్మఁడు గాక మునీంద్రమాత్రుఁడే. 61

అ. అనక్, జనభర్త = పసురాజు, పల్కు = ఇట్లనిపలికెను. — ముదితా = ఓమంజావాణి, విదిత ఆతను మంత్రజాలు = తెలిసిన ఎక్కువయగు మంత్రముల సమాహముగలవాడని యర్థము. (తెలిసిన మంత్రముల సమాహముగలవాడని యర్థాంతరము.) అగు ఇమ్మునిక్, కొనియాడక్ = పొగడుకొనుటకు, శక్యమే = అలవియగునా - అలవిగాదనుట. ఏలనిన, ఈ యనఘుఁడు = ఈ పుణ్యాత్మఁడు, సముజ్జ్వలరూపకలాప = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న రూపే సామ్యుగాఁగలని. ఐన, మీయనుఁగువయస్యక్ = మీగారాజుచెలిసి-గిరిక ననుట, కాంచునుకృత+అతిశయంబుక్ = చూచునట్టి పుణ్యముయొక్క సేరిమిని, అవలీలక్ = అనాయాసముగా, కూర్చెక్ = ఓడఁగూర్చెను. కాఁబట్టి, ఇతఁడు, మాకు, పరమాత్మఁడు కాక = మిక్కిలియుఁ గూర్చునట్టి హితుఁడునగునేకాని, మునీంద్రమాత్రుఁడే = కేవలము మునిమాత్రమే యగునా. ఇట్టియతఁడు మునియే కాఁడు. మాకు పరమహితుఁడునగునని యర్థము. (మాకు మిక్కిలియుఁగూర్చునట్టి సేపిహితుఁడేకాన మునీంద్రమాత్రుఁడా-అనఁగా మునీంద్రుఁడుగాఁడు - మాకు సేపిహితుఁడే యని యర్థాంతరము.)

అనుఁగువయస్యకు రూపమేసామ్యు. అట్టిదానిఁ గాంచుట కేవలనుకృతముగాదు; సుకృతాతిశయము. అట్టిమహానుకృతము గలుగుట చిరసాధ్యము. అట్టిదానిని 'అవలీల' గూర్చినవాడుగాన గొనియాడుట అశక్యము. అతఁడు గూర్చఁగలుగుట అశనుమంత్రములఁ దెలిసినవాడుగాన. పసురాజు సత్య

సంధుడగుటచే నబద్ధము చెప్పరాదుగనుక నాతఁడు పొందుపఱచిన యీపద్యమందు యథార్థవిషయముగ నొకయర్థమును పరభావానుకూలముగ నొకయర్థమును స్ఫురించుచున్నది.

వ. మఱియు నితనిమంత్రప్రభావంబున భవాదృశదివ్యభామినీమృదుమధుర కోమలాలాపంబు లాలింపంగలిగెనని మనుజపతి బహూకరించుటయు నమ్మాని సమృద్ధమునఁ గొమ్మనెమ్మోముఁజూచి తమ్మికంటి యకుంతితభవననిర్మాణచాతురీధురీణుం డగు పితామహుం డేతాదృశయోగ్య వస్తుయోజనంబునం బొగడువడసి, యపారపరీవాదపారావార భంగంబుల మునుంగఁడునుమీ. అదియునుం గాక తదీయఘటనావై భవాభంగరంగప్రసంగంబునకుం బూర్వరంగంబు రసోత్తరంగం బగుట యెఱింగితివిగదా ! యింక సందియంబునలదని వీడ్కొని, యవ్వసుంధరాధరునకు నవ్వరావోహకు నమూల్యకల్యాణకౌతుకసమృద్ధియుం గావలయునని దీవించి వారల వినయసంవిధానంబుల నానంద మొందుచు మణిమందిరంబువెడలి చని యనతిదూరంబునం దోరంబులగు మందారతరువారంబుల యీఱంబులలో సారం బగు తపోధనాకారంబు డించి యథాపూర్వ వేషంబుతోరాజు నన్వేషించు క్రమంబునం గ్రమ్మి నేతెంచి యమ్మహీమండలాఖండలుం గాంచి యద్భుతంబు నటించి పరిసరంబున నిల్చునవసరంబున. 62

అ. మఱియున్, ఈతని, మంత్రప్రభావమునఁ=మంత్రముయొక్క మహిమచేతనని యర్థము-రహస్యాలోచనముయొక్క శక్తిచేతనని యర్థాంతరము. భవా...లాపంబులు—భవాదృశ=మీపంటి, దివ్యభామినీ=దేవతాస్త్రీలయొక్క, మృదు=మెత్తనివియు - పరుసనయిన యక్కరములులేనివనుట. మధుర=తీక్షణవియు, కోమల = సుకుమారములయినవియు, అగు, ఆలాపంబులు=మాటలు, ఆలింపఁగలిగె=వినఁగలిగెను, అని, మనుజపతి = రాజు, బహూకరించుటయున్=మన్ననసేయఁగా.

అమ్మాని, సమృద్ధమునఁ=మిక్కిలియు యుబ్బునో, కొమ్మనెమ్మోము=మంజువాణి మొగమువంక, చూచి, తమ్మికంటి=తామరలేకులవంటి కన్నులుగలవానా, అను...రీణుండు—అకుంతిత=మొక్కవోని (కీడ్పడనియనుట, ఇది చాతురికి విశేషణము.) భవవ=జగత్తులయొక్క, నిర్మాణ=సృజించుటయొక్క, చాతురీ=నేర్పునందు, ధురీణుండు=ధురంధరుండు, విన, పితామహుండు=బ్రహ్మ, ఏతా...జనంబునం—ఏతాదృశ=ఇటువంటి, యోగ్యవస్తు=తిగినట్టి వస్తువుల (రెంటి) యొక్క, యోజనంబునఁ=కూర్చుట చేత, పొగడువడసి=మెప్పుడెడిసి, (అనఁగా గిరికావసురాజులవంటి యుత్తమ స్త్రీ)పురుషులను గూర్చి పొగడ్తగన్నవాడయి) అపార...గంబులఁ—అపార=దరిలేని, పరీవాచ=నిందయనెడు, పారావార=సముద్రముయొక్క, భంగంబులఁ=అలలయందు, మునుంగఁడునుమీ. ఇట్టియుత్తమ స్త్రీపురుషులను గూర్చి లోకమునం బొగడ్తనే పడయుననుట. అదియునుంగాక, తదీ...సంగంబునకున్-తదీయ=బ్రహ్మయొక్క, ఘటనా=కూర్చుటయొక్క, వైభవ=పెంపుసొంపనెడు - పెంపుసొంపార కూర్చుటయనెడు, అభంగరంగప్రసంగంబునకున్=వైకల్యములేని నాటకప్రస్తావిమునకు, పూర్వరంగంబు=(నాటకమునకు తొలుత విఘ్నోపశాంతికొఱకుఁ జేసెడు వినాయకతాళము. అనఁగా) ప్రథమకార్యము,

‘యన్నాట్లవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే
కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః సకీర్త్యతే’

రస+ఉత్తరంగంబు=రసముయొక్క పొంగుచున్న యలలుగలది - మిక్కిలి రసముపయము పచరించుచున్నది - మీఁదుమిక్కిలి రసవంతముగా నొనఁగూడినదనుట, అగుట, ఎఱింగితివిక దా, గిరికా వసురాజుల పొందునకు మునుముందు నిరాతంకముగా సమకూర్చుటకు వలయుపనులెల్ల విరసముగాక నా కంతయు సరసముగానే జరుగుట నీకుఁ దెలిసెనుగదా. ఇంక (మీఁదటి కార్యమునకు) సంది యంబువలదు అని వీడ్కొని.

అవ్వసుంధరాధరునకుఁ=ఆభూపతికిని, ఆవ్వరాశోహతుఁ=బలితంపుఁ బిఱుఁదులుగల యా గిరికాదేవికిని, అమూ...మృద్ధియుం--అమూల్య=వెలలేని, కల్యాణం=శుభమువలని, కాతుక=సంతోషముయొక్క, సమృద్ధియుం=పరిపూర్తియు నని యర్థము. (కల్యాణమనఁగా పెండ్లి, కాతుకమనఁగా కంకణము-తోరము, గనుక వివాహదీక్షకయిన కంకణము పెంపుసొంపని యర్థాంతరము.) కలుగుఁగాక యని దీవించి, వారల=ఆ గిరికా వసురాజులయొక్క, వినయసంవిధానంబునఁ=అడఁకువ నెఱపుటచేత, ఆనంద...మందిరము, వెడలి=చని, అనతిదూరంబునఁ=కొంచెపుదప్పున-దాపునననుట, తోరంబులు=విస్తారములు, అగు మందారతరువారంబుల = మందారములనెడి దేవవృక్షముల సమూహములయొక్క, యాఱుములలోఁ=తఱుమలలోపల, (ఈఱు అనియు ఈఱుమియునియు రూపద్వయము గలదు.

‘పక్షముల యాఱుమిగాటుక చిమ్మచీకటిఁ’ (శృం-నై. 2. ఆ.)

‘పూఁబొదరిండ్ల యాఱుమి మఱుంగునఁ’ (కళా. ౧.)

‘ఈఱంపుఁబొదలు’ (కన్యకాపురాణ. ౧. పాదశ. ౮. ఆ.)

సారంబు=శ్రేష్ఠమయిన, తపోధనాకారంబు=మునివేషమును, డించి=నడలించి-తీసివైచి, ‘ఉడించి’ యనియు ‘విడిచి’ యని యర్థమనియుఁ గొందఱుమతము. దీనిస్వరూపము విచార్యము. యథాపూర్వ వేషంబుతోఁ=మునుపున్న యెప్పటి (మంత్రి) రూపముతో, రాజును, అన్వేషించు క్రమంబునఁ = వెదకురీతిని, క్రమమే, ఏతెంచి=వచ్చి, అప్రసానుండలాఖండలంఁ=భూమండలమున కింద్రుఁడయిన యారాజును, కాంచి, అద్భుతంబు నటించి=ఆశ్చర్యమును ఆభినయించి- అచ్చెఱుపడినవానివలె శేష్టుల పచరించునుట, పరిసరంబునఁ=ప్రక్కను, నిల్చునవసరంబునఁ=నిల్చున్న సమయమందు, ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తే. పడఁకు లారాజసచివునిరపలుకుబడియు

పేరాముచాయయుఁ గని తొంటిరమునియె కారగ

నరసి మందాక్ష మంద మందాక్ష లగుచు

నగుచు భావించి రతనివార్తైపుణములు.

63

అ. పడఁకులు=స్త్రీలు-గిరిక చెలిక తైలు, ఆరాజసచివుని=ఆరాజ మంత్రియొక్క, పలుకుబడి య=చూటయెఱుఁగుతీరును, మోముచాయయు=మొగమువన్నెయు, కని, తొంటిమునియె కారగఁ=మును పువచ్చిన మునియైన, అరసి=విమర్శించి-తెలిసి, మందా...క్షలు=మందాక్ష (‘మందాక్షం ప్రాస్తృ’ పాశ్రీదా’ అ.) సిగ్గుచేత, మందమంద=మిక్కిలిమందగించిన, అక్షలగుచుఁ=(మందాని అక్షిణియా సాంతాః అని విగ్రహము) ఇంద్రియములుగలవారగుచు-లేక చూపులుగలవారగుచు (మందాని అక్షిణి యాసాంతాః=మందాక్ష్యః దీనికిఁ దత్సమరూపము మందాక్షులు అనియగును) నగుచు, ఆతని, వాక్ నైపుణముల=మాట నేర్పులు, భావించి = మనసునఁ దలపోసిరి.

ఆతనిని మున్నుఱుపియని నచ్చి వేటుపోయినందులకు సిగ్గు. దానిచే నతనినిఁ జక్కఁజూడలేమి యని తెలియునది.

క. కోలాహల తైలాధిప, లీలాగతుడైన పతి యశోకయతీంద్రుఁ
నీలాల కావలోక క, భాలోలత ననిపె నని తలంచిరి ముదితల్.

64

ఆ. ముదితల్=అస్త్రీలు, కోలా...గతుఁడు = కోలాహలపర్వతశ్రేష్ఠమందలి విలాసార్థముగా వచ్చినవాఁడు, అగు, పతి=రాజు, అశోకయతీంద్రుఁ=కపటపు మునీశ్వరుని, నీల...లతఁ—నీలాల కా=నల్లని కురులుగల యాగిరికయొక్క, అవలోకకళా=చూచుపనియందలి, లోలరిక=తగులు చేత- చూచి రచ్చుని యనుట, అనిపె నని తలంచిరి. దీనిచేఁ జెలికత్తెల రసజ్ఞతయు భావప్రాధియూఁదెల్లములు.

చ. అపు డొకబాల మేలమున శీ నల్లనఁ బల్కుచు నింతులార యీ
నృపమణిరాకచే నలరి శీ యాగిరికానన మిప్పు డెంత చొ
క్కపుసిరి దాల్చె జూడుఁ డనఁ శీ గన్నియమో మెదఁజేర్చి సిగ్గు రా
గపుఁదమియుం బెనంగఁ బ్రియుఁ శీ గాంచె గుచాంచల హరధారలోన్. 65

అ. అపుడు, ఒకబాల, మేలమున = పరియాచకముచేత-కోడిగముగాననుట, అల్లనఁ = మెల్లగా, పల్కుచు = నేరుపుమాటలాడుచు, ఇంతులార = ఓచీయిలారా, ఈనృపమణిరాకచే = ఈరాచమిన్న వచ్చుటచేత, అలరి = వికసిల్లి, ఈగిరి+కాననము = ఈకొండయందలి యడవి అని యర్థము. (ఈగిరిక+అననము = ఈగిరికాదేవి మొగమని యర్థాంతరము.) ఎంత చొక్కపుసిరి = ఎంత చెలువయిన శోభను (కళనుఅనియు), తాల్చెనో = వహించెనో, చూడుఁడు, అనఁ = అనఁగా, కన్నియ = గిరికాదేవి, (తన)మోము, ఎదఁ చేర్చి = తొమ్ముపైఁజేర్చుకొని—అనఁగా మిక్కిలియుఁ దలవంచుకొని, సిగ్గును, రాగపురిమియు = అనురాగముయొక్క తమకమును, ఎనఁగఁ = ఒకటితో నొకటి మల్లాడఁగా, కుచ...ధారలోన్—కుచాంచల = చన్నులప్రక్కనున్న, హరధారలోన్ = ముత్రైపు హరముయొక్క కాంతిపూరమందు, ప్రియుఁ = తనకు నింపయిన ఐసురాజును, కాంచె = చూచెను—ముత్రైపుసరి కాంతియందు ప్రతిబింబించిన రాజయొక్కరూపమును జూచెనని తాత్పర్యము.

సిగ్గు నాయకునిఁ జూడనీదు. అనురాగపుఁదమి చూడకుండ నీదు. కాన హరకాంతిప్రతిబింబితునిఁ జూచుటచే రాజును జూచుటయుఁగాక చూడమియుఁగాక రెంటికి ననుగుణముగా నీడుటచే నట్లు నేసినదని నాయక నేర్పు. అనురాగపుఁదమియేల? ప్రియుఁడుగదా. మొగమెత్తిన ముఖవికాసము తనమర్పమును బయలుపుచ్చును. కాన వంచిన మొగముననే యిట్లుచూచుట సచరించినది. ఇందు 'సిగ్గు రాగపుఁదమియు' పెనంగ'ననుటచే గిరిక లజ్జామన్వధ మధ్యస్థురాలయిన మధ్యమనామక యని తెలియుచున్నది. 'లజ్జామన్వధమధ్యస్థా మధ్యమా' అనిలక్షణము.

తా. అపుడొకచెలికత్తె తక్కినవారినిజూచి కోడిగముగా 'చెలులారా! ఈరాజురాఁగా నీగిరి కాననము (ఈ కొండ యడవి. ఈ గిరికాదేవి మొగము) వికసిల్లి యెంత మిక్కిలి శోభగలిగియున్నదో చూడుఁడనెను. అది గిరిక తెలిసికొని సిగ్గుచే. దలవంచుకొనెను. కాని యనురాగముచేత రాజును చూడఁదహతహాపడుటచే యుక్తిచేసి తనచన్నుఁగవ ప్రక్కలనున్న ముత్రైపు సరికాంతియందుఁ బ్రతిబింబించిన రాజరూపమునుజూచి తమిడిర్చుకొనెను. అలం. మాత్సమ.

చ. అలికులవేణి కీలెఱిగి శీ యాచెలి వెండియు నేకతంబునం

బొలఁతుకలార యీదిగురుఁ శీ బోడికుచారి_తహానాయకో

జ్వలరుచిఁ గంటిరే యనినఁ శ్ర జంద్రముఖుల్ చిఱునవ్వుఁబూని రా
లలనలఁ జూచి కిన్కయుఁ గల్గలంకయుఁ గొంకును నంకురింపఁగన్.

66

అ. ఆచెలి, అలికులవేణీకీలు=(కుమైదకదుపువరె నల్లనయిన జడగల) గిరికయొక్క మర్తమును (కుచాంచలహారధారయందు రాజునుజూచు కిటుకును), ఎఱింగి=తెలిసికొని, వెండియొక్క=మరల, ఏక తంబున=ఏకాంతముగా, పాలఁతుకలార=చెలులార, ఈచిగురు...రుచి—ఈచిగురుబోడి=ఈగిరికయొక్క, కుచ=చన్నులందు, అర్పిత = ఉంపఁబడిన, హార=ముత్యపుసరియందలి, నాయక=నాయకమణియొక్క, ఉజ్వలరుచి=ప్రకాశించుచున్న కాంతినని యర్థము—(చన్నులందలి హారమందు ప్రతిఫలించిన ఐనురాజయొక్క యుజ్వలముయిన లావణ్యమునని యర్థాంతరము. 'నాయకో నేతర్నిశ్రేష్ఠ హారమధ్యమజాపి' వి.నాయకశబ్దమునకు అధిపతియనియు, హారమధ్యమణి యనియు నర్థములు) కంటిరే, అనినఁ, చంద్రముఖులు = (చందురునివంటి మొగముగల) తక్కినస్త్రీలు, చిఱునవ్వు పూనిరి=ముసిముసినవ్వును వహించిరి. ఆలనలఁ చూచి=అట్లు పరిహాసభావము నూనిన స్త్రీలనుజూచి, కిన్కయుఁ = కోపమును- అమర్న మనెడి సంచారిభావమును. 'అమర్నః స్వాత్మరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనమ్.' కలంకయుఁ = మనః కాలుష్యమును - (ఇది ఆ యమర్నమునకు అనుభావము) కొంకును=ప్రీడమునెడు సంచారిభావమును. ('చేతస్సంకోచసంప్రీడా' అ.) అంకురింపఁగఁ = మొలకొత్తఁగా ముండటిపద్యముతో నవ్వయును. ఇటమిక్కిలి యుద్దీపించుచున్న శృంగారరసమగ్నత కొకింత విడుమరగాఁ గవి నాయకయందుఁ గోపాద్యనుభావములకు నయితి గల్పించుట తెలియునది.

చ. సాలసి తటిల్లతాంగి జిగిరసూపు వెలుంగులచే గలధ్వను

ల్లలకలకంతులఁ గదిమి గాటపునెమ్మి నటింప హంసకం

బులు జడియం బయోధరన శ్రమున్నతి భంగురమధ్య పుష్కరాం

చల మరదోపఁగా నరిగెఁ శ్ర జారుఘనప్రతిసీరచెంతకున్.

67

అ. ఇక్కడగిరికను తటిల్లతాంగి యనుటచే గిరికాపరముగాను తటిల్లతాపరముగానర్థద్యయను తెలియునది. తటిల్లతాంగి = మెఱపుఁదీగవంటి దేహముగలది-గిరికసాలసి=ప్రయాసపడి, జిగిసూపు వెలుంగులచే=నిగ్గయినచూపులకాంతలచేత, గలధ్వనుల్ = కంఠధ్వనులుగల - అనఁగా గొణగొణలాడుచున్న, కలకంతులఁ =చెలిక తెలఁపఁగదిమి=అదల్పి, యని గిరికాపరమైనయర్థము—(జిగిసూపు=కాంతినీ కనఁబఱుచునట్టి, వెలుంగులఁ=ప్రకాశములచేత, కలధ్వనుల్ = అన్యక్తమధురధ్వనులు గల, కలకంతులఁ=అడఁగోవెలలను, గదిమి = పోఁదోలియని తటిల్లతాపరమైన యర్థము. 'కదిమి' అనిగ్రహించినచో ఆక్రమించి యనియర్థము. (ఇట జిగిసూపు వెలుగులఁ అనుచో మొదటియర్థమున 'చూపు'విశేష్యము. రెండవయర్థమునక్రియ. మొదటియర్థమున 'జిగిగలచూపు' అని కర్తృధారయము గనుక, చకారమునకు సకారాదేశము. రెండవయర్థమున 'ప్రథమమిదిపరుషములకుఁ గనడవలగు'నను నూత్రముచే 'చ' కు 'స' వచ్చినదని తెలియునది. 'వెలుంగులచే గలధ్వనుల్' అనుచో గిరికాపరమయిన యర్థమున 'గల' అని గకారాదిగను అర్థాంతరమున 'కల' అనిక కారాదిగను దెలియునది. మొదటి యర్థమున దీసికొందున్న ద్రుతమునకు లోపము. రెండవదానియందు ద్రుతము పయిని 'క' కారమునకు 'గ' కారాదేశము గలిగించి తానర్థమిందు విగుచున్నది. సఖండనిర్బిందువులకు శ్లేషమందు 'శ్లేషసఖండనిర్బిందు' ర్నేత్రనం కుత్రచిన్న తప్త అధర్వణకారికా, అని మేళనయుగలుగుటగలదు.) గాటపు నెమ్మినటింపఁ = గాఢమయిన ముక్కువ విబృంభింపఁగా(గాఢముగా నెమిలి నటనము నేయఁగానని యర్థాంతరము), హంసకంబులు జడియఁ =

కాలియందెలు మోయఁగా—(హంసలు మొత్తమొందఁగాననియర్థం), పయోధర సమున్నతిఁ = చమ్మల నిక్కుచేత - నిర్విరపుగుల్మచమ్మలబరువు చేతననుట, భంగుర = వకనకలాడుచున్న, మధ్యపుష్కర అంచలము—(పుష్కరమనఁగా ఆకాశముగమక) ఆకాశమువంటి నడుముయొక్కయెన - (అగ్రభాగము), అరదోపేఁ = సగము కనిపించుఁగా—(పయోధర సమున్నతిఁ = మబ్బులపొడవుచేత, భంగుర = కనఁబడకయున్న, మధ్య = నడిమిభాగముగల, పుష్కర = ఆకాశముయొక్క, అగ్రభాగము సగము దోపగానని యర్థం. ఆకాశము నడిమిని మబ్బులు క్రమ్యుఁగా దానిపార్శ్వములే కొంచెము తెలియుచుండఁగా ననుట,) చారు...నరచెంతికుఁ—చారు=అందమయిన, ఘన = గొప్పదయిన, ప్రతిఁగిరి = తెరయొక్క, చెంతికుఁ, అరిగెను—(చారుఘనమనఁగా వర్షాకాల మేఘముగనుక కౌగవలె నున్న నల్లని మబ్బుచెంతికుఁ బోయెనని యర్థంతరము.

గిరిక, చెలికత్తెలేమోమో గొణుగుచుండఁగా మెఱుంగుజంకెనల చూపులచే నదల్పి రాజునందలి వల పగ్గలించుచుండఁగా గాలియందెలు మొరయ గల్పిగుల్మల నిక్కున సన్ననినడుము నకనకలాడుచు సగముదోపఁగా, పెద్దతెరమాటునకుఁ బోయెనని యర్థము.

మొత్తందీఁగ తళతళలాడు ప్రభలచే కొలకొలమని కూయుచున్న కోకిలలు బెదరఁగా, నెమిలి నటనమునేయఁగా, హంసలు భయపడఁగా, మబ్బులాకాశము నడిమి భాగమంతయుఁ గ్రమ్మ దాని యోరలుమాత్రము కొంచెము తెలియుచుండఁగా నల్లనిమేఘము పొంతకుఁబోయెనని యర్థంతరము.

వర్షాకాలమున మొత్తలకు కోకిలాదిపక్షులు బెదరి కూతలుమానుటయు, హంసలు మొత్తలను జూచి మేఘములకు భయపడి మానససరస్సునకుఁ బోవుటయు, నెమిళ్లు వర్షాకాలమునఁ బురివిచ్చి యాడుటయు, ఆకాశమం దిందునందుఁ బార్శ్వభాగములు దప్ప మధ్యభాగమంతయు మబ్బులచేఁ గ్రమ్మఁబడుటయు ప్రకటములు. మెఱుపులు శరదృతువునఁ దెల్లని మబ్బులనుబొందవు. కావుననే 'చారుఘన' మనఁబడెను. శ్లేషకృత సాధర్మ్యమాలమగు ఉపమ యనిసోమకవి. గిరికాదేవి చెలులునేయు పరియాచకములకు సైంధవ దట్టంపుఁ దెరచాటునకుఁ బోయెనని తాత్పర్యము.

క. పరమాణుమధ్య యీగతిఁ, దెరమాటున కరుగఁ దనివి శ్రీ దీరనిచూడ్కిం

బరమాను రాగసూచన, పరమాననుఁ డగుచు శ్రీ ధరణిపాలకుఁ డంతన్. 68

అ. పరమాణుమధ్య = (పరమాణువనఁగా ఉన్నదనడి ప్రతీతిమాత్రము గలదై కంటికిఁ గానరా కుండులేణువు-చిన్ననలును)-చిన్ననలునువంటి నడుముగలది, ఈగతిఁ=ఈవిధమున, తెరమాటునకుఁ, అరుగఁ=పోఁగా, తనివితిరనిచూడ్కిఁ = తృప్తిపొందని చూపుచేత, పర...ననుఁడు—పరమ + అనురాగ=మిక్కుటమయిన ప్రేమయొక్క, నూచన=కనఁబఱుచుటయందు, పర=తగులుగల, మానసుఁడు=మనస్సుగలవాడు, అగుచుఁ, ధరణిపాలకుఁడు=వసురాజు, అంతఁ=అమోఁదట, ముందటిపద్య మతో నన్వయము. ఇందు ద్విప్రాసము.

నీ. మెఱుంగొప్పు నెఱిగొప్పునెఱిగప్పు తఱిగప్పు, బలదమాలిక చొప్పుదెలువలేదొ బలువాలుగలనేలు శ్రీ తెలివాలుఁగనుడాలు, కలువపూఁ దెరమేలు శ్రీ దెలుపలేదొ బలువైన కలలీనఁ శ్రీ గలలేనగవుసోన, కలశాబ్ధి తెరమేన శ్రీ నిలువలేదొ

కనకంపు ననసొంపు శ్రీ కడనుంపు రుచివెంపు, పసిడితీఁగలగుంపు శ్రీ మెసఁగలేదొ

తే. ప్రాణసఖులార నెయ్యంపు శ్రీ టలుకఁబూని, యేల యీబాల యీవేళ శ్రీ నీవిశాల యవనికాభ్యంతరంబునకరిగె ననఁగ, ననుఁగునెచ్చెలి మఱియునెనయ్యమునఁ జేలి.

అ. మెఱు...గప్పు—మెఱుంగొప్పు = నిగనిగమని మెఱయుటయొప్పుడు, (ఇది కొప్పుపక్షమున- నిగనిగమని మెఱపుతీగచే కొప్పెడునని జలదమాలిక పక్షమున నర్థము.) నెఱిగొప్పు=సాగనయిన కొప్పు యొక్క, నెఱగప్పు=నిండయిన నలుపు— నల్లనికాంతునుట, తఱిగి=సమయమందు—అనగా వత్సా కాలమందు, కప్పు=క్రమ్మనట్టి, జలదమాలికచొప్పు=మబ్బుల బంటియొక్క రీతిని, తెలుపలేదో-అనగా నెఱిగొప్పుయొక్క నల్లనికాంతులు పర్వ తన్నుఁ గనఁబడకుండ జేయుచుండలేదా యనుట. కాన తెర మాటునకుఁ బోవ నక్కఱలేకే యనిభావము. ఇందు 'మెఱుంగొప్పు' అనునది రెంటికిని సమానధర్మము.

బలువాలుగలఁ =గొప్పవాలుగ చేపలను, ఏలు=తిరస్కరించు (అని కంటిపక్షమున, క్రిందుపడఁ జేయుటయని కలువపూవుపక్షమున; కాన ఈరెంటికి సమానధర్మము) తెలి=తెల్లని, వాలు=సోగలైన, కనుడాలు=కనులప్రభ, కలువపూఁదెర మేలు=కలువపువ్వుల తెరయొక్క సాగసును, తెలుపలేదా (అనగా కన్నుల ప్రభలు కలువపువ్వుల తెరగ్రమ్మిట్టలు తన్నుఁ గనఁబడకుండ జేయలేదా యనుట. ఇట్ల తెలికన్నుడాలు కలువపూఁదెరవలె నల్లనిగాంతి నిగుడ్చుట యెట్లన్నచో కను నల్లనిగ్రండ్లు కలువపూవులచాలువలె నల్లనికాంతులును, తెల్లనికొలుకులు తెల్లనికాంతులును దొలకునట్లును గవులు వర్ణింతురు.

'అకృష్టే విసనాంచలే కువలయశ్యామా త్రప్రాధాన్యతా...పృష్టిః' (కృష్ణకర్ణామృతము)

'అబ్బురపాటుతోడ నయనాంబుజమల్ వికసిల్లఁ గాంతి పె

ల్లుబ్బి కనీకల్ వికసితోత్పలపంక్తులఁ గ్రుమ్మరింపఁగా' (మనుచరిత్రము.)

'విలోకన ప్రభా, వీచికలం దదీయపదవీకలకాంబుధి వెల్లిగొల్పుయ్.' (మనుచరిత్రము.)

నలువై నకలలు=సాగనయిన తళతళ కాంతులు (అని నవ్వు పక్షమున - సాగనయిన చంద్రకల లని పాలసముద్రము పక్షమున - కాన యిది రెంటికి సమానధర్మము), ఈనఁగల లేనగవుసోన = కలిగిం పఁజాలు లేఁతనవ్వనెడి సోనవాన, కలకాబ్ధితెర = పాలసముద్రపు అలయనెడు తెరను (తెరయనఁగా తరంగమును) మేనఁ నిలుపలేదో = దేహముపము నుంపలేదో-అనగా చిఱునగవు సోనవాన పాల సముద్రపు కరళ్లుగ్రమ్మినట్లు గ్రమ్మి తన్నుఁ గనఁపింపకుండజేయలేదా యనుట.

కనకంపునసొంపు = సంపెఁగ పువ్వుచెలుపు, (అని మేనిరుచి పక్షమునను పసిఁడితీఁగ పక్షము నను నర్థము. కాన యిదిరెంటికిని సాధారణధర్మము) కడనుంపు = దూరమునఁబెట్టు-నిరసించు, రుచి పెంపు=జిగియొక్కడు-లావణ్యాతికయమనుట, పసిఁడితీఁగెలగుంపుఁ =బంగారుతీఁగెల జొంపమును - పెనఁచుకొన్న తీఁగజొంపపు మఱుంగును, మెసఁగలేదో = (ఇది 'ఒసఁగలేదో' యను యుండునుగాఁ బోలు) కలిగింప లేదా. అనగా దేహలావణ్యము పసిఁడితీఁగల జొంపపుమఱుంగువలె తన్నుఁ గనఁ బడకుండ మఱుంగు పుచ్చుచుండ లేదా యనుట. ('కనకంకాఞ్చనే నా తు దుత్తూరే నాగ కేసరే, చమ్మకేకాఞ్చనాగేచ' నానా.)

ప్రాణసఖులార = గిరికకు అనుంగు చెలులారా! నెఱుంపుటలుకఁ వూని = ప్రణయకొపమును చాల్చి, ఏల, ఈబాల, ఈవేళఁ, ఈవికాల యవనికా అభ్యంతరమునకుఁ = నెడలుపయిన యీతెర లోపునకి, అరిగెను. 'ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీచ సా' అను. అనఁగఁ=అని రాజుచెప్పఁగా, అనుఁచి నెచ్చెలి=ప్రియనఖి-మంజువాణి, మఱియు నెఱుఱుమునఁ చేరి=మిక్కిలి చెలిమినిబట్టి గిరికదగ్గ ఆకుఁబోయి, కొప్పునలుపు, కన్నులజిగి, నగవుతెలుపు, మేని మెఱుంగే, పర్వతన్నుఁ గనఁబడకుండ జేయఁగా తనకు మాటునకై యొక తెరకావలయునా యని తాత్పర్యము. మెఱుంగొప్పు మొదలయిన సాధారణ ధర్మములనుగూడ నిబంధించి నెఱిగొప్పు మొదలయినవానికిని జలదమాలికాదులకును సాదృశ్యము చెప్పి

నాడు. అనగా నెఱిగొప్పు ముఖ్యులగుంపువలెను, కను మెఱుంగుచూపు కలువపూలచాటువలెను, లేనగవు పాలనముద్రపు అలవలెను, మేను బంగారుతీగవలెను వెలుంగుచున్నదని భావము. నాయక తెరచాటు నకుఁ బోనేల యను నెపమునుగొనియే తన శృంగారరసమున కాప్యాయనముగా గిరికసౌందర్యమును వర్ణించినాడని తెలియునది. (అలం. ఉపమాధ్వనియు సమాధియు)

తే. అభినవాలోకనోత్కంఠ ర సధిపుఁ డలర, నలరుఁబోఁడి సమగ్రలక్షణానుభావ భావయై తెరమాటునఁబగలుచూపఁజూపఱకుఁదోఁచెఁబరిణయశ్రస్సూర్తియనుడు.

అ. అధిపుఁడు=రాజు - (పెండ్లికొడుకని యర్థాంతరము) అభి .. ర్థ - అభినవ=క్రొత్తఁగా-మరల ననుట, ఆలోకన = చూచుటయందలి, ఉత్కంఠ = ఉత్సుకతచేత - తపాతపాచేతననుట. (క్రొత్తఁగా జూచుటయందలి తపాతపాచేతనని యర్థాంతరము. పెండ్లికొడుకు తెరమాటుననున్న పెండ్లికూతునుగ్రొత్తఁగా జూడఁ దుకతుకపడుట ప్రకటము.) అలర = ఒప్పుచుండఁగా, అలరుఁ బోఁడి = ఈగిరిక, సమగ్రలజ్జ + అనుభావభావయై = నిండయిన సిగ్గుయొక్క పేరిమిలోఁగూడిన మన యుగలదై-లేక నిండారిన సిగ్గునెడు అనుభావముతోఁగూడిన రతియ నెడి స్థాయిభావముగలదై, తెరమాటునఁ, పగటుచూపఁ = మురుపుగులుకఁగా, చూపఱకు = చూచువానికి, పరిణయస్సూర్తి=పెండ్లి తోఁపిక, తోఁచె = కనబడెను. అనుడు = అని అలవోకగాఁ జెప్పఁగాననుట.

రాజు మరల నాయకను జూడఁగోరుటయు ఎరుఁడు క్రొత్తఁగా జూడఁగోరుటయు, పెండ్లి తంతుచొప్పున పెండ్లికూతురు సిగ్గుతో తెరమాటున నుండుటయు, సిగ్గుచేత గిరిక తెరమాటున నుండుటయు సామ్యముచేసి పెండ్లి తోఁపికగానున్నదని చెలి చెప్పినదని చమత్కారము. అలం. స్పరణము.

చ. విని కల కాకుఁ ఘోష మొదలవించుచుదాళిని బక్ష గౌరవం

బెనయ నదల్చి మంజుగతి శ్రీ నీవనజాతిములో మదీయ ఫే

లనముల కెల్ల దోడయి మె శ్ర లంగఁగ నాకలహంసి రాదొ కో

జననివయస్య యంచు సగరజాత మదిం దలపోయుచున్నెడన్.

71

అ. ఇటకలహంసి యను చెలికత్తెను కలహంసికిని (అనగా ఆడు రాయంచకును) అభేదాధ్యవసాయము చెప్పినాడు. నగజాత=గిరికాదేవి, విని=అమంజవాణి చెప్పినది అలిచి, (చెలికత్తెపరముగా)- కలకాకు ఘోషము = అవ్యక్తమధురమయిన వికారస్వరముతోఁ గూడిన ఊతు, ఒడ వించుమద అర్థ = కలిగించుచున్న నాచెలికత్తెను, పక్షగౌరవంబు ఎనయ = తోడుపాటు పెం పొప్పుగా 'పక్షస్సహాయేపి' అను. నాకు మిక్కిలియుఁ దోడుపడియునుట, (ఇందులకు కలహంసి కర్తరి) అదల్చి, - (ఆడురాయంచరముగా) మద+అలిని=మదముతోఁగూడిన తుమ్మెదను, పక్షగౌరవంబు = తన అెక్కులపెంపు, ఎనయ = ఒప్పునట్లుగా, అదల్చి యర్థ. మంజుగతి = మృదురీతిని (మృదువయిన నడకతోనని అర్థం), ఈవనజాతిములో = ఈయడవుల గుంపులలో - (ఈ తామరలో నని అర్థం.) మదీయ ఫేలనములకున్ ఎల్ల = నా యాటలకన్నిటికిని, తోడయి = సహాయము, మెలంగఁగ = సంఘించుటకు, జననివయస్య=తల్లియైన శుక్తిమతిచెలి - (జననవయస్య యనుపాతమున నాకుఁ బుట్టుచెలియైన) ఆ కలహంసి=ఆ కలహంసియను స్త్రీ (ఆడురాయంచ యని యర్థాంతరము.) రాదొకో = రాదాయేమి, అందు, మదిక తలపోయుచున్, ఉన్నెడన్ = ఉండఁగా - ఆడురాయంచ తామరయందు జంజుమ్మని మూఁగుచున్న మత్తెల్లిన దేటిని అెక్కుచేఁ దోలి యందు విహరించుట యిట అనుసంహితమయినది.

ఉ. ఆకలహంసి వచ్చి యచలాత్మజఁ శ్ర గాంచి కుమారి తాపసా
నీకము నీ కమూల్యశుభ్రనిర్వహణంబు ఘటిల్లఁ గల్పకా
నోకహసూనరాజము లనూనమనూక్తులతో నొసంగినం
గైకొని తల్లి నిఁ బిలువఁగాఁ శ్ర బనిచెన్ విరు లిచ్చువేడుకన్. 72

అ. ఆకలహంసి వచ్చి, అచలాత్మజఁ = గిరికను, కాంచి, కుమారీ, తాపస + అనీకము = మనులసమూ
హము, నీకుఁ, అమూల్య శుభ్ర నిర్వహణంబు = వెలలేని కల్యాణమును ఒడఁగూర్చుట, ఘటిల్లఁ = సమ
కూడఁనట్లుగా, కల్పక + అనోకహ సూనరాజములు = కల్పవృక్షముయొక్క మేలయిన పువ్వులు, అనూన
మను ఉక్తులతోడఁ = కొఱతెవడని (ఆకిస్సు) మంత్రపు మాటలతోడ, ఒసంగినఁ = ఇయ్యఁగా,
గైకొని, తల్లి = నీతల్లి శుక్తిమతి, విరులు = ఆపువ్వులు, నీకు ఇచ్చువేడుకఁ, నిఁ, పిలువఁగాఁ బనిచెను.
దీనికి ముందరపద్యముతో నన్వయము.

‘అభినవాలోక’ అనుపద్యమున ‘సరిణమున్నార్థి’ యను వివాహమును బుద్ధిపూర్వకముగా చెలి
తోఁపించినది. ఇటు మునులాశీర్వాదమంత్రములుచెప్పి కల్పవృక్షపుఁబువ్వులు నీకు శుభసిద్ధికై
తల్లిచేత నిచ్చియున్నారు. రమ్మ, అని వివాహసిద్ధిసూచకముగా శుభశకునమును దైవికముగాఁ
బొందుపఱచినాడు. మునులాక్తురుగాను ‘అనీక’ము. ఇచ్చినవి కేవలములయిన పువ్వులుగావు; కల్ప
వృక్షపు సూన రాజములు. చెప్పినవి వట్టిమాటలుగావు; అనూనములయిన మంత్రములు. కాఁబట్టి యిన్నిటి
కూడికవలన ఘటిల్లి శుభసిద్ధి ‘అమూల్యమే’ కావలయును. అలం. శ్లేషము.

క. రా రమ్మనఁ గోమలి కుచ, భారమ్మన నడుము వడఁకఁ శ్ర బదకటకర్పణ

త్కారమ్మ లెనఁగఁగనుమా, సారమ్మలు కబరిదొరఁగఁ శ్ర జనఁదిపురుటయున్.

అ. రారమ్మ, అనఁ = అని పిలువఁగా, గోమలి = గిరిక, కుచభారమ్మనఁ, నడుమువడఁకఁ,
పదకటకర్పణత్కారమ్మలు = కాలి యందెల ర్పణర్పణధ్వనులు, ఎనఁగఁ = మీఱఁగా, కుసుమ
ఆసారమ్మలు = పువ్వుల సోఁను, కబరిఁ = కొప్పునుండి, తొరఁగఁ = రాలఁగా, కొప్పులోఁ దుఱి
మినపువ్వులు దొరుఁగఁగాననుట, చనఁ, తిపురుటయున్ = ఉంకింపఁగా, ఇందుద్విప్రాసము. ‘హంసక
పాదకటక’ అమ.

చ. నెనరునఁ జేయివట్టి తరుణీ ధరణీసరణీ పురందరుం

డనుపక పోవు లెట్లు తగరవా నగ వాఱడిఁ బెట్ట నంచు జ

వ్వనిఁ జెలులెల్ల నిల్చి మహివల్లభ మాచెలి మీఁదిప్రేమ నీ

మనమునఁ బాయ కుండు మని శ్ర మానినిఁ దోడ్కొని పోవు నంతటన్. 74

అ. చెలులెల్లఁ = చెలికత్తెలందఱును, నెనరునఁ = మక్కువతో, చేయివట్టి = చేతనిబట్టుకొని,
తరుణీ, ధరణీ సరణీపురందరుండు = భూమిత్రోవను దేవేంద్రుండు - భూదేవేంద్రుఁ డయిన వసు
రాజు, భూమికి రా జనక దేవేంద్రుడనుటచే నతని యాధిపత్యపుఁజెంపు నత్యంతపూజ్యత్వము
యొక్క సాంపును ధ్వనితములు. ఎంతోగొప్పయేలిక, ఎంతోపూజ్యుఁడు. దీనిచేత తిత్సాన్నిమిత్వమును
తదారాధ్యత్వమును మీఁదు మిక్కిలి స్ఫురించెడిని. ఇట్టివాఁడు, అనుపక = సెలపు నిచ్చిపంపకుండఁగా,
పోవుట ఎట్లు = ఎట్లుపోవచ్చును, నగవు అఱడిఁ పెట్టక తగరవా = నవ్వలూటయు, నిందయుఁ
బెట్టుటనాయమా, అంచున్, జవ్వనిఁ = గిరికాదేవిని, నిల్చి = పోనీయక ఆగి, మహివల్లభ = రాజు,

మాచెలిమిఁది ప్రేమ నీమనమునఁ పాయక ఉండుము, అని, పల్కి, మానిని, తోడ్కొనిపోవు నంతటఁ=తోడుకొని పోవుచుండఁగా, నెనరనఁగా ప్రేమయనుటకు.

‘పేర్చియర్చి మక్కువ • కూర్చి నెచ్చి, నెనరు గాదిలి గారాము • నెయ్యిమింపు
ప్రేముడి యనుంగు ముద్దనఁ • బ్రయమునకును, నామ ధేయంబులు’ అంద్రనామశేషము.

దీనికి ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

మ. శతప్రతేక్షణ వెంటనంటిన १ వనుత్తైపాలకాలోకముం
బ్రతిరోధింపఁగఁ జాలదయ్యె భవనప్రాంతోరు కాంతారవే
ల్లితవల్లవలయుంబు తచ్చికురపాళీ १ నీరదాళీ మిళ
న్నుతికేళీరసకేళిలోకగరుదురస్మిలన్మరుల్లోల మై.

75

అ. శతప్రతేక్షణ = తామర కేకులనంటి కన్నులుగల గిరికాదేవిని, వెంటనంటిన వసుత్తైపాలక ఆలోకము = వెనుదగిలిన భనురాజు చూపును, భవన...వలయుంబు = భవన = గిరిక మణిమందిరముయొక్క, ప్రాంత = దాపటి, కాంతార = తోఁపునందు, వేల్లిత = వంకరలయిన - వక్రములుగా పెనఁచుకొన్న, ‘వేల్లితం పక్రమిత్యపి’ (పెనఁచుకొనుటకు ‘వేల్లితేలాలతావలయంబగుమలయంబునఁ’ మనుచరిత్రము) వల్లివలయుంబు = తీగలగుంపు-వలయశబ్దముచే చుట్టులుచుట్టులుగాఁ గాని చుట్టువలయాకారముగాఁగాని పెనఁచుకొనియున్న తీవజొంపములను, తత్...లోలమై-తత్ = ఆగిరికయొక్క, చికురపాళీ = తల వెండ్రుకల గుంప నెడు, నీరద+అళీ = మబ్బులబంతి తోడ, మిళత్ = కూడుకొనుచున్న, నృతికేళీరత = నర్తన క్రీడయందలి రతిగల-ఆతలవెండ్రుకలగుంపును జూడఁగా నే మబ్బులని యుల్లాసముతో పురివిచ్చి యాడుచున్న యనుట, కేళిలోక = నెమిలిక దుపుయొక్క, గురుత్ = అక్కలనుండి, ఉన్మిలత్ = నిగుడుచున్న, మరుత్ = గాలిచేత, లోలమై = కదలుచున్నదై, ప్రతిరోధింపఁగఁ = అడ్డగింపఁగా, చాలదయ్యెను.

గిరిక మణిమందిరముదాపున బెద్దతోఁపుగలదు. అందు వేల్లితవల్లి వలయుంబు చుట్టును తీగలుచుట్టులుచుట్టులుగా జొంపముగొనియున్నవి. అట్టిది, రాజా దృష్టిపడవడక సాగనిచ్చునా? కానరాజు చూపునకుమిక్కిలియునడముగలుగవలయును. అయినను గిరికనిల్లనైన కురులు మబ్బులని భ్రమించి నెమిళ్లగుంపులు పురులువిచ్చియాడఁగా నా అక్కలగాడ్పులచే నవి యిటునటునల్లలాడుచు నందిచ్చుచుండెనుగాన యా తెజ్జపి మూలమునరాజు చూపడ్డవడక గిరిక వెంటసాగుచు నేయుం డెనుట అలంసమాధి. భ్రాంతిమంతమువ్యంగ్యము.

కాంతారము ‘ఉరు’వైనది, అందలి తీగలో అక్కడనిక్కడఁగాక (‘వేల్లిత’ ‘వలయుము’) చుట్టులుగాఁ బెనఁచుకొని జొంపముగొనియున్నవి. కావుననే చూపెంతమాత్రమును సాగనీయదు. తీగలచాలు పొడుగునకు నందులిచ్చుచుండుటకు ఒకటిరెండు నెమిళ్ల అక్కలగాడ్పుచాలదు. కాన (లోకము)-తీగచాలుపొడుగునను నెమిళ్లు పెక్కులుండుటచే నందందు వానిగాడ్పులచే చెదరినందులు గలుగుటయుఁ దన్మాతమున చూపు పయిపయి సాగుటయు. పురివిచ్చియాడుటయు ‘కేళీరసము’ చేత. అనఁగా మిక్కిలి యుబ్బుగలిగి నిబ్బరముగాఁ బురివిచ్చియాడుట; దానిచే తీగలుపాయ దీయునంత గాడ్పులుపుట్టుటయు. చికురపాళీ నీరదాళిని దూరమునఁజూచికాదు, ‘మిలత్’ తారసించినచోటులం దెల్లఁ జూచినంత నే పురివిచ్చియాడుటచేతనే నాచోటులందెల్లఁ దీగలు పాయవిడుచుచుండుటంబట్టి చూపు వెంటడింపఁ జాలినది. చికురాది నీలవస్తువులనుజూచి పేనుభ్రాంతిని నెమిళ్లుపొందుట

‘యాం దృష్ట్యై’ యమునాం పిపాసురనిశం పూహో గవాం గాహతే
విద్యుత్వానితి నీలకణ్ఠనివహో యాం ద్రష్టు ముత్కణ్ఠతే!

ఉ త్తంసాయ కమావపల్లవ మితి చ్చిన్దన్తి యం గోపికా

కాన్తి కాలియాశపవస్య వపుడు పా పావనీ పాతు నా' (కృష్ణకర్ణామృతము-౨-౨.)

చ. వనతరువల్లికాకుసుమరవావన లొల్లక శైలకన్యకా
ఘనఘనవేణికాభరము శ కమ్మనితావికిఁ జిక్కి మోయుచున్
వెనుచనియెన్ ద్విరేఫములు శ వేమలు భావివియోగచింతచే
వనరుచు వెంటఁ బోవుమహిరవల్ల భుచూపులప్రోవులో యనన్.

76

అ. ద్విరేఫములు=కుమ్మెదలు, వన...నలు—అడవియందలి చెట్లయొక్కయు తీగలయొక్కయు పువ్వులందలి తావులన, ఒల్లక=ఇచ్చగింపక, శైల...తావికి—శైలకన్యకా=గిరికయొక్క, ఘన=మేఘముపండిదియు, ఘన=గొప్పదియునగు, వేణికాభరము = దట్టంపుజడయొక్క, కమ్మనితావికి, చిక్కి=వశమై, మోయుచున్=ఝంకారము సేయుచు, వెనుచనియెన్=వెంటనంటిపోయెను-ఎట్లనిన, వేమలు=మాటికి, భావివియోగచింతచే=మీఁదఁగలుగఁబోవు ఎడఁబాటువలని విచారముచేత, వనరుచు=విలపించుచు, వెంటఁబోవు=గిరికను వెంటఁబిచ్చుచున్న, మహివల్లభు చూపుల ప్రోవు లోయనన్=రాజయొక్క చూడులరాసులోయనునట్లు, వెనుచనియెనని సంబంధము.

వనతరువల్లికా కుసుమముల 'వాసనలు'వట్టివి. గిరిక వేణికాభరము తావియొకమ్మనీది. కావుననే కుమ్మెదలు వెనుదగులుట. మోయుచున్ వెనుచనుకుమ్మెదలు, వనరుచు వెంటఁబోవురాజు చూపుల వలె నున్నవి. కుమ్మెదల మోయుటను చూపుల ననరుటగాఁ బోలిక. కుమ్మెదలు 'వేమలు' వెనుచనుటచే వెంటఁబోవురాజు చూపులు 'ప్రోవు'లుగ నుండెను. ఇటు భావివియోగమనఁగా కలయకమునుపటి వియోగముగాన యభిలాష మనెడు విప్రలంభ శృంగారము. అలం. ఉత్పేక్ష.

చ. కలయకమున్న రాగమధి కంబగు నే నభిలాష మిద్దలుం

గలసినమీఁదఁ బాయుట తఁగన్ విరహంబు నిజేతుఁ డొండు తొ

య్యలిఁ గవయంగ నవ్వనిత యల్లుట యార్ద్ర విదేశవాసులై

నిలుచుట హృదయవాసము గఁజింపఁగ నిన్నియు విప్రలంభముల్. (నరసభూపాలీయము)

తే. ఆభిహస్తావలంబనం శ బడర నడచు, కన్య దదధీనవృత్తియై శ కాంచునట్టి
వనుపతి నిరంతరాలోక శ వైభవంబు, సాగనీదయ్యె గన్నీటిజడి గడంగి. 77

అ. ఇటు రాజాదృష్టిపరముగాను సూర్య లేజఃపరముగాను నర్థద్వయము-ఆభిహస్తావలంబనంబు=చెలిక త్తియైకదండ, అడరన్=ఒప్పుగా, నడచుకన్యన్ = ఎడదబోవుచున్న గిరికాదేవి ననియర్థము. ('ఉత్తరాయాన్త్రయః పాదాః హస్తచిత్రార్థం కన్యా'అని యున్నది గమక హస్తనక్షత్రము యొక్క అవలంబనముతో ఎత్తించు కన్యారాశిని యథాంతరము) తదధీనవృత్తియై = అగిరికతు లోనయిన (మనో) వ్యాపారముగలవాడై, కాంచునట్టి వనుపతి నిరంతర ఆలోక వైభవంబున్ = చూచుచున్న వసురాజు ఎడతెగనిచూపుల పెంపెసొంపు ననియర్థము. (కన్యారాశిలోనయిన వ్యాపారముగలవాడై ప్రాసించుచున్న సూర్యునియొక్క యెడతెగని కాంతిసంపదనని యథాంతరము) కన్నీటిజడి=ముసరు విలె తొడ్డునకున్నీరు, కడఁగి = అరికయించి, సాగనీదయ్యె = నిగుడనీయకపోయెను. ముసరువాన నిగుడనీయ దయ్యెనని యథాంతరము. చెలికైదండగొని గిరిక పోవుచుండఁగా వసు రాజునిడయందుఁ దగులుకొని యెడతెగక చూపులు గుడ్డగా నింతలోకన్నీరు జడివలె గ్రబ్బి దాని

నడ్డగించెనని యర్థము. సూర్యుడు కన్యారాశియందు వాస్తవక్షత్రమును బొందగా ముసరుపట్టి వాన గురియఁగా నెండఁగాయ దయ్యెనని యర్థాంతరము. అలం కృతము.

వసుపతి 'అలోకము' తెప్పపాటు తెఱపినిగూడ తాళదుగాన 'నిరంతరంబు'. 'వైభవ' మేమి! పయింబయి పెల్లుపెల్లుసాంపు. ఈనిరంతరశ్చ వైభవములకు హేతుమేమి? 'తదధీనవృత్తి'. 'వట్టి' య అలోకమేని 'కన్నీరు' మాత్రమే నలుపును. 'అలోకము యొక్కవైభవము'నకు కన్నీటియొక్క 'జడి' యే నిలువఁగావలయును. అలోకము అప్పుడప్పుడుగాక 'ఎడతెగనిద'గుటచే దానినాపుటకు 'కన్నీరు'ను వట్టివానగాక ముసరుపట్టిన జడికావలయును. ఇటరాజునికు అశ్రుసముద్దయముచే నాత్మికభావ దయము తెలియునది.

'సంతోషకోష దుఃఖా, క్రాంతస్వాంతులకుఁ బొడముకన్నులనీళ్లం

జింతింప నశ్రులని వ, ద్లింగురు భావవిమలగు మనీషులు కృతులన్.' అని తల్లక్షణము.

చ. కలికియు నాన్యపాలకునిఁ శ్ర గ్రమ్ముఁ జూచుచు నేఁగ నేర్పుతో
నలఘుపదాంగద ధ్వనికి శ్ర నంచలు మూఁగిన నిల్చి నెయ్యపుం
జెలువలఁగూడఁ బిల్చుగతిఁ శ్ర జిల్కకుఁ బార్వలతాంచలంబులఁ
ఫలము దెమల్చురీతి నళిరపంక్తికి మోము మలంచుకై వడిక్.

76

అ. కలికియు=గిరికియు, అలఘుపద అంగదధ్వనికిఁ = గొప్పదయిన కాలియందెల మోగి, తకు, అంచలు, మూఁగినఁ = (తమజాతిహంసల రవియని బ్రమసి) ముసరుకొనఁగా, నిల్చి, నెయ్యపుం, జెలువలను=ప్రియసఖులను, కూడఁపిల్చుగతిఁ = కలసిరమ్మని పిలుచుతీరుగాను, చిల్కకుఁ, (చేత్రవాలినపెంపుడు)చిలుకకు, పార్వలత + అంచలంబులఁ = ప్రక్కలనున్న కొమ్మలయందు, ఫలముఁ = పండును తెమల్చురీతిఁ = కోయునట్లుగాను, అళిపంక్తికిఁ = (తామరవాసనచే తిమ్మియని బ్రమసి పయనివ్రాలునట్టి తుమ్మెదలచాలునకు, మోము, మలంచుకై వడిక్ = త్రిప్పినట్లుగాను, అనఁగా నిట్టి నెపములనుబనియనుట అన్యపాలకునిఁ = ఆరాజును, నేర్పుతోఁ = తిరిగిచూచుటకై యిట్టి నెపములను బన్ను నేర్పుతో, క్రవఁ = తిరిగి, చూచుచుకొనియెను.

కాలియందెలధ్వని 'అలఘు' పగుటచే ఒక యంచగాక 'అంచలు' మూఁగుటయు దానికే నిలుచుటయు. అంచలు పోనీక యాఁగుటచే చెలులనుగూడ రమ్మనిపిలుచుటకై తిరుగుట; చిలుకకు నెడుట నన్ను. కొమ్మలందుఁగాక ప్రక్కవాటుకొమ్మలందుఁ బండుగోయుటకై తిరుగుట; తుమ్మెదలుకొన్నిగాక పంక్తులుగా ముసరుటచే మోముత్రిప్పుకొనుటకై తిరుగుట; ఇవియనేర్పుతోఁ గ్రమ్ముఁజూచుటలు.

ఉ. ఆనగరాజభేదియును శ్ర నానగ రానిమనోరథంబుతో

మానిని నాత్మనిల్చి ధృతి శ్ర మాని నిరంతరబాష్పవారిఁ గ

న్గోసల నాని మానికపుఁగోసలలో నెలమావికానలో

నాననవిల్చుఁ డేవ నలినానన యేఁగినజాడ నేఁగుచున్.

77

అ. ఆనగరాజభేదియును = కొండలమిన్నయైన కోలాహలని భేదించిన యారాజును, ఆనగ రానిమనోరథంబుతోఁ = తాళఁగూడని యభిలాషతోడ, మానినిఁ, ఆత్మఁ = మనస్సునందు, నిల్చి = నెలకొలిపి, ధృతిమాని = ధైర్యము దిగవిడిచి, నిరంతరబాష్పవారిఁ = ఎడతెగని కన్నీటిని, కన్గోసలఁ = కంటికోలఁకులందు, అని = ఆఁగఁబట్టి, మానికపుఁగోసలలోఁ = మణిమయములయిన చటియలలోను, ఎ

మావికానలోకం = లేతమామిడివనముగాను, ఆ, ననవిల్లుడు = మన్మథుడు, ఏలపక = కారింపగా, నలినా
నన = తామరవంటి నెమ్మెగముగల గరిక, ఏలినజాడక = పోయినత్రోవ వెంట నే పోవుచునని
ముందరిపద్యముతో నన్వయము. రాజా ధృతి కుపమానముగ నగరాజును భేదించినవాడే. అట్టిదిట్టమన
స్సును భేదించి ధృతి మానిపిననాయిక యక్కజంపుల జక్కందన మేమనిచెప్ప. కొండలందలి కోనలు
మొదలగునవి శృంగార విహారస్థానములుగాన మన్మథోద్దీపకములు.

‘నెత్తెత్తు లేకొండనెత్తెత్తులం దాడువిద్యాధరీకోటి విటులతోడ’ (మనుచరిత్ర)

‘చలుల గ్రీడించు కిన్నరచయముల గలిగి’ (భాగవత. ౮ స్కం.)

అందును మానికపులగోనలు. కానయో యెలమావిది. ఎలమావియు మాకోద్దీపకము.

‘మాకందాంకురచ్ఛాయకుం దొలగెను గొమ్మ మనోభవానలకిభాదోదాయమానాంగియై’ (భాగ-దశ)

‘ఒకయెలమావినీడ మరుల డోయనగా నరుల డుండె నయ్యెడక’ (విజయవిలాస)

అట్టికోనలును ఇట్టికానయు మరుల డేపనీకుండ నిచ్చునా. గిరికపోయినజాడల బోవుటకు అది
‘నలినానన’-తామరవలె కొమరుచూప దానిముద్దు మొగము లాగుచున్నది. ధృతిమానుటకు చిహ్నము
‘బాష్పవారి’ గ్రమ్మట. అయిన నది సమూలముగా భిన్నముగానందున కన్దోసలందు దాగుట కలిగినది.
‘మానిని నాత్తనిల్పి’ అనుటచే రాజునకు ద్వితీయావస్థయగు మనస్సుంగ మారంభించుట తెలియునది.

సీ. కాఁబోలు నివి బాలకమరసీయపదలీల, లిచటల బల్లవజ్రాల ర మినుమడించె

గాఁబోలు నివి బోటి రగనుఁగొన్నవనవాటి, నిచట భృంగీకోటి రరుచులు నెఱసె

గాఁబోలు నీవంకరగలికి పల్కిన పొంక, మిచటఁదేనియ వంక ర లింక కొదవె

గాఁబోలు నీచాయఁగఁగాంత నవ్వినచాయ, లిచట సూననికాయరమింపు మెఱసె

తే. జూచితె వయస్య యనుచు నశశోకతిలక, కర్ణికార నమేరు సంఘాతలతల

నలరునారామ సరణిలో ర నరసి యరసి, సరసిజాననఁ గానక ర సంభ్రమించి. 80

అ. ఇవి = ఈకనఁబడునట్టివి, బాలకమనీయ పదలీలలు = గిరికయొక్క సౌగంధయిన యడు
గులవిలాసములు, క్షాణబోలును, ఏలనగా నిచ్చట, పల్లవజాలము = చిగురుటాకులగుంపు, ఇనుమడిం
చెక = రెట్టించెను, గిరిక యడుగులు చిగురుటాకులవంటివి గనుక అవిగూడఁ గలియఁగాఁ జిగు ల్లిను
మడించినవనుట, (దీనిగీతియందు ‘అశోకతిలక కర్ణికారనమేరు సంఘాతలతల, నలరునారామసర
ణిలో’ ననుటచేఁ గ్రమముగా నీచరణమందు పాదవివ్యాసరూప దోహదముచేత సశోకము చిగిరించుట
వలనఁజిగు ల్లిను మడించెనని భావము.) ఇది, కనుఁగొన్నవనవాటి = చూచినతోఁపులచాలు, కాఁబోలుకొ,
ఏలనగా, నిచట భృంగీకోటి = ఆడుతున్నెదల గుంపులయొక్క, రుచులు = కాంతులు, నెరసె = నిండెను.
గిరిక చూపులు తున్నెదలవంటివి గనుక వాని రుచులుగూడి యిచట నాఁడుతున్నెదలరుచులు మఱిత సెండా
రెననుట (ఈచరణమందు తిలకవృక్షములు వీక్షణరూపదోహదముచేత చిగుర్వఁగా నందులకుఁ దున్నెదలు
గుంపులుగని మూఁగిన కునిభావము.) ఈవంక = ఈప్రక్కను, కలికిపల్కినపొంకము = గిరిక మాటలాడిన
చొందు, కాఁబోలును, ఏలనగా, ఇచటకొ, తేనియవంకలు = పూఁదేనేకాలువలు, ఇంకక, ఒదవె = ఇగిరి
పోకయొప్పుచున్నవి. గిరిక పలుకులును దేనియలవంటివిగనుక వానినిగూడి పూఁదేనేకాలువలు తేనె నిండు
గాఁబడసిన కనుట (ఇందు కొండగోఁగుచెల్లు సల్లాపరూప దోహదముచేతఁ బూచి పూఁదేనెలు మిక్కి
లియు నెల్లిగొన్నవిని భావము.) ఈ చాయకొ = ఈవైపున, కాంత, నవ్విన చాయలు = నవ్వినజాడలు,
కాఁబోలుకొ, ఏలనగా, ఇచటకొ, సూననికాయము = పువ్వులగుంపు, ఇంపు మెఱసెకొ = పొంపుగా

నల్లసిలినది. అనఁగాగిరిక నవ్వులును పువ్వులనంటివి గావున వానివలన నిక్కడి పూజాంశము లింపుగు లుకుచున్న వనట,(ఇందు పొన్న చెట్లు హసనరూపదోహదముచేత పుష్పించిన వని భావము.) సామాన్యముగాఁ బువ్వులు తెల్లనివి గా గ్రహించుట కవిసమయము.)

‘సామాన్యగ్రహణే వారిముచాం కృష్ణత్వమేవహి ।

రక్తత్వ మేవ రత్నానాం పుష్పజాం శౌక్ల్యమేవ చ’ (కావ్యకల్పలత.)

వయస్య = చెలికాఁడా, చూచితే = చూచితివా, అనుచున్, ఆశోక తిలక కర్ణి కారనమేరు సంఘాతలతలన్ = అశోక ము బొట్టుగు కొండగోగు సురపొన్న యనువాని సమాహములయొక్క కొమ్మ లచేత, అలరు = ఒప్పుచున్న, ఆరావ సరణిబోన్ = తోఁటదారియందు, అరసి అరసి = వెదకి వెదకి, సరసిజానన్ = గిరికను, కానక, సంభ్రమించి = తొందరపడి - మందరి పద్యముతో నన్వయము. ఇందు పెద్దపాదముల త్రిపాసమును అన్యపాసమును జెప్పబడినవి. అలం. అనమానము.

చ. కళికలు లేఁజిగుళ్లు నవకంపుటనంటులు కప్పరంపుఁది

స్వలు ననగుత్తులున్ లతలున్ శబద్ధములున్ సమదాళి జాలముల్

వెలయ మనోజరాజభుజవీర్య మవ్య మొనర్చుకానలోఁ

గలయఁ జరించు భూపతికిఁ శిగ్నియ రూపమె తోఁచు నెల్లడన్. 81

అ. కళికలు = పూ మొగ్గలును, లేఁజిగుళ్లు = లేతచిగురుటాకులును, నవకంపుటనంటులు = లేతలయిన యరంటులును, కప్పరంపు తిప్పలు = కర్పూరపుఁ దిన్నెలును, ననగుత్తులున్ = పూగుత్తులును, లతలు=తీఁగలును, పద్మములున్ = తామరలును, సమద + అళిజాలమున్ = మత్తిల్లిన తుప్పెద గుంపులును, వెలయన్ = ఒప్పుచుండఁగా, మనోజరాజభుజవీర్యము = మన్మథుడనెడి రాజుయొక్క బాహు పరాక్రమమును, అవార్ధ్యము = నివారంపరానిదిగా, ఒనర్చుకానలోన్ = చేయుచున్న ఐనమందు, కలయన్ = అంతటను, చరించుభూపతికిన్ = తిరుగుచున్నరాజునకు, ఎల్లడన్ = ఏళ్లమందును, కన్నియరూపమి,తోచును.

ఇందు వనమునఁగల పూమొగ్గలుచిగుళ్లు మొదలయిన యుపమానములచేత గిరికాదేవి, గోళ్లు అడుగులు మొదలయిన యుపమేయములు స్ఫురించుచున్నవి. కనుక నే ‘ఎల్లడన్ కన్నియరూపమెతోచుట’. ఇవన్నియు దానువలచిన కన్నియ యాయాసుందరావయములను వోఁపించుటచే మనోజరాజభుజ వీర్యమొనర్చుచున్నవి. అవి కన్నియరూపును దలఁపించుటగాదు; కన్నులయెదుటఁ దోఁపించు నంత మిక్కుటమయిన యుద్దీపనము గలిగించుటచే మన్మథుని భుజవీర్యమవార్ధ్యమయ్యె. భుజవీర్య ముగలవాఁడు రాజుగానుండిన అంతకునన్నె, కాన మన్మథుడఁ‘మనోజరాజు’ అనఁబడెను.

సీ. కనుఁగొంటి లతకూన శి నని డాయుఁ గాకున్న, నభినవతరలతా శి వాప్తిదెలుపుఁ

గంటిఁ బద్మిని నని శి గమకించుఁ గాకున్న, బరితాపగరిమఁదానమరలఁజూచుఁ

జూచితిఁ గొమ్మ నంఁచు నటించుఁ గాకున్న, నలయు శాఖోపశాఖ ఖానురక్తిఁ

దమిఁజూడఁ గంటినూతనరంభ సనియేగుఁ, గాకున్న గదలిచెంగటభ్రమించు

తే. నయ్యెడ ననంగళశరశర వ్యాంతరంగ, కలితభావతరంగముల్ శి గప్పికొనఁగ

విభుఁడు చెలిమ్రొలనాత్మీయభిభ్రమములు, దేటపడకుండ నేర్పనశమాటుపఱుచు.

అ. విభుఁడు = రాజు, లతకూనన్ = కన్నెపడుచును, (లేతతీఁగనును) కనుఁగొంటిని, అని, డాయుఁ = గంగజుఁబోవును. కాకున్నన్ = కన్నెగానియెడ, సఖునికి దన విభ్రాంతి తెలియకుం

డుటకై) అభినవతర లతా అవాప్తిఁ=మిక్కిలి క్రొత్తవయన యొక తీగను బొందుటను, తెలుపు నని యర్థము - గిరికను లతకూన కనబడిన దనిచెప్పి యదికనబడక పోగా తనద్రవమ గప్పిపుచ్చుటకై లతకూనయనుటకు లేతతీగయనియు వర్థముగాన లేత తీగనుజూచితినిని తాను చెప్పినట్లు సఖుడు గ్రహించుటకై యొకలేత తీగను బట్టననియర్థము - క్రొత్తయైన చాంచల్యముయొక్క (దిటలేమి యొక్క) ప్రాప్తిని దెలియఁజేయునని యర్థాంతరము. తరలత అనఁగా చంచలత.

పద్మిన్=పద్మనీజాతి స్త్రీయైన గిరికను (తామరతీగ గెననియు) కంటి నని, గమకించుక్=ఉత్ప పించును, కాకున్నక్= అట్లుగిరిక కాకపోగా, పుతాపగరిమక్= తుందుడుకుయొక్క పెల్లిద ముతో, తామరలక్= తామరతీగలను చూచును - అనఁగా తామరతీగల వైపుచూచిన వానివలె గనబడునని యర్థము - పరితాపాతిశయముచేత, తాక్= తాను, మరలఁజూచును = తిరుగఁజూ చునని యర్థాంతరము.

కొమ్మను=చెలువను- గిరికను (చేట్టుకొమ్మననియును), మాచితిని అంచుక్, నటించుక్=అడుగు. కాకున్నక్= గిరికకాఁగపోగా, శాఖ = కొమ్మలయొక్కయు, ఉపశాఖ = కొమ్మలందలి కొమ్మల యొక్కయు, అనురక్తిక్=అనురాగముచేత, అలయుక్=అలలె నొందును. అనఁగా కొమ్మలను బట్టి విడుదుటయందలి రక్తిచే అలసినవానివలె గనపట్టునని యర్థము. శాఖోపశాఖముగా (ఒకటిపయి నొకటిగా) నున్న యనురాగముచేత - అనఁగా పలువగులుగా పుట్టుచున్నయనురక్తిచేత, అలయునని యర్థాంతరము.

నూతనరంభక్= క్రొత్తరంభను - రంభవంటి గిరికను - (క్రొత్తయరఁటిచెట్టుననియును) కంటిని, అచుచుక్ తమిక్=అనక్తితో, ఏగును = పోవును, కాకున్నక్= గిరికకానిచో, కదలిచెంగ టక్= అరఁటిచెట్టుదాపున, భ్రమించుక్= తిరుగును - వేడుకుకై యరఁటిచెట్టు దాపున గ్రువ్వు రుచున్నవానివలె జూపట్టునని యర్థము. కదలి = చలించి, చెంగటక్= దాపున, భ్రమించునని యర్థాంతరము.

అయ్యోడక్=గిరిక కనుపట్టకున్న యాసమయమందు, అనంగ...రంగముల్--అనంగశర= మదనుని బాణములకు, శరవ్య=గుఱియైన, అంతరంగ = మనస్సునందు—అనఁగా మనస్సునందలి రతియనెడు స్థాయిభావమునందు, కశితి=కూడుకొన్న, భావతిరంగములు=సంచారిభావ పరంపరలు— (లేక భావతరంగములు=సంచారిభావము లనెడి యలలని రూపకముగా గ్రహించినచో నిందుల కను గుణముగా, అంతరంగమనెడి సముద్రమని మఱియొకరూపకము జేసికొనవచ్చును. ఎట్లనఁగా:—

‘మజ్జ నశ్చ నిమజ్జ నః కల్లోలాశ్చ యథార్ణవే |

తస్మాత్కర్షం వితస్వన్తి యాన్తి తివ్రూపతామః |

తథాస్థాయినీ ర్నగ్నా ఉన్నగ్నా వ్యభిచారిణః |

పుష్పన్తి స్థాయినం స్థాస్నే తప్రియాన్తి రసాత్తతామ్’

అని స్థాయిభావమునకు సముద్రసామ్యమును సంచారిభావమునకు దరంగసామ్యమును జెప్పఁబడినది గనుక నీవద్యమందు మూడు సంచారిభావములు చెప్పినాఁడు, అవి యెవ్వియనిన—గిరికాదేవిని జూచితిని దాయఁబోవుట ఉన్నాదము—‘ఉన్నాదస్తుల్యసర్వత్వం చేరీనాచేత సేవ్యపి’. భ్రాంతిని మఱుఁగుపుచ్చుట అవహిత్యయను సంచారి... హర్షాద్యాకారసంగ్తి రవహిత్యేతే కథ్యతే’. తర లత్వము మొదలయిన నాలుగును చాపలమనెడు సంచారి. ‘చాపలం త్వవస్థానం రాగద్వేషాది సంభవమ్’)- ఇట్టిసంచారిభావములు. కప్పికొనఁగక్= క్రమ్యుకోగా, చెలిమోలక్=ప్రియసఖుని

యెదుట, ఆత్మీయవిభ్రమము = తనయొక్క విభ్రాంతి వికారములు, తేటపడకుండక = తెలియ నట్లుగా, సేర్పనక, మాటుపఱచుక = మఱుగుచేయును.

ఇందు గిరిక, లేతతీగవలెను, తామరతీగవలెను, పూరెప్పువలెను, లేతయరటి బోదియ వలెను, లేతదనమును, మెత్తదనమును, పచ్చదనమును, నను గుణములంబట్టి వెలయుటచే నయ్యవి గిరిక మేనుగా రాజు బ్రమయుటఁ దెలియునది. మఱి 'లత కూన' మొదలగు నర్థద్వయముగలపదములను సంత రించి యొక్కొక్కయర్థము గిరికాపరముగా హావణించి మఱియొక యర్థముచేఁ దనభ్రాంతి గోపనము నుజ్జేయుటయే కాక యీరెండర్థములకును బాసఁగునట్లుగా 'అభినవతరలతావాప్తి' ఇత్యాదులనుపాద ముల రెండవసగములందు తాను బొందుపఱచి కవి యపూర్వశబ్దసంధానవైచిత్రియు నర్థఘటనాచమ త్కృతియు నిరుపమానముగా వెలయుచుట తెలియునది. అలం. శ్లేషానుప్రాణితమైన యుక్తి.

శా. ఆరామామణి మీఁదిప్రేమమున నిర్లూరామ సీమాసరో

వారంబుల్ దిలకించి యందు నతి దుర్వారంబులై మీఱు భృం

గారావంబులచే ననంగరుజ పొంగారం గురంగాక్షిశృం

గారాగారముఁ జేరి తాల్చి నిలుపంగ రాక గారామునన్.

83

అ. ఆరామామణిమీఁది ప్రేమమునక = ఆయన్నులమిన్నమీఁద యనురాగముచేత, ఇట్లు, ఆరామసీమాసరో వారంబుల్ = తోఁటయందలి చోట్లయు, కొలంకులయు, సమాహములను-తోట యందుఁ బెక్కుచోట్లను పెక్కుకొలంకులను, తిలకించి = విమర్శించిచూచి, అందుక = ఆచోట్ల యందు, అతిదుర్వారంబులై = మిక్కిలియు భరింపరానివై, మీఱు = అతిశయించుచున్న, భృంగ ఆరావంబులచే = తుష్టేదల ఝంకారధ్వనులచేత, అనంగరుజ = మన్తధవాధి - (అనఁగా మరులు) పొంగారక = ఉజుకుచుండఁగా- మిక్కుట మగుచుండఁగా, కురంగాక్షి శృంగార+అగారముక = లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల గిరికసింగారపు ఇంటిని, చేరి=మరలఁజేరి, తాల్చి=దిట, నిలుపఁగాక రాక, గారామునక = ప్రేమచేత, ముందరిపద్యముతో నన్వయము. (ఇందు అనంగరుజ యనఁగా వ్యాధియనెడు సంచారిభాషము.

‘మనస్తాపాద్యభిభవోజ్వరాదిర్యాధిగిరివ్యతే.’

ప్రేమమునకు పేతువు ‘రామామణి’. తోటలు కొలంకులనుదిరుగఁగాఁ దుష్టేదల రొదలచే మరులు పయిపయింబొదలె. కాన గిరికయుండిన మణిమందిరమునకే మరలి రాక. విరహులకుఁ బ్రియురాలు మెలఁగినపట్లు ననుభవించిన వస్తువులు నతిభోగ్యములును, ఒకింత ఆప్యాయనములును. శాకుంతలమున శకుంతల యుండిపోయిన పట్టునందు దువ్వంతుఁడు.

‘తస్యాః పుష్పమయీ శరీరణులితా శయ్యా శిలాయామియా ।

క్లానే మన్తధలేఖ ఏష నలినీప్రతే నశై రర్పితః ।

హస్తాద్భ్రష్టమిదం బిసాభరణమ్’

(శాకుంతలము)

మంబరంబుసాచి, యీనగరుచేసినదిగదా యదృష్టమనుచు

(విజయవిలాసము)

మ. అవసీనాథుఁడు పల్కుఁ జూచితే వయస్యా యీమణిఘామ మా

ధవళాక్షిమణి యేఁగ శూన్యగతియై శ తద్రూపచిత్రాహితో

తన మేతన్మృదుగానగుంభితరసార్ధ్యంబై తదీయాంగ రా

గవరామోదము పూని మామకఘనభక్తంజాతముం ఖోలెడిన్.

84

అ. ఇందు మణిధామపరముగాను, వసురాజమనఃపరముగాను అర్థద్యయ మెఱుంగునది—
అవనీనాధుడు=రాజు, పల్కు = ఇట్లుని చెప్పుచున్నాడు. వయస్యా=చెలికాఁడా, ఈమణి
ధామము = ఈరత్నమయమయిన మందిరము, అధవశాక్షీమణి = ఆతెలికన్నుల గిరిక, ఏగ్ =
పోఁగానే, శూన్యగతియై = పాడుపడిన రీతిగలదై, తద్రూప...త్సవమై—తత్ = ఆగిరికయొక్క,
రూప=ఆకృతిగా వాయబడిన, చిత్ర = చిత్తరువుచేత, ఆహిత = పొందింపఁబడిన, ఉత్సవమై=
కనులపండువుగలదై, యని మణిమందిర పరము—(తత్ = ఆగిరికయొక్క, రూపచిత్ర =
చిత్తరుబొమ్మవలె నిశ్చయముగా నిలిచియున్న రూపముచేత, ఆహిత=కూర్పఁబడిన, ఉత్సవమై=
వేడుకగలదియై—నామనసునం దాగిరికరూపు చిత్రమువలెఁ దిరముగా నెలకొనియున్నదని రాజ
మనఃపరము), త...ర్థింబై —(మణిధామ)-తత్ =దానియొక్క, మృదుగాన=మెత్తనిపాటచేత, గుం
భిత=రచింపఁబడిన, రస=జలముచేత—పాటకుఁ గరఁగిన రత్నకందశములచేత ననుట, అర్థింబై=
తడుపఁబడినదై— (రాజమనస్సు) ఆగిరిక, మెత్తనిపాటచేత నింపఁబడిన శృంగారరసముచేత స్థిమిత
మయి, తదీ...మోదము—(మణిధామ) తదీయ=దానిదయిన, అంగరాగ=మైపుఁతయైన, వర=కుం
కుముపువ్వుయొక్క ('వరం కాశ్చీరజం మతమ్' వి.) ఆమోదము = పరిమళమును, పూని=వహించి-
(రాజమనస్సు) తదీయ=దానిదయిన, అంగ = అవయవములను గుఱించిన, రాగ=ఆనందముచేఁ
బుట్టిన, ఆమోదము=సంతోషమును, పూని, మామకమనఃకంజాతము = నాహృదయకమలమును,
పోలెడి =పోలుచున్నది, చూచితే. అలం. శ్లేషానుపాణితమైన యుపమ.

ఇట మనఃపరమయిన యర్థమున శూన్యగతి యైనదనఁగా చింతయనెడు సంచారిభావమున కను
భావము. గిరికాస్వరూపమును మనస్సున నిశ్చలముగా నిలిపియుండుట చింతాఖ్య సంచారిభావము. గాన
ముద్దీపనవిభావము. రసమనఁగాఁ బూర్ణమయిన శృంగారరసము. అంగమాలంబన విభావము. రాగము
రతియనెడు స్థాయిభావము. ఆమోదమనఁగా శృంగారరసానుభావమయిన ప్రమోదము.

సీ. శుచివృత్తి నెన్నాళ్లు ర వచరించెనో తీర్థ, సంవాస మిచటి హంసప్రజంబు
సురసాలములనెన్ని ర వరఫలంబులఁ జెంది, నిలిచెనో యిచటి రాశిచిలుకచాలు
సుమనోసుర క్తి నేరట్టి మహాసంబంబుల, నందెనో యిచటి మరత్రాలినమితి
యదన నెంతతపంబుకీతుదిమీఱి నోచెనో, యిచటి గంధాంధబర్హిణిగణంబు
తే. లతివవెను వెంటఁదిరుగనశ్రద్ధాక్షిముద్దు, మోవిచవిగొనసతిమోముర తావిగొనరఁ
గన్యఘన కంకణనినాదరగర్జనలరఁ, గాంచెననియున్నరను మహీకాంతుఁడవుడు.

అ. ఇచటి, హంసప్రజంబు=హంసలసమూహము, శుచివృత్తి = (శుచియనఁగా పరిశుద్ధమును,
గ్రీష్మర్తువును 'శుచిశుద్ధ'మనవలె తేకృంగారా పాదయొస్థితే! గ్రీష్మ హుతవహేఽపిస్యాదుపధాశుద్ధ
మృతిశి'వి.) పరిశుద్ధమయిన వ్యాపారముతో, తీర్థసంవాసము=(తీర్థమనఁగా పుణ్యక్షేత్రమును జల
మును) పుణ్యక్షేత్రవాసమును, ఎన్నాళ్లు, చేసెనోయని యర్థము. (గ్రీష్మసమయంపు ప్రవర్తనముచే
కొలంకుల జలమందు వాసమునేయుచున్నదని భావము.)

ఇచటి, రాశిచిలుకచాలు=రాశిచిలుకలగుంపు, సురసాలముల = (సురసాలములనఁగా దేవతా
వృక్షములు. కల్పవృక్షములు. సురసాలములనఁగా మంచి తియ్యమామిడిచెట్లు) దేవతావృక్షములవలన,
వరఫలంబుల = వరరూపములయిన ఫలములను, ఎన్ని, చెంది, నిలిచెనోయని యర్థము. (మంచితీయ
మామిడిచెట్లవలన మేలయినపండ్లనుబొంది నిలుచుండునని భావము.)

ఇచటి, మత్తాలిసమితి=మదించిన తుమ్మెదలగుంపు, సుమనోనురక్తి - (సుమనఃశబ్దమునకు దేవతలును బువ్వులునర్థము.) దేవతలయందలి యనురాగముచేత, ఎట్టిమహాసంబులకే=(సవమనఁగా యజ్ఞము. అసవమనఁగా పూజేన) ఎటువంటి మహాయజ్ఞములను, అందెనో=పొందెనో. ఆచరించెనో యని యర్థము. (సుమనోనురక్తి=పువ్వులందలి యాసక్తిచేత, ఎట్టిమహా+అసంబులకే అందెనో.= ఎటువంటి పూజేనెలను బొందెనోయని భావము. 'యజ్ఞస్సప్రసాదోధ్యరోయాగః' అ)

ఇచటి, గంధాంధబర్హిణ గణంబు = కావరముచే కన్నుఁగానని నెమిళ్లగుంపు, అదనకే= కాలమందు, ఎంత తపంబు-(తపమనఁగా తపస్సును గ్రీష్మర్తువును) ఎంతతపస్సు, తుదిమీఱకే=తుద ముట్టునట్టులుగా, నోచెనో=చేసెనోయని యర్థము. (తపంబుతుదికే=వేసవికడపలయైన వానకారు నందు, మీఱనోచెనో=అతితయముగా నోచినవనిభావము. వర్షర్తువు నెమిళ్లకు ప్రీతికరము.)

ఇట్లు హంసాదులకు తీర్థసంవాసాది వ్రతనియమాది పుణ్యకర్మములు చెప్పనేలయనఁగా, అతివ వెనువెంటకే=గిరికవెంటడిని, తిరుగకే=తిరుగుటకును, అబ్బాక్షి ముద్దుమోవి చవిగొనకే=గిరికసాగ సయిన పెదవిని రుచిఁజూచుటకును, సతిమోము తావికే+కొనరకే=చెలి మొగము వాసనను వేఁడుట కునుకొనరననుటచే మాటిమాటికి వేడి యాస్వాదింపననుట, కన్యఘన కంకణనినాదగర్జక అలరకే= గిరికయొక్క గొప్పదయిన కంకణముల రవళియ నెడు ఉఱుమువలన సంతోషించుటకును, కాంచకే= అర్హతపొందెను. అని, మహాకాంతుఁడు = రాజు, ఆపుడు, ఉస్సురనుకే = ఉస్సురని నిట్టూర్పు పుచ్చును. అంతటిభాగ్యము తాను నోచనందుల కని భావము.

ఇచట గిరికనడ, మోవి, మోముతావి, కడియములరవళి యను దీనియందు వరుసగా తమజాతినడ యనియు ఎఱ్ఱనిపండనియు, తామరతావియనియు, ఉఱుమనియు భ్రాంతిగలుగుటచేత వరుసగా నావిడను హంసలు మొదలయినవి అనుసరణము మొదలయినవానిని చేసెడినని తాత్పర్యము. అట్టిహంసా దులకు నభేదాధ్యవసాయముచేత తపఃకరణాదులుగావించి ధన్యములగుటను సమర్థించి దా నధన్యఁ డగుటచే నుస్సురని యూర్పువిడిచినాఁడు. హంసాదులు తీర్థసంవాసాదులచేత ధన్యములైనవి అను స్తుతియును తదనుసరణాద్యభావమువలన దాను ధన్యఁడు గారేదను నిందయును దోచు చున్నవిగనుక నలంకారమిచట వ్యాజస్తుతి.

‘ఉక్తిర్వ్యాజస్తుతిర్నిన్దాస్తుతిభ్యాం స్తుతినిన్దయోః.’

ఉ. మించినవేడ్కతో నచట శ్రీమీనవిలోచన మున్ను వీణవా

యించినచోటు బోటు లలరయింపఁగ మాటున నున్నచోటు న

య్యించితగాత్రి యేగఁ జెలులొగిన చోటును గాంచి రాగముల్

గాంచుఁ దమోమయావృతులు శ్రీగాంచు భజించుఁ జలాచలత్వముల్. 86

అ. మీనవిలోచన=మచ్చెక్కంటి, అచటకే=అమణిమందిరమందు, మించినవేడ్కకే, మున్ను, వీణవాయించినచోటు, బోటులు=చెలికత్తెలు, అలయింపఁగకే=కోడిగములచే వేసటనిొందింపఁగా, మాటునకే=తెరచాటున, ఉన్నచోటు, అయ్యించితగాత్రి=ఓహ్వాచున్న అవయవములుగల యాచిన్నది, ఏగకే=పోఁజూడఁగా, చెలులు, ఆఁగినచోటు=అడ్డగించినచోటు, కాంచి=చూచి, రాగముల్= శ్రీరాగాదిరాగములును, కాంచుకే=తలంపునకుఁ దెచ్చుకొనునని యర్థము. (అనురాగంపు వగలు పొంధునని యర్థాంతరము. ఇట బహుశేషన మతిశయోక్తితనార్థము,) తమోమయ ఆవృతులు, కాంచుకే=చీకటిమయములయిన యావరణములును, గాంచుననియర్థము. (మోహరూపములయిన

యావరణములను గాంచునని యర్థం. ఇట తమస్వప్రకమగుటచే మోహమునకు తమోవ్యవధేశము) చలా చలత్వములు భజించుకొనుట మట్టిమల్లగుటలనూహించుననియర్థము. (చాంబల్యమును బొందుననియర్థం)

ఇట వీణావాదనాదిస్మృతిని జెప్పినాడుగనుక స్మృతియనెడు సంచారిభావము. చలాచల త్వమనగా చాపల్యమనెడి సంచారిభావము. వీణవాదించినచోట రాగములుగాంచుటయు, మాటున నున్నచోట తమోమయావృతులు గాంచుటయు, ఏగఁజెలులాఁగినచోట చలాచలత్వములు భజించు టయు, నని క్రమము. అర్థవ్యయమునకు అభేదాధ్యవసాయము. వీణవాదించుచోట రాగములు పుట్టు టయు, మాటునందు తమస్సు ఆవరించుటయు, పోవునపు డడ్డగింపఁగా చలాచలత్వమును స్వభావము. గానాదినిష్పత్తిసానమందు రాగాదినిష్పత్తి యుపయుక్తమని తెలియునది. అలం. శ్లేషానుప్రాణిత మగునమము.

చ. జనపతి యిట్లు పంచశరశాతశరాహతిఁ జంచలింపఁగాఁ

గని హితమంత్రి పల్కు మహికాంత నిరంతరచింత నింత విం

త నెగులు పూననేల లలననానలినాస్తుండ వీవు నిన్నుఁ గ

న్గొనిన లతాంగి యీలుపు మనోభవుఁడంతకుఁ గొల్లలాడఁడే.

87

అ. జనపతి=నమరాజు, ఇట్లు, పంచచర శాతశర ఆహతి=మన్మథుని వాడియమ్ముల దెబ్బ చేత, చంచలింపఁగా=పడఁకఁగా మనసుదిటతప్పి కళవలింపఁగాననుట. కని, హితమంత్రి, పల్కుకొనుమనియనఁగా, మహికాంత=భూపతి, నిరంతరచింత=ఎడతెగని విచారముచేత, ఇంత, వింత నెగులు=అపూర్వమయిన వ్యథను - ఇంతమాత్రపుబాధ నీవునడుటచూచి యెఱుఁగమనుట, పూనక ఏల, లలనా నలినాస్తుండవు=స్త్రీలకు మన్మథుఁడవు, కాబట్టి, నిన్నుకన్గొనిన, లతాంగి=గిరిక యొక్క, ఈలుపు=మానసు - లోఁగని బింకముననుట, మనోభవుఁడు=మన్మథుఁడు, ఇంతకు=ఈన రికి-నిన్నుజూచినపుడే యాడుదిగాన తన మరులు వెలిపుచ్చలేకపోయినను ఇంతటికి నీకయి మరులు పెల్లన యురియుచుండదా యనుట. కొల్లలాడఁడే=చూరగొనఁడా, అభిమానము కొంచెమేని దక్క నీయఁడునుట.

మరుని బాణములు 'శాత' వాడియగుటచే చంచలించుట-అనఁగా మిక్కిలియు చలించుట. 'లలనానలినాస్తుండవు' మన్మథునకుఁ బ్రతిగా నేర్పడిన మన్మథుఁడవు నీవు. కావుననే యామన్మథునికి నీయెడ ఈసు. ఇట్టి నిన్నుజూచిన యాడుదాని నూరకవిడువఁడు; ఈలుపు కొల్లలాడును. మనసులోని యీలుపు అద్దములోని ముడుపు. దానిని మన్మథుఁడెట్లు కొల్లలాడు నందుచోవాఁడును మనోభవుఁడే కదా! మనసులో బుట్టువానికి మనసులోనివస్తువు కొల్లగొనుట యశక్యముగాదు. 'కొల్లలాడఁడే' ఇసు మంతయైన మానసు దక్కనీయఁడు. నిన్ను జూచినపుడే యాబిడ 'ఇంతకు' నిలుపోవక మఱుగు చుండును జామీ!

అవ. అది నన్నువలచినను దలిదండ్రులకు బరతంత్రురాలుగదా. వారిత్తులో, ఇత్తమన్నను దానిచెలులు వలదందులో యనఁగా చెప్పుచున్నాడు.

చ. అతివగురుండు తారక పదానతుండంగనఁ గన్నతల్లి య

ద్యుతభవదీయశౌర్యరసపోషితరజీవన కొమ్మనెచ్చెలుల్

సతతము నీకథల్ పొగడ జాలు ర బాలభవద్యిలాసమో

హిత హితకార్యసంగతికి సుయ్యెడ సందియ మంద నేటికిన్.

88

అ. అతివ, గురుండు=తండ్రి - కోలాహలుండు, తావకపద ఆనతుండు = నీయడుగునక
లాంగినవాడు-నీయడుగుజేరి బ్రతుకువాడనుట—(నీయడుగుదెబ్బచేర గ్రిందుపడ్డవాడని యర్థాఁ
తరము) అంగన=గిరికను, కన్న, తల్లి = శక్తిమతి. అదు...వన—అప్పుత=మిక్కిలి వింతయైన,
భవదీయ=నీదయిన, శౌర్యరస=శూరత్వముచేత, పోషిత=పోషింపఁబడిన, జీవన=బ్రతుకుగలదని
యర్థము—(రసము, జీవనము అనఁగాజలము. జలమునకు జలమువలన పోషణము (పెంపు) గనుక
నీదుశౌర్యరసమనెడి రస (జల)ముచేత పోషింపఁబడిన రసముగలదని చమత్కారము). కొమ్మనెచ్చె
లుగ్=గిరిక చెలికత్తెలు, సతతము=ఎప్పుడును, నీకథల్ పొగడగ్, జాణలు=చదురాండ్రు - దిట్ట
లనుట, బాల=గిరిక, భవత్ విలాసమోహిత = నీసాగసువగలచేత, మోహింపఁబడినది. కాఁబట్టి,
హితకార్య సంగతికిఁ=అభీష్టమయిన కార్యము ఒనఁగూడుటకు, ఇయ్యెడగ్=ఇప్పుడు, సందియము,
అంద నేటికిఁ— సందేహ మెంతమాత్ర ముక్కఱలేదనుట.

కన్యకు మొట్టమొదటి సొంతకాఁపు తండ్రి, అట్టితండ్రి నీ యడుగులకడ నూడిగము. తల్లియో
నీపెట్టుపోతలచే బ్రతుకునది. ఇట్టివారు వలచినను వలవకున్నను కన్యనిచ్చి తీయవలసినదే. మఱి గిరిక
యనుఁగు చెబులో,

“నీ విహతన విజయాంక గేయముల దావకచాటు కథానుధారసం

బున నలరింతు మీభవన మోహినిబిన్నుట నాఁటనుండియున్.”

అని నీకథలు పొగడువారనుటకు వారిమాటయే ప్రమాణము. కేవలము పొగడుటకేకాదు. నిన్నొల్లకు
న్నను వలపించునట్లుగాఁ బొగడునట్టి జాణలునుమీ. వారెల్ల వలపించుట యటుండనీ. కన్య తా
వలచుటకో నీ ‘విలాసమే’ యున్నదిగద. నీవిలాసము వలపించుటగాదు ‘మోహిత’ ఒడలే మఱిపిం
చినది. నీకే దక్కించినది. అలం. అర్థాపత్తి.

క. బాలాపాణిగ్రహశుభ, వేలానిర్ణీతి కిపుడ ర విచ్చేయుము భూ

పాలావతంస యన విని, శైలారి యలీక ధైర్యచాతుర్యమునన్.

89

అ. భూపాల అవతంస=రాజులకు శిరోభరణమైనవాఁడా, బాలా...ర్ణీతికిఁ—చిన్నదాని
యొక్క పెండ్లికొఱకయిన, మంచిముహూర్తము, నిర్ణయించుటకు, ఇపుడ=ఇప్పుడే, (పట్టణమునకు)
విచ్చేయుము, అనఁ=అని సర్వసఖుండువలకుఁగా, విని, శైలారి=కోలాహల పర్యతమునకు శత్రు
వయినరాజు, అలీకధైర్యచాతుర్యమునఁ=కల్ల (అనఁగా తెచ్చుకోలు) ధైర్యముయొక్క నేరుపుచేత
(‘అలీకం త్వప్రియేనన్యతే’ అ.) ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

కన్య దక్కునాయను వగలేల, దక్కినట్టెయని యింక పెండ్లికే - అదియు నెప్పుడోకాదు,
‘ఇపుడ’, మంచి లగ్న మేర్పఱుచుటకే పోదగునని ప్రత్యాయనప్రోత్సాహనములు. జాగునకు నిలుపో
పవుగాన ‘ఇపుడ’ అని ప్రాప్తిత్వర నెచ్చరించుట. లోకోత్తరసౌందర్యవతిని జూడఁగాఁ గలిగిన మిక్కు
టంపుమోహము పట్టిమాటలచే పోయి ధైర్యముపుట్టినది నిజమైనదా ? ‘అలీకము’ లేనిధైర్యమున్నట్లు
నటించుటయే చాతుర్యము.

మ. అగకూటాగ్రము డిగ్గి సంభ్రమ సమగ్రాధారణానీత గం

ధగజోత్తంసము నెక్కి చూడ్కికెలమిం ర దత్కుంభహస్త ద్యుతు

ల్పగజాచారుకు చోరువైఖరులు తెల్పం బుట్టు ఘర్జంబు నే

ర్పుగఁ దత్కర్ణ విశీర్ణ చామరమరుత్వోత్సంబులం దీర్చుచున్.

90

అ. అగకూట అగ్రము=(కోలాహల) పర్వతముయొక్క శిఖరముకొనను, డిగ్గి=దిగి, సం... సము—సంభ్రమము=త్వరపాటుచే, సమగ్ర=నిండయిన—(నిండారు త్వరతోఁగూడిన) ఆధో రణ=మావటినిచేత, 'ఆధోరణా హా స్తిపకాః' అ. అనీత=తేఁబడిన, గంధగజోత్తంసము=మదించిన పేటియేనుంగను, ఎక్కి, చూడ్కికి=చూపునకు-కన్నులకనుట, ఎలమి=ఉబ్బుతో- కనుబండు పుగా ననుట. తత్ కుంభహస్తద్యుతుల్=ఆయేనుంగు కుంభములయొక్కయు, తొండములయొక్కయు శోభలు, నగజాచారుకుచ ఊరు వైఖరులు=గరికయొక్క సాగనయిన చన్నులయొక్కయు తొడలయొక్కయు రీతులను, (కుచములు మన్నుని సామ్రాజ్యపీఠములు. ఊరువులు, మన్నథాంతఃపురకదలీ స్తంభములు కాన, అవి తలంపునకురాఁగా అత్యంతము మదనుఁ డుద్దీపింపక మానఁడు. 'అరూఢస్య సమున్నతస్తనతటిసామ్రాజ్యసింహాసనమ్ | కస్తర్పస్య విభోర్దగ త్ప్రియజనుప్రాకట్యముద్రానిధేః ||' (మూక పంచశతి.) తెల్పు, పుట్టు, ఘర్జంబు=చెమట - ఇది సాత్త్వికభావ జనితము.

క. సమరతి ఘర్జాదులచే, విమల శరీరములయందు • విస్ఫుటమగు న
చెమటకు నభిధానము స్వే, దముగాఁ బలుకుదురు సమృదమున నభిజ్ఞుల్.

నేర్పుగ్=ఉపాయముగా, తత్క...బుల=తత్=ఆయేనుంగుయొక్క, కర్ణ=చెవులనెడు, విశిర్ణచామర=కదలుచున్న—అనఁగా వీపంబడుచున్న- చామరలయొక్క, మరుత్ పోతంబుల=గాలి పిల్లలచేత, తీర్పుచు=పోఁగొట్టికొనుచును, ముందట నన్వయము. పేనుంబట్టిన స్వేదమును, నేర్పున నేనుంగుచెవులగాడ్పులచే బోఁగొట్టుకొన్నాఁడుగాని వ్యజనాదులచేతఁ బ్రకటము చేసినాఁడు గాఁడు. కనుక ఘర్జాకారగోపనరూపమయిన యవహిత్యయనెడి సంచారిభావము చెప్పఁబడినది. ఇందులకు సంవాదము.

నీ. జాగరదోద్భూత దృగ్గాగంబు మాణిక్య, కర్ణకుండలదీప్తిఁ గప్పిపుచ్చు
రాజకార్యాపరంపరాఘేదమిషమున, నిట్టూర్పుగాడ్పుల నివ్వావించు
ఘనసారబహుళచందనవిలేపనమున, నాపాండుభావంబు నపలపించు
దోరంతరస్యస్తతారహారంబుల, సంతోషరీతాప మపనయించు

తే. మానసీయశకాంకకోశోభలములైన, యామిసీసమయములుఁ బరిర్యంకములును
సాక్షులుగఁగొంచు వలవంత • జనవిభుండు, కన్నె కూర్మిప్రకాశంబు • గాకయుండ. (శృం.నై)
గజము కేవలమయినది గాదు, గంధగజోత్తంసము. కాన దానికుంభయుగళిబలువును తుండముపాలుపును జెప్పవలయును. కామార్తునకు నవి కాంతకుచోరువులను మీఁదు మిక్కిలి తలఁపిండ్లక మానునా? తెలిసినది ఆమధపుటేనుంగు మిన్నయొక్క కేవలకుంభహస్తములు గావు'వానిద్యుతులనుటచే వానిపోలికతోడ పాలుపును బలుపునుగూడ మీఁదుమిక్కిలి తెలిపెనుట. దీనిచే తదీయమయిన స్వరణము మఱిత స్వరోద్దీపకము. కావుననే స్వేదము. దానిని ఋట్టించిన యా యేనుంగే దానిని బోకార్చుట కును సాయపడినది. అది పెద్దదిగాన చెవులు చామరలవలె వెడఁడలు; మదముగలదిగాన చెవుల అల్లలార్పులెక్కుడు. కావుననే వానివలన చెమటఁ బోఁగొట్టునన్ని పిల్లగాడ్పులు పుట్టుట. అలం. వ్యాజోక్తి. ఇట ఉక్తి యనుట వ్యాపార మాత్రోపలక్షణము.

మ. అవనీధర్త వినూతనాతసుచతాశ్శకాలోకసంప్రేక్షణీ
యవిలాసంబు గజాధిరాజగమనో ధ దారంబుఁ గాశ్చీర ప

త్రవిచిత్రంబుఁ దటిద్విభాసించి యాత తద్వాహినీజాతవై

భవములోవెలిఁ గాంచుచుం జనియె సంపత్ప్రేటిక్ విటికిన్.

91

అ. ఇందు వాహినీజాత వైభవము అనుటచే వాహినీ యనఁగా నదియు సేనయు గనుక నదీ కన్యయగు గిరికవైభవమును సేనవైభవము నని యుభయపరముగా నర్థద్వయము తెలియునది. అననీ భర్త=రాజు, వినూ...లాసంబు — (గిరిక) వినూతన=క్రొత్తదయిన, అతనుపతాకా=మన్నునిగుఱు తులయిన చేఁపలవంటి, ఆలోక=చూపులయొక్క, ప్రేక్షణీయ=చూడఁదగిన, విలాసంబు = చెలువు గల యట్టిదియును—(సేన)— వినూతన=మిక్కిలి క్రొత్తదియు, అస్తోక = అధికములయినవియు అగు, పతాకా=ధ్వజముల, ఆలోక=కాంతులయొక్క చూడఁదగిన చెలువుగలది ('పతాకావై జ యన్త్యాంచ సౌభాగ్యే జ్యేష్ఠజేఽపిచ' వి. 'ఆలోకాదర్శనద్యుతీ' అ.) గజా...దారంబు = (గిరిక) 'మేటి యేనుంగుయొక్క నడకవంటి నడచేత మించినది. (సేన)— మదపుటేనుంగుల గతులచేత నతి శయించినది. కాశ్మీరప్రత్రవిచిత్రంబు= ('ప్రతంస్యా ద్వాహనే పథే పక్షేచ శరపక్షిణో' వి. అని ప్రత్ర మనఁగా మకరికాపత్రములును గుఱుములును, — (గిరిక) కుంకుమప్రత్ర, రచనములచేత వింతయైనది— (సేన) కాశ్మీరదేశపు గుఱుములచేత విచిత్రమయినది. తటిత్ విభాసించుచు= (గిరిక) మెఱపుఁదీగల వలె ప్రకాశించుచున్న, మేనిజిగి= (లావణ్యముగలది) — తటిత్ విభ = మెఱపుఁదీగ కాంతివంటి కాంతిగల, అసి=కత్తులయొక్క, రుచి=ధాగధగ్యము గలది) బౌ, తత్ వాహినీజాత వైభవము — ఆనదికూఁతురయిన గిరికయొక్క సొంపు పెంపును, (ఆ సేనయొక్క, జాత=సమూహమయొక్క వైభ వమని యర్థాంతరము) లోక్ వెలిక్=లోపలను వెలుపలను, కాంచుచుక్, సంపత్ప్రేటిక్=సిరులకు మందసపుఁ బెట్టెయైన, వీటికిక్=పట్టణమునకు, చనియెను.

లోక్ వెలిక్ చూచుచు ననఁగా గిరికావైభవమును హృదయమందును సేనావైభవమును జాహ్వామందును జూచుచుఁ బోయెననుట. నునుఁజేఁపలవంటి బెళుకుఁజూపుల చెలువు, మదపుటేనుంగు నడకీవి, కుంకుమ ప్రత్రరేఖల వింతసొంపు, మెఱపుఁదీగవంటి మేనిజిగి, గిరికవైభవంపు పరికరము. క్రొత్త జండాలు, మదపుటేనుంగుల నడలు, కాశ్మీరపు గుఱుముల వింత, మెఱపువలెఁదళితళలాడు కత్తులడాలు, సేనావైభవము నంగములు. అలం. శ్లేషము.

తే. నగరిపునమానుఁ డీరీతిరనగరి కరిగి, సింధురము డిగ్గి గాంధారసీరీధు కుకుర

కాశముఖ్యుల ననిపి ప్రకాశవృత ది, శాంత మగు నాత్మకేళీ నిరశాంత మొంది.

అ. నగరిపునమానుఁడు = (కొండలకుఁ బగవఁడయిన) ఇంద్రునికి సాటియైనవాఁడు—వసు రాజు. ఈరీతిని= ఇట్టి యింద్రవిభవముతో ననుట. (నగరిపు శబ్దమిచ్చట సాశ్చిప్రాయము) నగరిక్, అరిగి, సింధురము=ఏనుగును, డిగ్గి, గాంధా...ముఖ్యులక్—గాంధారసింధు కుకుర కాశుల నెడు దేశ పురాణులను, అనిపి, ప్రకాశవృత దిశ+అంతము=(మణుల) వెలుతురుచే క్రమ్ముకొనఁబడిన దిక్కుల తుదలుగలది, విన, ఆత్మకేళీ నికాంతముక్=తనక్రీడా భవనమును, ఒంది=చేరి,

అట్టివాహినీ వైభవమును గాంధారరాజాది పరివార వైభవమును గలవాఁడు నగరిపునమానుఁడే. శేళీమందిరపుఁ గాంతులు దిక్కులను గ్రమ్ముటచే దాని విరివియుఁ బొడుపును నమూల్యమణిమయత్వ మును వ్యంజితములు.

చ. అతివలు ద్రిప్పునారతులయట్లు మనంబు భ్రమింపఁ గుంభినీ

పతి జలకంబువేళ యనిరభామలు దెల్పఁగఁ బల్లెరంబు వె

ట్టితి మని తొయ్యలుల్ బడిబడి నడతేర ననాన్తో యథో
చితవిధు లాచరించి పువ్వుసెజ్జకు నొయ్యన మేను దార్చుచున్.

98

అ. అతిపలు, త్రిప్ప, ఆరతులయట్లు=ఆరతులు తిరుగునట్లుగానే, మనంబు, భ్రమింపన్ = తిరుగుడు పడుచుండగా, కుంభినివతి, భామలు=స్త్రీలు, జలకంబువేళ = స్నాన సమయము, అని, తెల్పంగన్, తొయ్యలుల్ = (మఱికొందలు) స్త్రీలు, పల్లెరంబు=భోజనపాత్రము, పెట్టితిమి=వడ్డించుటకై యుంచినారము, అని, బడి బడి=వెంబడి వెంబడిగా - ఒకరివెంటనే మఱొకరుగా, నడతేరన్=రాగా, పల్లెరములు భోజనపాత్రములందుఁ బ్రయుక్తమగుటకు, 'అనఘు లొనలుపదియొని మిదివేపురు, పసిండి పల్లెరములన్' భార, సభా. 'లేమనీభర్త పల్లెరమునఁ గుడువఁడు' (వీర.) అనాన్తో=తగులు - అక్కఱ - దేనియందును లేక, యథోచితవిధులు=అప్పటికిఁదగిన కృత్యములు, అచరించి, పువ్వుసెజ్జకు=పువ్వుతయ్యకు, ఓయ్యనన్=మెల్లగా, మేనును, తార్చుచున్=హత్తించుచు—అనగా మెల్లగా నొరగుచును. ముందట నన్వయము.

ఆరతులు దివ్యైలతోమండుచు గుండముగాఁదిరుగుడుపడునట్లై మనసును మదనాగ్నిజ్వాలలచే నెరియుచు తిరుగుడు పడుచున్నది. కావుననే అనాన్. అయినను 'విధులు' కాన చేయకతీతదు. మఱి 'భామలు తొయ్యలులు' అని ఒకటిగాదు. ఒకతివెనుక నొకటిగా పెక్కుండువచ్చుచు విన్నవించుచుండుటచేత త్రోసిపుచ్చరాని నిర్బంధము. దీనినిబట్టి 'యథోచిత'ముగా అచరించుట, అనగా నొకపాటిగా మజ్జన భోజనాదులు జరిగించుట. చింతచే నిదురరాదు; కాన సెజ్జకుఁబోక, 'ఓయ్యనన్' అందును బ్రీతితోఁ బరుండుటగాదు బలవంతముగా 'మేనుదార్చుట'యే. నీల్లాడుట నిత్యవిధి. అందు భామలు తెల్పియు వారియెడుటనే నిరాకరించుటమిగులనీరసము. తొయ్యలులు బడిబడివచ్చి పిలిచియుఁ గుడువకుండుట వారికి గుట్టుబయలఁ బెట్టినట్లగును. కావుననే యాచరించినాఁడు. ఇట 'అనాన్తో' ననుటచే అలస్యమనెడి సంచారిభావము. 'మన్దోద్యమత్వ మాలస్యం కర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే' ఇంతవఱకు రాజునకుఁ జింతాసంగమమును జెప్పినాఁడు.

సీ. గిరికన్యమేన నేరీభవించినఁగాని, తియ్యవిల్లుని నిరోధింపరాదు

సింధుజనదనుంచి రీ సిరులమించినఁగాని, మిహికాంతుఁగను సన్న రీ మెలపరాదు

శుభవాణియభిముఖరన్నరణఁ జూపినఁగాని, పఱచుటంచలఁ గ్రిందురపఱుపరాదు

పద్మనిఁ గరముఖ రప్రాణిఁ దేల్చినఁగాని, రేలముమృతము వారెంపరాదు

తే. నేర్చునటంచునృపతియారీ నెలఁతఁదలఁచి, తలఁచినగమగుసాత్త్వికోదయదశాను

భావములఁజెందునున్ద్రప్రసవబాణ, బాణమగ్నతఁగాంచుఁదారీపమువహించు.

అ. నృపతి=రాజు, నేర్చునన్ = ఉపాయముతో—ఇదిమీఁద నెల్లఁ గూర్చుకొనునది, గిరికన్య మేనన్=గిరికాదేవి దేహమునందు, ఏకీభవించినన్ కాని=ఒకటిగా కలసికొన్న నేకాని యనియర్థము. (ఇచట 'గిరికయొక్క మేనన్' అని షష్ఠీతత్పురుషము—గిరికన్య=పార్వతి, మేనన్=తనదేహమందు ఏకీభవించినఁగాని—అనగా శివుఁడైనఁగాని యని యర్థాంతరము. ఈయర్థమున గిరికన్య కర్తృపదము.) తియ్యవిల్లునిన్ = మన్మథుని, నిరోధింపరాదు=వారింప నలవిగాదు—మన్మథుని యుద్రేక మడంప నలవిగాదని రాజురమైన యర్థము—మన్మథునిచేసంపాదింపఁ బొనఁగదనిశివపరమైన యర్థము.)

సింధుజన్=నదికిఁ బుట్టినగిరికను, ఎదన్=ఉంచి=తోమ్మునఁజేర్చుకొని, సిరులన్=సొంపు వెంపుల చేత, మించినన్ కాని, యని యర్థము. (సింధుజన్=సముద్రకన్యయైన లక్ష్మిని, పక్షుఁనలమందు నిలిపినఁ

గాని—అనఁగా విష్ణుఁడైనఁగాని యని యర్థం.) మిహికాంతుఁ = చంద్రుని, కనుసన్నఁ మెలపరాదు = కంటిసన్నల చేత నడపింపరాదు—మిక్కిలి వశప ర్తిగాఁ జేసికొన నలవిగాదని రాజపరమైన యర్థము - (చంద్రుని నేత్రరూపముగాఁ బ్రవర్తింపఁ జేయరాదని విష్ణుపరముగానర్థము. విష్ణునకు లక్ష్మీ వక్షమందుండుటయుఁ జంద్రుఁడు కన్నగుట ప్రకటము.)

శుభవాణి = మంచి పలుకులుగల గిరిక, అభిముఖస్ఫురణఁ = మొగము నా దెసఁదిప్పికనఁబడినఁ గాని యని అర్థము—(శుభాస్పదరూపయిన వాణిదేవి ముఖమందు! నిలిచిననేకాని—అనఁగా బ్రహ్మనైనఁగాని యని అర్థం.) పఱచుటంచలఁ = దుండగములయిన హంసలను, క్రిందుపఱచ రాదు = అడంపనలవిగాదు - హంసలు దుండగము నేయుట మాన్పరాదనుట—(పఱచునట్టి హంసలను వాహనములుగా పయి నెక్కి క్రిందుపడఁజేయఁ దరముగాదని అర్థం. బ్రహ్మ వాణిని మొగమందుఁ దాల్చుటయు హంసవాహనుఁ డగుటయుఁ బ్రకటము.

పద్మినిఁ = పద్మినీజాతి స్త్రీయైనగిరికను, కరముఖప్రాధిఁ = చేతికొనల (గోళ్ల) నేర్పుచేత— అనఁగా స్తనజనునాదులందు నఖ్యుతముల మెలపుతో, తేల్చినఁ కాని = ఉల్లసిలంజేసిననే కాని అని అర్థము—(పద్మినిఁ = తామరతీఁగను, కరముఖప్రాధిఁ = కిరణాగ్రముల నైపుణిచేత, వికసిల్లఁజేసి ననేకాని - అనఁగా సూర్యుండైననే కానియని అర్థం. రేలమువ్వరము = రాత్రుల యుదేకము, వారింపరాదు = నిలుప నలవిగాదు — (రాత్రుల చీకటి విజృంభణమును బోఁగొట్ట నలవిగాదని అర్థం—సూర్యుఁడు తామరతీఁగను వికసింపఁజేయుటయుఁ దనయుదయముచే రాత్రుల నుడు పుటయుఁ బ్రకటము.

అటంచుఁ, ఆనెలఁతఁ = ఆగిరికను, తలఁచితలఁచి = మాటికిఁ దలచుకొని, సగమగుఁ = చిక్కి పోవునని రాజపరము— (అర్థ నారీశ్వరత్వమును వహించునని శివపరము.) సాత్త్వికోదయ దశాను భావములఁ పొందును—(కంపము స్వేదము మొదలయిన) సాత్త్వికోదయ భావములను పది మన్నథా వస్థలను బొందునని రాజపరము—సత్త్వగుణోదయ దశాప్రభావములను - లేక సత్త్వగుణోదయమును దశానుభావముల ననఁగా దశావతారములను గాని పొందునని విష్ణుపరము-విష్ణువు సత్త్వగుణప్రధానుఁ డగుట ప్రసిద్ధము) ఉన్నదప్రసవభాణబాణమగ్నతఁ కాంచుఁ = మదమునిక్కిన-మన్నఁగుని బాణ ములందు మునిఁగిపోవుటను గాంచునని రాజపరము—(ఉన్నదప్రసవమనఁగా పద్మము - అదిబాణము గాఁగలవాఁడు ఉన్నదప్రసవభాణుఁడు - మన్నఁగుఁడు) అతనిబాణ మున్నదప్రసవము—అనఁగాఁ బద్మము - దానియందు—మగ్నతఁ = ఎడతెగకవాసమునేయువాని తనమును—అనఁగా బ్రహ్మతనము నని అర్థం. తాపమువహించుఁ = (చింతాదులవలన గలుగు) తుండుడుకును బొందునని రాజ పరము—(ఎడతాపమును వహించునని సూర్యపరము.) గిరికన్యమొదలగు నాలుగింటి అర్థంతరముల శివ విష్ణు బ్రహ్మ సూర్యపరముగా వరుసను, సగమగుట మొదలయిన నాలుగర్థంతరములు నిబంధింపఁ బడుట తెలియునది.

ఇట్టి రసోద్దీపకములయిన మన్నఁగుఁడు, చంద్రుఁడు, హంసలు, రాత్రులనెడు నాలుగింటికిని బరిహారములు వరుసను గిరికానంగమాదులుగాఁ జెప్పినాఁడు. మొదటి నాలుగు చరణములందు రాజా నకు సంకల్పావస్థయు, గీతి మొదటిచరణమందుఁ గృతత్వావస్థయుఁ జెప్పఁబడెను. నాలుగు చరణము లందును వరుసగా స్ఫురించుకొనుట మొదలగువాని కనురూపముగాఁ బార్వతి మొదలగు నర్థ ములు వచ్చునట్లు గిరికన్యాది పర్యాయములు గిరికకుఁజెప్పిన చమత్కారము గ్రాహ్యము.

మ. అనిశ ధ్యాతనదీసుతావయవుఁ డై ర యమ్మేటి యయ్యేటి శో
భనముక్తావళు లన్న నన్నరదినవాఙ్మం బన్న గోరంతనం
టును నొక్కింతముఖానురాగమును బూరసుంగాని యేసామ్మఁ గై
కొనఁ డేకానుక లిచ్చినం గొనఁడు గోర్రుల్ నిండి దైవాఱఁగాన్. 95

అ. ఆమ్మేటి=ఆగొప్పవాఁడు—వసురాజు, అనిశ ధ్యాత నదీసుత అవయవుఁడై = ఎల్లప్పుడును ధ్యానము సేయఁబడుచున్న గిరిక అవయవములు గలవాఁడై—గిరికాదేవి సఖముఖాద్యవయవములనే యెప్పుడును ధ్యానముసేయుచు ననుట. కావుననే, అయ్యేటి...వతులు = ఆనది సాగసయిన ముత్తి యములసమాహములు, అన్నఁ, అన్నది నవ అబ్జంబు=ఆయేటి క్రొత్తతామర, అన్నఁ = అనిచెప్పినను, గోరంతనంటును = ఇంచుక నెయ్యమును, ఒక్కింత ముఖ+అనురాగమును = ఇంచుకంత మొగము తెలివియు, పూనుంగాని=తాల్పునేకాని, గోర్రుల్ నిండి దైవాఱఁగాన్ = కావలసినయభిలాషములుపూర్ణములయి పొరలిపాటుచుండఁగా - వలసిన కామితవస్తువులు మీఁడు మిక్కిలిగా తెలయుచుండుటను బట్టియునుట, ఏసామ్మఁ=(పూర్వోక్తమయిన ముత్తెములు దప్ప మఱి) ఏభూషణమును, కైకొనఁడు=చేపట్టఁడు, ఏకానుకలు = (పూర్వోక్తమయిన తామరలుదప్పమఱి) ఏ యుడుగరలు, ఇచ్చినను, కొనఁడు=పుచ్చుకొనఁడు, (గోర్రుల్ నిండిదైవాఱఁగాన్ = గిరికావిషయమయిన గోర్రుల పొంగి పొరలుచుండఁగా ననియుఁ గొందఱర్థము సెప్పెదరు.)

రాజు 'గోర్రుల్ నిండిదైవాఱు' చుండువాఁడు గావుననేయే సామ్మఁగొనఁడు, శుక్తిమతిముత్తె ములుదప్ప; ఏకానుకలను గొనఁడు, శుక్తిమతి క్రొందామరదప్ప. ఈరెంటిని మాత్రముగొననేల? గిరిక తల్లియందలివిగదా. ప్రియ యందలి ప్రేమాతిశయము దానిని జేరినవారిపయిని బొంగిపొరలుట సహజము. ఇదియొకటే కారణముగాదు. గిరిక యవయవములనే యెప్పుడును దలంచుకొనుచుండువాఁడు గాన దానిగోళ్లవలెను మొగమువలెను నున్నవని యీరెంటిని ముట్టుచున్నాఁడు. నంటు 'గోరంత' ముఖానురాగము 'ఒక్కింత'యననేల నిండుగాఁగూడదా? గోర్రులు నిండిదైవాఱుచున్నదే. కొఱత యుండినఁగదా కోర్కినిండుగాఁగలుగును? ఆ'గోరంతయు' 'ఒక్కింతయు' వెనుకటి కారణములం బట్టిమాత్రమే. 'గోరంత' 'ముఖానురాగ' అనువానియందలి 'గోరు' 'ముఖ'మను శబ్దము లా ముత్తె ములును నవాబ్జములును తమవంటివగు గిరికగోళ్లను మొగమును దోఁపించుచున్నవిగా శబ్దచమత్కార ముగ్రహించునది. మాక్తికములు భూషణార్థము, నవాబ్జములు ఉపాయవార్థము కాన, తదను గుణములుగా 'ఏసామ్మ' 'ఏకానుక' అని చెప్పట తెలియునది. అనిశ ధ్యాతనదీసుతావయవుఁడనుటచే నిచట చింతయనెడు సంచారి భావము. ఏసామ్మఁగైకొనక పోవుటయు, ఏకానుకలిచ్చినను బుచ్చుకొన కుండుటయు 'అరతి'యనెడు నవ్వు. 'అన్యతా ప్రీతిరరతి' అని తల్లక్షణము. అలం.

తే. కన్యలావణ్య రససుధాశ్రగాహనమున, విభునినయనము లరన్వష్టవృత్తిఁ జెంద మనసు తదమోజహేమాద్రిమనికి మరగి, మహితసురతానుభూతికై రమలయుచుండు.

అ. విభుని నయనముల్ = రాజకన్యలు, కన్య, లావణ్యరస సుధాగాహనమునఁ = కాంతి ముంపనెడి అమృతమందలి క్రుంకుచేత, అన్వష్టవృత్తిఁ = ('అన్వష్టా అమృతాంధసః'అ.) దేవతల వ్యాపారమును (దేవత్యమున), చెందఁ = పొందఁగా నని యర్థము (నిద్రలేకుండుటను బొందఁగా నని భావము.) మనసు = రాజామనసు, తత్ ఉరోజహేమాద్రిమనికి = ఆకన్యయొక్క గుబ్బులనెడు బంగారు కొండయందలి యునికిని, మరగి = అలవాటుచేసికొని, మహితసురతా + అను

భూతికై = ఓప్పుచున్న దేవత్యముయొక్క అనుభవముకొఱకు నని యర్థము. మహిత = ఓప్పిదమయిన, సురత = సంభోగముయొక్క, అనుభవమునకై, యని భావము. మలయుచుండున్ = ఉద్దేశించుచుండును.

అమృతాస్వాదనముచే దేవత్యసిద్ధి. దేవతలమృతపాయలు, అస్వప్నులు, సురలు ననబడుదురు. మేరుపర్వతనివాసులువారు. వారి యాలక్షణములును గొని కవియందలి చమత్కృతి నలవరించినాడు. కన్నులు కన్యలావణ్యమనెడి యమృతమును బానముచేసి అస్వప్నవృత్తిని (దేవత్యమును) జెంది నవి. దానిమీఁది యీసు చే మనస్సు కన్యచనుగుబ్బయనెడు బంగారుకొండయందలి వసతిగయికొని సురతానుభూతికై (దేవత్యానుభవమునకై) పాటుపడుచున్నదని యర్థము. కన్ను లస్వప్నములనఁగా నిదుర లేకున్న దనియు మనసు సురతానుభూతిక నఁగా రతి సేయుటకు మలయుచున్న దనియు భావము. రాజాకంటికి నిదురపట్టదయ్యెననియు మనసు కన్యచనుగుబ్బలనే యెడతెగక తలంచుచు రత్తికై యువ్వి క్షూరుచున్నదనియు ఫలితార్థము. లావణ్యముయొక్క 'రస'ముగ్రహించుట అమృతముగా రూపించుటకు. కన్యలావణ్యము కన్నుల కతి భోగ్యమగుటచే అమృతము; అత్యంతమగుటచే అందు గాహనము, కొంచెపాటి దానిలోఁ గ్రుంకుట పానఁగదుగదా. చన్నులుబ్బులై బంగరుజిగి దొలఁకుటచే బంగారు కొండతో సాటి. మేరువాసము దేవతలస్వర్గమహాభోగమునకుంబోలె స్తనగ్రహణము సంభోగ సామ్రాజ్యపదవికిఁ బట్టుఁగచ్ఛ గదా. అలం. శ్లిష్టనమస్త వస్తువిషయ రూపకము.

సీ. శ్రమము నొందింపఁడో శ జగదద్భుతాఖండ, కాండప్రయోగశలాఘవముఁ దెలిపి
సాత్త్వికగుణసార శ సామగ్రి సవరింపఁ, షో సుమనోధర్మ శ మొనరఁదాల్చి
సంకల్పసిద్ధి యొనంగఁడో తగువేళ, నమితప్రతాపసాహా శ య్యమొంది
నవ్యసాహిత్యచింత వహింపఁ జేయఁడో, నవరసభావవైభవముఁ జూపి
తే. యతనుఁ డతనికిరసహృదయుఁడై యమేయ, శక్తి నేమేమి గావింపఁజాలఁడయ్యె
బలియు నితరప్రసంగ సంశ భావనమునఁ, దవులక తడేకపరవశుఁడప్రభుటయరుదె.

ఇట మన్నఁడు రాజునకు జెక్కులు మహాపకారములను జేసినట్లు శ్లేషముచే సమర్థించి తన్మలమున రాజు తడేక పరతంత్రుఁడగుట నుపపాదించుచున్నాడు. ఎట్లనఁగా. అతనుఁడ = మన్న ఁడు, జగ...లాఘవమున్ — జగదద్భుత = జగత్తునకు మిక్కిలి వింతయైనదియును, అఖండ = కొట్టువడనిదియు - అప్రతిహతమైనదియు ననుట, అగు, కాండ = బాణముల, ప్రయోగ = ఏయుటయందలి, లాఘవమున్ = చుల్కుఁదనమును - సాదనను, తెలిపి = తెలియఁగఱపి, శ్రమమునొందింపఁడో = పరిశ్రమముచేయింపఁడో - అలవాటుపొందించిన వాఁడుగాఁడా యని యర్థము - (జగదాశ్చర్యము లయిన యఖండబాణములనఁగా పువ్వుబాణములు - వానిని నేయుటయందలి చుల్కుననుదెలిపి మిక్కిలి చుల్కుఁగాఁ జెక్కులేసియనుట) రాజునకు వ్యభగలిగించినాఁడని భావము.

సుమనోధర్మము = విద్యధర్మము - పండితుల తెఱంగుననుట, ఓనరన్ = ఓప్పిదముగా, తాల్చి, సాత్త్వి...సామగ్రి — సాత్త్వికగుణ = సత్త్వప్రచురములయిన (శమదమాది) గుణములయొక్క, సార = మేలయిన, సామగ్రిన్ = నిండుఁదనము - పరిపూర్తిని - (చక్కఁగా పరిపూర్తినిం దిన సాత్త్వికగుణముల పెంపుననుట) సవరింపఁడో = ఒడగూర్చినవాఁడుగాఁడా? యని యర్థము. (సుమన శృబ్దము విద్వాంసునియందేకాక పుష్పమందును వర్తించును. ధర్మమనగా విల్లును, సుమనోధర్మము = పూరింపిని, ఓనరన్ తాల్చి, సాత్త్వికగుణ = కంపము మొదలయిన సాత్త్వికభావములకుఁ జక్కని పరిపూర్తిని గూర్చినవాఁడని భావము.) అమిత...య్యము = మితములేని పరాక్రమముయొక్క లోఁడా.

టును, ఒంది, తగువేళ్ = యుక్తకాలమున, సంకల్పసిద్ధి = తలచినకోర్కీ ఒనగూడుట, ఒసంగడో = కలుగజేసినాడు గాఁడా యని యర్థము (అమితప్రతాపుడనగా వసంతుడు - వసంతుని తోడ్పాటునొంది, విరహకాలమందు, సంకల్పమనెడు మన్మథావస్థను బుట్టించినాడని భావము.)

నవ...వముక్త = (శృంగారాదులయిన) తొమ్మిదిర సములయొక్కయు వానిభావముల యొక్కయు పెంపుసొంపును, చూపి = తెలియజెప్పి, నవ్యసాహిత్యచింత = క్రొత్తయగు సాహిత్యవిద్యనుగుఱించినచింతను. నూతనముగా అలంకారకాస్తాదివిచారముననుట, వహింపజేయడో = కలిగింపజేసినవాడు గాఁడా యని యర్థము. (నవరస = క్రొత్తయగు అనురాగమనెడి స్థాయి భావముయొక్కయు, భావ = నిర్వేదాదులయిన సంచారిభావములయొక్కయు, వైభవమును, చూపి = నెఱపి - పుట్టించియునుట. నవ్యసాహిత్యచింత = క్రొత్తయగు కలయకను. అనగా సంభోగమును - గుఱించిన చింతను వహింపజేసినాడని భావము.) అతనికీ = రాజునకు, సహృదయుడై = ఆపుడైయని యర్థము - (హృదయగతుడైయని భావము.) అమేయశక్తి = ఎన్నఁదరముగాని సామర్థ్యముచేత, ఏమేమికావింపజాలఁడయ్యెన్ = ఏమేమిచేయుటకు శక్తుఁడుగాకపోయినాడు. అన్ని కార్యములును జేయనేర్చినవాఁడైనాడనుట. కాబట్టి, పతియు = రాజును, ఇతర ప్రసంగ సంభావనమున = తక్కిన ప్రసక్తులను ఆదరించుటయందు, తవులక = తగులుకొనక, తడకపరవకుడు = ఆమన్మథునికి మాత్రమే లోనయినవాడు, ఆవుట, అరుడే = ఆశ్చర్యమా - ఆశ్చర్యముగాదనుట. పాతాం - ఉజుడె = తగదా - తగుననుట.

అద్భుత బాణప్రయోగమును గఱపి, విద్వాంసునివలె సత్త్వగుణములు గలిగించి, ప్రతాపము నెఱపి కోరినకోర్కీసాధించియచ్చి, సాహిత్యవిద్యయు నలవలించి మతీయుఁ గావలసిన పనులన్నియుఁ రాజునకుఁ గావించినాడుగనుక నట్టి మహోపకారుడగు మన్మథునికి రాజు తక్కిన ముచ్చటలెల్ల మాని మిక్కిలి పరతంత్రుడై యుండుట వింతగాదని యర్థము. పూవువింట పూవుటమ్ములుదొడిగి బాధించి, కంపస్వేదాది సాత్త్విక భావములు కలిగించి, వసంతునిఁ దోడునేసికొని సంకల్పావస్థనుగూర్చి, రతనిగలిగించి సంభోగచింతఁ బుట్టించి హృదయగతుడై మతీయునెన్నియో వలవంతలు పెట్టుట వలన రాజు తక్కిన విషయములెల్ల మాని మన్మథ వికార పరవశుడయ్యెనని భావము.

‘జగదద్భుత’ సామ్రాట్ ‘అమిత’ ‘వైభవము’ అనెడి యీ నాలుగును వరుసగా నాల్గుపాదములందలి యుపకృతులకుఁగాని మన్మథావస్థలకుఁగాని మిక్కిలి యతిశయావహములు ‘ఏమేమి ... జాలఁడయ్యెన్’ చేసి యొనట్టియివియేకాక యింక నెట్టి యుపకారమేని - (మరణాంతమునఁగల యవస్థలేని) చేయఁజాలినవాడు. చాలుటకుమూలము ‘సహృదయుఁడు, అమేయశక్తి’ అనఁగామనస్సును శక్తియుఁగలవాడు. కావుననే వానికే పరతంత్రుడై పర్తించుటయని యర్థము. మనసునందే యున్నవాడు గాన మనసు వానికే పరవశమయి తక్కిన యుజుసులెల్ల బాటింపదని భావము. శృంగారరసము పూర్ణమయి మన్మథపారవశ్య మతిశయించెనని ఫలితార్థము. అలం. ఉభయశ్లేషము. క. నుమనోమార్గణవశుఁడై, శ్రీమ యెల్లను దద్గతంబుఁ గావించిన భూరమణుని సొంగ యశోజాలములీలం బొండిమం బరలరె నెమ్మేనన్. ౪8

అ. ఇందుసాత్త్వికభావమున వైవర్ణ్యమును జెప్పుచున్నాడు. నుమనో మార్గణవశుడై నుమనః = మంచునస్సుగల, మార్గణ = యాచకులకు, వశుడై = లోనయినవాడై, శ్రీమయెల్లను = భూమి నంతయును, తక్ గతంబు = వారలను బొందినది, గావించిన = చేసిన - వారలకు దానముచేసినైచిన;

భూరమణుని=వసురాజయొక్క యనియర్థము. (సుమనః=పువ్వులు, మార్గణ=అమ్మలుగాఁగల మన్నఘనకు, వశఁడై, త్నమ=ఓర్పును, అంతయు వాని పాలుచేసి నాఁడని భావము. 'మార్గణోయాచకే శరే' వి. 'క్షీతిత్వాన్యోక్షమాప్రోక్తా' వి.) సాంగయశోబాలములలో=అవయవములతోఁ గూడిన. ఆకారముతోఁగూడిన - కీర్తనమూహమువిధమున, అట్టికీర్తియొనునట్లుగా, నెచ్చేనక, పాండిమంబు=తెలుపు, అలరెను.

తెల్లవాతినరాజుమేను ఆకారమువహించిన యతని దానకీర్తియొ యనునట్లుండెనని యుత్పేక్ష. మార్గణులు సుమనస్సులు గాన సత్పాత్రము. త్నమ 'యెల్లను' నిచ్చుట యీవి పెంపుసాంపు. తగని పాత్రమును ఇంచుక యీవియుఁగాదు. కావుననే యశస్సుయొక్క 'జాలము'. ఇట యశస్సుయొక్క పటలమును జెప్పటచే దాని యుపమేయమగు వైవర్ణ్యముయొక్క యతిశయము వ్యంజితము. 'నెచ్చేనక' ఒడ్డుబొడుపునుగల యాతనిమేనియం దంతటను బర్వినపాండిమము యశశపటలము వ్యాపించినట్లుండెను. అలం. శ్లేషమాలతోత్పేక్ష.

సీ. పెనుగట్టు గోటమీరీతిన మేటికిపు డెంత, యరుదయ్యెఁగన్యాకురీచాద్రగరిమ
గగనఘంటాపథక్రమణశీలున కెంత, గగనమయ్యె లతాంగికానుచదలు
బలువెల్లి కిల యెల్లరనిలిపిన ఘనునెంత, నుడివెట్టె సతిదృంగ ర శున్రవంతి
యనుదినవ్యయితనవ్యనువర్ణ రాశి నెం, తానఁగొల్పెవధూవి ర భానువర్ణ
తే. మనుచు విస్తృతవృద్ధయుఁడై కనికరించి,యవనిపతికాంతరంగికుఁడగుననంగుఁ
డనుపమోజ్జ్వలగాత్రి నరయ్యచలరాజ, పుత్రిఁదధీనమానసాంబుజనొనర్చె.

అ. అవనిపతికి=రాజునకు, ఆంతరంగికుఁడు=మనస్సు గలిసినవాఁడని యర్థము— (అంతరంగమందుఁ బుట్టినవాఁడని భావము) అగు, అనంగుఁడు=మన్నఘఁడు కర్త, పెనుగట్టుగోట మీటి నమేటికి=పెద్దకొండను(కోలాహలమును) గోటిచే నెగఁజిమ్మిన గొప్పవానికి, కన్యాకుచ అద్రగరిమ=గిరిక చనుఁగొండలయొక్కపేరిమి, ఇపుడు=ఈసమయమందు, ఎంత అరుదయ్యె=ఎంత యాశ్చర్యమాయెను. గిరికచనుగొండలను గోటమీఁటనలవిగాని వయ్యెననుట. 'గోట' ననుచో 'పెనుగట్టుపక్షమున కాలిగోరనియు, చనుఁగొండలపక్షమున వేలిగోరనియు తెలియునది. చనుఁగవ గోటమీటుటసహజము.

గగన ఘంటాపథక్రమణశీలునకు=ఆకాశమనెడి రాజమార్గమందలి తిరుగుటయే స్వభావముగాఁ గలవానికి - (అనఁగా ఉపరిచరుఁడు గనుక ఇంద్రదత్తవిమానానూఢుఁడయి యాకాశ మార్గమందు సంచరించువానికనుట.) లతాంగి, కానుచదలు=నడుమ నెడి యాకాశము. ఎంత, గగనమయ్యె=పొందరానిదయ్యెను. ఆకాశము గగననామము గలదొట స్వభావమే.

బలువెల్లికి= బలియమయిన (శుక్తిమతీనది) వఱదకు, ఇలక ఎల్లక నిలిపిన ఘనునకు= భూమియంతయుఁ జెడకుండనిలిపిన గొప్పవానికి, సతి, దృక్ + అంశుస్రవంతి=కన్నుల మెఱుఁగుల నెడు ఏఱు, ఎంత, నుడివెట్టె= సుశ్లంఘెట్టెను - తప్పల నలజడిపఱచెననుట. ఏఱు సుశ్లంఘెట్టుటయు సహజమే.

అను...రాశి—అనుదిన=ప్రతిదినమును, వ్యయిత = వెచ్చింపఁబడిన, నవ్య=క్రొత్తలగు— సువర్ణ రాశి=బంగారపు కుప్పలుగలవానికి—ఒక్కొక్కనాటికిని బంగారము రాసులురాసులుగా వెచ్చించువానికనుట. వధూవిభా సువర్ణము=గిరికయొక్క కాంతియనెడు బంగారము, ఎంత, ఆనఁగొల్పె=అసిండునట్లు చేసెను. బంగారము ఆనగొలుపుట సహజము.

అనుచు, విస్తృతహృదయుఁడై=ఆశ్చర్యపడిన మనసుగలవాఁడై, కనికరించి, అనుపమ ఉజ్వల గాత్రీ=సాటిలేనిదియు మెఱయుచున్నదియు నగు అవయవములు గలదియైన, అయ్యచలరాజపుత్రీ=గిరికను, తత్+అధీనమానసాంబుజ్=అతనికి లోనయిన మనస్సుగలదానినిగా, ఒనర్చె=చేసెను.

కుచాద్రు, కానుచదలు, దృగంశుస్రవంతి, విభాసువర్ణము అనునీయం దొక్కొక్కటఁగల యువ మానోపమేయములకు రెంటికిని బొందుపడునట్లు, పరుసగా గోటమిటుట, గగనమయ్యె, సుడివెట్టె, అసగార్చె నను క్రియలుంచిన చమత్కారము తెలియునది. 'మేటి' 'ఘనుఁడు' నని యట్టిగొప్పరాజే యింతటి కీడ్పడెనాయని మన్నఘనిశే విస్తయము. విస్తృతహృదయుఁడును అంతరంగికుఁడు నగుటచే 'కనికరించి' నాఁడు. ఎవ్వరికై యింతకీడ్పడెనో దానినే యతనికి 'అధీనమానసాంబుజ'! నొనర్చి నాఁడు. 'అంతరంగికుఁడు' అంతరంగమున వాఁడుగాన గిరికయంతరంగమును పసురాజున కధీనము చేయుట. కుచాద్రులును కానుచదలును, పెనుగట్టును గగనము నతిశయించినవిగాన 'అనుపమ'ములు; దృగంశువు విభాసువర్ణమును 'ఉజ్వల'ములు; కాన యది 'అనుపమోజ్వల'గాత్రీ. ఇందు గిరికాదేవికి పసురాజునండు ద్వితీయావస్థయైన చిత్తసంగమును బుట్టించినాఁడు.

మ. లలనారత్నము నొయ్యనొయ్య మొనవ్రేలక నేలవ్రాయించి ని

శ్చలవృత్తి వరవర్ణ పూర్ణ ఫలకానంగంబు నొందించి మి

న్ములు వేమాఱుఁ దదర్థచింతనలతో నూల్కొల్పి నెయ్యంపుటా

జ్జలు వైవై నెనయింపసాగెఁ బటూశాస్త్ర శ్రేణికాభ్యాసమున్.

100

అ. ఇందు మన్నఘని నొజ్జలుగాను, గిరికను శిష్యురాలుగాను, రూపించి చింతావేశము మొదలు మన్నభైకపారవశ్యమువఱకుఁ గల యవస్థలను అక్షరాభ్యాసము మొదలుగా కాస్త్రపరిశ్రమమువఱకుఁగల శిక్షాక్రమముగానధ్యవసించి చెప్పుచున్నాఁడు—నెయ్యంపుటాజ్జలు=ప్రణయోపాధ్యాయుఁడు-మన్నఘనకుట—(ప్రేమగల యుపాధ్యాయులని యర్థాంతరము) లలనారత్నము=ఆడువారియందు మిన్నయైన గిరికను, ఒయ్యనొయ్య=మెల్లమెల్లగా, మొనవ్రేలక నేలవ్రాయించి=చింతపుట్టించి దానిచే బొటనవ్రేలికొన చేతనేల వ్రాయించియని యర్థము—'చింతచే బొటనవ్రేల వ్రాయుట స్వభావము. బొటనేల నేలవ్రాయుచు జొటజొటఁ గన్నులనునీరు జొబ్బిల్లఁగ(తారాశ.)

(చేతివ్రేలికొనచేత నేలవ్రాతలు వ్రాయించి యని యర్థాంతరము.) నిశ్చలవృత్తి=కదల మెదలకుండు వ్యాపారముచేతనని యర్థము-ప్రమాసపాటుతో ననుట—(తిరమయిన వ్యాపారముచేత నని యర్థాంతరము—నిలుకడతప్పక యనుట) వర...సంగంబు—(వరశబ్దము గొప్పవానియందును, పరునియందును, వర్ణశబ్దము వర్ణోద్విజాదా శుక్లాదాస్తుతౌ రూపయుతాక్షరే వి. రూపమందును అక్షరమందును వర్తించును.) వర=వరుఁడయిన రాజాయొక్క, వర్ణ=రూపముచేత, పూర్ణ=నిండిన, ఫలకా=చిత్తరువు పలకయొక్క, సంగంబు=కూడికను, ఒందించి యని యర్థము. (నాయికా వాయకు లొండొరుల చిత్తరువులు పలకయందు వ్రాయుట స్వభావము.)—(వర = గొప్పలయిన, వర్ణ = అక్షరములచేత, పూర్ణ = నిండిన, ఫలకా = వ్రాతపలకయొక్క, సంగంబునొందించి యని యర్థాంతరము. బాలురను పలకలయందు దక్కరములు వ్రాయించుట ప్రసిద్ధము.) మిన్ములు=పలుకులు, వేమాఱు, తత్ అర్థచింతనలతో=రాజాశీఠికయిన యాలోచనలతోడ, నూల్కొల్పి = పొందుపఱచి యనియర్థము. రాజా నెట్లుపొందఁగలుగునా యనువిచారముతోడి పలుకులే పలుమాఱు పలికించుచు ననుట. (మిన్ములనగా చదువులునుగనుక చదువులు పలుమాఱును, తదర్థచింతనలతో=వానికర్థార్థ

ములయొక్క పల్లనలతోఁ బొందుపఱచి యనియర్థాంతరము. శబ్ధార్థ విచారపూర్వకముగా నయ్యవి చదివించియునుట), పటు...నమున్—పటు=సమర్థమయిన, శాస్త్ర) - (శాస్త్ర)మనఁగా 'నిదేశగ్రంథ యోశాస్త్రమ్' అ. ఆజ్ఞ) తనయాజ్ఞలయొక్క, శ్రేణికా=పరంపరయొక్క, అభ్యాసము=అలవాటుననియర్థము—తనకట్టడలచొప్పున నడచుటననుట - (వ్యాకరణాదిశాస్త్ర)ముల నభ్యసించుటనని యర్థాంతరము) పైపై=మీఁదమీఁద - అంతకంతకు, ఎనయింపసాగెన్ = పొందింపఁసాగెను.

మన్మథుఁడు మొదటపలపును గఱపించి చింతచే నేమియుఁదోషక బాటనవేల నేలవ్రాయించి ప్రానుపాటుగలిగించి, నాయకునిరూపు చిత్తరువుపలకయందు వ్రాయించి యతని నెట్లు పొందఁగలుగునను విచారంపుమాటలే మాటికిఁ జెప్పించుచు పయిపయిని తన బలుత్రిప్పల కెల్ల లోపడునట్లు అలవఱుచుచున్నాఁడని యర్థము.

ఒజ్జలు నెయ్యముకలిగియుండుటచే చదువుగఱపువాఁడై మొదట చేతివేల నేలపయి గీఱలు వ్రాయించి పిదప నిలుకడతోఁ బలకలయందు దక్కరములు వ్రాయించి యక్షరజ్ఞాన వాచకములు గుదిరిన పిదప శబ్దార్థములు మాటికిఁజింతించి గ్రహించుకొనునట్లుచేసి, అర్థాన్వయజ్ఞానము గుదిరినపిదప గొప్పవియగు వ్యాకరణాదిశాస్త్ర)పరంపరలందభ్యాసమును బయింబయిఁజేయించుట ప్రసిద్ధము. అల. శ్లేషము. (నాయకా నాయకులు ఒండొరులచిత్తరువు పలకలందు వ్రాయుటంగలదు.

'నేర్పగలచిత్రకరులచే నిలయభిత్తి, భువనమోహనాకారతఁ బోలుపుమిగుల మగని మగువను వ్రాయించి మదిఁదలంచు, నిషధరాజును దన్నుఁగా నీరజాక్షి' ఇత్యాదులెఱుంగునది.) ఇందు నిశ్చలవృత్తియనఁగా స్తంభమనెడు సాత్త్వికభావము.

'తలకొనిన రాగభిత్త్యా, దుల కతమునఁ జేప్తలెల్లఁ దొరగి శిలా దా రులఁజేసిన యట్లుండినఁ, గలితస్తంభాఖ్య సాత్త్వికంబై వెలయున్.'

శా. ఆతన్వంగి యనంగరూపకరణ వశజ్ఞానము క్రమాతాస్త్రనిర్ణాతం బోర్వక తమ్ములంచుఁ దఱినీగర్భైకసంజాతకం జాతవ్రాతము మాటుఁ జెంద నవి యేరచన్ సాగ మున్నున్నగా 'జ్ఞాతిశ్చేదనలేన కి'వ్వనెడి వారచారూఢి సత్యంబుగన్.

101

అ. ఆతన్వంగి=అగిరిక, అనంగ...ర్పాలంబు—అనంగ=మన్మథునియొక్క, రూపకరణవత్ = రూపాను ధ్యనితోఁగూడిన, చాతాస్త్ర)=చాతపుష్పాస్త్రముయొక్క, నిర్ణాతంబు = దెబ్బను, ఓర్వక=సయింపలేక, తమ్ములంచున్=తోడఁబుట్టినవారని యర్థము(తమ్ములనఁగా పద్మములకును జేరని భావము), తఱినీ...మాటన్—తఱినీ=(తనతల్లియైన శుక్తిమత్రీ) నదియొక్క, గర్భ=గర్భమువలన, ఏక=ముఖ్యమగునట్లుగా, సంజాత=పుట్టిన, కంజాతవ్రాతము=తామరసమూహముయొక్క, మాటున్ చెందన్=మఱుఁగునకుఁబోఁగా - తోడఁబుట్టువులని వారి నందఁ గొనఁగా ననుట. అవి = ఆతామరలు, మున్మున్నుగాన్=ముందుముందుగా, జ్ఞాతిశ్చేత్ అనలేనకిమ్ = జ్ఞాతియగు నేని నిష్పత్తోఁ బనేమి - దాయాది యగ్నిచే నెడువని చేయు ననెడి, వారచారూఢి = మాటయొక్కనిరూఢి - జనులు రూఢిగాఁజెప్పికొనెడిమాటయనుట, సత్యంబుగన్=యథార్థమగునట్లుగా, ఏరచన్ - సాగెన్ = బాధింపఁదొడఁగెను. 'తమ్ము...చెందన్' అతిశయోక్తి. 'జ్ఞాతిశ్చే...' అర్థాంతరన్యాసము.

'రూప' అని యర్థైతాడు మ్రొగుటచే నటు మిక్కిలి జెప్పిదముగావలయును. కావుననే యాదెబ్బకునోర్వక తామరలను 'తమ్ము'నియు తఱినీగర్భైక సంజాతమ్ములనియు నందఁగొన్నది. ఇట్ల

గర్భశబ్దము తప్పులనుటను శబ్దకర్తచేసమర్థించుటకు నదిలోపలయనిభావము. నదిలోపలిపంక్తుమునుండికా తామరతీగ పొడముచున్నది. కన్యకుఁ బెండ్లికిమునుపు జ్ఞాతిత్వముగలదని కాస్త్రముగనుక శుక్తిమతి యందుఁ గిరికతోడఁబుట్టిన హేతువువలనఁగలిగిన జాతిన్వేషముచేఁ దామరలు గిరికను బాధింపసాగె నని యర్థము. తామరలగివలె వేడిగాఁ జూపఁబెనుని తాత్పర్యము. కామార్తులకు శిశిరోపచారముగా తామరలనుహత్తించుటగలదు. వారికి తామరసాదులు మేనికి వేడిమియగుటయుఁ బ్రకటము. 'చిగురుఁ దామరపాకు జవ్వంచుచనుదోయిమొనల క్రొవ్వేడిని ముడుంగఁబాటె'. (శృంగార. నైషధ.)

చ. ఎరువుగఁ జూడ సాగె హరిశేఖర పిన్నటనాటనుండియుం

బరిచితిఁ బూని మంజుగతిరమాధురియున్ మృదువాగ్నిభూతియున్

వరుసనె తెల్పి తల్లికడరవారును దండ్రి భజించువారు నై

గరిమముఁ గన్ననద్విజశీర్ ఖామణులన్ వసులుభుచిత్తయై.

102

అ. 'సద్విజశీర్ ఖామణుల' నుటచే హంసశుకపరముగాను బ్రాప్తాణపరముగాను సర్వద్యయము. హరిశేఖరఁ గిరిక, పిన్నటనాటనుండియున్ = చిన్నప్పటినుండి, పరిచితిఁ పూని = మచ్చికనొంది, (హంస)మంజుగతిరమాధురియున్ = సాగసయిననడల యొక్క మురిపెమును, మృదువాగ్ విభూతియున్ = మెత్తనిపలుకుల పెంపుసొంపును, వరుసనె = వెంబడివెంబడిగా, తెల్పి = నేర్పి, (బ్రాహ్మ)మంచినడవడియు తిన్ననిమాటలును నేర్పి, తల్లికడ...మణులన్ - ద్విజశబ్దము పక్షులందును బ్రాప్తాణులందును వర్తించు చున్నది. (హంస)తల్లియైన శుక్తిమతి, కడవారును = రెండుపరులందు వసించువారును - తండ్రియగు శోలాహుని నేవించువారునునై గౌరవములనుబొందిన మేటిపిట్టలయిన హంసములకు చిలుకలకు, (తల్లి కడవి అంచలు తండ్రికడవి చిలుకలు. పక్షిపరముగా 'తల్లికడవియు' తండ్రిభజించునవియు నని యుండ వలయుటకు మహద్వాచకములకుంబోలె 'వారును' అనుట సాధువుగావున్నను శ్లేషానుగుణ్యమునకై సాధువుగా గ్రహింపఁదగును. — (బ్రాహ్మ)తల్లి వేంకవారును దండ్రి పోష్యవర్గము లోనివారైన పెద్ద టికముగాంచిన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులకు ('దస్తవిప్రాణ్ణజా ద్విజాః' అ.) వసులుభుచిత్తయై = వసురాజునందు పేరానగల మనస్సు గలదై యనియర్థము. (ధనమందుఁ బేరానగల మనస్సు గలదైయని యర్థాంతరము.) ఎరువుగన్ = మఱియొక్కటిగా, చూడసాగెను = పెరివారను బుద్ధితోఁ జూడఁదొడఁగె ననుట.

ధనలుబునకు, తల్లి వంకవారిని తండ్రి వంకవారిని కాని, పెద్దలనికాని, బ్రాహ్మణోత్తములని కాని పాటించుటగలుగదు. వాలోకేవల 'ద్విజులు' కారు. ద్విజశీర్ ఖామణులు, అందును 'గరిమము' గన్న వారు. వారినిబట్టి గౌరవమునఁ గాకపోయినను, తల్లినిదండ్రినిబట్టియేని శ్రేమమున నయినను, కాకున్న పిన్నటి నాటినుండి గల తన చెలికారమును బట్టియైనను, తనకు మంచినడవడియు మంచి లుకుబడియు గలిపిన యుపకారధర్మమును బట్టియైనను, బాటించుట కలుగదయ్యెనని వసు లోభంపు జౌత్కట్యము ఉద్ఘాటితము. మనస్సు వసురాజునందు మరులుగొన్నదనియు, అట్టియవధి యందుద్దిష్టకములుగాన యంచలును జిలుకలును కామార్తి జనకములై యసహ్యము లాయెననియుఁ గావున వానిని ఎరువుగఁ జూడసాగెననియు భావము. పిన్నటి నాటినుండియుఁ బరిచితికి నిందే 'మందయానమునేర్పు నిందిదిరాజీవ రాజీవరాజన్తరాళరాజి, కలికిపల్కులునేర్పు లలితనానా వాసనా వాసనికట కాననకుకాళి'. యనియున్నది. అల. శ్లేషమాలక కావ్యలింగము. శ్లేషోత్థాపితమగు సమాసోక్తియని కొందఱు.

తే. ఆ కులాహార్యనందనరయలసవనఁ, జాలములఁదూలగతిఁ జాలఁ దూలఁదొడఁగె
గరిమఁదానంత యచలేంద్రకన్యయైన, బలుచనగుఁగా దెఘనవనుశ్రీప్రార్థనమున.

అ. ఆకుల అహార్యనందన (—‘అహార్యధరపర్వతాః’) ఆకులపర్వతపు కూతురు—గిరిక, అలన పవనజాలముల = మందమారుత సమూహములచేత, తూలగతి = దూదివలె, చాల, తూలఁ దొడఁగె = తూలిపోసఁగెను. అదియు క్తమే—ఎట్లనిన, గరిమ = పెద్దటికముచేత, తాను, ఎంత, అచలా + ఇంద్రకన్యయైన్ = (‘భూరూఘి రచలానంతా’ అ.) రాజకన్యకయైనను, ఘనవసుప్రార్థన మున = మిక్కిలియగు ధనవిషయమైన యాచనచేత, పలుచనగుఁగాదె = చులుకఁదనమును బొందు చున్నదేకాదా యనియర్థము. గరిమ = దుర్భరత్వముచేత, తాను, ఎంతయచలేంద్ర కన్యయైన్ = ఎంత పర్వతరాజ పుత్రియైనప్పటికిని, ఘనవసుప్రార్థనమున = గొప్పవాడగు వసురాజును గుఱించిన యాచనచేత, పలుచనగుఁగాదె = కృతత్వము నొందుచున్నదే కదాయని యర్థాంతరము.

గాలియో బెట్టిదముగాదు. ‘అలన’మైనది. అది తూలించినదోకొండలలో కొండయైన కులపర్వ తపు కూతురు. అట్టిదిగాన తూలించుట యను మాటయే తలపెట్టిరాదు. తూలింపఁ జాలెనన్నను ఎంతోకష్టముమీఁదఁగదా కావలయును. అట్టిది‘తూలగతి’మిక్కిలి చుల్కఁగానైనది—పెనుగొండపట్టి దూదిపింజయైనది. ఇందలివిరోధమునకు ‘ఆకుల అహార్యనందన’ అనునమాసాంతరము నాశ్రయించుట జేసి ఆకులయైనదిగాన తూలుటచెల్లనని పరిహారము గలుగుటచేతవిరోధాభాసము. ‘అచలేంద్రకన్య’యను చో పర్వతకన్య రాజకన్యయను రెండర్థములకు ననుగుణముగా గరిమ (బరువును గొప్పతనమును.) ‘పలు చన’ (తేలికయు తక్కువపాటును) అని ‘గరిమ’ ‘పలుచన’కబ్బములను రెండర్థములు గలవిగాఁ గవి నిబంధించినాడు. ఇందలంకార మర్థాంతరన్యాసము.

చ. చెలితెలితెప్పముత్తియపుఁ १ జిప్పల నొప్పుగు బాష్పవారి చి

ప్పిలి చనుగట్టుపైఁ దొరఁగు १ పెంపు నుతింపఁగ నయ్యె నయ్యెడఁ

వెలది మనోగతం బరసి १ వెల్వడి శుక్తిమతీస్రవంతి యా

యలికులవేణిఁ గాంచినమహాద్రక్షఁ దెల్పఁగ నేఁగుకై వడిన్.

104

అ. చెలి, తెలి తెప్పముత్తియపు చిప్పల = తేటిలయిన కను తెప్పలనెడు ముత్తెపు చిప్పల యందు, ఒప్పుఅగు, బాష్పవారి = కన్నీరు, చిప్పిలి = వెల్లివిరిసి, చనుగట్టుపైఁ = చన్నుఁ గొండపయిని, తొరఁగుపెంపు = వ్రాలించునట్టి వైభవమును, అయ్యెడఁ = ఆనమయమందు, నుతింపఁగ, అయ్యెడఁ = పొగడఁ దగియుండెను. ఎట్లనిన - శుక్తిమతీస్రవంతి = శుక్తి మతీనది. వెలది మనోగతంబు = కూతురయిన గిరికమనస్సులోని భావమును, అరసి = తెలిసికొని, వెల్వడి = వెడలిపచ్చి, ఆయలికులవేణి కాంచిన మహాద్రక్షి = ఆతమైద గుంపులవంటి జడగలదానిని, కన్నట్టి పెనుగొండయగు తొలా హానికి, తెల్పఁగ, ఏఁగుకై వడి = పోవుచున్నదో యనునట్లుగా, నుతింపఁగ నయ్యెనని సంబంధము.

తెప్పలు, (తెలి) = తెల్లనై తేటిలయినవి. కావుననే ముత్తెపుచిప్పలు. ముత్తెపుచిప్పలనుండి తొరఁ గునట్టి కన్నీరు, ముత్తెముచిప్పలనొప్పుచున్న శుక్తిమతి జలపూరమునకుసాటి. చన్ను తొలాహానికిసాటి గట్టుగాన గట్టుతోడి సామ్యమని భావము. బాష్పవారి శుక్తిమతీనదిగా రూపించుటచేత అవ్యారిగాఁ దొరుగుటయు నిక్కుగల చన్నులను దడుపుటయు వ్యంజితములు. అలం. ఉత్పేక్ష. ‘తెలితెప్ప ముత్తియపుఁజిప్ప చనుగట్టు’ అని వానియందలి రూపకముచే బోధితము.

చ. కొమిరె మనోవ్యథం బొగులఁగ్రుచ్చి కవుంగిటఁ జేర్చిరల్లి శు

క్తిమతి తదియతాపశిఖ १ కీలల నింకఁగఁ బోలుఁ గానిచో

రమణిమెయిన్ బిసాంకురపరంపరలున్ ఘనసారవాలుకా
సముదయమున్ సుజాతజలరజాతదలంబులు నుల్లసిల్లునే.

105

అ. కొమిరె=కూతురయినగిరిక, మనోవ్యధ=మనస్సు వేదనచేత, పొగుల=తడింపఁగా, తల్లి
కుత్తిమతి, క్రుచ్చి, కవుంగిటఁజేర్చి=విగియుఁ గొనిలింపఁకొని, తడియతాపశిఖికీలల=ఆగిరికదయిన
విరహతాపమునెడు అగ్ని నెగలచేత, ఇంకఁగఁగఁబోలు=ఇగిరిపోయి యుండవచ్చును. కానిదో=
అట్లుకానియెడ, రమణిమెయిన్=గిరికదేహమతి, బిసాంకుర పరంపరలు=లేత తామరతూడుల
సమూహములును, ఘనసారవాలుకాసముదయము=కర్పూరమనెడు ఇసుకతెరయును, సుజాతజల
జాత దలంబులు - సుజాత = రెస్సగాఁబుట్టిన సాగసయిన, జలజాతదలంబులు = తామరతీకు
లును - మిగుల మెత్తనివయిన తామరలోపలి తీకులనుట. ఉల్లసిల్లునె=ఓపుచుండునా.

గిరికకు శైత్యోపచారములుగా నొనఁగూర్చిన బిసాంకురాదులను, గిరికను దల్లి కుత్తిమతి గొని
లించికొని యాకూతు విరహజ్వాలలందు నిగిరిపోఁగా నానదియందు మిగిలిన బిసాంకుర వాలుకాపద్మ
దలములుగా నుత్ప్రేక్షించినాఁడు. గిరిక విరహతాపము పెల్లుదనము దెలియునది. బిసాంకురాదులచేత
కుత్తిమతీశోషము నూహించఁబడుటవలన, అలం. అనుమానము.

చ. ప్రసవశరాఖ్యయోగి బహుభంగుల భావన లిచ్చి మర్దనం
బెనఁగఁగ ధాతువేర్చి బలిరయించి రసంబు నిశాంత మంతయు
నృసువుగఁ జేయ మైముఱచి నాతిగలన్మణి భూష లెన్న దా
ప్రసములు చేరి పల్కినను న బల్కుదు చూచియుఁ జూడదెంతయున్.

106

అ. ఇందు మన్వభవరముగాను యోగిపరమగాను అర్థద్యము. ప్రసవశర + ఆఖ్యయోగి=
మన్వభుండ నెడి రసవాదమునేయు యోగీశ్వరుఁడు, బహుభంగుల=పెక్కువిధములుగా, భావనలి
చ్చి=(మన్వ) సంకల్పములును బుట్టించి-(యోగి) (పుత్రరసములచేత భావనలుచేసి, మర్దనంబు=(మన్వ)
పీడించుట — (యోగి) నూలుట, ఎనఁగఁగఁ = అతిశయింపఁగా, ధాతువువర్చి = (మన్వ)
ఇంద్రియములఁ గాల్చి - ఇంద్రియమూర్ఖ గలిగించి—‘ధాతుర్వేంద్రియేషుచ, శబ్దయోన్మిమహాభూత
తద్దేశేషు రసాదిషు | మనశ్శిలాదాశ్లేష్టదా విశేషా దైరికేఽస్మిన్’ (మేదిని.) (యోగి) - అభ్ర
కాది గైరికధాతువులను గూర్చి, రసంబు బలియించి—(మన్వ) ‘రసోగంధ రసేజలే’ శృంగారాదా
విషేషీర్ష్య తిక్తాదా ద్రవరాగయోః | దేహధాతుప్రభేదేన పారదస్వాదయోః పుమాన్’మే.) అను
రాగరసమును మిక్కుటముచేసి—(యోగి) పాదరసమును బంధించి యని యర్థాంతరము. నిశాం
తము అంతయున్ వసువుగఁజేయన్ — (మన్వ) ఇల్లంతయు వగురాజమయముగాఁ జేయఁగాన
నట.—(యోగి) ఇల్లంతయు బంగారుమయముగాఁ జేయఁగా. మైముఱచి = (మన్వ) దేహస్థితి
యెఱుంగనిదై —(యోగి) మదముచేత నొడలుదెలియనిదై నాతి,=గిరిక, గలత్ మణిభూషలు=జాతీ
పోవుచున్న రతనాలసాములను, ఎన్నదు=మన్వభవికారముచేత పాటింపదని యర్థము. —(మదము
చేతఁ బాటింపదని యర్థాంతరము) ఆప్త...పల్కుదు=అనుగుఁజేలులు దగ్గఁజేరి మాటలాడినను
తీరుకదని యర్థము—(అనుగు చెలులపల్కరించిననుబదులు చెప్పి యాదరింపదనిఅర్థం) చూచియున్
చూడదు ఎంతయున్=దగ్గఱనున్న వస్తువులను గూడఁ జూడదని యర్థము. కన్నుమిమ్నుఁ గానదనిఅ.
ఇందు బహుభంగుల భావనలఁగా సంకల్పమునెడి యవస్థావిశేషము. మర్దనమనఁగాఅంతఃకర
అద్రవీభవము. ధాతువేర్చుట యనఁగా ప్రలయమనెడి సాత్త్వికభావము. ‘ప్రలయస్సుఖదుఃఖాదైర్ధి

ర్గాధమింద్రియతాపనమ్'. రసము బలియించి యనఁగా రతియనెడు స్థాయిభావము. పసురాఱును సర్వత్ర చూచుట, ఉన్నాదమనెడి సంచారిభావము. 'ఉన్నాదక్షి త్రివిధము' అ. మైమఱచుటయుజాతిన సామ్యము సవరింపకపోవుటయు సఖులకు బదులియ్యకపోవుటయు మోహమనెడి సంచారిభావము. అలం. శ్లేషును ప్రాణితమగు రూపకము.

ఉ. కొంచక యంబుధిం బడినఁ కొండలప త్త్రము లూడ్చదయ్యె నూ
అంచుల కత్తిదాని యుదుటంతయు నెంతని కంతుచేతి నూ
అంచుల కత్తి హత్తి జవర రాలికుచాద్రుల ముంచె బ్రతరే
ఖాంచితవైభవం బెడలర నాతత బాష్పమహాపయోనిధిన్.

107

అ. నూఅంచులకత్తి = శతకోటియైన వజ్రాయుధము, కొంచక = జంకక, అంబుధి = పడినకొండల పత్రములు = సముద్రమందు పడినకొండల అక్కలను, ఉడ్చదయ్యె = కొట్టివైపదాయెను. 'ఉడ్చు' అని చకారమునకు ముక్తు పరంబగునపుడు పకారము రావలసియుండియు రామికి, 'కం, జాతవ్రాతము మాటుఁజెంద నవి యేఁచక' సాగె' నని గంగ ప పద్యమే యుపోద్బలకము. దానియుదుటు అంతయు నెంత = దానిపదలుమెల్ల ఎంతపాటిది, అని, కంతుచేతి నూఅంచులకత్తి = మన్మథునిచేతనుండెడి శత కోటియని యర్థము. (శతపత్రము అనఁగా అరవిందమని భావము) హత్తి = తాఁకినదై, పత్రరేఖా అంచితవైభవము = అక్కలరేకల యొప్పుచున్న పెంపును, ఎడల = వీడిపోవునట్లుగా నని యర్థము. (మకరికాపత్రపు రేకల యొప్పుచున్న పెంపు తూలునట్లుగానని భావము.) జవరాలికుచాద్రుల = గిరికంచన్నులనెడి కొండలను, అతత... నిధి = విరివయైన కన్నీరనెడు మహాసముద్రమందు, ముంచెను.

ఇంద్రునిచేతి నూఅంచులకత్తి మైనాకాదిపర్వతములను పత్త్రము లూడ్చకయే సముద్రమాత్ర మందుఁ బడఁజేసినది. మరుని నూఅంచులకత్తియో గిరిక కుచపర్వతములను పత్త్రములెల్ల వీడునట్లుగా మహాసముద్రమునందు ముంచినది. కాన దానికంటె నిదియే యెంతో యెక్కువయని యర్థము. ఆమై నాకాదులు సముద్రమున నింద్రునికత్తిచేతఁగాదు మఱియొక దానిచేత — (అనఁగా వాయువుచేత) నూ రకపడినవి మాత్రమే. గిరికాకుచాద్రులలో మరునినూఅంచుల కత్తిచేతనే యూరకపడుటగాక యడు గంట ముంపఁబడినవి. బాష్పము 'అతిత' మైనదిగాన దానిచే సముద్రము 'మహా' సముద్రము. జవరా లనుచో 'అలు' శబ్దమునకు విశ్రమము చెల్లుటకు.

క. 'అలనుపదంబు మొదలను • రాగమంబు, వచ్చుసంధికి నుభయంబు • వడికిఁ జెల్లు

నతివ జవరాలుబారెంత • రాలు ముద్ద, రాలు ధర్మాత్తురాలన • రాక్షసారి. (అప్పుకవీయము) ఇందు 'కంతుచేతి నూఅంచులకత్తి' యనుచో నతిశయోక్తి 'కుచాద్రులు' 'అతత... నిధి' యనుచో రూపకములు. ఇంద్రుని నూఅంచుల కత్తికంటె మరుని నూఅంచులకత్తికి సుతీర్ణముచెప్పుటచే వ్యతిరేకము పూర్వోక్తములయిన యతిశయోక్తి రూపకములచే అనుప్రాణితము. మైనాకుడు వాయువుచేత సముద్రమునంబడుట.

'పూర్వంకృతయగే తాత పర్వతాః పక్షిణోఽభవన్ | తే హిజగ్గుర్జితస్సర్వా గరుడానిలచేగినః ||
తతస్తేషుప్రయాలేషు దేవసంఘా స్సహర్షిభిః| భూతాని చ భయంజగ్గు స్తేషాం పతనశంకయా ||
తతఃకుద్గ స్సహస్రాక్షః పర్వతానాం శతక్రతుః| పక్షింశ్చిచ్ఛేదక్షుజ్జేణ తత్ర తత్ర సహస్రశః||
స మాముపగతః| తద్ధోఽవజ్రముద్వమ్య దేవరాట్ | తతోఽహం సఖిసాక్షి ప్రశస్యసనేన మహాత్మనా||
అస్మిన్లవణోయే చ ప్రక్షిప్తః స్లగ్గితమ| గుప్తపక్షస్సమగ్రశ్చ తవ క్షితాభిరక్షితః || (రామాయ)

‘సుజాత జలజాత దలంబులు’ అని తామరారీకుల శిశిరోపచారమునకై గిరిక మేనమామిడి రనియు. మదనతాపంపుఁ బెల్లనకు సయింపక కన్నుఁగవవెల్లి గట్టిగుబ్బలపయి దిగుపాటి ముంచె ననియు ఫలితార్థము.

క. కంజనయనావిలోకన, ఖంజనయుగ మెదకు వ్రాలఁ శ్ర గని వను వాలా

రంజిలుటఁ దెలిసి శంబర,భంజనుఁ డతినిశితవిశిఖ శం క్తి నగర్వై. 108

అ. ఇందు మన్మథపరముగాను కిరాతపరముగాను అర్థద్యయము. శంబరభంజనుఁడు=(శంబర శబ్దము ‘శంబరో దైత్యహరిణమత్స్యకైలజలాంతరే’ అని శంబరాసురునియందును లేశియందును వర్తించుచున్నది గనుక) శంబరాసురుని ఖండించినమన్మథుఁడని యర్థము. లేడిని భంజించు కిరాతుఁ డని యర్థాంతరము. కంజ...యుగము-కంజనయనా=తమిక్ కంటియైన గిరికయొక్క, విలోకన=చూపులనెడు, ఖంజనయుగము=కాటుక పట్టలతోడు, (‘ఖంజరీటస్తు ఖంజనః’ అ.) ‘లోకే దృశ్య రుచిర చచ్చలఖిజ్జారీటా’ అమరుక, కాటుకపట్టలకు చూపులకు నాపమ్యము, ఎదకు వ్రాలఁ=హృదయ ప్రదేశమందు వ్రాలఁగానని విలోకనపరమైన యర్థము— ఎదకు వ్రాలుటయనఁగా సంభోగమునకై వ్రాల గానని ఖంజనపరమైన యర్థము - ఎదయనఁగా పశుబుటువు. ఇట్ల తన్మూలమైన సంభోగము - లక్ష్మీ తము.) కని=చూచి, వసుపు ఆలోక రంజిలుటఁ తెలిసి=(వసువనఁగా వసురాజును ధనమునుగనుక మన్మథపరముగా) వసురాజుగిరికాహృదయములోఁ బ్రకాశించుటను దెలిసినవాఁడై, (కిరాత) ధనము కాటుకపట్టలు సంభోగార్థమై వ్రాలిన భూమిలోనుండుటను దెలిసినవాఁడై, అతినిశిత విశిఖశం క్తిఁ= మిక్కిలివాఁడియైన యష్టుల సమూహముచేత, అగర్వై=భేదించెను. ఇది యుభయత్రసమానము.

గిరిక దుఃఖభరముచే తలవ్రాల్చుఁగా నామెచూపుఁగవ అొప్పుపయి నెలకొనెననియు దానిచే నామెహృదయమందు వసురాజు నెలయుచున్నాఁడనియుఁ దెలిసి మరుండు మఱియు దెప్పరముగాఁ గారించెనని యర్థము. కాటుకపట్టలు సంభోగమునకు వ్రాలుచోట ధనముండునట. అలం. క్లేషమూలక రూపకము.

‘ఖంజరీటమిఘననిధువనసంచారోపజ్ఞాతనిధిగ్రహణకాతుకితమతికిరాత ఖన్యమానస్థపుటితాభ్యా శజలాశయాః’ ‘తస్మిన్నిధిర్భనతి మైఘనమేతి యస్మిన్’ (బృహత్సంహిత.)

తే. పూటపూటశరతోక్తి ధీ పాడము కతన, విన్ననై య న్న దీకన్య శ్ర వేణి దూల సన్నగిలియున్న గతి నెన్నఁబడనునెయకట, యూర్కిసిలుకంక శా కృతిగనొనరెనపుడు.

అ. ఇందు ‘సదీకన్య’ యనుటచే అల్పనది పరముగాను గిరికాదేవిపరముగాను సర్వద్యయము తెలియునది. పూటపూట శరతోక్తి పాడముకతనఁ = ఒక్కొక్కనాఁడును సంవత్సరకొటి పుట్టుట కారణమువలన - అనఁగా ఒకదినము కోటిసంవత్సరములుగా నుండుటచే యని యర్థము. (శరత్కాలపు కోటిభాగము - దినదినమును శరత్కాలమందుఁ గొంత గొంత భాగముజరుగుట.-యనియర్థాంతరము.) శరదృతుకాలమునం దందలి దినములు దానిభాగములుగా నెన్నుటతెలియు నది. అన్నదీకన్య=ఆ గిరికాదేవి, (అభిన్నయేఱు) విన్ననై = చిన్నబోయి యని యర్థము - (నీరుపట్టిపోయి యుండు యర్థాంతరము.) వేణితల్పంక=జడతూలిపోఁగా (ప్రవాహము తీసిపోఁగాననియు), సన్నగిలి యున్నగతిఁ=చిక్కిపోయియున్న విధమును, ఎన్నఁజనునె=తలఁడఁగూడునా - తలఁప నలవిగాద నుట. అకట=అయ్యయ్యా, అపుడు=ఆనమయమందు, ఊర్కికట కంకశాకృతిఁ ఒనరెఁ=ఉంగర ముఖ కంకణములామెను. (అలలు జలకణప్రాయములయ్యెననియు.)

దినమొక్క సంవత్సరముగా గిరికకుఁ దాపమెచ్చుటచే నావిడ చిన్నబోయి జడసాంపుత్రులగా మిక్కిలి చిక్కను. దానిచే నామె యంగరములు చేతి కడియములయ్యెనని యర్థము. కృశ త్వముచేత నుంగరములు కరకంకణము లగుట. కరముద్రిక చూడవస్త కంకణమయ్యె. (చాలు) నాఁడు నాటికి కరత్నాలము కొంతకొంత జరుగుచుండఁగా నాచిన్నయేలు నీరికి వెల్లువతీసిపోయి నన్నగిలెను. దానియలలు జలబిందుప్రాయములయ్యెనని యర్థాంతరము. విరహోర్ధ్వ స్త్రీలు జడవేసి కొనమిచే నది సాంపు చెడుట. అల. శ్లేషానుప్రాణితమగు సమాసోక్తి.

‘ఏకవేణీధరా సీతా వాసో మలినమంబరమ్’ (రామా) ‘ఆద్యైబద్ధావిరహాదివసే యాశిఖా దామ హిత్యా, కాపస్యాస్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయాం, స్పర్శక్లిష్టా మయమితనభేనా సకృత్సారయస్త్రీం,... ఏకవేణీంకరణే. మేషుసందేశము’.

సీ. మది నున్న మరుఁడువంశ మహోగ్రగతి వచ్చు, కమ్మ దెష్పెరలసంగడి సెనుగొప్ప లూర్పుగాడ్పుల రాక ర కులికి పాండుమృణాల, కుండలివై బూనెఁగుచనురాద్రి కుచనురాద్రి గరంగెర ఘోరతాపార్చినాఁ, బడ సె బుప్పొడితోడివలపుఁజెమట చెమట వెల్లువకు ఫేరనములయ్యెఁ బెనుఁగాఁక, నవసి నీరుగఁబొంగుహారమణులు తే. హారమణి వారతారాపరసారమును గ, తోరమూర్ఖాంధకారవిస్తారమును న పారమై రేయుఁబగలు నేర్పఱుపకునికి, మగువకుఁ దమ్ములరమోడ్చుటమఱవయ్యె.

అ. మదికొడున్న మరుఁడు పంపకొ = మనస్సునందున్న మన్తఘండు పంపఁగా, మహోగ్రగతికొ = మిక్కిలి యుగ్రమయినవిధమున, వచ్చు, కమ్మ దెష్పెరలు = మలయమారుతములో, అనకొ, ఊర్పులు, కదిసెకొ = దాఁచరించెను, ఊర్పుగాడ్పురాకకుకొ = నిట్టూర్పుల నెడి వాయువులువచ్చుటను, ఉలికి = భయ పడి, కుచనురాద్రి = చన్న నెడు మేరుపర్వతము, పాండుమృణాల కుండలికొ = తెల్లనితామర తూడ నెడి సర్పమును — తెల్లనిసర్పముననుటచే శేషునిననుట. పైకొ, పూనెకొ. ఘోరతాప అర్చికొ = జెట్టిద మయిన విరహాంపుకాఁకయ నెడు అగ్నిచేత, కుచనురాద్రి = చన్న నెడు బంగారుకొండ, కరంగెనాకొ = కరఁగినదో యనునట్లుగా, పుప్పొడితోడి వలపుఁజెమట = పూవుపొడితోఁగూడి వాసనలుగుబొలింపు చెమట, పడ సెకొ = కలి గెను. చెమట వెల్లువకుకొ, పెనుఁగాఁకకొ = జెట్టిదమయిన విరహతాపముచేత, అవిసి = కుమిలి, నీరుగకొ పొంగు = నీళ్లుగా నుబుకుచున్న, హారమణులు = హారపుముత్యములు, ఫేరము లయ్యెకొ = నురుఁగులయ్యెను. హారమణివార = హారపుముత్యముల సమాహమ నెడు, తారా = నక్షత్ర ములయొక్క, అపసారమును = పోవుటయును, కతోర = కటువయిన, మూర్ఖా = పరవశత్వ మనెడు, అంధకార = కాలుచీకటియొక్క, విస్తారము = అధిక్యమును, అపారమై = తుదిలేనిదై, రేయుంబగలు నేర్పఱుపకునికికొ = రాత్రియగుటయు పగలగుటయు నేర్పాటుగాక యుండుటచే, మగువకుఁ దమ్ము లు = గిరిక కన్నుల నెడు తామరలు, అరమోడ్చు మఱవయ్యెకొ = సగము మోడ్చుటను మానకుండెను.

మన్తఘనికి కమ్మ దెష్పెరలను బంపఁగలుగుట కతఁడు వానిసెక్కు రాతుగాన. ‘మహోగ్రగతి వచ్చు’ తెష్పెరలనుట యూర్పులదండు దట్టమునకు. ‘కమ్మ’ తెష్పెరలనుట గిరిక యూర్పులతోడి పోలికకు. మన్తఘతాప ముచేత నిట్టూర్పులు వేండ్రముగా నిగిడెను. గాడ్పును మ్రింగుగొల్గ సర్పముగాన కుచనురాద్రి పాండుమృణాళ కుండలిని పయిని బూనినది. కుచములపయి నిట్టూర్పులు పొలయుటచే దాని యొన్నత్యము వ్యంజితము. తొల్లివాయువునకు గాదిశేషునికి బలాధికు తపనని వాడుపుట్టఁగా నపు డాదిశేషుఁడు మేరుగిరిశృంగమును బడగలచేఁగి న్ని దానిని గదబుచ్చున వాయువునకుఁ జెప్పఁగాఁ

నతఁడు గవల్కు పోయెనను పురాణకథ యిట యనుసంధించునది. గిరిక పద్మినీజాతి ప్రయుక్తమయిన పద్మ గంధము మేనగలదిగాన చెమటకు పలపు; చెమ్మట, కరఁగిన బంగరుకొండద్రవమువలె పసిమి నొందుటకై పుప్పొడితోడికూడిక. చమ్మలయందుఁ దామరతూండ్లు చలువకై కప్పఁబడినవి.

కాఁకచే హారమునందలి ముత్తైములు పెటిలుట. తాపము ముమ్మరముచే చెమ్మట వెల్లువ. ముమ్మర మునకు హారపుముత్తైములు పెటిలఁగా ఆవెల్లువకు 'నురుగు'లయ్యెను ముత్తైముల నెడి చుక్కలు పోయి నందునఁ బగలు; మూర్ఛయ నెడి కటికిచీకటి క్రమ్ముటచే రాత్రి. పగలును రాత్రియు నొక్కటఁ గలు గదుకాన రేయనియు పగలనియు ఏర్పఱుపకునికి. కాన కమ్మల నెడి తామరలు పగలుగాన విచ్చియు రేయిగాన మోడ్చియుఁ దుదకు అరమోడ్చునొందెను.

మొదటి మూఁడు పాదముల మూఁడు త్పేక్షలు. రెండవది రూపకసంకీర్ణము గమ్యము. మూఁడవది రూపశోభాపితము. నాల్గవపాదమున పరంపరిత రూపకము. గీతిని రూపకానుప్రాణిత కావ్యలింగము.

నీ. వరగుణజాల సంరవన సామగ్రితోఁ, బాశంబు లాశలఁ శ బాదుకొల్పి
చలులతాపానల శ జ్వాలికల్ నెఱపి జీ, వనమంతయుఁ గలంచి శ వనచరాళి
నిస్వనంబులు రేచి శ నిగురుకాతర నేత్ర, శంబరంబులు వాడు శ శరభగండ
కములుదూలెడుచిత్ర శ కాయలీలలుసోయ, గములువిడ్కినుభద్ర గతులబడడియు

తే. నాతత స్తబ్ధరోమంబులలసివ్రాలు, ఘనసితాపాంగములుగాఁగఁ శ గాండవృష్టిఁ
పఱిపివేటాడఁదొడఁగె శంబరవిరోధి, కాంతయావన శేఖలోఁ గలయమెలఁగి.

అ. ఇందలి గీతియందుఁగల 'శంబరవిరోధి' యనెడు విశేష్యపదమునకు మన్తఘండనియుఁ గిరాతుఁడనియుఁ బ్రకృతాప్రకృతశ్లేషముగల్పించి యంతట నర్థవ్యయము గలుగఁజెప్పినాఁడు. శంబరవిరోధి=మన్తఘండని యర్థము. (కిరాతుఁడని యర్థాంతరము) కాంత, యావన+శేఖలోఁ = పరువముయొక్క యొప్పిదములో, (కాంతయా + వనశేఖలోఁ = అందమయిన అడవి పరువలో ననియు), కలయఁ, మెలఁగి=అంతటను దిరిగి, వర...మగ్రితో—(మన్తధ) వర= పరుఁడైన రాజు యొక్క, గుణజాల=రూపయావనాది గుణముల సమాహమనెడి, సంవన సామగ్రితోఁ = వశము చేసికొనుట యొక్క నిండుతనముతో - (కిరాత) వర = మేలయిన, గుణ=ఉరిత్రాళ్లయొక్కయు, జాల=పలయొక్కయు, సంవన = వశక్రియలయొక్కయు, సామగ్రితోఁ = సాధనములతో ('వశ క్రియా సంవనమ్' అ.) పాశంబులు = (మన్తధ) (ఇట పాశశబ్దముచే బంధములు లక్షితము.) బంధములను, ఆశలఁ = ఆశలచేత, పాదుకొలిపి = నెలకొలిపి, తిరముగావించి - ఆశాబంధములు గలిగించియును - (కిరాత) పాశములు = ఉరుత్రాళ్లు, ఆశలఁ = (దిశస్తుకకుభః కాష్టా ఆకాశ్వ హరితశ్చతాః' అ.) దిక్కులందు, పాదుకొలిపి=ఘటించి యనియు

చలుల...జ్వాలికల్ = (మన్త) వేండ్రమయిన తుందుడుతుల నెడు అగ్ని సెగలను, నెఱపి=పర్వఁ జేసి. (కిరాత) వేండ్రమయిన క్రాఁచుటగల యగ్ని సెగలను నెరపియనియు, జీవనమంతయుఁ కలంచి = (మ) బ్రతుకంతయుఁ గలఁచెనొందించి - (కి) జీవనమనఁగా జలము గనుక సరస్సులందలి జలములను దుప్తవస్తువులుగలిపి కలుపితములుగాఁజేసి, వనచరాళి నిస్వనంబులురేచి=(మ) వనమందుఁజరించు తుక సికాదుల కలకలధ్వనులు రేఁగునట్లుగాఁజేసి - (కి) వనమందుఁ గ్రమ్మరుతనపాటియొలుకువాండ్ర కూఁడలు బొబ్బలు నతిశయించు నట్లుచేసి.

నిగుడు కారతరనేత్ర శంబరంబులు = (మ)నిగుడుచున్న చలింతుచున్నకన్నులందరి జలములు- (కి)బయలుసాగుచున్న బెరుకుంగన్నులుగల(లేక దీనంపుచూడుగుల)యెట్టిజింకలును (శంబరమనగాఁ జలమును ఎట్టిజింకయు.) వాడు శరభగండకములక - (మ) వాడు=పదలుచున్న, శర=తెల్లు వెన్నుయొక్క, భ=కాంతిపండికాంతిగల- అనఁగా విరహముచేఁ దెల్లపాటిన, గండకములు=చెక్కిళ్లును-(కి) వాడు = నవయుచున్న, శరభములును గండకములును - శరభమనఁగా ఎనిమిదికాళ్ల మృగము. గండకమనఁగా గెండామృగమును, తూలెడు చిత్రకాయలీలలుక = (మ) తూలిపోవుచు న్నవితలయిన మేని విలాసములును - (కి) తూలియాడుచున్న పులుల లీలలును - ('ద్వీపీవ్యాఘ్ర శ్చిత్రకాయః' అమరశేషము.)

సోయగములు వీడ్కొను భద్రగతులు=(మ) మురిపములువీడిన మేలయిన నడలును - (కి) (మెల్లందనంపు) సాగసులు వీడినట్టి భద్రజాతి యేనుంగుల సంచారములును. ('భద్రోమంధ్రోమృగ శ్చేతి విజ్ఞేయా స్తి విధాగజాః' అమ.), జడియు ఆతెత స్తబ్ధరోమములు - (మ) జడియు = చచ్చు చున్న, ఆతెత=విస్తరించిన, స్తబ్ధ=నిట్టపాడిచిన, రోమములు = గగురుపాటనుట .. (కి) జడియు= భయపడుచున్న విస్తారములయిన పండులును, ('దంష్ట్రీఘోటీ స్తబ్ధరోమా' అ.) అలసి వ్రాలు ఘనసి తాపాంగములక = అలసటచే సోలుమేన్న మిక్కిలి తెల్లనయిన శ్రేంగంటిచూపులును- (కి) బడలిక చే పోలేక వ్రాలుచున్న గొప్ప నెమిళ్లును, సితాపాంగమనఁగా శుక్లాపాంగము. కాంగక=అగు నట్లుగా, కాండవృష్టిక పఱపి=బాణవర్షము గురియించి, వేటాడక తొడఁగెను.

మొదట నాయకుని పెక్కుగుణములకు మనస్సు మిక్కిలివశమగుట, ఆశలు కుదురుకొనుట, మన్నభతాపమెనగుట, ఉబుసంతయు కలఁగుండువడుట, శుకపికముల రొదలు, కన్నులనీటి జాలు, చెక్కులు పలుచనై తెలుపెక్కుట, మేనిసాబగులు దూలుట, నడలుచురువులు వీడుట, గగురుపాటు, కడకన్నులు సోలుట, యని వరుసగా ఈయవస్థలు తెలియునది. 'కాంతయోవన కేఘలోఁ గలయమెలఁగి వేటాడఁ దొడఁగె' ననుటచే గిరికి పరువము నూఁది విచ్చలవిడి బాధించినాఁడనుట. ఇట్లఁ బ్రకృత తాప్రకృత శ్లేషము. విశేష్యశ్చిప్తతనుబట్టి శబ్దశక్తి మూలధ్వని యని మతాంతరము.

చ. అలికులవేణి యిట్లు వలరయాంక బినాంకుర పన్నగాళికిం

జలమరిచల్లగాలికిని ౩ జక్కెరఖాణపు దేజిఁ దోలుపూ

విలుతువయాళికిం జిగురురవిందుల నీలిగయాళికిఁ హలా

హలగుళికాభదుర్దధురనాళికి నాళికి లోఁగి యాత్మలోన్.

112

అ. అలికులవేణి=గిరికి, ఇట్లు, వల .. గాళికిఁ — వలయ అంక=గుండ్రనయే గులుతుగాఁ గల, బినాంకుర=లేతతామర తూడుల నెడు, పన్నగ ఆళికిఁ=పాముల సమూహమునకును, చల మరిచల్లగాలికిని=చలపాదియైన చల్లనిగాడ్చునకును, 'చలిమిరిసన్నగాలికి' నని పాతా. చక్కెర... పయాళికిఁ — చక్కెర ఖాణపు లేజిఁ=పంచదారయే మేఁతగాఁగల గుట్టయును - అనఁగాచిలుకను, తోలు, పూవిలుతు=మన్నగునియొక్క, పయాళికిఁ=వాహ్యళికి ప్రయాణియనఁగా విసోదార్థము సఫరి వారముగాఁ జేయువిహారము. 'ప్రమదనివ్యంద తరనేత్రపద్మలగుచు, చారజనులు విలోకింపఁ బ్రమద లీల, సముచితానల్ప పరివారసహితుఁడగుచు, నవనినాథసుతుండు వాహ్యళివెడత' (శృంగారనైషధ) పాలునునీరు నేరుపలు • పంగలమాపుల వేదవీధివా, హ్యళియొనర్చు నేయలిక • లాలక (రామాభ్యుదయము.) మన్మథుఁడుచిలుక లేజి నెక్కి చేయుచున్న పయాళికి ననుటచే, చిలుకల రొదలకనుట.]

చిగురువిందుల నీలిగయాళికి = చిగురే తిండిగాఁగల నల్లనిగఁఁఁగికి - అనఁగా కోకిలకనుట. నీలిశబ్దముచేతను నిందధ్వనితము. హలా...నాళికిక్ — హలాహల గుళిక+అభ=కాలకూటపు గుటిక తోసాటియైన - (గుండ్రగాఁగాని యుండగాఁగాని యుండువానిని గుటికగా రూపించుటగలదు.) 'హరిహరబ్రహ్మ మహానుభావంబు లొక్కొట్టిగాఁ గరంగిన గుటికయనఁగ...భావబింబంబు పూర్వా ద్రి పైవెలింగె (భార. విరాట)

ఆరూఢస్థితిఁ జంద్రికాధవళితా • జాండంబులోఁ జంద్రుఁ డొ
పూర్వం గాలభిషగ్వరుం డవిరళంబై కాముకశ్రేణికిం
మారోత్సాహము నిల్పఁ బాదరసముక్ • బంధించి గ్రాసార్థమై
క్షీరస్థాలికఁ బెట్టినట్టిగుటికాఁసిద్ధాషధం బోయనఁ. (మనుచరిత్రము.)

సూర్య నెఱ్ఱని గుటికగాను జంద్రుని తెల్లని రసగుటికగాను వర్ణించునట్లు, తుమ్మెదను నల్లని విషపు గుటికగా వర్ణించినాడు. విషము నలుపు కవినమయ సిద్ధము.) దుర్జన=చెడుకావరముగల, ఘన= గొప్పదయిన, అలికిక్ = తుమ్మెదకును, అలికిక్ =చెలికత్తియకును, లోఁగి=జడిసినదై, ఆత్మలోక్ = తనమనస్సునందు, మిఁదికన్వయము.

బిసాంతురము 'వలయాంక'ము లగుటంజేసి పన్నుగాలియయ్యె. 'చల్ల'గాలిగాన చలమరి. మరుని తేజకి 'చక్కర భాణ' ముగాన చక్కరవంటి తీయని రవళి. మరుని 'వయాళి' విరహిణికి 'విరాళి'. 'నీలిగయాళి' యగుట చిగురువిందులచేత. 'పల్లవగ్రాస కపాయకంఠ కలకంఠ కుహూకలకాకలీ ధ్వనిక్.' (పారిజాతాపహరణ)అని పల్లవ గ్రాసముచేత కోవెలలకుఁ గలధ్వనిగలుగును. కావుననే గయాళి. అది మన్నఘనకు 'కలకంఠకూజలై ర్నిబద్ధపుష్పాయుధతూర్వనిస్వన' అన్నట్లువాద్య గాడుగదా. వానివయాళి కీగయాళి వాద్యగాడు. అలి దుర్జనఘనమైనదిగాన హలాహలపు గుళికకుసాటి. ఇంతకు కొనరుగా 'అలి' యొకతి చేరినది. అలియేమి బాధకమా? తనమరుని వలవంత దానికిఁ దెలియునో యను సిగ్గుచే దానిఁ జూచినను విసపువితే.

'తేజ' యనుపదమునకు 'దీప్తికాం హ్రస్వస్వాత్' అనుసూత్రముచే హ్రస్వముప్రాప్తించి 'నచదేశ్యపదేన' అనెడు సూత్రముచే హ్రస్వప్రాప్తి లేకున్నను 'నైకపల్లెఁన దేశ్యేహ్రస్వోదేశ్యేపి వాక్యచిత్' అనెడు నధర్వణ వచనమువలన హ్రస్వమువచ్చినది. గయాళి గయాళి, అని ద్విత్వా ద్విత్వరూప భేదముచేత రెండువిధము లగుటకు 'అద్విత్వంచ భవేద్దిత్వం దీర్ఘహ్రస్వశ్చ కేమదిత్' అని యధర్వణవచనము. ఇందుఁ దటస్థాద్దీపనములను జెప్పినాడు. 'వల...గాళికిక్' రూపకము. 'చక్కర...గయాళికిక్' పర్యాయోక్తములు. 'హలా...నాళికిక్' ఉపమ.

ఉ. అమృక చెల్ల ధైర్యరవిభవతిశయంబునఁ దండ్రిపెంపు లే
శమ్మును గాననైతి జడశబ్దమునఁ జనయిత్రి బోలి వైఁ
గమ్మునిదాఘతాపహతిఁ గ్రాఁగుముఁ జిక్కితి లోఁతు దక్కి ని

కమ్ముగఁ దండ్రిచాయ గలర కన్యలు ధన్యులుగా వసుంధరన్.

118

, అ. అమృక చెల్ల =ఓయమ్మ అక్క చెల్లెలా,యని సంతాపజనిత మయినమాట. - నేనేమి నేయుదు ననుట, ధైర్యరవిభవతిశయంబునఁ =దిటయొక్క పెంపుసొంపుచే, తండ్రిపెంపుఁ = తండ్రియైన కోలాహలని అతిశయమును, లేశమ్మును, కాననైతిని=పొందనయితిని. (సర్వతము ధైర్యమున కుపమా నముగాన యిట కోలాహలని ధైర్యమునకు నుపమానభూతునిఁ గాఁగొనుట.) (జడమనఁగా అచేత నమువలె ప్రానువడియుండుటయు జలమును. ఇట లడల క భేదము. !నిదాఘమనఁగా వేడియు వేసవి యను, లోఁతనఁగా గోంభిర్యమును నిమ్నత్వమును,)జడశబ్దమునఁ...దక్కి—జడమయిన జన్తము

చేత తల్లియగు శుక్తిమతిని బోలి, మీఁదఁ బయికిొనెడు, వేడియైన కొందలపాటుయొక్క తాడుచేత, తపించుచు, గాంభీర్యముచెడి, చిక్కితిఁ = కృశించితిని యర్థము. తల్లిని బోలి యున్నందునఁ దల్లి నదిగనుక జలజన్మమును, ప్రైగ్భవమున్నగ్రీష్మకాలపు నెండతాడుచేఁగ్రాగుచు నిమ్మత్వముమాని నన్నగిలుటయు, నదిధర్మములనితెలియునది. 'నిదాఘాః గ్రీష్మకాలే స్యాత్ప్రస్థా స్వేదాంబునోరపి' విశ్వము. వసుంధరఁ = భూమియందు, నిక్కచ్చుగఁ, తండ్రిచాయగల కన్యలు=తండ్రిపోలికగల కన్యలు, ధన్యుగా=కృతార్థులు గదా. 'ధన్యా పితృముఖీకన్యా ధన్యో మాతృముఖ స్సుతః' అన్నట్లు తండ్రినిబోలినకొమార్తయుఁ దల్లినిబోలిన కుమారుడును ధన్యులని కలదు. నేను దండ్రినిబోలక తల్లిని బోలినందున నిట్టి వ్యభిచారియితిని యర్థము. శ్లేషిను ప్రాణిత మగు అర్థాంతరన్యాసము.

మ. సయిదో డయిననువృత్తపాండురమణీ జాలంబు మున్నున్నగా
భయకృత్పల్లవసూచికాసితిఁ దపఃప్రపారూఢిఁ బే రైస్వపా
న్వయచూడామణి పేరురం జెన సె నే నీ నట్లయ్యుఁ బ్రాపింప లే
నయితిం దాదృశవైభవం బకట భాగ్యార్థయ త్రముల్ గా సిరుల్. 114

అ. ఇందు 'పాండురమణీ జాలంబు' అనుచో రమణీజాలమనియు మణీజాలమనియుఁ గల రెంటికిం బొసఁగునట్లుగా సర్కులు చెలియునది. సయి...జాలంబు—సయిదోడైన = లోడఁబుట్టిన, సువృత్త=చక్కఁగా గుండ్రనయిన, పాండుర=తెల్లని, మణీజాలంబు = రతనములగుంపు - అనఁగా ముతైములని యర్థము - (సువృత్త=మంచినడవడిచేత, పాండు=నిర్మలమయిన, రమణీజాలంబు=స్త్రీ) సమాహము, అని యర్థాంతరము.) ముగ్ధ మున్నుగాఁ = ముందుముందుగా, భయ...స్థితిఁ—(మణి) భయకృత్ = వెఱపును జేయునట్టి, పల్లవ=చిగురువంటి-గడ్డిపోచ వంటి, సూచికా=సూచులయందలి, స్థితికి విశేషణము - సూచులచేత గ్రుచ్చఁబడుట చేతననుట. (రమణీ)భయకృత్ = వెఱపుఁబుట్టించు, పల్లవ-పత + లవ = పాదము కొంచెయొక్క - అనఁగా బొటనప్రేలియొక్క, సూచికాస్థితిఁ = సూచులయం దునికిచేత - బొటనప్రేలిని సూచియం దూఁచినిలుచుట చేతననుట, తపఃప్రపారూఢిఁ = (మణి) గ్రీష్మర్తువుయొక్క యతిశయించుటచేత, పేరై=హారమై, ప్రేసంగికాలమందు చలువకై ముతైపు సరులు వైచుకొనుట ప్రకటము.

క. మొలతోడవును వెలివలువయుఁ, గలపిఱుఁదుల ముతైసరులు * గందపుఁ బూఁతల్
గలచనులఁ దానపుంబొడి, నలరుకురులఁ బతులవేడి * నడఁగింతు చెలుల్.

చ. చెలువుగ రేలుమేడపయిఁ జెల్లిపడంతులు పాడఁ దమ్మివూర్
గలుగుకొలంకు నీటిమునుకఁ మొయియొప్పగఁ బాటలీనుమం
బులపెనుతావి సారెకును ముక్కును దన్నగ ముతైసర్లు వె
న్నెలు సుఖంబుగూర్పఁ జెలి నిత్యమువేసఁగి యింపునింపుతఁ. (బుతుసంహర.)
'తరళముక్తాద్ధిప్తి ధారాధివాసమై వేసవి నిది మహోల్లాస మొసఁగు. (తృప్తియా. ౧౫)]

(రమణీ) తపఃప్రపారూఢిఁ = తపస్సుయొక్క మిక్కిలియైన దిట్లచేత - మిక్కిలి దిట్లయైన తపము చేతననుట, పేరై = ప్రసిద్ధినిొందినదై, స్వపాన్వయచూడామణి = రాజకులమునకు తలమానిక మయిన వసురాజుయొక్క, పేరురంబు = వెడలుపయిన అొప్పును, ఎనసెఁ = పొందినదాయెను. ఏను, అట్లు అయ్యుఁ = ఆముతైములకుఁ గలిగిన సువృత్తాది లక్షణములుగల దాననయ్యను, తాదృశవైభవంబు = అటువంటి - అనఁగా మత్స్యములు గలుగఁ జేసికొన్నట్టి - పెంపుసొంపును - వసురాజు పేరురంబైనయు

టను, ప్రాపింశ లేనయితిని, అకట, సిరులు=సంపదలు, భాగ్య+అయ త్తముల్=పుణ్యమునకు లోనయి నవిగదా - అనఁగా పూర్వజన్మ పుణ్యరూపమయిన భాగ్యమునకుఁ దగునట్లుగానే సంపదలు గలుగు చున్నవి గదాయనుట.

లోడఁబుట్టిన ముత్తైములు పొందినంత భాగ్యము నాకు లేకపోయెననియు, లోడఁబుట్టిన యాడుబుట్టువులు పొందినంత భాగ్యము నోచక పోయితి ననియు నర్థములు. ముత్తైములు బెడిదంపు నూదులచే గ్రుచ్చుంబడి వేసంగికాలము ముప్పురింపఁగా హారములుగా రాజు పేరురమును బొందెను. ఆడుబుట్టువులు సూఁదిపయి బొటనప్రేలూని తపముచేసి పేరెన్నికగాంచి రాజు పేరురమును బొందిరి. పేరురమును ఎనయుట యనఁగా ఆలింగనము సేయుటయని రమణీపరమయిన యర్థమున. ('చెక్కు నొక్కదెయంచు దిక్కిరి గ్రామణి నక్కునేరదెయంచు రిక్కిరాయఁడు'. ఇత్యాదులెఱుఁగునది. 'అట్లయ్యున్' దానివలెనే నేనును సువృత్తాదులు గలిగినదాననే! పేరురంబెనయుకుంట యేల? వాని వలె 'భయ...పేరై' యుండలేదు. ఎప్పుడు? 'సున్నున్దుగా' పూర్వజన్మములందా. కావుననే 'సిరు లో' భాగ్యాయత్తముల్ = పూర్వజన్మకృత పుణ్యాధీనములు. 'భయ...ప్రారూఢి' యని యిట్టి మహాకవితపంబునకు ఫలముగా నెనసినపేరురంబు 'సృపు'నిదిగారాదు 'సృపాన్వయచూడామణి' దిగావలయు. 'పాండురమణి' 'సృపాన్వయ చూడామణి' యనుట మఱులు మణి నేపొందునని యాచి త్యము. పేరు పేరురమును బొందుటయు పొందు. అట్టివాని పేరురంబెనయుట 'వైభవ'ము. కావుననే యిట్టిసిరి 'భాగ్యాయత్తము.' అలం. 'సయి...నయితిని' క్లేషాత్థాపితమగు వ్యతిరేకము. 'భాగ్య... సిరులో' అర్థాంతరన్యాసము; రెంటికినిసంకరము. సమాసోక్తియు.

ఉ. తల్లియుఁ దండ్రియుఁ బహువిధంబులఁ గామితముల్ ఘటించఁగా

నుల్లము చల్లనై సిరుల ౩ నొందునువర్వగరాహిరాట్పురీ

హల్లకపాణులం దొకతె ౩ నై జనియింపక యొడ్ల నొంచువె

న్వెల్లికి తాతికిం బొడమి ౩ వేటిడి నై తిఁ నలంపులేటికిన్.

115

అ. తల్లియుఁ తండ్రియుఁ బహువిధంబులఁ, గామితముల్ = కోరికలను, ఘటించఁ గాఁ = సమకూర్చుచుండఁగా, ఉల్లముచల్లనై, సిరులఁ=సంపదలను, ఒందు, సువర్వ...నరఅహి రాట్ పురీహల్లక పాణులందుఁ = దేవతలయొక్కయు మనుష్యులయొక్కయు మేటిసర్పముల యొక్కయు పట్టణములందలి - అనఁగా స్వర్గమర్త్య పాతాళలోకములయందలి - చెంగలువలవంటి చేతులుగలవారియందు - స్త్రీలయందు, ఒకతనై, జనియింపక = పుట్టక, ఒడ్లఁ = ఇతరులను, నొంచు=బాధించుచుండునని యర్థము. ఒడ్లఁ నొంచు=గట్లను ఉరలఁదీసెడునని భావము. పెన్వెల్లి కిఁ = పెద్దవఱద పెట్టెడునదికిని, తాతికిఁ = కవితపాపాణమయిన కొండకును, బొడమి=పుట్టి, వేటిడి సెతిఁ =కొఱమాలిన దాననయితిని. తలంపులేటికిఁ = నాతలంపులతో పనియేమి.

తా. స్వర్గమర్త్య పాతాళములయందు సామాన్యముగా జన్మించెడు స్త్రీలలో నొక్కతి నై పుట్టినట్లయిన పెనురాజావిషయమయిన నాకోర్కి తలిదండ్రులు సఫలముఁజేయుదురుగదా. అట్లు పుట్టక యేటికిని గొండకును బుట్టినందున నాకోర్కి సఫలముచేయువారులేక నాపుట్టుక కొఱమాలిన దయ్యెను. తల్లియగు పెన్వెల్లి ఒడ్లనొంచునది. కాన నాకు 'ఉల్లముచల్లన' గావింపదు. తండ్రి 'తా యి' కాన 'సిరుల' నొందింపఁడు. చాలు రత్నిములగునా. కావుననే 'వేటిడి' నైతి. 'ఒడ్ల...నైతి' అలం. క్లేషమాలక కావ్యలింగము.

సీ. సోయగంబున వీణావాయింప మాయంపు, జటిలుఁ డచ్చటికి నేమిటికి వచ్చె
వచ్చుఁగాకేమి యశ్వసుమహీపాలు బా, లామనోభవుని నేల తలంచె
దలఁచుఁగాకేమి మిథ్యాజపప్రాధి నా, పృథివీశు నేల రరప్పించి చూపె
జూపుఁగాకేమి మాయాపారికాంక్షీ ద, ర్శితవసుభ్రాంతిఁ జెందెదిని దేల
తే. తల్లికాటిల్యమెన్నఁడు శ దఱుగుఁడండీ, హృదయమెన్నఁటికిఁ గరంగుర నీవియోగ
నీరనిధి నెట్లుగడతు శృంగారవనికి, నరుగ నన్నియుఁ జక్కనొనచట ననుచు. 116

అ. సోయగంబున = విలాసముచేత, వీణా వాయింప, మాయంపుజటిలుఁడు = కల్లముని, అచ్చటికి = ఆమణిమందిరమునకు, ఏమిటికి = వచ్చెను. వచ్చుఁగాకేమి = వచ్చిన నేమాయెను. బాలామనోభవుఁ = పడఁతులకు మన్నఁకుఁడైన, అష్టసుమహీపాలుఁ, ఏలాతలంచెను. తలఁచుఁగాకేమి = తలఁచిననేమాయెను. మిథ్యాజపప్రాధి = అబద్ధపు జపమునేర్పుచేత, ఆపృథివీశుఁ = ఆరాజును, ఏలరప్పించి చూపెను. చూపుఁగాకేమి, మాయా...భ్రాంతిఁ — మాయాపారికాంక్షీ = కల్లముని చేత, దర్శిత = చూపఁబడిన, వసు = బంగారమందలి, భ్రాంతిఁ = భ్రమమును - అని యర్థము. (వసు భ్రాంతిఁ = వసురాజునందలి భ్రాంతినని భావము) చెందితిన్ = చెందితి నే, ఇదిసల = ఈభ్రాంతిని జెంద నేల (ఇట ఇది అనునది భ్రాంతికివిశేషణము. 'ఏల' లోఁగూడ 'ఇది' అది' యు వాక్యాలంకారముగానేని పూర్వగత విశేష్యమునకు విశేషణముగానేని ప్రయుక్తమగుట గలదు.)

ఉ. బాలుఁ బ్రభావిశాలు హరి • పాదపయో రుహంతినక్రియా

లోలుఁ గృపాలు సాధు • గురుశాకపదానతఫాలు నిర్మల

శ్రీలు సమస్తసభ్యసుత • శీలు విఖండిత మోహవల్లికా

జాలు నదేల తండ్రి వడిఁ • జంపఁగఁబంచె మునీంద్రచెప్పవే.

తల్లికాటిల్యము ఎన్నఁడుతఱుఁగఁ = తల్లియైన శక్తిమతియొక్క (వంకరతనము, బుట్టిండు, బుద్ధి యెన్నఁటికి నశింపఁగలదని యర్థము - (నది వంక వంకలుగాఁ బ్రవహించునుగాన వంకలుగాఁ బోవుటమానదని భావము), తండ్రి...కరంగుఁ = తండ్రియైన కోలాహలుని దయమాలిన మనసెన్నఁటికిఁ గరంగునని యర్థము - (తాయగునక కరంగదని భావము.) ఈ, వియోగనీరనిధిఁ = ఎడఁ బాటుఅనెడి సముద్రమును, ఎట్లు, కడతుఁ = దాటుదును, శృంగారవనికిఁ = సింగారపుదోటుకు, అరుగఁ, అచట, అన్నియుఁ, చక్కనబెను = అన్ని కార్యములు సరిపడివచ్చును. లేక అన్ని వెతలు తీరును, అనుచుఁ = అని తలఁచినచే మీఁదికన్వయము.

వచ్చిన జటిలుఁడు మాయంపువాఁడు. తలఁచినరాజు బాలామనోభవుఁడు. అతనినరప్పించుట మిథ్యాజపప్రాధిని. వసుభ్రాంతిఁజెందుట మాయాపారి కాంక్షింజేసి. తల్లియందుఁ గాటిల్యము; తండ్రిగుండెజాయి. విరాళి పెనుసముద్రము. ఇవి యుద్ధిపనాసుహలములగు ప్రాతికూల్యములు. ఇవియే శృంగారవనికి జక్కనొ ననుచుదలఁచిన 'అన్నియును', అలం. 'మాయా...దేల' శ్లేషము.

క. సకియఁ గను మొఱఁగి మధుకర, చిమర నిజారామవాటిఁ శ జేరి ప్రసూనాంబక ధాటీశుక ఘోటీ, నిక రాటీకనము మనము శ నివ్వెఱపఱుపన్. 117

అ. మధుకరచిమర = తుమ్మెదలవంటి కురులుగల గిరిక, సకియఁ = చెలికత్తెను, కను మొఱఁగి = ఏమఱించి - అనగాఁ దప్పించుకొని, నిజారామవాటిఁ = తనయొక్క ఉద్యావనపుఁ బ్రదేశమును, చేరి, ప్రసూ...కినము — ప్రసూనాంబక = పూవులు బాణములుగాఁగల మన్నఁకునియొక్క, ధాటీ =

దాడియందలి, తుకఘోటినికర=చిలుక గుఱ్ఱపుగుంపులయొక్క, అటికనము=రాక, 'టిక్కక' మనము=మనస్సును, నివ్వెఱపఱువ=నిండయిన యాశ్చర్యమును బొందింపగా, మీది కన్వయము. ధాటియనగా.- 'శత్రు సేనామర్షాయ సవ్యస్సుభటఘోటకైః | విజిగీషాప్రవృత్తిర్యాసాధాటితి నిగద్యతే' అనిలక్షణము. మదనునిబారిఁ దప్పించుకొనుటకై పోవ మదనునిదాడియే యురవడిగా నెదురుపడెనని యుద్దీపనాతిశయము ధ్వనిలియు.

సీ. పవనూనమానవ ర్ ప్రవనూనకై రవ, చ్యవమానరజము మై ర్ నంటఁదిపురుఁ
గరసారసాగ్రతా ర్ మరసాతిసాంద్రసీ, ధురసాప్తి గన్నీరుఁగ్ దుడువఁగోసు
మదనానలప్రభాసదనామ్రకోమల, చ్చదనార్చిపైఁ జూపురజరపఁ జూచు
సలయాహతలతాకిరసలయాగమలయాగ, నిలయానిలునకూర్పుర దెలుపఁదలఁచుఁ
తే. గుంజపుటగుంజ దలిపుంజరశింజితంబు, వెగ్గలంబై నఁ జెవియొగ్గిరవినఁగడంగుఁ
బంచశరభూత పరిభూతరపంచభూత, ములఁ దదీయస్థలంబులఁ ర్ గలుపుకరణి.

అ. పవ...రజము — పవనూనమానవ=గాడ్పుపిల్లచేత—(ఇట మానవమనఁగా మాణవము; నణల కభేదము.) ప్రవమాన=తూగియాడుచున్న, కైరవ=కలువలనుండి, చ్యవమాన=జాటుచున్న, రజము=పుష్పాడిని, మై=శరీరముచేత, అంట, తివురు= ఉంకించును. మై పృథివీ భూతముగాన పృథివీ వికారమయిన రజస్సుతో పృథ్వీవికారమగు మేనిని గలుపఁజూచుననుట.

కర... ప్తి — కరసారస=చేదమియొక్క, అగ్ర=చివరయందలి, తామరస = (ఆట) తామరయందు, అతిసాంద్ర=మిక్కిలి చట్టముగానున్న, సీధురస=పూఁదేనెయొక్క, ఆప్తి = పడయుటచేత, కన్నీరును, తుడువఁగఁగోరును=కడుగఁగోరును-అప్పు వికారమయిన కన్నీటిని అప్పువికారమయిన పూఁదేనెయందుఁ గలుపుట యిట తెలియునది. మదన...ర్చిపై - మదనానలప్రభా=మరునియగ్గి వెలుంగులకు, సనన=పట్టున, ఆమ్ర = మామిడియొక్క, కోమలచ్ఛద = చిగురుటాకులనెడు, అర్చిపై = సెగమీద, చూపు, జరపఁచూగు=నిగిడింపఁదలఁచును. మామిడి లేఱ చిగురు ఎఱుపుగాన మదనానల ప్రభకు సననమయినది; మిక్కిలి విరహులకుఁ గ్రాంచునదియు. చూపు మెఱుంగుగలదిగాన తేజస్సు వికారము. మామిడిచిగురును మదనాన్ని ప్రభాసదనమనుటచే అందగ్నిత్వముగాన తేజస్సువికారమయినది. కనుక తేజస్సును దేజస్సుతోఁ గలుపుట.

సలయా... నిలునకు — సలయ = లయతోఁగూడుకొన్నట్లుగా (లయయనఁగా న్యూనాధిక రహిత తాళసామ్యము. 'తాళః కాలక్రియామానం లయస్సామ్యమ్' అ.) ఆహత=కొట్టఁబడుచున్న, లతాకిరసలయ=కొమ్మల చిగుళ్లుగల, అగ=వృక్షములుగలిగిన, మలయాగనిలయ = మలయాచలమే వాసముగాఁగల, అనిలునకు=వాయువునకు, అనఁగా మలయమారుతమునకు, ఊర్పు, తెలుపఁదలంచును, ఊర్పు వాయువికారము. మందమారుతమును వాయువికారము ; కాన రెంటికిఁగలయింక. కుంజ . శింజితంబు—కుంజపుట = పొదరిండ్లయందు, గుంజత్ =మ్రోయుచున్న, అళిపుంజ=తుమ్మెదగుంపులయొక్క, శింజితంబు=ఝంకారధ్వని, వెగ్గలంబై నఁ =మిక్కిలముగాఁగా-అసహ్యముకాఁగా ననుట, చెవియొగ్గివినఁ గడంగుఁ =చెవిదోరిగలఁ జెట్టుకొని వినఁజూచును. ఆకాశము శబ్దగుణముగలది - అగులమ్రోతయు శబ్దరూపముగాన ఆకాశవికారము ; శబ్దేంద్రియమగు చెవియు ఆకాశవికారము కానరెంటికిఁగలయింక.

పంచ .. భూతముల — పంచశరభూత=మన్నఘండనెడి పెనుబూతముచేత, పరిభూత = అవమానింపఁబడిన - కీడ్పఱుపఁబడిన, పంచభూతముల = (తనదేహమందలి) ఐదుభూతముల (యంశ

ముల) ను, తదీయస్థలంబులకే = వానిచోట్లయందు - పంచమహాభూతములం దనుట. కలుపుకరణికే = కలుపునట్టిరితిగా, ఇటు పుష్పాడి గాలిచేత రేడుబడినదిగాఁ జెప్పట మేనంతయు నంటుటకు. కన్నీరు దుడుచుటకు సాధనసౌకర్యమునకై చేతిచేదమియందలి పూఁదేనె. లేతమామిడిచిగురునందు, మదనానిల ప్రభాసదనమని మన్నధతాపకరమగుటచే అగ్నిత్వము. ఆచిగురుక్రాంచుటచేతనేకాక ఎఱుపుచేతను అగ్నితోడి పోలికనిండుటకై లేతదిగా గ్రహింపఁబడెను. ఉద్దీపకమై యూర్పునెడ లించుటకు గాఢ్యుగందపుగొండది. కుంజపుటమందలి గుంజదళిపుంజము మఱితయుద్వేజకము. కావు ననే 'శింజితంబు' మరునివింటి టంకారము. ఇందు మరణమునెడి వ్యభిచారిభావము. 'మరణం మరణార్థము ప్రయత్నః పరిక్షీ ర్తితః' అని తల్లక్షణము. అలం. సమము, ఉత్పేక్ష. రెంటికింకరము.

క. ఈరీతిఁ బొదల మెదలుచు, నారీతిలకంబు మేనినచ్చిక యిచ్చుం

గోరక నవసహకారక, కోరక మూరుకొని వడి నిరగుడ గమకించెన్. 119

అ. నారీతిలకంబు, ఈరీతి, బాదలక మెదలుచు = పొదరిండ్లయందు తిరుగుచు, మేనినచ్చిక = దేహమందలి నవ్వుకము - తనయొడలినప్పుట, ఇచ్చుకే = మనసునందు, కోరక = ఆకింపక - అనఁగా దేహధారణమందాసక్తిలేక యనుట, నవసహకారకకోరకము = క్రొత్త తియ్యమామిడిమొగ్గను, ఊరు కొని = మూర్కొని, వడిక, నిగుడక = ముగియుటకు, గమకించెన్ = ఉంకించెను. ఇందును మరణాఖ్య భావము.

ఉ. అత్తటిఁ బిత్తరికముణి గృహంబునఁ గానక బోటిక త్రియల్

తత్తట మంది హాగిరిసుతామణి యెచ్చటికేగి తే కడుం

గ్రాత్ర యటంచుఁ గేలివనకుంజము లారయ నచ్చి యచ్చటం

జిత్తజభల్లభగ్ను యగుచెల్వఁ గనుంగొని సంభ్రమంబునన్. 120

అ. అత్తటికే = ఆనయయమందు, బోటిక త్రియల్ = చెలికత్తెలు, బిత్తరిక = గిరికను, మణి గృహంబునకే కానక, తత్తటమంది = తొందరపడి, హాగిరిసుతామణి = అయ్యయోగిరికాదేవీ, ఎచ్చటికిక, ఏగిరితే = పోయితివే, కడుంగ్రాత్ర = మిక్కిలి వింతగానున్నది. అటంచుక, కేలివనకుంజములు = ఉద్యానవనమందలి పొదరిండ్లను, అరయక = వెదకుటకై, ఎచ్చి, అచ్చట, చిత్తజభల్లభగ్ను = మన్న థుని బాణములచే భిన్నపడినది, అగుచెల్వక, కనుంగొని, సంభ్రమంబునకే = తొట్రుపాటుతో, మీదికన్వయము.

చ. కటకట మమ్ము నొక్క త్రుటిరకాలముఁ బాయనిదాన వొంటిమై

నెటువలె వచ్చితమ్మ చెలి ర యిచ్చటివేఁకపుడే నెవాఁక లీ

వెటువలె నీఁదితమ్మ తెరుశవెల్లను బుప్పొడి నీపదాంబుజం

బెటువలె నోర్చెనమ్మ తరుణీ తగునమ్మ కడిందిచెయ్యముల్. 121

అ. కటకట = అయ్యయ్యో, మమ్ము, ఒక్క, త్రుటిరకాలముక, సాయనిదానపు, ఒంటిమై = ఒంటిపాటుతోడ, ఇట 'ఒంటి' విశేష్యముగాఁ బ్రయోగించుటకు 'ఒంటి' సమబుద్ధి యిట్లు కడిందివి చారము పుట్టె' (భారత. విరాట.) ఎటువలెక, వచ్చితిఅమ్మ, చెలి, ఇచ్చటి, వేఁకపుతేనె వాఁకలు = బరువంబున - దాఁటుటకు కడిదియైన - పూఁదేనె కాలువలు, తెరువు = దారి. కడిందిచెయ్య ముల్ = తెగువచేష్టలు, తగునమ్మ = తగునా - తగవనుట.

తేనెవాఁకలు 'వేఁకని' వానిని దాఁటుటయు; పుష్పాడి యొక్కచోఁగాక 'ఎల్లను' గల తెరువున నడుచుటయు, త్రుటికూడఁబాయనిది యొంటిగవమ్ముటయు 'కడిందిచెయ్యముల్.'

ఉ. ఇచ్చ హితాహితంబు గణియింపనిగోలవు గాన గానకున్
వచ్చితి గా కయో పథికర వర్గము నొంటి చరింపనిచ్చునే
యిచ్చటిమన్యపుష్టచయ ర మిచ్చటి మత్తమధువ్రతవ్రజం
బిచ్చటివల్లపూర్తిరము ర లిచ్చటి పాంసులపంకజావళుల్.

122

అ. ఇచ్చ = మనసునందు, హితాహితంబు = మంచిచెట్టరసు, గణియింపని గోలవు = ఎన్న
నేరని ముద్దరాలవు, కాన, కానకు = ఉద్యానవనమునకు, అడవికిని యర్థం. అన్యపుష్టచయము =
ఇందలి కోయిలలగుంపని యర్థము - (అన్యపుష్ట = చలిచంద్రులకంటె ఇతరులు కూడు పెట్టి పెంచినదివ్వు
కాయలని యర్థంతరము) ఇచ్చటి మత్తమధువ్రజంబు = ఇందలిమత్తిల్లిన తుమ్మెదల సమూహమని యర్థ
ము - (మత్తులై మద్యముత్రాగుటయె స్రుతియుగాగల వారిసమూహమని యర్థంతరము.) ఇచ్చటి,
పల్లవ ఉత్కరము = చిగురుటాకులగుంపు అని యర్థము - ('పల్లవోక్తి'కిసలయే పిదగ్గేవి. విటుల
సమూహమని యర్థంతరము.) ఇచ్చటి, పాంసుల పంకజావళుల్ = పుష్పాడి నిండియున్న తామరల
బంతులని యర్థము - ('పాంసులః పుంశ్చలే అ.వి.' పాంసుల = జారులయొక్కయు, పంకజ = ('అస్త్రీ')
పంకంపుమాన్ పాప్తా' అ. పాపసంభవులయొక్కయు, సమూహములని యర్థంతరము) పథికవర్గ
ము = విరహిసమూహమునని యర్థము. (బాటసారులనని యర్థంతరము) ఒంటిఒంటిగా, చరింప
నిచ్చునే = తిరుగనిచ్చునా. తిరిగియెడల బ్రతుకనీయవని యాశయును.

బాటసారులను పాపాత్ములగు చోరులు బాధింతురు; అందును స్త్రీలయినచో త్రాగుబోతు
లును, జారులును బాధింతురని యర్థంతరము. విరహోర్థులకు కోయిలలును, గండుఁ దుమ్మెదలును,
జిగుళ్లును, పుష్పాడితోడితామరలును స్వకోద్దీపనము గలిగించునని భావము. అలం. నిరుక్త్యను
ప్రాణితమగు కావ్యలింగము.

సీ. ఫలభంగములు సేయుచిలుకకు సాంగమై, క్రోధరసంబు ముక్కుననె యుండుఁ
గాలభేదికి మహాకాలమూర్తికి దంట, కోయిల కెఱమంటగురియు గంట
మదమరాళికి సదగభస్మితి యుజివ్రాదు, ముఖరాగమును గళంగబున వినంబు
నలరుఁగొమ్మల తాపురలార్చియాసవపూర్తి, నెడలించు నళికి మేనెల్ల మలిన
తే. మట్టియట యేలవచ్చి తీరయధరబింబ. మీతలిరుగేలు నీభుజామృదుమృణాళి
కలును నీపుష్పకోమలాంగములుపూని, గట్టు దొరపట్టవగుల్లెల ర గంటిమబల.

అ. ఫలభంగములుసేయు చిలుకకు - (ఫలమనఁగా లాభమును మామిడిపండు మొదలయిన
వియు 'ఫలంజాతఫలేనస్యే హేతూః క్లేవ్యస్థిలాభయో' మేదిన.) లాభమును జెఱుపుటను జేయు
చిలుకలకని యర్థము. మామిడి మొదలగునాని పండ్లను భంగముసేయునవి యని భావము. సాంగమై =
నిండుగా, క్రోధరసంబు ముక్కుననే ఉండున్ = కోపము ముక్కుననేయుండునని యర్థము. (ఇటలో
కోక్తినిబట్టి కోపము ముక్కుననే యుండునని చెప్పట తెలియునది. (సాంగమయి = రూపునొంది
అనఁగా ఎఱుపువన్నెగాఁ బ్రత్యక్షకారమునొంది, క్రోధరసంబు ముక్కుననే ఉండునని భావము.
ముక్కునందలి యెఱుపును నిగరణముచేసి క్రోధరసముయొక్క సాంగత్యము ప్రత్యక్షకారము
చేత నధ్యవసించినాడు. అతిశయోక్త్యనుప్రాణితమగు తోకోక్తి.

కాలభేదికి - (కాలమనఁగా మృత్యువు - 'కాలోమృత్యో మహాకాలే సమరే యమకృష్ట
యో' వి.) మృత్యువును భేదించునదియు, మహాకాలమూర్తికి = (మహాకాలో మహానటః' అ.)

మహారాష్ట్రము ర్నియోనదియు, అగు. దంటకోయిలకుఁ = ప్రోడయగు కోకిలమునకు, ననియార్థము. (వసంతకాలమునందు భేదమునొందునదియు మిక్కిలి నల్లనిరూపుగలదియునని భావము.) కంటకో, ఎఱుమంట=ఎఱ్ఱయైన యగ్నివ్యాల, కురియుననియర్థము. (కన్నులెఱ్ఱని కాంతి లోలయచుండునని భావము. ఇటకోకిల కంటియెఱ్ఱనికాంతిని నిగరణముచేసి వహ్నివ్యాలారూపముచేత నధ్యవసించినాడు. అతిశయోక్తి.

మదమరాళికిఁ =మదించిన యాడుహంసకు, సదంభస్థితి = కాడుతోఁగూడిన ఉనికి, ఉడి వోదు=మానదు, ఇదియునుంగాక, ముఖరాగమును = మొగము కోపమున జేపుటించుచుండుటయు, గళంబున విసంబు=గొంతునందు (పరుసంపు పలుక నెడి) విషమును, మొగమెఱ్ఱచేసి విషము గ్రక్కుచుండుననుట. ఇట పరుసనిపలుకులను విషరూపముచేత నధ్యవసించినాడు. విసము విషశబ్ద భవము. (సత్+అంభస్థితి= మంచినీటియందునికి, మానదనియు, ముఖరాగమును = మొగమెఱ్ఱగా నుండుననియు, గొంతునందు విసంబు - 'వబయోరభేదః' అనుటచే విసము - తామరతూడనియు భావము.) 'మృతాళంబిన మబ్బాదికదంతే' అ. శ్లేషభిత్తికమగు నతిశయోక్తి.

అలరుఁగొమ్మల తావులు ఆర్చి=(కొమ్మలనఁగా స్త్రీ)లును కాఖలును. తావులనఁగా నివాసములును వాసనలును) సంతోషించుచున్న స్త్రీలయొక్క కొంపలుగూల్చి, ఆసవపూర్తి = (ఆసవమునఁగా అసువును - అనఁగా ప్రాణమును సంబంధించినదియు పూడేనెయు) ప్రాణములపూర్తి (నిండు ప్రాణములను), ఎడలింపు అలికిఁ =పడలింపుచున్న తుమ్మెదకు, మేనెల్ల మలిసము=ఒడలంతయు ఆప విశ్రమనియర్థము. అలరు అనఁగా పువ్వున గనుక, పుష్పకాఖల వాసనలను బోఁగొట్టి పూడేనె నింపును దొలఁగించుననియు దేహమంతయు నలుపుగల దనియు భావము. అతిశయోక్తి.

అట్టియట = అట్టిశుకపికాదు లున్న యీవనమునకు, ఈయధరబింబము = దొండపండువంటి మోవియును, ఈతలిరుఁగేలుఁ =చిగురువంటి యీచేయియును, ఈభుజామృతాళికలును = రేతతూఁడులవంటి యీబుజములును, ఈపుష్ప కోమలాంగములుఁ = పువ్వులవలె మెత్తనయిన యీయవయవములును, పూని=ధరించియని క్రమాలంకారము. ఏలవచ్చితివి, అబల=ముద్దరాలా, గట్టుదొరపట్టివి అగుట ఎల్లఁ =పర్వతరాజు కూఁతురయిన లక్ష్మణమంతయు, కంటిమి = తెలిసికొంటిమి, కొండకుఁ బట్టినదానవు గనుక నింతగట్టిగుండెగలదానవయితి వని భావము.

ఒకటికి ముక్కునఁగోపము. రెండవదానికి కన్నులమంట, మూడవదానికి మొగమెల్లజేవులు. నాలవదానికి మేనంతయు మలిసము. కావుననే నాలవది యునుఁజేయెడలింపును. ఈనాలుగింటికి ఐదునగా బింబము, తలిరు, తూడు, పువ్వుఁదేనెయు నాహారములు. అట్టిబింబాదులబోలు నధరాదులుగల నీవువచ్చిన నవి బాధింపకుండునా యనిభావము. ఇట్టియంగములు పూనియు నిట్టిశుకపికాదులుండుట తెలిసియు వచ్చినకడిది గుండెవుగాన 'గట్టిదొర పట్టచుంటు' తెలిసినది. అలం. 'గట్టుదొర పట్టివి' పరికరము.

'తలిరుఁగేలు' అన్నదో 'స్తనాదాద్విత్వవిశిష్టాజాతి' అనెడు వామనవచనమువలన, గేలు శబ్దమునకు ద్విత్వమే చెప్పవలయునని శంకవలదు. 'కేలు' శబ్దము నిర్దేశకవచనాంతము. ఇందులకు 'బహుత్వంక్వచిదేకత్వంబహుత్వం ప్రత్యయోక్యచిత్' అని యధర్వణోక్తి ప్రమాణము.

మ. గురువిద్యేషికి విప్రయోగి హరణశ్రీకూరుండు మారుండు దా

బరమాప్తుండు తదీయభృత్యులు దలంపం గాంచన స్తేయత

త్వరగంధానిలముల్ మహామధుపముల్ తత్తైత్రి గాంచెం బిక
స్వరముం బంచమశబ్ద మిందుకు నుద్యత్గౌలంబు రాఁ జెల్లునే. 124

అ. గురువిచ్చేషికిఁ = గురువునకు మిక్కిలిద్యేషించుచున్నవానికి - గురుతల్పగుఁ డయిన బంధునకనుట. విప్రయోగి హరణక్రూరుండు=విప్రుఁడయిన యోగియొక్క - అనఁగా బ్రాహ్మణుఁ డయిన మునియొక్క, హరణ=చంపుటచేత, క్రూరుండు, అగు, మారుండు = మన్మథుఁడు—(మార, శబ్దము చంపువాఁడని వ్యుత్పత్తిగలదిగాన యిటు సాధిప్రాయము).—విప్రయోగమనఁగా రవిహము అదిగలవాఁడు విప్రయోగి. విప్రయోగి హరణమందుఁ గ్రూరుఁడైనవాఁడని భావము.) తదీయ భృత్యుల =వానికొలుపుడుగాండ్రు, తలంపఁ = విచారింపఁగా, కాంచన స్త్రీయ తిత్పర గంధానిల ముల్=బంగారు దొంగలించుటయే పనిగాఁగల తావిగాడ్పులని యర్థము. (కాంచనమనఁగా సం పెంగయు గనుక, సంపెంగపువ్వులు రాల్చుచున్నవని భావము).మహామధుపముల్=మిక్కిలి మధ్యము ద్రావెడునవి. తుష్పెదలనుట — మధువనఁగా తేనెయుఁ గనుక పూఁదేనెను గ్రోలునని భావము. ('మధుమధ్యపుష్పరసే త్తైత్రి' అ.) పికస్వరముఁ = కోకిలరవలియును, తత్తైత్రి = వారితోడి (అనఁగా నామహాపాతకులతోడి) చెలిమిచేత, పంచమశబ్దము=అయిదవదియైన శబ్దమును - అయిదవ మహాపాతకశబ్దమునునుట, కాంచెను.(పంచమహాపాతకములు 'బ్రహ్మహత్య సురాపశ్చ స్త్రీ యాచ గురు తల్పగః'మహాపాతకి నశ్చైతే తత్సంయోగిన పంచమః'అనియున్నది. గురుతల్పగాదులు, చంద్రాదులు నలువురు నాలుగుమహాపాతకులు. వారితోడి సంయోగముచేత కోకిల యెఱుంగును పంచమమహాపాతకి యైనదని యర్థము. ('పికఃకూజతి పంచమమ్' అన్నట్లు పంచమ స్వరరూఢిని గాంచెనని భావము.)

ఇందుకు - ఈపంచమహాపాతకు లున్నచోటికి, సుద్యత్జాలంబు = మంచిమాపు - అనఁగా యుక్తాయుక్తవివేకముగల జనమని యర్థము. సాగసయున కన్నులుగల స్త్రీసమూహమని భావము. రాఁచెల్లునా=రావచ్చునా—రాఁదగదని భావము.

చంద్రుఁడు గురుతల్పగుఁడు. మన్మథుఁడు బ్రాహ్మణహంత. గంధానిలములు స్వర్ణస్త్రీయులు. తుష్పెదలు సురాపములు. వీరితోడి సంయోగముచేత పికస్వరము పంచమ మహాపాతకి. ఇట్టి పంచ మహాపాతకులున్నచోటికి సుజ్ఞానులు రారాదని యర్థము.మరులుద్దీపింపఁజేయు చంద్రాదులున్నయెడకు విరహిణులయిన చెలువలు రాఁగూడదని భావము. శ్లేషమూలక కావ్యలింగము రత్నావలియును.

చ. అని చెలులెల్ల దూఱి ధవళాంబుజభాజనరాజి నావటిం

చినకుసుమాన్నరాశిపయిఁ జక్కని చెందొవజోతి నిల్పి య

వ్వనితకుఁ జుట్టురాఁ బడిసి నైచి సగంధపలాశవాటిఁ బా

యని యశరీరిబంటులకు నామితఁజేసి రనేకభంగులన్. 125

125

అ. అని, చెలులెల్ల, దూఱి=తొలపనాడి, ధవళా...రాజిఁ=తెల్లతామర పువ్వులనెడి పల్లెర ములయొక్క సమూహమునందు, అవటించిన.. పయిఁ—వడ్డించిన పువ్వులనెడి యన్నపురాశిమీఁద, చక్కని చెందొవజోతిఁ=చక్క నైనయెఱ్ఱగలువ పువ్వునెడు జోత్యిని, నిల్పి, అవ్వనితకుఁ, చుట్టురా= చుట్టు తిరిగి వచ్చునట్లుగా, పడిసివైచి=దిగఁడుడిచివైచి, సగంధపలాశవాటిఁ పాయనిఅశరీరి బం టులకుఁ=వాననతోఁగూడిన చెట్లతోఁపులను విడువని మన్మథుని (శుకపికాదులను) బంట్లు అనెడు కావరముతోఁగూడిన మాంసాహారల వీధినివిడువని భేతాకుని భృత్యులకు-అనఁగా వికాచములకు, ('ప లాశివృక్షరక్షసః' విశ్వము) అనేకభంగులన్=బహువిధములుగా, అమితఁచేసిరి=అహరముచేసిరి.

తెల్లసున్నపు పూతపూసిన మూకుళ్లలో నన్నమువడ్డించి దానిపయి యఖండ దీపముపెట్టి పికాచుగ్రస్తులగు వారికి దిగిడుడిచి క్రొవ్విమాంసములు దినుభేతాళుని బలంగమయిన పికాచములకు బెట్టుట వాడుక. తెల్లమూకుళ్లకుమాటుగా, తెల్లతామరపూలు. పువ్వులన్నము. పువ్వులు సామాన్యముగా, తెల్లగణములోనిదిగాన యన్నమునకుసాటి. జ్యోతి యెఱుపుగాన యందులకు మాటుగా ఎఱ్ఱగలువ. ఇట గిరికను బట్టినది 'పంచశర' భూతము, బేతాళునివలెనే వాడును అశరీరి. వానిబలంగమువలెనే వీనిబలంగమును 'సగంధపలాశ వాటిఁబాయనివి' కావుననే యామితఁబెట్టుట. అలం. రూపకము. 'సగంధ...బంటుల' కనుచోక్తిష్టము.

క. ఆవేళ ముజువాణి య, నావిలగతిఁ జేరి ర దుస్సహమిళిందపులిం

దావలి కావలికరువలి, యావలి కావలిశహృదయ ర యగునతిఁ బలికెన్. 126

అ. ఆవేళ, మంజూ-ణి, అనావిలగతి = నిష్కలుపమయినరీతిని, చేరి = దాపునకుబోయి, దుస్సహ మిళింద పులింద ఆవలిక = సయింపనలవిగాని తుమ్మెదలనెడు బోయల గుంపునకును, పులిందు లనఁగా నిషాదులలో నొక తెగ, 'భేదాఃకి రాతశబర పులిందామైచ్చజాతయః' అ.ఆవలి కరువలి = ఆచల్లగాలియొక్క, ఆవలిక = (ఆవలిశబ్దము ఆవడి హోవడి శబ్దముల రూపాంతరము) ఉపద్రవమునకును, ఆవలితహృదయ = కలఁతనొందిన మనస్సుగలది, అగు, సతి = గిరికనుగూర్చిఁ పలికను. ఏమనియనఁగా. అలం. పృథ్వినుప్రాసము.

'మిళిందములు' దుస్సహత్వముచే 'పులిందులు'. కరువలి 'పలి' యైనదిగాన దానికి 'ఆవలి'. 'గతి' యో - జాలి వంత నెయ్యముతియ్యము మొదలయిన వానిచే మంచిదిగాని యిచ్చకము లోపలి యుబ్బు యీను మొదలయిన వానిచే కలుషితముగాదు గాన 'అనావిలము'.

తే. కలికి యలికిరమండలి ర కలికి చూడ, వేల యీవేలఁ బలుక ర వీ వేల గోల

నీ కటాక్షోర్తి వాక్సుర ధానీకమునకు,జాలిఁ బడిగాదె యివి యీకురజాలిఁబడియె.

అ. కలికి...లికె—సాగసయిన చిలుకలయు తుమ్మెదలయు చుట్టుకొన్న గుంపునకు - మండలి శబ్దముచే గుంపుగొని చుట్టుకొనియుండుట వ్యంజితము. అలికి=వెఱచి, చూడవేల= ఏలకన్నెత్తి చూడవు, ఈవు, ఈవేళ, పలుకవేల, గోల = ముద్దరాలా! నీకటాక్షోర్తి - నీకములకు = నీ దయన కడగంటిచూపుక పరంపరలకును, పలుకుల యమృతంపు గుంపునకును, జాలిఁబడికాదె = భంగపడియేకదా, ఇవి = ఈతుమ్మెదలును చిలుకలును, ఈకుజాలి = ఈ చెట్లబంతియందు, పడెను.

'నీకటా...నీకమునకు —కడగంట చూచినమాత్రనే, పలుకు తిన్నగపలికినమాత్రనే, వికావికలయి చెట్లపాలగునవి యివి. వీని కాభయపడుట, కాన'చూడవేల' 'పలుకవేల' చూచితివేని పలికితివేని యందులకు మునుపే దుఃఖపడి కుజముల (దుర్గతుల) పాలయి యీరెండును మఱియుఁ బటాపంచలుకావా! నీచూపులో పలుకులో వీని వికావికలుండఁగా చూడకయు పలుకకయునుండుట యెంతమాత్రము సరికాదు. అంతసులుబయిన కిటుకు నీవు తెలియక నిన్నుజూచి జాలిపడియున్నదానికే యులికెదవుగాన 'గోలవు' అలికిరములు చుట్టును గుంపులుగొనుటచే 'మండలి' యనుట. అళులయు కీరములయు 'మండలి' కనుగుణముగా కటాక్షములకు ఊర్తియు వాక్సుధలకు అనీకమును జెప్పఁబడెను. అలం. 'నీకటా...బడియె' హేతూత్పేక్ష. నీఅళులకంటెను గీరధ్వనులకంటెను కటాక్షములకును వాక్కులకును అధికవ్యముగ్గురించుటచే వ్యతిరేకముగవ్యము. కటాక్షదులకు భంగపడినవానినిజూచి అణుకుటచే కారణమరేకయే కార్యోత్పత్తిగాన విభావనయు.

సీ. సకలాగమాంతవారీసనలుగాంచి, విముక్తకాంచనం బగురీ మాధుకిరి కులంబు
వర్ణిత్వమున దృఢావాప్తిరీ సంయమములై, శౌరిః జేర్కొనురీశుకి సంతితులును
గన్న పెంచినవారిః కీ గలయక మాధవా, ర్వితసూక్తి మనువనరీ ప్రియచయంబు
పద్మాసనాభ్యాసరీ పారవశ్యమున బ్ర, హ్మధీనగతు లై నరహంసతతులు
తే. పుష్పఫల పత్రిజలమాత్రిరముల శరీర, మాత్ర గజపుచు సన్తార్గరీ మధిగమించి
యనఁగునివియెల్ల నీకేలరీ యెగ్గొనర్చు, వనితి యావంతి యావంతరీ వలవదమ్మ.

అ. పనిత=గిరికా, సకల...కులంబు—సకల=సమ స్థులయిన, అగమాంత = వేదాంతముల
యొక్క, వాసనలు=భావనాత్మకమయిన జ్ఞానములను, కాంచి=పొంది, విముక్తకాంచనంబు = విడిచి
పెట్టఁబడిన బంగారుగలది, అగు, మాధుకిరీకులంబు=భిక్షుకీజనమునని యర్థము. (సకల, అగమ+అంత
ముల (లతాంతముల)=పువ్వుల, వాసనలు=పరిమళములును, కాంచి, విముక్తకాంచనంబు=విడిచిపెట్టఁ
బడిన సంపేదపువ్వుగలది, అగు, మాధుకిరీకులంబు=ఋష్యపలగుంపులని భావము.

వర్ణిత్వమున= ('వర్ణిన్యాల్లేఖ' నీ చిత్రకారేషః బ్రహ్మచారిణీ'వి.) బ్రహ్మచారిత్వముచేత, దృఢ
+ అవాప్తి = గట్టియైన పొందుటచే - దృఢమగునట్లు గాననుట, సంయమములై = ఇంద్రియ
నిగ్రహముగలవై, శౌరి = విష్ణువును, జేర్కొను = పలుకుచుండెడి - వారి నామ కీర్తనము చేయు
చుండెడి, శుకసంతితులును = శుకిముని సమూహములును (ఇట 'వర్ణిత్వమున దృఢావాప్తి' అనువో
నవర్ణము పక్షీసమాసమున వచ్చినదని గ్రహింపవచ్చును. 'భవ్యతపంబున ఫలమనంగ' 'గౌరవంబున
జేర్చి' 'ఉరమునయందుఁ గన్నులు' (భారతి) ఇత్యాది ప్రయోగములున్నవిగాన వర్ణిత్వముయొక్క
దృఢమయిన పొందుటచేత ననుట. శుకలు నిత్యబ్రహ్మచర్యధుర్ములుగదా. కావుననే తిదీయ దృఢా
వాప్తి. వర్ణిత్వమున దృఢావాప్తి=వర్ణిత్వమున (ఇట మతుప్ ప్రశంసార్థకము 'భూమనిందా ప్రశం
సాను నిత్యయోగితీయినే, సంబంధస్తి వివరత్తియాంభవంతి మతుబాదయః' అనువచనము చొప్పున
'ప్రశస్తానన్తాహరితారుణా వేషాంస్త ఇతివర్ణిణః' అనివ్యుత్పత్తి.) ప్రశస్తములయిన శరీరవర్ణములు గలు
గుటయొక్క, దృఢావాప్తి=గట్టిపొందికచేత, సంయమములై=జోడుగూడినదై, శౌరిః జేర్కొను
శుకసంతితులను - రామరామయని విష్ణువును బలుకుచుండెడి చిలుకల గుంపులని భావము.

కన్న పెంచినవారిః కలయక - కన్నవారిని పెంచినవారిని - అనఁగా తలిదండ్రులు మొదల
యినవారిని, కలయక, మాధవ+అర్చితసూక్తి = విష్ణువునందు సమర్పింపఁబడిన మంచిమాటలచేత.
విష్ణుచరిత్రములును ముచ్చటించుచుండుటచేతనే యనుట. మను, పనశ్రియచయంబు=పనవాసశ్రియుల -
(వాసప్రస్థులయొక్క) సమూహము నని యర్థము. (కన్నకోకిలములను పెంచినకాకులను గలయక)
మాధవ అర్చితసూక్తి = పసంతీర్థపునందు వినియోగింపఁబడిన మంచి పలుకులచేత, మనుచున్నకోకిల
సమూహమని భావము. 'మాధవస్తు పసంతీన్యాద్యైశాభే గరుడధ్వజే' అని వి. 'పనశ్రియఃపరభృతః
కోకిలః పికఇత్వపి' అ. కోకిలమును కోకిలగనుటయుఁ గాకి తనగుడ్డని పొదిగి పెంచుటయు
పసంతికాలమురాఁగా కూయుటయు ప్రకటములు.

పద్మాసన అభ్యాసపారవశ్యమున = (యోగవిహితమయిన పద్మాసనముయొక్క యలవా
టునందు మిక్కిలిలోనై యుండుటచేత, బ్రహ్మఅధీనగతులు = పరబ్రహ్మమునకు లోనైన చిత్తవృత్తులు
గలిగినవారు, ఐన, హంసతతులు = యోగిసమూహములు నని, యర్థము. పద్మ ఆసన = కూర్చుండెడి
యలవాటుయొక్క పరవశత్వముచేత, చతుర్ముఖ బ్రహ్మకులోనయిన గమనములు - అనఁగా బ్రహ్మకువా
హనములు. అయిన తాయంచలని భావము.

పుష్పఫలపత్ర జలమాత్రముల = పువ్వులు, పండ్లు, చిగురుటాకులు, నీళ్ల నెడి యింతమాత్రము స్వల్పహారముచేత, క్రమాలంకారము. శరీరయాత్ర కడపుడు, సన్మార్గము అధిగమించి = మంచివృత్తినిబొంది యని యర్థము - (అకాశమార్గమును ఊడియని భావము.) ఎనఁగా ఇవి ఎల్ల = ఒప్పుచుండెడి యీ చెప్పబడినవి యన్నియును, నీకు ఏల ఎగ్గొనరచ్చను = నీకెందులకుఁ గీడు నేయును. కాబట్టి, ఆవంత = ఆవిచారము, ఆవంత = ఆవగింజంత యైనను, విలపదమ్మ = అక్కఱలేదమ్మా.

ఇందు పరుసగా తుమ్మెదలు, చిలుకలు, కోయిలలు, అంచలను వీనికి, భిక్షుకత్వ, బ్రహ్మచర్య, వానప్రస్థత్వ, యతిత్వములు నాలుగు పాదములం జెప్పబడినది. ఈ నాలుగును పువ్వులను పండ్లను, చిగుళ్లను, నీళ్లను నూఁది బ్రతుకునవిగాన 'పుష్పఫలపత్ర జలమాత్రము' లనబడెను. 'సన్మార్గమనియు జెప్పబడెను. ఇట్లు భిక్షుకత్వాదులు వానికిజెప్పటచే 'ఎగ్గ' నేయిమి సమర్థింపబడినది. కావున 'వంత' 'యావంత'యు వలపదు. మన్తభృత్యులయిన తుమ్మెదలు మొదలయినవి యీ చెప్పబడిన సన్మార్గముల ననఁగా భిక్షుకత్వాదులయిన యాశ్రమముల నవలంబించిన వారనుట. అలం. అభేదాధ్యసామూహమునగు కావ్యలింగము. రత్నావళియు.

ఉ. సారసక్రైరవంబులకుఁ १ జంద్రదినేంద్ర విరోధ మంచకుం

భారము లేనిమందగతిభారము దెమైరకుఁ ఫణిగ్రహ

క్రూరవిఘాత మంగజానశకుం గడతేరని భీమవీక్షణం

గారకవైర మింత తలఁచకం బనిలేదు మనోజుఘాటికొ.

129

అ. సారసక్రైరవంబులకుఁ = తామరలకును గలువలకును, చంద్ర దినేంద్రవిరోధము = చంద్ర సూర్యగ్రహములయొక్క ప్రాతికూల్యము - అనఁగా తామరలకుఁ జంద్రుఁడును గలువలకు సూర్యుఁడును వైరులనుట. తామరలు రేలుముకుళించుననియు కలువలు పగలు ముకుళించుననియును భావము. అంచకుఁ = హంసకు, పారములేని మందగతి భారము = ఎన్నటికిని గడముట్టని శనిగ్రహము గతియొక్క భారము. అనఁగా హంసకు శనిగ్రహము చాలదనుట - ఎన్నిటికిని మందగతియొక్క యతి శయముగలదని భావము. తెమైరకుఁ = మలయమారుతమునకు, ఫణిగ్రహక్రూరవిఘాతము = రాహుగ్రహముయొక్క కటువయిన విరోధము. అనఁగా మలయమారుతమునకు రాహుగ్రహము చాలదనుట. వాయువు సర్పములచేత గ్రహింపబడుట (అనఁగా భక్షింపబడుట) అనెడు క్రూరమయిన చెఱుపు గలదని భావము. అంగజానశకుఁ = మన్తఘనకు, కడతేరిని = తుదిగానని, భీమవీక్షణం = ఉగ్రదృష్టిగలిగిన, అంగారక వైరము = అంగారక గ్రహవిరోధము. అనఁగా మన్తఘన కంగారకుఁడు చాలదనుట. (భీముడనఁగా 'భవోభీమః స్థానా రుద్ర ఉమాపతిః' అన్నట్లు శివుని ఉగ్రమయిన కంటియొక్క, అంగారక = నిప్పుతోడి వైరము అనఁగా శివుని మూఁడవకంటి నిప్పుచేతఁ గాల్చువాఁడని భావము.) కాబట్టి, వనిత = గిరికానీవి, మనోజుఘాటికొ = మన్తఘనియొక్క దాడికి, తలఁచకంబనిలేదు = భయపడ నక్కఱలేదు. మన్తఘనికిని వానిపరివారమునకును గ్రహచార బలు చాలకున్నదిగాన వానికి భయపడవలసినది లేదని తాత్పర్యము. మనోజుఘాటికనఁగా ధాటిలోఁజేరిన శుకశి కి కోకిలాదులకనుట. అలం. విరోధాభాసము.

ఉ. నమ్మిక మీఱ నెత్తు వదర నమ్మిక నెమ్మదికోర్కి నెమ్మిలో

ని మ్మని యేము నీదయకు १ నిమ్మని కమ్మని నింటజోదుపా

దమ్ములు మెట్ట కెంపువిరిగదమ్ములు చేర్చి భజింతు మమ్మరో

రమ్మని ఖోటి కోమలిక १ర మ్మనివార్యగతిం దెమల్చగన్.

180

అ. బోటి=చెలిక త్రియ - మంజువాణి, వదనయ్య=మొగమును, నన్నికమోక్ష, ఎత్తుము=వంచినమొగము నెత్తుమనుట, ఇంక, నెమ్మదికోర్కె=మనసులోని యభిలాషమును - అనగా వసురాజ పరిగ్రహముననుట. నెమ్మిలో ఇప్పు అని=ప్రేమతోడఁ గలుగఁజేయుము అనియును, నీదయ్యుక ఇప్పు అని=నీకృపకుఁ బాత్రులమనియును, కమ్మనివింటిజోదు పాదయ్యలు = మన్నఘని యడుగులను, మెట్ట కంపువిరిదయ్యలు=విరిసిన మెట్ట కందామరపువ్వులును, చేర్చి=అర్పించి, భజింతుము=కొలుతుము, అమ్మరో, రమ్మ అని, కోమలికరమ్మ=గిరికచేతిని, అనివార్యగతి= విడిపించుకొనఁగూడ నట్లుగా, తెమ్మలఁగా=పట్టితీయఁగా, మీఁదికన్యయును.

ఇట శుకమధుకరాదుల సన్ధార్థ వృత్తులుగాని గ్రహచార దౌర్బల్యముగాని చెప్పినను జెలి వినమిని జూచి గౌణముగా నెమ్మదికోర్కె నిమ్మని కమ్మనివింటి జోదుపాదయ్యలను భజింతుము రమ్మ'న్నది. ఇట మన్నఘని వేడుట వరసంయోగప్రాప్తికిఁ గాక మఱియొక్కటికిగానేరదు. గాన వసురాజ ప్రాప్తి నే 'నెమ్మదికోర్కె' యని సామాన్యముగా గూఢోక్తిని జెప్పినదని తెలియునది.

ఎట్టిదానికి నట్టివస్తువులచేతనే పూజించుట పాంశము. మన్నఘని పాదములు కందయ్యల వంటివి గాన మెట్ట కందయ్యలచేఁ బూజ ఇదియె.అలం. పర్యాయోక్తము.

క. సోలుచుఁ జెలికెదురాడక, తూలుచుఁ కైదండయ్యోనఁగు తొయ్యలిమేనక
వ్రాలుచుఁ జింతాజలనిధిఁ, దేలుచుఁ కైసేయుసఖులఁ గ దెగడుచుఁ గంటన్.

అ. సోలుచు=సాలుసాలులాడుచు, చెలికె, ఎదురాడక = అడ్డుచెప్పక, తూలుచు= తూలితూలిపడుచు, కైదండయ్యోనఁగు తొయ్యలిమేనక = చేయూతెయిచ్చుచున్న చెలికత్తె దేహముమీఁద, వ్రాలుచు= జరగుచు, చింతాజలనిధి= విచారసముద్రమందుఁ, తేలుచు, కైసేయుసఖుల= అలంకరింపవచ్చు చెలికత్తెలను - వీడిన కొప్పుమర్చుట ప్రేటచక్కనొత్తుట పట్టుదప్పినసాములను పొందుగా నవరించుట మొదలయిన కైసేఁగలకువచ్చు చెలులననుట, కంటక= కనునైఁగచేతనే, మాటలచేతను జేష్టులచేతను వారించుటకు సత్తువలేనందున, తెగడుచు=అదలిం చుచు, మీఁదికన్యయును.

ఇందు సోలుటయు తొయ్యలిమేన వ్రాలుటయును గ్లానియ నెడి సంచారిభావమున కనుభావము. 'గ్లానిరబ్బలస్యావచయో నైవర్త్య రతికారణమ్' చెలికెదురాడకపోవుట ముగ్ధాలక్షణము. తూలుట ఉన్మాదానుభావము. 'వినా విచారమాచార ఉన్మాద ఇతిలక్షణమ్' కంటకదెగడుట అమర్షాను భావము. 'అమర్ష స్సాపరాధేష మనప్రజ్వలనమ్ మతమ్' అనిలక్షణము.

నీ. నిబిడదుస్సహస్రీర్ శ్రీ నిశ్వాసపవనంబు, పటచుతేటుల బరారబరులుసేయ
నుజ్జ్వలావయవతార్క జ్యోతికలవేడి, చివురు జొంపములపై శ్రీ నవఘళింప
లలితాననేందుమండలపాండురచ్ఛాయ, వనరుసావళి వళారవళి యడంప
శ్రమజలాభిప్యక్త శ్రీ సహజసాంకవ మదా, మోదంబు చిలుకల శ్రీ మూలకొత్త
తే. నెనఁగు భనలములను గీరనలములను నీర, జాతములను గీరజాతములను
విగ్రహింప నీనిర విరహంబె తోడుగా, వెలఁది వెడలె విజినరవీధులకును. 182

అ. నిబిడ...పవనంబు—నిబిడ=దట్టమును, దుస్సహ = సహింపరానిదియు, దీర్ఘ=పొడుపు నయిన, నిశ్వాసపవనంబు=నిట్టార్పణాలి, పటచుతేటుల=ధూర్తములయిన తుమ్మెదలను, ('పటచు

నకీ యర్థమునందు) 'పఱచుతేఱులఁ గిందుపఱచుపరాదు' అని యిందే ప్రయోగము చూపఁబడినది. లేక పఱచు=పయికిఁ బాటు తెంచునట్టి తేఱు లనియేని చెప్పవచ్చును. పయికి పాటు తెంచు దుండగపు తుమ్మెదలనుట. బరాబరులు సేయక = ప్రక్కలకుఁ దొలఁగఁద్రోయఁగా, ఉజ్జ్వ...వికలవేడి— ఉజ్జ్వల=జ్వలించుచున్న, అవయవతాప = అవయవముల యందలి విరహతాపాగ్నియొక్క, జ్వాలి కల=సెగలయొక్క వేడి, చివురు జొంపములపై, అవళింపక=వ్యాపింపఁగా, లలిత...చ్చాయ —లలిత=ఓప్పుచున్న, ఆనన+ఇందు మండల = ముఖము నెడు చంద్రమండలముయొక్క, పాండుర చ్చాయ=విరహంపు వెలుకయ నెడి తెల్లనివెన్నెల, వనరుహావళి = తామరగుంపులయొక్క, వళా వళి=అడవిదీని, అడంపక = అడఁపఁగా; శ్రమ ..చంబు—శ్రమజల = చెమ్మటరీరువలన, అభి వ్యక్తి=ప్రకటమయిన, సహజ=స్వభావస్థిమయిన, సాంకవమద = జవ్వాదియొక్క, ఆమోచంబు= తావి, చిలుకలను, మూలకొత్తక=మూలలకుఁ దోలఁగాను. (జవ్వాదిపిల్లలకు చిలుకలు భయపడుట ప్రకటము. స్త్రీ)లశరీరమందు జవ్వాది తావిగలదనుటకు,

‘బింబోష్ఠియని నీవు బెదరింపకు శుకంబ సాంకవామోదయూ సన్నుతాంగి.’ (రసికజన)

‘అన్వేలఁదిమేని జవ్వాది పసగదంబించునొడలు గడిగికొనివార్చి ప్రవరుండు.’ (మనుచరిత్ర)

ఎసఁగు, భసలములను = (బంభరశ్చ మిళిందశ్చ హిందోశ భసలౌసమా' యాచవము) తుమ్మెదలను, కిసలములను - ('కిసాలయం కిసలయం కిసాలంకిసలం కిసమ్' ద్విరూపకోశము ఇందులకు 'జీర్ణపర్ణ ద్రుసంకీర్ణాహిమణి విభామాయాకిసల వంచ్యమానపికము' అని ప్రయోగమును) చిగుళ్లనును, నీరజాత ములును = తామరలనును, కీరజాతములను = చిలుకల గుంపులనును, విగ్రహింపక ఈవిరహంబె= విరోధము సేయనీయని వియోగమే, లోడుగా = సహాయముగానని క్రమాలంకారము. వెలఁది= గిరిక, వివినవీరులకును=వనవాటికలకు, వెడలెను.

బిట్టుగాలి తేంటకును, అగ్నిసెగ చివుళ్లకును, వెన్నెల తామరలకును, జవ్వాదిపిల్లి చిలుకలకును, విరోధులు. నిట్టూర్పులగాలి విరహాగ్నిసెగ మొదలగు వానినే కొని యాతేంటు మొదలగువాని నడంచినది. ఇట్టివెల్ల నొడంగూర్చినది విరహము. కావున నదియే 'లోడుగా' నయ్యెను. విరహము విగ్రహింప నీక మట్టుపెట్టినవే గదాయని యనాదరభావము దెలుపుట కై గిత్వము ప్రయోగించుట సూచితమగునట్లుగా 'భసల గిసల నీరజాత గీరజాత' అనుట తెలియునది. నిశ్వాసపవనము నిబిడమును దుస్సహమును దీర్ఘము నగుటచేతనే, తేటులు బరాబరులు సేయుట. అవయవములన్నిట తాపమాత్రముగాక వాని యుజ్జ్వలజ్వాలికలును గావున చివురు జొంప ములమీఁదఁబర్చుట. పాండురచ్చాయ తామరల నడంచుటకై ఆననము చంద్రుడుగా చెప్పఁబడినది. చంద్రుని కాంతియొకదా తామరలకుం బగ. సాంకవామోదము పాలయ్యుటకై (శ్రమజల) చెమ్మట గూర్చఁబడినది. ఇట 'శ్రమజల'యనుచో శ్రమమనెడి సంచారిభావము. 'భేదోధ్వరత్యా దేర్జాలస్సే దాతి ఖూమకృత్' అని తల్లక్షణము. అలం. 'నిబిడ దుస్సహదీర్ఘ' కావ్యలింగము. 'ఆననేందు మండల' వనరుహావళి నడంచు ప్రకృతకార్యమునకుపయుక్తముగానవరిణామము. 'శ్రమజలాభివృత్త' కావ్యలింగము.

క. లలనామణు లపు దుపవన, తలనానాసూనసంపదలు కలకంఠీ

కలనాదకుఁ దెలిపిరి త. త్కలనాదగంధమునఁ బ్రాద్దుఁగడపుద మనుచున్. 138

అ. అపుడు, లలనామణులు, ఉపవన... సంపదలు—ఉపవనతల=ఉద్యానవన ప్రదేశమందలి, నానా=సమస్తమైన, అనూన=తక్కువగాని, సంపదలు=వైభవములు, కలకంఠీకలనారక్షణ్=కోకిల యొక్క అవ్యక్త మధురమయిన కంఠనాదమునంటి నాదముగల గిరికకు, తత్కలనాదంభమునన్= ఆతెలుపుటయినెడు మిష చేత, ప్రాద్దుగడపువమనుచున్=ప్రాద్దుపుత్తమనుచు, తెలిపిరి. ఇందు ద్విప్రాసము.

సీ. కనకగంధము లెఱుంగనివాని కిష్టాప్తి, కాయహీనునకును శరణచటిమ పెక్కుకాలపుమూఁగరకెక్కుడువాక్పృథి, యతిచంచలాత్మనిరకలఘువృత్తి యిలఁ బుట్టుగ్రుడ్లకు శహితదర్శనప్రీతి, యగమకోటికిఁ బల్లరవాభివృద్ధి జడజాతమునకు శాశ్వతబోధసామగ్రి, కోపనావళికి భారపూపకమును

తే. నెరపునిరుపమమాధవర నిత్యసన్ని, ధానమునఁ బొల్పు భవదీయ శతాతపాద సన్నిహితసద్గుణారామరసరణి యిదెల, తాంగిగనుఁగొనుమిచటిశోభాతిశయము.

అ. లతాంగి = గిరికా, కన...వానికిన్—(కనకమనఁగా బంగారును సంపెంగయు; గంధ మనగా కొంచెమును వాసనయు - 'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోః' వి.) బంగారు కొంచెమును తెలియనివానికి, ఇష్టాప్తి=కోరినవస్తువులను బొందుటయని యర్థము - సంపెంగ వాసనలను దెలియని తుమ్మెదలకు ఇష్టమయినది-అనఁగా పూదేనె-నొరవట యనిభావము.) కాయహీనునకున్= (కరణమనఁగా గాత్రమును సాధనమును-కరణం సాధకతమక్షేత్ర గాత్రేంద్రియస్వపి' అ.) దేహము లేనివానికి గాత్రసటిమయని యర్థము - (దేహములేనివాడు మన్మథుఁడుగనుక మన్మథునకు పువ్వులు చిగుళ్లు మొదలయిన నానాసాధనముల పటిమయని భావము. మన్మథునకుఁ బువ్వులు మొదలయినవి జాణాదులుగదా.) పెక్కుకాలపు మూఁగకున్= బహుకాలమునుండి మాటలులేకయున్న మూఁగ వానికి, ఎక్కుడు వాక్ ప్రాణి=మిక్కిలియైన మాటలనేరుపు. (పది నెలలవఱకును బలుకుటలేకుండు కోయిలకు మిక్కిలియు మధురస్వరమని భావము.) అతిచంచలాత్మనకున్=మిక్కిలి చలనమయిన స్వ భావముగలవానికి, అలఘువృత్తి=గొప్పదిటవైనవృత్తి, (మిక్కిలిచలనమయిన వాయువునకు తేలికగాని, అనఁగా వడిలేకమందమయిన - వృత్తియని భావము.)

ఇలన్=ధూమియందు, పుట్టుగ్రుడ్లకున్=జాత్యంధులకు, హితదర్శనప్రీతి = హితులయిన వారిని జూచుటనలని సంతోషము. (ఇలఁబుట్టు గ్రుడ్లకున్=ధూమియందు మొదటగ్రుడ్లుగాఁ బుట్టు శుకపికాది పక్షులకు, హితములయిన పండ్లు చిగుళ్లు మొదలయిన హితవస్తువులను గమంగొనుటచేఁ గలిగెడి సంతోషము నెడిభావము.) అగమకోటికిన్=గమనశక్తిలేని (కుంటి) వాండ్లసమూహమునకు, పల్లవ+అభివృద్ధి—పత్+లవ ('లనోలేశేవిలాసేన' వి.) పాదముల విలాసము=విలాసంపు నడపెంపు, (అగమకోటికిన్= గమనశక్తిలేని వృక్షలతాదులసమూహములకు, చిగుళ్ల పెంపు, అనిభావము.) జడజాతమునకున్= (జడజాతమనఁగా జడుల - (అజ్ఞుల) - సమూహమును, లడల యథేదముంబట్టి జలజాతములును-అనఁగాతామర సమూహములును.) అజ్ఞుల సమూహమునకు, శాశ్వతబోధ సామగ్రి= ఎప్పటికిని జ్ఞానముయొక్క పరిపూర్ణతయని యర్థము. (తామరకు శాశ్వతముగా సమ్యగుత్పన్నమయిన వికాసముయొక్క, సంపూర్ణత్వమని భావము.) 'పునస్సదార్థయోఃశ్వత్' అ. కోపనా ఆనలికిన్= కోపశీలరునినవారికి, భావపకమును=చిత్తశాంతి. (కోపనా = కోపముగల స్త్రీ)ల సమూహమునకు, కోపశాంతియని భావము.) 'కోపనానైవ భామినీ' అ.

నెఱుపు... ధానమునకొక—నెఱుపు=పిడఁగూర్చుచున్న, నిరుపమ=సాటిలేని, మాధవ=విష్ణువు యొక్క, సత్యసన్నిధానమునకొక=ఎడతెగని సాన్నిధ్యముచేత, (మాధవ=వసంతునియొక్క, సత్యసాన్నిధ్యముచేతనని భావము.) పొల్పు=పిప్పించుచున్న ('మాధవస్త వసంతేస్యా ద్వైశాఖే గరుడధ్వజే' వి.) భవదీ... సరణి—భవదీయ=నీతండ్రియైన కోలాహలనియొక్క, పాదసన్నిహిత=చరణముదాపటి, సద్గుణ+ఆ+రామ=మంచిగుణములచే అంతట మనోహరులయిన వారియొక్క, సరణి=మార్గము, ఇదే=ఇదియేమి. (కోలాహల పర్వతముయొక్క, పాద = ప్రత్యంతపర్వతమునకు, సన్నిహిత = దాపటిదయిన, సద్గుణ=సుగుణ సంపన్నమయిన, ఆరామసరణి= తోటదారి, యిదియేసుమాయని భావము.) ఇవటి శోభాతిశయము=ఇచ్చటి యొప్పిదముయొక్క పెంపుసొంపును, కనుగొనుము.

మీతండ్రి యడుగుల ప్రాపున నుపజీవించుచుండు మహాగుణవంతులయినవార లుండు పట్టిది. ఇవట సత్యమును (మాధవుడు) విష్ణువు సన్నిధానమునేయుచు కుంటి గ్రుడ్డి మాఁగ నిరుపేద మొదలగువారికి, కాలు, కన్ను, నోరు, బంగారు మొదలయిన యిష్టవస్తువులనెల్ల నొసంగుచుండును. ఇట్టి స్థల మెంత విలక్షణముగా నొప్పుచున్నదో చూడుమని యర్థము. వసంతుండు వచ్చుటచేత, శుకపిక కోకిలాదులకెల్ల కలయు ఫలపల్లవ మృదుస్వరాదులు గలుగుచుండఁగా సొంపై కోలాహలపర్వతము దాపున నన్ని యొప్పిదములచే నొప్పుచున్న తోటదారియిది. దీని రామణీయక వైభవమునుజూడుమాయని భావము. విష్ణు ప్రత్యక్షీకరణముచే తీరరాని కొదువరెల్లఁ దీరుచుచున్న సుగుణగణములున్న పట్టుగాని భయపడవలసినదిలేదని యాశ్వాసనము. మన్మథోద్వేజకములయిన శుకపికాదులను శాంతి రసోద్దీపకములయిన సజ్జనగణముగా నధ్యవసించినాడు. శబ్దకైములధ్వని.

చ. పరిమిళితప్రవాళనవర పట్టపటధ్వజచూతనూతన

స్వరరథరాజముక్ భ్రమరశబ్దాలగుశాంచితవాంసుచక్రము

లైరిల మహాబలంబు దగరలింప లతావనితాళి రువ్వలే

మరువపుబంతులట్ల శుకశ్రమండలి యాడెడిఁగంటె వై పయిన్.

135

అ. ఇందు మామిడిచెట్టును మన్మథునిరథముగా నిరూపించి మన్మథుని రథ త్వివమును వర్ణించుచున్నాడు. పరిమిళి... రాజముక్—పరిమిళితి = కలయఁగూడుకొన్న, ప్రవాళ = ఎఱ్ఱనిచిగుళ్ల నెఱు, నవపట్ట=క్రొత్త పట్టువస్త్రముగల, ధ్వజ=ఘోషముగల, చూత=మామిడిచెట్ట నెఱు, నూతన=క్రొత్తదయిన, స్వరరథరాజముక్=మన్మథ దేవతయొక్క రథశ్రేష్ఠమును, భ్రమ... ముల్—భ్రమర జాల=తుమ్మెదల బారుల నెఱు, గుణ=మోకుత్రాళ్లచేత, అంచిత=పిప్పించుచున్న, పాంసుచక్రముల్=గుళ్లుగుళ్లుగా తిరుగుచుండెడు పుష్పాడి పటలములనెఱు తేరిచక్రములు, కెరల=దొర్లునట్లుగా, మహాబలము=వాయువు అనెడు జాతరకువచ్చిన పెనుప్రజ. తరలింప=కదల్చుఁగా, లతావనితాళి=తీగలనెఱు పడఁతుల సమాహము, ఋవులే మరువపు బంతులట్ల=పైని ఋవుచున్న లేతమరువము చేతఁ గట్టఁబడిన చెండ్లోయన్నట్లు, వై పయిన్=మీఁదమీఁద, శుకమండలి=చిలుకలగుంపు, ఆడెడి=తిరుగుచున్నవి. కంటె=చూచితివా.

ఒకదేవతకు రథోత్సవము నపుడు తేరికిఁ గ్రొత్తపట్టుగుడ్డలుగట్టిన జెండానుగట్టి పెద్ద మోకు త్రాళ్లనుబట్టి ప్రజ లిడ్చుచుండఁగా శాచక్రములు గదలిపోవుటయు స్త్రీలు పూబంతులు మొదలయినవి నాతేరిపై విసరివైచుటయుఁ బ్రకటము. చిగుళ్లు 'పరిమిళితము'లాట జెండాగుడ్డలవలె పరిపయి యుండుటకు, వసంతర్తువునందుఁ గ్రొత్తగాఁబొడమిన చివుళ్లుగాన 'నవ'క్రొత్త పట్టుగుడ్డలవలె

నున్నవి. దానియందు దండండుగలయఁ గూడికొన్న క్రొంజిగురుల గుబురులే క్రొత్త పట్టుగుడ్డల యెఱ్ఱ నిజెండాలు. చాతముమరునిరథ 'రాజ' మనుట స్వరోద్దీపనమందు మిక్కిలి మేటియైనది. రథమెక్కి యెగదా పనిమొదలుపెట్టుట, మామిడి చిగుర్చుటయు మరునియ్యదీపనను మొదలు పెట్టుటయుని తెలియునది. గాలికి పెద్ద గుండ్రని వలయములుగా నుడియు, పుప్పొళ్లు, పెద్ద తేరిచక్రములు. పుప్పొళ్లు పయినిసాగు తుమ్మెదలబారులు, మోక్షుత్రాళ్లు. గాలి కదలించుట మహాప్రజ గదలించుట. గాలిచేతనే పుప్పొడి చక్రములు నుడియు నట్లు మహాప్రజచేతనే తేరిచక్రములు నొర్లును. తీగలనుండి మామిడి పైపైవాలుచుండు చిలుకలు స్త్రీలు పైపై తేరిమీచవైచు మరునంపుచెండ్లు. మరునముతోఁ గట్టిన చెండ్లు, చిలుకలవలెఁ బచ్చగాను చిలుక కడుపులోని యీఁకల తెరలవలె రేకులుగలిగియు నుండును; కాన చిలుకలుగా నూపించుట. మామిడి చిగుర్చుటయు తుమ్మెదల బారునూఁగుటయు, గాలి పొలసి యల్లల్లఁ జెట్లుచేవల నల్లలాడించుచు పుప్పొళ్లనుగ్గను ద్రిప్పచుండుటయు; తీగలనుండి చిలుకల గుంపు లెగసి యిటునటు చెఱలాడుటయు నెంతయు మన్నథవికారోద్దీపకముగా నున్నదని ఫలితార్థము. అలం. రూపకాను ప్రాణితమగు నుత్పేక్ష.

చ. మరునకుఁ జైత్రమంత్రి వనశ్రమండలరాజ్యఫలైకకాంచనో
త్కరము కరం బాసంగుటయుఁ ర దాపులబచ్చలు చేరితచ్చదా
వరణముఁ బాయవిప్పి పరువంబుగ నెన్నిక కెక్కఁజేయుచున్
దొరయఁగనీవు గంటు చెలిగ్రహార్థవతిగనమలీమనాళులన్.

136

టీ. మరునకుఁ = మన్నునకు (ఇట్లచెఱుని మంత్రిగాఁజెప్పటచే మన్నుని రాజుగాఁగ్రహింప వలయును గాన) మన్నుఁడనెడి రాజునకు, చైత్రమంత్రి = నసంతుఁడనెడి మంత్రి, వన...త్కరముఁ — వనమండలరాజ్య = వనమండల మనెడి రాజ్యముయొక్క, ఫల = ఫలములలో, ఏక = (ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' అ) ముఖ్యమయిన, కాంచనోత్కరము = సంపెంగమొగ్గ గుంపనెడు బంగారుసమూహమును, కరంబు ఒసఁగుటయు = ('భాగధేయః కరోలలిః' అ) అప్పనమీయగా, తావులబచ్చలు = (తావులనఁగా వాసనలును స్థానములును - బచ్చులనఁగా నాణెగాండ్రును సరాబులును) వాసనల నాణెము దెలిసిన వాయువులనెడి ఆస్థానమందుండెడి సరాబులు, చేరి = వచ్చినవారై, తోతఁ ఛద ఆవరణము = దానియొక్క ఆకులకప్పు అనెడు గుడ్డలకప్పును, పాయవిప్పి = తొలఁగనట్లుగా విప్పి - ముల్లెలు విప్పియనుట, పరువంబుగన్ ఎన్నికకు ఎక్కఁజేయుచున్ = పరువము గలుగునట్లుగా పొగడ్త కెక్కఁజేయుచు - (ఉత్పిసమగునట్లుగా, లెక్క పెట్టుచునని బచ్చులపరముగా, నర్థము) ధూ ... కులన్ — (ధూర్తమనఁగా 'ఉన్నతః కితవో ధూర్తో ధుశ్శూరో కనకావ్షాయః' అ. ఉమ్మెత్తపువ్వును) ఉమ్మెత్తపువ్వుయొక్క, నతంస = కొనలయందుండునట్టి, మలీమన = మలినము లయిన, అకులన్ = తుమ్మెదలని యర్థము. ధూర్తవతింస = పలుగాకి మిన్నలయిన, మలీమన + అకులన్ = మలినజన సమూహముల నని యర్థాంతరము. దొరయఁగాన్ ఈవు = చేరనీయవు, చెలి = గిరికా, కంటె = చూచితివా.

రాజునకు మంత్రియు రాజ్యమందలి ఫలములలో ముఖ్యమయినదిగా బంగారు సమూహము నర్పించుటగఁదు. అపుడాస్థానపు సరాబులువచ్చి బంగారు ముల్లెలువిప్పి వానిని ఒరచూచి తూనిక వేయుదురు. వారు లెక్కిన ధూర్తులయిన వారిని జేరనీయక లెల్లాభము తాముపొందఁ బ్రయత్నించుటయు స్వభావముగాన యావిషయమే యటయనఁగంధింపఁబడినది. కనంతర్ముఖ సంతక

మొగ్గులుపనమండలమందుఁ బాటమరించెననియు గాడ్పు వానిపయితేకులు విచ్చి వికసింపజేసి దాని వాసనలు నలుగడలఁ బర్వజేసిన దనియు, ఆసంపెంగ తావికిఁ దుష్టేదలు మూఁగక తొలఁగు చున్నవనియు ఫలితార్థము. బచ్చుశబ్దమునకు 'నిష ధేంద్రు బచ్చుకు' (శృంగానై) 'వసుధజల్లింపఁ దరమె యెవ్వారికైన, మెచ్చువాఁడొర నలరాన బచ్చువాఁడు' 'దొరయంగనీవు' అనుటబచ్చులను మహా దర్శక కర్తకన్వయింపవు. 'నీరు' అని యుండిన లెస్స. అలం. శ్లేషము. సమాసోక్తియు.

చ. రతిపతిధర్మకర్త ఋతురరా జబలావళి నొంచి యేగుదు

ర్మతుల మధించి కైకొనిననూనధనంబుల ముద్రవెట్టుచోఁ

బ్రతినవ దీపికాశిఖఁ గరంగెడు లక్కయుఁబోలె వంజుల

స్థిత మయితేటి వెగలపురదేనియ గ్రాయుట గంటివే చెల్లి.

137

అ. రతిపతిధర్మకర్త = మన్మథుని ధర్మస్థాపకుఁడయిన, ఋతురాజు = వసంతుఁడు, అనియర్థము. (మన్మథునికి ధర్మము అనఁగా విల్లయిన పువ్వులకు వసంతుఁడు కర్తయని భావము. ఈయర్థమందు రతిపతియనెడు మన్మథనామము అనురాగ పర్యాయమయిన రతికిఁ బతియని యర్థాంతరక్రోడికారము చేత సుపయక్తిమగుచున్నది.) 'రతిస్తరక్షియాయాంచ రాగేఽసి సురతేఽపిచ' విశ్వము.) అబలా... మధించి—అబలా+అనలి=స్త్రీ) సమాహమును, నొంచి=విరహవ్యథపాలుచేసి, ఏగు దుర్మతులక=నడఁబాసిపోవుచున్న దుష్టబుద్ధులగుపాంశులను, మధించి=మర్దించి, కైకొనిన మానధనంబుల నెల్లక=పుచ్చుకొన్న మానమనెడి ధనములును - అనఁగా వారిప్రణయకోపమునెడి ధనములను, ముద్రవెట్టుచో = ముల్లెలుగట్టి సికాముద్రచేసెడు సమయమందు, ప్రతినవ దీపికాశిఖి = ప్రతి దీపపుఁ గొడిమిఁదను, కరంగెడు లక్కయుఁబోలె = కరఁగినై కొంతజాలుచున్న లక్కయో యన్నట్లు, వంజులస్థితమయి = ('వంజులొకకోక' ఇటదీప శిఖితోడి సామ్యమునుబట్టి) రక్తాశోకము పువ్వుమొనయందు నలిచి, తేటి=తుష్ట, వెగలపురదేనియ=వెక్కుసమయినతేనెను, గ్రాయుటక= నెడలఁగ్రుక్కటను, చెల్లి = గరికా, కంటివే = చూచితివా? ఎఱ్ఱయశోకపుష్పపుకొన దీపముమొన; ఆపువ్వుపము వ్రాలియున్న తుష్టేద దీపముమొనపము కాలుచున్న లక్క; అది వెడఁగ్రుక్క తేనె కాలుచున్న లక్క; అని ఉపమానోపమేయ భావము తెలియునది.

రక్తాశోకములు పూచుట పాంశులకు విరహోద్దీపకముగా నున్నదనియు ప్రోషిత భర్తృకలకు మనోవ్యథాకరముగా నున్నదనియు భావము. తిన్ను డించి పోవువారిని నలువజేయని దౌర్బల్యము గల వారుగాన 'అబలలు'. ప్రణయకోపమున దయలేక పోవువారుగాన 'దుర్మతులు.' 'మధించి' కలంచి నలంపనిచో దాఁచిన ధనమియ్యరు. ప్రణయకోపమును దిగవిడువరు. వసంతుని కీపనియేలన 'ఋతు రాజు' రాజుగదా. రాజేకదా దండులను దండించి ప్రోగుచేసిన ధనములనెల్ల ముద్రవెట్టుట. రాజ యినచో పాంశులను దండింపనేల? రతిపతికి ధర్మకర్తగదా. స్త్రీపురుషులకు రతిగలిగించువాని ధర్మ ములకు నిర్వాహకుఁడగుటచే స్త్రీలనెడఁబాసి విరతితోఁ బోవువానిని దండించుట. తేటి తీపయిన తేనియను గ్రాయుట యేలన నది 'వెగల'మయినందున; లేకున్నఁ గ్రాయుటగలుగదు. దీనిచే పూచిన పువ్వుల పెంపుసొంపు ధ్వనితము. అలం. సమాసోక్తి, ఉత్పేక్షయు.

ఉ. తుష్టేద త్రివర్గీయ పయిఁదోచు పిశంగిమ పద్మినినిశాం

క మ్మది తాఁ బరాగవటిఁ ర గప్పి మధువ్రతిఁ జేరఁబోవుము

నమ్మి కంగజ ప్రహరణముల ముట్టెడుఁ జూడవమ్మ ప
ల్లములఁ జెందువారలు తరగుల్విరియాటలు నేరకుందురే.

138

అ. తుమ్మెన త్రిప్పరీడు = (త్రిప్పరీడునఁగా మిక్కిలియుఁ దిరుగువాడు - ఇక్కడ) తుమ్మెనయనెడు మిక్కిటమయిన యనేక స్త్రీవిహారము గలవాడు, పయిదోచు పితంగిమ=పయిన గనుపట్టునట్టి పసపురంగు అనెడి, పద్మనీశాంకమ్ము=(పద్మనయనఁగా తామరతీగయు పద్మనీ జాతి స్త్రీయును, నిశాంకము=రాత్రిప్రాస్తమయిన చిహ్నము) పద్మనీజాతి స్త్రీవయిన, నిశాంకము=(నిశయనఁగా పసపు) పసపుచిహ్నము అనియర్థము - పరపురుషునికి రాత్రి సంభోగము కలుగుటచే పద్మనీతో రాత్రి గవగూడి దానిమేని పసపంటుకొన్న చిహ్నమనుట - (తుమ్మెనలు రాత్రితులందు తామరల యందుఁ జిక్కువడుచున్నవి గావున రాత్రియందుఁ దామరపువ్వుపడి యంటుకొన్న చిహ్నమని భావము) తుమ్మెనల పీఠపు పితంగిమకు.

‘అడరు నీలభానుకిరణానల మంటినఁ గూడుకొన్న పు

ప్పొడికొలుచెల్ల మోచికొని పోయెడు సంభ్రమ మొప్పుఁ గంటివే

పదతి భవద్విహారమనపద్మసరిశుముదాలయంబులకే

వెడలుమిళింద బృందముల పీఠపు పితంగిమ కైలంబునన్.

(మనుచరిత్రము.)

రాత్రిపేళ్లన్నియు పసపునకుఁ జెల్లును, అది = అపద్మనీనిశాంకమ్మును, తా=తాను, పరాగపటికే కన్నె=తెల్లని పుష్పావయనెడు నస్త్రీయచేరిగడ్డి, మధుప్రతికే = (మధుప్రతియనఁగా ఆడుతుమ్మెద) మధుప్రతియనెడు నాయకిను గలయఁబోవుడు, నమ్మికకుకే=అనాయకికు నమ్మికపుట్టెడి కొఱకు, అంగజప్రహరణములకే=మన్మథుని ఆయుధములను, ముట్టెడుకే = ముట్టి బాసచేయుచున్నదని యర్థము. (మన్మథాయుధములు పువ్వులుగనుక పువ్వుల నంటుచున్నదని భావము.) చూడవమ్మ = అయిన నిడివింటగాదు, ఏమనిన, పల్గొమ్మలఁ జెందువారలు = అనేక స్త్రీలను బొందువారలు అని విటపరమయిన యర్థము. (అనేక పృక్షశాఖలను బొందువారని తుమ్మెదపరమయిన యర్థము. లిగుల్ విరియాటలు-లిగుల్=లిగులును-ఇది యుభయప్ర సాధారణము. విరియాటలును=స్వేచ్ఛా విహారములునని విటపరముగా-(విరులయందలి-అనఁగా పువ్వులయందలి యాటలని భంగపరమయిన యర్థము.) నేరకుందురే=నెచ్చియె యుందురనుట, పెక్కుస్త్రీలతోఁ బొందునట్టి విటులు, తగులాటములును, స్వేచ్ఛావిహారములును నేరకుందురాయని యర్థము. పెక్కుచెల్ల శాఖలందుఁ బొందెడు తుమ్మెదలు తగులాటమును పుష్పక్షీడయు నేరకుండునాయని యర్థాంతరము.

పద్మపరాగము ఎఱుపుమించినపసుపు. సామాన్యముగాఁబుప్పొడితెల్లనిది. కావుననే మొదటిదాని నంటుకొన్న పసుపుగాఁగర్జించినాడు. ఆపసుపు దెలియమిక్త తెల్లనిగడ్డ (పరాగపటి) కప్పుకొనుట. బాసకు ఆయుధములుట్లుట ప్రసిద్ధము. ఒక స్త్రీతోఁబోయి యుండెయు లేదని బాసచేయుట నిరంకుశ పాపస్వేచ్ఛ. అది తగునా యన్నచో ‘పల్...విరియాటలు నేరకుందురే’ అట్టివారికి స్వేచ్ఛావిహారము లేకున్నఁ దీటునని గూఢయము. అలం రూపకసంకీర్ణమగుసర్థాంతర న్యాయము. ‘అంగజప్రహరణములు’ పర్యాయోక్తము.

చ. అనిలకుమారికుండు మరుదదధ్వనిరోధిపలాశిమండలి

ఘనవనరాశిలోఁ బుడమికానుపు పద్మనిచిక్కి స్రుక్కుఁగా

నినకరముద్రఁ జూపి వెలయుంచి తదంబుదరాగపాళిఁ గై

కొనుచుఁ బ్రవాళ తేజమునఁ గ గూరిచెఁగంపె పలాశవీధులన్.

139

అ. ఇందు 'అనిలకుమారకుఁ' డనుటచే పిన్నగాడ్డుపరముగాను హనుమంతుని పరముగాను అర్థవ్యయము తెలియునది. అనిలకుమారకుండు=పిన్నవాయువని యర్థము. హనుమంతుడని యర్థాంతరము. మరుత్...రాశిలోఁ—మరుత్+అధ్వ = (వా) భేనరమార్గమును, నిరోధ=అడ్డగించిన, పలాశ మండలీ=వృక్షమండలముచేతి, ఘన=గొప్పదగుచున్న, పనరాశిలోఁ = ఉద్యానవన సమూహములో. (హ)మరుత్ అధ్వనిరోధ=దేవతామార్గము నడ్డగించునట్టి, పల+ఆశిమండలీ = రాక్షసమండలమనెడి, ఘనపనరాశిలోఁ=గొప్పసముద్రములో, పుడమికానుపు పద్మిని=(వా)భూమియందుఁ బుట్టినతామర తీగఁ. అనఁగా మెట్టతామరతీగఁ, చిక్కి, స్రుక్కుఁగా=చిక్కుకొని, వాడఁగా (హ) భూమి కూఁతురును పద్మినీజాతియు నయిన సీతి చిక్కుపడి బాధపడఁగా, ఇనకిరముద్రుఁ చూడ-వెలయుంచి=(వా) సూర్యుని కిరణముల ప్రసారమును కనఁబఱచి-వికసింపఁజేసి-(హ) ఇనుడు-అనఁగా పెనిమిటి-అగు రామునిచేతి యుంగరమును జూపి సంతసింపఁజేసి, తత్...గైకొనుచుఁ=(వా) దానతామరల యొక్క-రాగముయొక్క - (ఇట్ల రాగముచేరి రాగాశ్రయ మయినపరాగము గ్రాహ్యము గాన) పుష్పాశియొక్క-పంక్తిని. గ్రహించుచు, (హ)సీతాదేవియొక్క పద్మరాగమణి పాళిని గ్రహించుచు, ఇట్ల పాలియనఁగా 'పాళిః కీశుర్ధ్వజోలింగం నిమిత్తం వ్యంజనం సమ్' చిహ్నుము - ఆనవాలునని యర్థము. ప్రవాళ ... పులఁ - (వా)పలాశపులఁ = పుష్పవాటికిలను - చెట్ల చాళ్లను, ప్రవాళ తేజునఁ=చిగురుటానులయొక్క కాంతితోడ, కూఁచెత్, కంటివే-(హ)పలాశపులఁ=రాక్షసులపులను, స్రవాల తేజునఁ=ప్రకృష్టమయిన వాలమందలి యగ్గితో, కూర్చెను చూచితివా. లంకకు నిష్క్రమరికొలిపినాడు చూచితివా.

పిల్లగాడ్డు, ఆకాశమార్గము నడ్డగించునట్లు పొడువుగా చెట్లగుంపులు పెరిగియున్న దట్టంపు టడవులలో నొకమెట్ట దామరతీగ యాచెట్లదట్టమువలన నెండనోకమిచేచిక్కి యెండిపోవు చుండఁగా, తాను చెట్లనడుమఁ దెలిపిచేసి సూర్యకిరణము దానికిఁ దగులనిచ్చి వికసిల్లునట్లు చేసి యందలి పుష్పాశిని గొల్లకొనుచు చెట్లచాళ్లనకు చిగురుటానుల మొలపఁజేసినవాడయ్యెనని యర్థము. సూర్యకిరణము తగులనియెడఁ జిట్లుచేమలు తెక్కినకి పోవుట ప్రకటము.

వాయుపుత్రుడయిన హనుమంతుడు దేవతామార్గము నడ్డగించుచు మహాసముద్రమువలె విస్తరించియున్న రాక్షససమూహమునడుమ భూదేవికూతురయిన సీతి చిక్కి స్రుక్కుచుండఁగా, నామె పతియగు రాముని యంగుళీయక ముద్రనుజూపి సంతసింపఁజేసి యామె పద్మరాగమణియయిన చూడామణిని ఆనవాలుగాఁగొని యంతి లంకలో రాక్షసగృహ పులందుఁ దనతోఁగి యందు ధగధగమండు చున్న యగ్నిని దకికొలిపెనని యగ్గాంతరము. అలం. శ్లేషము.

శా. అంచల్లల హరించె గొంచక యయుక్తృఘ్నుక్షమాభోగమూల్
పంచాస్త్రం డ్దని యాకు లెత్తెగని వైరవైగాంచన న్నానమా
డించె మాధవుఁ డీనదాగతిని గంగతే కన్నెపున్నాగ మె
క్కించె గోకిలకాహళుల్ మొలయ నేరగించెవనివీధులన్. 140

అ. ఇందు మన్తధ సంతవాయు వ్యాపారములనుగొని ఒకరాజు పుత్ర విజయవార్త దెచ్చిన దూతకు సమ్మానములుచేయు ముచ్చటగావర్ణించి చెప్పుచున్నాడు. మాధవుడు=విష్ణుదేవుడని యర్థము. సంతుడనిభాషము. పంచాస్త్రుడు=మన్తగుడు, అయుక్త...గముల్-(విష్ణు)అయుక్త = అయుక్త

లనఁగా తనతోఁగలయనివారు-శత్రువులనుట) శత్రువుల, ఓఘు=సమాహమయొక్క, క్షమా=భూముల
యొక్క, ఆభోగముల్ = నిండువిస్తారములను- వారిభూవిస్తారముల నన్నిటిని బూర్ణముగా ననుట,
కొంచక=జంకక, అంచల్లీలక=ఓప్పదమగువిధమున, హరించె=పుచ్చుకొనెను-(వసం) మన్మథుఁడు, అ
యుక్త... గముల్—అయుక్తులనఁగాకూడనివారు-విరహివిరహిణీజనులు. క్షమయనఁగా ఓరుపువిరహి
జనులయొక్క నిండయిన తాములను హరించినాడని భావము. అని=ఇట్లనిచెప్పి, అకులుపత్తిక= (వి)
పత్రికలెత్తఁగా-జాబులెత్తిమాపఁగా(వసం) అకులుచుటలేచునట్లు చేయగాననిభావము. కని=చూచి,
ఈసదాగతిని= (వి) (సత్ + ఆగతిని) మంచిరాకగలవానిని-కొడుకు విజయవార్తను దెచ్చినవాఁడుగనుక
శుభ'గమనముగలవాఁడనుట-(వి) వాయువును, ('మాతరిశ్వసదాగతిక' అ.) కాంచనస్నానము ఆడిం
చెక= (వి) కనకాభిషేకి మాడించెను-(వి) కాంచనమనఁగా = సంపెంగ గనుక సంపెంగపువ్వులచే
బర్చినవానిని గావించె నని భావము. సంపెంగపువ్వులు గాలియందల్లఁ దట్టముగా వ్యాపించియుండె
ననుట. కన్నె=గిరికా, పున్నాగము ఎక్కించెక= (వి) మగయేనుఁగును ఎక్కించెను. (వ) కన్నెపు
న్నాగమును, లేతపొన్నచెట్టును, ఎక్కించెననిభావము. కోకిల కాహళుల్ = కోకిలధ్వనులవంటి
తుతారాలు, మొరయక=మోగఁగా, వనీఃకులక=వనఃకులనెడు విఘులందు, ఏగించెక=ఊరే
గించెను. (వ) తుతారాలవంటి కోకిలధ్వనులు చెలఁగఁగా వనవాటికలందు పొలయునట్లు చేసెను.
కంటె=చూచితివా.

శత్రువిజయమునకై పోయినపుత్రుని విజయవార్తదెచ్చి జాబుమూలముగ రూపించిన దూతకుఁ
దండ్రుగరూఢు, కనకాభిషేకముచేసి యేనుఁగునెక్కించి తుతారాలు ప్రమాదఁగా విఘులందు నూరే
గింపఁజేయుట ప్రసిద్ధము. శత్రువుల భూవిస్తారములనెల్ల మన్మథుఁడుపహరించినాడని విష్ణునకుఁ
జెప్పఁగా వచ్చినశుభ'గతుఁడగు మాతకు నద్వైపుఁజెట్టి సమ్మతము చేసినాడని యర్థము.

వసంతర్తువున మన్మథ సముద్దీపనముచే విరహివిరహిణీజనుల తాములెల్లం బూర్ణముగాఁ
దూలినవనియు, గాలిమెల్లనిగతితో నాకులను గవల్లుచు సంపెంగపువ్వులఁ బర్చింజేయుచు లేత
పొన్నల నూచుచు, వనవాటికలందుఁ బొలపెనయు, కోకిలలు గుఱపెననియు భావము.

కన్నెపున్నాగమునావో 'సంస్కృతిపదేన పరిమితి మాంద్రపదం కర్మధారయోభవతి' అను
సన్నయభిప్రాయము చొప్పున, సమాసమని తెలియునది. పంచాస్త్రిఁడనఁగా విరివియైన యస్త్రములు
గలవాడని శత్రుభూవిజయపరముగా నర్థము వ్యంజితమగుచున్నది. (కొంచక) భయపడక యని
యర్థము. అయ్యోయని దయ చూపకయని భావము. అకులెత్తుట, నోటఁజెప్పటకుంటెజాబులు చూపు
టమఱిత సన్నికకుఁ బాఱెము, అలం. శ్లేషమును సమాసోక్తియు.

తే. కానఁగడుమాని యై పెద్దరకాలముండి, వాక్యసంసిద్ధి మాధవురవలనఁ గన్న

మత్తకోకిలకవివాక్యసమాదమెల్లఁ, బంచమశ్రుతి వింటివే ర చంచలాక్షి. 141

చంచలాక్షి=జెకుకుఁగన్నులదానా, కానక=అరణ్యమందు, కడుక=మానియై=మిక్కిలి మాన
వ్రతముదాల్చి, పెద్దరకాలము, ఉండి-చిరకాలముండియని యర్థము. పదిసెలవిజయం బలుకుటలేకయుండి
యనిభావము. మాధవులనక= విష్ణుదేవునివలన, వాక్యసంసిద్ధి = మాటపరిపాకమును పొందినయని
యర్థము. (మాధవులనక=వసంతునివలన, పలుకుటను బొందినయని భావము.) మత్తకోకిలకవి=మదిం
చిన కోయిలయనెడు కవియొక్క, లేక కోకిలక=చిన్నకోయిలయను, వి=పక్షియొక్క యనియుం
జెప్పవచ్చును. వాక్సమాజమెల్లక=మాటలమూహమంతయు, పంచమశ్రుతి=పంచమవేదమయిన భా
రతమని యర్థము - పంచమ స్మరమని భావము. వింటివే=వింటివా.

‘షికః కూజతి పంచమమ్’ అని కోకిల పంచమస్వరమును బలుకుచున్నదని శాస్త్రము. పంచమశ్రుతియనఁగా స్వరారంభ కావయవమున శబ్దవిశేషము, ‘ప్రథమశ్రవణాచ్చబ్జఃక్రూయతే ప్రాస్యమాత్రకః సాశ్రుతిః సంపరిక్షేయా స్వరావయవలక్షణా’ (సంగీతశాస్త్రము.) అడవియందుఁ బెద్దకాలము మానవ్రతము ధరించి తపముచేయఁగా విష్ణుండు వాక్పరిపాటిని గృహచేసెననియు దాని చేఁ జెప్పినమాటలన్నియు భారతియువలె సకలపురుషార్థ బోధకములై యున్నవనియు నర్థము. భావము సుగమము. అలం. శ్లేషమూలక కావ్యలీలము.

మ. నునుఁగ్రప్రపుటనంటివిప్పపార యశ్ర స్తోకెక్కి మాధ్వీమహా
వనధి బుప్పొడిదీవికిఁ మధుకరవ్యాహర లేతేఁద
ద్వన కర్పారపటంబు లందుకొని వేడ్కం గోరకవ్యాహమో
హనముక్తావళి దార్చె నీతరగుగా శిష్యబ్జాక్షి ఏక్షించితే.

142

అ. ఇందు, తుమ్మెదలను బేరగాండ్రుగాను, గాలిని తిరగరిగాను, రూపించుచున్నాఁడు. అబ్జాక్షి=గిరికా, మధుకరవ్యాహరలు = తుమ్మెదలనెడు బేరగాండ్రు, నునుకప్రపుటంటి విప్పపార=నున్నది కర్పారపరఁటి విచ్చుపార, అశ్రోకు=అనెడునోనెను, ఎక్కి, మాధ్వీమహావనధి=పూఁదేనెయనెడు గొప్పనయ్యునందు, పుప్పొడిదీవికిఁ = పుప్పొడి తిప్పయనెడు ద్వీపమునకు, ఏతేర=రాఁగా, తేతఁనున కర్పారపటంబులు = వారినయిన గొప్పకర్పారములనెడి వస్త్రములను, అందుకొని=తీసికొని, ఈతరగుగాడ్చు = ఈతరగరిగాలి, వేడ్కం=వేడుకచేత, కోర...వళి=మొగ్గలయొక్క సమాహమనెడి మనస్సుహరించు ముత్తియులును, తార్చెను=పొందించెను. వస్త్రములను దీసికొని వానికిబదులుగా ముత్యాలిచ్చెననుట, ఏక్షించితే=చూచితివా.

ముత్తెములు సముద్ర పరివృత్తియులయిన లంక మొదలయిన ద్వీపములందు మెండుగా దొరకును గాన, బేరగాండ్రు తిమమూరియందలి యపూర్వములయిన గుడ్డలు మొదలయినవి యొత్తికొని యొడలెక్కి యాదీవులకుఁబోయి యాసరకులకు మాఱుగా నాదీవిలోని ముత్తెముల గొనితెచ్చుట వాడుక. దీనినిబట్టియే యిక్కడ మకరంద రసమనెడి యొక మహాసముద్రమును దానియందు పుప్పొడితో నొక దీవియు కర్పార పరఁటినుండి బడినపారతో నొకనోనెయుఁగల్పించి తుమ్మెదలను బేరగాండ్రుగను వాని పయి నంటిన కర్పారములను వస్త్రములుగను, గాలి తిరగరిగను, ఆపుప్పొడి దీవిలోని మొగ్గలను ముత్తెములుగను రూపించినాఁడని తెలియునది. తేనియ లవ్వారిగాఁజిప్ప నెల్లిగోని యొక్కడనుండఁగా దానినడుమ పుప్పొడితిప్ప యొకదీవివలె నుండెననియు, ఆవెల్లిలో నడిన కర్పారపరఁటి పారయొక్కటి గొట్టుకొని యాపుప్పొడి తిప్పయొద్దకు గాలివడిని బోవుచుండెననియు, ఆపారయందలి వాస నలకుఁ మూఁగి యందలి కప్పరపురజముచే నవి బ్రుంగియుండెననియు. ఆతిప్పనుజేరఁగా గాలికొట్టి వానిపయి కప్పరము దుమ్మునంతయుఁ జిమ్ముకొనిపోవఁగా నవియు దరియందలి పూమొగ్గలందు ప్రాలి యండగొనెననియుఁ దాత్పర్యము. అలం. రూపకము సావయవము.

మ. అలీనీలాలక కంటె చిల్ల భవనీరమాలాప లీలాప్తిని
పలరం గోరి విపక్వదాడిమ తరువ్యాలంబి శాఖాఫల
జ్వలనావాఙ్ముఖమై తపంబు నవరింపన్ సాగె నేలబైడిం
దలఁక్రిం దైన సనూనవాగ్గ్రహణ మేరూపక్తి బింబాశీకిన్.

143

అ. అనీలాలక=తుమ్మెదలవలె నల్లనయిన ముంగురులు గలదానా, చిల్క, భవ...లాప్తి—
భవదీయ=నీదయిన, అలాపలీలా=మాటల మరుపుయొక్క, అప్తి=ప్రాప్తిచేత, ఇంపు అలర్=
సంతోషము ఉల్లసిల్లగా, కోరి = నీయొక్క వాగ్విలాసము తనకులభించి యానందింపవలయునని
కోరి యనుట, విపక్వ...ఖమై—విపక్వ=మిక్కిలి పండివరిసిన, దాడిమతరు=దానిమ్మ చెట్టుయొక్క,
వ్యాలంబి=వ్రేలుచున్న, శాఖా = కొమ్మయందలి, ఫల=పండనునట్టి, జ్వలన=అగ్నికి, అవాఙ్ముఖమై=
అధోముఖమై, తపంబు సవరింపఁ సాగె=తపస్సుచేయఁ దొడఁగెను. అయినను, బింబాశికి=దొండ
పండ్లు దినువానికి, తలక్రిందయినను=తలక్రిందుగాఁ దపస్సుచేసినను, అనూన...శక్తి—అనూన=కొఱఁ
తలేని, వాగ్గ్రహణ=మాటలు గ్రహించుటయందలి, మేధాశక్తి=బుద్ధిబలము, ఏల, అత్పడి=ఎందు
లకు లభించును - అనగా లభింపవనుట. (దొండపండు దిన్నవారు 'సద్యోబుద్ధిహరంబింబం సద్యో
బుద్ధికిరీపచా' అన్నట్లు, బుద్ధిహీను లగుదురని ప్రసిద్ధము.) అగ్ని లేజండగు సూర్యునిజూచుచు తపం
బునేయుటగలదు. ఇట్ల పండిన దానిమ్మపండు అగ్ని. దాని క్రిందుభాగము విరిసి లోనిగింజలు దెలియు
చుండును గాన చిలుక దానియడుగుననుండి మొగము పైకెత్తుకొని దానిగింజలనుగొట్టి తినుటచే నధో
ముఖమగుచున్నది. చిలుకకుఁ దలపయికిఁ దిప్పుట యధోముఖము. గిరికయాలాపలీల తపస్సిద్ధి చేతనే
పడయందగినట్టిది గాన, అట్లు చేసినను బింబాశియగుటచే నది పడయదయ్యె. తపస్సుచేసి సంపాదించిన
దాని మాటల బుద్ధియంతయు దొండపండు తోడనే హరించునుగదా. చిలుకపలుకులకంటె గిరిక పలు
కులు తీయనివని. 'ధ్వని భవదీయ...కోరి.' ఉత్పేక్ష. 'ఫలజ్వలన=పరిణామము' 'అధో...సాగెను'
అతిశయోక్తి. 'తల...బాశికి' అర్థాంతరన్యాసము.

మ. అనీతాజ్ఞేక్షణ చూడు కేతకి శివత్యాగావవాదంబు దీ

ర్ప సముద్ధాలితధూళికాభసిత యై ర్ బద్ధాలిరుద్రాక్ష యై
యసిపత్రాసికః బూని నిల్చుటయు నర్యుష్టాత్మ త్రైలోక్యజీ
వ సముజ్జీవిక యైనమూర్తి దరియ౯ ర్ వచ్చెన్ సదాక్షిణ్యతన్.

144

అ. అనీతాజ్ఞేక్షణ = నల్లకలువలవంటి కన్నులుగలదానా, కేతకి = మొగలిపువ్వు, శివత్యాగ
అవవాదంబు = శివునిచేత విడువఁబడుట ఎలనినిందను, తీర్ప = పోగొట్టుకొనుటకు, 'నకే
తక్యా సదాశివమ్' అనుటయిట అనుసంధించునది. సము... సితయై = రెన్నగాఁ బూయఁబడిన తెల్ల
పుష్పాడియనెడి భస్మముగలదై, బద్ధాలిరుద్రాక్షయై = కట్టఁబడిన తుమ్మెదలబారనెడు రుద్రా
క్షమాలికలు గలదై, అసి పత్రాసిక = మొగలియాకనెడు కత్తిని, పూని, నిల్చుటయు = నిలువఁగా -
ప్రమాణము చేసికొనుటకు నిర్దష్టంగా ననిభావము. అయ్యుష్టాత్మ = అయ్యమూర్తియైన యాశివుని
యొక్క, త్రైలోక్య=మూడు లోకములయందలి, జీవ=జంతువులకు, సముజ్జీవకము = ఉజ్జీవనకరము,
విసమూర్తి=అనగా నష్టమూర్తులలో నొకమూర్తియైన వాయువు, సదాక్షిణ్యత = మోమోటము
తోనని యర్థము - (దక్షిణఁడనగా దక్షిణపు దిక్కువాడు. వానిభావము. దాక్షిణ్యము - దాక్షిణ్య
సహితుడు సదాక్షిణ్యుడు గనుక, దక్షిణదిక్కు వానితనముతోడ ననిభావము) దరియ౯ వచ్చెన్ =
సమీపమగునట్లు గావచ్చెను - ప్రత్యక్షమాయెని భావము.

మేనంతయు విభూతిఁబూసికొని రుద్రాక్షమాలికలు వైచిగొని చేతఁగొల్పి బట్టుకొని 'శివుఁ
డనుగ్రహించెనా సరి; లేకున్నఁగొల్పిచేత నఱుకుకొని ప్రాణములు విడుతునని ప్రమాణము చేసికొనుటకు
నిర్దష్టంగా నతఁడు తనమూర్తులలో నొకమూర్తిరూపమున మోమోటమున దాదవచ్చెనని యర్థము.

మొగలికి నిలువెల్లఁ దెల్లనిబుప్పొడి గలుగుటయుఁ దుమ్మెదలు మూఁగుటయు దానితీకులు గత్తివలె నుండుటయుఁ బ్రకటము. అట్లు కత్తి చేతఁబూని నిలుచుటచే, శివుఁడునుల్లోకముల కుజ్జీవకమయిన తన మూర్తిని బంపుట యనుగ్రహించినాఁడు 'సదాక్షిణ్యతన్' దక్షిణపు దిక్కుగాలి దానిపయఁ బోలసె ననుట. అలం. హేతూత్పేత్తి. సమాసోక్తి 'అష్టాత్మ'పరికరము. 'త్రైలో...మూర్తి'పర్యాయోక్తము. తే. కన్నె మరునకుఁ బూఁదూపురలెన్నిలేవు, కన్నెగేదంగివిరి కెనరగావు గాక

సూనబాణాభియాతికి ర దీనిగాలి, సోకినను గాదు తలయేలు ర సోఁకు నెపుడు.

అ. కన్నె=గిరికా, మరునకు=మన్నగునకు, పూఁదూపులు ఎన్నిలేవు - అనగా అనేకము లున్న వినుట, అవియన్నియును, కన్నెగేదంగి విరికి = లేఁత మొగలిపువ్వునకు, ఎనగావుగాక = సమానములు గావుగాని, కన్నెగేదంగితో సమానమగుట తప్పఁచక్కిన గుణములేమో వానికిఁగలవనుట. అదేలనగా, సూనబాణాభియాతికి = మన్నగునికి శత్రునమున శివునకు, దీనిగాలి సోకినను, కాదు=సరిపడదు - దీనిగాలి సయితము విరోధించుచున్నదనుట. తలయేలు సోఁకు నెపుడు=తలనొప్పి యెప్పుడును గలుగునని యర్థము. తలయందలి గంగ యలముకొనునని భావము.

ఒకదానిగాలియుఁ దగులరాదనుట అదియెంతహత్రియు గిట్టదనుటకు జాతీయము. ఏలనగా 'తలయేలు సోఁకును' గాలికి తలనొప్పి గలుగుచున్నది. కావుననే మన్నగునకుఁ దనశత్రుయొన శివుని నొప్పించు బాణములలో నింతటి పనివడిగలది లేదు. రెక్కిన పూవుమాఁపులుపోయి గ్రుచ్చు కొని నొప్పించునవి ఇదియోపోయి నాటక తనగాలి సోకినంత హత్రినే తలయేలు గలిగించునది. కాఁబట్టి యవియన్నియుఁ దనతో సాటికావు. కన్నెగేదంగియనుట మఱింత మోహోద్దీపకత్వమునకు 'కామనిశాస్త్ర'ములు తల్కోమలతరలతలు చిగురుఁగొమ్మలచేసె' అని యున్నదిగదా. అలం. శ్రేషానుప్రాణితమగు కావ్యలింగము.

చ. కనఁ బద మూనఁ బాడఁ బలురకన్ మొగమెత్తుకొనన్ మదింపఁజే

య నలమఁ జల్ల నూర్చ నగనంటను జాలపు గాక కాఁకచే

ఘనకుచ పువ్వులీవె తిలకంబు నశోకముఁ బ్రేంకణంబు గో

గును గనకంబుఁ గేసరముఁ ర గ్రోవియు వావిలి పొన్న మావియున్. 146

అ. ఘనకుచ = గబ్బిగుబ్బులు గలదానా, కాఁకచే = విరహతాపముచేత, కనన్ = చూచుట కును, పదము+ఊనన్ = కాలుపూపుటకును, పాడన్, పలుకన్, మొగమెత్తుకొనన్ = ముఖరాగము కనఁబఱచుటకును, మదింపన్ చేయన్ = ముఖనీధువు నిండుటకును, అలమన్ = కాఁగిలిండుటకును, చల్లనూర్చన్ = చల్లని యూర్పుగూర్చుటకును, నగన్, అంటను, చాలపుగాక = ఓపక యున్నావు గాని, తిలకంబున్ = బొట్టగుచెట్టును, అశోకమున్, ప్రేంకణము = మంకెనతీగయు, గోగును = కొండగోగుచెట్టును, కనకంబు = సంపెంగయు, కేసరము = పొగడచెట్టు, గ్రోవియున్ = కోవిదార మును, వావిలి, పొన్న, మావి = తియ్యమామిడి చెట్టును, పువ్వులీవె = పుష్పములు సమర్పింపవా, నీవు పయిని చెప్పినట్లు లూరకచూచుట కాలముట్టుట మొదలుగా నిట్టిరసంత యనుగ్రహముచేసిన చాలునీ, అంతమాత్రనే యవి పలయుపువ్వులను నీకిచ్చునే యనియర్థము. చూచుట మొదలయిన దోహదములును బదింటినిజేయగా తిలకాదులు పుష్పించునని యాశయము. క్రమాలంకారము.

నీ. కలికి నీచేపట్టు ర కలది మాకందంబు, సతి నీవు గనునది ర సరినతిలక

మబల నీయెదఁ జేరునది తావిగ్రోవితో, య్యలినీవు పదముంచు ర నది యశోక

మతివ నీ యిరవొందునది దగుఁబొగడ బి, త్తరి నీవు నగునది శ దా నమేరు
వమలాంగి నీదురాగము గన్నది ప్రియాళు, వగజ నీవెదిరించునది సువర్ణ
తే. మింతినీచేఁ గృతాశ్వాసమింద్ర సురస, మళిక చ భవన్మదూక్తి కర్రాభరణముఁ
గాంచునది కర్ణికారంబు శ గానఁగాన, నెరవునేయక చెలి వీని శ విరులుగొనుము.

అ. కలికి=గిరికా, నీచేపట్టుగలది మాకందంబు = నీచేతి తాఁకుఁడు గలది మామిడిచెట్టని
యర్థము - నీచేత నూనెడివస్తువే మాకు అందమైనదని యర్థాంతరము.

‘మాకందర్వుని ములుకులు, మాకందము లగుటఁజేసి * మాకందంబుల’

మాకందములను క్రియఁదగ, మాకందాగ్రములఁ బికసంపాజము నిలిచెన్. (భాగవత)

లేక మా యనఁగా లక్ష్మీ ‘ఇందిరా లోకమాతా మా రమామంగళ దేవతా’ అని లక్ష్మీమాలమయిన
దని యర్థము. సతి, నీవు కనునది = నీవుచూచునది, సరసతలకము = రసవంతమయిన తలకవృక్షము -
నీచూపుచేత నది సరస మగుచున్నదనుట - (నీచూచిన వస్తువే సరసమయిన వానిలో మేలయినదని -
మిక్కిలియు సరసవస్తువని- అర్థాంతరము.) అబల, నీఎదఁ చేరునది=నీటొప్పునఁ జేరునట్టిది, తావి
క్రోవి=వాసనగల క్రోవిచెట్టు, (నీవు టొప్పునఁజేర్చి యాదరించువస్తువే పరిమళములకు స్థానమనియు.
ఎదఁజేర్చుట యనఁగా కాగిలించుటయు మిక్కిలి యాదరించుటయు) తొయ్యలి, నీవు పదముంచు
నది = నీవు కాలుతాఁకించునది, అశోకము=అశోకవృక్షము - (నీవడుగుపెట్టిన వస్తువే శోకరహితమైన
దనియును.)

అతివ, నీయిరవు ఒందునది = నీదయిన కలుపుక్కిలింతను బొందునట్టిది, తగుపొగడ=అర్హ
మయిన పొగడచెట్టు. (‘ఇరా’శబ్దము సురయందు వర్తించును ‘గంధోత్తమా ప్రసన్నేరా కాదంబర్యః
పరిస్రుతా’ అ. ఇర + పొందునది = ఇరవొందునది యని ప్రథముమీఁది కచటతపలకు గనడద
వాదేశము - (ఇరవు+ఒందునదియని యర్థాంతరమున విభాగము. నీనెలవును బొందుచున్న అనఁగా
నీవున్నచోటనున్నట్టి వస్తువే, తగుఁ పొగడఁ=పొగడుటకుఁ దగును. అర్థమున ‘తగుఁబొగడ’=‘తగునట్టి
పొగడ’ అని తద్ధర్మ విశేషణముతోడి విశేష్యముగాను, అర్థాంతరమున ‘తగుఁపొగడఁ’ అని తద్ధర్మ
క్రియతోడి తుమంతముగాను గ్రహించునది) ‘తగుఁబొగడ’ యనునది క్రియాజన్యవిశేషణ సమాసము.
నకారము క్రియాపదావయవముగనుక నిక్కడ లుగ్విషయముగాదయ్యెను. కాబట్టి పరమందలి ‘ప’
‘బ’ యయ్యెను. ‘మించుఁ గ్రొప్పించు’ ఇత్యాదిపదములందుం బలెనని గ్రహించునది. బిత్తరి=గిరికా,
నీవు నగునది తాను అమేరువు=నీవు నవ్వదగినది పొన్నచెట్టు-(నిన్ను నవ్వించునట్టి వస్తువే మేరువు -
మేరువంతగొప్పది యనియును) అమలాంగి, నీదురాగముగన్నది=నీయొక్క-గానమును గాంచినదే, ప్రి
యాళువు=ప్రేంకణమని యర్థము (నీయనురాగ మొందినదే హృదయంగమమనియును. ప్రియగతౌ అను
ధాతువునుబట్టి హృదయమును గాంచునది గావున ప్రియాళువని తెలియువది.) అగజ నీవు, ఎదిరించు
నది=మొగమెదురై నిలుచునది - అనఁగా ముఖరాగము నించునది, సువర్ణము=సంపెగయని యర్థము.
(నీచేత ఎదిరింపఁబడు వస్తువే బంగారమనియు.)

* ఇట ‘తగుఁబొగడ’ అనుచో తద్ధర్మార్థక విశేషణ సమాసమున తద్ధర్మ విశేషణములకును నుకా
రాంతములకు వక్షీనమాసమందుంబోలెఁ గచట తపలు పరంబులగు నపుడు నుగా గమము వచ్చుట
గలదు. ఇందులకు మనుచరిత్రమున.

చ. ప్రభలు నభోవిటంకమున * భానుమరీచులఁ బ్రోదిసేయఁ గా

స్తుభనిభ నూత్నరత్న పరిశోభితమై గరుడాశ్చవేది రు

గ్నిభవము పొల్పగుం జవిక * విద్రుమ పాదసువర్ణపీఠిమైఁ

బ్రభుతదలిర్ప మామ పనుపక్షి పసియించె నుదంచితస్థితిఁ.

(౫. ఆ. ౨౬.)

కా. కాంచెన్ భూవిభుఁడొక్కనాడు కనకాభిర్వప్రభామంజులా

స్యాంచవైచకరత్నవిభ్రమ సనాధానూనదృగ్గోచులఁ

మించుంబ్రాయపులేటి పిండు తనుఁ గూర్చిం జుట్టి రాఁ దద్వనో

దంచద్యామిఁ జరించునొక్క హరిఁజోత్తంసంబు నింపారఁగాన్.

ఇందే 'అరుందీపల నుల్లసిల్లలలితోద్యానంబనూనంబుగఁ' అని యున్నది.

ఇంతి నీచేత, కృత + ఆశ్వాసము = చేయఁబడిన ముఖనాయువుగలది. ఇంద్రసురసము = వావిలిచెట్టని యర్థము - (నీచేత, కృత+ఆశ్వాసము=చేయఁబడిన యూఁబడింపుగల వస్తువు, ఇంద్రు నకు మిక్కిలి ప్రియమనియు) అలికచ=తుమ్మెదలవంటి కురులుగలదానా, భవత్ మృదు + ఉక్తి = నీయొక్క మెత్తని సల్లాపము నెడి, కర్ణాభరణము కాంచునది=చెవి చెఱువుకొను సొమ్ములయిన పువ్వులను బుట్టించునది, కర్ణికారంబు = కొండగోఁగుచెట్టని యర్థము. 'అథద్రుమతృప్తలః కర్ణికారః పరివ్యాధః' అను.) నీమాటల నెడి కర్ణయులకు భూషణముగాంచినవస్తువే కర్ణికాయుక్తమని యర్థాంతరము. అనఁగా నలంకృతమయిన కర్ణము గలదనుట, 'కర్ణికాం కర్ణభూషణం ఇయ ర్ఘ్రితి కర్ణికారః' అని సమాసము. 'ఋగతా' అని ధాతు వుత్పత్తి. 'కర్ణికా కర్ణభూషణే' అను. కాంచుటయనఁగా ప్రసూతియగుటయును పొందుటయును, కాన=కాఁబట్టి, కానను=ఈవనమును, ఎరవునేయక=వేఱుగాఁ దలచక, చెలి=గిరికా, వీనివిరులు గొనుము=ఈచెట్లయొక్క పువ్వులను సంగ్రహింపుము.

ఈవనమును ఎరవుగా దలంపవలదు. ఏలన అన్నియును నీచేపట్టుగలది మొదలయినవిగానే యున్నదిగాని వేఱుగాదనుట. విరులుగొనుము 'చేపట్టు' కరస్పర్శాదిదోహదములుచేసి మామిడి మొదలగువాని పువ్వులు గ్రహింపుమని యర్థము. ఊరక చేతనంటుట మొదలయిన స్వల్పానుగ్రహములు పచరించి పలయునన్ని పువ్వులు కోసికొనుమని యర్థాంతరము అలం. క్లేషమూలక కావ్యలింగము.

క. అని వనితలు జవ్వని క, వ్వని విభవముఁడెల్వి కమ్మరవలపులు గొనుగా

ద్యవయమికి ఫణులం బెనఁచిన,యనువున జడలడరఁ గునుమరహరణోత్సుకలై.

అ. అని=ఇట్లని, వనితలు=స్త్రీలు, జవ్వనికిఁ=గిరికకు, అవ్వనివిభవముఁ, తెల్పి, కమ్మరవలపులు =మంచినాసనలను, కొను=హరించునట్టి, గాడ్పు=మలయమారుతము, ఎనయమికిఁ=సోఁకక యుండుకొఱకు, ఫణులం=సర్పములను, పెనఁచినయనువునఁ=పెనవేసి చుట్టవేసికొన్నారో యనునట్లుగా, జడలు, అడరఁ=ప్రకాశింపఁగా-కమ్మరవలపులగాడ్పు సోఁకకుండుటకై వానినాహరించుసర్పములను దమపయి నిగట్టిపెట్టుకొన్నారోయనునట్లు జడలున్నవని భావము. ఇదియే. 'పాముకోఱలతోడ సాముచేసినగాడ్పువి పువ్వులపైసోఁక వెగటుచూప.' (విజయవిలాసము.) 'ఉరగపూత్రా రధూమోగ్రగంధముఁ బాసిపాలయుఁ బోయీతావిమలయపవనుఁడు.' (మను) అని మందమారుతమునకు విరహజనుల నేఁచుగుణము పాము నూర్చుల విసముతోడి కూడికచేత నని యనుసంధించుట గలదు. కుసుమహరణ ఉత్సుకలై=పువ్వుల కోయుటయందు కుతూహలము గలవారై. మీఁది కన్వయము-జడలు వ్రేలుచుండినచో చెట్లకొమ్మలకుఁ దగులుపడునని పువ్వులు గోయఁబోవునపుడు పెనఁచి కట్టుకొనుట. సర్పసామ్యము చేతనే కాక కుసుమహరణ సమయవిరచితో దృఢదనమునను జడలదీర్చుత మఱిత మురువుగాఁ దుటారించుచున్నది. అలం. ఉత్పేక్ష.

వృషభగతి రగడ.

బాల బాలరసాల మిది పికరపాలిపాలిటియమరసాలము
 కేలి కే లిడి గ్రుచ్చు గడురారగిల్లు గిల్లుము తత్ప్రవాలము
 కొమ్మ కొమ్మ గదల్చి నన గైకొనక కొన కది యేల నిక్కెడు
 ర మ్మరమ్మన మోప గురువకరరాజి రాజిలు నెంత పొక్కెడు
 నాతి నాతిచిరప్రసూత ననంతి నంతి కదల్చి నేటికి
 నీతి నీతిలకంబు వలపులు శ నించు నించుక చూచుబోటికి
 నోమి యోమితమధ్య నీపడినమంచు ముంచు నశోకవాసన
 లేమ లేమరువముల నీ కవరలీల లీలల వీకలో జన
 రామ రా మన కొనరగూర్చుసరాలు రాలుతు ననలు వైశము
 భామ భామహనీయ మగు నీరపాటపాటవమున బ్రయాశము
 నింతు నింతుల కంట బుచ్చాడి శ నెరను నెరనులు పల్క నింతయు
 గాంతి కాంతిముఖానురాగము శ కనక కనకము పూయ దెంతయు
 గ్రొవ్వి క్రొవ్విరి మొగ్గ మరుబరి గోల గోల యి దేల దాటితి
 నవ్వ నవ్వనవాటి బొన్నలు శ ననుచు ననుచు నెఱుంగ జాటితి
 ముదిత ముదితమనోజ్ఞ యై తెలిరమొల్ల మొల్లము మెచ్చె మాటికి
 మదిర మది రహి బూని వకుళము శ మన్న మన్నన మధుపకోటికి
 జెలువ చెలువపుదావియూరుపు శ సిందు సిందుర మింపు మీఱగ
 వలదు వలదురుమధుమధువ్రతరవాసవాసంతికుల దూఱగ
 వనిత వనితరులతలయలరులవాడి వాడితి కొప్పు వేగున
 మనము మనమునగోరి చెలులకు శ మాట మాటలు వచ్చు గోగున
 వెలయ వెల యని చూపెదపు కురువేరు వేఱుగబల్కదగుదువె
 యలసి యలసిరిగంద మడరెడునాడ నాడ భుజంగి వగుదువె
 వాసి వాసి తెమల్తురా విరరవాది వా దిడ వత్తు రింతులు
 గాసిగా సిర మంట సలపక శ కప్పు కప్పుర మేల ఱంతులు
 లతిక లతిక మనీయకరకిసరయములయమున నాడ నిత్తటి
 సతనుసతనుయశోభరం బననలరు నలరులు చూడ బిత్తిరి
 తావితా విది గంధవహకందశము దశముగ వీచు నెప్పుడు
 కావ కావలిజాజు లిపు డవిరఘనము ఘనములు మించు నప్పుడు
 మూలమూలల మల్లె లెంతటిమోహమో హరిణాక్షి దాచితి
 యేల యేలకిపాదలు వెదకెదనెంత వింతలె యెందు జూచితి
 గోర గోరట నించితీవొ కలిగొట్టు గొట్టుగ గోయ బాసగవు

నారి నారికడంపుఁబాలెలు ३ నాకు నాకులవృత్తి నొసఁగవు

కలయ కలయకలంక కేతకీకళిక కళికచ పటచెఁ బిల్లమె

యళికి యళికి వడంకె నీయిభ్రమన యాననవిల్లుఁ గొల్లమె.

14

అ. ఈరగడయందు చెలులు పువ్వులుగోయు సమయముం దాడుకొను వాక్యములున్నవి. బాల ఓ చెలియా, బాలరసాలము ఇది=ఈలేత తియ్యమామిడిచెట్టు, పికపాలి...సాలము=దోకిలకడుపు పాలిటి కల్పవృక్షము. అనఁగా చిగురుటాకులచేత నభీష్టసిద్ధి గావించునదని భావము. కేలిక్రీడచేత, కేలు+ఇడి, గ్రుచ్చక్ర = చేయిపెట్టి గ్రుచ్చఁగానే, కడుక్రాగిల్లు=రంజించును. కనుక తద్+ప్రవాళము=దానిచిగురును, గిల్లుము. 'కరస్పర్శేచ మాకందః' అ. హస్తస్పర్శమనెడి దోషదముచే తియ్యమామిడి రంజిలుచున్న దని భావము. నీవు చేయిపెట్టఁగానే రంజించునని యర్థము 'అమరసాలము' ప్రథమాంతముగనుక పరమయిన కేలి గేలియయ్యెను. కొమ్మ = గిరికా, కొమ్మ; కదల్చి=విదిల్చి, ననక్=పువ్వును, కైకొనక=చేకొనక, కొనకు, అదియేలనిక్కడు=కొమ్మకొన కెండులకు నిక్కుచున్నావు. కొమ్మనుబట్టి యాడింపఁగా పువ్వులు తనంతటనే రాలుచున్నవి. దాని కొయందలి పువ్వునకు కాలునొప్ప నిక్కనేల యనుట. రమ్మ = ఇటురమ్మ, ఉరమ్మనక్=ఊమ్మనందు మోపక్ = ఆనించుకొనఁగానే, కురపక రాజి = ఎఱ్ఱపువ్వుల పెద్దగీరంటబంతి, రాజిలుక్=ప్రకాశించును - నీవు ఊమ్మజేర్చుకొని యాదరించినంతనే యది యుల్లసిల్లునని యర్థము. ఎంతపొక్కదు=ఎందుకుఁ దపించుచున్నావని యర్థము. 'ఆలిజ్ఞనాత్కురవకః' అన్నట్లు, ఆలింగనరూప దోహదముచే కురపకములు ప్రకాశించునని భావము.

నాతి=గిరికా, న+అతి చిరప్రసూత = కొన్నిదినములనాడు గెలవేసిన, అనంటిక్=అరటి చెట్టును, అంటి కదల్చినేటికిక్ = ముట్టియాడింపనేల - గెలవేసిన కొన్నిదినములే యైనదిగాన ముట్టి యల్లలాగ్నిన గెలకు హానియని యర్థము. నీతిక్=నయముతోడ, ఈతిలకంబు-ఈబొట్టుగుజెట్టు, ఇంచక, చూచుబోటికిక్=తనవంకఁ జూచునట్టి పడఁతికి, పలపులు=వాసనలను, నించును = నిండించును ఊరకకన్నెత్తి చూచినఁజాలును. పలయునంత వాసనలు గుబాళించునని యర్థము. లేక, పలపులు=ప్రేమలునించును - కన్నెత్తిచూడఁగానే యెంతో పలపుగల నెయ్యముదియ్యములు నెఱుపుననియు 'తిలకో వీక్షణేనచ' అన్నట్లు, ఆలోకన రూపదోహదముచే తిలకముపూఁచునని భావము. ఓమితవధ్య=కొలిదిపాటి నడుముగలదానా. ఓమి=పోషించి, నీవదముఉంచు=నీయడుగెత్తి పయినిపెట్టుము అశోకవాసన, ముంచుక్ = క్రమ్ముకొనును. నీవడుగునెత్తి మోషినంతచాలును - అశోకము వాసనల గుబాళించునని యర్థము. 'అశోకశ్చరణాహత్యా' అన్నట్లు, పదతాడనమనెడి దోహదముచేత అశోకముపూయుచున్నదని భావము. లేమ=చెలియా, లీలల వీకలొక్ చనక్=లీలావిహారములు సేయునపుడు, లేమరుపములు నీకు, అవలీల = మిక్కిలి సులువుగా దొరకును.

రాచు=చెలియ, రా=రమ్మ, ననలు వైశ్రమురాలుతును = పువ్వులు శీఘ్రముగా రాల్చుచున్నాను మనకు, సరాలు=దండలు, ఒనరక్ కూర్చును. భాచు=చెలియా, నీపాటపాటవమునక్=నీగాన సాషర్థ్యముచేత, ప్రియాళము=ప్రేంకణము (ఇది ఆకారాంతమగుటకు 'చూతైః ప్రియాతైః పననైః' అనఁగ్రీభాగవతము) భామహనీయును=కాంతిచేత గొప్పదిఅవును. నీపాటనేర్పనకు నిది యెంతో తెలివొలఁకాడునని యర్థము. 'గీత్యాప్రియాతుః' అన్నట్లు గానరూప దోహదముచేత ప్రకాశించుట తెలియునది. ఇంతులకంటక్=చెలులకన్నులందు, పుప్పొడి=పుష్పపరాగపు, నెరసులు, నింతును=నింపుదును. ఇంతయుక్, నెరసులు పల్కను = తవ్వులుచెప్పనని యర్థము. నిజముగానే పుప్పొడినింతును గల్లగా

దనుట, కాంత=చెలియా, కాంతముఖ అనురాగము = గిరికయొక్క ముఖరక్తిమను, కనక=చూడక, కనకము=సంపెంగ, ఎంతయున్ = ఎంతమాత్రమును, పూయదు=పుష్పింపదు. అనురక్తితో మనగిరిక మొగము కనబడిచెనా చాలు - పూచునని యర్థము. 'ముఖరాగేణచంపకః' అన్నట్లు, ముఖరక్తిమ యను దోహదముచేత సంపెంగ పూచుననిభావము.

గోల=మద్దరాలా, క్రొవ్వి=మదించి, ఇది క్రొవ్విరి=ఈకనబడు క్రొత్తవికసించిన పువ్వు. మరుబరిగోల=మన్ననునిబాణముగదా, నీలదాటితివి = దానినెందులకు దాటితివే - ఆయుధమును దాటరాదుగదా, ఇదేల=ఇదియేల 'ఇత్యాదులందలి 'ఇది' అది'. వాక్యాలంకారార్థములు. అవ్వన వాటియందు=ఆలోచించుచునందు, పొన్నలు, నవ్వు, ననుమ=పూచును, అనుమ, ఎఱుంగన్, చాటితిని=తెలియఁజెప్పితిని గదాయని యర్థము. 'నమేర్పూసితేనచ' అన్నట్లు హాసనరూపదోహద ముచేతఁ బొన్నలుపూచుననిభావము. మదిత=ఆచెలియ, మదితమనోబుద్ధి=సంతసించిన మనఃకమలము గలదై, తెలి మొల్లమొల్లము=తెల్లనిమొల్లపువ్వుల సింగారమును, మాటికిన్, మెచ్చెనని యర్థము. నకు శము=పొగడచెట్టు, మదిరన్=మద్యముచేత, మదిరహిన్ పూని=వికాసమునొంది, మన్నన్=ఉండి నట్టయినచో, మధుపకోటికిన్=తుమ్మెదల సమూహమునకు, మన్నన=బహుమతియగును అని యర్థము. మధుపశబ్దమిట సాభిప్రాయము. 'మకుళోముఖ సీధునా' అన్నట్లు సురాగంధూషరూప దోహదము చేతఁ బొగడ చెట్టులసెల్లనని తెలియునది.

చెలువ=చెలియా, సిందురము=వావిలిచెట్టు, ఇంపు, మీఁగన్, చెలువపుఁ దావియూరుపు= మనోహరమయిన వాసనగల ముఖవాయువును- నిశ్వాసముననుట, చిందుమనియర్థము. 'సిందువారో ముఖానిలాత్' అన్నట్లు సిందువారు ముఖవాయు రూపదోహదముచేత పల్లవించుచున్నదని భావ ము. వలత్...వాసంతికలు=వలత్=తిరుగుచున్న, ఉరుమధు=మిక్కుటమయిన తేనెగల, మధువ్రత= తుమ్మెదలకు, వాస=నివాసములయిన, వాసంతికలు=బండిగురి వెండతీగలు 'వాస నీ మాధవీలతా' అ. దూఁగన్, వలదు అని యర్థము. మధువ్రతశబ్దము సాభిప్రాయము. వనిత=ఓచెలియా, వని= వనమందలి, తరులతల=చెట్లయు తీగలయు, అలరులన్=పువ్వులను, వాడి=వ్యయపఱచి, అనఁగాఁ బువ్వులుగోసి, కొవ్వ, వ్రేఁగునన్=బరువుచేత, వాడితిన్=బడలిపోయితినిని యర్థము. మనము, మన మునన్, కోరి, చెలులకు మాటన్=తోడి చెలిమికత్తెల కియ్యక దాచినయొడ, గోగునన్=ఈకొండ గోగుమూలమున, మాటలువచ్చున్=వివాదములు రాఁగలవు అని యర్థము. 'సల్లాపతః కర్ణికారః' అని సల్లాపరూప దోహదముచేత కొండగోగుచెట్టు పుష్పించునని భావము.

కురువేరు, వెలయన్=ఓవ్వుచుండఁగా, వెలయని=మిక్కిలి విలువగలదని, మాకు చూపెదవు, వేలుగన్ పల్కెదగుదువె=భేదముగా మాట్లాడదగుదువటే, యని యర్థము. అలసి, అలసిరిగంద ము=ఆక్రించిన వృక్షము, అడరెడునాడన్ = ప్రకాశించుచుండెనుచోట, అడన్ = క్రీడించుటకు భుజంగి వగుదువే=సర్పాంగనవా యేమేయని యర్థము. భుజంగియనఁగా విటకత్తెకును నర్థముగనుకఁ బరిహాస గర్భమని తెలియునది. సర్పములు చందనవృక్షములను జాటియుండుటయు నిట యనుసంధించి నాడు. వాసిన్ పాసి=తారతమ్యమును విడిచి, విరవాదిన్ = విరజాజిని, తెమల్తూ=కదలింతురా, ఇంతులు=తోడిచెలులు, వాదు ఇడన్ వత్తురు = జగడమాడ వత్తురునుమీయని యర్థము. గాసిగాన్ = బాధకమగునట్లుగా, సిరము అంబెన్=తలకక్కను, కప్పురమున్, నలదక = నలిపిపాడిచేయక, కప్పు=కప్పిపెట్టుము. అంతులునీల=కోలాహలము రెండులకు, ఇత్తడిన్=ఈసమయమందు, లతికలు, అతి...కీసలయము=మిక్కిలి అందమైన, చేతులపంటి చిగుళ్లయొక్క,లయమునన్=లయచేత,అడెను.

విత్తరి = చెలియా, అతను = మనస్సునియొక్క, అతను = అధికమయిన, యశోభరంబన = కీర్తి పెల్లిదమనునట్లుగా, అలరులు = పువ్వులు, అలరు = ఒప్పును, చూడ = చూడగా, ఇది = ఈనోటు, తావితావు = పరిమళముయొక్క స్థానము, కాబట్టి, గంధపహకందళము = రేణువాయువు, దళము గ = తలుచుగా, ఎప్పుడు, ఏచును. ఆవలి జాజాలు = అవ్వలి జాజీతీగలను, ఇపుడు = ఈసమయ మందు, కావకు = కనిపెట్టుకుము, ఘనములు = మేఘములు, మించునప్పుడు = అతిశయించునపుడు, అనగా వర్షాకాలమందు, అవి = ఆజాజాలు, ఘనము = అతిశయము. అనగా నావలి జాజీతీగలు వర్షాకాలమం దుఁ బూయుచున్నవిగాని యిపుడు పుష్పింపవుగనుక వానిని గాచియున్నను పసలేదని యర్థము. ఓహరిణాక్షి, ఎంతటిమోహము = ఎంతమోహమోకాని, మల్లెలు = మల్లెపువ్వులను, మూలమూలల = కనబడకుండునట్లు చాటుచాటులనును, దాఁచితి = దాఁచిపెట్టుకొంటివని యర్థము. ఏల, ఏలకి పాదలు, వెదకదవు, ఇంతవంత = ఇంతటివంత రెక్కడనైనను గలవా, ఎందు = చూచితి = ఎక్కడచూచి నేర్పితివని యర్థము. గోర = గోళ్లయందు, గోరలు నిచితివా = గోరంటాకునూచి గోళ్లకుఁ బెట్టుకొనుట ప్రకటము, అయిన, కలిగొట్టు = పాటలిపువ్వులను, గొట్టుగ = అలవికానట్లుగా, కోయ = పానగవు = కోయుటకు పిలువడు - గోరంటాకు పెట్టుకొన్న గోళ్లెట్లుగా నుండుటచేతను కలి గొట్టుపువ్వులు నెట్లుగానే యుండుటచేతను భ్రాంత్యవరోధము గలుగునుగానఁగోయఁజాలవనిభావము.

నారి = చెలియా, నారికడంపు పాశాలు = కొబ్బరి బొండ్లాలు, నాకు = ఆకులవృత్తి = వ్యాకుల పాటును, ఒనగవు. అనగానావి యెంతపాడవున నున్నప్పటికిని ఆనాయాసముగా నెక్కి కోయగలుగుదుననిభావము. కలయక = నాలోగలయక, అల అకలంక కేరికి కళికకు = కలంకరహితమయిన ఆమొగలిపూమొగ్గ యున్నదిక్కునకు, అళికచ = గిరిక, పటచె, పిల్లమె = పిలుతమా - అనగా మరణింపనెంచి యనిపత్రములుగల మొగలిపూమొగ్గకై పరుగిడినదిగనుక పిలుతమని యాశయును. ఈ యిభయాన = గిరిక, అళికి = భయపడి, అళికి = తుమ్మెదకు, ఐడంక = కంపించెను. ఆ నన విల్లి = ఆమన్నఘని, కొల్లమె = పూజితమానుని యర్థము.

ఇది వృషభగతిరగడ, దీనికి నిరుపది యెనిమిది మాత్ర లుండవలయును. లఘువొకమాత్ర గలది. గురువు రెండుమాత్రలు గలదిగాన, యట్టిమాత్ర లిరుపదియెనిమిదియని తెలియవలయును. పది యేనవమాత్ర మొదటయతి. రెండురెండు పాదంబు లాద్యంత ప్రాసయు క్తంబులై యుండవలయును. దీనిపాదములకు సంఖ్యానియతిలేదు. ఈరగడయందుఁ గావ్యగుణములలో నొకటియగు కాంతిగుణము చెప్పబడెను. కావ్యగుణములు, శ్లేషము, ప్రసాదము, మాధుర్యము, సౌకుమార్యము, సమతాద్యము, దీపనము, భౌదార్యము, కాంతి, జీజస్సు, సమాధి' యనిపది. అందు గాంతియనఁగా చిత్రవర్ణ క్రమశీతులను మొడుగఁ గూర్చుట.

చ. అని వనకేళి సల్పి లలితాంగు లతాంతలతాంతకోటిలో

వనపవనానుషంగమున రీ వాసన వ్రావనివానిఁ దేనియల్

దొనఁగని వానిఁ బుష్పాదులు రీ దూలనివాని మదాళిమాలికల్

చెనకనివాని భావభవురీసేవకు నేర్పన నేర్పరించుచున్.

150

అ. అని = ఇట్లు చెలులచెప్పి, వనకేళిసల్పి = వనవిహారము చేసినవారై, లలితాంగులు = స్త్రీలు, అతాంత... కోటిలో - అతాంత = వాదని, అతాంతకోటిలో = పువ్వులగుంపులో, వనపవనానుషంగము

నన్ = అడవిగాలి సోడుచేత, వాసనవోపని వానిన్, తేనియలు, తోనఁకనివానిని = చిందిపోకయున్న వానిని, పుప్పాడులు, తూలనివానిని = ఎగిరిపోకయున్న వానిని, మదాళిమాలికల్ = ముడించిన తుమ్మెద గుంపులు, చెనకనివానిన్ = చుట్టకయున్నట్టి వానిని, ఇట్టివగు, పువ్వులననుట, భావభవు సేమన్ = మన్నఁగునిపూజకు, సేర్వన్, ఏర్పరించుచున్, మీఁదికన్నయము.

పవనము 'వన' సంబంధియైనదే వాసనలఁ గొల్లలాడునది. కాన 'వనపవనము' చేత వాసన వోపని వానినన్నాడు. 'తేనియల్ దొనఁకని' నిండి తనంతట చిందిపోవని తేనె. 'మదా... చెనకని' లోనుండఁగా త్రావఁబడని తేనె, ఇట్టి వానినిగా సేర్పరించుటయే 'సేర్వ'. వాసనలు, తేనె, పుప్పాడి అను మూటిచేతను బువ్వులు మరుని కారాధనపాత్రము లనుట.

సీ. కుసుమవాసన లెల్లఁగొల్లలాడితిమింకఁ, బఱచుటామని యెంత శ పర్వలిడునో చివురుజొంపములెల్లఁజదిమివై చితిమింకఁ, బగఱికోయిలయెంత శ యెగసిపడునో ఫలపరంపర లెల్లఁగులిచివై చితి మింకఁ, గొడమచిల్క లవెంత శ వదరుకొనునో కమ్మదేనియలెల్లఁ శ గ్రుమ్మరించితి మింకఁ, గట్టల్క నళులెంత శ చుట్టుకొనునో తే. యెఱుంగ రా దింతులార యీతెఱవ నిచట

మనలఁగానీక తోడ్కొడు శ మనము గొనిన

కుసుమకిసలయ ఫలనవ శ ప్రసవరసము

లనమశరనకు నర్పింతశ్రమనుచు వెడలి.

151

అ. కుసుమవాసనలెల్ల = పువ్వుల వాసనల నన్నిటిని, కొల్లలాడితిమి = చూపుచున్నతిమి. ఇంకన్. పఱచుటామని = ప్రబంధపువసంతుఁడు, 'పఱచు'నకు పేర్కొనుటలోనిది టుగాగమము. ఎంత పర్వలిడునో = ఎంతదుముకునో, చివురుజొంపములెల్ల = చిగురుటాకుల గుత్తులనన్నిటిని, చిదిమివైచి తిమి = త్రుంచివైచితిమి, ఇంకన్, పగఱికోయిల = శత్రువయునకోకిల, ఎంత, ఎగసిపడునో = మిడిసిపడునో, ఫలపరంపరలెల్ల = పండ్లగలల నన్నిటిని; నులిచివై చితిమి = నలిపితిమి. ఇంకన్, కొడమచిల్కలు అవి = ఆ పరువపువయసుగల చిలుకలు, ఎంత, వదరుకొనునో = తప్పకూఁతలు కూయునో. కమ్మదేనియలెల్లన్, గ్రుమ్మరించితిమి = ఒలకఁబోసితిమి. కట్టల్కన్ = మిక్కిలి కోపముచేత, అకులు = తుమ్మెదలు, చుట్టుకొనునో = చుట్టుచుట్టునో. ఆమని పర్వలిడుననఁగా సంతటవ్యాపించుననియు, కోయిల ఎగసి పడునో యనఁగా పక్షి గనుక ఎగిరివ్రాలుననియు, చిలుకలు వదరుకొనునో యనఁగా, పలువగల పలు కులు పలుకుననియు, తుమ్మెదలు చుట్టుకొనునో అనఁగా గుంపులుగట్టి ముసరుకొనుననియు భావము.

ఇంతులార, ఎఱుంగరాదు. ఈ తెఱవన్ = ఈ చిన్నదానిని, గిరికాడేవి ననుట, ఇచటఁ మనలఁగానీక = జాగుగానుండనియక, తోడ్కొడు = తోడ్కొనిరండు, మనము, కొనిన, కుసుమ... రసములు = పువ్వులును, చిగుళ్లును, పండ్లును, క్రొత్తపూఁదేనెలును, అనమశరనకున్ = మన్నఁగునకు, అర్పింతము, అని పలుకుచు, వెడలి - మీఁది కన్నయము. ఇందుశంకయనెడి సంచారిభావము చెప్పఁబడెను. 'అనిష్టా భ్యాగమోత్ప్రేక్షా శంకా రోషాదికారణమ్.'

క. మందార ముకుళ కుహళీ, కంఠళిత మరంద తుందిరకమిళింద వధూ

బృందాభి నందితంబగు, మందానిల మొలయ విజితమాగ్నశ్రవ్ణలై. 152

అ. మం... నందితంబు - మందారముకుళ = మందారపుక్షుము మొగ్గలయొక్క, కుహళీ = గుత్తు లండు, కంఠళిత = పుట్టుచున్న, మరంద = పూఁదేనెవలన, తుందిక = పెద్దపొట్టగల - బలిసిన యనుట,

మిలిందవహు=అడు తుమైదలయొక్క, బృంద=సమూహముచేత, అభినందితంబు=మిక్కిలి స్తుతింపఁ బడుచున్నది. అగు, మందానిలము, ఒలయన్=ఓవఁగా, విజితహర్షశ్రమలై=గెలువఁబడిన-(పోయిన) దారిబడలిక గలవారై, మందరి కన్యయును. [కుహళీశబ్దము పూగుత్తియందు నిర్మించుటను,

చ. సతినవచారుకేసరపరాగశలాటు మిలిందబృందని

త్రితి కుహళీయుగంబుగతిఁ • గ్రగవలఁ గర్ణ కలావరత్ను ని
గ్గతిరుచి మంజురత్ దనరఁగాఁ గ్రముకద్రుమకంకిలశ్చీకిం
బ్రతిఫట నృత్తిజూపెడును • భమిని కంకిము. (ఓంగళిసూరన)]

చ. వనజముఖుల్ గనుంగొని రరవారితివారితి రంగ రంగ న

ర్తన సలిలభ్రమ భ్రమణ రంగదిభంగ రథాంగధామమున్
మనసిజ సోమకుంఢనిభః మంజులకంజగతాళి ధూనుమున్
ధననసరోజధామ సమరధామము నొక్క సరోలలామమున్.

153

అ. వనజముఖుల్=గిరికిచేరికి తైలు, అవారిత్.....ధామమున్—అవాఁడె=వారింపఁబడిన, వారితిరంగ=నీటి తరఁగల నెడు, రంగ = నాట్యస్థానమందలి, నిర్తన=నాట్యమందు, సలిలభ్రమ = నీటిగుడియందలి, భ్రమణ = తిరుగుట అనెడు నుడివలెఁ దిరిగెడి చుక్కి నాట్యముచేత, రంగత్ = ఒప్పుచున్న, అభంగ=కీడాటులేని, రథాంగ=చక్రవాకములకు, ధామమున్=స్థానమునదియు-యాస కము. మనసిజ...ధామమున్—మనసిజ=మన్మథునియొక్క, హోమకుంఢనిభ = వేలిమి గుండములతో సాటియైన, మంజులకంజ = అందములయిన (యెఱ్ఱ) దామరలను, గత = పొందియున్న, అళిధా మమున్=తుమైదలను పొగ-పొగవంటి తుమైదలను-గలదియు, ఉపమ. ధన...ధామము-ధనద=కుబేరుని యొక్క, సరోజధామ=పద్మములకు నిలయమయిన మానస సరోవరముతోడ, సమ=సాటియైన, ధామ మున్=ప్రభ కలిగినదియు, ఉపమ. అగు, ఒక్క, సరోలలామమున్=వేటి కిలంకును, కనుంగొనిరి.

రంగమందు చక్రినాట్య మాడుటగలదు. ఇటు నీటికరల్ల నెడు రంగమందు గుండ్రముగాఁ బిరుగలి యనెడి చక్రినాట్యము చక్రివాకములు చేయుచున్నవి. కార్యసిద్ధికి హోమగుండముల నన్ని వేల్పుట గలదు. మన్మథుడును నెఱ్ఱదామర లనెడు హోమగుండములందు వేల్పుచున్నాడు. వేల్పుటకు నడియాల మందుండి నెడలు తుమైదలనెడు పొగయే. నిష్పవేల్పుక పొగరాదు. ఇందువలన నతఁడు కోరిన కార్యసిద్ధి మోహనము. ఎఱ్ఱదామరలనుండి నెడలుచున్న నల్లని తుమైదలచాలును జూడఁగా మన్మథోద్దీపక మగుచున్నదని భావము. ఇందు పృత్తియనుపాసము.

వ. కనుంగొని కుఱంగట మెలంగు వనదేవతి లాతీయచిత్రపత్రలతాతిలక జాలకాలోకంబు లాలోకింపఁగోరి కమలాకిరముకురంబు వేమలు మెఱుంగిడఁ గ్రేవల దొరంగు రాపొడికె నడిం దిట కిటకి రూఢ ప్రాథ తగుపటల పరిపతిత పరాగబృందంబులు నెరయు సొదింబున కానందింబునొందుచు నందినారామ సీమావిహార పరిశ్రాంతి లగు తమకు నుపభోగ్యంబుగా వినమ్ర శౌఖించల ప్రవాళతాళు వృంతంబుల వినరి వినరి మృదులపవనవలనగళితికునుమ సము దయంచులం బువ్వగట్టి యబ్జాకరచారిపూరంబు నవీతుపారింబు నవార సారభో ధారంబునుం జేయు శిశిర కిరణ శిలాఫల కపాళికాస్థాపితసోనోపాంతకల్పి

తాలవాలమూల సలిలనేక సంవర్జిత సేవంతికా మల్లికాది వల్లికల యల్లికల కుల్ల సిల్లుచుఁ బై తామహాశ్రమంబునం గిరణమాలి సాహాయ్య రంజిత కింజల్క కీలికీలా మధ్యంబునం బెక్కుకాలంబు నిల్చినకలంబున నాత్మ మాలిన్యంబు దొఱిగి యభినవ సువర్ణ తేజోవిరాజమానంబు లగు తెఱంగునఁ దరంగిత తదీయా రజోనుషంగ పిశంగితాంగంబు లగు భృంగంబులం గని యుష్పొంగుచుఁ దరణ తరణి కిరణచ్ఛదచ్ఛటాచ్ఛాదితంబును దపనీయవర్ణ కర్ణికాధివాసం బును దామ్ర కేసు వ్రాత జాతి రూప స్తంభ సంభార సుభృతంబును దటిద్రాగ పరాగ పరిభాగ పరంపరితి పట్టంబు వితాన సందీపితంబునునగు నింది రామహాదేవి యొక్కిన శోణారవిందస్యంజనంబు క్రిందటం బటికంపు టిరునున సంఘటించిన భర్తరథాంగయుగ్మంబులభంగి సంగీకృతై కమృదుమృణాళకాండ ముషితి తుండంబులగు రథ చరణదుపతుల సొంపున కంపుమీఱుచుఁ ద్రిభువన యుచ్యోకో మోహ ప్రపంచ నిర్మాణమంచుం దగుపంచశర విరించునకుఁ బడివాగె పట్టిన కలధాతి ఖలీన సూత్ర సంకలిత కంఠాణరాజాబులై సంచలిత చంచూ పుటకోరకీతసరసబిసఖండు సంతాయమానలంఘనందానితానంబు లగు హంసం బులం బ్రశంసింపుచుఁ, దరళితరంగమాలికాస్ఫలననటత్కమల కరపుటసరయ సముత్పతన బంధురగంధాంధపుష్పంధయ స్తనంధయదంభంబున జంభరిపుశిలా సంఘటితఘటికావినోదంబులు సలుపునరోవర లక్ష్మీజలభ్రమతాటంక చక్రం బుఖం నభుక్కురను తిర్యక్ప్రసారికలుఁ తుచాకచక్యంబులపగిది నెగడుమగ బేడి నమొ త్తంబుల బి త్తరంబులు చి త్తగించుచు, జలాధిదేవత తనకు నఖర్చుసార్వకా లికసర్వతోమూఖసమృద్ధి కై వలలక్ష్మీ నావహింపంజేసి కింజల్కపుంజరక్తాక్షతం బులుఁ గీర్ణ పరాగహరిచందనంబులుఁ గీలితాగ్రశై వలపూశంబులుం గ్రీడదళి ధూపధూమంబులుం బరిధవిల్లనోమిన సుధాధాత నూతనపూర్ణ కలశంబుల సొంపు సంపాదించునమందమకరందపూరితోదరదరివిక స్వరపుండరీక పండంబుల మోడునకు నిండువేడుని నెరపుచుఁ, జూచరీకకుటుంబినీర్పుంకార మంగళసంగీత నాదంబులతోఁ జలాచల క్రౌంచకారిండవమండలీపక్షుపటపటత్కరపటహర వంబులతోఁ జలతరతరంగ భుజోత్థి ప్తశీకి రాచారలాజంబులతో విహారదీర్ఘ క యనతిదూరమ్మున వచ్చు తమ్మునెదుర్కొనం గత్యైతరంబులు గడచి యేతెం చుసొంపుఁ దెలుపు నిజనదనచంద్రచంద్రికావృతప్రతీర చంద్రకాంతజాత నూతన ప్రోతోభరంబులయబ్బునకు నబ్బురపాటు దొరయుచు మఱియుఁ దత్కా సారం బపరిమితపాండుపక్షువిశేషభూషితంబు గావునఁ బ్రదర్శిత ధార్తిరాష్ట్ర ముఖశ్యామికంబై బహులహరివిలాసభాసురంబు గావునఁ బ్రభమాన మీన కూర్మాద్యవతారదారకం బై యూర్మిలాభాసనూనంబు గావున లక్ష్మణోపభోగ

భవనంబై మానసజయమహనీయంబుగావున నంతరున్న లితనాళికోపరి వికస్వర
కమలకర్ణికా నిర్ణిరోధమాధురీధురీణం బై రాణించుట కుదంచితరోమాంచ
కంచుకితదేహలై యవ్వరారోహలు ముదంబునం దదంబుభేలనాయ త్తచిత్రలై.

అ. కనుంగొని=చూచినవాడై, కుఱంగట = దావున, ఆత్మీయ...లోకంబులు—ఆత్మీయ= తనవియైన, చిత్ర=వింతవింతలగు, పత్ర=ఆకులయొక్కయు, లతా = తీగలయొక్కయు, తలక = బొట్టుగు చెట్టుయొక్కయు, జాలక=పూ మొగ్గలయొక్కయు, ఆలోకంబులు=ప్రకాశములను, అని పన పరమైన యర్థము—(ఆత్మీయ= తనవియైన, చిత్ర = చిత్రములయిన, పత్ర = మకరికాపత్రముల యొక్కయు, లతా = తీగలరూపమునున్న రచనలయొక్కయు, తలక=కుంకుమాదులచే రచిత మయిన తలకములయొక్కయు, జాలక=సమాహములయొక్క ప్రకాశముల కని దేవతాస్త్రీపర మయిన యర్థము.) ఆలోకింపంగోరి=చూడంగోరి, కమలాకరముకురంబు = తామరకొలను అనెడి అద్దమును, వేమణు = పలుమాలును, మెఱుంగిడ = మెఱుంగు పెట్టెగా, క్రేవల = పార్శ్వము లందు, తోరగు రాపాడికి వడి = రాలిన రాపాడియో యన్నట్లులుగా, తట...బృందంబులు— తట=గట్టుయొక్క, కటక=పలయాకారమగు చుట్టునందు, రూఢ = మొలచినవియును, ప్రాఢ = చక్కగా ఎదిగినవియునునగు, తరు=చెట్లయొక్క, పటల=జొంపమునుండి, పరిపతిత=అంతటరాలిన, పరాగ బృందంబుల=పుష్పాదుల కుప్పలు, నెరయునందంబునకు = నిండుగా వ్యాపించియున్న సొగ సును, ఆనందంబు నొందుచును, స్త్రీలు మొగమునఁ బెట్టుకొన్న బొట్టు మకరికాపత్రాదులు అద్ద మునఁ జక్కగాఁ దెలియుటకై దానికి తాపాడితోఁదొడసి మెఱుంగుపెట్టుటగలదు. ఇట్ల పనదేవ తలు స్త్రీలు, పత్రలతాకాదులు మకరికాపత్రలతాదులు, తామరకొలను అద్దము, దాని దరులందు దట్టుముగా రాలిన పుష్పాడి దానినిదొడయఁగా పార్శ్వముల దొరిగిన తాపాడియని తెలియునది. మెఱుంగు వేమణుఁబెట్టుటచే రాపాడి దట్టుముగాఁ దొరిగినదగును గాన 'ప్రాథతిరు బృందంబులు' చెప్పినాడు. అలం. శేషమూలకమగు ఉత్పేక్ష.

నంద...త్రాంతలు—నందన = సంతోషకరమయిన, ఆరామ=తోటయొక్క, సీమా= చివర దనుకనయినట్టి, విహార = సంచారమువలన - అనఁగా తోటయెల్లలవెఱువ దవ్వగా విహరించుటచేత ననుట. (సీమాశబ్దము 'సీమసీమే స్త్రీ'యా ముఖే' అ. అని ఆకారాంత స్త్రీలింగము.) పరిత్రాంతలు= మిక్కిలిబడలినవారు. అగు తమకు = గరిక చెలికత్తెలకనుట. ఉపభోగ్యంబుగా = (తామరకొలను నీరు) అనుభవ యోగ్యమగునట్లుగా, విసమ్ర...వృంతంబుల = మిక్కిలి వంగిన కొమ్మలయొక్క కొనలయందలి చిగురుటాకులనెడు విసనకట్టలచేత. [తాళవృంతమనఁగా తాఁటియాకుచేత గట్టఁ బడిన విసనకట్ట. అది తక్కినవానిచే జేయఁబడు వీవనలందును రూఢమయియున్నది.

'కింకితః క్లమవిశోదిభిరార్ద్రావాతాన్, సంచారయామి సఖినీదళ తాళవృంతై'. (శాకుంతల)]

విసవిసరి - దీనికికర్త - వాసంతికాదవ్లికలు, మృదుల...దయంబుల = మెత్తని గాలి యొక్క కదలికచే జాతిన పువ్వుగుంపులచేత, పువ్వుగట్టి = వాసనగలదిగాఁజేసి (పువ్వులచే వాస నకలిగించుటకు పువ్వుగట్టుట యనఁబడును) అబ్బాకరవారి పూరంబు = తామరకొలను నీటిముం పును, అతికుషారంబు = మిక్కిలి చల్లనిదిగాను, అపారసౌరభోదారంబు = మితిలేని వాసనచే హెచ్చయినదిగాను, చేయుచున్న, శిశిర...అల్లికలకు = శిశిర కిరణ శిలాఫలక = చంద్రకాంతపు జాతిఫలకలయొక్క, పాలికా=మరునచేత, స్థాపిత=చెక్కికట్టఁబడిన, సోపాన=మెట్లయొక్క, ఉ పాంత=సమీపమందు, కల్పిత=రచింపఁబడిన, ఆలవాల=పాదులయొక్క, మూల = మొదళ్లయందలి,

సలిలనేక=నీటిపోతచేత, సంవర్ధిత=పెంపబడిన, సేవంతికా=చేమంతులు, వాసంతికా = బండిగురు వెండలు, మల్లికా=మల్లెలు, ఆది=మొదలుగాఁగల, వల్లికల=తీఁగలయొక్క, అల్లికలకుఁ, ఉల్లిసిల్లును, ఆతామరకొలఁతునకు చంద్రకాంతపు తాలచేఁ గట్టబడిన మెట్లుగలవు. ఆమెట్లకు దాపున పాదులు వేసి నీళ్లుపోసి చేమంతులు బండిగురివెందలు మల్లెలు మొదలయినతీఁగలు చక్కఁగా పెంపబడి యల్లి బిల్లిగా నల్లకొనియున్నవి. ఆతీఁగలు మెట్లకుదాపున మొలఁచిన పగుటచేఁ జక్కఁగాఁ జెరిగినవిగా వున వానికొమ్మలు కొలఁతు నీటిపయిని 'వినమ్ర' వంగి గాలికి అల్లలాడుచును మెల్లనిగాలికి ఆనీటి యందు పువ్వులుదొరుగుచునుండెను. అట్లు పంగినకొమ్మలు కొనలచిగుళ్లతో ఆనీటిపయి మాటికి నల్ల లాడుచుండఁగా విననకజ్జలతో దానినీటిని మాటికి విసరి చల్లార్చినట్లును వానిపువ్వులు దానియందుఁ దొరిగి వాసనలుగుబాళించుటచే ఆనీటికి వాసనగలిగించినట్లును జెప్పినాఁడు. మిక్కిలి బడలిన వారికి నీలకులు వట్టివేరు మొదలయిన వాసనద్రవ్యములుగుర్చిన చల్లని నీరిచ్చుట బడలికపోకకు మి క్కిలి యుపయుక్తముగదా. గిరిక చెలికత్తెలును పనవిహారమున మిక్కిలి బడలిపచ్చిన వారగుటచే వాసంతికాది వల్లికలు వారి బడలికపోకకై యాకొలఁతు నీటినినట్లు తిమవంగిన కొమ్మలచేఁ జల్లార్చియుఁ దమదొరిగిన పువ్వులచే వాసనగట్టియు అనుభవయోగ్యము గావించినవని యాశయము. శాఖలు వినమ్రములనుట నీటికి వానిగాలిసోకుటకై. వానికొనల ప్రవాళములను జెప్పట గాలిపాల యుటకై. పట్టికొయ్యలాడించిన గాలిగలుగుదు; దానియందాకులు మొదలయినవి గట్టిననే గాలి. అట్లై యిట చిగుళ్లు. మృదులమయిన పవనమును చెప్పట పువ్వులందే రాలుటకు. గాలి పరుషమయినచో పువ్వులందు రాలక చెదరిపోవును. వినరివిసరి 'అతితుషారము' చేయుటకు. కుసుమములు వాసంతికా దులవియగుటయు మఱి సముదాయములగుటయు 'అపారసౌరభోదారంబును' జేయుటకు. సోపానముల ఉపాంతమున పాదులేర్పడుచుట ఆతీఁగలకొమ్మలు కొలఁతు నీటిపయి వ్రాలుటకు. పాదులుగట్టి నీరు పోయుట 'సంవర్ధిత' గోమూఁగాఁజెరిగి మెల్లముగా నల్లకొనుటకు; కావుననే యందుల కుట్లసిల్లుట. అల. ఉత్పేక్ష.

పుష్పాదీయందుఁ దోఁగి తుమ్మెదలు పసపువాలుట తపఃఫలముగా శీఘ్రకైచేత వర్ణించు చున్నాఁడు. పైతామహాశ్రమంబునన్=ప్రయాగయంగని యర్థము. ['తే త్రంప్రజాపతేః పుణ్యం సర్వేసామేవ దుర్లభమ్ | లభ్యతే పుణ్యసంభారైర్నాస్య దార్థస్య రాశిభిః ' అని ప్రయాగమహిమాను వర్ణనము.] పితామహునకు అనఁగా బ్రహ్మకు ఆశ్రమమయిన తామరయందని భావము. కిరణ...ధ్యంబు నన్—కిరణమాలి=(అంశుమాలి) సూర్యునియొక్క, సాహాయ్య=తోడ్పాటుచేత, రంజిత = ఓప్పు చున్న, కింజల్క=ఎఱ్ఱనితామరయకరువుల నెడు, కీలికీలా = అగ్నిజ్వాలలయొక్క, మధ్యంబునన్ = నడుమ, (చుట్టునున్న ఎఱ్ఱనియకరువులు నాలుగువైపులనున్న నాలుగగ్నిజ్వాలలు. తోడ్పాటుగ నూ ర్యుఁడు, పయనున్న యగ్నిగాన నన్నియుఁజేరి తపస్సునకువలయుపంచాగ్నులగుట చెప్పబడినది. ఇట్లు బం చాగ్నులనడుమ) పెక్కుకాలంబు నిల్వినకతంబునన్-అనఁగా పైతామహాశ్రమమందు పంచాగ్నిమధ్య మునఁ దడవుకాలమునిలిచి తపస్సుచేసిన హేతువుఁబట్టి యనియర్థము. తామరయం దకరువులనడుమఁ దుమ్మెద దడవుకాలము వనించుచున్నదని భావము. ఆత్మవాలిన్యంబున్=మనస్సుయొక్క కాలవ్యయ మని యర్థము. తనదైన దేహమునలుపునని భావము. తొరంగి=విడిచి, అభినవ సువర్ణతేజో విరాజమా నంబులు అగుతెఱంగునన్ = సువర్ణము బ్రహ్మవర్ణముగనుక క్రొత్తదంపున బ్రహ్మవర్ణ తేజముచేతఁ బ్రకాశమానములయినట్లుగా నని యర్థము-తపస్సునకు ఫలము బ్రహ్మసాధ్యఫలముగదా! సువర్ణమనఁగా బంగారమునగును. క్రొత్తబంగారపుకాంతివంటి కాంతిచేత ప్రకాశమానము లగునట్లుగా నని

భావము. తరంగిత... గంబులు—తరంగిత = అలలవలె వ్యాపించుచున్న - తేరతేరలుగా పర్యచున్న యనుట, తదీయరజః=ఆతామర పుష్పాదీయొక్క, అనుషంగ=కూడికచేత, పితంగిత = పసపుచాయ గాఁ జేయఁబడిన, అంగంబులు=దేహములుగలది. అగు, భృంగంబులకొ=తుష్పదలను, కని, ఉప్పొంగుచు, బ్రహ్మతేత్రమున పంచాగ్నిమధ్యమున దీర్ఘతపముచేసి బ్రహ్మసారూప్యముపొందెనని యర్థము. సూర్యునికిరణముసోఁకి విచ్చిన తామరపూవులకరువులందుఁ దడవుండుటచే తుష్పదలందలి పుష్పాదీ తగిలి మేని నలుపుపోయి పసపురంగుగాఁ జూపఁజేసిన యర్థాంతరము. శిష్టరూపకాను ప్రాణితమగు ఉత్పేక్ష.

తరుణది... దితంబును—తరుణతరణి=బాలసూర్యునియొక్క, కిరణ=కిరణముల నెడు, ఛద=పస్త్రములయొక్క, ఛటా=సమూహముచేత, ఆచ్ఛాదితంబును= కప్పఁబడినదియు, తప...ధివాసంబును—తపనీయవర్ణ=బంగారుచాయగల, కర్ణికా=మిద్దెయ నెడు రథకర్ణికకు, అధివాసంబును=స్థానమయినదియు, తామ్ర... సంభృతంబును—తామ్రకేసర=ఎఱ్ఱనియకరువులయొక్క, వ్రాత=సముదాయమ నెడు, జాతరూప స్తంభ సంభార=బంగారుకంబముల సమూహముచేత, సంభృతంబును= రెస్సగా భరింపఁబడినదియు, తటి... నీపితంబును—తటిద్రాక్ష=మెఱపుఁదీక్షవలె ఎఱ్ఱగానున్న, పరాక=పుష్పాదీయొక్క, పరభాగ=గుఱోత్కర్షముల నెడు 'పరభాగో గుఱోత్కర్షే' కోశము, పరంపరిత=పరంపరగా నాచరింపఁబడిన, పట్టాంబరవితాన=పట్టువస్త్రంపు మేల్కట్టచేత, 'అస్త్రీ'వితాన ముల్లోచన' అ. సందీపితంబును=రెస్సగాఁ బ్రకాశించుచున్నదియు, అగు, ఇందిరా మహాదేవి=లక్ష్మీదేవి, ఎక్కిన, శోణారవిందస్యంసంబు క్రిందటకొ=ఎఱ్ఱదామరయ నెడు రథముక్రింద, పటికంపు టిరుసునకొ, సంఘటించిన=పూన్చిన, భర్తరథాంగయుగ్మంబుల భంగికొ = బంగారుచక్రములలో యనునట్లుగా, అంగీ... తుండంబులు—అంగీకృత=స్వీకరింపఁబడిన, ఏక=ఒక్కటైన, మృదు=మెత్తని, మృణాళకాండ=తామరశూఁడుచేత, మండిత= అలంకరింపఁబడిన, తుండంబులు= చంచువులుగలది. అగు - రథసరణదంపతుల=చక్రవాక మిగునములయొక్క, సాంపునకుకొ = చక్రందనమునకు, ఇంపుమీలుచుకొ - ఇందు లక్ష్మీదేవికి నెఱ్ఱదామర రథముగానుత్పేక్ష; ఆతామరతేరికి సూర్యకిరణములు పయి వస్త్రపటలము, పచ్చనిదుద్దు బంగారుకర్ణిక, ఎఱ్ఱనియకరువులు బంగారుకంబములు, ఎఱ్ఱనిపుష్పాదీ పట్టు మేలుకట్టు, దానిక్రిందనున్న హంస దంపతులు రెండుచక్రములు. అవిరెండును నొక్కటిగాఁ గఱచుకొన్న తెల్లనితూఁడు అచక్రములకువైచిన పటికంపుటిరుసు అని రూపణములు తెలియునది.

త్రిభువన... చుంచుండు—త్రిభువన=మూఁడులోకములందలి - స్వర్గమర్త్యపాతాలములందలి, యువలోక=వయసు కాండ్ర సమూహముయొక్క, మోహప్రపంచ = మోహవిస్తారమనెడి ప్రపంచముయొక్క, నిర్మాణమంచుండు = సృష్టియందు ప్రసిద్ధుండు. (ఇట చుంచుప్ప)త్యయము 'తేనవిత్త శ్చుంచుప్పణపా' అని ప్రసిద్ధార్థమందు ప్రయుక్తిము. కాని నిర్మాణమంచుండుని కలిపి యర్థము వ్రాయనలెనుగాని ప్రకృతినివిడిచి ప్రత్యయమున కర్థముచెప్పరాదు) పంచశర విరించునకుకొ=మన్మథుఁడనెడి బ్రహ్మకు, 'విరించి' 'విరించన' 'విరించన' అని యీశబ్దము త్రివిధము. పడివాగె = జుల్పతీలు, పట్టిన, కలధాత=వెండిలోఁజేసిన, ఖరీన=కల్లెపుతాళ్లలోడ, సంతలిత = కూడుకొన్న, కంఘాణరాజంబులై=గుఱ్ఱపుమిన్నలై, సంచలిత=సంచలించుచున్న, చంచువులు=దొప్పలవంటి ముక్కులయందు, కంచుకిత=పట్టుమెయున్న, సరసవిసఖండ=పచ్చి తామరతూఁడులయొక్క, సంతాయమాన = దీర్ఘములగుచున్న, తంతు=నూత్రములచేత, సందానిత=కట్టఁబడిన, అంసంబులు =మూఁపులుగలవి. అగు, హంసంబులకొ=హంసలను, ప్రశంసించుచుకొ=శోనియాడుచు, ఇట మన్మథుఁడు బ్రహ్మనిర్మించు ప్రపం

చము మోహప్రపంచము. ఇతనికిని కంభాణరాజము హంసము. దానికి వెండికల్లెము ముక్కునఁ గఱచు కొనఁబడినదై మెడ చుట్టుకొనియున్న నిడువతామరతూఁడు. శ్లిష్టరూపకసంకీర్ణమగు నుత్పేక్ష.

తరళ...దంభంబున — తరళ = చలించుచున్న, తరంగ = కరళయొక్క, మాలికా = పంక్తుల యొక్క, ఆస్ఫాలన = తా యడులచేత, నటత్ = కదలి యాడుచున్న, కమల = తామరల నెడు, కరపుట = దోయిలివలననుండి, సరయ = వేగముతోఁ గూడికొనునట్లుగా, సమత్పతన = పైకెగయుటచేతను, పతన = ఎగసి మరలపడుటచేతను, బంధుర = సుందరములగుచున్న, గంధాంధ = మదముచేత కన్నుఁగానని, పుష్పంధయ = తుమ్మెదలయొక్క, స్తనంధయ = పీల్చల నెడు, దంభంబున = వ్యాజముచేత, జంభరీపు = ఇంద్రుని సంబంధించిన, శిలా = తాలచేత, అనఁగా ఇంద్రనీలములచేత, సంఘటిత = రచింపఁబడిన, ఘటి కా = గుండలయొక్క, ఈశబ్దము గకారాదిగా నిఘంటువుల నున్నను దెనుఁగు కావ్యములందుఁ బెక్కిట ఘకారాదిగాఁ జూపట్టును. (‘ఘటికా సిద్ధాపథంబోయనన్’ అని మనుచరిత్ర ముద్రణమందును వ్రాతప్రతులందును జూపట్టుచున్నవి.) వినోదంబులు, సలుపు = ఆటలాడుచున్న, సరోవరక్షి = తామరకొలను లక్షియొక్క, జలభ్రమ = నీటిగుళ్ల నెడు, తాటంక చక్రంబుల = చక్రములవలెనుండు పౌజాల కమలయందు, తథుక్కురను, తిర్ణక్ ప్రసారిత = అడ్డుముగా నిగిడింపఁబడిన, కటాక్ష = క్రేఁగంటి చూపులయొక్క, చాకచక్యంబుల పగిదిఁ = చకచకలో యనునట్లుగా, నెగడు = ప్రకిటమగుచున్న, మగబేడిన మొత్తంబుల = గండుబేడిన చేపతండములయొక్క, బిత్తరంబులు = విలాసములను, చిత్తగించుచు. స్త్రీలు గచ్చకాయలు మొదలగువానిని నటిచేతఁ బెట్టుకొని పయికెగవైచుచు మరలఁబడిఁ గాఁ బట్టుచు నాడుటగలదు. మఱి చెలువల కన్నులకొన లాకర్ణాంతములనుటయు గలదుగాన, వారడ్డుముగాఁ గెలంకులఁ గడకంటిచూడ్కుల నిగిడ్చినచో నవి వారికన్నుల కమల చకచకలందుఁ బిరిగొనుటయుఁ గలదు. ఈరెండు నీట ననుసంధింపఁబడుట యెట్లన - తామరకొలంకులక్షి ఆడుకొను బాల. కరళచే పయికిని గ్రిందికిని నూఁగులాడు తామరలు ఆయమచేతులు. ఆయాఁగులాటల కందుండి పైకెగసి మరలదానియందువ్రాలు తుమ్మెదలు నల్లనియాటగుండ్లు. నీటిగుళ్లు ఆమె పౌజాలమలు. దానియందలి చకచకలాడు మగబేడిన మీలగుంపులు కెలంకుల నడ్డుముగా సెగుడు క్రేగంటిచూపులు. రూపకాపహ్నాప సంకీర్ణమగు ఉత్పేక్ష.

జలాధిదేవత, తనకు, అఖర్వ...మృద్ధికై — అఖర్వ = ఉన్నతమును, సార్వకాలిక = కలకాలముండునదియు, సర్వతోముఖ = అంతటి వ్యాపించునదియునగు, సమృద్ధికై = సంపదకొఱకని యర్థము. (అధికమును సర్వకాలినితము నయిన సర్వతోముఖముయొక్క - అనఁగా జలముయొక్క, సమృద్ధికొఱకని భావము.) వరలక్షి = వరలక్షి దేవిని, ఆవహింపఁజేసి = ఆహ్వానముచేసి యని యర్థము. తామరలు లక్షికి విహారస్థానములని భావము. కింజల్క పుంజరక్తాక్షతంబుల = అకరువుల గుంపులనెడి యెఱ్ఱని యక్షింతలును, కీర్ణపరాగ హరిచందనంబుల = వ్యాప్తమైన పుష్పాడియ నెడి పచ్చని శ్రీచందనములును, కీలితాగ్రశైవలపలాశంబుల = అంతర్నిక్షిప్తములైన మొదళ్లుగల నాఁచుతీగల నెడి ఆకులును, క్రిడత్...ధూమంబులును - క్రిడత్ = విహరించుచున్న, అలి = తుమ్మెదల నెడు, ధూపధూమంబులు = అగరుసాంబ్రాణి ధూపములయొక్క పొగలును, పరిధవిల్ల = ఉప్పుచుండఁగా, నోమిన = నోచినట్టి, సుధాధౌత = సున్నముచేత తెల్లనయిన, నూతన = క్రొత్తలయిన, పూర్ణ కలశంబుల = జలపూరితములయిన కలశములయొక్క, సాంపుఁ, సంపాదించు = కలుగఁజేయుచున్న - అనఁగా వానివలెనే యున్నట్టి, అమంద = తక్కువకాని, మకరంద = పూఁదేనెచేత, పూరిత = నిండింపఁబడిన, ఉదర = గర్భములుగలిగిన, దరవికస్పర = కొంచెముగా వికసించిన - కావుననే కలశములనలె నున్నవనుట. పుండరీక పండంబులు = తెల్లదామర తంపరలయొక్క. మొండునకుఁ, నిండువేడుక = పూర్ణ కాళూహలమును, నెరపుచుఁ =

ప్రకటించుచు, పుండరీకములు, చరవికస్పరములగుట కలశములవలె నుండుటకు; మకరంద పూరితో దరములగుట పూర్ణకలశములగుటకు; పుండరీకములు (తెల్లదామరలు) అగుట సుధాధాత కలశము లగుటకు. తెల్లపూతపూసిన పూర్ణకలశములందు అక్షింతలు, చందనమును జేర్చి మామిడి మొదలయిన యాకులుయొడబెట్టి ఘాపమువేసి పరలక్ష్యిని నావాహనము చేయుటవాడుక, ఇట శైవాలములు కీలి తాగ్రములగుట ఆకులవలెనుండుటకని తెలియునది. రూపక సంకీర్ణమగు నిదర్శన.

చంచరీక ... నాదంబులతో — చంచరీకకుటుంబినీ = అడుతు మైదలయొక్క, ఝంకార = ఝంకారముల నెడు, మంగళ సంగీత నాచంబులతో = మంగళార్థములయిన సంగీతధ్వనులతోడను, చలాచల = చలితములయిన, క్రొంచ = కొంగలయొక్కయు, కారండవ = కన్నెరేడు పులుగులయొక్కయు, పటపటత్కార = పటపట అనుధ్వనులనెడు, పటహ = ఆరవంబులతో = తప్పెటలయొక్క చప్పుళ్లతోడను, చపలతర = మిక్కిలి చలించుచున్న, తిరంగ = కరల్ల నెడు, భజ = వాస్తములచేత, ఉత్తిష్ట = ఎగజల్లఁబడుచున్న, శీకర = కుంపురుల నెడు, ఆచారలాజంబులతో = మంగళాచారము కొఱకయిన పరిపేలాలతోడ, ఆచారలాజములనుటకు 'ఆచారలాజైరివ పారకన్యా' అని రఘువంశము. విహార దీర్ఘిక = క్రీడాసరస్సు, అనతిమారమ్మున = సమీపమందు, పచ్చు, తన్ను, ఎదుర్కొన, కక్ష్యాం తరంబులు = తొట్టికట్లనడుములు 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్ష్యాదే' అను. కడచి = దాటి, ఏతెంచ సాంపు = వచ్చునట్టి యొగ్యురమును, తెలుపు = కనఁబఱుచుచున్న, దీనికి 'స్రోతోభరంబుల'తో నన్వయము. నిజవదన = తమ ముఖములనెడు, చంద్ర = చంద్రులయొక్క, చంద్రికా = వెన్నెలచేత, ఆ వృత = ఆపరింపఁబడిన, ప్రతీర = గట్టునందలి, 'కూలంరోధశ్చ తీరంచ ప్రతీరంచ తటంత్రిఫ' అను. చంద్రకాంత = చంద్రకాంత మణులవలన, జాత = పుట్టిన, నూతన = క్రొత్తని, స్రోతః = జలప్రవాహముల యొక్క, భరంబుల = పెల్లిదములయొక్క, ఉబ్బునకు = ఉల్బణమునకు, అబ్బురపాటు దొరయు చు = ఆశ్చర్యమును బొందుచు, మంగళార్థ మెదురుకొనువారు స్త్రీల మంగళంపుఁ బాటలతోను మద్దెలల ధ్వనులతో పేలాలతోను విచ్చుటనూచారము. ఇట సరస్సు గట్టునందలి చంద్రకాంతపు తాలు చెలికత్తెలముఖులంద్ర చంద్రికల కరణి జాలుగానుబికివచ్చుట సరస్సుయుందుగా నెదుర్కొనుట గాను, తుమ్మెదఝంకారము లందలిపాటలుగాను, కొంగలు మొదలగువాని తెక్కులపటపటత్కారములు మద్దెలధ్వనులుగాను, కరడులపై నెగయు తెల్లనితుంపరలు పరిపేలాలుగాను రూపితములు. స్త్రీలముఖ చంద్ర చంద్రికలును జంద్రకాంత శిలలుగరగుటయు తామరలు ముడుగుటయు మొదలయిన చంద్రికాసాధర్మ్యములు కవిసమయములం జూపఁబడిని. ఇందే 'లతితానసేందుమండలపాండురచ్చాయ పనరుహాపలి వళిపలియడంప' నని యున్నవి. రూపకసంకీర్ణ మగునుల్పేక్ష.

మజియున్, తత్ కాసారంబు = ఆకొలను, అప ... పితం — ఆపరిమిత = మితి లేని, పాండు = పాండురాజు సంబంధులయిన యుధిష్ఠిరాదులయొక్క, పక్ష = బలముచేత, విశేష భూషితంబు = మిక్కిలి యలంకరింపఁబడినది, కావున, ప్రదర్శిత = కనఁబఱుపఁబడిన, ధార్తరాష్ట్ర = దుర్యోధనాదులయొక్క, ముఖశ్యామికంబై = మొగము నల్లఁదనము గలదై - యుధిష్ఠిరాదులందు మిక్కిలి పక్షమువలన దుర్యోధనాదుల మొగములు నల్లపాటెనని యర్థము — (పాండుపక్షములనగా 'హంసాస్తు క్వేతగదతః' అ. అన్నట్లు తెల్లనితెక్కులుగల హంసలు, ధార్తరాష్ట్రములనగా 'ధార్తరాష్ట్రస్సితేతరైః' అ. అన్నట్లు మిక్కిలి నల్లనయిన ముక్కులు పాదములునుగల హంసలు. కనుక ఆపరిమితములయిన హంస విశేషములచేత శోభితమైనదియు, ధార్తరాష్ట్రములను హంసలు చంచుచరణముల నైల్యముగలదనియు భాషము. క్షేపములకావ్యలింగము.

బహుల...గురంబు—బహుల=మిక్కిలియైన, హరివిలాస = నారాయణుని విలాసములచేత, భాగురంబు=ప్రకాశించునది, కావున, ప్రథ...రకంబై--ప్రథమాన=ప్రసిద్ధములగుచున్న, మిన కూర్చాద్యవతార=మత్స్యకూర్చాద్యవతారములకు, ధారకమై=కలిగినదై యని యర్థము - (బహు=అనేకములయిన, లహరి=పెద్దకరడులయొక్క, విలాసముచే ప్రకాశమైనదనియు మత్స్యము కూర్చము మొదయిన జలజంతువుల ఆవిర్భావములకు ధారకమునదనియు భావము.) ఊర్విశాభాస మానంబు=ఊర్విశాదేవితే ప్రకాశమానమైనది. కావున, లక్ష్మణోపభోగభవంబై=లక్ష్మణునకుఁ గలికాగృహమైనదై యని యర్థము. (ఊర్వి=అలలయొక్క, లాభ=ప్రాప్తిచేత, అనమానమైనదనియు, లక్ష్మణా=అడుదెగ్గురు పక్షులకు, భోగార్హ మయినదనియును, భావము. 'హంసస్య యోషిద్వరటా సారసస్యతు లక్ష్మణా' అ.) మానసజయ మహనీయంబు = మనోజయునుచేత గొప్పది, కావున, అంత ... ధురీణంబై — అంత రున్నీతి=లోపల వికసించిన, నాలికా ఉపరి=పట్టుమలములకు మీడునున్నట్టి, ఇటు నాలికా శబ్దము కమలపరము, వికస్వర కమలకర్ణికా=సహస్రారపద్మ కర్ణికాకారమగు చంద్రమండలమునుండి, నిర్నిరోధ=అడ్డులేనట్లుగా, బోధ=ఉద్బవముయిన, మాధురీ=సుధామాధుర్యమునకు, ధురీణంబై=ధురంధరమైయని యర్థము.

‘తమోమోచక్తేచక్తే పూరకాద్యై స్సముద్దీపితా ధారవీధ్యబ్జమైక్యైః!

హతల్లంబికారాజ యోగప్రభావాల్లు తత్కుండ లివ్యక్తముక్తా వకాశాం!

సహస్రార పద్మస్థితా పారవాదాంసుధామాధురీం సాధురీత్యా పిబద్భిః!’ (సాంబభజంగము.)

(మానస సరోవర జయముచేత గొప్పదియు, లోపల ఉత్పన్నములయిన నాలికలనఁగా నాళములు-తూడులు - వావివయిని వికసించుచున్న తామరల,కర్ణికా=మిద్దెలయొక్క, అడ్డులేని వికాసముయొక్క,మాధురీ=చక్కదనమునకు ధురీణమనియు భావము.)రాణించుటకుఁ=ఒప్పుటకు,ఉదంచి...దేహలై—ఉదంచిత=మిక్కిలిపెప్పడి, రోమాంచ=గరురుపాటుచేత, కంచుకిత=నిండఁబర్చిన, దేహలై=దేహములుగలవారై, అవ్వారాహు=ఆస్త్రీలు, ముదంబున, తత్ అంబుభేలన ఆయత్తచిత్తలై=ఆకొలను నీటియందలి క్రీడించుటకు లోనయిన మనస్సులు గలవారై, ముందరి కన్వయము.

సీ. తనయిల్లు దామరతంపమై మెఱయ సం, పన్నలినాక్షి గాఁగవున్నచోటు
ఫలరాజు ముజ్జగంఠులు గెల్చి దర్పమే, ర్పడ నిజాంశకరంబునలిడినచోటు
వీలిగాలి పన్నగారవలిగాహితగరాగ్ని, ఘోరనంజర్వరము వీరడ్కొనినచోటు
తోగకోవ్వుదమిగ్రవ్వుదగురాజు కరమంటి,యెండక న్నెఱుంగక న్నయెనగుచోటు.

తే. యిందుముఖులార యిదినుండి న్న యిందుఁ గ్రగుంకి
మదనుఁబూజింపఁగోరులు న్న పొదలు ననుచు
తొడవు లటు వెట్టి వలిపవా న్న వడలుగట్టి
శృంగములు వట్టి నీరాడఁ న్న జేరునవుడు.

155

అ. సంపత్ +నలినాక్షి = సంపత్తున కధిదేవతయైన లక్ష్మీ, తనయిల్లు తామరతంపమై మొఱయిం=తనయిల్లు పుత్రపౌత్రాభి వృద్ధిగలవై ప్రకాశించునట్లుగా, కాఁగవున్నచోటు=కాఁపురమున్నచోటని యర్థము. అభివృద్ధి పరముగా తామరతంపమనుట లోకోక్తి. (తామర యిల్లు గాఁగలదని భావము. లక్ష్మీ కమలాలయగదా.) అర్థద్వయమునకు నభేదాధ్యవసాయము - ఇటు ‘తనచోటునకు నత

యిల్లు తామరతంపమై మెఱయ' ననుటచే అభివృద్ధి కరత్వము. 'సంప...గావున్న' అనుటచే నిశ్చల సంపత్సృజితత్వమును దెలియుచున్నది. సంపన్నులినాక్షీ శబ్దము సాభిప్రాయము. వలరాజు=మన్మథుడు, ముజ్జగంబులు గెల్చి, దర్పమేర్పడె = తనగెలిచిన గర్వము తేటపడునట్లుగా, నిజ అంకశరంబులు = (అంకమనఁగా ధ్వజము, శరములనఁగా బాణములు) తన ధ్వజబాణములను, ఇడినచోటని యర్థము-(మన్మథుని ధ్వజములయిన చేపలును బాణములయిన తామర లునుగలిగియున్నదని భావము.) ఇట చోటునకు త్రిభువన జయసాధనా శ్రయత్వము స్ఫురించుచున్నది. వలరాజునుట సాభిప్రాయము. త్రిజగ జ్ఞయమునకు రాజుగదా సమర్థుడనుట.

వలిగాలి=చల్లగాలి—మలయ మారుతమనుట, పన్నగఆవలి = మలయాద్రియందలి సర్పముల సమాహమలన, గాహిత=చొచ్చిన, గరాన్ని = విహనలముయొక్క, ఘోర=భయంకరమయిన, సంజ్వరము = సంతాపమును, వీడ్చినచోటు = పోగొట్టుకొన్న స్థలమని యర్థము - పాము గాలినాహరించునది. మలయపర్వతమున చందన వృక్షములు పెక్కులు. అందు ఔషధములయందు పాముల యూర్పుల విషపునిష్పచే నటనుండి వచ్చుగాలి క్రాగియుండును గనుక నిందలి జలముల చలవతగిలి యాక్రాగిన వేడిమి పోవుచున్నదని యర్థము. చల్లని జలములు గలదని భావము. ఇందు చోటునకు ఉపద్రవ నివర్తకత్వము స్ఫురించుచున్నది. తొగకొమ్మ=కుసుమినికాంత, తమిగ్రమ్మ=తమకము ముంచుకొనఁగా, తగురాజు కరమంటి = తగిన రాజుయొక్క పాణిగ్రహణము వడసి, ఎండ కన్నెఱుంగక = కష్టలేశమును చెలియక, ఎనఁగుచోటు=మిక్కిలి గోమూఁగ బెరుఁగుటకు ఎండకన్నెఱుంగక' యనుట. 'ఎండకన్నెఱుంగని యింద్రుని యిల్లాలు పలుపంచలను బాటుపడియె నేడు' (భాగ.) 'ఎండకన్నును వానకన్ను నెఱుంగని' భారతము.(తమిగ్రమ్మ=రాత్రికాఁగానే, తగురాజు కరమంటి=యుక్తఁడయిన చంద్రునియొక్క కిరణస్పర్శను గలదై, ఎండకన్నెఱుంగక = సూర్యుని గుర్రెఱుంగక యున్నదనిభావము.) - ఇట చోటునకు 'తగురాజు కరమంటి' అనుటచే శుభహేతుత్వమును 'ఎండకన్నెఱుంగకయెనఁగు'ననుటచే సుఖసంపాద కత్వమును స్ఫురించెడిని. ఇందు ముఖులార = ఓచెలులారా, ఇదిసుమీ = ఈపయిని చెప్పఁబడిన గుణములు గలదిచుండే, ఇది. ఇందుకే శ్రుంకి, మదను = మన్మథుని, శూజింపక, కోర్కులు, పొదలు=సిద్ధించునని ఒకరికొకరు చెప్పికొనుచు, తొడవులు = సొచ్చులు, అటుపెట్టి, వలిపపావడలు = సన్ననిపావడలు, కట్టి, శృంగములు వట్టి = చివ్వునగ్రోవులు చేతఁబట్టుకొని, నీరాడె = జలక్రీడ సలుపుటకు, చేరునపుడు. అల. 'తొగకొమ్మ' రూపకము. తక్కినచో అతిశయోక్తి రెంటికిని సంకరము. కావ్యలింగమును.

మ. కరముల మూపు లూఁదుకొని రీ కన్నెలు చన్నులబంటి నొండొరుల

బరిగొని నిల్వఁ దత్పరిధిప్రాంశుదృగంకు కలాపపూరితాం

తరమయి పొల్చె భావభవదైవతభావితహేమకుంభనం

భరితమృగా శమండలితరీపద్మమయప్లవమండలం బనన్.

156

అ. కన్నెలు, కరముల = తమచేతులచేత, మూపులు ఊఁదుకొని=ఒకరికొకరి బుజములు పట్టుకొని, చన్నులబంటి = చన్నులవలన నీటియందు, ఒండొరుల = ఒకరినొకరు, బరిగొని నిల్వ = చుట్టురాదిరిగి నిలవఁగా, తత్పరిధి = ఆకన్నెలయొక్క పరివేషకారమయిన మండలము ప్రాంశు...తరము—ప్రాంశు = హెచ్చయిన, దృక్ అంశకలాప = కంటిమెఱుంగుల సమాహమ చేత, పూరిత = నిండిపఁబడిన, అంతరమైనడిమి ప్రదేశముగలదై, భావ...మండలంబు—భావభవ

దైవత=మన్మథుడనెడి దేవతకొఱకు, భావిత=కల్పింపఁబడిన, హేమకుంభ = బంగారు కుండలచేత, సంభరిత = చక్కఁగా భరింపఁ బడినదియు - కుండలు నీటముంచి దానివయిని తేప్పలను దేలునట్లు పన్నుట యిట యనుసంధించునది. మృణాల మండలిత = తామరతూడులచే మండలాకారముగా చేయఁబడినదియు, పద్మమయ = తామరపువ్వులచేత నయినదియు, అగు, ప్లవమండలంబు = తేప్ప యొక్క వలయమో, అనె, పార్శ్వే =ప్రకాశించెను.

కుచములకును సువర్ణ కుంభములకును, భుజములకును మృణాలములకును, నడుమ ప్రసరించు నేత్రకాంతికిని తామరల తేప్పకును సాదృశ్యము. నీటికుండలు వైచి చుట్టును మండలాకారముగా త్రాళ్లచే తేప్పగట్టుట ప్రకటము. దేవతలకు ప్లవోత్పవమున నిట్లు తేప్పగట్టుదురుగాన మన్మథదేవత కిది తేప్పగా ననుసంధానము. అత్యంతము మన్మథోద్దీపక మగునని భావము. అలం. ఉత్పేక్ష.

చ. నెలఁతలు బంతిగట్టుకొని శ్రీ నీ రెగఁజల్లఁ దదీయమంజులం

జలికలితోదకం బెగయుర జాడ నుతింపఁగ నయ్యెఁ దత్కుచాం

చలజఘనాభిఘాతములు శ్రీ సైఁవక మ్రోయుచుఁ బద్మయుక్త మై

కొలను సరోజబాంధవునకుఁ మొఱవెట్టఁగ నేఁగుకైవడిన్.

157

అ. నెలఁతలు, బంతిగట్టుకొని=చుట్టు పరుసగా బంతికొని, నీరు, ఎగ, జల్లె; తదీయ... తోదకంబు=వారల సొగసయిన దోసెళ్లయందు ఒప్పుచున్న నీరు, ఎగయుజాడ= ఎగనెడు విధము, తత్...ఘాతములు=ఆస్త్రీల చను మొనలయొక్కయు కటిపురో భాగములయొక్కయు తాకుడు దెబ్బలను, సైఁవక = సహింపలేక, మ్రోయుచు, కొలను, సరోజబాంధవునకు = తామరల కాల్చుండయిన సూర్యునకు, మొఱవెట్టఁగ, నేఁగుకైవడిన్=పోవువిధమున, నుతింపఁగనయ్యెన్ = పొగడం దగియుండెను. సరోజబాంధవ శబ్దము సాధిప్రాయము.

స్త్రీల దాసిశ్లతోఁగూడ సరోవరజలము పైకెగయుట తామరలతోఁగూడినసరస్సు పైకి పోవుటగా నుత్పేక్షితము. సరోవరము సరోజములతోడఁ గూడుకొని సరోజబాంధవునికి మొఱవెట్ట పయికి నుద్గమించుటగా నుత్పేక్షితము. బంతిగట్టుకొని చల్లఁబడిన నీ రవ్వారి యగుటచే సరోవరమనియు, బంతులు గొన్నవారి దాసిభు పెక్కులగుటచే తామరలతోడి కూటమియు వర్ణింప నుపయుక్తము లయినవి. నీ రెగయుధ్వని సరోవరపు మొఱచప్పుడుగాఁ దెలియునది.

చ. చిగురుంజివ్వునఁగ్రోవిలో నొకతె రాశీవాసవం బుంచి వై

నిగిడింపఁ గమకింప నొక్కనవలా శ్రీ నెమ్మోము వే ద్రిప్పిన

జ్వగంపై నెఱిగుంపు గవ్వకొనియె శ్రీ సత్త్విప్త మాధ్వీరసం

బు గొనం బంచినచంచరీక పృతనాశ్ర పుంజంబుచందంబునన్.

158

అ. ఒకతె, చిగురుం జివ్వునఁ గ్రోవిలో = చిగురుటాకులచేఁ జేయఁబడిన చివ్వునగొట్టుములో, రాశీవాసవము=తామర పూఁదేనెను, ఉంచి=పోసి, వైనిగిడింపఁ=వైని చిచ్చుటకు, గమకింపఁ, ఒకనవలా=ఒక స్త్రీ, నెమ్మోమున్ - వే, త్రిప్పినన్=శీఘ్రముగా అవతరికి త్రిప్పుకొనఁగా, జగజంపై= మేలయిన జాలరువలె, లేక 'జంపు కురులతోడ' నని యిలాదేవీయనునబోలె మేలయిన నిడివిగలదై, నెఱిగుంపు = వెండ్రుకలసమాహము, కవ్వకొనియెన్=మొగమును గ్రమ్ముకొనెను—అనఁగా ముఖము త్రిప్పుఁగానే కొప్పువీడి వెండ్రుకలు మొగముపైఁ గ్రమ్మెననుట. తత్=ఆ మొదటిదానిచేత, క్షిప్త= చివ్వుఁబడిన, మాధ్వీరసంబు = పూఁదేనెను, కొనన్=పొరించుకొఱకు, పంచిన=పంపఁబడిన, చంచరీక

పృథనా పుంజంబు చందంబున = తుమ్మెదల దండుగుంపులో యనునట్లుగా కప్పకొనెనని సంబంధము. 'నెటిగుంపు సాంపు నెఱపె' నని సోమకవిపాఠము కొప్పవీడి వెండ్రుకలు పఱవంజేసెననుట. నెటిగుంపు గప్పకొనుట మొగమును వేత్రిప్పటచేత. జగజంపెన నెటిగుంపుగాన చంచరీక పృథనా పుంజంబువలె నుండుట. 'పృథనా' - తన్నుఁగాచుటకు దండుపన్ని నట్లున్నదనుట. తుమ్మెదలు పూఁదేసె శ్రోలునవిగాన మఱియొకతె చిప్పుతామరపూఁదేసెను కొనుటకు తుమ్మెదల గుంపులను జెప్పినాఁడు. అలం. ఉత్పేక్ష. ఉపమాధ్వనియు.

ఉ. కొందఱు మందగామినుల కోమలసాణితలంబు లొక్క యిం

దిందిర నీలవేణి తెలిసెమ్మెగ మంబుల ముంచునొప్పు నె

న్నందగుఁ దావుబల్లి నలినమ్ములు దొమ్ములు గూడి క్రచ్చి పూ

ర్ణేందుని మున్నుగొన్నరుచురలిమ్మని నీటికిఁ దార్చుకై వడిన్.

159

అ. కొందఱుమందగామినుల, కోమ...బులు=మృదువులయిన యఱచేతులు, ఒక్క యిందిరిర నీలవేణి=తుమ్మెదలవలె నల్లనిజడగల యొకతె యొక్క, తెలిసెమ్మెగము=లేటగల చక్కని ముఖమును, అంబుల = నీళ్లయందు, ముంచునొప్పు = ముంచుచున్న సొగసు, తావుబల్లి = స్థానబలముచేత, నలినమ్ములు=తామరలు, దొమ్ములుగూడి=దొమ్మిచేసి, క్రచ్చి=చుట్టుకొని, పూర్ణేందుని = నిండుచందు రని - ముఖచంద్రుననుట. మున్నుగొన్నరుచులు = మునుపుతీసికొన్న కాంతులను—అనఁగా రాత్రి హరించిన మాయొక్క శోభలను, ఇచ్చని, నీటికిఁదార్చు కైవడి = నీటిలోఁ బడలాగుచున్నదో యన్నట్లుగా, ఎన్నందగును.

ఇట స్త్రీల అఱిచేతులకును తామరలకును, మఱియొక్కతె ముఖమునకును పూర్ణచంద్రునకును ఉపమానోపమేయ భావము. బలవంతుఁ డొకఁడుచేసిన యపరాధమును బలహీనులు పెక్కండ్రు తీర్పఁజూచి తఱివేచి తమ పట్టునకు వాఁడురాఁగా గుంపులుచుట్టుకొని వానిని గ్రచ్చి తమ పట్టునకు లాగుట ప్రకటము. అల. ఉత్పేక్ష. సమాసోక్తి, ఉపమాధ్వనియును.

ఉ. బంగరుకొమ్ము పూని యొకరప్రాధ రయంబున నీరుచల్ల ము

గ్ధాంగన యోర్తు వక్త్రకిరణాప్తిఁ గరంగెడుచంద్రకాంతపు

శృంగము పూని దాని గెలిచెన్ వెన నక్షయకాండలభి ను

ప్పొంగరె రాజరత్న పరిపూర్ణ బలంబున నెట్టివారలున్.

160

అ. ఒకప్రాధ=ఒకప్రాధయగు స్త్రీ, బంగరుకొమ్ము=బంగారపు చివ్వునగ్రోవి, పూని, రయంబున = వేగముగా, నీరుచల్ల, ముగ్ధాంగన ఓర్తు=ఒక ముద్దరాలు, వక్త్రకిరణాప్తి = మొగము యొక్క మెఱుంగులను బొందుటచేత, కరంగెడు, చంద్రకాంతపు శృంగము=చంద్రకాంత మణిచే రచింపఁబడిన చివ్వునగ్రోవి, ప్రసిద్ధ చంద్రకిరణములకే కాక ప్రమదాముఖ చంద్ర కిరణములకు చంద్ర కాంతపుటాలు గరంగుట 'నిజవదనచంద్రచంద్రికావృతప్రతీరచంద్రకాంతజాతముతనస్రోతో భర్తంబులయుబ్బునకు' (3 ఆ ౧౫ 3. పచ) ననియున్నది.] పూని, దానిని, గెలిచెను. ఇట వక్త్రమండఁ జంద్రభ్రాంతిని జెప్పవలయును. ఎట్టివారలు = ఎటువంటి వారైనను—అనఁగా ఎంతప్రాధత చాలని వారైనను, రాజరత్న పరిపూర్ణ బలంబున = రాజశ్రేష్ఠునియొక్క నిండు బలిమిచేత, అక్షయకాండ లభి = తఱుఁగని బాణముల దొరకుటచేత, వెనక, ఉప్పొంగరె=ఉత్సాహమును బొందరా యేని

యని యర్థము—రాజనఁగా చంద్రుఁడు, రాజరత్నము = చంద్రకాంతమణి, దానియొక్క పరిపూర్ణ బలము చేతనైన, అక్షయకాండలభీక = అక్షయమయిన జలలాభముచేతనుష్పాంగదాయని భాషము.

‘చంద్రకాంతపుక’ శృంగము’ అనుదో పరుష సరళములు పరము లగునపుడు పుంపులకు సుగాగమము వచ్చుననియుండఁగా నిటస్థిరములు పరము లగునపుడును నది చూపట్టుచున్నది. ఇట్లు ‘పూర్వపున్నక్కువ’ (నరసభూ) మొదలగు నిటీవలి కవులప్రయోగములందే కాని కవిత్రియ ప్రయోగములఁ గనుపట్టవు. ‘సమాసేషు నుష్పాతః’ అను శబ్దానుకాసన సూత్రమందలి సమాసేషు అనెడు బహువచనముచేత బుంపార్వది వికారమునకంటెఁ బరంబుగ సుగాగమము వచ్చునని గ్రహింప వచ్చును. ‘కరంగ కురంగభృష్టణీశృంగ’ మని సోమకవి పాఠమున నీదోషము కలుగదు. బంగరు కొమ్ములైన నీరుచల్లినది ప్రాథమ్యయుగమున, చంద్రకాంతపు కొమ్మున జల్లుటచే ముగ్ధుడనిని జయించెను. ఏలన తన ముఖచంద్రునిచే నాకొమ్ము కరంగుటవలన జలమవ్వారిగాఁ గలుగుటచే, దానికంటెఁ దా నెక్కుడునీరు చిమ్మఁజాలి గెలుపునొందెను. అలం. సమాధియు క్లేషమూలకమగు నర్థాంతర న్యాయమును. ముగ్ధయయ్యు గెలుచుటచే విషమమును.

ఉ. హాసవిలాసచంద్రికల శ్రీ కబ్జిని మూము ముడుంచు దీని కు

ద్యాసిరమావలేపము గగ్గదా యని యోర్తు దళప్రకాండముల్

గాసిలఁ జేసి కైకొనియెఁగరికఁ దల్కమలాధివాస సిం

హాసనమున్ హరించి నిజహస్తగతగుబుగఁ జేయుచాడ్పునన్.

161

అ. ఓర్తు=ఒకస్త్రీ, అబ్జిని=తామరతీఁగ, హాసవిలాస చంద్రికలకుఁ=నానవ్వులనెడు విలాసపు వెన్నెలలకు. వెన్నెలలవంటి నావిలాసపు నవ్వులకనుట, మోము ముడుంచున్ = మొగము ముడుచు కొనుచున్నది—అనఁగా చూపోపఁ జాలకున్నది యనుట. ముఖచంద్రకాంతికి తామర మొగుడు ననిభాషము. దీనికిఁ=ఈతామరకు, ఉద్యాసిరమా అవలేపము=మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న సంపదయొక్క గర్వము గదాయని యర్థము (తామరలక్ష్మీకి స్థానమనిభాషము.) దళప్రకాండముల్—(దళమనఁగా దండును తీకును) శ్రేష్ఠములయిన తీకులనెడు సేనాసమాహములను, గాసిలఁచేసి=గాసిపెట్టి, తల్...హాసనమున్=అలక్ష్మీకి వాసమయిన సింహాసనమును, హరించి=తీసికొని, నిజహస్త...చాడ్పునన్=తనచేతికిదొరకినది చేసికొన్నట్లుగా, కర్ణికఁ=అందలిమిద్దెను, కైకొనియెన్=తీసికొనెను.

తన్నుఁజూచి చూపోపని పగవాని సంపదగర్వమును హరించుటకై వానిపైదండెత్తి వానినేనలచీకాకుపఱిచి, రాజ్యమాలమగు వాని సింహాసనమును హరించుట ప్రకటము. ఇట శత్రువు తామర తీఁగ, వానినేనలు తీకులు, తానిలోని మిద్దె లక్ష్మీసింహాసనము. స్త్రీముఖచంద్రికకుఁ దామర మొగుడు ననియు, ఒకతి యొక తామరపూవునందు తీకులు నలియఁగా దుద్దుచేతఁ గిల్లెననియు తాత్పర్యము. దీనినే దానిసహజముకలమును చూపోపమిచేత మూతి ముడుచుకొనుటగాను కాఁబట్టి దాని దుద్దును గిట్టుట దాని సంపత్తింహాసనమును హరించుటగాను నుల్లేపించినాఁడు. ‘హాస...కైకొనియెన్’ ఉల్లేపిండ్ల క్లేషానుప్రాణితము. ‘తల్క...చాడ్పునన్’ ఉల్లేపిండ్ల. సమాసోక్తియు.

శా. ఓలంబాలక యోల యోల యనన్ శ్రీ లోలంచు మేలంబునన్

రోలంబాలక యోర్తు గ్రుంకి చినవల్లుల్ దున్ని తూటాడి కెం

గేలం బట్టి తటాలునన్ నెగసి నరక్షణాంబునాథాంబుజా

క్షిలోకంబు జయించి వారలయశశ్రీః దెచ్చుచందంబునన్.

162

అ. రోలంబాలక = తుమ్మెదలవంటి ముంగురులుగలది 'ఇందిరికళ్ళచరితో' రోలంబోబంభ రోలంబిచ. అగు, ఓర్పు, మఱొకదానిని, ఓలంబాలక = వ్రేలుచున్న ముంగురులుగల ఓచెలియా! (ఓలోలాంబక = బెళుకుగన్నులు గలదానాయనిపాతాంతరమున నర్థము.) ఓలఓలయనక = మీఁద నీరుచల్లుచు ఓలఓలయని చెప్పఁగా, మఱియొకటి, మేలంబునక = కోడిగముచేత, ఓలోలంబు = ఓలఓలయని మాటుపలుకును, క్రుంకి = నీటిలోమునిగి, బిసవల్లుల్ = తామరతూండలను, తున్నితూటాడి, ఇంగేలంబట్టి, తటాలునక, నెగసెను. నెగయుధాతువు 'నీరిలోననుండి నెగయుదెంచె'నని నకారాదియుఁ గలదు. అక్షిణ...లోకంబుక — అక్షిణ = కొఱవడని, అంబునాధ = జలాధినాథుడయిన పరుణునియొక్క, అంబుజాక్షి లోకంబుక = స్త్రీసమూహమును, జయించి = సౌందర్యముచేత గెలిచి, వారలయశశ్శీక = వారియొక్క కీర్తిసంపత్తిని, తెచ్చు చందంబునక = తీసికొనివచ్చునట్లుగా, తటాలున నెగసెనని సంబంధము.

నీటిలోని బిసవల్లులను, నీటిదేవతయగు పరుణుని స్త్రీల యశశ్శీకగా నుత్పేక్ష. ఇట రెండవ పాదమున నహోబలపతి 'రోలంబాలక యోర్పుగ్రుంకి బిసవల్లుల్' అనుపాతమును గ్రహించెను. ఈపాతమున రేఫమునకు లకార విశ్రమముచెల్లదుగాన సమంజసముగాదనియు 'రోలంబాలక' లోపల లంబములయిన ఆలకలు గలదియనియు నప్పకవి. ఇందుల కహోబలపతి రేఫలకారముల కభేదము గనుక విశ్రమము చెల్లననియు నిది తెలియక యప్పకవి విశ్రమము చెల్లదన్నాడనియు 'రాయంచ గాళ్లఁ దాలకయమున్నె' మొదలయిన యీకవి ప్రయోగములు సాధువులై యున్నవనియు వ్రాసెను. కాని. "తవులుటకు తాలుటయని వక్రతమము వచ్చుటకాకరమేమో తెలియఁ జేయఁడయ్యె. 'అయిగ వుగాదేశ' నుఁ క్రమేణసర్వత్ర వక్రతమయోర్యా' అనుసూత్రము. స్వభావసిద్ధములయిన వక్రతమము లకు అయి, అవు, అనెడు ఆదేశములు వికల్పముగా వచ్చునని యున్నదిగాని వ్యస్తవర్ణములకు వక్రత మాదేశము విధింపదు. మఱియు 'కలహంసకాళ్ల దవులకయ మున్నె'యని సాధభేదము నున్నది. రేఫ లకారములకు విశ్రమము భారతాది గ్రంథములం దెక్కడను గానరాదు. కాన రోలంబాలకయనెడు పాతమే సాధువును గవిహృదయమునని లోఁచెడి" నని విద్యజ్ఞనరంజనీవ్యాఖ్యాతయగు సోమ కవియు వ్రాసెను కాని 'తవులు' నకు 'తాలు' అని 'సుస్థిరు నిను మావిధుం డనుమఱి' వెనుదారెద మాదరంబునక' (రాఘ. 3. ౨) ఇత్యాదిప్రయోగములంగలదు. రేఫలకారములకు యతి 'భారము నంబుచ్చుచు పర్థమానవిరహంబుగ్లాని'మది గుందుచున్' (శకుంతలాపరిణయము) అని పెక్కుచోట్లఁ గలవు.

సీ. కేలఁ దమ్మిఘటించి ర పాలమున్నీటిలోఁ, బొడమిన జవరాలిఁ ర బోలె నొకతె
యమలవృణాళనారాక్షసూత్రముఁ బాణి, గీలించి యజరాణిఁరబోలె నొకతె
వెలిదమ్మిఁకు వేసని నంట లేనెల, పువ్వుఁ దాల్చుభవానిఁ ర బోలె నొకతె
కలువపువ్వుడి రాల్చిరకాయజాస్త్రముల తు, ప్పులుడుల్పురతిదేవిఁబోలె నొకతె
తే. సారకాసాత సాగర ర జనితజలజ, కుండమాధ్వీసుధాధారఁ ర గ్రోలఁదివురు
ప్రబలరోలంబమాలికారాహుఁబఱిపి, దంభనారాయణి యనంగఁరదనరెనొకతె.

అ. ఒకతె, కేలక, తమ్మిఘటించి, పాలము... జవరాలిక = లక్ష్మిని, పోలెను. లక్ష్మీ కమల హస్తగనుక నామెను బోలుట. మఱియొకతె, అమల... సూత్రమునక = అచ్చమయిన తామరతూటాడి కాడయనెడు పటికపువ్వుసల జపమాలికను, పాణిక కీలించి = చేతఁబట్టి, అజరాణిక = సరస్వతిని, పోలెను. సరస్వతి యక్షమాలికాధర. మఱియొకతె, వెలిదమ్మిఁకు = తెల్లదామరపూతీకు, వేసనిక = కొప్పునందు, అంటక = అంటుకొనఁగా, లే... భవానిక = లేత చంద్రుడను పువ్వుధరించిన

పార్వతిని, పోలెను. ఒకతె, కలువ...రాల్చి, కాయజాస్త్రముల తుప్పలు = మన్నన భాగముల యొక్క తుప్పలు, డుబ్బురతిదేవిని, పోలెను.

ఒకతె, సార...ధారణ — సార = శ్రేష్ఠమయిన, కాసార=కొలఁతు అనెడి, సాగర=సముద్రమువలన, జనిత=పుట్టిన, జలజకుండ = తామరయనెడు కలశమందలి, మాధ్వీ=పూఁదేనెయనెడు, సుధాధార=అమృతపుధారను, శ్రోలణ, తివురు=యత్నించుచున్న, ప్రలంబ...రాహుణ్ = బలవంతమయిన తుమ్మెదల చాలనెడి రాహుగ్రహమును, పఱపి=వెడలఁగొట్టి, దంభ నారాయణియనంగణ్ = కపటవిష్ణువు (అమృతము పంచివెట్టునపుడు రాక్షసులను వంచిన నారాయణుడయిన మోహిని) అనునట్లుగా, ఒప్పెను. సముద్రమునఁ బుట్టిన యమృతకలశమును దేవతలకుఁ బంచునపుడు రాహువు దేవతారూపమున నమృతము ద్రావ నుంకింపఁగా మోహిని రూపుఁడయిన విష్ణువు వానిని జక్రమున ఖండించుట యిట యనుసంధించునది. అలం. ఉపమ.

ఉ. ఆటకొలంకునం గరగి శ్రీ యంబుజగంధులగంధసారముల్

గాటుకయున్ హరిద్రయును శ్రీ గానఁగనయ్యె నితాంతధన్య ల

జ్జోటులు మున్దువేళఁ బరిశ్రుద్ధసితాసిత నిర్ధరంబు ల

న్నీటఁ బిశంకవర్ణతటిసీమణితోఁ దలచూపెనో యనన్.

164

అ. అంబుజ...సారముల్ = ఆపడఁతుల చందనములు, ('గంధసారో మలయజః అ.) కాటుకయున్, హరిద్రయును = పసపును, ఆటకొలంకునన్ కరగి, నితాంతధన్యులు=మిక్కిలియు పుణ్యవతులు, ('తీవ్రై కాంతనితాంతా నిగాఢ బాఢదృఢానిచ' అ.) అజ్జోటులు=ఆస్త్రీలు, మున్దువేళన్, పరిశుద్ధసిత అసిత నిర్ధరంబులు=అచ్చములయిన, (గంగాయమునల) తెల్లనినల్లని ప్రవాహములు, అన్నీటన్=ఆకొలఁకునీటియందు, పిశంకవర్ణతటిసీమణితోన్=పచ్చనిపన్నెగలనదితోడ-(అనఁగా సరస్వతీతోడ. 'సరస్వతీరజోరూపా తమోరూపాకళిందజా! సత్త్వరూపాచ గంగాత్ర త్రితయం బ్రహ్మనిర్ణయమ్' అని యున్నది. సరస్వతీ పిశంకవర్ణయని తెలియునది.) తలచూపెనోయనన్, కానఁగనయ్యెను.

ఆపడఁతులు జలకమాఁడునపుడు వారిమేననుండి కరఁగిన చందనము, కాటుకయు, పసపును, గంగయు యనునయు సరస్వతియుఁగా నుత్పేక్ష. ఈపవిత్రనదులు పొడనూపనేల? ఆపడఁతులు నితాంతధన్యులు కనుక కావ్యలింగమును.

తే. కొలన నీరీతి నీరాడి శ్రీ కొప్ప లంబు,రాశి నిర్గతవార్షికాభ్రములఁ బోల

నాత్మనిరసనభీతి నార్ద్రాంబుగములు, తనులతల నంటఁబెనఁగఁగద త్తటముఁ జేరి.

అ. ఈరీతిన్, కొలన, నీరాడి, కొప్పలు, అంబు...భ్రములన్ = సముద్రమునుండి బయలు వెడలుచున్న వర్షాకాలపు మేఘములను, పోలన్, ఆర్ద్రా అంబరములు=తడినినపాములు, నాత్మనిరసనభీతిన్=తమ్ము దిగవిడుతురను భయముచేత, తనులతలన్=తీగలవంటి దేహములనీ, అంటన్ పెనఁగన్=గట్టిగా పెనఁచుకొనఁగా, తత్తటమున్=ఆకొలనిగట్టును, చేరి, మీదికన్వయము.

కొప్పలు వార్షికాభ్రములనుట నలుపును పఱపును బట్టి. నీటఁదడిసి రేచినవి గాన, సముద్ర నిర్గతములయిన వార్షికాభ్రములనుట. అంటఁ బెనఁగుటకు తనువును లతయనుట మిక్కిలి యుపకారకము. అలం. ఉపమయు, ఉత్పేక్షయు.

ఉ. కామిను లన్నగాత్మజకుఁ శ్రీ గల్పకభూరుహ దత్తకోమల

క్షేమముఁ గట్టనిచ్చి యలరీకల్ దడియార్చి విరులోఘటించి ము

క్తామణిభూషణంబు లిడి ర గంద మలంది వెలందియానతిం

దాము నలంకృతాంగులయి ర దర్పకరాడ్భజనా దరంబునన్.

166

అ. కామినులు, అన్న గాల్తే జమక = ఆగిరికకు, కల్పక... క్తామము = కల్పవృక్షముచేత నియ్యఁబడిన మృదువయిన పట్టువలువను కట్టనిచ్చి, 'క్షేమందుకూలే స్వాదతనీకుసుమేపిచ' (విశ్వప్రకాశము) అలకల్, తడియాన్ని, విరుల్, ఘటించి = తుటిమి, ముక్తామణి భూషణంబులు = ముత్తెపుసొమ్ములు, వెలందియానతిం = గిరికపంపున, తాము, అలంకృతాంగులు = అలంకరించుకొన్న దేహములు గలవారు. దర్పకరాట్ భజన అదరంబునన్ = మన్నన మహారాజును భజించుటయందలి ప్రీతిచేత, మీది కన్వయము. ఇటు నాయకకు వస్త్రమాల్యాభరణచందనములను చతుర్విధాలంకారములు దెలియనది. చెలులు నలంకరించుకొనిరి. ఏల, మహారాజు సేవకు నలంకరించుకొనక తీరదు. ఆరాజెవడు? మన్నఘడు.

సీ. నారంగములు వాననారంగములు, గొన్నియళినాదమంత్రముల్ దెలుపుచోటఁ దిలకంబు లవనీజరతిలకంబు లవగొన్ని, ప్రసవానవార్హ్యంబులొనఁగుచోటఁ గాంచనంబులు వనై కాంచనంబులుగొన్ని, కళికాప్రదీపముల్ నెలుపుచోట సహకారములు చైత్రసహకారములు గొన్ని, తలిరాకుటారతుల్ దాల్చుచోట తే. ముప్పిరిఁబెనంగి ద్రాక్షలుగిప్పికొనిన, గొప్పక ప్రంపుటనఁటులరచప్పరాల నొప్ప రాలినకప్పరాలుప్పరాలఁ, బెనఁచి వలిగాడ్పు ధూపమర్పించుచోట.

ఆ. వాననారంగములు = తావులకు స్థానములు, నారంగములు = నారింజచెట్లు, అళినాద మంత్రముల్ = తుమ్మెదల స్థంకారముల నెడు మంత్రములు, తెలుపుచోట = చెప్పుచుం డెడు నట్టిచోట, అవనీజ తిలకంబులు = వృక్షశ్రేష్ఠములు, తిలకములు = బొట్టుగు చెట్లు, ప్రసవ ఆనవ అర్హ్యంబులు = పూజేనె అనేది అర్హ్యములు, వనై కాంచనంబులు = సనమునకు ముఖ్యముగా చెలువుగూర్చునవి, కాంచనంబులు = సంపెంగచెట్లు, కళికాప్రదీపముల్ = మొగ్గల నెడు దీపములు, చైత్రసహకారములు = వసంతునికిఁ దోడు పాటునునవి, సహకారములు = తియ్యమమిడి చెట్లు, తలిరాకుటారతుల్ = చిగుళ్ల నెడి నీరాజనములు.

ద్రాక్షలు, ముప్పిరిక పెనంగి = ముప్పేటలుగా పెనఁగించి, కప్పికొనిన = అట్లుకొన్న, గొప్ప కప్రంపుటనఁటుల చప్పరాల = పెద్దకర్పూర పరఁటి చప్పరములనుండి, ఒప్పక, రాలిన, కప్పరాలు, ఉప్పరాల = ఊర్ధ్వభాగములను, పెనఁచి, వలిగాలి, ధూప మర్పించుచోట = కర్పూరము నెఁజియుటయే ధూపమర్పించుటగాఁ జెప్పినాడు.

తుమ్మెదల రవళిమంత్రములు. బొట్టుగుచెట్ల పూజేనె అర్హ్యము. సంపెంగమొగ్గల దీపములు. మామిడిచిగుళ్లు ఆరతులు. గాలికెగిన కర్పూరధూళి ధూపము. మన్నన పూజనేయఁ దలఁచినారు గావున, అందులకు వలయు మంత్రార్హ్య ప్రభృతులిచట స్వతస్సిద్ధములై యున్నవని తాత్పర్యము. అలం. పృత్తినుప్రాసము. అతిశయోక్తియు.

ఉ. గొజ్జెగమంచునం గలపి ర కూర్చినపుప్పొడి తిన్నెమీఁద లా మజ్జక కాయమానలసర మానవిమానముక్రింద నొక్క పూ సెజ్జ ఘటించి యం దొకకు శేషయరకర్ణిక నిల్చి యందు సం పజ్జల జేక్షణనుతునిభావము ర వ్రాసి కురంగనాభికన్.

168

అ. గొజ్జంగమంచునం=గొజ్జంగపువ్వుల మీదనుండి కురిసిన మంచుచేత—పన్నీరుచేతననుట, కలపి...మీద, లామజ్జక...క్రింద—లామజ్జక = వట్టివేళ్లయొక్క, 'అభయం నశదంసేవ్య మమృతాళం జలాశయమ్, లామజ్జకం లఘులయ మవదాపేష్టకాపథే' అ. కాయమాన=పందిటి యందు, లసమాన=ఒప్పుచున్న, విమానముక్రింద = పువ్వుచప్పురము క్రింద, ఒక్క, పూసెజ్జ= పువ్వుశయ్యను, ఘటించి, అందు, ఒక, కుశేశయకర్ణిక = తామరమిదైన నిలిపి, అందు, సంప... భావము=లక్ష్మీపుత్రుడయిన మన్మథుని రూపమును, కురంగనాభిక = కస్తూరిచేత, వ్రాసి, కురంగ నాభిక అనుపదము కాకాక్షిన్యాయమున పూర్వమునకును ఉత్తరమునకును నన్వయింపవలెను.

పందిరివేసి యందొక వేదికగట్టి దానిపయిని శిలాలోహదులందు కొల్చు దేవతరూపు వ్రాసియో చెక్కియో ఆరాధించుట గలదు. ఇట, వట్టివేళ్లపందిరి.పన్నీరుగలపిన పుష్పాడి వేదిక. తామరదుద్దు శిల. మన్మథునిభావము దానిపయిని వ్రాయఁబడినది. వ్రాయుటకు మసి కస్తూరి; అని పదకరోట్కర్ష ము తెలియునది.

తే. అతని వామాంకమునరతిరీనావహించి, మోలనుడురాజు ఋతురాజురీగీలుకొల్పి క్రేవల సగంధపవనకోరకలమరాళ, కీరసారంగముల వ్రాసిర చేరి చెలులు. 169

అ. చెలులు, రతి = రతిదేవిని, అతని, వామాంకమున = ఎడమతోడమీద, ఆవహించి = ఆవాహనముచేసి—నిలిపి అనుట, మోల = ముంగల, ఉడురాజు = చంద్రునిని, ఋతురాజు = వసంతునిని, కీలుకొల్పి = సంఘటించి, క్రేవల = పార్శ్వములందు, సగంధపవన...రంగముల = వాసనతోడి గాలిని—(మలయమారుతమును), కోయిలను, రాయంచను, చిలుకను, తుమ్మెదలను వ్రాసి, చేరి=సన్నిధికిఁజేరినవారై, మన్మథుని పరిచ్ఛదమును పరివారమును లిఖించుట తెలియునది.

సీ. ధ్యానంబు హృదయవారీస్తవ్యకుటుంబికి, నావాహనము జగద్ద్వ్యాపకునకు నర్ఘ్యపాద్యములు నారాయణ ప్రియసూతి, కభిషేక మభిగ్రన్యాంకశాయి కలరుదోయిళ్లు పురవ్వులవింటిదొరకు గంధము గంధగిరి మదురద్బాంధపునకు ధూప మప్రతిమప్రతాపాష్ట మురభికి, దీపంబు తిమిరభరయాపహానకు

తే. మధురసఫలోపహారంబు శ్ర మధుపకీర

పరిజన పరాయణున కంచు శ్ర భక్తి నొసఁగి

మానమథనాయ మదనాయకీమధుసఖాయ

మనసిజాయ నమోనమోరాయనుచు మొక్కి.

170

అ. హృదయ వాస్తవ్య కుటుంబికి = హృదయమందు కాపురమున్న గస్తునకు, ధ్యానంబు = హృదయమందేయున్న వానిని హృదయమందు నిల్పి ధ్యానముసేయుట స్థితస్థాపన తుల్యము. అనఁగా హృదయమందే యున్నవానిని హృదయమందు నిలుపుటయే మని యాశయము. మీదనెల్ల నిల్లె యాశయము గ్రహించునది. జగద్ద్వ్యాపకునకు = జగత్తునెల్ల బిర్వియున్నవానికి, ఆవాహనము- జగ త్తునంత ఆవహించిన వానికే ఆవాహనమనుట. 'నారాయణప్రియ సూతికి'—(నారములనఁగా జలములు. నారములే ఆయనముగా అనఁగా స్థానముగాఁ గలవాఁడు-నారాయణుడు. 'ఆపోనారా ఇతిప్రోక్తా ఆపోవైరసూనవః । తాయదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణస్తన్మితః.' అని భారతమనుస్మృత్యాదులు) జలములు స్థానముగాఁగల నారాయణునకు గారాబుకొడుకయినవానికి

అర్హ పాద్యములు=జలముచేత నియంబడు నర్హ్యమును బాద్యమును. అభిక్తన్యాంకశాయికి = సముద్రుని కూతురయిన లక్ష్మీదేవి తొడలపై పడలించువానికి, అభిషేకము=జలాభిషేకము.

పువ్వులవింటి దొరకు = పువ్వులే విల్లుగాఁ గలవానికి, అలరుదొంగలు = పుష్పాంజలులు, గంధ...ధవునకు = మలయపర్వతపు గాలికి చుట్టమునువానికి, గంధము=గంధము. అప్రతి...రభికి = ఎవరైన మగటిమియొక్క వేడిమిచేత పడుమలించుచున్నవానికి, ధూపము. ధూపము వేడిమియు వాసనావ్యాప్తియు గలది. ప్రతాపమును వేడిమియు వ్యాప్తియు గలది గాన పోలిక. (సురభిశబ్దము. కేవలప్రతాపపరముగ వ్యాప్తియు, ధూపసాహృత్యపరముగ వాసనయు నగ్గములుగాఁ గలుగుట తెలియునది. లేకప్రతాపోష్ణయనఁగా ధూపోష్ణ. ధూపోష్ణచే బరిమలించుచున్న వానికి ధూపమని యర్థము. ధూపజనిత పౌరభ్యయగలవానికి ధూపముచేత నేమిప్రయోజనమనియాశయము.) ప్రథమార్థమున, ఉష్ణపౌరభ్యయగలవానికి ధూపమేలయనట. తమిరభయాపహునకు = చీకటివలని వెలుపునుబోగొట్టువానికి, దీపము. కామార్తులకు చీకటియును భయమునలేమి ప్రకటము.

మధున...యబునకు — (మధువును ద్రావెడు) తుమ్మెసలును (పండ్లనే తినెడు) చిలుకలును, అనెడు పరిజనమునం దానకుఁడయినవానికి, మధు...హారంబు = తేనెయును బండ్లునుగానుక. అంచు, భక్తి, ఒనఁగి, మానమథనాయ = స్త్రీ)పురుషుల ప్రణయకోపంబుల బోగొట్టువాడును, మదనాయ = స్త్రీ)పురుషులను మదింపఁజేయువాడును, మధుసఖాయ = ససంతునికి చెలి కాఁడయినవాడును, అగు, మనసిజాయ = మనసునందుఁబుట్టిన వానికొఱకు, నమోనము = నమస్కారము నమస్కారము, అనుచు, మొక్కి. 'నమోయనుచు' అనుచోట 'లోపోసమ ఆదికే విసర్గస్య' అనెను శబ్దానుశాసన సూత్రముచేత, నమయనుచు చెప్పవలసినను 'నమశ్శబ్ద విసర్గస్య' ప ఓత్పమపీష్యతే' అనునధర్మణ పచనమున 'నమోయనుచు' ననియుఁ జెప్పవచ్చును. 'అనుక్తితేస్తువాక్యంతు' అను సూత్రముచే ననుకరణమందు సంస్కృతవాక్యము ప్రయుక్తము.

అర్పింపవలసిన వన్నియు నవ్వారిగాఁ గలవానికి నవయవి యవ్వించుట 'భక్తి' చేతి ననుట. సర్వకామగుప్యధుడు గాన కామిత ప్రదుఁడగుట సిద్ధమని వ్యంజితిము. అలం. సమాలంకారము.

క. కామ కమలాస్త్ర కమలా, కామంక సుత కామనీయశినిధీ యనుచుం
గామినులు విన్నవించిరి, కోమల కోకూయమానశోకిలఫణితిన్. 171

అ. కామినులు, కామ=కామఁడను పేరుఁగలవాఁడా! కమలాస్త్ర) = పద్మముబాణముగాఁ గలవాఁడా! కమలా...సుత=లక్ష్మీకామకుఁడయిన విష్ణువుకుమారుఁడా! కామనీయశినిధీ = చక్కందనమునకు పట్టయిన వాఁడా! అనుచు, కోమల...ఫణితి = మృదువైన, కుహకుహు అనెడుధ్వనిగలుగుచున్న కోయిలయొక్క పలుకుబడిచేత, విన్నవించిరి.

శా. వాతాందోళిత చందనాగరులతారవ్యాధీధకేళీవనీ
జాతంబుల్ భవనీయనర్క గృహముల్ రేచైత్రుండు నీబంటు నీ
కేతత్కాననజాతవస్తు నిచయంబే మిచ్చి పూజించుటల్
'శీతాంశోరమృతార్పణ' మ్మను క్రియంబే జేకొమ్ము చేతోభవా. 172

అ. చేతోభవా=మనస్సునందు పుట్టెడుమన్నఁగుఁడా! వాత...జాతంబుల్—వాత = గాలిచేత, అందోళిత=ఉంచబడుచున్న, చందన=క్రిగంధముయొక్కయు, అగరు = కృష్ణాగరుయొక్క

యు, లతా=కొమ్మలతోడ, వ్యాధిధ=కూడుకొన్న, కేళీవనీ = ఆటతోటలయొక్క, జాతంబులు= సమాహులు, భవ...గృహము=నీయొక్క కేళీగృహములు. (ఇట్లు గాడ్డుసేతుడు, చందనా గరులతలు=ఉయ్యెలలు, అనివ్యంజితము, అట్టిసేతుఁ డూచుచున్న యిట్టియుయ్యెలలు గలదుగాన నర్చగృహములగుట.) పై తుండు=చసంతుండు, నీబంటు, నీకు=ఇట్టివాడవగునీకు, ఏత...నినయం బు=ఈవనమందుపుట్టిన, (పుష్పఫలాదులయిన) వస్తువుల సమాహును, ఏను, ఇచ్చి పూజించుటలు, శీతా...ర్పణస్సుక్రియ=నందునికి అమృతమును సమర్పించునట్లుగా, తలంచి, చేకొమ్మ. అమృ తముఁడయిన చంద్రునకు అమృత నివేదనము నేయుట యొక్కవగా నట్లు, మేముసమర్పించు పుష్ప ఫలాదులు, వనజాతములే నర్చగృహములుగాను పుష్పఫలాది కరుండయిన వసంతుండే బంటుగాను గల నీకు నెక్కువకావు; అయినను, ఆనుగ్రహించి కైకొమ్మని తాత్పర్యము.

మ. బలవన్తేరుశరాసనంబును బర్రబ్రహ్మస్త్రముం గల్లుబ
ల్వీలుకానిం దృణమైన చాపమున గారీలిం బోవు లేయల్లులం
జల మానించి సగంబుచేసి తవు నార సంతల్పసిద్ధుల్ గొనం
బలుమేరుగ నిరసింప లేజగురుగొమ్మొ జేవ గాకుండునే.

178

అ. బలవ...సనంబున=మిక్కిలి బలవయిన మేరువను విల్లును, పరబ్రహ్మ ఆస్త్రము=పరబ్రహ్మ మయిన విష్ణువనెడి ఆస్త్రమును, కల్లు, బల్లీలుకానిం = మేటివిలుకాడయిన శివుని, తృణమయిన చాపమున=గడ్డిపోచనది నిస్సారమయిన వింటిచేతను-(చెఱుకు తృణవృక్షములతోనిది, 'నాదాయ స్త్రణంగర్చచ్ఛామాక ప్రయుగా అసి' అ. చెఱుకువింటిచేతనని భావము) గాలింబోవు లే యల్లుల్ = గాలికెగిరిపోవు మృదువయిన యల్లులచేత - (మన్నునుని బాణములు పువ్వులు కనుక గాలికెగిరిపోవు నని భావము). చలము అనించి=చలము కలిగించి, సగంబుచేసితి=చిక్కి సగమగునట్లు చేసితివి-(శివుఁ డర్థినారీశ్వరుడనిభావము.) అవు నాన్ = మేలుమేలు, లేజగురుగొమ్మన్ = లేతచిగురుకొమ్మ యను, సంతల్పసిద్ధుల్ = సిద్ధసంతల్పులు - తలచినది అట్లేసిద్ధించుమహా త్వముగలవారు, కొనన్ = చేకొనగా- ఉపయోగింపగా ననుట. బలుమేరుగ నిరసింపన్ = బలిష్ఠమయిన మేరుపర్వతమును దూలించుటకు, చేవగాకుండునే = సారమయినది గాకపోవునా. తలచినది తలచినట్లే సిద్ధించునట్టి మహాత్వముగలవారిచేత లేతచిగురు గొమ్మమైనను మహామేరువునుగూడ నిరసించునంత చేవగలది యగుననుట. మన్నుఁడు సంతల్పసిద్ధుడనియు అనగా తలంపునఁ బుట్టువాడనియు చిగురాకు వానికి కైదువనియు, మేరువు విల్లుగాఁగల శివుని గెలిచినాడనియు భావము.

'లేజగురు గొమ్మన్' ఇట్ల కొమ్మకు నుకారవ్యవధానము లేకయే సముచ్చయ నువర్ణమువచ్చుట 'వెండియున్' 'వెండిన్' 'ఉండియున్' 'ఉంకిన్' ఇత్యాదులంబోరెఁ దెలియునది. కొమ్మన్ అను నది సప్తమ్యంతముగా గ్రహింపఁబడునేని, చిగురుగొమ్మయందును జేవగలుగకుండునా యని యర్థము. చిగురుగొమ్మయు చేవగాకుండునాయునుటయే సరసతరము. ఒకటియందు మఱొకటి గట్టుకంటె ఒకటి మఱొకటియే యగుననుట మఱిత యతిశయము. మఱియునిండేకామనిశాస్త్రములు తతో మలతరలు, చిగురుకొమ్మచేవో' అని ప్రథమాంతముగానేయున్నది. 'అచ్చటఁ బుట్టినచిగురు గొమ్మైనఁ జేవ' అనిమనుచరిత్రమందును ప్రథమాంతమేకాన యట్లెయిట పాతము గృహీతము. అలం. ఆర్థాంతర న్యాసము శ్లేషోద్ధాతము.

ఉ. కొండేట విల్లు వేదలల్ కుండలిరాజులు నారి యవ్వనం

తుండఁట బై టిపల్లియలు ३ దున్నిననాఁడఁట యొండురెండు భ
ర్గుం డిది నిండుపౌరుషమో కో యని గెల్వవె ముజ్జగంబు లు
ద్దండత నొక్కతుంటవిలురదాలిచి యంటినఁ గందుతూపులన్.

174

అ. కొండఁట విల్లు = విల్లుమేరుపర్వతమునట. వేదలల కుండలిరా జఁటనారి = అల్లెత్రాడు
వేయిలలుగల ఆటకేఘండఁట. అప్పు, అనంతుండఁట=విష్ణుమూర్తియఁట-ఇట్టి మహా బలీయములయిన
సాధనములు గల్గియుండియు, భర్గుడు=శివుఁడు, ఒండురెండు బై టిపల్లియలు=ఒకటిరెండు - అనఁగా
స్వల్పములయిన, చాటులేక బట్టబయటనున్న పల్లెలను, ప్రాకారాది దుర్గగు ప్తిలేని పేలహపు ఊళ్ల
ననుట. తున్నిననాఁడట. (ఒండురెండు పల్లెలనఁగా అంతరమందున్న త్రిపురములని భావము) ఇది
నిండుపౌరుష మొకో=ఇందిప్రార్థనమున పరాక్రమమా. (శివుఁడర్థ నారీశ్వరుఁడు గనుక పూర్వమయిన
పౌరుషము అనఁగా పుం స్త్వము-మగతనము-లేని వాఁడని భావము. (పౌరుషం పురుషస్యోక్తంభావే
కర్తణీతేజసి' అని, విశ్వము). అని, ఉద్దండతే=ప్రతాపముచేత, ఒక్కతుంట విలుదాలిచి=ఒకవింటి
తునుకను దాల్చి - (తుంటయనఁగా చెఱుతుంటయనియు), అంటినఁ కందుతూపుల = చేతఁ
దాఁకఁగానే కందిపోవుబాణములచేత - (మన్నగుని బాణములు పువ్వులుగనుక చేతనంటఁగానే
కందిపోవునని భావము) ముజ్జగంబులు=మూఁడులోకములను, గెల్వవె=జయింపవా.

కొండ విల్లుగా బలవత్తరములయిన పరికరములుండియు శివుఁడు బట్టబయలుగానున్న యొకటి
రెండు (పట్టణములనుగాదు) పల్లెలను గెలిచినాఁడు. అతని దేమిశక్తి? నీ వొకవింటితునుకను
అంటఁగానే కందిపోవుబాణములను గొని మూఁడులోకములను గెలిచి వైచితివి. నీదేశక్తియని యర్థ
ము. శివునకు విల్లుమేరువనియు నారిశేఘండనియు బాణము విష్ణువనియుఁ ద్రిపురములు దహించెనని
యు ననుసంధించునది. అలం. విభావనయు, వ్యతిరేకమును.

ఉ. సూనశరాస నీశరముర సాచ్చివధాతకు నీమహాభరం

బానక రావ్యభూధరగురహః గృహ మీఁగినశూలికిం ద్వదీ

యానఘశౌర్యశక్తి హృదరయంబున బూనురమావిలాసికిఁ

మానదువ్రా రిజంబును దరమంబును సాత్త్వికముం గ్రమంబునన్.

175

అ. సూనశరాస=పువ్వువిలుతుఁడా, నీశరము...ధాతకుఁ = నీబాణము నాటిన బ్రహ్మకునని
యర్థము - (మన్నభబాణము తామరగనుకఁ దామరయందుఁ జొచ్చియున్నాఁడని భావము.) నీ
మహాభరంబు=నీతేజంపు అతిశయమును, ఆరక=ఆఁగలేక, రావ్యభూధర గురహఃగృహము = వెండి
కొండ గుహయ నెడు నింటియందు, ఈఁగినశూలికిఁ=దాఁగియున్న శివునకు - (శివుఁడు కైలాసమం
దుండునని భావము - భరమనఁగా 'అప్యధాతిశయోభరః' అ.) త్వదీ...శక్తిఁ = నీదయిన నిర్గు
ప్తమయిన పరాక్రమశక్తిని, హృదయంబున...లాసికిఁ = మనస్సునఁబూనిన విష్ణువునకు - (లక్ష్మీదేవిని
వక్షాస్థలమందు ధరించినాఁడని భావము. 'హృదయంమానసోరసో' అని విశ్వము. లక్ష్మీదేవిని నిగర
ణముచేసి యనఘశౌర్యశక్తి రూపముచేత నధ్యవసించినాఁడు. ఈభావాధ్యయన 'రమావిలాసి' యను
పదము సాధిప్రాయము. క్రమంబునఁ=వరుసను, రిజంబును=పుప్పొడియు-తామరయందుఁ జొచ్చు
టచే పుప్పొడియనుట (రజోగుణమని భావము). తమంబును = చీఁకటియు - కైలాసగుహను దాఁగు
టచే చీఁకటియనుట - (తమోగుణమని భావము.) సాత్త్వికముఁ = సాత్త్వికభావము. విలాసమున

కాంతను తొప్పునఁ బూనుటచే న్నరోద్ధీపన జనితమగు సాత్త్వికభావములగు కంపస్నేహాదులు తప్పవనుట - (సత్త్వగుణమని భావము) మానసువో = మానిపోమగదా. అనఁగా త్రిమూర్తులను వశముచేసికొన్నాఁడవుగదా యని తాత్పర్యము.

నీ 'శరముసాచ్చిన' అనుచో శరమందుఁ జొచ్చినయ నెడు సప్తమృగమున 'అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్యా' అను సూత్రముచేత ప్రథమవచ్చినదిగాన రెండర్థములందును బ్రథమాంతమయిన శరమనెడు పదమునకంటె బరంబయిన చకారమునకు సకారమువచ్చినది. 'నీశరముసాచ్చిన ధాతకత్' పర్యాయోక్తము 'నీమహా...శూలికే' ఉత్పేక్ష. 'తృద్వీ...విలాసికే' పర్యాయోక్తము 'రమావిలాసి' పరికరము. ఇవన్నియు నంగములు. శ్లేషానుప్రాణితమైన కావ్యలింగము అంగి.

క. మొన యంగనకా కటకట, మొనమంగన కాద్రిధరుడై ముదిత నుపవనా

తనుపవనాహతి కొనఁగక, తనుపవనా మనన నీయరసంచిత కరణం. 176

అ. మదన=ఓమన్నఘఁడా, మొన=బారుదీరుట. నేనలతో నొడ్డుపన్న ప్రతిభఁటించుట. అంగనకా = ఈ యాడుచిన్నదానికా. ఇదియేమి గొప్పకార్యమనుట. కటకట = అయ్యయ్యా, మొనయక = నిన్ను తారసించుటకు, కనకాద్రిధరుడై = మేరువు విల్లుగాఁగల కివుఁడాయేమి, ముదితక = గిరికను, ఉపసన అతను పవన=ఉద్యానపవనమందలి అధికమయిన గాడ్డుయొక్క, హతికే = తాడుడునకు, ఒనఁగక=అప్పగింపక, అనఁగా మలయమారుతమును గాసిపెట్టనీయక, నీఉదంచిత కరుణక = గొప్పదయిన నీదు దయారసముచేత, తనుపవనా = తృప్తినిొందునట్లు చేయుమయ్యా-అనఁగా నీదయకుఁ బాత్రురాలిని గావింపుమన్నా యనుట. అల. యమకము.

నీ. లోకత్రయాజయోత్తేకంబుదెల్పు నీ,పడఁగ నారాయణప్రథమమూర్తి

రెం డంటఁజేయునీరకాండచాతురికి నా,ద్యనిదర్శనంబు వామార్థజాని

గాఢనాళీకసంగ్రహస్థుడై నేడును, నీడాఁగువాడు వాణివీలొని

యెక్కిత్రొక్కనిచోటుఁగ్రొక్కించు నీయాజ్ఞఁగడవఁడు పద్మినీరకాముకుండు

తే. కాంతలనెంత నీయంత రఘునకుంకింక, నళిచికురఁ బ్రోవవయ్య పరద్దాక్షిణి గావవయ్యకుక వాణిఁగరుణింపవయ్యపూర్ణ, చంద్రముఖనేచకయ్యయోచకకనయ్య.

అ. ఓనక్కనయ్య=ఓసుందరుడవయిన మన్నఘఁడా ! లోక...పడఁగ—లోకత్రయా - (లోకమనఁగా పురాణమయినది. ఇందులకు.

'నానీశ్వరం భవితమర్హతి విశ్వమేతద్వప్రీశ్వరంతు నితరామయథాప్రమాణమ్.

తల్లోకవేద విదితేశ్వరవర్జనన కోయంప్రభుః కలిచిదీశ్వర మన్యమాహుః' శివసూక్తి మాల.)

పురాతనములయిన మాఁడువేదములును, జయ=జయించుటయొక్క, ఉత్పేక్షంబు = ఎకపును,

తెల్పు, నీపడఁగ=ధ్వజము, నారాయ...మూర్తి=నారాయణుని ప్రథమమూర్తియైన మత్స్యము. (మత్స్యమునకు చేపపడఁగ యని తెలియునది.) రెండు...తుదికే = రెండువస్తువు లొక్కటిగాఁ గలిసికొనునట్లు చేయు నీబాణముల నేర్పునకు, వామార్థజాని = ఎడమభాగము సగము భార్యగాఁగల సాంబమూర్తియే, ఆద్యనిదర్శనంబు మొదటిసాక్షి. (ఇట. 'ఏకమేవ ద్విధాకర్తం బహవస్సన్తి ధన్వినః, మరఏరో మహాధన్వీ ద్వయమేకం కరోత్యసా' అను సంధించునది.

గాఢ...స్థుడై—గాఢ=గట్టిగా, నాళీక=—(నాళీకమనఁగా బాణమును తామరయును) బాణముయిన పద్మముచేత, సంగ్రహస్థుడై=మిక్కిలి గ్రహింపఁబడినవాడై, నేడును=ఇప్పటికిని, వాణి

విలాసి = బ్రహ్మ, నీడాగువాడు = నీచిహ్నులుగలవాడు (మన్మథునకు బాణము తామరయనియ బ్రహ్మకు పద్మమువానమనియు ప్రకటము) నీడాగువాడు = నీపంచయందు దాగినవాడు - నిన్మ శరణుసాచ్చినవాడనియు నర్థాంతరము. ఎక్కి...యాజ్ఞ=ఎక్కి త్రొక్కరానిచోట్ల నెల్లఁ గాముఁ లచేతఁద్రొక్కించుచున్న నీహూనతిని, పద్మినీకాయుడు=స్త్రీ)కాయుడయిన సూర్యుడు, కడపడుఁ జవదాటుడు. (సూర్యుడుపద్మములకును తామరతీగలకు ష్రియుడనియు ఎక్కి-త్రొక్కరానియాక శమునందెక్కి సర్వత్రకిరణముల నిగిడించుచున్నాడనియుచభావము).

కాఁబట్టి, నీయంతఃసుమనః, కాంతలననెంత=స్త్రీ)లనఁగా నెంతమాత్రము, ఇంకఁ- అభిః కురఁ=తుష్కలవంటి కురులుగలదానిని, ప్రోవపయ్య, పద్మాక్షి=తామరలవంటి కన్నులుగలదానిని కావపయ్య, శుక వాణి=చిలుక పలుకులవంటి పలుకులదానిని, కరుణింపనయ్య, పూర్ణ చంద్రముఖి= నిండుచందరునివంటి ముఖముగలదానిని, ఏచకయ్య=బాధింపకుమయ్య.

వామార్ధజాని, వాణీవిలాసి, పద్మినీ కాయుడు, ఇవి సాభిప్రాయములు. నీమహిమచేతఁ యట్టి గొప్పవారును నింతటిస్త్రీ) పరతంత్రులయిరనుట. అభి పద్మశుక పూర్ణచంద్రులు నీను, మార్వీ బాణ, వాహన, బంధువులుగనుక వానినిబోలిన చికురనేత్రవాణి వదనములుగల గిరికాజేవి నీచేతఁ గావంపగినదిచునూ యని భావము. శ్లేషమూలకమైన యర్థపత్తియు పరికరమును.

క. వలదు కొల దాఁకు ను మ్మని, చెలువలు మరుఁ గొసరవినరె జిలిబిలిగాడ్పుల్
జలజల చలరులు రాలెను, గలకిల మను శుకపికాళికల కల మెసఁగెన్. 176

అ. చెలువలు, మరుని, వలదు=పద్మ, కొలదాఁకునుమ్మ=స్త్రీ)హత్య తగులునుజూపి, అని, కొస రఁ=కొసరివేడఁగా, జిలిబిలిగాడ్పుల్=మలయూమారుతములు, వినరెను, అలరులు=పువ్వులు, జలజల రాలెను, కలకలమను=కలకలగూయుచున్న, శుకపికాళికల = చిలుకలయు కోయిలలయు తుమ్మెడ లయు, కలము=అస్యక్త కోలాహలధ్వని, ఎసఁగె=అతిశయించెను.

చ. అఱిమి రమాకుమారుఁ డపురడగ్రతలంబున వచ్చి నిల్చి న
ట్లఱిముఱిఁ దోచినం గువలయాక్షి వడంకి కడంకఁదూలి మై
మఱచి సగంధగంధగిరిరూపుతపాతిత వల్లి కాభయై
యొఱగిన సగభమించి చెలుర లుద్గత బాష్పతరంగితాక్షు లై. 179

అ. రమాకుమారుడు = మన్మథుడు, అఱిమి= గదమాయించి, అపుడు, అగ్రతలంబునవచ్చి నిల్చినట్లు, అఱిముఱిఁ=నిశ్చయముగా, తోచినఁ, కువలయాక్షి=గిరిక, వడంకి, కడంకఁదూలి=పూ నికచెడి-ప్రూనుపడి యనుట. మైమఱచి, సగం... భయై=కావరముతోఁగూడిన మలయపు గాడ్పుచేత, కూల్పబడిన తీగవంటిదై, ఓఱగినఁ = మూర్ఛచేసోలఁగా, చెలులు, సగభమించి=తొందరపడి, ఉద్గత... తాక్షులై=బయలువెడలుచున్న కన్నీళ్లచేత అలలుగొనుచున్న కన్నులుగలవారై - కన్నీరు పయి పయినివెల్లిగొనుచుండఁగాననుట. మీఁదికన్వయము. ఇందువడంకుట వేపకువనెడిసాత్త్వికభా వము. ఇందులకు.

‘మోదముననైన రోషభ,యాదుల నేనియును గంపఁమధికంబగుఁ దా
నేదేహి దేహమున నది, మేదిని వేపకు వనంగ + మెఱయుచునుడున్’.

మైమఱచియునుట మొదలుగా మోహమనెడి సంచారిభావము. ‘మోహస్తుమూర్ఛసంభీతి దుఃఖా వేశానుచిన్మనః’ వల్లికపాతనము గంధగిరిమారుతముచేఁ జెప్పట దాని సోమార్థ్యంపు సాంపునకు.

అమారుతము సగంధమనుట ఒఱగించునంత విట్టుగానుండుటకు. కావున చెలులయత్తులు ఉద్గత బాష్పతరంగితిములు.

సీ. మోహపదేశతరమోముద్రితము లయిన, కనుఁగొమ్ముల హిమాంబురలును ప రాదు శ్రమబిందుతార కారగమఖన్నకుచకోక, ములఁ జంద్రనామఁబుఁ శ దలప రాదు శీర్షదాశాస్మంతశిథిలితాసులతాంత, మసియాడ వీవనల్ శ విసర రాదు పటుతాపపుటపాక శ పరిహీణతనుహేమ, మింకఁ బల్లవపుటాశ్విడఁగ రాదు

తే. లలన కానంగీకీలికీరలాకలాప, సంతతాలీడ హృదయపాత్రతాంతరాళ , పూరితిన్నేహపూరంబు శ పొంగి పొరలఁ, జల్లని పటీరనలిలంబుఁజల్లరాదు. 180

అ. మోహ...ద్రితములు—మోహ=మూర్ఖయ నెడు, అపదేశ=నెపముగల, తమః=చీకటిచేత, ముద్రితములు=మోహబడినవి, అయిన, కనుదమ్ములకొక=కన్నులనెడి, తామరలందు, హిమాంబులు=పన్నీరు, ఉనుపరాదు = (మంచునీళ్లుంపరాదనియు అర్థదృష్టయ్యున కభేదాధ్యనసాయము. మీఁదను నర్థదృష్టయనున్నచోట నభేదాధ్యపసాయము నేయలయును. చీకటికిఁ దామరలు మొగుడుటయు మంచు దానిచెలుపునగుటయుఁ బ్రకటము. ఇట కన్నులు తామరలు. దానికిమోహము చీకటి. పన్నీరు మంచునీరు, మూర్ఖనేఱుటకై మొగంబునఁ బన్నీరుచల్లుటగలదు. చల్లఁదగిన పన్నీరును జల్లనుగూడని యుపచారముగా శబ్దశ్లేషమహిమచే నధ్యవసించుట సారస్యము. పన్నీరు శిశిరోపచారముగాఁ జల్లుటకు 'ఒల్లంబోయినఁ జెంగావుల మృణాళభంగంబుల హిమాంబుపూరంబుల నంగంబులకుఁ జలువపుట్టించిన' నని మనుచరిత్రము.

శ్రమ...కోకములకొక—శ్రమబిందు= చెమటబొట్టులనెడు, తారక=నక్షత్రములయొక్క, అగమ=రాకచేతి, భిన్న=దుఃఖితములయిన, కుచకోకములకొక=చనుల నెడుజక్కవలవిషయమై, చంద్రనామంబు (చంద్రునిపేరుగల) కర్పూరమును (చంద్రునిపేరుననియును 'మనసారశ్చంద్ర సంజ్ఞః' అ) తలపరాదు. జక్కవలకును చంద్రునకును విరోధము. నక్షత్రములరాకకే జక్కవలు దుఃఖపడుచుండఁగా నిఁకఁదత్సూచితమయిన చంద్రునిరాకకు దానిదుఃఖము చెప్పఁదరమా! ఇట చన్నులందు కర్పూరము పూయుటయు నుపచారము. దాని కనుపపత్తి నధ్యవసించినాఁడు.

శీర్ష...లతాంతము—శీర్షత్=జాఱుచున్న, ఆశా=(వసురాజావిషయమయిన) ఆశయనెడు, వృంత=తోడిమనుండి, ('వృంతం ప్రసవబంధనమ్') శిథిలిత = సడలిన, అసులతాంతము=ఉసులునెడు పువ్వు, అసియాడ=ఇంచు కైనను గదలునట్లుగా, ఆపుడే మిక్కిలి వీడిరాలునట్లున్నదిగాన యించుక కదల్చినను రాలిపోవునుగాన యించుకయుఁ గదలునట్లుగా, వీవనల్ విసరరాదు. తోడిమనుండి ప్రేదిలిపడనున్నట్టి పువ్వుపయి గాలియించుకసోకి కదల్చినను నది పడిపోవును. ప్రాణములపుడే పోవలసినది. అయినను ఆశనుబట్టి కొంచెముంటుకొనియున్నదని తాత్పర్యము. ఇట వీవనలు విసరుటయ నెడి యుపచారమునకు అనుపపత్తి నధ్యవసించినాఁడు.

పటుతాప=మిక్కిలమయిన (చింతాదులచే నయిన) సంతాపమనెడి, పుటపాక= పుటములయొక్క పచనముచేత, పరిహీణ=తీటికి కడవన్నె మట్టునకునిచిన, తనుహేమము = మేను అనెడి బంగారము, ఇంకకొక=ఇగిరిపోవునట్లుగా, పల్లవపుట అర్చి = చిగుళ్ల సజ్జయనెడి యగ్నిజ్వాల, ఇడఁగరాదు. బంగారముపుటము పెట్టుచురాఁగా వన్నెపాచ్చుకొలఁదిని తూనికతగ్గునుండునని తెలియు

నది. పల్లవపుటమనెడి పుటవిశేషముయొక్క అర్చినిడరాదనియును నర్థము. చిగురుసెజ్జనువై చెడియుప
చారమునకు అనుపపత్తి యిట నధ్యవశితము. మిక్కిలి పుటముపెట్టిన బంగారము మొదలంటరూపు
మాయుటప్రకటము. (పుటపాకముయొక్క లక్షణము.

‘పుటపాక స్యపాకోఽయం లేపస్యాంగారపర్ణతా, లేపంచద్యస్యంగుళంఘ్రాలం కుర్యాద్వాన్యం
గుళిమాత్రకమ్, కాశ్చీరీవటజంబ్వాది పత్తైర్వేష్టనము త్తమమ్’ అకులనుజాటి యెఱ్ఱమట్టితో పూత
పూసి యగ్నిపచనముచేయుట పుటపాకము). లలనకుఁ = గిరికకు, అనంగ ... పూరంబు — అనంగకీలి =
మన్తభాగ్నియొక్క, కీలాకలాప = సెగలగుంపులచేత, సంతత = ఎల్లప్పుడును, అరీఢ = వ్యాప్తమయిన,
హృదయ = ఎదయ నెడు, పాత్ర = పాత్రముయొక్క, అంతరాశ = లోపల, పూరిత = నిండియున్న, స్నే
హపూరంబు = స్నేహమునెడు చురు, పొంగిపొరలఁ = మిక్కిలి పొంగి కాఱిపోవునట్లు, చల్లని,
పటిరంబునశిలంబు = చందనపునీటిని, చల్లరాదు = చిలుకరింపరాదు. పాత్రయందు చురు తెరలఁ గా
గుచుండఁగా చల్లనినీరుచల్లిన పొంగి యొలికిపోవుటగలదు. ఇట హృదయమును పాత్రగాను, స్నేహ
మును చురుగాను, మన్తభాగ్నిని ప్రాయ్విమంటగానుజేసి చల్లని చందనపు నీరుచల్లుట అను నుపచా
రమును బోసఁగమని జెప్పినాడు.

హిమాంబుచంద్ర పల్లవపుటార్చి శబ్దములకుపన్నీరు కర్పూరముపూసెజ్జ అనుకీలోపచార
ద్రవ్యములర్థములు. వానికి మంచునీరు, చంద్రుఁడు, పల్లవపుటమనెడి పుటము అనెడి అర్థాంతరములను
గొని వీనికి విరోధులయింప కనుదప్పులను, కుచకోకములను, తనుచేమసునకును ఇవిపాసఁగవని
నిరూపించినాడని చమత్కారము దెలియునది. అనువును ప్రియులుచున్న పుష్పగాను, స్నేహమును
చురుగుగాను నధ్యవసాయముచే, వినరుట, చందనపు నీరుచల్లుట యనునుపచారములును బోసఁగమ
కుదిర్చినాడు. అలం. ఇందు పెద్దపాదములు నాలుగింటను గీతని రూపకానుప్రాణితములగు కావ్య
లింగము లయిదు.

క. ఏమందమేమి సేయుద, మేమం దని మందలింత ర మేమంద మొ యిం

దేమందయాన నడుగుద, మేమందఱ మనుచుఁడరళిహృదయాంబుజ లై. 181

అ. ఏమందము = ఏమనిచెప్పుదుము. ఏమందుఅని, మందలింతము = చెప్పుదము, ఏమందమో =
ఏమిచందమో, ఇందు, ఏమందయానను అడుగుదము, ఏమందఱము, అని పలుకుచు తరళ...లై =
చలించుచున్న హృదయకమలములు గలవారై. ఇందు విషాదమనెడి సంచారిభావము.

సీ. జనరాలియడుగులఁజెప్పరాకులంటించి. పొలఁతియూరు లనంటిరేపారల బొదివి
కొమ్మచేదోయి చెందములహా త్తించి, లేమబాహులు మృణాళికలఁజెనఁచి
యతివగు త్తపుగుబ్బరలగుగుత్తులఁగూర్చి, కాంత చెక్కులఁ జంద్రఖండమలఁది
కలిక్రికేఁగన్నులు ర కలువజేసులఁగప్పి, లలన వెన్నెఱుల వారలంబుముడిఁచి
తే. నవనవగుణానుబంధ బాంధవములై న, చలువలెన్నేనిగావించి ర చెలువచెలులు
నెలఁతకీవనుభాభంబురనించుమంచు, నించువిల్కానిమరలఁ బ్రాశ్రించుటయును.

అ. చెలువచెలులు = గిరికచెలికత్తెలు, జనరాలియడుగులఁ = గిరికపాదములందు, ... ఊరులు =
తొడలు, అనంటిపారలఁ = అరఁటిచెట్టు పై పారలచేత, ... చెందములఁ = ఎఱ్ఱదామరలను, హాత్తిం
చి = కదియించిచేర్చి, ... మృణాళికలఁ = తామరతూండ్లచేత, ... గుత్తపు = బిగిగల, అలరుగుత్తులు =
పూగుత్తులు, చంద్రఖండము = కర్పూరమును - ఇట ఆయావయవమునకు సదృశములయిన యాయ

పదార్థమునే యుపచారముగాఁ గఱుకొనుటచేఁ జెక్కులకును సాదృశ్యపరముగా, చంద్రశుండమునకు చందురుని తునుకలని అర్థమును కన్నూరమని భావమును గ్రహించువది. శ్రేణగన్ములు = కడఁగన్ములు, పెన్నెలులు = గొప్పకురులు, వాలంబు = కురువేరు, సాదృశ్యపరముగా చమరీవాలమని గ్రాహ్యము ('వాలః కచ్చేక్వాదిపుచ్చేప్రీహేరేతునపుంసకమ్' నానా.)

నవనవ... బాంధవములు = (నవనవ = క్రొత్తక్రొత్తయనియు, భిన్నభిన్నమైనయనియు నర్థములు గావున) క్రొత్తక్రొత్తలగు, (రక్తిమాది) గుణముల యెడతెగని కూడికచేత చుట్టుములయన (సప్తశములైన) యని యర్థము. ఆనూ వేటువేటుగుణములుగల వారికి వేటువేటుగుణములచే బాంధవులయన-అనఁగా ఏ తీరుగుణముగలవారికి ఆతీరుగుణముగలవారు బంధువులని యర్థాంతరము. నలువలు = కైలోపచారముల, ఎన్నేని = ఎన్నియో, కావించి, నెలఁచుకొన, ఈవు, అనులాభంబు = సాణలాభము, నించునుంచుకొన = కలిగింపుమనుచునని యర్థము. (నెలఁతకు ఈవసుగుణాభము గలిగింపుమనియు నర్థము.) ఇంచువిలుకానికొన = మున్నగు, మరలకొన, ప్రాప్తిండుటయుకొన = నేఁజికోనఁగా.

చలువ నరకు లాయాయనయవములకు చలువనేయుటచే కాక ఆనూవానిగుణములనుగూడఁ గలిగియుండుటచే నవనవగుణానుబంధ బాంధవము లవ్నాడు.

కా. ఆవాక్యబులలో నుధామయశుభైకాయ త్త చి త్తేశసం

జ్ఞావగ్లంబు లొకింత వీను లెనయకొన సంజాత చైతన్యమై

పూవుంబోడి నుధాంశుబింబ నునుమాన పూర్ణాభిషేక ప్రమా

లావీతోత్పలవల్లి పూలె గనుఁగల్పల్ విప్ప నాశీజనుల్.

183

అ. పూవుంబోడి = గిరిక, ఆవాక్యబులలో = చెలికత్తెలాడిన యాహుటలలో, నుధా...

ర్లంబులు—నుధామయ = అమృతప్రాయములయినవియు, శుభ ఏక ఆయత్త = శుభమునో లోనయినవియు, అగు, చిత్తేశ సంజ్ఞావగ్లంబులు = హృదయేశ్వరుఁ డయిన వసురాజయొక్క వేరికి యక్షరములు, 'వసు' అనునవి, వీను లెనయకొన = చెవులుసోఁకఁగా, సంజాత చైతన్యమై = పుట్టిన తెలివిగలవై, నుధా...వోరక—నుధాంశుబింబ = నిండుచందబింబయొక్క, నునుమా = మేలయిన కాంతియొక్క-అనఁగా వెన్నెల యొక్క, పూర్ణ అభిషేక = నిండుతడుపుటచేత, ప్రమీలా = మొగుడునుండి, వీర = పాసిన-మోడ్చువీడినయనుట, ఉత్పలవల్లిగోరక = కలువతీగవలె, కనుఁగల్పల్ = కలువలవంటి కన్నులను, విప్పకొన = తెఱవఁగా, అశీజనుల్ = చెలికత్తెలు.

నుధామయమైన వర్ణములచేతఁ దెలివినొందుటచే నుధాంశుబింబకాంతిచేత విరివినకలువయనుట. గిరిక కలువతీగవంటిది గాన కన్నులు కలువలు. నుధాంశుఁడు దూరమందుండియె లనకాంతి నొలుకుటంజేసి కలువతీగను వికసింపఁజేసినట్లు, వసురాజా పరోక్షముననుండియు నతనిపేరి యక్షరములు గిరికుఁ దెలివిగూర్చినవియనుట. అలం. ఉపమ. ఇందు బోధమనెడి సంచారిభావము. ఇందులకు

క. జగతిం జిత్తనిమిలన, మగునిద్ర యనంగ మూర్ఖు నందుటె మోహం

బగుబోధ మెఱుకఁ జెందుట, యగణితమృతి యత్నమంతఃమగు నెట్లన్నక. (నరసభూపా.)

ఉ. కొందల మేల బాల మన నీ కూర్చునపర్యకు మెచ్చి యిందిరా

నందనుఁ డిందు సన్నిధి యొనరెఁ జామీ నుమనఃప్రసాదముం

జెందెఁజామీ శుకోక్తిఁ గలనీమము దెల్వెఁజామీ సమీహితం

బుడెడు సందియంబు వలనదన్న యటం చభయంబుఁ దెల్పుచున్. 184

అ. బాల, కొందలమేల=పరితాపపడుట యెందులకు, మనకూర్పు సపర్యకుఁ=మనమొడఁ గూర్చినపూజకు, మెచ్చి, ఇందిరానందనుఁడు=మన్నఁగుఁడు, ఇందు, సన్నిధి యొనర్చెఁచుమీ=సాక్షాత్కరించినాఁడు చుమీ, సుమనః ప్రసాదముఁ=పుష్పప్రసాదమును - దేవతాప్రసాదము ననియును, కుశోక్తిఁ=చిలుక పలుక నెడు వాక్యముచేత, కలసేమము = కలిగియున్న కుశలమును, తెల్పెఁచుమీ=తెలిపినాఁడుచుమీ, కాఁబట్టి, సమాహితంబు, అందెడుఁ = శోరిక సిద్ధింపఁగలదు, సందియంబు, వలదమ్మ, అభయంబు=భయములేమిని, మీఁదికన్యాయము. అల. శిష్టాశిష్టరూపక సంగరము.

క. కేళికమనీయ కానన, పాలిక వెలువడి కురంగరపాలికభావం

బాలికలు బాలికడిమిఁ, బాలికఁ దెచ్చిరి విహారభవనంబునకున్. 185

అ. కురంగ...బాలికలు—కురంగపాలి-(‘పాలిః=కేతుర్ధ్వజోలిజం నిమిత్తం వ్యంజనంపదమ్’ అ.) జంక లాంఛనముగాఁ గల చంద్రునియొక్క, కళా=కళకు, బింబ=ప్రతిబింబమైన, అలికలు=నొసళ్లుగలవారు, (ఇట చతుర్థినాఁటి చంద్రునితో పాలమునకు సాదృశ్యముగలదు గనుక కళావింబాలికలని చెప్పినాఁడు. అయినను ‘అష్టమిశకాంకబింబంబుల విడంబించు’ ‘విదియచందురు నైన వెలఁది’ యని యితరతఃపలనాఁటి చంద్రునితోఁగూడ నుపమించుటగలదు.) కేళి కమనీయకానన పాలికఁ = క్రీడార్థమై సొగసుగులుతుచున్న వనప్రదేశమును, వెలువడి, బాలికను = గిరికను, బాలికడిమిఁ = విరాళిబలిమినిబట్టి, విహారభవనంబునకుఁ = క్రీడాగృహమునకు, తెచ్చిరి. కేళివనము బాలిని మిక్కుటముగావించుటచే నది విడిచి యింటికిఁ దెచ్చిరనుట. ఇందు ద్విప్రసాసము.

—◆— ఆ శ్వా సాం త ము. —◆—

కా. పశ్యత్ఫలవిలోచనానలఖితాభాన్వన్నహోమిత్ర, మి
త్రశ్యామారమజేక్షణప్రవణచేత తేపద్. పద్మాంగ భూ
దృశ్యాంగద్యుతినంగ, సంగరమదోర ద్వృత్తారిరాహుత్తరా
జ్వేశ్యాలోకభుజంగ, జంగమనగర ద్వేదండపూర్ణాంగణా.

186

అ. పశ్య...మిత్ర—పశ్యత్ఫల=చూచుచున్న నొసలుగల-నొసటఁగన్నుగల-శివునియొక్క, విలోచన అనల=కంటినివ్వుయొక్క, శిఖా=జ్వాలికవలె, భాన్వత్ = ప్రకాశించుచున్న, మహా=ప్రతాపమే, మిత్ర=చెలిగాగలవాఁడా, మిత్ర...పద్—మిత్ర=సూర్యుఁడును, శ్యామారమణ=చంద్రుఁడును, (‘శ్యామాయావన మధ్యస్థాత్రి పృతాకారిబానికా’ నానా) ఈక్షణ = కన్నులుగాఁగల విష్ణు దేవునియందు, ప్రవణ=ఆసక్తిమైన, చేతకపద్=మనఃకమలముగలవాఁడా, పద్మా...సంగ—పద్మాంగభూ = మన్నఁగునివలె, దృశ్య = చూడఁదగిన, అంగద్యుతి = దేహకాంతితోడ, సంగ = కూడికగలవాఁడా, సంగ...భుజంగ—సంగర=యుద్ధములందు, మదోద్వృత్త=కామముచేత విఙ్ఘ్రించుచున్న, అరి=పగవారగు, రాహుత్త=యోధులనెడు, వేశ్యాలోక=బోగము జనమునకు, భుజంగ = విటుఁడైనవాఁడా, జంగమనగర = నడఁగొండలవలె నాచరించుచున్న, వేదండ=ఏనుఁగులచేత, పూర్ణ=నిండిన, అంగణా=ముంగిలిగలవాఁడా, ఇది కృతిపతి సంబోధనము. ఇందుముక్తపద గ్రస్తము. అనుభావానుప్రసాసభేదము. అల. ఉపమారూపకములు.

క. శంబరనయనానూతన, శంబరవార విమలకుధరశంబ రణజయూ

డంబర వీతాంబర యెం, తెంబరగండాంక యతులరధృతినిశ్చంకా. 187

అ. శంఖరనయనా=లేడికన్నులవంటి కన్నులుగలస్త్రీలకు, నూతనశంఖరహర=క్రొత్తమన్న ఘండయినవాడా, విమతకుధరశంఖ=పగవారనెడు కొండలకు వజ్రాయుధమైనవాడా, 'శతకోటి స్వరు శంఖోదంభోళిరశనిర్వయోః' అ. రణజయాడంబర పీతాంబర = యుద్ధజయము నాడంబర మందు విష్ణువైనవాడా, ఎంతెంబరగండాంక=ఎంతెంబరుడను రాజునకు మగండవుగనుక ఎంతెం బరగండండను విరుడుగలవాడా, అతులధృతి నిశ్చంకా=ఎనలేని ధైర్యముచేత జయలేనివాడా! ఇందు ద్విప్రాసము. 'విమతకుధరశంఖ' రూపకము.

కవిరాజవిరాజితము.

అనయనిషాదన శశ్వదసాదనీయప్రతిపాదన దివ్యర్పురీ
వనమదనోదన కీర్తివినోదన శ్రైరివనాదనమత్తకరీ
ఘనఘననాదనటజ్జయవాదనశ్రీగాఢనినాదన తేంద్రగిరీ
వినమదనూదన మల్కు వినోదన శ్రీ వీర బరీదనరాదహరీ.

188

అ. అనయ నిషాదన=నీతిలేనివారిని జంపునట్టివాడా, శశ్వత్=ఎల్లప్పుడు, అసాద=క్షీణత్వ ములేనట్టి, నయ=నీతిని, ప్రతిపాదన=ఓనంగువాడా - నీతిని బచరించువాడా యనుట. (సాదశబ్దము కార్యవ్యాచకము.) 'శరీరసాదాద సమగ్రభూషణా' (రఘువంశ), దివ్యర్పురీ=ఆకాశగంగయొక్క, వన=జలముయొక్క, (వనేసలిలకాననే' అ.) మద=గర్వమును, నోదన = పోగొట్టునట్టి, కీర్తివినో దన=కీర్తిచే గ్రీడించువాడా - ఆకాశగంగ యుదకము తెల్లనిదిగాన దానికంటె నతిశయించిన ధాపశ్యముగల కీర్తిగలవాడనుట. వైరివనాదన = పగవారనెడు వనములయొక్క భక్షణమందు, (అనగా భంజనమందు), మత్తకరీ=మదపుటేనుగయినవాడా, ఘన...గిరీ—ఘన = మిక్కిటమ యిన, ఘననాద=మేఘగర్జనమువలె, నటత్=ప్రవర్తించుచున్న, జయవాదన=జయభేరియొక్క, గాఢ నినాద=బిట్టయినధ్వనికి, నత=వంగిన, ఇంద్రగిరీ=మహేంద్ర పర్వతముగలవాడా- మహేంద్రపర్వము వటుగల జేశమును జయించినవాడాయనుట. వినమత్=మిక్కిలి నమ్రులగువారికి, అనూదన=సంహారకుండవు గానివాడా - అనగా రక్షకుడయినవాడా, మల్కువినోదన=మేల్చులను బాణజమ్ము వాడా, వీరబరీద = పరాక్రమవంతుడయిన ఔదరు కోటనబాబుసంబంధులనెడు, నరాద=రాక్షసులకు, హరీ=నారాయణుడయినవాడా! ఇందువృత్తి సుప్రాసమును అంత్య ప్రాసమును. 'దివ్య... వినోదన' స్మృతిరేకము, 'వైరి...కరీ' రూపకము. 'ఘన...గిరీ' అతిశయోక్తి 'వీరహరీ' రూపకము.

గ ద్య ము.

ఇది శ్రీరామచంద్ర చరణారవింద వందన పవననందన ప్రసాదనమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషా సామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధ కవితానిర్వాహక సాహిత్య రసపోషణ రామరాజభూషణప్రణీతం బయినవసుచరిత్రం బను మహాప్రబంధంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

వసుచరిత్రము నవ్యాఖ్యానము.

చ తు ర్థా శ్వా స ము.

రంగరాయకలశాం

భోరాశినిశాసహాయ శ భూభువనధురా

ధారేయ వీరగోష్ఠీ

ధీరాద్భుతసాంపరాయ శ తిరుమలరాయా.

1

అ. శ్రీరం...హేయ=శ్రీరంగ రాజనెడు పాలసముద్రమునకు చంద్రుడవైనవాడా! భూ...
శేయ=భూలోకముయొక్క భారమునకు ధురంధరుడ వైనవాడా! నీర...రాయ=నీరగోష్ఠీ=నీరుల
సభకు, ('సమజ్యాపరివర్త్యోష్ఠీసభా సమితిసంసదః' అ.) అధీర=మనోహరమును, అద్భుత = ఆశ్చర్య
కరము నయన,సాంపరాయ = యుద్ధముగలవాడా! తిరుమలరాయా! అని సంబోధనము 'సాంపరా
యోష్ఠీ' యాంధ్రుండ్ల యుద్ధమే' అమరశేషము. ఇందు వృత్త్యనుపాసము. ఆల. రూపకము.
తే. ౯ వధరింపుము శౌనకాశ్రద్ధుల నన్తు,నీంద్రులకు రామహర్షణి శ్రీయిట్లుపలుకుఁ
జెలులకై నండ్రి బూనియాశ్రిదిగుర బోడి, చారుమణిధామమ్లనశ్రీజేరజనుడు.

అ. అవధరింపుము=చిత్తగింపుము, శౌనకాదులకు = శౌనకుడు మొదలయిన సమస్తముని
శ్రేష్ఠులకు, రామహర్షణి = రామహర్షణుని పుత్రుడయిన సూతుడు, 'రామహర్షణ స్యాపత్యంపు
మా' రామహర్షణి అనివృత్తి ఇట్లుపలుకు = నీమనియనగా, చెలులకైదండొవూని,అచిగుర
బోడి=గీత, చారుమణిధామము=సాగసయి మణిమయమైన తనగృహమును, అల్లన, చేరజనుడు=
చేరబోనగా.

నీ. పతి పంచనామాని శ బంచమించినవేడ్క, బొంచియుండినపువ్వు శ బొదలుసూచి
సమయూనుగుణ సమారగమలీల గాంచిన, సరనాధుచరణాంక శసరణి జూచి
రమణీకృతోపచారము లిచ్చగైకొన్న, ప్రియు డున్న సావర్ణ శపీతి జూచి
రమణానుబంధభాగ్యములు నోచినచక, చకితిమాణిక్య భిత్తికలు సూచి
తే. హైమగృహవాటి నాటి వరరావలోక,కాతుకం బప్పు డటుగన్నశరణిదోచ
నలసి సొలసి ప్రవాళశరయ్యుతలమున, నలసితాపాంగ మై నేర్చి శ యడలునంత.

అ. పతి = రాజు, వంచనామాని = కల్లమునిని, పంచి, సమయా ... లీలక = సమయమునకుఁ దగునట్లుగా వచ్చినరాకడ యొక్కసాగమును, కాంచిన=పొందిన, సరనాథు... సరణి = రాజు అడుగులచేత గుఱితిడంబడిన మార్గమును, రమణీ... చారములు = చెలికత్తెలుచేసిన మరియాదలు, ఇచ్చు = ఆసక్తితో, సావర్ణపీఠి = బంగారపుగద్దెయ, రమణాను బింబభాగ్యములు = చెలువుఁడయిన రాజయొక్క (ప్రతిబింబముయొక్క) భాగ్యములును, చకచకి... భిత్తిలు = చకచకమని మెఱయుచుండు రతనంపు గోడలను, రాజు ప్రతిబింబములు తమయందుఁ గనఁబడుట లా గోడలు నోచిన భాగ్యములే యనుట. హైమగృహవాటిక = బంగారపు టింటిపట్టున, నాటి... కాతుకంబు = నాడుపొందిన రాజయొక్క దర్శనమువలని కుతూహలము, అప్పు... తోడవక = అప్పుడట్లే పొందినట్లుగాఁ దోచుచుండఁగా, అలసి సాలసి, ప్రవా ... మున = చిగురుటాకుల సెజ్జవయిని, అలసితా పాంగ = తెలి కడగన్నులుగల యాగిరిక, మై = దేహమును, అడలునంతక = అఱట పడుచుండఁగా.

ఇందు భూతార్థసాక్షాత్కారవర్ణనముం జేసినాడుగనుక భావికాలంకారము. 'భావికం భూతభావ్యర్థ సాక్షాత్కారస్య వర్ణనమ్' అనిలక్షణము. క్రియవిరహమందు తదీయదాసవిహారాది స్థలాదులు ప్రియురాలికి నత్యంతప్రియములు.

సూర్యాస్తమయవర్ణనము.

చ. భవదనుజాత్మజక వసు శ్రీ నృపాలుఁడు గైకొను నెల్లినేట న
య్యవనివరప్రసాదమున శ్రీ నంటదువ్రా భవదీయజాతికిం
బవిధయ మంచు మంచుమలశ్రీఃట్టికి భావిశుభంబు లోక బాం
ధవుఁ డెఱింగింపఁ బోయినవీరధంబున నేగెఁ బయోధిచెంతకున్.

4

అ. లోక బాంధవుఁడు = సూర్యుఁడు, మంచుమలపట్టికి = హిమవంతుని కొడుకుయిన మైనాకునికి, భవత్ ... జక = నీతత్పుండ్రయిన కోలాహలుని కూఁతును, వసునృపాలుఁడు = వసురాజు, ఎల్లినేట = నేఁడోరేపో, కైకొనును, అయ్యవనివరప్రసాదమునక = ఆరాజు ననుగ్రహముచేత భవదీయ జాతికి = నీసంబంధియైన పర్వతకులమునకు, పవిధయము = వజ్రాయుధభయము, అంటదువో = తగులదుసుమీ, అంచుక = ఇట్లని, భావిశుభంబు = ముందుగాఁ గలుగనున్న శుభమును, ఎఱింగింపక, పోయిన విధంబునక, పయోధిచెంతకు = పడమటిసముద్రము ప్రాంతమునకు, నేగె = పోయెను-సూర్యుఁడ స్తమించు సమయమయ్యెనని తాత్పర్యము. లోక బాంధవపదము సాధిప్రాయము.

ఇందుఁడు వజ్రాయుధమునఁ బర్వతముల తొక్కులు భేదించునపుడు మైనాకుఁడు భయపడి యతివేగమున వాయుసాహాయ్యముచే నముద్రమునంబడి దాఁగికొనుట ప్రసిద్ధము. మైనాకుఁడును గోలాహలుఁడును హిమవంతుని కొడుకులు. అలం. ఉత్పేక్ష.

ఉ. కాలవశంబునం దనయర్థఖండితచండిమ దూలి హేళి య
స్తాలయవాటికిం జనుచు శ్రీ నాత్మక రావృత దుర్గపాలి నా
స్తాళి నమర్చె నాఁ బరిణాతాతపముల్ గిరు లెక్కనిక్కెఁ ద
న్స్తాలములం దనాతపసకమూహము పేరిటియిర్ల వేలముల్.

5

అ. హేళి = సూర్యుఁడు, కాలవశంబునక = కాలమునకు లోనగుటచేతను - చెడుకాలమునకు లోనయనుట. సంధ్యాకాలమునకు లోనగుటచేత నని యర్థము - కాలవిపర్యయముచేత నని అర్థం

తరము. అస్త్ర. అలయవాటికిం = అస్త్రాచలము నెడు ఇంటిపట్టునకు, చనుచున్ = పోవుచు, అత్తకరా మృత దుర్గపాళిన్ = తన కిరణములచేత ఆవరింపఁబడిన పర్వతసమాహము లందని యర్థము—తన చేతికి లోనయిన - హస్తగతములయిన - పర్వత దుర్గపాళియందని అర్థాం. అప్తాళిన్ = అప్తజన సమాహమును, అమర్చెనాన్ = కావలిపెట్టెనో యన్నట్లుగా, పరిణత అతపముల్ = పండఁబాటిన యెండలు, గిరులెక్కన్ = పర్వతాగ్రముల లెక్కగా, తన్నులములందున్ = ఆకొండల యడుగుమట్ట ములందు, అనాతప... వేలముల్ = నీడలయొక్క గుంపుల నెడి చీకట్లదండు, నిక్కన్ = విజ్ఞప్తిగెను.

కాలవ... దూలి = పగవారాక్రమించుకొనఁగా ననుట. ఇట పగవారి దండు ('అనాత... వేలము ల్'). తనయాపులను, సూర్యుఁడు కొండలపయిని గాఁపుపెట్టిపోఁగా వారిని ముట్టడించుటకు సూర్యుని పగవారయిన యిర్లవేలముల్ అడుగుమట్టమున విజ్ఞప్తిగెను చున్నదనుట, సూర్యుఁడ స్తమించు చున్నాఁ డనియు, అతనికిరణములు సంజకంజాయచే నెఱుపెక్కిపర్వతాగ్రములందుఁ బసపెండలుగా వెలుగు చుండెననియు పర్వతములకింద చీకట్లుగ్రమ్మ రానురాను పయికి నిక్కుచుండెననియుఁ దాత్పర్యము. కొండమీఁదనున్న పగవారిని, శత్రువులు ముందుకొండయడుగు నాక్రమించి క్రమంబునఁ బయికి నెక్కి ముట్టడించుట ప్రకటము. ఉత్పేక్షకును రూపకమునకు సంకరము సమాసోక్తియు.

తే. అప్పు డపరానువంగలర్థభాంగరాగ, మేర్పడఁగ నక్షిగతుఁ డైన నయినునిజూచి పద్మినిముడించెనెమ్మామునప్రభదలిర్పదయ్యె వెంబడిఁజనక ఛాయయునుమఱలె.

అ. అప్పుడు, పద్మిని = తామరతీగయ నెడు పద్మినిజాతిస్త్రీ, అపరా... రాగము—అపరా = పడమటిదిక్కుయొక్క, అనువంగ = కూడికవలన, లబ్ధ = కలిగిన, అంగరాగము = ఆకారములయొక్క యెఱుపు, ఏర్పడఁగాన్ = తేటపడునట్లు గానని యర్థము. అపరా = అన్యస్త్రీతోడి, అనువంగ = సంభోగమువలనఁ గలిగిన, అంగరాగము = మైపుఁత తేటపడునట్లు గానని అర్థాంతరము. అక్షిగతుఁడు = కంటికగ పడ్డవాఁడు, ద్వేషింపఁదగియుండువాఁడని యర్థాంతరము. 'ద్వేష్యైత్వక్షిగతోవధ్యః' అను. ఐన, ఇనునిన్ = సూర్యుఁడ నెడు పెనిమిటినిజూచి, నెమ్మొము ముడించెన్ = మొగము ముడుచు కొనెను. ఇట తామరపువ్వు మొగడుటను మోము ముడుంచుటగా నధ్యవసించినాఁడు. ప్రభ = ప్రభయనెడు స్త్రీ, తలిర్పదయ్యెన్ = మందమయ్యెనని ప్రభాపరము. ఉల్లసిల్లక పోయెనని స్త్రీ పరము. ఛాయయును = ఛాయయ నెడు స్త్రీయును, (సూర్యుఁడు ఛాయాదేవితీ గదా) వెంబడించనక = వెంటఁబోవక, మఱలెను = వెంబడిఁ జనకపోవుటయనఁగా వెనుకకు సాగుటయని ఛాయాపరము, అనుసరణము మానుటయని స్త్రీపరము.

సూర్యుఁడు పడమటి దిక్కునుజేరి యెఱువఁతెననియు సంధ్యాకాలము వర్తించెననియు తామరపూవు మొగుడఁ దొడఁగెననియు, పగటివెలుతురు మందగించెననియు, నీడలు వెనుకకు నిడుదలుగా సాగుచుండెననియుఁ దాత్పర్యము. ఇందు ఖండితయను నాయక చెప్పఁబడినది.

క. ఇతరదిశరాత్రి రతిచి, హితుండగు పతిరూపుఁగని సహింపనియది ఖం

డితయగుఁ గలహంతరితయఁ, బతి నవమానించి సిదపఁ + బరితప్త యగున్. నరసరాజీయము.

ఇందు పద్మిని మోముముడుచుట మాత్రముచేత ముగ్ధయనియు, ప్రభాస్త్రీ ఉల్లసిల్లక పోవుటచే మధ్యయనియు ఛాయాస్త్రీ వెంబడిఁ జనకమఱలుటచే ప్రాధయనియుఁ దెలియునది. పద్మిని యందు ముగ్ధాచేష్టయును ఛాయాస్త్రీయందు ప్రాధాచేష్టయును బ్రకటించినాఁడు గాన ప్రభాస్త్రీయందు మధ్యాచేష్ట చెప్పవలయును. అలం. ఏకదేశభరిరూపకము. శ్లేషమూలక సమాసోక్తి.

యని కొందఱు. జనకచాయయనుచో 'చేచ' యని వివితంబగు తుగాగమయలేకుండుట 'ఆగమ కాస్త్రీ'మనిత్యమ్' అనుటచే నందురు - తుగాగమహానిచే శ్పత్వము లేకున్నది.

ముగ్ధాదులు. 'ఉదయద్యావనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్నథా | లజ్జామస్తథమధ్యస్థా మధ్యమో దితయావనా | స్వరసంపీకృతప్రీడా ప్రాధానంపూర్ణయావనా | ఇందు నాయకుడు ధృష్టుడు'వ్య కాపరాధోగతభీ స్పృధ్యవ్యతి కథ్యతే'

నీ. వనజాలయము మూసి ర యినుజాడఁదిలకించు, లలితాబ్జినీరాగరలక్ష్మీ యనఁగ ఘనపదాయనపట్టిరకఁ దమోంజనము పట్టనపరాశ యిడిసదీశసార్వ యనఁగఁ గప్పచూపుచుఁ బాంథరగణమునేఁచు ప్రదోష, కరిమేనిధాతు శృంగారమనఁగ ద్విజసూక్తిఁ బతిరాక ర దెలిసి మోమెత్తి రా, త్రి పహించుకాశ్చీరశీలక మనఁగ తే. సమఃసమృగహృతరవి రఘూత్తమునిసతిఁ బ్ర

భామయః దమోనిశాటుండు ర పఱవకుండ

ననలధామంబులో డాచి ర యమరు లిడిన

వంచనాగారగాత్రి నాశవఱె సంధ్య.

7

అ. సంధ్యావర్ణనము సేయుచున్నాడు - వనజాలయముమూసి = తామరయనెడి యింటిని మూసి, ఇనుజాడఁదిలకించు ('సాయంకారేత్వయం విష్ణుః' అన్నట్లు విష్ణుస్వరూపుడయిన) సూర్యునివెదకునట్టి, లలిత ... లక్ష్మీ — ఒప్పుచున్న తామరతీఁగయొక్క, అనురాగలక్ష్మీయో యన్నట్లుగానని యర్థము. రాగలక్ష్మీయన్నచోట సామ్రాజ్యలక్ష్మీత్యాదిస్థలములందుఁబోలెఁ దెలియునది. రాగలక్ష్మీయనఁగా ఎఱుపునంపదయని అనురాగలక్ష్మీనే ఆరుణ్యలక్ష్మీగా నధ్యవసాయము. సంధ్యావర్ణనముగాన యిట్లుగ్రహించుట యసంసరము. ఈవరణమందు నాయొక అభిసారిక. 'కాంతాభిసరణో ద్యుక్తాస్తగార్తాసాభిసారికా. తామరలు ముకుళించెనయి దానియందలి శోభాసంపత్తి తీసిపోయెననియు సంధ్య యెఱువాఁతెననియుఁ దాత్పర్యము. అలం. ఉత్పేక్ష రూపకోఠాశిత.

ఘనపద ఆయనపట్టిక = ఆకాశమనెడి యినుపఁతీకునందు, తమోంజనముపట్టిక = చీకటి యనెడి కాటుకనుపట్టెడుకొఱకు, అపరాశ = పడమటిదిక్కునెడు స్త్రీ, ఇదీన, దీపార్చియనఁగఁ = దీపపుజ్వాలయో యనునట్లు, ఇనుపఁతీకుక్రింద దీపముపెట్టి కాటుకను దానియందుఁబట్టునట్లు చేయుదురు. పడమటిదిన మాత్రము సంజచేత ఎఱువాఱుచుండెననియు, దక్కినయాకాశ భాగమంతయు నల్లగా చీకట్లు గ్రమ్ముచుండెననియుఁ దాత్పర్యము. (ఇందు నాయకవాసక సజ్జిక. 'ప్రియాగమన వేశాయాం మణ్డయ నీ ముహుర్తవాః | (శేలీగృహం తథాత్తానం సాస్యాద్వాసకసజ్జికా.) అలం. రూపకానుప్రాణితోత్పేక్ష.

కప్పచూపుచు = నలుపును గనఁబఱచుచు, పాంథగణయ = విరహులనెడు తెరువరులను, ఏయ = బాధించు, ప్రదోషకరి = ప్రదోషకాలమనెడి యేనుఁగుయొక్క, మేని, ధాతుశృంగారమనఁగఁ = జాజుచేత రేకగారచింపఁబడిన యలంకారమో యన్నట్లుగా (శృంగారమనఁగా, 'శృంగార స్ఫురతే నాత్మ్యైరనేపిగజమణ్డనే' విశ్వము. ఏనుఁగుదేహమందు జాజురేఖలు వ్రాయుటప్రకటము. తెరువరులసేనుఁగులు వేధించుటయుఁ బ్రసిద్ధము. ప్రదోషమును ఏనుఁగును నలుపు. పాంథశబ్దమువిరహులకును తెరువరులకును వాసకము. ప్రదోషకాలమురాగా మసకలు గ్రమ్ముచుండెననియు, విరహులకు స్పృహఁబడినందుఁబడినయి, సంజ యెఱువాఁతెననియుఁ దాత్పర్యము. రూపక సంకీర్ణమగు మత్పేక్ష.

ద్విజసూక్తిః = పక్షి కలకలమనెడు బ్రాహ్మణవాక్యములవలన, ('ద వ్రద్విప్రాండజాద్విజాః' అ.) పరికారక = చంద్రుడనెడి పెనిమిటివచ్చుటను, తెలిసి, మామెత్తి = ప్రదోషమనెడు ముఖమునెత్తి (మోచునంగా రజనీముఖము అనంగా ప్రదోషము 'ప్రదోషోరజనీముఖమ్' అ.) రాత్రి = (ఇట్ల స్త్రీ) లింగ మహిమచే నొకానొక స్త్రీ స్ఫురించెడివి. గనుక) రాత్రియనెడు స్త్రీ, వసించు, కాశ్చీర తిలకమనఁ గఁ = కుంకుమముబొట్టోయనఁగా, పక్షులు చమసత్తులకు బాటుచుఁ గలగలధ్వనులు చేయుచుండె ననియు, ప్రదోష మునచ్చెననియు ప్రదోష మునోచుదిక్కున సంజ కుంకుములె వెట్టువాలు చుండెనని యుఁ దాత్పర్యము. ఇందు 'ద్విజసూక్తి ... తెలిసి' అనుపాఠము ప్రోషితభర్తృకను జెప్పినాఁడు. 'దేశాంతరగతే కాంతేభిన్నాప్రోషిత భర్తృకా' 'మామె...తిలకమనఁగా' ననుపాఠము వాసక సజ్జ కును జెప్పినాఁడు. ఉత్పేది' య 'ద్విజసూక్తి' యనుచో క్లేషసంకరము.

సమయ... సతి = సాయంకాలసమయమనెడు, మృగ = మా మామృగముచేత, హృత్ = తీసి కొనిపోవడి, రవి = సూర్యుడనెడు, రఘూత్తముని = రామునియొక్క, ప్రభామయి = ప్రభామూప మైన, సతి = భార్యను, తమోనికాటుండు = చీకటిఅనెడు రాక్షసుఁడు, అనఁగారావణుఁడు. పతి పతుండఁ = బాధలు పెట్టుకుండఁగా (పతిచుటకు బాధ పెట్టుట యను నర్థమునకు. 'అట్టలుపతిచెడి జూదమాడె రెయింకున్' భార-ఉద్యో) అవలధామంబుగఁ = అగ్ని జేజుస్సునందు, ఇదిప్రభాపరముగను నీతాపరముగను సమయ, దాచి = దాచిపెట్టి, అమరులు = దేవతలు, ఇహి = ఎరుటనిలిపిన, పంచనా గారగాత్రినా = ససపుత్రాదుశరీరముగల మాయానీతమో యున్నట్లుగా, సంధ్య, పతిరె = ప్రకా శించెను. సూర్యునికాంతిదినాంతమున నగ్నినిజెందుట శ్రుతిప్రసిద్ధము. సాయంసమయముచేత సూర్యు డస్తమించబోయినాఁడనియు అతనిఁ బాయనిప్రభ అనఁగా వెలుతురు తీసిపోయినదనియు, చీకటి పర్వననియు అగ్నికాంతి హెచ్చెననియు, సంజ యెట్టువారిననియుఁ దాత్పర్యము.

'అవలధామంబుగఁదాచి' ప్రభాపరమున సూర్యునికాంతి దినాంతమునందు నగ్నినిజెందుట ప్రసిద్ధము. ఇందులకు,

'ఇమఁ డస్తాదికిఁబోవఁ గొల్లగొని నేఁ + జేతేరఁ దద్దీప్తి నం

జనసంబంధజ బాంధవంబున రతిఃక్రాంతాంగనానేత్రణీ

ణనికాయంబులదాచి తద్దపరి మంఃదాఁబూనెనో చొప్పు మా

ర్వసనఁ వెర్వలఁబాతి దీపకలికావ్రాతంబు కాతోదరీ'.

మనుచదిత్రము.

అందులకు నీతాపరముగా నర్థము. రావణుఁడు నీతనుగొనిపోవఁదలఁచుటను రాముఁడు దెలిసి నీత నగ్నియందుఁ దాచుకొమ్మని మాయానీతను వానికిఁబొడకట్టించెననియు అగ్నిప్రవేశకాలమున నిక్కపునీత బయలువెడలి మాయానీత మాయమయ్యెననియు అధ్యత్వ రామాయణాదులందున్నది.

'అథరామోఽపితత్సర్వంజ్ఞాత్వా రావణచేష్టితమ్ | ఉవాచనీతామేకాంతే శృణుజానకి మ ద్వచః | రావణో భిక్షురూపేణవ్యోగమివ్యుతి లేంతికమ్ | త్వంకుచ్చాయాం త్వదాకారాంస్థానయితో వీతే విశ | అగ్నావ వ్యశ్యరూపేణ వర్షం తిష్ఠ మమాజ్ఞయా | రావణస్యవధాంతేహం పూర్వవత్ప్రా ప్స్య సేతుభే' || (అధ్యత్వ రామాయణము.) మఱి కూర్మపురాణమందును నిట్లేయున్నదని తెలియునది. రాగలక్ష్మి, దీపార్వి, ధాతుశృంగారము, కాశ్చీరతిలకము, గారగాత్రి యిత్యాదులు అరుణగణము లొనిది గనుక సంధ్యతోడి సాదృశ్యము. 'లక్ష్మీ' శబ్దమునకు పెంపును లక్ష్మీదేవియు నర్థములుగనుక అనురాగంబు పెంపనెడి యుచేతనమును, ఇహబాడతిలికించునట్టి చేతనముగానిందుటకై యనురాగలక్ష్మి

యనుకాంతగా నధ్యవసించినాడు. ఇట్లచేతనములు చేతనకార్యక్లిప్తిక చేతనములుగా నధ్యవసించుట. 'మధురిమస్వారాజ్యలక్ష్మీ' యిత్యాదిప్రయోగములం జూపట్టెడివి. మఱియు రాగలక్ష్మీయనుట దీపార్పిమొదలగువానివలె సంధ్యతోడి పోల్చికి వలయు నెఱుపుగలిగియుండుటకై అనురాగపు పెంపు అనెడి ఎఱ్ఱని లక్ష్మీయని అభేదాధ్యనసాయము.

ఉ. అంబుజనీపురంధ్రి హృదయాధిపుఁ గానక స్రుక్కి యబ్జ వక్త్రంబునఁ దేఱియూరుపుపొగల్ వెడలంగడు మూర్ఛపూవఁ గోకం బది హేళికిం దెలుపఁగదె ప్రియప్రమదావియోగశో

కంబు గణింప కేఁగె నిజరకార్యము లెంతురె నిుత్రతత్పరుల్. 8

అ. అంబుజనీపురంధ్రి=తామరతీగయనెడు స్త్రీ, హృదయాధిపుఁ=హృదయేశ్వరుడయిన సూర్యునిని, కానక, స్రుక్కి=వాడునేతీ, అబ్జవక్త్రంబునఁ=తామరయనెడు మొగమునందు, తేఱియూరుపుపొగల్ వెడలఁ=తుమ్మెదల నెడు నిశ్వాససూమములు బయలువెడలఁగా, కడుక్, మూర్ఛవోవక్, కోకంబు=చక్రవాకము, అది, హేళికిఁ=సూర్యునకు, తెలుపఁకాదె = తెలియఁజేయుట కొఱకేకదా, ప్రియప్రతి...కంబుఁ = గారాబుఇల్లాలినెడఁ బాయుటవలని దుఃఖమును, గణింపక, ఏఁగెఁ=పోయెను. అది యుక్తమేకదా, నిుత్రతత్పరుల్=చెలికాండ్రయందు తగులుగలవారు, నిజకార్యములు ఎంతురె=ఎన్నరనుట.(నిుత్రశబ్దము సూర్యునియందును వర్తించునుగాన, సూర్యుని యందాసక్తిగలిగినవి చక్రవాకములని భావము).

తామర సూర్యుడ సమిపఁగా మొగిడెననియు, అపు డందుండి తేటిబారులు వెడలెననియు, చక్రవాకము రాత్రియగుటచే పెంటినిబాసెననియుఁ దాన్పర్యము. అంబు...వోవక్' రూపకాను ప్రాణితమైన అతిశయోక్తి. 'కోకం...కేఁగెను' హేసూత్పేర్క. 'నిజకార్య...తత్పరుల్' అర్థాంతరన్యాసము. తామరలు ముడుంగునపు డందుండి తుమ్మెదలచాలు పొగచాలువలె వెడలుట.

మ. జలజాఁగారపరంపరల్ మఘవదాశాభిత్తిఁ దీండ్రించుచున్
దలమై వెన్నెలచిచ్చు లంటిన మిళ • ద్యాహ్యచ్చదశ్యామికా
ఫలనం గంది ముడుంగుచో సిమసిమఁచ్చబ్బంబుతోఁ బుట్టు న
గ్గలపుంగ్రాంబాగలో యనంగవెడలెన్ • గర్భస్పృశనవృత్తంగముల్. మనుచరిత్రము.
ఇందు విరహోత్కంఠిత చెప్పఁబడినది.

క. విరహోత్కంఠిత యనునది, వరునితడవు నైవశేక • వగ నొందున దీ

శ్వరుఁ డిక్కకు రాకుండిన, భరపడునది విస్రలబ్ధి • భావజాకాఁకన్. నరసరాజీయము.

చ. మొగము మొగంబుఁ గూర్చి బలురముచ్చటఁ బక్షుపుటాంతరంబులఁ

బిగియఁ గవుంగిలించి తనర్రేయసి ముంగలఁ జంచుపాళికా

విగళితనాళదంభమున ర వేగనె రాఁ గత మిచ్చియేఁగె లో

నొగులుచు నొక్కజక్కవ యిరుందు సనం దదధీనవృత్తియై.

9

అ. ఒక్కజక్కవ, ఇనుండుసనఁ=సూర్యుడస్తాదికిఁబోవఁగా, తదధీనవృత్తియై=అతనికి లోనయిన నడవడి - అనఁగా వతనిపెట ననుసరించుట - గలదైయునుట—(ఇనుండనఁగా ప్రభువును గనుక ప్రభువు జైత్రయాత్రపోవఁగా అతనికిలోనయిన జీవముగలదై - తనబ్రతు కతనికి లోతునగాఁ గలదై - తన యనుము నతనికిప్పగింపవలయునదై ననుట. 'అజీవోజీవికా వార్తా వృత్తి ర్వర్తనజీన

నే' అ) మొగంబు... గూర్చి = పెంటియొక్క ముఖమునందు ముఖముచేర్చి, బలుముచ్చటల్ = మిక్కిలి ముక్కున చేత, పక్షపుట..... లించి = తెగివొప్పలలోపలి ప్రక్కలచేత బిగ్గ గాఁగిరించినాని, తన ప్రేయసియుంగల, చంచుపాలికా = ముక్కుపట్టునుండి, విగళిత = జాతిన, నాళ = తామర తూడనెడు, దంభమునక = నెపముచేత, వేగనె = తెల్లవాఱఁగానే, గాఁ = వచ్చుటకు, కతము = హేతువును, గుఱుతును, ఇచ్చి, సప్తవికాసము ప్రాతఃకాలలక్షణముగనుక పద్మనాళము ప్రాతఃకాలా గమనజ్ఞాపకమని యిట యాశయము. (శీఘ్రముగావచ్చుటకు నడియాలమిచ్చియని యర్థాంతరము) వేగనెనెడు పదము చరితాదులలోనిది. గనుక మువర్ణలోపము - లోక, నొగులుచు = కుందుచు, ఏ గణ = పెంటి నెడఁబాసిపోయెను.

ప్రభువు దిగ్విజయయాత్ర పోవఁగా నతనిక్రిందిబంటు నతని యుష్పదిన్నందునఁ దనయు ను అతనికిలోనైనదిగాన యతని వెంటఁబోవువాడై తనగారాయి ప్రియురాలిని మొగమునందు మొగము చేర్చుట మొదలయిన బుజ్జనములఁ దనిపి శీఘ్రముగావచ్చున ట్లనవెట్టి యెడఁబాసిపోవుట నిట సూర్యస్తమయచక్రవాకచక్రవాకివియోగములం దనుసంధించినాడు. ఇట ప్రోషితభర్తృక 'ఒక దేశమునకుఁ దననాయకుఁడఁగిరఁ జిన్నబోవునది ప్రోషితభర్తృక' (నరనరాజీయము) సూర్యుడ స్తమింపఁగా చక్రవాకములకవ జోడు వీఁడెనని తాత్పర్యము. అలం. సమాసోక్తి. 'ఇనుండు ... నృత్తిమై' యిత్యాదిగత శ్లేషానుప్రాణితము.

మ. నటదీశానశిర స్తట శ్రుతితరశ్చచ్చాయః గల్లోలిన్

విటమధ్యంబున వ్రాలె నభ్రమణి తరద్వేగాభిసతోన్నమ

త్పటుపాథోలవధారః దార లెగసెం ర్ దద్భిందుసందానితో

త్కటసంధ్యానలధూనుకండళము లై ర్ కిన్నట్టైఁ గ్రొండీకటుల్. 10

అ. నటత్ ... చ్చాయ — నటత్ = సంధ్యాకాలమందు నాట్యముచేయుచున్న, ఈశాన = శివునియొక్క, శిరస్తట = తలనుండి, శ్రుతితర = తెగిపడిన, రత్నచ్చాయక = మాణిక్యమాయన్న ట్లుగా, అభ్రమణి = సూర్యుడు, కల్లోలిన్ విటమధ్యంబున = నదీవాధుఁడయిన సముద్రునినడుమ, వ్రాలె = పడెను, చార్ణ్యముగా నస్తమించెనుట, తత్ ... ధారక — తత్ = ఆమణియొక్క, వేగాభిసాత = వడితోఁగూడిన పాటుచేత, ఉన్నమత్ = పైకెగయుచున్న, పటు = సమర్థమయిన, పాథోలవ = సముద్రజలబిందువుల, ధారక = తీరుగా, భారలు = మక్కలు ఎగనెను, తద్భిందు = ఆనీటిబిందువులతోడ, సందానిత = సంగతమైన, లేక సందానిత = కట్టఁబడిన, ఉత్కట = మిక్కుటముయ, సంధ్యాఅల = సంధ్యాగామనెడి అగ్నివలనఁబుట్టిన, ధూమకండళములై = పొగ మొలకలోయనునట్లుగా, క్రొండీకటుల్ = తొలుతటి మసకచీకట్లు, కన్నట్టెను.

సూర్యుడభ్రమణిగాన ఈశానశిరస్త్రిత రత్నము. రత్నము సామాన్యముగా నెఱుపని కవిసమయము.

‘సామాన్యగ్రహణే వారియచాం కృష్ణత్వ మేవహి

ర క్తత్వ మేవరత్నానాం పుష్పాణాం శౌక్ల్య మేవ’

కా. క. ల.

కాఁబట్టి రత్నమును సూర్యునితోఁబాటి నెఱుపుగా గ్రహించుట. సూర్యుడు శివుని శిరోరత్న మనుట ఆకాశము శివుని శిరస్సుగుటచే. అభ్రమణిగావున శివునికి శిరోమణిమైనాడు. అభ్రమణి శబ్దము సాధిప్రాయము. శివుఁడు వ్యోమకేశుఁడుగదా ! నీటియందు తాయిపడఁగా పైకి బొట్టెగయునట్లు చుక్కలు. నీటిబొట్టుతగులఁగా నిప్పు కొంతయాజి మొలకపొగలు వెడలునట్లు మన

చీకట్లు. బిందువులుపడుటచే ఎగసినవి ధూమపు కందళములే. క్రొంజీకట్లుగాన ధూమపు కందళములతో సాటి. సూర్యుడు పూర్వముగా నస్తమించెనయు, చుక్కలు తలసూపెనయు, వెంటనే సందేమనక చీకట్లు చూపట్టెననియుఁ దాల్పిర్యము. సంధ్యలము ఉత్కటమనుటచే పూర్వముగా నాఱక కొంత వెలుగుచుండుట వ్యంజితిము. మొలక చీకట్లు పర్యవసాయ మిక్కుటమయిన సంజ కెంబాయ కొంతతీసియుఁ గొంతవెలుగుచును నుండెననియు వ్యంజితిములు. 'నట...మణి' ఉత్పేక్ష 'తద్వే...రగనె' ఉత్పేక్ష తద్వే...కవే... హింపకము.

మ. అరవిందోదరమూర్తి భానుఁ డపుమాత్ర మ్మోలెంబునకె సంకుచ

త్పరిసీజేక్షణుడై యోనిధిఁ జొంకె న స ధ్యాతితీర్థావర్త మై

నలసెం జీడిటిక ర్మోగుల్ జగతివై న నిమ్నాన్నతాభాగమల్

సరిఁ గావించుచు సర్వతోముఖమహానారసనారంబులన్.

11

అ. ఇట విష్ణుసూర్యపరమగ సర్వద్రవ్యము. అరవిందోదరమూర్తి = (తామర బొడ్డునందుగల) విష్ణువుయొక్క మూర్తిగలవాఁడు, ('నాయం కాలేన్ద్రయంవిష్ణుః' అని ప్రమాణము) అని యర్థము. తామరకడుపువలె ఎఱుపమున మూర్తిగలవాఁడనియర్థమును, అనుభవము = సూర్యుడు, అపుడు, ఉత్పేక్ష తంబున - (ఉత్పేక్షయనగా 'గ్రీష్మ ఉత్పేక్షపరిపాఠ' 'గ్రీష్మ ఉత్పేక్ష' అ. అని ఎండయును వేసవియును గనుక) ఎండయొక్క ముగియుక యందు ఎండ వేడమి తీతితోగా నని సూర్యపరమ - (గ్రీష్మ రువుయొక్క కడపల కాఁగా నని విష్ణుపరమైన యర్థము - అనగా వర్ష రువు రాఁగాననుట), సంకుచత్ . . . క్షణుడై - సంకుచత్ = వెనుగుడుచున్న, సరసీజ + ఈక్షణుడై - (సూర్య) ఈక్షణములవంటితామరలు గలవాఁడై - (విష్ణు) మూర్తిపడుచున్న తామరలవంటి కన్నులుగలవాఁడై, పయోనిధి = (పయశ్శబ్దము 'పయః క్షీరంపయోంబుచ' అ. జలమందును పాలునందును వర్తించును గనుక) పడవంటి సముద్రములో, చొరక = ప్రవేశింపఁగానని యర్థము. పాలసముద్రములోఁ జొచ్చిపవ్వలంపఁగా నని యర్థాంతరము, విష్ణువు వర్ష రువురాఁగానే క్షీరసముద్రశాయి యగుట ప్రకటము ఇందే. వర్షాశరత్ 'సామానాధి కరణ్యశక్తి కచటన్...నిద్రామద్రాను గతిప్రబోధములు' ౧ ఆశ్వా. అని యున్నది. సంధ్యాతితిత్ పూర్వమై = సంజయ నెడు మెఱపు తొలుతగాఁ గలిగినదై, చీకటి కార్తాగుల్ = చీకటి యెనెడి నల్లని మేఘము, జగతిపై = భూమిమీఁద, సర్వతో...ప్రసారంబుల్ - సర్వతోముఖ = అన్నివైపుల వ్యాపించిన, మహాసార = మిక్కిలిబలిమిగల, ప్రసారంబుల్ = నిగుడుటలచేత నని చీకటిపరము - సర్వతోముఖ = ('కబంధముదకంపాథః పుష్కరం సర్వతో ముఖమ్' అ.) జలములయొక్క, మహాసార = గొప్పజడులయొక్క ('ధారాసంపాత ఆసారః అ.) ప్రసారంబుల్ = నిగుడుటలచేత - కురియుటచేత నని మేఘపరము. నిమ్నా ... చురుక్ = పల్లముయొక్కయు మెఱకయొక్కయు విస్తారములను సమముగాఁజేయుచు, దట్టంపుచీకటిచేతను మిక్కుటంపు వెల్లువచేతను మెఱకపల్లములు సమములగుట తెలియునది. నెరసెన్ = పర్యేను.

భానుడు అరవిందోదర (విష్ణు) మూర్తిగాన విష్ణువువలెనె 'ఉత్పేక్ష ... నిధిఁజొచ్చి' నాఁడని అభేదాధ్యపనాయనము. విష్ణువు వర్ష రువున శయనంచునగాన యపుడు మెఱపులుదోచి మబ్బులు క్రచ్చి జడివానలుగురిసి మెరకపల్లములు సమముగాఁ గురియునట్లై, సూర్యుడెస్తమించునపుడు సంజతోచి చీకట్లుగ్రచ్చి దెప్పరముగాఁబర్చి మెరకపల్లములు దోడునీయక వ్యాపించుచున్నవి. ఎండ

గోపమూర్తియైన శ్రీకృష్ణునికి, ఇది, చూడకలాపము = నెమిలిపించె, ('కలాపా భూషణే బర్హతూణీరే సంహతావపి.' అ.) దారు... కాముకుడు—దారుకావనమందుఁగల మునిభార్యలకుఁ గామించిన వాఁడు, ఐన, పశుపతికిఁ = శివునికి, ఇది, గళాభరణము = కంఠాభరణము-మెడనలుపని భావము. తారా...దరతఁ = బృహస్పతి భార్యమైన తారయొక్క, అభిసార = అభిసరణమందలి, నాద రతఁ = ఆవరముతోడి కూడిక చేత, త్రిమూర్తిన = ప్రపంచిన, శిష్యులదాముకు = తామరలకు విరోధి యైన చంద్రునకు, ఇది, ఉరోఃసుద్ర యయ్యె = అొప్పున కలంకారమయ్యె ననియర్థము. కళంక మయ్యెననిభావము. (ఇట రాత్రియందహల్యాది కాంతాభిసారమం దాదరససాతు లైనయిం దాదులకు సమయానుసారమయిన తిదలంకార చతుష్టయము ఏకాదశమనోపయోగియై యహల్యాది స్త్రీలకుఁ దదా స్త్రీహేతువయ్యెనని తెలియునది.

ఇదియుంగాక, అభిమతి .. ధాంజనంబు—అభిమతి = మిక్కిలి యిష్టమయిన, నవీన = అప్పు టప్పటికిఁ గ్రొత్తయిన, కర = క్షయమునెడు, నిధాన = నిక్షేపములయొక్క, అక్షి = ప్రాక్షి, హేతు = కారణమున, దివ్య ధాంజనంబు = దివ్యమైన స్థూలచేతి గల్పింపఁబడిన యంజనము, ఐన, దీని పంటి = ఈ అంధకారమువంటి, అనుఁగు = చుట్టమును, కనుఁగవ ... దటంబు = కన్నుల నొత్తుకొనుట ఏమింపియమచు నని యర్థము. కనుఁగవనొత్తుట యనుచో అంజన పక్షమున కన్నులధరించుటయనియు చుట్టముపట్టున ప్రేమ చేత కన్నులనొత్తికొనుట యనియు, చీకటిపట్టున కనుచూపు నడ్డగించుట యనియు నర్థత్రయము గ్రహించునది. నుతింప = స్తోత్రము చేయఁగా, తిమిరంపు గుంపులు ఎసఁగెను. అలం. అంధకారమున కింద్రాదులయందు రత్నిజాలాది రూపసంబంధములేకుం డియు సంబంధమును జెప్పటచే అతిశయోక్తి. 'అభిమతి... ధాంజనము' పరంపరితరూపకము. ఇంద్రాదులకు రత్నాదులైనదానిని కనుఁగవనొత్తుట యరుదుకాదనుటచే కావ్యలింగము. చీకటి ఇంద్ర నీలాదులవనె నలువని యుపమాధ్వని.

తే. తపనుఁడతిమి దురంతనంతమన మతని, సంతతులఁ బట్టితెచ్చి శీర్షములపై ని
జాంకమిడి కాచి విడిచెనా నగ్రకలిత, కజ్జలము లైన గృహదీపకళికలమరె.

అ. అగ్రకలిత కజ్జలములు = అగ్రభాగములందుఁ గూడుకొన్న కాటుకలుగల, గృహదీప కళికలు = ఇంటిదీపపు మొగ్గలు, తపను = సూర్యుని, తతిమి, దురంతసంతమనము = తుదిలేని కటికిచీకటిని, అతనిసంతతుల = ఆసూర్యునియొక్క సంతానములను, పట్టి తెచ్చి, శీర్షములపైని = తలల మీఁద, నిజాంకమిడి = తనలాంఛనములనిలిపి-తననిషాచేసి యనుట, కాచివిడిచెను = క్షమించివిడిచిపెట్టెనో, నా = అనునట్లుగా, అమరె = ఒప్పెను. ఇట, దీపకళికలను సూర్యునిసంతానములుగాను, దాని పయిని కాటుకను సంతమనమువైచిన నల్లనిముద్రలుగాను దెలియునది. పగవానిని బాఱఁదోలినను వానిసంతానములనుఁ దననిషాచేసి కాచివిడిచిపుచ్చుట జయశీలుఁడును దయాకుఁడయిన రాజకృత్యము. అలం. ఉత్పేక్షయు సమాసోక్తియు.

సీ. నటదీశ హాసవిరస్ఫుటిత వేషోండరే, ఖలఁ దోచువరణాంబురకణిక లనఁగఁ
బెల్లుబ్బునిర్దువెన్ నల్లని నెల్ల పదార్థములు మున్గఁ బొడముబుర్రుద్బదము లనఁగఁ
రవికి మందేహానిర్మథనసాధనము లై, వచ్చినదద్విజమంత్రశిర్షము లన
హరిపదంబును సీతుశిరము నై ననభంబు, న నభోగతులు నించునన లనఁగఁ

తే. జరమగిరి యనుమర కాండరజలధిసరణి, దరణి డించిన నతఁడు తరత్సలలమగ్న విమలముక్తాఫలంబులుర వెలికిఁ జొరివె, ననఁగ నవతారకానికారయంబు లడరె.

అ. నవతారకానికాయంబులు=క్రొత్తలయిన చుక్కలగుంపులు, నట...రేఖల—నటత్ = సంధ్యాకాలమందు నాట్యము నేయుచున్న, ఈశ=రుద్రునియొక్క, హాస=అట్టహాసముచేత, విష్ణు టిత=పగిలిన, వేధోండరేఖల=బ్రహ్మాండముయొక్క సగుళ్లయందె, తోచు=కనఁబడుచున్న, వరణాంబు కణికలు=ఆవరణ జలబిందువులతో అనునట్లుగా, బ్రహ్మాండము చుట్టును పయిి మహాజల మాప రించియుండుననిశ్రుతి, శబ్దమునకు కఠినపదార్థములును బీటికలువాలుట గలదు. కనుక, సంధ్యాకాల మున శివుఁడు తాండవముచేయునపుడు పెట్టినపెడనవ్వు చప్పుడుచే బ్రహ్మాండపుఁజిప్పబీటికలు పాఱఁ గా ఆ బీటికలగుండ నన్నలి యావరణమహాజలమునుండి దోచుబొట్టవలె చుక్కలు చూపఁజేసెనుట.

పెల్లు...పెల్లి—మిక్కిలియు ఉల్బణించుచున్న చీకటివెల్లునయందు, ఎల్లపదార్థములు=సకల వస్తువులు, ముగ్ధ=మునుఁగఁగా, పాడము, బుద్ధులములు=నీరుబుద్ధులలో యున్నట్లుగా, రవికి= సూర్యునికి, మందేహానిర్దధన పాదనములై = మందేహరాక్షససంహారమునకు ఆయుధములై, వచ్చిన ద్విజమంత్రవర్ణములన=వచ్చిన బ్రాహ్మణ మంత్రాక్షరములతో యున్నట్లుగా, సూర్యుని ఉదయాస్త మయ కాలములందు మందేహాదిరాక్షసులు వచ్చి నిరోధింపఁగా ఆనమయములందు బ్రాహ్మణోక్తముల చేత నియ్యఁబడు మంత్రార్థ్య జలబిందువులు వజ్రాయుధపాములై యారాక్షసులను వధించు చున్నవని ప్రసిద్ధము. ఇందులకు స్కాందమున, 'మన్దేహదేహనాశార్థ ముదయే స్తమయే రవిః, సమీ హతే ద్విజోత్సవమంత్రతోయాంజలిత్రయమ్'. అక్షరములు తెలుపు గణములొనదనుటకు నిండే, 'రమణీయాశ్చ సరాకృతింబాలు వర్ణ శ్రేణిపీణానులాపముచేరిం గరఁగించి' యని యున్నది.

హరి...నభంబున=విష్ణువునకు పాదమును శివునకు శిరస్సునయిన యాకాశమునందు ('వియ ద్విష్ణుపదమ్' 'శ్యామకే శోభనోభీమః' అ) నభోగములు = దేవతలు, నిచు = పూజచేసిన, నలనం గ=పుష్కలలో యున్నట్లుగా. చరమగిరి...కాండ=అస్తాదిక్షు నెడు ఓడనరంగు, జలధిసరణి= సముద్రములోని మార్గమందు, తరణి=సూర్యుని, డించిన=దింపఁగా, అతఁడు = ఆసూర్యుఁడు, తత్...ఫలంబులు—ఆనమద్రపు జలములందు మునిగియున్న అన్నపు ముత్తెములచిప్పలను, వెలికి, తొనిపె ననఁగ=బయటికిఁదెచ్చెనో యున్నట్లుగా, అడరె=పర్చెను, ముత్తెముల సలాపకులవారు ఓడలలో మనుష్యుల నెక్కింపుకొనిపోయి ముత్తెములును సముద్రముపట్టిన మనుష్యులను లోనికి దింపఁగా వారు మునిగియుత్తెపుఁజిప్పల నేరి పయికిఁ దెచ్చుటగలదు. అలం. 'నట...కణికలనఁగ' ఉత్పేక్ష. 'పెల్లు...బుద్ధులములనఁగ' ఉత్పేక్ష. 'ఇల్లపెన్నె' యను హాసామముచే అనుప్రాణి తము. 'రవి...వర్ణములనఁగ' ఉత్పేక్ష. 'హరి...నలనంగ' ఉత్పేక్ష. హరిపదవిష్ణు శిరశ్శబ్దగత కావ్యలింగానుప్రాణితము. 'చరమ...చారివెనఁగ' రూపకానుప్రాణితమైన ఉత్పేక్ష.

చ. ఘనతరగాఢ సంశయసకల్పమహోదధి సన్న యోకముల్

తనఃకుసయాకుణమృతి నితానము వేరిరజోగుణంబుచే

ననుప్రపడె నృజాపఁ గమరలాపము నై ద్విజరాజ రానమ

ర్చినధవళాబ్జిత మనఁ గ జెన్నలరెం దొలితెచ్చు తూర్పునన్.

అ. కూర్పునకొ, తొలితెల్పు = మొదటమొదట దోచుధవళిమ, ఘన...దధి—ఘనతర= మిక్కిలి యధికమైన, గాడసంతమస=దట్టపు కటికిచీకటియనెడు, కల్పమహోదధి=ప్రలయము ద్రము, సన్న= తీసిపోయిన పిన్నుట, లోకములో, తన...గుణంబుచేత—తనయువయకాలపు నెఱ్ఱనికాంతిసమూహమనెడు రాజసగుణముచేత, అనువుపడక = పాండికపడునట్లు, సృజింపక = నిర్మించుకొనుట, రజోగుణ మరుణసర్వమనియు, సృష్ట్యాదివ్యాపారాత్మకమనియుఁ బ్రసిద్ధము. ద్విజ రాజు=చంద్రుఁడు, కమలాసనుఁడై=బ్రహ్మయై యనియర్థము. తామరలను దిరస్కరించినవాఁడైయని భావము. రాజు=రాజుగా, ద్విజరాజుగనుకఁ గమలాసనుఁడైనాఁడని స్ఫూర్త్యును గ్రహించువది. అమర్చిన, ధనశాఖ పీఠమనక=తెల్లదామరగ దైయాయన్నట్టుగా, చెన్నలరె=ప్రకాశించినదయ్యె. రజోగుణము ఎఱుపును గ్రహింపకయును, కనుక దానికి నచట ఉదయూరుణద్యుతివితానము పేరి టిదిగాను సృష్టికర్తృస యుక్తుగాను జెప్పబడినది. సంతమసము ఘనతరగాఢము. కావుననే కల్పవయోనిధిగాఁ జెప్పట. లోకములన్నియుఁ గల్పవయోధివలెనే ఘనసంతమసమును కబళించిన దనుట. అలం. క్లేషమూలకమైన యుత్పేక్ష. చంద్రుని యువయమందు ఆరుణద్యుతి యెట్లనఁగా చంద్రోదయము దెలుపు కలిసిన యెఱుపుతోఁగూడినది. ఇందులకు,

తే. లలితకాశీర భవసమాంభకర్ష, పాటలంబైన నీమహాంబుబుతోడ

నొరయుఁగాన భవత్రేలిఁమోగ్యమైన, పాడుపుగుబ్బిల బొడ తెంచుపూర్ణవిధుఁడు.

(శృంగారఁష. ౫. అ ర౨.)

ఇట 'పాటలం' బనుటచే తెలుపుగలిగిన యెఱుపునుదెలియునది. లోకములునునుట యవగా కల్పవయోధి పరముగా నశించుటయనియు కటికిచీకటిపరముగా ఎంతమాత్రమును గనబడకుండుట యనియుఁ దెలియునది. సృజించుటయనఁగా మరలఁ బుట్టించుటయనియు, మరలఁ గనబడఁజేయుట యనియుఁ గ్రమముగాఁ దెలియునది. కటికిచీకటి లోకములఁ గన్మననియు చంద్రోదయసూచక ముగాఁ దూర్పునఁ దెలుపుకోఁచెననియు ఇకఁ జంద్రుఁడెఱుపుగలసిన తల్లినికరణములతో నుద యించుననియు వెన్నెల్లచేత లోకములు తేటపడఁగలవనియుఁ దామరలు మొగుడుచున్నవనియుఁ దాత్పర్యము.

మ. హరిదంభోరుహలోచనలో గగనరంగగాభోగరంగవ్రతమో

భరనేపథ్యము నొయ్య నొయ్య నడలింపక రాత్రిత్రైలోషికి

వరుసక మాక్తికపట్టముక నిటలముక వక్రంబును దోచె నా

హరిణాంకాకృతివోల్పై రేకయి నగంబై బింబమై తూర్పునక. 17

అ. హరిదంభోరుహలోచనలో=దిక్కులనెడు తేఱుకంటులు. స్త్రీలు, గగ...ధ్యము—గగన =ఆకాశమనెడు, రంగాభోగ్యనాట్యస్థానము నిడునందు - నాట్యస్థానమున దంతటను, రంగత్ = ఒప్పుచున్న, తమోభర=చీకటికొంపనెడి, నేపథ్యముక=తెరను, ఒయ్యకొయ్యక=మెల్లమెల్లగా, నడలింపక=తొలఁగఁదీయగా, రాత్రిత్రైలోషికి=రాత్రియనెడు ఆటకత్తె. వరుసక = క్రమము గా, మాక్తికపట్టముక=ముత్యాపట్టయును, అనఁగా తొనటికిఁబయి ముత్యలజంపులతోఁగూర్చి యడ్డముగాఁగట్టుకొను పట్టయనుట, నిటలముక=నొసటను, వక్రంబునుక=మొగమును, తోచె నాక=కనఁబడెనోయన్నట్లుగా, హరిణాంకాకృతి=చంద్రునియొక్క రూపంబు, రేకయి=రేఖాకార మై, నగంబై=నగఁబాడై, బింబమై=గుండ్రనై, తూర్పునక, పోల్చెను.

సేవభ్యమనఁగా తెర 'సేత్రయోః పథ్యమ్ సేవభ్యమ్' అని వ్యుత్పత్తి. ఇది పృథోవదరాదిగా ములోనిదిగాన 'త్ర' కారలోపము. నర్తకి తొలుత సేవభ్యముననుండుట. 'సేవభ్యాంతరితా భూత్వా నర్తకీన్యత్తమాచరేత్' (న్యత్తప్రస్తారము) తమస్సుయొక్క (భర'ము) పెల్లిదముచెప్పటచే, గగన రంగముయొక్క (అభోగము) అనఁగా నిండుపఱపున, రంగత్ = ఒప్పుచుండినది. పెల్లిదమగుటచే ఆకాశము విరివియుంతయుఁ బరివియుండెననుట. చంద్రుఁడు, మొదటరేకగా నుండుటచే ముత్యాల పట్ట సగముచూపట్టఁగా, నిటలము; (బింబము) గుండ్రనై కనఁబడఁగా వక్త్రమునని క్రమాలంకారము. పరుసకఁడోచునేల? సేవభ్యము సడలించుట 'ఒయ్యనోయ్య' గాన. చీకటి తూర్పునుండి మాసి తక్కినదిక్కులందు గ్రమ్మియుండుటచే తూర్పునుండి యాచీకటితెరను తక్కినదిక్కులనెడు స్త్రీలు తీసిపెట్టుకొనిరనిచెప్పట. 'హరిణాంకాకృతి' అనువిశేషణము రాత్రినలుపు కాన. చంద్రుని లోని హరిణరూపమయిననలుపు రాత్రియొక్క అచ్చంపుమేనిచాయ. ముత్యాలపట్టే ముత్యములచేత నయినది గావునను నోసలు అరచందురునివలెను మొగము నిండుచందురునివలె నుండును గావునను చెలువల మొగంబు తెలిమొగంబని వర్ణించుటయుగలదు గావునను, ముఖరేఖార్థపూర్ణభాగములు మాత్రము తెల్లనిచంద్రుని భాగములవలె నుత్పేక్షితములని తెలియునది.

చ. తనుఁ గడుపారఁ గాంచినసురధానిధిఁ గ్రాంచుమహార్యకీలముల్
కనదుదయాంశుదంభమునఁ కైకొనివచ్చి యరివ్రజంబు నె
వ్వనమున వైచి పాండురుచిరమండలకీర్తికలాప మొందు నిం
దునిమొయిఁ గందుఁజొచ్చె సతిరదుర్భరతద్భరణప్రసంగతిన్.

18

అ. తనుఁ కడుపారఁగాంచిన సుధానిధిఁ = తన్ను అనఁగా చంద్రుని కడుపునిండ కన్ను జి పోలనముద్రుని, గ్రాంచుమహార్యకీలముల్ = ఉడికించుచున్న పెద్దవయిన బడబాగ్నిజ్వాలలు జ్వాలలకీలకబ్బములు ప్రభులింగింబులు 'ద్యయోర్జ్వాలకీల' అ), కనత్ ... దంభమునఁ — ప్రకాశింపమన్న ఉదయించునట్టి కీర్తిముల నెడి నెవముచేత, కైకొనివచ్చి, అరివ్రజంబు నెవ్వనమునఁ = మగవారివర్ణముయొక్క హృదయమందు అని యర్థము — (అరి యనఁగా చక్రము. తన్నులమున చక్ర చక్రము చక్ర నామములన్నియుఁ జక్రవాకమునకును జెల్లును. 'అరిదరకరుఁడై, సుమనో, పరభరణ దీప్తిఁడై యవారిలెల్ల, మౌనభాసురుఁడై, నరసింహుండోష్ఠ' నని నరసరాజీయుము. చక్రవా హృదయమందహావము.) వైచి, హృదయమందు, బడబాగ్నివైచుటయనఁగా మిక్కుట మయిన లోకాగ్నిని బుట్టించుటయని తెలియునది. పాండు... లాపము — పాండుర్బుచిమండల = తెల్లని కిరణముల వెన్నెలలపటలము. అనెడు, తెల్లనికాంతిసమాహమతోఁగూడిన, కీర్తికలాపము = కీర్తి సమాహమము, ఒండుబుదునిమొయిఁ = పాండుచున్న చంద్రునిదేహమందె, అతి... సంగతిఁ — అతి ముర్ఖర = మిక్కిలిభరిత నిలవికాని, తత్ = అబడబాగ్ని జ్వాలయొక్క, భరణ = మోచుటయొక్క, ద్రవసంగతిఁ = కూడికము, కందు = కమిలి ధ్వంసమగుటలు - అగ్నిబొల్పుటచే మాఁడికలిగిన మచ్చ మువట్టు లోచెను.

హార్యకీలములమీఁద 'తను... సుధానిధిని గ్రాంచుట' అని ఉదయాంశుదంభమునఁ దెచ్చు చున్నతను తూర్పునుండి కదలికొనినదియును. కాన యప్పు దాసముద్రమునందుండి హార్యజ్వాలలను బుట్టించునాడు. కాలదగ్గరఁ దెలుపనుట ప్రసిద్ధము. అట్లు తండ్రినిగ్రాంచు బడ

కాగ్నినిదీసి శత్రువులహృదయములందుఁ బెట్టుట మహాకార్యకృత్యము. కావుననే 'పాండు...కళాపము.' అంతటి కీర్తి ధావశ్యములతో నల్లనిమచ్చయేమి. మోచితెచ్చిన యాబడబాగ్నిచే మాఁడి యేర్పడినమచ్చయది. ఇది వీరచిహ్నము. వీరులకు యుద్ధాదులవలని గాయములు మొదలగు వికృత చిహ్నములు వీరభూషణములుగాన కీర్తికిఁ గొఱుతలేదు. 'జౌర్వకీలములే' 'మహాత్' అయినవికాన 'కనత్' అంశువులుగా అపహ్నతి. చంద్రుఁ డెఱుపుచాయలో నుదయించెననియు, చక్రవాకములకు విరహాగ్ని మిక్కిటమయిపాసెననియు, తెల్లనిపండువెన్నెలలు పర్వెననియు, చంద్రునినడుమ కలంకము గానిఁగించుచుండెననియు భావము. పూర్వపద్యమున 'బింబమై' అనుటచే ఇంచుమించుగా నిండుపండురూఁడె కావచ్చునుగాన 'పాండురుచిమండల'ము చెప్పఁబడెనని తెలియునది. అలం. 'తను...వైచి' సాపహ్ననంబగు నతిశయోక్తి. 'అతి...సంగతి' గమ్యాశ్చేష్టిక సమాసోక్తియు.

మ. పటుతారాపటఖండమండితనిజప్రపాగంశుధారాపరి

స్ఫుటసూత్రంబులఁ బ్రోగువాటి వెన నంభోవాహమాన్తాఖ్య మా

నటవిం బ్రాక్తనభిల్లమాళిమణి వేట్రూడ౯ మదానేకప

చ్చట లోదంబులఁ బడ్డయట్లు తమముల్ ౧ జాతొబిలశ్రేణికిన్. 19

ఆ. ప్రాక్తనభిల్లమాళిమణి = పురాతనపు పెఱుకువాఁడయిన శివునియొక్క తలమానికమయిన చంద్రుఁడనెడు, ప్రాతయెఱుకు తలమిన్న, అంభోవాహమాన్తాఖ్యము = మేఘమార్గమయిన ఆకాశము అనెడు, అటవి = అడవియందు, పటు...సూత్రంబులఁ — పటు = దృఢమయిన, తారాపటఖండ = చుక్కలనెడు గుడ్డపేలికలచేత, మండిత = బిప్పుచున్న, నిజ = తనవియగు, ప్రపాగంశుధారా = ఎడతెగక నిగుడుచున్న తొలుతటి కిరణములనెడు, పరిస్ఫుటసూత్రంబులఁ = చక్కఁగాతెలియు త్రాళ్లచేత, పోగువాటి = పోగుత్రాడుచుట్టి రాఁబఱిసి. [ప్రోగువారి అని ముద్రణపుప్రతిపాతము. అందులకుఁ గూడఁ బాతినవాఁడై యని యర్థము వ్రాయఁబడియున్నది. పోగువాటియనియే వ్రాఁతప్రతీతిలందున్నది. చుట్టును ప్రోగుపాతించుట దానిని మెకము తగులఁగానే యది కదలుటచే దానిరాక యెఱుకులకుఁదెలిసి యెచ్చరికతోను నాయితపాటుతోను నుండుటకు ఇందులకు. మనుచరిత్రమున 'గాలిపరికించి తిగువదెన దొడ్డివల పన్నియెగువ, పాలిమేర బారాదియగు దూరంబేగఁ బోగువాటించి యత్నాిటవలమోవం దెరలెత్తి. (మను. చ. అ. 37 వచ)

వేట్రూడ౯, మదానేకపచ్చటలు = మదపుటేనుగుల గుంపులు, ఓదంబులఁ = కపటపు గుంటలను. (ఏనుగులకు ముఖ్యముగాను మతీయు వృషభాదులకును వేటకాండ ఓదములుత్రవ్వటకలదు. 'వలయురి యోదముగాలము, కలిగికదామృగముఁ బక్షిగజము రుషము ద,తొలు పట్టుదురు.' (భార. కాంతి. ౪. ఆ.) 'పల్లియలువైచి యోదముల్ పెల్లుద్రవ్వి'యను చోటను త్రాళ్లువైచుట తెలియుటంబట్టి యిట పోగువాటి యనుపాతమే సరసము. ఓదములనఁగా నడవిలో వేటకాం ద్రైనుగులను బట్టునపుడు వాని మోసపుచ్చెడుకొఱకు నిర్మించునట్టి కపటపుగుంటలు.) పడ్డయట్లు, తమముల్ = చీకట్లు, బిలశ్రేణికి జాతెను = బిలములవరుసలలో జొచ్చెను.

'ప్రపాగంశువులు' ఉదయమునప్పటికిగాన అవియే చాలనిడుదలుగా నిగుడుటచే 'ధార' లనుటయు; దానిచే సూత్రంబులఁ ప్రోగువాటులయు. ఆకాశమధ్యగతుఁడుగాని ఆపరదిగతుఁడుగాని యగుచంద్రుని కిరణములంత దీర్ఘములుగాఁ జూపట్టవు. అప్పటికి గుహలందును, చీకట్లు దట్టముగా

నుండవు. కావుననే సూత్రసామ్యమునకైన నిడివికిని, గుహలందు చీకట్లును దాగనిచ్చునంతటి పలుచన కును, ప్రాగంశువులనబడెను. 'తారాపటఖండము' దానికి గుడ్డపేలికలుచుట్టుట, 'పటు' అత్రాటి దార్థ్యముతోఁజకు. 'ప్రాకృతభిల్లమాలిమణి' పెక్కుసంవత్సరములుగా వేటయందాటితేలిన బలుదిట్ట కావుననే యేనుఁగు లోదములంబడుట. చంద్రునికిరణములు ప్రసరించెననియు వెంటనే చంద్రుఁ డుదయించెననియు నంత చీకట్లులు విచ్చిపోయి వెన్నెల ప్రకాశించుచుండెననియుఁ దాత్పర్యము. అలం. రూప కానుప్రాణితమైన ఉత్పేక్ష.

మ. ఉదయోల్లాఖల మెక్కినిక్కి సహజాంగకోపేంద్రసంయుక్తుడై

చద లోబూద శశాంకనీరి కరవిస్తారంబులం బట్టి బి

ట్టదుమం గాతెఁ జకోరగోపతతిపాత్ర లై చంద్రికాక్షీరముల్

పొదవెఁ ఘూర్ణితదుగ్ధధామనిబిడత్రప్రోద్భూతసంరంభముల్.

20

అ. శశాంకనీరి=చంద్రుడనెడు బలరాముఁడు, సహజ...యుక్తుడై=తనలోఁగూడఁ బొడ చూపిన, ఆంక = చిహ్నమునెడు, సహజాంక=కూడఁబుట్టిన శ్రీవత్సమును లాంఛనముగల, లేక సహ జాంక=తోడఁబుట్టినవాడనెడు, ఉపేంద్ర=కృష్ణునితోడ, సంయుక్తుడై = కూడినవాడై, ఉదయ ఉల్లాఖలము=ఉదయావలమునెడు తోటిని, ఎక్కి, నిక్కి, చదలు అలోబూద=అకాశమునెడి బూద కుండను - అరఁగా ఉక్తిపైనున్న పాలకుండను, కరవిస్తారంబుల=కిరణవిస్తారములనెడు చేతులు చాచుటలచేత, పట్టి, బిట్టు అమరు=గట్టిగాఁబట్టఁగా, చంద్రికాక్షీరముల్=వెన్నెలలనెడి పాలు, చకోరగోపతతిపాత్రై=వెన్నెల పులుఁగులనెడు (సహచరులయిన) గొల్లవాండ్రసమూహమునకు పాలు పడినదై - వారికబ్బినదైయనుట, ఘూర్ణిత...రంభముల్—ఘూర్ణిత=తిరుగుడుపడుచున్న - చిమ్మిరేఁగు చున్న, దుగ్ధధామ=పాలసముద్రమనెడు పాలుంచునింటియందు నిబిడ=దట్టముగా, ప్రోద్భూత= పుట్టుచున్న, సంరంభముల్=జలసంరంభములును—(కలకలులనియు) పొదలెఁ = వ్యాపించెను - పుట్టెను. చంద్రోదయమున క్షీరసముద్రము మిక్కిలి ఉప్పొంగెననియర్థము. (పాలంతయుఁగాటి గొల్లలపాత్రై నశింపఁగా నది యుంచిన యింటిలోనివారు చూచి కొల్లపోయెనని గలకలమును పెట్టిరని భావము).

పొదవెఁ-ఇది ఒదవుయొక్క రూపాంతరమైన నిచటసర్గము మఱింత పొంకముగా నుండెడిని. అయినను 'పూనుపాదవుల కాదిలోపం బొకండువచించె. అది నిరాకరంబు' అని చిన్నయ్యసూరిగారు విధించియుండుటచే, వ్యాప్త్యర్థమిట చెప్పఁబడెనని తెలియునది. చంద్రుఁడు కళంకయుక్తుడై యస్తా ద్రిపై నుదయించెననియు, చంద్రికలు చక్కఁగాఁ గానెననియు చకోరములు చంద్రికా స్వాదనముఁ జేసెననియు, పాలసముద్రము చిమ్మరేఁగెననియుఁ దాత్పర్యము. రూపకసంక్షిప్తమైన ఉత్పేక్ష.

కా. ఆవేళం బతినంభమానుగుణ గంగాంభో ఝరంబుల్వల్

ద్యోవీధిం దెలివెన్నెలల్ నిగుడ నింగదుం డందుఁ గ్రీడించు దే

వావానద్విప మయ్యెఁ దన్తథితశుభ్రాబ్జంబు లై తాతెఁ దా

రావర్గంబులు తత్కరోదకములై శరాలెం దుమారాంబువుల్.

21

అ. ఆవేళ, తెలివెన్నెలల్, పతి...వరె—పతి = పెనిమిటియొక్క, సంభవ = ఉత్పాదమునకు - చిమ్మరేఁగుటకని భావము, అనుగుణ=అనుకూలములయిన, గంగాంభో ఝరంబుల్

వలె=అకాశగంగ జలప్రవాహములో యున్నట్లుగా - (పతియగు సముద్రుఁ డుప్పొంగి చెలరేగఁగా నతనిభార్యయైన యాకాశగంగయుఁ దాను నుప్పొంగుటకు సూచకముగా వెల్లివొడిచెనో యన్నట్లు నకుటఁ బట్టి 'అర్తారక్త ముదితాహృష్టే ప్రోషి తేమర్తినాకృశా'మృతేమ్రయేత యానారీసా స్త్రీక్షయా పతివ్రతా' అను పతివ్రతా నియమముచొప్పునఁ బతిసంతోషింపఁగాఁ బతివ్రత గావున గంగయు సంతోషించినదని తెలియుచుంది. ఇందుండు = చంద్రుండు, అందుఁ=ఆ వెన్నెలరూపమయిన గంగా ప్రవాహమందు, క్రిడించు=విహరించెడు, నేవావాసద్విపసు = దేవలోకపు ఏనుఁగు-విరావతము, తారా వర్గంబులు=నక్షత్రసమూహము, తత్...బంబులు—ఆ (చంద్రరూపమైన) యైరావతముచేత, మధిర= కలంచి నలంపఁబడిన - తున్ననియులు చేయఁబడిన, శుభ్రాబ్జంబులై=తెల్లదామరపువ్వులో యున్నట్లు, తాతై=దిగుపాతెను - కాంతిమాసి డిందెననుట, తుషారంబువుల = మంచు తుంపురులు, తత్ కరోదకములై = ఆచంద్రుఁడనెడి యైరావతముయొక్క తొండమువలనఁ జాతిన (యాకాశగంగా జలముల) జలబిందువులో యున్నట్లు, రాలెను.

చంద్రోదయమయిన సముద్ర యుప్పొంగి రేఁగెననియు, ఆకాశమందుఁ దెల్లని వెన్నెల వెల్లికలు గానెననియు చుక్కలు గాంతి మానెననియు మంచుగురినెననియు తాత్పర్యము. ఏనుఁగులు జల ములం దీఁగులాడుటయు అందలి తామరలు చెల్లచెనరు సేయుటయు, తొండముల నీరెక్కించి తొని తుంపరలుగా నెగఁజలుటయుఁ బ్రకటములు. అలం. ఉత్పేక్ష.

సీ. మిత్రాధికారంబు శ్రీ మీఱరా దని కాక, వెనఁ బట్టపగలు గాఢవింపలేదె
మ్రాఁకుల క్రిందిసోమరు లెంత యనికాక, మలసి నీడలరూపు శ్రీ మాపలేదె
బాడబాక్షేప పాపశ్రమున కోపక కాక, యార్వాగ్ని నయినఁ శ్రీ జల్లార్పలేదె
రాజకాంతాకృతిప్రతిసర్గ మని కాక, శిలలెల్ల సరసముల్ శ్రీ సేయలేదె

తే. జగతినిదియనిజగములుగనొగడనెగడె, హరునితలయెక్కి వెలిదమ్మినడఁగఁద్రొక్కి
కలశవారాశి నెవ్వనఁ శ్రీ గలయఁ బ్రాఁకి, కుముదరుచి నేలి కాముదీరనముదయంబు.

అ. కాముదీ సముదయంబు = వెన్నెలల సమూహము, మిత్రాధికారంబు...కాక=(మిత్రుఁ డనఁగా చెలికాఁడును సూర్యుఁడును) చెలికాని యధికారమును జవదాట రాదనియేకాని యని యర్థము. (సూర్యాధికారము మీఱరాదనికాకయని యర్థాంతరము) వెనక్, పట్టపగలు గావింపలేదె= శీఘ్రముగా పట్టపగలుగానే చేయఁజాలదా - చేయనే చాలుననుట—(పగలు కావించుట సూర్యాధి కారమని భావము.) (మ్రాఁకుల...కాక=చెల్లక్రిందఁ బడియుండెడి మిక్కిలి సోమరులయిన వారలు ఎంతమాత్రపువారనియేకాని, మలసి=వ్యాపించి, నీడలక్, రూపుమాపలేదె=నశింపఁజేయఁజాలదా- అనఁగా నీడలనలుపు రూపును దెలుపుచేయఁ జాలదాయనుట. ఇక్కట నీడలే సోమరులన్నాడు. బాడబా...కాక — బ్రాహ్మణుల నాక్షేపించు దోషమునకు, ఓపకకాక = సహింపకయేకాని, (బడబానల మార్పుటయని యర్థాంతరము) జౌర్వాగ్నినైన్ = (సముద్ర జలమందుండియు అఱిని) బడబాగ్నినైనను, చల్లార్పలేదె=చల్లఱునట్లు చేయఁజాలదా - చేయఁజాలుననుట. బాడబశబ్దము, బ్రాహ్మణునందును జౌర్వాగ్నినందును వర్తించును. జౌర్వాగ్ని బాడబుడని—(అనఁగా బ్రాహ్మణుడని) అడంపక విడిచినదనుట. బాడబమని నామము గలిగియున్నదని భావము. రాజ...కాక=రాజాంతః పుర స్త్రీలయొక్క ఆకారములకు ప్రతిస్పృహయియే కాని - చంద్రకాంత శిలాకార ప్రతిస్పృహ

యని భావము. శిలతెల్ల సరసముల్ చేయలేదె = తాలవన్నిటిని నీరుగాఁ జేయఁజాలదా. చంద్ర కాంతపుత్రులై కరఁగునది. తక్కిన తాలవగుండఁ గరఁగునేని చంద్రకాంతపుత్రుల కది మాత్రమే చున్నది. ఇక్కడ 'రాజకాంత' అను శ్లేషముచేత నిది నిషిద్ధము గావించినాఁడు.

జగతిఁ ఇదియని, జగములు=లోకులు, పొగడఁ = పొగడునట్లుగా, హరునితలయెక్కి= తెలుపుచేత హరుని మించినదైయని యర్థము—(హరుఁడు చంద్రుని తలయందుఁ గలవాఁడు గనుక నతని శిరసునందు పర్వయనియు లేక హరునిశిర మాకాశముగనుక దానియందు వ్యాపించియునియు నర్థాంతరము) తెలివయ్యిక్ అడఁగఁద్రొక్కి= తెలుపునందు తెల్లదామరను మీటి (తెల్లదామరను మొగుండఁజేసి యనియు తనకాంతిచేత వన్నెమాషియనియు నర్థాంతరములు.) కలశవారాశి...ప్రాణి= పాలనముద్రముతో సాటియై, (పాలనముద్రముతో నేకీభవించి యనియు దానిని కఱగించికొనియు ననియు నర్థాంతరములు) కుముదరుచినేలి= తెల్లగలువకాంతి నతిశయించి. తనకాంతిచేత తెల్లగలువ కాంతిని బోషించియుని యర్థాంతరము. నెగడఁ=విజృంభించెను.

ఇట సూర్యుఁడు, ఔర్వుఁడు, చంద్రకాంతమును వానికిఁగల మిత్ర, బాడబ, రాజకాంత ములను పర్యాయములనుగొని వాని యర్థాంతరములగు చెలికానిని, బ్రాహ్మణుని, రాజస్త్రీని నుల్లల ఘోషరాదను కాస్త్రీనియితిని శ్లేషశక్తిచే సంతరించి నిషేధములను సమర్థించినాఁడని తెలియనది. మ్రాకుల క్రిందిసోమరులు, ఇంటిపంచె కాక నేలపఱపులేక చుట్లు ఆవరణములేక చెట్లక్రిందనే కాలు నేయియుఁ గదల్పులేక పడియుండువారు అలిమాత్రము సోమరులుగాన వారిని సరకునేయమి. చెట్ల క్రింది నీడలు తొలఁగిపోక క్రిమముగానుండుట ప్రకటముగాన సోమరికిసామ్యము. ఇందు అతిశయోక్తి యలంకారము.

వ. (a) వెండియు నఖండశశిమండల కుండలితకుసుమకోదండ కాండాసన హిండిత కరకుముదకాండ ప్రకాండతాండవిత పాండురపరాగమండలంబున మెండుకొనుచు (b) నిండాఁ విరిసిన బొండుమల్లియల తండంబులు బొదలు మృదుల దలపుటాంత రంబుల వడిగొనిన తేటతేనియం దోచిన శిశిరకరకిరణ సారంబులుత్ఫుల్లహల్ల కపరాగ మధురాచ్ఛ మత్స్యందికా పుంజుంబులం బొరలించి పుక్కిల్లకు వెక్కి సంబుగా ముక్కునబంటి మెక్కిమెడలు నిక్కించు చలచ్చంచు నుండరీబృందం బుల యానందబాష్ప బిందునందోహంబులం గ్రండుకొనుచు (c) జగిమిగులుతోగల దొరనిగనిగల మిగులంబుగులు కొనునెగులునం దనమగని నగఁజిత వనప్రదేశం బుల నరసియరసి వేసరి యోనరిలి సరసీమధ్యంబునం దననీడఁజూచి కంటిఁగంటి నంటుకానిననుచు నంటంబోవ నదియునుం దపులకవలఁ జననాసన్నుండయ్యు నొల్లండువల్లభుండేల యని యుసురుసురనుచు, నసురున్నరై సొక్కుచక్కవ జవ రాలి బహువిధా విలవిలాపంబులకుం గనికరించిన తెఱంగునం గరంగు కురంగ ధగకాంత కందలంబుల జలజలని తెలిసీటి జాలునం గ్రాలుకొనుచు, (d) నచ్చ వెన్నెల విచ్చలవిడిఁ బెచ్చువెరిగి పచ్చతామానికంపుఁ జిప్పలం బరిశుద్ధాన పగబు నించకయ నిందినట్లుండఁ జుచలనఖాంచలంబులం బయలు చిందించు

వారును(౯)బూర్ణ శాస్త్రంబులం దోచునిండుచందురుం బిండియమృతం బని వాసి
 తానవంబుఁ గ్రోలుచుఁ గలంక శంకంగలువజేకు దిగిచివైచువారును, బ్రతి
 ఫలితతారకంబులు ద్రాక్షాఫలంబు లని రి త్త చప్పరించువారును, నిజాననాం
 భోజభోజనంబులం బట్టినమై రేయంబు మగలకుఁ ద్రావించునెడ వారు వాసనా
 ర్పిత సహకారపల్లవంబని చక్కెరమోవి చుఱుక్కున నొక్కినం గలకృణిత
 కంకణాంకితకరంబులు విదిర్చుచుం గనీనికలు తెప్పల తుదల నప్పళించుచుం
 గమనీయసీత్కారకంకనాదభేదంబులం గులుకరించుచుం బానశాలా పురో
 భాగసమాననలదకాయమానంబులం బొడము పొడవెన్నెలలఁ బువ్వులని
 యె త్తి ఱువ్వంబోవువారును,(౧౦)కాదంబరీమదోన్మాదంబున మోదములు పెరిగి
 చేదములు చఱచుచుం జిందులుగ నాడుచుం బొడుచుదమ నృత్తంబులకు
 మెచ్చి నెత్తములవగఱపుత్రైచిన యుడుగరులని ముంగిళ్ల రంగుమీఱు
 ముత్యాల యగుంగుల చెఱంగులం దుఱంగలించు మెఱుంగులు కరాంగుళుల
 విప్పి కప్పికొనఁబోవువారునునై (౧౧)యతిప్రబంధ గంధోత్తమా గంధానుబంధ
 బంధుర లగు సిందుర యానలయుడ స్తనాసామణిప్రభాస్తబికంబుల నుల్లసిత
 గల్లసిత లోద్రచూర్ణంబులనున్న మితావటు విలంబిహారంబులఁ బేరెంబులువాతె
 నో యనం (౧౨)గొన్నియెడల నున్నత చంద్రశాలా బహిరంగణంబుల నడుగులకు
 మడుగులుపఱచి నారనిచరణ కిసలయాయాసంబు లెఱుంగక చందన తిలకం
 బులు గరంగఁ జారుహారంబులెగరఁ జపలమండల హీరకోరకంబులు వెలంగ
 భావిపుంభావసంభావనాపరిచయంబు సంపాదించువెంపునం బంపిళ్లుగూయు
 కలికి కొమరెల మొలకచనుమోసులం దులకరించిన తళుకుసిబ్బెంపుఁ దళతళ
 దళముకొనియెనో యన (౧౩)నొక్కొక్క గడంగడవరాని తమచేడియల బెడంగు
 నుడుగుల నడుగు లామడలుగా వచ్చి యభినవవిహారహర్త్యంబులు సొచ్చిశాల
 కుంభ స్తంభంబుల నత్తమిల్లి యుత్తరీయంబులుపట్టి తివియ నీడిగలంబడుచుం
 దనులతల యడంకువలండఱఁగని వడంకులదను తానముడినడలు నిద్దంపు వలు
 వలదరిచాటునంజరణాంగుళి దంశికలం బట్టి నుసిమిన మిట్టిపడి యిట్టటుఁగడల నేరక
 వరులహృదయపంజరంబులుదూఱియెట్టకేలకుంజిట్టకాలకుంజెవియొగ్గిన సిగ్గరిక త్తి
 యలు వాతాయనంబుల డగ్గఱ మెలంగు చలనిగ్గుల గనింగని లొంగి చూచు
 ధూర్తసఖినుస్థిత వదనంబని యదరిపడి పొదవుకొన్న నున్నచేలలఁ జిన్నారి
 నఱికలఁ జెన్నారు మినమినలఁ గన్నంబు వెట్టి కైకొనియెనో యన,(౧౪)గతిపయ
 నలంబులం బచ్చిదేఱు నంగమచ్చంబులతోవచ్చి తచ్చన వినయంబులు దెచ్చు
 కొని మోవిమాటి మాటాడియుఁ చేతులుగట్టుక నిలిచియు గట్టువాతనంబున
 కొడిగట్టిన దిట్టవిలులంబట్టి పూదండలంగట్టి ప్రేలింపం జాలాగతకరణ దండలు

లకుఁ జెయిసాఁచు ముగడమగువల కరనఖరకాంతి భంగంబులం బొంగిపొర
 లెనోయన(శ్రీ)వేటొండుచాయలం గోయక కోయకాయజని మాయకత్తుల రా
 యిడింబడలేక ధవలాంబరమాల్యానులేపన నేఁధ్యంబులుపూనిమునిమాపుచూచి
 వచ్చిన కర్పూరకదలికాంకిత కుంజంబులకువచ్చి యచ్చట నఖలకుంజంబులు
 నట్లయండం గొండొక నేపు వివరింపలేక వలపులవలనం దెలసి నిజసమయ నిల
 యంబు లీగు నిత్యరీజనంబుల మనంబు లరయవలసి మార్గగలుమాటన కరు
 గుటయు, నవ్వేళ నెవ్వరింగానక యరణ్యరోదనంబు నిజంబయ్యెనని నిశ్శబ్దంబు
 గా నేడ్చుచుం జేయునదిలేక చేష్టలు దక్కియున్న యన్నెలుగులు వారింప
 నన్నిహితులై వారు కన్నీరుదుడిచి కవుఁగిట మన్నించినం గనుదెఱచి చూచు
 నన్నెలంతల విస్తయసూచన ప్రభాదట్టంబుల నిట్టవొడిచెనో యన మఱియుం
 బెక్కునెళవులం గళల యిక్కువలు దెలసిన యదనమదనకదనంబున నదమదం
 బు లగు నంగంబుల నంగధట్టంబులు మార్పడవైచుకొని యుప్పరి గల
 బయళ్లకు నేగుదెంచి చందమామ గుటికలుగ్రోలు మందయానల చెక్కుల
 వెలుంగు వలివెలుంగుంజూపి మీమొగముల మిలమిలలు గిలుబొడవచ్చెఁజూమీ
 వెన్నెల బచ్చముచ్చు వీడిచొచ్చట మసలుట మనకునేరమని నారులం బునార
 తంబులకు నెలయించికొని పోవువలకారులజాఱు కొప్పులం దొరఁగు విరిగుత్తు
 లతోఁ బాత్తుగలసెనోయన వెలసి (1) యభివ్యక్త శుద్ధవర్ణప్రహంబుగావున
 నుర్వింగలవారిన్లె సర్వజ్ఞులంజేయుచుఁ దారవాద ధౌరేయంబుగావునఁ గొం
 డలన్లె వెండికొండలఁ జేయుచుఁ బద్మాహిత పాదప్రభాతి నూతనస్రోతో విశే
 షంబుగావున నఖలభువన మాలిన్యంబులఁ దొలఁగింపుచుఁ బంకజభవాండ
 మంటపంబు సంకుచేసిన పొంకంబున నంకింపుచు నకలంకమీనాంక నిరంకు
 శయశోమరీచీ వీచీసద్ధీచీనంబై విభ్రంభించు సమయంబున.

23

అ. (a) వెండియుక్ = మఱియు, అచ్చవెన్నెల - ఇదికర్త. అఖండ...మండలంబునక్ —
 అఖండ=నిండయిన, శశిమండల=చంద్రబింబమనెడు, కుండలిత కుసుమకోదండకాండాసన = గుండ్ర
 గాఁ జేయఁబడిన (అనఁగా వలయాకారముగా మోపెట్టఁబడిన) పూవిలుతుని వింటినుండి, హిండిత=
 వెడలుచున్న - (హిడిగతె అని ధాత్వర్థము) కర=కిరణములనెడు, కుసుమకాండ ప్రకాండ = తెల్ల
 గలువతూపుల మిన్నలయందు, తాండవిత=ఆడుచున్న - (గాలికిలేచి యాడుచున్న), పాండురపరా
 గమండలంబునక్ = తెల్లనిపుప్పొడి సమాహముచేత, మెండుకొనుచుక్ = మిక్కిలియగుచు - ఇట చంద్ర
 మండలమును గుండ్రముగా మోపెట్టఁబడిన మరువిల్లుగాను, అందుండి నిగుడుకిరణములను, అవింటి
 నుండి వెడలు తెల్లగలువ తూపులుగాను, రూపించినాడు. చంద్రబింబమగు జంద్రకిరణములును,
 మిక్కిలి స్పరోద్దీపకములుగా నున్నవని యాశయము. అచ్చవెన్నెలనుజెప్పి చంద్రునుండి వెడలుకిరణ
 ములుజెప్పట పునరుక్తప్రాయము. రెండవదాని కుసుమకోదండుని విల్లును తూపులునుగా నపస్థాభేద
 మనం జెప్పటచే భేదమేకాని పునరుక్తిగలుగదన్నచో, అపస్థాభేదమయిన నది వెన్నెల మెండు

కొనుటకు నుపయుక్తముగాక దానియందు తాండవితమగు పరాగముచేతనే మెండుకొనుట గలుగుటచే నిరగ్గకమగుచున్నది. అనగా వెన్నెల మెండుకొనుటకు చంద్రబింబకిరణములు మన్వథ ధనుర్భాణములుగా రూపింపబడి యావశ్యకములుగావు. కాన యిట పాతదోషముగాఁ జూపట్టెడిని. నిండయిన చంద్రబింబమువలె గుండయుగా మోపెట్టఁబడిన పూవిలుతుని వింటినుండి, హిండిత=వెడలుచున్న, కుసుద... తెల్లగలువ పూదూపులయందు, తాండవిత=రేగియాడుచున్న, పాండురపరాగమండలంబు అనఁ=తెల్లని పుష్పాడినమాహామో యనునట్లు, మెండుకొనుచునని పాతముగ్రహింపవచ్చును. ఇంను, 'కర' శబ్దము త్యక్తము. అఖండ...కుండలిత=ఉపమిత సమాసము గాఁపఁబడెను. వింటినిగుడుసు వెట్టి యవ్వారిగాఁదొడిగిన తెల్లగలువదూపుల దందడిని దొరుఁగు తెల్లని పుష్పాడివలె నచ్చవెన్నెల మెండుకొనియున్నదనుట. లేక, మొదటిపాతమునేగొని, పాండురపరాగమండలంబున=ఆకలువపూవుఁ దూపులయందలి తెల్లని పుష్పాడియనెడు సాధారణముగాఁ బర్యాయున్న పుష్పాడిచేతనని యభేదాధ్యవసాయముచేతను నర్థము గ్రహింపవచ్చును. సామాన్యమయిన తెలిపుష్పాడిని మరుని తెల్లగలువతూపులనుండి పర్వినపుష్పాడిగా నధ్యవసాయము.

(b) నిండా...తెండంబులఁ=సమాహులులందు, పొదలు=ఓప్పుచున్న, మృదులు...రంబులఁ=సన్ననితేకు దొప్పలనడుమనుండి, వడిగొనిన = వడసినట్టి, తేటతేయఁ=తేటితేటగానున్న పూఁదేనెయందు, శిశిర...సారంబులు=చంద్రునికిరణముల జడులు—జడివలె నిగుడుచున్న కిరణములనుట. ఉత్సుల్ల...జసులఁ—ఉత్సుల్ల=లేస్సగావిరిసిన, హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలయొక్క, పరాగ=పుష్పాడియనెడు, మగ్గుర= తియ్యని, అచ్చ = అచ్చమయిన, మత్స్యజ్వికా=కండచక్కరయొక్క, ('మత్స్యస్థిపాణితం ఖండవికారే శర్కరాన్' అ.) హంబులఁ=హల్లయందు, పొరలించి=పొలిపి, చలచ్చుచు...హంబులఁ—చలచ్చుచున్నందరి=వెన్నెలదూపులుగఁ బుట్టయొక్క. ('చలచ్చుచు ద్విజాత్యైతన్నప్రయాశ్చ విషనూపకాః' విశ్వా) బృండుసుల=సమాహులులయొక్క, ఆనంద...హంబులఁ, క్రందుకొనుచున్నవడపడుచు - అనగా బలియెంచుజలమువలె తెలుపువర్షముతోనివిగనుక వెన్నెలకు బలుపుగూర్చుట. బొండుమలయల నింకొరవిరియఁ, తేకులు నడక పూదేనెపక్షమైవడియుట. దలములు, తేకుములు (దొప్పలు) అనుట పూదేనెలుకలకు తేనెవడిని తేకుగుట కిరణంబులదోచుటకు ఏదేని భేద్యములను కండచక్కర పొదలయిననుతో మరిగినట్లుగా జము. ఇట కండచక్కరకు, బదముగా ఎఱ్ఱగలువ పుష్పాడిని పూనాడు. ఇందుకు 'గోమతి' అని కా గుచ్చంబుత్తిలార్చి ఖండశర్కరలతోఁ గలపికలపి' (శృంగార నైషధము). నిండారభిరే తామ్రములైలకును వెడగి న్నెలకును అందలి పూదేనెను మద్యమునకును, అందు ప్యాసింపఁచంద్రకిరణములకును తెల్లని పిండిపంటలకును ఎఱ్ఱగలువ పుష్పాడిని కండచక్కర పొడికిని ప్రతీయఁ జేరియున్నది. ముక్కునబంటియనుచో 'మాత్రాధ్యక్షేతు బంట్యాద్యక్షతః పూర్వేతు వక్షక్యచిత్' అని యధర్వణ వచనము.

(c) జిగి...నిగలఁ=కాంతి అతిశయించుచున్న చంద్రునియొక్క నిగనిగలముగలగలఁ=మిక్కిలి, బుగులుకొను=అవ్వించుచున్న, నెగులుకొ=వెతచేత, పొదమగినిఁ=పొదలముగల, అశ్శణితవనప్రదేశంబులఁ=లేక్కలేని వనములపట్టులందు, తేక నీటిపట్టులు, తేనెనీటిరసము, తేనెనీటివేసరి=విసికి, ఓసరివి=ఓత్తగిలినదై, సరసీమధంబునఁ=మనికపట్టులందు, కొంతవడము, తేనెనీటికానికొ=ప్రియని, కంటిఁగంటిఁ అనఁచు, అంటఁబోవఁక వియరాఁకఁబడినది, అంటఁబోవఁక వియరాఁకఁబడినది, దపులక=

చిక్క, అవ్యలిక్ + జనక్ = అవతలిక్ + బోగా, అనన్మండయ్యక్ = దగ్గటిసవాడయ్యను, పల్ల భండు = మగడు. ఏల ఒల్లండు, అని. ఉసురుసురుచుక్ = ఉసురుని నిట్టూర్పులు పుచ్చుచు, అసురు సురై = స్రుక్కినదై.

క. 'ముసరుకొను జరభరంబున, నసురుసురైయున్న మచ్చు * నడికించితి వి ట్లుగురు మనఁ బడుచు' (మనుచరిత్రము)

భాక్కు = పరితరించుచున్న, జక్కువజవరాలి = చక్రవాక్ స్త్రీ యొక్క, బహువిధ = పెక్కువిధ ములయిన, అవిల = కలఁతనొందిన, విలాపంబులకు = పలవించుటలకు, కనికరించిన = జాలిపడినట్లుగా, కరంగు, కురంగ...దళంబులక్ = మొలకలవంటి చంద్రకాంతమణులవలన, జలజలని = జలజలప్రవహించుచున్న (జలజల ఇది నల్లాదులలో నిదిగాన నిర్ణయము. నిర్ణయము పరముగాకయుఁ బ్రయోగము గలదు. 'కలయవెల్లువగట్టి జలజలఁబ్రవహించు' (మను) జలజల నలరులు రాలెను. (నను) తెలిసీటి జాలునక్ = తెల్లని నీటివెల్లువచేత, క్రాబుకొనుచుక్ = ప్రకాశించుచు, చంద్రకాంతపు మోసులుకరఁగి తొరుఁగునీటిజాలువలన వెన్నెలతెలుపు మఱింత వెలింగెనుట.

(d) విచ్చలవిడిక్ = అడ్డులేక, ఇందులకు కర్త అచ్చవెన్నెల. పెచ్చుపెరిగి = మిక్కిలి వర్ధిల్లి. తనధావశ్య ప్రకాశములకుఁ బుట్టి పూర్వోక్తివిధములఁ గలుగుటంజేసి, విచ్చలవిడి పెచ్చుపెరిగిన దనుట. పచ్చ...చిప్పలక్ = మరకత మణిమయములయిన చిప్పలవంటి పాత్రలు, పరిశుద్ధానవంబు = తెల్లనిసారాయము. నించకయే నించినట్లుండక్ = పోయకేపోసినట్లుండఁగా - అపచ్చరాపాత్రలలో వెన్నెలప్రసరించుటచే తెల్లనిసారా పోయకయే పోసినట్లుండెనుట, చంచలనఖాంచలంబులక్ = కదలుచున్న వ్రేలికొనలచేతయలుచింపుచువారు = వెలికినొలుకునట్లు చేయువారును-సిండుగనుండుట చేతఁ ద్రావుట కనువుపడఁజూచుఁ గొనియులికింపుచున్నట్లు. అనవమనఁగా చెఱుకురసముతో జేయఁబడినమద్యము.. ఇదియుక తెగియును. ఇది తెగిస్తే మిఁదఁ గొందలు చెప్పఁబడెదరు. దీని కన్నింటికిని 'అనునానితో' ననుయము.

(e) పూర్వోక్తి = నిండిన పాత్రలందువోయ = ప్రతిబింబించు, నిండుచందురునిపిండి, వాని కలవలములక్ = అపాత్రలలోన్న కలవలములయిన పువ్వులచేత. అననగలదిగాఁ జేయఁబడినమద్య ములయొక్క = చంద్రుఁ డమృతమునుడుగఁచుక వానిని నరికిపిండిగాఁ దొరికిన యమృతమే అమృతమయింది, కలలులక్ = త్రావుచు, కలంబులక్ = అచ్చలదునియందలి కళంకమునుశంకచే, కలంబులక్ = అహాసమునందలి కలంబులను తినిచివైచువారును = తినివైచువారును - అనవము లుండిగాఁ జెప్పటము అమృతమని బ్రమమలుపుటకు. ఇంట్లఁ గెలముగ్ధుని తిరియుచున్నది. ప్రతిఫలితంబులు = అందు ప్రతిబింబించుచుక్కలు, ద్రాక్షఫలంబులని = ద్రాక్షమండలి, రిత్త చక్రంబులని = పట్టిచక్రపుంచువారును తారకశబ్దము ప్రకాశనీకాయాం నక్షత్రే తారకం బాదకానిననుము.) అనిన పుంసకమునుంగడు. (ద్రాక్షఫలములు చుక్కలుగాఁ జెప్పటకు

క. 'అనునానితో డొక్కకయెడ, మరకకణిని పాత్ర గగవఃమండల మయ్యెక్'

అనునానితో పానము తగ్గరుడయ్యెఁ బానయ్యె * ద్రాక్షఫలంబుల' (శృం. ౧. ౧౩-౨)
నిత్యము నీయంబులతో నొక్కతొక్కటైన యమృతపూగణము, మగలకుక్, త్రావించు నెడక్ = తినినప్పుడు, పానము = అమృతములు, వాస...వంబుని = వాసనకై వేయఁబడిన మద్యమును తినినప్పుడు, కలంబులక్ = కలంబులలోనిని = చక్రంబులలోనిని, ములుకునక్ = నొక్కినట్లుగా...కరంబులు కలకలత = అచ్చల మధురమయిన ధ్వనులుగల,

కంకణ=కడియములచేత, అంకిత=గుఱుతిడఁబడిన, కరంబులు=చేతులు, విదిర్చుచున్, కనీకల నప్ప
 లించుచున్=నల్లగ్రుడ్లు కొనఁజెప్పలచేతఁ గ్రమ్ముచు, కమనీయ=ఓప్పుచున్న, సీతా=సీత్ అని పలి
 కెడుసీతారముల నెడి, కంత నాద భేదంబులన్=ఎలుగు విశేషములను-అనగా స్త్రీలు రతికాలమందు
 పాపురాలవలెఁజేయు కంఠధ్వనులను, గుఱుకరింపుచున్=మురి పెములుగాఁబడరింపుచు, పాన...మానం
 బులన్ = మద్యపానము సేయునట్టి యిండ్లముందర వెలుంగుచున్న పట్టివేళ్ల ('నలదంస్యాత్పుష్పరసో
 శీరహంసీషా నద్యయోః' మేదిని.) పందిళ్లయందు, పాడము=పుట్టునట్టి, పాడవెన్నెలలన్=వెన్నెల
 పాడలను, పువ్వులని=తెల్లనిపువ్వులని, బ్రమసి, ఎత్తిఱువ్వఁబోవువారును. చేయివిదిర్చుట నల్లగ్రుడ్లను
 గొనఁజెప్పలతో నప్పలించుట, సీతారములు సేయుటయు నొప్పిచేత. కుఱుకరించుట యని సాగసు
 గుఱుకఁజేయుటచే నాసీతారములు రతికాలికములవలెఁ జూపట్టుట. వెన్నెలపాడలను పువ్వులని
 రువ్వుట భ్రమము. పుక్కిళ్లతోనే త్రాగించుట వారలమోవి కొఱుకుట యలవడుటకు. అందులకు
 నెపము. వాసనగట్టుటకై వైచిన తియ్యమావిచిగురనుట. దీనికిని 'ప'తో నన్వయము. మైరేయాదుల
 స్వరూపము.

‘సీధురిక్షురసైః పక్వైరపక్వైరానవో భవేత్ |

మైరేయం ధాతకీపుష్ప గుడధాన్యామ్ల సంహితమ్’

(మాధవః.)

పక్వమైన చెఱుకురసముతోఁ జేయఁబడినది సీధువు. పక్వముగాని చెఱుకురసముతోఁ జేయఁ
 బడినది అనవము. ఆరెపువ్వు బెల్లము పులియఁబెట్టిన కడుగు అను వీనితోఁజేయఁబడినది మైరేయమని
 భేదము. కొన్నిప్రతుల‘ధాన్యామ్ల’మని యున్నది. అపుడు దనియాలను పులుసుతోఁ జేయఁబడినదని
 యర్థము. (మారం కామం జనయతీతి మైరేయం-మారంధన్) అను వ్యుత్పత్తిచే స్వరోద్దీపకముగనుక
 కామినీకాముకులు ద్రావుదురు. భేదములుపాటింపకయే సామాన్యముగా ‘మద్యస్త సీధురై రేయమిరా
 చ మదిరా సురా’కాదంబరి వారుణీచ హాలాపి బలవల్లభా’ (భావప్రకాశము) అని చెప్పఁబడుచున్నది.
 మైరేయగుణములు - ‘తీక్ష్ణః కషాయోమదకృత్ దుర్వామకఘృత్సృత్ | కృమిమేదోఽనిలహారో
 మైరేయో మధురోగురుః’ సుశ్రుతము.

(f) కాదంబరిమద ఉన్నాదంబునన్=(కదంబరస్య కుత్సితాంబరస్య నీలాంబరస్య ఇయం

కాదంబరి అని వ్యుత్పత్తి. బలరామునికిప్రియమైనదిగాన కాదంబరి-అనఁగా మద్యము.) మద్యపానము
 వలని మత్తుచేసయిన జేదులుచేత, మోదములు=ఉబ్బులు, వెట్టివెట్టి సంతోషములు, పెరిగి, చేదమ్ము
 లుసఱుచుచున్=చప్పట్లుగొట్టుచు, చిందులుగన్=చిందులుత్రొక్కునట్లుగా, ఆడుచున్ పాడుచున్,
 నృత్తంబులకున్=నాట్యములకు, నెత్తమ్ములపగఱ=తామరలకుఁ బగవారడయినచంద్రుడ, పుత్తెంచిన
 ఉడుగరలు=పంపినకానుకలు, రంగుమీఱు=వన్నెమీఱుచున్న, అరుంగులు=లిస్సెల, చెఱుంగులన్=
 తుదలందు తుఱుంగలించు, మెఱుంగులు=ప్రకాశించుచున్న వెన్నెలతరుకులను, కరంగుకులన్ విప్పి=
 వ్రేల్లువిప్పి, కప్పకొనఁబోవువారును = మూసికొనుటకై గమకించువారును - ముత్యాలలిస్సెల తుద
 లందు వెన్నెలలు ప్రతిబింబించి మిక్కిలియు తళతళమని మెఱయుచుండుటచే వెన్నెలగాడు, తమ
 కయిన కట్టుములని భ్రాంతికలిగెననుట. ముంగిళ్లయందనుట వెన్నెలపయఁ బ్రసరించుటకు. అరుంగులు
 ముత్యాలవియునుట వెన్నెల ప్రతిబింబించి తళతళలాడుటకు. అరుంగులనుట కానుకలునించినపా
 త్రకలవలెఁ దోచుటకు. ముత్యాలయరుంగులు కానుకలునింపు వెండిపల్లెరములవలెను అందులకు దలఁ
 చకతళలాడు వెన్నెల తరుకు లుడుగరలవలెననియు గ్రాహ్యము. వెండిపల్లెరముల గానుకలు
 నించుట ప్రకటము. ఇంతే

‘అలరారక్ నెలకాలగట్టిన మహాజానాలముల్ గొన్ని న
 త్వలసాంద్రంబులు గొన్ని పల్లవరుచిఁపాగ్గార పట్టాంబరో
 జ్వలముల్ గొన్ని సమగ్రకారదరజోజాలంబులై మాధవుం
 డులుపానించిన రాప్యపాత్రికలు నానొప్పెన్ నృపాగ్రంబునన్.’ (౧ ఆ. ౧౫౪.)

ముత్యాలయరుంగులకు ‘ముదురు వెన్నెలగాయు ముత్యాలదిన్నెపైఁ, బైఁడియచ్చనగుండ్లు పాఱ
 వైచి’ (యయా.ఆ.౩)వి=అగుచుండి - ‘పచ్చతామానికంపుఁ జిప్పల్’ మొదలుగా, ‘కప్పుకొనఁబోవు
 వారును’ అనువఱకుంగల పలువగల స్త్రీలును నిట్లయిరనుట. చంద్రికచే నిన్నివిధముల భ్రాంతి
 బొందినవారై యనుట.

(గ) అతి...బంధురలు—అతిప్రబంధ = మిక్కిలి యెడతెగక నిగుడుచున్న, గంధోత్తమా= (‘గంధోత్తమాప్రసన్నేరాకాదంబర్యః’ ఆ.) మద్యములయొక్క, గంధ=వాసనయందలి, [అతిప్రబంధ శబ్దమునకు ‘అతిప్రబంధ ప్రహితాస్త్రీవృష్టిభిః’ (రఘు)] అనుబంధ=ఆసక్తిచేత, బంధురలు = ఓప్పు చున్నవారు, (అతిప్రబంధ అనుటకు మిక్కిలి వాసనగట్టినయని యర్థము పూర్వవ్యాఖ్యానమం దున్నదిగాని దానికి ఆకరము తెలియలేదు.) అగు, సింధురయానల = ఏనుగునడవంటి నడగల స్త్రీల యొక్క, ఉదస్త = (మద్యముత్రావుటకై) పయికెత్తఁబడిన, నాసామణి = ముంగళముత్తియుముల యొక్క, ప్రభాప్రబకంబులక్ = మెఱుంగు గుత్తులచేతను, ఉల్ల...చూర్ణంబులక్ —ఉల్లసిత=ఓప్పు చున్న, గల్ల = చెక్కిళ్లయందలి, సితలోధచూర్ణంబులక్ = (అలంకారముకొఱకై ధరిండు) తెల్లని లొడ్డుగు పుప్పొళ్లచేతను, (స్త్రీ)లలంకారమునకై లొడ్డుగపుప్పొడిని దాల్చుటకలదు. అందులకు ‘హస్తే లీలాకమలమలకే బాలకుందానువిద్ధం । నీతలోధప్రసవరజసా పాండుతా మానసేక్రిః । చూడాపాశే నవకురవకంచారుకల్లే శరీవమ్ । నీమస్తే చత్వరుపమగజం యత్రనీపంషఘానామ్’ (‘మేఘ’) ఉన్న మిత = పైకెత్తఁబడిన, అవటు = మెడవంపులయందు, విలంబి = ప్రేలుచున్న, హారంబులక్ = ముత్యాల పేరులచేత, పేరెంబులు వాతెనోయనక్ = పరుగులెత్తెనోయనునట్లుగా, ఈవాక్యములకల్ల పచనము తుదినున్న ‘వెలసి’ తోనన్వయము. ఇటు నాసామణి ‘ఉదస్త’మగుటయు, గల్లము ఉల్లసితమగుటయు, అవటు ఉన్న మితమగుటయు మద్యపానార్థము. వెన్నెల నాసామణి పయికెత్తఁబడునపుడు దానిపయి పాలసి చకచకలును, గల్లములు పుక్కిటి మద్యములచే మఱిత యుబ్బియు పయికెత్తఁబడియునుండుట చేత దాని నిద్దంపు పయిభాగములఁ బూసియున్న లొడ్డుగపుప్పొడిపయిఁ బాలసి మఱితనిగనిగలును, మెడ పయికెత్తగా ప్రేలుచున్న హారములపయిఁ బాలసి మఱిత తళతళలును, గలిగించి తాను బలుపునొందినదని యాశయము. చంద్రికలు నాసామణ్యాదులపయిం బాలయుటకే ‘ఉదస్తాది’ విశేషణములు మూఁడు సుపయ్యుక్తములు.

(h) కొన్నియెడల, ఉన్నత...రంగణంబులక్ = పొడవయిన మిద్దెటిండ్ల బయటి ముంగిళ్ల యందు, అడుగులకు, మడుగులు=చలువగడ్డలు, చరణ...యాసంబు=చిగురుటాకులవంటి పాదముల కన్యములను, చందనతలకంబులు (స్త్రీ) లుత్తరదేశములందు చందనముతోడను దిలకంబులు పెట్టు కొందురు ‘దిక్కున్దరివదన చందనబిద్ధ రిద్దుః’ బిల్వణ.) చారుహారంబులు=సాగనయిన ముత్యపుసరులు, చపల...శోరకంబులు = అల్లలాడుచున్న చెవికమ్మలయందలి మగరాలమొగ్గలు, భావి...చయంబులక్ —భావి=మీఁదటి, పుంభావ = ఉపరిసురతముయొక్క - మగలాగునందలి, సంభావనా = కలుగుటలయొక్క-చందనతలక ప్రవణాదులయొక్కయనుట, పరిచయంబులక్ = అలవాటును, సంపాదించు

సాంపున = సమకూర్చుకొనునీతిని, పింజిల్లుకూయు = చిడుగుడుకూయుచున్న, కలికి కొమెరల = చక్కని చిన్నపడుచులయొక్క, మొలకచను మోసుల = మొలకలవంటి పూపదన్నులందు, తులక రించిన = పాటమరించిన, తళుకు సిద్దెంపు తళతళ = తళుకుగల పాడల తళతళయను కాంతులచేత, దలచుకొనియెను = దట్టమైనదో యన్నట్లుగాను, పింజిల్లనగా పింజినులు పెదవిమీడుగా నొకవిధ మయిన ధ్వనిగలిగించుచు న్నచెడు బాలికాక్రీడావిశేషము. (శ. రత్నాకరము). ఇప్పుడు కలికి కొమిరెలు - ఇంకను బెండ్లికాలేదు. పెండ్లియైనను ఉపరిసురతమునకు పలయునంత ప్రాధలునుగారు. కావుననే పుంభావరతము 'భావి'. ఉపరి సురతమందలి చందన తిలకము గరఁగుటలు, హారములెగురు టలు, మణితములు మొవలయినవి, నలవాటుచేయునట్లున్నదనుట. వారిపింజిల్లను, మణిత ధ్వనులలవా టు చేయుటగాఁ జెప్పినాడు. పుంభావమనఁగా.

‘ఈమత్కమ్మపయోధరం గురుకటీ ప్రాథప్రహారాద్భుతం
స్విద్యత్సాల మనేకహాస్యసరసం సంకధ్యపాదవ్యధమ్
వారంవార మురఃప్రపాతసుభగం సందశ్యమానాధరం
కిష్కిద్దత్తనితమ్మదేశనఖరం ధన్యో రతంసేవతే.’
‘వల్లత్కుచం వ్యాకులకేశపాశం స్విద్యన్తఖం స్వీకృతమన్దహాసమ్
పుణ్యాతిరేకాత్పురుషాలభ న్నే పుష్పాప మమృదుహలోచనానామ్’

ఇందు మణితములకు,

‘ముక్తాభూషణమిన్దు బిమ్మమజని వ్యాకీర్ణతారం నభః
స్తారంచాపమపేత చాపలమభూ, దిగ్వికే ముద్రితే
వ్యాఠీనం కలకణ్ణమన్దరణితం మన్దానిలైర్నన్దితం
నిష్పన్దస్తబకాచ చమ్మకలతా సాఽభూ న్నజానే తతః.’ (భవభూతి.)
‘స్విన్నంమణ్డలమైన్దవం విలుళితం స్రగ్భారసద్ధంతమః
ప్రాగేవ ప్రథమాన్తకై తకళిఖాలీలాయితం సుస్థితమ్
కాన్తంకుణ్డలతాన్డవమ్, కువలయ ద్వన్దవ్ంతిరోమీలితమ్
వీతం విద్రుమసీత్కృతం నహితతో జానే కి మాసీదితి.

సిద్ధిముతెల్లని పాడకావుననే దానితెలి తళతళలు వెన్నెలకు దలచుకొలుపుట. చందన తిలకములు గరఁగుట, చారుహారము లెగురుట. హారకోరకంబు లల్లలాడుటయు పింజిల్లాటయందును పుంభావ సురతమందును గలుగుచున్నవని తెలియునది. పుంభావసురతమున చందనము తిలకము చెమటచేఁ గరఁగుటకు,

‘పూవులభూరి సౌరభముఃపూని భరంపడి యేగుదెంచ బృం
దావన సంచరిష్ఠుఁడు సఃదాగతి పాంథుఁడు దప్పిపెంపున
ద్రావఁగలాఁడు బాలునివిఃధంబునఁ జిత్రకగంధసార పం
కావిలమైననుం గువలయాక్షి భవద్రతిఘర్షణోయమున్.’ (శృంగార.)

(2) ఒక్కొక్కకడఁ, కడవ...డియల్ = త్రోసిపుచ్చరానిచెలికత్తెలయొక్క, బెడంగునుడు గుల్ = ముద్దుమాటలకు - సాగసుపలుకులకు, అడుగులామడలుగా = ఒక్కొక్కయడుగు ఒక్కొక్క యామడగా, ఎప్పుడెప్పుడు చేరుమూయను తమిచేత అడుగామడగాఁ దోచెననుట. తచ్చి, అభి నవ...హర్ష్యంబులు = క్రొత్తలయిన క్రీడార్థపు ఉప్పరిగలను, చొచ్చి, క్కాతకుంభ సంభంబుల =

బంగారు కంబులులందు, అత్తమిల్లి=చేరగిలంబడినిలిచి, ఉత్తరీయంబు=పయిపస్త్రము, తివియన్ = పెనిమిటి వీడువఁగా, ఈడిగలంబడుచున్=రాక పెనఁగులాడుచు, తనులతల అడంకువలన్=మేను తీఁగల ముడుంగుకొనుటలచేతను, తఱుగనివడంకులన్, తనుదాన = తనకుఁదానే, ముడిసడలు, నిద్దంపు=నునుపయిన, అదరిపాటునన్=ఉన్నట్టున-ఏమఱిపాటున, చరణాంగులీదంకికలన్ = కాలి వ్రేళ్ల నెడు పట్టుకారుచేత, నుసిమిన్=లాగివైవఁగా, మిట్టివడి=దిగంబరలగుటచే బెదరున నుట్టివడి, ఇట్టట్టుగదలనేరక=వలువలేనందున నెటుపోవనుంగూడక, వరులహృదయ పంజరములు = పెనిమిటుల గూండ్లవంటితొప్పులందు-కాఁగిల్లయందనుట, ఎట్టకేలకున్=కొంతనేవటికి, చిట్టకాలకున్ = శృంగారపుఁబలుకులకు, చెవియొగ్గి=ఆలించి, అనుకూలలైన, సిగ్గరిక త్రియలు=లజ్జావతులు-ముగ్ధాంగనలు, వాతాయనంబుల=కిటికీల, చలినిగ్గులగనిన్=చల్లనికిరణములకు గనియైన చంద్రునిని, కని, ధూర్త...వదనంబు=దుండగవు చెలికత్తె నవ్వుతోడి మొగము, పొదవు=కప్పుచున్న, నున్నచేలల = నునుపుగల వెలిపుట్టులవయిన, చిన్నారి నెఱికలన్=సొగసయిన పైటపావడలు, నునుపుగల నలిపంపు పైటపావడలనుట. నెఱికలనఁగా పైటపావడలనుటకు,

‘అచ్చవెన్నెలచాయ నవఘళింపఁజాలు, నిద్దంపు వెలిపట్టునెఱికగట్టి.’

పైటపావడయైననే పొదవుకొనుట కుపయుక్తము, చెన్నారుమినమినల=మినమినయను కాంతులను, కన్నంబునిడి కైకొనియెనో యనన్=కన్నమిడి దొంగిలించెనో యన్నట్లుగా, సిగ్గరిక త్రియలుగావున పైట తివియఁగా ఈడిగిలంబడుట.తనులతల అడంకువలును,తఱుగనివడంకులును వలువముడి తనుదాన వీడుటకు హేతువు. ఇట్టట్టుగదలలేకుండుటకు హేతువు, పెనిమిటిను వీడిన వలువల కాలివ్రేళ్లతోఁబట్టి తటాలున లాగివైచుట. ముడివీడి క్రిందికిజాలుటచేతనే కాలివ్రేళ్లతోఁబట్టి లాగఁగూడుట. తటాలునలాగుట యాపడఁతులు దానిని దోడనేయెత్తి కట్టుకొనుకుండుటకు. కావుననే వారి కాఁగిలి గూండ్లదూటుట.గూండ్లనుటచే వీట్టలవశముగా గూండ్లం జిక్కినట్లు అవశలై పతుల కాఁగిల్లం జిక్కివడుట. ఎట్టకేలకున్=వారి వశమునం జిక్కుటచే తుట్టుతుదకు వారిచిట్టకాలకొగ్గుట. ఇంతలో కిటికీ దావునఁదోచిన చంద్రబింబమును,నగుమొగముతోడితమతోడి చెలికత్తె మొగమని బ్రమయుట. అట్టి మంతనపువేళ తొంగిచూచుటచే నభిధూర్త. పైటపావడ పొదవుకొనుట సిగ్గరికత్తె గాన.

(j) పచ్చితేఱు నంగమచ్చంబులతోన్=పచ్చియాఱనిదంత తుతాదిచిహ్నులులతో, పచ్చి, తచ్చనవినయంబులు=కోడిగవు అడఁకువలు, తెచ్చకొని,మోవిమాటి=పెదవినిగనఁబడనీక-అనఁగా పల్లాత్తులు తెలియునని తెలియకుండునట్లుగా ననుట, చేతులుగట్టుక నిలిచియు, ఇటకొనికి కాదేళము విచారణీయము. గట్టుకొనియనియే యుండవలయును. దీనిచే అతివినయములు పచరించుట తెలియునది. గట్టువాతనంబునకున్=ధూర్తత్వమునకు, దిట్టవిటుల=గడుగాయలైన విటకాండ్రను, జాలాగత కిరణదండంబులకున్=కిటికీలనుండుపచ్చిన చంద్రకిరణములనెడి కజ్జలకు, ముగుదమగువల=ముగ్ధకీర్తిల యొక్క, నఖర...గంబుల = గోళ్ల మెఱుఁగుల యలలచేత, పొంగిపారలేసోయనన్=పల్లాత్తులు తెలియకుండుటకై మోవిమాటుట, తొమ్మనందలి గుఱుతులు తెలియమిశోఱు చేతులుగట్టుకొనుట, ఈ యంగమచ్చులు రెప్పటివోకాక పచ్చిదేఱుచున్నందున నిట్టిచేతలు, ఇట్టిచేతలు వినయమునకును గలవు గాన వినయము నటించుట అనఁగా మోవిమాటుట చేతులుగట్టుట వినయముచేతనే కాని గోపనము కొఱుకఁగాదని తెలుపుటకై. ఇట్టి యపరాధులగు విటులకు గట్టివాతనము ‘దిట్టలుగాన’. జాలాగత కిరణములు దండంబులవలె నుండుటచే పూదండలని భ్రమము. ఇట్లని బ్రమయుటయు ముగుదలుగాన,

ప్రేరించుటకు గట్టిత్రాళ్లనుగాక పూదండలను గొనఁజూచుట దండనముకాని దండనము. ఇందులకు ప్రేమతోఁ గోపము పిరిగొనుట కారణము. వట్టికోపమునంగదా గట్టిత్రాళ్లు, రాగము గూడియుండుటచే పూదండలే త్రాళ్లయినవి. గోళ్లకాంతి భంగములనుట పొంగిపారలుటకు. అలలచేతనే వెల్లువపొంగుట, రాగముపూవునలే మెత్తనయినది. కోపము త్రాడువలె బరువయినది. రాగమును గోపమునుగూడఁగా, త్రాడును బూవునుగూడిన పూదండ దండనసాధన మయినది.

(6) వేటొందుచాయలకొ = మఱియొక నైపులను, కోయకకోయు = కోసినట్లు కనఁబడకయే కోతలు పెట్టునట్టి, కాయజా మాయకత్తులు = మన్మథుని మాయకత్తులయొక్క, రాయిడింబడలేక = శ్రమకు నోరువఁజాలక—అనఁగా మన్మథ వేదనకుఁ దాళలేకయనుట. ధవళా...పథ్యంబులు = తెల్లనివస్త్రములు పూదండలు మైపూతలు నీనితోఁగూడిన వేషములు, పూని, మునిమాపు = సాయంకాలమందు, కర్పూర...కుంజంబులకు = కర్పూర పరంట్లచేత గుఱుతిడంబడిన సంకేతపుఁ బొదరిండ్లకు, నచ్చి, (ఇట్ల తెల్లనివలువలు మొదలయినవి గట్టి సంకేతస్థలములకు వచ్చినారనుటచే జ్యోత్స్నాన్నిసారికలని తెలియునది.

‘మల్లికా మాలభారిణ్య స్సర్వాన్జీతార్ద్రాదస్తనాః ।

తైమనత్యో నలక్ష్మస్తే జ్యోత్స్నాయా మభిసారికాః’ అని లక్షణము.

అభిలకుంజంబులు = అన్నిపాదలును, అట్లయుండకొ = కర్పూర కదలికాంకిత సంకేత నికుంజములవలెనే, యుండఁగా—అనఁగా వెన్నెలచేత నన్నిపాదలును కర్పూరకదలికాంకిత సంకేత నికుంజములవలెనే యుండెననుట. కొండొకనేపు = కొంతనేపు, వివరింపలేక = తమసంకేతించిన పాదరిండ్లివి యు యేర్పటుపనేరక, వలపువలనకొ = కర్పూరవాసనవలన, నిజసమయ నిలయంబులు = తాము సంకేతముచేసిన పాదరిండ్లి పట్టులు, ఈఁగు = తూఱు, ఇత్సరీజనంబుల (‘పుంశ్చరీధర్షణీ బంధక్యసతీ కులతేత్సరీ’ అమ.) విటకత్తియ గుంపులయొక్క, మనంబులు, అరయవలసి = తెలిసికొనవలసి, మార్తగలు = విటులు, మాటునకు = చాటునకు, అరణ్యరోదనంబు = అడవి యేడుపన్నమాట, నిశ్శబ్దంబుగాకొ = చప్పుడు లేకుండునట్లు - ఎలుఁగు వినఁబడనట్లు గాననుట, చేయువదిలేక = ఏమిచేయుటకుఁ దోడక, చెయ్యులు = చేవులు, (ఇట్ల ‘అవ్వేళ నెవ్వరింగానక నిశ్శబ్దముగా నేడ్చుచున్నారనుటచే నాయికలు విప్రలబ్ధులును బరకీయలునని తెలియునది.

‘కృచిత్రసంకేతమావేద్యదయితేసాధ మచితా ।

స్తరార్తా విప్రలబ్ధేతి కళావిద్భిః ప్రకీర్తితా’ అని లక్షణము.

అన్నెగులు = ఆవంతను, వారింపకొ = పోఁగొట్టుటకు, నన్నిసాతులై = దగఱవచ్చినవారై, వారి కన్నీరు = అస్త్రీలకన్నీరు, అన్నెలంతల = అవిటకత్తియల, విస్తయనూచన...ధట్టంబులకొ = అచ్చెరు పాటును దెలుపుకన్నుల కాంతుల సమాహుచేత, నిట్టవొడిచెనోయకొ = నిగ్గినదో యనునట్లుగా, కాయజానికత్తులు మాయమైవ గావుననే, కోయకకోయుట. ధవళాంబరారులు ధరించుట ధవళమగు వెన్నెలలో తాము తెలియరాకుండుటకు. రూపువలనఁగాక వలపువలనం దెలియుట తెల్లని వెన్నెలలో నన్నిపాదరిండ్లును కర్పూరకదలికాంకితములగు నికుంజములవలెనే యుండుటంబట్టి. నిశ్శబ్దముగా నేడ్చుట పరకీయలుగాన, అరణ్యరోదనంబు = అడవిలో నెంతయేడ్చినను విను దిక్కులేనట్లు, తమ యేడ్పులనని. ఇందులకు ‘కిమరణ్యే రుదితంమయా’ యని శాకుంతలము. విస్తయర్థమును తెలుపు లోచనప్రభలును డెలుపు.

‘ధవళ బహుళముగ్ధా దుగ్ధకల్యేవదృష్టిః’

(ఉత్తరరామ)

‘కటాక్షః క్షీరోద ప్రసరదురువీచీ సహచారిః’

(ప్రతాపరుద్రయమ్.)

కావుననే వానిచే చెలివెన్నెల నిట్టవొడుచుట. మఱియుఁ బెక్కునెలపులక = మఱియు ననేక స్థలములందు, కళలయిక్కువలక = మన్నధ కళాస్థానములను, కలసినయదనక = సంభోగించిన సమయమందు, మదన కదనంబునక = మన్నధయుద్ధమందు, సదమదంబులు = బడలి నలినిలియైనవి, అగు, అంగంబులక = దేహములయందు, అంగదట్టంబులు, మార్పడవై చుకొని = కట్టుకొనవలసిన ప్రక్క తప్పి వేటుప్రక్క వైచుకొని లేక స్త్రీపురుషు లొకరిపావడల నొకరుగప్పకొని, చందమామ గుటి కలుగ్రోలు = చంద్రకరణములు నాన్పాదించుచున్న, మందయానల = స్త్రీలయొక్క, చెక్కులవెలుంగు = చెక్కులందు ప్రతిబింబించిన, పలివెలుంగుల = చంద్రుని, మీ మొగం... జుమీ = మీ ముఖములయందలి మిలమిలకాంతులను సంగ్రహించుకొను కొఱకు వచ్చినాడు సుమీ, వెన్నెలబచ్చు = వెన్నెల నాణె గాడు - అనగా చంద్రుడు, వీడు, మ్రుచ్చు = నొంగ, కాబట్టి, ఇచ్చోట మసలుట = తడవుగా నుండుట, నారులక = స్త్రీలను, పునారతంబునకుక = పున స్సంభోగములకు, ఎలయించి = ఉల్లసింప జేసి, కొనిపోవు = తోడ్కొనిపోవు, లేక, ఎలయించికొని = కూడదీసికొని, పోవు, వలకారులు = విట కాండయొక్క, జారుకొప్పులు = సేనకొప్పులనుండి - జారుకిగలనుండి, తొరగను = రాలుచున్న, విరిగుత్తుల = పువ్వుగుత్తులతోడ, పాత్తుగల సెనోయనక = జరిగూడినదో యన్నట్లుగా, (అంగములు సదమదంబులనుట కళలయిక్కువలు దెలిసి కలసినందున. అంగదట్టంబులు మార్పడవై చుకొనుటయు అంగములు సదమదము లగుటంజేసి, పావడలు సరిగాఁగట్టుకొనుటకును గూడ సత్తువలేనంత సదమద మును జెప్పుటచే గాఢరతి తెలియునది. బడలిక దీటుటకై యుప్పరిగల బయళ్లకురాక. చందమామ గుటకలు గ్రోలుట ఆప్యాయనమునకు. అందులకై మొగము పయికత్తెగా చెక్కుటద్దంబులందు చంద్రుడు ప్రతిబింబించుట.

వెన్నెలబచ్చునుట బచ్చువాండ్రకే మోసపుచ్చుటలు సహజముగాన చెక్కుల ప్రతిబింబించిన చంద్రుడు ముఖకాంతి సహసరింప వచ్చినాడని మసలరాదనుట నాయకులు మరలఁ బునారతికిఁ గొంపోవుటకు. దీనిచే నాయికలును మగ్గులని తెలియునది.

(1) వెలసి = ప్రకాశించి, అభివ్యక్త... గావునక — అభివ్యక్త = ప్రత్యక్షమయిన, శుద్ధబ్రహ్మ వర్ణంబు = పరిశుద్ధాక్షర బ్రహ్మముగావున, ఉర్విగలవారలెల్లక = భూమిలోఁ గలవారినందఱను, సర్వజ్ఞులకేయుచుక = సకల విద్యాపారంగతులను జేయుచునని యర్థము. లేక శుద్ధవర్ణబ్రహ్మమనఁగా-ధవి శుద్ధబ్రహ్మము. హరుడు. ఆదేవుఁ డభివ్యక్తుడైన తాను సర్వజ్ఞుఁడు గనుక సర్వింగలవారి నెల్ల సర్వజ్ఞులను జేయుచున్నాడనఁగా సారూప్యదేదీప్యమానులం జేయుచున్నాడని యర్థాంతరము. అభివ్యక్త ధవళవృద్ధమనియు ఉర్విగలవారి నెల్ల సకలపదార్థజ్ఞానము గలవారిని జేయుచున్నదనియుఁ జంద్రునికా పరమయిన భావము. బ్రహ్మమనఁగా ‘బృహబృహిపృథ్వా’ అనెడి ధాతువువలనఁ బ్రవృద్ధమైన వస్తువని తెలియునది.

తారవాద... చేయుచుక — (తారవాదమనఁగా రసగుటిక - తరుసంబంధియైనది తారవము అనఁగా వృక్షరసము - దానిని భక్షించునది తారవాదములేక, తారమనఁగా వెండి, దానియొక్క నాదము తారవాదము. తక్కువలోహముల; నెక్కువ లోహములుగాఁజేయు విద్య వాద మనఁబడును.

తారవాద ధౌరేయముగావునఁ గొండలనన్నిటిని పెండికొండలుగాఁ జేయుచునని యర్థము—తార మనఁగా నక్షత్రమును నపుంసకలింగమును. తారవాద ధౌరేయమనఁగా నక్షత్రముతో రచ్చలాడుట యందు గట్టిది—అనఁగా నక్షత్రకాంతితో నొడ్డారించి మించునది యనియును కొండలనెల్లఁ దెల్లఁగాఁ జేయుచున్నదనియును జంద్రికాపరమయిన భావము.

పద్మా...విశేషంబు—పద్మా=లక్ష్మీదేవికి, హిత=ప్రియుఁడయిన విష్ణుదేవునియొక్క, పాద= అడుగునలన, ప్రభూత=పుట్టిన, నూతన=క్రొత్తయగు, స్రోతో=విశేషంబు = ప్రవాహ విశేషము గనుక - అనఁగా విష్ణుపాదములందుఁ బుట్టిన భాగీరథి గనుక, అఖిలభు...గించుచు=సమస్తలోక ములయొక్క, పాతకములను భంజించునని యర్థము - పద్మ=కమలములకు, అహిత=శత్రువైన చంద్రుని యొక్క, పాద=కిరణములవలన, ప్రభూత=పుట్టిన, నూతనస్రోతో విశేషంబుగావున—ప్రభా రూప మయిన ప్రవాహముగాన - వెల్లివోడిచిన వెలుగుగాన యనుట, అఖిల...అడంగించుచు=సమస్త లోకముల యంధకారములను నివారించినదని భావము. ఇటు చంద్రికయందుఁ జంద్రకిరణ జనితస్రోతో విశేషాలోపము చేసినాఁడుగనుక రూపక మలంకారము. ఇది కవికల్పితముగాన యుల్పేక్ష యన రాదు. 'స్వర్గక్షావిమనస్కకోక పదనస్రస్తా మృణాలీలతా' అనుచో స్వర్గంగా...స్త్రీస్తమైన మృణాలీలత కవికల్పితమయ్యును రూపకాలంకారమున కుదాహరింపఁ బడియున్నది.

పంకజ భవాండమండపంబు = బ్రహ్మాండమనెడు మండపమును, సంకుచేసిన పాంకంబున= తెల్లరంగుచేసిన విధమున-సంకువుల సున్నముతో పాలగచ్చు చేసినట్లనుట, ఉల్లిసిల్లుచు, అకల...చీనంబై—అకలంక=నిర్మలమయిన, మీనాంక = మన్మథునియొక్క, నిరంకుశ=అడ్డులేని, యశః= కీర్తియొక్క, మరీచి=కాంతితోడ, సద్ధీచనంబై=సమానమై - అనఁగా మన్మథుని యశస్సుకాంతియో యనునట్లుగా - మన్మథోద్దీపకముగా ననిభావము, విజృంభించు సషయంబున= చెలరేగునపుడు.

శా. అచ్చంపుందెలి నిండువెన్నెలలతో శ్రీ నబ్బారి వచ్చెన్ గడఁ

పొచ్చెన్ బచ్చని వింటిజోదు చలిగా శ్రీ దేవేంద్రనిచ్చోట ము

చ్చిచ్చుం గూడిన నోర్పునే చెలి యయో శ్రీ చెల్లంచు నాళీజనం

బిచ్చు మెచ్చుగ మంజువాణి సకలారభీష్టక్రియాధుర్య యై.

24

అ. మంజువాణి, అబ్బారి=చంద్రుఁడు, అచ్చంపు...వెన్నెలలతో, వచ్చెను, పచ్చనివింటి జోదు=మన్మథుఁడు, ఏతెంచె = వచ్చెను, ముచ్చిచ్చును = మూడగులును, చెలి=గిరికాదేవి, అయోచెల్లంచు = అయ్యయ్యా నేఁజెల్లనని పలుకుచు, ఆళీజనంబు = చెలికత్తెలగుంపు, ఇచ్చు మెచ్చుగ = మనసున మెచ్చునట్లుగా, సకల...ధుర్యయై = అన్నికోరిన పనులభారము వహించినదై - నెఱవేర్చు బూనినదై మీఁదికన్యయము.

సీ. రిక్కరాయనికళల్ శ్రీ చెక్కుగీటకమున్న, వెడతూపు దృగ్విధి శ్రీ బడకమున్న
యెలతుమ్మెదలదిమ్మ శ్రీ తలగ్రమ్మకయ మున్న, చిగురు చేపట్లకు శ్రీ డిగకమున్న
కలికికోయిల గళగ్రహము సేమకమున్న, రాచిల్లమాటకు శ్రీ రాకమున్న
నినుపు తెమ్మెదంట శ్రీ యనుపులంటకమున్న, రాయంచకాళ్లఁ దోలకయమున్న
తే. యబ్జముఖులారయేఁబోయియచలకన్య, యుత్తలముదెల్పి వసురాజుశ్రీభి త్తమరసి
వత్తునత్యంతశుభ వార్తఁదెత్తుననుచు, గొమ్మవారంబుపూనియేఁగట్లయునిచట.

అ. అజ్జముఖులార = ఓచెలియలార, రిక్కరాయనికళలో = చంద్రునికళలు, చెక్కుగీటక మున్న = బుగ్గలుపొడువకమునుపే—(ఇట చంద్రకళలు చెక్కుగీటు అనుటచే రెంటికిని సాదృశ్యము స్ఫురించెడిని. ఇట్లే మీఁదనెల్ల నొక్కొక్కదానికిని సాదృశ్యస్వంజకముగా విధేయును విధించియుండుట తెలియునది). వెడతూపు = వెడవింటిపూఁదూపు లేక వెడమునఁగా వెట్టిబుట్టించునట్టి మన్నఘని బాణము - అనఁగా ఉన్నాదనమైన యరవిందబాణము. అది, దృగ్విధి = చూపుత్రోవను, పడకమున్న = పడుటకుమునుపే - ఇట కమలములకుచూపుతోడి సాదృశ్యసంబంధము స్ఫురించెడిని. మన్నఘనిపరికరములగు చంద్రాదులలో చంద్రుఁడును, అరవిందబాణము నెటచెప్పఁబడినవి. బుగ్గలుపొడుచుటయు, దృష్టిపథమునఁ బొడకట్టుటయుఁ బ్రతికూలర చేష్టితములని తెలియునది. మన్నఘబాణములు [‘ఉన్నాదనస్తాపనశ్చ శోషణః స్తమ్భనస్తథా | సమ్మేహనశ్చ కామస్య పఞ్చ బాణాః ప్రకీర్తితాః’] అని యుండుటంబట్టి ప్రథమబాణమయిన పద్మము ఉన్నాదకముగాన వెడదూ పనఁబడినది.

ఎలతుమైదలదిప్పు = కొదమతేంట్ల రొద, తలఁగ్రమ్మకయమున్న = తలపట్టుకొనకమునుపే, చిగురు, చేపట్లకు = చేయిపట్టుకొనుటలకు-గుద్దులాటకు, ఓగకమున్న, ‘తుమైదలదిప్పు’ తుమైదల సమాహము తలఁగ్రమ్మటయనుటచే తుమైదగుంపులకును తలఁగ్రమ్మిన కురులకును, ‘చిగురు’ ‘చే’ అనుటచే నీరెంటికిని, సాదృశ్యము వ్యంజితము. ఇటదిప్పు శబ్దము సాదృశ్యపరముగా సమాహవాచకము ‘తలదిప్పుఘటించుఁ దుమైదలది వుచటన్’ (విజయవిలాసము) మన్నఘపరికరములలోనివి తుమైదలును చిగుళ్లును. తలఁగ్రమ్మటయు చేపట్లకు దిగుటయు ప్రతికూలర లక్షణములు.

కలికికోయిల = సొగసయినకోకిలము, గళగ్రహము...మున్న = గొంతుపట్టకమునుపే, రాచిల్క, మాటకురాకమున్నె = వాదునకు రాకమునుపే, కోయిలయు రాచిల్కయు మన్నఘనిపరివారము. కోయిల గళగ్రహము; ‘రాచిల్క, మాటకురాక’ యనువీనిచే సాదృశ్యమువ్యంజితము. గళగ్రహమునేయుట విరోధిలక్షణము. ఇటనేయార్థమున ప్రతికూలించుట. ఇందులకు ‘గళగ్రాహీ పౌరందరపురవనీ పల్లవరుచాం | దినప్రాథమ్యానాం తపనమహాసామాదిమగురుః సమింధే బంధూకస్తబకసహయోద్ధాదిదిశి | ప్రసర్వక్ కామాత్యైశ్చరణకిరణానామరుణిమా’ || (మూకపంచశతీ) మాటకువచ్చుట యనఁగా జోలికి లేక (వాదునకు) వచ్చుట. ‘నామాటకు రావలదు’ అని లోకోక్తియు. కానమాటకు వచ్చుటయు ప్రతికూలర లక్షణము.

నిగువు తెమైదంట = బాలసమీరుఁడనుగడుసరి, అసువులంటకమున్న = ప్రాణముల నంటకమునుపే, రాయంచ, కాళ్లఁదొలకయమున్న = కాళ్లయందుఁ బెనఁగొనకమునుపే-బాలసమీర కలహంసములు మన్నఘనిపర్వములోనివి. నిగువు తెమైదలకును అసువులకును సాజాత్యసంబంధము వ్యంజితము. కలహంసకును కాళ్లదవులుటకును సంబంధము. సంబంధస్ఫురియందు, కాళ్లదవులుటయనఁగా పోనీక కాలనుపెనఁగొనుట. ‘అంచెలుగట్టి కాలిలిొడ్డుపై చననీవుగదవ్వు ప్రోదిరాయంచ లివేటిసంగడములు’ (మనుచరిత్ర) పోనీక కాలి నరికట్టుటయని ప్రాతికూల్యపరమయిన యర్థము. ప్రాణము లంటుటయుఁ బ్రాతికూల్యలక్షణమే. ఏఁగి=పోయి, అచలకన్య త్రైలము=గిరికి వెత, అరసి=పరిశీలించి, కొమ్మహారంబు = గిరికముతైపుఁబేరును - ఆనవాలుకొఱకనుట.

‘ఇట చెక్కుగీటక, దృగ్విధిఁబడక’ ఇత్యాదులను నొక్కయర్థమున సాదృశ్యసంబంధములును స్ఫురించునట్లును మఱియొక యర్థమునఁ బ్రాతికూల్యము వివక్షితమగునట్లును బొందుపఱచినాఁడు.

ఎట్లన - రిక్క...మున్ను=చంద్రకళలపంటి చెక్కుల తళతళలు-చెక్కుగీటుట, వెడ...మున్ను=వెడ
తూపయినతామరపంటికన్నులు-కన్నులగుట, ఎల...మున్ను=తుమ్మెదలపంటి కురులు-తలగ్రమ్మట, చిగు
రు...మున్ను=చిగురుపంటిచేతులు-చేతులగుట, కలికి...మున్ను=కోకిలపంటియెలుగు-గొంతునంగలుగు
ట, రాచి...మున్ను=రాచిలకమాటలు-మాటకు(మాటలాడుటకు)వచ్చుట, నినువు...మున్ను=లేతగాడ్డు
పంటి ప్రాణములు-ప్రాణములుగనుండుట, కలహంస...మున్ను, కలహంసపంటి నెన్నడలు-కాళ్లకు
దగులుట యని యిట్లు సాదృశ్యమునకు సాధర్మ్యమునకు వ్యంజకములుగా క్రియలు జోడించినాడు.
మన్మథపరికరములగుటచే బుగ్గలుపాడుచుట, కంటఁబడుట, తలగ్రమ్మట, చేతిగుద్దులాడుట దిగుట,
గొంతుపట్టుట, వాడుకువచ్చుట, ప్రాణములనుగలంచుట, కాళ్లు నరికిట్టుట, యని యర్థములు దెలియు
నది. ఇట చంద్రాదివస్తువులు తటస్థోద్ధీపన విభావములుగనుక విరహవేదనా హేతువులని దెలియునది.
అ. అతిశయోక్తి.

శా. క్రీడామందిరజాల మార్గములచరక్కినిక్కి జాబిల్లితా

గోడల్ నీరుగ జాఱఁ ద్రోచి నెలతర్రుల్ చొచ్చి వెన్నాడిమ్మె

నాడం గోమలి యొర్వలేక వలవంతం బద్దినీజాతికిం

గీ డొనుగ్రఖిళామణిం బలికె నశ్శీణానులాపంబులన్.

26

అ. నెలతర్రుల్=చంద్రకిరణములు-గిరిక, క్రీడా...చక్కి=కేళీగృహముయొక్క కిటికీల
సంఘలవైపుగా, నిక్కి=సాగి-లోనికినిగిడి యనుట. జాబిల్లితాగోడల్ = చంద్రకాంతపు గోడలను,
నీరుగ...త్రోచి=నీరయికరణి జాఝిపోవునట్లుచేసి, (ఇట వెన్నెలతర్రులను దొంగలుగాఁగాని, పగ
వారుగాఁగాని రూపించుటచే దొంగలు కిటికీలగుండ నిక్కిచూచి,) 'గోడలు నీలుగఁ, దుమ్ముగ
గులఁద్రోచి' యని యర్థాంతరము) చొచ్చి=లోపలఁజొరఁబడి, వెన్నాడి=వెంటఁబడి, మ్మె=దేహ
మును, అడఁ=కాడఁగా - గ్రుచ్చుకొనఁగా, గోమలి=గిరిక, వలవంతఁ=విచారముచేత, పద్దినీ
జాతికిం=పద్దినీజాతిస్త్రీలకు - (తామరతీగలకని భావము) కీడు=సేగి, డొ, ఉగ్రఖిళామణిఁ=
క్రూరజనులందు మిన్నయైనవానిని "ఉగ్రః కపర్దీ క్రికంఠశ్శీతికంఠః కపాలభృత్" అన్నట్లు, ఉగ్ర
డనఁగా శివుఁడు-అతనిచూడఁదగిన చంద్రుననిభావము. అశ్శీణానులాపంబులఁ=తక్కువకాని-
మాటిమాటికి చెప్పెడు-మాటలచే-అనఁగా రెట్టింపుమాటలచేత 'అనులాపో ముహుర్భాషా' అ. పలికను.

క్రీడా...త్రోచి=పగవారు (లేక దొంగలు) కిటికీలగుండ నిక్కిచూచి గోడల రాలఁగూలఁ
ద్రోచి లోపలఁదూటి వెంటఁబడి దేహము నాయుధములచే గాఢునట్లునుట. ఓర్వలేకపోవుట'గో
మలి'గాన. కీడగుట పద్దినీజాతికేలయన్నచో వారు మిక్కిలియుఁ బతివ్రతులకే కదా
య్యుగ్రఖిళామణులవలన గీడు. ఆలాపములు 'అశ్శీణ'ములగుట ఓర్వలేమిచేత. అవి ముహుర్భాషణ
ములగుట 'వలవంత'చేత. అల. సమాప్తోక్తి; పర్యాయోక్తము 'పద్దినీజాతి'పదగతశ్శీణానుప్రాణితము.

శా. రాజీవాత్ముల నేచుపాతకివి చంద్రదా రాజవా నీవు నీ

రాజత్వంబునఁ జక్రముల్ మనియెనో రరంజిల్లి సత్సంతతుల్

తేజం బందెనో డిందెనో యహిభయోద్రేకంబు తాఁ జెల్లరే

రాజై పుట్టుట రశ్మిమాత్రఫలమే ర రాజౌట దోమార్థమే.

27

అ. చంద్రా, రాజీవాత్ములఁ=తప్పకంటులను, నేచుపాతకివి=బాధించునట్టి పాతకాత్ముఁడవు,
తామరలపంటి కన్నుల వారుగాన తామరలకుఁ బగయైననీవు వారినిబాధించుట యిది, రాజీవాత్ములఁ

విశేషణము సాధిప్రాయము. రాజవాసీవు=నీవు రాజవగుదువా - కానేరవనుట. (రాజనామము గల వాఁడని భావము) నీరాజత్వంబునకే=నీప్రభుత్వముచేత (నీచంద్రత్వముచేతనని భావము) చక్రముల్= రాష్ట్రములు (చక్రవాకములని భావము), మనియెనో=బ్రతికినవా, సత్సంతతుల్=సత్పురుష సమూహములు (సత్సత్రసమూహములని భా.) రంజిల్లి, తేజంబందెనో = మహిమనుబొందెనా, (ప్రకాశమునుబొందెనా యని భా.) అపీభయోద్రేకంబు = ('మహిభజామహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయమ్') స్వపక్షమువలని భయము (సర్వమయిన రాహువువలని భయమును), తాన్=తాను, డిందెనో=తగ్గెనా, చెల్లరే=నేఁజెల్లబో, లేక, తాఁజెల్లరే= నేఁజెల్లబో, రాజైప్పుట=లోకమందు రాజుగా జన్మించుట. (రాజుఅను పేరితోఁబుట్టుటయని భా.) రక్షిమాత్రఫలమే= ధనముగడించుమాత్రఫలమా - (కిరణసంపత్తిమాత్రఫలమాయని భావము) రాజౌట, దోషార్థమే. (రాజ్యాస్తే నరకంధ్రువమ్' అన్నట్లు) పాతకముకొఱకా - (రాత్రికొఱకా యనిభావము. చంద్రుఁడు నికారుఁడనుట నిట యనుసంధించుట తెలియునది.)

రాజగుటకు రాష్ట్రములు బ్రతుకుటయు, సత్పురుషులు మహిమనొందుటయు స్వపక్షభయములేకుంటయు ఫలము. ధనముగడించి దోషములాచరించుటగాదని యర్థము. చంద్రునిచే చక్రవాకములు కుండునొందుటయు చుక్కలు కాంతిమాయుటయు రాహుగ్రహభయమును కిరణప్రసారమును, రాత్రియగుటయుఁ గలుగుట ప్రకటము. అల. శ్లేషము.

ఉ. ఇంతలు నేఁచుపాతక మ ర్ దింతట నంతటఁ బోదు పాంథలో

కాంతక నిన్ను ఘోరతమరమై ఘనమై యజహత్కళంక మై

వంతులుఁ బెట్టి యాఱు పదిరీప్రకలు సేయక పూర్వపక్షపుం,

గంతుల కేమి చూచెదవు ర్ గా తుది నీబహుళార్తిభేదముల్.

28

అ. పాంథలోకాంతక=విరహిజనులను తుదముట్టించువాఁడా, ఇంతులక=స్త్రీలను, ఏఁచు పాతకము అది=బాధించెడి యాపాపము, ఇంత నిన్ను, ఘోరతమమై = మిక్కిలియు ఘోరమై, తమన ప్రత్యయము. 'రాహుధ్యాస్తే గశేతమః' వి. అన్నట్లు తమస్వరగా రాహువు గనుక భయంకరరాహు రూపమైయని భావము.) ఘనమై=మిక్కిలిగాఁ జెరిగినదై. (మేనుమైయనిభావము.) అజహత్ కళంకమై=విడువని యపవాదమై - (విడువని చిహ్నమైయని భావము. 'కళంకోంకాపవాదయోః' అ. ఇట రాహుమేను కళంకముల నపహ్నావించి పాతకత్వ మారోపితమైనది, పాతకము నీలవర్ణమని కవిసమయము.) వంతలఁపెట్టి=బాధలనుపెట్టి, ఆఱుపది ప్రకలుసేయక = పదియాఱు తునకలుగావింపక (పదియాఱుకళలుగల వాఁడనిభావము.) ఇంతటనంతటఁ పోదు=ఇంతటంతటితో తప్పిపోదు. కాఁబట్టి పూర్వపక్షపుంగంతులకేమి = ముందటికిరాని యిప్పటిదుముకుల కేమివచ్చె - (శుక్లపక్షపు దినదిసాధివృద్ధి కేమివచ్చెననిభా.) తుదిన్=కడపట, నీబహుళార్తి భేదముల్=నీతఱుచయిన యనుట అలం. శ్లేషసంకీర్ణాపహ్నావము. వృథవలని దుఖములను - (బహుళపక్షమందలి యయమునని భావము.) చూచెదవుఁగా=చూచెదవుపో.

నీ. కమలించెఁ గాక యంరగజవిరోధిశిరోధిఁ, దల కెక్కుఁ జాలెనేరహలహలంబు

క్రాఁచెఁ గాక పయోధిరకాండప్రకాండంబుఁ, బైకి బొంగించెనేరబాడబంబు

మాఱెఁగాక ముకుందరతుందప్రమాణంబు, వెడలెనే యెడఁ గాలి ర విపినకీలి

యడఁచెఁ గాక శిలోరచ్చయచ్చదాహంకృతుల్, గరఁచెనే నీరుగారసురపహేతి

తే. నీకరణి నిట్లు దయలేకరలోక మేర్పు, నీకరణి మైన యలయత్రినేత్రమునకు

ఖరక రాలోక గాఢనిర్మలతపోగ్ని, బెటిలిపడ కున్ని భరమె కృపీటజన్మ. 29

అ. కృపీటజన్మ-(కృపీటమనఁగా జలము, దానవలన జన్మముగలవాఁడు అగ్నియు చంద్రుఁడునుగనుక) అగ్ని హోత్రుఁడా(చంద్రుఁడా యనిభా.) ఇట చంద్రుని నగ్ని హోత్రునిఁ గానధ్యవసించి యర్థము చెప్పుట తెలియునది. హలహలంబు=కాలకూటము, అంగజవిరోధి శిరోధి=(మన్మథుని శత్రువయిన) శివుని కుశ్మకను, కమలించెఁగాక=కమలి నల్లఁబడునట్లు చేసెనుగాని, నీకరణి=నీవలె, తలకెక్కఁజాలనే = నెత్తికెక్కనేర్చినా, (చంద్రుఁడు శివుని శిరసున భూషణమైనవాఁడని భా.)

బాడబంబు=బడబాగ్ని, పయోధి...ండంబు=సముద్రముయొక్క మేలయిన నీటిని, త్రాఁచెఁగాక=కాలునట్లు చేసెనుగాని; (నీకరణి) పైకి, పొంగించెనే=ఉబికించెనా(చంద్రోదయమందు సముద్రము పొంగుచున్నదని భావము.) విసినకీలి=దవాగ్ని-కారుచిచ్ఛ, ముకుందతుండ ప్రభూణంబు=శ్రీకృష్ణుండయిన విష్ణుని పొట్టయనెడు తలవాకిటి ముందటి చిన్నయింటిని, ('ప్రభూణప్రభూణాలిందాః బహిర్ద్వార ప్రకోష్ఠకే' అ.) తూఁత్రాఁగాక=తూఁతయడఁగి పోయెనేకాని, నీకరణి, ఎడఁగాలి = హృదయమును దహించి, వెడలెనే=బయలువెడలెనా, (చంద్రుఁడు విష్ణువు హృదయమునుండి పుట్టి నాఁడని శ్రుతి. కృష్ణుఁడుగోపాదులను జుట్టుకొన్నదావాగ్ని మింగి వారిని గాచుట భాగవతసిద్ధము.) సురపహేతి=దేవతలకధిపతియైన యింద్రుని ఆయుధమయిన వజ్రము, శిలో...తుల్—శిలోచ్ఛయ=కొండలయొక్క, ఛద=తొక్కలయొక్క, అహంకృతుల్=అహంకారములను, అడఁచెఁగాక=అడఁగించెనేకాని, నీరుగాఁగఁచెనే, (చంద్రకిరణములుచేతఁ జంద్రకాంతపుత్రులు కరఁగుచున్నవనిభావము.)

(కాలకూటాదులగు నాలుగింటికంటె నీవు వేండ్రమయినవాఁడవు.) వీర్పు = దహించుచున్న, నీకు=అగ్ని హోత్రుఁడయిన నీకు, అరణి=పుట్టుదోటు, ఐన, అల అత్రినేత్రమునకు, ఖర ... గ్ని—ఖరకర+అలోక - (వేండ్రమయిన కిరణములుగల) సూర్యుని చూచుటయనెడి, గాఢ=గాటమును, నిఘర=కటువునయిన, తపోగ్ని=తపస్సువలని యగ్నిచేత, పెటిలిపడక ఉన్ని=చిట్టిపడిపోక యుండుట, భరమె=బరువా - కాదనుట. కాలకూటాదులను మించిన పెనువేండ్రముగల నీవంటి నిప్పునగన్న యత్రికంటికి సూర్యునిజూచుచు దపమునలుపుట యొక కష్టముగా నేరదనుట.

'కృపీటజన్మ' అని చంద్రు నగ్నిగా నధ్యవసించుట తత్త్వప్రత్యాపితమర్థసమునకై. సాటికిఁ దెచ్చిన కాలకూటాదులును నగ్ని స్వరూపములుగాన అత్రితపమును నగ్నిగా రూపించినాఁడు. ఆయగ్నులనెల్ల మించిన నీబోటియగ్నినిదాల్చిన వానికి నీయగ్ని యెంతమాత్రమనుట. ఖరకరశబ్దము సాధిప్రాయము. కాలకూటాదులకంటె మిక్కిలివేండ్రమయిన వాఁడవని తాత్పర్యము. అలం.పరికరము శ్మతిలేకధ్వనియన రూపకమును.

మ. విషరాశి జనియింపవ్రా విషసహోవిరూపి వాటింపవ్రా

విషభృన్మృగము నంటవ్రా విషధరుల్ వేష్టింపఁ గాలూడ వ్రా

విషభుక్పూలికఁ బిన్ననాఁడ కనవ్రా విభాస్యతకాటిల్యము

విషమం బెట్లగు నీకు జీవకృతవిరద్వేషంబు దోషాకరా.

80

ఆ. దోషాకరా=పాపములకు ఆకరమైనవాఁడా - (రాత్రినిశేయువాఁడని భావము. దోషాశబ్దము రాత్రివాచకమయినపుడు, అవ్యయము. 'దోషానక్తం రజనావపి' అ.) విషరాశి=విషపుంజమందు - (విషమనఁగా జలమును గనుక జలరాశియందు జనించినాఁడని భా.) విషసహోవిరూపి

వాటింపవో = కాలకూటనివముతోఁగూడఁ బుట్టుటను కయికొనవా, (కాలకూటమును చంద్రుఁడును సముద్రమునఁ బుట్టినవారని భా.) విషభృత్ మార్గముఁ అంటువో = విషమును భరించినవారి పద్ధతిని ఆవలంబింపవా - (విషభృత్ = అనఁగా జలమును భరించిన మేఘములు. వానిమార్గము ఆకాశముగనుక ఆకాశము నంటియున్న వాఁడని భావము.) విషధరుల్ వేష్టింపఁ = విషమును ధరించినవారు బలసియుం ఁడఁగా, విషభుక్కులికఁ = విషమును దిన్న వాని తలయందు, కాలూఁదవో = నిలిచియున్నావుగావా - (విషధరులనఁగా సర్పములు, విషభుక్కు = కాలకూటమును దిన్న శివుఁడు. అతనికి భూషణములు సర్పములు, గనుక సర్పములు పరివేష్టింపఁగా శివుని శిరస్సునం దున్న వాఁడని భా.) ఇందులకు

‘సర్పప్రోతకలాపశ్చ క్లిశకలైర్వాక్యకీర్ణ సచ్చేఖరమ్’ అని యున్నది.

పిన్న నాఁడె = బాల్యమందె, విభాగ్యో కాటిల్యముఁ కనవో = ప్రసిద్ధికెక్కిన కుటిలభావమును, బొంద వా - (బాలచంద్రుఁడు కుటిలుఁడు అనఁగా వంకరగానుండునని భావము.) కాఁబట్టి, నీకుఁ = ఇట్టి వాఁడవయిన నీకు, జీవ... ద్వేషంబు = ప్రాణులందుఁ జేయఁబడిన విరోధము, విషమంబు = అనర్హ మయినది. ఎట్లగుఁ - అర్హ మే యగుననుట. (జీవశబ్దము ‘జీవః ప్రాణిని గీష్వతా’ విశ్వము. బృహ స్పతికిని జెల్లునుగాన బృహస్పతియందుఁ జేయఁబడిన విరోధము విషయముగా లేదని భావము. ‘జీవ ఆంగీరసో వాచస్పతిశ్చిత్ర శిఖండిజః’ అని అమరుఁడను.)

విషమున పుట్టుక. తోఁబుట్టువిషము. నడవడి విషవంతులది. కూడికవిషధరులతోడ. కాఁబట్టి ప్రాణుల బాధించుట నీకు విషమముగాదనుట అలం. క్లేషమాలక కావ్యలింగము.

మ. కమలాభర్త భవద్విరోధివంబుఁ జక్రంబుం బ్రయోగింప ను

త్తమశస్త్రం బది యాత్మనామకభిదావర్సాంధు నిన్నుఁ మొఱం

గి మహారాహువు దున్నియుం దునుమకేరగెం గాక చక్రంబుచేఁ

దుమురై పోవనివారలుం గలరె నీదోషంబు గాడే శశీ.

81

అ. శశీ = చంద్రుఁడా, కమలాభర్త = లక్ష్మీపతి-విష్ణుఁడు - లక్ష్మీకి నీవు సోదరుఁడవు గనుక, భవద్విరోధివయిం = నీవగవాఁడయిన రాహువునిఁబడ, చక్రంబుఁ = సుదర్శనమును, ప్రయోగింపఁ = వైవఁగా, ఉత్తమశస్త్రంబది = అమేటి ఆయుధము - దీనిచే దానికడ్డులేదనుట. ఆత్మక...ంధుఁ = చక్రమనెడు తన పేరుపొందిన చక్రవాకములయొక్క భేదనము వలని గర్వముచేఁ గన్నుఁగానని వాఁడు, అగు నిన్నుఁ, మొఱంగి = మోసపుచ్చి, మహారాహువుఁ, తున్నియుం దునుమకే = చంపియుం జంపక - చంపినట్లుగా తోఁపించి చంపక, ఏఁగెంగాక = పోయెనేకాని, (శిరస్సుఖండించియు నమృత పానముచే జీవితుఁడయి వాఁడనిభావము.) లేనివో, చక్రంబుచేఁ, తుమురై పోవనివారులుఁ = పొడి పొడియై పోవనివారును, కలరె = లేరనుట. పొడిగాకుండుటకు హేతువేమనఁగా, నీదోషంబుగాడే = నీవుచేసికొన్న పాపమేకదా.

విష్ణుఁడు నీవగవానివయి చక్రముప్రయోగించుట తనయిల్లాలయిన లక్ష్మీకి నీవుతోఁబుట్టువయిన చుట్టటికమునుబట్టి, ఆచక్రమే ఉత్తమశస్త్రముగాన యడ్డులేనిది. అట్టిది రాహువు నేల తుదముట్టింప దన్నచో తన పేరుగల చక్రవాకములను నీవు బాధించుటచే నీయందు ద్వేషముగలిగి నీవగవాఁడయిన యారాహువును జంపియుం జంపక ప్రాణములతోనే నిన్ను బాధించుటకై విడిచినది. చక్రముచేత నెట్టివారును జావలసియుండఁగా రాహువుమాత్రము చావక బ్రదుకుటకు నీవుచేసినపాపకర్తమే హేతువుగాని మఱియొకటిగాదని తాత్పర్యము.

స్వపక్షాభిమానియైన విష్ణువుచేతనుండునది గనుక చక్రమును స్వపక్షాభిమానమును నిలిపిన దని యాశయము. అలంకారము ఉల్లాసము. 'ఏకస్య గుణదోషభ్యా ముల్లాసోన్యస్యతౌయది' అని లక్షణము. కావ్యలింగమును ఉత్పేక్షయు.

చ. సమధిక కాలనేమిగుణశాళివి నీవుదరస్థలోక సం

ఘములకుఁ గీ డొనర్తు వని శ కైటభదానవభేది యంతరం

గము వెడలించెఁగాని నిను శ గండడఁగింపక పోయె నిందిరా

రమణిఁ దలంచి రాత్రిచర శ రాగనిమగ్నుల కేడ ధర్మముల్.

82

అ. రాత్రిచర=నిశాచరుడా—రాక్షసుడా=(చంద్రుడాయని భా.) సమధిక...శాళివి= మిక్కిలియు కాలనేమియును రాక్షసునియొక్క గుణములవంటి గుణములు గలవాడవు—(కాల మునెడు చక్రమునకు నేమిగుణముచేత - చుట్టుకట్టుగా నుండుటచేత - ఒప్పువాడవనుట. ఇట కాల మునకు చక్రసామ్యము గమ్యము) నీవు, ఉదరస్థలోక సంఘములకుఁ=తన కడుపులోనున్న లోక సమూహములకు, కీడొనర్తువు, అని, కైటభదానవభేది = కైటభ రాక్షసుని భేదించిన విష్ణువు, అంత రంగము వెడలించెఁ కాని = లోనుండి బయటికి వెడలఁచుచినాడే కాని, ఇందిరారమణిఁ= నీతోడఁబుట్టగు లక్ష్మీదేవిని, తలఁచి, నినుఁ, గండడఁగింపక పోయె=ఉక్కుమడంపక పోయెను- చంపఁడయ్యె ననుట. (అంతరంగము వెడలించెనఁగా చంద్రుఁడు విష్ణువుమనస్సువలనఁ బుట్టి నాడని భావము.) రాగ నిమగ్నులకుఁ = స్త్రీలయందలి మక్కువయందు మునిగినవారికి, ధర్మ ముల్ ఏడ=మర్యాద లెక్కడివి. లేవనుట.

విష్ణుఁడు కైటభ రాక్షసుని భేదించినవాడు గాన - రాత్రిచరుడు (రాక్షసుడు)అగు నిన్నును భేదింపవలెను. ఇందిరారమణుడు నగుటచే భేదింపక బయటికిఁ ద్రోచినాడింటే. లోకములకుఁ గీడొనర్తువు నిన్ను, రాక్షసుని, కైటభ దానవునివలె దుదయిష్టింప వలసినది ధర్మము. అట్టి ధర్మము నతఁడుల్లంఘించుటరాగనిమగ్నుఁడుగాన అలం.పరికరముఉత్పేక్ష,అతిశయోక్తి,అర్థంతరన్యాసము.

ఉ. కొండొక సేపు నిన్ను మది శ గూర్చిన మాధవు నంతటివానికిం

బండ వధూవధ ప్రబలరచాతకజాతకశంక మింక నీ

దుండగ మేమి చెప్పఁదగుఁ శ దోయజ్వైరి శిఖండవీధి నీ

ఖండము పూను శంకరుఁ డశిఖండజగన్మధుండు గాఁడొకో.

83

అ. దోయజ్వైరి=తామరలకుఁ బగవాడయిన చంద్రుడా, కొండొక సేపు = కొంతసేపు, నిన్ను మదిగూర్చిన...వానికిఁ=నిన్ను మనస్సునంతరంగునిగాఁ జేర్చుకొన్న విష్ణువు నంతటివానికి— (మనస్సునుండి పుట్టకమును చంద్రుని విష్ణువు మనసునందుఁ గొంతసేపు నిలిపినాడని భావము) ఐధూ...శంకము—(నీయందున్న) ఆడువారిని జంపుటవలనఁ గలిగిన మిక్కుటమయిన పాపసమూ హాపు కళంకము. పండె=ఫలించెను—సమకూడెను. (విరహిణులను వధించుటవలని ప్రబలపాతక శమూహరూపమయిన మాలిన్యమని చంద్రపక్షమునఁ దెలియునది. ఇట కలంకత్వము నపహ్నావించి పాతకత్వ మాోపించినాడు—విష్ణుపక్షమందు భృగుపత్నిని వధించుటవలని ప్రబలపాతకముచేఁ గలిగిన యపవాదమని యర్థము. (జాతమనఁగా సమూహమును బుట్టినదియు. కళంకమనఁగా 'కళం కొంకాపవాదయోః' అ. అంకమందును అపవాదమందును. మాధవుడు భృగుపత్నిని వధించి భృగుకాపమువలన దశావతారము లెత్తుట భాగవతమున చతుర్థస్కంధముందు గల ౧౨.

అధ్యాయమున నున్నది. ఇంక, నీదుండగము=ధౌర్త్యము, నీమిచెప్పక, శిఖండవీధి (‘కాకపక్షశ్శిఖణ్డకః’ అ.) నెత్తిపయిపట్టన, నీఖండము=నీతునియను - అర్థాకృతి యైనదానిని, పూను=ధరించిన, శంకరుడు=సుఖకరుడైన శివుడు, అఖండ... గాండోకో = (నీవలె) నిండుజగమును సంహరించువాడు గాండోపునో—అగుననుట.

‘సంసర్గజా దోషగుణాభవన్తి’ అను న్యాయముచేతఁ జంద్రుని సహవాసమువలన మాధవ శంకరులకును ధౌర్త్యము ప్రాప్తించినదనుట. నిన్ను మదిలోఁ జేర్చుకొన్నంతకే ప్రబలపాతకము పట్టినది, అదియుఁ గెవలనికే గాదు. మాధవునంత వానికే. అతనికి బహుకాలమునకుఁ గాక - కొండొకసేపుననే, మాధవశబ్దము సాఫిప్రాయము. లక్ష్మీకాంతకు ధవుడయ్యు న్నూనధమును జేయునట్టి వాడగుట అబ్బురము. శివుడును, శంకరుడు, సుఖప్రదుడు, అతడు నీనిలువెల్లను దలయందుఁ దాల్చలేదు; ఖండమే. అంతకే ‘అఖండ... నుండ’యనాడు. కొండొకసేపు మనస్సునంతఁ జేర్చినంతనే కొండొకనీతునియ తలయందుఁ బెట్టుకొన్నంతనే మాధవుడువధూపధకరుడును శంకరుడు జగన్నధనుడు నయనాడు. కాఁబట్టి నీమిచెప్ప నీదుండగము. అలం. అతిశయోక్తులు రెండుపరికరమును.

శా. ఈ వజ్రుండవు నీటఁ బుట్టితిఁ జామీ రి యే నంచు మోమాటపుం

ద్రోవల్ సెప్పఁగ సిగ్గు గాదె మఱి నీరతోఁబుట్టు శ్రీదేవి లీ

లావాసంబుసిరుల్ వారింతు వనుచో ర సయ్యోక శాదుండు చే

తోవీధి సహజాధనాపహరణో రి ద్యోగంబు నెగ్గించునే.

84

అ. ‘తోయజవైరి’ అని అధ్యాహర్యము. నీతోఁబుట్టు, శ్రీదేవియొక్క, లీలావాస=క్రీడా గృహముయొక్క, సిరుల్=సంపదలను, వారింతువు అనుచోనని యర్థము - (లక్ష్మీనివాసమయిన తామర యొక్క శోభను వారించుచున్నాడని భా.) మఱి=ఇంక, నీవు, అజ్ఞుండవు = నీటియందుఁ బుట్టిన వాడవు—(అజ్ఞనామము గలవాడని భా.) ఏను నీటఁబుట్టితిని జామీ=నేను తుక్తిమతి నీటియందుఁ బుట్టినదాననే చుమా, అని, (ఇట్లు నీకునాకును జుట్టటికము అని), మోమా...మఱి = మొగమోటము నాయందుఁ గలుగు విధములను జెప్పట. నాకు లజ్జగదా—అనఁగా చక్కఁ దోడఁబుట్టిన లక్ష్మీ యింటి సంపద వారించిన నీకు నీవునునేను నీటఁబుట్టిన వారముగాన నాయందు దాక్షిణ్య ముప వలయునని యంతలపొంతల చుట్టటికములు దెలుపుకొన్నందున దయపుట్టునా యనుట—(మోము ఓటపుంద్రోవల్ = మొగమునం దోడిపోవు రీతులని, చంద్రునినిఁ దనకునుగల ముఖసామ్యమిట స్ఫురించుచున్నది.) అయ్యో. కశాదుండు = (‘నాడింధమ స్వర్ణకారః కశాదో రుక్తకారకః’ అ.) కంసాలివాడు, చేతోవీధి = మనస్సునందు, సహజాధనాపహరణోద్యోగంబు = తోడఁ బుట్టిన దానియొక్క సామ్యము దొంగిలించునట్టి పూనికను, ఎగ్గించునే = తప్పగాఁ దలంచునా—తలంపడనుట. లోకమునఁ గంసాలి తనతోడఁబుట్టినది చేయుమని యిచ్చిన సామ్యలోఁగూడ దొంగి లించునని ప్రతీతి యిట యనుసంధించునది—(కశాదుండనఁగా దేవతలకుఁ గళాప్రదానముచేయు చంద్రుడని భావము). అలం. అర్థాపత్తియు, క్లేషానుప్రణితమైన యర్థాంతరన్యాసమును.

తే. నీరజారాతి నినుఁడనరీనెలపుగూల, నేలసృజయించె విధి సృజ రి యించుఁగాక

మేలుజై వాత్మకునిఁ జేసెరీ నేలతప్పఁ, బుడమి “బాపీచిరాయ”వరన్బడఁగునుడుగు.

అ. నీరజారాతి=చంద్రా, విధి=బ్రహ్మ, తన నెలపుగూల=తనయిల్లు వశించునట్లుగా, నినుకొ, ఏల సృజయించె - (బ్రహ్మ నెలపు నీరజము అనఁగా తామరగముక నది మడుఁచుకొని చెడిపోవు

నట్లుగా నిన్నేల సృజించెనని భావము.) నీరజారాతి అనుసంబోధనము సాధిప్రాయము. సృజించుచు
 'కాక=పుట్టించిన పుట్టించుచుగాక, ఏల జైవాత్మకుఁ—(జైవాత్మకుఁ కృతేచస్తే)భేషజాయుష్ష
 తోరపి' అ.) దీర్ఘాయుష్షంతునిగా, జేసెను. (జైవాత్మకుఁడను కేరుగలవానినిగాఁ జేసినాఁడని
 భావము) పుడమి=భూమియందు, పాపీచిరాయుః = 'పాపీచిరాయుః సుకృతీ గతాయుః' అను
 మాట - అనఁగా పాపాత్ముఁడు దీరాయుష్యము గలవాఁడగుననుమాట, ఏలతప్ప=ఎందుకులతప్పను.
 అలం. శ్లేషము.

సీ. స్వామియై నిగమాతీర్థామియై సురపురో, గామియై యభిజాతామి యుండ
 హరియై హలహలాహరియై భవనంశు, ధారియై ప్రసవాయుధారి యుండ
 ధాతయై కుశలసంధాతయై భవనని, ర్థాతయై వాగ్యధూత నేత యుండ
 మిత్రుడై పరమపరమిత్రుడై విమలచా, రిత్రుడై నవనీకశత్రుడై యుండ
 తే. దొలుతొలుతఁ గృష్ణవర్ణకుఁగళయొసంగి, నంటుగావించుటెల్ల నరనాథయువతి

జనతనూదాహసాహాయ్యమునకుఁగాక, కానవా వారి నెవ్వారిఁ గమలవైరి.

అ. కమలవైరి=చంద్రా! స్వామియై=సకలమునకు అధినాథుడై, నిగమ అతిభూమియై=
 వేదములకు కడచిన మేరయై - వేదములకు ప్రతిపాదింప నలవికానివాడై, సురపురోగామియై=దేవ
 తలు మొనకాడై, అభిజాతామి=లక్ష్మీ పలపుకాడయిన విష్ణుదేవుఁడు. హరియై = (సమస్తగుణముల
 చేత) ఒప్పుచున్నవాడై, హలహల ఆహరియై = (జగత్తున కుపద్రవకరమయిన) కాలకూటమును
 భక్షించి (మాన్సిం) వాడై, భవనంశుధారియై = కేవలము నీయొక్కకళనే ధరించుచున్నవాడై,
 ప్రసవాయుధారి=(మన్మథునకు విరోధియైన) శివుఁడు. ధాతయై=జగత్తులను ధరించినవాడై, కుశల
 సంధాతయై=క్షేమముఁ బొందించువాడై, భవననిర్ధాతయై=లోకములను సృజించువాడై, వాగ్యధూ
 నేత=సరస్వతీ నాయకుఁడయిన బ్రహ్మ. మిత్రుడై = మిత్రత్వము గలవాడై—(మిత్రనామము
 గలవాడై యనియు) పరమ పవిత్రుడై=మిక్కిలియు పావనుడై— తాను సృతస్సిద్ధముగా పవి
 త్రుడై, యన్యులను పవిత్రము చేయువాడై, విమలచారిత్రుడై = నిర్దుష్టమైన చరిత్రముగలవాడై,
 నలినీకళత్రుడు = సూర్యుడు.

తొలుతొలుతఁ = మొట్టమొదట, కృష్ణవర్ణకుఁ—('బర్హి శ్శుప్తా కృష్ణవర్ణా శోచిషేష
 ఉషర్బుడః | ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృతానుః పావశోఽనలః') అగ్నికి - (నల్లనిఅనఁగా మలిన
 మైన మార్గముగలవానికి అని భావము.) కళకేసంగి = కళాప్రదానముచేసి, ('ప్రథమాంపిబలే వహ్నిః
 ద్వితీయాంపి బలేరవిః' అనుట తెలియునది.), నంటుగావించుటెల్ల = స్నేహముచేసికొనుట యంతయు,
 అనాధ...య్యమునకుఁ కాక— ఆనాధయువతి జన=దిక్కుమాలిన వయసుకత్తెల గుంపులయొక్క,
 తనూ=దేహములను, దాహ=దహించుట యందలి, సాహాయ్యమునకుఁ = తోడ్పాటునకే, కాక,
 వారి నెవ్వారి = అవిష్ణువుమొదలయిన వారి నెవ్వరిని, కాననె=కానవా - అనఁగా వారిలో నెవ్వరి
 కయినను ముందుగాఁ గళాప్రదానము చేయవా యనుట.

హరిహర బ్రహ్మసూర్యులకు స్వామ్యాది విశేషణములు సత్సాత్ర తాళిప్రాయములు. కృష్ణ
 ఐర్జయ నెడి అగ్ని నామము ఆపాత్రతాళిప్రాయ గర్భము. అగ్ని మొట్టమొదట కళాప్రదానము
 సేయుట అనాధయువతులను మేనులను దహించుటకై యతఁడు తనకుఁ దోడ్పడుకొనుట. లేకున్న
 చల్లనివాడు వేడిమి యిట్లు గ్రాంచునా? విరహిణులకు చంద్రుఁడు వేడిమియగుట. 'విస్తృజతి హిమ

గల్గెన్ రగ్నిమిందు ర్మయాభైః । త్వమపి కుసుమబాణాన్ వజ్రసారికరోషి॥' (కాకుంఠలము.) ఇది అవకలి పడినీసము, నీసము, సము, సర్వతఃప్రాస, పడినీస, అవకలి పడినీస, విషమనీసము లని యేడు విధములు? అలం. ఉత్పేక్షయును బరికరమును.

క. అని మఱియుఁ బెక్కుభంగుల, వనజారిని దూఱి నారి ర్ వనితాజనతా

ఘన తాప వజ్రఘనతా, భినుతాంబకధరుని మరునిఁ ర్ బేర్కొని కినుకన్.

అ. అని మఱియుఁ, పెక్కుభంగులఁ = అనేకవిధముల చేత, నారి = గిరిక, వనజారిని = చంద్రుని, వనితా...ధరునిఁ — వనితాజనతా = విరహిణీ స్త్రీ) సమాహమయొక్క, ఘనతాప = అధికమైన తాప మనెడు, వజ్ర = పిడుగునకు, ఘనతా = మేఘమువంటిదగుటచేత, అభినుత = మిక్కిలికొనియాడఁబడిన, అంబకధరునిఁ = బాణమును ధరించినవాఁడగు, మరునిఁ = మన్మథుని, కినుకఁ = కోపముచేత. ఘన తాపము గనుక వజ్రముతో పోలికె. అట్టివేంద్రమయిన బాణముగలవాడు గావుననే 'కినుక.' అల. రూపకము.

క. వలదాశుగళిఖిలీల, వల దాశుగతిఁ నిగుడ్పుర వలరాయఁడ చె

ల్వలదాయవె కలదా కే, వలదారుణవృత్తి దయ లరవంబును వలదా. 38

అ. వలరాయఁడ = మన్మథుఁడా! మఱి...కీలలఁ = చుట్టఁబెట్టుచున్న బాణాన్ని జ్వాల లను, అశుగతిఁ = వేగముయినగతిచేత, నిగుడ్పువలదు, ఏమనిన, చెల్వలదాయవె = (నీవేమేని) స్త్రీ) లకు పగవాఁడవా, 'కేవలదారుణవృత్తి = అచ్చము ఇంతపెట్టిదమయిన వ్యాపారము, కలదా = ఎక్కడ నయినను కలుగునా, దయ, లవంబును = ఇంచుకైనను, వలదా = అక్కఱలేదా.

'ఏదాతా ప్రశ్న లక్షణో భవతః' అనుసూత్రమువలన, దాయవే, కలదా, వలదా, అను ఏక త్వద ప్రత్యయాంత్యములందు ఏ ఆ అను ప్రశ్నార్థద్యోతకములగు అచ్చులుంపఁబడుటచే ఇవి ప్రశ్నార్థకములని తెలియునది. ఇందు ద్విప్రాసము.

ఉ. శంబరవైరి వీవు పటుర శంబరపోషణశాలి యాతఁ డ

జ్ఞాంబకధారి వీవు మధిరతాబ్బుఁ డతండు నిశాటఝూటద

ర్పం బడఁగించుబల్లిదునిరపట్టివి నీవు నిశాటుఁ డాతఁ డో

యంబుచరాంక నీకుఁ దగు ర్ నా హరిణాంకునితోడికూటముల్. 39

అ. ఈవు = నీవు, శంబరవైరివి = శంబరవిరోధివి. అతఁడు = ఆచంద్రుఁడు, పటుశంబరపోషణ శాలి = శంబరపోషణముచేత నొప్పువాఁడు - నీవు శంబర హరణముచేయువాఁడవు. అతఁడు శంబర భరణముచేయువాఁడని యర్థము. (నీవు శంబరాసుర హరుఁడవు. అతఁడు మృగధరుఁడని భావము. 'శంబరం సలిలే పుంసి మృగదైత్యవికేషయోః' మేదిని) ఈవు, అజ్ఞాంబకధారివి = అజ్ఞబాణము ధరించువాడవు. అతఁడు, మధిర + అజ్ఞుఁడు = కలంపఁబడిన అజ్ఞముగలవాఁడు - అజ్ఞవిరోధియనుట, నిశాటఝూటదర్పంబు = రాక్షస సమాహమయొక్క గర్వమును, అడఁగించు బల్లిదునిపట్టివి = పోఁ గొట్టుబలవంతుని (విష్ణుదేవుని) కుమారుఁడవు. అతఁడు, నిశాటుఁడు, రాక్షసుఁడు - (రాత్రియందు సంచరించువాఁడని భావము.) ఓయంబుచరాంక = జలచరమును (చేఁపను) చిహ్నముగాఁగలవాఁడా! హరిణాంకుని తోడికూటముల్ = (భూచరమైన) ఇశ్చిచిహ్నముగాఁగలవాని (అనఁగా చంద్రుని) తోడి స్నేహములు, నీకుఁతగునా - తగవనుట. జలచరాంకునకు భూచరాంకునితోడి కూటములు తగవనుట. 'హరిణోమృగవారణః' వై జయంతి అని హరిణశబ్దమునకు వల అనునర్థముచెప్పి వల జలచరమునతో

విరోధిగనుక జలచరాంకునకు హరితాంకునితో స్నేహమర్హముగాదని చెప్పుచున్నారు. వైజయంతిలో 'హరిణోమృగవారణః' అని కనిపింపలేదు. ఎందరిదో విచార్యము. అల. శ్లేషమూలక కావ్యలింగము.

ఉ. అద్దిర జీవమాత్రచరితార్థక నీయెడ గాలిపూయె న

స్తద్ధమనీ మవాక్యములు శాంభవలోచనవహ్నిః గ్రాగి పె

న్నిద్దురః బూని మే నెఱుంగరేరక యుండెనునీకు మ్రొక్కి వే

సుద్దులు చెప్పినన్ మనసుచొచ్చునె బోధము పుట్ట నేర్పునే. 40

అ. అద్దిర=బొర, జీవమాత్ర చరితార్థక = ప్రాణధారణమాత్రము చేత చరితార్థకడవయిన వాఁడా, అనఁగా పరోపకార శూన్యఁడాయని యర్థము. (జీవమాత్రము ఉన్నదేకాని దేహములేని వాఁడని భావము) అన్నత్...క్యములు—నాదయిన జాలిపుట్టుమాటలు, నీయెడన్ = నీయందు, గాలిసోయెన్ = గాలికిపోయెను - అనఁగా వ్యర్థమాయెననుట (దేహములేక గాలి పికాచమువలె నుండు నీయందుగాలికిఁ బోవలయునని స్పారశ్యము), శాంభవలోచన వహ్నిః = శివునిసంబంధించిన కంటి నిప్పుచేత, గ్రాగి=తపించి, పెన్నిద్దురన్ పూని=కటికినిద్రను వహించి, మేను...నీకు = దేహ స్తృతి లేకయుండునట్టి నీకు - (దీర్ఘనిద్రను బొందినవాఁడనియు అనంగుడనియు భావము). మ్రొక్కి, వేసు ద్దులు=వేయమాటలు, చెప్పినను, మనసుచొచ్చునె=మనసునందు చొచ్చునా, బోధముపుట్ట నేర్పునే= తెలివిపుట్ట నేర్చునా—నిద్దురపోవువాని కార్జకుమ్రొక్కి వేయిమాటలు చెప్పినను, అవివాని మనసు నందుఁ జొరవు. వాని కెఱుక పడవు అనుట, నిదురపోవువాని కార్జకుమ్రొక్కినట్లు అనులో కోక్కి నిటు ననుసంధించినాఁడు. పెన్నిద్దురపోయి నాఁడనఁగా మృతుడయినాఁడనియు, మేనెఱుంగనేరఁడనఁగా అతనుడనియు భావము. అల. అర్థాంతరన్యాయ విశేషము.

మ. అణుమధ్యాతృతిమోఁద నంతవిరసం శ బా చాపమున్ నీధుపా

రణ మత్తా గొని. సోలునారి శిఖమీశ్రం బైన తేరున్ వనాం

గణలుభానుగ కోటిఁ బూని వెడలంగనిట్టి దేధర్ష మే

గుణ మేయెక్కు డిదేఁ బలంబు నుమనః శ కోదండ నీకెంతయున్. 41

అ. సుమనఃకోదండ = పూవిలుతుఁడా, అంత విరసంబు=అంతటివిరోధి, బాచాపమున్ = అయిన విల్లును, నీధుపారణ = సురాపానముచేత, మత్తాగొని=మత్తుగొని, సోలు=సోలపడుచున్న, నారి = అల్లెత్రాడును, (మత్తాపదము ఆకారాంతమైన దేశ్యపదము గనుక హ్రస్వము రాదయ్యె. ఇందులకు, 'దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్యాన్నచ దేశ్యపదే' (శబ్దానుశాసనము) శిఖమీశ్రంబైన తేరున్ = అగ్నికి సాటియైన రథమును, వనాంగణ...కోటి—వనాంగణ = అరణ్య ప్రదేశమందలి, లుబ్ధ = కిరాతులనెడి, అనుగకోటిన్ = అనుచర సమూహమును, పూని = వహించి, అణుమధ్యాతృతిమోఁదన్ = స్త్రీజనసమూహము మీఁద, వెడలంగాన్ = బయలుదేలుటకు అని యర్థము. చాపము అంత విరసంబు = చెఱుకుతుంట కొనలయందు రసము లేనిదనియు, రథమయినవాయువు, అగ్నికి మిత్రమనియు, అనుచర తతియైన శుకపికాది పక్షిగణము వననివాసమందు లుబ్ధమనియు, భావము. (లుబ్ధోమృగయుకాంతీణోః' అని విశ్వము.) నీకు, ఎంతయున్ = ఎంత విచారించినను, ఇట్టిదే ధర్మము=ఇదేమిన్యాయము - (ఏమి ప్రశస్తమయిన విల్లనియు) ఏగుణము=ఏమిసద్గుణము-(ఏమి ప్రశస్తమయిన అల్లెత్రాడనియు) ఏయెక్కుడు=ఏమి అతిశయము - (ఏమి ప్రశస్తమైన వాహనమని యును) ఇదేబలంబు=ఇదేఏమి సామర్థ్యము-(ఏమి ప్రశస్తమైనవనియు). ఇందలంకారార్థము క్రమము. శ్లేషమూలకాతిశయోక్తి.

మ. అనిదానాగ్రహముం బ్రియోక్తుల సమర్థాధిక్యముం బాంధవ
ర్దన నీకుఁ మధుమత్త భావమునఁ గారదా కల్గెఁ గాకున్న నీ
వనిలొంకూరము నెక్కి యాడుదువో ర వన్యానీడజశ్రేణిచేఁ

బనిపాటల్ గొనఁజూతువ్రా మఱితువ్రాప్రఖ్యాతి కాయ క్రియల్. 42

అ. పాంధవర్దన=విరహిజనులను మర్దించువాఁడా యని యర్థము-(బాటసారులను గొట్టెడు వాఁడాయని యర్థాంతరము)- అర్థవ్యయమునకు అభేదాధ్యవసాయము, నీకుఁ, అనిదానాగ్రహముఁ—అనిదాన = కారణములేని, అగ్రహముఁ = నిగ్రహమును, బ్రియోక్తులఁ=మంచిమాటల చేత, అమర్థాధిక్యముఁ=మిక్కుటమయిన శోపమును - అనఁగా మంచిమాటలకుఁ గోప మతిశయించుటయు ననుట, మధుమత్త భావమునఁ కాదాకల్గెఁ=సురాపానము ద్రావుటచేత గదా కలిగిన అని యర్థము - (మన్మథుఁడు మధుమాసమున విజృంభించుచున్నాఁడని భావము.) కాకున్నఁ=అట్లు కానియెడల, నీవు అనిలొంకూరము ఎక్కియాడుదువో = లేతగాలిపయి నెక్కి క్రిడింతువా. వన్యానీడశ్రేణిచే=వన సమాహమందలి పక్షిసమాహముచేత, పనిపాటల్ గొనఁజూతువో=పనిపాటలు చేయించు కొనఁజూతువా యని యర్థము. ప్రఖ్యాతి కాయక్రియల్ = ప్రసిద్ధములయిన శరీరచేష్టలు, మఱితువో=మఱిచిపోదువా యని యర్థము. అనిలొంకూరమును పక్షినియామకత్వమును చేష్టారహితత్వమును, సురాపానమువలనఁ బుట్టెడు గుణములు ; మన్మథునకు స్వభావగుణములునని తెలియునది. నీ. మునుప లేఁడాయె నే ర మోహకగ్రాహ సం, గ్రస్త సామజ పరిత్రాణమునకు మనుప లేఁడాయె నే ర మనుజాశనునిఁ జీరి, యనఘ నిష్ఠాముక్తురనాత్మభక్తుఁ బెనుప లేఁడాయె నే ర పృథ్వీనుపర్వకు, మారునిర్గత జీవరమారుతముల నునుప లేఁడాయె నే ర యుగ్రఫాలాగ్నిఁ దూ,లినలోక మెల్లఁ దొరల్లింటిపగిది తే. శౌరి యఘటితఘటనా ర విహారిహారి, యేమి గావింపఁగానేరఁ ర డామహాత్ముఁ డినదృశ చరిత్రు నినుఁబుత్రుఁడనకకినుక, గిరిశ ఫాలాగ్నిఁ బడ నువేరక్షించె గాక.

అ. అఘటితఘటనావిహారిహారి = పొందింపఁబడని కార్యముయొక్క పొందించునట్టి సామర్థ్యముచేత ఒప్పుచున్నవాఁడయిన, శౌరి=విష్ణువు, మోహక...త్రాణమునకుఁ—మోహక=వంచన కారియైన, గ్రాహ=మొసలిచేత, సంగ్రస్త=లెన్నగా గ్రహింపఁబడిన, సామజ=సమఁగుయొక్క - గతేంద్రునియొక్క, పరిత్రాణమునకుఁ=కాపాడుటకు, మునుపలేఁడాయె నే=ముందు వడఁడయ్యెనా? ముందుగా సమర్థుఁడు కాకపోయెనా యనుట. మనుజాశనునిఁ=మనుష్యునావారించు హిరణ్యకశిపుని, చీరి=చీల్చి, అనఘనిష్ఠాయుక్తుఁ = కల్మషములేనిభక్తి ప్రపత్తినిష్ఠతోడఁగూడినవాఁడయిన, అత్మభక్తుఁ = తనభక్తుఁడయిన ప్రహ్లాదుని, మనుపలేఁడాయె నే=బ్రతికింపఁ జాలకపోయినాఁడా! పృథ్వీ...తరులఁ=బ్రాహ్మణ కుమారునియొక్క వెడలిపోయిన ప్రాణవాయువులను, పెనుప లేఁడాయె నే=తిరిగి కొనసాగునట్లు చేయక పోయెనా! పెనుపయనుటకు తిరిగి వెనవేయఁజాలకపోయెనాయని కొందఱుర్థముచేసెదరుగాని యదిపెనుపలేఁడాయె నేయని యుండవలయును. ఉత్పన్నధృతులగు'మనుప' ఇత్యాదుల కది సజాతీయము కాకపోవును గాన త్యాజ్యము—ఇట్ల మృతినొందిన బ్రాహ్మణ కుమారుని మరల బ్రతికింపఁజాలకపోయెనా యనుట. ఉగ్రఫాలాగ్నిఁ=రుద్రునియొక్క నొసటి (కంటి) నిప్పుచేత—అనఁగా ప్రలయాగ్నిచేత, తూలినలోక మెల్లఁ=నశించిపోయిన జగము నంతయు, 'తొల్లింటిపగిది' =మునుపటివిధమున, ఉనుప లేఁడాయె నే=ఉండునట్లు చేయకపోయెనా.

ఏమిగావింపఁ గానేరఁడు = ఏమిచేయఁజాలఁడు--ఏదియైనను జేయఁగలఁడనుట. కనుక ఆతఁడు, అసదృశచరిత్రుఁ = నీకు సాటిగాని నడవడి గలవాఁడయిన, నినుఁ, పుత్రుఁడనక, కినుకఁ = కోపముచేత, గిరిశఫాలాగ్నిఁ = రుద్రుని కంటిమంటయందు, పడఁ = పడఁగా, ఉపేక్షించెఁ గాక = ఊరకుండెనేకాని. లేనిచో నిన్ను బాగుపఱుపఁదాయని తాత్పర్యము.

ఇందుఁ బ్రథమపాదమున గజేంద్రమోక్షణమును, రెండవపాదయందు ప్రహ్లాదచరిత్రమును, మూడవపాదయందు శ్రీరాముఁడుగాని కృష్ణుఁడుగాని బ్రాహ్మణమృతపుత్రునకుఁ బ్రాణదానము సేయుటయు ననుసంధింపఁబడినది. ఇది అక్కిలి ప్రాససీసము. అల. ఉత్పేక్ష.

తే. అనుచు ననవింటి పెనుదంట శ్రీ నాడరాని

గెంటనము లాడి మఱియు నశ్మంతమారిఁ

గలయ నెక్కించుకొనివచ్చుకమలయ నగభు

జంగవిపదిగ్ధపవనుపైఁ శ్రీ జలము వొడమ.

44

అ. ననవింటి పెనుదంటఁ = పూవిలుగల గొప్పసూర్యుని--మన్నఁగుని, అడరాని గెంటనములు = చెప్పఁదగని కంటనపుటలు, అప్పంటమారిఁ = కోపస్వభావుఁడయిన యాపున్నఁగుని, కలయఁ = అంతటను, మలయనగ...పనుపైఁ = మలయ పర్వతమందలి పాములయొక్క విషముచేత, పూయంబడిన గాలిమీఁద = మలయమారుతముమీఁద, చలము పొడమఁ = హఠముపుట్టఁగా - మీఁది కన్వయము.

తనంతటనే 'మలయ.....దిగ్ధుఁడు'. అంతటితోబోక 'మంటమారి...పచ్చు'వాఁడు. కావుననే చలము. మలయపర్వతమందలి గండపుమ్రాఁతులకు పాములు పెనఁగొనుట ప్రసిద్ధము. పామునకు గాలి యాహారముగాన దానివిషముతోడ గాలికి సంబంధము చెప్పఁబడినది. అల. కావ్యలింగము.

ఆ. విరియుఁగువలయంబు శ్రీ విధిపదంబుచలించు, నెనఁగు భువనభంగగ్రమీవువొలయ
మలయవలదు పవన శ్రీ జలదవేణికలపై, మలయవలదుపవనశ్రవలయభవన. 45

అ. మలయ...భవన--మలయ = గండపుగొండను, వలత = చుట్టియున్న, ఉపవన = తోటల యొక్క, వలయ = సమాహామే, భవన = ఇల్లుగాగలవాఁడయిన, పవన = గాలి - మలయమారుతమాయనుట. ఈపు, పాలయఁ = పించినమాత్రముననే, మలయంబు = భూమండలము, విరియుఁ = అవని పోవును - (కలువ వికసించుచున్నదనిభావము) విధిపదంబు = బ్రహ్మకు స్థానమయిన సత్యలోకము, చలించును, (బ్రహ్మకు పట్టయిన తామర చలించుచున్నదని భావము) భువనభంగము = (భువనమనఁగా లోకమును జలమును, భంగమనఁగా ప్రలయమును అలయును) లోకప్రలయము గలుగును. (జలము నలుల అతిశయించునని భావము.) కాఁబట్టి, జలదవేణికలపైఁ = మబ్బులవంటి జడలుగల పడఁతుల మీఁద, మలయవలదు = విసరవలదు.

జలదవేణికలు - జలదములు నీకాఁగదుగనుక నట్టివేణికలుగలవారును నీకాఁగలేరని యాశయము. భూలోకమవియుటయే కష్టము, అంతకంటె చిరకాశ్వతమయిన సత్యలోకముగూడ చలించుట మఱితక్ కష్టము. నను స్తలోకమయమైన ప్రపంచమునకే ప్రలయమువచ్చుట మిక్కిలియుఁ గష్టమని యాదూర్ఢిం దెలియునది. అల. శ్లేషమూలక కావ్యలింగము.

ఉ. కీలియు నీవుఁగూడి యుడిశీకీంతురు లోకమటంచు నెప్పుడుఁ

మూలలపై చె మిమ్ము నలుకమోములవేల్చుటవైచినం భనం

జాలక హవ్యవాహనునిసంగతినుండి జగంబు గాలుపం
గాలుపదంబు చేరితి ప్రకంపన నీ వనుకంప చాలమిన్.

46

అ. ప్రకంపన = (లోకములును) మిక్కిలి కంపింపజేయువాడ--వాయూ అనుట. ఇది సాధిప్రాయము. కీరియున్ = అగ్నియు, నీవును, కూడి, లోకమున్, ఉడికింతురు, అటంచున్, నలు మోములవేల్పు = చతుర్ముఖుఁబ్రహ్మ, ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడును, మూలలన్ వైచెన్ = మూలలయందు. అనఁగా ఈమూలనొక రామూలనొకరుగాఁ బడవై చెనని యర్థము. (వాయువ్యాగ్నేయ కోణములం దుంచినాడని భావము.) అట్లువైచినన్ = అట్లు పడవైచినప్పటికిని, నీవు, చనఁజాలక = ఒకరి నొక రెడఁబాసిపోలేక, హవ్యవాహనునిసంగతిన్ = అగ్నిహోత్రుని పొత్తున, ఉండి, జగంబున్, కాలు పన్ = కాల్పుకొఱకు, కాలుపదంబున్ = యమునిస్థానమును, అనుకంపచాలమిన్ = కనికరములేమిం జేసి చేరితివని యర్థము. వాయు పెగ్గిసఖుడనియు, యమునిదిక్కియైన దక్షిణమునుండి పుట్టుచున్నాడనియును భావము.

బ్రహ్మనియమమును గూడ నతిక్రమించి ధౌర్ధ్యము చేయుచువని యిట తాత్పర్యము. 'అనుకంప చాలమి' కాలుపదంబుఁ చేరుటకు గారణము. కాలునికేగూడ ననుకంపలేదుగదా. మూలఁబడియుండు టయను లోకోక్తినుండి మూలలవైచుట యున్నితమయినది. వాయువుచేత నగ్నిమఱిమఱి ప్రజ్వరిల్లుట ననుసంధించునది. అల. ఉత్పేక్షలు రెండు.

క. గోలనావల్లభుఁ డిది, గో లనల యనులుపైసాసి ర్కొందు వని వసి

బాలానిల నిను మెనవం, గాలాహికి నేండ్లు వేయు ర్ గావించె వెనన్. 47

అ. గోలనావల్లభుఁడు—('స్వర్గేభు పశువాగ్వజ్ర దిక్షేత్ర ఘృణిభూజరే! లక్ష్మ్యదృష్ట్యైః స్త్రీయాంపుంసిగోః' అనునట్లు గోవఁగా వాక్కు) వాక్కు వనితప్రియుఁడు = బ్రహ్మ, ఇదిగోన్, లనల=స్త్రీలయొక్క, ఉనులు పోసికొందువు = ప్రాణములను బుచ్చుకొను చున్నావు. అని, వసి బాల+అనిల=వనసంబంధియైన లేతగాడ్డా. అనఁగా మలయమారుతమా, నినున్, మెనవన్=తిను టకు, గాలాహికిన్ = కాలసర్పమునకు, వెనన్ = యుక్తమగునట్లుగా, నేండ్లువేయున్ కావించెన్ = వేయిసంవత్సరముల యాయువు గలిగించెను. అనఁగా వేయేండ్లుగా సర్పములు పట్టి తినుచున్నప్పటికిని నశింపకయున్నావు గనుక నీబ్రతుకు మిక్కిలి మొండిబ్రతుకుగదా యని భావము. 'గృధ్రోలుక శుకధ్వంక్షసర్పాణాంతు సహస్రకమ్' అని యున్నది గనుక పామునకు నాయువు వేయేండ్లమట ప్రసిద్ధము. అల. ఉత్పేక్షలు.

మ. అమితోల్లాసి పలాశవృత్తి వయి బాల్క్యావస్థ గొల్లాడి తో

సుమనస్సంపద నింక నీ వతనువిర స్ఫూర్తివిజృంభింప లో

కము ధూలిం జనదే ప్రభంజన రమారకాంతుం డనంతావతా

రమహాయత్నము పూనికాని నినుఁ దీ ర్పంజాలఁ డల్పంబునన్. 48

అ. ప్రభంజన=వాయూ-మిక్కిలి భంజించువాడని వ్యుత్పత్తిచే సాధిప్రాయము. అమిత... వృత్తివి—అమిత=మితిలేనట్లుగా, ఉల్లాసి=వికాసమును బొందిన, పలాశవృత్తివి=రాక్షసవర్తనము గలవాడవు, అయి, బాల్క్యావస్థ=పిన్ననాడే, సుమనస్సంపదన్ = దేశతలయొక్క సంపత్తిని, కొల్లాడితికొ=చూటగొంటివి భళా యని యర్థము. (పలాశయనఁగా 'పలాశ వృక్షరక్షసాః' వి.

రాక్షసునియందును వృక్షమందును. సుమనశ్శబ్దము 'సుమనాః, పుష్పమాలతో స్త్రీ'దశే కోవిదేపిచ' వి. అని దేవతలయందును బుష్పములందును వర్తించును గనుక పిన్నగాడ్డు వృక్షములందలి వర్తనముగలదై పుష్పసంపదను గొల్లలాడును అనగా పువ్వులను రాల్చు నని భావము.) ఇంకఁ = ఇంక మీఁద, నీవు, అతను విస్ఫూర్తి-విజృంభింపఁ = మిక్కుటమయిన స్ఫురణచే--అనగా ప్రౌఢ త్వముచే- విజృంభింపి వేసి, లోకము, ధూలింజనదే = దుష్టులు యెగిరిపోదా యని యర్థము (అతనుఁ డనగా మన్మథుఁడు గనుక మన్మథవిస్ఫూర్తిచే నీవు చెలరేగితివేని, లోకమంతయు వ్యాకుల మగు ననిభావము. తాలవాయువు మన్మథోద్దీపకముగాఁ జెలంగుట నిట యాశయము. అతను విస్ఫూర్తి ననగా = తను (దేహ) విస్ఫూర్తి లేమిచేత విజృంభించుచున్నదనియు, లోకము ధూలింజనుట యనగా పెద్దగాలి విసరి యంతటను దుష్టు గప్పచున్నదనియు వాయుస్వభావ పరముగాఁ జిప్పవలయును.) రమాకాంతుండు = విష్ణుదేవుఁడు, అనంతావతార మహాయత్నము పూనికాని = అసంఖ్యములయిన యవ తారములయొక్క మిక్కుటమయిన ప్రయత్నమును వహించిన మీఁదటఁగాని, అల్పంబునఁ = కొంచెమున, నినుఁ, తీర్పంజాలఁడు = సంహరింపలేడని యర్థము. ('శేషోఽనంతః') అన్నట్లు ఆది శేషావతారము చాల్చిగాని నినుఁ దుదముట్టింప లేఁదాయెనని భావము. శేషుఁడు సహస్రముఖుఁడని సాభిప్రాయము. అల. శ్లేషము.

పరితనముననే రాక్షసవృత్తిచే దేవతల సంపదలనెల్లఁ గొల్లాడితివి. ఇంకఁ పెద్దపెరిగి చెలరేగితివో జగము దుష్టువచ్చును పోవఁదా. ఇంక శ్రీవిష్ణువు నిన్నుఁ దుదముట్టింపుటకై పెక్కులవతారము లెత్తవలసి వచ్చునని యర్థము. రాక్షసులు దేవతలను బాధించుటయు వారి యుపద్రవముడువ్వుటకై విష్ణువవతారము లెత్తుటయును బ్రసిద్ధములు. లేతగాడ్డు పూచి కాచియున్న చెట్లగుంపులపయిని బొలసి పువ్వుల రాల్చుటయు మిక్కుటముగాఁ జెరిగి చిమ్మిరేగినచో లోకమంతయు నాకులపడుటయు, వాయువునకు దేహస్ఫూర్తి లేమియు, మిక్కిలి చిమ్మిరేగినచో భూమ్యాకాశము లందు దుష్టు మిక్కిలి గ్రస్తుటయు, సర్పము వాయువును భక్షించుటయుఁ బ్రకటములు.

క. చలదలఘు చటులకీలా, హలహలమున నఖిలభువనసహరణక్రీడా

హలహలిక వెలయు బలియుని, గలయం బవమాన నీవ ర కాంచితివి గదా.

అ. పవమాన = వాయూ, నీవ = నీవే, చల... హలమునఁ — చలత్ = చలించుచున్న, అలఘు = గొప్పవయన, చటుల = వేండ్రులు నయన, కీలా = జ్వాలికల నెడు, హలహలమునఁ = కాలకూటము చేత-('హలాహలో హలహలో హలాహల ఇతి శ్రుతః' అ.) అఖిల... హలికఁ — అఖిలభువన = సమస్త లోకములయొక్క, హరణక్రీడా = సంహరించెడి ఆటయందలి, హలహలికఁ = తొట్రు పాటుచేత, వెలయు బలియునిఁ = ప్రకాశించుచున్న బలవంతుని - అనగా ప్రలయాగ్నిని, కలయఁ = కూడుకొను నట్లులుగా, లేక యంతటను గలయు నట్లుగా, నీవకాంచితివి గదా. నీవే కంటివిగదాయని యర్థము. వాయువువలన నగ్ని పుట్టెనని శ్రుతియున్నది గనుక నగ్నిని వాయు మహారునిఁగాఁ జెప్పినాఁడు- ప్రలయాగ్నికిఁ గన్నతండ్రివిగాన దానికంటె గూర్తడవనిభావము.

చ. నిబిడత మోచుబంధ మహానీయమహామహిజాత మైత్రిమై

బ్రబలుశనై శ్చరుండ వతిరసాంసుల నీ విఁక భీక రాకృతిం

గబళము గొందుగాక త్రిదశగంబు వడంక బెడంక నిత్తువే

యబలల జీవనానిలము ర లన్నియు నార్ధువ కేతునంగతిన్.

అ. అతిపాంసుల = మిక్కిలి పాపాత్ముల - (పాంసువులచే - అనగా దుష్టులతోఁగూడిన వాఁడాయని భావము) నీవు, నిబిడ...మైత్రిమైత్రి - నిబిడ = ఎడతెగని, తమః = రాహువుయొక్క, అనుబంధం = సాంగత్యముచేత, మహనీయ = మిక్కిలియొప్పుచున్న, మహత్ = అధికుఁడయిన, మహిజాత = భూపుత్రుఁడయిన యంగారకునియొక్క, మైత్రిమైత్రి = చెలిమిచేత, ప్రబలు శక్తైశ్చరుండవు = అతిశయించుచున్న శనిగ్రహమవని యర్థము. (నిబిడతమః+అనుబంధం = దట్టమయిన చీకటితోడి కూడికచేత, మహనీయ=గొప్పలయిన, మహామహిజాత=పెనువ్రాతులయొక్క, మైత్రి = సంబంధముచేత, ప్రబలు = ప్రబలుచున్న, శక్తైశ్చరుండవు = మెల్లగాచరించువాఁడవు. పెనువ్రాతులడ్డపడుటచే మందముగా నీచువాఁడవనిభావము.) ఇరకే, భీకరాకృతి = భయంకరమయిన రూపముచేత, ఆర్షుషకేతుసంగతి = మీనమందున్న కేతుగ్రహసాంగత్యమువలన ననియర్థము. (ర్షుషకేతుఁడనగా చేఁపపడగఁగఁగలమన్నఘండు - మన్నఘనితోడి కూడికవలన ననిభావము.) త్రిజగంబు పడంక = మూఁడులోకములును గంపించునట్లుగా, అబల జీవనానిలము లన్నియున్ = స్త్రీల ప్రాణ వాయువుల నన్నింటిని, కబలము గొండుగాక = మింగుదువేకాని, బెడంకనిస్తువే = బెడికిపోనిస్తువా - అనగా లోలఁగిపోనిస్తువా యనుట.

రాహువు సర్పము. అనిలమును భక్షించునది. అట్టిదానితోడి సంగతిగల నీవు స్త్రీలప్రాణానిలములును విడిచిపుట్టువా యనుట. నిబిడ...మైత్రిమైత్రి = పెనువ్రాతులు మిక్కుటమయిన చీకటిగ్రమ్ముకొనఁగా మఱిత పెద్దవిగాఁ గానించుట ప్రసిద్ధము. 'శక్తైశ్చరుండు' - మందగామి చెట్లపయఁబోలయునపుడు. 'అతిపాంసుల' - మిక్కిలిదుష్టగ నెత్తి భీకరాకృతిం జెలరేఁగునపుడో 'త్రిజగంబును గబలముగొనుట' మఱియు యుషము జీవనమును (జలమును) గలంచునది. సర్పము అనిలమును భక్షించునది. అట్టియుషమునందుఁగల కేతువుతోను సర్పరూపముగల రాహువుతోను గూడినపుడు స్త్రీల జీవనానిలములను బెడంకనిస్తువా యని యాశయము ధ్వనించెడిని. మఱియు, 'కూరాభాను తమశ్శనిధ్వజముజా' అమ కాలామృతోక్తినిబట్టి నిచట పాపగ్రహకూటము గలుగునట్లుగాఁ జెప్పినాఁడు. అలం. పరికరము. కావ్యలింగము. రత్నావలియును.

క. అని వనిత నాలిగాలిం, గనలుచుఁ బోనాడి తుహిన శ కరకిరణధ్వరిక
మునుఁగఁ జనఁ జెలులు గని హా, యని వనరుచు నడ్డగింపఁ నతిశోకమునన్.

అ. అని, వనిత = గిరిక, నాలిగాలి = కుటిలమయిన మందమారుతమును, కనలుచున్ = శోపించుచు-శోపముతో, పోనాడి = నిందించి, తుహినకరకిరణధ్వరిక = చంద్రునివెన్నెలల వెల్లవయందు, మునుఁగఁచనన్ = మునుఁగవలయునని పోవఁగా, చెలులు, కని, హా, అని వనరుచున్ = విచారపడుచు, అడ్డగింపన్ = వారింపఁగా, అతిశోకమునన్ = మిక్కుటమయిన దుఃఖముతో - మీఁది కన్వయము.

శా. ఆజాబిల్లి వెలుంగువెల్లికల డార్యుల్ లేక రాకానిశా
రాజశ్రీసఖ మైనమోమునఁ బట్రాగ్రం బొత్తి యెల్లెత్తి యా
రాజీవానన యేచ్చెఁ గిన్నరవధూర్ రాజత్కరాంభోజకాం
భోజీమేళవిపంచికారవసుధా శ పూరంబు తోరంబుగాన్.

అ. రాజీవానన = తామరవంటి మొగముగలది - గిరిక, ఆజాబిల్లి ... కలన్ = ఆచంద్రుని కిరణప్రవాహములను, డార్యులేక = తఱిసిపోఁజాలక, రాకా నిశారాజ శ్రీసఖము = పున్నమనాటి

చంద్రునియొక్క శోభను. చెలి-అనగా రాకాచంద్రునివలె శోభిల్లుచున్నది. ఐన మోమునకొక, పటాగ్రంబు=పైటకొంగు, ఒత్తి=హత్తిమకొని, ఎల్లెత్తి = పెద్దగొంతుచేసికొని, కిన్నర...పూరంబు—కిన్నరవనా=కిన్నరస్త్రీలయొక్క, రాజత్=ప్రకాశించుచున్న, కరాంభోజ = చేదములయందలి, కాంభోజీమేళ=కాంభోదిరాగ మేళమతోఁగూడిన, విపంచికారప=పీడాధ్వనియనెడు, సుధాపూరంబు=అమృతపు ప్రవాహము, తోరంబుగాక=విస్తరించునట్లుగా - అనగా కిన్నరస్త్రీలు కాంభోదిరాగమును మేళవించి వాయించు వీణీయరవళికి సాటియగునట్లుగా, నీడైన.

కాంభోదిరాగము దీనస్వరమగుట తెల్లము. ఇటఁ గరుణాత్మక వియోగశృంగారమును జెప్పినాడు. ఇందులకు నరసంజీయను,

‘వనితపరోక్షంబునఁ బలియును బ్రియునిపరోక్షమునఁ బయోజాక్షియు శోదనమొనరించుట వర్ణించినఁ గరుణాత్మకవియోగశృంగార మగుక.’

ఉ. అప్పుడు ముద్దరాలిఁ జెలువ లక్కునఁ జేర్చి నుఖాబ్జ మెత్తికక
తెప్పల బాష్పముల్ దుడిచి ర్ తేవె నృపాలుఁడు గారవింప నీ
వొప్పలకుప్పవై సిరుల ర్ నొందెద వేటికిఁ గుందెదమ్మ మా
యప్పవుగా మదిం దలఁప ర్ కమ్మ వినూతనసాహసంబులన్.

53

అ. చెలులు=చెలికత్తెలు, అప్పుడు, ముద్దరాలిఁ=గిరికను, అక్కునఁజేర్చి=కాఁగిరించుకొని, ముఖాబ్జము ఎత్తి=నంచుకొన్న మొగమునకుత్తి, కక=తెప్పల బాష్పముల్ తుడిచి, తేవె=నేడు లేదు తేపటిదినమే, నృపాలుడు=వసురాజు, గారవింపక = మన్నింపఁగా, నీవు, ఒప్పలకుప్పవై = ఒప్పిదములరాశివై - అనగా సకలశుభములకు నాస్పదురాలవై, సిరుల = నంపదలను, గుందెదవు, కాబట్టి, నీటికి, కుందెదమ్మ = విచారపడుచున్నావమ్మా, మాయప్పవుగా = మాయప్పవుగా, ఇది యత్యంతప్రేమచేతఁ బలికడిమాట. వినూతన సాహసంబులన్ = క్రొత్తక్రొత్తలగు తెగువలను- అనగా మరణోద్యోగములను, మదిక, తలఁపకమ్మ=తలఁచుకొనవలదమ్మా. మనస్సునందేని తలంపకు మనుచో నికకేయుటవలదని చెప్పవలయునా యని భావము.

చ. అని మన సూర నూరడిల ర్ నాడి యయో మనమంజువాణియుం

జని తడవయ్యె నేమిటికి ర్ జా గొనరించెనొకో నగేంద్రునం

దనమచి కొందలం బెఱుంగరదా తగదా పగదాయవెన్నెలక

. మునిఁగెడిబాల నెత్తి నయరముం బ్రియమున్ దయ మున్నుగాఁగనన్.

54

అ. అని, మనసు, ఊరక=మనసు ఆశయూరునట్లుగా, ఊరడిలక ఆడి = ఊరటఁబొందు నట్లుగాఁజెప్పి, మనమంజువాణియును, చని, తడవయ్యెను = చాలసేవయ్యెను. నేమిటికి, జాగు = అలస్యము, ఒనరించెనొకొ=చేసెనొ, నగేంద్ర...దలంబు=గిరిక మనసు తల్లడపాటును, ఎఱుంగదా= తానుగుఱుతెఱుంగదా, పగదాయవెన్నెలక = శత్రువయిన వెన్నెలయందు, మునిఁగెడుబాలను, గిరికను, ఎత్తి, నయమున్ = నయమును--మెత్తెదనమును లేక మెరుపును, ప్రియమున్=హితవును, దయ=దయయు. మున్నుగాక=ముందుఁ గలుగఁగా, నయాదులను బురస్కరించుకొని యనుట, కనక తగదా=చూచుటకుఁ దగినదిగాదా. మీఁదికన్యయును.

తా. ఎట్టో కా కని యన్నులన్ని దెసలక ర్ వీక్షింప నవ్వట్టునం

బుట్టుంగెంపున నింపుమీఱు రవివెంపుం బెంపి దట్టంపుఁ గెం

బట్టం బుట్టమురంగు నింగిరమ కారపాదించు దివ్యప్రభా

ధట్టం బొక్కటి పుట్టై గట్టెదుర సంధ్యావత్సకిం జుట్ట మై.

55

అ. అన్నులు = స్త్రీలు - గిరిక చెలికత్తెలు, ఎట్టోకాక అని=ఇంక నేమియో తోచలేదని. లేకమంజువాణి రాదయ్యేనేమా కాని యని, అన్ని దెసలక, వీక్షింపక = చూచుచుండగా, అప్పట్టునకే=ఆసమయమందు, పుట్టుక గెంపునకే=ఉదయకాలపు ఎఱ్ఱదనముచేత, ఇంపుమీఱు=మనోహర మగుచున్న, రవి=సూర్యునియొక్క, పెంపుకే=అతిశయత్వమును, పెంపి=పోగొట్టి - అనగా నిరసించి, దట్టంపుకెంబట్టం బుట్టమురంగు = దట్టమయిన యెఱ్ఱ పట్టుచీరయొక్క డాలు, నింగిరమకుకే=ఆకాశవత్సకి, ఆపాదించు దివ్యప్రభా ధట్టంబు=కలిగించు దివ్యమయిన కాంతి సమూహము, సంధ్యావత్సకికే=సంధ్యారక్తిమ సంపత్తికి, చుట్టమై=వియ్యమై - అనగా సంజకంజాయకు సాటియై, కట్టెదురకే=సూటిగా నెట్టయెడుట, పుట్టై=పొడమై - కనుపట్టె ననుట.

నింగియొక్క రమన శిష్యుట దివ్యప్రభా ధట్టమును గెంబట్టుచీరగా నలవరించినందులకు. ఈప్రభాధట్టము వసురాజుపద్మరాగ ముద్రాంగులీయకప్రభ యని మీఱిపద్యమునఁ దెలియునది. నీ. ఇది తమ్మికంటిపై నీ నీనడించిన నిశా, ధవుఁ దోలు లోకబాంధవుని పొడుపు పొడుపు గా దిది తల్లి నీ పడతి కెత్తఁగఁ దెచ్చు, రక్తరాజీవనీర రాజనార్పి యర్పి గా దిది సహజానురక్తి నగాత్మ, జను బ్రోవఁ గదియు నోషధులచాయ చాయ గా దిది కూతురచంద మారయవచ్చు, కోలాహలుని రక్తకూటదీప్తి తే. దీప్తిమాత్రంబుగాదిదీర్దివ్యధామ, మనుచుఁ జెలులాడు కొనవచ్చెనంతనానృ పార్పితనవాజ్ఞ రాగముద్రాంగులీయ, రంజితాత్మీయ పాణియైరమంజువాణి. 56

అ. చెలులు=గిరిక చెలికత్తెలు, ఇది=ఈకనఁబడుచున్న యెఱుపు, తమ్మికంటిపైకే=తామరల పంటి కన్నులుగల గిరికపై, ఈనడించిన = విరోధించిన, నిశాధవుకే=చంద్రుని, తోలు=పలాయనము నొందించుచున్న, లోకబాంధవుని పొడుపు = సూర్యునియొక్క ఉదయము, ఇక్కడ 'తమ్మికంటి లోకబాంధవ' పదములు సాధిప్రాయములు. తమ్మలకుఁ బ్రయుఁడయి సూర్యునిచేత తమ్మికంటి రక్షణీయురాలనియు లోకములకు బంధువుగనుక ఆర్తజన రక్షణము కర్తవ్యమనియు, ఆశయముచేత సాధి ప్రాయము. పొడుపుగాదిది=ఇది సూర్యోదయముగాదు. మఱేమనఁగా, తల్లి=గిరికతల్లియైనను క్తిమతి, పడఁతికికే=గిరికకు, ఎత్తఁగకే = నివాళించుటకై, తెచ్చు రక్తరాజీవ నీరాజనార్పి=తీసికొని వచ్చుచున్న యెఱ్ఱతామరల రూపమయిన ఆరతిదీప జ్వాలిక. అర్పిగాదిది = ఇది యాజ్వాలిక కాదు. సహజానురక్తికే = తోడఁబుట్టిన దానియందలి యనురాగముచేత ననియర్థము. (సహజమయిన రక్తిమచేత ననిభావము.) నగాత్మజను=గిరికను - (ఇటు నగాత్మజశబ్దముచే గిరికను నోషధులకును సహజత్వము సమర్థితము. ఓషధులును నగమునందుఁ బుట్టినవేకదా.) ప్రోవకే = కాచుటకై, కదియు = దగ్గఱుచున్నట్టి, ఓషధులచాయ = (సంజీవసంధానసావర్ణ్యవిశిష్ట కరణులనెడు) ఓషధులయొక్క కాంతియో, దివ్యోషధు లెఱ్ఱగా వెలుగుననుట ప్రకటము. ఇందులకు 'శ్యాతిర్లతాప్రతానాతపంబా' యని పసపెండకు సాటిగా మనుచరిత్రమున వర్ణితము. చాయగాదిది=ఇదిఓషధుల కాంతిగాదు. కూతురచందము = కుమారితయొక్క యునికి లెఱుగు, అరయకే=విచారించుటకు, వచ్చు, కోలాహలుని, రక్తకూటదీప్తి=గైరికధాతు మయిన యెఱ్ఱగానున్న

శిఖరముల కాంతి. దీ ప్రిమాత్రంబుగా దిది=ఇది సాధారణమైన కాంతిమాత్రముగాదు, దివ్యధామము= ఏదో దివ్యమైనయొక తేజస్సు, అనుచు, ఆడుకొనక = చెప్పకొనుచుండఁగా, అంత, అన్య...పాణి యై—ఆనసురాజుచేత నియ్యఁబడిన, నవాబ్జరాగ=క్రొత్తపన్నరాగపు కంపులతోఁగూడిన, ముద్రాంగు శియ=ముద్రతోఁగూడిన యుంగరముచేత, రంజిత=ప్రకాశించుచున్న, ఆత్మీయ పాణియై=తనచేయి గలదై, మంజువాణి వచ్చెను. కాన మంజువాణిచేతనున్న వసురాజు పన్నరాగమణి యుంగరము దవ్వులవచ్చునపుడు, సూర్యునిపొడుపు కంజాయగాను, మఱియుఁ దారసింపఁగా శుక్తిమతి నివాళిం చుటకైన యెట్టిదామరలదాలుగాను రూపించినాడు. మఱియు సమీపించుటచేత ఉపగూన భూతము లయిన ఓషధులకు 'కదియు' ననియు కోలాహలనికి 'ఎచ్చు' ననియు సామీప్యనిబంధకములు చెప్పఁబడెను. అల. సందేహము.

క. వచ్చి వసురాజశేఖరుఁ, డిచ్చిన ముద్రక లతాంగి శ యెదుట నిడి చెలుల్
గ్రచ్చుకొని యడుగ నిట్లను, నచ్చేడియ తనయుదంత శ మాద్యంతంబున్. 57

అ. అచ్చేడియ=ఆగిరిక, వచ్చి, వసురాజశేఖరుఁ డిచ్చిన ముద్రకను, లతాంగియెదుట=ఆగిరిక ముందట, ఇడి=ఉంచి, చెలుల్, గ్రచ్చుకొని యడుగ = క్రచ్చుకొని అడుగఁగా, తన ఉదంతము ఆద్యంతంబు=తనవృత్తాంతమంతటిని, ('వార్తా ప్రసృత్తి ర్వృత్తాంత ముదంతః' అ.) ఇట్లున = ఈలాగని పలికెను.

ఉ. అప్పునుజేంద్ర చంద్రుహృదరయ మ్మది యెట్టిదయో యెఱింగి యీ
కొమ్మమనమ్మునం గలుగుకొందల మంతయుఁ డెల్లి రమ్ము పో
పొమ్మని మీరు నంపఁ బనిఁ శ బూని పొలంతుకలార కార్యవే
గమ్మన నంబోత్పతనశకాశల మందితిఁ దత్క్షణంబునన్. 58

అ. అప్పునుజేంద్రచంద్రు=ఆవసురాజయొక్క... ఈకొమ్మ=ఈగిరికయొక్క...పోపొమ్మని = పోపోఅని, పనిఁబూని=నియోగమును విహించి, పొలంతుకలార=చెలియలారా, కార్యవేగమ్మన = పూనినపనియందలి త్వరచేత, తత్క్షణంబున, అంబర+ఉత్పతన కాశలము = ఆకాశమునకెగయు నేర్పును, అందితిని=పొందితిని, ఆకాశమార్గమున కెగిరితి ననుట.

సీ. బడివాయ కిల నగరప్రతతితో టివ్వన, నెగిరిన పై తోఁచు శ మగువలార
పైపై సమీరణార్యటి నింగి బోరన, నజచిన పై తోఁచు శ నతివలార
నిఖలభూములు జవరనిక వాప దారున, నెదిరిన పై తోఁచు శ నింతులార
చనఁజనవెడఁదియై శ శశిమేను గ్రక్కునఁ, బెరిగినపై తోఁచు శ దరుణులార
తే. కొండ లచ్చనగండ్లయై శ నిండుచెఱుపు, లెల్లనద్దంపు బిల్లలై శ యేర్లుముత్తి
యంపునగులై యరణ్యంపుశగుంపులెల్ల, నారు లై తోఁచుఁబొడువుననారులార. 59

అ. పొడువున = ఊర్ధ్వభాగమునఁ బోవుచున్నపుడు, మగువలార=చెలియలార, బడివాయక = వెంట నెడఁబాయక, ఇల=భూమి, నగప్రతతితో = పర్వత సమాహమతోఁగూడ, తివ్వన = అతివేగముగా, ఎగిరినపైతోఁచు = మీఁదికెగిరి విచ్చినట్లుగాఁ గనఁబడును. అతివలార=చెలు లార, పైపై = మీఁదమీఁద, సమీరణ ఆర్భటి = వాయువుయొక్క ఆర్భటియొక్కచేత-అనఁగా వాయువుయొక్క బిట్టుతాఁకుడుచేత, నింగి=ఆకాశము, బోరన, అజచినపైతోఁచును. ఇంతు

లార=చెలులార, నిఖిలభూములు = సమస్తజగత్తులు, జవనిక వాఁపకొ = తెరదీయఁగానే, దారునకొ
ఎదిరినట్లే = తెప్పన నెదురుపడ్డుటగా, తరుణులార=చెలులార, చనకొచనకొ=పోఁగాపోఁగా, శశి
మేను=చంద్రునిదేహము, వెడదయె = విరివియై, గ్రక్కునకొ పెరిగినట్లేతోచుకొ=అతిశీఘ్రముగా
వృద్ధిఁబొందినట్లు చూపట్టును. నారులార=చెలియలార, కొండలు, అచ్చనగండ్లయి = అచ్చనగాయ
లంతలై, అరణ్యంపు గుంపులు, నారులై=నాటుపోసిన మొలక లంతలై, తోచుకొ.అల.స్వభావోక్తి.

చ. పురములు దుర్గముల్ శిబిరముల్ ర వెలిపేటలు నూళ్లు పల్లియల్

ధరపయిఁ గుప్పఘోసినవిధంబున నేర్పడకున్కిఁ గొంతనే

వరయుటకై వినిశ్చలతరీరాకృతి నుండి వసుక్షమాతలే

శ్వరునగరీలమామకము ర చాయఁ గనుంగొని సంభ్రమంబునన్.

60

అ. శిబిరముల్ = సేనవిడిపట్టులును, వెలి పేటలు = పట్టణమునకు వెలుపలనుండు పేటలును,
ఘోళ్లు=గ్రామములు, ధరపయి = భూమిమీఁద, కుప్పఘోసిన విధంబునకొ, ఏర్పడక ఉన్కికొ =
రాశిపోసిన విధముగా నిది యదియని తెలియరాకుండుటచే, కొంతనేపు, అరయుటకై =విమర్శించుట
కు, వినిశ్చలతరీరాకృతినుండి=కదలకుండి, వసు...చాయకొ=వసురాజుయొక్క మేలయిన పట్టణము
యొక్క జాడను, కనుంగొని, సంభ్రమంబునకొ = (ఉద్దేశించిన కార్యమందలి) త్వరచేత మీఁది
కన్దయును.

సీ. పోవఁటోవఁగఁదోచెఁ బురరమామకుటమా, ల్యంబులై భర్త హార్యధ్వజంబు

లేఁగనేఁగనదిర్చె ర గృహదేవతామాళి, కలితాబ్జకలికలై ర కలశతతులు

చేరఁజేరఁదలిర్చె ర వీరలక్ష్మీవాస, వనజాతదళము లై ర వప్రశిఖలు

చనఁజనఁ దులకించె ర జగతీసతీకాంచి, హారపర్వంబులై ర తోరణంబు

తే. లరుగ నరుగంగఁజూపట్టె ర సిరి యనంత, తనువులై మల్లఖురళికారభినయవాటి

కాకరితురంగళాలికా ర గంధవిపణి, కాముఖార్పితమణి పుత్రికాచయంబు.

61

అ. పోవకొపోవకొకొ=భూమికైదిగి పోఁగాపోఁగా, భర్తహార్యధ్వజంబులు=బంగారు
మీడలమీఁది టెక్కములు, పురరమామకుటమాల్యంబులై=పురలక్ష్మియొక్క కిరీటమందలి పూదండ
లో యన్నట్లుగా, తోచెకొ=కనుపట్టెను. ఏఁగకొ ఏఁగకొ = మఱియు క్రిందికిఁబోఁగాఁబోఁగా,
కలశతతులు=గృహోపరిభాగములందుండు కలశ సమాహములు, గృహ...కలికలై—గృహదేవతా
గృహధీదేవతలయొక్క, మాళి=బౌదలలయందు, కలిత=ఒప్పుచున్న, అబ్జకలికలై=తామర మొగ్గలో
యనునట్లుగా, ఎదిర్చెకొ=ఎదురుపడెను. చేరకొచేరకొ=మఱియు సమీపించిపోవఁగా, వప్రశిఖలు
కోటాశిఖలు ('సానుప్రాకార యోర్వప్ర' విశ్వ. 'శిఖాశిఖాయాం చూతాయాం జ్వాలాయామగ్ర
మాత్రక' విశ్వ) వీర...దళములై = వీరలక్ష్మికి ఉనికిపట్టులయిన తామరల రేకులో యనునట్లుగా,
తలిర్చెకొ=చూడనొప్పెను. చనకొచనకొ=మఱియు దగ్గటిపోఁగాపోఁగా, తోరణంబులు=(తోరణో
స్త్రీ) బహిర్ద్వారము) బహిర్ద్వారములు, జగతీ...పర్వంబులై-జగతీసతీ=భూకాంతయొక్క, కాంచి=
మొలనూలియందలి, హారపర్వంబులై=వజ్రగంధులో యనునట్లుగా, తులకించెకొ=ప్రకాశించెను.

అరుగకొ అరుగకొ=మఱిమఱి దగ్గఱకుఁబోఁగా, మల్ల...చయంబు—మల్లఖురళికా=సాను
గరితీలయొక్కయు, అభినయవాటికా=నాటకకాలయొక్కయు, కరితురంగళాలికా=ఏనుగులయు

గుట్టములయు కాలలయొక్కయు, గంధవిపణికా=వాసనద్రవ్యములమైయు నంగడివీధులయొక్కయు, ముఖ=మొగదలలయందు, అర్పిత=నిలుపఁబడిన, మణిపుత్రికాచయంబు = రతనపుఁగ్రతిమలయొక్క సమాహము, సిరియనంత తనువులై=లక్ష్యయొక్క లెక్కలేని మూర్తులలో యనునట్లుగా =చూపఁబ్రేక, కానిపించెను. వజ్రగంధులనఁగా వజ్రపుకట్టు. అల. రూపకోశ్చేక్షు.

హర్షములు పురలక్షి కిరీటముంబోలుటకై భర్తమయములుగాఁ జెప్పఁబడినవి. ఇట తోరణములనఁగా మంగళతోరణములు, లేక బహిర్ద్వారములు. అవి వజ్రమయములగుటచే భూసతి మొల నూలియుం దందంద దాపఁబడిన వజ్రపుకట్టవలెఁ జెప్పినాఁడు. మణిపుత్రికలు మిక్కిలి చక్కఁదనముగలిగియు లెక్కలేకయు నుండుటచే సిరియనంతతనువు లగుట. కోటప్రాకారము గుండ్ర నై చుట్టును రేకులవలెఁ గొవ్వులుగలిగియుండుటచే వనజాత దళములుగాఁ జెప్పఁబడినవి. మిక్కిలి పొడవయినవి మేడలవయి ధ్వజములు. వానికిఁబిదప నందలి కలశములు, వానికిఁగొంత దిగుడుగా కోటకొవ్వులు, అంతకుఁ గొంతక్రిందుగా తోరణములు. వానికి దిగువగా సాముగరిడీలు మొదలగువాని యందలి రతనపు బొమ్మలని తెలియునది. మల్లఖురళిక లనఁగా సాముగరిడీలనుటకు,

తే. బహువిగోధి మణిప్రభా • పల్లవాగ్ర, మల్లసంగ్రామ ఖురళికా • మండలాయ

మాననానా పరిమేకర • మహితగాత్రి, మనుజపుత్రిక యాసానమునకువచ్చె. (శృ.గృ.అ.గప.)

క. అందు ఘనసారమృగమద, చందన కాశ్మీరసారసౌరభలహరీ

సందోహదోహదానిల, కందలి నుపశమితగగనగమనశ్రమ నై.

62

అ. అందుకొ=ఆపట్టణమందు, ఘన...కందలికొ=ఘనసార=కర్పూరముయొక్కయు, మృగమద=కస్తూరియొక్కయు, చందన=శ్రీగంధముయొక్కయు, కాశ్మీర = కుంకుముపూ యొక్కయు, సార=మేలయిన, సౌరభ=పరిమళము యొక్క, లహరీ=వెల్లువయొక్క, సందోహ = సమాహము నకు, దోహద=ఉత్పాదక ద్రవ్యమయిన - అనఁగా కర్పూరాదుల పరిమళమును బ్రకటింపఁజేయు చున్న, అనిలకందలికొ=గాలి మొలకచేత - అనఁగా సిన్నవాయువుచేత, ఉపశమిత = నివారింపఁబడిన, గగనగమన శ్రమనై=ఆకాశ గమనమునఁ బుట్టిన శ్రమగలదాననై, మీఁదికన్యాయము.

గగనగమనశ్రమ ముపశమించుటకు పేతువు అనిలముయొక్క కందలిగాన; అదియును ఘనసారాది వాసనలతోఁ గూడినదిగావునను; వీచుగాలియందే ఘనసారాది వాసనలు గుబాించు ఊను జెప్పటచే పట్టనముయొక్క నిరతిశయమయిన భాగ్యసంపత్తియు, పురజనుల భోగసమృద్ధియు వ్యంజితములు.

చ. అదె యిదె వింతనీడ యని రే యారెకు లూరక సంభ్రమింపఁగాఁ

జెదరి కపోతముల్ గొణిగె రే చేరక తారకవీధి బాటఁగా

నిదురఁదొఱంగి కేకిరమణి నివహంబు విధూత పక్ష మై

రొద లొడవింపఁగా నొక శిశిరోగృహపాళిక వ్రాలి యున్నదన్.

63

అ. ఆరెకులు=తలారులు - గస్తు దిరిగెడువారులు- ఇది ఆరక్షక శబ్దభవము. 'అదెయిదె వింత నీడ' అని, ఊరక=ఏమియులేకయె, సంభ్రమింపఁగాకొ = తొందరపడఁగా, కపోతముల్=పావురాలు, చెదరి, గొణిగెచేరక = మనికిపట్టయిన చూరుపట్టెకు రాక, తారకవీధి = ఆకాశమందు, బాటఁగాకొ=సంచరింపఁగా, కేకిరమణి నివహంబు=ఆడు నెమిళ్లసమాహము, నిదురకొ=తొఱంగి, విధూతపక్షమై = చలింపఁజేయఁబడిన ఆక్కలుగలదై - ఆక్కలు విడుద్యుచు నున్నట్టి. రొదలు,

ఒదవింపఁగాఁ = కలిగింపఁగా, ఒక శిరోగృహపారికఁ = ఒకానొకమేడమీఁది ప్రదేశమందు, వ్రాలియున్నెడఁ = పయినుండి దిగియున్న సమయమునందు.

శిరోగృహమున వ్రాలుటచేతనే యందలి కొణిగయందలి పావురాలు కలగుండువడి చెదరుట. ఆడుసెమిళ్లను స్త్రీలు మేడలమీఁదఁ జెంచుట ప్రకటముగాన కేకీరమణి నివహ మిటచెప్పఁబడినది. స్త్రీజనసంబంధమును బట్టి ఆడుసెమిళ్లను గ్రహించుట.

ఉ. సాలము యంత్రపీఠము విశాలకవాటికఘట్టనంబు దృ

క్షీలన మైందవామృతసమేతపతాకిక జిహ్వ చంద్రికా

జాలము భూతిపూత సవరచంద్ర శిలాంబువు లశ్రుధారగాఁ

బ్రోలు ప్రశాంతఘోషమయి ర పూర్ణ సమాధిఁ జెలంగె నయ్యెడన్. 64

అ. ఇందు చప్పుడుడిగియున్న పట్టిణమునకు సమాధిదశ వర్ణించుచున్నాఁడు—సాలము = పాకారమే, యంత్రపీఠము = యంత్రముమమయిన పీఠము. విశాలక వాటికఘట్టనంబు = వెడలుపయిన తలుపులమూతయే, దృక్ మిలనము = కనుమూతయు, విందప...పతాకిక—విందప = చంద్రునివలనఁ బుట్టిన, అమృత = జలముతోడ - అనఁగా మంచునీటితోడ, సమేత = కూడుకొన్న, పతాకిక = ధ్వజమే, విందప = సహస్రారకమల మందలి చంద్రమండలము వలన స్రవించిన, అమృత = అమృతముతోడ, సమేత = కూడిన, జిహ్వ = జిహ్వయును - విందవామృత సమేతము అనునది. పతాకికకును జిహ్వకును విశేషణము, చంద్రికాజాలము = వెన్నెల సమూహము, భూతిపూత = విబూది పూసికొనుట, సవరచంద్ర శిలాంబువులు = శ్రోత్రవియగు చంద్రకాంతపు తాలనుండి తొరుగుచున్న నీళ్లు, అశ్రుధారగాఁ = ఆనంద బాష్పధారగా, బ్రోలు = పట్టనము, ప్రశాంతఘోషము = మిక్కిలి యడఁగిన చప్పుడుగలది - అడఁగిన ప్రాణఘోషమనియు, వి, పూర్ణ సమాధిఁ = నిండయిన లంబికాయోగ సమాధి చేత, అయ్యెడఁ = ఆనడిరేయియందు, చెలంగె = ఒప్పుచుండెను.

సమాధియనఁగా శబ్దాది విషయములయందు శ్రోత్రాదులు వర్ణించువఱకును గావించునది ధ్యానము. శబ్దాదులనుండి బోత్తిగానివర్తించి మనస్సు ఆత్మతోలయించుట సమాధి. ఇందులకు

‘శబ్దాదీనాంచ తస్మాత్తా యావత్కర్తాదిఘృణితాః తావదేవకృతంధ్యానం స్యాత్సమాధిరతః పరమ్

జలసైంధవ యోస్సామ్యం యథాభవతి యోగతః తథాత్మ మనసోరైక్యం సమాధి రిహభణ్యతే॥

సమాధినిష్ఠఁడు యంత్రపీఠము వైచుకొని కన్నులురెండు మూసికొని సహస్రారకమల చంద్రునినుండి యమృతము నాలుకయం దూరుచుండఁగా బూదిఘాసికొని యానందబాష్పము దొరుగ, ఏచప్పుడును లేక నిశ్చలుఁడై యుండుట నిట యనుసంధింపఁ బడెను. ఇదియే పూర్ణసమాధి. దీనిచే నర్థరాత్ర మూహ్యము. అల. రూపకసంకీర్ణమైన ఉత్పేక్ష.

సీ. పతిగళార్పితభుజారీ లతికలై రతికేళి, యలసార్పముంగిళ్ల ర మెలగువారు

నలిగి యేగుచుఁ బ్రియుల్ ర నిలిపిన నిజభుజంగీభావ మేర్పడఁ ర గెరలువారు

‘వరు లొండుకడ కేఁగఁ ర బురుషభూమికఁబూని, తెరువాఁగి భంగింపఁదీపురువారు

రాకుమారులయిండ్ల ర కేకతంబునఁ దదా,వులవెంట బుడిబుడిఁ ర బోవువారు

తే. మదనమంత్ర రహస్యముల్ ర సదనవలభి, నిభృత పారావతములకు ర నేర్పువారు

నైన వెలయాండ్రచే నప్పురధిరాజ, నేళవాటిక మాడ్కికిరవేడ్కయొసఁగె. 65

అ. ఇందు వెలయాండ్రను వర్ణించుచున్నాడు - కొండలు, పతిగళార్పి...కలై=మగల (విటుల)యొక్క కంకలులను ఉంపఁబడిన శీఁగలనంటి చేతులుగలవారై, రతిశీరి, యలపు= అలయకను, ఆర్పణ=తీర్పుకొనుటకు, యుగిళ్లై=ఇంటియుగిళ్లయందు, కొండలు, అగిరియేగుడు= కోకింటిపోవును, స్రియర్ = గాదిలి విటులు, నిలిసినకై = పోవనీక యుద్ధగింపఁగా, నిజభుజంగి భావము = (భుజంగియఁగా ఆడుసర్పమును విటకత్తెయును గనుక) తమ సర్పాంగన చేష్టయని యర్థము. తమవిటకత్తెనమనిభావము. (భుజంగో విటసర్పయోః' అ. 'భావస్సత్తా స్వభావాభి ప్రాయ చేష్టాత్తజన్మసు' అ.) ఏర్పడక, కెరలువారు=చిరాకుపడువారు - సర్పములనాఁగిన చిరాకు పడుట సహజము. కొండలు, వరులు=తమ ననుపుకాండ్రు - అఁగా లంజికాండ్రు, ఒండుకడకుకై, ఏగకై = వేటాక స్త్రీతోడి సంభోగమునకై మఱియొకచోటికిఁ బోవఁగా, పురుషభూమికై = ('భూమికారచనాయాంస్యా మ్మార్త్యంతర పరిగ్రహే' అని విశ్వము.) పురుషవేషమును, పూని= తాల్చి, తెరువాఁగి=దారికాచి, భంగింపకై తివురుచారు=భంగపఱున వలెనని ఉద్యుక్తు లయ్యెడు వారు, కొండలు, రాకుమారుల యిండ్లకుకై = రాజకుమారుల గృహములకు, ఏకతంబునకై=రహస్య ముగా, తదాపులవెంటకై = వారికిఁజులయున వారివెంటబడి, బుడిబుడికైపోవువారు=తెస్స తెస్సనఁ బోయెడువారు.

కొండలు, సదన...తములకుకై — సదనవలభి=ఇండ్ల చూరుపట్టెలయందు, నిభృత=చలింప కుండునట్టి, పారావతములకుకై = పావురాలకు, మదనమంత్ర రహస్యముల = మచ్చథ మంత్రముల యొక్క రహస్యాంశములును, నేర్పువారును, ఐన వెలయాండ్రచే, అప్పారాధిరాజ వేళవాటిక = ఆపట్టణ శ్రేష్ఠమందలి బోగమువాడ, చూడ్కికై వేడ్కయొసఁగకై = చూపులకు వేడుకపుట్టించెను. ('వేకోవేశ్యా జనసమాశ్రయః' అ.) అల. స్వభావోక్తి.

సీ. కమనీయకామునీరకాంతివారి వియోగ, గాఢపాండిమపాత్తుఁ శి గలయఁబోలు
వలివెల్లు తావెల్లువలు వారిమదన వ,హ్నిజ్వాలికలవేడి శి నిగురఁబోలు
బ్రతిపాట్టరత్నదీపములు వారిదృగంతు, యమునోర్ధి మాలిక శి నడఁగఁబోలు
యామికారభటిభీమంబు వారిమనోజ,భూవరాజ్ఞాసిద్ధి శి బాలయఁబోలు
తే. బండువెన్నెలయనకయూరపమునిధూప,లాంబునకయూత్రోవరత్నాంకురార్పు
లనకయూమీద నారెకులనకచనిరి, తగుణులొకకొందఱవియెల్ల శివరసికొనుచు.

అ. కమనీయ కాముదీకాంతి = ఒప్పుచున్న వెన్నెల తెల్లనివెలుగు, వారివియోగ గాఢ పాండిమపాత్తుకై = ఆస్త్రీలయొక్క విరహమువలని దట్టమయిన తెలుపుతోడి కూటమిని, కలయఁ బోలుకై = కూడియుండఁబోలును. వలివెల్లు తావెల్లువలు = చంద్రకాంత శిలలయొక్క (వెన్నెలచేతఁ గరఁగి న్రవించిన) ప్రవాహములు, వారి మదనవహ్ని జ్వాలికలవేడికై = ఆస్త్రీ మచ్చథాన్ని సెగల వేండ్రముచేత, ఇగురఁబోలుకై = ఇగిరిపోయి యుండవచ్చును. బ్రతిపాట్ట రత్నదీపములు = ప్రతియంగడి వీధియందును గల తర్పమయములయిన దీపములు, వారి = ఆస్త్రీలయొక్క, దృగంతు = దృష్టికాంతు లనెడు, యమునోర్ధిమాలికకై = యమునా జలతరంగముల బంతిచేత, అడఁగఁబోలుకై = అడఁగిపోయి యుండవచ్చును. యామికార భటిభీమంబు = శిలారుల యార్భాటమువలని భయము. వారి... సిద్ధికై = ఆస్త్రీలమచ్చథ మహారాజయొక్క ఆజ్ఞ సిద్ధించుటచేత - మచ్చథుఁడు రాజవలె ఆజ్ఞ చేయఁ గావలెనని, పాలియఁబోలుకై = నశించి యుండవచ్చును. కనుకనే.

పండువెన్నెల, అనక, ఆపయి = అటమీదట, విధు+ఉపల అంబువు = చంద్రకాంతపు తాలసీరు, అనక, ఆల్మోవ్ = ఆదారియందు, రత్నాంకుర అర్చులు = మొలకలవంటి రతనపు దివ్యల జ్వాలలు, అనక, ఆమీద = తలారులు. అనక, ఒకకొండలు తిరుణులు = ఎల్ల ప్రాయముగల కొండలు స్త్రీలు, అవియెల్ల = ఆపండువెన్నెల మొదలయిన వానినన్నిటిని, ఆరసికొనుచు = చూచుచు, చనిరి = పోయిరి.

కొండలు అంకుటాండ్రు, విటుల సంకేతమునుగూర్చి పోవునెడలఁ బండువెన్నెలయు, చంద్ర కాంతపుత్రుల ముపును, రత్న దీపములు కాంతులును, తలారుల యడవడియును విరుద్ధములయినను కామాతురత్వముచేత వానినెంతమాత్రము విచారింపక పోయిరిని తాత్పర్యము. అల. ఉత్పేక్ష.

చ. హరిహర సౌధసన్నిభము శీలన్నియు సన్నియు నదృశ్యాకృతుల్
హరితమణి ప్రకల్పితము శీలన్నియు సన్నియుఁ జిత్రకేతువుల్
హరివద మార్గలంఘనము శీలన్నియు సన్నియు హేమవప్రముల్
పురిభవనంబు లిందు నృపపుంగవులమంగళధామ మెద్దియో. 67

అ. పురిభవనంబులు = పట్టణమందలి గృహములు, అన్నియు = సమ స్తమును, హరిహర సౌధసన్నిభములు = ఇంద్రుని మేడతో సమానములయినవి, అన్నియు, అదృశ్యాకృతులు = ఆశ్చర్య కరమైన రూపముగలవి. అన్నియు, హరితమణి ప్రకల్పితములు = పచ్చలచే నిర్మింపఁబడినవి. అన్ని యు, చిత్రకేతువుల్ = విచిత్రములయిన ఘృజనులుగలవి, అన్నియు, హరివద మార్గ లంఘన ములు = ఆకాశమార్గముయొక్క దాటుటను గలవి. అన్నియు, హేమవప్రములు = బంగారు ప్రాకారములు గలవి. కాఁబట్టి, ఇందు = వీనిలో, నృపపుంగవుల మంగళధామము = పసురాజు శుభా స్పదమయిన గృహము, ఎద్దియో. మీఁదికన్యాయము.

మ. అని చింతించుచు నొక్కధామమునకు శీయతొంగనల్ పుష్కర
ధ్వనితోఁ జారణకన్యకల్ చటులవారై చిత్రితోఁ బన్నగాం
గన లుద్యన్మణిదీపమాలికలతో శీ గంధర్వ కాంతల్ నుకం
తనినాదాతిశయంబుతోఁ బ్రహరిచుకట్టం గంటిఁ జిత్రంబుగాన్. 68

అ. ఒక్కధామమునకు = ఒకానొకయింటికి, యతొంగనల్ = యక్షస్త్రీలు, పుష్కర ధ్వనితో = (పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండ ముఖేజలేఅ.) పుష్కరమనెడి వాద్యభాండము తోను, చారణకన్యకల్ = చారణస్త్రీలు, చటులవారై చిత్రితో = పటుతరమైన వాక్య చతు త్కారముతోడను, పన్నగాంగనలు = నాగకన్యకలు, ఉద్యన్మణిదీప మాలికలతో = ప్రకాశించు చున్న రత్నదీప శ్రేణులతోడ, గంధర్వ కాంతల్ = గంధర్వస్త్రీలు, సుకంఠనినాదాతి శయం బులతో = మంచికంఠధ్వని పెంపుసొంపుతో. అనఁగా పాటతోడను, ప్రహరి = ఆలంగము, చుట్ట = తిరుగుచుండఁగా, చిత్రంబుగా = ఆశ్చర్యమగునట్లుగా, కంటి = చూచిని.

ఇందు యక్షచారణపన్నగ గంధర్వ కాంతిలకుఁ దత్తదుచితవ్యాపారమును జెప్పినాడు. అనఁగా యక్షులకును వాద్యమును చారణులకును వాక్పటిమయు పన్నగులకు మణులును గంధర్వులకు గాంధర్వమును విశేషములు. ఇట్ల జేపతాస్త్రీలు గొలుచుటకుఁ గారణము మీఁదఁ జెప్పచున్నాడు.

మ. నరలోకంబుట సిద్ధసాధ్యఫణి గంధర్వాంగనాసేవనా
పరిపాకంబుట యెంతెంత యనుచుం శీ బల్లాలు వీక్షించి యే

సురరాష్ట్ర విమానచిత్రమహిమల్ శ సూ యంచు నూహించి యా
ధరణీనాధకులావతంసభవనద్వారంబు సేరం జనన్.

69

అ. నరలోకంబంట=లోకమువిచారింపఁగా మనుష్యలోకమంట, సిద్ధ...బంట=పరిచర్యవిచారింపఁగా సిద్ధసాధ్యపన్నగ గంధర్వస్త్రీలయొక్క పరిచర్యాసిద్ధియంట, ఎంతవెంత=ఏమియాశ్చర్యము, అనుచు, చూచి, అనఁగా మనుష్యలోకమున దేవతాస్త్రీలు సేవసేయుట మిక్కిలి యద్భుతముగదా యని తలంచుచు ననుట, పల్కలు విశ్రింపించి=మాటికిఁజూచి, ఏక=సేను, సురరాష్ట్ర దత్త విమానచిత్రమహిమల్ సూ=దేవేంద్రునిచేత వసురాజునకీబడిన దివ్యవిమానముయొక్క యద్భుతమయిన ప్రభావములు సుమి.యని, ఊహించి=భావనచేసి, ఆధరణీనాధ కులావతంసభవనద్వారంబు=రాజకులశ్రేష్ఠుఁడయిన వసురాజయొక్క గృహద్వారమును, సేరంజన్=దగ్గఱిపోవఁగా,

దేవతాస్త్రీలు గొలుచుటకు హేతువది దేవేంద్రదత్తమగుట. అట్టిదిగావుననే యది వసురాజు గృహమని యిందు గృహములలో వసురాజు గృహమును గుఱు తెలుగుండుట సాధనము సవరించుట తెలియునది.

క. దానాగతరసికాళిన, దానాహతగీతి చెవుల శ నంటఁగ నిదురల్

పూనని బహిరంతరవీ, రానేకవరాజి యచట శ నచ్చెరు వానఁగెన్.

70

అ. దాన...శి—దాన=మదజలముకొఱకు - మదజలమును ఆనుటకు, ఆగత=వచ్చిన, రసిక=నరసములయిన, అశి=తుష్టదలయొక్క, సదా+అనాహత=ఎప్పుడును ఎడతెగని, గీతి = ఝంకార ధ్వనియని యర్థము - (దాన=అర్థప్రదానముకొఱకు, ఆగత=వచ్చిన, రసికాళి=రసికజన సమాహము యొక్క, సదా అనాహత=సంతతమును గొట్టుపడకయున్న, గీతి = గానస్వరమని యర్థాంతరము.) చెవులకె అంటఁగె=చెవిసోఁకఁగా, నిదురల్, పూనని=నిద్రింపకున్నట్టి, బహిరంతరవీర+రానేకవరాజి=బయటను లోపలనును మదించిన యేనుఁగులసమాహమని యర్థము. (నిదురింపకున్న - జాగ రూకు లైయున్న - బయటిలోపట వీరశ్రేష్ఠసమాహమని యర్థాంతరము.) ఇట శ్రేష్ఠవాచి యగునాగ శబ్దమునకుఁ బర్యాయమయిన అనేకపశబ్దమునకు శ్రేష్ఠవాచకము సమర్థించుకొనునది. అచటకె=అపట్టణమందు, అచ్చెరువు ఒనఁగె=ఆశ్చర్యమును బుట్టించెను.

మదజలమునకు మూఁగి ఝంకారములుసేయు తుష్టదలరొదలకు నిదురింపకున్న మదపుటేనుఁగులసమాహము లాశ్చర్యముగలిగెంచెనియును తమయీవికివచ్చి యెడతెగక రసికజనుల గానములు సేయుచుండుటచే నెచ్చరికగలిగియున్న వీరోత్తములు వింతగొలుపు చుండిరనియు రెండర్థములు తెలియునది. అల. శ్లేషము.

సీ. పటుహీరములెచాలుఁ బాలనున్న మొనర్ప, శక్రాశ్చ ములెచాలుఁ జాదుపూయ
శశికాంతములెచాలు శ జలసేక మొనరింప, గలికిపచ్చలెచాలు శ నలికివైవ
విద్రుమంబులెచాలు శ వింతజాజఘటింప, ముక్తామణులె చాలుముగ్ధురలిడఁగ
వైడూర్యములెచాలు శ వన్నెలతెరిలుంప, దేటకెంపులెచాలు శ ధివియలెత్త
తే. జకచకిత పువ్యరాగమాలిక లెచాలు, గగనచిత్రవితాన సంరగతి యొసంగ
నివృహాస్థానికనదోఁచెనృపుహజార, మామహామంటపముదాటిరయవలఁజనుచు.

అ. ఇవృహాస్థానికే = ఈసభామంటపమునకు, పాలనున్న మొనర్ప = మెఱుగుగున్నము చేయుటకు - నన్నగచ్చుపూయుటకుట, పటుహీరములెచాలు = మేలయిన వజ్రములెచాలు.

జాఁపినవజ్రములే మెఱుంగునున్న ముచ్చేసినట్లుగా గనఁబడుచున్నవనుట. ఇట్లే మీఁద నెల్లఁ దెలియునది. శక్రాశ్చముల=ఇంద్రనీలమణులు, చాఁదుపూయన్ (చాఁదనఁగా నల్లరంగుచేసెడువర్ణద్రవ్యము గనుక) చాఁదుపూయుటకు, చాలున్, శశికాంతములే=చంద్రకాంతపుత్రులై, జలసేకము ఒనరింపన్ = నీరుచల్లుటనుజేయుటకు, చాలున్, కలికిపచ్చలే=అందమయిన మరకతమణులై, విద్రుమంబులే=పగడములై, వింతజాజా=వింతగానున్న యెఱ్ఱజాజాపట్టెలు, తీర్పుటకు, చాలున్, ముక్తామణులై = ముత్తైములై. వైడూర్యములై, వన్నెలతెరలుంపన్ = వన్నెవన్నెపరదాలువేయుటకు, చాలు, వైడూర్యమణుల నూలుపోగులు తెరఁజూతినటులుండుననుట ప్రసిద్ధము. లేటకెంపులై, దివియలైత్తన్ = దీపములుపెట్టుటకు, చాలున్, చక్రచక్రిత పుష్కరాగమాలికలై = చక్రచక్రమని మొఱయు పుష్కరాగమణి పంక్తులై, గగనవిచిత్రవితానసంగతిన్ = ఆకాశమందు విచిత్రమయిన మేలుకట్టుకట్టుటకు, చాలున్, అనన్ = అనునట్లుగా, నృపుమాజారము = రాజాయొక్క కొలువుకూటము. తోఁచెను, ఆమహామంటపమును, దాఁటి అవలన్ చనుచు మీఁదికన్వయము. ఇందు నవరత్నములకుఁ దత్తద్వర్ణోచిత క్రియలను జెప్పినాఁడు.

చ. తథుకుఁబసిండియోవరులు శ దంతపుఁజావడు లర్చనాగృహం
బులు గుడిసీరుమేడలును శ భోజనశాలలుఁ గెంపుటోడుబి
శ్లలగరిడిలు శీతలశీరలాతలముల్ భువనేశ్వరంబులు
జ్వలజలయంత్రధామములు శ సజ్జలు దాఁటి ధరావత్తీర్ణనై .

72

అ. తథుకుపసిండియోవరులు=మొఱపుగల బంగారపుఁ గేళిగృహములు, దంతపుఁజావడులు=దంతపుఁచవికలు, అర్చనాగృహంబులు=దేవపూజామందిరములును, గుడిసీరుమేడలును = పానీయశాలలును, భోజనశాలలు=భోజనపుఁజావళ్లును, కెంపుటోడుబిల్లలగరిడిలు=కెంపులచేఁ జేయబడిన గూనపెంకులు గప్పినసాముగరిడిలును, శీతలశీలాతలముల్ = చల్లని చంద్రకాంతపుత్రాతికట్టనములును, అనఁగా నెలకట్టును, భువనేశ్వరంబులు = చుట్టుబవంతులను, ఉజ్వలజలయంత్రధామములు = ప్రకాశించుచున్న జౌతుఖానాలుండెడు గృహములును, సజ్జలు = గృహవిశేషములును, దాఁటి, ధరావత్తీర్ణనై=భూమికి దిగినదాననై - మీఁదికన్వయము.

సీ. ఒకవంక నిర్మలాదకశంకసంకుచ, త్పరిధాన నై రిత్తఁ శ బొఱ వెఱుతు
నొక చోట విఘటితోరరుకవాట గృహవాట. మని మిన్నక యతూటిరచనఁదలంతు
నొకయిక్కనిది వితరద్దికనిక్కమని పదాగ్రము నిక్కరహితకన్కఁ శ గాఁదలంతు
నొకచాయఁ జిత్రభిరత్తికగాయనుచుసోయ, గమునఁ బాయక డాయఁకగాఁదలంతు
తే. నిట్లు గృహరాజకీలితాశ నేకరత్న, వివిధరుచివైభవంబులు శ వెగడుపఱుప
నిదియకాఁటోలునృపుకేళిరసదనమనుచు, నచటమాయాబలతిరోహితాంగిసగుచు.

అ. నిర్మలాదకశంకన్ = లేటనీరనెడు సందేహముచేత, సంకుచత్ పరిధాననై=పైకి ముడుచుబడుచున్న వస్త్రముగలదాననై, రిత్తన్ = వ్యర్థముగా, పాఱున్ తలఁతును, విఘటిత ఉరుకవాట గృహవాటము=తెఱవఁబడిన గొప్పతలుపులుగల యింద్రవరుస, అని, మిన్నకయఁ=ఊరకయే, తూటి=చొచ్చి, ఒకయిక్కన్ = ఒకచోట, వితరద్దికనిక్కము = నిజముగా అరుఁగేకాని మఱొకటిగాదని ('స్వాద్వితరద్దిస్తువేదికా' అ.) పదాగ్రము నిక్కన్ = కాలిచివరయై త్రఁబడునట్లుగా, రహిన్ = ఉల్లాసముచేత,

చిత్రభిత్తికగా = చిత్రదుప్రవాసిన గోడగదా, సోయగమున = విలాసముచేత, పాయక = తొలగిపోక. గృహ... భవంబులు — గృహప్రశస్తిమందు కూర్పబడిన బహువిధములయిన రత్నములయొక్క నానాప్రకారములయిన కాంతి సంపదలు, వెగడుపటుప = విభ్రాంతి పొందించుచుండగా, ఇదియ = ఇదే, నృపకేశిసదనము = రాజు క్రీడాగృహము కాబోలు నని, అచట = ఆగృహమందు, మాయాబల తిరోహితఅంగి = మాయయొక్క ప్రభావముచే మటుంగుపడిన - (ఇతరులకు గనబడని) దేహము గలదాననై - అదృశ్యాకారము గలదాననైయునుట. మీది కన్పయము. ఇందు ప్రాససీసము.

చ. అనుపమరత్నసాధకమరలాల యవాటిక నొత్తగిల్లిపైఁ
జనుమొన దోచ నొంటివలీరజక్కవతో నరవిందముల్ మొగి
డ్చినయెలదమ్మి తీవియలరీవిఁ గనుంగవ మూసియున్న యం
గనల ననంగదేవతలఁ శ్రీ గాంచితి రాజసమీపభూములన్.

74

అ. అనుపమ...వాటిక = అనుపమ = సమానములేని, రత్నసాధ = రతనాలమేడయనెడి, కమలాలయవాటిక = కొలఁతుపట్టునందు, ఒత్తగిల్లి = ఒత్తిగిలిపరుండి, పైచనుమొన = మీఁదిప్రక్కనున్న కుచాగ్రము, తోచ = కనబడగా, ఒంటివలి జక్కవతో = (చక్రవాకి నెడఁబాసి) యొంటిగా నున్న చక్రవాకముతోడను, అరవిందముల్...తీవి = తామరలు ముకుళించియున్న లేత తామర తీగలవలె, కనుంగవ, మూసియున్న, అనంగ దేవతల = మదనదేవతలనలె నుండెడు, అంగనల = స్త్రీలను కొందఱను, రాజసమీపభూముల = పసురాజు దాపట్టిప్రదేశములందు, కాంచితి = చూచితిని యర్థము. రాజనగా చంద్రుఁడునుగనుక, చంద్రసమీప ప్రదేశములందని యర్థాంతరము. అల. రూపకోపమలకు సంకరము.

పసురాజు మేడయం దాతనికి దాపట్టిస్థలములందు, ఒకనైపు చనుమొనలుపైకిఁ గనబడునట్లుగా నొత్తిగిలిపరుండి కన్నులుమూసికొని నిదురించుచున్న స్త్రీలు, చంద్రుని సమీపప్రదేశములందు తామర కొలఁతునందు పెండినిబాసిన యొంటి జక్కవపిట్టలోడ తామరలు మొగిడియున్న లేత తామర తీగలలోయనునట్లు చూపట్టిరని తాత్పర్యము. ఇందు 'వలి' శబ్దము 'బలు' శబ్దమువంటిదని తెలియునది. మేడకును తామరకొలఁతునకును, ఒక చనుమొనకును ఒంటిజక్కవకును, మొగిడిన తామరలకును మూసిన కనుగవలకును, ఎలతామరతీగలకును, అంగనలకును ఉపమానోపమేయభావము తెలియునది. సీ. ఒకతె చన్నులమీఁది యుదిరికిన్నర గాలి, బలుకనింతచలించిరబయలుమీఁటు నొకతెయూరుపుగాలి శ్రీ సురిలిపూసురఁటితే, నియ చిందఁగనువిచ్చిరబయలువినరు నొకతెచంద్రాశ్చ వేదీకముఖదు్యతిఁజల్లఁ, బడనుల్కిచేయాకు శ్రీ బయలుసాఁచు నొకతె కప్రపుఁగళాశీచిక దేంట్లు నందడిం, వఁగ మిట్టిపడి కేలురబయలుపట్టు తే. నిదురతమిన్నై ననుడిగంపుఁగజదురులిట్లు, వాసనాబలమునఁ బూనునవనజముఖులఁ గంటిఁ గని తత్ప్రదేశంబుగడచి చనఁగ, నువిద లిద్దఱు పతియొద్దగనుండి వచ్చి.

అ. ...చన్నులమీఁది, ఉదిరికిన్నర = అచ్చపు బంగారుమయమయిన కిన్నరయను నీహావిశేషము, గాలి = వాయువశమున, పలుక = తనంతటఁ దానుప్రాయఁగా, ఇంతచలించి = కొంచెము చలనమునొంది, బయలుమీఁటు = ఎట్టిబయలు ప్రేళ్లతోమీఁటును - ఇది కిన్నరవాయువు నుడిగము సేయునది. ఊరుపుగాలి = నిట్టూరుపుగాడ్చుచేత, ఉరిలి = ఉరలఁబడి, పూసురఁటియొందలి, తేని

య,చింద్ = ఒలుకఁగా, కనువిచ్చి = మెలఁకువగలిగి కన్నులు తెఱచి, బయలువిసరుక్ = పట్టబయలున వీచును. ఇది సురటివీచు నుడిగముది. చంద్రాత్మవేదిక = తానున్న చంద్రకాంత మఃకిరచితమయిన యరుంగు, ముఖద్యుతిఁ = ముఖచంద్రకాంతిచేత, చల్లబడఁ, ఉల్కి = ఉలికిపడి, చేయాకు = చేతనున్న యాకుమడుపును, బయలుసాఁచుక్ = బయలునకందిచ్చును. కప్రపుకళాచిక = కప్పరపు పెట్టియ, తేంట్లునందడింపఁగఁ = తుమ్మెదలుకదల్పఁగా, మిట్టిపడి = అదరిపడి, కేలుబయలుపట్టుక్ = చేయి బయలఁ జాఁపిపట్టును.

నిదురతమిన్దైన్ = నిద్రాపరవశత్వము చేతనైనను, ఉడిగంపుచదురులు = పరిచర్యలయందలి మెలఁకువలు, ఇట్లు, వాసనాబలమునక్ = పూర్వపరిచితి యొక్కదార్శ్యముచేత, పూను, వనజ ముఖులక్ = స్త్రీలను, కడచిచనఁగాఁ = దాటిపోఁగా, ఉవిదలిస్తలు = ఇద్దఱు స్త్రీలు, పతియొద్దనుండి = రాజసన్నిధినుండి, మీదికన్వయము.

శా. ఏమే హేమలతా యటంచుఁ బని యేమే మాధవీ యంచు నీ

భామామన్తఘ్నచంద మెట్లనుచుఁ జెప్పం జాల భూపాలుఁ డా

రామత్తోడికిఁ జన్ననాటంగొలె నిద్రాసౌఖ్యముల్ మానినాఁ

డేమో యంచు వచింప వింటిఁ దమలో ర నేకాంతలీలాగతిన్.

76

అ. 'ఏమే హేమలతా' ఇది యొకతీయధుగుణాక్యము. 'పనియేమేమాధవీ' మఱియొకతి య డుగుమాట. 'ఈభామామన్తఘ్నచంద మెట్లు = స్త్రీలకు మన్తఘ్నఁడయిన యితనివర్తమానమేలాటిది యని బదులుప్రశ్నము. చెప్పంజాల... మానినాఁడు ఏమో = నేనిదియని చెప్పఁజాలను. రాజు ఆటలోఁటపట్టు నకుఁ బోయినది మొదలుగా, నిద్రవలని సుఖములను విడిచినాఁడు - అనఁగా నిదురచెందకున్నాఁడు. అదెందువలనోకాని, యని బదులుమాట. ఏకాంత లీలాగతిన్ = రహస్యప్రకారముగా.

క. ఆనూట కొంతచెవులకు, నామెతగాఁ బ్రియము విస్తరయము నాదుమనో

భూమిఁ దళుకొత్త నృపమణి, ధామాభ్యంతరము సొచ్చి ర తడయక యచటన్.

అ. ఆనూట = రాజాద్యానభూమికిఁ బోయినది మొదలుకొని నిద్రాసుఖము మానినాఁడన్న మాట, కొంత, చెవులకుఁ ఆమెతగాఁ = విందుకాఁగా-అనఁగా ఉద్యానభూమిని గిరికనుజాచి వలచి నాఁడని వ్యంజితమగుటచే చెవులకుమిక్కిలి యింపుగలిగినదనుట. ప్రియమును, విస్తయమును = ఆశ్చ ర్యమును, నాదుమనోభూమిక్, తళుకొత్తక్, నృపమణి ధామాభ్యంతరముక్ = రాజయొక్క రత్న మందిరములోపల, చొచ్చి, అచటక్, తడయక = అలస్యముచేయక, మీదికన్వయము.

చ. మొలక మెఱుంగుఁ గెంపు మొనరముక్కుల నిక్కుకిరిటిపచ్చతా

చిలుకలకోళ్లతోఁ జికిలీర చెంద్రకవన్నియ పట్టుపట్టెతోఁ

దొలఁకుపసిండివ్రాత తెరతో నెఱతావుల మేలుకట్టుతోఁ

జలువలు చిందుముత్తియపు ర జప్పరనుంచముపై మహోన్నతిన్.

78

అ. మొలక... ముక్కులక్ = మొలయుచున్న పక్షరాగపు రత్నాంకురములచేత రచితము లయిన ముక్కులచేత, నిక్కు = నిక్కుచున్న, కిరిటిపచ్చతా చిలుకలకోళ్లతో = మరకతమణులచేత నిర్మితములయిన చిలుకలుగల కోళ్లతోడను, చికిలీరచెంద్రకవన్నియ పట్టుపట్టెతో = తిరుగుగల సిం దూరవర్ణపుపట్టునవారుపట్టెతోడను, దొలఁకు... తెరతోఁ = తులఁకించుచున్న బంగారు వ్రాత

పనిగల తెరతోడను, నెఱతావుల మేలుకట్టుతోడ = నిండయిన వాసనలుగల చందువాతోడను, చలువలుచిందుముల్లియపుఁ జప్పరమంచముపైఁ = చలువలు గుచ్చరించుచున్నదియు 'ముత్యాలుగూర్చి నట్టి దోమ తెరమంచముమీఁద, మహోన్నతిఁ = మిక్కిలి నిక్కుతోడ.

సీ. సేనకొప్పన జాఱురే చెంగల్వ మొగడలు, జాగరారుణ కటాక్షముల నెనయ నిద్దంపుఁ గపురంపురేనిడుదయొంటులచాయ, గండపాండిమకుఁ గైదండయొనఁగ నెత్తమ్మినూలిజగన్నిదము శయ్యావివ, ర్తనలూసహారసూత్రములఁ బెనఁగఁ బలుచనివలిపదురవ్వలువ తావియ చిక్కఁ, బూసిన గందంపుఁబూతఁ బోల

తే. నొప్పపుప్పొడిపటపువైరే నొత్తగిల్లి, మోముఁదమ్మితలాడపైరేమోపి యడుగుఁ జవురు చిగురాకుబటువునఁ రే జేర్చి చిత్ర, ఫలకమీక్షించునాసార్యభౌముఁగంటి.

అ. సేనకొప్పన = కొండెనిగనుండి, జాఱు చెంగల్వ మొగడలు = ఎఱ్ఱగలువ మొగ్గలు, జాగర అరుణకటాక్షముల = నిదుర మేలుకొనుటచే ఎఱ్ఱఁబడిన కడఁగన్నులతోడ, ఎనయ = సరిపోలుచుండఁగా, నిద్దంపుకపురంపు = నిడుదయొంటులచాయ = తేటలయినకర్పూరముతోఁ జేయఁబడిన సోగలయిన పాలకాయకుండలముల కాంతి, గండపాండిమకు = చెక్కుల తెలుపునకు, కైదండయొనఁగ = చేయూతయియ్యఁగా - అతిశయింపఁజేయఁగా ననుట. నెత్తమ్మినూలిజగన్నిదము = తామరతూఁడు లోని నూలిచేనయిన జందెము, శయ్యావివ ర్తనలూస హారసూత్రముల = సెజ్జపయిని పొర్లాడుటచేత తెగినముత్తెపునరిదారములతోడ, పెనఁగ = పెనఁచుకొనఁగా, పలుచని వలిపదువ్వలువ = సన్ననయి తెల్లనిరవదుప్పటి, తావియచిక్కఁగా = పరిమళముమాత్ర నిలుచునట్లు మిక్కిలి పలుచనగా, పూసిన గందంపుఁ బూతను, పోల = అనుకరించుచుండఁగా, తెల్లని సన్నని జిలుగువలువ వాసనమాత్రమే నిలుచునట్లు మిక్కిలి పలుచనగాఁబూసిన తెల్లని గందపుబూతవలె కనుపట్టెననుట.

ఒప్పు, పుప్పొడి పటపుపైఁ = పుప్పొడిచేఁ గల్పితమయిన సెజ్జమీఁద, మోము = ముఖము, తమ్మితలాడపైఁ = తామరాకుల తలగడమీఁద, మోపి, అడుగుఁజివురు = చిగురాకులవంటి పాదములు, చిగురాకుబటువున = చిగురుటాకులతోఁ జేయఁబడిన బటువుబిల్గమీఁద, చిత్రఫలకము = చిత్రరవువ్రాసిన పలకను, ఈక్షించు = చూచు, ఆసార్యభౌము = అచక్రవర్తిని = వసురాజును. కటాక్షములు జాగరారుణములగుట, నిదురలేమిని. గండములక పాండిమము, విరహవ్యథచేత. హారసూత్రములు తెగునట్లు పడుకపై పొరలాడుట వచనార్తిపట్టలేక. తెల్లనిగందపుఁబూత, శైల్యోపచారముకొఱకు. పుప్పొడి పలుపును దమ్మితలాడయు చిగురాకుబటువును శిశిరక్రియలు. ఇవియెల్ల వేనవి యెండవేండ్రమునకయిన శిశిరోపచారములా. కడఁగన్నుల యెలుపుసహజమనియు, తెలిగందపుఁబూత యలంకారార్థమనియుఁ జెప్పినచో చెక్కుల తెలుపును ముత్తెపునరులు పెరుగుటయు సహజములుగావు ; మన్తధక్యతములు. ఇంతకును మన్తధక్యతమనుట సంజెహమేని 'చిత్రఫలక' మీక్షించుట మన్తధక్యతమని సిద్ధాంతీకరించుచున్నది. అయిన నీమరులు మంజువాణినాయుకను గిరికనుగూర్చి యా మఱొక్కరిని గూర్చియా? ఇదె మీఁదిపద్యమున నాక్షేపింపఁబడినది. తమ్మితలాడ = తామరాకులును శైల్యోపచారమునకు సుపయ్యములు. ఇందే

'రమణిమెయింబిసాంకురపరింపరలుం మనపారవాలుకా
సముదయమున్ సుబాతజలఁజాతదశంబులు నుల్లసిల్లినే.'

(3. ఆ. ౧౦౫)

‘నలదమయంతులిద్దఱు మఃనఃప్రభవానలబాధ్యమానలై .

సలిపిరి దీర్ఘవాసర నిఃశల్ విలసన్నవనందనంబులన్

నలిసదశంబులన్ మృదుమృణాళములన్ ఘనపారపాంసులన్

దలిరులశయ్యలన్ సలిలఃధారలఁ జందనచారు చర్చలన్.’

(భార. ఆరణ్య.)

అనియునుండుట సరయునది.

చ. కనుఁగొని యానృపాలకశిఖామణి డెందము శైలకన్యకా
మననమహానురాగఝరమగ్నమొ కాక ప్రియాంతరస్పృహ
ఘనరసపోషరూపితమొ శకందము గా క ని గంధతైల భా
జనభవనప్రదీపికలరీచాటున నల్లనఁ బొంచి యుండఁగాన్.

80

అ. ఆనృపా... డెందము=ఆరాజశ్రేష్ఠునిమనసు, శైల...మగ్నమొ—శైలకన్యకా=గిరికను
గుఱించిన, మనసు = చింతనముతోఁగూడిన, మహానురాగ = మిక్కుటమయిన వలపుఅనెడి, ఝర=
ప్రవాహమందు, మగ్నమొ = మునిగినదో - అనఁగా గిరికయందలి మక్కువకు మిక్కిలి లోనయి
యున్నదో, కాక=అట్లుగాక, ప్రియా...రూపిత—మొ-ప్రియాంతర=మఱియొక ప్రియురాలియందలి,
స్పృహ=ఆసక్తియనెడు, ఘనరసపోష=జలసమృద్ధిచేత, రూపితమొ=వ్యాప్తమొ - అనఁగా ముంపఁ
బడినదో, కందముకాక= చూతముకానీ, అని గంధ...చాటునన్—గంధతైల = వాసననూనెతో-
అనఁగా సంపెంగనూనెతోఁగూడిన, భాజన = పాత్రలయందలి, భవనప్రదీపికల = ఇంటిదివ్యలయొ
క్క, చాటునన్=మఱుఁగునందు, అల్లనన్=లిన్నగా, పొంచియుండఁగన్ = దాఁగియుండఁగా,
మీఁది కన్యయును.

ఘనరసముచే రూపితమగుటకంటె ఝరియందు మగ్నమగుట యెక్కుఁడు. మంజువాణి
గిరికవిషయమై రాజును ఝరియందుముంచినది. అన్యకాంతవిషయమై, ఘనరసము నూరకపూసినది.
అనఁగా రాజువలపు గిరికనుగూర్చినదే కాఁబోలునని యాచెలికి గాఢమయిన యభిప్రాయము.

చ. ఉను రనుఁ గన్ను మోడ్చుఁ దలఁయీఁచుఁ దలంచు నగుం జెమర్చు న
లైసలు గనుంగొనుం బొరలు శ్రీ లేచు వడంకుఁ జలింపకుండు హా
ప్రసవముగంధి యంచుఁ బువ్రచోబాన్చున వ్రాలు నృపాలపుంగవుం
డసమశరప్రవీరనిశితాశుగదుర్దినదూయమానుఁ డై.

81

అ. నృపాలపుంగవుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, ప్రసవముగంధి = పువ్వులవంటిమేని మంచితావి
గలదానా, పువ్రచోబాన్చునన్ = పుష్పశయ్యయందు, అనమ...మానుఁడై—అసమశర = మన్మథుఁ
డనెడి, ప్రవీర = మేటివీరునియొక్క, నిశిత = వాడియైన, ఆశుగ = బాణములవలననయిన, దుర్ది
న = ముసురుదినముచేత - అనఁగా వర్షముచేత, దూయమానుఁడై = నొప్పింపఁబడుచున్నవాడై.

ఇందు ఉన్నరనుట పొరలుట చింతయనెడు సంచారిభావమున కనుభావములు. పొరలుట తాప
కార్యము. తాపము చింతాకార్యము. తలయూఁచుట స్మృతియనెడు సంచారిభావమున కనుభావము.
తలంచుట స్మృతియనుసంచారిభావము. నగుటయును నలైసలు గనుఁగొనుటయును లేచుటయును, హా
ప్రసవముగంధియంచుఁ బువ్రచోబాన్చునవ్రాలుటయును, ఉన్నాదమనెడి సంచారిభావమున కనుభావములు.
చెమర్చుటయు వడంకుటయు చలింపకుండుటయు స్వేదవేపభుస్తంభము లనెడి సాత్త్విక భావములు.
ఇట క్రియాసముచ్చయము.

క. భావగతభావనానం, భావితభావంబు లిట్లు ర్మల్లడిగొనఁ గో

[తావల్లభుఁ డిట్లనుఁ జి, తావేళితవనితఁ గని మరహా మోహమునన్. 82

అ. భావగ... భావంబులు—భాగవత = మనస్సునుబొందిన, భావనా = సంస్కారములచేత, సంభావిత = కలుకొనఁబడిన, భావంబులు = సాత్త్విక సంచారిభావములు, ఇట్లు, మల్లడిగొనఁగాఁ = చుట్టఁబెట్టగాఁ - ఒండొంటితోఁ బెనఁగఁగా, గోత్రావల్లభుఁడు ('గోత్రాకుఁ పృథివీ' అ) భూపతి = రాజు, చిత్రావేళితవనిత = చిత్రరువులో చేర్పఁబడినస్త్రీ)ని, కని, మహామోహమునన్, ఇట్లునన్.

ఉ. ఏమిటి కల్గితే కువల రయేక్షణ పల్క వి దేటికే వధూ

టీమణి యేల తాకటికిరడందము సూనితివే లతాంగి య

య్యో మనసారఁ దావకపరయోధర పాళి దృఢాంకపాళి యీ

వే మృదువాణి నీకు నొక ర్మయ్యెను జేయఁగదే తలోదరి. 83

అ. కువలయేక్షణ = కలువ తేకులవంటి కన్నులదానా, అల్గితే = కోపించితివే, వధూటీమణి = స్త్రీలయందు మేటియైనదానా, తాకటికిరడందము = తాయివలె కఠినమయిన మనస్సు, లతాంగి = తీగవంటిమేనుగలదానా, మనసార = మనస్సు నిండునట్లుగా .. నిండుమనస్సుతో లేక మనఃపూర్వకముగా, తావకపరయోధరపాళి దృఢాంకపాళి—తావక = నీయొక్క, పరయోధరపాళి = పాలిండ్ల పట్టుయొక్క, (పాళిఃకేతుర్ధ్వజోలింగంనిమిత్తం వ్యంజనపదం) దృఢ+అంకపాళి = ('అంకపాళిః పరివ్యంగస్సంక్లేష ఉపగూహనమ్' అమరశేషము) బిగికాగిలి, ఈవే = ఇయ్యవే, మృదువాణి = మృదువయిన పలుకులదానా, ఎగ్గ = నేరము, తలోదరి = అరచేయంతటి కడుపుగలదానా.

'భూయోపిదేశ్య కజ్జేమలోప వర్ణాగమశ్రుతిః' అని యధర్వణ వచనముంబట్టి 'ఏమిటికి' అను దానియందలి మధ్యము వర్ణమునకు లోపముచే 'ఏటికి' అనియు రూపము.

చ. అఘలకు మోము ద్రిప్పగతి ర్నంచలు రాఁ జెలిఁ బిల్చురీతి రా

చిలుకకుఁ బండ్లు గోయ్యక్రియఁ ర్జిత్రగృహంబుననుండి పోవుచున్

సొంపున నీవు నకమఱి ర్చూడఁ ద్రిశుద్ధిగ నేలి తంచు నే

నలరితిఁగాని భావజని ర్కగ్గము సేయు తెఱుంగఁ గోమలీ. 84

అ. అఘలకు = తుమ్మెదలకు, అంచలురా = హంసలురాఁగా, పిల్చురీతి = వెనుకఁ దిరిగిపిలిచినట్లును, చిత్రగృహంబుననుండి = రత్నములచే చిత్రితమయిన మందిరమునుండి, సొంపున = దీనభావముచేత, త్రిశుద్ధిగ = త్రికరణశుద్ధిగా, ఏలితి = ఏలుకొంటివి-నన్నుఁ జేకొంటివి, అని, అలరితిఁకాని = సంతోషించితినిగాని యని యర్థము. త్రివారదర్శనము - అనఁగా మూడు మాఱులు చూచుటయనిభావము. భావజనికి = మన్మథునికి, అగ్గము సేయుట = అప్పగించుట.

త్రిశుద్ధిగ = మనోవాక్కాయములనెడి త్రికరణముల శుద్ధితో-అనఁగా త్రికరణములును నొక్కరూపమున సమైక్యించి యని యర్థము. మనోవాక్కాయముల త్రికరణముల వ్యాపారముచేత ననిభావము - అనఁగా 'అఘల - త్రిప్పగతి' కాయకవ్యాపారము. 'అంచల...రీతి' వాచికము. 'చిలుకకు...క్రియ' మానసికము అని త్రికరణముల కేవలవ్యాపారములనుగొని త్రికరణశుద్ధిగనను నర్థము సమర్పించినాఁడు. ఇదియే.

‘.....అంచలు మూఁగిన నిల్చి నెయ్యపుం

జెలువలఁగూడఁ బిల్చుగతిఁ జిల్కఁకుఁ బార్శ్వలతాంచలంబులఁ

ఫలము దెబ్బల్పరీతి నళిపంక్తికి మోముమలంచు కైవడిన్’

అని మున్ను చెప్పఁబడినది. ‘అంచలరా’ నని పూర్వ పాత్రము, ‘అంచలుమూఁగిన...బిల్చుగతిఁ’ ననుటచే ‘అంచలురాఁ జెలిఁ బిల్చురీతి’నని దిద్ది ‘అంచలురాఁ = హంసలువచ్చి మూఁగగానని యర్థము నేయఁబడినది. లేదా ‘అంచలరా’నని పాఠముగఁపించి తనతోఁ బాటి వరుసను వచ్చుటకని యర్థమును జేయవచ్చును. అంచల ననఁగా పార్శ్వముల నని యర్థముగానిసింపదు.

ఆ. గురునిగుణ మురోజగిరులు గాంచినఁగాంచుఁ, గాక నీమనంబుఁ ర్ గాంచ నేల

తల్లికుటిలవృత్తి ర్ తగుఁగాక కురులకు, నింత నీదుచెయ్యు ర్ లెనయనేల. 85

అ. ఇంతి = ఓపడఁతీ, గురునిగుణము = నీతండ్రియైన కోలాహలునియొక్క కాఠిన్యగుణమును, ఉరోజగిరులు = నీచనుఁగొండలు, కాంచినఁగాంచుఁగాక = పొందినను బొందుఁగాక - అనఁగా గిరిగుణములు గిరులకుపయుక్తమనుట. ఇట గురుత్వవాచకమయిన గురుశబ్దమును బుచ్చుకొన్నాఁడు గనుక గురుఁడయిన కోలాహలుని కాఠిన్యపుగుణము గురువులయిన నీచముల కుపయుక్తమనియును జెప్పవచ్చును. నీమనంబుఁ, కాంచనేల = అట్టి కాఠిన్యగుణముపొందనేల, గురుగిరిశబ్దములచే నీతండ్రి గిరియు గురుఁడును మీరును గిరులును గురువులును, కాన యతనిగుణము మీకుఁదగినను దగునుగాని గురువును గిరియునుగాని మనసునకు నెట్లు దగునని యాశయము. కాంచినఁ కాంచుఁగాక యని కష్టముతోడ యంగీకారము సూచించుటచేత, కుపములు కాంచుటయే యిష్టమంతఁగాఁ గాదనుదో మఱి మన పెట్టుకాంచనగుననియు ఆశయము ధ్వనితము. తల్లికుటిలవృత్తి = నీకుఁ దల్లియై కుటిలగామినియైన శక్తి మఱి కుటిలత్వము, కురులకుఁ = నీతలవెండ్రుకలకు, తగుఁగాక = తగునుగాని - అనఁగా కుటిలగామినియొక్క కుటిలత్వము కుటిలములయిన కురులకు నుపయుక్తమనుట. నీయొక్క చేష్టలట్టి కుటిలత్వమునెందులకుఁ బొందవలయును. కొండలు కఠినములగుటయు నదులు వంకలుగాఁ బ్రవహించుటయును బ్రకటములు.

సీ. కలికి పెన్నెలు లింద్రశీలలయందముఁజూపుఁ, జూపుక్రొన్ననవిల్లు ర్తూపుచిలుకు చిలుకు తేనియల జొరబ్బిలుమోవి సురమణి, రమణీయవ్రజాళి ర్ రదనపాళి పాలిండ్లు పసిడిగుర్రబ్బలులయి చెన్నారు, నారుశాతకృపాణి ర్ యందమెఱుఁగు మెఱుఁగుచక్రముమించు ర్ మించుల జఘనము, ఘనమూరురుచికరిరకరముకన్నఁ తే. గన్నశపుసేయుఁ గచ్చపాకారగరిమఁ, గరిమరాళికయాన నీరచరణ మహిమ మహిమనోభవమణి పుత్రిమాడ్కినీకు, నీకుటిలకర్కశత మాను ర్ నేలకలికి.

అ. కలికి పెన్నెలు = సాగనయిన సోగవెండ్రుకలు, ఇంద్రశీలలయందము = ఇంద్రసీలముల మురువును, చూపును, చూపు = చూడ్కి, క్రొన్ననవిల్లుతూపుచిలుకు = మన్నఘని బాణముయొక్క యలుఁగు అనఁగా ములికి. చిలుకు...మోవి=చిందుచున్న తేనెలచేత జొరబ్బిలుచున్న యెఱ్ఱని పెదవి, సురమణి = చింతామణి, చింతామణి యెఱుపు కావుననే మోవితోడిపోల్కి ‘బహుదివ్య ఫలపరిపాక సౌభాగ్యంబు దొరయుకెక్కిన మహిమముతోడ’ అని యిదియై యిందుఁజెప్పినాఁడు. రదనపాళి = పలువరుస, రమణీయవ్రజాళి = చక్కని మగరాలబంతి, పాలిండ్లు, పసిడిగుర్రబ్బలులయి

బంగారుకొండలై - కొండలపట్టివై యనుట. నారు = నూఁగారు, శాతకృపాణి యందము = వాఁడి ఖడ్గముయొక్క సోదర్యమును, ఎఱ్ఱుఁగును - అనఁగా వాఁడి ఖడ్గమువలె నుండుననుట. జఘనము = కటిపురోభాగము, మెఱుంగుఁ జక్రమున్ = మెఱుపుగల బండికట్లును, మించులన్ = కాంతులచేత, ఊరురుచి = తొడలశోభ, కరికరముకన్నన్ = ఏనుఁగు తొండముకంటెను. ఘనము = గొప్పది, కరిమరాళికయాన = ఏనుఁగు యొక్కయు ఆఁడు హంసయొక్క నడలవంటి నడలదానా! నీచరణమహిమ = నీయడుగుల (పయిభాగపు) శేరిమి; కచ్చపాశారగరిమన్ = తాఁజేటిరూపు యొక్క పెంపును, కన్నశ్రవు సేయున్ = అగడుసేయును, ఎట్లనిని - మహిన్ = భూమియందు, మనో భవమణి పుత్రికమాడ్కిన్ = మన్నఘని రత్నప్రతిమవలె, నీతన్, కలికి = సుందరీ, ఈఱుటిల కర్కశత = ఈవంకరయైన కాశిన్యము - అనఁగా నిర్దయత్వము. ఏలమాను = ఎందులకు మానును.

మణిపుత్రికకు కశినత్వము సహజమని భావము. క్రిందిపద్యమునఁజెప్పిన కశినత్వమును గుటిలత్వమును ఇట అనువదించి మణిపుత్రికగాన యవి రెండును మానవన్నాఁడు. కాశిన్యమునుబట్టి మణిపుత్రి. మోహకత్వమును బట్టి మనోభవుని మణిపుత్రి. ఇందు 'కలికి' యనుపదమును ఆద్యంతముల యందుఁ బెట్టుట తెలియునది. 'కలికి యొప్పిదంబు కాంతమయ్యె'నని నిఘంటువు. దీనంగాంతి యనెడు కావ్యగుణమును దెలియునది. కరిమరాళికయానుచోట సహాహరద్వంద్వముగావున నపుంసకము. లేక మరాళిక అని స్పార్ధకత్వప్రత్యయముఁ జేసినను సమంజసమే.

చ. అని విభుఁ డింతిఁ బల్కుచిని శ్రయప్రతిమాననుధాపయోధి జీ

వనములఁ దేలినట్లు బహుశవాసరపుణ్యఫలంబు కన్నులం

గనుఁగొనఁ జాలినట్లు త్రిజగంబులు నొక్కట నేలినట్లు ప

ద్దనయనలార సంతనముఁ శ్రదాల్పితి మామకమానసంబునన్. 87

అ. విభుఁడు = వసురాజు, ఇంతిన్ = గిరికనుగూర్చి, అప్రతి... జీవనములన్ = సాటిలేని యమృతంపు సంద్రముయొక్క జలములయందు, తేలినట్లు = ఓలలాడినట్లును, బహుశాసర పుణ్యఫలంబు = పెక్కుదినములు చేసిన సుకృతముయొక్క ఫలము, కన్నులం గనుఁగొనఁజాలినట్లు = కన్నారఁజూడ నయినట్లుగాను, త్రిజగంబులన్ ఒక్కటన్ ఏలినట్లు = మూఁడులోకములును ఒక్కసారిగానే యేలినట్లుగాను, పద్దనయనలార = చెలలార, మామక మానసంబునన్ = నామనస్సునందు, సంతనమున్, తాల్పితిని.

'అప్రతి... దేలినట్లు' అనుటచే నిరుపమమయిన సౌభాగ్యతీతయమును. 'బహు... జాలినట్లు' అనుటచే అనదృశ్యమయిన సౌభాగ్యతీతయమును. 'త్రిజగం... యేలినట్లు' అనుటచే అసమానమయిన మహాన్నత్యమును ధ్వనితములు.

ఉ. వెండియు దూఱుచుండె బృథివీపతి యానరలోకపుష్పకో

దండునిఁ బల్కురించి వనితామణియున్కియుఁ దెల్పి యాత్మకుం

బండు వొనర్తునంచు నృప శ్రమచనమంచితయంత్రపుత్రికా

మండలిలోన నొక్కమణిశ్రమండ్రితపుత్రికనై రయంబునన్. 88

అ. పృథివీపతి = రాజు, వెండియున్ = మణియును, దూఱుచుండెను = గిరికనుగూర్చి నిష్కర వాక్యములు పలుకుచుండెను. ఆనరలోక పుష్పకోదండుని = మనుష్యలోకమందలి మన్మథుఁడయిన యారాజును, పల్కురించి = మాటలాడించి, వనితామణి ఉన్కియున్ = గిరికయున్న స్థితియు, తెల్పి =

ఆయనకు నెటింగించి, ఆత్మకు పండువు=అతని మనస్సునకు ఉత్సవము, స్వప...మండలిలోన= రాజు మంచముదాపున ఒప్పుచున్న కీలుబొమ్మలయొక్క చుట్టువరుసభాన, ఒక్కమణిమండిత పుత్రికనై= రతనంపు బొచ్చునై, రయంబున=శీఘ్రముగా, మీడికన్యయు.

చ. పకపక నవ్వి యోవనుస్మరపాలక బాలిక దూతెదేల సా

రెకుఁ బరతంత్ర లింతులు వరీంతురె కాంతులఁ దమ్ముఁదామ క

న్యకలకు నేరమా యది యరీనన్యగతిఁ సుదతిఁ మనోజు బా

రికి నెరఁజేసి లోఁ గనికరీంపనివారివి కాక నేరముల్.

89

అ. సారెకు-మాటికి, బాలిక= గిరికను. ఇంతులు=స్త్రీలు, పరతంత్రలు=పరాధీనలు, తమ్ముఁదామ=తమంతలఁదామే, కాంతుల=పెనిమిటులను, వరింతురె = పరింపరనుట. అది=అట్లు తమ్ముఁదామే పరింపకపోవుట, కన్యకలకు, నేరమా = నేరముగాదనుట. నేర మెవ్వరిదనఁగా, అన్యగతి = మఱియొక దిక్కు, లేకున్నట్టి=మఱియొక లేకుండుదగువారు లేకున్న యట్టియనుట, సుదతి=స్త్రీని, మనోజుబారికి = మన్నఘనబాధకు, ఎరఁజేసి=పాలుపఱిచి, లో=మనస్సు నందు, కనికరింపనివారివి=జాలిపడకుండు వారివే, నేరముల్ కాక=తప్పితములగును గాని కన్యలు తామై పురుషులను పరింపకుండుట నేరముగాదనుట.

శా. మాయాశీలురు చంచలాత్మ లనుకంఠపాశూన్య లాతైక కా

ర్యాయత్తుల్ సమయానుకూల హృదయవ్యాపారగోపాయనో

పాయజ్ఞుల్ మగవార లాపయి మహీపాలుర్ మహావైభవ

శ్రీయోగాంధులు సెప్పనేల మగవారికొ నమ్మఁగా వచ్చునే.

90

అ. మగవారలు=సామాన్యముగా పురుషులు, మాయాశీలురు=కపటమే స్వభావము గాఁగల వారు, చంచలాత్మలు=నిలుకడలేని మనస్సుగలవారు, అనుకంపాశూన్యలు=దయమాలినవారు, ఆత్మ+ ఏక కార్య+ఆయత్తుల్=తమయొక్క కార్యమునకే పూనిగలిగి యుండువారు. సమయా...జ్ఞుల్— సమయ అనుకూల=అప్పటి సమయమునకుఁ దగుట్లుగా, హృదయవ్యాపార = మనోవ్యాపారము యొక్క, గోపాయన=రక్షణమందలి, ఉపాయజ్ఞుల్=ఉపాయమును దెలిసినవారు. సామాన్యముగా మగవారిట్టివారు. ఇకక, ఆపయి=అందుమీఁదట, మహీపాలురు=భూపతులు, మహావైభవశ్రీయోగ అంధులు=గొప్ప విభవముయొక్క పెంపుతోడి కూడికచే కన్పించుననివారు. కాఁబట్టి, చెప్పనేల= వారిమాటచెప్పఁ బనియేలేదు. మగవారికొ, నమ్మఁగావచ్చునే= ఎన్నివిధములను నమ్మరాదనుట. అల. కావ్యలింగము.

ఉ. అంటి ననంగ నంగజనిభాంగుఁ డభంగుర విస్తయార్ణవం

బంటినచూడ్కితో విని ప్రియోహృదయానుశయ్యాగ్ని సూచనం

గంటకీతాఖిలాంగుఁ డయి రీ కంతువనాటవిపాటర్కూటం సం

లుంటిత మైనడెందము ఝరల్కుని పెక్కుతలంపు లూరఁగాన్.

91

అ. అంటిని=ఇట్లని చెప్పితిని, అనంగ=ఇట్లు నేనుజెప్పఁగానే, అంగజ నిభాంగుడు= మన్నఘనకిని సాటియైన మేనుగలవాఁడు. అభంగురవిస్తయ అర్థపంబు = ఎడతెగని ఆశ్చర్యమునెడి సముద్రము, అంటిన=తగిలిన, చూపుతోక, ప్రియా...చనం—ప్రియా=ప్రియురాలియొక్క, హృదయ

అనుశయ అగ్ని=మనస్సునందలి తాపమనెడు అగ్నియొక్క, సూచన=బోధించేత, కంటకిత అభిల అంగుడు=గగురుపాడిచిన సమస్తమలమున అవయవములు గలవాడు, అయి, కంతు...లుంటితము— కంతు=మన్మథుడనెడి, వనాట=బోయవానియొక్క, విపాట=విదారింతుట కొఱకయిన, ఝాట= (ఝాటేనికుంజేకాంతారే వ్రణాదీనాంచ మారణే (మేదిని). శస్త్ర)విశేషముచేత, సంబుంటితము= లెస్సగా ఛేదించబడినది, ఐన డెందము, ఝులుక్కుని=ఝుల్లుమని, ఊరగ=ఉదయింపగా.

‘ఝులుక్కుని’ ‘అని’ అను క్తార్థము సమనాశ్రయములం బూర్వకాలికంబు గానెదడు. ఇట ‘రాహుళిరము తెగి దేహము ధరణిబడియె’ నను భారతప్రయోగమందు ‘తెగి’ ధాతువువలె ‘హేత్వర్థమునం బ్రయుక్తమని తెలియునది. విపాతమనగా ‘పెద్దయిప్పు. కంతుడనెడు బోయ వానియొక్క, విపాత = పాఞ్చులయొక్క, ఝాట=సమూహముచేత, సంబుంటితము=లెస్సగాఁ గుంటు పలుపఁబడినది-బాధింపఁపడినదని యర్థము ఉపపన్నము. ‘ఝాటో...మారణే’ అని యదా హరించిన నిఘంటువున శస్త్ర)విశేష మర్థమేమియుఁ గానరాదు. విపాతమనియే దీనికిఁ దఱచుగా రూపము. బాణమని త్రికాండశేషము. ఇందులకు మహాభారతమున ‘ఏకైకేన విపాతేన జఘ్నుమా ద్రవతీసుతః’ ఆరణ్య. ౨౭౦. అ. ౧౭. అల. ఏకదేశవివర్తి రూపకము.

ఉ. చారణకన్యయో ఖచరసారసగంధియో కాక కిన్నరాం

భోరుహపాణియో చిలువరపాల్తుకయో మజీ శైలకన్యకా

ధీరవయస్య యైవననరదేవతయో యొక మంజువాణియే

తేరఁగఁబోలు బాలగతిఁ శ దెల్పఁగ నిచ్చటి కద్భుతంబుగాన్. 92

అ. ఖచర సారసగంధియో = దేవతాస్త్రీయో, చిలువరపాల్తుకయో = పన్నగస్త్రీయో, శైల కన్యకా ధీరవయస్య=గిరికయొక్క దిట్టయైన చెలికత్తె, ఒకమంజువాణి=ఇంపయిన మాటలుగల యొకా నొకస్త్రీ - బాలగతి=గిరికరీతిని, ఏతేరఁగఁబోలు=వచ్చియుండవచ్చును. (అలం-ససందేహము.)

మంజువాణి యని రాజు స్త్రీసామాన్యపరముగాఁ జెప్పినమాట నిజముగా మంజువాణియను పేరుగల యాచెలికత్తెను సంబంధించు స్వారస్యమిటఁ గవి కుదురుపఱచినాడు. వనదేవతలు గిరికతుఁ జెలులని పూర్వము చెప్పఁబడియున్నది. ‘అలిస్సభీ వయస్యావ’ అని యమరుడు.

మ. అని యూహించి నదీతనూజతలఁ పాశహా మామకప్రేమ బం

ధనిమగ్నం బని పల్క వింటి నిఁక నాతాపాసలం బాటె బ్రా

క్తనపుణ్యంబు ఫలిం చెఁ గంచశర శస్త్ర శ్రేణినిం జీరికిం

గొనఁబో నే నిఁక నొక్కఁ డాప్రియతమాశ్రమారాత్రికిం గుండెదన్. 93

అ. నదీతనూజ తలఁపు=గిరికాదేవి ఎన్నిక, మామకప్రేమబంధ నిమగ్నంబు = నాదయిన అనురాగమనెడు కట్టునందు మునింగినది - అనగా ఆగిరికాదేవియొక్క కొరిక నాయనురాగమందు లీనమైయున్నది. అని, పల్క= చెప్పగా, ప్రాక్తనపుణ్యంబు = పూర్వముకృతము, ఫలిం చెను. పంచశర శస్త్ర)శ్రేణిని=మన్మథుని కైదువులపం క్తిని, జీరికిఁగొనంపా= ఇందుకయినను లక్ష్యముపెట్టను గదా, ఇకఁక ఒక్కఁడు = ఇకమీద నొక్కటి లక్ష్యపెట్ట పలసినది ఉన్నది - అదియేదనగా, ఆప్రియతమాశ్రమారాత్రికి= మిక్కిలి గారామయిన యాగిరిక బెట్టిదమయిన వ్యధకు, కుండెదన్ = దుఃఖించుచున్నాను.

కా. నాడెందంబున నుండి కందెనొ కటా శ న న్నాత్మలో నుంచి తా
వాడంబాతెనొ నేనె తా నగుట నాశ్చర్యమనంతాపచిం
తా డోలాకలనంబు దా నెన సెనో శ తథ్యంబు నావంకకై
తా డస్సెన్ నవలా యటంచు నొటగెం శ దల్ప ప్రభూణంబునన్. 94

అ. నాడెందంబుననుండి కందెనొ=విరహాగ్నిచేత గ్రాగుచున్న నాహృదయమందు నిలిచి
కమలిపోయెనో, కటా=అయ్యో, నన్ను అత్తలోకం ఉంచి తాను వాడంబాతెనో=లేక తపించు
చున్న నన్ను దనమనస్సునందు నిలిపికొని వాడిపోయినదో లేక, నేనె తానగుట=నేనే తానై
యుండుటచేత - అనగా దన్ను ధ్యానముచేసి తనయొక్క తాదాత్మ్యమును బొందియున్న దగుట
చేత ననుట. నాశ్చర్య...కలనంబు—నా, వర్ధిష్ఠ = పెరుగుచున్న, సంతాప=తుండుడుకుగల,
చింతా=విచారమనెడు, డోలా ఆకలనంబు=ఉయ్యెలయందు ఊగుటను, తాను, ఎనసెనో = పొంది
నదో, నావంకకై=నానిమిత్తమై, నవలా, తాను, డస్సెన్=శ్రమపడెను, తథ్యంబు=ఇదినిజము, అటం
చుక, తల్పప్రభూణంబునన్=శయ్యముంగల, ఒక గెను.

చ. ఒకగినె జూచి యాన్మపకుశ్లోత్తము చిత్తముకూర్చి కాత్త ని
వ్వెఱపడి తాపవారకము శ విస్తయనీయము నింతినెయ్యపుం
గుఱుతును నయిన మత్కరవిశనూతనహారము చేరఁబోయి యా
నెఱదొర కంఠపీఠమున శ నిల్పితి నిల్పఁ బ్రపుల్ల నేత్రుండై. 95

అ. ఆన్మపకుశ్లోత్తము, చిత్తముకూర్చికి=మనస్సునందలి శ్రేమకు, అత్త=మనస్సునందు,
నివ్వెఱపడి=మిక్కిలి యాశ్చర్యపడి, తాపవారకము-తాపమును బోగొట్టునదియు, విస్తయనీయము=
అశ్చర్యపడఁ దగినదియును, ఇంతి నెయ్యపుంగుఱుతును = గిరికశ్రేమకు అనవాలును, ఐన, మత్కర
విశనూతన రత్నహారము = నాచేతియందలి శ్రోత్ర ముత్తైపునరిని, చేరఁబోయి = దగ్గఱకుఁబోయి,
అనెఱదొర కంఠపీఠమున=అమహారాజయొక్క కంఠపీఠికయందు, నిల్పితిని=ఉంచితని, నిల్పఁ=
అట్లుంపఁగా, ప్రపుల్ల నేత్రుండై=వికసించిన కన్నులుగలవాండై - కన్నులు తెఱచి యనుట.

ముత్తైపులసరిగాన తాపవారకము, ఉన్నట్టుండి వచ్చుటచే విస్తయనీయము, రాజాచిత్తము
కూర్చి తెలిసినదిగాన యింతి నెయ్యపుగుఱుతుయిన హారమును నిల్పినదని యాశయము. నెయ్యపుం
గుఱుతు. 'సమాసంబులందుఁ బుంపులకు పరుష సరలంబులు పరంబులగునపుడు సుగాగమంబగు' నను
సూత్రముచే నివట, నెయ్యపు+ను+గుఱుతు అనుచో ద్రుతమునకు సంక్షేపము.

ఉ. అబ్బలభిన్నిభుండు మణిశోహరముఁ దప్పక చూచి యార యెం
తబ్బుర మీయమూల్య మణిశోహరము రాఁ గతమెద్ది యొక్కొ యే
గుబ్బెతహార మొక్కొ యిదిశ్రకూరిమి నేచెలి దెచ్చె నొక్కొహా
నిబ్బరమైన తాపము జరనింపదు ప్రా యిది మేనుసోఁకఁగాన్. 96

అ. అబ్బలభిన్నిభుండు=ఇంద్రు సమానుడయిన యారాజ, తప్పక, మణిశోహరము చూచి,
ఎంత అబ్బురము=అశ్చర్యము, అమూల్య=వెలలేని, రాఁ కతమెద్దియొక్కొ = వచ్చుటకుఁ గారణ
మేమియో, ఏగుబ్బెతహార మొక్కొ = ఏజవరాలనిరియో, కూరిమి=శ్రేమచేత, ఇది మేనుసోఁకఁ
గాన్, నిబ్బరము=తాళనలవిగానిది, జనింపదుకో=పుట్టదుగదా.

శా. ఈహారం బాకమాటు పిమ్మటికి నేర నెచ్చోటనో కన్నయ
ట్లూహం బయ్యెడి నీయమూల్య మణిహారోత్తంసముం జిత్రక
న్యాహారంబు నుదారవైఖరి నొకంశజ్ఞతోచే నీహార మా
నీహారాద్రిజకన్యహార మగు సంశ్చేహంబు లేదెంతయున్.

97

అ. పిమ్మటికి = వెనుకటికి - అనగా నింతకునునుపు, ఒకమాటు = ఒకసారి, ఊహంబు = మనస్సునకుఁ దోఁపిక, అమూల్య... త్తంసమున్ = వెలలేని ముత్తైపు సరిమిన్నను, చిత్రకన్యాహారంబును = చిత్రరవునందలి గిరికహారమును, ఉదారవైఖరి = అతిశయమయినరీతిచే, ఒకండు = ఒక్కటై, తోచెను. ఆరెండు నొక్కటిగా దోచుట మిక్కిలి యతిశయముగా నున్నదనుట. ఈ హారము, ఆ నీహారాద్రిజ కన్యహారము = ఆ మంచుకొండ కొడుకయిన కోలాహలని కూతురగు గిరికహారము.

ఊహశబ్దమునకు 'సంభావనం యదిశ్చంస్యా దిత్యాహారోఽన్యస్యస్థిధయే' అని చంద్రాలోకమునఁ బ్రయోగము. ఒకండును నది యమహత్తయిన హారమునకు విశేషణమయినను డుష్టువచ్చినది. ఇందులకు 'కృచిదమహదోఽపిడుక్స్యోత్' అని నన్నయభట్టియము. 'ఏకాదే రమహతాంచడావున్న' అనుసూత్రముచే డుష్టుపరమయ్యు ఉత్పయ రాదయ్యెనని తెలియునది.

మాలినీవృత్తము.

అని విభుఁ డెద నుంచున్ శ హార మందంద కాంచున్
గనుఁగవఁ గదియించుం శ గంఠపీఠిఁ ఘటించున్
దను వల్లముఁజేర్చుం శ దత్తణస్వేదధారా
ఘననయనజలంబుల్ శ గాఢతనైత్రిఁ జూపన్.

98

అ. విభుఁడు = రాజు, ఎద = తొప్పువీఁద, అందంద = మాటమాటికి, కంఠపీఠి = (పీఠపీఠ శబ్దములు విటివిడిసూచకముగా ననుప్రయుక్తములు. వక్షఃపీఠి, బాహుపీఠి, భుజపీఠి యనియుఁ గలవు.)

చెలి భుజపీఠి నొత్తగిలి + చిల్కనుదువ్వుచు వాలుఁగన్నుఁ గ్రే

వల కుదధారచేర నొకవారవిలాసిని చూచెరాసుతున్. (మనుచరిత్రము)

విటివిడియైన కుత్తుకయందు, తనువు అభిలమున్ = మేనుఅంతటిని, తత్క్షణ...జలంబుల్ = తత్క్షణ = ఆక్షణమందే కలిగిన, స్వేదధారా = చెప్తుటధారచేత, ఘన = అధికమయిన, నయనజలంబుల్ = కన్నీళ్లును, గాఢ తనైత్రి = ఆగిరికయందలి దృఢమయిన నెయ్యమును, చూపణ = చూపుచుండగా, 'చూపున్' అను పాఠము. చెపుటనీటిచేత నధికమగుచున్న కన్నీళ్లును గిరికయందలి యగ్గలమయిన నెయ్యమును రాజుచూపునని యర్థము. ఇది సరసముగాదు. స్వేదబాష్పములు మైత్రిని జూపుననుటయే సరసమును స్వభావాను గుణమును కాన 'చూపణ' అని పాఠము దిద్దఁబడెను. ఇది మాలినీవృత్తము. ననమయయగణములు. తొవ్విదవయక్షరము యతిస్థానము.

క. ఈగతి నారా జుపకం, తాగతనక్షత్రదామ శ మభినవకర సం

యోగమున గారవించుచు, రాగోపనిబద్ధబంధురంబుగఁ బల్కెన్.

99

అ...ఆరాజు = వసురాజు - (చంద్రుఁడనియు), ఉపకంతాగత నక్షత్రదామము = కంఠము దాపలికివచ్చిన - కంఠమునుబొందిన నక్షత్రమాలికయను ముక్తాహారము (నైవనక్షత్రమాలాస్యా

త్వప్రవిశతి మా క్తికై' అ.) — (ఉపకరణ = సమీపమునకు, అగత=వచ్చిన, నక్షత్రదామము=అశ్వ న్యూది నక్షత్రసమూహమునని యర్థాంతరము.) అభినవకర సంయోగమున = క్రొత్తయగు చేతి తాళుడుచేత - (క్రొత్తయగు కిరణము సోకుడుచేత ననియును) గారవించుచు = మన్నించుచు - ఇంతవఱకుఁ బ్రకృతాప్రకృతజ్ఞేషము. రాగోప నిబంధనంధురంబుగ = రాగ = స్వరవిశేషముచేతను రాగవిశేషముచేతను - ఇక్కడ నర్థవ్యయమును బ్రకృతపరముగానే గ్రహించునది. ఉపబంధ = కట్టఁ బడినదై, బంధురంబుగ = మనోహర మగుచుండునట్లుగా - అనగా స్వరభేదము ననురాగమును గనఁబడునట్లుగా వచించెననుట. లేక చంద్రుఁడు, రాగ = అనురాగముచేత నశ్విన్యాదులను జూచి చెప్పెననియు, వసురాజు, రాగ=స్వరవిశేషముతోడ ముత్తెపుసరిని జూచిచెప్పెననియును భావము.

మ. కమనీయద్యుతిధామమా విమలమురీక్తాదామమా సేమమా

కమలామోదకుఁ దత్సఖీసమితికిం శ గల్యాణమా తన్మరా

శమయూరీ శుకశాబళారికల కెల్లఁ భద్రమా తెల్పుమా

ప్రమదారత్నము పేరుగా నెద నినుం శ బాటించి ప్రార్థించెదన్. 100

అ. కమనీయ ద్యుతిధామమా = సొగసునకాంతికి స్థానమైనదానా ! ఇక్కడ ధామశబ్దము ద్యుతివాచకముగనుక బునరుక్తవదాభాస మలంకారము. విమల ముక్తాదామమా = స్వచ్ఛమయిన మా క్తికహారమా, కమలామోదకుఁ = తామరవంటిమేని వాసనగల గిరికకు, సేమమా = కుశలమా, తత్సఖీసమితికై కల్యాణమా = ఆగిరిక చెలికత్తెల సమూహమునకు శుభమా, తత్ = అదిడయొక్క, మరాల = పెంపుడుహంసలకును, మయూరీ = ఆడునెమిళ్లకును, శుకశాబ = చిలుకపిల్లలకును, శారికల కుఁ = గోరవంకలకును, ఎల్లఁ = అన్నిటికి, భద్రమా = సుఖమా, తెల్పుమా = తెలియఁజెప్పుము. ఏమనిన, ఆప్రమదారత్నము పేరుగా = ఎద నినుంబాటించి ప్రార్థించెదన్ = స్త్రీరత్నమయిన యాగిరికాదేవికి మాటుగా మనస్సునందు నిన్ను మన్నించి వేడుకొనుచున్నానని యర్థము. (పేరుశబ్దము సరికి నర్థము. ఎదయనఁగా హృదయమును వక్షమును - గనుక ఆగిరిక ముత్యాలసరిగా నిన్ను వక్షస్థలమందు మన్నించుచున్నానని భావము.)

మ. నిను భాగ్యాక్షరపంక్తిగాఁ దలఁతునో శ నిర్వేలమూర్ఖాపనో

దనదివ్యామృత ధారగా మనమునం శ దర్శింతునో కాక మ

ద్దనపుణ్య ద్రుమకోరకావలియ కా శ గన్గొందునో ప్రేమ నే

మని వర్ణింతుఁ బ్రియాపయోధరవిహారా హారవంశోత్తమా. 101

అ. ప్రియా = ప్రియురాలయిన గిరికయొక్క, పయోధర = పాలిండ్లయందలి, విహార = విహారము గలయట్టి, హారవంశోత్తమా = ముత్తెపుసరిమిన్నా, నినుఁ, భాగ్యాక్షరపంక్తిగాఁ = మాయొక్క భాగ్య వర్ణముల వరుసగా, తలఁతునో, లేక, నిర్వేల... ధారఁగా = నిర్వేల — మితిలేని, మూర్ఖా = నన్నుఁ బొందిన మూర్ఖయొక్క, అపనోదన = పోగొట్టుటయందలి, దివ్యామృత ధారగాఁ = దివ్యమయిన యమృతధార యగునట్లుగా, మనమునఁ, తర్కింతునో = ఊహింతునో, కాక = అట్లుగాక, మత్... పలియకా - మత్ = నాయొక్క, ఘనపుణ్య = గొప్ప సుకృతమనెడు, ద్రుమ = వృక్షముయొక్క, కోరకావలియకాఁ = పూ మొగ్గలపంక్తిగా నే, కన్గొందునో = చూతునా, ప్రేమ = దివ్యమయిన ప్రేమ చేత, ఏమనివర్ణింతును = ఏమని కొనియాడుదును. నాప్రేమ మిక్కుటమగుటచేత నిన్ను నేవిధము నను గొనియాడుటకు నాకుఁ దోడుకొన్నదియనుట. అలం. ఉల్లేఖాలంకార భేదము. ఏకస్య బహు భోక్తే భేద్యసౌవిషయ భేదతః (అని లక్షితము.)

‘హారవంశోత్తమా ! యని సంబోధనమందును దద్యిశేషణమయిన ‘ప్రియాపయోధరవిహారా’ యను సంబోధనమందును మువర్ణకము చెప్పమికి ‘అంగభృంగాదిశబ్దభ్యోమ్నాద్వి రామంత్రణేనవా’ అని యధర్వణవచనము. అక్షరపంక్తి దెల్లనిగణములోఁజేరినది. ఇందే సరస్వతీస్తోత్రమున.

‘రమణీయాక్షసరాకృతింబాలుచు వర్ణశ్రేణి నీజానులా
పముచేతం గరఁగించి యుదు నిజబింబం బొప్ప నచ్చామృత
త్వము నాత్మప్రతిపాదకత్వమును దఃష్పణ్ణాలియం దెల్లఁ బూ
ర్ణము గావించినవాణి తిర్చలమహారాయోక్తిఁ బొల్పుంగృహప్’.

అని చెప్పట తెలియునది.

చ. వనజముఖకుచోపరినిరవాసనుభోన్నతి నున్నిమాని నా
మనికిత మార్ప వచ్చితివి ర మాక్తికహారమ నీగుణంబు లే
మని వినుతింతు నట్టిద కరదా యవదాతనువృత్తమూర్తు లెం
దును నిజసౌఖ్యభంగము గరసుంగొన రార్తులఁ బ్రోచువేళలన్. 102

అ. వనజ...న్నతి—వనజముఖే=గిరికయొక్క, కుచ+ఉపరి=చన్నులపయిని, నివాస=వసిం
చుటవలని, సుఖ+ఉన్నతి=సుఖాతిశయముచేత, ఉన్నిక్= ఉండుటను, మాని, నామనికితము=
నామనోవ్యథను, ఆర్పణ=వచ్చితివి, మాక్తికహారమ = ముత్తైపునరీ, నీగుణంబులు=నీగుణములను,
ఏమనివినుతింతు=ఏమని కొనియాడుదును - అనఁగాఁ గొనియాడఁజాలనని యర్థము. (ముత్యాల
యొక్క అణిసుపాణి సుతారములనెడు మూడుగుణముల నని భావము. ఇందులకు,

క. అఱలేని చుక్కతెఱఁగున, మొఱయు సుతారంబు మేలిమిగ వట్టువయై
మొఱుఁగొందుఁబాణి ఘనమై, నెఱిగిరి వట్టువ సుపాణి * నిర్మలకాంతిన్. (రత్నపరీక్ష.)

అట్టిదకదా=అట్లేకదా- అది యుక్తమేకదా యనుట, అవదాతనువృత్తమూర్తులు.అవదాత=
పరిశుద్ధమైన, సువృత్త=మంచినిర్దనముగల, మూర్తులు=స్వరూపముగలవారని యర్థము. [ముత్యములు-
అవదాత=(అవదాతస్సితేపీతే విశుద్ధప్రవరైషిచ’ వి.) తెల్లనివియు, సువృత్త = చక్కఁగా గుండ్ర
నివియునయిన రూపుగలవని భావము] ఎందును = ఎక్కడను, ఆర్తులక్ = వృథపడుచున్నవారిని,
ప్రోచువేళలక్, నిజసౌఖ్యభంగము=తమ సుఖముచెడిపోవుటను, కనుంగొనరు = పాటింపరు. హార
మునకు వనజముఖీ కుచోపరినివాసను సుఖప్రదమగుట రాజు బుద్ధినిబట్టి. అల. శ్లేషమూలకమగు
అర్థాంతరన్యాసము.

చ. చెలుల మొఱంగి నాఁడు మణిరచిత్రగృహంబున మోమువాంచి తో
య్యలి భవదేకదర్శితమరదాకృతిఁ జూచెఁగదా వినీలకుం
తలవృద్ధయంబు నీకు విదిరతంబుగదా యిఁక దాఁచనేటికిన్
వెలఁదిమనంబు దెల్పుఁ గదరవే మణిహారమ నిన్నువేడెదన్. 103

అ. మణిహారమ - నాఁడు = నేనక్కడకు వచ్చియున్ననాఁడు, చెలులక్, మొఱంగి=ఏమ
టించి, మణిచిత్రగృహంబునక్=రత్నములచేత చిత్రితమయిన యింటియందు, మోమువాంచి=సిగ్గుచే
మొగముంచుకొని, తోయ్యలి=గిరిక, భవ...కృతిక్—భవత్ = నీచేత, ఏక = ముఖ్యమగు నట్లు
లుగా, దర్శిత=చూపఁబడిన, మదాకృతిక్ = నాయొక్కరూపమును - అనఁగా నీయందు ప్రతిఫలిం

చిన నారూపముననుట, చూచెంగదా, వినీలకుంతల హృదయంబు = (నల్లని కురులుగల) గిరికయొక్క మనస్సు (హృదయమనగా తొమ్మనుగనుక గిరికయొక్క తొమ్మననిభావము), నీకు, విదితంబుగదా = తెలిసియున్నదిగదా. ('హృదయం మానసోరసోః' అ.) వెలదిమనంబుకొ, ఇలకొ దాచ నేటికికొ, తెల్పంగదనే = తెలియకెప్పుమా, నిన్నువేడెదకొ = నిన్నుఁ బ్రార్థించుచున్నాను. వెనుక కన్వయము.

మోమువాంచినది సిగ్గుచేత. కావుననే తొమ్మపముని తెలియుతైములందుఁ ప్రతిబింబించిన రాజునుజూడఁ గలుగుట. కాన, మోముమచుటకు స్త్రీజనోచితమగు సిగ్గునకునుఁ దనూలమున తొమ్మనఁ బ్రతిఫలించు రాజును జూడఁగలుగుటకును సట్లుచూచుట తెలియకుండుటకును నుపయుక్తమగుచున్నది. సిగ్గు నెవమున నితరులకుఁ దెలియకుండఁగనే రాజునుకూచు నుపాయమిది.

ఉ. గ్రాననుతాకుచాగ్రపరిరంభనిగుంభనుభోపలంభ సం

భావిత్భావిమత్కరవిరమర్దన కోడకుమీ విశుద్ధము

క్తావలి బాలికానవసరమాగమయోగ్య మహాపలాలన

శ్రీ వెలయింతుఁగాని నినుఁ శ జిక్కులఁ బెట్టఁ జూమీ రయంబునన్. 104

అ. గ్రావ...విమర్దనకుకొ—గ్రావనుతా - ('గిరి గ్రావాచల కైల శిలోచ్చయాః' అ) పర్వతపుత్రియైన గిరికాదేవియొక్క, కుచాగ్ర = చను మొనలయొక్క, పరిరంభనిగుంభ = ఆలింగనము కూడుటవలననైన, సుఖ+ఉపలంభ = ఆనందము ననుభవించుటచేత, సంభావిత్ = పూజితమయినదానా! ఇటు గ్రావసుత యన్నందునఁ గుచములయందుఁ గాతిన్యము స్ఫురించుచున్నది. భావిమత్కర విమర్దనకుకొ = మీఁదట నాచేతులచే నయిన నలఁగుడునకు, ఓడకుమా = భయపడకుమా, విశుద్ధముక్తావలి = పరిశుద్ధమైనముక్తా మణిమాలికా యని యర్థము. (శుభవిర్లముగలదని భావము), బాలికా...క్రికొ— బాలికా = గిరికయొక్క, నవసరమాగమ = తొలుకూటమియందు, యోగ్య = తగిన, మహాపలాలనక్రికొ = మిక్కిలియైన బుజ్జగింపు పెంపుచేత - పెంపుసాంసార మిక్కిలియు బుజ్జగించుటచేత ననుట, వెలయింతుఁగాని = ఉల్లసెల జేయుదునేకాక, రయంబునకొ = త్వరితముగా - ఉరవడితో ననుట, నినుకొ, చిక్కులఁపెట్టకొ చుమీ = సంకటములందుఁ దగుల్పను జూచు యని యర్థము. (చిక్కుపఱుపనని భావము.)

ముక్తావలి విశుద్ధమైనది (మంచి నిర్మలవృత్తి) గలది, కావుననే, యావిశుద్ధికి ఫలముగా గిరికాకుచాగ్ర పరిరంభ సుఖముగన్నది. (మిక్కిలిశుభ్రములగుటచే నట్టికాంతామణి కుచాలంకార మయినదనియు) అట్టిహాయి ననుభవించుచున్నదానికి మీఁద నాచేత నలఁగుడు కలుగునని భయము వలదు. ఏలన గిరిక బాలిక, అందును దొలుకూటమి. అది మిక్కిలి మెలుపుతోఁగూడియుండునుగాన కుచముల మృదుమర్దనమే కలిగి మిక్కిలియు బుజ్జవంపు పెంపుసాంసారునే కాని గాఢవిమర్దనముచేఁ జిక్కులఁపెట్టుటకలుగదు. బాలికానోడినవసరమాగమము గావుననే ఉపలాలనము మహత్తయ్య శ్రీ (పెంపు) గులుకుచు నుండుననుట. ఇటు ముతైపుసరి శుద్ధిగలది. అందును మహాపదవియందు మిక్కిలి సుఖమునుభవించునది. కాన మీఁదటి మిక్కుటపు నలయవశోర్వదు. కావుననే బుజ్జగింతునుగాని చిక్కులఁపెట్టననియు నాశయము.

శా. శుక్తిక్రోడకుటీగుహావసతి వై శ సూచ్యగ్రసంస్థాయి వై

ముక్తాహరమ వై భజించితిగదా శ ముగ్ధాకుచద్వంద్వంద్వం

సక్తిం దాదృశభూతి తావకకృపా శ సంగిద్ధి లే కబ్బునే

ముక్తాహారత మున్న యంత నె తలంపుల్ నింపు నా కింపుగాన్.

105

ఆ. శక్తి...వసతివై—శక్తి = ముత్తైపుఁజిప్పయొక్క, కోడ = నడిమిప్రదేశమునెడ, కుటీ గుహా=గుడిపెంపటి గుహాయందలి, వసతివై = ఉనికిగలదానవై, సూచ్యగ్రసంస్థాయై=సూదిమొన మీఁద నిలిచినదానవై, ముక్తాహారమవై=వదలఁబడిన ఆహారముగలదానవై యని యర్థము. గుహాయం దుండుటయు సూదిమొనపై నిలుచుటయు, నిరాహారత్వమును దపశ్శాలులయొక్క ధర్మములుగాన యట్టి తాపసధర్మములుగలదానవై - అట్టినియమములతోఁ గడించి తపస్సుచేసిన దానవై యనుట. (ముత్తైములు, ముత్తైపుఁజిప్ప నడుమనుండుననియు, సూదిమొనచేత నవి బెజ్జమువేయఁబడుచున్న వని యు, అట్లు బెజ్జమువేయఁబడి వానిచేతఁ గూర్పఁబడియు ముత్తైము హారమగుచున్నదని భావము. అర్థమున 'ముక్త+ఆహారము' అనియు భావమున 'ముక్తా+హారము' అనియు విభాగము.) ముక్తాకుచ ద్వంద్వసంస్కృత = ముద్దరాలయిన గిరికయొక్క చున్నుఁగవతోడి కూటమిని, భజించితిగదా=పాం దితివిగదా. ముక్తాహారతఁ ఉన్నయంతనె = (గుహావాసమును సూచ్యగ్ర నివాసమునుజేయలేక నేను) నిరాహారత్వవాత్రముచేత నున్నంతనే, తాదృశభూతి=(నీవు మూఁడునియమములును ఆచరించి పడసినట్టి) అటువంటి (గిరికా కుచసంపర్క రూపమయిన) వైభవము, తావక కృపాసంగిద్ధి=గుహా వాసాదులు మూఁడునుగ్గిన మహావిష్కవగు నీచుకృప యొనఁగూడుట, లేక, అబ్బునే = ప్రాప్తిం చునా - ప్రాప్తింపదనుట. గొప్పవైభవములు సంశిత వ్రతులయిన మహనీయుల కృపాతిశయ ముచేతనే కలుగవలయును. కాఁబట్టి, నాకు, ఇంపుగా=ఇప్పుడుగునట్లుగా, తలంపుల్ నింపుము=కోరిక లొనఁగూర్చుము - అనఁగా గిరికా కుచసంపర్కము గలిగింపుమని యర్థము. ('ముక్తాహారత' ననుచో నిరాహారత్వమును ముక్తావలిగా నభ్యవసించి తనయందు ముక్తావలిత్వ మాత్రమును దెలిపి నేనును నీవలె ముత్తైపుసరి నే గనుక నంతమాత్రము నాకును గిరికాకుచసంపర్కయోగ్యత యున్నందునఁ దత్పాప్తి నొనఁగూర్చుమని ప్రకాశింపఁగలదు తెలియునది.)

ముత్తైపుఁ జిప్పలయందు ముత్తైములుగాఁబుట్టి సూదులచే బెజ్జమువేయఁబడియు గ్రువ్వం బడియు ముత్తైపుసరియై చుద్దరాలి చను మొనలపము కెక్కుచున్నదని భావము. ఇదియె గుహలందు వసించి సూదిమొనవయి నిలిచి యాహారమువిడిచి యిట్టి కడిది తపసుచేసి ముద్దరాలి చను మొన పట్టు లను బొందఁగలుగుటగా శ్లేషచే నమర్శించినాఁడు.

ఉ. చిన్నటనాఁటనుండియును శ జెల్వకుఁ గూర్చినదాన వాట నేఁ

డెన్నిక కెక్కఁ దద్వివృథకు శ నీవును గుండలిగాన నద్గుణ

భుక్త్యంతరత్నమాలిక యరయో నిను మచ్చుమశీకరాద్యయో

షిన్నవగంధసారములరచే దెలి వొందఁగఁ జేయుటెన్నఁడో.

106

చిన్నటనాఁటనుండియును=పసితనమునుండియు, చెల్వకుఁ=గిరికకు, గూర్చినదానవు=మిక్కిలి మనస్సు కలసినదానవని యర్థము. (గిరికకోటకు చెలులచేతఁ గూర్పఁబడినదానవని భావము. ఇట్లచెలు లధ్యాహార్యము. 'అన్యస్యాః కృచిద్భవేచ్ఛానాశ్చ' 'కర్తాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చతద్వ త్స్యోత్' అనుసూత్రము లిచట ననుసంధింపవలయును), నేఁడు, ఎన్నికకెక్కఁ = ప్రసిద్ధికెక్కు నట్లుగా, తత్వగ్రథకుఁ=ఆగిరిక విరహబాధకు, నీవును, కుండితివి = సౌలసితివని యర్థము. (లెక్క పెట్టఁబడినదనియు గిరిక దేహ తాపముచేతఁ గండినదనియు భావము) కాన, సద్గుణ+అభ్యున్నత రత్న

మాలిక = (చెలిమినిగొని యాడుటయనెడి) మంచిగుణముచేత మిక్కిలి యతిశయించిన మణిహారమాయని యర్థము. — (మంచిసూత్రమునం దొకదాని మీఁద నొకటిగాఁ గూర్పఁబడి యున్నతస్థితి నొందిన రత్నములయొక్క మాలికయని భావము), అయో = అకటా, నిసుక్, మత్... సారములచేత్. మత్ = నాయొక్క, శ్రమ = రతిశ్రమవలనఁ బుట్టిన, శీకర = తుంపరచేత - అనఁగా చిలు చెమటచేత, ఆర్ద్ర = తడిసిన, యోషిత్ = గిరికయొక్క, నవ = క్రొత్తయగు, గంధసారములచేత్ = చందనములచేత, తెలివి, ఓందఁగఁచేయుట = ఉల్లసిలఁజేయుట, ఎన్నఁడో = ఎప్పటిశోకదాయని యర్థము. (తెలివొందఁ జేయుటయనఁగా కందుపోఁగొట్టుటయని భావము. చందనాదు లయిన పాళ్లను గలిపిన జలములందుఁ గందుపోవుట ప్రకటము.)

తత్ (గిరికా) వ్యధకుఁ గుండుట చిన్నటనాటనుండియును గూర్చినదగుటచేత. ఇట్టిదికావుననే సద్గుణాభ్యున్నత. తనచెమట తుంపరలును గిరిక చందనాదులును గలయుట యిరువుర రతిక్రీడయందుఁగదా. రెంటికలయికచే పరస్పరగాఢసంక్లేషము వ్యంజితము. శ్రమజలములనఁగా శ్రమ శీకరములనుట. పెనుచెమటచే చందనమంతయు గరఁగి కాఠిపోవక చిలుచెమటచే దడిసి యనుకు రొంపియైనచో ముత్తెములకందు పోవుట కుపయుక్తమగును. గంధసారములు నవములగుట కందు మఱితథాగుగ పోవుటకు. గిరికకును నాకును సంక్లేష మెప్పుడుగలుగునో యని తాత్పర్యము.

మ. అని రాజేంద్రుఁడు రత్నపుత్రిఁగని యీహారాధిరాజంబుఁ దె

చ్చిన యోయప్రతిమోపకారసుకృతశ్రీగణ్యదాక్షిణ్యశా

లిని నీకుం బ్రతిమాపదేశ మింక నేరలే పల్కవే సన్నిధి

వనితావల్లభజీవితంబులు సఖీవాక్యస్థిలంబుల్ గదే.

107

అ. ...రాజేంద్రుఁడు = సురాజ, రత్నపుత్రి = రతనపుత్రునిమను, హారాధిరాజంబు = హారశ్రేష్ఠమును, తెచ్చిన, ఓ అప్రతిమ...కాలిని — అప్రతిమ = సాటిలేని, ఉపకార = ఉపకృతిరూపమయిన, సుకృతశ్రీ = పుణ్యసమృద్ధిచేత, గణ్య = కొనియాడఁదగిన, దాక్షిణ్య = (పరకార్య నిర్వహణ) శక్తిచేత, కాలిని = ఒప్పుచున్నదానాయని యర్థము. (అప్రతిమా = ప్రతిమగానిదానియొక్క, ఉపకార సుకృత శ్రీగణ్యదాక్షిణ్య కాలిని యని యర్థాంతరము). నీకు = ఇట్టి నీకు, ఇంక = ప్రతిమాపదేశము = ప్రతిమ యనెడు వ్యాజము, ఏలే = ఎందులకు, సన్నిధి = సమక్షమందు, పల్కవే = మాటాడనే, పనితావల్లభ జీవితంబులు = నాయికానాయకుల బ్రతుకులు, సఖీవాక్య స్థిలంబుల్ గదే = చెబు (దూతిక)ల వాక్యము లందున్నవేకదే.

అప్రతిమవలె సుపకారముచే నొప్పుచున్నదానికి ప్రతిమాపదేశమేల? 'తెచ్చిన+ఓ అప్రతిమ' అను నీ సమాసమున సంబుద్ధివాచకములగు ఓయాదివ్యస్తములును సమసిండుట తెలియునది. అప్రతి... కాలిని' యగుట ఆహారాధిరాజంబుఁ దెచ్చుటచేత. అల. కావ్యలింగము.

సీ. అన విని రఘునందనుని సన్నిధి బ్రభూత, చైతన్యయై నిల్చురచట్టుపొలఁతి
కరణి రత్నపుబొమ్మ రగతి మాని ధృతిపూని, టీటిజానికి జోహారు ర చేసి నిలిచి
పలికితి నోమహా రభాగ తావకమహా, మహితోక్తి దవ్వనే ర మంజువాణి
నచలకన్యక జోటిరనగుదుఁ గన్నియయున్ని, దెలుపవచ్చితిఁగదా తేటవనిట్లు
తే. పంచశరశాతశరహేతి ర పాలుచేసి, తిరిగిచూడవు దగునయ్య ర దొరలకెండు
మఱపుగలిగిన ననదలరమఱతురయ్య, వెలఁది దూఱిన దూఱులురవివేగదయ్య.

అ. ...రఘునందనుని సన్నిధి = రఘురాముని యెదుట, ప్రభూతచైతన్యయై = పుట్టినచేతన భావము గలదై - చేతనత్వమునొంది యనుట, నిల్పుచట్టుపాలఁగి కరణి = తాతిరూపమైన యహల్యవరె, రత్నపుభాష్పగతి = రతనపుఁ బ్రతిమయై యుండువిధమును... ధృతి = ధైర్యమును, క్షీతిజానిక = రాజానకు, జోహారుచేసి = మొక్కి, మహాభాగ = మహాభాగ్యంతుఁడ, తావకమహామహిత ఉక్తి తప్పునే = నీదు గొప్పదయిన సత్యవాక్యము అబద్ధమగునా, కాఁబట్టి, మంజువాణిని, అచలకన్యబోటిని ఆగుదుఁ (ఇందు ౯౨ వ పద్యమున 'తైలకన్యకాధీర వయస్యయైన వనదేవతయో' యని సంభాషన చేఁ జెప్పినమాట శుభార్థమగుటయు, 'ఒకమంజువాణి' యని స్త్రీసామాన్య పరముగాఁ జెప్పినపదము మంజువాణియను నిక్కపుచెలి షేరగుటయు, దారకాణించి చెప్పట తెలియునది.) కన్నయ... గదా. — ఇది 'యేతేరఁగఁబోలు బాలగతిఁ దెల్పఁగ' ననుటకుఁ దారకాణము, తెఱవ = ఆచిన్న దానిని, పంచతర కాతతర పేతిపాలు = మన్నఁగుని వాఁడిబాణముల యగ్నికిలోను, ... తిరిగిచూడవు = అటువై పు తిరిగిచూడవు, దొరలకు, ఎందుమఱపు గలిగిన = మఱిదేనియందు మఱపుగలిగినను, అనదలమఱతురయ్య = అనాధలను - అనఁగా వేఱుదిక్కులేని వారిని మఱిచిపోదురటయ్యా, వెలఁది = గిరిక, దూఱులు = నిందించినమాటలు... అల. ఉపమ.

ఉ. తావకతైలభేదనకీరభావిరుదాంకము లేము పేర్కొనం

దా విని వెచ్చనూర్చి వనితామణి నిత్యకఠోరముల్ కుల

గావము లంద్ర వానిఁ బదశ్రుట్టన గీటడఁగించినట్టి గో

త్రావరుఁ డింక నేమిటఁ గరంశ్రుగునయో యని నించు బాష్పముల్. 109

అ. వనితామణి = గిరిక, తావక...దాంకములు = నీదయిన కొండను (కోలాపాలమును) భేదించిన చరిత్రతోఁగూడిన, బిరుదు నామములను, ఏము = మేము, పేర్కొన = చెప్పఁగా, తాను, విని, వెచ్చనూర్చి = వేడి నీట్టూర్చులుపుచ్చి, కులగ్రామములు = కులపర్వతములు, నిత్యకఠోరములు = ఎప్పటికిని గతినములు, అంద్రు = అందురు, వాని = అట్టివానిని, పదశ్రుట్టన = కాలఁజిమ్ముటచే, గీటడఁగించినట్టి గోత్రావరుడు = గర్వముదూర్చినట్టి భూపతి-వసురాజు, ఇంక, ఏమిట = దేనిచేత, కరంగు = మెత్తఁబడఁగలఁడు, అయో, యని, బాష్పములు నించును.

నిత్యకఠోరములను కాలఁ జిచ్చినట్టివాడు అశివాత్రి కఠినుఁడుగావలయును. అట్టివానిని గరఁ గించుటకు మఱి వేఁతొద్దియులేదు. ఇంక నాపయి గఁగిరించు లెక్కడిది యని కన్నీరునించుట.

మ. జనలోక స్పృహణీయభవ్యసుషమాశసాభాగ్యముఁ భాగ్యవ

జ్జనభాగానుగూత్యముం దదితెరారశానిత్యదైవ్య వ్యథా

జనకత్వంబును గల్గఁ జూచియొ ధరారజంభారి కంభోజజం

డొనరించె వసునామ మంచు నవలూర యూహించు మోహంబునన్. 110

అ. నవలూ = గిరిక, జన...భాగ్యముఁ — జనలోక = జన సమూహమునకు, స్పృహణీయ = కోరఁదగిన, భవ్య = తగిన, సుషమా = మేలయిన కాంతియొక్క (సుషమాపరమాశోభా' అ.), సాభాగ్యముఁ = చక్కఁదనమును, భాగ్య...త్వముఁ — భాగ్యవత్ జన = భాగ్యంతులయిన జనలకు, భోగ = భోగించుటకు, అనుగుణత్వముఁ = ఆనురూపమై యుండుటయును, తది...కత్వంబును — తత్, ఇతర = అభాగ్యంతులకంటె నితరులయినవారికి - అనఁగా అభాగ్యులకు, అత = ఆనయ, నిత్యదైవ్య

వ్యథా = ఎడతెగని దీనత్వముయొక్కయు కష్టముయొక్కయు, జనకత్వంబును = పుట్టించుటయును, కల్గె = కలిగియుండగా, అంభోజజాండు = (తామరయందుఁ బుట్టిన) బ్రహ్మ, చూచియు, ధరాజంభారీకి = భూదేవేంద్రునికి, వసునామయ = వసువనశిషేరు, ఒనిరించె = చేసెను, అంచు, మోహంబున = వ్యామోహముచేత, ఊహించును.

వసువనఁగా బంగారు. జనలోక... సౌభాగ్యాది గుణములు బంగారునందును రాజానందును గలిగియుండుటను జూచి యతనికి బంగారు అనునర్థముగల 'వసు'వను నామము బ్రహ్మదేవుఁడు చేసి నాఁడేమోయని తాత్పర్యము. రాజు భాగ్యవంతులకే భోగ్యుఁడు, భాగ్యవతికాని తనకో వట్టియాశ గొలుపును నెడతెగని దీనతయుఁ గష్టమునే పెట్టుచున్నాఁడు. తాను రాజును జేపట్టునంత భాగ్యవతి గాదనుట. అల. ఉత్పేక్ష.

సీ. అనుఁగుఁదమ్ములఁగాసి శ కనుసన్నల మెలంగునిందిరఁ దృణముగాఁనెంచుననినఁ గూర్తాసనాభ్యాసకర్తృగ యై భజి, చుఫరిత్రీఁ జూచు ననిన మధురాధరస్పందనవిధివశంపద యైన, భాష నొండొకమాటు శ పల్కుఁ డనిన నాత్మపాణిస్పర్శ శ నాయత్త మగుకీర్తి, నెనసి దిక్కులకడ శ నునుచు ననిన తే. జగతిఁగొఱనోము నోచినశలజముఖుల, కూరిమిగణించి యతఁడేలగారవింపు వరుని బహువల్లభామనోహరునిఁ గోరు, ముదిత ముదితయె యని బాల శ మోమువాంచు.

111

అ. బాల, — అనుఁగుఁదమ్ముల = గారాబు అనుజులను, పాసి, కనుసన్నల = మెలఁగు = కను నైఁగలకు - అనఁగా మిక్కిలి చులకనియాజ్ఞలకును సైతము- లోనైవర్తింపు, ఇందిర = లక్ష్మీకాంతను, తృణముగానెంచు = అనిన = చుల్కుగాఁ జూచునని చెప్పఁగా ననియర్థము - (క్రమేమాస్పదములయిన తామరలను రాత్రియందెడఁబాయుచున్నదనియును, రాజుకనుమెలపినవారి, నాశ్రయించుచున్నదియు, యాచకుల కిచ్చునెడఁ దృణపాయముగా చూడఁబడుచున్నదనియును భావము.) అనుఁగుఁదమ్ముల సైతము దిగవిడిచి తనయాజ్ఞ కతిమాత్రము లోనైయుండు కాంతను నెంతో గారవింపవలసియుండఁగా నట్టిదానినే తృణీకరించు చున్నాఁడనుట.

కూర్తాస...కర్తృయై = కూర్తాసనమనెడి యాసనవిశేషమందలి యభ్యాసమునఁ గర్తృకూరురాలై 'కర్తృకూరస్తు కర్తృతః' అ. — మిక్కిలి వాఁడినియుమముతో కూర్తాసన మభ్యసించుచున్నట్టిదై యనుట, భజించు ధరిత్రీ = తన్నునేవించునట్టి భూకాంతను, చులుకఁగా = అగౌరవముగా నని యర్థము - (ఆదికూర్తముమీఁద నిలిచియున్నదనియును దన్నుఁ బొందినదనియును, దుష్టనిగ్రహముచేసి బరువు లేకుండునట్లు చేయఁబడుచున్నదనియు భావము.) కూర్తాసనముననుండి గొలుచు కాంత నెంతో మన్నించుటకు మాటుగా నగౌరవముతో చూచుచున్నాఁడనుట.

మధురా...పద — ఇంపుగా పెదవినిగదల్చిన పాటిక్రియకే వశ్యురాలైన, భాష = సరస్వతీ కాంతనుగూర్చి, ఒండొకమాటు పల్కుఁడనిన = మఱియొకసారి మాటాడఁడనఁగా - రెండవ సారి మాటాడఁడని యర్థము - (తమ మధురాధరస్పంద విధానమువలన స్వాధీనురాలనియును గంభీరుఁడు గనుకఁ బలుమాటు పలుకఁడనియును భావము - ఇట విధియనఁగా బ్రహ్మయును, భాష యనఁగా సరస్వతీయుఁ గనుకఁ బ్రకృతములును సహపతితములునైన సరస్వతీ బ్రహ్మవాచక పదములను జెప్పటచేత రత్నావళ్యలంకారము. 'క్రమికం ప్రకృతాథానాం న్యాసంరక్షావళిం విదుః' అని

లక్షణము.) పెదవియాడించిన మాత్రనే లోనై ప్రవర్తించునట్టి కాంతతో నెన్నిమాటులేని పలుకఁ దగియుండఁగా మఱియొకమాటు పలుకఁడునుట.

అత్తపాణి స్పర్శనాయత్తమగు కీర్తి = తమ పాణిగ్రహణమునకు లోనయిన కీర్తికాంతను, ఎనసి = కలసి, దిక్కులకడ నుంచుననన్ = చేరువనుచిహ్ని యాదరింపక దూరముగాఁ జేసినవాఁ డనఁగానని యర్థము - (కీర్తితన బాహుపరాక్రమమునకు లోనై యున్నదనియు, దిగంతములందు వ్యాపింపఁజేయఁ బడుచున్నదనియును భావము. ఇట్లగీర్తిని స్త్రీలింగ మహిమచేత, బ్రతీయమాన యైన నాయికకును అభేదార్థ్యవసాయము.)

జగతిన్, కొఱనోములు = తక్కువనోములు, నోచిన, జలజముఖుల కూరిమి = స్త్రీలప్రేమను, గణించి = సరకునేసి, అతఁడు = ఆరాజు, ఏల, గారవించును = మన్నించును, బహువల్లభా మనో హరున్ = పెక్కుండ్రు ప్రియురాలండకు చెలువుఁ డయినవానిని, కోరుముదిత = స్త్రీ, ముదితయే = సం తోష చిత్తురాలా - కాదనుట, అని, చింతచేత, మోమువాంచును.

మిక్కిలి పరిచర్యావతులును మహాభాగ్యవతులును గొప్ప ప్రియురాలండ్రు నయిన శ్రీభూ వాణి కీర్తికాంతులనే యాదరింపనివాఁడు భాగ్యహీనురాల నయిన నన్ను మన్నించునాయనియు నట్టి బహు స్త్రీవల్లభుఁడయిన వానిని గోరినందున సంతోషము గలుగునాయనియుఁ దాత్పర్యము. శ్లేషమూలకమైన అర్థాపత్తి, పరికరము.

చ. అనుటయుఁ బిన్ననవ్వువొల ర్త యం బ్రణయంబున సారెసారెకున్

వినుచుఁ దదు క్తికాశలము ర్త వేమఱు నాత్మఁ దలంచి మెచ్చుచున్

జనపతి యాదరాతిశయరసాంద్రముగా నుచితోత్తరంబుగా

ఘనరసభావబోధకము ర్త గాఁ బలికెం గిలకించితంబుగాన్.

112

అ. పిన్ననవ్వు = చిలునగవు, పాలయన్ = వ్యాపించునట్లుగా, ప్రణయంబునన్ = ప్రేమచేత, తదుక్తికాశలము = అమాటనేరువు, వేమఱున్ = పలుమాటును, అత్తన్ = మనస్సునందు, జనపతి = రాజు, ఆదరాతిశయ సాంద్రముగాన్ = మన్ననయొక్క పెల్లిదముచేత దట్టమగునట్లుగా, ఉచితోత్తరంబుగాన్ = (అయాడినమాటలకు) తగిన ప్రత్యుత్తర మగునట్లుగా, ఘనరసభావ బోధకముగాన్ = అధికమయిన అనురాగముగల తాత్పర్యమునకు తెలియఁజేయునది యగునట్లుగా - తన గొప్పయనురాగ మును దెలియఁజేయునట్లుగా ననుట, కిలికించితంబుగాన్ - ('శ్రోధాశ్రుహర్ష భీత్యాచేస్సంకరః కిలి కించితమ్') కోపమును గన్పిరును సంతోషమును భయమును మొదలయిన వొక్కటిగాఁ గూడి కొనునట్లుగా పలికెను. ఏమనియనఁగా.

శా. ఏమేమీ జగతిం గఠోరములు శైరేంద్రంబులొఁగా తదీ

యామేయస్త్వయభేది యంతకుఁ గఠోరరాకారుఁ డౌనేకదా

యామేటిన్ ధృతివాపి చూపులనె యూఁకటాడించువా రెంతవా

రోమీనేక్షణ తానెఱుంగదె తదానరూఢ ప్రభావ్రాన్మతుల్.

113

అ. ఏమేమీ = ఏమంటి వేమంటివి, శైరేంద్రంబులు = మేటిపర్వతములు, కఠోరములు, జౌగా = జౌనుగదా, తదీయ అమేయ స్త్వయభేది = వానియొక్క కొలదిలేని గర్వమును బోగొట్టిన వాఁడు, అంతకున్ = వానికంటెను, కఠోరాకారుఁడు, జౌనేకదా, అమేటిన్ = అట్టిదిట్టకఠినుని, చూపులనె, ధృతివాపి = ధైర్యమునుబోగొట్టి, ఊటాడించువారు = ఉజ్జూఁత లూచువారు, ఎంత వారో = ఎంతటివారో - ఎంతటి మహాకఠిన్యాత్ములో యనుట, తత్ ఆరూఢప్రభావశాన్మతుల్ - తత్ =

అకరోరపస్తువులు మూఁటిరోపల, ఆరూఢ = కారిన్యాలితయ స్థానముగల దానియొక్క, ప్రభావ+ ఉన్నతుల్ = మహిమాలితయములు, మీనేక్షణ=గిరికాదేవి, తాను ఎఱుంగడే - అనఁగా గారిలో తగ్గర్వ స్థానము గనుక గిరికాదేవి యారూఢురాలని తెలియవలయును. మీనేక్షణ పదము సాధి పాయము.

ఉ. ఆనలఁబెట్టి యేచు వను శ్ర వంచు వచింపఁగ నేల సంతతో

ద్యాసినిజాభిజాత్యమునఁ శ్ర దద్వసువు వెలఁగొన్నమోహ సం

వాసపదంబు దా రమణి శ్ర వారక శుక్తిమతి జనించె ల

క్షీసముద్రగ మై జగ మశేషము నివ్వెఱఁ గండఁ జేయఁగాన్.

114

అ. పసువు=బంగారము, ఆనలఁబెట్టి యేచునంచు వచింపఁగ నేల = ఆశలుగొలిపి బాధించు చున్నదని చెప్పనేటికి, (పసురాజు ఆశలుపెట్టి బాధించుచున్నాడని చెప్పనేలయని భావము.) సంతత ఉద్యాసినిజ అభిజాత్యమునఁ=ఎల్లపుడును మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న తన మంచులముచేత ననియర్థము - ('అభిజాత్యస్థితే న్యాయ్యేకులీన ప్రాప్తరూపయోః' అని విశ్వమునుబట్టి సౌందర్యము చేత ననిభావము-) తత్ పసువు...పదంబు=ఆబంగారును విలుచుకొన్న మోహనివాసస్థానము, అయిన ఉదారమణి=మేటిరత్నము - ('ఉదారో దాతృమహతోః' అ) అనఁగా ముక్తామణియని యర్థము. (అపసురాజు వశముచేసికొన్న మోహనివాసస్థానమయిన, తాను రమణి=స్త్రీ)యగు గిరికయనిభావము. ఇట మోహనివాస పదంబు+తా+రమణియని విభాగమూహ్యము. లేక ఉదారమణి యనియే భావము నుగ్రహించినచో గిరికను నిగరణముచేసి మణిగా నధ్యవసించినాడని తెలియునది) వారక, శుక్తిమతి, జనించి, లక్షీసముద్రమై=కాంతిచే పరిపూర్ణమై, జగము అశేషము=సమస్తమయిన జగత్తును, నివ్వెఱఁగండఁ చేయఁగా=విభ్రాంతిని బొందునట్లు చేయఁగా, 'ఆనలఁబెట్టి...వచిం పఁగనేల' యని సంబంధము. అల. రూపకాతిశయోక్తి.

బంగారాశగొలిపి వేధించుచున్నదని చెప్పనేల. ఎప్పటికిని వన్నెకెక్కుచున్న జాతిమేలిమిచే నాబంగారమును గొనిన మోహనివాసస్థానమయిన మేటి ముక్తారత్నము, శుక్తిమతియందుఁ బుట్టి కాంతిచేత నతిశయించినదై సమస్తప్రపంచమును విభ్రాంతిఁ బొందించుచుండఁగా ననియర్థము.

పసురా జాశలుగొలిపి వేధించుచున్నాడని చెప్పనేల. ఎడతెగని మేలిసౌందర్యాతీతయముచే, నాపసురాజుగొనిన మోహనివాస స్థానమయిన గిరిక శుక్తిమతియందుఁ బుట్టి సంపదచేతను లావణ్యము చేతను నతిశయించి జగమునంతయుఁ భ్రమింప జేయుచుండఁగా నని భావము.

శా. శ్రీవాణీధరణీ ముఖాంగనలవైఁ శ్ర జిత్తంబులే కున్కి కే

మీ వేమాఱును దూఱ నిత్యగుణలక్ష్మీ సంతతావక్రవృ

త్తావిర్భావ నఖండరూపనిధిఁ గరన్యం గోరువాఁ డేల సం

భావించుఁ సిరివెంపు వాగ్విలసనశ్రీప్రౌఢి మహిభోగమున్.

115

అ. శ్రీవాణీ...నలవై=లక్ష్మీ సరస్వతి భూమి మొదలుగాఁగల స్త్రీలమీఁదను, చిత్తంబు లేకున్కి=మనస్సు లేకపోవుటగుఱించి, వేమాఱును దూఱనేమీ = పలుమాఱును నిందింప వలసినదెందులకు, నిత్యగుణలక్ష్మీ = ఎన్నటికినుండు గుణములుగల లక్ష్మీనని యర్థము. (అచంచలములగు గుణముల పెంపుసొంపునని భావము.) సంతత అవక్రవృత్త ఆవిర్భావ=సంతత=ఎల్లప్పుడును, అవక్ర వృత్త=గుటిలముకాని వృత్తితోడి, ఆవిర్భావ=ఆవిర్భవించుటగల సరస్వతియను, లఖండరూపనిధి=

నిండయిన చక్కదనమునకు స్థానమయిన భూమియు అయినట్టి, కన్యను గోరువాడని యర్థము—
 లక్ష్మీదేవి అనిత్యగుణములు గలదనుట—(సిరులు నిలుకడలేనివని భావము) సరస్వతియై నీ సంతతమును
 అవక్రవృత్తావిరాభవములేనిదనుట. వక్రవృత్తావిరాభవముగల దని భావము. అనగా గురువులు వక్ర
 కారములును లఘువు లవక్రకారములు నగునట్లుగా వ్రాయబడుచున్నవి గనుక గురులఘు యుక్త
 వృత్తరూపావిరాభవము గలదని తెలియవలయును. భూమియన్ననో ఖండరూపనిధియనుట—అనగా
 నవఖండస్వరూపముగలదని భావము. ఇట్టికొఱతలులేనట్టి కన్యనుగోరువాడు, సిరి సెంపు = లక్ష్మీ
 యొక్క అతిశయమును, వాగ్విలసనప్రౌఢిక్ = సరస్వతియొక్క విలాసప్రౌఢిని, మహాభోగముక్ =
 భూమియొక్క సుఖమును, ఏలసంభావించుక్ = ఎందులకు పాట్లొచ్చును—పాటింపడనుట. అనగా
 గుణకాలినియైన గిరికను గోరుచున్న తాను శ్రీవాణీ ధరణీ, కోరుచుదితెచ్చునొప్పును ప్రౌఢిని
 భోగమును సంభావించనని యర్థము. సంపదలయొక్క యభివృద్ధి, భూసౌఖ్య
 మును దనకు రుచింపకున్నవని భావము. ఇటు అభేదాధ్యవసాయ ప్రయోరాండ్రయను నవస్థాభేదము
 చెప్పబడెను. 'అన్యతా ప్రీతి రరతి' అని లక్షణము. అల. నయిన నన్ను సవ్యలింగము.

క. నా విని చతురాస్యుడ వరు, దే వచనప్రౌఢి గలుగునా యిగ వియో
 గావృత్తి కోర్వ దేచెర, పూ వెనఁ బ్రోచె తెలుపు రముల్లం బనినన్. 116
 అ. నా = వసురాజిల్లు చెప్పగా, విని, చతురాస్యుడవు = బ్రహ్మవని యర్థము - చతురమయిన
 నోరు అనగా మాటలుగలవాడవని యర్థాంతరము. వచనప్రౌఢి = మాటనేర్పు, నీకు, అరుదే =
 వింతయా! తెలవ=గిరిక, ఇర్రక్, వియోగావృత్తిక్ = విహముయొక్క మరలిరాకకు, ఓర్వడు,
 ఏచెదవో = ఇట్లే బాధపెట్టెదవో, లేక, ప్రోచెదవో = రక్షించుచున్నావో, ఉల్లము, తెలుపుము.
 అనినన్ = అనగా. అల. పరికరము.

ఉ. నామదిలోనఁ బాయనియరనారతసారతరానురాగచిం
 తామయదామయంత్ర పరిణాహము దాహము మోహముం బురం
 ద్రీమణి నీవ చూచితి గరదే తగదే జగదేకధన్వి య

కామునిమాన సందియముగ నను బల్కి యఘంబు గైకొనన్. 117
 అ. నా... పాయనీ—పాయని=విడువని, అనారత...ణాహము—అనారత=ఎడ తెగని, సార
 తర=మిక్కిలి బలీయమయిన, అనురాగ=ప్రేమతోఁగూడిన, చింతామయ=చింతారూపమయిన, దాహ
 యంత్ర=హరిత్రాటియొక్క, పరిణాహము = విరివియు 'పరిణాహో విశాలతా' అ. దాహము=తాప
 మును, మోహము = అపేక్షయును, పురంద్రీమణి = స్త్రీరత్నమా, నీవ=నీవే, చూచితిగదే, కాబట్టి,
 జగదేకధన్వి = జగత్తులోపల మేటివిలుకాడయిన, అకామునిమాన = ఆమర్షభునితోడు, ననున్,
 సందియముగాన్ పలికి=నన్ను గుఱించి సందేహమున్నట్లుగా చెప్పి—నావిషయమై సందేహపడి య
 నుట, అఘంబు=పాపమును, క్రొకనన్ - తగదే = చేకొనుట అర్హముగాదే-నాదురవస్థను జూచియు
 నాయందు సందేహమున్నట్లుగా బలికి పాపముగట్టుకొనుట నీకంతమాత్ర ముచితముగాదనుట.

ఆ. నాతి విను నగేంద్రనందన గురుజనా, ధీన గాన మనసుగ్గానకుంట
 నెనఁగుసందియముననీన్నాభు నీభేద, జలధిఁ గడవఁ దెప్పఁగలిగ నేడు. 118
 అ. నాతి=ఓమంజవాణీ! వినుము, నగేంద్రనందన=పరశురాజ పుత్రయైన గిరిక, గురుజన
 అధీన=తల్లిదండ్రులయొక్క యధీనురాలు, కాన = కనుక, మనసు గానకుంట = దాని మనసు

తెలియకపోవుటచేత, ఎనఁగు నందియనునట్ = పెరుఁగుచున్న సందేహముచేత, ఇన్నాళ్లు, ఈభేద జలధి=ఈ దుఃఖసముద్రము, కడవన్ = ఈది దాఁటుటకు, నేఁడు, తెప్ప=నీవనెడు తెప్ప, కలిగెను, నీవలన నీదుఃఖసముద్రమును దాఁటుదుననుట.

ఉ. మన్ననబోటి నేటిమునురమాపు మహేంద్రభుజివ్య వచ్చితా
నన్నియుఁదెల్పె నింద్రుడు మరదాశయ మాత్మ నెఱింగి భక్తిసం
పన్నతఁ బాణిపీడనశుభం బొనఁగూర్చుటకై నగోత్తముం
గన్నియ వేడవచ్చునటర కౌతుకసాంద్ర మునీంద్రకోటితోన్. 119

అ. నేటి మునుమాపు = నేటిసాయంకాలము, మన్ననబోటి = బహుమాన పాత్రురాలయిన, మహేంద్రభుజివ్య=మహేంద్ర యొక్క పరిచారిక, వచ్చి, తాను, అన్నియును తెల్పెన్ = అన్ని వర్తమానములు చెప్పెను—అవి యేవియనఁగా, ఇంద్రుఁడు, మత్ ఆశయము = నాయభిప్రాయమును, భక్తిసంపన్నతఁ = ప్రేమయొక్క పెంపుచేతి, ఆత్మ, ఎఱింగి, పాణిపీడనశుభంబున్ = పాణిగ్రహణరూపమయిన శుభ కార్యమును, ఒనఁగూర్చుటకై, కౌతుకసాంద్రమునీంద్రకోటితోన్ = సంతోషము దట్టమయిన మేటిమునుల సమాహమతోడ, నగోత్తమున్ = పర్వత్రక్తేష్ఠుని - కోలాహలని, కన్నియ వేడన్ వచ్చునట - మీఁదికన్వయము.

క. ఆచల్లని తియ్యనిశుభ, వాచావిభవంబు విన్నవొడ నయి సుమీ
వాచాలమదన గుణనా, రాచార్భటి కోర్చినాడఁ ర బ్రాణంబులతోన్. 120

అ. ఆచల్లని తియ్యని, శుభ=మంగళకరమైన, వాచావిభవంబు=మాటపెంపు, విన్నవాడనయి సుమీ=వినుటంబట్టియెచుమా, వాచాల...ర్భటికిన్—వాచాల = మ్రోయుచున్న, మదనగుణ = మన్నఘని వింటినారియొక్కయు, నారాచ=బాణపాత్రయొక్కయు, ఆర్భటికిన్ = ఆర్భటము నకు, ప్రాణములతోన్, ఓర్చినాడను - లేనిచో నోర్వక ప్రాణములు విడిచియుండుననుట.

ఉ. ఈశుభవార్త మీ చెలియరీకీప్పడ పోయి యెఱుంగఁజెప్పి కా
మాశుగపీడితంబు లగురప్రాణము లూరడిలంగఁ జేయు మో
వేశలవాణి యంచు ననురేబేర్కొని యీమహితాంగులీయ ము
ర్విశుఁ డొసంగి వీడ్కొలిపె ర నేనును వచ్చితి నీక్షణంబునన్. 121

అ. ఈశుభవార్త, మీ చెలియకున్ = మీగిరికాదేవికి, ఇప్పుడపోయి యెఱుంగఁజెప్పి, కామాశుగపీడితంబులు = మన్నఘబాణములచేత బాధింపఁబడుచున్నవి, అగు, ప్రాణములు = గిరిక ప్రాణముల, ఊరడిలంగఁ చెయుచు, ఓవేశలవాణి=ఓమంజవాణి, యంచు, ననున్, బేర్కొని= పిలిచి, ఈమహిత అంగులీయకము=ప్రశస్తమయిన యీముద్రకను. ఉర్విశుఁడు = రాజు, ఒసంగి, వీడ్కొలిపెన్ = పంపెను. నేనునువచ్చితి నీక్షణంబునన్.

చ. అని యఖిలంబుఁదెల్పి రమరణాంగుళిముద్రక మంజువాణి యి
చ్చిన నవలా విలాసమునఁజేకొని కైశ్యపయోధపద్ధతిం
దనరఁగఁ జేయు నేత్రనలినంబులనొత్తు ఘటించు నున్నత
స్తనయుగళీధాంగములఁదద్రవి తేడము నేకతంబునన్. 122

అ. మంజువాణి...అఖిలంబున్ = సమస్తమును, రమణ+అంగుళిముద్రక=ప్రియుఁడయిన పసు రాజు సిక్తాయంగరమును, నవలా = గిరిక, విలాసమునన్ = కామలజ్ఞాది సంకీర్ణమయిన శృంగార

చేప్తచేత, తద్రవితేజసు = సూర్యప్రభవంతి ప్రభగల యముద్రికను, ఏకతంబున = ఒంటరి పాటున, కైశ్యపయోదపద్ధతి — ('తద్బృందేకైశ్యం కైశ్యమ్' అ.) కేశబృందమనెడు మేఘమార్గ మందు - అనగా ఆకాశమందు (ఇట్ల ఆకాశమనక పయోదపద్ధతి యనుపర్యాయమును జెప్పట పయోదముచే కైశ్యమునకు సామ్యము నూపించుటకని తెలియునది.) తనరంగా చేయు = ఒప్పు నట్లుగా జేయును - అనగా మేఘమువంటి కొప్పుపైఁజేర్చుకొనునట్లు, నేత్రనలినంబుల = కన్నుల దామరలయందు. అనగా కమలములవంటి కన్నులయందు, ఒత్తు = ఒత్తికొనును, ఉన్నత స్తనయుగళ రథాంగముల = పొడవులయిం చిన్నులగల నెడు జక్కవలందు - జక్కవలవంటి చన్నుంగవలం దనుట, ఘటిండు = హత్తిండుకొనును.

రవితేజసు పయోదపద్ధతియందును, నలినంబులందును, రథాంగములయందును వెలయును గదా. ఆముద్రికయు రవితేజుగాన కైశ్యపయోదపద్ధతియందును నేత్రనలినంబులందును, స్తన రథాంగములందును, హత్తివదన యనుసూచ్యము తెలియునది. అట్లుచేయుట అవివాహితగాన లజ్జం జేసి బాహుళ్యముగాదు. ఏకతంబున జౌదల దాబ్బుట గౌరవాతిశయముచేత. కన్నులనొత్తి కొనుట కడులాలనముంబట్టి. చన్నులహత్తిండుట మన్మథతాపకాంతికి. మఱియు ముద్రికను జేకొ నుట గొబ్బుననా? నిర్వికారతనా? కాదు విలాసమున. ఇందు సిగ్గు పెంపున్నది - మరులు సొంపు న్నది. మరులు తీసికొనుటకు ముకింపకమానదు. సిగ్గుతీసికొనుటకు గొంకకమానదు. ఆ ఉంకింపును ఈ కొంకునుజేరి పొంకముగా విలాసమయినది. నీతయు హనుమంతుఁడవైన ముద్రికను గొన్నదానివాల్కి,

‘గృహీత్వాప్రేక్షమాణా సాభర్తుః కరవిభూషణమ్ |

తతస్సాప్రీమతీ బాలా భర్తృసందేశహర్షితా’

అన్నాడు. ప్రాథమకు (ప్రీమతీ) యని లజ్జపయికొనుట శృంగారరస ముపొంగుటంజేసియు, దానిని వెలిపుచ్చరాని పరసన్నిధానముంబట్టియు. ఇంక ముగ్ధకుఁ బరిచితయగు చెలిసమక్షమున లజ్జా సంకలిత శృంగారరసముల్లాసమే విలాసమనఁబడుట తెలియునది. మఱియు నిట ‘రవితేజ’ మన్నందుననే ముందట వర్ణింపఁబడు సూర్యోదయము సూచితముగాన ముద్రాలంకారము. ‘సూర్యా ర్థసూచనం ముద్రాప్రకృతార్థపరైఃపదైః’ అని లక్షణము. శ్లేషముకూడ. ముద్రికావిశేషణము. ‘రవితేజ’ మని నపుంసక మగుటకు ‘ఉభయవిధ మమహతీనామ్’ అని నన్నయసూత్రము.

ఉ. మున్నుగ నన్నగాత్మజకు ర్ముద్రికపైఁ బలిపేరు సూడఁ దోఁ

చెన్నుపుఁ జూచినట్లు నునుకొనిగ్గు తదూర్కిక వ్రేలఁ బూన భా

గ్యోన్నతిఁ దత్కరగ్రహ మహోత్సవ ముప్పుడె కాంచినట్లు మిం

చెన్నవకాంతివిభ్రమ విరశేషసంభ్రమ వైభవొన్నతుల్.

128

అ. అన్నగాత్మజకు = ఆగిరికకు, మున్నుగ = ముందుగా, నునుకొని = ఇంచుకలజ్జ, తత్ + ఉర్కిక = ఆయుంగరమును, వ్రేలఁ పూన = వ్రేలికి తొడుగుకొనఁగా, భాగ్యోన్నతి = భాగ్యాతిశయముచేత, తత్కరగ్రహ మహోత్సవము = ఆరాజపాణిగ్రహణమును పెద్దవేడుక, కాంచి నట్లు = పొందినట్లు, నవ...వోన్నతుల్ — నవకాంతి = (ముఖవికాసముచేత నయన) త్రొక్తతెలివి జగియొక్క, విభ్రమవిశేష = (శృంగారరసప్రయుక్త) విలాసవిశేషములయొక్కయు, సంభ్రమవైభ వ = సంబరముతోఁగూడిన పెంపుయొక్కయు. ఉన్నతుల్ = అతిశయములు, మించెను - (సంభ్ర మసాధ్యనేఁపిసాధ్యులవే గాదరయోరపి’ విశ్వము.)

‘సునుసిద్ధ’ నృపుఁజూచినట్లగుటచేత. ‘సవకాంతి...వోన్నతులు’ నృపుఁజెట్టఁబట్టినట్లగుటచేత. రాజాకరగ్రహము ఊరక కలుగదు ‘భాగ్యోన్నతి’ చేతనే - అట్టిదికావుననే యది మహోత్సవము. ఇందులకు సంవాదముగా వాల్మీకి రామ ముద్రాంగులీయకము గొన్నపుడు నీతనుగూర్చి చెప్పినది చూడుడు.

‘గృహీత్యాప్తేక్షమాణాసా భర్తృకర విభూషణం । భర్తారమివసంప్రాప్తా జానకీమదితాభవత్ ॥
చారుదిద్యదనంతస్యా స్తామ్రశుక్లాయతేక్షణం । అశోభతవిశాలాక్ష్యా రాహుముక్త ఇవోదురాట్ ॥
తతస్సాహిమతీబాలా భర్తృసందేశవర్షితా । పరితుష్టాప్రీయంకృత్యా ప్రశశంస మహాకషిమ్ ॥’
(రామా. సుందరకాండము. 3౬ వ సర్గము.)

సీ. ఒకనాఁడుచూచె బాళలిక నిలాపతియంచుఁ బతియంచుఁ దనకు నరప్పార్థివేంద్రు నతివ గోరఁగ మించెనంగజానల మంచు, నలమంచుచాయవాఁ ర డబలనేఁచ నుర్వీశుకడకేఁగె నొక బోటికొమ్మంచుఁ గొమ్మంచు నతఁడును న గుఱుతోనంగి చెలియతోఁడెలిపెదొరయ్యలిమిఁదితమియంచుఁదమియంచుముట్టునంత నెబలారి తే. వచ్చునెటవిందునకునిదురవనితనడుగ, ననుచు ననుచువయస్యలారద్యంతమునునె టుంగఁజెప్పినవినిమహా న భంగగరినుఁబొంగెజనయిత్రి మిన్నం దెరభూమిధరము.

ఆ. ఇలాపతి=వసురాజు, ఒకనాఁడు బాలికనుచూచెను. అతిన=గిరిక, అప్పార్థివేంద్రుఁ = ఆరాజును, కోరఁగఁ =వలవఁగా, అంగజానలము=మన్నభాగ్ని, మించెను, అలమంచు చాయవాఁడు= ఆచంద్రుఁడు, ఏఁచఁ =బాధింపఁగా, ఒక, బోటికొమ్మ=చెలికత్తె, ఉర్వీశుకడకుఁ =వసురాజునొద్దకు, అతఁడును=ఆ రాజును, కొమ్మలంచుఁ = తీసికొమ్మని, గుఱుఁతు = ఆనవాలు - (ఉంగరమనుట.) చెలియతోఁ =చెలికత్తెయగు మంజువాణితో, తొయ్యలిమిఁది తమి = గిరికపయింగల నలపు. (ఇట తెలుపుధాతువు పక్షిమఱుగా తృప్తీయతోడ నన్వయించుట తెలియునది. ‘చెలియకుఁ తెలిపె’ లేక ‘చెలియతోఁ తెలిపె’నని) తమి=రాత్రి (‘రజనీయామనీతమి’అ.) అంచుముట్టునంతనే=తుద ముట్టఁగానే - తెల్లవాఁఁగానే యనుట, బలారి=ఇంద్రుఁడు, విందునకుఁ =తనచెలికాఁడయిన వసు రాజునకు, వనితఁ =గిరికను, అడుగఁ ఇందువచ్చునట, ననుచువయస్యలు=కూరిమిగల చెలికత్తెలు, ఆద్యంతమును, ఎటుంగఁ =తెలియునట్లుగా, మంజువాణి, చెప్పినఁ, జనయిత్రి = గిరికతల్లియును, శుక్తిమతి, మహా=ఉత్సవముయొక్క, అభంగ=ఎడతెగని, గరిమఁ = అతిశయముచేత - ఎడతెగని వేడుక పెంపుతో, పొంగెఁ =ఉప్పొంగెనని యర్థము. (మహాత్ =అధికమయిన, భంగ=అలలయొక్క, గరిమఁ =అతిశయముచేతి, పొంగెనని యర్థాంతరము.) భూమిధరము = (కోలాహల) పర్వతము, మిన్నందెఁ =మిన్నముట్టెను - మిక్కిలి విజ్ఞప్తఁగెను. ఆకాశమునఱకుఁ బొడుపుగలిగి యుండెనని యర్థాంతరము.

125

చ. అపు డరవిందగంధి హృదరగూంబుజభేద మడంప వచ్చి తో
రపురుచితో వెలుంగు వసురరాజుకరోర్తి కఁగాంచి భీతిమైఁ
జపలవిలోచనం బొడువఁ న జాలక తారభటాలితో నిశా
ధివునిబలంబు లేఁగినగర్జితఁ రహి వీడెను బొండుచంద్రికల్.

125

ఆ. అపుడు, అర...భేదము—అరవిందగంధి = గిరికయొక్క, హృదయాంబుజ=అంబుజము పంటిహృదయముయొక్క - (హృదయమనెడి యంబుజముయొక్కయనియు) భేదము = దుఃఖమును.

(వాడుటను), అడంపవచ్చి=పోగొట్టుటకువచ్చి, తోరపురుచితో=అగ్గలమయినకాంతితో, వెలుంగు వసురాజుకర+ఊర్తిక=వసురాజుచేతి యుంగరమని యర్థము - (వసువులనఁగా కిరణములు వానికిరాజు సూర్యుఁడు గనుక సూర్యునికిరణపుచాలు అనియర్థాంతరము. ఇట ఊర్తికయనఁగా తరంగము - తరంగము రేఖాకృతిగాను చాలుగాను నుండుటచేత కిరణపురేఖయనికాని చాలనికాని గ్రహింపవచ్చును.) కాంచి=చూచి, భీతిమై=భయముతో, చపలవిలోచన=గిరికను, పాదుపల్చాలక = ఆక్రమింప లేక, నిశాధిపునిబలంబులు=చంద్రుఁడనురాజు సేనలు, తారభటాభితో= నక్షత్రములవంటి భటుల సమూహముతోనని యర్థము - (భటులవంటి నక్షత్రసమూహముతోననియర్థాంతరము.) ఏగినిగతి= తీసిపోయినవో యన్నట్లుగా, పాండుఁడంద్రుని = తెల్లనివెన్నెలలు, రిహివిడను = కాంతిడిందిన వయ్యెను.

కరోర్తిక వసురాజుది. హృదయమో అంబుజము ; ముక్తిగ్ను అరవిందమువంటి గంధముగల దానిది. అరవిందమువంటి తావియు అరవిందమువంటి హృదయముగలది గాఁక అరవిందాపుండ్రు వసురాజు కరోర్తిక ఘోరమడంచుటకువచ్చినది. అట్లువచ్చియు మబ్బులు మొదలయిన వానిచే మాటుపడినచో ఘోరమడంగడుగాన 'తోరపురుచితో' వెలింగినది. 'ఊర్తిక' గా అనఁగా రేఖగా నిగుడుటయు. ఒక సేనయందలి యూధ (పటాలు)యని కొక్కొక్క యూధపతి - అనఁగా మేటి భటుఁ డుండుటగలదు. ఈ తెల్లవెన్నెలయను సేనలకు ఒడయుఁడు చంద్రుఁడు, అందలి యూధ పతులు, తారకములు. రాజుపోఁగా సేనలుసేనాభటులును దాటుట సహజమేకదా. మతీవసురాజు కరోర్తికను కీర్తిమహిమచే, వసురాజుచేతి యుంగరమును సూర్యకిరణ ప్రసారమునుగా ననుసంధించుటచే సూర్యోదయముకాఁగా వివాహప్రసక్తి యారంభించుటచేతను దానిచే గిరిక కానంద మగుటచేతను సూర్యకిరణ ప్రసారము గిరికాఘోరనివారకముగా వచ్చునట్లు సారస్వము పొందించుట తెలియునది. ఇటుయత్సేగ ప్రకృతి శ్రేయోత్కృష్టిము.

రాజు ముద్దుటుంగరమును జూడఁగానే గిరికమనసు కంఠ వాసెననియు నింతలోఁ జంద్రుఁ డును నక్షత్రములును దాఱఁగావెన్నెలలు కాంతిడిందినవయుఁ దాల్చిర్యము.

మ. ఒకనాఁ డింద్రునియంతివేలుపు మనీషయోక్తి విడింబించి తా నొక కాలం బెఱిగింప వచ్చి మునిశాపహద్యైత్రిపాలయ్యె మా మకశబ్ద బిది యల్పమే త్రిమునిసంభావ్యైత్రికాలీవిఖో

ఇక మకోరీతిఁ ద్రిభంగిగా మొరసెఁ జెరిగిం దామ్రచూడౌఘముల్. 126

అ. ... ఇంద్రునియంతివేలుపు=ఇంద్రుఁడు అను అంతగొప్పదేవుఁడు, మదీయ+ఉక్తి=నా పలుకుబడిని, విడింబించి=అనుకరించి, తాను, ఒక కాలంబు = (నాయుక్తియందలి ప్రాస్థదీర్ఘపుత్రములలో) ఒకానొక కాలముననుసర్థము. (ఒకానొక ప్రాతఃకాలమునని భావము) ఎఱిగింపజే, వచ్చి, మునిశాప హద్యైత్రిపాలు = గౌలియుముయొక్క శాపముయొక్క తనపయి వర్తించుటకులలోను, అయ్యెను, కాఁబట్టి మామకశబ్దంబు ఇది = ఈనాదయిన శబ్దము, అల్పమే=కాదు - మిక్కిలిగొప్ప దనుట. ఎట్లనఁగా, త్రిముని...ధకము—త్రిముని=వ్యాకరణశాస్త్రప్రవర్తకులయిన పాణిని, కాత్యాయనుఁడు పతంజలియనెడు మువ్వరుమునులచేత, సంభావ్య=ఆదరింపఁదగిన, త్రికాలీ=మూఁడుకాలములకు, విభోధకము = తెలివిడి పఱచునట్టిది, అకోరీతి= అన్నట్లుగానని యర్థము. (త్రికాలియనఁగా ప్రాస్థ దీర్ఘపుత్రకాలములని భావము.) తామ్రచూడౌఘముల్=(కృకవాకుస్తామ్రచూడఁ కుక్కుటశ్చరణాయుధః' అ.) కొల్లసమూహములు, చెంత=సమీపమందు, త్రిభంగిగా=మూఁడు విధములుగా - మూఁడువిధములతోఁ గూడినట్లుగాననుట, మొరసె=కూసెను.

తా. తమయుక్తిని ఎవ్వరోకాదు ఇంద్రుడంతదొడ్డదేవుడే యనుకరించెను. అనుకరించియు అందు ఒకకాలమే చెప్పఁగలిగెను. ఆకాలమును చెప్పినందులకు ఒకమునిచేతనైనను మన్ననవడసెనా? లేదు. ఒకమునికాపమునకే పాలయ్యెను. మేమో మూడుకాలములను తెలుపఁగలము. మఱియో మూడుకాలములును, మువ్వరుమునుల మన్ననవడసినట్టిది. కావుననే మామకశబ్దము. 'అల్ప'ము గాదు. అని మూడుప్రకారములను (అనఁగా కొ-౧, కొ-౨-కొ-౩) యని మొరసెనని యర్థము. మునిత్రయమును కోడికూతయందున్నట్టి ఊ, ఊ, ఊ ౩ అనేది హ్రస్వదీర్ఘపుత్రకాలములను ననుకరించి అకారాదిస్వరములకు హ్రస్వదీర్ఘపుత్రములను జెప్పినారనుట యిట యనుసంధించునది. అల. ఉత్పేక్ష.

క. ఆతటి నొక కాయతన, త్రాతిలకము కలికిఁ బలికెన్ బ్రాభాతికళో

భాతికయవత్తు శేషయ, నూతనమధుమధుర తామరసోహర ఫణితిన్. 127

అ. ఆతటిఁ=ఆసమయమందు, ఒక కాయతన త్రాతిలకము = బెళుకుఁ గన్నులస్త్రీలలో మేటియైన యొకచెలికత్తియ, ప్రాభాతి...ఫణితిఁ—ప్రాభాతిక=వేకువను సంబంధించిన, శోభాతిశయవల్=కాంతిపెల్లిదముతోఁగూడిన, కుశేషయ=తామరలంపలి, నూతన = క్రొత్తయగు, మధు=పూదేనెయొక్క, మధురతా=తీపువంటి తియ్యదనముచేత, మనోహర=ఒప్పిదమయిన, ఫణితిఁ=వాగ్దేవతచేత, కలికిఁ=గరికాదేవినిగూర్చి, పలికెను. అప్పుడు విరిసిన తామరయందలి క్రొందేనె మిక్కిలితీయన. అలం. ఉపమ.

మ. అమృతాంశుడు నిశాసతి గలసి శీర్ష్యచ్ఛంద్రికాగంధశి

ల్పముతోఁ బుష్కరశయ్యఁ బాసి చన వేళాదూతి తత్కాలసం

భ్రమసంశీర్ణ తరోడుహారమణివారం బేరి తా నొక్కచో

గుమిగాఁబోసెనా నా మినుక్కురను వేరగుంజుక్కఁ గంటె చెల్లి. 128

అ. చెల్లి=గరికా, అమృతాంశుడు=చంద్రుడనెడు నాయకుడు, ఇక్కడ సేకదేశవివర్తి రూపకము, నిశాసతిఁ=రాత్రియనెడు స్త్రీని, కలసి=కూడి, శీర్ష్యత్...ల్పముల్=చెదరిపోవుచున్న వెన్నెలయనెడు గంధపురచనతో - చందనపుఁబూత చెదరిపోవుచుండఁగా ననుట, పుష్కరశయ్యఁ=(‘వ్యోమపుష్కరమంబరమ్’) ఆకాశమనెడు సెజ్జను, పాసించఁగా, వేళాదూతి=వేకువ కాలమనెడి దూతిక, తత్...వాసంబు—తత్కాల=అప్పుఁదికాలమనెడు రతికాలమందలి, సంభ్రమ=సంబరముచేత - తొందరచేత, సంశీర్ణ తర = మిక్కిలియు చెదరిన, ఉడు = నక్షత్రములనెడు, హార=ముత్యపు సరియొక్క, మణివారంబు=ముత్యముల సమూహమును, ఏరి, తాను, ఒక్కచోఁ, గుమిగా=గుంపుగా, పోసెనోనాఁ=పోసనదో యనుపట్టుగా, మినుక్కురను=తరుక్కుమని మొయినట్టి, వేగుంజుక్కను, కంటె=చూచితివా.

నాయకుడు మేనచందనముపూసికొని నాయకంగలయుటయు, రతికాలమందలి యురవడిచే ముత్యపుసరియందలి ముత్యములు తెలిశయ్యుపము చెదరిపడుటయు, దూతిక దానినేరి యొక్క ప్రోవుగాఁ బెట్టుటయు నీట యను సంధించినాడు. రాత్రియంతయు చంద్రుడు వెన్నెలగాయుచుండి తెల్లవాఱునాము సమీపింపఁగా ఆకాశమునీడి యస్తమించెననియు, చంద్రికలు పలుచంబాతెననియు, చుక్కలుచెదరి తాతెననియు వేగుంజుక్క మినుక్కురని తోచెననియుఁ బాశ్చర్యము. అల. రూపకసంశీర్ణమగు నుత్పేక్ష.

మ. తొవకుం దూరపునంటు రేమగువ పొంగదుం బూర్వపక్షంబు వ
 మృపుఁ దారారుచి మద్విభూతి నది గా క కజ్జాటితో వారి కే
 యవినాభావము నాకుఁ గాక యని చంక్రదాపాయ వేళం బ్రవీ
 పవిపాండుద్యుతిపేరఁ జంద్రిక శిఖం శ బ్రాపించె నీక్షించితే.

129

అ. ఇట చంద్రికను విరహిణియగు నాయికగాఁజేసి వర్ణించుచున్నాఁడు. చంద్రిక = వెన్నెల
 యనెడు నాయిక, ఆనాయికచేయు చింతయేమనఁగా - తొవకు, దూరపునంటు = కలువతీగకు
 దూరపు స్నేహమనియర్థము - (చంద్రునకును గలువలకును ద్వీలక్షయోజన వ్యవధానమని భావము)
 రేమగువపొందు = రాత్రియను కాంతితోడి కలయికయు, పూర్వపక్షంబు = నిలుకడదేని దనియ
 ర్థము. (శుక్లపక్షమందే యోగమనిభావము. 'అన్యస్యాక్వచిద్భవేచ్ఛాన్యా' అను సూత్రముచేత సప్త
 మ్యర్థమునఁ బ్రథమ.) తారారుచి = (అశ్విన్యాది) తారలయందలి రుచి అనఁగా అభిరతి, మద్వి
 భూతి = నాపెంపు సొంపుచేత, వస్తుఆవు = వ్యర్థమగునని యర్థము - (రుచియనఁగాఁ గాంతి
 యు గనుక వెన్నెలవలనఁ జక్కలుకాంతి రహితములగుచున్న వని భావము.) అదిగాక = అదియు
 నుం గాక, వారికి = ఆకుయదాదులకు, అజ్జాటితోడ, ఏ అవినాభావము = ఏమి ఎడతెగనికూటమి,
 నాకుఁగాక = నాకే చంద్రునితోడి వీడ్చుటలేమి - కలువతీగకును రాత్రికిని తారలకును చంద్రుని
 తోడి రాకపోకలుగలుగవు. వెన్నెలకే చంద్రుని వీడకుండు రాకపోకలని తాత్పర్యము. అని చంద్ర
 పాయవేళ = చంద్రుఁడు పాసిన సమయమందు - మృతుండుకాఁగాననుట - (అస్తమింపఁగా నని
 భావము) ప్రదీపవిపాండుద్యుతిపేర = దీపములయొక్క మిక్కిలి తెల్లకాంతియనెడు మిషచేత,
 శిఖిప్రాపించెను = అగ్నినిబొందెను - అనగా సహగమనముచేసెను, ఈక్షించితే = చూచితివా.

తొవ మొదలయినవానికి చంద్రునితో వేటుపాటు గలుగుటఁగలదు. చంద్రికకుమాత్రము వేటు
 పాటు గలుగదు. కనుక నతఁడు మృతుండుకాఁగా నతనినుండి వేటుపడియుండనిదిగాన తాను సహగ
 మనముచేసి యతనిని గూడఁబోయె ననియర్థము. దీపములందు తెల్లవాణునపుడు గలుగుతెలుపు వెన్నె
 లఁజూచుటచే నయిదిగాఁ గవివర్ణించినాఁడు. తెల్లవాణఁగా వెన్నెలతీసిపోయెననియు దీపములు
 తెల్లపాఁతననియుఁ దాత్పర్యము అలం. క్లేషమూలక కావ్యలింగము, సమాసోక్తి, అపహ్నావము.

శా. తారానన్యము పండినక గగనకే శ దారంబునం జంద్రికా

నీరం బాఱఁగఁ గోసి తద్రుచిఫలారీనీ కంబు ప్రాతర్దహ

నీరిగ్రామణి తూరువెత్తె ననఁ దోచెం దూర్పునం దెల్పు త

ద్దూరన్యస్తపలాలరాశిక్రియ నిం శ మం డేగె నిస్సారుఁ డై.

180

అ. ప్రాతర్దహనీరిగ్రామణి = ప్రాతఃకాలమనెడి పెద్దకాఁపుమిన్న, గగనకేదారంబున =
 ఆకాశమనెడు పరిమణియందు, తారానన్యము = నక్షత్రములనెడు పరిపైరు, పండినక, చంద్రికానీ
 రంబు = వెన్నెలయనెడు నీరు, ఆఱఁగా = ఇంకిపోవఁగా, గోసి = కోతకోసి, తద్రుచిఫలానీకం
 బు = ఆనక్షత్రముల కాంతులనెడు ధాన్యపురాశిని, తూరువెత్తెనక = తూరుపుదిక్కునందు తూర్పు
 రఁబట్టెనోయనఁగా - ఇట తూరుపుఅనుట తూర్పుదిక్కునకును తూరువు ధాతుకృత్తునకునుబేరు.
 తూర్పునక తెల్పుతోచెను - అనఁగా తూర్పుతెల్లవాఁతననుట, తత్... క్రియ = తూ
 ర్పైత్తినియాధాన్యరాశికి, దూర = దవృత్తంబు, వ్యస్త = ఉంపఁబడిన, పలాలరాశిక్రియ = (ప
 లాగోస్తీ) సున్నులఁ బాల్లారినరె, ఇంకుడు = చంద్రుఁడు, నిస్సారుఁడై = చేపలేనివాఁడై -
 (కాంతిహీనుఁడై యని భావము.) ఏకైక = పడమటి దిక్కునకుఁబోయెను.

పొలములందుఁ దడితీయఁగా కోతగోయుటయు కోసిన దానిని తూర్పెత్తి పొల్లను దూరము గానుంచుటయు ప్రకటము. తూర్పెత్తినచోట తెల్లగానుండునుగాన తూర్పునందుఁ దెలుపుతోఁచె నన్నాఁడు. చుక్కలు రుచిమాసెను. వెన్నెలతీసిపోయెను. తూరుపు తెల్లవాటెను. చంద్రుఁడు కాంతి దూరి పడమట నస్తమించుచుండె నని తాత్పర్యము. అలం. రూపకము. 'తూరుపెత్తెననుచో' శ్లిష్టము, ఉత్పిక్తము.

మ. సిరి నెత్తామరయింటికిఁ మగిడిరాఁ శ్ జెంతఁ ద్విజారావమా
ధురిఁ బుణ్యాహముఁ దెల్పుచున్ గురుతరుల్ శ్ దోడ్తో నటత్పల్లవౌ
దరనీహరజలంబు చిల్కఁగ నయు శ్ క్తం బొంటిమై నుండ నం
చు రథాంగంబు ద్విజాతిగాన గవయై శ్ చూపట్టె నప్పట్టునన్. 131

అ. సిరి = లక్ష్మీదేవి, నెత్తామర...రాజ్ = విడిచిపెట్టిన తామరయింటికి మరలరాఁగా నని యర్థము - (వేకువను తామరలు శోభాయుక్తములు కాఁగా ననిభావము) చెంతిఁ = సమీపమందు, ద్విజారావమాధురిఁ = (ద్విజాఁడనఁగా బ్రాహ్మణుఁడును పక్షియుఁగనుక) బ్రాహ్మణమంత్రిభూషము మాధుర్యముచేత, పుణ్యాహముదెల్పుచున్ = పుణ్యాహవాచన మాచరించునని యర్థము. (పక్షి కలకలధ్వని మాధుర్యముచేత, పుణ్యాహము=మనోజ్ఞమయిపదించును దెలుపుచుననిభావము - పుణ్యమనఁగా 'పుణ్యేమనోజ్ఞేవిహితం తథానుకృతధర్మయోః' విశ్వము. అహమనఁగా దినును) గురుతరుల్ = పెద్దలనియర్థము - (గొప్పవృక్షములని భావము) తోడ్తో = పుణ్యాహవాచనముకాఁగానే యనుట - (పక్షులుకలకలధ్వనులుచేయఁగానే యనిభావము.) నటత్ పల్లవ...జలంబు—నటత్ = (చేతి చే ఆడించుటచే) నటించుచున్న, పల్లవ=చిగురుటాకులచేత, ఉదర = కలశములోపలి, నీహరజలంబు = పుణ్యాహవాచన సంబంధియగు పన్నీరును, చిల్కఁ = చిలుకరింపఁగా - కలశములో మం త్రపూత జలముంచుకొని దానినాయి యంచున్న మామిడి మొదలగువాని చిగుళ్ల నెత్తి యాజలమునఁ దోచి యాచిగుళ్లచేఁ బ్రోక్షించుట యిటయును సంధించినది - (వాయువుచేత నటించుచున్న చివుళ్లచేత తమలోపలనున్న మంచినీరును జీలుకరింపఁగా ననిభావము - నీహరమనఁగా పన్నీరును మంచును), రథాంగంబు = చక్రవాకము, ద్విజాతిగాన = బ్రాహ్మజాతిగనుక, ఒంటిమైఁఉండఁ = ఒంటిగా నెదురుపడియుండుట, అయుక్తంబు = అనుచితము, అంచునని యర్థము - అప్పట్టునన్ = అలక్ష్మీ ప్రవేశసమయమందు, కవయై = జోడై, చూపట్టెనని యర్థము - (చక్రవాకము ద్విజాతి పక్షి కావున జన్మద్వయము గలదనియుం, ప్రాతఃకాలమున, ఒంటిమైనుండఁ అయుక్తంబునన్ కవయై-ఒంటరిగానుండుట తగదని పెంటితో జోడుగూడినదై యుండెననియు భావము.)

గ్రోత్తగా గృహప్రవేశము సేయునపుడు బ్రాహ్మణులు పుణ్యాహవాచనము తెలుపుచు కలశ మందలి మంత్రపూత జలమున మామిడిచిగుళ్లచే తోచి ప్రోక్షింతురు. ఒంటి బ్రాహ్మణుఁ డెదురు పడుట అయుక్తమని యిద్దలుగాని యంత కెక్కుడుగాని బ్రాహ్మణు లెదురుపత్తురు. ఇదియె యిట యనుసంధింపఁబడినది. ఇది లక్ష్మీ గృహప్రవేశ ముహూర్తన సంపర్కముగాఁగి పర్ణించినాఁడు, తెల్లవాఁగా కొలంకుల తామరలునికనించి శోభనొందెననియు, పక్షులు కలకలధ్వనులుసేయఁగా నాదిన మింపయి తోఁచెననియు, వేకువగాలికి కొలనితీరమున చెట్లయందలి చిగుళ్లలోన రాత్రి పడియుండిన మంచుబొట్లు తామరలపయి నొలికెననియు, చక్రవాకములు జోడుగూడెననియుఁ దాత్పర్యము. ప్రాతఃకాలమున గాలిపొలయుట ప్రకటము.

నీ. తరుణులుఁ బతులువాఁతాయనంబుల నల్లఁ, బొలయువేఁబోకటి • మలయుపవను
నింపారువోయన • నిగుహత్తు చిత్తంబులు. (విరాట ౨ ఆ. ౨౩౬)

చ. తెలతెలవాఱ నోయ్యనరు • దెంచి నికాతాంతరతాంతతాంతర

చెలువల కింపుగామెలగి • చెక్కులఁ గూరిన మార్గకుంతలా

వలి సరలంబుగా జడిసి • వాడిన నెజ్జలమీది ప్రావీరుల్

దొలగఁ బ్రభాతవాయువులు • తోఁచుఁ బురింబరిచారికా కృతిన్. (పాండురంగవిజయము.)

అల. శ్లేషాను ప్రాణితమగు నుత్పేక్ష.

చ. ఎలమి మనోజలుబుఁ డెనర యించిన జక్కవనీ మువెంటి పే

రెలుఁగునఁ బిల్చిచూడ్కిఁ గదిర యించి యెదుర్కొని మేను మేను ని

శ్చలగుణ సంగతిం బెనఁచి ర చక్రము దామర తెంకి జేర్పఁ ద

త్కలకలశంకఁబోలె విహరగంబులు వీడఁ గులాయకూటముల్.

132

అ. మనోజలుబుఁడు = మన్నుఁడనెడు బోయవాఁడు, ఎలమి = ఉత్సాహముచేత, ఎనయించిన = పొందించిన, జక్కవదీయవెంటి = (దీమఁగా నొకజాతి పక్షులను మోహపెట్టెడు కొఱకుఁ దజ్జాతిస్త్రీ) పక్షినుంచి యందులో నురులాడ్డి యుంచెడుబోను పెట్టె - అందున్న పిటయెడి యువెంటి) సక్రవాకియ నెడు దీయవెంటి, పేరెలుఁగునఁ బిల్చి = పెనద్యోతకగోబిలిచి, చూడ్కిఁ కదియించి = (అల్ల పిలువఁగా వచ్చునట్టి పోతుససాభావము = ఏమి ఎగ ఎదుర్కొని, ఈమూఁడుబోటను బ్రకృత సాధారణమని తెలియుగనున రాత్రిని నిశ్చలగుణసంగతిఁ పెనఁచి—మేనుమేను = దేహములు రెంటిని, నిశ్చలగుణసంగతిఁ జూడఁగల్గెనట్లవ నెడి నిశ్చలసూత్ర ముయొక్క కూడికచేత, పెనఁచి=ఁబండ్రింకితో పెనవైచి,ఁబండ్రింకినిగదియఁగాఁ బారవశ్యముచేఁ గలిగిన నిశ్చలత్వము నేయుట నిశ్చలమైన (గట్టి) త్రాటిచే గట్టుటగాఁ జెప్పినాఁడు, చక్రము = మగ జక్కవను, తామర తెంకి = తామరయ నెడు నివాససానమును, చేర్పఁగాననియర్థము. (ఈ యర్థ మున చక్రమనెడు పదము ద్వితీయకఁ బ్రథమవచ్చినది గనుక తామరయ నెడి పదమునందలి మొదటి తకారమునకు దకారాదేశమువచ్చినది. దామర యనఁగా నురుగట్టిన ద్రాడుగనుక దామర తెంకి జేర్పఁగానే యని యర్థాంతరము. తతో కలకలశంకఁబోలె = ఆయురిలోఁబడిన పక్షియొక్క కలకలమనెడు సందేహముచేతవలె, విహరగంబులు = పక్షులు, కులాయకూటముల్ (కులాయోనీడ ముస్తీ)యామ్ అ.) నివాససానములయిన గూండ్లను, వీడఁ = విడిచిపెట్టెను.

తెల్లవాఁడగానే రాత్రి జక్కనిపోతునెడఁ బాసియున్న వెంటి, యెలుఁగించి పిలిచియదిరాఁ గానేమాచి యెదురుకొని తనకరీరము దా. కరీరముతోఁ బెనఁచికొని వాససానముయిన తామరకుఁ బ్రవేశపెట్టెను. పక్షులసమాహారులన్నియును నెరకయి గూండ్లువిడిచి పోయెను అని తాత్పర్యము. అల. శ్లేషరూపకాను ప్రాణితమైన యుత్పేక్ష.

ఉ. పంచశరీముఖుండు తుద ర బాణమునన్ జగమెల్ల గెల్చి య

భగ్నాచితపుష్పవృష్టి మరుర దావళి నింపఁగ నిప్పు డల్లు ము

ద్రించినజాడఁ దెల్పె నురర తీ మధుపంబు పరిచ్ఛ రచ్ఛటా

కంచుకితోత్పలంబు తుద ర కచ్చునఁ జిక్కి యచంచలకృతిన్.

133

అ. పంచశరీముఖుండు = అయిదుబాణములుగల మన్నుఁడు, తుదబాణమునన్ = (అరవింద మతోకంచ మూతంచ నదిమల్లికా, నీహోత్పలంచవంచైతే పంచబాణస్యసామకా? అ. అన్నట్లు) నీహోత్పలము (నల్లగలు) అనెడు కడపటిబాణముచేత, (లేక మన్నుఁడు అరవిందము మొదలయిన బాణములు నాలుగును బ్రయోగించినపిదపఁ బ్రయోగించు బాణముగాన తుదబాణ మన్నాఁ డనియఁ దెలియునది.) ఇందుల కను రూపముగా.

క. కూడుడిగించునశోకము, వాడించును మల్లెవిరి వివర్ణతఃజేయుం

జూడఁగఁజూతము తలఁపఁజే, జోడించుం దమ్మి నంపఁ జూచుంగలువల్.

అనియున్నది. కావుననే సర్వజ్ఞుడయిన యమరసంహుఁడు నీయభిప్రాయమునే మున్నిడికొని నల్లగలువను దుదనుజెప్పినాఁడు. అట్టి నీలోత్పలబాణముచేత, జగముఎల్లఁ గెల్చి—(అనఁగా రాత్రియందే తనకు నుద్రేకమును రాత్రియందే నల్లగలువలకు వికాసమును గనుక నల్లగలువలచేతనే) 'ప్రపంచమంతయు జయించి, మరుదావళి' = ('మరుతౌపవనామరా అ. అన్నట్లు మరుత్తనఁగా వాయువును దేవతయు) దేవతాసమూహములని యర్థము (వాయుసమూహము లని భావము.) అభ్యంతరపుష్పపుష్టి = మిక్కిలియొప్పుచున్న పుష్పలవానను, నింపఁగఁ = నింపింపఁగా, కురియఁగాననుట. దేవతలు పుష్పలవాన కురియఁగానని యర్థము—వాయువులు పుష్పలుంబుఁగానని భావము, ఇప్పుడు = ఈసమయమందు, మధుపంబు = తుమ్మెద, ఉపరి ... కచ్చునఁ — ఉపరిచ్చ దచ్చటా = పయి నున్న యాకలగుంపులచేతి (అనిశేషముత్పలపరము - వస్త్ర) సమూహముచేతనని బాణపరమైన యర్థము.) కంచుకీత = కప్పఁబడిన, ఉప్పలంబు = నల్లగలువయొక్క, తుదకచ్చునఁ = చివర రేకుల కప్పఁబడి, చిక్కి—అనఁగా గొఱతేహము పుక్కిఁగఁ పించునట్లుగాఁ జివరను జిక్కికొన్నదై, అచంచల ఆకృతిఁ = నిలిపఁ జేయునోడ, అల్లులుదించినజూడఁ = నల్లగలువబాణముయొక్క అలుఁగుమీఁద చుద్ర వేసివీరిన, తెలిపెను.

పంచశీరుషుఁడని బాణములైనగులవాడు గాఁ జెప్పటచే అయినదని కడసరి బాణమనియు అనఁగా నీలోత్పల మని తెలియుచున్నది. గెలుపునొంది దేవతాపుష్పవర్షమును బయినిగురిసినపిదప బాణములతోఁ బనియేమి? దానిని గుడ్డలఁజూట్ట చుద్రవేసి మాలవైచుటే కావలయును. తుమ్మెద తుది కచ్చునఁ గదలక చిక్కియుండుటంబట్టియే మొనయులుఁగునందలి నల్లని సకాకు సాటియగుట. తేకు లొకటిపై నొకటిగాఁ గప్పయుండుట బాణముపయిచుట్టిన గుడ్డమడత లొకటిపయినొకటి యుండు నట్లు. ఛదశబ్దము వస్త్రపరమయినందులకు 'ఇథేడాద్వై' జనాచ్చచ్చునఁ' అని కాళిదాసు. ఇట కలువ మొగుడుటచే గుడ్డముగా గప్పినతేకులు గట్టిగాచుట్టిన గుడ్డమడతలవలెను, మొగుడునపుడు చిక్కికొన్నతేటి లక్కగాను చెప్పఁబడెను. అలం. పరికరాంకురము. క్లేషానుప్రాణితమగు నిదర్శన.

ఉ. తమ్మి పఠంగపత్ని తమిరదాట్చినసాండురకోరకాండముల్

గ్రమ్మి నిమిలితచ్చదిపరంపరచేఁ బ్రసవాప్తివేళ రా

నిమ్మగు వాని నొయ్యి విరియించి హేతుగుణాప్తి బాంధవ

ర్గముల నేచు తేటి పిలువకల్ వెడలెన్ సహజాసించ్చువినన్.

184

అ. తమ్మి = తామరతీగయనెడు, పఠంగపత్ని = (పఠంగమనఁగా సూర్యుఁడును పక్షియును గనుక) పక్షికాంతయని యర్థము—(సూర్యపత్నియనిభావము) తమిర్ = రాత్రియందు, (రజనీయా మిసీతమి' అ.) తాల్చిన, సాండురకోరక అండముల్ = తెల్లనిమొగ్గలనెడు గ్రుడ్లను, నిమిలితచ్చ దపరంపరచేఁ = (ఛదమనఁగా ఆకులును తెక్కలునుగాన) మొగిడినయాకుల పరంపరయనెడు-ముడుఁగుకొన్న తెక్కల పరంపరచేత, క్రమ్మి = పొదిగి, ప్రసవాప్తివేళ = విరిసిపువ్వులయ్యెడు సమయములనెడు ప్రసవకాలము, అనఁగా గ్రుడ్డునవియించునట్టికాలము, రాఁ = రాఁగానే, (స్వాదుత్పాతేపరే పుష్పే ప్రసవోగర్భహేచనే' అని విశ్వము) వానిఁ, ఆమొగ్గలననుట, ఆగుడ్లనని భావము, ఇప్పుగఁ = రెన్నగా, ఓయ్యగఁ = క్రమముగా, విరియించినఁ = విక సింపఁజేయఁగా యని తామరతీగయముగా నర్థము. ముక్కుతోఁబొడిచి గ్రుడ్డునవియింపఁగానని పక్షి

కాంత పరముగా నర్థము. ఉభయత్రలభేదాధ్యవసాయము. హేతుగుణలక్షిణ్ = హేతువయిన రాత్రి యొక్క గుణప్రాప్తిచేతి, పాంథవ... తేటిపిలుకల్ = విరహిసమూహమును బాధించు తుష్టదలనెడు పిల్లలు, సహజ అనితచ్ఛవిత్ = స్వభావసిద్ధమయిన నల్లని కాంతితోడ, వెడలెత్ = బయలుదేరును.

‘కారణగుణాహికార్యగుణానారభస్తే’ అను న్యాయముచేత కారణమగు రాత్రియందుఁ బెట్టిన కోరకాండములవలనఁ గార్యములగు తేటిపిలుకలగుచున్నవి. కారణమగు రాత్రియొక్క గుణములగు పాంథబాధకత్వమును, అనితచ్ఛచియు కార్యములయిన తేటిపిలుకలయందును జూపట్టెనని యెఱుంగునది. పక్షి కాంత తెల్లనిగ్రుడ్లను శుక్లలచేఁ బొదివి తగినకాలమున ముక్కుతోఁబొడిచి యవియించి పిల్లలను వెడలించుట నిట యనుసంధించినాఁడు. ఇట ముకుళించియుండిన తామరలు వికసించుటయు వానియందుఁ జిక్కుకొనియుండిన తేంట్లు వెడలుటయుఁ దెలియునది. అలంకృత్య రూపకమును ఉత్పేక్షయును.

చ. సమయమహర్షి బోధగుణశాలి మహోదయభూమభృద్వృతం
సమునకుఁ బ్రాగ్భూతియెడఁ ర జక్రహితుండు నశేషదేవతాం
శము నగుసూనునిం దలఁచి ర సాంధ్యమహోమయహోమవహ్ని దీ
ప్రముగ నొనర్చెఁ దారుచరుభక్త శతతాహుతిపూర్వకంబుగాన్. 135

అ. బోధగుణశాలి = మేలుకొనుటయనెడి జ్ఞానగుణముచేత ఒప్పుచున్నవాడయిన, సమయ మహర్షి = ప్రాతఃకాలమనెడి ఋషీశ్వరుఁడు, మహోదయభూమిభృత్ పఠింసమునకుఁ = గొప్పది యగు (ఉదయాస్తుపుమాఁ పూర్వపర్వతేచసమున్నతా’ మేదిని.) ఉదయపర్వతశ్రేష్ఠము అనెడు (‘భూభృద్భూమిభరతే నృపే’ అ) మిక్కిలి యభ్యుదయముగల రాజశ్రేష్ఠునకు, ప్రాగ్భూతియెడఁ = తూర్పుదిక్కునెడు ధర్మపత్నియందు, చక్రహితుండు = చక్రవాకహితుండును—(రాష్ట్ర)హితుఁ డుననియు), అశేషదేవతాంశమును = సమస్తదేవతాత్మకుఁడును—(ఆదిత్యహృదయమున నూర్చుండు సమస్తదేవతాత్మకుఁడుగుట—‘ఏషబ్రహ్మచ విష్ణుశ్చశివః సృందఃప్రజాపతిః, మహేంద్రోధనదఃకాలో యమస్సోమోవ్యాపాంపతిః (రామా. యుద్ధ.) అని చెప్పఁబడియున్నది)—(రాజపరముగా అప్పది క్షాలకాంశములని యర్థము—‘అష్టభిర్లోకపాలానాం మత్రాభిర్నిర్మితోనృపః’ అని రాజస్థాదిక్షాల కాంశుఁడనుట ప్రసిద్ధము) అగు, సూనునిఁ—(సూనుఃపుత్రేనుజీరవా’ విశ్వము.) కుమారుననుట - (సూర్యుని అనియు)తలఁచి=సంకల్పించి, ఇక్కడ నభేదాధ్యవసాయము. సాంధ్యమహోమయహోమ వహ్నిఁ = తోలుసంజయనెడు హోమాగ్నిని, తారచరు...గాఁ—తార=నక్షత్రములనెడు, చరుభక్త = హవ్యములయిన పక్ష్యాన్నములయొక్క, శతతాహుతి = నూలువేల్పుటలు, పూర్వకంబుగాఁ = ముందుగలుగునట్లుగా - నక్షత్రములనెడు హవ్యాన్నపు మెతుకులను వందలకొలదిని మున్ను వేల్చియనియర్థము. [నక్షత్రములను తెల్లనియన్నపుమెతుకులుగా రూపించుట.

మరునకొసంగ...నితోడుభక్తముఁ.

హరిహయదిబ్బభస్మలనునం బలి చల్లిపటాంకముఁపరూ

త్కరభరితంబునై వెలుగఁ గాంచిసుధానిధి నెత్తె నర్తజిత్.

అని మనుచరిత్రము. దీ ప్రముగనొనర్చెఁ = ప్రకాశమగునట్లుగాఁజేసెను.

భక్తమనఁగా ‘భిస్సాస్త్రీ’భక్తమనోఽన్నమ్’ అని అమరుఁడు. మేలుకొనుట యనెడు పరిజ్ఞానముచేత నొప్పుచున్న ప్రాతఃకాలమనెడు ఋషీశ్వరుఁడు మహత్తయిన యుదయాచలేంద్ర

మనెడు మహాభ్యుదయముగల రాజశ్రేష్ఠునకుఁ బ్రాగ్జితయనెడు ధర్మపత్నియందుఁ జక్రవాకహితుఁ డును సమస్తదేవతాత్మకుఁడును నయిన సూర్యుఁడనెడు రాష్ట్రహితుఁడును నప్తదిక్పాలకాంశమును నయిన కుమారుఁడు గలుగునట్లుగా సంకల్పించి సంధ్యారాగమనెడు హోమాగ్నిని నక్షత్రములనెడు హవ్యాన్నకతములను ముందుగావేల్చి ప్రకాశించునట్లు చేసెను - అనఁగా పుత్రకామేష్టి చేసెనని తాత్పర్యము.

సంజకంజాయలోఁ దోఁగియున్న చుక్కలను, హోమాగ్నిలో వేల్పునన్నపు మెతుకులుగాఁ గవిరూపించినాఁడు. దీనినే పెద్దన 'స్ఫురదరుణప్రభావధిక శోణితసిక్త సిలోడుభక్తముక్' యని విరహాలరక్తముతోఁగూడిన యన్నపుమెతుకులుగా రూపించినాఁడు. నక్షత్రములను అన్నమువలె వేల్పుటంబెప్పటచే అగ్నియందుఁ జల్లఁబడిన యన్నపుమెతుకులవలె చుక్కలు చెల్లచెదరైయుండుట అనఁగాఁ జాక్కలు చాలవఱకు దాటుట వ్యంజితము. తెల్లవాఱఁగా తూర్పుదిక్కున నుదయవర్వత మందుఁ గొన్నిచుక్కలు చెల్లచెదరుగాఁ జూపట్టఁగాఁ దొలుసంజ మిక్కిలిమెఱయుచు సూర్యోదయ ముపస్థితమగుట సూచించుచుండెనని ఫలితార్థము. అలం. శివ్రూపకము.

మ. కుముదాధారవిహారముల్ కమల కర్ణస్లోజాల కంభోజగే

హము మూయం దెఱపింతు వేగ నని వామాలోకమున్ మాటి యా

సమయోపేంద్రుఁడు దక్షిణాక్షిఁ దెఱచెన్సంజాతరాగానుబం

ధముతో నా విధుఁ డేగెఁ బ్రాద్దు పొడిచెన్బంధూకబంధుచ్ఛవన్. 136

అ. కమల = లక్ష్మీదేవి, కుముదాధారవిహారముల్ = (కుశబ్రము 'గోత్రాశుః పృథివీ పృథ్వీ' అ. అని భూమికి చెల్లునుగాన తనసవతియైన) భూదేవియొక్క ప్రీతికి నూతనయైన అనఁగా ప్రీతిప్రేరితములయిన విహారములని యర్థము—(కుముదములనఁగా కలువలును గనుకఁ గలువలకాధారములయిన విహారములని భావము), కర్ణస్లోజాలక = చూడనోపక - చూచియొర్వఁజాలకయనుట. అంభోజగేహముమూయన్ = తామరయింటివాకిటిని మూసికొనఁగానేయని యర్థము. చూపొపనివారు తక్కిన వారల పెంపుసాంపుతోడి విహారమును జూడలేక యింటిలేలుపుమూసికొనుట వాడుక. (రాత్రియందు తామరలు ముకుళించుచున్నవని భావము) వేగన్ తెఱపింతునని = శీఘ్రముగా తెఱచునట్లు చేయుదునని యర్థము. (వేగన్ = తెల్లవాఱఁగానే, తెఱపింతునని = విరియఁజేయుచునని భావము.) అసమయ ఉపేంద్రుఁడు = ప్రాతఃకాలసమయమనెడు మహావిష్ణువు, వామ+అలోకమున్ = ఎడమ కన్నను, మాటి=మగసి, సంజాతరాగానుబంధముతోన్ = పుట్టిన యెడతెగని యనురాగముతో, దక్షిణాక్షిన్ = కుడికన్నను, తెఱచెన్ నాన్ = తెఱచినాఁడోయన్నట్లుగా, విధుఁడు=చంద్రుఁడు, ఏగెగె=బోయెను, శ్రుంకెననుట. బంధూకబంధు-భవిన్ = మంకెనపూవునకు చుట్టమయిన (అనఁగా ఎఱ్ఱని) కాంతితో, ప్రాద్దుపొడిచెన్ = సూర్యుఁడుదయించెను. అలం. శ్లేషానుప్రాణితమైన యుత్పేత్తి.

సవతి పెంపుసాంపుగ మగనితోఁ దిరుగుచుండుట చూడనోపక స్త్రీ యిల్లుమూసికొనుట ప్రకటము. విష్ణువునకు చంద్రుఁడు ఎడమకన్ను, సూర్యుఁడు కుడికన్ను. ఎడమకన్ను మూసెనఁగా చంద్రుఁడుశ్రుంకెను. కుడికన్ను తెఱచెనఁగా సూర్యుఁడుదయించు నట్లుచేసెను. ఎందులకు? తన యిల్లాలయిన లక్ష్మీయింటిని దెఱపించుటకు-అనఁగా సూర్యునికిరణపు సోడుచే తామరను వికసింపఁ

జేయుటకని భావము. అనురాగము అరుణముని కవిసమయము. మంకెన పూవువంటి కాంతితో నుదయ సూర్యుడు చూపట్టుటచే అనురాగముతోడ అనగా తద్వ్యంజకమయిన యరుణవర్ణముతోఁ గుడికన్ను దెఱచెనన్నాడు. దృష్టికి ననురాగయుక్తత్వము.

‘కాకతిష్ఠపతేర్దృష్టి రనురాగతరంగితా లగ్నా కల్పారమాలేవ వధ్వాస్తుంగ కుచవద్యయే.’ అని ప్రతాపరుద్రీయము. చంద్రుడ స్తమించెను. సూర్యుడెఱ్ఱిని బింబముతో నుదయించెను. తామరలు వికసించెనని తాత్పర్యము.

శా. ఓచామీకరచారుగాత్రి నిను గోత్రోత్తంసముక్ వేడి నే
డాచేదిక్షితిపాల శేఖరునితో శ హత్తింపగా వచ్చు త
త్ప్రాచీభ ర్తకుఁ బట్టుపట్టుగొడుగు శ భానుండు దోషం బ్రభా
వీచుల్ తద్గతరత్నగుచ్ఛముల తీర్పిం బొల్పెఁ బ్రాంతంబునన్.

137

అ. ఓచామీకరచారుగాత్రి = (చామీకరం; జాతరూపం మహారజత కాంచనే) అ) బంగారపు కణికవలె సోగనయిన దేహముగలదానా - గిరికా, నినుక్ గోత్రోత్తంసముక్ వేడి = నిన్నిచ్చునట్లు పర్యతశ్రేష్ఠుడయిన కోలాహలని యాచించి (ఇట వేడుధాతువు ద్వికర్తృకము), నేడు, ఆచేది...నితోడ = చేదిదేశపు రాజోత్తముడయిన యావసురాజుతో, హత్తింపగా = నిన్ను గూర్చుటకై, వచ్చు = సచ్చుచున్న, తత్ ప్రాచీ భ ర్తకు = తూర్పుదిక్కునకు నాధుడయిన యింద్రునకు - [కన్నెనడుగవచ్చు వారు సభార్యులై వచ్చుటగలదు. కాన ప్రాచీభ ర్తయనుట. కాదేని ప్రాచీయందు సూర్యుడు పట్టుగొడుగు పట్టినట్లు తోచుటచే ప్రాచీభ ర్తయనుట సాధి ప్రాయము.] పట్టు = పట్టినట్టి, పట్టుగొడుగు = ఎఱ్ఱపట్టు గొడుగోయన్నట్లుగా, భానుండు = సూర్యుడు, తోడ = కనబడగా, ప్రభావీచుల్ = కాంతుల యలలు, అలలవలె చాగివచ్చుచున్న యెఱ్ఱిని కాంతులు, ప్రాంతంబున = దాపున, తద్గతరత్న గుచ్ఛముల తీర్పిం = అసూర్యుడనెడు గొడుగు నంటియున్న కంపుమణుల గుత్తులవలెనే, పొల్పె = ప్రకాశించెను.

‘నినుక్ గోత్రోత్తంసముక్ వేడి, ఇటవేడుధాతువు ద్వికర్తృకము. ప్రాచీభ ర్తగావుననే యింద్రునకుఁ బ్రాచీ యందు సూర్యుడను గొడుగు పట్టుట. ‘రత్న’ రత్నములు సామాన్యముగా వ్యవహరించునపు డరుణములుగా గ్రహించునది. ఎఱ్ఱపట్టుగొడుగు సూర్యుడు. దానికి వ్రేలఁగట్టిన కంపుల జాలరులు ప్రభావీచులని తెలియునది. నిన్నిచ్చునట్లు వేడుట ‘గోత్రోత్తంసముక్’ అని ఉత్తంస శబ్దముచే నాయక యాభిజాత్య స్ఫురితము. చేదిక్షితి పాలశేఖరుడని శేఖర శబ్దముచే నాయక యత్యనురూపము వరప్రాప్తిరూపమున సభాగ్యము ధ్వనితము. ప్రాచీభ ర్తకు = ప్రాచీ తనమగనికిఁ బట్టుపట్టు గొడుగువలె సూర్యుడన్నాడనుట. అల.రూపకమునకు ఉపమకనంకరము.

క. అని విన్నవింపచుటయుఁ గ్రొ, న్ననపానుపు డిగి ప్రసన్ననలినానన దా

ననఘ దినాననకృత్యము, లొనరించి గుర్తు భజించి శ యుండెం బ్రీతిన్.

138

అ. ...విన్నవింపచుటయు = చెలికత్తె విజ్ఞాపనముచేయగా, క్రొన్ననపానుపు = పూలపెద్ద, ప్రసన్నన లినానన = కలకదేతిన తామరవంటి మొగముగలది, తాను = అగిరిక, అనఘ...కృత్యములు — అనఘ = నిర్దుష్టములయిన, దినానన = అహర్నామందలి - ప్రాతఃకాలమందలి, కృత్యములు = కరణీయములు, గుర్తు = తండ్రియైన కోలాహలని.

—◆◆◆ ఆశ్వాసాంతము. ◆◆◆—

మ. అధరీభూతజయంత కంతుకుసుమారాకార ! రాకారజ
స్యధికో త్రేజితరాజ బింబరుచిధారాధార ! రాధారమ
ణ్యధినాథాఽఘ్రిసరోరుహ ద్వితయ సేరవాచారి ! వాచారమా
మధురాశేష విశేషభూషిత సుధీరమందార ! మందారతా.

139

అ. అధరీ...కార—అధరీభూత=క్రిందుపఱుపఁబడిన, జయంతుఁడు, కంతు=మన్నఁగుఁడును
గల, సుకుమార = మెత్తని, ఆకార=రూపముగలవాఁడా, రాకా...ధార—రాకారజనీ=పున్నమ
రాత్రిచేత, అధిక=మిక్కిలిగా, ఉత్త్రేజిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, రాజబింబ=చంద్రబింబముయొక్క,
రుచిధారా=కాంతిప్రవాహములవంటి లావణ్యధారలకు, ఆధార = ఆస్పదమయినవాఁడా-అనఁగా
చంద్రబింబమునందలి లావణ్యమువంటి లావణ్యముగలవాఁడా యనుట, రాధారమణీ=రాధికాకాంత
యొక్క, అధినాథ=ప్రాణనాథుఁడయిన కృష్ణునియొక్క, అంఘ్రిన... సేవా=అడుగుదామరల జం
టను కొలుచుటయే, ఆచార=ఆచరణముగాఁగలవాఁడా, వాచా...దార—వాచారమా= వచోలక్ష్మి
యొక్క, మధుర=ఇంపయిన, అశేషవిశేష=సమస్త విశేషములచేత, భూషిత = అలంకృతులయిన,
సుధీ=విద్వాంసులకు, మందార=కల్పవృక్షమైనవాఁడా=అనఁగా వారి వాంచితార్థముల నిచ్చువాఁడా
యనుట, మందారతా-మంద=అలసులందు, అరతా=ఆసక్తిలేనివాఁడా, అని కృతిపతి సంబోధనము.

క. అబ్రాశిధీర ధీరచి, తబ్రాహ్మీధ వవివేక శ తరుణచరణ భా

గి బ్రామశరణ పకలక, కు బ్రామాభరణకరణ శ గుణసంభరణ.

140

అ. అబ్రాశి ధీర=జలరాశివలె-అనఁగా సముద్రునివలె, ధీర=తొనఁకనివాఁడా-గంభీరుఁడా
యనుట, ధీ...వివేక—ధీ=స్వబుద్ధిచేత, రచిత=చేయఁబడిన, బ్రాహ్మీధవ=సరస్వతి పెనిమిటియైన
బ్రహ్మయొక్క, వివేక=యుక్తాయుక్త పరిజ్ఞానము గలవాఁడా - అనఁగా వివేకమందు బ్రహ్మసమా
నుఁడా యనుట, తరుణచర...శరణ—తరుణచరణభాక్ = మృదువులయిన యడుగులను బొందిన-
నీయడుగులకుఁ బ్రణతుఁడయిన, ఇబ్రామ=ఇభరామ్ అనుతురకరాజునకు, శరణ = రక్షకుఁడయిన
వాఁడా, పకల...భకణా—సకల=సమస్తమయిన, కకుభ్రరామా=దిక్పాంతలకు, ఆభరణకరణ=
అలంకారములను జేయునట్టి, గుణ=గుణములను, సంభరణ=లెస్సఁగా భరించినవాఁడా-ఇతనినుగుణ
ములు దిక్కులందెల్ల సొంపుగా వెలుంగుచున్నవనుట. 'దిశస్తు కమభఃకాష్టాః' అ.

మాలినీ. పరిచితకరహటి శ ప్రాప్తకర్పూర వీటీ

విరుత కటకలాటీ శ విశ్రుత స్వర్ణ శాటీ

స్థిరవిజయ కిరీటీ శ తిమ్మమా గర్భపేటీ

వరమణి నిభధాటీ శ వల్లుధారాట ఘాటీ.

141

అ. పరి...వీటీ—పరిచిత=పరిచితురాలయిన, కరహటి = కరహటిదేశ స్త్రీచేత, ప్రాప్త =
పొందఁబడిన, కర్పూరవీటీ=కపురవీడముగలవాఁడా, విరుతకటకలాటీ - విరుతకటక=ఝుణఝుణ

వ ను చ రి త్ర ము

యని మొరయుచున్న కడియములుగలిగిన, లాటీ = లాటదేశ స్త్రీచేత, విశ్రుత = తెలియబడిన, స్వర్ణకాటీ = దానిబంగారు పైటవలుగలవాడా, స్థిరవిజయకిరీటీ = నిలుకడయైన గెలుపునందు అర్జునుడయినవాడా, తిచ్చమాగర్భపేటీ = తిచ్చంబయొక్క గర్భమనెడు పెట్టెకు, వరమణినిధి = మేలిమాణిక్యమునంటివాడా, ధాటీ... ధారాళఘోటీ-ధాటీ = దాడియందు, ఐల్లు = సుందరమయిన, ధారా = అశ్వగతి పంచకముచేత, అట = సంచరించునవియు నగు, ఘోటీ = గుఱ్ఱములుగలవాడా - లేక, ధారాట = ధారాటదేశసంభవములయిన - ఇవి 'ధార్యాడ్' అనబడును, ఘోటీ = అడుగుఱ్ఱములుగలవాడా, అనగామాడువాను గుఱ్ఱములుగలవాడా యనుట. ధారాశబ్దము దేశవిశేష వాచకముగా, బాప్లిక పారసీకశక ధారారట్ట ఘోట్టాణుల్' (అముక్తమాల్యద.)

గద్యము.

ఇది శ్రీరామచంద్ర చరణావింద వందన పవననందన ప్రసాదసమాసాదిత సంస్కృతాంధ్ర భాషాసామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధకవితా నిర్వాహక సాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ ప్రణీతంబయిన వనుచరిత్రంబను మహా ప్రబంధంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

(క్రిమిచక్ర) పరబ్రహ్మజేనమః.

వసుచరిత్రము నవ్యాభ్యాసము.

పంచమాశ్వాసము.

సదృశ వేంగళాంబా

భాసురలాక్షాంఘ్రి శంఖ శివదృశుభాంక

ప్రాసాదకేళిరసిక సు

ధీ సన్నత గుణనికాయ శి తిరుమలరాయా.

1

అ. క్రి...రసిక—క్రిసదృశ = లక్ష్మీసమానురాలయిన, వేంగళాంబా = వెంగళమయొక్క, భాసుర=ప్రకాశించుచున్న, లాక్షా=లక్షకచేత, రంజిత=రంజింపఁబడిన- రంగువేయఁబడిన, అంఘ్రి =పాదములందలి, శంఖపద్మ=శంఖములను పద్మములను సూచించు, శుభాంక = శుభచిహ్నములుగల- అనఁగా నెఱ్ఱనిశంఖములు పద్మములుంబోని మ్రుగ్గులచేత - అనఁగా మ్రుగ్గులచేత నలంకృతము లయినట్లున్న, ప్రాసాద=మేడయందలి, కేళీ=క్రీడయందు, రసిక=రసికుడయినవాఁడా. ఇటు వస్తువుచేత నలంకారధ్వని. (ఈవిధముననే పెద్దన.

‘తిరుమలదేవీ చరణో, దరలాక్షా కల్పకల్పిత స్థలకమల

స్ఫురదిందీవర బంధుర, హరిహయ మణిపలయకూటంహర్ష్యవిహారి’

అని కృష్ణరాయలకుఁ జెప్పినాఁడు) సుధీ, సన్నత గుణనికాయ = విద్వాంసులచేత పొగడఁబడిన మగుణసమాహమగలవాఁడా, తిరుమలరాయా=తిరుమల దేవరాయా, ఆశ్వాసాదిసం బోధనము.

తే. అవధరింపుము శౌనకార్యదృశుల సన్న, నీంద్రులకు రామహర్షణియిట్టులనియె నాత్మకన్యోవలాలనాశ్రయ త్తవృద్ధయఁడై హిమాహార్యసుతుఁడున్న శ్రయవనరమున.

అ. అవధరింపుము=చిత్తగింపుము, శౌనక ఆదిఅఖిల సన్ననీంద్రులకు = శౌనకుఁడు మొదలయిన సన్న మునిశ్రేష్ఠులకు, రామహర్షణి=కోమహర్షణు పుత్రుఁడయిన సూతుఁడు, ...హిమ+ఆహార్యసుతుఁడు=హిమవంతుని కోమారుఁడయిన కోలాహలుఁడు, ఆత్మీ...యఁడై—ఆత్మకన్యా=తనకూతురయిన గిరికయొక్క, ఉపలాలన = బుజ్జగించుటయందు, ఆయత్త=అశీనమయిన, హృదయఁడై = మనస్సుగలవాఁడై - తనకూతును బుజ్జగించుట మిక్కిలి యానందకరియగుట. మీది కన్యాయము.

సీ. తొలుదొల్లఁ బారిజాతలతాంతమాలికా, పవనంబు ఘుమ్మునఁబరిమళించె
నావెన్న నాకాండీకాభగర్జురృటి, ఋభుమందుభుల్లుభుల్లుభులుమనియె
నాపిమ్మట వియచ్చరీపాణివల్లకి, గుంభస్వరంబులు శ్ర ఘుమ్ము రనియె
నాపిదప నఖండ్రమై దండిమై నొక్క, దివ్యతేజము ధీగర్జిగ వెలింగె
తే. జదల నొకకొంత సేపునరీది విమాన, పంక్తి మనియును వీరు దిక్పాలురనియు
మునులనియు లేఖభామిను శలనియు నవనిఁ, గలజనులకద్భుతంబుగాఁగ ననయ్యె.

అ. తొలుదొల్లఁ = ముందుముందుగా, పారి...పవనంబు = పారిజాత పూదండలగాలి, ఆకాం
డిక...ర్భటిక — ఆకాండిక = ఆకస్మికమయిన, అభ్ర = మేఘములయొక్క, గర్జు అర్భటిక = ఉలు
ముల యార్భటమువంటి యార్భటముచేత, ఋభుమందుభులు = దేవతలమందుభులు, వియచ్చరీ...
స్వరంబులు—వియచ్చరీ = దేవతా స్త్రీలయొక్క, పాణి = చేతులందలి, వల్లకి = వీణలవలన, గుంభ =
కల్పితములయిన, స్వరంబులు = పద్మపంచమాది ధ్వనులు, అఖండమై = అవిచ్ఛిన్నమై - మిక్కిలి నిండు
కొన్నదై యనుట, దండిమై = బలమగునట్లుగా, ఒక, దివ్యతేజము = దివ్యమయిన కాంతి, చదలక =
ఆకాశమందు, లేఖభామినులనియు = వీరు దేవతా స్త్రీలనియును, అవనికీ = భూమియందు, అద్భుతం
బుగా = ఆశ్చర్యమగు నట్లుగా.

మొదట పారిజాతపుష్పవృక్షవాసన, పిదప దేవదుంధుభులధ్వని, పిమ్మట అప్పురల వీణారవము.
అవ్వల 'మేలివెలుతురు. పిదప విమానములును దిక్పాలురును దేవతా స్త్రీలును అని ఇంద్రాగమననూచ
కమైన బలంగము తెలియునది.

క. హరిముఖ హరిదీశానులు, హరిహయ సామజవిమాన శ్ర హరిహరిణాక్షీ

హరిముఖ ముఖులును దోఁవఁగ, హరిహరి యంబరము చిత్రమై విలసిల్లెన్. 4

అ. హరిముఖ = ఇంద్రుఁడఁ మొదలయిన, హరిత్ + ఈశానులు = దిక్పాలురును, హరిహయ...
ముఖులును—హరిహయసామజ = ఇంద్రుని యేనుఁగయిన మైరాపతమును, విమాన = విమానమును,
హరి = గుఱ్ఱమును—ఉచ్చైశ్శవమును, హరిణాక్షీ = అప్పురః స్త్రీలును, హరిముఖ = అశ్వముఖులయిన
గుంధర్వులును, ముఖులు = మొదలయినవారును, హరిహరి ఇది యాశ్చర్యపూర్వకమయిన హరిస్తరణ,
అంబరము = ఆకాశము, చిత్రమై = చిత్రువు వ్రాయఁబడిన దానివలె, విలసిల్లెను = హరిశబ్దమునకు 'హరి
ర్వాతార్క చంద్రేంద్రయ మోపేంద్రమరీచిషు, సింహాశ్వకపిభేకాహి శుకలోకాంతరేషుచ' అని
విశ్వము.

మ. ప్రబలాకారముతో గిరీశశిరముం శ్ర బ్రాపింపఁ బెన్తఁగ నాఁ

గ బెడంగయ్యె జనాపవాద మిది యుక్తం బొనె నా కంచుఁ దా

నబలాకారముఁ బూనిచయ్యెన గిరీశవాప్తికీ వచ్చె న

వ్యిబుధేంద్రావగ పద్మపాదపదవీ శ్ర విన్యస్త భృంగాక్షియై. 5

అ. అవ్యిబు థేంద్రావగ = అదేవద - ఆకాశగంగ, ప్రబలాకారముతో = ప్రబలమయిన
హాపముతోడ, గిరీశశిరముం బ్రాపింపఁ = కైలాసపర్వతమైన శివునియొక్క తలపై నెక్కినందున, పెన్
తఁగనఁగె = పెద్దగయ్యెని యనునట్లుగా, జనవాదము = నింద, బెడంగయ్యె = అతిశయించెను,
ది = ఈజననింద, యుక్తంబెనాకుఁ అంచుఁ = నాకుఁ దగునాయని, తాను, అబలాకారముతో

పూని=ప్రబలముకాని యల్పాకారమును వహించి, చయ్యనక, గిరిశావాప్తికి=గిరిశునిఁ జెందుటకు, పచ్చెనని యర్థము - అబలాకారము = స్త్రీరూపమును దాల్చి, పర్వతశ్రేష్ఠుడయిన శోలాహలునిఁ గరపచ్చెనని భావము. ఎట్లు పచ్చెననఁగా, పద్మపాద...గాక్షియై—పద్మములవంటి పాదముల యందు ఉంపఁబడిన తుమ్మెదలవంటి నేత్రములు గలదై యని స్త్రీపరమయిన యర్థము. పాదముల వంటి పద్మములం దుంపఁబడిన కన్నులవంటి తుమ్మెదలు గలదైయని యాకాశగంగాపరమైన యర్థము.

ప్రబలాకారమున గిరిశశిరమును ప్రాపించుటచే తాఁగయనినంద. దాని నుడుపుటకై అబలాకారములతో గిరిశప్రాప్తికి వచ్చినదనుట. బెడంగు శబ్దమిచ్చట నతిశయపరముగా గ్రహించునది. గంగయు శోలాహలునికడకు వచ్చెనని తాత్పర్యము. అలం. ఉత్పేక్ష.

సీ. తవిలి యర్ధపులాయిరతమున జోడనఁజూపు, నోడ జేజేరాచర తేజి డిగియెఁ

దులకించు మొనవేలెఁ ర దలవంచుకొన్న వ,న్నియమిఱ వేల్పుకరన్నియలుడిగిరి

కరఘాతపతదబ్ధిఘట. ముఱ్ఱుకొనఁజిమ్ము, తమి దోనెడొగ్గి చొరదంతిడిగియె

రేచకాభ్యాస సంసూచకాత్మీయ చా, తురిఁజేసి బాసవా ర్తరలు డిగిరి

తే. గిరిగరుచ్చేదిముఖ వియరచ్చరుల యుచిత, గమనకథనకటాక్ష రేఖా గుణముల

వెంబడిన దివ్యరథకదంబంబు డిగియె, ఎసుధ నుద్గీవులై యెల్లరవారుఁజూడ. 6

అ. తవిలి=అంటి, అర్ధపులాయిరతమునక = మండలగతి విశేషమందు, జోడనక చూపు నోజక=ధౌరితకగతి కనఁబఱచునట్లుగా - అనఁగా కావాదిరిగినట్లుగా, జేజేరాచరేజి = ఇంద్రుని గుఱ్ఱము - ఉచ్చైశ్శృంగము. క్రిందికి దిగెను. అల. ఉత్పేక్ష.

తులకించు మొనవేలె = తలతలమనుచున్న కాలిబాటన వ్రేలియందు, తలవంచుకొన్న వన్నియ=తలవంచుకొని యున్నదంబు, మిఱవ=అతిశయింపఁగా-తలవంచుకొన్న తీరు నిద్రమయిన కాలి బాటనవ్రేలియందుఁ బ్రతిబింబించుచుండఁగా వేల్పుకరన్నియలు అప్పరసలు డిగిరి. మొనవ్రేలికై తలవంచుకొనుట స్త్రీలకు స్వాభావికమైన ఛేష్టావిశేషము.

కర...ఘట = కర=హిందముచేత, ఘాత=చివ్వుంబడి, పతిత్=పడుచున్న, అబ్ధిఘట=చుట్టులగుంపును, కొమ్మకొనక=చంతపు మొనచే, చిమ్మతిమి = క్రుమ్మిచిమ్మివై య తమకముచేత, చొరదంతి=చతుర్దంత దంతావళము, దోనెడొగ్గి=క్రిందికి మోఁకరించుకొని, దిగెను. ఏనుఁగులకు కాలఁ దాఁచి పడినదానిని మోఁకరించుకొని కొమ్మలఁ గ్రుమ్ముట స్వాభావికము - పడుచున్న మేఘమును జిమ్ముటంబట్టియు చిమ్ముటకయిన 'తమి' బట్టియు, అవతరణలాఘవమును త్వరాతిశయమును వ్యంజి తములు. అల. ఉత్పేక్ష.

రేచకా...జేసి—రేచక+అభ్యాస = ప్రాణవాయువును అహోముఖము సేయుటయందలి అల వాటును, సూచక=తెలుపు, ఆత్మీయచాతురిఁజేసి=తమ చాతుర్యములన, బాసవాల్తరలు=వాక్కులే కత్తులుగాఁగల - అనఁగా మాటలచేతనే కత్తిచేయు పనిచేయు, మునులు డిగిరి = మునులు మిక్కిలి నేరుపుతో డిగిరి. ఆనేరుపువారికి రేచకాభ్యాసమును సూచించెననుట. రేచకము నభ్యసించుచు జతురముగా డిగిరనుట.

గిరి... వెంబడిన—గిరిగరుత్ ఛేది=కొండలఁకొక్కలు క్రుంచుదేవేంద్రుఁడు, ముఖ=మొదలయిన, వియచ్చరులు=వేవలయొక్క, ఉచితగమన=తగినపోకను, కథన=చెప్పనట్టి - తెలుపునట్టి యనుట, కటాక్షరేఖా = క్రేగంటిచూపుల బంతుల నెడు, గుణముల=త్రాళ్లయొక్క, వెంబడిన=

వెంటనే, దివ్యరథ కదంబంబు = దివ్యవిమానముల సమూహము, దిగెను. వసుధ = భూమియందు, ఎల్ల వారును, ఉద్గీర్ణులై = మెడయెత్తినవారయి, చూడక = చూచుచుండకగా—పయిని చెప్పబడిన పన్నియు దిగెనని సంబంధము.

దివ్యరథములు, దేవతలు పలనినడగా పోవలయునని నిగిడిన కడగంటిచూపులచే సైగచేయఁ గా ఆచూపులచాలు వెంటనే—అనఁగా ఆచూపులు నిగిడినవంకనే, వానితోఁబాటిగనే గమ్యస్థానమును జేరుననుట. చూపులు నిగిడినవంకకు నవి చేరునంత వడిగానే రథములును జేరుననుట. ఎట్లు? అవి 'దివ్య' ములుగాన-లేక వానికిఁబూన్చిన యశ్వములు దివ్యములగుటం జేసియేని-మఱియునెట్లు 'గుణములు' త్రాడుకట్టి యొకదాని నీడువఁగానవి యిటునటు తప్పిదాఱినవక యీడ్చినదానినే చక్కసూటిగా వచ్చునట్లు, చూపులు నిగిడ్చినదారి నే చక్కసూటిగా చనుననుట, అసూటిగా త్రాళ్లుగట్టి యీడ్చి నంత ఋణావుగాను దప్పి దొలంగుట లేకయు నుండెనని యాశయము.

ఇటు నయ్యయ్యది స్వస్వభావాభ్యాసానుగుణముగాదిగిన వ్యాపారములను తత్తదుచిత చేష్టారూపములుగా వర్ణించుట తెలియునది.

మ. సకలామర్త్య భటాళిక్ భటుల నాశ్చందంతిక్ దంతిదే

జిక్ దేజిక్ మణిబింబదంభమునఁ దాల్చెంగాక పైవచ్చువ

జిక్ గల్పేమియు నల్కడయ్యె వసుభాత్రీభృన్నఖాగ్రంబువే

తకు బిట్టోర్చినగట్టు దా వెఱచునే ర దంభోభిభృత్కేళిక్.

7

అ. గట్టు = కోలాహలండు, సకలఅమర్త్యభటాళిక్ = సకలమైన దేవతలబంట్ల సమూహమునకు, భటుల = బంట్లను - ఇంద్రునిబంట్లకు మాటుగా బంట్లననుట, ఆశ్చందంతిక్ దంతి = ఆ తెల్లయేనుఁగునకు ప్రతిగా నట్టి యేనుఁగును, తేజిక్ తేజ = ఆయుఁచైతన్యమును గుఱుమునకు ప్రతిగా నటువంటి గుఱుమును, మణిబింబదంభమున = తనయందలి మణులయందు బ్రతిఫలించిన వాని ప్రతిబింబములకెడు మిషచేత, తాల్చెంగాక = ధరించెనేకాని—అనఁగా కోలాహలుఁ డింద్రునికిఁ బ్రతిగా వెనుదీయక భటాదినన్నావమును ప్రతిఘటించియే తీతినాడు కాని, పైవచ్చు వజ్రిక్ = తనపయి దండెత్తివచ్చుచున్న యింద్రునకని యర్థము - (తనపయిభాగమున వచ్చుచున్న యింద్రునకని భావము.) 'వజ్రి'ననుట యిటు సాధిప్రాయము. వజ్రాయుధమేకదా పర్వపక్షచ్ఛేదదక్షము. అట్టిది పూనివచ్చుచున్నగాని, ఏమియుఁ అల్కడయ్యె = ఎంతమాత్రము జడిసినవాడుకాడు. ఇంద్రునికి జడిసినవాడేని పలాయితుఁడగునే కాని నిలిచి యతనికి మాటుగా భటాదులను సమకట్టునాయనుట. ఇట్టి ధైర్యమునకు హేతువేమనఁగా, వసు... వేతకుఁ = వసురాజు కాలిగోటి మొనవలని దెబ్బకు, బిట్టు = మిక్కిలియు, ఓర్చినగట్టు = సహించిన కోలాహలుఁడు, దంభోభిభృత్ కేళిక్ = వజ్రాయుధమును ధరించిన యింద్రుని యాటలకు, వెఱచునే = వెఱవఁడనుట.

వసురాజు కాలిగోటి కడిదిదెబ్బకు నోర్చినవాడు, ఇంద్రుఁడువజ్రము పయిబడి వైచినను సరకునేయఁడనఁగా నిక నతఁడు వేడుకకు దానిని తెచ్చునపుడు వెఱచునాయని యాశయము. వసురాజు గోటిమొన వజ్రమునకంటె కఠినమనుట వ్యంజితము. వజ్రపుపోటుకే వెఱవఁడు, ఇక దాని యాటకు వెఱచునా యనుట. తానునగముల యింద్రుఁడుగాన యాదేవతల యింద్రునికి సాటిగా నెదురు చన్నాడనుట. అలం. అపహ్నవము.

చ. అమరసమాగమావిలమృతగౌఘవిలంఘనదీర్ఘధాతుచూ
ర్ణము బహువర్ణరత్నశిఖరద్యుతితో నపు డ్రభమార్గముం
గమించె నగేంద్రుఁ డింద్రశుభ్రకార్యసమాగతి కిచ్చమెచ్చి త
త్సముచితచాపచంచదువరదాధరుఁ డై యెదురేఁగుకై వడిన్.

8

టీ. నగేంద్రుఁడు = ఈపదమందలి యింద్రశబ్ద మింద్రునితో సమానకత్తును దెలుపుచున్నది. పర్వతశ్రేష్ఠుడయిన కోలాహలుఁడు, ఇంద్రశుభ్రకార్యసమాగతికిఁ = ఇంద్రునియొక్క శుభకార్యమునుగూర్చి వచ్చుటకు, ఇచ్చుకొమెచ్చి, తత్...ధరుఁడై = ఆయింద్రునికిఁ తగిన మణిచాపమునెడు ప్రకాశించుచున్న కానుకను ధరించినవాఁడై, ఎదురేఁగుకై వడిన్ = ఎదురుగాఁ బోయివాఁడో యన్నట్లుగా, అను...ర్ణము—అమర = దేవతలయొక్క, సమాగమ = రాకనుగుఱించి, అవిల=కలఁగిన, మృగఓఘ=మృగసమాహమయొక్క, విలంఘన=దాటులచేత, దీర్ఘ=పగుల్పబడిన—అనఁగా నలిగిన, ధాతు = గైరికాదిధాతువులయొక్క, చూర్ణము=దున్ను, బహువర్ణరత్నశిఖరద్యుతితోఁ = పెక్కువర్ణముల రత్నములుగల శిఖరములయొక్క కాంతితో - శిఖరములందలి పెక్కురంగుల రత్నముల పలువన్నెల కాంతులతోడననుట, అపుడు, అభ్రమార్గముఁ = ఆకాశమార్గమును - లేక అభ్రమనఁగా ('అభ్రంమేఘః' అ) 'మేఘమును గనుక మేఘమార్గమయిన యాకాశమును, కమించెన్ = ఆక్రమించెను. (అభ్రంనభస్వర్గ వలాహకేఘ' విశ్వము.)

గైరికాది ధాతుచూర్ణపటలము కోలాహలుఁడు. బహువర్ణరత్నశిఖరద్యుతి మణిచాపము. ఆపటలము అద్యుతితోడ పయికిఁబోవుట కోలాహలుఁడు మణిచాపమును గానుకగొని యెదురుపోవుటగా నుత్పేక్షించినాఁడు.

ధాతుచూర్ణము ఆకాశమునకు దట్టముగా నెగయించుటకు మృగముల 'ఓఘములు' కావలయును. అవియు నూరకపరుగైతినఁగాదు 'విలంఘన' ములుచేసిన నలిగి అంతఃకాలిరేగును. ఆ చూర్ణమును జూడఁగా కోలాహలుఁడని తోచుట అంతటిబాహుళ్యమును జెన్నత్యమునుబట్టి. ఆధూళితోఁగూడ శిఖరముపయి రత్నములకాంతులును పయికి నెగయుటకు ఆరత్నముల ప్రభాతి శయమును, ఆశిఖరముల జెన్నత్యమును వ్యంజితములు. పలురంగుల రత్నములుచెప్పట పలురంగుల మణిచాపము సిద్ధించుటకు. చాపము మణిమయమైనదిగాఁ గొనుట యింద్రునికి సముచితమయిన యుపదత్త. ఇంద్రుఁడు మణిచాప (ఇంద్రధనుర్) ధరుఁడుగఁబా.

సీ. సరసపర్జన్యసంరజ్జాధురంధరుఁడు రా, నాతెఁ గాంతారఘోర్రానలార్చి
శతకోటిదీప్తి దీప్తితకరుం డిరుదేరఁ, దరలె గుహంతరభ్రాంతరాజ

నకలజగన్నియోమకుఁడు చెంగట నిల్వ, తదలె జంతుజజాతిరవైరవివృతి
నతతసర్వర్తు నేరవితుఁడు చెంతకుఁజేరఁ, జనియెఁగేఁపికాదీనమయముద్ర

తే. యమరపతి జంగమస్థావరభివాద, నీయచరకాంబుజండు సరన్నిధియొనర్చ
ధరణిధరరాజమునఁ గల్గుతరులతాప,రంపరలు మించె బహుఫలప్రసవవృష్టి.9

అ. సరస...ధరుఁడు—(పర్జన్యడనఁగా 'పర్జన్యో మేఘశబ్దేఽపిధ్వనదంబుదశక్రయోః'
వి. అన్నట్లు ఇంద్రుఁడును మేఘుఁడునుగాన) రసికుడైన పర్జన్యసామము ధరించిన యింద్రుఁడని యర్థము, [రసము (జలము) తోఁగూడిన మేఘుఁడని యర్థాంతరము], రాన్=రాఁగానే, కాంతార...ర్చి = వనమందలి పెట్టిదమయిన యగ్నిమంట-కారుచిచ్చముంట, అతెను.

శతకోటి = (శతకోటిస్వరుశ్శంఖో దంభోలిరశనిర్వయోః' అ) వజ్రాయుధముయొక్క, దీప్తి = కాంతిచేత, దీప్తిత = ప్రకాశితమగు, కరుణు = హస్తముగలవాడు—ఇంద్రుడు, అరుదేశ్ = రాఁగానేయని యర్థము, శతకోటి = నూఱుకోట్లు-లెక్కలేనివి అనుట, దీప్తి = కాంతులచేత, దీప్తిత = ప్రకాశమానములయినవియు అగు, కరుణు = కిరణములుగల సూర్యుడు రాఁగానేయని యర్థం తరము, గుహంతరధ్వంతరాజి = గుహలయందలి చీకట్లగుంపు, తరలె = వెడలిపోయెను.

సకలజగన్నియామకుడు = మూఁడులోకములకును నియంతయైన యింద్రుడనియర్థము - సమస్త లోకములకు నియంతయైన యాశ్వరుడని యర్థంతరము, జంతుజ జాతి వైరవిహృతి = జంతువుల పలనఁ బుట్టెడు—అనఁగా మృగపక్షిప్రభృతులకుఁ గలిగియుండు, జాతి = జన్మసిద్ధమయిన, వైర = పగయొక్క, విహృతి = సాఁగుబడి, వదలెను. సర్వేశ్వరుని నియములచేత ప్రాణులకు పరస్పరము స్నేహవైరములు గలుగవు. అట్టి యతనిసన్నిధిని జాతివైరములు గలుగవయ్యె ననుట.

సతతసర్వఋతు సేవితుడు = ఎప్పుడును సమస్తమయిన ఋత్యధిదేవతలచేత కొలువఁబడు నింద్రుడని యర్థము, చెంతకుఁ చేరె, కేకిపికాదినమయముద్ర = నెమిళ్లు కోయిలలు మొదలయిన వాని వాఙ్మయముయొక్క యేర్పాటు, చనియె = పోయెను. అనఁగా నెమిళ్లు వర్షర్తువందును గోకిలములు ససంతర్తువందును గూయిడునను నియమువదలి యవియు ధ్వనులుచేసెనని తాత్పర్యము.

జంగమ—జండు = చరాచరభూతములచేత సమస్కరింపఁదగిన యడుగుఁదామరలుగల, అమర పతి = ఇంద్రుడు, సన్నిధియొనర్పె, ధరణిధరరాజమునె = ఆపర్వతశ్రేష్ఠమందు, కల, తరులతా పరంపరలు, బహుఫలప్రసవవృద్ధి = మిక్కిలుమయిన పండ్లయు పువ్వులయు కురియుటచేత, మించెను.

ఇట 'సరస... ధురంధరుడు, మొదలయిన యింద్రునివిశేషణములందు ఘోరానల మార్చుట మొదలగు కార్యముల కుపయుక్తములయిన మేఘాదిపరములగు నర్థాంతరములు నిబంధించియుండుట తెలియునది. అల. కావ్యలింగము శ్లేషానుపాణితము.

మ. పతయాళు ప్రబలప్రపాతర్షురముల్ పాద్యంబుగాఁ దిర్యగా

యతమందారతరుప్రసూనఘటనం శీ బర్చావిధానంబుగా

నతదివ్రాస్తా పలకూటదర్శనము నానారత్నపూజాసమా

గతిగా నింద్రున కన్నగేంద్రుడు నతుల్ గావించె నత్యున్నతిన్. 10

అ. అన్నగేంద్రుడు = ఆపర్వతశ్రేష్ఠుడు - శోలాహుడు, పతయాళుప్రబలప్రపాతర్షురముల్ - పతయాళు = పడుచున్న, ప్రబల = బలిష్ఠములయిన, ప్రపాత ('ప్రపాతస్తతఃభృగుః' అ) = తటములందలి, ఝరముల్ = ప్రవాహములు, పాద్యంబుగా = పాదములం దర్పించునట్టి జలములు గాఁగాను, తిర్యక్ = అడ్డముగా, ఆయత్ = విస్తరించియున్న, మందారతరు = మందారములకు దేవవృక్షములయొక్క, ప్రసూన = పువ్వులయొక్క, ఘటనంబు = ఒడఁగూర్చుట - ఆకొండయం దడ్డముగా నిగిడియున్న మందారవృక్షముల చాలు పువ్వులుకాల్చుటయనుట, అర్చావిధానంబుగా = పూజసేయుటగాను-పువ్వులర్పించుట పూజావిధానము. నత = వసురాజు పాదహతిచేవంగిన, దివ్యతీపల కూట = దివ్యములయిన ('ఉపలః ప్రస్తకేమణౌ' విశ్వము) మణులుగల శిఖరములయొక్క, దర్శనము = తోచిక, నానారత్నపూజాసమాగతిగా = పలువిధముల రత్నము లర్పించురూపమయిన పూజా విధిగాఁగాను, ఇంద్రునకు, అత్యున్నతి = మిక్కిలి ఔన్నత్యముచేతనని యర్థము - మిక్కిలి వైభవముచేతనని భావము. నతుల్ గావించె = ప్రణామములు చేసెను.

ప్రపాతర్షురములు పతయాకువులుగావుననే పాద్యములయ్యెను. మందారతరువులు తిర్యగా యతము లనుట కడుపున కడ్డముగాఁ బట్టిన పూలపుట్టికం బోలుటకు. అట్లున్నయని పువ్వుల రాల్చుట, పూజకుండు కడుపున కడ్డముగాఁబట్టిన పూలపుట్టికనుండి పువ్వులురాల్చినట్లు. కూటములు నతములగుట దానియందలి నానామణులచే నానారత్నపూజ గావించినట్లుండుటకు. ప్రబలప్రపాత ర్షురములు ఆయతమందారతరువులు, దివ్యోపలకూటములు ఇవి యన్నియు కోలాహలని 'అత్యున్నతి' తెలుపునవి. ఇంతటియున్నతి వెలయించుచునే ప్రణతుండయినాండని వైభవముయొక్కయు ఆచారములయొక్కయు ధౌరంధర్యము. మిక్కిలియున్నతుండయి ప్రణతుండెట్లని విరోధము; మిక్కిలి విభవాతిశయముతోఁగూడిన వాండనుటచే తత్పరిహరము.

తే. వెండియునగేంద్రతనయుండురవేడివేల్పు, మున్నుగావేడివేల్పులర మునులకెరఁగి గంగనలరించి క్రమమెనఁగంగఁగ్రతుభు, గంగనల నందఱమృదూక్తిరనాదరించి.

అ. ...నగేంద్రతనయుండు=హిమవంతుని కోడుకు-కోలాహలుడు, క్రమము ఎనఁగంగఁగ = పరుసవడి యొప్పునట్లుగా, వేడివేల్పు మున్నుగాఁ=అగ్నిదేవుడు మొదలుగా, వేల్పుల = దేవతలను, వేడి, మునులకుఁ, ఎఱఁగి=మొక్కి, గంగను, అలరించి=సంతోషింపఁజేసి, క్రతుభుఁ అంగనలఁ=దేవతాస్త్రీలను, మృదూక్తిఁ=మెత్తనిమాటలచేత, ఆదరించి, మిఁదికన్వయము.

ఉ. నాకులదైవతంబు లలరనాకులభూషణ మిలతాంగి మే

నాకులభూధరేంద్రుల యరనాకులనిర్మలభాగ్యరాశి మై

నాకులముద్దు కూతురు పినాకులకోడ లటంచుఁ దెల్పినా

నాకులపాలికల్ పొగడర నాకుల మొక్కఁగఁ బంపె బాలికన్.

12

అ. ఈలతాంగి, నాకులదైవతంబు = నాకులమునకు దేవతయైనది, లలనాకులభూషణము=స్త్రీసమాహమున కలంకారమైనది, మేనాకుల భూధరేంద్రుల=మేనకాదేవియొక్కయు కులపర్వత శ్రేష్ఠుండయిన హిమవంతునియొక్కయు, అనాకుల నిర్మలభాగ్యరాశి=కలఁత నొందనిదియు కల్పవృక్షులైనదియునగు భాగ్యములప్రోవు - వారిభాగ్యములకు ఫలమయినదనుట, మైనాకుల ముద్దుకూతురు=మాయన్నగారైన మైనాకపర్వతులయొక్క గారాబుకూతురు, పినాకులకోడలు=పినాకమనెడు విలుగల శివునకు మేనగోడలు, 'మైనాకుల' 'పినాకుల' అనుచోఁ బూజార్థమున బహువచనము. 'స్వాత్పాజ్యత్వ విపత్తయం మహతాఽబహుతామతా' అధర్వణకారిక. నానాకులపాలికల్ = సకల కులస్త్రీలును ('కులస్త్రీ'కులపాలికా' అ, కన్నియఁ=కూతురు - గిరికను, నాకులఁ=దేవతలను, మొక్కఁగఁ పంపెను. మొక్కధాతువు 'నాకులఁ' అనికర్తృమతో నన్వయించుటచే నిట సకర్తృకముగానున్నది. కోలాహలుడును పార్వతియును దోబుట్టువులు గనుక కోలాహలని కూతురు పార్వతికిని తన్మూలమున శివునికిని మేనగోడలని తెలియునది.

క. గురుననుమతి గురుకుచభృతి, సరి నవనలిఁగాంచి నిలుచురైలజ గనఁగా

సురలయనిమేషభావము, హరి బహులోచనతయుం గృతార్థతఁజెందెన్.

13

అ. గురు ననుమతిఁ=తండ్రియగు కోలాహలని యాజ్ఞచేత, గురుకుచభృతిఁ=గొప్పలయిన చన్ములబరవుచేత, సరిఁ=సరిగా, అవనతిఁ=నమ్రత్వమును - పంగియుండుటను. కాంచి, నిలుచు, కైలజఁ=గిరికను, కవఁగాఁ=చూడఁగా చూడఁగా, సురలయనిమేషభావము = దేవతల ఆప్తు పాటులేమియును, హరిబహులోచనతయుఁ = ఇంద్రుని పెక్కుకన్నుల కలిమియును, కృతార్థతఁ=చెందెను.

గిరిక చక్కిందనమును దేవతలు ఆప్పవాలకు చూచిరనియును నింద్రుడు వేయిగన్నుల జూచెననియు భావము. గిరిక సౌందర్యము నిరతిశయము నత్యద్భుతము నయినదిగనుక నెడనెడ ఆప్పవ్రాల్చిచూచు చూపుచాలదు - ఎడతెగక ఆప్పవాలకుయే చూచి తెలియవలయును. అందును రెండుగన్నులు చాలదు. వేయిగన్నులచేత నట్లుచూచిననే సరియగుననియు భావము. అందుల కుపయుక్తమయిన ఆప్పపాటులేమి గలిగియుండుట దేవతల కపుడే సార్థకత్వ మొందినదనియు, నింద్రుని వేగన్నుల కనురూపున సౌందర్య దర్శనము గలుగుటచే నపుడేయవియు సార్థకములయ్యెననియును భావము.

సీ. తలయై త్తదయ్యైఁ గేవలజడస్థితి రంభ, జభుకుఁజూపులఁ జూడరసాగె హరిణి
కుందుకుందునఁ జెందిత కొండఁ దెల్పె శశిరేఖ, పలపలనై వెల్లవారైఁ దార
యుచితకార్య వివేక శ ముడిగె మదాలస, మానె నుద్ధతభాష శ మంజుఘోష
మఱవక పూనె మైమరువు వరూధిని, చెయ్యి లన్నియుఁ దక్కిన జిత్రరేఖ
తాపడియెసానుమతి సాంద్రతాపమునఁగ,రంగె హేమాభిధాన నిరర్జరలతాంగు
లిట్లు దనుఁజూచి సిగ్గుపాతెనయ వినయ, వినతయైయున్ననగరాజరతనయఁ జేరి.

అ. రంభ = రంభయను నప్పరసయని యర్థము - (అరటిచెట్టని యర్థాంతరము.) కేవలజడ స్థితి = కేవల మందభావముచేత, తలయై త్తదయ్యైను. వంచినతల యై త్తదయ్యైనని యర్థము - అరటి చెట్టు కేవలజడ (అనఁగా జల) స్థితిచేత అగ్రభాగము వంకూరిని యుండెననియును. లడలకభేదము. హరిణి = హరిణియనునది - (లేడియును) జభుకుచూపులఁ చూడసాగెను = ఎదిరించిచూడఁ జాలని-అనఁగా. పిలువీయు - చూపులనుజూచెనుట - (లేడిసహజములయిన జెకుకుఁజూపులఁజూచెననియును). శశిరేఖ = శశిరేఖయను నప్పరస - చంద్రరేఖయు, కుందుకుందునఁ చెందికొండఁ తెల్పెను = కృశించు దుఃఖమునుబొంది లోపమును జూపెనని యర్థము - చంద్రరేఖ మిక్కిలియు క్షీణత్వమును జెంది తక్కువగుటను దెలిపెననియును. తార = (తారయనఁగా అచ్చర-నక్షత్రమును) తారయనునచ్చర, పలపలనై, వెల్లవారెను = డిల్లపడి వెలవెలపోయెను. నక్షత్రము పలుచఁబాటి కాంతిహీన మయ్యెననియును.

మదాలస = ఒకయప్పరయ - మద్యపానపు మత్తుచేత ప్రాణమాలిక గలదియు - ఉచితకార్య వివేకము ఉడిగెను = (మదాలసయను నప్పరస - తనచక్కిందనమం దోడుటచేత చిత్తభ్రమముచేత) అర్హకృత్యములందలి వివేకమును విడిచిపెట్టెనని యర్థము. మద్యపాన మదముచే ప్రాణమాలిక గలది, వివేకముచెడి అకార్యములాచరించెననియు, మంజుఘోష = ఒకయప్పరసయ - ఇంపయిన కంఠస్వరముగలదియు, ఉద్ధతభాషమానెను = దిట్టమయిన మాటలు నుడిగెను - అనఁగా మాటలు హీనస్వరమయ్యెననుట - ఇంపయిన కంఠస్వరముగలది పరుషములయిన భాషణములు మానెననియును.

వరూధిని = ఒకయప్పరసయ - సేనయును. మఱవక మైమఱువు పూనెను = (మఱువుఅనఁగా పయి ముసుకును కవచమును) వరూధినియను నప్పరస పయిముసుకునేమఱక తాల్చె ననియర్థము. సేన కవచము నేమఱక తాల్చెననియు, చిత్రరేఖ = ఒకయప్పరసయ, చిత్తరువును. చిత్రరేఖయను నప్పరసచేష్టలు మానెనని యర్థము - చిత్తరువు నిశ్చలత్వమును వహించెననియును.

సానుమతి - ఒకయప్పరయ, సానువులు (అనఁగా కొండచలులు) గలదియు. తాపడియెను = సానుమతియను నచ్చర రాయడిపడెనని యర్థము - సానువులుగలది రాయ - పాపాణము - అయ్యె

ననియును, హేమాభిధాన=హేమయును హేమగల యపురసయు బంగారును, సాంద్రతాపమున కరం
గను=హేమయునుచ్చర గాఢతాపముచేత నీరయిపోయెను - బంగారు గాఢాన్ని సంశాపముచేతఁ
గరఁగెననియును, నిర్జలతాంగులు=దేవతాస్త్రీలు, ఇట్లు, తన్ను=తన్ను - గిరికను, చూచి, సిగ్గు
పాటు, ఎనయఁ=పొందుచుండఁగా, విషయవివరము=అడఁకువచేతఁ దలవంచుకొన్నదై, ఉన్న, నగ
రాజ తనయును=గిరికాదేవిని, చేరి, మీఁదికన్యయును.

గిరిక నిరుపమాన సౌందర్యాతిశయమునకు రంభాద్యపురసలు సిగ్గుపాటునుబొంది తలయెత్తమి
మొదలయిన వ్యాపారములను, అరటిమొదలగు వాని స్వాభావికచేష్టలగు అగ్రభాగము వంచు
కొనుట మొదలయినవిగా క్లేషముచేత సమర్థించుట తెలియునది.

ఉ. మన్నన నీశమాళిమణిమండన యై శుచివృత్తిఁ జల్లఁగా

మన్నననీలలామ గరిరమన్ ననఁ బోడిని గాఁగిలించి యో

యన్నువ పట్టి నిన్ గనిన రీ యన్ను వసుంధర సింధుజాతిలో

వన్నియకెక్కె నీవు గలుగవన్ నియతోన్నతిఁ గాంచె దండ్రియన్. 15

అ. మన్ననన్=అదరముచేత - గౌరవముచేత, ఈశమాళిమణిమండనయై = (ఈశుండనఁగా
పెనిమిటియును శివుడును) పెనిమిటికి బొదల మణిభూషణమువలె శిరసాహారంపం దగినదైయు
యర్థము - శివుని శిరసునకు ముత్రైపుదండవలె నున్నదని భావము. శుచివృత్తిన్ = పరిశుద్ధమయిన నడ
పడిచేత, చల్లగా మన్న=హాయిగా బ్రతికిన - (పావనమయిన వృత్తిగలదై శైత్యప్రకృతియగు అని
భావము.), నదీలలామ=నదులలో భూషణమయిన యాకాశగంగ, గరిమన్=గౌరవముచేత, ననఁ
బోడిని=గిరికను, గాఁగిలించి, ఓ అన్నువపట్టి=ఓచిన్నబిడ్డా, నిన్, కనిన, అన్ను=కన్నట్టిపడఁతి, వసుం
ధరన్=భూమియందు, సింధుజాతిలోన్=నదీజాతిలో, వన్నియకెక్కెను = ప్రసిద్ధికెక్కెను. నీవు,
కలువన్ = కలుగఁగా - [అనాద్యంబయి యద్విరుక్తంబయిన గకారంబునకు వకారంబగు'తా.వ్యా.
దీనిచేత. 'పాయక తొమ్మనం దవడుఁ బాముల (ఆదిపర్వము). 'వినుము నరేంద్ర విప్రుఁ డలివెన్'
(కాంతిపర్వము). ఇత్యాదులు ప్రయుక్తములుతెలియునది] తండ్రియన్=నీతండ్రి కొలహలుఁడును,
నియతఁఉన్నతిన్ = ప్రమాణమయిన బొన్నత్యమును, కాంచెనని యర్థము. (పర్వతము గనుక
ఉన్నతమయినదని భావము.)

ఇట 'మన్నన...లలామ' యని అత్యంతము పాతివ్రత్య మహత్వముగలదిగాఁ జెప్పట
తత్పరియుక్తాశీర్వాద మక్షరతః సిద్ధించుటకని తెలియునది. ఇట తల్లిపక్షము తండ్రిపక్షమని యుభ
యపక్షముల యత్యుత్తమాభి జాత్యాదులు వర్ణితములు. ఇకనుత్తమ భర్తృప్రాప్తియే కొఱత; ఇది
యే మీఁదిపద్యమున గలుగునట్లు దీవన.

మ. చరణాగ్రాన మితాచలేశ్వరునిఁగా రీ సన్తార్గ సంఛారిగా

స్థిరకల్యాణసమాఖ్యుఁగా హరికృపన్ రీ శీఘ్రుంబ చేపట్టి యో

గిరికన్యా యర లేక నీ వతఁడు నేరీ కీభావముం జెందుమా

గిరికన్యామణి కన్న ధన్య వయి యరక్షిణానుమోదంబునన్. 16

అ. ఓగిరికన్యా=గిరికాదేవి, చరణాగ్ర...నిఁగాన్—చరణాగ్ర=పాదములయొక్క అగ్ర
భాగమందు - అడుగులముందట, ఆనమిత = నమ్రులుగాఁ జేయఁబడిన, అచలా+ఈశ్వరునిఁగాన్=
(భూదృఢునిచలా' అ) భూమిశ్వరులుగలవాని గాను ఆనియర్థము. (కాలిమొనచేత లెస్సగా

వంపఁబడిన, అచల+ఈశ్వరునిఁగాఁ = పర్వతశ్రేష్ఠుఁడయిన కోలాహలుఁడు గలవానినిగా ననియ్యఁ థారము.) సన్నార్థసంచారిఁగాఁ = సజ్జనమార్గ ప్రవర్తకునిఁగానని యర్థము. (సత్ = అనఁగా నక్షత్రము సన్నార్థమనఁగా నక్షత్రమార్గమయిన యాకాశముగనుక ఇంద్రదత్తవిహసముచే ఆకాశమార్గమున సంచరించువానిని గానని యర్థాంతరము), స్థిరకల్యాణసమాఖ్యుఁగాఁ - స్థిర = కాశ్యపతమయిన, కల్యాణ = శుభమును, సమాఖ్యుఁ = కీర్తియును గలవానిని గానని యర్థము. (యశోకీర్తిస్సమాఖ్యాచ) - (కల్యాణ మనఁగా బంగారును - సమాఖ్యయనఁగా పేరునుగనుక. కల్యాణసమాఖ్యయైన వసువసు పేరునుగల వానినిగానని యర్థాంతరము) హరికృపఁ = శ్రీవిష్ణువు ననుగ్రహముచేత ననుట - ఇంద్రునికృపచేత ననియు, శీఘ్రంబు, చేపట్టి = చెట్టఁబట్టి, అఱలేక = భేదములేక యనియర్థము - (అఱయనఁగా సగ మునుగాన అర్థశరీరత్వములేక యని యర్థాంతరము, 'గిరికన్యా' యను సంబోధనముచే పార్వతివలె ప్రకృతనాయికయు గిరికన్యయయ్య ఆదేవివలె అఱలేనిదిగాన యామెకంటె ధన్యురాలని వ్యంజి తము.) గిరికన్యాయణికన్నఁ = హిమవంతుని కూతురయిన పార్వతికంటెను, ధన్యవయి, అక్షీణ+ ఆనుమోదంబునఁ = సంపూర్ణమయిన సంతోషముచేత, నీవును, అతఁడును, ఏకీభావము = ఏకత్వము నని యర్థము - అన్యోన్యతనని యర్థాంతరము, చెందుమా.

పార్వతియు గిరికన్య, నీవును గిరికన్య. ఇంతమాత్రమ నిరువురు సాటియే. అయినను పార్వ తియు శివుఁడును అఱగలిగి యేకీభావమును జెందినారు. నీవును నీపతియును అరలేక ఏకీభావమును జొందుదురుగాత. ఈవిషయమున నీవు పార్వతికన్య ధన్యురాల వగుదువని యాశయము. ఏకీభా వము పార్వతి పరమేశ్వరులకు దేహముచేతననియు నీకును నీపతికిని మనస్సుచేతననియు 'అఱలేక' యనుటచే వ్యంజితము. 'ఈశ...నదీలహమ' యన్న మహాపతివ్రతా తిలకము గనుక గంగ, సామాన్య ప్రతిపత్తితోఁ జెప్పిన 'చరణాగ్రాసమితా చలేశ్వర'త్వాది లక్షణములు వసురాజునందు సన్వ యించుట తెలియునది. పరశ్రేష్ఠునిగూర్చి సామాన్యముగాఁ జెప్పినమాట వసురాజు పరముగా నను టయె గంగ సత్యవచస్కతి సుద్ధాటించుచున్నది. మహాపతివ్రత పలుకు తెలియక చెప్పినను పొల్లునా! అల. వ్యతిరేకము.

క. అని యనిమిషనది పలికిన, విని వినియతహృదయుఁడగుచునవినయమునఁ బునః పునరవనతి సలిపి నురేం, ద్రుస కవనిధరేంద్రుఁ డి ట్లగుఁ గృతాంజలియై. 17

అ. అని అనిమిషనది = గంగ, వినివినియతహృదయుఁడు = నియమముతోఁ గూడిన మనస్సుగల వాఁడు అగుచు, అవనిధరేంద్రుఁడు = కోలాహలుఁడు, సురేంద్రునకు, పునఃపునః అవనతిసలిపి = మరల మరల మొక్కి.

మ. ఘనముల్ వాహనముల్ వదాన్యమణి యారకల్పంబు కల్పాగముల్
వనముల్ వేలుపు గిడ్డిదొడ్డిపసి దేవా నీకుఁ బాదార్ఘ్యము
త్తునొ రత్నాంజలి యిత్తునో యలరు పైత్తుల్ దివ్యసద్వస్తు లి
త్తునొ యీ వేమిట మెత్తు వేమి దగ నిరత్తు భక్తపుంజప్రియా. 18

అ. దేవా! భక్తపుంజప్రియా = భక్తసమూహమున కిష్టుఁడవయినవాఁడా, ఘనముల్ = (సమ స్తములయిన జంతువులకు జలప్రదానముచేయు) హేమములు, వాహనముల్ = నీయెక్కుడు గుఱ్ఱములు, వదాన్యమణి = సకలవస్తువుల నిచ్చు చింతామణి, ఆకల్పంబు = నీసామ్రు. కల్పాగముల్ = (కోరిన కోర్కెలు సొసంగు) కల్పవృక్షములు, వనముల్ = నీ యుద్యానవనములు, వేలుపుగిడ్డి = కామ భేషపు,

దొడ్డిపసి = దొడ్డిలోనియావు, నీకు = (ఇట్టి సర్వవస్తు ప్రదాతలయిన మేఘములే సామ్యుగాఁగల) నీకు, పాదార్థస్యవిత్తునో = పాద్యమని యిత్తునా, రత్నాంజలి యిత్తునో = రత్నముల దోసిలియని యిత్తునా, అలరు+ఎత్తులో = పూదండలను, దివ్యసద్యస్తులు = దివ్యములయిన మేలివస్తువులను, ఇత్తునో, అని క్రమాలంకారము. ఏమిట = దేనిచేత, ఈవు = నీవు మెత్తువు - నీవు మెచ్చున దేదియిదేదనుట, ఏమిటగో ఇత్తు = ఏవస్తువును నీకుఁదగునట్లుగా ఇత్తును - నీవు మెచ్చునట్లు నీబోఁటి కియ్యఁదగినట్టి వస్తువిచ్చుట కేదియు లేదేయనుట - లేక నేను నీ కీఁదగు వస్తువులన్నియు నీయధీనములు గనుక నేది యిటు నీకుఁ దగినట్లుగా నీయఁజాలననుట.

జలము పాద్యమునకై యిత్తునన్న జలప్రదాతయగు మేఘములే నీవాహనములు. రత్నాంపు దోసిలి యర్పింతునన్న చింతారత్న మే నీసామ్యు, పూదండ లిత్తునన్న కల్పవృక్షములు నీబోఁటిలోనివి. మఱి యేకామితమయిన గొప్పవస్తు విత్తునన్న కామధేనువు నీదొడ్డియావు. ఇందేమియిచ్చినను నన్నియు నీయధీనములే గనుక నీకు మెచ్చుగాదు. నీవొకవేళ దయచేత మెచ్చినను నీకుఁదగినదియఁ గాదు. అయినను మాభక్తినిబట్టి నీవు దీనిని పరిగ్రహింపవలయును. ఏలన భక్తపుంజ ప్రియుఁడవుగదే. ఘనములనఁగా గొప్పలనియు వదాన్యమణి దాతృశ్రేష్ఠమనియు నర్థములు ఘృరించెడివి. అలం. పరి కరము. పరిశేషము.

నీ. మహనీయ యోగసరన్నహసాధకుండ నై, యనఘాపగాంబుగాహనము గనుట వసురాడఖర్వతీరీవ్రతరాంఘ్రి సహుండ నై, గాఢసంతాపాగ్నిః శ్రీక్రాగుచుంట బహుదూరగతభూరిపక్షగౌరవుండనై, పరమనిశ్చలవృత్తిః శ్రీబాదుకొనుట యనవాప్త గురుబాంధవనిబంధనుండ నై, గిరికాననరస్సైకరపరత మనుట తే. యిది మదీయాప దానంబు శ్రీకృప నపార, తరతపోరచనంబుగాఁదలచి నన్నుఁ గావవచ్చితోయహహవెంశగలికిఁదోడు, వేల్పులనుమాటనిజముగాఁవిబుధవర్య.

అ. మహ...కుండనై—మహనీయ = గొప్పదియగు, యోగ = కూడికలయొక్క - సంభో గములయొక్క, సన్నహ = పూనికని, సాధకుండనై = సాధించినవాఁడనై - అనఘ అపగా అంబు గాహనము = నిష్కల్పమయిన (శుక్తిమతీ) నది జలములందలి ప్రవేశమును కనుటను - అనఁగా సంభోగముకొఱకు శుక్తిమతీ ప్రాప్తిగనుట యని యర్థము - గొప్పది యగు అష్టాంగయోగ ప్రయత్నమును సాధించువాఁడనై పుణ్య నదీ స్నానము సేయుట యని యర్థాంతరము. వసు ...హుండనై—(వసురాట్టనఁగా వసురాజు సూర్యుఁడును, అంఘ్రియనఁగా చరణమును కిరణ మును), వసురాట్ = వసురాజయొక్క, అఖర్వ = కుంటువోని, తీరవ్రత = మిక్కిలియుతీక్ష్ణ మయిన, అంఘ్రి = పాదమును—పాదహతిననుట, సహుండనై = సహించినవాఁడనై, గాఢసంతాపాగ్నిః = దృఢమయిన పరితాపమునెడు అగ్నిచేత, క్రాగుచుంట = వేగుచుంటయని యర్థము. (వసురాట్ = సూర్యునియొక్క, యధిక = తీక్ష్ణమయిన, అంఘ్రి = కిరణములను - అంఘ్రిశబ్దము కిరణ వాచకమగుట. 'జాలేషుమూర్ఛన్తి హిసంద్రపాదాః' కాళిదాసు. అని కిరణవాచకమగు పాదశబ్ద మునకుఁ బర్యాయముగాన యిదియు కిరణార్థకమే.) సహించినవాఁడనై, గాఢసంతాప కరమయిన ఎరగలి(దావాగ్ని) చేతరేగుచుండుటయని యర్థాంతరము - పర్వతమునకు దవాగ్ని సహజముకదా.)

బహు...వుండనై—బహుదూరగత = మిక్కిలి దవ్వుగాపోయిన - చాల నశించినయనుట, భూరి = అధికమయిన, పక్షగౌరవుండనై = అక్కలయొక్క గౌరవము గలవాఁడనై - నాపెను

అక్కలగరిమ మిక్కిలియొడ దూలిపోయినవాడనై, పరమనిశ్చలవృత్తి = మిక్కిలియు కదలక మెదలకుండు విధముచేత, పాదుకొనుట = స్థిరము నిలిచియుండుట - అక్కల పసపోయినందున కదల మెదలనేరక యొక్కచోటనే కుదురుగాఁ బడియుండుటయని యర్థము - (బహుదూరగత = మిక్కిలి దూరమైపోయిన, భూరిపక్ష - ('భూరిప్రాజ్య సువర్ణయోః' విశ్వము) బంగార విషమయిన గౌరవము గలవాడనై, ఉత్కృష్టమయిన నిశ్చల మనోవ్యాపారమున స్థిరభూతుడ నగుట యని యర్థాంతరము. బంగారు నందలి గౌరవము మిక్కిలి దిగనాఁడుట యనుట). అన... నుండనై - అనవాప్త = పొందఁబడని, గురుబాంధవ = గురువులును బంధువులును పర్యత ములయొక్క, నిబంధనుండనై = కూడికలు గలవాడనై, గిరికానన... మనుట - గిరికా = కూతు రయిన గిరికయొక్క, అననరస = ముఖమును చూచెడి యసురాగరసమునందె, ఏకపరతత్వ = ముఖ్య ముగా ఆన క్తికలిమిచే, మనుట = బ్రతుకుట - బంధువులు గురులతోడి పాత్తుమాలి కన్న కూతురు మొగముచూడఁగన్న సొంపును బట్టిమాత్రము ఉసులు పెట్టుకొని యుండుటయని యర్థము - గురువుల యొక్కయు బంధువులయొక్కయు సాంగత్యమును వీడినవాడనై, గిరి + కానన = పర్వతములందును అరణ్యములందును, రస = జలములందును, ముఖ్యాసక్తితోడ మనుట యని యర్థాంతరము.

ఇది మదీయాపదానంబు - (అపదానం కర్తవ్యత్వమ్ అ) నాదయిన యీగోషకార్యము, నాచేతఁ జేయఁగలిగిన ఘనకార్యమంత యిదియే. అని నికర్ష పరముగా చెప్పట. కృప = దయచేత, అపారతర తపోరచనంబుగా = మితిలేని తపస్సుచేయుటగా, తలఁచి, నన్ను, కావచ్చితో, అహహ = అశ్చర్యము, వెంగలికి తోడువేల్పులు = వెట్టివానికి సహాయము వేల్పులు, అనుమాట = లోకోక్తి, నిజముగా = నిక్కమగునట్లుగా, కావచ్చితో యని సంబంధము. విబుధవర్య = దేవతాశ్రేష్ఠ !

ఇందలి యర్థాంతరములు తపోరచన పరములు. అష్టాంగయోగమును సాధించు పుణ్యనదీ స్నాన ములు సేయుచు, సూర్యనివేడిమి కోర్చి బంగారమును సరకుసేయక, మనసు మిక్కిలి నిశ్చలము గావించికొని చుట్టలుపెద్దలు మొదలగువారి పాత్తులుమాని, పర్వతములందును నడవులందును జలము లందును గాలముకడవును నుండుట మహాతపోరచనమని అర్థాంతరసారము.

ఉ. ఇచ్చటఁ జేదిరాజ నఖిరహేతిహతిఁ గతి దూలియున్న యీ
పిచ్చుక గుంటుమీఁదఁ గృప వంపున నామరలోక వాహిని
దెచ్చితిఁగా నగారిగతిం గృతి నైతి భవత్ప్రసన్నత
హెచ్చునుదీయగౌరవ మరహీనమహీధరజాతిలోపలన్

20

అ. ... చేది - హతి = చేదివలెయైన పసుకయొక్క కాలిగతి నడుపుటయొక్క దెచ్చితేత, గతిదూలి = గతిచెడి. అనఁగా దిక్కుమాలి, (అనుకములేక యనియే) తన్ను. ఈ పిచ్చుక కుంటుమీఁద = కాళ్లులేని వానియెడ - అనఁగా తపమిచ్చు అమరలోక వాహిని = దేవలోక నడి యగు గంగను, తెచ్చితిగా = తెచ్చితివిగా, (ఇటు పరగూపరి గంగానదిని) పిచ్చుక కుంటుమీఁద భాగీరథి' యనెడు లోకోక్తి ననుసంధింపఁగాఁడని తెలియదు. గృతిని అయితిని = గంగవచ్చుటచే లోకమందు బుద్ధివృద్ధి నొందుట. భవత్ప్రసన్నత = పరమనిశ్చలత = నీయనుగ్రహముచేత, అహీనమహీధర జాతిలోపల = అధికమందును, గౌరవము = నా పెరిమితి - పృథ్వీయును, హెచ్చును.

నీనో నగారివయ్యను నగమనయిన నాయెడ ననుగ్రహించితివి. నీ నిగ్రహమునకుఁ బాత్రుల యైన పర్వతములందు నీయనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుఁడనగుటచే నాకు గౌరవము కలిగెను. అక్కలు కొట్టువడకుండుటచే పృథుత్వమును గలిగెనని యాశయును. నీవు నగవిరోధివి, కొండయొక్కడ? కొండలను జెండాడు నిండుఁడెక్కడ? అట్టి నీవు నాకడకు ననుగ్రహింపవచ్చుట పిచ్చుక కుంటు మీఁద భాగీరథి వచ్చినట్లు. నిజమునకు నేను బిచ్చుకకుంటునే, 'చేదిరా...దూలి'యున్న వాఁడ నగుటచే.

మ. అన నింద్రుం డను లాఁతీరితి నచ లేంద్రా! యేల యి ట్లాడ నీ

జనకుం డధ్వరభాగభోక్తయనిమేషశ్రేణిలోఁ బెద్దత

త్తనయగ్రామణి వైన నీకు నరుడే శ్రీ ధాత్రీధరేంద్రాభినం

ద్యనితాంతోన్నత కీర్తిగౌరవము మేనాకు క్తిముక్తామణి.

21

అ. ...అచలేంద్రా=పర్వతశ్రేణి! లాఁతీరితి=అన్యునివలె, నీజనకుండు=నీతండ్రి హిమ వంతుఁడు, అధ్వరభాగభోక్త=యజ్ఞ భాగము ననుభవించువాఁడు, మఱియును, అనిమేష...పెద్ద= దేవసమూహములో గొప్పవాఁడు, తత్తనయగ్రామణి = అతని కుమారశ్రేణుఁడవు, ధాత్రీ...గౌర వము—ధాత్రీధరేంద్ర=పర్వతశ్రేణులచేత, అభినంద్య=కొనియాడఁదగిన, నితాంత+ఉన్నత=మిక్కిలి యు పాచ్చయిన, కీర్తి=యశస్సును, గౌరవము=అతిశయము ననియర్థము. నితాంత = ('తీవ్రై') కాంత నితాంతానిగాఢ బాధపుఁధానిచ' అ) మిక్కిలియైన, ఉన్నత = పొడవయినవాఁడనెడు, కీర్తిగౌరవమును=గీ ర్తియును బృథుత్వమును నని యర్థాంతరము. (ఈయర్థమున 'జాతిరప్రాణివామ్' అనుసూత్రముచేత 'కీర్తిగౌరవము' అని యేకవద్భావము) మేనాకు క్తి ముక్తామణి=మేనకాదేవి యను ముత్తెఱుఁజిప్పకు ముత్తెమయినవాఁడా! అరుడే=అశ్చర్యము! (ఉఱదే=అనుపాతమున 'తగదా' యని యర్థము) అనఁగా నీకు నీకీర్తిగౌరవములు స్వభావసిద్ధములే కాని యాశ్చర్యములొనివి కావనుట.

శా. చేదిత్కావరపాదకంజకృత ఖంశజీభావముం జెందునీ

భేదం బార్వతగంగలై నీతనయ లక్ష్మీం గన్న దుగ్ధాబ్ధి నా

నాదాతొయణిఁ గన్న పెన్నగము నా శ్రీ సర్వాధినాథార్పణా

హ్లాదం బందఁగరాదే మామకని యోగాయత్త చిత్తుండ వై.

22

అ. చేది ..భావముం=చేదిరాజయిన వసురాజయొక్క, అడుగుతామరచేత చేయఁబడిన వంటితనము, చెందు=పొందిన- అనఁగాఁ గుంటివాఁడవయిన, నీ భేదమును, అర్పణ, ఈతనయ=ఈ తనయకుఁ గలిగెను, కాఁబట్టి, లక్ష్మీం గన్న దుగ్ధాబ్ధి నా = లక్ష్మీదేవిగన్న క్షీరసముద్రునివలెను, నాదాతొయణి...గమునాఁ = అపారత్వనిగన్న పెద్ద పర్వతమును-అనఁగా హిమవంతునివలెను, అర్పణ... సర్వాధినాథునివలెను, మామకని యోగాయత్త చిత్తుండవై = నాయేర్పాటు లోనయినవనియునుగలవాఁడై - నాయనతికి సమ్యుతించియనుట, అందఁగరాదే = పొందరాదా. నాపరావర్తన నీకాఁతుఁ దగినవరునకిప్పునుట. అట్లుచేయుటవలన దుగ్ధాబ్ధి హిమవత్పర్వ తునివలెఁ గృత్యమును పగుదునని ప్రోత్సాహనము.

ఈతనయ...గన్న దుఃఖముగఁబోగొట్టునది. కలుగకున్న సంతోషమును ఈతనయ చేత బాంధవకలహములయొక్క వరుసకిచ్చుటయై మఱినాపంపున నిచ్చితివేని క్షీరాబ్ధిహి మముములవలెఁ బరమేశ్వరునివలె నొప్పుదువు. నీభేదము వసురాజు పాదకృతము. అది యా ర్యులయెదురాజు పాదకృతము. అట్టి యొక్కటకలున రాజు ప్రసాదమునకయి యాకాఁతురు నీకుఁబడెనది. అందుకీచేత వసురాజున కీర్తినిచ్చునుట స్మరణము.

క. అగతనయ యగతనయ నిగ, నిగ నిగనిమెఱుంగు దెగడు శీ నీకన్నీయకుఁ

మగనిఁ దగునతని గుణగరి, మగనిఁ వినిపింతు వినుము శీ మత్ప్రణానఘన్. 23

అ. అగతనయ=అగత=అనాగతమయిన - తెచ్చికొన్నది కాకస్వభావ సిద్ధమయిన, నయ= నీతిమార్గముగలవాఁడా! అగతనయ=పర్యత పుత్రుఁడా! కోలాహలా! నిగ... మెఱుంగుఁ = నిగనిగ నిగమని మొయినట్టి మొఱుపుఁదీగను, తెగడు=తిరస్కరించు, ఈ కన్నీయకుఁ, గుణగరిమగనిఁ = గుణము శౌరవమునకు గనియైనవాఁడును, తగునతనిఁ=తగినవాఁడును, మత్ప్రణానఘన్ = నాప్రాణ స్నేహితుఁడయినవాఁడును అగు, మగనిని, వినిపింతుఁ=వినుము.

మ. చరణగ్రానమి తాచలేంద్రుఁడు సదాసన్నాగసంచారి ను

స్థిరకల్యాణసమాఖ్యుఁ డావనుధరాధీశుండు పూ గోత్రశే

ఖరగంగావచనం బపార్థ మగునే శీ కల్యాణి నీకన్నె న

న్నరనాథాగ్రణిరాణిఁజేసి కనుమా శీ నానావిధైశ్వర్యముల్. 24

అ. గోత్రశేఖర=కులభూషణుఁడాయని యర్థము - పర్యతశ్రేష్ఠుఁడాయని భావము. చరణా గ్రానమితాచలేంద్రుఁడు=పాదముముగల నమ్రులై మ్రొక్కుచున్న, అచలా+ఇంద్రుఁడు=భూపతులు గలవాఁడును, (పాదాగ్రపు దెబ్బచే తెన్నగావంగిన పర్యతశ్రేష్ఠుఁడు గలవాఁడును,) సదాసన్నాగ సంచారి=ఎప్పుడును సజ్జనమార్గమందే నడచువాఁడును-(ఎప్పుడును విమానముతోడ అకాశమార్గమున సంచరించువాఁడు.) స్థిరకల్యాణ సమాఖ్యుఁడు=కాశ్యపమయిన శుభమును కీర్తియునుగలవాఁడును- (కల్యాణమనఁగా బంగారును సమాఖ్య యనఁగా పేరునుగనుక బంగారుపేరయిన వసువను సంజ్ఞ గలవాఁడును), వసుధరాధీశుండువో=అవసురాజేశుమా, గంగావచనంబు=గంగ చెప్పినమాట, అపార్థ మగునే=నిరర్థకమగునా - గంగ పూర్వోక్తములయిన విశేషణములుగల వరునిఁ జేపట్టుమని దీవించి నదిగనుక నావిశేషణములుగలవాఁడు వసురాజే యాయెనుగాన యామెమాట వ్యర్థముగాదనుట. కాఁ బట్టి, కల్యాణిని, ఈకన్నెను, అన్నరనాథాగ్రణి రాణిఁచేసి=అరాజశ్రేష్ఠునియొక్క దేవినిగాఁజేసి, నానావిధైశ్వర్యముల్=సకలవిధములయిన వైభవములను, కనుమా=పొందుమా.

కల్యాణసమాఖ్యునికిఁగా కల్యాణి - కల్యాణునికి కల్యాణియే - తగినది. గంగగిరికాశీర్వచ నము సేయుట యీ యాశ్వాసమునందు ౧౬ వ పద్యముం జూచునది.

శా. లోకత్రయ్యభినందనీయవిమలాశోకుండు నుశ్లోకుఁ డా

లోకాలోకధరాధురీణుఁ డతఁ డతల్లుం డయ్యెడిన్ నీతపః

పాకం బెట్టిదొ కాని పాదనిహతిం శీ బైకొన్నవాఁ డంఘ్రినా

భీకద్వంద్వనతుండు గా నెరవఁ గరల్లెం గల్తీయున్ బల్తీయున్. 25

అ. లోకత్రయీ=మూఁడులోకములవారిచేతను, అభినందనీయ = మిక్కిలిశానియాడఁదగిన,

విమల=స్వచ్ఛమయిన, ఆలోకుండు=ప్రకాశముగలవాఁడు - అనఁగా తేజుసుగలవాఁడనుట, నుశ్లో కుండు=మంచికీర్తిగలవాఁడు, ఆలోకాలోక ధరాధురీణుఁడు=చక్రవాళపర్యంతమయినభూమియొక్క భారమును పోషించినవాఁడు ('లోకాలోకశ్చక్రవాళః అ.) అతఁడు = అట్టియావసురాజు, నీకు అట్లుండు అయ్యెడిన్, నీతపఃపాకంబు ఎట్టిదోకాని = నీవుచేసిన తపస్సుయొక్క పరిశోక మెట్టిదో కాక, పాదనిహతిఁ వైకొన్నవాఁడు = కాలిదెబ్బచే ఆక్రమించినవాఁడు-కాలదన్ని నిన్నుమించినవాఁడనుట, అంఘ్రినాభీక ద్వంద్వనతుండుగాన్ = నీరెండు అడుగుదామరలకు మ్రొక్కడు

వాడగునట్లుగా - అల్లండు మామయ్యడుగులకు మొక్కుట ప్రసిద్ధము. కల్పియ్యో = విశ్వర్యమును, బల్పియ్యో = సామర్థ్యమును, నెరపకోకలైను = పచరింపఁగలిగెను. కాన, నీతపఃపాకంబెట్టివో కాని యని సంబంధము.

ఉ. నా వలచుట్టి హర్షకలనావలమానమనోంబుజంబుతో
నావలవైరి బల్కు నచలగ్రణి మామకశోకవార్ధికి
నావలతాంగి నభిరశనావలయేశ్వరు కేలఁ సూర్యచే
నావలవంత దీర్చెదె యనంతకృపారసవాస వాసవా.

26

అ. నాకో = అనియింద్రుఁడు చెప్పఁగా, ఆవిలవైరి = ఆవిలవైరి = బలాసురునకుశ్రువయిన యింద్రునిఁగూర్చి - (ఇట్టివిబలక భేదము) వలచుట్టి = ప్రదక్షిణముచేసి, హర్షకలనావల మానమనోంబు జంబుతో - హర్షకలనా = సంతోషాతిశయముచేత, వలమాన = అవరింపఁబడుచున్న, మనో అంబు జంబుతో = మనస్సుతామరతో, పల్కు = పలికెను, అనంతకృపారసవాస = అమితమయిన దయా రసమునకు ఉనికి పట్టయినవాఁడా! వాసవా = ఇంద్రుఁడా! మామకశోక వార్ధికి = నా (పరాభవ జనితమయిన) దుఃఖము నెడు సముద్రమునకు, నావి = ఓడయైన, లతాంగి = తీరగవంటి మేనుగల నా కూతును, అభిరశనావలయ ఈశ్వరుకేల = సముద్రము మొలనూలుగాఁగల భూమియొక్క మండలమునకు ప్రభుఁడయిన వసురాజుయొక్క హస్తమందు, కూర్చెదే = కూర్చుచున్నావా! అనఁగా వసురాజు పాణిగ్రహణముచేయించుచున్నావా! నావలవంత దీర్చెదే = ఇంతటితో నాశితను పీర్చుచున్నావా!

అభిరశనావలయేశ్వరు = సముద్రము మొలనూలుగాగలభూమి - సముద్రముచే చుట్టఁబడిన భూమండలమంతయు ననుట, 'సముద్రరశనాచోర్వి సభీచయు వయోరియమ్' కాలిదాసు. ఇంద్రుఁడు 'చేదిత్తావర పాదకంజకృతఖండభావముం జెందునీ భేదంబార్చుఁగఁ గల్గె నీతనయ' యని గిరిక శోకమార్చునదనిచెప్పి శోకమార్చుట 'చేదిత్తావర' అనుపదముచే వసురాజును జెట్టపట్టుటచే నని నూచించి పిదప కంఠోక్తముగాఁ దెలిపినాఁడు. అవమాన దుఃఖముచేత సదాయోరియుచున్నవానికి దుఃఖకల్య విమోచకముగా వసురాజునకుఁ గన్నె నిప్పునుట తదనంగీకార లేఖమును బొసంగనీని దృఢ సప్తుతికయి. భావి మహాసంతోషలబ్ధికంటెను చిరబాధకహృదయకల్య విముక్తి ప్రబలమయిన ప్రేర కముగదా. కాఁబట్టి రెండవదానినే ముఖ్యముగాఁ బురస్కరించుకొని మొదటిదానిని గౌణముగా నుపసంహరించినాఁడు. దీనినే 'పాదనిహతింబైకొన్న వాఁడంఘ్రిసాశీకద్వంద్వనతుండుగా నెరపఁ గల్గెం గల్పియ్యో' అని స్పష్టముగా నెత్తి చెప్పినాఁడు. దీనినే శోలాహులుఁడు, 'మామకశోక వార్ధికి నావలతాంగి' యనిచెప్పి, నావ యగువిధమును 'అభిరశనా...వలవంతఁ దీర్చెదె' యని చెప్పినాఁడని తెలియవది.

తే. అవని నొకవేల్పుప్రత్యక్షమైనసిరులు, దొరలునం ద్రెండఱవేల్పుదొరలుగొలువ
నీవ ప్రత్యక్షమై కృపరనింపఁగా ఘ, లింపవె తలంపులెల్ల నిరలింప రమణ.

27

అ. నిలింపరమణ = దేవనాథా! అవని = భూమియందు, ఒకవేల్పు = ఒకదైవము, ...సిరులు దొరలును అంద్రు = సంపదలు పొంగిపారలునని చెప్పుదురు. 'తొరలు'నని తకరాదిగా గ్రహించినవో, 'కలుగునందురని యర్థము. ఎంతతే వేల్పునొరలు కొలువక = పెక్కుండయిన దేవతాపతులు సేవింపఁగా, నీవ = నీవే - దేవాధీశ్వరుడవే, తలంపులెల్ల = శోకలన్నియు, నింపఁగా = నిండఁగాఁ గూర్చుఁగా...

సామాన్యముగా ఒకవేల్పు ప్రత్యక్ష మగుటమాత్రాకే నిరుణదొరలు ననగా, వేల్పుదొర లెందఱనోగూడ వేల్పుతండే ప్రత్యక్షమగుటయే కాక కృపయు నింపుచో ఫలము చెప్పవలెనా యనుట.
అల. అర్థాపత్తి.

చ. సతి నడిగిందుభవ్యగుణశాలి వసుం డడట వేడవచ్చువా
డతులిత దేవరాజ్య భరతజైకధురంధరుడై నయాశత
క్రతుండట సత్కృపామహిమఁ శ గన్వియనిచ్చుట సర్వదేవతా
హితమట యంతకన్న శుభశ్రమెయ్యది తొయ్యలిఁ గన్నవారికిన్. 28

అ. సతికొ = కన్నెను, అడిగిందు భవ్యగుణశాలి = అడుగనంపించిన శుభగుణము - చేత నొప్పు వాడు, సత్ కృపామహిమకొ = మంచుకరుణ పెంపుచేత, దేవరాజ్యభరణ ఏకధురంధరుడు = దేవతారాజ్యమును భొందుటయందు ముఖ్యసమర్థుడు, శతక్రతుండట = నూలుయాగములు చేసిన యింద్రుండట, సర్వదేవతా హితమట = సమస్త దేవతలకు నిష్టమయినదట, తొయ్యలిఁ గన్నవారికిన్ = పిల్లను గన్నట్టివారికి, ఇంతకన్న శుభశ్రమెయ్యది = దీనికింటే వేటొకశుభ మేమున్నది - ఇదియే శుభముగాని యంతకంటే మఱియొకటి లేదనుట.

ఉ. ఇమ్మనివేడ వేటొకడనే భవనీయ జనుండఁగానె నా
సొమ్మన నెద్ది నీయదియ శ సుమ్మలమ్మును దేవ యీయదూ
రమ్మన నున్న శుక్తిమతి శ రాఁ గరణించి తదీయబంధుజా
తమ్మ మదావులం బిలిచి శ తావకమిత్రున కిమ్మ కన్నియన్. 29

అ. ... వేటొకడనే = నే నన్యండవా ! భవదీయ జనుండను = నీవాడను, అభిలమ్మునునీయదియ సుమ్మ, ఈ అమారమ్మగకొ = ఈ సమీపముందు, రాకొ కరుణించి = వచ్చునట్లు దయచేసి, తదీయ బంధుజాతమ్మ = ఆశుక్తిమతి బంధుసమూహమును - అనగా నదులను, మద్ + ఆవులకొ = నా బంధువులను - అనగా పర్వతములను, తావకమిత్రునకొ = నీన్నే హితనకు - మమరాజానకు.

ఇట వివాహమర్యాద చొప్పున తల్లివంక బంధువులను దండ్రుపక్షపువారిని నడిగియే తండ్రి కన్నె నిచ్చుట యాచిత్యమని తద్భంగము కలుగకుండుటకై యిట్లు చెప్పినాడని తెలియునది.

చ. అనుటయుఁ దాతపార్వ్యగత శ్రయై తగునాలతకూన దా నతా
ననయయి కేలికేళి సలిసెంబు మొనల్ నఖరాంచలంబులం
దునుముచు నుండె వజ్రధరదోరశని ప్రతిమాన మీనలాం
ఛనవిశిఖంబు లింక నఖరసాధ్యము లంచు గణించుకై వడిన్. 30

అ. అనుటయుకొ = కోలాహలం డింద్రుని నిట్లు చెప్పగా, తాతపార్వ్యగతయై = తండ్రి ప్రక్కనున్నదై, ఆలతకూన = ఆగిరిక, తాను, సత + అనయయి = ఎంపఁబడిన మొగముగలదై, కేలికేళి నలిసెంబు మొనల్ = చేతియందలి, లీలార్థమయిన తామరపూవు చివరలను, నఖర + అంచలంబులకొ = గోటికొనలచేత, తునుముచుండెను. ఎట్లనినకొ - వజ్ర... ఖంబు - వజ్రధర = ఇంద్రునియొక్క, దోఁ = భుజమందలి, అశని = వజ్రాయుధముతోడ, ప్రతిమాన = సాటియైన, మీనలాంఛన విశిఖంబులు = మత్తభాణములు - తామరలు, ఇంకకొ, నఖరసాధ్యములు = గోటఁజెచ్చి వైవదగినవి, ఆంచుకొ, గణించుకైవడికొ = ఎంచినట్లుగా, తునుముచుండెనని సంబంధము.

తలవంచుట లజ్జచేత. దానిని దెలియకుండునట్లు మఱపుట కలిపడము మొనలు త్రుంచుట. ఏదేని మిక్కిలి నులువైనవని నోటితో నగునదని చెప్పట గలదు. 'గోటనగుదానికి గొడ్డలి యేటికి' నని యిత్యాదులుగలవు. గోటద్రుంచుటను గోటిచేఁ దీర్పఁజాలుటగాఁ గని నిబంధించి నాఁడు.

చ. అంతకు మున్న సర్వ కలుఁపాంతక మానగవైరి వాక్యముం
జొతకు వచ్చు నెచ్చెలులరచే విని పుణ్య మహాతరంగిణీ
కాంతలుఁ దాను శుక్తిమతి శ కాశికుఁ గొల్పఁగవచ్చె దేవతా
సంతతి యాత్మ నాత్మ శుభశసంతతికల్పికి సంతసిల్లఁగాన్.

81

అ. ...సర్వ కలుపాంతకము=సమస్తములయిన కల్పములను బోకార్చునది. జౌ=అగు, నగవైరివాక్యము=ఇంద్రునిమాటను, నెచ్చెలులచే=తెలికత్తెలచేత, పుణ్య మహాతరంగిణీ కాంతలు=తాను=తానును పావనలయిన గొప్ప నదీకాంతలను, శుక్తిమతి, దేవతాసంతతి=దేవసమాహము, ఆత్మ=తమమనస్సునందు, ఆత్మశుభసంతతి కల్పికి=తనయొక్క శుభసంతానపు కలిమికి, సంతసిల్లఁగఁ, కాశికు=ఇంద్రుని - (మహేంద్ర గుగ్గులాలాక వ్యాకృతాపిషు కాశికా' అ.) కొల్పఁగఁచెప్పును. దేవేంద్రుఁడు తనకన్నెను వేడుట, ఎదురాజు వరుఁడగుట, యనునవియె శుక్తి మతియొక్క శుభసంతతి.

నీ. అమృతమూర్తి వహించురహరజటాసంభవ, సుమనోమణులఁబ్రోచుసోమకస్య
ధరనుద్ధరించు భూదారరాజ తనూజ, తమమెల్లవారించు రితవనపుత్రి
కాలవైష్ణవమృత్యుగడపు రుద్రాంఘ్రిజ, చలువలు వెదచల్లు రమలయదుహిత
యభవసాధనరత్ని శ మగు పినాకోత్పన్న, యార్యాప్తి నెసఁగు శీరతాద్రిజాత
తే. మఱియుఁడక్కిన పుణ్యనిరమ్నగలు మరుద, ధీశభవ్య నిదేశాపరదేశమున ని
జాప్తశుక్తిమతీతనరయావివాహ, మహామనకు వచ్చిరాల్చియరమహిమ మెఱసి.

అ. అమృత...భవ—(అమృతమనఁగా మోక్షమును) మోక్షస్వరూపము దాల్చు (శివుని జటలందుఁబుట్టిన) ఆకాశగంగయని యర్థము - వారుఁ డమృతస్వరూపుఁడు గనుక నతని జడలవలనఁ బుట్టినది గంగయు నమృతస్వరూపమును వహించినదనుట - అమృతమూర్తి యనఁగాఁ జంద్రుఁడు. వారుఁడు చంద్రుని వహించినాఁడు గనుక హరజటాసంభవయైన గంగయును జంద్రుని వహించిన దని ప్రకారాంతరము - (అమృతమనఁగా నుదకముగనుక నుదకస్వరూపము వహించినదని భావము - మఱియు గంగ యమృతమూర్తిని వహించినదనఁగా గంగోదకములు అమృతమువలె మధురములని యు నుపమయును దెలియచున్నది.) సుమనోమణులఁ బ్రోచుసోమకస్య=దేవతాశ్రేష్ఠులనుప్రోచెడి నర్తదానదియును అని యర్థము - సోమఁడు దేవతాశ్రేష్ఠులను బ్రోచువాఁడు గనుక నతనివలనఁబుట్టిన నర్తదయును దేవతాశ్రేష్ఠులను బ్రోచుచున్నదనుట - (మంచిమనస్సు గలవారిని రక్షించునదని భావము.

ధర...రాజతనూజ—భూమినుద్ధరించెడి భూదారరాజతనూజ=వారాహియ నెడు నది.

(‘వారాహీయమునా గంగాకరతోయా సరస్వతీ

కావేరీ చంద్రభాగాచ సింధుశైరవ సాగరా,

తకున్నాన విధానాయసాన్నిధ్య మిహకల్పయ'

(బృహన్నదికేశ్వర పురాణము.)

అదివరాహము భూమి నుద్ధరించినది గనుక దత్తంభవయైన నదియును భూమి నుద్ధరించుచున్నదనుట - (భూమిఃసుల నుద్ధరించుచున్న దనిభావము.) తమ...పుత్రి—చీకటి సంతయు నివారణముసేయు సూర్యునికూతురయిన యమునానదియని యర్థము. సూర్యుఁ డంధకారమును బోగొట్టువాఁడు గనుక దత్తుత్రియును నంధకార నివారణము సేయుచున్నదనుట. (తమమనఁగా తమస్సు - తమమూలకమయిన యజ్ఞానము - అజ్ఞాననివారణము సేయునదని భావము.

కాలవైష...ప్రిజ—కాల విపర్యాసమును గడపుచున్న రుద్రాంఘ్రిజయనెడు నదియని యర్థము. రుద్రుఁడు కాలత్రయాబాధ్యుఁడు గనుక దదంఘ్రిజయః కాలత్రయా బాధ్యుఁడు - (కాలుఁడనఁగా యముఁడును గనుక యమదండనము లేకుండునట్లుగాఁ జేయునదని భావము.) చలువలు...దుహిత=తైత్తియులను వెదచల్లునట్టి తామ్రవర్షీనదియని యర్థము - మలయవర్ష్యులను చందనాలయమై చలువలు వెదచల్లుచున్నది గనుక దత్తుత్రియును చలువలు వెదచల్లు చున్నదనుట - (అది చల్లనిజలములు గలదని భావము.)

అభవ...కీర్తన—అభవ=శివునకు, సాధనరత్న = మేటిసాధనమయిన, పినాకమందుఁ బుట్టిన పినాకీనదియని యర్థము - అభవునకు పినాక ముత్తమసాధనము గనుక దత్తుత్పన్నయు నభవునకు నుత్తమసాధనమనుట - (అభవమనఁగా పుట్టుకలేమి - పుట్టుకలేమికి మేలయిన సాధనములలో శ్రేష్ఠమగుచున్నదని భావము.) ఆర్యాప్తి...జాత—ఆర్యా+అప్తి= గారీప్రాప్తిచేత, ఎనఁగు, శీతాద్రిజాత=శీతాద్రిజాత యనెడు నదియని యర్థము - శీతాద్రి అనఁగా (హిమవంతుఁడు) గారీప్రాప్తిచేత నొప్పుచున్నది గనుక దత్తంభవయు గారీప్రాప్తిచేత నొప్పుచున్నదనుట. (ఆర్యజనప్రాప్తిచేత నొప్పుచున్నదని భావము.)

ఇంతవఱకును 'కారణ గుణాహికార్య గుణానారభణే' అనెడు న్యాయ్యము ననుసంధించి చెప్పినాఁడు. మఱియున్, తక్కిన, పుణ్యనిమ్నగలు=పవిత్రనదులు, మరుత్ అధీశ=దేవతావతియైన యింద్రునియొక్క, భవ్య=ముఖ్యమయిన, నిదేశ=రమ్మని యాజ్ఞాపించుట యనెడు, అపచేశమున్=వ్యాజముచేత, నిజాప్త = తమకాత్మరాలయిన, శక్తిమతీ=శక్తిమతియొక్క, తనయా=కూతురయిన గిరికయొక్క, వివాహమహమునకున్ = పెండ్లివేడుకకు, అగ్నియమహిమమొని = తమప్రభావమును బ్రకాశింపఁజేసి - ఇటమొలయు ప్రేరణార్థకము; మొలయించి యని యర్థము - కామరూపత్యముచేత స్త్రీరూపములదాల్చి యనుట - (లేక 'అమృతమూర్తి వహించుట యిత్యాదికములయిన తమ మహత్వములను బ్రకటించి యనియును అయినది సరసముగాదు.) వచ్చిరి.

ఇం దయ్యైనదులకు తమతమ సంభవమూలము నందరి మహనీశుగుణములను శ్లేషముచేఁ జెప్పట తెలియునది.

కా. ఉత్సాహంబున నిట్లనేకతటినీరే పూహంబు లేవేరఁగా
వత్సానిక వెనుకొన్న గోగణములేవక వచ్చె దోడ్తో మహీ
భృత్సందోహ మభంగశృంగములు నాశపీనమ్ముతాంచన్నితం
బోలేసేధంబు వృషోపసర్వణవిధారయోగ్యక్రమంబున్ దగన్.

38

అ. అనేకతటినీపూహంబులు = పెక్కునదీ సమాహములు, ఇట్లు, ఉత్సాహంబునన్ = ఉల్లాసముచేత, ఏలేరఁగాన్ = రాఁగా, వత్సాని...లేవక = లేఁగకూడలను వెంబడించినచ్చిన ఆపులగుంపువలె, దోడ్తో = నముంపెంటనే, మహీభృత్సందోహము=సర్వతనయూహము - అభంగశృంగములు - (శృంగములనఁగా శిఖరములును గొమ్ములును - 'శృంగంప్రభుత్వే శిఖరేదీప్నాపిజల

యంత్రో విమణోత్పన్నయోః' అని విశ్వము) అభంగ = వైకల్యములేని, శృంగములు = శిఖరములు. అని పర్వత పరమయిన యర్థము. వైకల్యములేని కొమ్ములు అని గోగణపగమయిన యర్థము. ఆసీన... ధంబు—ఆసీన = అంతటబలుపుగల, స్తుతా = (స్తుతిప్రస్థానాను రస్తి)యామ్. అ) స్తుతా మనగా కొండచటిగనుక) చటులుగలుగుటచేత, అంచత్ = ఒప్పుచున్న, నితింబ = కటకప్రదేశములయొక్క, (కటకస్తు నితమ్పాస్త్రీ) అ.) ఉత్సేధంబు = జౌన్నత్యమునని పర్వతపరముగా - ఆసీన = (ఉధస్త్వ క్లిబమాసీనమ్' అ.) పొదుగునండి, స్తుత = ('స్యన్నంరీణం ప్రతంస్తుతమ్' అ.) స్రవించునట్టి = స్రవించునట్టి పొదుగుయొక్కయు ననుట, అంచన్నితంబ = ఒప్పుచున్న షిఱుచులయొక్కయు, ఉత్సేధంబు = జౌన్నత్యమని గోగణపరముగా, పృష...మంబుక్—నృప(పృషశబ్దము 'పృత్రహా పృషా' అని నకారాంతమిందునియగుదు వర్తించును) ఇంద్రునియొక్క, ఉపసర్పణ = అనుసరణమందలి, యోగ్యక్రమంబుక్ = తగినరీతియనని పర్వతపరము - (పృష = పృషభము యొక్కఅను కరణమునకు యోగ్యమయినరీతి యని, గోగణపరము) తగక్ = తగియుండగా, వచ్చెను.

పర్వతములవలన నదులు పుట్టునుగాన నదులవెంబడినివచ్చు పర్వతములను లేగదూడలవెంబడి యావులవలె బోల్చినాడు. లేగదూడవే వెంటనె యావులవచ్చునట్లు నదులునచ్చితోడనేపర్వతము లువచ్చెనని యవ్యవహితా విలంబానుగతి మాచనకై పర్వతములకును గోగణమునకు నుపమానోపమేయ భావముగల్గించి అభంగశృంగాది విశేషణములచే నర్థద్యయము బొందుపఱచినాడు.

వికలముగాని కొమ్ములును బలుపయిన పొదుగులును బొడవులయిన షిఱుచులునుగలిగి యాఁ బోతులు వెనుదగిలివచ్చుట కంతయుఁ దగినవని గోగణపరముగాను - వికలముగాని శిఖరములును అంతట పెద్దవిగానున్న చటులును కటకములును గలిగి యింద్రునివంపు ననుసరించు విధముతో నని పర్వతపరముగాను నర్థములు గ్రహించునది. అల. శ్లేషము.

సీ. అజ్ఞాతగోత్ర యరనాదిశక్తినుగోత్ర, భవయయ్యో నితనిగర్భమునఁ బుట్టి
యాదిభిక్షుండు దుర్గార్థభక్షుండయ్యో నీ, తనిపాదతీర్థ మాదల ధరించి
మితతేజః డగుజగన్విత్రుఁ డుత్కటవను, స్థితి నొండ నీతనిరదిక్కుఁ జేరి
కులమువా రభిరామగోరత్నములు గాంచి, రితని శేషంబున కీచ్చగించి
తే. తన కొకమఖాంశ మొనఁగునరయ్యనిమిషలకు,
ననవరతయాగభాగ భోజనము లొనఁగి
యితఁ డపర్వైకగురుఁ డన శ్చ నెనఁగు ననుచు
నాకులు నుతింప వచ్చెమే ననాకుటుంబి.

24

అ. ఇందు హిమవంతుని వర్ణించుచున్నాడు—మేనాకుటుంబి = మేనకభర్తయగు హిమ వంతుడు - అజ్ఞాతగోత్ర = (గోత్రమనగా నిక్కడ కులము) తెలియఁబడని కులముగలది - ఏనో మిక్కిలి తక్కువకులమునఁ బుట్టినదనుట, అగు, అనాదిశక్తి = అదియేర్పడనిశక్తి, ఇతనిగర్భమున = ఈతనికడుపున, పుట్టి, సుగోత్రభవ = సత్కులమునందుఁ బుట్టినదిఅయ్యెను—భవానికులము లేనిదనియు, హిమవంతునకుఁ బార్వతిగాఁ బుట్టినదనియును భావము.

అదిభిక్షుండు = జన్మమెత్తినదిమొదలు భిక్షుకండయినవాడు, ఈతని పాదతీర్థము = ఇతనిపద జలమును, జౌదలధరియించి = శిరస్సునంచాల్చి, దుర్గార్థభక్షుండయ్యో = దుర్గాధిపతి యాయెనని యర్థము. మహానీయుల పాదతీర్థమును భక్తులుశిరసునఁ బాల్చుటయాచారము.—(అదిభిక్షుండనెడు

పేరుగల శివుడు హిమవంతుని పాదములందు - అనగా ప్రత్యంతపర్వతములందు - (పాదాః ప్రత్యంత పర్వతాః) అ) ప్రవహించుచున్న గంగను శిరస్సునధరించి నాడనియు దుర్గా దేవికిఁ బెనిమిటియనియును భావము.

మిత లేజాడగు జగన్నిత్రుడు = అల్ప లేజాడయిన లోకోపకారకుడు, ఈతనిదిక్కు చేరి = ఇతిని ప్రాపునండగని, ఉత్కటవసుతిఁ చెందె = మిక్కుటమయిన ధనశీతిని బొందెనయర్థము. జగద్బంధుడయిన సూర్యుడు దక్షిణాయనమందు మిత లేజాడగుచున్నాడనియు, ఉత్తరాయణ మందు ఉత్కట లేజాడగుచున్నాడనియును భావము. 'దేవభద్రే నరే రక్షా వసూరత్నే ధనేవసు' విశ్వ. హిమవంతుఁ డుత్తరదిక్కునందుండెడువాఁడు గనుక నీతనిదిక్కుఁ జేరియున్నాడు.

కులమువారు = కులమువారందఱును, ఇతినిశేషంబునకు ఇచ్చగించి = ఇతిని భుక్త శేషమును భవించుటకు సమ్మతించి, అభిరామగోరత్నములుగాంచిరి = మనోహరమయిన ప్రకాశముగల రత్నములను గాంచిరిని యర్థము. ఇక్కడ గోశబ్దము కిరణవాచకము.

యగ్లో సహస్రమహాన్ది తమాంసిపుంసామ్ నారాయణో వసతియత్ర సశంఖచక్రః

యన్మండలం శ్రుతిగణం ప్రసదన్తివిప్రాస్తస్యైవమేషుశభూషణభాస్కరాయ'

సమస్తపర్వతములును భూమిని పృథుచక్రవర్తి పిదుకుకాలమున దూడనూపుననున్న హిమవంతుని చున్నగుడిచిన యెంగిలికిచ్చగించి యభిరామములయిన గోవుల నెడు భూసంబంధిరత్నములును బొందవనిభావము. ఇక్కడ గోశబ్దము భూవాచకము - 'స్వర్గేషుపశువాగ్వాజదిక్షేత్రఘటిభూజరే. లక్ష్మ్య వృష్ట్యాస్త్రీయాంపుంఃగౌః' అని అ.) పూర్వకాలమున సమస్తమయిన పర్వతములును భూమిని గోవునుగాను హిమవంతునితఁగి ను గానుజేసి రత్నములను నోషధులనుం బితికెననుట పురాణప్రసిద్ధము.

తనకుఁ, ఒకమఖాంశము = ఒక్కయజ్ఞభాగమును, ఒనఁగు = ఇచ్చిన, అనిమిషులకుఁ = దేవతలకు, అనవరతయూగభోగభాజనములు ఒనఁగి = ఎడతెగని యజ్ఞభాగభోజనములుపెట్టి యని యర్థము - (యజ్ఞమునకు భాగములు - అనగా అంగములయిన సోమలతాదుల కుత్సత్తిస్థానమనియు తనపయిపట్టులందు యాగభాగ భోజనములుచేయుట నొడఁగూర్చెననియు భావము - హిమవంతము పయిని దేవతలు యాగములొనర్చుట ప్రసిద్ధము.

'పరివరివిధంపు జన్నంపుఁబరికరంపు, సాంపుసంపద నిఖిలనిలింపసభయు,

నప్పటప్పటికిని జిహ్వాశ్రుప్పడుల్ల. నామెలెఱింగె నీకుఁపారాధికతన. మనుచరిత్ర.

ఇతఁడు అపర్ణ ఏకగురుండనఁ = అపగతమయిన ఋణముగలవారలు అపర్ణులు. అనగా ఋణములేనివారు - వారికినితఁడు, ముఖ్యగురువు. అనగా అన్యణశ్రేష్ఠుడనునట్టాప్సని యర్థము - ఋణములేనివాఁడు పరమసంతుష్ఠుడని మహాభారతమందలి యారణ్యపర్వమున

'పఞ్చమేహనిషఠేవా కాకం పచతి స్వేగృహే,

అన్యణోహ్య పరశ్రేష్ఠ్య స్స రాత్రించర మాదతే'

అని యక్షప్రశ్నములలో 'కోమాదతే' యని యక్షుఁడుగఁగా ధర్మరాజు చెప్పిన యుత్తరము అపర్ణా = పార్వతికి. (అపర్ణా పార్వతీదుర్గా' అ) తల్లిదేయని భావము. అనుచు, నాకులు = దేవతలు, సుతింపఁ = పొగడఁగా, వచ్చెను.

ఏమికులమో యెఱుంగరానిది యితనికడుపునఁ బుట్టి మహాకులప్రసూతయగుటయు, అట్లు విచ్చగాఁ డితినిపాదతీర్థము తలయందుఁజాల్చి దుర్గాధిపతియగుటయు, అల్పలేజాడగువాఁడని యండగొని గొప్పధనస్థితినిొందుటయు, ఇతనికులమువా రితఁడు తల్లి మిగత యెందఱునుగడిచి

యందలి మేలివస్తువులను బడయుటయు, తన కొక్క యజ్ఞభాగము నిచ్చినవారికి నెడతెగక పెక్కు యజ్ఞభాగభాజనములిచ్చుటయు ఏ యప్పుడు లేక మహామోదమునఁ దేటుచుండుటయు, దేవతలనుతికి తాత్రములయిన గుణములుగా నిందుఁజెప్పఁబడినవి.

తే. ఆనడఁకుమెట్టదొరకు హస్తావలంబు, మగుచు మేనకవచ్చె భవ్యగుణమంజు
మనమరాళి చూసనమునరమనమరాళి, మనమరాళివివాహసంక్రభమముఁబూడ.

అ. అవడఁకుమెట్టదొరకు = ఆహిమవత్సర్వతరాజానకు, మేనక, హస్తావలంబము = చేయూత, అగుచు వచ్చెను ఎందులకనఁగా - భవ్యగుణమంజుమే = సుగుణములయొక్క సౌగంధనము చేత, అమరఅగ్నిమానసమున = దేవతాసమాహుయొక్క మనస్సునైనను మానససరోవరమందు, మన = మనుటకు, మరాళి = ఆడుహంసయైన, మనమరాళి = కొడుకు కూతురయిన గిరికయొక్క, వివాహసంక్రభమము = పెండ్లిసంబరమును, చూడఁ, వచ్చెను. మనమరాళిని ఊరూపాంతరమున్నది.

[క. కనికనికరమొదవఁగఁ జ, క్కనికరములఁ గొంగిలింఁచిఁకాంతాయుతుఁడ

మనుమని సుఖాన్వితఁడవై, మనుమని దీవించె సఖహంహనమాఁగన్. (అనిరుద్ధ X ఆ)

మన్నఁడు అనియు రూప ముత్పలాపమున సిద్ధించెననుట మతంత సమంజసము.] ఇట 'మనమరాళి' అనెడి అనుప్రాసమును బట్టి 'మనమరాళు' అనియు రూపాంతరము గ్రాహ్యము. 'మరాళి అగు మనమరాళి వివాహసంక్రభమము' అనుచో అగుభావవ్యవధానము 'మరాళి' యనువిశేషణమునకు లేకయే ప్రథమవచ్చుటఁ దెలియునది. ఇదియే ప్రయోగవైచిత్ర్యంబుగాఁ జిన్నయసూరిగారు చెప్పిరి. మానసమున వాసమునకు మరాళి యెంతతగునో సురలమనమున మనుటకు గిరికయంత తగినదనుట. ఇందులకు నుభయత్రహేతువు 'భవ్యగుణమంజు'. హస్తావలంబము వడఁకువానికిని దొరయగువాని కినిగాన 'వడఁకుమెట్టదొర' యనుట.

నీ. పిడుగుకైదువు పెట్టుతడకట్టుగాఁ బయో, ధి మహామధిరసంబు శ్రీ చమరెననఁగఁ
గడవి కరళ రామిడి గీడ్పడి తటాంత, వనరాజి మైనంట్రవాతె ననఁగ
మున్నటి పెన్నటి ముదురుచిల్వలయలజ, దీకిఁ బచ్చలజ్జోడురదొడిగ ననఁగ
దనకొరిదనపుఁజాయర వెనునీటికుప్పక, ప్పెనసిన పసఁ బసరెక్కె ననఁగ

తే. సంకల్పబలాంతరాశాసంక్రస్థానమహిమఁ, బ్రాచిపట్టినమేనితోరబయలుమెఱసి
ప్పెన్నటిగట్టు తొలిపట్టివాసవాధి, వాహిత నిజానుజభవావీరవాహమునకు.

అ. పట్టిగట్టుతొలిపట్టి = హిమవంతుని పెద్దకొడుకయిన మైవాకుఁడు. పిడుగు...కట్టుగాఁ, పిడుగు కైదువు పెట్టు = ప్రక్షాళనపుదెబ్బ, తడకట్టుగాఁ = స్తంభనముగా - అడ్డగింపఁగా - పయో = సముద్రుఁడు, మహామధిరసంబు = సిద్ధమూలికలయొక్క రసమును, చమరెననఁగ = పూర్వమున్నట్లుగా.

గడవి కరళరామిడి = ముద్రపుఅలల. పుట్టనముచేత, గీడ్పడి = కూలి - త్రెల్లినది, మైనంట్రవాతె ననఁగ = వీరముతుదలయందలి వనసముద్రము, మై అంట్రవాతెననఁగ = తనదేహమునకు వట్టు. వాహిత = యన్వితముగాను, మున్నటి పెన్నటి ముదురుచిల్వల యలజడికి = నమద్రముగ్గ - పచ్చలజ్జోడురదొడిగ - వివతేధమ - ఆనఁగా వివమెక్కుకుండునట్లుగా,

పచ్చలతోడు = గరుడపచ్చలచేత రచింపబడిన కవచము, తొడిగెననఁగఁ, గరుడపచ్చలు విష హరములు.

మ. పపనాహార విమంబుతోడదు యదాఃపమ్యంబునం గణికే
కిలీలాసంబునఁ దాండవారభటి సంక్రీడించుటన్ త్వేళ మ
భ్యుహరించెగపాలి యన్న మటియేలఁ చెప్పఁదచ్చక్తి? య
న్ననగారుత్తతభుక్తి పాత్రియొనఁగఁగఁ రాజాత్మజాభర్తకుఁ. (శృంగా ౬-౯౯).
తనకుందనపుఁజాయ = కుందనపుబంగారు కాంతివంతితన దేహకాంతి, పెనునీటికుప్ప = మహా

జలరాశియొక్క, కప్పు = నలుపు, ఎనసినన్ = కలియఁగా, పసఁబసరెక్కెననఁగఁ = మాగయిన పసరు
చాయ యెక్కినదోయన్నట్లుగా, ఇట్ల కుందనపు ఎఱుపును కడలినలుపునుజేరి మిశ్రిమిపసిమియైనట్లు
చెప్పినాఁడు. ఎఱుపుతో నలుపుగలియఁగా ఆకుపచ్చయనియు, తెలుపుగలియఁగా పసుపుపచ్చయనియు
పర్ల వ్యవస్థ.

ఇట్లపసశబ్దము తెల్లదులకుంబోలెఁ గర్మధారయమున తెల్లనిపూస తెల్లఁబూస తెల్లనిపూస
యనునట్లు పసని పసరు, పసఁబసరు అనిరూపము. లేక పసనుశబ్దముగా గ్రహించినచో పసనుశబ్ద
మునకు.

క. కుసుమం బధినవిధమునఁ, బసుపున హత్తించినట్లుబంగారమునఁ
బసనిచ్చినగతి సంధ్యా, వసరంబున నింగి యరుణఁవర్ణంబయ్యెన్. (నై ౨౮౬)
అనుచో అరుణవర్ణముగను

చ. ఒనపరిజాణఁ డొక్కఁడొకఁయుగ్మలిచేరుప మాఱువెట్టఁగాఁ
బసనికురంగికాపలఁఫాళి నిజాధర పల్లవంబుపైఁ
బసికొనిచేరఁబట్టిమునిపండులనొయ్యన ఁప్పలింపఁగా
మునిమునవృన్దవృ నదిమోముకయించుక యోరసేయుచున్. (నై-౬-౧౩౩)

అనుచు సభరమునకు సాటిగా మాంసముముక్కను పసనియనుటచే ఎఱుపుగాను ఆర్థము
తోచుచున్నది. ఇట్లే 'పసనిపుప్పాడి' (కళా. ౩ ౮) అనియున్నది. సీతారామాచార్యులు ఎఱుపు
మించిన పసుపునన్నెయని యర్థమువ్రాసినారు. కుందనపుచాయను ఎఱునిపసరనుట అసంగతముగాదు.
'పసనిలేనవృ' (భాగ ౩ స్కం) అనునట్లు.

మనువు నిచ్చలగిరివ్రజ మనుషేరఁ, బసనుగా నిర్మించెఁ బట్టణం బొకటి. (రా.భా.కాం.)

.....వాఁడీల్లకమున్నె, మసలక తెప్పించి మందుఁబోయించి

పసనుగానొనరింపు ప్రాణదానంబు. (హరిశ్చం. ద్విపద ౨ భా.)

ఇత్యాదులందలి 'బాగు' అనునర్థముగల పసను శబ్దముగా గ్రహించినచో 'పసఁబసరు' అని నవర్ణ
లోపము విచార్యము. పసశబ్దమే తెల్లదులవలెఁ బ్రయుక్తముగా నొప్పు. లేదేని, 'పెనునీటికుప్ప కప్పు
ఎనసినపనన్' = సముద్రముయొక్క నలుపును గూడినసొంపుచేత ననియు సర్థము చేయవచ్చును. కాన
'పస' శబ్దమే తెల్లదులవలె నివర్ణపరకముగాను లేనిచో ద్రుతపరకముగాను బ్రయుక్తమనుట
సమంజసము.

సంతిత...మహిమన్ = ఎప్పుడును నీటితోపల నుండుట యొక్కప్రభావముచేత, ప్రాచీనపట్టిన
మేలితో = పచ్చప్రాచుడు పట్టినదేహముతో, బయలు మెఱసి = (సముద్రము కుక్షినుండి) బయటికి
వచ్చి, వాస...మునకున్ — వాసవ = ఇంద్రునిచేత, అధివాహిత = పూనుకొనఁబడిన, నిజ+అనుజభవా =
తనతత్త్వనిరూఁతురయిన గిరికంఠుక, విచాహమునకున్, వచ్చెను.

మైనాకుఁ డింద్రునిచేఁ తొక్కలు తుండింపఁబడుటకు వెఱచి సముద్రమునఁ దాఁగిఁగొనుట రామా యజాదులయందుఁ బ్రసిద్ధము. అతఁడు తిమ్మనికూతురు పెండ్లికివచ్చిన తొక్కలు పోవాయన్నచో తొక్కలు పోఁగొట్టు నింద్రుఁడేకదా యా పెండ్లికి నిర్వాహకుఁడు కనుకఁ, బెండ్లిపెద్దను నవమా నించునా యని తెలియునది. మైనాకునికి కుంపనపుఁజాయ యెట్లన రామాయణమున,

ఇతికృత్వా మతింసాధ్యం సముద్రశ్చస్నమంభసి, హిరణ్యనాభం మైనాక, మువాచగిరి సత్తమమ్. (సుంద. ౯౦౫)

ఇందులకు 'హిరణ్యనాభం' 'హిరణ్యశృంగం' అనుచో 'నాభిశబ్దోహ్యధ్యక్షవాచీ శృంగంచ పర్వ తస్యాధ్యక్షమేవ' యని గోవిందరాజులు, 'హిరణ్యనాభం హిరణ్యప్రధానం హిరణ్యయ మిత్యర్థః' అని మహేశ్వరతీర్థులు.

చ. ఇరువురు దేవసంభరణు ౩ లిరువురు నబ్జధరోన్నమత్కరాం
తరమహనీయు లిరువురు ననంతగుణాధ్యులు గావునం బర
స్పరసమతాసమగ్రతరత సఖ్యమునం గనగూడి మేరుమం
దర ఛరణీధరాన్వయవరతంసులు వచ్చిరి తత్త ణంబునన్.

37

అ. ఇందు మేరుమందరపర్వతములు రెంటికినర్థద్యయము గలుగఁజెప్పినాఁడు గనుక నభేదాధ్య వసాయము తెలియునది. ఇరువురును, దేవసంభరణులు - (మేరు) దేవతలకు గృహరూపమున భరించిన వాఁడు - (మంద)దేవతలచేత సముద్ర మథనముకొఱకు భరింపఁబడినవాఁడు, ఇర్వురున్, అబ్జ...నీ యలు—(అబ్జమనఁగా చంద్రుఁడును శంఖమును.) - (మేరు) అబ్జధర = చంద్రధరుఁడయిన శివుని యొక్క, ఉన్నమత్ = ఎత్తఁబడుచున్న, కరాంతర = చేతినడుమ, మహనీయుఁడు = (విల్లుగా) ఒప్పిన వాఁడు, (మంద) అబ్జధర = పాంచజన్యమును శంఖమును భరించిన విష్ణువుయొక్క, ఉన్నమత్కరాం తరములచేత, తఱుపఁబడినవాఁడు, (అబ్జధన్వంత రాచంద్రేనిచు శే శంఖపద్మయోః విశ్వము) ఇర్వు రున్, అనంతగుణ అధ్యులు = (మేరు) అనంతుని - అనఁగా శేషుని, రూపముననున్న అల్లెత్రాటి చేత నిండినవాఁడు - (మంద) అనంతమైన వాసుకియ నెడి కవ్వపుత్రాటిచేత నిండినవాఁడు, కావునన్, పరస్పర...సఖ్యమునన్ - పరస్పర = ఒండొరులలోడి, సమతా = సమానధర్మము వలని, సమగ్రతర = మిక్కిలిపూర్ణమయిన, సఖ్యమునన్ = మైత్రిచేత, కవగూడి = జతగూడి, మేరు.....సులు — మేరు మందరములు అ నెడి పర్వత కులశ్రేష్ఠులు, తక్షణంబునన్, వచ్చిరి.

ఉ. రోహణశైలరాజము మరుగద్గిరితోడనె వచ్చి నిల్పె వై
వాహిక కార్యకర్త మఖరీవంతుఁ డనంతసువర్ణ రత్నసం
దోహము రాశి ప్రాసి విబురధుల్ మనుజుల్ భుజగుల్ నుతింపఁగా
నాహిమవత్కుమారతనరయూమణి కుంకుమ దెచ్చెనో యనన్.

38

అ. మరుత్ గిరితోడనె = మేరుపర్వతముతోఁగూడనె, రోహణశైలరాజము = రోహణమును పర్వత శ్రేష్ఠము, వచ్చి, నిలిచెను - ఎట్లనిన - వైవాహిక కార్యకర్త = పెండ్లికార్యమును జరుపువాఁడు, అగు, మఘవంతుఁడు = ఇంద్రుఁడు ('ఇంద్రోమరుత్వాన్ మఘవాన్' అ), అనంతసువర్ణ రత్న సం దోహమున్ = కొలఁదిలేని బంగారము యొక్కయు రత్నములయొక్కయు సమాహమును, రాశి పోసి = కుప్పఁగాఁబోసి, విబుధుల్ = దేవతలును, మనుజులును, భుజగుల్ = నాగులును - అనఁగా దేవలోక

మర్త్యలోక పాతాళలోకములను ముగ్ధోకములందలి వారును, నుతింపఁగాఁ, ఆహిమవత్ కుమార తనయామణికిఁ = హిమమతుని కుమారుడయిన కోలాహలుని యీహూతురు మిన్నకు, ఉండువు = ఓలి, తెచ్చెనోయనఁ, = తెచ్చినాఁడో యనునట్లుగా, వచ్చి నిలిచెనని సంబంధము.

మేరుపర్వతము బంగరుకొండ. రోహణపర్వతము రతనాలకొండ. బంగారుకొండ వెంబడిని రతనాలకొండ వచ్చినిలుచుటను జూడఁగా పెండ్లిపెత్తనగాఁడయిన యింద్రుఁడు గిరికాదేవికి నోలిగా పెనుబంగారును రతనములును రాసులుగాఁబోసి నిలిపినట్లుండెనని యుత్పేక్ష. రోహణము రత్నపర్వతమని ప్రసిద్ధి, 'గుణరత్నరోహణగిరే' అని ప్రతాపరుద్రీయము.

మ. మఱియున్ వచ్చిరి ధాత్రిఁ గల్గునగసామ్రాజ్యైక్య ధౌరేయు లం
దఱుఁ దద్యుభరైరాప్తిఁ గ్రుంగు నవనిం త దామ్యత్పణారాజుఁ బ
ల్లఱు సంధించుచునుండఁ గాని వసుకల్యాణంబు విక్షింప రా
వెఱచెఁజేషుఁడు శేషవృత్తి కగునేర విసంభవంచారముల్.

39

అ. ...నగసామ్రాజ్యైక్య ధౌరేయులు = పర్వతాధిపత్యమునకు ముఖ్యధురంధరులయినవారు - అనఁగా మిక్కిలి ముఖ్యులయిన పర్వతాధిపతులు అందఱును, వచ్చిరి. తత్ ధూరిభర ఆర్థిఁ = ఆ మేటిపర్వతములయొక్క అధికమయిన బరువుయొక్క ప్రాప్తిచేత, క్రుంగు = దిగఁబడుచున్న, అవనిఁ = భూమిని, శేషుఁడు, తామ్యత్ ఫణారాజిఁ = బడలుచున్న - అనఁగా సోలుచున్న - పడ గలవరుసయందు, పల్లఱు, సంధించుచు నుండఁగాని, వసుకల్యాణంబు = వసురాజు పెండ్లి, విక్షింప రావెఱచెను. ఏలనఁగా, శేషవృత్తికిఁ = దాసవృత్తిగల వానికని యర్థము - శేషశబ్దవృత్తిగలవానికని భావము. శేషుఁడను శబ్దమునామముగాఁ గలవానికనుట-ఇటు వృత్తియనఁగా అభిధావృత్తి, విసంభవం చారముల్ = ప్రణయ విహారములు. వేడుకకయిన తిరుగులాటలు, అగునే = అగునా - యుక్తపడవనుట.

వసుకల్యాణమునుచో కాంచనార్థకమయిన శబ్దద్వయమును గ్రహించుటచేఁ బునరుక్తవదా భావము. అర్థాంతరన్యాసము నలంకారము.

ఉ. వచ్చిన సింధుకాంతల నరవారిత సత్కరుణాభివృద్ధిచే
హెచ్చఁగఁ జేసి గోత్రభిరీంద్రుల నున్నతి గారవించి వై
యచ్చరలోకభర్తయు హిమాలయసూతికి నాస్పదంబుగా
నచ్చట నొక్కనూతనమహా నగరంబు మదిం దలంచినన్.

40

అ. వై యచ్చరలోకభర్తయుఁ = స్వర్గలోకాధిపతియైన యింద్రుఁడును, వచ్చిన, సింధుకాం తలఁ = వివాహార్థమువచ్చిన నదీకాంతలను, అవారిత సత్కరుణాభివృద్ధిచేఁ = అడ్డులేని మంచికృపా రసము పెనువుచేత, హెచ్చఁగఁ జేసి = అతిశయించునట్లుచేసి, గోత్రభిరీంద్రులఁ = కులపర్యంత శ్రేష్ఠు లను, ఉన్నతిఁ = పొడువుచేత, గారవించి = బహుకరించి, హిమాలయసూతికిఁ = కోలాహలునకు, ఆస్పదంబుగాఁ = పట్టుగా - విడిపట్టుగా ననుట, అచ్చట, ఒకనూతనమహా నగరంబు, మదిన్ తలంచినన్.

సింధుకాంత లభివృద్ధిచే హెచ్చునవి. గోత్రభిరీంద్రులు ఉన్నతిచేత గారవ మందుదురు - కాన మొదటివానిని అభివృద్ధిచే హెచ్చించి రెండవవారిని ఉన్నతిచే గారవించినాఁడు - ఏధర్మముగల వారియం దాధర్మమాపాదించినాఁడనుట. కోలాహలునకు శేవనగరముగాక మహానగరమేల? అందు నది నూతనమేల? యన్నచో హిమాలయ సూతికదా! అట్టివానికి చిన్ననగరములు చాలవు. అప్పటి

మహానగరములును చాలవు. అంతకుండగిన పెద్దనగరము నూతనముగా నిర్మింపవలసినదే. అదియుఁ బని వాండ్రను గొని కట్టించుటకుఁ బెక్కురేండ్లునుబట్టును కాన 'మదిక్షదలంచినక్ష' చేయవలయును. చేయువాడు 'వైయచ్చరలోక భర్త' కదా. దీనికి మీఁదికన్వయము.

సీ. నిమ్నప్రవాతాంతోర్నిర్వరపరిఖతోఁ, గనుపట్టె గోటయై శ కటకపరిధి
మణిచిత్రకిరణతోరణ మాలికలతోఁ బ్రకాశించె గృహములై శగవ్వారిములు
శుచికి రోపలభంగి సోపానసరణితోఁ, జెలఁగె సౌధాళియై శ శిఖరపాలి
ఘనసారవనుసార శంధసారిములతో, నలరె సంగడులై తటాజరిములు
తే. కలమధుర కోకిలాలాప శ కలనతోడఁ, జెన్నలరెఁ గన్నెలై కొన్ని శ చిన్నిలతలు
సమధికస్కంధ శాఖాభుజములతోడఁ, దినరెదిగుణాగ్రగణ్యులై శరీరువులెల్ల.

అ. నిమ్న...పరిఖతోఁ—నిమ్న=లోఁదియిన, ప్రవాత అంత= ('ప్రవాతస్తుతహోభృగుః' అ.) పర్వతశిఖరములక్రింద నుండెడు పాడవయిన ప్రదేశములయొక్క చివరలను బ్రవహించునట్టి, నిర్వర= ('ప్రవాహానిర్వరోర్ధుర' అ) నెలయేళ్ల నెడు, పరిఖతోఁ=అగడ్తతో, కటకపరిధి= ('కటకం వలయే సానా' అ 'పరివేషస్తుపరిధి' అ) చుట్టుయొక్క వలయును - వలయాకారముగా నున్న నిలువుబండలచాలు, గోటయై, కనుపట్టెను. మణి...మాలికలతోఁ—మణి = రత్నములయొక్క, చిత్ర = నానావిధములయిన, కిరణ = కాంతుల నెడు, తోరణమాలికలతోడఁ=తోరణములవరుసలతోడ, గవ్వరములు=గుహలు, గృహములై ప్రకాశించెను.

శుచి...రణితోన్—శుచికిర = తెల్లనికిరణములుగల చంద్రునియొక్క, ఉపల = శిలయొక్క-అనఁగా చంద్రకాంతపు తాలయొక్క, భంగ = కునియల నెడు, సోపానసరణితోడఁ = మెట్లచాలుపులతోడ —, భంగ మనఁగా నిచట మెట్లవలెను అలలవలెను చాలుపుగానుండునది; అలలచాలుపుగానుండు చంద్రకాంతపుతాలు, (ఇదియె. 'మణిపట్టిభంగసరణితో' అని మనుచరిత్రమునఁ జెప్పఁబడినది. మణిపట్టి=మణులపలకలయొక్క, భంగ = అలలవంటి చాలుపులయొక్క, సరణితో = దారినిని యర్థము. కాళిదాసును 'భంగీ భక్త్యావిరచితవపుః' మేఘసందేశము, అని మెట్లచాలుపు పరముగాఁ జెప్పినాడు). సౌధాళియై = మేడలవరుసయై, శిఖరపాలి = శిఖరముల సమాహము, జెలఁగెను. ఘనసా...రములతోఁ—ఘనసార=కర్పూర పరఁటుల నెడు కర్పూరముతోడను, వసుసార = రత్నశ్రేష్ఠముల నెడు మఱిత మేలయిన మణులతోడను, శంధసారిములతోఁ = చందన వృక్షముల నెడు చందనముతోడను, తట అజరములు=తటముల అంగణములు—అనఁగా ముంగిళ్ల ప్రదేశములు, అంగడులై, అలరెను.

కల...తోడఁ—కలమధుర = అవ్యక్త మధురములయిన, కోకిల ఆశాః=కోయిలపలుకుల నెడు, కలనతోడఁ=అవ్యక్త మధురములయిన కోయిల పలుకులవంటి పలుకులతోడ, కొన్ని, చిన్నిలతలు=రేడిఁగలు, కన్నెలై = కన్నెపడుమలై, చెన్నలరె = బాగుమీఁతను. సమధి...ములతోడఁ—సమధిక=పాడవులయిన, స్కంధ=బోదెల నెడు భుజశిరస్సులుగల, శాఖ=కొమ్మల నెడు, భుజములతోడఁ = బాహువులతో, తరువులెల్ల = వృక్షములన్నియు, తరుణ అగ్రగణ్యులై = మేటి వయసుకాండ్రగు పురుషులై, తనరె = ఒప్పెను. ఇర్విదాసుగ్రహమున నిర్ధారదులకుఁ బరిభాషి రూపములు సిద్ధించుటవలన నాకోపశంక వేయఁగూడదు.

ఉ. ధాతుపరాగ రి క్తియును శీ దంతవిభ క్తియుఁ జామరప్రకా

శాతిశయంబు సంకులమరదాంకనముం గదలీకదంబనం

భూతియుఁ గర్బురాస్పృతియుఁ శీ బుష్కరభూతియుఁ బూని భద్రతా

భ్యాతి వహించె మించె బృథుశీ గండము లచ్చట నద్భుతంబుగాన్. 42

అ. ఇందు కోలాహలపర్వతమందలి గండశిలలు పట్టణమునునుడగిన భద్రగజత్వ భ్యాతిని వహించెనని చెప్పినాడు. కనుక, గండశిలా ధర్మములన్నియును భద్రగజధర్మములుగాఁ జెప్పబడుచున్నవి. ఎట్లనినఁ — ధాతు పరాగ రి క్తియును = గైరిక ధాతువు ఘాలియొక్క యెఱుపును, గైరిక ధాతురజముచే రేఖాశృంగార రంజనమును - రేకలుగా నలంకారమునకై రంగు పెట్టుట యనుట, దంత విభ క్తియుఁ = ('ద స్తఃస్సానుని కధ్యతే' అని విశ్వముచొప్పున దంతమనఁగా సానువును గనుక) సానువుల ఏర్పాటును-ఏనుఁగు దంతముల విభాగమును, చామరప్రకాశ అతిశయంబు = చమరీ మృగ సమూహముయొక్క, ప్రకాశాతిశయము = వింజామరల ప్రకాశాతిశయమును, సంకుల మదాంకనముఁ = (సంకులనఁగా జవ్వాదిశిల్లులు) జవ్వాదిశిల్లుల మదచిహ్నమునని యర్థము - (సంకులన్నచోట. 'అసంబుద్ధా భవేద్వాపుర స్తి' యింట్లాదివర్గకే' అను అధర్వణ విచనముచేత వుత్పత్యయును చెప్పినాడు) గాఁడు. సంకుల మదాంకనమన్నది షష్ఠీతత్పురుషసమాసము. షష్ఠీభవే ద్వివృతీయాతుల్యా తత్పురుష సంస్థితానామ్నామ్' అను నన్నయభట్టియ సూత్రముచేత షష్ఠీస్థానమందు 'సంకులఁ' అని ద్వివృతీయ వచ్చినది.) సంకులమైన గజమదచిహ్నము నని యర్థాంతరము. కదలీకదంబ సంభూతియుఁ = అరటి చెట్లయొక్క కడప చెట్లయొక్క పుట్టుకయును - ('కదలీ వైజయన్త్యాంచ రంభాయాం హరిణాం తకే' వి. 'కదంబమాహస్సిద్ధార్థే నీపేషి నికురుంబకే' విశ్వము.) అనుచొప్పున పతాకల సమూహముయొక్క గొప్ప వైభవము. ఏనుఁగులపయిని పతాకలుగట్టుట ప్రసిద్ధము. దీనినే దెంచనము లనెదరు. భారత విరాటపర్వమున,

పాడువుల సడిసన్న యొడగులు దెంచనమ్ముల పెంపు గగనంబు కొలఁదిపెట్టె

ఇది యేనుంగుల పయిగట్టు నాయుధ ప్రాయములయిన పతాకలు. దీనినే కూలునేనుఁగులుఁ గుంభ మధ్యముల, వ్రాలుమాపతులుఁ బైవ్రాలుదెంచనలు' (రామా యుద్ధకా) అనియున్నది. విరాటపర్వ మందలి దెంచనమ్ములకు మాటుగా డెక్కియమ్ములనియుఁ బాఠము చూపట్టుచున్నది. దీనిని పెద్ద పిరంగియని నీతారామాచార్యులు వ్రాసిరి. దంచన, దంచనము అను శబ్దములకే కాని దెంచనములకుఁ గాదు. 'దంచనపుఁజేతులు గంగను కాపెచుట్టుగా' (ఆముక్తమాల్యద.) దంచనములును జుబురుజంగులును తుపాకులును (కళాపూర్ణోద.)

కదలీశబ్దమునకు, 'కదలీవైజయస్తీ' అని హలాయుధుఁడు. ఏనుఁగు సంభారిమీఁది టెక్కెమని శబ్దరత్నాకరము. 'కదలీకాంచన కక్ష్యులఁ మెఱయు లేఖస్వామి చౌదంతిపైఁ' అని మనుచరిత్రమును 'అంభారిమీఁది టెక్కెమయిననే తిక్కన' పాడువుల సడిసన్న యొడగులు దెంచనమ్ముల పెంపు' నని యొడలి పాడువులలో దెంచనమ్ముల పెంపును గగనమును కొలఁది పెట్టెనన్నాడు. 'కేవలాయుధ పరమయినచో నట్లు చెప్పటకు నీలుపడదు. కాన, దెంచనములనఁగా అంభారిమీఁది టెక్కెముత. టెక్కియమ్ములని యిందులకుఁ బాఠాంతరము చూపట్టుటయు నిందుల కుపబలముగానే యున్నది.] కర్బురాస్పృతియుఁ = తమ నీలవర్ణమును - ఏనుఁగు నీలవర్ణమును, పుష్కరభూతియుఁ = (పుష్కర మనఁగా 'పుష్కరం కరిహస్తాన్ వాద్యభాండ ముభేజతే' అ. అనుటచే జలమును ఏనుఁగు లొండము

కొనయు, భూతియనగా 'భూతిర్నాతంగ శృంగారే జాతౌభస్మని సంసది' వి. అనుటచే సమ్యక్
ద్ధియు నేనుంగు శృంగారమును) జలసమృద్ధి యని యర్థము. తొండము శృంగారమునని యర్థాంతర
ము. పూని=ధరించి, పృథుగండములు = గొప్పలయిన గండశిలలు, అచ్చట, అద్భుతంబుగా.
భద్రతాఖ్యాతి = భద్రగజముల నెడి ప్రసిద్ధిని - భద్రగజములగుటను, వహించి, మించెననియర్థము,
భద్రమనగా శుభమును, గండములనగా గండచోషములు పృథుగండములు అనగా గొప్ప గండ
ములను దోషముల, భద్రతాఖ్యాతి వహించెత్ = శుభములయి మించెను. ఇది అత్యాశ్చర్యము గాన
'అద్భుతంబుగా' నన్నాడు.

ఏనుగులకును గుఱ్ఱములకును నలంకారముగా చామరము గట్టుట తొల్లిగలదు. 'లంబమాన
రవిరథకురంగ శృంగార చారుచామర చ్చట్రాపేక్షా క్షణోద్గీప్తా చమరసముదయంబగు నుద
యంబున' (మను - 1-72) మఱియు శిలాతలంబుల జవ్వాదింగూర్చి 'కసటువో బీతెండఁ గరఁగి
కెఱ్ఱలనంటి గమగమవలచు చొక్కపుజవాజి' (మను-2-55).

ఉ. జాతికి నెల్ల రాజపరిచర్యయు గాలికి నెక్కు డన్న వి
ఖ్యాతియు రాఁ గురంగములు గట్టున నేమిట బాసరైనో
యాతతశృంగభారరహితాత్మ మహాముఖ కాంతతాప్తి నా
రా తనరారె నన్నియఁ దురంగము లై తదభీష్టసంపదన్.

42

అ. కురంగములు=లేళ్లు, జాతికి నెల్ల = లేమ లేజిజాతికలతయు, రాజపరిచర్యయు = రాజసేవ
యని యర్థము - చంద్రసంగతియని భావము, గాలికి ఎక్కుడు అన్న విఖ్యాతియు = గమనవేగ
మందు వాయువుకంటె నధికమనెడు ప్రఖ్యాతియు నని యర్థము. వాయుదేవునకు - ఎక్కుడు
వాహనమని భావము.) రా = ఈ రెండును విచ్చుకొనుట, గట్టున = కోలాహల పర్వతమందు, ఏమి
తపంబు ఓసరైనో, తదభీష్టసంపద = వానికోరిక యొడఁగూడుటగా, ఆతత...తాప్తి = ఆతత =
నిడుదలయిన, శృంగభార రహిత = కొమ్ములబరువు లేనట్టి, ఆత్మ మహాముఖ = తమ పెనుమొగుముల
యొక్క, కాంతతా + తాప్తి = సొగసుందనముయొక్క ప్రాప్తిచేత, అన్నియును, తురంగములై =
గుఱ్ఱములై, తనరారెను, జౌరా = భద్రాయని యర్థము - (శృంగారిము కొమ్ములనగా ఉకారము. అతత
శృంగభారరహిత = నిడుదలయిన ఉకారములేనట్టి, ఆత్మమహాముఖ = తమ కురంగశబ్దము ముఖపల్ల
మయిన, కాంత = కకారముయొక్క, అంతయు అనగా లోపముగల, తాప్తి = తికార ప్రాప్తిచేత,
తురంగములై తనరారెననియు నర్థము.)

అనగా ఉకారరహితమయిన కురంగశబ్దము తొలికకారము కేవల కకారమని గ్రహించు
నది. కేవల కకారస్థానమందు 'త'కారము నచ్చి కకారముమీఁది ఉకారముతోఁ గూడికొని తుపల్ల
మయినదని యాశయము. అనగా కురంగాకారము తురంగాకారమై, కురంగశబ్దము తురంగశబ్దమై
ఆకృతిచేతను నామముచేతను కురంగములు తురంగములయ్యెనని యాశయము.

చ. హరిపర తంత్రవృత్తియు మహామణిచాప శరానుబంధ బం
ధురతయు రాజహంసకవిశ్రీనోదనముం బవిఘ్నావఘ్నర
స్వరమును జిత్రవిగ్రహ విశేషంకటభావముఁ బూని శైలరా
ట్సురి నరదంబులై శరద్రుయిల్ నెరసెం జవహంశుసంపదన్.

44

అ. ఇందుఁ గోలాహలనియందలి మేఘములు పట్టణోచితరథము లయ్యెనని చెప్పినాఁడు గనుక మేఘధర్మములన్నియు రథధర్మములుగాఁ జెప్పఁబడినవి - హరివరతంత్ర వృత్తియొక్క = (హరి యనఁగా నింద్రుఁడును గుఱుమును) ఇంద్రునకు లోనయినవృత్తిని - గుఱుములకు లోనయిన వృత్తినియు, మహా...ధురంతయుక్ - మణిచాపమనఁగా ఇంద్రధనుస్సును మణిమయమయిన చాపమును శర మనఁగా జలమును బాణమును.) ఇంద్రచాపముతోను జలముతోను కూడిన సాగమును - మణిమ యములయిన ఎండయు బాణములయు కూడికవలని సాగమును, రాజహంస కవి నోదనముక్ - రాజహంస = రాయంచలనెడు, కవి = పక్షులయొక్క, నోదనముక్ = పోకార్చును, (మేఘము లకును హంసలకును విరోధము - మేఘహంసయును జూడఁగా హంసలు మానస సరస్సునకుఁ బోవును. లేక - రాజ = చంద్రునియొక్కయు, హంస = సూర్యునియొక్కయు, కవి = శుక్రునియొక్కయు, నోదనముక్ = ఆచ్ఛాదనముననియు నర్థము. రాజహంసక = రాజశ్రేష్ఠుల యొక్క, విరోదనముక్ = క్రిందినుటను - రాజోత్తములకు విహారాదులచే నుల్లాసముగొలుపు టయు నని యర్థాంతరము. పవిత్రహంసధర్మరస్వరమును = ధర్మర స్వరమువంటి. అనఁగా నేమి ధ్వనివంటి వజ్రనిర్ఘోషమును- అనఁగా ఉఱుమును - ఉఱుమువంటి నేమిధ్వనిని, చిత్రవిగ్రహవిశంకట భావముక్ = ('విశంకటం పృథుభువూద్వికాలం పృథులంఘవత్' అ.) కామరూప శరీరమహత్వ మును - అద్భుతాకార మహత్త్వమును, పూని=పహించి, శైలరాట్సురిక్=కోలాహలపర్వతరాజ పట్టణమందు, అరదంబులై=రథములై, శరదయుల్=మేఘములు, చపల +అంశుసంపదన్=మొఱుపుఁ దీగలయొక్క కిరణసంపత్తిచేతను-చపల+అంశుసంపదన్=చంచలములయిన కాంతిసంపదచేతనని రథపరముగా, నెరసెక్=వ్యాపించెను.

అ. గిరివర ఘోరకందరలక్ష్మీ గేవలవన్యగజై వృత్తిచేఁ
దరలక్ యున్నసత్కృతము శీతప్సనె యున్నకేసరుల్ నృకే
నరు లయి పూర్ణపౌరుషవిశాలత మించె మహాన్యకేసరిం
బరునకు మార్గొగం బిడమి శీ భక్తునిఁ బ్రోవ నటల్ ఘటించమిన్. 45

అ. గిరివరఘోరకందరలక్ష్మీ = కోలాహలమందలి భయంకరములయిన గుహలయందు - (దరి కుకన్దరోవాస్తీ) - 'కందరాగ్రీహోల్కాప్రభృతులస్తీత్వంబువై భాషికంబు' - 'గేవల...వృత్తిచేఁ - గేవల = ముఖ్యమగునట్లుగా, వని = వనమందలి, అగ = పృథ్వియులవలన, జ=పుట్టిన, ఏకవృత్తిచేఁ = ఏకతేవృత్తిచేత, - అనఁగాఁ గేవల వనపుక్షులద్యాహారనియతవ్యాపారముచేతనని యర్థము. - గేవలము, వన్యగజ = అడవియేనుఁగులే, ఏకవృత్తిక్ = ముఖ్యవ్యాపారముగా, అవియె ముఖ్యమయిన మాహారముగానని భావము, తరలక్ = చలింపక, ఉన్న, సత్కృతము = మంచికార్యము - పుణ్య పనుట - అనఁగా కొండగుహలందు వన్యాహారములతోఁ దపముచేయుట, తప్సనె = వ్యర్థమగునా! గాదు. కనుకనే, కేసరుల్ = సింహములు, అప్సరిక్ = అపట్టణమందు, నృకేసరులై = పురుష శ్రేష్ఠులై, పూర్ణపౌరుషవిశాలతక్ = నిండయిన పరాక్రమముయొక్క విశిష్టచేతనని యర్థము - నిండయిన పురుషాకారముచేతనని భావము. (పౌరుషం పురుషస్యాక్తం భావేకర్తృణిశేషసి' అనివిశ్వం.) మహాన్యకేసరిక్ = మహాన్యసింహుని, మించెను, ఎందుచేతననఁగా - పరునకు మార్గొగంబుఇడన్ = శత్రువునకు పెడమొగము పహింపకపోవుటచేతను - భక్తునిఁ ప్రోవ, నటల్ = (నట

లనఁగా అసత్యములు) అసత్యములాడకపోవుటచేతను మహాన్యసింహుని మించెనని సంబంధము - మహాన్యసింహుఁడు పరునకు మార్పొగము పెట్టినవాఁడును భక్తునిఁ బ్రోచుటకు సటలు (అసత్యములు) ఘటించినవాఁడును, అని దోషారోపము, మార్పొగంబిడుట = మనుష్యరూపమునకు మాఱయిన సింహముఖునిఁదాల్చినవాఁడనియు సటలుఘటించినాఁడనఁగా మేడమీఁదజూలు గలవాఁడనియునుభావము.

మొదట కేసరులు పిదప నృకేసరులయినవి; అవతల మహాన్యకేసరిని మించినవి; అన్నందున కేసరు బుత్కృష్టమయిన నృకేసరిజన్మమునొంది యాజన్మమందుఁ దమకంటె నధికఁడయిన మహాన్యకేసరిని జయించిన సర్వోత్కృష్టదశకు జెందెనని స్వారస్యము స్ఫురించుచున్నది. సటయనుపదము కల్లయనుటకు 'వలపులుసట వావులునహి' సారంగధరచరిత్రము. అల. క్లేషానుప్రాణిత వ్యతిరేకము. నీ. విపులవప్రంబులు శ్రీ విప్రవరాహాన, వాటముల్ కల్యాణానకూటములును

భూదారవర్గముల్ భూరికంచుకిఖడ్గి, హరిరాజతతులు యూరభాధిపతులు
శ్యామాసమాజముల్ శసామోదవిటప్రప్ర, కాండముల్ సరసులతండములును
నిర్జరస్థానముల్ నిరుపమగణికావి, నోడముల్ వంశీనినాదములును

తే. గలుగుఁగాకేమి నగములఁ శ్రీ గలుగు టరుదె

కలయ నివియెల్ల నిజనామశ్రగరిమ వదల

కచట నుచితార్థగతిఁ బూను శ్రీ టరిది గాక

యనఁగ హరికృప బట్టనంటయ్యె వనము.

46

అ. విపుల వప్రంబులు = వివిధమైనసానువులును, వి + ప్రవర + ఆవాసవాటముల్ = పక్షి శ్రేష్ఠములు నివాసపువరుసలు, కల్యాణకూటములును = (కూటో స్త్రీ)కిఖరంశృజ్ఞమ్' అ) బంగారు కిఖరములును, భూదారవర్గముల్ = పండులగుంపులు, భూ...తతులు - భూరి = పెక్కులయిన, కంచుకి = సర్పములయొక్కయు, ఖడ్గి = ఖడ్గములయొక్కయు, హరి = సింహములయొక్కయు, రాజ = (రాజాప్రభాన్యపేచం ద్రే యత్యేత్తత్రియశక్రయోః' విశ్వ) యత్తులయొక్కయు, తతులు = సమాహములును, యూరభాధిపతులును = గుమికే మొనగాండ్రయిన మృగములును, శ్యామాసమాజముల్ = ప్రేంకణపుత్రీగలగుంపులును, స+ఆమోదవిటప్రప్రకాండముల్ = వాసనలలోగూడిన కొమ్మలుగల చెట్టు బోదెలును, సరసులతండములును = కొలఁకుల సమాహములును, నిర్జరస్థానముల్ = దేవతాస్థానములును, నిరుపమగణికావి నోడముల్ = సాటిలేని యడవిమొల్లల వేడుకలును - ('గణికాయూధికాం బష్టా' అ) వంశీనినాదముల్ = బొంగువెదుళ్లయొక్క ధ్వనులును, కలుగున్ గాకయేమి = కోలాహలపర్వతమందుండిన నేమాయెను, నగముల = పర్వతములందు, కలుగుట = ఉండుట, అరుదె = అశ్చర్యమా-కాదనుట. ఇక నేమనఁగా, కలయన్ ఇవియెల్లన్ = ఈచెప్పఁబడిన ప్రపాదులన్నియును, నిజనామశ్రగరిమన్ = తమచేరిగౌరవమును, వదలక, అచటన్, ఉచితార్థగతిన్ = ప్రభుగమునకు ఉచితమయిన వస్తురీతిని, పూనుట - అనఁగా.

విపులవప్రంబులు = ('సానుప్రాకారయోర్వప్ర' వి) వివిధమైన కోటలును, విప్ర+వరాహాన వాటముల్ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుల యిండ్లవాడలును, కల్యాణకూటములును = (వాసఃకూఠోద్భయో శ్యాలా' అ) శుభకరమయిన గృహములును, భూదారవర్గముల్ = భూమి దార - అనఁగా పత్నిగా గలిగిన రాజుల సమాహములును, భూ...తతులు - భూరి = అనేకులయిన, కంచుకి = కవచముదాల్చిన వారియొక్కయు, ఖడ్గి = ఖడ్గములదాల్చినవారియొక్కయు, హరి = అశ్వములయొక్కయు, రాజ =

క్షత్రియులయొక్కయు, తతులు = సమాహములును, యాథాధిపతులు = సేనాపతులును, శ్యామాశ మాజముల్ = నడియావనముగల స్త్రీలసమాహములును, [‘శ్యామాస్వజ్ఞం చకితహరిణీపేక్షజేదృష్టి పాతమ్’ మేఘసందేశము. అని శాళిదాసును ‘శ్యామాలతల’ ను స్త్రీలమేనికి సాటిగాఁజెప్పినాఁడు. సామోదవిటప్రకాండముల్ = సంతోషముతోఁగూడిన విటకేళురులు సమాహములును - (విటపో న స్త్రీయాం స్తంబశాఖావిసారపల్లవే, విటాధిపేనా’ మేదిని) సరసుల తండములును = రసికులసమా హములును, నిర్జరస్థానముల్ = జర - అనఁగా ముదిమి-లేనివారల (వయసుకాండ్ర) స్థానములును, నిరు పమగణికావినోదముల్ = అసమానలయిన వేశ్యాంగనల వినోదములును, వంశీనినాదములును = పిల్లఁ గ్రోవుల ధ్వనులును, అని, ఉచితార్థగతిఁబూనుట = పట్టణమునకుఁ దగినపస్తువులరీతిని పహించుట - పట్టణమునకుఁదగిన ప్రాకారాదివస్తువులగుట, అరిదిగాక = ఆశ్చర్యమేకాని, అనఁగఁ = అనున ట్లుగా, హరికృపఁ = ఇంద్రుని యనుగ్రహముచేత, వనము = కోలాహలపుఅడవి, పట్టనంబయ్యెన్ = ఒకపట్టనమాయెను.

మ. ఘనఘోషార్భటియ్యన్ సమీరణముఖాశ్రమాతాహితానాహత

స్వననానాసుషిరావళీఘమఘుమరవ్యాపారముం గిన్నరీ

నినదంబుం గలకంఠికారవసుధానీప్థ్యూతియ్యర్ధురౌ

ఘునినాదంబును నందుఁ గ్రందుకొనుచుం త గవ్వెం గకుప్పాళికన్. 47

అ. ఘనఘోషార్భటియ్యన్ = మేఘములగొప్పధ్వనియని యర్థము—(కాంస్యతాళాదికం ఘనమ్’ అన్నట్లు ఘనమనఁగా కాంస్యతాళాదిధ్వని గనుక) తాళాదికాంస్యవాద్యఘోష మని యర్థాంతరము. సమీ ... వ్యాపారమున్ - సమీరణ = వాయువుచేత, ముఖాఘాత = ముఖప్రదేశ మందలి తాడుడుచేత, ఆహిత = కూర్పఁబడినదియు, అనాహత = కొట్టువడనిదియునయిన, స్వన = నాదముగల, నానాసుషిరావళీ = నానావిధబిలసమాహమందలి, ఘుమఘుమవ్యాపారమున్ = ఘుమ ఘుమాకారముననియర్థము. సమీరణ = (సమ్యక్ + ఈరణం = సమీరణమనివ్యుత్పత్తి- రెస్స గాఁబలుకు చున్నదయిన, ముఖ = ముఖముచేత, ఆఘాత = పూరించుటచేత, ఆహిత అనాహత = ఆహితమున అనాహతమునయిన, స్వన = నాదముగల, నానా = నానావిధములయిన, సుషిరావళీ = వంశాదివాద్య ములయొక్క, ఘుమఘుమవ్యాపారమని యర్థాంతరము. (‘ఐంశాదికంతుసుషిరమ్’ అని అ) కిన్నరీనిన దంబున్ = కిన్నరపక్షి కాంతలధ్వనియనని యర్థము—కిన్నరీవాద్యవిశేషనాదమని యర్థాంతరము. కల...తియ్యన్—కలకంఠికా = అడుకోవెలయొక్క, అరవసుధా = నాదమనెడి అమృతము యొక్క, నిప్థ్యూతియ్యన్ = వెడలఁగ్రక్కుటయు ననియర్థము - అవ్యక్తమధురమయిన కంఠనాదము గల స్త్రీలయొక్క మధురనాదమని యర్థాంతరము. ధుర్ధుర + ఓఘునినాదంబును = విశిష్టనదియొక్క ప్రవాహధ్వనియనని యర్థము—(వాద్యప్రభేదాడమరు మడ్డుడిండిమర్దుర్ధురా’ అని అ. ‘విలంబితం ద్రుతం మధ్యం త త్త్వమోఘోఘనంక్రమాత్’ అ) వాద్యవిశేషముయొక్క—అనఁగా జేగంటల యొక్కద్రుతనినాదమనియర్థాంతరము. అందున్ = ఆకోలాహలాచలపట్టణమందు, క్రందుకొనుచున్ = దొప్పియగుచు, కకుభే పాకీకన్ = దిక్కులసమాహమును, క ప్పెను- (దిశస్తుకకుభఃకాస్థాః’ అ) దిక్కుల నెల్లఁ గ్రమైననుట. పర్యతమందు స్వాభావికములగు మేఘదులధ్వనులను పట్టణమందలి వాద్యా దులధ్వనిగా సమర్పించినాడు.

మ. అగురుక్షిద్ పటిరభేద ఘనసారామోదసంభేదము

ల్బుగనాభిద్రవచర్చికల్ వికచమల్లీ మాలికల్ కీరరా

జగదుద్రాజవిరాజితోరణము లంఛచచ్చామరంబుల్ ధగ

ద్ధగితామూల్యమణీవితానకములుం శ దద్భూమిఁ బొల్పెం దగన్. 48

అ. అగురుబోద=అగురుచెట్ల పొడియొక్కయు, పటిరభేద=చందనపుమానితునియలయొక్కయు, ఘనసార = కర్పూరపరటులయొక్కయు, ఆమోదసంభేదముల్ = పరిమళములకూడికలని యర్థము—అగురుచందన కర్పూరములయొక్క మేళములని యర్థాంతరము. మృగనాభిద్రవచర్చికల్ = మృగములయొక్క నాభిరక్తపుపూతలని యర్థము—కస్తూరి గండపుఁబూతలని యర్థాంతరము. వికచమల్లిమాలికల్ = వికాసముతోఁగూడిన మల్లెతీగలచాచుపులని యర్థము. వికసించిన మల్లెపూల దండలని యర్థాంతరము. కీర ..రణములు—విరాజి=రాజిల్లుచున్న-తోరణములవలెనుండు, కీరరాజి= మేటిచిలుకలయొక్క, గరుత్ రాజి= అొక్కలచాబ్బులని యర్థము—ఉరణములనఁగా కొండగొఱియలును గనుక చిలుకల అొక్కలచాబ్బులును గొండగొఱియలుననియు—కీరరాజగరు ద్రాజులవంటి విరాజించుచున్న తోరణములని యర్థాంతరము. అంచల్చామరంబుల్ = ఓప్పుచున్న చమరీమృగ సమాహములని యర్థము—వింజామరలని యర్థాంతరము. ధగద్ధగితామూల్యమణీవితానకములున్ = ధగధగమని మెఱయు విలువలేని మణులసమాహములని యర్థము.—ధగధగమని మెఱయు వెలలేని రత్నముల (అస్త్రీ)వితానముల్లోచగ్ అని అ) మెఱుకట్టులని యర్థాంతరము. తద్భూమిన్ = ఆస్థలమందు, తగ్గ, పొల్పెను. పర్వతమందలి సహజములయిన యగరుచందన వృక్షదులను, పట్టణమందలి అగరుచందనాద్యలంకార వస్తుసామగ్రిగాఁ జెప్పినాడు.

సీ. పద్మినీనవపాత్ర శ పాలికానీతగం, ధరజంబు లొకవంకఁ శ దావులీన

వరపర్ణినీవర్గ శ పరికల్పితాంగరాగ విశేష మొకచాయఁ శ గడలుకొనఁగ

రంభోరు కాండోత్కృతరపురోముఖన్యస్త, ఫలజాత మొకదెనఁ శ బరిధవిల్ల

బూగీనుకంధ రాశ్వుంఖతక్రముకతాం, బూలీదళము లొక్క శ పొంత నెనఁగ

తే. మిత్రకాంతాభిలషితా శ రాత్రికములు, శ్రుతిహిత ద్విజకామినీశుస్వరములు

మృగవిశాలేక్షణాద త్రమృగమదములు, బలసియందుశుభార్థవై శభవముదెలుప.

అ. అందున్ = ఆకొలహలపర్వత పట్టణమందు, పద్మి...రజంబులు—పద్మినీ=తామర తీగచేత, నవపాత్రపాలికా = వివాహమునందు నవధాన్యములు పోసిడిపాలిక మూఁగుళ్లవలెనున్న, నవపాత్రపాలికా=క్రోత్తతీకులసమాహముచేత, అనీత=చేకొనఁబడిన, గంధరజంబులు=పరిమళముతోఁగూడిన పుష్పాదులని యర్థము - పద్మినీ=పద్మినీజాతి స్త్రీలచేత, నవపాత్రపాలికా = క్రొత్తపాత్రల వరుసచేత, అనీత=తేబడిన, గంధరజంబులు=గండవొళ్లని యర్థాంతరము- శుభసూచకముగాఁ జేరఁటాండ్రు పాత్రలయందు గండవొడి దెచ్చుట గలదు. ఒకవంకన్ = ఒకవైపున, తావులీన్ = వాసనలు గుబాళింపఁగా, వర...విశేషము—వరపర్ణినీవర్గ = (స్త్రీ)రత్నైచ ఫలిన్యాంచ దృశ్యతే వరపర్ణినీ' విశ్వము.) ప్రేంకణపుతీగల సమాహముచేత, పరికల్పిత=కల్పింపఁబడిన, అంగ=తమయాకారముయొక్క, రాగవిశేషము=రక్తచ్ఛాయా విశేషమని యర్థము. ప్రేంకణపుతీగ తెట్టగానుండును—(వరపర్ణినీవర్గ=స్త్రీ)సమాహముచేత, పరికల్పిత=చేయఁబడిన, అంగరాగ విశేషము = మైపూతయనియును) ఒకచాయన్ = ఒక్కవైపున, కడలుకొనఁగన్ = నెరయఁగా, చందన చర్చితలగు స్త్రీలును శుభనిమిత్తమే.

రంభో...జాతము—రంభా=అరటిచెట్లచేత, ఉరు=గొప్పలయిన, కాండ=బోదలయొక్క, ఉత్కృర=సమాహముయొక్క, పురోముఖ = అగ్రభాగమందు, న్యస్త=ఉంపఁబడిన - అనఁగా గల

వేయఁబడిన, ఫలజాతము = ఫలసమూహమని యర్థము. (రంభోరు=స్త్రీ)లయొక్క, కాండ=సమూహముయొక్క, ఉత్కర=ఎత్తఁబడిన చేతులయొక్క, పురోముఖ=అగ్రభాగమందు, న్యస్త=ఉంపఁబడిన, ఫలజాతము=నానావిధఫల సమూహమనియు.) ఒక దెసక, పరిధవిల్లక=ఓప్పుచుండఁగా - స్త్రీలుచేతుల ఫలములెత్తికొని యుండుటయు శుభసూచకము. పూగీ...దళములు—పూగీ=పోక చెట్లచేత, నుకంధరా = యోగ్యమగు కంఠప్రదేశమందు, పుంభిత = నిండింపఁబడిన, క్రముక = పోకలును, తాంబూలీదళములు = తములపాకు తీగలుననియర్థము-అనఁగా పోక చెట్టును తముల పాకు తీగలును మెలఁగియున్నవనుట-(పూగీనుకంధరా=పోకబోదెలవంటి కుత్తుకలుగల స్త్రీ)లచేత, పుంభిత=కూర్పఁబడిన, క్రముక తాంబూలీదళములు=పోకలును తములపాకులు ననియు) ఒక్క పొంతక, ఎసఁగక = అతిశయింపఁగా, స్త్రీలు వక్కలాకులు తెచ్చుటయు శుభకరమే.

మిత్ర...త్రికములు—మిత్రకాంత=సూర్యకాంతములచేత, అభిలక్షిత = కనఁబఱుపఁబడిన, ఆరాత్రికములు=రాత్ర్యభావములుగల సమయములనియర్థము. అనఁగా సూర్యకాంత మణిదీప్తులచేత రాత్రులును బగళ్లవలె నగుచున్నవని భావము. ఇట రాత్రియను పదముపై బహుప్రీహియందు క పౌత్వము - (మిత్రజనులయొక్క కాంతలచేత, అభిలక్షిత = కైకొనఁబడిన, ఆరాత్రికములు=ఆరతులనియు.) శ్రుతి...స్వరము—శ్రుతివిహిత = చెవికి ఇవయిన, ద్విజకామినీ = పక్షికాంతల యొక్క, సుస్వరములు=మంచి కంఠధ్వనులని యర్థము - శ్రుతిహితధ్వజ = వేదాధ్యయన పరులయిన బ్రాహ్మణులయొక్క, కామినీ=స్త్రీలయొక్క, సుస్వరములు=యోగ్యమయిన పెండ్లిపాటలయొక్క స్వరములనియు) మృగ...మదము—మృగవిశాలేశ్వరా=కస్తూరీ మృగకాంతలచేత, దత్త=ఇయ్యఁబడిన, మృగమదములు=కస్తూరికలని యర్థము - (మృగములయొక్క సేత్రములపలెవికాలములయిన సేత్రములుగల స్త్రీ)లచేత ఇయ్యఁబడిన మృగమదములనియును) బలసి=ఇవన్నియుఁ జాట్టును గలిగి - లేక బలిష్ఠములై, శుభార్థ వైభవము=శుభనిమిత్తకమయిన విభవమును, తెలుపక = తెలుపఁగా, మిఁదికన్యాయము.

చ. కనుఁగొని కన్నెనెచ్చెలులు శ కాననదేవత లాయహార్యశా

సనవసువాసవప్రబలశసఖ్యము నాత్మమనోరథద్రుమా

తనఫలపాక రేఖయు మురదంబున నెన్నుచుఁ బుణ్యవాహినీ

వనితలుఁ దారు సామయిక వైభవముల్ సమకూర్చునంతటన్.

50

అ. కన్నె...దేవతలు = గిరిక చెలికత్తెలయిన వనదేవతలు, కనుఁగొని = చూచి, ఆ...సఖ్యము—ఆ, అహార్యశాసన = పర్వతమును దండించిన, వసువాసవ = వసురాశయొక్కయు ఇంద్రుని యొక్కయు, ప్రబలసఖ్యము=బలీయమయిన చెలిమిని - ఇరువురును పర్వతశాసనముగనుక నిరువుర నును శేవలసఖ్యమేకాదు. ప్రబలమయిన సఖ్యమును ఘటిల్లెనని 'అహార్యశాసన' విశేషణసారస్యము. ఆత్మ...రేఖయు—ఆత్మమనోరథ = తమకోరికలనెడు, ద్రు = వృక్షములయొక్క - (పలాశీద్రు ద్రుమాగమా' అ) ఫలపాక రేఖయును=ఫలపరిణతియును - అనఁగా ఫలించుటయును, ఎన్నుచుక=కొనియాడుచు, ఇట్ల నెచ్చెలులు వనదేవతలుగనుక వారివృక్షఫల సంబంధము స్ఫురించుచున్నది. పుణ్యవాహినీ వనితలు తారు=పుణ్యనదీకాంతలును దాయును, సామయిక వైభవముల్ = సమయసంభవములయిన విభవములను, సమకూర్చు నంతటన్=ఆయిత పఱచుచున్న మిఁదట - అప్పటికిఁదగిన పెంపుసాంపుల నొడఁగూర్చుచున్న పు డనుట. మిఁదికన్యాయము.

క. ఈరే యొకశుభలగ్నం, బీరే వివరించి వరుస శ్రికింతికిఁ గుళలం

బీరే యన వాచస్పతి, యీరేడుజగంబు లేలురనేలికఁ బలికెన్.

51

అ. ఇంద్రుఁడు - కర్త, అధ్యాహార్యము, బృహస్పతితో, ఈరేయి, ఈరే=మీరే, ఒకశుభ
లగ్నంబును, వివరించి=విచారించి, వరుసకుఁ ఇంతికిఁ=వధూనరులకు, కుళలము, ఈరే = ఇయ్యరే,
అనఁగా, వాచస్పతి=బృహస్పతి, ఈరేడుజగంబులు ఏలునేలికఁ = పదునాలుగు లోకములను బా
లిండు ప్రభువయిన యింద్రునిఁగూర్చి.

శా. సూర్యాదిగ్రహతారకా తదధిప శ్రిస్తామంబుతో నిట్టి స

త్కార్యం బీవు భరింపశోభనముహూ శ్రిర్తద్యేయపుణ్యాపగా

హార్యస్వాములు పెండ్లిపెద్దలయి రాశ్రి నన్మత్కృతాచార్యకం

భార్యప్రస్తుత మై వధూవరుల కర్తతై శ్రిశ్వర్య మీఁ జాలదే.

52

అ. సూర్య...తోఁ—సూర్యాదిగ్రహ=సూర్యుఁడు మొదలయిన నక్షత్రములతోడను,
తారకా=అశ్వినాది నక్షత్రములతోడను, తత్ ఆధిపతిస్తామంబుతోఁ=ఆనక్షత్రముల కధిదేవతలయిన
అశ్వదేవతలు మొదలయినవారిసమాహమతోడను, ఇట్టిసత్కార్యంబు, ఈవు=నీవు, భరింపఁ=పూను
కొనఁగా, శోభ...స్వాములు—సుముహూర్తకాలమందుమహాసంకల్పములోఁజెప్పఁబడుచున్నగంగాది
పుణ్యనదులును మేరుమొదలయిన మేటిపర్వతములును, పెండ్లిపెద్దలు అయి రాఁ=పెండ్లిపెత్తనగాం
డ్లయి వచ్చియుండఁగా, అస్తత్కృత ఆచార్యకంబు = నాచేతఁజేయఁబడిన ఆచార్యత్వము,
ఆర్యప్రస్తుతమై=పూజ్యులచేత స్తుతింపఁబడినదై, వధూవరులకుఁ, అతై శ్రిశ్వర్యము=మిక్కుటమయిన
విభవమును, ఈఁచాలదే=ఇయ్యఁ జాలదా-ఈఁగలుగుననుట. నక్షత్రాధిపతులనిర్ణయము కాలా
మృతమున 3 వ శ్లోకమునఁ జూడనగును.

మహాసంకల్పమునజపింపఁబడువారే పెండ్లిపెద్దలు. నిర్వాహకుండవోనీవు. నీకుఁదోడయినవారో
సూర్యాదులు, ఇక నాయాచార్యత్వమువలనఁ బ్రయోజనమేమి? లగ్నాధిపతులగు గ్రహనక్షత్ర
ములు పెండ్లివిందులు. ఇకలగ్నమును శుభమయిన దానిని నిర్ణయింపవలసిన యగత్య మేమున్నది
అందలి శుభప్రదాతలందఱును సన్నిధి నేసియుండఁగా? అయినను దానివలన నాశోక మంచినన్ని
గలదు. మీరందఱునుజేరి మీయంతటఁ గలిగించుశుభము నే నాచార్యుఁడనయి పెట్టినలగ్నము
చేతఁ గలిగినట్లుగా నాయాచార్యకమునకు లేని యార్యప్రస్తుతి కలుగఁ గలదు. కాన యత్కార్యము
నాకీర్తికాఁకే కాని దీనివలనమీశోకలాభము కలుగుటలేదని యాశయము.

చ. అలి ఘట మీనకేసరి శ్రిరాసన గో మకరంబులం గచం

బులఁ గుచనేత్రమధ్యముల శ్రిభూకటి జంఘికలఁ జయించి ని

స్తులత నిజాంగనాధికయశోనిధి యైనయవక్రవృత్తికిం

గలికికి నియ్యెడఁ మిథునరీకల్పన యోగ్య మటంచుఁ బల్కినన్.

53

అ. అలి...మకరంబులఁ—(అలియనఁగా 'అలిర్వృశ్చికభృంగయో' వి. పృశ్చికమును
తుమ్మెదయును, గోవనఁగా వృషభమును భూమియును.) పృశ్చిక కుంభ మీన సింహ ధను ర్వృషభ
మకరరాసులనని యర్థము. కచంబులఁ = తలవెండ్రుకలచేతను, కుచ = కుచములచేతను, నేత్ర =
కన్నుల చేతను, మధ్యః = నడుమచేతను, భూికటిజంఘికలఁ-భూి = కనుబొవలచేతను, కటి =

నితంబో పరిభాగముచేతను, జంఘికలక్=పిక్కలచేతను, జయించి = తిరస్కరించి, అని క్రమాలం
కారము-ఇట్ల కచములచేత అలిసి జయించినదనగా తుష్టేదను జయించినదనియు, కటిచేత గోవును
జయించిన దనగా భూమిని జయించినదనియును భావము. ఘటాదిపదముల కర్థద్వయము స్పష్టము.
(ఇచటఁ బ్రాణ్యంగముల కేకవద్భావముచేసి కుచనేత్రమధ్యమునఁ భూ)కటిజంఘయునన్ అని పాఠ
ముఁజేసిన బాగుగనుండును) నిస్తులతక్=తులారాశి నతిక్రమించుటచేతనని యర్థము. సమానరహిత
త్వముచేతనని భావము. అజాంగనాధిక యశోనిధి - (అజమనఁగా మేషరాశియుఁ గనుక)వీనికంటె
నధికరాలనెడి కీర్తికి నిధియైనయని యర్థము. అజాంగన యనఁగా సరస్వతిగనుక ఆయమకంటె
నధికధవళమైన కీర్తికి నిధియైనదని భావము. అవక్ర వృత్తికిక్ = కర్కట రాశివలె వక్రవృత్తి లేని
దానికని యర్థము - చక్కని నడకగలదని భావము. కలికికిక్=ఇట్టిగిరికాదేవికి, మిఘనకల్పన=మిఘన
లగ్న నిర్ణయము, యోగ్యము అటంచుక్ పల్కినన్=యుక్తమని పలుకఁగా అని యర్థము. మిఘన
రాశి స్త్రీపురుష యుగ్గరూపము గనుక మిఘననామక లగ్నకల్పన యోగ్యమనియును నర్థము.
ముందరిపద్యముతో నన్వయము. శ్లేషమూలక కావ్యలింగము. రత్నావలియు.

తా. ఆచార్యోద్దితలగ్నమంగళ మహా శ్రవ్యస్వామికిందెల్లి యా
ప్రాచీపాలుఁడు చేదిభర్త కెఱింగింపఁ వచ్చెఁ జంచత్వతా

కాచాంచల్యము కార్యసిద్ధియు సురీగనంబు కల్యాణచ

ర్యాచారంబును దూర్యఘోషము వరాహవ్యసంబు సూచింపఁగాన్. 54

ఆ. ఆప్రాచీపాలుఁడు=తూర్పుదిక్కును బాలించెడి ఆయింద్రుఁడు, ఆచార్య...గళము=
బృహస్పతిచేత చెప్పఁబడిన ముహూర్తరూపమైన శుభమును, అహార్యస్వామికిక్=పర్యతాధిపతియైన
కోలాహలనికిని, తెల్పి, చేదిభర్తకుక్=వసురాజునకు, చంచత్ పతాకాచాంచల్యము = ప్రకాశించు
చున్న ధ్వజపటముయొక్క చలనము, కార్యసిద్ధియును=కార్యము సిద్ధించుటను, సురీగనంబు=దేవతా
స్త్రీలయొక్క సంగీతము, కల్యాణచర్యా ఆచారంబును = వివాహమంగళాచారమును, త్సర్వఘో
షము=చతుర్విధవాద్యధ్వని-అనఁగాఁ గాంస్యతాళ మృదంగ వేణు వీణానాదము, వరాహవ్యసంబుక్=
వరునిఁబిలుచుటను, సూచింపఁగాక్, ఎఱింగింపఁ = తెలియఁజేయుటకు - అనఁగా వివాహకార్యసిద్ధిని
దెలియఁజేయుటకు, వచ్చెక్=అరుగు దెంచెను.

ధ్వజమెత్తికట్టుటచే పూనినకార్యము సిద్ధి నొందుటఁ దెలుపుటవాడుక. జండా గాలికి అల్ల
లాడునట్లేత్తి గట్టుట వివాహకార్యమునకై ప్రయత్నము సిద్ధించెనని సూచించెను. దేవతాస్త్రీల
పాటలు, పెండ్లిపనులు జరుగుచుంటును సూచించెను. వాద్యధ్వనులు వరునిఁ దోడ్చెచ్చుటకైన పిలు
పును సూచించెను. ఇంద్రుఁడు వసురాజునకు వివాహకార్యము నాయత్తపఱచి వచ్చిన లక్షణములు
ధ్వజపట చాంచల్యములచేత సూచనసేయుచు తద్వృత్తాంతము వసురాజునకుఁ దెలియఁజేయు
కొఱకు అతనియొద్దకుఁ దానైవచ్చెనని తాత్పర్యము. చంచత్వతాకా చాంచల్యదులన్నియు సూచ
కములే. కంఠోక్తముగాఁ జెప్పుట యాచారము. కావుననే 'చేదిభర్త కెఱింగింపఁనచ్చుట.' తెలుపు
వాఁడో ప్రాచీపాలుఁడు-అట్టివానిచే తెల్పఁబడుటకుఁ కోలాహలంబు అహార్యములకు స్వామియగు
టచే దగువాఁడు; పిదప వసురాజు చేదికిభర్తయగుం గావున తెల్పదగువాఁడు; అని యిట్లు చెప్పవారి
కిని జెప్పఁబడువారికిని గల సాదృశ్యానుసూప్యములను సమర్థించుటకై, స్వామి, పాల, భర్తృశబ్దము
లనుక్రముక్తములగుట దెలియునది.

ఉ. నిండుమనంబునం దనమనీషితమెల్ల ఘటింపవచ్చునా
ఖండలురాక చారణమూఖంబున మున్నయెఱింగి చేదిభూ
మండలభర్త గాంచె నతి శ్రమాత్రముదం బది యెందుఁ జిత్రమే
కొండలు పిండిసేయు శతశ్కోటియుతుండు హితుండు గల్గినన్.

55

అ. చేది భూమండలభర్త = పసురాజు, నిండుమనంబున = సంపూర్ణభావముచేత, తనమనీషితము = తనమనస్సునఁ గోరినది, ఎల్లఁ ఘటింపఁ వచ్చు, ఖండలురాక = ఇంద్రుని వచ్చుటను, చారణముఖంబున = చారణుల మూలముగా, మున్న = మునుపే, ఎఱింగి, అతిమాత్రముదంబు = కొలదిమీఱిన సంతోషమును, కాంచె = పొందెను, అది = అట్లు సంతోషించుట, ఎందుకొ, చిత్రమే = ఆశ్చర్యమా — కాదనుట, ఏలనఁగా, కొండలు పిండిసేయు = పర్వతములను నుగ్గునూచచేసెడు, శతశ్కోటియుతుండు = వజ్రాయుధముతోఁ గూడినవాఁడు, హితుండు = ఆత్మఁడుగా, కల్గినకొ, అది యెందుకొ చిత్రమాయని వెనుక కన్పయ్యును. శతశ్కోటి పదార్థముగలవాఁడు హితుఁడుగాఁగా నని యను అర్థము స్ఫురించుచున్నది. అలం. అర్థాంతరన్యాసము.

తే. రత్నకూటవిహారగౌరవమేకాని, యెందుఁగుస్పృష్టియెఱుఁగనిశ్రయిండుపదము
లపుడు నిజమకాళిరత్నకూటగ్రనరణిఁ, గూర్చె నుచితంబుగా వసుశ్రోణిభర్త.

అ. రత్నకూట = రత్నసమాహమమీఁది, విహార = సంచారమందలి, గౌరవమేకాని = గొప్ప తనమేకాని, ఎందుకొ = ఎప్పుడును, కస్పృష్టి = కుత్సిత వస్తుస్పర్శము, ఎఱుఁగని, ఇంద్రు, పదములు = అడుగులు అని యర్థము. ఇంద్రునిపాదములు రత్నకూటము (అనఁగా మేరుపర్వతము) నందు సంచరించుననియు, కస్పృష్టియనఁగా భూస్పర్శము గనుక నది యెఱుఁగనివనియును భావము. ఆపుడు = ఆసమయమందు, వసుశ్రోణిభర్త = పసురాజు, ఉచితంబుగాకొ = అర్హమగునట్లుగా, నిజమాళి రత్నకూట అగ్రనరణి = తనకీరీటమందలి రత్నసమాహమయొక్క అగ్రభాగమందు కూర్చెను.

రత్నకూట విహారముగల ఇంద్రునిపదములకు రత్నకూటవిహారమే యొనగూర్చినాఁడని యర్థము - అనఁగా నింద్రునిపాదములు తనకీరీటముమీఁద సోఁకునట్లులుగా నింద్రునకు నమస్కరించె నని తాత్పర్యము. దేవతలకు భూస్పర్శములేమి తెలియునది. అలం. క్లేషానుప్రాణితమగు నమము.

క. అడుగుల కెరఁగినఁ బెండిలి, కొడుకపు గ మ్మనుచు నలమిశ్రొని వజ్ర ముదం

బడర నొడలెల్లఁ గన్నులు, గడలుకొనం జూచి యవనిశ్రకాంతునిఁ బలికెన్.

57

అ. పజ్ర = ఇంద్రుఁడు, అడుగులకుకొ = తనపాదములకు, ఎరఁగినకొ = మ్రొక్కుకొగా, పెండిలి కొడుకపు కమ్మ, అనుమకొ, అలమిశ్రొని = కదుముకొని - కౌగిలించికొని, ముదంబు, అడరకొ, ఒడరెల్లకొ కన్నులు కడలుకొనకొ చూచి = తనగాత్రమంతయు సేత్రమయమగు నట్లులుగా ఆత్యంత ప్రీతిచేత జూచియని యర్థము - దేహమంతయుఁ గల వేయికన్నులు గలవాఁడని భావము. దేహమంతయుఁ గన్నులుగాఁజేసి చూచుట ఆత్యంతప్రీతి సూచకము.

..... 'మేనెల్లఁ గన్నులుగాఁజేసి కుమారుజవ్వనము చెన్నంజూచు చందంబునన్' అనుట నుండి యిది యుద్ధృతము. రెండుగన్నులం జూచినజాలఁదు. ఒడరెల్లఁ గన్నులుచేసికొని చూచిననే తనివి. (అనఁగా అంతటి కుతూహలాతిశయము.) అవనిశ్రకాంతునికొ = పసురాజునుగూర్చి, పలికెను.

ఉ. నిన్నటిమాపు మాపురమరణీ రమణీయ సభావిభాగభా

గున్నతరత్నవీధి గొలురవుండి నురాంగన లాడఁ గిన్నరుత

కిన్నరమిటి పాడఁ దిలకించుచు నియ్యెడ కేల రాఁడోకో

మన్నిరవద్య మిత్రుఁ డనిర మక్కువ మీఱ నినుం దలంచితిన్.

58

అ. నిన్నటిమాపు = నిన్నటిరాత్రి, మా...పీఠిక్—మాపురమణీ=మామేటి పట్టణమయిన అమరావతియందలి, రమణీయ=చెలువయిన, సభా=సుధర్మాఖ్య సభయొక్క, విభాగ=ఏకదేశమును, భాక్=పొందిన, ఉన్నత=పాడువయిన, రత్నపీఠిక్=చింతామణి రత్నమయ సించోసనమందు, కొలువుండి, సురాంగనలు = రంభాదులయిన దేవతాస్త్రీలు, ఆడక్=నృత్యమునేయఁగా, కిన్నరుల్, కిన్నరమిటి పాడక్, తిలకించుచుక్ = విమర్శించి చూచుచు, ఇయ్యెడకుక్, గీల, మన్నిరవద్య మిత్రుఁడు=నాయొక్క యేదోషములేని చెలికాఁడు, రాఁడోకో, యని, మక్కువమీఱక్=ప్రేమ అతిశయింపఁగా, నినుక్, తలంచితిని.

మిత్రుఁడు, నిరవద్యుఁడు, ఏనెఱుగును లేనివాఁడు కావుననే రావలయును. రాకుండుటకు అవద్యమేమి యుండునని యింద్రుని యాశయము. మక్కువమీఱుటచేతనే రాజాను తలంచుకొనుట. క. తలంచి భవదీయమానస, తలచింత యెఱింగి యెంత ర తలఁకెనోకో నా

చెలి పేరామని చెలికిం, గలువలచెలి కనుచు నిదురరకంటికి రామిన్.

59

అ. తలఁచి=తలంచుకొని, భవ...చింత = నీదుమనస్సు పట్టునందలి, విచారమును, ఎఱింగి= దివ్యదృష్టిచేఁ దెలిసికొని, నాచెలి=నాచెలికాఁడు, వసురాజునుట, పేరామనిచెలికిఁ=వసంతుని చెలి కాఁడయిన మన్మథునికిని, కలువలచెలికిఁ=చంద్రునకును, ఎంత, తలఁకెనోకో = భయపడెనో, అనుచుక్, నిదురకంటికిఁ, రామిక్=రాకపోవుటచేత నని యర్థము-దేవత లస్వప్ను లని భావము-మీఱి కన్యయము.

ఉ. అంబకపంచకంబుఁ గలరయం బచరించుచు నంబకత్రయా

డంబరశాలిచేఁ గడు విడంబితుఁ డై నయనంగుఁ డాసహ

స్రాంబకబాంధవుం జెనకి ర యారడిఁ బెట్టెడివాఁడె యంచుఁ జి

త్తంబునఁ దావకాంగభవతాపనివారణ తత్పరుండ నై .

అ. అంబకపంచకంబుక్=బాణము లయిదింటిని, కలయక్, పచరించుచుక్ = ప్రయోగించుచు, అంబకత్రయాడంబరశాలిచేఁ = మూఁడుబాణముల యొగపుగలవానిచేత, కడుక్ విడంబితుఁడు=మిక్కిలి తిరస్కరింపఁబడినవాఁడు, ఐన, అనంగుఁడు=అంగరహితుఁడయిన మన్మథుఁడు, ఆసహస్రాంబక బాంధవుక్=సహస్రబాణములుగలవానియొక్క స్నేహితుని, చెనకి = తార్కొని, ఆరడిఁపెట్టెడివాఁడె = బాధపెట్టువాఁడాయెనా, అంచునని యర్థము. అంబకమనఁగా కన్నును గనుక, శివుఁడు మూఁడుకన్నులుగలవాఁడు, ఇంద్రుఁడు వేయికన్నులుగలవాఁడు అనిభావము, చిత్తంబునక్=మనస్సునందు, తావక అంగభవతాప నివారణ తత్పరుండనై=నీయొక్క మన్మథతాపమును నివారించుటయందలి యాసక్తిగలవాఁడనై, మీఱి కన్యయము.

మన్మథుఁడు అయిదు అంబకములును వేయుచున్న నేమి ? మూఁడంబకములు గలవానికి నోడి నట్టివాఁడు వేయంబకములుగలవాని చెలికానికి ఆరడిఁపెట్టువాఁడా, ఇంతేకాక 'అనంగుఁడు' అంగముకూడ లేనివాఁడు, ఇంతలు చేయువాఁడా యని యర్థము. అల. కావ్యలింగము.

ఉ. ప్రొద్దున వచ్చి శీతనగరపుత్తునిఁ గన్నియ వేడి గట్టరా
పెద్దలఁ బుణ్యవాహినులఁ శ బెండ్లికి రా నియమించి నీకు న
మ్ముద్దులకన్నె నిచ్చునగరముఖ్యున కొక్కపురీలలామకం
బుద్ధవిడిక సృజించి సుముహూర్తము నేడె యనన్ రయంబునన్. 61

అ. ప్రొద్దునన్ = నేటివేకువను, వచ్చి, శీతనగ పుత్తునిన్ = హిమవంతుని కొడుకయిన
కోలాహలుని, కన్నియన్ = వేడి = చిన్న దానినడిగి, గట్టరా పెద్దలన్ = పర్వత శ్రేష్ఠులయిన మేరు మంసరా
దులను, పుణ్యవాహినులన్ = పుణ్యనదులను, పెండ్లికిన్ రాన్ నియమించి, నీకున్, అమ్ముద్దుల కన్నెను,
ఇచ్చు, నగముఖ్యునకున్ = కోలాహలునికి, ఒక్క, పురీలలామకంబు = పట్టన శ్రేష్ఠమును, ఉద్ధవిడికన్ =
శీత్రముగా, సృజించి = నిర్మించి, సుముహూర్తము, నేడె, అనన్ = అని బృహస్పతి చెప్పగా,
రయంబునన్ = శీత్రగతిచేత, మీఁదికన్వయము.

శా. గంధర్వానక దుందుభిర్ద్యనులతో శ గంగాది సాధ్వీరమా
బంధుశ్రీ పరిణీతిగానములతో శ భవ్యద్విజాశీర్వచ
స్సంధానంబులతో నగేంద్రతనయాసాంద్రాసురాగద్విప
స్కంధారూఢుని నిన్ను పెండ్లికొడుకుం శ గావింపఁగా వచ్చితిన్. 62

అ. గంధర్వానక దుందుభిర్ద్యనులతో - గంధర్వ = గంధర్వులచేత వాయింపఁబడునట్టి,
అనక = నిస్సాణములయొక్కయు, దుందుభి = భేరులయొక్కయు, ధ్యనులతో = నాదములతో,
గంధర్వానక ధుంధుమాధ్యనులతో నని పాఠాంతరము. అప్పుడు - ధుమధుమధ్యని యానకధ్యని
కనుకరణమగుచున్నది - గంగాది... గానములతో - గంగాది = గంగ మొదలయిన, సాధ్వీ =
పుణ్యాంగలయొక్క, రమాబంధు శ్రీపరిణీతిగానములతో = లక్ష్మీ నారాయణులయొక్క పెండ్లి
పాటలతోడ, భవ్యద్విజ ఆశీర్వచ స్సంధానంబులతో = యోగ్యులయిన బ్రాహ్మణులయొక్క
యాశీర్వాదముల ఓనగూర్పులతోడ, నగే...రూఢునిన్ - నగేంద్రతనయా = గిరికాదేవియొక్క,
సాంద్ర అసురాగద్విప = దట్టమయిన మక్కువను నెడు ఏనుఁగుయొక్క, స్కంధ = మూఁపునందు,
అరూఢునిన్ = ఎక్కినవానిని, నిన్ను, పెండ్లికొడుకున్ గావింపఁగా వచ్చితిని.

పెండ్లిచవికకు గజస్కంధారోహణముతో వచ్చువాడు పెండ్లికొడుకు గావింపఁబడినవాడు -
వసురాజునుగూడఁపెండ్లికొడుకుగావింపనుచుటచే నగే...రూఢున్ డయినాడన్నాడు - అనఁగా
నిటఁ పెండ్లికొడుకునకు, విహితమై శ్వశురగృహ గమనకాల కర్తవ్యమయిన గజస్కంధారోహణము
నూచించినాడని సారస్వము గ్రహించునది. ఇది ముద్రాలంకారము.

చ. అనిన మహేంద్రునానతి ముఖానతిఁ గాంచుమహీమహేంద్రు నె

మృనము నవంబుగా నెఱిగి శ మంత్రిపురోహిత దండనాథశా

ససధరు లాక్షణంబ శుభశసంభ్రమ సన్నహనానులావముల్

మొనపఁగ నమ్మహానగరశ్రముం గయిసేయఁగఁ బంచి రెంతయున్. 63

అ. అనిన మహేంద్రుఁడనతి = ఇట్లు చెప్పిన దేవేంద్రునిపంపున, ముఖానతిన్ కాంచు
మహీమహేంద్రు నెవ్వనయున్ = సిగ్గుచేత మొగమును పంచుటను బొందిన భూదేవేంద్రుఁడయిన
వసురాజుయొక్క మనస్సు - (ఇట్ల అనతివలన అనతిగాంచి నాడనియు మహేంద్రునకుఁ దాను

(బరిమహేంద్రుడనియు శబ్దవైఖరిచేఁ జమత్కారము గ్రహించునది) నవంబుగాఁ = సరసమగుటను, ఎఱిగి, మంత్రిపురోహిత దండనాథ కాసనధరులు=మంత్రులును బురోహితులును, సేనాపతులును ఆజ్ఞఁబూని నిర్వర్తింపవారును, అక్షణంబు = అప్పుడే, శుభసంధ్రమ సన్నహన అనులాపముల్ = శుభకార్యముచేతనయిన అత్యాదరముతోఁ గూడుకొన్న ప్రయత్నమందలి మాటిమాటికిఁ జెప్పఁ బడు వాక్యములు, మొనపఁగల్ = ప్రకటమగునట్లుగా, అవ్వహనగరమును, కయినేయఁగల్ = అలంకరించుకొనుటకు, పంచరి=పురజనులకందఱుకు నాజ్ఞాపించిరి.

వివాహపుశుభమిది, కావున సంధ్రమము - సంబరము. మఱియు నదియైనదా ఇది సిద్ధమా యని యాయితపాటునుగాన సన్నహనమును. ఇట్టిసంబరమువలనను సన్నాహమునుబట్టియు పలు మాలు మాటలాడికొనుచుండవలసి యుండుటచే 'అనులాపముల్'.

సీ. పన్నిరిమేరువుల్ శ బహుసంఖ్యలకొలందిఁ, జంద్రసూర్యకల్ప శతముతోడ
నాటిరి హరిచందననగంబు లెన్నేని, యధికాయమానరంతభాళితోడ
నవరించి రింద్రరత్నవితానములు పెక్కు, వజ్రకూటప్రభావములతోడ
నిలిపి చిత్రరేఖలచాలు మితిమీఱి, నతులహేమాకృతి ప్రతలితోడ
తే. గట్టి రగణితపుండరీకవ్రజంబు, తగునెడ ననంతకుముదసంతతులతోడ
వాసవపురస్థితానేక వస్తుమహిమఁ, జూచి వాసవపురివారు శ చోద్యమంద. 64

అ. చంద్రసూర్య=చంద్రసూర్యులనెడు, ఆకల్ప శతముతోడఁ = పందలకొలది - అనఁగా తెక్కలేని-అలంకారములతోడను, బహుసంఖ్యలకొలందిఁ=అసంఖ్యములుగాను, మేరువులు=మేరు పర్వతములను, పన్నిరి=అమర్చిరిని యర్థము - చంద్రసూర్య రూపములగు చిహ్నములను సాధువులను బిన్నిరిని భావము. అధికాయమాన=అధికమగునట్లుగా ఆచరించుచున్న-అనఁగా అసంఖ్యమైన, రంభాళితోడఁ=రంభలనెడి అపూర్వస్థి సమాహమతోడను, ఎన్నేని=అసంఖ్యములయిన, హరిచందన నగంబులు=హరిచందనముల నెడి దేవతావృక్షములను, నాటిరిని యర్థము. అధికాయమాన=(కాయమానము లనఁగా పందిళ్లు) పందిళ్లను మించిన, రంభాళితోడఁ=అరఁటిచెట్లతోఁగూడ, హరిచందన నగంబు లఁ-(హరిచందన మాఖ్యాతంగోశ్చే కురపాదపే విశ్వ) పచ్చచందన వృక్షములును నాటిరినిభావము. వజ్రకూట ప్రభావములతోడఁ=వజ్రాయుధ సమాహమయొక్క కాంతివరుసలతోడను, ఇంద్రరత్న వితానములు పెక్కు=ఇంద్రనీల సమాహమలను తఱచుగా, నవరించి = కుదురుకొలిపిరిని యర్థము-వజ్రమణి సమాహముల కాంతులతో నీలములుగూర్చిన వితానములు - అనఁగా మేలుకట్టు-తఱచుగాఁ గట్టిరిని భావము - (వజ్రో స్త్రీ) హీరాకేవల' అని, అ). అతులహేమాకృతి ప్రతలితోడఁ=పాటిలేని హేమలు అనఁబడు అపూర్వస్థి సమాహమతోడ, మితిమీఱి, చిత్రరేఖలచాలు= చిత్రరేఖలనెడు అచ్చరలపంక్తిని, నిలిపిరిని యర్థము - బంగారు ప్రతిమలను చిత్రరూపువాసిన పట్టములను నిలిపివారిని భావము. అనంతకుముద సంతులతోడఁ=అమితములయిన కుముదములనెడి దిగ్గజసమాహములతోడ, తగునెడ=తగినస్థలమందు, అగణిత పుండరీక వ్రజము = తెక్కలేని పుండరీకములనెడి దిగ్గజసమా హమును, కట్టిరి=బంధించిరిని యర్థము—(కుముదములనఁగా తెల్లగలువలు. పుండరీకములనఁగా తెల్ల తామరలు) తెల్లగలువలను తెల్లతామరలను తోరణములుగాఁ గట్టిరినిభావము. ఎట్లినెన్ - వాసవ పురస్థితానేకవస్తు మహిమఁ=వసురాజును సంబంధించిన పట్టణమందున్న వస్తువులయొక్క మహత్త్వమును, చూచి, వాసవపురివారు=స్వర్గపురమందలివారు-అనఁగా దేవతలు, చోద్యమందఁ=ఆశ్చర్య పడునట్లుగా పూర్వోక్తకార్యములను తేసిరిని సంబంధము.

అధిష్ఠానపురమును అమరావతియు వాసవపురములే. అయినను అమరావతియందు మేడగిరి చందనాదు లొక్కొక్కటియో లేక యొకకొన్నియో. అధిష్ఠానమందో మేడగిరిచందనాదులకు లెక్కయేలేదు. కావుననే దేవతలు చోద్యమంది రని యర్థము. భావార్థములందుఁ జెప్పఁబడిన ప్రకారమున అధిష్ఠానపురమును శృంగారింఁచిరని ఫలితార్థము. వాసవా...మహిమ-ఇందలి మేరువు మొదలయిన వస్తువుల యనేకత్వమే దేవతల కాశ్చర్యహేతువని తెలియునది. అలం. అతిశయోక్త్యను ప్రాణతమైన కావ్యలింగము.

చ. పరిణతదివ్యగంధఫలభారనమత్కదళీపరంపరా

పరివృతకాయమానములఁ శ బర్హుఫలావళిఁ జూచి వై పయిం

బరిగొని వచ్చురాజశుకశ్రవం క్తులచొప్పున నొప్పె నప్పు డ

పురవిపణిప్రభూణముల శ భూరిహరిన్తఱి తోరణావలుల్.

66

అ. అపూరవిపణి ప్రభూణములఁ = ఆపట్టనము నంగడులయొక్క బహిర్ద్వార గృహము లందు, భూరిహరిన్తఱి తోరణావలుల్ = పెక్కులంఱున మరకతమణి తోరణములు, పరిణత...వళిఁ — పరిణత = కాలపరిపక్వమయిన, దివ్యగంధ = మంచిపరిమళముగలిగిన, ఫల = పండ్లయొక్క, భార = బరువు చేత, నమత్ = వంగుచున్న, కదళీపరంపరా = అరటిచెట్ల చాల్చుల చేత, పరివృత = ఆవరింపఁబడిన, కాయమానములఁ = పందిళ్లయందు, పర్హు = ప్రేమచున్న, ఫలావళిఁ = పండ్ల గెలలనుచూచి, వై పయిం = మీఁదమీఁద, పరిగొని = మూఁకలుగట్టి, వచ్చు, రాజశుకశ్రవం క్తులచొప్పునఁ = రాచిటుకలు వరుసలాయేమి యనునట్లు, అప్పడు = అశృంగారింఁచిన సమయమందు, ఒప్పెన్. అలం. ఉత్పేక్ష.

ఆ యధిష్ఠానపురమం దంగడులముందఱిచో పాలయందుఁ బందిళ్లువేసి పండ్ల గెలలతోనున్న యరటిచెట్లు నిలిపి, వానిమీఁద మరకతమణి తోరణములు గట్టఁగా నవి ఆ యరటి పండ్లకొఱక కారులుగట్టుకొని వచ్చినలిచిన రాచిటుక చాలుపులో యన్నట్లుండెనని తాత్పర్యము. 'ప్రభూణ ప్రభు జాళింద బహిర్ద్వార ప్రతీష్ఠకే' అని యమరము.

చ. పసిడికురుంజులఁ మెలంగు శ బంగరుబొమ్మలఁ జూచుదేవతా

ప్రసవ సుగంధులఁ ధ్వజపరంపరఁ బిల్చి వివాహవీటికా

విసర మొసంగ నెత్తువసుర వీరపురేందర బాహులో యనన్

లనదహివల్లి కాన్ముత ఫలక్రముకంబులు నాటి రెల్లెడన్.

66

అ. పసిడికురుంజులఁ = బంగారు బురుజులమీఁద, మెలంగు = సంఘరించుచున్న, బంగరుబొమ్మలఁ = బంగారపు కీలుబొమ్మలను, చూచు = వింతగాఁ జూచుచున్న, దేవతాప్రసవ సుగంధులఁ = దేవతా స్త్రీలను, ధ్వజపరంపరఁ = జెండాగుడ్డల యంచులచేత, పిల్చి, వివాహవీటికా విసరము = పెండ్లి తాంబూలములను, ఒసంగన్, ఎత్తు = మీఁదికెత్తిన, వసువీర పురేందర = వసురాజు పురలక్ష్మియొక్క, కాహులోయనన్ = చేతులో యన్నట్లుగా, లన...కంబులు — లనన్ = ప్రకాశించుచున్న, అహి వల్లికా ('తాంబూలవల్లి తాంబూలి నాగవల్లెపి' అ.) తమలపాకు తీఁగలచేత, అవృత = ఆవరింపఁ బడిన, ఫల = ఫలనహితములయిన, క్రముకంబులు = బోఁక చెట్లు, ఎల్లెడన్ నాటిరి.

కురుంజులనఁగా ఎత్తుగావేసిడి చప్పరమువంటి మంచెలు. ఇందులకు

.....జాకువా

యొప్పులకున్నరై మొయ్యచుండెడు మేరువులుం గురుంజులుం

జన్మరముల్ వితానములు, సర్వము నాయితే పెట్టి (విజయవిలాస. ౨. ౭)

ఎత్తుగా వేయఁబడునవి గావుననే యందలి బొమ్మలకై దేవతాస్త్రీలు రాక. వారలువచ్చుట తమకంటె నాబొమ్మలు ముక్కిలి చక్కనైయుండుట కబ్బురపడి. దేవలోకమున మఱుఁగున నుండిరేని వారిని విలుచుట పొసఁగదు. వారై పురికురుంజాలకు పఱువరాఁగా నెఁకఁ జేరంటము పిలువకుండుట తగదు. శేరంటము విలుచు ముత్తైదువ పురలక్ష్మి. ఆమెకు పసురాజు పెండ్లికి పెత్తనమేలయన 'పసువీరుని' పురలక్ష్మిగాన. విలుచుట యెట్లు? జెండాగుడ్డల యల్లలార్పులచేత - దూరమున నుండువారిని జెండా యల్లలార్చి విలుచుట వాడుకగదా! అట్లు పిలువఁగా పన్నువారికి చేతులుచాచి పోఁకలాకులు తాంబూలము పెట్టుట పెండ్లిమరియాద. పెండ్లికై నిలువున నాఁటిన పోఁకచెట్లు పురలక్ష్మి పైకిచాచిన చేతులు. దానిని జెనఁచిశనియున్న తములపాకు తీఁగలందలి యాకులును దానియందలి (ఫలము ములును) పోఁకలును మరియదకైన వక్కలాకులు (తాంబూలము). బంగారుకురుంజ లాకాశము నంటుచున్నవనియు నందలి బొమ్మలు దేవతాస్త్రీలకంటె మిక్కిలి చక్కనివనియు, ధ్వజములు నాకాశమార్గమున మిక్కిలి పొడుపులయినవనియు పెండ్లికై తములపాకుఁ దీఁగలు పెనఁచియున్న పోఁకచెట్లంతటను నిలిపిరనియుఁ దాత్పర్యము. అలం. ఉత్ప్రేక్షయు, వ్యతిరేకధ్వనియు.

చ. హిమసలిలాభి పీ క్తయును ర హేమపటావృతయుం బటీరకుం

కుమ రసలి ప్రయుం గునుమరగుంభితయున్ నవధూపధూమనం

భ్రమపరిజృంభమాణశిఖర బర్హశిరోజయు నై యెసంగె భూ

రమణపురాధిదేవత హిరరణ్యయదర్పణదీప్యమాన యై.

67

అ. ఇందుఁ బురాధిదేవత యనుటయందుఁగల స్త్రీలింగపు స్వారస్యముచేత స్ఫురించు నాయికపరముగాను రెండవయర్థము చెప్పఁబడుచున్నది - భూరమణ పురాధిదేవత=పసురాజుయొక్క పట్టణాధిదేవత, హిమసలిల అభిషి క్తయున్=(పట్టణ) చల్లని జలములచేత అంతటను దడువఁబడినది యును - (నాయిక) పన్నీటిచేత జలక మార్పఁబడినదియును, హేమపట ఆవృతయున్=(పట్ట) బంగారు వస్త్రముచేత ఆవరింపఁబడినదియు - (నాయిక) బంగారు పీతాంబరము గట్టుకొన్నదియు, పటీరకుంకుమ రసలి ప్రయున్=(ఉభయత్ర) చందన కుంకుమరసములచేత పూయఁబడినదియు, కునుమ గుంభితయున్=(ఉభ) పువ్వులచేతఁ గూర్పఁబడినదియు, నవ...రోజయున్—(పట్టణ) నవ=క్రొత్తదయిన, ధూపధూమ=నల్లయగురు ధూపపుపొగ చేత - ఆ పొగయందు మబ్బునెడి భ్రాంతిచేత ననుట, సంభ్రమ=సంబరముచేత, పరిజృంభమాణ = అంతటను విఠివియగుచున్న, శిఖిబర్హ శిరోజ యున్=నెమిలియొక్క తలవెండ్రుకలవంటి పురులుగలది, (నాయిక) క్రొత్తగా ధూపపుఁబొగ పట్టించు సంభ్రమముచేత విరియఁబోసికొన్న నెమిలిపురులవంటి తలవెండ్రుకలు గలదియును - వి, హిరరణ్యయ దర్పణదీప్యమా నయై=(పట్టణ) (గోడలయందుఁ గూర్పఁబడిన) బంగారు మయములయిన యద్దములచేతఁ బ్రకాశించుచున్నదై - (నాయిక) చూచుకొనుటకై తెచ్చిన బంగారపు టద్దము నందుఁ బ్రతిబింబించిన నిజరూపముచేతఁ బ్రకాశించినదై, ఎసంగెను=ఒప్పినదయ్యెను.

పసురాజు పట్టణమును జల్లనినీటిచేతఁ దడిపి సరిగగుడ్డల జెండాలెత్తి చందనము కుంకుమ రసమునుబూసి, పూదండలగట్టి, క్రొత్తనల్ల యగురుధూపములు పొగవేసి, గోడలయందు నిగనిగని బంగారపు టద్దములు నిలిపిరి. ఆనల్లని ధూపపుఁబొగలనుజూచి నెమిళ్లు మబ్బులని భ్రమించి సంబర ముతోఁ బురులువిప్పి యొప్పుచుండెనని తాత్పర్యము - ఒకనాయిక పన్నీటిజలకమాడి కురులరడి

యాలుటకై దానినివిప్పి యగరుధూపము పొగ వేసికొని, బంగారు సరిగచీరగట్టి చందనమును గుంతు మము నలందుకొని, పూదండలు చెజివి, యిట్లంకరించుకొన్న తనరూపమును బంగారపు టద్దమునఁ జూచుకొనుట యిట యనుసంధింపఁబడినది. శ్లోషము.

ఉ. కాంచనపత్రికావళులఁ శ్రీ గాతుకసూచకవాచికంబు వ్రా
యించి సమస్తదేశవసుధేశుల కంచిన వారు మాళిసం
ధించి సువర్ణపట్టభృతి శ్రీ నేడుగదా మన కంచుఁ దెచ్చి ర
భ్యంచితపత్రయోగ్య నవశహాటక పుష్ప ఫలోపహారముల్.

68

అ. కాంచన పత్రికావళులఁ = బంగారపు టాకులయందు, గాతుక సూచకవాచికంబు = పెండ్లినిసూచించు (సందేశ వాగ్యాసకంస్యాత్ అ) సందేశవాక్యమును, వ్రాయించి, సమస్తదేశ వసుధేశులకుఁ = సకలదేశముల రాజులకును, అంచినఁ = పంపఁగా, వారు, మాళిఁ సంధించి = తల యందుఁ జేరివికొని (అని అలంకారపరముగా) కిరసాహించి (అని ఆజ్ఞాపరముగా) సువర్ణ పట్టభృతి = బంగారుపట్టెను దాల్చుట (అని ఆభరణపరముగా) - భాగ్యసూచకమయిన అక్షరము లతోఁగూడిన పట్టెనుదాల్చుట - మంచి తలవ్రాలను దాల్చుట యందు (పత్రికలు కాంచనమయము లగుటచే బంగారుపట్టెలను తలయందుఁ దాల్చినట్లనియు, లిఖితములయిన వాచికాక్షరములు గలవి యగుటచే వానినితలఁ దాల్చుట మంచి తలవ్రాలను దాల్చినట్లనియును, జెప్పట తెలియునది. మొదటియర్థమున రాజులు రాజవిహుముగా నొసటగట్టికొను బంగారుపట్టెగాన నేడే రాజత్వము తమకు లభించినదని యర్థము. రెండవయర్థము భాగ్యసూచకముగా బ్రహ్మనుడుట వ్రాయువ్రాలు గాన- నేడే భాగ్యవంతుల మయితిమని యర్థము తెలియునది.) నేడుగదా మనకు, (లభించెనని అధ్యాహారము) అంచుఁ, అభ్యంచిత... హారముల్—అభ్యంచిత = ఒప్పచున్న, పత్ర = బంగారు శుభ రేఖకు, యోగ్య = తగినట్టి, నవ = క్రొత్తవియగు, హాటక = బంగారము, పుష్పఫల = పువ్వులు పండ్లు అనెడి, ఉపహారముల్ = కానుకలు, తెచ్చిరి.

‘అభ్యంచిత... హారముల్’ అనుచో ‘పత్ర, పుష్పఫల’ అనుశబ్దములచే - పత్రమునకు (ఆకు నకు) యోగ్యములయిన పుష్పములును ఫలములు (పువ్వులును బండ్లు) ననియు ఆపత్రములు ‘కాంచనము’ లగుటచేత పుష్పఫలములును ‘హాటక’ములనియు నర్థసారస్యములు స్ఫురించెడిని.

రాజు బంగారురేఖను బొందఁగానే రాజులవ్వుడే రాజత్వమును బొందితిమనియు భాగ్య వంతుల మయితిమనియు నుబ్బుటనుబట్టి రాజులరాజత్వాదిప్రతిపత్తి వసురాజాజ్ఞారూపప్రసాదా మగుటచే నతని నిరతితయ సార్వభౌమత్వము ధ్వనించెడిని.

శ్రీ. వైశికవల్లకీ శ్రీ శ్రేణి నిమ్ముల మీఁటె, గాయకగాంధర్వ శ్రీ గమకరేఖ

గాంధర్వ గమక రేఖఁ బరాహతముచేసె, వాంశికవంశికాశ్ర వైభవంబు

వాంశికవంశికాశ్ర వైభవం బెగనూఁదె, దాళికాధరకర శ్రీ తాళగరిమ

కరతాళగరిమంబు శ్రీ కంచుమించుగ నొత్తె, నానద్దచటుల తూర్వవ్రజంబు

తే. చటుల తూర్వవ్రజమునంటఁజఱచెఁబరిణ, యాగతదిగంతనృపతినాశ్రగాశ్వరథప దాతికోలాహలంబు రోశదసి నఖండ, మగుచు నాదాత్మకబ్రహ్మ శ్రీ మతిశయిల్ల.

అ. గాయక గాంధర్వగమకరేఖ - గాయక = సంగీతపాఠకులయొక్క, గాంధర్వ = సంగీత విషయమైన, గమక = (‘స్వన స్వకంపో గమకస్వచపంచవిధఃస్వరైః’ అన్నట్లు) స్వరకంపము

యొక్క—అనగా కంతనాదమందలి కదలికయొక్క, రేఖ = తీరు, వైచిత్ర్యవల్లకీరణీ = వీణ వాయించువారి వీణలసమాహమును, ఇచ్ఛులక్ = చక్కగా, మిఁటెక్ = గోటమిఁటెనయర్థము. వీణలను గోటమిఁటెట సహజముగనుక నిక్కడ మిఁటెదగినవానిని మిఁటెనదని యానురూప్యము, గమకరేఖ వీణలనుమిఁటెట యసంభావ్యముగాన-మిఁటెననగా చివ్వివై చెను అనగా అణచెననిభావము. వాంఠికవంశికావై భవంబు-వాంఠిక=పిల్లగ్రోవులు వాయించువారియొక్క, వంశికా=పిల్లగ్రోవుల (ధ్వని) పెంపుసంపు, గాంధర్వగమకరేఖను, పరాహతముచేసెన్—(అహతానాహతలక్షణము.

‘అహతీనాహతశ్చేతి ద్విధానాదోనిగద్యతే, సోయంప్రకాశతేఖణ్డస్తస్తాత్థండో విధీయతే। తత్రచానాహతం నాదం మనయస్సముపాసతే, గురూపదిష్టమార్గేణముక్తి దం నతురంజకమ్। అహతః కేవలం లోకరంజశో భవబంధకః। శ్రుత్యాదిద్వారతః’ (సంగీతకాస్త్రము.)

కావున, పర=ఉత్కృష్టమయిన, ఆహతముచేసెన్=ఖండసంజ్ఞ చే కేవలలోకరంజకమయిన దానినిగాఁ జేసెనని యర్థము—ఇక్కడ ఆహత స్వరమైనదానిని ఆహతస్వరముఁజేసెనని యానురూప్యము—గాయక గాంధర్వగమకమును పరాహతముచేసెననగామిక్కిలియుఁ దూలఁగొట్టెననిభావము.

తాళికాధరకరతాళగరిమ = తాళగాండ్ర చేతులయందలి కంచుతాళముల పెంపు, వాంఠిక వంశికావై భవమును, ఎగనూఁదెక్ = ఊపిరిచేతఁ బూరించెనయర్థము—పిల్లగ్రోవులనూఁదుట సహజముగాన, ఊఁదదగినవానిని ఊఁదినదని యానురూప్యము. ఎగనూఁదెననగా నిలిచి కనఁబడకుండు నట్లు చేసెననిభావము.

ఆనద్ధ...ప్రజంబు—ఆనద్ధ = మృదంగాదులయొక్క, చటుల = వడిగల, తూర్వప్రజంబు = వాద్యధ్వనిసమాహము. కరతాళగరిమంబుక్=అట్టి తాళగౌరవమును. కంచుమించుగన్ ఊఁదె= కంచుమించునట్లుగా ఒత్తెనని యర్థము-కాంస్యమయిన దానిని కాంస్యము మించునట్లుగా నొత్తినదని యానురూప్యము - కంచుమించుగ నూఁదెననగా ఆతాళనాదమును జెదరఁగొట్టెనని భావము.

పరిణ...హలంబు—పరిణయ ఆగత=పెండ్లికివచ్చిన, దిగంతస్వపతి = దిక్కుల తుదలందలి రాజులయొక్క, నాగ, అశ్వరథ, పదాతులయొక్క, శోలాహలంబు = కలకలధ్వని, రోదసిక్= భూమ్యంతరిక్షములందు, నాదాత్మక బ్రహ్మము=శబ్దాత్మక బ్రహ్మము, అఖండమగుచున్ = నిండినదై, అతిశయిల్లక్=అధికమగునట్లుగా, చటులతూర్వ ప్రజమును, అంటె చఱచెక్=రెస్సగా వాయించెనని యర్థము - ఇట చఱచెవలసిన దానిని చఱచినదని యానురూప్యము. చతురంగ శోలాహలము మృదంగాదుల ధ్వనిని అంటఁ జఱచెననగా అడఁగఁ గొట్టెనని భావము.

బ్రహ్మమనగా బ్రహ్మతీ బ్రహ్మతీ యను వ్యుత్పత్తిచే సర్వత్ర పెరిగియుండునది. నాదము రోదసిని బెచ్చు పెరుగుటచే బ్రహ్మముగా రూపణము. బ్రహ్మమువలె అఖండముననియు. ఇందు మొదటి నాలుగుచరణములందు పీణయు, గీతమును, వేణువును, తాళమును, మృదంగాదులునని పంచవిధవాద్యములు చెప్పఁబడెను. గీతమందు చతుర్విధబలము చెప్పఁబడెను. భావార్థములబట్టి వెనుకటివాని కంటె ముందటికానికి అధికము తెలియునది.

వీణలరపళిని పాటగాండ్రగమనిక మించెను. దానిని పిల్లనగ్రోవిరపళి తూలించెను. అరపళిని తాళగాండ్ర కంచుతాళములయు లివు అడఁచెను. దానిని మద్దెల మొదలగు వాద్యములమ్రోత నడఁగఁ ద్రొక్కెను. దానిని రాజులచతురంగబలముల కలకలము దూలఁగొట్టి భూమ్యంతరిక్షములం దఖండమై బ్రహ్మమువలె నిండినది. ఇందు సీసపాదములు ముక్తపదగ్రస్తములు.

క. హరియనుమతి సప్తవ్రతీ, హరిమధ్యలు దెచ్చి రరిదిరహరివాణములన్

హరితశతపర్వికాఫల, హరిచందనవీటికాశుభ్రాక్షరవివరితన్.

అ. సప్తవతిహరిమధ్యలు = సప్తర్షులభార్యలు, హరియనుమతిఁ = ఇంద్రునిపంపున, అరిది హరివాణములఁ = గొప్పపల్లెరములచేత, హరిత... విరతిఁ — హరిత = పసరుపన్నెగల, శతపర్వితా ('దూర్వాతుశతపర్వితా' అ) గణికయును, ఫల=పండ్లును, హరిచందన=పచ్చచందనమును, వీటికా = పోకతాకులును, శుభాక్షతవిరతిఁ = మంగళకరమగుక్షీంతల సమూహమును, తెచ్చిరి. హరిశబ్దమునకు

హరిర్యమార్కాశ్వాగ్నిందు విష్ణ్వంద్రాంశుశుకేషునా
నాయుభేకాహిసింహేషుకపౌచకపితృతిషు. నానార్థరత్నమాల.

చ. అకుటిలసౌమ్యమాననిలరయ స్ఫురణంబును నాతిమాత్రతా

రకపరివర్తనంబు శుభరేరాగమిశేత్పరపల్లవాంకము

ద్రికయును బెంపుమీఱ నజరసృష్టలుఁ బోలిన సింధుకన్యకా

ప్రకటవివాహగీతికలు పాడిరి పుణ్యపురంధ్రికామణుల.

71

అ. పుణ్యపురంధ్రికామణులఁ = సుమంగలులయిన పేరటండ్ర మిన్నులు, అకుటిల...ణంబును—అకుటిల = వంకరలేనిదియు, సౌమ్య = తిన్ననదియునగు, మాన = ప్రమాణముగల, ని=నిషాద స్వరముయొక్కయు, లయ = లయలయొక్కయు, స్ఫురణంబును = స్ఫూర్తియును—(అని గీతి కాపరము) నిషాదస్వరమునకు

‘శ్రుతిభక్తస్సృష్టస్వరొష్ణద్వర్ధభాంధారమధ్యమా; పంచమాధైవతశ్చాధ నిషాద ఇతిసప్తతే, తేషాంసంజ్ఞా స్ఫరిగమపధసీత్యపరామతాః’ లయయనగా తాళాంతరానువర్తియః కాళా సౌలయనాల్లయః’]

అకుటిలమును సౌమ్యమును మాననిలయమునయిన స్ఫురణముగలది (అని దృష్టి పరము) నాతి... నంబు—(గీతి) నాతిమాత్ర = అతిశయముకాని, తారకపరివర్తనంబు = ఉచ్చైస్వర సంచారమును - (దృష్టి) అతిశయముగాని, తారక = కనునలగ్రుడ్లయొక్క, పరివర్తనంబు = తిరుగుటయును, శుభ...ద్రికయును - (గీతిక) శుభరాగ = మంచిరాగములతోడ, మిశ్రే = కూడికొనుచున్న పదపల్లవ = పదపల్లవులయొక్క, ముద్రికయును = అంకితమును - (దృష్టి) శుభ=మంగళకరమయిన, రాగ = ఎఱుపుతో, మిశ్రే = కూడికొనుచున్న, పదపల్లవ = అడుగుఁజిగురునందలి, అంకముద్రికయును = గుఱుతయిన ముద్రయనుట—అనగాఁ బాదన్యస్తమయిన దృష్టియనుట. ఇట గీత పరముగాను ‘అజదృష్టులఁ’ అనుటచే దృష్టిపరముగాను అర్థద్వయము. స్త్రీలు మొనవేలికై తలవంచుకొనుట స్వాభావికమయిన చేస్తావిశేషము. ‘దులకించు మొనవేలఁ దలవంచుకొన్న వన్నియమీఱ వేల్పుఁగన్నయలుడిగిరి’ అని యిందును జెప్పఁబడియున్నది. పెంపుమీఱఁ = అంతకంతకు మిక్కుటముకాగా, నిజదృష్టులఁ = తమచూపులనుపోలిన, సింధుకన్యకా = సముద్రుని కూతురయిన లక్ష్మీదేవియొక్క, ప్రకట = ప్రసిద్ధియులయిన, వివాహగీతికలు = పెండ్లిపాటలు, పాడిరి. అనగా లక్ష్మీకల్యాణములు పాడిరనుట. సింధుకన్యకాశబ్దము సాభిప్రాయము.

పృథ్వీవృత్తము. సుపర్యగణికామణిస్ఫురణతో సుధారమ్య పా

త్రసాలికలతో శుభార్థ మగువేలుపున్నానితో

సృసాలగృహసీమఁ జేర నై హరిరాణి రామానుధా

నుపాత్రతరుమాత్రపరత్సరపదర్ప మల్పంబుగాన్.

72

అ. సుపర్యగణికామణి స్ఫురణతోఁ = దేవతావేశ్యరత్నములయొక్క అనగా అచ్చర మిన్నలయొక్క స్ఫూర్తితోడనని యర్థము—సుపర్య = మంచికలుపులుగల, గణికా = అడవిమొల్ల

తీగలయొక్కయు, మణి = రత్నముయొక్కయు, ఇవి శోభార్థము లేబడునవి, స్ఫురణలోనని భావము. సుధారమ్యపాత్రపాలికలతో = అమృతముచే రమణీయములయిన కలశసమాహముతోడ నని యర్థము—సుధయనగా సున్నమునకు నున్నముపూసిన జాజాలమాకుళ్లతో లేక కుండల వరుసతోనని భావము. సుధాకుంభములకు బహుత్వము లేనందున 'స్ఫురణతా సుధారమ్యః' అని పాఠాంతరమున్నది. అప్పుడు గణికలును సుధాపాత్రికలును నని బహుత్వముగాన యిదియొ సమంజసము. శుభార్థమగు వేలుపుణ్ మానితో = శుభనిమిత్తకమయిన పారిజాతవృక్ష ముతోనని యర్థము - కుల దేవతయగు వృక్షవిశేషముతోనని భావము. హరిరాణి = లక్ష్మీ దేవియనియర్థము. హరిరాణియనిభావము—అనగా నరివేణియనుట. రామాసుధా...దర్పము - రామా = అప్పర స్త్రీలును, సుధాసుపాత్ర = అమృతకుంభములును, తరు = పారిజాతవృక్షము అని, మాత్ర = ఇవిమాత్రముగల, సురపదర్పము = ఇంద్రునిగర్వము, అల్పంబుగా = కొంచెమగునట్లుగా, నృపాలగృహానీమణ్ చెందెను = వసురాజగృహమునందుఁ బ్రవేశించెను.

వసురాజగృహమునకు నింద్రునిగృహమునకును సువర్వగణికామణులు, సుధాపాత్రపాలిక, శుభ మగు వేలుపుమానును సమానములు. వసురాజగృహమునకు ఎక్కుడేమనిన హరిరాణిరాకడ - ఇది యింద్రునిగృహమునందు లేదుగాన యతనిగర్వమడంగెను. పాలసముద్రము చిలికినప్పుడు సువర్వ గణికాదులన్నియు నింద్రునికేరెనుగాని లక్ష్మీమాత్ర మింద్రునివరింపక శ్రీమహావిష్ణువును పరించుట ప్రకటము- ఇది పృథ్వీవృత్తము. ఇందులకు గణములు జనజనయవలు తొప్పునవముక్షరము యతి.

ఉ. ముజ్జగ మేలువేల్పు తలరమోసలనుండి వివాహయత్నమున్

సజ్జ మొనర్ప నాతనిప్రసాద మెఱింగి సురాంగనాజనం

బజ్జగతీ మహేంద్రుశిరసంట నలుంగిడ బుజ్జవంబునన్

మజ్జనమార్వగల్పకుసురమంబులు గూర్వగడంగిరయ్యెడన్.

78

అ. ముజ్జగ మేలువేల్పు = మూడులోకము లేలమన్నదేవుడు—అనగా నింద్రుఁడు. తల మోసలన్ = తలవాకిట, ఉండి = నిల్చి, వివాహయత్నమున్ = పెండ్లిప్రయత్నమునంతయు, సజ్జ మొనర్పన్ = ఆయత్తప్రజుచుండఁగా, ఆతనిప్రసాదము = ఆయింద్రుని యనుగ్రహమును, ఎఱింగి = గుఱుతెఱింగి, సురాంగనాజనంబు = దేవతా స్త్రీసమాహము, అజ్జగతీమహేంద్రున్ = భూమహేంద్రు డయిన యావసురాజయొక్క, శిరసంటన్ = తలయంటుటకును, నలుంగిడన్ = నలుగుపెట్టుట కును, బుజ్జవంబునన్ = లాలసచేత, మజ్జనమార్వన్ = స్నానముచేయించుటకును, కల్పకుసుమం బులుగూర్వన్ = కల్పవృక్షపుఁ బువ్వులలంకరించుటకును, అయ్యెడన్ = ఆనయమందు, కడంగిరి = పూనిరి.

మహేంద్రుని సురాంగనలు వసురాజునకు సేవసేయుట యతఁడు జగతీమహేంద్రుఁడుగాన. అతనిసురాంగనలు సేవలుసేయునంతవాటి వసురాజునకెట్లు ? వారియేలికయైన యింద్రుఁడే రాజుపెండ్లి పెత్తనగాండ్రలో నొకానొకఁడుగాక తలమోసలనుండి పెండ్లిజరుపు పెద్దపెత్తనగాండ్ర యున్నాఁడు. మఱియాయింద్రుఁడో 'ముజ్జగమలేలువేల్పు'గాన యట్టివాఁడు తలమోసలనుండి పెండ్లి జడపునంతటి ప్రసాదముగన్నవాఁడు కేవలఁడుగాఁడు. అవియట్లుండ రాజు తనంతటనే, జగతీమ హేంద్రుఁడు. దేవలోకమున కాయింద్రుఁడునరే భూలోకమునకుఁ బానింద్రుఁడు—

సీ. ఈరాజుగరమొప్పురేజేరి సేవలుసేయఁ, దటి తారసిలెగదేర తార యనుచు

రాజమాత్రుఁడె ధరేంద్రస్వామి యితనిమై, నంటుమైనంటు మేనక యటంచు

నీసర్వమంగళాశావానునిశిర సంట, శశిరేఖ నీవ పో శతాణ వనుచుఁ
గమనీయగతిఁ దిలోత్తమనేర్చుఁగాక నూనియ యంటనెవ్వారునేర్తురనుచుఁ
తే. బరమవసుసంవహనలీలఁబరిధిల్ల, రత్నమంజరి నీవ నేర్పరి వటంచు
నతిచటులచాటుచతురోక్తులలాడుకొనుచుఁగదిసితత్సాలమునశుభాశ్చుతములునువ.

అ. ఇందు నప్పరసలు దమలోదాము చతురోక్తు లాడుకొనుచు వసురాజునకు సేవసేయుట
వర్ణించుచున్నాడు—తార = (ఓకయప్పరసయు నక్షత్రమును) తారయనుదానా, ఈరాజా =
ఈవసురాజును, కరమొప్పచేరి = మిక్కిలియొప్పునట్లుగా కదిసి, సేవలుసేయఁ = పరిచర్యలు
చేయుటకు, తటి = సమయము, తారసిలెకదే = తటస్థించెనుగాదాఁ అనుచు ననియర్థము—తార =
నక్షత్రమా, ఈరాజా = ఈచంద్రుని, కరము = కిరణమును. (కిరణముచేత తృతీయచెప్పి యన్వ
యింపవలెను. అయినన్ని ప్రయోగము. పూర్వకవిమతవిరుద్ధము— లేక, కరము = కిరణము, ఒప్పు
చుండఁగా, కిరణములచేతఁ బ్రకాశించుచుండఁగా ననియెనని యర్థముచేయవచ్చును,) సేవలుసేయఁ
దటితారసిలెకదేయని యర్థాంతరము.

మేనక = (ఓకయప్పరసయు హిమవంతునిభార్య మేనకాదేవియు) మేనకయను అప్పరసా,
ధరేంద్రస్వామి = భూపతిశ్రేష్ఠుఁడయిన వసురాజు, రాజమాత్రుఁడే సామాన్యపురాణాలవంటివాఁడా-
అనఁగా రాజాధిరాజుగాదా యనుట, ఇతనిమై = ఈతని దేహమును, నంటుమై = ముక్కువతోడ,
అంటుము = చురుంటుము (ఇట్ల బ్రాహ్మనార్థక మువర్ణకమునకవసానమునందేసి పాక్షికలోపముచే
లోపము.) అటంచు - నని యర్థము—మేనక = మేనకాదేవి, ధరేంద్రస్వామి = (అహార్యధరపర్వ
తా' అ) పర్వతశ్రేష్ఠుఁడయిన హిమవంతుఁడు, ఇతనిమై = ఇతనిమీదిని, నంటుమై = ప్రేమతోడ,
అంటుము = హత్తికొనుము, అని యర్థాంతరము.

శశిరేఖ = (ఓకయప్పరసయు చంద్రరేఖయు) శశిరేఖయనుదానా, ('ఘృతాచీతిగోత్తమా...
సేమారంభాశశిరేఖ, బుదారగుణాధ్యలు మదీయ లగుపాణసఖుల' మనుచిత్రిము) ఈసర్వమం
గళ+అవాసుని శిరసంట = సకలమంగళములకు మనికిపట్టయిన యీవసురాజు తలయంటుటకు,
నీవపోశాణవు = నీవేమమా నేర్చుకత్తెవు. అనుచునని యర్థము.—చంద్రరేఖా, ఈ సర్వమంగళా +
వాసుని శిరసు అంట = సర్వమంగళకువాసమైన - అనఁగా పార్వతిని వామాంగమండు చాల్చిన-
శివునియొక్క శిరస్సును అంటియుండుటకు, నీవేతగినదానవని యర్థాంతరము.

కమనీయగతి = ఒప్పదమయినరీతిని, నూనియంటుటకు, తిలోత్తమ =
అను నప్పరస, నేర్చుఁగాక, ఎవ్వరు, మఱివ్వరు, నేర్తురు, అనుచుననియర్థము—తిలోత్తమయనఁ
గా మేలయిన నువ్వులునుగమక-నూనె నంటుటకు మేలయిన నువ్వులుగలదే నేర్చుఁగాక మఱియొవ్వు
రునేర్తురని యర్థాంతరము.

రత్నమంజరి = (అప్పరసయు మణిగుచ్చమును) రత్నమంజరి యనుదానా, పరమవసుసంవ
హనలీల - పరమ = అంగీకారమానట్లుగా, వసు సంవహనలీల = వసురాజు ఒడలుపినుగు పనిచేత,
భరిధిల్ల = విలసిల్లుటకు, నీవ, నేర్పరివి అటంచు = నీవే నేర్చుగలదానవు అని పలుకుచు, నని
యర్థము—ఒమణిగుచ్చమా, పరమ = ఉత్కృష్టమయిన, వసు = బంగారుయొక్క, సంవహనలీల =
వహించుటచేత, విలసిల్లుటకు నీవేతగినదానవని యర్థాంతరము - బంగారమునఁ బొదుంగఁబడియుండు
టకు ముఖ్య శిల్పముగదా, అతిచటుల = మిక్కిలి చదురులయిన, చాటు = అదరపూర్వకము

లయిన, చతురోక్తులు = చాతుర్యపుమాటలు, ఆడుకొనుచును, కదిసి, తత్ఫలమున = ఆవసురాజు నొసటియందు, శుభాక్షతము లనుపజ్ = మంగళప్రయుక్తములయిన యక్షింతల సుంపఁగాను, మీఁది కన్యయును.

ఇందు అపూర్వస్త్రీ నామములయిన తారాదిపదములు నక్షత్రాద్యర్థాంతరవాచకములును గనుక నర్థద్యయమునకును నభేదాధ్యపసాయముచేసి యనురూపవ్యాపారముచేయవలయునట్లు చెప్పినాఁడు గాన అతిశయోక్త్యను ప్రాణితముయిన సమాసంకారమని తెలియునది.

చ. తఱు లర నిక్కఁ బూత నెఱితావియ చిక్క నసంగమాలికల్

మెఱుంగులు గ్రక్క నూరుపుల మేలిమిఁ దేటులు సొక్క హారముల్

కుఱుచలు ద్రొక్క ముంగురులు శ్రీ క్రొంజెమటం బద నెక్కవేలుపుం

దెఱవ యొకర్తు చేదిజగతీపతికిఁ శిరసంబె వేడుకన్.

75

అ. వేలుపుం దెఱవ ఒకర్తు = ఒకదేవతాస్త్రీ—అపూర్వ, తఱులు=పకులు - కడుపుమీఁది మడతలు, అరనిక్క = సగముపయికినిక్కఁగా, పూత నెఱితావియచిక్క = మైపూత నిండువాసన మాత్రమే మేనియందు మిగిలియుండఁగా—అనఁగా గందపుపూత యంతయు రాలిపోఁగానని భావము, అపొంగమాలికల్ = క్రేఁగంతియాపులు, మెఱుంగులుగ్రక్క = కాంతులు వెదచల్లఁగా, ఊరు పులమేలిమి = నిశ్వాసముల వాసనాసాష్టవముచేత, తేటులుచొక్క, హారములు, కుఱుచలు త్రొక్క = (కుఱుచలనఁగా నొకవిధమయిన నాట్యవిశేషము) తుంపెనలాడఁగా, ముంగురులు, క్రొంజెమట = క్రొత్తచెమటచేత, పద నెక్క = తడియఁగా, చేదిజగతీపతికి = వసురాజునకు, వేడుక, శిరసంబె = తలయంబెను.

నీ. భ్రమరకంబులచిక్కురవాపవే యన నింక, భ్రమరకంబులచిక్కురవాయననుచు

బృథులకుచంబులురబ్బింపకే యనఁ బృథు, లకుచ ప్రకాశకారలం బటంచుఁ

గరఁగెఁ బో వరతిలకం బన నున్నేహ, కలనఁ గరఁగు వరతిలక మనుచుఁ

గడుమొరయింపకేరకటకంబులనమ్రోయుఁ, గటకముల్ శుభయత్నశ్రగరిమననుచుఁ

తే. జెలిపలుకుగేరడించుచుఁజికిలిగోళ్ల, సొగసుసోకులఁ గళలునింఁచుచుమెఱుంగు

ముంగురులుగూడదువ్వచురముడికిఁచార్చి, మజ్జనపువేళ తడవేలమహిపయనుడు.

అ. ఇట్ల తలయంటుచున్న పడఁతికిని మఱియొకపడఁతికిని గలుగు చతురోక్తిప్రత్యుక్తికను గవి చెప్పచున్నాఁడు—భ్రమరకంబులచిక్కు వాపవేయన = (భ్రమరకమాలనఁగా ముంగురులును తుప్పెదలును) ముంగురులచిక్కు విడఁదీయవేయని యొకచెలికత్తె చెప్పఁగా, (తలయంటుచున్నచెలి) ఇంక భ్రమరకంబుల చిక్కువాయననుచు = ఇంకమీఁద ముంగురులచిక్కు వీడిపోవునని యర్థము. తుప్పెదలవలని కన్తి యింకమీఁద తీసిపోవునని అర్థాంతరము.

పృథు+లకుచంబులు ఉబ్బింపకే అనఁ - గొప్పలయిన నిమ్మపండ్లు ('లకుచోలికుచోడచూస')

అ) ఉబ్బింపకే = పట్టియొత్తకే, యనఁగా, పృథుల+కుచప్రకాశకాలంబు = గొప్పలయిన కుచములను బ్రకాశింపజేయు కాలమేయిదియని పలుకుచునని అర్థాంతరము - అభ్యంజనకాలమునఁదలకు నిమ్మపండ్లరసము పెట్టుటగలదు.

కరఁగెఁబో వరతిలకంబు అనఁ-వరతిలకంబు=(వరమనఁగా 'వరంకాశ్చిరజం మతమ్' అ.)

కుంకుమబొట్టు, కరఁగెఁబో=కరఁగి పోయినదిచుమీ. అనఁగా, సున్నేహకలన = (స్నేహమనఁగా

చమురును నెయ్యమును) మంచి చమురుతగులుటచేత, వరతిలకము = మేలయిన కుంకుమబొట్టు, కరఁగును అనుచు నని యర్థము—నెయ్యముచేత, వరతిలకము = పెండ్లికొడుకుమిన్న—(ఇట తిలకశబ్దము శ్రేష్ఠవాచకము) కరఁగుచున్నాడని యర్థాంతరము.

కడుక్ మొరయింపజే కటకంబులు అడక్ = (కటకములనఁగా గాజులును కాలివలయును) గాజులు మిక్కిలి చప్పడుగానీయజేయఁగా, మ్రోయుక్ కటకముల్ శుభయత్నగరిమక్ అనుచుక్—శుభయత్నగరిమక్ = శుభ కార్యముయిన పెండ్లిపనుల బాహుళ్యముచేత, కటకములు = గాజులు మ్రోయుచున్నవని యర్థము—‘శుభక్రమాకలనచే’ నిత్యాదులందుఁబోలె నిందునుశుభశబ్దము వివాహపరము.—శుభయత్నగరిమక్ = సంభోగక్రియయొక్క పెల్లిదముచే-గాఢమయినరతి క్రిడచేతననుట, కటకముల్ = కాలివలయుములు మ్రోయునని యర్థాంతరము.

చెలివలుకు = ఇట్లు చెలికత్తై మొదటఁజెప్పఁమాటలను, కేరడించుచుక్ = కోడిగముగావించుచు-పరిహాసమునందుఁ బర్యవసింపఁజేయుచు ననుట, చికిలిగోళ్ల సాగసుసోతులక్ = వాఁడిగల గోళ్లయొక్క యొయ్యారపు చెనఁకులచేత, కళలునించుచుక్ = కాంతులను నిండించుచునని యర్థము—మన్తధకళలారఁజేయుచునని యర్థాంతరము. మెఱుంగుముంగురులుగూడఁ దువ్వుచుక్ = నిగనిగలాడుముంగురులునయితము నిడువతల వెండ్రుకలతోడఁ గలియునట్లుగా, దువ్వుచు, (ముంగురులుదువ్వుటయు కామోద్దీపకమగు వ్యాపారము) ముడికిఁ దార్చి = ముప్పివైచి, మహిపరాఱా, మజ్జనపువేళ = స్నానసమయము, తడవేల, అనుఁడుక్—మీఁదికన్వయము.

ఇందొక చెలికత్తై తలయంటుచెలికత్తైతో తలయంటునప్పటి చేష్టితములను అనఁగా ముంగురులచిక్కు నడలించుట, నివృత్తపండ్లరసమును చిలుకుట కుంకుమబొట్టు కరఁగుట చేతికడియములు గల్లుగల్లు మ్రోగుటయును వీనినిగుఱించి ముచ్చటించఁగా ఆచెలి వానినెల్ల పతిసంభోగాభిముఖ్యప్రయుక్తములయిన ముద్దులుగా నన్వయించి కోడిగముసేయుట తెలియునది. పురుషుఁ డభిముఖుఁడు కాఁగానే మన్తధబాధాపరికరములతోని(భ్రమరకముల)తుష్పేదల కాయవాయుట, తనగబ్బిబలితంపుగుబ్బలు కామేగితముగాఁ బఠించుట, అందులకు నెయ్యముపాంగ కాంతుఁడుకరఁగుట, పిదప సంభోగము, అందుఁ గోటిగానను నొక్కుటచేఁ గళలారఁజేయుట, ముంగురులు దువ్వుట, యని కాంతాభిముఖ్యము మొదలు సంభోగక్రీడాపర్యంతమయిన వ్యాపారములుగా నన్వయించుట తెలియునది.

తే. సింహగతిమీఱువనురాజుశ్చెంతనొక్క, తోయధరవేణి పాదముల్ గడుడిచిమెట్లు పెట్టెనొకకన్యహస్తమగ్నింపవచ్చె, సలిలభవనంబునకుఁబ్రజోత్సవము మొఱయ.

అ. ఇట వసురాజనుశబ్దము మజ్జనశాలకరుగు రాజునకును జలరాశిని బ్రవేశించు సూర్యునకును బరముగా నర్థద్యయముగలుగఁ జెప్పినాఁడు. సింహగతి మీఱు వసురాజుచెంతక్ = సింహపునడకచే-లేక పరాక్రమ విధముచేత - అతిశయించుచున్న వసురాజుచెంతనని యర్థము - సింహరాశి సతి క్రమించుచున్న సూర్యునిచెంతనని యర్థాంతరము - ఒక్క తోయధరవేణి - (వసు) మబ్బువంటి జడగల యొకస్త్రీ - (సూర్య) జడవంటి మేఘము, పాదముల్ గడుడిచి మెట్లుపెట్టెక్ = (వసు) అడుగులుతుడిచి పాదుకలుపెట్టెఁగా - (సూర్య) పాదములనఁగా కిరణములును గనుక - కిరణములు ప్రసరింపకుండునట్లునిలిపినిలుకడపఱుపఁగానే, ఒకకన్య హస్తము అర్పింపఁ - (వసు) ఒకస్త్రీ కైవడయొనఁగఁగా - (సూర్య) కన్యారాశి హస్తక్షత్రమందుఁ బ్రవేశముసేయింపఁగా [హస్తచిత్రార్థం

కన్యా' యనుట తెలియునది.] ప్రతోత్సవము మొదలు = ప్రజలకు వేడుక ప్రకాశించునట్లుగా ఉభయత్రనమము. సలిలభవనంబునకుఁ - (వసు) జలకమింటికి - (సూర్య) జలరాశికి - లేక జలోత్పత్తికి (భవమనగా గృహమును ఉత్పత్తియు) వచ్చెను.

సింహగతి మీఱవచ్చు వసురాజానిద్ద నొకయచ్చర యాతని యడుగుబడుడిచి పాదుకలు పెట్టెఁగానే మఱియొక యప్పరస కైదండయ్యుఁగా జలకమింటికిఁ బ్రజలుల్లసిల్లఁగా వచ్చెననియర్థము - సూర్యుఁడు సింహరాశిని గడవఁగా నతనిపాంత నొకనల్లనిమబ్బు క్రమ్మి కిరణప్రసారము గాకుండఁజేసి నిలుకడనేయఁగానే, కన్యారాశి వాస్తానక్షత్రమును జూపించెను. అంతఁ బ్రజలకెల్ల సంతోషము కలుగునట్లు జలోత్పత్తికి అనఁగా వర్షమునకుఁ బ్రేరకుఁడుగాఁ బూసెనని యర్థాంతరము.

చ. పరియభిషేకవేళఁ గరభావితకుంభకురంగభృన్మణి
ప్రతిమలు నిర్జరీసుముఖభావముఁ గన్గొని నీరువంచి య
య్యతివలు సిగ్గునం గనలి ॥ యాస్యము వంచిన నూరకుండె న
ప్రతిమరసజ్జ రత్నపరిపాకము లిట్టివకావె ధారుణిన్.

78

అ. కర...ములు—కర=చేతులందు, భావిత=ఉన్న, కుంభ = కుండలుగల, కురంగభృన్మణి ప్రతిమలు=చంద్రకాంత రత్నపుఁ బ్రతిమలు - అనఁగా చేతులందు చంద్రకాంతపు గలశములుగల చంద్రకాంతపు ప్రతిమలనుట. పరియభిషేకవేళఁ, నిర్జరీసుముఖభావము=అప్పరసలయొక్క సుముఖత్వమును, కన్గొని=చూచి, నీరువంచి=కలశములవలన నీరు గ్రుచ్చరించి యని యర్థము - అప్పరసల ముఖములుచూచి చంద్రభ్రాంతిచే స్రవించినవని భావము - ఇట్టి ప్రతిమలచేతులందలి కలశములు కొంచెము క్రిందుగానుండునని తెలియునది. అయ్యతివలు - ఆయప్పరస్త్రీలు, సిగ్గునఁ గనలి = తాము ప్రయత్నపడి చేయవలసినవనిని ప్రతిమ లప్రయత్నముగా చేసినందులకు సిగ్గుపడి కోపగించి, ఆస్యము వంచినఁ = మొగమువంచుకొనఁగా - అనఁగా విముఖులుకాఁగానే, ఊరకుండె = నీరు క్రుచ్చరింపక నుండెనని యర్థము. చంద్రభ్రాంతి జనకములయిన ముఖములను వంచుకొనుటచేత స్రవంపక పోయెనని భావము. (స్త్రీ)ముఖములను జూచియు చంద్రకాంతము లచేతినములయ్యు స్రవించుట, యిందే పెక్కుపట్టులఁ దెలియునది) ధారుణిఁ = భూమియందు, అప్ర...పాకములు—అప్రతిమ=సాటిలేని, రసజ్జరత్న = రసికశ్రేష్ఠులయొక్క, పరిపాకములు=స్వభావములు, ఇట్టివకావే = ఈలాటివే కావాయనియర్థము. రసజ్జరత్నము లనఁగా చంద్రకాంతములు. చంద్రకాంతములు, అప్పరితిమలు - అప్పప్రచురములయిన ప్రతిమలు - అనఁగా జలము ప్రచురములయిన ప్రతిమలు. వేనిచేతనో యవి అప్పరితిమములు - అవియ రసజ్జరత్నములు, వానియొక్క పరిపాకము లీలాటివే కావాయని అర్థాంతరము.

చంద్రకాంతపు ప్రతిమలు, అప్పరసల సుముఖభావమును జూచి నీరు వంచినవి; విముఖభావమునుజూచి యూరకుండినవి. ఇట్టి స్వభావపరిపాకములు రసకులకు రావు, అప్రతిమ రసికరత్నములకే కలుగునవి. సిగ్గుచేత మొగమువంతురు. కనలుచేత మొగము త్రిప్పికొందురు. రెంటును సుముఖ భావము గలుగదు. క్లేషాత్థాపితమగు అర్థాంతరన్యాసము.

మ. ఘనచాంపేయకవాసనా వివశభృంగశ్రేణిఁ జేపట్టి చ
ల్లనిపూఁడేనియ చల్లి తేర్చునుధువేరళాలక్ష్మి యో నాఁగ సో

గనెఱుల్ సంపెంగనూనె నిగ్గునడలంగఁ బై పయిన్ దువ్వి నే
ర్పున గంధామలకంబు వెట్టె నొకయంభోజాక్షి భూజానికిన్.

79

అ. ఒక అంభోజాక్షి = ఒక యప్పురన, ఘన... శ్రేణి — ఘన = గొప్పదియగు, చాంపేయక = సంపెంగయొక్క, వాసనా = పంపుముచేత, వివశ = మూర్ఛనొందిన, భృంగశ్రేణి = తుమ్మెదచా
లును, చేపట్టి = చేతఁబట్టుకొని, చల్లనిపూఁదేనియను, చల్లి, లేర్పు = నేదదేర్పునట్టి, మధువేళా లక్ష్మి
యోనాఁగఁ = వసంతలక్ష్మియో యన్నట్లుగా, సోఁగ నెఱుల్ = నిడుదలయిన తలవెండ్రుకలా, సంపె
గనూనె నిగ్గునడలంగఁ = సంపంగినూనె జిడ్డువదలునట్లుగా, పైపయిన్ = మీఁదమీఁద, దువ్వి,
నేర్పునఁ = మెలఁకువచేత, భూజానికిన్ = రాజానకు, గంధామలకంబు = వాసనతోఁగూడిన యుసిరిక
పిండి యటకలిని, పెట్టెను - అనఁగా జిడ్డుచుక్కగా తీసిపోవునట్లు పులుముటకై గంధపుటకలిని
బెట్టె ననుట.

వెండ్రుకలు సోగలనుట భృంగములశ్రేణితోఁ బోలుటకు. సంపెంగనూనెచే నెఱులు తలకు
నంటి వ్రాలుట సంపెంగవాసనకుఁ దుమ్మెదలు సోలుటవలె. నెఱులను జేతఁబట్టికొని దువ్వుట తుమ్మె
దలను జేపట్టి లేర్పుటవలె. గంధపుటకలి పెట్టుట, చల్లని పూఁదేనియ చల్లుటవలె. దువ్వుట, సం
పెంగనూనె జిడ్డునడలుటకు. మిక్కిలి జిడ్డుంకిన మిక్కుటముగా పులుమువలసి వచ్చునుగదా. పయి
దువ్వుట నొప్పిలేకుండుటకు. కావుననే 'నేర్పునఁ' అన్నాఁడు, మధువేళాలక్ష్మి యేల? వసంతంపు
పెంపేకదా తుమ్మెదలకు సొంపు. ఉత్పేక్ష.

చ. కరముల నుజ్జ్వలాభినవరగై రిక కుంభము లంటఁగూర్చి పు

ష్కరములు కంకణప్రకర శ్ర సంభ్రమ మొప్పఁగ వంచి రాజకుం

జరువకుఁ గుంభినీభరణ శ్ర సమృదశాలికిఁ బద్మినీవరం

పర పరమానురాగమునరమజ్జన మార్చెఁ బయోగృహంబునన్.

80

అ. ఇందు రాజకుంజర శబ్దముచే రాజాపరముగాను కుంజరపరముగాను అర్థద్వయము తెలియు
నది - పద్మినీవరంపర - పద్మినీజాతిస్త్రీ పరంపరయని యర్థము - (పద్మములనఁగా 'పద్మకంబిందుజాల
కమ్' అ. ఎఱ్ఱనిపాడలు. అవిగలది పద్మి. దానియాఁడుది పద్మిని-అనఁగా) ఆఁడనుఁగుల పరంపరయని
యర్థాంతరము - కరములఁ = (రాజ)చేతులందు - (గజ) తొండములందు, ఉజ్జ్వల అభినవగైరిక
కుంభములు = (రాజ) ప్రకాశించుచున్న క్రొత్తవైన బంగారుకలశములను, అంటఁగూర్చి = గట్టిగా
సంధించి - పట్టుకొని యనుట - (గజ) ప్రకాశించుచున్న క్రొత్త, గైరిక = ('గైరికంకనశేఖరా'
విశ్వము) జాజురేఖలుగల, కుంభస్థలములను, అంటఁ కూర్చి = తాఁకునట్లుగాఁజేర్చి - ఏనుఁగులు
తొండములతో కుంభములను స్పృశించుకొనుట ప్రకటము. పుష్కర...వంచి—(రాజ) పుష్కర
ములు = జలములు, కంకణప్రకర సంభ్రమము ఒప్పఁగఁ = చేతికడియముల సమాహముల ర్పణర్పణ
ధ్వను లొప్పఁగా, వంచి = ముప్పరించి - (గజ) పుష్కరములు = తొండము చివరలు, కంకణప్రకర =
జలబిందుసమాహములయొక్క, సంభ్రమము = తిరుగుట - చిందుట, ఒప్పఁగాఁ క్రిందికివంచి, పర
మానురాగమునఁ = మిక్కిలియైన శ్రేమచేత, పయోగృహంబునఁ = జలకమింటియందు - నీటిపట్టు
నందనియు - అనఁగా కొలంకునందనుట, కుంభినీభరణ సమృదశాలికిఁ = భూభరణమందు సంతో
షముచేత హిప్పచున్నవాఁడగు - (గజ) కుంభిని యనఁగా ఆఁడుగజముగనుక ఆఁడనుఁగుల భరించుట

చే నొప్పువాడయిన, రాజకుంజరునకు = రాజశ్రేష్ఠునకు - పురుషగజశ్రేష్ఠమునకును, మజ్జనమా ర్చ్యే = జలకమాడించెను.

పద్మనీజాతులయిన యుత్తమస్త్రీలు, శ్రొత్తబంగారు కలశములను జేతఁబట్టికొని కంకణములు ఝణఝణయని హ్రోగపంచి జలకమింటినుండు రాజోత్తమునకుఁ బ్రేమమీఱ జలకమార్చినని యర్థము. ఆఁడుగజములు శ్రొత్తజాజురేఖలుగల కుంభస్థలములందు తొండముల నెత్తి కూర్చి యక్కడి నుండి క్రిందికివంచి తొండముల చివరలనుండి జలబిందువులు పడుచుండఁగా కొలంకునందు మగయే నుఁగు మిన్నకు జలకమార్చెనని అర్థాంతరము.

చ. పడఁతి యొకర్లు చంద్రిక శ్ర వపడఁ బైతడి యొత్తివైవ ను
గ్గడితపుజీబునేత్ర మొకశకామిని గట్ట నొసంగ సంజకెం
వెడలిచి నిండువెన్నెల వశహించి పయోనిధిమండలంబు వె
ల్వడునుదురాజు నా నలకశానిధి యంబుగృహంబు వెల్వడన్. 81

అ. పడఁతి ఒకర్లు = ఒకయప్పరఃస్త్రీ, చంద్రికపాపడ = చందుర కావిపాపడచేత, పైతడి యొత్తి వైవన్, సుగ్గడితపు జీబునేత్రము = దట్టపు నేతగల కట్టుపుట్టము ఒకశామిని, కట్ట = కట్టు కొనుటకు, ఒసంగ = ('నేత్రంపస్త్రీ' క్లిష్టవైశాఖ గుణభూరుహమాలయోః' నానా) ఇచట సుగ్గడితము జీబు అనుశబ్దములు విశేషణవిశిష్ట వస్త్రవాచకములయినను, నేత్రశబ్ద సాన్నిధ్యమువలన విశేషణ మాత్ర పర్యవసన్నములగును.) సంజకెంపు = తొలుసంధ్యయెఱుపును, ఎడలిచి = విడిచి, నిండువెన్నెల వహించి, పయోనిధి మండలంబు = పూర్వసముద్రపు పటపును, వెల్వడు ఉడురాజునా = బయలు వెడలు చంద్రుడోయనునట్లుగా, అలకశానిధి = లావణ్యనిధియైన యావసురాజు, అంబుగృహంబు వెల్వడన్ = జలకమింటినుండి బయలుదేఱఁగానని యర్థము - (కశానిధియనఁగా చంద్రుడనియు అంబుగృహమనఁగా సముద్రమనియుఁ జమత్కారము.)

ఇట చంద్రికపాపడకునును తొలుసంజ యెఱుపునకును దట్టమయిన సన్నపు తెల్లవస్త్రమున కును నిండువెన్నెలకును జలకమింటనుండి వెడలు రాజునకును బయోనిధి మండలమునుండి బయలు దేఱిన చంద్రునకును ఉపమానోపమేయము భావము. ఇట నిండువెన్నెలకును సుగ్గడితపు జీబునకును సామ్యమునుబట్టి, నిండుకు ప్రతిగా సుగ్గడిత ముండుటచే - సుగ్గడితమనఁగా దట్టపునేతయని తెలియుచున్నది. జీబు అనఁగా ఆఁడుదాని కట్టుఁగోకయని సీతారామాచార్యులు. దీనిచేత సామాన్యముగా కట్టుఁగోకయని కాని లేక తెల్లని వస్త్రయనికాని లేలుచున్నది. ఉత్పేక్ష.

తే. నవనవావర్త మండలోన్నమిత కద్రు, విద్రుమంబులఁ ద్రిప్పుసోముద్ర భద్ర
విమలతరవీచికలచంద్రమమర నమర, రమణులెత్తిరి మంగళారాత్రములు.

అ. అమర రమణులు = దేవతాస్త్రీలు, నవ...ద్రుమంబులన్ = నవనవ = మిక్కిలి శ్రొత్త లయిన, ఆవర్త = సుక్లయొక్క, మండల = సమాహమనందు, ఉన్నమిత = పైకిలేచిన, కద్రు = పింగళ వర్ణములయిన - అనఁగా ఎఱుపుమించిన పసపుచాయగల, (కడారః కపిలః పింగ షికంగోకద్రు పింగళే' అ) విద్రుమంబులన్ = పగడపుఁ దీగ మోసులను, త్రిప్పు = తిరుగునట్లుగా చేయుచున్న, సాముద్ర = సముద్రసంబంధులును, భద్ర = సౌగంధ్యవియును, విమలతర = మిక్కిలి స్వచ్ఛము లయినవియు, అయిన, వీచికల = అలలయొక్క, చందము అమరన్, మంగళారాత్రములు = మంగళపు హారతులు, ఎత్తిరి.

ఇక్కడ ఆవర్త మండలమునకును, ఆరతి పల్లెరములకును, విద్రుమములకును దీపకలికలకును, వీచికలకును దేవతాస్త్రీలకును, ఉపమానోపమేయ భావము. సుఖము గిట్టనితిరిగినపుడు లోనున్నవి పయికిఁ దేలుటకలదు గాన ఉన్నమితము లవలబడెను. విద్రుమములు కద్రువనల్లము లయినవి దీపకలికలతోడి సాటికి.

శా. అంభోజేక్షణువక్షమో యన శుభాంశికాలంకృతంబు జతుః

స్తంభశ్రీకరవైభవాన్నితము భద్రద్రశ్రీ కృతామోదముఁ

శుంభన్నూతన వైజయంతికము నైశ శోభిల్లు వైవాహికా

రంభసాపితవేదిఁ జెందె వసురాశ్రదత్తుంబు భవ్యాన్నతిఁ.

88

అ. వసురాద్రదత్తుంబు=వసురాజశ్రేష్ఠుడని యర్థము—వసువనఁగా రత్నమును గనుక, రత్న శ్రేష్ఠమయిన, రత్నము = పద్మరాగము - అనఁగాఁ గొస్తుభమణి యని యథాంతరము. [రత్న సామాన్య మెఱుపు.

సామాన్యగ్రహణే వారిముచాం కృష్ణత్వమేవసి

రక్తత్వమేవరత్నానాం పుష్పణాం శౌక్ల్యమేవన

(శా. క. ల)

కావుననే రత్నమనఁగా నిట పద్మరాగముగాఁ దెలియుట] అంభోజేక్షణు వక్షమోదముఁ = శ్రీ మహావిష్ణువు వక్షఃస్థలమో యనఁగా, ఇది మొదలు విశేషణములు విష్ణువక్షఃస్థల పరముగాను, వివాహ వేది పరముగాను నర్థద్యయము గలుగఁ జెప్పవలయును. శుభాంశికాలంకృతంబుఁ = (వేది) శుభ చిహ్నములచేత అలంకరింపఁబడినదియు - (వక్ష) శుభమయిన అంకము అనఁగా లాంఛనము— శ్రీవత్సము-దానిచేత నలంకరింపఁ బడినదియు, చతు...తమ—(వేది) చతుః స్తంభ = నాలుగు కంబములయొక్క, శ్రీకర=శోభాకరములయిన, వైభవ = విభవములతోడ, అన్నితము = కూడుకొన్నది యను - (వక్ష), చతుః=నాలుగయిన, స్తంభశ్రీ=కంబముల శోభవంటి శోభగలిగిన, కర=హస్తముల యొక్క, వైభవాన్నితము, భద్ర ..దముఁ—(వేది)=భద్రద్రశ్రీ - ('భద్రద్రశ్రీ శృష్టనోస్త్రియామ్' అ.) చందనముచేత, కృత=చేయఁబడిన, ఆమోదముఁ=పరిమళము గలదియు- (వక్ష) భద్ర=శుభాస్పదురాలయిన, శ్రీ=లక్ష్మీదేవికి, కృత=చేయఁబడిన, ఆమోదముఁ=సంతోషము గలదియు. ('శ్రీవ .త్యాంకిత కాస్తుభ స్ఫురితలక్ష్మీచారు వక్షఃస్థల శ్రీవిభ్రాజిత' (గంగన భాగవతము. ౫ స్కంధము) శుంభ...తికమ—(వేది) శుంభల్=ప్రకాశించుచున్న, నూతన=క్రొత్తదియగు, వైజయంతికము= పతాకలు గలదియు - (వక్ష) ప్రకాశించుచున్న వైజయంతీ మాలికగలదియు, వి, శోభిల్లు=ప్రకాశించుచున్న, వైవాహికారంభ స్థాపితవేదిఁ= వివాహకర్తయు తొలుతఁ బ్రతిష్ఠింపఁబడిన వేదికను, భవ్యాన్నతిఁ=మిక్కిలి పెరిమతో, చెందెను = పొందెను.

రాశా, శుభలక్షణ లక్ష్మితమైన, నాలుగు స్తంభములచే సాంపుగులుకుచు, చందనపు వాసవల గుఠాళించును, క్రొత్తపతాకలు కట్టఁబడియున్న వివాహవేదికను బొందెనని తాత్పర్యము.

సీ. ఆగిరిజానక్తు శ్రీ నాదల తడియూర్చె, నొకశరద్రమ్య రాశోజ్జ్వలాన్య
యారాజహంనువై శ్రీ నడిరించె మృదుజలా, ద్రానిలం బొక మానశసాభిరామ
యామోహనాగ్రణి శ్రీ కలరు లందిచ్చె నొక్కొలతానిభాత్యంతకోమలాంగి
యాదగజ్జీవను శ్రీ నలరించె వరగంధ, పరిలేపమున నొక్కర సురభిచరిత

తే. ఘటితఘనకంకణ శుభాంకరగరిమఁదాల్చు, నాయగణ్యలావణ్యరత్నాకరునకు
బహువిధామూల్య మణికలారపంబులునిచె, నిర్మలస్వాతి విఖ్యాతీరనిధియొక్క.

అ. ఒక, శ...లాస్య—శరత్ = శరత్కాలమందు, రమ్య=ఓప్పుచున్న, రాజ=చంద్రుని
వలె, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశమానమగు, ఆస్య=ముఖముగల యొక స్త్రీ, ఆగిరిజానక్తు = పార్వతియం
దానక్తుడయిన యాశివునియొక్క, బౌదలతడి=శిరోగంగను, ఆర్చ్యే = తనకాంతిచేత అడఁగించె
నని యర్థము - ఇట చంద్రునకు శరద్విశేషణము తత్సమాన ముఖమునకుఁ బ్రకాశాతిశయ సిద్ధికిని,
ధావశ్యాతిశయమును వ్యంజితము గావించి శిరోగంగను గ్రిందుపఱచుచుటకును నని తెలియునది - గిరిక
యందానక్తుడయిన యాపసురాజుయొక్క తలతడి యార్చెనని భావము.

ఒక మానసాభిరామ = మానస సరస్సువలె రమణీయమయిన యొక స్త్రీ, ఆరాజహంసు
వై = ఆరాజ హంసముమీఁద, మృదు = మందమును, జలఆర్ద్ర = జలముచేఁ దడిసినదియు -
చల్లనిదియునయిన, అనిలంబు=వాయువును, అడఁరించె = వ్యాపింపఁజేసెనని యర్థము—మనసున
కింపయిన యొక స్త్రీ ఆరాజోత్తమునిమీఁద విసనకట్టచేత విసరెనని భావము - మానసాభిరామయను
చో మానససర స్రగ్ధమగునట్లు మానసశబ్ద ప్రయోగము రాజహంసమనెడి యర్థము పొనఁగు పాటు
నకై. మానస సరస్సునందలి యలతకుంపురులం దడిసిన చల్లని మెల్లనిగాలి విసరెననుట.

ఒక్కొలతాని భాత్యంతకోమలాంగి - లతా=ప్రేంకణపు తీగతోడ-(ఇట లతకు సామాన్య
లతాపరముగాఁ జెప్పటకన్నను ప్రేంకణపుఁ దీగయనుట మఱింత పొంకము.

‘లతా గుం...గుండ్రాశ్యామాతు మహిళాహ్వయా’ అమరుఁడు.

ఆతీగకు స్త్రీ) మేనితోడి యత్యంత సామ్యరూఢినిబట్టియే దానికి ‘మహిళాహ్వయా’ అనియుఁ
తేరువచ్చినది. మఱియు, ‘శ్యామాస్వంగంచ కిత్తహరిణీ ప్రేక్షణే దృష్టిపాతమ్’ అనిమేనికి శ్యామను
అనఁగా ప్రేంకణమునే పోల్కిగా గాలిదాసును బరిగణించి యున్నాఁడు కాన యిదియే యుప
పన్నము) నిధ=సాటిమైన, అత్యంతకోమల అంగి=మిగుల మెత్తనిదేహము గల స్త్రీ, ఆమోహనా
గ్రణికో=అమన్నఘనముకై, అలరులందిచ్చె = పువ్వులందిచ్చెనని యర్థము - లతలే కదపువ్వు
లిచ్చునది కావున లతా...ంగి యనియు, మన్నఘనముఁ మాపులకై పువ్వులేకదా కావలయుఁ గావున
‘అలరులం దిచ్చె’ననియుఁ జమత్కారములు దెలియునది—సుందర పురుషులలో నగ్రణియైన
యారాజునకుఁ బువ్వులందిచ్చెనని భావము. ఇట ‘అందిచ్చె’ ననుచో క్వాఠకేతునకు సంధిగా
గ్రాహ్యముగాదు.

‘జిల్లందిమ్మనుడు’ (భార. విరా) ‘అనతిచ్చె’ (విరాటపర్వ) ఇత్యాదిమహాకవి ప్రయోగాను గృహీ
తము లగుటంజేసి యిది శబ్దపల్లవియుగా నెన్నందగు ‘ఒక్క’ అనుటకు ‘ఒక్కొ మహూర్తంబున
...గూడం ద్రిలోకంబులకై’ (భార. ఉద్యో)

ఒక్క, సురభిచరిత-సురభి = వసంతునియొక్క, చరిత=చరిత్రవంటి చరిత్రగలదని యర్థము -
ప్రఖ్యాతమయిన చరిత్రగలదని భావము. ఆజగజ్జీవనుకై = జగత్పావనడయిన యావాయావును,
వరగంధ పరిలేపమునకై = మేలయిన వాసనను బూయుట- అనఁగా కలిగించుట. చేత, అలరించె =
సంతోషింపఁ జేసెనని యర్థము - జగత్సౌమకుండయిన యారాజును గుంతును గంధానులేపముచేత,
సంతసిల్లఁ జేసెనని భావము (వరశబ్దమున కిచటఁ గుంతుమయని యర్థము.)

ఘటి...గరిమకై—ఘటిత=సంఘటింపఁబడిన, ఘన=మేఘముయొక్క, కంకణ=జలబిందు
రూపమయిన, శుభాంకరగరిమకై = శుభచిహ్న గౌరవమును, తాల్చు, అ, అగణ్యలావణ్య రత్నా

బడిన క్రొత్తకిరీటమును, పక్రవతంసఖండచంద్రుని = పంకరరూపుగలిగి తలపువ్వుగానున్న అరచందురుని, దిగఁద్రోచి = క్రిందుగాఁజేర్చి యని యర్థము—(పక్రవతంస = ధూర్తశిరోమణియు, ఖండ = నిండుఁ దనములేనివాఁడునుగాన చంద్రుని, దిగఁద్రోచి = క్రిందికి బడఁద్రోచియనియు నర్థస్వారస్యముధ్వనించెడిని). అక్షయ...మాను—అక్షయ = నాశములేని, శిరోమణిభావ=చూడామణిత్వముచేత—(సూర్యుఁడు ద్యుమణి—అనఁగా ఆకాశమణియని వ్యవహరింపఁబడును—ఆకాశము వ్యోమకేళుడగు శివునకు శిరసుగాన ఆకాశము శివునకు శిరోమణియగుటను దెలియునది) విభాసమానుఁడు = మిక్కిలిప్రకాశించువాఁడు—(చంద్రుఁడు త్రియష్టుఁడు గనుక అక్షయశిరోమణిగాఁడనుట.) ఆ = అట్టి, అనుపమభానుఁ = సాటిలేని కిరణములుగలవానిని, భానుఁ = సూర్యుని, తన, జౌదలఁ, పూను, మహేశ్వరవడిఁ = శివునివలె, తాల్చెను.

మహేశ్వరఁడనఁగా రాజునుగనుక సారస్యము గ్రహించునది. కుబేరుఁడు 'నిధీశు' ఁడు గావుననే రత్నముకుట ప్రదాతృత్వమతనికిఁజెప్పట. చంద్రుఁడు పక్రవతంసుఁడు - అనఁగా కుచ్చితులమిన్న, అఱిగొఱవాఁడును గావుననే వానిని దిగఁద్రోచుట. అనఁగా బరిష్కారముగా నిరసించుట. సూర్యుఁడో అక్షయశిరోమణి = ఆధ్యులతలమానికము, కావుననే జౌదలఁబూనుట అనఁగా శిరసావహించుట మిగుల గారవించుటయనియు, 'దిగఁద్రోచు' 'జౌదలఁబూను' అను క్రియలచే ఆశయాంతరములును ధ్వనించెడిని. కష్టరపుగీరునామము తెల్లని పంకచంద్రునితోడి సాటికి. మణులకాంతులచే మెఱయుబంగారు కిరీటును కిరణములనలేక నిగిడించు నెఱ్ఱనిసూర్యునితోడి సాటికి. శివుఁడు చంద్రధరుఁడేగాన సూర్యధారణ మెట్లునుచో నిది కవికల్పిత స్పష్టిలోని సూర్యధారణము, లేదా, ఆకాశము శివునకు శిరసుగనుక అస్తమించినచంద్రుఁడు దిగఁద్రోయఁబడినట్లును ఆకాశమధ్యగతుండగు సూర్యుఁడు జౌదలఁదాల్చింబడినట్లును దెలియపచ్చును. ఇట నిధీశుని రత్నకిరీటదాతృత్వము వలెనే, మీఁదట దాతృదాతవ్యసంబంధము తెలియునది. అలం. ఉత్పేక్ష.

మ. వసురాజన్యకిరీటవీధి ననఘః స్వర్లోకవాస్తవ్యభ
వ్యసతీకల్పితకల్పదామఘటితం శబై ముత్తైపుంబాసికం
బెనఁగెం గాంచనశైలరోహణమహాశృంగంబువై నుద్యువిం
చునురద్వీపవతీత్రి రూపవిపులశ్రోతోవిశేషం బనన్.

86

అ. వసురాజన్యకిరీటవీధి = వసురాజయొక్క కిరీటపాళికయందు, అనఘ...ఘటితంబై— అనఘ = నిర్దోషమైన, స్వర్లోకవాస్తవ్య = ఇంద్రునియొక్క, భవ్యసతీ = ప్రియకాంతయైన శచీదేవిచేత, కల్పిత = కట్టఁబడిన, కల్పదామ = కల్పవృక్షపుఁ బూదండలచేత, ఘటితంబై = కూర్పఁబడినదై, ముత్తైపుంబాసికంబు...కాంచనశైలరోహణమహాశృంగంబువై—కాంచనశైల = మేరుపర్వతమందలి, రోహణ = రోహణమును పేరుగల, మహాశృంగంబువై = పెద్దశిఖరముమీఁద, ఉద్యువిం, నురద్వీపవతీ = దేవతానదియొక్క—అనఁగా గంగయొక్క, విపుల = విస్తారమయిన, శ్రోతోవిశేషం అనన్ = ప్రవాహవిశేషమో అన్నట్లుగా, ఎనఁగెను.

రోహణము - రత్నపర్వతము. అది మేరుగిరియొక్క శిఖరమనియుఁ బ్రతీతి. రాజ మేరుగిరివలెను, కిరీటును రోహణశిఖరమువలెను, ముత్తైపుబాసికము మూఁడుమార్గములుగాఁ బ్రవహించుగంగా ప్రవాహమువలెను నున్నదని తాత్పర్యము. కల్పపుపూదండ ముత్తైపుబాసికమునకుఁ జాట్టుట మంగళార్థము. మఱియుట ధావశ్యాతిశయముచే త్రిపథగతోడి సాదృశ్యమును బుష్టినిందించుటకు ను

యుక్తము. ముల్లోకములనేలు కిరీటాధిపతి పట్టపుదేవికే కిరీటమునకు బాసికమునుగట్టుట యెంతయుఁ నర్హము. వసురాజానొడ్డుబొడుపుగలిమియు బంగారుపన్నెచాయయుకాంచనపర్వతముచేతవ్యంజితము. కిరీటము రోహణసాదృశ్యముచేత రత్నమయము. త్రిరూపవిపులస్రోతోవిశేషంబు—ఒక వెల్లువయే మాడువంకలుగానుండునట్లు—ఒక బాసికమునుభూషణమే మూడునుపులుగానుండుట. (స్రోతస్సు విపులమనుట పూదండచేఁ జెనఁచి వెడఁదయైన బాసికముతోడిసాటికి. అలం. ఉత్పేక్ష.)

ఉ. ఖోణిబలారికిఁ బలనిశ్ఘాదనదత్తము లైనగొప్పక
ట్టాణి సుపాణియొంటు లలరారె నగాత్మజలక్షణంబు శ
ర్యాణికి శక్రరాణికిని శవాణికి గానమటంచు నాఘన
శ్రోణివిధంబు దెల్పు గురుశక్రకులు వీనులుసేరిరో యనన్.

87

అ. ఖోణిబలారికిఁ = భూలోకదేవేంద్రుఁడయిన వసురాజునకు, బలనిశ్ఘాదనదత్తములు = ఇంద్రునిచేత నియ్యఁబడినవి, ఐన, కట్టాణిసుపాణియొంటులు = గొప్పలయిన ఆణిసుపాణియనెడు రకముల ముత్యాలచెవిపోగులు—అనఁగా అంటుపోగులు, అలరారె = ఒప్పుచుండెను—ఎట్లు నిను—నగాత్మజలక్షణంబు = గిరికాదేవియొక్కవైఖరి, శర్యాణికిఁ = పార్వతికిని, శక్రరాణికిఁ = శచీదేవికిని, వాణికిఁ = సరస్వతికిని, కానము అటందుకొ = చూచినవారముకాముఅని, ఆఘన శ్రోణివిధంబుకొ = బలితములయిన పిలుందులుగల యాగిరికయొక్క లక్షణము, తెల్పకొ = తెలుపుటకు, గురుశక్రకులు = బృహస్పతియు శుక్రఁడును, వీనులు సేరిరోఅనకొ = చెవులయొద్దకు వచ్చిరో యనునట్లుగా, అలరారెని సంబంధము - (ఇందలి అంతరార్థము విచార్యము)

బలారి ఖోణిబలారికినిచ్చెనని యాచిత్యము. అలం. ఉత్పేక్ష.

మ. వెలిదీవిందెలిబావిలో నమృతముకొ నేత్రావిదివ్యాంబుదం
బులు వర్షింప సుధాబ్ధిలోఁ బొడము బరల్పాసల్ ఘటింపక సుధా
గుళికానిర్మలహార మయ్యెనిది కైకొమ్మాయురారోగ్యముల్
గలుగుకొ నీ కని యబ్ధినాథుఁడొకమురక్షాహార మర్పించినన్.

88

అ. దివ్యాంబుదంబులు = దేవసంబంధులయిన మేఘములు, వెలిదీవికొ దెలిబావిలో = శ్వేత ద్వీపమందలి అమృతపుబావియందలి, అమృతముకొ, నే, త్రావి, వర్షింపక, సుధాబ్ధిలోకొ = పాల సంద్రములో, పొడము బలుపూసల్ = పుట్టినబటువులయిన ముత్రైములను, ఘటింపక = కూర్చుట వలన, సుధాగుళికా నిర్మలహారమయ్యెకొ = అమృతపుగుళికలచేత రచింపఁబడిన మాలిన్యములేని హారమైనది, ఇది, దీనిని కైకొమ్మ, నీకుకొ, ఆయురారోగ్యముల్ గలుగును, అని అభినాథుఁడు = సముద్రముల కధినాథుఁడయిన వరుణుఁడు, ఒకముత్తాహారమును, అర్పించినకొ—మీఁదికన్వయము.

అంబుదంబులు దివ్యములనుట వెలిదీవియందలి తెలిబావిలోని అమృతమును ద్రావంగలుగుటం బట్టి. అమృతమును అనఁగా సుధను సుధాబ్ధియందు వర్షించుట ఉచితము. అందులకై పాలకును నమృతమునకును వాచకమయిన సుధాశబ్దము ప్రయోగించినాఁడు. మేఘములవలన ముత్యములు పుట్టుట ప్రకటము. అమృత సుధాబ్ధిలోఁబుట్టిన పూసలుగాన, సుధాగుళికా నిర్మలములగుట యని హేతువు. సుధ ఆయురారోగ్యముల నిచ్చునదిగావున, సుధాగుళికా మయమగు హారమునట్టిదే యగును. సుధాబ్ధిలోఁ బొడము నదిగాన యబ్ధినాథుఁడొసంగుటయం దాచిత్యము.

ఉ. మానవనాథుఁ డయ్యమృతహక్తికహారము పేరురంబునం
 బూనె నగాత్తజాభజనసభూరిసుఖాచిరలాభహర్షసం
 స్థానవిశల్యకాషధమునన్మది నాటినపంచసాయకా
 నూనలతాంతకోరక సముత్కరమున్ వెలిఁబర్చెనో యనన్ . 89

అ. మానవనాథుఁడు=వసురాజు, అయ్యమృతహక్తికహారము=అమృతమయిన యాముత్యపు హారమును, పేరురంబునన్=విడిచియైన పక్షఃస్థలమందు, పూనెను, అదియెట్లున్నదనఁగా-నగాత్త... కాషధమునన్—నగాత్తజా = గిరికయొక్క, భజన=పొందికవలని, భూరిసుఖ = మిక్కుటమయిన సౌఖ్యముయొక్క, అచిరలాభ=శీఘ్రప్రాప్తివలననయిన, హర్షసంధాన = సంతోషమును గూర్చుట యనెడి, విశల్యకాషధమునన్ = విశల్యకరణిచే, - అనఁగా నాటిన ముఱుకులను వెలికిదీయునట్టి మహాషధముచేత, మదిన్, నాటిన, పంచసాయక=మన్మథసంబంధియగు, అమాన = అధికమైన, లతాంతకోరక=పూమొగ్గరూపయిన బాణములయొక్క, సముత్కరమున్ = సమాహము, వెలిన్, పర్చెనోయనన్=వ్యాపించెనో యన్నట్లుగా, పేరురంబునన్ పూనెనని సంబంధము.

‘హారము పేరురంబునన్, అనుచో హారము పేరనిచెప్పటచే పునరుక్తవదాభాసమలంకారము. ‘యత్రార్థఃప్రముఖేనానిద్యానతేపునరుక్తవత్ పునరుక్తవదాభాససాన్వలంకారస్సతాంతమతః’ ‘లాభ హర్షసంధాన విశల్యక’ అనుచో సంధానశబ్దము నోషధీపరముగాన రత్నావళ్యలంకారము. ‘క్రమి కంప్రకృతార్థానాం న్యాసం రత్నావళింవిదుః’ ఇందులకుఁ బాఠాంతరము. అలం. ఉత్పేక్ష.

ఉ. మానవనాథుఁ డయ్యమృతహక్తికహారము పేరురంబునం
 బూనె నగాత్తజాపుభుసరమున్నత వృత్తకు చోపగూహన
 శ్రీనిరవద్యవై భవమురచెంతకుఁ దెచ్చినభాగ్యవర్ణసం
 తానము తిద్దుజాంతరమునం బ్రకటంబయి తోఁచెనోయనన్ . 90

అ. మానవనాథుఁడు, అయ్యమృత...పూనెన్—ఎట్లునఁగా, నగాత్త...వై భవమున్—నగాత్తజా=గిరికయొక్క, పుభు=గొప్పలయిన, సమున్నత=మిక్కిలి నిక్కుగల, వృత్త=వట్టువలగు, కుచ=చమ్మలయొక్క, ఉపగూహనశ్రీ=కొఁగిలింత పెంపుయొక్క, నిరవద్య=నెఱుసులేని-నిర్దుష్టమయిన, వై భవమును, చెంతకున్ తెచ్చిన, భాగ్యవర్ణసంతానము=భాగ్యక్షరపంక్తి, తత్ భుజాంతరమునన్=అవసురాజు బాహుమధ్యమునందు, ప్రకటంబయి, తోచెనోయననట్లుగా, పేరురంబునం బూనె నని సంబంధము.

చ. గరుడసమన్వితాభినవగారుడరత్నమయాంగదంబు భూ
 వరభుజపీఠి బొల్పె నగ్రవర్యసుతావరణాభ్యసూయచేఁ
 దరలనిభూతథాత్రి యనఁ ర దత్సతిఁ బల్కలు మారడించువై
 ఖరినడరెం దదీయభుజ ర కాండపరిస్ఫురణంబు లయ్యెడన్ . 91

అ. గరుడ...అంగదంబు—గరుత్మంతునిచేత ఈఁబడిన క్రొత్తదయిన గరుడపచ్చులు చెక్కిన బాహుపురి, భూవరభుజపీఠి=వసురాజు బాహుపీఠమందు, పొల్పెను-ఏలాగున ననఁగా, నగ్రవర్యసుతా-వరణ-అభ్యసూయచేఁ=గిరికాదేవి పెండ్లాడుటనుగుఱించిన యీసుచేత, తరలనిభూత్రయనన్ = కదలక నిలిచియున్న భూకాంతయో యనునట్లుగా, పొల్పెనని సంబంధము. భూ.

దేవి నలుపని మహాకవి ప్రసిద్ధము. శ్రీవత్సోజురంగనాథ మొదలైన తెన్నెంద విశ్వంభరా దేవిం దత్కమలాసమాపమునఁ బ్రీతిన్ నిల్పినాఁడోయనంగా. (మనుచరి)

అయిన నిట గరుడపచ్చలు ఆకుపసపువర్ణముగాన నల్లనిభూకాంతగాను తేల్చిక్షించుటయెట్లన్న చో ఆపనిమి నలుపునందంతర్భూతము గాన గరుడపచ్చల బాహుపురిని భూదేవిగాఁ జెప్పినాఁడు. ఇందులకు గ్రంథాంతరము. 'మరకతమణి నీలంబాలమాలాకమేను, మరకతమణిస్తంభగంభీర బా హుమ్. (కృష్ణకర్ణామృత.)

నిఖిలభూవన...తనబాహుపురి మరకతముచేసె. (మనుచరిత్రము.)

ఉరుభుజశాఖలనుండు తేలులఁబోలెఁ గలఁ బచ్చలకడియాలు దనరె.)

అయ్యెడన్ = ఆసమయమందు, శత్రుత్వే = ఆభూకాంతను, పల్లలు, ఊరడించు వైఖరిన్ = ఊరడించు చున్నట్లుగా, తదీయభుజకాండ = ఆవసురాజు దక్షిణబాహుదండముయొక్క, పరిస్ఫురణంబులు = అద రుటులు-చలనములు, అడరెన్ = ఒప్పెను. పురుషునకు కుడిభుజమదరుట శుభకరమని కాస్త్రము. 'దక్షిణాక్షిపరిస్పందా దక్షిణస్వభుజస్యచ, మనసశ్చ ప్రసాదేన సానుకూల్యానిలేనచ, ఏవదిమిత్తైర్ని శ్చిత్త్య విజయంభూపతిర్వృజేత్.' మానసోల్లాసము. ఇందులకున గాలిదాసుఁడు 'కాంతమిదమాశ్రమ పదంస్ఫురతిచ బాహుఃకుతఃఫలమిహాస్య, అభవాభ వితవ్యానాందారాణిభవన్తిసర్వత్ర.' కాకుంతలము. 'భుజవీరీ' భూతధాత్రి-తరలకకూర్చుండుటకుఁ బీటవంటిది. 'భుజకాండ పరిస్ఫురణంబులు' పెక్కు లదరుటలు, పల్లలు ఊరడించు వైఖరికేగాను. అలం. రెండు ఉత్పేక్షలు.

శా. సుత్రామప్రియ మిత్రపా ణియుగళోశోభిల్లెఁ జిత్రప్రభా

పాత్రస్సారవిదూరజాభరణముల్ శి పర్జన్యరాడ్డ త్తముల్

తేత్రశ్రీకరనూత్న సన్నహనలక్ష్యిం దన్నృపాగామి స

తేత్రశ్రీకరనూత్రసన్నహనలక్ష్యి వైఖరుల్ తెల్పుచున్.

92

అ. పర్జన్యరాడ్డ త్తముల్ = మేఘశ్రేష్ఠునిచే ఇయ్యఁబడిన, చిత్ర...భరణముల్ — చిత్రప్ర భా = వింతలయినకాంతులకు, పాత్ర = భాజనములును, స్సార = అధికములును, విదూరజ = వైదూర్య మణిమయములు నయిన-ఆనఁగా వైదూర్యములు దాఁచిన, ఆభరణముల్ = చేతికంకణములు, సుత్రా మప్రియమిత్ర పాణియుగళిన్ = ఇంద్రునకు అనుఁగు చెలికాఁడయిన వసురాజు చేదోయియందు, శోభిల్లెను- [ఇట మేఘధ్వనివలన వైదూర్యములు పుట్టుచున్నవి గనుకఁ బర్జన్యరాజు విదూరజా భరణము లిచ్చెనని చెప్పినాఁడు-ఇందులకు

'రథూదుహిత్రాసుతరాంచకాశే స్ఫురత్ప్రభామండలయా సవిశ్రీ

విదూరభూమిర్నచమేఘ శబ్దాదు ద్భిన్నయా రత్నశలాకయేవ. (కుమార సంభవము).

తేత్ర...క్ష్యి — తేత్ర = (ఆవైదూర్యరత్న) స్థానములందలి, శ్రీకర = శోభాకరములయిన, సూత్ర = నూలుదిరుగుటలయొక్క, సన్నహనలక్ష్యి = ప్రయత్నము పెంపుచేత, తత్...ఖరుల్ — తత్వోన్యప = ఆవసురాజుయొక్క, ఆగామి = ముందురాఁగల, సత్తేత్ర = (తేత్రంశరీరే కేదారే సిద్ధస్థానకళిత యో' అని అ) ఉత్తమకళితమయిన గిరికాదేవికి, శ్రీకర = సాభాగ్యకరమైన, సూత్ర = మంగళ సూత్రముయొక్క, సన్నహన = ('ణహంధనే' అనుధాతు నిష్పత్తిచే) బంధనము చేతయిన, లక్ష్యి వైఖరుల్ = శ్రేయోవైఖరులను, తెల్పుచున్ = సూచించుచు, శోభిల్లెన్ = ప్రకాశించెను.

వైదూర్య రత్నమందు సూత్రములు దిరుగుటకు

గీ. పగలుగొంది గానఁబడెడు బిడాలంబు, కన్నుఁబోలి వెలుగు గలిగి నూలు
దిరుగునట్టుమీఁదఁ దెరవాలు వైడూర్య, రత్నమునకు దీప్రయత్నమునకు.' రత్నపరీక్ష.
చేతులందలి కడియములందు నూలుదిరుగుట గరికకు మంగళ సూత్రముగట్టు సన్నాహమునకు
సూచకముగా నున్నదని యుత్పేక్ష.

చ. అలకారాజకుమారుఁ డద్భుతముగా న నర్పించుకొక్కంపుఁ గెం
పులపెండేరము చేదిరాజచరణాంభోజంబునం బొల్పె నీ
బలవదీ ప్తిఁ బ్రదీప్తమయ్యె నిదె నానాపార్వద్వయం బంచు నా
వలయగ్రావము వందనప్రవణమై న వ ర్తిల్లుచందంబునన్.

93

అ. అలకారాజకుమారుఁడు = కుబేరుని కొడుకయిన నలకూబరుఁడు, అద్భుతముగాన్,
అర్పించు, చొక్కంపుఁ గెంపుల పెండేరము=వట్టికెంపులయమయిన గండపెండేరము, చేదిరాజ
చరణ అంభోజంబునన్=వసురాజుపాదమందు, పొల్పెను-వీలాగనఁగా, నీబలవదీ ప్తిఁ=బలీయమయిన
నీప్రతాపముచేత, కాంతిచేత, ఇదె=ఇదిగో, నాపార్వద్వయంబు = నాయొక్క వెనుకముందటి
వైపులు, ప్రదీప్తమయ్యెన్=మిక్కిలియుఁ బ్రకాశించెను, అంచున్, ఆవలయగ్రావము=ఆచక్రవాళ
పర్వతము, వందనప్రవణమై=మొక్కునందలి ఆసక్తిగలదై, వర్తిల్లుచందంబునన్=ప్రవర్తించుచున్న
దోయన్నట్లుగా, ప్రకాశించెనని సంబంధము.

చక్రవాలపర్వతము భూమిచుట్టి పొలి యెల్లగానుండునది. దాని లోనైవుననే సూర్యప్రకా
శము; వెలిప్రక్క సూర్యచంద్ర ప్రకాశములులేక చీకటి గ్రమ్మియుండును. వసురాజుప్రతాపము
చక్రవాలపర్వతముగూడ నతిక్రమించిపోవుటచే దాని రెండుప్రక్కలును బ్రకాశమానము అయినవి.
అట్లు తనయవలిప్రక్కయుఁ బ్రదీప్తముగావించిన మహాపకారమునకై యాపర్వతము వసురాజు
నకు వందనప్రవణమైనది. కెంపుల పెండేరము మాపమున ఇట కాలియందు గీలుకొనుటయె కాలికి
వందనముచేయుటగాఁ జెప్పట. అచ్చపుఁగెంపు పెండేరముగాన యిరువైపుల యెఱ్ఱదనము.
దానినే చక్రవాలపు ఇరుప్రక్కల ప్రకాశమునకు నిరూపకముగాఁ జెప్పట. ఇదె యని ప్రత్యక్ష
ముగా నిజవందన చేతువగు నుభయపార్వ్యపుదీప్తిని జూపుటగా గ్రహించునది.
చక్రవాల పర్వతముయొక్క రెండుప్రక్కలను బ్రకాశింపఁ జేయునదిగాన రాజదీప్తి 'బలవత్'
బలీయమయినది. అచ్చపు కెంపులదిగాన అద్భుతముగా నర్పింపఁబడుట. ఇచట బలవదీప్తిఅనుదో
వసురాజు నరుగకాంతియని పూర్వవ్యాఖ్యగలదు గాని యది పెండేరము నిరుప్రక్కల వెలిగించుటకు
నగును గానిచక్రవాలము నిరుప్రక్కలకుఁగాదు. కాన తేజఃప్రకాశ మే న్యాయము. ప్రతాపమెఱుపని
కవి సమయము. అలం. ఉత్పేక్ష.

మ. చెఱిగుల్ పూతపసిండివ్రాతమిసిమిం న జిత్రాతి చిత్రంబు లై
మెఱయన్ రత్నపుఁగుచ్చు లంచులబడిక న మించుల్ దువాళించు క్రొ
మ్మెఱుగుం జంద్రక కావిపట్టు సురభూమిజార్పితం బిచ్చె నా
తఱచుంగన్నుల వేల్పుపట్టి వసుగోత్రతామండలస్వామికిన్.

94

అ. తఱచుంగన్నుల వేల్పుపట్టి=మిక్కిలి కన్నులుగల - అనఁగా వేయికన్నులుగల-యింద్రుని
కుమారుఁడయిన జయంతుఁడు, వసుగోత్రతామండలస్వామికిన్ = భూమండలాధిపతియైన వసురాజునకు

పూత పసిండివ్రాత మిసిమిక్ = మొలము బంగారపు వ్రాతపనియొక్క నిగనిగని కాంతిచేత, మొలగుత = అంచులు, చిత్రాతిచిత్రంబులై = వింతలలో మిక్కిలి వింతలై, మొలయి, రత్నపు కుచ్చులు = ముత్యాలకుచ్చులు, అంచులబడిక్ = అంచులవెంట, మించుల్ = కాంతులు, దువాలించు = చల్లుచున్న, క్రొమ్మెఱుంగుం జెందక కావిపట్టు = క్రొత్తమెఱుంగుగల చంద్రకావిపట్టు తాపితాను, సురభూమిజ అర్పితంబు = కల్పవృక్షముల చేత అర్పింపఁబడినదానిని, యిచ్చెను.

వస్త్రీయు, క్రొత్తచంద్రకావిపట్టు. దానిఅంచులు సరిగపనిచేసినవి. ఆ అంచులవెంబడిని ముత్యాలకుచ్చులు కూర్చఁబడినవి. మించుల్ దువాలించు...పట్టు = ఇట్టి మించులు దువాలించువది రత్నపులగుచ్చులు గాని కావిపట్టు గాదు. 'దువాలించు' అను ధాతువిశేషణము ప్రాధాన్యవివక్షచే కుచ్చులతో నన్వయించునని తెలియునది. 'నీవు సంకటపడినెఱుఁడు దేవదత్తవయిన నేనొల్లను' (విరాటపర్వము)

ఉ. ప్రీతివివర్తితాస్య యయి శ వేలుపుటింతి యొక ర్త చేసి భూ
పాలమహేంద్రుకట్టెనుటఁ శ బట్టె మణిమయదర్పణంబు శో
భాలలితానురూప్యమునఁ శ బార్థివ యీముకురంబు మేలో నా
మేలిమిచెక్కుటద్దములు శ మేలొ కనుంగొను మన్విధంబునన్.

95

అ. వేలుపుఁగింతి ఒక ర్త = ఒక దేవతాస్థి, ప్రీతివివర్తితాస్య = (ఇట్టి ప్రీతిశబ్దము అకారాంతము నుగలదు 'ప్రీడి' 2 శ్లో. తేత్రపాలజ్ఞా' అని రభసుఁడు) సిగ్గుచేత అడ్డముగా మరల్చుకొనఁబడిన ముఖము గలది, వి, చేదిభూ ..దుటక్ = వసురాజు నెట్టయెదుట, మణిమయదర్పణంబు = రత్నవికారమయిన యద్దమును, పట్టెను - నీచునియనిన, శోభా-లలిత అభిరూప్యమునక్ = కాంతిచేత ఒప్పుచున్న చక్కఁదనముచేత, పార్థివ = రాజా, ఈముకురంబుమేలో, నా మేలిమి చెక్కుటద్ద మిదిమేలో = నామేలి బంగారమువంటి యీచెక్కుటద్దముమేలా, కనుంగొనుము = చూడు, అనువిధంబునక్, అద్దము నెదుటఁబట్టెనని సంబంధము.

అద్దముపట్టినది వేలుపుటింతి గదా. మనుజునిముందట ప్రీతియేల? కేవలరాజుగాదు భూపాల మహేంద్రుఁడు. తానుగొల్చుచున్న మహేంద్రునంతటివాఁడు - కావుననే సిగ్గు. అందును అద్దమునకై ఎట్టఎదుట నిలువవలసి వచ్చుటంబట్టి మొగము ఓరగామరల్చుటయు ఇదియే 'వంచనలేక నెమ్మొగముపంచిన యప్పుడు ఫాలమోరగా, వించిన జెక్కుటద్దములు ప్రీతిభిరంబునకీ లెశింగిచుం, వించి, (శృంగారనైషధము. 2.) అప్పుడు చేతఁబట్టిన యద్దమును చెక్కుటద్దమును సరిగా రాజానకభిముఖులగుచున్నవి. కావుననే యిదిమేలో యదిమేలో చూడుచున్నట్లున్నదనుట. అనఁగా నావడఁగి చెక్కిలి అద్దముకంటె నిద్దమయి మఱితదిగిదగు కొత్తచుం దెని తాత్పర్యము. అద్దమువంటి చెక్కిలి గలది అద్దము పట్టెనని యాచిత్యము. అలం. ఉత్ప్రేక్ష.

చ. వసువసుధానుధాంశునకు శ వారిదవాహనుఁ డాక్షణంబునం
దనదృశచిహ్న మొక్కటి మహామహనీయమహాచింతంబుగా
నొనఁగఁ దలంచి దివ్యసరిరదుష్పవరత్నమృణాలినీ విన
ప్రసవసరంబు మంగళ కరంబు గరంబున నెత్తి యిట్లనున్.

96

అ. వారిదవాహనుఁడు = మేనువాహనుఁడయిన యింద్రుఁడు - వసువసుధానుధాంశునకుక్ = భూలోకచంద్రుఁడయిన వసురాజునకు, ఆక్షణంబునక్, అనదృశచిహ్నము = సాటిలేని యొకలాంఛనమును.

గుఱుతుననుట, ఒక్కటిని, మహామహానీయ మహాశాచితంబుగాఁ = గొప్పదయిన మేలయిన వివాహోత్సవమునకుఁ దగియుండునదిగా, ఒసఁగఁ తలంచి, మంగళకరంబు = శుభకరమయినదగు, దివ్య...రంబు—దివ్యసరిత = ఆకాశగంగయందు, ఉద్భవ = సంభవించిన, రత్నమృతాశిని = మణిమయమయిన తామరతీగయందలి, బిసప్రసవ = తామరలచేతనయిన 'బిసప్రసూన రాశిపపుష్కరాంభోరుహాశిచి' అని. అ. సరంబు = మాలిక, కరంబునకొని = చేతఁబెక్కి, ఇట్లనును.

తామర పూలదండపుట్టినది దివ్యనదిని; అందును మానికపుఁ దామరతీగయందు; కావుననే అసదృశచిహ్నమును మహామహానీయ మహాశాచితమును. మఱి 'పసుపమధా సుధాంశునకుఁ' 'వారిద వాహనుడు' అనుశబ్దములలో సుధాంశుఁడును మృదుశును తామరలకు విరోధులు. అయొకరు దానికి దాతయు మఱొకఁడు ప్రతిగృహీతయునగు కొడుకు. కావుననే 'అసదృశము'. అయినను దివ్యసరిత్తునందలి రత్నమృతాశి నివిగాన విరోధములేదు మంగళకరమేయనియు భావము ధ్వనించెడిని.

ఉ. కమ్మపసిండిగట్టుపయిఁ గ్రమ్మెడువేలువుటేటిపార్వదే

శమ్ముల నిమ్మలై పొదలు శ చాగపుమ్రాఁకుల మానికంపుఁ బూ

దుమ్ములు రాలఁగా నయినశోరపుఁ బేర నటఁ జనించె నీ

తమ్ములు చిత్రదీప్తి మహితమ్ములొసంగు నభీప్సితమ్ములన్.

97

అ. ఈతమ్ములు = ఈతామరలు, కమ్మపసిండి గట్టుపయిఁ = అందమయిన బంగారుకొండమీఁద, క్రమ్మెడు = ఆక్రమించి పాటుచున్న, వేలుపు + నీటి, పార్వదేశమ్ముల = ఆకాశగంగయొక్క రెండు వైపులను, ఇమ్ములై = లెస్సగా, పొదలు = పెరుఁగుచున్న, చాగపుమ్రాఁకుల = ఈవిగల చెట్లయొక్క = అనఁగా కల్పవృక్షములయొక్క, మానికంపుఁ బూదుమ్ములు = మాణిక్యమయములయిన పుష్పము పొదులు, అంగలలో, రాలఁగా, అయిన = నీర్పడిన, శోరపుపేరసటఁ = విస్తారమయిన పెనుబురదయందు, జనించెను = పుట్టెను, కావుననే, చిత్రదీప్తిమహితమ్ములు (ఇతరములయిన తామరలకులేని) వింతకాంతిచే ఒప్పునవి. మఱియు, అభీప్సితమ్ముల = కోరినదానిని, ఒసంగును. తమ్ములు పుట్టినచోటు 'కమ్మపసిండిగట్టు' పాతిననీళ్లు 'వేలుపుటేటి' వి. పెరిఁగినబురద కల్పవృక్షపు 'మానికంపుఁబూదుమ్ములు' రాలఁగానయినది. కావుననే 'చిత్రదీప్తి మహితమ్ములు' కల్పవృక్షముల పుష్పపరాగమందుఁ బుట్టినవి కావుననే 'ఒసంగు నభీప్సితమ్ములన్' ఏలన కల్పవృక్షములు 'చాగపుమ్రాఁకులు' గదా. అలం. కావ్యలింగము. పరికరమును.

ఉ. అవ్యయనవ్యవాసన లోక కప్పుడు వీడక వాడ కుండు నీ

దివ్యసరోజదామకము శ దీధితిమాత్రదినేశమిత్రతా

భవ్యము దీనిఁ గన్న నడఁచబాయుఁ బ్రదోషము లన్నచోఁ బ్రదో

షవ్యననంబు వైకొనఁగఁజాలునె దీని జగత్త్రయంబునన్.

98

టీ. అవ్యయ - నవ్య - వాసనలు = ఉడిగిపోని - క్రొత్త - పరిమళములు, ఒకప్పుడు, వీడక = వదలక, వాడక, ఉండు, ఈ, దివ్యసరోజదామకము = దివ్యమైన తామరదండ, దీధితి...భవ్యము—దీధితిమాత్ర = కాంతిమాత్రముచేతనే, దినేశ = సూర్యునియొక్క, మిత్రతా = స్నేహమునకు, భవ్యము = యోగ్యమయినది - లోకమున తామరలు కాంతినపెట్టించి సూర్యునితో మైత్రిగలిగియుండును. ఇవి యట్లుగావు. తమనమానకాంతిచేతనే సూర్యునకు మిత్రములగుననుట, దీనికొక, కమ్మకొక

చూడఁగానే, ప్రదోషములు = ప్రదోషకాలములు, ఎడఁబాయుకొ అన్నచోకొ = వీడిపోవునని చెప్పుచుండఁగా, జగత్త్రయంబునకొ = మూఁడులోకములందును, దీనికొ, ప్రవోషవ్యసనంబు = ప్రదోషకాలమందలి శ్లేశము—అనఁగా స్త్రీవిరహశ్లేశము, వైకొనఁజాలునె = ఆక్రమింపనేర్చునా- నేరదనుట. లేక ప్రదోషకాలకృతమగు దృష్టి నిరోధత్వముగాని ప్రదోషకాలమందలి ముఖభావ ముగాని దీనిని వైకొనఁజాలునాయని ప్రకారాంతరములు. ప్రదోషమనఁగా పాతకము. ఈపద్దమాలి కను చూడఁగానే పాతకములు వీడిపోవుననుచుండఁగా పాతకములపలని శ్లేశము దీనిని వైకొనఁ జాలునా యనియును జెప్పనగును. ఈ నాలుగర్థములలో ప్రథమ ద్వితీయ చతుర్థార్థములు పద్దమాలి క ధరించినవారికే చెప్పవలయును. తృతీయార్థము పద్దమాలికకు చెప్పవలయును, 'ప్రదోషకాల భేదేన్యాత్మ దోషాదోష ఇవ్యతే' విశ్వ. 'వ్యసనంత్యకుభే శక్తా పానస్త్రీ'మృగయాదిమ' విశ్వ.

పద్దమాలిక 'దివ్య' మైనదిగావుననే 'అవ్య...వాడకుండు'ను. 'దీధితి...భవ్యము' కానసామాన్యకమలములకంటె అతిశయించినదని వ్యతిరేకము వ్యంజితము. ఎడఁబాయు...జాలునే. అర్థాపత్తి.

క. ఈశరజాతములకు నెన

యేశరజాతములఁ గాన శ్రీ మివి బవరములో

నాశరజాతము వలపెడు

నాశరజాతముల నడఁచు శ్రీ నభినవమహిమన్.

99

టీ. ఈశరజాతములకుకొ = ఈతామరలకు (శరమనఁగా జలము. దానియందు పుట్టినది శర జాతము), ఎన = సమానము. ఏశరజాతములకొ = ఏతామరలను, కానము = చూడము, ఏలనఁగా, ఇవి = ఈతామరలు, బవరములోకొ = యుద్ధములో, ఆశరజాతము = (ఆశరులనఁగా రాక్షసులు, జాతమనఁగా సమూహము) రాక్షససమూహము, వలపెడు = ప్రయోగించునట్టి, ఆశరజాతములకొ = ఆబాణ సమూహములను, అభినవమహిమకొ = వింతయైన మహత్త్వముచేత, అడఁచుకొ = నిగ్రహించును. ఇది పంచప్రాసకందము. దీని మహిమ 'అభినవ'మైనదిగావున ఆసురసమూహమును నడఁచుచున్నది. కావుననే వీనివంటి తామర లెచ్చటను గలుగవు. అలం. కావ్యలింగము. ఆశరశబ్దమునకు 'దాశరథీ కీశరథీ, యాశర నిర్వపణ వేంకటాచలరమణా' అని ప్రయోగము. 'క్రవ్యాదోసప్రపశరక' అని అమరుఁడు.

శా. సోఁకొవచ్చు శిలీముఖంబుల నడంశ్ చుకొ రాజహంసాళి న

జ్ఞాఁకం బెట్టు ననంతరత్నరుచి ప్రాశ్ నాడుం దవశ్శీలకుకొ

ప్రేకంబై వెలయుకొ ఘనోదయమునకొ శ్రీ విచ్చారు నిప్పద్మముల్

వీకం జిత్రచరిత్రపాత్రములు గా శ్రీ వే ధాత్రి నూహింపఁగాకొ.

100

అ. ఇప్పద్మముల్ = ఈతామరలు, సోఁకొ...డంచుకొ — (శిలీముఖములనఁగా 'అభిజానా శిలీముఖా' అ, తుమ్మెదయు బాణములును) ముట్టవచ్చు తుమ్మెదలను వారించునని యర్థము. నాటవచ్చె డు బాణములను ప్రతిహతము సేయుననిభావము. రాజ...బెట్టును = రాయంచలను మిక్కిలియాఁకల బెట్టును - రాకుండ నడ్డగించునని యర్థము, రాజశ్రేష్ఠుల నిరాకరించునని భావము. అనంత...వాడుకొ — (అనంత రత్నమనఁగా ద్యుమణి-సూర్యుఁడు గనుక) అతనియందలి ప్రీతి నిరసించునని యర్థము. అపరిమితములయిన పద్మరాగమణులయొక్క కాంతిని దిరస్కరించునని భావము. తపశ్శీలకుకొ =

(తపస్సనఁగావేసవి) వేసవి యొండవీత్రులకు = బరువై-అనఁగా అసాధ్యమై, వెలయుననియర్థము-
తపస్సంపదలకును దుర్బలములనిభాషము. ఘనఉదయమునన్ = మేఘము తోఁపికయందు - అనఁ
గావర్షర్తువునందు, విష్పార్యుఁ = వికసించునని యర్థము. అధికమయిన అభ్యుదయముచేత ఉల్లసిల్లు
ననిభాషము. ధాత్రిఁ = భూమియందు, ఉపింపఁగఁ = విచారింపఁగా, వీరకఁ = ప్రభావము
చేత, చిత్ర చరిత్ర పాత్రములుకావే = అద్భుతచరిత్రకుఁ దగినవికావా-వెనుక అర్థములందుఁ జెప్పఁ
బడిన భృంగ నివారకత్వాదులయిన పక్షేతర ధర్మములు గలిగిన వగుటచే ఈ పద్మములు చిత్రచరి
త్రములు గలవియనుట. ఇందు నాలవచరణముగఁ గాకు స్వరయతి. అలం. కావ్యలింగము.

ఉ. కమ్మనివింటిజోదు నెఱుకైదువులైన మిటారితమ్ములీ

తమ్ముల నెట్లువ్రాలు సతతతమ్ములతాంగుల మానయుక్త చి

త్తమ్ములఁగూడఁ బాటు నవి శ తమ్ములసన్నహిళామనోంబుజా

తమ్ములుఁ గూడి మోహసహి శ తమ్ములుగా నివి మించు మించులక. 101

అ. కమ్మనివింటిజోదు = మన్నఘనియొక్క, నెఱుకైదువులు = మేలయిన ఆయుధములు,
ఐన, మిటారితమ్ములు = చక్కనితామరలు, ఈతమ్ములకఁ = ఈతామరలను, ఎట్లు పోలును=పోలనేర
వనుట - ఎందుచేతననఁగా, అవి - ఆమన్నఘాయుధములయిన తామరలు, సతతమ్ము=నిరంతరమును,
లతాంగుల= స్త్రీలయొక్క, మానయుక్త చిత్తమ్ములకఁ=అటుకతోఁగూడినమనస్సులను, కూడఁ బాటుల
= వెంటడించిపోవును, ఇవి=ఈమాలికయందలి తామరలు, తమ్ముకఁ, లసత్ - మహిళా-మనోంబు
జాతమ్ములు = ఒప్పుచున్న-స్త్రీల-మనఃకమలములు, కూడి = కలసికొని, మోహసహితమ్ములుగాకఁ =
మోహముతోఁ గూడినవికాఁగా, మించులకఁ = కాంతులచేత, మించుకఁ = అతిశయించును.

మన్నఘాయుధములయిన తామరలు స్త్రీచిత్తముల ననుసరించునవి. ఈతామరలు స్త్రీల చిత్త
ములచేత ననుసరింపఁబడునవి. కనుక వానికి నివి సరికా వనియర్థము. 'మానయుక్తచిత్తమ్ములఁ గూడఁ
బాటు' స్త్రీలు మానముచేత కలియని యపుడే కాముకులకు మన్నఘ బాధమిక్కుటను 'కామకేళికై
గటుకులగాని మానములుగావెఁ బ్రదీపన సిద్ధిపేతువుల' (శృంగార ౮-౪౨) కావుననే యట్టిమాన
ముతోడి చిత్తమును మన్నఘ బాణములయిన తామరలు అనఁగా మోహనబాణములు కూడఁ బాటున
నుట, ఈతామరలనో స్త్రీలమనసులే వెంటడించును. దీనిని చాల్చిన పురుషుని స్త్రీలెంతయు కామిం
తురనుట. ఆతమ్ములు ఒకానొక విలుకానిదిగాదు, కమ్మని వింటివానిది, మఱివానికి నెఱుకైదువులు; ఇంత
టివిగావుననే మిటారియైనవి. అయినను వీనితో సాటిగావు. అలం.

ఉ. తమ్ములకెల్ల బెద్దయగు శ తామర సోదర నాభికానర

జమ్మది విశ్వముక విధివ శ శమ్మనఁ గాని సృజింపఁజాల దీ

తమ్ములయెత్తు చిత్రచరిత తమ్ము జగత్త్రయ సారవస్తు జా

తమ్ము సృజింప నేర్చునిర శ తమ్ము దలంచిన యంతలోపలక. 102

అ. తమ్ములకు ఎల్లక పెద్ద అగు తామర సోదర నాభికానరజమ్మ, అది = తామరల కన్ని
టికిని మొదటిదైన విష్ణుదేవుని నాభియందలి యాతామర, విశ్వముకఁ=ప్రపంచమును విధివశమ్మనకఁ
కాని = దైవ పశముచేతఁగాని యని యర్థము. బ్రహ్మమాలముచేత నని భాషము. (విధి యనఁగా బ్ర
హ్మయు) సృజింపఁజాలదు. ఈతమ్ములయెత్తు = ఈతామరమాలిక, చిత్రచరితమ్ము = అద్భుత చరిత్ర
ముగలిగి. ఎందుచేతననఁగా, నిరతమ్ము = నిరంతరమును, రలంచినయంతలోపలకఁ = రలంచుకొన్న

మాత్రముననే, జగత్త్రయ సారవస్తు జాతమ్యుక్ = మూడు లోకములందుండెడు శ్రేష్ఠవస్తు సమాహమును, సృజింపనేర్చును.

అది, తత్పులకల్లఁబెద్ద = అనుజాలకల్లనుబెద్దది, ఇది తత్పులయెత్తు = అనుజాల యాన్నత్యము (గలది) యని రెంటికి ఖేదము చమత్కృతము. అది దైవవశముచేతనే కాని స్వశక్తిచేత సామాన్య ప్రపంచమును నిర్మింపఁజాలదు - ఇదియో తత్పులయున్నతి గలిగి స్వశక్తిచేతనే, అదియుఁ దలంచిన మాత్రనే, సామాన్య ప్రపంచ మటుండ నందలిసారవస్తు సమాహమునే నిర్మింపఁగలదు. కాన జానకంబే నీపద్మమాలిక యధికప్రభావముగలది. కావుననే దీని చరిత్రము చిత్రము. అలం. పృథిరేకము.

ఉ. వాసవ మూలికాంకమున శ్రీ వర్తిలునీ నిరవద్య వాసనా
వాసవరాన వాభినుత శ్రీ వారిజ దామము ధాత్రిఁ జెందియున్
వాసవ మూలికాంకమున శ్రీ వర్తిలుఁ దావకమై వసుక్షమా
వాసవ చాలనెత్తయిన శ్రీ వారికి నెందును బేరు దప్పనే.

108

అ. వాసవమూలికా అంకమనన్ = వాసవమాలిక యనెడు శేరిచేత, వర్తిలు, ఈ, నిరవద్య = దోషరహితమయిన, వాసనా = పరిమళమునకు, వాస = స్థానమయిన, పర ఆసవ = మేలయినపూఁదనచేత, అభినుత = కొనియాడఁబడుచున్న, వారిజదామము = పద్మమాలిక, ధాత్రిఁ చెందియున్ = భూలోకమును బొందియు, వసుక్షమావాసవ = భూలోక దేవేంద్రుఁడా - పసురాజా, తావకమై = నీదియై, వాసవమూలికా అంకమనన్ = వాసవమాలిక యను శేరిచేతనే, వర్తిల్లును. (స్వర్గమందు వాసవుని మాలిక గనుక వాసవమాలికయనియు భూమియందు వసుసంబంధియైన మాలికగనుక వాసవ మాలికయనియును నామ మొక్క తెల్పపుకుండుట తెలియనది. లేక పసురాజా క్షమావాసవుఁడనుటచే నీతఁడును వాసవుఁడే గనుక వాసవుని మాలికయనియుఁ జెప్పవచ్చును) చాలన్ ఎత్తయిన... తప్పనే = (ఎత్తనఁగా ఉన్నతియు పూదండయును. శేరనఁగా నామమును హారమును) మిక్కిలి యున్నతిగలవారికి ఎక్కడనయినను ప్రసిద్ధి దప్పునాయని యర్థము - పువ్వుదండకు పేరని చెప్పట తప్పు నాయని యథాంతరము అల. శ్లేషమాలకమగు అథాంతరవ్యాసము. ఇందు ద్విప్రాసము.

చ. ఉరగుల కీసుపర్ణరుచి శ్రీ యుక్తము జాయఁగడింది ధాత్రివై
నరులకుఁ టోల వీకమల శ్రీ నాయక లేజముఁ దేజిచూడ నీ
పరమమహేంద్రమూలిక సు శ్రీ పర్వులకైన భరింప భార మో
గిరిహర నీవు నే నని నశిత్యము మీఱఁగ నీ కొసంగితి.

104

అ. ఉరగులకున్ = పాతాళ వాసులయిన పన్నగులకు, ఈ సుపర్ణరుచి యుక్తమున్ = (సుపర్ణఁడనఁగా గరుడుఁడు) గరుడుని ప్రతాపముతోఁ గూడికొన్న యీ తామరదండను, డాయ్కఁగడింది = సమీపించుటయే దెప్పరము అని యర్థము - (సుపర్ణములనఁగా మేలయినయాకులు గనుక మేలి యాకులకాంతితోఁగూడిన దని భావము.) ధాత్రివైనరులకున్ = భూమిపయినన్న మనుష్యులకు, ఈకమల నాయక లేజమున్ - (కమలనాయకుఁడు అనఁగా సూర్యుఁడు గనుక) సూర్యప్రకాశము గలయీ తామరదండను, లేజిచూడన్ = దృష్టినిలిపిచూచుటకే, పోలదు = శక్యముగాదని యర్థము - కమల నాయకములనఁగా కమలశ్రేష్ఠములు గనుక వానియొక్క లేజముగలదని

భావము. ఈపరమమహేంద్రమాలిక = ఉత్కృష్టమయిన యీ యింద్రమాలిక, సుపర్వలక్ష్మణ = దేవతలకయినప్పటికిని, భరింపఁ, భారము = వ్రేఁగు-అలవిగాదనుట - అనఁగా స్వర్గమర్త్యపాతాళవాసులయం దెవ్వరికిని దాల్చితకక్యముగాదనుట. అయినప్పటికిని, ఓగిరిహర=పర్యతభంజకుఁడా - వసురాజా, నీవు నేను అని = నీవును గిరిహరుఁడవు నేనును గిరిహరుఁడను గావున నీవు నేనుగానివేఱుగాదని, సఖిత్యముమీఱఁగఁ = చెలిమి అతిశయించునట్లుగా, నీకు, ఒసంగితిఁ = ఇచ్చితిని.

ఉరగులు సుపర్వనిఁ డాయుట కడిందిగాన సుపర్వరుచియు క్రమును డాయుటయుఁగడింది. నరులకు కమలనాయకునిఁ దేఱిచూడను బోలదుగాన కమలనాయక తేజసును దేఱిచూడఁబోలదు. సుపర్వలకు పరమమహేంద్రత్వము భరింపఁదరముగాదు గాన పరమమహేంద్రమాలికయు భరింపఁదరగాదు. 'గిరిహర' ఇది సాధిప్రాయము. ఇరువురును 'గిరిహరులము' కాన నేనే నీవు. ఇట్టి ప్రతాపసామర్థ్యమొక కారణమటుండఁగా మఱొకటి 'సఖిత్యముమీఱఁగాను' ననుటయు నొక కారణము. సమానులకే కదాసఖిత్యము. గిరిహరత్వముచే సమానులమేకాక నేనే నీవని యభేదప్రతిపత్తియుఁగలిగినదో చెలిమిమీఱుట చెప్పవలయువా ? త్రిలోక వాసులకెవ్వరికినిలభ్యముగాని దీనిని మత్సామ్యమునుబట్టియు సఖిత్యమును బట్టియు నీకు లభ్యమని తాత్పర్యము. అలం. మూఁడు పాదము లందును గావ్యలింగములు 'గిరిహర' పరికరము.

శా. భూనాథోత్తమ యస్తదీయవరసంఘో భూతామరత్వంబుతో

దీనిం గొ మ్మని వాసవుం డొనఁగఁజేర దిస్వామినెమ్మే న

ఘ్నానస్వచ్ఛసరోజమాల్య మది చాళలం బొల్పె నింద్రైక్యదీ

క్షానిర్ణేతృమహా సహస్రనయనీసౌభాగ్యముం దెల్పుచున్.

105

అ. భూనాథోత్తమ=రాజవర్యా, అస్తదీయ వరఃసంభూత-అమరత్వంబుతో = నాదయిన వరములవలనఁగలిగిన దేవత్వముతోడ, దీనిఁ కొమ్ము అని, వాసవుండు = ఇంద్రుఁడు, ఒసంగఁ, చేదిస్వామి నెమ్మేన్ = వసురాజాదేవమందు, అఘ్నానస్వచ్ఛసరోజమాల్యము అది=ఎప్పటికినివాడి పోని నిర్మలమయిన యాతామరదండ, చాలఁ పొల్పెను—నీలాగుననఁగా, ఇంద్ర...గ్యముఁ— ఇంద్ర = ఇంద్రునితోడి, ఐక్యదీక్షానిర్ణేతృ = అభేదదీక్షను నిర్ణయపఱచుచున్న, మహాసహస్రనయనీ = అధికమయిన వేయికన్నులయొక్క, సౌభాగ్యముఁ=చక్కఁదనమును, తెల్పుచు, చాలం బొల్పెనని సంబంధము.

ఇంద్రునకు వేయికన్నులు, కన్నులు తామరలువలెనుండును. వసురాజును తామరలదండ వైచుకొనఁగా తామరలపంటి వేగన్నులుగలవానివలె నుండెను—వేగన్నులు ఒడతల్లి నుండునట్లు తామరదండయు నుండవలయునుగాన 'నెమ్మేన్' అన్నాఁడు. అతామరల వాడనివి 'అఘ్నాన' తన్మా లమున మొగుడనివియు; కావుననే మొగుడనికనులుగల యింద్రునితోడి సాదృశ్యము. త్వమింద్రుడిచ్చినాఁడు; దేవపతిత్వస్ఫూర్తి కమలమాలిక యిచ్చినదనుట. ఐక్యదీక్షానిర్ణేతృ ఐనంతయు నెరసియున్న యాతామరలను జూడఁగా వేగన్నులయింద్రుఁడే యిరఁడు అని వాద్యురక్తిర్యుటకు నడుముకట్టుకొన్నట్లున్నదనుట. అత్యంతసాదృశ్యస్ఫూర్తి వ్యంజితము. సహస్రనయనీ - దీక్షిగువునందే కవచ్చావము త్రిలోకీ యిత్యాదులందుంబోరె.

క. ఆవేళ దివిజమరజవి, రావము హరిరచితగిరిపురప్రాంగణవి

ధీవితతంబై గిరిజా, వైవాహికకలనమునకు శ్రీ వడిఁదరు విడియెన్. 106

అ. ఆవేశ్, దివిజమురజవిరావము = దేవతలమద్దెలధ్వని, హరి...తతంబు=ఇంద్రునిచేత నిర్మలబడిన కోలాహలపర్వతపట్టనము యొక్క యుంగిటిపట్టునందు విస్తరించినదై, గిరిజావైవాహికకలనమునకు = గిరికపెండ్లిపనిపాటలకు, విడియెన్, తరువిడియెన్ = తరువుపెట్టెను - నిర్బంధపెట్టెనుట.

‘తరువుపనిచెను దనదుకింకరుల వారు, నేగి ధనము ఇచ్చుటకునైయిట్టునట్టఁ

బరునదనములుచూపి తద్విరచితావ, మానులైక్రమృతగవచ్చి మనుజుపతికి. (పర. ౪- అ)

కోలాహలపర్వతపట్టనమందు, పసురాజునొద్ది దేవతామరజధ్వనులు వినబడఁగానే గిరికపెండ్లికయిన పనులు త్వరగా జరిగింపవలయునని యక్కడివారందఱును తొందరపడిరని తాత్పర్యము.

ఉ. ఆయెడ సంభ్రమం బెనంగ్ర నాప్తసఖీకుల ముత్సవాకులం

బై యగకన్య జేరి శిరసంటుండు మజ్జన మార్పుఁ డర్థిఁ గై

సేయుండు లేశముం దడపురసేయకుండుంచు ముహూర్త మెంతయుం

డాయఁగ వచ్చెనంచు వినుఁ శ్రీ డా నృపతూర్యము లంచుఁ బల్కఁగాన్. 107

అ. ఆప్తసఖీకులము=గిరికకు ఆత్మరాండ్రయిన చెలికత్తెలసమాహము, ఆయెడఁ=ఆమద్దెలలు వినబడునపుడు, సంభ్రమంబు = సంబరము, ఎనంగ్ర, ఉత్సవ-ఆకులంబై= వేడుకచేత - దొట్రుపడుచున్నదై, అగకన్య=గిరికను, చేరి, శిరసుఅంటుండు = తలయంటుండు, మజ్జనము ఆర్పుడు=స్నానముచేయింపుడు, అర్థిఁ = అక్కఱతో, కై సేయుండు=అలంకరింపుడు. లేశముఁ తడవుసేయకుండు అంచు, ముహూర్తము ఎంతయు, డాయఁగ వచ్చెన్ = కదియవచ్చెను, అంచు, నృపతూర్యములు వినుఁడా, అంచున్ = పసురాజు తరలివచ్చెడు భేరిమృదంగాదివాద్యధ్వనులాలకింపుఁడి యనుచును, పల్కఁగాన్ = ఒండొరులతో మాటాడిననగా, మీఁదికన్వయము. వినుఁడా యనుచో పుతయతి.

చ. హరికరుణాకటాక్షమహీమాగత దివ్యవివాహమందిరో

దరకురువిందవేదియెడఁ శ్రీ దార్పిన నిర్మలవజ్రపీఠిపై

ధరసుత నుంచి నెన్నుదుటఁ శ్రీ దామృతరాక్షతముల్ ఘటించి పె

ట్టిరి నలుఁగుల్ సకుంకుమపూరీరరజంబునఁ బుణ్యభామినుల్. 108

అ. పుణ్యభామినుల్ = ముత్తైదువలు, హరి...యెడఁ—హరి = ఇంద్రునియొక్క కరుణాకటాక్ష = దయతోడి కడగంటియొక్క, మహిమా = ప్రభావముచేత, అగత=ప్రాప్తించిన, దివ్యవివాహమందిర = యోగ్యమయిన పెండ్లిచవికలొనన్న, దరకురువిందవేదియెడఁ = కంపుల అరుంగునందు, తార్పిన = చేరనుంచిన, నిర్మలవజ్రపీఠిపై = అచ్చపుమగరాలపీఠమీఁద, ధరసుత = గిరికను, ఉంచి = కూర్చుండఁబెట్టి, నెన్నుదుటన్, తామ్రతర ఆక్షతములు = మిక్కిలియెఱ్ఱని యక్షింతలను, ఘటించి = పెట్టి, సకుంకుమపూరీరరజంబునఁ = కుంకుమపువ్వుగలిపిన చందనపుఁబొడిచేత, నలుఁగులు పెట్టిరి. ఇటు వివాహవేదియు నింద్రకల్పితమని తెలియుచున్నది.

సీ. కంకణగోమేధికచ్చాయఁ దొలుతోల్లఁ, దేటనూనియనిగ్గునీటునెఱుపఁ

దరళవక్షోజమురక్తాధార బడిబడి, జాళువాబిందెలరజాలుపఱుపఁ

గమనీయనిశ్వాసకందళం బెడనెడ, సురటివట్టువగాలిత సాగసుదెలుపఁ
దరుణార్కుణాంగులీకరిణముల్ పయిబయి, జెంగల్వరేకులరచేరుచెరువ

తే. మున్నుగానాత్మశృంగారములెలతాంగి, మంగళస్నానవిభవసార మగ్రిఁగూర్చ
గమ్మనఁ బిసాళివలపులుగొమ్మరించు, కమ్మజవ్వాడిదలయంఁపెరగలికియొకతె. 109

అ. కంకణగోమేధికచ్ఛాయ = చేతికడియములందలి గోమేధికరత్నముల కాంతి, శోణ
దొల్త = ముందుముందుగా, తేటనూనియంగు = తేటగల నూనె మెఱుంగుయొక్క, నీటు =
సాగసును, నెరవ = పచరిపఁగా, గోమేధికములు గోమూత్రచ్ఛాయగలవి; కావుననే వానిని
నూనెతోఁ బోల్చినాడు. ఇందులకు.

గోమేధికమణి నిర్మల, గోమూత్రచ్ఛాయఁజాలఁ గొమ్మరై మేనం

ప్రభేమ ధరించిన విజయో, ద్దామంబుగ నలవిధుండు దత్ప్రీతుఁడగు. రత్నపరీక్ష.

చేతికడియముల గోమేధికములకాంతి నిగుడఁగా నది నూనెమెఱుంగు తలపయిని జరిమినట్లు
నూనె నంటకమునుపే కనఁబడినదనుట. తరళవత్సోజముక్తాధార - తరళ = ఒకానొకప్పుడుచలించు,
వత్సోజ = గుబ్బలపయిని, ముక్తాధార = ముత్తైపువారముయొక్క ధారామాపయిన కాంతివిశేషము,
బడిబడి = వెంబడివెంబడిగా, జాళువాబిందెల జాలుపలుప = బంగారుబిందెలనుండి వెడలునీటిజాలును
గల్గింపఁగా, ఇటముక్తాధారయనువో ముక్తాకాంతిధారయనుటకు నిందే 'తరళముక్తా దీప్తిధారాధి
వాసమై వేసవినిదిమహోల్లాసమొనఁగు (3 ఆ ౧౫) అని యున్నది. వత్సోజములు తరళములనుట
నీరుపోయునప్పుడు బిందెలను గదల్చుటంబోలుటకు. ముక్తాధార - నీటిధారంబోలుటకు. ఒక్కగుఱ్ఱెత
చలించుచున్న గబ్బిగుబ్బలందలి ముత్తైసరులకాంతి ధారలు బంగారుబిందెలను గదల్చిపోయు నీటి
ధారలవలె నుండుననుట. గుబ్బలును బంగారుకుండలును ముత్తైపుకాంతులును తెలిసీటి ముంపును
సమానములు.

కమనీయనిశ్వాసకందళంబు = మనోహరమయిన నిట్టూర్పుగాడుపు మొలక, ఎడనెడ =
నడుమనడుమ, సురటిపట్టువగాలిసాగసు = పట్టువగానుండు వీణవగాలియొక్క చెలువును, తెలు
పఁగాను. సురటినుండి యల్లనిగాలి యింపుగాఁబోలయును, గాలియల్లనగు 'కందళ' యనియు
ఇంపితమునకు 'కమనీయ' యనియు ఘటింపఁబడినది. తరుణ అరుణఅంగులీ కిరిణములు = మెత్తనయిన
ఎఱ్ఱనిశ్శ్రేణికాంతులు, పయిపయి = మీఁదమీఁద, జెంగల్వరేకులచేరు = ఎఱ్ఱగలుపరేకులదండను,
చెరువ = చెక్కఁగాననియర్థము.

అత్తశృంగారములె = తనయొక్క చెలువములె, లతాంగి మంగళస్నానవిభవసామగ్రి = గిరికా
దేవి పెండ్లికయిన మంగళస్నానమునకుఁ దగు పెంపుసొంపుయొక్క నిండుదనమును—నిండుయిన
మంగళస్నానపు పెంపుసొంపును, కూర్ప = ఒడఁగూర్చుచుండఁగా, గమ్మన = గమ్మమునుట్లుగా,
పిసాళివలపులు = దట్టమయిన వాసనలు, గ్రుమ్మరించు, కమ్మజవ్వాడి = ఇంపయిన జవ్వాడిచేత, కలికి
యొకతె, గిరికకు, తలయంఁపెను.

నూనెతోఁ దలయంటుట, బిందెలతోఁ నీరు పోయుట, ఎడనెడ సురటిగాలి విసరుట,
పిదప జెంగల్వదండ చెరువుట, యని యివిక్రమవ్యాపారములు. ఇందులకు వలయు నూనెయు
బిందెలు, నీరును, అల్లనిగాలియు జెంగల్వదండలును, అని మంగళస్నానమునకు సొంపుగూర్చునీపరికర

ములన్నియు కలికి చెలువములే యొడఁగూర్చినవని యాశయము. కష్టజవాదియనుచో జవాదిమిలి తమయిన నూనెయే కావలయును. అలం. సమాధి.

ఉ. మంజులచంద్రకాంతమణిమజ్జనశాలవిశాలహేమవీ

లిం జపలేక్షణార్చితపరీరజలోక్షితకేశపాశయై

కంజనిభాస్యపాల్యే నతిగౌరవసాధానిధిమధ్యవీచికా

పుంజితః ఘనయుక్తయయిపుట్టునరోరుహగేహయో యనన్.

110

అ. కంజనిభాస్య=తామరపంటి మొగముగల గిరిక, మంజుల...లిన్ - మంజుల=మనోహర మయిన, చంద్రకాంతమణి=చంద్రకాంతమణిమయమైన, మజ్జనశాలన్ = జలకమింటియందు, విశాల హేమవీరిన్ = విలీవియైన బంగారు పీటమీఁద, చపలేక్ష...శయై - చపలేక్షణా = స్త్రీలచేత, అర్చిత=అర్చింపఁబడుచున్న, పరీరజల=చందనజలముచేత, ఉక్షిత=పయిని పోయఁబడిన - అనఁగా తడుపఁబడిన, కేశపాశయై = తలవెండ్రుకలు గలదై, పాల్యే. ఎట్లనఁగా-అతిగౌరవ...యుక్త - అతిగౌరవ=మిక్కిలి తెల్లనయిన, సుధానిధి=పాలసముద్రమందలి, మధ్యవీచికా=నడిమినీటియలచేత, పుంజిత=నిండింపఁబడిన, ఘన=నురుగుతోడ, యుక్తయయి=కూడుకొన్నదై, పుట్టు = ఉద్భవించు చున్న, సరోరుహ గేహయోయనన్ = తామరయే గృహముగాఁగల లక్ష్మిదేవియో యనునట్లుగా, పాల్యే ననిసంబంధము.

ఇందు చంద్రకాంతమణిమయమజ్జనశాలకును క్షీరసముద్రమునకును, హేమవీరికిని ఆసన పద్మమునకును, చందనోదక మర్పించుచున్నస్త్రీకిని మధ్యవీచికకును, చందనోదకమునకును ఘనమున కును, గిరికకును లక్ష్మికిని, ఉపమానోపమేయభావము. వీచికలను

దివసముఖకార్యజాతంబు దీర్చివచ్చు, పతి నెదుర్కొనెభక్తి సంభ్రమమెలర్పఁ

జెలువ ప్రత్యగ్నికాసింధుసలిలపీచి, శూర్పుదెసవచ్చు నిండుచందురునిఁబోలె.

(శృంగార. ౮-3౧)

అనిస్త్రీసామ్యముగా వర్ణించుటగలదు. మధ్య వీచినిజెప్పట సముద్రమధ్యమునలక్ష్మి పుట్టుటచేత. 'సరోరుహ గేహ' యనువిశేషముచేత. హేమవీరిపమానమగు ఆసనపద్మమ్యంజలిమని తెలియునది.

మ. ప్రమదాభ్యున్నతిఁ జెక్కుదోయి చెమరింపం బూర్ణశృంగారతన్

సుమనోదంతులు శాతకుంభకలశీర శుద్ధాంబువుల్ నింపఁగాఁ

గమలాభ్యంచితపాణి వాల్యే సురరాత్రిటూరుణ్యలభానివా

ర్యమవైశ్వర్యకులాద్విధుర్యగృహసాక్షాత్సృజ్యచందంబునన్.

111

అ. ఇందు సుమనోదంతులనఁగా స్త్రీలును అఁడుగజములును గనుక జలకమార్పువారగు నీ యుభయులపరముగా అర్థద్యయము చెప్పవలయును. — ప్రమదాభ్యున్నతిన్ = ఆనందముయొక్క అతి శయముచేత, ననిస్త్రీపరమైన యర్థము—మదముయొక్క యతిశయముచేతనని దేవతాగజపరమైన యర్థము. చెక్కుదోయి చెమరింపన్ = చెక్కులు చెమ్మగిల్లఁగానని యర్థము - గండస్థలములు మదజల ముచేదడియఁగానని యర్థాంతరము. పూర్ణశృంగారతన్ = నిండయిన సింగారముతో ననియర్థము. సింహార రేఖాశృంగారముతో నని యర్థాంతరము — (శృంగారమనఁగా గజమండనమునకును వేరు.) సుమనోదంతులు—(సుమనస్సులనఁగా పువ్వులు—ఇట మొల్లులు) మొల్లు పూవులపంటి దంతములుగల స్త్రీలని యర్థము - (సుమనశ్శబ్దముదేవతావాచకమును గనుక) దేవతాగజములని యర్థాంతరము. కార

కుంభకలక్ష్మీకుంభాంబువులో నింపఁగాఁ = బంగారు కుంభముల నిర్మలజలములనుపైని బోయుచుండఁగా, కమలాభ్యంచితపాణి = తామరపత్ర మిక్కిలి యొప్పుచున్న హస్తములుగల గిరిక, కమలాభ్యంచిత పాణి = తామరలచేత నొప్పుచున్న హస్తములు గలదైన, సుర...ంబునన్ - సురరాట్ = దేవేంద్రుని యొక్క, కారుణ్య = అనుగ్రహముచేత, లబ్ధి = పొందఁబడిన, అనివార్య = అడ్డులేని, మహేశ్వర్య = మహా నైభవముతోఁ గూడిన, కులాద్విధుర్యగృహ = కులపర్యతాధ్యక్షుఁడయినకోలాహలుని గృహమందలి, సాక్షాత్ లక్ష్మీయోయనఁ = ప్రత్యక్షలక్ష్మీయో యన్నట్లుగా, పార్శ్వనిసంబంధము. అల. ఉత్తేష.

ఇట గజలక్ష్మీస్నానము ననుసంధించినాఁడు. 'లక్ష్మీర్నివైర్నిగ్ధజేందైర్నిగ్ధగణఖచితైః స్నాపితా హేమకుంభైః' అని యున్నది. లక్ష్మీకి జలకమార్చునది దివ్యగజములు. గిరికకుస్త్రీలు. కానలక్ష్మీగిరికలకు నిరువురకునన్వయించునట్లుగా దివ్యగజకామినీ వాచకమయిన 'సుమనోదంతు' లన్నాఁడు. లక్ష్మీదేవి రెండుచేతులను దామరలిడుకొని యుండును-గిరికకు రెండు చేతులునుదామరలవంటివిగాన యిరువుర కును బొసఁగినట్లుగా 'కమలాభ్యంచితపాణి' యన్నాఁడు. ఇదియే రామాయణము సుందరకాండమునను

'నియుజ్యమానాస్తు గజాస్సుహస్తా స్సకేసరాశ్చోత్పలపత్రహస్తాః

బభూవదేవీచక్రతాసుహస్తా లక్ష్మీస్తథాపద్మిని పద్మహస్తా' (అష్టమస్కంధః.)

చ. మెలఁతలు శైలరాట్రనయరమేడడి యొత్తఁగఁగూర్చి నిండువె

న్నెలపొరవంటి దువ్వలువరనిద్దపుగుబ్బల వ్రాలుచున్ గళం

బలముచుఁ జెక్కు లంటుచు నురదంచిత రాగరసార్ద్ర మయ్యెఁ బూ

పలమెయిసోఁకినన్ విమలభావము నిల్చునె యెట్టిపట్టునన్.

112

అ. ఇందు గిరికాదేవి మేని తడి దుడుచుటకై స్త్రీలు గూర్చిన వెలిపట్టు దుప్పటియందు నాయకత్వరోపణము చేసి అర్థద్వయము గలుగఁ జెప్పినాఁడు. ఎట్లనఁగా - మెలఁతలు = స్త్రీలు, శైలరాట్రనయ = గిరికయొక్క, మేడడి, ఒత్తఁగన్ = తుడుచుటకు, కూర్చు = సమకట్టిన, నిండువెన్నెల పొరవంటి, దువ్వలువ = వెల్లపట్టుదుప్పటి, నిద్దపుగుబ్బల వ్రాలుచున్ = నిగ్గుల చన్నులపయిని వ్రాలు చును, గళంబు అలచుచున్ = కంఠము నప్పించుచు, చెక్కులంటుచున్ = కపోలములను స్పృశించుచు, ఈమూఁడుపనులు నాయకకృత్యములుగాను దెలియునది. ఉదంచితరాగరస అర్ద్రము = ఒప్పుచున్న కుంకుమాదులయొక్క రక్తిమతోఁ గూడిన జలముచేతఁ దడుపఁబడినది, అయ్యెనని యర్థము. — అను రాగరసార్ద్రమయ్యెనని నాయకపరమైన యర్థము. పూపలమెయి సోఁకినన్ = కోమలైస్థాయము గల పడుచులదేహము నంటఁగా, ఎట్టిపట్టునన్ = ఎటువంటి వెలిపట్టువస్త్రమందయినను, విమలభావము నిల్చునె = తెల్లఁదనము నిల్చునాయని యర్థము. ఎట్టిపట్టునన్ = ఎటువంటి స్థలమందయినను, విమలభా వము నిల్చునె = పరిశుద్ధత్వము నిల్చునాయని నాయకపరముగా నర్థము గ్రహించునది. చెక్కులయం దును చన్నులయందును గుంకుమాదులపూఁతలు గనుక వానిపయి నలచుటచే నెల్లఁదనము చెప్పినాఁ డు. తొలుతఁదడియొత్తు గుడ్డగుబ్బలపయిని వైచి కొంగు మెడను గొంచెము చుట్టుకొని మొగము దుడు చుకొనుట స్త్రీస్వభావముగాఁ దెలియునది.

చ. కళుకు మెఱుంగుఁ గ్రొంబనిఁడిర కాంచిక యై కటి మించఁజాలు నం

చులమణు లంఘిభూష లయి ర శోభిలఁజాలుఁ జెఱంగు ముద్రియం

బులె యెదనుంపఁజాలు సరసముల్ పటవాసక సౌరభంబై మై

గలపము నింపఁజాలు ననఁ ర గట్టిరి దివ్యదుకూల మింతికిన్.

113

అ. కరుకు మొలుంగుక్రొంబసిఁడి = తరుకుగలకాంతిలోఁ గూడినక్రొత్త బంగారపుతగటు, కరు కనఁగా తరుకునుటకు 'కరుకులుదొలుగండములు గండములొకశిఖండలక్షికిన్' అని ప్రయోగము. కాంచికయై = గంటల మొలమూలై, కటిక్ = పిఱుఁదులయందు, మించఁక చాలున్ = అతిశయింపఁ జాలును, అంచలమణులు = అంచలయందు గూర్చినరత్నములు, అంఘ్రీభూషణము = కాలిసొమ్ము లయి, శోభిలఁచాలును, చెఱంగుముత్తయంబులై = పైఁటకొంగునందుఁ గూర్చఁబడినముత్యములై, ఎడఁక సరముల్ ఉంపఁ చాలును = వక్షమునందు హారములుగా కల్పింపఁజాలును, పటవాసక = వస్త్ర) ములను పరిమళింపఁజేయు బుక్కాముయొక్క, సారభంఠె = పరిమళమే, మైన్ = దేహమునందు, కలపమునింపఁజాలున్ = సుగంధద్రవ్యములుగూర్చిచేసిన మెయిపూఁతను గల్పింపఁజాలును, అనన్ = అనునట్లుగా, దివ్యదుకూలము = దివ్యమయిన వెలిపట్టుచీర, ఇంతికిన్ = గిరికకు, కట్టిరి.

గిరికకుదివ్యమయివెలిపట్టుచీరకట్టిరి. దానికి బంగారుసరిగతగటుగలదు. దానిననడుమునఁజాట్టినపు డాతగటై కాంచికగానుండును. దానియంచల జాలరులుగానుండు మణులు రెండుపాదములు చుట్టును వ్రేలునపుడు కాలిసొమ్ములవలెండును. దాని నడుమఁ గూర్చిన ముత్యములు పైఁటవేసినపుడు తొమ్మిద ముత్తెనరులవలె నొప్పుచున్నది. దానికిఁ బట్టించినబుక్కామేమేన తావికలప మలందియుంటుకు సాటి యగుచున్నది. ఇట్లు కట్టుచీరయొక్కటియే వస్త్రమేకాక యాభరణముగాను నిట్లువివిధాకారము గాఁబరిణమించెడినది దానియతిశయమిదిట వర్ణితిము. పెక్కునగల సొమ్ములగుటచే వస్త్రముయొక్క మహార్హతయు వ్యంజితిము.

చ. తమతమపుణ్యులం దిగిచి రే తన్మఖలక్షికిఁ ద్రిప్పరీతి ను
త్రమతమపుణ్యసింధువనితల్ బహుచిత్రదళంపు టారతుల్
క్రమమున నెత్తి నయ్యచలకన్యకరీవచ్చె నమూల్య పద్మమా
ల్యమున నెసంగుచేదిపభురజాంతరికల్ప వివాహవేదికిన్.

118

అ. ఉ త్రమతమపుణ్యసింధు వనితల్ = మిక్కిలి యుత్తములయిన గంగాయమునాది పుణ్యనదీ కాంతలు, తమతమపుణ్యుల్ = తమతమయందున్న తామరలను, తిగిచి = తీసి, తన్మఖలక్షికిన్ = అగిరిక మొగము చక్కందనపు పెంపునకు, త్రిప్పరీతిన్ = బడిమిదిప్పినట్లుగా, బహుచిత్రదళంపుటారతుల్ = అనేకములును వింతవింతలునయిన తోకులుగల పద్మమయినీరాజనములను, క్రమమునన్ = వరుసవెంబడిసి, ఎత్తన్, అయ్యచలకన్యక = అగిరిక, అమూల్యపద్మమాల్యమునన్ - అమూల్య = విలువలేని, పద్మమాల్యమునన్ = ఇంద్రుఁడిచ్చిన తామరమాలికచేత, ఎసంగు = ఒప్పుచున్న, చేదిప = వసురాజయొక్క, భుజాంతరికల్ప = వక్షమునకు సాటియైన - అనఁగా దానివలెనే అమూల్య పద్మమాలికాలంకృతమయిన, వివాహవేది కిన్ = పెండ్లియరుఁగునకు, వచ్చెను.

౩ 'అమూల్య పద్మమాల్యమునన్ ఎసంగు' ఇది వసురాజవక్షస్థలమునకును పెండ్లివేదికకును సా ధారణవిశేషము. కావుననే వివాహవేదిని చేదిప భుజాంతరికల్పమన్నాఁడు. గిరికముఖము తమ్మి కంటె చక్కనయినదిగాన, తమ్మలనుదానికి దిగఁదుడుచునట్లుం డెననుట. ఒకదానికిఁ బోలికయైనదా నినే తానికి నివాళించుటయనఁగా నది దానికంటెఁ దక్కువయని లోకవ్యవహారకై లి. ఇందులకుఁ గర్ణా మృతమున.

శ్లో. శుక్రొషనే యదివచఃశ్రుణుమామకీనం, పూర్వైర్వరపూర్వకవిభి ర్నకటాక్షితం యత్

నీరాజనక్రమధురం భవదానందోః, నిర్వాణమర్హతచిరాయ శశిప్రదీపః. (౧ ఆ-౧౭ కా)
ఇక్కడ ఆరతిపల్లెరములు ఆకులవలెఁ జాట్టు నమర్పబడి తామరపూవులవలె నుండుటయు ఆ
యాకులందు దీపములుంచి దిగఁడుడుచుటయుఁ గలదు. కావున వానికి తప్తులతోడి సామ్యము.
అని బహుచిత్రదశములనుట పెక్కు నదీకాంతల వింతవింతలగు తప్తులతోడి సాటికి. చేదిరాజు
వక్షము ఇంద్రుఁడిచ్చిన యమాల్వపద్మమాల్యముచేతను వివాహవేది అలంకారార్థముగట్టిన యమాల్వ
పద్మమాల్యముచేతను అలంకృతము. ఉత్పేక్షయు ఉపమయు.

క. ఆకల్పలలామకములు, నాకల్పకదామకములు శ్రీ నపు డగనుత కా
ర్యాకల్ప కనిచె హరిసతి, యాకల్పవిభూతి గలుగ శ్రీ నాశీతతిచేన్. 114

ఆ. హరిసతి = ఇంద్రునిభార్యయైన శచీదేవి, ఆకల్పలలామకములు = అలంకారశ్రేష్ఠములును,
ఆ + కల్పకదామకములు = ప్రసిద్ధమయిన కల్పకపుపూదండలును, అపుడు, అగనుతకు = గిరికకు,
ఆర్యాకల్పకు = పార్వతితో సమానురాలయినదానికి, (గిరిక అగనుత. పార్వతియు అగనుత. కావుననే
గిరిక ఆర్యాకల్పయని 'అగనుతా' విశేషణముచే ధ్వనితము) ఆకల్పవిభూతి = కల్పమువలన
యైశ్వర్యము, కలుగ, ఆశీతతిచే = చెలికత్తెల సమాహముచేత, అనిచె = పంపెను. 'ఇందు
ద్విప్రసము.

నీ. జవరాలినెటివేణి శ్రీ జడవాహములమించఁ, దడియార్చిముడిఁచెఁబై శ్రీదలియొకర్లు
తరుణిక్రొవ్వెద తుమ్మెదలదాఁటుదాఁటు సం, పఁగె దండచెటివెఁగోశ్రమలియొకర్లు
చెలువవేసలి చిమ్మచీకటిఁ గిగురింపఁ, జంద్రసూర్యులనుంచె శ్రీ జానుయొర్లు
మగువకొప్పనభంబు శ్రీదెగడ, నిర్దోషంపుఁ, జక్కచేటు ఘటించెనుదలియొర్లు

తే. నెలఁతతులుము మహామహాశ్రీ నీలరాశిఁ, బక పక హసింప మరకతశకలకలిత
మృదులదూర్వాంకురములలోఁగిగదియఁజేసె, జకితసారంగశాబలోచనయొకర్లు.

ఆ. జవరాలినెటివేణి = గిరిక నిండారుజడ, జడవాహముల = మేఘములను, మించ = అతి
శయించుకొనుట, పైదలి ఒకర్లు తడియార్చిముడిచె = ఒక చెలికత్తె తడితుడిచి ముడిచెను. తడిలేక
పోవుటయు ముడిగొనుటయు మేఘములకు సంభవింపవనిభావము.

శ్రీమలిఒకర్లు, తరుణిక్రొవ్వెద = గిరిక కొప్ప, తుమ్మెదలదాఁటు = తుమ్మెదలగుంపును, దాఁటు
= అతిక్రమించుకొనుట, సంపఁగెదండను, చెరివె = చొప్పించెను, లేక ముడిచెను. తుమ్మెదలకు సంపఁగె
పూలతోడి సంగతిలేదనిభావము. చామటర్లు (చామకల్పముకామాభవము), చెలువవేసలి = గిరిక కొప్ప,
చిమ్మచీకటిని, కిగురింప = ఎంచించుకొనుట — నిరసించుకొనుట, చంద్రసూర్యుల = ఉంచె =
చంద్రునిని సూర్యునిని ఉంచెనయర్థము - చంద్రసూర్యరూపాభరణముల నుంచెనని భావము. చీక
టి చంద్రసూర్యులురాఁగా విరిసిపోవునని భావము. నుదలియొర్లు, మగువకొప్ప, నభంబు = ఆకాశ
మును, తెగడ = తిరస్కరించుకొనుట, నిర్దోషంపుచుక్కచేటు = (దోషయనగా 'దోషన క్తంచర
జనా' అ. అన్నట్లు రాత్రి నిర్దోషంబనగా రాత్రి యందుదయింపనిది) అట్టిచుక్కచాలును ఘటించెనని
యర్థము. ఆకాశమున రాత్రిలేనిచో చుక్కలు చూపట్టదని భావము. చకితసారంగశాబలోచన =
బెదరిన లేడిపిల్లనంటి కన్నులుగలది ఒకతి, నెలఁతతులుము = గిరిక కొప్పను, మహామహా నీలరాశి =

గొప్పలయిన మహానీలముల సమాహమును, [మహానీలములనఁగా, 'సింహాశస్యాకరో ద్భూతా మహా నీలాస్త్రతేస్త్వతా' అని సింహాలపుగని యందుఁ బుట్టునీలము తల్లక్షణము.

క. కప్పినఁగు వెన్న వెదిరికి, పుష్పరవన్నియకు సవతుఁ • బోలుననంగా
ముప్పాతిక రంగులతో, నొప్పుమహానీలమది శుభోన్నతిఁజేయున్.' (రత్నపరీక్ష)

ఇంద్రనీలము దీనికంటెవేఱు. ఇందులకు రామాయణములో 'ఇంద్రనీల మహానీలమణి ప్రవర వేదికమ్.' (సుందరకాండము) అని యున్నది.] పకపకహాసింపఁ=పకపకనవ్వెడుకొఱకు, అనఁగా బరిహాసము చేయుకొఱకు, మరకతతక...లలోఁ—మరకతతకల=మరకతపుఁ బచ్చలములకలవలె, కలిత=ఓప్పుచున్న, మృదుల=కోమలములయిన, దూర్బాంకురములఁ=లేరగఱచికపోచలను, లోఁ=లోపల, కదియఁజేసెను=చొప్పించెను. అనఁగా అంతర్లీనము చేసెననుట. మహానీలములో తృణము నంతర్లీనముగాఁ జేయవనుట, ఇందులకు,

క. కనవుల నిగువులు కరయున, వెనదిడి నీలంబుమీఁద • విడ నూడుటయున్

వెనకెగిసిపోక నిలిచిన, వసుధఁ దృణగ్రాహి • యనఁగ వర్ణనకృత్.

అన్నట్లు తృణములను గ్రహించుట మహానీలములకు లక్షణము - శుభార్థముగా గణికపోచలను గొప్పనఁగూర్చిన భావము. నీసపాదములు నార్లిట బుగుల్నేక్షులు, గీతయందొకటి.

మ. ఘనశృంగారరసోత్తరంగ రుచిరంగ ద్వేషిణీ బాసికం

బున దండఁ బలుగట్ట గట్టి విలసత్ ముక్తాకలాపచ్చలం

బునఁ దూ మేర్పడఁబెట్టి బోటి గిరిజాఁ భూపుండ్రసాభాగ్యము

ల్లనరం గస్తురిరేఖ దీర్చె నవకుఁ ల్యావైఖరికి మించఁగన్.

116

అ. ఘన...వేణికిఁ—(వేణియనఁగా జడయు నదీప్రవాహమును) ఘన=అధికమైన, శృంగారరస=శృంగారరసమనెడు రసము (అనఁగా జలము) చేత, ఉత్తరంగ=కొలఁదికిమించిన (యని జడపరముగా)-పైకిలేచియలలుగల (అని నదీప్రవాహపరముగా), రుచి=కాంతియనెడు తీయని చవి చేత, రంగు=ఓప్పుచున్న, వేణికిఁ=జడయునెడు నదీప్రవాహమునకు, బాసికంబునఁ=బాసికము చేత, దండఁ=సన్నిపమున, బలుగట్ట కట్టి, విలసత్ ముక్తాకలాప చ్చలంబునఁ=ప్రకాశించుచున, ముత్యాలబొట్ట నెడి మిషచేత, తూమేర్పడఁపెట్టి = తూముకట్టి, బోటి=చెలికత్తియ, గిరికా... భాగ్యముల్—గిరికా=గిరికాదేవియొక్క భూ=కనుబొమలనెడి, పుండ్ర=ఎటుపుగలసిన నల్లచెఱకు యొక్క, సాభాగ్యముల్=చక్కఁదనములు, (ఇక్కడ కనుబొమల సాభాగ్యము చక్కఁదనమనియు చెఱకు సాభాగ్యము తీయఁదనమనియుఁ దెలియునది) పుండ్రమనఁగా,

'ఇత్యుచీతః పుండ్రకః కృష్ణరక్తః కాంతారస్యాశ్చేష్టతః వీరస్తవే'

అన్నట్లు ఎటుపుగలసిన నల్లచెఱకు. ఇట్ల నల్లనిబొమలతో పాటికిఁజెప్పఁబడెను.) నవ = క్రొత్తదగు, కుల్యా=కాలువయొక్క, వైఖరికి=రీతిచేత, మించఁగఁ=అతియించునట్లుగా, కస్తురిరేఖ=రేక వలె కస్తూరిబొట్టును, తీర్చెను.

ఇట్ల జడకాంతి నదీప్రవాహము. పాపటనుండి యిరువైపుల చెవికమైలవఱకు నెఱికురులకు నుదుటికి నడుమఁగట్టంబడునదిగాన బాసికము ఆప్రవాహమునకు కట్ట. అది యెత్తుగలదిగావున బలు గట్ట బాసికమునడుమ పాపటచివరకడఁగట్టుముత్యాలట్టికాబొట్టుదాని కేర్పడినటుము. అబొట్టున

సరిక్రిందుగా బొమలనడిమికి రేకగాఁదీర్చిన కస్తూరిబొట్టు కాలువ. అదిపాతీ పయిరయినది బొమల నడి నల్ల చెఱకులు. జడకాంతి యనునీల్లవ నలుపుగాన యదిపాటు కాలువయు నలుపుగానుండుటకై నల్లనికస్తూరిరేకను, దానినుండి పయిరగునదియు నల్లగానుండుటకై నల్లనిచెఱకులను, గయికోన్నాఁడనితెలియునది. 'రుచిరంగద్వేణి' యనుటమంచినిరుపాటుపీచేత నేచెఱకునకుఁదీసిపుట్టుటకు. నల్ల చెఱకు మోనులవంటి యాకులుజొంపముగాఁగలిగి మిక్కిలినిడుదలయి యొప్పునట్లు కనుబొమలును వెండ్రుకలు దట్టుముగాఁగలిగి నిడుదలయి కొనలవంపుగలిగియుండును. చెలువలబొమలను సామాన్యముగా మరుని చెఱకువిండ్లుగా వర్ణించుట ప్రకటము జడ మిక్కిలియు నలుపుగలిగి నిగనిగలుడేలుచు నెంతయు మరులుగొలుపునదియు కనుబొమలు మిక్కిలి నలుపులయి దప్పుములయి నిడుదలయి నీటయిన నలుపుగలిగి సొంపారుచుండుననియుఁ దాత్పర్యము. రూపకము, అవహూతి.

శా.శ్యామోజ్జ్వంభితతారకా వరరుచిఁ శ సంధించి యెందున్ వను

స్వామిం గన్గొనుచుం బ్రకామశరవర్షస్ఫూర్తిఁ జెన్నొంది ని

త్యామోదంబున మించు మంచుఁ జెలి నేత్రాబ్జంబులన్ వశ్యల

క్రీమూలం బగుగావు నించె నన నుంఁచెం గజ్జలం బింతికిన్.

117

అ. ఇందునేత్రాబ్జములనుటచే నేత్రపరముగాను అబ్జపరముగాను అర్థద్వయము తెలియునది. ఎట్లనఁగా-శ్యామ...రుచిఁ—('శ్యామాస్యాచ్చారిభానికా' అ.) (అబ్జ). శ్యామా = రాత్రియందు, ఉజ్జ్వంభిత = ప్రకాశమానుడైన, తారకావర = చంద్రునియొక్క, రుచిఁ=ప్రీతితోడ, సంధించి= కూడిసి, (నేత్ర) శ్యామ=నల్లనికాంతిచేత, ఉజ్జ్వంభిత = అతిశయించిన, తారకా=నల్లగ్రుడ్లయొక్క, వర=చేరియిన, రుచిఁ=కాంతితోడ, సంధించి, ఎందున్=అన్నిదిక్కులయందును, వసుస్వామిన్= (అబ్జ) సూర్యుని—(నేత్ర) వసురాజును, కన్గొనుచున్, ప్రకామ...చెన్నొంది— (అబ్జ) ప్రకామ=అధికమైన, శరవర్ష స్ఫూర్తిఁ=జలవర్షము తోఁడికచేత, చెన్నొంది=సొంపువహించి. (నేత్ర) అధికమయినవస్త్రభాణవర్షస్ఫురణముచేత చెన్నొందియనిభావము. నిత్యామోదంబునన్ మించుచు = (అబ్జ) ఎడతెగనివాననచేత అతిశయింపుమనియర్థము - (నేత్ర) ఎడతెగని ఆనందముచేత అతిశయింపుమనిభావము. అంచే, చెలి=చెలికత్తియ, ఇంతికిన్=గిరికాదేవికి, నేత్రాబ్జంబులన్ = కమలములవంటి నేత్రములందు, వశ్యలక్రీమూలంబుఅగు=చంద్రసూర్యాది మిత్రామిత్ర వశ్యసంపత్తికి మూలమయిన, కావునించెనన్—కావలి బొట్టు పెట్టినదోయన్నట్లు గాననియర్థము—వసురాజవశ్యసంపత్తికి మూలమనిభావము. కజ్జలంబు=కాటుకను, ఉంచెను=పెట్టెను. శ్లేషము ఉత్పేక్ష.

శరశబ్దమునకు 'శశోదధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే-శరంకుసీరే' నానార్థ. తామరలకు చంద్రకాంతిసరిపడదు. సూర్యుఁడు పగటనేకమపట్టును. ఈకనుదామరలకు చంద్రరుచిఁ ఓచ్చుటయేకాక సూర్యుని నెప్పుడునుజూచుటయుగలదు. మఱితామరలకువర్ష మునందు చెన్నుడెఱుఁగుటయు ఆమోదముగుండుటయుగలదు. వీనికో వర్ష మునఁ జెన్నొందుటయు ఆమోదము శిష్యకుండుటయు. కావున మిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడేకాక, శత్రువులయిన చంద్రవర్షాదులుగూడ మిత్రములు గావించుకొనుటకై కావు. పరులను విశముసేసికొనుటకై కావుబొట్టు కన్నులకుఁజెట్టుకొనుట యిట అనుగుంధింపఁబడినది. నల్లనిమెఱుంగులు దుఱుంగరించు కనుగ్రుడ్లు రుచిగుఱక, వసురాజును జూచుచు నెప్పుడును నతనియొడ మరులుగొని యెంతయు సంతోషమున నొప్పుచుండుమనిభావము.

ను. అతి తీవ్రాశుగవృత్తిమై నతనుధర్మాభ్యాగనీమక గతా
గతముల్ సల్పి భృమించు లోలతరవీరత్వా పాతపాంథాభిక్తి
శ్రుతికూపాంతనుధానిపానకము లై శోభిల్లు నిత్యప్రభాం
చితవజ్రోపలకుండలంబులు ఘటింఁచెన్ బోటి పూఁబోడికిన్.

118

అ. అతితీవ్రాశుగవృత్తిమై—(అశుగమనగా బాగుమును వాయువును అశుగోవాయు విశిష్టా' అ) అతితీవ్ర = మిక్కిలియుతీవ్రమయిన, అశుగవృత్తిమై = బాగువృత్తిచేత (అనివీక్షా పరమైనయర్థము) — అతివేగముగల వాయువృత్తిచేత - అనగా వడగాలివేగముచేత (అనిపాంథ పర మయినయర్థము) అతను ధన్య ఆభోగనీమక. — (వీక్ష) అతను = మన్వ ఘనియొక్క, ధను + ఆభోగనీమక - వింటి యొక్క నిండయినపట్టునందు — ఇటు ఉపమానమయిన మరునిచాపముచేతనే ఉపమేయమైన భూనివల్లనిజెప్పినాడు - (పాంథ) అతను = అధికమైన, ధన్య - ('ధన్యజాంగలదేశేస్యాధన్యచాన్యే స్థలేఽపిచ' విశ్వము) మరుభూమియొక్క నిండుప్రదేశమునందు, గతాగతముల్ = రాకపోకలు, సల్పి, భృమించు = తిరుగుచుండెడు, లోలతరవీరత్వా పాత పాంథాభిక్తి - (లోలమనగా చలనమును తృప్తగల వాడును, 'లోలశ్చాలసత్పృష్ఠయోః' విశ్వము) లోలతర = మిక్కిలిచంచలములయిన, వీరత్వా పాత = చూపు పాటుల నెడు, లోలతిర = మిక్కిలితృప్తవోగూడిన, పాంథాభిక్తి = పథికసమూహమునకు, శ్రుతి .. లై — శ్రుతి = చెవుల నెడు, కూప = బావులయొక్క, అంత = సమీపమందలి, సుధానిపానములై = (సుధ యనగా సున్నమును అమృతమును) నిపానమనగా నీళ్లకుఁగట్టించిన ధర్మపుగాఁడియునునీటిపట్టును. ('అపావస్తు నిపానం స్యాదుపకూప జలాశయే' మ) సున్నపుగచ్చుచేసిన నిపానములయి యని యర్థము - లేకయమృత జలాశయములై, శోభిల్లు = ప్రకాశించుచున్న, నిత్యప్రభా అంచిత = నిత్యమైన కాంతిచేత నొప్పుచున్న, ఇజఃపలకుండలంబులు = ఇజమణిమయములయినకమ్మలు, పూఁబోడికిన్ = గిరికాదేవికి, బోటి = ఒకచెలికత్తియ, ఘటింఁచెన్ = కూర్చెను - అనగాఁజెవులందుఁ బెట్టెననుట.

అతి...నీమక గతాగతముల్ సల్పి, అతనుధన్య ఆభోగనీమక = మరునివింటినిండుపట్టునందు అనగా మరుని నెఱి వింటిపలెనున్న కనుబొమలపట్టునందు, 'అతితీవ్రాశుగవృత్తిమై' అకనుబొమల నెడు మరుని వింటినుండివాడిబెకుకు చూపులు-వాడిములులవలెనున్నవి. వీరత్వా పాతములు, లోలతరములు కావుననేగ తాగతముల్ సల్పి భృమించుట. పాంథులు మరుభూమియందు వడగొనిదప్పి కై నీటికొలుకు నిటునటు పోవుదును వచ్చేయందురుగాని నిడివి గాఁజాఁగిపోరు. వీరత్వా పాతములకు లై పోయిమరలిపచ్చుచేందు ను-ఎంతవఱకు? ('శ్రుతి...నిపానకము') ఒకయమృతమువలె తీయనినీరుగలపట్టో లేక యొక బావియొద్ది నీటిగాఁడిపట్టో అంతవఱకుఁబోయి యానీరుత్రాగి విశ్రమించును, అవలంబోవఁడు. చూపుపాటు ను చెవులవఱకును నిగిడియవలఁ జనకమరలును. నిత్య...లంబులు — ఇటుకుండలంబు, నిపానకములు, నిత్య ప్రభా, యెడతెగనినీళ్లు, భృమించుచెలువల చూపులు, బెకుకులచే భృమించుటసహజము. మిట్టిమిట్టి పడునంబు చరంబులుబోలె నత్తటిక. (వసుచరిత్రము.) మిట్టిమిట్టై పడెమలఁకచూపు. (విజయ విలాసము. రూపకము.

మ. శ్రుతికూపామృతముకా వతంసకభిక్తార్ గ్లోయంత్ర సౌక్యాంతరీ
ధితిదంఘోజ్జ్వలవర్తులాభరణపాత్రిత్రా నింది తాటంకక,

ల్పితకుల్యాముఖ హీరసారకిరణోద్భేదంబుపేరక వెలా

ర్పితటిద్దేహకు నవ్యపత్రలతికాశ్రీ నింది రాభీజనుల్.

119

అ. అభీజనుల్ = చెలికత్తెలసమాహములు, శ్రుతికూపఅమృతము = చెవియనెడిబావియందలి నీటిని, పత్ర...త్రీ = పత్రం = చెవిపువ్వుయన, కలికా = శూమొగ్గయనెడు, అగ్లోయంత్ర = ఏతపుడి యందు, సంక్రాంత = తగులుకొన్న, దీధితి = కాంతియనెడు, దండ = కట్టచేత, ఉజ్వల = ప్రకాశించుచున్న, ఎద్దులాభరణ = రత్నపుబిరయనెడు, పాత్రి = పాత్రయందు, నింది = నిందించి, తాట... రక = తాటంక = కప్పులనెడు, కల్పిత = కల్పింపఁబడిన, కుల్యాముఖ = కాలువమొదటనున్న ఏతపుబా నలో నీళ్లుగ్రుచ్చరించెడు మోటతోట్టియొక్క, హీర = వజ్రమణులయొక్క, సార శ్రేష్ఠమయిన, కిరణంకూద్భేదంబుపేరక = కిరణప్రసారమనెడుమిమచేత, వెలార్పి = వెడలఁబోసి, తటిద్దేహకు = మొత్తంతోఁపండిదేహముగలదానికి- గిరికాదేవికి, నవ్యపత్రలతికాశ్రీ = క్రొత్తవయినమకరికాపత్రర చలననెడు ఆకులయొక్కయుతీగలయొక్కయు సమృద్ధిని, నిందిరి. రూపకము, అపశున్నతి.

‘నవ్యపత్రలతికాశ్రీ’ మకరికాపత్రరచనలే ఆకులునుతీగలును - దానినిబెంచుటకు నీరును అండులకైబావి, ఏతము, మొదలగు పరికరములును గావలయును. అండులకై గిరిక చెవిపూవును ఏతపుడిగాను, రతనపుబిరను ఏతపుబానగాను బిరకీరణమును ఏతపుగడగాను, వజ్రపుకమ్మను బానలోనీళ్లు గ్రుచ్చరించెడు కాలువమొదటితోట్టిగాను, కప్పులనుండి కాంతులు నిగుడుటను చెవిబావినుండి జలము పాటుటగాను, పత్రరచనలను పత్రయుత లతలుగానుజెప్పినాడు. అనఁగాగిరికకు వజ్రపుకమ్మలు రతనాలబిరలును దొడిగి చెక్కులమకరికా పత్రములువాసి చెవిపువ్వునటించిరి తాత్పర్యము.

చ. సురభికురంగనాభికణి శ్చోక్కపుఁగుంకుమఁ గప్పి కుంకుము

స్ఫురితమహోష్ణఁ గప్పరపుసోఁకులమానిపి కప్పరంపుఁజ

ల్పిరి మెఱుఁగుంజవాది నెడశీలించి కదంబము గూర్చి నెచ్చెలుల్

తగుణి కలంది రన్నియును శీదత్తనువాసనఁ బూవుగట్టుచున్.

120

అ. సురభికురంగనాభికణి = మంచిపరిమళముగల కస్తూరియొక్కదాగు, చోక్కపుకుంకుమ = మేలయినకుంకుమపువ్వుచేత, కప్పి, కుంకుమస్ఫురితమహోష్ణ = ఆకుంకుమపువ్వునందు స్ఫురించుచున్న యొక్కడుకాఁకను, కప్పరపుసోకుల = కర్పూరపుమేళనములచేత, మానిపి = నివారించి, కప్పరంపుచల్పిరి = కర్పూరమందలి శైత్యమును, మెఱుఁగుంజవాది = నిగ్గులజవ్వాదిచేత, ఎడలించి = పోఁగొట్టి, కదంబముగూర్చి = కలపమేర్పఱచి, అన్నియును = ఈపరిమళ ద్రవ్యములనన్నిటిని, తత్తమవాసన = ఆగిరియొక్కదేహపువాసనచేత, పూవుకట్టుచున్ = వాసనాయుక్తములుగాఁ జేయుచు, నెచ్చెలులు, తరుణి = గిరికకు, అలంది = పూసిరి.

కస్తూరి కణులు తెలియకుండునట్లు కుంకుమపువ్వు. అభ్రవృశాఁకనడంచుటకుఁ గర్పూరమును దాని చలువను పోఁగొట్టుటకు నిగ్గుజవ్వాదియుఁజేర్చుట - ఇట్లకణుపడక మిక్కిలివెట్టగాక చలువగాకయు నున్నది గందపుకదంబము కూర్పు. ఒక్కొక్కటియు మంచిపరిమళముగలది. అన్నియుఁజేరఁగా పరిమళ మింతింతసరాదు. ఇంతటి పరిమళాతిశయమును నాముకమేనివాసనముందఱ పరిమళము కాదయ్యె. కావుననే యామేనివాసనతో నాకదంబమునకుఁ బూవుగట్టుట.

నీ. అధరమాధుర్య భీకృతంగతంబగు సుధా, గుటిక నా ముంగఱఁగేగుదురుపటిచి

నమయానుగుణమహోద్భవగ్రహణినాఁ, జనుదోయినవరత్న సరమువైచి

కిసలకోరక భృంగకీరవర్గంబునా, దోర్వల్లిపయి వన్నెతోడవులునిచి
 ఘనకుచాంగజదుర్గళకల్పితాధరవ ప్రపరిధినా నొడ్డాణిమిరవుకోల్పి
 యనఘజఘనానువంగ మ్రహ్మాంగయోగ
 కలన నివి గాంచె నన వజ్రకాంచికలిడి
 యంగజితరతివిరుదాంక శ్రమంఘ్రింగట్టు
 కరణి మణిమయముకరనూపురము దొడిగి.

121

అ. అధర.....గర్గంబు = క్రిందిపెదవియందలి తియ్యడనను యొక్క విచ్చుముకొఱకు
 వచ్చిన, సుధాగుటికనాణ్ = అమృతగుళికయొనున్నట్లు, ముంగళన్ = ముక్కుము త్తయమును;
 కుదురుపటిచి = సవరించి,

సమ.....హళినాణ్ — సమయఅనుగుణ = వివాహసమయమునకు అనుగుణముగా,
 మహోచ్చగత = పరమోచ్చదశనుబొందిన—(అనిగ్రహళిపరముగా)—సమ్యక్ = లెస్సయైన, అయ =
 శుభావహకర్తృము దేవీయందో యది ('అయశ్శుభావహోవిధిః') అటువంటియు, అనుగుణ = (గుణ
 మనగా సూత్రము గనుక అనుగతమయిన సూత్రము, దేనికింగలదోయది అనుగుణము) అటువంటియు,
 మహోచ్చగత = కుచనూపమైన యున్నతస్థానమును బొందినదనియు (నని నవరత్న సరము పరముగా
 నర్థము.) సమయానుగుణమహోచ్చగతగ్రహపం క్తియొన్నట్లుగా సమయానుగుణమహోచ్చగత
 నవరత్న సరమును జనుదోయి యందువైచి యని యర్థము. నవరత్నములను ఒర్లసామ్య నిమిత్తముచేత
 నవగ్రహములుగా నుత్పేక్షించినాడు. గ్రహపరమయిన యర్థమున మహోచ్చగతు లన్నందులకు
 సూర్యాదిగ్రహములకు మేషాదిరాసులుచ్చస్థానములు, మేషాదిరాసులయొక్క ౧౦, ౩, ౨౨, ౧౫, ౫,
 ౨౭, ౨౦, భాగములు పరమోచ్చభాగములు. ఉచ్చస్థానమున కేడవది నీచస్థానము. ఇందులకు 'అజ
 పృథ్వీధమృగాంగనాకు శీరాంధ్రపవళితౌ చదివాకరాదితుంగాః దశశిఖిమను యుక్తి ధీంద్రి యాంకై
 స్త్రీనవకవింశతిభ స్తదస్తనీచః' అని బోధితిశ్చాస్త్రము.

అ. కిసల...నాణ్ — కిసల ('కిసాలయంకిసలయం కిసాలంకిసలంకిసమ్' ద్వియాప) =
 ఎఱ్ఱనిచిగుళ్ల యొక్కయు, కోరక = తెల్లనిపూ మొగ్గల యొక్కయు, భృంగ = నల్లని తుమ్మెదల
 యొక్కయు, కీర = పచ్చనిచిలుకల యొక్కయు, వర్గంబునాణ్ = సమాహమయన్నట్లుగా, దోర్వ
 ల్లిక్ = బాహువనెడు తీగయందు, పశువన్నెతోడవులు = రక్తశ్చేతనీల హరిద్యర్లములుగల పక్ష
 రాగమాక్తిక హరినీల మరకత మణిమయములైన భూషణములు, పెట్టి. ఘన = గొప్పలయిన, కుచ =
 చిన్నులనెడు; అంగజదుర్గ = మన్నధగిరిదుర్గములకు, కల్పిత = రచింపఁబడిన, అధరవప్ర = క్రిందికో
 టయొక్క, పరిధినాణ్ = పలయమయన్నట్లుగా, ఒడ్డాణము, ఇరవుకోల్పి = పట్టుకొలిపి.

అనఘజఘనఅనువంగము = నెఱుగులేని కటిపురోభాగముయొక్క సాంగత్యమును, ఇవి = ఈ
 ప్రజకాంచికలు, అష్టాంగయోగకనన్ = (యమనియమ, ఆసన, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహారధ్యాన
 ధారణాసమాధులనెడుఅష్టాంగయోగములచేతనని యర్థము.) అష్టధారారోగముచేతనని భాషము.
 (ప్రజమునకష్టధారలుండును.

క. రూపొదవి చులుకనై మెఱుఁగ గేపారంగవానిధార లెనిమిదియగుచున్

కాపొల్పుమూలలాత్రి, చూపట్టుట ప్రజమణికి కుద్ధగుణంబున్

కాంచనక = పొందిననో యనునట్లుగా, వజ్రకాంచికలిడి = వజ్రమణిమయములైన మొలనూళ్లుపెట్టి. అంగజిత రతివిరుదాంకము-అంగజిత = మేనుచే (మేనిచక్కదనముచే,) గలువఁ బడిన, రతి=రతీదేవియొక్క (‘అధోరతిః రతీకామప్రియాప్రీత్యోః’ నానార్థ) విరుతాంకము = మకరాకారమగువిరుదు పేక్కము. అంఘ్రిక కట్టుకరణిక=కాలనుగట్టునట్లుగా, మణిమయ మకర నూపురము, రత్నమయమై మకరాకారమైన అందెను, తొడిగి. నీసమునాలుగును గీతని రెండును తేప్పి కలు.

చ. చెలువలు బాల నిట్లు గయిరే సేయఁగఁ బైదలియొర్తు రాగ మం

ప్రముల నలరించి చూచితిరె శ కొమ్ములు తమ్ము లినాంఘ్రిరాగకం

దళిఁ దగు ధాత్రి నీయరిదిరే తమ్ము లిన్ జ్వలమాళి రంజనా .

కలనము లంచుఁ బల్కు జెలి శ కన్నుల నించుక నించె రాగమున్. 122

అ. చెలువలు = చెలికత్తియలు, బాలక, ఇట్లు, కయిసేయఁగఁ = శృంగారింపఁగా, పైదలియొర్తు = వారిలో నొకచెలికత్తె, రాగము = లత్తుకరసమును, అంఘ్రిలక = పాదములందు, అలరించి=అలంకరించి, కొమ్ములు=చెలులారా, చూచితిరే=చూచినారటే, ధాత్రిక = భూమియందు. (‘ఉపమాతాచ ధాత్రిస్యాద్భూమిరామల కీచసా’ నానార్థ), తమ్ములు = ప్రసిద్ధమయిన తామరలు, ఇనాంఘ్రిరాగకందళిక = (ఇనశబ్దము పతీయందు సూర్యునియందును, ‘ఇనస్సుర్యే నృపేపత్యా’ అని విశ్వము, ఇన=పతీయొక్క, అంఘ్రి = పాదములయొక్క, రాగకందళిక = ఎలుపు మొలక చేత, తగునని అర్థము—అనఁగా తద్రంజితములనుట—సూర్యకిరణములవలని యెఱ్ఱదనము మోసు చేదగునని భావము. ఈ అరిదితమ్ములు = ఈ (గిరికాచరణరూపములయిన) వింతతామరలు, ఇటచరణములను నిగరణముచేసితమ్ములని చెప్పినాడు. ఇన...కలనములు - ఇన = పతీయొక్క, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశమానమగుచున్న, మాళి=కిరీటుయొక్క (మాళిస్సంయతకే శేషచూడాయాం మకుటేద్వయోః’ నానార్థ)రంజన=రంజనమందు—అనఁగా గిరీటుమునుబ్రకాశంపఁజేయుట యందు, ఆ కలనములు = సమర్థములయినవి. అంచుక, పల్కు = చెప్పఁగా, చెలి=గిరిక, రాగము = ఎలుపును, ఇంచుక, నించెను. శ్లేషమాలక వ్యతిరేకము.

గిరికయేడుగులు పతికిరీటుమును రంజించుట సురతబంధ విశేషమందుఁగాని, ప్రణయకోప నివారణార్థముగాని; పెనిమిటిచేత శిరసావహింపఁ బడుచున్నవని తాత్పర్యము. చెలికత్తె పతికిన నర్హికి సిగ్గుతోడి కినుక నించుక కన్నెఱ్ఱఁజేయుట. ఇందు లళల కథేదప్రాసము. ‘శేఫమునకుఁ బ్రసండు మాశ్వుకకుఁ బెద్ద, శాయభేదాహ్వయప్రాసమై యెసంగు’. (అప్పకవీయము)

శా. కాంతల్ శుక్తిమతీనగేంద్రభవము శక్తారత్నరాజిం దగే

కాంతస్వచ్ఛ శరీరయుక్తి ననుజాత కల్యాణవేభార్తా స

త్కంతుల్ నిందిరిగాక కానియెడ లోకశ్లాఘ్యసౌభాగ్యన

త్కంతాలోకమణిమణిశత ములంశ్చ సేయఁగా ముగ్ధలే. 123

అ. కాంతల్ = గిరికాదేవిచెలులు, శుక్తి...రాజ్ శుక్తిమతీనదియందును కోలాహలని యందును పుట్టిన ముత్తైముల యొక్కయు, రత్నములయొక్కయు సమూహమందు, శుక్తిమతీ సంభవములు ముత్త్యములనియుఁ కోలాహల సంభవములు రత్నము లనియుఁగ్రమము) తత్ = అగిరికాదేవియొక్క, ఏకాంతస్వచ్ఛ=ఓక్కరూపున నిర్మలమయిన, శరీర = మేనియొక్క,

య్యక్తి = యోగముచేత, అను...తుల్—అనుజా = తోడఁబుట్టినదయిన గిరికయొక్క, కల్యాణవేళా = పెండ్లిసమయమునకు, అర్హు = తగిన, సత్కాంతుల్ = శ్రేష్ఠమయిన కాంతులను, నిందిరిగాక = నిండఁజేసిరేకాని, కానియెడ = అట్లు గానిచో—గిరికమేనికాంతుల చేత ముక్తారత్నరాజినినలంకరించుటకానిచో, లోక...మణి—లోకాధ్యక్షులలోకమువారిచేతఁ గొనియాడఁదగిన, సాభాగ్యవత్ = సౌందర్యముగల్గిన, కాంత ఆలోక = మనోహరమయిన ప్రకాశముగలిగిన, మణి = రత్నమును. అనియర్థము. (ఆలోకాదర్శనద్యుతీ) అగ్నికాంతా జనరత్నమని భావము, మణిశతముల = రత్నముల పందలచేత = రత్న సమూహముచేత ననుట, క్రాంతియఁగా = అలంకరించుటకు, ముగ్ధలే = తెలియనివారా - కారనుట. 'అథత్రిమముగ్ధ స్సామ్యేనవేమాధే' నానా.

'శుక్తిమతీ నగేంద్రభవముక్తారత్నరాజి' ముక్తారత్నరాజి శుక్తిమతీ నగేంద్ర భవములు. గిరికయొ శుక్తిమతీ నగేంద్ర భవ. కావుననే గిరిక ముక్తారత్న ములకు అనుజ అనుజ యైన గిరిక వివాహమున రత్నములంకరించుకొ నవలయునుగదా కావుననే వానిని గిరిక దేహకాంతులచేత నలంకరించినారట. వానికంటె మించినకాంతులు గలగిరిక దేహమును వాచేతనలంకరించుట ఘటిల్ల దని చమత్కారము. అనఁగా గిరికాదేవికి నలంకరించిన రత్నాభరణము లామెదేహకాంతిచేతఁ బ్రకాశించుచున్నవే కాని యాభరణము లామెదేహమును ప్రకాశింపజేయుఁ జాలకయుండెనని ఫలితార్థము.

శా. నానాభూషణ రత్నజాలములలోనం బొల్చు నాత్మీయకా

యానుచ్ఛాయలచే గరం బలరె మేనాపత్య సత్పుత్రినె

మేనుల్ దాల్చి శుభాధిదేవతలుసంప్రీతిం బ్రవేష్టింప ని

త్యానందంబున నందమొందునరవిం దావాస చందంబునన్.

124

అ. మేనాపత్యసత్పుత్రి = మేనక కొడుకయిన కోలాహలని మేలికూఁతురయిన గిరిక, నానా భూషణరత్నజాలములలోన = సకలాభరణములందలి రత్నసమూహములలోపల, పొల్చు = ప్రకాశించుచున్న, ఆత్మీయకాయ అనుచ్ఛాయలచే = తనమేని ప్రతిబింబించుములచేత, కరంబులరెను = మిక్కిలి ప్రకాశించెను. ఏలాగుననఁగా—శుభాధిదేవతలు = హిక్కిభీ మొదలయిన మంగళాధిదేవతలు, నేమేనుల్ దాల్చి, సంప్రీతి, ప్రవేష్టింప = పరివేష్టించికొలువఁగా, నిత్యానందంబున అందమొందు, అరవింజావాసచందంబున = లక్ష్మీదేవితె, కరంబులరెనని సంబంధము.

భూషణరత్నసమూహములందుఁ బ్రతిబింబించిన గిరికాదేహములను శుభాధిదేవతలుగాను, గిరికాదేవిని లక్ష్మీదేవిగాను జెప్పినాడు. ఉపమ.

క విదువగాణీలశుభా పాదనగేయములపేర శ భారతి సతిపై

మోదమున ధవళవర్ణ, ప్రాదుర్భావంబునెఱవేరబలుములు నచటన్.

125

అ. విదువగాణీల = (గాణీశబ్దము గాయనశబ్దభవము.) పాటపాడు ముత్తైదువలయొక్క శుభాపాదనగేయములపేర = మంగళపుఁబాటల నెను నెవయుచేత, భారతి = సరస్వతీదేవి, అనఁగా గేయరూపభారతియునుట. సతిపైమోదమున = గిరికమీఁది సంతోషముచేత, అచటన్, పలుములు = మాటిమాటికి, ధవళవర్ణప్రాదుర్భావంబు = శుభస్వరూపప్రాదుర్భావమునని యర్థము. ధవళాక్షురీప్రాదుర్భావముననియు నెఱపెను. ఆపహ్నుతి, అతిశయోక్తి.

ధవళవర్ణములనఁగా ధవళములను పెండ్లిపాటలరాగము లని భావము. పెండ్లిలో ధవళముపాడుట ప్రళటము. 'ధవళంబువనిచొక్కనావణుఁడె లైదులీలహళిఁగోయిలపట్కలాలకించి' (విజయవిలాసము.

—◆—ఆశ్వాసాంతము.—◆—

తా. సంధాభాగవభాగవహ్నినయన శ జ్వాలాభశౌర్యప్రభా
సంధానాదర నాటరక్తి రసిక శ శ్యామామనోవారణ
సంధారోహణ రోహణప్రతిమదో శ శ్చారుక్షమాపాలనం
బంధాపాదన పాదనమహాయరా శ డ్యాస్వత్ససాదాంకనా.

అ. సంధా = ప్రతిజ్ఞ యందు, భాగవ = పరశురామా, ('సంధాప్రతిజ్ఞా మర్యాదా' అ భాగ...ప్రభా - భాగ=భర్గ(అనఁగాశీన) సంబంధియైన, వహ్నినయన=నివ్వకంటియొక్క, జ్వాలా= మంటలయొక్క, ఆభ = ప్రకాశమువంటి ప్రకాశముగల, శౌర్యప్రభా=ప్రతాపప్రకాశముయొక్క, సంధాన = కూర్చుంటుందలి, అదర = అసక్తిగలవాఁడా, అనఁగా ప్రతాపశీలుఁడనుట. నాద... రోహణా-నాదరక్తిరసిక = గానమందలి రసికత్వముగల, శ్యామా=నడి యావనపుంబడఁతులయొక్క, మనః = మనస్సనెడు, వారణస్కంధ = ఏనుఁగుమూఁపునందలి, ఆరోహణ=ఎక్కుటగలవాఁడా— నడి యావనముగలజపరాండ్రమనసున కెక్కుటయేనుఁగుమూఁపునారోహించుటఁటిది—ఉత్కృష్టల కేగజస్కంధారోహణము. శ్యామమనస్సమారోహణముచేరాజుసాందర్యసౌభాగ్యాదులుబంబితులు. నాదరక్తిరసిక = గానమందలి యాసక్తిచేత రసికములయిన, శ్యామా = శ్రేణికణపుఁ దీగల యొక్క, మనః= మనస్సనెడు, అవారణస్కంధ = అడ్డుపాటులేని బోదియయందలి, ఆరోహణా= ఎక్కుటగలవాఁడాయనియు సర్థాంతరము. - శ్రేణికణమునకు గానముదోహదక్రియయనిప్రసిద్ధము— శ్యామయనఁగా అప్రమాతాంగనయు శ్రేణికణమును, స్కంధమనఁగా మూఁపును చెట్టుబోవెయు - చెట్టునడుగునుండి కొమ్మలవిజయముండు మ్రాచు 'స్కంధః ప్రకాండే కాయేచిభాసుమాలసమా హర్యోః అని అ. రోహణప్రతిమ = రత్నప్రదానమందు రోహణపర్వతమునకు సాటియైన, దోః= దక్షిణభావపుచేత, చారు = ఒప్పుచున్న, క్షమాపాల = రాజులతోడ, సంబంధ ఆపాదన = సంబంధముచేసినవాఁడా, పాదనమ్ర = అడుగులకు ప్రణతుఁడయిన, హయరాట్=అశ్వపతియొక్క, భాస్వత్ = అన్వర్థభాసురమయిన, సపాదఅంకనా = సపాదుఁడనెడు నామముగలవాఁడా. ఇది ముక్తపదగ్రస్తము.

క ఖల్యాభయకర హరఖుర, హల్యాహతజన్యజాంగ శ లాంగణఫలసా
కల్యావహ బహుదిగ్జయ, కల్యాణ నిజామగు ప్ర కల్యాణహరా.

అ. ఖల్యా = ఖలసమూహమునకు—(ఖలానాంఖలినీఖల్యా' అ.) భయకర = భయంకరుఁ డైనవాఁడా, హయ = గుఱ్ఱములయొక్క, ఖుర = గిట్టలనెడు, హల్యా = హలసమూహముచేత, (హల్యాహలానాం అ.) అహత = దున్నబడిన, జన్య = యుద్ధమనెడు, జాంగలఅంగణ ('జాంగలో జలనిర్దుక్తశే' వి) జలములేని ప్రదేశమునకు, ఫలసాకల్యావహ = పంటలనిండుఁదనముకును సంపాదకుఁడైనవాఁడాయని యర్థము—ఫలమనఁగా 'సభాజాగ్రయోఃఫలమ్ అని విశ్వము. భాజాగ్రము లు వైచినివాడనిభావము. నిర్జలప్రదేశమందు సంపూర్ణఫలప్రాప్తి చేసినాఁడని యద్భుతార్థము. బహు దిగ్జయకల్యాణ=అనేకదిగ్జయరూప మయిన మంగళములు గలవాఁడా. నిజామగుప్రకల్యాణిహరా =

నిజముచేతఁరక్షింపబడిన, కల్యాణపట్టణమును దీసికొన్నవాఁడా యని యర్థము నిజమునిచేతఁ దాడుబడిన బంగారమును హరించినవాఁడా యనియు.

తరలము. ద్రమిళలాటకురువరాట శ్రీ దహళభోటకుంభినీ
రమణజూట తటకిరీట శ్రీ రత్నపాటలప్రభా
కమలఝూట కలితకూట శ్రీ కనకవాటసంభ్రమ
దృమితఘోట బెడదకోట శ్రీ పటుకవాటపాటనా.

అ. ద్రమిళ, లాట, కురువరాట, దహన, భోట, అనుదేశములయొక్క, కుంభినీరమణ = రాజులయొక్క, జూటతట = శిరసులందలి, కిరీట = కిరీటులులందలి, రత్న = మణులయొక్క, పాట లప్రభా = తెలుపుగలసినయెఱుపుచాయల నెడు, కమలఝూట = తామరపనముగలవాఁడా, కలిత = పొడవులయిన, కూట = శిఖరములుగల, కనక = కనకగిరియొక్క (ఇట నామైకదేశే నామగ్రహణమ్' అనియున్నది గనుక కనక శబ్దముచేత కనకగిరి చెప్పఁబడెను.) వాట = ('వాటో మార్గేవృత్తి స్థాని' మేదిని) = మార్గమందు, సంభ్రమత్ = ధాటివేగముచేత, ద్రమిత = భ్రమించుచున్న, ఘోట = గుఱ్ఱములుగలవాఁడా, బెడదకోట, అనెడుపట్టణముయొక్క, పటు = సమర్థమయిన, కవాట = పెద్ద దర్వాజాతలుపులయొక్క, పాటన = భేదనముగలవాఁడా, — బెడదకోటతలుపులు బ్రద్దలుచేసి లోపలికిఁబోయి జయించినవాఁడనుట. ఈ వృత్తమునకు నభసనజరగణములు, పదునొకొండవ యక్షరము యతిస్థానము.

గద్యము.

ఇది శ్రీమద్రామచంద్ర చరణారవింద వందన పవననందన ప్రసాదసమాసాదిత

సంస్కృతాంధ్ర భాషాసామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధకవితా

నిర్వాహక సాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ

ప్రణీతంబయిన ననుచరిత్రంబను మహాప్రబం

ధంబునందుఁ బంచమాస్వాసము.

సంపూర్ణము.

(శ్రీరామచంద్ర) పరబ్రహ్మజ్ఞానము.

వసుచరిత్రము నవ్యాఖ్యానము.

షష్ఠాశ్వాసము.

రామ చరణవందన

పారీణ యపారరణకృత పారీణ ధను

ర్నారాచసవ్యదీవ్య

ద్వీరాచరితాంకగేయతీరుమలరాయా.

1

అ. శ్రీరామ = రామస్వామియొక్క, చరణవందన = పాదప్రణామమునందు, పారణ = తుదముట్టినవాడా, అపార = మితిలేని, రణ = యుద్ధమందు, కృపాపారీణ = దయారహితమయిన, ('స్యన్నరీణమ్' అ) ధనుర్నారాచ = విలువలు గలవాడా, సవ్య = నూతనమయిన, దీవ్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, వీరాచరితాంక = శౌర్యాంకములచేత, గేయ = స్తోత్రముచేయఁ దగినవాడా, తిరుమలరాయా.

ఆ. అవధరింపుము శౌనకారద్యులనన్ను, నీంద్రులకు రామహర్షణి తీర్థిలువలుకు
నితర దిక్పాలకాంతలు తీర్థినిగురుబోడి, కర్మభూషావిశేషంబులనిపిరవుడు. 2

అ. అవధరింపుము = చిత్తగింపుము, రామహర్షణి = సూతుడు, ఇతరదిక్పాలకాంతలు = మున్నుచెప్పినచీదేవికాక తక్కినదిక్పాలకుల భార్యలును, ఇగురుబోడికి = గిరికకు, అర్హభూషావిశేషంబులు = తగినయలంకార విశేషములు, అపుడు, అనిపిరి.

కా. పొలోమీప్రభృతుల్ కుమారి నిటునంభావింపఁగా మున్ను ది
క్పాలుర్ భూపు నలంకరించి శుభలగ్నంబుం బ్రతీక్షింపఁగా
నాలోదాను దదర్శవన్నణివిశే తీర్థిస్తేషసన్నద్ధుడో
నాలోకాపుడు చేరె రాగమహిమన్ తీర్థాంతమున్.

8

అ. పాలోమిప్రభృతుల్ = శచిమొదలయినవారు, కుమారిన్ = గిరికను, ఇటు సంభావింప
గాన్ = గౌరవింపఁగా, మున్ను = ఇంతకుముందుగా, దిక్పాలర్, ఘాత = రాజాన్, అంలంక
రించి, కుభలగ్నంబున్, ప్రతీక్షింపఁగాన్ = ఎదురుచూచుచుండఁగా, అలోన్ తాను, తత్ =
గిరిజావసురాజులకు, అర్హ = తగిన, సప్తవిశేష = మేలయినమణి విశేషములయొక్క, అన్వేష =
వెదకుటకు, సన్నద్ధుఁడోనాన్ = ఆయితప్పడవాఁడో యనునట్లుగా, లోకాత్మఁడు = మార్కుఁడు,
రాగమహిమన్ = ప్రేమాతిశయముచేతననియర్థము, ఎఱుపునతిశయముచేతనని భావము. రత్నాకర
ప్రాంతమున్ = రత్నములకు స్థానమయిన పడమటి సముద్రపు సమీపమును, చేరెను— అనఁగా
మార్కుఁడై సమించెనుట ఉత్పేక్ష.

దిక్పాలరవలె దానును రాజునలంకరింప సన్నద్ధుఁడగుటలోకాత్మఁడగుటచేత. రత్నములనే
సన్నాహము చేయవలయుటచే 'రత్నాకర' ప్రాంతమునకుఁ బోయినాఁడు.

మ. ననునప్రమాడిరి కాకరగ్రహమహావ్యాలోకనానందసాం

ద్రసురేంద్రప్రమదాశ్రయం బగునభః శ్రీ ప్రాసాదదేశంబునన్

ఘుస్పృణాలేపమొనర్చి ధూపమిడి మ్రుగ్గుల్ వెట్టిరోనాఁ గరిం

బెసఁగెన్ సంజయు నిర్దుఃచారకలు భూమియప్రకాశంబునన్.

4

అ. పసునప్రాట్ = పసురాజుయొక్క-యు, గిరికా = గిరికాదేవియొక్క-యు, కరగ్రహమహా =
పాణిగ్రహణమహోత్సవముయొక్క, వ్యాలోకన = విశేషదర్శనమందలి, ఆనందసాంద్ర = ఆనం
దముచేత దట్టమయిన, సురేంద్రప్రమదా = ఇంద్రునిభార్యయైన శచీదేవికి, ఆశ్రయంబు = స్థానము,
అగు నభః ప్రాసాదదేశంబునన్ = ఆకాశమనెడు మేడపట్టునందు, ఘుస్పృణాలేపము = కుంకుము
పూతి, ఒనర్చి, ధూపముఇడి = కృష్ణాగరుధూపమిచ్చి, మ్రుగ్గుల్ వెట్టిరో = ముత్యాలమ్రుగ్గులు తీర్చిరో,
నాన్ = అనునట్లుగా, సంజయున్ = సంధ్యారాగమును, ఇర్దున్ = చీకకటియును, తారకలు = నక్ష
త్రములును, భూయిష్ఠప్రకాశంబునన్ = అతిశయప్రకాశముచేత, కరింబు, ఎసఁగెన్ = అతిశయించెను

ఇట సంధ్యారాగమును గుంకుమ పూతిగాను చీకట్లను ధూపధూపములుగాను, నక్షత్రము
లను ముత్యపు మ్రుగ్గులుగాను సుత్రేక్షించినాఁడు. నభమను ప్రాసాదదేశంబునట జెన్నత్యస్సా
ర్తికిని సురేంద్రప్రమదకు ఆశ్రయంబగుటం బట్టియు. పెండ్లిమొదలగు వేడుకలను పడఁతులు మేడల
కుదలందుండి చూచుట సహజము.

ఉ. ఒప్పుననంతసాధమున శ్రీ నుండి తదుత్సవచిత్రసంపదల్

ముప్పదిమూఁడుకోట్ల సురముఖ్యులపట్టపుదేవు లందఱుం

దప్పకచూడఁగా నిడినదట్టపుసోరణ గండ్లు నా దెసల్

గప్పురుచి ప్రరోహములఁ శ్రీ గానఁగ నయ్యె నపారతారకల్.

5

అ. ముప్పదిమూఁడుకోట్ల సురముఖ్యుల పట్టపుదేవులు, అందఱును, ఒప్పు అనంతసాధమున
నుండి = ప్రకాశించుచున్న ఆకాశమనెడు మేడలోపలనుండి, తత్ ఉత్సవ చిత్రసంపదల్ = ఆవివా
హోత్సవముయొక్క వింత పెంపుసొంపులను, తప్పక చూడఁగాన్, ఇడిన = ఏర్పడిన, దట్టపుసోరణ
గండ్లునాన్ = క్రిక్కిరిసిన కిటికీలో యన్నట్లుగా, అపారతారకల్ = మితిలేనినక్షత్రములు,
దెసల్కప్పు రుచిప్రరోహములన్ = దిక్కులను గ్రమ్ముచున్న కాంతిమొలకలచేత కానఁగనయ్యెను.

ఆ వివాహోత్సవము చిత్రసంపదలుగలది. కావున కానిని జూచుపడఁతులు గొందఱునుగాని కేవలలుగాని కారు. ముప్పదిమూడుకోట్ల సురముఖ్యులపట్టపుజేవులు. కాన ఇంతమందియు జూచు సాధము 'అనంత' మే (అంతయులేనిదనియర్థము. ఆ కాశమనిభావము) కావలయును. ఈ యందఱునుదప్పక చూచుటకు సోరణగండ్లు దట్టముగా నుండుము. తారకముల పారము లనుటకు సరిగా సోరణగండ్లు దట్టములనుట. అందఱు స్త్రీలును తప్పక చూచుటకు నవి అపారముల యిక్కిరియిసి యుండకతీరదు. సోరణగండ్లనఁగా గవాక్షములరంధ్రములు - సోరణములనుమాత్రకే

‘పెద్దతామర కంపుబిగిపట్టి యలచేతసాబైగన మత్త్యలసోరణముల, (యయాతి - ౧)

గవాక్షములనియున్నవి, అందలిరంధ్రములనే గండ్లందురు. కావుననేదీని కేకపచనమును ‘మెఱుంగుకంపుసోరణగండిచిఱుత తెప్పెరసోకున’ (ఉ-౨-౬)అనియున్నది. ఇది యఱువుగ్భూవలె బహువచనాంతమయ్యున్నదియందేక పచనాంతమని నీతారామాచార్యులవారు వ్రాసితికాని గండ్లు అనుటను బ్రత్యేకశబ్దముగా గ్రహింపమిచేసెయిన పారబాటు. గండియనఁగా రంధ్రమని ప్రత్యేకము గా అప్పితియందును ప్రయోగము గలదుగాన యఱువుఁడునంటిదిగాదు. గవాక్షమందలి గండ్లు పెక్కులుగావున బహువచనము సంఖ్యనుబట్టి వచ్చినదేకాని స్వయాపసిద్ధముగాదు. ఒక్కగండినుండి వచ్చుటంజేసి ‘చిఱుత తెప్పెర సోకున’చిఱుత, యనియు‘సోకున’ వనియు స్వల్పార్థమును ఏకవచనాంతమును బ్రయుక్తములు. దీనికి నడుమ‘పెద్దతామర కంపుబిగిపట్టియు’ ‘మెఱుంగుకంపుటా’అని కెఱపుపట్టెలుండునట్లు వర్ణించుటచే నీటిటికీలు గుండ్రములై నడుమ నిలువునను నడ్డుముగనుబట్టెలు గలిగియుండుననియు వానినడిమి చిన్నచిన్న సందులే గండ్లనియుఁ దేలుచున్నది. కావున నే యిటచుక్కలకును పట్టెలకుమాఱుగా, దిన...రోహ ములని కాంతిహేనులు చెప్పట. అడ్డుంబునిడు పుగానిగుడుకాంతిహేనులు. చుక్కలనెడు సోరణగండ్లకు పట్టెలలాగున నుండుటకు రామాయణమున కిటికీలను వర్ణించుచో ‘జాలవాతాయనైర్యుక్తం కాంచన్సాటికైరపి’ నుందర (నవమసర్గము.) అనుటకుగోవిందరాజులు. జాలాని ‘తిర్యగూర్ధ్వవిస్యస్తఫులక ఫటితాని, వాతాయనాని కేవలా నిరంధ్రాణి’యనియు, మహేశ్వరతీర్థులు ‘జాలవాతాయ నైర్యుక్తం కుహ్యోపరిభాగేఅలంకారార్థం స్వస్తిక సర్వతోభద్రాద్యాకారేణాయామవత్తయాకృతిం జాలం, వాయు సంచారార్థం కృతోగవాక్షవాత్రాయనమ్’ అని వ్రాసియున్నారు. దీనింబట్టి నడుమ పట్టెజగలిగి గాలికొఱకయినదిసోరణ గండ్లని తెలియునది.

‘తెల్లవాఱుచున్నదివియలల్లార్చుచు, సోరగండ్లయందుఱొచ్చినుడిసి
తిరిగి వేగుఁబోక తెప్పర కలఁదీగ, కొనలవంకలాత్తు ననలఁబోచు.’

భారత - విరాటపర్వము

ఉ. ఉన్నతవైజయంతివలర యోపరిభాగము చేరి చేదిభూ
భృన్నగరీమహోత్సవమురవెం పఖిలంబును నిక్కి చూచువేఁ
గన్నులవేల్పురాణిముఖర కంజము వైవయిఁదోచురేఖ దే
గన్నియతేని మేను తొలురగట్టుతుడం బొదలెం గ్రమంబునన్ . 6

అ. ఉన్నత.. భాగము - ఉన్నత=పాడవయిన, వైజయంతివలయ (స్వాత్మాసాదో వైజయంతిః అ) ఇంద్రుని వట్టువపేడయొక్క, ఉపరిభాగమును, చేరి, చేదిభూభృత్ నగరీ మహోత్సవము=చేదిజేతపు రాజయిన వసురాజయొక్క పట్టణమందలి పెద్దపెండ్లి వేడుకను, అఖిలంబును

సకలమును, నిక్కిచూచు=తలయెత్తి చూచుచున్న, వేగన్నుల వేల్పురాణి ముఖకంఠము= సహస్ర సేత్రుడయిన యింద్రుని భార్య (శచి)యొక్క మోముచామర, పై పయిలోయేయే రేఖ=మీద మీదగననించుచున్నదో యన్నట్లుగా, తేగన్నియరేనిమేను=(రాత్రిజనుపడఁటికి నాధుడయిన, చంద్రుని దేహము (అనగా బింబము) తొలుగట్టుతుడఁ=ఉదయ పర్వతపు కొనయందు, క్రమంబు నఁ, పొదలె= ప్రకాశించెను.

వైజయంత మింద్రునిమేడ. అది యున్నతమయినది దాని యున్నతి చెప్పట తొలుగట్టునకు చాటికి. దాని యుపరిభాగమును జెప్పటతొలుగట్టు తుదను బోలుటకు. అందు. శచికొంచెము మొగ మెత్తిచూచినట్లు, కొంచెము చంద్రబింబము కనఁబడినది. పట్టణ మహోత్సవము పెంపునంతయుఁజూడఁగోరినదిగాన పైపయి నిక్కిఁగా మొగము కొంచెము కొంతముగా పైకి తోచి యంతయు పొడగ ట్టినట్లు, చంద్రబింబమును గ్రమముగాఁబొదలెను. అనఁగా కొంచెముకొంచెముగా అంతయుఁగనుపట్టి ప్రకాశించెను. ఇట చంద్రబింబము కొంచెముకొంచెముగా క్రమంబునఁజైకిపచ్చి యంతయుఁగనఁబడుట శచీపై పయి నిక్కినిక్కి చూడఁగా కొంచెకొంచెముగా నామె మొగమంతయుఁగనఁబడినట్లుగా నుత్పేక్ష. కనుక ఆమె మొగము పైపయియోయేయే రేఖ చంద్రబింబము క్రమంబునఁబొదలుట.

చ. సరసిరుహారి యప్ప డిలఁగడలననసేకము ది క్తటంబులం
బరమనుధానులేపమునభంబునఁ బాండువితాన లక్ష్మీయుక్
నిరుపమకాముదీరుచులగ్నించుచు సారె నలంకరించె నా
సురకుల సార్వభౌమహితశోభనవేళ నజాండగోళమున్.

7

అ. సరసిరుహారి=చంద్రుడు, అప్పుడు, ఇలన్ = భూమియందు, చందనసేకము=తెల్లని శ్రీ చందనపు నీ టఁదడుపుటయు, దిక్తటంబులన్ = దిక్కులపట్టయందు, పరమనుధా+అనులేపము = మిక్కిలి మేలుయిన సున్నపు పూతను, నభంబునన్ = ఆకాశమందు, పాండువితాన లక్ష్మీయుక్ = తెల్లని మేలుకట్టు (చాందినీ) యొక్కశోభను, నిరుపమ కాముదీరుచులన్ = సాటిలేని వెన్నెలయొక్క శుభ్ర కాంతులచేత, నించుచున్ = నిండించుచు, అజాండగోళమున్ = గోలవట్టవగా నుండు బ్రహ్మాండ మును, ఆసురకుల సార్వభౌమహిత శోభనవేళన్ = దేవతాసముహమునకు చక్రవర్తియైన యింద్రుని చెలికాడయిన వసురాజయొక్క శుభ వివాహ సమయమందు, అలంకరించెను=శృంగారిం చెను.

నేలను చందనపు కలయంపి చల్లుటయుచుట్టును గోడలకుసున్నపు పూతపూయటయు,వయిన మేలుకట్టు కట్టుటయు, శుభ కార్యములకు నాపులు సింగారింపు పనులు. చంద్రుడు వసురాజు పెండ్లికి బ్రహ్మాండగృహమును సింగారిం చెను. వలనఁగా నతఁడు సురకుల సార్వభౌమహితుఁడుగదా. ముల్లో కములరాజు నాపుడు గాన యాతనికి మాటుగా బ్రహ్మాండము నలంకరించెనుట. ఆవివాహ సమయ మున భూమ్యాకాశము లందును దిక్కులందును దెల్లని వెన్నెలలు గాయుచుఁ బ్రకాశించు చుండెనని తాత్పర్యము. ఉత్పేక్ష,

చ. అతినికటంబు లగ్నమనిరయూంగిరసుం డపు డెచ్చరింప దై
వతవిభుఁ డాదరోక్తిఁ బిలువన్ నలువంకలఁ బుణ్యభామినీ
కృతశుభగేయముల్ మగధరీర్తనవై భవముల్ సెలంగఁగా
సితకరి నెక్కి యొప్పెఁ బతిరశీతనగోజ్జ్వలశంకరాకృతిన్.

8

అ. అంగిరసుఁడు = ('జీవ అంగిర సోవాచస్పతిశ్చిత్ర క్షింధిజః') బృహస్పతి, లగ్నము, అతిని కటంబు = మిక్కిలి సమాసించినది అని, ఎచ్చరింపఁ, దైవతవిభుఁడు = ఇంద్రుఁడు, ఆదరోక్తిఁ = గారవంపుమాటలచేత. పిలువఁ, నలునంకలఁ = నాలుగుదిక్కులను, పుణ్యభూమి నీ కృత శుభ గేయములు = పుణ్యస్థీలచేతఁ జేయఁబడుచున్న పెండ్లిపాటలును, మగధకీర్తన వైభవములు = మాగధులచేయు నట్టిగానముతోఁ గూడిన కైవారములయొక్క విభవములును, చెలఁగఁగాఁ, పతిఁ = రాజు, సితకరిఁ = వెల్లయేనుఁగును-విరావతమును ఎక్కి శీతనగ శుజ్జ్వలశంకర ఆకృతిఁ = హిమవంతము మీఁద ప్రకాశించు శివునివలె ఒప్పెను. ఉపమ.

వ. ఇవ్విధంబున నవ్వసుంధరాధురంధరుండు పురందరసింధురస్కంధాధి రూఢుండై పాఁడురద్యపరాజో పరిక్రీడనోల్లాసి యగు సింధుజావలసియోయన ననంత మణిమాలికా మహితమహాభోగాత పత్రనవస్రంబులనడుమ విలసిల్లుచు నతిదుమల తనుధమామికా తన్దుటభేరి కావట హతుత్తుంభికాదివాదిత్ర గంభీర ఘోషనం రంభంబు కుంభినీకబళనారంభజృంభమాణ జంభారిపుర మురవరవంబువై అవ అవంబోలె హటకగిరి కూటకటక వాటికాపాట నాటోపంబు వాటింప నిబిడ తర విద్యోతమాన నూతనకేతన ప్రకాండదండా ఘాతకాతరత్వంబున ధరాతలంబునకు దిగినజ్యోతిర్దాతంబుకరణి గణనాతీత గంధతైలదీపితకరదీపికాని కాయంబులు వెలుంగ సమగ్రతరసామ్రాణికధూపధూమంబుల జాడలను జడిగొన్న గొడుగులనీడలను గెరవితేరలెత్తునిరులం దెరవింప ననేకరూపంబులం దీపించుతమోరిపుత్రయం బనం జిత్రయంత్రకార సంధానిత లీలాగ్నియంత్ర చంద్ర సూర్యజ్యోతుల మరిచి ధట్టంబులు దట్టంబులై నెట్టనం బట్టవగలు గావింప నాత్మీయసామ్రాజ్య లక్ష్మీన కాళంబున ననిదిత సైర్యవిద్యాపరిచయంబుపచరింప నవతరించిన క్రొవ్వుంచుఁ దీవియగుంపునింపు వెలయు గలయ వెదకి కొన వచ్చిన తదీయ విరహసాంకురంబగు నంబుదంబుడంబు విడంబించుచుఁ గంబుకంఠీకదంబంబు పయిం బట్టినయల్లాభంబు పశ్యల్లోచన వల్లభంబై మెఱయఁ బాక శాసనశాసనంబునంబరిణయోచితదివ్యవస్తు సుభారసంభావనంబు నకునై విశ్వంభరావలయంబుఁ జెందినమందారవల్లి కలయందంబునం గొందఁ టిందువదనలు చిత్రజాంబూనదాంబరపలకును మాది మంగళద్రవ్యంబులు పూని కుఱంగట నడవ జగత్త్రయ జేగీయమాన ధైర్యా సమాన వసుమా నవనాథ చిత్తంబు తైలజాయ త్తంబుగా సమకట్టి గాసింబెట్టిన జగజెట్టి నెఱజోదని బిరుదు వక్కాణించి చెఱకు విలుకానికో దండంబులఁ బూదండలు గట్టి యగ్గించు తదీయవిజయేంద్రిల చందంబున మఱిగొంద టిందీవరాక్షులు పుష్పమాలికాలంకృత పుండ్రక్షుకాండంబులుపూని పురోభాగంబున కడతేరఁ గందర్వ కోటి సౌందర్యశాలియగు నితని కామనీయకంబు భవదీయలోకాలోక నీయ కుమారబృందంబునందు నెండేనియుం గంటిరేయనిదివిభజనరాజరాజన

గంధులకుం డెలుపుపొలుపున లాస్యప్రవీణ కమలాస్య లభినయ ముఖంబుగాఁ గరగినలయంబులు సాచి మెలపుచూప వైవాహికముహూర్త సారప్రతీక్షాసర మహర్షులు పరమహర్షులై పర్వాసుపర్వసుపర్వసాతితపారిజాత పరాగసాళికా దుర్లభ్యం బగు సంతరితంబువలన సమక్షంబునకు నాకర్షించినదాక్షాయణీ చక్రంబుకై వడి సవక్రచక్రదోలాయంత్రంబులం దిరుగుమెఱుంగుఁబోండ్ల తండంబు శాణభ్రమన్నదనబాణభ్రమం బొసరింప నెడనెడం బన్నినయపరం జికురుంజులవై రంజిల్లుచు మృదంగదింధి మిథ్యానంబులకు నాడుయంత్ర పాంచా లికాసముదయంబు విమలమణివిమానమండలంబుననుండి గొండ్లిఁ బరిభవించు తెఱగంటి తెఱవలతెఱంగు సంగీకరింప వర్ణనీయవాగవరవర్ణినీ వారవారణదు ర్లభయాన వైభవంబు వాసవావాస వామలోచనావర్గంబులకు వసుధాపద న్యాసవైధుర్యంబు సంపాదించి బల్యంకికాదివాహనంబులు డిగ్గి పాదచారం బుల నడచు పట్టాభిషిక్తులపద్మరాగ కిరీటపాటల ప్రభావటలంబులు పవనసఖ శిఖాముఖంబులకు మలినసోణి సవరింప సమస్తజన సముచితమార్గ మర్యాదాను శాసన సముద్దండదండధగ సంభ్రమంబులు సమవర్తికి సమధిక శ్యామిక సమ కూర్పఁ బ్రబలతమస్సస్పర్ దురహంకార వీరభటకృపాణికాచాకచక్రంబులు రాత్రించరికరాళకరవాల కాళిమంబులు మూలకుం జొనుప బహులసితదంతిథా గాటకోటి సమాటికనిర్వేల సర్వతోముఖవాహినీశ్వర సంసేవ్యమాన రసాధి నాథ సన్నాహంబులు వారిధిస్వామికి వదలనిజడస్థితి యొసంగఁ బరిమళిత ఘన సారగంధసాగి పరిమళిత కస్తూరికాసారింబుల వనంత మాడుసామంతబంధ వావళి గంధనహున కసారతారశ్యంబు వెనుప గంభీరబిభుదగాథాపితన పరా యణ పాతకపరంపరలకు నెడనెడ హితపురోహితామాత్యజనం బొసంగునసం ఖ్యాతి ధనసంఘాతంబుల ధనదున కమగదమందాక్షభావంబు సంఘటింపఁ బ్రచండతగనటన ప్రకాండతాండవ పాండిత్యంబులు ప్రాచీననటునినెమ్మేనఁ బాం డిమంబు నిండింప నిట్లాశాపతులకు నాశాసనీయంబును సహివల్లభులకు నతిదుర్ల భంబును సిద్ధుల కననుభూతసిద్ధంబును సాధ్యుల కసాధ్యంబును జాగ్రలుకు నవి చారణీయంబును యుక్తులకు సనక్షిలక్షితంబును నై నయనస్యసామాన్యమహా విభవంబునం గోలాహలపురంబుఁ జేరం జనుసమయంబున.

అ. అప్యసంధరాధురంధరుఁడు = భూమిభారమును వహించినవాఁడు-పసురాజు, పురందర ...రూఢుఁడు=ఇంద్రుని ఏనుఁగు(విరావతము) యొక్క మూఁపుమీఁద ఎక్కినవాఁడు, వి,పాండుర ద్వీపరాజ = మేటిదీవియైన శ్వేతద్వీపముయొక్క, ఉపరి = ఉర్ధ్వభాగమందలి, క్రీడన = విహ రించుటయందు, ఉల్లాసి = ఉల్లాసము గలవాఁడు, అయిన, సింధుజావీలాసియో ఆనక = లక్ష్మీకాం తుఁడో యన్నట్లు—విరావతానూఢుఁ డయిన పసురాజు శ్వేతద్వీపవాసి యైనలక్షీకాంతుఁడో యన్నట్లుం డెననుట. ప్రియసంధరాధురంధరుఁడనుట పసురాజేకాక విష్ణుండు నగును. సింధుజావీలాసి

యనుట విష్ణువేదాక పసురాజునగును. పసుంధరాధురంధరుఁడు సింధుజావీలాసియగుట సిద్ధమే కదా యని సారస్వము. సింధుజ యగులత్తీకి విలాసము నెఱపుటకై శ్వేతద్వీపమునవనించు విష్ణువుం బోలె సింధుజయగు గిరికతు వివాహవిలాసమునకై విరావతము నధిరోహించినాఁడనియు భావము ధ్వనించుచున్నది. సింధుజావీలాసిత్వమువలని విశేషమును జెప్పుచున్నాఁడు. అనంత...నడుమ విలసి ట్టుచుకొ—అనంత = లెక్కలేని, మణిమాలికా=రత్నమాలికలచేత, మహిత=ఓప్పుచున్న, మహా+ ఆభోగ = నిండు విఠివిగల, ఆతపత్ర = తెల్లగొడుగులయొక్క. సహస్రంబు=సమూహముయొక్క. నడుమ విలసిల్లుచునని రాజపరముగా—అనంత=శేషునియొక్క, మణిమాలికా = రత్నశ్రేణులచేత, మహిత = ఓప్పుచున్న, మహాభోగ ఆతపత్ర = తెల్లగొడుగులవంటి పెద్దపడగలయొక్క, సహస్రం బునడుమ విలసిల్లుచునని విష్ణుపరముగాను నర్థము. పెండ్లికొడుకు ఊరేఁగునవుడు వేలకొలది గొడుగులు పట్టుటప్రకటము. ఇట్లుశృంగారంబు సేసినయచ్చుద్దియకు ముక్తాఫల ప్రాలంబమాలికలతోడి గొడుగులు వట్టింపి యత్యాదరంబు...ధారాధరనికరమనోహరయగుపర్జన్యలత్తీయుంబోలె. (విరాటపర్వ. ౫ ఆ. 3౫౬.) ఆదిశేషునకు వేయిపడగలనియు నతండు తెలుపుగాన నవియుఁ దెల్లగా నుండుననియుఁ దెలి యునది.

అతి...సంరంభంబు. అతితుముల = మిక్కిలి దొమ్మియగుచున్న, ధమామికా=డమాయలు, తప్పుట=తప్పెటలు. ('రాజకన్యా వివాహేతు కేవలంతప్పుట ధ్వని' అనిచాటువు) భరికా=పెద్దనగా రాలు, పటహ=తప్పెట, తుత్తుంభికా=ఇది యొక వాద్యవిశేషము, అనునివి, ఆది=మొదలుగాఁ గల, వాదిత్ర=(చతుర్విధమిదంవాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్' అ) నాలుగు విధములయిన వాద్యముల గంభీర=మంద్రమైన, ఘోష=ధ్వనియొక్క, సంరంభంబు=విజృంభణము, కుంభినీ...రవంబుపైకొ—యొక్క, కుంభినీకబళన=భూమిని మింగివేయుటయొక్క, ఆరంభ=ప్రయత్నమందు, జృంభ మాణ = విజృంభించుచున్న, జంభారిపుర=ఇంద్రుని పట్టణమందలి, మురవ=మద్దెలయొక్క, రవంబు పైకొ=ధ్వనిమీఁది, అనఁబంబోలె=కొఱకొఱచేతవలె-అసూయచేతంబోలె ననుట, హట...టోపం బు—హటకగిరి = మేర్పు పర్వతముయొక్క, కూట=కొమ్మలయొక్కయు, కటక=చఱులయొక్క యు, వాటికా = పరుసయొక్క, పాటన = చీల్చుటయందలి, అటోపంబుకొ = విజృంభణమును, పాటింపకొ = కనఁబఱుపఁగా, అనఁగా వివాహసమయమున స్వర్గమందుమదెలధ్వనియు, భూమి యందు వాద్యధ్వనియుఁ జెలంగుచుండఁగా స్వర్గవాద్యధ్వని కుంభినీకబళన సంరంభమును జూపఁగా నే వానిమీఁది యీసుచేతంబోలె భూమియందలి వాద్యధ్వనులు దేవతాస్థానమయిన మేరుపర్వతము యొక్క కూటకటకవాటికల సుత్పాటించెననుట - స్వర్గమందలి మద్దెలధ్వని భూమియంతయుఁ బర్వతముల వర్షముల చలం గెననియు, భూమియందలి వాద్యధ్వనులు నింగిమింగిచెలం గెననియుఁ దాత్పర్యము. మేరుభిరములు స్వర్గలోకమున నుండుటచే వానిని సుత్పాటించెననఁగా స్వర్గలోకమునిండఁ జెలం గె ననియు మేరువుకటకములనుత్పాటించెననఁగా భూమినిండఁ జెలం గెననియు నూహించునది. భూమ్యా కాళనివిడవ్యాప్తికే మేరువు కటకములను కూటములను గవిగ్రహించినాఁడు.

నివిడ...వెలంగె—నివిడతర = మిక్కిలిదట్టమగునట్లుగా, విద్యోతమాన = ప్రకాశించు చున్న, నూతన = క్రొత్తవయిన, కేతనప్రకాండ = శ్రేష్ఠములయిన లెక్కెములయొక్క, దండ= కఱ్ఱలయొక్క, అఘాత = దెబ్బలవలని, కాలరత్నంబునకొ = భయముచే, ధరాతలంబునకుకొ = భూప్రదేశమునకు, దిగిన, బోయోర్థాతంబుకరణికొ = నక్షత్రసమూహమియన్నట్లుగా, గణన+అతీత=

లెక్కమీతిన, గంధతైల దీపిత = వాసనచమురుచేత వెలిగింపఁబడిన, కరదీపికా = చేదివ్వెల - దివ్యటిల. సమాహములు, వెలుంగె = జెండాలుఆకాశమునంటునంతపొడుపులగుటచేగాలికల్లలాడువా నిదండముల దెబ్బలకు జ్యోతులు భయపడిదిగుట. దివిటీలు లెక్కలేనివియు జ్యోతులవలెఁ బ్రకాశిం చునవియుఁగనుక లెక్కలేని జ్యోతులొయని యుత్పేక్ష, మిక్కిలి పొడుపుగా జెందాలెత్తిరినియు వేలకొలది దివ్యటిలు జ్యోతులవలె ప్రకాశించుచుండెననియు తాత్పర్యము.

సమగ్రతర...పగలు గావింపఁ — సమగ్రతర = సంపూర్ణములయిన, సామ్రాజికభూపఃసాం బ్రాణిభూపములయొక్క, భూమంబుల=పాగలయొక్క, జాడలఁ=మార్గములచేతను, జడిగొన్నగొ డుగులనీడలను=యుసురుకొన్న గొడుగులనీడలచేతను, కరలి = విజృంభించి, తెరలెత్తి = తెరలు గట్టుచున్న, ఇరులుఁ = చీకటిని, తెరలింపఁ = పోగొట్టెడు కొఱుకు, అనేకరూపంబులఁ = పెక్కురూపులచేత, దీపించు = ప్రకాశించునట్టి, తమారిపుత్రయంబు అనఁ - 'చంద్రాగ్నిర్యాస్తమోనుదః' చంద్రసూర్యులు మువ్వురొయనునట్లుగా, చిత్రయంత్రకార=బాణాకారీలచేత, సంధానిత=సంఘటింపఁబడిన, లీలాగ్నియంత్ర = వేడుకకొఱకయిన కొమ్మునల్లాలు మొదలయినవాని యొక్కయు, చంద్రసూర్యజ్యోతుల = చంద్రజ్యోతులయొక్కయు సూర్యజ్యోతుల యొక్కయు, మరీచి ధట్టంబులు=కాంతులసమాహములు,దట్టంబులై, నెట్టనఁ=శీఘ్రముగా, పట్టపగలుగావింపఁ, ఆత్రియ...మొయఁ—ఆత్రియ = తనయొక్క, సామ్రాజ్యలక్ష్మీ = అచంచలయైన రాజ్యలక్ష్మీ యొక్క, సకాశంబునఁ = సన్నిధానంబునందు, అనిందిత = నిందింపఁబడని, ఘోరవిద్యా = నిలు కడ (నలించి పోకుంట)అను విద్యయొక్క, పరిసయంబు=అభ్యాసమును, పఠరించుకొఱుకుఁ=చేయు టకై, అనతరించిన=క్రిందికిదిగవచ్చిన, క్రొవ్వుంచుఁ దీవియగుంపు=మెఱుంగు తీగలసమాహమును, ఇంపువెలఁగఁ, కిలయఁ=అంతటను, నెదకికొనవచ్చిన,=నెదకుటకై వచ్చినదియు, తీదీయ = ఆమె యుంగు దీగలయొక్క, విరహ = వియోగముచేత, పాండురంబగు = పాలి తెల్లపడినదియు నగు, అంబుదంబు = మేఘముయొక్క, డంబుఁ=వైఖరిని, విడంబించుచుఁ=అనుకరించుచు, కంబుకం ఠీకదంబంబుపయింబట్టిన = స్త్రీజనసమాహము మీఁదుగాఁబట్టినట్టి, ఉల్లాభంబు=వేలిపట్టుమేలు కట్టు - ఉల్లేడ, పశ్యత్ = చూచుచున్నవారికి, లోచనవల్లభంబై=కన్నులపండ్లువై, మొయఁ=ఇటు మెఱుపుతీగలకును స్త్రీలకును తెలిమేలుకట్టనకును తెల్లనిమేఘమునకును,ఉపమానోపమే యభావము. లక్ష్మీ సాధారణముగాచంచల. ఇతనిరాజ్య లక్ష్మీయో అచంచలయైనది. మెఱుపుఁదీగలు స్వభావచంచ లములుగాన రాజు రాజ్యలక్ష్మీకడ అచాంచల్యమును గలుచుటకై క్రిందికిదిగవచ్చినట్లుమెఱుంగుఁబోండ్లు ఆమెయింగు దీగలవలని విరహమువలన వెలుకఁబాణి నెదకికొనవచ్చిన మేఘమువలె తెల్లని యుల్లేడ. ఉల్లేడకుమేఘసామ్యముచే మిక్కిలి యెత్తును బఱుపును వ్యంజితములగుచున్నవి. స్త్రీల సందఱును ఉల్లేడ గప్పియుండుటచే 'కలయఁ' అనుట.

పాకశాసన...నడువఁ — పాకశాసనశాసనంబునఁ=ఇంద్రుని యజ్ఞ చేత, పరిణయ+ ఉచిత= పెండ్లికిఁదగిన, దివ్యవస్తు=దేవతా సంబంధములయిన వస్తువులయొక్క, సంభార=సమకట్టుట యొక్క, సంభావనంబునకై = ఒనగూడుటకై—సమకట్టుకొఱకనుట, విశ్వంభరావలయంబునఁ = భూమండలమును. చెందిన, అనఁగా భూమికివచ్చిన, మంచారవల్లకలయందంబునఁ=మంచార మగొడు దేవవృక్షముయొక్క తీగలొయున్నట్లు, కొందఱు, ఇందువదనలు, చిత్ర=చిత్రవక్తముగల, లేక, వింతవింతలగు, జాంబూనద=బాగారుమయములయిన, అంబర = వస్త్రములును, ఫల=పండ్లును,

కుసుమ = పువ్వులును, ఆది = మొదలుగాగల, మంగళద్రవ్యంబులు = శోభన పదార్థములు, పూని = పట్టుకొని, కుటంగటా = ముంగల, నడువగా, వస్త్రీఫల పుష్పాదులగల, కొందఱుస్త్రీలను, వస్త్రీఫల పుష్పాది కామితనస్తువులను నొసంగు కల్పలతికలుగా నుత్పేక్షించినాడు. కల్పలతికలతో ఒల్లియ మేనులంబట్టియు వస్త్రీపుష్పాదులంబట్టియు సామ్యము, కల్పపుక్షము.

వానశ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదక్షం

(పాయస్సూత్రే సకలమబలామణ్డనం కల్పపుక్షః (మేఘదూతః.)

జగత్త్రియ... నడతేరణ్ — జగత్త్రియ = మూడులోకములవారిచేతను, జేగ్రియమాన = కొని యాడఁబడుచున్న, ధైర్య = ధీరత్వమందును, అసమాన = సాటిలేని, ఐసుమానవనాధ = వసుజాయొక్క, చిత్రంబు = మనస్సును, శైలజాయత్రంబుగా = గిరికతులొనెదిగా, సమకట్ట = ఏర్పఱచి, గానింబెట్టిన = శ్రమపఱచిన, జగ జెట్టి నెఱజోదులనక = శ్రేష్ఠుడయిన బలియుఁడు, నిండుయోధుఁడు అని, బిరుదు వక్కాణించి = బిరుదావలిచెప్పి, చెఱకులిలుకాని = చెఱకువిల్లుగాగల మన్మథునియొక్క, కోదండదండంబుల = వింటికెఱులయందు, పూదండలుగట్టి, అగ్గించు = పొగడుచున్న, తదీయవిజయ + ఇందిరల చందంబునక = ఆమన్మథునియొక్క విజయలక్ష్మిలోయనునట్లుగా, మఱికొందఱు ఇందీవరాక్షసులు, పుష్పమాలికాలంకృత పుండ్రేక్షుక్రాండంబులు = పువ్వుడండలచేత నలంకరింపఁ బడిన చెఱకుగడలు, పూని = పట్టుకొని పురోభాగంబునక = ముందఱ, నడతేరణ్ = నడువగా, కొండకంటె ధైర్యముగలవాఁడువనురాజు, అట్టివానిని ధైర్యమున కొండకుంబట్టినదానిచేతనే పోగొట్టి నవాడు మరుఁడు, యుల్లోకములను బేరువడ్డధీరు నిట్లు జయించినవాఁడుగాన మరుఁడు జగ జెట్టి నెఱజోదు, మేటిజెట్టి, పూర్ణయోధుఁడు. అంతటిజెట్టియు అంతటియోధయు జగంబునఁ గలుగఁడు. ఒకకూరారాగిని బొగడుట వానియాయుధములకుఁ బూదండలుచుట్టి వానినగ్గించుట లోకప్రసిద్ధము. ఇటు మన్మథునికి వానిజయలక్ష్మిలే యట్లగ్గించువారు. లక్ష్మిలని బహుత్వము కొందఱు స్త్రీల బహుత్వమునుబట్టి. వివాహమునందు స్త్రీలు చెఱకుగడలకుఁ బువ్వులు చుట్టి కొనిపోవుట గలదు.

కందర్పకోటి... మెలుపుపాపణ్ — కందర్పకోటి సౌందర్యకాలి - కోటిమన్మథులయొక్క చక్కదనముచేత ఒప్పుచున్న, ఇతని = ఈవసురాజాయొక్క, కామనీయకంబు = చక్కదనము, భవేదియలోక = మీమిలోకములందు, ఆలోకనీయ = చూడఁదగియున్న, కుమార బృందంబునందుక = వయసుకాండ్ర సమూహమునందు, ఎంచేయుం గంటిరేయని = ఎక్కడనైనను జూచితీరాయని, నివిజభుజగరాజ రాజీవగంధులకుక = తెలుపుపాలుపునక = దేవతాశ్రేష్ఠులయొక్కయు సర్వశ్రేష్ఠుల యొక్కయు స్త్రీలకుఁ చెలియఁజేయుచున్నారో యన్నట్లుగా, లాస్యప్రసాద కమలాస్యలు = నాట్యమందు నిపుణులయిన స్త్రీలు, అనగా వేశ్యాంగనలు, అభినయముఖంబుగా = అభినయ పూర్వకముగా, కరకిలయంబులుసాచి = చిగురుటాకులవంటి చేతులువాచి, మెలుపుచూపణ్ = మెలఁ కువను - జాడను - గనఁబలుపఁగా - బోగమువారు నాట్యమునేయునపుడు హస్తములను అభినయ మున మీఁదికిని గ్రిందికిని జూపుటగలదు. దానినే దేవతాస్త్రీలను పాతాళవాసి సర్వస్త్రీలను అట్ల డుగుటగానుత్పేక్షించినాడు, అనగా క్రిందిమీఁది లోకములందు వసురాజువంటి చక్కనివాడు రేడనుట.

వైవాహిక... బోనరింపణ్ — వైవాహిక = వివాహసంబంధమైన, ముహూర్త = లగ్నము యొక్క, సార = పుష్కరాంశముయొక్క. (పుష్కరాంశములనగా.

‘ఏకవింశో మనుశ్చైవ జలాక్షిమునయస్తథా’

మేషాదిమీన పర్యంతరాశీనాం పుష్కరాంశకాః.

మేష ౨౧, పుష్యభ ౧౮, మిథున ౨౮, కటక ౭, సింహ ౨౧, కన్య ౧౮, తులా ౨౮. పుశ్చిక, ౭, ధనుస్సు, ౨౧, మకర ౧౮, కుంభ ౨౮, మీన ౭-ఈరాసులయం దీభాగములు పుష్కరాంశములు.)

ప్రతిక్షేపర = కనిపెట్టుటయందా సక్తులైన, మహర్షులు, సరమహర్షులై = పరమానంద యుక్తులై- పర్యానుపర్వ=దట్ట మగునట్లుగా, సుపర్వ=దేవతలచేత, పాతిత=గుప్పెబడుచున్న, పారి జాత పరాగపాలికా=పారిజాతిపుష్పముల పుష్పాదుల పరంపరలచేత, దుర్లక్ష్యంబు=కనబడనిది, అగు, అంతరిక్షంబువలన=ఆకాశమువలన, సమక్షంబునకు=లనయొదిటికి, ఆకర్షించిన=రప్పించినట్టి, దాక్షిణ్యణి చక్రంబు కైవడికి = (‘దాక్షిణ్యణ్యోత్పన్నిత్యాదితారా’ అ.) నక్షత్రమండలి యొందున్నట్లుగా, అచక్ర = ఐంకిరలేని తిన్ననైన, చక్రోలాయంత్రంబుల=చక్రాకారముగలిగిన తొట్టనమర్చిన యంత్రవిశేషములందు, తిరుగు, మెలుగుగుబొండ్ల తండంబు = స్త్రీసమూహము, కాణ=చికిలిసానమీద, భ్రమత్ = తిరుగుచున్న, మదనబాణ = మన్మథబాణములొ యనునట్టి, భ్రమంబు ఒనరింపజే =భ్రాంతిని గలిగింపజేగా, ఇట్ల నిలుపుగా నున్నచక్రమువలె ఈదోలాయంత్రమందును. అయంత్రము కుదుపొడుగునను తొట్టుండును. దానియందు స్త్రీలు గూర్చుండగా ఆ యంత్రములు ద్రిప్పనపుడు ఆతొట్టలోనివారు క్రిందికిని మీదికిని గుండ్రముగా చుట్టుచుందురు. మహర్షులు లగ్నమునకు పుష్కరాంశమును గనిపెట్టుటయందే కన్ను గలిగియుండియు దేవతలు చట్టముగాఁ గురియు పుష్పాదులచే నాకాశము గ్రమ్మబడినది గాన ఆరాశినక్షత్రములను కనుగొనఁజాలక వానిశిల్లం దమ యెదిటికి రప్పించినట్లు ఆచక్ర డోలాయంత్రమందలి స్త్రీలు చూపట్టిరనుట. అట్లు ఆస్త్రీలు చక్రయంత్రముపై చుట్టివచ్చుట మన్మథబాణములు పదను పెట్టునపుడు చికిలిసానమీద చుట్టివచ్చునట్లుండనయియు, నుత్పేక్ష.

ఎడ నెడం...అంగీకరింపజే—ఎడనెడజే = అంతటంతట, పన్నిన = ఆమర్చిన, ఆపరంజి కురుంజాలపై = మేలిబంగారు మంచెలమీద, రంజిల్లుచు, మృదంగధిమధ్యానంబులకు = ధిధిమ్మను మ్రోయు మద్దెలధ్వనులకు, అడు = తమంతటఁ దామే నాట్యమాడుచున్న, యంత్ర పాంచాలికాసముదయంబు = కీలుబొమ్మల సమూహము, విమలమణి విమాన మండలంబుననుండి = నిర్మలమయిన రత్నములుగూర్చిన విమాన సమూహమునందుండి, గొండ్లి=నాట్యమును, పరిధవించు = చేయుచున్న, తెఱగంటి తెఱవల తెఱంగుఁ = దేవతాస్త్రీల విధమును, అంగీకరింపజే = కయికొనఁగా, ఇక్కడఁ గీలుబొమ్మలను తెఱగన్నులుగలవి గనుక నువమాభూతలగు దేవతాస్త్రీలను తెఱగంటి తెఱవలని సాభిప్రాయముగాఁ జెప్పినాఁడు, కురుంజాలనఁగా మిక్కిలి పొడుపుగాఁ గట్టంబడి కీలు బొమ్మలు మొదలయినవానిచే నలంకృతములైయుండు మంచెలు, ఇందు మద్దెలగాంతు మొదలయిన వారుండి వాద్యములు వాయించుట గలదు. ఇప్పటికిని తురుష్కలు మొదలయిన వారి పెండ్లియందు చిన్నమంచెలు గట్టియుండు వాద్యములు వాయించుటగలదు. మంచెలు మిక్కిలి పొడువులగుటచేతను, ఆపరంజి మాయులగుటచేతను, విమానములతోడిసాటి. మద్దెలమిచ్చునట్లు కీలుబొమ్మలుగాన తమంతటనే యాడుట. తెఱగన్నులంబట్టియు చక్కందనపు పెంపుంబట్టియు దేవతాస్త్రీ సామ్యము.

నర్ణనీయ...సంపాదింపఁ—వర్ణనీయ = కొనియాడఁదగిన, వారవరవర్ణనీవార = వేళ్ళాస్త్రీ) సమాహమయొక్క, వారణదుర్గధ = ఏనుగులకును లభింపని, యానవైభవంబు = నడకయొక్క విభవము, వాసవ ఆవాస = ఇంద్రునకు ఆవాసమయిన, - స్వర్గసంబంధములయిన, వామలోచనా = స్త్రీలయొక్క, వర్గంబులకుఁ = సమాహమలకు, వసుధా = భూమియందలి, పదన్యాస = అడుగు పెట్టుటయొక్క, నైధుర్వంబు = శూన్యత్వమును - లేమిని, సంపాదింపఁ - అనఁగా ఆవార కాంతలయొక్క నడక సౌభగు తమకులేనందున శిగ్గుపడి దేవతాస్త్రీలు భూమియందు నడచుట మానినారని తాత్పర్యము. దేవతలు భూమిని స్పృశింపకుండుట ప్రకటము.

ఇది మొదలుగా దిక్పాలరయిన అగ్నియముఁడు మొదలయినవారిని గ్రందుపఱచుటగా నర్థము పొందుపఱచి క్రంతపెంపు సొంపును వర్ణించుచున్నాఁడు. పల్యంకికాది వాహనంబులు = పాలకి మొదలయిన సవారులు, తగ్గి, పాదచారంబులఁ = కాలినడకలచే, నడుచు పట్టాభిషిక్తుల = రాజులయొక్క, పద్మరాగకీరీట పాటలప్రభావతలంబులు = పద్మరాగమణి మయులయిన కీరీటములయొక్క కొంచెము తెలుపుగలవని యెఱుఱుకాంతులయొక్క-అనఁగా అగ్నివర్ణముగల కాంతులయొక్క-సమాహమలు, పవనసఖ = అగ్నియొక్క, శిఖా = జ్వాలికలయొక్క, ముఖంబులకుఁ = మొగములకు, మలిన సరణిఁ నవరింపఁ = నైవర్ణ్యము కలుగఁజేయుచుండగా అనఁగా ముఖము నల్లఁబుచ్చుకొనుటకు గలుగఁజేయఁగాను. ఇట్ల పద్మరాగ కీరీటపాటల ప్రభ లపరిమితములు గనుక లబరిమితములయిన (అనఁగా తొమ్మిదియైన) పవనసఖ శిఖలయొక్క ముఖములకు నైవర్ణ్యము సంపాదించినవని యర్థము. తిరస్కారావమానాదులు పద్మవానికి ముఖమునల్లఁబడుట ప్రకటము.

లలన, పాదమవ్వలికినంచేఁ బలుకుటయును • బుష్కరద్వీపపరియాస్య పుష్కరమునఁ బదనవాప్తిజనున పరితాపనహ్ని • చిహ్నముగు కార్ణవృక్షామ మోక్షింపఁబడియె-

శృంగ. ౫-౩౯.

దాసిచేసిన యప్పరిహాసమునకు • హాసపరిపాండురంబైన యొక్కలువున
వాన్యపాలు ముఖమిని గానఁబడియె • నలుపుగానఁగఁబడుఁగాదా తెలుపులోన.

శృంగ. ౫-౪౨

ముఖములనఁగా నగ్రములనియు మలినసరణియనఁగా మొనలయందు వెడలు నల్లని పొగఁచాలనియు భావము. అగ్నియనఁగా నిట దిక్పాలుఁడయిన యగ్నిగామాహ్యము.

సమస్త...సంప్రభవంబులు—సమస్తజన = సకల జనులకు, సముచిత = శగినట్లుగా, మార్గమర్యాదా = త్రోవనడచుగీతికి, అనుశాసన = శిక్షకులయిన, సముద్బంధ = పరభీకరులైన, దండధర = దండధరులయొక్క, సంప్రభవంబులు = తొందరలు, సమవర్తిక (‘ధర్మరాజః పితృపతి సమవర్తికః తరాట్’ అ) = యమునికి, సమధికశ్యామిక = మిక్కిలియైనదేహపు నల్లఁదనమును, సమకూర్పక = కలుగఁజేయఁగా-అనఁగా సమస్తజనసముచిత మార్గమర్యాదానుశాసనమలై వర్తించిన వారు గనుక సమవర్తులైన దండధరు లనేకులయినందున నొక సమవర్తియైన దండధరునకు శరీరవైవర్ణ్యము సంపాదించినారనియర్థము. దండధరులనఁగా తెత్తులువారు. వారు జనుల నెల్ల పాయుదొంగుఁడనిరాజు వచ్చు మార్గము మీరను ఏర్పఱచువారనియు, యముఁడు శ్యామిక యనఁగా దేహము నల్లనిదిగలవాఁడనియు భావము. ఇటయముఁడు చెప్పఁబడిన.

ప్రబల...బోనుపఁ—ప్రబల = బలిష్ఠములయిన, తమః = చీకటియందు, స్ఫార = అతిశయింపేదేన్న, దురహంకార = దుర్గర్వము గలవారని యర్థము-అనఁగా రాత్రించరులనుట, ప్రబలతహ

గుణమును స్ఫారమయిన దురహంకారము గలవారని భావము. అటువంటి వీరభటులు, కృపాణికా = ఖడ్గములయొక్క, చాకచక్యంబులు = చకచ్చకకాంతులు, రాత్రించర = నైర్వృతియొక్క, కరాళ = భయంకరమయిన, కరవాల = ఖడ్గముయొక్క, కాళిమంబులు = మాల్వీయులును, మూలకుఁజొను ప్ = అప్రయోజకము చేయఁగానని యర్థము. నిర్వృతి మూలను వసించుచున్నాఁడని భావము. ఇటు నిర్వృతి చెప్పఁబడెను. నిర్వృతియు రాక్షసుఁడు గనుక నలుపుచాయ చెప్పఁబడినది.

బహుల ... పన్నాహంబులు—బహుల = అనేకములయిన, నితదంతి = తెల్ల యేనుఁగుల యొక్కయు, ధారాట = ఆశ్వముల యొక్కయు, అనఁగా విరావతోఽచ్చైశ్శ్రీవముల యొక్క, కోటి = సమాహములయొక్క, సమాటిక = సంచారములు గలిగిన, నిర్వృల = చెలియలికట్టను గడచిన, సర్వతోముఖ = జలములు గలిగిన, వాహినీశ్వర = నదీనాథులచేత. అనగా సముద్రముల చేత, సంసేవ్యమాన = సేవింపఁబడుచున్న రసాధినాథ = జలాధిపతులయినవరుణులయొక్క, (ఇక్కడ రసశబ్దము జలపరము), సన్నాహంబులు = ఆడంబరములని యర్థము. బహు = అనేకములయిన, లసిత = ఒప్పుచున్న, దంతి = ఏనుఁగులయొక్కయు, ధారాట = గుఱ్ఱములయొక్కయు, కోటి = సమాహముల యొక్క, సమాటిక = సంచారము గలిగినవియు, నిర్వృల = అతిమాత్రము లయినవియు, సర్వతోముఖ = నానా ముఖములయినవియునగు, వాహినీ = సేనలకు, ఈశ్వర = నాయకులయిన వారిచేత, సంసేవ్య మాన = సేవీతులయిన, రసాధినాథ = భూపతులయొక్క (ఇటు రసశబ్దము భూపరము,) సన్నాహంబు లు = ఆడంబరములని భావము. వారిధిస్వామికి = వరుణునికి, వదలని జడస్థితియొసంగ = విడువనిజా డ్యమును సంపాదింపఁగానని యర్థము, అనఁగా అనేకములయిన విరావతోఽచ్చైశ్శ్రీవములయొక్క సంచారము గలిగి వేలాతిక్రాంతజలము గలిగినయనేక సముద్రములచేత సేవింపఁబడుచున్న వరుణుల సే కులు గనుక నొక్కయైరావతము యొక్కయు ఉచ్చైశ్శ్రీవముయొక్కయు సంచారము గలిగి వేలను గడవలేని జలములు గలిగిన యొక్కసముద్రునిచేత సేవింపఁబడుచున్నయొక్క వరుణునికి జాడ్యమును సంపాదించినారనుట. జడస్థితి యనఁగా జలస్థితి. వరుణునకు జలస్థితి యని భావము. ఇటు వరుణుఁడు చెప్పఁబడెను

పరిమళిత ... పెనుపక్ — పరిమళిత = సంజాతపరిమళములయిన, ఘనసారగంధసార = కర్పూరపు చందనములతోడ, పరిమళిత = కూడుకొన్న, కస్తూరికా = కస్తూరియొక్క, అసారంబుల = జడులచేత, వసంతంబులు ఆడు సామంతబాంధవ ఆవళి = సమానప్రతిపత్తిగల బంధుజనసమాహము, గంధపహున కు = వాయువునకు, అసారతారశ్యంబు = అమితమైన చిత్తచాంచల్యమును, పెనుపక్ = వృద్ధిపొందింపఁ గాను. అనఁగా గురభిద్రవ్యములచేత వసంతములాడి గంధపహులయిన బంధువులుగంధపహునకుఁజిత్త చాంచల్యము వుట్టించినని యర్థము. వాయువుచంచలమని భావము. ఇందువాయువు చెప్పఁబడెను.

గంభీర ... సంఖటింపక్ — గంభీర = మంద్రధ్వని గలుగునట్లుగా, విరుదగాఢాపరత = వసురాజు విరుదావలలు చదువుటయందు, పరాయణ = ఆసక్తులైన, పాతక = వందిమాగధులయొక్క, పరంపరల కు = సమాహములకు, ఎడనెడక్ = అప్పుడప్పుడు, హితపురోహిత అమాత్యజనంబు = ఇష్టులయిన మంత్రి పురోహితజనము, ఒసంగు = తామిచ్చునట్టి. అసంఖ్యాతధన సంఘాతంబుల = లెక్కలేని ధన సమాహములచేత, ధనధునకు = కుతేరునకు, అమందమందాక్షిభావంబు = అధికమయిన లజ్జాభావ మును, సంఘటింపక్ = కలిగింపఁగా, అనఁగా అసంఖ్యాతధనసంఘాతప్రదాతలయిన హితపురోహితా

మాతృజనులు నవసంఖ్యాకనిధి ధన ప్రదాతయైన కుబేరుని సిగ్గుపడఁజేసివారని యర్థము. మందాక్షభావ మనఁగా కుబేరుఁడు పింగళాక్షుఁడుగనుకతద్భావముఅనఁగా కాఱుకంటివాఁడని భావము. ఇందుకుబే రుఁడు చెప్పఁబడెను.

ప్రచండ...నిండింపఁ—ప్రచండతర=మిక్కిలి వేండ్రమయిన, నటన=చీరతాండవము గలవా రిల^{లో}, ప్రకాండ=శ్రేష్ఠులయినవారియొక్క తాండవసాండిత్యములు=నటనసామర్థ్యములు, ప్రాచీననటుని నెచ్చేనఁ=హరునియొక్క దేహమందు, పాండిమంబునిండింపఁ=తెల్లఁదనమునుపూర్ణీభవంపఁ జేయఁ గానని యర్థము. ఈశానునకు తెల్లఁదనమని భావము. ఈశ్వరుఁడు ధవళవర్ణుఁడనుట, ప్రకటము. ఇట యీశానుఁడు చెప్పఁబడెను, సర్వత్రఅనేకత్వము వ్యతిరేకమని తెలియనది.

ఇట్లు, ఆశాపతులకు = దిక్పతులకు, ఆశాసనీయంబును = కోరఁదగినదియును, అహి విల్లభులనిక = సర్వశ్రేష్ఠులకు, దుర్గభంబును = పొంద శక్యముగానిదియును, సిద్ధులకు అనను భూతసిద్ధంబును=సిద్ధుల కనుభవసిద్ధముగానిదియును, సాధ్యులకు అసాధ్యంబును, చారణులకు, అవి చారణీయంబును, = విచారింపఁదరముగానిదియు, యత్నులకు, అనక్షీలక్షీతంబును = దుర్లభ్య మయినదియు, ఐన, అనన్యసామాన్య విభవంబునక, కోలాహలపురంబును, చేరంజను సమయంబునక = సమీపించి పోవునమయమందు.

ఇట ఆశాపతులకు నతిశయించిన పెంపుసాంపులు చెప్పఁబడుటచే వారికిఁగూడ ఆశాసనీయ మనఁబడినది.

శా. క్రీడామంధరదృష్టిపాతముల నుర్రీపాలవంశాగ్రణీ
చూడాంబుజితపాదపీఠ నతినింఱ జూడక మణిని ర్నిత
క్రీడాసాధతలంబు లెక్కిరి నవశ్రీమన్నహశైలన
మూడావాస పురాంగనల్ కుతుక సామగ్రీసముద్ధీవికన్.

అ. నవ...గనల్—నవ = క్రొత్తదయిన, శ్రీమత్ = శ్రీమంతుఁడగు, మహశైలసమ్రాట్ = కోలాహలమహాపర్వతరాజునకు, ఆవాస=నివాసమయిన, పుర=పట్టణమందలి, అంగనల్=స్త్రీలు, క్రీడామంధర దృష్టిపాతములక - క్రీడా=సిగ్గుచేత, మంధర=మందప్రచారములుగల, - (మందగా మీతుమంధరః అ.) దృష్టిపాతములక = చూపులచేత, ఉర్వీత...వీరుడ-ఉర్వీపాల వంశాగ్రణీ= రాజవంశ శ్రేష్ఠులయొక్క, చూడా = శిఖలచేత, రంజిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, పాదపీఠక = పాదములక్రింది పీఠముగలవాఁడగు, అతనిక = ఆవసురాజున, మూడక, కుతుక సామగ్రీసముద్ధీ వికన్ - కుతుక=సంతోషముయొక్క, సామగ్రీ=నిండుఁదనమువలన - నిండయిన సంతోషమువలన ననుట, సముద్ధీవికన్ = మెడ యెత్తుటతోడ - ('గ్రీవోన్నయనముద్ధీ)వోద్ధీ)వికాచాపికథ్యతే' మణినిర్నిత క్రీడాసాధతలంబులు, ఎక్కిరి.

రాజు. కేవలుఁడుగాఁడు, ఉర్వీపాల...వీరుడు. కావుననే యతనిని చూడవలయునని కుతు కము. అది సామగ్రీకలదిగావుననే 'సముద్ధీవిక' ఎంత కుతుకముతో మెడయెత్తినను దృష్టిపాత ములు క్రీడామంధరములే. కుతుకము ప్రేరించుచున్న వ్రీడ మందగింపఁజేయుచున్నది. నిర్లజ్జదృష్టి స్త్రీస్వభాసమున కనుగుణమునగాదు అందమునగాదు.

నీ. రాగంబు మూర్తమో రహిఁద్రోవఁజూపు పెంపునఁబడచ్చాయమురన్నునిగుడ
వీడుప్రహితదూతిరవెన నేగు మని మ్రొక్కు, గతి నటప్రేక్షగర్ణాబ్జకళిక వ్రాల

నీవిఁ జాట్టినభోగినిట్టూర్పుగమి నుట్టి, నడలెనా నొడ్డాణమెడలి తూలఁ
గందు నెన్నడుమువై శ్రగరుణించిచనుదోయి. చిందు పన్నీరునాశెమరుదోరుగ,

తే. గటికరటికంఠశీఠపైఁ శ్ర గంతుండనెడి, బిరుదుమావంతుఁ డే సినపీలుజల్లి
వెంపుగను వెన్నెలుగుంపురప్రిదిలిజాజు, ఏచ్చెనొక సతి వసుమతీరవరునిఁజూడ.

అ. ఒకసతి = ఒక పడఁతి, రాగంబు = అనురాగము - (ఎఱుపు అనియును జమత్కారము గ్రహింపవలయును) మూర్తపై = అక్కతి పహించినదై, రహిత్ = చక్కఁగా, త్రోవ్ చూపు పెంపునఁ = దారిచూపుచున్నదో యన్నట్లు, పదచ్ఛాను = అడుగుల యెట్టినికాంతి, ముష్టన్న నిగుడఁ = ముందుముందు సాఁగఁగాను - ఇట్ల ముందుగా నిగిడిన యడుగుల రాగమును (ఎఱుపును) ముందుగా దారిచూపు రాగముగా (అనురాగముగా) అధ్యవసించుట తెలియునది. అనురాగముచేత ప్రేరితయై కదాపడ్చుట. కావుననే యనురాగము గారిచూపునట్లు చెప్పినాఁడు. అనురాగము పురి కొలువఁగా అడుగుల యెఱుపుముందు నిగుడఁగాఁ బోయినదని తాత్పర్యము.

వీక్షప్రసాదదూతి - వీక్ష = చూప నెడు నాయికచేత, ప్రసాత = పంపఁబడిన, దూతి, వెనక్ పఁగము అని, మ్రొక్కుగతి = మ్రొక్కుచున్నదో యన్నట్లుగా, అంఘ్రి = పాద ములందు, కర్ణాబ్జ కళిక = చెవి పువ్వుయిన తామర మొగ్గ, వాలత్ = పడఁగా-వీక్ష రాజాపై నిగుడ నువ్విటు లూరుచుండుటచేత రాజును బొందఁగోరు నాయికవలె స్త్రీలింగ సారస్యముచేత వ్యంజితమగుచున్నది. ఆ నాయికకు చెవి తామర మొగ్గ దూతిక. నాయికకు మిక్కిలి డాతున నున్న యాత్మరాశేదూతిక; వీటి నాయికకుఁ గొంతలిక్కువయగు ప్రతినిధిగాను వ్యవహరించునది. దీనింబట్టి వీక్షకు దూతయగు నబ్జకళిక సన్నిహిత వర్తినిగాఁ శిష్యుటచే వీక్షకుఁ గర్ణాంతములవఱకు చాఁగియుం డుటయు, వీక్షకు అబ్జకళిక కొంత లిక్కువయగు ప్రతినిధియనుటచే అబ్జములకంటె నెక్కుడు సౌంద ర్యసంపదయు స్ఫురించుచున్నది. ఇట్ల వేగముగా పోవుట చే చెవినుండి జాతి పువ్వు అడుగులంబడుట ను అడుగులంబడి మ్రొక్కుటగా నుత్పేక్షించినాఁడు. చెవిపువ్వుపడుటే వేగమును తెలుపుచున్నది. వెన నేగఁమని మ్రొక్కుచున్నట్లున్నదన్నాఁడు.

నీవిత్ — (నీవియనఁగా 'నీవీపరిపణేగ్రస్థా స్త్రీ'ణాం జఘనవాసనః' విశ్వ. పోకముడియు మూ లధనమును పరిపణమనఁగా 'నీవీ పరిపణమ్ మూలధనమ్ అ.' అన్నట్లు మూలధనము) నీవి యనెడు నీభిని అనఁగా పోకముడియనెడు మూలధనమును, దుట్టినభోగి = పరివేష్టించియున్న సర్పము, నిట్టూర్పు గమిత్ = నిట్టూర్పుగాడ్పుల సమూహముచే, ఉచ్చి = ఉబ్బరించి, నడలెనాత్ = ఎదలినదో యన్నట్లు, ఒడ్డాణము = కచ్చురుపట్టా, ఎడలితూలత్ = ఎదలి తూలిపడుచుండగా—మఱుఁగునః బాఁతిన మూలధనమునకు పాములు చుట్టుకొని యుండునని ప్రతీతికలదు. ఇట్ల నిట్టూర్పుగమి వేగా తికయను తెలుపుచున్నది. దానిచే నడుముపడఁకుటయు ఒడ్డాణము నడలుటయు. పాములు నిండుగా గాలి యెరగొని యుబ్బరించెనేని మెలికగొనలేక తూలిపడుట ప్రకటము.

కందు నెన్నడుమువై = బడలిక నొందుచున్న నడుముమీఁద, కరుణించి, చనుదోయి, చిందు = చిలకరించు, పన్నీరునాత్, చెమరు = చెమటనీరు, తొరుఁగక్ = జాఱఁగాను, నెన్నడుముకందుట సన్నని దగుటచే వేగపాటువలని చన్నులప్రకటము. కావుననే చన్నులుదానివయకరుణించుట. 'బడలిక వాయు టకు పన్నీరు చిలుకుట' ప్రకటము. ఇట్ల చన్నులంపుల చెమరు గమనవేగమువలనిబడలికచేతను సాత్త్వి కోదయమునను. కటికరటికంఠశీఠపైఁ - కటి = నితంబోపరిభాగమునెడు. కరటికంఠశీఠపైఁ = ఏనుఁగు

మాఁపుమీఁద, కంతుఁడు=మ న్నకుఁడు, అ నెడి, బిరుదు మావంతుఁడు=దిట్టఁడయిన మావటిఁడు, ఏసిన, వీలిజల్లిపెంపు = నల్లసఁగపు చొరియొక్క ఘనతను, కను = పొందుచున్న, పెన్నెలులగుంపు, పిదిలి = సడలి, జాఱి = వేలఁగాను, 'కటి'-మావంతునకు కరటిదేహమున కంతపీఠి యెట్లొ యట్లేమన్నకు నకు స్త్రీ)దేహమున కటి యారోహణస్థానము - అనఁగా నది యత్యంతమదనోద్దీపకమునట. నెలులు నిడుదలగుట చే నితంబమండలి పైన త్తమిల్లినవి, గమనవేగముచే నెలులు 'ముడివీడి' కటిపైవేలుట దెలియు నది. వసుమతీవరునిఁ = ఎసురాజు, చూడఁ, వచ్చెను.

ఇం దావేగమనెడు సంచారిభావము. ఇందులకు 'ఇష్టానిష్టాగమాజ్ఞాతఆవేగశ్చిత్తవిభ్రమః' అని లక్షణము.

చెవిపువ్వువ్రాలుట, ఒడ్డాణము తూలుట, చన్నులు చెమరించుట, నెఱికులులు జాఱుట యను నివి త్వరాగమనమునకును సాత్త్వికప్రాదుర్భావమునకును జిహ్నులు.

ఉ. డించఁగఁ బ్రాద్ధు లే కెద ఘటించినరత్నవిపంచితో ను

వర్ణించితమూర్తి యోర్తు ముఖరీరాంఘ్రిసమాశ్రితసత్కలాస యై

యంచల వచ్చుసోయగపు రీ టంచలఁదోలుచు మిన్నుచేడె యా

నంచు నుతింపవచ్చె వెన రీ నాచతురాస్యనిమోముఁ గన్గొనన్.

అ. డించఁగఁ = దించి దిగువనుంచుటకు, ప్రాద్ధు = వ్యవధానము, లేక, ఎదఁగఁ ఘటించిన = తొమ్మనఁ బూనిన, రత్నవిపంచితోఁ = రత్నమయమైన వీణతోడను, సువర్ణఅంచితమూర్తి-ఓర్తు = (సువర్ణమనఁగా బంగారును చంపకమును) బంగారపు (లేక చంపకపు) కాంతివంటి కాంతిచేత, ఒప్పు చున్న శరీరముగల ఒకతి యని స్త్రీ)పరమైనయర్థము — శోభనవర్ణ స్వరూపురాలు అని సరస్వతీ పరమైనయర్థము. ముఖరీ... లాపయై—(స్త్రీ)ముఖరీ=మోయుచున్న, అంఘ్రి=అడుగులను, సమాశ్రిత= ఆశ్రయించిన, సత్కలాపయై = మేలిభూషణములు—అనఁగా అందెలు-గలదై-(సరస్వతి)ముఖరీ = వాచాబరయిన, అంఘ్రిసమాశ్రిత=పాదాశ్రితులయిన, సత్ = సత్పురుషులయొక్క, కలాపయై = సమాహముగలదై, ('కలాపోభూషణేబిర్వేత్తూణీరే సంహతావపి' విశ్వ.) అంచలవచ్చు సోయ గపు అంచలతోలుచు = (స్త్రీ) అండగొనివచ్చునట్టి యెయ్యారపురామంచలఁ దోలఁగఁదోలుచు — (సరస్వతి) వాహనమయిన హంసమునకు సమీపముగా వచ్చు తక్కిన హంసములను తోలు చు. మిన్నుచేడె = సరస్వతీదేవియే, ఔనంచు = అగునని, నుతింపఁ = కొనియాడఁగా, వెనక, అచతురాస్యనిమోముఁ కన్గొనన్ = స్త్రీ)నేర్చుమాటలుగల యా వసురాజు మొగమును చూ చుట కనియర్థము.-(సరస్వతి) వాలుగు మొగములుగల ఆబ్రహ్మ మొగమందునునికి కొఱకని యర్థాంతరము, వచ్చెను.

'డించఁగ... విపంచితో' - వీణనుదించుటకు లక్షణముచాలును. అది చాలకుండుట అంతమాత్రము జాగును సైతము తాళకుండుటచేత. దీనిచే దర్శనకాతు కాంతియను ధ్యనితము. సరస్వతికొప్పుడును ఎదను విపంచి ఘటితమైయుండుట ప్రకటము. చతురాస్యఁడనుట స్త్రీ)కిని సరస్వతికిని బొనఁగుటకు. మాటకారినే కదా మగువలు మెత్తురు. .

మ. పోలఁతి యొకర్తు చెంగలువనపొట్లము చేతనె పూని వచ్చుచుక

వలపులదండ జాఱ గుణవద్దళమాత్రమె తాల్చె నిమ్మహీ

తలఁపతి కేన కూర్తు ననిరత ప్రపరశ్వధ మెత్తి వైచి మం

గలువన తంతులేళఁగిరతుద్ధి జనాళికిఁ దెల్పుకై వడిన్.

పాలఁతి ఒకర్లు = మఱియొక పడఁతి, చెంగలు పొట్టును = ఎఱ్ఱగలువపూదండ పొడిఁగినయాకు పొట్టును, చేతన పూని, వచ్చుచున్, నలపులండఁ = వాసనతోఁగూడిన యాపూపుదండ, జాబ్ = జాతీపడిపోవఁగా, గుణవత్ దళమాత్రమే = ఆపొట్టుపు దారముతోఁ గూడిన యాపొట్టుపు చిగురు టాకులను మాత్రమే, తాల్చెన్ = చేతఁ బట్టుకొన్నదామెను. ఎలాగుననిన్, ఇచ్చుపీఠలపతికిఁ = ఈమఱురాజునకు, ఏన = నేనే, కూర్తును = ప్రియురాలగుదును, అని, తప్తపరశ్యధము = ఎఱ్ఱగాఁ గాలిన గండ్రగొడ్డలి, ఎత్తివైచి = దూసివైచి, మంజుల = కమిలిపోక కోమలములయియున్న, దళ = చిగురుటాకులతోఁగూడిన, తంతులేత = సన్నపు నూలుపోగులు గలుగునట్లుగా, పరిశుద్ధిఁ = తనయొక్క శుభపరిశుద్ధతను, జనాభికిఁ = చూచుచుండుట, తెబ్బుకైవడికి, గుణవద్దళ మాత్ర మే తాల్చెనని సంబంధము.

లోకములో నెవ్వఁని ప్రమాణము నేయువారు సన్నపు నూలుదారములతోఁ గూడిన లేత చిగురుటాకులను దోసిటంబెట్టికొని యెఱ్ఱగాఁగాలినియునుపముద్ద నాదోసిటనే పట్టియొత్తివైచి దానిచే నెంతమాత్రమును గందకుండఁడు చిగురుటాకులును దెగకుండు దారములును చూచువారి కందఱుకును గనఁబఱిచిదృఢాధ్యవసాయమును బ్రకటము చేయుట ప్రసిద్ధము. ఆప్రతీతియుట అనుసంధింపఁబడినది. వీడిన చెంగలువండఁ ఎఱ్ఱగాఁ గాలినయును గండ్రగొడ్డలి. పొట్టునుగట్టిన చిగురుటాకులును దాని పయిఁ జాట్టిన దారములును ఆ లేత చిగురుటాకులును దారములునుగా గ్రహించునది.

ఉ. బిత్తటి యోర్తు ము త్తియపుఁ బేరు వలగ్గుమునన్ ఘటించి కే
ల్లుత్తపుఁజన్నుదోయి నొనఁగూర్చి రయంబునఁ జూడవచ్చె రా
జ్యోత్తము నా త్తహార విభవౌజ్జ్వలు మధ్యవిదారణక్రియా
యత్తము లైనచన్నులఁబ్రీ ర యంబున వేడుచు వచ్చెనోయనన్.

అ. ఓర్తుబిత్తటి = ఒక శృంగారవతి, ముత్తియపుపేరు = ముత్యాలహారము, వలగ్గుమునన్ ఘటించి = నడుమున దోపుకొని, కేలు = చేయి, గుత్తపుచనుదోయిన్ = (గమనవేగముచేతఁ గం పించుచున్న విగనుక) బిగువైన చన్నుఁగవవైన, ఒనఁగూర్చి = చేర్చుకొని, రాజ్యోత్తమున్, రయం బునన్, చూడవచ్చెను. ఎలాగుననిన, ఆత్తహార విభవ = తనదయిన ముత్యాలహారము యొక్క వైభవముచేత, ఉజ్జ్వలు = ప్రకాశించుచున్న, మధ్య = నడుముయొక్క, విదారణక్రియా ఆయత్తము లు = భంజించువనికి లోనయినవి-అనఁగా నడుమును భంగపెట్టుటకు నుద్యుక్తములగుచున్నవి, అగుచన్ను లను, ప్రియంబునన్ = మంచితనముచేత, వేడుచువచ్చెనోయనన్-వచ్చెనని సంబంధము.

చెలి ఒకఁతి హారము మెడను వైచుకొనఁ జేత నెత్తుకొన్నది. ఇంతలో రాజు రాక చెవినిబడఁ గానే యాహారము నవరించుకొనునంత నేపునకును దాళక దానిని నడుమున దోపుకొని గమనవేగమున నల్లలాడుచున్న బిగువుచన్నులను జేత నడుచుకొని పరుగునఁ గోయెనని తాత్పర్యము.

ముత్తెపుసరి మెడను నలవరించు కొనునంతవిలంబమున కోర్కమిచే, నడుమున దోపుకొన్నది. రయంబునఁ జూడవచ్చుటచే చన్నులు గుత్తములయినవిగాన యల్లలాడుటంబట్టి కేలుదానిపయి నొన గూర్చినది. హారము కుచుచుంది. అది నడుమునకు తొడుగఁగా కుచుము, దానిపయిఁగోపమున భంగ పఱువఁజూచినవి. వలదని దాని వేడుటకుఁగాను కేలు దానిపయిభరించుట. చన్నులు గుత్తములుగాన దమ వ్రేగునను గమనత్వరచే నయిన తమకంపమునను సన్ననిపేదనడుమును విదారింపఁజూచుట. తనవిభవమునుగొని పేదవాఁడొక్కఁడు విట్టివీఁగుచున్న బలువుగలయిద్దఱు చూడఁగలరా? చేతి మొ

నతో నల్లనంటుచు సమాధానపెట్టుట ప్రకటించు. ఇందువిభ్రమము. 'విభ్రమ స్వరయాకారే భూషా
స్థానవిపర్యయః' అని లక్షణము. సన్నని నెన్నడునును బిగువులయిన చనుల్నునగలిగి ముత్తైపునామ్మలు
దాల్చినది గావుననే విత్తరి.

మ. రమణీయోజ్జ్వలవజ్రకుటిమమువై ర రత్నాంక భూషానుబం
ధముతోడం బరువెత్తె మేలని పదర ద్వంద్వంబువై నాహిత
ప్రమదం బై హృదయంబు వేగ విగళిత త్యాగంబుముక్తాభిషే
కము గావింపంగ వచ్చె నోర్తు ననులోక స్వామి నీక్షింపంగన్.

అ. ఓర్తు=ఓక్కిరి, రమణీయ ఉజ్జ్వల వజ్రకుటిమమువై = మనోహరముగా ప్రకాశిం
చుచున్న వజ్రమణుల నెలకట్టుమీద, రత్న అంకభూష అనుబంధముతోడ = వజ్రవిహితము
లయిన-వజ్రములు దాచిన - సొమ్ము అనగా అందెల-కూడికతోడ, పరువెత్తె = బాటిపడక పరుగె
త్తెను. మేలు=నెబ్బాను అని. పదద్వంద్వంబుపయి = అడుగుల జంటమీద, ఆహితప్రమదంబై =
కూర్పబడిన సంతోషముగలదై, హృదయంబు = డెందము, వేగ = గమనంపువడిచేత, విగళిత =
తెగిబాటిపడుచున్న, ప్రాలంబ = హారసంబంధముయిన, ప్రాలంబమృజులబి స్వాత్మంతాత్ అని
అ' ముక్తాభిషేకము = ముత్తయగులచేత అభిషేకము, కావింపంగ, ననులోక స్వామి, ఈ
క్షింపంగ = చూచుకొనుట, వచ్చెను.

హృదయము రాజాను త్వరగా జూడవలయునని యుద్విగ్ధులగుచున్నది. అయినను పాద
ద్వయముచేతనేకదా నడచిపోవలయును. అది పోవుచోట నిద్దమయిన వజ్రాలనెలకట్టు. దానితోఁ
గూడ రత్నాల అందెలొకతోడును. అందును మెల్లగఁబోవుటకాదు - తన తపఃతపాపాటునకుఁ దగి
నట్లుగా పరుగెత్తుట. ఇన్ని యిడుమలలో నుండుటచే నా పాదద్వయము బాటిపడుదుమోయని
యైన విచారింపక తన కనుకూలముగా పరుగెత్తుచున్నది. కాన నెబ్బాను అని మెచ్చుకొని దానిపయి
హృదయము ముత్యాలతో నభిషేకముచేసింది. ముత్యాలు హృదయముతోఁ జేరినదిగాదా (మనస్సుతో
చేరినదని యర్థము. అొప్పుతోఁ జేరినదనిభావము). కావుననే యది వానిని జల్లినది. తనయిచ్చముచో
ప్పన సంకటములకు వెనుదీయక పనిచేసి తల్లిసభృత్యుని సంపన్నుడగు ప్రభువు రత్నాభిషేకమునే
యట్లు గలడుగాదా. హృదయతయొక్క యాతురతచొప్పున పాదద్వయము పరుగెత్తుట తెలియు
నది. రాజాను జూడవలెనని యొకతె హృదయమున మిక్కిలి యపేక్షకలుగఁగా మగరాలనిద్దపు నెల
కట్టున బాటిపడుదుమని విచారింపక అందెలతోడునును బాటింపక వేగముచే ముత్తైపునరి ముత్తైములు
తెగి యడుగులపయిఁ బడుచుండఁగా పరుగునఁబోయెనని తాత్పర్యము.

నీ. తనుభునంబుగ నమ్మిరదరియు నెమ్మికిఁగొప్ప, మూల్యభోగి నొరసంగి మఱలఁబంచెఁ
దనుఁగొండయనివచ్చునునుజింకఁగుచముగా, రుడశిలాసరదూర్వర లిడి మరల్చెఁ
దనుఁగల్పలతకఁగఁగదలచి వ్రాలెడుశారె, గరము రత్న ఫలాభి నెరపి నిలివెఁ
దనుఁబద్ధ మనియంటఁబెనఁగునంచునంఘ్రి, హీరాంగదమ్మణాళిమిచ్చియనిచె

తే. నాత్మ పోషితవర్గంబురలవనిపావ, లోక గమనాంతరాయంబు ర గాకయుండ
నవయవంబులతోడయ్యోగనతివకనుచు, నెచ్చెలులుమెచ్చవచ్చెమారనినియొకర్తు.

అ. మానినిఓకర్తు=ఓకస్త్రీ, తమక, భునంబుగన్ నమ్మి=మేలుమనినమ్మి యనియర్థము—
గొప్పదియని నమ్మి అని యర్థాంతరము, దరియ్య=సమీపించుచున్న, నెమ్మికిన్ = నెమలికి, కొప్ప,

మూల్యభోగి = పూదండయ నెడు సర్వమును, ఒనంగి, మరలకొపంచెను = వెనుకకుఁ దిరుగఁబంపెను— ఇట మేఘమువలన నీరుపాములు పడుచున్నవిగాన భోగినిచ్చటఁగాఁ జెప్పినాఁడు. నెమిళ్లకు పాము లాహారము. గొప్పగానమ్మి యండఁజేరినందులకు గోరినత్వ ప్రియేయవలయునుగదా.

తనుకొ, కొండయని = పర్వతమని భ్రాంతిపడియని యర్థము— మహాన్న తపస్సువని యర్థాంత రము. వచ్చునును జింక = చిన్న లేడిని, కువము = గుబ్బుచున్న, గారుడశిలాసర = గరుడపచ్చల బన్న సరమనెడు, దూర్వులు = లేగజీకపోఁచలు, ఇడి, (దూర్వాశుశతపర్వికా సహస్రవీర్యాభాగ్గ వ్యోరుహశస్తా'అ)మరల్చెను. జింకకు గజీకపోఁచలిప్తము. కొండవలె నిను నమ్మితినిని లోకములో చెప్ప టవాడుక - చనుగుబ్బలు కొండలవంటివనియు, గరుడపచ్చల బన్నసర మియ్యఁగా గజీకపోఁచలని తలఁచి పెంపుడుజింక మరలినదనియు భావము.

తనుకొ, కల్పలతకగా = కల్పవృక్షపుఁ దీఁగయని, తలఁచి, యనియర్థము— కోరికలిచ్చెడు దానినిగాఁ దలఁచి యని యర్థాంతరము. వ్రాలెడు, కారిక = మాటాడెడు గోరువంకపక్షిని, కరము = చేయి, రత్నఫలాభి = రత్నములనెడు ఫలసమూహమును, నెరపి = వెదచల్లి, నిలిపె = నివారించెను. ['సామాన్యగ్రహణే... రత్న మేవరత్నానామ్' కావ్యకల్పలత. అన్నట్లు రత్నములుసామాన్యముగా ఎఱువగఁగఱింపఁబడును. ఫలములును (పండ్లును) 'ప్రార్థ కల్పపాదప ప్రాజ్యఫలము..... దీని మోచి' (శృం. ౭.) బహుదివ్యఫలపరిపాక సాభాగ్యంబునెఱుపు కమ్మైచిమానికముతోడ— (వసుచరిత్ర) అనియెఱుపు] తనుకొ, పద్మముఅని తామరయని యర్థము. పద్మమనెడు నిధిగానని యర్థాంతరము. అంటకొ పెనఁగు = కదిసిపల్లెడుచున్న, అంచుకొ, అంఘ్రి = పాదము, హార = వజ్రముమైన, అంగద = అందె యనెడు, మృణాళము = తామరతూడును, ఇచ్చి, అనిచెను. మృణాళము తెలుపుగనుక, హార మయమయిన యందెను జెప్పినాఁడు.

అత్తేపోషితవర్గంబులు = తనచేతఁ బోషింపఁబడుచున్న ఆ నెమ్మిమొదలయినవి, అనన అవ హోగకమన అంతరాయంబు = వసురాజయొక్క దర్శనమునకయిన పోకకు— వసురాజును జూచుటకై పోవుటకు, కాకయుండకొ = కాకుండునట్లుగా, అతివక్త = ఈ స్త్రీకి, ఆపయవంతులె = కొప్పు చున్నట్లుచేయి అడుగుల నెడి యీ యవయవములె, తోడయ్యెను = సహాయముయ్యెను, అనుచుకొ, నెచ్చెలులు = చెలికత్తెలు, మెచ్చుకొ = మెచ్చుకొనఁగా, మానిని ఒకర్లు = ఒక స్త్రీ, వచ్చెను.

ఇట, ఘనము, కొండ, కల్పలతక, పద్మము అనెడి యీపదములు. కొప్పు, కువము, కరము, అంఘ్రి అను నీని కుపమానములగుటయే కాక బహుకారమునకును ఆశ్రయమునకును నుపయుక్తములయిన విశేషణములుగాను నుండుట తెలియునది. మనుచరిత.

'అంచెలు గట్టి కాలితోడుపై చన నీవుగదమ్మ ప్రోచిరా
యంచ లి వేటిసంగడమువేలయ్యెను దయ్యమ యేటివేడ్కవా
కందుఁ బదంబునకొ మొరయు నందియ యూడఁగఁదగ్గి పోయివీ,
క్షించెలతాంగి యొర్తు ముర జన్నిభు సాగర మేఖలావిభునో'

అని అంచలయాగడు ముడుపుకొన్నట్లు చెప్పఁబడినది. ఇట దీనినే యనుసరించి మఱియు మూటివలని యాగడము మాన్పుకొనుట చెప్పఁబడెను. అచ్చటప్రోచి రాయంచలు. ఇట ప్రోచినెమిలి, పెంపుడు జింక, గారావు గోరువంక, అనుంగుటంచయు నని తెలియునది. ఇంతవఱకు అవేగమునెడు సంచారిభావము. ఇది అక్కిలి ప్రాసనీసము.

ఉ. పొరపురంధ్రు లిట్లు వసు కీపార్థివుఁ గన్గొన వచ్చి మంగళా
చార మనోజ్ఞలాజములు రచల్లిరి సింధుభ వావివాహావీ
తొరమణీయమూర్తి యగుకొరిపయిం గలకాబ్ధిని ర్హా
దారతరంగ రేఖలు సురధాలవముల్ వెదచల్లుకెవడిన్.

అ. పొరపురంధ్రులు=కోలాహల పురమందలి స్త్రీలు, ఇట్లు, వసుపార్థివుఁ=వసురాజును, కన్గొనవచ్చి, మంగళాచార మనోజ్ఞలాజములు=మంగళాచరణమునకయిన సాగసయిన పరిపేలాలు. చల్లిరి, ఏలాగుననగా...సింధు...మూర్తి—సింధుభవా = శ్రీరసముద్రుని కూతురయిన లక్ష్మితోడ, వివాహ=వెండ్లియందలి, దీక్షా=నియమముచేత, రమణీయ=సుందరమగు, మూర్తి=ఆకృతిగలవాఁడు, అగు, కొరిపయిం = విష్ణువుమీఁద, కల...ఖలు—కలకాబ్ధి = పాలసముద్రముయొక్క, నిర్మల=స్వచ్ఛములయిన, ఉదార=ఆతిశయములైన, తరంగరేఖలు=అలల బంతులు, సుధాలవముల్=అమృత జల విందువులను, వెదచల్లుకెవడిన్ = వెదచల్లినట్లు, సింధుభవా=శుక్తిమతినది సంభవయైనగిరికా దేవితోడి, వివాహదీక్షా=వివాహ నియమముచేత, రమణీయమూర్తి=సాగసయిన ఆకారముగలవాఁడు, ఐన, కొరిపయిం = కూరసంభవుఁడయిన వసురాజుమీఁద చల్లిరి.

ఇందు విష్ణువునకును వసురాజునకును, లక్ష్మిదేవికిని గిరికాదేవికిని, శ్రీరాబ్ధి తరంగరేఖలకును పురస్త్రీలకును, సుధాలవములకు శుభలాజములకును ఉపమానోపమేయభావము. తరంగముల రేఖలనుట స్త్రీలింగముచే పురంధ్రులతోడి సాటికి.

మ. అపు డ్ద్రీశ్వరుఁ డాప్తబాంధవులతోనప్రభాపగా ముఖ్యపు
ణ్యపురంధ్రీతతితో నెదుర్కొనఁ దదీయ ద్వారసీమన్ సిత
ద్విపముఁడిగి సురాధిరాజపురవేత్రిశ్రేణి సాహో యనన్
నృపచూడామణి తత్ప్రధానజనతానిర్దిష్టమార్గంబునన్.

అ. అపుడు, అద్రీశ్వరుఁడు=కోలాహలుఁడు, ఆప్తబాంధవులతో=ఆప్తులయిన బంధువులతోడను, అప్రభాపగా ముఖ్యపుణ్య పురంధ్రీతతితో = ఆకాశగంగ మొదలయిన పుణ్యాంగనల సమూహముతోడను, ఎదుర్కొనన్ = ఎదురురాఁగా, తదీయద్వార సీమన్ = ఆకోలాహలపురముద్వార దేశమందు, సితద్విపముఁ = తెల్లయేనుఁగును, డిగి=దిగి, సురాధిరాజపుర వేత్రిశ్రేణి=ఇంద్రపురమునందలి ఆమరావతియందలి ఔత్తలవారి సముహము—అనఁగాఁజోపుదాల్లు, సాహో అనన్ = పరాకు దెలుపఁగా, నృపచూడామణి=వసురాజు, తత్ప్రధాన జనతానిర్దిష్ట మార్గంబునన్ = ఆకోలాహలుని మంత్రి జనసమూహముచేత నియమింపఁబడిన మార్గముచేత-మీఁది కన్వయము.

నీ. మణికుట్టిమములు భారమాగీతికార్ద్ర విభావ భవ్యజలాప్తీరబాద్య మిడఁగ
మందార సుమకాయరమానముల్ పవమాన, శీర్ణ కేసరములరసేన వల్లఁ
జత్రితారాత్రికార్ప త్రికల్ కరదీప్త, రత్నదీధితుల నారరతులు ద్రిప్ప
బహువిధద్వారరంభాకోటి పరిపక్వ, ఫలరసంబుల మధురపర్క మొనఁగ.

తే. మున్నుగా నన్నగావ్యయరముఖ్యభవన, లక్ష్మి యిట్లు విష్ణాహవేళా మహోప
చారముల నన్నిటి ఘటింపరసాంద్రవిభవ, కలితకల్యాణావేదిక రగది నెనవుడు.

అ. మణికుటిమములు=మణులచేత కట్టబడిన నెలకట్టులు. భామా... క్తి — భామా = స్త్రీలయొక్క, గీతికా=పెండ్లి పాటలచేత, అర్ధవిభావకరంగినందున, భవ్యజల ఆస్తి = మంచి నీటిదొరకుట చేత, పాద్యము ఇడంగె-గానమునకు తాలుకరంగునని ప్రతీతి- స్త్రీలు పెండ్లి పాటల మాధుర్యమునకు మణులును తాలుగనుక కరంగి పాద్యము తనంతటనే యిచ్చినట్లుండె ననుట. మందారసుమకాయమానయత్ = మందారమును దేవతావృక్షముల పువ్వులచేతనయిన పండిట్ల, పవమానశీర్ష కేసరములకొ = గాలిచే రాల్పబడిన ఆకరువులచేత, సేనచల్లకొ = సేనలైలుచల్లగా, ఆకరువులు ఎఱ్ఱనివన్నెగలిగి నన్నునై యుండుటచేత అక్షంతలతో సాటి.

చిత్రిత ఆరాత్రి కాపుత్రికల్—చిత్రిత=చిత్రములు గావింపబడిన-అనగా చిత్రదళయుక్తము లయిన, ఆరాత్రికా = ఆరతి పల్లెరములతోఁగూడిన, పుత్రికల్ = కీలుబొమ్మలు, కర = చేతులందు, దీప్త = వెలుగుచున్న, రత్నదీధితులకొ = పద్మరాగ రత్నముల కాంతులచేత, ఆరతులుత్రిప్పకొ కీలుబొమ్మలచేత చిత్రపులబనిగలిగినయారతి పల్లెరము లిడి యందు రత్నమయములగు దీపములుంపగా నవి కీలుబొమ్మలుగావున నారతులు త్రిప్పిన ట్లుండెననుట. బహు విధ ద్వారరంభాఞ్జి = పెక్కు దెలుగులయిన వాకిళ్లయందలి ఆరటులనమూహము. పరి పక్కఫల రసంబులకొ=చక్కగాఁ బండిన పండ్లయొక్క రసముచేత, మధుపర్కము, హిసంగె—ఇయ్యంగాను-మధుపర్కమనగా.

దధిసర్పిర్దలం తైద్రంశితైతాభిస్స పఞ్చభిః ప్రోచ్యతే మధుపర్కస్తు సర్వదేవానుభువ్యయే ।

జలంతు సర్వతః స్వల్పంసైతాదధిస్థుతింసమమ్, సర్వేషామధికకైద్రంమధుపర్కేప్రయోజయేత్, పెండ్లికొడు కుపవాసముండి పిదప దీనినిబారణ చేయును.

ఇట్లు, మున్ను గాక, అన్నగాన్వయ ముఖ్యభవనలక్ష్మీ=పర్వత కులశ్రేష్ఠుఁడయిన యాఞ్జీలా హుని గృహసంపత్తి, వివాహవేళా మహోపచారములకొ = పెండ్లి సమయమున పరునకుఁ జేయవలసిన గొప్ప యుపచారములను, అన్నిటిని ఘటింపగా, అపుడు, సాంద్ర విభవ కలిత కల్యాణవేదికకొ=దట్ట మయిన వైభవములతోడ కూడుకొన్న పెండ్లి బంగారపు టరుఁగును('కల్యాణంమజ్జ కేస్వక్లే'నా), కది న్నకొ = సమీపించెను.

పెండ్లి గృహమునకు వచ్చిన పెండ్లికొడుకునకుఁబాద్యమిచ్చుట, సేనచల్లుట, ఆరతులు త్రిప్పట, మధుపర్క మొనఁగుట యనునవి మహోపచారములు. దీనిని గోలాహుని గృహంపు పెంపుసాంపే యప్రయత్నముగా నొడఁగూర్చినదని గృహలక్ష్మీ వైభవము స్ఫురించుచున్నది.

మ. సరనాథోత్తముమ్రోల నున్నమిత దంతస్తంభమై చారుచా

మరకత్యౌకదళీకలాపశుభకుంభం బై నదామోదమే

దురసారంగమదాంక సంకలితమై శ్రీతోడ్తో మహావారణ

స్ఫురణల్ దెల్పువివాహవేదికపయ్యి శోభిల్లెబద్ధావళుల్.

అ. 'మహావారణస్ఫురణల్' 'వివాహవేదిక' అనురెంటిచే వివాహవేదికాపరముగాను గజపర ముగాను అర్ధద్యయము తెలియునని—సరనాథోత్తము, మ్రోలకొ = ఎదుట. ఉన్న మితదంత స్తంభమై = (వేదిక) ఉన్నమిత = ఎత్తబడిన, దంత = ఏనుగుదంతముచేత నయిన, స్తంభమై = స్తంభములుగలదై— (గజ) ఎత్తబడిన స్తంభములవలె దంతములుగలదై, చారు ... కుంభంబై — (వేదిక) చారు = సాగనయిన, చామర—('చమరంచామరే స్త్రీకుమంజరీ మృగభేదయో' మేని) - చమర అనగా పూగు త్తి-చామరమనగా చమరజాంసమూహాల్చామరమ్—పువ్వు గుఱుగు ననుట.

మరలును, కక్ష్య = (కక్ష్యబృహతికాయంచ కాక్ష్యం మధ్యేభవన్తే, హర్ష్యాదీనాం ప్రకో
 'ష్టేచ' విశ్వ) బంకులును— అనగా సందువీధులును, కదలీకలాప = ('కదలీవైజయన్త్యాంచ
 రమా యాం హరిణాన్తరే' అ. 'కలాపోఘాషణే బర్హేతూణీరే సంహతాపి' అ) అరటిచెట్లు సమాహ
 ములును, శుభ కుంభంబై = పూర్ణకలశములును గలదై—(గజ) చారుచామర = సుందరములయిన వింజా
 మరలును, కక్ష్య = నడిమిమోతును, కదలీ = పయి జెండాలును— ఏనుగు జండాకు 'గజవై జయన్తీ కదలీ'
 అని పేరు. [కదలీ కాంచనకక్ష్యలక్ వెలయులేఖస్వామి చౌదంతిరై] (మను చరిత్రము) కలాప = నెమి
 లిపురియు, శుభ కుంభంబై = సాగసున్న కుంభస్థలములును గలదై (కుష్మాఘ శేభమూర్ధాంకా'
 అ), సదా..... సంకలితమై—(వేదిక). సత్ = మంచి, ఆమోద = పరిమళముచేత, మేదుర = దట్టమయిన,
 సారంగమద = కస్తూరియొక్క, అంక = చిహ్నములతోడ, సంకలితమై = కూడుకొన్నదై—కస్తూరిచే అంక
 బడినదై యనుట—(గజ) సదా = ఎల్లప్పుడును, మోద మేదుర = ఆనందము చేదట్టములగుచున్న, సారంగ—
 (చారకేహరిణే పునిసారణ్యశ్వలరేత్రిమ' అ) కుమ్మెదలుగలిగిన, మద = మదజలములయొక్క, అంక = గుర్తు
 లతో, కూడుకొన్నదై, తోడ్కో = వెంబడిగా—అనగా గజపరములుగాఁ జెప్పబడిన యర్థాంతర
 ములచేత - వేదిపరముగాఁ జెప్పబడుపదములచేతనే గజపరములుగాను దెలియఁబడు నర్థములచేత
 ననుట, మహా వారణస్పరణో తెల్పు = పెద్దయేనుగు స్ఫూర్తులను దెలియఁజేయుచున్న యనియర్థము,
 మహా = ఉత్తమయొక్క, ఆవారణ = అనివార్యములయిన, స్పరణలు తెలియఁజేయుచున్నదని భావము.
 దంతస్తంభములు, అరటిచెట్లు మొదలయినవి వెంటనే పెండ్లి మహోత్సవమునకు త్రోసిపుచ్చరాని
 చిహ్నములనుట ['మహాభద్ర విస్ఫరణో తెల్పు' అని పాఠాంతరము. భద్రమనగా భద్రజాతియేనుగు
 ను మంగళమును గనుక గొప్ప యేనుగు స్ఫూర్తులుగాననియును గొప్ప మంగళముయొక్క స్ఫూర్తు
 లనియు నర్థములు] వివాహవేదికపయి = పెండ్లియరుఁగుమీఁద, పద్మావళి = తామరదండలు, శోభిల్లే
 నని యర్థము (పద్మమనగా 'పద్మకంబిస్తు జాలకమ్') అన్నట్లు ఏనుగు దేహముమీఁది పొడలు
 పొడలవరుసలు శోభిల్లెనని గజపరమయిన యర్థాంతరము.

పెండ్లి యరుఁగునందు దంతపు స్తంభములైతి పూగుత్తులు అరటిచెట్లు పూర్ణకలశములునుగూర్చి
 మంచివాసనగుబాఠించు కస్తూరితో నలికి, తామరపూదండలచే దాని నలంకరించిన యర్థము.

క. మనుజుపతి యపుడు నగపతి, పనువున మణిపీఠి నమరై బ్రకటితకమలా
 కనకాంబరకల్యాణాం, కనకాంతవివాహ సదనకాంచనవేదిన్.

అ. మనుజువిభుఁడు = వసురాజు, అపుడు, నగపతి పనువున = కోలాహలని యాజ్ఞచే, ప్రక
 ..... వేదిక్—ప్రకటిత = ప్రసిద్ధమగుచున్న, కమలా కనకాంబర = లక్ష్మీ నారాయణుల యొక్క,
 కల్యాణ అంకన = పెండ్లి పాటలచేత, కాంత = ఒప్పుచున్న, వివాహసదన = పెండ్లిచిహ్నమును,
 కాంచనవేదిక్ = బంగారపు పెండ్లియరుఁగునందు, మణిపీఠి, అమరై, అనగా గూర్చుండెనుట.

చ. విధివిహితంబుగా బుధగ్రహవిధిమిత్రమరద్రుమంజరి
 మధుమధువర్కమున్ విమలహక్తికపాత్రిక దెచ్చి యాగుణో
 దధికి నొసంగె మామ మధురదానపద్ధతికి లచ్చి నిచ్చునం
 బుధి యమృతాంశుతో నమృతేపూరము మున్నె యొసంగుకై వత్సన్.

అ. మామ = మామయగు కోలాహలుఁడు, విధివిహితంబుగా = కాస్త్రోక్తప్రకారమున, బుధగ
 ... ధమన్—బుధగ్రహ = కామధేనువుయొక్క, దధి = పెరుగుతోడ, మిత్ర = కలిసిన, మరద్రు = కల్ప

పృక్షమయొక్క, మంజరీ=పువ్వుగుత్తి యందలి, మధు=పూచెనెయనెడి, మధుపర్కము--'సర్వే
సాం మధికం త్కేద్రం మధుపర్కే ప్రయోజయేత్' యన్నట్లు తేనే అందధికముగా జేరునుగాన దధి
మిశ్రమధుపనియు మధుపర్కమును నామమనియుఁ జెప్పట తెలియునది, విమల మాక్తికపాత్రిక =
అచ్చమయిన ముత్తెపుగిన్నెతో.

'తందద్యాతాంస్య పాత్రేవారాక్తశ్వేత భవేనవా' అని కంచు, లేక, బంగారు వెండి
పాత్రలలో నియ్యవలయునని శాస్త్రము. ఇట ముత్తెపుగిన్నె 'శ్వేతభవేన' అనుటంబట్టి కావలెను.
శ్వేతమనఁగా శంఖము. శంఖమునఁబుట్టినవి శ్వేతభవములు. అనఁగా ముత్తెములు కాన యిటముత్తెపు
గిన్నెయన్నాడు. శంఖమున ముత్తెములు పుట్టుట.

'వరశంఖ జనిత మాక్తిక, మరయఁ గపితాండమువలె నత్యుజ్జ్వలమై

పరఁగు నది మంత్రసాధన, పరులకుఁ దక్కంగ దుర్లభంబితరులకుఁ (రత్న పరీక్ష.)

ఇందే ప్రథమాశ్వాసమున

వీటమీటగు జోటులేటి వఱవఁ వేమాలుఁ గ్రీడింపఁ ద

తాటిరాంక సపంకశంఖగత ముక్తాశ్రేణి యవ్వాసనఁ

బాటించుఁ మృగనాభిపంకయుత భామాకంబు కంతాస్తి నే

నాటఁ మినుకులు గల్లువారిగు జన్తస్థాన సౌఖ్యోన్నతుల్. అని యున్నది.

తెచ్చి, ఆగుణోదధికి = గుణసముద్రుడయిన యావసురాజునకు, ఒసంగె = ఇచ్చెను.
ఏలాగున ననిన, మధుదానవవైరికి = క్రీమహావిష్ణువునకు, లచ్చి = ఇచ్చు, అంబుధి=(పాల) సము
ద్రుఁడు, అమృతాంశతో = చంద్రునితోడ, అమృతపూరము, మున్నె = ముందుగా, ఒసంగె
గుక్తవడి = ఇచ్చినట్లు, ఇచ్చెనని సంబంధము.

ఇట వసురాజునకు విష్ణునకును, గిరికకును లక్ష్మీకిని, కోలాహలునకును సముద్రునకును, ముత్తెపు
గిన్నెకును చంద్రునికిని, మధుపర్కమునకును అమృతపూరమునకును, ఉపమానోపమేయభావము. వసు
రాజునకు గిరికాదేవి నిచ్చునట్టి కోలాహలుఁడు ముత్తెపుగిన్నెలో మధుపర్కమిచ్చుట విష్ణుదేవునకు
లక్ష్మీనిచ్చు సముద్రుఁడు చంద్రునితో నమృతపూరము నిచ్చినట్లుండె నని యర్థము. 'మున్నెయొసంగు
క్తవడి' చంద్రుఁడును అమృతమును బుట్టినపిదప లక్ష్మీయువముంచెనుగాన; అట్లు వారు ముందు
పుట్టుట ముందు ముత్తెపుగిన్నెతో మధుపర్కమిచ్చి పిదప లక్ష్మీనిచ్చునట్లున్నదని పూర్వ సంభవమును
పూర్వప్రదానముగా నన్వయించినాడు. మాక్తిక పాత్రిక—అనఁగా పాత్రికలో మధుపర్కము
ఇట'లో' ఆధారాధేయభావముబట్టి. అమృతాంశతో అమృతపూరము. ఇట'తో' తత్సామ్యమున
కుఁగాను ఆధారాధేయ సంబంధముగ్రహించుటపొసఁగుటకు అయిన నాసంబంధము పొసఁగదుగా
వున్నసామృతాంశనితోఁగూడ అమృతమని సాహచర్యపరముగా భావము. ఈ యర్థభావములు రెంటికిఁ
బాటగుటకై'లో' ననక'తో' నని పెట్టుట. మధుపర్కమున'సర్వేసామధికం త్కేద్రం మధుపర్కేనయో
జయేత్' అనుటం బట్టితే న మిక్కిలిగాఁ జేరియుండును. తే నె ఎఱుపుగలన్ని నలుపు. ఇందులకునిండే.

చ. రతిపతి ధర్మకర్త ఋతుఁ జబలావలి నొంచి యేగు దు.

ర్మతుల మధించికొనిన సానధనంబుల ముద్ర పెట్టుచోఁ

ప్రతిసవదీపికాభిఁ గరంగెడు లక్ష్మయుఁబోలె పంజుల

స్థితమయితేటి వెగలపుఁ జేరియ గ్రాయుట గంటివే చేరి. (3 - అశా - ౧౩౭)

అని కరఁగెడు లక్కగాఁదేనెను వర్ణించినాడు. తన్నిశ్రమయిన మధుపర్కము తెల్లని యమ్మ తముతో సాటి యెట్లనఁగా దీనితో దధిమొదలగునవియు మిశ్రమయి యుండుటచే తెలుపు పన్నె సాటికి రావచ్చును; లేక 'దధిమధునీ సర్పి ర్వామధ్వలాభే' అన్నట్లు మధువులేనిచోనేయి కలుపవచ్చును. సర్పిష్టిశ్రమయ్య నమృతపూరముతో వర్ణసామ్యమును బొందవచ్చును. ఇటు మధుపర్కము మామ యల్లనకు మంగళ సూత్రధారణమునకు మునుపిచ్చుట యాచారమై కనుపట్టెడి.

పారణచేసి రాజామధుపర్కపుఁ దేనియ మామ భీమధా

త్రీరమణుండు మంత్ర సముదీరణ పూర్వముగాఁగ నీయ. (శృంగా ౬ - ౮౮)

క. విధియుతముగ ఖచరుఁ డవ, న్యధినాధున కొనఁగెఁ బసిఁడి హరివాణమునఁ

మధుర మఖిభుగ్గవీదధి, మధురస సంపర్కమయిన మధుపర్కంబున్. (మనుచరిత్ర-౫-౭౭)

మనుచరిత్రమున 'విద్రుమపాద సువర్ణపీఠి నైఁ బ్రభుతఁదలిర్పమానుపనుపఁ' పసియించె'

'మధురమఖిమగ్గవీదధి మధురస సంపర్కమయిన మధుపర్కంబున్' అను వీనింజూచియె యిం దును. 'మనుజవిభుఁడపుడు నగపతి, పనుపున మణిపీఠి నమరె' ననియు 'బుధగపి దధిమిశ్రసురద్రు మంజరీమధుమధుపర్క' మనియుఁ జెప్పఁబడెను. అంబుధియనఁగా ఉదధి. విష్ణుదేవునికి మామఉదధి. (గుణ) ఉదధికి మామ కోలాహలుఁడు. విష్ణుదేవుని మామయైన యుదధికంఁటె గుణోదధికి మామయైన కోలాహలుఁడు అధికుఁడని వ్యతిరేకము తెలియునది. మామయగు ఉదధికంఁటె గుణోదధికి మామయైన వాఁ డధికుండగుట యుక్తము. మనుచరిత్రమున 'పసిండిహరివాణమునఁ' మధుపర్క మిచ్చుట 'తంద ద్యాత్మాంస్య పాత్రేణ రాక్షశ్యేతథ వేన వా' అని రాక్షసాత్రమ విధించుటంబట్టి. ద్రుశబ్దమునకు 'అనోకహాకుటస్సాలః పలాశి ద్రుద్రుమాగమాః' అని అమ.

చ. ఆపుడు పురంధివర్గ వృత శ్చ యై చరణాంకకృతార్థ మైనక

ప్రపునునుముగ్ధువై మకరశపద్మము లేర్పడ నీక్షణప్రభా

స్స వనపవిత్రకుట్టిమముననన్ వరసీలనిధుల్ జనించ నా

నృపమణి భాగ్యలక్ష్మి కరణిం దరుణీమణి వచ్చె నొయ్యనన్.

అ. ఆపుడు, తరుణీమణి = స్త్రీరత్నము—గిరిక, పురంధివర్గవృతయై = ముత్తయిదువుల గుంపుచే పరివేష్టించఁబడినదై, చరణాంక కృతార్థము = అడుగు గుఱుతులచే ధన్యమయినది, అగు, కప్రపునును ముగ్ధువై = కప్పురపుపాడితో రఁచింపఁబడిన నిద్రపు ముగ్ధుమీఁద, మకరశపద్మము = మకరము పద్మము అనునిధులు, ఏర్పడఁగానని యర్థము. ఇక్కడ ముగ్ధులరూపముననుండు మకరశ పద్మములనుమకరపద్మనిధులుగానధ్యవసించుట తెలియునది. మకరశపద్మాకార ముద్రలేర్పడినవనిభావము. చరణాంకకృతార్థము అనుచో, చరణాంక = సకలసంపత్సం పాదకములయిన పాదశుభ చిహ్నముల చేత, వృత = చేయఁబడిన, అర్థము = మకరశపద్మ నిధులరూపమైన అర్థము. అనఁగా ధనముగలది యనియు - లేక - కప్పురపుపాడియందు అడుగునొత్తుడుచేత రఁచితమైన మకరశపద్మములయిన పా దచిహ్నము లనెడు మకరశపద్మనిధులరూపమయిన యర్థముగలదనియు సర్వదృష్టాను సూక్ష్మదృష్టిచేతఁ జెలియునది. పాదతలచిహ్నములు పద్మాకారముగా నుండుటగలదు.

కాలియడుగు నొత్తురక లంటినచోట మెట్టదామకలుగా నేర్పడెననియు చెప్పబడియున్నది. కాన కప్పురపుఁబోడియందు పద్మరూపములగు పాదముద్రలనిట పద్మనిధులుగా నధ్యవసించినాడని యెఱుంగునది. ఈక్షణప్రభా = చూపుకాంతులయొక్క, స్పృశన = స్పానముచేత, పవిత్ర = పావనమయిన, కుట్టిముసున = నెలకట్టునందు, వరనీలనిధుల్ - జనింప = వరనిధియు నీలనిధియును బుట్టఁగాననియర్థము. మేలయిన నీలకాంతిస్తోమములుపుట్టఁగానని భావము. వరములైన నీలకాంతిస్తోమములను వరనిధిగను నీలనిధిగను నధ్యవసించినాఁడు. ఆన్యపనుజిభాగ్యలక్ష్మీకరణీ = ఆమసురాశయొక్క భాగ్యలక్ష్మీవలె, ఒయ్యో = ఒప్పిదమగునట్లుగా, వచ్చెను.

అనఁగా మసురాశయొక్క భాగ్యలక్ష్మీవంటిదిగానఁ దాను త్రొక్కినచోట మకరపద్మనిధులును దానుజూచినచోట వరనీలనిధులును జనింపఁగా గిరికాదేవించిన దనుట. నీలకల్పముచే నీలమణులు నర్థముగనుక నీలరత్న కాంతి సమూహములుతోచుటంబట్టి యిందలి యాశయము 'తిరుమలదేవీ వరణోదర' యను పద్యమందలి 'స్థలకమల స్ఫురదెందీ వర' కల్పములచే ప్రేరితముగాఁ గన్పటెడి.

ఉ. విదువ లామహేంద్ర గురునానతిఁ గెందెరయై త్తి విశ్వధా
త్రీదయితుఁ సతిం గదియఁదెచ్చిరి వేక్కఁ బ్రభాతవాతసం
పాదితబోధ లై ననవరపద్మిను లాత్మ పరాగపాలికా
చ్చాదన మాపహించి కవజకృవలం గదియించుకై వడిన్.

అ. విదువలు = ముత్తైదువలు, ఆమహేంద్రగురు ఆనతి = ఆబృహస్పతియొక్క యనుజ్ఞ చేత, కెందెర = ఎఱుపట్టుతెర, ఎత్తి = ఎత్తిపట్టి, విశ్వధాత్రీదయితుఁ = సమస్తభూమికిని వల్ల భుండయిన మసురాజును, సతి = గిరికాదేవిని, వేక్క = కదియఁదెచ్చిరి = సమీపించునట్లు తెచ్చిరి. — ఏలాగుననఁగా - ప్రభాత...బోధలు = వేకువగాడ్పుచేత పొందఁబడిన వికాసముగలవి, విస, నవపద్మినులు = క్రొత్తతామరతీగలు, ఆత్మపరాగపాలికా ఆచ్చాదనము = తమయొక్క యెఱ్ఱని పుష్పాడిపటలముచేమాటును, ఆపహించి = కలిగించి, కవజకృవలం = చక్రవాకపుజలను, కదియించుకై వడిన్ = కదియఁజేసినట్లుగా, కదియించిరని సంబంధము.

ఇట ఉపమానవాక్యమందలి 'బోధ'కు వికాసమనియు ఎఱుకయనియు, పద్మినులకు తామరతీగలనియు పద్మినీజాతిస్త్రీలనియునర్థవ్యయముగలదు. దీనింబట్టి ఉపయోగవాక్యమనను బృహస్పతియానతిచేత సంపాదితబోధలు ననవపద్మినులగు ముత్తైదువలు రాజునుసతిని గదియఁదెచ్చిరి నర్థంపుసాంపు సంక్రమించుచున్నది. వాతము 'ప్రభాత' మందలిదిగావుననే పద్మినులకు 'బోధ'. వాతమునుబట్టియే పరాగములేచుట. పద్మపరాగ మెఱుపు గాన కెందెరకుసాటి. 'పద్మపరాగంబుపరఁగిన యరుణోదయంబుకాంతికి నునుడంబుగూర్చి — (భారతవిరాటపర్వము) పరాగము యొక 'పాలికా' పటలమును జెప్పుట ఎత్తిపట్టిన తెరవలె పఱుపుగలిగియుండుటకు. 'కవజకృవలం' ప్రభాతమందే జక్కవలు ఒండొకటిని గగనగూడుట, మఱియు రాత్రియంతయు నెడఁబాసియుండిన జక్కవలవలెనే వర్షాఁడులకు నొండొరులకుఁజూచుటయందును గూడుటయందును గల గుతుకమునులక్ష్మియు ధ్వనితములు 'పద్మినులు'. — తామరతీగలయందు. అనఁగా తామరలందు, జక్కవలకూడిక — మనుచరిత్రమున.

'అరసికన్నీటితో మరలితామరయెక్కి' ఎదనమెండఁగ సోవారి నద్ద
నద్దిత్రావఁగనైవ కట్టిట్టుగన్గొని, ప్రతిబింబ మీక్షించి బ్రమసియుండుట
. నుటికియొకలు దడియజేటొక్కతమ్మి, కరుగు నరిగి రవంబుతోఁ దిరుగులేట్లఁ

బొడుచుచున్న మఱియును బోవువెదక, సంజల్రియుఁబాసి వగనొక్కచక్రవాకి.
(మనుచరిత్ర-3-౧౬)

అని తామరలయందుఁ జక్రవాకి చక్రవాకమునరయుట చెప్పఁబడియున్నది. తామరతీగల యందలి పూవులు వేకువను విరియుటయు నపుడు సుడియుగాడ్చుచే నందలిపూపిడి రేగుటయు నపుడె యొండొరులకయి కవఁగూడ నువ్విరుహురుచున్న జక్కవజంట ఆతామరలయందుఁగది యుటయు నిటు మిక్కిలి స్వాభావికవర్ణితము. వేగుంబోకగాడ్చుచే విరిసిన తామరతీగలు, తమయొట్టపుప్పిడిని మాటుచేసి జక్కవవను గదియించువల్లు, బృహస్పతి యనుమతిచే సంపాదిత బోధలైనను వానినులెట్టవట్టు తెరఁబట్టి వసురాజును గిరికాదేవిని గదియించిరిని యర్థము. ఇందలం కార ముపమ.

ఉ. రాజక రానుషంగమునగ్రామక రాంబుజ మొప్పు గన్యకా

రాజితహస్తయోగమున గ్ర రాజకరంబు నతిప్రకాశమై

రాజిల రక్ష గట్టుక్రియ గ్ర రాజముఖికరపంకజంబున

న్రాజకరంబునక గురుఁ డొనర్చె సమంత్రకకాతుకాంకముల్.

అ. గురుఁడు = బృహస్పతి, రాజక రానుషంగమునక = వసురాజుయొక్క చేయిఁతఁచేత, రామక రాంబుజము = గిరికయొక్క తామరనంటిచేయి, ఒప్పుఁగానని యర్థము—రాజకరములనఁగా చంద్రకిరణములు గనుక చంద్రకిరణానుషంగముచేత, రామ = రమణీయమైన, కరాంబుజము = చేయివంటి తామరయొప్పుఁగానని యర్థాంతరము. కన్యకారాజిత హస్తయోగమునక రాజకరంబు అతిప్రకాశము రాజిలక = గిరికాదేవి ఒప్పిగమయిన హస్తస్పర్శముచేత వసురాజుయొక్క హస్తము మిక్కిలి ప్రకాశమై యొప్పునట్లుగానని యర్థము. కన్యారాశియైన హస్త నక్షత్రముతోడి యోగముచేతఁ జంద్రకిరణము ప్రకాశింపఁగానని యర్థాంతరము. ఇంతివఱకు నశేభాధ్యవసాయము. రక్షగట్టుక్రియక = రక్షబంధనముచేసినట్లుగా, రాజముఖీ కరపంకజంబునక = గిరికచేయి తామర యందును, రాజకరంబునక = వసురాజుయొక్క చేతియందును, సమంత్రకకాతుకాంకముల్ = వేద మంత్రములతోఁగూడిన కంకణపుగుఱుతులను, ఒనర్చెను—అనఁగా కంకణములు గట్టెననుట.

కాతుకమనఁగా పెండ్లియందుఁగట్టెడు తోరము, కాతుకమునకు సమంత్రకత్వము ధర్మకాస్త్ర) మునందు.

‘విశ్వేత్తాతే త్యవపాపుంసాం బధ్నీయాద్దక్షిణేకరే

అథవామకరేస్త్రీణాం బృహత్సామేతి మంత్రః’

అనియున్నది. కాతుకశబ్దముచే వసూవరుల కదికాతుకా విషమగుటయు వ్యంజితము.

మ. నుముహూర్తం బని సన్మనుల్ దెలుప నశచ్చో దివ్యశై లేంద్రుఁ డా

యమరాధీశహితక్రియానిరతు నాశ్రయమ్లానమాలాకలా

పమనోహరి నకుంతవిక్రమునిఁగారభావించి లక్ష్మీగురు

త్వము దీపింపఁగ ధారఁపైఁసె దనయక గ్ర వర్తిష్ఠునంపన్నిధిన్.

అ. సన్మనులు, సుముహూర్తంబు అని తెలుపఁగా, అచ్చో = ఆయెడ, దివ్యశై లేంద్రుఁడు = దేవతామహిమగల శోలాహుఁడు, ఆ అమరాధీశహితక్రియానిరతుక = ఇంద్రునకు ఇష్టమయిన

కార్యమందు ఆసక్తుడయిన యాపసురాజునని యర్థము—రాక్షససంహారముచేసి దేవతాధిపతులకు హితముసేయుచుండువానిని— (అనఁగా విష్ణువునని) యర్థాంతరము. ఆ, అహ్నా ... హారిక్ — (వసు)అహ్నాన = వాడకుండు, మాలాకలాప = పద్మమాలికయును సొమ్ముచేత, మనోహారిక్ = ఒప్పుదున్న వానిని — (విష్ణు) వైజయంతీ మాలికాలంకృతుని, అకుంత విక్రమునిఁగాఁ — (వి అనఁగా పక్షి, ఇటగరుడుఁడు. క్రమమనఁగా సంచారముగనుక) మొక్కివోని గరుత్మత్సని చారముగలవానినిగా—అనఁగా నారాయణస్వరూపునిఁగా, భావించి యని యర్థము. వసురాజు అకుంతపరాక్రమముగలవాఁడని భావము. లక్ష్మీగురుత్వము దీసింపఁగా = లక్ష్మీజనకత్వము ప్రకాశింప గానని యర్థము—సంపత్తిగౌరవము దీసింపఁగా ననిభావము. వర్ధిష్ఠసంపన్నధిక్ = వృద్ధిఁబొందెడుసంపదల కాస్పద మయిన లక్ష్మీదేవినని యర్థము — అభ్యుదయమునకు నిధియైనదాని ననిభావము, తన యక్ = కొమార్తను, ధారవోసెను = ఉదకధారాపూర్వకముగా దానముచేసెను.

కన్యాదానముసేయునపు డల్లుని విష్ణుస్వరూపునిఁగాఁదలఁచి యతనికిఁగన్య లక్ష్మీగా ననుసంధించుమంత్ర ముచ్చరించుచు ధారవోయుటంబట్టి యీపద్యార్థము నిబంధింపఁబడెను.

వసురాజును 'అకుంతవిక్రమునిఁగా' నని విష్ణువుగా నర్థముగూర్చుటచే 'అమ ... నిరతుక్' 'అహ్నాన...హారిక్' అనువిశేషణములు సయితము రాజునకును విష్ణునకును జెల్లునట్లు రచింపఁబడెను. రాజు విష్ణుఁడుకాఁగా కన్యాదాతయగు కోలాహలుఁడు సముద్రుఁడుగావలయునుగాన 'లక్ష్మీగురు' శబ్దము. ఇఁక గిరిక 'లక్ష్మీ' కావలయునుగాన 'వర్ధిష్ఠసంపన్నధి' విశేషణము.

మ. నతచూడాపరికర్త చంద్రతపనులోనక్షత్ర దామంబునం

బ్రతిబింబింపఁగ నున్నకన్నెయఱుతఁగమాంగల్యసూత్రంబు శా

శ్వతకల్యాణగుణావహుం డునిచె నాశచంద్రదార్కనక్షత్ర సం

తతివై మించుతదీయనిత్య గుణముల్ నాకుల్ ప్రశంసింపఁగన్.

ఆ. నత...తపనుల్—నత = సిగ్గుచేత వంచుకొనఁబడిన, చూడా = శిరస్సునందలి, పరికర్త చంద్రతపనుల్ = అలంకారభూతులయిన చంద్రసూర్యులు, నక్షత్రదామంబున = ముత్యపువారి మునందు, ప్రతిబింబింపఁగ = ప్రతిఫలించునట్లుగా, ఉన్న కన్నె అఱుతఁ = గిరికాదేవి కంత మందు, మాంగల్యసూత్రంబు = మంగళసూత్రమును, శాశ్వతకల్యాణగుణ ఆవహుండు = శాశ్వతమయిన మంగళసూత్రము నావహించువాఁడని యర్థము - శుభగుణావహుఁడని భావము, అట్టివసురాజు, ఉనిచెను—నిలాగున ననఁగా—ఆచంద్ర...మించు = (ఇచ్చట 'అశ్' అక్షిషదధిశ్చైభివ్యాప్తానీహాధే ధాతుయోగజే' అమ. అనునట్లు అభివ్యాప్త్యర్థకము) చంద్రసూర్యులు నక్షత్రసమాహులు నెడి వీని మీఁద వ్యాపించుచున్న, తదీయనిత్యగుణముల్ = అగిరికాదేవియొక్క నిత్యములయిన సుగుణము లని యర్థము. ప్రతిబింబించు చంద్రదార్కలతోఁగూడిన నక్షత్రదామముమీఁదనున్న గిరికాదేవి మంగళసూత్రత్రయమునని యర్థాంతరము (మంగళసూత్రత్రయమునటకు గృహ్యకారులు,

'మాణ్డల్యలిప్తనాసేన బద్ధామక్షశసూత్రకమ్,

పేమహస్తసరం బద్ధా కణ్ఠేచ త్రిసరం శ్శఢా'

అనియున్నది. ఈ మాచారము దేశాంతరవిషయమని తెలియునది.) నాకుల్ = దేవతలు, ప్రశంసింపఁగ = కొనియాడఁగా, మంగళసూత్రమును కట్టెనని సంబంధము.

ఆచంద్రార్క...నిత్యగుణముల్—ఆగుణములు చంద్రసూర్యనక్షత్రములపై వ్యాపించిననగా భూమియందు వ్యాపించి యూర్ధ్వోకమందును వ్యాపించినవనుట. కావున నే నాకులు ప్రశంసించుట. గిరిక తలనందుకొనగా ఆమె శొనటి చంద్రసూర్య భూషణములు వక్షమందలి నక్షత్రదామమునఁ బ్రతిఫలించెను. ప్రతిబింబిత చంద్రసూర్య కలితనక్షత్రదామముపము నున్న మూడు మంగళ గుణ(సూత్రము) లను చంద్రసూర్య నక్షత్రపు సమాహముపయి వ్యాపించిన మంగళగుణములుగా ఆ భేదాధ్యవసీతి చేసినాడు. రాజకాశ్వత్థకల్యాణగుణావహుడు గావుననే కన్నెకు నిత్య(కాశ్వత్) ములగు వినయాదిగుణములు. కాశ్వత్తుమంగళ సూత్రావహుండుగానమాంగల్యసూత్రము. ముప్పేటలు ఆచంద్రార్కసంతతి పైమించుట ఆచంద్రార్క నక్షత్రస్థాయి యగుట యు భావములు ధ్వనించె డిని. నక్షత్రదామముటకు 'నైవనక్షత్ర మాలాస్యాత్సప్త వింశతిమాక్తికా' అని అమ. ఇరువది యేడు ముత్తెములుండినది గాన యిరువదియేడు నక్షత్రములుగా రూపణమునకుఁ బోనగుట.

చ. అతివ సతీకరోన్నిమిత ర యై విభునాదల సేనఁజల్లెఁ ద
స్పృతినవమాళి రత్నగతర భవ్యనిజాకృతి చూచి కంటిరే
పతికిర సెక్కిన నీక్షణమె ర బాల యటంచు ధరాధరోపది

సిరి సరిదాత్త సంభవముఁజెల్లదె యంచు సఖుల్ వచింపఁగన్.

ఆ. అతివ = గిరికాదేవి, సతీకర+ఉన్నమితయై = పతివ్రతాస్త్రీల హస్తములచేత ఎత్తఁబడి నదై, విభుడొనలె = పతియైన వసురాజు శిరస్సునందు, సేన = తలఁచబాలును చల్లెను. ఏలాగున ననిన, తత్పతి = ఆవసురాజుయొక్క, నవ = క్రొత్తదయిన, మాళి = కిరీటుమందలి, రత్న = రత్న ములయందు, గత = పొందియున్న-అనఁగా ప్రతిఫలించిన, భవ్య = మేలయిన, నిజాకృతి = తన యొక్క రూపమును, చూచి, కంటిరే = చూచినారటే, బాల = ఈచిన్నది, ఈక్షణమె, పతికిర సెక్కిన = పెనిమిటి తలపైకెక్కిన, అటంచును, ధరాధర ఉపరిస్థితి = పర్యవసానియైనది యనికీ, సరిత+ఆత్మసంభవము = నదికిఁ బుట్టినదానికీ, చెల్లదె అంచునని యర్థము. (వసు)రాజ శిరఃస్థితి శుక్తిమతీ సంభవమైన గిరికాదేవికిఁ జెల్లదాయని భావము. సఖుల్, వచింపఁగన్ = చెలికత్తెలు సర సోక్తులాడఁగా, సేనచల్లెనని సంబంధము.

ఉ. శుక్తిమతీకుమారి కరర శుక్తుల ముత్తెపుసేన చల్ల నా
రక్తసరోజపాణిపయిర రమ్యగుణాభియు నట్ల నించె ద
న్మాక్తికముల్ వధూకచసర మాజకిరాంబుజ కాయకాంతిసం
సక్తి సనేకవర్ణమణి ర జాలము లై విభవంబుఁ దెల్పుగన్.

ఆ. శుక్తిమతీకుమారి = గిరికాదేవి, కరశుక్తుల = చేతులనెడుముత్తెపుఁ జిప్పలచేత, ముత్తెపు సేన చల్లె = ముత్యాల తలఁచబాలుపోయఁగా—ఇట శుక్తిమతీకుమారి యను విశేషణముచే తల్లి శుక్తులు గలదిగాన కుమారియు కరము లనెడుశుక్తులు గలదని సారస్వము దెలియునది. ఆరక్తసరో జపాణిపయి = ఎఱ్ఱదామర పువ్వులపంటి చేతులుగల యాగిరికమీఁద, రమ్యగుణాభియు = రమ్య గుణాభియు నెడుఅభియును-అనఁగా ముగ్ధగునముద్రుఁడయిన వసురా జనెడుసముద్రుఁడును, అట్ల నిం చెన్ = అతరుగనే ముత్యాలతలఁచబాలు నింపెను. ఏలాగుననిన, తత్మాక్తికముల్ = ఆముత్తెములు, వధూ...సక్తి వధూ = గిరికయొక్క, కచసమాజ = తలవెండ్రుకల గుంపులయొక్కయు, కరఅంబుజ = చేదామరల యొక్కయు, కాయ = మేనియొక్కయు, కాంతి = కాంతులయొక్క, సంసక్తి = సం

బంధముచేత, అనేక వర్ణమణిజాలములై = పెక్కువన్నెలుగల రత్నసమాహుయలై. అనగా కచకాంతిచేత ఇంద్రనీలములును, కరకాంతిచేత పద్మరాగములును, దేహకాంతిచేత పుష్కరాగములును నయినవనుట, విభవంబులైవుండగల అట్లు, నించెనని వెనుకకు నవ్వయము.

శుక్తిమతీకుమారికి, రమ్యగుణాభిని పరించుటయే యందము. నదీకన్యకు నభియేకదా పరణీయఁడు. శుక్తిమతీ సంభవయందును ముత్తైములు అభియందును ముత్తైములు. కాన పరస్పరపరి వర్తనము. రక్తసహజపాణి-యిది ముత్తైము లనేకవర్ణము లొందుట కొకకారణము గాన సాభిప్రాయము. అనేకవర్ణమణిజాలము. ఇందులకు సంవాదము.

‘జానక్యాఃకమలామలాష్టా లిపు టేయాఃపద్మరాగాయితాః’ (రామకర్ణామృతము.)

ఉ. అత్తటి నమ్మహోనిధి నిర రావరణస్ఫురణంబుతోఁ బరి
ద్యోతితపద్మిని సుమమ్మర దుచ్చదసంగ్రాధితాంశుకాంతుఁడై
యాతలదీప్తి వైభవకృత తాంబరపీఠిక బొట్టి ప్రాజ్యయో
గాతిశయ ప్రకాశము హుర తాళికిఁ గూర్చె మహాద్భుతంబుగఁ.

అ. అత్తటి = ఆనయమందు, సుమహుర్తము రాత్రియందుఁ గనుక రాత్రియందనుట. అమ్మహోనిధి = ప్రతాపనిధి-విసురాజనియర్థము, సూర్యుడని యర్థాంతరము. నిరావరణస్ఫురణంబుతోఁ తొలుచుట లేనియునికితో-తి మోహపమైన యావరణములేక యని యర్థాంతరము. పరి... కాంతుఁడై-పరిద్యోతిత = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, పద్మిని = పద్మినిజాతి స్త్రీయైన గిరికయొక్క, సుమమ్మర దుచ్చద = పువ్వువలె మెత్తనయిన వస్త్రముతోడ, సంగ్రాధిత = కూర్పబడిన, అంశుక అంతుఁడై = పుట్టుచు చెఱుగుగలవాఁడై, యని యర్థము. పరిద్యోతిత = ప్రకాశితమైన, పద్మిని = తామరతీగయొక్క, సుమమ్మరదుచ్చద = పువ్వుల మెత్తనిరేకులతోడ, సంగ్రాధిత = కూర్పబడిన, అంశుక = కిరణము లచేత, కాంతుఁడై = ఒప్పుచున్నవాఁడై యనియు, లేక అంశుకమనఁగా కప్పిత్యయముచేత-కిరణము గనుక కిరణాగ్రములు గలవాఁడై యనియునర్థాంతరము. అతఁ... పీఠిక — అతఁ = విస్తారమైన, దీప్తివైభవ = రత్న కాంతుల విభవముచేత, కృత అంబర = వస్త్రముగల, పీఠిక = పీఠియందు, బొట్టి = ప్రకాశించి యని యర్థము. అతిశయకాంతిచేత వ్యాప్తమయిన, అంబర = ఆకాశమనెడు, పీఠిక = పీఠమందు ప్రకాశించినవాఁడై యని యర్థాంతరము. మహాద్భుతంబుగఁ = మిక్కిలి యాశ్చర్యమగునట్లుగా, ప్రాజ్యయోగ = ప్రకృష్టమయిన ఆజ్యము (ఆహుతితోడి) కూడిక చేతనయిన, అతిశయప్రకాశము = మిక్కుటమయిన ప్రకాశము, హుతాళికి = అగ్నిహోత్రునకు, కూర్చె = కలుగఁజేసెనని యర్థము. ప్రాజ్యయోగ = (ప్రాజ్యమనఁగా అధికము) అధిక సంయోగము చేతనైన అతిశయప్రకాశము నగ్నికిఁ గూర్చెనని యర్థాంతరము.

‘జినాస్తే నిహితంలేజః స్సవిశ్రేవహతాశనః’ అనుచనములనను ‘అదితోవస్తమయన్నగ్ని మను ప్రవిశతి, అగ్నింవావాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతి’ అనుశ్రుతిపలనను అస్తంగతుండయిన సూర్యుడగు తనలేజము నగ్నియందుఁ జొనుపుచున్నాడనుట గలదు. కావుననే సూర్యుడు ప్రాజ్యయోగము చే నగ్నికి నతిశయప్రకాశము గూర్చుట. ఇటు పసురాజు, తెరతీయఁగానే పథూపరుల చెఱుగులు ముడివేయబడఁగా తలతల మెఱయుచున్న వస్త్రముచేకప్పబడినపీఠికయందుఁగూర్చుండి అగ్నిహోత్రము మిక్కిలిప్రకాశించునట్లుగా నం దాజ్యముచే వేల్చెనని యర్థము. ఇంతేకాన ‘మహాదుఃఖంబుగఁ’ అననో? అర్థాంతరమునుబట్టి మహాద్భుతము ఎట్లనఁగా—రాత్రియందు సూర్యుడు చీకటి

ముసరుమాన్ని తామర తేకులు విరియగిరణాగ్రముల నిగిడించుచు నాకాశమున మిక్కిలి ప్రకాశించుచు దనతోడిమిక్కిలి కూడికచేత నగ్నికి నతితయప్రకాశము గూర్చినాడనిగదా యర్థాంతరము. పగట సూర్యుడుదయించుటయున స్తమించునపుడు అగ్నియందు దన లేజము నుంచుటయునని యుండగా రాత్రియందుదయించుటయు ఉదయించునపుడు తనలేజ మగ్నియందుంచుటయుననుట మహా ద్భుతముగదా. కాన యర్థాంతరము మహద్భుతముగ నుండెను. మహద్భుతంబుగననుటచే నర్థాంతరము నూహ్యము.

ఉ. లేజవరాలిపాణి యుగళిపరిరంభణ పాటలీభవ

లూజచయగబు భాపినిఖరక్రతుభుక్తినిమంత్రణాక్షర

శ్రీజనకంబు గాఁగ నునిరచెన్ శిఖ నాశిఖయుం బ్రసన్నుడై

యాజితచిత్తభూరతులర్ కారతు లిచ్చెఁ బ్రదక్షిణార్చులన్.

అ. లే జ...యంబు—లేజవరాలి = లేతవయస్సుగల గిరికాదేవియొక్క, పాణియుగళి = చేదోయియొక్క, పరిరంభణ=కాఁగిలింతచేత-పట్టుకొనుట చేతననుట, పాటలీభవత్ = తెలుపును ఎటుపును గలసిన పాటలవర్ణమగుచున్న, లూజచయంబు = పరిపేలాలు, గిరికచేతు రెఱ్ఱనికాంతిగలవి గాన తత్సంపర్కముచేతఁ దెల్లనిలాజులు పాటలవర్ణములయినవని తెలియునది. భావి...గాఁగన్... భావి = మీఁదటి, నిఖిలక్రతు = అశ్వమేధాంతములయిన సకల యుగములందలి, భుక్తి = భోజన ముకొఱకు, నిమంత్రణ = నియమించిపిలుచుటకొఱకైన, అక్షర = అక్షింతలయొక్క, శ్రీ = పెంపు నకు, జనకంబుగాఁగన్ = కలిగించునది యగునట్లుగా, శిఖిన్ = అగ్నియందు. ఉనిచెను. అనఁగా అగ్నియందు లూజహోమము చేసెననుట. ఆశిఖయున్ = ఆయగ్నిహోత్రుఁడును, ప్రసన్నుడై = అనుగ్రహించినవాడై, ఆజితచిత్తభూరతులర్ = సౌందర్యముచేత జయింపఁబడిన మన్మథుఁడును రణిగేవియును గలవారికి- అనఁగా వసురాజునకును గిరికాదేవికిని, ప్రదక్షిణార్చులన్ = మడివైపుగా చేట్టుకొలలచేత, ఆరతులిచ్చెను.

ఇట నాయక లేజవరాలు. 'పాణియుగళిపరిరంభణ'-అట్టిది రెండుచేతులను బిగియఁ గాఁగి లించుకొనఁగా 'పాటలీభవత్' లూజలేని రక్తిమఁబూనకుండునా ! అని 'లేజవరాలు' 'పరిరంభణ' శబ్దములచే లూజలయందు నాయకత్వము ధ్వనించుచున్నది. 'లేజవరాలు చెక్కుగీటిన వనవల్పుజాతుఁడు డెందమునం గలఁగంగనేర్చునే' యనుచో లేజవరాలిచేతితాఁ కెంతయు పయసుకాండ్రమరసోద్దీపకముగదా. అట్టి లేజవరా లే 'పాణియుగళి' తనరెండుచేతులను 'పరిరంభణ' బిగియఁ గాఁగిలింపఁగా 'పాటలీభవత్' రక్తి కలుగకమానదు. 'నిఖిలక్రతు'—ఒక్కక్రతువుగాదు పెక్కులందు భోజనము. నిమంత్రణ = ఊరకపిలుచుటకాదు. త్రోసిపుచ్చరాకుండునట్లు నియమముతోఁ బిలుచుట. నిమంత్రణ మనఁగా.

'అత్రయస్యాకరణే ప్రత్యవాయస్తస్మి మస్త్రీణమ్ యథా 'ఇహభుజ్జతభవాన్' యస్యాకరణే ప్రత్యవాయోనస్యాత్ తదామస్త్రీణమ్ యథా 'ఇహాయోర భవాన్' ఇతినిమస్త్రీణా మస్త్రీణయోచ్ఛేదః' (ముగ్ధబోధటికా దుర్గాదాసు)

అన్నట్లు చేయకుండరాని పిలుపు. అందులకై అక్షరలు పెట్టుట మతంత నియమత్వాతికయము నకు అపరిహార్యత్వమనకును. అన్నింటికైతువులం దట్టి పిలుపు గలుగఁగలదుగాన శిఖిప్రసన్నుడగుట. ప్రసన్నుడయినందులకు ఫలమేదక్షిణార్చులు. అదిమధసిద్ధిమాచకము. అంతేకాని ఆరతులిచ్చుట

చూపఱ కనుఁబాటు తగులకుండుటకై యారతు లిచ్చుట. ప్రదక్షిణముగాఁ దిరుగుజ్జులలు ప్రదక్షిణముగా బడిసి రానిచ్చు ఆరతిదీపములవలె నుండుటచే ఆరతులుగా నధ్యవసించినాడు. ఒక్క యారతిదివ్వెగాదు. 'అర్చులక్' ఆసాందర్యాతిశయమునకు పెక్కుదివ్వెలారతు లిచ్చినాడు. అగ్ని కుడివై పుగాఁ బ్రజ్వరిల్లుటచే శుభము చేకూడునని ప్రసిద్ధము.

మ. జనకోత్సంగనివాసవాసననో రాశిజన్యస్త హస్తాభిమ

ర్యనసౌఖ్యమృతపారవశ్యముననో శ సైఁచెక్ శిలాయోజనం

బని సాధ్యుల్ పొగడం బ్రియాంఘ్రి ననెకల్ శ హత్తించె భూజాని త

ద్ధనభాగ్యంబు ఝుళంఝుళత్తుటకరత్ త్నంబుల్ ప్రశంసింపఁగన్. 82

ఆ. భూజాని = వసురాజు, జనక+ఉత్సంగనివాస వాసననో=తండ్రియైన కోలాహల పర్వతు నియొక్క తొడయందలి ఉనికియొక్క సంస్కారము-అనగా అలవాటు - చేతనో, లేక, రాజ ... వశ్యముననో-రాజ = వసురాజుచేత, న్యస్త = ఉంపఁబడిన, హస్త = చేతియొక్క, అభిమర్యన = అంటుటవలన నయిన, సౌఖ్య అమృత = అమృతప్రాయమైన సుఖభావముచేత, పారవశ్యముననో = మైమఱచుచేతనో, శిలాయోజనంబు = తాతితోఁ గూర్చుటను-తాయితాఁకుననుట, సైఁచెక్ =సహించెను. అని, సాధ్యులు = పతివ్రతలు, పొగడక్, ప్రియా అంఘ్రిక్ = ప్రియురాలిపాదమును, ననెకల్, హత్తించెక్ = తాఁకించెను. ఎట్లనిన - తత్ఫలనభాగ్యంబు = ఆసన్నకల్లయొక్క త్రొక్కించుట అను గొప్పభాగ్యమును, ఝుళంఝుళత్ కటకరత్నంబుల్=ఝుళంఝుళమనివ్రాఁగుచున్న అందల యొక్కమణులు, ప్రశంసింపఁగన్=శ్లాఘించినట్లుగా, సన్నెకల్లు హత్తించెనని సంబంధము.

గిరిక యడుగు లత్యంత కోమలములు. అది సన్నెకంటి తాఁకుడును సైఁచుట అభ్యాసవాసనచే గాని పారవశ్యముచేతఁగాని కావలయు. వాసనయేని జనకోత్సంగ నివాసముయొక్క వాసన. పారవశ్యమేని రాజన్య...అమృతమువలని పారవశ్యము కావలయును. తద్ధన భాగ్యంబు కటకమణులు ప్రశంసిండుట తాము నుశిలాజాతియేకావున, మనజాతిలోని సన్నెకల్లు గిరికాపదస్పర్శభాగ్యముంబొందెనని ఝుళంఝుళధ్వనిచేఁ బొగడినవి. రాజు ప్రియురాలియడుగు నెత్తి యందియలు ఝుళంఝుళమని మొరయుచుండ సన్నెకల్లు మెట్టించెనని తాత్పర్యము.

చ. సిరులు ఫలింప దంపతులు శ చెంత నరుంధతిఁ జూచుచోఁ బర

స్వరనమనాంతముల్ గదియ శ బాలికచూపులు పర్వె నప్పు డ

వ్వరమనతీ పదాబ్జములర్పై భవదీయసువాసినీత్వవై

ఖరిఁ గరుణింపు మంచు విరిగల్వలఁ బూజలు నల్పెనో యనన్. 83

ఆ. దంపతులు = వధూవరులు, సిరులుఫలింపక్ = సకలసంపదలును ఒనఁగూడుకొఱకు, చెంతక్ = పెండ్లికి వచ్చి పొంతనేయున్న, అరుంధతినీ, చూచుచోఁ=చూచెడినమయమండు, పరస్పరనయన అంతముల్ = ఒండొరుల కడగన్నులు, కదియక్=తారసింపఁగానే,—ఇరువురు గన్నులును ఒక్కలక్ష్యమునందే గిఱికినటుచే కడగన్నులు కదిసినవనుట. కడగన్నులు గదియుటవలన గడగంటి చూపులును గదియుట వ్యంజితము. బాలిక చూపులు=గిరికచూపులు, అప్పుడు, అప్సరమనతీ పదాబ్జములపైక్ = పరమపతివ్రతయైన యాయరుంధతియొక్క యడుగుఁదామరలమీఁద, వ్యాపించెను. దంపతుల కడగంటి చూపులు గదియఁగానే గిరిక లబ్ధచేతఁ దలపఁచెననియు ఆయమ

మాత్రు లరుంధతియడుగులపయిని బ్రసరించెనయ్యఁ బాత్పద్యము. అప్రసరించుట యెట్లుండెననఁగా. భవతీయ సువాసినీత్యవైఖరికొనీదుము తైదువతనముయొక్క తీరుచున్నట్లైదు వతనమువంటి ముత్తైదువతనమును, కరుణింపుమంచుకొ = దయనీయుమని, విరిగల్పలకొ = వికసించిన కలువపూలచేత, పూజలునల్పెనోయనకొ, బాలికచూపులు పరమసతీ పదాబ్జములపైఁ బర్యేనని సంబంధము.

ఎలజవ్వని చూపులు నల్లగలువలవలె నుండును.

‘నీరా తీరము పాగతాశ్రవణయోనీమిన్ని స్ఫురన్నేత్రయోః!

శ్రోత్రే లగ్నమిదం కిముత్పలమితి జ్ఞాతుంకరం న్యస్యతి

తైవాలాబ్జుర శక్కుయా శశిముఖే రోమావలీం ప్రాంభతి

క్రాంతాస్తీతిమహాః సఖీ మవిదితశ్రోణీభరా పృచ్ఛతి. (రసమంజరి)

నీ. వెలయించి రభిజాతరవేదులతో జాత,వేదుఁ బ్రదక్షిణాపాదనములఁ గాంచిరి ధ్రువపదంబంచితామరవర్య, వరముతో నుత్తరోత్తరముగాఁగఁ దాల్చిరి గురుతపోధరనుల దీవనలతో,నమృతవర్ణంబు లాశ్రద్ధాక్షతములు తిలకించి రవలోకితచల కీరీటములతో, రత్నగమ్యములు నీర రాజనములు తే. తనిపి రనుపాధికహవప్రద త్తరుచిమ, దమృతసారాన్న సామగ్రినాత్మబంధు జాతములతోమహోత్సవార్యూతసకల, శతమఖపురాధివాసులనసతీయుఁబెరియు.

అ. సతియొక పతియొక = గిరికాదేవియును వసురాజును, అభిజాతవేదులతోకొ—(అభిజాతులనఁగా ‘అభిజాతస్తుకుల జేటుధే’ అ. మంచులముగలవారు వేదులనఁగా వేదముగలవారు) సక్కులీనులయిన శ్రోత్రయులతోడ, జాతవేదుకొ = అగ్నిహోత్రుని, ప్రదక్షిణాపాదనములకొ (ప్రదక్షిణ+ఆపాదనములకొ)=వలగొనుట గలిగించుటలచేతను, (ప్రదక్షిణ+ఆపాదనములకొ = ప్రకృష్టములయిన దక్షిణలను గలిగించుటలచేతను), వెలియించిరి = ఉల్లసిల్లఁజేసిరి.—అగ్నిదేవునిఁ బ్రదక్షిణములచేతను, శ్రోత్రయులను బ్రకృష్టదక్షిణలచేతను వెలియించిరి యర్థము.

అంచిత అమరవర్య వరముతోకొ = ఒప్పుచున్న మేటిదేవతల వరముతోకొ, ధ్రువపదంబు = ధ్రువునియొక్క స్థానమును, ఉత్తరోత్తరముగాఁగకొ = ఉత్తరస్థితములయిన చుక్కలకు ఉత్తరముగాను, ఉత్తరోత్తరాభివృద్ధిగాను, కాంచిరి—ఉత్తరమున ధ్రువపదమును జూచిరినియు ఉత్తరోత్తరాభివృద్ధిగా దేవతావరము పడసిరినియు నర్థము.

గురుతపోధనుల దీవనలతోకొ = పెద్దలయిన మునులయొక్క దీవనలతోకొ, అమృతవర్ణంబులు ఆర్ద్రాక్షతములు = అమృతమువలెఁ దెల్లని వన్నెగల యక్షింతలని యక్షతవరమైన యర్థము. అమృతాక్షరములు గలవియని దీవనలపరమైన యర్థము గనుక అమృతధవ శాక్షతములను - అమృతాక్షర సహితములైన దీవనలను, తాల్చిరి.

అవలోకి...లతోకొ—అవలోకి = చూచెడివారియొక్క, చల = శిరఃకంఠమువలన చంచలములైన, కీరీటములతోకొ, రత్నరమ్యములు = (నీరాజనపరముగా) రత్నములవలె రమ్యములైనవి—(కీరీటపరముగా) రత్నములచేత రమ్యములయినవి, అగు నీరాజనము లను తిలకించిరి=చూచిరి. అన ధూవరులను చూచిన రాజులందఱునుమెచ్చి రత్నఖచితమకుటయు క్రములయిన శిరములనల్లార్చిరినియు, కనుఁబాటుతగులకుండుటకొ తోడనే రత్నములవలె వెలుంగుచున్న హారకులను నివారించిరినియునర్థము.

అత్తబంధుజాతములతో = తమబంధువుల సమాహముతోడ, మహాత్మున = వివాహమును పెద్దవేడుకకు, ఆయాత = వచ్చిన, సకల = సమస్తమైన, శతముఖపురాణములతో = ఇంద్రపట్టనమే నివాసముగాఁగల దేవతలను, అను... సామగ్రి = అనుపాధిక = అయితన్నిధిమైనదియు-తనంతటనే కలిగిదియు, హవద్రదత్త = హామముచేత ఈబడినదియు, రుచిమత్ = చవిగలిగినదియు, అగు, అమృతసార అన్నసామగ్రి = హవనముచేత దత్తమైనది గనుక అమృతరూపమైన సారానము నిండుదనముచేత, తనిపిరి = దేవతలను దృష్టిపొందించినదియు—అయితన్నిధిమైనదియు, హవద్రదత్తము = అహ్వనముచేత ఈబడినదియు, రుచిమత్ = మద్రుచులు గలదియు, అమృతసార = అమృతమువలె సారమైనదియునగు అన్నసమృద్ధిచేత అత్తబంధువులను దృష్టిపొందించినదియు నర్థము. హవిస్సుచేత ఈబడినది అమృతమనఁ బడును. ఇదియే యజ్ఞశేషమందురని తెలియునది. 34 క. వీడు చదివించె నయ్యెడ, వీడనివేడుక బలారి ర విబుధులతో లే

వీడుమణు లనఁగఁదగు తన, వీడునఁ గలమానికములు ర వివిధాఁబరముల్.

అ. అయ్యెడ = ఆనయముమందు, బలారి = ఇంద్రుఁడు. విబుధులతో = దేవతలతోడ, వీడనివేడుక = శిథిలముగాని యుత్సవముచేత, లేవు ఈడుమణులు అనఁగఁతగు = పనికి సాటియైన మణులు లేవనునట్లు దగియున్న, తనవీడున = తనపట్టణమునందు, కలమానికములును, వివిధ అంబరముల్ = నానావిధములైన మేలువస్త్రములును, వీడుచదివించె = కట్టుము చదివించెను. 35

సీ. గండకైలములకుఁగరపాదములు వచ్చె, నోయన మెఱయు నాగాయతములు హరిణజాతికి మరునన్నిరసనోద్ధతి గల్గె, నోయనఁ దగుసైంధవౌత్రాత్రములు సంభోదములకుఁ బూయనిమించులొదవెనో, యనమించుమణిమయస్యందనములు నవలతావళికి యానవిలొన మెనఁగెనో, యనఁ బొల్పునరన కరన్యాయులెంబు తే. లాత్త మణిపామరజతంబులవుడయుచిత, తనువులువహించెనోయనఁదనరువివిధ శయనపాత్రాననములు భూజాని కొనఁగె, హరికృపాలబ్ధశుభ శాలిరయచలమాలి.

అ. హరికృపాలబ్ధ శుభశాలి = ఇంద్రుని దయచేత పొందఁబడిన శుభములచేత ఒప్పుచున్న వాఁడగు, అచలమాలి = శోలాపాలుఁడు, భూజానికి = వసురాజునకు, గండకైలములకు = గండశిలలకు - పెద్ద పెద్దబండతాలకు, కరపాదములు వచ్చెనోయన = తొండములును కాళ్లును వచ్చెనోయేమి యన్నట్లుగా, మెఱయు = ప్రకాశించునట్టి, నాగాయతములు = ఏనుఁగుల పదివేలు-పెక్కు పదివేల యేనుఁగులనుట.

హరిణజాతికి = లేళ్ల సమాహమునకు, మరుత్ + నిరసన + ఉద్ధతి = వాయువును తిరస్కరించెడి యొగవు- (వాయువునకులేళ్లు వాహనములై క్రిందపడియుండినవి. వానికి యిప్పుడు వాయువు నతియించు నట్టియుద్ధతి) కల్గెనోయన, తగు, సైంధవములు = గుట్టములును - వాయువునకును వేళ్లకును మించిన వేగముగల గుట్టములనుట.

అంభోదములకు = మేఘములకు, పాయనిమించులు = ఎడతెగని మెఱువులు, ఒదవెనో అన = పొందినవా యేమియనునట్లుగా, మించు, మణిమయ స్యందనములు = రత్నమయములయిన రథములును, నవలతావళికి = లేచిఁగల గుంపులకు, యానవిలొనము = వడసొలగు, ఎనఁగెనోయన, పొల్పు, సరసకన్యా అయతంబులు = పదివేలకొలది రసికురాండ్రగు స్త్రీలును.

అత్తమణి హేమరంజితంబులు = తనయందలి, రత్నములును బంగారమును వెండియు, అపుడ = ఆనమయమందే, ఉచితతనవులు = తగినట్టి దేహములు, పహించెనోయనక, తనకు, వివిధ = పలు దెలుగులయిన, శయన = శయ్యలును, పాత్ర = పాత్రములును, ఆసన = ఆసనములును, ఓసంగెను.

గండళిలాదులు పర్యతస్థిత వస్తువులుగాఁ దెలియునది.

36

సీ. కస్తూరిమొకములురక మృజవ్యాదిపి, లులు ను మ్మివి మదంక శీవలసితములు
ఘనసారకదళికల్ గంధద్రువులు ను మ్మి, వి మదీయ జీవనసమధికములు
కిన్నరద్యంద్యముల్ కీరరాజములు ను, మ్మివి మదీయక్రోడరవివళితములు
మాణిక్యసారంబురలాణి ముత్యములు ను, మ్మివి మదాకరవంశరహిండితంబు

తే. లివి మృదులదివ్యవసనంబురలివి యమూల్య
భూషణము లివి యమూలనరపుష్పములు మ
దగ్రసంతానజములు నుర మ్మనుచుఁ దెలిపి

యల్లునికి నిచ్చె వెండియురనాదరమున.

37

అ...కప్పు = సాగనయిన—లేక, కప్పుజవ్యాది = ఇంపయిన వాసనగల జవ్యాది.

(‘కప్పుజవాది వాసనలు గ్రమ్మగ’, ‘కప్పు పలపు’ ఇత్యాదులందుకొ కప్పు శబ్దము వాసనకు విశేషణముగా ప్రయుక్తములు) ఇవి, మత్ అంకవిలసితములు = నాఁడియందు ఓప్పునవి - నా ఓడియందిడి ప్రేమతోఁ బ్రోచినవి యనుట. నాదాపున నొప్పుచుండునవి యర్థాంతరము.

ఘనసారకదళికల్ = కర్పూరపు అరంటులును, గంధద్రువులు = శ్రీచందన పృక్షములును, ఇవి మదీయజీవన సమధికములు = నాయొక్క బ్రతుకునకంటె ఎక్కుడయినవి - అనగా నా ప్రాణముకంటె హెచ్చయినవని యర్థము—జీవనమనగా జలమును గనుక, నాయందలి జలములవలన అధికములయినవని అర్థాంతరము.

కిన్నరద్యంద్యముల్ = కిన్నరపక్షిమీఘనములును, కీరరాజములు = రాచిలుకలును, మదీయక్రోడ వివళితములు = నాటొమ్మనందు పర్తించునట్టివి. అక్కన మక్కువతోఁ బెట్టుకొని పెంచిన యర్థము - క్రోడమనగా గుహయు. నాదుగుహలోతరమందుఁ బ్రవర్తించునట్టివని యర్థాంతరము.

మాణిక్యసారంబులు = పద్మరాగమణి శ్రేష్ఠములును, అణి ముత్యములును, మత్ ఆకరవంశ హిండితములు = నాకు గనియైన కులమందు ప్రవర్తితములయినవని యర్థము. మత్ = నాయందలి, ఆకర = గమలయందును, వంశ = వెదుళ్లయందును, హిండితములని యర్థాంతరము.

వసనంబులు = వస్త్రములు. అమూల్య = వెలలేని. అమూల = వాడని. ఈవసన భూషణ పుష్పములు మూఁడును, మదగ్రసంతానజములు = నాశ్రేష్ఠపుత్ర సంభవములని యర్థము. శ్రేష్ఠ పుత్రుని సంతానము తండ్రికిఁ బ్రియతమ మగుట ప్రకటము - అగ్రభాగములందలి సంతానము లగుడు దేవపుత్రములవలనఁ బుట్టినవని యర్థాంతరము. కల్పపుత్రములుగాన వస్త్రమాల్య భూషణముల నిచ్చుట. అనుచుకొ, తెలిపి, అల్లునకుకొ, వెండియుకొ, అదరమున, ఇచ్చెను.

(అంక) తొడయందిడి పెంచుట, (జీవన) ప్రాణములకంటె నెక్కుడగుట, (క్రోడ) అక్కనఁ బెట్టుకొని ప్రోచుట, కులమునందు వర్ధిలుట, పెద్దకొడుకు బిడ్డలగుట, యివి మూఁడును అత్యంత ప్రియములగుటకు సూచకములుగాన యిట్లు చెప్పఁబడినవి. ఇట్టి గారాబుపస్తువుల నల్లున కిచ్చుట ‘వెండియు వాదరమున.’

చ. అనదృశభ క్తి శు క్తిమతిర్యాత్మ జరత్నములన్ నిరంకుశ
 ద్విసృమరదీ ప్తివాని శుచిరవృత్తమహత్త్వమువాని నన్నిటిన్
 వసున కొసంగి యయ్యెడ నకవారితభూరితదీయసామ్యవ
 ద్వసుపదనామపుత్త్రమణిరదద్యసుపాదము సేర్పెన్ జేర్చినన్.

38

అ. శు క్తిమతి, అనదృశభ క్తి = సాటిలేనిభ క్తిచేత, నిరంకుశత్ విసృమరదీ ప్తి వానిన్ = అడ్డు లేనిదానివలె ఆచరించుచున్న (అనఁగా నడ్డులేని) వ్యాపించు శీలముగల, కాంతిగలిగినవియు, శుచివృత్త మహత్త్వమువానిన్ = తెలుపును, గుండనయు, ఉరువును గలిగినవియు, అగు, ఆత్మ జరత్నములన్ = (శు క్తిమతియని సాధిప్రాయముగాఁ జెప్పటవలన) తనవలనఁబుట్టిన ముక్తామణులనని యర్థము. నిర ... వానిన్ = ఆప్రతిహతమును వ్యాపనశీలమునయిన, దీ ప్తివానిన్ = ప్రతాపము గలిగినవియు, శుచివృత్తమహత్త్వమువానిన్ = పరిశుద్ధమైన వర్తనపు పెంపుగలవియునగు, ఆత్మ జరత్నములన్ = కుమార శ్రేష్ఠులనని యర్థాంతరము - ఇటరత్నశబ్దము శ్రేష్ఠవాచకము. అన్నిటిని, వసునకున్, ఒసంగి = వసురాజానకిచ్చియని యర్థము - వసువనఁగా బంగారము గనుక 'అనర్ఘ మపిమాణికన్యం హేమశ్రయ మపేక్షతే' అన్నట్లు రత్న కాంచనయోగము గలిగించియని సారస్యము. అయ్యెడన్, అవారితభూరి... మణి - అవారిత = వారింపరాని, భూరి = అధికమైన, తదీయ = ఆ ఆత్మ జరత్నములయొక్క, సామ్యవత్ = సమాన ధర్మములు గలిగిన, వసుపదనామ = వసుపదుండను పేరుగల, పుత్త్రమణిని, తద్వసు పాదముచేర్పెన్ = ఆవసురాజయొక్క అడుగులను జేర్చెను. అనఁగా రాజానకు నమస్కారము సేయించెను, చేర్చినన్ = అట్లు చేర్చఁగా మీఁది కన్యయము.

వ్యాకరణము... 'నిరంకుశ... వానిన్' 'శుచి... వానిన్' అనుచో తచ్చబ్దము అమహద్వాచక నపుంసకలింగకములతోను సమసిండుట ఘటించుగున్నది. పుల్లింగములకుఁగలదు - 'నలరాజదెగడు సోయగమువాని' (ఐనుచ). 'చిచ్చుకూకటివానిఁ జిన్నినవృల్లవానిఁ జెరివినమంచి పించియుమువాని' (పాండురంగ). ఇట్ల'వాని' అనునది అమహత్తు ద్విత్వీయా బహువచనముగాని మహత్తుద్విత్వీయై వచనముగాదు. అప్పటికి ప్రథమయందు 'నిరంకుశ... దీ ప్తిది' 'శుచి... త్త్వముది' అని రూపములు తెలియునది. వసుశబ్దమునకు 'వసువునకున్' 'వసునకున్' అని రెండురూపములుగలదు. ఉకారాంతములకు వుగామము వైకల్పికము. 'ఉకారాంతశబ్దములకు వైకల్పికముగా గోశబ్దంబులకునిత్యముగా వుగాగమంబగు' (బాలవ్యాకరణము) మతీయునిందులకు లక్షణము.

పుత్త్రమువినర్గ లోపంబు నొందనొకటి, చననుకారాంతశబ్దంబు దెనుగునేయ

రఘురఘువు బాహుబాహువు రాహురాహు, వూరు వూరువున మేరు మేరు వనఁగ

అవియును వీఁడును 'నిరంకుశ... దీ ప్తివారును' 'శుచి... త్త్వమువారును.' అవి ఆత్మజ(పుత్త్ర) రత్నములు, వీఁడు(పుత్ర) మణి—కావుననే (తదీయసామ్యవత్) వానితోడి సామ్యము వీనికి మతీయు 'ఆత్మ జరత్నములనువసునకు కొసంగి' యనుచో ఆరత్నములు వసుపదమగుచున్నవి. వీఁడును 'వసుపద' అను అభిధేయమునుబట్టి వానితోడ అభిధేయత్వ సామ్యమునుగలఁడు. ఇట్లు తదీయసామ్యము 'భూరి' అధికముగానున్నది. ఇట్ల ముక్తామణులకును వసుపదమునకును శ్లిష్టవిశేషణ మహిమచేత సామ్యమును నిబంధించి వానిని వసునకొసంగినట్లే వీనిని వసుపాదముసేర్చినాడని సామ్యమునకుఁ గల భూరిత్యమునుం బ్రకటించినాడు.

మ. సకలాశాంతనిశాంత రాజమకుటీరసంక్రాంతమాణిక్యకో
రకనీరాజనమున్ మహాకటకధౌరంధర్యముం గాంచి పా
యక పద్మోన్నతిఁ బూనుచున్ నిజపదార్థభ్యాయోగ్యతన్ మించ రా
జకులగ్రామణి యుంచె నవ్వసుపదున్ సైన్యాధిపత్యంబునన్. 39

అ. ఇందు 'నిజపదార్థభ్యాయోగ్యత' ననుట చేపనురాజుపాదమునకును వసుపదునకును అర్థద్యయము గలుగఁజెప్పినాఁడు — సకల...రాజనముల్ — సకల ఆశాంత = సమస్త దిక్కుల తుదలు, నిశాంత = వాసముగాఁగలిగిన, రాజ = రాజులయొక్క, మకుటీ = కిరీటుములందు, సంక్రాంత = కూడి కొన్న, మాణిక్యకోరక = మొగ్గలపలెనున్న పద్మరాగములచేత, నీరాజనమున్ = ఆరతియును, మహాకటకధౌరంధర్యమున్ = మిక్కిలి గొప్పలయిన పాదపలయులయొక్క ధురంధరత్వమును, కాంచి = పొంది అని (పాదపరము), దిక్కుదిక్కులయందలి రాజులు కిరీట మాణిక్యకాంతులు పరిభ్రమించునట్లుగాఁజేయుచున్న కిరణంపములను, మహాపట్టన ధురంధరత్వమును బొందియని (వసుపదపరము), పాయక, పద్మోన్నతిన్ పూనుచున్ = విడువక తామరల యున్నతనిగాని పద్మరేఖోన్నతినిగాని వహించుచునని (పాదపరము) - సంపదభ్యున్నతిని వహించుచును అని (వసుపదపరము), నిజపద+అభ్యాయోగ్యతన్ = తనయొక్క (అనఁగా వసురాజుయొక్క) పద = పాదమందలి, అభ్యా = శోభయొక్క, యోగ్యత చేతనని యర్థము-నిజపద = తనపాదమనెడు అనఁగా వసుపదుండెనెడు, అభ్యా = శేరి యొక్క, అర్హత్వము చేతనని భావము, మించన్, రాజకుల గ్రామణి = వసురాజు, అవ్వసుపదున్, సైన్యాధిపత్యంబునన్, ఉంచెను.

వసురాజుపాదము 'సకలా...పద్మోన్నతిఁ బూనుచు' నుండినది. వసుపదుఁడునట్టివాడే. కావుననే 'నిజ పదార్థభ్యాయోగ్యత' - వసురాజుపాదముయొక్క శోభకు అర్హమగుటయు వసుపదుండెను పేరికి అర్హమగుటయు. ఆ యోగ్యత అంతతోబోక 'మించు'టకై సైన్యాధిపత్యమునం దుంచెను. పద్మ మనఁగా తామర. పద్మయనఁగ లక్ష్మీ ('లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మ' అమ) అనఁగా సంపద, అభ్యయనఁగా పేరును శోభయును.

ఉ. రాజపురందరుండు నగరరాజతనూజయు నిట్లు శక్రసం

యోజితమంగళం బెనసి యున్మిఁగనుంగొని మున్నువారి ను

ద్యేజకతీవ్రతేజమున నేవేదినసాహసి గాన వేగ సం

భోజవిరోధి సేరె బరభూధరకందరకోటరాంతమున్.

40

అ. రాజపురందరుండు = రాజేంద్రుఁడు-వసురాజు, నగరాజతనూజయున్ = గిరికయు, ఇట్లు, శక్రసంయోజిత మంగళంబు = ఇంద్రునిచేతఁ గూర్చుఁబడిన వివాహమయమయిన శుభమును, ఎనసి = పొంది, ఉన్మిఁగ = ఉండుటను, కనుంగొని, మున్ను = పెండ్లికిముందు, వారిన్ = ఆదంపతులకు, ఉద్యేజక తీవ్రతేజమునన్ = భయపెట్టునట్టి వేంద్రమయిన ప్రతాపముచేత ననియర్థము-వేంద్రమయిన చంద్రిక చేత ననియర్థాంతరము—విరహులకు చంద్రికరణములు వేడియనుట ప్రసిద్ధము. వేదినసాహసిగాన, వేగన్ = శీఘ్రముగాననియర్థము—తెల్లవాఁడఁగా ననియర్థాంతరము. అంభోజవిరోధి = చంద్రుఁడు, పరభూధర....రాంతమున్—పరభూధర = పడమటి కొండయొక్క, కందర = గుహయనెడు, కొటర = తొలఁబయొక్క, అంతమున్ = లోపలిని, చేరెను—అనఁగా అస్తమించెననుట.

ను. జనరాడ్వివ్య వివాహవైభవము మింతచో రేయి రేరాజు ని
చినజ్యోత్స్నాంతువితానతారకనుమర్శశేఖర్ నెఱుల్ వీడఁగా
దినరా జన్నియు నూడ్చి యయ్యెడ మిశ్రతే జోమయాతామృనా
తనపట్టాంబరముల్ ఘటించె హరిదంతప్ర్యామ భాగంబునన్.

41

ఆ. జనరాట్ దివ్యవివాహవైభవము=వసురాజయొక్క మేలయిన పెండ్లిపెంపుసాంపు,
మించె=అతిశయించునట్లుగా, రేయి=రాత్రియందు, రేరాజు=చంద్రుఁడు, హరిత్ అంతవ్యోమ
భాగంబున=దిక్కుల తుదలందలి ఆకాశప్రదేశమందు, నించిన = నిండారఁజేసిన, జ్యోత్స్నా-
అంతు-వితాన=వెన్నెల-కిరణముల-సమాహమనెడు (తెల్లనివస్త్ర)మును వస్త్రముతోఁగూర్చిన నవారు
పట్టెలును గల)మేలుకట్టునందలి, (ఇట్ల జ్యోత్స్నాంతు వితానమనెడి వితానము అని గ్రహించునది.
చంద్రిక మేలుకట్టునందలి ధవళవస్త్ర)ముగాను, తదంతువులు అందలి నవారుపట్టెలుగాను రూపించు
కొనునది.) తారకనుమర్శశేఖర్ = నక్షత్రములనెడు పూవుపంక్తులు, నెఱుల్ = బాగులను, వీడఁగా =
బాగులుదప్పి చెడిపోఁగాననుట, దినరాజు = సూర్యుఁడు, అన్నియునూడ్చి = వానినన్నిటిని దీసి
వైచి, అయ్యెడ = ఆనమయమందు, మిశ్ర...బరముల్—మిశ్ర=కూడుకొనుచున్న, తేజో
మయ = అరుణకాంతిరూపమైన, ఆతామ్ర = అంతట నెఱుంగున, నూతన=కొత్తవియగు, పట్టాం
బరముల్ = పట్టువస్త్ర)ములను, ఘటించె = కూర్చెను.

రేరాజును దినరాజును తమమహిమైన కాలమందు తగిన యలంకరణసామగ్రితో వసురా
జును నేవించిరిని యాశయము. రేరాజు తెల్లనిమేలుకట్టుకట్టి పూలపందిరులువైచెను. దినరాజు ఎఱ్ఱ
పట్టుగుడ్డల నలుదిక్కులను గట్టెను. తెల్లవాఁగానే వెన్నెలయొక్కయుఁ జంద్రికణములయొక్క
యు, నక్షత్రములయొక్కయు సౌష్ఠ్యము చెడిపోయినదనియు, సూర్యునియొక్క అరుణకాంతి
యంతటను వ్యాపించెననియుఁ దాత్పర్యము.

ఉ. ఇంతికిఁ జేదిభూపతికి నీ నిట్లు వివాహమహంబు శేషహో

మాంత మొనర్చి యాచతురశ హంబులఁ బూర్ణహవాదిక క్రియా
సంతతదీయమానచరుసారములుం బరితృప్తిగాంచి య

త్యంతకుతూహలంబున నుభ ధాంధను లిచ్చి రభీష్ణితార్థముల్.

42

ఆ. ఇంతికి = గిరికాదేవికిని, చేదిభూపతికి = వసురాజునకును, ఇట్లు, వివాహమహం
బు = కల్యాణోత్సవము, శేషహోమాంతము = శేషహోమమే చివరయగునట్లుగా, ఒనర్చి, ఆచ
తురహంబుల్ = ఆ పెండ్లి వాలుగుదినములయంధు, పూర్ణ...రముల్—పూర్ణహవ+అదిక =
పూర్ణాహుతులు మొదలయిన, క్రియా = హోమక్రియలందలి, సంతత = నిరంతరము, దీయమాన =
ఇయ్యఁబడుచున్న, చరుసారముల్ = మేలయిన చరువులచేత—హోమయోగ్యవశ్యాన్నము చరు
వు, పరితృప్తికాంచి= రెస్సగాఁ దృప్తినిబొంది, అత్యంతకుతూహలంబున = మిక్కిలి సంతో
షముచేత, సుధాంధనులు = (అమృతమన్నముగాఁగల) దేవతలు, అభీష్ణిత అర్థముల్ = కోరిన ప్రయో
జనములు, ఇచ్చిరి. అనఁగా గిరికా వసురాజులకు సమస్తవరముల నొసంగిరనుట.

సీ. సురభినంతాన విశిష్టరణ మిచ్చె నగారి, యిష్టార్థసంసిద్ధి నడియె వహి

యహతధర్మగుణంబులర్పించె నమవర్తి, కామరూపతఁగూర్చెన్ గ్రవ్యభోజి

భువనవశీకారము ఘటించె సలిలేశుఁ, డసమదివ్యామోదరమొసఁగ గాడ్పు
కల్యాణసామగ్రి శ్రీ ఘటియించె నిధిరాజు, జితదర్పకత్వంబు శ్రీ చేర్చె శివుఁడు
తే. ప్రబల దీప్తాయురారోగ్యభాగ్యకరము
లగువరంబులు సమకూర్చి శ్రీ రఖిలమునులు
నూతన వివాహకాతుక క్రద్యోతమాన
మాననీయాకృతికిఁ జేదిరమనుజపతికి.

48

అ. నూతన...కృతికిఁ—నూతన = క్రొత్తదయిన, వివాహకాతుక = పెండ్లితోరముచేత,
ద్యోతమాన = ప్రకాశించుచున్న, మాననీయ = మన్నింపఁదగిన, ఆకృతికిఁ = ఆకారము గలవాఁ
డగు, చేది మనుజపతికిఁ = పసురాజునకు, నగారి = ఇంద్రుఁడు, సురభిసంతాన విస్ఫురణము =
సురభిసంతాన విస్ఫురణముగలవాఁడు గనుక సురభిసంతాన విస్ఫురణ మిచ్చెననుట. ఉత్తరత్ర యీ
లాగుననే తెలియునది. కామధేను కల్పవృక్ష స్ఫూర్తి నిచ్చెనని యర్థము. సురభిగుణములచేత పరిమళిం
చుచున్న సంతానముల నిచ్చెనని యర్థాంతరము.

పహ్ని=అగ్ని, ఇష్టార్థసంసిద్ధి ఇడియే=(ఇష్టమనఁగా 'ఏకాగ్నికర్తృహవనం త్రేతాయాం
యచ్చరూపాయతే' అంతర్వేద్యాంచయద్దాన మిష్టం శ దభిధీయతే' అనిస్మృతిచొప్పన యాగము)
యాగకార్య సంసిద్ధినిచ్చెనని యర్థము. అభీష్టార్థ సంసిద్ధి నిచ్చెనని యర్థాంతరము.

సమవర్తి = యముఁడు, అపాతధర్మగుణంబులు = అవిచ్ఛిన్నమయిన ధర్మగుణముల నిచ్చెనని
యర్థము. (ధర్మమనఁగా విల్లుగుణమనఁగా నారియుఁగనుక) విలుగనివిల్లును నారియునిచ్చెనని
యర్థాంతరము. క్రవ్యభోజి = నైర్వతి, కామరూపతఃకూర్చెను = కామరూపత్వమును గలిగించెనని
యర్థము. కాముని అనఁగా మన్మథుని సౌందర్యమును గలుగుటను గూర్చెనని యర్థాంతరము.

సలిలేశుఁడు = పరుఁడు, భువనవశీకారము ఘటించె = జలవశీకరణమును ఒనగూర్చె
నని యర్థము. లోకవశీకరణము గలిగించె యర్థాంతరము. గాడ్పు, అసమదివ్య అమోదము, ఓసఁ
గఁ = సాటిలేని మేలయిన పరిమళము నిచ్చెనని యర్థము. మిక్కిలి యుత్కృష్టమయినవాయునందము
నిచ్చెనని యర్థాంతరము.

నిధిరాజు = కుబేరుఁడు, కల్యాణసామగ్రి ఘటియించెను = బంగారు మృద్ధిని ఒడఁగూ
ర్చెనని యర్థము. శుభసామగ్రిని బొందించెనని యర్థాంతరము. శివుఁడు = ఈశానఁడు, జితదర్పకత్వం
బు చేర్చెను = జయింపఁబడిన మన్మథుఁడు గలుగుటను సమకూర్చెనని యర్థము. జయింపఁబడిన
గర్వగ్రస్తులు గలుగుటను గూర్చెనని యర్థాంతరము.

అఖిలమునులు, ప్రబల దీప్తాయురారోగ్యభాగ్యకరములు, లగువరంబులు సమకూర్చిరి.

క. వెండియు నాఖండలుఁ డరి, ఖండనజయసాధన ప్రకాండము మొదలు
ద్రిండ్ మొకదివ్యవైణవ, దండము దయ నొసఁగి ధరణిధవునకుఁ జనియె.

44

అ. అఖండలుఁడు = ఇంద్రుఁడు, వెండియుఁ, అరిఖండ = జయసాధన ప్రకాండము = క్రువు
లను ఖండించినదయిన జయసాధనములందలి శ్రేష్ఠమయినది - అరిఖండమున జయసాధన
శ్రేష్ఠమనుట, సమిత్ ఉద్దండము = యుద్ధమందు మిక్కిలి ప్రథమయినదియగు సమిత్ కంఠుల
యందు, ఉత్ + దండము = అతిశయించినకంఠునదియు, అను ఒక దివ్య, వైష్ణవదండము నొందురు
కంఠ, దండ, ఒసఁగి, ధరణిధవునకుఁ, రాజునకు, ఇచ్చెననియు.

సీ. తన మనంతాదిదుర్దాంతమూలబలంబు, లహిలోకతల మెల్ల నాక్రమింపఁ
దనశతకోటి పర్యవితాంతమహిమ యం, తీకనగంబుల వకావకలుసేయఁ
దనమేచకశిరోధీతని రూఢనటన మ, భ్రగపురంబుల నెల్ల రాంబడింపఁ
దనయభిజాతమూతననుపర్ణ స్ఫూర్తి, విషధరంబుల మూఁకలివి ప్పొనర్పః
తే. బుట్టినేవంశ మపరంజీగట్టుమీఁది, దానితుదవ్రయ్య లీశానరీడనుజహరుల
కాది బృథుకార్కు కములయ్యోర నయ్యుఖండ, వేఁగుకాండంబునుమ్మిదిరీవిబుధమిత్ర.

అ. తన... బలంబులు—తన, అనంత = లెక్కలేని, అతిదుర్దాంత = మిక్కిలియు అడంప
రాని, మూల = వేళ్లయొక్క, బలంబులు = సత్తువలు, అహిలోకతలము ఎల్ల = పాతాళలోక
ప్రదేశమంతటిని, అపరింప—అని యర్థము—అనంతని (అనగా శేషుని) యొక్క అతిదుర్దాంతము
లయిన, మూలబలములు = సొంతవర్గము లేక మూలసేనలు, నాగలోకప్రదేశము నాక్రమింపఁగానని
యర్థాంతరము. ఇట్లే యర్థము సర్థాంతరమును మీఁదఁ దెలియునది.

తన... మహిమ—తన, శతకోటి = పెక్కుకోట్ల లెక్కగల, పర్వ = గనుపులయొక్క,
నితాంతమహిమ = ఎక్కుడయిన ప్రభావము. అంతికనగంబుల = దాపటిచెట్లను, వకావకలు
సేయ = బ్రద్దలు సేయఁగా—శతకోటి = వజ్రాయుధముయొక్క—(శతకోటి స్వరశృంఖోదం
భోళిరశనిర్ద్యయోః) అ) పర్వ = (అది దధీచి నెన్ను నెప్పుగనుక) గనుపులయొక్క, అతీతమ
హిమ, నగములను = పర్వతనులను, వకావకలు సేయఁగాననియును—‘కైలవృక్షేనగావగా’ విశ్వము.

తన, మేచక... నటనము—తన, మేచక = నల్లనయిన, శిరః=కొనయొక్క, అధిక=బిట్టుగా,
నిరూఢ = ఏర్పడిన, నటనము = ఆట-అల్లలాట, అభ్రగపురంబుల ఎల్ల = ఆకాశమందలి పట్ట
ణముల నన్నిటిని, రాంబడింపఁ=రాడిపెట్టఁగా—మేచకశిరోధిక=నల్లనికుత్తుకగల శివునియొక్క,
నిరూఢమయిన, నటన = తాడవము. అభ్రగపురంబుల ఎల్ల = రాంబడింపననియును—హరుఁడు
తాండవమునలుపఁగా నతని జటాసమూహగుళులన ఆత్మభాగము రాంబడి నొందుచున్నదనుట
‘మమద్వైర్దృష్టా యాత్యనిభృతజటాతాడితతటా’ లేక, నటనమనఁగా విలాసమని యర్థముచేసి
నచో హరునివిలాసపు పురత్రయమును రాంబడిపెట్టినదనియు సర్థాంతరము.

తన... మహిమ—తన, అభిజాతశ్చ పుట్టిన, నూతన=క్రొత్తవియగు, సుపర్ణ = సొబగైన
యాకులయొక్క, స్ఫూర్తి, విషధరంబుల మూఁకలివృష=విషధరములనఁగా జలధరములును సర్ప
ములును. మేఘములచెదరుటను జనర్పణ = చేయఁగా - చెల్లాచెదరుచేయఁగాననుట. అభిజాత =
సుందరమయి, నూతన = క్రొత్తయిన—పుత్రవమయిన, సుపర్ణస్ఫూర్తి = గరుడునితోఁడిక—సర్ప
ములును చెల్లాచెదరుటననియును, ‘ఇట విషధరంబులకెల్ల విప్పొనర్ప’ నని అచ్చుప్రకులఁ
కావలయున్నది. అతడువిష్ణునఁగా విరియఁబాటుట. ఈ పాతమునే సీతారామాచార్యుల
హరుఁడుగఁగెను.

‘భీష్మవిష్ణునలక్కడ్రావలవఁ జుట్టతోవిప్పతో దరిఁ దొండమాడ’ ఆముక్తమాల్యద.
‘అది దానిని విష్ణునఁగా విరియఁబాటుట’ యని యర్థముచేసిరి. కాని సోమకవి వ్యాఖ్య
యందు మూలమున నున్నదియైనను ఇది యర్థమును మిక్కిలి యనుగుణము. మనుచరిత్రమందును
‘మొదట విష్ణునఁగా విప్ప’ అని ముక్తమాల్యదయన్నది.]

ఏవంశము = ఏవెదురు, అపరంజిగట్టుమీద = మేరుపర్వతముపయిని, పుట్టెను. దాని, శుద్రప్రయ్యలు = చివరబ్రద్దలు, ఈశానదనుజహరులకు = శివునకును విష్ణుదేవునకును, అది = తొల్లి, పృథుకార్తుకములు = గొప్పవిండ్లు, అయ్యెను. అయ్యఖండవేణుకాండంబు ఇదిగుమ్ము అ = విండయిన (తెంపులేని) వెదులు కట్టునుమాయిది, విబుధమిత్ర = దేవసఖుడవయిన వసురాజు. ఇటు నాలుగుపాదంబులయందును వరుసగా 'అనంత' 'శతకోటి' 'మేచకశిరోధిక' 'సుపర్ణ' యను శబ్దముల యర్థవ్యయమున కనుగుణముగా నర్థవ్యయమును బొందుపఱచుట తెలియునది.

శుద్రప్రయ్యలే . విష్ణురుద్రుల పెనువిండ్లయ్యె ననగా అఖండమయిన నడిమిబో దెపటిమఁ జెప్పనక్కఱలేదు. ఇట్టిది వసురాజున కిచ్చుటకు నతఁడు 'విబుధమిత్రుఁడు' గదా.

క. ఈదండము పరచాదవ, వేదండము పరమపటిమరవిహసితపురభి

తొడ్డండము భవదీయభు, బాదండమునకొ ఘటింపఁ జయ మగునాజిన్. 46

అ. పరపాదపవేదండము = శత్రువులు అనెడిచెట్లకు ఏనుఁగు అయినది - ఏనుఁగు వృక్షములను ధ్వంసమునేయుకట్లు పగవారినిధ్వంసమునేయునది, పరమ... కోదండము = మిక్కిటమయినచేవచేత ఎగతాళిచేయఁబడిన (త్రిపుర సంహారకుడగు) శివుని విల్లుకలది—శివుని ధనుస్సును దిరస్కరించు పటుత్వముగల దనుట. భవదీయ భుజాదండమునకొ = దండముపంటినీచేటియందు, ఘటింపకొ = తాల్చుగా, అకొ = యుద్ధమందు, జయము, అగును. దండమును భుజాదండమున ఘటించుట యను రూపమేగదా. శివుని కోదండమునకంటె పటువయి 'పర... వేదండ' మగుటచే, జయకరమగును.

నీ. ఘనమై ఘటించు లోకక్రూరనిర్భాత, మాశుగమై కూల్చునలఘుతరుల
నతిఘోరతమమై పరాంధ్య మాపాదించు, గీలియై సమిదిద్ధ శేలి నెఱపు
విలనద్విశేషమై విషములనేఁచు న, చ్యుతమూర్తియై బలిశిస్సరణ మడఁచు
మహితోగ్రవృత్తియై హితేభహతి నల్పు, భానిధియై ప్రతాపంబు సూపుఁ
తే. బార్ధివ యఖర్వ సర్వసురపర్వ విభవ
ధూర్వహము గాన యిది యాజి త దోఁచు నఖిల
దివ్యసాధన సారమై త దీనిఁదాల్చు
ధన్యు డుద్దండ సుభటమూర్ధన్యు డరయ.

. 47

అ. ఘనమై ఘటించు లోకక్రూర నిర్భాతము = గొప్పదియై లోకద్రోహులగు జనులకు మిక్కిలి ఘాత మాచరించునని యర్థము—మేఘమై లోకమందు క్రూరమయిన అశనిపాతము (పీడుగుపాటు) చేయుననియర్థాంతరము—ఇట్లే అర్థవ్యయము మీద శల్లఁదెలియునది. ఆశుగమై కూల్చుకొ అలఘు తరులకొ = తీవ్రగమనముగలదై మిక్కిలి అధికులయిన వారిని కూల్చును - వాయువై గొప్ప వృక్షములను కూలఁద్రోయుననియు. (ఆశుగమనంగా తీవ్రగతిగలదియు వాయువును)

అతి ఘోరతమమై పరాంధ్యము ఆపాదించుకొ = మిక్కిలియు భయంకరమై పరులకు (శత్రులకు) ఆంధ్యము = అడ్డుపాటు, నిరోధము కలిగించును - మిక్కిలి ఘోరమయిన, తమమై = చీకటియై, షరణాశక్తివ్యయమయిన ఆంధ్యము = అంధత్వము - గ్రుడ్డితనమును, ఆపాదించుననియును, కీలియై సమిదిద్ధ శేలి నెఱపు - కీలియై = చిల్లులుగలదై, సమిత్ = యుద్ధమందు, ఇద్ధ = ప్రకాశించుచున్న, శేలి = క్రీడను, నెఱపును, కీలియై = కీలనంగా జ్వాలికలును గనుక అగ్నియై, సమిద్ = కట్టెలయందు, ఇద్ధశేలి నెఱపుననియు.

విలసత్ విశేషమై విషములకై వీచుక = విలసిల్లుచున్న విశేషము (అతిశయము) గలదై విషమజనులను బాధించును. వి = పక్షులలో, లసత్ విశేషమై = ప్రకాశించుచున్న అతిశయమై - అనగా గరుత్మంతుడై, విష నివారణముచేయుననియును, అచ్యుతమూర్తియై బలిస్ఫురణము అడచుక = అభంగవిగ్రహముగలదై బలవంతుల స్ఫూర్తి నడచివేయును - విష్ణుమూర్తియై-అనగా వామనమూర్తియై - బలిచక్రవర్తియొక్క విజృంభణ మడచుననియును.

మహిత ఉగ్రవృత్తియై అహిత ఇభహతి సల్పుక = ఒప్పుచున్న రాద్ర వ్యాపారము గలదై, శత్రుశ్రేష్ఠులనుహతమునీయును (ఇట్ల ఇభశబ్దము 'మృదు తరపదేవ్యామ్ర పుంగవర్ణ భకుంజరా! సింహ శార్దూల నాగాద్యః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః' అ. అని శ్రేష్ఠవాచకము)-ఉగ్రుడనగా శివుడు గనుక - శివుని వృత్తిగలదై, అహిత+ఇభహతి = శత్రువయిన గజాసురుని వధమునీయుననియు, భాని ధియై ప్రతాపంబు సూతుక = ప్రకాశనిధియై ప్రతాపము కనఁబఱచును-సూర్యుడైయొండ తాపమును గనఁబఱచుననియు.

పార్థివ=రాజా, అఖర్వ...గాన=అఖర్వ=వంకరలేని - చక్కనయిన, సర్వ = సకలమయిన, సుపర్వ = మంచి గనుపులయొక్క, విభవ = పెంపునకు, ధూర్వహముగాన = ధురంధర మయినది గనుక, - అఖర్వమయిన సమస్తదేవతావిభవములకు ధురంధరమయినది గనుకననియు, అఖిల దివ్య సాధనసారమై = సమస్తములయిన దివ్యాయుధములలో శ్రేష్ఠమై-దేవతాసాధనములందు శ్రేష్ఠమైన వజ్రమై, (సుపర్వ-మంచిగనుపుల సంపత్తి గలది యనుటకు మేటి దివ్యాయుధమై యనియు, సుపర్వ-దేవతల పెంపునకు ధురంధరమైన దనుచో, దివ్యమగు వజ్రాయుధమై యనియు, అయర్థద్వయము నకు ఈయర్థ ద్వయమును వరుసగా నన్వయించు కొనునది.) ఇది, అజిత్ = యుద్ధమందు, తోఁచుక, కాన, దీనిని చాల్చు ధన్యుడు, అరయక ఉద్దండ ముఖటమూర్ధన్యుడు = ప్రచండలయిన కూరు లలో శ్రేష్ఠుడనుమా. — ఉన్నతదండము గల కూరులలోననియుఁ జమత్కారము.

కా. సచ్చిద్రం బసమగ్రసార మొకవంశకం బూని గోచక్ర మా

తేచ్ఛాధీన మొనర్చె గోవతనయుంఁడీదివ్య వంశోత్తమం

బచ్చిద్రం బతిమాత్రసార మిది బాహామండలిం బూనువాఁ

డచ్చిన్నంబుగ నేలఁజాలఁడె సమస్తావక్రగోచక్రముగ.

48

అ. గోవతనయుండు = గొల్లపిల్లవాడని యర్థము - కృష్ణుడని భావము. సచ్చిద్రంబు = బొం దతోఁగూడినది, అంతశ్చిద్రత్వమును దోషముతోఁగూడినదనియు నర్థము (లోపల బొంగుగానుండుట యొక దోషముగా గణింతురు). అసమగ్రసారము = నిండయిన చేపలేనిది - లోపల బొంగుగా నత్తు పలేనిదనుట - దుర్బలమయినదనియు నర్థము, (అగు) ఒక వంశంబు ఊని = ఒక వెదురును చాల్చి, గోచక్రము = భూపలయమునని యర్థము - గోసమూహముననిభావము. అత్తైచ్చా అధీనము = తన యిచ్చకులో నయినదానినిగా, చేసెను—తనకు స్వాధీనముగాఁ జేసికొనెననుట. ఈ దివ్యవంశ + ఉత్తమంబు = దేవసంబంధియైన యీ వెదురుమిన్న, అచ్చిద్రంబు = చిద్రములలేనిదియు, అతి మాత్రసారము = మితిమీరిన లోనిచేపగలదియు - అధిక బలముగలదియు అని యర్థము. కాఁబట్టి ఇది, బాహామండలిక = భుజమండలమందు, పూనువాడు, సమస్త అవక్రగోచక్రముకొ = సమస్త మయిన వంకరలేని (అనగా సరిగాగుండ నయిన) భూచక్రమును, అచ్చిన్నంబుగక = అనిచ్చిన్న ముగా-నడుమ నెడ తెఱపిలేకుండునట్లుగా, ఏలక చాలఁడె = ఏలఁజాల్చెననుట.

గొల్లపిల్లవాడొకఁడు లోపలనత్తువలేక బొంగయినవెదురు నొకటిగొని భూచక్రము నంతయుఁ దనయధీనముచేసికొనెనట. ఈ వెదుగు దివ్యమయినది. ఉత్తమమునయినది. లోపల బోలుకాదు. మఱి చేపయితి మాత్రముగలది. ఇట్టిదానిని జేతబూనినవాఁడు భూపలయునంతయు నేల నేర్చుననుట చెప్పవలయునా యని తాత్పర్యము. శ్రీ కృష్ణుఁడు బొంగువెదురు నొకటి పిల్లనగ్రోవిగాఁజెట్టుకొని గోగణమునంతయు గాన ధ్వనిచే వశముచేసికొని యుండెనని భావము.

సచ్చిద్రము అనమగ్రసారమయిన ఒక (ఏదో సామాన్యమయిన) వంశము చేపట్టి గోచక్రము ఇచ్చాధీనమయ్యెను. అనగా తన యిచ్చకులొనయ్యెను. అచ్చిద్రమును అతిమాత్రసారమునయిన దివ్య వంశోత్తమము బూనినచో సమస్తాన్నిగ్రోచక్రమును ఆత్మేచ్ఛాధీనము కాదా. గోపతనయుండు గోచక్రమును ఆత్మేచ్ఛాధీన మొనర్చిననఁగా శ్రీకృష్ణునకు భూపలయుమంతయు సంకల్పాధీనమనియు భావము వ్యంజితము.

ఉ. చండతమంబు పర్వలవనసంధి నొక నొకవేళ రాజమా

ర్తాండులఁబట్టి క్రాయునది శి దారుణచండతమంబె యీమహా
ద్దండతమం బఖండగతిఁ శి దార్కొని క్రమమ నీదు రాజమా
ర్తాండులఁ బర్వసంధి ఘటితద్రధిమంబు నిరంతరంబుగన్.

49

అ. చండతమంబు = 'చండ స్వత్వంతతోపనః' 'తమస్తు రాహుస్వర్భానుః' అ.) మిక్కిలి తోపముగల రాహుగ్రహము. పర్వలవసంధిఁ = పర్వముయొక్క సూక్ష్మకాల సంధియందు-అనఁగా పాద్యమికిని పంచదశికిని నడిమి యవకాళమందనుట. ఒకానొకవేళన్, రాజమార్తాండులఁ పట్టి క్రాయుఁ = చంద్రసూర్యులను గ్రహించి వెంటనే వెడలఁగ్రక్కును. కాబట్టి అది, దారుణచండత మంబె = (దారుణపదము చండత్వస్తు తిపరము) దారుణచండతమమా కాదని యర్థము - అనఁగా నింక తమ మనెడినామమునకు యోగ్యముగాదనియు చండ మయిన తమ మత్వంతఃపుడముగాదనియుఁ జెలియునది. చండతమముగాని దారుణచండతము గాదని యర్థాంతరము. ఈ మహోద్దండత మంబు = మహోద్దండమధ్యస్థ యీ తమము (అవఁగా రాహువు) అని యర్థము, మహాత్తరమయిన యున్నత దండశ్రేష్ఠమని భావము - (ఆశిశయితోద్దండః దండతమః ఉన్నతశ్చ సౌ దండతమశ్చ ఉద్దండతమః మహో ఉద్దండతమః మహోద్దండతమః అని విగ్రహము) అఖండగతిఁ, తార్కొని = ఖండములేని - అవగానిండుయిన - గతితోడ తారసించియని యర్థము. (ప్రసిద్ధరాహువుఖండిత గాత్రుఁ డనుట.) రాజమార్తాండులఁ = చంద్రసూర్యులని యర్థము. (రాజశ్రేష్ఠులనని భావము) పర్వసంధి ఘటితద్రధిమంబు = పర్వసంధియందు సంఘటితమైన రాజమార్తండ్ గ్రహచార్ద్రము, నిరంతరం బుగన్ = ఎడతెగకుండునట్లుగా, —పర్వ సంధియందుఁ బట్టుట యెప్పుడును శిథిలముగా కుండు నట్లుగా, క్రమమనీదు = మఱిపోనీయదని యర్థము, గనుపుల సంధియొక్క చార్ద్రము ఎడతెగకుండు నట్లుగా రాజశ్రేష్ఠులను తప్పించుకొని మరలి పోనీయదని భావము.

క. ఈగద సాకారజయ శ్రీ, గద జగదవనధుర్యశ్చిరకీర్తివధూ

యోగద యనందగు దీని న, యోగద లెన్నేనిఁ బోలినోపునె జగతిన్.

50

అ. జగత్ అవనధుర్య = లోకరక్షణమును వహించినవాఁడా, మనురాజా, ఈగద, సాకార యశ్రీకద = ఆకృతి చాల్చిన జయలక్ష్మిగదా, చిరకీర్తివధూ యోగద = శాశ్వతకీర్తి యగునడు కాంత

తోడి కూడిక కలుగజేయునది. అనన్ తగుదీని, జగతి, అయోగదలు = ఇనుపగుదియు, ఎన్నెని చోలనోపునే — అనగా చోలనేరవనుట.

చ. రతిపతి తండ్రితూపును (1) బుర్రత్రయశాసను శాతపేతి భా

రతిపతియంబకంబు నగరంధ్రవిధాయకుశక్తి దీనికిం

బ్రతి సమ మీడు జోడనగరూదు ధరాధిప దీనిభక్తితో

బ్రతిసమము భజించుచు సరవర్ప లొనర్ప శుభంబు నీ కగున్.

51

అ. ధరాధిప = రాజా, రతిపతి తండ్రితూపును = మన్నుని తండ్రియగు విష్ణుదేవుని అస్త్రమును-అనగా నారాయణాస్త్రమును, లేకచక్రమును, పురత్రయశాసను శాతపేతి = త్రిపురాంతకుడగు శివునియొక్క వాడి ఆయుధమును, — అనగా పాశుపతాస్త్రమును, లేక త్రిశూలమును, భారతిపతి అంబకంబు = బ్రహ్మాస్త్రమును, నగరంధ్రవిధాయకుశక్తి = క్రాంతపర్వతియునగు తొలచేసిన కుమారుని శక్తి అనెడు ఆయుధమును, దీనికి = ఈవేణుదండమునకు, ప్రతి, సమము, ఈడు, జోడు, అనగరాదు — అనగా నారాయణాస్త్రము ప్రతియనియు పాశుపతాస్త్రము సమమనియు, బ్రహ్మాస్త్రమీడనియు శక్తిజోడనియు ననరాదు. — అనగా దీనికి నవి సమానము కావనుట, కాబట్టి, దీని, ప్రతిసమము = ఏకేయ - ప్రతిసంవత్సరమును, భజించుచున్ = కొలుచుచు, సవర్పలు = పూజలు, ఒనర్పన్ = చేయఁగా, శుభంబు నీకున్ అగును.

ప్రతిసమము - అనుచో - 'సమాను సమాను ప్రతిసమమ్' అనివ్యుత్పత్తి - 'సంవత్సరో విత్స రోబ్ధో హాయనో స్త్రీ'కరత్నమాః' అమ. సమాశబ్ద మాకారంత స్త్రీలింగంబును నిత్యబహు వచనాంతంబునని తెలియునది. 'ప్రతిసమకల్పిత కరురై' అని భారత మాది పర్వము. ఇటు తూపు, పేతి, అంబకంబు, శక్తి అనువీనికి గర్తలగు విష్ణు రుద్ర బ్రహ్మకుమారులను 'రతిపతితండ్రి' 'పురత్రయశాసను' 'భారతిపతి' 'నగరంధ్ర విధాయక' అనువిశేషణములచే బేర్కొనుట తదతిశయ ద్యోతక వార్ధమ; తస్మాదమున తదీయాయుధ ప్రాశస్త్యసమర్థవార్ధమను.

ఆ. అనుచు దివ్యవంశీ మాదివ్యవంశ బాంధవున కఖిలధరనిధిధవున కొనఁగి

యతుల హితుల నెనసీ యతులవై ఖరి నేఁగె, వాసపుడు నిజాధివాసమునకు 52

అ. అనుచున్, వాసపుడు = ఇంద్రుడు, దివ్యవంశము = దివ్యమయిన యావేదురుఁజ్ఞును, ఆదివ్యవంశ బాంధవునకున్ = యోగ్యమయినకులమందలి సగోత్రపురుషుడైన యనియర్థము — దేవతావర్గమున కాత్మఁడైన యనిభావము. 'వంశోపేక్షాకులేవర్తేదృష్ట పాత్రవయవేఽపిచ' విశ్వము. అని యిటు వంశశబ్దము వర్గపరము. అఖిలధరనిధిధవునకున్ = సమస్తభూమికి వాఘుడయిన వసురాజునకు, ఒనఁగి, యతులన్ = మనులను, హితులన్ = అవులను, ఎనసి = కూడికొని, నిజాధివాసమునకున్, అరులవై ఖరిన్ = పాటిలేనిరీతిని, ఏగెను. నిజాధివాసువునకు నని పాతాంతరము. వాస్తువు అనగా నిల్లని కలదుగాని వాగువు శబ్దము మృగ్యము. ఇందు యమకము దెలియునది.

క. గిరియును గిరిజామాలయు, గిరిజామాలయు యథార్హకృతసత్కారా

దరగరిమ ననుపఁ దమతమ, యిరువుల కరిగిరి సరిద్దీరీశ్వరు లంతన్.

53

1. క. బుర్రత్రయశాస్త్రనిశాతపేతి. గ. బుర్రత్రయకుంతను శేతిపేతి.

అ. గిరియును = శోలాహలుఁడును, గిరిజామాతయు = అతనికల్లుఁడయిన వసురాజును ('జామాతాదుహితః పతిః' అ). గిరిజా+మాతయుఁ = గిరికత్తి శక్తిమతియు, యథార్హకృత సత్కారలదర గరిమఁ = వారివారికిఁ దగినట్లుగా చేయఁబడిన పూజలచేతను అదరాతిశయము చేతను, అనుభవఁ, సరిశ్ గిరిశ్వరులు=నదులును పర్వతశ్రేష్ఠులును, తమతమ, యిరువులకుఁ = నివాసములకు, అరిగిరి, అంతఁ.

డి. హేమలతానిభాంగికి నరధీశనివేశనవప్రవేశదీ

తామహానీయమంగళమునసర్వము సాంగముగా ఘటించి య
శోమలిఁ జేరఁబిల్చి తలశ్ఛ గ్రుచ్చియుఁ గాఁగిటఁ జేర్చి భూధర
గ్రామణి పల్కు గాఢతరగదగిదికాఘన నిస్వనంబునన్.

54

అ. భూధరగ్రామణి = పర్వతశ్రేష్ఠుఁడయిన శోలాహలుఁడు, హేమలతాని భాంగికిఁ = బంగారుతీఁగపంటి దేహము గల గిరిజాదేవికి, అధీశనివేశన వప్రవేశదీతా మహానీయ మంగళము = పెనిమిటి గృహమునందలి క్రొత్తగా ప్రవేశించుటయొక్క నియమముగల ఓప్పిదమయిన శుభము,— అనఁగా సూతనగృహప్రవేశమునకుఁ దగిన లాంఛనము, సర్వము, సాంగముగాఁ = సమగ్రముగా, ఘటించి, అశోమలిఁ చేరఁ పిల్చి, తలశ్ఛ గ్రుచ్చియు = తల కడుపులో నుంచియు, కాఁగిటఁ చేర్చి, గాఢ... స్వనంబునఁ=మిక్కిలి బిట్టయిన డగ్గత్తికతోఁ గూడిన పెద్దయెలుంగుచేత, పల్కుఁ.

క. నీతమ్ములశుభ వాసన, నీతలిదండ్రుల గభీరనిశ్చలగుణ వి

ఖ్యాతియును దలఁచి మెలఁగుము, నాతల్లి కులవధూజనమతల్లికవై.

55

అ. నీతమ్ములశుభవాసన = నీ తోడఁబుట్టువులయొక్క మంచిశీలమును అనియర్థము—తామ రలయొక్క మంచి వాసనను అనిభావము. నీతలిదండ్రుల=నీతల్లియైన శక్తిమతియొక్కయు, నీతండ్రియైన నాయొక్కయు, గభీరనిశ్చలగుణ విఖ్యాతియును=గభీరనిశ్చలగుణములయొక్క ప్రసిద్ధియును అనియర్థము—లోఁకును గడలకుండుటయును అనిభావము. ఇట క్రమాలంకారము. తలంచి = విచారించి, నాతల్లి=మాయప్ప, కులవధూజనమతల్లికవు వి=పతివ్రతాజనములో శ్రేష్ఠురాలవై, మెలఁగును.

నీ. మాఱుమాటాడదురమఱచియైనను గురు, వ్యాహారమున కీయరహార్యతనయ
యానమ్రగతిఁ బూనురమానంపునవతు లె, ఘ్నైనది నీవ్యరత్యానుజాణ
తాఁగయైమీర మీఁట దొకప్పుడును ఘనశ్రీలఁ బొంగియును నీరసింధుకన్య
యేకాకృతి వహించుననినురాగవృత్తికి, నవరాగవృత్తికి ర యజ్జనదన

తే. యచ్చెరువు వింత యబ్బురం ర బరిది యనుచు

విశ్వధాత్రీశ్వరులు మెచ్చ ర వెలయవచ్చు

యచ్చ భవదీయచిత్రగుణాతిశయము

వలన మాకెల్ల వన్నెరా ర మెలఁగవచ్చు.

56

అ. ఈఅహార్యతనయ = ఈపర్వతకుమారిక, గురువ్యాహారములకు ('వ్యాహారక్షిరపిత్తమ్') పెద్దలయిన అత్తమామలు మొదలయినవారి మాటలకు మఱచియైనను, మాటుమాట, అడదు అని యర్థము. పర్వతమైతే గురువ్యాహారమునకు మాటుమాటాడుచున్నదనుట. పెద్ద పెట్టుగాఁబలికినచోఁబలి తిధ్వని యిచ్చుచున్నదని భావము.

ఈదిస్మరత్న అనుబాత = మేలయిన ముక్తామసులఁగి దోఁబుట్టువైనయిది, మానంపునవ తులు = కోపముగల నపత్నులు, ఎట్లైనఁ = తనయెడల నేలాగున విపర్యాసము జరిగించినప్పటికిని, అనమృగతిఁ పూనుఁ = నమృత్యమును విహించునని యర్థము — ముక్తామణులైతే మానంపునవ తులెట్లయినను నమృత్యభావము విహింపవనుట. రత్నములు తుల్యమానములైన - (సరియైనతూనిక కొలఁ దులుగల) కట్టెల నీవలాపల నిడి తూచినప్పటికిని సమానముగానే యుండునుగాని మ్రొగ్గుచూపవని భావము. సరియైన తూనిక గలవానికి సరిగానేతుల దూఁగును గదా. ఈ యర్థమం దిది సవతు శబ్దము బహువచనము. సవతు అనఁగా సాటి.

ఈసింధుకన్య = ఈనదికూతురు, ఘనశ్రీలక్ = గొప్పసంపదలచేత, పొంగి = ఉప్పొంగు చున్నను, ఒకప్పుడును, తాఁగయై = గయ్యాళియై, మేరమీఱదు. మర్యాదనతిక్రమింపదని యర్థము. నదియైతే ఘనశ్రీలచేత నుప్పొంగియొకప్పుడు తాఁగయై మేరమీఱుననుట. నదులు వర్షా కాలమందు మేఘాదకములచేతఁ బొంగి సంపూర్ణమై దరులనుమించి ప్రవహించుచున్నదని భావము.

అబ్జసహజఃతామరల తోఁబుట్టువు, ఇను = పెనిమిటియొక్క, రాగవృత్తికిఁ = అనురాగ ముతోఁ గూడిన నడవడికి, ఆపరాగవృత్తికిఁ = అనురాగములేని నడవడికిని, ఏకాకృతివహించుఁ = ఒక్కవిధముగానే యుండునని యర్థము. అబ్జములో యినుని రాగవృత్తికిని ఆపరాగవృత్తికిని ఏకాకృతివహించి యుండవనుట. తామరలు, సూర్యుని రాగవృత్తికిఁ = (రాగముచేత ఉదయరాగము లక్షి తముగాన) ఉదయపు ఉనికికిని, అపర అగవృత్తికిఁ = పడమటి కొండయందలి యునికికిని. అస్తమయ మునకుననుట, ఏకవిధముగా నుండునని భావము.

అచ్చెరువు, వింత, అబ్బురంబు, అరిది. (చిన్నది మొదటి నాలువరణములయందుఁ జెప్పిన చొప్పునఁ దనబంధువులకు విరుద్ధములయిన మంచిగుణములం జూపుటచే నాల్గింటికిని నాలుగాళ్ళర్య తాచకములు) అనుచుఁ, విశ్వధాత్రీజనులు = సమస్తభూజనులు, మెచ్చుఁ వెలయవచ్చు, అప్పు = నూతల్లి, భవదీయచిత్రగుణ ఆతిశయమువలనఁ = నీ యాశ్చర్యకరమైన గుణముల పెంపువలన, మాకెల్లఁ, వన్నెరాఁ = వాసిగలుగునట్లుగా, మెలఁగవచ్చునని యర్థము. చిత్రగుణ ఆతిశయమువలనఁ = చిత్ర వర్ణములగు నూరిపోగుల పెంపువలన, వన్నెరాఁ = వర్ణపుచీర కలుగునట్లుగా, అనియొక యర్థ మును వ్యంజితమగుచున్నది. వన్నెయనఁగా వర్ణపుఁజీరయనుటకు.

తన్వంగి వలిపంబు చాల్చివచ్చిన తీవి వన్నెగట్టిన నాఁటి చెన్నుఁదన్ను (విజయ. 3)
వన్నెచీరలును... (గౌరవ హరిశ్చంద్రద్విపద)

గుణములు చిత్రములు (ఆశ్చర్యకరములు) అగుట ఎవరికడుపునను ఎవరితోఁగూడను బుట్టె నో వారికిఁ గలిగియున్న గుణములకు విరుద్ధములై యుండుటంబట్టి. చిత్రగుణములచే వన్నెకలుగక మానదుగదా. చిత్రవర్ణపు పోగులచే వర్ణపుచీరయు కలుగునను ఆశయమును ధ్వనితము.

'వెలయవచ్చు యచ్చు.....మెలఁగవచ్చు' అని యిటు 'అచ్చు' అనుట ఆవర్తింపఁబడుట లిష్టకు గాని ప్రార్థనాగాధర్మమునకుఁ గాని యవి తెలియునవి. ఇట్లే.....జయింపవయ్య అయ్యనీ మోల మోలాడ రయ్యజనులు' (భాగవత. ౩ స్కంధ).

చ. పతికృతధర్మకాశలమునపట్టునఁ దోడగునారి నారి దాఁ
 బిత్తుశరణప్రచింత మదిఁ గి బెట్టక యీశనివేశితాత్మయా
 సతి సతి రాశికెక్కి యిననసత్కృతిఁ గైకొనుకన్య కన్య శా
 శ్వతమతి నిట్లుగా మనని గి వామయె వామ సుమమ్మ కోమలీ.

57

అ. పతి... నారిసారి — (ధర్మమనఁగా సత్కర్మమును విలును. నారి యనఁగా స్త్రీయును అల్లెతాడును) పతి = నాధునిచేత, కృత = చేయఁబడిన, ధర్మకాశలము పట్టునఁ = ధర్మనిపుణత్వపు వేశయందు, నిపుణముగా ధర్మము నాచరించు సమయమందనుట. తోడు అగు, నారి = స్త్రీ, నారి = నార్యుచిత ధర్మవతీయుని యర్థము. అధిపతిచేత జేయఁబడిన విలువిద్య యందలి నేర్పుపట్టున సహాయపడు అల్లెతాడే అల్లెతాడని యర్థాంతరము. తాత్, పితృశరణ... సతి సతి. (శరణమనఁగా గృహమును రక్షణమును ఈశుండనఁగా పెనిమిటియు శివుఁడును, ఆత్మ అనఁగా మనస్సును దేహమును, సతీయనఁగా పతివ్రతయు పార్వతియు) పితృశరణ ప్రచింత = తండ్రి యింటి మీఁది తలంపు, మదిఁ పెట్టక, ఈశనివేశిత ఆత్మ = పెనిమిటియందు చేర్చఁబడిన మనస్సు గలది. ఔ, సతి = స్త్రీయే, సతి = పతివ్రతయుని యర్థము. పితృశరణ ప్రచింత మదిపెట్టక = తండ్రి యైన దత్తుని సంరక్షణమీఁది తలంపు మనస్సునడక, ఈశనివేశితాత్మ = శివునియందు జేర్చఁబడిన యర్థదేహము గలది, ఔసతియే, సతి = పార్వతియుని యర్థాంతరము, రాశికెక్కి... కన్యకన్య — రాశికెక్కి = ప్రసిద్ధికెక్కి, ఇన = పెనిమిటియొక్క, సత్కృతికైకొను = మన్నననుబొందిన, కన్యయే, కన్యయుని యర్థము. రాశికెక్కి = ద్వాదశరాసులలో నొకగాకియై, ఇనసత్కృతికై = సూర్యసత్కారమును కాంచిన కన్యయే కన్యారాశి యని యర్థాంతరము. శాశ్వతమతికై = స్థిరబుద్ధిచేత, ఇట్లుగా = ఈవిధముగా, మననివామయె = బ్రతుకని స్త్రీయే, వామ = ప్రభురాలు - ప్రతికూలురాలు, సుమమ్మ = చూడుమమ్మా, కోమలీ అని సంబోధనము.

పతికృత... ఇత్యాదులందు జేప్పఁబడినట్లుగా నడచుకొనని స్త్రీయే వామ = విపరీతము, సతి = ఇంచులకుఁ గాలిదాసు 'శుక్రావస్థగురూక్ కురుప్రియసభివృత్తింసపత్నిజనే... భాగ్యవ్యవహారీ, యాస్త్యేపం గృహిణీపదం మువతయో వామాకులస్యాధయః' అనిశకుంతలకు కన్బుండ్లిట్టిము ప్రతాధర్మముపనేకించుదో 'వామాకులస్యాధయః' అన్నాడు. దీనిని జూచియే మనక శబ్దము ప్రయోగింతుట. అచ్చుప్రతులందు 'శాశ్వతమతి నిట్లుగామనని వామయె వామగదమ్మ' అని పాఠము చూపట్టుచున్నది. ఇట్లుగా = పూర్వ క్తప్రకారముగా, మనని = బ్రతికిన, వామగదమ్మ = వామగదమ్మ = రమ్యయైనదిగదమ్మ. రమ్యపర్యాయమైన వామయను అన్యధానామము గలదిగదమ్మ అని యర్థము చేయఁబడినది. వామలోచన ఇత్యాదులందు వామశబ్దము రమ్యార్థకము. వామగదమ్మ పతి కులార్థమున వామశబ్ద మన్యధానామముగా గలది యనుటయే ముఖ్యంబగునను. వామగదమ్మ అనుమకము.

శా. ఈశై వాలవతీప్రతీరభజనం గి బీజలప్రసారో
 ద్వేశావాసము నీమృగాధ్యకశకుంభముఖ్యంబు
 తాళల్యంబు వహింపకన్య చెలి నీమృగాధ్యకశకుంభముఖ్యంబు
 క్షేపంబులందు కలిపివరలట్లుగన కింబటికా

న్నాడు. కావుననే వెనుకటిపద్యమునమ్మగములను జెప్పకదాని అర్థకములన్నాడు; శకుంతములకు శకుంతి అన్నాడు. సారణియని తన స్వకల్పితరూపము ; ప్రపాతమునుట కోలాహలినీ ప్రేరిత రూపము. కావుననే రెండును జెప్పబడినవి. మది యొక్క తాపము మదితాపముని సమాసము.

నీ. మెదలుమిటారితూర్మైవలుజుమ్మని మోయఁబోదలునిచ్చటిపువ్వుఁబోదలుచూడఁ దేటి మాధురిగడర తేటి పేరివమున, వారిసేయునుదీయరవారిఁదేల

* వలనంది దరుల కేరచలనందికొనుచునా, వల నగల్పుచుహోర్తివలనమరయ గములఁబాయక తరంగములపైఁదగునితాం, గముల మానసవిహంగములఁబట్ట తే. నరిదివ్రతముల సరిగంగరలాడఁ జైత్ర, శుచినభోబాహుల తపోవిశోభిసకల సమయములఁ దావకప్రాణసమునిఁగూడి, యిచటనే మెలంగెడు కలంగెరదేలతల్లి.

అ. తల్లి = గిరికా, మెదలుమిటారితూర్మైవలు=తిరుగుచుండెడు సాగసయిన తేంట్లు. ...తేటి= తేటవడి, మాధురి కడతేటి= తీయఁదనమందుఁ గడముట్టి—తీసియొక్క యెల్లనుబొంది, పేరివము= మిక్కిలి చలువ, ఇవముగా ఇగము గకారమునకువకారము, అవారిసేయు = అవ్వారిగాఁ జేయు నట్టి—అపరిమితముగాఁ జేయునట్టి, మదీయవారి = నాజలమునందు, తేల = జలక్రిడ సలుపు కొఱకు, వలను = ఒప్పిదమును, అంది, దరుల క్రేవల = గట్ల పార్శ్వములను, అందికొనుదు = వ్యాపించుచు (అంటికొనుదు = ఒరిసికొనుచు), ఆవల = పిదప, అగల్పు = ఆదరులను భేదించు నట్టి, మహోర్తివలను = పెనుకరడుల సుడియుటను. గముల పాయక = గుంపులు వీడక, తరంగముల పై = అలలమీద, తను సితాంగముల = తెల్లని దేహములుగల, మానస విహంగముల = మానస సహోపర సంబంధులయిన పక్షులను-అనఁగా రాజహంసములను.

అరిదివ్రతముల = విశేష వ్రతములందు, సరిగంగల లాడ = సరిగంగాన్నానములు సేయుట కొఱకును, చైత్ర శుచి నభోబాహుల తపోవిశోభి సకల సమయముల - చైత్ర = చైత్రమాసము చేతను, శుచి = ('శుచి స్వయం ఆపాఢే' అ) ఆపాఢమాసముచేతను, నభస్ = ('క్రావణే తుస్యాన్నభాశ్చా') వడి కశ్యపః' అ) ఆపాఢమాసముచేతను, బాహుల = ('బాహులోద్ధౌ కాత్రికః' అ) కార్తిక మాసము చేతను, తపస్ = ('తపామాఘే' అ) మాఘమాసముచేతను, ఇట చైత్రాది మాసపంచకముచేత వసంత గ్రీష్మవర్షా శరచ్చి శిరర్తువులను గ్రహించునది. హేమంతము శిశిరర్తువునం దంతర్భూతము. తావకప్రాణ సముని = ప్రాణములకు సమానుఁడయిన నీ విభుని, కూడి, ఇచటనే మెలంగెడు, ఏల కలంగెడు.

వసంతర్తువునందుఁ బూఁబోదలు చూచుకొఱకును, గ్రీష్మర్తువున జలక్రిడ బాడుకొఱకును, వర్షర్తువునందుఁ దరంగవిహారము విమర్శించుకొఱకును, శరదృతువునందు హంసలం బట్టెడుకొఱకును, నీవు నీ విభునితోఁగూడి యిక్కడనే విహరింతువనుట. ఇది అవకల వడినీసము.

క. బెగడ వల దనుచు బెట్టిద, మగు నెవ్వగ నగడుపడుచునాఁడుఁబడుచు తే. 62
పగవారికి వల దన నా, పగవారికి నేల యొనఁగెర బద్దజుఁ డనుచు.

అ. బెగడవలదు = జడియకును, బెట్టిదము = మిక్కిలియైనదే. నెవ్వగన్ = నిందు విచారముచేత, అగడుపడుచు = తొట్టుపడుచు, అఁడుఁబడుచులు, పగవారికి = ఎట్టి పగవారికియైనను, వలదన = కలుగరాదని లోకమందనుకొఁగా, పద్దజుఁడు = బ్రహ్మ, అపగ వారికి = అపగ యొక్క

* 'వలనందిదరుల క్రేవలనందికొనుచు' అని పాఠాంతరము.

వారికి నదీజలమునకు, వీలచెచ్చెను, అనుచు ఇక్కడ ఏ పగవారికి వలదనఁగా ఆ పగ వారి కిచ్చెనని స్వారస్యము. అపగవారి తత్వమనమానముగనుక అపగా శబ్దమునకు ప్రాప్యము. 'ప్రాతస్వినీ ద్వీపవతీ స్రవస్తీ నిమ్నగాపగా' అని ఆ.

చ. అనుప మహేలతో నరవరగ్రాణి రత్నరథాధిరూఢుడై
యనుపమహేలతోఁ గదలెనా త్తపురంబున కభ్రమండలిఁ
ఘనమురవార్భటిం దెరువుగట్టి నిలింపనితంబినుల్ ఘనా
ఘనమురవార్భటిఁ మెఱచుకాటుమెఱుంగులరంగు లీనఁగన్.

63

అ. అనుపఁ = పంపఁగా, ఇక్కడ 'అ పగవారికి నేల యొసఁగెఁ బద్మజుడనుచు' అని కులకము చెప్పినాడు. ఆంధ్ర మందును కులకము చెప్పవచ్చు నన్నందులకు 'కృచిత్కులక సంబంధో ప్యత్ర నాహిత కృద్భవేత్' (అధర్వణకారిక).

మహేలతోఁ = (మహేలా యోషితా యోషాయువతిః) అని అమరశేష.) (మహిళా మహే లాశబ్దములురెండును స్త్రీపర్యాయములు గలవు) స్త్రీతోడ - గిరితోఁగూడ నరవరగ్రాణి = వసు రాజు, రత్నరథాధిరూఢుడై = రత్నమయమైన రథమునెక్కిన వాడై, అభ్రమండలిఁ = ఆకాశ మండల మందు, ఘన మురవ అర్భటఁ = గొప్పదయిన మద్దెలధ్వనితో, తెరువుగట్టి = చారి నడ్డ గించి, నిలింపనితంబినుల్ = దేవతా స్త్రీలు, ఘనాఘన మురవార్భటిఁ = వర్షించు చున్న మేఘ మయొక్క ధ్వని యార్భటితో = అనఁగా ఉఱుముతోఁగూడి, మెఱచు, కాటు మెఱుంగుల రంగులు = తొలకరి మెఱుపుఁదీఁగల యొక్క రీతులను, ఈనఁగన్ = పుట్టింపఁగాకనఁబఱువఁగా ననుట. అనుపమ హేలతోఁ = అనమాన ఘయిన విలాసముతో, అత్త పురంబునకుఁ = తనపట్టనము నకు, కదలెను.

వసురాజు ఉపరిచరుఁడు గనుక 'రత్న రథాధి రూఢుడై అభ్రమండలి' నేగుట - ప్రయాణ నూచకముగా 'ఘనమురవార్భటి'. అదివిని యాకాశమునఁ బోవునతనిని జూచుటకై యామార్గముగ నిలిం పనితంబినులు దెరువుగట్టిరి. రథము ఘనాఘనము. మురవార్భటిఁ = ఉఱుము. రథస్థుడగు రాజును జూచు టకై తెరువుగట్టిన నిలింపని తంబినులు మెఱచు కాటుమెఱుంగులని యనుపమతెలియునది. లేక వసు రాజు అభ్రమండలమునఁ బోయినచో భూవి యందలి పుర స్త్రీలు మిదైలెక్కిచూచుటఁ దటస్థింపదు. కాన వసురాజును గిరికను బెండ్లాడిపోవు నపుడు చూచెడి సంతోషమున దేవతా స్త్రీలు వార్ష నూచక ముగా మురవధ్వనులు చెలంగించుచు దెరువుగట్టిరనుట యుక్తము. ఆకాశమున సంతోషనూచకముగా మురవధ్వనులు మొదలగు నవి కలుగుటకు.

క. నవనసౌరభముల నె, క్కుపకువలయ వర్షమపుడు కురిసెన్ మొరసెన్ ।

రవరస మురజరవంబులు, దివి దివివజ్జలజముఖులు తెలిసి నటింపన్ ॥

?

మురవశబ్దమునకు మురః చర్తపట్టికా సంవేప్తనమ్. తం వాతి ప్రాప్తో తీతి మురవః శ్వాతిగంధ నయోః అనిధాత్వర్థము.

ఉ. వేడుక ని ట్లగణ్యరుచిరవిభ్రమధన్య యగేంద్రకన్య రాఁ
జూడఁ దలంచి నిల్చిరి వనసుక్షితిపాల పురీపురంధ్రికల్
మాడుపులక హజారఘులరమచ్చుల సజ్జల గోపురంబులక
మేడల నాట్యశాలికలరమేరుపులక భువనేశ్వరంబులన్.

64

అ. వేడుక = ఉత్సవముతో, ఇట్లు, అగణ్యమైన విభవమధన్య = ఎన్నడరముకాని కాంతి చేతను విలాసముచేతను కృతార్థురాలు. అగ్రేంద్రకన్య = గిరిక, రాక్ = రాచగా, చూడఁదలంచి, పసుక్షితిపాల పురీ పురంధికర్ = పసురాజు పట్టనపు స్త్రీలు, మాడుపులక్ = హర్షములను, హజారములక్ = మొగసాలలయందు, మచ్చులక్ = దాబాల యందు- మొదల కట్టణములేని మిద్దె టింద్లయందనుట. సజ్జలక్ = కిరో గృహము లందును, గోపురంబులక్ = బహిర్భాగము లందును, మేడలక్ = సాధములందును, నాట్యకాలికలక్ = నాటకసాల లందును, మేరుపులక్ = పోత మట్టి దిబ్బలందును, సారపులందును, భవనేశ్వరంబులక్ = చుట్టుబవంతులందును, శిల్పి. మాడు వనగా హర్షమునుటకు

తే. కడురయంబునఁ జనునొక కాంతిగాంచి తరణియొటవోయె దెప్పరిదానవనిన

మాటుపలుకకయట సని కూడు వెక్కు, టయును గ్రక్కున నొక్కడహయముగట్టె.

క. మనమునకంకింపక చి, య్యనఁదానును దానిపజ్జ నాహర్ష్యంబెక్కు (మార్క. ౨. అ)

మేడయనగా సాధమునుటకు

క. ఆమగువయట్లు పలుకుచు, నామేడక్ వారినిలిపి యరుగు తెఱఁగుత

త్సామిని యగుగణికామణి, తామ టుఁగున నుండి చూచి తలఁకెడుమదితోక్.

క. ఎవ్వరో దివ్యస్త్రీ, లివ్వరసాధంబు నాశ్రయించి. (కళా. ౬. అ)

మచ్చుల మేడల నెలవురెల్ల. (అచ్చ.రా. అర. కాం) ఉ, పుంగళి సజ్జలు చప్పరాలు. చవికల్

వైఁతాడ లే దెక్కి. (రామ. ౬. ఆ) ఇత్యాదులచే నివి యెల్ల వేటు వేఱని తెలియునది. 'చన్ద్ర కాళాశిరోగృహమ్' 'హర్ష్యాదిధనినాంవాసః ప్రాసాదో దేవభూభూషమ్' 'సాధోఽస్త్రీరాజసదనమ్' అని హర్షసాధాదిశబ్దములభేదము తెలియునది.

నీ. సరి గాదు మద్యధూనర్గ మిసలి కంచుఁ, దెలువ నందఱఁదెచ్చెర నలువ యనఁగ నిజభాగ్యలక్ష్మి రాసెమ్మి జొజ్జడ ననం, గుఁడు మూలబలమెల్లఁగూర్చెననఁగఁ గొనియె మాసిగుల నీకొమ్మంచుఁ బతికిఁ దెల్పు నశేషయశావలంబెనెననఁగ జలనుతానమకన్య ర గలుగునో యని నేల, యీసున వేవేలనీనె ననఁగ

తే. గణనమీఱివయె రూపశ్రీగరిమమించు, లలనతోఁదులఁదూఁగఁ జూరలకభజించి.

రుపరిభాగంబులనఁ జేదిర నృపలలామ, పట్టనపయోజముఖులు చూరవట్టిరవుడు.

అ. నలున = బ్రహ్మ, మద్యధూనర్గము = నాయుక్కు స్త్రీజనస్పష్టి, ఈసతికి, సరిగాదంచుక్ తెలుపక్, అందఱక్ = స్త్రీలనందఱను, ఒక్కచోటికి, తెచ్చెనోయన్నట్లుగా, నలువస్పష్టియం దేస్త్రీ యను దానికి సాటిగారనుట, నలువ యంత చక్కనిదిగా నేపడఁతిని సృజించలేడయ్యె ననిభావము.

అనంగుఁడు = మత్స్యభుఁడు, నిజభాగ్యలక్ష్మి, రాక్ = చచ్చుచుండఁగా, నెమ్మిక్ = చెలిమిచేత, పాజు = బారు, వరుస, ఇడక్ = ఉంచుటకు, మూలబలమెల్లక్ కూర్చెనోయనఁగా, రాజ మొవలగు వారువచ్చినప్పుడు మర్యాదకొనుట, భృత్యులనుగాని సైనికులను గాని యరువంకల బారునిలుపుట సహజము. ఇరువైపుల నున్న స్త్రీవర్గములను బారు నిలుపుటగా నిటఁ జెప్పినాఁడు. మూలబలమును టచే, మత్స్యభుఁడు క్షయప్రదమగు ముఖ్యబలముగాన యాస్త్రీలకు, మిక్కిలి మోహోద్దీపకమగు చక్కందనమును వెక్కుండఁగుటకు వ్యంజితములు.

అశేషయశవలంబు = ఎంతయశమునకైనను, ఈశ్వర్లు, మాసిరులక్ = సాందర్య సమదలస్సు, కొనియెనుటచేతను. అని, పతికిక్ = పసురాజునకు, తెల్పక్, ఎనసెక్ అవగక్ =

గుంపుగూడినదో యనుటగాను. సొమ్మ నవహరించినముచ్చునురాజానకుఁ బట్టియియ్యవలయుఁ గదా. సకల యుపతీజనుల సౌందర్యసంపదలను హరించెననుట చే, సర్వయుపతీజన సౌందర్యములన్నియుఁ బ్రోవుచేసి చేసినది గిరిక-అనఁగా సర్వలోకాతికాయ సౌందర్యవతి యనుట.

నేల, జలముతాసమకన్య = జలమునఁబుట్టిన గిరికకు సాటియైన పడఁదిన, కలుగునో అని, ఈసు నక, వేవేలక = వేలకొలది స్త్రీలను, ఈనెనోయనునట్లుగాను, భూత త్వము జలత త్వముపయి వీను చే నట్లుచేసినదనుట. అందును గిరికకు సాటిగానొక్కరిని ఈనఁజాలదయ్యె. పెక్కండ్రను వేలకొలదిగా నీని యాయొక్కరితో సాటిసౌందర్యం గోరినదనుట—భూమి యీనినదనుటచే భూమియందలి స్త్రీలెల్ల నందువచ్చిరో యనునట్లు లెక్కలేని స్త్రీలు చూడవచ్చిరిని వ్యంజితమగుచున్నది.

వయోరూపగరిమక = పయస్సయొక్కయు రూపయొక్కయు, గౌరవము అనేది భారము చేత, మించు = అతిశయించుచున్న, లలనలోక = గిరికతో, తులఁ దూరఁజాలక = సరితూరలేక, ఉపరిభాగంబులక భ జించినక = పయికేబోయిరో యనునట్లు—గిరికను దక్కిన పడఁతులను చక్కఁ దనమందుఁ దులయందు. చెటియొక్క ప్రక్క నిడి తూపఁగా వయోరూపగరిమ బరువుచేత గిరిక మొగ్గు పసింది క్రిందనుండఁగా తేలికయైన తక్కినవారు సరితూరలేకమీఁదికి నెగసిరో యన్నట్లు, చేది...ముఖములు = వసురాజు పుర స్త్రీలు, గణనమీటి యపుడు చూపట్టిరి.

ఆ స్త్రీలు మేడలు మొదలగు వానిపయి నెక్కుటయు గిరిక వారికిఁ గ్రింద నుండుటయుఁ గవి సౌందర్యపు తూనికయందుగిరిక మొగ్గిక్రిందికిఁబోవుటయువారు తేలికపడి మీఁదికి నెగయుటయుఁగా నుత్పేక్షించుట తెలియునని. గణనమీటి యుండుటంబట్టియే 'అందఱఁ దెచ్చె' 'మూలబలమెల్లం గూర్చె' 'అశేషయావతంచెనసె' 'వేవేల నేలయీనె' నని యపరిమితసంఖ్యాకత్వము తెప్పఁబడినది.

క. కమలోపమలోచన లా, కమలోపేంద్రులవిభాతిఁగనఁ దగఁజగదు

త్తమలోలాక్షీరచణులఁ, దమలో నెన్నుచు గుణార్ధతమలోభమునన్. 66

అ. కమల ఉపమ + లోచనలు = తాచురల వంటి కన్నలు గల స్త్రీలు, ఆ కమలా ఉ పేంద్రుల విభాతి = అలక్ష్మీ వారాయణులవలె, జగదుత్తమలో లాక్షీరచణులక = లోకోత్తరులయిన స్త్రీపురుషులను—గిరికావసురాజులను, తమలోక, ఎన్నుచుక = పొగడుచు, గుణార్ధతమ లోభ మునక = గుణములచేత పూజ్యులయిన వారియందలి యాసక్తిచేత మీఁదికన్వయము.

చ. అమరబలావకృష్ట మయిరయంబుధిఁ జేరి యొసంగెఁ బూరుషో

త్తమునకు మందరాగ మొకశతన్వి న దెంత యటంచు నీనగం

బమర నమందరాగ మయి శ యావరసింధువుఁ జేరి పూరుషో

త్తమున కొసంగె నొర వనితామణి నంచు నులించి రెంతయున్. 67

అ. అమరబల అవకృష్టమయి = దేవతలచేత బలాత్కారముగా ఈడువఁబడినదై యనియ ర్థము - దేవతానైస్యముచేత నడువఁబడినదనీ భావము. (స్థాల్యసామర్థ్యైస్సైస్యేహబలమ్ అ), అంబు ధిఁ = సముద్రమును, చేరి, మందరాగము = మందమయి అనురాగముగల హృదరపర్వతము, ఒకతన్విక = ఒకస్త్రీని - లక్ష్మీననుట, పురుషోత్తమునకుక = విష్ణుత్తమునకు, ఇచ్చెను. అది ఎంత అటంచుక, ఈనగంబు = ఈ కోలాహలము, అమరక, అమందరాగము అట్లు = మిక్కిలి యమరక్తి గలదై, శృంగరసింధువుక = శ్రేష్ఠమయిన సముద్రమును, చేరి, యనినది. అట్టి స్త్రీనినదిని చేరి యని

భావము (సింధుస్సముద్రేంద్రాంశ). విశ్వవనితామణి = స్త్రీరత్నమును, పురుషోత్తమునకుఁ జిహ్వానునకని యర్థము— పురుషశ్రేష్ఠుడయిన పన్నాజన కని భావము, ఇచ్చెను. జౌర, అందుకొలెంతయుకొ, సుతిండిరి.

పూర్వపద్యాంతమందుఁ గల 'గుణార్హతమ లోభమున' అనుపదము నీపద్యమందలి 'సుతిండిరెంతయుకొ' అనువాక్యముతో నన్వయించునది. మందరాద్రి మందరాగము, శోలానాలము అమందరాగము. అదిచేరినది! సామాన్యమైన అంబుధి-ఇది చేరినది 'ఎర' అంబుధి (సింధువు). అది యొసంగినది 'ఒకతన్ని' ఇది యొసంగినది పనితా 'మణి' అని వ్యతిరేకము తెలియునది.

ఉ. కాంతికలాపరూపజిత్రకంతుజయంతున కీవసుంధరా

కాంతునకుం జరాచరయుగంబున నీడగుకాంతలేమి య

త్నాంతరశాలియై విధిచరరాచరయోజనచే సృజించెగా

కింతి ఝరిం గిరిం బొడముననే యని పల్కిరి కొండ అయ్యెడన్.

68

అ. అయ్యెడన్ = ఆసమయమందు, కొండలు, పల్కిరి—నీమని యనఁగా—విధి=బ్రహ్మ, కాంతి...యంతునకున్ = కాంతినమూహము చేతను రూపముచేతను జయింపఁబడిన మన్మథుడును జయంతుడును గల, ఈవసుంధరాకాంతునకున్ = ఈవసురాజునకు, చరాచరయుగంబునన్ = జంగమగులు స్థావరములు రెంటియందును, ఈడు అగుకాంత, లేమిన్ = లేనందున, యత్న అంతరశాలియై = మఱియొక యత్నముచే ఓప్పింపఁడై, చరాచరయోజనచేన్ = జంగమస్థావరముల (యొండొంటితోడి) కూడికచే, సృజించెన్ = గిరికను నిర్మించినాడు; కాక=అట్లుకానిచో, ఇంతి=అడుది, ఝరిన్ = ప్రవాహమునందును, గిరిన్ = కొండయందును, పొడమునన్ = పుట్టునా. వెల్లువవలనను గొండవలనను అడుది పుట్టునా? అని, పల్కిరి.

ఈరాజో 'కాంతి...యంతుడు'. ఇతనికి నీడయిన కాంత తాను ప్రయత్నపడిచేసినచరస్పష్టియందును లేదు. అచరస్పష్టియందును లేదు. చరమును అచరమును వేఱవేఱ నట్టి స్త్రీని గలిగింపఁజాలమిచేత ఆరెంటిని ఒకటితో నొకటిగూర్చి చేయుట అను యత్నాంతరము. కావుననే చరమైన ఝరిని అచరమైన గిరిని యోజనచేసి గిరికను బుట్టించుట. ఇట్లు కాకున్న వెల్లికిని తాటికిని నాతి పుట్టునా? యని యర్థము. గిరిక అన్యస్త్రీ సామాన్యమగు సౌందర్యాదులుగలది. అట్టిచెలువు ఏచెలువకుఁగాని ఏచిత్రరువునకుఁగాని గలుగదు. కావుననే, 'కాంతి...యంతునకు ఈడగు'ట యని యాశయము. 'ఝరిన్-గిరిన్' రెండవపదము గివర్ణాదియగుట చే 'నదిగిది' అనునట్లు నిందాపరముగానువోచుట స్ఫూర్త్యము.

ఇట్లై 'ఎనఁగుభులములను గిసలంబులనునీర, జాతములను గీరజాతములను'

అని ప్రయోగించియున్నాడు. 'చేతనములు చరము లనియు అచేతనములు అచరములనియు' ప్రసిద్ధసంకేతము. ఇట ఝరి పాటించుండుటచే చరమనియు, గిరి కదలకుండుటచే అచరమనియూఁ బ్రయోగించిన భావమును దెలియునది.

సీ. తరుణ ధూర్తభిఖావతంసున కొక్క కా, త్యాయనిఁ గూర్చినయరగొఱంత

రాజులోనత్తనా శాశరాశిలో నక్షత్రకాతఁ దార్చిన పక్షపాతరచన

యభినవచ్చాయతో న్నతిదుస్సహచ్చాయఁ, జేర్చిన నేరని న్చేతఁజట్టు

రతితో ననిందితాకృతితో మధుపగుణంబులవానిఁ గూర్చిన న్ మోహాభుష్టి

తే. సమవయోవంశలావణ్య ర సద్గుణాభి
నుతుల నీదంపతుల శుభాశ్రిన్వితుల సంఘ
టించి వారించికొనియె విరేరించి యనుచుఁ
బాగడి రొక కొండ కౌనందరపూర్ణ ఫణితి.

69

అ. ఒక కొండలు=మఱికొండలు, ఇట ఒకశబ్దము పృథగ్భూతిని దెలుపుట తెలియునది. ఆనందపూర్ణఫణితి = సంతోషముచేత నిండిన వైఖరితోడ, పాగడిరి—ఏమని యనఁగా—తరుణ ధూర్తశిఖావతంసునకు = యెనుకాడయిన విటకానిమిన్నకు, ఒకకాత్యాయని = ('కాత్యాయన్య ర్ధవృద్ధాయా కమాయవసనాధవా' అ) ఒకసగము ముదిసినదానిని, కూర్చిన, అఱగొఱంత=సగము తక్కువ- అర్ధలోపము-సూర్యసృష్టి యని యర్థము. తరుణ = క్రొత్తదియగు, ధూర్త = ('ధూర్తంతు ఖండవణే ధుక్తారేనావిటే త్రిపు' మేదిని.) ఉష్ణైత్తపుష్ప, శిఖావతంసునకు = శిరోధూమణ ముగాఁగల శివునకు, కాత్యాయని = పార్వతిని, కూర్చిన = (అర్ధదేహముగా) కూర్చినట్టి, అరగొ ఱంత = అర్ధనారీశ్వర సృష్టియనిభావము. శివునకు నుష్ణైత్తపుష్ప నివేద్యమగును.

పసిడిఘృతారపుష్పంబు ఫాలనయను, పానవట్టంబుపైఁ బెట్టఁబాధింపండు.

(శృంగార. ౮. ౧౦౫.)

సత్కారాశితో = సకలవిద్యల ప్రావియిన, రాజితో = క్షత్రియునితో, నక్షత్రజా తి = క్షత్రితరజాతిని, సార్చిన = కూర్చిన, పక్షపాతరచన = పక్షపాతపు సృష్టియని యర్థము. (అనఁగా లోకములలో జాతిగాని జాతినగుర్చినాడు గనుక నిట పక్షపాత సృష్టియనుట. ఇక్కడ, న+క్షత్రమ్=నక్షత్రమ్ 'నుపు'పేతినమాసః' అనియైనను లేక అక్షత్రమ్. అనిస్వరాదిగాఁ జెప్పి సం హితచేత నకారము వచ్చినదనియైనను జెప్పవచ్చు.) సత్కారాశి యనఁగాపోడతలనిధి. అట్టిరాజా అనఁగా చంద్రుడు. అట్టి చంద్రునితో అశ్విన్యాదినక్షత్రములను గూర్చిన శుక్లపక్ష కృష్ణపక్షపాతసృ ష్టియని భావము. ('రాజా ప్రభాస్పేవజ్ఞే' యక్షేక్షత్రియశక్రయోః'విశ్వము.)

అభినవచ్ఛాయనో = కోమలమయిన చాయగల స్త్రీతో, అతిదుస్సహచ్ఛాయు = మిక్కిలి సహింపఁగూడని చాయగల పురుషుని, చేర్చిన, నేరనిచేత అట్లు = చేతఁగాని పనివలని అపవాదమని యర్థము. అభినవచ్ఛాయతో = (అభినవచ్ఛాయ అనుపదము స్త్రీ)సామాన్యవాచకముగాన నిట ప్రక రణ బలముచేత సంజ్ఞానామక స్త్రీవిశేషవాచకమయినది, లేక, 'అభినవచ్ఛాయాయస్యాః భవతీత్యభిన వచ్ఛాయా' క్రొత్తదియగు ఛాయాదేవి యే స్త్రీవలననయినదో యా స్త్రీ అభినవచ్ఛాయ--అదియేసంజ్ఞా ఘ్నేవి యని సంజ్ఞాదేవి యాగిక నామమయినను గావచ్చును. ఏలన సూర్యునితీవ్రకరణముల వేండ్రమునకు తాళలేక సంజ్ఞాదేవి ఛాయాదేవిని నిర్మించి గృహమందు నిలిపి తాను దప మాచరింపఁబోయెనని విష్ణు పురాణ స్కాందపురాణములయందు దున్నది. కనుక) సంజ్ఞాదేవితో, అతిదుస్సహతేజఁడైన సూర్యు నిఁగూర్చిననేరని సృష్టియని భావము.

అనిందిత+అకృతితో = నెఱునులేని యాకారముగల, రతితో = రతీదేవితో, మధుపగు ణంబులవాని = మద్యమును ద్రాగుగుణమును గల్గినవానిని, కూర్చిన, మోహసృష్టి = భ్రాంతిసృష్టి యని యర్థము. మధుపములు అనఁగా తుమ్మెదలు. వానిని గుణముగా(అనఁగా నారిగా) గల మన్నఘనిఁ గూర్చినో మోహవిద్యా సృష్టియని భావము.

సమవయో వంశలావణ్య సద్గుణ అభినుతులక్ = సమానమయిన వయస్సుచేతను, వంశము చేతను, కాంతిచేతను, మేలయిన గుణములచేతను, స్తుతిచేయఁబడినవారగు (ఇట్ల క్రమాలంకారము. సమశబ్దము వయోవంశలావణ్యసద్గుణములకు విశేషణము.), శుభాన్వితులక్ = శుభలక్షణములతోఁ గూడినవారును, అగు, ఈదంపతులక్ = ఈవధూవరులను, సంఘటించి = కూర్చి, విరించి = బ్రహ్మ, వారింఛిణినియోక్ = (వేనుకఁజెప్పఁబడిన సృష్టిదోషములను) బోఁగొట్టుకొనెను. అనుచుక్, పొగడిరి.

నాలుగు పాదములందును పరుషగా వయస్సునను, వంశమునను, కాంతిని, గుణములను, వైషమ్యము గల సృష్టి స్ఫురించుచున్నది. అట్టి సృష్టివలని దోషము నివారించుకొనుటకు వాసుస్సు మొదలగు నాలుగింటను సామ్యముగల యీదంపతులను సృజించినాడని యర్థము.

మ. అవి యాలించుచు వేడ్క నచ్చతరముక్తాలంకృతం బై ద్విజ

ప్రవరాధిష్ఠిత మై యనంతమణిశోభానిత్యనీరాజనో

త్సవదం బై తెలిదీవిఁ బోలునిజసర్వదంబుం బ్రవేశించె న

య్యవ నీభర్త తరంగిణీప్రియసుతా హస్తాంబుజాలంబి యై.

70

అ. ఇట్ల 'అపనీభర్త' యనుపదము విష్ణువునకుఁ వసురాజునకు జెల్లును గనుకఁ దదుభయపరము గాను అర్థద్యయము తెలియునది. అయ్యవనీభర్త = ఆసురాజు-ఆవిష్ణువనియు, అవి = ఆపౌరులాడు వాక్యములను, ఆలించుచుక్, వేడ్క, అచ్చతరముక్తా అలంకృతంబై-(ఇది మొదలుగా విష్ణువాసనుగు శ్వేతద్వీపమునకు వసురాజు గృహమునకు బరముగా నర్థద్యయము) (రాజగృహ) మిక్కిలి స్వచ్ఛమయిన ముత్యములచేత అలంకృతమై—(శ్వేతద్వీప) మిక్కిలిపరిశుద్ధులైన, ముక్త = ముక్తపురుషులచేత అలంకృతమై, ద్విజప్రపర అధిష్ఠితమై—(రాజగృహ) బ్రాహ్మణోత్తములచేత అధిష్ఠింపఁబడినదై, శ్వేతద్వీప) ద్విజప్రపరఁడనఁగావక్షిత్తేహఁడగు గరుడుఁడు, గరుత్మంతునిచేత నధిష్ఠింపఁబడినదై, అనంత...త్సవదంబై—(రాజగృహ) లెక్కలేని మణులకాంతులచేత ఎప్పుడును ఆరతి (యెత్తుచున్న) వేడుకను గలిగించునదై—ఎడతెగక నిగుడుచుండు మణులకాంతులు ఎడతెగక హారతులునివారించుచుండు నట్లు వేడుక గలిగించుచుండు ననుట. (శ్వేతద్వీప) అనంతఁడనఁగా శేషఁడు-అయనపడగలయందలి మణులకాంతులచేత నిత్యనీరాజనోత్సవము గలిగించునదై, తెలిదీవిఁ = (శ్వేతద్వీపమును, పోలు, నిజసర్వదంబుక్ = తనగృహమును, తరంగిణీప్రియసుతాహస్త అంబుజ ఆలంబియై—తరంగిణీ = శుక్తిమతీ నదియొక్క, ప్రియసుతా = గారాబు కూతురయిన గిరికయొక్క, హస్త అంబుజ = చేదమ్మయొక్క, ఆలంబియై = ఊనుటగలవాడై — గిరికచేయి పట్టుకొన్నవాడై యని యర్థము—తరంగిణీప్రియ = నదీనాధుఁడయిన సముద్రుని యొక్క, సుతా = కూతురయినలక్ష్మియొక్క హస్తాంబుజము నవలంబించినవాడై యని విష్ణుపరమయిన యర్థము. ప) వేశించెను.

రాజగృహము 'అచ్చతర... నీ రాజనోత్సవదంబై' యుండుటచేత తెలిదీవిం బోలుట. వసురాజు పురజనుల స్తుతి వాక్యముల వినుచు గిరికాదేవి చేయి పట్టుకొని పూర్వోక్తవిశేషణములతోఁ గూడిన నిజగృహమును బ్రవేశించెనని తాత్పర్యము.

వ. ఇట్లు శుభలగ్నంబునం శృశావలగ్నయుం. ధాన్యము ననుందవిభవసందీపిత నిజమండరప్రవేశ మంశోభ బంగీకఠించి గురుబుధకవిసమాభంబునకు సతిభా న్నల్లదుద్వికలాపస్తాభాగ్యంబు సంఘటించుచు రాజమండలంబునకు ప్రవేశింపట్టి

విలాసంబు * సవరించుచు మిత్రవర్గంబునకు నసంఖ్యతరతురంగతరంగితశతాంగ సంఘాతంబు నొసంగుచు మహా నలులకు మహానీయచిత్రాంబర సంపదలసాంపు సంపాదించుచు విద్యాధరులకు విపులవిపులాధిపత్యంబు వెలయించుచు మఱియుం దక్కిన మార్గణగణంబులకు వేర్వేటి యగణితఫలంబు లొసంగుచు విశ్వ విశ్వంభరాజనవిస్తయనీయ వితరణచాతురీధుని డై విలసిల్లు నవ్విబుధరాజ బాంధవుండు వివిధకల్యాణగుణవిభాసితం బగు నొక్కసమయంబున. 71

అ ... కృతావలగ్న = సన్నని నడుములది - గిరిక. అమంద ... మంగళంబు = అధిక మయిన విభవముచేత రెస్సగాఁ బ్రకాశింపఁజేయఁబడిన తన గృహమందలి ప్రవేశము అనుశుభమును, అంగీకరించి — స్వీకరించి - అనఁగా గృహ ప్రవేశముచేసి, గురు... బునకు - గురు = గురువుల యొక్కయు, బుధ = పండితులయొక్కయు, కవి = కవులయొక్కయు, సమాజంబునకు = సమాహమునకు, అతి భాస్వత్ = మిక్కిలి ప్రకాశించునట్టి, రుచి = కాంతులుగల, కలాప = భూషణములయొక్క, సౌభాగ్యంబును = చక్కదనమును - సంఘటించుచు అని యర్థము - (గురుబుధ కవి సమాజంబునకు = బృహస్పతి బుధ శుక్రలకు, (కవి అనఁగా 'ఉత్తమాభార్గవః కవి' అ. అతి భాస్వత్ = (భాస్వత్ అనఁగా 'భాస్వద్విపస్వత్ సప్తాశ్వపరి దశ్వోష్ణరశ్చయః' అ) సూర్యుఁడు ('భాస్వాత్ భాస్వర సూర్యయో' విశ్వము.) సూర్య నతిక్రమించిన, రుచికలాప = కాంతి సమాహముయొక్క, సౌభాగ్యంబును సంఘటించునని యర్థాంతరము. — రాజమండలంబునకు = రాజ సమాహమునకు, అక్షిణ = కొఱవడని, లక్ష్మీ విలాసంబు = సంపత్తి సోయగమును, సవరించుచు నని యర్థము (కల్పించుచునని పాఠాంతరము). రాజమండలమనఁగా చంద్రమండలము గనుక చంద్ర మండలమునకు కొఱవడని. లక్ష్మీ = ('శోభాసంపత్తి పద్మాను లక్ష్మీ శ్రీరవి కథ్యతే' అ) శోభ యొక్క విలాసమును సవరించుచు యర్థాంతరము. మిత్ర వర్గంబునకు = చెలికాండ్ర సమాహమునకు, అసంఖ్యతర = మిక్కిలియు రెక్కింపరాని, తురంగ = గుఱ్ఱములచేత, తరంగిత = పరంపరితమయిన, అనఁగా పెక్కుఅశ్వములను బూనిన, శతాంగ సంఘాతంబు = రథముల సమాహమును, ఓసంగు చునని యర్థము. మిత్రుండనఁగా సూర్యుఁడు - ఆదిత్యుఁడు. మిత్రవర్గంబునకు = ద్వాదశాదిత్యులకు, రెక్కలేని గుఱ్ఱములు పూనిన రథముల నిచ్చెనని యర్థాంతరము.

మహానలులకు = గొప్ప నట్టువులకు, మహానీయ చిత్రాంబర సంపదల సాంపు = మేలయిన చిత్రవస్త్రము సంపదలయొక్క బాగులను, సంపాదించుచునని యర్థము — 'మహా నట' కబ్బము 'మహాకాలో మహానట' అని శివపర్యాయముగాన, మహానలులకు = ఏకాదశ రుద్రులకు. మేలయిన చిత్రవర్ణముగల వాల్మీకిచర్యాంబరము లిచ్చినాడని యర్థాంతరము. విద్యా ధరులకు = విద్యా పంతులకు, విపుల విపులా ఆధిపత్యంబు = విరివియైన భూమియొక్క పతిత్యమును, వెలయించుచునని యర్థము. విజియైన భూమి లిచ్చి యేలునట్లు చేసినాడనుట. విద్యా ధరులను దేవజాతివారికి విస్తరించిన ధరాధిపత్యముగలిగించినాడని యర్థాంతరము. మఱియును తక్కిన మార్గణ గణంబులకు — 'మార్గణో యాచకేశ' విశ్వము అని మార్గణము యాచకునియందును బాణమందును ఫలశబ్దమున 'ఫలంబాభరణగ్రాహి' విశ్వము లాభమందును బాణత్రాసంబంధమున వర్ణింపబడును. యాచక సమా

కల్పించుచునని పాఠాంతరము.

హములకు, వేణువేణు, అగణితఫలములు = రెక్క-లేని లాభములను, ఒకవిందునని యర్థము-కాణముల
కొకటి కొకటికి అనేకములయిన మొనల నొదవించి నాడని యర్థాంతరము. విశ్వ...రీటుండై —
విశ్వ = సమస్తమైన, విశ్వంభరాజున = భూజనులచేత, విస్తయనీయ = అబ్బుర పడదగిన, వితరణ
= ఈవియందగి, చాతురీ = నేర్పునందు, ధురీణుడై = ధురంధరుడై, విలసిల్లి - ఇటు వితరణ
చాతురీ, 'విస్తయనీయము' అనఁగా పూర్వోక్తములగు అర్థాంతరములచేవిస్తయకరమునుట. అవ్విబు
ధరాజు బాంధవుండు = ఇంద్రుని చేరికాడు — నమరాజు, వివిధ కల్యాణగుణ విభాషితంబు = పలు దెలుగు
ల శుభగుణములచేత మిక్కిలి వెలుగునది అగు, ఒక సమయంబునక, మిఁదె కన్పడెను.

విశ్వవిశ్వంభరాజన ..... చాతురీ ధురీణుండు - వితరణచాతురి విస్తయనీయ
మగుట గురుబుధకవి, మిత్ర, మహానట. ఇత్యాదులకు గల యర్థాంతరముల విషయములు విస్తయ
కరములుగాన, కావుననే యవి విశ్వవిశ్వంభరాజనులకు విస్తయము.

సీ. అత్రానవృత్తిః శేషే స్థలరి నూతనరాగ, మహిమః గుల్మేశ్చ కల్పితమానికములు
నవనమాగమమునశ్శబ్దాలు వక్కాణించి, మించఁజాలువె లందిశిమిన్నగములు
మరుని శేజీలవై శ్శబ్దరి బొల్పి రతులని, రూఢిఁ జూపు నితాంతరచిరమణులు
ప్రౌఢపుంభావసంభావనల్ పచరించి, ప్రబలు వామాలోక శరత్తుతితులు

తే. గలయ:గీలించి చిత్రించితకన్నియలకుఁ, గామ నిగమరహస్యప్రకాశనం బొ
నర్నఁ బన్నినయాత్రీయననర్థర్త, హర్త్యరాజంబునకు వేడ్కనెరిగి యచట.

అ. అత్రాసప్యత్తిక్ = (త్రాసమనగా పద్మరాగమణియొక్క యాణువిధములదోషములలో నొకటి.

‘పాలినగతి రేఖపైనున్న చదాసంబు కలహమెప్పుడుదానఁ గలుగుచుండు’. (రత్న పతీత)

త్రాసమనాది దోషములేని వృత్తిచేత, చెన్నలరి=అందము ఒప్పి, నూతన రాగమహిమ=
 త్రోత్తయగు ఎఱుపుయొక్క అతిశయముచేత, కుర్చెడు, కల్పిమానికములు = సాగనయిన పద్మ
 రాగమణులని యర్థము. త్రాస మనఁగా లజ్జాకార్యమగుభయము. అత్రాసవృత్తియనఁగా లజ్జాభయ
 రహితవృత్తి—అనఁగా ప్రాధత్వము - అట్టి ప్రాధత్వముచేత, చెన్నలరి=బాగుమీటి, నూతన రాగ
 మహిమ = త్రోత్త యనురాగంపు పెంపుచేత, కుర్చెడు, కల్పిమానికములు = కాంతారత్నము
 లని యర్థాంతరము—(కలికి యనఁగా—కలికి యొప్పిదంబు కాంతయయ్యె, నన్నట్లు సాగమును
 స్త్రీ)యును), నవసమాగమమున = త్రోత్తగావచ్చుట యందు, చవులు ఎక్కాణించి = (చవు
 లనఁగా ముత్యాలయొక్క తూనిక మానములు. ఇందులకు విజయవిలాసము 'చక్కారమొచ్చి చవుల
 దేలించు' ముత్యాలకప్పులనుద్దులాడి...) చవులును ప్రకటించి, మించె' చాలు, వెలంది మిన్నగములు
 = మేలయిన రత్నముల సమాహమలని యర్థము — అనఁగా ముత్యములనుట. వెలంది. అనఁగా మే
 లనుటకు 'ఈ వెలంది యెడలోపైఁడిలో వెలంది' (విజయ) మిన్నయనఁగా రత్నమునుటకు- కడలిఁగల
 మిన్నబలువన్నె గన్నవాడు' (సమీర 2 అ.) — నూతన సంభోగంపు రుచులను దేటపఱిచి అతి
 శయింపఁజాలిన, వెలంది మిన్నగములు = స్త్రీ) రత్నములయొక్క సమాహమలని యర్థాంతరము.
 ఇట్ల నవ సమాగమ మనఁగా గిరికా వసురాజుల నవసంభోగమనియు గ్రాహ్యము.

మమని లేజీల వెఫిరిక్ = మనస్సుని గుర్తుచులు చిలుకలుగనుక చిలుకలనలె పసరగలిగిన
కాంతిచేతనములు, హొల్మి = ప్రకాశించి, రతులనినాధి = రత్ననినగా పచ్చల తులామానములు.

(‘అతివిరోధముగాఁగరకులమొప్పించు నీ పచ్చలకడియాల ప ద్దగంధి’ (విజయవిలాసము). రకులయొక్క నిరూఢిని అనఁగా ఉఱిదిని చూపుచున్న, నితాంత = మిక్కిలియు, రుచిర=ప్రకాశించుచున్నట్టి, మణులని యర్థము. పచ్చలనుట, మన్నఘని తేజీలవలెఁ బ్రకాశించి, రకుల=రతిక్రీడల యొక్క, నిరూఢిని జూపు, నితాంతరుచి = మిక్కిలియైన కాంతిగల, రమణులు = స్త్రీలని యర్థాంతరము.

ప్రాథమిక భావ సంభావనలో - పుంభావ మనఁగా పురుషత్వము—ప్రాథ = ప్రవృద్ధమైన, పుంభావ = పురుషత్వముయొక్క, సంభావనలో = తోఁపికలను, పవరించి = నెఱపి—అనఁగా పురుషరత్నముల నెడు ప్రతీతిని గనఁబఱిచుచునుట. ప్రబలు వామ + ఆలోకరత్నతరులు = సౌగంధమున ప్రకాశముగల రత్న సమూహములని యర్థము. అనఁగా వజ్రములనుట-వజ్రములు పురుషరత్నములని పోసిద్ధము - ప్రవృద్ధ పురుషాయిత రతియందలి మన్ననలను గనఁబఱిచి ప్రబలుచున్న వామా-లోక-రత్నతరులు = స్త్రీ-జన-రత్న సమూహములని భావము.

కలయ్ = అంతటను, కీలించి = (పూర్వోక్తములయిన పద్దరాగ మాక్తిక మరకత వజ్ర మణులను) చెక్కి, చిత్రించి = (పూర్వోక్త స్త్రీ రత్నములను) చిత్తరువుగా వ్రాసి యని క్రమాలంకారము. కన్నియలకు = నవోఢలకు, కామనిగమరహస్య ప్రకాశంబుజనర్పణ = మన్నఘవేదరహస్యములను - అనఁగా సంభోగకేళి మర్మములను ప్రకటించుచేయు కొఱకు, పన్నిన = నిర్మించిన, ఆత్మీయనర్పభర్త హర్తృరాజమునకు = తనక్రీడార్థమైన బంగారు మేటిమేడకు, నేడ్కు, అరిగి, అచట, మిఁది కన్వయము.

ఇందు కల్పిమానకములు మొదలగువాని యందు స్ఫురించు రత్నములను స్త్రీ రత్నములను క్రమముగా కీలించియు చిత్రించియు నుండుట తెలియునది. మొదటి నాలుగు చరణములందుఁ గ్రమముగా నవోఢప్రథమానురాగ ప్రకటనము మొదలు ప్రాథపూరుషాయితక్రీడవఱకును, అనఁగా నవోఢరతి మౌగ్యము మొదలుగా ప్రాథబంధవైదగ్యయువఱకును గలదశలక్రమము చెప్పఁబడినది. మొదట (అత్రాసప్యత్తి) లజ్జయును భయమునుబీడి, క్రొత్తగా అనురాగము పెంపు గుల్కుట. పిదప నవసమాగమము చవులుచూపుట. పిదప బంధయుక్తముగ నావావిధరకుల నిరూఢిప్రకటించుట. పిదప ప్రాథతమిఱ పూరుషాయిత క్రీడల విజృంభించుట యని క్రమము. నూతనరాగ మహిమ ‘కల్కు’ చును, నవసమాగమము చవులు ‘వక్కాణించుచును’ రకుల నిరూఢి ‘చూపుచును’ పుంభావములను ‘పవరించు’ చునుమండునది గాన ‘కామనిగమరహస్యప్రకాశనం బొనర్పఁబన్ని’ నట్టివి. ఎవరికి ? కన్నియలకు— అనఁగా నవోఢలకు. ఆ నాలుగుచరణములయందలి చిత్తరువు పడఁతులును, కన్నియలకు సంభోగకేళి రహస్యములను క్రమక్రమముగాఁ గలుపునట్టివి గనుక ‘మహిమఁగుల్కు’ ‘మించఁజాలు’ ‘నిరూఢిఁజూపు’ ‘ప్రబలు’ అని కామకాస్తోత్రపదేశమందు దిట్టలగు పోధలుగానే చెప్పఁబడిరి. కన్నియలకు లజ్జయుఁబడి దిగులు దొలఁగించి, క్రొత్తయగు ననురాగమును బ్రకటింపఁజేసి నవసమాగమమునకు రుచిగల్పించి రకుల దిట్టతన మలవఱిచి పూరుషాయితమునకు విజృంభించు సంతటితేఱుగఁగదా దిద్దుటయే యీ చిత్తరువుల పని. ఇట్టి హర్తృరాజము గావుననే రాజునకు ‘నర్త’ మయినది. కనుక నందులకు నరుగు నపుడు ‘నేడ్కు’ అలం. క్లేషము.

నీ. బంధీకృతాన్యరారోధ్యవనలక్ష్మీ పరంపరలు నిట్టూర్పుపులోపఱపుకరణః
బుంధీకృత స్నేహాభివృద్ధిమోహనకర్త, అనురాగకళిలంకరణచు కరణః

సంగీకృతాంగచైత్రాధిదేవత లాత్మ, సుమదోరు మచ్చంబురచూపుకరణిః
 బ్రకటికృతానంతరతి మూర్తులులతాంత, శరశాస్త్రసంచికల్సాచుకరణి
 తే.యంత్రపాంచాలికలుగొన్నిరయగురుధూప, వితతి వెడలింపఁగొన్నిదీవియలుదాల్చు
 గొన్ని విరివీవనలువీవఁగొన్ని పసిడి, తళుకు దెలనాకులొసఁగసంతతనము లెసఁగ.

అ. బండికృత... పరులు—చెఱబెట్టఁబడిన శత్రురాజులయొక్క, గృహలక్ష్మల పరుసలు, నిట్టూరుపుల్ పఱపుకరణి = నిట్టూర్పులు పుచ్చుచున్నవో యన్నట్లుగాను—బండికృతము లగుట చేతనే నిట్టూరుపులు పఱపుట. భవనలక్ష్మలుగానున్నట్లొందుటచే బొమ్మల సౌందర్యంపు సొంత పెంపును వ్యంజితములు.

పుంజీ... శక్తులు—పుంజీకృత = ప్రోవుచేయఁబడిన—కలయఁగూర్పఁబడినయనుట. స్నేహ = నెయ్యముగల, భూరిమోహనశక్తులు = అనేకములయిన సమ్మేహశక్తులు, అనురాగకలికలక్ = అనురక్తి మొగ్గలను, పెనఁచుకరణి = పెనఁగఁబట్టినట్లుగాను. అబొమ్మలుమిక్కిలి మోహకరములగుటచే మోహన శక్తులన్నాడు. — స్నేహము 'పుంజీకృతమగుటచే అనురాగకలికలను 'పెనఁచుట' ఏభావమేని మిక్కిటమైనవో దానివ్యాపారము దిట్టగా పచరింపఁబడును గదా. ఇట మోహనశక్తియు భావార్థవిహితల్యుట్పిత్యయాంతము—స్నేహమనఁగా చుమురును, భూరియనఁగా బంగారును గనుక కలయఁగూడిన చుమురుగలదై బంగారుమయుమును, మోహన = మోహింపఁజేయు—గుండరము లయినవియనుట - అగు శక్తులనియు నర్థము. — ఇటమోహనపదము కర్తృర్థవిహితలు ట్పిత్యయాంతము. అనురాగమును కలికలుగాఁ జెప్పట, పల్లవితాద్యవస్థలందు కోరికలముగాఁ జెప్పట, దీపపు మొగ్గలకు సాటియగుట కొఱకు. స్నేహముగలవియేకదా అనురాగమును జూపుట.

అంగీకృతాంగ చైత్రాధిదేవతలు— అంగీకృత = స్వీకరింపఁబడిన, అంగ = దేహములుగల, చైత్రాధిదేవతలు = వసంతాధిదేవతలు, ఆత్మసుమదోరుమచ్చంబు = తమపువ్వుల దొంగ యొక్కగుఱుతును, చూపుకరణి = వాని గుఱుతును జూపి యిచ్చినట్లుగాను, పూసురఁటి నుండి గాలినిబోల యిందును, ఆగాలి తమపువ్వులను నపహరించిన ముచ్చని గుఱుతుచూపి పట్టి యిచ్చుటగా నున్నట్లొందినాడు.

ప్రకటికృత అనంతరతి మూర్తులు—ప్రకటికృత = ప్రకటముగా చేయఁబడిన, అనంత = అపరిమితములయిన, రతిమూర్తులు = రతిక్రీడమూర్తులు—ఆకారము దాల్చినరతులు (ఇచ్చామూర్తులని కొందఱు) లతాంతశరశాస్త్ర సంచికల్ = మన్మథశాస్త్రపు సంచికలను, చాచుకరణి = అచ్చు దిచ్చునట్లుగాను.

యంత్రపాంచాలికలు = జంత్రపుబొమ్మలు—కీబొమ్మలనుట, కొన్ని అగురుధూపవితతి, వెడలింపక, కొన్ని దీవియలు దాల్చుక, కొన్ని విరివీవనలు = పూసురఁటులు, వీవక, కొన్ని పసిడి తళుకు తెలనాకులు = బంగారు వరకు వేసిన పండుటాకులు, ఒసఁగక అనికష్టాంతకారము. సంతసములు, ఎసఁగక = అతిశయింపఁగా, భవనలక్ష్మలనుటచే సౌభాగ్యసంపత్తియు. మోహనశక్తులనుటచే సౌందర్యాతిశయమును, చైత్రాధిదేవతలనుటచే సౌరభ్యవిభవమును, రతిమూర్తులనుటచే ఉద్దిష్టకర్మమును బొమ్మలయందు వ్యంజితములు విశదీకరణములు. నాలుగున్నట్లు.

చ. చికిలివసిండి వ్రాతనునుశైంద్రికవన్నియమేలుకట్టునం
జకచక పర్వః గ్రావ్విరులు ర్ చంపకముల్సవి చేంట్లు మూతిము
ట్టక నవకంపుఁ గెంపుమొగడల్ గని రాఁ దెలిము త్రియంపుబ
ల్పకినలకూకలం గిలకిరీ ల్ నగుమోహనశయ్య నున్నెడన్.

74

అ. చికిలివసిండి వ్రాత = తరుకుగల బంగారు వ్రాతపని గలిగిన, నును = మెత్తని, చెంద్రిక వన్నియ = చంద్రకావిరంగుల, మేలుకట్టున్ = చాందినీయందు, చకచక పర్వః = చకచక మెఱచు చుండెడు కాంతివ్యాపింపఁగా, గ్రావ్విరులు = ఆచాందినియం దలంకరింపఁబడిన పువ్వులు, చంపక ముల్సవి = సంపెంగపువ్వులు అని భ్రాంతిచేత, లేంట్లు = తుమ్మెదలు, మూతిముట్టక = మూతితో తాఁకక—ఆస్వాదింపకయనుట. నవకంపు కెంపు మొగడల్ కనిరాల్ = పడుకయందలి నేవళమయి న పద్మరాగమణులచేతఁ జేయఁబడిన మొగ్గలను జూచి యెఱ్ఱనిపువ్వులని భ్రమించిరాఁగా, తెలి ముత్రియంపుబల్ నకినల కూకలల్ = తెల్లనిముత్యములు గూర్చిన కీచుదీగ్లలమ్రాతలనెడు వ్యాజ ముచేత, కిలకిన్ నగు = అపహసించుచున్న, మోహనశయ్యఁ = మోహనకరమయిన పానుపువ్విఁద, ఉన్నెడన్ = ఉండఁగా, మీఁదికన్యయును.

మేలుకట్టు చంద్రకావివన్నె. అందు బంగారు వ్రాతపని. బంగారు తీగపువ్వులు సంపెంగ పువ్వులని భ్రాంతి. బంగారమునకు సంపెంగనును వర్ణమున సామ్యము. 'పైఁడిగోళ్లుహింసారతి నేయు దర్శకుని సంపెంగ ముక్కులువోరె మించఁగన్' అని మనుచరిత్రము. కావున నేలేంట్లు మూతిముట్టమి- కెంపు మొగ్గలను జూడఁగా అవియే యెఱ్ఱని పువ్వులని వచ్చినవి- వానిమాధ్యమునకునాశయ్య కిలకిలన- వ్వునట్లు, తెలి... ..కూకలు-తెలిముత్రియములచే 'నగుట' సకినలకూకలచే 'కిలకిలనగుట' 'మోహన శయ్య' శయ్యయు నిటఁ దటస్థోద్దీపకముగాఁ జెప్పటతెలియనది. అల. భ్రాంతి. ఉత్ప్రేక్ష.

ఇట 'చంపకముల్ సవి' యనుచో 'సవి' అనఁగా 'అని' యనియర్థము. ఇది దేశ్యావ్యయము. ఇందులకు నెఱ్ఱాప్రగడ.

'నాకునిచ్చియున్న నామెదహారంబు, నిజసఖాంతురముల నిగిడికొనుచు

సరభసముగఁ జనియె సవి రాత్రినేఁ గల, కంటి నపుడమేలు కంటిననఘ.

(లక్ష్మీనృసింహ వితారము 3-అ.)

శా. ఆకోలాహలశైల సంభవ రసశ్యాకృద్ధనాళి ప్రయ
త్నైక ప్రస్థిత యై ప్రతిక్షణస భంగగారాళ సంచార యై
వ్యాకీర్ణాంబరఘన యై పిహితవరక్రాబ్జస్ఫుర ద్వేణి యై
శ్రీకల్యాణ గుణార్ణవం డలర వశ్చౌ నూత్న రాగంబునన్.

75

అ. ఇట శైలసంభవ యనుట గిరికకుమ నెలయేటికిని జెల్లునుగాన ఉభయపరముగా అర్థద్వ యము తెలియునది.—ఆకోలాహల శైలసంభవ = కోలాహల పర్వత పుత్రికయగు నా గిరికయని యర్థము - నెలయేఱని యథాంతరము.—ఇట్లే సర్వత్రదూషకమని తెలియునది - రస . స్థితయై— గిరిక) రస=శృంగారరసమును, వ్యాకృత్ = వెదచల్లుచున్న—అనఁగా తెలుపుచున్న, ఘన అలి= గొప్పవార్లగు చెలికశైల యొక్క, ప్రయత్న=పూనికచేతనే, ఏకప్రస్థిత=ముఖ్యముగా తరలు చున్నది—(నెల) రస = జలమును, వ్యాకృత్ = వెదచల్లుచున్న—అనఁగా కురియుచున్న, ఘన

ఆలి=మబ్బుల గుంపుయొక్క, ప్రయత్నముచేతనే ముఖ్యముగా ప్రవహించుటగలదై, ప్రతి...చారయై—(గిరిక) ప్రతిక్షణ = క్షణక్షణమును, సభంగ = తొట్రుపాటుతోఁగూడిన, అరాళ = కుటిలమైన, సంచారయై = గమనముగలదై—(సెల) ప్రతిక్షణమును, సభంగ = అలలతోఁగూడినదియగువక్రమయినదియునగు, సంచారముగలదై, వ్యాకీర్ణ అంబరఘనయై—(గిరిక) వ్యాకీర్ణ = వ్యాప్తమయిన, అంబరఘనయై = తెల్లని నురుగువంటి వస్త్రముగలదై—(సెల) వ్యాప్తమయిన యాకాశముగల అనఁగా ఆకాశమందు వ్యాపించిన నురుగులుగలదై, సిహిత...జిడమై—(గిరిక) సిహిత = అచ్చాదింపఁబడిన, వక్రబిల్లి = మోముదామరగలిగి, స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, వేణియై = జడగలదై,—(సెల) అచ్చాదింపఁబడిన ముఖమువంటి తామరలుగలదై ప్రకాశించుచున్న పాయలుగలదై,—గిరిక సిగ్గుచేత చేతులచే ముగము మాటికొని పెడమరలుగా నుండుటచే - మోముదామర గప్పంబడినదియు జడ ప్రకాశించుచున్నననియు ననుట—మేనునర్హణ సమయముగాన సెలయేటి తామరలు మాటుపడుటయు జలము మిక్కిలుటముగాఁ జొంగి పాయలువాలుటయునని తెలియునది. క్రికల్యాణ గుణ అర్హవండు = (గిరిక) సంపత్కరములయిన శుభగుణములకు సముద్రుడయి వసురాజు, (సెల) శుభగుణములుగల సముద్రుడను, అలరత్ = సంతోషించునట్లుగా, నూత్నరాగంబున = (గిరిక) క్రొత్తయసురాగముచేత—(సెల) (గైరికాదిధాతు మిశ్రముచేతఁగాని వండుచేతఁగాని కలిగిన) క్రొత్తయొలుపుచేత - క్రొత్తవెల్లన యెఱ్ఱగానుండుట ప్రకటము, వచ్చెను. అల. శ్లేషము.

ఉ. వచ్చి నృపాలకేళి గృహవాటము నెచ్చెలి పిండుచాటునం
జొచ్చి మెఱుంగుదేలుతోగోచుట్టపురా మొగరంబుమాటుగా
నచ్చపలాక్షి నిల్వ నదియవ్వలభ ర్తకుఁ జూపె రాచసా
మొచ్చటనైన నిత్యశుచిరవృత్తులు మాటికొనంగ నేర్తురే.

76

అ. అచ్చపలాక్షి = గిరిక, వచ్చి, నృపాల కేళిగృహవాటము = రాజు క్రిడాగృహపు పట్టును, నెచ్చెలి పిండుచాటున = చెలికత్తియలగుంపు మఱుంగున, జొచ్చి, మెఱుంగుదేలు = మెఱుంగుచున్న, తొగచుట్టపురా మొగరంబు మాటుగా = చంద్రకాంత శిలచేతనైన స్తంభముచాటుగా, నిల్వ = నిలిచియుండఁగా, అది = ఆ స్తంభము, అవ్వల = అపిష్టట, భర్తకు = పెనిమిటియైన వసురాజునకు, (గిరికను) చూపెన - (కంబముయొక్క ఈ ప్రక్క చాటునగిరిక మఱిఁగియుండఁగా, చంద్రకాంతపుత్రాయగనుక అప్రక్కను గూడ నద్దంబునందుం బోలే గిరిక కనఁబడఁగా వసురాజునకు నది గిరికనుదెలిపినట్లుం దెనన్నాడు.—రాచసాము = రాజుద్రవ్యము, ఎచ్చటనైన, నిత్య శుచి వృత్తులు = ఎప్పుడును పశుత్థ వర్తనముగలవారని యర్థము—ఎప్పుడును స్వచ్ఛముగా నుండినవని భావము. మాటికొనంగ నేర్తురే = దాచిపెట్టుకొనఁ జాలుదురా—చాలరనుట.

మ. నవరత్న ప్రతిబింబనంభమున నరన్నాళికవత్రాక్షిఁ ద

త్యవయోరూపసఖుల్ భజింపఁగని లక్ష్మణయుక్తిమై బోలె నా

లిలితానం బొక నేర్పన వెడల నిశ్చయ దాన ప్రీడావయ

స్య వధూటీ లలితాంతరంగచిరసఖ్యాభ్యానబంధంబునన్.

77

అ. అన్నాళిక వత్రాక్షి = (తామర కేకులవంటి కన్నులుగలయా) గిరికాదేవిని నవరతని ప్రతిబింబనమున = గృహముందుఁ బాడిన క్రొత్తరత్నముల రుంధరి ప్రతిచ్ఛాయలు—అనఁగా

నీడలు అనెడి నెపముచేత, తత్ సవయోరూప సఖుల్ = అగిరికాడేనికి సమానమయిన పయస్సును రూపమును గల చెలికత్తెలు, భజింపఁ = సేవింపఁగా, చుట్టునున్న రత్నములందలి గిరికా ప్రతిబింబ రూపములు. గిరిక పయసును రూపమునుగల చెలికత్తెలుగా బలసియుండునట్లుగాఁ దోఁచెననుట. కని = చూచి, అగీ సమాహంబు = చెలికత్తెలగుంపు, లజ్జాయుక్తిమైక్ పోరే = సిగ్గుతోఁగూడినటు చేతవలె, ఒకసేర్పునఁ = ఒక్కొక్క మొలపుచేత, వెడలఁ = వెడలిపోఁగా, —చుట్టు రత్నము లందలి గిరిక ప్రతిరూపములు - గిరికకు పయోరూపములందు సాటియైన బోంట్లవలె నుండుటఁజూచి యామె చెలికత్తెలు గిరిక కన్న నయో రూపములం దక్కువవా రగుటచేత, గిరికకు సాటిబోతులు బలసియుండఁగా వారికిఁ దాము తక్కువయగుటకు సిగ్గునొంది వెడలిపోయిరో యన్నట్లు ఒక్కొక్క నెపమునుబన్ని వెడలిపోయిననుట. పహ...బంధంబునఁ—పహాటీ = గిరికయొక్క, లలిత = చెలువయిన, అంతరంగ = మనస్సు నందు, చిర = చాలకాలమునుండిగల, సఖ్య = చెలిమి యందలి, అభ్యాసబంధంబునఁ = అలవాటుయొక్క కట్టుచేత ననియర్థము. గిరికయొక్క మనస్సునందు చిర కాలముగా పొత్తుగలిగియున్నయలవాటు కట్టుచేతనని భావము. (ప్రీ దావయస్య = లజ్జయనెడు చెలి కత్తె, తాన = తానొక్కరియె, నిర్భయ = పోకనిలిచియుండెను.

చెలికత్తెలందఱు వెడలిపోయినను సిగ్గునెడు చెలి మాత్రమువిడిచిపోకయుండెను. చిరకాలముగా అంతరంగముయొక్క చెలిమి యలవాటుచేత—(అంతరంగమున చిరకాలముగానుండు నలవాటుచేతనని భావము). ('అన్యథా భూషణంపుంసాం...లక్ష్మణయోషి తామ్' అని కులకన్యలకు లజ్జభూషణము గనుక గిరికకు కులకన్యత్వ ప్రయుక్తమయి యెడతెగకున్న సహజలజ్జను, వీడనిచెలిగా నిటరూపించి నాడు. చెలికత్తెలందఱు వెడలిపోయినయె గిరిక సిగ్గుగడలుకొన నిలుచుండెనయ్యుఁ దాత్పర్యము.

నీ. అంబుజాంబకుపూన్కినతనిని ర్థలస్థాని, పున మించువామార్ధసతను వనంగ మోహకాగ్రణియత్నమునఁదోచిమగుడఁగంబముఁజేరుజంత్రిపుంబ్రతిమయనఁగ నహాకారితరుషరీగ్రహమునందగి యుపఘ్నవాప్తి యెడలనిరీతివ యనఁగ మావంతుప్రార్థనామహిమ నాలానంబుదరలి వచ్చుమనోదోషదంతి యనఁగ తే. సట్టిరమణుండు దివియ నరహార్యతనయ విధుమణి స్తంభమున సరసవెడలి బయలు పడి పెనంగుచు మరలి కంఠ మొకకేల నూని యూతయుఁ దక్కి పోనొయ్యుఁజేరె.

78

అ. అంబుజాంబకు పూన్కి = తామర బాణముగల మన్మథుని ప్రయత్నముచేత, అతినిర్భ ణపునఁ = మిక్కిలిధీవశవిధ్దుడయిన శివునియందు, మించు, వామార్థతనువనంగఁ = ఎడమ సగముమీసయిన పార్వతీయో యన్నట్లుగానని యర్థము—అంబుజ అంబకుడనగా తామరలవంటి తన్నులుగల పమరాజనియు, అతినిర్భలస్థానిపునఁ అనఁగా మిక్కిలిస్వచ్ఛమయిన చంద్రకాంతమణి స్తంభమందనియు, వామ అర్థతనువనఁగా, వామ = చక్కినిదయిన గిరికయొక్క సగము దేహమనియు నర్థాంతరము. ('స్థాణుశీలేశిరేహరే' విశ్వము).

మోహకాగ్రణి యత్నమునఁ = సూత్రధారియొక్క ప్రయత్నముచేత, తోచి = అగ పడియని యర్థము—సాందర్యాదులచేత లోకులను మోహింపఁజేరువాడయిన, పహుడోహయొక్క

యత్నుముచేత గనఁబడియని అర్థాంతరము. మగుడఁ = మరల, కంబముచేరు = స్తంభముచేరుచున్న, జంత్రిపుఁ బ్రతిమయనఁగఁ = కీలుబొమ్మయో యన్నట్లుగాను.

సహ కారతరుపరిగ్రహమునఁ = తియ్యమామిడిచెట్టు యొక్క పట్టుచేత ననియర్థము - సహ కారతరు = సహాయశ్రేష్ఠుడయిన వసురాజయొక్క, పరిగ్రహముచేతనని అర్థాంతరము. ఉపన్ను = సమీపాశ్రయము - దాపటి యూత, దానియొక్క, అవాప్తి = పొందును, ఎడలని తీవయనఁగఁ - 'స్వాదుపహ్నాంతికాశ్రయే' అ.

మావంతుప్రార్థనామహిమఁ = మావటివాని వేడికొనుటయొక్క సామర్థ్యముచేత—బుజ్జ గింపు పెంపుచేత ననియర్థము—మా అనఁగా లక్ష్మి. మావంతుడనఁగా శ్రీమంతుడయిన వసురాజ యొక్క ప్రార్థనముచేతనని యర్థాంతరము. ఆలానంబు = కట్టుగంబమును, తరలివచ్చు, మనోజడంతి యనఁగఁ = మన్మథునియేనుఁగో యన్నట్లు ('ఆలానం బంధనస్తంభే' అ)

అట్టిరమణుండు = అటువంటి పెనిమిటి, ఇక్కడ అట్టియను పదము అంబు జాంబకుడును, మోహకాగ్రణియు, సహకారతరుడును, మావంతుడయినయట్టి యని యీవిశేషపదముల యర్థాం తరముల నావిష్కరించుచున్నది. తివియఁ = చేయిపట్టి యీ డువఁగా, అహర్యతనయ = పర్వత పుత్రియైన గిరిక, విధుమణి స్తంభమునఁ = చంద్రకాంతపు కంబమునందుండి. అరవెడలి = సగమువెలు వడి, బలులుపడి పెనంగుచుఁ = స్తంభమువదలియునురాక పెనంగులాడుచును, మరలికంబము ఒక కేలనూని = తిరుగ స్తంభమునొకచేతఁ బట్టుకొన్నదై, ఊతెయుఁతెక్కి = స్తంభముపట్టుకొను టయుమాని, ఒయ్యఁ = మెల్లగా, పాన్పుచేరెను = పానుపుమీఁదికి వచ్చెను.

'అరవెడలి' = శివునియందు విలసిల్లుచున్న సగముదేహముగల పార్వతివలె చంద్రకాంతపు కంబమునుండి సగముతొలఁగినది. 'బలులుపడి పెనంగుచుఁ' నూత్రధారిప్రయత్నముచేత తోచిమరలఁ గంబముచేరు కీలుబొమ్మలెమాటునుండి వెలువడివచ్చియుఁ గంబమునుబట్టుకొని పెనంగులాడినది. 'మరలి కంబముకేలనూని' మామిడిచెట్టు నవలంబించియు దాపటిపట్టును, వదలని తీఁగవలె రాజుచేతఁబట్టు వడియు మరల కంబమునొకచేతఁబట్టుకొన్నది. 'ఊతెయుఁతెక్కి పాన్పునొయ్యఁచేరె' మావటి వాని బుజ్జగింపుచేతఁ గట్టుగంబము దరలివచ్చిన యేనుఁగువలె రాజులననుచేత కంబముపట్టువదలి వచ్చినది. ఒయ్యఁ = ఏనుఁగువలె మందగంభీరముగా (సిగ్గుచేత) వచ్చుట. దంతి మనోజానిదనుటచే మన్మథునిరాకకు మేలిపాహనమునట-మన్మథోద్దీపనమునకుఁ బ్రకృప్తసాధనమని యాశయము. ఇట కమలంకారము. ఒక్కొక్క పెద్దపాదమున ఒక్క ఉత్పేక్ష.

మ. మృదుకర్ణోత్పల సంగతాళిరవభూరిప్రేరణనోల్లఁ ద

త్పదనాధారము మాని మానిని సదాధారంబు భూభృజ్జయూ

స్పదదో స్తంభము డాయఁ దాదృశభుజాశ్ర స్తంభోచ్ఛ్చరాయాసూయ న

భృదిత స్తంభములయ్యె సంబకము లాభూమండల స్వామికి.

79

అ. మానిని = గిరిక, మృదు...బోరెఁ—మృదు = మెత్తని, కర్ణోత్పల = చెవియందలి నల్ల గలుపతోడ, సంగత = కూడికొన్న, అలిరవ = శిశువుడయొక్క ఝంకారమనెడ, అలిరవ = చెలి కతై వ్యాకృపుధ్వనివలని, భూరిప్రేరణపోరెఁ = అధికమయిన ప్రేరేపణముచేతవలె, తత్-సత్- అష్టాధారము = అసత్పురుషులకు అనాధారమయిన దానిని—స్తంభముననుట. మాని, అని యర్థము. అసత్పురుషులయొక్క ఆధారమైనదానిని భావము. సత్ - ఆధారంబు = సజ్జనుల కాధారమయినదని

యర్థము—శ్రేష్ఠమయిన యాధారమునని యర్థాంతరము. అగుభూభృత్ జయ అన్నదానికి స్తంభము - భూభృత్ = పసురాజయొక్క, జయఅన్నన = జయమున కాన్నదమయిన, దోః స్తంభము = భుజమనెడు స్తంభమును, దాయ = హత్తుకొనగా, తాదృశభుజా స్తంభ - ఉచ్చాయ-అనూయ = అట్టిభుజా స్తంభముయొక్క అతిశయమునందలి యీసుచేతనని యర్థము - ఉచ్చాయమనగా పాడు వునుగనుక భుజముల పాడువనిభావము—ఎగు బుజంబులనుట. అనూయాజననోపయుక్తికై అతిశయ మనియు తాత్త్వికస్థితికి ఉన్నతీయనియు నర్థము. అంగకములు = అపయవములన్నియు, అభూమండల స్వామికి = ఆపసురాజునకు, అభ్యుదిత స్తంభములు అయ్యె = అభ్యుదయమును బొందుచున్న స్తంభములాయెనని యర్థము. ('స్తంభస్సన్విష్క్రియాజ్జత్వం రాగభిత్వాదిసంభవమ్' అన్నట్లు), అభ్యుదిత = పుట్టినట్టి, స్తంభాభ్యుమగు సాత్త్వికభావముగలది యాయె నని భావము.

చెదినల్లగలువయందలి అగ్ని (తుమ్మెద) యొక్క బిట్టరనిని చెవికడ మంతనమాడి పురికొలుపు అగ్నియొక్క ప్రేరణోక్తిధ్వనిగాఁ జెప్పినాడు. ప్రేరణమంతయు చెడ్డది విడిచి మంచిదిచేపట్టుమని యేకదా. కాన, సత్ + అనాధారముఅగు స్తంభమునుమాని సత్ + ఆధారమగు రాజభుజా స్తంభమును దాయుమన్నది. రాజ భుజా స్తంభమునకు అంతటిఅతిశయముకలుగగానే రాజులెక్కినయవయవములును స్తంభములయ్యెను—ప్రానుపడియొండెనుట. అనగా గిరికాదేవి చంద్రకాంతమణి స్తంభమును వదలి శయ్య పయికి వచ్చి పసురాజయొక్క భుజా స్తంభమును హత్తుగానే పసురాజునకు స్తంభమనెడు సాత్త్వికభావముదయించి, సర్వావయవములును నిశ్చలములై యుండెనని తాత్పర్యము.

క. అమృదితరత్నకటకచ, య మృదితనినాద మయ్యె శ నయ్యెడఁ జల మే

ల మ్మని పతితోఁ దగు మే, లమ్మని సహజానురక్తి రలాంచుక్రియన్. 80

అ. అమృదిత...చయ్యు=అగిరికాదేవి రత్నమయములయిన కడియముల సమాహము, అయ్యెడ = ఆసమయమందు, ఉదితనినాదము = పుట్టినధ్వనిగలది, అయ్యెను. ఏలాగనిన—నలయు ఏలమ్మ అని, పతితో మేలమ్మ తగును అని, సహజాను రక్తి = తోడఁబుట్టినదానియందలి మక్కువ చేత—లేక సహజప్రేమచేత, లాలించుక్రియ = బుజ్జగించునట్లుగా, ఉదితనినాద మయ్యెనని సంబంధము. అలం. ఉత్పేక్ష.

రత్నములు-కొలాహలనివలనగాని శక్తిమతివలనగాని పుట్టినవిగాన. యవియును గిరికయును సహజమస్తువులు కనుకనే సహజానురక్తినిజెప్పట. కొలాహలమందు పద్మరాగాదిరత్నములును శక్తి మతియందు ముత్యములును బుట్టుచున్నవని తెలియునది. రాజ ముఖములన కుచాలింగన నీవీమోక్ష జాదులను గిరిక సిగ్గుముంపుచే నొందరపడి చేతులచే వారించుచుండుటచే అబిడ 'రత్నకటక శక్తి మృదితనినాదమయ్యె' నని యూహించునది. ఆలజ్ఞాతిశయమునే మీఁద వర్ణించుచున్నాడు.

శా. * ఆకారోధక మావృతాంబర మనూర్ధ్వలోక మువైచ్చస్తస్సో

ద్వేషప్రావరణంబు నై-యలఘువృత్తి శ్యామమందాక్షము
ద్రాక్షంభ త్తిమిరంబు పర్వ మదనాధ్వన్యండు ఖన్నాత్మఁ డై
యాశించెంగమనీయరాజ కరలీలాలంబ సంచారమున్. 81

అ. ఇందు 'మందాక్షమద్రాక్షంభ త్తిమిరంబు' అనుటచేతఁ గడవలయును. మందాక్షపరము గాను తిమిరపరముగాను అర్థవ్యయము తెలియునది—ఆకారోధకము (మం) ఆశలక్ష్మ అడ్డు తీయునది.

* ఆకారోధక మన్నటాక్షమలనంబాపాద్యమానాభిలోభిక | పావరణంబు నై పాశాంతకము

(తిమి) దిక్కులకు అడ్డయినది. ('దిశస్తుకకుభః కాష్ఠాకాశ్చ హరిశ్చతాః' అ.) అవృతఅంబరము-
(మం) కప్పకొనబడిన పయిపుట్టము—అనగా పయఁట- గలది - (తిమి) అపరింపబడిన ఆకాశము
గలది, అనూఢాలోకము - (మం) పొందఁబడని చూపుగలది—(తి) పొందఁబడని వెలుతురుగలది.
(మహాప్రాపణే అనెడు ధాతువుమీఁద ఊఠకబ్బము నెప్పన్నమైనది.) ఉచ్చైస్తనోద్దేశప్రావరణంబున్.
(మం) ఉచ్చైస్తన-ఉద్దేశ=ఉన్నతమయిన స్తనములమీఁది ప్రదేశముయొక్క, ప్రావరణము=చక్క
ని ముసుగుగలది - (తిమి) ఉచ్చైస్తన = ఉన్నతమయిన, ఉద్దేశ = ప్రదేశములయొక్క, ముసుగు-
అనగా క్రిచ్చుట - కలది, వి, అలఘువృత్తి = ఆధికమయిన వర్తనముచేత, శ్యామ మందాక్షము
ద్రా శుంభ త్తిమిరంబు—(మందాక్షము శ్యామలమని కవిసమయముగనుక) శ్యామ = నల్లనయిన—
లేక - గిరికయొక్క, మందాక్షముద్రా = లజ్జాస్వరూపమనెడు, శుంభ త్తిమిరంబు = విజ్ఞప్తిగంచున్న
చీకటి, పర్వ = వ్యాపింపఁగా, మదన అధ్వస్యండు—('అధ్వనీనోఽధ్వగోధ్వస్యః పాఞః పథిక
ఇత్యపి' అ) మన్నఁగుఁడనెడు బాటసారి. భిన్నాత్మఁడై=నిమియుఁ దోడకుండు మనస్సుగలవాఁడై-
కమనీయ...చారమన్ - కమనీయ=ఒప్పుచున్న, రాజకరలీలా=ఎసురాజుచేతి వ్యాపారము అనెడు,
రాజకర=చంద్రకిరణముయొక్క, లీలా విలాసముయొక్క, అలంబ=ఊఁతతోఁ గూడిన, సంచారమన్ =
గమనమును, ఆశించెన్ = ఇచ్చుగించెను.

మందాక్షముద్రకు 'అలఘువృత్తి' అనుటచే ప్రాబల్యమును 'మదనాధ్వస్యండు భిన్నా
త్మఁడై' యనుటచే మన్నఁగునకు దౌర్బల్యమును జెప్పఁబడినది గనుక 'ఉదయద్యౌవనాముగ్ధాలజ్జా
విజితమస్తథా' అన్నట్లు గిరిక ముగ్ధయని తెలియునది. గిరికను మిక్కిలమయినలజ్జ క్రమ్మినదనియు
కావున మన్నఁగుఁడు విచ్చలవిడి తనకై గనఁబఱుపఁజాలఁడయ్యెననియు భావము. చీకటిగ్రమ్మఁగా
ఇచ్చ చొప్పున నడవలేక బాటసారి 'రాజకర' చంద్రకిరణము వెలుతురును గోరునట్లు, గిరికకు సిగ్గుగ్ర
మ్మఁగా మన్నఁగుఁడు తనప్రవృత్తి సాగక 'రాజకర' రాజహస్తము అలంబనీయముగాఁ గోరెను.—
కన్ను దెలియనివాడు మఱొకరి చేయూత గోరవలయునేకదా. చీకటియందు బాటసారి వెలుతురు
నుగోరును. 'లీలాలంబ' కన్నులు తెలియమిచేతనే చేయూతగోరినను పైకి విలాసార్థముగా కైదండ
గొన్నట్లు తోచుటకై యని 'లీలా'శబ్దముచే ఒక సారస్యము స్ఫురించుచున్నది. రాజా తనహస్తము
చేత నాయకకళాస్థానములు మెల్లనంటుచు మెలఁగఁగా మన్నఁగోదీపనము హెచ్చుచువచ్చెననియుఁ
కావున నాహస్తము మన్నఁగునకు నూతగానుండెననియుఁ దాల్చిర్యము.

అకారోధక మస్ఫుటాక్షీవలనం బాపాద్య మానాభిలోద్దేశ ప్రావరణంబునై' అని పాతాం
తరము. అస్ఫుటాక్షీవలనంబు = లేటగాని కన్నులతిరుగుట గలది - నయనవ్యాపారము లేనిదనియు -
చూపులు నిగుడ్పుటలేనిదనియును, ఆపాద్య...వరణంబు = కలిగింపఁబడుచున్న అన్ని (యవయో
ముల) పట్టులందలి ముసుగుగలదియు — కలిగింపఁబడుచున్న అన్ని ప్రదేశములందలి క్రచ్చుటగ
లదియు. పూర్వపాతమున 'అవృతాంబర'మునకు 'ఉచ్చై...వరణంబు' అనుట పౌనరుక్త్య ప్రాయము
నియు ఈపాతమున ఆ యనంగతిగానిపింపదు గాన మఱిత యంగికార్యమనియు గొందఱు మతము.
చీకటి దిక్కులనుగ్రమ్ముచు, ఆకాశమునలముచు, వెలుతురును మాన్చి, పొడవులయొక్క ప్రదేశములను
దుడ కాక్రమించుక్రమ మిట చెప్పఁబడినది. అల. క్లిష్ట రూపకము.

ఉ. మంచు మునుంగువృత్తిని బోమాత్రము పద్మిని మోముఁదమ్మిన్.

7. మంచు మునుంగువృత్తిని బోమాత్రము పద్మిని మోముఁదమ్మిన్.

న్నించమి * నేకటం గడు భ్రమించుచుఁ దత్సుమనోవికాసవే
శాంచితవైభవంబునకు శ నాసపడు నృపనేత్రభృంగముల్.

82

అ. ఇట 'పద్మిని' అనుటచే గిరికపరముగాను తామరతీగపరముగాను అర్థద్యయము —
పద్మిని = పద్మినీ జాతి గిరికాదేవి యనెడు తామర తీగయొక్క, మోముఁదమ్మి = తామర
వంటి మొగము. మొగమువంటితామర, మంచునుసుంగు = మంచువంటినుసంగు - ముసుఁగువంటి మం
చు, పూని, లవమాత్రము = లేతమయినను, దీపించమిక్ = ప్రకాశింపక యున్నందున, చన్నుమొగ్గలు =
కుచములనెడు మొగ్గలు, అవి...గుప్తిక్ — అవిభేద్యకార = భేదింపనలవిగాని, ఛద = వస్త్రమునెడు
ఆకులయొక్క, గుప్తిక్ = క్రమికచేత, ఏమియుక్ = ఎంతమాత్రమును, మించమిక్ = అతిశ
యింపకున్నందుచేతను, ఏకటక్ = మిక్కుటమైన యపేక్షచే, కడుక్ భ్రమించుచు = మిక్కిలి
చుట్టిచుట్టి తిరుగుచు, నృపనేత్రభృంగముల్ = వసురాజు కన్నులనెడు తుమ్మెదలు, తత్...వైభవం
బునకుక్ — తత్ = ఆగిరికయనెడు తామరతీగయొక్క, సుమనోవికాసవేళా = యోగ్యమయిన
మనోవికాసమనెడు పుష్పవికాసముయొక్క సమయమందలి, శాంచిత వైభవంబునకుక్ = ఓప్పిదమ
యిన విభవమునకు, ఆసపడుక్ = ఎప్పుడోయని యాసపడుచుండును.

గిరికాదేవి మిక్కుటమయిన సిగ్గుచేత సన్నపుముసుం గిడుకొని ముఖము విప్పిచూడక దట్టమ
యిన వస్త్రముచేత గుచములు గప్పిపెట్టుకొని యుండఁగా నాపడఁగి మన స్ఫుల్లసిల్లి సొంపు నెపుడు
- అనఁగా మన్నథప్రాబల్యముచే నెపు డాభి ముఖ్యముకొందు సొంపును - జూడఁగలుగునని రాజు
కన్నులు గోరుచుండునని తాత్పర్యము.

తామరతీగ మంచుగ్రవ్వుఁగా పూవువెలయక మొగ్గరేకులు గుత్తముగా విగిసికొనియుండు
టచే నెంతమాత్రము విరియకుండఁగా, తుమ్మెదలు దానినిచుట్టిచుట్టి తిరుగుచు దాని పూవువిరియఁబాటు
సొంపు నెపుడు చూడఁ గలుగునోయని యాతురపడుచుండుననియు నర్థము. అల. రూపకము.

క. నవలానవలావణ్యా, ర్ణవలాలిత కాంతిరమకు శ నయనద్యుతులక్

నవనీరాజన మొసఁగుచు, నవనీరాజాగ్రగణ్యుఁ శ డనియెం బ్రేమక్.

83

అ. నవలా = గిరికయొక్క [ఇదిదేశ్యపదముగనుక 'నవదేశ్యపదే' (నన్నయ) అనుమాత్రము
చేత నివట ప్రాస్యమురాదయ్యె], నవ = క్రొత్త, లావణ్య = కళయనెడు, అర్ణవ = సముద్రమందుఁ
లాలిత = ఓప్పుచున్న, కాంతిరమకుక్ = (రమయనఁగా సమృద్ధియు లక్ష్మీయునుగనుక) కాంతి
సమృద్ధి యనెడు లక్ష్మీకి, నయనద్యుతులక్ = తన కన్నులకాంతులచేత, నవనీరాజనము = క్రొత్తచో
రతి, ఓసఁగుచుక్, అవనీరాజాగ్రగణ్యుఁడు = భూమియందలి రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడు. వసురాజు,
సమిక్, అనియెను.

అపూర్వ సౌందర్యాది గుణసంపత్తికి దృష్టిదోషనివారణమునకై నీరాజనము లిచ్చుటవాడుక.
గిరికలావణ్యము ఇంతింతనరాదు. అది 'అర్ణవము'. దానికాంతిరమకు నీరాజన మావశ్యకము. రాజానేత్ర
కాంతులే నీరాజన మొసఁగెను — నీరాజనము చుట్టిచుట్టిరాఁ ద్రిప్పటగాన గిరిక మిక్కుటమయిన
లజ్జచేత ముగ్ధయ్యుక తెఱపినియ్యకుండఁగా, రాజు కనుమెఱుఁగులు పర్వ నాపడఁగి లావణ్యకాంతి
పటారిపయి చుట్టిచుట్టి పటమాటుచూపులు కలయసిగుడ్డుచుండుటచే, అది కాంతులు పర్వచుట్టిచుట్టి
త్రిప్పుటచేత కారితవలెనుండుననుట. అది ఆమపూర్వలావణ్యమునకు దోషనివారణార్థము నారాత్రిదిప్పి

నట్లుండినది. క్రిందికినిమిదికినిచుట్టిచుట్టి మెఱుగులు పర్వతాపులు నిగుడ్చుటను హారతిద్రిష్టుట గాఁ జెప్పినాఁడు 'నవ .. రమ' పాలనముద్రమం దొప్పు లక్ష్మీమలనే లావణ్యపటలియం దొప్పు కాంతి పెంపు. అలం. పర్యాయోక్తము.

సీ. వరపద్మ మకరముల్ శ కరగతంబులు నీకు, నతి నీవీచే యింతరీసడలరాదె
బహుశతచ్ఛదరాశీభనదక్షియుగళంబు, నేత్రాంచలం బింత రీ నెరపరాదె
యనఘదివ్యాహరీఖని నీదు కెమ్మోవి, లేమ ము ద్దింత పోలింపరాదె
తావిగంబూరంపుర దీవి నీమొగ*మొక్క, పలుకింత నాపైనిరజలుకరాదె
తే. చక్రవిజయం బూనర్చె నీరచన్నుదోయి, కంచుకం బేల యింకజాతలించ రాదె
నిర్మలామూల్యగుణరత్న రీ నిధికి నీకు, వనజముఖ త్రాస మిది యేలరవదలరాదె 84

అ. సతి = గిరికా, నీకు, వరపద్మ మకరముల్ = వరము పద్మము మకరము అనునిధులు, కరం గతంబులు = చేతిలోనివి, నీవి = మూలధనమును, ఇంతచేసడలరాదె=ఇంచుకంతచేయి వదలరాదా యని యర్థము—వర = శ్రేష్ఠములయిన పద్మ మకరరేఖలు హస్తమందుగల వనియును నీవియనగా పోకముడిగాన దానిని కొంచెము చే వదలరాదాయనియును భావము.

భవత్ అక్షియుగళంబు = నీయొక్క కన్నుగవ. బహుశతచ్ఛదరాశి = పెక్కువందల వస్త్రీ రాసులుగలది గదా, నేత్రాంచలంబు = వస్త్రీయకొంగును, ఇంత నెఱపరాదె = కొంచెమంతఘటిం పఁ జేయరాదాయని యర్థము — (స్వాజ్ఞటాంతుకయోర్నైతమ్' అ. నేత్రమనగా వస్త్రీయులు శతచ్ఛదమనగా శతపత్రము. అనగా, తామర) నీకన్నుగవ పెక్కుతామరల ప్రోవులయిన దని యును, కంటితుదను- (కడఁగంటిని) కొంచెమునా పయినిగిడింపరాదా యనియును భావము. స్త్రీలక నుచూడ్కులు తామరలచాలువలె నిగుడుటచేతఁ పెక్కు తామరలప్రోవనుట. లేక పెక్కుతామరల చక్కఁదనములను ప్రోవుచేయుగా కన్నులగుననియు గ్రాహ్యము ('శతపత్రంతుశేతయమ్' అ.)

లేమ = గిరికా, నీదు కెమ్మోవి, అనఘదివ్యాహరీఖని- అనఘ = నిష్కల్పములయిన, దివ్య= శ్రావ్యములయిన, ఆహార = భోజ్యవస్తువులకు, ఖని = గనియైనది. ముద్దింత (ముద్ద+ఇంత) పాలింపరాదె= ముద్దకొంచెముగాభాగించి యారాదా యనియర్థము — దివ్యాహారమనగా దివ్యులగు దేవతలకు ఆహారము-అనగా అమృతము—అట్టియమృతమునకు గనియైనదనియును, ముద్దింత అనగా ముద్దు ఇంత= చుంబనము, అది యించుకంత దయచేయుమనియును భావము.

నీ మొగము, తావిగంబూరంపు దీవి = పరిమళము గల కర్పూరమునకు స్థానమయినది. ఒక్క పలుకింత (లేక అది, పలుకింత)=తునుక కొంచెము, నాపైని, చిలుకరాదె = చిలుకరింప రాదా యని యర్థము. మొగము కర్పూరవాసనగలది యనియును పలుకనగా వాక్యముగాన, కొలదిగా నెఱవలకురాదా యనియునుభావము. (పలుకు అనగా తునుకయు మాటయు)

నీచన్నుదోయి, చక్రవిజయంబు ఒనర్చె=రాష్ట్రవిజయమును చేసెను. కంచుకంబేల ఇంక చాలింపరాదె=కవచమొదులకు ఇంక దానిని విడువరాదా యనియర్థము. చక్రవాళములను జెయించినదని యును అవిక విడువరాదాయనియును భావము—(కంచుకమనగా కవచమును అవికయు)నిర్మ... శిధి న్—నిర్మల=దోషరహితములును, అమూల్య=వెలలేనీవియు, గుణ=కాంత్యాదిగుణములతో గూడి నవియు, అగు, కర్మ=పద్మ రాజగుటకు నిధికిన్ = స్థానభూతురాలవగు, నీకు, వనజముఖ=గిరికా,

నీ మొగమది పలుకింత-అనగా తావి.

త్రాసమిదివల=త్రాసమనడి రత్నదోషమిది ఎందులకు, వదలరాదె యనియర్థము—గుణరత్నములనఁ గా శ్రేష్ఠములయిన గుణములు, వానికిస్థానమయినదనియు, త్రాసమనఁగా ('త్రాసోభీషణదోషయోః' విశ్వ)లజ్జవలని భయముగాన యది విడువరాదాయనియును భావము. శ్లేషములక కావ్యలింగము లాఱు.

సీ. లాలింతు నేఁ బాదరనాళీకయుగళి నా. కటకేశ్వరత్వంబుగణనమీఱఁ

బాలింతు నేఁ గటిరీస్పర్శ వైభవము నా, నే త్రాహ్వయంబు వరీన్నియకునెక్కఁ

గీలింతు నేఁ గుచశ్రీలాభగరిమ నా, నాయకత్వము సార్థతాయుతముగ

శీలింతు నేఁ గర్ణరసీచూంతికంబు నా, కువలయరాజత్వ మవనిఁ బొసఁగ

తే. నిగనిగనిసంజకెంజాయరీ*పొగడుదెగడు, మోవిమానిక మాని సంపూర్ణ రుచిన

మగ్రత వహింతు నేనింతిరమామకాభి, రామవసునామ ముచితకారవముదాల్చు.

అ. ఇంతి=గిరికా, నేను, నాకటకేశ్వరత్వంబు=నాయొక్క పాదపలయశ్రేష్ఠత్వము—మేటి యందియ అగుటననుట. గణనమీఱఁ = ఎన్నిక కెక్కునట్లుగా, ననియర్థము—కటకమనఁగా (కట కోస్త్రీ)నితంబో దేర్దంతినాం దంతమండలే, సామద్రలవణే రాజధానీవలయయోరపి*మేడిని) పట్టనా ధీశ్వరత్వమనిభావము. పాదనాళీకయుగళి=నీయొక్క యడుగుదామరదోయిని, లాలింతు= లాలనముచేయుదును. -నఁగా నీ యడుగులను భజింతుననుట. కటకేశ్వరతకు అనఁగా మేటియంది య అగుటకు కాంతయడుగులను భజించుటయే గణనగదా.

నేను, నానేత్ర-అహ్వయంబు = (నేత్రమనఁగా వస్త్రముగనుక) నావస్త్రాభిధానము, వన్ని యకు నెక్క=వన్ని కెక్కునట్లుగానని యర్థము. నేత్ర+అహ్వయము (నేత్రాహ్వయము)=స్వామి అనునామము ననిభావము, కటిస్పర్శవైభవము=నీదునితంబు స్పర్శంపుసాంపుపెంపును, పాలింతు= పాలనముచేయుదును. వస్త్రమును పేరునొందుటకు కాంతకటిస్పర్శమునొందుట వన్నియగదా.

నేను, నానాయకత్వము=నాయొక్క హారమధ్యనాయకమణిత్వమని యర్థము—స్వామిత్వమని భావము. ('నాయకోనేతరిశ్రేష్ఠే హారమధ్యమణావపి' మేడిని), సార్థతాయుతముగ=సార్థకత్వము తోఁగూడుకొన్నట్లుగా, కుచశ్రీలాభగరిమ=నీచన్నుల కోభయొక్క లాభంపుపెంపును, శీలిం తు= సంఘటించును. నాయకవస్తువగుటకు కాంతకుచమధ్యమునఁ గీలించుటయే కదా సార్థ కత్వము.

నేను, నాకువలయరాజత్వము = నా ఉత్పలశ్రేష్ఠత్వమును—నల్లగలువపూమిన్నయగుటనని యర్థము. భూవలయరాజత్వమని భావము. అవనిక పొసఁగ=భూమియందొప్పనట్లుగా, కర్ణరసీమాం తికంబు=నీచెవిపట్టుయొక దావటిని, శీలింతు= ఒప్పిదమగునట్లుగాఁజేయుదును. కువలయవస్తువను టకు చెవిదావట శీలించిననే అవని పొసఁగునుగదా.

నేను, మామక అభిరామ వసునామము = నాదయిన మనోహరమగు బంగారు అనుపేరు. అని యర్థము. వసురాజనునామమనిభావము. ఉచితగౌరవముతాల్ప=అర్హమయిన ఘనతవహించు నట్లుగా, మోవిమానికము అని = నీదుపెదవియనెడు మాణిక్యమునుబొంది, సంపూ ర్ణరుచినమగ్రత=అత్యంతకాంతిపరిపూర్ణతను, వహింతుననియర్థము. అత్యంతమైన చవియొక్క పరి పూర్ణతను వహించుననిభావము. రుచియనఁగా కాంతియు చవియు. పురుషార్థకళకోద్ధృతియోపె

* పొగరుదెగడు అని పాకాంతరము.

నెవ్వఁడు రుచులచే ఫలమోహరుచులచేత 'పొగడుదెగడు' అనుచో పొగరుఅని పాఠాంతరము. పొగరనఁగాఁ గాంత్యతిశయము. ఇదిమంచి పొగరుగానున్నదని వాడుటగలదు. 'కురుల పొగరుమ గుడక్' (మనుచరిత్రము), 'పొగరునగలు' (రామాభ్యుదయము). కాన కంజాయకాంతిని దెగడునని యర్థము. ఇదియే యుచితమని తోచెడిని. బంగారమైనందులకు మానికము నూని రుచిసమగ్రత ప హించుటయేకదా యుచితగౌరవము. 'అనర్థ మపిమాణిక్యంపసుసంయోగమిక్షలే' యనికదాయున్నది.

తే. అనుచు నరపతి కెంగేల శీ నచలకన్య

కాత్రపార్థురగూఢాంగశకములు దడవె

నొయ్య నాభీకుచాదినిఁమ్మాన్నతప్ర

శ్శములు తద్విగాహేచ్ఛ శీ దెలియుకరణి.

86

అ. అనుచు, నరపతి = వసురాజు, కెంగేల = తనయెఱ్ఱని హస్తముచేత, అచల ... అంగకములు—అచలకన్యకా = కోలాహలపర్వతపుత్రియైన గిరికయనెడు పర్వతములనఁ బుట్టిన నెలయేటియొక్క, త్రపార్థుర = లజ్జనెడు ప్రవాహముచేత, గూఢ = అచ్ఛాదింపఁబడియున్న, అంగకములు = అపయవములను, తడవెను—నీలాగుననఁగా - తత్ విగాహేచ్ఛ = ఆలజ్జాప్రవా హనుండుచొరఁబాటవలెనన్నకోరికచేత, ఒయ్యక్ = తిన్నగా, నాభీకుచాదినిఁమ్మాన్నతప్రదేశములు = పొక్కిలి చచ్చులు మొదలయిన పల్లము మొరకయైన స్థలములను, తెలియుకరణి = తెలిసికొనునట్లుం బలె, తడవెనని యన్వయము.

ఒకఁ డొక క్రొత్తప్రవాహమందు అవగాహింపఁగోరెనేని ముందుగా నందలి లోఁతు పట్టులను మొరకలను దడవి తెలిసికొని పిదప విచ్చలవిడి నందు నీడులాడును. ఇట్ల గిరిక లజ్జాప్రవాహము పాటుచున్నది. అందు ఆమె పొక్కిలి కుచము లాదిగాఁ గలుగునవి మునిగియున్నవి. అందు విగాహించు టకై మొరకపల్లములను దడవిచూచునట్లు నిమ్మమగుచాభిని ఉన్నతమగు కుచములను రాజు దడవిదూచె ననుట-అనఁగా లజ్జచేత గిరికనాభీకుచాదులను గుత్తముగా మాటికొన్నదనియు రాజు అవి కళాస్థాన ములుగాన వానిని హస్తముతోఁ దడవెనయిం దాత్పర్యము. ప్రవాహమందు మొరకపల్లములనుదడవి తెలిసికొన్న నే దానిలోఁకు దెలిసి విచ్చలవిడి నీడులాడవచ్చును. లజ్జావ్యాప్తియందును పొక్కిలిని గుచములను దడవినచో లజ్జకొలది దెలిసి దానిని గయివనము చేసికొనవచ్చును. త్రప తనంతట నశముగాక యొరవడిచే వెల్లిగొనిముంచినట్టిదిగాన (ర్థురము) నెలయేఱనుట. క్రొత్తగా ఒక్క ముడి మునుఁగఁబాటిన వెల్లువగావుననే యందు మొరకపల్లములు తెలిసికొని యీడులాడవలయు. పరిచితమైనదాన నక్కఱలేదుగదా. ఇట్ల లజ్జయుఁ గ్రొత్తదిగావుననే, కుచాదివిమర్శయుననే దానిని హరింపఁదగును. ననోధగాన లజ్జాక్రాంతి ధ్వంసమయ్యు చెందినదనితెలియునది. శిష్టరూపకము.

మ. తరళాధార మతి ప్రవాళశయగుశ్రవం బంచు నభ్యంతర

న్మరుఁ డు త్రంభితకంపలాలపటసం జ్ఞు బిల్వ బాలాపయో

ధరదుర్గంబు గ్రహించె రాజకర మీర తజ్జాతసంత్రాసవై

ఖరిఁ దెల్పె జఘనస్థిరవరణ వాత్ గ్రద్ధంబికాఘావముల్.

87

అ. తరళాధారము = (తరళముగా) తరళించుచుండే పిన్ద భాస్కరేషిత్రివిజ్ఞకమ్, హర మధ్యభాగమున నున్న పొగరుగూఢురమున నున్నది మేదిని అన్నట్లు - నాయకమణి, తరళయనఁగా గండ్ల ఇట్లు పొగరుగూఢురమున నున్నది అర్థద్యయముగాన—(కుచ) నాయకమణి ఆధార

మయినది—(దుర్గ) గంజియాధారముగాఁగలది - అనఁగా దుర్గములోనిజనులకు గంజిమాత్రమే కాని
యన్నములేదుగనుక సుఖసాధ్యమనిభావము. (యవగువనఁగా గంజి) అతి... గుప్తంబు (కుచ) అతిప్రవాళ =
చిగురుటాకుల నతిక్రమించిన, శయ=హస్తములచేత, గుప్తంబు=కప్పబడినది - (దుర్గ) వాలమనఁగా
ఖడ్గము-ప్రకృష్టమయినవాలము ప్రవాలము-అతిప్రవాల=అతీతములయిన ప్రకృష్టఖడ్గములుగల, శయ=
హస్తములుగలవారిచేత-అనఁగాచేతఁ గత్తిలేని నిరాయుధులచేత, గుప్తంబు=కాపాడఁబడుచున్నది,
అయత్, అభ్యంతర స్వరఁడు=లోపలనుండెడు మన్మథుఁడనెడి, అభ్యంతర స్వరఁడు=ఒకవిచ్చెడు
వాడు, ఉత్తంభిత...సంజ్ఞ-ఉత్తంభిత,=పాదుకొనియున్న, కంప=సాత్త్వికభావజనితమయిన
వడంకుచేత, లోపలట=చలియచున్న వస్త్రమునెడు విసరఁబడుచున్న వస్త్రముయొక్క, సంజ్ఞ-
సైగచేత, పిల్చ-పిల్చ = పిల్చఁగా, రాజకరము = పసురాజాహస్తము, బాలాపయోధర దుర్గంబు =
గిరికయొక్క కుచపర్వతదుర్గమును, గ్రహించెత్ = స్వాధీనముచేసికొనెను. జఘన... ఘోషముల్
—జఘనస్థలి = కటిపురోభాగముయొక్క, పరణ=వేష్టనరూపమైన మొలనూలనెడు కోటయందలి,
'జఘనస్థలిపరణ' ఇట మొలనూలిని కోటయనుటకు 'ఘనకుచాంగజదుర్గ కల్పితాధరప్రపరిధి నా నొ
డ్డాణ మిరవుకొల్పి. (గ. ఆ ౧౨౧) అనియిందే చెప్పియుండుట తెలియును. జాగ్రత్ = హెచ్చ
రికనేయుచున్న, ఘంటికా = గంటలయొక్క, ఘోషముల్ = నాదములు, ఏతత్ జాతసంత్రాస
వైఖరి = రాజాకరము పయోధరదుర్గమును బట్టినందువలనఁబట్టినమిక్కుటమయిన భయముయొక్క
లక్షణమును, తెల్పును. అలం. రూపకము శ్లేషానుప్రాణితము.

ఒకరాజు ఒకపర్వతదుర్గమును బట్టుకొనునపుడు వేచియుండి యాదుర్గములోని వాని నొకనిని
ఒకవుగొని వాఁడందుఁగల వారికి అన్నాదులులేక వట్టిగంజియె యున్నదనియు, చేతఁ గత్తులును లేవని
యును ఆక్రమింపవలసిన తఱియని వస్త్రములలార్చి తెలుపు ఒకవుచెప్పఁగా, తోడనే యా దుర్గము
ను స్వాధీనముచేసికొనుటయు, అట్లు పరరాజు స్వాధీనమగుటచే నందలివారు దిగులుగొని కోటయం
దున్న పెద్దఘంటలవాయించి తెలుపుటయు నిటకవి యనునంధించినాడు.

నాయకుమణిచే నొప్పుచు లేజిగురుటాకులను మీసినచేతులచే గప్పికొనబడి గిరిదుర్గ
మువలె నున్న గిరికాదేవి కుచములను, అవిడ మన్మథోద్దీపనముచే సాత్త్విక జనితమయినవడంకు వడంకు
చుండఁగా రాజు మన్మథప్రేరితుఁడై తనచేతులఁబట్టుకొనెననియు లజ్జవలని భయముచేత గిరిక చలిం
పఁగానే మొలనూలి చిటుగంటలు మోసెననియుఁ బాల్పర్యము.

'లోపలట' గిరికజనుల యల్లలాడుట 'ఉత్తంభితకంప' సాత్త్విక భావముచే నయినమేని
వడంకుచేత. అది 'స్వర' మన్మథకృతము. అయినను మరుఁడు చక్కఁగా వెలువడలేదు 'అభ్యంతర'
లోపలనేయున్నాడు. అది యెట్లు తెలియుట? వస్త్రముఅల్లాడుటచేతను తన్మూలకమగు వడంకుచేతను
వాడు లోపలనేయున్నాడని మాత్రము దెలియుచున్నది. మీఁదు మిక్కిలి మరుఁడు వెలివిరిసేసేని
నవోధకు ముద్దుగాదు. కాన ముందు ఉచ్చైస్తనోద్దేశ ప్రావరణంబైన లజ్జ కొంతదీసిమరులుపైకొనియు
న్నందున సమయమిది బాలపయోధరములను గ్రహించుటకు. అందులకేల యంతపాటు? అది 'దుర్గము' గిరి
సదృశమేకాక గిరిదుర్గమువలె దుర్గిహమును. దుర్గమునుబట్టఁగానే దేశమంతయుఁ గయివసమగునట్లు,
కుచదుర్గములను గ్రహింపఁగానే గిరిక యంతయు లోనయినట్లే. లోపల స్వరఁడుండఁగా కంపము. రాజా
కరములను. బట్టఁగా సంత్రాసము. అట సాత్త్విక భావముచేత మల్లబాడినది. ఉపభయ
సచ్చేకనముచే జఘనచలనమును గూడికది. రాజు, గిరిక. స్వరఁడు. మన్మథము. తెలివితేటలు. మును
కాచి రసికుఁడుగాన తోడిఁబడక కళాసానమరనములచే విడిచిపెట్టెను.

యమును పటచలన మూలక కంపముచేఁ గనుంగొని యిదియే తఱియని కుచగ్రహణముచేసినాఁ డనియు, అందువలన గిరిక మిక్కిలి చలిండుటచే మొలనూలిచిటుగంటుట మొర నెననియుఁబాత్పర్యము.

ఉ. తొయ్యలి ముద్దరాలు కుచగ్రదుర్గము లాత్మ శయైకవంచనన్

నెయ్యపుతేని పాల్పటిచి నీవీయుఁ గోల్పడఁగాఁ దలంచెఁ గా

కయ్యెడ నేలకోయునిచె నాత్మ శయద్వి తయంబు మున్నె లో

నయ్యె సరాగ మై నృపకర రార్పణ కింకఁ బెనంగ నేర్చునే.

88

అ. తొయ్యలి = గిరిక, ముద్దరాలు = ఎంతమాత్రము ప్రాధిలేనిదిగదా, ఏమనిన — కుచదుర్గములు = చన్నులనెడ గిరిదుర్గములు, ఆత్మ శయైకవంచనన్ = ఆత్మ శయైకవంచన యనెడు ఆత్మ శయైకవంచనచేతననుట. ఆత్మ శయమనఁగా తనహస్తము — ఆత్మ శయఁడనఁగా హృదయము నత్తుకొనియుండెడి మన్నఘడును. ఎల్లప్పుడును దనయొద్దఁగాచుకొనియుండెడిఁబంటును. ఇటు కుచపరముగాను దుర్గపరముగాను అర్థద్వయము—తనయొక్క యేకహస్తమువలనిపంచనచేతనని కుచపరమున్, మన్నఘడనెడియొక నచ్చకంపుబంటుయొక్కయొకపుచేతననిదుర్గపరముగా, నెయ్యపుతేని పాల్పటిచి = ప్రేమగల వసురాజు పాలుచేసియు, నీవీయున్ గోల్పడఁగాన్ తలంచెన్ కాక (నీవీయఁగా పోకముడియు మూలధనమును) పోకముడియనెడు మూలధనమును బోగొట్టు కొనఁదలచినదియు కాక = లేనియెడ, అయ్యెడన్ = ఆనీవిస్థానమందు, ఆత్మ శయద్వితయంబు = ఆత్మ శయద్వితయమనెడు ఆత్మ శయద్వితయమును, ఏలాకోడినిచెన్ = ఎందులకుఁగావుంచెను - అనఁగా వ్యర్థమనుట, ఆత్మహస్తద్వితయమని పోకముడిపరముగాను వంచకభటద్వితయమని మూలధనపరముగాను నర్థములు గ్రహించునది. ఏమనినన్ — ఆత్మ శయద్వితయము = అట్టి వంచక భటద్వితయము, సరాగమై = అనురాగముతోఁ గూడుకొన్నదై, నృపకర అర్పణకున్ = (అమూలధనమును) రాజుచేతి అప్పగించుటకు, మున్నె, లోనయ్యెన్ = అయితపడియుండెను. కాఁబట్టి, ఇంకన్ పెనంగనేర్చునే = ఇకమీఁద రాజుహరింపకుండఁ బోరాడఁజాలునాయని యర్థము - ఈయాత్మహస్తద్వితయము ఎటువుతోఁగూడినదై వివాహానంతరమందప్పగింత నేయునెడల రాజకారార్పణకు మున్నె లోపడియున్నదనియు, అట్టిది పోకముడిని రాజు హరింపకుండునట్లు పెనంగఁ జాలునాయనియు హస్తపరమయిన యర్థము.

గిరికాదేవి రెండుచేతులచేతను చన్నుఁగవను గ్రమ్ముకొనియుండఁగా పోకముడినడలుటచే నది జాఱకుండఁ బట్టుకొను నిమిత్త మొకచేయి వదలఁగానే రాజు కుచగ్రహణము చేసెననియును నంతట రెండుహస్తములును పోకముడియందే చేర్చుకొనియెననియుఁ బాత్పర్యము. 'ఇటు తలంచె'గాక అదో 'కాక' యనునది 'కానిదో' నని పక్షాంతరమును దెలుపుదున్నది.

'నృపకర అర్పణకున్' కరమనఁగాపన్నును గనుక రాజునకుపన్ను చెల్లించుటకనియు నర్థము న్నొరించుచున్నది. వివాహమందు ఇధువు చేదోయి వరునకప్పగించుటంబట్టియిటు వానిని మునుపే రాజునకు లోనయినదిగా ననుసంధించినాఁడు. మునుపే పడినకు లోనయిన బిల్లును మరలనన్ని మూలధనమునకుఁ గావువెట్టినదో అది పరునిపాలు కాకుండదనుట నిటనంబుటయ్యెను. ఇంత మాత్రము తెలియనిది గాన ముద్దరాలు = తేల అని యర్థము. శుక్లవర్ణముగల భావము. క. అతినీతివనయ్యెన్, అట్టి, అట్టి హరింప లక్ష్య నీనియెన్ దృఢమౌ గత నీకఁగనఁబట్టును, అత నీవిక లై నవాత్రిక మండుదురే.

89

అ. అతినీతసమయందై = అతిక్రిమింపఁబడిన నియమము గలవాడై, పతి = వసురాజు, సతి = గిరికయొక్క, నీవి హరింపఁ = మూలధనమును అపహరింపఁగానే యని యర్థము - ప్రజాధనాది రక్షణము నేయవలసినరాజు అనియమము తప్పి ఒక్కయిల్లాలి మూలధనమును హరింపఁగాన నుట — స్త్రీధనాపహరణము రాజునకు నిషిద్ధముగనుక నది విచారింపక అతినీతసమయందైనాఁడనుట—పోఁకముడిని హరింపఁగానే యని భావము. లజ్జ సనియోక్ = లజ్జయనుచెలి కత్తెతోలఁగిపోయెనని యర్థము — సిగ్గు తొలఁగెనని భావము. 'నిర్బంధకలజ్జావయస్య' యన్నాడుగనుక ఆ యర్థమిచటికాకర్షించు కొనవలయును. దృఢయోగతక్ = దృఢసాంగత్యముచేత, ఈవిగన్నబోంట్లును = ఈవిని- అనఁగా ధనధాన్యలాభమును - బొందియున్న సభీషణులును, గతనీవిక తైనవారికడఁకఁ = డుదురే=పోయిన మూలధనముగలవారి దగ్గఱనుండురాయని యర్థము-ఒకరికి ధనహీనతకలిగిన పిమ్మట వానిప్రోవెంత యనుభవించివారుగాని వారియొద్దనుండరుగదాయనుట. (దృఢయోగతక్ నీవిగన్నబోంట్లు—పోఁకముడినిబట్టునపుడే లజ్జమిక్కిలియు నెరయునుగాన లజ్జ పోఁకముడినిగట్టిగాఁ బొందియున్నదనియు గనుక వసురాజు పోఁకముడిని హరించినమీఁదట గిరికడ నుండక తొలఁగెననియుఁ దాత్పర్యము.) పోఁకముడి హరింపఁగానే లజ్జయుండుటకు వీలులేక తీసెనని ఫలితార్థము. లజ్జను వయస్యగా ననుసంధించునపుడు 'దృఢయోగతక్ ఈవిగన్నబోంట్లును' - అనియు కేవలముగా ననుసంధించినపుడు 'దృఢయోగతక్ నీవిగన్నబోంట్లును' అనియు విచ్చేదము తెలియునది.

ఉ. చేడియకోమలావయవరసీమలఁ * జెల్పునిసోయగంపుఁజే

యాడఁ బ్రభూతనూతనరసాకృతిఁ గ్రొంజెమ రొయ్య నొయ్యఁ బై

యాడఁ గరంగి జాతె నెడర నంటినక స్తురిరేఖ లాకుల

ప్రీడతమంబు లాత్మపదరవిన్ నిలుపోపక పోవు కై వడిన్.

90

అ. చేడియ కోమల అవయవసీమలఁ = గిరికాడవియొక్క మెత్తని కనుకుచాద్యవయవముల పట్టులందు, చెల్పుని = పల్లభుండయిన వసురాజయొక్క, సోయగంపుచే అడఁ = విలాసకరమైన హస్తము వ్యాపింపఁగాను, ప్రభూత నూతన రసాకృతిఁ = పుట్టిన క్రొత్తయనురాగరసమువలె, క్రొంజెమరు = సాత్త్విక భావజనితమైన క్రొత్తచేమట, ఒయ్యనొయ్యఁ = మెల్లమెల్లగా, పైయాడఁ = పైని వ్యాపింపఁగా, ఎడనంటిన కస్తురిరేఖలు = హృదయమందంటియున్న కస్తురికాపుత్రరచనలు, కరంగి, జాతె — వీలాగనిన, ఆకుల ప్రీడతమంబులు = లోటుపడుచున్న లజ్జయనుచీకట్లు, అత్తపదవిన్ = తనమార్గమందు, నిలుపోపక = నిలువలేక, పోవుకైవడిన్ = తొలఁగిపోయియు గా, జాతె నని సంబంధము—చేయి 'సోయగంబుగ అడుట' చేత రసాకృతిప్రభూతి. నూతన రాగముతో పాటికి, చెమరనక క్రొంజెమరనుట; రసము నూతనముగాఁబుట్టెను; దానిచేఁ జెమరును గ్రొత్తగాఁబుట్టెను. ఇట్లకారణమునకు కార్యమందుపచారము. కస్తురిరేఖలు ఎడనంటినవానిగా గ్రహించుట విడనుండిన ప్రీడతమముగా నుత్పేక్షించుటకు. 'అత్తపదవిన్ నిలుపోపక' - రాజుచేయి నిగ్గుడుదారిని నిలువక లజ్జ పర్చిడె ననుట. రాజు హస్తస్పర్శముచే కళాస్థానముల గరంచి లజ్జ నిరాసము తప్పఁగావించినాడనుట తెలుస్తుంది.

నీ. నెలతగు త్తపు గుబ్బర నె త్తమ్మి ముగడల, నెలకొన సోడులురనిగుడకుండ్ల

ముదితచందుర కావర మోన్తెడలిరున, కలఘన మోహన మోహనము

అ. భువనసుందరి = గిరికాదేవి, సింధువర అమృతంబున = సముద్రములలో శ్రేష్ఠమయిన పాలనముద్రపు మధ్యందని యర్థము. సింధు = శుక్తి మతీనదియొక్క, వర = శ్రేష్ఠమయిన, అమృతంబున = ('అమృతం యజ్ఞ శేషస్యాత్పియూషేనలిలే ఘృతే' మేదిని) నీటియందని భావము. ఏ చొప్పున = ఏ ప్రకారముగా జన్మించినదో, (కాని) నృపాలమాలిక = పసురాజవర్యుని, ముప్పిరిగొన్న వాచవులమోహము ఒకింతయు తప్పనీదు = ముబ్బడిగా పెనఁచుకొన్న నోటి రుచుల యందలి యా సక్తిని కొంచెమయినను వదలనీయదు. కక తెప్పలు, విప్పనీదు = విప్పిచూడ నీయదు. ఒక తటికె చెమరు అఱగ నీదు = ఒక సమయమందయినను దేహమందు చెమట అఱనియదు. ఎల్లప్పుడు, తృప్తచే = దప్పిచేతనిని యర్థము (పేరాసచేత నని భావము). తనివిక ఒందఁగనీదు = తృప్తి పొందనీయదు. అమృతమందు ఏ చొప్పునఁబుట్టెనో యని సంబంధము.

అమృతమందుఁ బుట్టినదానికి అమృతధర్మములు కలుగక అమృతేతరధర్మములు కలియుండుట వలన అమృతమం దేరితిగాఁబుట్టినదో యని యాశ్చర్యము. అమృతాస్వాదనముచేసిన దేవతలకు, మఱి యొక వాచవులయందు మోహము గలుగకుండుటయు, కన్నులకు తెప్పపాటు లేకుండుటయు, దేహమందుఁ జెమట పట్టకుండుటయును, దప్పిలేక యుండుటయుఁ బ్రసిద్ధము. అమృతమును ఆస్వాదించిన ఆదేవతల కట్లు. ఆమృతమందే పుట్టిన దీని ననుభవించు రాజానకో కలిగింపరాని పాప వాచవులందు మోహమును గలిగించుట కాక దానిని తప్పనీదు. తెప్పమాయుట కలిగించుటకాక దాని నించుకయు విప్పనీదు. చెమరు కలిగించుట కాక దాని నొకతటిని అఱగనీదు. తృప్త కలిగింపుటకాక దాని నెల్లప్పుడును దనియనీదు. ఇది వింతలోని వింత? యనియర్థము. ఆగిరిక భువనసుందరి కావుననే రాజాన కెంతచుంబించినను మోవిరుచియందలి మోహమించుక తప్పదయ్యెననియు, ఎఱతెగని ముఖపారవశ్యమున గన్నులగవ విప్పదయ్యెననియు, అవిచ్చిన్నమగు మురతక్రమమున నశనిమోచెమరాజదయ్యెననియు, ఎంతక్రిడనలివినను నతనికిఁ దనివిదీఱదయ్యెననియు భావము. దీనిచే నాయులోకోత్తర నిరతితయ సౌందర్య సౌకుమర్య లావణ్యవిభ్రమవిశేషములు వ్యంజితములు.

మ. సతిసాహిత్య రహస్య మీ శంవలనన్ ౧ సాధించి తోడ్పొందె తత్పతికిం బ్రత్యుపదేశ మిచ్చె నతులప్రప్రీతి ధ్వనివ్యక్తిః దచ్చుతికిం జొన్నుచు లోచనాంజనరస ౨ ప్రోక్షేషముల్ తన్మృతో ద్గతముల్ సేయుచుఁ బ్రత్యులంకరణమూర్ఖరంబు దీపింపఁగన్.

94

అ. సతి = గిరికాదేవి యని యర్థము—(సతీదత్తునుతాసాధ్వోయో నానార్థ) పార్వతి యః పితృభ్యోః కలయకయొక్క మర్త్యమును - అనఁగా సంభోగ రహస్యమని యర్థము— సాహిత్యవిద్యా మని అర్థాంతరము. తుశువలన = (ఈశశృంభో ప్రభోత్రిషు నానా) పతియైన యమరావలన—(శ్రీనివలన) సాధించి = అన్వేషించి, తోడ్పొందె = వెంటడిగానె, తత్పతికి = ఆ పెనిమిటి యగు పసురాజానకు (ప్రసవించిన కివున), ప్రత్యులంకరణమూర్ఖరంబు దీపింపఁగన్ = కంకణ సూత్రాదులయిన ప్రత్యాభరణములయొక్క ముఖరత్నములతో అనఁగా మ్రోత. ప్రకాశింపఁగా నని యర్థము. (ఉపమ ఉత్పేక్ష) ముద్రగా ప్రత్యులకారముయొక్క పాచాలత్వము ప్రకాశింపఁగానని అర్థాంతరము. అర్థంబు ప్రాప్తికి అసమానమయిన ప్రాధతనముచేత. మార్గ్యమును విడి ప్రాధయ్యమియర్థము—(అసమానమయిన ప్రాధత్యముచేత నని అర్థాంతరము). ధ్వని వ్యక్తికి తత్ ప్రతికి

చొన్నుచు = గళధ్వనియొక్క ప్రకట్యము నాతని చెవికి వినుటయునట్లుగా చేయుచుననియర్థము. (ధ్వన్యర్థము యొక్క ప్రకట్యము నతడు వినునట్లుగా చేయుచుననియు) లోచన అంజన రస ప్రోక్షేషముల్ = కన్నుల యందలి కాటుక గలసిన యానందబాష్పజలముల వికాసములు, తత్ ముఖ ఉద్గతముల్ సేయఁచుకొనుట = ఆ వసురాజు ముఖమునందుఁ బడునట్లుగా చేయుచునని యర్థము. [లోచన = ప్రకాశించుచున్న, అంజన = వ్యంజనా వ్యాపారముయొక్కయు, (అంజనమనఁగా వ్యంజన

అనేకార్థ సృజనస్య వాచక త్వేనియన్తి)తే

సంయోగాద్యై రవాచ్యాధిక్యద్వాపృతి రంజనమ్)

(కావ్యప్రకాశ)

రస = శృంగారాదిరసములయొక్కయు, ప్రోక్షేషముల్ = అతిశయములను, తన్ముఖఉద్గతముల్ సేయుచుకొనుట = అతని ముఖమునుండి వచ్చునట్లు చేయుచు—అతనిని పల్లించునట్లు చేయుచుననుట—లేక యతనిచేఁజెప్పించుచు, ప్రత్యుపదేశ మిచ్చెన్ = మరల నా సంభోగ రహస్యము నుపదేశించెనని యర్థము—తిరుగ నా సాహిత్య విద్యారహస్యము నుపదేశించెనని అర్థాంతరము.

గిరిక పతివలన సంభోగరహస్యమును గ్రహించి ప్రాధయై యొక్కొక్క యాభరణమును మ్రోయుచుండఁగా మణితాది గళరసములు రాజునకు వినుటయుండఁగా అనందాతిశయము చేత కన్నుల కాటుకతోఁగూడిన బాష్పజలములు రాజు మొగముపయిఁ బడఁగా పురుషాయితరతీ గావించెనని యర్థము.

పార్వతి శివునివలన సాహిత్య విద్యారహస్యము నెఱింగి, మరలఁదాను నొక్కొక్క యభరణము తోడనుగూడిన గాకృతిమి మిఱఁగా ధ్వన్యర్థమును నతనికి వినిపించుచు వ్యంజనరసములు మోదలగు వాని విశేషములను నతనిచేఁ జెప్పించుచు నుపదేశమిచ్చెనని యర్థాంతరము.

అంజనశబ్దము పునఃపుంసకము. 'లోచనాంజన రస ప్రోక్షేషముల్' అనుటకు—లోచన మనఁగా కన్నుల స్థానభేదము—దానికి, అంజనము = కనఁబఱచునది—అనఁగా కళాకాస్త్రము, దాని యందలి శృంగారాభరణవికాసము లతనినిపించునట్లుగాఁజేయుచు'నని అర్థాంతరము పూర్వవ్యాఖ్యానమందున్నది కాని సాహిత్యవిద్యను ప్రత్యుపదేశమిచ్చునపుడు కళాకాస్త్రము దానిలో నంతగా అంతర్భూతమైనదిగాఁగొనుటయు, అది పార్వతి శివున కుపదేశించెననుటయు నంతగా సరసముగాదు. సాహిత్యమందలి, అంజనమనఁగా వ్యంజనావ్యాపార మని యర్థము సమంజసము. 'తోడ్పాట్' అనుటచే గిరిక సంభోగమర్తగ్రహణప్రాధియు పార్వతి సాహిత్యవిద్యగ్రహణ ప్రాధియు వ్యంజితములు.

భూనాథాగ్రణికిఁ పథుమణికి సంభోగాంతసౌఖ్యంబు బ్ర

హ్మనందానుభవంబుఁ దెల్పె ననవద్యం బై యవేద్యాంతరం

నిర్లేపకలాప మై క్రమ పిముక్తానేకబంధానుసం

భాసం బై యపునర్భవ ప్రభవభేదం బై విభృంభించుచున్.

95

అ. భూనాథాగ్రణికిఁ = వసురాజునకును, పథుమణికిఁ = గిరికాదేవికిని సంభోగాంత సౌఖ్యంబును గురతము కడపటి సౌఖ్యావము—అనఁగా గర్భణవదలెడు సమయమున సౌఖ్యము, బ్రహ్మనందానుభవంబుఁ తెల్పెన్ = బ్రహ్మవిషయకమైన అనందయొక్క సుఖమును, తెలియఁజేసిను—ఏలాగునననఁగా—అనవద్యంబై = అనిందితమై యున్న సంభోగాంతసౌఖ్యభరమైన యర్థము—నిర్లేపమైనదని బ్రహ్మనందానుభవపరమైన యర్థము. అవేద్య అంతఃకంఠై = తెలియఁదగినది మఱియొకటి లేనిదై-తనయత్నమునొందియునుట. (ఇది ఉభయత్రసమానము) నిర్లేపకలాపమై = విడిపోయినవైపుఁ

లును భూషణములు కలదై—(వీడిన సంసర్గ సమాహముగలదై యనియును), క్రమ విముక్త అనేక బంధములనుంధానందై = క్రమక్రమముగా విడువఁబడిన పెక్కులయన రతిబంధముల అనుష్ఠించుట గలదై యనియర్థము—వరుసగా ఒక్కొక్కబంధమును జేసి తీర్చుటగలదియనుట—(క్రమముగా వీడిన యనేక కర్తృబంధముల అనుసంధానముగలదై యని అర్థాంతరము). అపునర్భవ ప్రభవ భేదంబై = (పునర్భవమనఁగా గోరును పునర్జన్మమును ‘పునర్భవః కరరుహానఖోస్తీనఖోస్తీ’యామ్ అ.) నఖతులములవలనఁ బుట్టెడుబాధ లేనిదైయని యర్థము—(పునర్జన్మమువలనఁబుట్టెడు దుఃఖములేనిదని అర్థాంతరము). విజృంభించుచుకొని, బ్రహ్మనందానుభవంబు దెల్పినని సంబంధము. ‘అనవద్యంబై’ యిత్యాదిబ్రహ్మ లక్షణంబులు గలిగియుండుటచే బ్రహ్మనందానుభవంబై విజృంభించెనని సారస్వము. నిర్లేపమనఁగా మైత్రాతలేనిదనియు సంగములేనిదనియుఁ జెప్పుటకు అనువాదము.

‘నిర్లేపః కుచమణ్డలో మృగదృశాంహారావలీ నిర్గుణః’

నేత్రాంభోరుహ మంజనేన రమితమనీరాగ మాస్థాధరమ్, (అనందచంద్రపు వింకతి స్తబక.)

క. సుమనోనాళీకార్పిత, సుమనోనాళీకకలనఁ శ్ర జొక్కుచు వసుధీ

రమణీయు రమణీయు నీక్రియ, రమణీయతఁగాంచి రనవరతనవరతులన్. 96

అ. సుమనోనాళీక=పువ్వులే బాణములుగాఁగల మన్నభునియందు—(‘నాళీకం త్వచ్ఛక్తి బంశశేపుమాన్’ నానా) అర్పిత=సమర్పింపఁబడిన, సుమనోనాళీకకలనఁ=మేలయిన మనః కమలములు కలుగుటచేత, (ఇటనాళీకమనఁగా కమలము) చొక్కుచుకొనఁసారవశ్యమును జొంచుచు, మను ధీరమణియుకొ=వసువను ధీరశ్రేష్ఠుఁడను, రమణియుకొ=గిరికాదేవియును, ఈశ్రియకొ=ఈరీతిని, అనవరత నవరతులకొ=ఎడతెగని క్రొత్త సంభోగక్రీడలచేత, రమణీయతకొ=గాంచి =ఓప్పిదమున్ను జొందిరి.

నీ. అభిరామనవపల్లరవారామకుంజవా, టికలఁ గీరముల నారడించికొనుచుఁ బద్మాలయోదరశ్ర ప్రాధసారనవిధి, నంచలవేడెంబురలరసి కొనుచు గాంగేయధామశృంగవిలంకముల నీల, కంఠకోజ్జ్వలగతుల శ్ర గాంచికొనుచు విమలసింధుద్వీపరవేదిక నరుణాస్త్ర, ఖగవిహరప్రౌఢిఁ శ్ర బాగడికొనుచు

తే. రతియుఁ జేతో భవుండు భారతియు నజుఁడు

శచియు నమరాధి నాధుండుఁజలధిసుతయు

నబ్బనాభులధు నన మించిరయఖలనమయ

నవమృతిశ్రీధర సలిపిరి శ్ర సత్పితృఁ బతియు.

అ. సతియుకొ=సతియుకొ=గిరికయువనురాజును, అభిరామ.....వాటికలకొ—అభిరామ..... ఓప్పిదమున్ను నవపల్లర=క్రొత్తచిగుళ్లుగల, ఆరామ=ఉద్యానవనములందలి, కుంజవాటికలకొ=పొదరిండ్ల చాలుపులయందు, కీరములకొ అడించికొనుచుకొ=భిలుక గుట్టముల నెక్కి త్రిప్పచునని యర్థము-చిలుకల నాటలాడించి కొనుచునని భావము—ధీని పల్లన రతిమృత్యు సామ్యము

పద్మా...వీధి—పద్మాలయ=శామరశోభియులయొక్క, ఉదర=గర్భమందు, ప్రాధ=చక్కఁగా పుష్పాన్ని, సారస=శామరలయొక్క, వీధికొ=శ్రేణిధిందు, అంచల వేడెంబులు అరసికొనుచుకొ=చాచిపాపానముల నెక్కి వేడెంబులను వానిగతి విశేషమును గదికొనుచు

నిహారములను జూచుచుననిభావము—వేడెమనఁగా మండలగతి-పద్మరాగమణి చూడంబగు కేడెంబునం గొని వేడెంబునం దురంగంబునఱపి (స్వా-ర.అ.) దీనివలన వాణిహారణ్య గర్భసామ్యము.

గాంగే... విటంకములకొ - గాంగేయధామ = బంగారునకు స్థానమైన మేరుపర్వతముయొక్క, (తపసీయంతాతకుమ్మంగాజ్ఞేయం భర్తకర్పరమ్) శృంగవిటంకములకొ = శిఖరములయొక్క అందు లందు, నీలకంధరఊజ్జ్వలగతుల్ కాంచితోనుచున్=(కంధరమనఁగా జలధరము మేఘము. కంధర యనఁగాకంతము. 'గ్రీవాయాంకంధరామేఘపుమాన్' నానా) నీలకంధర=నీల మేఘములను వాచా నములయొక్క, ఊజ్జ్వలగతులు=ప్రకాశమానములయిన గమనములను, కాంచితోనుచున్=పొందుచు ననియర్థము—బంగారుమయములయిన తోలాహల పర్వతశిఖరముల పార్శ్వములందు, నీలకంధర=నీల కంతముల (నైమిశ్శ్రీ)యొక్క నడకలు చూచుకొంచునని భావము. ఇందువలన శచీదేవేంద్రసామ్యము.

విమలసింధు ద్వీపవేదికకొ = తెల్లనయిన సముద్రమందలి—అనఁగా పాలసముద్రమందలి వేదికవంటి శ్వేతద్వీపమందు, అరుణాప్తభగవిహారప్రాధికొ=(అరుణుడనఁగా సూర్యుడును అనూ రుడును అరుణోఽర్కేతత్సూత్రే నానా) అరుణాప్తభగ=అనూరునికాపుడగు పక్షియైన గతు త్తంతనియందును, విహారప్రాధికొ = సంచారప్రాధి, హగడితొనుచుననియర్థము—(సింధువనఁగా నదియుఁగనుక)—స్వచ్ఛమయినశక్తిమతీనదియందలి వేదికవంటి యుసుకదిన్నయందు, అరుణాప్త భగములనఁగా సూర్యుడకాపుడుగాఁగలపక్షులు, అనఁగా చక్రవాకములు గనుక-చానియొక్కవిహార ప్రాధిని మెచ్చుకొనుచుననిభావము—ఇందువలన లక్ష్మీనారాయణసామ్యము.

రత్నయో, చేలోభవుండుకొ=మన్మథుడును, భారతియొకొ=సరస్వతియు, అశాడు=బ్రహ్మ యు, శచియొకొ, అమరాధినాథుడుకొ=దేవేంద్రుడును, జలధిసుతయొకొ=లక్ష్మీయు, అబ్జనాథుం డుకొ=విష్ణువును, అనకొ, మించి. క్రమాలంకారము. ఆఖిలసమయసముచితక్రీడకొ = ఐనంతము మొదలయిన సమస్తముతుసమయములయందును దగియుండునట్టి కేలిని, సలిపిరి.

ఆఖిలసమయసముచితక్రీడసలిపిరి ఎట్లు? నవపల్లవారామములనుటచే నసంతర్హు. ఆముతు వును మంజువ్యంజకములుగాన 'కీరములు' 'పద్మాలయ' మనుట కరదృశువు. తద్వ్యంజకముగా 'అంబు' 'గాంగేయధామశృంగము'లు (బంగారుజ్వారములు. శృంగశబ్దసారస్యముచే బంగారపు హర్షస్థి గృహములశిఖరములని తెలియనది) అనుటచే వర్ణింతు. తద్వ్యంజకము 'నీలకంధరములు' (మబ్బులును నెమళ్లును) 'సింధుద్వీపవేదిక' యనుటచే హేమంతముతద్వ్యంజకము 'అరుణాప్తభగములు' కావుననే ఆఖిలసమయములు చెప్పఁబడెను. అందందు ఉచితములగు కీరములు మొదలగు వానితోడి యాట యొక జెప్పటచే 'సముచితక్రీడ' అనినది. ఏముతువున కాక్రీడ యని సమయసముచితక్రీడకొ. అట్లు 'హిమశిఖరవన' గ్రీష్మవర్షాశయ్య, సనతపవ వనాంభోహర్ష్యగోక్షీరపానై, సుఖమనుభవ క్రియకొ అను శ్లోక మనుసంధింపవలయును.

ఇట్లతఁడు శైలజకుఁ జొక్కు శ్రీ లుటిగియొక్కొ, యులఘనద్యోతనందన శ్రీ యయ్యెగ్గి ర్తి యగతినయ యయ్యె జయరమ శ్రీ యచభూతి మహిత యై వినిచే నపుడనే సాక్షిమాజ్యలక్ష్మి.

అ. ఇట్లు, అతఁడు, శైలజకుఁ = పర్వతపుత్రుడైన గిరికకు, చొక్కుట = వలకడగుట, ఎటిగియొక్క = తెలిసికాబోలు, అపుడు, శ్రీ ర్తివనురాజాశ్రీ, కాంతి, అలఘనకొ, గో

అయ్యోక్ = అధికమయిన మంచి కులపర్వతముయొక్క కొమార్తె యాయెననియర్థము—సత్కులము వారిని ఆనందింపఁజేయుచున్నదయ్యెనని భావము—(ఇట 'గోత్రమనఁగా గోత్రంనామ్నికులేతే గోత్రాభివగవాంగణే, గోత్రశైలే' నానా. అన్నట్లు, పర్వతమునుకులమును, నందనశబ్దమునంతానమందు మనంతోఁపింపఁజేయువానియందును వర్తించును. 'నందనంపాసవోద్యానేనందకేహర్షహేతుకే' మేదిని) జయరమ=అతనిజయలక్ష్మి, అగతనయఅయ్యోక్ = పర్వతపుత్రికయయ్యెననియర్థము. అగత=పోనట్టి, నయ అయ్యోక్ = నీతిగలదాయెననిభావము. ఇక్కడ శబ్దశ్లేషము. సామ్రాజ్యలక్ష్మి=అతని రాజ్యలక్ష్మి, అచల భూతి మహితయై=పర్వతమువలని పుట్టుకచేత ఒప్పినదైయనియర్థము—చలింపని యైశ్వర్యముచేత ఒప్పినదైయనిభావము, అతిశయిం చెను. ఇట అచలమనఁగా పర్వతమును చలింపనిదియును-భూతియనఁగా పుట్టువును విశ్వర్యమును-భూతిర్నాత్యశక్తుక్లారేజన్త సంపత్తిభస్మసు' నానా.

అతనిభార్య కైలజకావునఁ జొక్కినాఁడని యతనికిఁ ర్తియు జయలక్ష్మియు రాజ్యలక్ష్మియు కైలములకుఁ బుట్టుక నొందినవని యర్థము.

వసురాజుగిరికా దేవియం దాన క్షుద్రై వర్తించుచుండఁగా, అతనికిఁ ర్తి సత్పురుషులను సంహరింపఁజేయుచుండెననియు, అతనిజయలక్ష్మి నీతిసహితయై యుండెననియు, అతనిరాజ్యలక్ష్మి కుస్థిరైశ్వర్యముచేత నొప్పుచుండెననియుఁ దాత్పర్యము.

సీ. ఆరాజు విమలరవిభాస్వతి చంద్రిక నిచ్చ, రహితకై జాతె జాతరప్రసంగ మాఘనుదానధారాపూర్ణ వర్ష ము, ర్వరఁ బర్వ డిగియె సరవగ్రహం రి యాలోకహితు ప్రతాపపాతపం బవిరతో, దయ రూఢిఁ దగ నింకెర దన్యవంక మాసద్గుణాభిచర్యామృతం బెల్లచో, దయివాఱఁ దెరలె నామయవిభూతి

తే. యమ్యహశైలదమనురారజ్యమృగనిట్లు, ఫలము లీనెడుచెట్లతోఁగ్రబాలవెల్లి కాన్మువసితో నఖండభార్యగృహంతోడఁ, బ్రజలు గాంచిరి భూరివైభవసమృద్ధి.

అ. ఆరాజు=('రాజు సృష్టేతాలభ్యతృప్తి' చంద్రయోగ' నానా.) అవసురాజునెడు చంద్రునియొక్క, ఇక్కడ శిష్టరూపకము పర్వత మనురావర్తర మయిన విశేష్యపదముల కన్నిటికి నిట్లే విచారింపవలయును. విమల విభాస్వతచంద్రిక=తెల్లని చంద్రియనెడు వెన్నెల, నిచ్చ = నిరంతరమును, రహితకై=వన్నె కెక్కఁగా, జాతరప్రసంగము = విటులయొక్క ప్రసక్తి, జాతె=పదలెను. విటులు చీకఁటియందె కాని వెన్నెలలందు వర్తించరు.

అఘను = ఘనుడైన యా ఘ్నరా జనెడు మేఘునియొక్క ('మేఘపుమాఁ ఘనః' నానా) దానధారా = దాన జలధారలనెడు, పూర్ణవర్షము = నిండువర్షము, ఉర్వర= ('ఉర్వర' ర్వసంశ్చయ' అ.) తర్వ సస్యములచేతనిండ్లవ భూమి యండు, పర్వత్, అవగ్రహం రి = పర్వతములని శబ్దశ్లేషము. 'తగ్గిపోయెను. 'అచిచ్ఛానలమీ మంత్రి తక్కుదుగదా.

ఆరాజు = (ఇట్ల లోకహితుఁడనఁగా రాజుకాంక్షనెడు - అనఁగా మూర్ఖుఁడు-ప్రవోధితనో దినమణిఁ బుష్పతో త్తక బాంధవఁ జనహి ఁడయిన వసురాజునెడు మూర్ఖునియొక్క, ప్రతాప అతమ = ప్రతాపమునెడు, అగతనయఅయ్యోక్ = ఎఱతగని అభ్యుదయపు రక్షాభివృద్ధి, తగ్గిపోయెను. దన్యవంక = దన్యవప్రకర్షణచారయోగ' నానా) శత్రువులును గోరువు వనదులనుతదృశ ఇంతి ఎండలవలె భారముయొను.

అనన్తజాబ్ధి = సద్గుణ సమద్రుడయిన యా వసురాజునెడు సముద్రుని యొక్క, చర్యా =
 క్రుతి స్తుత్యాచార స్థిరవృత్తి యనెడు, అమృతంబు = సుధ, ఎల్లవోక్, దయవాఁక = నిండా
 రఁగా, అమయ విభూతి = రోగసంపత్తి, తెరలెక్ = విచ్చిపోయెను. అమృతమునకు రోగములు నిలువవు.
 అమృతశైలదమను = కోలాహల పర్వతశిఖరడయిన ఆ వసురాజునెడు శైలదమనునియొ
 క్కు—అనఁగా ఇంద్రునియొక్క, రాజ్యమునఁ, ఇట్లు, ఫలము లీనెడుచెట్లతో = కోరిన ఫలము
 లిచ్చెడు మంచార పారిజాతాది పృథ్వుములతోడనని యర్థము - తియ్యనిపండ్ల నిచ్చెడు పృథ్వుములతో
 నని భావము. పాలవెల్లి కాన్పు పసితో = తీరసమాద్రమువలనఁ బుట్టిన కామధేనుగణముతోనని
 యర్థము - పాలు వెల్లువవాఁనిచ్చునట్టి గోసమూహముతోనని భావము. అఖండభోగములతోడఁ = సు
 పూర్ణసుఖానుభవములతోనని యర్థము—అష్టభోగములతోనని భావము. భూరి వైభవ సమృద్ధిఁ . —
 భూరి = బంగారము యొక్కయు, వైభవ = విభవములయొక్కయు, సమృద్ధిఁ = సంపూర్ణతను,
 ప్రజలు, కాంచిరి = పొందిరి. 'సృష్టేఽపిభూరి' అని అను. ఇంద్రుని రాజ్యమునఁ ఫలము
 లీనెడుచెట్లు, పాలవెల్లి కాన్పుపసియు, అఖండభోగములును. ఇంద్రుఁడు భోగములకుఁ బరమావధియు
 ఉపమాఘాతుఁడును (మానవేంద్రులు గాని మానవేంద్రులుగారు పోల్చిన యాభో భోగకళలెక్ =
 అనియిందేకలదు). 'ఇంద్రభోగములన్న సమిధ సరణి' అపాల్య గంగకందోదురు. వైభవములును
 ఇంద్రుని కసాధారణవిహ్నము.

క. అని యిట్లు రోమహర్షణ, తనయుఁడు వసురాట్కథానుకీర్తారస మఖిలం
 బును. దెలుప విని చుహోత్సవ, మునఁ బొదలిరి శౌనకాదిరమునికులచంద్రుల్.

అ. అని, ఇట్లు, రోమహర్షణతనయుఁడు = సూతుఁడు, వసురాట్కథానుధారసము = అమృత
 రసప్రాయమయిన వసురాజుచరిత్రము, అఖిలంబును, రెలుభక్, విని, శౌనకాది, మునికులచంద్రుల్ =
 మునివంశ శ్రేష్ఠులు, మహోత్సవమునఁ పొదలిరి = మహోత్సవమయిన వేడుకచే నొప్పిరి. 100

అ శ్వా సా ం త్తము.

మ. దృఢబాహుబలభీమ భీమనమరః పరిఖజ్జయన్
 బ్రథిమాఢాకితిభూమ భూమితూలతూల్యధ్వనద త్రేకధా
 క్క-ధమత్కరవినామ నామకథనకామ్యన హాథిలికా
 ధాగధరాడాద్యరిభామ ధామగరిమగ్రైస్తగ్రహాశీశ్వరా. 101

అ. దృఢబాహుబలభీమ = గాఢమయిన శేతిబలిమహిమ, భీమసేనుడయిన వాఁడా!
 భూమ—భీమ సమర = భయంకర యుద్ధములందు, శ్రేకశీ = నటింపుచున్న, త్రేక =
 త్రిపుత్తి యొక్క, పరిబ్రథిమా = పరిబృథత్వముచేత. అధిష్ఠిత్వముచేత ననుట—(4 ప్రభుఁడు భూమిని
 పరిబ్రథించును. ఆ ధోకిత = వ్యాప్తియును, భూమ = భూమధ్వయు గలవాఁడా! భూమిని
 హమియం దొప్పుచున్న, తూర్వధ్వ = చంద్రధ్వజాద్యములచేత, శ్రేత = శ్రేయబడిన, ఈ
 ధాక్కు-ధమత్కర = హరునియొక్క ధామగరిమంబున ధమధమధ్వయును, వినామ
 నమ్రభావము గలవాఁడా! అనఁగా. హరుని ధామగరిమమును దిగ్భిరింపించునాహుని
 ధ్వనులు గలవాఁడా—అనఁగా. వామకథన = భూమిని పరిబ్రథించునట్టి నే, త్రేక = త్రిపుత్తి

పోవుచున్న, మహాధీర్జి కా గధరాట్ అది=ధీర్జి అగధా పాదుపాలు మొదలయిన, అరి = శత్రువుల యొక్క, ధామ=ప్రభుకలిగిన వాఁడా! అనగా ఈరాజుకేను వినఁగానే వారికి ముఖవైవర్ణ్యముగంభ విండుచున్నదనుట. ధామగరిమగ్ర స్తగ్రహాధీశ్వరా - ధామగరిమ = లేతోగారముచేత, గ్రస్త= కబళింపఁబడిన, గ్రహాధీశ్వరా = సూర్యుఁడు గలవాఁడా-సూర్య లేజన్మనకంటె అధికమయిన లేజన్మగలవాఁడనుట. ఇది ముక్తపదగ్రస్తము.

క. ధాటీ బహుధాటీకన, ఘోటీ ఘోట్టాణ కోటి శ ఖరకోటిరజ

శ్యాటీవృత హరిదవధివ, ధూటీకుచక్రైల ప్రబల శ దోర్బలలీలా.

102

అ. ధాటీ = దాడియందు (ధాటియనగా

శత్రుసేనావమర్దాయ సద్యస్సుభటఘోటకైః

విలగీషా ప్రవృత్తి ర్యా సాధాటీతి నిగద్యతే'

(ఇము) బహుధా=అనేక విధములయిన, అటీకన=గతి విశేషములుగలిగిన, ఘోటీ=

అఁడు గుట్టు, ఘోట్టాణ = మగగుట్టుములయొక్కయు, కోటి = కోట్ల యొక్క—

అనగా కోట్ల, ఖర = గొరిజలయొక్క, కోటి=కోనల

పలనఁబుట్టిన, రజః = సునెడు, కాటీ = వస్త్రముచేత, వృత = కప్పఁబడిన, హరిత్ అవధివ

ధూటీ = దిక్కులే చిహర, ధూమి అనెడు స్త్రీయొక్క, కుచక్రైల = స్తనప్రాయములయిన

పర్వతములుగలవాఁడా - దిగంతములు పఱకు దండయాత్రలు సలిపినవాడా. ప్రబలదోర్బల

లీలా = బలిష్ఠమయిన చేతిబలిమియొక్క విలాసముగలవాఁడా-దిగంతములపఱకు కైత్రయాత్రచేసిన

వాఁడని తాత్పర్యము.

ను గ ం థి వృ త్త ము

సారసాహితీనదధ్యవచారిభూరిధీరసా

ధీరసాహసోరుదోరతనిన్పుర స్తవసా

హారసానుమత్తటీసురరావగా నుధారసా

ధారసాధుకీర్తిహంసరధారిసూరిసారసా.

103

అ. సార...రసా—సార = శ్రేష్ఠమయిన, సాహితీ = సాహిత్యమనెడు, సదధ్య =

మార్గమందు, చారి = సంచరించుచున్న, భూరి = అధికమయిన, ధీరసా=బుద్ధి గుణముగలవా

ఇక్కడ రమ్యభూమి గుణార్థము. అనగా రా దావివేదీర్య గుణరాగైద్రవేరసః' అని ఆ. ధీరసా

మహాత్మరమైన సాహసముగల, హంస=నిడుదయైన, దో=భుజమునందు, అతిస్ఫురత్ = మిక్కిలి

నిలబడించుచున్న, మహత్ = విస్తీర్ణమయిన, రసా = ('రసావిశ్వంకాశి' అ) ధూమిగలవా

హార = మహారాజు) సంబంధమైన, సానుమత్ = పర్వతమయొక్క, అనగా శైలాసము

రటి = భటులకును, సుర అనగా దేవదేవతలు—అనగా గణపము, సూరిస = అమృత రస

నానను, అధాక = అధారమయిన, సాధు = రెవ్వయిన, హంస = కీర్తిమనెడు, హంస =

సేనాధిపతి = భరించుచున్న, సూరి = విద్యాంసులనెడు, సారసా = కమలములుగలవాఁడా -

అని తాత్పర్యము.

మంచి సాహిత్యమందు బుద్ధి నెలకొల్పినవాఁడనియు, గొప్ప భూరాజ్యభరమును దాల్చినవాఁడనియు, కైలాసము, గంగ, అమృతమనెడు వీనికి సాటియైన తెల్లని కీర్తిగలవాఁడనియు, ఆ కీర్తిని పండితులు స్తుతించు చుండురనియుఁ బాత్పర్యము.

ఇది ముక్తపదగ్రస్తము. ఈ పుత్తమునకు. గణము ర, జ, ర, జ. రలు తొమ్మిదవ యక్షరము యతిస్థానము. ఇది పదునేనవ ఛందంబగు అతి శక్వరియందుఁబుట్టినది. దీనినే కాలినీ ప్రకాంతి చామర పుత్తంబులని కొందఱుఁడు. ఉత్సాహంబని మఱికొందఱు భ్రమింతురు.

గద్యము.

ఇది శ్రీమద్రామచంద్ర చరణారవింద వందన పవననందన ప్రసాదసమాసాదిత
సంస్కృతాంధ భాషాసామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధకవితా
నిర్వాహక సాహిత్య రసపోషణ రామరాజభూషణ
ప్రణీతంబయిన వసుచరిత్రంబను మహాప్రబం
ధంబునందు స్వంబును షష్ఠాశ్వాసము.

ఇది నకిలవిబుధజనవిధేయ తంజనగర దేవరాజనామధేయ విరచితం
బగ్గవదుచరిత్ర వ్యాఖ్యయందు సర్వంబును
షష్ఠాశ్వాసము.

సంపూర్ణము.

ఓం శ్రీరామచంద్రార్పణమస్తుతే.

